

IOANNIS

LORINI

SOCIETATIS IESV,

COMMENTARII

IN DEVTERONOMIVM.

In quibus præter exactam sensus litteralis explanationem, variarum tum editionum, tum lectionum collationem cum vulgata, quæ defenditur, phrasiũ etiam Scripturæ, atque vocabulorum disquisitionem, mystici omnis generis sensus ex Patribus, præcipuè Græcis Latinisque traduntur.

NVNC PRIMVM PRODEVNT.

Cum Indicibus, locorum sacræ Scripturæ, vocum Hebraicarum Græcarúmque, rerum item & verborum notabilium.

LVGDVNI,

Sumpt. Iacobi Cardon & Petri Cauellat.

M. DC. XXV.

CVM PRIVILEGIO REGIS.

ILLVSTR^{MO} DOMINO D.

STEPHANO D'HALIGRE GALLIÆ CANCELLARIO,

IACOBVS CARDON & PETRVS CAVELLAT *fælicit.* P. P.

QVOD de aliis permultis dubium esse potuit, plúsne virtuti suæ, an fortunæ deberent; de te nemo quisquam est (VIR ILLVSTRISSIME) qui putet ambigendum. Fecisti siquidem, vel approbante inuidia, vt & Cudonis Honorarij dignitas, & exedræ supremæ authoritas, & ipsa Maiestas purpuræ, quæ in aliis fortunæ blandientis sunt munera, in te virtutis vnius præmia censeantur. Quòd si minus est iudicio sapientum honores consequi, quàm mereri: nihil verebor (integro Regiæ Maiestatis honore) dicere, plus etiam te tuæ sapientiæ debere, quàm vel ipsius beneficentiæ; quando per illam potuisti mereri, quod per istam consequi debuisti. Gratias habet immortales omnis Gallia sapientissimi Regis beneficæ prouidentiæ, quòd te vnum è multis dignissimum ad supremum rei forensis ac tabulariæ Tribunal cum approbatione bonorum euexerit: sed non potest illud beneficium, quod suum interpretatur, recolere; quin tuis æquè meritis gratuletur,

quibus effectum est, vt in conferenda tibi præfecturâ tam graui Rex Opt. errare nullo modo potuerit. Magnum est profectò, quòd te vt Herculem alterum Athlas noster tanto parem oneri iudicauit: sed est multo etiam maius, quòd honori tanto probauit te non imparem administratio nobilissimi magistratûs. Culmen vtrumque tenes. placet enim cum Poëta Panegyrico exclamare; nihil quippe tua felicitas & sapientia reliquerunt,

Quo virtus animo crescat, vel splendor honore.

Itaque Oceanus quidam videri tua gloria potest, ad quam si vel omnes boni sua omnia conferant, nihil tamen accedit, quo altiùs possit assurgere. Verùm nec fluuios ideo mare respuit, quòd eorum nihil intumescat accessu: vt hoc pignus obsequij nostri licèt exile æquo te animo exceptutum sperare audeamus. Quanquam enim parum est, vel ad tuæ celebritatem famæ, vel ad nostræ studium voluntatis, quòd hunc laborem nostrum tuo nomini voluimus consecratum, si tamen operis rationem attendis, vix opportunius quicquam accidere potuit. Quem enim alium lucubrationibus diligentissimi legum diuinarum interpretis Patronum optemus, quàm Curiæ Prætorianæ Caput, iudiciorum Principem, summum æquitatis vindicem, & Gallicani iuris arbitrum ac supremum interpretem? Permagna est humani iuris cum diuino consensio, necessitudo maxima, illud quippe riuus est ab hoc fonte, radius ab hoc sole. quid est enim lex aliud (inquit Iurisconsultorum eloquentissimus) nisi recta & à numine Deorum tracta ratio, imperans honesta, prohibens contraria. quòd si iam Galliæ nostræ consulamus instituta sanctissima, si æquissimas leges, si consuetudines vsu firmatas, si Regum mandata, hoc est, oracula, si edicta multiplicis Curiæ, hoc est, veritatis ipsius, & iustitiæ voces; cùm te horum omnium viuam esse spirantémque bibliothecam sciamus, num diuini pariter iuris consultissimum debemus agnoscere? Agnoscimus profectò, nec aliud voluimus profiteri, cùm amplissimum tuum nomen eruditissimis hisce in Deuteronomium Commentationibus præfiximus, vt nobilem tesseram. Sed erit fortè qui præterea notet, non ineptè magno Galliæ Cancellario explicatum dedicari postremum

mum opus magni Mosis, quem Dei Cancellarium meritò dicas, quando hunc legum suarum & voluntatis Interpretem esse voluit; eíque virgam potentem miraculorum, quæ certa sunt authoritatis diuinæ sigilla, commisit. Illius certè vt in te mores, & elogia cernimus, dilectus quippe Deo & hominibus Moyses, quem Deus idem glorificauit in conspectu Regum: ita illius tibi annos & gloriam votis omnibus adprecamur.

Audite Superi.

Annue Deus.

***

DEVTE

DEVTERIO, AC DEVTEROTÆ CHRISTIANIS,

IOANNES LORINVS.

POSTREMA *Pentateuchi pars, cui titulus Deuteronomium, secundave lex, legis typus secundæ, seu Euangelicæ, vobis, Deuteri, ac Deuterota, Christianis, proprio iure defertur; qui & δεύτερον sectamini νόμον, secundam non adumbratam, sed expressam Christi legem: & amplectimini non humanas obsoletas, ac plerumque confictas illas δευτερώσεις, sed traditiones diuinas, Apostolicas, Ecclesiasticas, veras prorsus certásque. Nulla quidem libris sacris contenta scriptura, voluntate humana allata est aliquando; sed Spiritu sancto inspirati, locuti sunt sancti Dei homines, scripserúntve: ideóque nullæ inspirantis Dei sapientissimi δεύτεραι φροντίδες σοφώτεραι; quemadmodum nec in rebus condendis vllam admittit omnipotens idem Deus accessionem, aut imminutionem, si per se, & in se tum potentia ipsius, tum sapientia spectetur. Attamen splendescit quædam magis in doctrina diuinitus tradita, quàm in alia, diuina lux sapientiæ; vt & in vno potius, quàm in opere alio efficacitas enitescit potentiæ. Feretis hoc, mihi credite, de præsenti libro iudicium, si sequentem præfationem perlegentes illum contuleritis cum prioribus; & me vinum bonum, instar illius Architriclini, vsque adhuc seruasse facile concedetis, σὺν θεῷ ὑμῶν δευτέρῳ, siue propitio. Vtinam isto voluptatis torrente potemur, immo inebriemur, donec ad cælestem vinariam cellam introducamur.* V A L E T E.

Mutius

Mutius Vitellescus, Societatis IESV Præpositus Generalis.

CVM Primum tomum Commentariorum in Deuteronomium, P. Ioannis Lorini, Societatis nostræ, aliquot eiusdem Societatis Theologi, quibus id commissum fuit, recognouerint, ac in lucem edi posse probauerint: facultatem concedimus, vt typis mandetur, si ita iis, ad quos pertinet, videbitur. In quorum fidem has literas manu nostra subscriptas, & sigillo nostro munitas dedimus Romæ 23. Iunij 1623.

MVTIVS VITELLESCVS.

Facultas R.P. Prouincialis Societatis IESV in Prouincia Lugdunensi.

IOANNES FORERIVS Prouincialis Societatis IESV in Prouincia Lugdunensi, iuxta priuilegium eidem Societati à Regibus Christianissimis Henrico III. 10. Maij 1583. Henrico IV. 20. Decembris 1606. & Ludouico XIII. nunc regnante, 14. Februarij 1611. concessum, quo Bibliopolis omnibus prohibetur, ne libros ab eiusdem Societatis hominibus compositos, absque superiorum permissione imprimant: permittit IACOBO CARDON & PETRO CAVELLAT, Lugdunensibus Bibliopolis, vt librum hunc inscriptum, *Ioannis Lorini, Societatis IESV, Commentarij in Deuteronomium*, ad sex primos annos imprimere, ac liberè diuendere possint. Datum Lugduni 12. Nouembris 1624.

I. FORERIVS.

APPROBATIO THEOLOGORVM.

NOs infrascripti sacræ Theologiæ Doctores fidem facimus, nos librum qui inscribitur, *Ioannis Lorini, Societatis IESV, Commentarij in Deuteronomium*, perlegisse, in quo nihil fidei orthodoxæ Catholicæ, atque Apostolicæ contrarium animaduersum. Lugduni 14. Nouembr. 1624.

Fr. ROBERTVS BERTHELOT Episc. Damasci.

DE VILLE.

R. D. D. Thomæ de Meschatin la Faye huius libri imprimendi facultas.

THOMAS DE MESCHATIN LA FAYE, Comes, Canonicus, & Camerarius Ecclesiæ Lugdunensis, & Vicarius Generalis in Archiepiscopatu Lugdunensi: Opus inscriptum, *Ioannis Lorini, Societatis IESV, Commentarij in Deuteronomium*, à Theologis approbatum vt in lucem edatur, facultatem concedo. Lugduni 20. Nouembr. 1624.

MESCHATIN LA FAYE.

SVMMA

Summa Priuilegij à Christianissimo Galliarum Rege concessi.

LVDOVICI XIII. Galliæ & Nauarræ Regis Diplomate sancitum est, ne quis in regno suo, aliísve locis ditioni suæ subiectis, intra decem annos, à prima editionis die computandos, excudat, vendat, excudendum, vendendúmque quouis modo, & ratione curet librum, qui inscribitur, *Ioannis Lorini, Societatis IESV, Commentarij in Deuteronomium*, præter IACOBVM CARDON & PETRVM CAVELLAT, Bibliopolas Lugdunenses, aut illos, quibus ipsimet concesserint. Prohibitum insuper eâdem auctoritate Regiâ omnibus suis subditis, eundem librum extra regni sui limites imprimendum curare, vel quempiam, vbicumque fuerit, ad id agendum impellere, ac instigare, sine consensu dictorum IACOBI CARDON & PETRI CAVELLAT. Idque omne sub confiscatione librorum, aliísque pœnis originali Diplomate contra delinquentes expressis. Datum Parisiis die 11. Decembris 1624.

Demandato Regis,

Signatum

RENOVARD.

INDEX

INDEX LOCORVM
SACRÆ SCRIPTVRÆ, QVÆ IN HOC VOLVMINE EXPLICANTVR.

Prior numerus paginam, posterior columnam; litteræ a, b, c, d, e eiusdem columnæ partem designant.

EX VETERI TESTAMENTO.

Genesis.

Exodi.

Leuitici.

Numerorum.

Deuteronomij.

EX NOVO TESTAMENTO.

Matthæi.

INDEX HEBRAICARVM VOCVM.

א

ב

ג

ד

ה

ו

ז

ח

טבא

FINIS.

INDEX

INDEX
GRÆCARVM VOCVM.

Παρ

IN DEV

IN DEVTERONOMIVM PRÆFATIO.

CAPVT PRIMVM.

Sitne liber Canonicus.

Iaris duobus prioribus, in quos iam edita sunt satis prolixa commentaria nostra, iam nulla præfati sumus communia toti Pentateucho, qui cum illis, & Genesi, comprehendit quoque hunc nostrum, vt ferè vix supersit quid modò afferatur. Ne tamen qui in huius lectionem incurret, hæreat in ipso limine, aliorum forsitan copia destitutus, propria quædam, quantum fieri poterit methodo simili tradenus. Auctoritas itaque canonica, & sacra libri istius, Ecclesiæ probatur definitione, conscribentis talium librorum catalogum: & communi B consensu, præsertim Patrum, eo loco illum habentium: tum verò, quòd in authenticis libris Testamenti noui testimonia proferantur cum approbatione. Nam quod attinet ad vltimum argumentum, ipso vtitur contra Petrobrusianos Petrus [a] Cluniacensis; quia Christus diabolo tentanti respondit [b]; *Non [c] in solo pane viuit homo, sed in omni verbo Dei.* ac deinde, *Dominum [d] Deum tuum adorabis, & illi soli seruies.* Sed fefellit Petrum memoria; cùm ex eodem libro nostro citatum illud refert à Christo [e]; *Domus mea domus orationis vocabitur.* sunt enim verba Esaiæ [f], seu Dei apud illum. Tanti fuit hoc argumentum apud hæreticos, qui se appellari faciebant *Bonos homines*, vocabanturque *Tolosates*, & *Albienses*; vt cùm priùs C non reciperent legem Moysi, neque Prophetas, neque Psalmos, neque vetus Testamentum, neque Doctores noui Testamenti, nisi solummodo Euangelia, & epistolas Pauli, & septem Canonicas epistolas, & actus Apostolorum, & Apocalypsim; tandem falsi fuerunt, quia Christus, & cæteri Apostoli ex vetere Testamento loca nonnulla recitauerant, ea se admittere, non item alia. Sed in Concilio, quod refert ex Rogerio, illius temporis auctore, in annalibus Angliæ, Baronius [g], rectè argumentabatur Gilbertus Lugdu-

A nensis Episcopus, quòd si instrumentum, vel scriptum testimonium in aliqua parte sui creditur, debet totum credi, vel in nulla parte sui recipi. Præter illa, quæ Petrus Cluniacensis posuit, hæc alia sunt, quæ Christus ipse vsurpauit [a]. *Audi Israël, Dominus Deus tuus* (noster,) *Deus* (Dominus) *vnus est.* & ; *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota mente tua & ex tota virtute tua* (ex tota fortitudine tua.) *Non [b] tentabis Dominum Deum tuum. In [c] ore duorum vel trium testium stet omne verbum. Oculum [d] pro oculo, & dentem pro dente.* Christo proposita est a Sadducæis Moysi lex, vt si quis mortuus fuerit, non habens filium, ducat frater eius vxorem il- B lius, & suscitet semen fratri suo [e]. quam legem ipse non improbauit, sed obiicientibus respondit. In scriptis Apostolicis extant quædam ex allatis, & hæc præterea; *Deus [f] noster ignis consumens est* (Dominus Deus tuus, &c.) [g] *Deus personam hominis non accipit.* quod etiam in Christo suimet aduersarij probabant [h]. *Prophetam [i] suscitabit vobis Dominus Deus vester de fratribus vestris tanquam me, &c. Maledictus [k] omnis, qui pendet in ligno. Maledictus [l] omnis, qui non permanserit in omnibus, quæ scripta sunt in libro legis, vt faciat ea. Non [m] alligabis os boui trituranti. Qui [n] in sacrario operantur, quæ de sacrario sunt edunt. Quis [o] ascendet in cælum, aut quis descēdet in abyssum? Prope [p] est verbum in ore tuo, & in corde tuo. Ego [q] ad æmulationem vos adducam in non C gentem: in gentem insipientem, in iram vos mittam. Mihi [r] vindicta, ego retribuam.* Georgius [s] Ederus, ex Antonio Fonseca [t] Caietani interprete, eam huius libri maiestatem ait esse, vt in nouo Testamento quinquagies, & eo amplius adferatur. In margine loca præcipua indicantur à nobis. Sed & in aliis Testamenti veteris libris nonnunquam quædam recitantur ex eodem isto libro depromptā

Libri auctoritas.

a tract. cōtra illos.
b Matth. 4. 4. Lucæ 4. 4.
c Deut. 8. 3.
d c. 6. 13. c. 10. 20. Matth. 4. 10. Lucæ 4. 8.
Hæretici Boni homines, Tolosates & Albienses dicti.
e Matth. 21. 13. Marc. 11. 17. Lucæ 19. 46.
f c. 56. 7.
g tomo 12. anno 1176.

a Matt. 22. 37. Luc. 10. 27. Mar. 12. 29. 30. Deuter. 6. 4. 5.
b Matt. 4. 7. Lucæ 4. 12. Deut. 6. 16.
c Matt. 18. 16. Io. 8. 17. 2. Cor. 13. 1. Heb. 10. 28. Deut. 17. 6. c. 19. 15.
d Matt. 5. 38. Deut. 19. 21.
e Matt. 22. 24. Mar. 12. 19. Luc. 20. 28. Deu. 25. 5. 6.
f Hebr. 12. 29. Deut. 4. 24.
g Act. 10. 34. Rom. 2. 11. Galat. 2. 6. Ephes. 6. 9. Coloss. 3. 25. Iac. 2. 1. 1. Petr. 1. 17. Deut. 1. 17.
h Matt. 22. 16. Luc. 20. 21.
i Act. 3. 22. 23. Deut. 18. 15.
k Galat. 3. 13. Deu. 21. 26.
l Gal. 3. 10. Deuter. 27. 26.
m 1. Cor. 9. 9. 1. Tim. 5. 18. Deut. 25. 4.

n 1. Cor. 9. 13. Deut. 18. 1. o Rom. 10. 6. 7. 8. Deut. 30. 12. 14. p Rom. 10. 8. Deut. 30. 14. q Rom. 10. 19. Deut. 32. 21. r Rom. 12. 19. Hebr. 10. 30. Deut. 32. 35. s Œcon. bibli. lib. 2. tab. 59. t Præfat. in Penta. ad Caiet. comment.

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

pta [a] sub nomine legis, aut legis Moysi, aut libri legis Moysi, aut voluminis, vt videre est in locis annotatis ad marginem, & aliquando exprimendo nomen cantici, seu protestatione cantici Moysi [b], quod canticum extat in c. 32. quæ vltima ratio vim habet apud illos, quibus dictorum aliorum auctoritas canonica, & sacra est.

a Iosue 8. 31. ex Deut. 31. 24. ex c. 31. 6. 23. Iosue 8. 31. ex Deut. 27. 4. Iosue 23. 14. ex Deut. 7. 3. & seq. Ruth 4. 7. ex Deut. 25. 7. 3. Reg. 2. 3. ex Deut. 12. 11. 3. Reg. 9. 9. ex Deut. 29. 24. 4. Reg. 14. 6. 2. Paral. 25. 4. ex Deut. 24. 16. 1. Esdræ 9. 11. ex Deut. 7. 2. 3. 2. Esdr. 13. 1. ex Deut. 23. 3. Ierem. 22. 8. ex Deut. 29. 24. Ierem. 34. 13. 14. ex Deut. 15. 12. Baruch 2. 2. 3. ex Deut. 28. 53. Baruch 2. 16. ex Deut. 26. 15. Baruch 2. 28. 29. ex Deut. 28. 15. Dan. 9. 11. & seqq. ex Deut 27. 14. & seq. 1. Mach. 3. 56. ex Deut. 20. 5. 6. 2. Mach. 2. 4. ex Deut 34. 1. 2. Mach. 2. 17. 18. ex Deut. 30. 3. 5. 2. Mach. 7. 6. ex Deutero 32. 36. 2. Mach. 12. 40. ex Deut. 7. 25.

b 2. Mach. 7. 6. c sup. cap. 36. d ver. 9. e ver. 22. f ver. 26. g c. 8. 31. h c. 20. 25. i c. 27. 4. k c. 14. 6. * c. 25. 4. l c. 24. 16. m c. 13. 1. n 23. 3. o c. 2. 2. 3. 78. p vers. 15. ac seqq. & 53. q c. 9. 11. r Deut. 27. 14. s c. 7. 6. t vers. 36. u c. 9. 11. x vers. 3. y vers. 18. z c. 1. 7. a c. 8. 32. b Io. 13. 23. c. 28. 15. c. 19. 26. 27. c. 20. 2. 3. 4. 8. c. 21. 7. 22. 34. 1. Epist. 1. g c. 1 1. d 1. de vita Moysi. e 4. antiq. c. ult. f vers. 6. 10.

CAPVT II.

De Auctore.

REIICIT meritò, quem paulo antè nominaui, Georgius Ederus [c] post Comestorem, Hugonem, Lyranum, Abulensem, Rickelium, duas hac de re sententias; quòd Moyses librum istum non scripserit, sed dictauerit tantùm, & verba eius postea Iosue, aut alij ex memoria repetita, in vnum volumen collegerint; quia in principio nullius scripti, sed verborum dumtaxat Moysi, & in fine mortis ipsius fiat mentio: vel quòd Esdras & principium scripserit, & finem, reliqua Moyses. Sentit verò cum cæteris omnibus, excepta narratione de morte Moysi sub finem libri, omnium, quæ libro hoc continentur, Moysem auctorem ac scriptorem fuisse. Profert ea c. 31. [d] *Scripsit itaque Moyses legem hanc, & tradidit eam Sacerdotibus filiis Leui*, &c. item [e], *Scripsit ergo Moyses canticum*, &c. præterea [f], *Tollite librum istum, & ponite eum in latere arcæ fœderis Domini Dei vestri, vt sit tibi contra te in testimonium.* Adiice, quòd in Iosue [g] quiddam citatur, vt scriptum in volumine legis Moysi, quod etsi extet etiam in Exodo [h], habetur etiam in libro nostro [i], qui comparatione aliorum librorum Pentateuchi, vocari solet lex Moysi, vt posteà dicetur. In 4. Regum [k], & 2. Paralipomenon [*] exprimitur liber legis Moysi, qui est præsens [l]: in quo præceptum sit, vt non morerentur patres pro filiis, viceque versa. In 2. Esdræ [m] nominatur volumen Moysi, in quo scriptum habeatur, nempe in isto [n], quòd non debeant introire Ammonites, & Moabites in Ecclesiam Dei vsque in æternum. Baruch [o] comminationes diuinas memorat ex lege Moysi, hoc est, ex c. 28. [p] libri nostri, vt manducaret homo carnes filij sui, & filiæ suæ, & alias: item Daniel [q] ex libro Moysi [r]. Mentio quoque nominatim fit in 2. Machabæorum [s] de Cantico Moysi, prolato versu vno ex c. 32. [t] Tandem sub nomine seruorum Dei Prophetarum in 1. Esdræ [u] citatur locus ex c. 7. [x] Iubetur in c. 17. [y] Rex describere sibi Deuteronomium legis huius in volumine, accipiens exemplar à Sacerdotibus tribus Leuiticæ; atque in libro Iosue [z] illi præcipitur, vt non recedat volumen id ab ore ipsius; & quòd ipse scripsit super lapides Deuteronomium legis Moysi, quod ille digesserat coram filiis Israël [a]. Obiectionibus occurrunt citati auctores. Primùm loqui de selpso E Moysem in tertia persona, vt & in aliis præcedentibus libris Exodi, Leuitici, Numerorum, quod ipsimet annotauimus; ad eum modum, quo Ioannem [b] Apostolum, & Iob [c]. *Sic enim*, ait Glossa, *vitatur arrogantia, & demonstratur veritas.* Deinde narrationem de morte Moysi in fine capitis, aut ab eodemmet scriptam spiritu prophetico; vt velle videtur Philo [d], Iosephúsque [e], aut potiùs adiectam à Iosue, alióve aliquo, vt ab Esdra. Illa certè verba vltimi capitis [f], *& non cognouit homo* A *sepulchrum eius vsque in præsentem diem: & non surrexit vltra Propheta in Israel, sicut Moyses.* indicant maiorem quamdam temporis distantiam, quàm fuerit inter ipsum, & immediatum eiusdem successorem. Qua de re suo loco. Postremò nihil referre respondent, quòd non scripsisse dicatur, sed locutus: quoniam eadem formula de multis, quæ in Exodo, Leuitico, Numeris traduntur, habetur, quæ à Mose scripta nullus dubitat. Tribuit Hieronymo Magister historiæ Scholasticæ, Petrus Comestor, saltémque scribit, quòd videatur velle magnam huius libri partem à Iosue scriptam esse. Id equidem reperire apud illum nequeo, nec in epistola 103. vbi de libris sacris ordine agit, nec in 104. quæ de Pentateucho est, nec in 127. B cùm disserit de mansionibus, in quarum postrema mentionem facit Deuteronomij.

CAPVT III.

Quis titulus.

PRÆTER titulum à primis libri vocibus Hebræis, more aliorum librorum sumptum, id est, אלה הדברים *elleh hadebarim*, commune, ac tritum est *Deuteronomij*: quod ex Græcis constat nominibus δευτέρου, & νόμου, quasi dicas *secundilegium*, siue, vt exponit Athanasius [a], Augustinus [b], Hieronymus [c], *secundam legem*, legisve C iterationem, quod alij postea secuti sunt, vt Beda, Comestor, Rupertus, Hugo, &c. necnon auctor de mirabilibus [d] Scripturæ apud Augustinum [e], & Isidorus [f]. Ratio nominis redditur; non quia sit in hoc noua lex, & propria Mosis, diuersa ab illa, quæ continetur libris prioribus, & Dei lex vocetur: eadem enim, ac vnica lex in Pentateucho est, qui etiam totus appellatur ab Hebræis תורה *thorah*, idest, *lex*, vt Comestor monet: sed quia est lex iterata, & priùs traditæ legis repetitio; *sic ea habens, quæ priora sunt, vt tamen noua sint omnia*, inquit Hieronymus, *de veteribus tamquam euangelicæ legis præfiguratio, & meditatorium Euangelij.* in quibus vltimis verbis insinuatur altera dictæ appellationis causa. Tertia verò, quia iussu D Dei, vt ait Athanasius, de nouo Moyses, quæ hic extant, locutus est in terra Moab: quod probat ex his, quæ habentur c. 29. [g] *Hæc sunt verba fœderis, quod præcepit Dominus Moysi, vt feriret cum filiis Israel in terra Moab, præter illud fœdus, quod cum eis pepigit in Horeb.* Idem attingit Procopius; simul quoniam à lege hic liber nomen habet, duodecim circiter legis tradens vel definitiones, vel descriptiones, lectu sanè dignas. Auctor incertus in catena Græca MS. quartam reddit, alias velut reiiciens: quia alteri, ac nouæ generationi tradita est lex, cùm videlicet prior extincta esset in deserto, ἀνάμνησιν δευτερώσεως ἐπειδὴ μωϋσῆς δευτεροῖ τὰ τοῦ θεοῦ, οἱ καὶ δεύτεροι, ἀλλ' ἐπειδὴ τῇ δευτέρᾳ γενεᾷ τῇ μετὰ τοὺς ἀποθανόντας ἰσραηλίτας ἔφη ταῦτα, τούτου χάριν δευτερονόμιον λέγεται. E Quintã insinuat Theodoretus, ex occasione noui Principis, ac successoris Iosue: vt eo præsente, audienteque intelligeret nouus populus, quæ seruari oporteret. Sexta ex Iosepho [h] colligi potest, sed modestiæ Mosis repugnans; vt ex ea repetitione sempiterna apud Hebræos memoria dignus haberetur, perpetuúmque pietatis erga illos suæ relinqueret monumentum. Idem valet posteriorum Hebræorum Hebræum nomen משנה תורה *misneh thorah, iteratio legis, repetitata, ac secunda lex.* Siquidem in c. 17. [i] libri

Deuteronomij etymon. a in Synopsi. b q. 49. in Deut. c epist. 103. & 127. mansio. vlt. & 1. cont. Pelag. *Nominis ratio.* *Prima.* d lib. 1. c. 33. e tomo 3. f proœm. in lib. vet. test. & in comment. Deut. *Secunda.* *Tertia.* g vers. 1. *Quarta.* *Quinta.* *Sexta.* h 4. antiq. c. 6. vel 8. i vers. 18.

A libri nostri, cùm præcipitur vt Rex describat sibi Deuteronomium legis in volumine, Græce est vnicum nomen *δευτερονόμιον*, sed Hebraicè משנה התורה *misneh hatthorah*, Chaldaice פתשגן אוריתא *pathsgan oraitha*, *exemplum legis*, vulgò, *vna copia*, Gallicè, *vn double*, quod exprimit magis vim Hebrææ vocis משנה *misneh*. Præterea in libro Iosue [a], quòd is scripsisse dicitur super lapides Deuteronomium legis Moysi, quod ille digesserat coram filiis Israël, iisdem vocabulis appellatur Hebraicè, atque Chaldaicè, sed Græcè in codicibus Complutensibus, ac Regiis *τὸ δευτερονόμιον νόμον*, *deuteronomium legem* appositiuè, quæ appositio parum apposita est, omittique potuit. Scriptos autem in illis lapidibus volunt aut libros quinque
B Moysi, aut librum nostrum integrum, aut Decalogum solùm, aut præcepta, quæ sunt in c. 6. eiusdem libri præsentis de Dei vnitate, amoréque; aut compendium legum Mosaicarum, quod constare aiunt præceptis 613. quorum affirmatiua sint 248. negatiua 365. aut benedictiones dumtaxat, cum maledictionibus: aut cum vtrisque Decalogum. Placet Serario nostro [b] secunda opinio; & lapides duodecim satis grandes extitisse, ac in vnoquoque forsitan scriptos versus 87. in vno latere 43. ac dimidiatū; in altero totidem qui versus omnes essent 1055. Sequitur Magalianus [c] item noster vltimam. Salianus [d] quintam, etsi solùm nominet summam quandam totius legis Moysi. Ve-
C rùm hoc omisso, & nomine prætetea משנה *misneh*, pro contextu Thalmudico: simile est nomini *δευτερονόμιον* nomen *δευτέρωσις*, quod adeò sæpe pro quasi secundaria lege, ac humana traditione Hieronymus [e] interpretatur, vt & *δευτερῶσαι*, traditionem eiusmodi docere, atque *δευτερωτὴν*, talis traditionis Doctorem. Quas voces cùm à Iudæis deriuatas dicat, vel illos intelligit Græcè loquentes; vel ob dictam illam Hebræam משנה *misneh*: sicut & Doctores vocantur Syriacè תנאים *thannaim* ab eadem radice, sed mutato, vt fit, in ea lingua ש *sin* in ת *thau*. Mihi porrò probabile fit, scriptionem Deuteronomij, de qua duobus citatis locis mentio est, solùm de exemplari significari, quidquid tandem illud esset, quod scriberetur; quod sanè quo breuius, eo melius; ita vt non
D totus Pentateuchus fuisse intelligatur, ac ne integer quidem liber noster; sed quæ ab omnibus communiter, ac nominatim à Principe sciri conueniebat; cuiusmodi profectò non sunt adeò multa. Alia ratio de verbis legis, quæ in c. 31. [f] nostri libri narratur Moyses præter Canticum scripsisse in volumine, præcepisséque Leuitis, qui portabant arcam fœderis Domini, vt librum illum ponerent in latere ipsius, vt esset ibi contra populum in testimonium. Nam quidquid sit de loco in arca, de quo nonnihil aliis dictum est, dicendúmque tempore suo erit adhuc commodiùs, non agitur ibi præcisè de solo Deuteronomij libro; etiamsi aliis aliter videatur, vt Athanasio [g]: quemadmodum nec videtur certum quod asserit Chry-
E sostomus [h], & idem Athanasius [i], & alij, librum qui repertus narratur a Saphan scriba sub Iosia in templo [k], fuisse Deuteronomium, quod idem Chrysostomus infossum refert, in sterquilinio. Hebræi cognominant זכרון הראשונים שלא נכתבו בספרים *Zichron harisconim scelo-scaaer bassepharim*, memoriam rerum priorum, quæ in aliis scribuntur libris. Præterea ספר תוכחות *sepher thochachoth* librum reprehensionum, quia in eo populus duris obiurgatur verbis: licèt aliquanto iam mitior factus, verbóque Domini obedientior: cùm de-

a c. 8. 32.
b ibid. q. 10.
c ibid. ann.
d tom. 2. annal. anno Mosis 120. num. 291.
e in Esa. 8. 10. 59. Ezec. 36. Osee 3. Abac 2. Matth. 22. Epist. ad Algasiam, catalo. scrip. in Papia, & epist. ad Damas. 143.
f ver. 24. & sequ.
g in Synopsi.
h hom. 8. in Matth. & hom. 7 in 1. Corint.
i epist. ad Marcellin. de interp. Psal.
k 4. Reg. 22. 8.

A functi essent omnes rebelles illi, qui ex Ægypto egressi fuerant ab annis viginti & suprà, nec vllis potuerant verbis, beneficiis, miraculis, plagis in officio contineri. Tandem Augustinus [a] libro isto Deuteronomij iuxta etymon Græci vocabuli, repetitionem iam traditæ legis contineri scribit magis, quàm aliquid aliud; pauca enim esse in isto libro, quæ non sint in aliis. Beda multis modis comparat librum nostrum cum Euangelio, quæ iam attigimus. Comparando autem cum præcedente libro ait, quòd ille prædicat doctrinam corporis, id est, immolationem victimarum, & de litera, & de præsenti bono, hic de anima, déque spirituali immolatione, ac futuro bono.
B

CAPVT IV.

Argumentum libri.

1 TITVLI præcedens declaratio quid in eo agatur, ostendit, vt nimirum priorum hîc trium librorum Exodi, Leuitici, Numerorum quædam quasi repetitio contineatur, cũ maiore declaratione: præterea prolixius Moysi canticum: promulgatæ benedictiones, ac maledictiones per designatas tribus: benedictiones, quas Moyses pronunciauit sub mortem tribubus: inauguratio successoris Iosue: mors Moysi.
C Causam verò cur eadem repeti oportuerit iam etiam diximus, in primis fuisse, quoniam multi iuuenes, ac pueri erant eo tépore, quo ex Ægypto egressi sunt, ideóque non satis intellexerant præcepta initio tradita: nonnulli necdum etiam nati erant. Quia verò Leuiticæ tribus homines non comprehendebantur sententia illa, qua ingressus in promissam terram fuerat negatus iis, qui ab ætatis anno vigesimo, & suprà, egressi erant de Ægypto [b]: præterea, quia Leuitis lex peculiariter commendabatur, & ab iisdem intelligebatur, atque aliis declarabatur; illa verò pars legis, quæ ipsos attingebat propriè, saltem quantum ad aliqua, exercebatur ab iisdem: idcirco prætermittũtur ferè in hoc libro quæ ad ceremonias spe-
D ctant; docentúrque populo communia, & necessaria. *Itaque si propriè*, inquit Caietani Scholiastes Antonius [c] Fonseca, *ad nostrum vsum librum hunc velis appellare, rectè appellaueris explanationem Decalogi, copiosissimam, & elegantissimam, ac Enchiridion, & compendium totius philosophiæ cœlestis*. Nonnihil tamen ceremonialium, & iudicialium præceptorum inseritur. hócque libro Moses, vt scribit Athanasius, *δευτεροῖ καὶ διασαφεῖ*, *repetit, & declarat*, quæ in Exodo, Leuitico, Numeris erant *νόμιμά τε, καὶ δικαιώματα, καὶ προστάγματα*. Quamuis autem in eo sit repetitio præcedentium quatuor librorum; tamen in se multa propria continet, inquit Beda. Licèt etiam videantur hîc aliqua prædictis inesse contraria in superficie
E verborum, in intellectu tamen, vt ait Comestor, nulla est. Iuuat repetitio, ac iteratio ceremonialium, aliorúmque præceptorum, vt idem Comestor, Hugóque admonent, ad commendationem memoriæ, prædictorúmque confirmationem beneficiorum Dei, ad roborandam dilectionem in ipsum; flagellorum, quæ populus sustinuerat ob murmurationem, ad incutiendum timorem. Addit Hugo, distinguens quasi octo partes libri, multa breuiter hîc recolligi, & suppleri quædam; hoc autem pacto Euangelium præfigurari, quòd imperfecta

a q. 49. in Deut.
b Num. 14. 29.
c introd. ad pentat.
Euangelii præfiguratĩ.

A legis supplet: quod vtile est, dignum esse vt repetatur, quemadmodum Paulus [a] monuit, dicendo, eadem scribere, sibi quidem non pigrum, alijs autem necessarium. per hoc etiam duritiam Iudæorum condemnari, qui toties dicta non intellexerunt. Rupertus ait omnes veluti accusari, adhibito trium testimonio, atque quodammodo iam tertiò conueniri, vt idemmet Apostolus [b] loquitur, dum post legem scriptam scripsit Moyses Deuteronomium, ac deinde Deuteronomij canticum, ita vt non habeant excusationem de peccato suo. Petrus [c] Aureolus annumerans libris præcedentibus, vocáusque omnes quinque, partem Scripturæ politicam, & legislatiuam, ita, vt in Genesi tractetur de qualitate Dei legem iniungentis, describendo eius omnipotentiam in B creando, salutem tempore diluuij (quidni etiam iustitiam?) beneuolentiam erga Patriarchas præsertim; in Exodo de qualitate famuli legem proponentis, id est, Mosis; in Leuitico, & priùs in Exodo à c. 19. de qualitate cumuli legem continentis, hoc est, de multitudine præceptorum: in Numeris de qualitate populi legem admittentis, recensendo numeros diuersos pugnatorum, rerum oblatarum, ministrorum sacrorum, exploratorum, peccatorum, cum Core, &c. atque fornicatorum, genitorum de nouo in deserto, mansionum, ciuitatum refugij: post illa, inquam, de quatuor libris alijs, docet in hoc nostro agi de breuitate epilogi legem continentis, ponendo epilo- C gum laboris, & itineris, præceptorum iudicialium, & moralium: multitudinis promissorum pro legem obseruantibus, afflictionum verò pro transgredientibus; prædictionum de rebus futuris. Tunc addit videri arguere hunc librum, quòd nullus possit excusari ab obseruantia legis clarè expositæ, & breuiter declaratæ, post suam diffusionem in prioribus libris. Hinc intelligitur, in Pentateucho locum quintum deberi Deuteronomio. Ordinem istum attendit Beda [d] in illa Psalmi 18. sententia [e]; *lex Domini immaculata*, &c. vt Genesi conueniat esse legem immaculatam conuertentem animas; quoniá enunciat omnia Verbo Dei esse creata, quæ idcirco læta est, & in illa conuersio animarum intelligitur à vita ad mor- D tem in Adam, à morte ad vitam in Noë: Exodus sapientiam præstare paruulis dicatur, adimplendo quod Abraham, Isaac, & Iacob de terra repromissionis Deus promisit; omnes enim Dei comparatione paruuli sunt: Leuiticus præceptum lucidum, illuminans, discernendo inter munda, & immunda: Numerorum liber iudicia Dei vera sint, maximè in prophetia Balaam, & in benedictionibus, maledictionibúsque: Deuteronomium verò, quia nouata lex interpretatur, sit Euangelium totum. Glossa in prothemate comparat hunc librum cum fasciculo myrrhæ [f]; quia terminata lege, quæ peccatorum corruptioni medetur, in quatuor voluminibus prioribus, ramusculorum in eo est quædam collectio, & quasi complemen- E tum Euangelij: vt propterea etiam dilectus dicatur Christo, veluti gestatus ab ipso, qui erat simul verbum abbreuiatum, seu abbreuians & consummans, aut cósummatio, abbreuiat [g] quæ quemadmodum à Rege, seu Principe gestari Deuteronomij liber debebat [h]; idémque Christus legem impleuit [i], & suppleuit. Recitaui præfatione libri [k] Numerorum carmen Theodulphi Aurelianensis Episcopi de argumento Pentateuchi, quod ipse Biblijs præfixisse fertur. Ex eo ad nostrum hi versus pertinent.

a Philip. 3. 1.
b 1. Cor. 15. 1.
Omnes libri Mosis, pars Scripturæ politica, & legislatiua.
c in compend. commét. Script. diuisione primæ part. Script.
d in Leuit. initio.
e vers. 8.
Deuteronomium fasciculo myrrhæ comparatū.
f Cant. 1. 13.
g Esai. 10. 22. 23. Rom. 9. 28.
h Deut. 17. 18. Iosue 8. 31.
i Matt. 5. 17.
k c. 7.

A *Post repetit (Moses) legem, populo benedicit, & alma*
Iura dat, ac dicto carmine victor abit.

CAPVT V.

Quo tempore, ac loco quæ scribuntur hoc libro dicta sint.

PERTINET hic liber totus, vt etiam docet Hieronymus [a], ad annum quadragesimum, siue vltimum egressionis ex Ægypto, immò ad vltimos duos menses eius, & ad ipsammet postremam mansionem, licèt res, quas B narrat, contigerint locis, ac temporibus diuersis. Hoc apertè præseferunt prima eiusdemmet libri verba, in quibus assignatur locus, solitudo campestris citra Iordanem è regione maris rubri inter Pharan, Thophel, Laban, Haseroth: & quadragesimus annus, mésísque vndecimi prima dies, cùm iam occisi essent Reges Amorrhæorum Sehon, & Og, ipsorúmque terræ occupatæ. In Hebræo Chronico est, apúdque Genebrardum in eo, à primo die Sabath, vsque ad sextú mensis sequentis Adar, siue Februarij, per sex & triginta dies, explanatam à Moyse legem vniuersam. Qua in re à vero discrepat Iosephus [b], eúmque sectans Adrichomius [c], totam hanc legis expositionem factam affirmantes, quando triginta solùm dies C superessent de anno quadragesimo migrationis, diéque primo Februarij (quod ait Adrichomius) incepisse: qui mensis tamen, vt plurimum apud Hebræos erat duodecimus, non vndecimus. Absurdiùs loquuntur, qui diebus vndecim id factum dicunt à Moyse, inter eundum ab Horeb in Cadesbarne. Nondum natus erat nouus populus, qui doceri posset: locúsque in quadragesima secunda, seu vltima mansione fuit, vt postrema præcedentis libri verba significant, videlicet in campestribus Moab, quæ in istius c. 4. [d] dicitur vallis contra fanum Phogor in terra Sehon, & à Iosepho [e], vbi suo tempore visebatur oppidum Abila, habens agrum palmitibus consitum. Quare nomina locorum, quæ paulo antè retuli in ini- D tio libri nostri, non conueniunt particularibus vel vrbibus, vel montibus in campestribus illis Moab, in quibus campestribus postrema mansio fuit, & dicta legis explanatio; etiamsi ita existiment Lyranus, Rickelius, Caietanus, & alij: quia mare rubrum longiùs distabat, & Haseroth fuerat locus mansionis decimæ quartæ. Erant potiùs eadem illa nomina mansionum aliarum, partímque aliorum locorum, per quæ populus transierat, & in quibus Moyses aliqua dixerat, quæ populo nouo hîc tradit. Quocirca sensus, ac mens Moysi est in recensione dictorum locorum, vt repetat, quæ varijs ijs in locis vel euenerant, vel dicta fuerant, tam iuxta mare rubrum, quàm in solitudine Pharã: quæ solitudo diuiditur in alias E partiales, vt Haseroth, Thophel, Laban, Dizahab, (pro quo Interpres *aurum multum* transtulit) & erant forsitan vocabula diuersarum mansionum, præter illa, quibus expressa sunt in libro priore: vbi de hac pluralitate nominum eidem loco tributorum admonuimus. Quia verò Moyses expositionem suam orsurus erat à digressu montis Horeb versùs Cadesbarne, obiter notat viam illam esse vndecim dierum, quamuis multo plures Hebræi posuerint in eo itinere, vt liquet ex mansionibus decima tertia, & decima quarta. Hæc

omnia

a epist. 127. mansio vlt.
b 4. antiq. 6.
c in thea.
d vers. 46.
e 4. antiq. c. 6. vel 8.

omnia Salianus [a] noster post Abulensem, cum Rabinis citatis ab Abulense, postque Zieglerum, quem profert, ac sequitur Fonseca Scholiastes Caietani, & Tornellum [b] tradit: quibus addendus Oleaster, vbique placent. Quæ præterea comprobantur à Chaldæo Paraphraste ad initium libri: *Hæ sunt verba, quæ locutus est Moyses cum omni Israel trans Iordanem. Corripuit eos, eò quod peccauerunt in deserto, & quia irritauerunt Deum in campestribus, contra mare rubrum, & in Pharan, vbi murmurauerunt aduersus manna, & in Haseroth, vbi irritauerunt Deum super carnes, & in eo quod fecerunt vitulum aureum.* Repetuntur videlicet hic à Moyse illa omnia, quæ in iis locis contigerunt. Cæterùm si agatur de scriptione legis, quam in hoc libro [c] narratur dedisse sacerdotibus filiis Leui, qui portabant arcam fœderis Domini, & cunctis senioribus Israël, Iosephus [d], Vatablus, Sa, & alij, per tempus plusquamperfectum; Sed Genebrardus [e] ex Misna Hebræorum refert Mosem paulo ante mortem exarauisse in membranis tredecim Pentateuchum à primo vsque ad vltimum legis elementum: & vnum cuiuis duodecim tribuum seruandum dedisse, Leuitis decimum tertium: quod vltimum deinde tabernaculo inclusum fuerit, postea Salomonico templo; tempore autem Iosiæ Regis inuentum inter templi ruinas. Atqui vt id accipiatur, Deuteronomij vox, quemadmodum nuper dixi, Pentateucho toti conuenit, ac totus hic appellari potest secunda lex per comparationem ad tabulas lapideas, continentes Decalogum, cuius in quinque libris Mosis expositio continetur: sed præcipuè in libro, cui Deuteronomij nomen attributum est. Siue autem reipsa paulo ante mortem duntaxat, siue aliquandiu antè, scripti sint libri omnes quinque, aut liber Deuteronomij peculiariter, ad rem nostrã tantùm facit ipsa contentorum in libro præsenti pronunciatio: quam iam priùs diximus factam à Mose non multo ante mortem: quamuis etiam non desint qui de scriptione solius Cantici eiusdem prolixioris, velint intelligi, in quibus est noster Mariana [f]: quod suo tempore disquiretur.

a to. 2 annal. anno Mosis 120. num 151. & seqq.
b in annal. 2. egressionis.
c c. 31. v. 25. 26.
d 4. ant. c. 8. & lib. 5. c. 9.
e in chron.
Deuteronomij vocem toti Pentateucho conuenire.
f in Deut. 31. 22.

CAPVT VI.

Vnde sumi debeat libri principium.

QVÆSTIONI occasionem præbet Oleaster, negans initium libri huius inde sumendum, vnde nunc sumitur, sed ab illis verbis versus 3. *Quadragesimo anno, vndecimo mense, &c. quoniam populus,* inquit, *expletis quadraginta annis, cœpit possidere terram: priorum autem duorum versuum verba præcedentibus alterius libri Numerorum cohærent, & ad ea, quæ ibi dicta sunt, pertinere videntur.* Non est tam liberè pronuendum, aut etiam concipiendum de rebus eiusmodi iudicium. Nam licèt, vt noster ostendit Serarius [g], post nostrum item Salmeronem [h], Genebrardum [i], Sixtum Senen. [k] Pamelium [l], nósque ipsi loco aliquo duximus, diuinæ Scripturæ tam in Testamento nouo, quam in vetere distinctio per capita, & versiculos multo magis, olim nulla fuerit, immo lex tota vnico *pasuk* contenta, teste Aria Montano [m], & Elia Leuite [n], quod Caiet. etiam hoc loco notat: nec paulo vetustiores Patres citant, quando quid afferunt ex sacris literis caput illum cum certo numero (de Psalmis est alia ratio, qui etiam citantur in Testamento nouo [o], indicando numerum,) sed commoditatis

g Prologo bibl. c. 26. q. 9. & seqq.
h tom 1. proleg. can. 22.
i in Chron. anno 1243.
k 3. Bibl. de partit.
l in Tertull. lib. cont. Gnost. c. 2. n. 20.
m in Esa. 14.
n Præfat. in Masoreth.
o Act. 13. 35.

A causa sectio facta sit in titulos, capitula, versiculos, quisquis auctor primus extiterit, siue Hugo Cardinalis, siue alius: præterea quamuis omnis hæc diuisio auctoritatem Canonicam non habeat, quia nec à Canonicis facta scriptoribus, & vt modò est, haud adeò magnam habeat antiquitatem: nihilominus quam nunc omnes recipiunt, nemo immutare debet. Illud admitti potest cum Salmerone, quem sequitur Serarius, posse nos interdum, si ratio, & auctoritas patrocinentur, præcedentia superioris capitis verba cum prioribus sequentis connectere, sique meliorem, ac solidiorem sensum præ se ferant, explicare, & vel priori, vel sequenti capiti eiusmodi verba tribuere, at-
B que applicare. Porrò cùm prioris libri vltimus versus talis sit: *Hæc sunt mandata, atque iudicia, quæ mandauit Dominus per manum Moysi ad filios Israel in campestribus Moab supra Iordanem contra Iericho.* non ita verisimile est, ad idem spectare contenta initio libri nostri, *hæc sunt verba, quæ locutus est Moyses,* &c. vsque ad versum tertium: sed ne inutiliter videatur idem repeti, sunt præfationis cuiusdam loco ad sequentem totius legis repetitionem, à qua libro titulum inditum Deuteronomij antea dictum est. Idem affirmare quis posset, non minore forsan iure, de Leuitici, & Numerorum libris: illius exordium reuocandum ad Exodi finē, alterius ad Leuitici, quàm quod Oleaster asseruit de hoc nostro, quia incoat Leuiticus: *Vocauit*
C *autem Moysem, & locutus est ei Dominus.* liber Numerorum: *Locutúsque est Dominus ad Moysem,* &c. vbi vtroque in libro extãt particulæ connectẽtes.

CAPVT VII.

De differentia istius libri à præcedentibus tribus quantum ad personam, quæ loquitur.

DE hoc admonet Caietan. & valet ad confirmandum id quod proximè antè definiuimus aduersus Oleastrum, libri nostri exordium rectè constitutum esse: nec primos ver-
D sus duos reiiciendos ad librum præcedentẽ. Cùm immediatè antè scripsisset Moyses, ait Caiet. hoc est, in fine prioris libri: *Hæc mandata, atque iudicia locutus est Deus,* siue *Dominus, in manu,* siue *per manum Mosis, ad filios Israel, in campestribus Moab supra Iordanem, contra Iericho,* ad differentiam illorũ, subiungit hic ista verba quę locutus est Moses. Ac si apertiùs dixisset, prædicta mandata, atque iudicia locutus est Deus in manu Moysi, quemadmodum, & reliqua hactenus scripta mandata à Deo, quæ autem subiunguntur, sunt ea quæ Moses instruendo populum locutus est. Itaque significatur primùm disparitas loquẽtis. Nam hactenus Deus locutus est, & Moses tanquam Dei interpres fuit: in subiunctis verò, quę apud nos quinto libro cõ-
E tinentur, Moses tãquam Doctor loquitur. Et propterea significãtiùs in prima demõstratione dicitur; *hæc quæ præcepit* יהוה *Iehouah in manu Mosis.* in hac autem secunda demonstratione dicitur, *hæc verba, quæ locutus est Moses.* Rursus in prima demonstratione dictum est, *mandata, & iudicia.* hic verò dicitur, *verba,* quoniã Doctoris non est præcipere, sed declarare. Hæc omnia ex Caietano, possétque quod vltimo ait loco probari verbis primi capitis [a]: *Cœpítque Moyses explanare legem, & dicere.* Hæc ita quidem se habent; verùm cauendus, quem Comestor non dubitat errorem appellare, aliique

a vers. 5.

post ipsum, ne propterea duplex distinguatur lex, vna, quam dederit Deus, & in præcedẽtibus libris cõtineatur; altera data à Moyse, quæ in hoc libro. Pentateuchus vna lex est, inquit Comestor, & ab Apostolis, atque aliis vocatur *lex Moysi* sæpius, quàm *lex Dei*. Hebræus etiam nominat hos quinque libros תורה *thorah*, id est, *legem*, nec ad aliud dicitur hic liber *lex secunda* (quod valet vox *Deuteronomy*) nisi, quia prædicta (videlicet in aliis præcedentibus libris, maximè Exodi, Leuitici, Numerorum) hic iterantur, quasi lex iterata. In vetere Testamento nunc appellatur *lex Dei*, siue [a] *Domini*, aut *Altissimi*, & *Excelsi*, nunc *Moysi* [b]: in nouo aliquando priore modo [c], nonnumquã posteriore [d]; & quidem plerumque cùm indicatur loca ex aliis etiam libris, quàm ex Deuteronomio, in quo tamen simul nominatur *lex Domini*, cognominatúrque *ignea* [e]: cùm alioquin in eodem magis frequenter dicatur Moses explanator legis [f], propositor [g], scriptor [h], præceptor [i]; quemadmodum & aliis in locis, scriptor [k], traditor [l], dispositor [m], digestor [n]. Item alibi scribitur legem ipsi Moysi à Deu præceptam [o], ab ipso Mose mandatam [p], datam per ipsum [q], &c. De eadem re Græcus Auctor innominatus in Catena M S. notat: ac ne quis putet Deuteronomium vucari, quia Moyses in hoc loquitur, quæ Dei sunt: εἰ γὰρ τοῦτο ἦν εἶδον ἐκώλυε, καὶ τὰ ἄλλα βιβλία ταύτην ἔχειν τὴν ἐπιγραφήν· διὰ γὰρ ἀποκάλυψιν μικροῦ πάντα μωσαϊκά. *Si enim hoc esset, nihil prohibebat, & alios libros hanc habere inscriptionem, quia Dei reuelationem parum abest quin contineant omnia Mosaica.*

a Leu. 4. 22. 27. c. 5. 17. Numer. 30. 17. Ios. 22. 4. 5. c. 24. 25. 4. Reg. 10. 31. c. 22. 11. 1. Paral. 16. 40. c. 22. 12. 2. Par. 5. 10. c. 18. 1. c. 27. 30. c. 31. 4. c. 34. 14. c. 35. 26. 1. Esd. 7. 10. 12. 21. 2. 5. 16. c. 10. 3. 1. 2. 1. 5. c. 10. 28. 29. Tobiæ 1. 8. Psal. 1. 2. ps. 18. 8. ps 36, 31. ps. 118. 1. & seqq. Eccl. 19 21. c. 23. 33 c. 38. 39 c. 39. 11. c. 41. 2. c. 44. 20. c. 46. 17. Esa. 1. 10. c. 30. 9. Ier. 8. 8. Baruc. 4. 12. Oseæ 4. 6. Amos 2 4. 1. Mach. 1. 55. 66. c. 2. 15. c 4. 42. b Ios. 1. 7. 2. 4 2. 17. c. 6. 1. 23. c. 7. 2. 11. b Ios. 8. 31. 32 c. 23. 6. c. 24. 25 3. Reg 2. 3. 4. 14 6. c. 23 25. 2. Par. 23. 18. c. 25. 4. c. 30. 16. c. 31 3. 1. Esd. 3. 2. c. 7. 6. 1. 2. 8. 1. c 10. 34. 36 Tob. 7. 14. Eccl. 24. 33. Baruc. 2 2. Dan. 9. 13. c. 13. 62. Malac. 4. 4. c Luc. 2. 23. 24. 27. 39. Rom. 7 22. 23. c. 8. 7. 1. Cor. 9. 21. d Luc. 2. 22. Mar 12. 26. Io. 7. 23. Act. 13. 38. c. 15. 5 c. 28. 23. 1. Cor. 9. 9 Hebr. 10. 28. e Deu. 33. 2. f c. 1. 5. g c. 4. 8. 44. h c. 31. 9. 24. i c. 33. 4. k Exo. 24. 4. l 2 c. 34. 28. Deu. 31. 19. Ioan 1. 45. c. 5. 46. l Iosu. 22. 4. m 2. Par. 30. 16 n Ios. 8. 32. o Ios. 1. 7. p Ios. 24. 33.

CAPVT VIII.

De libri dignitate.

LIBRI præsentis dignitas, & vtilitas ex his, quæ hactenus dicta sunt, facilè perspici potest; quòd nimirum sit velut abbreuiatum verbum, præfiguratio nouæ legis, epilogus, ac summa, & quidem distinctior legis scriptæ, quæ prolixiùs, confusiùs, obscuriùs in prioribus libris tradita est; cúmque fasciculo myrrhæ à glossa comparatus, qui inter vbera nostra iugiter commorari debeat, meditando die, ac nocte in illo [r], seruando quasi pupillam oculi [s], ligando in digitis [t], in tabulis cordis [u] scribendo, vt cum Sapiente [x] monet Rickelius hoc loco. Quod ipsum in hoc eodemmet libro nostro [y], potissimùm quantum ad præceptum de Dei amore tam libenter à Christo citatũ, & laudatum [z] tantopere, támquo exaggeranter commendatur. *Erúntque verba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie, in corde tuo, & narrabis ea filiis tuis, & meditaberis in eis sedẽs in domo tua, & ambulans in itinere, dormiens, atque consurgens. Et ligabis ea, quasi signum in manu tua, erúntque, & mouebũtur inter oculos tuos, & scribes ea in limine, & ostiis domus tuæ.* Quam sententiam idem Sapiens [a], huc profectò alludens, repetit ad hunc modum. *Conserua fili mi præcepta patris tui, & ne dimiseris legem matris tuæ. Liga ea in corde tuo iugiter, & circunda gutturi tuo. Cùm ambulaueris, gradiantur tecum; cùm dormieris, custodiant te, & euigilans loquere cũ eis*, &c. Vbi insinuantur bullæ indices nobilitatis, & amuleta gestari solita è collo, cura recentis memoriæ, more illorum, qui digitis quippiam illigant, vel artificio quodam rerum, quas recordari volunt, imagines in iis collocant, vel ipsis eorum, quos

q Ioa. 1. 17. r ps. 1. 2 s Prou 7 2. t vers. 3. u vers. 9. & c. 3. 3. x Prou. 7. 3. y c. 6. 4. z Matth. 22. 37. Marc. 12. 30. 33. Luc. 10. 27. a Prou. 6. 20. & seqq.

A amant, impressas similitudines habentes, annulos inserunt, vt omittantur superstitiosa ineptaque Hebræorum phylacteria, seu membranæ, in quibus Decalogum describebant, digitisque circumplicabant. Lege de illis aliis rationibus Ferdinãdi Salazar nostri commentarium in indicata Prouerbiorum testimonia. Circa myrrhæ verò fasciculum priùs dictum obseruat Glossa, quinque tãtùm cubitis plantam illam excrescere, amarã esse, quoniam lex vetus nemini parcit, vt per Marah designatur: corruptionem autem cadauerum, vermiúmque, id est, peccatorum arcet. Ad idem facit, quod in protbemate apponit eadem glossa, quoniam manibus Regis legi ac gestari videbatur [a], *Myrrhæ planta.*

B tamquam fasciculus (myrrhæ [b] nimirum, vt antea dictum est) dilectus Christo, non tantum pro se, quantum, quia ostendit rotam in medio rotæ [c], id est, conuenientiam cum prioribus libris, & typum quemdam Euangelij. Præterea, quia hic ipse liber putatur poni ex eodẽ Dei præcepto debuisse in latere arcæ fœderis Domini [d], & in solemnitate tabernaculorum anno remissionis, post septem annos coram omni Israël recitari [e]. Attamen iam antea notatum est, videri nomen etiã ipsum Deuteronomij aliquando complecti plures alios libros, ac sic tantùm nominari, ad distinctionem Decalogi tabulis insculpti: perinde ac volumen legis, quod Moyses tantopere commendauit Iosue [f]: & quòd hic idem sub nomine Deuterono-

C mij legis Moysi, quod ille digessisset coram filiis Israël, scripsisse narratur super lapides. [g] Sed & per singula sabbata legebatur in Synagogis aliquid ex lege, aliisve scripturis [h]. Alia laus est, quòd in hac explanatione breui, & lucida, quæque penè cunctorum, quæ sparsim dicta vel gesta sunt, recollectio est, magnam, multam, sollicitam, vt Rupertus [i] loquitur, vir mitissimus super omnes homines, qui morabatur in terra [k], dilectionem vbique spirat: scilicet ad hoc tendens, vt auditorum suorum ad Dominum erigat beneuolentiam, & tanta támque diligenti per omnia suauitatis arte vtens, vt hoc maximè volumen de illis esse areolis non dubites, de qualibus in laude sponsi dictum est, *Genæ* [l] *illius sicut areolæ aromatum, quæ consita sunt à*

D *pigmentariis*. Totam quippe scripturæ huius areolam pigmentarius eruditus conserens, in eo est, vt lectorem visu, & odore trahendo delectet: vt pulchritudine beneficiorum Dei ad dilectionẽ ipsius cunctorum cõscientias inuitet. Pertinet & eodem inuẽtio, atque recuperatio, de qua [m] nuper Chrysostomum [n], atque Athanasium [o] retulimus, diuinitus esse factam affirmare; si de hoc solo libro intelligeretur, quem illi vocant Deuteronomium. Adhuc faceret ad commendationem libri huius non mediocriter, si quæ sub suam mortem optimus legislator in eo contenta pronunciauit, licèt non vno, aut altero solùm die, cùm sint tam multa, diuino planè miraculo populus omnis exaudiuit: quod admittunt Abulensis, Rickelius, Cor-

E nelius noster. De fœdere autem cum toto populo, quod sanciuisse scribitur, de nostris etiam Salianus [p], cum eodem Abulensis, quemadmodum contigisse narratur Antonio de Padua, Vincentio Ferrerio, nostro Xauerio, & aliis Apostolicis viris. Id nõ tam facilè concesserim; cùm nihil magnopere suadeat, nullaque ad hoc necessitas appareat, sed quod locutus hic, aut alibi Moses scribitur ad omnem Israël, cõmodè posse intelligi aliàs annotauerimus, quod Caietan. quoque nunc admonet, vt id fecerit non immediatè per seipsum, sed per viros primarios, capitaque tribuum; vel vt ad om-

a Deut. 17. 18. 19. b Cant. 1. 13. c Ezech. 1. 16. d Deut. 31. 35. e vers. 10. & seqq. f Ios. 1. 7. g c. 8. 32. h Luc. 4. 16. Act. 13. 27. c. 15. 21. i lib. 1. in Deut. c. 3. k Num. 12. 3. l Cant. 5. 13. m c. 3. n Hom. 9. in Matth. & hom. 7. in 1. Cor. o epist. ad Marcel. de interp. Ps. p tom. 2. annal. anno Mosis 120. num. 156.

nes direxerit sermonem, quotquot interesse, ac
exaudire potuerunt. Exemplum familiare, ac quo-
tidianum est in edictis Principum, quæ per sub-
ordinatos magistratus cæteris innotescũt. In cap.
quidem vigesimiseptimi primis verbis extat, quòd
a vers. 9. *præcepit Moyses, & seniores Israel populo*: & postea [a]
quòd *Moyses, & Sacerdotes Leuitici generis dixerunt*
ad omnem Israel. Quæ demũ de quinarij laudibus
à Petro Bongo in opere de mysteriis numerorum
afferuntur, & ab aliis, huc referri quodammodo
possent: etiamsi toti Pentateucho, seu quinque li-
bris Moysi cõueniant, quorũ noster ordine quin-
tus est: quibus quinque simul libris aptãtur quin-
b Ioan. 6. 9. 13. que panes hordeacei [b]: vt quemadmodum crescit
hordeum ante triticum, & brutorum potiùs cibus
est, sic se scripta lex habere videatur, cõparatione
nouæ, & asperitatem, & duritiam habeat in litera,
sed dulcedinem intus in mysterio spiritualẽ: item
quinque lapides, quos de torrente sumpsit Dauid,
c 1. Reg. 17. 49. 50. sed eorum vno gigantem strauit [c], idest, vno præ-
cepto caritatis, quo perficitur lex, & prauus amor
interimitur: quinque etiam verba, quibus se Pau-
d 1. Cor. 14. 19. Raba. hic in præfat. Hieron. in præfat. ad bibl. lus [d] in Ecclesia loqui gloriabatur. Quod Apo-
stoli tamen dictum applicant alij ad quinque sẽ-
sus corporis; quidã, vt doctor in Ecclesia doceat
credenda, agenda, vitanda, speranda, timenda: nõ-
nulli volunt esse, quæ apud eundem recensentur
postea; nempe psalmum, doctrinam, apocalypsim,
linguam, interpretationem. Aliis placent quinque
vulnera Christi; vel, vt oratio perfecta constet
subiecto, prædicato, copula verbali, determinatio-
ne subiecti, determinatione prædicati. Quæ om-
nia, & his alia similia, vt iuxta sensum accommo-
datitiũ ferantur, literalis est de quàm paucissimis,
breuissimis, maximè perspicuis, & vtilibus verbis,
quæ opponũtur ab eodem Paulo decem millibus
verbis, & longæ, obscuræ, inani orationi, quæ non
intelligatur. Quamquam considerando circa qui-
narium sensus externos quinque, glossa hoc loco,
& Hugo Card. eum assignant, vt minùs perfectũ,
legi veteri, cui promissa, & data sunt terrena, quæ
dictis sensibus subsunt, quaternarium Euãgelicæ,
cui liber noster deseruiat, in nomine scilicet Deu-
teronomij, hoc est, secundæ legis in explanationis
serie, quatenus multa breuiter colligit, & supplet
quædam tamquam verbum breuiatum, quod fe-
e Esa. 10. 22. Rom. 9. 28. cit Dominus super terram [e], veniens legem non
f Matt. 5. 17. soluere, sed adimplere [f] in sui dignitate, quæ ha-
ctenus declarata est; vt proinde refectio quinque
g c. 14. 21. c. 16. 9. millium hominum in Euangelio [g] ad patres ve-
teris Testamenti specter, quatuor millium ad pa-
h c. 15. 38. c. 16. 10. tres [h] noui. Rabanus post Bedam, & Isidorum, ait
hoc libro contineri innumerabilia Sacramenta.
Petrus Cellensis tractãs de panibus, ac seorsim in
c. 11. de quinque hordeaceis, quos assignat vilio-
ribus officiis stercorarij, lignarij, focarij, coqui, an-
cillæ pannorum lauatricis: Mosẽmque faciens li-
gnarium, ait in Deuteronomio (alios enim panes
aptat libris aliis Pentateuchi, hisque officia illa
vilia alia) tãquam de infinita beneficiorũ Domini
sylua, collegisse ligna & enumerasse omnia opera
Domini, & sua, & populi Israël: ad minus verò
155. distinctionibus capitulorum velut tignis &
laquearibus omnia præcedentia populi ab exitu
Ægypti recapitulare, & vnum librum tanquã do-
mum vnam componere, vel etiam panem pro tali
opere reposcere, id est, possessionem Chanaan
tanquam panem triticeum in fine libri. Rupertus
in c. 4. Matthæi attendit, quòd huius libri solius
testimoniis Christus confutauerit diabolicas ten-
tationes: quoniam sicut Deuteronomium secun-
A dam legẽ significat, id est, Euangelium; ita Chri-
stus erat veluti secundus Israël: & hic liber ferè
nihil de ceremoniis cõtinet; sed de iustitia & ca-
ritate; cunctaque ferè ad personam numeri singu-
laris familiariter dicuntur; quia Christus verè
futurus erat vnus homo, verúsque Israël directus
cum Deo; qui fideliter & perfectè cuncta persol-
ueret quæcumque Deo debebat homo: & easdem
tentationes, in quibus ille prior Israël pro parte
reproborum inuentus est infidelis, & pro parte e-
lectorum repertus est vix parumper fidelis, ille
sustinẽs inueniendus erat fidelis: ac in illo cõplen-
da fides conuentionis, *vt custodias quæ ego hodie*
præcipio, vt bene sit tibi. Idem de citato Deuterono-
mio à Christo, notauit prior Hieronymus.
B

CAPVT IX.

De libri Enarratoribus.

IDEM propemodum hîc dici potest de
libri nostri istius enarratoribus, quod in
præfatione ad Leuiticum, Numerósque
dixi, præsertim ad posteriorem librum. Fabianus
Iustinianus in commentario de sacra Scriptura [a], a libro 3.
& in Indice vniuersali recenset, præter eos, qui
scripserunt in totam Scripturam, vel in Pentateu-
chum, & satis noti sunt, quibus adiungendus Ioã-
nes Mariana noster, qui haud ita pridem prodiit,
C Petrus Vincentius de Marzilla, & Leonardus Ma-
rius, nonnullos, quorum habere copiam non po-
tui, vt Brunum Ligurem, Gregorij Nysseni enar-
rationem, Cyrilli Alexandrini sermones, Guliel-
mum Herbet, Gulielmum Staphilart, Iacobum
Lausanensem, Ioannem Viterbiensem, Ioannem
Ferum, Osbertum Claudianum, Thomã Deckin-
gam, Tryphonem de Vacca Russa. Idem tamen
scribit, nullũ, quod ipse quidem sciat, exactè scri-
psisse adhuc in istum librum, sicut nec in priorẽ,
id est, Numerorum, præter Patres, & Commenta-
tores, qui in totã Scripturam scripserunt. Brunus
Ligur idẽ dicitur à Posseuino [b] nostro, qui Epi- b in apparatu sacro. verbo Brunus.
scopus Signinus, cuius non nisi manuscriptus ex-
tet cõmentarius in Deuteronomium, vt & in Le-
D uiticum, & Numeros. Ex aliis non nominat Pos-
seuinus Ioannem Viterbiensem. Tryphon autem,
cui Fabianus cognomen tribuere videtur Vacca
Russa, iudicio eiusdẽ Posseuini [c], non ita cognò- c verbo Tryphon.
minabatur, sed auditor Origenis erat, opusculúm-
que inter alia composuit de Vacca Russa in Deu-
teronomio, & de dichotomematibus, quæ cum
columba, & turture Abraham ponũtur in Genesi.
Irrepsit error in Posseuinũ, & Fabianum, vt scri-
berent, *in Deuteronomio*; cùm Hieronymus, cuius
sunt illa, quæ ipsi referunt, vocans eundẽ in Scri-
pturis eruditissimum, & ad quem nonnullæ Ori-
genis extent epistolæ, scribat, *in Numeris*, in quo
libro traditur de Vacca Russa, non autem in Deu-
teronomio. Inter Gregorij Nysseni opera, quæ
E tomis duobus Græcè, & Latinè nuper euulgata
sunt, enarratio in Deuteronomium non extat, neo
Posseuinus, aut Bellarminus, aut alius, qui Scri-
ptorum catalogum composuit, id ei opus tribuit.
Cyrilli Alexandrini sermones propriè in librum
Deuteronomij adhuc non reperi, sed in glaphy-
ris, seu commentariis in Pentateuchum editis nu-
per vtraque lingua & Græca, & Latina ab Andrea
Scotto nostro, nonnulla ad Deuteronomium per-
tinentia, in quo opere toto quæ in vetere Testa-
mento figuratè dicta sunt, ad Christum, & Eccle-

a lib. 14. c. 34.

A siā nostrā refert, vt Nicephorus [a] testatur. Scribit potiò Rabanus in hunc librum, se cuiuspiā explanationē propriè non inuenisse; idcirco necesse habuisse, vt perfectis aptetiorum librorum expositionibus, inde ad huius libri enodandas quæstiones assumeret facultatem, atque hoc ipsum operosa indigere solutione, scilicet quòd secunda lex dicatur, & Euangelicæ legis præfiguratio. Sic habens ea, quæ priora sunt, vt Hieron. loquitur, vt tamen noua fiot omnia, & ita historialiter ordinanda sint vetera, vt spiritaliter omnia demonstrentur noua, & legis per figuram patefiat litera, quæ sacer Euangelij textus in se continet Sacramenta. Ad quod perficiendum summa quadam animi submissione implorat Freculfi Luxouiensis

B Episcopi preces, cuius hortatu istum, vt & præcedentium librorum commentarium scribebat. Huius auctoris commentarium facilè cæteris prætulerim, maximè propter sensus mysticos, quos accuratiùs persequitur, eruens ex vetustioribus Doctoribus, vt ipsemet in aliis commētariis profiteтur [b], idque non latenter, ne fortè, inquit, (hoc in mea etiam ad librum præcedentem præfatione extremo loco recitaui) pro fraude furti argueretur, sed manifestè; sicut & in aliis opusculis nomina ipsorum appingendo: vt sciret lector, quā securitate Patrum dicta legere posset, quantáque cautela, quæ ipsius erant, rimari deberet. Laudabilis profectò, imitandaque tanti viri modestia; quam pluribus adhuc verbis ex animo, synceréque præ se fert: quem virum Baronius [c] fulgentissimum Ecclesiæ sidus appellat: cuius quæ extant scripta, tamquam lucis radij excellentiam demonstrant auctoris: verticem sui temporis Theologorum, quem glorietur Germania suum haud adeò imparem magnis habuisse Doctorem: Sixtus [d] Senensis omnium disciplinarum cognitione absolutissimum, cui nullum parem eo sæculo Germania habuerit: Bellarminus [e] æquè doctum, ac pium: Trithemius [f] in omni eruditione tam sæcularium, quàm diuinarum Scripturarum longè doctissimum, Græcæ, Latinæ, & Hebraicæ linguæ peritum: cui similem suo tempore non habuerit nec Italia, nec Germania, nec Ecclesia.

b præfat. in lib. Num.

c tom. 9. & 10.

d 4. biblioth.

e de Script. Eccles.

f catal. illust. virorum, & lib. de script. Eccl.

C

CAPVT X.

Scopus Commentarij.

D

Cvm iam peracta sit, Dei beneficio, librorum Leuitici, ac Numerorum explanatio, & eam suscepisse nos admonuerimus, quoniam breuiores videbantur aliorum commentarij, (quamquam necdum prodierant in Pentateuchū nostri Cornelij, & alij Petri Vincētij Marzillæ, Leonardique Marij, quos antea nominaui; accuratiùs autem iam scripserat noster Pererius in Genesim totam, & in Exodi nonnullam partem, visum tādem est ad interpretationē Deuteronomij animum adiicere, vel eam ob causam, qua impulsum Rabanum retulimus. Nam nec

E post illum, tot elapsis sæculis, legere mihi contigit paulo exactiorem istius libri commentarium; cùm potiùs ob repetitionem in eo illorum, quæ aliàs prioribus continentur, Enarratores ferè breuitatem prætendant, & lectorem reiiciant ad annotata in eosdem. Quæ à Moyse quidem in hoc præsenti

A libro repertuntur, ait Procopius, præcedentibus enarrationibus mandauimus. Quod si verò aliquid peculiarem interpretationem fortè requirat, silentio a nobis non præetermittetur. Et nunc quidem, quamuis multa sint, inquit Ropertus [a], quæ ex istis vtiliter dicantur, & multò plura, siue altiora, quàm comprehendere, vel attingere queamus: tamen quoniam suis locis singula tetigimus, nunc capitalia de hoc libro pauca, cæteris omissis, percurramus; videlicet, in quibus Christi Filij Dei promissio est, vel aduentus eius. Sanè recapitulationem Moysi prosequentes, ait Petrus [b] Comestor historiæ auctor Scholasticæ, quæ suprà dicta sunt omittemus; superaddita dicemus, quædam quæ videntur contraria, memorabimus determi-

a lib. 1. in Deut. c. 3.

b in lib. Deut. c. 2.

B nando. Idem nobis consilium, qui semper etiam studuimus, ne, quod tamen difficile est, multa scribentibus, eadem rescribendo, non tam quæ de nouo lectores discant curare, quam superuacaneo aut labore, aut sumptu onerare videamur. Plurimorum tum consilio, tum precibus inuitabar, ac impellebar historicos Regum libros (nimis enim breues Serarij nostri notæ posthumæ) vel Ecclesiastici (quem Iansenius, Paulúsque de Palatio nōdum satis plenè censebantur pertractasse) enarrare: nec deerant qui exigerent importuniùs populares sermones siue conciones. Primi operis partem prælo iam commissam à Mendoza nostro accepi, totúmque penes Gasparem Sanctium, cuius tot alia cum approbatione prodierunt, confectum

C extare. Secūdum versat, affectúmque præ manibus habet alius ex eodem ordine nostro, qui hanc sibi optat permitti commentationem. Vltimum scriptionis genus, cuius non exigua nobis supellex suppeteret, paulo nunc certè ab instituto alienior censetur: plúsque nos arbitramur Ecclesiæ, ac nominatim, ipsis met Ecclesiastis, qui aliquo iudicio, doctrináque prædiri sint, profuturos; si in eodem commentandi cursu tenoréque persistamus, quàm si thesauros concionum, epitomes ad conciones, summas prædicantium, promptuaria, conceptus, mensas ciborum spiritualium, apparatus concionatorum, locósve communes, sermones paratos, dormi securè, veni mecum, compendia moralia, conciones, orationes, homilias, catenas,

D harmonias, concordiásve, & si quo alio vocabulo opera talia (quæ sua laude fructuque non carent) nominentur, conscriberemus. Suppeditat diligēs, & accurata libri cuiuspiam sacri interpretatio, complectens, quæ non minus ad mysticos pertineant sensus, quàm ad literalem, vberem ingenioso, ac perito concionatori materiam; indéque habet quæ ad institutum suum, cum delectu aptè decerpat (quod in hoc dicendi genere præstantes mihi se viri expertos retulerunt,) ac pro suismet proferat, absque nota, vel suspicione plagij, quam vix effugiunt, qui sola eorum, quos indicaui, tractatuum contenti lectione, concionantur. De methodo nostra non moneo, quæ cùm non discrepet ab ea, quæ in aliis visitur scriptis no-

E stris, ignota non est iis, qui aliquid ipsorum lectione vsurpauerint, & quam qui nihil dum legerunt, nullo negotio deprehendent, si legerint, reperturi tum quæ ad sententiam auctoris, & dictionem percipiendam faciunt, tum quæ intelligentiæ spirituali, tum institutioni morum, & refellendis erroribus conducunt.

LIBER DEVTERONOMII.

ARGVMENTVM CAPITIS PRIMI.

COMMVNE isti cum sequentibus capitibus duobus videtur argumentum, videlicet repetitio quædam itineris, casuum, ac gestorum intra spatium annorum 40. quibus Hebræi vagati sunt per desertum. In primo autem isto capite memorantur gesta in Sina, tum etiam in Cadesbarne, vbi propter exploratorum promissæ terræ murmur, omnes damnati sunt ad annorum 40. peregrinationem, & ad mortem hi, qui in ætate à 20. annis, & supra, egressi fuerant ex Ægypto.

CAPVT PRIMVM.

1. HÆc sunt verba, quæ locutus A est Moyses ad omnem Israël trans Iordanem in solitudine campestri, contra Mare rubrum, inter Pharan & Thophel & Laban & Haseroth, vbi auri est plurimum:

2. Vndecim diebus de Horeb per viam montis Seir vsque ad Cadesbarne.

3. Quadragesimo anno, vndecimo mense, prima die mensis, locutus est Moyses ad filios Israël omnia quæ præceperat illi Dominus, vt diceret eis:

4. Postquam percussit Sehon regem Amorrhæorum, qui habitabat in Hesebon: & B Og regem Basan, qui mansit in Astaroth, & in Edrai,

5. Trans Iordanem in Terra Moab. Cœpitque Moyses explanare legem, & dicere:

6. Dominus Deus noster locutus est ad nos in Horeb, dicens: Sufficit vobis quòd in hoc monte mansistis:

7. Reuertimini, & venite ad montem Amorrhæorum, & ad cetera quæ ei proxima sunt campestria atque montana & hu- C miliora loca contra Meridiem, & iuxta littus maris, Terram Chananæorum, & Libani vsque ad flumen magnum Euphratem.

8. En, inquit, tradidi vobis: ingredimini & possidete eam, super qua iurauit Dominus patribus vestris, Abraham, Isaac, & Iacob, vt daret illam eis, & semini eorum post eos.

9. Dixique vobis illo in tempore:

10. Non possum solus sustinere vos: quia Dominus Deus vester multiplicauit vos, & estis hodie sicut stellæ cæli, plurimi.

(11. Dominus Deus patrum vestrorum addat ad hunc numerum multa millia, & benedicat vobis sicut locutus est.)

12. Non valeo solus negotia vestra sustinere, & pondus ac iurgia.

13. Date ex vobis viros sapientes & gnaros, & quorum conuersatio sit probata in tribubus vestris, vt ponam eos vobis principes.

14. Tunc respondistis mihi: Bona res est, quam vis facere.

15. Tulique de tribubus vestris viros sapientes & nobiles, & constitui eos principes, tribunos, & centuriones, & quinquagenarios ac decanos, qui docerent vos singula.

16. Præcepique eis, dicens: Audite illos, & quod iustum est iudicate: siue ciuis sit ille, siue peregrinus.

17. Nulla erit distantia personarum, ita paruum audietis vt magnum: nec accipietis cuiusquã personam, quia Dei iudicium est. Quod si difficile vobis visum aliquid fuerit, referte ad me, & ego audiam.

18. Præcepique omnia quæ facere deberetis.

19. Profecti autem de Horeb, transiuimus per eremum terribilem & maximam, quam vidistis, per viam montis Amorrhæi, sicut præceperat Dominus Deus noster nobis.

bis. Cúmque venissemus in Cadesbarne, A

20. Dixi vobis: Venistis ad montem Amorrhæi, quem Dominus Deus noster daturus est nobis.

21. Vide Terram, quam Dominus Deus tuus dat tibi: ascende & possidę eam, sicut locutus est Dominus Deus noster patribus tuis: noli timere, nec quidquam paueas.

22. Et accessistis ad me omnes, atque dixistis: Mittamus viros qui considerent Terram: & renuntient per quod iter debeamus ascendere, & ad quas pergere ciuitates.

B 23. Cúmque mihi sermo placuisset, misi ex vobis duodecim viros, singulos de tribubus suis.

24. Qui cùm perrexissent, & ascendissent in montana, venerunt vsque ad vallem botri: & considerata terra,

25. Sumentes de fructibus eius, vt ostenderent vbertatem, attulerunt ad nos, atque dixerunt: Bona est terra, quam Dominus Deus noster daturus est nobis.

26. Et noluistis ascendere, sed increduli ad sermonem Domini Dei nostri

C 27. Murmurastis in tabernaculis vestris, atque dixistis: Odit nos Dominus, & idcirco eduxit nos de Terra Ægypti, vt traderet nos in manu Amorrhæi, atque deleret.

28. Quò ascendemus? nuncij terruerunt cor nostrum, dicentes: Maxima multitudo est, & nobis statura procerior: vrbes magnæ, & ad cælum vsque munitæ: filios Enacim vidimus ibi.

29. Et dixi vobis: Nolite metuere, nec timeatis eos:

30. Dominus Deus, qui ductor est vester, pro vobis ipse pugnabit, sicut fecit in Ægypto cunctis videntibus.

D 31. Et in solitudine (ipse vidisti) portauit te Dominus Deus tuus, vt solet homo gestare paruulum filium suum, in omni via per quam ambulastis, donec veniretis ad locum istum.

32. Et nec sic quidem credidistis Domino Deo vestro,

33. Qui præcessit vos in via, & metatus est locum, in quo tentoria figere deberetis, nocte ostendens vobis iter per ignem, & die per columnam nubis.

34. Cúmque audisset Dominus vocem sermonum vestrorum, iratus iurauit & ait:

E 35. Non videbit quispiam de hominibus generationis huius pessimę Terram bonam, quam sub iuramento pollicitus sum patribus vestris:

36. Præter Caleb filium Iephone. ipse enim videbit eam, & ipsi dabo Terram, quã calcauit, & filijs eius, quia secutus est Dominum.

37. Nec miranda indignatio in populum, cùm mihi quoque iratus Dominus propter vos dixerit: Nec tu ingredieris illuc:

38. Sed Iosue filius Nun minister tuus, ipse intrabit pro te. hunc exhortare & robora: & ipse sorte Terram diuidet Israëli.

39. Paruuli vestri, de quibus dixistis, quòd captiui ducerentur, & filij qui hodie boni ac mali ignorant distantiam, ipsi ingredientur: & ipsis dabo Terram, & possidebunt eam.

40. Vos autem reuertimini & abite in solitudinem per viam Maris rubri.

41. Et respondistis mihi: Peccauimus Domino: ascendemus & pugnabimus, sicut præcepit Dominus Deus noster. Cúmque instructi armis pergeretis in montem,

42. Ait mihi Dominus: Dic ad eos: Nolite ascendere, neque pugnetis, non enim sum vobiscum: ne cadatis coram inimicis vestris,

43. Locutus sum, & non audistis: sed aduersantes imperio Domini, & tumentes superbia, ascendistis in montem.

44. Itaque egressus Amorrhæus, qui habitabat in montibus, & obuiam veniens, persecutus est vos, sicut solent apes persequi: & cecidit de Seir vsque Horma.

45. Cúmque reuersi ploraretis coram Domino, non audiuit vos, nec voci vestræ voluit acquiescere.

46. Sedistis ergo in Cadesbarne multo tempore.

Vers. 1.] Hæc sunt verba, quæ locutus est Moyses ad omnem Israël trans Iordanem in solitudine campestri, contra Mare rubrum, inter Pharan & Thophel & Laban & Haseroth, vbi auri est plurimum.

DESCRIBVNTVR hîc, & postea, *Paraphr.* variæ circunstantiæ loquentis, eorum, ad quos habitus est sermo, loci in quo vtrique tũc erãt, & quòd nominatim auri ferax fuisse dicitur locus ille idem. Procemium, & locum breuiter exponit, inquit Theodoretus [a], vbi cum populo Moyses hæc egerit, & tempus assignat. Quod ipsum in catena *a quæst. 1.* Græca M.S. ex Origene recitatur. Rabanus, quo vtitur Glossa, titulum hunc videri ait totius operis, quia personam indicat auctoris, & quid fecerit, & locum, & tempus. Sed continent singulæ textus particulæ peculiares difficultates.

Hæc sunt verba, quæ locutus est Moyses.] Verba *Explanatio.* nimirum, non præcedentia, vt Oleaster vult, sed quæ sequuntur per totum librum, inquit Hugo, & alij; quæque Moyses locutus est docendo, ac explanando, (id est, prædicta, seu iam priùs dicta libris prioribus Exodi, Leuitici, Numerorum, non

item Genesis, in qua nibil de Mose nondum nato;ita vt quod Rabanus, & Glossa repetitionem hic esse dicunt quatuor librorum legis, magis propriè dixissent, tertium, quia vnus de quatuor est ipsemet liber noster Deuteronomij) & ad maiorem memoriam habendam,repetendo. Nec refert, ait idem Hugo, quòd videatur nominari tertia, seu alia persona. Videns enim in spiritu populum statim transiturum Iordanem, & secum librum istum delaturum, iuxta mandatum suum, quasi in persona recitantium verba eius, dixit: *Hæc sunt verba, quæ locutus est Moyses trans Iordanem*; quoniam legentes librum post transitum Iordanem falsò dicerent citra Iordanem. Faciliùs respondetur cum Rickelio, & aliis,post Rabanum, quem B Glossa transcribit, quod alibi quoque non semel admonuimus, nec mirum, nec rarum esse, quòd Moses in tertia persona loquatur de seipso, quasi de alio, & alibi frequenter ita locutus sit, sicut dum dixit [a], *Erat Moses vir mitissimus.* Sic enim vitat arrogantiam, inquit Rabanus,& Glossa; & demonstrat vitandam. Afferunt exempla Iob de se dicentis [b], *Vir erat in terra Hus, nomine Iob*, &c. atque Ioannis, quamuis non exprimentis nomen proprium [c], *Hic est discipulus ille, qui testimonium perhibet de his*: item [d], *Discipulus,quem diligebat Iesus.* Addi posset ex eodem,cùm narrat de Andrea, & alio secutis initio Christum [e], *si ille alius, erat idemmet Ioannes*.ex Luca, *si socius Cleopha* [f], ex Samuele, si auctor est librorum duorum priorum, C qui non modò à Regibus titulum habent, verùm etiam Samuelis dicuntur;quamuis in secundo nihil de illo extet,qui iam etiam mortuus erat, immo,& iam inde à cap.25. [g] primi;ita vt non verè asseratur vel integri illius auctor, quod tamen Gregorius [h] de duobus affirmat. Probari autem illud idem potest similibus exemplis aliis, vt Iosephi historici,Iulij Cæsaris,&c.qui de suis rebus expresso nomine suo scribunt. Obseruatur à Dionysio Rickelio Carthusiano præterea hoc loco dictum: *Hæc sunt verba, quæ locutus est Moses*, & non,*quæ scripsit*. Quia verba sequentia primò pronunciauit ad populum exhortando, ac instruendo,deinde conscripsit, quemadmodum infrà habetur [i],*Scripsit itaque Moses legem hanc*;itémque [k]; D *postquam scripsit Moses verba legis huius, atque compleuit*. Caietan. notat dici *verba*, quæ prioribus libris vocabantur *mandata*, & *iudicia*; quoniam Doctoris non est præcipere, sed declarare; & hactenus Deus locutus est per Mosem interpretem; nunc hîc tanquam Doctor loquitur. Ex Origene in catena Græca M S.habetur, dici verba Moysi tamquam instrumenti à Deo moti, & Prophetæ lingua vtente,seu etiam videlicet manu, & calamo. Beda alias videri monet, quòd aptius voces essent hîc dictæ,quàm verba; ita vt verba conueniant Euangelio: tamen rectè quoque dici verba, quia quæ hic habentur, euangelica eloquia præfigurant. Vel eo quòd verba postea non fuissent mutanda,quæ locutus est Moses, in hoc, inquit, E dignitatem personæ ostendit.

Moses in tertia persona de seipso, quasi de alio, non rarò locutum esse.
a Num.12.3.
b Iob 1.1.
c Ioan.21.24.
d c.13.23.c.19.26.c.21.7.20.
e c.1.35. & seqq.
f Luc.24.13.& seqq.
g vers.1.
h Prol. in lib.Regum, & l.1.c.1.
i c.31.22.
k vers.24.
Verba cur hoc dixerit, quæ mandata alibi, & iudicia.
Hæc eloquia euangelica præfigurant.

Ad omnem Israel.] Perinde est loqui ad omnem Israël, aut vt extat Græcè, omni Israëli: *παντὶ Ἰσραὴλ*, aut, cum omni Israël, vt habetur in editione Chaldæa עִם כָּל יִשְׂרָאֵל *ibim chol Israel*. Theodoretus [l] appellat innumerum multitudinem, cui tunc Moses doctrinam proposuerit. Erant eo tempore mortui quotquot ex Ægypto discesserant, ab ætatis vigesimo anno, & supra,excepto Iosue, & Caleb, atque Leuiticæ tribus hominibus, vt priore [m] libro vidimus; & infrà hoc ipso capite [a]. A Circa dictionem *omnem*,Beda obseruat innui turbam: totius nomen de vtroque numero dici siue singulariter,siue pluraliter. Circa nomen *Israel*, quòd habeatur sermo ad omnem animam Deum videntem, nempe iuxta tritum etymon illius nominis. Cæterùm non video, quid admodum suadeat fateri,quòd Abulensem [b],atque Rickelium secutus existimat Cornelius noster, miraculo factum vt Mosis vox à toto Israële, id est,à duobus,vel tribus hominum millionibus audiretur,quemadmodum S.Antonij de Padua, S.Vincentij Ferrerij, & aliorum præconum Apostolicorum ad plures leucas, inquit Cornelius, non solùm audita, sed & intellecta fuit à gentibus exteris vox, illorum etiam linguæ imperitis. Nam B etiamsi alia maiora fecerat Deus pro Mose ad vtilitatem Israël,scilicet per dies 80.[c] non comedere,faciem radiis cornutam habere [d], &c.vt argumentatur Abulensis, ad istud tamen admittendum miraculum nihil cogit; cùm non semel dicatur simili phrasi habitus ad vniuersum populum,populíve cœtum sermo,quamuis immediatè duntaxat ad seniores [e]: aut licèt hi non nominentur, probabile non sit, miraculum id toties contigisse, quoties (quod sæpe fit) dictus ille loquendi modus vsurpatur. Quod dicitur *ad omnem Israel*, intellige,inquit Caiet. Petrúsque Vincentius de Marzilla, non per seipsum,sed quia Moses publicè locutus est capitibus omnium, & tri- C buum, & familiarum, vt per illos ad notitiam omnium deducerentur quæ dicebat. Fortassis nec adeò multis locutus est,id est,capitibus etiam omnium familiarum, quæ sine dubio erāt quamplurima. Nec refert quòd c.29. [f] scribantur vocati ad paciscendum fœdus Domini, stetisseque coram illo cuncti Principes tribus, maiores natu, Doctores,omnis populus Israël,liberi, & vxores, aduena, qui morabatur cum ipsis in castris, exceptis lignorum cæsoribus,& his, qui comportabant aquas. Nam, etsi cum Abulense adhuc inde argumentetur Cornelius,potest intelligi eiusmodi pactum initum ab illis omnibus,ita,vt non idcirco sequatur, ab iisdem singulis exauditum simul Mosem semel loquentem. In eadem senten- D tia nostra est Salianus [g] noster, licèt concedat de illo alio tempore initi fœderis dictum miraculum. Sed neque hoc necessarium, aut valdè probabile duco, quod tamen etiam tuetur ibidem Abulensis. Sentit nobiscum Lyranus, locutum asserens Mosem capitaneis, & principalibus populi,in quibus quodammodo,inquit, tota multitudo populi contioebatur. Quocirca meritò refutat R.Salomonem,affirmantem,quòd ad hoc Moses vocauit totum populum, vt quilibet haberet locum loquendi, si vellet in aliquo obiicere verbis Moysi, sicque postea nullus haberet locum contradicendi. Addit scripsisse Moysem generaliter ad omnem Israël, quia non solùm illi, qui erant tunc præsentes,sed etiam absentes,& futuri E de populo illo, obligabantur ad ea, quæ fuerunt scripta in hoc libro: & ideo fuit repositus in latere arcæ [h], vt legeretur quolibet anno septimo. Quod vltimum tamen in præfatione docui non præcisè accipiendū de solo isto nostro libro Deuteronomij. Adhibet Salianus exemplum Episcopi, qui totius diœcesis pastor, ac doctor cùm sit, per intermedios Curiones,& Parochos,omnes sibi subditos docet,ita verò de Moyse dicendum,in cuius manu erant Sacerdotes omnes, & Leuitæ, & septuaginta illi Seniores, quibus Dominus de spiritu Moysi distribuerat [i].

l q.1.
m c.14.29.30.c.32.13.
a vers.35.36.
Omnis, dictio pro turba.
Israël pro omni anima Deum vidente.
b q.2.
c infra c.9.
d Exod.34.
e Exod.12.3.21.c.16.9.10.Leu.17.2.
f vers.2.10.11.
g tom.2.annal. anno Mosis 120.num.156.
h infra c.31.26.
i Num.11.25.

Trans

Trans Iordanem.] Hebraicè, & Chaldaicè בְּעֵבֶר *bebheuer*, & בְּעִבְרָא *bebhibra*, *in transitu*, id est, quando transituri erant Iordanem, prope Iordanem, priusquam transirent illum in citeriore parte terræ, respectu promissæ terræ Chanaan; inter quas terras medius erat Iordanis, antéque transitum istius à Moyse prolata sunt verba hîc recitata, cùm is Iordanem non transierit. Denique trans Iordanem intelligitur, si in terra sancta fueris, inquit Vatablus, absolutè autem rectiùs verteretur *cis*, cum eodem auctore. Sed sic auctor scripsit, quia futuris temporibus appellanda erat transiordanana regio illa, quam Hebræi transiissent immediatè ingrediendo in Chanaan. Magister [a] historiæ Scholasticæ, Lyranus, Abulensis, & [a in Deut. 1.] B alij notant has præpositiones *trans*, seu *vltra*, & *citra*, vel *cis*, dicere respectum situs, atque sic respectu eorum, qui morabantur in terra Chanaan, terram in qua manebant duæ tribus Ruben, & Gad, dimidiaque Manasse, & in qua locutus fuit Moyses, dictam esse trans, vel vltra Iordanem: respectu autem eorum, qui morabantur in ciuitatibus duarum tribuum, & dimidiæ, scilicet in terra Basan, aut Galaad, vocari terram citra Iordanem. Hoc autem modicum est, ait Abulensis, & facit magnum errorem, nisi attendatur situs loci. Errorem inde ortum dixi circa libri huius auctorem, vt non videretur Moses, quia trans Iordanem nec locutus est, nec fuit, sumendo nempe *trans*, per comparationem, & respectum ad terram Chanaan, ad quam ille non transiuit. [b vers. 1.] In c. 22. [b] libri Numerorum, cùm Iericho trans Iordanem sita scribitur, *trans* propriè accipitur, vbi etiam est Chaldaicè cum præpositione alia מֵעִבְרָא *mebhibra* Hebraicè cum eadem, quæ hîc extat, sed pluraliter בְּעַבְרוֹת *bebhbauroth*, Græcè autem [illegible] *Iordanem, apud Iordanem.* [c vers. 19. 32.] In c. 32. [c] & 34. [d] [d vers. 15.] cùm agitur de assignata possessione tribubus duabus, & dimidiæ, sunt eædem particulæ Hebræa, & Chaldæa, atque Græca πέραν, quæ hoc loco etiam habetur. Consule locis illis annotata. Idem iudicium [e vers. 46.] de c. 4. [e] libri nostri, vbi nominatur locus trans Iordanem in valle contra phanum Phogor in terra Sehon Regis Amorrhæi. Suspicatur Cornelius D Mosem scripsisse *cis Iordanem*, sed Iosue, aliúmve, qui hæc Mosis diaria digessit, iam consistens in Chanaan, pro eo substituisse *trans Iordanem.* Eadem ratio de citatis aliis locis, de quibus nescio an idem tam facilè liceat suspicari. Ambros. aliúsve apud eum Auctor, tractatu de 42. mansioni- [f co. 1. mansio 42.] bus [f], explicans quomodo dicatur mons Abarim trans Arnon, Græcè εἰς τὸ πέραν Ἀρνών, licèt Lati- [g Num 21. 13.] nè, *contra Arnon* [g], nimirum non ad transitum Hebræorum, sed ad situm terræ sanctæ; docet morem hunc esse Moysi in tali descriptione, confirmátque præsentis loci testimonio, quia Moyses Iordanem nullatenus, inquit, transiuit, sed erat citra ad Hebræorum viam locus iste; trans verò ad terræ sanctæ situm. Hieron. Eusebiúsve tracta- E tu de locis Hebraicis *Dusme Moab* scribés, è Græco videlicet δυσμῶν μωάβ, exponit locum ad Occidentem Moab, iuxta Iordanem contra Iericho, vbi Balac Rex Moab, & maiores natu Madian, Israëlem insidiis deceperunt, & in quo loco Moyses Deuteronomium scripsit.

In solitudine campestri.] Hebraicè בַּמִּדְבָּר בָּעֲרָבָה [h c. 22. 1. c. 26. 3. 63. c. 31. 12. c. 33. 48. c. 35. 1. c. 36. 13] *bemadbar bahbaravah*, *in solitudine*, siue *deserto*, *& in planitie campestri*, vbi nec montes, nec nemora: qui locus frequenter appellatur in libro Numerorum [h] nomine *campestrium Moab*: & in quo vlti- [i c. 33. 48.] ma mansio fuisse memoratur [i]; atque in editione A nostra vocantur etiam *planiora loca Moab* [a]: in He- [a ibid. v. 49.] bræa vbique simili vocabulo ei, quod hîc est, sed pluraliter עַרְבוֹת *bharboth*, & in Græca plerumque δυσμῶν, quo significatur plaga occidentalis: interdùm, retento Hebræo ἀραβώθ, cum Chaldæum semper idem retineatur מֵישְׁרַיָּא *mesceraia*. Adi eiusdem libri commentarium nostrum. Quod hîc Græcè legitur ἐπὶ δυσμῶν, *ad Occidentem*, in Scholio Græco citatur ex Aquila, & Symmacho, ἐν τῇ ὁμαλῇ τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης, *in planicie maris rubri*, Quo pacto vocantur campi, qui interiacent inter montes Arabiæ, & Chanaan. Additur præterea in catena, quam Latinam fecit Franciscus Zephyrus, nemini dubium esse, quin omnia hæc ad po- B pulum dixerit Moyses in agro Moabitarum. Aduertatur Oleastri expositio cæteris, vt nempe sermo sit de solitudine, siue deserto vasto, in quo, & in cuius confinibus (quæ sumit loco sequentium vocabulorum, *contra mare rubrum*) dicta significentur ea, quæ sunt in præcedentibus libris: confinia verò sint regnorum, per quæ transierunt Hebræi, cúmque ipsi essent è regione maris Suph, id est, *terminati*, quod ab Interprete *rubrum* vocatur: denique vt nomine deserti loca omnia intelligantur ante Iordanem; quoniam deserto coniuncta erant: vbi etiam esset *Suph*, id est, appella- [Suph, pro fine, seu termino.] tiuè id nomen accipiendo, terminus diuersorum regnorum. Est quidem verum, mare rubrum accitari, vt Abulensis loquitur, Hebræósque vagan- C do, ac gyrando per desertum, sæpius ad illud accedere potuisse, quod etiam insinuat hoc loco translatio Græca πλησίον τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης, *prope rubrum mare.* Sed quoniam campestria Moab, quæ hîc exprimuntur, longissimè distant à mari rubro, præstat, *contra mare rubrum*, seu *è regione maris rubri*, exponere de loco etiam disiito, sed alteri opposito, cuiusmodi erat mare rubrum consistentibus in campestribus Moab obuersum. Grego- [b li. 2. Moral. c. 2.] rius [b] explanans illa verba Iob [c], *quadam autem* [c c. 1. 6.] *die cùm venissent filij Dei, vt assisterent coram Domino, affuit inter eos etiam Satan.* ac notans in exordiis narrationum, qualitates à sacris eloquiis exprimi, terminósque causarum, vt à positione loci, vel corporis, vel à qualitate aëris, vel temporis: & de D primo modo docens iuxta illum exprimi subsequentium merita, finésque causarum, affert in exemplum præsentis loci sententiam, per quam de Israël dicatur, quia verba Dei in monte audire non potuit (inde namque cùm lex daretur, prohi- [d Exod. 19. 12.] bitus [d] est) sed præcepta in campestribus accepit: sic verò subsequentem populi infirmitatem mendicatam, qui ascendere ad summa non valuit: sed semetipsum in infimis viuendo negleptè, laxauit. Simile videri potest, quod obseruat Ambrosius [e], [e lib. 5. in Luc.] descendente IESV de monte, & stante in loco campestri, turbam discipulorum eius, & multitudinem copiosam plebis venisse vt audirent [f] eum, [f Luc. 6.] &c. quoniam turba nisi in humili Christum videre non poterat, non sequi ad excelsa, non ascen- E dere ad sublimia. Idem omnino à Hieronymo [g] [g li. 1. in Matt. 8.] notatum est circa descensum eiusdem IESV de [h c. 8. 1.] monte, post quem Matthæus [h] narrat secutas tum turbas, quia ad altiora, inquit, ascendere non valuerunt.

Contra mare rubrum.] Hebraicè מוֹל סוּף *mol suph*, *contra*, vel *in fronte*, vel *è regione Suph*; Græcè πλησίον τῆς ἐρυθρᾶς θαλάσσης, *prope rubrum mare*, de quo mari, quamuis *maris* vocabulum non ponatur hîc Hebraicè, declarant Vatablus, Clarius, apostata Munsterus, Gebennensia Biblia idiomate Gallico ab hæreticis edita. Sed Caietanus

docens

docens prioribus verbis, & præsentibus, proximéque sequentibus eumdem locum, qui dicebatur antea planities Moab super Iordanem, Iericho, nunc nominari quatuor nominibus, videlicet in transitu Iordanis, in deserto, in planicie, in fronte Supb, vt intelligatur commoditas aquæ, indemnitas aliorum, situs, opportunitas, magnitudo planiciei, extensæ vsque ad paludem cannis plenam, quia *Suph* cannas sonat, vnde mare rubrum appellatum sit mare Suph, hoc est, cannæ, quia canneto adiacet, vel cannas parit: item describi sequenti membro planiciem eamdem inter quinque montes: tantam verò in ista descriptione adhiberi diligentiam, quoniam arduus sermo, ac prolixus futurus erat: hæc, inquam, omnia dum docet Caietan. ostendit per frontem Supb, vt ipse loquitur, denotari locum è regione canneti. Oleaster, vt etiam non ita pridem seculi, vertens *è regione Suph*, exponit de mari, quod cognominetur *Suph*, id est, terminatum, alitérque mare rubrum: refert item opinionem de sinu aliquo dicti maris, qui veniret versus illam partem, seu locum determinatum, qui hîc describitur: ipse autem mauult *Suph* sumi appellatiuè pro fine, seu termino, ac transferri, *è regione termini*, scilicet terræ. quia locus ille, inquit, erat terminus diuersorum regnorum, sequentia verò nomina montium, aut locorum, inter quæ erat locus, in quo manebat Israël. Ab hoc dicendi modo parum differunt, qui סוּף *Suph terminum* interpretantes mare Suph, id est, termini, de lacu Asphaltite, aut de mari mortuo explicant: quod terram sanctam terminat ab Oriente, & cui vicina, oppositaque sunt campestria Moab. Dixi præterea placere Abulensi (quod ante ipsum Lyranus indicauit, & Hugo, & Rickelius, ac post istos Marzilla,) ad mare rubrum Hebræos vagantes, gyrantésque per desertum sæpius venisse, ac nominatim quidem nunc eo in loco, qui describitur. Sed quia iuxta tabulas topographicas abest hic ipse locus certus ac limitatus à mari rubro, quod mare rubrum in propria significatione accipi hîc etiam debet, vt & alibi passim reddi solet, vbi est mare סוּף *Suph*, quod ab Arabia disterminat Ægyptum; licèt nonnunquam per mare Mediterraneum exponi posse aliqui contendant, vt docet Pineda noster [a]: dici quoque docui *contra mare rubrum*, seu *è regione illius*, locum istum, quia ei oppositum, ac obuersum est, quamuis satis distans, dissitum, remotum. Mentio porrò maris rubri reuocat in memoriam eximium, & admirabilem transitum populi per illud, vt eo libentiùs, ac diligentiùs diuina mandata obseruet, quæ hîc repetuntur, aut de nouo ponuntur; præterea totius peregrinationis eiusdem populi mare rubrum fuerat initium, terminus verò campestria Moab, quæ hoc quoque loco nominantur. Circa nomen maris rubri, cuius nominis causas aliàs declarauimus, consentit Chaldæus Paraphrastes, exprimens יַם סוּף *iam suph*. Verùm longè aliter declarat omnem hanc descriptionem localem, de qua est sequens quoque membrum. *Hæc sunt*, ait, *verba, quæ locutus est Moyses cum omni Israël trans Iordanem. Corripuit eos, eò quòd peccauerunt in deserto, & quia irritauerunt Deum, in campestribus contra mare rubrum: & in Pharan* (pertinent ista ad ea quæ sequuntur) *vbi murmurati sunt aduersùs manna, & in Aseroth, vbi irritauerunt Deum super carnes: & in eo quòd fece-* A *runt vitulum aureum.* Sectatus est Rab. Salomon translationem istam, recitatámque Munsterus apostata, & Isidorus Clarius, qui sæpius auctorem illum transcribit, non reiiciunt: ita vt præpositio בְּ *be* præfixa nominibus מִדְבָּר *midbar*, id est, *deserti*, & עֵבֶר *bheuer*, *transitus*, & עֲרָבָה *bharauah*, *planicies*, non retineat ordinariam significationem, quæ est *in*, sed sumatur causaliter pro בִּשְׁבִיל *bisbil*, hoc est, *propter*. Quare sensum esse contendunt; propterea quòd irritauerunt Deum in deserto, dicentes; [a] *Vtinam mortui essemus*: & propter peccatum, quod commiserunt in planicie quando initiati sunt in Baal Peor, siue Beelphegor [b], & propter peccatum è regione maris rubri commissum, quando di- B xerunt [c]; *Numquid sepulchra non fuerunt in Ægypto?* seu, *forsitan non erant sepulchra in Ægypto?* Eodem pacto nomina, quæ mox hîc subiiciuntur, idem Rab. Salomon citans alium Rab. nomine Iochannam, qui negat extare in sacra Scriptura, quam vocant מִקְרָא *mikra*, per *Thophel* significari vult murmurationem, quam fecerunt super Laban, id est, *manna* [d] *album*: in deserto autem Pharan detraxisse terræ promissæ, cùm exploratores rediissent, & omnes terruissent [e]: in Haseroth schisma, factum per Core [f], cum quo multi perierunt: per דִּי זָהָב *dizahab*, quod est *sufficientia auri*, intelligi vitulum, quem ex auro superfluo conflauerunt [g]. Rupertus [h] proferens contenta versu primo, & secundo, de- C clarat ad hunc modum, qui parum differt à præcedente. *Hæc sunt verba, quibus corripuit Moyses filios Israel pro decem tentationibus, quibus Dominum tentauerunt. Vnde Dominus in libro Numerorum* [i] *dicit*: Attamen omnes homines, qui viderunt maiestatem meam, & signa, quæ feci in Ægypto, & in solitudine, & tentauerunt me iam per decem vices, nec obedierunt voci meæ, non videbunt terram, pro qua iuraui patribus eorum. *Quas tentationes hîc breuiter, & obscurè Moyses enumerat, dicens*: In solitudine in qua demonstrat eos pro aquæ penuria duabus vicibus tentasse Dominum. *Sanè quod ait*, in solitudine campestri contra mare rubrum, inter Pharan & Thophel, & Laban, & Azeroth (*Haseroth*) & ibi auri est plurimum, *sic intelligendum* D *est: In campestri contra mare rubrum murmurasse dicuntur filij Israel contra Dominum, quia Moysi dicenti sibi, de verbo Domini peremptos fuisse Ægyptios, non crediderunt, sed potiùs eos se subsequi timuerunt. Vnde dicitur in Psalmo* [k]: Patres nostri in Ægypto non intellexerunt mirabilia tua, non fuerunt memores multitudinis misericordiæ tuæ, & irritauerunt ascendentes in mare rubrum. *Porrò Pharan interpretatur* Onager, *Thophel* stultitia, *Laban* album. *Quod sic intelligitur; quia similes onagro facti filij Israel, stultè egerunt, tentantes Dominum duabus vicibus super albo, idest, super manna. Manna verò album dicitur, sicut & illud in Exodo* [l], appellauitque illud domus Israël nomen eius man, E quod erat quasi semen coriandri album. Abulensis [m] explicat primùm dicta hæc omnia secundùm recitatam Chaldæam translationem, & R. Salomonem, de verbis duris, reprehensoriis, siue de redargutionibus Mosis, cùm se iam videret morti propinquum, sicut fecerant Iacob [n], & Samuel [o] (adde Christum, cùm esset ascensurus in cœlum [p],) vt nempe is retulerit Israëlitis mala, quæ fecerant in solitudine campestri, circa mare rubrum apud desertum Pharan, Thophel, Laban, atque in solitudine quidem campestri

Suph, pro cannis.

Frons Suph, quid.

a c. 14. de rebus Salom. c. 9.

a Num. 14. 2.

b Num. 25. 5. Psal. 105. 28.

c Exod. 14. 11.

d Exod. 16. 31. 2. & seq.

e Num. 13. & 14.

f c. 16. 5. & seqq.

g Exod. 32.

h lib. 2. in Num. c. 2.

i c. 14. 22.

k Psal. 105. 7.

l c. 16. 31.

m q. 3.

n Gen. 49. 1. & seqq.

o 1. Reg. 12. 1. & seqq.

p Marc. 16. 14.

Moab, redargutio spectet ad fornicationem cum puellis Moabitarum, & Madianitarum [a]: contra mare rubrum, quòd murmurauerint, quando viderunt exercitum Pharaonis prope se dicentes [b], *Nunquid*, siue, *forsitan non erant sepulchra in Ægypto, vt moreremur in hac vasta solitudine*: inter Pharan desertum magnum, cùm excitatum est murmur aduersùs promissam terram post reditum exploratorum [c], & deinde in Cades ad aquas contradictionis, & inditum est loco nomen *Sepulchra concupiscentia* [d]: in Thophel, quod valet *murmurationem*, & Laban, quod *album*, quando extitit murmur contra manna coloris bdellij [e], qui est albus: in Aseroth, cùm Aaron, & Maria contra Mosem murmurauerunt: [f] vbi auri est plurimum, quando reprehensi sunt de fabricatione, adoratioonéque vituli aurei [g], quo auro, argentóque tunc abundabant. Placuit eadem opinio Michaëli Aitsingero in topographica descriptione terræ sanctæ [h]. Sed hæc expositio, inquit idem Abulensis (quem hac in parte recipio) multum est distorta, quia tota ista litera est vna clausula: quæ hîc habentur denotant locum, in quo Moyses verba aliqua dixerit: dicta expositio confusè res diuersas inuoluit, & absque ordine narrationis: non rectè sumitur particula *in*, denotans habitudinem loci, in quo aliquid fit, vt idem significet ac *propter*, siue habitudinem eius, de quo aliquid enunciatur: aliæ præterea particulæ, *contra inter*, *vbi*, designant situm, locum, distantiam localem, & similia: nisi per ista omnia designatus locus intelligatur, Ægyptum ipsam poterit quis intelligere per illas dictiones *trans*, seu *citra Iordanem*, atque spatium integrum totius deserti, & mansiones omnes: denique verba, quæ locutus dicitur Moses in hoc textu, non de præteritis accipienda sunt, sed de illis, quæ scribuntur deinceps in hoc libro, quamuis multa ex his iam priùs dixerat.

a Num. 25. 1. & seqq.
b Exod. 14. 11.
c Num. 14. & seqq.
d c. 20. 2. & seq.
e Exod. 16. 14.
f Num. 11. 7.
g c. 12. 1. & seqq.
h Exod. 32. 1. & seqq.
i pag. 40. de campestr. Moab.
Particula in, contra, inter, & vbi.

Inter Pharan.] In libro Numerorum [i] vidimus desertum, siue solitudinem Pharan: quod etiam alibi [k] occurrit, aut nomen montis Pharan [l], aut campestrium [m]. Oppidi præterea nomen esse affirmat, siue vrbis, Adrichomius [n], non tantùm deserti, & montis vmbrosi, condensique, qui sit vicinus, & contiguus monti Sinai. Rickelius hoc loco ait esse etiam nomen prouinciæ, prouinciam nempe sinoens, vt describitur ab eodem Adrichomio [o], pro amplissimo, vastissimóque deserto, inuio, & inaquoso, à monte Sinai vsque ad Cadesbarne iter vndecim dierum continente (quod hîc paulo post insinuatur) & cuius terra nec arari possit, nec seri, sed tota sit arida, sterilis, squalida, inhabitabilis hominibus, villis, casis, bestiis, auibus, arboribus, germine carens, constans verò rupibus, montibus saxosis, altissimis, asperrimis, vndique præruptis, & præcipitibus, mixti coloris, rubei & nigri, Solis ardoribus exusti, quo colore splendente videantur saxa refulgentia, quasi essent oleo inuncta, ipsóque visu horroris speciem, & mortis imaginem præ se ferant, iaceant verò ibi arenæ steriles, quas vbi Solis vapor accenderit, feruido Sole exurente vestigia, intolerabilis æstus existat: ambulans cum prealto tenacissimóque sabulo luctari cogatur, ægrè inde pedes efferre valens. Addit aliam acceptionem pro prima parte deserti Arabiæ prope montem Sinai; nec non pro vltima versùs terram promissionis, monéusque aliquando vocari desertum Sin scribendo per צ *tsade*, interdum Sinai, videlicet à monte nominis eiusdem: Tractatu de locis Hebraicis Hieron. siue Eusebius, *Faran* scribens, docet suo tempore oppidum fuisse trans Arabiam, iunctum Saracenis, qui in solitudine vagi errabant: per hoc, iter fecisse filios Israel, cùm de monte Sina castra mouissent: & contra australem plagam situm distasse ab aula contra orientem, itinere trium dierum in deserto Pharan (sic enim etiam ibidem scribit) commemorari à Scriptura habitasse Ismaëlem, vnde Ismaëlitæ, qui postea Saraceni. Idem Hieron. [a] disputans de 42. mansionibus, eundémque secuti alij, docent immensam hanc solitudinem Pharan, longè ac latè fusam ad iter vndecim dierum. Quod inde quoque colligitur, quia statim à statione Sinai narrantur Hebræi, ducente ipsos columna nubis, & arca Domini, venisse in solitudinem Pharan; cùm tamen certum sit venisse antea in sepulchra concupiscentiæ, nec in catalogo mansionum vlla propriè appellatur nomine *Pharan*, immo *Haseroth* (cuius nomen hîc extat) vertitur in atrium, vestibulúmve, quasi vestibulum, videlicet deserti Pharan. Solet Iosephus Hebræam vocem *Pharan* in Græcam φάραγγα vertere, quod non aduertentes, qui transtulerunt Latina, vel alia lingua Iosephum interpretati sunt non *Pharan*, vt debuerunt, sed *fauces*, quas Græca φάραγξ significat. Nec verò etiam idem Iosephus explicauit vtrùm locus ille generalis esset, aut particularis. Si attendatur notio φάραγγος, non respondet Hebræo nomini *Pharan*, quod Hieron. & alij declarant κατ' ἔτυμον, *ferum eorum*, *frugiferum*, *pulchritudinem*, *fauces* verò nullus. De hoc eodem *Pharan* egimus dicto libro Numerorum, agitque de eodem satis diligenter Antonius Gueuara in Abacue [b].

Pharā quid.
k c. 10. 12. c. 13. 1. 4. 27.
l Gen. 21. 21.
1 Reg. 25. 1.
m Deut. 33. 2. Abac. 3. 3.
n Gen 14. 6.
o Theat. terræ sanctæ in Pharan nu. 73.
p ibid. n. 1.
a ep. 127. mansio. 15.
b in c. 3.

Et Thophel.] Hebraicè repetitur præpositio *inter*, בין *ben*, Chaldaicè autem nomen *Thophel* non extat, sed verbum ei simile. אִתְפְּלוּ *itthaphalu*, ex quo, & præcedente nomine *Pharan*, conficitur illa sententia, *& in Pharan, vbi murmurati sunt contra manna.* Sed loci nomen esse, iam prius constituimus, quòd Græcè scribitur τοφὸλ, absque aspiratione primæ literæ, cùm Hebræum sit תֹּפֶל *Thophel*, cuius prima litera est aspirata. Scribunt tamen etiam multi *Tophel*, sequentes rationem scribendi Græcam. Apud Bedam verò in quæstionibus *Obel* mendosè scribitur. Refert Oleaster nonnullos arbitrari non differre à *Tophet* (*Thopheth* scribi debet, quamuis tractatu de locis Hebraicis apud Hieronymum scribatur illo alio modo) loco illo apud Israëlitas execrabili, cuius Scriptura multis locis meminit [c]. Nescio quî venire in mentem cuiquam potuerit, vt Caietani Scholiastæ Antonio Fonsecæ, cùm locus ille, auctore eodem Hieronymo [d], esset in valle filiorum Ennon, vbi populus Israël Gentium simulachra venerabatur; hic autem noster vt idem [d] docet, scribens *Thaphol*, in deserto trans Iordanem (id est, *citra*, respectu regionis Chanaan) in quo Deuteronomium scripsit Moyses contra Iericho. Interpretationem *Thophet* pro stultitia recitaui antè ex Ruperto, & fauet verbum Chaldæum, quod etiam protuli, אִתְפְּלוּ *itthaphalu*, *murmurati sunt*, & ab Hebræo תָּפֵל *thaphal*. quod *insulsum*, *insipidúmque* significat, aliud nomen תִּפְלָה *thiphlah*, *insulsitatem*, *ac*

Thophel, quid.
c 4. Reg. 23. 10. Esa. 30. 33. Ierem. 7. 31. 32. c. 19. 6. 11. 12. 13. 14.
d ibidem & alibi.
e supra.

fatuita

facultatem valens, itémve irrationalem, siua absque ratione.

Et Laban.] Io sonat Hebræum לָבָן *lauan*, aut *Laban*, quod rectè exponitur *album*, vt de similibus nominibus ab eadem radice aliàs dixi, vt *Lebna* [a], & *Lebni* [b]. Paraphrastes Chaldæus, & alij notionem arripientes de manna interpretati sunt, contra quod Hebræi murmurauerunt, vt præmonui. Simili quadam ratione sacrilegus hæresiarcha Caluinus Gallico suo idiomate venerabile CORPVS CHRISTI latens sub speciebus panis, quarum vna est color albus per irrisionem appellare solebat *Ioannem album*, *Deum candidatum*, Græcè scribitur λεῦς.

Libani quid.

a Num. 33. 20.
b c. 3. 18.

Et Haseroth.] Malè in Complutensibus, Regiis, aliísque codicibus *Aseroth* leniter initio, quoniam Hebræi nomini חֲצֵרֹת *Chatseroth* litera prima est aspirata; quod nomen Chaldæus quoque Paraphrastes retinuit: sed textus Græcus habet αὐλών, vel in minus correctis libris αὐλῶν. Idem nomen *Haseroth* tamquam loci, extat in libro Numerorum [c] eodem modo scriptum Hebraicè, atque Chaldaicè, quo hîc: sed Græcè cum leni spiritu ἀσηρώθ. Quare quamuis Thophel, & Laban, vt propria locorum nomina non reperiantur alibi, quàm hîc, non potest idem asseri de Pharan, déque Haseroth, sicut de his omnibus quosdam Hebræos affirmantes nuper audiuimus. Scribunt aliqui *Haseroth*: sed litera צ *tsade* quæ est in isto nomine, exprimitur nunc per *s*, vt in Sion, & similibus; nunc per *z*, vt sæpius annotaui. Nec plura hîc addam vel de re, vel de nomine, quod atria, vel vestibula significat, cùm ex dicti libri Numerorum peti possint commentario nostro. Græcum nomen αὐλών habet nónullam affinitatem cum Hebræo iuxta dictam ipsius notionem, quatenus inter alia, significat *pratum*, & *casum*. Attamen ponitur hîc indeclinabiliter; cùm si eam significationem nunc haberet, deberet esse casus genitiuus ἀνὰ μέσον αὐλῶνος, vel αὐλῶ si αὐλεῖς legatur: Eugubinus legens circumflexi αὐλῶν, putat L X X. quos reprehendit, intellexisse *tubas*, quia חָצַר *chatsar* clangere tuba significat. Iosephus [d] tradit cùm iam de quadragesimo migrationis anno triginta tantùm dies superessent, aduocata concione ad Iordanem, eo loco, vbi sua ætate oppidum Abila (ex Iosepho malè *Abdal* citat Comestor) visebatur agrum habens palmetis consitum, Lyranus, Rickelius, Caietanus, Oleaster, Beda, Rabanus, Glossæ, Marzilla, & alij volunt recensita nomina esse particularium vel vrbium, vel montium in campestribus Moab. At de mari rubro, & Haseroth, qui est locus 14. mansionis, déque deserto Pharan intelligi nequit. Meliùs Abulensis quem sequitur noster Salianus [e], docet partim mansionum vocabula esse, in quibus populus fixis substitit tentoriis, partim locorum, per quæ transiuit, & in quibus dixerit pleraque Moyses ex iis, quæ hoc libro repetuntur. Vnde per Pharan debent partialia alia eiusdem deserta sumi Thophel, Laban, Dizahab (pro quo Interpres transtulit, *vbi auri est plurimum*) aut sunt diuersa mansionum sub diuersis nominibus, quarum mansionum vna erat Haseroth; aut locorum, per quæ tantùm transitus fuit absque fixa castrametatione. Nec enim repugnat in his etiam locis aliqua tradita esse à Moyse, non solùm quando populus firmiter in castris manebat. Topographi consentiunt, vt Ziegleros, & Adrichomius, atque hoc loco Caietani Scholiastes Fonseca & Torniellus [a].

c c. 11. 35. c. 13. 1. c. 33. 17. 18.

d 4. antiq. c. 7. vel 6.

Haseroth quid.

e tomo 5. annal. anno Mosis 120. num. 152. 153.

a annal. 8 cr. anno mūdi 2534. num. 32.

Vbi auri est plurimum.] Hebraicè דִּי זָהָב *vedizahab*. Et quia דַּי *dai* significat id quod satis est, vel etiam abundat, & זָהָב *zahab*, *aurum*: Græcè verò etiam extat nomen καταχρύσεα, quod exponunt *auri fodinas*, vt Hugo, & Lyranus *mineras*, licèt huius vocis Græcæ exemplum aliud adhuc non repererim. Pagninus, Vatablus, Caietanus, Fonseca, Isidorus Clarius, apostata Munsterus, Conradus Pellicanus hæreticus, Gebennensia Gallica biblia hæretica, Hebraizantes cæteri retinent *Dizahab*, vt nomen loci proprium; quamuis citati Rabini, & paraphrasis Chaldæa insinuari hîc velint reprehensionem de

B vitulo aureo adorato, vt antea memini, & reieci. Non est insolens Interpretibus L X X. & nostro, illos imitanti, pro nominibus propriis, eorum exprimere notiones, seu etymologias, vt [b], *Factus est in pace locus eius*, vbi pro *Salem*, *pax* est. Nec Hieron. nec Beda quidquam scribunt de loco, qui diceretur *Dizaheb*. Credendum tamen ibi aurifodinas fuisse, cùm dicto modo transtulerint L X X. Interpretes, & noster; ibi, inquam in Haseroth, vt plures asserunt, etiam si dubitet Rickelius an ad hunc vltimum locum id referri debeat præcisè, vel etiam ad alia; quod secundum Bedà iudicat. Addit verò prior, aurum generari inter fluuiorum arenas, & in aquilonari regione, vbi frigus circumstans calor mineralis reprimitur, ac impel-

Pro nominibus propriis, eorum notiones dare quandoquidē solent Interpretes.
b Psal. 75. 3.

Aurum vbi generetur.

C litur ad interiora viscerum terræ, sicque meliùs digeritur, & commiscetur. Importat זָהָב *zahab* splendorem, flauorem, puritatem, hísque de causis de oleo etiam nomen idem dicitur, atque de vino purissimo [c], & splendente, sine fæce, & sedimento, & auri metallum in ipso ortu suo flauescit, & scintillat, quod non ita conuenit argēto [d]. Sed & Latinè *aurum* ab aura deriuant [e], id est, ab splendore; vnde illud

Discolor inde auri per ramos aura refulsit.

& *aura* nomen pro pulchritudine

—[f] *tua ne retardet*

Aura maritus.

Hieronymus, Eusebiúsve tractatu de locis Hebræis retinens vocem Græcam Latino charact-

c Iere. 51. 7.
Auri deriuatio.
d Plin. 33. c. 6.
e Isidor. 16. etym. c. 17.
Aura, pro pulchritudine.
f Virgil. 6. Æneid.
g Horat. 3. car. ode 8.

D re *Catachrysea*, exponénsque *aurea*; *Sunt*, ait, *montes auri fertiles in deserto procul, vndecim millibus à Choreb, iuxta quos Moyses Deuteronomium scripsisse perhibetur*; sed & metalli æris, quod nostro tempore corruit, montésque venarum auri plenos olim fuisse vicinos, existimant. Beda quatuor in locis mysticè sumptis Pharan, Thophel, Laban, Haseroth, inter quæ Moyses locutus est, & quæ aurum multum habebant, euangelicum sacramentum considerat: quod spirituali sensu pollet, locutum autem Mosem typum Christi ad omnem animam Dominum videntem (quod *Israel* valere dicitur) trans Iordanem; quoniam ante Baptismum prædicatum est Euangelium: in solitudine, id est, in Ecclesia; vt quia spiritua-

Solitudo, pro Ecclesia.

E liter ab omnibus intus solitudo est: contra mare rubrum; quia quibus facta est prædicatio, contrarij erant Baptismo, legísque veritati. inter dictos illos quatuor montes, quorum interpretatio est *atrium*, *insulsa*, *dealbatio*, *atria*; quia Ecclesia in quatuor Euangeliis augetur in fide, insulsa fit contra vitia, & diabolum; dealbata in Baptismo, pœnitentia, & resurrectione; cui adhuc Ecclesiæ nomen congruit atriorum. Præterea

Quatuor illorum nominum, Pharā, Thophel, Laban & Haseroth, interpretatio.

terea docet significari per montes eosdem, quadriformem hominem, quatuor qualitatibus consistentem, humido, arido, frigido, calido; cui Euangelium prædicatur: duodecim diebus, quibus scriptum putat diebus Deuteronomium, insinuari totidem Apostolorum electionem, ex quibus labente Iuda, vndecim remanserunt, significante simul Iudaicæ plebis lapsum, & in Euangelio per transgressionem Decalogi mandatorum. Rabanus legis veteris typum gessisse Moysem ponit: Iordanem Baptismi: trans Iordanem docuisse, quia ante constitutionem Baptismatis, & noui Testamenti gratiam, lex priorem populum de mandatis Dei instruxit, & hoc in solitudine campestri, hoc est, in sterilitate carnalis plebis, quæ spiritualem virtutum fructum gignere nesciebat: contra mare rubrum, quia dura mens reproborum, ablutionem peccatorum in sanguine Christi fieri nullo modo credidit; inter Pharan, Thophel, Laban, Haseroth, quæ interpretantur *auctus, insulsitas, dealbatio, atria*: quia popolus, cui lex diuina exposita est, auctus fuit tã in multitudine hominum, quàm etiam in collatione legis & Prophetarum, quæ eis diuina clementia impendit; sed insulsus fuit, quia salem spiritualis sapientiæ non amauit; dealbatus in ceremoniis legis, & vanis munditiis, quas se ex præcepto legis habere credebat; atria dici populum eumdem, quia per Scripturas diuinas ad introitum fidei paratus fuit; ita, vt plurimi eorum in Saluatoris nostri aduentu à lege docti, & ex Prophetarum oraculis instructi, eò facilius ad credulitatem eiusdem Mediatoris Dei, & hominum peruenire potuerint; quoniam eam eum ante prædictum sacris

a Ioan.1.45. literis agnouerant iuxta id, [a] *Quem scripsit Moyses in lege, & Propheta inuenimus* IESVM, &c. ibi auri plurimum fuisse, quia multiplicia mysteria, & thesaurus spiritualis sapientiæ diuinæ inest libris legis, & Prophetarum, vt piè quærentibus, & rite intelligentibus liquidò patet. Glossa ordinaria Bedam videtur transcripsisse, Rabanum Interlinearis. Hæc ait Iudaico populo legem datam ante Baptismum in Ecclesia, in qua non est hortus spinarum, id est, vitiorum, sed Baptismus, Christique sanguis rubens, auctam verò Ecclesiam, ac longè latéque diffusam, & dilatatam, visam insulsam, hoc est, stultam, quia despicit visibilia, cupiens inuisibilia: dealbatam in Baptismo: atriorum nomen iis con-

b Psal.83.3. gruere, de quibus ipsamet canit [b], *Concupiscit, & deficit anima mea in atria Domini*; in illa esse auri plurimum sapientiæ, atque multifaria mysteria. Porrò tropologia Rickelij est; vt exemplo Mosis præ solito tam diligenter, feruentérque sub mortem suos admonentis, & Christi, qui post vltimam cœnam, adeò prolixum sermonem habuit, animarum curam habentes sibi commissos tota sollicitudine hortentur, informent, corripiant, omnia saluti necessaria proponant, omni timore carnali, & mundano postposito; verùm ita, vt priùs interficiant Reges Amorrhæos, id est, vitia, ambitionem, fastum, carnalitatem, in semetipsis, tenebrarúmque principes conterant sub pedibus suis. Oleaster admonet voluisse Dominum, & Sanctos nomine Domini, loca in quibus populus admonitus est, tam diligenter annotare, ac describere, vt si postmodum rebellis causaretur se non admonitum, ipsamet loca in testes vocarentur, ad-

montésque testarentur. Si enim homines, inquit, lapidum cumulos, & statuas, quas erigunt, in testes fœderis vocant, quemadmodum legimus de Iacob, & Laban [a], qui cumulum lapidum, quem statuerant, cumulum testimonij vocauerunt, quare hoc non licebit Deo? a Gen.31. 51.52.

Vers. 2.] Vndecim diebus de Horeb per viam montis Seir vsque ad Cadesbarne.

INcoaturus Moyses expositionem suam à digressu montis Horeb versùs Cadesbarne vicinum locum Idumææ, obiter scribit viam illam esse vndecim dierum, quamuis in itinere vsque ad campestria Moab, vbi Deuteronomium promulgatum est, multo plures dies Hebræi posuerint, vt liquet ex decimatertia, decimáque quarta mansione. Ergo significatur hic, distasse non quidem campestria Moab, vbi Moyses Deuteronomium promulgauit, sed Cadesbarne ab Horeb, siue à Sina, vndecim diebus. Iuxta mensuram topographicam Christiani Adrichomij, ab Horeb, seu à Sina, vsque ad Cadesbarne intersunt leucæ 17. vnius horæ, à Cadesbarne vsque ad eadem illa campestria Moab, 34. leucæ; proinde omnino 51. ab Horeb, siue à Sina illuc vsque, sicque quolibet die conficiendo quatuor leucas cum dimidia (quod spatium pro multitudine tanta, tótque impedimentis Hebræi populi nimium potiùs videri posset) vndecim diebus veniretur à dicto monte ad campestria Moab. Ratiocinatur hunc in modum cum Abulense [b] Cornelius noster, quasi esset sermo de distantia inter Horeb, & campestria Moab; cùm tamen expressè dicatur, illa esse ab Horeb, ad Cadesbarne. Tornellus [c], quem noster sequitur Salianus [d], Abulensem refellit, hac ipsa de causa, quoniam textus distantiam statuit inter Horeb, & Cadesbarne, non inter illum montem, & campestria Moab, vbi Moyses tradidit Deuteronomium. Præterea, quia Elias posuit 40. dies à Bersabee vsque ad Horeb [e]: inter quæ breuior multo via est, quam inter Horeb, & campestria Moab, vt verisimile non sit vndecim solùm dierum fuisse iter ab Horeb, vsque ad illa campestria. Quamuis autem Elias fugiens Iezabelem huc illuc vt euaderet, ac non recto itinere pergeret: quis credat adeò longè digressum esse, & aberrasse, vt ad locum minus vndecim dierum itinere distantem, peruenire nequiuerit, nisi spatio 40. dierum? Itaque volunt isti, reuera de Horeb ad Cadesbarne populum peruenisse interuallo vndecim dierum. Id quoque Caietan. & Oleaster declarantes hunc locum dicunt; nempe significari fuisse iter vndecim dierum ab Horeb vsque ad Cadesbarne prope Chanaan, à cuius Chanaan ingressu prohibiti Hebræi propter murmur, per 40. annos circũducti sint. Recitat præterea Oleaster ex Munstero, quod Fonsecæ placet, hîc non asseri vndecim diebus iter confectum, sed confici potuisse. Addit, non numerari dies, quibus populus requieuerat in eadem mansione, sed quibus iter fecit; dempto autem mense, quo mansit in sepulchris concupiscentiæ, & in Haseroth, iter illud confectum esse vndecim diebus. Meminit postremò sententiæ Hebræorum, licèt iter à monte Horeb vsque ad Cades, sit vndecim dierum,

Paraphr.

b q. 5.
c tom.1.annal. anno 2545. num. 52.
d tom.1.annal. anno Mos. 120. num.153.
e 3.Reg.19.

rum, populum tribus diebus id confecisse. Hoc nomine refellit Abulensis [a] Rab. Salomonem, quem & Lyranus videtur sequi, cùm asserunt, sicut verso præcedente, improperata significantur à Moyse alia beneficia populo, ita in hoc illud improperari, quòd iter vndecim dierum, tridui solùm interuallo confecerint. Sequeretur, ait Abulensis, quòd vna die populus decem & octo vicibus castrametatus esset: quia tot mansiones sunt inter Haseroth & Cades, vt ex Numerorum cap. 33. colligitur. Deinde, quia modus ille dicendi supponit, quæ hîc scribitur Moysem dixisse, dicta esse ab illo alibi, quàm in campestribus Moab, & alio tempore quàm anno quadragesimo ab egressu de Ægypto, quod repugnat bis, quæ habentur in textu. Aliam opinionem Lyranus reiicit, de vndecim diebus, quos posuerit Moyses in proferendis verbis, quæ isto libro continentur: nec enim exponi potest litera, inquit, præsens ita vt aptè coniungatur sequenti, *per viam montis Seir*. Præterea quoniam non adeò commodè in ipsomet itinere, ac ambulando, proficiscendóque loqui poterat Moyses multitudini, & præcepta tradere, nec vicissim poterat illa satis attendere (licèt certis horis quiesceret, & Christus ambulando nonnunquam docuisse videatur [b]: & Iudas Machabæus per totam viam, donec venirent in terram Iuda, exhortatus [c]: sed videtur præsens legis explanatio à c.1. vsque ad 31. recitata per partes, ac per vices interpolatas circiter spatio mensis vndecimi, sub cuius finem, iam expleta Deuteronomij prædicatione, tradidit Moyses sacerdotibus volumen quod scripserat, reponi præcipiens, & asseruari ad latus arcæ fœderis Domini; disponens verò se interim ad mortem, quam sibi sciebat imminere, animando populum ne timeret Reges Chananæos: successorem Iosue coram populo corroborando: pactum diuinum cum eodem populo sanciendo, scribendo, dictando, recitando coram Iosue, maioribus natu, Doctoribus, canticum; idque, vt omnes alij addiscerent, decantaréntque deinceps per generationes suas, iubendo. A primo die Sabath vsque ad sextum mensis sequentis Adar, seu Februarij, per 36. dies, vt est in Chronico Hebræo, & in Chronol. Genebrard. apúdque Adrichomium, Moses explanauit legem. Quod Iosephus tradit factum, cùm iam de anno 40. migrationis, dies tantùm 30. superessent, Hugo refert duplicem expositionem tum de verbis, quæ Moses locutus fuerit in tali loco vndecim diebus, tum quòd tot diebus venerit populus de Horeb per viam montis Seir, vsque ad Cadesbarne; ita vt cùm secundo anno ab exitu de Ægypto venerint Hebræi in Cadesbarne, quæ fuit trigesimatertia mansio, territi ab exploratoribus murmurauerint, Dominóque vindicante, redeuntes vsque ad Horeb, diu erasuerint, & 49. diebus venerint de Horeb in Cadesbarne: in vndenario autem dierum facta sit hæc recapitulatio, ac fortè singulis diebus aliquam partem Moses explicuerit: vel vno die dicta sint omnia, & vndecim scripta. Citat vtrinque diuersas Glossas. Cæterùm illa opinio de diebus, quibus Deuteronomium scriptum sit, est Bedæ, quamuis duodecim numeret, eóque numero totidem Apostolos designatos dicat, abiecto Iuda proditore à Deo electos, vel certè Iudaicæ plebis lapsum, & in Euangelio per transgressionem Decalogi mandatorum; vt sic nempe vndecim existant, quod etiam Glossa de Apostolis notat, Iuda reprobato: & Isidorus Rabanúsque posteriorem causam de lapsu Iudæorum, quem Glossa interlinearis transgressionis numerum vocat. Diximus & nos nonnihil de vndenarij numeri mysteriis, quæ plerumque malum quid sonent (de quo plura Petrus Bongos tractans de mysteriis numerorum) in Commentario Actuum Apostolorum [a]. Verùm quidquid asseratur de literali sensu, quem esse arbitramur initio à nobis positum, & passim nunc recipitur, rectè Caietan. obseruat distantiam illam, seu viam à monte Horeb (qui pars dicitur montis Sinai) vsque ad Cadesbarne à Mose supputatã; quia ibi incipiebat terra data filiis Israël, erátque iuncta terræ Chanaan, & rationi videbatur consentaneum, post descriptum locum, vbi Moses libro isto contenta locutus est, tam longæ, latæque vastitati locorum annecti distantiam tam paruam à monte illo Dei, vsque ad terram Israël, vt & hinc perpenderetur, quàm magnam iacturam fecissent, qui noluerant ex Cadesbarne progredi secundo anno. Sà noster adiicit, quia sequenti capite [b] docturus erat Moyses viam deinde breuiorem, vix potuisse à populo 38. annis confici: vnde intelligeretur quanti referat, Deum fautorem habeas, an vltorem. In qua exprobratione est aliqua voluptas, ait Oleaster: docemúrque pluris æstimare oblata beneficia, statimque acceptare, ne benefactorem pœniteat, & illa impediantur. Citatus Torniellus monet morem esse Scripturæ, aliqua alibi transponere, quædam alicubi non bene expressa, vel omnino prætermissa, loco alio supplere, ac aliis rebus obiter interponere. Exemplis probat, insértque simili ratione distantiam ab Horeb ad Cadesbarne hîc obiter insertam. Certè qui aiunt vndecim diebus legem explanatam inter eundum, non attendunt, necdum tunc natum populum nouum qui doceri debebat.

Vndecim diebus de Horeb.] Chaldaicè, *iter vndecim dierum est de Horeb*, מַהֲלַךְ *mahalach*. Quæ translatio fauet sensui allato, quòd iter illud eo spatio confectum sit, non tantum quod confici posset. Eundem sensum efficeret editio Hebræa, si post מֵחֹרֵב *mechoreb*, sequens nomen דֶּרֶךְ *derech*, eidem iungeretur, *viam* significans. Græca similiter, si ὁδὸν *viam*, post ἐκ χωρὴβ, cùm in nostra *per viam* referatur ad sequentia. Idem tamen significatur, quod vndecim diebus de Horeb transeundo per viam montis Seir, non solùm perueniri potest, solétque, sed etiam peruentum sit spatio vndecim dierum ad Cadesbarne proximum locum terræ Chanaan. Obseruat verò Lyranus loquendi modum hîc, quem vocant Hebræi *decurtatum*, & *recisum*; quoniam, quiddam supplendum est, nempe quòd vndecim diebus de Horeb ibatur per viam Seir vsque ad Cadesbarne. Exemplum dat ex 2. Regum [c], vbi quod translatio nostra habet, *qui percusserit Iebusæum*, &c. non sit mentio de præmio, quod tamen subintelligi debet, & exprimitur in Paralipomenis [d]. Scribitur aliquando *Oreb* absque aspiratione, pro *Horeb* nomine montis; cùm tamen ordinariè scriptum isto modo latinis literis, & Græcè ὠρὴβ sit nomen viri proprium [e], rationémque habendo Hebrææ linguæ, asperius notandum esset, quàm hoc nomen montis, vt pote cuius litera prima sit ח *cheth*, omnium maximè aspirata. Cognominatur hic idem mons Horeb

Marginal notes:
a q. 3.
b Marc. 2. 23. Luc. 13. 22.
c 1. Mac. 5. 53.
Vndenarij numeri mysteria.
a in c. 1.
b vers. 14.
Explanatio.
c c. 5. 8.
d lib. 1. 11. 6.
Horeb, seu Oreb quid.
e Iudic. 7. 25. c. 8. 3. Psal. 82. 12. Esa. 10. 26.
Illius epitheton quod.

mons Dei [a], quia ibi gloria Domini reuelata est, dataque lex [b]. Sed per prolepsim ita eum cognominauit Moyses [c] (quamuis in Vaticano codice L X X. & in Chron. Alex. nominetur *mons Horeb*, absque alia adiectione) cùm illud euenerit diu [d] pòst. Quam nominis rationem Paraphrastes Chaldæus reddidit, *quamprimum* [e] *venit in montem, vbi reuelata est gloria Domini in Horeb.* [Hebrew/Chaldaic text] *vaathaletura deithgeli bhalohi sekara dachenah lechoreb*: Ob altitudinem præterea, magnitudinémque, ac amplitudinem posset ea illi appellatio conuenire, vt cùm dicuntur cedri * Dei, propter proceritatem; vel montes, & similia, licèt Sina, vt mox dicam, à quo, vt pars dumtaxat distingui censetur, celsior sit. Communi autem opinioni de anticipato epitheto montis Dei repugnat Iosephus [f], tradens vulgò iam habitum religiosum, eáque de causa reprehensam accedentis illuc Mosis audaciam [g], quod & Abulensis [h] indicat; scribens famam fuisse, Dominum in monte illo habitare. Gratis, ac temerè id asseritur, cùm de solo Moria ob Abrahæ sacrificium [i], & de Bethel, propter visionem Iacob [k], einsmodi locorum sanctitatem diuinę literæ testentur. Nec reprehensus est Moses; verùm dumtaxat monitus de honore exhibendo, propter Dei peculiarem præsentiam, vt accidit etiam postea Iosue [l]. Hieron. in locis Hebraicis, *Choreb*, ait, *mons Dei in regione Madian, iuxta montem Sina, supra Arabiam in deserto, cui iungitur mons, & desertum Saracenorum, quod vocatur Pharan. Mihi autem videtur, quòd duplici nomine idem mons nunc Sina, nunc Horeb vocetur.* Sic ille. Argumento autem est, quòd, vt alibi etiam notatum est, lex Dei nunc in Sina [m], nunc in Horeb data legitur [n], & in libro Ecclesiastici [o] habetur; *Qui audis in Sina iudicium, & in Horeb iudicia defensionis.* *Sina*, seu *Sinai* iugum dicitur esse montis Horeb, ac vtrique montis Dei nomen posse communicari, ita vt pars eiusdemmet montis orientalis Sina, seu Sinai appelletur; Horeb occidentalis; quemadmodum mons *Moria* in Ierusalem est iugum montis Sion versùs Septentrionem, in quo templum erat. Sion siue ciuitas Dauid respicit Meridiem, vbi erant Regum, Pontificúmque palatia, & à Moria seiungebatur per voraginem Mello, sicut Libanus ab Antilibano per vallem interiacentem [p]. Denique inter se radicibus cohærent, sed ita, vt Sina sit altior (vocatus à Iosepho omnium in ea regione celsissimus mons) quàm Horeb, vt etiam Sion est altior, quàm Moria. Lege de nostris Villalpandum [q], Seratium [r], Pererium [s], Salianum [t]. Præterea diligentem terræ sanctæ descriptorē Adrichomium [u]. Septem rebus celebrem admodum & memorabilem obseruat Pererius mōtem illum fuisse, apparitione illa Dei admirabili, quæ Moysi facta est [x]; percussione petræ, vnde largissimè profluxit aqua [y]; debellatione Amalec, dū ibi Moyses manibus in sublime elatis oraret [z]; legis traditione, maxima cum Dei maiestate, atque magnificentia [a]; ieiunio Mosis absque vllo cibo, & potu, dum interim cum Deo maneret [b]; vituli aurei adoratione, quam vltus est Moses, idololatrarum cæde, vituli contritione [c]; Eliæ quadragenario quoque ieiunio, cui successit admiranda visio Dei [d]. His adiici potest Catharinæ virginis illic per Angelos mirabiliter collocatum corpus, vbi Calogerorum cœnobium esse fertur in mediis nationibus Turcarum. Qua de re Bellonius [e], & Maffeius [f] noster. Nos ipsi de re tota egimus alibi [g]. In eodem monte, vel potiùs quatuor inde

a Exod. 3. 1. 3. Reg. 19. 8. b Exod. 19. 1. & seqq. c. 30. 1. & seq. c Exod. 3. 1. d c. 19. e c. 3. 1. * Psal. 79. 11. f 2. antiq. c. 5. g Exod. 3. 5. h ibidem. i Genes. 22. toto. k c. 28. 11. & seqq. l Iosue 5. 15. m Act. 7. 30. 38. Galat. 4. 24. 25. n Deut. 1. 6. c. 4. 10. 15. c. 5. 2. c. 9. 8. c. 18. 16. c. 29. 1. *Sina, seu Sinai quid.* o c. 48. 7. p Plin. lib. 5. c. 20. q in Ezech. p. 1. de vrbe lib. 2. c. 6. *Quid Moria.* r lib. 1. Iosue c. 4. q. 4. s in Exod. 3. disp. 2. t tom. 2. annal. anno Mosis, 80. num. 27. & seq. u theat. terræ sanctæ in Phar. n. 69. *Montis Horeb memorabilis celebritas.* x Exod. 3. 3. & seqq. y Num. 20. 8. & seqq. z Exod. 17. 8 & seqq. a c. 19. & 20. b c. 24. 1. & seqq. c c. 32. d 3. Reg. 19. 8 & seqq. e lib. 2. c. 62. & seqq. f 3. hist. Indic. paulo post princ. g in Act. 7. 30. & in Ps. 105. 8.

A milliaribus creditur petra fuisse, quæ percussa Mosis virga, aquas profudit adeò copiose, vt iis populus minimum toto deinceps anno sit vsus, cum decurrerent versùs castra in Raphidim, velut abyssus, & flumina [a]. Quod *miraculum permanens* [Hebrew] *pelo kaiam*, & *aquas fideles* [Hebrew] *maim neemanim* vocant Hebræi: ex quibus quidam præterea volunt eiusmodi fontem Hebræos comitatum in deserto totis 40. annis. Id Salianus [b] noster non improbat, ac probari putat ex Paulo [c] appellante consequentem petram de qua biberent; non quòd ipsamet petra moueretur, vel suopte motu instar columnæ nubis, aut supra currus transuecta; sed quia existens aqua deriuaretur, ac sequeretur copiosè perenniterque. Verùm B hac de re aliis locis disputatum est. Etymon verò istius nominis Horeb, seu Choreb: [Hebrew] licèt scribat absque aspiratione, vt & in aliis nominibus, Hieronymus [d] tradit, vt significet ardorem, siue siccitatem, aut coruum, vel solitudinem. Eadem transcripsit Beda in suo tractatu de nominibus Hebraicis. Docet verò idem in commentario istius libri denotari iuxta mysticum sensum stabilitatem legis, eò quòd mutata esset litera ad sensum, vel quòd Euangelium, cuius figuram hic liber tenet, vitam ascensionis per fidem ad cælum denunciat: Lex à monte Sion incipitur, & in mōte Seir finitur. Seir autem *pilosus* interpretatur, quo indicatur mortalitas. Sicut enim lex literæ de immolandis victimis, & de occisione illorum, C qui proximos occiderent, præceperat, sic Euangelium de occisione peccatorum, & vitiorum est. Rabanus viam à monte Horeb per montem Seir vsque ad Cadesbarne, interpretatur veteris legis, quæ in Horeb data est, carnalem vsum, quem denotat Seir, pilosum significans, ac sordidum omnibus vitiis populum Iudæorum peruenire debuisse, nobili quadam commutatione, ad Cadesbarne, cuius etymon est *commutatus*, vel *electus*, vel *notabilis*, id est, spiritualem obseruantiam per Euangelium, quia omnia in figura contingebant eis [e], Christúsque venit legem non soluere, sed adimplere, volens nec iota, nec apicem ab ea præterire, donec omnia fiant [f].

Per viam montis Seir.] In editionibus aliis ne- D ctuntur ista cum pluribus hoc pacto, *vndecim diebus de Horeb, via*, idest, per viam montis Seir. vel *profectio vndecim diebus de Horeb via*, hoc est, per viam montis Seir. vel, *vndecim dierum ex Horeb via*, nimirum est, *super montem Seir*. Hebraicè est vnicum nomen [Hebrew] *derech*, *viam* significans, & [Hebrew] *har*, *montem*, absque præpositione. Chaldaicè [Hebrew] *mahalach*, *profectio*, & [Hebrew] *orach*, *via* ponitur, atque etiam mons sine præpositione [Hebrew] *tura*: Græcè ὁδὸς *via*, & cum præpositione, mons ἐπ' ὄρος *ad montem*. Interpres noster sensum aliarum editionum expressit illis dictionibus, *per viam*, &c. Veniendo de Horeb ad Cadesbarne transibatur per viam, quæ ducebat ad montem Seir, non quòd ipsamet via esset in illo monte, vel in- E fra, & inter eum, quoniam mons Seir, ac Idumæa, ad quam pertinet, est vltra Cadesbarne, seu Cades (quæ non distinguuntur ex quorumdam sententia) siquidem cùm essent Hebræi in Cades, in extremis finibus regis Edom, nuncios miserunt ad illum, vt faceret transeundi potestatem per suam regionē [g]. De Seir c. 24. [h] libri Numerorū actum est, tum quantum ad rem, tum quantum ad vocē. Extat in diuina Scriptura *Seir* pro mōte, vt in hoc nostro textu, & alibi [i], ac interdum pluraliter pro mōtibus [k]. Appellatur sic etiā prouincia in montibus

a Psal. 77. 19. 20. b tom. 2. anno Mosis 81. nu. 328. 329. c 1. Cor. 10. 4. *Illius etymon.* d tract. de nomin. Hebr. de Exodo. *Seir quid significet.* *Cadesbarne etymon.* e 1. Cor. 10. 6. 11. f Matth. 5. 18. g Num. 20. 14. & seqq. h vers. 18. i Gen. 14. 6. c. 36. 8. 9. Deut. 2. 1. 5. Iosue 15. 10. c. 24. 4. 1. Par. 4. 42. lib. 2. 20. 10. 22. 23. Eccli. 50. 28. Ezech. 35. 3. 7. 15. Malach. 1. 3. k Gen. 14. 6. Malach. 1. 3.

bus sita, quam olim incoluerunt Horræi, seu Chorræi gigantes, ab Esau postea pulsi, à quo & nomen accepit, quia is pilosus, hispidus, hirsutus erat, quem *Seir* significat, sicut & nomen ipsius met Esau eidem monti tribuitur, necnon & deserto. Eiusdem nominis vrbs, seu villa fuit: & synonymè de iisdem Edom, atque Idumæa dicitur, ab alio epitheto eiusdem Esau, videlicet rufi.

Vsque ad Cadesbarne.] De Cadesbarne dixi cap. 32.[a] & 34.[b] libri præcedentis. Chaldaicè sonat aliter, videlicet. [illegible] *rokam gheah.* Ex eo loco missi sunt exploratores promissæ terræ [c], differtque à Cades, quidquid nonnulli contradicant, vt citatis locis notatum est. Nam Cadesbarne est in extremo deserti Pharan ferè in ipso ingressu Chanaan; vt idcirco iussus fuerit murmurator aduersùs hanc populus, in solitudinem reuerti, ad cuius nimirum iam extrema peruenerat. Cades est in deserto Sin, vt constat ex eodem libro Numerorum [d]. Iuxta Cadesbarne fuit decima quinta mansio; in Cades trigesima tertia. A Cadesbarne non est transitus per Idumæam in Chanaan, vt colligitur ex eiusdem libri c.13.[e], & in fine 14. quia nulla illic mentio est Idumæorum inter gentes ibi memoratas. At de Cades ventum est in Hor, qui in finibus Edom est [f], dicunturque termini filiorum Esau, per quos inde transituri erant Hebræi.

a vers. 8.
b vers. 4.
c Deu. 2. 19. & seqq. c. 9. 23. Iob. 14. 6. & seqq.
Cadesbarne, & Cades, differunt.
d c. 20. 1. c. 33. 36.
e vers. 22. 23.
f Num. 20. 22. Deut. 2. 4.

Vers. 3.] Quadragesimo anno, vndecimo mense, prima die mensis, locutus est Moyses ad filios Israël omnia quæ præceperat illi Dominus, vt diceret eis.

Vers. 4.] Postquam percussit Sehon regem Amorrhæorum, qui habitabat in Hesebon, & Og regem Basan, qui mansit in Astaroth, & in Edrai.

Vers. 5.] Trans Iordanem in Terra Moab, cœpitque Moyses explanare legem, & dicere.

PARAPHRA. DEscribitur tempus repetitæ legis promulgatique Deuteronomij, cùm iam pridem prima vice Moses legem tulisset anno secundo ab exitu populi de Ægypto; cùm intercessissent anni 38. tandem in vltimo peregrinationis, qui erat quadragesimus, non ita multò pòst moriturus Moyses iussus est sermonem de lege priùs tradita habere, præcipua quæque de iudicialibus, ac moralibus præsertim, magis explanando, & nonnulla etiam tunc omissa adiiciendo, prout etiam Dominus de nouo suggerebat, & imperabat. De ceremonialibus vix aliquid attulit, quia continebantur fusè in libro Leuitici, & illorum cura Leuitis potissimum incumbebat, quos verisimile erat diligentiùs memoria retenturos, & eorumdem executioni operam daturos. Dionysius Rickelius Carthusianus audiendus non est, cum quadam Glossa, quam citat; cùm aduersùs communem receptámque sententiam affirmat peregrinationis Hebræorum in deserto tempus fuisse annorum ferè quadraginta duorum; ita vt qui dicitur nunc quadragesimus, computetur à reditu exploratorum de terra Chanaan. Repugnat id verbis capitis sequentis [g]; *Tempus, quo ambulauimus de Cadesbarne* (nimirum redeundo, postquam exploratoribus reuersis, populus murmurauit contra Chanaan) *vsque ad transitum Zared, triginta & octo annorum fuit, &c. tu transibis hodie terminos Moab,* &c. Igitur anno 40. post egressum de Ægypto, quia duo præcesserant, quo tempore facta est exploratio terræ, cùm regressu populi versùs mare rubrum, vnde priùs venerat, in quo errore consumpti sunt anni 38. contigere quæ hîc narrantur. Sensu mystico Isidorus, Beda, Rabanus, Glossa, quadraginta annis, quibus laboriosè peractis, filij Israël ad repromissionis terram transierunt, totum sæculi tempus significari volunt, in quo viuit Ecclesia sub laboribus, & periculosis tentationibus, sperando, quod non videt per patientiam, quousque ad promissam æternæ felicitatis perueniat patriam: ideo & Dominum 40. diebus ieiunauisse, & tentatum esse in eremo [a]; corpus enim eius, quod est Ecclesia, necesse esse tentationes, laborésque pati in hoc sæculo, quousque veniat illud tempus, vbi post tentationes accipiat consolationes. Addūt Beda, & Glossa, quòd Ecclesia denarium prædicat, nempe Decalogum, & quaternum, propter quatuor Euangelia, decies autem quatuor quadraginta sunt. Rabanus, & Glossa circa vndecimum mensem, & primam eius diem, obseruant, quòd sicut in vndecimo expressa est legis transgressio (quod iam antea notatum est, ponitque in eo numero Antichristum Beda [b], & ipsum mensem vndecimum Hieronymus [c] ad res sæculi pertinere scribit, vt omittam alia, de quibus Petrus [d] Bongus) sic in prima die peruigil ad docendum legislatoris intentio, qui ex quo inobediens populus legem transgredi non timuit, statim prædicando, & corrigendo, voluntatem Domini insinuare studuit, & eos ad meliora trahere, vel prouocare verbis, & exemplis non cessauit. Beda congruum fuisse ait primo die legem loqui, quoniam lex de primitiuis imperauit: & lex illis lux fuisset, si voluissent; vel quia datum est Euangelium in die noui Testamenti: dies prima veterem legem significat, nouam secunda. Quamquam alio modo nouæ typum in Deuteronomio fuisse antea diximus. Sed & in prima die vndecimi mensis, qui mensis iuxta computum anni sacrum, incipiendo à Nisan, siue à Martio, respondet nostro Ianuario, quem vocant Hebræi *Sebat*, deprehendunt aliqui [e] similitudinem quandam cum Kalendis nostris Ianuariis, in quibus Christi celebratur circumcisio, cum impositione nominis IESV; quasi tunc legem nouam condere cœperit Christus, suóque sanguine sancire, volueritque vt Christianis noui anni, ac nouæ vitæ exordium felix, ac faustum esset. Quod autem inseritur mentio interfectorum Regum Amorrhæorum, Sehon, & Og, Beda, Rabanus, Glossa insinuari asserunt, quòd remotis scandalis, & superatis vitiorum turmis, competenter doctrinæ insistitur, & fidei lumen dignè desiderantibus aperitur: debemus priùs in nobis vitia occidere, & sic mandata diuina populis tradere, dæmonem, & sensum malum, qui rex est vitiorum cum Mose, immo cum Christo, cuius is typus erat, superare, ac de medio tollere. At Rabanus adhuc perpendens etymologias nominum quæ locis propria sunt, vt *Sehon* significet germen inutile, vel tentationem oculorum; *Amorrhæi* amaricantes, *Og* conclusionem, *Basan* confusionem, *Hesebon* cogitationem, vel cingulum mœroris, *Haseroth* vestibula, vel atria, *Edrai*, mundationem malorum, docet per Sehon signari diabulum, qui transfigurat se velut angelum lucis [f], & per hæresim, vel schisma, verum mentitur, vt fallat incautos: hunc habere pro

g vers. 14. 18.
Sensus mysticus.
a Matt. 4. 1. Marc. 1. 12. Luc. 4. 1.
b in Apoc. c. 17.
c in Zac. 1.
d de myst. num. cū de vndenario.
e Cord.
Etymologia nominum Sehon, Amorrhæi, Og, Basan, Hesebon, Haseroth & Edrai.
f 2 Cor. 11. 14.

Rege Amorrhæos, quia nisi quædam simulatio veritatis præcedat, non sunt hæreses amaticantes, non schismata exacerbantium in Ecclesia: occidi verò istum regem in vnoquoque homine, quando quisque damnat simulationem, & diligit veritatem: diabolum, iuxta traditam notionem Og, & Basan, id agere semper, vt concludat viam ad Dominum, opponēdo idola sua, ne credatur in Christum, quia conclusio præcedit, vt rex, confusio sequitur tamquam plebs, & quos modò conclusit diabolus, ne credant in Christum, quando apparuerit Christus, omnes confundentur: Sehon habitasse in Hesebon, quia diabolus radix omnium malorum, cogitationibus se intermiscet humanis, & mentem cingit solicitudinibus superfluis, ne B verba proferat veritatis, & opera exerceat pietatis; Og regem Basan mansisse in Haseroth, & Edrai, quoniam inde certat diabolus, vt omnes, quorum ipse est rex, nunquam fidei ianuam intrent, sed foris manentes, in infidelitate, operibus semper insistant iniquis. His similia legi possunt in nostro commentario libri præcedentis.

Explanatio.

Quadragesimo anno.] Præponitur in editionibus aliis, *& factum est.* Annum verò quadragesimum paulo antè dixi contra Rickelium, computari debere non à reditu exploratorum de Chanaan, sed ab egressu ex Ægypto, ita vt cunctum tempus peregrinationis in deserto, non fuerit 42. annorum, sed solùm 40. annorum autem 38. post reditum dictorum exploratorum. Erat hoc tempus, vt C pridem dictum est, valde opportunum, vt pote sub mortem Mosis; & quia plures tunc erant iuuenes, qui primam legis promulgationem non audierant; & quia videntes iamiam implendam Dei promissionem de Chanaan, promptiùs, alacriúsque audituri erant; & quia faciliùs persuadendi erant, vt obedirent, cùm cernerent tam liberaliter solui à Domino, quæ pollicitus fuerat.

Vndecimo mense.] Hic est Sceuerh, meliùs *Sebet*, inquit Mariana noster, qui est secundùm nos Ianuarius, si à mense Nisan, hoc est, à Martio, annus incoëtur: si à Thisri, erit אב *ab* nostro Augusto ferè respondens. Communis opinio est de mense Ianuario; quoniam instabat finis anni 40. quo omnis generatio eorum, qui exierant de Ægypto, D ab ætatis vigesimo anno, & supra, finienda erat. Cùm autem huius mensis die prima, vt hîc mox dicitur, inceperit Moses legem explanare, si vltima sequentis mensis mortuus est; bene colligit Oleaster, illud ponens duobus mensibus eam explanationem absolutam. Sed antea retuli ex Hebræorum chronico, & aliis, dies tantùm 36. quod Thalmudicos item tradere Masius [a] refert; & ex Iosepho 30. In fine illius anni 40. mortuum Mosem Caiet. & passim alij asserunt. Memini aliàs poni mortem illius in Martyrologio Septembris die 4. quod extat etiam in Menologio. Sed in Kalendario Hebræorum recitatur septimo mensis Adar, id est, Februarij, qui est duodecimus apud ipsos: quo die etiam propterea erat indictum ieiunium; vt in eodem Kalendario notauit Genebrar- E dus. R. Moses præterea in procemio Misna, idem sentit: & quidem sub meridiem: item Iosephus primam eius mensis diem assignans. Exprimunt Abulensis, & Mazilla hoc loco Ianuarium mensem, respondentem vndecimo mensi; eo quòd Hebræi à Martio inciperent, & in Februario desinerent; sicut, inquit, etiam Romani antiquissimi, prout ille cecinit [b],

Qui sequitur Ianum veteris fuit vltimus anni.

Infert Oleaster ex hoc ipso loco nostro, iam ab

a in Iosu. 1. vers. 11.

b Ouid. 2. Fast.

Anni duo.

A initio mundi annum constitisse duodecim mensibus. In Genesi [a] quidem extat mentio mensis secundi, septimi, decimi, primi: in Exodo [b] primi, secundi, tertij: in Leuitico [c] septimi, primi: in libro Numerorum [d] primi, secundi, quinti, septimi, in aliis libris aliorum, iuxta numeros alios. Tractat hoc argumentum de mensibus Hebræorum accuratè Mariana noster in opusculo de die mortis Christi, & ex eo mutuatus Salianus [e], qui citat alios nostros, Pererium [f], Sa [g], Gordonium [h], Cornelium [i] post Paulum Forosemproniensem, Kalend. Hebr. Genebrardum, Riberam [k], Abulensem [l]; & ex cacodoxis Mercatorem [m], Iosephum Scaligerum [n], item ex aliis Torniellum [o]. Sæpius B monui de duplici anno apud Hebræos, profano à mense Tisri, id est, à Septembri; & sacro à Nisan, id est, à Martio; & quòd anni, ac menses essent lunares. Post Nisan, qui priùs appellatus est Abib, hoc est, mensis nouarum frugum, secundi nomen est Iiar, olim Zio [p], tertij Siuan, quarti Tammuz, quinti Ab, sexti Elul, septimi Thisri, antea Ethanim [q], octaui Marchesuan, qui & Bul [r], noni Casleu, siue Kisleu, decimi Tebeth, vndecimi Sebath, duodecimi Adar, qui dicebatur Ve-Adar, & tertio ferè quoque anno geminabatur (excipiunt aliqui [s] ab embolismo, seu excrescentia, annum 12. 15. 18. volentes conuenire duntaxat 3. 6. 8. 11. 14. 17. 19. efficientes embolismarem annum dierum 383. vel 384. vel 385. sicut ordinarij constabant C 353. aut 354. aut 355. Cùm autem Luna cursum suum conficiat diebus viginti nouem, horis duodecim, horæ vnius particulis 793. quæ omnes particulæ numerantur 1080. inde fit, vt ferè alternatim menses constent diebus 30. & 29. quorum illi pleni vocantur, hi deficientes, seu caui: ac ex priorum numero sint primus, quintus, septimus, nonus, vndecimus; ex posteriore quartus, sextus, octauus, decimus, duodecimus. Adar autem secundus, quo anno additur, constet diebus 29. primus, hoc est, anni duodecimus diebus 30. Quod verò attinet ad menses, qui iam inde à mundi fuerint exordio, liber Genesis [t], tradens munus luminarium, vt essent in tempora, dies, annos, non fecit de mensibus mentionem; quia fortasse, ait D August. [u] mensis annus est Lunæ; quia, Theodoreto [x] auctore, ex Lunæ cursu numerum mensium discere possumus; quæ Luna triginta diebus, sex horis minus, cursum suum conficit; & Græcè μήνη dicitur, sicut mensis μήν: quia, vt docet Bonauentura [y], iungens causam simul de omissa septimana, in hac, & in mense non tangitur noua variatio, vel terminatio; quia Moyses respiciens in consuetudinem legis, & mandata, quæ condidisset, cùm hæc scriberet, voluit menses, inquit Eugubinus, designare, cùm dixit, tempora. Lege Ascanium Martinengum [z].

Prima die mensis.] Iuxta editiones alias, *vna die*, & in Chaldæa nomen mensis à Luna dicitur ירחא *sarcha*, quemadmodum in Græca μήν à μήνη. E Interpres aliquando pro *primo* [a], *vnum* transtulit; cùm alioqui æqua ratione nonnumquam dicatur tam de secundo, vel tertio, sicque deinceps, quàm de primo; vt in 1. Regum [b], *Hi sunt ani aurei, quos reddiderunt Philisthiim pro delicto Domino, Azotus vnum, Gaza vnum, Ascalon vnum, Geth vnum, Accaron vnum. Diem* à Deo deriuat Varro [c], seu à Cœlo Deo, quia cœlum putabant Deum quemdam esse, cuius motu dies conficitur. Festus à Ioue rectore, qui Græcè ζὼν δίος dicitur (placet id Iulio Cæsari Scaligero [d]), quódque sit diuinum quid, operisque diuini; siue quòd aër diurnus dehiscat

Decim mensibus constitisse ab initio mundi.

a c. 7. 11. c. 8. 4. 5. 13. 14.

b c. 12. 18. c. 16. 1. c. 19. 1. c. 40. 17.

c c. 16. 29. c. 23. 5. 24. 27. 32. 33. 41. c. 25. 9.

d c. 1. 1. c. 9. 11. c. 19. 1. c. 33. 38.

Annus duplex apud Hebræos.

Anni & menses lunares.

e 10. 2. anno Mosis 81. n. 93. & seqq. & scholio 7.

f in Exo. 10. disp. 1. n. 5.

g ibid.

h tom. 1. Chro. c. 19.

i in Exo. 12. & lib. de ratio. temp. c. 43.

k 5. de templo c. 2.

l in Leu. 23. q. 19.

m c. 1. Met.

n 7. emend. temp. de computo Iud.

o ann. 2544.

p 3. Reg. 6. 1. 37.

q c. 8. 2.

r c. 6. 38.

s Salia.

t c. 1. 14.

u de Gen. imperf. c. 13.

x q. 15. in Gen.

y 2. d. 14.

z Glos. magna in Gen. c. 1 p. 942.

Vnum, dictio.

a Gen. 1. 5. c. 2. 11. Mar. 16. 2. Luc. 24. 1. Ioan. 20. 1. 19.

b c. 6. 17

c 5. de ling. Lat.

Dies vnde.

d exercit. 365. n. 4.

hiscat in candorem: alij à dio, vt sit sub dio, siue diuo, id est, sub cœlo, & in aperto lumen. Isidorus [a] a dijs; quorum nomina Romani quibusdam sydetibus sacrauerunt. Beda [b] a diuidendo, quoniam diuidit lucem à tenebris. Comestor [c], & Hugo [d], à *diar*, quod est *claritas*. Græco nomine ἡμέρα. Procopius [e] mansuetudinem quamdam importari dicit, quia quidquid festum, & hilare est, placidum, mansuetum Græci vocant ἥμερον: & humanitatem, mansuetudinémque ἡμερότητα, & animalia mansuefacta, cicura, pacata ἥμερα. Guilielmus [f] Hametus cum Platone ait à vetustissimis appellatam ἱμέραν, aut ἐμέραν, quia lux ipsa, inquit Plato, è tenebris nascebatur, hominibus multum gaudentibus, & desiderantibus illam, significat verò ἱμείρεσθαι *desiderare*. Hebræi nominis יום *iom* etymum tradit Eugubinus [g] ab הם *ham*, *fremere, strepere, consonare*; quòd in die cuncta fremant, & perstrepant, noctu sileant plena horroris, ac tenebrarum. Dicere voluit חנה *hanah*. Sed adhuc originatio illa difficilis est, faciúntque lexicographi יום *iom*, primitiuam radicem. Ex Latinis notationibus, vltima non subsistit, optima penultima, reliquæ tolerabiles. Etymologiam mensis arcessunt [h] à μήν, & huius à μήνη *Luna*, & vtriusque à מנה *manah*, *distribuit, numerauit, computauit, mensurauit*; quia omnis annua computatio ca Lunæ motu, mensiúmque pendet, nec tamen Sole excluso: immò & à מני *meni*, quam putat Ioannes Beck manus [i] nonnullis Lunæ etiam vocem esse: quamuis hanc alij tribuant apud Esaiam [k] Mercurio, aut insigniori alicui stellæ; aut exercitui cœli: aut numero stellarum; aut numeris, numeróve simpliciter, qui Pythagoricè colerentur; aut numero turmæ, nimirum quam ibidem ante גד *gad*, exponunt: sed noster Interpres fortunam, explicans מני *meni*, *super eam*, idest, super Lunam, super quam libatio fieret: Metiendi, ac mensurandi rationem spectauit Cicero [l] in mensibus cùm scribit, quòd cursus Lunæ, quia mensa spatia conficiunt, menses nominantur. Hebræi nominant חדש *chodes*, à nouitate, seu à nouilunio, quia חדש *chadas*, siue חדש *chiddes* est *innouare*. Chaldæi ירחא *iarcha* à nomine ipso Lunæ, quem vsum habet prætetea Hebraicè ירח *ierach* à ירוח *iaroach*, quod valet *Lunam*.

a 5. etymol. c. 30.
b de ratione comput.
c in Gen. c. 3.
d in Gen. 1.
e in Gen. 1.
f ibid.
g ibid.
Vide Mercer. [illegible]
h Varro 5. de ling. Lat. Isid 5. etymo. c. 32.
i de Orig. ling. Latin.
k c. 65. 11.
l 3. de natu. deorum.

Locutus est Moyses.] Obseruat Beda non dici hic, quòd sit locutus Deus; quia Deus per Moysem loquebatur; eò quòd populus Dei conspectibus sui indiguus. Caietanus, vt pridem antè admonuimus, quòd prioribus libris inducebatur loquens Deus, Moyses tamquam illius interpres, hoc libro ipsemet Moyses, vt Doctor, non præcipiens, sed declarans. Attamen, si quis relegat libros præcedentes, reperiet de Moyse scribi, quòd sit locutus, quamuis crebrò etiam quòd ei Deus, & Dei nomine, ac iussu Moyses.

Ad filios Israel.] Chaldaicè *cum filiis*, בני *bbene*, &c. Græcè *ad omnes*, πρὸς πάντας. De nomine *Israel*, quod initio quoque capitis occurrit, egimus alibi, quænam sit ratio eius, an viri videntia Deum, vel potiùs præualentis aduersùs eum: & quòd sæpius cunctum Hebræum populum significet; aliquando eumdem exclusa Leuitica tribu: nonnumquã regnum decem tribuum, distinctum à regno Iuda, quòd istam comprehendebat cum tribu Beniamin: & quòd filij Israël, & Israëlitæ idem significent, sicut filij hominum homines, atque similes istæ loquendi formulæ. Pertinent quæ hic subijciuntur ad vniuersum populum, vtpote ferè moralia, iudicialiáque præcepta, paucis valde cere-

A monialibus intertectis. Ideo non ad Israël, sed ad filios Israël dicitur, inquit Beda, quòd in adoratione idolorum fuerunt diuisi, vel quòd sexcentorum nullum de Ægypto egredientium, filij tantùm ad terram promissionis peruenerunt, excepto Caleph (*Caleb*) & Iosue: vel sic intelligendum est quod dicit ad filios Israël, quasi dixisset, non ad gentes. Simplicior sensus est, vt non differat dicere filios Israël, & dicere Israëlitas. Filios Israël legimus passim in præcedentibus libris, ac in Exodo etiam priusquam idola coluissent, vel mortui essent ij, qui egressi de Ægypto, peruenire ad terram promissionis nequiuerant: quamuis item non loqueretur nunc Moyses ad gentes: ta-
B men propterea filios Israël vsurpasse, vt id significaret probabile non est, & documenta moralia, quæ in hoc libro traduntur, gentibus quoque conueniunt. Repetit porrò Rickelius, ab vniuerso populo Moysen dum loqueretur, exauditum. Quod antea monui, non videri adeò necessarium, vel etiam probabile, quamuis possibile sit.

Omnia, quæ præceperat Dominus, vt diceret illis.] Ante *omnia*, omisit Interpres *iuxta*, quod Hebraicè, Chaldaicéque valet כ *che*, & Græcè κατὰ, & *ipsi* אתו *otho*, יתבה *iathbeh*, αὐτῷ: addidit verò, *vt diceret*: editiones enim aliæ habent, *iuxta omnia quæ præcepit*, seu *præceperat Dominus ei ad illos.* Hoc ostenditur, ait Beda, quòd non maius, neque minus, quàm vt audiuit, ediceret illis: & Rickelius
C volens datum à Deo præceptum per Angelum, qui voces formaret, Mosis notat obedientiam: nec tamen planè omnia nunc repetita quæ priùs, Deo iubente, ille dixerat; sed quæ idem Deus iussit repeti, vel omnia, id est, quædam de omnibus: & omnia in generali de triplici specie præceptorum, iudicialium, moralium, ceremonialium; simul tamen aliqua de nouo addendo. Simili phrasi Lucam [a] scripsisse annotauimus in eiusdem commentario, sermonem fecisse se de omnibus, quæ cœperat IESVS facere, & docere; & Christum ipsum dixisse [b], se quæcumque audiuisset a Patre suo, nota discipulis suis fecisse. Caietan. docet sic scribere nunc Mosem, ne putaretur, quòd subiunctus sermo eius esset noua doctrina prodiens ex
D proprio ingenio; sed quòd loqueretur conformiter ad vniuersum id quod præceperat Dominus ei mandandum filiis Israël, & tamquam Doctor consonus sibi priùs reuelatis, & non tamquam interpres nouiter reuelatorum, quemadmodum locutus fuerat in libris præcedentibus. Toto hoc libro non inducitur loquens Dominus Moysi, nisi de morte ipsius [c]: sed Moyses recitat olim sibi ab eo dicta. Negari tamen nequit, quin aliqua non adhuc dicta in hoc libro adiciantur, & priorum nonnulla magis declarentur: quæ in iam acceptis implicitè continebantur; vel etiam potiùs, quæ Dominus immediatè reuelauerat per Angelum: quamuis in dictis illis aliis voluminibus præscripta non fuissent. Simile quid contigit in scri-
E ptione diuersorum Euangeliorum; quorum vnum tradit à Christo vel dicta, vel facta, quæ aliud prætermittit, atque vnam eamdémque rem cum diuersis, non contrariis tamen circumstantiis; omnia verò ex diuina reuelatione, infallibilique S. Spiritus assistentia. Ex his verbis Marzilla colligit, rationem nominis *Deuteronomij*: quia indicant secundam promulgationem legis. Quare non satis aptè Glossa interlinearis videtur primi versus participium (*locutus*,) exponens (*docendo*,) idemmet quod est in tertio (*prima die mensis locutus est*) explicare (*scribendo*,) vtrobique loqui

a Act. 1. 1.
b Ioan. 15. 15.
c c. 31. 48. & seqq. c. 34. 4.

sumitur

sumitur de vocali sermone, quemadmodum & A dicendi verbum hoc loco.

Postquam percussit Sehon Regem Amorrhaeorum, &c.] Versus totus ex dictis in libro Numerorum intelligitur de Regibus istis duobus Sehon, & Og, déque locis Hesebon, Basan, Edrai, cum etymologiis horum omnium nominum propriorum, quæ repetuntur hîc (excepto Astaroth, de quo alibi) in Glossis pro germine inutili, vel tentatione oculorum: pro amaricantibus: pro cogitatione vel cingulo mœroris: pro conclusione: pro confusione: pro vestibulis, vel atriis: pro inundatione malorum. De verbo denique *percutiendi*, & cæteris aliarum editionum, ibidem egimus, quo pacto significet interfectionem, non B simplicem dumtaxat percussionem. Percussos istos Bedam dicit in corpore, & in anima. Creditu facile est de infidelibus. Rectè præterea monet, aptū videri Moysi, edicere plebi Israëliticæ, postquam illis victoriam dedit da istis Regibus, vt bene audirent legem. Id etiam aduertit Caietan. nacta opportunitate Mosem populum instruxisse cùm hîc, experientia teste, videbat se victorem, & Deum dare illis plusquam promiserat.

Percutiendi verbum.

Trans Iordanem.] Eodem sensu particula (trans) sumi debet, quo in primo versu: & alibi priore libro; videlicet respectu iam habitantium in terra Chanaan; cùm esset respectu eorum, qui nondum ad eam peruenerant: sicut hoc tempore nondum Hebræi peruenerant citra Iordanem.

C *In terra Moab*] *Solitudo campestris*, appellata est versu primo, & sæpius libro præcedenti *campestria Moab*, aut planiora loca illius. Declarata verò etiam aliàs est latè patens terræ significatio, non solùm pro elemento, sed pro parte diuersa eiusdem: dictum quoque de Moab, quod nomen Glossæ hîc de populo ex lege interpretantur, qui legem spiritualem non habuit.

Cœpítque Moyses explanare legem.] Videtur Interpres, qui omisit pronomen (*hanc*) adiecta particula (*que*) qua carent coniunctione editiones aliæ, priora verba, *trans Iordanem in terra Moab*, referre ad ea, quæ antecedunt: secundùm verò dictas editiones sensum esse, quòd trans Iordanem D in terra Moab cœpit Moses explanare legem. Perinde est, vtro modo hæc accipiantur. Beda dignitatém Mosis indicari dicit, dum illi plana fuisse lex scribitur: & quòd ipse populo eam explanauit. Rupertus vocat legis explanationem breuem (cōparando nempe cùm prioribus aliis tribus libris) & lucidam, atque penè cunctorū, quæ sparsim dicta, vel gesta erant, recollectionē. Caiet. vim facit in pronomine (*hanc*) quod omissum dixi ab Interprete nostro habet autem Chaldæa paraphrasis doctrinam legis huius פְּרֵשׁ יַת אוֹרַיְתָא הָדָא *vipan or.utha hada*: vt intelligatur, quòd non protulit Moses nouam, seu alteram legem; sed legem istam in hoc libro scriptam, id est, in toto Pentateucho, qui est vnus liber, & istam, quam vt interpres Dei promulgauerat, & istam denique, quam E populus acceperat, cuius declarationem ipse proprio ore instruendo populum nouum, protulit, & scripsit. Cæterùm pro verbo (*cœpit*) censet Oleaster vertendum (*voluit, Moses*, aut, *placuit Mosi*) quod Mariana noster non improbat, & in librum Iob Iacobus Bolducus [a]: atque ita transtulit Pagninus, Vatablus verò eadem ratione aut (*statuit apud se*) nempe (explanare, &c.) aut (*sedit animo*) Hebræum est הוֹאִיל *hoil*: quod tamen adhuc interpres noster alibi [b] reddit, sicut hic: sed alicubi [c] meliùs est, vbi Græcè est aduerbium ἐπιεικῶς *benigne*: vel *iurauit* [a], vbi Chaldaicè רַבְּנָא *rabbna, placitum fuit*: vel *acquieuit* [b]. Sed eandem istius loci notionem eadem editio Chaldæa, Græcaque sequuntur, ponendo שְׁרֵי *sere*, & ἤρξατο. R. quoque Salomon explicans per *hithchil*. Quapropter non debuit Oleaster huius nostri loci translationem reiicere, atque auctoritatem Thargum, siue paraphrasis Chaldææ, ac R. Salomonis, negligere. Aliud verbum בֵּאֵר *bear*, pro quo *explanare* legimus, & Græcè διασαφῆσαι, & Chaldaicè פָּרֵשׁ *pares*, significat clarè aliquid, seu verbis, seu characteribus, exprimere. Inde בֵּיאוּר *biur*, apud Rabinos *explanatio*, ac *declaratio*, & putei nomen בְּאֵר *bear*, qui scilicet effossus aquam viuam habet, scaturientem, & claram, omnibúsque patens, ac apertus est.

a in c.6.9. b Gen.18.27. Iof.7.7. c.17.11. Iud.1.27. 1.Reg.17.39. lib.2.7.29. Iob.6.9. Osee 5.11. &c. c 4.Reg.5.23.

a lib.1.12.22. b Iud.17.11.

Et dicere.] Absque coniunctione, לֵאמֹר *lemor*, & לְמֵימַר *lememar, dicendo*, atque λέγων *dicens*. Hoc item verbum indicat oris proprij locutionem, non scriptionem, vt antea quoque notatum est.

Vers. 6.] Dominus Deus noster locutus est ad nos in Horeb, dicens: Sufficit vobis quòd in hoc monte mansistis:

Vers. 7.] Reuertimini, & venite ad montem Amorrhæorum, & ad cætera quæ ei proximа sunt campestria atque montana, & humiliora loca contra Meridiem, & iuxta littus maris, Terram Chananæorum, & Libani vsque ad flumen magnum Euphratem.

Vers. 8.] En, inquit, tradidi vobis: ingredimini & possidete eam, super qua iurauit Dominus patribus vestris, Abraham, Isaac, & Iacob, vt daret illam eis, & semini eorum post eos.

PARAPHRASIS

EXplanationem legis incipit Moses à diuina iussione, facta populo, vt de monte Horeb, siue Sinai, vbi mansio duodecima fuerat, versùs Amorrhæorum montem progrederetur, & ad promissam terram Chanaan, quæ appellatur Reuersio, vt denotetur quòd ille mons Horeb, siue Sinai, erat aliquantulum ab itinere recto separatus, debebátque id iter iam à profecturis resumi, postquam in dicto monte, ad quem voluerat Deus ea de causa illos diuertere, accepissent legem, institutionem Sacerdotij, ceremoniarum informationem, structuram tabernaculi, ornamentorúmque ipsius, tribunos, centuriones, quinquagenarios, decanos, denique iudices, iuxta consilium Iethro [c], qua in re consumptus erat ferè annus, inquit Caietanus, annus cum mense, & viginti diebus, computando tempus, quo venerant ea Ægypto, vsque ad Sinai [d], inquit Oleaster: annus legitimus cum quatuor diebus, vt Hieronymū citans, affirmat Hugo, absolutè, annus, vt Rickelius. Reuersionis præceptum Lyranus interpretatur non de illis, qui tunc erant, quia non fuerant in terra promissionis: sed ratione illorum, qui inde descenderant in Ægyptum, iuxta id, quod est in Genesi [e]: *Generatione quarta reuertentur huc*; ita vt quod patribus conuenit ascribatur filiis, & contrà: quemadmodum promisit Abrahæ Deus daturum se ipsi terram Chanaan [f]; & dixit Iacob existenti in via, vt intraret in Ægyptum: *Noli*

c Exod 18.14 15. & seqq. d Num.10.51. e c.15.16. f c.12. & 13.

timere

A *simere descendere in Ægyptum: quia ego descendam* a c.46.4. *tecum illuc, & inde educam te reuertentem* [a], & tamen Abraham non accepit immediate terram promissam, nec Iacob in propria persona reuersus est ex b c.49.32. Ægypto: sed ibi mortuus [b]. Procopius notat, nusquam hoc præceptum manifestè esse prædictum; nisi iuxta exemplar Samariticum tantùm in Numeris [c], post duarum tabularum legem: in Iudaicis c c.10.12. codicibus potentià intelligi, cum scribitur, quòd mouerunt filij Israël, seu profecti sunt, cùm scilicet anno secundo, vigesima die mensis, eleuata est nubes de tabernaculo fœderis [d]. Existi- d vers.11. mat Hugo imperium Domini debere intelligi, non verbo, sed motione nubis, quæ esset ei quasi dictio: quia per hanc, voluntatem suàm eis signi- B ficabat, qua nube stāte, ipsi stabant, qua procedente, ipsi procedebant. Et quidem citato libro Numerorum [e], nubis hæc motio, statúsve, appella- e c.9.18.20.23. tur imperium Domini, & verbum. At Rabanus, ex eóque Glossa, præter hoc, asserunt, manifestum esse, omnem transitum illum populi præcepto diuino dispositum esse; licèt ibi in eo libro non commemoretur, quamuis tandem in eodem demonstrari Rabanus velit, vbi scriptum est, quòd ad imperium Domini erigebant tentoria, & ad imperium illius deponebant. Ad mysticum spectat *Sensus mysticus.* sensum, vel figuratum sermonem Bedæ expositio, quòd sufficeret in monte illo mansisse; quia indigni essent habitare in terra, vel in lege Domini, vt reuerterentur aut in peccata, (permissiuè, aut C per exprobrationem id accipiendo) aut per Abraham, Isaac, & Iacob, siue per historiam, & sensum, quod venire iubeantur, idest, venisse significentur ad montem, hoc est, ad superbiam Amorrhæorum, & vitiorum; aut in bonam partem accipiendo, ad montem Amorrhæorum, idest, ad fidem peccatorum, quia de peccato ornatur Ecclesia in fide, & cætera in loca, ad cætera vitia humiliora, ad montem à lege Dei & humiliora, idest, peccata contra meridiem, idest, prosperitatem huius mundi: & iuxta littus, idest, terræ maris, traditam propheriam, inuitatum ad ingrediendum in Ecclesiam, vel fidem Euangelij, vel regnum cælorum, & possidendum, non quidem quasi meruissent, sed propter merita patrum suorum. Glossa, D eúmque ipsa Hugo, præceptum descendendi de monte considerantes, quasi propriè factum Moysi, postquam legem accepisset, docent non debere Doctorem semper instare contemplationi, sed aliquando descendere, vt sui, & proximorum curam gerat, iuxta illud [f]; *Siue mente excedimus, Deo:* f 2. Cor.5.13. *siue sobrij sumus, vobis.* Quamquam illius sententiæ sensus literalior videatur, tametsi priorem illum satis multi tradant, isto non prætermisso; vt Paulus de laudibus proprijs loquendo, censeri quidem possit insanire, quod iudicantur facere scriptorum laudatores: id tamen compulsus necessitate faciat, ad gloriam Dei; ne si cùm huius minister esset, haberetur contemptui, contemneretúrque quoque per ipsum prædicata doctrina, & conse- E quenter Deus ipse: de se autem loquendo humiliter, ac modestè, quod solent homines sanæ mentis, hoc faciat in gratiam aliorum, accommodando se imbecillitati eorum, ac humilitatis exempla præbendo. Procopius ait per Horeb repræsentari cultum legalem, quia illic legem acceperunt, è qua sese mouere, tamquam ex vmbra ad veritatem, iussi sunt. Rickelij tropologia est; sicut filiis Israël, mox vt legem in Sinai acceperant, Dominus iussit ire ad terram promissionis, sic Christum cùm in monte Tabor legem euangelicam

A dedisset (qui dicitur sermo Domini in monte [a], a Matt.5. & seqq. Lucæ 6.20. & seqq. isque mons Tabor fuisse à nonnullis creditur, aut alius excelsus in Galilæa, vbi sermo ille habitus est: non autem Oliueti, qui est in Iudæa) statim auditoribus suis præcepit, vt per diuinorum executionem præceptorum, ad cælestem properarent hæreditatem, huiúsque sæculi pertransirent desertum, nihil in hoc mundo inordinatè amando, delectionésque sæculi aspernando. Expendit Oleaster pietatem Dei, vt non patiatur bona promissa differri, aut suos in malo loco detineri: sed quamuis non petant ipsi locum mutare, contentique videantur in deserto manere, ac in squallore: curet nihilominus eos inde educere, & ad amœniora B ra loca perducere. Deinde, quòd hæc inuitatio, vocatióque fit, postquam Hebræi promiserant legis obseruantiam; quo etiam pacto dicturus est Christus bis, qui suam seruauerint [b]. *Venite bene-* b Matt.25.34. *dicti Patris mei, percipite regnum*, &c. *esuriui enim, & dedistis mihi manducare*, &c. Ad hæc, quòd non ob solam promissionem factam vocauit Deus, & inuitauit ad terram promissam, sed propter obseruantiam Patrum: si quidem dixisse narratur ad Isaac [c]; *Multiplicabo semen tuum, sicut stellas cæli,* c Gen.26.4.5. *daboque posteris tuis vniuersas regiones has, & benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ, eò quòd obedierit Abraham voci meæ, & custodierit præcepta, & mandata mea, & ceremonias, legésque seruauerit.* Seraphinus Capponus subtiliter annotat, distinctè poni C nomina Patriarcharum Abraham, Isaac & Iacob: atque semen eorum; cùm illi terram non possederint, sed semen ipsorum, vt intelligatur mutua quædam dependentia: & quòd quodammodo vnum quid ex vtrisque componatur, sed ita seiuncti sint vt posteri à genitoribus corpora tantùm acceperint, animas à solo Deo: præterea dici semen post eos, vt significetur, dandam fuisse terram promissam imitatoribus Patriarcharum, ita vt propterea iis, qui ex Ægypto egressi fuerant ab anno vigesimo ætatis, & supra, permissum non fuerit ingredi in terram promissam, tamquam minimè vero semini eorumdem, quia fidem, & obedientiam ipsorum non sunt imitati. Sicut & eadem de causa Iudæi hoc tempore possessione D eiusdem terræ sunt priuati, hósque Christus negauit filios Abrahæ esse: quia opera eius non facerent [d]. Denique monet in diuino promisso men- d Ioan.8.37.39.40. dacium non esse: quamuis illi, quibus terram promisit, eam consecuti non fuerint; quoniam in promisso includebatur conditio, si Deo fideles essent, eique obedirent. quod similiter intelligendum de regni cælestis adipiscenda possessione, quam ex iustitia consequentur, qui mandata Dei custodierint, quia is hac lege illam se daturum etiam cum iuramento promisit. Rupertus porrò in toto hoc sermone, Mosis & reliquo, qui per totum librum sparsus est, obseruat, vt priùs monui in præfatione [e], magnam, multúmque sollicitam viri mitissi- e c.8. mi super omnes homines [f], dilectionem: & dili- f Num.12.3. E gentem per omnia suauitatis artem, similem areolæ, à pigmentariis consitæ [g], ad hoc tenden- g Cant.5.13. tis vt ad Domini erigat beneuolentiam atque dilectionem.

Dominus Deus noster locutus est ad nos.] Hebraicè etiam (*ad nos* אֵלֵינוּ *elenu:*) Græcè (*nobis* ἡμῖν:) *Explanatio.* Chaldaicè (*nobiscum* עִמָּנָא *himmana.*) Nomina verò Hebræa, & Chaldæa sunt יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *Elohim:* Græcè κύριος ὁ θεός. De illis aliis admonet Caietanus, esse solita: vbique autem in hoc libro, scribi nomen Dei tetragrammatō, quod est יְהוָה *Iehouah*, nisi aliud annotetur. Glossa interlineatis

terlinearis insinuari ait, & vt Deum, quasi creatorem suum diligat populus;& quòd Moyses sibi auctoritatem acquirit, dum Deum auctorem inducit. Videtur id ex Beda sumptum, qui verbis illis (*Dominus Deus noster*) suaderi plebi dicit, & aliis (*locutus est ad nos*) dignitatem personæ ostendi. In quo secundo supponi videtur de seipso Mosem intelligere (*locutus est ad nos.*) Loquebatur Deus ad Mosem, siue Angelus in eius persona immediatè; Moses autem populo. Sed non videtur vsitatum Hebræis, quod factitant Latini, vt quis de seipso loquatur auctoritatis & grauitatis causa in numero plurali dicendo (*nos*) pro (*ego*) aut vt quis aliũ alloquens dicat (*vos*) pro (*tu*) & his similia. Tritum illud boni Grammatici,

At de me solo numerus dicetur vterque.

Alij passim referunt omnia hic recitata ad populum: vt Moses credendũ Domino suadeat, absque hæsitatione; quia veritas est per essentiã, nec falli potest, nec fallere, nec seipsum negare, cùm fidelis permaneat [a]. Quo autem pacto censeatur locutus non tantùm per signum nubis motæ mutum, sed etiam per vocem, & sermonem, antea docui.

a 2. Tim. 2. 13.

In Horeb.] Huic synonymum esse dixi nomini Sina, seu Sinai, quódque locutio hæc, ac præceptum fuerit post datam legem, & alia peracta spatio vnius anni, & amplius in eodem loco.

Dicens.] Perfrequens pleonasmus verbi duplicis loquendi, ac dicendi, secundùm omnes editiones; de quo sæpius moneo.

Sufficit vobis, quòd in hoc monte mansistis.] Hoc idem sonat ἱκανούσθω, *sufficiat* imperatiuè, vt etiam legit Beda, Hebraicè, Chaldaicéque, *multum vobis*. רַב לָכֶם *rab lachem*, סַגִּי לְכוֹן *saggi lechon*. Eodem pacto in sequenti [b]. Caietanus circa pronomen (*vobis*) attendit indicari, quamuis absolutè non esset mora magna, visam populo magnam: alij simpliciter sufficientem à Deo pronunciatam, quia omnia, propter quæ accesserant ad illum montem, iam completa erant, & perfecta. Mariana particulam (*quod*) notat non esse aduerbium, sed nomen, sensúmque esse, satis multo tempore hîc mansistis, discedite. Dupliciter declarat Abulensis, non est opus magis morari, quia satis magno tempore hîc mansistis, non est opus, vt discurratis magno tempore per solitudinem: sed ite citò, & possidete terram, cùm iam satis diu detenti fueritis in isto monte, vt per legis receptionem efficeremini populus meus.

b vers. 3.

Reuertimini, & venite.] Omittitur vnum verbum, quia tria sunt in editionibus aliis, inserto præterea pronomine (*vobis*) vel (*vos.*) פְּנוּ וּסְעוּ לָכֶם וּבֹאוּ *penu, vshhu lachem vuou*. אִתְפְּנוּ וְטוּלוּ לְכוֹן וְעוּלוּ *ithpenu vetulu lechon vehhulu*: ἐπιστράφητε, καὶ ἀπάρατε ὑμεῖς, καὶ εἰσπορεύεσθε, *vertite*, nempe, faciem, seu *respicite, & conuertite faciem* (videlicet ad redeundum, & reuertendum, *& proficiscimini vobis*, aut *vos, & venite*, vel *ite.*) deflexerãt enim à recto itinere versùs Chanaan, & diuerterant ad montem Horeb, siue Sinai, propter causas, quas attuli; & idcirco postquam impletæ sunt, iubentur iter rectum repetere, rectáque tendere in illam terram promissam. *Proficisci vobis* phrasi Hebræa dicitur, ipso pronomine plerumque redundante, vt de similibus aliàs notaui: ita vt omitti potuerit etiam Græcum pronomen in recto casu ὑμεῖς. Sed hæc reuersio debet necessariò exponi cum Lyrano, Abulense, Rickelio, & aliis, vt antea memini, per comparationem ad maiores Hebræi populi, qui censeantur ad terram Chanaan reuerti ratione posterorum, seu huius eiusdem populi, quatenus in ea

Proficisci vobis, phrasi Hebr.

terra existenti Abraham dictum est, quòd generatione quarta posteri illius reuerterentur illuc. Caietanus per verbum (*venite*) innui vult à Deo, quod seipsum ducem in eo itinere offerret, ac exhiberet. At æquè reddi potuit ea Hebræo verbo בֹּאוּ *bou, ite*.

Ad montem Amorrhæorum.] Nihil refert, quòd singulari numero dicatur אֱמֹרִי *emori*; de quo nomine dictum aliàs est; quódque nunc scribatur inserta aspiratione more Græco, quo exprimitur nomen ἀμορραίων, nunc leniter. Per montem porrò Amorrhæorum Abulensis interpretatur, iuxta vnum dicendi modum, terram promissionis: quia in ea habitabant Amorrhæi; qui erat vnus de septem principalibus populis dictæ regionis: vt proinde alicubi [a] scribatur, quòd nondum essent completæ iniquitates Amorrhæorum, idest, omnium, qui habitabant in terra, quam Deus promiserat Abrahamo: alibi verò denominatio fiat omnium ab alio populo Chananæorum, vt cùm venit Abraham famulo suo Eliezer, ne acciperet filio suo vxorem de filiabus Chananæorum inter quos habitabat [b], volens sine dubio, ne de cæteris populis Chanaan vxor acciperetur. Montem verò Amorrhæorum pro vniuersa Chanaan, idcirco dici ait, quia illa terra erat montuosa, & campestris, vt hîc postea [c] habetur. Mauult idem tamen auctor [d], accipi montem Amorrhæorum pro speciali populo, eâque parte terræ, quæ est ante Iordanem, in qua habitabant duo illi Reges Amorrhæi Sehon, & Og, prout etiam c. 3. [e] narratur; *Tulimúsque illo tempore terram de manu duorum Regum Amorrhæorum: & ibi est mons Galaad, quo cecidit in sortem tribus Manasse, ac tribui Gad.* Sic, inquit, retinetur proprium significatum vocabuli, & non coinciditur cum sequentibus, idest, cum montanis, campestribus humilioribus. Hanc posteriorem sententiam, quæ magis communis est, veriorem puto; nec pro præcedente alium reperio, quàm scholiastem Caietani Antonium Fonsecam, qui montem pro regione accipiens, videtur ex parte saltem, ita sentire: eodem quoque pacto existimans aliquando montem Ephraim, & montem Iuda sumi pro tota terra, seu regione in qua sunt varij montes: quin & sensu eodem vocari ab Esaia [f] montem sanctum Domini, pro integra prouincia: & à Daniele [g] nomen montis, & Babylonem nominari montem opulentum; cùm tamen ipsa ciuitas in plano sita esset. De monte Ephraim videtur exemplum extare in libris Iosue [h], & Iudicum [i], & Regum [k], & Paralipomenon [l], & Ieremiæ [m]. Leguntur item montana Hebron [n], & Iudææ [o], atque similia. Sed alia, quæ affert Fonseca, non ita videntur ad rem, aut etiam vera. Videtur Lyranus priori opinioni fauere, dum docet istis, ac sequentibus verbis, describi terræ promissionis magnitudinem. Rickelius etiam ait, hîc inuitari populum, vt accederet ad terram promissionis, in qua essent montes, qui dicantur esse eorum, qui commorabantur ibidem: præterea posse intelligi montem eminentiorem aliis, situm circa terram præfatam. Hoc secundum verius videtur. Concedo etiam montem Amorrhæorum posse hîc latiùs aliquanto accipi; non tamen pro terra tota promissionis, cùm nec propriè ad illam spectaret, vtpote citra illam, idest, Chanaan. Quos Ptolemæus [p] protensos iuxta deserta Arabiæ Melanos, idest, nigros montes vocat. Adrichomius [q] asserit intelligendos de monte Amorrhæo. Dum inuitatur populus ad montem, seu montes istos, indicatur primus locus dandus; & in quo futurum erat initium

præ(ij):

Mons Amorrhæorũ, pro terra promissionis, siue vniuersa Chanaan.

a Gen. 15. 16.

b c. 24. 3.

c c. 11. 11.

d post q. 4. & in q. 5.

Pro speciali populo, eâque parte terræ, quæ est ante Iordanem.

e vers. 1. & seqq.

Mons Ephraim, & mons Iuda.

f c. 2. 3.

g c. 2. 35.

h c. 17. 17. c. 19. 50. c. 20. 7. c. 21. 21. c. 24. 30. 33.

i c. 2. 9. c. 3. 27. c. 4. 5. c. 7. 24. c. 10. 1. c. 17. 1. 8. c. 18. 2. 13. c. 19. 1. 16. 18.

k 1. Reg. 1. 1. c. 9. 5. c. 14. 22. l 2. 20. 21. 3. 4. 8. c. 12. 25.

lib. 4. 5. 22.

l lib. 1. 6. 67. l. 2. 19. 24.

m c. 4. 15. c. 31. 6. c. 50. 19.

n Iosue 11. 21.

o Luc. 1. 39. 65.

p lib. 5. c. 17.

q theat. terræ S. in Phasan. n. 10.

prælij: & quòd quantū erat ex parte Dei, ducturus A eos erat tunc ad terrã promissionis, inquit Caier.

Et ad cætera, quæ ei proxima sunt campestria.] Abulensis ex his, atque sequentibus, quæ cum disiunctione ponuntur, seu ex separatione à præcedente monte Amorrhæorum, colligit eum montem non poni pro tota terra Chanaan, nec ista campestria, vel montana, vel humiliora loca, esse partes montis Amorrhæorum, sumpti modo dicto pro integra regione Chanaan. Addo, quòd, vt dixi, ille mons citra Iordanem erat; nec ad Chanaan pertinebat, quæ est trans, vltráque Iordanem: campestria verò ei proxima vel intelligi de subiectis monti campestribus Moab, quæ cesserunt, seu concessa sunt tribui Ruben, & Gad, B atque dimidiæ Manasse, & erant priùs regna Sehon, & Og: vel simul cum montanis, & humilioribus locis, de ipsa terra promissionis, siue Chanaan trans Iordanem. Marzilla campestria Moab intelligit; alia refert ad Chanaan transiuadato Iordane: alij omnia ad istam, cuius, vt aiunt Lyranus, & Rickelius, per ista describatur magnitudo, & amplitudo. Videntur isti nomine terræ promissionis comprehendere illam terræ partem citra Iordanem, quam diximus occupatam à duabus tribubus, & dimidia. Abulensis docet, quòd post terram Regum Amorrhæorum, quos diximus, terra, quam Israëlitæ obtinuerunt, campestris erat, & terra promissionis versùs Septemtrionem, montuosa & alta, quoniam ibi est ascen- C sus Scorpionis [a], idest, montes alti, & Libanus: a Num. 34. 4. Caietan. post montem Amorrhæorum, fieri mentionem dicens de locis vicinis, & de terra promissionis, indicat campestria citra Iordanem fuisse: reliqua vltra, vbi propriè tantùm incipiebat terra promissionis. Nec enim de alia terra, quàm de Chanaan, vltra Iordanem, promissio facta fuerat: licèt alia terra citra illum occupata sit, quam incolebant Reges Sehon & Og, appellati Reges Amorrhæorum; quia ex illa gente erant, & armis ceperant terram illam eamdem, quæ spectabat ad Reges Moab: Cæterùm hoc loco Hebraicè legitur וְאֶל־כָּל־שְׁכֵנָיו veel chol scechenau (& ad omnes vicinos eius, vel habitationes, cohabitatoresúe) significat enim שָׁכַן sciachan, habitare. Similis est vis voca- D buli Chaldæi cum affixo item pronomine מַגִּירוֹהִי magghirohi, Græcus autem textus est (ἐπὶ πάντας τοὺς περιοίκους Ἀραβά, & ad omnes accolas cohabitatoresúe Araba:) quod Hebraicè dicitur (בָּעֲרָבָה bàhbaranah, in planitie,) Chaldaicè (in campestribus בְּמֵישְׁרָא bemescera.) Hieron. [b] explicans nomen loci Araboth Moab, ibi secundò numeratum populum tradit: Aquilam interpretari humilia, siue æqualia Moab, soleréque eremum propter planitiem ὁμαλήν, idest, æqualem interpretari, & planã. Symmachũ campestria Moab trãstulisse: suo tempore (siue Eusebij, quem Latinè conuertit) extitisse locũ iuxta montem Phegor, euntibus à Libidiade in Esbon Arabiæ cõtra Iericho: qui ita appellaretur Araba: hanc, vt suprà, Aquilam transtulisse *planam*; Symmachum interdum *campestrem*, aliquando *inhabitabilem*; Theodotionem *occidentalem*. De Araba prætetea meminit, quam Aquila etiam *planam*, Symmachus *campestrem* interpretetur: itẽ de alia in finibus Diocæsareæ, quę olim Saphorine diceretur, & alia tribus millibus à Scythopoli contra Occidentẽ. Addit Adrichomius [e] nomen idem, vt vnũ ex aliis, quæ conueniant mari mortuo, siue salso, siue salis, siue salinarũ. Proposito cõuenit acceptio *pro campestribus Moab*. Oleaster Hebræam vocem exponit *pro solitudine*, itémque *pro confinio*, seu lo-

b de locis Hebra.

e theat. terræ 6. in Iuda. n. 186.

co, vbi coniunguntur, & miscentur termini à עָרַב bharab, quod est *miscere, & coniungere*.

Atque montana.] Videntur hæc, & sequentia poni, vt proxima monti Amorrhæorũ, ac deinceps consequentia, seu ad circumhabitatores eiusdem, & illorũ locorum. Nam Hebraicè Chaldaicéquo dicuntur proxima monti Amorrhæorum esse in monte, &c. בָּהָר bahar, בְּטוּרָא betura. Græcè, *in montẽ, &c.* εἰς ὄρος. Terra promissionis ad Septemtrionẽ montuosa, & alta est, inquit Abul. de hac intelligens quæ hîc dicũtur, quoniã in ista parte est ascẽsus Scorpionis [a], qui sunt mõtes alti, & Libanus. a Num. 34. 4.

Et humiliora loca.]Numero singulari Hebraicè, atque Chaldaicè (*& in loco demissiore, & humiliore,* qualis vallis est, quam valet שְׁפֵלָה scephelah, & שְׁפֵלְתָּא sepheltha, à שָׁפַל sciaphal, *humiliare.* Græcè est πεδινὴ *campus.*

Contra meridiem.] Iuxta editionem Hebræam, & Chaldæam (*in meridie* בַּנֶּגֶב benegeb, בְּדָרוֹמָא *bedaroma*, vel *in Austro*, seu *loco australi.* Græcè πρὸς λίβα, *ad meridiem*, quem solet designare ventus Libycus, seu Africus. Editiones aliæ præponunt cõiunctionem (& ו ve, καὶ) quasi humiliora loca differant ab eo, quod est esse contra meridiem. Nostra verò, loca humiliora videtur contra meridiẽ posita intelligere; vt sit planior, & humilior terra promissionis circa meridiem, ad ingressum Ægypti, quàm contra alias partes mundi, ideóque de parte illa semper ascendere dicantur, quẽadmodũ C notat Abulen. Vatablus *loca sterilia* interpretatur, forsitan, quia nimius calor prouentui noxius est.

Et iuxta littus maris.]Portum & sinum Oleaster חוֹף *choph* declarat, & quidem maris magni, quod tegat, seu protegat naues, quã vim habet חָפָה *chaphah*: vnaque pars terræ promissionis, quæ cessit tribui Zabulon, erat ad sinum maris magni (quod Mediterraneum est ad occidentalem plagam) iuxta illud: *Zabulon in littore maris habitabit* [b]: & quando b Gen. 49. 13. missi sunt exploratores, iussi sunt ascendere per meridianam plagam vsque ad Chananæum morantem iuxta mare [c]. Græca editio habet, vt epithetũ terræ Chananæorũ, quę hîc statim nominatur παραλίαν γῆν Χαναναίων, *maritima terra Chananæorũ.* c Num. 13. 18. 23. 30.

Terram Chananæorum.] Hebraicè, Chaldaicéque D singulari numero (*terram Chananæi.*) Probabilis expositio est Abulensis; accipi terram Chananæorum, pro quodam populo speciali de septem, qui recensentur in latiùs sumpta eiusdem nominis notione: quoniam distincta sit hîc partium totius illius prouinciæ enumeratio, ac proximè pòst nominatur spatium à Libano, vsque ad Euphratem.

Et Libani.]Extat Græcè ἀντιλίβανος, quod miratur Eugubinus. De Libano, qui linguis aliis appellatur לְבָנוֹן *leuanon*, & λίβανος, egimus in cõmentario Psalmorũ [d]: hoc autẽ loco primùm occurrit mẽtio ipsius; nullibi autem de Antilibano Latinè sub hoc ipso nomine. Celebris est Libanus mons, cedro abũdãs varióq; aromate; cui Ieremias [e] vo- E cat caput Galaad; seu, quia is principiũ Libani est ab Australi plaga, seu quia eiusdẽ nobilissima pars, vtpote feracissima earum rerũ, quæ ex illo cõportantur ferè in regiones omnes, quemadmodũ de mercatoribus Ismaëlitis proditum est, resinam, & stacten tulisse in Ægyptũ è Galaad [f]. Ob eximiã Libani pulchritudinem vocatur interdum Libani nomine ciuitas Ierusalem, vt apud Zachariam [g]: *Aperi Libane portas tuas*: & magis adhuc peculiariter ipsa regia Salomonis; quia tota cedrinis fulta columnis erat, nec visebatur secus scatens cedris, quàm Libani mõs; vt idcirco etiam diceretur domus saltus Libani, quasi saltui, ac nemori similis;

d in ps. 28. 5. 6. ps. 36. 35. ps. 71. 16. ps. 91. 13. ps. 103. 16.

e c. 22. 6.

Mons Libani.

f Genes. 37. 25.

Libanus pro Ierusalem.

g c. 11. 1.

Pro regia Salomonis.

C & præ

& præterea, quia montosa erat, inque eclso colle constructa. Templo item eam appellationem tributam [a] volunt ab albedine, quæ isto nomine significari dicitur, quoniam candidissimis lapidibus longè latéque quasi fulgebat [b], Iosepho teste. Duo autem cùm sint versus Septemtrionem in regione Chanaan montes, qui Libani gerunt nomē; vnus Libanus appellatur simpliciter: alter Antilibanus magis versùs Austrum, interiacente ampla valle, quam Polybius [c] Marsyam vocat; in qua ciuitates Heliopolis, Abila, Damascus; fluuij Adonius, & Chrysorrhoas; &, si Plinio [d] creditur, vterque olim muro coniunctus erat. Antilibanus porrò australior videtur præsertim fuisse: qui terminus vnus terræ promissæ, asseritur hìc, & c.3.[e]; atque 11.[f]: item in libro Iosue [g]; ac æquè ibidem ab iisdē L x x. *ἀντιλίβανος* vocatur. Libani porrò nomen à thure deducunt nonnulli [h]: quod Hebraicè dicitur לְבוֹנָה *leuonah* siue *lebonah*. Græcè *λίβανος*, & *λιβανωτὸς*; in eo namque monte prouenit, (licèt non perinde præstans, ac in Sabæa regione) vbi præterea cedrorum, terebinthorum, aliarúmque copia resinosarum arborum, à quibus, qui extat viscosus humor, *thus* appellari solet [i]; quod indicatur etiam verbis Ecclesiastici [k]; *Quasi libanus non incisus vaporaui habitationem meā.* Placet aliis [l] deriuari à niuibus albis, quia לָבָן *lauan*, siue *laban*, album sonat: & ille mons tantus inter ardores regionis, opacus fidúsque niuibus est, inquit Tacitus [m]: & Ieremias [n], *Numquid*, ait, *deficiet de petra
C agri nix Libani?* & ea de causa nomen *Sanir* eidem tributum quoque volunt; quod nlvosum valet. Hiero. [o] interpretans Græco vocabulo *λευκασμοῦ*, idest, *candoris*, vel *dealbationis*, vocánsque [p] Phœnices montem altissimum; fungit duplicem veluti causā de thure candido, quod ibi proueniebat; & ex eodem, seu ex radice ipsius Dan flumen labi docet [q]: & riuum Ior, siue ex vtroque commixtum compositúmque fonte Iordanem; quibus addunt alij, præter dictos, Adonim, (qui dicitur quoque Canis) & Chrysorrhoam, etiam Eleutherum Leonem, Lycum, Fōtem hortorum. Marianus Victorius in eiusdem indice tradit cum Plinio [r], assurgere hunc mōtem à tergo Sidonis, & per 150.
D stadia, hoc est, milliaria 18. vsque ad CœlèSyriam dilatari. (mille 500. stadia ex eodem Plinio, idest, 187. millia passuum ad Simyram, & Palmirenam regionem Adrichomius [f] numerat.) aduersùs illi interiacente tantùm valle, parem montem Antilibanum appellari, murum quemdam ei coniunctū; post quem introrsus Decapolitana regio sit, & Palestinæ tota laxitas, cedrū arborem Libano familiarem, materiam habere imputrescibilem, folia pino similia, conum pinea nuce minorem è lato in acutum tendente, non grauem, sed leuem, nec squamis, vt pinum seriatum contectum; sed fasciis quibusdam tenuibus altera alteri superiniecta per ordinem præcinctum: resina etiam odorata à fasciolis illis alicubi emergente refertum. Citatus
B Adrichomius ait, ob altitudinem conspici procul tum in terra existentibus, tum in mari nauigantibus, à quadragesimo milliario; & à quibusdam nominari *montem montium*: quo vt Hieronymus [t] loquitur, nihil in terra promissionis excellentius sit, ac nemorosius, atque condensius: ibi præter arbores thuriferas, esse varias herbas aromaticas, medicásque; quarum odore procul inde virulenti serpentes, & alia venenosa animalia fugentur: item siluestribus feris, ac canoris auibus abundare; valles olim feracissimas optimi tritici, vinearum, pomariorum, hortorum, pascuorum, in quibus

Pro templo.
a Zach.11.1. Esa.35.2. Ier. 22.6. Abac. 2.17.
b 6. de bello Iudaic. c.6.
c lib.5.
d lib.5.c.20.
e vers.25.
f vers.24.
g c.1.4.c.9.1.
Libanus vnde.
h Masius in Iosue 1.
i Plin.l.12. c.14.l.14. c.6.
k c.24.21.
l Ribera in Abac.2.
m lib.5.
n c.18.14.
o ibid. & contra Iou. lib.1.
p de locis Hebr.
q lib.8. in Ezech. c.27. & in Matt. 16. & in Esa. 62.
r supra l.5. c.20.
f theat. terræ S. in Nephthalim. num.63.
t in Ose.14. & in Zac. 11.

A pascuis idcirco pascerentur animalia quotidie Ierosolymis offerenda: teste Alexandro Aphrodisæo apud Marium Dominicum Nigrum [a] ex cœlesti rore in eum descendēte, coagulum quoddam fieri dulcissimum, quod Sacchar accolæ vocant, proximum salis glebulis, candidum, & fragile; vnde fortassis nomen Sacchari acceperimus. Tandem propter amœnitatem, & pulchritudinem adduci solet Libanus in rerum pulcherrimarum comparationem: vt [b], *Gloria Libani data est ei* [c]: *Species eius, vt Libanus:* &, *Moyses tenebatur desiderio videndi montem tam egregium* [d], טוֹב *tob*, *ἀγαθὸν*, idest, *bonum*; quem tamen non nisi procul è fastigio montis Nebo citra Iordanem, à sexage-
B simo milliario spectare ipsi concessum fuit [e]. *Ero quasi ros Israeli*, ait apud Oseam [f] Deus, *germinabit sicut lilium, & erumpet radix eius, vt Libani: ibunt rami eius, & erit quasi oliua gloria eius, & odor eius, vt Libani: viuent tritico, & germinabunt, quasi vinea: memoriale eius sicut vinum Libani.* Ab eodem monte, ac ipsius vallibus, adiacens illi regio, Libanica cognominata est, Syriáve Libanica, in qua hoc tempore diuersarum nationum, atque religionis, habitant populi, Syri, Armeni, Græci, Iacobini, siue Iacobitæ, Georgiani, Nestoriani, Christiani: ex quibus Maronitæ, qui, vt refert, quem sæpius nominaui, Adrichomius, anno post Christum natum 1182. ad 40000. bellicosissimorum virorum abiurato errore ortho-
C doxam, catholicámque fidem amplexi sunt [g]: ex qua gente Romæ alumni aliquot Gregorij XIII. de vniuerso orbe optimè meriti, liberalitate, in pietate, doctrináque instituuntur. Eidem monti versùs Orientem nomen Galaad assignatur [h]: vt priùs indicaui ad Aquilonem Hermon [i], ab inhospitalitate, seu vastitate; (hunc videtur Abacuc [k] vocare iniquitatem Libani.) à Sidoniis *Sarion*, ab Amorrhæis *Sanir* [l]: & in Cantico Canticorum [m] *Amana, Sanir, & Hermon*, vt Libani iuga recenseri videntur.

Vsque ad flumen magnum Euphratem.] Græcè, *vsque ad flumen magnum flumen Euphratem ἕως τοῦ ποταμοῦ τοῦ μεγάλου, ποταμοῦ Εὐφράτου*. Obseruauit Augustinus hanc loquutionem libro lo-
D quutionum. Eodem pacto in editione Hebræa, Chaldæáque, in quibus est epithetum גָּדֹל *gadol* & רַבָּא *rabba*, vt mirum sit ab Oleastro negari in Hebræo poni *magnum*. Iste fluuius terminabat terram promissionis versùs Babylonem. In cap.11. [n] termini huius terræ assignantur, à deserto, & à Libano, à flumine magno Euphrate, vsque ad mare occidentale. Item in libro Iosue [o], à deserto, & Libano, vsque ad fluuium magnum Euphratem, omnis terra Hethæorum, vsque ad mare magnum contra Solis occasum; quamuis, vt aliàs notatum est, numquam Hebræi tam amplè habitauerint, aut possederint. Idem epithetum *magni*, tribuitur Euphrati in libro Genesis [p]. Vnum è quatuor fluminibus ex
B Paradiso terrestri ortis habetur [q]: vbi cum pronomine vocatur הוּא פְרָת *huperat*, *hic Perath*: ita vt nomen sit *Perath* [r]. Verior etymologia est à פָּרָה *parah*, *crescere*, ac *fructificare*; quoniam crescens inundatione statis temporibus, terrísque superfusus, sicut Nilus, fœcunditatem, & fertilitatem inuehit non modicam [f]: quàm Iosephi [t] de dispersione vel flore appellantis *Phora*: aut Ambrosij [u], *ἀπὸ τοῦ εὐφραίνεσθαι lætari*. Anastasius Sinaita [x] propiùs ad notionem traditam accessit, interpretans *καρποφορίαν αὐτῶν, fructificationem ipsorū*. Vulgò nunc appellatur *Apherat*, vel *Frat*: olim

præterea,

a Geogr. Asiæ pag. 503.
Saccharum vnde.
b Esa. 35.2.
c Cant. 5.15.
d Deut. 3.25.
e c.34.1.
f c.14.6.
Regio Libanica, seu Syria Libanica.
g Gul. Tyr. l.22.c.8.
h Iere.22.6.
i Iosu.10.17.
k c.2.17.
l Deut. 3.8.
m c.4.8.
n vers.24.
o c.1.4.
p c.15.18.
q Gen.2.14.
r Pagninus seu Mercerus in thes. Eug. Lipo. Pereri. & alij Gen. 2. & Iosue 1. Moses Barcepha de paradiso c. 28. Maluenda de paradiso, c.25. Hier. & Beda de nominib. Heb.
f Herod.l.1. Plin.l.5. c. 26.
t 1. ant.c.1.
u de Parad. c.3.
x 8. hexaëm.

præterea, teste Plutarcho, nomen habebat *Medi*, & *Zaranda*. Nec desunt, qui hunc ipsum asserant esse, qui *Chobar* ab Ezechiele nominatur; & Pli-
a lib.6.c.26. nius [a] ab Assyriis appellatum prodit *Armalchar*, quod significat regium flumen: quod notat etiam in Iuuenalis Satyram 8. Ioannes Britannicus, & *Nahar malcha* Syrorum lingua, qua vsi sunt Orientales, id sonat, vt citat in Plinium cum Miralerio
b 3.Reg.4. 21. ps.71.9. Dalecampius. Interdum [b] absolutè per nomē fluminis intelligi censetur *Euphrates*: non quia terram Israëliticam omnium præstantissimam terminabat ab Oriente; hac enim causa Iordani magis conuenit: non item, quia magnus, vt dictum est;
c Dan.10. 4. idem namque titulus Tigri tribuitur [c]: sed potius, quòd Hebræis cognomen dederit, quos transitores licet interpretari à עבר *hhauar*, vt sæpe dixi. Abram enim primus cognominatus est Hebræus, Græcè περάτης, vt primùm Euphrate traiecto venit
d Gen.14. 13. in Chanaan [d]. Regionis Euphratesiæ meminit
e l.9.c.19. apud Nicephorum [e] Philostorgius, & Theophilus, vterque Arianus. De ortu (quem è terrestri Paradiso cum Nilo, Geone, Tigri esse aiunt) & de aliis ad eumdem Euphratem pertinentibus, plura modò non disputabo: quòd ex citatis præstant po-
[illegible] tissimum Pererius, & Maluenda. Notabile quod
f de situ orbis. affert ex Dionysio Afro [f], & Procopio [g] Lælius [h]
g 1.de bello Persico. Bisciola noster, Euphratem ad superficiem lutum, quod residere in fundo debuerat, tollere, quódque
h to.2.hor. subcess.l.14. c.20.n.14. duratum tutè equites, pedites, currus iter faciētes sustineat in longum stadiis quinquaginta, viginti in latum. Dionysius verò Mesopotamiam canit appellatam regionem inter Euphratem, Tigrímque, quasi mediam inter flumina.

ὅσση δ' Εὐφρήτου καὶ Τίγριος ἐνδόθι γαῖα,
τὴν δὲ περιναίοντες μέσσην ποταμῶν ἐνέπουσι.
Quæcumque verò Euphraten, & Tigrim inter tellus est,
Hanc accolæ mediam amnium perhibent.

Aliter ex Prisciano hæc eadem conuertuntur.

Hoc tamen omne solum fluuius quod cingit vterque,
Indigenæ populi proprie dixere Medamnem,
Quod medias amnes has terras flumine cingunt.

En, inquit, tradidi vobis.] In Hebræa, & Chaldæa editione *vide, dedi*, aut *posui vobis*, seu *coram vobis terram*. ראה נתתי לפניכם את־הארץ *reeh nathatthi liphnechem eth haarets*, חזי דיהבית קדמיכון ית ארעא *chezi dehabeith kadamechon iath arhha*: in Græca
D emendata iussu Sixti V. ἴδετε, παραδέδωκα ἐνώπιον ὑμῶν τὴν γῆν: *videte, tradidi coram vobis terram*, quod in Bibliis Complutensibus, Regiis, aliísque, legitur in prima persona παραδίδωμι, *tradidi*. Explicat Caiet. vim phrasis Hebrææ, quasi diceret Moyses in Dei persona; perpende popule, quòd vniuersam terram dictam dedi ad præsentiam vestram illic: nihil deest, nisi quòd conferatis vos illuc. Hoc si mentis oculis, inquit Caiet. populus vidisset, non fuisset 40. annis in deserto; sed tūc seipsos contulissent ad loca, ad quæ destinabantur à Deo. Ob hoc enim Deus præmonet (*vide quod dedi terram ad facies vestras in illa*) Oleaster existimat, vel
E otiosè ac redundanter poni verbum (*vide*) vel idem valere, atque considera, attende, &c. Inferius hic versu 21. quod legimus (*vide terram, quam Dominus Deus dabit tibi*) Hebraicè sicut hic ראה נתן יהוה אלהיך לפניך את־הארץ *reeh nathan Iehouah elohecha lephanecha eth haarets*: & Chaldaicè, Græcéque simili prorsus phrasi cum verbo nimi-
i vers.24. rū Græco plurali ἴδετε. In c.2. [i] *Ecce tradidi in manu tua Sehon*, &c. Hebraicè, & Chaldaicè *vide* ראה
k vers.31. *reeh*. חזי *chaze*: item [k], *ecce cœpi tibi tradere Sehon*, &c. dicitur eodem illo verbo, pro quo vtrobique

A est particula Græca ἰδὲ, *ecce*, quæ à verbo descendit, quod videre significat. In Genes. c.39. [a] *En in-* a vers.14.
troduxit virum Hebræum, vt illuderet nobis. ראו *reu* חזו *chazo*, ἴδετε, *videte*, &c. Nec dissimilem vsum habet in vulgaribus, vernaculísve linguis verbum (*vide*) pro interiectione demonstrante, vt de sua Lusitana Oleaster testatur.

Ingredimini, & possidete eam.] Terræ nomen editiones aliæ ארץ *erets*, ארעא *arhha*, γῆν. Hebræum verbum ירש *resch* valet *hæreditare*, seu *hæreditate acquirere*. Græcum κληρονομήσατε, veluti sorte possidere. Chaldæum אחסינו *achsinu* idem quod Hebræum. Quo autem pacto dici posset illius terræ possessio hæreditas, aliquoties antea notatum est;
B quamuis possessa priùs à maioribus Hebræi populi non fuisset: nempe, quoniam tradebatur à Deo, qui est omnium dominus absolutus, in perpetuam possessionem; & ferè perinde, ac si vt hæreditas peruenisset ad illum populum: tantáque propemodum facilitate in eius terræ possessionem introduceretur, quanta solet esse in successione hæreditaria; Deo simul contradicentes, potenti sua virtute, compescente, ac debellante; ita vt vix aliud opus esset, quàm ingredi, & possessionem inire: sed ipsis tacentibus, pugnaret pro ipsis Deus. [b] Non dixit, *ite & pugnate contra gentes*, in- b Exod.14. 13.14.
quit Abulensis: sed *ite, & possidete*, quasi nullum haberent aduersantem, nec oporteret eos multum vexari laboribus.

C *Quam iurauit Dominus patribus vestris Abraham, Isaac, & Iacob.*] Græcè in prima persona (*quam iuraui*, ἣν ὤμοσα) omisso nomine *Domini*, cùm tamen licèt in codicibus Complutensibus & Regiis esset in præcedente membro παραδέδωκα, *tradidi*, Sixtini correcti haberent παραδέδωκε, *tradidit*. Mutantur subinde personæ in Scriptura: vel intelligere possumus loqui Deum de seipso in tertia persona. Quomodo autem iurare conueniat Deo, ex alibi dictis petendum est, non hîc repetendum. Videlicet denotatur per iuramentum certitudo tanta diuini decreti, ac solet ea significari à nobis, quando iuramentum interponimus. Iurata ista promissio Dei de terra Chanaan, facta tribus patribus hîc nominatis,
D memoratur in libro præcedente [c], cuius com- c c.11.12.
mentarium nostrum consule: præterea in Gene- c.14.16.23.
si [d], Exodo [e], rursúmque in libro nostro [f], & Io- d c.22.16. c.50.23.
sue [g], Iudicum [h], Paralipomenon [i]: item in Psal- e c.13.5.11.
mis [k]: & in Baruch [l]. Inuitauit Deus hoc iura- c.33.1.
mento ad accipiendam possessionem hæreditatis f c.1.35.c.4.
promissæ patribus, inquit Caietanus, ad hoc, vt 31.c.6.10. 18.23 c.7.
confidant, & secuti progrediantur, sub fide dicti 8.12.13.c.8.
iurisiurandi diuini. 1.18. c.9.5.

Vt daret illam eis, & semini eorum post eos.] Chal- c.10.11.c.
daicè, (*& filiis eorum*, לבניהון *libnehon*) siue (*libne-* 11.9.c.12.
hon) Familiare admodum est scripturis diuinis, 21.c.13.17.
vsurpare semen pro liberis, & posteris. Perrarò au- c.19.8.c.
ctores Latini sic loquuntur: paulò sæpiùs pro ge- 26.3.15.c.
nere, vel pro auctore alicuius rei accipiunt, eóque 27.3.c.18. 11.c.29.13.
E à quo quid oritur. De prole Ouidius [m]: c.30.20.c. 31.7.20.c.
—Vt huic vrbi semina magna dares. 34.4. Seminis vox.
Ratio metaphoræ aptiùs proli cōuenit: quatenus g c.1.6.
apud probos auctores rei rusticæ semen non pro h c.2.1.15.
grano ipso ferè accipitur; sed pro viuiradicibus, i l.1.16.16. 17.
quæ trāsferūtur, aut pro surculis, malleolis, taleis, k ps.104.9.
quæ auelluntur ex matre, conseruntúrque in l c.2.33.
aliam terram: nonnumquam etiam σπέρμα dicitur m 3.Fasto.
Græcis, non solùm quod seritur, vt fructum ferat, vel fructus, quem semen reddit, aut etiam ipsa arbor & legumen, ac simile aliud quod sumatur in cibum, verùm etiam fructus, quem par-

tu reddit σπόρος, seu humana propago, & proles σπέρμα βροτῶν, quod aliter vocant ἀπόγονον. Affert Auctor thesauri Græci ex Plutarcho [a], atque ex Thucydide [b] exempla, quibus addi potest ex Orphei hymnis cum epithetis, σπέρμα πολύμνηστον, ἠδὲ πολυώνυμον, *semen multum, memorabile, multique nominis ac fama.* Cæterùm, quia Patriarchæ Abrahã, Isaac, & Iacub, immo & aliquot sæculis post eos, alij descendentes ex ipsis, non possederunt promissam terram, exponere oportet, Deum iurauisse vt daret illis, non modò semini ipsorum post eos, ita vt illis data sit in titulum, aliis constituto deinde tempore, quo iam complerentur iniquitates Amorrhæorum [c], quartáque generatione [d] secundùm actualem possessionem. Non dedit Deus Abrahæ hæreditatem in terra Chanaan, nec passũ pedis, inquit Stephanus [e]: sed repromisit dare illi eam in possessionem, & semini eius post ipsũ, cùm non haberet filium. Fuerant Abraham, Isaac & Iacob in eadem terra [f]; sed vt peregrini dumtaxat, non vt incolæ. Exponunt hoc loco (*& seminis eorum post eos*) particulam (*&*) vt idem valeat quod (*idest.*) Habet hunc vsum aliis in locis, vt [g], *Colligent de regno eius omnia scandala, &* (idest) *eos, qui faciunt iniquitatem. Videte* [h], *ne quis vos seducat per philosophiam, & inanem fallaciam,* nec enim aliã philosophiam damnabat Paulus quàm fallacem: item [i], *Anima, quæ peccauerit, &* (idest) *contempto Domino, negauerit proximo suo depositum* [k]: *Hæc est lex sacrificij, &* (idest) *libamentorum,* &c. ad hęc, *Pax* [l] *super illos, &* (idest) *super Israel Dei: omnibus* [m] *Sanctis, qui sunt Ephesi, &* (idest) *fidelibus in Christo* IESV, & sic de aliis.

[a] in præceptis Polit. [b] lib. 5. [c] Gen. 15. 16. Leu. 18. 24. & seqq. [d] Gen. 15. 16. [e] Act. 7. 5. [f] Gen. 20. & 26. Et, pro idest. [g] Matt. 13. 41. [h] Col. 2, 8. [i] Leu. 6. 2. [k] vers. 14. [l] Gal. 6. 16. [m] Ephes. 1. 1.

Vers. 9.] Dixique vobis in illo tempore.

Vers. 10.] Nõ possum solus sustinere vos: quia Dominus Deus vester multiplicauit vos, & estis hodie sicut stellæ cæli, plurimi.

Vers. 11.] (Dominus Deus patrum vestrorum addat ad hunc numerum multa millia, & benedicat vobis, sicut locutus est.)

Vers. 12.] Non valeo solus negotia vestra sustinere, & pondus ac iurgia.

PARAPHRA. Repetit his, & aliquot sequentibus versibus Moyses, diuisum regiminis populi onus fuisse ab se inter plures alios, prout ei socer Iethru consilium dederat. Narratur id in Exodo [n]: sed hoc loco, mentione omissa de soceri consilio, additur, quid ea ipsa de re tunc locutus fuerit cũ populo. Stulto labore consumi Mosem Iethro dicebat, ac populum in quotidiana, cõtinuaque disceptatione de rebus cõtrouersis, & cura particulari, etiam de victu, via, bello, ita vt esset simul dux, pater, mater, nutrix, pædagogus, inquit Abulensis: colligitúrque ex libro priore [o], illud negotium vltra vires Mosis esse, nec posse solum sustinere tãtum negotium: itaque vacandum ei in his dumtaxat, quæ pertinerent ad Deum, ceremonias, ritũ colẽdi, viam per quam ingredi populus deberet, opúsque facere; committẽdum tribunis, cẽturionibus, quinquagenariis, decanis munus iudicãdi populũ; ita tamen, vt quidquid maius foret, referrẽt ad se: sic enim leuius ei futurum, partito in alios onere. Grauitatẽ oneris ex multitudine oriri ait, quæ eũ cœli stellis comparabilis esset, vtpote plusquam sexcentorum millium, ab anno ætatis vigesimo, &

[n] c. 18. 13. & seqq. [o] c. 11. 11. & seqq.

A supra, quibus connumerati alij tam ex eodem met populo, quàm ex Ægyptiis, qui cũ illo ascenderãt, plures erant, inquit Abulen. quàm trigesies centũ millia. Quem ipsum tamen ipse adhuc numerum percuperet, ac precaretur augeri à Deo. Rabanus monet de hac subdiuisione potestatũ, quæ sequentibus versibus magis exprimitur, in Exodo antequam ad montem Sinai peruenirẽt Israëlitæ, scriptum esse. Videri autem quod hîc habetur, dixisse Moysem in illo tempore ad populum: *non possum solus sustinere vos,* non illud tempus exprimere, quo de Horeb proficiscebantur, sed totũ tempus, quo profecti de Ægypto, in solitudine morabantur, & Mosem non ex sua inuentione, sed cognati sui cõ-

B silio accepto, populo persuasisse, quæ hîc asserit illis persuasisse. Procopius notat quæ hîc habentur in codicibus Samariticis adhęrere in Exodo, quẽadmodum hîc infrà illud, quod filij Israël ad Mosem de exploratoribus dixerint: cùm tamen non inuerisimile sit, eos diffidentes Deo, terræ cognitionem habere voluisse, vt proinde cùm interrogauit Moyses Deum, nõ sine indignatione, ac fremitu ex illo audiuerit, *dimitte tibi ipsi viros, qui explorent terram,* tãquam videlicet diffideret. Narratur istud in libro priore [a]. Sed Mosem ea in re de Deo diffidisse credi non debet; vt ex commẽtario nostro in eumdem librum disces. Hugo cũ Glossa, quam citat, docens in Exodi c. 18. narrari aduentũ Iethro in Raphidim, post victum Amalec, scribit

C tẽpus hîc largè sumi; scilicet ab exitu de Ægypto vsque ad discessum à mõte Sinai: vt sit sensus: Ego dixi vobis in illo tempore, quo nempe veniebatis de Ægypto ad montem Sinai, vel ad terram hanc, quam modò debetis intrare. Ait præterea, quòd primò datum fuit consilium à Iethru Moysi, postea verò à Moyse promulgatum populo. Abulen. notat ex iis quæ nunc dicuntur, videri, quòd lex prius data fuerit, quàm veniret Iethru ad Moysẽ: attamen, cùm scribitur hîc (*dixi vobis in illo tẽpore*) referri posse non solùm ad illud tẽpus, quo Deus mãdauit, vt recederet populus de Horeb, sed ad id quoque, quo steterant in Horeb; videlicet etiam ante datam legem, non solùm post datam. Riekelius comprehendit tẽpus, annúmve, quo circa mõ-

D tẽ Sinai mansit populus, vel in Raphidim, & ante prolationem verborum, quæ hîc recitantur. Caietani Scholiastes Fonseca cõsilium Iethro ante legem datum scribit: ideo hunc locum narrando sequi, qui tamen reuera præcesserit priorem. Communior opinio est [b], quòd Iethro nõ venerit ante datam legem, sed sub finem primi anni ab egressu de Ægypto, cúmque populus adhuc esset in Sinai, vbi lex data est; licèt nonnulli [c] priùs id velint contigisse in Raphidim: quod non probabile est, quia mora in Raphidim breuior fuit. Ipsemet námque Moyses testatus est socero, se totis diebus ex Dei præceptis, legibúsque populum iudicare sole-

E re, ac illa eum docere [d]: idémque traditur à Philone [e]: acceperat ergo iam leges, nec de sola Dei æterna lege intelligi id debet, vt Augustinus [f] vellet. Narrantur prætera holocausta, & hostiæ, nẽpe pacificæ, tunc oblatæ à Iethro [g], quæ distinctio sacrificiorum ante legem non erat. Tribuni, & alij magistratus, quos Moses, suggerente Iethro, instituit, instituti videntur circa tempus, quo discessum est, iussu Dei è monte Sina, quod aliquot mensibus accidit post datam legem, cùm, vt antea vidimus [h], dixit idem Deus; *sufficit vobis, quod in hoc monte mansistis: reuertimini, & venite ad montem Amorrhæorum.* Illo autem ipso tempore dixit Moses se ferre non posse

[a] c. 13. 2. & seqq. [b] in Exod. 18. [c] Hieron. epist. 127. Ioseph. 3. anti. c. 3. Hugo hoc loco. [d] ibid. Ex. 18. [e] lib. de temulen. & li. de nominum mutat. [f] q. 67. in Exod. [g] Exod. 18. 14. 17. & seqq. [h] vers. 6.

posse onus totius populi, addendósque alios inferiores magistratus. Torniellus [a] ponit aduentum Iethro sub discessum populi de Sina, anno secundo egressus Ægypti, secundo mense, ac die huius vigesima, mūdi autem anno 2545. At bene obijcit Salianus [b] noster, credibile non esse tamdiu Iethro distulisse aduentum suum, hoc est, vltra annum, præsertim cùm non ita longè distaret. Verba verò nostri istius loci (*in illo tempore*) quæ post quadragesimum ferè ab eo tempore annum, per epitomen repræsentantur, præcisè, ac ad amussim accipi non debere, sed satis esse, siue ad finem primi anni, siue ad secundi spectent exordium: probabile item videri eumdem Iethro, qui per nuncios mandauisset Moysi, se ad eum cum suis venire, misisse etiam ante, qui sciscitarentur, quo statu res essent, ne importunè turbatis rebus, aut Moyse diutius absente, (videlicet cum Deo in monte, aut alibi) veniret. Demonstrat idem Salianus [c] non venisse Iethro ante datam legem, eò quòd id angustiæ temporis non ferebant. Nam quarta die mensis ventum est in Sina ex Raphidim, quo die Moses bis ascendit in montem, qui idem fuit primus dies sanctificationis populi, seu præparationis ad legem recipiendam: secundus dies fuit mensis eiusdem quintus, ac pridie datæ legis, adhuc occupatus in sanctificando, præparandóque populo ad eiusdem legis receptionem, non in litibus populi dirimendis de mane vsque ad vesperam. Nunc etiam sequens dies, quo lex data est, aduentui Iethro conuenit, quoniam Moyses ascendit à prandio in montem Domini, accepítque ab eo præcepta quæ continentur Exodi c.21.22.23. & proxima nocte descripsit: mane ædificauit altare, & confirmauit fœdus inter populum, Deúmque: à prandio illius diei ascendit denuò in montem cum Aarone, filiis, & 70. senioribus: postridie mane ascendit cum Iosue, & post 40. dies descendens fregit tabulas legis, vixque vno die moratus cum populo, rediit postridie in montem, vt veniam eidem populo impetraret, rursúmque post 40. dies ibidem positos, reuersus est in castra, Domino iubente, vt nouas tabulas pararet, & cùm statim manè petiisset montem, illas non accepit a Domino descriptas ante quadragesimū diem, qui dies cecidit in diem nonum septimi mensis. Ante hoc omne tempus, exprimi nequit, quando Moses occurrerit socero, & ipso præsente populi controuersias composuerit à mane vsque ad vesperam. Elicit porrò Rabanus considerari oportere, quàm sit obseruandum, quod ait Scriptura [d], *Fili ne in multis sint actus tui*: præterea quòd nimis intentus humanis actibus animus, Deo quodammodo vacuatur; tantò verò fieri pleniorem, quantò in superna, atque æterna liberiùs extenditur. De hac tropologia dixi ad c.11. [e] libri præcedentis, vbi Moses exponit sibi visum nimis graue pondus regiminis. Glossa doceri Doctores ait de profectu subditorum gaudere, gratias agere; semper meliora optare. Tale gaudium, & desideriū Dauidis [f], *Adijciat Dominus super vos, super vos, & super filios vestros.* Rickelius infert, sicut Moses deprecatus est Israëliticum populum meritu, numeróque augeri, sic vnumquemque fidelem, præsertim Prælatum, & Doctorem, debere toto affectu Dominum iugiter exorare, vt plebs Christiana in omni sanctitate, & iustitia, in potestate, & multitudine copiosa excrescat assiduè, & inuisibilibus, ac visibilibus sua salutis præualeat inimicis. Glossa ordinaria in parte morali argumentatur, cùm vir tantus Moses, adeóque fami-

[a] In annal. anno 2545. num. 47.

[b] annal. to. 2. anno Mosis 81. num. 723.

[c] num. 721.

[d] Eccl. 11. 10.

[e] vers. 11. & seqq.

[f] ps. 113. 22. vel 14.

A liaris Deo, pressus onere regiminis populi, constitueri adiutores sibi (non se labori subtrahendo, vt ait Interlinearis, sed adiutores quærendo) instrui Principes & Prælatos, ac etiam Curatos, qui sub imposito sibi onere, sunt valde pressi, quærere, & instituere sibi adiutores ad subleuationem oneris; Principes in regimine temporalium, Prælatos verò, & Curatos in regimine spiritualium.

Dixique vobis in illo tempore.] Additur, consueto pleonasmo, in editionibus aliis (*dicendo*) vel (*dicens*) & est Hebræum, Chaldæúmque verbum duplex idem לֵאמֹר אֹמַר *amar lemor*, וַאֲמַרִית לְמֵימַר *amreth lememar*: Græcum εἶπον cum participio diuersi verbi λέγων. Hebraicè rursus, & Græcè (*ad vos*
B אֲלֵכֶם *alechem*, πρὸς ὑμᾶς.) Chaldaicè (*vobis* לְכוֹן *lechon.*) Quod autem illud tempus fuerit, quo hæc Moyses dixerit, & quo pacto priusquam diceret, consilium à socero Iethro de re eadem acceperit, iam antea docui. Glossa moraliter hîc notat, quòd omnia Sancti faciunt in tempore opportuno [a], quódque sic etiam Deus, vbi venit plenitudo temporis, misit filium suum [b]. Ad rem non ita est, quod alibi notaui, cur in partibus Euangeliorum, quæ recitantur in officio diuino, dicatur initio (*in illo tempore*) in epistola Missæ, vt vocant, quando est ex libro historiali (*in diebus illis.*)

Non possum solus sustinere vos.] In aliis editionibus in futuro, *non potero*, לֹא־אוּכַל *lo-uchal*, לֵית *leth iachil*, ὁ δυνήσομαι: inseritque Chaldæa
C pronomen (*ego* אֲנָא *ana*) quod confert ad emphasim. Iethro generum Mosem quodammodo reprehendens, dixerat ei inter alia [c], *Cur solus sedes, non bonam rem facis, stulto labore consumeris, vltra vires tuas est negotium, solus illud non poteris sustinere.* Vbi pro (*sustinere*) editiones aliæ habent (*facere.*) Alia occasione conquestus est Moyses ipse suamet sponte [d], afflictum se à Domino, imponente pondus sibi, ac super se vniuersi populi: quasi concepisset, ac genuisset multitudinem tantam, quam in sinu portare deberet, sicut portare solet nutrix infantulum, & deberet deferre in terram cum iuramento patribus promissam. Ibi extat verbum Hebræum sæpiùs repetitum, cuius hîc infinitiuus שְׂאֵת *seeth* extat, & ibidem pro pondere
D מַשָּׂא *massa*, vtrumque à נָשָׂא *nasa*, hoc autem loco Græcum verbum φέρειν, ibi αἴρειν, & λαλεῖν.

Quia Dominus Deus vester multiplicauit vos.] Caussalem particulam apposuit editio nostra. Deum autem vestrum dixit potius, quàm nostrū, vt peculiarem erga ipsos beneuolentiam Dei, & prouidentiam significaret; quemadmodum & paulo pòst (*Dominus Deus patrum vestrorū*) loquens etiam de Deo tamquam rectore istius mundi, & seipsum iam non computans inter viuentes; quia valde breui moriturus erat, eo modo potiùs loquitur, vtque reddat populum propensiorem erga Deum ipsum.

Et estis hodie sicut stellæ cæli plurimi.] Iuxta reliquas editiones (*& ecce vos hodie,*) Græcè ἰδοὺ, *estis*
E *sicut stellæ cæli ad multitudinem*, siue *multitudine*, לָרֹב *larob*, לְשֹׂגְבֵי *lisghe*, τῷ πλήθει.) Numerus recensitus est in libro Numerorum [e] à viginti annis, & supra, postquam in deserto mortui fuerant alij ex Ægypto egressi, præter Leuiticæ tribus homines, & mulieres, alióſque qui, vt ex Abulēse retuli, ad trigesies centum millia facilè perueniebāt; cōputādo quoque proselytos ex Ægyptiis. Videtur tamen Moyses propriè de solis Hebræis origine, seu natiuitate loqui, descendentibus de Patriarchis, quorum quoque mentio præcessit, móxque subiicitur, & quibus ea multiplicatio promissa fuerat

Explanatio.

[a] ps. 1. 3.

[b] Gal. 4. 4.

[c] Exo. 18. 14. 17. 18.

[d] Num. 11. 11. & seqq.

Moses cur potius Deus vester, quàm Deus noster dicat.

[e] c. 26. toto.

fuerat sub stellarum cœli similitudine [a], sed simul aliquando cum arenæ [b]. Vnde sequitur non esse satis certam, & solidam distinctionem in ea promissione, vt stellæ designent electos, seu bonos (quod Glossa interlinearis hîc dicit, & Hugo) malos ac reprobos arena, quod sibi [c] demõstraui, differens quoque de hac parœmiali formulâ, déque stellarum, & arenæ numero, quo pacto innumerabilis dici soleat, & iniri tamen possit, quamuis Deo attribuatur vt numeret multitudinem stellarum [d]: & quòd longioris operæ perspicilli nouæ à paucis hinc annis deprehensæ sint; hyperbolem Rickelius agnoscit hoc loco. In cap. 23. [e] prioris libri dicebat Balaam, *Quis dinumerare potest puluerem Iacob, & nosse numerum stirpis illius?* Vtrumque tamen, ait Abulensis [f], tractans libri nostri præsentem locum, numerabile est, & stirps Iacob, quia numerauit eam Moses; & stellæ quidẽ numerabiles sunt, sed nullus hominum numerare eas potest, propter multitudinem, & propter non apparentiam, & oculi indispositionem; qui cùm vnam partem aspicit, alteram partem perdit, nesciens vbi reliquerat: & quia orbis semper mouetur, & aliquæ occultantur, aliæ oriuntur: & quia horizon noster nusquam est totaliter planus, sed aliqua altitudo terræ occupat, ne videamus aliquas stellas: & quia solùm nobis hemisphærium patet, stellas autem alterius hemisphærij numerare non possumus, nisi terram in gyro circumeamus, quod impossibile est; ita vt si quis stet in aliquo horizonte semper, non solùm omnes stellas numerare non possit, sed neque etiam videre, nisi in triginta sex millibus annorum, in quibus secundùm motum proprium redeat pars tota horizontis, siue totum oppositum hemisphærium super caput hora nocturna: nisi fortè fieret totalis eclipsis Solis, ita quòd apparerent omnia astra, & tunc si aliquis in medio noctis præcedentis vidisset hemisphærium plenum stellis, si in meridie sequenti fieret eclipsis, videret totum oppositum hemisphærium stellarum. Hoc vltimum tamen idem Doctor affirmat esse falsum, quia in quocumque hemisphærio simus, in vno anno omnes stellæ oriuntur nobis ortu heliaco, quia cùm Sol faciat stellas in hemisphærio in quo est inuisibiles, propter sui splendorem, solùm appareret hemisphærium inferius oppositum, & aliud dimidium occultatur; illud autem in medio anno Sol transit, idcóque post medium annum videntur omnes stellæ oppositæ, &c. Subdit Aratum irrisum, quòd asseruisset, se omnium stellarum numerum comprehendisse, vt referunt Eusebius, & Lucas Tudensis in Chronicis, & Augustinus in opere de Ciuitate [g] Dei, meminitque Cicero in dialogo academico ad Hortensium, qui incipit [h], *Magnum ingenium Lucij Luculli.* Adiungit Arato Augustinus Eudoxum, quos libri Genesis [i] contemnat auctoritas, negantis numerari posse. Verùm contenti dictis alibi à nobis, plura modò nõ afferemus, nec ab Abulense allata expendemus: quorum nonnulla de impedimentis, ne stellæ omnes videantur, vera sunt. Astrologi quæ sunt circa polum antarcticum nobis occultum numquam videri stellas negant: alias aiunt nobis oriri, & occidere, alias perpetuæ apparitionis esse; alias perpetuæ occultationis, minimarum multitudinem esse innumerabilem, quæve obtutui sese clarè, ac distinctè offerant, vt in galaxia, seu lacteo circulo: primæ magnitudinis esse 15. secundæ 45. tertiæ 208. quartæ 474. quintæ 217. sextæ 49. alias præterea quinque nebulosas, nouem obscuriores, quæ omnes sint 1022. ex eisdem verò imagines, seu constellationes 48. quæ scilicet videntur alicuius animalis, aut alterius rei reddere formam, seu effigiem. Rectè idem Augustinus [a] hæc (nempe stellarum numerare multitudinem) & homines conati sunt, viderint vtrùm implere potuerint: non tamen conarentur, nisi se impleturos esse sperarent: illis dimittamus quid potuerint, & quousque peruenerint. In Ieremia [b] præterea scribitur, dinumerari stellas cæli non posse, vt nec metiri arenam maris; sic tamen multiplicandum semen Dauid. Sed & Seneca [c] prodidit, iniri numerum stellarum non posse. Relege quæ dixi ad Psal. 146. [d] *Multiplicatur gens, sed non magnificatur lætitia* [e]: *vocantur multi, sed eliguntur pauci* [f], *secundùm multitudinem eorum sic peccauerunt mihi*, ait Dominus apud Oseam [g], quasi dicat, non posse inueniri numerum peccatorum, cùm sit similis numero innumerabili stellarum, & arenæ, cum quo comparati sunt, & per intolerandam ingratitudinem paria suæ multiplicationi ex singulari beneficio factæ, peccata commiserunt: & quo plures cœperunt esse, eò etiam plura in Deum patrare crimina cœperunt. Cùm cœpissent homines multiplicari super terram, & Cain ædificare ciuitatem aggressus est [h], & exarserunt homines in concupiscentiâ [i]. Non sunt ferè aliud ciuitates, vt Amphides dixit, quàm theatra infelicitate scatentia: & Stratonicus Atheniensis interroganti quid circumspiceret cùm circumspiceret Heracleæ ciuitatis mœnia, *pudet*, respondit, *si videar exire è lupanari.* Sonat malè plerumque multitudo, ac stultorum infinitus numerus est [k], vixque bonus ac sapiens vix vnos millibus è multis reperiri potest. Multiplicatio quoque conceptuum in pœnam videtur indicta mulieri [l], quod exponitur vel de abortibus, vel de prolium defectibus corporis animive: vel quia præ paupertate non potest educari, vel quia ob sinistros casus, aut vitia, probro, tormentóque sunt parentibus: vel quia pauci sunt electi ad æternam beatorum vitam. Quamquam simplicior sensus est de multiplicandis ærumnis conceptuum, quales sordes, & fluxus menstrui ante conceptum, defloratio, pudor, dolor in conceptu, post conceptum, immunditia, fœtor, retentio menstruorũ, appetitus incontinens, pódus prolis per tot menses, fastidia, spasmi, alia pericula, de quibus Aristoteles [m]. *Ne iucunderis in filiis impiis*, ait Sapiens [n], *si multiplicentur; nec oblecteris super ipsos, si non est timor Dei in illis. Non credas vitæ illorum, & ne respexeris in labores eorum. Melior est enim vnus timens Deum, quàm mille filij impij; & vtile est mori sine filiis, quàm relinquere filios impios. Ab vno sensato inhabitabitur patria, tribus impiorum deseretur.* Alioqui multa proles habita est ante Testamentum nouum, eximij beneficij loco, iuxta illud [o], *Ecce hereditas Domini, filij merces, fructus ventris*: cùm dimissa est Rebecca noua sponsa, imprecati sunt parentes, vt cresceret in mille millia [p]. Cùm etiam Isaac filium Iacob dimisit in Mesopotamiam, vt coniugem acciperet, precatus est, vt Deus omnipotens benediceret illi, & crescere illum faceret, atque multiplicaret, vt esset in turbas populorum [q].

Dominus Deus patrum vestrorum addat ad hunc numerum multa millia.] Hebraicè (*addet*) vel *addens*, nempe sit, *super vos*, *sicut vos* videlicet estis, *mille vicibus*, יֹסֵף עֲלֵיכֶם כָּכֶם אֶלֶף פְּעָמִים *ioseph ghalechem chachem eleph pehhamim.* Similis translatio Chaldæa, necnon Græca יוֹסֵף עֲלֵיכוֹן כְּוָתְכוֹן אֲלַף זִמְנִין *ioseph ghalechon chevath chevathechon eleph zimnin*, προσθείη ὑμῖν ὡς ἐστὲ χιλιοπλασίως, *addat vobis sicut*

Marginal notes (left column): a Gen. 15. 5. c. 22. 17. c. 26. 4. Exo. 32. 13. Deu. 10. 22. 1. Paral. 27. 23. 2. Esd. 9. 23. Dan. 3. 36. — b Gen. 22. 17. c. 32. 12. Dan. 3. 36. Oseæ 1. 10. — c in ps. 58. 18. — d ps. 146. 4. — e vers. 10. — f q. 6. — g lib. 16. c. 23. & l. 18. — h lib. 4. Acad. quæst. — i c. 15. 5.

Marginal notes (right column): a in ps. 146. — b c. 33. 22. — c 6. natur. quæst. c. 16. & l. 2. c. 52. — d vers. 4. — e Esa. 9. 3. — f Matth. 20. 16. c. 22. 14. — g c. 4. 7. — h Gen. 4. 17. — i c. 6. 1. 2. — *Ciuitates, theatra infelicitate scatentia.* — k Eccl. 1. 15. — l Gen. 3. 16. — m 7. hist. animal. c. 4. — n Eccl. 16. 1. & seqq. — o ps. 126. 3. — p Gen. 24. 60. — q c. 28. 33.

vt estis millies plures. Monui priùs, quare dicat Moyses potius (*patrum vestrorum*) quam (*patrum nostrorum.* Qui priore membro per stellas designari volunt bonos, aiunt hoc significari, quòd Moyses desiderabat multitudinem bonorum, & non malorum, vt Lyranus: qui numerus, inquit Glossa, diffinitus est apud Deum, quoniam cognouit qui sunt eius [a]: numerátque multitudinem stellarum [b]. Hanc Glossam, cuius tamen iste tantùm mysticus sensus est, citans Aquinas [c], quasi ex ea sequatur numerum prædestinatorum non esse certum, vtpote, cui fieri possit additio; respódet hunc locum nostrum intelligendum de illis, qui sunt prænotati à Deo respectu præsentis iustitiæ: horúmque numerum & augeri, & minui; non autem numerum prædestinatorum, qui etiam numerus prædestinatorum seu electorum in superna felicitate locandus, vt in quadam Collecta [d] secreta, quæ ab eodem Doctore recitatur [e], profitetur Ecclesia, soli Deo est cognitus. Profectò cùm Glossa definitum numerum dicat, non potest intelligere eum augendum; sed vt numero electorum addantur multi non electi; qui per fidem, vel etiam per iustitiam aliquam temporaneam futuri sint in Ecclesia tamquam in populo vno. Quem sensum præterea potest habere illud ex Psalmo 39. [f] *Annuntiaui, & locutus sum, multiplicati sunt super numerum*; quia sunt in Ecclesia multi non electi, ac proinde supra numerum electorum. Vbi adhuc reddi posset (*multiplicatio*) referrique ad opera Dei mirabilia, vel cogitationes eius, de quibus ibidem proximè mentio fuerat. Aduersùs porrò sententiam, quæ Origeni [g] tribuitur, à Methodio [h], Epiphanio [i], Theophilo Alexandrino [k], Hieronymo [l], Cyrillo item Alexandrino [m]; vt etiam Sixtus Senensis [n] refert, animas inductas esse in corpora, vt in his tamquam in laqueum, vinculum, carcerem pœnas luerent scelerum, quæ in cœlo commorantes admiserant; argumentatur inter alia vltimus ex Patribus, quoniam Deus benedicens Patriarchæ Abrahæ promisit prolem instar stellarum innumerabilem [o], & Moses in hoc loco nostro admiratus Hebræi populi multitudinem, vsus est eadem comparatione, optauítque maius adhuc incrementum. At si verum sensit Origenes, maledictio potius illa dicenda esset, quàm benedictio: neque Mosis hoc honestum votum fuisset, vt nec Annæ probandæ preces pro filio habendo; nec postulatio [p] Ezechiæ, vt sibi vitam Deus prorogaret [q]: nec suscitatio mortuorum, si iusti erant, qualis videtur fuisse Lazarus [r]. *Quæ res* (ait Cyrillus, recitans præsentem locum, de multis millibus, quæ optat addi Moses) *si animæ lapsæ in corpora puniuntur, non optanda, sed repellenda potiùs oratione intercessionéque Mosis ad Deũ fuit; non enim insanum quemdam hominem fuisse Mosem dicimus.* Lege commentarios nostros Psalmorum [s], & libri Sapientiæ [t]. Cæterùm solebant Hebræi filiis suis deprecari maximam prolis propagationem, successionémque; tum de hostibus victoriam, ac triumphum [u].

Et benedicat vobis sicut locutus est.] Addunt secundò (*vobis*) editiones aliæ. Benedicere Dei quid sit, dictum sæpius est, nempe benefacere, ac peculiariter multiplicare. Illud (*vobis*) secundum posset exponi (*de vobis*) vel *vobis in patribus vestris.* Benedictionis item promissio conditionem inuoluit, si obedientes essent diuinis præceptis, éstque non solùm de bonis temporalibus, verùm etiam de spiritualibus. *Seruietisque Domino Deo*

a 2.Tim. 2. 19.
b Ps. 146. 4.
c 1.p. q. 23. a. 7. ad 1.
d in Quadragesima.
e ibidem in corpore.
f vers. 6.
g in Ps. 65.
h apud Epiphanium.
i contra hæres. in 64.
k 1. Paschalis.
l ad Pammac. de error. Orig.
m lib. 1. in Io. c. 9.
n 5. Biblioth. annot. 185.
o Gen. 15. 5. c. 22. 17. c. 26. 4.
p 1. Reg. 1. 11.
q Esaiæ 38. 2. & seqq.
r Ioan. 11. 1. & seqq.
s in Ps. 61. 11. in Psal. 118. 67. in Ps. 22. 17. in Ps. 44. 8.
t in c. 8. 19.
Benedicere Dei quid.
u Genes. 12. 16. c. 24. 40. Num. 22. 4. Deut. 7. 13.

A *vestro*, inquit ipse Dominus [a] Deus, *vt benedicam panibus tuis, & aquis*, &c.

Non valeo solus negotia vestra sustinere.] Hebraicè cum interrogatione (*quomodo feram solus grauem laborem vestrum.* vel *molestiam vestram*, vel *grauamen vestrum.*) Nomen cum affixo est טָרְחֲכֶם *torchachem*, & simile Chaldæum טָרְחֲכוֹן *tarchuchon.* à טָרַח *tarach*, quod Oleaster exponit *grauare, fatigare, laborare, & molestare*, allatis exemplis ex Iob [b], & Isaia [c]. Apud priorem est, *Frumentum desiderat nubes*; vbi *desiderare* iuxta vim Hebræi dicti verbi, sensus est, quòd nubes laborat, & labor, & negotium eius est, vt irriget frumentum: & cùm id imperetur ipsi à Deo, perámbulat, vt perficiat [d]; exaudiéte sic Domino cœlos, & his exaudientibus
B terras: & ista triticum vinum, & oleum [e]: vel è contrario, quòd frumẽtum fatigatur à nube dum nimius est imber, aut grando. Græcum nomen est κόπος *labor*, πῶς δυνήσομαι μόνος φέρειν τὸν κόπον ὑμῶν *quomodo potero solus portare laborem vestrum*, laborem, inquam, molestum, seu ex labore, molestiam ipsam, lassationem, fatigationem, vexationẽ, quam scilicet afferebant Moysi. Importare etiam potest molestiam tantam, quæ cum quadam percussione fieri videatur, & exprimat planctum, qui fit interdum ab aliquo cum suimetipsius percussione, vel cócisione. Hæc enim valet κόπτεσθαι, vnde κόπος, & præterea κοπετὸς, quod posterius nomẽ significat plangorem, & lamentationem qua pectus plangitur, aut manu tunditur, feritúrve: de-
C nique apud Auctores Græcos medij sæculi Copiatæ, quorũ est mortuos efferre, alitérque nominantur Laborantes, Lecticarij, Sandapilarij, Decani, Vespillones, &c. Negotij nomen vsurpat Interpres pro simili huic sententia in Exodo [f], vbi editiones aliæ habent verbum דָּבָר *dauar*, ῥῆμα, aut *res*, פִּתְגָּמָא *pithgama* [g] alibi, vbi est *lis*, seu *iudicium*, vel *controuersia*, רִיב *rib*, דִּין *din*, ἀντιλογία, & aliis in locis, vbi alia. Eugubinus ex Hebræo טֹרַח *torach* putat Græcum ταραχὴ descendere, quem interpretatur *tumultum, strepitum, defatigationem.*

Et pondus.] Addito pronomine in aliis editionibus וּמַשַּׂאֲכֶם *vmassaachem*, *& pondus vestrum*, וְעִסְקֵיכוֹן *vebhiskechon, & negotia vestra*, vel *occupationes, tractatus*: præterea *lites, contentiones, iurgia*, καὶ
D τὴν ὑπόστασιν ὑμῶν, *& pondus vestrum*, vt quidem habet versio Latina è Græca editione in Bibliis Regiis, Complutensibus, Sixtinis. Citatus porrò paulo antè Eugubinus docet, L X X. verbo obscuro, & non tam proprio explicasse, nempe per hypostasim, creditque ipsos voluisse intelligere τὴν ὑπομονὴν, id est, *patientiam*, siue *sustinentiam.* At ὑπόστασις inter alias notiones, accipitur etiam pro *audacia, insidiis, defectione*, seu *rebellione*, vt sit iuxta postremam notionem idem, quod ἀντίστασις *oppositio, repugnantia, resistentia*, quemadmodum Suidæ placet: quamuis in eo loco Æliani, quem ille citat, arbitretur auctor thesauri Græci legendum ἀπόστασις. Hic autem ex Polybio locum pro-
E fert de Coelite, in quo coniungit ὑπόστασιν, καὶ τόλμαν, quasi synonyma, quorum posterius nomen *audaciam* valet. Præterea verba Pauli [h], ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ τῆς καυχήσεως, siue ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως, exponuntur ab Interprete nostro, *in hac substantia*; & iterum *in hac substantia gloriæ.* Est autem eiusdem duplex hæc sententia. Prima, ne cùm venerint Macedones mecum, & inuenerint vos imparatos, *erubescamus nos* (*vt non dicamus vos*) *in hac substantia*, μήπως ἐὰν ἔλθωσι σὺν ἐμοὶ Μακεδόνες, καὶ εὕρωσιν ὑμᾶς ἀπαρασκευάστους, καταισχυνθῶμεν ἡμεῖς, ἵνα μὴ λέγωμεν ὑμεῖς ἐν τῇ ὑποστάσει ταύτῃ

a Exod. 23. 25.
b c. 37. 11.
c c. 1. 14.
Desiderandi verbum.
d Baruch 6. 61.
e Osee 2. 22.
f c. 18. 18.
g Deut. 21. 5.
h 2. Cor. 9. 4. c. 11. 17.

τῆς καυχήσεως. Syriacè, ne fortè veniant mecum Macedones, & inueniant vos imparatos, & nos pudore suffundamur, ne dicamus vos pudore suffusum iri in gloriatione illa, qua gloriati fuimus, nimirum de vobis, de quibus tanta pollicebamur, adeóque magnificè apud illos de vobis locuti fuimus. Ibi Theophylactus exponit *ὑπόστασιν* per subiectum, argumentum, materiã, negotium. Ambrosianus commentarius, vt non differat ab eo, quod ibidem paulò antè dicitur (*in hac parte, ἐν τῷ μέρει τούτῳ.*) Itaque sensus est, vereri, ne non subsistens fortiùs, ac solida sit de Corinthiis gloriatio, qua gloriatus fuerat apud Macedones: sed quod paulo antè dixerat, ipse euacuaretur *in hac parte, ἐν τῷ μέρει τούτῳ*, quòd gloriatus fuerat de ipsis. Quo modo opponitur *ὑπόστασις* verbo *κενωθῇ, euacuari.* Altera sententia eiusdem Apostoli est; *Quod loquor, non loquor secundùm Deum, sed quasi in insipientia, in hac substantia gloriæ; ὃ λαλῶ, οὐ λαλῶ κατὰ κύριον, ἀλλ' ὡς ἐν ἀφροσύνῃ ἐν ταύτῃ τῇ ὑποστάσει τῆς καυχήσεως.* Syriacè in vltimis verbis (*in hoc loco gloriationis.*) Posuit noster Interpres gloriam pro gloriatione: declarant verò satis cõmuniter de subiecto, materia, negotio, argumento gloriationis, quam Apostolus de seipso cùm protulisset, fateatur non ita videri consentaneum diuino consilio, ac voluntati; sed ea se vsum oratione, quodammodo in insipientia, & veluti coactum, vt etiam apertè postea professus [a] est. Explicant alij, *ὑπόστασιν καυχήσεως, audaciam gloriationis*, præfidentem gloriationem, quasi videlicet audaciùs, ac præfidẽtiùs egisse videri potuerit, dum suasmet laudes in medium extulit. Quidquid sit de locis illis Pauli, contendimus retinendum *ὑποστάσεως* hoc loco nomen, siue interpreteris negotium, vel materiam, subiectum, argumentum, nempe controuersum; siue defectionem, aut rebellionem; siue audaciam, & nimiam confidentiam aduersùs Principem, vel inter se. Quæ omnia pondus, & onus Mosi erant; ita vt legere non oporteat *ὑπομονὴν*, vt suspicabatur Eugubinus: & *pondus* Interpres aptè posuerit, quatenus *ὑπόστασις* ab *ὑφίσταμαι*, valet id quod subsidit, vt, iuxta Medicorum loquendi modum, in vrina crassior pars, & in alia re fæx illius, seu crassamen, & crassamentum, vt loquitur Columella, generalius.

a 2.Cor. 11. 21.

Et iurgia.] Hebraicè וְרִיבְכֶם *verinechem, & litem vestram*, siue *contentionem.* Chaldaicè וְדִינְכוֹן *vedinechon, & iudicium*, siue *controuersiam, & litem in iudicio tractandam*, Græcè *καὶ τὰς ἀντιλογίας ὑμῶν, & contradictiones vestras*, nimirum quibus & inter vos ipsi contradicitis, atque iurgamini, & aduersùs meipsum. Iurgium vsurpauit Interpres [b] alibi, vbi est מְרִיבָה *merivah*, seu *meribah*, simile præsenti רִיב *rib*, & מַסָּה *massaha*, & *μάχη pugna*, vel verba ipsa ex quibus ipsa illa nomina formantur: nonnumquam [c] conuiciandi verbum *λοιδορεῖν*, noménque *λοιδορίας* [d], interdum *μάχεσθαι* [e], & נִצָּה *natsah.* Varrò [f] ab iure dictum vult iurgare, cùm quis iure litigaret, à quo obiurgare is diceretur, qui id faceret iniustè; & iurgium, pro lite. Isidorus [g] quasi iuris garrium; eo quòd qui causam dicunt, iure disceptent, iurgium dici docet; litem à contentione limitis, iuxta illud [h],

Limes erat positus litem vt discerneret aruis.

Quamuis malint alij, vt lis dempta litera prima, sit quasi elis, & hæc ab *ἔρις*, quæ idem valet. Attamen leuior res iurgium, ac inter beneuolos etiã, & propinquos dissensio, concertatióve dicitur: lis inter amicos à Cicerone [i] appellatur. Oleaster tria priùs enumerata nominans, laborem, onus,

b Gen. 13. 8. c. 26. 20. c. 31. 36.
c Gen. 49. 23. Exo. 17. 2. Num. 20. 13.
d Exod. 17. 7.
Iurgo, iurgium, & lis.
e Leuit. 24. 10.
f lib. 6. de lingua Lat.
g 18. etymol. c. 15.
h Virg. 12. Æneid.
i 4. de Rep. apud Nonium.

litem; obseruat cum Hebræis, officium Principis denotari, siue magistratus: vt ius dicat litigantibus: prospiciat de commeatu, victu, vitæque necessariis; curet, vt priuati sine mutuis iniuriis, & tranquillè viuant: quæ omnia molestiis, & angustiis plena sunt: Abulen. distinguit negotia spiritualia ad Deum orando, & quærendo responsum: pondus in temporalibus ordinandis sine lite: iurgia in litibus & forensibus causis iudicandis. Circa hæc ipsa, præsertim iurgia, notat Glossa interlinearis, quòd mitissimus non sustinet discordiam, vel rixam, tamquã sibi contrariam. Hac de causa etiam Apostoli propter murmur initio exortum in temporalium rerum distributione, vt seipsos exonerarent, instituerunt Diaconos [a].

Officium Principis.

a Act. 6. 2. & seqq.

Vers. 13. Date ex vobis viros sapientes & gnaros, & quorum conuersatio sit probata in tribubus vestris, vt ponam eos vobis principes.

IN Exodo [b] narratur datum consilium à Iethro Moysi, vt prouideret de omni plebe viros potentes, & timentes Deum, in quibus esset veritas, & qui odissent auaritiã: Mosem verò elegisse viros strenuos, cõstituisséque Principes populi, &c. Quæ hoc loco dixisse Moses proditur, vt ipsemet populus daret viros idoneos ad gubernandum: ibi prætermissa sunt, vnà cum nonnullis, quæque præcedunt, & quæ sequuntur. Istas porrò qualitates Glossa interlinearis ita declarat; vt per nomen virorum fortes intelligantur; per sapientes, bene in diuinis versati, quique rectè intelligentes, gubernacula possidere valeant [c]; per gnaros, qui peritiam quoque temporalium habeant: per eos, quorum conuersatio sit probata, vt ex priori vita probetur futura: per tribus, in quibus ea probatio sit, vt multorum testimonio prouehantur. Glossa ordinaria in parte morali sapientiam spectat, quantum ad naturalem industriam, & sacræ Scripturæ notitiam, & hoc in regimine spirituali; ita vt in temporali sint industrij, sciántque consuetudines, & iura ciuitatum, ac terrarum, ad quas se extendit regimen earum: gnaros intelligit, quantum ad sollicitudinem debitæ prudentiæ: conuersationem probatam per experientiam bonæ famæ: hæc autem duo vltima requiri ait in vtroque regimine, scilicet spiritualium, & sæcularium. Caietanus, legens sapientes, intellectuales, scientes; tres iudicum partes qualitatésve attendit; vt sint naturaliter boni iudicij: bonæ intelligentiæ ad penetrandum, in quo consistat difficultas, vt sciant iura. Oleaster, appellans sapientes, intelligentes, peritos; in primis agnoscit prudentiam ad consilia, in secundis vim penetrandi res, ac discrimen inter eas constituendi; in vltimis experientia comparatam sciẽtiam. Lyranus viros interpretatur pollentes virtute animi; sapientes in diuinis; gnaros in agibilibus humanis; quorum conuersatio sit proba per claritatem vitæ & famæ. Rickelius viros exponit præ cæteris aptiores ad regimen aliorum, ob eruditionem excellentem in diuinis, & temporalibus, quique cõmuni omnium aut plurimorum testimonio sint bonæ vitæ, ac famæ honestæ, denique in virtutibus notabiliter exercitati, & exemplares. Monet præterea, debere à Prælatis assumi adiutores idoneos ad informandum ac dirigendũ subiectos: nec se in exterioribus superfluè occupare, ne à spiritualibus exercitiis impediantur: sed

Paraphr.
b c. 18. 21. 25.

Viri gubernatores quales esse debeant.

c Prou. 8. 15.

circa gregem commissum intus purgãdum ac seruandum, semper intenti sint, sicque exteriorum dispositionem, quantum congruè fieri potest, suis committant officiariis. Ad hæc, ex hoc textu infert eligendos, promouendósque ad prælaturas, atque officia, qui vita, scientia, ætate, fama reputentur magis idonei. Plura in Pastorali Gregorius, & Bernardus in opere de consideratione, & Chrysostomus libris de Sacerdotio, & alij Scriptores politicorum præceptorum. Cæterùm Hugo in eo quòd Moses dari sibi petiit viros, obseruat post Glossam, noluisse imperare, sed obedire. Itaque electionem subditis tribuit, ait Stephanus Cantuariensis [a], illud ipsum repetens; sibi retinuit potestatem, ne plebs contemneret, aut odisset, si non licuisset habere, quod volebat. Eadem de re alibi egi, & quod ius plebs in electionibus sacris habuerit, docendo propriè nullum habuisse: sed, vt eius testimoniũ Prælatum redderet magis acceptum. Viros boni testimonij requirebant Apostoli in eligendis Diaconis [b]: in Episcopo Paulus [c]: quod nunc in Ordinationibus palàm edicitur ecquis contra ordinandos aliquid habeat quod olim factitatum scribit Lampridius [d], vt scilicet cùm essent ordinandi Sacerdotes, priùs proponerentur palàm nomina eorum, & populo suaderetur, vt si quis quid haberet criminis, probaret manifestis rebus. Vbi aliquos, ait, voluisset vel rectores prouinciis dare, vel præpositos facere, vel procuratores, idest, rationales ordinare, nomina eorum proponebat, hortans populum, vt si quis quid haberet criminis, probaret manifestis rebus; si non probasset, subiret pœnam capitis, dicebátque graue esse cùm id Christiani, & Iudæi facerent in prædicandis Sacerdotibus, qui ordinandi sunt, non fieri in prouinciarum rectoribus, quibus & fortunæ hominum committerentur, & capita. Nesciebat Imperator animarum curam, & salutem æternam committi magistratibus Ecclesiasticis, quibus Deo de animabus reddenda ratio est [e]. Eadem de re legantur Cyprianus [f], Augustinus [g], Chrysostomus [h], Leo [i], & refertur [k]. Origenes [l], *Cautum est Episcopi electionem fieri per plebem* [m]: & refertur [n]. quamuis olim esse permissum colligi videatur ex Theodoreto [o], recitante epistolã Concilij Nicæni contra Meletium. Iubet Conc. Tridentinum [p] proponi publicè ordinandorum nomina, in eorúmque vitam inquiri. Talis de qua Dionys. Areopagita [q] proclamatio initiandorum per Episcopum. Minatur Dominus, vt ab eodem notatur Hugone, propter peccata nostra ablaturum se fortem, & validum, virum bellatorem [r], iudicem, &c. speculatores cæcos, canes mutos, non valentes latrare, videntes vana, dormientes, amantes somnia, pueros, & effœminatos, &c. Regem [s] hypocritam; pastorem, qui derelictum non custodiat, & dispersa nõ quærat, idolóque similis derelinquat gregem [t]. Ioannes [u] Vitalis Cardinalis viros requiri vult, quia plerumque haud ita sunt apti adolescentes, & iuuenes: sapientes in spiritualibus: gnaros in secularibus: sapientes potius, quàm scientes, quia scientia dicit habitum purè speculatiuum: sapiẽtia autem aliqualiter practicum, & speculatiuum. Prælati autem magis indigent practica experientia, quàm speculatiua scientia; quorum conuersatio probata sit, vtique probata, non probanda; quoniam est vsus rectæ conuersationis, vt præesse non audeat, qui subesse non didicit, nec obedientiam subiectis imperet, quam Prælatis non nouit exhibere; vel, vt sit probata, hoc est, approbata,

a apud Godefridum Tilmannũ in allego.
b Act. 6. 3.
c 1. Tim. 3. 7.
d in Alex. Seuero.
e Hebr. 13. 17.
f lib. 1. ep. 4. & 68.
g 22. cont. Faust. c. 56.
h 2. de Sacerdotio.
i epist. 87. c. 1.
k d. 63. c. vota.
l hom. 6. in Leuit.
m in Conc. Laodiceno, c. 12. & 13.
n d. 63 c. nõ est permittendum.
o 1. hist. c. 9.
p sess. 23. c. 1.
q Eccl hier. c. 5.
r Esa. 3. 4. & seqq.
s Iob 34. 30.
t Zacha. 11. 17.
u Specul. moral. scriptor. Verbo Iuuenis.

A non reprobata, vtque iuxta Glossam, ex priori vita probetur futura. Affert itẽ illud ex Prouerb. [a] alias a nobis allatum; sicut qui mittit lapidem in aceruum Mercurij, ita qui tribuit insipienti honorem, idest, sicut lapis, inquit, in serie calculi positus, pro obolo, denario, solido, libra, marca, vncia semper retinet eumdem valorem; sic vir insipiens quantumcumque sublimetur honore, numquam tamen mutatur discretionis, aut morum pondere, vel valore. Mercurius præses fingebatur eloquentiæ; solida verò præditũ eloquentia magistratum decet, ac velut bases Templi Salomonici firma, esse [b] Cherubica, idest, scientia ornatos, quam Cherubim denotat, atque pascere subditos scientia, & doctrina [c], vt sint simul pastores B & Doctores [d]. Illud adhuc aduerti potest, cùm postulat Moyses dari ex ipsomet populo, qui regant eum, hoc munus in Republica rectè demandari, quando commodè fieri potest, indigenis: vtpote, quos verisimile sit in patriam suam pios ac beneuolos futuros, & si simul sint sapientes, vt hìc requiritur, nihil nisi iure ac iustè facturos. Laudat Ezechiel [e] Tyrios, quòd sapientes Tyri facti essent gubernatores eius, cùm alia ministeria exteris gentibus detulissent. Quod ipsum de iisdem probant annales, hoc est perpetuam apud eos talium Principum successionem, ex quibus, qui ætate viuebat Salomonis Hiramus, amicitiã cum ipso contraxisse propter sapientiæ studium, & mutuas problematum dissolutiones, testis est C Iosephus [f]. Hoc nomine felices Plato [g] populos censebat, in quibus vel regnarent Philosophi, idest, sapientes, vel Reges philosopharentur, hoc est, sapientes essent. Artaxerxes verò scribens ad Principes prouinciarum, & Amani Principis recẽsens crimina, causam rationis diuersitati ascribit [h]. *Aman*, inquit, *filius Amadathi, & genere Macedo, alienúsque a Persarum sanguine, & pietatem nostram sua crudelitate commaculans, peregrinus à nobis susceptus est, & tantam in se expertus humanitatem, vt pater noster vocaretur, & adoraretur ab omnibus post Regem secundus, qui in tantum arrogantia tumorem sublatus est, vt regno niteretur priuare nos, & spiritu.* Petiit quidẽ dari sibi Moyses à popolo, quos eis præficeret idoneos, & quorum etiam iudicio D tales censerentur: propter causas paulò antè indicatas, alibíque magis ex professo tractatas: ita tamen, vt diuinum in primis iudicium, & quasi suffragium expectaretur, & expeteretur; cuius tãquam Domini spirituum omnis carnis, sit homines constituere super populi multitudinem, vt possint exire ante eos, & ducere, ac introducere quò oportet [i]. Nam vbi non est gubernator, populus corruet: salus autem vbi multa consilia [k]; & qui sapiens, ac intelligens est, gubernacula possidebit [l]; perito videlicet similis nauclero, vt demonstrant Dio Nyssenus [m], Philo [n], Chrysost [o]. Damasc. [p] Plutarch. [q] Auctor ad Herennium [r], aliíque. Ex quibus Philo ex hac similitudine colligit, ad sortes reuocari non oportere Regum eleE ctionem; sed qui optimè artem istam regendi callet, isti muneri præponendum. Consule Ferdinãdi Quirini de Salazar nostri commentarium in Prouerbia [s]. Exprobrabat Paulus Corinthiis [t], non esse inter ipsos sapientem, qui posset iudicare inter fratrem suum; vel certè cùm non deesset, qui saltem eligeretur vt arbiter. quod etiam tempore Christianorum Principum fiebat per Episcopos, vt colligitur ex Augustino [u], & ex auctore vitæ illius Possidio [x], ac ex decreto [y], & Tutriano [z] nostro, ac aliis; non vereri tamen actorem

causam

a c. 26. 8.
b 3. Reg. 7. 27. 28.
c Ierem. 3. 15.
d Ephes. 4. 11.
e c. 28. 8.
f 1. contra Apio.
g 5. de Repub.
h Esther 16. 10. & seqq.
i Num. 27. 16.
k Prou. 11. 14.
l c. 1. 5.
m orat. 3. de regn.
n de principis creatione.
o hom. 6. ad popul. & 2. de sacerd.
p de Barlaã & Iosaphat.
q in moral. lib.
r lib. 4.
s in c. 1. 5.
t 1. Cor. 6. 5. *Regum electio an sorte facienda.*
u de opere monacho. c. 29. & in Ps. 118. concio. 24.
x c. 19.
y c. Quicũque & c. Volumus 11. q. 1.
z 3. pro epi. Pont. contra Centuriatores.

causam deferre ad Ethnicum, cum iactura nominis Christiani, & satius esset iudicio stare hominis Christiani, quamuis alioqui contemptibilis, quàm infidelis.

Explanatio.

Date ex vobis viros sapientes.] Secundùm reliquas editiones (*date vobis* הָבוּ לָכֶם *haua lachem*, הָבוּ לְכוֹן *haua lechon*, *δότε ἑαυτοῖς*. Rectè suppleta est præpositio. Vel, *date vobisipsis*, idest, in vtilitatem vestram. Viri verò אֲנָשִׁים *anascim*, גֻּבְרִין *gubrin*, *ἄνδρες*, sexum masculinum denotant, quia fœmininus ineptior est, subiicique ac obedire potius quàm præesse, ac imperare debet. Robur præterea tum corporis, tum præsertim animi, seu fortitudinis in hoc virtutem Glossa interlinearis, & alij considerant. Sed Hebræum nomen solum sexum denotat, potiúsque si attendatur etymologia indicat obliuionem, infirmitatem, fragilitatem, ærumnam, miseriam. Sapientes חֲכָמִים *chachamim*, חַכִּימִין *cacchimin*, *σοφοὺς* variis modis à variis hîc accipi admonui, qui tamen omnes ad rectè gubernandi pertineant officiũ. Sapientię vox de increata quandoque dicitur, vel essentiali, quæ Deo cõuenit: vel notionali, idest, persona secunda Trinitatis: de diuinarum ac humanarum rerum & causarum, quibus hæ continẽtur scientia; de virtute coniuncta cum scientia, quæque omnium sit moderatrix rerum: de peculiari primarum causarum, ac Dei potissimum notitia: de particulari dono Spiritus sancti: de collectione virtutum Theologicarum; intellectualium aliarum, moraliúmque: de peritia regendi alios, quam artium artem, disciplinámque disciplinarum vocant. Greg. Nazianz. [a] Greg. Papa [b], Chrysostomus [c], Aquinas [d], Auerroes [e], maximéque difficilem Plato [f], Xenophon [g], alij; siue *σοφίαν* dici velis, quasi *ζοφίαν*, quòd caligine quadam obtecta sit, siue sapientiam à sapore, & gustu spiritualis palati, gutturísve, quod חֵךְ *chech* valet, affine nomini חָכָם *chacham*, & חָכְמָה *chochmah*. Ob notionem primã, qua dicitur Deus solus sapiens, non ab Ethnicis dumtaxat, qui propterea detrectatum *σοφοῦ* nomen à Pythagora dicunt [h], pro eóque sumptam appellationem Philosophi [i]: verùm etiam ab Apostolo [i], videlicet per se, ac *οὐσιωδῶς* *essentialiter* intelligitur propinqueia Deo quemque esse oportere, atque sapientia pręcellere, quo similior eidem regendi dignitate ac munere, vt admonet Dauid [k], & libri Sapiẽtiæ [l] auctor, & nos in eorumdem commentariis & aliorum librorum. Videntur à natura ipsi ad regendum facti, regnandúmque qui sunt sapientes, vt in Politicis docet Aristot. qui præterea scribit [m] sapientia præditum esse, esse regiũ, quoniam est multorum, & admirabilium operum *ἔργων* scientia: sapientem videri suaue, quia regnare suauissima res est. Diceres in republica Principem sapientem Atlanti similem, eiúsque sapientia fundari terram, cœlos prudentia stabiliri [n], esseque *βασιλέα βάθρον λαοῦ*. *Regem basim populi*, vt à Gregorio quoque Magno [o] annotatum est, & qui portet orbẽ [p]. Igitur sapientia hîc requisita praxim inuoluit, virtutísque cum scientia actionem, vt se quilibet ipsum regere, & alium consequenter valeat. Cæterùm indicat Iosephus [q] electionem suffragiis populi factam *δοκιμασθέντας ὑπὸ τοῦ λαοῦ* vocans, quod etiam innuitur verbo (*date*) & In Exodo [r] ipse Moses dicitur elegisse. Fortassis populi quælibet tribus binos, ternósve proposuit ad munera diuersa; è quibus Moses arbitratu suo eligeret. Recensuit quæuis tribus familias, ex earúmque numero intellexit quot egeret tribunis, &c. exempli causa, si essent quinque millia familiarum, debebant eligi quinque tribuni, siue Chiliarchæ, ac millenarij, quinquaginta centuriones, centum quinquagenarij, quingenti decani: electionem à primis incipiendo, vt constituerentur digniores, & maioribus negotiis aptiores.

Sapientia vox.

Ars artium, disciplinaq; disciplinarum quæ.

a in apolog.
b 1. p. Past. sub princ.
c in 2. Cor. hom. 15.
d 2. de regim. Princ.
e in Plato. de Rep. tractat. 2.
f epist. 7.
Philosophi vox.
g 1. Cyri pæd.
h Laër. in procem. & in Pythag. Cic. Tusc. 5. Val. Max. l. 8. c. 7. Amb. epi. 6. Lact. l. 3. c. 2. 10. & seqq.
i Rom. 16. 27.
k 1 Sol. 2.
l c. 6. 10.
m 1. Rhet. c. 12.
n Prouer. 3. 19.
o 9. Moral. c. 1. vel 14.
p Iob 9. 13.
q 3. antiq. c. 3.
r c. 18. 25.

A B C D E

Et gnaros.] Vocantur Hebraicè נְבֹנִים *nenonim*, Chaldaice סָכְלְתָנִין *sochlethanin*, Græcè *ἐπιστήμονας*. Primum nomen a בָּן *ban*, seu בּוּן *bun*, vel בֵּין *bin* significat *intelligentes*, quique discernere queant, ac inter diuersa diiudicare, præsertim quæ ad vsum praxímque spectant, & in quo consistat difficultas, inquit Caietan. & Oleaster; quorum posterior affinem particulam בֵּן *ben* obseruat, quæ valet (*inter*) quasi dicas, distinctionem, inquit Pagninus, monens ex ea particula totius radicis genuinam significationem percipi posse. Id ex experientia pendet, de qua Marzilla explicat Abulensísque. Distinguunt Hebræi בִּינָה *binah*, à חָכְמָה *chochmah*, quòd hac res certò cognoscantur, illa res prudenter diiudicentur penitùs consideratæ, quod appellatur iudicium; vel, prima sit certa primariaque rerum scientia; secunda, cùm res ex rebus colliguntur, vnúmque deducitur ex alio. Requirebat in sacerdotibus Moses scientiam discernendi inter sanctum, & profanum, pollutum, & mundum [a], & Deus quasi os suum esse affirmabat, qui separaret pretiosum à vili [b]. Postulauit sibi Salomon sapientiam ad discernendum iudicium, dedítque ipsi Deus cor sapiens, & intelligens [c]. Lege quæ dixi ad Ps. 118. [d] & ad 110. [e] Chaldæum exponi potest per intelligentes, prudentes, circumspectos, consideratos, à verbo שְׂכַל *sachal*. Græcum amplioris notionis est, ac ad peritiam quoque artificialem refertur, & ad alia. Postremò gnaros, vel gnarures etiam, ac naros appellant, nauos, scientes, peritos, expertos, prudentes, astutos: & si Grammaticis credimus, prudentia naturalis est; gnaritas extrinsecus venit: imprudens per se: ignarus est per alios. Forsitan mutuati sunt Latini nomen hoc è Græco verbo *γνωρίζω*.

a Leuit. 10. 10.
b Ierem. 15. 19.
c 3. Reg. 3. 12.
d vers. 35.
e vers. 10.

Et quorum conuersatio sit probata in tribubus vestris.] Loco istorum Hebraicè legitur *notos tribubus vestris*, aut, *ex tribubus vestris*, יְדֻעִים לְשִׁבְטֵיכֶם *vidubhim lescivtechem*) vt Pagninus quoque vertit. Quod Vatablus explicat, spectatæ integritatis viros. Passiuum participium est יְדֻעִים *sedubhim*, vt proinde non ita rectè alij exponant eruditos, vel experientia præditos, vel scientes: quod tamen importat Chaldæum מַנְדְּעִין *mandehhin*, & Græcũ *συνετῶν*. Notos, cognitósve intelligere oportet, idest, approbatos quemadmodum scire, ac nosse nonnunquam idem est, quod approbare; nescire idem quod reprobare. In hanc passiua significatione Interpres accepit reddens (*quorum conuersatio sit probata*) quod pertinet ad bonum testimonium aliorum de illis, de quo antea egimus, & ad experimentum, experimentalémve scientiam, quam haberent alij circa illos. Quemadmodum præcepit Deus, vt Moses de senibus Israël eligeret septuaginta viros, quos ipse nosset senes populi esse, ac magistros [f]. Immeritò negat Eugubinus dictum participium Hebræum passiuum esse, contendens non significare eum, qui cognitus est, sed qui scit, qui cognoscit, qui peritus est. Sine dubio passiuum participium est יְדֻעִים *sedubhim*, siue scriptũ cũ ו *vau scurec* יְדוּעִים *sedubhim*, actiuum verò esse יוֹדְעִים *iodehim*. Iterũ versu 15. reperitur idem participium passiuum, vbi tamen Interpres nobiles posuit, quasi cognobiles, ac notos. Conuersationis porrò nomine nihil hîc respondet

Sciendi, & nesciendi verba.

f Num. 11. 16.

ſponder in editionibus aliis: de illo autem, quo nunc primùm vtitur Interpres; egimus in commentariis aliis [a]; & occurrit adhue alibi [b], Græcè συναναστροφὴ: aliquando [c] ὑπηρεσία, *ministerium*, vel βίος [d], *vita*, *viuendíve ratio*, vel ἐμφορὰ [e], vel ἀναστροφὴ [f], vel ἐμβίωσις [g], *ratio* item *viuendi*; vel ἀναστροφὴ [h], vel κατοικία [i], *habitatio*, vel ἀνατροφὴ [k], *educatio*, vel πολιτεία [l], *politia*, politicúſve degendi modus, ratio, genus, ac inſtitutũ vitæ, adminiſtratio: vel πολίτευμα [m], quod idem valet, ciuilémque cõuerſationem, & quaſi municipatum, vt interpretantur Tertullianus [n], Caſſianúſque [o]. Quamquam & cohoerſationem vſurparam in hoc ipſo ſenſu noſtro à Plinio [p], Quintiliano [q], Seneca [r] alibi [ſ] monui.

B *Vt ponam eos vobis Principes.*] Hebraicè, (*Et ponam eos in capita veſtra*, id eſt, vt ſiot capita veſtra, בְּרָאשֵׁיכֶם *beraſcechem.*) Chaldaicè, *capita ſuper vos*, רֵישִׁין עֲלֵיכוֹן *reſcin hhalechon*) Græcè (*& conſtituam eos ſuper vos duces veſtros*, καὶ κατέστησα αὐτοὺς ἐφ' ὑμᾶς ἡγουμένους ὑμῶν. Minores cauſæ ad hos deferebantur, vt habetur Exodi 18. [t] vbi tamen exigitur à Iethro dante conſilium de illis inſtituendis, vt eſſent viri potentes, timentes Deum, in quibus eſſet veritas, quique odiſſent auaritiam. Poſtea inſtituti ſunt ſeptuaginta, ſeu ſeptuaginta duo ſeniores, quorum generalior, & maior erat auctoritas, & quibus tradidit Deus de ſpiritu Moſis, vt ſuſtentarent onus populi, & non ſolus ipſe grauaretur, quóſque idem noſſet, quòd ſenes eſſent populi, ac magiſtri [u]. Hæc declarauimus in libro Numerorum [x]. Citato Exodi loco pro viris potentibus, vt etiam extat in editionibus aliis, quidam codices Latini habent *ſapientes.* Viri autem potentes δυνατοὶ, ſiue virtutis, Hebraicè & Chaldaicè חַיִל *chail*, חֵילָא *chela*, ſunt ſtrenui, magnanimi, animo valentes, & valentes virtute irrumpere iniquitates, non extimeſcendo faciem potentis [y], conſtantes, patientes laboris, diuites etiam quantum ſufficit, ne contemnantur, nec ab æquitate patiantur ſe muneribus deduci, denique vnum timentes Deum θεοσεβεῖς, qui Iudex eſt iudicum, regum Rex, Dominus dominantium. Tales fertur cariſſimos è ſuis Fridericus III. Imperator habuiſſe, qui non magis ipſum, quàm Deum timerent. Denique ibidem Caietanus diſtinguit in iis, qui aliis præficiendi ſunt, has conditiones, ingenium (quam alij [z] non rectè ab eo appellatam dicunt, magnanimitatem) timorem Dei Iudicis (quem ibi ſignificat, inquit אֱלֹהִים *Elohim*, veritatem, ſeu veracitatem in dictis, & factis) vt quæ veritati rerum geſtarum, teſtium, & ſimilium rerum dent locum. quem quidam [aa] apud illum vocari volunt ſapientiam, iuſtitiam, abſtinentiam à muneribus cum odio vehementi, & continuo auaritiæ. Explicat porrò Carthuſianus illud (*ponam eos vobis Principes*) ideſt, veſtram electionem approbato, & authenticabo, vel electis à vobis dabo auctoritatem, & diſponã in quo gradu quiuis eorum debeat præſidere. Notat etiam Gloſſa, quòd Moyſes ſubditis electionem tribuit, poſitionem ſibi reſeruauit, ne plebs contemneret, aut odiſſet, ſi non licuiſſet habere, quem voluiſſet.

a in Sap. 8. 18. in c. 13. 15. in c. 15. 22. in Iacob. 3. 13. in 1. Pet. 1. 15. 18. c. 2. 12. c. 3. 1. & 2. 16. in ep. 2. 2. 7. c. 3. 11.
b Eccl. 18. 22. 24. 25. c. 35. 14. c. 50. 5. Dan. 2. 11. 2. Mach. 4. 13. c. 6. 23. Galat. 1. 13. Ephe. 2. 12. c. 4. 22. Philip. 3. 20. 1. Tim. 4. 12. Hebr. 13. 7. Tob. 14. 17.
c Sapien. 13. 11.
d c. 15. 12.
e Eccl. 18. 22.
f verſ. 25.
g c. 38. 14.
h c. 50. 5.
i Dan. 2. 11.
k 2. Mach. 6. 23.
l Epheſ. 2. 12.
m Philip. 3. 20.
Viri potentes qui.
n de coro. milit. c. 13. de reſur. carnis c. 47. 3. aduers. Marcio. c. 24.
o colla. 3. c. 6. & 7.
p lib. 19. c. 33.
q lib. 1. c. 2.
r 3. de ira. de cõſol. ad Polyb. c. 17. de cõſol. ad Elbiã c. 15.
Aliis præficiendorum conditiones quæ & quæ Iudicum.
ſ in 1. Petri 1. 15. in Iacobi 3. 13.
t verſ. 21.
u Num. 11. 16. & ſeqq.
x ibidem.
y Eccl. 7. 6.
z Cornelius in Exod. 18.
aa idem.

Verſ. 14. Tunc reſpondiſtis mihi: Bona res eſt, quam vis facere.

Verſ. 15. Tulíque de tribubus veſtris viros ſapientes & nobiles, & conſtitui eos A principes, tribunos, & centuriones, & quinquagenarios ac decanos, qui docerent vos ſingula.

Verſ. 16. Præcepíque eis, dicens: Audite illos, & quod iuſtum eſt iudicate: ſiue ciuis ſit ille, ſiue peregrinus.

Verſ. 17. Nulla erit diſtantia perſonarum, ita paruum audietis vt magnum: nec accipietis cuiuſquam perſonam, quia Dei iudicium eſt. Quod ſi difficile vobis viſum aliquid fuerit, referte ad me, & ego B audiam.

Verſ. 18. Præcepique omnia quæ facere deberetis.

Paraphr.

REcitat Moſes approbationem populi ad propoſitionem à ſe factam de partiendo grauiore regiminis onere inter alios, prout ipſi hac de re ſocer Iethro conſilium dederat; quemadmodũ in Exodi c. 18. [a] continetur. Ibi eadem ad verbum ferè extant, tum vt ab Iethro ſuggeſta, tum vt à Moſe executioni mandata, excepta mentione populi hoc factum approbantis. Quod autem hic vltimo verſu ſcribitur, videtur comprehendere in vniuerſum varia præceptorum aliorum C genera, moralium, iudicialium, ceremonialium, vt circa particulares cauſas haberent ſubordinati magiſtratus certam normam, ac regulam docendi ſubditos, & iudicandi, nullo habito reſpectu, delectúve, ſeu acceptatione, & diſcretione perſonarum in iis, quæ ius, ac iuſtitia requireret, ita verò tamen, vt ſi quid ob difficultatem expedire ipſi per ſe non poſſent, ad illum recurrerent, qui vel pro ea, quam iam haberet ſcientiam decerneret, vel Deo conſulto, ſi opus eſſet, reſponderet, vt feciſſe legitur non ſemel [b]. Videri poteſt cõſilium, quod Iethro dedit diuinitus inſpiratum, quia perſimile eſt verbis Dei ad Moſem initio detrectantem legiſlationis, ac principatus munus, cùm iratus ei dixit de fratre Aarone [c], *Loquere ad eum, &* D *pone verba mea in ore eius, & ego ero in ore tuo, & in ore illius, & oſtendam vobis quid agere debeatis, ipſe loquetur pro te ad populum, & erit os tuum, tu autem eris ei in his, quæ ad Deum pertinent.* Volebat Iethro, & parens eius conſilio Moſes, monarchicam gubernationem eſſe, vitandæque confuſionis cauſa reuocari ad vnum caput omnia, vt maiores, ac minores inter ſe magiſtratus eſſent ſubordinati, & ſubiecti ſub vnico capite, & Principe: ita vt à minoribus ad maiores certis in cauſis appellatio foret, ac demum ad ſupremum vnum iudicem in rebus magis arduis. Nec tamen improbabile eſt multos tribunos vni Principi tribus fuiſſe ſubiectos, ſicut omnes Moyſi ſubiecti erant, & imme- E diatè quinque decani quinquagenario, duo quinquagenarij centurioni, decem (duos quidam [d] dicunt, niſi fortè mendum ſit) centoriones tribuno, ſeu Chiliarcho, Millenarióve. Hoc pacto quicumque de populo apud quinque iudices poterat agere cauſas ſuas, apud Decanum, quinquagenarium, centurionem, tribunum, Moſem, nec licebat cauſam dicere initio apud maiorem iudicem; nedum apud Moſem, ſed priùs apud Decanũ, à quo ad ſuperiores prouocari concedebatur: vt ferè contingit in foro Eccleſiaſtico, in quo non eſt fas litigare apud Primatem, aut Archiepiſcopum illi,

a verſ. 13. & ſeqq.
b Leu. 24. 12. 13. Num. 9. 8 & ſeqq. c. 27. 4. & ſeq.
c Exod. 4. 14. & ſeqq.
d Salia. to. 2. annal. anno Moſis 81. nu. 739.

qui

qui Episcopo subsit, priusquam res agitata fuerit apud Episcopum. Mosis erat immediatè cognoscere de grauioribus,& difficilioribus, qualia quę ad Deum sacraque pertinebant, de causis, in quibus vti oporteret τῇ ἐπιεικείᾳ, benignáque legis interpretatione, cuius ille, vt legislator interpres erat, de capitalibus item iudiciis circa vitam, vel mutilationem, de iis, quæ per appellationem à tribunis deuoluebantur ad ipsum. Horum magistratuum officium Abulensis, qui diligentiùs materiā
a in c.18.q.7.& seqq. istam totam persequitur in Exodum [a], probabiliter sentit & quotidie exerceri debuisse, quod ipse-
b Exod. 18. 55.56. met Moses [b] dixit omni tempore, demptis festis, & perpetuum fuisse per vitam totam, quando ad illa rectè obeunda idonei essent. Verùm in mortuorum locum filios non successisse, vt fiebat in
B tribu Leuitica, quantum ad munia sacra, sed nouos eligi oportuisse, quibus inessent conditiones, & dotes in prima electione, seu institutione requisitæ, quæ fortè in filiis non reperirentur. Cæ-
c 3. antiq. c.5. terùm Iosephus [c] pro iudicum gradibus, quos Iethro proposuit, distributionem secundùm octo numerauit, κατὰ μυρίους, κατὰ χιλίους, εἰς πεντακοσίους, εἰς ἑκατὸν, εἰς πεντήκοντα, κατὰ τριάκοντα, κατὰ εἴκοσι, κατὰ δέκα, *secundùm legiones denum millium, cohortes millenarias, quingenarias, centenarias, quinquagenarias; itémque secundùm manipulos triginta, & viginti, & decem commilitonum.* Institutio autem magni illius Hebræorum Concilij, quod longè pòst appellatum est Synedrij vocabulo, non pertinet ad hoc tempus, videtúrque alio etiam valde po-
C steriore tempore Ierosolymis successisse senioribus illis 70. vel 72. de quibus egimus in libro
d c. 11. 16. præcedente [d]: istis autem tribunis, cēturionibus, &c. quorum hîc mentio fit, videntur ij, qui di-
e vers.18. cuntur in libri nostri c.16. [e] iudices, & magistri constituendi in portis per singulas tribus, vt iudicarent populum iusto iudicio, nec in alteram partem declinarent, successores facti.

Explanatio. *Tunc respondistis mihi.*] In cæteris editionibus omisso (*tunc*) (*& respondistis mihi, & dixistis.*) Quo significatur Mosem requisiuisse populi voluntatem, & approbationem, vtque ipsi proponerent, ac seligerent, quos ipse constitueret iudices ac magistratus iuxta consilium soceri Iethro, qui fortasse ipsomet populo audiente illud dederat,
D cùm vidisset populum præstolantem à mane vsque ad vesperam apud Mosem, vt controuersias, causásque suas expediret, ac dirimeret, stultóque
f Exod. 18. 13.& seqq. labore consumi, & ipsummet, & populum [f].

Bona res est, quam vis facere.] Pro (*res*) habent editiones aliæ (*verbum, sermonémve*) דָּבָר *dauar*, ῥῆμα, *pithghema*: pro (*vis*) vsurpant *locutus es* דִּבַּרְתָּ *dibbartha*, ἐλάλησας, מַלֶּלְתָּא *mallelsha*: pro epitheto (*bona res*, seu *verbi*) quod est Hebraicè טוֹב *tob*, & Græcè καλὸν, Chaldæum תָּקִיף *thakkeph* significat graue, forte, robustum, ac proinde solidum,
g ibid. vers. 17. firmum, ratum, rectum, iustum. In Exodo [g] Iethro dixit Moysi (*non bonam rem facis*, לֹא טוֹב הַדָּבָר אֲשֶׁר אַתָּה עֹשֶׂה *lo tob haddauar ascer atthah hhoseh*, לָא תָקִיף פִּתְגָּמָא דְּאַתְּ עָבֵד *lo takkeph pithgama death hhabed.*
E Græcè, *non rectè tu facis verbū hoc*, οὐκ ὀρθῶς σὺ ποιεῖς τὸ ῥῆμα τοῦτο. Consensum præbuit populus bono soceri Mosis consilio, siue intellexerit ab illo profectum esse, siue Moses id proponere sponte visus sit, ac velut ab se excogitatum, aut à Deo dictatum, quem etiam satis probabile est, in re adeò graui ab eodem Mose consultum, támque instam propositionem oraculo comprobatam fuisse. Quod antea faciebat Moses, vocauit Iethro rem non bonam, ac proinde veluti malam, idest,

A minus bonam. Hoc pacto dixit Christus; [a] *Cùm sitis mali, nostis bona data dare filiis vestris*, idest, a Matth.7 11.
cùm sitis minus perfecti, ac procliues ad malum, nec sine delictis saltem leuibus: & veteris legis *Res non bona, quid.*
præcepta nominauit Deus, non bona [b], hoc est, b Ezechiel. 20.25.
non adeò perfecta: & ille adiuuari petens incredulitatem suam, cùm tamen profiteretur se cre- c Marc.9. 23.
dere [c], intelligebat imperfectam fidem: & exprobrata discipulorum incredulitas [d] potest signifi- d c.16.14.
care tarditatem in credendo. Vel res non bona idem valet, quod laboriosa, sicut apud Poetam [e], e 1.Georg.
labor improbus, & in Euangelio [f], *dies malitia*, & f c.4.7.9.
in Genesi [g], *dies Iacob mali.* Stultum laborem et- g c.47.9.
iam appellauit idem Iethro [h], quo Moses consu- h Exod. 18. 18.
meretur, quæ Græcè dicitur φθορὰ ἀνυπομόνητος,
B *corruptio intolerabilis*, Chaldaicè *fatigatio*, מִלְאָה *milah*, tam ipsius Mosis, quàm populi.

Tulique de tribubus vestris viros sapientes.] Hebraicè, Chaldaicéque (*capita tribuum vestrarum*, רָאשֵׁי *rasce*, רֵישֵׁי *resce*) id est, præcipuos quosque, quos videlicet aut ipsæmet tribus elegerant, aut ex designatis à se Mosi proposuerant, vt vltimum delectum faceret; quemadmodum paulo antè attigi. Græcè *ex vobis*, ἐξ ὑμῶν. De conditione sapientiæ priùs quoque dixi.

Et nobiles.] Docui præterea hîc extare idem Hebræum passiuæ vocis participium. יְדֻעִים *iedubhim*, quod erat in versu 13. vbi & Chaldæum idem, nempe מַנְדְּעִין *mandebhin*, hîc מַנְדְּעָן *mandebhan*, Græcum vtrobique ἐπιστήμονας, quódque Hebræum significet bene notos, seu cognitus,
C pro quibus ibi redditur, *quorum conuersatio sit probata.* Nobiles à noscendo dici, quasi noscibiles, *Nobiles vnde.*
seu gnobiles, & cognoscibiles, nobilitatémque tā quam gnobilitatem, noscibilitatémque præ cæteris notam, claram, illustrem, apertam, spectabilem, conspicuam, vulgatam, atque hominum sermone celebratam; & nobilitare, notum fa- *Nobilitandi verbum.*
cere, docet post Festum, & Nonium, Tiraquellus
In egregio, verèque nobili opere de nobilitate [i], i c.2.
allato Plauti [k] testimonio, & Ciceronis [l], Virgi- k in Pseudolo.
lij [m], Ouidij [n], Horatij [o], Martialis [p], Plinij [q], ita l in Parad.
vt è contrario ignobiles pro ignotis, ac viceuer- m 7.Æneid.
sa ignoti accipiantur pro ignobilibus, quemad- n 3. amor. elegia 56.
modum & nescio quis, quidam, ἀνώνυμος, & νώ- o 2. ser. sat.
νυμος, qui sine nomine est. Affertur verò etiam 3.
D ab eodem hic locus noster, quamuis deprauatè p l.10.epist. 26.
scribendo ירדעים ac Latinis notis *irdubim*, cùm
scribi debeat, vt dixi, ידעים *iedubhim*, confirma- q l.4. c. 12. & in pro. l. 23.
túrque auctoritate Francisci Georgij [r] (apud quē
rectè quidem imprimuntur Hebræi characteres, r in harmo. mundi cantico 1. tomo 4.c.7.
ידעים, *iedubhim*, sed malè Latini *irdubim*) declarantis cognitos in virtute, & bonitate quæ sit vera nobilitas, & libertas, ab omni tyrannide & impietate semota, quoniam, vt cecinit Satyricus [s], s Iuuen. satyr.8.

—*Nobilitas sola est, atque vnica virtus.*

Meminit etiam tamen Tiraquellus Eugubinum, & Castellionem (hic hæreticus est) non in passiua significatione, sed in actiua accipere, pro iis scilicet, qui cognoscunt, & sciunt, & habent rerum peritiam, peritique sunt, & hîc à L X X. di-
E cuntur ἄνδρες σοφοὶ ἐπιστήμονες συνετοί. Hoc ipsum admonuimus versu 13. citato. De nobilitate autem in magis nunc recepta notione consulatur idem auctor, & quæ sparsim alibi attulimus: & de alia notum satis est, iuxta quam nobilis clade locus cognominatur, nobile vinum, nobilitata crudelitas, nobilis doctrina, scelus, & alia similia inanima. In quo autem vera sit nobilitas, omissis pluribus profanis, & sacris sententiis, præter etiam eas, quas diligentissimè collegit sæpe nominatus

a in Act. 7. & 17. & in Eccl. 10.

A minatus Tiraquellus, nósque ipsi varus locis [a], admodum trita, & perillustris constantissimæ Agathæ martyris est, cui similem carmine describit martyris item Romani Prudentius [b].

b peri Stepha. hymno 14. ver. 123. & seqq.

——— Absit, vt me nobilem
Sanguis parentum præstet, aut lex Curia.
Generosa Christi secta nobilitat viros.
Si prima nostris quæ sit in cunabulis
Origo, textu stemmatis recenseas:
Dei parentis esse ab ore cœpimus,
Cui quisque seruit, ille verè est nobilis:
Patri rebellis, inuenitur degener.

Deinde paulo pòst accessionem nobilitatis ex tormentis pro Christo præoptans, ac veritus etiam ne concedatur,

B

Caue (ait) benignus esse peruersibilis,
Nec mi remissius leniter peperceris.
Incumbe membris tortor, vt sim nobilis.
His ampliatus si fruar successibus,
Genus patris matrisque flocci fecero.

Nobilitas luto laterique cocto comparata à veteribus.

Luto laterique cocto πηλῷ ὀπτῷ nobilitatem comparant veteres, vt Thespis Tragicus, qui præcipit de maiorum nobilitate, vt effetatur nemo, quia vnum omnes generis habeant principium lutum, & ij, qui bysso, & purpura luxuriant, & ij, qui in paupertatis quasi fundo versantur. Ad rem præsentem facit maximè quòd beatam terram prædicat Ecclesiastes [c], cuius Rex sit nobilis; de quo loco consule nostrum commentarium, vbi inter alia, quæ reperi non debent, protuli Aquinatem [d] docentem, vt facilè quis aliquam administret dignitatem, præter sapientiam, ne erret in gubernando, & virtutis potentiam in exequendo, generis quoque requiri prosapiam, ne contemnatur in præcipiendo. Malum vidisse se Salomon [e] scribit sub Sole, quasi per errorem egrediens à facie Principis, positum stultum in dignitate sublimi, cùm regnare per sapientiam Reges oporteat [f]: nobilem in portis versari, sedereque cum senatoribus terræ [g], nec debeat quærere fieri iudex (addo, nec admittere) nisi valeat virtute irrumpere iniquitates [h]. Hæc tria insinuari notat idem Doctor illis Pauli verbis [i], quibus appellet Christum splendorem gloriæ, figuram substantiæ eius, portantem omnia verbo virtutis suæ. Hebræi septem virtutes desiderant in magistratu, sapientiam, humilitatem, timorem Dei, odium auaritiæ, amorem veritatis, philanthropiam, humanitatémve, bonum nomen.

c c. 10. 17.
d in Ep. ad Hebr. c. 1. lectio.
e Eccl. 10. 5.
f Prou. 8. 15.
g c. vlt. 23.
h Eccl. 7. 6.
i Heb. 1. 3.

C

D

Hebræi septem virtutes desiderare in magistratu.

Et constitui eos Principes.] Videtur hoc nomen genericè accipi, & sub quo velut species, seu gradus & ordines denotentur per sequentia nomina magistratuum diuersorum, quod etiam Hebræa, Chaldæaque vox Capitum ראשים *rascim*, & ראש *resce* significat. Hoc magis exprimit Græca translatio καὶ κατέστησα αὐτοὺς ἡγεῖσθαι ἐφ' ὑμῶν, *& constitui eos præesse super vos.* iuxta Hebræum, ait Caietan. habetur copulatiuè (*& præfectos tribubus vestris*) fitque copulatio ad verbum (*Principes*) ita quòd ordo literæ est, (*& constitui eos Principes super vos, & præfectos tribubus vestris, tribunos, & centuriones*, &c.) vt intelligamus annexas simul curas extraiudiciales fuisse istis iudicibus. Sed illud (*præfectos tribubus vestris*) pertinet ad vltimum membrum versus decimiquinti. Scribitur Iudas Machabæus constituisse duces populi tribunos, & centuriones, & pentacontarchos & decuriones [k]. vbi duces dicuntur ἡγούμενοι, qui aliter in libro Iudicum, ἀφηγούμενοι.

E

k 1. Mach. 3. 55.

Tribunos.] Appellantur in editionibus aliis *Principes mille*, scilicet hominum, seu *domini*, aut *dominantes mille hominibus*, *præfecti illis*. שרי אלפים *sare alaphim*, רבני אלפין *rabbane alpin*, χιλίαρχοι: quam vocem Latini quoque suam fecerunt, vsurpando Chiliarchos, aliter millenarios. In cap. 31. [a] prioris libri sub Principibus exercitus recensentur distinctè sicut hîc tribuni, & centuriones. Ibi declaraui, qui essent tribuni, & centuriones, ac reieci lectorem in alium commentarium Actuum Apostolorum [b]; reddens eo loco rationem, cur tribunorum nomine frequentiùs Interpres vtatur, quia olim apud Romanos erat hic magistratus valde magnus tum in plebe, tum in militia. In Paralipomenis idem Interpres nominat Principes millium, vbi sunt aliarum editionum eadem vocabula, quæ hîc pro tribunis. Nostris Colonellis, aut, vt Galli loquuntur, Mareschallis videntur similes fuisse, ac in genere vocari posse πολέμαρχοι, & auctor etymologici explicat [illegible] per χιλιάρχην, Ioannésque Meursius [c] citat Theodorū Anagnostam [d], Theophylactúmque [e], Simocattam, & pluries in libris Iuris Græcanici occurrere monet. Aliquando vbi est nomen familiæ in editione nostra, dicitur Græcè χιλιάς [f], & quod legitur in Michæa [g], *paruulus es in millibus Iuda*, ἐν χιλιάσιν, id est, inter tribus, seu turmas militares: singulis enim millibus peditum præerant Chiliarchi, teste Curtio [h], & apud Ioannem [i], tribunus χιλίαρχος, cohortis præfectus: erant enim in legione, quæ constabat sex millibus, sex tribuni, qui singuli per duos menses imperabant legioni, de qua re Vegetius [k], Budæus [l], Lipsius [m], Valerinus noster [n], Gellius [o] & alij. Centurionum munus fuisse scribit Tacitus [p], vigilias circuire.

a vers. 14.

Tribunorum nomine frequentiùs vti Interpretem, & cur.
Tribuni qui.

b in c. 10. 2. & in c. 21. 31.
c Glossar. Græcobarb. verbo [illegible].
d Eclog. 1.
e 7. histor. Maur. c. 1.
f Iud. 6. 15.
g c. 5. 5.

Qui Chiliarchi.

h lib. 5.
i c. 18. 12.
k lib. 2. c. 6.
l in Pand.
m de mil. Ro. dial. 8.
n de milit. Rom.
o l. 16. c. 4.
p 2. hist. & annal. l. 16.

Centurionum munus.

Et centuriones, &c.] Citatis locis dixi etiam de Centurionibus, eadémque ratio de Quinquagenariis, & Decanis, quamquam, vt antea retuli, addiderit Iosephus [q], & numeri maioris μυρίους, præfectos decem millibus, & post Chiliarchos, quingentis πεντακοσίους, & minoris, nempe post quinquagenarios triginta, & viginti τριάκοντα, καὶ εἴκοσι. Pentacontarchorum nomen Interpres alicubi [r] vsurpat. Quinquagenariorum præterea mentio est in historia Regum [s]. Fortasse isti sunt, quos Liuius [t] vocat Subcenturiones, vt suspicatur Ioseph Stephanus [u], quia Centurionibus permissum erat, quos vellent sui loco optare, vnde Optiones dicti, nempe vicarij Centurionum, vel subcenturiones. Non id Centurionibus dumtaxat, verùm etiam decanis, seu decurionibus permittebatur, vt scilicet adoptarent ministrum, qui priuata eorum obiret negotia, dum ipse districtus publicis tenebatur curis [x]. Immo quorumdam opinione, cuiusuis muneris administer appellabatur. At ipsamet forma nominis subcenturionum indicat eos, qui centurionum vices gerunt, dicuntúrque Græcè non πεντακοντάρχαι, sed ὑποκαλεντάρχαι.

q 3. antiq. c. 3.
r 1. Mach. 3. 55.
s 4. c. 9.

Subcenturiones, seu Optiones qui, & vnde dicti.

t lib. 8.
u in 1. Mac. 3. 55.
x Festus. Nonius. Veget. l. 2. c. 7. Varro l. de lin. Latina.

Decanos.] Circumloquendo etiam dicuntur in editionibus Hebræa, & Chaldæa, *Principes decē*, seu *præfecti decem hominibus*, שרי עשרות *sare hhasaroth*, רבני עשורייתא *rabbane hhasuriatha*, Græcè composito nomine δεκάρχοι. Decanorum quoque nomen extat in Exodo [y] in simili nostræ huic sententia: alibi [z] vox decurionis. Diuidebantur in contubernia centuriæ, auctore Vegetio [a], vt decem militibus sub vno papilione degentibus vnus præesset Decanus, qui caput contubernij nominabatur,

Decani, seu decuriones qui.

y c. 18. 21.
z 1. Mach. 3. 15. Mar. 15. 43. Lucæ 23. 50.
a lib. 2. c. 7.

tur, cui contubernio nomen etiam erat manipuli. Apud Varronem [a] primi singulatum decuriarum decuriones dicuntur, quos ij primos administros sibi adoptabant, & optiones vocari postea cœpti, quos propter ambitionem Tribuni facerent. Mitto acceptiones alias decanorum pro certa specie ministerianorũ, vt Iurisconsulti loquuntur: suntque iidem cum lecticariis, copiatis, vespillonibus, ac vt Epiphanius [b] scribit, τὰ σώματα περιστέλλοντες τῶν κοιμωμένων, præterea, pro dignitate Ecclesiastica [c], quæ videtur eadẽ cum Archipresbyteratu: item pro iis, qui præessent decem Monachis in monasteriis [d], &c. Ad rem nostram faciunt, quos Modestinus [e] docet decem militibus fuisse præpositos, seu capita contuberniorum. Decurionis item notio conuenit proposito pro illo, qui præerat decem militibus, aut equitibus, quam nominabant decuriam, idest, manipulum decem militum. Quo pacto tradit Varro in singulis turmis equitum ternos fuisse decuriones, vt proinde singulatum præfecti vocarentur decuriones. Inde decuriati milites, hoc est, in decurias distincti: licèt de aliis idipsum dicatur, qui aliam ob causam describantur, numero etiam diuerso. Appellatus deinde est etiam decurio cubiculariorum, qui decem præesset cubiculariis [f], vel palatij, qui palatio [g]. Apud veteres Romanos, qui in municipio, vel colonia quasi Senator erat, eo quòd cùm deducerentur initio coloniæ, deductorum decima pars conscribi solebat. Tales, quos memorat Cicero [h] Capuæ decuriones, & alij [i] locorum aliorum, immo & ipsiusmet Romæ, in qua erant decuriones vrbani præpositi turmæ constanti ex 32. equitibus. Tandem attributum est idem nomen cuiuis Principi, siue capiti cuiusuis ordinis, hicque ordo vocatus est decuria, vt decuria Iudicum, Cubiculariorum, &c. & inde decurionatus. Reperitur in Glossa Græcolatina δεκανία, vt synonymum nomini δεκάς, & δεκανοί; sed hi pro cadauerũ curatoribus, de quibus Chrysost [k]. & alij, quos citat Meursius [l], & de nomine δεκαρίων Polybium, & Absyrtum [m]. De ipso magistratu decurionum plura noster Iul. Cæsar Bulengerus [n]. Beda per tribunos (quos sic dictos ait, quia tribui imperarent) vult significari Doctores in tribus legibus (nempe naturali, scripta, euangelica) fidem Trinitatis docentes: in centurionibus, qui super centum sunt; Doctores, qui prædicant præmia cælestia in futuro, vel centuplum in præsenti: per quinquagenarios, qui super quinquaginta, Doctores pœnitentiam prædicantes, & vnumquemque ex quinque sensibus in Apostolis impleri: quoniam prædicant vniuersa supradicta: per decanos, qui decem, narrantem decem verba legis. Adhæc notat, quòd ordo crescendi est in tribunis & centurionibus, & est quoque ordo credendi: quatuor ordines, quorum principiũ quatuor Euangelia in numero figurant; denotare etiam totidem virtutes principales, quas illi docuerunt, iustitiam, prudentiam, temperantiam, fortitudinem. Tandem scribit quòd Moses Christum signauit in electione Principum, Principes, qui eliguntur, duodecim Apostolos, cum quatuor Euangelistis à Christo electos ad principatum super Ecclesiam. Glossa ordinaria in tribunis, qui sunt Chiliarchi, siue millenarij, attendit docentes de spe æterni præmij: in centurionibus, qui cælestia mandata perfectis tradunt, & quasi centum regere censentur, dum ad perfectionem perducunt: in quinquagenariis, qui opera pœnitentiæ annuntiant; in decanis, qui denarij perfectione,

a 1. de lin. Lat.
b lib. 3. contra hæres.
c d hom. c. 4. & 2.
d August. 1. de morib. Manichæ.
e lib. de excu. mil. roc.
f Sueto. in Domitio.
g Ammia.
h orat. pro Sextio.
i Idem in oratore. Plin. Iunior in Epist. Sueton. in Augusto. c. 45. & 100. Valla. 6. eleg. c. 34.
k hom. 13. in epist. ad Hebr.
l in gloss. Græcobarba.
m hippiatric. lib. 1. c. 36. & 53.
n 7. de Imper. Rom. c. 3 & seqq.

A vineæ denarium expectantes, eiusdem denarij multos præparent participes.

Qui docerent vos singula.] Hebraicè שֹׁטְרִים לְשִׁבְטֵיכֶם *vescioterim lesciuetechem*, *præfectos tribubus vestris*, aut, *secundùm tribus vestras*, aut *in tribubus vestris*. Oleaster exponit minores, inferioresve iudices, vel præcones, eósque, qui homines capiunt, ac ducunt ad carceres, & implent ea quæ à iudicibus imperantur. Iuxta vltimam notionẽ deducunt aliqui à שֶׁ *sce* relatiuo, & חֹטֶר *choter* virga, quasi שׁוֹטֵר *scioter*, sitque ῥαβδοῦχος *bacillifer*, cui mandati executio committitur. Alibi reddit Interpres noster שׁוֹטְרִים *scioterim*, exactores [a], præfectos operibus [b], Græcus γραμματεῖς. Chaldaicus סָרְכִין *sarchin*, vel magistros [c], Græca rursus editio, B & Chaldaica eodem pacto: Interdum Græcus [d] γραμματοεισαγωγεῖς (sicut hîc) vbi Chaldæum tamen vocabulum est פּוּרְהֲנִין *purhhanim*, vel duces [e], pro quibus extant etiam γραμματεῖς, & סַרְכַיָּא *sarchaya*, vel Doctores [f] γραμματοεισαγωγεῖς סָרְכִין *sarchin*, vel Principes [g]; qui aliis linguis γραμματεῖς dicuntur. & סָרְכַיָּא *sarchaya*, vel præcones [h], vbi sunt aliæ iam dictæ voces, vel per verbum docendi [i], vt γραμματεύειν, vel præfectos [k], qui ministrarẽt Regi iuxta turmas suas, retento nomine γραμματέων, vel singulari numero iudicem [l] κριτὴν, vel præceptorem [m], סָרְכָא *sarcha*: sed editio Græca ἀναγκάζοντα, *cogentem*: denique nomen מִשְׁטָר *mistar* rationem [n]; idest, veluti dominatum, præceptum, præfecturam, doctrinam, descriptionem, potesta- C tem, exactionem, quæ omnia quærit Deus ex Iob, an scilicet factum sit ipsius vel sapientia, vel potentia, vt cælorum legibus terra obediret, accipiendo ab iis doctrinam, & præceptum tamquam à præfectis exactoribúsque. Quapropter aptè transtulit hoc loco Interpres noster (*qui docerent vos singula*) ita vt non significent distinctum per se magistratum. שׁוֹטְרִים *scioterim*, sed commune munus docendi singula, idest, singulares, & particulares causas iudicandi, ac decidendi, eo ordine, quem antè diximus, inter illos, qui ex tribubus iudices constituerentur, vel tribuni, seu chiliarchæ, vel centuriones, vel quinquagenarij, vel decani: denique vt tribuni, centuriones, quinquagenarij, decani constituerentur ex numero tri- D buum præfecti ad docendum iudicandumque, prout dictum est. Hoc ipsum sibi volunt γραμματοεισαγωγεῖς τοῖς κριταῖς ὑμῶν, *scribas, aut magistros iudicibus vestris*, hoc est, tuli de tribubus vestris, &c. qui essent magistri de iudicibus vestris, idest, tanquam iudices. Videntur autem L x x. legisse non לְשִׁבְטֵיכֶם *lesciuetechem*, quod significat *tribubus vestris*, sed לְשֹׁפְטֵיכֶם *lesciphtechem*, quod significat *iudicibus vestris*, Certè solũ discrimen est in literis ב & פ, quæ facilè in scribendo commutantur. Nec etiam parua similitudo שׁוֹטֵר *scioter*, & סוֹפֵר *sopher*, ex quibus secundum verti solet scriba, primum huc loco per Græcum nomen γραμματεῖς. Græco nomine huius loci γραμματοεισαγωγεῖς, quod vix E apud alios auctores reperias, significantur propriè ad literas, aut literarum introductores. De Scribis apud Iudæos actum aliàs [o], agitque fusiùs de nostris Serarius [p]. De iisdem apud Romanos tractat noster item Iulius Cæsar Bulengerus [q]. Iosephus Stephanus [r] docet eosdẽ videri in Scriptura ἡγεμόνας, seu ἀρχηγεμόνας, vel ἡγουμένους, & γραμματεῖς, nimirum duces, præfectósve militiæ, scribas, & magistros in eadem, qui vocantur aliter tesserarij, & aliis in prælio signa dabant, admonebantque alios, vel qui rei frumentariæ, vinariæ, oleariæ rationem habebant. Probat de vltimo

Græco

a Exod. 5. 6
b ibid. vers. 4.
c Num. 11. 16. Deut. 16. 18. Iosue 23. 2.
d Deut. 16. 18.
e c. 20. 9. Iosue 8. 33.
f Deut. 29. 10.
g Iosue 1. 10.
h c. 3. 2.
i 1. Paralip. 26. 29.
k c. 27. 1.
l lib. 2. 26. 11.
m Prou. 6. 7.
n Iob 38. 33.
Scribæ qui.
o in Act. Ap. c. 4. 5. in c. 19. 35. in c. 23. 9.
p c. 2. tribut. e. 6.
q de Imper. Rom. c. 16.
r in 1. Macha. 5. 42.

Græco vocabulo ex Gloſſario veteri : & dictum munus ex Deuteronomij c. 20 [a]. vbi, quos duces exercitus nominat editio noſtra, & Hebræa שטרים *ſcioterim*, vocatur Græcè *γραμματεῖς Scriba*, & quos duces abſolute [b], iiſdē nominibus editiones aliæ, & quos in Numerorū c. 31 [c]. Principes exercitus, noſtra & Hebræa Chaldæaque duces, &c. Græca *ἐπισκόπους*, *Epiſcopos*. Sed in commentario noſtro Actuum Apoſt. in quo mentio fit præſentis loci noſtri, ſimiliúmque irrepſit mēdum, vt pro שטרים *ſcioterim*, ſcriberetur שמרים *ſciomerim*, quæ vltima dictio ſignificat cuſtodes.

a verſ. 9.
b verſ. 5.
c verſ. 14.

Præcepique eis, dicens.] Habent editiones aliæ (*& præcepi iudicibus veſtris in tempore illo, dicens*, aut *dicendo.*) Vnde colligitur, quo pacto debeat intelligi præcedentis verſus membrum vltimum, iuxta lectionem variarum editionum, vt ſcilicet tribuni, centuriones, quinquagenarij, eſſent quidam iudices, quorum eſſet docere, ac definire particulares quaſdam politicas cauſas, & quæſtiones. De iſto autem præcepto, quod Moyſes dederit in Exodo [d], mentio non eſt, ſed ſolùm quod Iethro, vt darent, ſuggeſſerit. Hìc igitur dati ab eo conſilij facta executio commemoratur.

d c. 18.

Audite illos.] Hebraicè (*audire* vel *audiendo*, *nempe audito inter fratres veſtros*, שָׁמֹעַ בֵּין אֲחֵיכֶם *ſciamoabh ben achechem*) vel ſi legatur imperatiuè שִׁמְעוּ *ſciemoabh, audi*, videlicet, ô tu, & tu, & quilibet ex conſtitutis iudicibus. Græcus idiotiſmus eſt infinitiuum vſurpare pro imperatiuo, vt [e], *gaudere cū gaudentibus, flere cum flentibus*, *χαίρειν μετὰ χαιρόντων, καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων*. Quamuis ibi ſuppleant vel *oportet*, vel *dico*, vel *admoneo*, vel *debetis*, &c. Docent auctores [f] Hebrææ Grammaticæ poni *macor*, ideſt, infinitiuum aliquando vice imperatiui, vt [g] עָשׂוֹ *hhaſoh, facere*, זָכוֹר [h] *zachor, recordari*, לָקוֹחַ [i] *lakoach, accipere*, שָׁמוֹר [k] *ſciamor, obſeruare*, תָּמוֹךְ [l] *thamoch, ſuſtentare*, ideſt, fac, recordare, accipe, obſerua, ſuſtenta. Sed in primo ex notatis in margine locis, extat in editione noſtra plurale verbum (*facito.*) Hoc loco noſtro Chaldaicè habetur pluraliter שְׁמַעוּ *ſciammebhu*, & Græcè *διακούετε*. Eædem vero editiones iſtæ Hebræam imitantur (*audite inter fratres veſtros.*) Ne Prælati aliis, ait Caietan. eleuentur aliis, proponit ſubditos eis ſub nomine fratrum. *Rectorem te poſuerunt*, ait Auctor [m] Eccleſiaſtici, *noli extolli : eſto in illis, quaſi vnus ex ipſis.* Quod accommodatitiè, vel quaſi myſticè, ſub literali ſenſu de conuiuij magiſtro, ſiue magno & ſummo magiſtro, modiperatore, magiſtro pincernatum, rege menſæ, cœnæ patre, architriclino, qui & *συμποσιάρχης, τραπεζοποιός, μνάμων, ὀψινόμος, ἐπιστάτης, οἰνόπτης, θυσιάρχης, ἰατάλρος, ἑστιάτωρ, ἑστιάρχος, ἑστιοῦχος* : præterea parochus, conuiuator, conuiuij dominus, arbiter, dictator, ſtrategus conuiuio [n], &c. ad rectorem cuiuſuis congregationis, paſtorem Eccleſiæ, moderatorem Reipublicæ referri intelligitur. Cæterùm quod attinet ad præceptum, vt audiant iudices cauſas ad ſe delatas, nec inauditum quemquam iudicent. Feſtus Præſes Regi Agrippæ de reo Paulo loquens dixit accuſatoribus ipſius ab ſe reſponſum, quod non eſſet Romanis conſuetudo damnare aliquem hominem, priuſquam is, qui accuſaretur, præſentes haberet accuſatores, locúmque defendendi acciperet, ad abluenda crimina [o]. Paulus verò ipſe conqueſtus eſt, quòd ſe hominem Romanum, & indemnatum, *ἀκατάκριτον*, flagellare vellent [p]: item quòd Silam etiam, ac ſe cæſos publicè, & indemnatos, *ἀκατακρίτους* miſiſſent in carcerem. [q] Nicodemus pro Chriſto reſpondens, *Numquid* [r] *lex*

e Rom. 12. 15.
Infinitiuus pro imperatiuo.
f Pagninus 2. inſti. Hebr.
g 4. Reg. 3. 16.
h c. Exod. 10. 8.
i Zac. 6. 10.
k Deut. 5. 32.
l Pſ. 16. 5.
m c. 32. 1.
n Auct. cōuiual. antiq. lib. 2. c. 7. & Rhodig. l. 47. c. 25.
Inauditus ne quiſquā iudicetur.
o Act. 25. 14 & ſeqq.
p c. 22. 25.
q c. 16 37.
r Ioā. 7. 50. 51.

A *noſtra*, inquit, *iudicat hominem, niſi priùs audierit ab ipſo, & cognouerit, quid faciat?* Huc illum alluſiſſe credi poteſt, quamuis malint alij [a] ad præceptum de teſtibus [b], & quidam [c], nō vllum ſcriptum teſtimonium citare voluiſſe Nicodemum, ſed legis conſuetudinem, quæ neminem, niſi auditum damnari pateretur, nec eam tam legem ſcriptam fuiſſe, quàm naturalem, quæ apud omnes gentes ſeruata legitur. Sed adhuc præterea hoc idem inſinuant illa verba Deuteronomij noſtri [d]. *Quære ſollicitè, & diligenter rei veritate perſpecta, ſi inueneris certum eſſe quod dicitur*, &c. Item, [e] *Si hoc tibi fuerit nunciatum, audienſque inquiſieris diligenter, & verum eſſe repereris* : poſtremò [f] *cúmque diligentiſſimè perſcrutantes inuenerint falſum teſtem*, &c.

a apud Maldon. Io. 7. 51.
b Deut. 17. 8. c. 19. 15.
c Mald. in Io. 7. 51. Tolet. ibid.
d c. 13. 14.
e c. 17. 4.
f c. 19. 18.

B Iob cauſam, quam neſciebat, diligentiſſimè inueſtigabat [g]. Daniel [h] fatuos appellabat, qui neque iudicantes, neque quod verum eſſet, cognoſcentes, condemnarant filiam Iſraël. Sapiens [i], qui quod nouit loquitur indicem iuſtitiæ numinat. pro quo nonnulli minùs emendatè *iudicem* legunt. Similis in auctore [k] Eccleſiaſtici ſententia; *Priuſquam interroges, πρὶν ἢ ἐξετάσῃς, priuſquam exquiras, ne vituperes quemquam (μὴ μέμψῃ, ne accuſes,) & cum interrogaueris, corripe iuſte (νόησον πρῶτον, καὶ τότε ἐπιτίμα) priuſquam audias, ne reſpondeas verbum*, &c. Illud etiam ad rem eſt Senecæ [l].

g Iob 29. 16.
h Dan. 13. 48.
i Prou. 12. 17.
k c. 11. 7. 8.
l in Medea actu 2.

Qui ſtatuerit aliquid parte inaudita altera,
Æquum licèt ſtatuerit, haud æquus eſt.

C Item [m],
Si iudicas cognoſce, ſi regnas, iube.

m ibidem.

Conſulatur Scholiaſtes Delrius quòd inauditus damnari nemo poſſit. Egi eadem de re alibi. [n] Inter alia recitaui [o] : Conſtantini legem [p] numquam non repetendam, ac inculcandam. *Si quis eſt cuiuſcumque loci, ordinis, dignitatis, qui ſe in quemcumque iudicum, comitum, amicorum, vel palatinorum meorū aliquid veraciter & manifeſtè probare poſſe confidit, quod non integrè atque iuſte geſſiſſe iudicatur, intrepidus, & ſecurus accedat, interpellet me : ipſe audiam omnia : ipſe cognoſcam : & ſi fuerit comprobatum, ipſemet vindicabo; dicat ſecurus, & bene ſibi conſcius dicat. Si probauerit, vt dixi, ipſe me vindicabo de eo, qui me vſque ad hoc tempus ſimulata integritate*

n in Act. 16. 37. c. 22. 25.
o in Pſ. 7. 12. in Pſ. 100. 6. in Pſ. 142. 1. in Eccl. 3. 16. in Sap. 6. 5.
o in Pſ. 100. 6.
p C. Theod. lib. 9. l. 4.

D *deceperit. Illud autem, qui hoc prodiderit, & comprobauerit, & dignitatibus, & rebus augebo : Ita mihi ſumma diuinitas ſemper propitia ſit, & me incolumem præſtet, vt cupio feliciſſima & florente Republica PP. XV. Kal. Octob. Nicomedia Paulino, & Iuliano Coſſ.* Dixi quoque [q] ſine curribus Iouē pictum à veteribus, at non abſque aurium foraminibus, meatibúſque, vt ſic liberior potius foret ad audiendum tam qui retro, quàm qui præ oculis eius eſſent. Celebris porrò prouocatio Machetæ à Philippo qui damnarat eum, ad ipſummet, vt expergiſcens attentiùs audiret, cùm dormitantem priùs audiuiſſet [r]. Attamen verum eſt, quod Abulenſis hoc loco notat, póſtque ipſum Rickelius & alij, non debere iudicem inaudita parte procedere, niſi in

q in Pſ. 142.
Iupiter à veteribus pictus.
r Plutar. in apophth.

E notoriis, vbi vocatio partis non requiritur ad faciendum proceſſum iuris : quia talis proceſſus fit ad inquirendam veritatem, in notoriis autem veritas euidens eſt : ſed ſolùm debet vocari ad audiendum ſententiam. Diſtinguunt Iuriſconſulti notorium triplex, facti, iuris, & præſumptionis. Primum eſt, quod ſe offert oculis omnium, nec poteſt negari propter ſui euidentiam. Sed notorium facti, vel tale eſt, quod permaneat; vel aliquando tale, aliquando non tale, ſed interpolatum, ac ex vno ſtatu in alium tranſiens.

Priori modo notorium facti non eget probatione A alia, quàm suspitus, quia non potest legitimè negari [a]. neque in eo iudicando opus est ordine iudiciali [b], excepta sententiæ causa, pro qua ordo sequendus iuris, etiam in notoriis [c]. Ob necessitatem verò audiendi ortum est vt ad munus iudicandi habeatur ineptus qui surdus est, saltem quádiu eo morbo laborat [d]. Præterea, vt dicatur audientia præberi [e], cautúmque sit, vt etiam ex alioquì notoriis, vel elogiis (idest, epistolis) sine accusatore condemnetur [f], quoniam plurimum in excutienda veritate etiam vox ipsa, & cognitionis (eo-gnitoris) subtilis diligentia affert [g]. Inde postremò qui nominantur Auditores vel Cameræ, vel Rotæ, seu Palatij, vel Cardinalium, &c. Sed & Deus ipse, quamuis clamor Sodomorum & Gomorrhæ multiplicatus esset, idest, publicè, & in B omnium ore versaretur peccatum ipsorum, & fama per Angelos sparsa, peruenisset ad Deū, idémque peccatorum, quasi accusator, in cælum ascédisset ad illum, clamando contra eos, ac exorquendo vindictam, dixit [h], *descendam, & videbo vtrum clamorem, qui venit ad me, opere compleuerint, an non est ita, vt sciam.* Videtur autem hoc experimentum quodam modo sumpsisse, quando se per Angelos duos virorum specie obiecit, qui ab impurissimis illis ad stuprum solicitari sunt, eosdémque medius alius tanquam illustrior misit in Sodomam [i]. Tali exemplo vtuntur Conc. Lateranense [k], Tribunitse [l], Gregorius [m], Chrysostomus [n], Philo [o], & alij passim. Cui simile prius eiusdem Dei exemplum, C descendentis, vt videret ciuitatem, & turrim, quā ædificabant filij Adam [p]. Circa quod id, quod dixi, obseruat citatus Chrysostomus, Rupertus [q], Gulielmus [r] autem Hamerus, eruditus sanè scriptor, & elegans, affert verbis illis Dei similē querimoniā Iouis in Deorum cōcessu apud Ouidiū [s]:

Contigerat nostras infamia temporis aures:
Quam cupiens falsam summo delabor Olympo,
Et Deus humana lustro sub imagine terras.
Longa mora est, quantum noxæ sit vbique repertum
Enumerare: minor fuit ipsa infamia vero.

Et quod iustum est iudicate.] Hebraicè (*& iudicabitis iustitiam.* שפטתם צדק *vsphattem ssedek*) Chaldaicè (*integritatem, rectitudinem, veritatem*, קשטא *kusta*) Græcè (*iustè κρίνατε.*) In libro Leuitici [t] affinis est sententia. *Non facies quod iniquum est, nec* D *iniuste iudicabis, &c. iustè iudica proximo tuo*, iuxta Hebræam, & Græcam editiones (*in iustitia* בצדק *bessedek, ἐν δικαιοσύνῃ*, iuxta Chaldæam, *in veritate, rectitudine, integritate*, בקושטא *bekusta*. Ibi docui cū Philosopho [u], aliud esse iusta agere, aliud iustè agere, ad secundum requiri, vt sciens quis agat, eligens, stabili, ac immutabili affectu, *εἰδὼς, προαιρούμενος, βεβαίως & ἀμετακινήτως ἔχων*. Protuli ad idem testimonia Origenis [x], Ambrosij [y], Gregorij [z], Theodoreti [aa]; sed & similem locum in c. 16 [bb] huius libri nostri. *Iustè quod iustū est persequeris, δίκαιον τὸ δίκαιον.* Hebraicè bis צדק צדק *ssedek ssedek*, Chaldaicè item bis קושטא קושטא *kusta kusta*, idest, quod maximè iustū est, nihil aliud quàm iustitiā: de iustitia semper procedēdo ad iustitiam, absque E intermissione, sine lassitudine, vnā præ oculis habendo iustitiam, non emolumentum temporale, non humanam gloriam, &c. Tale Cleobuli apophthegma *τὰ δίκαια κρῖνε*, iusta, seu iustè iudica.

Siue ciuis ille sit, siue peregrinus.] In editionibus aliis, quemadmodum priùs dicebatur, *audite inter fratres vestros*, ita hic, (*& iudicate iustum inter virū, & fratrem eius, & inter aduenam, seu proselytum*, aut *aduenā eius.* Aduenæ vox, & גר *gher*, & גיורא *gaiora*, & *προσήλυτος* declaratæ sunt alibi, posśúntque significare, vel peregrè transeuntem per Hebræorū regionem, vel etiam qui ex gentilitate conuersus ad ritum Hebræum, manserit vt aduena inter Hebræos. Attendens Abulensis propriam notionē nominis *Ciuis*, monet dati istas leges posteris, quia tunc nullus ciuis erat, sicut neque ciuitas, & peregrinum accipiens pro eo, qui peregrè transit per aliam regionem, vel qui de alio loco est, & in iudicio comparet extra locū suum, vel qui de alia terra ad aliam terram, vt ibi moretur, aduenit, vel etiā, qui amplectitur Hebræum ritum, ait de istis mentionem fieri, quoniam Hebræi crudi, seu crudeles erant, atque immisericordes, & conuersos de gentilitate tamquam seruos oppressuri præuidebantur à Deo, & abominaturi, sicque occasionē præstarent, vt nulli de gentilitate ad Iudæorum ritum conuerterentur. Inde autem digreditur in reprehensionem multorum Christianorum, qui conuersos de Iudaismo detestantur, vilipendunt, contristant. Sed fieri non debet, inquit, vt patet Extrà, de rescriptis. vbi dicitur de quodam, quem Episcopus in Canonicum recipere nolebat, quia conuersus erat, & Papa rescripsit, dicens, *pro eo verò, quòd Iudæus extiterit, eum dedignari non debes.* Extant hæc verba in 6. Decretalium lib. 1. c. 7. *Eam te ex Alexandro III.* Quo testimonio vtitur Henricus Mautoi in apologia in Archiepiscopum Toletanum [a], qui edicto cauerat ex Iudæis Christianos ad Ecclesiæ suæ assumi beneficia. Ibidē Glossa rationem addit, quoniā de Iudæis conuersis Ecclesia fundata fuit [b]. Attamen quo modo possit æquum censeri eiusmodi edictum, vel ne tales admittātur in Ordine aliquo religioso, alibi dixi.

Nulla erit distantia personarum.] Hebraicè, *Non agnoscetis facies in iudicio*, לא תכירו פנים במשפט *lo thacchiru panim bammisspat.*) Chaldaicè eodem pacto לא תשתמודעון אפין בדינא *lo thisthemodahhun appin bedina.* Græcè, *Non cognoscetis faciem in iudicio*, *οὐκ ἐπιγνώσεσθε πρόσωπον ἐν κρίσει.* Prohibetur acceptio personarū multis aliis [c] locis, aut scribitur, quòd ea in Deo non sit, & Christo, quia ipsa de re, atque quo pacto, nec in Deum propriè cadere possit acceptio, seu acceptatio personarum, in aliis cōmentariis nostris egimus, ad Leuiticum, librum Sapientiæ, & Actuum Apost. Epistolam Iacobi, & 1. Petri. Pro hac autem phrasi extant indicatis ad marginem locis in editione nostra, considerare personam, accipere, cognoscere personam in iudicio [d], (quæ hic iuxta reliquas editiones habetur, nec non indicato Prouerbiorum loco iuxta easdem) subtrahere personam, & vereri magnitudinem [e], esse apud aliquem gloriam personæ, vt accipere personam in pauperem [f], faciem accipere [g]. Non cognoscere igitur, quod hic dicitur Hebraicè, Chaldaicè, Græcè, idem est, quod non approbare, seu rationem non habere, &c. vt alibi [h] docui. Iob de seipso dixit [i], *Non accipiam personam viri, & Deum homini non æquabo.* Rationem verò optimam subiungit [k], *Nescio enim quamdiu subsistam, & si post modicum tollat me factor meus.* Dixerat pridem antè, *Numquid faciem eius accipitis* (nempe Dei) *& pro Deo iudicare nitimini* [l] hoc est, numquid blandiri Deo, & adulari vultis, quasi non ex ratione, & æquitate, sed ex sua duntaxat potestate mecum agat, ita vt illius prouidentia stare aliter non possit iuxta opinionem vestram, quàm eiusdē personam accipiendo. Accipere faciem alterius, quod Hebræi verbo נשא *nasa*, solent dicere, est veluti eum sustinere auxilio, fauore, gratia, ne causa cadat in iudicio, eiusdem vultum & faciem

a c. tua nos de cohabit. cler. & mul. & l. 3. §. idē Diuus. de testi. & c. Quando de sacra. de filiis presbyt. *Surdum ad iudicandi munus pro inepto haberi, quamdiu eo morbo laborat.*
b c. Quādo est &c. cum sit Romana. de appellat. & c. de manif. & c. Lotharius. l. q. 1. & c. ad nostram. de iureiur. & l. ea quidem. C. de accus.
c c 3. de diuor. & ibi gloss.
d l. cū prætor. 12. D. de iudiciis.
e l. nulli prorsus. C de iudiciis.
f l. Diuus Adrianus D. de custodia & exhibit. reorum. & Tertul. ad Scapulā. c. 4.
g l. de minore D. de quæstionib.
h Genes. 18. 20. 21.
i c. 19 g.
k c. 8.
l c. 22.
m 19. moral c. 23.
n in Genes. ho. 30.
o de confus. linguarum.
p Genes. 11. 5.
q 4. in Gen. c. 41.
r in Gen. 18.
s 1. Metamor.
t c. 19. 15.
u 1. Ethico. c. 3. vel 3.
x com. 32. in Ioan.
y lib. 1. in Luc. c. 1.
z 9. Moral. 19. c. 13. vel 19.
aa q. 16. in Deut.
bb vers. 20.
Aduenæ vox.

a lib. 2. c. 7. fol. 5.
b 11. d. c. in nouo. & 32. q. 4. c. recurrat.
Acceptio personarum prohibita. Cognoscendi verbum.
c Leu. 19. 15. Deut. 10. 17. c. 16. 19. 2. Paral. 19. 7. Iob 13. 8. c. 34. 19. Prou. 18. 5. c. 24. 23. Sapien. 6. 8. Eccli. 20. 24 c. 35. 15. & seq. c. 42. 1. Esa. 41. 2. Matt. 22. 16. Luc. 20. 24. Act. 10. 34. Rom. 2. 11. Galat. 2. 6. Ephes. 6. 9. Colos. 3. 25. Iacob. 2. 1. 9. 1. Petr. 1. 17.
d Prou. 24. 23.
e Sap. 6. 8.
f Eccl. 35. 15. 16.
g Iob 13. 8.
Accipere faciem alterius quid.
h in Ps. 1 6.
i c. 32. 21.
k vers. 22.
l c. 13. 8.

ciem quodammodo venereri, &, vt in Leuitico [a] vidimus, honorare, atque considerare, vt in Epistola Iacobi [b]; intendere in aliquem, vt in Epistola Iudæ [c]; vt in Ps.81 [d]. faciem sumere; *Vsquequo iudicatis iniquitatem, & facies peccatorum sumitis?* ait ibi Dauid, idest, non consideratis causam, vel iudicium, sed personam habentis causam, itaut si venerit pauper, inquit auctor Commentarij sub Hieronymi nomine, habens negotium iustum, & diues habens nequam, personam accipiatis, non negotium. Apud Thebanos pictus absque oculis præses, atque manibus [e] denotabat nec fauore moueri, nec muneribus deberi. Apud Atheniēses, capitalem sententiam pronunciaturi intra cortinas se continentes [f], vel tenebras expectantes, vitabant aspectum rei vel Aduocati, ne quo indebito affectu contra iustitiam commouerentur. Apud Lacedæmonios reis & oculos & aures etiam denegabant iudices, eamdem ob causam [g]. Quod Esaias [h] de Christo vaticinans dixit, fore vt non secundùm visionem oculorum iudicaret, nec secundùm auditum aurium argueret; sed iudicaret in iustitia pauperes. Christus autem vetuit iudicare secundùm faciem, præcepitque, vt rectum iudicium iudicaretur [i]. Et Deus negauit se iuxta intuitum hominis iudicare. Dauid [k] arguit iudicantes iniquitatem facies peccatorum accipiendo [l]; & Salomon [m] eum, qui accipit personam impij in iudicio, vel qui agnoscit in iudicio faciem; & auctor Ecclesiastici [n], Qui acceptione personæ perdit se: & qui hanc accipiendo delinquit [o]. Idem sibi vult sine capite apud Ægyptios expressa iustitia, non quòd eo illam carere vellent, sed quòd abditum habere inter sydera, nec nisi ex celsiore cœlestique ratione administrari [p]. Pertinet eodem è Iudicio collo suspensa ad pectus veritas subclausis oculis, circumposita librorum multitudine [q]; & in Aaronis pectorali inscripta Vrim, ac Thumim [r], siue doctrina, & veritas, de quibus aliàs. Similem oportet iudicem luci mundi esse, æquè quod in se est omnia illuminanti [s], & sali [t] ignem & aquam, ex quibus constat, continenti, ita vt iniectum in priorem, resiliat, vel ab eo corrumpatur, à posteriore dissoluatur. Valet adhuc similitudo cum corde aut anima, quæ cunctis corporis membris debitum partiuntur influxum cum trutina, vlna, mensuris aliis, quæ ad metiendum adhibentur.

Ita paruum audietis, vt magnum.] Hebraicè (*si ut paruū, sicut magnū audietis*) est enim particula similitudinis כ *che* bis repetita. Chaldaicè, *verba*, siue *res*, siue *negotia parui sicut magni audietis.*) *verba* nāque & similia valet מִלֵּי *mille* in statu regiminis. Græcè, *secūdum paruū, & secundum magnū iudicabis.* Prima particula est κατὰ, & significatur, vt secundùm cuiusque merita feratur sentētia, iudiciūmque. Eamdem vim habet in Leuitico [u], *Non consideres personam pauperis, nec honores vultum potentis.* Consule illius loci nostrum commentarium. Parui, magnique antithesis, comprehendit pauperē, & diuitem, nobilem, ac ignobilem, indoctum, doctúmve, & similes alias oppositas conditiones. Abulensis [x] verò nobiles, & ignobiles ait non habere eamdem legem, sed plura concedi iura nobilibus, quàm ignobilibus, & alio modo pro eodē delicto puniri istos, quàm illos, at in inferno non obseruari eiusmodi priuilegia, potiúsque potētes potenter ibi tormenta passuros, ac futurū his qui præsunt iudicium durissimū [y]. Rationem diuersitatis ait esse, quia Deus qui ad voluntatē suā potest cūcta regere, cùm sit illi idē velle, quod posse & facere, cōsiderat merita, vel demerita cuiuslibet in se, & secundùm illa punitur, vel gaudet, ideóque dicitur scrutator cordium, quasi ex his, quæ in homine sunt, quemlibet iudicans, & non curando de alio. Addit hoc verum esse post mortē, sed in vita aliquādo punire aliquos, qui nihil peccauerunt, ad castigationem aliorum, vt contigit in peccato Achan, cum quo puniti sunt filij, ac domus eius tota, cùm ipse solus peccauisset [a]: quod etiam scribitur in genere [b] alibi de aliis; quamuis talis pœna inflicta filiis pro patribus interdum proficiat ad illorum magnum meritum, aut aliorum criminum deletionem. In politia humana, quæ imperfecta est, & difficilis conseruari, quia subditi non subiiciuntur totaliter rectoribus, docet non considerari semper meritum, vel demeritum alicuius, vt sic æqualiter puniatur; sed considerari pacem & bonum statum politiæ, vt quando in puniendo aliqua vitia, scandalum oritur, punitio dimittatur, quemadmodum si nobiles in pœnis comparentur cum ignobilibus; licet fortè in eodem actu plus peccauissent. Qua item de causa delicto multitudinis parcitur, quādo timetur magnum periculum, aut scandalum, aut fractio legis repugnante multitudine punitioni. Tandem monet aliquando aliquos iure humano puniri etiamsi non peccauerint, propter pacem politiæ: à Deo tamen propter nollam pacis occasionem, nullum innocentem in inferno puniri. Legendus accuratus tractatus Tiraquelli de pœnis temperandis, aut remittendis, præsertim causa 31. de delicto, quod minui censeatur propter dignitatem, natales, maiorum nobilitatem: & causa 46. de scandalo, quod faciat, vt aut remittatur pœna, aut certè minuatur, quod etiam confirmat Aquinatis [c] testimonio, qui de multitudinis peccato agit; de quo idem ille causa 47. item causa 49. vt remissio, vel imminutio fiat propter delinquentis, aut etiam maiorum, & proximorum ipsius merita, beneficiaque in rempublicam collata: præterea causa 50. propter insigne aliquod robur, aut artificium: 51. siquis aliàs moribus, vitæque integritate summa claruit: 52. ob prosperum euentum, seu exitum delicti. Item causa 7. de tenella, ac florescente ætate: 8. de ingrauescente ætate: 9. de sexu muliebri: 10. de tyrone ac nouo in quopiam negotio: 11. de ignorantia, rusticitate, simplicitate: 32. de paupertate: 33. de fame, similive necessitate, vbi citatur Plato in legibus tradēs, pauperum peccata ob huius vitæ incommoda leuiùs apud inferos puniri, diuitum grauiùs. Attamen cauetur in Exodo [d] misereri pauperis in iudicio.

Nec accipietis cuiusquam personam.] Hebraicè, Chaldaicéque (*non timebitis à facie viri*, idest, cuiusquam, לא תָגוּרוּ מִפְּנֵי אִישׁ *lo thaguru mippene is.* לָא תִדְחֲלוּן מִקֳּדָם אֱנָשׁ *lo thidechalu mikkodam enos.* Græcè, *Non distingues faciem hominis*, vel iuxta versionem Sixtinam (*non vereberis*, &c.) οὐ μὴ ὑποστείλῃ (aliàs ὑποστείλῃς hoc actiuæ vocis, illud mediæ, vtrumque personæ secundæ) πρόσωπον ἀνθρώπου. Deest hoc, inquit Eugubinus, recitans ex editione nostra (*nec accipietis cuiusquam personam*) quod & à LXX. est omissum. Paulo enim antè præcepit ne faciem cuiusquā in pretio haberent, ne ex vultu iudicarent, ne personarum varietatem in iudicio distinguerent. Nunc autem præcipit (recitans Hebræum textum) nolite pauere à facie cuiusquam, quæ & vna causa est, vt iudicium deprauetur, minas scilicet præpotētū formidare. In huius sententiæ locum hanc posuerunt LXX. οὐ μὴ

Marginal notes (left): a c.19.15. b c.2.1. c vers.16. d vers.2. *Præses depictus apud Thebanos.* e Alex. ab Alex. lib.3. c.5. ex Plut. & Stob. Alcia. emblemat.144. f idē Alex. ex Pausania. g Idem. h c.11.3. i Ioan.7.24. k 1.Reg.17.7. l Ps.81.2. m Prou.18.5. n c.20.24. o c.42.1. p Idē Alex. & Pierius. q Diodor. Siculus lib.2. r Exod.28.30. s Matth.5. t ibidem. u c.19.15. x q.8. y Sap.6.6.

Marginal notes (right): a Iosue 7. b Exod.34. Num.14. Deut.7. c 2.2.q.108. a.1.ad 5. d c.23.3.

A *ὑποστείλῃ πρόσωπον ἀνθρώπου*, id est, *ne deprimas faciem hominis*. Quod certè paulo antè dictum est, nec fuerat repetendum. Sic ille. Atqui in Sixtina translatione de Græco extat, vt dixi, *non verebere*) in ea, quam habent Biblia Complutensia, & Regia, *non distingues*) significat ὑποστέλλειν, & ὑποστέλλεσθαι animo demitti, & contrahi, metuere, reformidare, vereri, subtrahere se, vires remittere, non acriter, nec omni conatu agere. Redditur id verbum ab Interprete nostro alibi per subtrahere [a], & subterfugere [b], & ὑποστολὴ per subtractionem [c]. De vi Græcorum vocabulorum egi cōmentario [d] Actuum Apostolorum. Rectè Abulensis acceptionem, siue acceptationem personarum docet, quando quis distribuendo honorem, B pœnam, absolutionem, quod ad iudicem pertinet, non considerat dignitatem, & merita personarum, sed solas personas, neque respicit personas cum causa, sed illas per se spectat: siue cum causis impertinentibus ad meritum rei, quæ datur [e]. Vt si Episcopus det, inquit, alicui beneficium, quia potens est, diues, consanguineus, dilectus, acceptor est personæ, non autem si conferat, quia bonæ conuersationis, scientiæ conuenientis, &c. Qua in re supponitur id quod datur non esse in absoluto dominio dantis, tunc enim locum non habet acceptatio personarum, quia cuiuis de re sua licet facere quod vult, vt dixit pater ille familiàs, nec sic fit vlli iniuria [f]. Vnde præterea efficitur in Deo non posse reperiri acceptationem personarum, vt alibi ostensum est. C Ex iure Canonico colligitur, acceptionem personarum maximè prohiberi in pœnitentiæ impositione [g], in fidei prædicatione [h], in hospitū receptione [i], in eleemosynarum largitione [k], in dignitatum promotione, in iudiciorum declaratione [l], in honoris exhibitione [m]. Lege Aquinatem [n]. Nostræ porrò sententiæ affinis illa Phocylidis, *μὴ κρῖνε πρόσωπον, ne iudica faciem.*

a Act. 20. 20. Galat. 2. 12. Heb. 10. 38.
b Act. 20. 27.
c Hebr. 10. 39.
d in c. 20. 20. 27.
e q. 2.
f Matt. 20. 13.
g c. Sacerdos. 26. q. 7.
h c. Vbinā. d. 96.
i c. Quiescamus. d. 42.
k d. 16. q. 1. c. si cupis. Iu lex & iudicium.
l de regul. iuris in 6 & 3. q. 9. c. vlt. & 4. q. 4. c. Nullus.
m c. Vilissimus 1. q. 1.
n 2. 2. q. 63.

Quia Dei iudicium est.] Iosaphat iuxta vim nominis sui, quod significat dominum iudicē, quando constituit iudices, præcepit eis, *Videte quid faciatis, non enim hominis exercetis iudicium, sed Domini, & quodcumque iudicaueritis, in vos redundabit. Sit timor Domini vobiscum, & cum diligentia cuncta facite.* D *Non enim est apud Dominum Deum nostrum iniquitas, nec personarum acceptio, nec cupido munerum* [o]. Qui iudicat, locum Dei obtinet, inquit hoc loco Abulensis, dirimendo litigia: debet ergo Deum in iudiciis imitari, quantum sinit politiæ humanæ conditio. Quem aliter Aristoteles [p] cognominauit viuam legem, animatamque iustitiam, *δίκαιον ἔμψυχον*. Efficax ratio ad iustè iudicādum, quoniam Deo reddenda ratio iustitias ipsas iudicanti, & volenti amouere impedimenta, quo minus iusta sententia mandetur executioni. Sed hac de re actum aliàs.

o 2 Paral. 19. 5. 6. 7.
p 5. Ethic. c. 4.

Quod si difficile vobis visum aliquid fuerit.] Hebraicè, Chaldaicéque (*& verbum, siue rem, quæ durum erit à vobis*) idest, vt etiā declarat Augustinus in B locutionibus, præ vobis, supra vos, supra vires vestras, scientiam, potentiā, postremò, quæ grauior, ac difficilior fuerit. In Exodō, quod [q] Iethro admonens Mosem dixisse narratur, iuxta editionem nostram, vt ab eo constituti iudices, quidquid maius esset, referrent ad ipsum, vocatur Hebraicè הַדָּבָר הַגָּדֹל *haddauar haggadol*, & Chaldaicè פִּתְגָם רַב *pithgam rab*, verbum resve magna, Græcè τὸ ῥῆμα, τὸ ὑπέρογκον, *verbum graue*. Quod epithetum in textu aliarum editionū ibidem extat, vbi antea [r] legimus, vltra vires negotium, & quod solus Mo-

q c. 18. 22.
r vers. 18.

A ses sustinere non posset, nēpe כָּבֵד מִמְּךָ הַדָּבָר *chaued mimmecha haddauar*, יַקִּיר מִנָּךְ פִּתְגָמָא *iakkir minnach pithgama*, *βαρύ σου τὸ ῥῆμα*. Interpres adiecit de suo (*si visum fuerit.*) Ex opinione enim pendebat iudicium, cuiusmodi res foret, quæ meritò grauis, ac difficilis censeri deberet, talisque pro cuius definitione ad Mosem recurrere oporteret. Ac opinio quidem sola sufficiebat, quamuis res ipsa, in se fortè difficultate careret.

Referte ad me.] Textus Græcus habet *feretis*, seu *referetis illud ad me ex vobis ἀνοίσετε αὐτὸ ἐπ' ἐμὲ ἀφ' ὑμῶν.* Quasi significetur, vt exonerarent se, ac velut in humeros Mosis imponerent. Editiones Hebræa, & Chaldæa pronomen aliter iungunt, vt priore membro vidimus, sed in singulari numero. B Rickelius verò explicans, quasi diceret Moyses, ad me habere refugium, qui auctoritate, & sapiētia vos excedo, ait, arroganter hoc non dixisse, sed iustè, & caritatiuè propter bonum commune, & quia euidenter sic fuit: & quoniam inter iudices necesse est ordinem esse, vt in certis casibus inferiores iudices ad superiores recurrant. Abulen. interpretatur de causis ciuilibus, quia causæ spirituales, vel quæstiones legis ad solum Mosem referebantur, erátque iuxta soceri consilium populo in his, quæ ad Deum pertinebant, vt referret quæ dicerentur ad eum, ostenderétque populo ceremonias, & ritum colendi, viáque per quam ingredi deberent, & opus, quod facere deberent: in cæteris causis, quas inferiores iudices imme- C diatè tractarent, quidquid maius esset, referrent ad ipsum, & illi minora tantūmodo iudicarent [a].

a Exod. 18. 19. & seqq.

Et ego audiam.] Addunt (*illud*) editiones aliæ. Auditurum verò se Moses promittit, vt diiudicaret, & responderet vel per seipsum, vel, si ignoraret, oraculum diuinum consulendo, sicut fecit circa pœnam eius, qui sabbato ligna collegerat [b], & circa causam filiarum [c] Salphaad, atque principū familiarum Galaad, filij Machir, filij Manasse occasione earumdē [d]. Refellit porrò Abulēsis R. Salomonē, affirmantem, quòd ideo Moses aliquando ignorauit responsionem aliquarum quæstionum, quia gloriatus fuerat se respondere in magnis quæstionibus, sicut & Samuel non cognouit quem Dominus elegisset de filiis Isai [e], quia dixe- D rat, se esse videntē [f]. Addere potuit Elisæum, qui fassus est, quòd celauisset Dominus à se amaritudinem animæ Sunamitidis [g]. *Non est verisimile,* inquit Abulen. *quòd tanti viri gloriarentur in talibus nominibus, quia hoc mortale est. Sed aliquando Deus deprimit aliquem, vel ei magna non reuelat, quia non dedit laudem Deo fortè ex inaduertentia, vel, vt conuertatur ad considerationem propriæ fragilitatis ne extollatur, vt habetur de Paulo, cui propterea datus est stimulus carnis suæ [h], & de Ezechiele, quem postquam Dominus magnis reuelationibus exaltauerat, vocabat filium hominis [i]: vt se infimum esse conspiciens in his nō superbiret, ait Gregorius super Ezechielem.* Sic ille. Hoc autem vltimum traditur etiam à Gregorio sub finem Pastoralis, vbi tamen ait, quòd priùs fi- E lius hominis vocabatur, quoties ad contemplanda cœlestia ducebatur, ac si apertè admoneretur, vt ne de his, quæ videret, elatione cor subleuaret, cautè perpenderet quod erat, & vt cùm summa penetraret, esse se hominem recognosceret, quatenus dum vltra se raperetur, ad semetipsum sollicitus infirmitatis suæ freno reuocaretur. Illud de filio hominis, quod attinet ad Ezechielem, annotant Hebræi, ac Theodoretus [k], & Hieronymus [l] eidem iungit Danielem, & Zachariam (in Zacharia id non reperi) qui eodem nomine appellētur.

b Num. 15. 35.
c c. 27. 4.
d c. 36. 1. & seqq.
e 1 Reg. 16. 6. & seqq.
f c. 9. 19.
g 4. Reg. 4. 27.
h 2. Cor. 12. 7.
i c. 2. 1.
k in Ezechiel.
l in Dan. 8.

Sed

Sed & Christum sibimetipsi nomen idem tribuisse asserunt humilitatis causa. De Ezechiele R. Dauid aliam causam dat, quasi diceretur vir videns hominem, quia cùm quatuor facies vidisset in animalibus, nempe hominis, præterea leonis, bouis, aquilæ, denominatio à præcipua facta est, sicut Daniel vir desideriorum [a] appellatus est. R. Abenezra [b], quoniam Ezechiel inter Angelos versabatur, distinctionis gratia eo modo nominatur, quod Hieron. [c] etiam de Daniele affirmat, quia inter Angelos erat. Vltima causa placet Maldonato [d] nostro: prima nostris, item Prado [e]; Sanches [f], Marianæ [g], Sà [h]. Quamquam posteriores adiiciant, & verè, ex vulgari vsu significari potius speciem humanam, quàm fragilitatem, atque sic vocari Christum à seipso, non, vt alij interpretantur, filium Virginis, sed hominem. Multa de hac appellatione differui aliis in locis [i]; ac nonullas alias causas protuli. Samuel vocauit se videntem [k], quia sic vulgo vocabatur, & sub eodem nomine quærebatur [l]. Porrò quod ad rem præsentem propiùs facit de responsis ad quæstiones propositas Moysi, Abulensis [m] expendens, quo pacto Elisæus, vt antea retuli, dixerit, quòd a se Dominus celauerat [n] quiddam, statuit discrimen inter viros sanctos veteris Testamenti, & Apostolos, quòd isti quandocumque aliquis quæreret responsum ab eis, Deus reuelabat eis quid deberent respondere, priusquam veniret tempus respondendi, & sic non videbantur nouiter addiscere id, quod dicturi erant, sed scire ante hoc: & tamen nesciebant priùs, sed tunc actualiter eis reuelabatur, vt patet Matthæi [o] 10. Marci [p] 13. Lucæ [q] 21. *Nolite cogitare quomodo, aut quid loquamini*, &c. & sic, inquit, Apostoli numquam debebant consulere Dominum super aliquo, sed priusquam ipsi consulerent, Deus respondebat. Immò addit, quòd cùm ibidem præceperit Christus, ne cogitarent, peccarent mortaliter, si vellent studere, qualiter responderent, tum, quia contra hoc præceptum agerent, tum, quia incurrerent in magnam diffidentiam, eò quòd Christus promiserat eis locuturum Spiritum sanctum per eos, cùm opus esset, ipsis nihil considerantibus, eùm respõderent, ac proinde si vellent studere ad respondendum, viderentur non credere diuino promisso, aut adhibendo studium, existimare, quòd illo modo responsio eorum firmior esset. Tandem docet quòd nullus Apostolorum cogitabat aliquando quid deberet prædicare, aut respondere, sed eùm esset in loco prædicandi, aut respondendi, Spiritus mouebat linguam eius, & loquebatur quod oportebat: Præter Mosem verò, qui vtebatur Deo familiarissimè [r], & quo non surrexit maior Propheta in toto Israël [s], & diuinum tamen consulebat responsum [t], affert in exemplum Elisæum [u], Ieremiam [x], Danielem [y], idémque affirmat de aliis in vetere Testamento eguisse, vt oraculo Dei docerentur. Hæc Abulensis doctrina, non ita simpliciter absolutéque videtur accipienda, ac ne de Apostolis quidẽ solis, sed ne quicumque sistatur ante tribunalia pro fide, nimis sollicitus sit, quod μεριμνᾷν, & προμεριμνᾷν in Euangelij notatis locis valet, ac μελετᾷν, seu ne immodicam, anxiámque curam, & cogitationem suscipiat, vel totus in eo sit, vt præmeditetur, quomodo causam agat, ac perinde id solus curare ipse debeat, nihil Deo commendet, atque metuendo vt possit, animo discrucietur, & in diuersa rapiatur, deficiátque. Securitatem promittit Christus, negligentiam non permittit. Malus euangelico-

a Dan. 9. 23.
b in Dan. 8.
c in Dan. 8.
d in Ezech. 2.
e ibid.
f ibid.
g ibid.
h ibid.
i in ps. 4. 3. in ps. 8. 5. in ps. 35. 9. In Act. Ap. 7. 56.
k 1. Reg. 9. 19.
l ibid. vers. 9. 11. 18.
m in 4. Reg. q. 4. 41.
n 4. Reg. 4. 27.
o vers. 19. 20.
p vers. 11.
q vers. 14. 15.
r Num. 12. 6. 7.
s Deut. vlt. 10.
t Num. 7. 89 c. 15. 35. c. 27. 4. c. 36. 5.
u 4. Reg. 4. 27.
x Ierem. 42. 4. 7. 9.
y c. 8. & 10.

A rum Doctorum priuilegium est, atque crebriores reuelationes, diuinique Spiritus illuminationes; ac nominatim Apostolis in respondendo de fide, moribúsque vel verbo, vel scripto, concessum est, ne vllo modo errarent. At neque hæc de re testimonia citata videntur esse, neque non adhibere humanam diligentiam in edendis responsis debebant, immò, nisi id facerent, non satis prudenter agere viderentur, tantum abest, vt faciendo peccarent, licèt quæcumque demum illa diligentia esset, non sineret Deus consulens Ecclesiæ suæ, vt in errorem laberentur. Quod affirmant nonnulli de Pontifice Romano in similibus ferendis decretis, vt scilicet priùs inquirat, & con- B sulat. Nec dubitant quidam, quibus non assentior, requirere in illo diligentem disquisitionem, quæ si desit, non sint infallibiles definitiones. Augustinus [a] disci vult priùs à viro Ecclesiastico, ad horam verò ipsius dictionis bonæ menti conuenire, ait, dictum illud monitum Christi, & qui dicat non esse hominibus præcipiendum quid, vel quemadmodum doceant, si Doctores sanctus efficit Spiritus, iis posse dici nec orandum, quia Dominus ait [b], *Scit Pater vester, quid vobis necessarium sit priusquam petatis ab eo*: aut Apostolum Paulum Timotheo, & Tito non debuisse præcipere quid, vel quemadmodum præciperent aliis. Præterea docet [c] dictis locis Euangelij à Christo vetitam meditationem, & præceptam confessio- C nem, ablatam præsumptionem, & datam gratiam diuinam, vt in nobismetipsis timidi, & mundo essemus audaces. Tandem scribit [d] hominum officia, ipso S. Spiritu largiente in docendis etiam ipsis Doctoribus non debere cessare. Hęc est communior opinio in Matth. c. 10. quamuis ibidem idem Abulen. [e] videatur nolle admittere moderationem, quam adhibui, nominatim Lyranum refutans docentem, quòd non vetabatur Apostolis prouidere sibi responsionem, si haberent tempus, sed solùm auferebatur eis turbatio, vt si tempus non haberent, non turbarentur propter hoc, quia Deus daturus erat illis, quid responderent. Sed argumenta Illius faciè soluuntur: quoniam prohibitio non cogitandi, de nimis sollicita co- D gitatione, vt dixi, intelligitur, & satis magnum beneficium est reddens securos, quòd non sit defuturus Deus quando respondere oporteat, præsertim tempore persecutionis, & extra illud in iis quæ spectent ad fidem, morésque.

Præcepitque omnia, quæ facere deberetis.] Breuis versus hic est, quod in aliis contingere aliàs docui, vt nimirum versuum distinctio, ac diuisio non fiat æqualiter. Habetur porrò iuxta alias editiones (*& præcepi vobis in tempore illo omnia verba, quæ facietis,*) vbi verba sumuntur pro rebus, & ab Interprete expositum est, *quæ facere deberetis*. Nec enim prædictio fuit quod facturi essent, cùm plurimi non fecerint, quæ præcipiebantur, sed quod illos facere oportebat. Caietanus annotare nos E iubet, veluti clauem, quæ aperiat sensum inferiùs subiunctorum, ex eo quod hic perspicuum est Mosem in campestribus Moab anno quadragesimo alloquentem populum per pronomen (*vos*) demonstrare populum, qui fuerat in deserto Sinai ante annos ferè quadraginta, quem allocutus fuerat, qui interim erat defunctus, secundùm omnes à viginti annis, & supra, manifestè haberi, quòd Moyses in hoc sermone vtitur pronomine (*vos*) potius secundùm demonstrationem simplicem, quàm personalem: hoc est, quòd non penitus demonstrat illasmet personas, sed quæ sunt

a 4. de doct. c. 15. & 16.
b Matth. 6. 8. 32.
c ser. 43. de Sanctis.
d 4. de doctri. c. 16.
e q. 97. & 98.
Verba pro rebus.

loco illatum, licèt aliquo modo demonstret easdem. Nam inter auditores, inquit, aliqui viri erant penitus iidem, saltem Iosue, Caleb, Eleazar, & alij forrè Leuiticæ tribus, quia non comprehendebantur sub numeratis à viginti annis, & supra, Erant quoque illimet ex diuersis tribubus Israël, qui tempore numerationis non erant viginti annorum, & tamen erant doli capaces, & audierant in deserto Sinai Mosem loquentem publicè vniuersis.

Vers. 19.] Profecti autem de Horeb, transiuimus per eremum terribilem & maximam, quam vidistis, per viam montis Amorrhæi, sicut præceperat Dominus Deus noster nobis. Cúmque venissemus in Cadesbarne,

*Vers.*20.] Dixi vobis: Venistis ad montem Amorrhæi, quem Dominus Deus noster daturus est nobis.

*Vers.*21.] Vide Terram, quam Dominus Deus tuus dat tibi: ascende & posside eam, sicut locutus est Dominus Deus noster patribus tuis: noli timere, nec quidquam paueas.

PARAPHRA. POst enarrata diuina beneficia erga populum, commemoratur eiusdem culpa, quòd cùm proximus esset promissæ terræ, pertransita iam vasta solitudine, & horroris plena; noluerit in eam intrare. Id contigit anno secundo ab egressu de Ægypto, cùm aliquamdiu substitisset populus in monte Horeb, siue in monte Sinai. Quapropter verba Mosis hîc recitata pertinent ad illum annum, non verò vt quidam, quos refellit Abulen. [a] arbitrantur, ad quadragesimum finémve trigesimi noni. Nam protulit ea Moyses antequam immediatè mitterentur exploratores, vt constat ex his, quæ statim infrà subijcientur. Libro præcedēte c. 13. & 14. tota rei series pertractata est; exposita verò exponere, otiosi est, non studiosi, vt monet à Glossa citatus Gilbertus, itaque attingenda dumtaxat erunt, quæ ibi non declarauerimus, vel obiter memoria eorum refricanda.

Profecti autem de Horeb.] Idem mons vocatur etiam nonnunquam Sinai, & scribi debet aspiratè, quoniam aspirata est prima litera Hebræi nominis חֹרֵב *choreb*. Idem accidit aliis locis, vt diuersis nominibus appellentur, quod hîc iterum de mansionibus Abulen. admonet, nósque præcedente libro annotauimus. Post iudicum electionem, institutionémque, cuius paulo antè mentionem factam vidimus, profectio, ac discessio illa fuit, póstque alia multa in dicto monte, vbi diutius moratum est, constituta.

Transiuimus per eremum.] Omisit (*omnem*) Interpres: eremi verò vocem è Græca editione mutuatus est, quod aliquot aliis [b] locis facit, vtens alibi nominibus deserti, & solitudinis. En nomine scribentes probos Latinæ linguæ auctores non reperi. Sed in iure ciuili [c] extant *erema territoria*, idest, inculta, & ieiuna; apud idem ius, Iurisconsultísque [d] *eremodicium* ἐρημοδίκιον, hoc est, desertum iudicium, quod interpretatur Hesychius μονομερῆ ἀγωγὴν, iudicium ex vno litigatore constans, alij aliter, vt & ἐρήμην δίκην. Quod ad rem nostram non facit. Itali vsurpant *eremo*, & incolam *romito*; Hispani *yermo*, & *ermitaño*, Galli *ermite* pro incola, *ermitage*, pro loco, quem inhabitet eremiticæ professor vitæ, à quo instituto denominatur quoque Augustinianus Ordo fratrum in eremo, seu eremitarum. Suidas ἐρήμαῖα pecudes τὰ θρέμματα exponit, quæ in desertis locis vagantur & pascuntur, nec non ipsamet eiusmodi loca, sed poëticè ἐρημίας, & ἐρημαίην, *solitudinem, locum desertum, desolationem* etiam: ἐρημίτην, *eremitam, solitarium, in deserto degentem*: ἐρημαῖον, *desertum tumulum* siue *collem desertum*, ἔρημον δίκην, *desertum vadimonium*, *Ιnémoe*, de qua nonnihil antè dixi, ἐρήμην σπήλυγγα, *desertam speluncam*: ἐρημον, quod nomen dicitur ab ἔρα, idest, *terra*, & θηρσὶν ἐρημονόμοις, *feris in deserto pastis*. Qui vocatur in Psalmo [a] pellicanus solitudinis, Græcè cognominatur ἐρημαῖος. Mysticè Hugo ait, quòd eremus est via ad Paradisum [b], oportuisse enim Christum pati, & ita intrare in gloriam suam: & oportere per multas tribulationes intrare in regnum cælorum [c]. Hanc viam electos tenere, sed reprobos per amœna mūdi duci ad latibulum inferni. Plura allata sūt sensu mystico ad Euangelium de Christi tentationibus, quæ adhuc non edidimus, & sparsim in iam editis operibus. Auctor syluæ allegoriarum desertum aptat Christo, vtero virginali, Ecclesiæ ex gentibus, gentilitati, cælo, animæ, cordi humano, vel infidelium, diabolo, conscientiæ, Iudææ, carni, contēplationi, tranquillitati mentis, consilio spirituali, separationi à vitiis, monasterio, statuíque religioso, contemptui mundi, difficultati fidei, literæ legis, desertioni ceremonialium, mundo, miseræ vitæ humanæ, Ægypto, obliuioni, commodis temporalibus, singularitati superborum, inferno, condemnationi malorum, erroribus hæreticorum, defectui bonorum operum, peccato, &c.

Terribilem, & maximam.] Additur in codicibus Complutensibus, Regiis, Hugonis, Rickelij, (*solitudinem*) & in aliis editionibus pronomen *hanc*, הַהוּא *hahu*, ἐκείνην, & ordine contrario ponuntur ab iisdem ista epitheta, sed positiuè הַגָּדוֹל *haggadol*, וְהַנּוֹרָא *vehannora*. Erat ea eremus desertum, solitudo Pharan, quam aiunt appellari terribilem, quia erant ibi serpentes adurentes flatu, scorpiones, & similia, & nullæ aquæ, vt habetur cap. 8. [d] maximam, quia maiori tempore ambulauerunt Hebræi per eam, quàm per alias, vtpote in ea morati ab anno secundo vsque ad principium anni quadragesimi; & plures mansiones in illa fecerunt, nempe demptis primis quatuor, cæteras ex duabus supra quadraginta. Dicti capitis octaui verba sunt; *Ductor tuus fuit in solitudine magna atque terribili, in qua erat serpens flatu adurens, & scorpio, ac dipsas, & nulla omnino aqua.* Ibi sunt eadem epitheta Hebræa quæ hoc loco, nec non Græca μεγάλης, καὶ φοβερᾶς, retinetúrque in editione nostra ordo inter illa quæ in aliis editionibus ibidem, & hîc extat. In Ieremia [e] describitur desertum tamquam terra inhabitabilis, & inuia, terra sitis, & imago mortis, terra, in qua non ambulauit vir, neque habitauit homo. Imago autem, siue vmbra mortis dicitur ob pericula, ex venenatis lethiferísque animalibus, nec non ex hostibus, cui occurrebant vastam illam eremum pertranseuntibus. Rursus inferiùs eodem libro nostro [f] appellatur locus horroris, & vastæ solitudinis. Habitauit quidem Israël in regione Pharan [g], quæ pertinet ad hanc eremum, desertum, solitudinem, hodiéque incolitur a Madianitis eiusdem Ismaëlis posteris; in ea quoque nullius ipsius, quæ vocatur

Sina

a q. 10.
b 2. Par. 5. 9. l. 2. 26. 10. ps. 77. 15. Sap. 18. 20. Eccl. 6. 3. c. 13. 23. Ies. 52. 7.
c l. 4. de censibus l. 11. C. Explanatio.
d l. 7. in fin. D. de minoribus. & l. 13. D. de iudic. sol. & l. 11. D. de iudic. & l. 31. §. litē. D de neg. gest. Cuiac. ad l. 13. §. 3. 4 C. de iudiciis. Briss. in lex. Alex. ab Alex. l. 4. c. 13. Alciat. li. 4. de verb. sign. Budæ l. post. D. de origine iuris, & alij.
Eremus.
Erema territoria.
Eremodicium.

a Psal. 101. 7.
Eremi significatio mystica.
a Lucæ vlt. 26. 46.
c Act. 14. 22.
Eremi epitheta.
d vers. 15.
e c. 2. 6.
f c. 32. 10.
g Gen. 21. 21.

Sina, & in qua Hebræi peregrinati sunt, pauit Moses greges, ac socer ipsius Iethro habuit domicilium. Tractus ille, qui est à deserto Sin, vsque ad Cadesbarne, videtur tunc talis fuisse, qualem descripsit Ieremias, idest, desertus omnino, vacuúsque ab habitatoribus, sterilis, inaquosus, inhabilis arationi, & seminationi. Sed postquam aquæ productæ sunt adeò largiter, instar fontium, stagnorum, torrentium, fluminum, abyssi [a], verisimile est, redditum eumdem tractum habitabilem, & alias eiusdem deserti partes factas commodiores ad habitandum. Alioqui deserti vox quandoque tribuitur loco syluestri, pascuo, campestri, in quo sparsim homines, ratíque habitant, vt in Hercinia sylua, aliísque eiusmodi locis incultis. Eò autem quod antè dixi, respiciens Deus apud Esaiam [b], tamquam priora illa, antiquaque renouaturus beneficia, vel historicè in reditu de exilio, vel typicè in Ecclesia. *Ponam*, ait, *in deserto viam* (nubem dirigentem in via) *& in inuio flumina, glorificabit me bestia agri, dracones, & struthiones, quia dedi in deserto aquas: flumina in inuio, vt darem potũ populo meo, electo meo.* Qua de re actum priore libro [c]. Legitur, inquit Rickelius, in India maior, ac terribilior eremus esse. Mira narrat Adrichomius [d] de deserto, cui cognomen arenoso, cuius nempe terra tota latissima & infrugifera sit, aquarum egens, Solis adusta ardoribus, aspectu sui horrorem visentibus incutiens, carens domibus, hominibus, bestiis, arboribus, graminibus; abundans autem collibus, & monticulis ex arena, quæ vi ventorum in vnum cumulum aggeritur: nulla item ibi certa itineris exter ratio: quia arenæ mollissimæ pergentium vestigia, teste Hieronymo [e], subtrahunt: ita vt nomen etiam maris sabulosi apud posteriores Scriptores acceperit, quòd ad instar maris arena ventorum flatu, nunc huc, nunc illuc diffluat, & subito super montes erigatur; & quia nullus ibi viarum callis apparet, perinde ac si nauigandum foret in vasto Oceano, scopus profectionis explorari debeat ad nauticam cynusuram. Refert præterea ex Ludouico [f] Romano, si quem cõtingat ibi Austro ferri, obrui sabulo. Nam, & si prosperis, ait ille, vehebamur flatibus, atro tamen turbine sabuli adeò inuoluebamur, vt adempto è conspectu interuallo decem passuum alter alterum non conspiceret. Ob id incolæ camelis vehuntur, subdit Adrichomius, caueis inclusi ligneis, inque eis vitam trahunt, ducibus tamen pilotis, qui non aliter quàm in vndabundo mari pyxide, & pagina ducuntur, & ibi siti exanimantur complures. Qoamobrem intelligimus, apud Iosephũ [g] Herodis Regis beneficium, cùm Augusti Cæsaris exercitui per loca arida facturo iter, de aquarum copia, & reliquia ad vitam necessariis, abundè prospexit. Describit idem Auctor [h] desertum Pharan (, quod est hoc nostrum) amplissimum, vastissimum, inuium, inaquosum, continens à monte Sinai vsque Cadesbarne iter vndecim dierum, cuius terra nec arari possit, nec seri, sed arida tota sit, sterilis, squalida, inhabitabilis, arenis plena, æstu torrida, &c. Monet verò sumi aliquando pro prima parte deserti Arabiæ, prope montem Sinai: interdum pro vltima versùs terram promissionis: nonnumquam dici desertum Sin, vel Sinai ab ipso monte, &c. Atqui vocatur quoque mons Pharan [i], & ciuitas eiusdem nominis videtur fuisse [k]: suspicantúrque aliqui montem eumdem esse cum monte Seir. Qua de re actum non semel priore potissimum libro, & videtur à monte Sinai pressè loquendo di-

a Exod. 17. 6. Num. 20. 11. ps. 77. 15. 16. ps. 104. 41. ps. 106. 33. 35. ps. 113. 8. & alibi.

Vocis deserti extensio.

b c. 43. 19. 20.

Eremus in India.

Desertum arenosum.

c in c. 20.

d in theat. terræ Sãctæ pag. 131. de Simeon n. 12.

e in Epitaph. Paulæ.

f 1. p. nauig. c. 14.

g 1. de bello Iudaico c. 15.

Desertum Pharan.

h in Pharan pag. 116.

i Deut. 33. 2. Abac. 3. 3.

k Gen. 14. 5. 3. Reg. 11. 18.

l Anto. Guenara in Abacuc. 3.

A stasse desertum Pharan itinere minimùm trium dierum.

Quam vidistis.] Non solùm viderunt, sed etiam peragrarunt. Indicatur autem ea dicendi formula, eremum illam vel solo aspectu terribilem, ac horribilem fuisse.

Per viam montis Amorrhæi.] Tendentibus ad promissam, transeundum erat per viam, quæ ducebat ad illum montem, qui propinquus illi erat. Putat verò Abulen. per montem intelligi terram montuosam totam, quam duo Reges Amorrhæi Og, & Sehon occupabant. Adrichomius [a] meminit montis Amorrhæi, qui & Melani montes à Græco dicantur, vbi habitarent Amorrhæi. Pto-

B lemæus [b] meminit montium istorum Melanorum, idest, nigrorum, qui protendebantur à Sina iuxta Pharan, quasi ad Iudæam, gentésque sint ab occasu illorum, ad Ægyptum, & Saracene.

Sicut præceperat Dominus Deus noster nobis.] Non debuit omitti pronomen in translatione Latina ex editione Chaldæa, in qua extat, nempe נָא iathana. Præceperat enim, inquit Rickelius, vt sequerentur motum, ducatúmque nubis: vel etiam fortè per Mosem istud præceperat verbo. Abulen. Caietan. Marzilla expressum præceptum contineri volunt verbis præcedentibus [c]. *Dominus Deus noster locutus est ad nos in Horeb, dicens: Sufficit vobis, quòd in hoc monte mansistis, reuertimini, & venite ad montem Amorrhæorum, & ad cætera, quæ ei*

C *proxima sunt campestria, atque montana, & humiliora loca*, &c.

Cúmque venissemus in Cadesbarne.] Habent editiones aliæ (*& venimus in Cadesbarne*) & quidam codices minùs correcti (*venissetis.*) De hoc loco actum alibi, & an sit idem cum Cades, vt quibusdam placuit, quos non sumus secuti, quia in Cades fuit 33. mansio [d], iuxta Cadesbarne [e] 15. in confinio australi terræ Chanaan [f]; à qua terra longè aberat Cades, nempe in extremia Idumææ versùs Austrum. Missi verò fuerant ex Cadesbarne exploratores terræ Chanaan [g].

Dixi vobis.] Hebraicè Græcéque præfixa particula (*&*) quod etiam fit in paraphrasi Chaldæa (*& dixi ad vos*, וַאֲמַר עֲלֵיכֶם *vaomar alechem*, καὶ εἶπα

D πρὸς ὑμᾶς. Hæc verò quæ Mosem dixisse Moses ipse hîc narrat, non adhuc prodita occurrerunt in libro præcedente, aut in alio.

Venistis ad montem Amorrhæi] Commutata est persona, cùm paulo antè prima esset (*venissemus.*) Ex eo loco quamprimum poterant, postquam occupassent illum, Deo fauente, ingredi in terram Chanaan, cui mons, & regio illa confinis est [h]: & qui alicui loco vicinus est, iam ad eum dicitur venisse, inquit Abulensis.

Quem Dominus Deus noster daturus est nobis.] Participium Hebræum נֹתֵן *nothen*, & Chaldæum יָהֵב *saheb, dans*, absque verbo substantiuo explicari potest per omnia tempora, dans est, siue dat; dans erit, siue dabit; dans fuit, siue dedit: Græcum

E δίδωσι præsentis temporis est, nempe *dat*. Interpres noster futuri significatione vsus est. Dederat Deus promittendo, dabat, quia statim obtineri poterat, daturus erat, quia nondum obtinebatur. In textu Græco præterea est pronomen secundæ personæ ὑμῖν, *vobis*, cùm in Hebræo, & Chaldæo sit primæ, quemadmodum in nostro, scilicet לָנוּ *lanu*, & לַנָא *lana*: Mons Amorrhæus, & tota ditio Regum duorum Amorrhæorum Sehon, & Og, non pertinent propriè ad terram, quæ cognominatur promissionis, siue promissa, hæc enim vlterius sita est, vocatúrque Chanaan; sed cùm illac transeun

Mons Amorrhæus.

Qui etiam montes Melani.

a theat. terræ S. p. 117. 10.

b lib. 5. c. 17.

c vers. 6. 7.

Cadesbarne an idẽ quod Cades.

d Num. 33. 36.

e c. 34. 4. Iosue 15. 3.

f c. 20. 16. 20.

g Num. 13. 27.

h Supr. c. 34. 2. & seqq.

transeundum esset, & Reges illi obsisterent, cessit horum regio victoribus iure belli, Deo vires tribuente, quæ regio pertinuerat olim ad Moabitas, vt aliàs dictum est. Amorrhæorum nomine, qui Chananæorum gentibus annumerabantur, omnes interdum eorumdem gentes intelliguntur: vt quando scribitur [a], necdum completas iniquitates eorum, quòd amplitudine, proceritate, robore, crudelitate, impietate notabiliores essent; atque non tantùm citra Iordanem inuasissent regna Sehon, & Og, sed vltra illum per cunctas Chanaan partes habitarent, vt circa Antilibanum [b], prope Amalecitas [c], in montanis eiusdem prouinciæ Chanaan [d]. Summè improbum natum Amorrhæo patre apud Ezechielem legimus [e], & apud Amos [f] celsitudinem Amorrhæi comparat Deus cum cedris, cum quercubus fortitudinem, atque se Amorrhæum exterminasse, & contriuisse, & ascendere fecisse Hebræos de terra Ægypti, & duxisse eos in deserto quadraginta annis, vt possiderent terram Amorrhæi.

Amorrhæorum nomine interdum eorundem gentes intelligi.

a Gen. 15. 16.
b sup. isto c. vers. 7.
c Gen 14. 7.
d Num. 13. 30.
e c. 16. 3.
f c. 2. 9. 10.

Vide terram, quam Dominus Deus tuus dabit tibi.] Non nectitur verbum primum in editionibus aliis cum terra, sed per se ponitur hoc pacto (*vide*, ראה *reeh*, & חזו *chazo*, vel *videte*, ἴδετε, *dedit Dominus*, seu *tradidit*, נתן *nathan*, יהב *iahab*, παραδέδωκεν, *ante faciem tuam*, seu *in conspectu tuo*, לפניך *lephanecha*, קדמך *kodamach*, aut *ante faciem vestram*, πρὸ προσώπου ὑμῶν, *terram*. In textu Græco est παραδέδωκεν, & pronomen primæ personæ ἡμῖν, *nobis*. Vbi commutatio personarum, & numeri insinuat varium affectum loquentis Mosis; vt præterea, quòd toties appellat Dominum Deum, & nunc tuum, nunc nostrum, itémque quòd inuitat ad visionem, prospectum, contemplationem terræ iam iam possidendæ, nisi per ipsos staret, peccatáque illorum obsisterent. Ex illo quidem loco, ad quem peruenerant, videri poterat aliqua saltem pars terræ promissionis, ac saltem indistinctè, & confusè. Quamquam si seorsim, vt dixi, legamus (*vide*) vel (*videte*) posset accipi non de visione oculorum corporis, sed mentis, vt nimirum considerarent, ac reputarent secum aduenisse tandem tempus possidendi terram opimam, & optimam, tamdiu antè, ac toties promissam, quæque mox obtineri poterat si vellent. Vnde etiam nonnulli verba illa (*vide*, vel *videte*) explicant per (*ecce*) vt qui Latine transtulit editionem Græcam in Bibliis Complutensibus, Regiísque. Sic priùs versu 8. vbi legimus (*en tradidi vobis*) est ראה *reeh*, חזו *chazo*, ἴδετε, sicut hic, ibidémque alia exempla protuli. Hugo notat dici (*vide*) singulariter, quia multitudo vnus est populus, suprà pluraliter, (*venissetis*) propter multitudinem. Atqui Græcum verbum ἴδετε plurale est, vt dixi. Vera autem lectio est (*venissemus*) vt etiam notaui.

Ascende, & posside eam.] Hebraicè, & Chaldaicè (*ascende, posside*) absque coniunctione, & pronomine. Græcè, *ascendentes possidete*, ἀναβάντες κληρονομήσατε. Quia Dominus paratus est implere promissum, inquit Lyranus, & quia noluerunt statim intrare, sed magis negotium retardare, mittendo priùs exploratores, quasi de diuina directione diffidentes; ideo suo demerito permissi sunt peccare, per quod retardatus est ingressus terræ. Nam licèt in his, quæ voluntate nostra agimus, quando nobis bona videntur, nec specialiter Deus mandauit, oporteat, vt ait Abulen. quantum via humana possumus, dirigere, tum verò cùm non satis eo modo succedit, recurrere ad Deum, ne alioqui tentare ipsum videamur: tamen quando ipse specialiter aliquid mandat, in quo modum agendi declarat, si fortè modus ille nobis non securus esse videtur, & viam humanam tutiorem inquirimus, increduli Deo sumus: & si quod mandat per magna pericula agere, magnis periculis & supra hominem agendo, nos exponamus, Deum nō tentamus, sed fideliter obedimus. Quo autem pacto absque periculo tentandi Deum, possit quis rationem, ac modum rei cuiuspiam, quam is agendam proponat, interrogare, quod B. Virgo fecit [a], & alij, alias dixi. Docui etiam ascendendi verbo, significari in subiecta materia locum terræ Chanaan, tendentibus ad illam ex Ægypto desertóque altiorem fuisse; quamuis idem verbum nonnumquam vsurpetur de qualibet perfectione. Tandem notaui terram Chanaan datam ad possidendum velut hæreditatis iure, quod important ירש *res*, אחסין *achsin*, vtrumque numeri singularis, & κληρονομήσατε numeri pluralis.

a Luc. 1. 34.

Ascendendi verbum.

Sicut locutus est Dominus Deus noster patribus tuis.] In Hebræa, & Chaldæa editione (*sicut locutus est Dominus Deus patrum tuorum tibi.*) Græcè (*quemadmodum dixit Dominus Deus patrum nostrorum vobis.*) Vtrunique verum est, & promissam terram Chanaan patribus populi Hebræi, Abraham, Isaac, Iacob, vt hîc antea dictum [b] est, & patribus immediatis eiusdem, qui fuerant egressi de Ægypto, ita vt ratione istorum posteriorum potuerit dici iuxta primas duas editiones (*sicut locutus est tibi.*) Parum refert, quòd eiusmodi personarum, vel numeri commutatio fiat. Quamquam fieri posset, vt quia Moses imminere sibi mortem sciebat, nec permittendum ingressum sibi in Chanaan, Dominum quidem nostrū, idest, suum etiam diceret, de promissione autem locutus fuerit tamquam quæ in populo complenda esset. Notat Caiet. non dici (*sicut locutus est patribus nostris*) quoniam non promiserat patribus hanc portionem terræ seu montem Amorrhæorum, sed donum superadditum promissum populo in monte Sinai per Mosem.

b vers. 8.

Noli timere, nec quidquam paueas.] Interpretis est particula (*quidquam.*) Græcè verò pluraliter habetur (*ne timeatis, neque formidetis*, μὴ φοβεῖσθε, μηδὲ δειλιάσητε.) Abulen. explicat, *non affligaris in corde tuo*, vt patet, inquit, in litera Hebraica. Vatablus etiam reddens, *ne timeas, neque terrearis*: hoc secundum adhuc declarat, ne consterneris animo. Caiet. explicat (*non timebis, & non te franges*) procul dubio, inquit, animo. Oleaster transfert quoque loco secundo (*& ne frangaris,*) nec approbat, vt ponatur (*paueas*) Verba Hebræa sunt תירא *thira*, & תחת *thechath*: secundum verò à חתת *chathath*, quod Pagninus in thesauro docet significare conterere, frangere, confringere, ac referri etiam ad animam, vt sit frangi, animo consternari, terreri, pauere, percelli: itē ad robur corporis, quod deiiciatur & prosternatur. Plura testimonia alia profert idem auctor ex diuinis literis de eadem significatione, vt etiam nominis חת *chat*, & חתה *chittah*, & חתית *chittith*, & מחתה *mechittah*, & חתחת *chathchath*, pro terrore, seu formidine. Dictum est etiam ipsi Iosue à Deo [c], *Noli metuere, & noli timere*, אל תערץ ואל תחת *al thaharots, ve al thechath* [d], *Ne timeas, neque formides*, אל תירא ואל תחת *al thira ve al thechat*: & Iosue post insignem victoriam, cùm iussisset poni pedes super colla subiectorum Regum dixit, *nolite timere, nec paueatis* [e] אל תיראו ואל תחתו *al thireu veal thechathu*. Dauid item præcepit Salomoni iisdem verbis ne timeret, neque paueret [f]. Denique inferiùs hîc [g]. Beda porrò

c Iosue 1. 9.
d c. 8. 1.
e c. 10. 24. 25.
f 1. Par. 22. 13. c. 28. 20.
g vers. 29.

porrò legens (*Nolite metuere, neque paueatis*) primum attribuit cordi, ori secundum, ne scilicet verbis prodat internum metum.

Vers. 22.] Et accessistis ad me omnes, atque dixistis: Mittamus viros qui considerent Terram: & renuncient per quod iter debeamus ascendere, & ad quas pergere ciuitates.

Vers. 23.] Cúmque mihi sermo placuisset, misi ex vobis duodecim viros, singulos de tribubus suis.

PARAPHRA. HIs, ac sequentibus versibus vsque ad finem capitis repetitur narratio posita in libro priore [a] de exploratoribus, & quomodo ab iis perterritus populus noluerit ascendere in terram Chanaan; propterea que concitato ad indignationem Deo, prohibiti sint omnes eiusdem ingressu, qui viginti annorum erant, & supra; exceptis Caleb, & Iosue, qui auctores fuerant populo, vt ascenderent. Quo pacto etiam cùm nihilominus Deo negante, ac prohibente armati progredi conati fuissent, magnam de ipsis Amorrhæi stragem ediderunt. Declarata sunt hæc fusiùs in c. 13. & 14 libri præcedentis, nec hîc repeti debent, quia, vt priùs dicebam cum Gilberto, quem citat quoque ad idem propositum Riekelius, exposita reexponere otiosi est, non studiosi. In libro etiam Numerorum, ait Rabanus, scriptum est quòd Dominus ad Moysem dixerit, vt mitteret viros, qui considerarent terram Chanaan. Sed licèt diuersa videátur inter se esse, quòd hîc in Deuteronomio, & illud quod in libro Numerorum super hac re scriptum legitur; sensus tamen facilis est, vt intelligamus populum ad Moysem primùm esse locutum de exploratoribus mittendis: & sic Moyses ad Domini consilium causam referens, præceptū ab eo acceperit, quatenus mitteret viros, qui explorarent terram Chanaan. Ad eumdem modum notat Glossa, quam Hugo sequitur, in libro præcedenti scriptum Moysi Dominum dixisse vt mitteret viros, qui considerarent terram, sed hoc populum priùs Moysi suggessisse, Moysen verò ad Dominum retulisse, secundùm cuius præceptum postea exploratores miserit. Quam missionem processisse, ait Lyranus, ex importunitate populi hoc petentis, atque id insinuari hîc verbo (*accessistis*) idest, cum tumultu, & importunitate, & quidem tanta, vt Abulen. obseruat, cui Moyses repugnare non potuerit. Nam si, inquit, consensisset immediatè, sicut cæteri, peccauisset, diffidendo verbis Dei, & magis adhuc quàm cæteri, cùm ipse esset Propheta Domini, & ipse dixisset eis quòd immediatè intrare poterant in terram Amorrhæorum. Sed ipse restitit, & non consentientibus Hebræis verbo eius, sed importunè petentibus mitti exploratores, ipse ad vltimum consensit toti populo, quia prohibere non poterat. Riekelius scribit, quòd populus, aliqualiter metuēs, & diffidens incitauit Mosem, vt mitteret viros: super qua re Moses consuluit Dominum, qui vel iussit, vel permisit sic fieri, & hoc iusto iudicio in pœnam populi malè timentis. Idem docent reliqui Enarratores, quòd origo mittendi exploratores, vt Caiet. loquitur, non à Deo, sed à populo profecta est: consensus verò diuinus accessit permissiuè: & populus magna ex parte diffisus est, petens mitti exploratores cùm haberet Deum ducem, qui promiserat quòd ad præsentiam eorum illic daret eis terram. Probabile videtur, permissionem istam, vt exploratores mitterentur, irrito effectu fuisse peculiariter in pœnam propter populi contumaciam toties demonstratam aduersùs Mosem, quem alioqui mitissimum, tandem ad iracundiam prouocauerant, & quia nonnihil diffidere visus fuerat ad aquas contradictionis, in causa fuerant, vt promissæ terræ ingressu prohiberetur vnà cum Aarone fratre. Itaque iidemmet contumaces, ac rebelles meritò prohibiti sunt, ne & ipsi intrarent, atque sic per quod peccauerunt, per hoc & puniti sunt. Mysticè Hugo per duodecim exploratores significari vult Ecclesiæ doctores: per reliquos decem à Caleb, & Iosue diuersos, quíque populum terruerunt, malos, qui terrent malè viuendo, vel malè docendo, per alios duos, qui populum curare studuerunt, bonos. Id Glossa perstrinxit prior, & ex Isidoro, quem transcripsit Rabanus, refert figurationem Scribarum, & Pharisæorum, quorum erat per Scripturas aduentum Christi speculari, sed populo persuaserunt, ne in eum, qui iam aduenerat, crederent, neglectóque manna fidei quæreret ollas nigras peccatorum, cepas blasphemiarum, pepones vitiorum, ac libidinum, despiceret botrum portatum vecte à duobus, id est, Christum in cruce pendentem, ac inde vinum sanguinis exprimentem: sub cuius botri onere incessit retrò populus gentilis videns Christum, Iudæus ante excæcatus. Verùm de his consule dicta cap. 13. & 14. libri præcedentis. [Sensus mysticus.]

Et accessistis ad me, atque dixistis.] Habetur in editionibus aliis (*omnes vos.*) Dixi ex Lyrani sententia, per verbum (*accessistis*) innui importunitatem, tumultúmque populi, vno videlicet consensu, & conspiratione, imperiúque flagitantis, & extorquentis missionem exploratorum, ita vt resistere Moses nequiret. In c. 13. [a] libri prioris extat quòd locutus est Dominus ad Moysem, dicens, *Mitte viros, qui considerent terram Chanaan, quam daturus sum filiis Israel, singulos de singulis tribubus ex Principibus*, & quòd fecit Moyses quod Dominus imperauerat, de deserto Pharan mittens principes viros. Admitti facilè potest dicta populi peruicacia tot aliis documentis, seu exemplis ipsiusmet comprobata. Verùm in verbo accedendi non satis hîc indicata videtur. [Explanatio.] [a versu 3. 4.]

Mittamus viros, qui considerent terram.] Iuxta editiones alias *mittamus viros ante nos*, vel *priores nobis.* לְפָנֵינוּ *lephanenu*, קְדָמָנָא *kodamana*, *πρότεροι ἡμῶν*, & *effodiant nobis terram*, יַחְפְּרוּ *iachperu*, idest, *scrutentur*, & *explorent*, וִירַגְּלוּן *iarallelun*, *explorent*, *ἐφοδευσάτωσαν* in imperatiuo, *lustrent*, *inspiciant*, *obeant*, *percurrant*, *circumeant*, *recognoscant*, idem quod *κατασκοπεύσωσαν*, vt post Suidam Budæus [b] docet. Vnde *ἐφοδεία lustratio*, quæ obeundo fit, munúsve obeundi vigilias, & excubias inspiciendi. In libro Numerorum [c], vbi narratur eadem historia, est verbum Græcum *κατασκεψάσθωσαν*, & תּוּר *thur*, & אַלָּלָא *allala*, quæ duo vltima hîc etiam sunt. [b commen. Græ. ling. pag. 758.] [c c. 13. 3. 17.]

Et renuncient per quod iter debeamus ascendere.] In textu editionum aliarum (*& referant nobis verbum*, aut *responsionem*, דָּבָר פִּתְגָמָא *dauar*, *pithgama*, *ἀπόκρισιν*, *viám, quam ascendamus in ea*) Quæ nimirum pars ad intrandum facilior, & magis ab hostibus tuta sit. Qua in re non satis se directioni diuinæ, siue per columnam, quam dirigere solebat Angelus,

Angelus, fidere præ se tulerunt. Dederat exploratoribus Moses in mandatis, vt consideraturi terram Chanaan, ascenderent per meridianam plagam, cúmque venissent ad montes, considerarent terram qualis esset, & populum habitatorem eius, vtrùm fortis, an infirmus: si pauci numero, an plures; ipsa terra bona, an mala; vrbes quales, muratæ, an absque muris: humus pinguis, an sterilis; nemorosa, an absque arboribus, & vt afferrent de fructibus terræ. Traduntur hæc in libro Numerorum [a], vbi fusiùs à nobis explanata sunt.

a c.13.18. & seqq.

Et ad quas pergere ciuitates.] Hoc est, quod ibi dictũ recitaui de vrbibus, vt considerarent exploratores, quales essent, muratæ, an absque muris, ac sic intelligeretur, quásnam priùs adire oporteret, veluti, quæ minus impedimenti præberent, facilisque per eas transitus esset.

Cúmque mihi sermo placuisset.] Aliter ex aliarum editionum textu (*& placuit in oculis meis*, aut *coram me verbum*, בעיני *behhenai*, & ἤρεσέν μοι) somitúrque verbum, siue sermo pro te proposita à populo, próque petitione, vt mitterentur exploratores; sed non nisi postquam de eadem Dominum Moyses consuluisset, ac responsum approbantis, vel potiùs permittentis accepisset, in pœnam videlicet peruicaciæ, & inobedientiæ, vt antè dixi. Hìc accipitur (*placere*,) inquit Lyranus, pro (*consentire*) quia hoc Moysi simpliciter displicuit. Sed propter importunitatem populi, super hoc consuluit Dominum, qui respondit ei (*Mitte exploratores*) non præcipiendo, sed magis permittendo impleri petitionem populi ad malum suum, eò quòd malè petebant. Scribit Procopius Hebræos Deo diffidentes terræ cognitionem habere voluisse, Deum cùm interrogatus esset à Mose, non sine indignatione, ac fremitu respondisse; *dimitte tibi ipsi qui explorent terram*, tanquam videlicet ipse etiam diffideret. Idem annotatur ab aliis de diuina permissione, quæ Moysi, vt se ad eam cõformaret, placuerit: quamuis petitio illa in se displiceret tum ipsi, tum Deo. Sed Mosem ipsum nonne minus fiduciæ habuisse, neque credo, neque quispiam alius dixerit. Citato libro Numerorum solius diuini præcepti facta mentio est; hîc quod placuerit Moysi, qui scilicet Deum consuluerat, & nunc perinde loquitur, ac si sponte, libentérque petitioni consensisset, nec Deus consultus à se fuisset. Exemplum affert Caietani Scholiastes Fonseca, quod paulo antè in isto met capite [b] narrauit Moyses à se constitutos magistratus, eo quòd non posset solus gubernare, cùm tamen huius rei non ipse primus auctor extitisset, sed soceri consilium secutus fuisset: prout in Exodo [c] proditum est.

Placendi verbum.

b vers.9. & seqq.

c c.15.18. & seqq.

Misi ex vobis duodecim viros, singulos de tribubus suis.] Hebraicè, Chaldaicè, Græcè, *& accepi*, ואקח *vaekkach*, ודברית *vedabberet*, καὶ ἔλαβον) nempe, vt mitterem: item *virum vnum tribui*, siue *per tribum*, איש אחד לשבט *is echad lasscauet*, גברא חד לשבטא *gaura chad leschiuta*, ἄνδρα ἕνα κατὰ φυλήν. Recensentur libro præcedente [d] nomina duodecim Principum ex totidem tribubus, qui missi sunt ad explorandam terram, Leuitica non computata, quoniam hæc non erat possessionem fixam habitura. Ibi reddidi rationem cur ex singulis tribubus exploratores mitti decuerit, quoniam res ista cõmunis erat cunctis tribubus, hoc pacto amplior, & certior fieret fides de visis in terra Chanaan; sic etiam proprius cuiusque Princeps tribus proprium einsdem negotium tractaret libentiùs, ac diligentiùs: tantum præcidebatur querimoniis

d c.13.4. & seqq.

A ansa, nullam tribum prætermittendo, ex qua suus non mitteretur Princeps. Nec verò erant summi tribuum Principes, primáve capita, quorum diuersa etiam nomina erant, sed inferiores, ac fortasse ex illis, quos vidimus institutos de consilio Iethro. Eodem loco sensus mysticos protuli ex Patribus, & aliis. Nyssenus [a] quidem, vt hoc obiter etiam nunc attingam, bonos exploratores vocat rectas cogitationes de repromissa nobis beatitudine. Bona sanè valde terra illa est, absque morbo, dolore, gemitu, lacrymis, clamore, egestate, morte [b], vtpote terra viuentium [c], regio viuorum [d], fluit lacte, & melle [e] beatissimarum voluptatum, in eáque beneplacitum est Deo habitare [f] B cum turba magna stolis albis amicta, palmásque gestante in manibus [g]. Speculator factus Petrus partis cuiusdam gloriæ [h], ac minorum quasi fructuum cœlestium, in hac adhuc terra constitutus, idest, gloriæ corporis, tanta raptus dulcedine, totiúsque mundi oblitus, prorupit in eas voces [i], *Domine, bonum est nos hic esse.* Lege commentarium libri Numerorum, & quæ hoc loco tradit Rabanus ac ex eodem Glossa.

a de vita Mosis.

Bonorum exploratorũ significatio mystica.

b Ap.21.4. c ps.26.13. ps.141.6. d ps.114.9. e Exo.3 8. c.13.5.c.33.3.Leu 20.24.Num.13.28.c.14.8.c.16.13.14. Deut.6.3.c.8.8.c.18.9 c.26.9.15.c.27.3.c.31.20.Iosu.5.6.Eccl.46.10.Ier.11.5.c.32.22.Baruc.1.20. Ezech.20.6.15. f ps.67.17. g Ap.7.9. h 2.ep.1.16. i Matth.17.4.

Vers. 24.] Qui cùm perrexissent, & ascendissent in montana, venerunt vsque ad vallem botri: & considerata terra,

C *Vers.* 25.] Sumentes de fructibus eius, vt ostenderent vbertatem, attulerunt ad nos, atque dixerunt: Bona est terra, quam Dominus Deus noster daturus est nobis.

Dicto libro Numerorum [k] copiosiùs hæc narrantur, quàliter exploratores fecerint, quos reperetint celebriores viros, quos fructus ea Nehelescol retulerint, cui loco id nomen inditum est à botro quem inde absciderant, cum malis granatis, & ficis, quo pacto terram illam ab vbertate commendauerint, quasi lacte, & melle fluentem.

PARAPHR.

k c.13.22. & seqq.

D *Qui cùm perrexissent, & ascendissent in montana.*] Postquam lustrauerant terram Chanaan, ad hæc tandem montana reuersi sunt, cùm priùs ascendissent per meridianam plagam, & ex montibus considerassent terram, & venissent in Hebron [l]. Quod (*in montana*) Interpres dixit, Græcè dicitur εἰς τὸ ὄρος, *in montem*, Hebraicè modo eodem cum litera finali motum indicante ad locum, ההרה *haharah*. Chaldaicè cum prima litera seruili, לטורא *letura*. Pro (*cùm perrexissent, & ascendissent*) aliarum editionum verba significant, *& reuersi sunt*, ויפנו *vayphnu*, ויעלו *vayahbalu*, *& ascenderunt*, *vesthpenin*, *vslik u*, *& ascenderunt*, vel *& conuersi reuersiuè ascenderunt*, καὶ ἐπιστραφέντες ἀνέβησαν. Vatablus montem Amorrhæi, subaudit. Et qui-E dem in c.13. Numerorum [m] iussit Moyses, vt exploratores cùm venissent ad montes, considerarent terram. Hoc modo intelligeremus quòd versi sunt, non autem adhuc reuersi, illúdque cum Oleastro, & Vatablo (qui, vt dixi, subaudiri vult montem Amorrhæi) fauétque apostata Munsterus, quòd verterint, se discedendo à reliquo populo, ac versùs terram Chanaan per montem Amorrhæi, qui proximus erat. Aliter sensus esse posset, quòd peragrata terra Chanaan, quantum satis erat, reuersi fuerint per terram meridianam, per quam intrauerant ad montana eiusdem terræ Chanaan,

Explanatio.

l sup.vers. 18. & seqq.

m vers.18. 19.

Chanaan, siue ad montem illius, & inde vsque ad Vallem botri. Magis placet hic posterior sensus, quia congruentior proprietati verborum quæ reuersionem indicant, & quia mox additur peruentum ab exploratoribus ad Vallem botri, vnde fructus decerpserint, quod contigit in reditu.

Venerunt vsque ad Vallem botri.] Citato loco libri Numerorum [a] appellatur *Torrens botri*, & Hebræo vocabulo *Nehaleschol*, quod scribitur vt è duobus compositum נַחַל אֶשְׁכֹּל *nachal eschol*, ratióque redditur, eò quòd bottum portassent inde filij Israël. Et vallem, & torrentem valet נַחַל *nachal*, vt proinde hîc vallis, ibi torrés vertatur, ac vtroque constaret idem locus tum valle, tum torrente, quamuis Græcè nominetur tantùm Vallis botri φάραγξ βότρυος. Adi commentarium prioris [b] libri, vbi docuimus id nomen loco inditum posteaquam botrus abscissus est, vt textus etiam ipse apertè admonet. Ibidem præterea diximus, quod nunc reperit Abulen. eum locum videri vltimum fuisse, in quo steterint exploratores reuersi, post exploratam terram, versùs meridianam terram per quam intrauerant, & quoniam alioqui non potuissent comportare illum palmitem botrúmque, sed à Chananæis impediti fuissent.

a c.13.24.25.

b ibid.

Et considerata terra.] Rectè terram expressit Interpres repetitam inde à versu 22. ne sermonem hîc putares esse de proximè memorata Valle botri. Eamdem terram insinuat pronomen fœmininum אֹתָהּ *othah*, יָתַהּ *iathah*, αὐτήν. De verbis autem considerandi, & κατασκοπεύειν, cui simile κατασκέπτειν, & de aliis explorandi lustrandíque, & ὀπτεύω actum est libro eodem præcedente, vbi sunt תור *thur*, & רָאָה *raah*, Chaldæa verò אַלֵּל *allal*, aut אַלִּיל *allil*, & חֲזָא *chaza*. Hoc loco est quidem etiam verbum Græcum κατασκέψωνται, & Chaldæum אַלִּילוּ *allilu*: sed Hebræum וַיְרַגְּלוּ *veragghelu*, vnde etiã exploratores dicti מְרַגְּלִים *meragghelim* [c], de quo verbo dixi c.21. Numer. exponi posse ficto verbo *pedare*, quoniam pedem רֶגֶל *reghel* significat, idest, pedibus obire, indagare, explorare. Indéne Galli nomen mutuati, quo æditui veluti fungentem munere vocant *marguiller*, quasi diligentem exploratorem?

c Gen. 42. 9.30. Iosue 6.23.

C

Sumentes de fructibus eius vt ostenderent vbertatem.] Editionum aliarum textus habet dumtaxat (*& acceperunt in manu sua* בְּיָדָם *beiado*, בִּידֵיהוֹן *beiedhon*, vel *in manibus suis*, ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν, *de fructu terræ.*) Vt hoc facerent, præceperat Moyses mittens exploratores [d], & allati ab iis fructus fuerunt palmes cum vua sua, malogranata [e], fici, ex quibus cognosci voluerunt terram illam reuera fluere lacte & melle [f]. Vbertas, aut aspiratè hubertas ab vbere, vel hubere, quasi ab ὕω *pluo*, vel *humeo*, sicut tuber à tumeo: vnde hubet quoque, vel vber substantiuè tamen pro hubertate, siue vbertate, tum pro mamma interioréve parte illius minus eminente, & adiectiuè pro fœcundo, fertili, ferace.

d Num.13. 21.
e vers.24.
f vers.28.
Vbertas vnde, & Tuber.

Attulerunt ad nos, atque dixerunt.] Hebraicè, atque Chaldaice (*& descendere fecerunt ad nos, & retulerunt nobis verbum, & dixerunt*) idest, attulerunt ad nos, renonciauerúntque nobis responsum, ac dixerunt. Bene transtulit Interpres (*attulerunt*) quidquid Oleaster dicat. Licèt enim וַיּוֹרִדוּ *vaiioridu* propriè significet (*& descendere fecerunt*) tamen, quia fructus delati sunt à descendentibus ex Chanaan, quæ altior erat, quàm locus in quo populus exploratores expectans in deserto castrametabatur, etiam comprehendo vallem eiusdem Chanaan, ex qua fructus collecti fuerant,

A propterea per afferendi verbum satis intellecta sententia est, posito, inquam, hic prius vtriusque terræ situ. Græcè καὶ κατήγαγον πρὸς ἡμᾶς, καὶ ἔλεγον, quod ab Interprete totidem verbis redditum est, vtraque verò lingua breuius, quàm aliis illis duabus.

Bona est terra.] Hoc narrauerunt fusiùs exploratores, vt recitatur libro præcedente coram Mose & Aarone, & omni cœtu, multitudinéque filiorum Israël, ostendentes eis fructus, & affirmantes, vt dixi, terram illam reuera fluere lacte, & melle [a], iusserátque inquiri Moyses an esset bona, pinguis, nemorosa vel contrariis prædita conditionibus [b]. Hoc verbum dixerunt Caleb, & Iosue tantùm iu-
B dicio Lyrani, quia licèt alij exploratores commendassent terram de fertilitate, tamen dixerunt, quòd impossibile erat populo ipsam acquirere: propter quod de consilio exploratorũ filij Israël desperati de ingressu terræ promissionis, voluerũt reuerti in Ægyptum; Iosue autem, & Caleb non solùm dixerunt terram esse bonam, sed etiã quòd ex adiutorio Dei absque difficultate possent obtinere eam, & vt panem deuorare. Narrantur hæc partim c.13.& 14. citati sæpius libri Numer. partim istomet capite inferiùs. Abulen. hoc item loco ait, quòd exploratores non laudauerunt totaliter terram, sed solùm quantum ad fructuum vbertatem, vituperauerunt autem quantum ad aëris dispositionem, dicendo, quòd deuorabat habita-
C tores suos, scilicet peste consumendo: præterea quòd adeò murata erat, támque fortes habitatores habebat, vt impossibile foret eam acquirere.

a supra ver. 17.18.

b ibid. ver. 20.21.

Quam Dominus Deus noster daturus est nobis.] *Dans nobis* Hebraicè, & Chaldaicè נֹתֵן לָנוּ *nothen lanu*, יָהֵיב לָנָא *iaheb lana*, quæ participia possunt declarari per omnia tempora, dans est, fuit, erit. Vltimum secutus est Interpres noster, LXX. primum reddendo δίδωσιν. Porrò Rickelius putat, exceptis Caleb, & Iosue, qui erant duo ex exploratoribus duodecim, cæteros vel hoc non dixisse, vel solùm ironicè. Potuerunt, & hi seriò, ac ex animo dixisse; verùm, vt tantò minus haberentur suspecti dissuadendo profectionem, fidéque digniores haberentur cùm obtinendæ rei, quam
D tantopere commendarent, difficultates proponerent, quas non minus ipso experimento didicissent, quàm vbertatem terræ, cuius optimos fructus reportassent. Videntur ergo sic dicere voluisse, hanc quidem esse terram optimam, quàm se Dominus daturum promittere visus esset, at tantis periculis septam esse, vt an absolutum illius promissum fuerit ambigi posset.

Vers.26.] Et noluistis ascendere, sed increduli ad sermonem Domini Dei nostri,

E *Vers.27.*] Murmurastis in tabernaculis vestris, atque dixistis: Odit nos Dominus, & idcirco eduxit nos de Terra Ægypti, vt traderet nos in manu Amorrhæi, atque deleret.

Vers.28.] Quò ascendemus? nuncij terruerunt cor nostrum, dicentes: Maxima multitudo est, & nobis statura procerior: vrbes magnæ, & ad cælum vsque munitæ: filios Enacim vidimus ibi.

Paraphr. A Decem exploratores ita exploratam terram laudauerant, vt eius consecutionem impossibilem assererent, ob habitatorum & multitudinẽ, & robur, locorum verò ab arte fortissimam & inexpugnabilem munitionem. Quod sibi populus cùm facilè persuasisset, non solum diffidit, ac despetauit, & diuinis promissis non credidit, verùm etiam eò peruenit amentiæ ac blasphemiæ, vt tanquam maleuolum accusaret, atque fraudulentum Deum, qui ex odio in ipsos callidè de Ægypto eduxerit tradendos sæuissimis hostibus Amorrhæis, atque ab eis delendos, cùm tot priùs defuncti periculis viderentur, atque dira Ægyptiaca seruitute liberati. Quod vereri se Moyses
B dixerat, obsecrans Deum pro populo, quem volebat delere, ne dicerent de Deo Ægyptij, *Callidè eduxit eos, vt interficeret eos in montibus, & deleret è terra* [a], *& non poterat Dominus introducere eos in terram, quam pollicitus est eis, & oderat illos; idcirco eduxit, vt interficeret eos in solitudine* [b], hoc, inquam, fortasse populus recordabatur dictum à Moyse; atque simpliciter, ac pro certo affirmare se posse arbitrabatur multò magis quàm Ægyptios, cùm talis assertionis captum a se iam crederent experimentum. Promiserat Deus fore, vt populum, si obediens esset, præcederet Angelus, & introduceret ad Amorrhæum, & cæteros Chananæorum populos, eósque ipsemet contereret [c], appellauerat populum suum peculiarem, electum ex cunctis populis, hæreditarium [d], filium primogenitum [e].
C credere tamen id noluit post reditum exploratorum, de terra illa detrahentium, sed murmurauerunt desperantes, in Ægyptum alio sibi constituto duce, reuerti volentes, lapidare Moysen, & Aaron tentantes, nocte tota flentes, atque, quod maximum omnium peccatum fuit, & maxima in Deum iniuria, ingratitudini, inobedientiæ, interpretationi diuinorum beneficiorum in partem deteriorem, adiicientes pessimam de eodem opinionem, quòd etiam odio eos prosequeretur, éxque odio, ac data opera eductos redegisset in ea tanta discrimina. Atqui Deo nihil magis proprium, quàm misereri, cúmque sit potens, potentiam suam parcendo, & miserendo maximè ma-
D nifestat, dissimulans peccata hominum propter pœnitentiam, diligens omnia quæ sunt, & nihil odiens eorum quæ fecit [f]; sed peccatum dumtaxat, & impietatem, quæ nihil est, bonique priuatio, & væ pronuncians in illos, qui dicunt bonum malum, & lucem tenebras [g]. Iacobus [h] Aluares noster eruit hoc documentum, qui mandata Domini ore prælatorum exposita incipiat explorare, rationes, & causas disquirere, difficultatem meditari; fore vt vano timore perculsos, sæpe ab opere bono sibi iniuncto dissiliat, & terrã bonã, idest, præmiũ labori iniũcto promissũ amittat.

a Exod. 32. 12.
b Deut. 9. 28 Nu. 14. 15. 16.
c Exod. 23. 20. & seqq. c. 34. 11.
d Deut. 4. 20. c. 7. 6.
e Exod. 4. 22.
f Sap. 11. 25.
g Esa. 5. 20.
h de extermin. mali. l. 5. p. 3. c. 11.

Explanatio. Ascendendi verbum.

Et noluistis ascendere.] Quamuis hoc verbum [i] quandoque vsurpetur de qualibet profectione, habet hîc proprium vsum suum, quia terra Cha-
E naan altior erat, & ad illam transire oportebat per montem Amorrhæum [i] antea in isto capite nominatum.

Sed increduli ad sermonem Domini Dei nostri.] Græcè, καὶ ἠπειθήσατε τῷ ῥήματι κυρίου τοῦ θεοῦ ἡμῶν. Verbum autem ἀπειθεῖν significat non obtemperare, imperium detrectare, immorigerum esse: præterea potissimum in Ecclesiasticis scriptis fidem non habere, diffidere, incredulum esse, non credere [k], quod significantur etiam nominibus ἀπειθὴς, & ἀπείθεια; sunt verò hæc omnia affinia, quia non inducitur ad obediendum quis alteri, cui nõ cre-

i vers. 7.
k Lucæ 1. 17. Ioan. 3. 36. Act. 14. 2. c. 17. 5. c. 26. 19. Rom. 2. 8. c. 10. 21. c. 11. 30. 31. c. 15. 31. 2. Tim. 3. 2. Tit. 1. 16. c. 3. 3. Hebr. 3. 18. c. 11. 31. 1. Pet. 2. 7. 8. c. 3. 1. 20. c. 4. 17.

A dit, cui diffidit, cuius auctoritati dictisve nõ habet fidem. Sed plus quiddam valet Hebræa phrasis (*& rebelles fuistis ori, seu amaricastis, & exacerbastis os Domini Dei nostri.*) & Chaldæa (*contra verbũ Domini Dei vestri*) vbi editio vltima habet pronomen secundæ personæ, sicut & Hebræa אֱלֹהֵיכֶן *elahachen*, & אֱלֹהֵיכֶם *elohechem*: & in codicibus Græcis Cõplutẽsibus, ac Regiis τοῦ θεοῦ ὑμῶν. Cæterùm valet Hebræum תַּמְרוּ *thamru* transgredi rem, verbum, præceptum, rebellare, immutare, ac infringere voluntatẽ superioris, apostatare ab illo. Vnde Iudæi à verbo מָרָה *marah*, (cui simile מָרַר *marar*, amaritudine afficere, exacerbareque illum) desertores, & apostatas, quique à se defecerunt, appellant מָרָנִים
B *maranim*. A quo forsitã deriuatum nomen *maran*, aut *marrani*; licèt non ignorẽ aliam reddi causam, quam alibi etiam attuli, nempe ob *Maranatha*, quod Paulus vsurpat in fine prioris ad Corinthios, & explicatur à Hieronymo [*], *Dominus noster venit*, iuxta Chaldaicam formam, siue Syrohebraicã מָרָנָא אָתָה *marana athah*, vel אָתָא *atha*, & contractè *Maran-atha*, cùm מָרָא *mara* sit *Dominus*, נָא *na* pronomen affixum primæ personæ numeri pluralis אָתָה *athah*, seu אָתָא *atha*, *venit*; ita vt denotetur aduentus Domini iam factus, quamuis alij [a] sumpto præterito loco futuri, exponant de futuro. Addi potest, peculiariter ea formula vsum Apostolum, & illa lingua Iudæis vernacula, contra Iudæos pertinaces osores IESV Christi, aduer-
C sùs quos odiis pertinacibus velle contendere, superfluum esset, cùm constaret venisse Dominum nostrum, vt loquitur Hieron. [b] Vel hanc execrationum vnam esse visitatam apud Iudæos, vt erat anathema apud Græcè loquentes, ac perinde cõiunctam, quemadmodum alibi *Abba Pater* [c]: vel cùm olim Iudæi Messiam sibi promissum expectantes haberent passim in ore *Maran*, idest, *Dominus noster*, & qui credebant iam venisse, iis dicerent *Maran atha, Dominus noster venit*: ij autem negare non desisterẽt cognominatos à Iudæis Christianis *Maranos*, aut *Maranitas*, quod suum *Marã* semper inculcantes non reciperent, *Maran atha*: tandem à reliquis Christianis, præsertim Hispanis, eodem nomine cognominatos tum Iudæos,
D tum Arabas, Maurósve, qui defecissent à fide. Vulgus tamen Hispanorum, quasi *Maranus* idem sit, quod *Mauranus*, vel *Iudæus*, carnem porcinam, à qua tales abstinent, vocant *Maranam*. Lege Paulinæ ad Corinthios epistolæ c. vlt. enarratores, nominatim de nostris Salmeronem, Iustinianũ, Cornelium, & de aliis Estium, præterea Marianam nostrum tum ibidem, tum in historia Hispanica [d], itẽ Baronium [e], Clementẽ Romanum [f], Athanasiũ [g], & quos citat Mariana in Scholiis, qui præterea notat inde vocem *marrar*, pro *errare* Hispanis deductam videri. Nam audiendi non sunt Erasmus, Beza, Bullingerus, aliique huiusce farinæ deprauatores communi lectioni, ac sententiæ repugnãtes, in commentariis ad Pauli dictum locum, & ad
E Malachiæ c. 4. Oecolampadius, qui cũ anathematis voce asserentes eamdem istam esse, perinde vt *Abba pater*, quæ coniunguntur, contendũt legi debere מַחֲרָם מוֹתָה *macharam mothah*, quoniam חֵרֶם *cherem* valet *anathema*, *mothah mortem*. Quod autem dixi de מָרָנִים *maranim*, vt inde *marani*, seu *marrani* deriuati sint, mihi displicet adhuc minus.

Marani, siue Marrani vnde dicti.
* ep. 137.
a Aug. ep. 178.
b in 1. Cor. vlt.
c Rom. 8. 15. Gal. 4. 6. Marc. 14. 36.
Marana quid.
d lib. 7.
e to. 9. ann. 775.
f 7. constit. c. 27. & Epi. 2. sub finẽ.
g q. 136.

Murmurastis in tabernaculis vestris.] Legitur in 14. [h] libri Numerorum vociferando fleuisse nocte integra omnem turbam, & murmuratos esse (actiuæ namque significationis *murmuror* etiam est) contra Moysem, & Aaron cunctos filios Israël, dicentes,

h vers. 1. & seqq.

centes, *Vtinam mortui essemus in Ægypto, & in hac vasta solitudine vtinam pereamus, & non inducat nos Dominus in terram istam, ne cadamus gladio, & vxores, & liberi nostri ducantur captiui. Nonne melius est reuerti in Ægyptum. Constituamus nobis ducem, & reuertamur in Ægyptum.* Ibi pro *murmurati sunt*, Hebraicè est וילנו *illonu*. Chaldæum ואתרעמו *uthrabhamu*, Græcum διεγόγγυζον: hic diuersum habetur Hebræum ותרגנו *theragnu*: quod solet etiam reddi

Murmurãdi verbum.
a 5. de ling. Lat.

murmurare, mussitare, susurrare. Murmurare, seu murmurari dicitur, auctore Varrone [a], à similitudine sonitus, cùm quis ita leuiter loquitur quòd magis id sono facere, quàm vt intelligatur, videatur. Hinc etiam poëtæ, inquit, *murmurantia litora*.

Mussandi verbum.

Nonius distinguit à *mussare*, quòd hoc sit hominũ occultè & depressa voce loquentium, quod celatũ velint, illud maioris soni proximi ad tumultum.

b lib.8.c.6.

Quintilianus [b] ὀνοματοποιίας in murmure agnoscit, sicut in mugitu, & sibilo, atque primaria notio creditur pro leni aquæ strepitu, tum pro alio quocumque non leni tantùm, sed etiam grandiore. Ex Græco διαγογγύζω simplex γογγύζω videtur quoque onomatopœicum denotans columbinam vocem gemebundam veluti, ac querulam: Satis frequenter occurrũt in Testamento [c] nouo γογγύζειν, διαγογγύζειν, γογγυσμὸς, γογγυστὰς, vt significãt murmurare, murmur, murmurationémve, murmuratorem. Lege aduersùs hoc vitium quæ dixi in Actus Apost. Petri epistolam primam, & aliam Iudæ notaris hîc ad marginem locis.

c Matt.20.11. Lucæ 5.30. Io.6.41.43.61. c.7.12.32. Act. 6.1. 1.Cor. 10.10. Phil. 2.14. 1. Pet. 4.9. Iudæ vers.16.

Atque dixistis.] Non sequentia dumtaxat, sed illa etiam, quæ recitaui modò ex libro præcedẽti. Sic enim fit, vt vno in libro facto prætermissa, in alio suppleãtur, vt videre peculiariter est in Deuteronomio nostro comparato cum dicto libro, atque Leuitici, & Exodi: in Paralipomenis cum libris Regum, in Euangeliis collatis inter se.

Odit nos Dominus, & idcirco, &c.] Causalem particulam præponunt editiones reliquæ (*in odio Domini nos*, בשנאת יהוה אתנו *bisnath Iehouah othanu*, בדסני יי יתנא *bidsane Iehouah iathena*, idest, *propter odium Domini erga nos*, vel, *quia odit Dominus nos*, διὰ τὸ μισεῖν κύριον ἡμᾶς) Dominum nominant, non addentes, *Deum nostrum*) quoniam suum non reputabant, à quo se odio haberi putabant. Monui priùs visos istos, quod Moses timebat, ne dicerent de Deo idololatræ, nunc sibi persuasisse omnino verũ esse, scilicet quòd odio Deus eos prosequeretur.

Et idcirco eduxit nos de terra Ægypti.] Non, vt lacte, & melle fluentem terram daret, quemadmodum tam prolixè pollicitus videtur, cùm tot eam sepserit obstaculis, nobísque impenetrabilem reddiderit, sed quod sequitur:

Vt traderet nos in manu Amorrhæi, atque deleret.]

d c.14.3.

Libro Numerorum [d] lamentabantur hi se casuros gladio, & vxores, ac liberos ducendos captiuos, si nempe induceret illos Deus in terram illam, compelleretque in eam intrare, quod fieri nequibat, nisi transeundo per ditionem Amurrhæorum, quibus adhuc terribiliores erant, iudicio quidem ac relatione exploratorum, qui terram ipsam Chanaan incolebant. Nota, & frequens phrasis, tradere in manum alicuius, idest, in potestatem, eo quòd manus instrumentum sit instrumentorum. Sic traditi dicuntur postea Hebræi in manus Iabin Regis Chanaan [e], & in mano Regis Babylonis [f].

In manum alicuius tradere, pro, in potestate.
e Iudic.4.1.
f Ierem.37.16.

Quò ascendemus.] Secundùm editiones alias (*quo nos ascendemus*) vel (*ascendentes erimus*) vel (*ascendentes sumus*) vel (*ascendimus.*) Nam participia Hebræum & Chaldæum עלים *hholim*, & סלקין

A *salekin* exponi possunt per omnia tempora: Græcè autem est præsentis temporis ἀναβαίνομεν. Habet emphasim (*nos*) & oratio concisa lamentationem insinuat, & desperationem, cum deliberatione, ac firmo proposito non ascendendi, seu non proficiscendi ad promissam terram, quoniam imminere mortem sibi quacumque parte iter illuc arriperent sibi persuadebant: nec effugere posse hostes, aut iratum Deum, quasi hunc promissi pœnituisset, aut etiam non seriò promisisset, sed callidè, vt morti exponeret, quemadmodum paulò antè notatum est, ex Ægypto eduxisset, ita vt nullum suppeteret aliud remedium, quàm in Ægyptum reuerti.

B *Nuncij terruerunt cor nostrum.*] Pro *nuncijs* habent editiones aliæ, *fratres*, quod etiam nomen habet maiorem vim ad denotandum meritò detrectari à se profectionem, quàm suimet fratres, non quilibet alij nuncij dissuaserint, inspecta diligenter terra, etiamsi eamdem alia ex parte ab vbertate commendauerint, digni propterea fide, vt fratres, vtque qui sincerè tum laudanda retulerint, tum vituperanda. Pro verbo (*terruerunt*) Hebræum המסו *hemasu* significat *liquefecerunt*, *dissoluerunt*, *tabefecerunt*, *consumpserunt*. In c.20. [a] libri nostri quod legimus (*ne pauere faciat corda fratrum suorum*) & Græcè δειλιάνῃ, quod idem valet, Chaldaicè יתבר *ithbenar*, *frangat*, dicitur Hebræo verbo eodem præsentis loci nostri ימס *immas*. Similis phrasis aliquot locis extat Hebraicè, vbi transtulit interpres, elanguescere [b] cor, instar aquæ liquefieri [c], contabescere [d], seu tabescere [e], pauore solui [f], fieri tamquam ceram liquescentem [g]. Quæ comparatio ex cera liquescente verbo Hebræo non infrequens est in eadem Scriptura [h], exprimendo etiam interdum ignem aut solem. Chaldæa paraphrasis reddit hoc loco (*confregerunt*, תברו *thebaru*) Græca editio (*auerterunt*, ἀπέστησαν.) Quomodo terruerint exploratores docent sequentia, quæque recitata sunt ex libro priore [i]. Potuit hæc trepidatio, & iniectus ab exploratoribus timor, occasionem dedisse legi traditæ in cap.20. [k] libri nostri, quam paolo antè attigi, vt homo formidolosus, & corde pauido, vadat, & D reuertatur in domum suam quando ad bellum procedendum est, ne pauere faciat corda fratrum suorum (*ne liquescere faciat*, לא ימס *lo immas*, sicut ipse timore perterritus est.)

a vers.8.
b Iosue 2.11.
c c.7.5.
d Esa.13.7.
e Ezech.21.7.
f 2.Reg.17.10.
g ps.21.15.
h Exod.16.21. ps.57.9. ps.67.3. ps.95.5.
i c.13.29. & seqq.
k vers.8.

Dicentes.] Hebraicè, Chaldaicéque dicendo לאמר *lemor*, למימר *lememar*, Græcè, sicut Latinè λέγοντες, *dicentes*.

Maxima multitudo est.] Hebraicè (*populus magnus*) idest, vt Vatablo placet, numerosus. Epithetum est גדול *gadol*, *magnus*, siue numero, siue qualitate. Idem iudicium de Chaldæo רב *rab*, quod etiã Hebræum est, sed magis de multitudine dici solet. Græcus textus vtriusque quantitatis posuit epitheta ἔθνος μέγα, καὶ πολὺ, *gens magna, & multa*. In libro Numerorum [l] vocantur ab exploratori- l c.13.29.
E bus cultores terræ Chanaan fortissimi, Hebraicè עז העם *hhaz hahham*, eodémque pacto Chaldaicè תקיף עמא *thakkiph hhamma*, *fortis populus*, Græcè, θρασὺ τὸ ἔθνος *audax gens*. Dominus autem cùm ferire vellet rebelles, atque consumere Hebræos nolentes præ metu illius gẽtis ascendere in Chanaan, *te* [m], ait Moysi, *pro illis deprecanti faciam principem super gentem magnam, & fortiorem, quàm hæc est*. Priùs etiam in simili causa idem promiserat, petens à seruo suo Moyse, vt dimitteret irasci furorem suum contra illos, & delere [n]. Meminisse oportebat, & credere pollicitum Deũ

m Num.14.12.
n Exod.32.10.

delere gentes Chananæorũ, nec in eũ cadere posse mendacium, quódque polliceatur posse præstare, nec ei difficile esse saluare vel in multis vel in paucis [a], immò vno nutu vniuersum mundum potest delere [b], cuius rei nonnullum experimentum ceperant in Ægyptiis [c], & Amalecitis [d]. Hoc argumentum non vno loco tractauimus.

Et nobis statura procerior.] Hebraicè (*& altus præ nobis*, seu *excelsior*, רָם מִמֶּנּוּ *varam mimmenu.*) Hoc ad robur viresque corporis refertur Chaldæo nomine, תַּקִּיף *thakkiph*, & Græco *δυνατώτερον*. In libro Numerorum [e] dixisse narrantur exploratores: *Populus, quem aspeximus, procera statura est: ibi vidimus monstra quædam filiorum Enac de genere giganteo, quibus comparati, quasi locustæ videbamur.* Illuc forsan Interpres noster allusit hoc loco. Non repetam alibi dicta de gigantea proceritate. Quamquam poëtarum, præsertim hac in re, hyperbolicorum obuia exempla sunt, quorum collegit, ac selegit potiùs nonnulla Cerda noster [f], & præter illos etiam ex Eunapio de Proæresio, de Traiano ex Panegyrico Pliniano, &c. Diui Psalmo 105. [g] murmur istud populi posse comparari cum illo, quo tumultuatus est Cæsaris exercitus ad Vesontionem inter alias causas, ob ingentia corpora Germanorum, incredibile robur, exercitationem in armis: præterea propter angustias itineris, magnitudinem syluarum interpositarum [h]. Nescio autem quàm probabile sit, exploratores istos, vt quidam [i] ratiocinantur de incolis Chanaan, coniecisse ex fructibus, ac idem colligi posse de aliorum animalium magnitudine, ac nominatim gallinarum, & ouorum earumdem. Non videmus istam analogiam in prouinciis diuersis.

Vrbes magnæ, & ad cœlum vsque munitæ] Pro *munitis* dicuntur in editione Græca *muratæ*, *τετειχισμέναι*. Muris namque vrbes muniũtur. Valet בְּצֻרֹת *betsuroth*, *munitas*, adhibetúrque alibi [k] ad vrbes, ciuitatésque, ac nominatim in c. 13. [l] libri Numer. vbi eadem sententia recitatur, sed pro *munitis*, *muratas* (Græca editio sicut hîc, habet *τετειχισμένας*) vsurpat Interpres noster, próque *magnis*, *grandes*. Est autem hyperbole, vt vsque ad cœlum munitæ dicantur; qualis, inquit Rickelius in Psalmo [m]; *Ascendũt vsque ad cœlos, & descendũt vsque ad abyssos.* Addit cùm exploratores appellassent solùm vrbes grandes, & muratas, istos peruersos exaggerasse ad colorandam suam peruersitatẽ; in qua simul peccauerint, vt ex dictis colligitur, & ex libris Numerorum [n], per inobedientiam, quia noluerunt ascendere; per incredulitatem, quia increduli fuerunt ad sermonem Dei; per murmurationem, ex nimia quoque malitia plorando, & murmurando, dicẽtes (*Vtinam pereamus* [o]) per ingratitudinẽ cùm dixerunt (*odit nos Dominus*) qui tamen tot signa dilectionis eis monstrauerat: per mendacium perniciosum, detractionem, blasphemiam in illis verbis (*eduxit nos, vt traderet*) per inordinatam, & carnalẽ formidinem ibi (*nuntij terruerunt nos*) per indurationem, & pertinaciam proprij sensus, pérque stultã audaciam, vt contra præceptũ Mosis vlteriùs procederent. Sed, vt ad hyperbolicam dicendi formulam redeamus, eãdem vtitur ipsemet Moyses inferiùs [p] c. 9. *Audi Israel, tu transgredieris hodie Iordanẽ, vt possideas nationes maximas, & fortiores te; ciuitates ingentes, & ad cœlũ vsque muratas.* Nisi dicas Moysẽ data opera exaggeratum illum loquendi modum, vt se ad eos, qui priores vsurpauerant, accõmodaret, vsurpare voluisse. Vel vtrosque vulgari sermone vsos, quo pertingere ad cœlũ dici solet id quod est altissimũ, vt cùm illi superbi facere se velle

a 1. Reg. 14. 6. 1 Mach. 3. 18. c. 4. 8. 9 2. Paral. 14. 11.
b 2. Mach. 8. 18.
c Exo. 14.
d c. 17.
e c. 13. 33. 34.
f in 9. Æneid. vers. 25. nota 6.
g vers. 24.
h Cæs. 6. de bello Gall.
i Villalp. in Ezech. to. 3. p. 2. lib. 3. c. 14.
k inf. c. 3. 5. Num. 13. 29. 2. Reg. 18. 13. Ezec. 36. 35. Osee 8. 14.
l vers. 29.
m ps. 106. 26.
n c. 13 & 14.
o c. 14. 2.
p vers. 1.
Ad cœlum vsque, pro altissimo.

A extabãt ciuitatẽ, & turrim, cuius culmẽ pertingeret ad cœlũ [a]. Quod videri posset imitatus Ouidius [b].

Affectasse ferunt regnum cœleste Gigantes,
Altaque congestos struxisse ad sydera montes.
Tum Pater omnipotens misso perfregit Olympum
Fulmine, & excussit subiectum Pelion Ossæ.

Gigantes enim, & vallem Titanum prophetici sermonis series non refugit, loquitur Ambrosius [c]. Illustrat eumdem tropum, idémve adagium Delrius noster [d] exemplis profanis aliis Maronis [e] vocãtis minantes cœlo scopulos, capútque inter nubila conditum [f], Homeri [g], Callimachique [h], quos citat Muretus [i]: illud autem vltimum priores expresserũt: præterea ex Scriptura sacra de Principe
B Tyri in cœlum ascendere se velle venditantis, & conscendere super astra cœli [k]: de Angelo exterminatore, qui vsque in cœlum attingebat stans in terra [l], videlicet quasi tantum spatium occuparet potentia, & actiuitate: quamuis id alij de Verbo incarnato accipiant: item de Angelo, qui vno pede visus est stare super terram, & alio super mare [m]. Adde quod Ezechiel [n], vt significet nullũ Regem similem esse Assyrio in potẽtia, diuitiisque, scribit cedros non fuisse altiores illo in Paradiso Dei. In Psalmi citati commentatio, disputans de vsu hyperboles protuli Isidorum Pelusiotam [o], qui aduersùs Iudæum ridentem Ioannis [p] verba, quibus capi libros negabat posse, qui scribendi essent de Christo, testimonium ex illo Psalmi loco proferebat,
C & ex hoc nostro: præterea cùm lacte & melle fluens [q] terra cognominatur. Memini etiam Euthymium ibidem admonere de hyperbole, illámque cõfirmare, cùm quis dicitur super niuem dealbari [r]. Habet verò eadem figurata dictio vsum, fidem alioqui per se excedens, non ad augendum dumtaxat, sed etiam ad minuendum. Posterioris generis in iisdem diuinis literis exemplũ vidimus in Leuitico [s] de iis, quos terreat sonitus folij volantis. Mentitur hyperbole, inquit Quintilianus [t], nec ita, vt mẽdacio fallere velit, quare ignoscitur, quia non affirmamus, ac in vsu est, & inter eruditos, & apud rusticos, quia natura est omnibus augendi res, vel minuendi cupiditas insita, nec quisquam vero contẽtus est. Virtutem quoque nomi-
D nat, cùm res ipsa, de qua loquendum est, naturalẽ modum excedit: cõcedi enim amplius dicere, quia quantũ est, non potest, meliúsque vltra quàm citra stat oratio. In hoc etiam scribit Seneca [u], omnem hyperbolem excedere, vt aduersum mendaciũ veniat, & quòd numquam tantum sperat hyperbole, quãtum audet, sed incredibilia affirmat, vt ad credibilia perueniat. Infert inde quoties parũ fiduciæ est in his, quibus imperas, amplius esse exigendũ, quàm satis est, vt præstetur quantum satis est. Lege de hoc tropo, vt eo Scripturæ vtũtur, Augustinum [x], Origenem [y], Cyrillum Alexandrinũ [z], &c.

Filios Enacim vidimus ibi.] Appellatiuè pro gigantibus interpretãtur editio Græca, & Chaldæa,
E nempe *υἱὸς γιγάντων* בְּנֵי גִבָּרַיָּא *bene gibbaraija*, qui dicuntur Hebraicè בְּנֵי עֲנָקִים *bene hhanakim*. Vocabatur in libro Numerorum [a] stirps Enac יְלִדֵי הָעֲנָק *ielide habhanak*, *γενεὰ Ἐνάχ*. Chaldaicè eodem modo, quo hîc. Ibidem [b] narratur in Hebron fuisse Achiman, & Sisai, & Tholmai filios Enac. יְלִדֵי הָעֲנָק *ielide habhanak*, *γενεὰ Ἐνάχ*, בְּנֵי גִבָּרַיָּא *bene gibbarija*. Rursus repetunt eodem [c] loco exploratores visa à se monstra quædam filiorum Enac de genere giganteo, quibus comparati quasi locustæ viderentur; Vbi Græcè sunt *γίγαντες*, nec nominatur Enac. Mentio adhuc est filiorum Enacim, quibus nullus posset ex aduerso resistere, inferiùs

a Gen. 11. 4.
b 1. Metam.
c 3. de Fide.
d to. 1. adagial. in 14.
e Æn. 1. vers. 166. 167.
f l. 4. vers. 177.
g Iliad. 4. vers. 442.
h hymno in Cere. vers. 58.
i 1. Var. lect. c. 18.
k Esa. 14. 13.
l Sap. 18. 16.
m Apoc 10. 10.
n c. 31.
o lib. 2. epist. 99.
p c. 21. 25.
q Exod. 3. 17. & alibi.
r ps. 50. 9.
s c. 26.
t l. 8. c. 6.
u vlt. de benef. c. 23.
x 16 de Ciuit. c. 21 & 5. contra Iulia.
y in Ep ad Rom. c. 1.
z 2. in Ioan. c. 68.
a c. 13. 29.
b vers. 23.
c vers. 34.

a vers. 10. b vers. 2. c c. 11. 22. c. 14. 12. c. 15. 14. 15. d de parad. volup. c. 57.

inferiùs c. 2.[a] & 9.[b] item in libro Iosue [c]. Consule dicti libri Numerorum commentarium nostrum, & qui hoc in argumento diligentiùs versatur Thomam Maluendam [d]. Inclinat in opinionem quòd sit nomen appellatiuum, quod etiam hoc loco sentit Abulensis, Sà, & alij, dátque Sà exemplū de filio hominis, pro homine in Scriptura, de filiis Achiuorum, pro Achiuis. Concedit nihilominus Anac esse nomen proprium gigantis. Id satis non constat ex textu Scripturæ, in quo tum pluralis, tum singularis numeri nomine Enacim & Enac præfigitur litera demonstratiua ה *he*, quod non fit in propriis nominibus. Ibi erat in Hebron sepultus Anac ille, seu Enac, & Patriarchæ tres, ibidemque

e 2. Regum 5. 3.

vnctus postea secunda vice Dauid [e] est, vbi iacebant auctores Hebræi populi, & quartus gigas celeberrimus, vt iam æstimaret se in sepulchro positum, cogitarétque mortuum, priusquam Regē, attendens, quò tandem desineret maiestas regia. Sed iam pridem annotata non liber repetere.

Vers. 29.] Et dixi vobis: Nolite metuere, nec timeatis eos:

Vers. 30.] Dominus Deus, qui ductor est vester, pro vobis ipse pugnabit, sicut fecit in Ægypto cunctis videntibus.

Vers. 31.] Et in solitudine (ipse vidisti) portauit te Dominus Deus tuus, vt solet homo gestare paruulum filium suum, in omni via per quam ambulastis, donec veniretis ad locum istum.

Paraphr.

SEntentiæ istius aperta satis verba, hísve similia non extant in libro Numerorum, vbi tamen c. 13. & 14. historia tota continetur. Sed quòd Caleb compescens murmur populi contra Moysem hortatus fuerit ad ascendendum, & possidendum terram, quoniā possent obtinere eam [f], & quòd cùm

f Num. 13. 31.

Moyses, & Aaron audissent velle populum constituto alio duce, reuerti in Ægyptum, cecidissent proni in terram coram omni multitudine filiorū Israël, Iosue, & Caleb, sciderunt vestimenta sua, laudantes terræ bonitatem, & asserentes, si propitius esset Dominus inducturum in eam, & hortātes, ne rebelles essent contra Dominum, neque timerēt populum terræ, quia sicut panem deuorare illum possent: recessisse namque ab eis omne præsidium, Dominum cum populo esse, itaque non timerent [g]; quamuis frustrà omnia illa fuerint.

g c. 14. 4. & seqq.

Dubitari non debet, quin quæ in isto capite nostro recitantur, prolata sint à Moyse, & fortassis tunc quando pronus cecidit in terram coram omnibus cum fratre Aarone, isto etiam eamdem sententiā vel approbante, vel simul proferente, supplices ac proni commemoratione priorum beneficiorum conabantur metum à populo abigere, atque ad fidendum Deo, iuxtáque ipsius voluntatem animate ad audacter ac fortiter iter in promissam terrā suscipiēdum. Augustinus infert ex eo quod Moyses iubet ne populus timeat, quia, vt est in Græco textu, simul debellaret hostes eorum cum ipsis, satis ostendi ita esse adiutorem Deum, vt etiam homines agant aliquid.

Explanatio.

Et dixi vobis] Quando dixisse videatur, modò dixi, erátque oratio ista tum parænetica, seu exhortatoria pro populo diffidēte, ac desperato, tū apologetica, & excusatoria pro Mose, ac fratre, quibus populus vehementer iratus erat, necnō & duobus

A explotatoribus, qui profectionem suadebant maiorem in modum, scilicet Iosue, & Caleb. Hebraicè, & Græcè (*dixi ad vos* אֲלֵיכֶם *alechem*, πρὸς ὑμᾶς.

Nolendi verbum.

Nolite metuere.] Solet, vt sæpius monui, nolēdi verbum Interpres apponere, vbi quippiam prohibetur, & ex eo verbo solēt alij libertatem arbitrij colligere. Quæ libertas tamen ex nuda prohibitione absque dicti verbi additamento satis infertur, quia quod vitari omittíve liberè nequit, frustrà prohibetur. Pro verbo autem metuendi Hebræum futuri temporis, (quod tempus imperatiui loco seruit) est תַּעַרְצוּן *thahhartsun*, quod valet *frangi*, nempe animo, vel opposita notione, indurari, ac roborari, contra Dominum videlicet; itē rigescere

a Deut. 20. 3. c. 31. 6. Iob. 31. 34.

B præ metu, cōsternari. Redditur [a] alibi ab Interprete per expauescere, aut formidare. Vnde עָרִיץ *bharits* tum fortis, tum terribilis, quia timeri solet fortior, ísque aliis terrori esse, & מַעֲרָץ *mahharats*, pauor [b]. Chaldæū תִּתְּבְרוּן *thitthabrun frangi* significat,

b Esa. 8. 13.

nimirum animo, vt dixi. Græcum πτήξητε, *metu cōtrahi*, vt solent animantes, inquit Eustathius, conspecto hoste, præ motu contrahere se in loco aliquo ad latendum commodo, non ausæ prodire, vel etiam, ac quidem propriè, præ metu eodem fugere, vt Suidę placet, qui citat illud ἀλλ᾽ ἐκτοῦ ὀν πτήξωμεν: *at hunc procul fugiamus.* Congruit proposito, quia reditum populus meditabatur, ac fugam versùs Ægyptum.

Nec timeatis eos.] Minus quid denotant verba

C editionum aliarum, quàm in priore membro: ita vt significetur hîc deponendum etiam leuiorem metum, seu timorē. Grammatici cum Varrone [c] deriuant metum à motu animi, cùm id quod malè casurum, seu cessurū putat, mens refugit: cùm verò vehementiùs in mouēdo, vt ab se abeat, foras fertur, formidinem appellari volunt: Si ex horrore venturæ rei vehementer tundatur pectus, à pauēdo, quod tundere est, pauorem: & quia in hac perturbatione frigescimus, ab horrendo horrorē, vt à tremendo tremorem. Cicero discreuit Tusc. lib. 5. vt refert Nonius, metum, timorem, formidinem, pauorem. Apud eum lego in quarto metum, terrorem, timorem, pauorem, exanimationem, conturbationem, formidinem, ita vt metus sit opinio im-

c 5. de ling. Lat. Metus vnde.

D pendentis mali, quod intolerabile esse videatur, timor, metus mali appropinquantis (inde metuere cauere nonnumquā est, ac prouidere malo adhuc remotiori, quod non ita conuenit verbo timendi) pauor, metus mentē loco mouēs, iuxta illud Ennij,

Timor & metus differunt.

Tum pauor sapientiam mihi omnem ex animo expectorat.

quod melior ac diuinior poëta dixit [d], deuorari omnem sapientiam. Exanimatio, metus subsequēs & quasi comes pauoris, conturbatio, metus excutiens cogitata, formido, metus permanens. Donatus [e] metui ait illum, qui nobis ipsis aliquid facturus est: timeri ab illo cuius causa possumus aliquid mali pati, etiamsi ipse in nos nihil mali consulat. Idem & M. Tullius, alíque plerumque metuere

d ps. 106. 27.

e in Terent.

E seruis tribuunt, liberis vereri: quidam aiunt metui eos, qui nos amant, timeri etiam inimicos. Atqui confundi certum est cuncta ferè isthæc vocabula, ac synonymè accipi: tametsi biiuges Martis equos Seruius [f], & alij capiant apud Maronem [g], δεῖμον, καὶ φόβον, *timorem, & pauorem*, Nazianzenus [h] verò timorem, terrorem, tumultū comites faciat, aut ministros, nonnulli filios apud Artemidorū [i], Nonnus [k] ὀπάονας Iouis ministros, eiusdémque comites in defendēdo cœlo, pauorē armatū fulgure, timorē fulmine. Annotauit hæc Cerda [l] noster. Pauebant, ac timebant Hebræi arma quasi fulgu-

f 3. Georg. Vesin. ibi. Gyrald. ex Calabro Syntag. 10. g 3 Georg. h orat 2. contra Idl. i 2. Oniroc. c. 35 & 44. k 2. Dion. l 3. Georg. vers. 72. nota. 30.

ra,& fulmina gigantum,& Martis Iouisque, idest, Domini à quo se odio haberi affirmabant.

Dominus Deus, qui ductor est vester.] Hebraicè (*Dominus Deus vester ambulans ante facies vestras*, seu *præcedens ante vos, conspectúmve vestrum*, יהוה אֱלֹהֵיכֶם הַהֹלֵךְ לִפְנֵיכֶם *Iehouah elohechem haholech liphnechem.*) Addit paraphrasis Chaldæa (*verbum eius dimicabit pro vobis, quasi cornu feriendo*, מֵימְרֵיהּ יְגִיחַ לְכוֹן *memereh ieghiach lechon.*) Quamuis possint hæc vtrumque ad membrum sequens referri. Græcè (κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν ὁ προπορευόμενος πρὸ προσώπου ὑμῶν. *Dominus Deus vester præcedens*, vel, *qui præcedit ante faciem vestram.*) Sed in codicibus Complutensibus, & Regiis minus emendatè est pronomen primæ personæ ἡμῶν primo loco. Ductor fuit Dominus Deus per Angelum directorem columnæ ignis,& nubis. Duxisse dicitur Deus,& circumduxisse populum suum per viam deserti [a], & præcessisse ad ostendendam viam per diem in columna nubis, & per noctem in columna ignis, vt dux esset itineris vtroque tempore, ita vt hæ numquã deessent [b]: ductorem quoque adhuc vocat eumdem idem Moses eodem hoc libro [c], qui non dimitteret, nec derelinqueret populum suum, ideóque admonet ne paueat, vel timeat. Idem longè pòst Debora pollicita est mittens Barac in Sisaram [d]. Idem beneficium columnaris ducatus grata oratione adhuc multo posteriore tempore Leuitæ commemorauerunt [e]. Cecinit Moyses ducem fuisse Dominum in misericordia sua populo quem redemerat [f], nec fuisse cum eo Deum alienum [g], qui scilicet dux cum eo esset: posuit id etiã in suo carmine Dauid [h], quòd fuerit Deus dux itineris in conspectu populi: eodem deuum pertinet, quod præcessisse ipse dicitur, faciésque ipsius [i], vel per Angelũ [k]: exprimitur idipsum hic paulo pòst [l], quòd præcesserit Dominus in via, & metatus locũ, in quo tentoria figere deberent nocte, ostendendo iter per ignem, & die per columnam nubis.

a Exo.13.17.18.
b ibid. vers. 21.22.
c c.8.15.c.31.6.8.
d Iudic 4.14.
e 2.Esdræ 9.12.
f Exod.15.13. Deut.32.12.
g Deut.32.12.
h ps.77.10.
i Exod.13.21.c.33.14.15 Num.14.14.
k Exod 23.20.23.c.32.34.
l vers. 33.

Pro vobis ipse pugnabit.] Chaldaicè יְגִיחַ לְכוֹן קְרָב *ieghiach lechon kerab, dimicabit vobis prælio*, aut *prope*, קְרָב *kerab* enim modo vtroque posset exponi. Græcè αὐτὸς συνεκπολεμήσει αὐτοὺς μεθ᾽ ὑμῶν, *ipse simul debellabit eos vobiscum.* Vbi requiri videtur concursus cooperatióque populi, & is etiam certet. Trepidantibus ad Ægyptiorum aduentum Hebræis in mari rubro animauit eos Moyses, dicens [m], *Dominus pugnabit pro vobis, & vos tacebitis*, ipsiquemet mox *Ægyptij compulsi sunt dicere, subuersis iam rotis curruum, cùm ferrentur in profundum; fugiamus* [n] *Israelem, Dominus enim pugnat pro eis contra nos.* Moses autẽ in victoriali cantico quasi virum pugnatorem appellauit [o], (Hebraicè *virum pugnæ*, siue *belli*) *omnipotens nomen eius.* Vbi Hebraicè est *Iehouah* ab esse,& substantia, vnde omne aliud esse, & substantia, inquit Caietan. quia הוה *hauah* esse significat, vel quasi conterens, velut ab הוה *houah, contritio*, vt placet Oleastro, qualem se tunc Dominus præbuit, quod hactenus in hac notione non indicauerat, sed indicaturum promiserat [p]. Inferiùs iterum in istius libri c.3. [q] iubet Moses, ne Iosue timeat Reges, *Dominus enim Deus vester pugnabit*, inquit, *pro vobis.* Pugnasse quoque dicitur pro Iosue [r]: hic autem bono animo iussit esse populum, quia Dominus Deus eius pro illo ipse pugnaret, sicut pollicitus erat [s]. Aliis præterea in locis [t] idem habetur de Deo pugnante pro populo, & quidem etiam absque scuto, & gladio [u]; & quòd non impune sit *eis, qui contra Dominũ pugnare* tentauerint [x], & quòd nihil periculi vereatur is, quem Deus ponat iuxta se, cuiusuis manus pugnet

m Exo. 14.14.
n vers.25.
o c.15.3.
p Exo.6.3.
q vers.22.
r Iosu.10 14.42.
s c.23.10.
t 2.Par.20.29 2.Esd.4.20.Iudith.5.16.
u Iudith.5.16.
x 2 Macha.7.19.

A contra [a] ipsum: neque si cõsistant castra, vel prælium, timeat, sed speret, cuius Deus illuminatio est, salúsque [b]. Iahazel Propheta victoriam pollicens Regi Iosaphat de Moabitis, *Non eritis, ait, vos, qui dimicabitis, sed tantummodo confidenter state, & videbitis auxilium Domini super vos: nolite timere. cras egrediemini contra eos, & Dominus erit vobiscum* [c]. Quod vberiùs locis aliis tractatum est.

a Iob.17.3.
b ps.26.
c 2.Paral.20.17.

Sicut fecit in Ægypto cunctis videntibus.] Iuxta editiones alias duas Hebræam, & Chaldæam (*secundùm omnia, quæ fecit vobiscum in Ægypto in oculis vestris*) iuxta Græcam (κατὰ πάντα ὅσα ἐποίησεν ὑμῖν ἐν γῇ αἰγύπτῳ, *secundùm omnia quæcumque fecit vobis in terra Ægypto:*) Sed in Complutensibus, ac B Regiis Bibliis legitur (ἡμῖν, *nobis*) & αἰγύπτῳ, *Ægypti* omittuntúrque in omnibus Græcis (*cunctis videntibus*). Intelligitur autem interfectio primogenitorum Ægyptiorũ cum aliis plagis præcedentibus [d], atque submersio Pharaonis in mari rubro cum exercitu eiusdem. Quæ interfectio censeri potest in Ægypto contigisse, quoniam non procul ab illa,& fuit gentis Ægyptiacæ: túncque prædixerat Moyses, quòd pugnaret Dominus pro Hebræis,& ipsi tacerent [e]: Ægyptij verò, id videntes, ac experientes fateri cogebantur, quòd pugnaret Dominus pro Israële contra ipsos [f]. Quasi ab ante factis, ait Glossa interlinearis, & Hugo, de faciendis confidite. Commemorat porrò Moyses res pridem gestas perinde, ac si ij, quibus loquebatur, iisdem C interfuissent, cùm tamen superessent illi dũtaxat, qui cùm discessum est de Ægypto, nondum attigerant annum vigesimum, & ex aliis ipsemet solùm, & Caleb, ac Iosue, & forsitan ex Leuitia non pauci, quoniam cæteri perierant in deserto, prout Deus cõminatus fuerat, eo quòd iam propinqui terræ promissionis, in eam ascendere noluerant [g].

d Exod.7. & seqq. atque c.14.
e c.14 14.
f vers.25.
g Num.14.29.c.26.64.65. Deut.1.39.40.

Et in solitudine (ipse vidisti.)] Emendati codices exprimunt cum parenthesi vltimas duas dictiones, quasi priores iungi debeant sequentibus, (*portauit te Dominus*, &c.) sitque sensus quòd ipsemet populus viderit beneficium hoc tantum, vt per diuturnam peregrinationem deserti, tamquam paruulus filius circumferretur ac gestaretur D à Domino, vsque ad locum proximum promissæ terræ, in quam, si voluissent, ingredi statim potuissent. Exponit hoc modo Caietanus, Vatablus, apostata Munsterus, aliique Hebraizantes. Lyranus tamen, Abolensis, Rickelius, Hugo declarant de auxilio aduersùs Amalecitas in Raphidim, qui erat locus in solitudine ad quam illi venerunt, vt pugnarent contra Israël, ita vt in gratiarum actionem ædificaret ibi Moyses altare, & vocaret nomen eius, *Dominus exaltatio mea, dicens, quia manus filij Domini* (*iurantis videlicet per solium suum*) *& bellum Domini erit contra Amalec à generatione in generationem* [h], Chaldaicè, *ædificauitque Moses altare, & immolauit super eo coram Deo, qui fecit sibi mirabilia: & ait, cum iuramento dictum est hoc à facie terribilis, cuius maiestas est super solium* E *gloriæ, vt committatur prælium à facie Domini contra viros domus Amalec, vt consumas eos à generationibus sæculi.* Græcè καὶ ᾠκοδόμησε μωϋσῆς θυσιαστήριον τῷ κυρίῳ, καὶ ἐπωνόμασε τὸ ὄνομα αὐτοῦ (aliàs αὐτῷ) κύριος καταφυγή μου, ὅτι ἐν χειρὶ κρυφαίᾳ (legit Eugubinus κορυφαίᾳ) πολεμεῖ κύριος ἐπὶ ἀμαλὴκ, ἀπὸ γενεῶν εἰς γενεάς, *& ædificauit Moyses altare Domino & cognominauit nomen eius* (aliàs *ei*) *Dominus refugium meum, quoniam in manu occulta* (aut *excelsa*) *pugnat Dominus à generationibus in generationes.* Nomen cum affixo נִסִּי *nissi*, & absoluto נֵס *nes* potest signifi

h Exo.17.8.& seqq.

significare exaltationem meam, seu eleuationem, & triumphum, victoriam, signum, vexillum, insigne miraculum,& refugium:quæ omnia in eam pugnam contra Amalec bellissimè congruunt. Io-
a 3.antiq.c. 2. sephus [a] ait, Moysen,mactatis pro gratiarū actione victimis, aram Deo victori posuisse. θύσας δὲ χαριστήρια βωμὸν ἱδρύσας νικαιῶ ἐπονομάσας τὸν Θεόν. Meminit deinde prædictum ab eodem Moyse Amalecitas penitus delendos,quòd vltrò Hebræos aggressi essent, idque in deserto, & inopia laborantes, postremò autem victoriale epulum exercitui
b 1. de vita Mosis. præbuisse. Philo [b] consentaneè ad editionem LXX. epigramma altaris vocat κύριος καταφυγή μου. Cæterum hic locus noster extat Hebraicè, Chaldaicéque (*Et in deserto,quod vidisti,quia portauit te*, &c.) vel (*in deserto quoque vidisti quomodo portauerit te*, &c.) vel (*& in deserto quod vidisti*, &c.) Vltimo modo, qui est Pagnini, fauet posteriori cōmuniori interpretationi de bello contra Amalec.Græcè,καὶ ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ ἣν εἴδετε ὁδὸν ὄρους ἀμορραίου, *& in deserto hoc quod vidistis viam montis Amorrhæi*. Sed in aliis Biblius post εἴδετε (minus rectè εἴδε) desimt cætera.

Portauit te Dominus Deus tuus,vt solet homo gestare paruulum filium suum.] Dixi ex aliquorum opinione nexti ista prioribus hoc pacto, vt significetur quòd viderit populus in deserto portari se à Domino,&c. alios,priora sumere de bello contra Amalecitas in deserto,ita vt hoc sit diuersum beneficium comprehendens victui necessariorum, & vestitui suppeditationem, perinde ac nutrix, nutritiúsve puerulum nutrit,& educat. Quò pertinuit manna, aqua diuinitus è silicibus extracta, coturnices concessæ, absque detrimento, vel inueteratione conseruata vestimenta, viæ dux columna nubis, ignísque,de qua paulo pòst hic mē-
c vers.33. d vers.4. e vers.5. tio fit [c], & in c.8 [d]. de manna, ac vestimento, simul repetendo [e] id factum, vt recogitaret populus in corde suo, quia sicut erudit filium suum homo,sic Dominus Deus eius erudiuit eum. Hîc porrò adiecit Interpres epithetum paruuli, propter verbum portandi,quia non nisi filio paruulo
f Exod. 15. 12. conuenit portari. Cecinit Moyses [f] post euasionem maris rubri, *Dux fuisti in misericordia tua populo,quem redemisti, & portasti eum in fortitudine tua ad habitaculum sanctū tuum*: & in posteriore Can-
g Deut. 32. 11. tico [g], *Sicut aquila prouocās ad volandum pullos suos, & super eos volitans, expandit alas suas, & assumpsit eum,atque portauit in humeris suis*. Iussit verò Dominus,vt diceret nomine suo, *Vos ipsi qui vidistis quæ fecerim Ægyptiis, quomodo portauerim vos super alas*
h Exod. 19. 4. *aquilarum, & assumpserim mihi* [h]. Tali similitudine
i c.40.11. scribit Esaias [i] in brachio Dei congregandos agnos,quódque in sinu leuabit,& fœtas ipse por-
k c.46. 3.4. tabit: ipsemet Deus apud eumdem [k] ait quòd portarentur à suo vtero, & gestarentur à sua vulua domus Iacob, & omne residuum Israël: immo vsque ad senectam ipsemet,& vsque ad canos portaret,& qui fecisset ferret, portaret, saluaret:
l c.63. 9. præterea [l], quòd in dilectione & in indulgentia sua ipse redemit eos, & portauit eos, & eleuauit eos cunctis diebus sæculi: adhæc quòd potiùs obliuiscatur mulier infantem suum, et non mise-
m c.49. 15. reatur filio vteri sui, quàm ipse populo [m]: quo
n c.4.11. pacto auctor Ecclesiastici [n] à Deo diligi amato-
o c.66.12. rem sapientiæ magis quàm à matre: tandem [o] etiam promittit, quòd ad vbera portarentur, & super genua blandirentur eis, & quomodo si cui mater blandiatur, ita & se consolaturum eos. In-
p c.11.2.3. ducit autem Oseas [p] Dominum conquerentem quòd populus immolauerit Baalim, & simula-

A ebris sacrificauerit, cùm ipse quasi nutritius (ex Hebræo quidam reddunt, *quasi magister ambulationis*) aut (*pedes colligans*) vt facit nutrix pannis inuoluens, vel in vlnas tollens, aut ambulare faciens super pedes, paulatim deducendo) portauerit eum in brachiis suis. Eodem pertinet parabula pastoris ouem repertam humeris impo-
nentis, & in caulam reportantis [a], quod aliàs a Luc.15. 5. b in Act.20. 28.
docui significari per inscripta tribuum nomina in ephod,& rationali, per pallium præcipuorum
prælatorum, de quo Pelusiota [c]: quódque Tertulliano teste [d], calicibus imago illa olim inerat gestantis ouem pastoris. Nec absimilis illa Dauidis oratio de Domino [e], *Pater meus, & mater mea dereliquerunt me, Dominus autem assumpsit me*: c lib.1. epist. 136. d de pudic. c.7.& 10. e Ps.26. 10.
B item [f] *rege eos & extolle illos*. vbi Hieron. reddit, f Ps.27 9.
pasce, & sublena. Vide vtriusque Psalmi commentarium nostrum. Cæterùm Moses, vt priore libro vidimus,querimonias suas exponens apud Deum, quòd oneri populus esset sibi, negat à se portandum videri, quia non illum genuisset: si enim genuisset,non detrectaturum, quia ius id exigeret naturæ. *Nunquid ego*, ait, *concepi omnem hanc multitudinem, vel genui eam vt dicas mihi, porta eos in sinu tuo,sicut portare solet nutrix infantulum*. Paulus [g] factum se ait paruulum in medio Thessalo- g 1.Thess. 7.
nicensium, tamquam si nutrix foueret filios suos, & Galatas [h] veluti filiolos iterū parturisse, Oue- h Galat.4. 19.
simum,vt suamet viscera fuisse [i]. Istius loci probatis Græca est,secundum codices correctos, ὡς ἐτροφοφόρησέ σε κύριος ὁ Θεός σου, ὡς εἴ τις τροφοφορήσαι ἄν- i ad Philemo.vers.12.
C θρωπος τὸν υἱὸν αὐτοῦ, *quemadmodum gestabit te Dominus Deus tuus, sicut si quis gestet homo filium suum*: In codicibus Cōplutensibus,Regiis,& aliis in aoristo alterius verbi,ὡς ἐτροποφόρησέ σε κύριος ὁ Θεός σου, ὡς εἴ τις τροποφορήσαι ἄνθρωπος τὸν υἱὸν αὐτοῦ. Aquila verò transtulit membrum secundum, ὡσεὶ αἴρει τροφὸς τὸν υἱόν, *tamquam nutrix leuet filium*. Symmachus, *βαστάσας, portet*. Lucifer [k] legit, *quomodo fouet Dominus Deus tuus sicut quis foueat homo filium*. Signifi- k 1. pro S. Athanasio.
cat τροποφορεῖν mores, & ingenium alicuius ferre, ac indulgere,veluti que morem gerere, ac se accommodate, atque tolerare. Quo pacto Paulus [l] l Act.13.18.
de hoc ipso populo Hebræo loquens ait, ὡς τεσσαρακονταετῆ χρόνον ἐτροποφόρησεν αὐτοὺς ἐν τῇ ἐρήμῳ,
D *per quadraginta annorum tempus mores eorum sustinuit in deserto*. Ibi docui alios reddere *nutrire*, perinde ac si legissent ἐτροφοφόρησεν, & alia attuli præsenti loco vtilia. Addo τροφοφορεῖν non reperisse me vllibi, quod à τροφὸς, *nutrio*, & τροφὸς *nutritor, nutritiúsque*, quo dixi vti hoc loco Aquilam, significaret nutritij more gestare. Procopius, facta mentione Symmachi, quem citaui, scribit hac sententia significari proptiè pueros iracundos, ac irritatos versare, & vnà balbutiendo, seséque illis demittendo,sustinere, atque sic Deum infirmitatem eorum in se recipientem, paulatim eos ad altiora eduxisse. Vim istam habet τροποφορεῖν τὸν υἱὸν à τρέπω, & τρόπος mos, & verto, & potest etiam habere τροφοφορεῖν, à τροφὸς & τρέφω, *nutritius*,& *nu-*
E *trire*. Cæterùm Hugo tropologicè notat quòd Dominus affectuosè portauit nos ad pœnitentiam expectando. *Ego quasi nutritius Ephraim portabam eos in brachiis meis* [m],in cruce peccata nostra m Osee 11. 3.
sustinendo, *ego feci: ego feram* [n]; ad viam reducendo sicut pastor pius ouem, quæ errauerat re- n Esa 46.4.
portauit in humeris suis [o]; ab hostibus liberan- o Luc.15.5.
do, quemadmodum liberans Hebræos ab Ægyptiis, portauisse se dicit super alas aquilarum [p]: p Exod. 19. 4.
in bono promouendo, quod Esaias [q] indicat: q c.40.11.
Sicut pastor gregem suum pascet in brachio suo, con-

 gregabit

gregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit. A

In omni via per quam ambulastis.] Ex quo nimirum exierant de Ægypto. Licèt enim peccaret
a q.12. populus, inquit Abulen [a]. & Deus ei irasceretur, tamen manna numquam abstulit, quia misericors est, pluit super bonum, & malum, & facit Solem
b Math. 5. 45. suum oriri super iustos, & peccatores [b]: & nubem suam non abstulit, seu columnam nubis, ac etiam
c Exod. 13. 22. ignis [c]. Adde aliud beneficium vestia non inueteratæ, nec detritæ [d], vt antea quoque attigi. Am-
d Deut. 8. 4. bulabant, & tamen portabantur, eo modo, quo vel iumento, vel naui vecti, alitérve portati ambulare dicuntur, & quia ambolandi suomet motu, vires, atque directionem suppeditabat Deus.

B *Donec veniretis ad locum istum.*] Locus erat ia, qui descriptus est initio capitis, nempe in solitudine campestri trans Iordanem, &c. prout ibidem declarauimus.

Vers. 32. Et nec sic quidem credidistis Domino Deo vestro.

Vers. 33. Qui præcessit vos in via, & metatus est locum, in quo tentoria figere deberetis, nocte ostendens vobis iter per ignẽ, & die per columnam nubis.

PARAPHR. REprehendit Moyses populum, quòd promissis diuinis de futuris bonis ac possidenda C terra pridem promissa, fidem habere, Deóque fidere noluerit, certus iam factus satis supérque per exhibitionẽ præteritorum beneficiorum, de certitudine futurorum, & in primis, quòd quasi metatoris officio fungens Deus, atque ductoris, præmonstrauisset viam noctu ac interdiu per columnam ignis, & nubis, designans quoque ipsamet loca, in quibus fixis tentoriis consistendum esset, cúmque abeundum esset admonens, signo columnæ vel quiescentis, vel motæ. Repetit hoc loco Rickeli⁹ obiter opiniones, quòd aut fuerint distinctæ duæ columnæ, aut vnica, sed officio duplex, vtpote lucens ex vna parte tamquam ignis, ex alia obumbrans veluti nubes. Hoc alibi tra- D ctatum est, prætereáque vtrùm adhuc esset nubes alia latior, & non columnaris: postremò, an contingeret aliquando iter nocturno tempore confici. Vltimum ex isto loco infert Rickelius, Oleaster, Marzilla. Abulen. verò tantùm docet huic itineri seruituram fuisse columnam igneam, si quando susciperetur, sed non legi Hebræos nocte aliquando ambulasse, nisi quando intrauerunt mare
e Exod. 14. 20. rubrum [e]. Verosimilius esse dixi, vnam dumtaxat nubem columnarem fuisse, quod etiam demon-
f tom. 2. annal. anno 2544. num. 173. & seq. strat post alios Salianus noster [f], addens tamen nubem diuersam protegentem ab arboribus exurentibus solitudines, quia, vt paulò antè etiam hîc dicebam, figura columnaris angustior erat ad obumbranda in eum effectum castra, quæ cùm E facilè trecies cẽtena hominũ millia continerent, per decem, aut etiã duodecim milliaria latè fundebantur in deserto. Rectè adhoc probat, quasi speciem ignis, non verùm ignem fuisse, vt scribi-
g c. 9. 15. tur quoque in libro Numerorum [g], hoc est, quasi rutilantem fulgorem, qualis in densioribus nubibus apparet, quando solares radij eas percutiunt. Secutus sum etiam opinionem illam de columna ignis, non habuisse vsum pro nocturno itinere, quia nullum propriè, præter paulò antè dictum,

A videtur susceptum, sed si quando ab vno ad aliud tabernaculum ire quis vellet, vel inter assignatas castrorum fixorum fines cuiuspiam negotij, necessitatisve causa. Tandem columnæ motor, nubisque Angelus debuit esse [a], quamuis Dominus ipse præcessisse asseratur hoc loco, & alibi [b], quia is Dei nutibus obtemperabat. Hoc sensu promisisse intelligitur Deus Moysi, quòd facies ipsius præcederet illum, ac proinde populum, cùm is id postulasset, vtque nisi ipsemet præcederet, non educeret illos [c], nõ quòd facies accipienda sit pro Angelo primario, qui nominatur Angelus facierum, eo quòd proximè assistat Deo; sed quia designat magis familiarẽ præsentiam per insigniora quædam opera, quæ licèt immediatè Angelus co- B lumnæ præses, ac dux Hebræorum exercitus patraret, viderentur ab ipsomet Deo, absque media causa fieri. Petebat Moses idipsum, quod antea præstabat Deus, veritus ne ob præcedentem idololatriam vituli desineret tam beneuolè secum, & cum populo agere.

a Exod. 14. 19. c. 23. 20. 23. c. 32. 34.
b Exod. 13. 21. Num. 14. 14. 2. Esdræ 9. 12. 19. Sap. 10. 17. 18. Psal. 77. 18.
c Exod. 33. 12. & seqq.

Explanatio. *Et nec sic quidem credidistis Domino Deo vestro.*] Editiones aliæ habent (*& in verbo hoc*, idest, hac in re, *non credidistis Domino Deo vestro*) Hebraicè (*in Domino Deo vestro*) Chaldaicè (*in verbo Domini Dei vestri.*) Sunt in illa vltima editione nomina duo verbum significantia, פִּתְגָמָא *pithgama*, & מֵימְרָא *memera*. Notari verò potest breuitas istius versiculi, & inæqualitas in partitione, de qua sæpius monui. Videtur etiã interdum credere idem esse, quod fidere, siue fiduciam habere, fidésque C sumi pro fiducia. Nec enim fortassis propriè acceptam fidem Hebræi, qui progredi noluerunt in promissam terram, amiserunt, quemadmodum nec Moyses, & Aaron, quibus dictum est à Deo, quòd non crediderunt illi, vt sanctificarent ipsum coram filiis Israël [d]. In quo sensu exigitur ab orante, vt credant [e], dicuntúrque omnia possibilia credenti [f].

d Num. 20. 12.
e Matth. 21. 22. Marci 11. 23. 24.
f Luc. 9. 23.

Qui præcessit vos in via.] Sunt in Hebræa editione Chaldæáque participia הֹלֵךְ *holech*, & מְדַבַּר *medabber*, quibus omnium temporum verbum substantiuum iungi potest, ambulans, aut ducens est, erit, fuit. Vltimum placuit Interpreti nostro: Græcis primum. *ὁ προπορευόμενος πρότερος ὑμῶν ἐν τῇ ὁδῷ, qui procedit*, seu *procedit prior vobis* (Hebrai- D cè, & Chaldaicè, *coram vobis*, לִפְנֵיכֶם *liphnechem*, קֳדָמֵיכוֹן *kodamechon*) *in via*, idest, qui solet præcedere, quódque hactenus fecit, facit adhuc & facturus est, quemadmodum promisit. Quomodo autem præcessisse intelligatur Deus, & Moses petiisse, vt ipsemet id faceret, quod faciebat tamen per Angelum, antea docui.

Et *metatus est locum, in quo tentoria figere deberetis.*] In textu Hebræo, *ad inuestigandum*, seu *explorandum vobis locum, ad castrametandum vos, siue ad castrametari faciendũ vos, & vbi castrametaremini castráve figeretis, & maneretis.* לָתוּר לָכֶם מָקוֹם לַחֲנֹתְכֶם *lathur lachem makom lachanothechem*) in Chaldæo *vt præpararet vobis*, seu *possidere faceret vos locum domus mansionis*, siue *castrorum, in quo maneretis*, siue *castrametaremini*, לְאַתְקָנָא לְכוֹן אֲתַר בֵּית מַשְׁרֵי לְאַשְׁרָאָה יַתְכוֹן E *leathkanaah lechon athar beth mesiero leasra iathechon*. Breuiùs Græcè *ἐκλέγεσθαι ὑμῖν τόπον, ad eligendum*, siue, *vt eligat vobis locum.* Metatoris munus obiuit Deus per Angelum ipsius repræsentantẽ personam. Metatores eos Vegetius [g] ait dictos qui præcedentes locum eligebant castris, & diuersoriorum, hospitiorúmque designabant loca: deputatas domos manu sua singulis denotabant, postibus nomen ascribebant habitaturi.

Metatores qui.
g lib. 2. c. 7.

Suidas

Suidas ex Latino Græcum faciens nomen *μιτάτωρ*, docet esse *τὸν στρατοπεδευόμενον ἄγγελον πρὸ τοῦ ἄρχοντος*, *præmissum nuntium ante magistratum.* Ambrosius [a] dispositi scribit à metatoribus itinera, egregiéque describit viandi ordinem, vt ipse loquitur, quem miles sequi soleret, cum eo comparans iter Hebræi populi, castrametationes, mansiones, statiuas, in quibus, Deo ducête, lex illa cômeantibus præscripta sit, cùm præiret ille per diē in columna nubis, vt refrigeraret viantibus, noctu autem in columna ignis, vt viam ostenderet ambulantibus, & tenebras dimoueret. Lex viarū, subdit ipse, columna erat, & ignis & nubis: denique in columna nubis loquebatur ad eos [b]. Vbi volebat exercitum requiescere à labore itineris, non mouebatur columna ignis, nec transibat nebula lucis. Quando autē volebat exercitum mouere, prouehebatur & columna ignis in nocte, columna autem nubis in die. Hos eosdem metatores Mauritius [c] Latino quoque vocabulo nominat *πραιπαράτορας*, *præparatores*, aut *φερτάτορας*. Nec dissimiles mensores, ac mensuratores appellati à Græcis recentiorū seculorum scriptoribus [d] *μίνσωρες, καὶ μενσουράτορες* (meliùs *μενσουράτορες* per ω) & alio modo *μινσουράτορες*, & *μινσάτορες*, quorum erat domos, in quibus quisque habitaret, signo notare, Principe iter faciente [e]: idem in castris ad podismum dimetiri loca, in quibus milites têtoria figerent. Denique dicebatur metatum ipsius hospitij, aut diuersorij onus, quod à Proconsule imponitur, quod einsdem generis auctores Græci [f] *μίτατον* etiam appellant (aliàs *μίτατον*, vt contra pro *κομπλάκιον*, *κομπτόλιον*.) De his omnibus Iulius Cæsar Bulengerus [g] iam noster, & Claudius Salmasius [h] (cui opto orthodoxiam) cùm de castrensibus ministris seu de castrensianis, & ministerianis Cuiacium refellens accipientem ministeriales de mensoribus, ac putantē hos sub castrensi militasse. Monet verò idem eosdē illos mēsores, metatorésve aliter vocatos hospitiorum magistros, vulgò hospitiorum marescalos, & fodetarios, vel fouererios, seu fortieros. Legi prætera dignum Ioannis Meursij, quamuis cacodoxi Glossarium Græcobarbarum de dictis semibarbaris Græcis vocabulis, & aliud Glossarium Rigaltij, & Lexicon Iuridicum Ioannis Caluini VVeterani, & aliud Brissonij. Item Isidorus [i], atque in Cyprianum [k] Pamelius. A metiendo deducit metatores Isidorus citans Lucanum [l],

Hesperios audax venias metator in agros.

Meminit Optatus [m] de metatoribus, qui mitterentur ante venturos milites: Cyprianus [n] Antichristi metatorem vocat tyrannum: sublunarem hunc mundum metationem nostram Tertullianus [o], eodémque vocabulo, & metandi [p], aliquoties vtitur notione eadem per metaphoram. Sidonius [q] appellat metatoriam paginam, quæ aduenienti amico metatur hospitium, & quasi diuersorium, *καὶ ξεναγωγὴν* designat, quam aliter appellat Plinius [r] *πρόδρομον*, & præcursorium. Symmachus præsulem, & prænuncias literas. Sidonius iterum prænuntias, vt notauit noster Sirmondus [s]. Sic item vocauit Freculphus [t] metatorem imperij, quo deinde potitus est Augustus, & Ioannem Baptistam Chrysologus [u], Christi præcursorem atque metatorem Domini.

a 25. hexaëm. c. 10. & in Ps. 118. ser. 5. in initio.
b Ps. 98. 7.
c 2. Stratag. c. 2.
d Gloss. Basilic. & Cōstanti. Porphyrog.
e c. de Mēsorib. l. 1. & 2. & c. de metatis. Veget. l. 4. c. 7.
f Basilic. Eclog. 6. Hermenop. l. 2. tit. 5.
g 6. de Imperio Rom. c. 64.
h in Lampridiū pag. 515.
i 10. etym.
k epist. 22. num. 1.
Metatores vnde dicti.
l lib. 1.
m lib. 3.
n epist. 22.
o de pallio. c. 2.
p de virg. velandis. c. vlt. cont. Marcio c. 8.
q li. 8. epist. 11.
r lib. 4. ep. 9. & 12.
s in Sido. l. 8. ep. 11.
t 3. Chronic.
u serm. 127.

Nocte ostendens vobis iter per ignem.] Hebraicè *in igne*, seu *per ignem nocte ad videre faciendum vos in via, siue viam, qua ambularetis in ea*, aut *viam per quam ambularetis*, בָּאֵשׁ לַיְלָה לַרְאֹתְכֶם בַּדֶּרֶךְ אֲשֶׁר תֵּלְכוּ בָהּ *baes Lalah larothechē badderech ascer thelchu* A *bah.* Chaldaicè *in columna ignis in nocte, vt videre faciat vos in via, quam ambulastis in ea.*] Nomen enim columnæ exprimitur in hoc membro, videlicet *bhamuda*, Græcè *ὁδηγῶν ὑμᾶς ἐν πυρὶ νυκτός, δεικνύων ὑμῖν τὴν ὁδὸν καθ' ἣν πορεύεσθε ἐπ' αὐτῆς. deducens vos in igni nocte, ostendens vobis viam, per quam ambulatis super eam.* Ignis nomine simplici hoc loco intelligitur columna, quemadmodum per noctem nubis columna nubis: quæ duo nomina tum columnæ nubis, tum columnæ ignis aliquādo [a] distinctè ponuntur, vt alibi docui. Quomodo autem iter nocte fieret, nuper annotaui, & quòd quasi species ignis inesset columnæ, non vera ignis forma.

a Exod. 13. 21. 2. Esd. 9. 12, 19.

Et die per columnam nubis.] Columnæ nomen B repetit Paraphrastes Chaldæus: omittunt editiones aliæ, quemadmodum & in membro præcedente. Dictum quoque priùs præter columnam nubis, quæ non differret à columna ignis, videri probabile fuisse distinctam nubem, quæ sua amplitudine seu latitudine castra tota obumbrare posset. Mysticas rationes petas ex aliis commentariis, ex quibus illa vna est Gregorij [b], quòd omnipotens Deus, & blandus iustis, & terribilis apparebit iniustis, quæ designantur per nubem, ignémque.

b hom. 21. in Euang.

Vers. 34. Cúmque audisset Dominus vocem sermonum vestrorum, iratus iurauit C & ait:

Vers. 35. Non videbit quispiam de hominibus generationis huius pessimę Terram bonam, quam sub iuramento pollicitus sum patribus vestris:

Vers. 36. Præter Caleb filium Iephone. ipse enim videbit eam, & ipsi dabo Terram, quam calcauit, & filiis eius, quia secutus est Dominum.

PAnlò fusiùs narrantur hæc in libro præcedente [c], quo nimirum pacto, & exploratores de D duodecim decem, Caleb excepto, ac Iosue, detraxerint de terra Chanaan, quam explorauerant, & reliqua multitudo detrectauerit ad illam ascēdere, volens etiam duces suos lapidare Moysen, & Aaron: qua itē ratione Dominus minitatus fuerit, exceptis etiam illis duobus, neminem natum viginti annos, & supra, quo tempore de Ægypto egressi fuerant, ingressurum in promissam terrā. Ibidem quoque Caleb celebratur tamquam Domini seruus, quique plenus alio spiritu secutus fuerit eum, ac proinde pollicitus eidem, seminique illius Dominus ingressum in dictam terram sit, simúlque Iosue. Vnde ibidem priùs promissio de Caleb ponitur separatim, deinde vnà cum Io- E sue: hoc autem loco de solo quoque Caleb, paulo autem pòst [d] seorsim de Iosue: qui peculiariter intraret pro Moyse, scilicet, vt minister, & in principatu, seu præfectura populi successor ipsius. Sed laus Caleb habetur tum hìc, tum ibi singularis, quòd alio spiritu Dominum secutus fuerit. In eo libro docui Leuitas ab ea interminatione excipi debere, quoniam non sunt comprehensi in enumeratione illa, quæ de idoneis bello facta est ab anno ætatis vigesimo, & supra.

PARAPHR. c. c. 13 & 14.
d vers. 38.

Cúmque audisset Dominus vocem sermonum vestrorum.] Chaldaicè (*& audita est coram Domino vox sermonum*

Explanatio.

sermonum vestrorum.) Emphasim habet, audisse Dominum vocem, seu auditam esse ab ipso vocem sermonum populi murmurantis contra illum, & seruos eius Mosem, & Aaronem, & detrahentium de promissa terra, à qua tam parum aberat. Extat alibi eadem [a] phrasis de voce sermonum, verborúmve, & hanc vocem audiri est simul ac profertur sermo, ac vix dum articulatè prolatus est, contigitque etiam, vt ita commoti præ impetu vocem potius frangant, quàm loquantur, quamuis formare ac promere querulum sermonem nitantur. Beda notans auditionem Domini more hominum dici, addit pluraliter poni sermones, quia non in vnitate audiuisset eos, essétque turba non vnius voluntaria: vel quòd vnus peccatorum multi vocantur, & multi iustorum vnus vocatur.

Vox sermonum, verborúmve, & auditio Domini.
a Deu. 4. 12. c. 5. 28. Iob 33. 8. Dan. 10. 9.

Iratus iurauit, & ait.] Iuramentum Domini continetur illis verbis in c. 14 [b]. prioris libri, *Viuo ego.* & in c. 32 [c]. scribitur, quòd iratus iurauit. Vtroque autem loco agitur de hac ipsa re, sicut & 2. capite [d] libri nostri, & c. 4 [e]. iratum iurauisse scribit Dominum Moyses, quòd ipse non transiret Iordanem. Denique in Psalmo 94 [f]. idemmet Dominus ait, quòd iurauit in ira sua, non introiturum populum in requiem suam. Quo pacto autem & iurare conueniat Deo, & irasci, disces ex alibi dictis. Iurat per seipsum [g], vt certos reddat; irascitur non conturbatione affectus, sed rigore effectus, non vitio iracundiæ subiectus: C sed per hæc caritas Moysi erga populum manifestatur, & Dei bonitas, quæ omnem sensum superat, inquit Glossa, & Rickelius.

b vers. 21.
c vers. 10.
d vers. 14.
e vers. 21.
f vers. 11.
g Hebr. 6. 13.
Iurare & irasci Domini nostri.

Non videbit quisquam de hominibus generationis huius pessima terram bonam.] Secundùm alias editiones, (*si videbit vir*, vel *quis de hominibus istis*, vel *hominum*, seu *virorum istorum generationis malæ huius terram hanc bonam.*) Opponitur malis hominibus bona terra, quasi non deceat bonam concedi malis, cùm tamen secus contingat non tarò, malìque essent Chananæi ipsi, & priùs illi, qui Sodomam incoluerant, cum vniuersa Pentapoli, & bona data à Deo dant etiam mali aliis, & dator Deus oriri Solem suum facit, ac pluit, non minus super malos, iniustósque, quàm super iustos, & bonos. Sed pro hominibus generationis D pessimæ (quo superlatiuo caret aliarum editionum textus) Græcè sunt (ἄνδρες πονηροί, *homines mali.*) Videre potuerunt ex edito loco Cadesbarne, vnde non multum distabat, promissam terram. Sed non cominus videre concessum est, ita videlicet, vt in eam pedem immitterent. Homines generationis pessimæ vocátur, inquit Abulen. homines mali, nec vocantur homines generationis pessimæ filij malorum, si boni sint, & mali, etiamsi à bonis generentur, tamen generatio pessima vocâtur, & accipitur generatio pro genito. Vocat Moses in maiore Cantico suo [h] generationem peruersam, prauámque; Dauid [i], prauam & exasperantem: Christus [k] malam, adulteram, pessimam, E peruersam, incredulam, infidelem, peccatricem, nequam. Petrus [l] prauam. Ioannes Apostolus [m] Satanæ synagogam. Baptista [n], genimina viperarum, eodémque pacto Christus [o], ac serpentes. Stephanus [p] dura ceruice, incircumcisis cordibus, & auribus, persecutores, & occisores Prophetarum. Paulus [q], occisores etiam Domini IESV: Deo non placentes, omnibus hominibus aduersantes: item [r] inobedientes, vaniloquos, seductores, vt omittam alia epitheta apud Esaiam, Ezechielem, & alios Prophetas. Porrò simile de

Homines generationis pessimæ qui. Generatio pro genito.
h Deut. 32. 5. 20.
i Ps. 77. 8.
k Matt. 12. 39. 45. c. 16. 4. c. 17. 17. Marc. 8. 38. c. 9. 18. Luc. 9. 41. c. 11. 29.
l Act. 2. 40.
m Apoc. 3. 9.
n Luc. 3. 7.
o Matt. 23. 33.
p Act. 7. 51. 52.
q 1. Thess. 2. 15.
r Tit. 1. 10.

A illis dici notat Glossa, qui inuitati ad cœnam excusauerunt se [a], *Nemo virorum illorum gustabit cœnam meam.*

a Luc. 14. 24.

Quam sub iuramento pollicitus sum patribus vestris.] Græcè *patribus eorum* τοῖς πατράσιν αὐτῶν. Videtúrque hoc pronomen aptiùs cohærere, cùm sermo sit de populo ad Moysem, & Aaronem. De iuramento autem Domini isto ad patres populi, nimirum ad Abraham, Isaac, Iacob circa dandam terram Chanaan, mentio fit sæpius [b], vt aliàs quoque notauimus, tum etiam priùs hoc ipso capite [c], & postea in 4 [d]. 6 [e]. 7 [f]. 8 [g]. 10 [h]. 11 [i]. 13 [k]. 19 [l]. 26 [m]. 27 [n]. 28 [o]. 29 [p]. 30 [q]. 31 [r]. 34 [s]. & in aliis posterioribus libris [t]. de eodémque iuraméto videntur Ioannis pater [u] meminisse, Paulúsque [x]: sed vltimus de iuramento loquitur, quo B iurauit Dominus exclusurum se ab introitu eius cótumaces illos detractores dictæ terræ, qui cùm possent ingredi, detrectauerunt, citata verba Psalmi 94 [y]. Quod iuramentum extat præterea in libro Numerorum [z], & Iosue [aa], & deinceps adhuc in libro nostro [bb], ac nominatim etiá quòd Moses non transiret Iordanem [cc]. Glossa interlinearis extendens ad alios posteriores patres, videlicet ad magis immediatos, pollicitationem factam interpretatur non malis, sed bonis, ideóque nihil Deum debere malis.

Iuramentum Domini ad patres populi.
b Gen. 12. 16. c. 50. 24. Exod. 13. 5. 11. c. 33. 1. Num. 11. 12. c. 14. 16. 23. c. 32. 10. Deut. 1. 8. & alibi infra.
c vers. 8.
d vers. 31.
e vers. 10. 18. 23.
f vers. 8.
g vers. 1. 18.
h vers. 11.
i vers. 21.
k vers. 17.
l vers. 8.
m vers. 3. 15.
n vers. 3.
o vers. 9. 11.
p vers. 13.
q vers. 20.
r vers. 7. 20.
s vers. 4.
t Iosue 1. 6. c. 21. 41. Iudic. 2. 1. 15. Baruc. 2. 33. Ezech. 16. 8. Mich. 7. 20. Ps. 94. 11. Ps. 104. 8. 9. 10. 11.
u Luc. 1. 73.
x Heb. 3. 11. 18 c. 4. 3. c. 6. 16. 13.
y vers. 11.
z c. 14. 21. 28. c. 32. 9. 10. 11.
aa c. 5. 6.
bb c. 2. 14. c. 4. 21.

Præter Caleb filium Iephone.] Hic pro tribu Iuda explorauerat terrá Chanaan, de quo satis actum libro priore [dd]. De Iosue tacet, ait Hugo, quia C certum erat de ingressu eius, & etiam statim pòst dicit idem de ipso. Et etiam, præter Iosue, inquit Rickelius, qui alibi exprimitur, addens, intelligi de his, qui in prima numeratione fuerant numerati, & ideo Leuitas quoque excipi. Crediderim nihilominus participes eiusdem pœnæ fuisse illos etiam ex istis, si qui eiusdem peccati socij fuerút, quos pauciores fuisse verisimile est, vt idcirco exprimantur dumtaxat numerati à viginti annis & supra in egressu de Ægypto: qui numerandi modus Leuitis non conueniebat, vt priore libro docuimus. Fit magis hîc mentio de Caleb, & Numerorum 14. ait Abulen. quia Iosue fuit dux populi, post mortem Moysi, & introduxit eos in terram promissam, ideo dubitari non poterat quin D introisset. poterat tamen de Caleb, quia non erat vir ita famosus. Beda typum pœnitentiæ appellat Caleb cum Iosue, ac indicari ait vocatos esse multos, paucos electos [ee], binos intrare in regnum cœlorum, idest, qui duas leges impleant, vel innocentes, & pœnitentes, vel corpus & animam. Gregorius [ff] autem considerat in his duobus caput, & corpus, Christum scilicet & Ecclesiam, qui soli, inquit, ingrediuntur illam viuentium terram.

Caleb & Iosue typus pœnitentiæ.
cc c. 4. 21. c. 34. 4.
dd Num. 13. 7.
ee Matt. 20. 16. c. 22. 14.
ff in pl. 5. pœnit.

Ipse enim videbit eam.] Adiecit (*enim*) Interpres. Visio autem per actualem præsentiam, possessionémque debet intelligi, non per solum aspectum confusum, qui poterat quoque in aliis esse, quemadmodum quando Moses transiturum se dicebat, & visurum terram illam optimam trans E Iordanem, negauit Dominus, præcipiens, vt ex cacumine Phasga, oculos circumferret ad eá [gg], & dixit [hh], *Vidisti eam oculis tuis, & non transibis ad illam.* Notat porrò in locutionibus August. legi præter (*Caleb, filius, &c.*) pro (*filium.*) Sic nimirum est Græcè.

gg Deut. 3. 25. 26. 27.
hh c. 34. 4.

Et ipsi dabo terram, quam calcauit, & filiis eius.] *Calcare* dicitur Hebraicè, Chaldaicéque verbo דרך *darach*. Vnde דרך *derech*, *via*, quæ calcari solet, Græcum verbum ἐπέβη significat *ascendit*, quia terra illa erat altior, quàm desertum, in quo castrameta

ſtrametabantur Hebræi. Abulenſis, & Marxilla intelligunt de Hebron, quam tradidit ei Ioſue in poſſeſſionem, cùm ille ab hoc poſtulaſſet montem, quem pollicitus fuerat Dominus, ipſo quoque audiente, in quo Enacim erant, & vrbes magnæ, atque munitæ, ſi fortè Dominus (quem ſecutus fuerat, recitando fideliter, quæ viderat in exploratione terræ Chanaã, & animando populum ad illuc proficiſcendum) eſſet cum illo, & poſſet delere eos, ſicut promiſerat ei. Vocabatur autem priùs Cariath Arbe, & ibi Adam maximus inter Enacim ſitus erat. Quæ omnia narrantur in libro Ioſue [a], & prætereà quòd iurauerat Moyſes fore, vt terra, quam calcauerat pes eius, eſſet poſſeſſio illius & filiorum in æternum. Ibi addit Abulen. Caleb ſolus acceſſerat, & orauerat ſuper ſepulchra Patriarcharum Adam, Abraham, Iſaac, Iacob cum vxoribus eorum. Calebo extra ſortem debebatur locus ille, quoniã promiſſus ob priuilegium illius erga Deum fidelitatis. Quæ promiſſio videtur facta, interprete Moſe, coram Ioſue, quando in Dei cauſa cõtra exploratorum calumnias, timiditatémque fortiter ſtetit: quamuis nec publicè (quod concedi tamen poſſet) nec ſacris prodita ſit monumentis, niſi quòd cùm Dominus inducturum ſe illum aſſeruit in terram, quam circuiuerat, eiúſque poſteris daturũ, intelligi queat, ac debeat locutus de certa portione, non de vniuerſa, quam promiſerat populo vniuerſo. Quia verò alij exploratores, propter illos potiſſimum gigantes, quos viderant in monte Hebron, deterruerant populum, & Caleb, vt vanum metum eſſe melius perſuaderet, illummet locum peculiariter ſibi depopoſcit, vt veriſimiliter Maſium [b] ſecutus noſter Salianus [c] ratiocinatur. Moſes diuino ſpiritu plenus & præſciens illum terræ tractum, in quo Hebron exiſtebat, tribui Iudæ obuenturũ, interpretatus eſt prophericè, aut ex peculiari etiá reuelato præcepto id, quod promiſerat Deus Calebo de illo determinato loco, quemadmodum & ipſi Ioſue præfecturam ille idem promiſit populi totius, & gloriam introducendi populum per inſigniores victorias. Quæ duo innuit Caleb illis verbis in citato Ioſue libro [d]. *Noſti quid locutus ſit Dominus ad Moyſem hominem Dei* (Chaldaicè *Prophetam Dei*) *de me, & te,* (Hebraicè & Chaldaicè, *ſuper res meas, & ſuper res tuas*, ſiue *ſuper cauſam meam, & cauſam tuam*) *in Cadeſbarne.* Forſitan autem, cùm nondum Hebron penitus expugnata eſſet à Ioſue, ſed tantùm oppugnata [e], Caleb ius illius ſibi vindicandæ, integrum poſtulauit, & impetrauit, vt placet Caietano [f], & Magaliano noſtro [g], tandémque etiam omnino expugnauit [h], vel potiùs, cùm poſt Ioſue victorias, & vitam denuò irrepſiſſent, ac irrupiſſent illuc Enacinorum aliqui, hos Caleb debellauit, vt ad Ioſue c.14. cum Maſio ſcribit Serarius noſter [i]. Porrò iidem auctores reiiciunt illam aliam rationem, quam hic quoque indicari moueri ab Abulen. quòd ſolus Caleb dum eſſet cum cæteris exploratoribus, auſus ſit Hebron inuiſere tum ex fortitudinis virtute, tum ex religionis, ac pietatis, vt Sanctorum veneraretur ſepulchra, atque conſtantiam in eo negotio rectè peragendo exoraret. Fauet id quidem venerationi locorum ſanctorum, ac reliquiarum, & cultui, ſuffragiiſque Sanctorum: verùm derogat nonnihil Ioſue, nec habet in Scriptura fundamentum. Nam licèt in c.13. [k] libri Numerorum ſcribatur Hebraicè, (*& venit in Hebron*, ויבא *vaiiabo*) tamen de ſolo Caleb non poteſt intelligi, nec de illo potius, quàm de Ioſue, ſed eſt

a c.14. 6. & ſeqq.
b in Ioſue. 14.
c tomo 2. annal. anno 2589. n. 16.
d c.14.6.
e c.10.
f in Ioſue 14.
g ibidem.
h Ioſue 15. 14. & ſeqq.
i q. 7.
k verſ. 23.

A enallage numeri, qua ſublata editiones aliæ habent pluralem, in quo etiam prætereà vertunt Pagninus, Vatablus, Maſius, alij hebraizantes, & in eodem ſunt alia verba eiuſdem numeri: & facile fuit, vt ex שבו *saueu* excideret vltima litera. Denique (*venit*) idem valet ac illorum quilibet venit, & venerunt omnes, qui etiam omnes, perinde vt Caleb, viderunt Hebron, & gigantes in ea: quamuis deinde periculum ab his apud populum exaggerauerint [a]. In calcandi verbo Beda obſeruat, quòd niſi quis conſiderauerit regnum Dei per credulitatem prædicationis, non intrabit in regnum cælorum. Vſurpatur eodem ſenſu idẽ calcandi verbum alibi [b]. Sed aliquando importat vim, & contẽptum, quæ notio ad rem præſentem non facit, vt neque verbi compoſiti conculcandi. Myſticè verò prætereà calcari dicitur terra, quando vincuntur dæmones, & vitia, quando deſpiciuntur omnia terrena, caróque ſubiicitur, vt docent Hieronymus [c], Origenes [d], Rupertus [e]. *Hoc pacto, quidquid calcat pes tuus, tuum eſt.*

Veniendi verbum.
Calcandi verbum.
a ibid. Pſ. 29.
b Deut. 2. 5. c. 11. 24. 25. c. 28. 35. Ioſue 13. c. 4. 18. c. 14. 9. Eſaiæ 26. 6. c. 42. 5.
Calcare terram myſticè quid.

Quia ſecutus eſt Dominum.] Hebraicè (*eo quod compleuit poſt Dominum*) ideſt, perfecit, vt iret poſt illum, & mandata ipſius, vt ſequeretur eum, perfectè & in omnibus ſecutus eſt Dominum, non ſolum priùs, verùm etiam nũc, quia exploratores alij partim laudauerunt promiſſam terram, partim vituperauerunt. Caleb laudauit ſolùm. Hac eadem dicendi formula laudatum à Domino Caleb in libro præcedente vidimus [f]. *Seruum meum* C *Caleb, qui plenus alio ſpiritu ſecutus eſt me, inducam in terram hanc, quam circuiuit, & ſemen eius poſſidebit eam.* Prætereà cum Caleb etiam Ioſue, *iſti impleuerunt voluntatem meam.* Idẽmet Caleb exigens promiſſum: *Fratres* [h] *mei, ait, qui aſcenderant, diſſoluerũt cor populi; & nihilominus ego ſecutus ſum Dominum Deum meum.* Moyſes quoque iurandu dixiſſe narratur: *Terra* [i] *quam calcauit pes tuus, erit poſſeſſio tua, & filiorum tuorum in æternum, quia ſecutus es Dominum Deum meum.* Tandem tradita ei dicitur Hebrõ, quia ſecutus eſt Dominũ Deum Iſraël [k]. Vbique eſt Hebræum verbum מלא *mille*, & Græcum ἐπακολουθεῖν, vel προστιθέναι. Chaldæa verò phraſis, perfectè ſequi timorẽ Domini, vel perfectum eſſe poſt timorem eius. Illuſtrari poteſt Hebraiſ- D mus hic per ſimilem in libro Eccleſiaſtæ [l], vbi quod legitur Latinè, *Etenim quia non profertur citò contra malos ſententia, abſque timore vllo filij hominum perpetrant mala.* in vltimo membro habetur Hebraicè, Græcéque, *Repletum eſt cor in eis ad faciendum malum*, ideſt, inter alias expoſitiones, quas ibi attulimus, noſtérque poſt nos Pineda, ardentiſſimè, tota anima, toto corde, omnibus animi, corporiſque viribus impietatem ſectari ſunt, in eo fuit cor eorum totum. Item in Eſther [m], *Quis eſt iſte, & cuius potentia, vt videat hoc facere?* Secundùm alias editiones, *Qualis eſt iſte, quòd repleuit ipſum cor eius?* Poſſunt etiam exponi priora de audacia. Hoc loco ſic ſe habent dictæ editiones. יען אשר מלא אחרי יהוה *iahhan aſcer mille achare ie-* E *houah*: διὰ τὸ προστεθῆναι αὐτὸν τὰ πρὸς κύριον. *quoniam adhæſit ei, quæ ad Dominũ*, חלף דאשלים בתר דחלתא דיי *thalaph deaſlem bathar dechaltha daiehouah.* Sed in libro Ioſue Græcè iuxta emendatos codices, dicitur, προσετέθην ἐπακολουθῆσαι κυρίῳ τῷ θεῷ μου ἡμῶν προσετέθης ἐπακολουθῆσαι ὀπίσω κυρίου τοῦ θεοῦ μου, διὰ τὸ αὐτὸν ἐπακολουθῆσαι τῷ προστάγματι κυρίου τοῦ θεοῦ Ἰσραήλ. *appoſitus ſui obſequi Domino Deo meo: appoſuiſti obſequi poſt Dominum Deum, eo quod ipſi obſecutus fuit precepto Domini Dei Iſrael. Gloria magna eſt ſequi Dominum*, ait Sapiens [n]: longitudo enim dierum

c in Eſa. 14. Nahum 3. Mich. 2. Zachar. 10.
d 1. peri archon c. 3.
e in Zach. 10.
f c. 14. 24.
g c. 32. 12.
h Ioſue 14. 8.
i ibid. verſ. 9.
k verſ. 14.
l c. 8. 11.
m c. 7. 5.
n Eccl. 23. 38.

dierum assumetur ab eo, qui scilicet sequitur Dominum, ita vt viuat, & hic diu, & postea in æternum, vel, vt accipiatur talis à Deo, qui vitam æternam sectatoribus largitur suis, & in hoc quoque mundo interdum. Nam quemadmodum viri sanguinum non dimidiant dies suos, sic præmij loco olim dabatur à Deo diutius viuere [a]. Sæpius inuitauit Christus ad sequendum ipsum [b]. Huc est quod pro magno inter septem Sapientum dicta, inquit Ambrosius [c], celebratur, *Sequere Deum*, facto præuenit Abraham dicta Sapientum, & secutus Deum exiuit de terra sua. Sequi Deum est implere voluntatem ipsius, vt præ se fert Hebræa phrasis: perfectè illum timere, vt Chaldæa: adhærere eidem, atque obedire præcepto ipsius, vt Græca: exemplo Caleb, nollis difficultatibus impediri, aut retardari ad tendendum, quò Deus vocat. Eidem Caleb aptè congruit citata sententia ex Sapiente, quoniam perhonorificè à Deo ipso sæpiùs laudatus est, & à Moyse [d], ab eodémque auctore libri Ecclesiastici [e]. *Et in viridi ac vegeta, longáque senectute vitam* [f] *transegit, vt viderent*, ait idem ille auctor [g], *omnes filij Israël, quoniam bonum est obsequi sancto Deo*, πορεύεσθαι ὀπίσω κυρίου, *ire post Dominum.* Apud eumdem [h] quod scribitur de Iosue conuenit quoque Caleb. *Secutus est à tergo potentis*, ἐπηκολούθησεν ὀπίσω δυνάστου; ita vt quod tribuitur Caleb, de Iosue simul asseri possit, quoniam cùm alij exploratores sequerentur spiritum timoris humani, ac diffidentiæ; alio spiritu ductus vterque non dubitauit iis contradicere, attendens Dei promittentis potētiam atque veracitatem; & sic stans contra hostem, & prohibens à peccatis [i] illos contradictores detractorésque terræ promissæ, nuncians quod sibi verum videbatur [k]. Hebraicè, *sicut erat in corde suo*, Græcè, *secundum mentem suam*, κατὰ τὸν νοῦν αὐτοῦ, sincerè, constantérque, & prout semper, & vbique tum senserat, tum dixerat; non aliter inter sodales exploratores, iisdem nimirum consentiendo quantum ad verba, aliter coram Mose, populóque, prout senserant intra se, quemadmodum Rabini nugantur, & calomniantur. Præ oculis habebat vterque, & venerabatur Iehouah Elohim, diuinam maiestatem, potestatémque & prouidentiam, ac iustitiam: & idcirco implebat iuxta vim sæpius notatæ formulæ Hebrææ, voluntatem tanti numinis, atque, vt Ciceronianè [l] loquar, Deo quemadmodum solebat, in ea quoque re piè & castè satisfaciebat; atque, vt loquitur Ioannes [m], habebat opera plena coram Deo, idest, partes omnes officij sui exactè implebat, idque quod in conspectu Dei debebat, ac ministeriū suum implebat [n], constans in veritate proferenda erat, rectáque intentione iuxta Dei voluntatem loquebatur; denique in eo nihil desiderabatur. Peculiariter tamen ea laus tribuitur Calebo, quódque, vt Mathathias dixit [o], dum testificatus est in Ecclesia, accepit hæreditatem. Veritas Christus est [p], venitque vt testimonium perhiberet veritati [q], quod sciebat loquens, quódque viderat testans [r] sicut & Apostoli omnes [s], atque nominatim Paulus [t], non erubescens Euangeliū [u]: sed præcipiens præterea Timotheo [x], vt commoneret, & testificaretur coram Domino, ne scilicet erubescens, & confusus, erubescat, & confundatur coram illo, & Angelis [y], vt Christus comminatus est. Inde ortus videri potest ritus, vt in Sacramento Confirmationis fronti signo iudito inungamur ad pudorem vanum, indignúmque pellendum, quando confiteri fidem oportet. Indicant id nōnulli canones [z], & Conc.

a Exod. 2. 12. Ps. 20. 5. Ps. 90. 16. Prou. 32. 1. 6. Eccli. 23. vlt.
Sequi Deum quid.
b Mat. 8. 22. c. 9. 9. c. 16. 24. c. 19. 21. Marci 2. 4. c. 8. 34. c. 10. 21. Lucæ 5. 27. c. 7. 23. 59. 61. c. 18. 22. Ioan. 1. 43. c. 8. 12. c. 12. 26. c. 21. 19.
c 1. de Abra. c. 2.
d Num. 14. 24. Deut. 1. 36. Iosue 14. 9. 14.
e Eccl. 46. 9. & seqq.
f Iosue 14. 10. 11. Eccl. 46. 11.
g Eccl. 46. 12.
h ibid. vers. 9.
i supra.
k Iosue 14. 7.
l lib. 14. ep. in 7.
m Apoc. 3. 2.
n 2. Tim. 4.
o 1. Macha. 2. 56.
p Ioan. 14.
q c. 18.
r c. 3. 11. 32.
s 1. Ioan. 1. 2.
t Act. 20. 24.
u Rom. 1. 16.
x 2. Tim. 2. 14.
y Mar. 8. 38. Luc. 9. 26.
z c. 1. de Sacramento vnctionis. & c. 1. de cogn. spiritu.
Sacramenti Confirmationis ritus vnde originem trahat.

A Florent [a]. & August [b]. atque Constantinus ipse Imperator in edicto ad Syluestrum, explicás quibus ceremoniis cooptatus fuerit in cœtum Christianorum, item Gregorius [c], Isidorus [d], ordo Romanus [e], Amalarius [f], Rabanus [g], Clemens Romanus [h], & alij. Lege Iosephum Vicecomitem [i].

Vers. 37. Nec miranda indignatio in populum, cùm mihi quoque iratus Dominus propter vos dixerit: Nec tu ingredieris illuc:

Vers. 38. Sed Iosue filius Nun minister
B tuus, ipse intrabit pro te. hunc exhortare & robora: & ipse sorte Terram diuidet Israëli.

QVò minus mirum, vel durum populo videretur ab irato Deo tam seuerè in ipsum animaduerti, hoc est, in omnes eos, qui egressi fuissent de Ægypto annorum ætatis viginti, & supra, exceptis Caleb, & Iosue, quia scilicet pro nihilo habuissent terram desiderabilem [k], ac in Deum murmurantes, detraxissent de illa, atque in eamdē intrare detrectauissent [l]: affirmat sibimet quoque ipsi eiusdē terræ ingressum interdictum esse, quando indignatus est Deus contra se, & fratrem Aaronem ad aquas contradictionis, ibi occasio-
C nē præbente populo murmurante, ne ipse Deum, quemadmodum debebat, benediceret, vt libro priore dictum est [m]. Excluso igitur se, prohibitóque reliquum populum in promissam terram introducere, & potiri tamdiu concupito bono, tótque tam diuturnæ peregrinationis, & adeò grauibus laboribus, iam veluti comparato, iámque præ oculis posito, Moses iniunctum sibi addit, successori Iosue hoc negotium demandare, & hortari, atque omnino certum de felici eiusdē exitu reddere, quantumuis ille diffidere, ac terreri posset suomet ipsius malo: nec enim idem ei euenturū, sed absque vlla dubitatione præducem populo futurum, & ipsi terram sorte diuisurum. Repetit c. 3 [n]. Moyses iratum sibi Dominum propter po-
D pulum, nec exaudire voluisse, cùm transire vellet Iordanem, & prohibuisse ne vltrà loqueretur de hac re, & præcepisse, vt præciperet Iosue, & corroboraret eum, & confortaret, quia ipse præcessurus esset populum, & diuisurus terram, cuius aspectus solus Moysi concederetur. Habentur similia in c. 31 [o]. vbi Moses vocato Iosue coram omni Israël, dixit, *Confortare, & esto robustus; tu enim introduces populum istum in terram, quam daturum se patribus eorum iurauit Dominus, & tu eam sorte diuides, & Dominus, qui ductor est vester, ipse erit tecum: non dimittet, nec derelinquet te: noli timere, ne paueas.* Deus ipse eumdem Iosue huiuscemodi verbis animauit [p], *Confortare, & esto robustus valde; tu enim introduces filios Israël in terram,*
E *quam pollicitus sum, & pro qua iuraui patribus tuis, vt traderem eam illis, & ego ero tecum.* Non omnino fuit superuacanea monitio illa Mosis, ne fortasse grauaretur Iosue, ait Philo [q], subire tantum oneris, vtque exemplum, atque regula proderetur cæteris, communicando bona consilia cum suis successoribus, & instruendo præceptis optimis: & vt proferret affectum caritatis erga populum, cui tamdiu præfuerat: & quia licèt non esset opus hac adhortatione, tamen non poterat se cōtinere Moses,

a de Sacramentis.
b in Ps. 141.
c lib 3. epi. 26.
d 2. de offic. c. 26.
e ord. ad cōsummand. chrisma benedic.
f de off. eccles. c. 27.
g de instit. Clericor. c. 30.
h 3. constit. c. 15.
i de ritibus cōfirm. c. 7.
Paraphr.
k Ps. 105.
l Num. 13. & 14. & 27. & 32.
m c. 20. 12. & 27. 13. 14.
n vers. 25. & seqq.
o vers. 7. & seqq.
p c. ibidem vers. 23. Iosue 1. 6. 7.
q lib. de officiis.

Moses, quid amicum admoneret officij. Rectè noster Serarius [a] ex adeò frequenti confirmatione, corroboratioréve & adhortatione tum à Moyse iussu Dei, tum à Deo ipso facta Iosue viro alioqui magnanimo, constanti, generoso, vt res ab eo hactenus fortiter, præclaréque gestæ testabantur, infert, quàm sit graue, difficile, periculosum, formidabile onus gubernationis, in quo alienæ potius consulendum vtilitati, quàm suæ, summa prouidentia, fortitudine, patientia, iustitia, castimonia; reddenda verò ratio summo Principi Deo, institias ipsas cum acceperit tempus, iudicaturo [b]. Mosis exemplum, seu in illo editum perterrebat maximè tam mitis, prudentis, temperantis, modesti, laboriosi, religiosi, cui tamen nec pepercit populus toties in eum furens, murmurans, minans, imprecans, lapidare etiam volens, nec Deus, ob leuiorem culpam eidem irascens introitúque terræ arcens, pro qua adeò multa tolerauerat. Occurrebant animo multi se sæui hostes debellandi, diuidenda terra inter morosos, seruanda, vt ei Moyses, Deúsque inculcauerant, ad vnguem lex, dubitare poterat, ne ob aliquod peccatum suum & ipsi non liceret præstare, quod imperabatur. Recenset distinctè Serarius [c], duodecim, quæ proposuit Dominus ad firmandum Iosue animum. De regendi autem periculis documentum edidit Christus, fugiendo cùm eum vellent facere Regem [d], tótque alij, qui vel imponi sibi onus id passi non sunt, vel non nisi coacti admiserunt, vel deponere tentauerunt, vel tandem etiam eo se abdicarunt. Verùm hac de re aliis in locis disputatum est, nec non & cuiusmodi Mosis peccatum fuerit, atque cur à Deo tam seuerè punitum simul cum eodem peccato fratris. Gregorius [e] Augustinum Anglorum Episcopum doctrina, & miraculis cóspicuum ad modestiam humilitatémque hoc hortatur exemplo Mosis, qui post adeò multa signa, & opera, atque post tam longum tépus, quo peccauerat, non potuit à semel lata sententia liberari. *Qua in re considerandum nobis est*, inquit, *quàm timendum sit omnipotentis Dei iudicium, qui per illum famulum suum tot signa faciebat, cuius culpam dubitationis de educenda aqua tam longo tempore, nempe 38. annorum, adhuc seruabat in cogitatione. Igitur frater carissime, si & illum agnoscimus post signa pro culpa mortuum, quem omnipotenti Deo nouimus præcipuè electum: quanto nos debemus metu contremiscere, qui necdum adhuc nouimus si electi sumus?* Notat prætereà [f] Sanctos exaudiri interdum pro aliis, & non pro se, sicut Moysi contigit, qui veluti facta vi, obtinuit veniam populo [g], sed pro aquæ exhibitione diffidens, repromissionis terram ingredi, Domino irascente, non potuit. & quamuis sæpe hac de re affligeretur, sæpius desiderio se excitante turbaretur, dispositæ vltionis iracundiam repellere a semetipso non valuit, qui hanc, volente Domino, & à populo amouit. Posset aliis tum exemplis, tum testimoniis, tum rationibus demonstrari magistratus præsertim Ecclesiastici peccata etiam haud ita grauia seueriùs à Deo animaduersa, animaduertique solita. Exaggeratur id ab Ambrosio [h], Origene [i], Augustino [k], Gregorio [l], Chrysostomo [m], Bernardo [n], & in reuelationibus Brigidæ [o]. Verùm vt præmonui, tractatum est alibi idem argumentum, & quod spectat ad Mosem cum Aarone, de his cecinit Dauid [p], quòd quamuis inuocantes Dominus exaudire soleret, & in columna nubis loqui ad eos, & propitius esse eis, tamen vlsus est in omnes adinuentiones eorum. Hoc si cogitarent homines, principatus non ambirent, ait Origenes.

a in Iosu. 1. q. 11.
b Ps. 74. 3.
c sup. q. 12.
d Ioan. 6. 15.
e lib. 9. epi. 58.
f 9. moral. c. 9. vel 12.
g Exod. 32. 31. & seqq.
h de dignit. Sacerd. c. 5.
i hom. 20. in Num.
k in Ps. 68.
l homil. 17. in Euang.
m hom. 41. & 83. in Matth & 6. de Sacerdo.
n ser. de cóuers. Pauli.
o lib. 1. c. 47. 48 49. lib 4. c. 132. 133. 135.
p Ps. 98. 6. & seqq.

A *Nec miranda indignatio in populum.*] Apposuit hæc Interpres ad argumenti vim exprimédam, ex comparatione maiorum, & minorum. Vt, si Dominus ipsi, qui leuiter tátùm peccauerat ad aquas contradictionis, non ignouisset, negans introitum in promissam terram: mirari quisquam non deberet, si populo toties aduersùs Dominum, eiusque ministros rebellanti, ac tam contumaciter contra promissam terram loquenti, quam iamiam obtinere poterat, nec ingredi volenti, sed nouo sibi constituto duce in Ægyptum regredi deliberanti, minimè parcendum censuerit, atque ingressum in eamdem terram inhibuerit. *Explanatio.*

Cum mihi quoque iratus Dominus propter vos.] Sic etiam in c. 3 [a]. *Iratúsque est Dominus mihi propter* B *vos, nec exaudiuit me*; & c. 4 [b]. *Iratúsque est Dominus contra me propter sermones vestros, & iurauit, vt non transirem Iordanem, nec ingrederer terram optimã, quam daturus est vobis.* Hoc loco, ac tertio Hebræũ verbum est התאנף *hitannaph*, in secundo ויתעבר *vaiyithabber*. Græcum in primo, itémque tertio ἐθυμώθη, in secundo ὑπερεῖδε, *contempsit*. Vbique Chaldaicè (*fuit ira*, &c. הוה רגז *hauah regaz*.) Quod autẽ hîc habetur (*propter vos*) & Hebraice בגללכם *biglalchẽ*, Græcè δι' ὑμᾶς, Chaldaicè בדילכון *bedilechon*, in secundo למעבכם *lemabhanchem*: in tertio Latinè (*propter sermones vestros*) quod etiam valent Hebræa על דבריכם *bhal dibrechem*, & Chaldæa על פתגמיכון *bhal pithgamechon*. Græca verò περὶ τῶν λεγομένων ὑφ' ὑμῶν, *pro his quæ dicebantur à vobis*. Ea quæ di- C cta fuerant à populo, quorum occasione iratus est ipsimet Mosi Dominus, pertinent ad murmur propter penuriam aquæ, vt antea dixi, non autem propter illud, quo detraxit de promissa terra vnà cum exploratoribus inde reuersis: tunc enim non legitur Moses quidquam dixisse, aut fecisse dignum illa reprehensione, sed potiùs laudabiliter, & ad placandum populum, cecidisse cum fratre in terram pronus coram illo [c], & cùm vellet ille ipsos lapidare, aduersùs Domini minas enixiùs precatus esse [d]: & Domini responsum exactè retulisse, vtque abstinerent à pugna contra Amalecitas eiusdẽ Domini iussu grauiter monuisse [e]. Quare probabilis non est Oleastri opinio (*propter vos*) hoc loco non significare, propter peccatum D vestrum, sed propter regimen, & ducatum, quo vos rego, & dirigo, aut, quia consensi in missione exploratorum rogatus à vobis. Et fortè, inquit, non intrauit ipse, propter hoc, & propter propriã incredulitatem non introduxit populum. Caietã. autem perpendens בגללכם *biglalchem*, quod reddit (*in propter vos.*) si dixisset, ait, (*propter vos*) significasset, quòd vos fuistis causa iræ Dei in me; sed dicendo (*in propter vos*) significat, quòd Deus iratus est etiam in me in mea actione propter vos, in meo agere pro vobis, dum agerem causam vestrã. Deus enim, subdit ipse, non propter populi peccatum, sed propter ipsius Mosis peccatũ iratus est, agẽte Mose causam populi petentis aquã, eo quòd diffisus est, vt scriptum est Num. 20. Et scriptum E est hoc, infert adhuc, vt perpendamus, quòd præfecti alia, quamuis secundùm proprias curas rectè se habeant, secundùm tamen curam aliorum, Deum quandoque offendunt. Conueniunt reliqui in hac sententia, itaut, quod ait Hugo, murmur illud populi pro aqua, fuerit causa perturbationis, perturbatio hæsitationis, propter quam Moyses non intrauit, & cùm dicitur in Psalmo, vexatus propter illos (*propter*) dicas causam remotam, sicut & hîc. Obseruat idem prætereà, sic nũc loqui Moysem ad consolationem populi, quoniã solatium est misero socios habere pœnarum.

a vers. 26.
b vers. 21.
c Num. 14. 5.
d vers. 10. & seqq.
e vers. 40. & seqq.
f Ps. 105 32.

Præfectura malorum quam sit periculosa.

Aliud verò documentū citatus elicit Oleaster, periculosam valde rem esse præfecturam malorū, vbi omni hora in discrimine maximo sūt Prælati, quibus sæpius propter malas oues indignatur Deus, & luit bonus Prælatus malarum ouium pœnas: quod si homines ad memoriam reuocarent, non tā festini ad prælaturas currerent. At non irascitur Deus Prælatis propter peccata subditorū, nisi quatenus aliquo modo participes sunt, vel non præcauendo, corrigendóve (quod est aliena habere peccata [a]) vel inde occasionem arripiendo alia quadam ratione peccandi, vt per impatientiā, diffidentiam de Deo, &c. sicut Mosi cōtigit ad aquas contradictionis, quemadmodū iam sæpiùs notaui. Explicat Procopius, ac si diceret Moyses, ego ipse non perfidè egi, vestræ perfidiæ cùm essem impatiens, leuiter de vobis statui, verbaque effutij, quæ talem contra me sententiam elicuerunt.

a Psal.18.14.

B

Dixerit, nec tu ingrederis illuc.] Pro primo verbo est Hebræum לֵאמֹר *lemor*, & Chaldæum לְמֵימַר *lememar, dicendo*. Græcum verò participium λέγων, *dicens*, qua vltima lingua exprimitur sententia per plures negationes, οὐδὲ σὺ οὐ μὴ εἰσέλθῃς ἐκεῖ, *neque tu non ingrediaris illuc.*

Sed Iosue filius Nun.] De his omnibus aliàs actum est, atque de ratione, qua scribantur, præsertim primum, & an differat à nomine Iesu, quemadmodum Græcè hîc etiam scribitur, nempe Ἰησοῦς.

Minister tuus.] Iuxta reliquas editiones (*stās seu astās, assisténsve corā te*, vel *tibi*, הָעֹמֵד לְפָנֶיךָ *habhomed lephanecha*, דְּקָאֵם קֳדָמָךְ *dekaem kodamach*, ὁ παρεστηκώς σοι.

C

Stare coram aliquo phrasi Hebr. quid.

Stare coram aliquo phrasi Hebræa idem est, quod ministrare, paratúmque esse ad ministrandū; quia solēt ministri dominis astare, seu assistere, vt præstò sint ad ministerium. Vnde quod legimus [b] Abraham cùm apposuisset tribus viris, idest, Angelis, cibos, stetisse iuxta illos sub arbore, cùm comederent, & dicitur Hebræo participio עֹמֵד *hhomed*. Græcóq; verbo παρειστήκει. Paraphrastes Chaldæus exponit per participium מְשַׁמֵּשׁ *mesciammes, ministrans*. Quocirca ex hac formula quando Angelis tribuitur, vt nimirum asserantur Deo astare, seu assistere, distinctio in assistentes, & ministrantes colligi necessariò non videtur. Immo apud Danielem [c] non minùs ministrabant decies millies cētena millia, quæ dicebantur assistere, quàm quæ ministrare millia millium. Sic verò præterea Abisag quæsita scribitur, quæ staret coram Dauide [d], cui ministrasse dicitur [e]. Tobiæ Raphaël ministrabat, vnus ex his, qui assistebant Deo [f]: prædixit Deus [g] fore, vt non deficeret vir de stirpe Ionadab filij Rechab stans in conspectu suo cunctis diebus, id est, ministrans. Missus est Gabriel, qui se astare dicebat ante Deum [h]. Denique Angelos omnes affirmat Apostolus [i] esse administratorios spiritus in ministerium missos. Admissa tamen distinctione, ita vt assistentes sint, qui notitiam agendorum proximè, i. verbo, hauriant, vt Seraphim, Cherubim, Dominationes, Throni ministrantes in quos illi cùm transfundant Virtutes, Potestates, Principatus, Archāgeli, Angeli: dicuntur priores adhuc administratorij, quoniam aliquando, licèt rarò mittuntur: alij comparatione ipsorum magis absolutè ministrantes. Qua de re plura [k] alibi, vbi de nomine ministri, & de locis Zachariæ [l], & Apocalypsis [m], in quibus mentio est de assistentibus Angelis, aut existentibus in conspectu throni Dei. Ibidem alios auctores citaui, quibus adde de nostris in Epist. ad Hebræos, Iustinianū in primis, qui & malos spiritus notat quodammodo assistere Deo, vt etiam Scriptura testa-

b Gen.18.8.
c c.7.10.16.
d 3.Reg.1.1.
e vers. 4.
f Tobiæ 12.15.
g Iere. 35.19.
h Lucæ 1.19.
i Heb.1.14.
k in Psal.102.21.
l c.3.7.9.10. c.4.14
m c.1.4.c.4.14.

A

tur [a], & in Apocalypsi Aleasar. Vocatur Iosue *minister* Latinè alibi [b], Hebraicè מְשָׁרֵת *mesciareth* Chaldaicè שַׁמָּשָׁא *sciumsciam*, Græcè ὁ παρεστηκώς, vel ὁ θεράπων, *seruus*, vel ὁ ὑπουργός. Militiæ princeps etiam sub Mose, Iosue, atque honesto, & splendido natus loco, minister Mosis dicitur, non vili ministerio, sed quale Regibus, summisve Principibus viri nobiles, ac primarij exhibent: quemadmodum & filij, discipulique Prophetarum, horum, vocabātur ministri [c], vel pueri [d], vt Elisæus Eliæ, Giezi Elisæi, Baruch Ieremiæ: & cuiusmodi etiā Eliezer in domo Abraham [e], Ioseph in domo Putiphari [f], Dauid in domo Saul [g], Leuitæ erga Sacerdotes [h], Gentilium Gentiles nonnulli, de quibus Gellius [i]. Videtur præfuisse igitur Iosue domui Mosis, ac familiæ adfuisse eidem in precibus,

B

& meditationibus, fuisse assiduum sectatorem, & maximè familiarem, conscíumque negotiorum, &c. Quod sanè totum in illius laudem singularem redundabat: tum verò, quoniā ipsemet Deus hoc loco loquens cum Mose, ministrum ipsius cognominat Iosue, & in libro Numerorum [k] vocatur electus è pluribus, Hebraicè (*præ iuuenibus ipsius*, aut *electus*) Chaldaicè (*à pueritia sua*) vt ibidem animaduertimus. Inde tantum euasisse Iosue adnotauit Ambrosius [l], qui etiam ex socio conuersationis factus fuerit successor potestatis, à quo electus fuerat, vt iuuenis pugnax, validè robustus, labores tolerare fortissimus, ad cogitandum simul & loquendum nimis idoneus, noscens

C

decenter Deum, & Mosem colere pietate, & omni postea doctrina legum, diuinisque mysteriis, Deo etiam docente instructus. Sic de illo Iosephus [m]. Atque in hoc etiam Christum adumbrauit circumcisionis ministrum [n], quique cognominauit seipsum hoc nomine *ministri* [o], & cùm esset Dominus, & magister, discipulorum lauit pedes [p]. Lege dicta ad librum Numerorum [q].

Ipse intrabit pro te.] Sunt Interpretis dictiones (*pro te*) nec extant in aliis editionibus. Sensus autem istius translationis est, quem tradit Abulen. quòd Iosue exerceret ea, quæ Moyses exercere deberet, populum dirigeret, quemadmodum c. 31 [r]. scribit Moyses dictum sibi, *Non transibis Iordanem istum. Dominus ergo Deus tuus transibit*

D

ante te: ipse delebit omnes gentes has in conspectu tuo, & possidebis eas, & Iosue iste transibit ante te, sicut locutus est Dominus.

Hunc exhortare, & robora.] Carent editiones aliæ priore verbo, habéntque dumtaxat (*robora*) seu (*conforta*) חַזֵּק *chazek*, אַמֵּץ *thakkeph*, κατίσχυσον. Cùm exhortaretur Absalon suos ad cædem fratris Amnon [s], dixit, *roboramini, & estote viri fortes*, vbi est primo loco חִזְקוּ *chizku*, תַּקִּיפוּ *athkaphu*, κραταιοῦσθε. In libro Iob [t], *roborarem vos ore meo*, אֲאַמִּצְכֶם *aamintschē*, אַחְסֵנְכוֹן *achsenchon*, εἴη ἰσχύς, &c. *sit robur*, siue *vis*, &c. Item [u] *genua trementia confortasti: & vacillantes confirmauerunt sermones tui*. hoc est armare nō clypei, & hastæ munitione, sed sermonibus opti-

E

mis & exhortationib [x]. qui dicuntur Græcè ἀγαθοῖ λόγοι, καὶ παράκλησις. Iterum inferiùs c.3 [y]. *præcipe Iosue, & corrobora eum*. חַזְּקֵהוּ *chazakkehu*, תַּקְּפֵהוּ *thakkephehu*, κατίσχυσον αὐτόν, καὶ παρακάλεσον αὐτόν, *corrobora eum, & exhortare eum*. In c. 31 [z]. *hoc ipsum præstitit Mosis, dicens Iosue. Confortare, & esto robustus*: eadémmétque verba Dominus eidem Iosue inculcauit [aa]. חֲזַק וֶאֱמָץ *chasak vematz*, תְּקֵיף וְעַלִּים *thekeph vehhallem*, ἀνδρίζου καὶ ἴσχυε. Exhortatio pertinet ad persuasionem, vt Iosue admittat curam regiminis; roboratio ad hoc, vt planè confidat, se difficultates omnes, Deo iuuante, superaturum,

&

a 3 Reg.22.19 2.Par.18.Iob 2.6.
b Exod. 24.13.c.33.11. Iosue 1.1. Num.11.28.
c 1.Reg. 2.11.lib.3.19.21.
d 4.Reg. 4.3.11. 12 & seq. c.5.20. c.16 17.c.8 4. c 9. 4. c. 19.6.
e Gen.24.2.
f c.39.4.
g 1.Reg.18.5.c.22.14.
h Num.3 7.
i lib.2.c.18.
k c.11.28.
l 2.de offic. c.20.
m 4. antiq. c.1.& 5.
n Rom. 15.8.
o Matt. 20.28.Mar.10.45. Luc.22.37.
p Ioan.13.
q c.11.28.
r vers.2.3.
s 2.Reg.13.28.
t c.16.5.
u c.4 4.
x 2 Macha.15.11.
y vers.28.
z vers.2.
aa vers.23.

& quamuis Mosi tanto viro iratus esset Deus, aditúque promissæ terræ prohibuisset, nihiluminus ipsum in eam sine dubio ingressurum.

Et ipse forte terram diuidet Israeli.] Prima particula causaliter sumi debet, cuius notionis est hoc loco כי *chi*, ἔτι. *forte diuidet.* significat *κατακληρονομήσει*. Hebræum, & Chaldæum verbum cũ affixo pronomine fœminino denotãte ארץ *erets*, positam versu 36. *hæreditare facies eam*, ינחלנה *ianchilennah*, יחסננה *iachsinnah*. Vltimum nomen in casibus obliquis alibi [a] etiã vsurpat Interpres, licèt longè sæpius indeclinabiliter. Quo pacto autem eadem terra promissa, tum sorte, tum hæreditare acquisita diuisáve dicatur, aliis quóque locis non semel annotatum est.

a Exod. 6. 14. c. 14. 25. c. 15. 1. 9. Num. 1. 20. c. 10. 29. c. 35. 21. c. 73. 23. c. 24. 1. Iosue 7. 8. c. 8. 24. c. 9. 6. c. 23. 1. 2. Iudic. 3. 14. c. 8. 35. c. 10. 2. 3. 1. Reg. 2. 14. 22. c. 3. 21. c. 7. 14. 36. 17. c. 15. 2. c. 16. 25. c. 17. 5. lib. 2. 3. 19. c. 10. 17. lib. 4. 13. 5. c. 14. 26. c. 19. 18. 1. Para. 16. 40. c. 21. 3. c. 26. 30. li. 2. 1. 2. c. 2. 4. lib. 2. 29. 24. 2. Esdræ 2. 1. Ps. 146. 2.

Vers. 39. Paruuli vestri, de quibus dixistis, quòd captiui ducerentur, & filij qui hodie boni ac mali ignorant distantiam, ipsi ingredientur: & Ipsis dabo Terram, & possidebunt eam.

Vers. 40. Vos autem reuertimini & abite in solitudinem per viam Maris rubri.

CVm Ista esset in rebelles sententia, Mosique ipsi denuntiatum, quòd in terrã promissam non intraret, sicut nec illi, illos eosdem regredi præcipiens Deus, vnde venerant, procul ab ea terra in solitudinem, versùs mare rubrum; affirmat reseruatum ingressum, atque possessionem dictæ terræ filiis eorum, quos veteri se causati fuerant, ne abducerentur in captiuitatem à Chananæis, quos si tunc progredi vellẽt intro vsque in Chanaan, capturi essent hostes victoresque. Præcedente libro [b] fusiùs hæc narrantur, quo pacto vociferata omnis turba, flénsque nocte tota, & murmurantes contra Moysem, & Aaron cuncti filij Israël mortem imprecati fuerint sibimetipsis, gladio casuros se asseruerint, vxores verò ac liberos captiuos ducendos: constituto alio duce reuerti in Ægyptum deliberauerint, supplicatione Moysi & Aaron, atque acri oratione Iosue & Caleb persuaderi nequiuerint, sed cùm clamantes adhuc, lapidare etiam Principes suos voluissent, exoratúsque Mosis obsecratione Dominus, interim dilata eorum interfectione, iurauerit, præter Caleb, & & Iosue, neminem in Chanaan ingressurum ea rebellibus egressis ab ætatis anno vigesimo, & supra de Ægypto: sed filios postquam pro numero dierum quadraginta in exploratione Chanaan positorum, totidem annis durasset peregrinatio in deserto. Nec tamen intelligi debet omnes dictæ minoris ætatis infra vigesimum annum, qui tunc viuebãt, cùm hæc dicerentur, hoc est, anno secundo ab egressu de Ægypto ingressuros Chanaã omnino fuisse, nisi per ipsos staret ob aliud nouũ peccatũ diuersũ in peccato isto detractionis de Chanaan, & inobedientiæ circa imperatũ ingressũm in eam. Nã inter interfectos murmuratores propter manna, & alios initiatos Beelphegor, & alios in seditione Rubenitarũ cum Leuitis [c], facilè credi potest, non paucos cecidisse ex iis, qui cùm egressi sunt de Ægypto, infra viginti annos erant. Alioqui ex isto loco infert Hugo argumentum, quòd paruuli non consentientes malo, pro peccatis parentum non sunt puniendi. Exceptio est, quando in iusto bello victoria obtineri aliter nequeat, nec satis tuti victores reddi possint, ne superstites dãnum inferant aliquando Reipublicæ. Oleaster no-

b c. 14. 1. & seqq.

c Num. 16. & 20. & 21. & 25.

A tat bonam semper fuisse apud Deum paruulorum conditionem, & quemadmodum soli paruuli promissam ingrediuntur terram, ita qui non conuertuntur effecti sicut paruuli, nõ intrare in regnum cælorum [a], & qui malitia paruuli non sont [b]: denique quid valeat non esse criminis participem. *Quia puer Israel, & dilexi eum*; id est, propterea, inquit apud Oseam [c] Deus, & commendauit Saul, cùm regnãte incipiens filius vnius anni esset [d], idest, vt vnius anni puer innocens, vt exponit Paraphrastes: & sponsus attendens innocentiã spõsæ, appellat sororem paruam absque vberibus [e]. Cauendum diligentissimè, ne cor obduremus, vocem audientes [f] inuitantis ad promissiones cælestes, terrámque desiderabilem pro nihilo habeamus [g], sed adhortemur nosmetipsos per singulos dies, donec hodie cognominatur, vt non obduremur ea fallacia (*ἀπάτη* dicitur, idest, *error*, seu *deceptio*) peccati [h]; & fallentis nos diaboli, mundi, carnis, iúsque nostrum primogenitorum tam parui faciamus, tam paruo vendamus [i], sed festinemus ingredi in illam requiem, vt ne incidamus in idipsum incredulitatis exemplum [k]. Imperata rebellibus reuersio index fuit nihil aliud peccatũ esse, quàm vagationem, ac errorem mentis, ac voluntatis, quamdámque velut apostasiam, & retrogradum gressum. Opus est omni volenti cælum possidere, ait Ambrosiani nominis in Epist. ad Hebræos [l] commentarius, fidem operibus bonis ornare. Si enim illi terram intrare non meruerunt, quia murmurauerunt cõtra Deum, quomodo nos C cælum merebimur intrare, indifferenter viuentes, sicut gentes? Deliciis dissolutus vagatur [m], ipsaque vagatio, ac error pœna est illi, qui veras delicias præ metu nonnullius laboris refutat. Incedens quondam data opera Diogenes gressu retrogrado in Stoicorum gymnasio, irridentibus dixit, *non vos pudet vitæ spatia retrouerso gradu conficere, & mihi tantum idem deambulando facienti vitio vertere?*

a Matth. 18. 3.
b 1. Cor. 14. 20.
c 11. 1.
d 1. Reg. 13. 1.
e Cant. 8. 8.
f Ps. 94. 8. Hebr. 3. 8.
g Ps. 105. 24.
h Hebr. 3. 13.
i Gen. 25.
k Heb. 4. 11.
l ibidem.
m Iere. 31. 22.

Paruuli vestri.] Numero singulari Hebraicè, & Chaldaicè טפכם *tappechem*, טפלכון *taph lechon*. Græcè pluraliter *τὰ παιδία ὑμῶν*. Extant eædem voces, declaratæque sunt libro præcedente [n] in eadem sententia. Significari vult Abulen. pueros infra viginti annos; qui tamen rationis vsum haberent. Suadet id quod sequitur de ignorantibus D boni, & mali distantiam.

n c. 14. 31.

De quibus dixistis.] Nimirum citato loco prioris libri. Eo autem pacto locuti sunt metu exanimati, & de diuinis prædictionibus, promissisque hæsitantes, ac diffidentes.

Quod captiui ducerentur.] Ibidem (*quod prædæ hostibus forent*) cùm tamen editionum cæterarum phrasis eadem sit ibi, & hîc לבז יהיה *lauaz ihieh*, לביזא יהון *leuizza iehe*, *ἐν τῇ διαρπαγῇ ἔσεσθαι*, vel *εἰς διαρπαγήν*. In Complutensibus, Regiis, & aliis nonnullis Bibliis leguntur ista. *καὶ τὰ παιδία ὑμῶν ἃ εἴπατε ἐν τῇ διαρπαγῇ ἔσεσθαι*, sed absunt à Sixtinis emendatis.

Et filij, qui hodie boni & mali ignorant distantiam.] In Hebræo, Chaldæóque textu (*& filij vestri qui nesciunt hodie bonum, & malum*) in Græco (*& omnis paruulus iunior*, seu *iuuenis*, seu *nouus*, aut *recens*, *qui non vidit*, aut *vidit hodie bonum*, aut *malum*, *καὶ πᾶν παιδίον νέον ὅστις οὐκ οἶδε σήμερον ἀγαθὸν ἢ κακόν*. Descriptio est per ignorantes distantiã boni, & mali, seu bonũ & malum ætatis carẽtis vsu discretionis seu rationis, liberíve arbitrij, & per (*hodie*) designatur tẽpus, quo populus murmurauerat cũ exploratoribus detraxerátque de terra Chanaã. Mysticè Glossa interlinearis per paruulos in priore mẽbro

Hodie dictio quid significet.
Sensus mysticus.

interpretatur Gẽtiles pauperes spiritu, quos Iudæi A despiciebant: per alios istius membri, eosdem, qui versabantur antea in tenebris, nec satis discernebant inter Deum, & diabolum. Scientia boni, & mali diuinum quid habetur [a], sacris ministris in primis necessaria est, seu discernendi inter sanctum, & profanũ, inter pollutum, & mundum [b], qui separari nouit pretiosum à vili, quasi os Dei est [c]. Hoc Salomon, vt bene regeret, petebat, discernere bonum, & malum [d]. *Sapiens bona, & mala in hominibus* (malè *in omnibus*) *sentiat* [e], *væ illis qui dicunt malum bonum, & bonum malum* [f]. *Emanuel butyrum, & mel comedit, vt sciret reprobare malum, & eligere bonum* [g]. perfectorum est solidus cibus, eorum qui pro consuetudine exercitatos B habẽt sensus ad discretionem boni & mali, comprehendendo in his quoque verum & falsum. Cæterùm loci nostri sententiam Oleaster, locutionémve ad schemata Hebraica pertinere admonet, qua significentur non habere vsum rationis, seu discretionem ad discernendum. Similia alia in Iona Propheta [h], quam Deus ipse vsurpauit de nescientibus quid sit inter dexteram, & sinistram, quibus ille propterea parcendum fuisse dixit, sicut & iumentis, ibidémque declarat Paraphrastes expressè de pueris, quibus tamen etiam alij, rudes, & inertes connumerant, & per dextram sinistrámque designatur bonum, & malum. Simile Satyrici [i], licèt haud ita castum purúmque de Venere ebria adagium,

——Quid enim Venus ebria curat?
Inguinis, & capitis, quæ sint discrimina nescit. C

idest, crimen ne turpius coitus, aut fellationis. Porrò ad aliud pertinet, quod Christus dixit [k] de dante eleemosynam, ne sciat sinistra quid faciat dextera eius. Ex isto autem nostro prouerbio, illóque alio Ionæ, confutat Bellarminus [l] noster hæreticos asserentes ipsummet peccatum, quod originale dicitur, esse actuale etiam in pueris, esseque impossibile, vt fomes sit absque actuali peccato, & fomitem, siue concupiscentiam esse peccatum originale: hoc item quod vocatur originale esse genialem impetum, ac energiam, qua ad peccatum trahimur, rem viuam, quæque moueatur, actualem prauam cupiditatem: prætereà D quòd homines sint sine metu, & fiducia Dei, habeant illius cõtemptum, oderint iudicium illius, fugiant iudicantem, irascantur ei, desperent gratiam, ament se magis quàm illum, præditi sint actuali cogitatione mala, tum prima, & indeliberata, tum etiam deliberatione confirmata, &c. Nam infans intra vterum matris, recénsve natus, & aliquanto pòst caret vsu mentis, ideóque cogitare non valet, nec ad id, nec ad alios actus habendum teneri potest, quibus necessarius est vsus rationis, liberíque arbitrij. Citatis quoque locis dicuntur etiam aliqui ob pusillam ætatem ignorare distantiam boni, & mali, quídque intersit inter dexteram, & sinistram, quanto magis Dei iudicium, misericordiam, gratiam, & similia: vt ideirco nec possint iudicium Dei fugere, de E misericordia dubitare, gratiam desperare, &c. Denique Paulus [m] de duobus illis fratribus scribit, cùm nondum nati fuissent, aut boni aliquid égissent, aut mali: loquitur verò de iam conceptis, & in vtero existentibus.

Ipsi ingredientur.] Omittitur aduerbium *(illuc)* שָׁמָּה *sciammah*, לְרִשְׁתָּהּ *lethamman*, *inæ*: intelligitúrque sententia morituros in solitudine parentes eorum, & eos ipsis ingressuros, qui aliam nouam ob causam non meruerint mortem, sicut notaui non A paucis contigisse.

Et ipsis dabo terram, & possidebunt eam.] Repetitur primum pronomen masculinum in aliis editionibus, & secundum verbum indicat hæreditariam possessionem, sed Græcum κληρονομήσουσι, cui sors adiungatur in eiusdem partitione.

Vos autem reuertimini, & abite in solitudinem per viam maris rubri.] Hebraicè (*& vos respicite vobis,* וְאַתֶּם פְּנוּ לָכֶם *veattem penu lachem*, idest, *vertite vos, & proficiscimini in desertum via, seu per viam maris Suph*, hoc est, rubri.) Possent nihilominus verba Hebræa פנו *penu*, & סעו *sebbu*, reddi per præteritum, *reuersi estis*, & *profecti*, quoniam æquè pertinent ad indicatiuum, & imperatiuum modum, sicut etiam Chaldæa אִתְפְּנוּ *ithpenu*, & טולו *tulu*. In B editione autẽ Græca est aoristi temporis verbum cum participio καὶ ὑμεῖς ἐπιστραφέντες παρεμβάλετε, *& vos reuersi castrametati estis*: vel *conuersi, castra monuistis*. Habent nihilominus quidam codices imperatiuè παρεμβάλετε, *castra facite*, vel *abite*. In c. 14 [a]. libri Numerorum dixisse narratur nomine Dei Moyses populo: *Quoniã Amalecites, & Cananæus habitãt in vallibus, cras mouete castra, & reuertimini in solitudinem per viam maris rubri.* Ibi eadem phrasi vtuntur Hebræa, & Chaldæa editio, Græca verba sunt, ἐπιστράφητε, καὶ ἀπάρατε, *conuertimini, seu reuertimini, & discedite*, aùt *promouete vos.* Iubebatur populus redire versùs desertum Pharan, nec vltra progredi ex loco, in quo proximus erat Amorrhæis, vt longiùs abessent ab istorum C armis, quemadmodum mox dicetur. De illo deserto déque mari rubro dictum satis alibi.

Vers. 41. Et respondistis mihi: Peccauimus Domino: ascendemus & pugnabimus, sicut præcepit Dominus Deus noster. Cũque instructi armis pergeretis in montem,

Vers. 42. Ait mihi Dominus: Dic ad eos: Nolite ascendere, neque pugnetis, non enim sum vobiscum, ne cadatis coram inimicis vestris.

D Libri prioris c. 14 [b]. commemorantur eadem isto sermone. *Et ecce mane primo surgentes ascẽderunt verticem montis, atque dixerunt: Parati sumus ascendere ad locum, de quo Dominus locutus est, quia peccauimus. Quibus Moyses: Cur, inquit, transgredimini verbum Domini, quod vobis non cedet in prosperum. Nolite ascendere, non enim est Dominus vobiscum, ne corruatis coram inimicis vestris. Amalecites, & Chananæus ante vos sunt, quorum gladio corruetis, eo quòd nolueritis acquiescere Domino, nec erit Dominus vobiscum.* vbi non habetur expressa prohibitio diuina, sed tantùm [c] prædictio, quòd numerati à viginti annis, & supra, qui murmurauerant contra Dominum, non essent intraturi terram Chanaan, sed in deserto morituri, &c. Poterat il- E la prædictio vim prohibitionis habere, ne scilicet conantes intrare, mendacem reddere velle viderentur Dominum, qui prædixerat. Credi tamen debet adiectam prædictioni prohibitionem nominatim, quæ disertè hoc loco scribitur. Cùm autem pœnitentia quadam ducti narrãtur hîc ascensuros se dixisse, & pugnaturos, sicut præceperat Dominus: videñtur de suo addidisse, quòd pugnare Dominus præcepisset. Obijcientibus decem exploratoribus stirpẽ Enac, aliósq; terribiles, & fortiores hostes, Caleb primùm animauit, ac deinde cũ ipso Iosue;

a Gen. 3. 5. 22.
b Leuit. 10. 10.
c Ierem. 15. 19.
d 3. Reg. 3. 9.
e Eccl. 39. 5.
f Esa 5. 20.
g c. 7. 15. 16.
h c. 4. 11.
Dextra sinistraque, pro bono & malo.
i Iuuen. satyr. 6. vers. 300.
k Matt. 6. 3.
l 5. de amiss. gra. c. 4.
m Rom. 9. 11.
a vers. 25.
PARAPHR.
b vers. 40. & seqq.
c vers. 29.

a Ibid. c. 13. 29 & seqq. c. 14. 6. & seqq.
b c. 14. 36. 37.

A Iosue; vtque Domino fidentes metum deponerent, & alacriter ascenderent [a], forsitan morte perterriti repentina decem aliorum exploratorum [b], interpretati sunt voces duorum Caleb, & Iosue loco diuini præcepti simul cum iis vocibus, quas Moses Domini comminantis nomine protulerat. Vel quoniam sibi similem aliis interitum repentinum perhorrescebant, præ se tulerunt vehementem voluntatem diuinis etiam solis nutibus obtemperandi, vt iniretur possessio Chanaan, quamuis non sine pugna præstari id posset. Cæterùm dicto prioris libri loco annotauimus, quod item Oleaster nunc monet, non omnem pœnitentiam acceptari à Domino, vt propter eam donet, quæ postulantur, quemadmodum legitur de Esau, Saule, Antiocho.
B Quod subdit seuerè puniri nostram inciuilitatem, qui pro nihilo reputamus Dei mandatis primùm non obtemperare, si postmodum obediamus, non adeò facit ad propositum, quia propriè isti non obediebant, immò contra Dei voluntatem faciebant: & si quis verè ac seriò post inobedientiam obediat, iam non punit Deus, sed non recordatus prioris inobedientiæ, admittit ad pœnitentiam. Rickelij tropologia est, ne quis contra doctrinam Scripturę, aut contra suorum monita prælatorum sponte se ingerat ad prælia tentationum, instructus armis propriæ præsumptionis, & confidens viribus suis, quia si fecerit, ab immundis spiritibus facillimè elidetur, sicut
C solent apes (de his hic postea) prosterni. Propter quod, inquit, imperfectis non expedit tentationes optare. Qui autem in omni humilitate, caritate, dilectione bene fundati sunt, & armati in Domino, ita vt dicere queant [c], *persequar inimicos meos*, &c. possunt eas sine periculo affectare. Rabanus, ex eóque mutuans Glossa, tradunt eumdem moralem sensum vberiùs collectum simul ex sequentibus. Hæc sententia humanam percutit superbiam, ait Glossa, paulò pressiùs Rabanum transcribens, quæ de suis viribus presumit, & non in Dei confidit potentia. Amorrhæi enim, idest, amaricantes, hostes sunt spirituales, qui habitant in montibus superbiæ, & præsumptuosos necant de Seir vsque Horma, id est, à squallore vitiorum
D vsque ad damnationem pœnarum. Seir namque pilosus, Horma interpretatur anathema. Quisquis enim vitiorum sordibus non metuit pollui, hunc necesse est pro meritis gehennæ ignibus tradi. Dæmones enim volunt nos implicare cupiditatibus terrenis, & si perseueramus in peccatis, & in montem superbiæ ascendere non desistimus, ignitis iaculis concidunt, ac perducunt ad anathema perpetuum. Ideo non secundùm Pelagianistas de nostra præsumamus potentia, sed infirmitatem nostram considerantes, Domino per omnia obsequamur, vt superatis hostibus cælestis patriæ gaudia promissa consequamur.

c Ps. 17. 38.
d c. 14. 40. Exod. 10. 16. Nu. 32. 23. 1. Reg. 2. 25. 2 Paral. 19 10. Prou. 2. 30. Dan. 9. 7. 2. Mach. 7. 18. 1. Cor. 8. 12.
Seir & Horma.
e Exod. 32. 33. Iosue 7. 20. Iudic. 10 10. 1. Reg. 7. 6. c. 14. 33. 34. lib. 3. 8. 33. 46. 2. Paral. 6 24. 36. c. 12 2. c. 28. 10. 13. 2. Esd. 1. 6. Ps. 40. 5. Ps. 50. 6. Ps. 118. 11. Ier. 2. 25. c. 8. 14. c. 14. 7. 10. c. 16. 20. c. 33. 8. c. 40. 3. c. *Explanatio.* 44. 23. c. 50. 14. Baruc. 1. 13. c. 2. 5. Ezech. 14. 13. Dan. 9 11. Oseæ 4. 7. Mich. 7. 9. Sopho. 1. 17.
f Esth. 14. 6. Dan. 13. 2.
g Baruc. 1. 17. c. 2. 33. c. 3. 4. c. 6. 1.
h Ps. 50. 6.
i Luc. 15. 18.

Et respondistis mihi.] Addunt editiones aliæ (*& dixistis.*) Omittit quandoque huiuscemodi pleonasmos, duplicísque idem significantis verbi
E repetitionem.

Peccauimus Domino.] Chaldaicè (*coram Domino*) קדם יי *kodam Iehouah*, Græcè *coram Domino Deo nostro*, ἐναντίον κυρίου θεοῦ ἡμῶν. Libro præcedente (*peccauimus*) variis locis legitur iuxta editionem Latinam peccare in Deum, seu in Dominum [d] Deum, Deo, siue Domino [e]; in conspectu eius [f], ante illum [g], coram illo [h], quo pacto prodigus filius peccasse se fatebatur coram patre [i]. Non videtur vllum, aut certè magnum in his discrimen esse, vt & nonnumquam in eo quod est credere Deo, & in Deum, aut etiam Deum. de quibus dicendi formulis aliàs egimus, docentes iis denotari peccatum Deo conscio fieri, & quodcumque illud sit, in eius iniuriam cedere, licèt proximè possit esse contra proximum. Eodem autem pacto peccare in aliquem alium est, vel ipso sciente, vel contra ipsum. Peccatum porrò illud fuerat etiam contra Moysen, & Aaron, Iosue, & Caleb, ita vt vellet etiam populus lapidare siue priores duos, siue posteriores, siue vtroique [a]: tamen & Moyses aliàs murmur, quod erat contra se & fratrem, negauit esse contra ipsos, sed contra Deum [b], & posteriores. De murmure contra eumdem, non contra se, mentionem fecerunt [c];
B Deus autem de murmure contra seruus suos [d].

Peccare in aliquem alium, quid.
a Num. 14. 10.
b Exod. 16. 8.
c Num. 14. 9.
d c. 17. 5.
e c. 14. 40.
f vers. 44.

Ascendemus, & pugnabimus.] Potest emphasim habere præpositum (*nos*) in editionibus aliis. In libro præcedente [e] dixisse scribuntur (*parati sumus ascendere*, &c.) aut iuxta alias editiones (*ecce nos ascendemus*,) vel (*& ascendemus*) vbi per (*parati sumus*, aut, *ecce nos*) intelligere licet, quòd sese promptos & expeditos cum armis exhibuerint.

Sicut præcepit Dominus Deus noster.] Addi potuit (*nobis*) secundùm editiones alias, quæ habent præterea (*iuxta omnia, quæ præcepit*, &c.) inter quæ tamen docui, priùs non videri fuisse præceptum de pugnando, & quamuis id præcepisset antea Dominus, satis censeri debebat retractasse hoc
C ipso, quod propter proximè præcedentem inobedientiam, prædixerat fore, vt non intrarent, idque interfectione decem exploratorum, veluti sancinerat. Vim porrò habent pronomina (*noster*, & *nobis*) & quod Dominum Deum suum vocant, & quòd secundùm alias editiones habetur (*iuxta omnia quæ præcepit*) vt indicetur affectus amoris, reuerentiæ, pœnitudinis, obedientiæ, zeli honoris diuini, tametsi nihil horum propriè in his erat. Nam Abulen. rectè obseruat, hos excæcatos esse peccato graui (vocatur citato loco [f], obtenebratio,) vt priori inobedientiæ nouam inobedientiam superadderent: cùmque priùs mandauisset Deus, ascendere, & noluissent, nunc mandasse, ne ascenderent, & ascendisse, factósque filios contradictionis, & vt arcum prauum conuersum con-
D tra tenentem se: tamen videri motos aliquo bono zelo, licèt indiscreto; scilicet, quia Deus mandauerat eis antè, vt ascenderēt immediatè in terram promissionis; sed quia non confidentes Deo, non ascenderunt, sed miserunt exploratores, peccauisse: nunc, vt istud vitium purgarent, voluisse plus agere, quàm Deus præciperet, immediatè ascendendo contra terrā promissionis. Sic enim faciunt, inquit, milites, qui si in aliquo Regem suum offenderint, postea se magnis periculis obiiciunt, vt amorem testentur. Et sic mouebant isti, cùm dixerunt, *ascendemus, & pugnabimus, sicut præcepit nobis Dominus Deus noster.* Volebant ergo, subdit ipse, nunc supplere mandatum Dei, quod antea non eumpleuerant. Sed iste zelus fuit
E valde indiscretus. Nam si Deus nihil dixisset, bene staret, quòd ipsi monerentur ad supplendum in quo antè defecerant. Sed nunc Deus mandabat oppositum, cùm dicebatur, *nolite ascendere, nec pugnetis; non enim sum vobiscum, ne cadatis coram inimicis vestris.* Velle ergo contra Dei mandatū pugnare, nō erat cōplere præceptum in quo defecerant, sed veteri inobedientiæ nouā supperaddere.

Cùmque instructi armis pergeretis in montem.] Hebraicè *& accinxistis vir*, idest, vnusquisque *vasa belli sui*, hoc est, arma bellica sua, *& fatigistis*, seu

conteramini, quod plus est, significatúrque verbis תִּנָּגְפוּ *thinnaghephu*, תִּשָּׁבְרוּ *thisshaberu*, συντριβῆτε. Eadem formula extat c.14.ª libri prioris, (a vers.42.) Sed Grecè πεσεῖτε πρὸ προσώπου: & Latinè (*corruatis.*) hìc pro πρὸ προσώπου, *ante faciem*, ἐναντίον, *coram*. Non continuit Deus in ira misericordiam suam, nec (b ps.76.10.) oblitus est misereri ᵇ, sed iratus misericordiæ re(c Abac.3.2.)cordatus est ᶜ. Admonuit ne se inobedientes isti, ingrati, murmuratores, detractores aperto periculo exponerent: iussit, vt sibi cauerent ab hostibus, certúmque vitarent interitum. Miranda valde, inquit Caietanus, benignitas sollicita, ne populos, quamuis rebellis, cadat gladio inimicorum: simúlque tria eis insinuat. Primum, quòd ipse Deus non est cum eis ad adiuuandum in huiusmodi progressu propter rebellionem eorum. Secundum, quòd ipsi solis propriis viribus pugnando, succumbent hostibus, quod & rei probauit euentus. Tertium, quòd diuinus erga eos amor perseuerat, ad monendum, & manifestandum, ne pugnent, ne corruant hostili gladio.

Vers. 43.] Locútus sum, & non audistis: sed aduersantes imperio Domini, & tumentes superbia, ascendistis in montem.

Paraphr. EXprobrat pertinacem inobedientiam priori superadditam inobedientiæ, & propterea deteriorem maioreque dignam reprehensione, & pœna, quòd cùm ascendere versùs proximam promissam terram, sicut ipsis imperabatur, noluissent, contenderint nihilominus ascendere, quando id iisdem adeò disertè seueréque prohibebatur, videlicet non vera ducti pœnitentia, synceráque parendi voluntate, sed inflati vana, & stulta sui confidentia, quasi præpollerent viribus, plusquam hostes, aut perinde ac si Dei certò sibi promitterent auxilium, cuius toties benignitatem, & beneficentiam experti fuerant, etiam post grauia in eumdem peccata, aut quasi inanes, ac nudæ minæ fuissent bruta irritaque fulmina territantis Dei, non seriæ veræque prædictiones. Contenebratos ascendisse scribitur libro præce(d c.14.44.)dente ᵈ in vertice montis, postquam vaticinatus comminando Moses fuisset, gladio corruituros Amalecitæ, & Chananæi.

Explanatio. Audire, pro obedire. *Locutus sum, & non audistis.*] Græcè additur (*me*, μου.) *Audire* autem idem est, quod obedire, siue, vt sonat Chaldæum, קַבֵּלְתּוּן *kabbeltun*, accipere, seu recipere, & acceptare. Eodem loco prioris libri tanta isthæc inobedientia re, factóque potiùs narratur, quàm verbo: Mosem etiam non recessisse de castris cum arca testamenti Domini, quod erat argumentum absentis Domini, hoc est, minimè approbantis, vel iuuantis eiusmodi expeditionem. Loquebatur Moyses nomine Domini, eiúsque mandata deferebat, ita vt illum non audire, quod Græco pronomine dixi expressum, esset ipsummet Dominum non audire, nec ei obedire: quoniam sicut qui audit Domini ministrum, audire Dominum censetur: sic non audire eumdem, sed spernere, qui non audit, sed spernit eius (e Luc.10.16.) ministrum ᵉ. Quod alius ᶠ Euangelista per ver(f Matth.10.40.)bum recipiendi videtur exponere, quo dixi Paraphrastem vti hoc loco. Quamuis autem soleat de hospitio declarari, admitti prior sensus potest (g 1.Thess.2.13.) de illis, qui similes Thessalonicensibus apud Apostolum ᵍ accipiant à Dei ministris verbum au-

A ditus Dei (verbum de Deo, vel à Deo missum per illum) non vt verbum hominum, sed sicut est verè verbum Dei. Atque iterum dixisse Christus ª (a Matt.10.14.) refertur hæc simul. *Quicumque non receperit vos, neque audierit sermones vestros, exeuntes foras de domo, vel ciuitate, excutite puluerem de pedibus vestris*, &c. In eos, qui subsannant nuntios Dei, & paruipendunt sermones eius, illudunt Prophetis, ascendit furor Domini ᵇ. (b 2.Paral.36.16.)

Sed aduersantes imperio Domini.] Græcè (*& transgressi estis verbum Domini*, καὶ παρέβητε τὸ ῥῆμα κυρίου) Chaldaicè (*& rebellastis in verbum Domini*, וְסָרֵיתוּן עַל מֵימְרָא דַיְיָ *vesare vthon hhal memera da Iehouah*) Hebraicè (*& amaricastis*, seu *amaritu*-B*dine affecistis, exacerbastis, irritastis os Domini*, וַתַּמְרוּ אֶת־פִּי יְהוָה *vatthamru eth pi Iehouah.* Verbum ósque Domini Interpres intellexit de imperio illius, quod os ex quo procedit verbum imperans afficit amaritudine is, qui non obedit, quia cogit Dominum amaram proferre sententiam, amaraque loqui, & pronunciare, qui suauis est, dulcis, (c ps.33.9.) mitis ᶜ, habénsque diffusam gratiam in labiis ᵈ, & (ps.55.5. ps.99.5. psal.108.21. ps.134.3. ps.144.9.) labia ipsa, vt fauum distillantem, & lilia distillantia ᵉ. *Pereat Samaria*, inquit Oseas ᶠ, *quoniam ad amaritudinem concitauit Deum suum, in gladio pereant, paruuli eorum elidantur, & fœta eius discindantur.* (d ps.44.3. e Cant.4.11.5.13. f c.14.1.) Lamentatur etiam apud Ieremiam ᵍ Christus, repletum se amaritudinibus, inebriatum absynthio, nimirum non tam ob exhibitum sibi mix(g Thren.3.15.)C tum felle vinum, atque acetum ʰ, quàm propter (h ps.68.22. Matth.27.34.) amaritudinem peccatorum non scientium, nec videntium, quia malum, & amarum est quòd reliquerint Dominum Deum suum, quódque non sit timor eius apud illos ⁱ. Digni tales, quibus po(i Ier.2.19.)tum det Dominus aquam fellis, quia peccauerunt Domino ᵏ, & abierunt post prauitatem cordis (k c.8.14.) sui ˡ, & confortauerunt manus pessimorum (qua(l c.9.15.)drat detractoribus terræ promissæ) vt non conuerteretur vnusquisque à malitia sua ᵐ. Meritò (m c.23.14.15.) Iudæos pro potu salutari, & dulci, aquam bibisse fellis Hieronymus ⁿ notat, quia dulcem in ama(n in Osee 14.)ritudinem conuerterunt Deum, vt ex Osea retulimus ᵒ, vbi pro מָרְתָה *marethah*, est ἠθέτησεν, *restitit*, & (o c.14.1.) simile Chaldæum isti, quod hìc est, nempe סְרוּבַת D *seruuath.* De hoc iterum in c.29.ᵖ & 32.ᵠ vbi no(p vers.18.)minatur radix germinans fel, & amaritudi(q vers.32.33.)nem, vua fellis, botri amarissimi, vt fel draconum vinum, & venenum aspidum insanabile: egimúsque nonnihil ad c.8.ʳ Actuum Apostol. vbi men(r vers.23.)tio est de felle amaritudinis, in quo esset Simon magus.

Et tumentes superbia ascendistis in montem.] Verbum Hebræum וַתָּזִדוּ *thazidu*, vertit cum Pagnino Oleaster (*superbè egistis*) præfixa litera seruili וּ *va* à זוּד *Zud*, quod significat intumescere, & superbire, quoniam in Psalmo 123. aut secundùm computum Hebræorum 124.ˢ pro aqua intolerabili, (s vers.5.) quæ Græcè etiam dicitur ὕδωρ ἀνυπόστατον, vocantur in textu Hebræo הַמַּיִם הַזֵּידוֹנִים *hammaim* E *hazzedonim, aqua intumescentes.* Reddit ibi Hieronymus aquas superbiæ, vt in commentario demonstrauimus, plura de eodem loco disserentes. Sed & in Psalmum 18.ᵗ siue 19. iuxta Hebræos, (t vers.13.) monuimus, quod transtulerunt L X X. ἀπὸ ἀλλοτρίων, & noster Interpres, *ab alienis*, in textu Hebræo esse מִזֵּדִים *mehazzedonoth*, *à superbiis*, idest, ab iis quæ insolenter, & scienter fiunt: lectum verò videri à L X X. זָרִים *Zarim*, cùm tamen Aquila, vel etiam Symmachus transtulerint ἀπὸ ὑπερηφάνων, *à superbis.* Huius autem loci nostri Græcè sententia sic habet in emendatis Sixtinis

 codicibus,

codicibus, καὶ παραβιασάμενοι ἀνέβητε εἰς τὸ ὄρος, *& vim facientes ascendistis in montem*; in Complutensibus Regiis, & aliis, καὶ ὑπερηφανευσάμενοι, καὶ παραβιασάμενοι, &c. *& superbè stetistis, siue registis, & vim facientes*, &c. Superbè stantes agentésve facere vim solent; forsitánque duplex interpretatio in illis aliis Bibliis posita est, cùm altera sufficiat. Cæterùm alia metaphoræ præsentis de tumore superbiæ leguntur in aliis locis exempla, vt in c.18.[a] libri nostri, de falso Propheta, *in hoc habebis signum, quòd in nomine Domini Propheta ille prædixerit, & non euenerit: hoc Dominus non est locutus, sed per tumorem animi sui Propheta confinxit, & idcirco non timebis eum*; vbi est בְּזָדוֹן *bezadon, in superbia, tumoréve superbiæ*. Chaldaicè, & Græcè *in impietate*, בִּרְשִׁעָה *birsciahh*, ἐν ἀσεβείᾳ. In Esther[b], Artaxersis recitatur epistola, in qua scribitur Aman in tantum arrogantiæ tumorem sublatus, vt regno priuare ipsum niteretur, & spiritu: Græcè ἐκ ἀνέχων δὲ τὴν ὑπερηφανίαν, *non ferens autem superbiam*. De Laban in Iacob indignato dicitur quòd tumens cum irgio[c] locutus est, significando per *tumens iram*, וַיִּחַר *vaiyichar*, ὀργισθεὶς δὲ, וַיִּקֶף *vaikkeph*. Irascentes enim intumescunt, & bile prominent secundum pectus maximè, nasúmque. Eodem verò etiam sensu, viris Ephraim Gedeon cùm satisfecisset, requieuisse scribitur spiritus eorum, quo tumebant contra eum[d]: quamuis nihil isti tumori respondeat in editionibus aliis. Apud Iob[e] habetur, *Quid te eleuat cor tuum, & quasi magna cogitans attonitos habes oculos? quid tumet contra Deum spiritus tuus, vt proferas de Deo huiuscemodi sermones*, &c. Primo membro Hebraicè (*quid te accipit cor tuum*,) vt scilicet adeò extollaris, vixque teipsum capere queas præ arrogantia, quemadmodum in Abdia[f], *superbia cordis tui extulit te*. Græcè, τί ἐτόλμησεν ἡ καρδία σου, *quid ausum est cor tuum*. In vltimo iuxta textum Hebræum, *Quid reuertis facis in Deum spiritum tuum, & reuocas furorem tuum aduersùs illum, & per insanam indignationem respondes?* Græcè, ὅτι θυμὸν ἔρρηξας ἐναντίον τοῦ κυρίου, *quoniam iram rupisti coram Domino, quasi fracto tumore*. Tumere aliquo successu Plinius[g], laudis amore Horatius[h], corda ex rabie & ira Virgilius[i], animum Cicero[k], nec non turgescere: ora ira Ouidius[l], Martialis[m] vano tumefactum nomine: Seneca[n] cor tumefactum: spiritus tumidos[o], vultus[p]: tumorem animi rursum M. Tul.[q] Quintilianus inanem[r], Silius[s] vanum, Lucanus[t] gerere tumores mente: adhuc Horatius[u] hominem tumidum, & cor[x], & os[y], & sermones[z], & minas[a], item Ouidius[b] successu tumidum, & imagine genitoris[c], & fastus tumidos[d], & iram tumidam[e]. Augustinus[f] explanans qui dicantur pauperes spiritu, docet, vulgo magnos spiritus superbos habere dici, quia spiritus etiam ventus vocatur, & superbi inflati dicuntur tamquam vento distenti, & scientia inflat[g], φυσιοῖ *tumet*, turget instar follis vento distentus, & , vt Menander loquitur, ex iis est, qui sunt φυσῶντες ἐφ' ἑαυτοῖς μέγα, vt perinde pauperes spiritu intelligantur humiles, & timentes Deum, idest, non habentes inflatum spiritum. Ciceronis[h] iam bis citati sententia est, quod vt membrum turgidum, ac tumidum vitiosè se habet, ita inflatus animus, ac tumens in vitio est.

a vers.22. b c.16.5. c Gen.31.36. d Iud.8.3. e c.15.12.13. f vers.3. g l.7.c.7. h l.1.ep.1. i 6. Æneid. k 3. Tusc. l 3. de arte. m lib.4. n in Agam. o ibid. p in Octau. q suprà. r l.2.c.10. s lib.11. t lib.10. u 1. Ser. sat. 7. x 2. Ser. sat. 3. y de arte. z 2. Ser. sat. 5. a 4. car. od. 3. b 8. metam. c lib.1. d 1 de arte. e epist.11. f de serm. in monte c.1. g 1. Cor. 8.1. h 3. Tusc.

Vers.44.] Itaque egressus Amorrhæus, qui habitabat in montibus, & obuiam veniens, persecutus est vos, sicut solent apes persequi: & cecidit de Seir vsque Horma.

PARAPHR. Libro præcedente[a] narratur, quòd descendit Amalecites, & Chananæus, qui habitabat in monte, & percutiens eos, atque concidens, persecutus est eos vsque Horma. Erant hi populi citra Iordanem originem trahentes à Chananæis, & ab Amorrhæo filio Chanaan, ideóque cognomen habebant ab illis, ad eum modum, quo nunc habitatores Occidentalium Indiarum appellantur Hispani, quia descendunt ab illis: nec incolebant regionem vltra Iordanem, quam etiam Hebræi vouerunt se deleturos, quod præstiterunt[b], indito etiam ea de causa nomine Horma, quod excisionem significat. Præter illa, quæ dicto libro notata sunt, quædam adhuc obseruanda supersunt.

EXPLANATIO. *Itaque egressus Amorrhæus, qui habitabat in montibus.*] Iuxta alias editiones (*in monte illo*) & pro (*itaque*) (*&.*) Lyranus autem, & alij, monent, omnes, qui descenderunt de Cham filio Noe, vocatos Chananæos generali nomine, sed à diuersis filiis eius nominatos specialibus nominibus, vt Iebusæos, Amorrhæos, &c. Genesis cap.10.[c] dicuntur Amorrhæi descendisse de Chanaan cum aliis eiusmodi nationibus. *Amorrhæi vnde.*

Et obuiam veniens.] Hebraicè, Chaldaicè, Græcéque (*exiuit in occursum vestrum*) licèt auctor translationis ex Chaldæo prætermiserit Latinè reddere. In libro Numerorum[d], negans transitum Sehon Rex Amorrhæorum Hebræis, narratur exercitu congregato egressus obuiam in desertum. Hic etiam occursus, cuius nunc fit mentio, non sine exercitu factus est. Prima vice fuerunt Hebræi transgressores primi, saltem quatenus acie instructa montem conscenderunt, vt per vim penetrarent in Chanaan, túncque Amorrhæi, siue Amalecitæ, atque Chananæi citra Iordanem habitantes, cùm sibi timerent, adorti sunt eos.

Persecutus est vos.] Hoc est, quod modò dicebamus, & iam narratum est in libro præcedente[e], vt etiam notauimus.

Sicut solent apes persequi.] In editionibus Hebræa, & Græca (*quemadmodum fecissent, vel faciunt, vel facerent apes*, כַּאֲשֶׁר תַּעֲשֶׂינָה הַדְּבֹרִים *chaascer thahhscenah haddeborim* ὡσεὶ ποιήσαισαν αἱ μέλισσαι, Chaldaicè נָתְבָזָן *nathezan, aculeum infixerunt*, seu *infigere solent*. De hac parœmiali formula egimus in cõmentario Psalmi 117.[f] *Circumdederunt me sicut apes.* Refert hîc eam Lyranus ad faciem, & confertam, turmatímque factam inuasionem. R. Salomon apud eumdem ad quoddam genus muscarum, quæ sint similes apibus, sed habeant aculeos venenatos, ita vt quando homines ab eis punguntur, cadant, & moriantur. Abulensis ad impetum, & multitudinem, Rickelius ad acrem, & quasi aculeatam læsionem, quódque tam facilè abacti sint Hebræi, quàm solent aues ab apibus. Regem quoque Assyriorum Esaias[g] maximo cum exercitu vastaturum Iudæam istius insecti vocabulo nuncupauit; *Sibilabit Dominus muscæ, quæ est in extremo fluminum Ægypti* (idest Pharaoni) *& api, quæ est in terra Assur.* Vt autem Ægyptios aptè comparat cum muscis Propheta, tum quia fœtidi, ac immundi ac muscis abundantes, talibúsque bestiolis ex genere insectorum, quæ sunt imbelles, ac sola ferè multitudine molestæ, ob fluminis palustris inundationem, æstúmque regionis, tum, quia, teste Philosopho[h], plurimum sobolescunt: præterea eum apibus Assyrios, quia industrij erant, laboriosi, constantes, acres, pugnaces, ac

a c.14.vlt. b Num.21.2.& seqq. c vers.16. d c.21.21.22.23. e c.14.vlt. *Similitudo ab apibus sumpta.* f vers.12. g c.7.18. *Ægypty cũ muscis comparati.* h 7. hist. animal. c.4.

ac veluti aculeati,& ſagittandi periti,amictu, ornatúque variegati: ad eumdem modum nunc Moyſes adhibuit iſtam ſimilitudinem, quòd Amorrhæi poſſiderent terram melle manantem, Hebræóſque quaſi aluearia inuadentes repulerunt,atque ceciderunt.Sed,vt apiculis lethale hoſti infigere aculeum;ſic animoſitas,& victoria, inquit Delrius noſter [a], Amorrhæis exitio ſtetit. Nam poſtea clade maxima ab Hebræis affecti ſunt [b]. Vnde Chryſoſtomus [c] infert,quòd infeſtátem magnanimiter ferre propter Deum, maius ſit, quàm benefacere, nec oporteat mortuum vlciſci,ſed orare pro eo,vt eruatur à morte, quemadmodum apis immoritur aculeo, ſic doceri nos, ne proximos afficiamus triſtitia; quoniam ſic ipſi priùs mortem excipimus, & illos quidem fortè paululum lædimus,nos autem non ampliùs viuimus,ſicut nec illud animal. Charon quoque apud Lucianum [d],ciuitates conſpicere ſe dicebat apum examinibus ſimiles, in quibus proprium quemdam, peculiarémque ſinguli haberent aculeum, quo ſibi vicinos pungerent.Adde cùm aculeus,ſiue conſcientiæ, ſiue timoris Domini amittitur, mortem animæ confeſtim ſequi, nec noceri dæmonibus, & aliis inimicis eiuſdem animæ poſſe. Omiſſa reliqua phyſiologia, de qua Vlyſſes Aldrouandus [e].copiosè ac eruditè ex omni genere ſcriptorum, conuenit inſtituto quod cum Auicenna refert, nullum animal ad vindictam pronius eſſe,maximè cùm mel eripitur. Confirmat id etiam exemplis apum in fucos, de quo Ælianus [f] Hermonactis,& Cupidinis, item Marci Arethuſij martyris [g], furis nocturni, cuius mentio in vita S.Medardi [h].Item, narrat aluearia interdum proiecta in hoſtes,vt donec ſeſe ab apum ictibus vindicare ſtuderent, faciliùs opprimerentur. Extant exempla Themiſchirenſium contra Romanos apud Appianum [i]: de incolis Albæ Græcæ contra Amuratem Turcarum Regem apud Bonfinium [k]: de Henrico Imperatoris duce contra Giſelbertum Lotharingiæ ducem apud Vitichindum [l]: de Xiamaticenſibus in Mauritania contra Luſitanos apud Oſorium [m]. Alia adhuc reddi ratio moralis poſſet eiuſdem comparationis; quoniam apud Ægyptios apis erat ſymbolum populi obſequentis Regi, eo quòd regem habet more hominum, vt oſtendit Vlyſſes Aldrouandus [n], Hebræos immorigeros, & inobedientes meritò ab hoſtibus interfectos. Hebræum nomen דְּבוֹרָה *deuorah*, ſiue *deborah* denotat ordinem operum, quæ apes mira faciunt induſtria, vel ſibilum, & murmur per modum locutionis. Græcum *μέλισσα*, aut *μέλιττα* deriuatur vel ab opificio apum, quod eſt *μέλι* mel, vel à Meliſſa puella, quæ reperiens in Peloponeſo plenos melle fauos, adhortata dicitur nymphas reliquas ad guſtandum, hæ verò propter tantam dulcedinem, nomen id opificibus impoſuerint. Latinum apis deſignát, vel quòd hæ animalcula inuicem ſe pedibus alligent, vel quòd naſcantur ſine pedibus, quaſi dicas *ἄποδας*. Elegantiùs præ cæteris Maro deſcribit pugnacitatem iſtius inſecti.

a to. 1. adag. in 122.
b Num. 21.
c hom. 85. ad populũ.
d in Char.
e lib. 1. de inſectis.
f 1. de anim. c. 9.
g Theodor. 3. hiſt. c. 7.
h Sur. to. 3.
i de bello Mithrid.
k lib. 4. dec. 3.
l lib. 1. Saxon. lib. 8. rerum Eman.
Apis ſymbolum populi obſequentis Regi apud Ægyptios.
n 1. de inſectis c. 1. §. de hieregl.

Et cecidit de Seir vſque Horma.] Hebraicè, & Chaldaicè (*in Seir vſque Horma*) Pro (*cecidit*) autem, quod Abulen. monet, idem eſſe, ac (*occidit*) ita vt ſit hîc penultima longa, quia non eſt præteritum de (*cado*) ſed præteritum de (*cædo*) pro occidere. Hugo legit (*concidit*) facítque mentionem lectionis noſtræ, quam negat differre, videlicet ſecundùm ſignificationem. Græcum verbum *ἐτίτρωσκον* ſignificat *vulnerabant*. Hebræum וַיַּכּוּ *vaiachbu*, præfixo וְ *va*, quod vertit futurum in præteritum, valet (*percuſſerant*) Chaldæum טְרַדוּ *taredu expulerunt, eiecerunt, fugauerunt, perſecuti ſunt*. In c. 14. [a] libri Numerorum, quod legimus, *Et percutiens eos, atque concidens, perſecutus eſt eos vſque Horma*, Hebraicè habetur, וַיַּכּוּם וַיַּכְּתוּם עַד־הַחָרְמָה *vaiacchum vaiacchthum hhad-hahormah, & percuſſerunt eos, & contriuerunt eos vſque Horma*, à נָכָה *nachah, percuſſit*, & כָּתַת *chathath, cõtriuit*, ita vt hoc loco non ita rectè Vatablus in ſcholio reddat *contriuerunt*. Chaldæa verba cum affixis ſunt, מְחוֹנוּן *mechonun*, & טְרַדוּנוּן *teradunun*, quorum ſecundùm hîc vſurpatur, Græcè *ἐτρέψαντο, καὶ κατέκοψαν, fugauerunt, & percuſſerunt*: quamuis addatur ibidem præterea in emendatis Bibliis, *καὶ ἀπεστράφησαν εἰς τὴν παρεμβολήν, & reuerſi ſunt in caſtra*. De Horma eodem loco egimus, docentes eam terram, poſtquam deinde ab Hebræis debellata eſt, & exciſa, vocatam eo nomine חָרְמָה *Chormah*, leniùs Latinè Horma, Græcè *ἑρμά*, à חֵרֶם *Cherem*, quod ſignificat exciſionem, & anathema. De Seir quoque diximus libri eiuſdem c. 24. [b] locum eſſe in finibus Idumææ, & ſicut hæc, ſiue Edom ab vno Eſau cognomine dicta eſt, quod ruffum ſignificat, ita illa ab altero eiuſdem, quod piloſum: éſtque nomen deſerti, montis, montiúmve, ciuitatis, regionis, vnde pulſis Horræis habitauit Eſau cum ſuis poſteris, dicitúrque aliquando mons Eſau, vel etiam Sanir. Hugo hoc loco refert ex quorundam opinione, nomen Seir inditum loco ante Eſau; ſed qui ſic dicebatur priùs à Seir Horræo, deinde aliam ob cauſam id retinuiſſe ob Eſau piloſum; item ex aliorum ſententia, quòd à Seir Horræo regio tota denominabatur, ſed quædam villa in eadem ab Eſau. Hoc pacto conciliat Gloſſam hîc docentem quòd Seir eſt mons in terra Edom, qui ab Eſau piloſo & hiſpido Seir nomen accepit, cùm in Geneſi [c] ſcribatur; *iſti filij Seir Horræi habitatores terræ; & hi ſunt duces Horræi filij Seir in terra Edom*: & quòd iſtos Horræos expulit Eſau à terra, narretur, vel certè colligatur in 1. Paralip. [d] Potuit Seir à ſolo Eſau nomen eſſe, quamuis ante aduentum ipſius in eum locum nomen id à ſcriptore exprimatur, vt in aliis non paucis contingit.

a verſ. 45.
b verſ. 28.
Seir quid, & vnde.
c c. 36. 8. 9.
d cap. 1. 43. 51.

A B C D

Verſ. 45.] Cúmque reuerſi ploraretis coram Domino, non audiuit vos, nec voci veſtræ voluit acquieſcere.

PARAPHR.

Citato libro Numerorum omittuntur iſta, ſolúmque narratur, quòd Hebræos Amalecites,& Chananæus, qui habitabat in monte, deſcendens percuſſit, atque concidens perſecutus eſt eos, vſque Horma, & ſecundùm codices Græcos editionis Sixtinæ, quòd reuerſi ſunt in caſtra. E Poſt illam percuſſionem, conciſionem, perſecutionem, denique poſt reuerſionem in caſtra, videntur contigiſſe hæ populi lacrymæ, cum admodum enixa flagitatione, vt liceret vindictam repetere de hoſtibus, ac vi & armis irrumpere in poſſeſſionem promiſſæ terræ; quoniam tam ſuo tandem malo didiciſſent Deo credere, parere, fidere, fortíque animo exequi voluntatem ipſius: benigniſſimum Dominum etiam hac vice facilè ignoturum, interueniente pro ſuo more apud ipſum Moyſe. Hic verò Moyſes mitiſſimus ſupra omnes homines, beneque de Dei conſcius benignitate, quam adhuc pluries fuerat expertus, ſine

dubio

dubio affirmari potest preces humiliter fudisse; verùm euentu irrito, quia irreuocabili decreto prohibuerat aditu promissæ terræ detractores eiusdem, & quotquot de Ægypto exierant annos nati viginti, & suprà. Id sibi volunt verba præsentis versiculi, quòd reuersi, nimirum in castra post cædem, & fugam ab hostibus factam, quantumuis coram Domino, eiusque tabernaculo deplorassent damnum suum tantum, & dedecus, ac præseтulissent de præterita inobedientia vehementem dolorem, atque pœnitentiam, & ipsemet importunas eorum voces, gemitúsque supplex apud Deum detulisset, nihil tamen obtinere potuisset, nec is illorum desiderio, petitionique satisfacere voluisset. Rickelius interpretatur ploratum illum potius propter aduersa, seu mala pœnæ, quæ incurrerant, quàm propter mala culpæ, quæ commiserant; vocémque populi, ac fletum acceptatum non fuisse, quia non venit ex vera contritione, nec Deum acquieuisse orationi, quia non relaxauit pœnam quam prædixerat infligendam propter scelera eorum, neque retractauit sententiam, etiam dato quòd quidam illorum verè pœnituissent, quam nec Moysi, & Aaron condonauit propter aliud eorum peccatum, & quidem longè leuius, & quamuis absque dubio perfectè istos pœnituisset. Interdum enim, inquit, immò frequenter Deus dimittit culpam, non pœnam. Suppetunt alia exempla, inter quæ, illustre in Dauid, cui post remissum peccatum, tamen soluenda pœna fuit, & quando adulter, homicidáque fuerat [a], & quando populum numerauerat [b]. Vana pœnitentia, inquit Caietanus, quoad aliquem temporalem effectum obtinendum à Deo, hic manifestè insinuatur.

a 2. Regum 12.13.
b lib 2.24. 10. & seqq.

Explanatio. *Cúmque reuersi ploraretis coram Domino.*] Hebraicè, Chaldaicéque (*& reuersi estis, & plorastis coram Domino.*) Reddunt verò etiam aliqui primo loco (*conuersi estis*) quod accipi posset de conuersione per pœnitentiam, cuius iudex, & effectus ploratio erat. Græcè, *καὶ καθίσαντες ἐκλαίετε ἔναντι κυρίου τοῦ θεοῦ ὑμῶν*, *& sedentes plorabatis coram Domino Deo vestro.* Sed in emendatis Sixtinis codicibus *ἡμῶν, nostro.* Videntur legisse LXX. non תָּשֻׁבוּ *thascuuu*, quod reuerti valet, à שׁוּב *scuub*, sed תֵּשְׁבוּ *thescuu*, quod sedere, à יָשַׁב *iasciab*, quod habetur versu sequenti. In Scriptura cùm sedere sit indifferens ad bonum, & malum, ex adiunctis definita sumi debet acceptio: nonnumquam enim ad positionem, situmque flentis pertinet, vt quando amici Iob sedisse scribantur cum eo septem diebus, & septem noctibus, non loquendo, quia videbant dolorem illius esse vehementem [c]: quando Nehemias dixit, *sedi, & fleui, & luxi* [d]. Denotatur præterea verbo eodem ignominia, & humiliatio, vt apud Ieremiam [e], *Dic regi, & dominatrici, humiliamini, & sedete, quoniam descendit de capite vestro corona gloriæ.* Additur verò interdum sedere in terra [f], vel in puluere, in tenebris, vmbráque mortis [g], &c. Coram Domino denique plorare, quod etiam Psalmo 94. [h] canitur, est ipso conscio, & inspectore, ac peculiariter coram tabernaculo, vbi singulari modo habitare censebatur, velutique residere in arca. De lacrymisque quæ sint vtiles, & quæ non sint, variis aliis in locis dixi.

Sedendi verbum.
c Iob 2.13.
d 2. Esd. 1.4.
e c. 13.18.
Plorare coram Domino quid.
f Esa. 3. vlt. c. 47.1.
g c 9.2. Matt. 4.16. Lucæ 1.79.
h vers. 6.

Non audiuit vos, nec voci vestræ voluit acquiescere.] Chaldaicè (*& non suscepit Dominus orationem vestram*, וְלָא קַבֵּיל יְיָ צְלוֹתְכוֹן *velo kabbel Iehouah tselothechon*) item (*& non auscultauit verba vestra*, וְלָא אֲצִית לְמִלֵּיכוֹן *velo atsith lemillechon*) Hebraicè (*& non audiuit vocem vestram*, וְלֹא־שָׁמַע יְהוָה בְּקֹלְכֶם *velo sciamahh Iehouah bekolechem*) item (*& non percepit auribus vos*, וְלֹא הֶאֱזִין אֲלֵיכֶם *velo heezin alechē.* Græcè (*& non audiuit, seu exaudiuit Dominus vocem vestram*, *καὶ οὐκ εἰσήκουσε κύριος τῆς φωνῆς ὑμῶν*) item (*neque attendit vobis*, *οὐδὲ προσέσχεν ὑμῖν.*) An quid intersit audire, & auribus percipere, in Psalmorum docui commentario: præterea quòd audire sæpe sit idem quod exaudire, & approbare id quod dicitur, aut petitur. Pro voce demum rectè Paraphrastes orationem reddidit & verba: nec enim nuda, incondita, inarticulata vox plorantis, orantísque populi fuit. Causæ, ob quas Deus non exaudiat, alibi examinatæ sunt: constátque misericorditer interdum non exaudire, exaudire autem cùm irascitur, illud ad vtilitatem, hoc ad condemnationem: postremò, vt antè monui, dimisso peccato, pœnam quandoque luendam superesse.

Audiendi verbum.

Vers. 46.] Sedistis ergo in Cadesbarne multo tempore.

Moram in loco hîc nominato longiorem fuisse memorat, postquam Hebræi contra voluntatem, præceptúmque Domini, conati per vim penetrare in promissam terram, ac propterea cæsi ab Amalecitis, & Chananæis redierunt in eumdem, vnde ad eam expeditionem discesserant. Igitur multo tempore ibidem sedisse dicuntur, vt Abulensi placet, atque Marzillæ; quia non sunt vlteriùs progressi ad illam terram, spatio nimirum 38. annorum; non quòd fixam eo in loco tandiu mansionem habuerint. In locum illum, idest, in Cades, seu Cadesbarne peruenerunt Hebræi, reuersique sunt anni quadragesimi mense primo, vt habetur libri præcedentis c. 20. [a] ex quo missi fuerant anno secundo exploratores, vt in c. 13. [b] eiusdem scribitur, interim retro versus maris rubri viam vagati per annos 38. quando post dictam stragem redierunt, prout paulò antè iniunctum fuerat, vt narratur c. 14. [c] & se ad illud iter accinxerunt, non audentes videlicet ampliùs reluctari, sicut iam bis fecerant, non procedendo ad terram Chanaan, & cùm deinde prohiberentur, id tamen temerè audendo. Quantum temporis steterint Hebræi in Cadesbarne non constat ex textu. Nam licèt in editione aliarum linguarum legamus, *& sedistis*, seu *habitastis in Cades dies multos, iuxta dies, quibus sedistis*, siue *habitastis*, aut *quot quondam*, vel *vtique*, &c. & idcirco Vatablus exponat de tot diebus post reditum exploratorum, quot antea ibi populus manserat: Hebræi autem in Seder Olam, quos citant cum Munstero Fonseca, Oleaster, Cornelius, idémque ex R. Salomone Lyranus, & Abulensis, idque sequitur Genebrardus [d], refert, declarêt de 19. annis, de totidem verò quibus obambulauerint in aliis mansionibus, ex quibus cōficiuntur anni 38. nihilominus verior, & facilior opinio est de tempore indefinito quantum pertinet ad realem habitationem, vt sentit Caietanus, insinuátque Cornelius: priórque declarat *secundum dies, quos vos scitis, qui fuistis ibi.* Sententiæ aliæ nullo fundamento nituntur, vt de secunda ostendetur paulò pòst in explanatione textus iuxta editiones alias, quas affert pro se, & prima videtur paulò duriùs de 38. annis interpretari, quatenus

Paraphr.
a vers. 1. & seqq.
b vers. 1. & seqq.
c vers. 25.
d in Chron.

tenus per id spatium Hebræi non sunt progressi vltra Cadesbarne, quasi hoc esset ibi sedere, & manere, idest, non transire, quamuis interim alibi manerent. Salianus noster [a], confutans opinionem illam Hebræorum, vrget quod statim post auditam illam Domini iussionem præcipientis reuerti, & abire in solitudinem per viam maris rubri, populus facti pœnitens respondit, *peccauimus Domino, ascendemus*, & eadem orationis serie, ait Scriptura, instructos armis in montem perrexisse; quantumuis Domino prohibente: ac nominatim quòd mane primo post luctum surgentes ascenderunt verticem montis: nec probare possunt dicti auctores, posteriorem pugnam cum Amalecitis, quæ cessit infeliciter, in decimum nonum annum ab exploratione terræ, vt ipsi contendunt, incidisse, vel seditionem Core, hac pugna, vt sentit Genebrardus, anteriorem fuisse. Verba porrò textus præsentis iuxta editiones, quas recitaui, sic accipit post Cornelium item nostrum, vt membrum secundum nihil aliud contineat, quàm primum, vt Interpres propterea tamquam otiosum, omiserit. Deinde resecto Vatablo, de quo paulo etiam antè memini, quia Scriptura profectos ex Cades venisse in solitudinem, quæ ducebat ad mare rubrum, prout Dominus pridie infelicis pugnæ præceperat, nullaque causa erat ibi moræ dierum quadraginta in hostium finibus, Deo præsertim non propitio, putas allusum ad illa verba ex libro Numerorum [b] (*filij vestri erunt vagi in deserto annis 40. iuxta numerum 40. dierum, quibus considerastis terram, annus pro die computabitur.*) Tum ait sensum esse; Sedistis in Cadesbarne totidem diebus, quot annis mansistis in solitudine: cùm enim dicerentur hæc in campestribus Moab, expletos esse annos illos: & huic allusioni breui, ac obscuriori fauere vocem dierum, quæ de veris diebus, annísque sumi solet. R. autem Salomonem, atque adeò L X X. exponi posse, vt velint dicere, tot diebus in Cadesbarne mansisse, quot diebus, idest, annis, in cæteris deinceps mansionibus. Manserunt Hebræi in Cades 40. illis diebus, quos exploratores in obeunda Chanaan consumpserunt, sed peregrinatio ex eo tempore non durauit, nisi 38. annis, quia iam transierant duo anni, quos videtur dicta opinio velle comprehendere. Adhuc tamen persisto in mea opinione de tempore non designato, & certo, quoniam neque certum est priusquam exploratores mitterentur, quantum præcisè populus in Cades manserit.

[a] Salian. tom. 1. annal. anno 2545.
[b] c. 14. 33.

Explanatio. Sedendi verbum.

Sedistis ergo.] Verbi sedendi notio est pro quiete, pro dignitate magistratus, pro vsu familiari cum aliquo, pro habitatione, & commoratione, próque similibus aliis, vt aliquoties notatum reperies in variis commentariis nostris. Vltima congruit instituto. Loco autem illatiuæ particulæ, habent editiones reliquæ copulatiuam (*&*) monétque Caietanus, quòd auctor non illatiuè, sed copulatiuè reuertitur ad historiæ progressus. Aliquando videtur (*ergo*) copulæ vim habere, vel etiam ornatus tantùm causa poni, & redundare, quod contingit quoque in familiari, & vernaculo sermone. Vicissim ipsamet particula copulatiua reddit interdum causam, & idem valet quod ideo, propterea, & similia, ac proinde redditur ab Interprete per (*ergo.*)

Cades, & Cadesbarne.

In Cadesbarne.] Habent editiones Hebræa, & A Græca *Cades*: sed priùs [a] hoc ipso capite Hebræa Cadesbarne, קָדֵשׁ בַּרְנֵעַ *kades barneahh*, & Græca, *κάδης βαρνή*, Chaldæa רְקַם גֵּיאָה *rekam gheah*, atque alibi [b] eodem modo, nec vspiam reperi pro solo Cades positum Cadesbarne ab Interprete, nisi hoc loco. Aliàs porrò docui, licèt Cadesbarne dicatur aliquando Cades, & confundant, vt eiusdem loci nomina Comestor [c], Abulensis [d], Caietanus [e], & alij, nihilominus differre, quoniam Cadesbarne est in extremo deserti Pharan ferè in aditu Chanaan, vnde missi sunt exploratores, & populus iussus, eo quòd de terra illa detraxerat, reuerti in solitudinem, ad cuius iam extrema peruenerat. Cades autem B est in deserto Sin, vt constat ex libro Numerorum cap. 20. [f], & 33. [g], ac Deuteronomij 32. [h] item decimaquinta mansio fuit iuxta Cadesbarne, in Cades 33. non est transitus per Idumæam in Chanaan, de Cades autem ventum est in montem Hor, qui est in finibus terræ Edom [i], terminúsque filiorum Esau [k]. Postremò annotatum est, locum mansionis decimæ quintæ, qui propriè fuit Rethma [l], nonnumquam videri vocatum Cadesbarne, vtpote cùm dicantur exploratores missi de Cadesbarne [m], qui ex Rethma missi sunt, quoniam Cadesbarne vicina erat ipsi Rethma, & Rethma præ Cadesbarne obscurus locus habebatur. Alioqui in catalogo mansionum, vbi loca exprimuntur accuratiùs, nulla C mansio statióve ponitur in Cadesbarne, sed 33. in Cades. Vt igitur intelligeretur locus moræ populi per multum tempus, Interpres pro Cades nominauit Cadesbarne. Sic verò etiam quando scribitur [n], exploratores venisse redeundo in desertum Pharan, non est sensus desertum Pharan esse in Cades, quia maior est locus Pharan, quàm Cades, sed venisse in priuatum illum locum nomine Cades, qui pertinebat ad Pharan. Sed sumitur tunc Cades pro Cadesbarne, quoniam Cadesbarne erat in deserto Pharan, Cades in deserto Sin [o].

[a] vers. 2. & 19.
[b] Num. 32. 8. c. 34. 4. Deut. 2. 14. c. 9. 23. Iosue 10. 41. c. 14. 6. c. 15. 3.
[c] Hist. Sch. in Num. c. 17.
[d] in Num. 13. q. 39.
[e] ibid. in c. 33.
[f] vers. 1.
[g] vers. 36.
[h] vers. 51.
[i] Num. 20. 22.
[k] Deut. 2. 4.
[l] Num. 33. 18.
[m] ibid. c. 33. 27. Ios. 15. 3.
[n] Num. 14. 7.
[o] Deut. 32. 51.

Multo tempore.] Iam priùs recitaui ex aliis editionibus (*dies multos, sicut dies, quibus habitastis, aut sedistis.*) In Græca verò extat, *ἡμέρας πολλὰς, ὅσας ποτὲ, ἡμέρας ἐνεκάθησθε*: D quod in Bibliis Complutensibus, ac Regiis vertitur, *dies multos, quot quondam dies sedistis.* In Sixtina translatione, *quot vtique diebus sedistis.* Particula enim *ποτὲ* valet quidem aliquando, *interdum, quondam*, &c. sed & nonnumquam vacat. De tempore, diebúsque quantum, & quot fuerint, antea dictum est, nimirum, vt Caietanus loquitur, audientium notitiæ relinqui, quasi diceretur, secundùm dies, quos vos scitis, qui fuistis ibi. Petrus Bongus [p] opinionem illam secutus, quòd Hebræi relicta recta via, qua incedebant versùs montem Seir, qui est in terra Idumæorum, errare inceperint in deserto, hærentes annis 19. in Cadesbarne, quódque anno 19. iterum insanientes contra Dei E oraculum, pugnam aduersùs Amalecitas capessiuerint, vnde & in pœnam aliis 19. annis circa eumdem locum desederint; ad hunc quoque modum interpretando textum istum iuxta reliquas editiones (*sedebitis in Cadesbarne iuxta dies, quibus antea sederatis,*) & colligendo numerum 38. de quibus accipiatur id, quod isto capite infra est (*tempus quo ambulauimus de Cadesbarne vsque ad transitum Zared triginta octo annorum fuit, donec consummaretur omnis congregatio hominum bellatorum de castris, sicut iurauerat Dominus.*)

[p] de myst. num. in 19.

Obseruat

obseruat nouenarium supra denarium, neque trigonum esse, neque cubicum, neque sphæricum, neque perfectum, neque vllam aliquam habere mathematicam elegantiam, sed cùm sit primus incompositus, sicut & cæteri huius generis numeri, vitiis, & castigationi addictum esse. Addit hoc etiam numeri calculo destructam fuisse domum Domini, proculo ut scribitur in 4. Regum [a] his verbis, *Mense quinto, septima die mensis, ipse est annus no-* A *nusdecimus Regis Babylonis, venit Nabuzardan princeps exercitus, seruus Regis Babylonis in Ierusalem, & succendit domum Domini, & domum Regis, & domos Ierusalem, omnémque domum combussit igni, & muros Ierusalem in circuitu destruxit omnis exercitus Chaldæorum.* At fundamentum, cui nititur eiusmodi mystica ratio, dubium, ne dicam falsum, vt priùs vidimus, nec satis certa ex numeris petita mysteria. Nec desunt tamen quibus placeat vtrumque.

[a] c. 25. 8.

ARGVMEN

ARGVMENTVM CAPITIS SECVNDI.

DESCRIBITVR isto capite Hebræi populi transitus per Idumææ fines, & Moabitarum, atque Ammonitarum, intactis relictis habitatoribus ex peculiari diuino præcepto: præterea victoria de Sehon Amorrhæorum Rege, qui denegauerat transitum per ditionem suam. Ex his narrantur nonnulla in libro præcedente, præsertim primum [a], *& vltimum* [b]. *Succedit autem commemorationi pœnarum factæ priore capite libri præsentis enumeratio quorumdam beneficiorum, omissis pœnis, quas eodem tempore passi sunt Hebræi, vt nunc incitentur ad gratias agendas Deo, illique obediendum, ad quod consequendum inflictio pœnarum non adeò apta est, vt notat Abulensis. Lyranus hoc idem admonet, hic nempe induci populum à Moyse ad legis reuerentiam, replicando beneficia Dei post legem datam. Cæterùm in aliquot aliis codicibus Hebræis integer versus primus istius capitis iungitur priori, exordiúmque præsentis à secundo versu sumitur.*

a c.20.14.& seqq. b c.21.21. & seqq.

CAPVT SECVNDVM.

1. PRofectique inde venimus in solitudinem, quæ ducit ad Mare rubrum, sicut mihi dixerat Dominus: & circuiuimus montem Seir longo tempore.

2. Dixitque Dominus ad me:

3. Sufficit vobis circuire montem istũ: ite contra Aquilonem:

4. Et populo præcipe dicens: Transibitis per terminos fratrum vestrorum filiorũ Esau, qui habitãt in Seir, & timebũt vos.

5. Videte ergo diligenter ne moueamini contra eos, neque enim dabo vobis de terra eorum quantum potest vnius pedis calcare vestigium, quia in possessionem Esau dedi montem Seir.

6. Cibos emetis ab eis pecunia, & comedetis: aquam emptam haurietis, & bibetis.

7. Dominus Deus tuus benedixit tibi in omni opere manuum tuarum: nouit iter tuum, quomodo transieris solitudinem hãc magnã, per quadraginta annos habitans tecũ Dominus Deus tuus, & nihil tibi defuit.

8. Cúmque transissemus fratres nostros filios Esau, qui habitabant in Seir, per viam campestrem de Elath, & de Asiongaber, venimus ad iter, quod ducit in desertũ Moab.

9. Dixitque Dominus ad me: Non pugnes contra Moabitas, nec ineas aduersus eos prælium: non enim dabo tibi quidpiam de terra eorum, quia filiis Loth tradidi Ar in possessionem.

10. Emim primi fuerunt habitatores eius, populus magnus, & validus, & tam excelsus, vt de Enacim stirpe,

11. Quasi gigantes crederentur, & essent similes filiorum Enacim. Denique Moabitæ appellant eos Emim.

12. In Seir autem priùs habitauerunt Horrhæi: quibus expulsis atque deletis, habitauerunt filij Esau, sicut fecit Israël in terra possessionis suæ, quã dedit illi Dominus.

13. Surgentes ergo vt transiremus torrentem Zared, venimus ad eum.

14. Tempus autem, quo ambulauimus de Cadesbarne vsque ad transitum torrentis Zared, triginta & octo annorum fuit: donec consumeretur omnis generatio hominum bellatorum de castris, sicut iurauerat Dominus:

15. Cuius manus fuit aduersum eos, vt interirent de castrorum medio.

16. Postquam autem vniuersi ceciderunt pugnatores,

17. Locutus est Dominus ad me, dicẽs:

18. Tu transibis hodie terminos Moab, vrbem nomine Ar.

19. Et accedens in vicina filiorum Ammon, caue ne pugnes contra eos, nec moueatis ad prælium: non enim dabo tibi de terra filiorum Ammon, quia filiis Loth dedi eam in possessionem.

20. Terra gigantum reputata est: & in ipsa olim habitauerunt gigantes, quos Ammonitæ vocant Zomzommim,

21. Populus magnus & multus, & proceræ longitudinis, sicut Enacim, quos deleuit Dominus à facie eorum: & fecit illos habitare pro eis,

22. Sicut fecerat filiis Esau, qui habitant in Seir, delens Horrhæos, & terrã eorũ illis tradens, quam possident vsque in præsens.

23. Heuæos quoque, qui habitabant in A Haserim vsque Gazan, Cappadoces expulerunt: qui egressi de Cappadocia deleuerunt eos, & habitauerunt pro illis.

24. Surgite, & transite torrentem Arnon: Ecce tradidi in manu tua Sehon regem Hesebon Amorrhæum, & terram eius incipe possidere, & committe aduersus eum prælium.

25. Hodie incipiam mittere terrorem atque formidinem tuam in populos, qui habitant sub omni cælo: vt audito nomine tuo paueant, & in morem parturientium B contremiscant, & dolore teneantur.

26. Misi ergo nuncios de solitudine Cademoth ad Sehon regem Hesebon verbis pacificis, dicens:

27. Transibimus per terram tuam, publica gradiemur via: non declinabimus neque ad dexteram, neque ad sinistram.

28. Alimenta pretio vende nobis, vt vescamur: aquam pecunia tribue, & sic bibemus. Tantùm est vt nobis concedas transitum,

29. Sicut fecerunt filij Esau, qui habitant in Seir, & Moabitæ, qui morantur in C Ar: donec veniamus ad Iordanem, & transeamus ad terram, quam Dominus Deus noster daturus est nobis.

30. Noluitque Sehon rex Hesebon dare nobis transitum: quia indurauerat Dominus Deus tuus spiritum eius, & obfirmauerat cor illius, vt traderetur in manus tuas, sicut nunc vides.

31. Dixitque Dominus ad me: Ecce cœpi tibi tradere Sehon, & terram eius, incipe possidere eam.

32. Egressúsque est Sehon obuiam nobis cum omni populo suo ad prælium in D Iasa.

33. Et tradidit eum Dominus Deus noster nobis: percussimúsque eum cum filiis suis & omni populo suo.

34. Cunctásque vrbes in tempore illo cepimus, interfectis habitatoribus earum, viris ac mulieribus & paruulis: non reliquimus in eis quidquam.

35. Absque iumentis, quæ in partem venere prædantium: & spoliis vrbium, quas cepimus.

36. Ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon, oppido quod in valle situm E est, vsque Galaad. Non fuit vicus & ciuitas, quæ nostras effugeret manus: omnes tradidit Dominus Deus noster nobis.

37. Absque terra filiorum Ammon, ad quam non accessimus: & cunctis quæ adiacent torrenti Ieboc, & vrbibus montanis, vniuersísque locis, à quibus nos prohibuit Dominus Deus noster.

Vers. 1.] Profectique inde venerunt in solitudinem, quæ ducit ad mare rubrum, sicut mihi dixerat Dominus, & circuiuimus montem Seir longo tempore.

POST cæsos, fugatósque contumaces Hebræos, qui contra præceptū Domini conati fuerant intrare in Chanaan ab Amalecitis, & Chananæis, contigit eorumdem regressus ex Cadesbarne, vnde missi fuerant exploratores, retro per solitudinem versùs mare rubrum, quò iam priùs ipsos regredi oportuerat, quemadmodū idemmet Dominus imperauerat, cùm detrahentes de terra eadem ad illam tendere recusauerant, quod tamen facere tunc opportunum erat, ac Domini consentaneum voluntati. Regressi autem inde anno secundo ab egressu de Ægypto, ad aliquantum tempus, recta via omissa, & quia Rex Edom negauit transitum per regionem suam, coacti sunt, montem Seir, qui erat sub ditione Regis eiusdem, errando veluti, ac peregrinando circuire, videlicet spatio 38. annorum. PARAPHR.

Profectique inde venerunt in solitudinem, quæ ducit ad mare rubrum.] Iuxta cæteras editiones in prima persona numeri pluralis (*& reuersi sumus, & profecti sumus*, vel *reuersi profecti sumus in desertum, viam maris rubri*, וַנֵּפֶן וַנִּסַּע הַמִּדְבָּרָה דֶּרֶךְ יַם־סוּף *vannephen vannissah hammidbarah derech iam-suph*, וְאִתְפְּנֵינָא וּנְטַלְנָא לְמַדְבְּרָא אוֹרַח יַמָּא דְסוּף *veithpenena vntalena lemidbera orach iamma desuph*, καὶ ἐπιστραφέντες ἀπήραμεν εἰς τὴν ἔρημον, ὁδὸν θάλασσαν ἐρυθράν. Rickelius hanc solitudinem docet diuersis appellari nominibus à variis partibus suis, & à circumiacentibus locis, & à quibusdam euentibus. Vatablus, & Sa noster nominant *Sin*, Matzilla *Pharan*. Posterius nomen conuenit ei parti, per quam proximè redeundum fuit. Explanatio.

Sicut mihi dixerat Dominus.] Græcè, *Dominus Deus*, κύριος ὁ θεός, & nisi legeremus ἐλάλησε πρός με, *locutus est ad me*, vbi vltimæ dictiones duæ respondent Hebrææ coniunctioni cum pronomine affixo אֵלַי *elai*, suspicari possemus lectum à LXX. אֵלִי *eli*, *Deus meus*, aut אֱלֹהִים *elohim*, *Deus*. Dixerat autem Deus Moysi, ac etiam præceperat, vt, quia noluerat populus in Chanaan progredi territus ab exploratoribus, moueret castra, & reuerteretur in solitudinem per viam maris rubri [a]. [a] Num. 14. 25. Deut. 1. 40.

Et circuiuimus montem Seir.] Idumææ montuosam regionem, quemadmodū [b] ante mons Amorrhæorum appellabatur, eadem de causa illorum regio montuosa. Abdias [c] quidem scribit quod Edom habitabat in scissuris petrarum, & in monte Esau, ideóque superbia cordis eius extollebat eū, & exaltabat solium suum, & dicebat in corde suo, *quis detrahet me in terram?* quasi exaltatus esset, vt aquila, & inter sydera posuisset nidum suum: atque fiducia loci Prophetarum de sua clade prædictiones ac minas contemnebat. De vocabulo *Seir* priùs egimus. Istum verò circuitum Abul. paulò fusiùs declarat, videlicet factum ascendendo contra partem orientalem, quia per terram Edom erat via directa in terrā Chanaan, & cùm venissent Hebræi ex Ægypto à parte meridiana, oportebat ipsam quoque terram Edom esse meridianam, prout etiam in descriptione geographica ponitur Idumæa ad meridiē terræ Chanaā, & prioris libri c. 34. [d] cùm describuntur termini d [d] vers. 3.

[b] c. 1. 7.

[c] vers. 3. 8. 9. 19. 21.

terræ

terræ eiusdem, dicitur, quòd pars meridiana incipit à solitudine Sin, quæ est iuxta Edom: propterea dechinando à rectitudine viæ terræ Edom, & veniendo de terra meridiana, descensum est versùs Orientem, ex qua etiam parte fuit tandem ingressus in Chanaan, vtpote per Iordanem, & Iericо, quæ sunt ad Orientem ipsios, vt citato loco scribitur, & post transitum per terminos Idumæorum, transiit populus per Ammonitas, & Moabitas, vt eiusdem libri c.22. vsque ad 25. habetur, quorum terræ sunt ad Orientem terræ Chanaan, quemadmodum & regna duorum Regum Amorrhæorum occupata in eodem transitu, & concessa hominibus tribus Ruben, & Gad, cum dimidia tribu Manasse: denique mare rubrum, versùs quod ire, seu redire oportuit, est ab Oriente terræ Chanaan, quia venire dicitur de partibus Indiæ per latus Caucasi montis, & intrat per solitudines Arabicas, in orientali eorum parte.

Longo tempore.] Secundùm cæteras editiones (*dies multos*) יָמִים רַבִּים *iammim rabbim*, יוֹמִין סַגִּיאִין *iomin sagghyin*, *ἡμέρας πολλάς*: quemadmodum sub finem capitis præcedentis, vbi nostra habebat (*multo tempore.*) Fuit autem id tempus circuitus, & peregrinatio simul circiter 38. annorum, vt computat Marzilla: Sed Abulen. à monte Hor in extremis finibus terræ Edom, vsque ad vltimam castrametationem numerat sex menses; à Cadesbarne, vnde missi sunt legati ad Regem Edom pro transitu per terram illius annum cum dimidio. In hoc toto circuitu euenisse Caietanus notat quæ narrantur de aqua contradictionis [a], de serpentum ictibus [b], de morte omnium numeratorum à viginti annis, & supra [c].

a Num.20. 23.24.
b c.21.6.
c c.14.29.

Vers.2.] Dixítque Dominus ad me:

Vers.3.] Sufficit vobis circuire montem istum: ite contra Aquilonem.

PARAPHR. Misertus populi Dominus, quòd tamdiu circuisset Idumæam versùs Orientem eundo contra terram promissionis, quæ est ad Aquilonē Idumææ, voluit iter intercidi per eiusdem extrema, & vt citiùs rectà contenderet in Chanaan, scilicet incedendo inter Moabitas, & Ammonitas per regna Og, & Sehon. Videtur porrò id euenisse, postquam tædere cœpit populum itineris, ac laboris; proptereáque serpentum morsibus punitus est. Quamuis autem ad iter ineundum, castráve mouenda, præcedere soleret admonitio quædã, & significatio per motum columnæ nubis, nihilominus Deus ipse aliquando de discessu præmonebat, potissimum si longior alicubi mora præcessisset, aut peculiaris aliqua ratio suscipiendi itineris occurrisset: quo adhuc tamen tempore dictæ colũnæ motus fiebat, cùm castra mouere oporteret. Insinuat Rickelius aliam causam commiserationis diuinæ, quòd esset in Idumæa valde intensus calor Solis tempore æstiuali, ita vt habitatores terræ illius de die consueuissent in subterraneis ædibus latere, teste Hieronymo, quem citat. Docet id Hieron. in commentario ad Abdiam prophetam, scribens quòd omnis australis regio Idumæorum de Eleutheropoli vsque Petram, & Hailam, quæ erat possessio Esau, in specubus habitatiunculas habebat, & propter nimios calores Solis, quia meridiana prouincia est, subterraneis tuguriis vtebatur. Tropologicè considerat Oleaster, quòd in circuitu impij ambulant [a], Dominũ autem est dirigere ac rectas facere vias nostras. Item quòd & Hebræi non leguntur conquesti de tam longo circuitu, & Deus etiam non requisitus direxit, ac perduxit: vnde discendum sit non fatigari, vel murmurare, si te Deus ducat per vias difficiles, sed propter verba labiorum custodire vias duras [b].

a ps.11.9.
b ps.16.4.

Explanatio. *Dixitque Dominus ad me.*] Habent editiones Hebræa, & Chaldæa cum pleonasmo (*& locutus est Dominus ad me, dicendo,* לֵאמֹר *lemor,* לְמֵימַר *lememar.*) Hunc pleonasmum exprimit non rarò editio nostra, & Græca: sed perinde est, siue id faciat, siue non. Cùm autem tam paucis dictionibus constet hic versus, apparet, non esse certam, vel æqualem partitionem versuum, quam nunc habemus in Scriptura, vt non semel aliàs annotaui. De huiusmodi partitione apud profanos auctores Lipsius [e], & nonnihil etiam de eadem apud sacros, & Ecclesiasticos, citans de posteriore genere testimonia Hieronymi [d], Cassiodori [e], Isidori [f]; præterea Serarius [g] noster, qui profert adhuc Hieronymum [h], item Augustinum [i], Epiphaniúmque [k], ac monet appositionem numerorum ad singulos capitis, aut libelli alicuius bibliaci versus nostro natam sæculo: adhæc Sixtus Senensis [l], quem in nonnullis refellit meritò idem Serarius: adhæc è nostris Salmeron [m]. Tandem verum est tum æqualitatem exactè seruatam non esse, tum qualis qualis diuisio sit, siue per capita, siue per versiculos, minimè censendam canonicam, quia non est à canonicis facta auctoribus, & recentior est.

Sufficit vobis.] Phrasis eadem in Capite præcedente secundùm hanc ipsam editionem, & Hebræam רַב לָכֶם *rab lachem*, סַגִּי לְכוֹן *sagghi lechon*, *multum vobis*, *ἱκανούσθω ὑμῖν*, *sufficiat vobis*. Oleaster explicat, *multum vobis*, idest, dispendiosum, difficile, graue, laboriosum: vel, diu circuiuistis, iámque defunctis rebellibus terræ promissæ detractoribus, vobis nimis multum esset adhuc circuire, quod necdum satis foret, si adhuc illi viuerent, inquit Caietanus.

c epist. miscella. cent. 3 epi.39.
d ep. ad Magnum, & ep. ad Damas.
præfat. in Esa. & prologo in Paralip.
e lib.1. inst. diu. lect in præf. & c. 12. & 15.
f l.6. etym.
g prolog. Bibl. c.26. q.12. & seqq.
h ep. ad Lætam, & ad Furiam.
i In Specul.
k de mensu. & pondere.
l 3. biblioth. de partitione Script.
m tom.1. prol.9. can. 21.

Circuire montem istum.] Legit Rickelius (*circuiuisse*) quod reddit sensum clariorem, quoniam sermo est de re iam præterita, déque circuitione iam facta. Notat verò præterea loqui Dominum cum Moyse in persona totius populi sibi commissi, & sic verba Dei relata plebi à Moyse. Mons denique iste mons est Seir, paulo antè nominatus, regióve Idumææ montuosa.

Ite contra Aquilonem.] Hebraicè, & Chaldaicè (*vertite vobis*, idest, vos, *ad Aquilonem*, פְּנוּ לָכֶם צָפֹנָה *penu lachem tsaphonah*, אִתְפְּנוּ לְכוֹן צִפּוּנָא *ithpenu lechō tsippuna*, Græcè, *reuertimini*, seu *conuertimini ergo ad Aquilonem*, *ἐπιστράφητε οὖν ἐπὶ βορρᾶν*. Terra Chanaan, versùs quam præcipitur nunc, vt eat populus, respectu Ægypti, est cōtra Aquilonem, & comparatione ad Cadesbarne, est septemtrionalis. Etsi autem verum est, septemtrionalem plagam cũ meridionali collatam posse dici sinistram, eo quòd quemadmodum in homine dextra pars calidior est sinistrâ, & habitatio nostra versùs Meridiem calore abundat, versùs Septemtrionem frigida est; nihilominus non rectè Caietanum Rabbinus transferre docuit (*vertite vobis ad sinistram*) quia sinistram צָפוֹן *tsaphon* non significat, sed Aquilonem, & Hieronymus [n] hunc ventum frigidissimum, ex quo exardescant mala super terrã, ait nomine *dexterũ* vocari, falsum sibi assumẽdo vocabulum virtutis, ac dextre, cùm totus sit in sinistra;

n ep 127. mansio 4. & in Ierer. 4. c. & 44. & Ier. 1. & alibi.

dextrum verò vocari ab his, qui diaboli obrigue- A re frigore, & calorem fidei perdiderunt. Viatum scopam cognominasse idem Hieronymus dicitur, sed nondum locum reperi, vt nec apud Senecam, apud quem legisse aliquando videor. Illud de dextra, & sinistra sic accipiendum est; vt quoad positionem nostram, nobis ad occasum conuersis nostræ dexteræ respondeat aquilonaris, seu borealis, septemtrionalisque plaga, & ventus, sinistræ meridies: ad Orientem conuersis contrario modo. Hebræi autem faciem ad Orientem conuertentes, meridiem, siue Austrum significabant per dexterum, Aquilonem per sinistrum. Lege Psalmorum commentarios nostros [a]. Hoc porrò nomen Aquilonis ab aquila volucre deriuant nonnulli [b], B quòd ventus eiusdem nominis (pro quo regio, seu plaga mundi denominatur: vt & omnes quatuor à totidem [c] ventis), qui septemtrionalis est, seu inter Septemtrionem, & exortum solstitialem, è regione Cauri, vt ait Plinius [d], frigidus & siccus, vehementissimo, & maximè impetuoso flatu instar aquilæ feratur,

a in psl.88. 12. psl. 106.
4 *Aquilo vnde.*
b Rhodig. l.15 c.7.
c Matt.24.
d l.2.c.47.

—Tristia nubila pellens,
—Freta concutiens, nodosa robora vertens,
Inducens niues, & terras grandine pulsans,
Sollicitans manes, totúmque tremoribus orbem.

vt de semetipso canit ipse apud Ouidium [e]. Aliud etymon est [f], quod exclum sudum ab eo vento redditum videatur aquilum colorem habere, idest, aquæ tranquillæ extra Solis radios, & reli- C qua colorem immutantia inspectæ similem. Sed & Græci vocabuli affertur notio ἀπὸ τῆς βορᾶς, idest, à cibo, seu pabulo, quo scatent Borealia, vt opinatur Porphyrius, inquit Rhodiginus [g]: vel quia vberiùs alantur inibi animantia, sicuti nos item hyeme, atque ad Boream corpora visantur grandiora multò, quàm in aduersa parte; vel quòd frugibus alimoniam præbeat ad maturitatem suo flatu perductis. Aliter ἀπὸ τῆς βοῆς, quoniam, vt ait Gellius [h], sit violenti flatus, ac sonori; aut à βα augente particula, & ῥεῖν, *fluere*, vt ex Homero docet Nonius, scribens Borream. Hebræum postremò nomen צָפוֹן *tsaphon*, quod est etiam Chaldæum dicitur de parte Aquilonari, quia locus oc- D cultus est, nec ita hominibus apparens, aut quòd Solis iter non est ad eius plagam, sed ad meridianam, ac si illa esset abscondita, quo pacto in Iob [i] חַדְרֵי תֵימָן *chadre theman* dicuntur loca australia, quæ ab habitatione nostra sunt remotiora, & propius alterum polum sita, aut respectu Iudææ, quoniam istius regionis incolis ea pars ignota sit, & recondita, quemadmodum australis septemtrionalibus.

e 4. Metam. item Virg. 3. Geor. ver. 196. & seqq. & 1. Æn. 106 & seqq.
f Ioã. Goro. Decad. 4. Chro. in origin. Antuerp.
g l.15.c.7.
h l.2.c.22.
i c.9.9.

Vers.4.] Et populo præcipe, dicens: Transibitis per terminos fratrum vestrorum filiorum Esau, qui habitant in Seir, & timebunt vos.

Paraphr. DEinceps vsque ad versum 24. narratur Domini prohibitio, ne pugnarent Hebræi tendentes ad promissam terram, contra Idumæos, Moabitas, Ammonitas: contra primos, quia orti ex Esau fratre Iacob, qui duo fratres fuerant, Iacob verò per suos filios origo duodecim tribuum: cõtra secundos, & tertios, quoniam Dominus illis ex Lot descendentibus assignauerat illam terram, quam possidebant. In hoc autem versu mentio est de præcepto transeundi per terminos filiorum Esau, qui habitabant in Seir, hoc est, in Idumæa, seu Edom, quibus etiam nominibus idem Esau A cognominabatur, videlicet Seir, & Edom, vt antea dictum est, quia pilosus erat, & rufæ lentis pretio primogenita fratri vendiderat [a], licèt iam ab ipso egressu de ventre matris rufus esset, sicut & totus in morem pellis hispidus [b]. Ne autem ab Idumæis timentes, qui non minus oderant Hebræos, quam olim Esau fratrem suum Iacob, transire detrectarent, iubet Dominus bono animo esse, cùm secus futurum esset, nimirum, vt contrà timerent Idumæi, nec auderent transeuntibus impedimentum opponere, vel resistere, siue quòd reuocarent in memoriam insignes victorias ab Hebræis relatas de Ægyptiis in mari rubro [c], & de Amalecitis [d], ac Rege Arad Chananæo [e]: præter admi- B randas illas plagas in Ægypto illatas [f], siue quòd nouo timore percellerentur à Deo ipso, vt etiam infrà in isto capite [g] Deus pollicetur, atque in c.11. [h] & olim simili perculsus fuerat Laban insidians genero Iacob, prohibitúsque ne noceret [i] ei: item ciuitates, per quas idem Iacob transibat post fugam ab Esau [k]. Promiserat præterea idem Dominus, quòd immitteret terrorem suum in præcursum populi sui, ad occidendum inimicos illius, & fugandum [l]. In c.20. [m] libri Numerorum negatus narratur Hebræis ab Idumæis transitus per terram ipsorum: tamen hinc, éxque versu 6. colligitur, eus tandem permisisse, saltem per extrema. Probat Abulensis [n], contra Lyranum, & R. Salomonem contendentes, quòd Idumæi solùm C asportarint cibos venales Hebræis extra fines regni sui; quia citato versu de haurienda aqua scribitur, quam emerent ab Idumæis Hebræi, ac propterea oportebat, vt in eadem met Idumæorum terra essent putei, fontésve, vnde haurire ementes possent, qui transibant. Hugo ait negatum priùs transitum, postea concessum, vt propè in finibus eorum transirent, & emerẽt sibi necessaria. Placet eadem ratio Cornelio nostro. Caietanus autem secutus eamdem sententiã, vim facit in eo, quod hîc habetur, (*transibitis per terminos fratrum vestrorum filiorum Esau, qui habitant in Seir.*) Quocirca eodem pacto refellendus Oleaster asserens, numquam permissos à filiis Esau Israelitas transire per terram suam, neque per terminos suos, sed D per terminos iuxta terram suam.

a Gen.25. 33.
b ibid. vers. 30.
c Exo.14.
d c.17.
e Num.21. 1. & seqq. c. 33.40.
f Exod.7. & seqq.
g vers.25.
h vers.25.
i Gen.31 24.29.
k c.33.8.
l Exod.23, 27.
m c.20.20.
n hîc q.2.

Et populo præcipe, dicens.] Præceptum fuerat etiam, quod proximè præcessit (*ite contra Aquilonem,*) quamuis dictum dumtaxat referatur absque verbo præcipiendi. Populi generalius nomen amplecti magis etiam potest proselytos, quàm nomen filiorum Israël, quo solæ tribus intelliguntur, & aliquando eædem, excepta Leuitica, vt pluries admonuimus. Attamen aliquot in rebus communia præcepta proselytis quoque debẽt intelligi, etiãsi nominatim exprimantur filij Israël. Nec dubium quin istud ad omnes omnino pertineret.

Explanatio.

Transibitis.] Hebraicè, atque Chaldaicè participium est, & ante illud prænomen (*vos transeuntes* אַתֶּם עֹבְרִים *atthem hoberim*, אַתּוּן עָבְרִין *atthun hbaberim*) videlicet, estis, vel eritis: participiis enim E iungi potest verbum substantiuum omnium temporum, quamuis proposito præteritum non conueniat. Editio Græca verbo vtitur præsentis temporis, ὑμεῖς διαπορεύεσθε, *vos transitis*. Argumentum dixi Caietani esse hinc petitum, ad probandum, quòd populus Hebræus transierit per Idumæam. Posset præterea, vt non raro aliàs, futurum indicatiui modi accipi pro imperatiuo, idémque esse (*transibitis*, seu *transeuntes eritis*) ac (*transite.*) Græcum etiam verbum potest imperatiuum esse.

Per

Per terminos.] Singulari numero Hebraicè, Chaldaicéque גְבוּל bighul, תְּחוּם buthchum. Græce pluraliter διὰ τῶν ὁρίων. Quod vel præcepit, vel prædixit futurum Deus, impletum videtur: nec affirmandum cum Oleastro, quòd filij Esau numquam permiserint hunc transitum per fines suos.

Fratrum vestrorum filiorum Esau.] Fuerant enim Iacob auctor Israëlitici populi, & Esau auctor Idumæorum fratres, vt antè dixi. De fraterna necessitudine, odióque inter fratres contrario disseruimus alibi. Ad contentiones iniuriásque vel dirimendas, vel impediendas hoc naturale ius, vinculúmque proposuit Abram [a], Lot [b], Iudas [c], Ioseph [d], & in Testamento nouo inculcatur ea ratio ad commendationem caritatis, sed hoc vocabulo latiùs, & magis spiritualiter sumptu. Quod attinet ad Esau, is perquam notissimus est ex historia Genesis [e]: & sicut ruffus color nomen Edom ipsi dedit cum quo natus est, & quem confirmauit appetitione, ac esu lentis ruffæ, vt nuper dixi: Seir autem à pilis, quibus opertus more ferarum prodiit, quo præsignabantur ferini mores eiusdem, ita nominis Esau עֵשָׂו bhesau, à verbo עָשָׂה bhasah, fecit, videtur esse quasi dicas *factum*, nempe quoniam singulari, ac præternaturali quodam modo à reliquis infantibus diuerso, qui corpore toto glabri exoriuntur, natus est. Hieronymus in interpretatione nominum Hebraicarum ex Genesi pro etymo tradit facturam ποίημα, rubeum, acervum lapidum, ματαίωμα, vanum, frustra. Eadem Beda repetit in simili tractatu; sed pro factura facientem, pro rubeo rubentem ponit. Meminit Origenes [f] ex interpretamento Hebræorum Esau, valere rubrum, terrenum, facturum. Sola notio, in qua faciendi verbum sit, congruit, quam etiam solam affert idem Hieronymus [g] vnà explanans hominis eiusdem nomina, Seir hispidum, & pilosum, Edom sanguinarium, & à lenticulæ ruffæ edulio sic dictum. Quia verò hirsutum corpore ac hispidum esse, proprium est, virilis, seu perfectæ, atque, vt ita dicam, factæ iam ætatis, Caietanus [h] obseruat Esau nominatum, quasi factum, idest, adultum, & fortem. Similia sunt in Oleastro [i] de factura, vel facto, quódque quasi factus, & adultus homo sit, ex vtero matris egressus, ferens secum pilos, qui in aliis pueris successu temporis nascuntur, & crescunt, nempe in pube, alis, mento, cùm adnascantur tantùm infantibus in capite, superciliis, palpebris, vt Aristoteles [k] testatur. Videtur eodem Chrysostomus [l] allusisse, hoc est, ad rationem de ætate perfecta, scribens, quòd tenebat Iacob manu calcaneum Esau, idque signum fuisse superantis eum, qui fortis videbatur πολεμιζόμενον τὸν ἰσχυρὸν εἶναι δοκοῦντα. Cùm verò Iosephus [m] Esau ea re cognomen habuisse scribit, quia Hebræi pilos vocant Seir, ἑβραῖοι τὸ σήειρ τρίχωμα λέγουσι, si putat Seir, & Esau habere idem etymon, prodit Hebraicæ linguæ ignorantiam, quam in aliis vocabulis alij deprehenderunt.

a Gen. 13. 8.
b c. 19. 7.
c c. 37. 27.
d c. 41. 24.
e c. 25. & seqq.
Esau nominis etymon.
f hom. 12. in Genes.
g in Ezech. 25.
h in Gen. 25.
i ibidem.
k 3. de hist. animal.
l hom. 50. in Genesim.
m 1. antiq. c. 18.

Qui habitant in Seir.] Hoc est in monte Seir, in regione montana Seir, in Edom, siue Idumæa, vt antea docuimus.

Et timebunt vos.] Hebraicè, Chàldaicéque (*& timebunt à vobis*, וְיִירְאוּ מִכֶּם veyreu micchem, וְיִדְחֲלוּן מִנְּכוֹן veidchalu minnechon.) Exempla, seu testimonia istius timoris, quem Hebræorum hostes experti fuerint, attigimus antea. Rahab prætereà irruisse dixit super Ierichuntinos terrorem eiusdem populi [n], & Gabaonitæ timuisse se valde, & ipsius terrore compulsus iniuisse consilium vafrum [o]. Sed & Dauid in oratione loquitur

Exempla timoris.
n Ios. 2. 9.
o ibid. c. 9. 25.

A. tur cum Deo ad hunc modum [a], *Domine non est similis tui, & non est alius Deus, absque te, ex omnibus, quos audiuimus auribus nostris. Quis enim est alius, vt populus tuus Israel, gens vna in terra, ad quam perrexit Deus, vt liberaret, & faceret populum sibi, & magnitudine sua, atque terroribus eiiceret nationes à facie eius, quem de Ægypto liberauerat.* Cùm orasset Asa Rex contra multitudinem hostium, exterruit Dominus Æthiopes, fugerunt; & ruerunt vsque ad internecionem, & percusserunt Iudæi ciuitates omnes per circuitum Geraræ, quia grandis cunctos terror inuaserat [b]. Azarias quoque nomine Dei eidem prædixit, si reuerterentur in angustia sua ad Dominum Deum Israël,

B. & quærerent eum, fore, vt terrores vndique in cunctis habitatoribus terrarum essent, & Dominus conturbaret eos in omni angustia [c]. Similia pollicetur Dominus apud Esaiam [d], & in pœnam populi sui facere se idem testatur [e]. Alioqui etiam Regem, qui paratur ad prælium, vallat angustia [f], quia totum belli, ac militum pondus incumbit in Regem, præcipuè vt is de medio tollatur, aut capiatur [g].

a 1. Paral. 17. 20. 21.
b lib. 2. 14. 11. & seqq.
c ibid. c. 15. 4. 5. 6.
d c. 30. 30.
e Ier. 15. 8. Leu. 26. 36. Deut. 28. 67. & alibi.
f Iob 15. 24.
g 3. Reg. 22. 31. 1. Mac. 6. 43.

Vers. 5.] Videte ergo diligenter, ne moueamini contra eos. Neque enim dabo vobis de terra eorum, quantum potest vnius pedis calcare vestigium, quia in possessio-

C. nem Esau dedi montem Seir.

SEriò prohibet Deus, ne vllo modo pugnent Hebræi contra Idumæos, aut ne vi transeant eo animo per eorum regionem: vtpote in qua nihil prorsus eos possidere passurus esset, eò quòd eam dono dedisset Esau, posterísque eiusdem propter merita patris, & aui Esau, idest, Isaac, & Abraham. In Genesis c. 36. [h] narratur Esau ex Chanaan recessisse cum vxoribus, filiis, filiabus, omni anima domus suæ, & substantia, & pecoribus, & cunctis, quæ habere poterat in ea, in aliam regionem, relicto ibi fratre suo Iacob, quia diuites erāt valde, & simul habitare non poterant, nec sustinebat eos terra peregrinationis eorum præ multi-

D. tudine gregum; habitasse autem in monte Seir, qui diceretur etiam Edom, quæ item nominata est regio Idumææ. Abierat illuc iam priùs Esau, ob parentum offensam [i], sed patre mortuo rediit in Hebron ad illius funus, quasi mansurus ibidem cum familia. Sed propter eamdem causam, ob dictam facultatum copiam scilicet, & quia pascua sibi, fratríque non sufficiebant, repetiit Idumæam suā, vltro cedendo Chanaan fratri, non sine peculiari nutu Dei, qui promiserat eam prouinciam Iacob, & antè etiam Isaac, & Abrahæ. Legatur Augustinus [k]. Dum porrò in Haram moraretur Iacob, videtur Deus iniecisse hāc mentem Esau indignato, quòd parentum voluntas in fratrem propensior esset, vt Chananæa relicta, deligeret sibi sedes in

E. montibus Seir, siue Edom, hácque ratione cederet Iacob, ac posteris Chanaan: cùm autem Iacob de illa re nuncium accepisset, vt credi potest, quia id mater promiserat [l], nempe illuc, quò dixi Esau commigrasse, secutum reuertisse ad parentes ex Harā in Chanaan. Apud Malachiam [m] ait Dominus, *dilexi Iacob, Esau autem odio habui, & posui montes eius solitudinem, & hæreditatem eius in dracones deserti.* Vbi montes Idumææ, Idumæámque ipsam regionem attributam Esau, & posteris eius insinuatur, licèt postea deuastauerit illam Nabuchodonosor, quo Deus, tamquam flagello vsus est.

PARAPHR.
h vers. 6. 7. 8.
i c. 32. 3.
k q. 119. in Gen.
l Gen. 27. 45.
m c. 1. 3.

A Quod etiam postea factum est per Machabæos, cùm reædificassent Idumæi vrbes suas in patriam reuersi [a]. Quamuis adhuc tempore Christi ad illum venitarent quoque ab Idumæa [b]. In libro Iosue [c] apertiùs iterum Deus loquitur, *Esau dedi montem Seir possidendum.*

Videte ergo diligenter.] Codices Complutenses, Regijque nectunt ista versui præcedenti, sicut & aliarum editionum textus. Sed præterquam quòd inseruit Interpres (*ergo*) sonant editionis Hebrææ verba (*& cauebitis valde*, siue, *custodiemini nimis*, וְנִשְׁמַרְתֶּם מְאֹד *venismartem meod.*) Quod Oleaster referens ad sequentia, exponit, cauete vobis, ne misceatis litem cum eis, seu contra eos. B Caietanus, vt seiuncta sumens, declarat, illi quidem timebunt à vobis malum sibi, vos autem vestras custodias habere, ne incauti offendamini. Græca sunt nexa præcedentibus, & in tertia persona de iisdem Idumæis, καὶ φοβηθήσονται ὑμᾶς, καὶ εὐλαβηθήσονται ὑμᾶς σφόδρα, *& timebunt vos, & verebuntur*, aut *vitabunt vos valde.* Mariana noster iuxta translationem ex Hebræo (*custodiemini nimis*) docet posse referri ad Idumæos: atque ita secundùm L X X. dici (*& vitabunt vos valde*) nimirum Idumæi, seu vitabimini ab eis: vel ad Iudæos, vt ipsi custodiant, & caueant id, quod sequitur, ne scilicet illis noceant, vt posuit, inquit, Chaldæus, & Hieronymus, actiuum & passiuum vertentes. Mirum est ab Eugubino tam attento ad vellicandum L X X. hoc annotatum non esse. C Minus placet interpretatio Caietani, quamuis exigat prudentia, vt quantumlibet nos timeant hostes, & Deum auxiliatorem habeamus, quod in nobis tamen est diligenter præstemus, nobísque caueamus. Nam nunc hoc duntaxat agitur, Deo populum admonente, ne occupent Idumæorum ditionem, simul verò, vt non timeant, atque illud maiore cum exaggeratione commendando dicitur, vt caueant diligenter, ne contendant, vllumve inferant. Oleaster explanans, vt caueant Hebræi, ne lædant eos, à quibus timendi sunt, elicit hoc documentum, non esse metum meticulosis incutiendum: quod, inquit, faciunt nonnulli, qui, si aliquem audacem viderint, non audent illi nocere, vllúmve ei verbũ dicere, si meticulosum, D audaciores fiunt, nec timent lædere, aut spoliare. Porrò Hebræum verbum נִשְׁמַר *nisimar* à שָׁמַר *samar* in passiua voce sæpius actiuam habet significationem, vt sit idem quod cauere, aut cauere sibi, abstinere, seruare se, aut custodire. Transtulit Interpres sæpe per cauendi [d] verbum, vel obseruandi [e], vel custodiendi [f] se, animasve suas, item præcauendi [g], & abstinendi [h]; præterea per mundum esse ab aliqua re [i], aliquando [k] per videndi, eo modo, quo hîc. Quo præterea pacto idem verbum vsurpatur in Testamento nouo. *Videte* [l] *ne contemnatis vnum ex his pusillis, videte* [m], *ne quis vos seducat, videte* [n] *vosmet ipsos, videte* [o], *ne quis vos decipiat per philosophiam. Videte* [p] *canes, videte malos operarios, videte concisionem.* E Vltimo loco legit Ambrosius [q], *Vitate canes*, &c. & Græcè quidem extat aliquando, maximè in Testamento nouo βλέπειν, vel ὁρᾶν, quod valet *videre*, nonnunquam προσέχειν, *attendere*, & *cauere*, potissimum in vetere, vel φυλάττειν [r], *cauere*, seu *custodire.* Simili vsus formula Ignatius ad Antiochenos [s], ait, *Videte malignos operarios*, &c. *videte canes rabidos, serpentes super pectus repentes, dracones squamosos, & aspides, basiliscos, scorpiones; hi sunt thoes*, idest, lupi, teste Plinio [t], *proceriores, cruribus breuioribus, veloces saltu, venatu viuentes*, &c. de quibus

a 1 Machab. 5. 3. l. 2. 10. 18 Iosep. 13. antiq. 16. & c. 17. 4. de Explanatio. bello c. 6. & 7. item Gorionid. l. 4. c. 4.
b Marc. 3. 8.
c c. 24. 4.
d Gen. 24. 6. c. 31. 24. Ex. 19. 12. c. 23. 13. Deut. 11. 16. Iud. 13. 4.
e Exo. 23. 21. 1 Reg. 19. 2. l. 2. 20. 10. l. 4. c. 10.
f Deut. 4. 15. c. 23. 9. Ier. 9. 4. Malac. 2. 15.
g Ios. 23. 11.
h Iud. 13. 13.
i 1. Reg. 2. 1. 4.
k Esa. 7. 4.
l Matth. 18. 10.
m c. 24. 46.
n Mat. 13. 9. 2. ep. Ioan. vers. 8.
o Col. 2. 8.
p Phil. 3. 2.
q l. ad Virg. deuotam.
r Gen. 31. 24. Exo. 19. 13. Deut. 4. 15. c. 23. 9. Ios. 23. 11. Iud. 13. 4. 13. 1. Reg. 19. 2. c. 21. 4. l. 2. 10. 10. l. 4. 6. 10. Es. 7. 4. Ier. 9. 4. Mal. 2. 15.
s epist. 12.
t l. 8. c. 34.

A præterea Rhodiginus [a], & alij. Eundem quoque habet vsum apud probos linguæ Latinæ auctores videre pro cauere, vt [b], *vide, ne me ludas* [c], *vide, ne titubes*, &c. Lege annotata c. 2. [d] epistolæ Iacobi.

Ne moueamini contra eos.] Hebraicè אַל־תִּתְגָּרוּ בָם *al thithgaru bam*, *ne misceatis litem cum eis, ne ostendatis vos feroces contra eos, ne irritetis eos*, seu *prouocetis ad pugnam, ne lædatis eos.* Infrà hoc ipso capite [e] vertit noster Interpres, *nec mouearis ad prælium*, item [f], *committe aduersus eum prælium.* In 4. Regum [g], *Quare prouocas malum?* Alibi denique reddit per *prouocare* [h], & quidem etiam ad prælium. Hic eadem phrasis Chaldæa cum He- B bræa, sicut & aliis locis notatis ex eodem capite. Græca hoc, & illis locis, συνάπτεσθαι τινι, vel πρός τινα πόλεμον, *conserere prælium*: in aliis locis ἐρίζειν [i], *contendere*, seu *litigare*, aut addito nomine νεῖκος, pro Hebræo מָדוֹן *madon*, quæ significant *contentionem*, ὀρύσσειν [k] νεῖκος, *fodere contentionem*: præterea ἀνθιστάναι, *resistere* [l]. Mouere arma, & bellum, vel, ad bellum periti latinitatis dicunt: semel in Scriptura [m] motum bellum lego. Prohibet Deus vltionem, inquit Caietanus, eo quòd olim negauerint illis transitum.

Neque enim dabo vobis de terra eorum, quantum potest vnius pedis calcare vestigium.] Loco sex posteriorum dictionum Hebrææ (quibus Chaldææ similes) עַד מִדְרַךְ כַּף־רָגֶל *bhadmedrach chaph* C *raghel*, significant, *vsque ad conculcationem*, aut *vestigium volæ*, seu *plantæ pedis.* Græcè οὐδὲ βῆμα ποδός, *neque vestigium pedis*, vel *gressum, passum.* In Actibus Apostolorum [n], καὶ οὐκ ἔδωκεν αὐτῷ κληρονομίαν ἐν αὐτῇ (τῇ γῇ) οὐδὲ βῆμα ποδός, quæ transtulit Interpres noster. *Et non dedit illi hæreditatem in ea, nec passum pedis.* Hoc tantùm loco nostro extat nomen Hebræum מִדְרַךְ *midrach*, quod R. Dauid, & alij, exponunt *conculcationem*, à דָּרַךְ *darach, calcare*, videlicet pedibus terram, vnde דֶּרֶךְ *derech*, via, quæ calcatur. Denique כַּף *chaph* à curuitate dicitur de vola manus, aut pedis, quæ aliter de manu palma nominatur. De planta pedis exemplum est in Ezechiele [o], Genesi [p], (vbi editio nostra habet *pedem*) in c. 28. [q] libri nostri: de vesti- D gio in 2. Regum [r], & in 3. [s] & 4. [z]; & adhuc in c. 28. [u] libri nostri, vbi extat Græcum nomen τῦ ἴχνους: præterea in Iosue [x], Esaia [y], Ezechiele [z]. Sed in Iob [a] pro vestigiis pedum sunt in Hebræo, & Græco textu *radices*, שָׁרָשִׁים *scerascim*, ῥίζας; qua metaphora rectè significantur vestigia, vt significant hæc non ipsam impressionem pedum, quæ est propria notio, sed pedum infimam plantam, quemadmodum prouerbialiter dici solet, *à vestigio ad verticem.* Sic Hebræi radices montis [b], maris [c], verbi [d] vsurpant: quamuis pro radicibus aliquando [e] cardines Interpres ponat. Eleganti porrò exaggeratione declaratur negandam prorsus possessionem terræ Idumæorum, sicut priùs [f] contrario sensu, & infrà cap. 11. 8, & in Iosue [h] E promittitur terra, quam calcarent Hebræi. Sed & ad primum sensum potest spectare illud ex Genesi [i], quod Abraham dixit, *Leuo manum meam ad Dominum Deum excelsum possessorem cæli, & terræ, quod à filo subtegminis, vsque ad corrigiam caligæ, non accipiam ex omnibus, quæ tua sunt.* Item, quod in Ecclesiastico [k] scribitur, quod ante tempus finis vitæ suæ, & sæculi testimonium præbuit in conspectu Domini, & Christi (idest, Regis) pecunias, & vsque ad calceamenta, ab omni carne non accepisse, hoc est, vsque ad remvilissimam. Quo pacto Ioannes dicebat

a lib. 23. c. 27.
Videre pro cauere.
b Plau. Cur. sce. 3. act. 2.
c Idẽ Aulu. sce. 1. act. 4.
d vers. 22.
e vers. 19.
f vers. 24.
g c. 14. 10.
h Prou. 29. 22. Ier. 50. 24. Dan. 11. 10.
i 4. Reg. 14. 10.
k Prou. 29. 22.
l Ier. 50. 24.
m 1. Reg. 19. 8.
n c. 7. 5.
o c. 1. 7.
p c. 8. 9.
q vers. 35.
r c. 14. 25.
s c. 18. 44.
t c. 19. 24.
u v. 56. 65.
x c. 1. 3. c. 3. 13.
y c. 37. 25. c. 60. 14.
z c. 43. 7.
a c. 13. 27.
b Exod. 19. 17. c. 24. 4. c. 32. 19. Deut. 3. 17. c. 4. 11. 49. Ios. 11. 3. 1. Reg. 25. 20. Iob 28. 9.
c Iob 36. 30.
d c. 19. 28.
e Iob. 3e. 30
f c. 1. 36.
g vers. 24. 25.
h c. 1. 3. c. 14. 9.
i c. 14. 22. 23.
k c. 46. 22. 9.

[A] cebat se non esse dignum soluere corrigiā calceamentorū Christi [a]. Nō dissimilis formula M. Tullij [b] negātis vllum terunciū, se obtinente prouinciā, sumptus factū esse, nec in remp. nec in quemquam suorum, prēterquam in L. Tullum legatum. Tantā & de seipso abstinentiā Paulus affirmauit [c]. Similis adhuc parœmia, *Non remanebit ex gregibus vngula* [d] idest, quidquam, Chaldaicè. Tale Aristophanicum illud, *οὐδ᾽ ὁ σκορόδου κεφαλὴν, nec allij caput*; & Euripidis, *οὐδ᾽ ἔγχελυς, nec bolus*, & militum cum filio Maximinum iugulātium, ex genere pessimo nec catulum relinquendum; & in diuina Scriptura, vsque ad mingentem ad parietem [e].

a Matth. 3. 11. Marc. 1. 7. Luc. 3. 16. Ioan. 1. 7.
b 5. ad Attic. ep. 21.
c Act. 20. 33. 1. Cor. 9. 5. & seqq.
d Exod. 10. 26.
e 3. Reg. 14. 19. c. 16. 11. lib. 4. 9. 8.

Quia in possessionem Esau dedi montem Seir.] De monte Seir pro Idumæa dictum priùs, & quo pa-[B]cto datus fuerit à Domino in possessionem Esau, posterorúmque illius. Redacti sunt postea sub tributum Idumæi tempore Regum, vt Dauid & aliorum, sed non de terra sua expulsi: & Abdias [f] prædixit fore, vt qui ad Austrum erant Hebræi hæreditarent, post reditum ab exilio Babylonico, montem Esau, videlicet propter iniurias, quas illis intulerant ipsi etiam australes, seu meridionales. Qua etiam de re alia quoque paulo antè in hoc versu protuli testimonia ex historia Machabæorum, ac duobus historicis Iudæis Iosephi nomen gerentibus. Paruulum, & contemptibilem valde, sed superbia cordis elatum Idumæum populum habitantem in scissuris petrarum vocat Dominus apud Abdiam citatum [g], idest, numero [C] exiguum, nulla re, vel arte præcipuè præstantem, finibus perangustis montium conclusum, vt propterea à cæteris contemneretur, pateret prædæ, ac direptioni, tum ante Chaldæorum aduentum à Dauide [h], reliquisve Iudæorum Regibus, tum à Chaldæis, tum, postquam hi deleti sunt, in seruitutem redacti à Machabæis [i]. Sine pœnitentia sunt dona Dei, fidelisque in omnibus verbis, ac promissis est, nec more hominum, quod semel dedit, aufert, aut iam datum in plures alios partitur. Sic Oleaster. Capponus autem elicit non debere Pontificem vel Imperatorem, vel alium permittere facilè, ac si fieri possit, nullo modo, vt Christiani contra se pugnent, aut inuicem lædāt, quamuis alioqui causam bellandi, sibique nocen-[D]di antiquam habere videantur; tum verò ne scādalizentur infideles; quod quia non obseruatur, permitti à Deo, infidelium victorias de Christianis: è contrario insignes relatas de Amorrhæorum Regibus ab Hebræis, postquam iuxta diuinum præceptum abstinuerunt à bellis contra Idumæos, Moabitas, Ammonitas, quibus cum sanguinis necessitudo intercedebat, propter Esau, & Lot. Extendit monitum idem de dissidiis inter religiosos, quod nisi caueant, futurum sit, vt scandalizētur sæculares, eósque persequantur. Præterea ex opposito argumentatur, iustam belli causam Hebræis contra Chananæos fuisse, quoniam Deus eorum regionem illis dono dederat. Denique notat licitum esse bellum Christianis præsertim cō-[E]tra Turcas, vinci tamen Christianos, quia in aliis rebus peccant, & Turcas Deus forsitan ob aliqua bona moralia, sicut olim Romanos, præmiat.

f vers. 19.
g vers. 3.
h 2. Reg. 8. 14. lib. 3. 12. 35. 16.
Dona Dei absque pœnitentia.
i 1. Mach. 5. 3. lib. 2. 10. 16.
Christiani cur quandoque in bello succumbāt.

Cibos emetis ab eis pecunia, & comedetis, aquam emptam haurietis, & bibetis.] Tantum abest vt permittat Dominus Hebræis bellum aduersùm Idumæos, vt prohibeat etiam rerum ad cibum & potum pertinentium vsurpationem absque solutione pretij. Inde ab Abulense [k] probari iam priùs retuli contra Lyranum, & R. Salomonem, non solùm Idumæos extra regni fines comportasse ve-[A]nales cibos, & aquam, sed Hebræos per eorumdē terram transiisse; quoniam verisimile non sit terram, per quam illi transibant apud Idumæos, vt esset inaquosa, vel quòd tanta posset ab illis comportari, quanta populo tanto, & pecoribus, iumentisque necessaria erat: & si terra extra ditionem illorum erat aquosa, non oportebat dare regulam de aquis bibendis pro pecunia, quia aquæ extra Idumæam non erant in potestate Idumæorum, nec eas vendere poterant. Igitur cùm transirent Hebræi per terram Idumæorum, & quia erat populus multus, indigebat aqua multa de puteis, inquit Abulensis, quos foderant, & parauerant Idumæi; ideo rationabile erat quòd darent pecuniam pro aqua: postremò per hauriendi ver-[B]bum significatur non esse ab aliis comportatas aquas. Docet præterea, quod hîc de cibis dicitur emendis, intelligendum, si vellent eos emere, quāuis non indigerent, eò quòd semper habuerint Hebræi manna vsque in terram Chanaan transito Iordane [a]. Vnde vlteriùs collegit hoc loco noster Cornelius Hebræos in deserto præter manna comedisse alios cibos, vel ab Idumæis emptos, aliisque vicinis gentibus, vel venatu captos, vel ex suismet pecoribus. Citat Andream Masium [b], Pererium [c], Abulensem [d], meipsum [e]. Ex hoc ipso quoque loco id sum in libro Sapientiæ argumentatus, quod ante me fecerat citatus Masius. De aquis per desertum totum pro pecoribus, & iumentis existimat R. Salomon [f], allegans Patrum [C] traditionem, habetúrque apud auctorem Hebræū libri, cui titulus, *Fasciculus myrrhæ*, quòd in manna erat panis & aqua, & erat humidum per sese, & quando descendebat, rorem habebat subter, & rorem supra, & fundebat riuos aquarum idoneos ad adaquanda populi pecora, dum incalescente Sole liquesceret, duabus horis ante meridiem. Quod Genebrardus [g] visus est approbare, cùm ait aquam de petra extractam à Mose cognominatam contradictionis, tentationis, irritationis, exacerbationis, litis, contentionis: quia procurata est litis, & contentionis studio, schismaticorum inuidia, & maleuolentia, non ob petentium necessitatem, sed voluptatem, atque spiritu eo-[D]dem, quo Sectarij vsum calicis promiscuum petunt in Christiano manna, quasi altera vtra species non contineat totum Christum, sed caro in vna existat sine sanguine, in altera sanguis sine carne. Difficilè id creditur, quia conquesti sunt tuerera Hebræi de siti, atque importunissimè murmurantibus bis cum miraculo largissimas aquas elicuit de petra. Ad rationem de aqua, quòd fuerit in ipsamet Idumæorum terra, & non extra istam ab Idumæis comportata, obiici posset, quod c. 23. libri nostri scribitur [h] de Ammonitis, & Moabitis, noluisse occurrere Hebræis cum pane, & aqua in via, quando egressi sunt de Ægypto: Ita vt Idumæi potuerint aquas comportare cum cibis extra terram. Sed obstat adhuc hauriendi verbum תשברו *thisberu*. Cæterùm inferiùs hoc ipso capite [i] sen-[E]tentia planè similis habetur, in legatione ad Regem Sehon missa, *alimenta pretio vende nobis, vt vescamur: aquam pecunia tribue, & sic bibemus.* Quod idem iam narratum fuerat in priore libro [k]; *Non bibemus aquas ex puteis*, nimirum gratis, & absque pretio: & de legatione ad regem Edom [l]. *Non bibemus aquas de puteis tuis*, eodem nempe sensu. Vnde quoque ibi additur [m], *Si biberimus aquas tuas nos, & pecora nostra, nulla erit in pretio difficultas.* Illustrant locum præsentem verba ex Threnis [n], *Aquam nostram pecunia bibimus*, quibus de-

k q. 2.
Hebræi an præter mānna alios cibos comederint in deserto; & de qualitate manna.
a Iosue 5. 12.
b in Iosue 5. 11.
c in Exod. 3. disp. 7.
d in Exod. 16. q. 12.
e in Sap. 16. 20. 21.
f in Exod. 16.
g in Ps. 94.
h vers. 4.
i vers. 28.
k c. 21. 22.
l c. 20. 17.
m vers. 19.
n c. 5. 4.

A nutatur seruitus durissima: cùm de inhumanitate rusticorum questa Latona diceret,

Quid prohibetis aquas? vsus communis aquarũ est, summasque inter pœnas apud Romanos haberetur interdicere igni, & aqua. De iisdem porrò legationibus narratur in libro Iudicum [a].

a c.11.15.& seqq.

Fragere pro emere.

Cibos emetis ab eis pecunia, & comedetis.] Pro (*emetis*) Hebræa vox est (*frangetis.*) sed frangere emere est, quia ementes, inquit Mariana noster, ferè non totum, sed partem volunt. Versu 28. redditur per *vendere*. Frangere panem alibi dicitur [b]; vbi tamen nec emendi, nec vendendi notio congruit, sed phrasi Hebræa idem est, quod porrigere, saltem pro virili parte sua, vt in commentatio [c] Apostulorum docui, nostérque ibidem Sances, qui ostendit apud Gentiles, non solùm apud Hebræos in panibus solitos fieri profundos sulcos, itaut manu frangi posset in buccellas. Dicitur denique שֶׁבֶר *sceuer*, eica, frumentúmque. Pro cibis, siue singulariter pro cibo אֹכֶל *ochel*, ab אכל *achal*, *comedit*: quæ numero plurali vocantur hîc Græcè βρώματα, à verbo, quod etiam *comedere* significat, nempe βιβρώσκω. Chaldæum nomen עִבּוּרָא *hhibbura*, *frumentum* valet, & quidem superioris, siue præteriti anni, sicut venientis, תְּבוּאָה *thebuah*. In Genesi [d] quod Interpres vocat *frumentum*, eodem nomine Chaldæo huius loci nostri dicitur, & Hebræo, sed Græcè σῖτος, quo frumentum etiam significatur. Meretur cibi nomen per excellentiam frumentum, seu ex illo confectus panis. Cibum deducit Festus è Græco κιβώτιον, quod est *cista*, vel *arca*, sicut κίβισις, *pera*, vel *sacculus*: alij παρὰ τὸ κινεῖσθαι ἐκεῖ τὸν βίον, quoniam ibi consistat nutrimentum, & victus. Inde cur dicatur κιβώριον Latinè *ciborium*, docet Io. Steph. Duran [e]. Pro *pecunia* editiones aliæ habent *argentum*, eratque olim pecuniæ materia argentea, & ex metallo auri, vel æris, vt proinde nomine argenti nonnunquam, & auri (hunc primos factitasse Lydos prodit Herodotus) necnon & æris (ex quo ærarium, obærati, æra militum) signata in pecuniam ex his materia significetur, quemadmodum aliàs [f] notaui, & æris exempla extant hoc sensu etiam in Testamento nouo [g]. Galli argentum pro pecunia solent vsurpare, & interdum nominantur apud Latinos argentei, aureique absolutè pro nummis, seu moneta ex huiusmodi materia. Pecuniæ autem vox alibi sæpius occurrit, vt omittam profana testimonia de hac, déque prioribus, & quòd moneta insignita fuerit primùm, seu notata pecudis effigie a Seruio [h], aut à Iano [i], licèt autem apud Athenienses signata noctuæ cum Mineruæ facie, deinde bouis nummi signarentur, (vnde parœmia βοῦς ἐπὶ γλώττῃ βέβηκεν, *bos per linguam inambulauit*, de iis, qui ab aduersariis accepta pecunia, mox præuaricati susceptas causas deserebant:) apud alios Græcos mulatum cum curru, apud Træzenios, qui Neptunum præcipuè colebant, tridentis, apud Persas sagittarij, apud Germanos serræ, apud Dardanos galli dupiscis, apud Rheginos leporis, & cursus, apud Cephalenes equi, apud Thasios Perses, apud Arginos muris, apud Mitbylenæos Sapphus, apud Aspendios palestræ, apud Peloponesius testudinis, apud Tenedios securis, apud Corinthios Pegasi, apud Romanos in ære Iani gemini ex vna parte, ex altera rostri nauis, sed in triente, & quadrante ratium, in argento bigarum, atque quadrigarum; in ære cui argentum mixtum victoriæ, & indifferenter ouis, bouis, suis [k], apud Hebræos virgæ Aaron quæ frondue-rat, ex vna parte, & manna in vrna ex alia, quæ

Panem frãgere pro porrigere.

b Esa.58.7. Thren.4.4.

c in c.2.42.

B

d c.41.35.

Frumentum pro cibo, seu pane confecto.

Cibus vnde.

C

Pecunia vox.

e 1. de ritibus c.16.

f in Act.3.6. c.7.16.c.19.19.c.20.33.

g Marci 6.8.c.12.41. Lucæ 21.2. Ioan.2.15.

D

h Plin.lib.18.c.3. lib.33.c.3.

i Macrob. lib.1.c.7.

E

k Plutar. in Publicola.

fusiùs declarantur à [a] Villalpando nostro: de toto autem numismatum (quas vulgus medalias vocat) argumento tam Christianorum, quàm Gentilium Antonius Augustinus [b], & quos prætereà citat in indice vniuersali Fabianus Iustinianus [c], quibus Ioannem Marianam nostrum adiunge in opere de monetis. Minus ad rem facit pecuniæ nomen pro quouis corpore, cuius æstimationem nummo metimur, itaut fieri diceretur sacrificium pecunia quod ex his rebus constaret, quam nunc dicimus pecuniam, hoc est etiam ex frugibus, & fructibus, non solùm ex animalibus, vt ex Festo [d] colligitur. Docet item Vlpianus [e] res omnes tam soli, quàm mobiles, tam corpora, quam iura, pecuniæ appellatione comprehendi: & Augustinus [f], totum quidquid habent homines in terra, omnia, quorum domini sunt, seruus, vas, ager, arbor, pecus, quia antiqui, quod habebant, in pecoribus habebant: qui tandem etiam de dea pecunia facit [g], anteque ipsum Arnobius [h], immò & Paulos [i], idolorum seruitutem auaritiam cognominans, eò videri potest allusisse, quamuis Iuuenalis [k] neget ædem, vel aram Pecuniæ Romæ consecratam fuisse.

——*Et si funesta pecunia templo*
Nondum habitas, nullas nummorum ereximus aras.

Denique Sapiẽs [l] vni pecuniæ omnia obedire scribens, satis indicat prauo hominum iudicio pro summo numine haberi. Qua de causa testis idem Aug [m]. Iouem ipsum nuncupatum nomine pecuniæ, quòd eius essent omnia. Plura nos in Ecclesiastæ commentario [n], ibidémque Pineda noster, qui testimonio Aristophanis [o], & Petronij [p] luculento idem confirmat, & quo pacto artes omnes pecuniam intendant.

Aquam emptam haurietis, & bibetis.] Hebraicè (*& etiam aquam*, siue *aquas* (quia מַיִם *maim* licèt formæ singularis non sit, pro singulari sumi potest) *fodietis ab eis in argento, & bibetis*) Chaldaicè in hoc & præcedenti membro extat idem verbum תִּזְבְּנוּן *thizbenun*, *emetis*: sed in hoc Hebræum תִּכְרוּ *thichru* propriè valens *fodietis* à כָּרָה *charah*, aptè per *emere* transfertur, aut etiam alibi per *pacisci*, quia contrahentes, vt rem ratam esse significarẽt, dextras inuicem datas percutiendo discindere videbantur: sicut & in fœderibus bestiæ dissecabãtur, quod Latini verbo feriendi, & Hebræi verbo כָּרַת *charath* explicant, & in præcedenti membro verbum שָׁבַר *sciauar* eamdem vim habere vidimus, pro emptione. Lege commentarium Psalmi 88 [q]. Sic verò etiam in Genesi [r], *fodi mihi sepulchrum in terra Chanaan*, & in Osea [s], *fodi eam mihi quindecim argenteis*, idest, emi. Cuius metaphoræ rationem aliam reddit Delrius noster [t], quia sicut qui metallum effodit, vel qui terram suam diligenter colit, ille auri, hic annonæ dominus fit, ita emptor pecunia quasi ligone, venditoris animo mercem excolpit, & sibi acquirit. Ribera noster [u] obseruat nostrum Interpretem (quod & profanorum interpretes librorum aliquando faciunt) sæpe Hebraico more interpretari, id est, Hebraici vocabuli significationem imitari, etiamsi Latinis non sit admodum in vso, vt *congregare*, pro occidere [x]. Apud citatum Oseam alludi putant Hieron, Haymo, Albertus, Lyranus, & alij ad metaphoram vineæ. Arias ad morem perfodiendi seu perforandi aures mancipiorum [y]. Græca loci nostri sunt, καὶ ὕδωρ μέτρῳ ἀργυρίου λήψεσθε παρ' αὐτῶν καὶ πίεσθε, vel ordine mutato in Sixtinis codicibus, καὶ ὕδωρ μέτρῳ λήψεσθε παρ' αὐτῶν ἀργυρίου, καὶ πίεσθε, *& aquam mensura argenti accipietis ab eis*,

a tom. 3. in Ezec. lib.2. disp.4.c.21. & seqq. præsertim c.46.

b dialogo de numismat.

c verbo Numisma.

d verbo pecunia.

e l. pecuniæ verbum. D. de verbo. significat.

f de discipl. Christiana vel de dono discipl. c.6. & refertur. 1.q.3.c. Totum. item 1. de lib. arb. c.15.

g 4. de ciu. c.21. lib. 7. c.12.

h lib.4.

i Galat. 5.20. Ephes.5.5.

k Satyr. 1.

l Eccle. 10.19.

m 7. de Ciuit. c.12.

n in c. 10. 19.

o in Pluto. act.1. sce.2.

p in Satyr.

q vers. 4.

r c.50.5.

s c.3.2.

t in Genes. 50.5.

u in Osee 3. num.7.

Congregare pro occidere.

x Oseæ 4.3. Sopho. 1. 2. 3.

y Exod. 21. 6. Deut. 15. 16. Psal.39. 7.

& bibetis : aut., & aquam mensura accipietis ab eis argento, & bibetis. Hauriendi significatio in aliis editionibus non apparet, ex quo probatum dixi ab Abulense per ipsammet Idumæorum terram Hebræos transiuisse, non autem solùm ab Idumæis ad illos aquam extra fines terræ suæ comportatam esse cum cibis. Efficacius argumentum ex puteis, qui exprimuntur libro præcedenti [a] in simili narratione; & quia pro numero tanto hominum, pecorúmque tanta comportari aqua ægrè admodum potuisset. Lege libro eodem annotata de transitu per alienas terras, absque alieno damno. Monendi porrò etiam diuites quicumque ne pauperes vexent, ac opprimát, vel res eorum diripiendo, vel mercedem fraudando, vel ad labores obeundos, & onera compellendo. *Timebunt vos*, dictum priùs audiuimus, & nunc ista velut de causa eorum, vt cibos, & aquam emant pecunia, & ipsimet hanc hauriant.

a c.20.17. 19.

Vers.7. Dominus Deus tuus benedixit tibi in omni opere manuum tuarum: nouit iter tuum quomodo transieris solitudinem hanc magnam, per quadraginta annos habitans tecum Dominus Deus tuus, & nihil tibi defuit.

Paraphr. SVggeritur memoriæ Hebræorum in genere diuinum beneficium, Deique cura erga ipsus per adeò longum ac difficile in deserto iter, vt interim populũ multiplicauerit, in operibus tabernaculi tam elegantibus peritiam tantam communicauerit, in bellis, quæ quamuis occurrerint cum Amalecitis [b], cum Arad Rege Chananæo [c], Seon, & Og Regibus Amorrhæorum [d], victoriam concesserit, ductu, ac directione columnæ nubis & ignis comitatus perpetuò fuerit, victui necessaria prouiderit, manna semper tribuendo, & nonnunquam carnes: aquam verò cùm aliunde non suppeteret, mirabiliter de petra extrahendo, tantisper tamen permittẽdo penuriam subinde, vt eos magis probaret, ac erudiret, etiamsi aliquoties tum pro cibo, tum pro potu [e] murmurauissent: denique singulari quodam modo cum illis habitauerit in tabernaculo, seu arca, & propitiatorio, edẽdo oracula, & multiplices leges tradendo ad cultum religiosum pertinentes, ad exercenda iudicia, politicéque viuendum, ad mores, & variarum virtutum operationes, quæ vocantur ceremoniales, iudiciales, morales. Vniuersalis hæc Dei munerum ac munificentiæ commemoratio, eò spectat, vt ad excipienda, & implenda eiusdem præcepta, quæ sub mortem Moses repetiturus erat, magis idonei, promptique redderentur.

b Exod. 17. 8 & seqq.
c Num. 21. toto.
d c 31.1. & seqq.
e Exod. 16. 2. & seqq. Num. 11. 5. & seq. c. 21. 5.

Explanatio. *Dominus Deus tuus.*] Omisit Interpres particulam causalem, quam habent editiones aliæ, כִּי *chi*, id est, *quia*. Sed videtur redundare, quoniam proximè præcedentia redditionem causæ nullam requirunt. Vim porrò continent ad excitandum affectum amoris, gratitudinis, reuerentiæ, obedientiæ, quod initio versus, & in fine dicitur (*Dominus Deus tuus:*) nam (*tuus*) potius quàm (*vester*) innuit vnitatem maiorem populi, & quod non ponitur (*vester*) insinuat singularem amorem Dei erga populum, à quo tamen prouocatus toties peccatis fuerat: illum autem, qui loquitur, breui extra eam Dei prouidentiam futurum, quæ ad vitæ præsentis pertinet statum, quia paulo pôst esset moriturus; quod (*Dominus Deus*, Hebraicè

A יהוה אל חיים *Iehouah Elohim*) in Deo esse fontem omnis boni, atque potestatem prouidendi, & iudicandi. Augustinus tamen legit in locutionibus (*Dominus enim Deus vester benedixit te*, &c.) notátque non dici (*benedixit vos*) cùm prædictum esset (*vester*) non (*tuus.*)

Benedixit tibi.] Refert hoc propriè Lyranus ad beneficium legis datæ. Marzilla, quoniam tulit auxilium, & crescere fecit: alij iungunt sequentibus, idest, quantum ad opera manuum. Benedicere Dei benefacere est, vt alibi non semel docui.

Benedicere Dei idem quod benefacere.

In omni opere manuum tuarum.] Chaldaicè, *in omnibus operibus manus tuæ*, בְּכֹל עוֹבָדֵי יְדָךְ *bechol khouade iedach*. Editiones aliæ habent pluraliter, sicut nostra *manus*. Idem Lyranus indicari vult maximè opus tabernaculi ad cultum Dei post legem

B datam. De hoc in Exodo [a] multa præcepta extant: & in 31. capite [b] narratur Beseleelem impletum spiritu Dei, sapientia, & intelligentia, & scientia in omni opere: & ad excogitãdum quidquid fabrefieri potest ex auro, & argento, & ære, marmore, & gemmis, & diuersitate lignorum, eique datum socium Ooliab, & in corde omnis eruditi positam sapientiam, vt facerent cuncta, quæ præceperat Dominus circa tabernaculum fœderis, & arcam testimonij, & propitiatorium, quod super eam erat, & cuncta vasa tabernaculi, mensámque, & vasa eius, candelabrum cum vasis suis, altaria thymiamatis, & holocausti, & omnia vasa eorum, labrum cum basi sua, vestes sanctas

a c. 25. & seqq.
b vers. 1. & seqq.

C in ministerio Aaron, & filiis eius, thymiama aromatum in Sanctuario. In c.28 [c], eiusdem libri vocantur sapientes corde, quos repleuit Dominus spiritu sapientiæ, vt facerent vestes Aaron. Rursus in c.35 [d]. impleuisse Dominus scribitur Beseleel spiritu Dei, sapientia, & intelligentia, & scientia, & omni doctrina, & faciendum opus in auro, & argento, & ære, sculpendísque lapidibus, & opere carpentario, quidquid fabrè inueniri poterat, dedisse in corde eius: Ooliab quoque, & ambos erudiuisse sapientia, vt facerent opera abietarij, polymitarij, ac plumarij de hyacintho, ac purpura, coccóque bis tincto, & bysso, & texerent omnia, ac noua quæque reperirent. Postremo in c.36 [e], habetur quod fecit Beseleel, & Oo-

c vers. 3. *Sapientes corde qui.*
d vers. 31. & seqq.
e vers. 1. & seqq.

D liab, & omnis vir sapiens, quibus dederat Dominus sapientiam, & intellectum, vt scirent fabrè operari quæ in vsus Sanctuarij necessaria erant, & quæ præceperat Dominus, & quòd vocauit Moyses eos, & omnem eruditum virum, cui dederat Dominus sapientiam, & qui sponte sua obtulerant se ad faciendum opus, tradens eis vniuersa donaria filiorum Israël, & quòd fuerunt omnes corde sapientes ad explendum opus tabernaculi, &c. tantaque rerum ad id oblatarum copia erat, vt præconis voce cessare ab offerendo populus iussus fuerit. Meritò igitur in eiusmodi opere manuum asseri potest Dominum benedixisse. Latiùs tamen patet hæc benedictio, eámque Marzilla

E post Abulen. vt retuli, de multiplicatione populi, Deique in omnibus bellis auxilio intellexerunt. Rickelius extendit ad plura, quódque affuerit Deus præsertim iustis, ac iis quidem gratiosius, vt ipse loquitur, quibus Moyses nunc loquebatur, quàm patribus eorum, qui iam occubuerant in eremo. *Fausta imprecatus est Dominus*, ait Vatablus, *fauit in omnibus, quæ gessisti consilio suo non tuo.*

Nouit iter tuum.] Hebraicè (*nouit ambulare tuum, seu profectionem tuum*, יָדַע לֶכְתְּךָ *iadahh lecheteecha:*) sed necti videtur debere cum sequentibus isto sensu

conti

cõtinuato, nouit quòd ambulaueris, itérve feceris in deserto isto magno iã quadraginta annis Quãuis editio nostra vltimas dictiones aliter copulet, vt significetur, quòd tot istos annos habitauerit Dominus Deus cum populo suo. Vterque sensus bonus est. Græcus textus integram hanc habet sententiam, *διάγνωθι πῶς διῆλθες τὴν ἔρημον τὴν μεγάλην, καὶ φοβερὰν ἐκείνην. agnosce quomodo transijs desertum illud magnum, & terribile.* Nescire se scribit Eugubinus quamobrem LXX. & tempus & personam immutarint, neque sibi constare cui tantã errati causam debeat ascribere. Tempus non immutarunt, quia nosse iter suum, est nosse quòd iter fecerint, cùm etiam designetur in omnibus editionibus annorum 40. tempus, quod iam penè præterierat. Fieri verò potest, vt LXX. legerint דַּע *dahh* imperatiuè, non יָדַע *iadahh* in indicatiuo, & intellexerint redigi Hebræis in memoriam, seu admoneri, vt recordentur itineris præteriti, & lõgi, & difficilis in deserto, in quo experti sint diuinam erga se præsentiam, prouidentiam, curam; ne quid necessariorum desiderarent, quemadmodum quæ hîc subduntur apertiùs declarant. Iuxta translationem porrò nostram consentaneam editioni Hebraicæ, nouisse iter populi Deum, Hugo explicat, quia disposuit, vt prosperè iret: vel, quia approbauit, & placuit ei, vt ita transiret, scilicet circumeundo quadraginta annis. Lyranus, quia duxit in columna ignis, & nubis. Abulensis propter istam rationem, & quia dedit magna, dici enim cognoscere illos, quos adiuuat, vel approbat, ab eis abscondi, quos non adiuuat, vel non

a vers.14. approbat, ita vt illud ex Psal.[a] 16. *De absconditis tuis adimpletus est venter eorum*, accipiatur de peccatis: & eodem sensu

b vers.17. minetur Deus in c.31[b]. libri nostri derelicturum se populum, & absconsurum se faciẽ suam ab eo, cùm is abierit post deos alienos. Rickelius, quia Deus approbauit processum populi, & eum custodiuit in itinere; considerauítque piè progressum ipsius. Satis frequens est ista formula verbi noscendi, seu cognoscendi, & nesciendi, vt denotetur quippiam approbari, aut improbari, sæpiúsque à nobis obseruata est.

Noscendi, seu cognoscendi, & nesciendi formula, pro approbare, aut improbare.

Affinis autem huic nostro loquendi modus est Initio Psalmi 138. *Domine probasti me, & cognouisti me: tu cognouisti sessionem meam, & resurrectionem meam*; & postea, *Semitas meas, & funiculum meum inuestigasti*: adhæc, *Omnes vias meas prauidisti; & vide, si via iniquitatis in me est, & deduc me in via æterna.* Item in fine Psalmi 1. *Nouit Dominus viam*

c 1.13.27. *iustorum, & iter impiorum peribit.* In Iob[c], *vestigia pedum meorum considerasti.* Præterea dicitur nosse

d 2. Timot. 2.19. qui sunt eius[d], & dies immaculatorum[e]. Græcè

e Ps.36.18. *ὁδοὺς viam*, vt etiã in psalteriis aliis Latinis, & apud Ambrosium, Augustinum, Arnobium, Hieronymum, Cassiodorum. In commentario primi Psalmi protuli ex Theodoro Antiocheno acceptionem τοῦ γινώσκειν οὐκ ἐπὶ γνώσεως, ἀλλ' ἐπὶ οἰκειώσεως, καὶ ἐπιμελείας, *non in cognitione* (nimirum simplici) *sed coniunctione, & cura*: quod etiam confirmabat testimonio Amos: *tantummodo vos cognoui ex omnibus cognationibus terræ*, hoc est, elegi, amaui, &c. Magnum fideli solatium, scire, atque considerare, quòd non obliuiscatur Deus inopiæ, & tribulationis suæ[f].

f Ps.43.24.

Quomodo transieris solitudinem hanc magnam.] Breuiùs in Hebræa editione (*nouit ambulare*, siue *iter tuum per desertum magnum hoc*) in Græca (*nosce quomodo transiuisti desertum magnum, & terribile illud*) vt priùs quoque citaui, vbi additur epithe-

g vers.19. tum *terribilis*, φοβερὰ. In c. priore[g] vocabatur eremus terribilis & maxima, secundùm omnes etiam alias editiones. Videtur inde Græca huc transtulisse terribilis epithetum. Quod quo pacto debeat intelligi, ibi docuimus. Hoc autem loco editio Chaldæa integram sententiam sic exprimit, (*sufficienter tribuit tibi.* סַפֵּק לָךְ *sippek lach, necessaria*, seu *necessitatem tuam*, בְּמֵהָכָךְ *ifarchach, in transire te*, siue *cum transires, aut ambulares.* בְּמַדְבְּרָא *bimbachach, in deserto magno hoc*, seu *per desertum magnum hoc istis quadraginta annis.* Cæterùm tota terra, quam transierunt Hebræi ex Ægypto vsque ad Iordanem, solitudo dici potest, inquit Abulen. quia licèt aliquando accederent ad terras habitatas, modicum intrabant per eas, sed magis propriè dicitur solitudo Pharan, & aliæ præcedentes. Adde quòd raræ in deserto habitationes sub deserti appellatione comprehendi solent.

Per quadraginta annos habitans tecum Dominus Deus tuus.] Tres primas dictiones aliter necti posse dixi cum præcedentibus, vt pertineant ad tempus itineris populi per desertum, non ad habitationem Dei cum illo, etsi vtrumque verum est. Secundum magis indicat editio Græca, ἰδοὺ τεσσαράκοντα ἔτη κύριος ὁ Θεός σου μετά σου, *ecce quadraginta* (nempe sunt) *quibus Dominus Deus tuus tecum*, est, nimirum. Iuxta sensum autem aliũ, notari debet cum Rickelio, dici populum fuisse in deserto, seu id transisse per quadraginta annos, non quòd assiduè aut quotidie ambulauerint in eo tot annis, imò frequenter quieuerunt multis diebus in certis locis. Denique, vt initio versus notaui, postremæ tres dictiones repetitæ, cùm iam positæ fuissent, valent ad varios pios affectus excitandos in Deum. Cæterùm Caietanus infert quòd reuelatio ista fuit anno quadragesimo, perfecto circuitu montis Seir, extincta vniuersa illa praua generatione.

Et nihil tibi defuit.] Hebraicè, Chaldaicè, Græcè absque alia particula (*non indiguisti*, vel *non caruisti verbo, aut aliquo*, seu *aliqua re*; לֹא חָסַרְתָּ דָּבָר *lo chasartha dauar*, לָא מְנַהְבְּתָא מִדַּעַם *lo menahhtha middahham*, οὐκ ἐπεδεήθης ῥήματος, quam translationem immeritò carpit Eugubinus. Intellige de pertinẽtibus ad commodam sustentationem, quia multum deerat secundùm inordinatum populi appetitum petentis carnes, pisces, & alia, inquit Abulensis, anteáque monuimus, & Hugo notat de eo quod necessarium erat. Rickelius quòd si quando aliquid defuit, non diu id fuit, & manna iustis quod volebant sapiebat; adde iniustis etiam, vt alibi docui[a]. *Et quem regit Deus nihil deest*[b], *inquirentésque illum, non minuentur omni bono*[c], *& nihil deest timentibus eum. Quando misi vos*, ait Christus[d], *sine sacculo, & pera, & calceamentis, numquid aliquid defuit vobis? at illi dixerunt, nihil.* Limitant aliqui nostrum hunc locum, vt nihil defuerit, quia dederit Deus pecunias ad alia emenda.

a in Sap.16.
b Ps.22.1.
c Ps.33.11.
d Lucæ 22.35.36.

Vers. 8. Cúmque transissemus fratres nostros filios Esau, qui habitabant in Seir, per viam campestrem de Elath, & de Asiongaber, venimus ad iter, quod ducit in desertum Moab.

PARAPHRAS.

SEquitur transitus per Moabitas, postquã transisset populus Idumæorum regionem viciniorem solitudini, quàm esset regio Moabitarũ. Erat prior regio ad latus meridianum terræ Chanaan, posterior magis ad Orientem, & aliquo modo ad

latus

A latus meridianum terræ duorum Regum Amorrhæorum. Ammonitica regio directè orientalis eidem terræ Chanaan. Quare venientes de terra Ægypti, quæ erat meridiana terræ Chanaã, oportuit transire per montem Seir, siue per Idumæam, quæ est etiam meridiana terræ Chanaan. Verùm, quia Idumæi non permiserunt, vt transirent, coacti sunt terram Idumæam, siue montem Seir circuire, idque ascendendo ad Orientem, quando tandem dixit Deus, vt antea vidimus, sufficere quòd circuissent montẽ illum, & vt irent contra Aquilonem, transirentque per terminos habitantium in eodem monte, qui timerent ipsos, ac proinde transire sinerent quod priùs negauerant. Describit hoc iter Abulensis [a].

a q. 3.

Explanatio.

B *Cùmque transissemus fratres nostros filios Esau, qui habitabant in Seir.*] Hebraicè Chaldaicéque (*& transiuimus à fratribus nostris*, &c. נַּעֲבֹר מֵאֵת *meeth achenu*, מִלְּוָת אֲחָנָא *milleuath achana*. Transire à fratribus idem valet quod vel fratres, vt etiam redditur Græcè, *καὶ παρήλθομεν τοὺς ἀδελφοὺς*, vel per fratres. Idem cognomẽ fratrum tributum filiis Esau respectu Hebræorum extat hîc paulò antè [b]. De Seir verò etiam priùs actum est, vt vno ex nominibus Esau, & nomine regionis montuosæ, quæ vocabatur aliter Idumæa.

Transire à fratribus idem quod fratres, vel per fratres.

b vers. 4.

Per viam campestrem.] Reddidit Interpres (*per viam*) quod in editione Hebræa, & Chaldæa dicitur, sicut in priori membro cum particula מִן *min* מִדֶּרֶךְ *midderech*, מֵאוֹרַח *meorach*. Græcè, *apud*, siue *iuxta viam*, *παρὰ τὴν ὁδὸν*. Pro campestri epitheto viæ, quod etiam significat vox Chaldæa מֵישְׁרָא *mesera*, in Hebræo textu est cum litera seruili, demonstrante הָעֲרָבָה *babbaranah*, quod exponunt apostata Munsterus, & Vatablus, *à via plana*, *& per viam solitudinis campestrem*, Pagninus, *à via planicies*: Oleaster (qui Pagnino tribuit, *à via solitudinis*) *à via mixtionis*, quoniam עָרַב *bharab*, *miscere* significat; *à via mixtionis*, idest, inquit, quia nos possemus illis in prælio commiscere, additque cum hoc tamen stare, quòd irent per terminos ipsius, sed non per terram eorum, & ab eis aquam, & alia necessaria emerent. Græcè *παρὰ τὴν ὁδὸν τὴν ἄραβα*, *apud*, aut *iuxta viam Araba*. Loci nomen esse non videtur, cui etiam, vt & aliis propriis nominibus, litera seruilis demonstrans præponi non solet. Vertit Interpres in c. 3 [c]. *planitiem solitudinis*, vbi adhuc extat *ἄραβα* in textu Græco, pluraliter autem in 34 [d]. עַרְבוֹת *bharboth*, *campestria*. Græcè *ἀραβώθ*, corruptè *ἀραμώθ*. Ordinaria, receptaque notio vocabuli Hebræi est pro campestri, plano, solitudine, seu deserto, vbi nihil prouenit alimenti humani, sed *μίγμα*, *mixtura*, siue pabulum animantium. Inde porrò Arabis, & Arabiæ deriuant nomina pro mixtura quadam hominum, qui eam primùm regionẽ incoluerunt, quales Scenitæ, Troglodıtæ, aliíque ad mare rubrum, & intra Nilum, Araboth, Moab. Hieronymus [e] vbi secundò numeratus est populus, docet Aquila verti humilia, seu æqualia Moab, & solere eremum propter planitiem *ὁμαλὴν*, idest, *æqualem* interpretari, & *planam*: à Symmacho transferri *campestria Moab*: suo tempore locum fuisse iuxta montem Phegor, euntibus à Libidiade (fortè Libiade) in Esbum Arabiæ contra Iericho, qui locus appellaretur Araba. Videri possunt LXX. ad eum locum allusisse.

c vers. 17.

d vers. 8.

Arabis, & Arabiæ nomina.

e de locis Hebræ.

De Elath] Scribitur *Helath* in codicibus Complutens. & Regiis, & apud Hugonem: apud Abulensem *Helat*. Nostra scribendi ratio Hebrææ, Chaldææque congruit, nempe אֵילַת *elath*. Græcè,

A *αἰλών*, & in minus emendatis modò dictis Bibliis, aliísque circumflexè *αἰλῶν*, quasi esset numeri pluralis nomen. Non occurrit alibi nomen hoc loci, sed Elon proprium viri, de quo in libro Numerorum [a]. Apud Oleastrum *Belath* mendosè legitur. Hieron [b]. Elath regionem ait esse Principum Edom; & ciuitatem Esau in decimo à Petra milliario contra Orientem: etymologicè verò declarat [c] terebinthum, aut aulones (locus est in Arabia sic appellatus, vt & eiusdem nominis alibi alia loca.) Addit Beda, *Deo peccans, aut maledictum ipse peccator*, quæ notationes idoneæ non sunt. Est verò אֵלָה seu אֵילָה *elah*, arbor, ac præsertim quæ ilex vocatur, vel quercus, vel robur, quod robur ac fortitudinem importat radix אַיִל *aial*, vnde vnum de Dei nominibus אֵל *el* fortem significans, robustum, potentem. Adrichomius [d] confundit hæc nomina omnia, Elat, Ailath, Ailat, Ailoth, Aila, Haila pro vrbe regni Edom, in litore maris rubri, vnde ex Ægypto in Indiam, & inde in Ægyptum nauigaretur, quámque transierint filij Israël: Ozias Rex Iuda ædificauerit aliquando, & redegerit sub imperium suum, sed non ita multo pòst eripuerit Rasin Rex Syriæ, eiectísque Iudæis restituerit eam Syriæ, tempore autem Hieronymi moraretur ibi, essétque in præsidio legio Romanorum cognomento decima [e]. In historia Regum [f], & in Paralipomenis [g] Ailath in litore maris rubri, iuxta quam erat Asiongaber in terra Idumææ, vocatur Hebraicè, atque Chaldaicè אֵילוֹת *eloth*, Græcè *αἰλάθ*, & quæ *Ælath* [h] (aliter *Abylam*) אֵילַת *Elath*, *αἰλάθ*, & quæ *Aila* אֵילַת *elath*, *αἰλάθ* (aliter soluta diphthongo *ἀϊλάθ*.)

a c. 26. 26.

Elath quid.

b de locis Hebr.

c de nominib. Hebræ. ex Deut.

d theat. terræ Sanctæ in Pharan. pag. 215.

B

e Hieron in Ezech. 47. & in vita Hilarionis.

f lib. 3. Reg. 9. 6.

C

g lib. 2. c. 17. c. 26. 1.

h li. 4. Reg. 14. 22.

Et de Asiongaber.] Duo nomina separatim sunt in editionibus aliis עֶצְיוֹן גֶּבֶר *bhetsion gauer*, aut *gaber*, *γεσιὼν γάβερ*, vel minus correctè *γασιὼν γαβερ*. Vbi nota in priore nomine literam primam ע *bhain* exprimi per *γ*, siue g, secundam צ *tsade* per *σ*, siue s. De hac istius nominis scribendi ratione, ipsiúsque notione, ac de loco, consule annotata c. 33 [i]. libri Numerorum: vbi obiter simul de Elath. Infert autem Abulen. quod iam priùs dictũ est, Israëlitas transiuisse aliquo modo intra terram Edom; quoniam hîc habetur quòd transierunt per viam de Asiongaber in desertum Moab: siquidem Asiongaber esse in terra Moab, scribitur in tertio [k] Regum: tamen quia via de Asiongaber vsque ad desertum Moab est deserta, non dici intrasse in terram Edom, donec pertransiua tota ista via de Asiongaber, quæ est campestris, venerunt declinantes ad Aquilonem. Citaui eodem loco Pinedam [l] nostrum plura de Asiongaber disserentem aduersùs Ioannem [m] Goropium Decanum.

i vers. 35.

D

k c. 9. 26.

l de rebus Salo. c. 7. 8. 9.

m 5. & 6. rerũ Hispan.

Venimus ad iter, quod ducit in desertũ Moab.] Paulò fusiùs in aliis editionibus (*& vertimus nos*, seu *reuersi sumus*, *& transiuimus viam deserti*, aut *desertum Moab*.) In isto itinere aliquot mansiones fuerunt, sicut in præcedente, de quibus dicto 33. c. Numerorum. Tendebat populus per medium

E Moabitarum qui habitabilem terram habebant ab Occidente, & Ammonitarum, qui ab Oriente, in terram duorum Regum Amorrhæorum, Sehon, & Og, vt antea dictum est. Post multas, & molestas circuitiones, in solitudine circa occidentale montis Seir latus factas, relicto monte venit populus per viam campestrem in Elath, hócque prætereito, fecit trigesimam secundam mansionem in Asiongaber ad litus maris rubri: ibi cùm periisset iam maxima pars eorum, qui murmurauerant in Cadesbarne, dixit Moyses iussu Dei satis

esse,

esse, quòd in murmurationis pœnâ tádiu circuiuisset mõtem Seir, ac perrexisset ad Austrũ, Orientémque elõgando se à Chanaam, quæ ipsi erat ad Aquilonẽ: tempus esse, vt ad hunc iret versùs illã, & quia per terminos filiorũ Esau trãsiturus erat, vetuit pugnare, vllóve damno illos afficere. Nec verò antequam ventum esset in Asiongaber, iniuncta est dicta reuersio ad Aquilonem, quia ad Asiongaber vsque, de Cadesbarne venit populus ad Austrum, nonnihil flectendo ad Orientem: ab Asiongaber recedendo a mari rubro ad Cades, cœpitque tunc primùm progredi contra Aquilonem, ac proinde id ei videtur ibi imperatum. Sed Scriptura, & quidem præsertim in hoc libro nostro, non seruat semper ordinem temporum, referendo quæ antè acciderunt: verùm prout Spiritus sanctus Scriptori suggerit, habito respectu ad alia, quæ intendit; cùm dictus ordo colligi ex aliis eiusdem locis possit. Vnde in verbis præcedentibus (*cúmque transissemus*, &c.) reperiuntur summatim aliqua priùs facta, nempe, quòd relicto mõte Seir, ventum est in Elath, & in Asiongaber, vt mox transeatur ad narrandum, quod profectus est ad iter versùs Moab, non curando de his, quæ interim facta sunt, idest, quòd de Asiongaber venerit primò in Cades, posteà iterum declinando ad mare in montem Hor, circumeundo partem Idumææ in latere orientali, tandem inierit per viam ad desertum Moab: hæc enim omnia fusè ac ordinatè narrata fuerant in libro Numerorum [a]. Tornielus [b] hæc notat, & præterea [c] quòd Elath, & Asiongaber tunc temporis nõ videntur fuisse filiorum Esau, quoniam dicuntur tunc habitasse in monte Seir, non in planitie, quæ sese extendebat inde ad mare, & in Asiongaber populo prædictum fuerat, quòd postea transiturus esset per terminos Idumæorum: quod arguit non fuisse tunc in Idumæa, & in libro Numer. [d] traditum Cades & Hor fuisse in finibus Idumæorum, quæ tamen procul erant à mari intra terram. Quòd si in historia Regum [e], & in Paralipomenis [f] scribuntur Ailath, seu Elath, & Asiongaber, esse in terra Edom, causa est, quia postea protulerunt Idumæi vsque ad mare fines suos. Tandem ponendum cum eodem auctore [g] duplicem Idumæam fuisse, aquilonarem, & australem: déque priore in Threnis [h] esse mentionem, cùm dicitur, *Filia Edom habitans in terra Hus*, & nomen simul habuisse montis Seir: posteriorem rubro mari proximam huc pertinere, non, vt Brocardus voluit, priorem.

a c.20. toto c.21. vers. 4. c.33. vers. 34 & seqq.
b in annal. anno 2582. num.1.
c num.1.
d c.20.16. c.22.
e li.3.9 26.
f lib.2 8.17.
g anno 63-19 num.7.
h c.4.21.

Vers. 9. Dixítque Dominus ad me: Non pugnes contra Moabitas, nec ineas aduersùs eos prælium: non enim dabo tibi quidquam de terra eorum, quia filiis Loth tradidi Ar in possessionem.

Paraphr.

SImilis prohibitio Dei fuit de Moabitis prælio non vexandis illi priori, vt nõ pugnarent Hebræi contra Idumæos. Sed ibi duplex reddita ratio, & ex iure fraternitatis, & ex eiusdem Dei donatione. Quamuis autem nonnulla quoque intercederet cognatio, seu affinitas inter Loth, eiúsque posteros, & inter Israelitas, quia Abrahá, & Loth cognati erant, & Abraham auus Iacob, ex quo per duodecim filios tribus totidem descenderant, maior erat in hoc genere necessitudo, seu vinculum descendentium ex Iacob, & Esau immediatis ex vtroque parente Iacob fratribus. Vnde his iam in isto capite [a] nominati sunt fratres Hebræorum filij Esau, non verò filij Loth, nunc appellati fratres eorumdem.

a ver.4.&8.

Explanatio.

Dixítque Dominus ad me.] Chaldaicè (*mihi*, לִי *li*) Vtramuis formulã indifferenter in omni editione reperies. Cæterùm videtur continuata oratio Dei fuisse de istis, déque præcedentibus gentibus, necnon & de sequentibus, deinde Ammonitis, licèt distinctè introducatur de singulis loquens Deus.

Non pugnes contra Moabitas, nec ineas aduersus eos prælium.] Pro membro secundo phrasis eadem est secundùm reliquas editiones, quæ versu 5. vbi legimus (*ne moueamini contra eos*) nisi quòd prælij, seu belli nomen, quod hîc habetur, ibi non ponitur, præterquam à Græca. Eo loco legimus אַל־תִּתְגָּרוּ בָם *al thithgaru bam*, תִּתְגָּרוּן לָא *la tithgarun behon*. μὴ συνάψῃς πρὸς αὐτοὺς πόλεμον. hic autẽ eadem extant, addito non solùm Græco nomine πόλεμον, sed etiam Hebræo מִלְחָמָה *milchamah*, & Chaldæo קְרָב *kerab*, & præterea iuxta hanc vltimam editionem inseritur לְמֶעְבַּד *lemebbad*, *ad faciendum*, *ne contendas ad faciendum cum eis bellum.* Relege priorem locum. Primum membrum ex Hebræo אַל־תָּצַר *al thatzar*. & Chaldaicè לָא תְצוּר *la thetsur* verti potest, *ne obsideas, ne oppugnes, ne premas hostiliter*, &c. ex Græco μὴ ἐχθραίνετε τοὺς μωαβίτας, *ne inimici sitis Moabitis*, idest, ne oppugnetis, quod solent facere hi, qui odio aliquos persequuntur: quamuis non debeant odio formali persequi, sed liceat propulsare iniurias eorum, qui ex tali odio eas inferunt. Alioquin opinio est Maldonati [b] nostri, & Salmeronis [c], odium inimicorum, qui non essent ex suo populo, Hebræis prohibitum non esse, sed saltem permissum propter infirmitatem, & imbecillitatem eorum. Vide quid hac de re docuerim in Leuitici commentario [d], definiẽs odium inimicorum in vetere quoque lege inhibitum fuisse, & quod Christus dixit, [e] dictum, *odio habebis inimicum tuum*, vel intellexisse additum à Pharisæis malè legem interpretãtibus, vel si in ipsa lege contineatur, sensum esse vt gentibus quibusdã populo Hebræo infestis non exhibeantur amicitiæ signa, sed odij potiùs, eas ad internecionem vsque persequendo: vel si adhuc admittatur tamquam sumptum de Scriptura, non præcepti vim habeat, sed permissionis dumtaxat. Lege Vincentium Regium [f] nostrum. Pugnatum postea contra Moabitas esse, mouit, quoniam hi lacessiuerant Hebræos, & cognominantur aliquãdo [g] peculiariter horum inimici, quorum dux ac rex erat Eglon. Immò Ieremias [h] maledictum denunciauit, qui faceret opus Domini fraudulenter, siue negligẽter, quique prohiberet gladium suum à sanguine, videlicet Moabitarum, quoniam cùm olim vetuisset Dominus, ne pugnarent Hebræi contra ipsos, vexauerunt istos. Cæterùm de vocabulis prælij, belli, pugnæ, libro priore [i] nonnihil egi.

b in Mat.5. 21.& 43.
c tomo 5. tract.42.
d in c.19 18.
Inimicorum odium.
e Mat.5.43.
f Euangel. dilucid. to. 1. lib.4.c 4. in scholiis num.143 & seqq.
g Iudic. 3. 28.
h c.48.10.
i c.31.36.

Non enim dabo tibi quidquam de terra eorum.] Hebraicè, & Chaldaicè (*quia non dabo tibi de terra eorum hereditatem*, יְרֻשָּׁה *ierusscah*, יְרוּתָא *ierutha*) Græce (*in sorte*, vel *hereditate*) ἐν κλήρῳ.) Priùs in versu 5. de terra Idumæorum (*neque enim dabo vobis de terra eorum, quantũ potest vnius pedis calcare vestigiũ.*

Quia filiis Loth tradidi Ar in possessionẽ.] Græcè ἀροήρ, vel cum σ, σηείρ in Complutensibus, Regiísque Bibliis. Nominatur hic adhuc [k] postea vrbs Ar, & in libro præcedente [l], vbi notaui legi à nõnullis Græcè ἤρ, aut ἥρ, hócque pro ἄρ poni notatum à Hieronymo: videri autem eiusdẽ loci aliud nomen esse Arnon, aut sitam ciuitatem ad Arnonis

k ver 18.29.
l c.21.15.

* Vers. 36.

A nis torrentem: rursus in isto capite * tradi Aroër super ripam torrentis Arnon, quæ oppidum esset in valle situ. Scribitur porrò Ar Hebraicè עַר hhar, Aroër עֲרֹעֵר hharohher, Arnō אַרְנוֹן arnon, quæ Hieronymus [a] etymologicè declarat, suscitauit, vel vigiliam, sublevantem, vel vacuefactionem vigilia, aut myrica, aceruum tristitiæ, siue laudem: Ar autem locum ait [b] esse vel oppidum Arnonis (quam docet rupem esse in sublime porrectā in finibus Amorrhæorum inter Moab Arabiæ ciuitatē, quæ Areopolis postea nominata est, & Amorrhæos, quod à L X X. Interpretibus per extensam vocalem Ar dicatur, Adrichomius [c] hæc omnia nomina eidem ciuitati assignat. Ar, Aroër, Arnon, Moab, Rabbath, Moab, hoc est, grandis Moab, quæ fuerit ciuitas antiqua, potens, & Moabitarum præcipua,
B sita super ripam torrentis Arnon in cōfinio Moabitarum, Amorrhæorum, Ammonitarum, in valle media, gloriosa, & muris validis munita, possessa olim à gente veterrima Ommim, & postea retenta à filiis Loth, idest, à Moabitis, cùm priores accolas subuertissent; vnde & eorū metropolis facta, domina Moab nuncupata sit, quam postea Sehō Rex Amorrhæorum illis iure belli abstulerit; eo autem ab Israëlitis interfecto, filij Gad vrbem hanc possederint, & restaurauerint: videri etiam nominatam Ariel, quòd Ariel, siue ἄρεως, hoc est, Martis idolum, tēpore Hieronymi adhuc ibi coleretur, vnde & Areopolis nomen obtinuerit. Citat Hieronymū plerisque in locis. Iam verò quod
C attinet ad Loth, qui melius absque aspiratione scriberetur, sicut Hebraicè Chaldaicéque לוֹט Lot per ט teth, nō per ת thau: & Græcè λώτ, & inuolutū, conclusúmve significare dicitur, vel vinctum, vacantem, declinantem, seu declinationem, à לוּט lut, inuoluere, operire, abscondere, latere: de illo crebra mentio in Genesi [d], & hic adhuc infrà [e], præterea in Psalmo 82 [f]. in Lucæ Euangelio [g], & posteriore Petri epistola [h]. Fuit filius Aran, qui Aran patrem habuit Thare, & fratrem Abram, & Nachor, natus non anno patris octauo, vt in Seder Olam habetur, & Genebrardus consentit, sed circiter septuagesimo, cùm Abram egressus est de Haran, & iterum eum eodem ascendit de Ægypto. Adoptatus est in filium ab Abraham, cùm hic nondum haberet germanū filium, vt placet Iosepho [i], & Chry-
D sostomo [k]: quod tamen haud ita probabile est, quia post aduentum in Chanaan vocatus est frater ab Abraham. Cùm non caperet eos terra præ copia substantiæ, ita vt nequirent habitare cōmuniter, datæ optione elegit sibi regionem circa Iordanem valde irriguam, sicut paradisum Domini. Hospitalitati deditus excepit Angelos, & ab iis de Sodomitico incendio liberatus est cum vxore, frustrà priùs increpans nefandas libidines Sodomitarum iustus vir aspectu, & auditu. Ab Abram liberatus est ex captiuitate, exauditus est pro ciuitate Segor. Ex fraudulento, & incestuoso filiarum concubitu filios duos habuit Moab, & Ammon, Moabiticæ, & Ammoniticæ gentis auctores, qua in re à multis excusatur, vt & quòd rixæ au-
E ctor non fuerit cum patruo, nec quia cum Sodomitis habitauerit reprehensione dignus fuerit, vt Philo [l] voluit, & alij Hebræi. Legi possunt, quæ de hoc attulimus in libro Sapientiæ [m], & in Petri 2. epist. [n]. Fauent excusando Lot cùm filias turpissimis obtulit Sodomitis non animo repensandi flagitio flagitium, sed placandi hyperbolica submissione, arbitrando non acceptandam eiusmodi oblationem, cùm etiam essent iam despon-

a tract. de verb. Hebr. ex li. Num.
Ar quid.
b tract. de locis Hebr.
c thea. ter. Sanctæ in Gad. pag. 52. num. 9.
Lot quis.
d c. 11. 28. 31. c. 12. 4. 5. c. 13. 1. 5. 12. 14. c. 14. 14. c. 19. 1. & seq.
e vers. 19.
f vers. 9.
g c. 17. 28. 29. 32.
h c. 2. 7.
i 1. antiq. c. 8.
k hom 31. in Gen.
l de Abrahā.
m in c. 10. 6. & c. vlt. 16.
n in c. 2. 7. 8.

sæ Sodomitis primariis, vt loquitur Caietanus [a], exempla similia, Mosis [b] dicentis, aut dimitte eis hanc noxam, aut si non facis, dele me de libro tuo quem scripsisti. Ruben [c], qui dixit, duos filios meos interfice, si non reduxero illum tibi. Dauid, [d] si est iniquitas aliqua in me, tu me interfice, & ad patrem tuum ne introducas me. Achæmenidis apud Poëtam,

[e] Spargite me in fluctus, vastóque immergite Ponto.
Si pereo, manibus hominum periisse iuuabit.

Et,

[f] Vos animam hanc potiùs quicūque absumite letho,

præterea Sinonis,

—[g] iamdudum sumite pœnas.

Item Nysi,

[h] Me me adsum, qui feci, in me conuertite ferrum
B O Rutuli.

Vtitur his exemplis noster Salianus [i], quibus non dissimile apud Statium. [k]

——ego infandas potior satiare volucres,
Me prabete feris, ego bella audere coegi.

Libuit in gratiam Lot nōnihil sic hic digredi, nec omnino tamen παρέργως, ἀπροσδιονύσως, ἀχρήστως. Porrò hinc intelligitur quanti fiat vir iustus à Deo, vt propter Isaac & Lot tot annis postea parci voluerit descendētibus ex ipsis, quamuis essent idololatræ, eodémque pacto propter Dauid, tamdiu conseruatum voluit regnum in impiis quoque successoribus. Quantò pluris Pater æternus propter dilectū Filium suum Christum ignoscet ini-
C quitatibus nostris, nósque tum liberabit à malis, tum bonis afficiet innumeris?

a in Gen. 19.
b Exod. 32. 31
c Gen. 42. 7.
d 1. Reg. 20. 8.
e Virg. Æn. 5.
f ibidem.
g 2. Æneid.
h lib. 9.
i tom. 1. annal. anno 2135. n. 52.
k Theba. 10.

Vers. 10.] Emim primi fuerunt habitatores eius, populus magnus, & validus, & tam excelsus, vt de Enacim stirpe,

Vers. 11.] Quasi gigantes crederentur, & essent similes filiorum Enacim, denique Moabitæ appellant eos Emim.

Vers. 12.] In Seir autem priùs habitauerunt Horthæi: quibus expulsis atque deletis, habitauerunt filij Esau, sicut fecit Israël
D in terra possessionis suæ, quā dedit illi Dominus.

NOn vanè Moses interserit historias priscas, inquit Caiet. vt apparet, impertinentes (affertur enim historia expulsionum antiquarū gentium ex terra Moab, & similiter ex monte Sehir, & postea ex terra Ammon) sed tum ad testificandum, quòd Deus dedit regna illa Moabitis, Idumæis, & Ammonitis, expellendo inde habitatores eorum: tum ad confortandum animos Israëlitarum ab exemplo, vt confidant in Deo, nec timeāt relata olim ab exploratoribus de proceritate gentis trans Iordanem, quòd quemadmodum contriuit Deus gentes istas (quamuis & multitudine, & magnitudine corporum essent validæ) multò
E magis conteret propter Israël gentem fortem, & magnam trans Iordanem. In textu recitato describuntur ij, qui priusquā Moabitæ ipsos expulissent, incolebant eam regionem, in qua tunc isti erant. Paraphr.

Emim primi fuerunt habitatores eius.] Pronomen (*eius*) refertur ad Ar proximè nominatam metropolim Moabitarum. *Pro habitatoribus* est Hebræū verbum יָשְׁבוּ iasceuu, & Chaldæum simile יְתִיבוּ ithiuu, quæ significant tum *habitare*, tum *sedere*. Sed Græcum ἐνεκάθηντο, *insederunt*. Pro הָאֵמִים haemim, Explanatio.

H quod

quod est nomen cum prima litera seruili loco articuli demonstratiui, Græce habetur οἱ ὀμμαῖν; quam vocem absque dubio cum errore reddidit auctor Latinæ translationis è Græco in Sixtinis Bibliis (*omnes.*) Paraphrastes Chaldæus, vt nomen appellatiuum accipiens interpretatur per אֵימְתָנֵי *emthane*, *terribiles*, quam ipsam etymologiã in tractato de nominibus Hebraicis tradit Hieron. Beda verò item in suo eidem, siue horrendorum adiicit notationem gentium, vel populorum. Dicitur עַם *am*, *gens*, seu *populus*, & pluraliter עַמִּים *ammim*, sicut & לְאֹם *leom*, ac לְאֻמִּים *leummim*, videntúrque L X X. ad עַמְמִים *ommim* attendisse. Verùm ab אַיָם *aiam* inusitata radice est אָיֹם *aiom*, *terribilis*, fœminine אֲיֻמָּה *aiummah*, אֵימָה *emah*, *terror*, & in genere masculino אֵם *em*. Hinc אֵימִים *emim*, aut absque י *iod* primæ syllabæ inserto אֵמִים *emim*, *terrores*, quod cognomen gigantibus hoc loco tribuum scribitur, quia terrori essent videntibus, sicut & sculptilibus apud Ieremiam [a], eamdem ob causam. Simili analogia truces quidam inhumani cuncta vastantes cognominati sunt flagella Dei, orbísve terrores, vt Nabuchodonosor, Attila, Baiazetus. Abstracto quoque nomine Deus ipse appellatus est timor [b] Isaac, pauor, & terror populi [c], atque, vt aliàs monui, visus est nonnullis Deus dictus, quasi δέος, ac primus in orbe timor Deos fecisse. In c. 14 [d]. Genesis narratur Chodorlahomor cum aliis Regibus percussisse Raphaim in Astaroth, & Caruaim, & Zuzim cum eis, & Emim in Saue, Cariatharim, & Chorræos in montibus Seir vsque ad cãpestria Pharan, quæ est in solitudine. Quem locum tractans Chrysost [e]. causam satis affinem affert ei, quam paulo antè hic retulimus ex Caietano: cur nempe ibi Moses tam subtili, distinctáque narratione commemoret illam victoriam, vt cognosceretur excellens Dei potentia communicata Abrahamo, qui tantum numerum, ac vim robustorum gigantum tanta celeritate, facilitateque profligarat. Hieronymus [f] meminit de Ommæorum gente valida, dum locum Saue declarat. Vocat præterea [g] Ominæos (nisi mendum sit.) Hos Ommæos L X X. citato loco ὀμμαίους nominant, aut in minus emendatis codicibus ἰμαίους: & pro Zuzim ἔθνη ἰσχυρά, *gentes fortes*, ita vt non sit verum, quod aliqui [h] docent, ab illis Interpretibus non tantùm pro Zuzim, sed etiam pro Emim appellatiua nomina significantia fortes, robustos, siue terribiles posita esse. Hieronymus [i] Zuzim, & Emim terribiles, & horrendos interpretatur. LXX. verò sensum magis, quàm verbum ex verbo transferentes gentes fortissimas posuisse. Refert Oleaster hoc loco ex Hebræorum & quorumdam Catholicorum sententia, istos populos dictos Emim, ob eam causam, quam dixi, à terribilitate, quòd prodigiosa corporis proceritate, atque robore omnibus ipsos aspicientibus terrorem incuterent, quia אֵימָה *emah terror* sit. At verò se nusquam in Scripturis eam significationem reperisse, sed אָמָה *amah* pro *ancilla*. Videri autem ab אֵם *em*, hoc est, *mater*, deriuati, à qua oriatur אַמָּה *amah*, idest, *mensura*, siue *cubitus*, qui quasi mater continet alias paruas: inde autem אֵימִים *emim*, quòd magnarum mensurarum essent homines illi, de quibus Gen. 14 [k]. habetur habitasse in planitie Cariatharim. Repugnat recta ratio scribendi אֵימִים *emim* per י *iod*, secundo loco ab אַיָם *aiam*, vt antè dixi: & אֵימָה *emah*, atque אֵימָתָה *emathah*, pro horrore, formidine, terrore, timore, pauore multoties [l] occurrit

A diuinas literas legentibus, & in Iob [a] אֵימִים *emim* reddit noster Interpres *horribiles*. Chaldæus Paraphrastes, & L X X. *terrores*, seu *timores*, דְּחִילַיָּא *dechilaia*, φόβοι, denique in Psalmo 87 [b]. vt ibidem exposui. Denique communis est opinio Emim dictos quasi terribiles.

Populus magnus, & validus.] Ex Hebræo, *magnus, & multus*, גָּדוֹל וָרָב *gadol varab*) quod etiam valent Chaldæa רַב וְסַגִּי *rab vesagghi*, & Græca μέγα καὶ πολύ. Oleaster magnum referri vult ad nobilitatem, non ad corporis vastitatem, quia רָם *ram*, quod statim sequitur, ad id refertur, & nihil aliud habemus de his populis, quod veritatem contineat, quàm quòd erant filij Enacim. Non adeò ad rem facere videtur nobilitas, potéstque B significare גָּדוֹל *gadol* magnitudinem virtutis, alteriusve qualitatis, & non tantùm quantitatis molisve.

Et tam excelsus, vt de Enacim stirpe, quasi gigantes crederentur.] Hebraica (*& procerus, excelsus, alta statura, sicut Anakim*, seu *Enacim*, וָרָם כַּעֲנָקִים *varam chahhanakim*. Chaldaice (*& fortis sicut gigantes*) וְתַקִּיף כְּגִבָּרַיָּא *vethakkiph chegibbaraia*. Græcè (*& fortis sicut Enacim*, καὶ ἰσχύοντες ὥσπερ οἱ Ἐνακείμ) nec reddi debuit (*filij Enacim*) vt est in codicibus Regiis, & Complutensibus. Videtur autem editio nostra comprehendisse simul cum Hebræa, & Græca, quæ non differunt, ponúnique solùm Enacim, Chaldæam, quæ tantùm gigantes. De Enacim porrò, & Enac dictum priore capite [c], & libro præcedente [d], videlicet Enac, siue Anac fuisse C proprium gigantis nomen, deinde Enacim generali vocabulo dictum, vt si Hercules, Goliathos, Milones Crotoniatas, aut similibus aliis nominibus pluraliter appelles eos, qui mole, aut robore corporis Herculem, Goliathum, Milonem Crotoniatam imitentur. Quamuis etiam retulerim videri nonnullis Anac, vel Enac nomen appellatiuum esse, cognoménve, quasi dicas Torquatum, eo quòd hi gigantes incederent torquati, quia *torquem* עֲנָק *hhanak* significat, quomodo Titus Manlius apud Romanos cognomen Torquati habuit à torque, quam Gallo detraxit in pugna apud Anienem, eámque sanguinolentam (fœminini generis est, non tantùm masculini *torques*) sibi in collum imposuit [e]. Sed satis indicat Interpres D noster vnum aliquem fuisse nomine proprio Enac, de cuius stirpe alij Enacim vocarentur. Refellit eam opinionem de Enacim appellatiuè pro torquatis Masius [f]. Ait Hugo quasi gigantes bene dici, quia reuera non essent, sed magni corpore, vt gigantes. Verùm particula (*quasi*) non semper minuit, sed non rarò rei proprietatem veritatémque denotat, & post Noe iterũ gigantes suscitatos Eugubinus hoc loco monet, & in multis terrarum partibus tam prodigiosam gentẽ repullulauisse, maximè in his locis, de quibus hîc fit mentio, vbi etiam tempestate Dauid gigantes inueniebantur. Addit ab his natas omnes fabulas apud Græcos propter famam, & nomen gigantum, & propter vetustatem.

E *Et essent similes filiorum Enacim.*] Ex Hebræo רְפָאִים יֵחָשְׁבוּ אַף הֵם כָּעֲנָקִים *rephaim iechashebu aph hem chahhanakim*, exponi solet, *gigantes reputabuntur etiam hi, sicut Enacim*. Primum nomen, à רָפָא *rapha*, *sanauit*, denotat gigantes insigni sanitate, valetudine, robore, firmitate virium præditos, quos hoc loco Paraphrastes, vt & membro priore nominat גִּבָּרַיָּא *ghibbaraia*, *fortes*, ac *robustos*: à רָפָה *raphah* verò, remissum esse, ac debile innuit solo aspectu

Flagella Dei, orbisve terrores qui.
a c. 50. 38.
b Gen. 31. 42. 53.
c Esa. 8. 13.
d vers. 5. 6.
e hom. 31. in Gen.
f de locis Hebr.
g quæstio. Hebr. in Gen.
h Pere. in Gen. 14. nu. 18.
i quæstio. Hebr. in Gen.
k vers. 5.
l Gen. 15. 12. Exod. 15. 16. Iosue 2. 9. Esd. 3. 3. Iob 9. 34. c. 13. 21. c. 33. 7. Ps. 54. 5. Prou. 20. 2. Cant. 6. 9.
a c. 20. 25.
b vers. 16.
c vers. 28.
d c. 13. 23. 29. 34.
e Gell. lib. 9. c. 13. Cic. 3. offic.
f In Iosue 11. 21. 22.

aspectu percellere, eósque, qui videant ipsos reddere debiles, ac viribus destituere. Placet magis deriuatio prima Oleastro: & præterea sicut Enacim ab Enac primo auctore, sic Raphaim à quodam, cui nomen Rapha, noncupatos. In Paralipomenis [a] quidem memoratur quidam in Geth longissimus, senos habens digitos, idest, simul viginti quatuor, qui & ipse de Raphaim fuerat stirpe generatus. Sed mox post illius, & aliorum enumerationem, hi sunt, ait Scriptura [b], filij Raphaim in Geth, qui ceciderunt in manu Dauid, & seruorum eius, & Græcè (Chaldæa enim paraphrasis non extat in illis libris) habetur nomen γιγάντων, & esse filios Raphaim, idem est quod esse Raphaim, idest, gigantes, vel etiam è gigantibus natos, licèt nullus fuisset, qui tamquam proprio nomine Rapha vocaretur. In 2. Regum [c] mentio fit Iesbi de Nob, qui fuisset de genere Arapha, vbi correcta Biblia notant cum litera prima minuscula, & Hebraicè præfigitur litera ה he, demóstratiua, quæ propriis nominibus præfigi non solet, hoc modo הָרָפָה harapbah, Græcéque ac Chaldaicè ponuntur gigantes γίγαντες, & גִּבָּרַיָּא ghibbaraua, & litera ה he in fine insinuat deriuationem à verbo רָפָה raphah, quam Oleaster postponebat deriuationi a רָפָא rapha: quod loci nostri quidam Enarrator [d], (nisi mendum irrepsit) non rectè exponit remittere, & dissoluere. Attamen Hieron. in tractato de nominibus Hebraicis, in quo propria dumtaxat videtur interpretari, dum hoc etiam, [e] explicat, medicos, aut gigantes inter propria computare censeri potest. Idem iudicium de Beda, qui addit dictis notationibus facturas nostras, aut laxatos eorum: quarum penultimam probam non censeo. Hoc loco Græcè retinetur vox Hebræa ῥαφαΐν, vel ῥαφαΐμ, quemadmodum & c. 3 [f]. atque sic seorsim distinctéque sentétia exprimitur ῥαφαεὶν λογισθήσονται. Miratur id Eugubinus, quòd nempe vocem Hebraicam istam, qua significentur gigantes, L X X. nihil omninò immutauerint. Alicubi [g] editio nostra vsurpat Raphaim, vbi adhuc Græcè sunt γίγαντες, eósque percussisse narratur Chodorlahomor, & Reges, qui erát cum eo, sicut & Zuzim, & Emim. Rursus in editione nostra, & in aliis nominantur Raphaim inter alia propria nomina, Cinæorum, Cenezæorum, Cedmonæorum, Hethæorum, Pherezæorum, Amorrhæorum, Chananæorum, Gergesæorum, Iebusæorum [h]. Verùm quod attinet ad etymon, pro רְפָאִים rephaim translatio nostra vsurpat nonnumquam [i] medicos, vbi Græca γίγαντας, & Hieronymi gigantes, & ipsum א aleph in medio arguit radicem רָפָא rapha, ex qua est Raphaël medicina Dei. Quia porrò gigantes Deus deiecit; & ad inferos proiecit, & quia de terra orti finguntur, ideóque gigantes appellati ἀπὸ τῆς γῆς, quasique γηγενεῖς, ac terrigenæ, propterea quodam [k] loco nomen hoc nostrum Hebræum interpretatur, inferos, editio nostra, & Græca γηγενεῖς. Item [l] vtitur nostra vocabulo gigantum, & Græca γηγενῶν, præterea [m] cum gigantibus editionis nostræ, & γιγάντων Græcè leguntur in Chaldaica filij terræ בְּנֵי אַרְעָא bene arbha. Denique aliquando [n] reddunt reliquæ omnes per nomen gigantum γιγάντων גִּבָּרִין ghibbarin, quod est Hebraicè רְפָאִים rephaim: sed & interdum [o], Græca ἰατρεὺς medicos loco gigantum, in cæteris editionibus. Andreas Masius ex R. Nehmanno facit Raphaim cognomen Heuæorum, quia cùm חִוִּים chiuuim, seu Cheuæi, aut Heuæi dicti sint à serpentibus, quòd eorum instar in

a lib. 1. 20. 6.
b vers. 8.
c c. 21. 16.
d Cora.
e de nom. ex Deut.
f vers. 11.
g Iosue 12. 4. Gen. 14. 5.
h Gen. 15. 19 20. 21.
i Ps. 87. 11.
k Prou. 2. 18.
l c. 9. 18.
m c. 58. 16.
n Esa. 14. 9.
o c. 26. 14.

A terræ cauernis habitarent, illo modo cognominati sunt, quasi dicas inferos, vel infe[...]es, eò quòd sub terra in specubus degerét; sic enim ab Esaia [a] inferos vocari Raphaim, talésque Cyclopas fuisse, quos cecinit Homerus [b], ἐν σπέεσι γλαφυροῖς habitasse. Lege commentarium nostrum in librum Sapientiæ [c], & Psalmi 8 [d]. & 87 [e]. vbi pariter de voce alia נְפִילִים nephilim pro iisdem gigantibus, quæ cadentes valet, quòd eorum metu homines cadant, vel præ paruitate cadere videantur, vel in alios hi incidant, & irruant, vel, quia decidant à probitate maiorum suorum, vel quia proni sunt ad incumbendum libidinosè, vel quia ciciderunt in diluuio. Cascos Ennius [f], Cicerone [g] teste, appellabat priscos illos homines, quod confirmat B quoque Varro [h] testimoniis Marsilij, & Papinij: quod meminit etiam Hieronymus [i], & ab aliis appellabantur prisci Latini, priusquã Roma conderetur, etiámque Aborigines. Suspicatur Masius [k] de gigantibus eam vocem vsurpatam à cadendo, perinde vt quos diximus, נְפִילִים nephilim, in Genesi [l] expressos: constat enim, inquit, multa ex sacris literis à veteribus scriptoribus compilata. Non improbanda coniectura. Eo autem Genesis loco, quos appellant L X X. γίγαντας, & Latinè dicuntur etiam gigantes, ab Aquila vocátur οἱ ἐπιπίπτοντες οἱ βίαιοι, ij qui irruunt violenti: à Symmacho οἱ δυνατοὶ βίαιοι, incurabiles violenti, reféttque Hieron [m]. pro cadentibus siue gigantibus Symmachum violentos interpretatum. Irruit C in me, ait Iob [n], quasi gigas. Vide quæ ibidem disputat Pineda noster.

Denique Moabitæ appellant eos Emim.] Interpretis nostri est (denique, pro (&) Hebræum autem verbum יִקְרְאוּ ikreu est futuri temporis, vocabunt. Chaldæum participium קָרַן karan appellantes admittit tempora omnia. Sed futuru tempore vti solent Hebræi pro præsenti: ídque tempus futurum potest denotare consuetudiné nominis iam recepti. Porrò cùm lingua Moabitica differret ab Hebræa, & Hebraicè significent אֵימִים Emim, quod antea declarauimus, videtur aliud a Moabitis inditum nomen eiusdem notionis, pro quo hîc etiam Chaldaicè reperitur priùs positum אֵמְתָנֵי emthane, & Græcè ὀμμεὶν: licèt in Complutensibus, D & Regiis Bibliis, hîc sit σομμίν cum aperto mendo.

In Seir autem priùs habitauerunt Horræi.] De Seir aliàs actum: pro (habitauerunt) est Hebraicè, Chaldaicéque verbum significans etiam sedere, quòd valet Græcum ἐνεκάθητο, numeri singularis iunctum nomini numeri eiusdem χορραῖος. In Genesi [o] prima de Horræis mentio fit, recensendo duces cuiosdam Horræi, qui dicitur ibi filius Seir in terra Edom. Idumæi namque initio vsi sunt Ducibus, deinde Regibus [p]; rursum Ducibus [q]; adhuc postea Regibus [r], quemadmodum Iudæi iudicibus vsque ad Saul: tum Regibus vsque ad transmigrationem Babylonis: deinde E Principibus, Ducibúsve, quorum multi fuerunt simul Pontifices. Sed apud Idumæos electio habebat locum, & ex Regibus fertur Bale primus extitisse, Iob [t] secundus, qui & Iobab, vltimus autem Adad, huius nominis secundus [s]. Cùm autem filij Seir Horræi habitatores terræ nominantur Lotan, & Sobal, &c. per filios Seir interpretantur Oleaster, & Cornelius incolas mótis, aut natos in eo monte, qui postea ab Esau nomen Seir sortitus sit, quamuis illi non fuerint Esauitæ, sed hi ex illis vxores duxerút. Hieronymus [u]

a c. 26. 14.
b Odyss. 1.
c in c. 14. 6.
d vers. 7.
e vers. 11.
f 1. annal.
g Tusc. 1.
h 6. de lingua Lat. c. 3.
i Epi. 42. ad Numiam.
k in Iosue 11. 21. 22.
l c. 6. 4.
m in tradit. Hebr.
n 16. 15.
o c. 36. 20. 21. 29. 30.
p ibid. vers. 31. 1. Paral. 43. 44.
q Gen. 36. 40. 1. Paral. 1. 51.
r 4. Reg. 3. 9.
s 1. Paral. 1. 43 44
t vers. 51.
u de trad. Heb. in Genes. 36.

H 2 docuit

docuit Chorræos (sic enim vocat, & *liberos* exponit etymologicè) ante Esau in Edom terra (Edom namque nomen fuisse eiusdem personæ, vnà cum nomine Iacob, & Seir, quod ipsi etiam alias monuimus) Principes extitisse, atque id ex Paralipomenis comprobari (Deuteronomium dicere voluit, & quidem in hoc loco) vbi manifestiùs narratur quomodo venerint filij Esau, & interfecerint illos, ac terram eorum hæreditate possederint: ex filiis autem notato loco nominatis fuisse Tamnam sororem Lotã, quam Eliphaz primogenitus Esau duxit, ex qua natus est Amalec, ex quo, & ex aliorum nominibus ibidem recensitis postea regionibus Idumæorum vocabula imposita sunt. Non asserit Hieron. vt quidam [a] ei tribuit, per filios Seir intelligi incolas montis Seir. Seir verò accipi, vt nomen hominis, præterquam quòd eodem modo dicuntur, & recensentur filij Seir Horræi [b], sicut aliorum filij, de quibus non est dubium, quin propriè sumantur, vt nati ex iis, quorum nomina exprimuntur, & non solùm, vt incolæ certorum locorum, vel in iis nati, quamuis aliquando filij, filiæque cuiuspiam loci dicantur: præter istam, inquam, rationem, quæ parui momenti non est, Seir accipiendum esse pro certa persona sentit Hugo, Lyranus, Abulensis, Rickelius, Caietanus, Ystella, & alij passim in Genesim, vel Paralipomena notatis locis. Qua de causa inditum sit nomen, seu cognomen Horræi Oleaster ignorare se profitetur, scribens in Genesim; sed hoc loco ait, si nominis radix sit חָרָה *charah*, quod est *excandescere*, & *irasci*, dictos ab immensitate iræ, quasi iratos, seu inflammatos. Retulit Horræorum etymon ex Hieronymo, siue Chorræorum, vt ipse scribit, vt significent *liberos*, seu quibus insit libertas. Idem tamen adhuc tractatu de nominibus Hebraicis ex Genesi explicat eodem pacto scribens Chorræus, & Chorri farinam, aut farinatum, seu, post me, vel foramen meum; & Chorræos de foraminibus, quos vocant, inquit, Troglodytas: in Deuteronomio autem iterum nomen Chorræus tum iracundum, tum de foramine, quem ait, Græci τρώγλη vocant. Beda quoque in simili tractatu interpretatur Horri farinam, farinatum, post me, forameo meum. Horræos liberos, iracundos, de foraminibus, farinaceos. Hebræum nomen est חֹרִים *chorim*, non Chorrim, quia in ea lingua non solet litera ר *res* valens *r*, geminari, quemadmodum quamuis Amorræum dicamus אֱמֹרִי *emori* scribitur. Significat חוּר *chor*, *album*, *candidúmve*, præterea *foramen*, *cauernam*, *latibulum*, חוֹרִים *chorim*, *principes*, *magnates*, *optimates*, *nobiles*, *liberos*, *ingenuos*, *claro loco natos*; quasi dicas candidos, aut candidatos, albis, cãdidisve indutos, quod ingenuorum insigne erat; vnde apud Rabbinos חֵרוּת *cheruth*, *libertas*. Prius nomen reddit editio nostra *nobiles* [c], & *optimates* [d]. Græca ἐντίμους, vel ἄρχοντας. A חָרָה *charah*, *irasci* (quod etiam valet חָרַר *charar*) est חֳרִי *chori*, *ira*, & quidem ardentior, atque inflammatior. Igitur coniicere licet Horræos gigantei generis homines eo nomine vocitatos, vel quia in foraminibus ac specubus habitarent, sicut de Heuæis affirmabat nuper citatus Masius: vel, quia essent, iactarentve se pro magis nobilibus, & illustribus: vel, quia præferuida ira præditi, truces, feroces, crudeles, furiosi, & vt Latinum vocabulum simile Hebræo quantum ad sonum, præ se fert horribiles, horrendique, ac horrorem aliis incutientes. Videtur huc alludere Glossa interlinearis horribiles enormitate corporis appellans. In Ecclesiastæ commentario [a], vbi qui Rex nobilis ab Interprete nostro vocatur, Græcè υἱὸς ἐλευθέρων, *filius liberorum*, Hebraicè בֶּן חוֹרִים *ben chorim*, dicitur, egimus de hoc nomine חוֹרִים *chorim*. Quo item loco Pineda noster obseruat alios reddere per filium ingenuorum, Principum, heroum, candidorum, liberorum, & libertatis, nobilium, & nobilitatis, per filium procerum, natum clarissimis, optimis, liberalissimis, capitaneis, &c. quin etiam, Tertulliano [b] teste, famulum libertate mutari solitum vestis albæ nitore, & annuli aurei honore. Quod verò attinet ad vestitum album, candidum, candentémque, proprium liberorum, nobilium, honestiorum, quia

A (left margin: a Com.; b Gen. 36. 20. 1. Par. 1. 38.; c Eccl. 10. 17. Esa. 34. 12.; d Esd. 4. 19. c. 5. 7. c. 6. 17.; right margin: a in c. 10. 17; b de resur. carnis. c. 17. Vide Pet. Fab. semi.)

B fullonis arte candefiebant olim vestes, addita creta, & sulphure, vt meminit Plinius [c]: Rectè ab eodem Pineda notatum est viliores homines, & fortassis etiam seruos, candidiore toga mentitos libertatem, nobilitatem, honestatem, atque id Euclionem senem in Plauti Aulularia [d] insinuare:

Qui vestitu, & creta occultant sese, atque sedent quasi frugi.

c lib. 35. c. 15. & 17. Vide etiam Turnebium lib. 24. c. 23. Lips. 1. elec. c. 13. Rosin. lib. 5. c. 32.
d Actu 4. sce. 9.

Denique ad rem facit Hispanica dicti loci ex Ecclesiaste vetus translatio, quam recitat, *bien auenturada eres tierra, que tu Rey es hijo libre*, & alia, *que tu Rey es forro*. Nam ex Arabico, inquit Pineda, Hispanus appellat *horro* (permutato f, in h. vt in plurimis aliis vocabulis) liberum, & *ahorrar* libertare, aut seruitute eximere. Nemo non videt

C quantam cognationem habeant illæ voces Hispanæ cum Horræis nostris, qui etiam populi Arabiæ connumerari populis possunt, quorum Arabum idiomate, qui tamdiu Hispania potiti sunt, Hispanum idioma permixtum est.

Quibus expulsis, atque deletis, habitauerunt filij Esau.] In aliis editionibus (*& filij Esau eiecerunt eos*, seu *perdiderunt*, *& exterminauerunt*, seu *contriuerunt eos à facie sua*, seu *à conspectu suo*, *& habitauerunt pro illis*, seu *loco illorum*, וּבְנֵי עֵשָׂו יִירָשׁוּם וַיַּשְׁמִידוּם מִפְּנֵיהֶם וַיֵּשְׁבוּ תַּחְתָּם *vbne hhesau iirasciuum vaiasmeduum vaiesceuu thachtham*. Chaldæa verba cum affixis sunt תָּרְכוּנוּן *tharechunun*, & שֵׁיצִיאוּנוּן *sceisiunum*, & vltimum nomen etiam cum affixo, & præpositione בְּאַתְרֵיהוֹן *beathrehon*. Græca verba ἀπώλεσαν, & ἐξέτριψαν. Secundum ea Hebræis verbis

D valet *deficere facere*, *delere*, *vastare*. Græcum item secundum *atterere*, primum verò *perdere*.

Sicut filij Israel in terra possessionis suæ, quam dedit illis Dominus.] Si hoc exponitur de filiis Israël, qui terram promissionis hæreditauerunt, interfectis in ea Chananæis, sicut in libro Iosue [e] recitatur, dicendum, inquit Rickelius, quòd Moyses dixit hoc more prophetico, de futuro loquens per modum præteriti: nam ipso viuente, filij Israël terram promissionis ingressi non sunt. Si verò intelligatur de tribubus Ruben, & Gad, atque dimidia tribu Manasse, qui ante huius libri conscriptionem obtinuerunt regna Sehon, & Og, sic est historialis narratio. Lyranus monet ali-

e c. 16.

E quos hinc inferre quòd Esdras scripserit principium huius libri, quia hic loquitur de acquisitione terræ filiorum Israël, quæ tamen fuit acquisita post mortem Mosis. Respondet autem loqui Mosem de futuro per modum præteriti, ad ostendendum certitudinẽ impletionis diuini promissi. Deinde adiungit aliam responsionem, vt sit sermo de præterito, quantum ad acquisitionem terræ Sehõ, & Og, quæ fuit viuente Mose, & antequã scriberet librum istum. Abulensis [f] reiiciens opinionem

f 9. 4.

de

de Esdra, quòd fuerit auctor huius libri, addénſque quòd etiamsi fuisset, ausus non esset dicere aliquid, quod non dixisset Moyses; maximè quia iſta clauſula erat inductiua filiorum Iſraël ad non pugnandum contra Idumæos, ſignificando eis nõ eſſe ex voluntate Dei; tempore autem Esdræ nõ erat neceſſarium dicere hoc, quia iam ſciebant Iſraëlitæ diſtinctè poſſeſſionem ſuam. Subdit duplicem paulo ante allatam expoſitionem. Sed obiicit contra primam, quæ indicatur à nostro Sa, & à Vatablo, quia Moyses ſuadebat Hebræis ne pugnarent cõtra Moabitas, & Idumæos, dicens quòd acceperant terram, quã tunc incolebant in poſſeſſionem; reipsá verò, & actu poſſidebant illã; vnde inferri videbatur, Hebræos iam tenere poſſeſſionem terræ ſibi promiſſæ, quod falſum erat, cùm adhuc eſſent citra Iordanem. Aduersùs ſecundam, quam ſequuntur Caietanus, Marzilla, Cornelius, argumentatur, quoniam quando Moyses admonuit Iſraëlitas, ne pugnarent contra Edom, nondum acquiſierant aliquam partem terræ duorum illorum Regum Amorrhæorum: ſiquidem circuierant priùs montem Seir, deinde acceſſerant ad terminos Idumæorum, & aliquo pacto per illorum terram tranſierant: poſtea tranſierant torrentem Zared, viámque deſerti intrauerant, quæ ducit ad Moab: tum tranſeundo inter Moabitas, & Ammonitas, tandem peruenerunt ad duo Amorrhæorum regna, & quando miſit Moyses nuncios ad Regem Sehon, rogauit vt liceret Hebræis tranſire per terram ſuam, ſicut filij Eſau, & Moabitæ conceſſerant: ideóque cùm peruenerunt ad Amorrhæos, iam tranſierant Idumæos, & ſic falſum eſt, quòd quando prohibiti ſunt pugnare contra Idumæos, iam poſſederant Amorrhæorum terram, ſeu regna Sehon, & Og citra Iordanem. Quare aſſerit Abulenſis, cuius hæc mihi probatur ſententia, quòd quando Moyses dixit primò iſta verba Iſraëlitis ne pugnarent cõtra Idumæos, non dixit totaliter ſic, vt eſt in litera, ſed quòd non pugnarent contra Idumæos, quia Deus dederat eis in poſſeſſionem montem Seir, ſicut filiis Iſraël promiſerat dare poſſeſſionem; & ideo erat contra Dei voluntatem pugnare cum Idumæis: poſtea pertranſitis omnibus manſionibus, cùm eſſent in campeſtribus Moab ſuper Iordanem, Moyses citò moriturus repetiuit omnes actus eorum, ſecundùm quod hîc continentur, & dixit iſta verba, quæ ſunt in litera, ſcilicet quòd Deus dederat poſſeſſionem filiis Eſau in monte Seir, ſicut eis dederat terram poſſeſſionis ſuæ, id eſt, terram duorum Regum Amorrhæorum. Et tunc verum eſt, inquit, quando Moyses iſta recitabat, Hebræi iam deuicerant duos Reges Amorrhæos, prout etiam refert in iſto capite, & in ſequenti.

Verſ. 13.]Surgentes ergo vt tranſiremus torrentem Zared, venimus ad eum.

Verſ. 14.] Tempus autem, quo ambulauimus de Cadesbarne vſque ad tranſitum torrentis Zared, triginta & octo annorum fuit, donec conſumeretur omnis generatio hominum bellatorum de caſtris, ſicut iurauerat Dominus.

Verſ. 15.] Cuius manus fuit aduerſum eos, vt interirent de caſtrorum medio.

REuocat Moyses populo in memoriam, quo pacto, vt in libro priore [a] narratum eſt, de Ieabarim in ſolitudine quæ reſpicit Moab contra orientalem plagam, mouens venerit ad torrentem Zared, vnde paulo pòſt, manſione non facta, nuncij miſſi ſunt ad Sehon Regem Amorrhæorum, vt liceret per terram ipſius tranſire. Meminit præterea de triginta octo annis, qui conſumpti ſunt in itinere a Cadesbarne, vſque ad tranſitum dicti torrentis, computando ex quo primùm ad eam peruenerant anno ſecundo ab egreſſu de Ægypto, intra quod ſpatiũ, quotquot inde egreſſi fuerant ad bellum idonei, hoc eſt, annos nati viginti, propter murmur ac detractionem contra terram Chanaan, poſtquam ex iſta redierant exploratores, qui & ipſi murmurauerant, & detraxerant, exceptis Ioſue, & Caleb, mortui, & conſumpti ſunt, quemadmodum Dominus ea de cauſa vehementer indignatus cum iuramento comminatus fuerat, atque prædixerat, & reipſa potenter, efficacitérque executioni mandauerat. Cùm autem illis 38. annis ambulauiſſe populus dicitur, non eſt ſenſus, quòd tot annis fuerint in continuo motu, inquit Rickelius, aut directo progreſſu de vno illorum locorum, ad alium locum, quia ſæpe, & diu quieuerunt hinc inde, & terram Edõ circuierunt. Supputat Abulenſis hoc ſpatium itineris, quoniam in primo anno exitus de Ægypto venerunt Hebræi vſque in montem Sinai, & ſteterunt ibi, vſque ad viginti dies anni ſecundi [b], deinde venerunt in Cades, ex qua miſerunt exploratores expectando eos ibi vſque ad finem, vel ferè vſque ad finem quinti menſis, ſiquidem per 40. dies luſtrata eſt terra [c], nec venit populus in Cades, niſi quarto menſe, hoc modo remanent vt plurimum anni 38. & menſes ſeptem: ſi autem tollantur menſes ſeptem anni quadrageſimi poſt mortem Aaron, quæ contigit anni eiuſdem menſe quinto in monte Hor, qui eſt propinquus torrenti Zared [d], in quibus menſibus pugnatum eſt contra Amorrhæos Reges, ac deinde contra Madianitas, ſupererunt dicti anni 38. Oleaſter notat, quoniam menſe quinto anni quadrageſimi ventum eſt in montem Hor, vbi occubuit Aaron, & inde circuiuit populus terrã Moab vſque ad Zared [e], poſtea vſque ad vndecimum menſem expugnauit terram Amorrhæorum, & Madianitarum, videri confectum totum iter iſtud 38. annis, & inſuper ſex, ſeptémve menſibus: literam verò loqui de annis completis. Eadem ingerit Caietani ſcholiaſtes Fonſeca. Docet Torniellus, nóſque præcedente libro de manſionibus agentes, diximus, anno 40. exitus de Ægypto, ſub finem menſis ſeptimi, veniſſe Iſraëlitas de Ieabarim ad torrentem Zared, ibíque manſionem 39. fuiſſe in loco, qui vocabatur Dibongad, túncque quando tranſierunt illum torrentem, completum eſſe annum 38. ex quo profecti erant de Cadesbarne; populum eumdem prius conſumpſiſſe menſem quintum in luctum Aaron mortui primo illius die, ſextum, ac fermè ſeptimum in duplici pugna aduersùs Chananæos Aradios, & in vrbium ipſorũ euerſione, nec non in itineribus, ac mora quatuor manſionum inter montem Hor, atque torrentem Zared. Sed audiendi non ſunt qui moram Hebræorum in Cadesbarne annorũ nouemdecim volentes fuiſſe, atque in pœnam detractionis contra terram promiſſam decimo nono anno factam, & pugnam aduersùs Amalecitas, Deo prohibente initam, circa eumdem locum manſiſſe aſſerunt totidem annis 19. & ſic numerum

PARAPHR.

a c. 21. 11. 12. 21. & ſeqq.

b Num. 10. 11.

c 14. 34.

d Num. 20. & 21. & 33.

e annal. to. 1. an. 2583. num. 10.

A 38. annorum coaluisse. Sequitur eam sententiam Petrus Bongus perscrutans mysteria numerorum, cùm agit de decimonono. Ad mysterium trigesimi octaui pertinent, quæ subtiliter disseruntur
a tract. 17. in Ioan. ab Augustino [a] de paralytico, qui 38. annos habebat in infirmitate sua, stabátque iuxta probaticam piscinam [b], & ab eodem Bongo referuntur; b Ioan. 5. 5.
licèt quod commodè potuit omittat mentionem facere de præsēti spatio peregrinationis Hebræorum, quod pœnæ nomine ipsis impositū est, præter annos duos, qui iam abierant, nec ita propriè nomen pœnæ merebantur.

Explanatio. *Surgentes ergo vt transiremus torrentem Zared, venimus ad eum.*] Plura sunt in reliquis editionibus, & quidem imperatiuè, ac quasi ex Dei loquentis persona, vt Caietanus notat, dicens Mosem redi- B
re ad continuanda verba Dei ad eum, cùm essent transituri per Moabitas, cùm intercepisset ea narrando expulsiones gentium olim factas à Moab, & Seir, ad verificandum verba illa alia Dei (*dedi montem Seir Esau, & dedi filiis Lot*, &c.) editiones autem aliæ sic se habent (*nunc* vel *nunc ergo*, νῦν οὖν, *surgite, & transite*, aut *discedite*, seu *promouete vos*, ἀπάρατε ὑμεῖς, *& pertransite*, διαπορεύεσθε, *torrentem*, vel *vallem*, τὴν φάραγγα *zared*, ζαρέδ.) Torrentem & vallem valet נחל *nachal*, & Chaldæum נחלא *nachla*, vt aliàs admonuimus [c], exponentes item quid
c In Num. 21. 12. & in Psal. 103. 10. esset siue torrens, siue vallis Zared, quænam nominis etymologia, quódque non ita rectè scribatur Zatet, vel Zareth. Monuimus præterea [d] ne-
d in Num. 21 12. cessarium non videri argumentum Abulensis [e] C
e ibidem. diu Hebræos mãsisse in Zared, quoniam hîc scribatur, quòd surgentes Hebræi, vt transirent torrentem Zared, venerunt ad eum, tempúsque quo ambulauerunt de Cadesbarne vsque ad transitum torrentis Zared, triginta & octo annorum fuit, &c. nec enim hic habetur, quòd diu manserint, ac nec omnino quidem quòd manserint. Item nō sequi mansionem vnam ibi fuisse, quoniam editiones aliæ ibi vtuntur verbo castrametandi, necnon Chronicon Hebræum. Postremò retuli opinionem haud adeò probabilem, transiuisse populum per hunc torrentem siccis pedibus, perinde vt mare rubrum, quod reperit hoc loco Hugo.

Tempus autem, quo ambulauimus de Cadesbarne, vsque ad transitum Zared.] Pro tempore dies ha- D
bent editiones aliæ, quamuis mox anni nominen-
f Psal. 89. 10. tur. Sic in quodam Psalmo [f] vocantur dies annorum, constant enim anni ex mensibus, hebdomadibus, diebus, & ex his hebdomades, mensésque. Interrogatus quoque legitur Iacob à Pharaone, quot essent dies annorum vitæ suæ, & respondisse, dies peregrinationis suæ, centum triginta annorum esse paruos & malos, & non peruenisse vsque ad dies patrum suorum, quibus peregrina-
g Gen. 47. 8. 9. ti sunt [g].

Triginta & octo annorum fuit.] De horum annorum computo, siue supputatione dictum priùs. Spectat porrò clementiam Dei Oleaster in hoc tot annorum interuallo, quia durum illi erat, in- E
quit, eos vita tam breui tempore spoliare, mille mortibus alioqui dignos.

Donec consumeretur omnis generatio hominum bellatorum de castris.] Hebræum verbum תם *thom*, & Chaldæum סף *saph* significant *complere*, *consummare*, & *consumere*, & *consumi vsque ad finem*, *absolutámque perditionem*, Græcum διέπεσε, *cadere*, *intercidere*, *elabi*, *diffluere*, *euanescere*. Nomen verò generationis דור *dor*, דרא *dara*, γενεὰ, alibi declaratum est. Pro (*de castris*) habentur in editionibus aliis (*de medio castrorum*) in Græco, post illa verba, ἡ

A γενεὰ ἀνδρῶν πολεμικῶν, *generatio virorum bellatorum*, additur ἀποθνήσκοντες, *morientes*, & mox sequitur ἀπὸ τῆς παρεμβολῆς. Per bellatores intelliguntur ij, qui cùm egrederentur de Ægypto, erant viginti annorum, in qua ætate militiæ ascriptio fiebat, vt libro priore vidimus. Apostolus [a] tractans a Hebr. 3. 15. & seqq.
locum Psalmi 94 [b]. *Hodie si vocem eius audieritis*, &c. scribit quòd quidam audientes exacer- b vers. 8.
bauerunt, sed non vniuersi, qui profecti sunt ex Ægypto per Moysen: infensum autem Dominum illis, qui peccauerunt, quorum cadauera prostrata sunt in deserto, iurauisse non introituros in requiem ipsius, illis, quia increduli fuerunt, & non potuerunt introire, propter incredulitatem. In libro Iosue [c] habetur quòd omnis po- c c. 5. 4. 5. 6. 7.
B pulus, qui egressus est de Ægypto generis masculini, vniuersi bellatores viri (male in libris nonnullis præposita coniunctione, *& vniuersi*, quia non differunt hi à populo proximè nominato) mortui sunt in deserto per longissimos viæ circuitus, qui omnes circumcisi erant; populus autem qui natus est in deserto, per quadraginta annos itineris latissimæ solitudinis, incircumcisus fuit, donec consumerentur, qui non audierant vocem Domini, & quibus iurauerat, vt non ostenderet eis terram lacte & melle manantem: & horum filij successerunt in locum patrum, circumcisíque sunt à Iosue. In libro Numerorum [d] Deus d c. 14. 29. & seqq.
ipse prædicit fore, vt omnes, qui numerati erant, à viginti annis & supra, & murmurati fuerant
C contra ipsum, non intrarent in terram promissam, præter Caleb, & Iosue: paruulos autem illuc introducerent: cadauera illorum aliorum iacerent in solitudine (etiam inhumata, vt quibusdam placet.) filij eorum essent vagi in deserto annis 40. portantes fornicationem patrum suorum (idest, pœnam peccati eorum) donec consumerentur cadauera eorumdem in deserto. Ex quibus infertur, vltra Caleb, & Iosue, à punitione mortis liberatos eos, qui nati sunt in deserto, fœminas quoque non computatas, neque inferiores viros viginti annis cùm egressi sunt de Ægypto, neque præ senectute non annumeratos tunc inter milites, quod Hieronymum quæstionib. in Paralip. de sexagenario asseruisse nonnulli [e] tra- e Ludo. Tena. in ep. ad Hebr. c 3. num. 33.
D dunt: neque Leuitas, qui non censebantur inter bellatores, recensitósque ab annis 20. & supra, atque ex illis nominatim Eleazar Pontifex ingressus est. Porrò cùm adhuc idem Deus apud Ezechielem [f] dicit: *Post idola enim cor eorum gradiebatur, & pepercit oculus meus super eos, vt non interficerem eos, neque consumpsi eos in deserto*, intelligendo f c. 20. 17.
propriè de morte corporali, non de æterna dumtaxat, sensus est, quòd filios non interfecerit, contentus, vt vagarētur in deserto annis 38. seu computatis duobus primis, antequam detractum, ac murmuratum esset contra terram promissam in Cadesbarne annis 40. Itaque qui dicitur in libro Iosue, omnis populus, explicatúrque ibidem per
E vniuersos bellatores viros, eos Apostolus quosdam tantùm esse scripsit; quia præter viros bellatores, ex quibus etiam Caleb, & Iosue excipiuntur, multi alij, vt notatum est, non comprehenduntur inter illos, qui mortui sunt in deserto, ac ingressu promissæ terræ prohibiti propter detractionem contra eamdem terram.

Sicut iurauerat Dominus.] Additur (*illis*) in aliis editionibus. De hoc iuramento dictum est c. præcedente [g], & alibi [h]. g vers. 34. h Num. 14. 21.

Cuius manus fuit aduersùm eos, vt interirent de castrorum medio.] Hebraicè (*& etiam manus Domini fuit*

fuit in eis, seu in eos, & contra eos, ad conterendum, siue perdendum eos, quousque consumerentur, seu donec consumeret eos.) Verba Hebræa sunt לְהֻמָּם *lehummam* ab הָמַם *hamam* cum affixo, & litera seruili לְ *le*, & תֻּמָּם *thummam*, à תוּם *thom*; vel תַּמָּם *thamam*. Chaldæa eumdem sensum efficientia cum affixo, & litera seruili לְשֵׁיצָיוּתְהוֹן *lesciesaiuthehon* & שֵׁלֵימוּ *scelimu*: Græca ἐξαναλῶσαι, & ἀναιρεῖν. In paraphrasi autem Chaldæa pro manu est מַחָא *macha*, *plaga*, vel *percussio*. Manus Domini aduersùm aliquos significat virtutem potentiámque ad puniendum, quod manu facere homines consueuerunt. Abulensis declarat percussionem pestis, & traditionem in manus hostium. Oleaster plagam, aut punitionem, ac exempli causa ob adorationem vituli, ob seditionem Core, ob murmur quod serpentum ictibus vindicatum est. Minus probabile est sumi manum hoc loco, vt Marzilla vult, pro irreuocabili, & efficaci decreto. Pertinet id ad iuramentum. De formula illa dictum aliquoties alibi [a], hoc est, de manu aduersùs, contra, super aliquem pro punitione, & idem est, cùm dicitur manus inueniri alicui atque de similibus aliis; quoniam inest manibus velut instrumento aptissimo, habilitas & robur: quamuis in bonam quoque partem interdum accipiatur, manum Domini super quempiam fieri. Notatis in margine locis multa reperies, quæ repetere, nihil aliud esset, quàm vetera recudere. Cæterùm considera Deum & mortificare, & viuificare [b], iustorum animas in manu Dei esse, vt non tangat eos tormentum mortis siue malitiæ [c]: & nisi adiuuet, paulo minus habitare in inferno animam nostram [d], horrendum esse incidere in manus [e] indignati.

Manus Domini aduersùs aliquem, quid.

a in ps.9.33. vel 12. ps.40.9. ps.37.3. ps.48.16. ps.70.4. ps.94.7. in Eccl.9.1. c.18.6. in 1. Pet.5.6. in Act.4.28. c.13.11.
b 1. Reg.2.6
c Sap.3.1.
d ps.93.17.
e Hebr.10.31.

*Vers.*16.] Postquam autem vniuersi ceciderunt pugnatores,

*Vers.*17.] Locutus est Dominus ad me, dicens:

*Vers.*18.] Tu transibis hodie terminos Moab, vrbem nomine Ar.

PARAPHR. Deinceps narratur transitus populi Hebræi per Ammonitas vltra terminos Moab, seu per Ar vrbem in cunfinibus Moabitarum sitam, à qua denominatus dicitur torrens Arnon, qui Moabitas diuidit à terris duorum Regum Amorrhæorum Schon, & Og [f]. Qui transitus imperatus est à Deo, postquam detractores terræ promissæ, cunctíque militiæ ascripti cùm egressi sunt de Ægypto, idest, ætatis tunc viginti annorum, mortui sunt.

f Num.21.13.15.

Explanatio. *Postquam autem*, &c.] Totus versus decimussextus paulò fusior extat in editionibus aliis (*& factum est postquam consumpti sunt*, aut *ceciderunt omnes viri belli*, seu *bellatores, ad moriendum*, seu *omnes morientes viri bellatores de medio populi.*) Pugnatores posuit Interpres, quos antea [g] bellatores: & sunt, vt dixi, hi, qui militiæ ascripti fuerant ab anno ætatis vigesimo, quando egressi sunt de Ægypto.

g vers.14.

Locutus est Dominus ad me, dicens.] Particulam (&) editiones aliæ habent: pleonasmus autem verbi duplicis notatus est sæpius, licèt eum omittat quandoque noster Interpres.

Tu transibis hodie terminos Moab.] Hebraicè, Chaldaicéque est participium *transiens* עֹבֵר *hhober*, & עָבַר *hhauer*, seu *hhouer*, quod admittit substantiuum verbum cuiusuis temporis, & nomen termini in numero singulari גְּבוּל *ghebul*, & תְּחוּם *thechum*: in editione autem Chaldæa cum præpositione דְּן *den*, *prope*, aut *inter*. Cùm porrò dicitur Moysi (*tu transibis*) intelligitur tu, cum populo nouo, quia prior mortuus iam erat in deserto. Denique (*hodie*) declarat Rickelius, breui post, vel, tempore isto. Talem vsum habet aliquando hæc particula. Sed nihil obstat, quin illo ipso die mouenda castra transeundúmque Dominus præcipiendo intelligi voluerit.

Hodie, pro breui post, vel, tempore isto.

Vrbem nomine Ar.] Primas duas voces non habent: sed solùm Ar, vel Aroër editiones Hebræa, & Græca עָר *hhar*, ἀροήρ, vel ἀροὴρ, Chaldæa לְחֵיַת *lechaiath*, aut לְחָיַית *lechayath*. Quæ nomina sunt in versu 9. Sed in 29. legitur Græcè ἄρ, & in c.21. Numerorum [a] omittit editio Græca nomen istius loci, quod in aliis extat, sicut hîc. Consule dicta libro illo, & isto capite priùs; tum verò quòd eiusdem loci nomen esset Ar, Aroër, Arnon, Moab, Rabbath Moab, domina Moab. Verùm de vocabulo Chaldæo, nec antea dixi, nec quid dicam occurrit: nihil enim ad illum locum faciunt Lechi, Lachis, Lecum, aut Lacum nomina locorum ab hoc nostro distinctorum, & ipsa characterum forma differentium. Cæterùm appositiuè sumenda sunt (*vrbem nomine Ar*) iungendaque proximè præcedentibus dictionibus (*terminos Moab*) vt intelligatur, quòd vrbs nomine Ar erat terminus Moab, prout etiam notatis locis declaraui.

a vers.28.

*Vers.*19.] Et accedens in vicina filiorum Ammon, caue ne pugnes contra eos, nec mouearis ad prælium: non enim dabo tibi de terra filiorum Ammon, quia filiis Lot dedi eam in possessionem.

PARAPHR. Similis prohibitio de non pugnando contra Ammonitas, nec occupanda eorum terra, & similis ratio cum prohibitione, ac ratione iam hîc antea data de Moabitis, vt non pugnarent aduersùs illos Hebræi, neque ipsorum occupare terram conarentur, quia Dominus terram quam incolebant Ammonitæ, dono dederat filiis Lot, ex filio eius Ammon descendentibus, quemadmodum terram, in qua habitabant Moabitæ, qui ex altero filio Lot nomine Moab descendebant, proptereáque permissurus non esset, vt succederet Hebræis expeditio siue in Ammonitas, siue in Moabitas, neque quidquam de vtriusque gentis terra concessurus, quamtumuis illæ inhumaniter transitum, commeatúmve, oblato etiam pretio negaturæ essent: quam inhumanitatem Dominus ipse postea puniret, vetando ingredi Ecclesiam Domini vsque in æternum [b]. Valent hîc quæ tropologicè allata sunt agendo de Moabitis, quanta sit Dei constantia, firmitásque in promissis, etiamsi ad ea rescindenda prouocet, ac penè cogere videatur hominum improba ingratitudo, qualis in Moabitis fuit, & Ammonitis: quanti faciat Deus iustos, in quorum gratiam adeò beneficus est in posteros, licèt indignissimos. *Quid enim si quidam illorum non crediderunt*, ait Paulus [c], *numquid incredulitas eorum fidem Dei euacuabit? Absit. Est autem Deus verax*, &c. & [d], *Testamentum confirmatum à Deo non irritum fit ad euacuandam promissionem.* Confirmat verò idem Apostolus ex eo, quòd cùm

b inf.c.23.3.
c Rom.3.3.4.
d Gal.3.17.

a Ps. 50.6. David dixisset [a], *Tibi soli peccaui, & malum coram* A *te feci*, mox adiecit, *vt iustificeris in sermonibus tuis*, idest, vt cognoscaris iustus & constans in promissis, quæ peccato meo impediri non potuerint. Propterea inducitur ab eodem Dauid asseuerans cum iuramento Deus impleturum se quæ promiserat, b ps. 88.29. & seqq. etiamsi posteri peccarent [b]. Atramen côditionata promissa, si côditio requisita desit, non implentur, c Num. 23. 19. nec idcirco falsa cęseri possunt. *Nō est Deus*[c] *quasi* d 2. Tim. 2. 13. *homo, vt mentiatur, nec vt filius hominis, vt mutetur* [d], *fidelis est, seipsum negare non potest* [e]. *promittit qui non* e Tit. 1. 2. f Hebr. 6. 18. *mentitur, impossibile* [f] *est eum mentiri* [g], *sine pœnitentia sunt dona ipsius*: denique, vt ait Clemens Ale- g Rom. 11. 29. xandrinus [h], in solo Deo habemus fiduciam, quem h 2. Strom. scimus non transgressurum ea, quæ sunt nobis B pulchrè promissa.

Explanatio. *Et accedens in vicina filiorum Ammon.*] Minus proba lectio codicum Regiorum (*in vicinia.*) Valet autem מול *mul*, & לקבל *likbel*, *è regione*, *& ἐγγύς, prope*. In Hebræa verò, & Chaldæa editione verbum est (*accedes*) cum coniunctione præfixa ותקרב ותקרבון *vekantha vethihkerab*) in Græca plurali numero (*& accedetis*, καὶ προσάξετε.) Quod enim sibi dictum tamquam vni narrat Moses (*tu transibis*, &c.) rectè intellexerunt L X X. tamquam *Filij Ammō iidem qui Ammonitæ.* duci dictum, quem sequi reliqui deberent. Filij Ammon iidem sunt qui Ammonitæ ex Ammon i c. 21. 34. altero filio Lot, de quo filio dixi libro priore [i]. Vbi etiam forte præsidium, quo tenebantur termini Ammonitarum, ex nonnullorum sententia C declarauimus diuinam seueram prohibitionem, voluntatémve Domini prohibentem, quæ continetur hoc loco, & in fine capitis.

Caue ne pugnes contra eos.] Eadem hîc phrasis, quæ priùs de Moabitis, atque hîc sicut ibi Græcè numero plurali, μὴ ἐχθραίνετε, *ne inimici sitis*. Citato loco moraliter docui, quantam vim apud nos habere debeat diuina lex, voluntásque, quàm forte ac inexpugnabile præsidium aduersùs omnes machinas tentationum, & incitamenta, inuitamentáve peccandi, hoc vnum præ oculis habere, quòd nolit Deus, quòd ei displiceat, quod vetet, certissima, & iustissima æqui, ac iusti, & omnis boni regula, quamuis nulla seu pœna proponeretur violantibus, seu merces obedientibus. Ioannes Ioin- D uillæus Intimè familiaris S. Ludouico Francorum Regi, narrat Iuonem Britonem ex Ordine Prædicatorum Damasci, ad cuius Soldanum nomine Regis legationem obibat, incidisse in ipsa platea in vetulam, quæ dextra carbones intra vas accensos, sinistra gerebat aquam, & causam interrogata respondit, velle se paradisum flammis delere, ignem inferni aqua extinguere, ne quis in posterum declinaret à malo metu supplicij, aut spe præmij bonum faceret, sed Dei, & Saluatoris nostri syncero amore, qui tot & tanta causa nostra, & fecit, & tulit, vsque ad ipsam mortem crucis.

Nec mouearis ad prælium.] Et hæc formola si- E milis ei, quæ versu nono extat secundùm reliquas editiones, nisi quòd nomen prælij deest hîc in Hebræa: & in nostra ibi habetur (*nec ineas aduersùs eos prælium.*)

Non eam dabo tibi de terra filiorum Ammon.] Additur Hebraicè, Chaldaicéque (*hæreditatem*, ירשה *ierusshah*, ירותא *ieruthà*, Græcè (*in sorte* ἐν κλήρῳ) Eodem versu illo nono allatum editionum phrasis non discrepat ab ea, quæ hîc est. Latinè verò legitur (*non enim dabo tibi quidquam de terra eorum*)

Quia filiis Loth dedi eam in possessionem.] Sic ibidem expresso nomine Ar, & Græcè Aroër: in qua A etiam editione est κληρονομίαν, hoc loco ἐν κλήρῳ. Monui quoque tunc, Loth cum aspiratione scribi non debere, sed Lot, quia Hebræi, & Chaldæi scribunt לוט *Lot*, Græci λώτ.

Vers. 20.] Terra gigantum reputata est, & in ipsa olim habitauerunt gigantes, quos Ammonitæ vocant Zomzommim.

Vers. 21.] Populus magnus & multus, & B proceræ longitudinis, sicut Enacim, quos deleuit Dominus à facie eorum, & fecit illos habitare pro eis.

QVod antea de Moabitis [a] dixerat, in ea terra *Paraphr.* habitasse, in qua priùs habitauerat populus a vers. 9. & seqq. magnus & validus, & tam excelsus, vt de stirpe Enacim, quasi gigantes crederentur, similésque filiorum Enacim, & cui Moabitæ nomen imposuerant Emim: idipsum ferè nunc scribit Moyses de Ammonitis, ab his occupatam terram, quæ reputaretur gigantum, & quam quondam incoluerant gigantes comparandi eodem pacto cum Enacim, ob multitudinem, robur, proceritatem, & quibus C Ammonitæ, postquam illis deletis à Domino in possessionem immissi fuerunt, cognominauerunt zomim.

Terra gigantum reputata est.] Pro gigantibus *Explanatio.* sunt Hebraicè רפאים *rephaim*, & Græcè ῥαφαΐν, Chaldaicè גבריא *ghibbaraija*, quemadmodum priùs versu vndecimo, quem locum relege. Pro præterito est futurum Hebræum תחשב *thechasceb*, & Græcum λογισθήσεται. Chaldæum autem participium מתחשבא *mithchasba*. Additur Hebraicè, & Chaldaicè etiam ipsa אף היא *aph hi*, אף היא *aph hi*.

Et in ipsa olim habitauerunt gigantes.] Græcè, καὶ γάρ, *etenim*. Repetitur verò nomen רפאים *rephaim*, ῥαφαΐν, גבריא *ghibbarim*. Pro (*olim*) habent editiones aliæ לפנים *lephanim*, מלקדמין *millekadmin* D τοπρότερον, *antea, a principio, prius*. Aduerbium temporis (*olim*) Grammatici nonnulli tria tempora *Olim, dictio.* docent significare, afférque Seruius [b], & cum A- b in 1. Æn. grætio Grammatico Pontanus noster [c], idem asse- c in 1. Æn. vers. 367. rendo, de quondam, & aliquando. De præsenti exemplum,

Quod [d] *tumidis submersum tunditur olim* d 1. Æn. v. 125. 126.
Fluctibus.

Cerda [e] item noster indefinitè capi pro quo- e ibid. cumque tempore docet. Priscianus [f] addit aliud f lib. 15. exemplum.

Ac [g] *iam olim seras posuit cùm vinea frondes.* g Georg. 2.

Negant alij de præsenti, exponúntque allatum locum (*tunditur olim fluctibus*) idest, ante hoc tempus, & in futurum tunditur, accipiendo verbum præ- h Æn. 1. sens more poëtico, sicut & ibi, i Gen 26. 18. 1. Reg. 9. 9. Sap 12.

Tyrias [h] *olim quæ verteret arces.*

Olim, hoc est, suo tempore, non autem vt Ser- 27. El. 2. 6. c. uius, nunc. Eodem pacto aliud Prisciani exem- 37. 26. Ier. plum exponi potest. Ab עולם *hholam* videtur de- 20. 8. Matt. riuari, quod sæculum significat, tempúsque conti- 11. 21. Luc. nuum, aut longum. In Scriptura sacra [i] sumitur 10. 13. 2. (*olim*) semper vt præteriti temporis aduerbium, Cor. 12. 19. licèt interdum cum verbo præsentis temporis, Heb. 1. 2. 2. vt [k], *iam olim loquor*, &c. [l] *quibus iudicium iam* Pet 2. 3. Iu- *olim non cessat.* dæ vers. 4. k Ier. 20. 8. l 2. Pet. 2. 3.

Quos Ammonitæ vocant Zomim.] Legit Rickelius

Zomzom

Zomzommim, ſed in margine *Zomim*, Ioannes Benedictus *Zomzommim*, & *zamzummim*, Hebraicè זַמְזֻמִּים *zamzummim*, Græcè, ζοχομμιμ; ſed in Biblijs Complutenſibus Regiiſque ζομμιν, Chaldaicè חֻשְׁבָּנֵי *Chuſbane*. Hos Cornelius noſter notat non differre ab iis, qui in Geneſi [a] vocãtur in editione noſtra *Zuzim*, quod ſonat ibidem Hebræa vox זוּזִים *Zuzim*, pro qua vertunt L X X. ἔθνη ἰσχυρὰ, *gentes fortes*, & Paraphraſtes Chaldæus תַּקִּיפַיָּא *thakkiphaija*, *fortes*, ſiue *robuſtos*. Inde, ait idem auctor, ab Hebræis vocantur מְזוּזָה *mezuza* poſtes domorum, quia validi ſunt, & fortes. Zomzommim autem ſonare ſcribit primò, *flagitioſos*, & *ſceleratos*, quia זִמָּה *Zimmah* eſt *ſcelus*, & *facinus*: ſecundò *inuſitata*, & *excogitata magnitudinis*: tertiò *famoſos*, & *celebres*, quique ſunt in ore, ac reputatione hominum, quod etiam importat dictum Chaldæum nomen חֻשְׁבָּנֵי *chuſbane*, quoniam radix זָמַם *Zamam* ſignificat *cogitare*, *reputare*, *machinari*, *moliri*. Infert denique videri, quòd Ammonitæ, & Moabitæ æquè ac Hebræi vſi ſint lingua Hebræa, quoniã zuzim, & zomzommim, necnon & priùs hîc nominati [b] Emim ſunt nomina Ammonitica, & Moabitica, non minus quàm Hebræa: & Lot iſtarum nationum auctor, ſiue pater Moab, & Ammon verſatus eſt in familia Abrahæ, & deſcendit ab Heber, in cuius Heber familia manſit Hebræa lingua, quando diuiſæ ſunt gentes, atque linguæ in Babel. Hoc vltimum probabile eſt, ac multo magis, quòd pro filiorum Noë numero linguæ diuerſæ non ſunt multiplicatæ, præſertim primariæ, ac nominatim vndecim prouinciæ terræ Chanaan. Caietanus volens hîc legi zamzummim interpretatur *abominabiles*. Oleaſter (legens eodem modo, voléntque eoſdem eſſe cum zuzim in Geneſi [c], quos ibi Sa noſter explicat *terribiles*, vt Emim *horrendos*) à זָמַם *Zamam*, quatenus *cogitare* ſignificat, exponit *cogitatos*, *cogitatave magnitudinis*, aut quia videns eos, cogitabat ſe illico moriturum. Interpretatur quoque hoc loco zomzommim *abominabiles*, ſeu *flagitioſos*. Petrus Vincentius de Marzilla, Vatablus zamzummim *flagitioſos*, Sa noſter zamzumaim *flagitioſos*, & *ſceleratos*. Gebennenſia Biblia Gallica hæreſiarchæ Caluini opera edita zamomim Gallicè *meſchants*, *abominables*, *brigands*, & *voleurs*, malos, abominabiles, latrones, & prædones. Hieronymus [d] nominis zozomim notationem dat, *hæ cogitationes quæ eſt hæc aqua*, *in acie preparati* [e]: præterea nominis zohomim, *præparati in acie*, *quæ eſt hæc aqua*. Beda zomim (zolomim quoque apud eumdem ſcribitur diſtinctè ab iſto, ſed mendosè pro zohomim, quod tamen zohomim non extat in Scriptura, & mendosè furſitan eſt pro zomim) *aciem præparantes*, vel, *in acie præparati*, zozomin (pro zozomim) iiſdem modis. Ludouicus Yſtella in Geneſi [f] zuzim explicans *terribiles*, Emim *horrendos*, docet eum Raphaim, Carnaim, Chorræis, ſiue Horræis eſſe nomina gentium ſic dictarum iuxta nominis ſignificationem ex fortitudine, vel magnitudine, vel multitudine, vel aliquo ſimili, à quibus vrbes aliquæ ſic appellatæ ſint, quòd illas inhabitarent: & è conuerſo aliqui ab vrbe quam inhabitabant. Adrichomius [g] zuzin, vel zozin declarat, *viros robuſtos*, *horrendiſve gigantes*, de quibus in Geneſi [h] mentio fiat: zuzin Delrius [i] noſter nomen gentis admodum robuſtæ, ſed non ſatis notæ facit, quoſdámque ſuſpicari ait eos eſſe, qui hoc loco vocantur zomzommim. Eadem opinio item noſtri Saliani [k], quódque terram Ammonitarum tempore Abrahæ incolerent, ſicut Emim Moabitarum &

a c. 14. 5.
b verſ. 11.
c c. 14. 5.
d tract. de nom. Hebr. ex Deut.
e ibid. ex Geneſi.
f c. 14. 5.
g theat. terræ S. in Gad num 22.
h c. 14. 5.
i ibid.
k to. 1. annal. an. 2118. num. 8.

A Chorræi, ſiue Horræi Idumæorum. Conſentit Tornellus [a], & alij. Alienas iudico etymologias nominis zomim, vel zamzummim, præter eas, quæ trahuntur ex themate זָמַם *Zamam*, quod, vt notatum, dixi, ab Oleaſtro, *cogitare* ſignificat in vtramque partem, licèt nomen זָמָם *Zamam* de cogitatione mala, malóque animi conceptu, ſcelere, audaci facinore, machinatione, vafritie: & זִמָּה *zimmah* pro iiſdem quoque opere malo, fœdo, turpi, pro abominatione, fœditate, &c. Quæ omnia gigantibus ferè congruunt, ac primis illis nominatim, qui memorantur in Geneſi [b], ex congreſſu filiorum Dei ad filias hominum, homines vna cum proceritate ac robore luxuriæ deditiſſi-B mi, inferendiſque iniuriis, denique multa malitia, & nequitia præditi, cunctorum metus & odium, confidentes ſuæ virtuti [c], ſuperbi [d]. Illos cognominare liceat Caios (vt nuper dixi poſſe Caſcos appellari) à famoſo latrone Caco, qui κακὸς erat, ideſt, malus, immo peſſimus.

Populus magnus, & multus, & proceræ longitudinis ſicut Enacim.] Verſu decimo iiſdem plane verbis, Hebraicè, Chaldaicéque iſta dicuntur de illis, quos expulerant Moabitæ Latinè autem (*populus magnus, & validus, & tam excelſus, vt de Enacim ſtirpe*, &c.) Græcè ἔθνος μέγα καὶ πολὺ, καὶ ἰσχυρὸν ὥσπερ οἱ Ἐνακίμ. Hoc autem loco in editione Græca ἔθνος μέγα καὶ πολὺ, καὶ δυνατώτερον ὑμῶν ὥσπερ οἱ Ἐνακίμ, *gens magna, & multa, & potentior vobis quemad-C modum filij Enacim*. Priore loco Interpres noſter poſuit pro multo validum: Græci pro δυνατώτερον ὑμῶν ſolum nomen poſitiuum ἰσχυρὸν, cùm Hebræa vocabula ſint vtrobique גָּדוֹל רַב רָם *gadol*, *rab*, *ram*, Chaldæa רַב סַגִּי תַּקִּיף *rab*, *ſagghi*, *thakkiph*.

Quos deleuit Dominus à facie eorum.] Domino tribuit, quòd tam ferus, ac fortis populus deletus fuerit: quod etſi priùs de Horræis, deque illis, qui Emim dicebantur, incolebántque terram deinde à Moabitis & Idumæis occupatam, expreſſum non ſit: intelligi tamen debet, quia dicitur ibidem idem Dominus terras illas filiis Lot, ſiue Moabitis, & filiis Eſau, hoc eſt, Idumæis dediſſe, quod non niſi gentes illas ipſomet delente factum eſt.

D *Et fecit illos habitare pro eis.*] Videlicet filios alios Lot, ſiue Ammonitas habitare fecit Dominus loco populi illius paulò antè deſcripti, quémque Ammonitæ Domino adiuuante deleuerunt. Hebraicè duo verba ſunt in tertia perſona plurali, ſed cum affixo primum וַיִּירָשֻׁם וַיֵּשְׁבוּ *vaijraſcum vaijeſcevu*, quod primum explicat Pagninus (*poſſederunt*, vel *expulerunt eos.*) apoſtata Munſterus (*ſucceſſerunt eis in hæreditate*) Vatablus (*occupauerunt eos*) ſignificat יָרַשׁ *iaras hæreditare*, ſeu *hæreditatem acquirere ac poſſidere*, *occupare*, *obtinere*, & præterea *expellere*. Occupans enim alium plerumque expellit loco ſuo. Libro præcedente [e] redditum eſt יִירָשׁ *iyreſcu* per poſſeſſionem hæreditariam. Græca loci præſentis ſunt καὶ κατεκληρονόμησαν, καὶ κατ-E ῴκησαν ἀντ' αὐτῶν ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης, *& poſſederunt eos, & habitauerunt pro illis vſque in diem hanc*. Vltimas has dictiones quatuor appoſuit auctor Latinæ tranſlationis ex editione Chaldæa, in qua tamen non extant, & in quibuſdam Bibliis Græcis, vt in Complutenſibus ac Regiis poſt κατεκληρονόμησαν eſt pronomen αὐτούς. Conterit interdum Deus multos, & innumerabiles & ſtare facit alios pro eis [f]. *Sedes ducum ſuperborum deſtruit*, *& ſedere facit mites pro eis: terras gentium euertit*, *& perdit eas vſque ad fundamentum*, *areſacit ex ipſis*, *& diſperdit eos*, *& ceſſare facit memoriam eorum à terra*, *memoriam*

a ibid. n. 3.
b c. 6. 4.
c Eccli. 16. 8.
d Sap. 14. 6.
e c. 36. 5.
f Iob 34. 24.

moriam superborum perdit, & relinquit memoriam humilium sensu[a]: *manus eius gentes disperdit, & plantat alios*[b]. Lege Pinedam[c], & ipsimet eadem de te alus locis non semel egimus.

a Eccli. 10. 17. & seqq.
b ps. 43.
c in Iob 34. 24 in digressione.

Vers. 22.] Sicut fecerat filiis Esau, qui habitant in Seir, delens Horrhæos, & terram eorum illis tradens, quam possident vsque in præsens.

Vers. 23.] Heuæos quoque, qui habitabant in Haserim vsque Gazam, Cappadoces expulerunt: qui egressi de Cappadocia deleuerunt eos, & habitauerunt pro illis.

PARAPHR. Minus mirum insinuat videri debere, quòd filiis ac posteris Lot, & Abraham, propter merita ipsorum, tanta contulerit, licèt immeritis, ac etiã impiis, Deus beneficia cõferat. Vnde in spē erigi Hebræus populus possit, fore, vt quod enim iuramẽto quoque pollicitus est Patriarchis Abraham, Isaac, & Iacob, ac posteà non semel iterauit, & confirmauit, alloquens eiusdem ducem Moysem, reipsa præstet, atque terram promissam tradat, pulsis habitatoribus, quantumuis robustis, & ferocibus, cùm exteros ob occulta iudicia sua, sed iusta, in terras non suas introduxerit, nempe in Horræorum terram Idumæos ex Esau ortos, & Heuæos, quos ex non minima Palæstinæ parte Cappadoces expulerunt. Argumenti vis ex comparatione minorum & maiorum magna, vt veri Dei cultores, in peculiarem ipsius populum electi ex Deo nati carissimis, quibus tam sæpe, tam sanctè, tam asseueranter iurans pollicitus est, ambigere nullo pacto debeant, valeántque de obtinenda possessione, siquidem idem Deus omnium Dominus est, & cui vult, dat.

Explanatio. *Sicut fecerat filiis Esau, qui habitant in Seir.*] Græcè *ὥσπερ ἐποίησαν, sicut fecerunt*. Eodem modo legitur in Complutensibus, Regiis, aliisque Bibliis Græcis: sed in quibusdam numero singulari *ἐποίησε, fecit*, quod contextui aptiùs congruit, qui singularem numerum habet in antecedentibus, & consequentibus, quæ de Deo sunt, & consentit cum textu Hebræo, atque Chaldæo, in quibus est עשה *hhasah*, & עבד *hhabad*. De Esau, ac de Seir dictum priùs, & quòd filij Esau sint iidem, qui Idumæi.

Delens Horræos.] Singularis numerus indicat prioris quoque membri verbum primum rectè redditum in eodem numero, & non in plurali, vt plures Græci codices etiam emendati habent. Ante verbum autem Hebræum, cuius loco est participium editionis nostræ, legitur אשר *ascer*, quod potest significare (*qui*) nempe Deus, siue Dominus: vel (*quia*) Chaldaicè ד *de*, quod valet etiam (*quia*) vel (*quod.*) Græcè verò *ἐν τρόπον*, quemadmodum quasi esset hic etiam Hebraicè sicut priore membro חחשר *rhaascer*. De Horræis antea[d] actum est, quæ natio hic & ibi ab aliis editionibus nominatur numero singulari. Additur in editionibus aliis (*à facie eorum*) quod habebat nostra in priore versu.

d vers. 12.

Et terram eorum illis tradens, quam possident vsque in præsens.] Iuxta editiones alias (*& possederunt*, vel *expulerunt eos, & habitauerunt pro illis vsque ad diem hanc.*) Quæ omnia iisdem verbis erant, secundùm easdem editiones in versu 25. vbi sic legebatur in nostra (*& fecit illos habitare pro eis*) in sola verò Græca sicut hic (*vsque in diem hanc, ἕως τῆς ἡμέρας ταύτης.*)

Heuæos quoque.] Pendent hæc, & aliquot sequentia ex verbo *expulerunt*. Paulò autem obscuriùs Græcè in textu casu ponuntur Heuæi *καὶ οἱ Εὐαῖοι οἱ κατοικοῦντες*, &c. *& Euæi habitantes*, &c. scilicet erant hi habitantes in Haseroth vsque Gazam, & Cappadoces ex Cappadocia deleuerunt eos. Porrò Heuæi, qui meliùs cum aspiratione scribuntur, licèt Græcè notentur cum spiritu leni *Εὐαῖοι*, & in Latinis codicibus Complutensibus, ac Regiis Euæi, quia Hebræi, Chaldæique primam literam asperrimam exprimunt, חוים *hhiuuim*, sæpenumero nominantur in Scripturis diuinis[a]. In Genesi[b] recensentur filij Chanaan, Sidon, Hethæus, Iebusæus, Amorrhæus, Gergesæus, Heuæus, Aracæus, Sinæus, Aradius, Samaræus, Amathæus, seu Hamathæus, vt est in Paralipomenis[c], in Exodo[d], & in libro nostro postea[e]: & in Iosue[f] numerantur gentes, quarum terram promittit Deus Hebræis Chananæorum, Hethæorum, Amorrhæorum, Pherezæorum, Heuæorum, Iebusæorum, licèt aliquando[g] Pherezæi omittantur, nonnumquã Heuæi[h], interdum nominantur Heuæi, Chananæi, Hethæi, contra quos emitteret Deus crabrones, qui effugarent eos, antequam introirent in eorum terram Hebræi: in libro Iosue[k] dicatur is Heuæum habitantem in Gabaon superare non potuisse, & Moses tamen cum Sehon Rege, & aliis Ducibus suis vnum etiam Heuæum nomine[l], & iterum quòd illas gentes cum Gergesæis etiam pugnantes contra populum tradiderit Deus in manus eius[m]. præterea quòd qui remanserant de Heuæis cum Amorrhæis, Hethæis, Pherezæis, Iebusæis, nec potuerant filij Israël exterminare, fecit Salomon tributarios[n]. item quòd Heuæi fabricauerint Deo, siue idolo suo fana Nebahaz, & Tharthac[o]. Hieron.[p] Ærmon vocat regionem Æuæorum, (sic scribit nomen vtrumque) quam obtinuerit Iesus, siue Iosue, atque, vt eum suus docuerat Hebræus, montem Ærmon (Hebraicè חרמון *Chermon*) Paneadi imminẽtem, quondam tenuisse Æuæos, & Amorrhæos, de quo sua ætate niues æstiuæ Tyrum ob delicias deferentur. Adrichomius[q] appellans Hermon, & Ærmon, citánsque Hieronymum, putat habitatores illius Æuæos, siue Heuæos, qui sint iidem, fuisse. Petrus Vincentius de Marzilla hoc loco, & in Genesis c. 15. existimat Raphaim, qui sic isto vocabulo nominantur, alio nomine vocatos Heuæos. Andreas[r] Masius probabilem credit sententiam R. Nehmanni Raphaim Heuæorum esse cognomen, quia dicti sint Heuæi à serpentibus, qui in cauernis habitant. Hebræa verò vox רפאים *rephaim* significat *inferos*, & sub terra agentes, prout eam sumpsit[s] Esaias aliique. Probari velles Salianus[t] noster, ac meritò, Heuæos in cauernis habitasse: concedit autem Genesis citato loco per nomen Raphaim Heuæos intelligi, incoluisse montem Hermon, siue radices eius in terra Maspha prope Antilibanum (quod Hieron. etiam in locis Hebraicis paulo antè citatus docet) qui totus locus ad Phœniciam pertinuerit, & tribui Aser destinatus fuerit: deuictos, & profligatos à Iosue: ciuitates eorum fuisse Gabaon, Caphira, Beroth, Cariathiarim, pertinentes ad tribum Benjamin: habitasse etiam in Haserim vsque Gazam, vt hic dicitur, deletósque istos à Caphthoreis, siue Cappadocibus. Si concedatus illud de Raphaim,

a Gen. 10. 17. c. 34. 2. c. 36. 2. Exo. 3. 8. 17. c. 13. 5. c. 23. 23. 28. c. 33. 2. c. 34. 11. Deut. 7. 1. c. 20. 17. Iosu. 3. 10. cap. 9. 1. c. 11. 3. 19. c. 12. 8. c. 13. 4. 2 1. c. 24. 11. Iud. 3. 3. 5. 2. Reg. 24. 7. 1. 3 9. 20. 1. 4. 17. 31. 1. Par. 1. 15. 1. 2. 8. 7. 8 2. Esd. 9. 8. Iud. 5. 20.
b c. 10. 15. & seqq.
c 1. 1. 1. 15. & seqq.
d c. 3. 8. 17. c. 23. 23. c. 33. 2. c. 34. 11.
e c. 7. 1. c. 20. 17.
f c. 3. 10.
g Exo. 13. 5. Iud. 5. 20.
h 2. Esd. 9. 8.
i Ex. 23. 28.
k c. 11. 19.
l ibid. c. 13. 21.
m ibid. c. 24. 11.
n 3. Reg. 9. 20. 21.
o 4. 17. 31. & 2. Par. 8. 7. 8.
p de locis Hebr.
Heuæi vnde nominati.
q theat. terræ S. in Aser num. 47.
r in Ios. 12. 4.
s c. 26. 14.
t tom. 1. anno 1931. num. 77.

dicendum

dicendum erit inter Hevæos quemlibet percelebrem fuisse nomine Rapha, qui deinde ad posteros, & gentem totam cognomen id transmiserit. Etymon antea iudicatum veluti à serpentibus, forsitan ea חיה *chaiah* sumptum est, vt feram significat. Quamquam & quatenus villam valet, exponi potest, perinde ac si villarios dicas, villarúmve incolas, villis addictos, & colonariæ conditionis, licèt vsus iam vocem hanc verterit in contumeliam. Villam quoque חוה *chauuah* significat, & permutabiles literæ sunt ו *vau*, & י *iod*. Erant scilicet homines illi agrestes, feri, sæui, inciuiles, inhumani.

Qui habitabant in Haserim.] Complutenses, & Regij codices leniter scribunt. *Aserim*, Græcè ἀσηρὼθ, sed emendati ἀσηδὼθ. In textu Hebræo est חצרים *chatserim*: in Chaldæo פצחיא *petsiach*. Hoc vltimum nomen significat *villam, castellum, oppidum non munitum*, quam etiam significationem habet Hebræum nomen. [a de locis Hebr.] Hieronymus [a] tradit Aseroth partem eremi fuisse, vbi Maria, & Aaron contra Moysem locuti sunt: habitâuisse autem quondam Euæos in Aseroth vsque ad vrbem Gazam: verùm hæc loca non Aseroth, sed Aserim appellati Hebræos putare. Textus noster demonstrat non opinionem Hebræorum esse, sed ipsiusmet sacræ Scripturæ declarationem. In libro Iosue [b] [b c.12.8.] scribitur, quòd in Asedoth, & in solitudine, ac meridie fuit cum Euæo, Hethæus, Amorrhæus, Chananæus, Pherezæus, Iebusæus. Vide quæ priore [c] [c c.12.vlt.] libro dixi de Haseroth.

Vsque Gazam.] Græcè ἕως γάζης, Hebraicè verò, Chaldaicéque scribitur עזה *hhazzah*. Ciuitatem Æueorum vocat hanc Hieronymus [d] [d de locis Heb.], in qua, inquit, habitauere Cappadoces pristinis cultoribus interfectis. Subdit verò quòd apud veteres erat terminus Chananæorum iuxta Ægyptum, cecidítque in sortem tribus Iuda, sed eam tenere non potuit, quia Enakim (seu Enacim) idest, gigantes fortissimi Allophylorum (qui Palæstini aliter vocantur) restiterunt, & erat suo adhuc tempore insignis ciuitas Palæstinæ. Quærit præterea quomodo in quodam Propheta dicatur Gaza futura in tumulum sempiternum, & soluit, antiquæ ciuitatis locum vix fundamentorum præbere vestigia: eam autem, quæ tunc cernebatur, in alio loco pro illa, quæ corruit, ædificatam. Ad mare item nouissimum siue quod ad Occidentem est, ducitque in Ægyptum, & in litore illius constituit [e] [e in Iosl a.] vrbem eamdem cum Ascalone, Azoto, Ioppe, Cæsarea. Meminit [f] [f in Esa.l.7. in c.17.] quoque celebris templi Marnæ, quod Gazæ in Ecclesiam Domini sua propemodum ætate surrexerat. Postremò etymon eiusdem [g] [g in Amos 1. & tract. de nom. Hebr. ex Deut.] tradit *fortitudinem*, vel *imperium*, sed sciendum, ait [h] [h de nom. Hebr. supr.], quòd apud Hebræos non habeat literam consonantem in principio, verùm incipiat à vocali *ain*, & dicatur Aza. Scribi deberet Hhazzah si ad Hebræos characteres, quibus exprimitur, attenderetur, nempè עזה *hhazzah*, vt dixi, & Grammatici passim docent apud Hebræos literas omnes esse consonantes, vocalium autem loco inuenta puncta, quod post Hieronymum contigit, apud Tiberiadem Palæstinæ anno Domini circiter 476. vtebantur quatuor consonantibus א *aleph*, ה *he*, ו *vau*, י *iod*: per primas duas exprimendo a, & quandoque alias vocales, per tertiam o, & v. per vltimam e, & i. Monui porrò agens de Gaza in cõmentario Actuum Apostolorum [i] [I in c.8.26.], vnde huc transferri dicta non pauca possunt, literam ע *hhain* verti nonnumquam in literam g, vt in Gomorra, Beelphegor, & ibi Syrochaldaicè vocari עזה *Gaza*. Ibidem nonnihil quoque attigi de alia notione gazæ pro opibus, diuitiis, thesauro, pretiosa supellectile; necnon de gazophylacio, pro loco, in quo huiusmodi res custodiebantur, de quo plura post alios noster Ludouicus Ballester [a]. [a In onomatograph. verbo Gazophyl.]

Cappadoces expulerunt, qui egressi de Cappadocia deleuerunt eos.] Breuiùs editiones aliæ, (*Cappadoces egressi de Cappadocia deleuerunt, seu exterminauerũt.*) Hoc primum loco Cappadocum, Cappadociæque vocabula extant: deinde apud Ieremiam [b], [b c.47.4.] Amos [c], [c c.9.7.] in historia Apostolica [d], [d c.2.9.] in epist Petri 1. [e] [e c.1.1.] Hebraicè dicitur Cappadocia כפתור *chaphthor*, Cappadoces כפתורים *chaphthorim*. Chaldaicè illa קפוטקאה *kapputekaia*, vel קפוטקיא *kapputkeia*, vel קפוטקאה *capputechaah*: isti קפוטקאי *kaputekae*. Ieremias [f] [f c.47.4.] appellat postquam nominauit Palæstinos, reliquias Insulæ Cappadociæ, Græcè ipsos Palæstinos reliquos insularum Cappadociæ ἀλλοφύλων, (sic enim semper pro Philisthæis, seu Palæstinis à L X X. vocantur) τοὺς καταλοίπους τῶν νήσων τῆς Καππαδοκίας. Dicuntur etiam ab Amos [g] [g c.9.7.] Palæstini de Cappadocia, ἀλλόφυλοι ἐκ Καππαδοκίας. Refellit hoc loco, ac iure quidem, Abulensis confundentes Palæstinam, cum Cappadocia, notátque de Cappadocia egressos, vt hîc etiam scribitur, occupasse illam partem terræ, in qua Heuæi priùs habitabant, & propriè nomen habet Palæstinæ, cuius erat Gaza paulo antè hîc nominata, immò quondam caput illius, tempore nimirum Samsonis [h], [h Iud.16.1 21.] & priùs [i]. Quod autẽ spectat ad Cappadoces, à Mosoch, vel Mesech sexto filio Iaphet [k] [*Cappadoces qui.*] Iosephus [l] Meschinos denominatos arbitratur eos esse, qui nouo postea nomine Cappadoces appellati sint, veterisque indicium, ac vestigium videri [i Gen.10. 19.Ios.10. 41.c.11.22. c.15.4.7. Iud.1.18. c. 6.4.] Mazacam, quæ vrbs erat in Cappadocia. Ea vrbs celebratur præterea in eadem prouincia à Solino [m] matrem vrbium cognominante. Eiusdem [k Gen.10.] sub eodem nomine meminit etiam Ptolemæus [n], [l l.1.antiq. c.7.] atque sub recentiore alio Cæsareæ in honorem Cæsaris Augusti, teste Sexto Ruffo (Tiberium alij [m c.57.] malunt) quemadmodum Cæsaream Herodes eadem de causa voluit appellari, magnificè ornatam à se, quæ priùs dicebatur turris Stratonis, & [n l.5.c.6. & in tab. Asiæ. tab.1.] cum addito discriminis gratia, Cæsaream Palæstinæ. Non displicet illa sententia Hieronymo [o], [o de trad. Hebr. in Genes.10.] licèt obiiciat L X X. qui alios faciunt Cappadoces: placet verò Procopio [p] ac Theodoreto [q]. [p in Gen.10. q in Ezech. sect.12.] Atqui posteros illos Mosoch, aut Mesech contendunt aliqui [r], populos fuisse Syriæ, & Arabiæ, quidam [s] Tbuseos, siue Hetruscos, nonnulli [t] Moschouitas, quasi dicas tractores, nempe arcuum, [r Beroal. & Merula.] quia משך *masciach* trahere est, nec desunt [u], qui [s Iosep. Gorionapud] Cappadocum parentem asserant Gomer, primum [Pagni. in] filium Iaphet. Deinde in Genesi [x] proditur de [Thes. verbo משך *masciaach*.] Chasluim כסלחים *Chasluchim* apud L X X. χασμωνιείμ in Chronica Eusebij, & in Alexandrino [t Mercer. ibid Genes.] χασλωνιείμ egressos Philisthiim, & Caphtorim, [in ps.120.] quos posteriores licèt editio Græca ibi vocet quoque [Arias in] καφθοριείμ, seu γαφθοριείμ, tamen hoc loco appellat Καππαδοκίας, & illic Paraphrastes sicut hîc [Phaleg. Salia. to.1.an.] קפוטקאי *kappuekae*, quod significat Cappadoces: [1931 n.29.] cúmque citato Genesis loco distinguantur Philisthiim, & Caphtorim, sequitur Philisthiim, & [u Euseb.l.1. Chron. Græc.] Cappadoces distingui; quod Abulen. hîc docet. [x c.10.14] Verisimile porrò est, quod cum Masio [y], atque [y in Ios.13. 3.] Pererio nostro [z], noster sentit Salianus [a], Chananæos, ac nominatim ex his Heuæos, regionem [z lib.15 in Gen. n.109.] Arabiæ litoralem occupasse, quæ postea Palæstina [a tom.1.annal. anno] dicta est, sed tempore procedente Caphthoræos, [1931.n.67.] siue Cappadoces ex Chasluim produsse, qui deleuerint

nerint illos, ac eorum regionem obtinuerint. Ex Caphthoræis istis Palæstinos exiitisse, quos idcirco Ieremias [a] appellauerit reliquias insulæ Cappadociæ, Hebraicè Caphthor, & Amos [b] venisse scribat ex Caphthoræis, siue Cappadocibus Palæstinos, illisque in regionis illius possessione successisse. Quòd autem in Ieremiæ dicatur Cappadocia insula, Gaspar Sanctius item noster explicat [c], licèt sit extra mare, quoniam procul abest ab Ierusalem; Hebræi verò quod longè abest, insulam vocant, vt, *legem* [d] *eius insulæ expectabunt*; &, *Audite* [e] *insulæ & attendite populi de longè*; vel quia regio maritima est (id etiam respondet Maldonatus) quod autem non longè abest ab aliquo loco, in eo situm esse censetur, vt, cùm dicitur Christus ex Bethania ascendisse [f], & Ioannes in Bethania baptizasse [g], quia non longè ab illa vterque locus aberat. Alter de nostris Ieremiæ Enarrator Christophorus Castro negat Cappadociam apud illum Prophetam esse illam ab amne Cappadoce denominatam, (à Cappadoceo conditore malunt alij) & Asiæ regionem Ponticam, ac maritimam, expansámque litore longo à Septemtrione in Pontum Euxinum: quia probabile non videtur Cappadoces illos è tam longinqua, ac remota regione venisse, consedisseque in finibus Chanaan: & quia Caphthorim non ex Iaphet, sed ex Mesraim filio Cham traxerunt originem. Nec admittit ad Africam pertinuisse adhuc tam remotam à Chanaan. Sed arbitratur cum Theodoreto Cyprum esse, vel, fauente ipso nomine, si vnam demas literam ex כפתור *Chaphthor*, efficiendo כפור *Chaphor*, seu *Chapor*, aut *Capor*, & ex *Chaphthoræis Chaphoræos*, seu *Chaporæos*, vel *Caporæos*: tum etiam, quia Cappadociæ aut Libyæ, aliæve regioni, quæ mari non cingatur, insulæ appellatio minimè congruit. Tandem tamen concedit illam ipsam insulam Cypri nomine vocatam Cappadociæ, & incolas Cappadoces, qui olim peruaserint Heuæorum regionem, in eáque sedes suas collocauerint. Salianus cum Pererio Cappadociam hoc loco nominatam volunt, vel Africanam fuisse, vel Ægypto, & Palæstinæ vicinam: prior autem non respuit opinionem de Cypro, cui peculiariter nomen Cophthor attributum sit, licèt vocaretur simul Cethim, nomine generali, cómuniique aliis præterea insulis. Delrius [h] adhuc ex nostris, ex Strabone [i] posita Cappadociæ distinctione in Ponticam, quæ præfecturis quinque constet, atque in eam, quæ ad Taurum nuncupatur, & magna, do ista affirmat sermonem esse in Genesi sub vocabulo Cophthor: incolas enim illius Cappadociæ Syros quidem, vt Herodotus [k] testatur à Græcis nuncupari, à Persis verò Cappadoces [l], Leucosyriam quoque, ac Leucosyros, idest, albam Syriam, Syriósque albos Græci vocât Cappadociam, Cappadocésque [m]. In commentario Actuum Apostolorum [n] de Pontica dixi Cappadocia distincta in primam, & secundam, atque de laude, ac vituperatione eiusdem ex Nazianzeno [o], & Isidoro Pelusiota [p]. Vltimus [q] docet Philistæos ἀλλοφύλους à Cappadocibus genus traxisse, ab iisque oriundos esse, atque cùm in Philistæorum numero Gabaonitæ sint, Cappadoces etiam Gabaonitas esse, horum quoque improbitatis, ac nequitiæ imitatores, quam proliaè [r] describit, indéque magis vituperat [s], quòd tam insignes viros ea regio tulerit, Basilium nempe, & Gregorium Nazianzenum. Notum adagium τρία κάππα κάκιστα, *tria pessima cappa*, propter improbos mores Cappadocum, Cretensium, Cilicum: quibus item conueniebat illud aliud διπλοῦν κάππα, *duplex cappa*; quia gemino cappa scribitur κακά. Quamquam & primum Augustinus [a] tortum indicat fuisse in Cornelium Lentulum, Cornelium Syllam, Cornelium Cinnam, hocque ipso modo designatos in libris Sibyllinis. Sic apud Plautū [b], trium literarum nomine fur designatur: apud alios, per ironiam, is, qui videri generosus velit, & ingenuus, quia olim prænomen, nomen, agnomen in literis, aut insignibus suis notare ingenui solebant.

a 1. c. 47. 4. — b c. 9. 7. — *Cappadocia.* — c ibid. — d Esa. 42. 4. — e c. 49. 1. — f Lucæ vlt. 50. — g Ioan. 1. 28. c. 11. 18. — h in Gen. 10. 14. — i lib. 1. — k l. 1. & 5. — l lib. 7. — m Strabo 142. — n in c. 1. 9. — o ora. 30. in Basil. — p l. 1. ep. 352. 158. 281. 485. 6. 7. 9. 490. — q epist. 281. — r ibid. — s epist. 158. — a 3. de Ciu. [illegible] mati. — b in Aulul. & 352.

Et habitauerunt pro illis.] In nulla editione adiicitur (*vsque in diem hanc*, aut, *vsque in præsens*) quemadmodum exprimebatur in omnibus versu 22. & in Græca versu 21. Vnde discimus nonnulla interdum poni, vel omitti in diuinis literis absque vlla certa causa, & sine aliqua aut necessitate, siue vtilitate, aut aliquo damno.

Vers. 24.] Surgite, & transite torrentem Arnon: Ecce tradidi in manu tua Sehon regem Hesebon Amorrhæum, & terram eius incipe possidere, & committe aduersus eum prælium.

Vers. 25.] Hodie incipiam mittere terrorem atque formidinem tuam in populos, qui habitant sub omni cælo: vt audito nomine tuo paueant, & in morem parturientium contremiscant, & dolore teneantur.

Hinc ad finem vsque capitis memoratur victoria de Sehon Rege Amorrhæorum: in istis autem versibus præceptum Dei, vt populus de Zared torrentem Arnon transmitteret, certus quòd victoriam modò dictam reportaturus esset, ac possessurus nominati Regis terram, commisso tamen prælio, quia is transitum negaturus præuidebatur. Ne autem vlla ratione vereretur, aut hæsitaret, promittit Deus terrorem se ac panorem immissurum, tunc quidem in Amorrhæos transitum recusantes, postea verò, ac deinceps in omnes alios quotquot aduersari conarentur, qui præsenti præterea exemplo vehementer commouendi sint, ac ritu parturientium dolore summo, ac metu afficiendi. — *Paraphr.*

Surgite.] Græcè (*nunc ergo surgite*, νῦν οὖν ἀνάστητε.) Refertur surgendi verbum non tam ad præcedentem positionem sedentium, vel iacentium, licèt hæ, aut similes manentibus intra castra conueniant, quàm ad animandum, & excitandum, vt etiam ibi [c], *Surgite, benedicite Domino Deo vestro ab æterno, vsque in æternum*, idest, agedum, eho dum, &c. vulgo, *sù, orsù*, &c. & iterum apud Græcos in eadem significatione apud vetus lexicon ἀνάστα, quamuis exemplum non afferatur. — *Explanatio.* — c 2. Esd. 9. 5.

Et transite torrentem Arnon.] Interpres omisit verbum proficiscendi, quod habent editiones aliæ ante verbum transeundi קומו סעו *sebhu vebhiru*, קומו עברו *tulu vebhearu*, καὶ ἀπάρατε, καὶ παρέλθετε ὑμεῖς, vbi vltima editio addit in fine pronomen, & in principio coniunctionem. De Arnon autem torrente in c. 21. [d] prioris libri actum est, vbi scribitur quòd filij Israel relinquentes torrentem Zared castrametati sunt contra Arnon, quæ est in deserto, & prominet in finibus Amorrhæi, & terminus est Moab, diuidens Moabitas & Amorrhæos; — *Arnon torrens.* — d vers. 13.

a v.14.15. rhæos,sed & ibidem [a] vocantur pluraliter torrentes, nominatúrque At, quòd est alterum nomen eiusdem loci, vt quidam volunt: præterea communicatum dicitur vocabulum Arnon torrenti, flumini, scopulo, ciuitati, quæ ferè contigua erát. b q.5. Abulensis [b] hoc loco refert ex Iosepho Arnon fluuium fuisse de montibus Arabiæ descendentem, pérque desertum fluentem, & in stagnum Asphaltitem ruentem, & diuidentem terrá Moab, & Arnon (Amorrhæorum dicere voluit) & ex Scholastica historia, quæ meminit opinionis, quòd fuerit ciuitas prominens in finibus terræ Amorrhæorum: ipse autem asserit fuisse villam, vel ciuitatem in extremitate terræ Amorrhæorum, non verò torrentem, aut fluuium; quia citato loco ex Numeris dicitur, quòd Arnon prominebat, quod non conuenit fluuio, qui labitur per decliuia: item quòd populus castra metatus est in Arnon, quæ est in deserto, quo pronomine fœminino nec scopulus, nec mons iudicatur, qui sunt generis masculini. Cæterùm cùm hîc scribatur (*transite torrentem Arnon*) sumendum hoc nomen intransitiuè, & in genitiuo sub habitudine possessionis, non quia torrens ille esset id, quod Arnon, sed aliqua res pertinens ad Arnon; siue ciuitas sita in montibus prominens in finibus Amorrhæi, ad cuius ciuitatis radices flueret torrens, qui vocaretur Arnon, ita vt transire torrentem Arnon, esset transire torrentem fluentem apud Arnon, Iosephus autem largè acceperit fluuium pro torrente. Porrò editio Græca vsurpat *φάραγγα*, *vallem*, quam נַחַל *nachal* significat, non modò torrentem, vt alibi notaui. At proprietas sermonis toties in Scriptura repetiti negari non debet, vt nomine Arnon terra, fluuiúsque intelligatur.

Ecce tradidi in manu tua Sehon Regem Hesebon Amorrhæum.] Pro voce (*ecce*, & *ἰδὲ*) est Hebraicè, atque Chaldaicè (*vide*, ראה *reeh*, & חזה *chaze*) quemadmodum aliis locis, vt etiam priùs notaui: Græcè (*in manus tuas*, *εἰς τὰς χεῖράς σου*) de qua phrasi pro potestate dictum non semel. Latinè in Bibliis Complutensibus & Regiis pluraliter (*Amorrhæorum*) & notat Augustinus in locutionibus non dici (*in manus vestras*) sed transiri à plurali ad singularem. Per (*tradidi* נָתַתִּי *nathatthi*, מסרית *misreth*, *παραδέδωκα*, in præterito tempore significatur certitudo futuri euentus, ac si diceret Deus, inquit Rickelius, pro certo tradam, & dare decreui, quia nimirum iam completæ sunt iniquitates Amorrhæorum, prout aliàs futurum prædixi Abrahæ [c], c Gen.15.16. videlicet idololatriæ, qua filios ipsos suos comburendo diis immolabant, oppressionis pauperũ, ac peregrinorum, promiscuorum connubiorum, nefandæque libidinis, & in eodem sexu humano, & cum bestiis, vt colligitur ex libri nostri c.9.[d] ac 12.[e] & libri Leuitici cap.18.[f] nósque vltimo isto loco docuimus. d vers.5. e vers.2.3.4.30.31. f vers.24. & seqq. Veruntamen complementum adhuc dictarum iniquitatum fuit inhumana, & planè barbara, iniustaque denegatio transitus per eorum terras, quem Israëlitæ debitis modis petierunt, vt vidimus libro priore [g]: quemadmodum & in Sodomitis, quòd hospites, qui angeli erant, adeò indignè, ac fœdè tractauerunt, volentes eis abuti [h]. g c.20.14. & seqq. h Gen.19.1. & seqq. Denique repetenda non sunt alibi dicta de Sebon, de Hesebon, de Amorrhæis.

Et terram eius incipe possidere.] Disiungi possunt hæc eo modo, quo in textu Græco, ita vt primæ tres dictiones iungantur prioribus (*ecce tradidi in manu*, seu *in manus tuas Sebon Regem He*-

A *sebon Amorrhæum, & terram eius.*) Deinde membrum nouum sit (*incipe possidere*) ἰδὲ παραδέδωκα εἰς τὰς χεῖράς σου τὸν Σηὼν βασιλέα Ἐσεβὼν τὸν Ἀμορραῖον, καὶ τὴν γῆν αὐτοῦ. ἐνάρχου κληρονομεῖν. Nec multum tamen refert vtro modo vel connectamus hæc, vel seiungamus. Cæterùm incipere possidere Delrius [a] noster explicat de sedulo conatu, cum violento quodam feruore, quemadmodum illis aliis in locis [b], *Cœperúntque hoc facere, nec desistent à cogitationibus suis, donec eas opere compleant. Ipse* [c] *incipiet liberare Israël. Incipiam* [d], *& complebo. Incipiam* [e] *te euomere.* Ipsa nihilominus spectata phrasis vim eiuscemodi habere non videtur, nisi quidpiam aliud adiungatur. a in Gen. 11.6. b Gen.11.6. c Iud.13.5. d 1.Reg.3.12. e Apoc.3.16.

B *Et committe aduersus eum prælium.*] Deest in Græco textu coniunctio, sine qua videtur etiam concitatior oratio. Similis autem formula præcessit iam ter iisdem verbis [f], sed negatiuè secundùm alias editiones, secundùm Latinam, *ne moueamini contra eos; nec ineas aduersùs eos prælium: nec mouearis ad prælium*: & ibidem præterea vetatur [g] pugnare. f vers.5.9.19. g v.9.19. Quod quid importet declaratum est: hîc præcipitur committere prælium. Disputat Abulensis [*] de titulis iusti belli, quos numerat duodecim. * q.6. Si [h] nomen Dei in aliqua terra blasphemetur: Si [i] à Dei cultu recedatur: Si [k] recedatur à fidelitate Domini temporalis: Si [l] subditi contra Dominum committant rebellionem: Si [m] mala defendantur: Si [n] Principi in se, aut in C seruis suis magna fiat iniuria: Si [o] repetantur res ablatæ, vel violenter detentæ; si iura, dignitates personales: Si [p] repellantur hostes: Si [q] deleantur, qui transitum iure communi debitum impediunt: Si [r] pugnetur contra hostium adiutores: Si [s] vt parentes, vel amici liberentur: Si [t] dominus tyrannide premat. h Exod.23. Deut 7. i Deut.13. Ios 22. k Gen.14. 4 Reg.3. l 2.Reg.20. m Iud.20. n 2 Reg 10. o 2.Reg.3. p 2.Reg 8. q Num.21. r 2 Reg.8. s Gen.14. t 1.Mach. toto.

Hodie incipiam mittere terrorem, atque formidinem tuam.] Græcè à verbo huius textus primo ducitur exordium sententiæ nouæ; aduerbium autem temporis expressum quatuor dictionibus componit, & integrat eamdem cum præcedentibus, σύναψε πρὸς αὐτὸν πόλεμον ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ, *consere cum eo*, seu *aduersùs eum prælium in die hac*. Quæ autem sequuntur in imperatiuo sunt, seD cundáque persona ἐνάρχου δοῦναι τὸν φόβον σου, καὶ τὸν τρόμον σου, *incipe dare timorem tuum, & tremorem tuum.* Editio nostra consentit cum Hebræa & Chaldæa, in quibus est futurum primæ personæ (*incipiam*, אחל *achel*, אשרי *asri*. Sed quod auctore, & auxiliatore facimus Deo, ipsi facere cum ipso censemne. Hodie vsurpatur pro breui spatio temporis, & vt Rickelius loquitur, proximo. Quod autem dicit Dominus (*hodie incipiam*) cùm iam immisisset formidinem, & pauorem, vt habetur in Cantico [u] Mosis, indicat, vt Hugoni placet, quòd respectu illius, quem missurus erat, nihil fuit, vnde modus loquendi est hic, inquit, qui frequens; & in vsu habetur multum. u Exo.15. Dicit enim sæpe aliquis, modò incipiam bene facere, quasi E priora pro nihilo reputo, respectu eorum quæ faciam. Terror, atque formido plus videntur significare, quàm timor, vel metus, non autem quàm pauor, horror, trepidatio, stupor, angor, seu angonia, consternatio, perculsio. *Dictiones terror, & formido, itē metus, timor, pauor, tremor, horror, trepidatio.* Exponit Iulius Cæsar Scaliger [x], hæc & alia eiusdem generis ad eamdem passionem, seu perturbationem spectantia nomina, necnon & Græca. Metum ait esse demissionē animi propter expectationē futuri mali, παρὰ τὸ μένειν (alibi [y] deriuat à μένω, vnde μῆνος & μῆθος) timorem, expectationem eorũ censuræ, x exercit. 312. y in Coniect.

A qui in dignitate sunt constituti, περὶ τὸ λημᾶν, vnde & ἐπιλημᾶν: pauorem idem, ac perculsionem Græca origine παίειν, & κλονεῖν, (pauere, percutere ac terrere est) cùm animus quasi verberatur imminẽtis mali opinione, cuius summum fastigium sit consternatio, quoties ex perculsione concidimus, & spe, & consiliis abiectos (nisi atrocior esset examinatio) Græcè ἔκπληξιν: tremorem motum ex motibus corporis, ex Græca voce τρόμος: horrorem, asperitatem corporis, de qua illud est,

a Æn.2. *Obstupui* [a] *steterúntque comæ.*

dicitúrque φρίκη: trepidationem, cùm tremor ita occupat, vt etiam consistere nequeamus, quod est pédare, & repedare apud antiquos (quasi rettoce-B
b probl. sect.10.2. dentibus pedibus) & apud [b] Aristot. ἀγωνιῶντας ἐναίρειν τοῖς ποσί: formidinem à formis, hoc est, à spectris: terrorem velut à τέρας, quia terreat monstra. Subtiliùs dicuntur ista, cùm alioqui synonymè nonnunquam sumantur dicta, similiaque alia
c Tusc.4. vocabula, & formido quidem Ciceroni [c] propriè
d Tusc.1. sit metus permanens, terror [d] metus concutiens, ex quo, vt pudorem rubor, sic pallor consequitur, ac tremor, & dentium crepitus; videríque possit etiam deduci à ταράσσω, vel adhuc à דהר *dahar*, terrere cum fragore, quemadmodum timor à δεῖμα ex δείδω, aut etiam à דהם *daham*, *timuit*, seu
Territoriũ. *territus est*: & Agennius [e] Vrbicus territorium esse
e de limitibus. definit, quidquid hostis terrendi causa constitutum est. His omissis, terrorem, & formidinẽ tuam, C τὸν φόβον σου, καὶ τὸν τρόμον σου, פחדך *pachdecha*, & יראתך *veirathecha*, זעותך *zahhbathach*, & וחלחלתך *vdechalchach*, debemus intelligere, quem de populo Hebræo concepturi essent alij, vt sequentia demonstrant, & huius loci recitata editio Græca,
f vers.25. ἐνάρχου δοῦναι, *incipe dare*. Sic verò in c.11.[f] libri nostri promittit Deus, *nullus stabit contra vos: terrorem vestrum, & formidinem dabit Dominus Deus vester super omnem terram, quam calcaturi estis.* Vbi sunt eadem nomina etiam Græcè, quæ hîc. Hebræum secundum simile isti secundo ex eadem radice cũ affixo מוראכם *moraachem*: Chaldæum primo loco quod hîc secundo: & aliud deinde diuersũ אימתכון *gmathchon*. De his quandoque admoneo, ne quis plus momenti putet in vocabulis distinctis esse. D Certè non crescit oratio nunc, quoniam יראה *irah* minus quid valet quàm פחד *pachad*, vt notauit etiam Oleaster: nisi eatenus crescere dicamus, vt leuiore metu, non tantùm grauiore perturbandos Hebræorum hostes intelligamus. Porrò non de-
g Exod.23. 28. Deut.7. 20. Ios.24. 12. fuerunt qui per crabrones alibi nominatos [g], necnon & per vespas [h], nihil aliud vellent significari, quàm terrorem istum, atque formidinem, seu quasi volantes rumores, vt in Sapientiæ commenta-
h Sap.12.8. rio [i] monui, & erit adhuc in c.7. [k] libri nostri re-
i ibid.
k vers.20.
l c.23.28. petendum, & nonnihil fauet locus ex Exodo [l], cùm Deus loquens inducitur, *Timorem meum mittam in præcursum tuum, & occidam omnem populum ad quem ingredieris, cunctorúmque inimicorum tuorum coram te terga vertam, emittens crabrones priùs qui fugabunt Heuæum, & Chananæum, & Hethæum, antequam introeas.* Sed inde opposita potius sententia, E quam veriorem duco, confirmatur, quia distinctè mentio fit de timore mittendo, déque crabronibus emittendis. De huiusmodi formidine, pauore, tremore, dolore, stupore, summa conturbatio-
m Exod.15. 14.15.16. ne cecinit Moses [m], *dolores obtinuerunt habitatores Philisthiim: tunc conturbati sunt Principes Edom, robustos Moab obtinuit tremor: obriguerunt omnes habitatores Chanaan. Irruat super eos formido, & pauor in magnitudine brachij tui*, &c. Vbi præteriti tem-

A poris verba more prophetico sunt pro verbis futuri. Rahab præterea retulit de se, & ciuibus suis, quòd audientes admirabilem transitum populi Hebræi per mare rubrum, & victorias de Regibus Amorrhæorum, irruit in eos timor ipsius, & elanguerunt omnes habitatores terræ, & pertimuerunt, & elanguit cor eorum, nec remansit in eis spiritus ad introitum eorum prope Iericho [a]. Præterea Reges Amorrhæorum, & a Ios.2.9. 10.11.
cuncti Reges Chanaan cùm audissent siccasse Dominum fluenta Iordanis, coram filiis Israël, donec transirent, dissolutum est cor eorum, & non remansit in eis spiritus timentium introitum filiorum Israël [b]. Gabaonitæ dixerunt Io- b c.5.1.
B sue, timuisse se valde audita fama victoriarum populi Hebræi [c]. Sed & Balac Rex videns om- c c.9.24.
nia quæ fecerat Israël Amorrhæo, & quòd pertimuissent eum Moabitæ, & impetum eius ferre non possent, dixit ad maiores natu Madian; *ita delebit hic populus omnes, qui in finibus nostris commorantur, quomodo solet bos herbas vsque ad radices carpere* [d]. Vidimus item in Leuitico [e] minas di- d Num.22. 2.3.4.
uinas aduersùs inobedientem populum suum, e c.26.17. 36.37.
Dabo pauorem in cordibus eorum in regionibus hostium: terrebit eos sonitus folij volantis, & ita fugient quasi gladium: cadent nullo persequente, & corruent singuli super fratres suos, quasi bella fugientes; nemo vestrûm inimicis audebit resistere. Cui similis comminatoria sententia in libri nostri cap.28. [f] vbi f vers.64. & seqq.
C exprimitur cor pauidum, deficientes oculi, anima consumpta mœrore, vita quasi pendens ante ipsos, timor de die ac nocte, ita vt non credant vitæ suæ, cordis formido atque terror. Consule illius loci ex Leuitico commentarium, necnon ex libri Sapientiæ c.17. [g] vbi mentio est de im- g vers.3. & seqq.
piis pauentibus horrendè, in spelunca timentibus, sonitu perturbatis, personarum tristium apparitione pauefactis, &c. Denique quòd ipsa niet nequitia timida sit, & vel spiritus sibilans terret, vel etiam auium sonus suauis, vel ludentium animalium cursus, &c. Notus apud Gentiles Pa- Panicus terror.
nicus terror, de quo Polyænus [h] tradit dictum h l.1.strata. de Pan.
ex eo, quòd Bacchi dux Pan in concauo saltu existens, cùm nunciatum esset infinitas ho-
D stium copias in vlteriori parte castrametari, proptereáque Bacchum metus incessisset, iussit maximum, & inconditum clamorem tolli, qui à petris exceptus, longè maiorum copiarum fremitum hostibus reddens, metu Bacchum liberauit, perterruit verò illos, & in fugam vertit. Vnde vani, ac nocturni terrores exercituum Panici deinceps cognominati sunt. De iisdem Pausanias [i], i lib.10.
Cicero [k], Plutarchus [l], & ex aliis auctoribus co- k pro Cæci.
piosiùs Angelus Politianus [m]. Euripidis inter- l in Anto.
pres [n] ab eodem citatus docet, quòd τὴν τῶν αἰφνιδίων φόβων, καὶ ταραχῶν αἰτίαν τῷ Πανὶ ἀνετίθεσαν, m miscel.c. 28.
repentinorum terrorum, & consternationum causam n in Medeã.
Pani deo tribuunt. Sed plura in Politiano leges.
E Dicebantur item quidam δαιμόνιοι φόβοι, in quibus aiebant φεύγειν καὶ παῖδας θεῶν, & ipsummet nomen φόβος, non modò metum, sed fugam præterea significat. Pan quoque accipitur pro incubo, siue pro nocturno phantasmate, quod terrorem incutit. Modos, quibus mitti terror à Deo queat in aliquem, persequitur noster Serarius [o], obiiciendo cogitationi magnum ali- o in Ios.2. q.18.
quod malum impendens cum magna ad obsistendum imbecillitate: sanguinem ab exterioribus corporis partibus ad interiores propellendo, sicque pallores, ac tremores excitando: efficiendo res terrificas, inusitatas, &c. Varia eo-

dem

dem spectant strategemata, non profana dumtaxat, de quibus citatus Polyænus, & alij, verùm etiam sacra, & ecclesiastica, de quibus diuinæ & ecclesiasticorum auctorum historiæ. Tale ex diuina Scriptura confractarum à Gedeone lagenarum [a], Ionatæ manibus, pedibúsque repantis cum armigero, ita vt obstupescerent hostes, & conturbarentur [b]. Dauid gyrantis post tergum hostium, & audito sonitu gradientis in cacumine pyrorum, ineuntis prælium [c]. Post secutam ex vltimo victoriam, Dominus dedisse dicitur pauorem Dauid super omnes gentes [d]. Iudas Machabæus reuocans in memoria penultimum, in oratione ad Dominum contra hostes: *da illis*, ait, *formidinem, & tabefac audaciam virtutis eorum, & commoueantur contritione sua* [e]. S. Seuerinum Noricorum Apostolum narrant [f] hostes ab vrbis obsidione subito terræ motu, quem triduano ieiunio, piísque aliis operibus impetrauerat, fugauisse, illósque pauidos, ac exterritos, cum se vallatos existimarent ab aduersariis, aucto terrore diuinitus, & noctis confusos horrore, gladiis mutuis se confecisse. Auctoris verò libri Ecclesiastici oratio est [g], *Immitte timorem tuum super gentes, &c. innoua signa, & immuta mirabilia.* Celebris demum de Syris victoria sub Elisæo, cùm Dominus sonitum audiri fecisset in castris eorũ, curruum, & equorũ, & exercitus plurimi, ita vt fugerẽt in tenebris, derelinquẽtes tentoria, equos, & asinos [h]. Reuera, vt Seneca [i] cecinit,

Peior est bello timor ipse belli.

ac inter bellica præcepta vnum est, metus vt hosti incutiatur. Et si creditur siue eidem, siue alteri in epistolis [k], nihil in terris terribile est, præter ipsũ timorem. Denique simili quadam ratione dicebamus in commentario Actuum [l] Apostolorum, quòd ingredientes in terram promissam Ecclesiæ primitiuæ alij reuerebantur, & veneratione prosequebantur, metúsque magnus erat in vniuersis.

In populos, qui habitant sub omni cælo.] Hebraicè, atque Chaldaicè (*super faciem populorum sub omni cælo*) Græcè (*super faciem omnium gentium, quæ sub cælo*, ἐπὶ προσώπου πάντων τῶν ἐθνῶν τῶν ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ: quasi LXX. particulam כָּל *chol*, quæ significat omne, vel omnes, vel omnia, reperierint non ante cælos, siue cælum, quia hoc in duali tantùm numero vsurpant Hebræi & Chaldæi הַשָּׁמַיִם *hasciamaim*, Chaldaicè שְׁמַיָּא *sciemaia*, sed ante nomen populorum הָעַמִּים *habbammim*, & עַמְמַיָּא *hhamemaija*. Rickelius, Abulensis, Lyranus, Hugo agnoscunt quasi hyperbolem, & synecdochen. Vel, *sub omni cælo*, denotat (inquit Hugo) quatuor partes ad Orientem, Occidentem, Aquilonem, Austrum, non tamen quòd in omnes habitatores earum immittendus timor esset. Vel non absolutè (inquit Oleaster) sed cum sequenti modificatione, scilicet intelligendo de illis ad quos nomen & fama perueniret victoriarum populi Hebræi. Aliam R. Salomon istius dicendi formulæ, *sub omni cælo*, rationem reddidit, quòd in pugna Israël contra Sehon, & Og Sol steterit, sicut postea sub Iosue [m], & per hoc victoria nota facta fuit sub omni cælo. Refellunt id Lyranus, Abulensis [n], Rickelius, Cornelius, Munsterus a ostãta; quia Moses tantum Dei beneficium non tacuisset, vel hic, vel in libro Numerorum [o]; cùm per scripturã huius libri intenderet inducere præsentes & futuros ad reuerentiam Dei & legis diuinæ; nec in Psalmis [p] qui meminerunt dictæ victoriæ de illis Regibus, præteritum esset. Argumẽtum verò aliorum ex verbis libri Iosue [q] (*non fuit antea nec postea tam longa dies*) reijcit idem Abulensis [r]; quia dici

a Iud. 7.
b 1 Reg. 14. 12. 13. 15.
c 1. 2. 5. 24. 25. 1. Paral. 14. 14. & seqq.
d 1. Par. 4. 17.
e 1. Mach. 4. 30. 31. 32.
f Sur. 20. 1.
g Eccli. 36. 2. 6.
h 4. Reg. 7. 6. 7.
i in Thyest. act. 3. in Choro. vers. 573.
k epist. 24.
l in c. 2. 43.
m Ios. 10.
n q. 7.
o c. 21.
p ps. 134. 11. ps. 135. 20.
q c. 10.
r suprà.

A ibi debuisset (*non contigit antea, nec post aliquid tale*) quod tamen falsum esset, cùm postea contigerit sub Ezechia [a]: licèt maior seu diuturnior mora stantis Solis fuerit tempore Iosue: quod affirmaretur etiam de bello contra Sehon & Og, si concederetur Solem tunc stetisse. Sub cælo aues volantes lego [b], gentes cunctas sub eodem [c], disperdenda Regum nomina sub illo [d], vel delendum nomen Hebræi populi de sub ipso [e], vel nomen Amalec [f], vel Israël legem præuaricantis [g], quamuis tamen postea non deleuerit [h]; item sub [i] Sole vsurpari solet in eodem casu.

Vt audito nomine tuo paueant.] Absque causali particula in editionibus aliis, *qui populi*, aut *quæ* B *gentes, audient nomen tuum, & frement*, seu *contremiscent*, vel *turbabuntur* רָגְזוּ *raghezu*, וְחָלוּ *vezubhun*, ταραχθήσονται. *Audiuimus*, dixit Rahab [k], *quod siccauerit Dominus aquas maris rubri*, &c. *& hæc audientes pertimuimus*, &c. & Gabaonitæ [l]; *audiuimus famam potentiæ eius, cuncta quæ fecit in Ægypto*, &c. Achior quoque Holoferni narrauit admiranda diuinæ potẽtiæ opera erga populum Hebræum, quãdiu præsertim hic in Dei cultu, obedientiáque persititit [m].

Et in morem parturientium contremiscant, & dolore teneantur.] Hebraicè (*& dolebunt à facie tua*, seu *ante te*: vel *infirmabuntur*, vel *languescent*, vel *debilitabuntur*, וְחָלוּ מִפָּנֶיךָ *vechalu mippanecha*,) Est autem חָלוּ *chalu* à radice חוּל *chul*, quod valet inter alia, infirmari, vnde חֳלִי *choli, dolor, & plaga.* Nec eleC ganti caret paronomasia אָחֵל *achel* initio versus quod *incipiam* significat, & חָלוּ *chalu*, quod hoc loco ea quæ dixi: siquidem quod incipit, adhuc infirmum solet esse. Verbum præterea יָחִיל *iachal*, & חָלָה *chalah*, habent notionem anxietatis & nisus: חִיל *chil* est dolor vehementior, sicut & חַלְחָלָה *chalchalah*, qualis in renibus, aut lumbis; & in parturientibus. Apud Esaiam [n]; *torsiones & dolores tenebunt, quasi parturiens dolebunt*, כַּיּוֹלֵדָה יְחִילוּן *chaiioledah iechilun*, *repleti sunt lumbi mei dolore, angustia possedit me, sicut angustia parturientis*, כְּצִירֵי יוֹלֵדָה *chetsire ioledah* [*] apud apud] eumdem Ieremiam [o] *vocem enim quasi parturientis audiui, angustias vt puerperæ*; vbi cum paronomasia vel similitudine saltem soni, est initio קוֹל כְּחוֹלָה *kol checholah*: *à facie mea non* D *dolebitis*: תָּחִילוּ *thachilu*: *tribulatio* [p] *apprehendit nos, dolores vt parturientẽ*, חִיל כַּיּוֹלֵדָה *chil chaiioledah* [q], *nũquid non dolores apprehendent te quasi mulierem parturientem* [r]? *angustia apprehendit eum, dolor quasi parturientem* חִיל כַּיּוֹלֵדָה *chil chaiioledah*: apud Nahũ [s], *defectio in cunctis renibus* בְּכָל־מָתְנַיִם חַלְחָלָה *bechol mothnaim chalchalah*. Repetitur eadem comparatio à citatis Esaia [t], *sicut parturiens loquar*: & Ieremia [u], *quomodo congemuisti, cùm venissent tibi dolores, quasi dolores parturientis* [x]? *quare ergo vidi omnis viri manum super lumbum suum, quasi parturientis: erit* [y] *cor fortium Moab in die illa, sicut cor mulieris parturientis: erit* [z] *cor fortium Idumææ, quasi cor mulieris parturientis; angustia* [a] *& dolores tenuerunt eam* (Damascũ) *quasi parturientem; angustia* [b] *apprehendit eum* (Re-E gem Babylonis) *quasi parturientem.* Eadem vtuntur Dauid [c], auctor [d] Ecclesiastici, Ezechiel [e], Oseas [f], Michæas [g], Christus [h] ipse, Paulus [i], Ioannes [k]. Oritur autem is adeò intensus dolor, ex maledictione pronunciata in primam omnium matrem Euam, post peccatum [l]; *Multiplicabo ærumnas tuas, & conceptus tuos* (idest, ærumnas conceptuum, ærũnosósve conceptus) *in dolore paries.* Præ cæteris animalibus mulierẽ in pariendo infestari docet Philosophus [m]; ob partium nempe continuarum diuulsionẽ difficiliorem: quãdo, vt scribit Basilius [n], ad tumorem venter insurgens, extrà fœtum pellit

a 4. Reg. 20. Esa. 38.
b Deut. 4. 17.
c ibid. v. 19.
d c. 7. 24.
e c. 9. 14.
f c. 25. 19.
g c. 29. 20.
h 4. Reg. 14. 27.
i Eccl. 1. 3. c. 2. 3. 11. 17. 18. 20. 22. c. 3. 1. 16. c. 4. 1. 3. 7. 15. c. 5. 12. 17. c. 6. 1. c. 7. 1. 4. c. 8. 9. 15. 17. c. 9. 3. 6. 9. 11. Ier. 10. 11. Thre. 3. 66. Bar. 2. 2. c. 5. 3. Lucæ 17. 24. Act. 4. 12. Coloss. 1. 23.
k Ios. 2. 10. 11.
l c. 9. 9.
m Iudith 5. toto.
n c. 13. 8.
o c. 4. 31.
* c. 21. 3.
p c. 6. 24.
q c. 13. 21.
r c. 50. 43.
s c. 2. 10.
t c. 26. 17. 42. 14.
u c. 22. 23.
x c. 30. 6.
y c. 48. 41.
z c. 49. 22.
a v. 24.
b c. 50. 43.
c ps. 47. 7.
d c. 48. 21.
e c. 30. 16.
f c. 13. 13.
g c. 4. 9. 10.
h Ioan. 16. 21.
i Rom. 8. 22.
k Apoc. 12. 2.
l Gen. 3. 16.
m 7. de hist. anim. c. 9.
n in ps. 114.
Partus mulierum cur cæterorum animalium partu difficilior atque molestior.

deinde partes illæ genitales diuexatæ, & circum prodeuntem ex vtero fœtum distentæ, conuulsionibus ac fibratiuo contractionibus acutissimos dolores & vehementes cruciatus patienti gignũt. Id experta quædam dixit, quòd mallet decies sub armis de vita decernere, quàm semel parere; vel ter in bello sub clypeo stare, quàm semel parere [a], ὡς τρὶς ἂν θέλοι παρ' ἀσπίδα στῆναι ἢ ἅπαξ τεκεῖν. Vox etiam est parturientis apud Comicum [b].

Miseram me, differor doloribus:
Iuno Lucina fer opem, serua me obsecro.

In ipso partu Rachel obiit [c], & nurus Heli vxor Phinees [d], aliæque, de quibus Plinius [e]. Quo in discrimine tãto præsens frequẽter affuit, à S. Ignatij nostri patrocinio, ac planè diuinum remedium. Lege disputata in commentario ad Psalmum 47. [f]; *ibi dolores vt parturientis.* Cæterùm Lyranus, & Rickelius referunt tremorem in morem parturientium ad corpus, & dolorem ad cor, tanquam quid tum externum, tum internum.

a Euri. apud Lucian. in Gall.
b Terent. in Adelph.
c Gen. 35. 17. 19.
d 1. Reg. 4. 19.
e l. 7. c. 9.
f vers. 7.

Vers. 26.] Misi ergo nuncios de solitudine Cademoth ad Sehon regem Hesebon verbis pacificis, dicens:

Vers. 27.] Transibimus per terram tuam, publica gradiemur via: non declinabimus neque ad dexteram, neque ad sinistram.

Vers. 28.] Alimenta pretio vende nobis, vt vescamur: aquam pecunia tribue, & sic bibemus. Tantùm est vt nobis concedas transitum,

Vers. 29.] Sicut fecerunt filij Esau, qui habitant in Seir, & Moabitæ, qui morantur in Ar: donec veniamus ad Iordanem, & transeamus ad terram, quam Dominus Deus noster daturus est nobis.

PARAPHR. VT innotesceret omnibus impietas & inhumanitas Amorrhæorum, atque sic quodammodo complerentur iniquitates eorum [g], nec vllam prætendere possent excusationem, quòd ipsorum regionem Hebræi vi occuparẽt, & illos delerent, missa legatio est ad eorũ Regem Sehon, qua liber per eius ditionem transitus impetraretur: quãuis non ignoraret Moses contumaciter denegandũ. Honestæ verò conditiones propositæ sunt, de nullo inferendo damno: & allata exempla gentium aliarum, quæ similem per suas terras transitũ concesserant; videlicet Idumæorum, & Moabitarum. Nam Moabitæ transitum nonnullum dederant in limitibus Ar Hebræis; paulò autem pòst videntes ab eis cæsum Regem Sehon, sibi timere cœperunt, præsertim cùm accederent alio flexu ad ipsos: quare aduocarunt etiam Balaam, vt malediceret Hebræis, nolentes permittere vt transirent per aliud extremũ terræ Moab occidentale in cãpestribus seu planioribus, cõtra Phogor apud Iordanem, quod oppositum priori orientali in Ar, per quod iã antea trãsierant. Demonstrat hoc Abulẽsis [h] de Moabitis; quódque per totam terrã Moab Hebræi non transierunt, quia volebat Deus eos deflectere ad Amorrhæos, vt eorum prouinciam occuparent: & vt vitarent occasionem pugnandi aduersùs Moabitas, quorum terram relinqui volebat filiis Lot, nec inuadi ab Hebræis; quamuis eo quòd transitum conuenientem denegassent, nec occurrissent cum pane & aqua in via, etiam post decimam generationem ab Ecclesia Domini arceri Dominus iusserit [a]. Quòd autem hi transierint per terminos Idumæorum, qui etiam vocantur filij Esau, patet ex dictis iam inde ab initio præsentis capitis: licèt in cap. 20. [b] prioris libri narretur missa legatio ad Regem Edom, sed ab hoc transitus denegatus. Et in c. 21. [c] quòd inde deflectentes petito nec impetrato transitu à Sehon Rege Amorrhæo, irrupit in eius regnum vi populus Hebræus; & occurrentem cum armis alterum Regẽ Amorrhæorum Og expugnauerunt. Hugo docet quòd Idumæi reuera negauerunt transitum Hebræis per terram suã, sed concesserunt iuxta illam in finibus: atque hoc idẽ postulasse à Sehon Hebræos, Lyranus & alij consentiunt; & non solùm quod R. Salomon voluit, allata venalia alimenta, prohibitum verò transitum. Sed Lyranum refellit meritò Abulensis, asserentem propterea missam ab Hebræis pacem priùs Amorrhæis; quia c. 20. [d] præcipitur, vt cùm pugnare vellent contra aliquos extra terram promissionis, illud obseruarent; erant autem Amorrhæi extra ipsam. Nam ibidem [e] additur, vt tunc in bello interficerentur viri dumtaxat, paruuli reseruarentur & mulieres: in isto autem, quod gestum est aduersùs Amorrhæos tam mulieres, quàm paruuli perierunt, vt habetur inferiùs [f]. Deinde Amorrhæorum terra computari potest inter terras promissas; vt constat ex Genesi [g], Exodo [h], Deuteronomio [i] nostro & aliis locis. Peculiari tamen modo vltra Iordanem regio Chanaan cẽsebatur terra promissionis, præsertim postquã iam esset acquisita regio duorum Regum Amorrhæorum, & duabus tribubus tradita Ruben & Gad, dimidiæque tribui Manassé. Iuxta primam verò acceptionem terræ promissæ, vt comprehendit etiam terram Amorrhæorum, concedi debet Mosem intrasse in terram promissam; quia ipsemet debellauit eam: secundùm aliam vetuit Deus, vt non intraret, nominatim exprimens, quòd non transiret Iordanem [k]. In quo ipso sensu dictum est ei, quòd non intraret in terram, quam daturus erat Dominus filiis Israël; sed tantùm visurus esset, nempe ex monte Abarim [l]: quorum neutrum concessum est nec Aaroni nec Mariæ; nisi fuerit visio nonnulla confusa priori. Repetit porrò Rabanus hoc loco, & ex eodem Glossa, tropologiam de Sehon, pro diabolo, quod est germen inutile, vel arbor infructuosa, vel est elatus; de Israël pro populo Christiano, qui per viam mundi huius cupit transire, & ad cœlestia regna peruenire: hunc mittere ad illum verbis pacificis, promittendo se tantùm transiturum, & quidẽ regali via, quando in Baptismo abrenunciat diabolo, põpis eius, operibus, omni seruitio, voluptatibus; nec sumet disciplinam cuiuslibet doctrinæ, quæ contra pietatem sit, vt astrologicæ (scilicet iudiciariæ) magicæ (nempe superstitiosæ) sed bibet de fontibus [m] Saluatoris, neque derelinquet fontẽ aquæ viuæ [n]; incedet via regia, quæ est Christus idem via [o]; idem Rex [p]: Amorrhæos, qui loquentes, aut amaricantes exponũtur etymologicè, esse Poëtas, Astrologos, Philosophos ad amaritudinem Deum prouocantes, inanisque tantùm loquentes, cùm regnum Dei sit non in sermone, sed in virtute [q]: velle fideles cũ pace transire, atque pacificos esse etiã cũ inimicis pacis [r]: & magis offendere principem mũdi, quòd se cũ illo nolle morari dicũt, nec aliquid eius contingere, proinde magis persequi, pericula suscitare, cruciatus intentare, congregare populum

g Gen. 15. 16.
h q. 8. & 9.

a Deut. 23. 2. 3.
b v. 14. & seqq.
c vers. 21. & seqq.
d vers. 10.
e v. 16. 17.
f vers. 34.
g c. 15. 16. 21.
h c. 3. 8. 17. c. 23. 5. c. 13. 23. c. 33. 2. c. 34.
i Deut. 7. 1. c. 20. 17.
k Deut. 3. 27.
l Num. 27. 12.
m Esa. 12. 3.
n Ierem. 2. 13.
o Ioan. 14. 6.
p Psal. 71. 1.
q 1. Cor. 4. 20.
r Psal. 119. 7.

populum suum, exire vt confligat, per Principes & iudices mundi, cunctósque nequitiæ ministros: populum Dei venire in Iasa (quod interpretantur impletionem mandati) quoniam qui ad hanc venit non timet Sehon, idest, diabolum, vel exercitum eius; sed superat eum, exercitúmque ipsius, Deúsque conterit Satanam sub pedibus [a] illius, & potestatem dat calcandi super serpentes & scorpiones, & omnem virtutem inimici [b]. Oleaster ethica monita elicit; licèt belli iusta causa sit, non ineundum priusquam verbis pacificis præmoneamus: transitum per viam publicam negari non debere, dummodo quis de non inferendo damno & sarciendo, fidem præstet; quod æquè de transitu per prædia verum est: patientiam & tolerantiam hic iniunctam, & à Deo ipso veluti seruatam tum in pacificis verbis, tum in declinando ab aliena ditione, & per aliam viam deflectendo, imitandam esse. Quò referri posset siue historia, siue apologus de illo, qui cùm domo egressus rectà omnino intendere statuisset, obuia quæque diruebat, quæ rectum cursum impedire aut remorari videbantur. Seraphinus Capponus obseruat, etiamsi Mosi reuelatum esset & Sehon Regem in potestatem redigendum, & quòd timori cunctis futurum esset vel nomen duntaxat ipsius auditum; tamen elatum animo non fuisse, nec duris Sehon verbis, sed pacificis excepisse, atque honestam ad eumdem legationem destinasse: ad eumdem modum debere quemlibet nostrum de mentis modestia non dimoueri, aut ab exercitio bonorum operum non cessare, quamuis diuinis reuelationibus, ac de ipsamet prædestinatione nostra, illustremur & confirmemur. Deinde curandam alterius, quantum in nobis est, salutem, atque cum quolibet humiliter, & secundùm charitatem, agendum; licèt præuideamus irritum laborem & conatum futurum, propter malitiam illius: hoc autem modo se gerere, & in meritum ac laudem nostri ipsorum, & in Dei, cuius ministri sumus, honorem redundare. Comprobantur eadem ex iis, quæ idem Moses quondam cum Pharaone transegerat tum dictis, tum factis: præterea ex tot beneficiis, quibus reprobos quoque afficit Deus, quos iis prænouit abusuros, ac reatum inde maiorem contracturos. Infert postremò, improbos exemplo Sehon intumescere, cùm alios erga se humiles experiuntur: atque in partem deteriorē beneficia interpretari.

a Rom.16.20.
b Lucæ 10.19.

Explanatio.

Misi ergo nuncios de solitudine Cademoth.] De vocabulis מַלְאָכִים *malachim*, & πρέσβεις, Chaldæo etiam nomine אִזְגַּדִּין *izgaddin*, & Latino *nunciorum*, alibi [e] dictum est: quorum primum Angelos quoque significat, idest, spiritus illos, quos Deus fecit angelos [d], idest, nuncios ac ministros suos. Cademoth Abulensis putat alio nomine vocari Matthana, esseque in introitu regni Sehon, post torrentem Arnon, vt patet, inquit, Numerorum c. 21. Ibi [e] nominatur Matthana: &, vt eo loco monui, Antonius Fonseca Caietani Scholiastes, à Dibongad non distinguit. In Paralipomenis [f] trās Iordanem (idest, citrà, respectu tendentium ex Ægypto in Chanaan) ex aduerso Iericho contra Orientem Iordanis cōstituitur Cademoth. Hieronymus tractatu de locis Hebraicis tradit Cademoth desertum fuisse, ex quo loco misit Moyses ad Sehō Regem Amorrhæorum: & in tractatu de nominibus item [g] Hebraicis affert etymō, à principio mortis, siue, principium mortis; Beda, principium mortis, vel mare mortuum, dicens quòd Cad significat mare. Quidquid sit de notatione (præter quas Arias [h] reddit aliam, quasi dicas antiquarias vel

c in Num. 21.21.
d Ps.103.4.
Cademoth.
e vers.18. & 20.
f l.1.c.6.79.
g de Deut.
h In Ios.13.

A antiquas, Hispanicè Antiqueras) cùm Cad pro mari non inueniam קֶדֶם *kedem*, necnō קַדְמָה *kadmah*, & קֵדְמָה *kedmah*, principium valeat, קְדֵמָה *kedemah*, à קֶדֶם *kedem* propter ה *he* finale indicans motum ad locum, ad Oriētem; mortem מוֹת *moth*. Adrichomius [a] distinguit duplicem Cademoth, vnam cuius hîc mentio fit pro solitudine, siue deserto: aliam in citato loco Paralipomenon, quæ aliter appellaretur Cedimoth, & Iethson, & Cedson, esséque ciuitas Leuitarum nominata in libro Iosue [b] sub duobus vltimis vocabulis. Andreas [c] Masius Cedemoth aut Cademoth oppidum fuisse scribit, à quo circa Arnonem confragosa & salebrosa loca nomen solitudinis Cademoth habuerint, vnde ablegati illi Mosis ad Sehonē abierint.

a theat. terræ sanctæ in Ruben. num.21.1 & 40.
b c.13.18.c. 21.36.
c in Ios.13.

B *...Ad Sehon Regem Hesebon.*] Exposita sunt hæc quoque alibi [d] nomina, & res iis subiectæ, ostensúmque sic meliùs exprimi, quàm absque aspiratione Seon, & Esebon, quia Hebraicè scribuntur סִיחוֹן *sichon*, & חֶשְׁבּוֹן *chesbon*; præterea cur peculiariter diceretur Sehon Rex Hesebon, qui dicebatur aliàs Rex Amorrhæorum, sicut & Og Rex in eadē regione, denominabatur rex Basan: postremò quòd pertinuerat olim Hesebon ad Moabitas.

d in Num. 21.22.25.

Verbis pacificis.] Hebraicè & Chaldaicè, *verbis pacis*, דִּבְרֵי שָׁלוֹם *dibre scialom*, פִּתְגָּמֵי שְׁלָם *pithgheme scelam*. Dicuntur Iethro & Moyses salutauisse se mutuò verbis pacificis [e]: & quidam Micham eodem modo [f]; & princeps tributorum ab Antiocho C missus in Ierusalem locutus verba pacifica; sed in dolo [g], sicut & Alcimus & Nicanor, ab eísque missi, ad Iudā fratrésque illius [h]: & Demetrius rex misisse epistolam ad Ionatham verbis pacificis vt faceret pacem cum eo [i]: & rex Ægypti exiisse in Syriam verbis pacificis quærens obtinere regnum Alexandri [k]: & Iudas ad habitatores Ephron misisse verbis pacificis [l].

e Exod.18.7.
f Iud.18.15.
g 1.Mach.1.30.31.
h c.7.10.15.27.
i c.10.3.
k c.11.2.
l c.5.47.

Transibimus per terram tuam.] Primæ personæ verbo vtitur editio Hebræa & Chaldæa אֶעְבְּרָה *ehbberah*, אֶעְבַּר *ebbbar*: Græca item Bibliorum Cōplutensium atque Regiorum παρελεύσομαι: quamuis in emendatis sit παρελευσόμεθα. In c.20. Numerorum [m], *obsecramus te, vt nobis transire liceat per terram tuam*: Hebraicè *transibimus nunc*, vel *transeamus* D siue *nunc*, siue *obsecro*, נַעְבְּרָה־נָּא *nahbberach-na*. Chaldaicè (*nunc* כְּעַן *chehhan*) Græcè simpliciter, *præteribimus*, παρελευσόμεθα. Lucas Brugensis notat in quodam codice S. Germani legisse se numero singulari (*transibo*) & sequentia (*gradiar non declinabo, vende mihi vt vescar, sic bibam donec veniam, transeā.*

m v.17.

Publica gradiemur via.] Hebraicè & Chaldaicè (*in via in via ibo*, בַּדֶּרֶךְ בַּדֶּרֶךְ אֵלֵךְ *badderech badderech elech*: בְּאוֹרְחָא בְּאוֹרְחָא אֵיזִיל *beorecha beorecha ezal*: Græcè *in via ibo*, ἐν τῇ ὁδῷ πορεύσομαι. Citato ex Numeris loco pro via publica habent editiones aliæ *viam regis*, siue *regiam*, דֶּרֶךְ הַמֶּלֶךְ *derech hammelech*, אוֹרַח מַלְכָּא *orach malcha*, ὁδῷ βασιλικῇ. Rursus in c.21. [n] libri eiusdem numero singulari (*obsecro, vt transire mihi liceat per terram tuam*) quem numerum retinent E editio Hebræa & Chaldæa; pluralem verò habet Græca, & carent particula, pro qua in Græca est *obsecro*: & Latina viam regiam vsurpat sicut aliæ. Adi locorum illorum nostrum commentarium vbi docui aliter in capite [o] priore *tritam* appellari: & *regiam* nominari, per quam regibus cum totis copiis esse iter potest: *publicam*, cuius solum est publicum; & de cuius iure rex seu Princeps tantùm cognoscit.

n v.22.
o v.19.

Non declinabimus neque ad dexteram, neque ad sinistram.] Singularis numeri verbum est in editionibus Hebræa Græcáque אָסוּר *asur*, ἐκκλινῶ.

quasi Mosis nomine legatio fieret; vel certè sumitur collectiuè popolus. De formula verò ista satis egimus citato c.20.[a] præcedentis libri.

Alimenta pretio vende nobis, vt vescamur, aquam pecunia tribue, & sic bibemus.] Conueniunt editiones reliquæ in verbis & pronomine singularis numeri: pro alimentis est אֹכֶל *ochal*, *cibus*, & שֶׁבֶר *hhibara*, *frumentum*; sed pluraliter habentur Græcè βρώματα: pro pretio & pecunia *argentum*, כֶּסֶף *chesseph*, כַּסְפָּא *chaspa*, ἀργύριον: pro verbo *vende*, Græcum ἀπόδου, quod etiam repetitur, idest, *dabis*, seu *tribues*; Hebræum cum affixo תַּשְׁבִּרֵנִי *thasbirens*, *franges mihi*. Quod legimus in Genesi[b], *audiens autem Iacob quod alimenta venderentur in Ægypto*, & Græcè ὅτι ἐστὶ πρᾶσις σίτου, *quia est venditio tritici*, habetur Hebraicè כִּי יֶשׁ שֶׁבֶר *chi ies sceuer*, quod est *fractio*, idest, inquit Oleaster, cibus ad frangendam famem. Ibidem in cap.41.[c] cùm scribitur Latinè quòd Ioseph vendebat, Græcè ἐπώλει, Chaldaicè זָבִין *Zabbin* in eadem significatione, in textu Hebræo per verbum שָׁבַר *sceuar*, *frangere*. In c.47.[d] שֶׁבֶר *sceuer* eumdem vsum habet, sed שֹׁבְרִים *sciouerim* ementes denotat, quemadmodum ibidem ἠγόραζον, *emerunt*: vbi nostra editio ponit venditionem frumenti; & reddidit Oleaster eamdem rationem de fame frangenda. Dicitur quoque מַשְׁבִּיר *masbir* de Iosepho vendente ac distribuente frumentum. Iubemur frangere esurienti[e] panem; queritur Ieremias[f] defuisse, qui paruulis eum frangeret: frequens in Testamento[g] nouo frangendi & fractionis ista acceptio; ex illa autem iussione sub fractionis vocabulo Augustinus[h] colligit neminem ab eo excusari, cùm frangere possit, quantumlibet pauper, cui panis vnicus sit, & ex illo alteri pauperi tribuere. Inferunt eodem nomine, verbóque frangendi Chrysostomus[i], & Oecumenius[k] frugalitatem. Quod ad eucharisticum verò pertinet panem, propterea illi dictas voces aptari existimant, quia initio vnus tantùm panis consecrabatur, deinde diuidebatur manu potius quàm gladio, vt pluribus communicaretur; quod hodiéque factitant Græci ac Æthiopes: vitat autem Ecclesia Latina, ne qua inde mica defluat. Consule quæ ad actuum Apostolorum caput secundum[l] disserui. Addi posset quòd apud Romanos distingui solerent panes in quadras, iuxta id Virgilij[m],

— patulis nec parcere quadris.

in cuius enarratione congerit eruditè multa Cerda noster, exhibens etiam huiusmodi figuram placentæ ⊕ cuius quæque pars quadra diceretur, quia quarta pars integræ: quam eodem loco poëta nominat *orbem fatalis crusti*: Seneca[n] *quadram panis*: Iuuenalis[*] *aliena viuere quadra*: Horatius[o] findi quadram dicit: Martialis[p] *sectam quadram*: Græci ἄρτον, τετράγωνον: Gregorius[q] Magnus signari solitos signo crucis panes crudos, vt per quadras quatuor partiti videantur. Legantur præterea de placenta in quadras secta, commentator Moreti Virgiliani Scaliger, Raderus noster Martialis, Baronius in annalibus[r]: de ipsa verò integra loci præsentis sententia sufficiant quæ dixi citato libri prioris c.20.

a v.17. — b c.40.2. — c v.56. — d v.14. — e Esa.58.7. — f Thre.4.4. — *Frangendi verbũ quid inferat.* — g Matth.14.19.c.15.36.c.26.26. Marci 6.41.c.8.6.19.c.14.22. Lucæ 9.16.c.24.30.35. Act.2.42.46.c.20.7.11.c.27.35. 1.Cor.10.16.c.11.24. — h ser.20. de temp. — i in actũ 2. — k ibid. — l vers.42. — m 7.Æn v.115. vide etiã in Moreto eiusdẽ, Formas opus. — *Placenta in quadras secta* — n 4.de ben. c.29. — * Saty.5. — o l.1.ep.17. — p l.3.epig.76.vel 77. l.6.epig.75. l.9.epig.92. — q 1.Dialog. c.11. — r tom.1. edit.4.pag.546.

Tantùm est vt nobis concedas transitum.] Hebraicè, Chaldaicéque (*tantummodo transibo in pedibus meis*, seu *pedibus meis*, seu *pedes pedestéroe*, בְּרַגְלַי *beraglai*, τοῖς ποσί.) Exponit Oleaster ac si diceretur: non ducam exercitum, aut non admodum exercitus incedam, sed pedes siue pedites omnes transibimus: aut omnia mihi pretio vendes; sed solum transitum, quo pedibus meis transibo, gratis concedes. Vel supplendum, ait, erit illud quod additur in c.20.[a] Numerorum (*tantùm non verbum*, רַק אֵין דָּבָר *rak en dauar.*) Ibi præterea subditur mox בְּרַגְלַי אֶעֱבֹרָה *beraglai ebhbourah*, *in pedibus meis transibo*: & Chaldaicè eodem pacto, paulóque pluribus exponendo (*veruntamen non erit res vlla quæ tibi nocere possit, pedibus meis transibo:*) Sed Græcè, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα οὐδέν ἐστι παρὰ τὸ ὄρος παρελευσόμεθα, *iuxta montem transibimus*: Latinè autem tota sententia (*nulla in pretio difficultas: tantùm velociter transeamus.*) Eodem loco dicta transferri huc possunt; quibus ostendi expeditum ac velocem transitum significari pedestri itinere per viam publicam, regiam, tritam, vt non essent inscendenda iumenta ad montem scandendum.

a vers.19.

Sicut fecerunt filij Esau, qui habitant in Seir.] Habetur in aliis editionibus (*sicut fecerunt mihi*, &c.) Fecisse autem id istos, hoc est, transitum tandem concessisse, quem priùs negauerant[b], antea docui: & alibi filios Esau fuisse Idumæos; & quis esset mons Seir.

b Num.20.20.

Et Moabitæ qui erant in Ar.] Idem de his obseruauimus, quòd scilicet aliquando negatum transitum[c], postea concesserint. Hi ipsi in isto[d] capite appellabantur filij Lot; quemadmodum & Ammonitæ[e]. Nomen Ar occurrit iam priùs bis in isto[f] capite, ac in libro[g] præcedente semel.

c Deut.23. — d vers.9. — e vers.19. — f v.9.18. — g c.21.25.

Donec veniamus ad Iordanem.] Secondùm alias editiones (*donec transeam*, עַד אֲשֶׁר אֶעֱבֹר *hhad ascer ebhbour*, עַד אֶעְבַּר *hhad ebhbar*, ἕως ἂν παρέλθω.) Transeundus erat Iordanis, vltra quem erat promissa terra. Hunc transitum editio nostra sequenti membro expressit.

Et transeamus ad terram, quam Dominus Deus noster daturus est nobis.] Dixi transeundi verbum extare iuxta editiones alias in numero singulari: pro futuro autem verbi dandi, Græcum δίδωσι præsentis temporis est: Hebræum autem participium נֹתֵן *nothen*, & Chaldæum יָהֵב *iaheb* admittit omnia tempora, dans est, fuit, erit. Non erit Dominus daturus Mosi terram: ideirco quæ dicuntur in prima persona singularis numeri secundùm reliquas editiones, si de Moyse accipiantur, intelligentur de illo ratione populi sui: vel collectiuè de populo, velut de persona vna.

Vers.30.] Noluítque Sehon rex Hesebon dare nobis transitum: quia indurauerat Dominus Deus tuus spiritum eius, & obfirmauerat cor illius, vt traderetur in manus tuas, sicut nunc vides.

QVare transitum per terram suam denegauerit Hebræis rex Hesebon, cui nomen Sehon, reddit Moyses; quoniam decreuerat Dominus illam tradere ipsis propter iniquitates alias Amorrhæorum; tum propter istud quasi complementum earumdem obstinatæ mentis ac pertinacis inhumanitatis, nolentium honestæ iustæque petitioni, quæ iuri naturæ & gentium consentiebat, acquiescere. Quæ duritia cordis, & voluntatis, tanta erat; vt videri quodammodo posset non ab alio, quàm à Deo ipso, in cuius manu, non regis dumtaxat, sed omnium corda sunt, & quocumque vult inclinat[g], effici potuisse: quemadmodum indurasse dicitur cor Pharaonis, & aliorũ[h]; eos item errare faciendo[i], prætetea excæcare cor, aures aggrauare, oculos claudere, ne videndo, audiendo, intelli

PARAPHR. — g Pro.21.1. — h Exo.4.21.c.7.3.c.9.12.c.10.1.20.27.c.11.10.c.14.4.8. Iosu.11.20. — i Esa.63.17. Ioan.12.40. Rom.9.18.

intelligendo conuerterit illos, & sanarit [a]: adhæc tradere in reprobum sensum [b], seducere [c], seu decipere [d]: miscere spiritum vertiginis [e], mittere operationem erroris [f], præcipere alicui vt maledicat [g], conuertere cor aliquorum vt oderint alios [h]. Quæ loquendi formulæ vt alibi [i], debent intelligi de subtractione maioris auxilij gratiæ, vel auxilij congrui, cum quo præsciebat Deus infallibiliter, tametsi liberè emolliendum cor fuisse: præterea de collatione quorumdam munerum siue naturæ, siue etiam gratiæ, quibus abusuros præuidebat ad malum illos quibus concederentur; adhæc de terrore, vel pœnis corporalibus, ex quibus occasionem caperent maioris pertinaciæ: cùm simul tamen sufficiens gratia & necessaria nulli denegetur, vt hoc etiam loco docet Abulensis [k]. Sed huic non assentior, cùm ait in pœnam præcedentis peccati Deum alicui denegare gratiam, ita vt bene agere nullo modo possit, atque id quidem cùm ad certum quis vel peccati genus, vel plurium cumulum peruenerit. Concedo ex denegatione tanti, vel talis auxilij in pœnam prioris peccati, sequi vt quis peccet; quãuis Deus hoc non intendat; sicut nec iudex intendit blasphemiam, aut odium ex torméto quod infert iustè alicui, etiamsi sciat secuturum. At vt quis verè, propriè, liberè in isto particulari actu peccare censeatur: oportet vt possit non peccare, & consequenter, vt etiam tunc habeat auxilium sufficiens, quo valeat resistere tentationi, & abstinere à peccato, & remouere cæcitatem & obdurationem, quibus stantibus non potest quis moraliter videre, vel cedere. In eo autem quod quis hic & nunc vitare nullo modo potest, non est dicendus peccare: perinde ac nec mereri, si in actu primo per aliquid physicè prædeterminetur voluntas ad bonum, vt contingit in beato. Non obdurat Deus impartiendo malitiam, sed non impartiendo misericordiam, inquit Augustinus [l]: obdurare Deum est nolle misereri: nec ab illo irrogatur aliquid, quo sit homo deterior; sed tantùm quo sit melior non erogatur [m]: cùm dicitur homo tradi desiderijs suis, inde fit reus, quia desertus à Deo cedit eis, atque consentit; vincitur, capitur, trahitur, possidetur [n]: sic excæcat, sic obdurat deserendo, non adiuuando; quod occulto iudicio facere potest, iniquo non potest [o]. His affinia sunt illa Rabani hoc loco, cuius rei iustitiã si quæsierimus, inscrutabilia sunt iudicia Dei: iniquitas autem nõ est apud Deum. Quæ sunt eiusdemmet Augustini verba hoc loco [p], qui etiam notandum monet confortatum cor posse dici etiam in malo, quo fit, vt meritò reprehendantur & puniantur obdurati, quia culpa sua in obdurationem incidunt, atque perseuerant in eadem, & qui excæcati sunt, possunt ex cæcis fieri videntes [q], ita vt excusationem non habeant de peccato suo [r]. Rabani recitata verba repetit Glossa ordinaria. Interlinearis autem exponit indurationem, quia permisit Deus indurari, exigentibus peccatis. Hugo ait propriè loquendo falsum esse quòd subtrahat Dominus gratiam suam, vel elonget: exponendum verò per negationem omnimodam, quia non conseruat gratiam, vel non prohibet hominem à peccato. Lyranus tamen declarat indurationem, inquantum Deus iusto iudicio propter demerita hominum, subtrahit eis gratiã, vel non infundit: & quia effectus gratiæ est mollificare; ideo ad eius subtractionem sequi indurationem cordis, & obstinationem in peccatis. De Abulense iam dixi; explicat verò Ricklius, quòd

a Esa. 6. 9. 10. Matth. 13. 14. 15. Marci 4. 14. Lucæ 8. 10. Ioan. 12. 40. Actuum 28. 26. Rõ. 11. 8.
b Rom. 1. 28.
c Ierem. 20. 7.
d Iob 12. 24.
e Esa. 19. 14.
f 2. Thess. 2. 11.
g 2. Reg. 16. 10.
h Psal. 104. 25.
i in Actis 28. 26.
k q. 10.
l epist. 105.
m 1. ad Simplic. q. 2. circa med.
n 5. in Iulia. c. 3.
o tract. 53. in Ioan.
p q. 2.
q Idẽ ibid.
r Ioan 15.

non influit Deus malitiam, sed sponte conceptam non aufert: & quod hîc additur (*vt traderetur in manus tuas*) accipi posse non solùm consecutiuè, sed etiam causaliter tanquam malum pœnæ; & Deum ita deseruisse Amorrhæos, vt illam incurrerent pœnam, scilicet interfectionem ab Israëlitis. Interpretatur Caietanus indurationem negatiuè, quatenus dimittit Deus hominem sibi ipsi; & spiritum de parte superiore, corde inferiore; quódque spiritum regit durum, idest, non cedentem petitionibus, reddidit; & non dedit ei gratiam acquiescendi, & cooperatus est ad affectum securitatis, boníque proprij: præterea roborauit cor ad affectum boni victoriæ: & quòd tam negatio gratuiti auxilij, quàm cooperatio diuina in internis motibus regis ad sensibile bonum, ordinata sunt ad dandum eum in manum Israël, ad diuinam gloriam. Oleastri sententia est, quòd illud positiuum *nolle*, quo Sehon nolebat concedere transitum, Deus conseruauit, vtque non cederet petentibus: per spiritum autem intelligi aut fortitudinem, determinationémque intellectus, aut iram conceptam contra Israël: per cor voluntatem. Possunt hæc, & similia Catholicorum dicta sumi secúdùm id quod antea tradidi ex Augustino; cauẽdæque in primis hæreticæ loci præsentis glossæ, quòd non tãtùm indurationis Deus censeatur permissiua causa: verùm etiam per se ac propriè auctor. Idem Augustinus quodam sermone [a], præter illa quæ attigi, docet, quòd obduratio non Dei potentia compellente perficitur, sed Dei remissione, vel indulgentia, generatur: quòd nemo cum Paganis aut Manichæis, Dei iustitiã reprehendere, aut culpare præsumere debet, sed certissimè credere, quòd Pharaonem (idem est de Sehõ, alijsque) non Dei violentia, sed propria iniquitas, & indomabilis superbia contra Dei præcepta toties fecerit obdurari: ita vt (*ego indurabo cor eius*) significet cùm abfuerit gratia mea, obdurer illum nequitia sua, cùm suspendo plagas meas & flagella per indulgentiam meam, eum contra me indurari permitto; sicut quando quis dicit, ego te talem feci, ego tibi parcendo proteruiam tuam negligentiámque nutriui: quòd his modis aliquos indurat Deus, quia pro ingenti cumulo peccatorum, non tanquam filij ad emendationem merentur corripi, sed tanquam hostes permittuntur indurari.

Noluitque Sehon rex Hesebon dare nobis transitum.] Hebraicè, Græcéque (*noluit nos transire per eam*) idest, per terram suam, בו δι' αὐτῆς: Chaldaicè (*dimittere nos transire per terminos suos*) לְמִשְׁבְּקָנָא לְמֶעְבַּר בִּתְחוּמֵיה *lemisbeckana lemehbbar bitchumeh*. In c [b]. 21. priora libri scribitur, quòd Sehon concedere noluit vt transiret Israël per fines suos.

Quia indurauerat Dominus Deus tuus spiritum eius.] Pro pronomine (*tuus*) quod editioni Hebrææ atque Chaldææ consentit, ex Græca editione, quæ habet (ἡμῶν) verti debet (*noster.*) Vtrouis modo emphasim continet oratio, singularem indicans Dei amorem & curam erga populum suum. Quo autem pacto induratio tribui possit Deo, declaratum est priùs: & quòd spiritum accipiat Caietanus hoc loco pro parte animæ nostræ superiore: Oleaster pro quadam animæ fortitudine ac determinatione intellectus; quæ videlicet pertinet etiam ad partem dictam superiorem; vel pro ira; quod ipsi magis placet. Non est dubium, quin spiritus in sacra Scriptura רוּחַ *ruach*, πνεῦμα multa significet, vt Angelum, diabolum, animam, animum siue mentem, volun-

a ser. 88. de temp.
Explanatio.
b vers. 23.
Spiritus in Scriptura quid denotet.

tatem, aërem, ventum, Dei reuelationem, ecstasim, gratiam donumve spirituale, vim, indignationem irámque, vt exemplis docet in indice Sà noster. Pro animo vel mente affertur ex Marco [a]: *quo statim cognito Iesus in spiritu suo*, &c. ex epistola ad Galatas [b]; *nos enim spiritu ex fide spem iustitiæ expectamus*; ex ea quæ est ad Hebræos [c]; *pertingens vsque ad diuisionem animæ ac spiritus.* Pro indignatione citatur Esaias [d]: *spiritus eius velut torrens inundans*: & Zacharias [e]; *requiescere fecerunt spiritum meum in terra Aquilonis.* In vltima acceptione sumi præterea potest illud cantici Mosaici [f], *in spiritu furoris tui congregatæ sunt aquæ*, idest, in impetu, impulsu, indignatione; & Psalmi 138 [g]; *quò ibo à spiritu tuo?* Et sunt qui eodem sensu interpretentur auferri à Deo terribili spiritum Principum [h], id est, fastum, irámque.

a c.2.8.
b c.5.5.
c c.4.12.
d c.30.28.
e c.6.8.
f Exod.15.8.
g v.7.
h Ps.75.13.

Et obfirmauerat cor illius.] Significat אמץ *immets*, & חזק *thekeph*, & ἴσχυσε *roborauit*, *confortauit*, *forte reddidit*. Glossa interlinearis recitat ex LXX. (*confortauerat*) aítque id in malo accipi, sicut illud ex Psalmo [i], *Conuertit cor eorum vt audirent* (*odirent* scribi debet) *populum eius, & dolum facerent in seruis eius* (aliàs *in seruos.*) De modo istius obfirmationis, confortationisve dictum priùs simul cum induratione.

i Ps.104.25. Obfirmandi verbum.

Vt traderetur in manus tuas.] Sic etiam in editione Græca passiuè ἵνα παραδοθῇ: actiuè in Hebræa & Chaldæa, לתתו בידך *lemabhan thittho*, בדיל למסריה *bedil lemmsereh*. Tradi verò in manus, aut in manu, vt Hebraicè atque Chaldaicè legitur numero singulari, idem valet, quod in potestate, prout sæpenumero annotauimus.

Tradi in manus, aut in manu quid.

Sicut nunc vides.] Iuxta reliquas editiones, (*vt in hac die*, ὡς ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ, כיומא הדין *cheioma haden*, כיום הזה *chaiom hazzeh*, idest, vt præsens testatur dies.

---

*Vers.*31.] Dixítque Dominus ad me: Ecce cœpi tibi tradere Sehon, & terram eius, incipe possidere eam.

Paraphr. CVm denegasset Sehon rex Hesebon Amorrhæus transitum per terram suam, atque hoc quasi complemento, vt sæpius dixi, suarum iniquitatum [k], meruisset priuari terra sua, significauit Moysi Deus, aditi posse possessionem dictæ terræ quodam iure naturæ ac gentium; quoniam id rex ille denegasset quod concedere debebat. Hoc tamen ipsum deminet Deus velut donum suum æstimari vult: quia iam olim eam terram promiserat Hebræo populo; ipsum eò perduxerat; regis Sehon spiritum indurauerat, córque obfirmauerat, ad eum modum, quem antea declarauimus, vt illum traderet in manu populi sui.

k Gen.15.16.

Explanatio. *Dixítque Dominus ad me.*] Chaldaicè (*mihi* לי) sed, vt crebrò vidimus, nihil interest, *dicere ad aliquem*, aut *alicui*; ac vtrouis modo (*loqui*:) etiamsi discrimen agnoscant quidam inter loqui & dicere, quasi hoc proprium sit oratorum, & eleganter facundéque loquentium, seu dispositè, ornatè, copiosè [l]; nec fortassis ita sit vsitatum, *dicere ad aliquem*, vt, *dicere alicui*.

l Quintil. lib.10.c.7.

Ecce cœpi tibi tradere Sehon.] Pro *ecce*, quod etiam valet ἰδὲ, in editione Hebræa, & Chaldæa est (*vide*, ראה *reeh*, חזי *chaze*) quemadmodum iam antè notaui: pro (*tibi*) Hebræa, Chaldæa, Græca editio habent (*ante faciem tuam*, siue *coram te*, לפניך *lepanecha*, קדמך *kodamach*, πρὸ προσώπου σου: addúntque post (*Sehon*) hæc alia epitheta eius

m vers.24.

A (*Hesebon Amorrhæum.*) Circa verò verbum (*vide*) quo vti dixi editionem Hebræam & Chaldæam, aduertere nos Oleaster iubet, quòd antequam donet Deus, & in potestate nostra tradat huiusmodi munus; vult nos habere oculos & videre; neque sine oculis transire, quod ipse tam oculatè nos intendit videre. Refert sane scire atque considerare quæ à Deo donantur, vt esse grati possimus, illis respondere ac benè vti, eadem conseruare & augere.

Et terram eius.] Vt non solùm possessor, sed possessio ipsa eius obtineatur. Sic priùs versu 24. (*ecce tradidi in manu tua Sehō regem Hesebon Amorrhæum, & terram eius incipe possidere, & committe aduersùs eum prælium.*) videlicet defensiuum; quia
B hic mox subditur, quòd egressus est obuiam ad prælium) & priùs offensiuum, quoniam vi patefaciendus erat transitus.

Incipe possidere eam.] Iuxta editiones alias (*terram eius.*) De vi verbi incipiendi, déque sententia integra repete dicta versu illo 24. Videri quoque posset insinuari verbo *incipiendi*, non continuò integram possessionem obtinendam, sed cum prælij labore. Quod contingit spiritualiter in eius regni possessione, quod in iudicio dicet Christus benedictis paratum à constitutione mundi: nam hic interim inchoatio tantùm quædam est, gaudéntque spe in tribulatione patientes, [a] in spe beati, postea in re.

a Rom.12.12.

C

---

*Vers.*32.] Egressúsque est Sehon obuiam nobis cum omni populo suo ad prælium in Iasa.

EAdem paulum immutatis verbis, extat sententia in prioris libri c.21. [b] Qui concedere noluit vt transiret Israël per fines suos: quin potiùs exercitu congregato, egressus est obuiam in desertum, & venit in Iasa, pugnauítque contra eum. Vbi videtur indicari, quòd Amorrhæi priores aggressi sint populum Israëliticum, timentes ne præuenirentur ab eo, vel quia ipse iam accingebat se ad iter versùs illos, & præmonitus fuerat Moyses committere prælium. Item in libro Iudi-
D cum [c] narratur hunc in modum. *Qui & ipse, Israel verba despiciens, non dimisit eum transire per terminos suos: sed infinita multitudine congregata egressus est contra eum in Iasa, & fortiter resistebat.* Citato loco præcedentis libri dixi simul quæ ad istius, & alterius ex libro Iudicum intelligentiam sufficiunt; ita vt vix aliud occurrat quod dicatur; sequíque Rickelij consilium oporteat, qui quæ hîc deinceps habentur, necnon totius capitis tum literalis tum spiritualis sensus, ex dictis in libro præcedente petantur.

Paraphr. b v.23. c c.11.20.

Egressúsque est Sehon obuiam nobis.] Nomini (*Sehon*) addit editio Græca *rex Hesebon* καὶ ἐξῆλθε σηὼν βασιλεὺς ἐσεβὼν: pro (*obuiam nobis*) eadem & aliæ
E habent, *in occursum nostrum*, vel *nobis*, לקראתנו *likrathenu*, לקדמותנא *lekadmuthana*, εἰς συνάντησιν. Sic in c.21. Numerorum [d] (*egressus est obuiam*, לקראת *likrath*, לקדמות *lekadmuth*: sed Græcè nihil respondet præter παρεμβάλλω τῷ ἰσραὴλ. In c.11. [e] Iudicum (*egressus est contra eum.*)

Explanatio. d vers.23. e vers.20.

Cum omni populo suo.] Iuxta cæteras editiones (*& ipse, & omnis populus eius.*) Citato Numerorum loco Hebraicè, Chaldaicè, Græce, (*& congregauit omnem populum suum*) quod Latinè legitur (*exercitu congregato*: & in alio ex libro Iudicum editiones aliæ idē habent eodem pacto quo in proximè

Populus pro exercitu.

citato:

citato: Latina verò (*infinita multitudine congregata.*) Omnis populus, exercitus, multitudo infinita sumi debent pro iis qui ad bellum idonei essent præsertim, quàuis eiuscemodi hominibus adiungere se soleant confertim alij, siue vt numero terreant; siue impetu proprio ad hostes propulsandos; siue studio nouitatis, quia dulce bellum inexpertis; siue cupiditate prædæ.

Ad prælium.] De vocabulis prælij, belli, pugnæ, dictum aliis locis, ad quæ addi posset & *certamen.* Hic est מִלְחָמָה *milchamah*, & πόλεμος: & Latina synonymè accipiuntur nonnunquam. Dicitur Sehon citatis locis pugnauisse, atque fortiter restitisse.

a in Num. 21, 23.

In Iasa.] Et istud loci nomen [a] aliàs declaratum est, & quantum ad rem, & quantum ad scribendi rationem ac etymon.

Vers. 33.] Et tradidit eũ Dominus Deus noster nobis: percussimúsque eum cum filiis suis & omni populo suo.

Paraphr.
b c. 21. 24.
c c. 11. 21. 23.

IIsdem locis libri Numerorum [b], & libri Iudicum [c] narratur percussus Sehon in ore gladij, traditus à Domino in manus Israël cũ omni exercitu suo, quem ille percusserit; & Dominus Deus Israël subuerterit Amorrhæum, pugnante contra illum populo suo Israël. Hîc distincta mentio de filiis Sehon fit præter populum siue exercitum ipsius. Quod exponi potest propriè de natis ex Sehon, vel de nepotibus, vel aliquo pacto seu affinibus, seu consanguineis eiusdem. Rabbi autem Salomon legens in singulari numero (*& filium eius*) significari vult filium vnum Sehon, qui sicut ille fuerit גִבֹּר *gbibbor* fortis ac robustus, & vt explicat Lyranus, notabilis ac æqualis patri in magnitudine & fortitudine. Subdit nihilominus idẽ Lyranus posse dici secundùm translationem nostrã, quòd in Hebræo ponatur singulare pro plurali: sicut in Exodo [d]; *venit musca grauissima*, id est, multitudo muscarum. Abulẽsis explicat quòd Sehon multos habebat filios, quorum aliquos secum ad bellum adduxerit. Ponitur verò in Hebræo collectiuè vnus pro pluribus, quemadmodum in exemplo muscæ: Vel iuxta eãdem lectionem Hebræam, atque recitatam R. Salomonis opinionem, de vno gigante & forti; vt erat pater eius: vel de filiis non carnalibus, sed vt eo nomine vocantur quandoque subditi, quemadmodum filij Emor [e]. Vltimæ expositioni obstat mentio proximè facta de omni populo; per quem intelliguntur subditi. In commentario libri Numerorum [f] omnis hæc victoria exposita est, atque Iosephi [g] prolatũ testimonium; in eo bello multos ex Amorrhæis extinctos fuisse, alios cùm ad Arnonem fluuium tenderent, iaculis confixos; quosdam cùm ad mœnia fugerent, præuentos à fundibulariis, denique omnes ad internecionem deletos cum ipsomet rege. Fuit hæc ex prærogatiuis vna Mosis supra fratrem Aaronẽ, & Mariam sororem, nempe tam insignis de Sehon victoria, quẽadmodum paulò pòst de Og, quorum etiam terram iam olim promissam & ingressus sit, & suis diuiserit: præterea quòd Madianitas debellauerit: adeò illustrem benedictionem Balaam exceperit; terrã vltra Iordanem è propinquo cõtemplatus fuerit. De his priuilegiis agit Abulensis [h], demonstrans plus peccasse Mariam, postea Aaronem, minùs Mosem quàm illos; quod priùs etiã attigimus. Cæterùm cùm hîc, & alibi [l], tradidisse

d c. 8. 24.

e Gen. 33. 19. Iosue 24. 32.

f in c. 21. 24.
g 4. antiq. c. 5.

h q. 7.

l Iudic. 11. 21.

A dicitur Deus hostes populo suo, sed tamen pugnanti, docemur victoriam tum externam, tum internam & spiritualem dari à Deo, vt etiam Paulus [a] professus est, quia Deus, iuxta parœmiam agentes adiuuat. Deinde quam posset solus per se, velle labore hominum comparari victoriam, vt laudabilior sit, atque iucundior; quoniam lætatur iustus videns vindictam, manúsque suas lauat in sanguine peccatoris [b], quem ipsemet etiam fuderit. Ad hunc modum Elias pseudoprophetas propria occidit manu [c], Agagum Samuel [d], Phinees Zambrium cum scorto [e], &c.

k 1. Cor. 15. 57.
b Ps. 57. 11.
c 4. Reg. 18. 40.
d 1. Reg. 15. 33.
e Num. 25. 6. & seqq.

Explanatio.

Et tradidit eum Dominus Deus noster nobis.] In editionibus Hebræa & Chaldæa (*in conspectu nostro* seu *ante faciem nostram*) in Græca (*in manus nostras* B *ante faciem nostram*, εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν πρὸ προσώπου ἡμῶν.) Innuit hæc phrasis certam victoriam, vt non sint hostes à tergo & persequentes, sed præ oculis, & quos insequi & cędere liceat. Emendati codices non habent εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν: & aliqui nec πρὸ προσώπου ἡμῶν.

f c. 1. 4.

Percussimúsque eum.] Declarata est alibi [f] vis verbi percutiendi נָכָה *nachach*, מַכָּה *macha*, πατάξαι: præterea quòd armis instructi fuerint Hebræi, ac illa vnde habuerint.

Cum filiis suis.] Monuimus paulò antè cum R. Salomone arbitrari Lyranum, & Abulensem Hebraicè legi numero singulari (*cum filio suo*) & quo pacto ea lectio exponi possit, vel de vno, aliquo, vel collectiuè de pluribus. Textus habet בָּנָו *banau* cum superposita notula, quæ indicet aliter scri- C bendum, videlicet בְּנוֹ *beno*: pluraliter verò inferendum esset ׳ *sed* hoc modo, בָּנָיו *banau*; & apud R. Salomonẽ est בָּנָיו *banau*: sed addendo בְּנוֹ כְּתִיב *beno chethiph*, id est, beno scribe.

Populus pro exercitu.

Et omni populo suo.] Quid populi nomine intelligatur priùs dixi, scilicet exercitum, licèt mox subiiciatur alios præterea deletos esse. Sic peccatum, ait Hugo, cum omni circumstantia sua destruendum est in confessione; iuxta illud [g]; *Perdam Babylonis nomen & reliquias, & germen, & progeniem*: item [h], *verte impios, & non erunt*; quem tamen posteriorem locum aliis modis alij declarãt, quos recitat ibi noster Salazar.

g Esa. 14. 21.
h Prou. 12. 7.

D *Vers.* 34.] Cunctásque vrbes in tẽpore illo cepimus, interfectis habitatoribus earum, viris ac mulieribus & paruulis; non reliquimus in eis quidquam.

Paraphr.

DEscribuntur hæc & sequẽtia vsque ad finem capitis, in sæpiùs citato libri prioris c. 21 [i], vbi præterea etiam prouerbium quoddam seu cãticum de occupata regione ab Amorrhæis, quæ antea erat Moabitarum, quam deinde Hebræi eripuerint Amorrhæis: ibidem retuli similia hac ipsa de re testimonia ex libris Iosue [k], & Iudicum [l]: satísque multa dixisse videor pro intelligentia eorum quæ hoc loco traduntur.

i vers. 24. & seqq.
k c. 2. 10. c. 12. 6.
l c. 11. 19. & seqq.

Explanatio.

Cunctásque vrbes in tempore illo cepimus.] Synonymum nomen ciuitatum ponitur in libro Numerorum [m]: hicque omittitur pronomen (*eius*) quod habent editiones aliæ. Chaldæum verbum כְּבַשְׁנָא *chebasna* denotat subiectionẽ: sicut & Græcum ἐκρατήσαμεν, non simplicem tantùm occupationem; ac proinde vi & armis actum esse; quod sequentia quoque demonstrant.

m c. 21. 25.

Interfectis habitatoribus earum.] Sensum reddidit Interpres noster, non verba: quoniam verba editionum aliarum sunt (*& anathematizauimus omnem*

omnem ciuitatem, seu destruximus,] בַּחֲרֵם *necharem*, אַגְמַרְנָא *gammarna*, ἐξωλοθρεύσαμεν. A

Viri pro mortalibus.
a Rom. 8. 10.
b in Ps. 16. 14. Ps. 25. 4.
c Gen. 34. 30. Deut. 3. 6. c. 4. 27. c. 26. 5. c. 28. 62. c. 33. 6. Iob 11. 3. 11. c. 19. 19. c. 22. 15. c. 24. 14. c. 31. 31. Esa 3. 53. c. 5. 13. c. 41. 14.
Viuens & mortuus sola punctorum positione differunt.

Viris,] Hebræum nomen מְתִים *methim* per sceua, vt etiam notat hîc noster Mariana, significat *mortales*: per tsere autem מֵתִים *methim mortuos*: aut, inquit, homines mortui vocantur, vt & à Paulo [a], corpus mortuum propter peccatum. Lege de his vocabulis commentaria [b] nostra alia. Radix dicitur à Pagnino non מוּת *muth, mori*, sed מָתָה *mathah*, vel מְתַה *metheh*: & R. Elias æquè de fœminis ac de viris vsurpari vult: prius si aliam illam radicem recipias, sonare quos Galli *pauures, malotrus, trepelus* vocant, pauperes, deformes, viles, &c. plerisque locis [c] aliis occurrit. Obseruaor aliqui circa punctum sceua in מְתִים *methim*, & punctum tsere in simili voce מֵתִים *methim*, quòd viuens & mortuus positione tantùm differunt, & mortalis rectus incedat, sicut duo puncta in sceua (:) mortuus iaceat, sicut sunt duo puncta in tsere (..) Nescio quid sibi velint LXX. per ἑξῆς, *deinceps*, quidve legerint Hebraicè; & ab Eugubino miror non annotatum, cùm adeò diligenter hos interpretes reprehendere soleat. B

Mulieres pro statu maritali.

Ac mulieribus.] Et sexum & statum maritalem potest hoc nomen significare, quemadmodum נָשִׁים *nastim*, נְשַׁיָּא *nesciaia*, γυναῖκες: & qui è Græco transtulit, reddidit hîc τὰς γυναῖκας αὐτῶν, *vxores eorum.* Videtur sexus potiùs intelligendus, quia ex hoc & ex masculino interfecti sunt omnes etiam cum paruulis, ex vtroque videlicet sexu, iuxta præceptum in cap. [d] 20. libri nostri tradium, vt de ciuitatibus quæ darentur Hebræis, nullum omnino permitterent viuere. C

d vers. 16.

Paruuli pro filiis.
e sæpe.

Et paruulos.] Filios eorum vertit editio Græca, τὰ τέκνα αὐτῶν, pro Hebræa voce טַף *taph*: quam [e] alibi transtulit ἀποσκευήν, & nostra *supellectilem*: sed Chaldæa vtrobique טַפְלָא *taphla*: quæ sicut & Hebræa, significas *paruulos*. Cur de paruulis ea vox Græca Latinaque dicatur, exposui citato loco. Eugubinus hoc tandem loco ait resipuisse LXX. טַף *taph* non iam *supellectilem* vertentes, sed *filios*: mirari verò se cur & in cæteris non sit id ab eis animaduersum.

Non reliquimus in eis quidquam.] Græcè ζωγρείαν *captiuum*. Quam interpretationem reprehendit Eugubinus; cùm vox Hebraica שָׂרִיד *sarid*, ad omnes reliquias pertineat non tam hominum, quàm rerum reliquarum. Illud (*quidquam*) referendum est ad præcedentia, id est, ad paruulos, mulieres, viros, quoniam statim fit mentio de præda quam ceperant: & significatur quòd nulli ex his concessum est esse superstitem & residuum: quæ vltima vox Latina cum Hebræa conuenit, literarum inuersione. In cap. sequenti [f] quod legitur (*percussimúsque eos vsque ad internecionem*) habetur Hebraicè, quòd non est relictum שָׂרִיד *sarid*, Græcè σπέρμα, *semen*: in cap. 21. Numerorum [g] pro eadem phrasi Hebræa est Græcè, *non relictum*, ζωγρείαν, *captiuum*, seu *prædam viuam*: in c. 24. [h] pro perditis reliquiis שָׂרִיד *sarid* est σεσωσμένον, *saluatum*. In Iob [i] reliqui sepeliendi dicuntur שְׂרִידִים *seridim*, & περίοντες, *superstites*: in Ieremia residuus de reliquiis Iudæorum שָׂרִיד *sarid*, σεσωσμένος τῶν καταλοίπων: in Ioël [k] residui שְׂרִידִים *seridim*: in Abdia [l] reliqui eodem vocabulo Hebræo & Græco φεύγοντες, *fugientes*. Quo autem pacto interfici queant innocentes in bello, & puniri peccata parentum etiam in filiis qui non peccauerunt, aliàs docui. D E

f vers. 3.
g vers. 35.
h vers. 19.
i c. 27. 15.
k c. 44. 14. & c. 2. 32.
l vers. 14.

Vers. 35.] Absque iumentis, quæ in partem venere prædantium: & spoliis vrbium, quas cepimus.

Vers. 36.] Ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon, oppido quod in valle situm est, vsque Galaad. Non fuit vicus & ciuitas, quæ nostras effugeret manus: omnes tradidit Dominus Deus noster nobis.

Paraphr.

PErmissa erat præda ex iumentis, aliisve animalibus, & ex spoliorum genere diuerso. Huius prædæ copia tanta tunc extitit, quàm se latè ditio Sehon regis protendebat vsque ad fines regni Og, ita vt ne vnus quidem vicus non redigeretur in potestatem Hebræi populi, Domino illum adiuuante, ac veluti dono dante. Liber [a] Numerorum possessam narrat terram Sehon ab Arnon vsque Ieboc: & quòd Israël abstulit omnes ciuitates eius, & habitauit in vrbibus eiusdem, in Hesebon scilicet (metropoli) & viculis eius. In libro Iudicum [b], quòd possedit Israël omnem terram Amorrhæi habitatoris regionis illius, & vniuersos fines eius de Arnon vsque Iaboc, & de solitudine vsque ad Iordanem, & quòd Dominus Deus Israël subuertit Amorrhæum oppugnante contra illo populo suo Israël. Vbi notandum quod antea monui, sic Dominum terram tradidisse ac subuertisse hostes, vt requireret cooperationem pugnantium aduersùs illos, & illam sibi comparantium. Bonarum mentium obseruat Capponus esse, ascribere Deo omnia, quæ per eas bene fecit, idque non solùm in corde, sed etiam in locutione communi: proinde milites victoriam, Doctores, lectores, prædicatores, opifices, alios quoslibet bene gestæ rei seu negotij laudem transferre in Deum debere, qui operatur omnia in omnibus, & velle & perficere. Oleaster infert pluris fieri à Domino iniquorum substantiam, quàm ipsos: vt eos mori velit, & illam bonis seruari.

a c. 21. 24. 25.
b c. 11. 21. 22. 23.

Explanatio.

Absque iumentis, quæ in partem venere prædantiũ.] Habetur in reliquis editionibus, *tantùm, aut verùm, aut cæterùm iumenta diripuimus*, seu *prædati sumus nobis ipsis*, ἑαυτοῖς. Sub nomine autem iumentorum comprehendi debent pecora omnia, & cuiusuis generis animalia. Collegit Abulensis quæ in hoc bello rapta sunt, non esse diuisa inter euntes ad bellum, & manentes in castris, vt contigit in bello contra Madianitas [c]: quia in bello contra Madianitas hi qui remanebant in castris, nihil vtilitatis reportassent, nisi aliquid accepissent de præda: in isto contra Sehon, vt & postea contra Og, consecuti sunt ciuitates ad manendum; & rationi congruum erat, vt pro labore maiore, ij qui pugnauerant, sortirentur iumenta & reliqua spolia: quemadmodum & in alio contra Madianitas plus cessit pugnantibus, quàm iis qui remanserant in castris. Non videtur exacta ratio, quia ciuitates illas non acceperunt, nisi tribus Ruben, Gad, & dimidia Manasse. De modo diuidendæ prædæ consule dicta in commentario præcedentis libri [d].

Iumenta pro cuiusuis generis animalibus.
c Num. 31. 27.
d supra.

Et spoliis vrbium, quas cepimus.] Hîc quoque Chaldæum verbum est בְּזַנָא *chenasna*, sicut in priore versu, significans *subucere*: sed Græcum ibi ἐπρονομεύσαμεν, hoc loco simplicis notionis ἐλάβομεν. Pro spoliis sunt in editione Græca numero etiam plurali, τὰ σκῦλα: in Hebræa numeri singularis שְׁלַל *scialal*. Oleaster notat ipsum theora שָׁלָל *scialal*

dal contrarias habere significationes, aut actiuam, aut passiuam, scilicet *spoliare*, & *spolium dimittere*, seu *spoliari*: per nomen significari *spolium*, quod diminutatur & relinquatur à victis. Adde quòd ab inuitis etiam detrahatur, eóque spolientur. Redditur alibi Latinè [a] *supellex*, & σκῦλα: [b] *spolia*, & προνομή: [c] *præda*, & προνομή: [d] *spolia*, & τροφή, *esca*: [e] *præda*, & σκῦλα: [f] *præda*, & διαρπαγή: [g] *spolia*, & σκῦλα. Intelligitur hoc loco varia supellex in metallis, veste, cibis, &c.

a Deut. 23. 16. *Spolia pro varia supellectile.* b c.20.14. c Iosue 7.21. *Aroer, & Arnon.* c Num.31. 11. d Gen. 49. 27. e 1. Reg.14. 30.c.15.21. lib.2.30. 22.26.lib.3. 3.12. f Esa.10.2. g Esa.33.4. Ezec.21.9. Zach.14.1.

Ab Aroer, quæ est super ripam torrentis Arnon.] Aroër erat in parte meridionali terræ Amorrhæorum in principio partis orientalis, ac extremitas vna in regnis Sehon, & Og. Arnon torrens diuidebat Moabitas ab Amorrhæis. De vtroque loco actum aliàs [h].

Oppido quod in valle situm est.] Editiones aliæ præfixa coniunctione. (*Et ciuitatem quæ in valle*, vel *in torrente*.) Græca quidem habet ἐν τῇ φάραγγι, (*in valle*,) sicut nostra: Hebræa, & Chaldæa repetunt idem nomen, quod erat in priore membro נַחַל *nachal*, & נַחְלָא *nachla*, significátque tum torrentem, tum vallem, & per torrentem aliquando redditur ab Interprete [h] nostro. Is autem hoc loco appositiuè sumpsit (*oppido*) vt refertur ad Aroër hoc pacto (*ab Aroër*, inquam, *oppido*, seu quod oppidum in valle situm est.) Dixi alibi de oppidi, vel opidi nomine, quid ab vrbe differat, vel ciuitate; siue ab opibus deriuetur, quibus abundet, siue ab ope, quòd ad eas conseruandas mœnia in eo construantur. Caietani opinio est non exponi Aroër, sed adiungi alium terminum.

h in Num. 32. 34. & in c.35.13.

Galaad. *Vsque Galaad.*] Græcè (*& vsque ad montem Galaad*, καὶ ἕως ὄρους τοῦ γαλαάδ.) Vbi terra Og regis incipiebat. De hoc loco consule quæ dixi c.26 [i]. libri præcedentis, vbi ea Hieronymo [k] retuli esse montem ad tergum Phœnicis & Arabiæ collibus Libani copulatum, extendíque per desertum vsque ad eum locum, vbi trans Iordanem (idest, contra respectu habitantium in Chanaan) habitauit Sehon rex Amorrhæorum: ab eodem monte nomen simile inditum ciuitati conditę in ipso. Putat Caietanus indicari per coniunctionem præfixam in editionibus aliis alium terminum. Est Galaad terminus ad quem: sed non appellandus tertius, cùm ei terminus à quo vnus opponatur comprehensus per Aroër: cui loco descriptionis additur quod erat oppidum, &c. Mysticè Rabanus & Glossa spiritualem Israël in omnibus ciuitatibus Amorrhæorum habitare dicit, cùm in omni orbe terrarum, Christi Ecclesiæ propagantur: sed priùs vnumquemque nostrûm ciuitatem fuisse regis Sehon, seu regis elati; quia regnabat in nobis stultitia, superbia, impietas, omnia quæ sunt ex parte diaboli: & tandem facti sumus sub eo rege, qui præcepit vt ab ipso disceremus, quia mitis est, & humilis corde [l]: fauere vocabulorum notationes, Aroër subleuans, Arnon aceruus iustitiæ, Galaad aceruus testimonij: ab Aroër super ripam Arnon in valle vsque ad Galaad, non fuisse vicum & ciuitatem, quæ Israëlitarum effugeret manus, quia omnis persona cuiuslibet sit dignitatis, fastu superbiæ vel pompa confidens mundana cum persecutoribus Christianorum, qui variis eos tribulationibus angustant, vsque ad hæreticorum conciliabula, qui testimoniis sanctarum Scripturarum secundùm suum sensum deprauatis contra Ecclesiam belligerant, catholicæ veritati à Doctoribus sanctis resistere nullo modo præualent: sed in victorum cedentes manus cum habitaculis suis atque munitionibus, in dominium spiritualis rediguntur Israëlis.

i vers.29. k de locis Hebr. *Spiritualis Israël.* l Matth.11. 29.

Non fuit vicus & ciuitas.] Vnicum nomen ciuitatis habent editiones reliquæ קִרְיָה *kiriah*, קַרְתָּא *kartha*, πόλεις. Vici vox, vt & viculi, villę, pagi, occurrit aliquoties in aliis locis Scripturæ, suntque ferè synonymæ omnes. Deriuant vicum à viis, quòd vias habeat tantùm sine muris; vel à vicinis tantùm habitatoribus; vel quòd sit vice ciuitatis: vel ab οἶκος domus: quia domibus constat solis sine muris, vt dictum est: vel per metathesim à שׁוּק *scuk*, quod *plateam* valet. Vt autem obiter id dicam, Carthago videtur appellata à Pœnis קַרְתָּא חֲדַתָּא *karth cadtha*, quasi ciuitas gaudij.

Vici etymol. *Carthago vnde.*

Quæ nostras effugeret manus.] Hebraicè (*quæ exaltauerit se à nobis, quæ superior fuerit nobis*) idest, inquit Vatablus, quæ ita natura loci munita fuerit, vt à nobis expugnata non fuerit. Verbum שָׂגַב *sagab*, valet, *erigere, exaltare, eleuare*, altius esse, quàm vt transcendi aut capi possit, ita vt munitionem includat, qualis est arcis editæ, & refugij, quod etiam vocatur מִשְׂגָּב *misgab*, & exponi adhuc *potest munimentum, propugnaculum, locus inaccessus*. Chaldaicè (*non fuit ciuitas, quæ fortior esset nobis*, תְּקֵיפַת מִנַּנָא *thekephath minnana*.) Græcè ἥτις διέφυγεν ἡμᾶς, *quæ effugeret nos*. (Metaphoricè vel metonymicè dicitur ciuitas effugere, vel non effugere; & cum addito, effugere aut non effugere manus aliquorum, pro habitatoribus illius. In c.3 [a]. *non fuit oppidum, quod nos effugeret*.) iuxta reliquas editiones *quod non ceperimus ab eis*.) Apud Danielem [b] scribitur quòd terra Ægypti non effugiet, Hebraicè *non erit in liberationem*, idest, non liberabitur, לֹא תִהְיֶה לִפְלֵיטָה *lo thehieh lipletah*) Græcè, *non erit in salutem*, οὐκ ἔσται εἰς σωτηρίαν.)

Ciuitas pro habitatoribus. a vers.4. b c.11.42.

Omnes tradidit Dominus Deus noster nobis.] Hebraicè, Chaldaicéque, *in conspectu nostro, coram nobis, ante faciē nostram*, לְפָנֵינוּ *lephanenu*, קֳדָמַנָא *kodamana*) Græcè, *in manus nostras*, εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν.)

Vers.37.] Absque terra filiorum Ammon, ad quam non accessimus: & cunctis quæ adiacent torrenti Ieboc, & vrbibus montanis, vniuersísque locis, à quibus nos prohibuit Dominus Deus noster.

Paraphr. Exceptio ponitur earum regionum, quæ erant prope Amorrhæos, & pertinebant ad Ammonitas, Moabitas, Idumæos; quarum trium gentium regiones vetuerat Deus ne occuparent Hebræi, propter Lot primarum duarum patrem, & propter Esau patrem vltimæ, vt hactenus toto hoc capite fusiùs dictum est. Quare non est hic immorandum; quia de Ieboc dixi c.21. Numerorum [c]: & per vrbes montanas Idumæa videtur intelligi, quæ apud Abdiam [d] habitasse scribitur in scissuris petrarum; vocatúrque ab eodem [e] mons Esau: & in hoc ipso capite priùs [f], atque alibi [g] mons Seir; videlicet, quia est alta montuosaque terra. Pro vrbibus montanis dicuntur Hebraicè, Chaldaicéque *vrbes montis*, הָהָר *hahar*, & טוּרָא *tura*: Græcè *in montana*, nimirum regione, ἐπὶ τῇ ὀρεινῇ. Pro cunctis quæ adiacent torrenti Ieboc, Græcè sunt, πάντα τὰ συγκυροῦντα, *omnia pertinentia, vel propinqua*: Hebraicè & Chaldaicè (*omnes manus*, כָּל־יַד *chol iad*, כָּל כֵּיף *chol cheph*. In Psalmo [h] 94. secundùm translationem illam (*oues manus eius*) pro quo legimus (*pascuæ*) putat Agellius exponi posse circumpositas tēplo regiones, in quibus Israëlitæ tanquā oues versarentur, sicque tēpli ac Dei manum vocari, sicut hic, *manus torrētis Ieboc*, τὰ συγκυροῦντα.

c vers.24. *Vrbes montana pro Idumæa.* d vers.3. e vers.8.9. 19.21. f vers.1.3.5. g Deut.1.2. h vers.2.

ARGV-

ARGVMENTVM CAPITIS TERTII.

SIMILIS priori victoriæ de Sebon rege Hesebon Amorrhæo, de qua narrauit præcedens caput, victoria de altero rege Basan item Amorrhæo, cui nomen Og, continetur in isto capite; atque quo pacto æquè ac Sebon regionem, diuiserit Moses illam, quæ erat dicti regis Og, inter tribus Ruben & Gad, ac dimidiam Manasse; sed ea conditione, vt præirent in Chanaan, & alias in illam tribus deducerent, inducerént que. Memorat postea Moses indictum sibi à Domino silentium; cùm orauisset concedi sibi ingressum in terram Chanaan: atque idcirco imperasse se Iosue, vt suo loco dux esset
a vers. 33. & seqq. *populi ad eamdem terram. De hac ipsa victoria reportata ex Og, dictum est ad c[a]. 21. libri*
b vers. 7. 8. *præcedentis: & iterum in istius Deuteronomij c. 29[b]. mentio fit de eadem simul cum alia priùs declarata ex rege Sebon. Egimus etiam de assignatis regnis Amorrhæorum dictis tribubus, dummodo implerent requisitam conditionem. Quocirca non erit opus multis circa explanationem huius capitis.*

CAPVT TERTIVM.

1. ITaque conuersi ascendimus per iter Basan: egressúsque est Og rex Basan in occursum nobis cum populo suo ad bellandum in Edrai.

2. Dixítque Dominus ad me: Ne timeas eum: quia in manu tua traditus est cum omni populo ac terra sua: faciésque ei sicut fecisti Sehon regi Amorrhæorum, qui habitauit in Hesebon.

3. Tradidit ergo Dominus Deus noster in manibus nostris etiam Og regem Basan, & vniuersum populum eius: percussimúsque eos vsque ad internecionem,

4. Vastantes cunctas ciuitates illius vno tempore. non fuit oppidum, quod nos effugeret: sexaginta vrbes, omnem regionem Argob regni Og in Basan.

5. Cunctæ vrbes erant munitæ muris altissimis, portisque & vectibus, absque oppidis innumeris, quæ non habebant muros.

6. Et deleuimus eos, sicut feceramus Sehon regi Hesebon, disperdentes omnem ciuitatem; virósque ac mulieres & paruulos.

7. Iumenta autem & spolia vrbium diripuimus.

8. Tulimúsque illo in tempore terram de manu duorum regum Amorrhæorum, qui erant trans Iordanem: à torrente Arnon vsque ad montem Hermon,

9. Quem Sidonij Sarion vocant, & Amorrhæi Sanir:

10. Omnes ciuitates, quæ sitæ sunt in planitie, & vniuersam Terram Galaad &

A Basan vsque ad Selcha & Edrai ciuitates regni Og in Basan.

11. Solus quippe Og rex Basan restiterat de stirpe gigantum. Monstratur lectus eius ferreus, qui est in Rabbath filiorum Ammon, nouem cubitos habens longitudinis, & quatuor latitudinis ad mensuram cubiti virilis manus.

12. Terrámque possedimus tempore illo ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon, vsque ad mediam partem montis Galaad: & ciuitates illius dedi Ruben &
B Gad.

13. Reliquam autem partem Galaad, & omnem Basan regni Og, tradidi mediæ tribui Manasse, omnem regionem Argob: cunctáque Basan vocatur Terra gigantum.

14. Iair filius Manasse possedit omnem regionem Argob vsque ad terminos Gessuri & Machati. Vocauítque ex nomine suo Basan, Hauoth Iair, id est, Villas Iair, vsque in præsentem diem.

15. Machir quoque dedi Galaad.

16. Et tribubus Ruben, & Gad dedi de
C Terra Galaad vsque ad torrentem Arnon medium torrentis, & confinium vsque ad torrentem Ieboc, qui est terminus filiorum Ammon:

17. Et planitiem solitudinis, atque Iordanem, & terminos Cenereth vsque ad mare deserti, quod est salsissimum, ad radices montis Phasga contra orientem.

18. Præcepíque vobis in tempore illo, dicens: Dominus Deus vester dat vobis

terram hanc in hæreditarem, expediti præcedite fratres vestros filios Israël omnes viri robusti: A

19. Absque vxoribus,& paruulis,atque iumentis. Noui enim quòd plura habeatis pecora, & in vrbibus remanere debebunt, quas tradidi vobis,

20. Donec requiem tribuat Dominus fratribus vestris, sicut vobis tribuit: & possideant ipsi etiam Terram, quam daturus est eis trans Iordanem: tunc reuertetur vnusquisque in possessionem suam, quam dedi vobis.

21. Iosue quoque in tempore illo præcepi, dicens: Oculi tui viderunt quæ fecit B Dominus Deus vester duobus his regibus: sic faciet omnibus regnis, ad quæ transiturus es.

22. Ne timeas eos: Dominus enim Deus vester pugnabit pro vobis.

23. Precatúsque sum Dominum in tempore illo, dicens:

24. Domine Deus, tu cœpisti ostendere seruo tuo magnitudinem tuam, manúmque fortissimá, neque enim est alius Deus, vel in cœlo, vel in terra, qui possit facere opera tua,& comparari fortitudini tuæ. C

25. Transibo igitur, & videbo Terram hanc optimam trans Iordanem,& montem istum egregium,& Libanum.

26. Iratúsque est Dominus mihi propter vos, nec exaudiuit me,sed dixit mihi: Sufficit tibi: nequaquam vltrà loquaris de hac re ad me.

27. Ascende cacumen Phasgæ, & oculos tuos circumfer ad occidentem, & ad aquilonem,austrúmque & orientem,& aspice. nec enim transibis Iordanem istum.

28. Præcipe Iosue, & corrobora eum atque conforta, quia ipse præcedet populum istum, & diuidet eis Terram quam D visurus es.

29. Mansimúsque in valle contra fanum Phogor.

Vers. 1. Itaque conuersi ascendimus per iter Basan: egressúsque est Og rex Basan in occursum uobis cum populo suo ad bellum in Edrai.

Paraphr. NARRATIONIS præsentis ordo respondet rerum gestarum ordini, quia proximè post victoriam de Sehon rege, alia de Og altero Amorrhæorum rege secuta est. Ab hoc E Moses non legitur transitum pro populo Hebræo petiisse, quemadmodum à rege Sehon, quia cùm intellexisset Og populum illum intédere iter versùs terram suam, obuiam iuit, & mouit bellum contra eumdem; siue quòd metueret ne transire per regnum suum vellet; siue quia vlcisci vellet Sehon mortem, cunctique exercitus ipsius; siue, vt Abolensi placet, quia sicut Sehon tributum ab aliis regibus recipiebat vt prohiberet ab externis,

A maximè à populo Hebræo, ingressum in Chanaã. Addit Hugo scriuisse Mosem quòd inutiliter legatos ad Og mitteret: Rickelius citans Glossam, id facere non dignatum Mosem, propter superbiam dicti regis & obdurationem. Cæterùm Rabanus quem transcripsit Glossa, ex eo quòd legatio ad Og missa non est, postulatúsve transitus per ipsius terram; sed conflictum continuò cum illo, isque cum populo superatus, præterea ex etymologiá Basan pro turpitudine; infert iuxta tropologiam, quòd nullus nobis transitus debet esse, nullus accessus ad turpitudinem, sed ab initio statim expugnanda, & omnimodis cauenda est. Item ait Og, cuius notio est interclusio, figuram habere omniũ carnalium & materialium rerum, quarum amore B & desiderio detenta anima, excluditur & separatur à Deo: nullum ex eo regno viuentem relinqui oportere, vt resecentur turpia; pia in animo reædificare, honesta ac religiosa plantare. Adiicit non esse scriptum de regno Sehõ, vt nullus viuus relinqueretur, nec de regno Moab; quoniam fortè, inquit, ex illis opus habemus aliquibus, & nõnullis eorum pro vitæ huius agonibus & exercitibus: alioqui debuissemus de hoc mundo [a] exiisse: de Basan, hoc est, de turpitudine nullo penitus nos indigere, nihil ex eo relinquendum; excidenda omnia & subuertenda opera turpitudinis (mendosè *fortitudinis*) in nullo enim posse honestum esse quod turpe est. Atqui e priore [b] dictum est percussum Sehon cum filiis, & omni populo suo, atque interfectos habitatores cunctarum vr-
C biũ eius, viros, ac mulieres,& paruulos. De Moab etiam non est mirum si non scribatur idem quod de hominibus regni Og vel Basan; quia prohibitum fuerat Hebræis huius gentis terras occupare, quemadmodũ & Ammon, & Idumææ, vt præcedentibus capitibus vidimus. Quare non satis firmo fundamento nititur exceptio illa moralis de Sehon, & Moab, quod etiam de tropologia tota, quam Origenes [c] primus tradidit, monuimus [d] libro præcedente. Quoniã verò hîc & aliquoties in libro isto iteratur memoria diuinorum beneficiorum, aliàs iam ante commemoratorum, infert Capponus valde vtilem esse in genere memoriam atque repetitionem Dei erga nos benefactorum, vt magis inardescamus in amorem illius. Notat
D etiam quando dicta repetitio fit, inseri plerumque circumstantias nonnullas, vt doceamur exactiùs, ac distinctiùs penetrare, examinare, æstimare singula momenta donorum Dei. Postremò admonet accuratiorem in eiusmodi bonis à Deo collatis Mosem fuisse, quo propiùs aberat à morte, vt hærerent memoriæ tenaciùs, & quasi officio vicario talis recordatio post ipsius mortẽ apud populum fungeretur, ad incendendum amorem in Deum.

Itaque.] Particula (&) coniungente vtuntur editiones reliquæ ! *ve,xj.* In hac autẽ notione ipsammet particulam vsurpatam ab Interprete nostro, exẽplis ostendit Sà in [e] indice. Nec tamen (*itaque*) semper importat illationẽ, sed nonnumquã solam connexionẽ, & cõsecutionẽ, seu ordinẽ vnius post
E aliud: interdũ idẽ valet quod *insuper* [f], *denique* [g], &c.

Conuersi ascendimus.] Hebraicè & Chaldaicè (*& reuersi*, aut *conuersi sumus, & ascendimus.*) Non fuit propriè reuersio, seu retrocessio; sed potiùs perrectio atque progressio & processio. Explicat Rickelius (*vertentes nos à regione Sehon ad ingrediendum territorium regni Og*: Oleaster quòd verterint se à via qua contendebant adhuc vtcunque versus Orientem & Aquilonem versùs promissam terram: & inter desertum, inquit, vnde veniebant, & Iordanem, erat terra horum duorum

a 1.Cor.5.10.
b vers.33.34.
c hom.13. in Num.
d in c.ar.33.
Explanatio.
Itaque, dictio.
e in Ps.9.11. Mat 25.46. Marc.12.12. 3c. Ioan.10.29. Actuum 5.35.c.7.43. c.13. 11. 1. Cor. 5.1. c. 12.26 1.Io. 2.27.
f 3.Reg.5.15.
g Mar.4.28.

a vers. 33.

regum. Dixi c. 22 [a], prioris libri diuersioné nonnullam fuisse vt depopulatio fieret regni Og, qui pugnabat contra Hebræos. Cùm enim transeundum esset per Iordanem, qui erat Hebræis ad Occidenté, iere ad Septemtrionem verterunt, vt pugnarent contra Regem Basan, qui venerat contra ipsos.

Per iter Basan.] Græcè, ὁδὸν τὴν εἰς Βασάν, *viam itérve quod in Basan*, videlicet ducit. Probat Abulensis [b] Basan regni ac prouinciæ nomé esse, non ciuitatis, quia præcedentis libri c. 32 [c]. numerantur & diuiduntur ciuitates munitæ principales, inter quas non ponitur Basan: hìc infrà [d] dicitur vniuersa terra Galaad, & Basan, nempe quia in his erant ciuitates: item [e] *reliqua pars Galaad & omnis Basan* [f]; *ciuitas Basan vocabatur terra gigantum.* idest, regionis Basan: *Iair* [g] *vocauit nomine suo Basan Hauoth Iair*, idest, villas Iair. Adde, quòd [h] scribitur sexaginta vrbes fuisse, & regionem Argob regni Og in Basan. Propter hæc eadem argumenta eandem sequitur Marzilla sententiam, tacito nomine Abulensis. Oleaster tamen vocat Basan vrbé regiam; quod probare non potest: nec perinde est esse regem Basan, & esse regem Hesebon, quod tribuitur Sehoni regi, & erat Hesebon nomen ciuitatis. Minùs probabile, quod sentit Vatablus, regionem Basan eandem esse cum Trachonitide. De hoc paulò pòst: de ipsa verò Basan consule annotata citato c. 21 [i]. libri præcedentis, & Psalmi 67 [k]. cúrque Caldaicè vocetur מַתְנָן *matthenan*.

Basan.
b q. 2.
c v. 3. 33. & seqq.
d vers. 10.
e vers. 13.
f vers. 13.
g vers. 14.
h vers. 4.
i vers. 33.
k vers. 23.

Egressúsque est Og rex Basan in occursum nobis.] Breuiùs illo loco Numerorum (*occurrit*) quod secundùm reliquas editiones habetur sicut hìc (*egressus est*, seu *exiit in occursum*, &c.) Significatur præuenisse hunc regem, nec expectasse impressionem Hebræorum, immò nec legationem qua trásitus peteretur, qualem iam priùs repulerat Sehon rex, ab eodem Hebræo populo eum suis deletus. De isto rege Og non sunt repetenda, quæ dixi eodem libro præcedente.

Cum populo suo.] In aliis editionibus (*ipse & omnis populus eius.*) Vbi *omnis populus* cunctum exercitum significat, seu milites, & qui bello siue prælio idonei essent, vt priore quoque capite [l] de populo Sehon notatum est; ibidémque satis indicant voces illæ (*ad prælium*) vt & hìc (*ad bellandum.*) & c. 21 [m]. libri Numerorú (*pugnaturus*) vbique iuxta cæteras editiones (*ad bellú*, siue *prælium.*)

l vers. 32.
m vers. 33.

Ad bellandum.] Modò monui idem hoc esse, atque secundùm editiones alias (*ad bellum*, aut *prælium*, aut *pugnaturus*) quæ omnia synonymè sumuntur.

In Edrai.] De hoc loco actum eodé libro [n] Numerorum. Scribitur Græcè nunc ἐδραίμ, nunc ἐδραείν, nunc ἀδραί, nunc etiam ἀσαρί: Hebraicè, Chaldaicéque אֶדְרֶעִי *edrehhi*. Fuit ex insignioribus vrbibus sexaginta regni Og muris ac vectibus munitis, maximè insignis cum Astharoth [o], & velut altera regia cum illa, vt Masius [p] docet: qui refellit R. Nehmannum asserentem positam fuisse vrbem Edrai (quæ Ptolemæo sit Adra) ad pedem montis, quem à pascendis pecudibus Astaroth appellarent: quia non mons, sed ciuitas Astaroth fuit.

n c. 21. 33.
Edrai.
o Iosue 12. 4
p ibidem.

Vers. 2.] Dixitque Dominus ad me: Ne timeas eum: quia in manu tua traditus est cum omni populo ac terra sua: faciésque ei sicut fecisti Sehon regi Amorrhæorum, qui habitauit in Hesebon.

A CVm Og bellum appararet ac etiam moueret aduersus Hebræos tum sibi consulens, tum vlturus illatam Sehoni regi alteri Amorrhæo cladem, atque istius Og regis nomen & fama percelebris esset ab ingenti robore, simúlque forsitan Hebræorum vires nonnihil debilitatæ ob prioré conflictum, iussit Dominus vt bono esset animo Moses, certúmque populum redderet de obtinenda ex Og victoria non minùs quàm nuper obtenta ex Sehó fuisset. Libro præcedente [a] iisdem penè verbis eadem hæc ipsa sententia continetur. *Dixitque Dominus ad Moysem. Ne timeas eum, quia in manu tua tradidi illum, & omnem populum, ac terram eius: faciésque illi sicut fecisti Sehon regi Amorrhæorum habitatori Hesebon.* Adeundus eius loci cómentarius noster, in quo docuimus quanti referat in vtramque partem imperatoris in bello ducísve, vel impauidus animus, vel timidus: & quantopere Dominus eximere aliis metum sæpe ac animare studuerit, necnon alius populi dux subditos suos Iosue; præterea Elisæus, Nehemias, &c.

Paraphr.
a c. 21. 34.

Ne timeas eum.] Non propter Mosem, sed propter populum Hebræum eo modo locutus est Mosi Dominus: quia non in Mose, qui de Domini potentia & promissis minimè dubitabat; sed in illo populo, qui sæpiùs diffidere solebat ac despondere animum, timor forsitan erat.

Explanatio.

Quia in manu tua traditus est.] *Manus* plurali numero Græcus textus habet: idem, & Hebræus, C Chaldæúsque actiuæ vocis verbum (*tradidi.*) Citato loco ex Numeris editio nostra congruit cum reliquis etiam circa hoc verbum. Eiusdem libri & capitis 21. versu 2. per nomen Græcum compositum ὑποχείριον tota sententia explicatur.

Cum omni populo.] Pronomé possessiuum quod est in editionibus aliis, omisit nostra, contenta id apponere membro sequenti. Per populum verò intelligitur quidem per se ac primariò exercitus: sed consequenter etiam reliqui regionis incolæ.

Ac terra sua.] In hoc notari monet Abulensis, quòd in terra illa moraturi essent Hebræi. Vnde aliquando, inquit, Deus tradebat solum populum in manu eorum, vt in Madianitis [b], & Chananæú regem Arad [c], quia solùm Madianitas occiderunt; D sed terram eorum non possederunt: hìc autem vtrumque fuit, gentem occiderunt, & in ciuitatibus dederunt habitationem tribui Gad, & dimidiæ parti tribus Manasse [d]. Sic verò etiam hìc priore [e] capite legimus; *en tradidi vobis terram Chananæorum*, &c. *ingredimini, & possidete eam.* Textus Græcus hoc loco habet, *omnem terram suam*, πᾶσαν τὴν γῆν αὐτοῦ.

b Num. 31. 2. 3. 7.
c ibid. c. 21. 1. & seqq.
d ibid. c. 32. 33. 34.
e vers. 7. 8.

Faciésque ei sicut fecisti Sehon regi Amorrhæorum.] Eodem modo ad verbum in c. 21 [f]. libri Numerorum. Vbi notaui posse id accipi aut vt præceptum, aut vt prædictionem.

f vers. 34.

Qui habitauit in Hesebon.] Ibi (*habitatori Hesebon*) Græcè (*qui habitabat*, ὃς κατῴκει) tum ibidem E tum hìc. Eo auté [g] loco egimus de Hesebon. Distabat hæc à Iordane, inquit [h] Masius, millibus passuum viginti, indéque ortus satis magnus fluuius labebatur versùs Iazor, atque hanc propè abluens Iordani tandem commiscebatur.

g vers. 25.
h in Iosue 13. 24. & seqq.

Vers. 3.] Tradidit ergo Dominus Deus noster in manibus nostris etiam Og regem Basan, & vniuersum populum eius: percussimúsque eos vsque ad internecionem,

Vers. 4.

Vers.4.] Vastantes cunctas ciuitates illius vno tempore. Non fuit oppidum, quod nos effugeret: sexaginta vrbes, omnem regionem Argob regni Og in Basan.

Paraphr. QVod traditurum Dominum promisisse dixerat, reipsa præstitisse affirmat, nimirum regē Og, cum omni populo constante ex militibus & aliis regni habitatoribus, & regnum ipsum, idest, sexaginta insigniores ciuitates, oppida, & loca reliqua, regionémque vniuersā. Breuiùs in priore [a] libro ad hunc modum. *Percusserunt igitur & hunc cum filiis suis, vniuersúmque populum eius, vsque ad internecionem, & possederunt terram illius.* Ibi refelli asserentes Og à Iosue interfectum: docui præterea videri accipiendam percussionem seu interfectionem filiorum Og propriè de filiis carnalibus. Filiorum quoque Sehon cum ipso percussorum, & cum omni populo suo, facta mētio capite priore [b] est, quamuis non itē in citato loco libri præcedentis, vt ibidem annotaui. Porrò quod habetur hic vno tempore vastatas ciuitates, interpretans Abulensis vno impetu, continuatóque, nec interrupto bello, id ait exprimi ad differentiam terræ promissionis vltra Iordanem, quæ non tota simul occupata est, sed successiuè vsque ad tempora Dauidis & Salomonis [c]; partim vt haberent Israëlitæ in quo se ad bellum exercerent [d]; partim vt propter peccata quæ subinde patrabāt, punirentur ab hostibus [e]: partim quia cùm primùm Hebræi adierunt terram Chanaan, excolere totam nequibant & inhabitare, ac verendum erat, ne serpentibus aliisque bestiis repleretur, si veteres habitatores penitus deleri [f] essent.

a c.21.35. b vers.33. c 3.Reg 9. 2 Paral.8. d Iudic.3.2. e ibid.c.2. item c.3. & 4 & sæpe in lib.Iosue. f Exod.23. 29.30. Deu. 7.22.

Explanatio. *Tradidit ergo Dominus Deus noster in manibus nostris.*] Hebraicè, & Chaldaicè, numero singolari (*in manu nostra*) quemadmodum paulò antè etiam secundùm translationem Latinam: licèt Græca ibi quoque haberet *manus*, *χεῖρας*.

Etiam Og regem Basan.] In textu Græco præter hunc regem, indicatur Sehō quoque traditum esse, quod & proximè antè significatum satis fuerat, & fusiùs in c. præcedente. Scribitur enim hìc, *καὶ παρέδωκεν αὐτὸν κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν εἰς τὰς χεῖρας ἡμῶν, καὶ τὸν ὢγ βασιλέα τῆς βασάν. & tradidit eum* (nempe Sehon) *Dominus Deus noster in manus nostras, & Og regem Basan.* Auctor tamen scholiorum ad Sixtina Biblia editionis LXX. ait (*eum*) redundare, & nihil facere ad sententiam, vt sæpe aliàs huiusmodi.

Et vniuersum populum eius.] De filiis item fieri dixi mentionem [g] libro præcedente, & paulò antè [h] hic monui per populum intelligi exercitum quidē primariò, sed consequenter etiam reliquos regni habitatores.

g c.21.35. h vers.2.

Percussimúsque eos vsque ad internecionem.] Eadē hic phrasis est Hebraicè, atque Chaldaicè, quæ priore capite [i], vbi legimus (*non reliquimus in eis quidquam.*) Sed ibidem Græcè est, *οὐ κατελίπομεν ζωγρίαν*: hoc loco, *ἕως τοῦ μὴ καταλιπεῖν αὐτοῦ σπέρμα, eo vsque vt non relinqueretur ipsius semen.* Verti etiā hic posset, quia Hebræum verbum est in hiphil השאיר *hiscir*, *vt residuum sibi faceret vllum superstitem:* quem per *ζωγρίαν* prioris loci licet etiam intelligere Pro (*percussimus eos*) Græcè *ἐπατάξαμεν αὐτὸν*, Hebraicè נכהו *naccchehu*, Chaldaicè מחינוהי *mechinneh*, quæ verba exposita sunt [k] alibi, præsertim Græcum, reddidit Aquila *ἀναθεματίσαμεν*, *anathematizauimus.* Quod verbum non satis videtur cō-

i vers.34. k Num.21.

gruere proposito: quia per id significari solet nō hominum dumtaxat, verùm etiam aliarum animantium, & rerum, & locorum abolitio integra. Nam iumenta & spolia direpta sunt, & terra capta ad habitandum, vt paulò [a] pòst narratur. De nomine Latino internecionis egi c.17 [b]. & 21 [c]. libri prioris. Aliquando bellantes percutiuntur, & non moriuntur, & tunc non est, inquit Abulensis, percussio vsque ad internecionem, hic autem totaliter eos occiderunt: & internecio mors est, de interneco, idest, occido.

a v.7.8.12. & seqq. b vers.13. c vers.35. *Internecionis nomen, & etymon.*

Vastantes cunctas ciuitates illius vno tempore.] Hebraicè (*& cepimus omnes ciuitates illius in tempore illo*) Chaldaicè (*subiecimus, &c.*) Græcè (*obtinuimus, &c.*) Verba sunt נִלְכֹּד *nilchod*, כבשנא *chebasna*, *ἐκρατήσαμεν*, perinde vt priore capite [d] (*cunctásque vrbes in tempore illo cepimus:*) ita vt vastandi verbum necessarium nunc non fuerit, licèt dum vi capiuntur ciuitates, vastatio caueri non valeat. Vtrobique prorsus eadem phrasis est omnium editionum, nisi quòd hìc Latinè legitur (*in tempore vno*) ibi (*in tempore illo:*) nec maior proinde vis inest hìc ea quā ex Abulense retulimus. Græcum nomen *καιρὸς* vtroque in loco innuere potest opportunitatem temporis, seu occasionem: neque minùs impetu vno ac simul ciuitates Sehon occupauerunt Hebræi in bello contra ipsum, quàm ciuitates Og in eo quod aduersùs illum gesserūt.

d vers.34.

Non fuit oppidum quod nos effugeret.] Simili formula in capite præcedente [e] dicitur (*non fuit vicus & ciuitas, quæ nostras effugeret manus*) sed Hebraicè (*quæ exaltauerit se a nobis, &c.*) Chaldaicè (*quæ fortior fuerit nobis, &c.*) quemadmodum ibi declaraui. Hoc autem loco secundùm reliquas editiones (*quam non ceperimus ab eis.*)

e vers.36.

Sexaginta vrbes.] Omnem locum munitum, inquit Abulensis, vrbem vocat, siue paruus, siue magnus sit. Hoc infrà [f] magis declaratur per oppositionem ad oppida innumera, quæ non habebant muros, & dicendo quòd vrbes erant munitæ muris altissimis, portisque & vectibus. Iosephus [g] vocat *πόλεις ἑξήκοντα λαμπρῶς πάνυ τετειχισμένας*, *ciuitates sexaginta insigniter valdè munitas.* In libro 3. Regum [h] in Argob regione quæ erat in Basan, dicuntur fuisse sexaginta ciuitates magnæ atque muratæ, quæ habebant seras æreas.

f vers.5. g 4.antiq.c. 4.vel 5. h c.4.13.

Omnem regionem Argob.] Hebraicè (*omnem funem Argob*, כָּל־חֶבֶל אַרְגֹּב *chol chebel argob.*) Oleaster disserens de varia significatione vocabuli Hebræi חֶבֶל *hebel*, pro obligatione, pignore, colligatione, vertendum putat (*omnem Argob*) atque indicari multitudinem oppidorum, vrbium, pagorum in ea terra quæ dicebatur Argob, vel nomine proprio, vel appellatiuo à רֶגֶב *regheb* pro rino, seu extremitate. Munsterus apostata scribit חבל propriè valere funiculum distributionis: sed hìc accipi pro מחוז *machoz* termino regionis. Mariana noster funiculi notionem retinens, ait regionem sic vocari; quoniam funiculis diuidebant prælia. Ostendi [i] alibi חֶבֶל *chebel funem* significare: præterea funiculis agros diuidi solitos [k], quod nunc repetere non libet, ac ne honestè quidem licet, vitanti nomen superflui scriptoris, aut potiùs transcriptoris, quod quantum queo caueo. Scitum est quòd ob agrorum dimensionē cùm Nilus auctus terminos cōfunderet, Geometriæ origo Ægyptiis ascribitur, quemadmodum Phœnicibus Astronomiæ, atque Arithmeticæ, ob computationem, nocturnámque nauigationē [l]. Paraphrastes Chaldæus transfert, *omnem domum* siue *locum prouinciæ* כָּל בֵּית פֶּלֶךְ *chol beth pelach.* Græci interpretes *πάν-*

Argob. i in Ps.10.7. Ps.17.5.6. Ps.72.4. Ps. 114.3. Psal. 118.61 k in Ps. 15. 6. Ps.77.54. Actuum 13. 19. *Geometria, Astronomia, Arithmetica, vnde originē traxit.* l Strabo li. 6.

τὰ τὰ σύγχωρα, omnia confinia, seu *adiacentia*. In eadem porrò paraphrasi pro Argob, quod Græcè quoque retinetur *ἀργὸβ*, ponitur טְרָכוֹנָא *terachona*, quod miror ab eo qui Latinam fecit capositum per Argob. Varablus, vt nuper etiam admonui, nomen Chaldæum interpretatur Trachonitidem regionem, quasi diceretur, inquit, sexaginta vrbes cepimus, omne scilicet regnum Argob, idest, regnum Og, qui regnabat in Basan. Concludit verò, quòd Trachonitis regio, eadem quæ & Basan erat. Quæ de Thraconitide regione, quam aliter vocant leniùs Traconitidem, item Trachonem, & Traconem, tradit Adrichomius [a] ex Plinio [b] Iosepho, [c] Hieronymo [d], Gulielmo [e] Tyrio, Iacobo [f] de Vitriaco, Nigro [g], non consentiunt B eum Basan. Nam Trachonitis regio instar regni, trans Iordanem est, inter Palæstinam & Cælesyriam; respiciens Damascum versùs Septemtrionem; contermina deserto Arabiæ, quod Bosræ iungitur ad Orientem; incipiens à monte Libano & fontibus Iordanis, & vsque ad lacum proximum Tyberiadi, latitudine expansa; longitudine à vico Aephas, ad oppidum Iuliada. Nominis eius ratio est, quòd sit aspera & saxosa, subterraneísque meatibus & cauernis abundans, id enim τραχὺν sonat, & trachones dicuntur occulti sub terra meatus ac specus; ac proinde trachones præterea ab ea regione Strabo montes cognominat vicinos eidē regioni. Per dictos trachones occultos, incolæ fontibus riuísque carentes, pluuias C aquas colligunt; plerique etiam in iisdem delitescunt, rapto victitantes; ita vt Augustus Zenodoro eam regionem abstulerit, Herodique tradiderit ea lege, vt latrocinia illius gentis compesceret: quod semel iterúmque cùm fecisset, tandem moriens reliquit Philippo fratri Herodis tetrarchæ Galilææ [h]; postea Claudius Agrippæ nepoti illius [i]. Longè alias conditiones terræ Basan fuisse constat ex alibi dictis, ac ex his quæ collegit citatus Adrichomius [k] & quantum ad situm, & quantum ad eximiam vbertatem, à qua etiam sortita nomen est quod pinguedinem significat. Certè Argob non solùm voce ipsa differt à Trachonitide, licet & hæc à Basan, verùm etiam re; quoniam teste Hieronymo [l], est regio Og regis Basan super Iordanem, quæ cecidit in sortem D dimidiæ tribus Manasse; & erat tempore Hieronymi vicus circa Gerasam vrbem Arabiæ, quindecim ab ea distans millibus contra Occidentem, qui Arga appellabatur, & Symmachus interpretatus est mensuram. Sed in tractatu de nominibus Hebraicis [m] exponit ipse Hieronymus *maledictam sublimitatem:* (quod placuit Rabano & Glossis.) Beda [n] præterea, *maledicens excelsum*. Minùs placet, vt appellatiuè sumatur Argob cum Oleastro רֶגֶב *regheb*, pro loco in valle, coniuncto torrenti; vel pro riuo; vel pro extremitate. Omnes namque passim accipiunt vt nomen proprium. Ratio alterius etymologiæ potest esse, quoniam אָרַר *arar maledicere* est, גַּב *gab altum, excelsum, eminens*. Alioqui præterea, ab אֶרֶג *ereg*, & אָרַג *arag*, *radio texentis* E *& texere*, posset quis suspicari, huius instrumenti figuram fuisse regionem hâc. Abulensis putat esse nomē alicuius terræ specialis; vel appellatiuum, & signare pulchritudinem; sícque vocari regionē Argob, aliquam terram fertilem, & benè muratā; quæ alias terras regni Basan excederet. Sed notio pulchritudinis quo pacto conueniat, ignoro. De hac rursus regione mentio est infrà in istomet capite [o]; & in historia Regum [p]: vbi scribitur quòd sub Salomone, Bengaber præerat in omni regio-

a theatr. terræ sanctæ in Manasse 2. num. 97.
b lib. 5. c. 18.
c 1. antiq. c. 14. lib. 15. c. 13. & 13. li. 16. c. 4 & 9. & 1. de bello c. 15. li. 3. c. 2.
d de locis Hebr. & in tradi. Hebr. in Gen. 10. & in Thré. 4.
e 16. de bello sacr. c. 9.
f hist. orient. c. 47.
g comm. 4.
h Ioseph. 17. antiquit. c. 10. lib. 18. c. 9. 1. 2. de bello c. 4.
i Idem 2. de bello c. 17. lib. 3. c. 2.
k theat. terr. sanctæ in Manasse 2. n. 25.
l de locis Hebr.
m de Deut.
n tract. de nom. Hebr.
o vers. 13. 14.
p lib. 3. 4. 15. lib. 4. 15. 25.

A ne Argob, quæ erat in Basan, sexaginta ciuitatibus magnis atque muratis, quæ habebant seras æreas.

Regni Og in Basan.] Græcè (*regis, βασιλέως.*) Moraliter porrò Rabanus, & Glossa, quoniam sexagenarius numerus perfectionem cuiuslibet rei significat (id Petrus [a] Bongus pluribus aliis illustrat exemplis) in regno Og regis Basan, hoc est, diaboli turpitudinis amatore, sexaginta vrbes vastatas notant; quia perfectè omnis deletio vitiorum facienda est: per Argob (cuius etymon *maledicta sublimitas*) exprimi terrenam superbiam, quæ in filiis iræ dominatur.

Numerus sexagenarius rei cuiuslibet perfectionē denotat.
a de myste. nume. circa de sexag.
Argob regionis etymon.

Vers. 5.] Cunctæ vrbes erant munitæ B muris altissimis, portísque & vectibus, absque oppidis innumeris, quæ non habebant muros.

Dictarum sexaginta ciuitatum videtur hæc descriptio esse: quas in historia Regum [b] magnas atque muratas, & seris præditas æreis memorari paulo antè retuli, & à Iosepho [c] *λαμπρῶς πάνυ τετειχισμένας*, *insigniter valde munitas*. Iam præclaras vrbes captas in regno Og asserit, præter plurima oppida quæ sine muris erant. Illas porrò easdem ciuitates aut similes, quæ pertinerent ad nationes maximas & fortiores, ad populum magnum atque sublimem, & filios Enacim, C appellat Auctor infrà c. 9 [d]. *ingentes, & ad cælum vsque muratas*.

Paraphr.
b li. 3. 4. 13.
c 4. antiq. c. 4. vel 5.
d v. 1. 2.

Cunctæ vrbes erant munitæ muris altissimis.] Addito pronomine demonstratiuo (*hæ*) in editionibus aliis extat (*omnes vrbes munitæ; murus altus*, aut *muris altis.*) Carent Hebræi superlatiuo: altitudinem verò maximam murorum, hyperbole illa importat paulò antè citata, qua dicuntur vsque ad cœlum ciuitates muratæ: & similis eorum qui à diluuio facere voluisse narrantur ciuitatem & turrim, cuius culmē pertingeret ad cœlum [e]; peruenit verò, vt scribit Hieronymus [f], ad altitudinem quatuor millium passuum. Adagialem hyperbolē confirmat Delrius [g] noster, post Muretum [h], exemplis Poëtarum Græcorum, Latinorúmque: præterea ex alio Deuteronomij loco; in capite [i] D primo, quem antea declaraui, & ex aliis. Non dissimiles in terra Chanaan esse ciuitates retulerant exploratores [k]. Ibi lege quæ de militum & habitantium fide ac fortitudine dixi, loco murorum, vel munitionum.

Explanatio.
e Gen. 11. 4.
f in Esa. 14.
g tomo 1. adagial. in 14.
h 1. varia. c. 18.
i v. 28.
k Num. 13. 29.

Portísque.] Portam, ianuā, ostium confundi non rarò contingit: licèt propriè magis primo nomine denotetur aditus ciuitatis, alteriúsve loci vallo seu fossa muniti, quòd per portam omnia importentur & exportentur; vel quia in designatione vrbis vacca tauróque subiunctis, designator manu aratrum suspēdebat seu portabat, ne sulcos fieret: secundo primus ingressus ad interiora domus à Iano, cui sacrabatur omne principium: ostium ad partes domus, vt ad cubicula; quia obstet ingressuris, aut remoretur, & arceat. Idem ferè de He- E bræis דֶּלֶת *delech*, פֶּתַח *petach*, שַׁעַר *sciahhar*: quorum primo significari volunt tabulam, qua clauditur vel aperitur ostium; secundo ipsam apertionem: tertio magis publicam portam, vbi apud Hebræos publici conuentus fiebant atque iudicia. Idem præterea de Græcis θύρα, & πύλη, seu πύλαι, πυλεών, πύλωμα: quamuis θύρα de domo, πύλη de vrbe dicatur, eo modo quo portam de vrbe dici docui; cùm præterea fores de domo potiùs vsurpentur. Omitto rationem aperiendi, quæ

Porta propriè quid.
Quid ianua.
Quid ostiū.

Domus Poplicolæ.

quæ apud veteres Romanos erat introrsum ductis foribus; præter Poplicolæ domum, cuius solius ianuam fecerunt foras propelli, nimirũ quòd is semper reipublicæ curam gereret: apud Græcos vt foras reiicerentur [a], ac proinde foras prodituri pulsarent, vt domum accedentes, vel astantes, cauerent ne læderentur à foribus in vicum deiectis.

a Halicar. lib.5. Plutar. in Poplicola. Alex. ab Alex. lib.5.c.24. Turneb. lib. 4.c.16. lib. 11.c.12. Muret. 1. variar.c.17. Delrius in Senec. Herc. Oet.v.254. b vers.36. c vers.6.31. d c.27.1.

Et vectibus.] Numero singulari, sed collectiuè posito vocatur Hebraicè בְּרִיחַ *beriach*: Græcè pluraliter dicuntur μοχλοί: de quibus vocabolis lege c3. [b]. libri prioris, & 4 [c]. Græca vox μοχλὸς οὐ μόνον μαγγανόν ξύλον τι, ἀλλὰ καὶ θυρῶν, ὃ καὶ ὀπεῖαις, *non solum est lignum quoddam ad mouendum, sed etiam pessulus & repagulum foribus occludendis aptum.* In Esaia [d] *serpens* vectis Hebraicè בָּרִחַ *bariach*, Græcè φεύγων dicitur, quia oblongus vt vectis: qui vectis siue ligneus, siue etiam ferreus, vt citato loco docui, eo modo appellatur linguis illis, quia postquam à parietis foraminibus, quibus inclusus portam firmiter retinebat, amotus est vt illa pateret, dum totus in eadem includitur, veluti fugit. Pro vecte transtulit ibi Symmachus, Hieronymo teste, *concludentem*; Theodotio, *robustum*: quæ dicto instrumento rectè conueniunt: & apud illum Prophetam per illud regia potestas designatur, vel etiam tyrannica, & allegoricè diabolica: vecte namque cohibentur fores, aut laxantur, &c. De Iani siue belli portis Virgilius [e],

e 7. Æneid.

Centum ærei claudunt vectes, æternáque ferri
Robora.

Absque oppidis innumeris, quæ non habebant muros.] Hebraicè לְבַד מֵעָרֵי הַפְּרָזִי הַרְבֵּה מְאֹד *santiam* seu *præter, ab vrbibus*, siue *præter vrbes, non muratas multum valdè*, seu *præter vrbes villarum absque muro multas valde.* Vel, *præter vrbes non muratas multas valde.* Vel, *præter ciuitates quæ muros non habebant, quarum erant multa admodum.* Vel, *præter ciuitates valde multas, quæ non erant muris cincta.* Omissa hyperbole, qua pro *multis valde*, posuit Interpres *innumera*, quod [f] alibi præterea facit cum L X X. vel vsurpando Innumerabilia; præterea non semper innumera in partem deteriorem accipi, vt velle tamen Bongus [g] videtur, cùm dicatur sapientiæ innumerabilis honestas [h]; & sapientiæ Dei numerus non esse [i]; & amici eius dinumerari non posse [k], vel electi [l]. Oleaster incertum docet esse quid propriè significet פָּרַז *paraz*, à quo est פְּרָזִי *perazi*: concedit verò eam significationem, quæ hîc exprimitur, conuenire multis aliis Scripturæ locis; non tamen capitis tertij [m] Abacuc (*maledixisti sceptris eius, capiti bellatorum eius.*) Vbi ex Hebræo נָקַבְתָּ בְמַטָּיו רֹאשׁ פְּרָזָו *nakantha remattan ros pherazau*, vertunt alij, *perfodisti in baculis eius caput paganorum*, seu *villicorum*, seu *exercituum eius.*) quidam (vrbium absque muro) Chaldæum paraphrasten hoc loco nostro reddere *apertas* פַּצִּיחָן *patschana*, vnde acceperint Hebræi suam significationem; quoniam idem videtur vrbs aperta, quod vrbs absque muris; & ideireo coniicere se significari villam. Pagninus in Thesauro ex R. Dauid docet פְּרָזוֹת *perazoth* esse vrbes absque munitione & muro in planitie constitutas, seu vicos, pagos, villas, quæ facilè pateant irruptioni, quàm verbum similè פָּרַץ *parats* importat. R. Salomon hoc loco exponit ciuitates apertas sine muro, פְּתוּחוֹת בְּלֹא חוֹמָה *pethuchoth belo chomah.* Retinentes LXX. vocabulum Hebræum transtulerunt hoc pacto πλὴν τῶν πόλεων τῶν φερεζαίων τῶν πολλῶν σφόδρα, *præter ciuitates Pherezæorum*, seu *Pherezæos multas valdè.* Inter gentes illas terræ Chanaan vna Pherezæorum fuit, qui appellantur Hebraicè פְּרִזִּים *perizzim*, hominum videlicet agrestium procul ab vrbibus degentium, vt Masius [a] docet: nam פְּרָזוֹת *perazoth*, inquit, loca non cincta muris vocantur, vt censent Iudæi. Addit existimare se potiùs grassatores fuisse, & homines qui ex raptu viuerent, eósque à viribus, aut violentia sic esse nominatos; quia פָּרַץ *paraz* reddi solet Græcè ἐνισχύειν. Tales quidem certè intra monitas, murísve clausas vrbes continere se non solent. Verbi פָּרַז *paraz*, exemplum adhuc nullum reperi nec in dicta, nec in alia notione. In cantico Deboræ [b] bis est nomen פְּרָזוֹן *perazon*, vbi *fortes* reddit Interpres noster, L X X. κατοικοῦντας, *habitantes*; in codicibus Complutensibus ac Regiis, vt legit etiam Augustinus [c], sed in Sixtinis δυνατοὶ, *potentes*, apud Theodoretum [d] κρατοῦντας, quod idem valet; semel per verbum ἐνίσχυσαν, *confortati sunt.* In 1. Regum [e] villa sine muro dicitur כֹּפֶר הַפְּרָזִי *chopher happerazi*, Græcè κώμη φερεζαίου, & secundùm versionem Symmachi, κώμη ἀτείχιστος, *villa non murata.* In Esther [f] Iudæi qui in oppidis non muratis ac villis morabantur, dicuntur Hebraicè הַפְּרָזִים הַיֹּשְׁבִים בְּעָרֵי הַפְּרָזוֹת *happerazim haiioschenim behhare happerazoth*, Græcè in Regiis atque Complutensibus Bibliis διεσπαρμένοι ἐν πάσῃ χώρᾳ τῇ ἔξω: & οἱ κατοικοῦντες ἐν ταῖς μητροπόλεσι, *dispersi in omni regione extranea*; &, *habitantes in metropolibus.* Quæ translatio efficit oppositum sensum, quod quidem attinet ad metropoles; hæ namque solent esse muratæ. Illud autem participium διεσπαρμένοι, *dispersi*, seu *disseminati*, vel *separati*; indicat aliud verbũ פָּרַשׁ *paras* siue *pharas.* Vnde Pharisæorũ secta: quos Beda [g] interpretatur scribẽs per F. *diuisos diuidentes, dissipantes, violentos & Ferefaos*, cum litera S. in medio, *separatos, disseminatos, disseminatores*: Hieronymus [h] Ferezæos cum Z. *separantes, disseminatos, fructificantes.* In Ezechiele [i] terra absque muro vocatur Hebraicè אֶרֶץ פְּרָזוֹת *erets perazoth*, Græcè γῆ ἀπερριμμένη, *terra abiecta*; Chaldaicè, *terra habitata vrbibus apertis*, idest, absque muris, בְּקִרְוֵי פַּצִּיחָיָא *bekirue patschaia.* De hoc loco Abacuc priùs dixi. Tandem apud Zachariam [k], *absque muro habitanda* Ierusalem dicitur eum nomine פְּרָזוֹת *perazoth*, Græcè κατάκαρπος, *frugifera*, vel in emendatis Bibliis κατακάρπως, *frugiferè*: Chaldaicè פַּצִּיחָן *patschin apertè*, vel *vicatim*: idque præ multitudine hominum, & iumentorum eius, vt ibidem subditur. Cùm L X X. modò vertant vt nomen proprium Pherezæorum, modò pro illo ponant quasi etymologiam, suspicor quicumque more gentis Pherezæorum in apertis villis seu pagis aut oppidis habitarent, eo nomine nuncupatos, non qui rusticorum, villicorum, agricolarum instar, extra vrbes muratas, quod ad hominum genus facit, vt commodiùs vacent colendis agris. Sic mercatorem Chananæus denotat, mathematicum Chaldæus, Arabs latronem, vt indicat de vltimo Hieronymus in Ieremiam [l], vbi [m] quem latronem reddit Interpres, dicitur Hebraicè עֲרָבִי *hharaui*, idest, Arabs iuxta formam nominum propriorum desinentem in י *iod*, sicut & hîc פְּרִזִּי *perazi*: transfértque Chaldæus Paraphrastes, *Arabes qui morantur in tabernaculis in deserto.* עַרְבָאֵי דְשָׁרַן בְּמַשְׁכְּנִין בְּמַדְבְּרָא *hharauae descaran bischcunin bemidbera*: licèt Græcè κορώνη exponatur, idest, *cornix*, & illa eadem Hebræa vox coruum significet, qui putridis cadaueribus in via plerumque expositis oblectatur.

f Exod. 10. 14. c.12.38. 2. Reg. 17. 11. lib.3. 4. 20. 2. Paral. 5.9.c.4.18. c.32.29. Iudith 2. 8. Eccl.5.8. g lib. de mystic. nume. eû de multitud. h Sap.7.11. i Ps.146.5. k Ps.138.18. l Apoc.7.9. m vers.14.

a In Iosua 16.13. b Iudic.5.7. 11. c ibid.q.59. d q.11. e c.6. f c.9.19. *Pharisæorũ secta vnde.* g tract. de nom. Hebr. h tract. de nom. Hebr. ex Genesi. i c.38.11. k c.2.4. l in c.3. m vers.2.

Vers. 6.] Et deleuimus eos, sicut feceramus Sehon regi Hesebon, disperdentes omnem ciuitatem, virósque, ac mulieres, & paruulos.

Vers. 7.] Iumenta autem & spolia vrbium diripuimus.

Paraphr. QVod priore capite narratum fuerat, paulò fusiùs de victoria ex Sehó, id nunc strictim commemoratur de alia ex Og, & quantum ad occupatas ciuitates aliaque loca, & quantum ad interfectos incolas omnes, & quantum ad prædam factam iumentorum, aliorúmque animalium ac rerum. Quare dispersam omnem ciuitatem debet intelligi, non diruendo muros, domos, ædificia; sed hæc depopulando. Glossa interlinearia, quæ Rabanū videtur transcribere, moraliter ait, quòd munitione diaboli superata, velut ciuitatibus, terráque Argob, & regno Og, quæ turpitudinem ac superbiam designant, vt dictum est; conteri debet zelo Dei quidquid rebelle ac lasciuum in carne nostra sentimus; simul cum infirmis cogitationibus: quod autem spectat ad seruitium Dei in simplicitate puri sensus, vel in ornatu verborum, oportet reseruare.

Explanatio. *Et deleuimus eos.*] Absque coniunctione, & sine pronomine, habetur in textu Græco Sixtino verbum ἐξωλοθρεύσαμεν, *exterminauimus*: referturque ad antecedentia nomina: & quia Hebræum nomen עִיר *hhare* in regimine significans ciuitates, masculini generis est, vertitur Hebræum verbum cum particula coniungente & pronomine masculino ab iis qui Hebræa verbatim interpretantur (*exterminauimus*, seu *ad internecionē excidimus*, seu *desolauimus eas*) וַנַּחֲרֵם אוֹתָם *vannacharem otham*. Idem est de paraphrasi Chaldæa, in qua est pronomen יָתְהוֹן *iathhon* fœmininum. In editione quoque nostra, & in Græca nullum præcedit nomen masculinum, ad quod pronomen (*eos*) possit pertinere. Attamen sensus nulla iactura est. Potuit hìc meliùs reddi ab Aquila ἀνεθεματίσαμεν, propter verbum huius loci נַחֲרֵם *nacharam* à חָרַם *charam*, vnde חֵרֶם *cherem anathema*; cùm ibi esset נַכֶּה *naccheh*. Sed latiùs patet dicti verbi significatio; & vbi dixi, non fuit nunc propriè dictum anathema.

Sicut feceramus Sehon regi Hesebon.] Rectè in datiuo casu, quamuis Græca syntaxis accusatiuum habeat ὥσπερ ἐποιήσαμεν τὸν σηὼν βασιλέα ἐσεβών. Versu 2. (*faciésque ei sicut fecisti Sehon regi*, &c.) dicebatur quoque Græcè in datiuo ποιήσεις αὐτῷ ὥσπερ ἐποίησας τῷ σηὼν βασιλεῖ. Prioris phrasis Græcæ non occurrit aliud exemplum in eodem vsu.

Disperdentes omnem ciuitatem.] Repetitur verbum ἐξωλοθρεύσαμεν, quod erat initio versus, & Hebræum hiphil in infinitiuo הַחֲרֵם *haccharem*; & Chaldæum גַּמָּרָא *gammarna*.

Virósque, ac mulieres, & paruulos.] Perlege dicta in priore [a] capite, vbi sunt eædem voces: & peculiariter declarata est Græca ἑξῆς: & quòd pro Hebræa טַף *taph* sint τὰ τέκνα: & quid sibi velint Hebraicè מְתִם *methim* cum puncto sceua (:) vtque differat à מֵתִים *methim* cum tsere (..) quorum primum homines, mortuos valet secundum: postremò quo pacto innocentes occidi cum nocentibus in bello possint. Gratianus post c. vltimum 23. q. 5. notans quòd aliquando punit Deus peccantes per nescientes, aliquando per scientes; exemplum

a vers. 34.

secundi membri profert istud de Hebræis, per quos puniti sunt Amorrhæi, & Chananæi, aliæque gentes: atque hoc modo sine culpa noxium sanguinē effundi, cùm scilicet diuino iussu id fit.

Iumenta autem, & spolia vrbium diripuimus.] Sic eodem illo loco [a]; *absque iumentis quæ in partem venere prædantium, & spoliis vrbium, quas cepimus*: vbi etiam phrasis non discrepat in aliis editionibus, ab ea quæ hìc extat. Cùm autem istis paucis verbis integer constet versus, intelligitur, quod sæpe monui, versuum diuisionem seu partitionem minimè æqualem esse.

a vers. 35.

Vers. 8.] Tulimúsque illo tempore terram de manu duorum regum Amorrhæorum, qui erant trans Iordanem, à torrente Arnon vsque ad montem Hermon,

Vers. 9.] Quem Sidonij Sarion vocant, & Amorrhæi Sanir.

Paraphr. REpetitio est duplicis victoriæ, quæ intra idem ferè tempus de duobus Amorrhæorum regibus Sehon, & Og relata est, cùm adhuc esset populus citra Iordanem, nec istum transiuisset, peruenissétve in Chanaan: & quemadmodum eorūdem regum terrā Hebræi possederint; licèt Chanaan magis peculiariter per nomen terræ promissionis intelligi soleret, tanquā præcipua, & in qua coli volebat Deus modo singulari, atque salutis humanæ mysterium patefieri: promiserat verò Deus olim vniuersam terrā posteritatis Chanaan; ex quo Amorrhæorum reges Sehon, Ogque oriūdi erāt. Lege Masium [b]. Simul porrò hìc & in sequētibus describitur amplitudo dictorum regnorum, & quibus terminis circumscriberentur. Notatur præterea diuersitas vocabulorum, quibus vnus ac idem locus diuersarum Gentium linguis appellaretur; quod conducit ad intelligentiam auctorum, qui nunc vno vtuntur, nunc alio nomine scribentes de loco eodem. Porrò tropologicè loquendo, constat vincendos priùs hostes, regnáque diaboli, carnis, mundi, quàm digni efficiantur promissa cælesti patria; sicut & sancti per fidem, nempe viuam, vicerunt regna [c]; testéque Philone [d], meliorem ac perfectiorem victoriam inuenire non licet, quàm illam, qua vincitur validum agmen vitiorum & affectuum. Fidei victoria peculiariter ascribitur; quoniam ostendit bona æterna, vt contemnantur temporalia.

b in Iosue 12. 1.
c Hebr. 11. 33. vbi Aquinas.
d de agricult.

Explanatio. *Tulimúsque illo tempore terram de manu duorum regum Amorrhæorum.*] Synonyma sunt (*tulimus*, & *cepimus*: ἐλάβομεν, & ἐκρατήσαμεν; נִקַּח *nikkach*, & נִלְכּוֹד *nilchod*, נְסִיבְנָא *nesibena*, & כְּבַשְׁנָא *chebasna*:) (*in illo tempore*) denotat alteram alteri pugnam victoriámque statim ferè successisse: nec refert quòd Græcè sit ἐκ χειρῶν pluraliter, *de manibus*: & *auferre de manu manibúsve*, idem valet atque de ditione, dominio, potestate; vt sæpe alibi.

Auferre de manu, quid.

Qui erant trans Iordanem.] Pro (*trans*) est בְּעֵבֶר *behheuer*, בְּעִבְרָא *behhibra*, πέραν: sicut & c. 1 [c]. vbi docui accipiendum esse respectu habitantium in terra Chanaan, quoniam comparatione populi Hebræi adhuc existentis in terra illa Amorrhæorum, non poterat dici eadem terra trans siue vltra, sed cis siue citra. Fortassis ipsémet Moses dum ista scriberet considerauit quo pacto locuturi essent Hebræi. Nam etiamsi Gallia diuisa fuerit in Cisalpinam, & Transalpinam respectu Italiæ, Hispani,

c vers. 1. 5.

Hiſpani, & Galli ipſi qui degunt vltra Italiam, A
adhuc appellant Tranſalpinam eam quæ reſpectu
ipſorum eſt propriè Ciſalpina, & vice verſa. Infe-
a v.20.25. riùs [a] tamen terram trans Iordanem propriè vo-
cat Moſes ratione ſitus in quo tunc erat citra
Iordanem (*donec requiem tribuat Dominus fratribus
veſtris, ſicut vobis tribuit, & poſſideant ipſi etiam ter-
ram, quam daturus eſt eis trans Iordanem:*) & (*tranſi-
bo igitur, & videbo terram hanc optimam trans Ior-
danem.*

b v.2. *A torrente Arnon.*] De hoc in c.2. [b] dictum ſa-
tis. Ibi φάραγγα reddunt L X X. ideſt, *vallem*: hîc
χειμάῤῥουν, *torrentem*; quæ duo eadem voce נחל *na-
Arnon. chal* ſignificari poſſunt. Erat Arnon in angulo
orientali & meridionali: nec ſolùm nomen ciui- B
tatis, nec item torrentis ſiue fluuij, vt Abulenſis
hoc adhuc loco contendit contra receptam ſen-
tentiam.

Vſque ad montem Hermon.] Terminus eſt angu-
li occidentalis & ſeptemtrionalis. Scribitur He-
braicè חרמון *chermon*, Græcè cum aſpiratione ἑρμών.
De hoc monte quid opus eſt dicta repetere in
c v.7. Pſalmo 41. [c] cùm de Hermoniim, & in 88. [d] ſi-
d v.13. mul cum Tabor, & in 132. [e] cùm de rore Hermon?
e v.4. Ibi actum de re, déque vocabulo, ac etymo eiuſ-
dem. Diſtingui ſolet Hermon in maiorem, & mi-
norem, atque etiam Hermonius vocatur iugum
quoddam humile, tumórve Hermon maioris con-
tra montem Tabor procedens. Maior extenditur
in longitudinem quatuor ferè leucis contra mare C
Galilææ, vbi ex mari Galilææ Iordanis egreditur.
In latere minoris aquilonari ciuitas Naim con-
ſtituitur. Vocatur etiam Aermon, & Ermon, vel
potiùs his modis minùs emendatè ſcribitur.

Quem Sidony.] Hebraicè צידנים *Tſidonim*, &
f Ioſ.13.4. Chaldaicè צידנאי *Tſidonae*. Græcè οἱ φοίνικες: ſed [f]
c. Iud.3.3.c. alibi σιδώνιοι: & pro Sidone [g] σιδών: nec vnquam
10. 2 2.c.18. 7. eo modo quo hîc. Phœniciæ vrbem inque Aſſy-
g Ioſ.8.7.c. 19.28.&c. rij maris litore Sidona poſitam ſcribit Achilles [h]
h lib.1. Alexandrinus: Strabo [i] in pulcherrimo continen-
Sidon quid. tis portu; vocat verò Ptolemæus Palæſtinæ vr-
i lib.16. bem. Videlicet *Sidon* Phœnicum lingua piſcis eſt,
k Iuſtinus vnde vrbi datum videtur [k] nomen, quia iuxta ma-
l.18. re, licèt à Sidonio primogenito filiorum Chanaan
l 1.antiq.c.6. denominatam tradat Ioſephus.[l] Sidoniam cogno- D
m 1.Æneid. minauit Virgilius [m] Didonē. Diſtabat olim à Ty-
ro Sidon altera Phœniciæ nobili vrbe nouem pa-
raſangis, hoc eſt, nouies triginta ſtadiis, ſeu 270.
circiter 32. milliaribus, aut iuxta quoſdam quin-
que tantùm leucis, aut vna & viginti, aut ſtadiis
ducentis; hodie *Said*, vel *Sajeto*. Pertinuit ad tri-
bum Aſer; ſed numquam de manu Gentium abla-
ta eſt. Pro monte altiſſimo in libri Numerorum
n v.7. c.34. [n] Hor montem altum legi volens Villalpan-
o in Ezech. 27.8.& in c. 28.21. dus [o] noſter, ſiue promontorium, notat quòd hoc
promontorio ſui litoris terram promiſſam finiuit,
ad radices montis Libani. De Sidone ac Tyro dixi
p in c.12. commentario actuum [p] Apoſtolorum: itémque de
20.& c.21. 3.c.27.3. Phœnice [q].
q in c.11. 19. *Sarion vocant.*] Hebraicè, Chaldaicéque ſcribi- E
tur שריון *ſirion*, Græcè σαριών. Vt omittam He-
Sarion vel. bræum verbum futuri temporis eſſe יקראו *ikreu*,
vocabunt: quo tempore vtuntur Hebræi nonnum-
quam, vt denotent id quod in more eſt. Iſte mons,
ait Abulenſis, appellatur hîc tribus nominibus,
quia tangit tres regiones: eſt enim in parte ſep-
temtrionali terræ promiſſionis, & ibi coniungun-
tur extremitates regni Amorrhæorum regno Si-
doniorum, quæ terra vocatur Phœnicia: ideo cùm
tangat quodlibet regnum iſtorum, ea inter ſe di-
r v.6. uidens, à quolibet nomen accepit. In Pſalmo 28. [r]

A quod légimus (*dilectus quemadmodum filius vnicor-
nium*) dixi eum enarrans ab Hieronymo, & ab He-
braizantibus reddi (*Sarion*, &c.) exponíque de iſto
monte, ſeu iugo, cui aliud nomen Hermon, & Sa-
nir: vt ſit ſenſus voce Domini confringi cedros
Libani, ac radicitus euelli, & effici vt ea facilitate
exiliant, qua vituli ſaliunt: immò vt ipſimet mon-
tes Libanus & Sarion tam facilè ſaltent, quàm
ſaltat filius vnicornium. Andreas [a] Maſius poſita a in Ioſue 11.3.
diſtinctione duplicis Hermon, maioris qui ſit Li-
bani pars verſus Orientem ſupra Iordanis fon-
tes, atque ad Trachonitidem pertineat; & mino-
ris, apud fluuiolum Chiſon, non procul à monte
Gelboë; aſſerit priori nomen præterea fuiſſe Baal-
B hermon, Sirion, & Siron, ſcribendo iſtud שריון, &
quod hîc ſequitur, *Sanir*. Quorum nominum ra-
tionem alibi ſe redditurum pollicetur, quod præ-
ſtare nequiuit, & cùm peregrinarum linguarum
ab Hebræa diuerſarum nec ſatis nobis cognita-
rum nomina ſint, illam afferre nec magni refert,
nec adeò facile eſt. Apud Hieronymum [b] tamen b de nom.
Sareon (ſic ſcribitur fortaſſis pro *Sarion*) declara- Hebr. ex
tur princeps mœroris: apud Bedam Sarion præ- Deut.
terea velamen triſtitiæ, anguſtia iniquitatis, carbo
inutilis. Sed expendere non libet iuxta radicem
Hebræam, alterius vocabulum idiomatis. Extat
id hoc dumtaxat loco diuinæ Scripturæ vt pro-
prium. Adrichomius [c] appellat Sarion, Sirion, c thea. terræ
Sireon, Sanior, Sion, Seon, Trachon, Trachonum, ſanctæ in
C Alſadamum. Manaſſe 2. n.58.

Et Amorrhæi Sanir.] Verbum vocandi repe-
tunt editiones aliæ: ſed Hebræa pluralis numeri
cum nomine ſingularis אמרי *emori*, niſi fortè ex-
cidit finalis litera ם *mem*, & legendum ſit אמרים *e-
morim*: licèt Græcè quoque ſit ἀμοῤῥαῖος: Chal-
daicè verò pluraliter אמוראי *emorae*: & pro שניר
ſcenir, Græcè σανίρ, transferatur *mōs niuis*. טורא תלגא
tura thalga, niuem enim valet תלגא *thalga*, ſicut
Hebraicè שלג *ſceleg*. Et quidem Hermon mons
dicitur anno ferè toto niuibus opertus, quarum
pars diſſoluta in æſtate campos ſeu agros vicinos
fœcundet. Teſtatur præterea Hieronymus [d] acce- d de locis
piſſe ſe ab Hebræo, quo prælegente Scripturas Hebr. in
didicerat, Paneadi imminentem fuiſſe, eúmque Aermon.
D quondam Æueos (Heuæos) & Amorrhæos tenuiſ-
ſe: ſua autem ætate æſtiuas niues Tyrum ob deli-
cias deferri ſolitas, vt nempe pocula temperarent
æſtiua. Spectant huc Ieremiæ [e] verba; *numquid de-* e c.18.14.
ficiet de petra agri nix Libani: & quòd Libanus à
לבן *lauan* ſiue *laban*, appellatus dicitur, ideſt, ab al-
bedine (per metatheſim *album* Latinè deriuatum
cenſeri poteſt) quia ſemper niuibus albicans viſe-
batur. Ideo namque Maſius [f] refert quibuſdam f in Ioſue
placuiſſe, partem orientalem Libani vocatam 12.6.
Hermon, immo & Libanū totum; quia חרם *cherē*
ſignificat rem exciſam & ſeparatam, ideſt, perdi-
tam, quæque nulli ſit vſui: Libanus verò in locis
niue coopertis nullum præbet vſum: denique
Chaldæum expoſuiſſe *niuoſum*. Villalpandus [g] no- g in Ezech.
E ſter concedit orientalem Libani partem nuncu- 27.5.
pari Hermon, & Sanir; at non Hermon, propter
niues quæ potiùs vbertatem afferunt: ſed forſitan
quòd ea Libani pars exciſa ſeu ſeparata fuerit, &
aliqua interiacente valle ſepoſita. In Paralipome-
nis [h] dicitur dimidia tribus Manaſſe poſſediſſe h lib.1.5.
terram à finibus Baſan vſque Baal Hermon, & Sa- 23.
nir, & montem Hermon, quia ingens erat nume-
rus. Nominatur in Cantico [i] Canticorum vertex i c.4.8.
Sanir & Hermon cum capite Amana, & ibi ſcri-
bitur fuiſſe cubilia leonum, mentióque fit de
montibus Pardorum. In Ezechiele [k] celebrantur k c.27.5.

a in Cant. 4.8.nu.55.56.

A abieres de Sanir. Gaspar [a] Sanctius noster benè docet duplicem fuisse Hermonem montem maiorem & minorem; atque eum qui pars erat Libani appellatum Sanir, Sion, vel Seon (diuersum à Sion in quo sita est Ierusalem) & Trachon vnde regio Trachonitis : cùm in Ezechiele [b] distinctè nominantur Baal Hermon, & Sanir, & Hermon, causam videri, quòd tempore Og, mons idem plura nomina haberet; postea propter hominum cómuditatem in diuersas partes distractus, nomina simul ipsa distraxerit; ita vt pars vna diceretur Hermon, alia Sanir; quemadmodum Tagum vocant Hispani *Tajo* ea qua parte spectat Orientem, *Tejo* ex qua Occidentem: idem fluuius appellatur Ister, & Danubius, hoc nomine vsque ad Illyricum, illò inde ad [c] ostium : Tygris quà fluit concitatior, Diglito quà tardior [d]; Euphrates vt capiti suo proximus est, Pyxitates per Taurum erúpens. Omira [e]; fluuius ad Cælenas vsque, Marsias, ab eo loco egressus, Lycus [f] : tempore Salomonis distinctum iam fuisse Sanir ab Hermoo, necnon Baal Hermon, & Hermon. Adde Taurum & Caucasum de eodem monte, non tamen in eadem eiusdem parte : Oreb, Sinai, Pharan de collibus eiusdem montis. Cæterùm videntur Hebræi retinuisse nomen illud ab Amorrhæis impositum monti, videlicet: Sanir; cùm sic tot aliis locis, quæ protuli vsurpetur; Sarion autem nonnisi semel hoc loco. Si cui videtur ipsummet nomen Sanir Hebræum esse, dicat eiusmodi nomen excogitatum, quod significatione simile foret significationi nominis alterius, quo vtebantur Amorrhæi. Hieronymus [g] quidem etymon Sanir tradit *lucerna dente*, aut *leua nouitatem* : Aponius [h] *mutationem* seu *nouitatem*: Beda [i] *Deus luminis* aut *lucerna, leuans* vel *attollens nouitatem*. *Dentem* significat שֵׁן *sen*, *lucernam* נִיר *nir*: שָׁנָה *sanah mutare*. Rectè porrò hîc ab Oleastro notatur diligentia peritissimi Chronographi, clarè distinguentis ea quæ obscuritatem possent parere & confusionem, propter varia nomina eidem loco attributa.

b c.27.5.
c Plin.lib. 4.c.12.
d l.5.c.24.
e Idem.
f Curtius l.5.
Sanir etymon.
g 1.cont. Iouin. & de nom. Hebr. ex Deut.
h in Cant.4.
i de num. Hebr.

Vers. 10.] Omnes ciuitates, quæ sitæ sunt in planitie, & vniuersam terram Galaad & Basan, vsque ad Selcha & Edrai ciuitates regni Og in Basan.

Paraphr.

AD radicem prædicti montis Hermoo, variis appellati nominibus, erant diuersæ ciuitates, quas redegerunt in potestatem Hebræi, cum vniuersa terra quæ adiacebat monti Galaad, & idem ab illo cognomen habebat, & alia quæ vocabatur Basan, vnde etiam rex Og peculiariter denominatus est rex Basan, vsque ad celebres alias Selcha, & Edrai; ad quarum vltimam idem rex exiuerat vt pugnaret contra Israël [k].

k Num.21.33.
Explanatio.

Omnes ciuitates, quæ sitæ sunt in planitie.] Hebraicè (*omnes ciuitates*, הַמִּישֹׁר *hammiscior*) Chaldaicè absque litera demonstratiua ה *he* (מִישֹׁר *miscior*:) Græcè (*μισώρ*.) Ciuitates in planitie, aut planitiei, reddunt etiam omnes Hebraizantes, vel rectitudinis, à יָשַׁר [l] *iasciar*, quod est rectum esse, & planum, & æquabilo, quódque placeat. Eugubinus monet L X X. & Chaldæum Paraphrastem existimasse nomen loci esse, ac immutatum reliquisse; quia nomina propria locorum, vrbiúmque non possunt aliter transferri: arbitrari autem sic vtrúque asseri posse; videlicet hoc esse nomen loci proprium, & inde id inditum esse, quòd esset lo- A cus in planitie, seu planus, rectus, æquabilis, amœnus, gratus, magis excultus. In Psalmis dicitur, *pes stans in directo* [a], בְּמִישׁוֹר *bemiscior*; *virga directionis* [b], מִישֹׁר *miscior* : *terra recta* [c], siue *rectitudines*, מִישׁוֹר *miscior*: in historia [d] Regum, *pugnare in campestribus*, בַּמִּישׁוֹר *bammiscior*; eodem pacto *pecora in campestribus*, in Paralipomenis [e] : in Esaia [f], *praua in directa*, לְמִישׁוֹר *lemiscior*: in Ieremia [g], *vallis campestris*, הַמִּישֹׁר *hammiscior*: & [h] *dissipanda campestria*: in Iosue [i], *campestria Medaba*. Sed in eodẽ Iosue [k] cùm numerantur quatuor ciuitates refugij de tribu Ruben, contra Iericho, assignatæ Leuitis; & tamen ponuntur quinque nomina velut propria, Bosor in solitudine, Misor & Iaser, & Iethson, & B Mephaath; respondet noster Serarius [l], nomen id in Latinum textum ex aliquorum irrepsisse margine, qui è L X X. notarant *τὴν μισώ*, vel potiùs *μισώρ* : non esse vrbem distinctam à Bosor, sed per illam vocem significari, quòd Bosor esset sita in planitie, seu in plano, patente, conspicuo loco; quia מִישֹׁר *miscior planitiem* significat; in textu Græco esse *τὴν βοσὸρ ἐν τῇ ἐρήμῳ τὴν μισώ* (melius *μισώρ*.) Cùm autem in cæterarum adiunctarum vrbium trium numeratione præponatur *καὶ*, idest, *&*, vt significentur diuersæ : Misor ita necti eum Bosor, vt sententia sit, Bosor, quæ est in eremo, quæ in planitie, seu quæ est in plano. Hieronymus [m] tamen docet Misor esse ciuitatem Og regis Basan; significare autem loca plana atque cam- C pestria: atque ipsum nomen iuxta etymon significare directum, quod Græcè dicitur *εὐθύ*, vel plana & campestria, Interpretatur quoque Beda plana, directa, humilem, campestrem.

a ps.25.12.
b ps.44.7.
c ps.142.10.
d lib.3.20.23.
e l.2.26.10.
f c.40.4.
g c.21.13.
h c.48.8.
i c.13.9.
k c.21.36.
l ibid. q.4. dubio 2.
m de locis Hebr. & de nom. Hebr. ex Deut.

Et vniuersam terram Galaad.] In editionibus aliis (*& omnes Galaad*, aut, *& omnem Galaad.*) Præcessit iam priore [n] capite hoc nomen, & sæpiùs libro [o] præcedente. Reperit hoc loco Abulensis rationem nominis, quia Iacob cumulum tumulúmque lapidum ibi congessit, ac erexit, veniens de Mesopotamia, in testimonium inter se & Laban [p].

n v.36.
o c.32.1.39.29.40.
p Gen.31.44.& seqq.

Et Basan.] Eodem pacto secundùm reliquas editiones (*& omnia Basan*, vel *& omnem Basan*) videlicet fuit nostra, aut illam tulimos, cepimúsve. D De hac item terra dictum aliquoties.

Vsque ad Selcha.] Hebraicè, Chaldaicéque סַלְכָה *salcha*; Græcè in Sixtinis codicibus *ἀλχᾶ*, in aliis minùs correctis *ἰαχά*. Sed in Paralipomenis [q], vbi rursus nominatur סַלְכָה *salchah*, & ab editione nostra Selcha, sicut hîc. Magis correcta videtur lectio aliorum codicum, quæ habent *σελχά*, quàm Sixtinorum, qui *σελά*. Sic in propriis nominibus non rarò vel error vel discrepantia occurrit. In libro Iosue [r], vocatur iuxta eandem editionem nostram Salecha, sed in Græca Sixtina *σελχὰς*, & *ἀχά*, in aliis *σελχά*. Adrichomius [s] appellans Selcha, Salecha, Salcha, Selchar, Salchara, scribit fuisse veterem ciuitatem Og regis Basan, vnámque de sexaginta munitioribus ac validioribus E vrbibus regni eius, sitam iuxta vrbem Gessur, montémque Hermon, & Basanitidis regionis claustrum; quam gigantes diu possederint ac inhabitauerint, anno autem Christi 1143. frustrà Turca quidam tradere conatus fuerit regi Balduino tertio, vnà cum Bostrense vrbe. Collocat Masius [t] eandem in extrema Basanitidis ora, quæ supra Philippi Cæsaream est. Hieronymus [u] legens Selcha, & Salacha, tradénsque fuisse ciuitatem regis Og in regione Basanitide, notationem reddit; *leuans vetus*, vel, *tollens venit* : Beda, *leua vetus*, *tollens venit*, *tulit sibimet*, *tentatio iterantium*.

q lib.1.5.11.
r c.12.4 vel 5.13.11.
s thea.terræ sanctæ in Manasse 2. n.84.
t in Ios.12.5.
u de locis Hebr. & de nom. Hebr. ex Deut.

Non

Non agnosco hîc læuam, veniendi verbum, tentationem, itinerantes. Exaltatio seu eleuatio peti potest ex סָלַל *salal*, quod valet *eleuare*, ac præsertim quidem viam, vt faciliùs transeatur per eam; vltima syllaba in סַלְּכָה *salcha*, pronomen innuit, non (*sibi*) sed (*tibi.*) Ex radice סָלַח *salach*, *parcere*, seu
Salcha etymon. *remittere peccatum*, posset etymon esse venia remissiòve peccatorum.

a v. 4. *Et Edrai.*] De hac in versu 3. & in cap. 1. [a] &
b v. 33. præcedentis [b] libri c. 21. Corruptè scribitur Esdrai apud Abulensem hoc loco.

Ciuitates regni Og in Basan.] Accusatiui casus est (*ciuitates*) sicut & initio versus (*omnes ciuitates.*) pendétque id nomen à verbo (*tulimus*) ex versu 8. quamuis Græcè sit in recto casu πᾶσαι πόλεις. B necnon & aliud per se positum πόλεις, pertinens ad præsentem versum.

Vers. 11.] Solus quippe Og rex Basan restiterat de stirpe gigantum. Monstratur lectus eius ferreus, qui est in Rabbath filiorum Ammon, nouem cubitos habens longitudinis, & quatuor latitudinis ad mensuram cubiti virilis manus.

Paraphr. AD magis exprimendam victoriæ ac diuini beneficij quo concessa est, magnitudinem C de Og rege Basan, describitur istius enormis proceritas, qui ex vetustioribus gigantibus vnus superfuerat, quam asseruatus in huius potissimum rei monimentum, ingens admodum ferreus ipsius lectus demonstrabat. De isto gigante Og quæ fabulosè tradũtur à Rabbinis, disces ex iis quæ dixi
c vers. 33. c. 21. [c] prioris libri, simul cum lecto eiusdem, cuius hîc mentio fit. Lyranus ex R. Salomone refert sermonem esse de gigantibus, quos interfecit
d Gen. 14. 1. & seqq. Chordorlahomor & socij eius [d], vnde Og solus euaserit, posteáque rex Basan factus fuerit. Et secũdùm hoc, ait Lyranus, iste Og diu vixerat, quia à tẽpore belli prædicti, de quo euasit, vsque ad bellum, in quo obiit, fluxerunt plusquam 400. anni; immò cùm à diluuio ad ingressum Hebræorum D in Chanaan intercesserint 800. anni, excessisset Og ætatem 800. annorum. Hoc pro absurdo habet
e q. 2. Abulensis [e], & meritò, quia ætas tanta non concedebatur illo tempore. In aliis regionibus adhuc
f c. 13. 34. g Ios. 15. 14. 1. Paral. 20. 6. alios gigantes fuisse vidimus libro præcedente [f], colligitúrque aliis ex [g] locis. Porrò non ita ferè in adeò magno, vt in exiguo, seu minùs magno, & mediocri, regnare virtus scientiave solet. Vnde illud,

h Statius. *Maior [h] in exiguo regnabat corpore virtus.*

quod etiam de Tydeo canitur, qui

i in obsc. carm. *Ingenio [i] pugnax, corpore paruus erat.*

Τυδεύς τοι μικρὸς μὲν ἔην δέμας ἀλλὰ μα-
k Hom. Iliad. ε. χητής [k]:

Strenuus in pugna Tydeus, sed corpore paruus.

E Nec minùs etiam plerumque ἄνους ὁ μακρός, *amens qui longus*, iuxta parœmiam, quàm οἱ νανώδεις τὴν φύσιν τῷ νῷ νῦν ἔχειν ἐλλείποντες, *nani natura mente defi-*
l 3. de part. animal. c. 10. m lib. 8. *ciunt*, vt ait Aristoteles [l]. Tandem ænigma prouerbiale in hominem prægrandi corpore, ingenio nullo apud Athenæum [m] Clearchus affert οὐδεὶς σαπρὸς μέγας ἰχθύς, de citharœdo qui mole corporis ingens, arte non perinde magnus erat, quo significatur quòd nullus erat, idest, nullius pretij, malus seu improbus, magnus corpore piscis, hoc est mutus, infacundus, malè canorus. Quod ad hi-

A strionem referendo sic recitatur, μέγας οὐδεὶς σαπρὸς ἰχθύς, *nullus magnus putris piscis.* Euryalo quoque obiecit Vlysses, quòd quamuis forma eleganti præditus esset, νόον ἀποφώλιος [a], erat *mente*
a Hom. Odyss. 8. *vilis*: &;

— Si membra tibi dent grandia Parcæ,
Mentis eges.

Eodẽ pertinet *caliga Maximini* de longo ineptúque homine, qualis ille. Disputat hac de varia humana statura, eique respondentibus diuersis moribus Ioannes [b] Baptista Porta, prolatis tum te-
b 4. Physiognom. c. 8. stimoniis Aristotelis, Alexandri Aphrodisæi, Auicennæ; tum variis exemplis (horum plura collegit
c vol. 2. l. 2. pag. 274. & seqq. auctor [c] theatri vitæ humanæ:) docétque commensuratum censeri corpus, quod in suo climate iustam mensuram non excedit; vt in medio climate sex pedum cum dimidio: sub septemtrione septem: sub æquinoctiali quinque cum dimidio. Camillus Baldos, qui nuper anno 1621. prodiit enarrans Physiognomica Philosophi [d], cor-
d p. 4. apotelesmate 142. & seqq. porum Italicorum staturam mediocrem ait esse quatuor pedum cum dimidio, tribuendo pedi duodecim vncias, vnciæ spatium quanta est longitudo secundi articuli pollicis; videri ficta quæ de Oreste, Pallante, & similibus memorantur; vel fuisse monstrã; vel pedes minutis quantitatis, vt quatuor sexve vnciarum; quemadmodum anni Ægyptij secundùm quosdam erant solùm trimestres: falsum esse homines continuè decrescere, filiósque patribus aliqua semper ex parte minores esse, quoniam oporteret à sex millibus annorum & eo ampliùs nos multò minores pygmæis esse; aut primos illos homines vertice cœlum attigisse. Explicat prætereà quomodo se habeat ingenium in maioribus, & minoribus, ob maiorem ac minorem distantiam inter cor & cerebrum, seu propter tardiores & celeriores lationes sanguinis & motiones spirituum, ex corde ad cerebrum, attendendo simul complexionem secundùm qualitates caloris, frigoris, siccitatis, humiditatis. Illaudati quantum ad mores gigantes in Genesi: in historia Regum Saül & Golias: vtque vir insulsus denotaretur, qui è mercatu pro nitro salem attulisset, cognominatus est ab vxore *Praxinoa maritus*, qui enormiter procerus erat, sed cum hyperbole ἀνὴρ τρισκαιδεκάπηχυς, *vir tredecim cubito-*
e Theocr. in Syracusanis. *rum* [e]. Iouianum Imp. anus adeò magnum conspicata, cùm stupidum esse αὐτὸν didicisset; *quanta, ait, est longitudo & profunditas, tanta est stultitia*,
f Suidas. g q. 3. ὅσον μῆκος καὶ βάθος, ἡ μωρία [f]. Cæterùm Abulensis [g] literalem duntaxat sectari sensum solitus, moralem de Og hunc tradit, sed post Lyranum, apud quem breuiùs perstringitur. Signat, inquit, Og, cuius etymon *coaceruans*, vel *coaceruatio*, peccatorem, qui peccata peccatis superaddit, donec ve-
h Prou. 18. 3. niat in profundum malorum [h]; peccatum enim, cui per pœnitentiam remedium non adhibetur, mox sibi nequiores socios aggregat, vt fiat habitatio omnis spiritus immundi. Exemplum ponit E in vitio carnis, in quo demonstrat nouem cubitos longitudinis, & latitudinis quatuor iuxta quantitatem lecti Og; ita vt luxuriosus tanquam in lecto immobilis requiescere videatur. Primum cubitum longitudinis, vel gradum constituit in cibis exquisitis, aut electuariis: secundum in dulcibos & continuis poculis, quia venter mero æ-
i epi. 83. ad Oceanu, & refertur d. 35. c. Venter mero. stuans facilè despumat in libidinem, vt ait B. Hieronymus [i]: tertium in spectaculis, quia, vt scribit
k 1. de arte amandi. Ouidius [k],

Spectatum veniunt, veniunt spectentur vt ipsæ:
Iste locus casti damna pudoris habet.

& Iere

[*] c.9.21. & Ieremiæ [*] quòd intrat mors per fenestras, & oculos nostros deprædatur animas nostras: quartum in dissolutis cantilenis; vt ideo Philosophus [a] prohibeat iuuenes à melodiis teneris, & amatoriis, quæ sunt secundum Phrygiam melodiam: quintum in aromatibus & odoribus prouocatiuis excitatiuísque venereı appetitus: sextum in donis & munusculis: septimum in mollibus lectis: octauum in temporali sociorum lætitia: nonum in turpi vsu fœminarum, & , quod peius est, masculorum, brutorum, &c. Ea cubitis quatuor latitudinis lecti, idest, dicti peccati, primum asserit esse turpem cogitationem; secundum perficiendi consensum, siue deliberationem; tertium consequentem operationem; quartum diuturni actus assuefactionem: ferreum verò lectum censeri, si tanta istius consuetudinis firmitas sit, vt à nullo bono superetur. Infert ea hoc exemplo, & Goliæ, & eorum, de quibus exploratores retulerunt, Theodoretus [b] nomine gigantum intelligendos homines inusitatæ magnitudinis non tantùm improbos, Dei contemptores, atheos, vt sentit Origenes [c]: quoniam tam expressè quantitas describitur, & quidem etiam lecti ferrei Og. Addit sic Deum voluisse cognosci omnipotentiam suam: qui tamen simul non dederit passim hominibus maxima corpora, vt superbiam arrogantiámque cohiberet. Nam si exiguis, inquit, corporibus præditi, non contra se modò, sed contra Deum creatorem attollunt, quid commisissent si maxima corpora sortiti essent. Idem aliàs probauimus. Abulensis porrò quod scribitur de monstrato lecto, contendit ab Esdra esse additum, probante contemporaneis suis magnitudinem Og, quem Og viderat exercitus Mosis, & Moses non fuerat in regione Ammonitarum vbi lectus ille asseruabatur. Atqui nec ab omnibus visum ipsummet Og oportet: & argumentum ex lecto, licèt alibi asseruaretur, valet ad magis confirmandam de proceritate Og veritatem, tam pro iis qui hominem vidissent; quàm qui non vidissent, siue illomet tempore, siue sæculis venturis. Denique si additio alicuius est, videtur potiùs illius, qui Mosis diaria paulò pòst digesserit: opus autem fuisse non videtur ab Esdra restitui scripturam integram, quoniam non est credibile à Chaldæis combusta exemplaria omnia, quæ erant per Iudæam vniuersam, & alias etiam Gentes dispersa: Legantur nostri Bellarminus [d], Salmero [e], Serarius [f].

[a] 8. Pol. c. vlt.
[b] q. 48. in Gen.
[c] apud Sixtum Sen. 5. biblioth. annot. 76. ex Gennad.
[d] 1 de verbo Dei c. 1.
[e] to. 1. proleg. 4.
[f] prol. bibliac c. 12. q. 1.

A B C D (section letters in the inner margin)

Explanatio. Resistendi verbum.

Solus quippe Og rex Basan restiterat.] Idem est (*restiterat*) quod (*relictus fuerat*, siue *supererat*,) quod significant aliarum editionum verba נִשְׁאַר *nischar*, אִשְׁתְּאַר *isthear*, κατελείφθη. Vnde rectè Riekelius explicat (*superstes fuerat.*) Sà noster (*remanserat.*) Nec aliter alius exponit, præter Hugonem, cuius interpretatio est (*quia solus restitit eis,*) vtpote miro modo fortis & magnus. Coniectus est quoque is ipse locus in Concordantiis biblicis, quarum auctor habetur idem Hugo, inter loca quæ spectant ad verbum (*resiste.*) Adhuc semel apud Esaiam [g] eodem isto loco vtitur editio nostra (*& erit sicut congregans in messe quod restiterit*) quod in aliis exprimitur per verbum *stands*, vel participium *stans* קָמָה *kamah*, & ἑστηκός. Vsurpant boni alij auctores idem verbum eodem pacto; vt Seneca [h],

[i] Resistet ille, séque mulcendum dabit.

Et,

Resiste [l] Thesen.

Item Liuius [k]; *restitere Romani, vt cælesti voce iussi* & *Bebius [a] restitit ad Pelignorum oppugnandum.* Ouidius [b] etiam ait *resistere ad fores*: Cicero [c], *resistere in re aliqua.* Affinis alia notio, qua capitur resistere pro eo quod est retrocedere, & non progredi; vt cùm dicuntur equi resistere ad vulgi [d] plausus: vel sono, plausu, fremitu canentis [e]; *nouus viso casse resistere amans* [f]. Qua ratione autem solus Og restitisse ex gigantibus intelligi debeat, priùs dixi, & adhuc docebunt sequentia. Legens Augustinus [g] (*veruntamen Og rex Basan reliquus factus est à Raphaim*) docet hoc nomine gigantes significari affirmare illos, qui linguam Hebræam nouerunt: & quod habent plerique codices (*derelictus est à Raphaim*) planiùs dici (*reliquus factus est*) vt ipse ex illis remansisse intelligatur.

[g] c. 17. 5.
[h] in Hipp. & act. 1. v. 235
[i] c in Herc. furente.
[k] lib. 1.

[a] lib. 6.
[b] 5. fasto. & 2. de arte.
[c] 4. de fin.
[d] Proper. l. 3. eleg. 4.
[e] Ouid. 4. Trist. eleg. 2.
[f] Idem 3. de arte.
[g] q. 3.

De stirpe gigantum.] Hebraicè (*de reliquiis Raphaim*, מִיֶּתֶר הָרְפָאִים *mijether harephaim*,) Chaldaicè (*de reliquiis gigantum*, מִשְּׁאָר גִּבָּרַיָּא *mistoar gibbaraja*,) Græcè, *de Raphaim*, ἀπὸ τῶν ῥαφαΐν. De hoc nomine Raphaim prima mentio extat in Genesi [h], vbi percussi dicuntur à Chodorlahomor, atque de illis hoc ipso libro actum antea est.

[h] c. 14. 5.

Lecti vox.

Monstratur lectus eius ferreus.] In editionibus aliis (*ecce lectus eius, lectus ferri*, siue *ferreus.*) Lecti Latina vox pluribus locis repetitur; bis autem occurrit in Leuitico [i], simul cum strato [k]; pro quibus habetur Hebræa מִשְׁכָּב *mischab*, & similis Chaldæa מִשְׁכְּבָא *mischeua*, Græca verò κοίτη: hîc עֶרֶשׂ *hheres*, עַרְסָא *hharsa*, κλίνη. In Psalmo 6. [l] lectus & stratū vocantur etiam vno nomine עֶרֶשׂ *hheres*, & κλίνη, sed altero מִטָּה *mittah*, & στρωμνή. In 40. [m] pro lecto etiam ac strato sunt עֶרֶשׂ *hheres*, & מִשְׁכָּב *mischab*, κλίνη & κοίτη. In 131. [n] lectus strati dicitur nominibus Hebræis עֶרֶשׂ *hheres*, & יָצוּעַ *iatsuahh*, Chaldæis ערס & מַצָּע *matsahh*, Græcis κλίνη & στρωμνή. De his omnibus dixi locis iisdem: & quòd Græcum quoque vetustum nomen sit λέκτρον, cui synonymum λέχος: vtrumque à λέγομαι, vt & à lego, idest, colligo seu eligo, quoniam è gramine, aut herbis lectis lectus primùm fiebar, Varrone teste, ac Festo; vnde λεχαία herba collecta ex qua lectus sterneretur. Vocat Lucretius

[i] cap. 15. 5. 21.
[k] v. 4.
[l] v. 7.
[m] v. 4.
[n] v. 3.

Lectus primùm è gramine aut herbis fiebat.

Strata cubilia herbis & frondibus aucta.

Propertius [o],

—Strato (ait) vidisti Lygdame lecto.

[o] l. 3. eleg. 6.

Resellit Lyranus, póstque ipsum Abulensis, & alij, sed ante omnes Petrus Cluniacensis longè meliùs & fusiùs Rabinicam fabulam, quæ vt incredibilem Og proceritatem tueatur, vt à planta pedis vsque ad canillam eiusdem essent triginta cubiti humani; confingit hîc non lectum, sed cunam reddi debuisse, in qua positus fuerit quando erat puer, & quod iam tantæ erat fortitudinis, & magnitudinis, vt non posset teneri, nisi in cuna ferrea, habente nouem cubitos vsuales in longitudine. Nam עֶרֶשׂ *hheres*, inquit, non cunam significat, sed lectum stratúmve: quod confirmat & ex citato Psalmo 6. [p] & ex Genesis c. 49. [q] *maculasti stratum eius*, hoc est, lectum Iacob, cùm iam esset vir perfectus, nec iacebat in cuna. Oleaster fatetur intellectum suum in dicta significatione dicti vocabuli עֶרֶשׂ *hheres* non posse quiescere. Non video quid inquietum reddat illum, cùm tanto consensu recipiant passim omnes allatam acceptionem pro lecto. Ex ferri verò materia lectus ille constabat, ex eáque fieri Og mandauerat, quia quantitas sua excedebat mensuram aliorum lectorum: quia ligneus pondus non ferebat, ac difficilè iacentem sustinere poterat. Ratio posterior est Marzillæ, nostríque Marianæ: prior Abulensis: quæ,

[p] v. 7.
[q] v. 4.

A quæ, si quam speciem habet probabilitatis, ab alia non discrepat. Nec in ferro tamen nudo cubitasse Og asserere oportet absque stragulis. Thomas [a] Iorgius siue Anglicus docens Christum dormiuisse in ligno, immò & in ferro, hoc est, in cruce, somnum autem cepisse in lapide, idest, in sepulchro; aptat lectum hunc nostrum ferreum priori lecto: voluisse autem in tam duris lectis quiescere instar probi ac strenui militis, vt Annibalis, qui super nuda humo dormiebat, & Iacob, qui sub lapideo ceruicali [b].

a in ps. 3. v. 5 pag. 34.
b Gen. 28. 11.

Quæ est in Rabbath filiorum Ammon.] In editione Hebraica & Chaldæa (*nónne hic in Rabbath*, &c.) in Græca (*ecce hic*, &c.) Licèt iste non esset rex B Ammonitarum, inquit Abulensis, tamen fuit fortè inter eos aliquo tempore, & mansit ibi lectus eius: vel fortè fuit factus iste lectus ei in terra sua Basan, & Ammonitæ transtulerunt eum in terram suam pro mirabili signo. Innuit primam rationem Marsilia, dicens quòd eò tendere Og solebat viuens ob fœdus cum Ammonitis contractum. Græcè *ἐν τῇ ἄκρᾳ, in arce*, quod miror translatum in Rabbath è Græco in Bibliis Complutensibus, Regiísque. Eugubinus reprehendit versionem LXX. tum quòd non videantur agnouisse hoc esse nomen proprium loci; tum quòd רַבַּת *rabbath*, exposuerint *cacumen*, cùm significet *copiam*, ídque quod copiosum est & multum. Eiusdem nominis Rabbath, vt est loci proprium, habetur [c] alibi sæpiculè mentio, & quidem cum addito (*fi- C liorum Ammon* [d].) Ciuitati nomen hoc inditum ob magnitudinem; præterea vt Aquarum diceretur, quod Iaboc torrens eam circumfluat; postremò Philadelphia. Ammonitæ filij Lot pulsis gigantibus eam occuparunt, suæque regionis Ammonitidis metropolim fecerũt: obsedit deinde Ioab, ac in eius oppugnatione periit Vrias [e]: postquam expugnata est, Dauid inde abstulit diadema Melchon idoli Ammonitarum, capitíque suo imposuit [f]: Ptolemæus demum Philadelphus Ægypti rex Philadelphiam denominauit. Colligit ista ex variis auctoribus Adrichomius [g]. Vocatur aliquando Rabba [h], vel iuxta textum Hebræũ Chaldæúmque רַבָּה *Rabbah* cum aspiratione, sed Græ- D cè *ῥαββάθ*. Addit citatus auctor Ammon vel Amman. Differt autem ab alia quæ dicebatur Rabbath-Moab, hoc est, grandis Moab; alitérque absolutè Moab, Ar, Aroër, Arnon, Areopolis, & ex quorundam sententia etiam Ariel, vt est apud eundem auctorem [i].

Rabbath ciuitas.
c 2. Reg. 12. 26. 27. 29. & 17. 27. Ier. 49. 2. 3. Eze. 21. 20. & 25. 5. Amos 1. 14.
d 2. Reg. 12. 26. c. 17. 27. Ier. 49. 2. Ezech. 25. 5.
e 2. Reg. 11. 21.
f 1. Par. 20. 2.
g theat. terræ sanctæ in Gad. n. 37.
h 3 Reg. 11. 2.
i suprà n. 9.

Nouem cubitos habens longitudinis, & quatuor latitudinis.] Breuiùs iuxta reliquas editiones (*nouem cubitorum longitudo eius*, &c.) Si cubitus vsualis communisque accipiatur, & is duos pedes contineat, fuit longitudo pedum 18. si pedem cum dimidio, pedum 13. cum dimidio. Confutant Lyranus, Abulensis, & alij figmentum Hebræorum, cuius antè meminimus, de tanta Og quantitate; aiúntque lectum paulo maiorem fuisse ipso Og, & cu- E bitos sumendos non esse secundum mensuram ipsiusmet gigantis, sed secundùm communem; nec posse sub quantacumque quantitate formam quamlibet esse; quod præsertim verum est de anima. Nam nullus habet in sua longitudine, inquit Abulensis, quatuor cubitos completos de suis, multóque minus habet quatuor in latitudine. Quare concludit post absurda quæ deducit ex opposita sententia, de communibus cubitis habuisse nouem in longitudine, quatuor in latitudine; atque sic fuisse maiorem, quàm sint duo mediocres homines, aut etiam quàm duo & dimi-

A dius tam secundùm longitudinem, quàm secundùm latitudinem seruata proportione. Cubitus porrò vsualis, vulgaris, communis est interuallum in homine perfectæ magnitudinis ab articulo medio brachij, siue à flexu illius ad extremum vsque medium digitum, vno pede ac dimidio constans: pes constat quatuor palmis: palmus quatuor digitis transuersis: digitus quatuor granis hordei secundùm latitudinem dispositis. Geometricus continet sex cubitos vulgares, ac proinde nouem pedes. Prioris generis cubito vti solere Scripturam, demonstrari potest ex iis quæ de arca Noë [a], & tabernaculi [b] aliarúmque rerum traduntur. Et vt simile afferatur exemplum, cùm Goliath sex B cubitos cum palmo altus fuisse narretur [c], fuisset 36. cubitorum communium, si de geometricis illi alij intelligantur. Quod etiam ad arcam Noë attinet, si geometrici cubiti fuerunt illi trecenti in longitudinem, quinquaginta in latitudinem, triginta in altitudinem: oporteret longitudinem fuisse 1800. latitudinem 300. altitudinem 180. cubitorum vulgarium, hoc est, duorum millium & 700. pedum primam, secundam 450. tertiã 270. quod etsi placet Delrio [d] nostro citanti Origenem & Isidorum Clarium, scribentíque non displicere Augustino & Caietano; nec diffitendum sit olim pro mole corporum humanorum paulò grandiores cubitos & mensuras fuisse: tamen fidem superat. Eodem pacto cortinæ tabernaculi & C saga cilicina quatuor cubitorum latitudinis [e] iuxta mensuram geometricam fuissent 36. pedum vulgarium, quod admodum difficile est. Nimis fabulosa verò sunt apud Ethnicos de Tityo nouem iugera alto: de Typhæo, & Atlante qui astra vertice tangerent, & prioris altera manus ad Orientem, altera ad Occidentem tenderetur; parum credibilia de aliis vel 200. vel 60. vel 24. vel 23. vel 16. vel 14. vel 12. vel 10. cubitorum. Claudij Cæsaris temporibus Gabbara Arabs, sicut hic noster Og, fuit longitudine nouem pedum ac totidem vnciarum [f]: in regno Helsingorum Harthbenus nouem cubitorum [g]. De nouenario mysticè disserens Petrus Bongus, demonstránsque imperfectionis symbolum esse, & Og diaboli, qui prin- D ceps mundi huius dicitur; affert nouem genera cacodæmonum, vt sint pseudothei, spiritus mendacij, vasa iniquitatis, vltores scelerum, præstigiatores, aëreæ potestates, furiæ, criminatores siue exploratores, tentatores siue insidiatores.

a Gen. 6.
b Exo. 25.
c 1. Reg. 17. 4.
d in Gene. 6.
e Exo. 26. 2.
f Plin. l. 7. c. 16.
g Saxo Grãmat. lib. 7.
Nouenarij mysticus sensus.

Ad mensuram cubiti virilis manus.] Hebraicè & Græcè (*in cubito viri*, בְּאַמַּת אִישׁ *beammath is*, *ἐν πήχει ἀνδρός*.) Chaldaicè (*in cubito regis*, בְּאַמַּת מֶלֶךְ *beammath melech*: quod etiam R. Salomon sequitur exponens (*in cubito Og*, בְּאַמַּת עוֹג *beammath hhog*.) Quia mensuratur cubitus palmo, vertit editio nostra dicto modo; vel quia cubitus comprehendit os, quod est à flexu brachij vsque ad manus extensæ medium digitum: quamuis alij excludant manum; & illud os affirment exæquari sextæ parti E humanæ staturæ, atque sic multò certiorem esse metiendi rationem, cùm in digitis maior esse soleat discrepantia quantum ad longitudinem maiorem breuiorémve: apud Ezechielem [h] verò etiam calamum dici staturæ humanæ mensuram, & in sex cubitos diuidi: non differre talem cubitum à mensura pedis, quæ mensura pedis est etiam sexta pars dictæ staturæ, sicut & caput habet huiusmodi proportionem. Lege Ludouicum [i] Alcazar nostrum, qui post alios item nostros Villalpandum, & Marianam, de hoc toto mensurarum argumẽto scripsit, vt & post illos Cornelius.

h c. 41. 8.
i tract. de sacra mens. prop. 7. & seqq.

Primus

Primus [a] posita distinctione cubiti maioris & minoris, maiorem ait palmo superasse illum, qui dicitur minor siue vulgaris; idque ab Ezechiele [b] indicatum illis verbis (*in manu viri calamus mensura sex cubitorum & palmo*;) cùm [c] idem de eadem re loquens, dicat (*ad mensuram calami sex cubitorum spatio*) & in c.43.[d] explicet se agere, de cubitis maioribus: & in 3. Reg. c.7. [e] dicantur lapides magni decem siue octo cubitorum, indicando minores & maiores, seu communes, qui & recentiores, atque antiquiores, qui & primæ mensuræ vocantur in Paralipomenis [f]. Monet nihilominus [g], quod ipsi aliàs [h] quoque docuimus, mensuras ac pondera sacra non fuisse dupla apud Hebræos respectu vulgarium, vt non pauci senserunt. Porrò similis est nostræ phrasis in Apocalypsi [i], de mensura cubitorum centum quadraginta quatuor, quæ appellatur hominis & Angeli, hoc est, de mensura, quam Angelus manu tenebat, erat autem humana, & antiqua siue Adami, siue Noë. Verisimile autem est, de hoc genere sermonem nunc esse: & quod hîc est translatū à Paraphraste Chaldæo בְּאַמַּת מַלְכָּא *beammath malach*, (*in cubito regis*) & vertitur in Bibliis Complutensibus & Regiis cum addito (*eiusdem*) exponi potest, dempto hoc pronomine, de cubito, qui tempore illo erat in vsu: quemadmodum quem editio nostra in 2.[k] Regum cognominat siclum *pondere publico*, editiones cæteræ vocant, *pondere regis*, aut *regali* בְּאֶבֶן הַמֶּלֶךְ *beeuen hammelech*, בְּמַתְקְלָא דְמַלְכָּא *bematkela demalcha*, ἐν τῷ σταθμῷ τῷ βασιλικῷ. Vbi Lyranus distinguit à pondere Sanctuarij, quod esset alterius quantitatis, quam tamen distinctionem alibi reieci. Videtur autem regium dici, quod erat exactum, vel regia institutum auctoritate, magistratúsve; ac proinde mensuram habens inuariabilem ac perfectam. Ideo forsitan ex ligno, metallo, aut alia materia conficiebatur eiuscemodi mensura, ad virilis cubiti, hoc est, perfecti accommodata quantitatem, publicéque seruabatur, & ad res metiendas adhibebatur, ne qua fraus interueniret. Quod in aliis generibus mensurarum ponderumque factitatum apud Romanos constat, vt & de lapide milliarij. Publicum denique pondus vocatur etiam regium, eo modo quo via regia, quæ publica & trita; vt [l] alibi vidimus. Ad c.35.[m] prioris libri, vbi nominantur mille passuum spatium, & duo millia cubiti, egi nonnihil de hac re, & quo pacto sumendi sint passus ibi & cubiti, cùm velint [n] nonnulli non differre illas duas mensuras, sed cubitum sacrum, quem volunt esse diuersum à profano, fuisse mediam partem passus.

a prop.3. litt. E.
b c.40.5.
c c.41.8.
d v.13.
e v.10.
f l.2.3.3.
g sup. prop. 11.
h in Leu.5. 28.& 27.3. Num.3.47.
i c.21.17.
Reg.
k c.14.26.
Regiū quid.
l Num.20. 17.19 c.21. 22. Deut.2. 27.
m v.5.& 5.
n Torniell. in annal. anno 1557. n.8.

Vers. 12.] Terrámque possedimus tempore illo ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon, vsque ad mediam partem montis Galaad: & ciuitates illius dedi Ruben & Gad.

Vers. 13.] Reliquam autem partem Galaad, & omnem Basan regni Og, tradidi mediæ tribui Manasse, omnem regionem Argob: cunctáque Basan vocatur Terra gigantum.

Paraphr.

REpetuntur hæc & quædam ex sequentibus alia iam priùs narrata in libro præcedente Numerorum [o]; vbi petentibus Ruben & Gad acquisitam ab Hebræo populo terram regum duorum Amorrhæorum Sehon & Og valde vberem & pascualem, quia ipsi abundabant pecoribus & iumentis, Moses concessit, adiuncta iisdem in eiusdem terræ possessione dimidia tribu Manasse, sed cum ea conditione, quæ hîc etiam paulò pòst [a] attingitur. Et verò hîc attingenda breuiter nonnulla dumtaxat, in quibus discrepent editiones, aut annotationem aliquam requirere videantur.

o c.32.1o-20.
a v.18.

Explanatio.

Terrámque possedimus.] *Terram hanc*, vel *illam* habent editiones aliæ, הַזֹּאת *hazzoth*, הַהִיא *hahi*, ἐκείνην. Designabat fortassis eam tunc Moses, & demonstrabat, velutique digito indicabat. Plurale verbum primæ personę insinuat ad omnes pertinuisse illam possessionem; licèt attributa fuerit duabus dictis tribubus & dimidiæ: & quamuis ad Leuiticam, ex qua erat Moses, non spectaret propriè possessio absoluta ipsius vel alterius terræ, vt non semel diximus. Attamen comprehendit Moses seipsum tamquam populi ducem, quique de populi bono perinde gauderet vt de suo; & quia redundabat in tribus Leuiticæ commodum quæ possiderentur ab aliis.

In tempore illo.] Quo confecta sunt proximè commemorata bella, victoriæque reportatæ de Sehon & Og. Græca vox καιρὸς importat opportunitatem temporis; etiamsi synonymè sumatur non rarò pro quouis tempore quod χρόνος dicitur.

Ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon.] Sic ad verbum priore capite [b]. Vtrobique, vt & alibi, (*super*) idem est quod (*iuxta*:) vt cùm dicitur quis educari super aquam [c], orbis super aquam fundatus, & super flumina præparatus [d]; aliqui super flumina sedere [e], &c. Pro ripa est Græcè χεῖλος, *labium*; nec tamen aliud Hebraicè Chaldaicéque quàm (*super torrentem*.) Pro extremitate seu ora rei alicuius accipitur [f] aliquando labium ab omnibus editionibus. Quo modo Cæsar [g], & Liuius summæ labra vsurpant fossæ, id est, margines. Homerus [h] χεῖλος crateri & calatho & aquis tribuit, necnon primo Athenæus [i]; Hesiodus [k] doliis: Pollux [l] naui: elegans verò primigeniæ atque metaphoricæ notionis allusio & coniunctio est in illo versu [m],

τετράκις ἀμφορεὺς ἀεὶ χείλεσι χείλεα θεῖσα:
cùm quater sua labra admouisset labris amphora.

Denique quam in epistola Pauli ad Hebræos legimus arenam in ora maris, Græcè dicitur ἄμμος ἡ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς θαλάσσης: Syriacè חָלָא דְעַל סֶפְתֵה דְיַמָּא *chala debbal sephteh deiamma*: quæ significat labium maris. Immò vero sæpe [n] vbi habetur Latinè nomen litoris maris, labium est in editionibus aliis, שָׂפָה *sephah*, χεῖλος: sed Chaldaicè כֵּיף *cheph* [o], aliquando חוף *choph*, Chaldaicè סְפַר *sephar*, Græcè παράλιος, *maritimus*, aut παραλία, *maritima ora*, aut παρ᾽ αἰγιαλόν, *apud litus*: aut παρὰ τὴν θάλασσαν, *iuxta mare*. De Aroër porrò, & Arnon, dictum aliàs.

b v.36.
Super, idem quod iuxta.
c ps.22.
d ps.21.
e ps.136.
f 3.Reg.7. 23.24.26.2. Par.4.2.3.5. Ezech.40. 43.c.43.13.
g 7.de bello Gall.
h Odyss.δ. & μ.
i l.5.& 11.
k Erg. de spe.
l lib.2.
m l.2.epig.
n Gen.22. 17. Exo.14. 30.Iosu.11. 4. Iud.7.12. 1.Reg.13.5. 3.4.29.c. 9.26.Dan.3. 36.
o Gen.49. 13. Deut.1. 7.Ios.9.1. Iud.5.17.

Vsque ad mediam partem montis Galaad.] Latiùs patens mons Galaad, seu regio montana, hinc & hinc, hoc est, è regione Moabitarum, & versùs terram Chanaan habebat ciuitates in planioribus præsertim sitas locis: prior verò pars concessa est tribubus Ruben & Gad; posterior dimidiæ tribui Manasse, quæ pars peculiari nomine dicebatur Basan, & priùs pertinebat ad Og regem.

Et ciuitates illius dedi Ruben, & Gad.] Nihil interest ordinis inter hos duos quod attinet ad rem præsentem. Quamuis enim præcelleret Ruben,

tamen

a Num. 32. 33. 29. 31. 33. tamen interdum [a] nomen Gad exprimitur ante nomen Ruben, vt [b] alias quoque monuimus. b Num. 32. 25.

Reliquam autem partem Galaad.] Breuiùs in editionibus aliis (*reliquam.*) Et quia media pars proxime nominata est, videtur & hæc fuisse media: & quidem magis prope Chanaan, vt antè dixi.

Et omnem Basan regni Og.] Appositiuè ponitur Græcè regnum *βασιλείαν*, atque ita sumi possunt מַמְלֶכֶת *mamlecheth*, & מַלְכוּתֵהּ *malchutheh*. Ex quo Basan. colligit Abulensis Basan esse nomen specialis terræ (idest, prouinciæ) in regno Og, quia non fuit datum totum regnum Og dimidiæ tribui Manasse. Clariùs id significatur per obliquè positum regni vocabulum.

Tradidi mediæ tribui Manasse.] Variauit Interpres noster verbum, vsus paulò antè verbo (*dedi*) cùm tamen vtrobique vsurpent idem editiones aliæ. De hac tota re extat in cap. 32. prioris libri, quem locum consule, tum pro literali, tum pro mystico sensu.

Omnem regionem Argob.] Eadem præcesserunt versu 4. & adhuc ponuntur versu sequenti 14. Sed primo loco Græcè sunt pluraliter *πάντα τὰ περίχωρα*: in aliis duobus, *πᾶσα ἡ περίχωρος*. De Argob actum in primo. Notatur autem in scholio Bibliorum Sixtinorum ex editione L X X. istos interpretes videri vsos hoc nomine vt responderent vocabulo Hebraico חֶבֶל *chebel*, quod significat funem: qui funis videlicet circumducatur.

Cunctaque Basan vocatur terra gigantum.] Omissa mendosa lectione in Abulense (*cinctásque*) pro (*cunctaque.*) Pro gigantibus sunt Hebraicè רְפָאִים *rephaim*, & Græcè *ῥαφαείν*: qui tamen eodem nomine dicuntur aliquando ab Interprete nostro Raphaim: & pro (*vocatur*) Hebræum verbum futuri temporis יִקָּרֵא *ikkare*, *vocabitur*, Chaldæum participium מִתְקְרֵי *mithkere*, *vocatæ*: Græcum item verbum in futuro *λογισθήσεται*, *reputabitur*. Quo tempore dixi aliàs indicari receptam iam consuetudinem. Eugubinus legens (*vocabatur*) quod etiam in aliquibus codicibus reperi; magis approbat einsmodi verbum præteritum, quàm futurum, quo vsos dixi L X X. obseruátque morem linguæ Hebraicæ, vt quoniam præterita imperfecta apud eos non inueniuntur, substituant in eorum locum futura. Caietanus legi vult ista cum Terra gigantum. c v. 20. præcedentibus (*omnis regio Argob in vniuersa Basan vocabatur terra gigantum*: describitur siquidem, inquit, pars illa appellata terra gigantum. In c. 2.[c] de alia terra scribitur, quòd terra gigantum reputata est, & in ipsa olim habitauerunt gigantes, quos Ammonitæ vocauerint zomzommim, &c. & d c. 26. 19. apud Esaiam [d], *terram gigantum detrahes in ruinam.*

Vers. 14.] Iair filius Manasse possedit omnem regionem Argob vsque ad terminos Gessuri & Machati. Vocauítque ex nomine suo Basan, Hauoth Iair, id est, Villas Iair, vsque in præsentem diem.

Vers. 15.] Machir quoque dedi Galaad.

PARAPHR. DE tribu Manasse, cuius mediæ parti dictum est paulò antè traditam partem Galaaditis, & omnem Basanitidem regni Og, cum regione Argob, quæ spectabat ad Basanitidem, vocabatúrque terra gigantum, erat Machir. Iair verò eidem aggregatus, quia secutus Manassem, & ex Machir filia procreatus. Horum priori obtigit regio Argob in Basanitide, & villas Iair a suo met nomine denominauit, eò quòd eas proprio marte debellauerat. Aliam partem ex Galaaditide obtinuit Machir bello, etiam quod ipsemet gesserit per se, non tantùm quod communiter gestum fuerat. In cap. 32. [a] libri præcedentis scribitur ad hunc modum. *Porrò filij Machir filij Manasse perrexerunt in Galaad, & vastauerunt eam interfecto Amorrhæo habitatore eius. Dedit ergo Moyses terram Galaad Machir filio Manasse, qui habitauit in ea. Iair autem filius Manasse abiit, & occupauit vicos eius, quos appellauit Hauoth Iair*, idest, *Villas Iair*. Additur ibidem de alio, cui nomen Nobe: *Nobe quoque perrexit, & apprehendit Chanath cum viculis suis; vocauitque ex nomine suo Nobe.* Similia narrantur in libro Iosue [b]. Repete aut pe- b c. 13. 29. & seqq.
te quæ in libro Numerorum dixi.

a v. 39. & seqq.

Iair filius Manasse.] Ibi, hicque paulò antè dixi, quo pacto Iair censeretur filius Manasse, cùm alioqui esset de tribu Iuda: & quòd eiusdem nominis alij extiterunt. Explanatio.

Possedit omnem regionem Argob.] Secundùm editionem Hebraicam, Græcámque (*accepit*, לָקַח *lakach*, *ἔλαβε*: secundùm Chaldaicam (*tulit*, נְסַב *neseb.*) Citato alio [c] loco (*occupauit*, יִלְכֹּד *ilchod*, כָּבַשׁ *chebas*, *ἔλαβε*: ex quibus Chaldæum indicat vim, qua regio acquisita fuerit, & in potestatē redacta. c Num 32. 41.

Vsque ad terminos Gessuri, & Machati.] Rectiùs scriberetur aspiratè in fine Machathi, quia in editionibus Hebræa & Græca est מַעֲכָתִי *mahhachathi*, & *μαχαθί*: licet in libro Iosue [d] scribatur in Complutensibus ac Regiis Bibliis *μαχαθί*, & *μαχαθί*, in Sixtinis *μαχί*, & *μαχαθί*. In 2. Regum [e] vt viri nomen habetur Machati in emendatis codicibus, in aliis Maachati, & Græcè *μααχαθί*, in Sixtinis *μαχαχί*. In 1. Paralipomenon [f] Machathi, in Complutensibus ac Regiis Maachati; Græcè in iisdem *μαχαθί*, in correctis *νωχαθί*. Tanta, vt sæpe annotaui, circa nomina propria in scribendo discrepantia est. De Gessuri eadem ferè ratio, quod cùm scribatur Hebraicè גְּשׁוּרִי *ghesciuri*, scribitur Græcè hîc in Sixtinis libris *γαργασί*, in Iosue *γαργασί*, & *γεσιρί*: in 1. Regum [g] *γεσιρί*: in 2. [h] *θασιρί*; sed in aliis *γεσουρί*, *γεσουρὶ*, *γεσουρὶ*, *γεσουραῖος*, *ἀσιρί*: pro quo vltimo, quod in Sixtinis dixi scribi *θασιρί*, Hebræum nomen est אֲשׁוּרִי *asciuri*, Chaldæum duplex בֵּית אֲשֵׁר *beth ascer*, *domus Aser*. Eodem libro Iosue intra terminum Og regis Basan dicitur fuisse in vniuersa Basan vsque ad terminos Gessuri & Machati, & dimidiæ partis Galaad, terminos Sehon, regis Hesebon: & quòd noluerunt disperdere filij Israel Gessuri & Machati, sed habitauerunt hi in medio illius. De Gessur produntur hæc ab Adrichomio [i] ex variis collecta, nomen hoc Gessur & Iessur, Gesur, Ghesur conuenieus fuisse regiæ vrbi forti sitæ in valle: indeque nomen accepisse finitimam regionem Gessuri, siue Iessuri, Gesuri, Ghesuri, atque apud Iosephū Gesura & Gessiri; quæ regio esset trans Iordanem (idest, citra respectu Chanaan) versùs Septemtrionem, terminus Israëliticæ terræ: quamuis autem dimidiæ tribui Manasse data sit, pristini tamen habitatores ex ea pulsi non fuerint (id habetur in libro Iosue citato:) mortuo Saul Abner principem exercitus eius, tulisse filium eiusdem Isboseth, transductúmque vltra Iordanem constituisse regem super Galaad & Gessuri [k], &c. Licèt iuxta editionem Hebræam, vt retuli, legatur Asuri,

d c. 12. 5. c. 13. 11. 13.
e c. 23. 34.
f 1. 4. 19.
g c. 27. 8.
h c. 2. 9.
i thea. terræ sanctæ in Manasse n. 57.
k 2. Reg. 2. 9.

L   & Hie

[* quæstion. Hebr. ibid.] & Hieronymus * ad tribum Aser accommodet. Dauidem de Gessuri egisse prædam, ac filiam regis Gessur, nomine Tholmai, quæ vocabatur Maacha, accepisse vxorem, ex qua suscepit Absalom, & Thamar [a] [a 2. Reg. 3. 3.]; quam cùm Amnon frater ex alia vxore violasset, proptereáque ab Absalone occisus fuisset, iste fugerit in Gessur ad regem auum maternum suum, vbi triennio toto mansetit, donec de Dauidis consensu reductus est à Ioab in Ierusalem ad illum [b] [b ibid. c. 13. toto & c. 14.]. Hieronymus [c] [c de locis Hebr.] Gessuri regionem alienigenarum in Syria vocat: & Gesom, ciuitatem eorumdem, quæ Gergassi etiam nominetur, in Basanitide, de qua filij Israel expellere non valuerunt (quod noluerunt) Gessuri. In Iosue [d] [d c. 13. 13.] scribitur Latinè quòd noluerunt; sed iuxta reliquas editiones quòd non expulerunt, seu deleuerunt, vel extirparunt. Fortassis apud Hieronymum legi deberet (*non voluerunt.*) Magalianus [e] [e ibid.] tuisset legens vt est in editione nostra (*noluerunt,*) de Gessuri simul & de Machati, de quibus idem eo loco traditur, docet fuisse nationes ex aliis gentibus, non ex Chananæis prognatas, sitas tamen in finibus Chanaan, sicut Moabitas & Ammonitas, quos vtrosque præceperat Deus ne oppugnarentur [f] [f 19. Deut. 2. 9.]. Quia verò Gessuri & Machati populi non fuerant à Deo excepti, ac proinde poterant ab Hebræis debellari si vellent, licèt non essent de Chananæis, mentionem ait fieri de illis, tanquam de populis, quos cùm sine peccato possent Hebræi, noluerint expugnare. Masius [g] [g in Ios. 13.] distinguens Gessuræam Syriæ, & alteram Ægypto, Amalecitisque propinquam; de illa hic sermonem esse vult: aliam Dauidis excursionibus, atque etiam vxore nobilem, vt antea meminimus: & vt ad Amalecitas non accesserat cum armis Iosue, quos tandem Saul delere iussus est [h] [h 1. Reg. 15. 3.], ita neque eorum vicinos Gessuræos attigisse; sed nec Mosem, cùm profligauit Sehon, & Og, peruasisse omnes vtriusque regni angulos cum exercitu; idcirco enim priuatas expeditiones Iair, Machiritarum, & Nobe laudatas in Numeris [i] [i c. 32. 40. 41.]: cum autem tribus Ruben, Gad, & dimidia Manasses, ad suas possessiones in regnis Sehon & Og, reuertissent, quia satis amplè, commodéque habitabant in iis, ad proferendos fines animum adiicere noluisse. Arias [k] [k in Ios. 13.] item notat non esse sensum, noluisse, quasi iussi facere renuerint; sed sicut Moses omiserat, sic Iosue omisisse gentium illarum expugnationem, cùm aliæ satis essent ad collocandas duas dictas tribus cum dimidia.

De Machati, quod nomen pluribus aliis modis scribi admonui, quibus additur Syria Maacha [l] [l 1. Par. 19. 7.], & apud Iosephum Micha; ex dictis colligitur in regno Basan fuisse, ac Israëliticæ terræ citra Chanaan a Septemtrione limitem, cúmque cecidisset, sicut Gessuri, de qua modò dixi, in sortem dimidiæ tribus Manasse, habitatores illius dispersos seu pulsos non esse; quamuis illius regem postea superauerit, ac tributarium fecerit [m] [m 2. Reg. 10. 8. & seqq. 1. Par. 19. 7. & seq. Ioseph. 7. antiq. c. 6.]. De ista Hieronymus [n] [n de locis Hebr.], docens vrbem Amorrhæorum fuisse super Iordanem, iuxta montem Hermon, ait etiã quemadmodum de Gessuri, quòd exterminare nõ valuerunt filij Israël Machathæum. Quod attinet ad etymologias [Gesuri, & Machati etymon.], idem Hieronymus [o] [o de nom. Hebr. ex Deut.] Gesuri exponit *iuxta lumen*, vel *vicinam luminis*; Maachati *fracti sunt mihi*, aut *venter percussus*. Beda primum præter dictos modos, *applicantem lumen mihi*, vel *applicantem, dirigentem me*: secundùm quod scribit quoque Machati, *fracta est mihi, confracti sunt mihi, fabulatus mihi, mollicies mea, venter cassus, ventris percussio*. Ex גָּשַׁשׁ *gascias, palpare*, seu *attrectare*, & יָשַׁר *iascar, dirigere*, אוֹר *or, lumen*, & י *iod* affixo, posset ratio reddi primi גְּשׁוּרִי *ghesciuri*: secundi autem מַעֲכָתִי *mahhachathi* ex מָעַךְ *mahhach, frangere*: vel מְעִי *mehhi*, seu מֵעָה *mehhah*, seu מֵעִים *mehhaim*, *venter, viscera, intestina*. Sed fortasse peregrina sunt hæc nomina, non Hebræa.

Vocauitque ex nomine suo Basan Hauoth Iair, id est, Villas Iair.] Sic cap. 32. [a] libri prioris, & in libri Iudicum cap. 10. [b] [a v. 41. b v. 4.] loco priore docui, licèt ibi Græcè voces duæ sint ἐπαύλεις ἰαΐρ: hic esse vnam compositam αὐωθιαΐρ. Ita quidem habetur in Bibliis Complutensibus Regiisque: sed in Sixtinis θαυὼθ ἰαΐρ: quod melius exprimetur αὐωθ vel αὐβὼθ. Dixi etiam (*id est*) appositum ab Interprete nostro.

Vsque in præsentem diem.] In editionibus aliis (*vsque in diem hanc.*) Verba ista existimat Abulensis ab Esdra adiecta, qui libros legis instinctu Dei restaurauerit, combustos à Chaldæis; quemadmodum & illa in versu 11. (*monstratur lectus eius ferreus*) eò quòd contigerint hæc paulò ante Mosis mortem. Refellit id Cornelius noster; quia tres & plures menses ab hisce gestis, vsque ad Mosis mortem fluxerunt: si quispiam alius addidit; ille potius, qui Mosis diaria paulò pòst digessit: verisimile non est, exemplaria omnia combusta, quæ per Iudæam vniuersam & alias gentes, erant dispersa. De hoc dixi versu eodem citato. Petrus autem Vincentius de Marzilla contendens nullum pium virum ausurum fuisse verbis Mosis quippiam addere, verba ista (*vsque in præsentem diem*) ait quamuis denotent pluralitatem temporis, nihilominus non tam designare præteritionem, quam perseuerantiam & continuationem rei de qua agitur: hîcque significari, nomen impositum terræ Basan à Iair, non citò periturum, & obliuioni tradendum; sed diu duraturum. Origenes [c] [c hom. 7. in Iosue.] tractans illud ex Iosue (*Rahab verò meretricem, & domum patris eius, & omnia quæ habebat, fecit Iosue viuere; & habitauerunt in medio Israël vsque in præsentem diem*) docet Scripturæ sanctæ morem esse, hoc dicere de iis, quæ vsque ad finem vel vitæ, vel sæculi permanent, vt cùm dicitur [d] [d Gen. 19. 37. 38.] (*hic, seu ipse est pater Moabitarum vsque in hodiernum, seu præsentem diem: ipse est pater Ammonitarum vsque hodie*) id est, vsque ad finem sæculi: item [e] [e Matth. 28. 15.], *quod diffamatus est sermo hic, seu diuulgatum est verbum istud apud Iudæos vsque in hodiernum diem*) id est, vsquequo sæculum stat. Addit Marzilla [f] [f in Gen. 19. annot. vlt.] (*translatusque est Israël de terra sua in Assyrios vsque in diem hanc*) id est, in perpetuum. Simul tamen monet, interdum significari hoc modo loquendi solam durationem, vsque ad tempus, de quo fit sermo; vt (*apud [g] Laban peregrinatus sum, & fui vsque in præsentem diem*) [g Gen. 32. 4.] id est, vsque ad tempus istud, in quo hæc loquor; quia nõ remansit perpetuò apud Laban: item (*& [h] nomen vrbi impositum est Bersabee vsque in præsentem diem*) [h c. 26. 33.] id est, vsque ad tempus in quo ista scribuntur; quoniam postea mutatum est nomen illius ciuitatis, & hodie aiunt vocari Giblin; nominaque antiqua planè interierunt. Quidquid sit de vsu phrasis, déque allatis exemplis, & admittendo potuisse adiici nonnulla siue ab Esdra, siue ab alio, non video quid obstet quominus Mosi tribuantur loci præsentia & similium verba: iis autem non longiorem durationem indicari necessarium iudico; sed ad quod vsque tempus durauerit id de quo agitur; ac nominatim nunc de nomine Hauoth-Iair; quod cùm scriberet Moses adhuc perseuerabat.

Machir

a v.40. *Machir quoque dedi Galaad.*] In c.32.[a] Numerorum (*Dedit ergo Moyses terram Galaad Machir filio Manasse, qui habitauit in ea*) quam videlicet filij Machir vastauerant, interfecto Amorrhæo habitatore eius[b]. Hugo S. Victoris docet per anticipationem terram vocari Galaad; quod nomen postea impositum sit à Galaad, qui descendit de Machir. De hoc ibidem actum. Nec aliud notandum occurrit, quàm breuitas istius versus, qualem in aliis aliàs obseruauimus. b v.39.

Vers. 16.] Et tribubus Ruben, & Gad dedi de terra Galaad vsque ad torrentem Arnon medium torrentis, & confinium vsque ad torrentem Ieboc, qui est terminus filiorum Ammon:

Vers. 17.] Et planitiem solitudinis, atque Iordanem, & terminos Cenereth vsque ad mare deserti, quod est salsissimum, ad radices montis Phasga contra Orientem.

Paraphr. Magis expressè describitur ea pars ex regnis Amorrhæorum captis, quæ attributa est duabus tribubus Ruben & Gad, postquam scriptum est de illa quæ mediæ tribui Manasse; nec ita etiam in c.32. Numerorum declaratum id fuerat. Igitur Robenitis, & Gaditis concessit Moses totum illud spatium Amorrhæorum, quod protenditur de terra Galaad (cuius partem dedit dimidiæ tribui Manasse) vsque ad eum locum, qui diuidit torrentem Arnon à suis confinibus, hoc est, à Moabitis, atque vsque ad alium torrentem Ieboc, qui diuidit Amorrhæos ab Ammonitis, quemadmodum Arnon eosdem à Moabitis. Assignata præterea est terra quæ circumstabat vrbem Cenereth, quæ longè pòst obtinuit nomen Tyberiadis, vsque ad mare siue lacum Asphaltitem, qui redegit in solitudinem litora, & vicinas terras post incendium Pentapolis, per quod contraxit etiam salsedinem. De topographia tota horum locorum agit Abulensis, ac hinc inde variis in locis ipsi egimus; ita vt attingi pauca tantùm nonnulla debeant.

Explanatio. *Et tribubus Ruben, & Gad.*] Chaldaicè etiam (*& tribui Ruben, & tribui Gad,* ולשבט ראובן ולשבט גד *vlceuet Reuben, vlceuet Gad.*) Græcè (*& Ruben, & Gad,* καὶ τῷ ῥουβὶν (malè ῥουβὴμ) καὶ τῷ γάδ.) Hebraicè (*& Rubenitæ & Gaditæ,* ולראובני ולגדי *velareubeni velaggadi.*)

Dedi de terra Galaad.] Rectè (*de terra Galaad*) siue absque nomine terræ, quo carent editiones aliæ, (*de Galaad;*) quia pars dumtaxat eius data est his duabus tribubus; dimidiæ Manasse alia, quæ quia maior erat, dicebatur priore versu data illi, seu Machir, qui ad eam pertinebat, Galaad absolutè. Malè igitur apud Abulensem (*dedi terram Galaad.*) Posset verò (*de terra Galaad*) ex vi & modo loquendi, denotare terminum à quo, exclusiuè sumendo. Sed prior sensus solus verus.

Vsque ad torrentem Arnon medium torrentis.] De Arnon actum aliàs. Ante (*medium*) supplet Vatablus (*&*) declaratque, vt significet Moses dedisse se internam partem torrentis. Sed id obscurum est. Oleaster explanat datum medium torrentis Arnon; vel quòd torrens esset medius, & limes vsque ad Ieboc: deinde Ieboc esset limes diui-

A dens regiones. Vltimum magis præ se ferunt sequentia.

Et confinium vsque ad torrentem Ieboc.] Hoc est, vt modò dicebatur, quòd torrens Arnon idem esset medius, seu intra eam partem, quæ duabus illis tribubus data fuerat perueniendo vsque ad Ieboc. De hoc torrente mentio prima est in libro Numerorum[a], vbi scribitur quòd possessa est terra Sehon ab Arnon vsque Ieboc. Lege illius loci commentarium. a c.21.24.

Quæ est terminus filiorum Ammon.] Obscuriùs Græcè (*& torrens terminus filiis Ammon,* καὶ ὁ χειμάρρους ὅριον τοῖς υἱοῖς ἀμμάν, vel ἀμμών. Debet enim subaudiri ac repeti Ieboc (*& torrens Ieboc,* &c.) Id

B autem indicant citato loco sequentia verba (*& filios Ammon, quia forti præsidio tenebantur termini Ammonitarum.*)

Et planitiem solitudinis, atque Iordanem.] Pro planitie solitudinis est vnicum nomen Hebræum cũ litera prima demonstrante הערבה *habbaravah*, & Chaldæum מישרא *mescera*, & Græcum ἡ ἄραβα. Putat Vatablus verti posse (*& solitudinem quæ adiacet Iordani*) Oleaster (*terram coniunctam Iordani*) exponendo vocem Hebræam per coniunctionem potiùs quàm per planitiem;) Eugubinus eadem significari ait & planitiem; & solitudinem: nec debuisse L X X. Hebræam inexplicatam relinquere. Pagninus in thesauro[b] docet propriè valere planitiem alioqui non feracem, sed tamen b in ערב.

C vbi sint pastua pecori pascendo apta & grata, à nomine ערב *bhareb. suauis, iucundus, congruens* (quasi inde *garbo*, & *garbato* Itali acceperint?) & vbi crescat μίγμα, idest, *pabulum animantium*, nec non ab amœnitate: interdum tamen etiam reddi per desertum, siue solitudinem, quia מדבר *midbar*, cuius hæc propriè significatio est; dicitur quoque *pascuum*, vbi nihil crescit aptum alimento hominum. Præcessit idem vocabulum ערבה *bharavah*, cap.1.[c] & 2.[d] in quorum posteriore relictum est etiam ἄραβα à L X X. vt ibidem notaui de hoc eodem agens, & obseruans exponi solere per plana & campestria. Cuius acceptionis præter tunc allata, suppetunt alia exempla[e], vel deserti. c v.1. d v.8.

Et terminos Cenereth vsque ad mare deserti.] *Ter-* e Iosu.4.13. c.11.2. c.18.

D *minum* numero singulari habent editiones aliæ. 18. Iob 24.

Sensus autem est præcedenti similis, de solitudine 5. Esa.33.9.

siue pascuali planitie; quæ adiacebat Iordani, atque de propinqua regione à Cenereth vsque ad Iere.50.12.

mare, &c. In c.34.[f] libri præcedentis nominatur f v.11.

mare Cenereth, idest, lacus vel stagnum, quod etiã Mare Cenereth, siue

alibi, vt ibi notaui, vocatur mare Galilææ, quia mare Galilææ, aut Ty-

transit iuxta illam, ac Tyberiadis, à ciuitate Tybe- beriadis.

riade in honorem Tyberij, nomine mutato ex Cenereth; à qua Genesar; item terra Genesar & Genesareth, Chaldaicè vbique Ginnosar, deinde vulgò Genesareth, cuius mentio in Euangeliis Quod codices Complutenses, Regij, aliique habent Græcè χενερὲθ, in quibusdam legitur μαχενερὲθ, in Sixtinis μαχενερεθ. Quam lectionem Eugubinus

E meritò reprehendit. Nam in Hebraico (inquit) hoc loco *mem* addita, non est de nominis essentia; sed præpositio (*ab*) vel (*de.*) Quare malè nomini adiuncta est, quasi eius prima sit syllaba. Scribitur Hebraicè מכנרת *micchinnereth*, vbi prima litera cum chiric, efficiens, *mi*, est ex præpositione מן *min*. Nec verò à Munstero apostata reprehendi debuit, quasi affirmauerit ad cap.34. præcedentis libri nomen hoc deprauatũ simpliciter tempore Christi, & deprauata exemplaria Euangeliorum, in quibus est Genesareth, & Syriacè Ginnosar, solùm dixit à sua origine nomen corruptum processu temporis;

L 2 quod

quod contigit multis aliis vocabulis. Potuit Eugubinus deponere sollicitudinem retinendi vetustum nomen: cùm loquendum sit vt multi: & ætate Paraphrastis Chaldæi, si R. Ionathan fuit, qui Christum præcessit; inualuerat iàm ea quæcunque sit, corruptela: & auctor Syriacæ translationis noui Testamenti, vbi legimus Genesar [a], habet etiam eodem modo גנסר ghenesar: item vbi Genesareth [b], vel Genezareth: Græcè vbique γεννησαρέτ, & correctiùs γεννησαρέθ: Sed in historia [c] Machab. Latinè Genesar, Græcè γεννησάρ. Vindicat à Munstero Eugubinum Oleaster. Certè in Hebraicis eudem immeritò vocat. Masius [d] notat Cenereth à posteritate molliùs flexum in Genesar, Genesara, Genesareth. Iosephus [e] tradit quòd ad Genesar lacum eiusdem nominis terra protendebatur, natura simul & pulchritudine admirabilis, quæque præter aëris lenitatem fonte vberrimo irrigaretur, cui nomen Capernaum: longitudinem regionis secundùm litora cognominis lacus, 30. stadiis extendi, latitudinem 20. ab hac terra continente nomen lacum accepisse. Regio quidem Ceneroth in Scriptura [f] nominatur, & ciuitas [g] Cenereth, & mare [h]: item aqua [i] Genesar. Quod attinet ad ciuitatem, quæ deinde Tyberias vocata fit, Hieronymus [k] famam solam de ea refert. Iosephus [l] verò ita scribit de Tyberiade, vt nouam omnino constructam indicet electo ad hoc Galilææ optimo agro in ora lacus Genesarethici, sepulchris multis referto. Mare deserti est idem, C quod mare mortuum; & lacus Asphaltitis, vbi Sodoma, cum aliis ciuitatibus, subuersa [m] est; sic verò appellatur; quia in eius circuitu terra non est habitata, propter tantam illam desolationem; non quia, vt aliqui voluerunt, quos confutat Abulensis, sit in angulo Orientis & Meridiei, à quo incipiunt solitudines Ægypti: quoniam circa plagam orientalem apud mare mortuum, quod est in valle Sodomorum, nulla incipit solitudo Ægypti: sed ibi coniuncta est dictæ valli terra Moabitarū, & super idem est mons altissimus, pertinens ad Moab, in quo monte voluit Balaam Israëlitas maledicere: à parte meridionali, seu in confinio eius, & septentrionali, descendit Idumæa versùs Occidentem terræ Chanaan; & Idumæa populata est: D postremò desertum Ægypti, vel Arabiæ assignari nequit versùs Septentrionem, aut Occidentem terræ Sodomorum; quia istæ duæ partes sunt intra ipsam Chanaan. Sic Abulensis. Aliis porrò locis [n] mare deserti nominatur. Verùm aliquando mare [o] deserti figuratè dicitur de Babylone, quæ vastanda erat: eo autem pacto dicebatur, ob habitatorum multitudinem, & amplitudinem loci ac ædificiorum; non solùm quia insatiabiliter inhiabat ad maiores opes; vel quoniam aquis abundabat, pérque ipsam Euphrates interfluebat.

[a Matt. 14. 34. b Marc. 6. 53. Luc. 5. 1. c 1. Mach. 11. 67. d in Ios. 19. 35. e 3. de bello c. 18. f Ios. 11. 2. g Reg. 15. 20. h c. 19. 35. Num. 34. 11. Ios. 12. 3. i c. 13. 27. 1. Mach. 11. 67. k de loc. Hebr. l 18. antiq. c. 3. m Gen. 19. 24. n Deut. 4. 49. Ios. 3. 16. c. 12. 3. 4. Reg. 14. 25. o Esa. 21. 1.]

Quod est salsissimum.] Mare quoque salsissimum nominatur [p] bis præcedente libro. Græcè θάλασσα ἁλυκή. Hebraicè Chaldaicéque *mare salis*, יָם הַמֶּלַח *iam hammelach*, יַמָּא דְמִלְחָא *imma demilcha*: quia illud mare seu lacus aut stagnum E præditum erat eximia quadam salsedine supra ordinariam & communem cuiuis alteri mari. Ibi plura disseruimus.

[p c. 34. 3. 12.]

Ad radices montis Phasga contra Orientem.] Hebraicè תַּחַת אַשְׁדֹּת הַפִּסְגָּה מִזְרָחָה *thachath asdoth happisgah misrachah*, *sub effusionibus aquarum, aut sub scatebris collis ad Orientem; sub radicibus quæ fontibus rigari solent: sub effusionibus Phasga*, &c.) His modis Vatablus: Pagninus, apostata Munsterus primò: Oleaster vltimò: Gallica Biblia A Geneuensia, *Dessous Asdod Phasga, vers Orient*, sub Asdod Phasga versus Orientem (quamuis referant aliam expositionem de riuulis effusionibúsve sub radicibus Phasga, quia solēt sub radicibus montium fontes ac riuuli abundare.) Chaldaicè, (*sub decliuio, vel effusione collis ad Orientem*, תְּחוֹת מַשְׁפַּךְ רָמָתָא מַדִּנְחָא *thechoth maspach ramatha maddincha*. Græcè ὑπὸ ἀσηδὼθ τὴν φασγὰ ἀνατολῶν, *sub Asedoth Phasga Orientis.*) In codicibus Complutensibus, Regiis, & aliis ἀπὸ σηδὼθ τὴν φάραγγα ἀνατολῶν, *à Sedoth vallem Orientis* (in quibusdam ἀπὸ ἀσηδὼθ, *ab Asedoth*, &c.) Eugubinus contendit Asedoth nomen radicis esse ab אֶשֶׁד *esced*: nec mirum esse si error hic B éxtet, cùm alij quamplurimi huiusmodi in Græcorum inueniantur codicibus. Caietanus legens (*sub effusionibus collis Mizracha*) docet hæc esse nomina propria locorum sibi ignotorum, præter mare salis, & Chinnereth, quorum istud sit nomen maris Galilææ, quod appellatur Genesareth; illud maris mortui in terra Sodomorum. In libro Iosue [a] extat Asedoth, quam expugnauit Iosue, quamuis corruptè legatur Aseroth: præterea eum Phasga [b]; ita vt putet Adrichomius [c] esse nomen compositum Asedoth Phasga, tanquam vnius ciuitatis quondam Amorrhæorum, postea in tribu Ruben: & aliud illius alterius, quam Iosue expugnauerit, rege illius interfecto. Hieronymus [d], Asedoth, inquit, vrbs Amorrhæorum, quæ cecidit C in sortem tribus Ruben: appellatur autem, addito cognomento Asedoth Phasga, quod in lingua nostra resonat *abscissum*. Addit aliam ciuitatem esse nominis eiusdem, quam expugnauit quondam Iesus, rege eius interfecto. Notatur verò ad marginem è regione primæ locus hic noster Deuteronomij; è regione secundæ ca. Iosue 10. sed tractatus de locis Hebraicis Eusebij est, non Hieronymi, qui Latinè duntaxat eum transtulit, qui Hieronymus in ista loci præsentis editione reddidit, *radices montis Phasga*. Libro [e] præcedente pro vertice Phasga est Hebraicè רֹאשׁ הַפִּסְגָּה *ras happisgah*, Chaldaicè רֵישׁ רָמָתָא *res ramatha*; Græcè κορυφὴ τοῦ [illegible]. Adi commentarium nostrum, vbi de loco, locíque nomine ac etymo: item [f] de vocabulo אֶשֶׁד *esced*. Vltimo D quoque versu sequentis capitis extant eadem ferè verba.

[Asedoth quid, & vnde. a c. 10. 40. b c. 12. 3. c. 13. 20. c thea. terræ sanctæ in Ruben n. 8. d de loc. Hebr. e c. 21. 20. c. 23. 14. f c. 21. 15.]

Vers. 18.] Præcepíque vobis in tempore illo, dicens: Dominus Deus vester dat vobis terram hanc in hæreditatem: expediti præcedite fratres vestros filios Israël omnes viri robusti.

Vers. 19.] Absque vxoribus, & paruulis, atque iumentis. Noui enim quòd plura habeatis pecora, & in vrbibus remanere debebunt, quas tradidi vobis.

Vers. 20.] Donec requiem tribuat Dominus fratribus vestris, sicut vobis tribuit; & possideant ipsi etiam terram, quam daturus est eis trans Iordanem: tunc reuertetur vnusquisque in possessionem suam, quam dedi vobis.

Exprimi

Paraphr. EXprimitur conditio, qua citra Iordanem in duobus regnis Amorrhæorum, quæ armis ablata sunt regibus Sehon & Og, data est à Moyse possessio duabus tribubus Rubeo & Gad, ac dimidiæ tribui Manasse, cum dari sibi postulassent saltem duæ primæ, eò quòd pecoribus abundarent iumentisque, videretur autem terra illa pascendis iis percommoda. Conditio fuit, vt duæ tribus & dimidia consequerentur alias vlteriùs vsque ad terram Chanaan, transmisso Iordane, donec dictam terram pacatè possiderent, pleno iure, atque pacifica, vt dici solet, possessione, ad eum ipsum modum, quo citra Iordanem comparata iam erat possessio regnorum duorum ex Amorrhæis receptorum. Narrata iam sunt hæc fusiùs c.32. libri prioris, & quo pacto postquam eiusmodi possessionem Cisiordananam petentes Moses acriter corriguerit, oblatam verò ab iis conditionem admiserit, eiusdémque adimpletionem & ipsis, & Eleazaro Pontifici, ac Iosue futuro successori suo, grauiter commendauerit. Recurre ad ea quæ ibi diximus. Hoc autem loco in parte morali à Glossa per Manassem, cuius etymon *obliuio*, exponitur tropologicè primus patet approbatæ religionis, quam ingrediens, debet obliuisci populi sui, & domus patris [a] sui: per Iair, qui significat *vigilem* (hoc non ita rectè) vel *illuminationem*, bonus religiosus, qui sui patris exemplo vigilat ad proficiendum in scientia & vita: per Argob, qui etymologicè est *maledictio & sublimitas*, excellentia superborum maledicta, iuxta id [b]; *Vidi stultum firma radice, & maledixi pulchritudini eius, omnis autem superbus est stultus*, quasi dicat, statu altus: & bonus religiosus obtinet Argob, idest, excellentiam superborum, quando verbo & exemplo superbos reducit ad humilitatem, & sic mutat nomen in villas Iair, quia facti sunt habitacula Dei: per eos qui præcedunt fratres, religiosos ad ædificationem aliorum aptos, ad prædicandum, & confessiones audiendum, quos mittunt sui superiores: excipi vxores, paruulos, iumenta, hoc est, carnales, qui quamuis sint literati, non sunt inter sæculares mittendi, quia plus nocerent mala vita, quàm proficerent doctrina; nouitios, vel de nouo professos, qui non sunt adhuc benè firmati, ac proinde non etiam mittendi; fratres simplices & illiteratos, qui propter defectum scientiæ non sunt ad prædicandum apti.

Manasse etymon.

Iair quid.

a Psal. 44. 11.

& Argob.

b Iob. 5. 3.

Explanatio. *Præcepique vobis in tempore illo.*] Hic mutat personam, ait Hugo; priùs loquebatur de duabus tribubus, & dimidia in tertia: nunc loquitur ad easdē in secunda persona. Caietanus quoque notat, quòd ad Rubenitas, & Gaditas, & medietatem Manasse conuertitur sermo; quoniam commemorātur scripta Numerorum c.32. Fieri potest vt Moses vultū direxerit simul cū sermone, ad illas duas tribus & dimidiā, quę fortè inter se conuenerāt, ad petendū, & ad propositam à Mose conditionē præstandum.

Dicens.] Græcè quoque cum participio λέγων: Hebraicè & Chaldaicè (*dicendo* לֵאמֹר *lemor*, לְמֵימַר *lememar.*) Qui pleonasmus frequens est, ac sæpiùs notatus.

Dominus Deus vester.] Pronomen secundæ personæ habent etiam editiones aliæ: sed primæ Græcæ in codicibus Complutensibus, & Regiis, videlicet ἡμῶν, pro ὑμῶν. Sequentibus quoque aptiùs congruit secunda persona.

Dat vobis.] Græcè, Hebraicè, Chaldaicéque *dedit*, δέδωκεν, נָתַן *nathan*, יְהַב *iehab*. Dederat mandans Moisi, vt daret; dabat tradens ius possidendi per Moysen; daturus erat, quia conditione im-

A pleta ituri erant possessionem absolutam.

Terram hanc in hæreditatem.] Hebraicè & Chaldaicè (*ad hæreditandum eam*) Græcè ἐν κλήρῳ, *in forte*. Quomodo hæreditatis sortísque appellatio conueniret terræ, quam Deus promiserat, & armis tamen acquiri debebat, sæpius admonuimus.

Expediti præcedite fratres vestros filios Israel.] Erāt ex filiis Israël Rubenitæ quoque, Gaditæ, ac dimidiæ tribus Manassēoses: tamen demptis his, ad quos oratio dirigitur, cuncti alij generaliore illo nomine intelliguntur, præsertim ex aliis tribubus, comprehendendo aliam dimidiam Manasse dempta Leuitica, quæ nec pugnare tenebatur, nec habitura erat in Chanaan more aliarum fixam pos-

B. sessionem. Pro expeditis sunt חֲלוּצִים *chalutsim*, מְזָרְזִין *mezarezin*, ἐνοπλισάμενοι, de quibus actum est citato loco ex Numeris [a]; & vltimum significat *armatos*: pro (*præcedetis fratres vestros*) Hebræa & Chaldæa verbum significat, *transibitis ante fratres vestros*, תַּעַבְרוּ לִפְנֵי אֲחֵיכֶם *thahbauru liphne achechē*, תֶּעְבְּרוּן קֳדָם אֲחֵיכוֹן Græca in imperatiuo προπορεύεσθε πρὸ προσώπου τῶν ἀδελφῶν ὑμῶν, *præite ante faciem fratrum vestrorum*. Eodem illo loco dixisse dicuntur; *nos ipsi armati & accincti pergemus ad prælium ante filios Israël, donec introducamus eos ad loca sua*, Græcè πρότεροι, *priores*. Præcedebant, ait Abulensis in commentario loci qui præ manibus est, alias tribus, ne retrocedere possent; vel quia expediti erant, poterant meliùs resistere hostibus: &

a c.32.17.

C ideo non poterat seruari ordo castrametationis vel motus, qui seruabatur in deserto, scilicet quòd Iudas, Zabulon, & Isachar primò mouerent castra: & fortè alię tribus cùm ibant ad bellum, non seruabant eūdem ordinem, nisi cùm mouerentur omnia castra, & arca Domini: sed cognosce ibi annotata; & vnà qui dicantur expediti accinctique, & vnde suppeterent Hebræis arma, &c.

Omnes viri robusti.] Hebraicè (*omnes viri exercitus, aut roboris, omnes militia apti, omnes valentes arma gestare*, כָּל בְּנֵי חָיִל *chol bene chail.*) Chaldaicè (*omnes accincti exercitus*, כָּל מְזָרְזֵי חֵילָא *chol mezareze chela.*) Græcè (*omnis potens*, πᾶς δυνατὸς.)

Absque vxoribus, & paruulis, atque iumentis.] Singulis nominibus pronomina singula editiones

D aliæ apponunt. Loco paruulorum Græca reddidit τέκνα, *filios*, qui in Hebraica vocantur collectiuo nomine טַף *taph*: sicut & priore capite libri nostri [b]; cùm tamen, vt ibidem monui, aliàs transtulerint LXX. *supellectilem*, ἀποσκευὴν, in hac ipsa sententia contenta præcedentis libri c.32. [c]

b v.34.

c v.17.26.

Noui enim, quòd plura habeatis pecora.] Nunc pecora, nunc iumenta vsurpat Interpres promiscuè, immò & genericū nomen animalium, vt ex eodem loco [d] constat; vbi sunt מִקְנֶה *mikneh*, צֹאן *tson*, τὰ κτήνη, & τὰ πρόβατα: quod vltimum significat *oues*, qua etiam voce vtitur ibidem [e] editio nostra: cùm alioquin exactè loquendo differant, pecus & iumentorum, vt pluries notauimus. Nouerat

d vers. 1. & seqq.

e v.16.24.

E Moyses plura pecora esse illis tribubus, quoniam ipsæmet id ei significauerant, ea de causa postulantes concedi sibi terram Cisiordananam. Tropologiam totius huius historiæ iam priùs ibi positam repetit strictim Rabanus; ego lectorem illuc remitto. Procopius obseruat edictum illud præcedendi cum armis datum esse tribubus duabus cum dimidia: infimis deferri primas in promissione: & qui à Mose hæreditate dotati fuerant, primos promissionis compotes factos esse: de perfectioribus verò dictum esse; *isti omnes in testimonium adducti non reportarunt promissiones*; quòd iuxta editionem nostram

* Heb. 11. 39. 40.

legitur *, (*& hi omnes testimonio fidei probati, non acceperunt repromissionem*, *testimonium promeriti ex Scriptura, quod iusti essent, non acceperunt repromissionem, Deo pro nobis melius aliquid providente, ut non sine nobis consummarentur*) idest, non resurgerent ante nos, sed nos tanquam hac in parte inferiores, expectarent.

A

Et in vrbibus remanere debebunt, quas tradidi vobis.] Textus editionum aliarum habet (*habitabunt*, vel *habitent in vrbibus vestris, quas dedi vobis.*) Petierant vt sibi liceret caulas ouium fabricare, & stabula iumentorum, paruulis quoque suis, (sed vnà nimirum cum vxoribus) vrbes munitas; atque hoc ipsum Moyses permisit [a]. Itaque quòd hic verbo (*debebunt*) transtulit editio nostra, significat oportuisse, vt propositæ starent conditioni Rubenitæ, Gaditæ, dimidiaque tribus Manasse, & quod polliciti erant implerent. Vrbes verò traditæ dicuntur, & ibi simul ædificandæ; quoniam bello vastatas, restaurare necesse erat, vt commodè habitarentur.

a Num. 32. 16. 24.

B

Donec requiem tribuat Dominus fratribus vestris, sicut vobis tribuit.] Polliciti fuerant se perrecturos ad prælium ante alios, donec introducerent eos ad loca sua; nec reuersuros, donec iidem possiderent hæreditatem suam; & Moyses id approbans, adiecerat, donec subuertisset Dominus inimicos suos, & subiiceretur ei omnis terra [b]: eamdémque conditionem præcepit vt exigerent Eleazar summus Sacerdos, & Iosue successor suus designatus [c]. Requies in possessione dicitur, inquit Abulensis [d], non quando aliquis deiicit detinentem eam; sed, quando eam ipse accepit, & pacificè possidet. Quod factum docet, quatenus debellati sunt ab Hebræis Chananæi trans Iordanem, spatio septē annorum sub Iosue, post Moysi mortem: deinde per totidem alios annos diuisa est ab eodem Iosue terra inter tribus, pacificéque possessa: vt idcirco non nisi 14. annis expletis redierint Rubenitæ, Gaditæ, ac dimidię tribus Manassenses ad assignatam sibi terram ex Chanaan. In libro Iosue [e] narratur quòd data est à Domino omnis terra Israëli, quam promiserat, hancque is ita possedit, vt pacem obtineret in omnes per circuitum nationes, nullo hostium audente resistere, sed cunctis in eius ditionem redactis: cùm autem rebus expleta essent omnia Dei promissa, Iosue Rubenitis, & Gaditis, & dimidiæ tribui Manasse laudatis dixisse, vt quia Dominus dedisset aliis pacem & quietem, reuerterentur in terram quam Moyses dederat ipsis trans Iordanem. Sanè quidem possessionem adipisci is non videtur, qui ita nactus est, vt eam retinere non possit [f].

b ibid. v. 17. 18. 21. 22.

C

c ibid. v. 28. 29.

Requies in possessione quando dicatur.

d q. 5.

e c. 21. 41. & seqq. c. 22. 1. & seqq.

D

f l. Non videtur. D. de acquir. possess. l. sequitur §. tūc in potestatē, & §. si Dominus D. de vsucap.

Et possideant ipsi etiam terram, quam daturus est eis trans Iordanem.] Loco futuri (*daturus est*) est præsens *nothen, dat* & participium נותן *nothen*, admittens omnia tempora. Dicitur verò (*trans Iordanem*) respectu situs loci vbi tunc erat Moyses cùm loquebatur. Antea hoc ipso [g] libro eadem phrasis accipiebatur per comparationem ad eos, qui essent vltra Iordanem, & perinde ac si scriberet auctor vt existens vltra illum de se aut de aliis, quatenus citrà; & diceret positus in Chanaan, respectu cuius redire volenti vnde ventum erat Iordanis esset trans, cùm antequam pertransitus esset Iordanis, Chanaan censeretur esse trans Iordanem. In eodem sensu paulò pòst [h] ait Moses (*transibo igitur, & videbo terram hanc optimam trans Iordanem.*)

g c. 1. 1.

E

h v. 25.

Tunc reuertetur vnusquisque in possessionem suam.] Addi potuisset ad (*vnusquisque*) pronomen (*vestrûm*,) quia editiones aliæ habent verbum plurale secundæ personæ (*reuertemini*, תשבו *tisciauthem*, ישבתם *ishebhunun*, ἐπαναστραφήσεσθε.) Dixerant hi [a]; *non reuertemur in domos nostras, vsque dum possideant filij Israel hæreditatem suam.*

A

a Num. 32. 18.

Quam dedi vobis.] Proculdubio, vt libro priore [b] dixi, non absque Dei à Mose consulti consensu, & approbatione quoque Eleazari Pontificis, & aliorum principum multitudinis, ad quos filij Ruben & Gad venerant, vt exponerent expostulationem suam [c].

b ibid.

c ibid. v. 2.

Vers. 21.] Iosue quoque in tempore illo præcepi, dicens: Oculi tui viderunt quæ fecit Dominus Deus vester duobus his regibus: sic faciet omnibus regnis, ad quæ transiturus es.

B

Vers. 22.] Ne timeas eos: Dominus enim Deus vester pugnabit pro vobis.

Paraphr.

Admonet Abulensis videri bis factam commonitionem Iosue per Moysem, aliquanto ante mortem: de qua in c. 27. Numerorum, & hîc: deinde sub ipsum vltimum tempus mortis, quæ c. 31. libri huius habetur, quoniam verbis ac sensu differunt: & post istam, liber hic, qui est recapitulatio præcedentium, continet incipiendo à c. sequenti, multorum præceptorum traditionem vsque ad illud cap. 31. in quo narratur quòd Moyses recitatum librum legis dederit Iosue; ac dicto cantico prolixiore, benedictioneque pronunciata singularum tribuum, ascenderit in montem vt moreretur. Probabile quoque ducit, semel dumtaxat contigisse, si admittatur anticipatio, & quidem post recitationem legis, seu totius istius libri, vt habetur in c. 31. Nam non videntur, inquit, tam breui tempore factæ duæ confortationes siue commonitiones Iosue, quantum intercedere posset inter vnam & alteram; quia præsens confortatio facta est, postquam terra regum duorum Amorrhæorum diuisa fuit duabus tribubus & dimidiæ, quod hîc proximè antè commemoratum est; atque post eam diuisionem Moses statim recitauit verba libri istius, & mortuus est: quo pacto si duæ essent, oporteret vnam esse immediatè post aliam, quod superuacaneum est. Fauet posteriori sententiæ, quod in c. 27. Numerorum [d] scribitur, iussisse Dominum, vt ascenderet Moyses in montem Abarim, indeque contemplaretur terram dandam filiis Israël; tum verò moreretur: Moysen mox orasse pro successore, quem Dominus designauit, & Moyses ipse coram Eleazaro, & omni populi frequentia instituit.

C

D

d v. 12. & seqq.

Iosue quoque in tempore illo præcepi, dicens.] Post debellatos duos reges Amorrhæos duce fortasse Iosue, sicut quondam in bello contra Amalecitas [e], præcepisse se scribit Moyses illi quæ sequuntur. Vbi est solitus quoque verbi duplicis pleonasmus.

Explanatio.

E

e Exo. 17. 9. & seqq.

Oculi tui viderunt quæ fecit Dominus Deus vester duobus his regibus.] Græcè (*oculi vestri, ὀφθαλμοὶ ὑμῶν.*) Reprehendit id Eugubinus: nisi alia ratione, inquit, hanc varietatem tueamur; nam cum Iosue erat illi, nempe Moysi, sermo. Plurale pronomen (*vester*) videretur eiusdem numeri requirere in oculis, vt dicerentur (*oculi vestri.*) Præsentibus aliis conuertisse vultum, & orationem ad Iosue,

Moyses

Moyses censendus est, cui præcipiebat: & quia hoc ipsum faciebat in gratiam circumstantis populi, appellauit Dominū Deum non Iosue solius, nec sibi communem cum populo (Græcè tamen est ἡμῶν, *noster*:) sed populi; quia breui moriturus erat, fructúsque collatæ victoriæ de duobus regibus Amorrhæis Sehon & Og, quíque consecuturus erat ex similibus victoriis, quas Domini nomine pollicebatur, ab eodem populo percipiēdus erat: ac simul beneuola huiusmodi appellatio amorem, gratitudinem, fiduciam maiorē conciliabat. Emphasim postremò habet quod dicitur (*oculi tui*, vel *vestri viderunt.*) Talis in sermone Ioseph [a], *en oculi vestri, & oculi fratris mei Beniamin, vident quòd os meum loquatur ad vos*, id est, ipsomet idiomate vestro, seu lingua vestra (vt explicatur B Chaldaicè) atque familiariter, absque interprete, vt me esse dubitare non possitis vestrummet fratrem. Delectatus videtur Moses hac formula, toties eam repetens in hoc ipso [b] libro; aliquando [c] ad exaggerandam malum, quod sui smet quis oculis passurus sit: sed & ipsimet Mosi Dominus dixit, quòd vidisset terram promissionis oculis suis [d]: Iosue verò vsurpauit in primo sensu [e]: Dauid Saüli contestatus est illum vidisse oculis suis, quòd tradiderat eum Dominus, in manu ipsius [f]: idem Dominam benedixit quòd videntibus oculis suis, vidisset sedentem Salomonem in solio suo [g]: regina Saba vidisse se affirmauit oculis suis, quæ de Salomone auditione sola cum accepisset, non crediderat [h]: Elisæus non credenti C futuram copiam annonæ post caritatem, respondit visurū oculis suis, licèt inde non comederet [i]: Ezechias rea cladem illatam à Domino propter neglectum ipsius cultum, cerni oculis asseruit [k]; Olda prophetissa iussit renunciari Iosiæ regi, non visurum oculis suis prophetata mala [l]; Postremo non infrequens aliis in locis pleonasmus [m] vidēdi oculis: cum dicta verò expressione potissimùm quando Esaias [n] vidisse se Dominum exercituum oculis suis testatus est; quòd oculi discipulórum visuri essent præceptorem suum [o], & regem in decore suo [p], & Ierusalem beatam [q]; quod partim in hac vita concessum dixit Christus [r], & de se Ioannes profitetur [s]; partim in futura continger, vt sibi Iob certò pollicetur [t]; priórque [u] de D omni oculo confirmat.

a Gen. 45. 12.
b c.4.3.9. 34.c.7.19. c.10.21.c.11. 7.c.29.3.c. 34.4.
c Deut.28. 32.67.
d Deut.34. 4.
e Iosue 24. 7.
f 1.Reg.24. 11.
g lib.3.1.48
h c.10.7.2. Paral.9.6.
i lib.4.Reg. 7.2.19.
k 2 Paral. 29.8.
l c.34.28.
m Eccli.17. 11.c.23.27. c.30.22.c. 51.35.Esa. 6.5.10.c.29. 18.c.30.20.
n c.6.5.
o c.30.20.
p c.33.17.
q ibid.v.20.
r Matth.13. 16.Luc.10. 23.
s 1.epist.1.2.
t c.19.27.
u Apoc.1.7.

Sic faciet omnibus regnis, ad qua transiturus es.] Omisit Interpres (*Dominus*) quod extat in editionibus aliis; & præterea in Græca (*Deus noster*) κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν.) In eadem est præsentis temporis διαβαίνεις, *transis*) in Hebræa Chaldæáque participium עֹבֵר *bhouer*, & עָבֵר *bhauer*, cui tempora omnia iungi posse sæpiùs monui: in fine dictarum trium aduerbium loci (*illuc*, שָׁמָּה *sciammah*, לְתַמָּן *lethamman*, ἐκεῖ) quod redundat. Tandem nominantur regna, cùm proximè antè reges; quia victoria de regibus eadem est cum illa quæ de regnis, ac vicissim. Cæterùm benè monet prælatos Oleaster, vt moneant subditus de magnis Dei operibus; & oculos eorum quasi aperiant, & cor- E da excitent, vt ea aduertant, vnde ad spem excitentur. Capponus verò infert quòd ex donis à Deo perceptis debemus concipere spem maiora percipiendi. Sub initium capitis [x] argumentum simile; *faciésque ei* (Og) *sicut fecisti Sehon regi Amorrhæorum.* Erat item prouerbium, receptáve sententia; *sicut* [y] *fecit in mari rubro, sic faciet in torrentibus Arnon.* In c.7. libri nostri, ne metuat populus, iubet recordari Dominus quæ fecerit ipse Pharaoni, Ægyptiísque, quódque sic faceret cun-

x Num.21. 34.
y v.28.29.

A ctis populis, quos metuebat. Eodem argumento animauit Iosue suos; quoniam sic facturus esset Dominus cunctis hostibus, aduersùm quos dimicarent [a]: Iudith item obsessos [b]; Machabæi sæpiùs commilitones.

Ne timeas eos.] Regnorum nomine quod immediatè expressum est, reges præsertim intelligebantur, aliíque in regnis habitantes, qui timeri possunt, & iubentur non timeri. Pronomen affixum verbo Hebræo masculini generis תִּירָאוּם *tiraum*, & absolutum Chaldæum, cum præfixa litera seruili לְהוֹן *lehon*, homines indicat, non regna, quæ illis linguis generis fœminini sunt מַמְלָכוֹת *mamlachoth*, מַלְכְוָתָא *malchauta*: licèt Græcum αὐτῶν sit omnis generis: sed nomen præcedens etiam B fœminini, nempe βασιλείας. De timore quem pelli præcipiat Dominus in eiusmodi expeditione, dictum capite 2 [c].

Dominus enim Deus vester pugnabit pro vobis.] Eodem pacto in citato [d] loco: quod & reipsa expertus est populus sub Iosue [e], & aliis partim Deo ipso per seipsum victorias admirabiles largiente, partim robur ac vires cooperanti populo & pugnanti suppeditante. Chaldaicè (*Dominus Deus vester verbo suo pugnabit pro vobis*, מֵימְרֵיהּ *memereh.*) Hebraicè & Græcè (*ipse pugnabit*, הוּא *hu*, αὐτός.) Quæ omnia suam vim habent ac expressionē potentiæ, prouidentiæ, beneuolentiæ diuinæ. Eadem pollicitatio facta est pridem à Mose prope mare rubrum [f], postea à Iosue [g], & Iahaziel [h]: atque ita C factum confirmauit Achior [i], sed lectu in primis digna quæ dixit Iahaziel.

a Iosue 10. 25.
b c.4.13.14.
c v.25.29.
d v.22.
e Iosue 6.& 10.
f Exod.14. 14.
g Iosue 23. 5.& seqq.
h 2.Par. 20. 15.16.17.
i Iudith 5. 6.& seqq.

Vers. 23.] Precatúsque sum Dominum in tempore illo, dicens:

Vers. 24.] Domine Deus, tu cœpisti ostēdere seruo tuo magnitudinem tuam, manúmque fortissimam. Neque enim est alius Deus vel in cœlo, vel in terra, qui possit facere opera tua, & comparari fortitudini tuæ.

D *Vers.* 25.] Transibo igitur, & videbo terram hanc optimam, & montem istum egregium, & Libanum.

PARAPHR.

CVm pulsi essent occisique duo Amorrhæorum reges Sehon & Og, conceperat spem Moyses introducturum se populum Hebræum sibi commissum in residuum terræ promissionis, hoc est, in Chanaan, quę regio multò melior erat, & singulariter promissa. Quare actis priùs tite gratiis, vt credere par est, pro tam insignibus iam reportatis illis victoriis, & collaudata eximia Dei potentia, cui æqualis nulla vspiam esse valeat, confidenter postulat ingressum sibi concedi, vt vel oculis cernere coràm & cominus liceat, in E eam terram, cuius bonitatem & pulchritudinem ex solo prospectu eminus & à longè hauriebat. Obseruat in hac oratione Caietanus aliquot bonas conditiones; quòd familiari blandóque nomine inuocet summum Deum Adonai, hoc est, Domini mei; seu nostro loquendi modo, Dominu mi: quòd proponat perfectionem cœptorum, siue vt iam cœpta perficiantur. Cœperat enim delendo duo regna mōstrare magnitudinem & fortitudinem in executione promissæ terræ: quòd incomparabilem asserat Deum cuicumque spiri-

tuali substantiæ tam in cœlo quàm in terra: quòd ostendat spem impetrandi, dum petit vt liceat sibi transire vlterius, non arbitrans absolutè prohibitum, sed comminatoriè dumtaxat. Hoc vltimum prior Lyranus obseruauit, confirmans exemplo
a Ionæ 3.4. prædictæ subuersionis Niniue post 40. dies [a]. Abulensis prophetiæ Ioël affert exemplum, cui cùm reuelatum esset, quòd bruchus, locusta, ærugo consumerent totam terrã duarum tribuũ, tamen hortatus est populum ad pœnitentiam, dicendo; *quis scit si conuertatur & ignoscat Deus, & relinquat post se benedictionem?* Non cognouit Moyses, inquit Abulensis, licèt Propheta esset, vtrùm denegaretur ille
b Num. 20. 12. Deut. 1. 37. ingressus [b] secundùm exigentiam demeritorum, vel ea absoluta prædeterminatione. Legenda quæ dixi locis hîc in margine notatis.

Explanatio. *Precatúsque sum Dominum in tempore illo, dicens.*] Non multum intercessisse spatium temporis videtur ab exhortatione, quam habuit Moyses ad Iosue prioribus proximè versibus memorata, & ab ista eiusdem Moysi precatione: quam an publicè protulerit & elata voce, vel priuatim, & submissè, non liquet. Primum non vacat probabilitate. Vtcumuis asseratur, ipsa isthæc narratio confert ad exemplum tum bene orandi secundùm eas conditiones, quas cum Caietano notabamus; tum ad acquiescendum patienter libentérque diuinæ voluntati, quando non exaudimur. Obseruat porrò Mariana noster, sed post R. Racanati, & Munsterum apostatã, qui citat illum, licèt vtriusque nomen primus reticeat; Hebræum verbum אֶתְחַנַּן *ethchannan*, quod propter ו præfixum transit ex futuro in significationem præteriti, propriè significare pro gratia rogare, offensúmque precibus placare, petere misericordiam: cùm alioquin התפלל *hithpallel* propriè sit *orare*, quod habetur in
c vers. 26. c. 5 [c]. quod etiam valet יִצַלֵּי *tsallethi* Chaldæum: Græcum autem ἐδεήθην, indicat *egestatem*, quæ ad
d in Ps. 118. 170. orandum impellat. Docui [d] alibi quam Interpres transtulit *postulationem*, & LXX. ἀξίωμα, Hebraicè vocari תְּחִנָּה *thechinnah*, *postulationem* siue *precationem*, siue *orationem* pro gratia, misericordia, venia.

Domine Deus.] Græcè in codicibus Sixtinis κύριε θεέ: quibus editio nostra respondet: in Complutensibus, Regiísque κύριε, κύριε, *Domine, Domi-*
e vers. 26. *ne*, sicut & inferiùs c. 5 [e]. Hebræa nomina sunt אֲדֹנָי יְהוִה *Adonai Iehouih*: in quorum secundo sunt puncta nominis אֱלֹהִים *elohim*. Bellarminus noster in exercitatione Grammatica in Psalmum 33. aut secundùm Hebræos 34. inter argumenta quatuor, quibus probat puncta nominis יְהוָה non esse propria illius, cujus ignoretur vera atque germana pronunciatio, sed nominis אֲדֹנָי quod loco eiusdem alterius proferri debeat, hoc affert primo loco, quia vbicumque occurrunt simul hæc duo, ne cogamur bis dicere Adonai, ipsi nomini יהוה puncta subiiciuntur nominis אֱלֹהִים *elohim*; vt in Ab-
f vers. 1. dia [f] כֹּה אָמַר אֲדֹנָי יְהוִה *che amar Adonai Ieuohi, sic*, vel *hæc dicit Dominus Deus*; & in fine Abacuc יְהוִה אֲדֹנָי חֵילִי *Iehouih Adonai cheli, Deus Dominus*
g v. 26. *fortitudo mea*. Adde c. 5 [g]. libri nostri. Quidquid sit de obseruatione ista, quæ mihi satis dubia est;
h Exod. 6. 3. quamuis verum sit vbi legimus (*nomen* [h] *meum Adonai non indicaui eis*) Hebræum nomen scribi יהוה nempe literis י *iod*, ה *he*, ו *vau*, ה *he*; cùm tamen ipsum nomen Adonai, quod trisyllabum est, quia vltima syllaba est, *nai*, per diphthongum, exter in Genesis præterea licèt cùm occurrit dictum quadriliterum nomen pro eo Græcè ponatur κύριος, Latinè *Dominus*, quæ videtur propria notio

A nominis Adonai: item, etiamsi de proferẽdi modo variæ sint sententiæ, quas refert Cornelius [a] noster numero septem, secutos vltimam de *Ihueh*, vel *Iehueh*, vel *Iehouah*; cùm tamen communiter proferri soleat *Iehouah*, denique quanquam censeant quidam [b] hoc nomine significari essentiam Dei ad intra, per Adonai eadem ratione operum ad extra, & alij [c] ea quæ Ioannes in Apocalypsi scripsit [d] (*qui est, qui erat, & qui venturus est*) ita vt compendio quatuor literarum includantur אהיה *ehie*, הוה *hova*, ו *ve* היה *hauah*, *erit, est, & fuit*; & plura de hoc argumento tractari possint, de quibus præter citatos, Galatinus [e], Masius [f], Ant. Gueuara [g], & de nostris Vasquez [h], ac Delrius [i], quod alibi [k] præstitimus: quidquid, inquam, sit de his
B omnibus, retuli paulò antè ex Caietano, hoc familiari blandóque nomine vti nunc Mosem initio orationis, vt conciliet sibi beneuolentiã. Alioqui certum etiam est nomen Adonai communicari aliis quàm Deo; & Adoni quod significat *dominum meum*, esse nomen appellatiuum, Adonaï verò proprium: quod Caietanus non satis aduertit, explicans hîc *dominum meum*, vbi est Adonai.

Tu cœpisti ostendere seruo tuo, &c.] Si quis ab auaro vel illiberali aliquid recipere velit, oportet, inquit Abulensis [l], obligationem ad persuasionem adducere, dicendo ea quæ petit, sibi deberi, & vlteriora. Si autem à magnifico, vel magnanimo aliquis beneficium recipere velit, persuadere poterit, dicendo se ab eo iam alia beneficia suscepis-
C se; quia magnanimus libenter audit se dedisse, & non se accepisse. Vnde nec Thetis, vt refert Aristoteles [m], beneficia Ioui dicitur cõmemorare, neque Lacedæmonij ad Athenienses; sed tantummodo ea quibus fuerant affecti, ἃ πεπόνθασιν εὖ. De seipso autem loquens in tertia persona Moyses, vocat se seruum Dei hoc loco, & alibi [n]; & Deus ipse suum [o], vt & Iob [p]: & Iosue [q] rursus Dei; necnon historia [r] Regum, & Paralipomenon [s], & libri Esdræ [t], Iudith [u], Psalmorum [x], Baruch [y], Apocalypsis [z], epistola [aa] ad Hebræos. Id priùs notaui libro præcedente [bb]. Cognominantur interdum serui Dei communiter Abrahã, Isaac, Iacob, seu Israël [cc], & Prophetæ [dd]: præterea Caleb [ee], Iosue [ff], Dauid, hicque sæpiùs, & in
D libris Regum, & Psalmis; nonnumquam Ezechias [gg]. Quanti autem referat Dei seruum esse, docui in commentariis Psalmorum [hh], & Petri [ii], & in cõmentario Numerorum [kk] cur peculiariter id nomen Moysi tributum sit.

Magnitudinem tuam.] Sic etiã Hebraicè, Chaldaicéque גָּדְלְךָ *godlecha*, תָּקְפָךְ *renutach*: Græcè verò *fortitudinem tuam, & potentiam tuam*, τὴν ἰσχύν σου, καὶ τὴν δύναμίν σου. Quæ duo synonyma sunt pro vnico nomine aliarum editionum. Magnitudinẽ lego aliquoties [ll] positam per se ac solitariè, seu absque addito. Interdum [mm] Græcè pro maiestate (seu gloria) & magnitudine ponitur tantùm gloria δόξα; pro magnitudine [nn] ἰσχὺς μεγάλη: magnitudo, vbi est תִּפְאֶרֶת *thiphereth*, & μεγαλοπρέ-
E πεια, quorũ illud redditur *gloria, pulchritudo, maiestas*, istud *magnificẽtia*; præterea [oo] vbi μεγαλωσύνη, quæ vltimum quoque significat: item [pp] vbi μέγεθος, quod propriè respondet magnitudini: adhæc [qq] vbi δόξα, *gloria*, κράτος [rr], *potentia & robur*; rursus vbi [ff] μεγαλεῖον, valens id quod magnum est,

Adonai.
a ibid.
& Iehouah.
b Villalp. in Ezech. 28.
c Lud. Alcasar in Apoc. 1. nota 3.
d Apoc. 1.
e lib. 2. c. 10. & 11.
f in Iosue 2. n. 10.
g in Abac. 2. num. 577.
h 1. p. tomo 1. disp. 59.
i in disq. magic.
k in Ps. 47. 11. in 121. 22. in 109. 2. in Leuit. 24. 11. in Sapien. 14. 21.
l q. 6.
m 4. Ethic. c. 3. vel 8. ex Iliad α.
n Exo. 4. 10. c. 14. 31. Deut. 34. 5. Iosue 1. 2. 7. 13 c. 8 31. 33 c. 11. 12. 15. c. 12. 6. 15. c. 13. 8. c. 14 7. c. 22. 4. 5. Malac. 4. 4.
Moses se seruum Dei vocat.
o Num. 12. 7. 8.
p Iob 1. 8. c. 2. 3. c. 42. 7. 8
q Iosue 1. 2.
r li. 3 8. 53. lib 4. 18. 12. c. 21. 8.
s lib. 1. c. 6. 49. li. 2. 1. 3. 24. 6. 9.
t lib. 2. 1. 3. 8. c. 9. 14. c. 10. 29.
u c. 4. 13.
x Ps. 104. 26.
Magnitudo Dei.
y c. 1. 20.
z c. 15. 3.
aa c. 3. 5.
bb c. 11. 7. 8.
cc Exod. 32. 13.
dd 4. Reg. 24 2.
ee Num. 14. 24.
ff Iudic 2. 8. Iosue 24. 29.
gg 2 Paral. 32. 16.
hh in Ps. 89. 5.
ii in 2. epi. 2. 21.

kk In c. 12. 7 8. ll Deut 5. 24 c 9. 26. 1. Paral. 17. 21. c. 29 11. Esther 2. 4. Iob 36. 19. Ps. 70 8 Ps. 144 3 6. Ps 150 2. Sapien. 6 8. c. 9. 10 c. 15. 2. Eccli. 2, 23. c 43. 16. Ezech. 31. 2. 7. Dan. 4. 19. 1. Machab. 9. 22. Lucæ 9. 43. 2. Pet. 1. 16. mm Deut. 5. 24. Esther 1. 4. nn c 9 26 oo Ps. 144. 3. Ps. 150. 2. Eccli. 2. 23. Dan. 4. 19. 1. Mach. 9. 22. pp Sap. 6 8. qq c. 9. 10. rr c. 15. 2. ff Eccl. 43. 16.

est,

est, magnitudinémve; vbi a ὕψος, *celsitudo*, siue *altitudo*; vbi b μεγαλειότης, Syriacè רבותא *reuutha*, & quæ magnalia locuti narrantur qui Spiritum sanctum in Pentecoste acceperunt c, dicuntur μεγαλεῖα, Syriacè תדמרתא *thedmerathah*, *miranda opera*. De diis magnis apud Ethnicos egi alibi d, quòd soli Deo vni vero magni absolutum nomen conueniat, multóque magis maximi, optimi, altissimi, atque maiestatis: quia magnitudinis eius non est finis e, nec secundùm durationem, nec secundùm locum spatiúmve, nec secundùm substantiam, perfectionésve. Cæterùm Beda magnitudinem refert hoc loco ad mirifica Dei opera in Ægypto, in mari rubro, in petra, ex qua nimirum eductæ sunt aquæ; quod autem sequitur de manu fortissima, ad pugnas contra Amalecitas; Abulensis primæ addit manna; secundæ victoriam de Arad, & de Amorrhæis. Marzilla cum Lyrano exponit in genere primam de patratione mirabilium, secundam de hostium expugnatione. Rickelius accipit pro maiestate magnitudinem: manum fortissimam pro deiectione hostium, ita vt nullus filiorum Israel ab iis læderetur. Diceres minorem quodam modo requiri potentiam, quando hominibus improbis resistendum non est in bello, sicut manu brachium fortius est. Sed quòd nullus Hebræorum sit læsus, absolutè verum non est.

Manúmque fortissimam.] Græcè absque superlatiuo, quo etiam carent Hebræi, & Chaldæi, addendo præterea brachium cum epitheto, καὶ τὴν χεῖρά σου τὴν κραταιὰν, καὶ τὸν βραχίονά σου τὸν ὑψηλὸν, *& manum tuam fortem*, siue *validam ac robustam, & brachium tuum excelsum*. Similia epitheta manus brachiique fortis, fortissimi; validi, magni, excelsi, robusti, extenti, potẽtia, grandis, magni, virtutis, fortitudinis, terroris, tremoris, magnitudinis, &c. occurrunt frequenter in Scripturis f: inest enim brachiis manibúsque vis, robur, valor, firmitas, fortitudo præ membris reliquis maior: & ex opposito per manum inualidam g denotatur imbecillitas & infirmitas virium, seu potentiæ. Proderit cognoscere annotata ad c. 11. libri Numerorum h, vbi auctores alios, & alias dicendi similes formulas protulimus, ac lectorem etiam reiecimus in commentarium Psalmi i 73. & ad Delrium k nostrum. Apud Poetas Græcos βραχίων masculini generis dicitur στιβαρὸς, κρατερὸς, στερεὸς, δυναρὸς, *robustus, fortis, firmus, validus*, & ἀκάματος, *inuictus*, χεὶρ etiam, στιβαρὴ, κρατερὴ, δυναρὴ, παχεῖα, ῥωμαλέα, βριαρὴ, quibus eadem significantur.

Neque enim est alius Deus, vel in cælo, vel in terra, qui possit facere opera tua, & comparari fortitudini tuæ.] Hebraicè, Græcéque dicuntur ista interrogatiuè, cum maiore emphasi (*quoniam quis*, vel *quis enim Deus, θεὸς, aut fortis*, אל *el, in cælo, & in terra*, vel *aut in terra, qui faciet*, seu *faciat*, vel *facere possit secundum opera tua*, seu *sicut fecisti tu, & secundum fortitudinem*, aut *fortitudines* siue *potentiam potentiásve tuas?*] Opposito modo præponitur cum interrogatione ab Interprete quoque nostro quod absolutè scribitur in textu Hebræo Ps. 82. *Deus quis similis erit tibi?* Sic autem in Musiacãtico l minore; *quis similis tui in fortibus*, באלים *baelim*, ἐν θεοῖς, *in diis, Domine, quis similis tui, magnificus in sanctitate, terribilis atque laudabilis, faciens mirabilia?* Aliis præterea in locis m asseritur eadem Dei ex-

a Luc. 31. 2.7. b Luc. 9.43. 2. Pet. 1.16. c Actuum 2.11.
Soli Deo nomen Magni conuenire.
d in Actuũ 19.27. in Ps. 46. 3. Ps. 47.2.
e Ps. 144.3.
Magnitudo pro maiestate.
Manus fortissima pro deiectione hostium.
f Exo. 3.19. c.6.1.c.13. 9.c.14.31.c. 32.11. Num. 20.20. Deu. 5.15.c.6.21. c.7.8.19. c. 8.17.c.11.2. c.26.8.c.27. 32.c.32 27. c.34.12. Iosue 4.24. Iudic. 4. 24. &c.
De brachio Exod. 6.6.c. 15.16. Deut. 4.34.c.5.15. c.7.19.c.9. 29.c.11.2.c. 26.8.2. Reg. 8.42. lib. 4. 17.36. lib. 2. 6.32.c.25. 2. Iob 22. 8. c.38.15. Ps. 78.11. Ps. 88. 11. Ps. 135. 12. Prou. 31. 17. Sapi. 11. 22.c. 16. 16. Esa. 5.25. c. 8.12.c.9.12. 17.21.c. 10. 4.13.c.14. 26.27.c.30. 30.c.51.9. c.62.8. Iere. 21.5.c.27.5. c.32.17.21. Baruch 2.11. Ezech. 4. 7. c. 17.9.c.20. 33.34. Dan. 11.6.2 Mach. 15.23. &c.
Fortitudo Dei.
g Num. 11, 23.
h ibidem.
i vers. 11.
k tomo 1: adag. in 202.
l Exod. 15. 11.
m 2. Reg. 7 22. lib. 3 8 23. 2. Paral 17.20. lib 2.6.14. Iob 36.22. Ps 34. 10. Ps. 39.6. Ps. 70.19. Ps 82.2. Ps 85.8. Ps. 88.7.9. Esa. 44.40. 18.c.44.7.c.46. 5.9. Ierem. 10.6.c.49.19.c.50 44. Miche. 7.18.

A cellentia super omnes, quódque similis ei non sit, disertéque Salomon pronuntiauit a; *Domine Deus Israel, non est similis tui Deus in cælo desuper, & super terram deorsum.* Deus ipse negat esse similem sibi b alium. Quod verò spectat ad præsentem locum, ideo id ait Beda dici, quòd multos in Ægypto vidissent Hebræi Deos, qui non potuerunt saluare plebem, nisi Dominus; & in terra velut imaginem bouis viderunt. Caietanus locum nouum orationis hîc obseruat, siue rationem persuadendi, ab incomparabilitate cuiuscumque spiritualis substantiæ tam in cœlo, quàm in terra: nomen enim *el*, à fortitudine sumptum applicare Mosem ad spiritualem quamcumque substantiam distinctam à Deo siue in cœlo sit, siue in terra, hoc B est, in toto vniuerso: quia longè maior est fortitudo spiritualis substantiæ, quàm corporeæ. Hugo illustrat locum eumdem verbis illis Iob c; *si fortitudo quæritur robustissimus est*: & Ieremiæ d, *Dij qui non fecerunt cælum & terram, pereant de terra*: &, *non est similis tui Domine; magnus tu, & magnum nomen tuum in fortitudine.* Lege commentarios nostros Psalmorum e. Idem momentum habent sententiæ, quibus exprimitur quòd sit solus Deus, nec alius præter ipsum, seu absque ipso f, solus potẽs, sapiens, altissimus, bonus, faciens mirabilia, saluator, pius, scrutator cordium, &c. Ea his loquendi modis, quid colligant Patres ac Theologi, aliàs dixi, & quo pacto quæ soli Deo tribuuntur epitheta, communicentur tamen nobis, ac C ipsummet quidẽ etiam nomen Dei. Athanasius g affert exemplum, si quis per diurnum tempus sole iam lucente lignum temerè depingat, in quo ne imaginaria quidem species lucis appareat, asserátque hoc lignum auctorem esse diuini luminis: Sol contrà id videns, occlamet; ego solus (Latinè dici solem quasi solum voluit) sum diurna lux, nec est alia lux præter me; non respectu sui iubaris id diceret, sed ob ligneæ imaginis imposturam, & dissimilitudinem vanissimæ apparentiæ. Eadem ratione dictum est; *ego solus sum Deus, & præter me non est Deus*; vt à falsis numinibus homines abduceret, quo deinceps condiscant ipsum esse verum Deum. Videlicet hoc docet non repugnare trinitati personarum, cùm sint vnius essen- D tiæ, ac vnus tantùm Deus.

Transibo igitur, & videbo.] Hebraicè Chaldaicéque (*transibo nunc*, vel *quæso, & videbo.*) Valet enim נא *na* vtrumque, sed כען *chebhan*, (*nunc*) Græcè διαβὰς οὖν ὄψομαι, *transiens igitur videbo.*) Explicat Lyranus quasi diceret Moses (*hoc peto ex tua gratia*. Abulensis (*rogo vt dimittas me transire Iordanẽ*) Nititur, ait Oleaster, Iudæos Deo gratos reddere; ostendens se summè desiderasse intrare terrã promissam, pro qua tot labores sustinuerat. Interpres noster particulam illatiuam aptè apposuit, quasi ea his quæ priùs dicta fuerant de collatis beneficiis, & de diuinis attributis, inferat his exauditurum Deum.

E *Terram hanc optimam.*] Pronomen demonstratiuum caret etiam Græcè ταύτην: quod omnino deest in paraphrasi Chaldæa; habet verò in litera Hebræa ה *he*, qui præfigitur bis הארץ הטובה *haarets hattobah*; & energiam inuoluit, ac indicationem quamdam rei, quæ non longè aberat, statimque obtineri poterat. Superlatiuo carent Hebræa Chaldæaque editio; nec eo viuntur linguæ illæ; & hîc Græca editio habet positiuè ἀγαθὴν. Non habebat Moses pro nihilo terram illam, desiderabilem, vt de aliis conqueritur Dauid h. Paulus Burgensis, quem approbat Rickelius, obser-

a 3. Reg. 8. 23. 2. Paral. 6.14.
b Esa. 44.7. c.46.5.9. Ierem. 49. 19. c.50.44.
c c.9.19.
d c.10.11.
e in Ps. 17. 32. Ps. 34. 10. Ps. 39. 6. Ps. 70.19. Ps. 82.2. Ps. 85. 8. Ps. 88.7.8. 9. Ps. 112.5.
f Deut. 32. 39. 4. Reg. 19.15.19. 2. Paral. 6.30. 2. Esd. 9. 6. Tob. 8.19. c.13.4. Esth. 14.3. Iob 9.8 c.14.4.c.23. 13. Ps. 17.32 Ps. 56. 6. Ps. 71.18. Ps. 82. 19. Ps. 85.10 Ps. 135. 4. Ps. 148.12. Eccl. 3.21. c.11 4.19. c.18.1.c.34. 22.c.56.5. Esa. 2.11.c.17 c.37 16.20. c.43.11. c. 44.6.8.24. c.45.21. c. 47. 8. 10. Dan. 3.45. 1. Macha. 2. 24.c.7.37. Marci 2.7. Luc. 5. 21. c. 18 19. Ioan. 5.44.c.17. 3. Rom. 16. 27. 1. Tim. 1.17. c.6.15. 16. [illegible] 4.25. Apoc. 15.4. 2. Reg. 22. 32. Iudith 9.19. Osee 13.4.
g Ser. 4. contra Arian.
h Ps. 105. 24.

uat

uat Mosem tantopere desiderasse visionem dictæ terræ, non quòd coæquaret eam præteritis admirandis operibus Dei quæ priùs viderat, vt liberationi, seu redemptioni de Ægypto, dationi legis, deductioni per desertum: nec eam ob causam, vt populus magis diligeret illam terram, cuius visio tam desiderabilis esset viro tantæ perfectionis, quia sic videretur petitio Mosis per modum fictionis; sed desiderium id ex deuotione profectum esse ad ea quæ fuerunt facta in ipsa, vt in monte Moria (hunc enim intelligi vult per montem in sequenti membro) vbi contigit immolatio Isaac, & promissio Messiæ, omniúmque gentium benedictio in illo [a]: præterea quoniam ex fide cognoscebat postquam ibidem templum fuisset ædificatum de lignis Libani (qui hoc etiam loco paulò pòst nominatur) erat offerendus Christus, atque doctrinam salutis traditurus, & per totam terram promissionis, videlicet Iudæam & Galilæam progressurus prædicando, docendo, miracula faciendo. Sic hodie etiam, inquit, videmus fideles Christi in longinquas regiones peregrinari, vt loca sancta visitent. De peregrinatione in terram sanctam diligenter ac eruditè disserit in opere de sacris peregrinationibus Gretserus [b] noster, auctoritate potissimùm inter peregrinos huius generis non postremi Hieronymi [c], qui testetur ab ascensu Domini vsque ad ætatem suam per singulas ætates venisse Hierosolymam Episcopos, martyres, eloquentes in doctrina ecclesiastica, viros putantes se minùs religionis, minùs habere scientiæ, nec summam, vt dicitur, manum accepisse virtutum, nisi in illis Christum adorassent locis, de quibus primum Euangelium de patibulo coruscauerat: illuc quicunque in Gallia esset primus properasse; diuisum ab orbe Britannum quærere locum fama sibi tantùm, & Scripturarum religione cognitum; Armenios, Persas, Indiæ ac Æthiopum populos, Ægypti, Ponti, Cappadociæ, Syriæ Cœles, Mesopotamiæ incolas, cuncta Orientis examina, tanquam aquilas ad corpus [d], eò concurrere. Citantur ad idem Cyrillus [e] Ierosolymitanus, & Paulinus [f]. Testis quoque historia [g] Ecclesiastica; Hieronymúsque [h], ac Paulinus [i], Gentiles loca sacra idolis contaminasse, vt inde Christiani absterrerentur. Pertinet eodem itinerarium Burdegalâ Ierosolymam vsque, & ab Heraclea per Aulonam, & per vrbem Romam Mediolanum vsque; quod suspicantur viri docti scriptum circa tempora Constantini Magni: vt omittam tot alia posteriùs condita, tótque confectas terræ sanctæ descriptiones, & Cruciatas expeditiones etiam capta à Saracenis vrbe Ierosolymitana, atque tot eadem de hac de re historias in vnum tandem corpus congestas, cui titulus, *Gesta Dei per Francos*, siue *Orientalis historia*; denique piam S. nostri fundatoris Ignatij, quam lethali ex morbo recreatus vouerat peregrinationem ad eadem loca sancta, eo nouum ad eadem cum sociis votum redeundi, de quo vitæ auctor Ribadeneira [k].

a Gen. 22. 18.

Peregrinatio fidelium Christi in longinquas regiones, loca sancta visitandi causa.

b lib. 1. c. 2. & seqq.

c epist. 23. 17. 27. 30. & 154. & in Esa. 19. & Ier. lib. 4. in præf. & præfat. in lib. 7. Ezech.

d Matth. 24.

e catech. 13. & 17.

f epist. 11. & 34.

g Euseb. 3. de vita Constant. c. 24. 25. 36. & Chro. de Adria. Ruff. lib. 1. cap. 7. Sozom. lib. 2. c. 2.

h epist. ad Paulin.

i epist. 4.

k lib. 1. cap. 15. lib. 2. c. 4. & 8.

Trans Iordanem.] Græcè ἔναν πέραν τοῦ Ἰορδάνου, *existentem trans Iordanem.* Vbi *trans* propriè sumitur per comparationem Mosis existentis citra terram Chanaan.

Et montem istum egregium.] Idem est in editionibus aliis epitheton boni, quod in membro præcedente; sed elegans Interpres dictionem, vt solet, variauit, quemadmodum in cap. 4. [l] vocatur ab Interprete *terra optima & egregia*, quæ ab aliis editionibus *bis bona*. Montem Moria interpretantur Paulus Burgensis, Caietanus (dubitans de Tabor & Carmelo) Marzilla, Munsterus apostata, citans Hebræos: ipsum per Libanum, qui mox nominatur; ita vt particula (&) redundet, vel exegeticè ponatur; significétque, *id est*. Glossa interlinearis, & Lyranus, Oleaster, Sà (quamuis de Moria opinionem non improbet) Mariana, Cornelius: quendam innominatum prope Iordanem Abulensis, cuius opinionis meminit quoque Rickelius, & alterius de Moria: R. Salomon Ierusalem, quæ pro parte principali erat sita in monte; per Libanum verò significari templum, quod est factum de lignis [a] Setim, hócque loco reddit Paraphrastes pro Libano *domum Sanctuarij*: totam illam regionem montuosam Fonseca Scholiastes Caietani. Caietanus pro Moria profert quòd ibi Abraham filium voluit immolare, & Iacob vidit scalam, & appellatus est mons diuinæ visionis, ita vt propterea meritò dicatur bonus: demonstretur autem pronomine tum ob vicinitatem ad Iordanem; tum quia electus & approbatus à Deo, cum quo loquebatur Moses. Refellunt Lyranus, & Abulensis R. Salomonem, quia Moses non petebat visionem spiritualem terræ, longéque pòst constructum est templum, ad spiritualem verò & imaginariam visionem non erat opus transire Iordanem; qui etiam transitus tam præcisè negatus est. De Moria dictum alibi, legendúsque Villalpandus [b] noster.

l v. 21. 22.

Mōs Moria.

a 3. Reg. 5. 6. & seqq.

Et Libanum.] Dixi nonnullis videri (&) redundare, vel exegeticè sumi, vt sit ille ipse mons egregius, bonúsve membro præcedente expressus: iuxta alios esse aut Ierusalem, aut templum domúmve Sanctuarij, vt redditur Chaldaicè בֵּית מַקְדְּשָׁא *beth makdescia*, (déque Rabbinis testatur Galatinus [c]; & ita sumitur ab eodem Paraphraste in Oseæ cap. 3. ibidémque à Hieronymo) aut montem celebrem hoc nomine appellatum. Græcè est ἀντιλίβανος, *Antilibanus*, de quo, déque Libano satis multa priùs in cap. 1 [d]. quódque Libanus & Antilibanus eiusdem amplioris montis vocabula sint. Mons Libani, ait Caietanus, scrupulo quæstionis caret, id est, absque dubio montem hîc significat cui vulgò ea appellatio conuenire intelligitur. Non erat Libanus extra terram promissionis, vt Abulensis tamen hoc loco asserit, remittens se ad ea quæ dixerat Numerorum 34. vbi videtur potiùs oppositum docere. Lyranus per montem Libanum, quem hîc significari vult, tanquam ab alio diuersum, ait duos terminos terræ promissionis comprehendi secundùm eius longitudinem; quia mons in quo est ascensus Scorpionis, est in termino australi, & Libanus in termino aquilonari; per hoc autem petita videtur visio locorum intermediorum. Innuit eandem sententiam Rickelius. Sed si mons vnicus nunc accipiatur, non est ad rem distinctio illa terminorum.

b in Ezech. tomo 2. p. 1. de vrbe lib. 1. c. 8.

Libanus.

c lib. 12. cap. 7.

d v. 7.

Vers. 26.] Iratúsque est Dominus mihi propter vos, nec exaudiuit me, sed dixit mihi: Sufficit tibi: nequaquam vltrà loquaris de hac re ad me.

NArrat Moses denegatum sibi ab irato Deo ingressum in promissam terram, atque cum indignatione reiecisse petitionem, vetando ne penitus vllum ea de re sermonem haberet in posterum, contentus populum perduxisse vsque ad

Paraphr.

illum

illum locum, & ex alio superiore, de quo in sequenti versu, illam terram conspexisse. Causam verò cur negauerit iratus Deus, indicat occasionem ex ipsiusmet populi contumacia habuisse; quando ad aquas contradictionis ipse Moses duriorem petra expertus populum, & concitatiùs aliquantulum eum reprehendens, nonnihil tergiuersatus est in extrahenda inde per virgæ ictum
a v.37.38. aqua. Idem iam antè in cap. 1 [a]. dixerat Moses, *Nec miranda indignatio in populum; cùm mihi quoque iratus Dominus propter vos dixerit: Nec tu ingredieris illuc; sed Iosue filius Nun minister tuus, ipse*
b v.21.22. *intrabit pro te.* In cap. præterea sequenti [b] sic est. *Iratúsque est Dominus contra me propter sermones vestros, & iurauit vt non transirem Iordanem, nec ingrederer terram optimam, quam daturus est vobis. Ecce morior in hac humo; non transibo Iordanem: vos transibitis & possidebitis terram egregiam.* Recognosce quæ disputata sunt cap. 1. citato.

Explanatio. *Iratúsque est Dominus mihi propter vos.*] In c.1 [c].
c v.37. (*Iratus Dominus propter vos*) Hebraicè יִתְעַבֵּר *hithannaph*, & בִּגְלַלְכֶם *biglalchem*, Chaldaicè (*& fuit ira a facie Domini contra vos.*) Græcè ἐμοὶ ἐθυμώθη δι' ὑμᾶς. In cap.4. est idem verbum Hebræum, & Græcum, eadémque phrasis Chaldæa, quæ hic & cap. 1. sed in reliquis editionibus (*propter sermones vestros.*) Hoc autem loco non discrepant Chaldæa ab iis quæ sunt in cap. 1. sed Hebræa sunt יִתְעַבֵּר לְמַעַנְכֶם *ithhabber lemahhanchem*, Græca ὑπερεῖδέ με ἕνεκεν ὑμῶν. Olcaster explicat Hebræum, vt dicatur Deus transiuisse Mosem, dissimulasse, non curasse illum, precésque ipsius, atque sic eum, vt Græco verbo significatur, contempsisse ac spreuisse: & vt est in sequenti membro, non exaudiuisse. Sic illud ex
d c.14.16. Prouerbiis [d], *stultus transilit, & confidit*, vbi primo loco est מִתְעַבֵּר *mithhabber*, aliqui vertunt irascens, quia id dictio Hebraica cùm ponitur in quarta coniugatione vt hic, in aliis locis semper significat: cùm in prima significet transire, inquit Ian-
e ibidem. senius [e] docens secundùm hanc versionem sensum esse, stultum cùm admonetur, non solùm non timere, sed etiam irasci contra eos, qui benè monent, eísque contemptis securum esse: videri autem L X X. transpositis literis legisse מִתְעָרֵב *mithhhareb*, quia transtulerunt ὁ δὲ ἄφρων ἑαυτῷ πεποιθὼς μίγνυται ἀνόμῳ, *stultus autem sibi confidens,*
f c.20.2. *miscetur iniquo.* Idem iudicium de alio eiusdem [f] libri loco (*qui prouocat eum, peccat in animam suam,* מִתְעַבְּרוֹ *mithhhabero*,) Græcè cùm duplicis verbi participiis (ὁ δὲ παροξύνων αὐτὸν καὶ ἐπιμιγνύμενος; *qui autem prouocat, & immiscens.*) Et similis ad-
g c.26.17. huc alius locus in eodem [g] libro est. In Psal.77 [h],
h v.59.62. redditur Græcè, sicut hic, (ὑπερεῖδε) & in editione Latina (*spreuit*) à Hieronymo (*distulit*) à Paraphraste Chaldæo (*iratus est*, רְגַז *regaz*:) in
i v.39. 88 [i]. Latinè à textu nostro (*distulisti* (quod etiam valet (ἀνεβάλου) à Hieronymo (*iratus es*) eodémque pacto Chaldaicè אִתְרְגֵזְתָּא *arghezetha*. Importat excandescentiam, quendámque iræ excessum, quæ veluti cum impetu transeat, vel efficiat, vt quis alium prætereat, nec audire vlla ratione sustineat; cuiusmodi quoque ira vocatur עֶבְרָה *hheurah*, &
k v.49. indignationis nomine citato Psalmo 77 [k]. ac θυμὸς, exponitur.

Nec exaudiuit me.] Effectus hic iræ est atque petitionem seu orationem à Mose factam prætereundi, & cum ira seu indignatione, contemptuque reiiciendi, iuxta præcedentis Hebræi vim verbi. Aliter eodem sensu dicitur amoueri ora-

A tio [a], irasci Deus super orationem alicuius [b]; a Pf.65.19.
Deus repellere orationem [c]: è contrario exau- b Pf.79.5.
dire [d], intendere illi, vocive eius [e], illam susci- c Pf.87.15.
pere [f], auribus [g] percipere, respicere [h] in illam, d Psal. 4.2. &c.
intelligere [i], intrare orario in conspectu [k] eius. e Pf. 5.3.

Sed dixit mihi.] Iuxta reliquas editiones (*& dixit Dominus ad me.*) Non contentus dissimulatione, tacitáque negatione, voluit Dominus apertis verbis iram proferre ac declarare. f Pf 6.10. g Pf. 142.1. h Pf. 101.18.

רַב *Sufficit tibi.*] Eadem phrasis occurrit cap. 1 [l]. i Psal. 5.1. k Pf. 87.3.
& 2 [m]. verbis iisdem רַב *rab*, שְׂגִּי *sagghi*, ἱκανούσθω. l vers. 6.
Alibi [n] vertitur Græcè iuxta vim Hebræi verbi m vers. 3.
μέγα μοι, *magnum mihi est*: vel [o] ἐχέτω ὑμῖν, & se- n Gen. 45.28.
cundùm alios ἱκανούσθω vel ἀρκείτω: vel per nomen [p] ἱκανόν: vel iterum [q] ἱκανούσθω. Explicat Ca- o Num. 16.3.
B ietanus (*multùm tibi*) id est, multum tibi colla- p 2. Reg. 24.16. lib.3.
tum est plusquam meruisti; quia vidisti regna 16.31.
prostrata, quod non viderat Aaron pari detentus q lib.3. 9.4.
crimine: vel plus supplicasti quàm oportuerit. 1.Paral. 21.15.
Apud Lucam [r] quod Christus de duobus gladiis r c.22.38.
respondit *satis est*, Græcè ἱκανόν ἐστι, exponitúrque ab aliquibus quasi significaret ad rem non esse quod Apostoli responderant duos apud se esse: quemadmodum vulgò tale quid significare volentes hoc modo loquuntur. Quod non ineptè propositæ petitioni accommodari posset.

Nequaquam vltrà loquaris de hac re ad me.] Iuxta reliquas editiones (*non addes, aut non addas loqui ad me, vel coram me, adhuc verbum hoc.*) Iniungitur aliquando, immò vt plurimum, vt ore-
C mus semper, nec vnquam cessemus, vel impe-
diamur quominus id faciamus [s]; scilicet multum s Eccli.18.22. Lucæ 18.1. 1. Thess.5.17.
& frequenter quoad licet; verùm nonnunquam [t]
etiam vetat Deus expressè, ne quis oret pro alio,
quoniam non sit exauditurus. Orationis vis tan- *Orationis vis.*
ta est, vt ne illa vincatur Deus, vetet ne fiat; ipse
verò coorta veluti oret, ac petat dimitti, vtque t Ier.7.16. cap. 14. 11.
non obsistatur [u] sibi; rursus quando maximè vult u Ier.7.16.
exaudire & ignoscere, queritur non esse qui in- Exod 32.
uocet, & consurgat, teneatque illum [x]; ascen- x Esa. 64 7.
dat ex aduerso, & opponat se murum [y]; inter- y Ezech. 13.5.
ponat sepem, & stet oppositus contra ipsum pro
terra, ne dissiper [z] eam: quemadmodum resti- z c.22.30.
tit iræ Dei Aaron [aa]; qui occurrat [bb], scilicet aa Sapien. 18.21 Num. 16.22.
intercedendo. Non est certum semper signum
D impetrationis futuræ, quod satis communiter bb Esa.47.3.
tradi solet, cùm sentit quis in corde perseuerantem confidentémque vim. Orauit Paulus ter [cc], cc 2. Cor. 12.8.
immò Christus [dd], nec tamen exauditi sunt quan- dd Matth. 26. 39. & seqq. Marc. 14. 35. & seqq Lucæ 22. 42. & seqq.
tum ad materiale vt vocant; quantum autem ad formale, quisquis benè orat, exauditur.

Vers. 27.] Ascende cacumen Phasgæ, & oculos tuos circumfer ad occidentem, & ad aquilonem, austrúmque & orientem, & aspice. nec enim transibis Iordanem istum.

E CVi denegat Deus transitum Iordanis, ingres- Paraphr.
súmque in terram promissam, istius tamen prospectu recreari vult, ac spe prorsus certa mox obtinendam esse à populo, quem ipsemet tot laboribus perfunctus illuc vsque deduxerat. Quod simul cuiusdam pœnæ rationem habebat, vt nimirum proximus terræ promissæ illam adire non sineretur, quia non crediderat Deo vt sanctificaret ipsum coram filiis Israël [ee]. Idem præceptum ee Num. 20.12.
vt ascendens in montem contemplaretur Moses terram quam daturus erat Deus, extat in libro

priore;

a c. 27. 12.
b c. 49. 50. 51. 52.
c v. 1. & seq.
d vers. 2.
e quæst. 7.

priore [a]; & cap. 32 [b]. in 34 [c]. quòd ira fecerit: vtrobique quòd non transiret ad illam; & in 31 [d]. quòd nec Iordanem. Quærit [e] Abulensis, an sit pœna alicui transeunti de hac vita ad beatam, quòd non videat aliqua delectabilia, quæ visurus esset si superuiueret. Respondet; quoniam in limbo animæ iustæ adhuc anxietatem nonnullam patiebantur ante Christi mortem, de sua liberatione, atque de beatitudine; quo citiùs ex hac vita subtrahebantur, maiorem pœnam videri subiisse; ac proinde Abel & Adam, quàm alios: tametsi illorum vt & aliorum iustorum, animæ, plures à Deo reuelationes, & angelicas consolationes acciperent, iuxta meritorum suorum proportionem; Moysi autem & Aaron aliam præterea pœnam fuisse; quoniam priuati sunt per mortem delectabili aspectu promissæ terræ. Ex dictis

f in cap 20. 12. c. 27. 14.

in libro [f] præcedente peti debent quæ seruiant præsenti quæstioni; necnon & opinioni, quam repetit hoc loco idem Abulensis, eleuatam supernaturaliter à Deo visiuam potentiam Mosis, vt in monte posset distinctè cunctas promissæ terræ partes conspicere; quemadmodum dicitur

g Greg. 2. dialog. cap. 35.

Benedictus mundum totum semel vidisse [g], Paulus Burgensis docens, vt Deus suam iustitiam ostenderet etiam circa sanctos (dixi citato loco non videri Mosem peccasse mortaliter) noluisse Mosi concedere terræ promissæ visionem de propinquo, sed tantùm à longè. Vnde colligit in viris perfectis modicam exercitationem corporis in rebus ad deuotionem excitantibus tantum operari, sicut talium magna exercitatio in minùs deuotis. Addit eum Glossa typum legis, de quo alibi quoque dictum est, Mosem non introduxisse populum in terram promissionis, quia lex neminem ad perfectum adduxit [h]; sed Iosue; qui fuit typus Christi, Saluatorémque significat. Pos-

h Hebr. 7. 19.

Peregrinationes non conuenire omnibus.

sumus & nos adiicere, licèt peregrinationes piæ ac laudabiles ad loca sancta ex genere suo sint; nihilominus quibusdam personis haud ita congruere, vt monachis, quique ex proprio instituto intra claustra contineri debent. Quod efficiunt duntaxat Antonij de ea re testimonium, & epistolæ duæ; altera quæ Nysseno tribuitur; altera Hieronymi ad Paulinum; erant enim hi quibus scribebantur monachi; peregrinationésque alioqui bonæ, non imperantur omnibus absque discrimine tanquam necessariæ, seu à cunctis exigendæ. Sic respondent nostri Bellarmi-

i 3. de culto sanct. c. 8.
k 1. de peregr. c. 10. & 11.

nus [i] & Gretserus [k]; itémque in aliis hominum generibus, vt in feminis, &c. peregrinationes huiuscemodi mali magis quàm boni plerumque præbere occasionem posse; ad hæc de necessariis ad salutem nihil inueniri posse Ierosolymis aut alibi, quod non etiam in alio loco. Cæterùm benè Oleaster obseruat non debere quemquam queri si non exaudiatur, cùm tantus vir pro re tantilla non fuerit exauditus: quódque incurrerit iram Domini, propter populum, cui ab illo veniam toties impetrauerat; quo item pacto humilis ac patiens Moses non conqueratur, nec præterita obiiciat merita, soláque contentus terræ promissæ visione moriatur.

Explanatio.
l vers. 17.
m vers. 49.
n vers. 1.
o c. 21. 20.
cap. 23. 14.
p c. 13. 3. c. 13. 20.
q vers. 12.
r vers. 49.

Ascende cacumen Phasgæ.] Chaldaicè (*verticem collis*, [illegible] *reres ramatha*) Græcè (*in verticem excisi*, ἐπὶ τὴν κορυφὴν τοῦ λελαξευμένου.) sic etiam priùs hoc ipso capite [l] & sequenti [m], & vltimo [n], atque in libro priore [o] & Iosue [p]. Vocabatur alio nomine *Abarim* mons in quem illo ipso tempore Moses ascendere iussus est, vt vidimus libri prioris cap. 27 [q]. habetúrque in huius cap. 32 [r]. vbi ascendere iubetur in montem Abarim (qui exponitur *transituum*) in montem Nebo in terra Moab contra Iericho, vt inde videat terram Chanaan, in quoque monte moriatur: & in cap. 34. seu [a] vltimo dicitur ascendisse super montem Nebo, in

a vers. 1.

verticem Phasga. Vnde Hugo colligit hoc loco, quòd idem mons fuit Phasga & Abarim, cuius cacumen esset Nebo; etiamsi Magister historiæ Scholasticæ tradat duos montes fuisse, quódque Moses vtrumque ascendit, in vnum per alterum. Eiusdem montis, ait Rickelius, diuersa sunt nomina: vel superior pars montis illius dicitur Phasga, inferior Nebo. Posita verò etymologia Phasga,

Phasga etymon.

vt significet *dolatum*, vel *incisum*, tropologiam applicat ad statum claustralium, qui se ab omnibus temporalibus dolauerunt, & à se omnia absciderunt: debent autem respicere ad Occidentem mortis, quia inde oritur timor, quo declinatur peccatum; ad Aquilonem tentationum, quoniam inde oritur cautela, ad cauenda futura mala; ad Austrum gratiæ, vnde spes oritur ad sperandam veniam de præteritis; ad Orientem natiuitatis, vnde humilitas nascitur, ad expellendam superbiam: hos esse quatuor veluti ventos, quibus mortui reuiuiscunt [b]; quique egrediuntur vt stent coram dominatore vniuersæ terræ [c].

b Ezech. 37 9.
c Zach. 6. 5.

Et oculos tuos circumfer.] Hebraicè Chaldaicéque (*& leua oculos tuos*, [illegible] *vesa hhenecha*, [illegible] *vezeph hhenach*. Græcè (*& respice oculis tuis*, καὶ ἀνάβλεψον τοῖς ὀφθαλμοῖς σου. An visio solius naturæ viribus facta fuerit, an additis aliis desuper, opiniones esse retuli. nec deesse probabilitatem secundæ, vt saltem obiter ac vno aspectu perciperet Moses voluptatem ex promissa terra sibi repræsentata, quam ingredi & in ipsa manere non concedebatur. Quod inde adhuc verisimilius videri potest, si Dei claram visionem ipsi aliquando concessam fuisse admittamus.

Ad Occidentem, & ad Aquilonem, Austrúmque, & Orientem.] Non accipitur hic Oriens & Occidens, & Auster & Aquilo, inquit Lyranus, prout sunt termini totius terræ habitabilis; quia sic non fuit ostensa Moysi: sed prout significant terminos terræ promissionis; quia vidit oculis corporalibus totam terram promissionis à termino eius australi vsque ad aquilonarem, & ab orientali vsque ad occidentalem. Pro Occidente in Hebræo, & Græco textu est, *mare*, ים *iam*, θάλασσα. In Psalmo 106 [d]. editio nostra mare, non in eadem notione vsurpauit pro Occidente; sed pro parte australi, vt ibidem etiam expressit Chaldæa paraphrasis; *à Solis ortu & occasu, ab aquilone, & mari.* Ibi monui cum Genebrardo, post Hieronymum [e], & Augustinum [f] accipi mare dicto modo pro plaga occidentali, præsertim agendo de regione Palæstinæ; quæ sic disposita est, vt habeat mare in ea plaga; intelligi autem debere de mari mediterraneo; quod præterea vocetur Ægyptiacum, & nouissimum. In Genesi [g] adhuc idem exemplum extat iuxta editionem Hebræam, & Græcam, maris pro Occidente. In Deuteronomio [h] mare & meridies distinctè exprimuntur (*mare & meridiem possidebit*, [illegible] *iam vedarom*) Chaldaicè (*occidentale mare Genesar, & meridiem*) Græcè θάλασσαν καὶ λίβα, *mare & Lybicam regionem*, id est, meridionalem. Rursus in Genesis cap. 12 [i]. quod legitur (*ab Occidente habens Bethel, & ab Oriente Hai*) secundùm editiones Hebræam & Græcã est (*à mari, aut versùs mare*, מים *miiam*, & κατὰ θάλασσαν.) Alioqui sæpiùs

d vers. 3.
Mare diuersimodè accipi.
e quæst. Hebr. in Gen. 13. & in Ezech. 46.
f 4. contra Cresçon. c. 67.
g c. 13. 14.
h c. 33. 23.
i vers. 8.

maris

a Exod. 36. 32. Psal. 88. 13. Esa. 49. 12. b in Ps. 88. 13. Ps. 102. 12. Ps. 138. 9.

maris vocabulo Meridies intelligi [a] solet, quoniam Oceanum mare, quod κατ' ἐξοχὴν per excellentiam absoluteque nomine maris sumitur, locum habet versùs meridiem, Zonaque temperata hemisphærij alterius, occupatur ferè vniuersa illo mari. Lege item nostrum Commentarium aliorum Psalmi 102 [b]. & 88. Moralem sensum ex Hugone paulò antè attulimus.

Et aspice.] Secundùm reliquas editiones (*& aspice*, seu *vide oculis tuis.*) Simili pleonasmo, qui præcessit iuxta editionem Græcam, vbi erat, *ἀνάβλεψον τοῖς ὀφθαλμοῖς σου*: hîc autem ἴδε *τοῖς ὀφθαλμοῖς σου*. Qui duplex pleonasmus, huiusve repetitio vim habet, vt Moses attentè respiciat promissam terram, talique aspectu delectetur, & iamiam moriturus, populum magis ac magis consoletur, animéque ad tanti boni perceptionem, quod sit sub oculis, sed penitiùs lustrata ab ipsomet non absque peculiari præsertim vi ad cernendum communicata, quæ nec diminuta naturaliter erat, vt colligitur ex c. vltimo libri [c] nostri; vbi scribitur Moysi centum viginti annorum cùm mortuus est, non caligauisse oculum.

c vers. 7.

Nec enim transibis Iordanem istum.] Quod antea dixerat Moses (*transibo igitur*, aut *nunc*, aut *quæso, & videbo terram hanc optimam trans Iordanem*, &c.) optans, & quasi certò se impetraturum sibi persuadens, audit denegari, vt scilicet non transeat Iordanem, licèt ex parte visio ei concedatur, sed à longè. Sic verò etiam nunc videmus per speculum, & in ænigmate, sed non facie ad faciem [d]; nec vidit quis Deum hîc adhuc viuens [e]; iuxta fidem à longè aspicimus & salutamus, nondum accipimus repromissiones, confitentes quia peregrini, & hospites sumus super terram [f], orantésque vt digni efficiamur illis. In c. sequenti [g], & 31 [h]. repetit Moses iurauisse Dominum quòd ipse non transiret Iordanem, nec ingrederetur terram optimam; dixitque idemmet Moses; *ecce morior in hac humo, non transibo Iordanem.*

d 1. Cor. 13. 12. e Exod. 33. 20. Ioan. 1. 18. 1. Ioan. 4. 12. f Hebr. 11. 13. g v. 21. 22. h vers. 2.

Vers. 28.] Præcipe Iosue, & corrobora eum atque conforta, quia ipse præcedet populum istum, & diuidet eis Terram quam visurus es.

Paraphr.

QVia non multò pòst Moses moriturus erat, nec terram promissam ingressurus, præcepit Dominus Mosi, vt ipsius nomine ac auctoritate præciperet Iosue, hoc est, successorem in regendo populo institueret, quem ipse vsque ad dictam terram deduceret, eámque inter tribus nouem cum dimidia diuideret: atque vt libentiùs ac promptiùs ista præstaret, certiorem redderet de felici exitu, quamuis tantus vir Moyses cum fratre propter nonnullam culpam præstare nequiuissent. Poterat Moses mandare ipsi Iosue quidquid bonum ei videretur, inquit Abulensis, quia prælatus eius erat; & Iosue tenebatur simpliciter obedire; maximè quia Moses non dicebat ista vt prælatus solùm iudicans quid sibi videretur; sed vt propheta denuncians Dei voluntatem; & ideo ei tanquam Deo præsentialiter imperanti obedire debebat: tamen quia prælatus non solùm debet mandare subdito quidquid bonum ei videatur; sed etiam declarare eidem, quòd hoc non est sibi periculosum (quia res duras aliter aggredi non auderet, & quia Deus istud mandatum dabat) voluit tenere istum modum; quoniam istud

A quod mandabat facere Iosue, erat valdè graue, scilicet cura tanti populi; & periculosum nimis, quia posset formidare se peccaturum occasione populi rebellis, cùm magister eius Moses, qui perfectissimus vir erat illo tempore, cui Deus se clarè ostendebat [a], occasione populi deliquisset contra Dominum, & punitus fuisset in hoc, ne intraret in terram Chanaan trans Iordanem: quare de hoc dubio Deus eum per Mosem confortauit, & clariùs infra [b] cap. 31. vbi pollicetur fore, vt sit Deus cum ipso, nec dimittat derelinquátve; ac proinde caueat ne paueat vel timeat. In cap. 27 [c]. prioris libri narrantur hæc pluribus, & quo pacto Moses ipsemet successorem petiuerit: Deus autem designauerit Iosue in quo erat

a Num. 12. b v. 7. & seqq. c v. 15. & seqq.

B Spiritus, iusseritque vt Moses poneret manum suam super eum: & constituens coram Eleazaro sacerdote, & omni multitudine, daret ei præcepta cunctis videntibus, & partem gloriæ suæ, &c. Eo loco multa & nos eadem de re disseruimus; prolatis præterea verbis ipsiusmet Dei ad eundem Iosue [d], ac perpendendo cur toties legatur confortatus Iosue ac animatus, omnémque ponere metum iussus. Illius loci ad cap. 27. libri præcedentis commentarium legisse si non pigeerit, non pœnitebit. Poterat verisimiliter timere Iosue, inquit Abulensis; quia populus ille duræ ceruicis erat, quòd propter aliquam culpam traderet eos Deus in manus hostium ad mortem.

d Iosue 1. 2. & seqq.

Præcipe Iosue.] Omisit Interpres coniunctionem (*&*) quam habent editiones cæteræ. Verbo

Explanatio.

C præcipiendi comprehenduntur omnia, quæ ad instituendum Iosue in populi ducem pro Mose ritè adhibita sunt, de quibus eodem c. 27. prioris libri; vbi Dominus imperauit inter alia, vt Moses daret ei præcepta [e]. In c. 31 [f]. libri nostri vocari iussit Dominus Iosue, vt ipsemet præciperet ei. Supplent addúntque ad verbum (*præcipe*) Enarratores, vt recipiat regimen populi, & labores in acquirendo terram, & diuidendo, vt te defuncto impleat ea quæ ei viuens iussisti, videlicet vt populum istum præcedat, regat, & introducat in terram promissionis; vt recipiat regimen & curam populi, instrue mandatis de agendis, &c.

e vers. 20. f vers. 14.

Et corrobora eum, atque conforta.] In c. 31 [g]. scri-

g vers. 7.

D bitur, quòd Moses dixit Iosue (*confortare & esto robustus.*) vbi sunt eadem Hebræa verba loci nostri חזק *chazak*, & אמץ *amats*, & Chaldæa תקף *thekeph*, & אלים *bhallem*: Græca ἀνδρίζου καὶ ἴσχυε: sed hîc κατίσχυσον καὶ παρακάλεσον, *conforta & confortare*, vel *consolare*. In libro Iosue [h] (*confortare & esto robustus*) ordine mutato, qui est in c. 31. libri nostri citato, ἴσχυε καὶ ἀνδρίζου: cùm sint vbique iuxta reliquas duas editiones verba eodémque ordine.

h c. 1. 6. 9.

Quia ipse præcedet populũ istum.] Secundùm alias editiones, (*quia hic transibit coram populo isto, vel ante faciem populi istius.*) Ducis ac principis descriptio est hæc; qui præsit ac præeat exẽplo, auctoritate, præcepto, etiamsi dũ castra mouenda essent, aut disponenda, seruaretur ordo constitutus inter

E tribus; Iosue autẽ esset ex tribu Ephraim. Dictum quoque sibi testatur Moses [i], *vade & præcede populum, vt ingrediatur & possideat terram, quam iuraui patribus eorum vt traderem eis.* Hoc est quod loquendo de duce, vt pro Mose substitueretur, talem petiit Moses, qui esset super multitudinem, & posset exire & intrare ante eos, & educere vel introducere, ne esset populus Domini sicut oues absque pastore [k]. De qua formula & similibus egimus aliàs [l], vt ex pastoritia arte transfert ad imperatoriam, quia hanc exercet,

i Deut. 10. 11. k Num. 27. 16. 17. l ibid. & in actuum 1. 21. & in Ps. 120. 8.

a Virg. Æne.7. *Ipse* [a] *vocat pugnas; sequitur tum cætera pubes* A
Æreaque assensu conspirant cornua rauco.

Et diuidet eis terram] Iuxta reliquas editiones (*hereditare*, seu *possidere faciet*, יַנְחִיל *ianchil*, יַחְסִין *iachsin*, ἐγκληρονομήσει. quod vltimum significat *sortitionem*: qua etiam diuidi terram oportebat, vt sæpe diximus.

Quam visurus es.] Græcè (*quam vidisti*, ὃν ἑώρακας.) Nondum viderat Moyses eo modo quo videre iussus fuerat, nempe ascendendo cacumen Phasgæ, & oculos circumferendo ad quatuor B plagas. Præterito tamen significari quod iamiam futurum erat potest, quódque propter certitudinem periode est ac iam factum esset, præteriisséque.

Vers. 29.] Mansimúsque in valle contra fanum Phogor.

Paraphr. VLtima fuit hæc mansionum quadraginta duarum, quæ vocatur Abelsatim in planio-
b Num. 33. 49 tibus locis Moabitarum [b], è regione templi in quo colebatur à Moabitis idolum Phogor [c], &
c c.23.28. vbi fornicati leguntur Hebræi per idololatriam, C
d c.25 1. & seqq. non solùm per carnalem consuetudinem cum [d] scortis.

Explanatio. *Mansimúsque.*] In editionibus aliis (*& sedimus*, וַנֵּשֶׁב *vannesceb*, וַיֵּשְׁבוּ *vaitheuena*, καὶ ἐκαθήμεθα. Sæpiùs notatum est Hebræo verbo significari & sedere, & manere. Sessio quidem manenti & conquiescenti maximè conuenit.

A *In valle.*] Alibi nominantur planiora [a] loca & campestria [b] Moab. a Num. 33. 49.

Contra fanum Phogor.] De Phogor actum [c] alibi: pro (*contra*) reddi potest (*prope*) σύνεγγυς, מִמּוּל *millekonel*, מוּל *mul*, *fanum*, quod aliter scribitur (*phanum*) pro quo hîc editiones habent *domum*. Aliquoties in aliis locis ab Interprete vsurpatur, sed semper in malam partem pro loco idolorum, vt Baalberit seu Berit [d], Chamos [e], Baal [f], Dagon [g], Baalim [h], excelsorum, &c. Declaraui [i] alibi vim istius vocabuli, agens de vo- B cabulo profani, seu prophani, iuxta vtrumque scribendi modum, vt fanum à Fauno Faunísque oracula edentibus, vel à fando, quòd in dedicatione templi certa verba præfari soleret, &c. phanum diceretur ἀπὸ τοῦ φανερῦ, quoniam è phano manifesta oracula darentur; vel à φημί, seu φάναι, quod est *fari & eloqui*. Deriuationis à Faunis vel Fauno meminit Martianus [k] Capella, Cornelius Fronto, Probus Grammaticus. Inde cognominatos Fanaticos ex sacerdotibus eos qui furore correpti oracula fundebant in fanis, colligitur ex Virgilio [l], Lucano [m], Iuuenale [n], Liuio [o], Quintiliano [p], Vlpiano [q], Lampridio [r]: ex quibus C præterea colligitur sic appellatos qui atræ bilis abundantia caput iactant. Fanum verò Fortunæ vrbs est in litore Adriatico inter Senogalliam & Pisaurum; id nomen sortita, quòd Fortunæ pulchrum in ea templum fuerit: aliter colonia Fanestris, colonia Iulia Fanestris, Fanestris Fortunæ; indeque Fanestres, aut Fanenses, Fanestris Episcopus, &c.

b c.26.63.c. 31.12.c.33. 48.c.36.13.
c Iudic.9.4. 27. 46. 3. Reg 11.7.c. 12.31.c.13. 32.lib.4.10. 26.c.17.29. 32.c.23.19. 1.Paral.10. 10.lib.2 14. 5.c. 24.7.1. Mach.5.43. 44.lib.2.1. 15.c.14.33.
Fani etymon.
d Iudic.9 4. 27.46.
e 3.Reg.11. 7.
f lib.4.10. 26.
g 1.Paral. 10.10.
h li.2.24.7.
i in Leu.10. 10. & c.19. 10.
Fanũ vrbs Italia
k 7.topogr. c.6. de differ. vocabul.
l Æne.6.
m lib.5.
n Saty.2.
o lib. 8. sec 39.
p lib.2. c.3.
q l.1.§.5 D. de ædil.edicto.
r in Heliogab.

ARGVMEN

ARGVMENTVM CAPITIS QVARTI.

QVÆ hactenus dicta sunt præcedentibus capitibus de varijs Dei beneficiis, eximijsque in iisdem diuinæ potentiæ effectis, disposuerunt populum ad excipiendum attentius & libentius legis Deuteronomium, siue repetitionem præceptorum Dei olim iam traditorum, sed quæ plurimum referebat vt memoriæ tenacius hærerent à Mose sub mortem inculcari atque commendari. Præstatur id ab hoc vsque ad caput 12. genericè magis ac vniuersaliter: inde ad particularia descendendo. Sed & in istomet capite vrgetur præcipuè legis in Sina datæ beneficium, cum igne & fumo: simul autem admonetur diligenter populus, vt in vero Dei cultu perseuerans, vitet penitus idololatriam, ad quam propensior erat: quemadmodum obseruant hoc loco Hugo & Abulensis. Sub finem quoque capitis inseritur mentio de vrbibus refugij pro homicidis casualibus & inuoluntariis citra Iordanem, quas Moses ante mortem designari voluit pro iis maximè qui vltra Iordanem sedes fixas nollent habere, quales Rubenitæ, Gaditæ, & pro dimidia parte Manassenses.

CAPVT QVARTVM.

1. ET nunc Israël audi præcepta, & iudicia quæ ego doceo te; vt faciens ea, viuas, & ingrediens possideas terram, quam Dominus Deus patrum vestrorum daturus est vobis.

2. Non addetis ad verbum quod vobis loquor, nec auferetis ex eo: custodite mandata Domini Dei vestri, quæ ego præcipio vobis.

3. Oculi vestri viderunt omnia quæ fecit Dominus contra Beelphegor, quomodo contriuerit omnes cultores eius de medio vestri.

4. Vos autem qui adhæretis Domino Deo vestro, viuitis vniuersi vsque in præsentem diem.

5. Scitis quòd docuerim vos præcepta atque iustitias, sicut mandauit mihi Dominus Deus meus: sic facietis ea in Terra, quam possessuri estis:

6. Et obseruabitis & implebitis opere. Hæc est enim vestra sapientia & intellectus coram populis, vt audientes vniuersa præcepta hæc, dicant: En populus sapiens & intelligens, gens magna.

7. Nec est alia natio tam grandis, quæ habeat deos appropinquantes sibi, sicut Deus noster adest cunctis obsecrationibus nostris.

8. Quæ est enim alia gens sic inclyta, vt habeat ceremonias, iustaque iudicia, & vniuersam legem, quam ego proponam hodie ante oculos vestros?

9. Custodi igitur temeipsum, & animam tuam solicitè. Ne obliuiscaris verborum, quæ viderunt oculi tui, & ne excidant de corde tuo cunctis diebus vitæ tuæ. Docebis ea filios ac nepotes tuos,

10. A die in quo stetisti coram Domino Deo tuo in Horeb, quando Dominus locutus est mihi, dicens: Congrega ad me populum, vt audiant sermones meos, & discant timere me omni tempore quo viuunt in terra, doceántque filios suos.

11. Et accessistis ad radices montis, qui ardebat vsque ad cælum: erántque in eo tenebræ, & nubes, & caligo.

12. Locutúsque est Dominus ad vos de medio ignis. Vocem verborum eius audistis, & formam penitus non vidistis.

13. Et ostendit vobis pactum suum, quod præcepit vt faceretis, & decem verba, quæ scripsit in duabus tabulis lapideis.

14. Mihique mandauit in illo tempore vt docerem vos ceremonias & iudicia, quæ facere deberetis in Terra, quam possessuri estis.

15. Custodite igitur solicitè animas vestras. Non vidistis aliquam similitudinem in die qua locutus est vobis Dominus in Horeb de medio ignis:

16. Ne fortè decepti faciatis vobis sculptam similitudinem, aut imaginem masculi vel feminæ,

17. Similitudinem omnium iumento- A rum quæ sunt super terram, vel auium sub cælo volantium,

18. Atque reptilium quæ mouentur in terra, siue piscium qui sub terra morantur in aquis:

19. Ne fortè eleuatis oculis ad cælum, videas Solem & Lunam, & omnia astra cæli, & errore deceptus adores ea & colas, quæ creauit Dominus Deus tuus in ministerium cunctis gentibus, quæ sub cælo sunt.

20. Vos autem tulit Dominus & eduxit de fornace ferrea Ægypti, vt haberet B populum hæreditarium, sicut est in præsenti die.

21. Iratúsque est Dominus contra me propter sermones vestros, & iurauit vt non transirem Iordanem, nec ingrederer Terram optimam, quam daturus est vobis.

22. Ecce morior in hac humo, non transibo Iordanem: vos transibitis, & possidebitis terram egregiam.

23. Caue ne quando obliuiscaris pacti Domini Dei tui, quod pepigit tecum: & facias tibi sculptam similitudinem eorum, quæ fieri Dominus prohibuit: C

24. Quia Dominus Deus tuus ignis consumens est, Deus æmulator.

25. Si genueritis filios ac nepotes, & morati fueritis in Terra, deceptique feceritis vobis aliquam similitudinem, patrantes malum coram Domino Deo vestro, vt eum ad iracundiam prouocetis:

26. Testes inuoco hodie cælum & terram, citò perituros vos esse de Terra, quam transito Iordane possessuri estis. non habitabitis in ea longo tempore, sed delebit vos Dominus,

27. Atque disperget in omnes gentes, D & remanebitis pauci in nationibus, ad quas vos ducturus est Dominus.

28. Ibique seruietis diis, qui hominum manu fabricati sunt, ligno & lapidi qui non vident, nec audiunt, nec comedunt, nec odorantur.

29. Cúmque quæsieris ibi Dominum Deum tuum, inuenies eum: si tamen toto corde quæsieris & tota tribulatione animæ tuæ.

30. Postquam te inuenerint omnia quæ prædicta sunt, nouissimo tempore reuerteris ad Dominum Deum tuum, & audies E vocem eius.

31. Quia Deus misericors Dominus Deus tuus est: non dimittet te, nec omnino delebit, neque obliuiscetur pacti, in quo iurauit patribus tuis.

32. Interroga de diebus antiquis, qui fuerunt ante ex die quo creauit Deus hominem super terram, à summo cælo vsque ad summum eius, si facta est aliquando huiuscemodi res, aut vnquam cognitum est,

33. Vt audiret populus vocem Dei loquentis de medio ignis, sicut tu audisti & vixisti:

34. Si fecit Deus vt ingrederetur, & tolleret sibi Gentem de medio nationum, per tentationes, signa, atque portenta, per pugnam, & robustam manum, extentúmque brachium, & horribiles visiones, iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus vester in Ægypto, videntibus oculis tuis:

35. Vt scires quoniam Dominus ipse est Deus, & non est alius præter eum.

36. De cælo te fecit audire vocem suam, vt doceret te, & in terra ostendit tibi ignem suum maximum, & audisti verba illius de medio ignis,

37. Quia dilexit patres tuos, & elegit semen eorum post eos. Eduxítque te præcedens in virtute sua magna ex Ægypto,

38. Vt deleret nationes maximas & fortiores te in introitu tuo: & introduceret te, darétque tibi terram earum in possessionem, sicut cernis in præsenti die.

39. Scito ergo hodie, & cogitato in corde tuo, quòd Dominus ipse sit Deus in cælo sursum, & in terra deorsum, & non sit alius.

40. Custodi præcepta eius atque mandata, quæ ego præcipio tibi: vt bene sit tibi, & filiis tuis post te, & permaneas multo tempore super Terram, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.

41. Tunc separauit Moyses tres ciuitates trans Iordanem ad Orientalem plagam,

42. Vt confugiat ad eas qui occiderit nolens proximum suum, nec sibi fuerit inimicus ante vnum & alterum diem, & ad harum aliquam vrbium possit euadere:

43. Bosor in solitudine, quæ sita est in terra campestri de tribu Ruben: & Ramoth in Galaad, quæ est in tribu Gad: & Golan in Basan, quæ est in tribu Manasse.

44. Ista est lex, quam proposuit Moyses coram filiis Israël,

45. Et hæc testimonia & ceremoniæ atque iudicia, quæ locutus est ad filios Israël, quando egressi sunt de Ægypto,

46. Trans Iordanem in valle contra fanum Phogor in terra Sehon regis Amorrhæi, qui habitauit in Hesebon, quem percussit Moyses. Filij quoque Israël egressi ex Ægypto,

47. Possederunt terram eius, & terram Og

Og regis Basan, duorum regum Amorrhæorum, qui erant trans Iordanem ad solis ortum.

48. Ab Aroër, quæ sita est super ripam torrentis Arnon, vsque ad montem Sion, qui est & Hermon.

49. Omnem planitiem trans Iordanem ad orientalem plagam, vsque ad mare solitudinis, & vsque ad radices montis Phasga.

Vers. 1.] Et nunc Israël audi præcepta & iudicia, quæ ego doceo te: vt faciens ea, viuas; & ingrediens possideas Terram, quam Dominus Deus patrum vestrorum daturus est vobis.

Paraphr.

CLARA & efficax ad populum legislatoris adhortatio; vt spe vitæ prosperæ in hoc tempore, atque possessionis promissæ terræ tamdin experitæ, ac expectatæ; attendat magno studio, & benè percipiat leges ceremoniales pertinentes ad cultum Dei; morales ad vnumquemque priuatum, ex virtute viuentem; & iudiciales ad peculiarem modum ius administrandi: sed in eum modum, vt re, facto, opere audita intellectáque præstet, non exteriùs dumtaxat, sed primùm ac præcipuè interiùs, seu ex interno voluntatis affectu, & intentione obediendi Deo talia præcipienti, támque amplam mercedem proponenti. Licèt autem hæc merces in temporalibus bonis rudi populo exhiberetur, & ab illo etiam quæreretur, cum liberatione à malis eiusdem generis; in quo nouæ legis præcepta differunt, quæ per se pollicentur spiritualia, æternaque bona, & Christum ipsum, qui finis est istarum & illius, vt ratiocinatur Apostolus [a]: nihilominus in vetere quoque lege obseruantibus eam dabantur dona gratiæ, acquirebántque ipsi ius ad acquisitionem gloriæ, sed vtrumque propter merita Christi, cum fide saltem implicita in eum. Lex vetus, ait Rickelius, directè & euidenter promisit bona terrena, diuturnioremque vitam in corpore. Verumtamen sub talibus promissis ac præmiis intelligenda sunt principaliter bona spiritualia, atque cælestia præmia: cùm certum sit bona corporalia, temporalia, & terrena non esse spiritualium bonorum, virtuosorúmque actuum sufficientia præmia, potissimùm apud Deum, qui vltra condignum remuneratat bona. Multi etiam sanctiores in vetere Testamento caruerunt talibus temporalibus præmiis, prosperitatibúsque terrenis; immò graues ac varias persecutiones sunt passi, quemadmodum de Ieremia, Elia, aliísque patet Prophetis: quorum videlicet etiam Paulus [b] in genere saltem catalogum texit. Conferent ad loci huius intelligentiam dicta c. 18 [c]. Leuitici; vbi scribitur quòd faciens & seruans seu custodiens iudicia, præcepta, leges Dei, viuet in eis: citauimus autem ex Apostolo [d] testamenti (videlicet noui) meliorem spem, qui præterea dicat id in melioribus promissionibus sancitum; quas veteres illi à longè aspiciebant & salutabant, confitentes se peregrinos & hospites super terram, significantésque se patriam

a Rom. 10. 4.5.
b Hebr. 11. 30.
c vers. 4.5.
d Hebr. 7. 19.22.

A inquirere meliorem, id est, cælestem [a]. Citatis à me ibidem auctoribus adde in epistolam ad Romanos [b], & Galatas [c], de nostris Cornelium, & præterea ex aliis Gulielmum Estium, & in locis catholicis Franciscum [d] Horantium. Ex professo autem tractat discrimen hoc noster Barradius [e]. In c. 30 [f]. libri nostri extat sententia similis promittens diligenti Dominum Deum, & ambulanti in viis eius, & custodienti mandata illius, ac ceremonias atque iudicia, futurum vt viuat, atque Dominus multiplicet ipsum, benedicátque ei in terra, ad quam ingrederetur possidendam. *Hic liber mandatorum Dei*, ait Baruch [g], *& lex quæ est in æternum: omnes qui tenent eam, peruenient ad vitam: qui autem dereliquerint eam, in mor-*
B *tem.*

a c. 11. 25.
b in c. 10. 4.5.
c in c. 3. 11. & seqq.
d lib. 3. cap. 29.
e tomo 1. concord. euang. lib. 1. cap. 6.
f v. 15. 16.
g cap. 4. 1.

Et nunc.] Aduerbio temporis denotatur opportunitas repetendi legem, ac explicandi, postquam dispositi fuerant auditores commemoratione itineris per desertum, atque beneficiorum in eo collatorum: & post debellatos Amorrhæos, horúmque regna comparata, maiore otio & alacritate quæ dicerentur excepturi erant. Talem quoque nexum innuere potest coniunctio (*&.*)

Explanatio.

Israel audi.] Amplectitur hoc nomen Israël vniuersum populum, tribúsque cunctas, quarum primi auctores fuerunt filij Israël, id est, Iacob, cui Iacob imposuit Angelus nomen Israël à victoria, qua se Angelus à Iacob superatum
C confessus est [h]; quamuis multi passim etymon tradant à Dei visione; vt pluries alibi notaui; quemadmodum & quòd aliquando sumitur pro tribubus excepta Leuitica, cùm agitur de ceremonialibus aut iuribus propriis illi vni tribui: nonnunquam pro regno decem tribuum, quod facta diuisione post mortem Salomonis opponitur regno Iuda, ad quod cum tribu Iuda, tribus Beniamin pertinebat. Sic quadruplex acceptio existit Israël pro viro vno, qui priùs vocabatur Iacob, & tribus aliis dictis modis, quibus collectiuè plures significat. Propter istam causam Chaldaicè ponitur hîc (*audite*, שמעו *semahu*) & Interpres noster interdum vtitur, simul cum aliis editionibus, verbo numeri plu-
D ralis cum nomine singulari; vt, [i] *audite domus Dauid*; [k] *audite verbum Domini domus Iacob*; [l] *audite verbum Domini omnis Iuda.*

Israël pro vniuerso populo.
h Gen. 32. 25.28.
i Esa. 7. 13.
k Ier. 2. 4.
l cap. 7. 2.

Præcepta & iudicia.] In secundo nomine conuenit nostræ cum reliquis editionibus, quæ habent משפטים *mispatim*, דינייא *dinaia*, κρίματα: pro præceptis sunt חקים *chukkim*, קימיא *keiamaia*, δικαιώματα. Hebræum nomen חקים *chukkim* Abulensis [m] interpretatur ceremonias, docétque sæpe ponere Hieronymum præcepta siue pro moralibus, siue pro ceremonialibus: in Hebræo autem magnam distinctionem fieri inter ea in nomine: & cùm iste liber sit totius legis quædam repetitio, de omni genere præceptorum, scilicet morali & ceremoniali, & iudiciali in
E eo dici; sed de iudicialibus magis; quia ceremonialia in Leuitico plenissimè enumerata sunt: moralia autem simpliciter enarrantur. Sub præceptis Rickelius quoque contineri vult moralia & ceremonialia; per iudicia intelligi iudicialia. Marsilla [n] obseruat nomine præceptorum & iudiciorum quandoque cuncta mandata designari legis naturæ, & legis positiuæ: tamen hoc loco & in similibus aliis præcepta significare ea quæ sunt ceremonialia; iudicia, illa, quæ iudicialia.

m q. 1.
n hîc annot. 1. & Exo. 13 annot. 6.

[vers. 12.] Nam Moyses, inquit, paulò [a] pòst distinguit inter decem verba quæ præcepit Deus in Horeb, & ea quæ mandauit Moysi vt doceret filios Israël: ad quod genus posterius pertinent ceremonialia & iudicialia. Item adhuc [b] infrà scribitur dictum à Moyse; *Scitis quòd docuerim vos præcepta atque iustitias:* & *mihique mandauit in illo tempore, vt docerem vos ceremonias & iudicia.* Moralia verò iam priùs dixerat Moyses Deum immediatè promulisse in Horeb. Nonnumquam distinctè recensentur tria, nempe præcepta, ceremoniæ, iudicia, vt cap. 6 [c]. libri huius: vbi primum nomen Hebraicè est מצוה *mitsuach*, Chaldaicè תפקדתא *thaphkedtha*, Græcè plurali numero *ἐντολαί*. De istorum vocabulorum proprietate ac distinctione egimus in commentario Leuitici. Probabiles sunt expositiones allatæ, magis prima: non ita verò quam tradit Hugo, vt præcepta sint omnia quæ facere deberent; iudicia vt scirent qualiter transgressores punirent, vel vt timerent. Nec ideo præcepta præcisè de moralibus accipienda sunt, vt Marzilla contendit; quia ex natura sua habent obligare; ceremonialia & iudicialia non nisi ex vi diuini iudicij positiui.

b vers. 14.

c vers. 1.

Quæ ego doceo te.] Numeri pluralis pronomen (*vos*) habent editiones reliquæ. Græca verò addit (*σήμερον, hodie.*) Vim aliqui faciunt in eo quod ait Moyses (*ego doceo,*) quasi loquatur de his, quæ ipse sit Deo locutus auctore, non quæ Deus immediatè; cuius generis posterioris fuerit Decalogus, prioris alia magis particularia moralia, ceremonialia, iudicialia.

Vt faciens ea, viuas.] Habetur in editionibus aliis (*ad faciendum, vt viuatis.*) Additur autem in Græca (*& multiplicemini, ποιεῖν, ἵνα ζῆτε καὶ πολυπλασιασθῆτε.*) Quæ vita facienti diuina mandata promitteretur per se in Testamento nouo, antea dixi. Hugo de vita interpretatur spirituali, tum gratiæ, tum gloriæ. Sed & vitæ viuendíque vocabula dixi alias [d] absolutè vsurpari pro prospera & beata, vel etiam geniali [e]. Rectè autem obseruat Riekelius, scientiam præceptorum esse practicam, & ordinari ad opus, quódque, vt ait Aristoteles [f], quid est virtus inquirimus non vt sciamus, sed vt boni reddamur: finem præceptorum affirmatiuorum esse facere ea; negatiua dari ad vitandum opera mala, sicque non immediatè, sed ex consequenti ordinari ad operationem: cùm finis præceptorum dicitur opus seu operatio, per operationem seu factionem intelligi debere non solùm exteriorem actionem, sed etiam interiorem; immò hanc magis per se ac præcipuè siue sint virtutes theologicæ, siue morales, siue intellectuales, &c. Si verba per se satis valerent ad bonitatem virtutémque comparandam, *πολλοὺς ἂν μισθοὺς καὶ μεγάλους δικαίως ἔφερον, κατὰ Θέογνιν, καὶ ἔδει ἂν τούτους πορίσασθαι, multa præmia & magna meritò ferrent, iuxta Theognidem; atque oporteret illa comparare, seu acquirere.* Misericordiam Domini, & iustitiam Dauid [g] vel benè precatur, vel prædicit esse super timentes ipsum, seruantes testamentum eius, memores mandatorum ipsius ad faciendum ea. Multa ex illius loci commentario transferri huc possunt, & ex actuum Apostolorum [h] cap. 1. de Christo, qui cœpit facere & docere, & ex epistola Iacobi [i] de auditore legis, qui non item sit factor; sed similis viro consideranti vultum natiuitatis suæ in speculo, sed statim obliuiscatur qualis fuerit. Probitas si laudatur tantùm, nec exercetur, alget [a]: curandúmque virtutem extendere (seu ostendere [b]) factis.

Vita viuendique voces.
d in Ps. 20. 5. in Ps. 33. 13. in Psal. 62. 4.
e Martial. lib. 1. epigr. 16.
f 10. Eth. cap. 10.
g Psal. 102. 17. 18.
h vers. 1.
i cap. 1. 22. & seqq.
a Iuuenal. Saty. 1.
b Virg. 6. Æne.

Et ingrediens possideas terram.] Pluralem numerum habent editiones aliæ, quemadmodum initio (*doceo vos*) vbi nostra (*te.*) Moueri possumus etiam præmij spe, ac retributionis [c] ad benè agendum, rectéque Doctor simul promissiones proponit, simul viam qua digni efficiamur iisdem: sicut & Christus volenti ad vitam ingredi seruanda mandata dixit [d]; & sapiens [e] ea seruanti pollicitus est futurum vt viueret: quæ merces propria magis censetur filiorum qui pareant parentibus [f]; ibi autem Salomon inducit verba parentum ad se. Quod præterea potest accipi de vita, quæ hominem ratione vtentem, nec adhuc puerilitet agentem deceat: vel etiam de vita gratiæ. Apud Ezechielem [g] in mandatis vitæ ambulare, est mandata quæ vitam conferant seruare. Verba verò editionum reliquarum, indicant possessionem per modum hæreditatis vel sortis. Quod quo pacto cohæreat cum pugna externa in acquirenda terra, & in interna etiam & in meritis in terra viuentium, non semel alibi dictum est.

c Ps. 118. 112.
d Matth. 19. 17. Lucæ 10. 28.
e Prou. 4. 4. c. 7. 2.
f Exod. 20. 12. Deut. 5. 16. Eccli. 3. 7. Ephe. 6. 2.
g c. 33. 15.

Quam Dominus Deus patrum vestrorum.] Secuta est editio nostra in hoc plurali numero reliquas editiones. Secundæ autem personæ pronomen vsurpat Moses, & quia abiturus iamiam erat ex hac vita, in qua locum habebat Domini Dei peculiaris ille prouidentia & beneficentia: & præsertim vt magis alliceret auditores ad amorem ipsius, quem vocabat illorum Dominum Deum. In ea Petri sententia [h], *Christus passus est pro nobis, vobis relinquens exemplum, vt sequamini vestigia eius,* olim notauimus commutationem personæ, vt secundo loco esset secunda, inter alias causas, facere videri ad hoc vt exhortatio fortiùs inculcaretur, ac imprimeretur cordibus eorum quibus scribebatur.

h 1. Epist. 2. 21.

Daturus est vobis.] Participium נתן *nothen*, & יהב *taheb dans*; iungi potest omnibus temporibus, *dans est, fuit, erit*, id est, dat, dedit, dabit siue daturus est. Græcè est *δίδωσι, dat.* In hoc præsenti tempore Oleaster accipiens, perpendit significari, nos non diu laborum nostrorum præmium expectare. *Vobis* autem *daturus* dicit; quia non erat ipse in illam ingressurus.

Vers. 2.] Non addetis ad verbum quod vobis loquor, nec auferetis ex eo: custodite mandata Domini Dei vestri, quæ ego præcipio vobis.

PARAPHR. ITerum commendat custodiam præceptorum, quæ iussu Dei daturus erat, vt firmiùs hæreant memoriæ; cauens diligenter ne quid vel alienum ab ipsorum recta intelligentia audeant addere; vel quidquam de iisdem auferre tanquam superfluum. Vnde fit vt censeri debeant perfecta huiusmodi mandata, in quibus nihil vacet, nihil desit. Considerandum, inquit Lyranus, quòd hîc prohibetur additio deprauans intellectum legis, non autem additio declarans, aut illucidans, secundùm quod scribitur [i] *qui elucidant me, vitam æternam habebunt.* Rabanus, ex eodémque Glossa ordinaria & interlinearis, Hugo, Abulensis, Riekelius, & alij asserunt hîc tradi normam æquitatis.

i Eccl. 24. 31.

tis, & omnem hæresim percuti; vetari enim rectæ
doctrinæ aliquid prauæ intentionis addere, vel
aliquid veritatis subtrahere, quia via regia ince-
a c.5.32.c.17.20. c.28.14.Ios.17. dendum est, non ad dexteram, vel ad sinistram [a];
rectæque viæ Domini, & iusti ambolabant in [b]
b Osee 14.10. eis; & Ioannes [c] pronunciat, quòd si quis appo-
suerit ad hæc, apponet Deus super illum plagas
c Apoc.22.18. scriptas in libro Apocalypsis: si quis diminuerit,
auferet Deus partem eius de libro vitæ. Notant
præterea quòd Scribæ & Pharisæi propter tradi-
d Matth.15.3.6. tiones suas reliquerunt præcepta Dei [d]: non pro-
hiberi veritatem veritati addere, sed falsitatem
omnino remoueri: cùm Christiana religio in duo-
bus consistat, in sanctitate fidei, & bonis mori-
bus; fidei nihil addendum esse, nihil auferendum;
moribus additionem posse fieri, secundùm quod
vident homini expedire. Procopius idem affert
de non declinando ad dexteram, vel ad sinistram:
e c.30.6. & ex Prouerbiis [e]; *ne addas verbis Dei quidquam, ne*
te redarguat, & mendax fias. Verba enim Dei cùm
plena & perfecta existant, nullum, ait, auctarium
f Matth.7.28. admittunt. Citat item illud de Christo; *postquam* [f]
consummauit verba sua in aures ipsorum. Rickelius
vtitur Areopagitæ Damascenique testimonio ne-
gantium audendum aliquid de superessentiali
deitate asserere, præter ea quæ nobis in sacris sunt
scripta eloquiis. Caietanus monet inhiberi, vt non
fingamus contineri in lege, quod in ea non con-
tinetur; nec subtrahamus quod in ea continetur;
quia non vult Deus adminicula figmentorum, nec
g Iob 13.7. eget lex Dei mendaciis nostris [g]. Eiusdem Scho-
liastes Fonseca Sadducæos notat in altero extre-
mo legis corticem duntaxat secutos, atque hac
de causa id nomen vsurpasse, quasi dicas iustitia-
rios, è צדק *tsedech, iustitia*: sectas alias fuisse Phari-
sæorum & Scribarum, qui legis profitebantur ex-
positionem, sed plerumque falsam; item Essæo-
rum, qui circa mores videbantur superstitiosio-
res; cuncti autem proprios errores habebant. Si-
cut & Samaritani, & plures aliæ sectæ Iudæorum:
h l.1.c.8. tandem passim Iudæi, de quibus Galatinus [h]. Olea-
ster negat prohiberi præceptorum explicationem;
& nonnullorum additionem, quæ sint veluti se-
pis loco, ne Dei lex violetur. Quod confirmat
ipsorummet Iudæorum testimonio; qui additio-
nem detractionémve veritam intelligunt (sed su-
perstitiosè) quando plura vel pauciora, quàm qua-
tuor capitula in signis thiphillim ponuntur, aut
plures vel pauciores vittæ in oris vestimenti af-
figuntur; vel quando quinque species adhibentur
ramo illi, quem in festo tabernaculorum circum-
Præceptorũ Hebræorum numerus. ferunt, cùm quatuor esse debeant. Certè quidem
catalogus Hebræus præceptorum continet ea ne-
i c.17.10. gatiuis 365. ex affirmatiuis 248. Moses [i] infrà
præcipit sub pœna mortis, obediri Pontificis de-
creto: Christus, & Apostoli Pentateucho plura
adiecerunt; immò & in vetere Testamento Iosue,
Prophetæ, reges; ipsimet hæretici nouos ritus, mi-
nistros, concionandi, orandi, Sacramenta admini-
strandi, regendi formam instituerunt, ac subinde
in synodis & conuenticulis suis instituunt: reci-
piunt quoque traditionem de Scriptura, & aliis
rebus. Denique ferè omnia ista præcepta ceremo-
nialia & iudicialia sunt, quæ Christianos non li-
k 2.Thess.2.15. gant: Paulus [k] præcipit teneri traditiones: quibus
etiam in rigore non repugnat hic locus, in quo
non dicit Moses (*quod vobis scribo*) sed (*quod vobis lo-*
quor. Refellit idem Oleaster hæreticos hinc in-
ferentes institui non posse ceremonias ac ritus
nouos circa cultum Dei; quamuis ipse optet mo-
derationem in præceptis & censuris; vt faciliùs

A & suauiùs possint seruari. Cornelius noster expli-
cat sensum loci præsentis, ne quid repugnans ad-
dant Hebræi præceptis, quæ tunc à Mose trade-
bantur, præsertim quod nouam religionem indu-
cat, quod maximè contenditur in illo capite; quē-
admodum & in cap.12. [a] *quod tibi præcipio, hoc* a v.32.
tantùm facito: nec addas quidquam, nec minuas. Quo
pacto Paulus [b] anathema dicit iis, qui aliud euā- b Gal.1.8.
gelizant præter id quod ipse euangelizauerat;
idest, aduersum & contrarium; agit namque de
illis, qui Christianismo addere conabantur Iu-
daismum. Itaque integrè seruanda vult Moses, quæ
præcipiuntur, non vetat aliquid addi quod non
repugnet, sed potiùs conferat etiam ad eorum ob-
B seruationem. Item vt nihil quis addat vel detra-
hat, perinde ac si esset à Mose dictum vel iussum
quatenus homo priuatus erat, quia nemini fas est
sua seu dicta seu scripta venditare aut proponere,
tanquam dicta à Deo, vel quasi Scripturam sa-
cram. Docet Paulus [c] Burgensis prohiberi solùm c in scrut.
ne subditi addant vel diminuant propria auctori- script.d.8.c.
tate ad præcepta diuina in lege Mosaica conten- 1.2.3 4.
ta: non propterea tamen fieri quin Deus, vel etiam
aliquis Propheta habens diuinam potestatem ad
hoc faciendum, possit addere vel diminuere ad
præcepta per Mosem data: Deum verò promisisse
missurum ac suscitaturum alium Prophetam Mosi
similem [d], & daturum legem nouam, siue fœdus d Deut.18.15.
nouum [e]: tandem id fateri Iudæos ipsos. Tractant e Ier.31.31.
C controuersiam istam non indiligenter hoc loco
Abulensis, nostérque Cornelius, & qui disputant
de traditionibus, maximè noster item Bellarmi-
nus [f], cum Greisero, præterea Vasques [g], & Beca- f 4. de verbo
nus [h], aliique in materia de fide, cùm agitur de non scripto
traditionibus, vel alibi quando de potestate leges c.10. & 4 de
condendi, quam Iustinianus [i] noster in Apostolis Pont.c.17.
fuisse demonstrat: præterea cùm de auctoritate g in 1.2.
Ecclesiæ, vt adhuc ex nostris Salmeron [k]. Salme- disp.152.c.
ron [l] verò & Serarius [m] Iudæos hîc peccasse o- 4.n 39.
stendunt, corrumpendo Scripturas diuinas vel h tract. de
additione, vel detractione. Auctor [n] operis imper- fide c.4.
fecti probat rectè dici quòd Christus docebat si- i in epist.
cut potestatem habens [o], quia omnis doctor ser- Pauli disp.
uus est legis, non valent neque supra legem ad- 1 de apo-
D dere aliquid de suo sensu, neque subtrahere ali- stolatu c.6.
quid secundùm proprium intellectum; sed hoc k tomo 3.p.
tantummodo prædicat quod habetur in lege. Qui 3 tract.12.
aliud audeat, se sapientiorem putare affirmat quàm l proleg 4.
Deum, & incipere esse falsum testem. Citat ad m prol. bi-
hoc & præsentem locum, & alium ex Prouerbiis bliæ c.18.
nuper allatum. Mox subdit quòd Christus, domi- n hom.20.
nus legis est, potéstque subtrahere de lege quod o Matth 7.
propter necessitatem temporis iussit, vt circa li- 29. Marc 1.
bellum repudij [p] & similia; addere etiam, quod 22. Lucæ 4.
propter infirmitatem hominum minùs fuerat ius- 32.36.
sum; vt de non irascendo [q], &c. Aquinas [r] discu- p Deut.24.
tiens vtrùm liceat aliquid addere, vel diminuere 1. Matth 19.
de verbis, in quibus consistit forma Sacramento- 7. Marc.10.
rum, respondet negando quantum ad ea quæ per- 4
E tinent ad debitum sensum; idem docet de verbis q Matt.5.
Scripturæ, vt nempe non liceat aliquid apponere 22.
quantum ad sensum; quamuis quantum ad expo- r 3.p.q 60.
sitionem multa à Doctoribus apponantur: nō ve- a.8.in c. &
rò quasi sint de integritate illius. Atque ita locum ad 1.
hunc nostrum interpretatur. Denique texendus
canon Augustini [s]. *Si quis siue de Christo, siue de eius* s 3. contra
Ecclesia, siue de quacumque alia re, quæ pertinet ad fi- lit. Pet.c.6.
dem, vitamque nostram, non dicam, si nos, sed quod Pau-
lus [t] *adiecit, si Angelus de cœlo vobis annunciauerit* t Gal.1.8.
præterquam quod in Scripturis legalibus, & euangelicis u summa
accepistis, anathema sit. In Basilio [u] similia sunt. moral. sum-
ma 72.c.1.

Explanatio. *Non addetis ad verbum quod vobis loquor, nec auferetis ex eo.*] Pro (*loquor*) est (*praecipio*) in editionibus aliis מצוה *metfauueh*, מפקד *mephakked*, ἐντέλλομαι. Sensum verò dixi esse non generaliter de omni verbo Scripturæ sanctæ, vel etiam de traditio; sed iuxta subiectam materiam, vt exactè illa quæ hic memorantur, executioni mandentur, ita vt nihil reprehendi queat nec ob excessum, vel ob defectum, vtque res imperatæ prout proponuntur omnino fiant, sine quid præterea quis facere velit quod non aduersetur, sed potiùs conferat ad faciliorem executionem, siue nulit, quia non tenetur. De regula sua Franciscus respondit à Deo sic dictatam, vt glossam non admitteret, sed esset simpliciter seruanda prout tradita erat: & tamen eam Bonauentura commentario proprio exposuit. Si loco verbi Hebræi vt nunc extat præposita negatione (לא תוסף *lo thosiphu*) legeremus לא תסף *lo thasuphu*) minima facta punctorum mutatione, idest, pro (*non addetis*) nempe ad verbum (*non deficietis super verbo*) nónne hac ratione, ait noster Tannetus [a], insanus eorum clamor, quo hunc locum in nos velut fortissimum telum contra inuocationem Sanctorum, cultum imaginum, legem ieiunij, continentiæ, &c. intorquent, penitus conticesceret? Et omnino legi sic posset, nisi vulgata editio aliter legendum significaret. Probat inde non esse penitus incorruptum textum Hebræum, credique posse hostes fidei nostræ Hebræos in punctis addendis (quod contigit post Hieronymi tempora, quadringentis & ampliùs annis à Christo nato transactis) errasse, aut errori suo præiudicato fauisse. Similes porrò antea isti sententias ex aliis attuli Scripturæ locis.

a disp. de verbo Dei thesi 48. & 49.

Puncta linguæ Hebraicæ addita.

Custodite mandata Domini Dei vestri.] Hebraicè, & Chaldaicè (*ad custodiendum*, לשמר *lismor*, למטר *lemittar.*) Emphasim quoque habet sicut priùs pronomen secundæ personæ: præterea verbo custodiendi indicatur quanti æstimari debeant mandata Domini, quantáque cura & studio debeant adimpleri. Sic verò sequenti [b] cap. dicitur, *discite ea, & opere complete*; & à Christo [c] *si hæc scitis, beati eritis, si feceritis ea: qui ipse cœpit facere, & docere* [d].

Mandata Domini magni facienda omnique cura & studio adimplenda esse.
b v. 1.
c Ioan. 13. 17.
d actuum 1. 1.

Quæ ego præcipio vobis.] Additur Græcè (*hodie* σήμερον) quemadmodum versu 1. & loco verbi (*doceo*) quod ibi erat, est hic (*præcipio.*) Versu autem præcedente pro (*loquor*) editiones aliæ habebant (*præcipio.*) Vtrum que spectat ad magistratum, & docere, & præcipere: sed pro potestate seu auctoritate à Deo collata scribit Paulus [e] Timotheo, vt præcipiat, & doceat; eidémque præcipit [f], vt seruet mandatum sine macula & irreprehensibile: Vult etiam vt arguat Titus cum imperio [g]. Sunt quædam quæ doctrina indigent, ait Chrysostomus; quædam imperio, & exhortatione. Abstinere à peccatò, docere non conuenit; sed imperare: substantiam pauperibus erogare, exhortatione agendum est: de fide disserere si opus sit, doctrina agendum est. Obseruatur id Concilia, primùm desiniendo dogmata, decreta que fidei, deinde præcepta morum tradendo. In epistolis demum Pauli præsertim, & in Decretalibus Pontificum duplex hæc pastoralis muneris pars conspicitur; vt nihil dicam de politicis legibus, institutisve. Infert Abulensis errare qui priores quatuor libros legem Dei censeant appellandos, istum legem Moysi quia omnes quinque sunt lex Dei, & aliquando per nomen legis Moysi totus Pentateuchus intelligitur; quia Deus quidem præcipuus est auctor legis, hanc autem & Pentateuchum Moses scri-

Officium magistratus docendi & præcipiendi.
e 1. Tim. 4. 11.
f c. 6. 14.
g Tit. 2. 15.

A psit. Vnde apud Malachiam [a]; *memento te legis Moysi serui mei, quam dedi ei in Horeb.* Scitis *quæ præcepta dederim vobis per Dominum Iesum*, inquit Paulus [b].

a c. vlt. 4.
b 1. Thess. 4. 2.

Vers. 3.] Oculi vestri viderunt omnia quæ fecit Dominus contra Beelphegor, quomodo contriuerit omnes cultores eius de medio vestri.

Vers. 4.] Vos autem qui adhæretis Domino Deo vestro, viuitis vniuersi vsque in B præsentem diem.

Paraphr. Vt legis ac mandatorum, quæ traditurus seu repetiturus est, custodiam magis persuadeat; reuocat in memoriam, quanto constiterit prioribus annis iis qui fornicati sunt carnaliter, ac spiritualiter circa Beelphegor, idolum illud colendo, & corpora miscendo cum cultricibus eius Madianitidibus, & Moabitis; quoniam cæsa sunt viginti quatuor millia, & à Phinee sacerdote Zambri Israelita cum Cozbi Madianitide, vt fusè narratur in c. 25. Numerorum. Illi autem, qui sceleris istius participes non fuerant, sed adhæserant diuinæ legi, vetanti dicta peccata, viui & incolumes C perseuerabant. Quare dubitare non debebant, quin verissimum foret, quod paulò antè asseruerat, qui audita præcepta & iudicia quæ doceret ipse, atque præciperet, audirent, ita vt obedirent, & facerent ea, victuri essent, & promissam terram consecuturi. Manifestat ipse Moses, inquit Caietanus, ab experientia præmium iustitiæ legalis esse vitam præsentem: & ex hac declaratione habetur ad literam quòd vita corporalis est præmium iustitiæ legis per euasionem pœnæ mortis; quia manifestè declarat Moses propositum vitæ præmium, per euasionem mortis inflictæ violatoribus legis. Colligebamus quoque antea, quòd cauebatur, ne quid adderetur vel auferretur ad verbum, quod Moses loquebatur, vel præcipiebat, per D pertinere ad cultum verum Dei, qui prout præscribitur, seruari debeat, non addendo aut detrahendo: ita vt non reipsa exactè fiat, quod fieri oportet, quemadmodum antea declarauit. Infert postremò Abulensis, quòd omnes quos sententia de non intrando terram promissionis ligauit [c], ante adorationem Beelphegor mortui sunt.

c Num. 14. 22.

Explanatio. *Oculi vestri viderunt omnia quæ fecit Dominus.*] Græcè additur (*noster*, ἡμῶν.) Priore c. [d] *oculi tui viderunt quæ fecit Dominus Deus vester* (Græcè quoque *noster*) *duobus regibus*, &c. Ibi monui familiarem hanc Mosi formulam fuisse, necnon ab aliquibus aliis vsurpatam cum pleonasmo verbi videndi adiunctis oculis.

d v. 21.

E *Contra Beelphegor.*] Græcè absque præpositione τῷ Βεελ φεγώρ, *ipsi Beelphegor*. Hebraicè בבעל פעור *bebabbal Pehhor*, *in Baalphegor*, idest, contra Beelphegor; aut propter idolum illud, seu occasione ipsius, quod Hebræus populus coluit. Chaldaicè (*contra cultores Beelphegor*, בפלחי בעלא פעור *bepolche baabla Pehhor.*) quos cultores exprimit paulò pòst editio nostra, aliæ sensit eodem verbis alius. Valet præpositio (*in*) aliquando idem quod (*contra*) vel (*propter.*) Quod verò factum est contra cultores Beelphegor, meritò censeri ac dici potest contra ipsummet idolum esse factum: vt sic videlicet improbaretur cultus eiusdem, & ipsemet quodammodo

In præpositio idem quod contra, vel propter.

modo in cultoribus suis damnaretur & puniretur. An verò quidpiam simile contigerit idolis eius, quæ ad Hebræos allata vt colerentur, quod Ægyptiacis, vel cùm populus egressus est ex Ægypto, vel quando illuc fugiens peruenit puer Christus [a], nihil certi affirmare possumus. Commoueri simulachra Ægypti [b]; Melchon in captiuitatem duci [c]: Chamos in transmigrationem ire [d], & similes dicendi modi indicant victis ea ratione idololatris, idola seu deos falsos victos haberi. De Beélphegor alibi dictum, quòd idem putetur fuisse cum Chamos & Priapo.

a Esa. 19. 1. & seqq.
b ibidem.
c Ier. 49. 3.
d c. 48. 7.

Beelphegor idem videri quod Chamos & Priapus.

Quomodo contriuerit omnes cultores eius de medio vestri.] Iuxta cæteras editiones (*quia omnis homo qui ambulauit post Beelphegor*, Chaldaicè, *post cultores Beelphegor; contriuit*, vel *disperdidit eum Dominus Deus tuus de medio tui*, Græcè, *Dominus Deus vester* (in Complut. Regiísque *noster*, ἡμῶν) *ex vobis*. Insinuat Chaldæa Paraphrasis ad Hebræos venisse ex Madian & Moab, qui suo exemplo prouocarent vt colerent Beelphegor. Quod præter mulieres, quibuscum fornicati sunt Hebræi, viros etiam nonnullos fecisse credi potest, allatis quoque idolis. Quanquam exponi posset, ambulare post cultores, idest, eo modo quo solent qui colunt & adorant. De genere mortis violentæ seu interfectionis egimus libro priore [e], simulque de numero. Contetendi autem verbo, quod etiam valet ἐξέτριψεν, significatur in similitudinem rei quæ teritur & comminuitur, integer occisorum interitus. Quem vsum multis in locis habet eadem phrasis, licet non sit semper idem verbum aliarum editionum. Hoc loco השמיד *hismid* significat *perdidit* seu *exterminauit*.

Ambulare post cultores quid.
e c. 25. 9.
Conterendi verbum.

Vos autem qui adhæretis Domino Deo vestro.] Græcus textus codicum Complutensium & Regiorum ponit (*nostro*, ἡμῶν) & participium προσκείμενοι significat *appositos*. Ex quo verbo Athanasius [f] infert Dei filium non esse creaturam, quia non apponitur Deo sicut illa dicitur apponi cùm proficit, vtpote quæ etiam foris sit per naturam extranea, per voluntatem adiecta, ἔξωθεν τρέπεται ἐν τῷ φύσει ἀλλοτρία, τῷ δὲ προαιρέσει προσκειμένη. Hortatur sæpiùs Moses [g] vt adhæreatur Deo, præterea Iosue [h]. Laudatur hoc nomine Ezechias quòd adhæserit Deo, & non recesserit à vestigiis eius, feceritque mandata eius, quæ præceperat Dominus Moysi [i]. Testis Dauid, quòd adhæsit anima sua post Deum [k], ac testimoniis [l] illius, quódque sibi bonum esset Deo adhærere [m]. Tales laudat [n] Esaias, quamuis alioqui sint filij aduenarum. Paulus [o] denique affirmat eum qui adhæret Domino, vnum spiritum esse, sicut qui adhæret meretrici vel vxori, vnum corpus efficitur, vnaque caro [p]: & Christus [q] negans posse seruum duobus dominis seruire, ait aut vnum odisse & alterum diligere, aut vni adhærere, & alterum contemnere. Exposui formulam hanc in commentario Psalmorum [r] copiosè, vimque verbi דבק *dabak*, vt valeat *apprehendere*, *amplecti*, *coniungi*, *adhærere*, *agglutinari*; quod vltimum importat κολλᾶσθαι, & προσκολλᾶσθαι, quod occurrit aliquando; quo pacto anima Ionathæ conglutinata legitur animæ Dauid [s], & anima Sichem cum anima Dinæ [t]. Aptè porrò adhæsionem nunc vsurpauit Moses, opponens idololatriæ; per quam idololatriam cultores Beelphegor fornicati à vero Deo, & ab hoc diuulsi adhæserant Deo falso, meretricio, adulterino. Antithesis ista innuitur in Psalmo [u]; *quia ecce qui elongant se à te peribunt, perdidisti omnes qui fornicantur abs te. Mihi autem adhærere Deo bonum est; ponere in Domino Deo spem meam.* In c. 10. [a] libri nostri scribitur; quòd etiamsi Domini Dei sit cælum, & cælum cæli, terra, & omnia quæ in ea sunt; tamen patribus Hebræorum conglutinatus est Dominus, & amauit eos, elegitque semen eorum de cunctis gentibus.

f orat. 3. contra Aria.
g Deut. 10. 20. c. 11. 22. c. 13. 4. c. 30. 20.
h Ios. 22. 5. c. 23. 8.
i 4. Reg. 18. 6.
k ps. 62. 9.
l ps. 118. 31.
m ps. 72. 28.
n c. 56. 3. 6.
o 1. Cor. 6. 16. 17.
p Gen. 2. 24. Matt. 19.
q Matth. 10. 2. Ephes. 5. 31.
q Lucæ 16. 13.
r in ps. 62. 9. ps. 72. 28. ps. 118. 31
s 1. Reg. 18. 1.
t Gen. 34. 3.
u ps. 72. 27. 28.
a v. 14. 15.

Viuitis vniuersi vsque in præsentem diem.] Pronomen (*vos*) affigunt editio Hebræa & Chaldæa כלכם *chullechem*, כולכון *chullechon*:) posterior autem vtitur participio quod *permanentes* significat, קימין *kayamin*, Hebræum חיים *viuos*: verbum Græcum ζῆτε, *viuitis*. Thomas [b] Iorgius refert ex Auicenna [c] si apis præcidatur, viuere, dum tamen pectori caput sit iunctum: mysticè conuenire fidelibus vt apes dicantur; quia sicut illæ sine pedibus nascuntur, ac proinde tale nomen sortitæ sunt, sed postea pedes ac pennas accipiunt; ita hi primò nascuntur filij iræ, non habentes pedes, quibus possint in altum surgere, idest, nec sancta desideria, nec iusta opera; deinde verò hæc à Deo recipiunt, operante in nobis velle & perficere [d]; coniungitur autem istarum apum pectus capiti, quandiu amor eorum adhæret Christo: quidquid ab iis resecetur, dum maneat ista vnio, viuunt; si separatio fiat, statim mors sequitur. Probat verò præsentis loci verbis (*vos qui adhæretis Domino Deo vestro, viuitis vniuersi*,) præterea illis ex Psalmo [e] (*adhæsit anima mea post te*,) quibus adde (*mihi* [f] *adhærere Deo bonum est*,) & alia priùs indicata, cum his quæ disserui in commentario eorumdem Psalmorum.

b in ps. 15.
c 2. de animal.
Fideles apes mysticè dici.
d Philip. 2. 13.
e ps. 61. 9.
f ps. 72. 28.

Vers. 5.] Scitis quòd docuerim vos præcepta, atque iustitias, sicut mandauit mihi Dominus Deus meus; sic facietis ea in terra, quam possessuri estis.

Vers. 6.] Et obseruabitis, & implebitis opere, &c.

INculcat obseruantiam ac impletionem præceptorum quæ adhuc dederat, & daturus erat iussu Dei, præsertim ceremonialium & iudicialium, vt cùm ingressi fuerint promissam terram, illa diligenter executioni mandent, quod commodè præstari non poterat in deserto, quando nondum venerat populus ad requiem, sed singuli quod sibi rectum videbatur faciebant [g], quantum ferè ad genera illa præceptorum. Moralia namque præcepta vbique obligant, vtpote in ipso naturæ iure fundata, communique cunctis naturali lumine nota. Probat id Burgensis in scrutinio [h], & Galatinus [i]. Cæterùm cur lex vetus data sit soli populo Iudæorum [k], Aquinas docet aliam sufficientem reddi posse causam præter gratuitam Dei electionem, qua patres eorum promissionem acceperunt de hac re, & de Messia, tandémque cum Augustino [l] respondendum, quare hunc trahat, & illum non trahat, noli velle iudicare, si non vis errare. Reiicit autem alias rationes quòd ille populus non coleret idola, quia ea etiam coluit: quod Abraham meruerit, &c. quam causam videtur Philo [m] afferre.

PARAPHR.
g Deut. 12. 8. 9.
h 1. p. d. 8. c. 6. & 2. p. d. 6. c. 8.
i l. 11. c. 3.
k 1. 2. q. 98. a. 4.
l tract. 26. in Ioan.
m li. de magistratu, vel principe.

Scitis.] Hebraicè, & Chaldaicè (*vide*, ראה *reeh*, חזי *chaze*: Græcè ἴδετε, quod redditur in Bibliis Complutensibus ac Regiis (*scitis*) in translatione Sixtina (*ecce*) perinde ac si esset ἰδέ: quo pacto, idest, (*ecce*) translatum legimus cap. 2. [a] quod est etiam Græcè ἰδέ, & in editionibus aliis sicut hic. Interpres

Explanatio.
a v. 24. 31.

Interpres noster secutus videtur Græcum verbum (ἴδετε) haud adeò vitiatum, quod exponi præterea potuit (*videtis*) & in imperatiuo aoristi secundi ex εἴδω (*scitote*, vel *videte*) cuius item formæ est singulare ἰδέ, & ἴδε, quæ transierunt in significationem interiectionis (*ecce*.) Alioquin ἴστε melius diceretur, declaratúrque per (*scitis*.) Valet ad attentionem & ad beneuolentiam; vt quod scite, ac nosse creduntur, etiam atque etiam considerent. In eo sensu dixit Iesus [a]; *Scitis quia principes gentium dominantur eorum*, &c. [b] *Scitis quia post biduum pascha fiet*: *Scitis* [c] *quid fecerim vobis*; & Paulus [d]; *Scitis quoniam cùm gentes essetis, ad simulachra muta prout ducebamini euntes* [e]: *scitis gratiam Domini nostri Iesu Christi* [f]: *scitis quia per infirmitatem carnis euangelizaui vobis iam pridem*; & ad Thessalonicenses [g] sæpiùs; tum verò [h]; *Scitis quæ præcepta dederim vobis per Dominum Iesum.*

a Matt. 20. 25. b c. 26. 2. c Ioan. 13. 12. d 1. Cor. 12. 2. e 2. Cor. 8. 9. f Gal. 4. 13. g 1. epist. 1. 5. c. 2. 1. 2. 5. 11. c. 3. 3 4. c. 4. 2. c. 5. 2. 2. epist. 2. 6. c. 3. 7. h 1. epist. 4. 2.

Quod docuerim vos.] Docendi verbum erat etiam versu 1. secundùm omnes editiones: hîc autem vnà cum nostra, secundùm Hebræam, & Chaldæam: Græca enim habet δέδειχα, *ostendi*. Perfectiùs qui ostendit ac demonstrat, vtitúrque ὑποδείξει *demonstratione*. Sic Eunuchus negat intelligere posse se Esaiam, nisi aliquis ostenderet [i] ei; quod Græcè dicitur ὁδηγεῖν, *præire in via*: & Apostolus, ostendit per scripturas esse Christum Iesum [k].

i actuum 8. 9. k c. 18. 28.

Præcepta atque iustitias.] Dicebantur versu 1. præcepta & iudicia: iuxta editiones reliquas eodem modo quo hîc; nisi quòd Græca secundo loco, hîc habet κρίσεις, ibi κρίματα: vtrobique primo loco δικαιώματα. Ex quibus hæc significat propriè *iustificationes*; illa autem duo, *iudicia*. De ceremonialibus autem potissimum atque iudicialibus præceptis intelligi debere dixi eo loco; quamuis nonnunquam indifferenter omnia comprehendi queant istis vocabulis, vt sæpiùs admonui. Quo item pacto Tullius iustitiam [l] scripsit esse obtemperationem scriptis legibus, institutisque populorum.

l 1. de leg.

Sicut mandauit mihi Dominus Deus meus.] Docuit, præcèpitque Moyses non sua, sed quam acceperat à Deo, potestate. Vt autem affectum suum singularem, obediendi Deo ac Domino demonstret, Dominum Deum suum vocat: qui priùs nunc nostrum siue communiter suum & aliorum, nunc vestrum; id est aliorum cùm populus recusaret Deum audire, veritus ne moreretur, petetque vt Moyses loqueretur, hunc Deus loqui populo præcepit [m].

m Exod. 20. 19. & seqq.

Sic facietis ea in terra quam possessuri estis.] In reliquis editionibus (*vt faciatis sic in medio terræ quam vos intrantes*, nempe estis, vel eritis, vel *quam intratis*, seu *intraturi estis illuc vt possideatis eam*.) In Græca est aliud pronomen τοῦ ποιῆσαι οὕτως ὑμᾶς, & ἐν τῇ γῇ ἐν ᾗ ὑμεῖς εἰσπορεύεσθε.

Et obseruabitis, & implebitis opere.] Loco secundo est solùm iuxta cæteras editiones (*& facietis*.) *Facite præcepta mea*, inquit [n] alibi Deus, *& iudicia custodite, & implete ea, vt habitare possitis in terra absque vllo pauore.* Vbi tertio loco verbum editionum aliarum est idem cum primo [o]. Alibi præterea vtitur Interpres verbo implendi pro verbo faciendi; dicit implere opere [p], quod editiones aliæ venire super alios, seu euenire quæ promissa sunt; vel quod confirmare verba ab alio prolata, & præcepta [q]. Id moneo, ne quis plus æquo in similibus formulis momentum ponat, quæ simplicibus synonymæ sunt si consulantur editiones aliæ: quale quod Rickelius obseruat, licèt alioqui sit verum;

n Leu. 25. 18. o Deut. 12. 32. c. 24. 8. c. 26. 16. c. 29. 9. c. 31. 12. c. 32. 46. p Ios. 23. 15. q 1. Reg. 15 11. 13.

scilicet mandata seruanda esse & implenda iuxta præcipientis intentionem: nec sufficere ad salutem ea facere quantum ad substantiam operis, sed ea fide & charitate, intentioneque recta oportere ea seruare. Posset huc referri quod aliàs dictum est de operibus plenis, quæ in Angelo Ecclesiæ Sardis non inueniebantur talia corà Deo [a]. Cuius sententiæ Pererius [b] noster decem refert interpretationes: simplicior autem est, quòd Episcopus ille officij sui partes, & vt loquitur Paulus [c], ministerium suum non implebat.

a apoc 3. 2. b ibid. d. 5. c 2. Tim. 4. 5.

Vers. 6.] Et obseruabitis, & implebitis opere. Hæc est enim vestra sapientia & intellectus coram populis, vt audientes vniuersa præcepta hæc, dicant: En populus sapiens & intelligens, gens magna.

OMissis primis quinque dictionibus quas commodioris causa sensus iunximus versui quinto ac declarauimus; laudem iste continet eximiam legis diuinæ, præsertim quantum ad iudicialia præcepta & ceremonialia, paulò longior hic sextus versus; vt nimirum eorum custodia arguat Hebræum populum esse sapientem ac prudentem, à legislatore autem Mose, immò à Deo per illum sapientissimè, prudentissimè, sanctissimè institutum: ita vt non possint quin exclament quotquot id animaduerterint, & prorumpant in eiusdem populi, legis, legislatoris, Dei eximias laudes, mirentúrque tam sublimem de altissimis rebus Deóque ipso primo omnium concessam cognitionem, tam exactam, certam, perfectam notitiam de rebus ex virtute ac pietate agendis; tantum abest vt rideant, vel contemnant. Magna laus quæ ab exteris etiam & profanis extorquetur: & hæc longè profectò pluris æstimanda, quàm quæ à regina Saba de Salomone prolata est, ita vt non haberet vltra spiritum præ stupore [d]. Similis admiratio & consideratio legis euangelicæ, adiuuante diuina gratia, non paucos ad eius amorem, professionémque pertraxit, & affirmare compulit [e], quòd non fecit Deus taliter omni nationi, nec iudicia sua manifestauit ei. Lux isthæc tanta lucens coram hominibus videntibus consentanea luci opera bona, effecit vt volentes nolentes glorificarent Patrem qui in cælis est [f], vt hoc loco insinuat Procopius. Hæc porrò sapientia illius temporis, quo vigebat scripta lex (cùm essent Hebræi populi adoptio filiorum, & gloria, & testamentum, & legislatio, & obsequium λατρεία, & promissa [g], creditaque ipsi eloquia [h]) iam periit, inquit Paulus [i] Burgensis, post aduentum Christi. Nam sicut per obseruationem legalium tempore legis à cæteris nationibus iudicabantur sapientes, in quantum per huiusmodi obseruationem regebantur à Deo tanquam populus peculiaris, per miracula, & reuelationes Propheticas, & huiusmodi, vt patet in processu veteris Testamenti: sic post Christi aduentum, & diuulgationem Euangelij ipsius, cùm huiusmodi legalia fuerunt euacuata, ab omnibus iudicantur per eorum obseruationem insipientes & stulti, tanquam laborantes in iis, quæ nullius sunt auctoritatis, seu vtilitatis. Confirmat tum ex iis verbis, quòd [k] *peribit sapientia à sapientibus*; &; *quomodo* [l] *dicitis, sapientes sumus, & lex Domini nobiscum est? Verè mendacium operatus est stylus mendax scribarum: confusi sunt sapientes, perterriti, & capti sunt. Verbum enim Domini proiece-*

PARAPHR. d 3. Reg. 10. 1. & seqq. 2. Par. 9. 1. & seq. e ps. 147. 20. f Matth. 5. 16. g Rom. 9. 4. h c. 3. 2. i scrutin. script. p. 2. d. 6. c. 8. k Esa. 29. 14. l Ier. 8. 8. 9.

praeceperunt, & sapientia nulla est in eis : tum ab expe-
rientia, quòd risui habeantur Iudæi apud omnes
cum suo Thalmud & innumeris fabulis, de qui-
bus agit in additionibus ad Esaiæ c.34.& Zacha-
riæ 9. pluresque alij in tractatibus contra Iudæos,
vt Fiuus, Porchettus, Galatinus, &c. Iuxta elo-
a psal.118. 169. quium Dei vt sibi dari petebat Dauid [a], non ha-
bent intellectum nec Iudæi, nec etiam Christia-
b Lucæ 16. 8. ni, qui non lucis, sed sæculi [b] filij volunt esse. Pro-
pterea in eum Psalmi locum auctor quidam Græ-
cus anonymus ait, quòd Dauid *ἀντιδιέστειλε τῇ τοῦ
κόσμου σοφίᾳ κατὰ τέχνας τε, καὶ πᾶν ἐπιτήδευμα, κατὰ
τὸ λόγιόν σου προσθείς, καὶ τὴν θείαν συνέσεως σοφίαν,
ἣν ἔσχηκεν οἱ μαθηταὶ τοῦ σωτῆρος ἐνδεέστεροι τῆς ἀν-
θρωπίνης. λέγει γάρ, οἱ υἱοὶ τοῦ αἰῶνος τούτου φρονιμώ-
τεροι ὑπὲρ τοὺς υἱοὺς τοῦ φωτὸς εἰς τὴν γενεὰν αὐτῶν,*
*distinxit intelligentiam eloquij Dei à sapientia mundi,
quæ iuxta artes & cætera humana instituta est; adie-
cit (iuxta eloquium tuum) & diuinam sapientiam:
qua cùm discipuli Domini prædita essent, humana mi-
nùs instructi erant. Ait enim; Filij huius sæculi pruden-
tiores filiis lucis in generationem suam.* Lege dicti
c Sap.9.6. Psalmi commentarium nostrum. Sapientissimè [c]
Sapiens; *Si quis erit*, ait, *consummatus inter filios ho-
minum, si ab illo abfuerit sapientia tua, in nihilum com-
d c.13.1. putabitur*: & [d]; *Vani sunt omnes homines, in quibus non
subest scientia Dei. Non glorietur*, inquit auctor ipse
e Ier.9.23. 24. diuinæ ac veræ sapientiæ Deus [e], *sapiens in sapien-
tia sua, & non glorietur fortis in fortitudine sua; & non
glorietur diues in diuitiis suis: sed in hoc solùm glorietur
qui gloriatur, scire & nosse me; quia ego sum Dominus.*
Qui hanc non habent sapientiam, necesse est vt
f Baruch 3. 28. intereant propter insipientiam suam [f]: beati verò
quibus quæ Deo placent manifesta [g] sunt, dum-
g c.4. modo ipsa eorum executione illi placere studeant.
h 1.p.q.1. a.6. Aquinas [h] ex hoc loco probat Theologiam esse
sapientiam maximè inter omnes sapientias hu-
manas, non in aliquo genere tantùm, sed simpli-
citer, quia determinat de Deo secundùm quod
est altissima causa, & quantum etiam ad id quod
notum est sibi soli de seipso, & aliis per reuela-
i 1.2.q.100. a.7. tionem cómunicatum. Colligit præterea [i] Deca-
logi præcepta conuenienter tradita, & maximam
sapientiam in iis inueniri; cùm sit sapientis omnia
debito modo & ordine disponere. Quamquam
videtur hoc loco per se sermo potiùs esse de præ-
ceptis ceremonialibus & iudicialibus, quàm de
moralibus; quia moralia, vt dixi, communia sunt
omnibus hominibus, continentúrque in decalo-
go; illa alia propria Hebræi populi, propter quæ
cæteris populis meritò admirationi esset, atque
ab illis eximiè laudaretur. Adhæc argumentari
possumus, falsum esse, quod filij sæculi obtendunt
& obiiciunt, inimicis parcere, iniurias remittere,
occasiones peccandi vitare, atque dissolutiorum
hominum sodalitatem, frequentare Sacramenta,
obire templa, interesse sermonibus diuinis, vacare
misericordiæ aliisque piis operibus, moderatum
ac modestum esse in vestitu victuque, obseruare
prælatos, obtemperare præceptis & Dei & Eccle-
siæ, &c. minùs honorificum esse, vel etiam ab hu-
manis moribus abhorrens, si nec Deus esset, nec
diabolus: nec ille regnum, hic gehennam præbe-
ret; ipsa mandatorum natura, inquit Chrysosto-
k hom.19. ad popul. mus [k], facilè persuadere potest vt huic adhærea-
mus. Quid enim Deus mandat? ea quæ faciunt
gloriosos: diabolos quæ confundunt. Profectò si
populus Hebræus ob durioris illius legis traditio-
nem obseruationémque, laudem tantam & hono-
rem consequebatur apud populos alios; quanto
maiorem Christianus meretur qui longè suauio-

A rem sortitus est legem, simúlque multo perfectio-
rem? Inimici ipsi sunt iudices [a], nec possunt qui a Deut.32. 31.
vident iustos ac religiosos, & cognoscunt eos,
quin velint nolint dicant; *Hi sunt semen cui benedi-
xit Dominus* [b]. Iulianus apostata idolorum Sacer- b Esa.61.9.
doti scripsit curaret vt pagani virtuti studerent;
sic enim illorum cultum progressus habiturum,
quemadmodum illa de causa tantos religio ha-
bebat Christiana. Tueatur quisque & conseruet
hanc dignitatem pro statu ac gradu suo: nec tra-
dat alteri gloriam, & dignitatem suam genti alie-
næ [c]. Tunc saltem, id est, in die iudicij, ac in con- c Baruch 4.3.
spectu omnis creaturæ rationalis laus erit vnicui-
que à [d] Deo: & ipsimet hostes virtutis insaniam d 1.Cor.4. 5.
B fassi suam, quos nunc insanos censent, vocárit-
que, cogentur computatos inter filios Dei, ac in-
ter sanctos confiteri [e]; dante hos Deo in nomen, e Sapien.5. 4.5.
& in laudem omnibus populis terræ [f]. In conui- f Sopho.3. 19.20.
uio septem sapientum apud Plutarchum felicissi-
mam rempublicam populúmve alius alia de cau-
sa respondit. Sed sapientiùs Moses hoc loco, quem-
admodum & Ecclesiastes conclusit, quòd omnis
homo esset Deum timere; mandataque illius ob-
seruare. Si conferas regnorum, aut rerumpublica-
rum leges, vel doctrinam sapientum omnium,
cum dogmatibus & institutis Dei tum in vetere,
tum præsertim in Testamento nouo, comperies
infinitum propè discrimen, omnésque vno ore ce-
lebrabunt, ac beatum dicent populum cui sapien-
C tia talis, ac longissimo interuallo præferent sibi:
quia Deus ipsius excelsus in fortitudine sua, &
nullus ei similis in legislatoribus [g]. Scriptura de g Iob 36. 22.
altissima causa, nimirum de Deo est, inquit Abu-
lensis [h], & per altissimam eamdem causam, & re- h q.3.
gulat actus secundùm quod Deo placent: & per-
fectio illius ac legis est dilectio [i]; proptereáque i Rom.13. 10.
practica simul est, non tantùm speculatiua; quam-
uis vt speculatiua perfectionem suam maximè
habeat in patria. Caue ne Christus exprobret;
nónne Moyses, immò Deus, ac ipsemet, dedi vobis
legem, & nemo ex vobis facit legem; sed quæritis
me interficere, ac denuò quantum in vobis est,
dum legem violatis, interficere [k]? Lex per Moy- k Ioan 7. 19.20.
sem data est; gratia & veritas per Iesum Christū [l]: l c.1.17.
D propterea abundantiùs oportet obseruare nos ea
quæ audiuimus, ne fortè pereffluamus, tantámque
negligamus salutem [m]. Vitandus porrò hæreti- m Hebr.2. 3.
corum error, quem hinc aliqui eorum eliciunt,
cuiuis absque delectu Scripturas diuinas legen-
das, ac proinde omnibus linguis conuertendas, vt
dici populus sapiens possit & intelligens. Non
exigebat hoc Moyses à suis, vt essent cuncti legis
interpretes; sed vt quæ ad se pertinerent quis per-
ciperet, opereque perficeret. *Turbam*, ait Augusti-
nus [n], *non intelligendi viuacitas, sed credendi simpli- n lib.contr. epist.fund. c.4.
citas tutissimam facit.* Tritum etiam illud Grego-
rij [o] magni; *non requiritur in vulgo scientia, sed bona o alicubi
vita*: & obseruauit Tertullianus [p] dictum à Chri- p de præscr. c.14.
E sto; *fides tua saluum te fecit*: non exercitatio Scri-
pturarum, siue non scientia tua, &c.
Et obseruabitis, & implebitis opere.] Declarata *Explanatio. Obseruandi verbum.*
sunt, & relecta in præcedentem versum hæc ver-
ba; tanquam aptiùs cum illo coniuncta: & nota-
tum quòd obseruare insinuet curam sollicitudi-
némque, vt ex diuinis præceptis nihil omittatur,
elabatur, perdatur; vt cum reuerentia tractentur,
non curiosiùs causæ illorum inquirantur. Sic qui-
dem illud ex Ecclesiaste [q]; *os regis obserua*, Hiero- q c.8.2.
nymus [r] intelligit, dicens moneri nos ne tracte- r ibidem.
mus, quare Deus vnumquodque præceperit: sed
quodcumque viderit esse mandatum, pia mens
hominis

A hominis implere festinet; & ſit in lege Domini volontas [a] eius. Lege commentarium Eccleſiaſtæ [b]; quamuis & in aliis eamdem iſtam formulam non ſemel expenderimus.

a pſ.1.2.
b in c.8.2.

Hæc eſt enim veſtra ſapientia.] Hoc nomen Latinum, vt & Hebræum חָכְמָה *chochmah*, cui Chaldæum ſimile, & Græcum σοφία, expoſuimus aliis in locis, maximè in commentario libri Sapientiæ. Quod ad Græcum attinet, quorumdam opinioni (ex Scapulæ lexico [c] Ceruantes, & alij) vt σοφία, quaſi ζοφία dicatur à ζόφος, quod eſt nomen ſignificans *caliginem*, quia recondita & arcana eſt. Nonnihil fauerent Eccleſiaſtici verba ſi Græcè ſcriptus eſſet, & non Hebraicè, qua lingua poſteriore ſcriptum eſſe teſtatur præfatio eiuſdem, eaque legiſſe ſe aſſerit Hieronymus [d]. Sic enim in illo [e] auctore eſt, *Sapientia doctrinæ ſecundùm nomen eſt eius, & non eſt multis manifeſta* [f]. Holcot autem, attendens Latinam deriuationem, ait eſſe aſperam indoctis, prout ibidem paulo antè dicitur, qui ſcilicet non habent ſaporem in doctrina bona. Refellit Ianſenius [g] vtramque expoſitionem, nominans pro ſecunda Lyranum, ob allatam cauſam; quia liber ille nec Græco, nec Latino primùm editus eſt Idiomate. Senſum autem eſſe vult cum Rabano, quòd ſapientia eſt id quod dicitur & prædicatur; nempe ardua res, & excelſa, non quibuſuis obuia; item quòd ſinceritas legis diuinæ eſt prudentia, veritas, virtus. Aquinas [h] reiiciens expoſitionem petitam ex verbo ſapiendi, & quaſi eſſet ſapida ſcientia, quia non conuenit in Græco, inquit, & fortè nec in aliis linguis, docet nomen ibi accipi pro fama; & quia ſapientia commendatur à cunctis. Noſter Sa [i] interpretatur dici Hebraicè חָכְמָה *chochmah*, quaſi abſconditam; quia *chamas* eſt *abſcondere*. Non eſt חָכְמָה *chochmah* à חָמַס, *chamas*: & hoc non ſignificat *abſcondere*; ſed inter alias notiones, in niphal valet נֶחְמַס *nichmas*, *diſcooperire*, quod opponitur abſconſioni: thema verò nominis חָכְמָה *chochmah*, quod eſt חָכַם *chacham*, nihil abſconſionis importat, quin etiam iuxta parœmiam σοφὸν τὸ σαφές, *ſapiens ac eruditum, quod clarum*. Ampliſſima porrò acceptio eſt ſapientiæ, de qua alibi; vſu autem Scripturæ comprehendit rerum diuinarum cognitionem cum praxi, ſeu cum relatione ad iſtam: & eccleſiaſtici ſcriptores Græci ἐπιστήμην, & φιλόσοφον vſurpant pro ſcientia ſtudióve ac ſtudioſo rerum iſtiuſmodi, ac magis peculiariter quando quis profitetur vitam, quam aliter vocamus magis ſpiritualem & religioſam: quemadmodum & apud profanos appellatur ſapiens & σοφὸς, quiſquis in certo genere vel ſcientiæ, vel artis, vel facultatis excellit. Vnde olim in acclamationibus etiam & plauſibus proferri ſolebat σοφὸς, vel σοφῶς, vel μάλα γε σοφῶς, vt videre eſt apud Martialem [k], Claudianum [l], Plinium [m] ſecundum, Sidonium [n]. Cognominat primus ſophos grande, inſanum, magnum, inane, tergeminum. Lege in eumdem commentarios Raderi noſtri, & in vltimum Ioannis Matiæ Catanei, qui de illis qui σοφισταί cognominabantur, quòd facundi dici ac videri malebant, quàm eſſe, μᾶλλον τὸ σοφὸς καλεῖσθαι, & non μᾶλλον τὸ σοφὸς εἶναι: & Latinè præterea laudicæni; de quo item in adagiis [o].

b ibid.tract. 11.diſp.3. ſect.4.n.83. & ſeqq.
c in lib. Sapien, iſago. q.9.
d epiſ.115.
e Eccl.6.23.
f ibid.lect. 76.
g ibidem.
h 2.2.q.45. a.2 ad 1. & in 3.d.35.q. 2.a.1.q.la 3.ad 1.
Sapientia pro fama,
i in Eccli. 6.23.
Pro cognitione rerum diuinarum cum praxi, ſeu relatione ad iſtam.
k l.1.epigr. 4. & 50.67. 77.l.3.epig 46.l.6.epig. 48.
l
m l.5.epiſ. 14. ad Maximum.
n l.1.epiſ.9. l.8.ep.6.l.9. ep.13 carm. 5.& 8.
o verbo Sophocles.

Et intellectus.] Omiſit Interpres repetitionem pronominis quam habent editiones aliæ. Pro intellectu Hebræum nomen cum affixo eſt בִּינַתְכֶם *binathchem*, Chaldæum eodem pacto סָכְלְתָנוּתְכוֹן *ſochle thanuthecon*; Græcum σύνεσις ὑμῶν. De vltimo alibi docui ab Ariſtotele [q] numerari inter virtutes διακριτικάς, eſſeque κριτικήν, *indicatiuam*, atque eamdem cum συνέσει. Aquinas [a] de hac ſpeciali virtute intellectus diſputat, cum eubulia & gnome; ſiue diſtincti ſint habitus à prudentia, & inter ſe, ſiue non: quod examinat noſter Ioannes Salas [b], poſt Leonardum [c] Leſſium item noſtrum. Eubuliam aiunt eſſe cùm rectè conſultatur, & inuenitur bonum conſilium in rebus ambiguis: ſynefin iudicium de conſultatis ex conſideratione practicorum principiorum communium, vt legum naturalium & poſitiuarum, atque finium quos legiſlator ſpectauit: gnomen quando iudicatur ex altioribus quibuſdam principiis contra verborum legis tenorem, ſed iuxta legiſlatoris mentem. Verùm latiùs accipiuntur hæc vocabula

p in pſ.2.10. & in pſ.48. 4 pſ.118. 27 35.
q 1.eth. c. vlt. & l.6.c. 10.
a 1.2.q.57. a.6.
c l. de iuſt. & iur c.2. dubit 3.
Eubulia. Syneſis. Gnome.

B σύνεσις & σύνεσιν, vt eodem loco monui, vt amplectuntur quemlibet actum prudentiæ: atque aliquando [d] redditur per nomen prudentiæ: & recenſetur inter dona Spiritus [e] ſancti, cum Hebræo quoque nomine בִּינָה *binah*, Latinóque *intellectus*: vertitur item nomine *intellectus*, cùm dicitur Deus diligendus ex toto intellectu [f]; cùm iungitur ei epithetum *ſpiritualis* [g], & omnium diuitiarum plenitudinis [h]: cùm ſcribitur dandus ad intelligendum quæ proponuntur [i]. Exponitur itē συνετός, *prudens* [k]. Lyranus & Abulenſis videtur intellectum accipere, vt eſt habitus primorum principiorum, quia legis diuinæ veritas certiſſima eſt, & quæ ſequuntur ex ea, debent vt vera approbari, reprobari tanquam falſa, quæ repugnant. Non

d 1.Cor.1. 19.Epheſ.3. 4.Lucæ 2. 47.
e Eſa. 11.2.
f Marci 12. 33.
g Coloſſ.1. 9.
h c.2.2.
i 2.Tim.2. 7.
k Matt.11. 25.Lucæ 10. 21.

C tam ſtricta notio eſt, præſertim, cùm agatur per ſe magis de ceremonialibus & iudicialibus præceptis, vt ſæpe dixi: habituſque ille qui Latinè vocatur *intellectus*, dicitur Græcè non σύνεσις, ſed νοῦς. Caietanus ait excludi vanitatem gloriæ, quòd fundata ſignificetur ſuper opus ſecundùm ſapientiam & intellectum.

Coram populis.] Græcè ἐναντίον πάντων τῶν ἐθνῶν, *coram omnibus gentibus*. Hoc Græco nomine, Latinóque tum gentium, tum populorum diuerſos à Iudæis accipi; & ſynonymè tamen interdum, annotaui [l] alibi, necnon & plerumque populos pluraliter in deteriorem partem ſumi, in meliorem numero ſingulari: de quo noſter etiam Ribera [m]. Nihil autem intereſt quòd Hebraicè,

Populi nomen.
l in pſ.5. 5. pſ.56.10. pſal.86.6. actuum 2. 5.c.4.25.c. 10.35.
m in Mich. 1.n.17.& 18.

D Chaldaicéque ſit *in oculis populorum*, לְעֵינֵי *lehbene*, quod Græcè eſt (ἐναντίον) Latinè (*coràm*.) Notat autem Caietanus excludi ſeductionem ex hoc quòd non ſolùm in oculis Hebræi populi, ſed etiam aliorum audientium legem illius laudetur vt ſapiens & intelligens, viuendo ſecundùm illam.

Vt audientes vniuerſa præcepta hæc.] Sunt hîc חֻקִּים *chukkim*, קְיָימַיָּא *keiaumaija*, δικαιώματα. Sic etiam priùs verſu 1. & 5. vbi prætereà ſunt iudicia eum propriis quoque linguarum aliarum vocabulis: & ſignificantur ceremonialia, iudicialiaque potiſſimùm.

Dicant.] Acclamatione ac epiphonemate à rei ipſius veritate expreſſo, non ab aſſentatione falſóque rumore, vel procurato, vel profecto, quale illud inſanum & inane σοφῶς, de quo nuper memini.

E *En populus ſapiens, & intelligens.*] Reſpondent hæc præcedentibus ſapientiæ & intellectui; quēadmodū & nominibus in editione Hebræa Chaldæáque idem valentibus: ſed in Græca hîc ſecundo loco eſt ἐπιστήμων, *ſciens*; ibi σύνεσις, cui reſponderet συνετός. Pro (*en* & ἰδοὺ) Hebræa dictio לְבַד *lechad* valet (*ſolum, tantum, dumtaxat*.) Indicatur autem laudandum populum iſtum à populis aliis, præ cæteris pupulis, quòd ſolus reuera ſit ſapiens & in

& intelligens, nullum in ea eius admisceat malū, vel permutat, vel impunitum relinquat, inquit Oleaster: aut quòd licèt reperiatur fortassis aliquis homo, familia, ciuitas sapiens & intelligens, non tamē populus integer sicut Hebræus, ait Caietanus. Laudem istā pertinere in primis dixi ad ceremonias circa cultum Dei, & ad leges politici regiminis. Moralia verò præcepta, quamuis distinctiùs tradita fuerint Hebræo populo, ac proinde habere potuerint populi cæteri tardiores, quod admirarentur, & commendarent; nihilominus per ipsum naturale lumen faciliùs cognosci poterant. Deplorabit postea Moyses [a] carentem gentem suam cōsilio & prudentia, optabitque sapientiam & intelligentiam: item [b] quòd nō dederit ei Dominus cor intelligens, oculos videntes, aures quæ possent audire; idest, quòd ipsi non admiserunt diuinas illuminationes & inspirationes, nec diuinis grati beneficiis fuerunt. Oseas [c] quoque anxiè quærebat; *quis sapiens, & intelliget ista? intelligens, & sciet hæc?* Dauid [d] autem pronunciabat; *vir insipiens, non cognoscet, & stultus nō intelliget hæc* [e]: *insipiens & stultus peribunt.* Iob [f] denique affirmabat quòd timor Domini ipsa esset sapientia: & recedere à malo, intelligētia. Vbi timor sumitur pro religione ac Dei cultu, quæ dicitur ibidem à L X X. *theosebeia.* Consule in theatro humanæ vitæ titulos de populis bonis, castis, doctis, iustis, fortibus, prudentibus, religiosis, sapientiæ studiosis, veracibus, &c. vt cognoscas quanto interuallo suis olim legibus institutus Hebræus populus, & nunc item suis Christianus, alios cunctos exsuperet. Ad idem faciunt signa Ecclesiæ Dei a Thoma Bozio cōscripta, præsertim sermo scientiæ, & sapientiæ, genera linguarū & interpretatio, peritia omnium disciplinarū, prudentia politica & militaris fortitudo, iustitia, religio, pietas, veritas, animi magnitudo, magnificentia, temperantia, clementia & mansuetudo, castitas, &c. Omnino verum est quòd qui viriliter agunt in lege, gloriosi euadunt [g].

a Deut. 32. 28. 29.
b c. 29. 4.
c c. 14. 10.
d ps. 91. 7.
e ps. 48. 11.
f c. 28. 28.
Timor pro religione ac cultu Dei.
g 1. Mach. 2. 64.

Gens magna.] Retinet editio Chaldæa nomen populi עמא *bhamma*; & Græca *ethnos*: Hebræa verò ponit גוי *goi*: addúntque omnes pronomen demōstratiuum; quod valet ad emphasim. Hebræum autem nomen etiam pro Hebræo populo sumi non hic solùm, sed alibi præterea, monui [h] alibi; cùm alioqui de aliis magis frequenter ac ordinariè dicatur. Atque idem est de vocabulis *ethnos* & *gentis*. Magnam hanc gentem dici ait Rickelius magnitudine spirituali per donorum abundantiam supernorum, & quantum ad numerum, quia erāt, ac futuri erant vt stellæ cæli, quemadmodum c. 1. [i] dictum est; immò vt arena maris [k]. Postea propter peccata imminuti sunt plusquam omnes gentes, & facti humiles in vniuersa terra [l]; & sic pollicitationes de tanto illo numero mendacij argui nequiuerunt, inquit Theodoretus [m]. De hac tanta imminutione Hieronymus [n] præ cæteris legēdus. *Magni* cognomē non Deo tantùm aliquoties tributum legimus, verùm etiam hominibus, vt Moysi [o], Nabuchodonosori [p], Artaxerxi [q], Mardochæo [r], Iob [s], Esaiæ [t], Abraham [u], Michaeli [x], Danieli [y], Antiocho [z], Ioanni [aa], Christo [bb], Sidoni [cc], Niniue [dd], mari [ee], Euphrati [ff], &c. Sed magnitudinis Dei non est finis [gg]. Quod aliàs expensum est.

h in ps. 2. 1. ps. 43. 3. ps. 48. 2. ps. 67. 31. ps. 96. 10. ps. 109. 6.
i v. 10.
k Gen. 22. 17. c. 32. 12. & alibi.
l Dan. 3. 37.
m ibi, q. 2. 3.
n in Es. c. 6. sub finem.
o Exo. 11. 3.
p Iudit. 3. 2.
q Esther 11. 2. c. 13. 1. c. 16. 1.
r Esth. 11. 3.
s Iob 1. 3.
t Eccli. 48. 25.
u c. 44. 20.
x Dan. 12. 1.
y c. 13. 64.
z 1. Mach. 8. 6.
aa Lucæ 1. 15.
bb ib. v. 32.
cc Ios. 19. 28.
dd Iudi. 1. 5. Ionæ 3. 3.
ee Ios. 1. 4. &c.
ff Deut. 1. 7. &c.
gg ps. 144. 3.

Vers. 7.] Nec est alia natio tā grandis, quæ habeat deos appropinquātes sibi, sicut Deus noster adest cūctis obsecrationibus nostris:

A Probat magnam esse gentem Hebræorū dignitate potius quam numero, quoniā vnū solum verū, & verè ac solum magnū nominū, immo maximū agnoscebat, colebatque, qui suimet verā notitiā cōmunicabat, signis & prodigiis auxiliabatur; quoties cōsuleretur, dabat clara responsa, sine augurio, & diuinatione [a] superstitiosa, quæ nec semper quæstionibus satisfaciebat, & plerumque aut æquiuocè, aut etiā falsò: neque tales falsi dij opitulari poterāt in necessitatibus, vt patuit in Ægyptiis, Amalecitis, Madianitis, Moabitis, Amorrhæis: neque ipsimet leges ferebāt immediate, sed per homines; & quidem permixtas erroribus ac ritibus profanis fœdísque. Inferiùs hoc ipso libro [b] promittitur quòd faceret Deus Hebræam B gentem excelsiorem cunctis gētibus, quas creauit in laudem, & nomen, & gloriam suam. Exclamans quoque Moses cum admiratione [c], *Beatus es tu Israel*, inquit, *quis similis tui popule, qui saluaris in Domino? scutum auxilij tui, & gladius gloriæ tuæ.* Grandē dicit nationem, ait Rabanus, cumque illo Glossa, Hugo & alij dignitate donorum, non multitudine populorum. Nec enim gens Iudæorum numero vincebat alias gentes, aut potentia excellebat; sed prærogatiua partū diuina dignatio eos exaltabat; sicut Moyses in subsequentibus testatur, dicens: *Non quia cunctas gentes numero vincebatis, vobis iunctus est Dominus, & elegit vos, cùm omnibus sitis populis pauciores: sed quia dilexit vos Dominus, & custodiuit* C *iuramentū quod iurauerat patribus vestris.* De sapientia æterna scriptum est [d], quòd dignos se quærens circuit (non vt diabolus ad deuorandum leonis [e] instar) & in viis suis ostendet se illis hilariter: & Iacobus [f] hortatur appropinquate Deo, quoniam appropinquabit nobis: & epithetum fidelis populi est, esse appropinquantem [g] Deo. Et sicut hic appropinquare dicitur Deus obsecrationibus, ita petebat ab illo Dauid [h], vt in conspectu ipsius deprecatio sua appropinquaret: quoniam ipse propè est omnibus inuocantibus [i] eum: & qui accedunt ad eum, illuminantur [k]. Quas explanando sententias, dixi quæ ad hanc nostrā conducūt, vt & ad illa verba Ecclesiastæ [l], *appropinqua vt audias*, de quibus fusiùs Pineda [m] noster. Retuli præterea explicās verba Psalmi 94. [n] D *quadraginta annis proximus fui generationi huic*, quosdam interpretari cum Augustino [o], quòd se Deus præsentem exhibuerit in signis & virtutibus: vel cum Bernardo [p] Psalrem accommodatitiè, interna voce, vocatione, inspiratione. Huc facit beneficium concessi mundo Christi in magistrū & doctorem, de quo Frāciscus Arias [q] noster. Lyranus docet quòd familiaritas quā ostēdit Deus filiis Israël in veteri Testamento, fuit figura illius maximæ familiaritatis, quā nobis ostēdit in beneficio suæ incarnationis, quando Verbū caro factum est. Addit Rickelius realem præsentiā Christi in Eucharistia. Id prior fecerat in officio de festo Corporis Christi Aquinas [r]. Multò magis absque vlla comparatione propter istam præsentiā E habemus Deum appropinquantem nobis, immò manentem nobiscū, quàm olim haberent Hebræi ob arcam & propitiatorium, ac longè melius conueniūt isti quàm illi epitheta fortitudinis nostræ, gaudij, dignitatis, desiderij oculorū nostrorū, super quo requiescant animæ nostræ filij & [s] filiæ. De priuilegiis gentis Iudaicæ scribit Paulus [t]: quæ Clem. [u] Alex. collata vult quia fidem Christi protestabatur, qui ex ipsis oriturus erat: & multa comminiscūtur Rabbini, nominatim de tēplo suo apud Galatinū [x], quę nos alibi attigimus. Cōstat ex Scripturis diuinis appellari hunc populū Dei peculiarē, regalem, sacerdotalē, filiū eius primogenitum,

Paraph.
a Num. 23. 19.
b c. 26. 19.
c c. 33. 29.
d Sapien. 6. 17.
e 1. Pet. 5. 8.
f c. 4. 8.
g ps. 148. 14.
h ps. 118. 169.
i ps. 144. 18.
k ps. 33. 6.
l c. 4. 17.
m ibid.
n v. 10.
o ibid.
p de conu. ad Cleric. c. 2.
q tract. e de imita Christi præsertim c. 7. & seqq.
r opusc. 57. lect. 1. nocturni 2.
s Ezech. 24. 25.
t Rom 3. 1. & seqq c. 9. 4. & seqq.
u 6. Strom.
x l. 4. c. 8.

partem, hæreditatem, populum honorificatum, spousam. Dauid alloquens Deum; *qua est*, ait [a], *vt populus tuus Israel, gens in terra, propter quā iuit Deus, vt redimeret eam sibi in populum, & poneret sibi nomen, faceretque eis magnalia, & horribilia super terram, à facie populi tui, quem redemisti tibi ex Ægypto, gentem & Deum eius. Firmasti enim tibi populū tuum Israel, in populum sempiternum: & tu Domine Deus factus es eis in Deum.* Auctor [b] Ecclesiastici scribit, quòd in vnamquamque gentem præposuit Deus rectorem; sed pars Dei Israël facta est manifesta: & omnia opera illorum velut sol in conspectu Dei: & oculi eius sine intermissione inspicientes in viis eorū. Philo [c], quidquid aliis contingit ex optimo cuiusque philosophiæ studio, id Iudæis, inquit, ex legibus ac moribus, & summi Dei notitia, repudiato errore deorum ex creaturis consecratorum: quod vnum euidens argumentum est eximiæ Dei erga suam gentem caritatis, atque fidei. Sed nihil sunt quantumuis fingantur, si cum veris Christianæ professionis prærogatiuis comparentur. Quæ cōparatio extendi vlteriùs potest ad ea quæ de bono status religiosi differuntur, præsertim à nostris Hieronymo Plato, & Iacobo Aluares. Ibi profectò familiarior cum Deo conuersatio, & inuocatio cū veritate crebrior, perfectiórque, ita vt vicissim & propior ille sit sic ipsum inuocantibus [d], aditúsque facillimos præbeat, quemadmodum [e] alibi docui, præferens meritò laribus ac penatibus diis idololatrarum, deóque Baal, quem velut longiùs abesset, magnis crebrísque clamoribus sacerdotes illius implorabant, sed frustrà [f]. Denique sicut cognomen populi fidelis dixi esse vt appropinquans Deo vocetur; ita Deus ipse cognominat seipsum appropinquantem & è vicino, non de longè [g]; quamuis eo quòd nihil latere ipsum queat. Appropinquabant recipiente illos libenter ipso, ad Christū publicani & peccatores [h]; adibat ipsemet illos ac se eorum etiam conuiuiis vltrò inferebat, vt Matthæi [i], Zachæi [k], Simonis Pharisæi [l], vbi Magdalenam quoque admisit: Petrum præ metu & modestia recedere volentem, & vt exiret à se Christus orantem bono animo esse iussit, ac in suam deinceps recepit societatem [m].

a 2.Reg.7. 23. & seqq.
b c.17.14. & seqq.
c de carit.
d ps.144.18.
e ibid.
f 3.Reg.18. 27.
g Ier.23. 24.
h Luc.15.1.
i Matth.9. 9.10. Marc. 2.14.15. Lucæ 5.27.& seq.
k Lucæ 19. 2.& seqq.
l c.7.36. & seqq.
m c.5 8.

Explanatio.

Nec est alia natio tam grandis.] Interrogatiuè sententiam totam reddunt editiones aliæ, non sine quadam emphasi maiore (*&*, aut *quis, qua*, vel *qualis gens, natio, populus magnus*, גָּדוֹל גּוֹי מִי *vmi goi gadol*, רָב עַם מַן אֲרֵי *are man hhum rab*, ἔτι ποῖον ἔθνος μέγα.) Quare synonyma sunt *grandis* & *magna*, quod secundum erat proximè in fine alterius versus cum iisdem vocabulis reliquarum editionum, item natio, populus, gens, vt patet ex eodem versu, cum hoc & sequenti, qui sunt de eadem re; quamuis exactiùs loquendo nonnullum tradi discrimen queat inter hæc vocabula, & inter magnum ac grande; siue hoc vltimum ad ætatem pertineat magis propriè, siue frugibus oleribúsque conueniat; siue multorum denotet quasi aggestionem, sitque grande veluti *gerande*.

Vocabula Grandis & magna.

Quæ habeat deos appropinquantes sibi.] Iuxta reliquas editiones (*cui ei* nempe sunt *dij*, aut *Deus appropinquans*, aut *appropinquantes eis.*) *Deum* numero singulari habet Græca editio, & Chaldæa *bein*, & אֱלָהָא *eloha*. Hebræa אֱלֹהִים *elohim*, licèt aliquando singulariter ac de vnico Deo sumatur, adiectū est participiū eiusdem linguæ plurale קְרֹבִים *kerobim*. Dicit *deos* in plurali, ait Lyranus, quia aliæ nationes colebant pluralitatem deorum. Addidit Paraphrastes (*vt suscipiat orationem eius in tempore tribulationis suæ.*) Augustinus in locutionibus legens (*quoniam quæ est gens magna, cui est ei Deus appropians illis*) duo notat, vel quod ait (*cui est ei*) vel quod non ait (*appropians illi*) sed (*appropians illis.*) De vi verbi appropinquandi priùs actum est, vt denotat quando tribuitur Deo illum propitium, quasi etiam à prope propitij vox deducatur. Inuocandum [a] Esaias Dominum dum propè est, admonet, nimirum si inuocetur in veritate [b], vt etiam notatum est antea; talium namque, idest, ipsum timentium voluntatem facit, deprecationem exaudit, & saluos illos [c] facit. Cùm non exaudit, recedere censetur longè, atque despicere [d], Chaldaicè stare à longè, abscondi in tabernaculo sanctitatis suæ. Illo loco R. Iochanan confingit consedisse primùm prope Ierusalem in mōte Oliueti Deum, postea ob peccata populi longiùs recessisse. De Angelis sub excidij Ierosolymitani tempus auditis dicere, *migremus hinc*, vt Iosephus [e] narrat, concedi potest, quia certo definiuntur loco, non item de Deo immenso, cælúmque ac terram implente, immò & infinita, vt quidam imaginantur, imaginaria spatia.

Deos cur dicat in plurali.

Appropinquandi verbum.

a c.55.6.
b ps.144. 18.
c ibid.
d ps.9.22.
e 12. de bello.

Sicut Deus noster adest.] Interpres expressit verbum (*adest*) pro quo nullum extat in editionibus aliis, potuitque repeti verbum appropinquandi ex priore membro: iuxta illud (*appropinquate* [f] *Deo, & appropinquabit vobis*) quod copiosiùs exposui [g], allatis non paucis quæ congruunt instituto: lectúque non indigna sunt.

f Iacobi 4. 8.
g ibid.

Cunctis obsecrationibus nostris.] Secundùm ceteras editiones (*Sicut Dominus Deus noster in omnibus quibus inuocauerimus eum*) vel Chaldaicè (*In omni tempore quo nos orantes sumus, fuerimúsve corū ipso.*) Itaque vis propria circa nomen obsecrationum huic loco necessaria non est, sed accipitur pro qualibet forma orationis. Præter sententias alias isti affines quæ priùs indicatæ sunt, adhúcque afferri possent, illa Esaiæ [h] omitti non debet: *tunc inuocabis, & Dominus exaudiet; clamabis, & dicet, ecce adsum*; Chaldaicè *facies deprecationē tuam* בְּבָעוּתָךְ תַּעְבֵּיד *tahbbed babbhutach*. Tam propinquus est Deus ac intimus, vt desiderium pauperum exaudiat, præparationémque cordis eorum audiat [i]; & antequā clament [k]; quod in commentario Psalmi modò citati demonstraui. Valdè prolixa liberalitas adesse cunctis obsecrationibus, nullam reiicere, quicquid orantes petamus exauditi, & accipere, ac fieri nobis [l]. Sed videlicet orandi debitæ conditiones adhibendæ; quoniam petentes non accipiunt, eò quòd malè petant [m], vt explanauimus tractantes eundem illum locum, necnon illum alium [n]; *quæcumque petierimus secundùm voluntatē Dei, audiet nos.*

h c.58 9.
i ps.10. secundum Hebr. v.17.
k Esa.65. 24.
l Marc.11. 29.
m Iacobi 4. 3.
n 1.Ioan.5. 14.

Vers.7.] Quæ est enim alia gens sic inclyta, vt habeat ceremonias, iustáque iudicia, & vniuersam legem, quam ego proponam hodie ante oculos vestros.

Paraphr.

Laus Hebræi populi similis positæ in præcedētibus duobus versibus, maximè in penultimo: nimirū quia ceremonialia & iudicialia præcepta, cum vniuersa lege comprehendente cum istis etiā moralia, quæ Mosea denuò distinctè propositurus ac expositurus erat, reddituta erant percelebre nomen, famámque eiusdem populi apud alios omnes populos; qui licet commendari cupiant & soleant ob instituta propria rerumpublicarum suarum circa cultum Dei, & ciuilem administrationem, nihil vnquam tale excogitare potuerunt. Tanti suas Iudæos leges fecisse testis

Philo

a de legatione ad Caium. *b 1. contra Apionem.*

Philo [a] prædictis gentibus, quia credebant (ac vere quidem) oraculis prodiras, easque discebant à pueritia, in animis circumferebant earum expressas imagines, & semper intuendo admirabantur vt honestissimas. Iosephus [b] cur paulò rarior in Græcorum historiis de Iudæis mentio fiat, causam reddit, quia maritimam regionem non habitabant, mercimoniis non gaudebant, alterutris peregrinationibus non fatigabantur: sed in ciuitatibus procul à mari morantes, regionémque vberrimam possidentes, in ea assiduè laborabant, præcipuè circa filiorum nutrimenta studendo, legúmque custodiam & traditionem pietatis; totius id opus vitæ necessarium iudicantes, *ἔργον ἀναγκαιότατον παντὸς τοῦ βίου πεποιημένοι.*

Explanatio.

Quæ est enim alia gens sic inclyta.] Adhibuit Interpres nunc interrogationem, quam versu præcedente omiserat, vbi eam editiones reliquę habebant: & inclytam gentem transtulit, quam ibi nationem grandem: cùm vtrobique sit גוי גדול *goi gadol*, עם רב *hham rab*, ἔθνος *μέγα gens magna*, siue *populus*. Inclytæ gentis epithetum denotat celebritatem nominis, famæque apud alios, aut quæ hanc mereatur ac laudem cum gloria, siue fulgorem famæ. Sic exempli causa, laudari dicitur nomen Dei inclytum [c]: domus quam Domino Dauid ædificare cupiebat, magna nimis & inclyta [d]; Iosaphat diues & inclytus nimium [e], necnon Ezechias [f]: Christus iustus & inclytus [g], &c. item terra [h], ciuitates [i], mons [k]. *Inclutum* aliqui [l] vsurpant: nónulli præterea *inclitum*. Duo prima à clyo, seu cluo, aut clueo, quod est celebrem esse, &c. vltimum esset à κλεῖος, quod importat celebritatem, famam, rumorem, gloriam, splendorem nominis; & Latine inclitus proferri deberet producta penultima. Ex κλύω autem *audio* κλυτὸς valet cum cuius fama passim auditur, celeber est, & inclytus. Opponitur ei περικλυτός, quod nomen ne Spiritui sancto tribuere videantur, paraclitũ horrent proferre, quamuis non per *v*, tenacitérque paracletum pronunciant, non habita ratione accentus Græci in antepenultima nominis παράκλητος: sed longæ vocalis e ex longa η. Legi in epistola Bellarmini nostri ad quemdam item nostrum, Paulum IV. benè in Græcis versatum voluisse scribi & proferri paraclitum reiecto accentu in antepenultimam; se verò cùm corrigendis siue Bibliis, siue breuiariis atque missalibus adhibitus cum aliis esset, minimè ausum contrariam sententiam sociis proponere, ne contradicere videretur tam pio doctóque Pontifici. Simile sono voci inclytus est ἔγκλητος: sed ratione scribendi, ac significato differens; *accusatum* enim significat.

c 1.Par.29.13. d 1.Par.22.5. e 2.Par.17.5. f 2.Par.32.27. Inclytus, Inclutus, & Inclitus quid, & vnde. g Esa.62.2. h Thre.2.1. Dan.11.16. i Ezech.26.17. 9.c.26.17. k Dan.11.45. l Tacitus La.

Vt habeat ceremonias.] *Habere* vsurpat Interpres, vt etiam versu priore, pro eo quod editiones aliæ, *aliquid alicui esse*: & *ceremonias* pro Hebræo חקים *chukkim*, Chaldæo קימין *keiamin*, Græco *δικαιώματα*. De quibus vocabulis actum aliàs; vt & de Latino, atque de alio vocabulo *iustificationum*, quod Græco propriè respondet. Ceremonialia præcepta hîc intelliguntur, quæ ad religionem & cultum Dei spectant.

Præcepta ceremonialia hic locis quæ.

Iustaque iudicia.] Chaldaicè (*iudicia vera* דינין קשיטין *dinin kasciutin.*) Iustitia iudicialium præceptorum consistit in eo, vt sint vera, & conformia rationi rectæ: licèt id epithetũ tribuatur iudiciis in ampliore notione acceptis; vt cùm cognominantur iudicia Dei vera [m]: & iudiciũ verũ fieri dicitur [n].

m Psal.18.10. Ioan.3.17. n 31.Ioan. 8.16. Ap.16.7. c.19.2. n Ezech.18. 8. Zach.7.9.

Et vniuersam legem.] Abulensis primum declarat de moralibus præceptis tanquam de membro diuerso à ceremonialibus & iudicialibus hîc antea

A nominaris, quæ expositio placuit Rickelio. Deinde admonet moralia præcepta communiter non consueuisse intelligi per legẽ; quia lex magis pertinet ad institutiones positiuas, cuiusmodi sunt ceremonialia & iudicialia præcepta. Quare concludit meliùs hîc accipi legem pro tota congregatione omnium præceptorum cuiuscumque generis, siue moralia, siue ceremonialia, siue iudicialia sint: ita vt positis illis præceptis ceremonialibus & iudicialibus, specialiter subdantur omnia nomine communi legis, quæ vocatur hîc etiam vniuersa. In editionibus aliis tollitur hæc dubitatio (*iuxta omnem legem hanc*, ככל התורה הזאת *chechol hatthorath hazzoth*, ככל אוריתא הדא *chechol oraitha hada*, κατὰ πάντα τὸν νόμον τοῦτον. Sensus autem est; B præcepta ceremonialia & iudicialia tradita esse iterata, & prout continentur in lege nota recitanda; quæ licèt contineat etiam Decalogum qui est de moralibus; multò tamen plura sunt alia: & quia moralia sunt communia; videtur lex magis propriè accipi quatenus tradit magis positiua & speciala præcepta.

Lex hic nomen commune præcepta omnia, qualia illa cumque, complectens.

Quam ego proponam hodie ante oculos vestros.] Potuit verti (*propono*) seu (*pono*) vel (*do*) quia δίδωμι est *do*; נתן *nothen*, & נותן *noteh*, *dans*: cui participio iungi potest substantiuum verbum cuiusuis temporis. Hoc est Deuteronomium, idest, lex secunda: quoniam olim in Horeb, vt mox hîc subditur, data fuerat Moysi à Deo lex. Denique pro vltimis C tribus dictionibus legit Rickelius (*in conspectu vestro*) atque ita sæpiùs reddi solet לפניכם *lipnechem*, קדמיכון *kadamechon*, ἐνώπιον: & quidem rectiùs quàm *ante oculos*: Hebræa namque vox & Græca, *ante faciem*, *faciésue* denotant: Chaldæa *coram*, *ante*, *in conspectu*, &c. Si propriè loquamur, lex aliudve quod dicatur, non dicitur proponitúrve ante oculos, sed auribus eorum qui adsunt, seu in conspectu & præsentia eorum qui audiunt.

Vers.9.] Custodi igitur temetipsum, & animam tuam solicitè. Ne obliuiscaris verborum, quæ viderunt oculi tui, & ne ex-D cidant de corde tuo cunctis diebus vitæ tuæ. Docebis ea filios ac nepotes tuos.

PARAPHR.

ATtentos reddit ad excipiendam auribus legem, & cautos ac solicitos in ea tum retinenda memoriter, tum quod præcipuum est, exactè obseruanda: quoniam inde pendeat vitæ etiam corporalis conseruatio, & periculorum declinatio. Ad quod quoque conferre admonet meminisse quantis cum signis ac prodigiis initio data lex fuerit in Horeb, & quantus incussus terror, vt vetus illius temporis populus ferre non posset loquentem Deum immediatè, sed efflagitaret à Moyse, vt ipsemet loqueretur [a]. Cùm debuisset dicere, ait Caietanus, hoc solùm superest, vt E curam habeas seruandæ legis, dixit, vt curam habeas seruandi teipsum & animam tuam, monendo à proprij mali periculo. Quemadmodum enim in principio proposuerat præmium obseruationis legis, vitam præsentem, per euasionem à mortis merito; ita nunc ad traditionem legis descendens, ex eodem capite monet, vt caueant sibi à morte: animam ponendo pro vita. Lyranus referri putat hoc præceptum ad munditiam cordis & corporis, quam diuina familiaritas requirat, de qua proximè mentio facta est. Abulensis vult præterea prohiberi idololatriam,

a Exo.20.18. & seqq.

quæ videlicet immunditiam admixtam habere solet, vt idcirco immunditia tum ab effuso sanguine vetita [a] sit; tum a stercoribus [b]. Simplicior ac verior sensus est quem primo loco attuli de custodia legis in vniuersum, non præcisè de cauenda idololatria. In fine autem commendat Moses institutionem atque doctrinam filiorum & nepotum.

a Num.35.33. b Deut.23.12.& seqq.

Explanatio. *Custodi igitur temetipsum.*] Hebraicè, & Chaldaicè (*tantum custodi temetipsum*, רק השמר לך *rak hisschamer lecha*, לחוד אסתמר לך *lechod isthemar lach.*) Sic prius [c] quod legitur (*en populus sapiens*) & Græcè ἰδοὺ) in Hebræa Chaldæáque editione erat (*tantum*; siue *solum*) iisdem modò dictis vocibus. Quo pacto significaretur exigi summam curam quasi hęc vna sufficeret, aut cuiuis alteri præferri deberet. Græcus textus absque simili particula est iste, πρόσεχε σεαυτῷ, *attende tibiipsi*. Hieronymúsque [d] alicubi legit Latinè (*attēde tibi*.) De hac breui sub his verbis sententia extant Patrū vel homiliæ, vel tractatus, vt Zenonis [e] Veronensis, Basilij [f], Ephrē [g], Esaiæ [h] abbatis, Antiochi [i] abbatis: quamuis qui primis duobus ascribitur sermo, vnus ac idem sit, Basilio autem Zeno antiquior: & alij non tam declarent propriè locum istum, quàm varia edant documēta de iis in quibus attentos & attendentes nobis esse nos volunt. Basilius porrò, aut Zeno, commēdans dicti breuitatem, & vtilitatem, tum sanis, tū ęgris, seu & iustis, & peccatoribus; citat (*attende tibiipsi, ne quando fiat verbum occultum, in corde tuo, iniquitas*,) & eius rationem assignat, quoniam facile admodum labimur in peccata, quæ vel cogitatione admittuntur; & maxima eorum pars perfici solet subitario & acri motu propositi, aut cogitationis improuisæ: & medicinæ idcirco inbecillior pars præmunienda fuit, qua proniores ad peccandum sumus. Denique morbos animi & corporis inter se rectè comparat, quámque illi faciliùs contrahantur, curētur difficiliùs: & quòd brutis natura prouiderit remedia necessaria & opportuna; homini non item: sed quod illis naturæ beneficio, nobis Deus vel suffragio rationis per istud præceptum moneat faciendum; & mentis potius oculis quàm corporis, quia isti non sufficiunt; nec iubet Spiritus sanctus impossibilia: sunt autē vndique laquei tensi permulti, quos dorcadis instar circumspici oporteat vt vitentur. Attendit adhæc præcipit vt attendas tibiipsi, hoc est, non tuis, nō iis quæ circa te sunt; non carni, subsidiisve vel ornamentis eius; verùm animæ, quā ornes virtutibus, vitiis expurges; in examen teipsum aduocās quia sis, tuámque ipsius naturam noscens; quódque corpore quidē præditus mortali, anima verò immortali: & illius vita citò prætercurrat, istius nunquam intereat, de ista quàm de illa longè maior habenda cura; & de alienis minùs curandū, attendendum ad nostra & nos: postremò quòd ex vera & accurata tuiipsius notitia peruenire ad cognitionem Dei valeas: vt sic accipiatur illud; *mirabilis* [k] *facta est scientia tua ex me*. Sed sensus est quòd superet scientia de Deo vires nostras, vt [l] aliàs docui. Verba autem illa simul omnia sententię præsentis reperire nō potui, sed tantùm prima πρόσεχε σεαυτῷ, *attende tibiipsi*, in isto quidem ca. In 15. [m] autem pro verbis editionis nostræ: *Caue, ne fortè subrepat tibi impia cogitatio, & dicas in corde tuo*; Græcè legitur πρόσεχε σεαυτῷ, μήποτε γένηται ῥῆμα κρυπτὸν ἐν τῇ καρδίᾳ σου, ἀνόμημα. *attende*, seu *caue tibiipsi, ne fortè fiat verbum occultū in corde tuo, iniquitas*. Antiochus docet quòd nulla nō in te attentam simplius gerere curam, res quidem perardua, sed salutaris, Deóque vel in primis accepta est: hócque mandatum in genere omnes cō-

d in Abdiā sub initium.
e tom 2. biblioth. Patrum post sermonem 25.
f hom. 3. ex diuersis.
g tomo 2. pag. 56. & seqq. & pag. 85.
h ora. 27.
i hom. 61.
k psl. 138. 6.
l ibidem.
m v. 9.

A cernit; quoniam talis qui est, peccatū omne vitabundus fugit; omnem virtutē & mandata Dei perficit: aliorum defectus quamlibet multiformes, quasi nō videat, neglectim transmittit, quippe qui aliorum securus, sui tantùm ipsius attentam curā obit, mentem habens per hoc ad Deum vniformiter attectam: talis sibi tēperat, séque remouetur ab vniuersis terrenarum rerum negotiis; eóque sublimiter mentem attollit ad cælestia, & æternùm duratura. Deinde recitans ex loco posteriore, *attende tibiipsi, ne fortè fiat in corde tuo verbum quod occultet quidpiam flagitij*, declarat; ne curiosè & superuacaneè confictis argumentis tibiipsi blandiatis, magis autē dies transmittito vitæ istius tuæ citra vllius B simulationis fucum. Adiūgit alia monita Scripturarū, vt attēdat quis sibi, ne postquam comederit, & saturatus fuerit, obliuiscatur Domini Dei sui [a]: ne derelinquat Leuitam [b], idest, ministros Domini & Sacerdotes, vt omni custodia seruet eos [c]: videat quomodo cautè ambulet [d]: attendat (si pastor est) sibi, & vniuerso gregi [e]: & quiuis à falsis prophetis [f]. Quibus addi possūt adhuc aliqua loca [g], quæ attentionem requirūt, súntque de re maioris momenti. Ambrosius [h] vsurpat istam sententiam, vt quemlibet hortetur hominem, vt noscat seipsum (iuxta id, γνῶθι σεαυτόν) *quod non*, inquit, *vt ferunt Apollinis Pythij, sed Salomonis sancti* (nota quo pacto Salomonem vocet sanctū) *est, qui ait* [i], *nisi te scias, ô formosa in mulieribus*. Quod ipse de anima interpre-C tatur; quæ non terrena, sed cælestia, non corruptibilia, sed incorrupta desiderat, in quibus decus perire non soleat. Adducit ex Matthæo [k]; *attendite vobis à falsis prophetis: qui animam debilitāt, mentem subruunt*. Postea scribit attendendum tibi soli, non tua, & quæ circa te sunt (imitatur citatum Basiliū, feréque omnia perstringit) quia sumus anima & mens (Platonicè vtcumque id dicitur) nostra sunt corporis membra & sensus eius; circa nos pecunia est, serui, vitæ istius apparatus: proinde attendendū tibi, & vt teipsum scias; hoc est, nō quales lacertos habeas, non quantam corporis fortitudinem, non quantas possessiones, quāiam potentiam; sed qualem animam ac mentem, vnde omnia cōsilia proficiscontur, ad quam operum tuorum fructus re-D fertur: illam enim esse plenam sapientiæ, plenam pietatis atque iustitiæ; quoniā omnis virtus à Deo est. Rursus [l] copulans huic locutio illum alium citatum ex Cantico Canticorū; & ab Ethnicis tritū (*nosce teipsum*) ad illum iubet tota intentione vt festines, ex cuius inspiratione consistis, & ad cuius formatus imaginē similitudinémque [m], quo nihil magis pretiosum potest esse. Verùm perlege auctorem vtrumque Basilium (qui Zeno ab aliis, vt retuli, dicitur) & Ambrosium, præcipuè in opere hexaëmeron [n]. Citatis auctorib. vetustior Clemens [o] Alexandrinus docens quòd ex facto Abraham, qui vocantem secutus est Deum [p], hausit quidam ex Græcorum sapientibus illud dictū (notauit id etiam Ambrosius [q]) *sequere Deum*, ἕπου E θεῷ, & quædam eiusmodi proferens apophthegmata Ethnicorum sapientum ex Scripturis diuinis prompta, inter hæc simile nostro facit (*nosce teipsum*, γνῶθι σεαυτόν) & à Moyse sæpiùs repetitum notat. Infert autem quòd ex hac suiipsius cognitione, & fratris qui similis est nobis, venitur in cognitionem Dei, sicque iste diligitur super omnia, ille sicut nos [r] ipsi. Eo in loco Clementis parci potuit scholio inter collectanea de verbis c. 15. libri nostri secundùm editionē Græcam differentibus à nostra; quoniam Clemens profert duntaxat (*attende tibiipsi*) quæ sunt in hoc cap. 4. Cæterùm

a Deut. 6. 12.
b c. 12. 19.
c Prou. 4. 23.
d Eph. 5. 15.
e actuum 20. 28.
f Matth. 7. 15.
Suiipsius cognitio.
g Deut. 27. 9. Tob. 4. 13. psl. 77. 1. Pr. 4. 1. c. 5. 1. Matth. 6. 1. Lucæ 11. 1. c. 17. 3. c. 21. 34. 1. Tim. 4. 13. 16. & alibi.
h 6. hexa. c. 6. 7. & 8.
i Cant. 1. 8.
k Matth. 7. 15.
l in psl. 118. octona. 2. & 10.
m Gen. 1. 26. 27.
n l. 6. c. c. 8.
o 2. Stro. c. 7.
p Gen. 12. 4.
q 1. de Abraham c. 1.
Quàm illa vtilis & necessaria.
r Matt. 22. 37. 39.

sum quæ circa Cantici Canticorum allata verba disseruntur ab Enarratoribus de viti necessariáque sumetipsius notitia, valde conferunt ad eorum quæ tractamus intelligentiam. Ibi præsertim legendus Nyssenus [a]; qui huiusmet loci noster facta mentione (sicut & oratione de mortuis) propemodum eadem habet quæ frater Basilius, & Ambrosius: in summa verò definit, tutissimam nos conseruandi rationem esse, seipsum non ignorare, neque aliquid aliud, quam quod in se est videntem, existimare seipsum aspicere, & impossibile esse vt custodiat quispiam id quod nescit. Denique concludit. *Attende ergo semper tibiipsi: & non errabis circa gregem hœdorum, neque efficieris hœdus pro oue in tempore iudicij* [b]: *neque segregaberis a statione ad dexteram, sed audies iucundam vocem, quæ dicit lanigeris & mansuetis ouibus: Venite benedicti Patris mei*, &c. Philo [c] disserens de Abrahæ digressu ad præceptum Dei ex patria [d], & cognatione, idest, à corpore, sensibúsque; tandem perinde id esse affirmat ac si quod Moyses non semel docuit, dictum fuisset ipsi, *attende tibiipsi*, illúdque aliud, *nosce teipsum*; nam ita sonties, ait, cui obedire aut imperare debeas. Testis [e] item est, quod agnoscere suam ignorantiam finis est scientiæ: & [f] quod Socratem ferunt vsque ad senectutem in hoc præceptum; *nosce teipsum*, incubuisse; omissa reliqua Philosophia. Admonent verò te etiam istiusmodi sententiæ vt seruare in primis teipsum studeas, & conitaris deinde, si licet, alios. Quam ad rem facit quidam ex Sanctis, vt loquitur [g] Suidas nomen haud exprimens, qui dixit; *non à nobis omnibus postulari vt alios seruemus, sed vt nosmetipsos seruemus omnino postulari*, ἀλλ᾽ ὡς πάντες ἀπαιτούμεθα σῶσαι ἑαυτοὺς δὲ πάντες πάντως. Refert item ex alio σώζων σῶζε τὴν ἑαυτοῦ ψυχήν, *seruans serua animam tuam*: & ex Propheta [h], nomine Dei; *cùm iustus à sua iustitia se auerterit vt iniustè faciat*, &c. Huic demum loco possunt conferre quæ tractantur à Bernardo de consideratione: cum verò quòd Eugenio quatuor consideranda proponit [i]; ipsummet, quæ sub ipso, quæ circa ipsum; quæ supra ipsum. *A te, inquit, tua consideratio incoet, ne frustrà extendaris in alia, te neglecto. Quid tibi prodest, si vniuersum mundū lucreris, te vnum perdens* [k]? *Et si sapiens sis, deest tibi ad sapientiam, si tibi non fueris. Quantum vero? Vt quidem senserim ego, totum. Noueris licèt omnia mysteria, noueris lata terræ, alta cœli, profunda maris; si te nescieris, eris similis ædificanti sine fundamento, ruinam, non structuram faciens. Quidquid extruxeris extra te, erit instar congesti pulueris ventis obnoxium.* Ad idem pertinet admonitio Sapientis [l], vt omni custodia serues cor tuum, quia ex ipso vita procedit; idest, accuratius quàm alia omnia, etiam quàm thesaurum, cum quo cor Christus comparat [m], quique à draconibus visu pollentibus custodiri dicitur, sed ab horum capitibus præcisis dum dormiunt draconites pretiosus lapillus cordis gerens formam, ita vt *Encardia* idcirco appelletur, vel *cardisce*, extrahi [n]; item plusquam paradisum, qui custodiendus primo hominum traditus est [o], deinde Cherubim cum flammeo & versatili gladio [p]. Citat de hac similitudine Marcum [q] eremitam, Salazar [r] noster: vbi præter istum custodiæ modum, vt sit præ omni alia, affert quatuor alios; vt sit custodia maxima, & similis corporeæ structuræ cordis tutissimæ per tunicam interiorem, quā vocant pericardium, pérque costas & pectus instar murorum [s]: vt nullum prætermittatur custodiæ genus, præsertim quali vtimur in asseruanda arca, in filio intra fores clausas continendo, in teis car-

a hom. 2. in Cant.
b Matt. 25. 32. & seqq.
c de migra. Abraham.
d Gen. 12.
e ibid.
f l. de somniis.
g verbo Σιναϊτ.
h Ezech. 18. 24. 26.
i lib. 2.
k Matt. 16. 26.
l Prou. 4. 23.
m Matt. 12. 35.
n Plin. l. 37. c. 10. Isid. 16. etym. c. 13.
o Gen. 2. 15.
p ibid. c. 3. 24.
q opusc. de parad.
r in Prou. 4. 23.
s Plin. l. 11. c. 37.

A cere coërcendis [a], in custodiendo castra [b], vt per quatuor vigilias pueritiæ, adolescentiæ, virilitatis, senectutis adhibeatur ista hæc sollicita custodia: vt ex omni specula, idest, virtutis cuiusuis exercitatione, præsertim verò prudentiæ. Extat elegans Italico idiomate sermo Cornelij Mussi Episcopi Bituntini de suipsius cognitione; in qua multis verbis tractat & exaggerat præsentem locum, asseritque mille circa duo ista vocabula, *attende tibi*, componi libros posse, nectit autem eadem cum illis Esaiæ [c], *dispone domui tuæ*.

Et animam tuam] Repetunt editiones aliæ verbum *custodi*, cum coniunctione (*& custodi*, וּשְׁמֹר *vsmor*, וְנָטַר *venatar*, καὶ φύλαξον:) sed in priore membro erant הִשָּׁמֶר *hissamer*, πρόσεχε. Hie-
B ronymus autem quodam [d] alio loco legit (*& conserua*, &c.) Custodiæ animæ conueniunt quæ paulò antè dicta sunt de custodia cordis, immò de custodia totius hominis, qui vt nonnullos loquentes audiuimus, animus est ac mens, non caro vel corpus, idest, eam habet præcipuam partem, quæ meritò denominationem homini toti tribuit: & quæ per se ac potissimùm custodienda & curanda est; vtpote quæ vitam homini propriam det, & ex qua eiusmodi vita procedat, multo magis quàm corporea ex corde carnali. Distinctio Abulensis [e] non est admodum necessaria, vt custodire seipsum spectet ad totū hominem, qui est suppositum & persona, & cui competit agere; caueri autem hîc, ne
C quid agat inhonestum exequendo per organa, vt offerendo, vel se idolo inclinando: custodire animam, cauere non ne agat, sed ne iudicet faciendum, id est, immolandum. Vtrumque synonymum est; nec minùs tribui solet toti humano supposito siue personæ indicare & intelligere, quàm agere; cùm etiam intelligere sit quoddam agere, & [f] Aristoteles doceat ita loqui vt dicamus non animam, sed animâ hominem addiscere, cogitare, &c. Sed neque restringendum videtur præceptum ad idololatriam cauendam.

Solicitè.] Secundùm reliquas editiones (*valdè*, מְאֹד *meod*, לְחוּדָא *lechuda*, σφόδρα,) quemadmodum etiā v. 15. (*custodite igitur solicitè animas vestras.*) Solicitudinem finit Cicero [g], ægritudinem cum co-
D gitatione. Siue scribas *solicitare*, siue litera gemina *sollicitare*, arbitrantur aliqui esse velut è solo, quod est ex suo loco citare, aut mouere, aut solùm, idest, multùm crebróque exercere & ciere: aut solum, hoc est, terram ciere. Nam apud Virgilium [h] sollicitāda tellus legitur, apud Tibullum [i] & Ouidiū [k] humus sollicitata; & forma simili apud Claudianū [l] remis aquæ sollicitatæ. Dicitur quoque mare sollicitū [m]: sollicitari spicula [n], seu tela [o]. Denique impulsio importatur, & quidem molesta & anxia.

Ergo, ait [p] ille; *sollicita in causa pecunia vita est.*

Et alius [q],

Res est solliciti plena timoris amor.

quod amori inhonesto peculiariter conuenit; quē
E ociosæ causam sollicitudinis vocat Seneca [r]: & Apuleius [s] cum tristitia ancillā Veneris. Suspiciosè obseruare, & sollicitè seruare dixit Nonius. Thomas [t] Iorgius animæ tribui nomen vnicæ cōsiderans, cùm orat [u], *restitue animam meam, a leonibus vnicam meam*; docet, quia vnicam quisque habet, debere magis esse sollicitū circa custodiam eius, ne vna perdita, omni careat. Id autem confirmat loci præsentis verbis. Admonemur quoque illa sententia, quam Deus exactam rationem sit repetiturus de nobis, animáque nostra, vsque ad ociosum verbum [x]; & ad omissiones. Sollicita Martha turbabatur erga plurima, cùm sit vnum necessariū,

a Richard. Victor. de claust. monach.
b Bern. ser. 46. ex paru.
c c. 38. 1.
Anima custodia.
d in Abdiā sub initiū.
e q. 4.
f 1. de anima t. 64.
Solicitudo quid, & vnde.
g Tusc. 4.
h 2. Georg. v. 418.
i l. 1. eleg. 7.
k 4. Fastor.
l l. 1. rapt.
m Virg. 1. Georg.
n Idem 11. Æneid.
o Ennius 15. annal.
p Prop. l. 3. eleg. 6.
q Ouid. in epist.
r in Octau.
s in Florid.
t in ps. 34.
u ps. 34. 17.
x Matth. 12. 36.

a Lucæ 12. 41. b Michæ. 6. 8. c 2. Tim. 2. 15. d Eph. 4. 3. e Matth. 6. 25.

circa quod versari debeat sollicitudo [a], vt sollicitè ambules coram Deo [b]: & sollicitè cures teipsũ probabilem exhibere Deo operarium [c], & seruare vnitatem spiritus in vinculo pacis [d]: caueas verò ne sollicitus sis quid manduces & bibas, quóve vestiaris [e]: attendas ad pericula, occasiones, laqueos innumerabiles peccatorum, quos per mundum totum tensos vidit Antonius.

Ne obliuiscaris verborum quæ viderunt oculi tui.] Iuxta editiones alias (*ne fortè, seu ne quando*) פֶּן *pen*, דִּלְמָא *dilma*, μήποτε.) Ad hoc iuuat ac refertur siue præceptũ, siue monitũ de custodiendo seipsum & animã suã sollicitè siue valde. Satis cõmunis interpretatio est de signis terribilibus, quę visa fuerant quãdo lex data est in Horeb, siue in Sina; B & cũctus populus narratur vidisse voces, & lampades, & sonitum buccinæ, montémque fumantem, ac pauore concussi, steterunt procul, dicentes Moysi: *Loquere tu nobis, & audiemus: non loquatur nobis Dominus, ne fortè moriamur: & ait Moyses ad populum; nolite timere: vt enim probaret vos venit Deus, & vt terror illius esset in vobis, & non peccaretis* [f]. Videri verba dicuntur aut de sermonibus qui tunc prolati sunt præsente populo, & ab illo auditi, sumendo sensum visus pro sensu auditus, quemadmodum alibi accipitur pro eodem sensu, nec non pro aliis: aut de rebus quæ gestæ sunt cùm lex data est, iuxta non infrequentem notionem vsúmque verborum pro rebus. Quo pacto pastores dixerunt [g]; C *videamus hoc verbum quod factum est, quod Dominus ostendit nobis*. Hieronymus iam pluries prolatus, declarans cur Abdias orsus sit nomine visionis prophetiam cùm nihil memoret visum, de hoc loco libri nostri sumit argumentum legens, *ne fortè obliuiscaris sermonum quos viderunt oculi tui*: præterea ex epistola Ioannis [h]; *quod vidimus oculis nostris, quod perspeximus, & manus nostræ contrectauerunt de verbo vitæ*: item quoniam Moyses vocem Domini, qui ad eum loquebatur, vidisse se dicit. Etsi verò mortui iã essent in deserto qui ex Ægypto egressi fuerant ab anno ætatis vigesimo & supra: tamen & alij superesse poterant infra illam ætatem egressi; & quia posteri censebantur idem populus cum eo qui egressus fuerat, dicuntur vidisse quod viderant maiores ipsorum. D

Videndi verba phrasis quæ,
f Exo. 20. 18. 19. 20.
g Lucæ 2. 15.
h 1. epi. c. 1.

Et ne excidant de corde tuo.] Videtur hoc idem cum præcedente membro, videlicet ne obliuioni tradantur signa & prodigia edita cùm lex lata est, ac proinde nec ipsamet lex & præcepta. Cor pro mente aliquoties accipitur in libris sapientialibus præsertim, & in aliis: custodiri etiam in corde, vel describi præcepta in tabulis cordis [i], suscipere illa, & custodire in medio cordis [k], ligare in corde [l], est retinere memoriter; sicut & commemorare in corde [m], est meminisse, reminisci, recordari. Hoc vltimum à corde descendit; quamuis ἐμφατικώτερον videatur affectum cordis insinuare cũ quo quis reminiscatur. Itali quoque vsurpant, *ricordarsi, & scordarsi*; Hispani, *acordarse*; Galli, *sçauoir par cœur*. E De memoria tenaci diuinæ legis procuranda recurret sermo inferiùs hoc ipso libro [n]. Caietano placet hoc membro contineri, vt in parte animæ affectiua non interueniat casus; priore, vt in parte memoratiua obliuio; quia nisi illa visa seu signa, prodigiaque & in memoria seruentur, & in affectu vigeant, facilè periculum vitæ incurritur. At prior sensus de eadem memoria melior; tametsi bonus quoque affectus requiratur erga præcepta.

Cor pro mente.
i Prou. 3. 1. 3. c. 7. 3.
k c. 4. 4. 21.
l c. 6. 21.
m Sapien. 8. 17.
n c. 6. 6. & seqq.

Cunctis diebus vitæ tuæ.] Tamdiu namque præcepta seruanda, & lex, quamdiu vita; immò longi- A tudinem dierum, & annos vitæ cum pace lex custodiis apponit [a], immò est lignũ [b] vitæ, vitaque animæ [c], & multiplicat annos vitæ [d]: eruditio necnon hæc & sapientia, vitam tribuit possessori suo [e]. Anni & dies vitæ vel denotant rectam valetudinem; quoniam anni diésve languoris, mortis potiùs quàm vitæ merentur nomen: vel integram vitæ periodũ, quam annis 70. definit Dauid [f]: vel vitam æternam. Hoc loco intelligitur spatium præsentis vitæ: & quòd non quidem sine interpolatione, vt Rickelius loquitur, oporteat actualiter præcepta reminisci, sed vt semper habitualiter insint memoriæ, & actualiter omni tempore opportuno: & quia valdè expediens est, vt assiduè recolamus; B quatenus secundùm ea totam nostram conuersationem regulemus ac dirigamus. Similis intelligentia de semper orando, siue de continua perpetuáque oratione, vt aliàs dictum est.

a Prou. 3. 2. b v. 18. c v. 22. d c. 4. 10.
Anni & dies vitæ quid.
e Ecclæ. 7. 13.
f ps. 89. 9.

Docebis ea filios, ac nepotes tuos.] Pro nepotibus habent hîc & aliis locis [g] editiones aliæ, *filios filiorum*: & alibi [h] per circumlocutionem, *eos quos filij pepererunt*: nonnumquam [i] sunt Græcè ἔκγονα, vel ἔγγονοι [k]. Semel præterea [l] erat, *filia filij, & neptis ex filia*, vbi secundo loco in aliis editionibus est *filia filiæ*: vertique potuit, *neptis ex filio, aut ex filia*. Docui aliàs [m] abuti aliquos nepotis vocabulo, vt significet ex fratre filium, aut ex sorore, ac eodem pacto neptis nomine; cùm propriè nepos sit natus ex filio vel filia; neptis nata ex filio C aut filia; quòd, vt ait Festus, patri pòst nascantur quàm filius vel filia. Dixi quoque de aliis notionibus pro posteris, & omnibus inferioris gradus liberis, tum pro luxuriosæ vitæ hominibus. Consule indicatum commentarium nostrũ, eósque quos in illo laudaui. Vbi quod attuli ex Columella [n] nepotes dici palmites qui viti adnascuntur, sicque inter homines censeri nepotes non qui genus instituerint, sed tanquam à stirpe surculi adcreuerint, illustrari potest Iuliani [o] apostatæ sententia; quemadmodum in plantis verisimile est diffundi qualitates quàm longissimè, latissiméque, atque etiam in totum ea quæ gignũtur similia nasci iis vnde orta sunt; sic etiam in hominibus credendum, nepotum mores auitis affines esse D solere. Quibus porrò contingit vt nepotes videant, plus amare solent quàm filios, vtpote per quos propagari & suum genus, & mores cernant. Sic optabat ille apud Virgilium [p],

Filij filiorũ pro nepotibus.
g Gen. 46. 7. Exo. 10. 2. c. 34. 7. Deu. 4. 25. c. 6. 2. Iud. 12. 14. 4. Reg. 17. 41. 2. Par. 8. 40. Prou. 13. 22.
Nepos quis.
h Gen. 31. 43.
i Eccli. 40. 15. c. 44. 11. c. 45. 16. c. 47. 25. Esa. 65. 23. 1. Tim. 5. 4.
k 2. Mach. 1. 20.
l Leu. 18. 10.
m ibidem.
n l. 3. c. 6.
o in Misop.
p 12. Æne.

——liceat superesse nepotem.

& Laërtem describit Homerus [q] cura impensiore Telemachum amantem nepotem: apúdque Calabrum [r] Thetis curam gerit nepotis Æneæ, vt qui filius esset Veneris. Et de suo auo suauiùs amante nepotem cecinit alius [s],

q Odyss. 16.
r lib. 11.
s Tibull. l. 2. eleg. 5.

Nec tædebit auum paruo aduigilare nepoti,
Balbaque cum puero dicere verba senem.

Auus quidem quasi bis pater, quem אָב *ab* valet, bis quoque ac dupliciter amare, quod אָהַב *ahab* E significat, censetur. Sed & in solatium quoddam naturæ concessum videtur primis sæculis, teste Epiphanio [t], vt filij parentibus superuiuerent: primum verò ante Aram filium mortuum esse Thare notat; quoniam primus idolorum fictor habetur. Meminit verò etiam nonnullos non aliam admisisse resurrectionem, quàm quia censerentur veluti viuere rursus parentes in filiis. Inter felicitatis argumenta de Iob proditur post tot calamitates, quòd viderit filios suos, & filios filiorum suorum vsque ad quartam generationẽ [u]. Vbi quidam [x] non distinguunt filios à filiis filiorum,

Auus quid.
t 1. contr. hæres.
u Iob 42. 16.
x Pineda.

sed

A sed nepores intelligi per filios, eosdemmet verò figura expositionis per filios filiorũ. Quod equidem non video quàm sit probabile. Vocant vno nomine nepotem Hebræi נכד necbed, Græcè, ἔγγονον, vel ἐγγόνιον: neptim ἐγγόνην, vel θυγατριδῆ, vel υἱωνὴ: de quibus Græcis vocabulis, & similibus Pollux [a]. Infert Hugo curam habendam domesticorum, ne qui negligit, fidem negasse, & infideli deterior videatur [b]: esseque hîc argumentum quòd teneamur docere familiam. *Quanta*, inquit David [c], *mandauit Dominus patribus nostris nota facere ea filiis suis: vt cognoscat generatio altera: filij qui nascentur & exurgent, & narrabunt filiis suis.* Quanti porrò referat filiorum ac nepotum bona institutio, & educatio, satis per se constat, & aliàs non semel ostensum est; & Salomon [d] gloriatur se à suismet parentibus edoctum; quod qui facerent parentes, longè honorabiliores Aristoteles meritò censebat iis, qui solùm generarent; quia hi viuendi; illi benè ac beatè viuendi auctores essent. *δεῖ γονέων τοὺς παιδεύσαντας ἐντιμοτέρους εἶναι τῶν μόνον γεννησάντων. τοὺς μὲν γὰρ, τὸ ζῆν, τοὺς δὲ, τὸ καλῶς ζῆν παρασχεῖν.* Ipsemet Philosophus [e] sentit matrum esse *τὸ θρέψαι, educare ac nutrire*; patrum *τὸ παιδεῦσαι erudire*, atque *instituere*. Latiùs extendi hoc argumentum posset ad Scholarum, Academiarúmque institutionem, de qua cùm alij propriis tractatibus, vt Middemorpius; tum, licèt obiter, sed grauiter, Ioannes [f] Chokier.

a lib. 3. c. 2.
b 1. Tim. 5. 8.
c Ps. 77. 5. 6.
Liberorum bona institutio & educatio quanti referat.
d Prou. 4. 3. 4.
e li. 1. œcon. cap. 3.
f lib. 1. thesau. Politic. aphor. c. 11.

B

C

Vers. 10.] A die in quo stetisti coram Domino Deo tuo in Horeb, quando Dominus locutus est mihi, dicens: Congrega ad me populum, vt audiant sermones meos, & discant timere me omni tempore quo viuunt in terra, doceántque filios suos.

Vers. 11.] Et accessistis ad radices montis, qui ardebat vsque ad cælum: eràntque in eo tenebræ, & nubes, & caligo.

PARAPHR. D MVnus illud filios ac nepotes docendi commendans & inculcans Deus per Moysen de lege tradita, déque admirandis prodigiis, quæ in eiusdem traditione interuenerunt, iam tunc seu ex eo tempore incepisse admonet Moyses, quando in Horeb siue in Sina iussit Deus populum conuenire, ibique sisti, vt legem exciperet cum ingenti terrore, eodémque vehementiùs perculsus & ipse illam exactè semper seruaret, & vt filij ac posteri pari diligentia seruarent exemplo ac doctrina curaret. Prodigiorum verò illius temporis colligit hanc summam; vt iusso populo ad montis remanere radices, nec ascendere sub mortis interminatione, interim existerent altissimæ flammæ, quæ attingere cælum videbantur, sed obscuritate quadam circumfusæ tenebrarum, nu- E bis, caliginis, ad maiorem terrorem incutiendum. Narrantur hæc fusiùs in Exodo [g], & nonnulla in epistola ad [h] Hebræos; vt ad excipiendam legem sanctificaret Moyses populum, siue præpararet inter alia per abstinentiam ab vxoribus, multóque magis ab alienis, hodie, & cras; & lauarent vestimenta; & expectarent die tertia descendentem Dominum super montem Sinai; constituens verò illi terminos per circuitum, prohiberet ne ascenderent, vel ipsi, vel iumenta seu bestiæ aliæ, nec tangerent montem, ni mori vellent & lapidari; ascenderent verò, motis castris versùs radices montis ad terminos qui constituendi erant, cùm buccina signum daretur (nisi fortè ironia est, vt ascendant tunc si ausint:) audita tertio die tonitrua, micuisse fulgura, nube densissima opertum montem; clangorem buccinæ vehementiùs perstrepuisse; timuisse populum in castris; inde eductum à Moyse in occursum Dei tanquam subditos stetisse inter castra & præfixos terminos, vt videre ac audire deinceps posset, sed adhuc ad radices montis: cùm totus mons fumaret quasi de fornace, sonitúsque buccinæ cresceret in maius, & prolixiùs tenderetur, vocato in cacumen Moysi præcepisse Dominum, vt moueret populum ac sacerdotes ipsos, ne transcundo terminos, ascendere auderent, sed solus ipse, & Aaron: quando distinctè proferebantur legis præcepta, visas à cuncto populo voces & lampades, & sonitum buccinæ, montémque fumantem ac terribilem, id est, motum: cúmque præ ingenti pauore stans de longè populus postularet à Moyse, vt loqueretur ipse, non Dominus, Moysem dixisse ne timerent, quia vt probaret eos venisset Deus, & vt terror illius esset in ipsis, & non peccarent. Itaque septem in eo monte contigere terribilia, tremor totius montis, de quo Psalmus 67 [a]. & cap. 19 [b]. Exodi iuxta Chaldæam translationem, & editionem Hebræam, quæ pro terribili monte, reddunt quòd totus contremuit: & Paulus [c] vocans montem tractabilem, id est, tactum à Deo: ignis & fumus: tonitrua & fulgura: caligo densissima: pluuia & procella [d]: sonus buccinæ quem Angelus formauit: vox etiam Angeli in morem tubæ horribilis, qua Decalogus proclamatus est. Quomodo autem probare Nyssenus [e] possit ex Mosaica Scriptura non video, ipsummet Mosem huiuscemodi visis ita perculsum, vt celare minimè valeret, sed vel corporis ipsius motibus commotum se patefaceret, cùm non tantùm per oculos, verùm etiam per aures terror animos inuadebat, & sonitus desuper veluti buccinæ aut tubæ disrumpere subiecta locorum spatia videbatur. Moses potiùs narrat pauore perterritum populum, & ad se confugientem confirmauisse [f]. Attendit fortassis Nyssenus ad Apostoli [g] verba, quibus affirmauit ita terribile fuisse quod videbatur, vt Moyses dixerit, exterritus sum, & tremebundus. Ibi Caietanus, quia qui ipse timet ac tremit, parum aptus est ad exhortandum alios ne timeant, vt fecisse Mosem audiuimus; asserit hunc, quando populum animabat, commemorasse non timorem suum cùm lex data est, sed id quod acciderat sibi in rubo; vbi, teste etiam Stephano [h], tremefactus non audebat considerare: siue, vt est in Exodo [i], *abscondit faciem, nec ausus est aspicere contra Deum.* Quasi diceret; ego quoque aliquando exterritus fui, & tremebundus, & tamen superuixi, nec aliud quidquam mali sum passus: vos ergo etiam ne timeatis. Eadem opinio est Aquinatis & Lyrani de timore in rubo. Atqui textus Græcus habet nomina cum verbo substantiuo præsentis temporis, ἔκφοβός εἰμι, καὶ ἔντρομος, & Syra translatio verba eiusdem temporis (*timeo ego, & tremo ego*, aut *timens ego, & tremens ego*) דחיל אנא ומרתת אנא *dechil ana, veratheth ana.* Non est autem opus recurrere vel ad aliam literam cum Aquinate, quã nunc non habemus, quia tempore Apostolorum non extabat alia versio Græca

g c. 19. 9. & seqq. c. 20. 1. & seqq.
h c. 12. 18. 19.
a vers. 9.
b vers. 18.
c Heb. 12. 18.
d ibidem & Ps. 67. 9.
e de vita Mosis.
f Exod. 20. 18. 19. 20.
g Hebr. 12. 21.
h act. 7. 32.
i cap. 3. 6.

præter L X X. qua Paulus vtitur: vel eum Claudiu, quòd dixerit, id est, dicere potuerit: reuerà enim scribitur dixisse: vel cum aliis ad reuelationem factam Paulo; quoniam non est necessaria: sed habuit id ille per traditionem; quemadmodum in 2. ad Timotheum [a], quæ essent nomina magorum Pharaonis: vel ad Caluini commentum, veriti traditiones admittere; quòd Moyses non suo, sed populi nomine sic locutus fuerit (id affert vt probabile doctor alioqui Catholicos Andreas Crocquetius;) quia nec sic vitatur traditio, cùm afferri nequeat vbi scriptum sit hoc Moysen etiam populi nomine dixisse; Apostolus verò priùs de populo locutus, distinctè introducit Moysen loquentem de se. Multo minùs inde argumentari fas est cum Luthero, & aliis, apocrypham esse epistolam ad Hebræos: par enim ratio esset de modò dicta epistola ad Timotheū 2. & præterea de epistola Iudæ, in quibus citantur nonnulla quæ sunt extra canonem Scripturæ. Idem Paulus [b] narrat apparitiones à Christo resuscitato factas plusquam 500. fratribus: Iacobo, Apostolis omnibus, &c. quæ tamen omnes non extant in Euangelio. Meminit præterea [c] verbi Domini Iesu: *Beatius est magis dare, quàm accipere.* quod nullus Euangelista scripsit. Denique Innocentius III [d]. id affirmat in genere, nempe ab Apostolis suppleta, quæ omiserint Euangelistæ. Sed & Caietano facilè respondetur; posse quempiam priùs timere ac tremere; postea verò colligere animum, ac seipsum & alios cohortari ad non timendum: quod vtrumque fecisse Philisthæos legimus, quando acceperunt allatam esse arcam in castra Hebræorum [e]. Certè citato loco epistolæ ad Hebræos communis expositio est Moysen cùm data est lex, timore correptum fuisse. Verba verò Mosis perinde supplerit Paulus, vt alia quæ retuli, ac nominatim de turbine ac procella [f] in Sina cùm lex lata est, quod Exodus non satis expresserat. Populi timor longè maior fuit & pro seipso, & pro Moyse quoque, quem cùm abesset, putarunt irâ Dei sublatum, vt scribit Iosephus [g], dicens quòd præter omnium spem exultans lætitia, vultúque ipso animum gaudio gestientem præferens, descendit. Quod non repugnat historiæ sacræ iratum inducenti Moysen, quando descendens reperit vitulum adoratum [h]; sed congruit tempori, quo post terribilia signa descendisse narratur priusquam iterum ascenderet, & ieiunus maneret per 40. dies. Nam vt mirabile narratur, quòd post ingentem illum pauorem, pôstque visum Deum in forma venerabili à Mose, Aaron, Nadab, & Abiu, & L X X. senioribus, nihil damni passi sunt, vt volgò credebatur contingere iis qui Deum vidissent, sed vixerunt, & comederunt, ac biberunt [i]. Lege de nostris Enarratores epistolæ ad Hebræos Riberam, Salmeronem, Iustinianum, Cornelium, & ex aliis Andream Crocquetium, Gulielmum Estium, Ludouicum Tenam. Eadem illa epistola reliquis prodigiis tractabilis montis, id est, à Deo contacti ac trementis, turbinis, caliginis, procellæ, tubæ, soni, vocis verborum, annumeratur accensibilis ignis, pro quo mendosè quidam legunt vt epithetum montis qui dicatur accessibilis. Græcum namque participium est κεκαυμένον, & exponi posset *mons accensus*, propter ignem quo visus est ardere mons Sina, siue Horeb, vt hoc etiam loco dicitur: & in Exodo [k] Dominus Deus super montem descendisse in igne, & ascendisse fumus ex eo quasi de fornace. Hunc ignem fuisse verum, & non apparentem duntaxat, ambigendum non censeo; quamuis Abulensis oppositum sentire videatur hic, & in Exod. cap. 19. necnon in 3. & 13. tum quia sufficit, inquit, apparentia sola, quemadmodum in columna ignis [a], non autem in rubo, vbi miraculum erat quòd non combureretur igne præsente [b]: tum quia cùm videretur exire de ipso monte, oportuisset eo comburi arbores herbásque montis, nisi suspenderetur actio illius miraculosè. Præstat in mirificis eiusmodi operibus quidquid ad eorum requiritur veritatem concedere, etiamsi plura sint miracula, quàm eam negare, vel immouere. De columna ignis reperio multos docere solam ignis habuisse similitudinem propter lumen, ad cuius quoque solum vsum seruiebat: de igne super montem, cùm lex lata est, vt verus asseratur, persuadent vocabula fumi & fumandi, fornacis, ardendi, accensibilis ignis, &c. quæ hîc, & citatis Exodi, ac epistolæ ad Hebræos locis, habentur: item quòd id passim omnes vt indubitatum ponunt; & nimirum vel ab Angelo aliunde allatum; vel à Deo productum siue ex aëre, siue ex quapiam alia materia; vel etiam creatum ab eodem. De igne physicè ac mysticè aliis in commentariis nostris non pauca inuenies; quámque frequenter Deus illum ad maiestatem suam declarandam adhibuerit. Imperatoribus ignem præferri solitum testis Herodianus [c] agens de Commodo, & Pertinace; de regibus Persarum Xenophon [d], atque Ammianus [e]: de Indorum Curtius [f]: de Imper. Constantinop. Codinus; cúmque reliquis præter clementiæ, potentiæ, doctrinæ, gloriæ, felicitatis, vitæ symbolum est: Cyprianus [g] autem hoc igne montis, vt & rubi, vnà cum igneis linguis [h], designatum Spiritum sanctum scribit. Balsamon [i] ius ac priuilegium præferendæ lampadis solis Imperatoribus ac Patriarchis, gratia sacrosancti Spiritus ex antiqua consuetudine tribuit. Ex indicatis auctoribus, quos prior protulit Iulius [k] Cæsar Bulengerus postliminio iam noster, colligitur ignem qui præiuit Imperatoribus, lucernam fuisse; thuribulum Indiæ regibus; ignem in foculo regibus Persarum. Citat præterea de Romanis Imp. [l] M. Antonium, & [m] Corippum; cuius est illud ad rem

——————*prænuntius antè*

Signa dedit cursor posita de more lucerna.

Regium denique præsagium visa lambere Iulli seu Ascanii comas, flamma, & circum tempora pasci [n]: & Seruio Tullo dormienti in pueritia ex capite flamma emicans [o]; quibus consimilia exempla Cerda [p] noster annumerat. Vt meritò discipulorum verticibus velut sacris & regiis insederit Spiritus sanctus ignearum linguarum forma [q]: quod pluribus exposuit noster in actus Apostolorum commentarius.

A die, in quo stetisti coram Domino Deo tuo.] In textu Glossæ, & Hugonis est (*diem in quo, &c.*) apud Rickelium (*& diem*) in Bibliis Complutensibus, & Regiis (*die* (Græcè (ἡμέραν, *diem*) quod iuxta phrasim illius linguæ supplendo κατ', *secundum*, posset exponi *secundum diem*, vel, *à die*. Atque ita ante (יום *iom*, & יומא *iomа*) suppleri potest præpositio (מן *min*, *ab*.) Hoc modo sensus est vt doceant filios ac nepotes de his verbis rebúsve, quas audierant & viderant iam inde à die, quo lex data fuerat in Horeb. Legendo autem (*diem*) explicat Rickelius, vt narrent quandu & qualiter steterint ad radices montis Sina ante

Marginal notes (left): a c. 3. 8. — b 1. Cor. 15. 6. — c actuum 20. 35. — d cap. cum Marthæ. de celebr. miss. — e 1. Reg. 4. 7. 9. — f Heb. 12. 18. — g 3 antiq. cap. 4. — h Exo. 32. 7. 19. — i Exo. 24. 13. Deut. 5. 24. — k c. 19. 18.

Marginal notes (right): a Exod. 13. 22. — b c. 3. 2. 3. — c lib. 1. — d lib. 8. — e lib. 23. — f lib. 8. — g lib. 3. cap. 101. — h actuum 2. 3. — i responso 3. de Patriarch. priuileg. — k 2. de Imp. Rom c. 26. — l libris de vita sua. — m lib. 2. — n Virg. Æne 2. — o Plin. lib. 2. cap. 107. Plutar. de fort. Roma. — p in Virg. Æneid 2. v. 673. not. 5. — q act. 2. 3. — Explanatio.

ante legis dationem, & ibi audiuissent Dominum loquentem ac dantem ipsum Decalogum, prout in Exodo legitur [a]. Dixit porrò Moyses potius (*coram Domino Deo tuo*) quàm (*nostro*) vt magis commendaret ac imprimeret beneuolentiam ipsius erga populum. Quod non semel aliàs notatum est.

a cap. 19. & 20.

Horeb pro Sina.

In Horeb] Rectiùs ita scribitur quàm (*Oreb*) vt alibi quoque monui, simul quoque docens accipi pro Sina, ita vt eidem monti duplex nomen foret, vel iugis eiusdem diuersis.

Quando Dominus locutus est mihi.] Quando Moyses ex castris deserti Sinai è regione montis locatis ascendit ad Deum, vocauitque eum Dominus de monte [b]. Hunc Stephanus appellat Angelum, dicens quòd Moyses fuit in Ecclesia, in solitudine cum Angelo, qui loquebatur ei in monte Sina, & cum patribus Hebræorum; & accepit verba vitæ dare ipsis [c]. Repetit autem pluries nomen Angeli, qui tunc locutus cum Moyse fuerit [d], necnon & Paulus [e]. Sed quia Dei personam referebat Angelus, interdum Deus ipse apparuisse dicitur, & locutus. Plurium Angelorum in legis illa latione ministerium, seu dispositionem iidem illi, quos modò citaui, exprimunt. Quamuis autem respondeti posset pro numero numerum poni, pro singulari pluralem, quoniam idemmet Stephanus nunc Angelum [f] nominat, nunc Angelos [g]: tamen probabile est, præter vnum primarium ac principem, qui creditur fuisse Michaël populi Hebræi ductor, custósque, alios multos Angelos interuenisse assistendo legislationi, excitando tonitrua, fulgura, clangorem tubæ, fumum, ignem, procellam, caliginem, pluuiam, &c. Sane quidem quod cap. 33 [h]. libri nostri legitur, *Dominus de Sinai venit, & cum eo sanctorum millia: in dextera eius ignea lex*, exponunt LXX. de Angelis. Ad quod arbitror Origenem [i] respexisse, cùm citans Paulum [k] (*non accessistis ad tractabilem montem*, &c.) addit (*& multitudinem Angelorum collaudantium*) licèt in Græcis codicib. Pauli hæc non extent. Generaliter apparitiones diuinas Testamenti veteris, Angelorum opera factas generalior opinio est, cuius præcipuus auctor Dionysius [l] nominatim id asserens de lege tradita. Qua de re non solùm disputauimus in Scholis Theologicis adhuc ineditis, sed etiam in aliquot Scripturarum iam editis commentariis, præsertim in Actus Apostolorum [m].

b Exo. 19. 3.
c act. 7. 38.
d v. 30. 35. 53.
e Hebr. 2. 2. Galat. 3. 19.
f act. 7. 30. 35. 38.
g vers. 53.
h vers. 2.
i hom. 3. in Num.
k Heb. 12. 28.
l de cælesti hierarch. cap 4.
m in cap. 7. 30.

B

C

D

Dicens.] Pleonasmus vsitatus duplicis participij (*locutus, & dicens.*) Hæc tamen replicatio abest hic in aliis editionibus, quæ tantùm habent, *in loqui Dominum*, vel *quando locutus est Dominus ad me*, בְּאֱמֹר יְהוָה אֵלַי *beemor Iehouah elai*, כַּד אֲמַר יְיָ לִי *chad amar Iehouah li*, ὅτε εἶπε κύριος πρός με.

Congrega ad me populum.] Chaldaicè (*in conspectu meo*, קֳדָמַי *kodamai*) Græcè ἐκκλησίασον: vnde nomen ἐκκλησία, & Latinitate donatum Ecclesia: quod ex vsu recepto de cœtu solo Christianorum dicitur, vt Synagoga de Iudæorum; quemadmodum alibi notatum est. Ex hoc verbo Græco hic & locis aliis vsurpato Cyrillus [n] Ierosolymitanus colligit eam Ecclesiæ notionem quam dixi. Cùm vocato Mose de monte præcepisset Deus quædam annunciare populo, conuocatis ille maioribus natu populi ea exposuit: & cùm consensisset populus, aduentum suum in caligine ad Mosem pollicitus est Dominus, vt exaudiri posset à populo; & interim vt hic pararet se mu-

Ecclesiæ etymon.

n catech. 18.

E

A

perauit, eaque secuta sunt deinceps, quæ priùs ex cap. 19. Exodi retuli.

Vt audiant sermones meos.] Hebraicè & Chaldaicè (*& audire faciam eos*, &c. וְאַשְׁמִעֵם *veasmihhem*, וְאַשְׁמְעִנּוּן *veasmihhunnun*) Græcè in imperatiuo (*& audiant*, &c. καὶ ἀκουσάτωσαν.) *Iam nunc veniam ad te, dixit Dominus Moysi* [a], *in caligine nubis, vt audiat me populus loquentem ad te, & credat tibi in perpetuum.* Sermones autem Domini, quos populus Domino audiuit loquente, continentur cap. 20. Exodi.

a Exo. 19. 9.

Et discant timere me omni tempore quo viuunt in terra.] Pro (*omni tempore*) extat in aliis editionibus (*omnibus diebus*;) pro (*viuentibus*) in Chaldæa (*permanentes*, קַיָּמִין *kaiaimin.*) Postquam populus visis auditisque prodigiis in monte editis timuisset tum aliquanto remotiùs ab illo in castris [b]; tum deinde circa montem, ita vt si loqui pergeret Deus mortem timerent [c]: Moyses consolans & animans eum dixit; *nolite timere: vt enim probaret vos, venit Deus, & vt terror illius esset in vobis, & non peccaretis.* Iubet ne timeant, simúlque nihilominus velle affirmat Deum vt terror illius sit in ipsis: intelligens illud de morte, vt hanc non timeant sibi tunc inferendam: hoc autem quantum ad timorem quem perpetuò retinere oporteat ad vitanda peccata, & ad colendum Deum atque obediendum legi ipsius. Discendus timor Domini; ad quod inuitans ille dicebat. *Venite* [d] *filij, audite me, timorem Domini docebo vos.* Iterum autem ac tertiò disci debere timere Dominum admonet liber [e] noster. In eodem præterea [f] narratur Deum dixisse; *quis det talem eos habere mentem, vt timeant me?* Cæterùm quamuis timoris nomine omnis Dei cultus, & reuerentialis ac filialis castúsve intelligatur timor, qui stat cum caritate, non foras mittitur ab [g] illa, vt toties aliis in locis aduerti potuit: tamen istud quoque quasi distinguens veterem à noua lege signum tradi solet, vt hæc amoris, illa cognominetur lex timoris & seruitutis [h], & proinde illa eadem cognominetur pædagogus ad Christum [i], & ad castum timorem [k], & ad pietatem [l], quod alio nomine vocat Basilius [m] εἰσαγωγικὸν, introductorium: Augustinus [n] vt seram quæ linum introducit.

b ibid. v. 16.
c c. 20. 18. 19.
Timor Domini discendus.
d Ps. 33. 15.
e c. 14. 23. c. 17. 19.
f c. 5. 29.
g 1. Ioan. 4. 18.
Lex noua amoris, vetus timoris ac seruitutis est.
h Rom. 8. 15. Galat. 4. 1. & seqq. 2. Tim. 1. 7.
i Galat. 3. 24.

Doceántque filios suos.] Etiam nepotes, vt priore dictum est versu. Sed filij quandoque posteros omnes significant. Etymon ducunt aliqui ἀπὸ τῆς φιλίας, quòd maximus amor parentum sit in filium: vel quasi dicas fidius, quia filio fidunt potius, quàm seruo; vel à filo & linea mentis oris que paterni; de qua vide quæ proferat & exempla & testimonia Cerda noster ad illud,

Filiorum etymon.
k August. concion. 25. in Psal. 118.
l Basilius in Ps. 32. & in Esa. 1.
m in Ps 31.
n tract. 9. in 1. epist. Ioan.
o 3. Æne. v. 573. not. 2.
p Eccl. 30. 1. & seqq.
q lib. 26.

——— *Veterúmque* [o] *agnoscunt ora parentum.*

Diligens filium, ὁ ἀγαπῶν, *docens*, παιδεύων, etiam verberibus, *docens*, ὁ διδάσκων, verbis, mortuus est quasi non mortuus. Similem enim reliquit sibi post [p] se, non tam lineamentis, quàm moribus. *Breui faciam*, dicebat Scipio apud Liuium [q]; *vt quemadmodum nunc noscitatis in me patris patruique similitudinem oris vultúsque, & lineamenta corporis: ita ingenij, fidei, virtutisque exemplum, expressam ad effigiem vobis reddam: vt reuixisse, aut renatum sibi quisque Scipionem Imperatorem dicat.* Abest adulterij suspicio, cùm est similis proles genitoribus: degenerans à parentum probitate, indignus qui filius censeatur: sed multo magis si educationis labori nō respondeat, quæ res plus momenti habet. Propterea tam frequenter inculcari audimus hic, vt filij doceantur. Hesiodus [r] eos

Liberi parentibus similes.

r in ergis.

A eos qui colant iustitiam, id inter cætera consecuturos commodum ait, quòd

Τίκτουσι δὲ γυναῖκες ἐοικότα τέκνα γονεῦσιν:
Pariunt fœminæ similes liberos genitoribus.

Et accessistis ad radices montis.] Hebraicè (*& accessistis, & stetistis sub monte,* תחת ההר *shachath hahar*) Chaldaicè, *in humilioribus*, seu *infimis locis*, aut *vallibus*, בשפולי *besipphule.*) Græcè etiam (*sub monte*, ὑπὸ τὸ ὄρος.) In Exodo[a] narratur quòd cùm eduxit Moyses populum in occursum Dei de loco castrorum, steterunt ad radices montis. Vbi textus Hebræus habet בתחתית ההר *bethachthith hahar*, *in ima parte montis*; Chaldæus sicut hoc loco; quemadmodum & Græcus in emendatis codicibus: In Complutensib. enim, & Regiis legitur ἐπὶ τὸ ὄρος τὸ σινᾶ *in montem Sina.* B Radicem montis Phasga vidimus cap. præcedente[b], quamuis solùm in textu Hebræo sit aduerbium תחת *thachath*, quod correspondeat: quod occurret adhuc infrà in istomet capite[c] nostro. In Exodo[d] iterum radices montis occurrunt cum eadem phrasi reliquarum editionum quæ hîc extat. Semel[e] radicem montis posuit Interpres, vbi est סתר ההר *sether hahar*, סתר טורא *sethar tura*, κρυπτὸν τοῦ ὄρους, *occulta pars montis*, & quasi tegumentum, & sepimentum, sub quo lateri poterat. Boni auctores Latinæ linguæ inferiorem partem sitúe montis[f], siue palatij[g] & domus vocant infimas aut imas radices montis, palatij, &c. Silicis imas radices appellat Virgilius[h], Claudianus[i] freti, Statius Ortygię[k], Oppianus[l] maris, Homerus[m] πόδας, *pedes* eiusdem. C Annotauit ista ex poëtis noster Cerda[n], & ex anthologia de saxis quæ γεφυρίζοντες dicantur, quibus constructus pons erat Caligulæ[o], atque ex Lucretio[p], qui simili sensu auolsas cecinit radices.

Qui ardebat vsque ad cælum.] In Hebræa editione (*& mons ardens erat in igne vsque ad cor cæli.*) Vbi expressio maior fit iungendo ardorem cum igne, cùm absque igne ardor non fit, ipseméque ardor per se vehementem ignem indicet. Idem valent Chaldæa בקר באשתא *babber beestha*, (& Græca ἐκαίετο πυρί.) Hyperbole præterea est (*vsque ad cælum*,) siue (*vsque ad medium cæli*, עד לב השמים *bhad leb hasscamaim*, & quod plus est Chaldaicè (*vsque ad summitatem cæli*, עד צית שמיא *bhad shjsoth scemaia*), licèt exponi quo- D que posset (*versùs cælum*) aut (*vsque ad latus cæli.*) Agnoscunt hanc hyperbolem communiter hîc Enarratores; & cum Glossa interlineari Hugo declarat de cælo aëreo, quod aquas diluuij occupauit: Rickelius autem præter hoc vim hyperboles explicat, quoniam valdè altè ascendit ignis à cacumine montis. Idiotismus Hebræus est vt cor pro medio ponatur, vt cùm præterea dicitur cor[q] maris, vel terræ[r]; vel ignis; vt quod attinet ad vltimum quando scribitur[f] conspectus Angelus Domini in medio ignis, בלבת אש *belabbathes*: nisi velis esse לבת *labbath*, pro להבת *labanath*, quod posterius nomen flammam significat; & in statu absoluto est להבה *labanah* Porrò simili hyperbo- E le vsi videntur qui facere sibi velle dicebant ciuitatem & turrim, cuius culmen pertingeret ad cælum[s]: aut qui scalæ quam in somnis Iacob videre sibi videbatur, cacumen tetigisse cælum scripsit[u]: aut qui descripsit cap. 1[x]. libri nostri vrbes ad cælum vsque munitas: aut qui cecinit[y] nauigantes aut fluctus ascendisse vsque ad cælos, & descendisse vsque ad abyssos. Consule duorum locorum vltimorum nostrum commentarium, in quo de vsu hyperboles disseruimus, at- A que alijs tum profanis tum sacris illustrauimus. Sed hyperbolæ et poetæ præsertim sunt. Abulensis citra hyperbolē notat vsque ad cælū ardere montem videri potuisse iuxta Opticæ seu Perspectiuæ leges; quibus apparet nubes cælo esse contignas, quia mediam distantiam non videmus; eamdémque ob causam luna fixis astris videtur immediata; & mons altus cælo. Franciscus[a] Aquilonius noster de hac re differit in Opticis, explicans fallacias aspectus circa distantiam, interque alias, vt cælum terræ cohærere in ambitu horizontis videatur: nubes à terra auulsæ longissimè abesse, &c.

Erántque in eo tenebræ, & nubes, & caligo.] In Exodo[b] cum tonitruis & fulguribus memoratur B nubes densissima, operiens montem, hícque totus fumans, eo quòd descendisset Dominus super eum in igne, & ascenderet fumus ex eo quasi de fornace. Erant ibi excitati vapores obscuri & caliginosa nubes intermixta ignibus: quæ omnia ministerio angelico videntur, vt antè dixi, formata: nubésque illa diuersa ab illa, quæ in columnam formata erat seruiens de die, sicut de nocte propter splendorem denominabatur ab igne. Fumus ascendens quasi de fornace declarat partim inflammatum fuisse ardentémque, partim non inflammatum & obscuriorem. Possent Hebræa חשך ענן *chosech bhanan*, & Chaldæa, חשוכא עננא *chascsocha bhanana*, verti cum Oleastro & Pagnino, *obscuritas nubis*; quoniam coniunctio non interseritur; quæ, vt etiam retuli, densissi- C ma nubes appellatur in Exodo[c], Hebraicè כבד *chaued*, *grauis*; seu *conferta & multa*; Chaldaicè תקיף *thakkiph*, *fortis*, Græcè pluraliter νεφέλαι γνοφώδεις, *nubes caliginosæ*. Verùm hoc loco vt distincta censentur σκότος, καὶ γνόφος, καὶ θύελλα, *tenebra*, & *caligo*, & *procella*; quæ tria exprimuntur in epistola ad Hebræos[d], licèt non eodem ordine, videlicet γνόφος, καὶ σκότος, καὶ θύελλα, & ab Interprete redduntur, *turbo*, *& caligo*, *& procella*, quamuis forsitā præstitisset transferre caliginem, & tenebras, & procellam, quia *turbinem* significat non γνόφος, sed ϛρόβιλος, & in Scripturis, λαῖλαψ[e], τρόχος[f], σεισμός[g], συσσεισμός[h]. Quas tenebras horribiles in vniuersa terra Ægypti legimus in Exodo[i], de plaga tenebrarum explican- D tur Græcè per nomina σκότος, γνόφος, θύελλα, vbi turbo non satis commodè intelligitur. Scholiastes Caietani Antonius Fonseca suspicatur ad hoc allusum in Psalmis[k]; *caligo sub pedibus eius*; *nubes*[l] *& caligo in circuitu eius*; vt significetur in Deo peruestigando aut cognoscendo nihil valere humanorum oculorum aciem; diuinaque mysteria nulli esse penetrabilia, & prorsus excedere captum humanum; atque quod scribit Apostolus[m], incomprehensibilia esse iudicia Dei, & inuestigabiles vias eius, &c. Eodem spectat ex Psalmo[n]; *posuit tenebras latibulum suum*[o]; *abyssus sicut vestimentum amictus eius.* Iuuabit loci huius intelligentiam consulere dicta in commentario indicatorum Psalmorum. Ex hactenus porrò di- E ctis vnà cum citato epistolæ ad Hebræos loco potest collatio fieri inter legem veterem in Sina datam, & nouam in Sion promulgatam ipso die Pentecostes. Ad hoc etiam refert Didacus Stunica enarrans Zachariam, quæ[p] is vaticinatur de scindendo monte Oliuarum ex media parte sui ad Orientem, & ad Occidentem prærupto grandi valdè, & separando medio montis ad Aquilonem, & medio ad Meridiem.

Vers.

Marginal notes (left column): a c. 19. 17. — b vers. 17. — c vers. 49. — d c. 24. 4. c. 32. 19. — e 1. Reg. 25. 20. — *Ima, aut infima radix montis, pro infima parte montis.* — f Cæsar 1. de bel. ciu. Plin. lib. 9. c. 18. — g Cic. amequam iret in exilium. — h 8. Æne. v. 237. 238. — i 3. in Eutrop. — k lib. 5. — l 1. & 4. halieut. — *Vsque ad cælum, aut medium cæli, & similia; hyperbole quid.* — m Iliad. 20. — n in Æne. 8. v. 225. not. 15. — o lib. 4. — p lib. 3. — *Cor pro medio, Hebræo idiomate,* — q Ps. 45. 3. Ionæ 2. 4. Ezech. 27. 4. — r Matth. 12. 40. — f Exo. 3. 2. — s Gene. 11. 4. — u c. 28. 12. — x vers. 28. — y Ps. 106. 26.

Marginal notes (right column): a 4. Optic. — *Tenebræ, nubes & caligo.* — b c. 19. 16. 18. — c c. 19. 16. — d c. 12. 18. — e Sap. 5. 15. — f Eccl. 48. 9. — g Ps. 76. 19. Ps. 82. 14. — h 4. Reg. 2. 1. Naum 1. 3. — i c. 10. 22. — k Ps. 17. 10. — l Ps. 96. 2. — m Rom. 11. 33. — n Ps. 17. 12. — o Ps. 103. 6. — p cap. 14. 4.

Vers. 12.] Locutúsque est Dominus ad vos de medio ignis. Vocem verborum eius audistis, & formam penitus non vidistis.

Vers. 13.] Et ostendit vobis pactum suum, quod præcepit vt faceretis, & decem verba, quæ scripsit in duabus tabulis lapideis.

PARAPHR. DEinceps per aliquot versus vetatur idololatria per imaginum constructionem ex occasione datæ legis à Deo, nullā similitudinē sui exhibente inter tot signa & prodigia quæ adhibuit, (B) sed solùm vocem edente ac verba formante, quibus Decalogum seu decem præcepta, quæ etiam tabulis lapideis duabus insculpsit, promulgari voluit: exigens tanquam pactum, vt ea populus, quem peculiariter elegerat sibi, custodiret. Obseruant Hebræi apparuisse tunc Dominum, & aliàs non rarò in eiuscemodi rebus, hoc est, in igne, ac nube, quoniam non habent fixam figuram, ideóque tollebatur occasio formandi imagines, & idola colendi, ad quod proni erant. Non displicet ratio, quam affert hoc quoque loco Abulensis; quia licèt ignis & nubes faciliter possint formari ac pingi, vt argumentatur aduersùs illos Rickelius [a], addique potest, quòd à
a in Exo. 29.
(C) Persis & aliis adoratus est ignis: tamen videtant in Ægypto præcipuè coli apim, cuius proinde statuam postea in deserto conflauerunt & adorauerunt [b], postquam etiam lex id vetans lata esset.
b Exo.32.2. & seqq.
Sed & rationem dictam innuunt verba textus præsentis, & aliquot versuum sequentium. Affinis causa redditur à quibusdam apud Theodoretum [c], apparitionis in rubo & igne, ne quis posset ex his Deum effingere ac effigiare. Ipsi Moysi videtur Deus apparuisse multoties in humana forma, siue Angelus referens personā Dei, quemadmodum & aliis antè, ac post illum, & cum illo.
c quæst. 6. in Exo.
Quod vltimum narratur in Exodo [d], describendo sub pedibus eius quasi opus lapidis sapphirini, & quasi cælum cùm serenum est. Vbi non rectè Abulensis negat visionem in specie humana (D) ductus loci nostri testimonio. Sed aberat ab iis periculum idololatriæ, non item à populo; qui præter vitulum, de quo dixi, longè postea serpentem æneum adorauit, quem Deus fieri ad solam memoriam diuinæ percussionis præceperat [e]; ita vt ab Ezechia comminuendus fuerit in puluerem [f]. Petiit Moyses videre faciem Dei [g], nec vidit tamen [h]: quamuis locutus et dicatur facie ad faciem [i], seu ore ad os [k], id est familiariter; sicut cùm de ipsomet populo dixit Moyses, quòd facie ad faciem locutus est Dominus ipsi [l], & quemadmodum vidisse Iacob dicitur viso Angelo Dominum facie ad faciem [m], & loco vbi id contigit, nomen creditur inditum Dei facies τὸ (E) τοῦ θεοῦ πρόσωπον, in quem mons Libanus desinit [n]: denique Gedeon asseruit vidisse se Angelum Domini facie ad faciem [o]. Quia verò apud Christianos non est suspicio talis, quòd ad colendō ligna & lapides inclinentur, inquit Abulensis [p], imagines & statuæ iis permissæ sunt. Verùm non est sola permissio, nec propter simplices dumtaxat, vt idem tamen ait, volens minus periculum esse in imaginibus, quàm in statuis, & cupiens Trinitatem non figurari; quamuis Ecclesia id recipiat vel dissimulet. Absque vlla cunctatione ha-

d c.24.10.
e Num. 21. 9.
f 4.Reg.18. 4.
g Exo.33. 13.
h vers.20.
i ibid. v.11.
k Num. 12. 8.
l Deut. 34.
m Gene.32. 30.
n Strabo lib 16.
o Iudic. 6. 22.
p quæst 5.

(A) bentur & coluntur tum imagines, tum statuæ, tum Sanctorum, & Christi, qui est Verbum incarnatum, tum Dei, ac Trinitatis: quoniam satis edocti sumus non terminari præcisè adorationem in materiam & lineamenta, sed in prototypa, siue latriæ, si sit Christus, Deus, Trinitas; siue hyperduliæ, si B. Virgo; siue duliæ, si alij Sancti; quidquid sit an ipsismet imaginibus, statuísve minor quædam adoratio deferatur, quæ terminetur in ipsis, an non. Qua de re dictum vel in commentariis aliis editis, vel in Scholis Theologicis quæ non prodierunt. Nescio an credam Cyrillo [a] Alexandrino, putasse Iudæorum nationem se tenera ipsam oculis, & diuinam vidisse naturam, Moyse interueniente, & astan- a Glaphyr. pag.245.
(B) te ipsis in Horeb, & concionem aduocante ad montem Sina (distinguit hos montes, id est, vnius loca duo:) postquam verò tubarum clangor sursum penetrans audientes terruit, putasse secum ipsos, diuinæ quoque vocis participes se factos: sed pueriliter hoc cogitasse, elatè demonstrasse ita Deum, (id est, illum per Moysen) *vocem verborum eius audistis, & formam eius non vidistis*, &c. Tale quid cogitasse aut putasse Iudæos, equidem non facile persuadeor: sed tantùm præcauisse Moysen futurum periculum, ad eum modum quem dixi. Concedo aduentu Christi sublatam errandi occasionem, aut errorem etiam, quòd esset visus, aut visibilis Deus, quoniam in terris visus est, qui Deus verus est, &
(C) cum hominibus conuersatus [b], beatique oculi hominum noui Testamenti, viderunt, quem multi reges, Prophetæ, ac iusti videre cupierunt, & non viderunt [c]: cúmque hîc apparuit gloria ipsius תְּמוּנָה *themunah*, viua & expressa imago Dei, satiati aliquomodo sunt [d], interim dum expectabant claram omnino visionem, quæ afferret planè perfectam absque satietate satietatem. *Humanatus Deus*, inquit alter [e] Cyrillus Ierosolymitanus, *personam, id est, formam & habitum recepit, vt videntes hic viuamus: quia videre faciem in hac vita non concedebatur. Et quando voluit hanc personam*, subdit ipse, *cum exigua dignitate ostendere, resplenduitque facies eius sicut sol* [f], *discipuli ceciderunt præ timore* [g]. *Si ergo faciei corpo-*
(D) *ris splendor non tantum quantum ille qui id operabatur, potuit, sed quantum capiebant discipuli: & ita perterrefecit eos, vt ferre non potuerint; quomodo in deitatis dignitatem oculos poterit aliquis intendere?* &c. Refellit idem [h] Pater auctoritate huius loci varias de Deo hæreses, quòd esset ignis, quòd homo alatus, quòd septem præditus oculis, quòd felis, lupus, canis, &c. *Cui similem fecistis Deum*, inquit Esaias [i]; *aut quam imaginem ponetis ei?* &c. Quam sententiam imitatus est Paulus [k] disserens apud Athenienses. Rursum apud eumdem Esaiam [l]; *& cui assimilastis me, & adæquastis, dicit Sanctus?* His ipsis locis probat Isidorus [m] Pelusiota non esse corporeum Deum: & monet quòd
(E) nonnulli præsentem locum ἀπίθανως ἑρμηνεύειν ποιοῦνται, *veteratoriè exponere conantur*. Omisso argumento isto, quod non semel alibi tractatum fuit, atque confutatione hæresis, quòd Deus oculo corporeo sit visibilis, ac proinde corporeus, aut opinionis parum probabilis, quòd eleuari possit corporis oculus ad visionem inuisibilis Dei, de quibus controuersiis legantur præ aliis Suares [n] noster, & Vasques [o] pro imaginibus Dei contra citatum Abulensem, cui consentiunt Henricus [p], Durandus [q], Martinus [r] de Agala, & ex hæreticis VVicief [s], & Caluinus [t]: agendum

b Baruch. 3.38.
c Lucæ. 10. 17.
d Ps.16.vlt.
e catech.10.
f Matth.17. 2.
g ibid.v.6.
h catech. 6.
i c.40.18.
k actuum 17.29.
l c.40.25.
m lib.3. epist.95.
n de Deo tract.1. lib. 2.c.6.
o 3.p. disp. 103. cap.3. & 4.
p quodl.10. q.6.
q 3.d.9.q.2. ad 4.
r de tradit. 3.p. tract de imag. c. de antiquit.
s apud VValdens. tomo 3.c. 155.
t 1.Instit. c. 11.

A agendum nonnihil de tabulis lapideis duabus, quibus inscripta erant decem verba, qui nomine vno vocatur Decalogus. Iubens Deus vt ascenderet ad se Moyses in montem (Sina videlicet) essétque ibi (nempe per dies ac noctes 40. ieiunus) daturum promisit tabulas lapideas, & legem ac mandata quæ scripsisset, vt doceret populum [a]: easdem dedit cognominatas testimonij siue fœderis aut pacti, aut testamenti, scriptas digito & opere Dei, continentes omnia verba, quæ locutus fuerat in monte de medio ignis, quando concio populi congregata est [b]. Verba verò illa erant decem præcepta Decalogi [c]: & præter loca hîc indicata, in alijs [d] adhuc mentio fit de tabulis hisce lapideis [e]: aliquando absque lapidearum B epitheto. Scriptæ præterea digito & opere Dei dicuntur [f], ex vtraque parte [g]. Cùm primas iratus valdè ac indignatus Moses propter adoratum vitulum, proiecisset & confregisset [h], iussus est præcidere ac dolare duas alias instar priorum, vt scriberet Deus super eas verba quæ habuerant illæ quas fregerat [i], & post ieiunium priori simile scripsit (Deus, non Moses ipse, vt tamen volunt Cyprianus [k], Augustinus [l], Rickelius [m], & alij) in iis verba fœderis decem [n], quas cùm descendens ferret, apparuit cornuta facies eius [o], id est, splendidior. Secundas has tabulas cùm primùm scriptas digito & opere Dei recepit, posuit in arca propria de lignis Setim, quam ad eum finem eodem Deo præcipiente fecerat [p]: postea C in arca illa maiore, quæ fœderis cognominata est, siue testimonij, siue testamenti [q]. Quamquam quod attinet ad arcam, communior opinio vnicam fuisse, & in Deuteronomio obiter de illa mentionem factam occasione secundarum tabularum legis, eámque arcam dixisse Mosem à se fabricatam iussu Dei, quia quam iusserat Deus fabricari primis 40. diebus, & quando primæ tabulæ datæ sunt, illam Mose præcipiente opifices fabricati sunt. In Exodo vbi ordine fusiùs cuncta narrantur, nihil de arcæ fabrica scribitur pro condendis in ea tabulis: quæ etiam tabulæ solæ intra arcam illam celebrem cognominatam fœderis, testamenti, testimonij, fuisse creduntur, vt alibi docui. Non vacat nihilominus aliqua D probabilitate distinctio duplicis arcæ, quam sectantur apud Abulensem [r], nonnulli. Hæc ex diuinis literis de tabulis legis continentibus decem verba, siue præcepta: ex quo numero compositum est Græcum nomen Decalogi, & à Latinis etiam vsurpatum, quia δέκα sunt *decem*, & λόγοι siue λόγια *sermones*. Nec Philo, nec Iosephus vtitur eo nomine composito, quamuis qui priorem Latinè transtulit, libri titulum περὶ τῶν δέκα λογίων ἃ κεφάλαια νόμων εἰσί, reddiderit, *de Decalogo, quod est iuris summarium*: Sed Clemens [s] Alexandrinus, apud quem ponitur fœmininè ἡ δεκάλογος, item discipulus eius Origenes [t] (etsi eum Græcè legere non potui;) Nazianzenus [u] (qui E ὁ δεκάλογον genere masculino.) Auctor operis imperfecti [x], &c. Ex Latinis auctor epistolæ de celebratione Paschæ apud Hieronymum [y], Augustinus [z] (ex quo partim contexta est dicta epistola) & alij posteriores. Lapides vt primarum, sic secundarum tabularum non videntur creati à Deo, vt quidam de primis opinati sunt, sed elaborati primi opere ac digito Dei, id est, valde polité præparati; secundi à Moyse ipso, prout iniunctum ipsi fuisse vidimus, quamuis in vtrisque scriptura, seu sculptura tribuatur Deo, id est, Angelo, per quem facta est, vt & primorum ex-

a Exo.24. 12. & seqq.
b Exo. 31. 18. Deut.9. 10.
c Deut.5. 22.
d c.9. 5.10. 11.c.10.1. 3. 2. Cor.3. 3.
e Exo 34.1. 4.29.
f Exod. 32. 15.16.19.c. 34 28.29. Deut.9.15. 17 c.10.5. Heb.9 4.
g Exo 31. 18.c.32.10. Deut.9.10.
h Exo.32. 15.
h ibid.v.19.
i Exo.34 1.
k de Spiritu sancto.
l quæst 166. in Exo.
m in Exo. 34
n Exo.34. 28.Deut. 10.1.& seq.
o Exo.34. 29.
p Deut.10. 1.3.3 5.
q 3.Reg.8. 9.2. Paral. 5.10.Heb. 9 4.
r in Exo. 40.q.7.& in Deut. 10. q.1.
s 3. pædag. cap.12.& 6. Strom.
t hom.7.& 8. in Exo.
u orat.40.
x hom. 28. & 41.
y tomo 9. epist.21.
z epist.119. c.11.& lib. de decem chordis. cap.5.

A polito. In vtraque tabula & parte cuiusque duplici characteres ita erat grandiore forma disposita, vt legi eminus possent, & ab vtrinque consistentibus, siue vtraque tabula comprehenderet omnia decem præcepta ex vtroque latere, siue vna quæ pertinebant ad Deum, & alia quæ ad proximum. Erant enim haud admodum magnæ, vt commodè gestari possent à Moyse aliisve, & in arcam imponi. Iosephus [a] in vtraque tabula quina ponit, sed in singulis paginis duo cum dimidio. R. Salomon vult quæ ex vna parte scripta erant, ex altera quoque lecta esse, ita vt ibi quoque scripta viderentur, & lapis quasi pellucidus ac vitreus esset, & literas quæ in auersa facie conuersæ debent videri à dextra ad sinistram, ordi- B ne recto, & non conuersæ legerentur. Scriptura scriptas tradit ex vtraque parte, non lectas tabulas, vt etiam notant Lyranus, Abulensis, Rickelius & alij. Hebræorum opinio est, vt Philonis [b] & Iosephi [c], fuisse in prima tabula quinque, totidem præcepta in secunda; in illa; *non habebis deos alienos coram me: non facies tibi sculptile; non assumes nomen Dei tui in vanum; memento vt diem sabbati sanctifices; honora patrem tuum*, &c. In alia, *non occides; non mœchaberis; non furtum facies; non loquêris contra proximum tuum falsum testimonium*; ex duobus autem vltimis vnum efficiunt. Sequuntur eumdem numerum isto modo, licèt reiiciendo honorem parentum in tabulam secundam, in qua proinde sint sex. Origenes [d], & au- C ctor [e] quæstionum veteris & noui Testamenti, Hesychius [f] ponit quatuor in prima, *Ego sum Dominus Deus tuus; non habebis deos alienos coram me; non facies tibi sculptile; non assumes nomen Dei tui in vanum*; illud autem de sabbato reiicit tanquam ceremoniale: in secunda reliqua sex, quemadmodum priores enumerabant, contrahendo nimirum duo vltima in vnum. Reliqui Patres & Doctores, vt Augustinus [g], Magister [h] sententiarum, Aquinas [i], Clemens [k] Alexandrinus constituunt in prima tria, *non habebis deos alienos coram me; non assumes nomen*, &c. *memento vt diem sabbati sanctifices*: septem in secunda, distinguendo duo de non concupiscenda vxore alterius, & de non concupiscenda domo, agro, seruo, &c. Non D decuit commisceri præceptum proximi cum præceptis Dei: nec illud (*ego sum Dominus Deus tuus*, &c.) formam habet præcepti: & duo vltima perperam confunduntur: cùm etiam tria priora verbis pluribus tradita sint, commodius fuit simul in vnam tabulam conijci. Neque verum est quod Philo docuit, in posteriore tabula fuisse præcepta per modum interdicendi; eundē namque habent in priore, quibus interdicitur cultus inanium deorum, vanúmque iuramentum. Postremò ad memoriam, & ad quandam initi per legem inter Deum & Hebræos pacti perpetuitatem, placuit in lapide illam incidi: quem diuinant, vel somniant potiùs, asserentes sapphirinum fuisse apud [l] Lyranum Hebræi, & Suidam [m]. Visum est qui- E dem sub pedibus Dei opus quasi lapidis sapphirini, quando lex data est. [n] Græcè vt ἔργον πλίνθου σαπφείρου, *opus lateris sapphiri*: quo indicabatur lateres Ægyptios Hebræis iā mutatos in sapphiros. At non inde argumentum rectè petitur. Silex forsitan fuit, sicut [o] Iob in eo sculpi sermones suos optabat. Similes fuere secundæ primis, vt retuli: neutræ sanè ex gemma; quod de primis iidem illi nugatores Hebræi asseuerantes, aiunt quando eas Moses fregit, fragmentis pretiosis venditis valdè locupletatum. Morales elicit

a 3.antiq. c.6.
b de decalogo.
c 3.antiq. c.6.& 8.
d hom.8. in Exo.
e q. 7. apud August. tomo 4.
f hom 16. in Leuit.
g in Exo.q. 7.lib.de decem chordis c.5.& 6. epist. 119.c. 11 in Ps.32. concio.1.
h 3.d.37.
i ibid. & 1. 2.q.100. a.4.
k 6. Strom.
l in Exo. 31.
m verbo *Moyses*.
n Exo.24. 10.
o Iob 19. 24.

sensus

de peregr. Hebr. lib 4. c.11. & 26.

sensus noster Barradas [a], quare scribi voluerit Deus Decalogum, & quidem scalpello; includi arca deaurata, in tabula duplici priùs benè dolata & præparata sculpt. Nec sua deesset tropologia, si tabulæ sapphirinæ fuissent, propter istius gemmæ proprietates; tum verò coloris cælestis. Philosophantur alij circa mysteria numeri denarij, quæ Petrus Bungus in opere de hoc numerorum argumento collegit, éxque Philone, Clemente Alex. Augustino, & aliis peti possunt, aptantibus ad totidem genera rerum in mundo, ad totidem plagas, ad alia similia. Sed numeri præceptorum optima ratio est; quoniam Deo Domino debetur fidelitas, ne alteri seruiatur; reuerentia, vt nihil iniuriosum in eum committatur; famulatus obsequiúmque, quod sanctificatione sabbati exhibetur. Si de proximo agitur; debitum reddi debet iis, quibus speciatim obstricti sumus, quales parentes: nulli nocumentum inferendum neque opere, in persona propria, occidendo; in persona, quoad prolis generationem ei coniuncta, mœchando: in rebus & possessionibus, furando: neque ore, loquendo contra ipsam falsum testimonium: neque corde concupiscendo vxorem, vel rem aliam illius. Lege Iacobum [b] Bayum, & Gregorium [c] Sayrum.

Numeri præceptorum ratio.

b instit. relig. Christ. c. 14. & 10.
c clauis regiæ lib. 4. cap. 2.

Explanatio.

Locutúsque est Dominus ad vos de medio ignis.] Editio Græca locorum exprimit in monte, ἐν τῷ ὄρει: & nectit eidem membro vocem verborum, vt pendeat à verbo (*locutus est*) hoc pacto: καὶ ἐλάλησε κύριος πρὸς ὑμᾶς ἐν τῷ ὄρει ἐκ μέσου τοῦ πυρὸς φωνὴν τῶν ῥημάτων, *& locutus est Dominus ad vos in monte de medio ignis vocem verborum.* Iterum cap. 5 [d]. libri nostri repetitur audiam vocem Dei de medio ignis. Philo [e] locutum de medio ignis Dominum docet, atque pro dignitate rei dici quòd vox è flamma processit; quia probata sunt Dei præcepta velut aurum (argentum) igni examinatum [f]: & ignis habet vim geminam illustrandi vrendíque, vt proinde præcepta Decalogi futura sint obedientibus, per totam vitam pro lumine ac syderibus animæ prælucentibus: quotquot contumaces fuerint, æstuent, vraniúrque intestinis concupiscentiis, more flammæ totos homines semel occupatos depascentibus. Adde æternas alterius vitæ flammas. Obseruat Rickelius ad proprietates & maiestatem Dei declarandam: in igne agilitatem, actualitatem, calorem, splendorem, subtilitatem.

d vers. 24.
e de decalogo.
f Ps. 11. 7.

Vocem verborum eius audistis.] Modò retuli Græcè duas primas dictiones ad membrum præcedens pertinere. Melior constructio nostra, & aliarum duarum editionum (quæ inserunt pronomen *vos*, אַתֶּם *atthem*, & אַתֶּן *atthen*) quoniam inusitata phrasis est, vt dicatur quis loqui vocem. Vox sermonum quid importet, dixi c. 1 [g].

g vers. 34.

Et formam penitus non vidistis.] In textu Græco ὑμεῖς ἠκούσατε καὶ ὁμοίωμα οὐκ ἴδετε, ἀλλ' ἢ φωνήν, *vos audistis* (nempe φωνὴν ῥημάτων, *vocem verborum*) *& similitudinem non vidistis, sed vocem* (videlicet audistis, aut etiam vidistis, eo Hebraismo quo videri dicuntur voces.) Augustinus in locutionibus legit (*& similitudinem non vidistis, sed vocem*) cùm vox, inquit, non possit videri. Sed generaliter hoc verbum posuit, tanquam ad omnem corporis sensum videre pertineat. In aliis duabus editionibus est (*vocem verborum vos audientes*) scilicet fuistis, id est, audistis, *& formam non vos videntes fuistis*, siue vidistis *præter vocem*. Non dissimile illud de Saulis comitibus in itinere Damasceno, qui audiuisse vocem memo-

A rantur, neminem autem vidisse [a]; vocem videlicet non Christi loquentis, quia etiam dicitur vocem non audiuisse [b]; vel sonum ac bombum solum siue vocis Christi, siue Sauli, non expressionem articulatam; qua de re nos alibi [c]. Cæterùm nomen formæ hoc loco similitudinem significat, sicut & ὁμοίωμα, תְּמוּנָה *themunah*, & דְּמוּת *demuth*. Vnde perperam Franciscus [d] Dauid hinc nititur confirmare Christum non esse filium Dei consubstantialem, nec ex eo quòd in forma Dei fuisse asserit Apostolus [e], aliud effici quàm habuisse imaginem & similitudinem quandam Dei visibilem, quæ erat ipsa eius humanitas singularibus Dei donis affecta. Quam præterea Michaël [f] Seruetus, & Desiderius [g] Erasmus exponunt in eodem Pauli loco speciem externam operum diuinorum, quæ Christus mirabiliter patrabat, imò & pseudo-Ambrosius in commentario. Refellit id Valentia [h] noster, ac nominatim probat quòd formam ibi Apostolus asserens cùm *Christus in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinaniuit, formam serui accipiens*; non accepit pro imagine, vel specie externa: tum quia Basilius [i] omnino contrarium docet: tum quia forma serui ibidem est ipsa humana Christi natura (adde Chrysostomum cum aliis Græcis & Latinis in explanatione loci eiusdem Pauli) & verum Ambrosium [k]; tum quia licèt vox Latina formæ possit quandoque huiusmodi habere significationem, non tamen Græca μορφὴ, quam non ita rectè Interpres vetus apud Cypr. [l] *figuram* reddidit, & Tertullianus [m]. Vnde præterea cōfutat vtentes hoc nostro loco Deuteronomij pro dicto errore, cùm sit non μορφὴ, sed ὁμοίωμα. Tractat Pauli locum diligenter præ cæteris noster Iustinianus, negans μορφὴν in sacris literis externam speciem aut qualitatem significare, quam sub eodem isto nomine ponit Aristoteles in quarta specie prædicamenti qualitatis. At Marcus [n] scribit, quòd Christus post resurrectionem ἐφανερώθη ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ, *apparuit in altera specie*: & in transfiguratione [o] μετεμορφώθη, *transfiguratus est*, quo etiam verbo Matthæus [p] vtitur; Lucas [q] verò appellat τὸ εἶδος τοῦ προσώπου αὐτοῦ ἕτερον, *speciem vultus eius alteram*. Videtur porrò Christus ipse ad hunc locum allusisse, cùm dixit quòd Pater testimonium perhibuit de ipso; cuius Iudæi neque speciem viderant [r]. Intelligit autem de voce, sicut & de specie, propria & naturali; quia vocē formauit Angelus, & in assūpta specie apparuit, vt insinuat de hoc ipso & similib. locis Iustinus [s].

a actuum 9. 7.
b c. 22. 9.
c ibidem.

Forma nomen.

d disput. Albana actione tertia dict.
e Philipp. 2. 6. 7.
f 1. de Trinit.
g in Phil. 2.
h tomo 1. disp. 2. q. 1. puncto 1. §. 16.
i lib. 1. & 4. contra Eunom.
k epist. 47. & 2. de fide c. 4.
l lib. 2. c. 13.
m 5. contr. Marcio. c. 20. contra Praxeam cap. 7.
n c 16. 12.
o c. 9. 3.
p c. 17. 2.
q c. 9. 29.
r Ioan. 5. 37.
s in Tryph.

Et ostendit vobis pactū suum.] Pro (*pacto*) sunt בְּרִית *berith*, קְיָמָא *kaiema*, διαθήκη, quæ declarata sunt alibi: pro (*ostendit*) aliæ editiones habent (*annunciauit*, seu *indicauit*, seu *promulgauit*, יַגִּיד *iaggbed*, חַוִּי *channi*, ἀνήγγειλεν.) Lex data cognominatur pactum, fœdus, testimonium: quoniam ista conditione in populum peculiarem assumpti sunt Hebræi, vt illam seruarent: & postquam retulit Moyses illam populo, asseuerauit is vna voce facturum se omnia E in ea contenta, sacrificióque promissum confirmauit, duodecim titulis erectis [t], aut altari ex lapidibus illis constructo: & cùm sanguine victimæ aspersum esset altare, ac populus ipse (tales apud Ethnicos etiam fœderis feriendi, percutiēdi, iciendi ritus mactato fœdo porco [u], nec dissimilis ab Abrā vsurpatus [x]) ait Moyses, *hic est sanguis fœderis, quod pepigit Dominus vobiscū super cunctis sermonibus his*. Postea traditæ sūt tabulæ, præcedēte ieiunio Mosis in mōte per 40. dies noctésq; [y], quibus tabulis pactū fœdúsve firmatū magis est.

t Exo. 24. 3. & seqq.
u Virg. Æn. 8. Liu. lib. 1. & alij.
x Gen. 15. 9. & seqq.
y Exo 24. 18. c. 34. 28.

O De

A De hoc fœdere pactóve Fonseca Scholiastes Caietani arbitratur esse illud Psalmi 88 [a]. *dispositi testamentum electis meis.* Hebraicè, *sanxi*, vel *percussi*, כָּרַתִּי *charathi*. Sed alium sensum esse ibi docui, vbi & de ritu paciscendi.

a vers.4.

Quod præcepi vt faceretis.] Antequam præciperet proponi voluit sigillatim omnia præcepta, requirens liberum assensum, vt constat ex his quæ proximè dixi.

Decem verba, pro Decalogo.

Et decem verba.] Istud est quod præcepit: vt apertiùs indicat omissa coniunctio in editionibus aliis (*ad faciendum decem verba*) לַעֲשׂוֹת עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרִים *laghasoth ghasereth haddebarim*, לְמֶעְבַּד עַסְרָא פִתְגָמִין *lemehbbad ghasra pithgamin*, ποιεῖν τὰ δέκα ῥήματα. Dixi videri hinc sumptam occasionem nominis compositi *Decalogus*. Licèt verò hîc non sint δέκα λόγοι, sed δέκα ῥήματα: in cap. 10 [b]. vbi reperitur hic idem, sunt δέκα λόγοι. Abulensis interpretatur decem præcepta, quamuis verba sint multa, & plures clausulæ ac diuisiones. Et sic aliquando, inquit, vnus liber totus vocatus vnum verbum: & [c] Apostolus vocat quinque libros Moysi quinque verba, vt ait Hieronymus in epistola ad Paulinum. Auctor quæstionum veteris & noui Testamenti apud Augustinum [d], decem sententias decem verba hîc appellari scribit, quia & Saluator sensum verbum significauit, dicens [e]: *interrogo vos & ego vnum verbum, respondete mihi; Baptismus Ioannis vnde erat, è cælo, an ex hominibus?*

B

b vers.4.
c 1.Cor.14.19.
d tomo 4. q.7.
e Matth. 21.24. Mar. 11.28. Lucæ 20.2.
Tabulæ lapidea.

Quæ scripsit in duabus tabulis lapideis.] Dictum satis pro instituto priùs de his tabulis lapideis, & quantum ad materiam, & quantum ad scriptorem, & quantum ad illa quæ scripta erant in eis, eorúmque ordinem, & quantum ad arcam, in qua deinde similes his seu posteriores inclusæ sunt, quia priores confregit Moyses: & vtrùm vtrasque scripserit Deus, siue Angelus referens personam Dei, vel posteriores Moyses. Quibus adhuc de rebus nonnihil infrà in alio c. agendum erit. Scripta lex cognominatur ea quæ data est Hebræo populo etiam quoad præcepta decalogi moralia & ipso lumine naturali cognita, communiaque cunctis hominibus, quia priùs non scribebatur eiusmodi vel alia lex, licèt celebrentur columnæ duæ à filiis Seth filij Adam erectæ lateritia, & lapidea, quibus artes inscriptæ essent, quas ipsi inuenissent, aduersùs incendia & diluuium, quorum posteriorem in Syria suo tempore Iosephus [f] testatur extitisse. Ab vrbe condita ad annum ferè trecentesimum, sine legibus viuebat populus Romanus, quòd ancipiti bello distractus esset [g], postea Decemuiri legum condendarum causa creati sunt. qui Athenis reuersi, leges XII. tabularum in foro proposuerunt vel in ære incisas [h], vel in ebore [i], vel in robore siue ligno [k]. Sed magis frequens materia æs fuit apud Græcos Latinósque, ad insculpendas res maioris momenti, vt leges, fœdera, edicta, priuilegia, &c. quæ in templis etiam reponebantur, (sicut Mosaicæ tabulæ in arca sacratiore tabernaculi, templíve) vt demonstrat Iustus [l] Ryquius post Ioannem [m] Brodæum. Erant apud Athenienses ἄξονες leges Solonis incisæ in ligno, quoniam ea vox significat axes ligneos, vt meminit Gellius [n], & Plutarchus [o], qui scriptas scribit εἰς ξυλίνους ἄξονας, quemadmodum & Suidas [p], qui citat Demosthenem [q], & figura quadrata fuisse ait τετραγώνους τὸ σχῆμα: quod vltimum affirmauit prior Pollux [r]; sed χαλκοῦς ἄξονας *æneos axes*, siue *tabulas*. In vsu præterea habuerunt Athenienses κύρβεις, id est, τετραγώνους σανίδας, siue

C

D

f 1.antiq. c.3.
g Liuius li. 2.& 3.Pompo.Iuris.l. 2. D de orig.iuris.
Decemuiri.
h Halicarn. Diod. Liuius, Porphyrio in Hora.
i Cic.Catilin.3.
k Pompo. sup.
l de Capitol. Rom. cap 30.
m 4.miscel. c.12.
n lib.2.cap. 12.
o in Solone.
p verbo ἄξονες.
q contra Aristocrat.
r lib.8.

E

A πίνακας πυραμοειδεῖς, *tabulas triangulas pyramidum forma*, quos citatus Pollux, & Suidas λίθους ὀρθοὺς *lapides erectos, in cacumen desinentes, capitisque summum verticem referentes*, vocant. Sed Suidas tradit quod κύρβεις continebant de sacris ciuiles leges: ἄξονες de rebus priuatis: item illæ Deorum festa; vt sic essent quasi κρύβεις, per metathesin literarum, παρὰ τὸ κρύπτειν, quòd eorum sacra occultari oportebat. Plura iidem, præsertim Suidas, & eiusdem Scholiastes: quæ haud ita ad rem faciunt; & non adeò cohærent, cùm ex auctoribus diuersis illa reciret: vt quòd κύρβεις quadratæ essent, quas alij triangulas fecerunt. Id non omittam quod addit, vtrarumque talem structuram fuisse; vt esset abacus quidam magnus, in hominis longitudinem exporrectus, habens quadrata ligna

B composita, & aptè coniuncta; vtrinque verò dentes acutos, vt à lectoribus moueri, & circumuerti possent. Pro ære aliqui [a] causas has afferunt, vt intelligantur leges ab omnibus, quemadmodũ illius metalli tinnitus clarissimus est, ex quo proinde tubæ campanæque: vt omnes nutriant, sicut ære fit omnium quibus nutrimur æstimatio: vt abstergat omnia vitia, ad eum modum quo æs adusta rodit & incidit; purgat; renititur putredini denique ad quamdam perennitatem. Adiici posset problema num mores legibus, an leges moribus in ciuitate præferendæ. De hoc disputans in vtramque partem noster Bisciola [b] definit miscendas leges cum moribus, & consuetudine,

C quoniam

Mos [c] & lex maculosum edomuit nefas.

Sed iuxta Æschinem [d] præscriptum morum plus plerumque valere in regnis, & oligarchiis quibus prædiri sunt qui gubernant: vbi dominatur populus, leges potiùs. Quæ demum cumque politia sit, parcè ferendæ leges: multæque haud aliter ægræ ciuitatis indicium sont, atque Medici multi argumento sunt, multos in ciuitate morbos grassari, vt Archilaus, vel Arcesilaus Scytha affirmauit [e], Platóque [f] sensit, ὅτι ὅπου οἱ νόμοι πολλοί, καὶ δίκαι περὶ τούτων, καὶ βίοι μοχθηροί, *quòd vbi leges multæ, ibi & lites multæ, & vita moresque praui*: & respublica quæ malis, id est, non adeò bonis, sed immotis legibus, præstantior est illa

D quæ bonis, seu melioribus, sed tamen mobilibus, & inconstantibus; vt dixit Cleon [g]. *Ipsa mutatio consuetudinis*, inquit Augustinus [h], *etiam quæ adiuuat vtilitate, nouitate perturbat*: & Augustus positas semel leges constanter seruari, nec vllam immutari volebat, quia quæ in suo statu, eadémque semper manent, etsi sint nonnihil vitiosa, vtiliora tamen sunt his, quæ per innouationem vel meliora inducuntur [i]. Ducentis annis nulla noua lex lata est apud Locrenses [k]: Lacedæmonij septingentos annos vnis legibus, & numquam mutatis moribus pacatissimè vixerunt [l]. Lege politicos aphorismos Ioannis [m] Chokier.

E

a Henr. Fornes.lib. 1. ora. & lib.5.c.4.
Num mores legibus, an leges moribus præferenda.
b tomo 2. lib.5.hora. subseciu. c.2.
c Hora.lib. 4.ode 5.
d orat.contra Timarchum.
e Stob.ser. 37.Anto. Melissa ser. 143.apud Bisciol. Laer. apud Ioan. Chokier infrà.
f 3. de legib.
g apud Thucyd. lib.3.
h epist. 118.
i Diod. lib. 12.
k Demosth. contra Timocratem.
l Cic. pro Flacco.
m lib.2.c.4.

Vers.14.] Mihique mandauit in illo tempore, vt docerem vos ceremonias, & iudicia, quæ facere deberetis in Terra, quam possessuri estis.

Parabhr.

PRæter ea quæ in tabulis illis duabus lapideis, de quib. proximè actũ est, decẽ verba, siue præcepta, qui dicitur decalogus, & ad mores pertinẽt, súntque

que ipso naturali lumine nota, & cunctis hominibus communia, alia plura seorsim, Deo iubente, magis peculiaria & propria tradidit Moyses tum ceremonialia, tum iudicialia: quæ volumine vno

a c.24. 3.7.

inclusit, vt ipsemet testatur in Exodo [a], & in eiusdem libri c.20. vsque ad 24. recensentur, comprehendendo simul Decalogum, quamuis hic postea in tabulis insculptus fuerit. Sæpiùs ingerit Moyses mentionem de facto sibi mandato, vt doceret ac proponeret diuina præcepta, vt tantò libentiùs exciperentur seruarentúrque à populo, vtque ipse se modestè profiteretur Dei ministrum, non auctorem illorum: vt quidam tamen legislatores id sibi vsurparunt, non modò nomina nominantes à quibus leges accepissent, verùm etiã pro numinibus nominari & honorari volentes. *Sicut*, inquit priùs hoc ipso [b] capite, *quòd docuerim vos præcepta atque iustitias, sicut mãdauit mihi Dominus: sic facietis ea in terra quam possessuri estis, & obseruabitis, & implebitis opere.* Docuerat Deus per Angelum suum, inquit Abulensis, in voce tubæ populum præcepta moralia Decalogi ad completionem legis; restabat vt doceret eos præcepta ceremonialia & iudicialia. Sed quia populus dixit, quòd non loqueretur eis Deus, mandauit Deus Moysi, vt hæc doceret eos [c]. Videlicet cùm Moses & Aaron ascendissent vltra radices montis Sina, & populus eiúsve principes Dei voce pauefacti vociferati essent ac rogassent, vt non loqueretur Deus, sed Moses; approbauit hoc Deus, atque præcepit vt rediret cum Aarone in tentoria sua, Moses autem conscenderet ad cacumen, vt alia ibi mandata audiret, quæ postea populo referret [d], quemadmodum fusiùs narratur cap. sequenti [e].

b vers. 5.6.
c Exo. 20. 18.19.22. c.21.1.& seqq.
d c. 18. 24. c.20.18.19. 21. & seqq. cap.21. 1.& seqq.
e vers. 23.& seqq.
f Exo. 24. 12. Deut. 5. 31.
g v.4.1.5.
h vers. 21.
i c. 50.20.
k c. 2.23.
l Matth. 22. 16. Marci 12. 14. Lucæ 20.21.
Explanatio.
m c.4.23.c. 5.2.c. 7.28. c.9.35.c.12. 1.c.13.54. cap.21.23. Marci 1.21. 22 c.2.13. c.4.1.2.c.6. 2.6.34.c.8. 31.c.9.31. c.10.1.c.11. 17.& 12.35. Lucæ 4. 15. 31.c.5.3.&7. c.6. 6. c.13. 10.22.c.19. 47.c.20.1. c.21.37.c. 23. 5. Ioan. 6.59.cap.7. 14.28.c.8. 2.20.
n Matth. 7. 29. Marci 1 22.
o Matth. 26.55 Marci 14.49. Ioan.18.20.
Primum pastoris officium quod.
p Ioan.7. 35.
q 1.Cor.12. 28. Ephes. 4.11.
r 1.Tim.3. 2.Tit.1.9.
s in epist. ad Ephes.4.
t epist. 59.
u hom.19. in Ezech.
x in epist. ad Ephes.4.

Mihique mandauit in illo tempore.] Omisit Interpres (*Dominus*) quod nomen habent editiones reliquæ. Indicaui autem loca huiusce mandati ex Exodo, capiteque sequenti.

Vt docerem vos.] Hoc docẽdi munus iniunctum est Mosi à Deo [f], & Moses ipse id se exercuisse iam antea dixit istomet capite [g]. Sed & cap. 33 [h]. in benedictione Gad vocatur Doctor; cùm dicitur: *& vidit principatum suum, quòd in parte sua doctor esset repositus.* Vbi Chaldaicè habetur (*& suscipiet in principio partem suam; quoniam ibi in hæreditate sua Moyses scriba magnus & princeps Israel sepultus est.*) Vaticinium est Moysi de seipso quòd in sorte Gad sepeliendus esset, nempe iuxta montem Nebo; qui mons & sepulchrum Mosis licèt in tribu Ruben essent, in ea regione cis Iordanem eminebant Gaditæ. Item Doctoris epithetum tribuunt Christo Esaias [i], & Ioel [k], immò & Pharisæi dum, licèt fraudulentè, dixerunt quòd viam Dei in veritate docebat [l]; & sæpiùs Euangelistæ [m], idque cum potestate ipsum fecisse [n]. Christus ipse hoc a se factum professus [o] est: & Iudæi per iocum vel ironiã, *numquid [p] in dispersionem Gentium iturus est, & docturus Gentes?* In Ecclesia instituit Deus Doctores, quos cum pastoribus eosdem esse indicat Apostolus [q], quia primum ac potissimum pastoris officium est pascere populum verbo Dei: idémque Paulus [r] exigit ab Episcopo vt sit Doctor, potẽnsque sit in doctrina; vt etiam obseruant Hieronymus [s], Augustinus [t], Gregorius [u], Anselmus [x] & alij. Agnoscit nihilominus Ecclesia Doctores, non pastores, seu Episcopos vt in Litania, *omnes sancti Doctores orate pro nobis, omnes sancti Pontifices orate pro nobis*; & in Antiphona, *ô Doctor optime*, &c. ex illis etiam qui pastores fuerunt & Episcopi, fuerunt Doctores eorum quorum non erant pastores, vt Ambrosius, Augustinus, &c. *Certè nemo quamuis sanctus sit*, inquit Hieronymus [a], *pastoris sibi nomen assumere debet, nisi possit docere quos pascit.* Optat verò & hortatur [b] Concilium Trident. vt dignitates in Ecclesijs Cathedralibus & collegiatis insignibus conferantur tantùm magistris vel Doctoribus, aut etiam licentiatis in Theologia, vel iure canonico. Docet præterea [c] propriũ Episcopi munus esse Dei verbum prædicare. Cæterùm ex humana institutione sunt eiuscemodi gradus, ad quos pertinent qui olim ecclesiasticæ Scholæ præerant Heraclas, Pantænus, Clemens Alex. Origenes, Didymus, &c.

a supra.
b sess. 24. de reform. c. 12.
Proprium Episcopi munus quod.
c sess. 5. c. 2. sess. 23. c. 1. sess. 24. c. 4.
Ceremoniæ & iudicia.

Ceremonias & iudicia.] Sunt Hebraicè חֻקִּים *chukkim*, & מִשְׁפָּטִים *mispatim*: Chaldaicè קְיָמִין *keiamin*, & דִּינִין *dinin*: Græcè δικαιώματα & κρίσεις, quibus secundis κρίματα synonyma sunt. Significant autẽ præcepta ceremonialia & iudicialia, quæ seorsim exposita sunt à Mose extra Decalogũ, nec in tabulis illis lapideis descripta. De vi vocabulorum dictum est non semel: & perpendi adhuc potest in Græco quod iustificationes valet; quasi præcipua iustitiæ pars, maximúmque debitum sit Deum colere, ad quod per se referuntur ceremonialia præcepta.

Quæ facere deberetis.] Secundùm editiones alias *ad faciendum vos*, לַעֲשֹׂתְכֶם *labhasothchem*: לְמֶעְבַּדְכוֹן *lemebhbadchon*: ποιεῖν ὑμᾶς. Dantur præcepta quæ seruari, & fieri, opereque impleri debeant.

In terra quam possessuri estis.] In reliquis editionibus (*in terra ad quam vos transitis, vel intratis, vt possideatis eam.*) Sic priùs versu 5. Non poterat maxima pars illorum præceptorum, præsertim ex ceremonialibus, seruari in deserto, vt cap. 12 [d]. significatur.

d v. 1.8.9.

Vers. 15.] Custodite igitur solicitè animas vestras. Non vidistis aliquam similitudinem in die qua locutus est vobis Dominus in Horeb de medio ignis.

PARAPHR.

AFfectibus plena est Mosis ista sub mortem oratio, vt adhuc liquebit magis in sequentibus. Non contentus semel proposuisse, repetit, inculcat, commendat idem sæpiùs: tum verò vt quàm diligentissimè caueant, ne vllo modo violent principes illud præceptum Decalogi, ac primùm virtualitérque, vt Caietanus loquitur, continens vniuersam legem diuini cultus, de non habendo alio Deo præter vnum verum [e]; qui locutus in Horeb de medio ignis cum tot aliis prodigiis, quando dictum præceptum tulit cum aliis nouem, nullam sui similitudinem, formam, figuram, speciem exhibuit, ne quam arriperet populus ansam fingendi sibi quodpiam simulacrum, seu idolum, idque more cæterarum Gentium venerandi & adorandi, perinde ac si verus Deus foret.

e Exo. 20. 4.

Istius versus prima pars præcessit ver. 19. *Custodi igitur temetipsum, & animam tuam solicitè.* Secunda in 12. *Locutúsque est Dominus ad vos de medio ignis. Vocem verborum eius audistis, & formam penitus non vidistis.* Idcirco non erit hic hærendum diutiùs.

Explanatio.

Custodite igitur solicitè animas vestras.] Versu 9. erat Hebraicè, Chaldaicéque (*tantùm custodi temetipsum, & animam tuam valdè*) primaque dictio erat רַק *rak*, & לְךָ *lechod*: vltima מְאֹד *meod*, & לַחְדָּא *lachda*: Græcè prima πρόσεχε, vltima σφόδρα: hic verò in eadem editione Græca,

ἡ

ἡ φυλάξασθε σφόδρα τὰς ψυχὰς ὑμῶν. Indicari vult Rickelius ista phrasi vt caueant ab omni diorno-rum præceptorum transgreſſione, ſed præſertim ab interiori impuritate. Importat potiùs, vt vitent periculum mortis, ac ſub huius pœna caueant ne transgrediantur ea quæ præcipiuntur. Quo pacto reddit Vatablus (*cauete ergo accuratè quã cara vobis eſt anima veſtra.*) Explicat noſter Mariana (*in animabus mente conſeruate*) quia Hebraicè eſt (*cuſtodite animabus veſtris*, לְנַפְשֹׁתֵיכֶם *lenaphſotebechem*) quo modo etiam extat Chaldaicè. Sed ל *le* ſeruire poteſt accuſatiuo; & in datiuo cuſtodire animæ, eſt adhibere cuſtodiam erga ipſam.

Non vidiſtis aliquam ſimilitudinem.] Pro ſimilitudine habebatur verſu 12. *forma*: ſed aliarum editionum voces eædem quæ hoc loco, תְּמוּנָה *themunah*, דְּמוּת *demuth*, ὁμοίωμα. Hic autem præterea in editionibus aliis præponitur particula cauſalis (*quia*, כִּי *chi*, אֲרֵי *are*, ὅτι) & ſententia tota ſic exprimitur (*quia non vidiſtis omnem ſimilitudinem*) id eſt, nullam. Vis autem particulæ cauſalis eſt, propterea cuſtodire debere quemque ſolicitè animam ſuam, ſeu ſemetipſum ſub pœna mortis, ab idololatria; quoniam data opera noluit Deus in vlla certa forma & ſimilitudine apparere populo, quando legem dedit. Nec ignotum Ethnicis fingi Deum effigie non poſſe.

Nulla ª autem effigies, nulli commiſſa metallo — a Statius,
Forma Dei, mentes habitare & pectora gaudet.

In die qua locutus eſt vobis Dominus in Horeb de medio ignis.] Verſu 12. in ſimili ſententia montem ponit ſola editio Græca, ſed non nomen montis. Idem mons verſu 10. exprimitur Horeb ſicut hìc: qui tamen alibi etiam Sina, vt ibidem annotaui. Denique adhuc Græcè hoc loco, mons & Horeb ponuntur, ἐν χωρὴβ, ἐν τῷ ὄρει, *in Horeb, in monte*: vt inſinuetur ſuperior pars ex qua locutus eſt Dominus, populo ſtante ad radices illius, vt dictum eſt verſ. 11. ſecundùm editiones alias (*ſub monte.*)

Verſ. 16.] Ne fortè decepti faciatis vobis ſculptam ſimilitudinem, aut imaginem maſculi vel feminæ.

Verſ. 17.] Similitudinem omnium iumentorum quæ ſunt ſuper terram, vel auium ſub cælo volantium,

Verſ. 18.] Atque reptilium quæ mouentur in terra, ſiue piſcium qui ſub terra morantur in aquis.

PARAPHR. Aperit idololatriæ periculum ſi fortè in aliqua ſimilitudine Dominus apparuiſſet, ne nimirum illam imitantes aut exculpentes delaberentur eò, vt ipſam adorarent, talem putantes Dominum in quali ſimilitudine viſus fuiſſet. Primùm verò prohibet idololatriam circa ſublunaria præſertim animalia, poſtea circa corpora cæleſtia. In his verſibus agit de primis nominans cum vtroque ſexu ſpeciei humanæ potiſſimùm, genera animalium; terreſtrium quæ ſuper terram gradiuntur; & volatilium, & in terra repentium, & aquatilium, ſiue piſcium. Ex his omnibus generibus idolorum ponit Abulenſis exempla: ex primo mares Iouem, Saturnum, Martem; fœminas Iunonem, Dianam, Venerem, Veſtam; ex ſecundo Apim Ægyptiorum, & canes, aliaque

A monſtra; ex tertio Aquilam Iouis; columbam Veneris baiulam; pauonem Iunonis, coruum Phœbi; ex quarto oſtrachooem, vt ipſe nominat, quia Æſculapius Deus in figuram, inquit, colobri criſtati de Epiro Romam tranſuectus eſt, vbi in inſula Tyberis colebatur; ex quinto, quia gentes aliquæ piſces colunt, ab eorum eſu abſtinentes, eo quòd Venus & Cupido in piſcium imagine latuerunt, perſequente Tiphœo, vt duos propterea piſces inter cæli ſigna locari fuerint. Nondum extabant pleraque idolorum iſtorum quo tempore viuebat Moſes ſub iſtis ſaltem vel formis, vel vocabulis: eſtque veriſimile reſpectum habitum à Moſe ad illa quæ colerentur ab Ægyptiis quibus cum tamdiu verſati fuerant Hebræi, & ab aliis
B gentibus, quas in itinere ipſo, vel non procul habuerant, vel quæ à Chananæis, in quorum regionem iamiam ingredi debebant. Herodotus ª au- — a in Euterpe.
ctor eſt ab Ægyptiis Græcos accepiſſe duodecim nomina deorum, eóſque primos aras, & imagines, & templa, βωμοὺς ἡ ἀγάλματα, ἡ νηὸς, diis erexiſſe; præterea exiſtimaſſe è piſcibus ſquamoſum ſacrum eſſe & anguillam, ἔγχελυν: ex auibus vulpanſeres, χηναλώπεκας, & phœnicem. Strabo ᵇ — b lib. 17.
recenſet bouem, ouem, canem, felem, accipitrem, ibim, oxyrinchum, latum piſcem Nili, Cynocephalum, ceiũ, leonem, capram, hircum, murem, araneũ, &c. Iuuenalis ᶜ crocodilon, porrum, cepe, oues, hœdos, Ibin, cercopithecum, piſcem canem. — c Satyra 15.

——— *Quis neſcit qualia demens*
C *Ægyptius portenta colat? crocodilon adorat*, &c.

Et,

Porrum, & cepe nefas violare, ac frangere morſu.
O ſanctas gentes, quibus hæc naſcuntur in hortis
Numina! lanatis animalibus abſtinet omnis
Menſa, nefas illic fœtum iugulare capellæ.

Similis Anaxandridis Rhodij comici ſarcaſmus ᵈ & reprehenſio. — d apud Natalem Comitem 2. mytholog. c. 7.

οὐκ ἂν δυναίμην συμμαχεῖν ὑμῖν ἐγώ·
οὔθ' οἱ τρόποι γὰρ ὁμονοοῦσ' οὔθ' οἱ νόμοι
ἡμῶν· ἀπ' ἀλλήλων δὲ διέχουσι πολύ.
βοῦν προσκυνεῖς, ἐγὼ δὲ θύω τοῖς θεοῖς·
τὴν ἔγχελυν μέγιστον ἡγεῖ δαίμονα.
ἡμεῖς δὲ τῶν ὄψων μέγιστον παρὰ πολύ.
οὐκ ἐσθίεις ὕει', ἐγὼ δέ γ' ἥδομαι
D *μάλιστα τούτοις· κύνα σέβεις, τύπτω δ' ἐγώ*
τοὔψον κατεσθίουσ' ἐπὰν λάβω.
Haud eſſe vobiſcum queo commilito
Concordibus nec moribus, nec legibus
Per maxima interualla differentibus.
Bouem colis: deis ego macto bouem.
Tu maximam anguillam deum putas; ego
Obſoniorum credidi ſuauiſſimum.
Carnes ſuillas tu caues; at gaudeo his maximè
His maximè. Canem colis, quem verbero
Edentem vbi deprehendo fortè obſonium.

Irridet eoſdem effusè Prudentius ᵉ. Vt meritò idololatriæ matrem nominet Ægyptum Origenes ᶠ. Mitto celebres illos alios Ægyptiorum eorumdem deos Oſirin, & Iſim, ſolem nempe ac — e hymno 14. de S. Romano verſ. 251. & ſeq. f hom. 5. in Ioſue & refertur 26. q. 2. cap. ſed & illud.
E lunam. Abominationes Ægyptiorum quas ſe immolaturos Hebræi dicebant, erant ᵍ animalia quorum illi abominabantur cædem tanquam ſacrilegam; vel ad edendum, vel ad ſacrificandum, — g Exo. 8. 26.
eò quòd pro diis colerent; quales tauri, oues, capræ & ſimilia; vt ea etiã de cauſa paſtores ouium deteſtarentur ʰ. Moſes item dixit ⁱ, *ſi mactauerimus ea quæ colunt Ægyptij corã ipſis, lapidibus obruent nos.* De diis aliarum gentium legatur citatus Natalis, & in opere de diis Gentiũ Lylius Giraldus, ſed & Ciceronis libri de natura deorũ; ac de Ægyptiis — h Gen. 46. 34. i Exo. 8. 26.

nominatim

A nominatim cum iidem, tum Lactantius [a], Eusebius [b], ex Porphyrio, Augustinus [c], Athenagoras [d], Minutius [e], qui addit strepitus per pudenda corporis expressos inter adoratas ab iis res; Clemens [f] Rom. adiiciens cloacas, & alia innumerabilia quæ pudeat nominare; Plinius [g], Herodotus [h], Diodorus Siculus [i]: & ex Christianis auctoribus qui scripserunt contra Gentiles & idololatriam, necnon Augustinus in opere de ciuitate Dei, ac nominatim de idololatria Ægyptiaca ex Trismegisto [l]. Testantur eam quoque nomina ciuitatum apud Ægyptios Crocodilopolis, Lycopolis, Leontopolis, Latopolis, à crocodilo, lupo, leone, lato pisce. Apis item quia primus bouem instituit coli, & ipse bouis imagine cultus est, Mercurius canis, Isis vaccæ [k], &c.

B *Ne fortè decepti.*] Hebraicè & Chaldaicè (*ne fortè corrumpamini, aut peruersè perditéque quid agatis*, פֶּן תַּשְׁחִתוּן *pen thaschithun*, & דִּילְמָא תְחַבְּלוּן *dilemo thechabbelun*) Græcè μὴ ἀνομήσητε, *ne feceritis iniquitatem*, quo pacto legit etiam Augustinus [m] absque particula (πῶς) quam habent codices Complutenses, Regij, & alij, & præposito (μὴ) valet (*ne fortè*) Pro participio Latino in simili sententia [n] inferiùs alia diuersa habent editiones aliæ, vt & pro verbo decipiendi [o], quemadmodum & aliis in locis. Sed iterum in isto cap [p]. reperiuntur eadem vocabola. Deceptio hæc iuxta vim Hebræi verbi & Chaldæi importat morum corruptionem, ex qua nimirum sequi solet infidelitas & idololatria. Græco verbo significatur summa ini-
C quitas omni lege repugnans diuinæ, humanæ, naturali, positiuæ, &c. qualis in eodem illo peccato inest, in quod non delabitur subitò quis, sed in alia plura.

Faciatis vobis sculptam similitudinem.] Secundùm reliquas editiones (*& faciatis*) quia priore membro est verbum non participium. Legit Augustinus [q] (*sculptilem similitudinem*) quod potest significari per γλυπτὸν ὁμοίωμα: vel distinguendo, per sculptile, similitudinem. Hebræa sunt פֶּסֶל תְּמוּנָה *pesel themunah*: Chaldæa צַלְמָא דְמוּת *tsalma demuth*. De posteriore vtriusque editionis dictum priùs. Est פֶּסֶל *pesel*, de quo in Leuitico [r] dixi, simulachrum dedolatúmve è lapide aut ligno: & in De-
D calogi præcepto extat, vbi legitur [f]; *non facies tibi sculptile*, & alibi sæpe redditur eodem pacto. Chaldæum significat simplicem imaginem. Abulensis exponit sculptam similitudinem, statuam corpulentam, quæ per dolationem & cauationem fabricatur.

Aut imaginem.] Deest (*aut*) in editionibus aliis: & in nostra (*omnem*) Augustinus [t] quoque legit (*aut omnem imaginem.*) Hanc textus Græcus vocat εἰκόνα: Hebræus סֶמֶל *semel*: Chaldæus צוּרָא *tsura*. Iungendu autem priori membro vertunt passim ex Hebræo & Chaldæo (*sculptilem similitudinem omnis*, seu *cuiuscumque figuræ.*) Reddit *ido-*
E *lum* Interpres alibi [u]. Chaldæum verò nomen exponitur per *figuram, formam, imaginem.* Cui simile צוּרָה *tsurah* idem valet, necnon *exemplar.* Augustinus [x], ex eóque Rabanus, Glossa, Hugo, & alij docent per similitudinem priùs positam, & imaginem hoc loco videri rem vnam significari: vel per similitudinem statuam, seu simulachrum non ex alicuius hominis lineamentis expressum; imaginem quod tali expressione fit: ita vt sit omnis imago similitudo, sed non è conuerso. Nam in geminis, inquit, similibus similitudo est alterius cuiuslibet; in altero non imago: sed si patri similis sit filius, rectè imago dicitur, vt sit pater πρωτότυ-

a lib. 1. cap. 13. lib. 5. c. 20
b 1. de præpar. c. 6. lib. 3. c. 2.
c 2. de ciu. c. 22.
d apolog.
e in Octauio.
f 5. recogn.
g lib. 8. c. 46.
h lib. 19. c. 6.
h lib. 2.
i apud Euseb. sup.
k lib. 8. de ciuit. c. 23. & seqq.
Explanatio.
l Viues in August. 8. de ciuit. c. 26.
m quæst. 4.
n vers. 19.
o c. 11. 16. c. 30. 17.
p vers. 25.
Statua & imagines prohibita.
q suprà.
r in c. 26. 2.
f Ex 20. 20. 4.
t quæst. 4.
u 2. Paral. 33. 7. 15. Ezech. 8. 5.
x suprà.

A πον, *prototypus*, id est, prima figura, vnde illa imago expressa videatur. Addit harum imaginũ alias esse eiusdem substantiæ, vt patris & filij; alias non, vt picturam. Ad hunc secundum modum reuocat quod scribitur in Genesi [a]; *fecit Deus hominem ad imaginem suam*, quia non est eiusdem substantiæ cum illo, vtpote nõ genita imago, sed facta. Quod autem ibidem non addatur (*& ad similitudinem*) sicut priùs [b], causam reddit, quia vbi imago, est etiã similitudo. Præterea notat in Decalogo prohiberi ne vlla fiat similitudo [c], non nominando imaginem; quoniam si non sit similitudo, nec imago est; & si imago, etiã similitudo. Denique docet vbi prohibetur similitudo & imago, intelligi de homine; vbi de irrationabilibus intelligitur ani-
B mantibus, solum nomen similitudinis posuit: quia nemo sibi vnum canem constituit, vel huiusmodi, quem intuens, imaginem pingat, vel fingat, quod de hominibus vsitatum est. Hugo perstringit Augustinum hoc pacto: vt vel synonyma sint imago & similitudo, ac etiam idolũ atque simulachrum, vel prima statua ad alicuius hominis imitationem facta: secunda ad nullius hominis lineamentorum imitationem. Vel prima ad imitationem alicuius rei particularis; secunda expressio rei cuiuscumque: vel prima pertinens tantùm ad hominem: secunda conueniens repræsentationi rei cuiuscumque: ita vt omnis imago sit similitudo; non item de quauis similitudine affirmetur quòd sit imago. De his omnibus vocabulis, egi alibi [d], déque Græ-
C co quòd hîc est εἰκών, & de imaginũ licito, illicitóve vsu, & qua de causa quomodóque prohibitus Hebræis [e] fuerit. Cæterùm his omissis quæ spectant ad vocabula, & alia quæ modò dixi, Hecatæos apud Iosephũ [f] refert in templo Iudæorum nullum simulachrum vel anathema fuisse: ac Iosephus ipse [g] obiicienti Apioni, quòd statuas Imperatoribus Iudæi non erigerent, respondit esse potius quòd Romanorum admiraretur magnitudinem atque modestiam; quoniam subiectos non cogebant patria iura transcendere: narrátque Iudæis interdictum omne imaginum genus. Id Tacitus [h] quoque voluit, scribens profanum Iudæos duxisse imagines deorum mortalibus materiis in species hominum effingere; mente sola numen
D vnũ intelligere ac venerari: nulla simulachra in eorum vrbibus, nedum in templis, esse: non regibus hanc adulationem, non hunc Cæsaribus honorem adhiberi. De Iudæa itẽ cecinit Lucanus [i],

——— *Dedita sacris*
Incerti Iudæa Dei.

quia nulla similitudine vel nomine ipsum exprimebat: & de Iudæis Iuuenalis [k],

Nil præter nubes, & cæli numen adorant.

quod Aristophanes [l] de Socrate affirmauit, nimirum nubes adorauisse: & ingresso nebulam Mosi locutus est Deus dans legem [m]. Denique idcirco, & quoniam vnum dumtaxat colebat Deum, Iudæam gentem Plinius [n] contumelia numinum in-
E signem vocat. Contendit vehementer Vasques [o] noster statuas & imagines omnes in veteri Testamento prohibitas, non tantùm ita vt non adorarentur, sed vt penitus non fierent, nec vllus earum vsus esset: eámque in Decalogo censeri legem ceremonialem, sicut & de sabbato; ad id tamen latam, vt præcideretur omnis occasio idololatriæ, de qua sit data alia distincta planè moralis, & de iure ipso naturæ. Vtitur autem potissimùm loci huiusce nostri testimonio; quod videatur vetitum, ne Deum etiam verum in aliqua eius similitudine adorarent, nõ solùm id quod iure naturali

a c. 1. 26.
b vers. 27.
c Exo. 20. 4.
d in act. 17. 16.
e ibid. v. 25. & in 1. Ioã. 5. 22. in Sap. 13. 10. in Leuit. 26. 1.
f 1. contr. Apio.
g lib. 2.
h 5. hist.
i lib. 2.
k Satyra 14.
l in Nubibus.
m Exo. 19. 16.
n lib. 13. c. 4.
o 3. p. disp. 104.

A prohibitum est, ne coleretur imago pro Deo. Si enim, inquit [a], licuisset Iudæis in imagine Deum adorare, sicut facimus; nec id Deus vetare voluisset; seipsum ostendisset Dominus sub aliqua figura, vt sub ea non tantùm tunc à populo adoraretur, sed vt etiam instar illius aliam effingerent, in qua deinceps ritu verè religioso colerecur. Ex Dei verò imagine argumentatur de aliis: quia periculum etiam suberat idololatriæ in aliis præsertim hominum, vnde illa orta primùm est [b]. Serpens æneus, vt libro priore [c] vidimus, factus est; sed iussu Dei, in signum dumtaxat sanitatis; non vt ei vlla veneratio exhiberetur, ne quidem vt erat crucis Christi typus. Præcepit præterea Deus figuras Cherubim apponi lateribus arcæ [d]; quibus alias adiecit Salomon [e]; immò & in templo boum, leonum, palmarum, malogranatorum, non modò Cherubinorum [f]. Sed non erant eæ res factæ modo accommodato adorationi, hoc est, inquit idem Vasques [g], per se; verùm vt appendices, & additamenta in ornatum alterius; quemadmodum nec impressa in moneta imago Cæsaris tale vllum idololatriæ periculum præbebat. Vnde cùm Pilatus & Petronius præsides conati essent Tiberis, Caligulæque imagines Ierosolymis erigere, Iudæi nulla ratione passi sunt [h]: & Adriani statua per vim illata in templum, abominationis nomine, de qua Christus [i], à nonnullis intellecta est. Diodorus in catena Græca, quam Zephyrus Latinà conuertit, Cherubim efficta dicit, non vt adorarentur: sed vt arcam testimonij tanquam ministri protegerent & venerarentur. Tale quid cernimus de Angelis comitantibus ascendentem in cælum B. Virginem; immò & insignia quædam sustentantes; quos tunc venerari seorsim ac propriè non solemus. Ne autem, si per se diuersum præceptum sit, vetans imagines, ab eo, quo prohibetur cultus plurium deorum, plura sint quàm decem præcepta, contra Scripturam [k], noménque ipsum Decalogi: respondet Vasques [l], vel vnicum esse de non concupiscenda vxore proximi, & re quacumque illius: vel sub eodem vno contineri duo, de imaginibus non faciendis, & de non colendis alienis diis; quia eodem tenore verborum proferuntur; & ad eamdem virtutem religionis pertinet obseruatio vtriusque, violatio ad sacrilegium: quamuis præcipua sit prohibitio posterior; prior tantùm vt appendix respectu illius. Placet hæc sententia, de qua egi etiam aliàs locis hîc antea indicatis. Isidorus Clarius Munsterum, vt solet, transcribens notat Iudæos propter periculum idololatriæ prohibere quamlibet imaginem, etiam pro decore factam, præsertim imaginem hominis, quando sic est sculpta, vt membra foras prodeant. Secus, si imago sit per modum sigilli in materiam sculpta, vt non promineat. Idem iudicium esset de pictura. Apud Catholicos ipsos in Italia frequentantur multo sæpiùs piæ imagines pictæ, quàm sculptæ. Consule de tota re disputationes da adoratione apud enarratores Scholasticos, & Scriptores controuersiarum.

Aut imaginem masculi vel feminæ.] Disiunctiuam particulam primo loco non habent editiones aliæ: nostra omisit (*omnem*:) pro imagine repetuntur Chaldæum & Græcum nomen quod iam præcessit דְּמוּת *demuth*, & ὁμοίωμα. Hebræum autem nouum est תַּבְנִית *thabnith*: quod à בָּנָה *banah ædificare*, significat, inquit Oleaster, ædificium, seu quid ædificatum, & imaginem quatenus est quoddam ædificium. Reddit [m] alibi Interpres per similitudinem, aut descriptionem [a], nempe rerum ædificandarum, quem typum vocant vulgò *modella*, & *dissegno*, Gallicè *patron* & *pourtraict*, aut per exemplar [b], quod idem valet: rursus per imaginem [c], & Græcè indicatis locis nonnullis; nunc per ὁμοίωμα [d], nunc per παράδειγμα [e], nunc per μορφήν [f]. Masculus & femina de hominibus intelliguntur hoc loco ab Augustino [g], Rabano, Glossa interlineari, & aliis: legénsque Augustinus, vel indicans certè hanc lectionem (*omnem imaginem similitudinem masculi aut feminæ*) quæ congruit editioni Græcæ πάσης εἰκόνα, ὁμοίωμα ἀρσενικοῦ ἢ θηλυκοῦ) ponit illud discrimen, de quo antea meminimus, vt imago & similitudo B hominibus conueniant hoc loco, similitudo animantibus irrationabilibus. Mentio sequens hîc de istis animantibus suadet dictum sensum atque distinctionem. Alioqui sexuum diuersitas in brutis etiam est, ac iis vocabula masculi, & feminæ tribuuntur. Non habet hæc distinctio quæ generationi seruit, locum in spiritibus, multóque minùs in omnium primo, id est, in Deo. Vocauit quidem Deum Trismegistus [h] ἀρρενόθηλυν, *marem-feminam*: sed propterea quod ὢν ζωὴ καὶ φῶς ἀπεκύησε λόγῳ, ἕτερον νοῦν δημιουργόν, *cùm sit vita, & lux, genuit Verbum, quod alteram mentem*, id est, Spiritum sanctum (sed simul cum Deo Patre) *produxit*: qua in re functus est officio patris & matris, ac solus fecit quod in generatione creata mas cum femina.

C *Similitudinem omnium iumentorum, quæ sunt super terram.*] Reperitur nomen תַּבְנִית *thabnith*: quod erat paulò antè de nouo positum: & alia pluries vsurpata דְּמוּת *demuth*, ac ὁμοίωμα. Iumenta, singularique numero בְּהֵמָה *behemah*, בְּעִירָא *behhira*, κτῆνος pro bestiis vniuersè sumuntur, vt multoties notatum est. Distinguuntur aliquando [i] iumenta, reptilia, bestiæ terræ: videmúrque primis designari animalia mansueta & domestica, opposita θηρίοις, id est, *feris*. At per iumenta, בְּהֵמָה *behemah*, בְּעִירָא *behhira*, τὰ κτήνη, quæ introducta sunt in arcam, cum volucribus, & omni reptili terræ [k], debent intelligi etiam feræ. Nec domestica tantùm intellexit [l] Iob iubens interrogari iumenta, Græcè τετράποδα, *quadrupeda*: vel socij conquerentes reputatos se vt D iumenta [m]: vel dicentes doceri se à Deo super illa [n]: posséque idem exemplis aliis confirmari. Denique complectitur hoc nomen terrestre quadrupes aut domesticũ, aut ferũ, siue agreste, quod à reptili distinguitur. Lege commentarios [o] Psalmorum & Leuitici [p]. Iumentum Gellius [q] testatur veteres à iungendo dixisse, ita vt præterea significaret vectabulum ipsum, quod adiunctis pecoribus trahebatur, quasi diceres iugamentum. Habet id quoque Nonius [r]. Deriuat Columella [s] à iuuando, quod nostrum laborem vel onera subuectando, vel arando iuuet: quamuis ferè isto nomine intelligat equos, non boues [t]. Lactantius [u] indidem deducens dici vult de animalibus magnarum virium, quæ in excolenda E terra iuuant; quod bobus plerumque magis conuenit. Isidorus [x] posteriorem notationem explicat; quia bos, inquit, carpenta trahit, & durissimas terræ glebas vomere vertit. Equus & asinus portant onera, & hominum in gradiendo laborem temperant, &c. sunt enim magnarum virium animalia. Vocabuli Græci κτῆνος originatio est aut ἀπὸ τῆς κτήσεως, *à possessione*, quòd ea olim & diuitiæ præcipuè consisterent in pecoribus: aut ἀπὸ τοῦ κτείνειν, *interficere*, quia quadrupedum

Marginal notes, left column: a sup. c. 3. — b Sapien. 14. — c cap. 21. — d Exo. 25. — e 3. Reg. 6. — f cap. 7. — g sup. c. 6. — h Ioseph. 18. antiq. c. 4. & 10. & 2. de bello. c. 8. — i Matth. 24. 15. — k Exod. 34. 28. Deut. 4. c. 9. c. 10. — l sup. c. 7. — m Exo. 25. 9. 1. Par. 28. 18. Ps. 105. 20. Ps. 143. 12.

Marginal notes, right column: a 1. Paral. 28. 12. 18. — b ibid. vers. 19. — c Esa. 44. 13. — d Exo. 25. 9. Psal. 105. 20. Ps. 143. 12. — e 1. Paral. 28. 11. 12. 19. Exo. 25. 9. — f Esa. 44. 13. — g quæst. 4. — h in Pimanda c. 1. §. 7. — Iumenta. — i Gen. 1. 24. 25. — k c. 6. 20. — l c. 12. 7. — m c. 18. 3. — n c. 35. 11. — o in Ps. 8. 8. in Ps. 49. 10. in Ps. 103. 14. — Iumenti etymon. — p in Leuit. 7. 21. — q lib. 20. c. 1. — r lib. 1. cap. 169. — s lib. 6. c. 3. — t lib. 2. c. 6. lib. 6. c. 19. — u lib. 2. c. 10. — x lib. 12. origin. c. 1.

A dum genera quædam mactari solerent & immolari. Pro feris iumenta non reperi:licet κτήνη feras Cicero interpretetur [a].

a Auct. thes. Græc. κτῆνος Gr. Anon.

Vel auium sub cælo volantium.] Præponitur Hebraice rursum, תַּבְנִית *thabnith*, דְּמוּת *demuth*, ὁμοίωμα: & כָּל *chol*, ac παντὸς, *omnis*: aui quæ singularis numeri collectiuè ponitur צִפּוֹר *tsippor*, צִיפַּר *tsippar*, ὀρνέου additur epithetom *pennata*, aut *alata*, siue *penna*, aut *ala*, hoc est, pennas alásve habentis כָּנָף *chanaph*, פָּרַח *parach*, πτερωτοῦ: pro (*sub cælo volantium*) quibus Græca similia sunt ὃ πέταται ὑπὸ τὸν οὐρανὸν: Hebraicè (*in cælo*) Chaldaicè (*in aere, seu per aerem firmamenti cæli*, בַּאֲוִיר רְקִיעַ שְׁמַיָּא *baauer rekiah scemaya*. Vbi אֲוִיר *auer* simile est nomini Latino *aer*, vt & hoc Græco ἀήρ. Synonyma sunt aues & B volucres: & posterius nomen *volatum* indicat, sicut & πετεινὸν, quod æquè ac Latinum *volucris*, seorsim & per se pro aue accipitur [b]. Interdum exprimuntur etiam ab Interprete [c] *volucres pennatæ*, Hebraicè Chaldaicéque sicut hîc, Græce πετεινὰ πτερωτά. Volare sub cælo propriè dicuntur aues, quia volant in aëre qui sub illo est. Cùm autem appellantur aues seu volucres cæli [d], cælum sumitur pro aëre. Docet id Basilius [e], Ambrosius [f], Isidorus [g], Augustinus [h], Hieronymus [i], Gregorius [k], & alij, citátque Isidorus Lucretium,

b ps. 8.9.
c ps. 148. 10.
Cælum pro aere.
d Gen. 1.30. c. 6.7. c. 9.2. 3 Reg. 14. 11. c. 16.4 c. 21.24 Iob 28.21. c. 35. 12. ps. 8.9. ps. 103.11. Eccl. 10.20. Ier. 7.33. c. 9.10. Baruc. 3.17. Ezech. 38.20. Dan. 2.38. c. 3. 80. c. 4.9. Ose. 2. 18. c. 4.3. c. 7.12. Matth. 8. 20. c. 13. 4. 32. Marc. 4. 4. 32. Luc. 8. 5. c. 9. 58. c. 13. 19.
e hom. 3. hexa.
f 2. hex. c. 4.
g 13. orig. c. 4.
h 2. de Gen. ad lit. c. 4 & alibi.
i l. 13. in Es. in fine & alibi.
k hom. 29. in euang.
l Hora. l. 1. epist. 11.
m Æschi. in Ctesiphontem.
n v. 25.

—*Cælum, quod dicitur aer.*

Rectiùs,

—*in hoc cælo, qui dicitur aër.*

C Nec desunt profana exempla alia, éstque vulgaris loquendi modus, quo dicitur cælum nubilum, serenum, sudum, apertum, rubicundum, triste, &c. Quale & illud,

Cælum [l], *non animum mutant qui trans mare currunt.*

id est, qui aërem, regionem, locum mutant, τόπον, non τρόπον μεταλλάττουσι [m].

Atque reptilium quæ mouentur in terra.] Adhuc hîc replicant editiones aliæ nomina significantia similitudinem, aliúdve synonymum: & collectiuè vtuntur pro reptilibus, nominibus numeri singularis præposito (*omnis*) hoc pacto (*& similitudine omnis reptilis, vel repentis.*) Potuit denique iuxta Heb. & Chald. omitti circumlocutio (*quæ mouen*- D *tur*) quoniam habent solùm רֶמֶשׂ *remes*, & רִחְשָׁא *rechscia*. Græca verò sunt ὁμοίωμα παντὸς ἑρπετοῦ ὃ ἕρπει ἐπὶ τῆς γῆς, *similitudinem omnis reptilis quod repit in terra*, seu *super terram*. Rectè porrò adiecta mentio terræ super quam reptilia moueantur: quoniam quandoque dicuntur pisces ipsi nomine reptilium, vt docui Psalmo 103.[n] *hoc mare magnum & spatiosum manibus, illic reptilia, quorum non est numerus*, vbi est quoque רֶמֶשׂ *remes*, & ἑρπετά: & attuli ex Bonauentura reptilis distinctionem in gressile, volatile, vermem, serpentem, piscem, lacertam, stellionem & similia secúdùm diuersam mouendi se rationem: postremò ex Isidoro [o], cur id nomen pisci tribuatur; nempe, quia reptandi habet speciem, & natando repit. Propriè & abso- E lutè terrestre animal est reptile, vt & serpens, atque de tali vsurpantur repere ac serpere: quemadmodum ἕρπειν, καὶ ἕρπειν, καὶ ἑρπετόν.

o 12. orig. c. 6.

Pisces.

Siue piscium, qui sub terra morantur in aquis.] Secundùm editiones reliquas (*similitudinem omnis piscis, qui in aquis sub terra*, nimirum est.) Augustinus [p], legens prout est etiam Græcè (*similitudinem omnis piscis, & quæcumque sunt in aquis sub terra*, ὁμοίωμα παντὸς ἰχθύος ὅσα ἐστιν ἐν τοῖς ὕδασιν ὑποκάτω τῆς γῆς) & quærens quid hoc sit; an, inquit, & aquam propter tractabilem corpulentiam, terram intelligi voluit, & secundùm hoc in eo quod

p q. 5.

A scriptum est, *fecit* [a] *Deus cælum & terram*, & aquas debemus accipere? Assiduè quippe Scriptura his duabus partibus commemoratis, vniuersum mundum vult intelligi, &c. An ideo dictum est *sub terra*, quòd terra nisi superior aquis esset, habitari vtique ab hominibus, & animalia terrena habere non posset? Rickelius explicat aquas iuxta ripas suas esse inferiores terra ne effluant; in mari in locis remotis à terra esse superiores terra, immò & montibus terræ, iuxta illud [b]; *super montes stabunt aquæ*. Oleaster declarat pisces non esse sub terra, sed sub aquis, dicique in aquis, sub terra, idest, in aquis quæ sunt sub terra, quoniam sub omni terra sunt aquæ, iuxta illud [c], *quia ipse super maria fun-* B *dauit eam*, videlicet terram: licèt editio nostra habeat (*eum*) nempe orbem terrarum. Franciscus [d] Vallesius explicat pisces morari sub terra, quoniam sub aqua intra terræ cauernas se recondunt, vnúsque constat globus ex aqua & terra. Quidquid sit de ista controuersia, quam tractauimus in eorum Psalmorum, ac aliorum [e] commentatio & Petri [f], ac in philosophicis nondum vulgatis disputationibus: simplex ac verus sensus est per comparationem ad priora hîc memorata animantia iumentorum, volucrum, reptilium quæ vel in terra, vel circa terram versantur; pisces enim degunt in aquis, quæ respectu terræ in qua illa sunt, vel circa illam, inferiores sunt. Atque hoc sibi vult posterior Augustini responsio. De amphibiis si- C letur, quia facilè ad genus terrestre & aquaticum reuocantur.

a Gen. 1. 1.
b ps. 103. 6.
c ps. 23. 3.
d de sacra phil. c. 23.
e in ps. 103. 3. in ps. 148. 4.
f 2. epist. 3. 5.

Vers. 19.] Ne fortè eleuatis oculis ad cælum, videas Solem & Lunam, & omnia astra cæli, & errore deceptus adores ea, & colas, quæ creauit Dominus Deus tuus in ministerium cunctis gentibus, quæ sub cælo sunt.

Paraphr.

QVod hactenos vetitú est de animalibus, vetatur modò de cælis, atque de Sole, luna, & D cunctis astris, vt vitetur diligenter istorum adoratio & cultus, cùm hominum vsui creauerit illa Dominus. Tanta eorum pulchritudo, vtilitas, incorruptibilitas, vel certè constans ac perpetuus status, quódque præterea nonnulli animata esse persuaserint sibi; item quia opinio erat hominem esse opus illorum; ita vt habeat cùm concipitur à sole spiritum; corpus à luna; à Marte sanguinem; ingenium à Mercurio; à Ioue desiderium; cupiditatem à Venere; à Saturno humorem: ob has, inquam, & similes alias causas Genethliacorum, faciliùs allicere ad se huiusmodi corpora homines potuerunt, & ab iisdem venerationem religiosam elicere. Vt propterea fortsitan præceptum expressum de non faciendo sculptili, seu imagine, ac si- E militudine, hîc non repetatur; non solùm quia id ex dictis potest suppleri; verùm etiam, quoniam rerum perpetuò & continenter oculis subiectarum, ac per sese in sensus incurrentium, minùs necessariæ vel curandæ videbantur effigiationes; præsertim cùm non ita distinctæ fieri possent: licèt Ethnici signis quibusdam confictis siue Astrologi, siue Poëtæ, stellas astraque repræsentauerint. In c. 17. [g] cauetur seuerissimè vt lapidetur adorator alienorum deorum, ac nominatim Solis, & lunæ, & omnis militiæ cæli, hoc est, astrorum; quæ militia cæli præterea sub istomet nomine

g v. 2. & seqq.

 sæpiùs

A sæpiùs [a] aliis in locis memoratur, in quibus etiã reprehenditur idololatria, sicut & tristua alibi, ac peculiariter sub vocabulis Solis, & Lunæ [b], & quidẽ etiá adoratorũ in Ægypto [c]: præterea Melchõ [d], Moloch [e], Remphã [f], quod appellatur sydus; Itero Astaroth [g], & Astarthe [*]. De Melchom, Moloch, Rempha egi locis ad marginẽ indicatis, docens duo prima vocabula videri synonyma pro Saturno, vel aliorum opinione pro Ioue; Rempham stellam Luciferi: & horum idololatriam vsurpatam ab Hebræis vel dum moraretur cum Deo Moses in monte; vel postea in deserto eùm seducti sunt à Moabitis [h]. Eiusdem postremò idoli, duo vltima nomina putantur formæ singularis B & pluralis, atque præ aliis de idolo illo sententiis, quas expendunt de nostris Pineda [i], Serarius [k], Ioannes Fernandus [l], Ludouicus [m] Ballester, probabilior censetur de luna, vel Venere sub astri etiam figura: quæ Syriæ quoque cognominaretur dea: & quandoque regina cæli in Scriptura. Illud proposito congruit quòd Ethnici orientales stellas aut cælo inhærentes, aut simulachris idolisve in terra maximè venerati sint, vt testantur Horapollo [n], Philo [o], Macrobius [p], Strabo [q], Herodotus [r], Heliodorus [s]: præterea, quòd Astarthe vel Astaroth sono ipso ac etymo consentit cum astro & Græca voce ἀστὴρ, aut ἄστρον. siquidem, vt obseruauit Serarius [t], cognominatur Astarthe ἀστροάρχη, οὐρανία, *cælestis, regina cæli*. Macrobius [u] porrò C docet relatos ad solem fuisse omnes deos, & sub aliarum appellationum varietate cultum, & quòd virtutes diuersæ Solis nomina diis dederunt.

> *Scilicet*, inquit ille [x], *alterno voluit rudis illa vetustas*
> *Nomine, diuersas significare vices.*

Et apud eundem Iupiter alloquens deos,

> *Cælicolæ, mea membra Dei, quos nostra potestas*
> *Officiis distincta facit.*

Non ignorabant sapientiores Ethnici vnicum Deum esse; multitudine variam multiplicémque potentiam illius conabãtur significare; vt ex pluribus colligit obseruationibus Delrius [y] noster; éxque ipsissimet Ethnicis auctoribus apud Iustinum [z] Martyrem, & Clementem [aa] Alex. siue D plures ac penè innumerabiles reipsa distinxerint deos, siue numinis vnici multa nomina tantùm excogitauerint, ac ne quidem reuera vllum crediderint, vt atheus Plinius [bb], qui effigiem Dei formámque quærere imbecillitatis humanæ affirmat esse, & quòd fragilis laboriosaque mortalitas in partes digessit, infirmitatis suæ memor, vt portionibus quisque coleret quo maximè indigeret, vt proinde nomina alia aliis gentibus & numina in iisdem innumerabilia reperiantur; admonemur nos vnius solius cultores Dei, de adeò multis, feréque infinitis beneficiis auctori illorum eidem vni soli Deo gratias habere & agere; atque quoad licet benefactis respondere & compensare. Infe- E runt hinc porrò aliqui [cc], hoc est, ea ministerio cælorum, nos esse dominos non solùm lucis & influentiarum illorum, sed eorumdemmet cælorum; quamuis non possimus eos destruere, vel motum eorum impedire; quod etiam quamuis possemus, non liceret, sicut nec Noë licuit integram speciem cuiuspiam animális destruere propter præiudicium damnúmque aliorum. Fauet Aquinas [dd]. Cælum autem cæli Domino canitur [ee] datum, terra filiis hominum, quantum ad peculiarem habitationem & sedem. Immò nec denegant Dominum in cælum ipsum empyreum, quatenus & tectum domus huius vniuersi cor-

a 4.Reg.17. 16.c.21.3.5. 2.Par.33.&c. 24.21.c.34.4.c.40.26. Ier.8.2.c.19.13.Sop.1.5. b Iob.31.26.4.Reg.23.5.11.Ier.43.13. Sop.1.5. c Ier.43.13. d 4.Reg.23.13.1. Paral.20.2.Ier.49.1.13. Amos 1.15. Sopho.1.5. e Leuit.18.21.c.20.2.3.4.5.3.Reg.11.5.7.33.4.Reg.23.10.Ier.32.35. Am.5.26 Actuũ 7.34.43. f Amos 5.26 Actuum 7.43. g Iud.2.13.c.3.7.c.10.6.1.Reg.7.3.4.c.12.10.c.31.10.4.Reg.23.13.1.Par.6.71. * 3.Reg.11.5.33. h Num.25.1 & seqq. i 7.de reb. Salo.c.11.§.2. k in Iudic.2.q.2. l in thesau. Scrip. verbo Astaroth m in onomatog. verbo eodem. n in hieroglyph. o de monarch. p l.1 c.21. q lib.15. r lib.3. s l.10. t suprà. u l.1.c.9.& 17. x Ouid.in Fastis. y in Herc. fur.v 448. z de monar. & in paræn. aa 5.Strom. bb l.2.c.7. cc Molina noster 10.1. de iustit. tract.2.disp.18.Soto 4. de iust.q.2.a.1. dd 1 p q.96.a.1.2.2.q.66.a.1. ee ps.113.16.

A porei est, vt ex opinione eiusdem Aquinatis, aliorúmque influit in hæc inferiora. Irenæus [a] ex hoc loco probat nullum dici Deum ac Dominum propriè nisi Patrem omnium, & Verbum, ac Spiritum sanctum. Origenes [b] argumentatur contra Celsum etiamsi concederetur cælum esse Deum, quod minimè conceditur; non sequi adorandum solem, lunam, stellas, quia nec partes cæli sunt, & quamuis essent, non sequitur esse numina. Simili argumento vtitur Iustinus [c] aduersùs Tryphonem eo quo vsum dixi Irenæum. Cælos porrò non esse animatos philosophicè ac theologicè alibi demonstratum est: nec desunt qui errorem ac hæresim in Origene damnatam putent diuersam ab B ea, qua docuit animas humanas conditas in cælo ante corpora. Legatur præsertim Claudij Espencæi [d] tractatus de cæli animatione, Adami [e] Tanneri nostri dissertatio de cælis, & quæ de eodem argumento scripsit Iulius Cæsar Lagalla. Adhuc quidem non ita constat de hæresi damnandos qui contrarium teneant; licèt propiùs ad fidem accedant qui negant. Ex eodem hoc loco nostro Tannerus arguit non solùm asserentes cælos animatos; verùm etiam quòd incolantur ab hominibus mortalem naturalémque vitam viuentibus, eo modo, quo apud Ciceronem [f] Xenophanes olim affirmauit habitari in luna, eámque esse terram multarum vrbium & montium. Super terram productum hominem Scriptura [g] tradit; hîc verò C quòd astra creata sunt in ministerium cunctis gentibus, quæ sub cælo sunt. Denique [h] cælum cæli Domino, terra data est filiis hominum, nec intelligitur quomodo ibi viuatur, an ad Ecclesiam pertineant, & ad redemptionem Christi, &c.

Ne fortè eleuatis oculis ad cælum] Græcè (καὶ μήποτε ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν, *& ne fortè respiciens in cælum.*) Vbi oculi non nominantur, qui satis in respiciendi verbo intelliguntur. Legit Irenæus (*ne quando respiciens in cælum, & videns solem & lunam & stellas, & omne ornamentum cæli*, &c. Monet autem Abulensis sententiam suspensiuam esse, & cum superiori ordinari; scilicet, *custodite animas vestras, ne fortè eleuatis oculis*, &c. Instinctu quodam D naturali omnes in cælum sustollunt oculos opis gratia; & ad hoc se natum quidam Philosophus dixit, vt solem, cælúmque contemplaretur: & erecta ideirco statura præditus, cùm animantes reliquæ prona, quemadmodum obseruauit Basilius [i] aliíque, ac vulgare illud testatur carmen [k],

> *Pronaque cùm spectent animalia cætera terram:*
> *Os homini sublime dedit: cælúmque videre*
> *Iussit, & erectos ad sidera tollere vultus.*

Tritum præterea etymon Græci nominis ἄνθρωπος, quod hominem significat, vt sit non solùm ὁ ἀναθρῶν ἃ ὄπωπε, *perspiciens, attendens, contemplans ea quæ vidit*, oculisve notauit, adhibita animi ratiocinatione, quod alia non possunt animalia [l]: E verùm etiam ὁ ἄνω ἀθρῶν, *sursum aspiciens* [m]. Homines humo excitatos Cicero [n] scribit, celsos & erectos constitutos à Deo, vt deorũ cognitionem cælum intuentes capere possent: quia sunt ex terra homines, non vt incolæ & habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque cælestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Item [o], quòd cùm cætera animantia abiecisset ad pastum, solum hominem erexit, & ad cæli quasi cognitionis domicilíique pristini conspectum excitauit. Igitur meritò vt cauerẽt Hebræi ab idololatria moniti sunt, dum quod adeò naturale hominibus ac proprium est, con

a l.3.c.6. b 5.contr. Celsum. c contr. Tryph. d c.12. e q.4. f 4.Acad. quæst. g Gen.1.28.c.2.7.c.3.23. Actuum 17.26. h ps.113.25. secundũ Hebr. Explanatio. i hom.9. hex. k Ouid.1. metam. l Plato in Cratyl. m Etymologistes. n 2.de nat. deor. o 1.de leg.

est, conijcerent sursum oculos in cælum, & ex tanta re eirandi proniorem haberent occasionem.

Sol & Luna.

Videas solem & lunam.] Illustriores hi & vtiliores planetæ, ac in primis ab idololatris culti, & quidem ita, quemadmodum priùs dixi, vt deos omnes ferè referrent ad solem. Ex Diodoro [a] Siculo refert Eusebius [b], cùm Ægyptij primi omnium oculos in cælum sustulissent, motum, ordinem, & quantitates cælestium corporum admiratos, solem & lunam deos putasse, ac solem quidem Osirim, lunam Isim nuncupasse; quoniam Osiris multioculum significat, Isis priscam, & sol radios suos quasi multos rebus immittit oculos, quibus omnia perspicit, vt etiam poëta dicit,

a l.1.c.2.
b 1.de præp. c.6.

ἠέλιός θ' ὃς πάντ' ἐφορᾷ, καὶ πάντ' ἐπακούει:
Solem, qui omnia videt, & omnia audit.

Epitheto πολυοφθάλμου simile apud Homerum ἑκατόγχειρος centimani ob radios & innumera beneficia. Præterea [c] vt quidem extat in textu Græco, tradit quod Phœnices & Ægyptij, vt fertur, primi omnium solem & lunam & astra deos professi sunt, & solos esse causas generationis atque corruptionis, οὗτος δὲ καὶ Αἰγυπτίους πρώτους ἁπάντων κατέχει λόγος, ἥλιον καὶ σελήνην, καὶ ἀστέρας θεοὺς ἀποφῆναι: μόνους τε εἶναι τῆς τῶν ὅλων γενέσεώς τε καὶ φθορᾶς αἰτίους. Et quod ad solem attinet, idcirco post lucem primi diei, Solis corpus in quarto conditum narratur; necnon post germinationem terræ, vt obseruât Philo [d], Basilius [e], Chrysostomus [f], Procopius [g], Seuerianus [h], Ambrosius [i], ne quis asscriberet soli germinum & rerum similium productionem, tanquam auctori, ac vt numen veneraretur. Soli assignatur rerum generatio velut patri, tanquam matri lunæ à Proclo [k], propter istius humorem, & calorem illius, hoc est, vim calefaciendi & humectandi. Alter Proclus Lycius θεῶν ἄριστον cognominat deorum optimum. Macrobius [l] citat illum versum, qui est Homeri [m], & plura de sole ab Ægyptiis culto, quíque sit idem cum Ioue & Apolline; coleretúrque ab Assyriis sub nomine Adad, quod significat vnú (אחד echad id valet) potentissimúsque haberetur ac inuocaretur à sacerdotibus vt παντοκράτωρ, κόσμου πνεῦμα, κόσμου δύναμις, κόσμου φῶς. Græcis ἥλιος dicitur, quasi ἄλιος ab ἀλίζειν, quia conuocat homines in vnum simulatque exoritur; vel ab εἱλεῖν, quoniam circum terram voluitur; vel quòd quæ oriuntur è terra variet & alteret [n]. Ob quadrigam autem Solis confictam à poëtis Eliam curru vectum Chrysostomus [o] quasi Helion appellatú per allusionem scribit. Latini vocabuli notissima notatio; quia solus ex omnibus syderibus tantus; quia cùm exoritur, obscuratis aliis apparet [p] solus. Hebræum שמש *scemes* deriuant à שמש *sciammes*, quod Chaldaicè significat *ministrare*: minister enim Dei est, lucémque & calorem ministrando creaturis, Dei ac Domini sui præ cæteris cælis maximè gloriam enarrat [q]. Ipsomet nomine præfert sol ministerium atque seruitutem, monétque vt se viso conijciat mentis oculos in auctorem ac Dominum suum. Lege quæ dixi in Psalmum 28. Leuitici cap. 22. [r] & Sapientiæ 16. [f] de hoc Solis ministerio. Ciuitatis Solis Ieremias [t] meminit in Ægypto, ad quam cõueniebatur quotannis ad solem in ipsius templo solenniter colendum. Græcè appellabatur Heliopolis, cuius mentio est in Genesi [u], & in Ezechiele [x]. Sub nomine autem ciuitatis solis apud Esaiam [y]; de cuius cultu Macrobius [z] apud Ægyptios, vocat Strabo [aa] sacerdotalem ciuitatem, idest, à sacerdotibus frequentatam & habi-

c c.7.
d de opif. mundi.
e hom.5.& 6.hex.
f in Gen. hom.6.
g in Gen.1.
h ibid. apud Lipom.
i 4.hex.c.1.
k in Timæũ Plato.
l l.1.c.23.
m Iliad.3.
n Plato in Cratyl.
o hom. de ascens. Eliæ.
p Cice.2.de nat.deor. & alij.
q psl.18.7.
r v.7.
f v 28.
Ciuitas Solis, quæ Græcè Heliopolis.
t c.43.13.
u c.41.45.
x c.46.20. c.30.17.
y c.19.15.
z l.1.c.23.
aa l.17.

A tatam. Suspicantur [a] aliqui Hebræos quemadmodum ad Ægyptiorum imitationem conflauerant vitulos aureos [b], sic etiam ciuitatem ædificasse, quam ad eorumdem normam vocauerint Bethsames, hoc est, domum Solis; cuius crebra mentio in Scriptura [c], vt & Bethsamitarum [d]. Est etiam qui arbitretur [e] ad auellendum hoc studiũ solem colendi non modò expresse ac nominatim inhibitam ipsius adorationem; sed etiam à Malachia [f] prædictum Domini aduentum sub nomine Solis iustitiæ. De Luna quam dici volunt quasi lucenam, seu Lucinam à luce, & σελήνην à σέλας & ἔνω, quod lucem habeat supernè à sole, aut vt σέλας νέον, *lumen nouum*, idest, mutuatum; eique synonymam esse Iunonem, Dianam, Phœben, Luciferam, immò Cererem, Proserpinam, Venerem, non afferam plura; contentus dictis per occasionẽ de sole. Vtriusque encomia cum reliquis astris extant in libro Ecclesiastici [g], in quo disertè vocantur Dei vasa, & ab eo facta dicuntur, eisque ipsius opera: nominatur item regina cæli à Ieremia [h] aliquoties, ea quòd in cælo creata est vt præesset nocti, sicut sol vt diei [i]; qui sol rectè rex vocari cæli potest; ac pro verbo Latino Hebræum est מלך *malach* regnare, vnde regis reginæque planetis illis appellatio tributa; מלך *melech*, & מלכה *malchah*: & soli, vt nuper notaui, Moloch aut Melchom; qui Moloch coronam legitur gemmis excultam habuisse [k]. Reginam quoque cæli Apu-

a Sances noster in Ier.43.13.
b Exo 32.2. & seqq.
c Ios.15.10. c.19.38.c. 21.16. 1. Reg.6.9.12. l.3.4.9.l.4. 11.13.2.Par. 25.21.23.c. 28.18.
Luna etymon.
d 1.Reg.6. 13.14.15. 18.20.
e Magal. noster in Ios.18. sect. 1.annot.2. n.8.
f c.4.2.
g c.43.2.& seqq.
h c.7.18.c. 44.17.18. 19.25.
i Gen.1.18.

C leius [l] nuncupat, & matrem siderum, parentem temporum, orbísque totius dominam [m]. Virgilius eandem cum sole sub vocabulis Liberi, & Cereris, clarissima mundi lumina; sororem solis; etsi alij filiam. Orpheus [n] θεὰν βασίλειαν, *deam reginam*, & ἀστράρχην, *astrorum principem*. Postremò Hebræi vocabuli ירח *iareach*, ratio assignatur ab הריח *heriach*, siue ריח *riach*, aut רוח *ruach*, *respirare*, quòd noctu respirationem ac refrigerium præbeat rebus ardore Solis interdiu adustis. Non defuit ergo Ethnicis nonnulla species vmbrave rationis, cur cum sole lunam sibi ducerent adorandam, cùm præter facultates alias præpolleat pulchritudine, huiúsque symbolum habeatur: ac proinde sponsam pulchram, vt lunam cognomi-

k 1.Paral. 20.
l metamo. 11.
m Georg.1.
n hymn.in Lunam.

D natam legamus in sacro epithalamio [o], quæ se decoloratam à sole dixerat [p] propter illius idololatriam, vt quibusdam placet: auctor Ecclesiastici [q] eam vocet resplendentem gloriosè, quamuis id alij de totis stellarum castris interpretentur: Laudans verò Oniam summum sacerdotem similem faciat Lunæ plenæ [r]; Horatius [f] Augustum micare canat inter omnes alios clarissimos viros, velut inter ignes Luna minores micat. Seneca [t] tanto pulchriorem asserat Hippolytum,

Clarior quamo micat orbe pleno, &c.
—Phœbe sine Luna.

Agnes affirmat quòd sui sponsi pulchritudinem sol & luna mirátur. Plura noster Pineda [u] de idololatria Solis, & Lunæ; tum etiam quo pacto

o Cant.6. 9.
p c.1.5.
q c.43.10.
r c.50.6.
f l.1. ode 12.
t in Hipp. actu 2.in Choro.
u in Iob 31. 26.n.1. & seqq.

E vitandæ illius causa quæ pertineret ad solem, adorarent Hebræi Deum ad Occidentem per orientalem portam ingredientes adoraturi, cuius oppositum aliis de causis Christiani factitent erectis Orientem versùs templis: quod & nos alibi notauimus; legique præterea possunt de nostris Bellarminus [x], & Gretserus [y].

Et omnia astra cæli.] In editionibus aliis (*stellas*, *& omne ornamentum*, seu *ornatum*, vel *militiam cæli*.) Ornatum, seu ornamentum, aut militiam significat Hebræa vox צבא *tsaua*, vel *tsaba*, vnde leniùs proferendo Sabaoth, & Deus dominúsve Sabaoth,

x 3 de cultu sanct.c.3.
y 1.de cruce c.25.
Astra.

Sabaoth, vt pluries monui, nempe exercituum, seu militiæ, tum cælestis Angelorum & stellarum, tum humanæ, hominúmve. Exercitum valet Chaldæum nomen חֵילָא *chela*; ornatum dictio Græca κόσμος; legitque hoc loco Augustinus [a] (*stellas & omnem ornatum cæli*) Irenæus [b] *ornamentum*, Origenes [c] *stellas quibus mundus ornatur*. Astra Latini mutuantur è vocabulo Græco ἀστρον, vel ἄστρον: tametsi velit Suidas, Eustathius & alij de vna stella dici ἀστέρα, ἄστρον de pluribus quæ vnum signum cæleste componant, vt leonem, vrsam, libram, &c. quod etiam de sidere asserunt Latini, déque astro, comparatis cum stella. Sed hæc nomina, inquit Isidorus [d], scriptores confundunt; & astra pro stellis, & stellas pro sideribus ponunt. Quod exempla Græcis Latinísque ostendi nullo negotio potest. Si deducas ἀστέρα, vel ἄστρον ab ἵστημι, *sto*, cum α priuatiuo, dicetur cum Etymologo de planetis dumtaxat ob ἄστατον δρόμον, *instabilem cursum*: si à στηρίζειν *firmare*, vt sidus ab insidendo, quod vltimum Varronis [e] est, de fixis tantùm stellis: si ab αἴθειν, vt ex αἰθὴρ fiat ἀστὴρ, quemadmodum docet Eustathius de omnibus, quæ fulgent, & aliquo modo etiam calefaciunt. Nec verò de corporum istorum idololatria pluribus agendum est.

a q. 6.
b l. 3. c. 6.
c 5. cont. Celsum.
d 3. etym. c. 59.
e 4. de lingua Lat.

Et errore deceptus adores ea & colas.] Irenæus (*errans adores ea, & seruias eis.*) Versu 16. erat (*ne forte decepti*) cum verbis תִּשְׁתַּחֲווּן *thaschtithun*, תְּחַבְּלוּן *thechabbelun*, ἀνομήσητε:) hîc numero singulari cum נִדַּחְתָּ *niddachtha*, שְׁחוּתָ *thusthhe*, πλανηθεὶς) quæ posteriora extant quoque c. 30. [f] in simili sententia. Adorare & colere non ponuntur omnino synonymè, vt nec etiam προσκυνεῖν & λατρεύειν: de quibus, vt & de Hebræis השתחוה *hischtachaueh*, & עבד *hhauad* actum alibi est, sed נִדַּחְתָּ *niddachtha* significat *prosternaris*, & *impellaris*, ita vt corruas, vel deiicias te, seu proiicias, & quod indicatur secundo verbo *incurueris*, vel *incurues te*. Oleaster deiectionem referri putat posse ad hominis dignitatem, incuruationem ad corpus, vel ne quis deiicî se sinat, & impelli à malo genio (id apostatæ Münsteri est) aut homine. Vatablus subaudit ne quis impellatur, ita vt corruat à fide pristina. Mariana noster insinuari significat vim tantam obiecti pulchri, vt impellat ac pertrahat.

f v. 17.
Adorandi & colendi verba.

Quæ creauit Dominus Deus tuus in ministerium cunctis gentibus, quæ sub cælo sunt.] Ministerij vocabulum suppleuit Interpres. Gentes sub cælo cunctæ dicuntur, ad maiorem expressionem, non quòd super cælum, vel in cælo aliquæ sint. Nisi gentes dici quoque velis de Angelis sanctis qui cælum incolunt, in quorum ministerium astra creata non sunt, cùm ipsi sint spirituales & immateriales, ministerio corporeo non egentes, nec vti propriè pro se valentes. Pro verbo (*creauit*) Chaldæum זַמֵּין *Zammen*) significat (*præparauit*;) atque ita etiam Græcè à nonnullis redditum testatur Theodoretus [g]. Hebræum חָלַק *chalak*, & Græcum ἀπένειμε, *diuisit, distribuit, impertiuit*. Caietanus id explicat iuxta narrationem libri Genesis [h] quòd primùm facta est lux, deinde diuisa hæc in solem, lunam, stellas, vt essent in signa, tempora, annos. Oleaster præter hoc ministerium & munus, quo gaudent omnes successione luminarium istorum diei & noctis; quia vnaquæque regio habet suam partem non modò lucis, verùm etiam influentiarum, & in omnem terram exiuit cursus seu linea eorum, vt sonant Hebræa vocabula Psalmi 18 [i]. Eugubinus, quoniam vnaquæque stella, sua in regione posita totóque cælo distributa terris inseruit, nominatim sol & luna per accessum & recessum: multæ tamen etiam numquam se in hemisphærio nostro ostendant: quia quælibet regio propter dictum accessum & recessum, ac vicissitudines, habet suas anni varias vario modo tempestates veris, æstatis, autumni, hyemis. Oriri facit Deus solem suum super bonos & malos [a]; licèt, inquit Abulensis, aliquando in istis aliqua specialiter facta sint ad seruitium bonorum, quæ numquam pro malis, vt statio Solis pro Iosue [b]; retrogradatio eiusdem pro Ezechia [c]. Addi posse viderentur ex Deboræ cantico [d] stellæ; quæ manentes in ordine & cursu suo aduersùs Sisaram pugnauerunt, licèt diuersis id modis declaretur apud Serarium [e] nostrum; qui similia refert de Atlantico bello ex Platone [f], éxque illius Scholiaste Marsilio [g]. Augustinus [h] legens (*quæ distribuit Dominus Deus tuus ea omnibus gentibus quæ sunt sub cælo*) non ita dictum notat, tanquam Deus præceperit ea coli à gentibus, à solo autem populo suo non coli; sed aut quòd Deus præscierit gentes culturam exhibituras his cælestibus, & tamen hoc præsciens creauerit eas; cum verò populum suum futurum esse præsciuerit, qui ista non coleret: Aut vt intelligatur vsus, qui commendatur in Genesi [i] (de quo antè dixi) quem vsum in eis communem habet populus Dei cum omnibus gentibus; non autem cultum, quem habent aliæ gentes. Transcripsit hæc Rabanus, Glossa, Rickelius, Paulus Burgensis. Vltimi duo & Abulensis reiiciunt Hebræos, exponentes quòd sicut Deus deputauit ad custodias singularum gentium singulos Angelos [k], sic etiam singula astra, quibus gentes singulæ exhibebant cultum. Apostata Munsterus impietatis arguit R. Abenezra, & auctorem fasciculi myrrhæ, quòd gentes stellarum decretis sint subiectæ: Iudæi immunes, Domino noxias auertente influentias, ac per seipsos regente. Confutat præterea Lyranum Burgensis, argumentantem, si creaturæ humanæ non debet impendi latria, multo minùs corporibus cælestibus, quæ propter hominem facta sunt; quia non erat notum his quibus Moses loquebatur cæli motum ordinatum esse ad complementum numeri electorum, quod Lyranus probat ex Apocalypsi [l]: quia quamuis id concedatur, non sequitur maiorem in hæc inferiora efficaciam non inesse astris, quàm aliis rebus, quarum similitudines hîc fieri vetantur: quia dignior creatura dici potest facta propter inferiorem, quemadmodum Angeli custodes administratoriique spiritus. Quamquam rectè Rickelius admonet, ministerium istorum, sicut & prælatorum, dignationis esse, dignitatísque; non autem illorum corporum. Immò ex ministerio istorum colligit non esse animata: & Lyrani argumentationem defendit; vt sanè benè intellecta defendi potest. Certè si cælorum animæ in gratia sunt & beatæ, coli possunt cæli & inuocari: si adhuc in via, obnoxiæ sunt peccati damnationísque periculo, & cùm nondum damnatæ sunt à quibus adeò beneficæ ac honorificæ in tam nobilibus corporibus obeantur, si tandem damnabuntur, detrudendæ erunt cum suis corporibus, idest, cum cælis, in infernum. Quæ absurda sunt; atque adhuc absurdius creatas asserere in puro statu naturali absque vlla habitudine ad finem supernaturalem. Ex nuper allatis elicitur, & longiore adhuc inductione ostendere difficile non est à peculiaribus seu prouinciis seu nationibus astra peculiaria & propria pro diis habita fuisse. Placet ex allatis ab Augustino posterior expositio; quam pridem antea in Psalmorum [m] commentario confirmaui aduersùs

g q. 1.
h c. 1. 3.
i vers. 5.
a Matth. 5. 45.
b Iosue 10. 12. 13.
c 4. Reg. 20. 9. & seqq. Esa. 38. 8.
d Iud. 5. 20.
e ibid. q. 22.
f in Timæo, ex Critia.
g in Timæū c. 4. & 5.
h q. 6.
i c. 1. 14.
k Dan. 10. 13.
l c. 10. 6.
Ministeriū Angelorum, & prælatorum.
Astra peculiaria pro diis habita.
m in ps. 15. 5.

aduersùs quemdam, qui iuxta priorem interpretatur Deum creasse astra in ministerium gentibus, vel, vt sonat ἀπένειμε, distribuisse, quia permisit vt partirentur inter se ac pro diis haberent: id namque verbum vsurpari etiam cùm quid in solidum datur multis, non diuersia per diuersas partes, quemadmodum & Latinum *impertiri*: & Chaldæum, vt paulò priùs monui præparationem significare. Attamen priorem expositionem legi non in Procopio tantùm, sed etiam in catena Græca m.s. nempe dici Deum distribuisse: quoniam qui ex longanimitate aliquid non prohibet, auctor eius censetur. Quod aliis similibus confirmat Procopius. Anonymus verò in catena talium opinionem stultam appellat, qui existimarint distributa esse dicta corpora, vt adorarentur. Iustinus [a] explicat permissionem, dicens scriptum esse τοῖς ἔθνεσι συγκεχωρηκέναι τὸν θεὸν, ὡς θεοὺς προσκυνεῖν, *gentibus permisisse Deum, vt tanquam deos adorarent*: atque ita quandoque in Scripturis haberi, *Deus tuus, Deus deorum est, & Dominus dominorum*: tamen exprimi etiam quòd dij gentium dæmonia sunt [b].

a in Tryphonem.
b psl.95.5.

Vers.20.] Vos autem tulit Dominus, & eduxit de fornace ferrea Ægypti, vt haberet populum hæreditarium, sicut est in præsenti die.

Paraphr. Beneficium quidem illud cunctis populis commune fuit ea Solis, lunæ, astrorum tam vtili ministerio, de quo dictum est. Sed multò maiora, & magis peculiaria contulit Deus beneficia Hebræis; quos de durissima captiuitate ac summis laboribus in Ægypto tamdiu toleratis liberatos mirabiliter, in peculiarem sibi populum, & velut propriam hæreditatem, per continuas generationum successiones, elegit; communicando veram sui cognitionem, & leges præscribendo ac ritus, quibus singulari quodam modo religiosiùs coleretur; sicque insigniter à cunctis aliis populis discerneretur, & verò etiam timeretur atque laudaretur.

Explanatio. *Vos autem tulit Dominus, & eduxit de fornace ferrea Ægypti.*] Chaldaicè pro primis quatuor vocibus est (*vos autem applicauit*, vel *appropinquare sibi fecit Dominus ad timorem suum*, וְיָתְכוֹן קָרִיב יְיָ לְדַחְלְתֵיהּ *veiathchon kareb Iehouah lidchalthel.*) Per fornacem ferri siue ferream ea Ægypto, seu Ægypti, quæ vocatur כּוּר *chur*, כּוּרָא *chura*, κάμινος, & valent duo prima nomina vas in quo aurifex fundit argentum aurúmve, qui Latinè catinus dicitur; vltimum, idest, fornax, idem quod caminus, quem Græci etiam κάμινον vocant, à Latino nomine camini, vt quidam volunt, mutuati, vel ἀπὸ τοῦ καύματος, à *calore*, sicut fornax ab igne, quia φοῦρ *ignis* est [c]; per hanc, inquam, fornacem communiter intelligitur captiuitas Ægypriaca & seruitus, quæ fortiter inclusos Hebræos tenebat, grauitérque torquebat. Lyranus explicat literaliter de lateribus, quos in fornace coquere cogebantur [d]: cognominari verò ferream fornacem; quoniam seruitus illa durissima erat. Rickelius vtrumque coniungit, grauissimam seruitutem, & tribulationum feruorem, cum lateribus, quos coquebant in furnis. Caietanus etiam sumit ad literam, quòd seruirent fornaci, coquendo lateres: ferream appellari, à similitudine effectus; quia dura, & domans valde velut ferrum, erat oppressio illa. Oleaster appositiuè Ægyptum accipiens, quia Hebraicè est (*e fornace ferrea ex Ægypto*) declarat, quoniam ibi Israëlitæ decoqui simul cum lateribus, quos decoquebant, videbantur: aut quia tam contracti erant sicut lateres in fornace: aut quia erat grauis afflictio eorum; quo pacto apud Esaiam [a] vocatur caminus paupertatis, κάμινος πτωχείας, כּוּר עֹנִי *chur hhoni*, *caminus fornáxve afflictionis*. Chaldaicè *angustia paupertatis*, דּוּחַק מִסְכֵּנוּ *dochok mischenu*, vnde elegerit, seu eruerit Dominus post excoctionem & purgationem: in libro autem Ecclesiastici [b] κάμινος ταπεινώσεως, *caminus humiliationis*. Salomon in sua oratione ad Deum in templi dedicatione inter alia sic loquitur: *Populus [c] enim tuus est, & hæreditas tua, quos eduxisti de terra Ægypti de medio fornacis ferreæ*, מִתּוֹךְ כּוּר הַבַּרְזֶל *mitthoch chur habbarzel*, מִגּוֹ כּוּרָא דְּבַרְזְלָא *miggo chura debarzela*, ἐκ μέσου χωνευτηρίου σιδήρου. Significat verò χωνευτήριον *fornacem, caminum, catinum, infundibulum, conflatorium, vas* denique *aurificis*, in quo, vt antè dixi, aurum vel argentum infundit. Ipsemet Deus Ieremiæ [d] præcepit vt pronunciaret maledictum virum qui non audiret verba pacti quod præceperat patribus in die qua eduxerat eos de terra Ægypti de fornace ferrea. Vbi eadem sunt verba quæ hoc loco secundùm omnes editiones: & pactum præceptum dicitur in illa die, quia non multo post eam tempore. Comparatio ex dicto illo instrumento, in quo aurum argentúmve purgatur & excoquitur, frequenter occurrit in Scriptura [e], & à nobis non semel declarata est. Proposito aptabitur quatenus afflictiones veluti coquunt hominem, vt metalla in fornace liquantur: & epitheton ferreæ non indicat fornacem ferream: nec enim ex hac materia est huiusmodi instrumentum, vel in quo lateres coquuntur, sed vt oppressiones durissimæ denotentur. Sic Mariana noster. Abulensis verò prior admonuerat ferream laterum fornacem non fuisse: sed & aliquos hic habere de catena ferrea. Hoc vltimum alienius est à vocabulis editionum reliquarum, quibus in nostra *fornax* respondet: quamuis in Leuitico [f] inducatur Deus dicens, *Ego Dominus Deus vester, qui eduxi vos de terra Ægyptiorum, ne seruiretis eis; & qui confregi catenas ceruicum vestrarum, vt incederetis recti.* Retineri autem allusio potest ad laborem coquendi lateres, non propter fornacem tamen ferream. Ad amaritudinem perducta dicitur vita Hebræorum operibus duris luti & lateris, omníque famulatu quo in terræ operibus premebantur [g]. Consule commentarium Leutici. Porrò quòd scribitur Abraham eductus à Deo de Vr Chaldæorum [h], & exponitur quòd edoxerit eum Deus de igne illorum [i]: quem ignem significat Vr, ponitque nonnunquam [k] Interpres pro nominibus locorum & hominum etymologias illorum; declarant aliqui non solùm de vrbe sic appellata, & à Plinio [l] Vra, quia coleretur in ea ignis, quemadmodum in Heliopoli Sol, vt nuper dixi; nec tantùm de igne vt est symbolum tribulationis [m], quam passus sit Abraham eo quòd nollet ignem adorare [n]: nec de doctrina dumtaxat quam Vr quoque valet, sicut Vrim doctrinas (praua nimirum seu idololatriæ) Chaldæorum: sed etiam de vera Ignis fornace, in quam eadem de causa coniectus fuerit, sed miraculo liberatus, vt meminit Hieronymus [o], & insinuat Scriptura, memorans eam eductionem vt rem insignem, item Ecclesia, dum orat pro moribundo, vt eum liberet Deus ab angustiis mortis, & ab igne gehennæ, sicut liberauit Abrahã de Vr (nempe de igne) Chaldæo

c Isid.19. etymo.c.6.
Fornax pro captiuitate Ægyptiaca.
d Exo.1.13. 14.c.5.7. & seqq.

a c.48.10.
b c.2.5.
c 3.Reg.8.51.
d c.11.3.4.
e Prou.27.21. Eccl.27.6. Sapien.3.6. Iob 23.10. psl.16.3. psl.65.10. 1. Pet.1.7.
f c.26.13.
g Exod.1.14.c.5.7. & seqq.
h Gen.15.7.
i 2.Esd.9.7.
k Gen.26.20.22. Iud.15.19. psl.75.3. &c.
l l.7.c.24.
m psl.16.3. psl.65.12. &c.
n Ioseph.1. antiq.c.7. August.16. de ciu.c.15.
o in trad. Hebr.

A Chaldæorum. Quidquid sit de Abraham,in cuius illo igne, si recipiatur, quædam falsa inseruntur, vt noster ostēdit Cornelius [a],& de nostris meram fabulam reputant Pererius [b], Delrius [c], Mariana [d]: si recipiamus etiam hic siue vt literalem sensum, siue vt allusionem ad lateres coctos,non erit verum, vt nec per se verū arbitror, ad solem tantùm & non in igne lateres illos Ægyptios coctos fuisse, vt sentit tamen Barradius [e] noster; negans expositionem loci nostri de lateribus: nec probabile est,quod ipse concedit, Ægyptios tam vilia ædificia excitasse operâ Hebræorum ex eiusmodi lateribus, cùm potiùs ea materia conferat ad firmitudinem & diuturnitatem ædificij, teste Plinio [f]; as de lateribus dictis in Ægypto ab Hebræis confectis Pererius [g] noster affirmet.

B Optima demum interpretatio videtur de duriore & acerbiore captiuitate, quæ meritò conferri possit cum pœna ignis,intra fornacem inclusi.Hæc mēs Augustini [h], qui docens de lapidatione dici pœnam ignis in Iosue [i], probat ex hoc nostro loco, ita vt ignis de quanuis pœna intelligatur: & hîc dura tribulatio. Quod obseruauit quoque Martinus [k] Cantaperrensis,nósque aliàs.In locutionibus præterea loci huius idem Augustinus explicat duram tribulationem, vt & illud ex Psalmo [l] de Ioseph, *ferrum pertransiit animam eius.* Fornacem ferream Ambrosius [m] appellatam docet, quia dura,& mortis perpetuæ, quæ euadi non poterat,quæ omnes consumeret, in qua solus dolor

C luctúsque: quoniam nullius adhuc in Ægypto opera virtutum lucebat, nullius aurum illic comprobatum, nullius plumbum iniquitatis exustum. At verò fornax,inquit, in qua Ananias, Azarias, Misael hymnum Deo canebant, fornax aurea illa, non ferrea, per quam toto orbe sapientia fide deuotionis illuxit, &c.Et fortasse eadem fornax ferrea fragilibus est, aurea perseuerantibus. In hac videlicet fornace tanquam aurum electi probentur, inueniunturque digni Deo [n], nec inuenitur in eis iniquitas [o]: vel certè consumitur vt scoria. Arbitratur Ribera [p] noster (quem sequitur ex eodem ordine Ioannes [q] Osorius)quod ferreum est, in Scriptura in malam partem accipi solere, &

D pœnam afflictionémque duram significare;probat verò ex hoc loco nostro, ex virga ferrea [r], iugo ferreo [s], manicis ferreis [t]. At in commentariis Psalmorum [u] docui ex Ambrosio siue Mediolanensi, siue potiùs Ansberto [x], legem nouam dici virgam ferream, veterem ligneam: præterea columnam ferream de quodam Propheta [y];ferreum cornu de Ecclesia [z], vt noster item obseruat Martinus [aa] Roa, & Ribera ipse sic accipit apud Michæam ferreum cornu, saltem sensu allegorico & tropologico. Distinguit Bercorius [bb] fornacem dilectionis, indicatam per fumum quasi de fornace exeuntem in monte cùm lex data [cc] est:tentationis, significatam per eam in qua faber, idest, diabolus, sedens iuxta incudem, concertatur, &

E vox mallei innouat aurem eius [dd]: tribulationis, figuratam in fornace Babylonis ex qua pueri egressi sunt illæsi [ee], quia vasa figuli probat fornax [ff]: damnationis, quam hæc nostra ferrea insinuet,& de qua filij Israël,hoc est,Sancti,eripiantur, mali consumantur & deuorentur, iuxta illud Ezechielis [gg], *omnes isti*, scilicet damnati, *as & stannum, & ferrum, & plumbum in medio fornacis, scoria argenti facti sunt.* Citatur hac ipsa de re Mauritius à Bercorio; at ex illius dictionario vltra literá E,nihil vulgatum est. Similia sunt apud eundem Bercorium [hh] de camino iustorum amore,

a in Genes. 11.28.
b ibidem.
c ibidem.
d ibidem.
e 1. itinerarij filiorum Israel. c. 6. num. 9.
f lib. 7. c. 56. lib. 35. c. 14.
g in Exod. 5. disp. 3.
h in Iosue q. 9.
i c. 7. 15.
k hypoty. regul. 29.
l ps. 104. 18.
m in ps. 118. serm. 20.
n Sap. 3. 6.
o ps. 16. 3.
p in Apoc. 2. 26. n. 44.
q tomo 4. conc. pro Victoria.
r ps. 2. 9. Ap. 2. c. 19.
s Deut. 28. 48.
t ps. 149. 8.
u in ps. 2.
x in Ap. 2.
y Ier. 1. 18.
z Michæ. 4. 13.
aa 2. singul. c. 5. & 6.
bb diction. moral. verbo *fornax*.
cc Exod. 19. 20.
dd Eccl. 38. 29. 30.
ee Dan. 3. 6. & seqq.
ff Eccl. 27. 6.
gg c. 22. 18. 20.
hh sup. verbo *caminus*.

A deuotione, contritione feruentium, de quo in Apocalypsi [a] de pedibus (qui denotant affectus) filij hominis, similibus orichalco sicut in camino ignis ardenti; qui præterea dicitur Domini caminus in Ierusalem [b]: de camino tribulationum, quem tyranni succendunt, & in quo boni purgantur & probantur; dicitúrque caminus humiliationis, in quo sunt homines receptibiles [c], & caminus paupertatis, in quo Deus eligit [d]: de camino iracundiæ, luxuriæ, auaritiæ, in quo furore iniqui fremunt, & quem designauit caminus, ex quo cinis ablatus est, sparsúsque in cælum, & facta sunt vlcera in hominibus & iumentis [e]; ita vt quemadmodum ante ignem camini vapor & fumus

B inaltatur: sic ante sanguinem maledicta, & contumeliæ, & minæ [f]: de camino inferni vbi damnati stridore dolent, & in quem angeli malos [g] mittent. Mauritius [h] distinguit caminum patientiæ [i], paupertatis [k], caritatis [l], pœnæ [m] temporalis, iudicij [n], pœnæ [o] æternæ. Lege præterea sylvæ allegoriarum auctorem [p]. Nouos homines facere volens Deus in fornacem ferream Ægypti conclusit & immisit, sed ipsi, ait Oleaster, adhuc terrena sapiunt,& non quæ Dei sunt. Vtinam,subdit ipse, Domine Deus me dignareris in fornacem mittere, vt inde me nouum extraheres hominem, qui te ampliùs non offenderet!

Vt haberet populum hæreditarium.] Secundùm reliquas editiones (*vt esset eis populus; populus hæ-*

C *reditatis*, נחלה *nachalah*, אחזה *achsana*; vel *hæreditarius*, ἔγκληρος.) Vt sicut hæreditas transit per successiones generationum, ita & populum Deus haberet cultorem sui in patribus, filiis, nepotibus, pronepotibus, natis natorum, quique nascerentur ab eis, seu in omnibus posteris. Vocatur eodem pacto alibi [q] populus idem hæreditas Domini: ratióque huius iuris redditur, quia redemerit Deus illum, educendo mirabiliter de Ægypto [r]. Immò & mons hæreditaris eius dicitur, in quem introduxit & plantauit firmissimè populum suum [s]. Vicissim Deus vocatur hæreditas hominum [t], sed peculiariter Leuitarum; qui propterea sortem inter alias tribus non acceperunt [u]. De his formulis consule commentarios nostros ad notata in

D margine loca. Eodem sensu videtur accipiendum quod scribitur visam in monte, in quo ascenderat, Dei hæreditatem [x], id est, promissam terram [y]. Habebatur à Deo ille populus tanquam filius [z] & hæres ipsius.

Sicut est in præsenti die.] Aliter in aliis editionibus (*sicut die hac*, vel, *in die hac.*) Lege versum 4. & c. prioris 14. vbi similis phrasis, vt & aliis locis [aa], inferiúsque hîc versu 38. vbi præsens dies idem valet quod hodierna; quod extat aliquoties inferiùs in hoc ipso libro.

E *Vers. 21.*] Iratúsque est Dominus contra me propter sermones vestros, & iurauit vt non transirem Iordanem, nec ingrederer Terram optimam, quam daturus est vobis.

QVod iam dixerat cap. 1. [bb] non mirandam Dei indignationem in populum, cùm sibi quoque iratus propter ipsos fuisset, dicens; *nec tu ingredieris illuc:* & cap. 3. [cc] dixisse ne vltrà loqueretur de hac re; nunc repetit, illis de causis quas iisdem locis protuli; vt disceret populus magni æstimare terram illam, qua priuari se dolebat:

a c. 1. 15.
b Esa. 31. 9.
c Eccl. 2. 5.
d Esa. 48. 10.
e Exo. 9. 8.
f Eccl. 22. 30.
g Matt. 13. 42.
h diction. script. verbo *caminus*.
i Prou. 17. 3. Eccl. 2. 5.
k Esa. 48. 10.
l c. 31. 9.
m Dan. 3. 17. 23.
n Mal. 4. 1.
o Matt. 13. 42.
p verbo *Clibanus*.
Populus hæreditarius, alibi hæreditas Domini, & mons hæreditatis dicitur.
q Deut. 9. 26. 29. Ioel. 2. 17. c. 3. 2. Mich. 7. 14. 18. ps. 27. 8. c. 32. 12. ps. 32. 12. ps. 46. 5. ps. 67. 10. ps. 73. 2. ps. 77. 62. 71. ps. 78. 1. ps. 93. 5. 14. ps. 105. 5. 40.
Præsens dies idem quod hodiernus.
r Deut. 9. 26. 29.
s Ex. 15. 17.
t ps. 15. 5.
u Num. 18. 20. Deu. 18. 2. Ios. 28. 7.
x 2. Mach. 2. 4.
y Deut. 34. 1.
z Exo. 4. 22.
aa Gen. 19. 37. c. 26. 33.
PARAPHR. c. 32. 4. c. 35. 20. c. 47. 26. c. 48. 15. Ex. 10. 6. Num. 22. 30. & alibi.
bb v. 37.
cc v. 26.

lebat: cauere offensionem Dei, maximè per idololatriam, cuius mentio paulò antè facta est, cùm ob propriam haud adeò grauem culpam, & quidem ex occasione pertinacis populi contractam, inhibitus fuerit ei in terram promissam ingressus: amare ducem suum, & iamiam moriturum grato amore prosequi, atque mortui memoriam beneuolam conseruare, quem scirent ac meminissent ipsorum quodammodo causa, citiùs ex hac vita subtractum, & tamdiu tantopereque concupitæ terræ possessione priuatum, quam non oculis dumtaxat, sed ipsis veluti manibus tenebat: reuereri, ac diligere Deum, qui concedebat maioribus profectò peccatis obstrictis magna ex parte, quod negabat Mosi propter leuius pridem iam obliteratum. Testificatur Moses, ait Caietanus, electionem diuinam præferentem eos sibi: quoniam illos elegisset ad possidendam terram promissionis, se autem reiecisset; vt idcirco vndique deberent Deum colere, qui & omnibus popolis (quod priore versu dictum est) & sibimetipsi prælati essent. Vidimus quidem c.1.[a] & 2.[b] iurauisse Dominum iratum, quòd non videret quisquam de hominibus qui de illa detraxerant, terram sub iuramento promissam: idémque præterea extat in Psalmo 94.[c] & in epistola ad Hebræos[d]. Moysi ante hæc, ait Rickelius, non legitur Deus istud iurasse: sed quia Moses nunc ita resumit, credendum est: & quia post primam Dei sententiam de hac re Moses exorauit, vt posset terram promissionis intrare, verisimile reor, quòd Dominus denegando illam petitionem (nempe secunda vice factam) iurauit quòd Moses illuc non introiret. Et hoc mihi probatur. Quo autem pacto iuret Deus, ex alibi dictis petas. Hîc porrò habet locum, sicut & in aliis, quæ repetuntur, quod admonet Theodoretus[e], Prophetam nostrum cuncta hæc non vnica die edisseruisse, sed compluribus diebus doctrinam hanc proposuisse: sæpiúsque eosdem sermones replicauisse, vt continua repetitio firmiorem redderet memoriam. In catena Græca quam Franciscus Zephyrus Latinam fecit, Diodoro tribuitur hoc idem, vt & alia plura. Scripsit Philippensibus Paulus[f], eadem illis scribere, sibi quidem non *pigrum*, *ὀκνηρόν*, *tædiosum*, מָאנָה *mana*, ipsis autem necessarium *ἀσφαλές tutum*, *securum*. Syriacè (*eo quòd cautos vos efficiunt*, מְטוּל דִּלְכוֹן מְזַהֲרָן *metel dalcun mezaharan*. Sic Ioannes toties in extrema senectute inculcabat; *filioli diligite inuicem*, respondens mirantibus, Domini præceptum esse, quod si solum fieret, sufficeret[g]. Cuius generis res[h] decies repetita placebat, & *δὶς καὶ τρὶς τὰ καλά*.

a c.34.35.
b v.34.
c v.11.
d c.3.11.18. c.4.5.
e q.2.
f Phil.3.1.
g Hier. de scrip. Eccl. in Ioanne.
h Hora. in arte. Explanatio.

Iratúsque est Dominus contra me.] Alibi[i] (*iratus mihi.*) Verbum autem Hebræum hîc, & capit. 1.[k] est הִתְאַנַּף *hithannaph*: Græcum *ἐθυμώθη*: in cap.3.[l] יִתְעַבֵּר *ithabber*, & *ὑπερεῖδε*: Chaldæum vbique רְגַז *regaz*. Relege dictis locis annotata.

i c.1.37. c.3.26.
k v.37.
l v.26.

Propter sermones vestros.] Græcè *περὶ τῶν λεγομένων ὑφ᾽ ὑμῶν pro iis quæ dicebantur à vobis*. Citatis locis (*propter vos*) sermones populi fuerunt, quibus iurgati sunt ad aquas contradictionis contra Mosem, simúlque ille cum fratre Aarone nonnihil diffidentiæ in Deum passi videntur[m]. Apud Rickelium non rectè legitur (*propter sermones meos*,) quia pronomen Græcum quod modò posui, *ὑμῶν*, contradicit, & affixum Hebraicè, atque Chaldaicè דִּבְרֵיכֶם *dibrechem*, פִּתְגָמֵיכוֹן *pithgamechon*. Rectè tamen explicat de culpa, in quam in-

m Num.20.12.

A cideri Moses occasione murmurationum & seditionum populi ad illas aquas contradictionis: vbi prolati sunt etiam nonnulli sermones à Mose, qui quandam diffidentiam præ se ferrent. Videtur se excusare sicut Adam[a], inquit Hugo. Sed hoc dicit, vt eos moneat & moueat ad pœnitentiam & timorem; cùm sibi tam grato, tam familiari Deo ipsum iratum asserit. Reprehendit Eugubinus L X X. quòd videantur morem Hebræorum ignorasse, vt præpositionem עַל *hhal*, quæ valet, *propter*, addant voci דָּבָר *dauar*, hoc est, *verbo*, aut *res*; & loco aduerbij totum proferant: ita vt resolui non debeat apud nos, & Græcos in id quod est (*propter verbum tuum*, aut *sermonem tuum*) sed (*pro-*
B *pter te*) & hoc loco (*propter vos.*) Admitto morem illum Hebræum: licèt non ita occurrat cum nomine numeri pluralis: & licere potuerit Interpretibus reddere sensum: qui hoc loco est, vt causa cur iratus sit Deus Mosi, fuerit occasio, quam suis sermonibus iurgans populus ipsi dedit. Quare non fuit Eugubino timendum periculum, ne in errorem hîc laberemur.

a Gen.3.12.

Et iurauit.] De hoc iuramento dixi nunc primùm fieri mentionem, lectorémque reieci ad alium locum, in quo egerimus qua ratione conueniat Deo iurare.

Vt non transirem Iordanem.] Græcè (*τοῦτον hunc:*) quod pronomen demonstratiuum habent priore capite[b] omnes editiones in simili sententia (*nec*
C *enim transibis Iordanem istum*, הַזֶּה *hazzeh*, הָדֵין *haden*, *τοῦτον*.) Subiectus erat oculis Mosis Iordanis, celebris fluuius, vltráque ipsum promissa terra. Augustinus autem in locutionibus hac locutione indicari negat alium præter vnum Iordanem fuisse: arbitratur autem ex eadem locutione sæpe dici etiam hunc mundum, quasi alius sit.

b v.27.

Nec ingrederer terram optimam.] De qua Moses dixerat petens ingredi[c]: *transibo igitur, & videbo terram hanc optimam trans Iordanem*. Vtroque loco vtuntur editiones reliquæ positiuo epitheto terræ bonæ: caréntque Hebræa & Chaldæa comparatiuo & superlatiuo. Hinc porrò ducitur argumentum, remisso peccato, posse adhuc rema-
D nere debitum alicuius pœnæ temporalis; quemadmodum & ex cap.32. huius libri nostri, necnon ex cap.20. præcedentis: quoniam in pœnam cuiusdam diffidentiæ, Moses cum Aarone, prohibiti sunt promissam terram intrare. Cuius generis est item vltio, quam Deus remisso peccato idololatriæ, repetiturum se dixit in Exodi cap.32. de populo: mors filij Dauid ex adulterio, quamuis hoc remissum esset, vt est in 2. Regum cap. 12. & pestis in populum grassata, propterea quòd numerauerat eum idem Dauid, vt habetur cap.24. mors inobedientis prophetæ, de qua lib.3. c. 13. mors indignè communicantium, qui sic sunt correpti, vt non damnarentur, prout à Paulo in 1. ad Corinth.11. no-
E tatum est: quæ quotidianæ ærumnæ, etiam naturales, ex originali peccato exortæ, póstque illud remissum, perseuerantes. Denique, si iustus in terra recipit, ait Sapiens Prouerbiorum cap. 11. quanto magis impius & peccator? Inde deducitur vsus pœnitentiarum vt vocant, ad satisfaciendum; articulus de purgatorio; doctrina de indulgentiis, & similia, quæ consequenter negantur ab hæreticis; qui præcisè negant vllam veram pœnam infligi post remissum peccatum; volentes ad monitionem

c c.3.25.

tantum, & cautionem conducere, non ad vltionem A pro qua satisfieri debeat, vel possit à oobis. Verùm hæc alibi disputantur.

Quam daturus est vobis.] Hebraicè & Chaldaicè (*quam Dominus dans vobis*, scilicet est, aut erit, aut fuit, idest, dat, dabit, dedit, *hereditatem* siue *possessionem*, vel *in hereditatem possessionémve.*) Græce ἣν κύριος ὁ θεὸς δίδωσιν ὑμῖν ἐν κλήρῳ, *quam Dominus Deus dat vobis in sorte*, idest, vt sorte distribuatur inter vos, hoc est, nouem tribubus & dimidiæ: qoia duabus & dimidiæ possessio iam data erat: & Leuitica habere non debebat: qua de re dictum non semel: quáque ratione dici possit quòd illam terram dabat Deus, vel dederat, vel daturus erat. Comparatio autem ioter Mosem, cui negabatur, B & populum, cui concedebatur, emphasim cootinet, paulò antè declaratam.

Vers.22.] Ecce morior in hac humo, non transibo Iordanem: vos transibitis, & possidebitis terram egregiam.

Paraphr. MAgnitudinem beneficij ex promissa terra moa possidenda à populo, exaggerat, sæpiùs id nominando: & suam quodammodo conditionem infelicem memorando; quòd io eam non sit intraturus, sed breui citra Iordanem moriturus. Prædictum fuerat communiter Mosi & Aaroni ad C aquam contradictionis, fore vt noo introducerent populos io dictam terram, [a] & de se seorsim id testatus est Moses cap. I. [b] vnde secututa erat mors amborum, priùs quàm iniretur eiusdem terræ possessio. De morte Aaron futura, mentio expressa facta est [c]. Vt autem illius mortem secutam narrauit Moses, [d] sic Mosis mors narrabitur vltimo c. libri nostri. In c.32.[e] iusso Mosi ascendere in Nebo, & videre terram Chanaan obtinendam à filiis Israel, dixit Deus, *morere in monte, sicut mortuus est frater tuus*: & exposita rursus illa mortis causa communi vtrique, adhuc repetitur disertè, quòd videret, sed non ingrederetur in eam terrã. Ex tam apertis locis istis, & ex alio in libro Iosue [f] vbi Deus ipse mortuum asserit Mosem; & ex D epistola Iudæ [g], scribentis de altercatione Michaëlis Archangeli cum diabolo super corpore illius: & ex Martyrologio, ac Menologio [h]; Kalendario item Hebræorum, & Syrorum: atque ex aliis certissimè probatur Mosem mortuum esse. Qua de re postea redibit quæstio. Absconsionem, translationémve solam, non significat repetitum toties mortis nomen: & si non mortuus, sed à Domino, vt Enoch, & velut Elias, translatus Moses creditur, quomodo, inquit Rupertus [i], citans præsentem locum cum cæteris indicatis, pro indignatione vel ira Domioi, reputabitur? Nempe sic transferri, non indignationis, sed dignationis; noo iræ, sed magnæ gratiæ est.

a Num.20. 12.13.
b v.37.
c Num.20. 26.
d ibid.
e v.49. & seqq.
f c.1.2.
g vers.9.
h 4.Septem.
i lib.2.in Deut. c.55.

Explanatio. *Ecce morior.*] Habent editiones aliæ particulam causalem & pronomen (*ego enim*, כִּי אָנֹכִי *chi anochi*, אֲרֵי אֲנָא *are ana*, ἐγὼ γὰρ) & in aliquot codicibus simul cum Complutensibus, & Regiis, est (*moriar*) atque sic etiam legit Abulensis. Verbum Græcum ἀποθνήσκω est præsentis temporis: participia מֵת *meth*, & מָאִית *maith* seruiunt cuilibet tempori. Quod Esau dixisse legitur secundùm editionem oostram [k], *en morior*, in cæteris dicitur (*en* seu *ecce ego vadens sum*, siue *vado ad moriendum*, siue *mori*, הִנֵּה אָנֹכִי הוֹלֵךְ לָמוּת *hinneh anochi holech lamuth*, הָא אֲנָא אָזֵל לִמְמָת *ha ana azel lememath*, ἰδοὺ ἐγὼ πορεύομαι τελευτᾶν. Eadem phrasis bis de Iacob exprimitur ab omnibus editionibus eodem modo (*en* [a] *ego morior*, הִנֵּה אָנֹכִי מֵת *hinneh anochi meth*, הָא אֲנָא מָאִית *ha ana maith*, ἰδοὺ ἐγὼ ἀποθνήσκω: quamois io secundo loco varient Græca ponens πρὸ τοῦ τελευτῆσαι, *antequam moreretur*. Denique qoandò Rachel marito dixit; *da* [b] *mihi liberos: alioquin moriar*: ex Hebræo & Chaldæo est (*& si non, mortua ego*) nempe sum, vel ero. Cùm dixit Deus Abimelech regi [c] (*en morieris propter mulierem*, &c. Græcè est, ἰδοὺ ἀποθνήσκεις σύ, *ecce morieris tu*, מֵת *meth*, מָאִית *maith*. Idem de sententia Esaiæ ad Ezechiam (*morieris* [d] *tu, & non viues*) ἀποθνήσκεις, מֵת *meth*, מָאִית *maith*. Est ergo sensus loci nostri (*en morior*) idest, decretum est vt B moriar, breui moriar, vado vt moriar, tendo ad mortem quæ immioet, &c. Quod non abhorret à vulgari loquendi modo, quo qui se morti propinquum putat siue propter lethalem morbum, siue propter aliud periculum, mori se affirmat in præsenti tempore. Omnes quidem morimur, & quasi aquæ labimur in terram, quæ non reuertuntur: nec [e]: nec scias an meliùs vitam appelles mortem defluentem [f], vel mortem vitam defluentem. Sed tum maximè, cùm propior exitus vitæ est, ac proxima mors, morti se quisque asserere potest. Quamquam pro morte [g] defluente deprecari est, vt mors defluat & dilabatur; quéadmodum orauit Christus vt ab eo trãsiret calix [h]. Legit ibi noster Interpres, ὑπὲρ θανάτου ῥύσεως: quod extat passim ῥύσεως, & significat hoc *liberationem*, illud *defluxionem*. Comparationem vitæ cum fluuio tractat eruditè [i] Lælius Bisciola noster. *Quotidie morimur*, ait Seneca [k]; *quotidie enim demitur aliqua pars vitæ*, &c. Item [l], *omne momentum mors prioris est*. Quotidie se mori pronunciauit Paulus [m], & mortificari tota [n] die, idest, quotidiania obiici mortis periculis. Vtrùm momentum moriendi vitæ, vel morti tribuendum sit, disputant apud Gellium [o] Philosophi, recitante Tauro, ac nomioatim citante Platooem [p], póstque istos Augustinus [q]. Hîc non importunè oeque incongruè accidisse ait, etsi non humana industria, iudicio fortasse diuino, vt hoc verbum, quod est (*moritur*) in Latina lingua nec Grammatici declinare potuerint ea regula, qua cætera talia declinantur, dicentes non (*mortus*) sicut ab orior ortus, sed mortuus, *u* litera geminata, more nominum, vt *fatuus, arduus, conspicuus*, quæ sunt nomina ac sioe tempore declinantur. Illud autem vt declinetur, subdit ipse (repetit id etiam Isidorus [r]) quod declinari non potest, pro participio præteriti temporis ponitur nomen. Tum infert. *Conuenienter itaque factum est, vt quemadmodum id quod significat, non potest agendo, ita ipsum verbum declinari loquendo, non possit. Agi tamen potest in adiutorio gratia Redemptoris nostri, vt saltem secundam mortem declinare possimus.*

a c.48.21. c.50.5.
b c.30.1.
c c.20.3.
d 4 Reg.20. 1. Es.38.1.
e 2.Reg.14. 14.
f Eccl.52. 13.
g ibid.
h Matt.26. 39.
i tom.2. horar. subiec. l.13.c.2.
k epist.24.
l epist.58.
m 1.Cor. 15.31.
n Rom.8. 36. ps.43. 22.
o l.6.c.13.
p in Parmenide.
q 13. de ciuit.c.11.
Moriendi verbum.
r l.1.etym. c.2.

E *In hac humo.*] Synonymè (*in terra hac*) éstque אֶרֶץ *erets*, אַרְעָא *arhha*, γῆ, quæ sæpiùs reddi per terram solent; aliquando tamen etiam per humum: quamuis Grammatici [s] humum dici velint de humente aut compluta terra, quasi ab ὕμας; vel ab humore: terram quòd pedibus teratur [t], vel à χαμαὶ humum. Eamdem esse terram & humum coofirmat Varro [u] Ennij testimonio, ita vt oihil opus fuerit Eugubioum admouere humum terræ qualitatem denotare, terram pro regione sumi. Ab humo humatio, & humare, ad sepulturam pertinentia [x]; vel ad iniectionem terræ, seu humi, seu pulueris, seu glebæ, seu telluris, seu arenæ super mortui

s Iul.Cæs. Scalig.1. de causis ling. Lat.c.26.
t idé c.78. Varro 4. de ling. Latina c.4.
Humi etymon.
u 4.de ling. Lat.c.4.
x Plin.l.7.c. 54. Quintil. decla.5. Hor.lib.1. ode 28. Cic.2.de leg.

mortui cadauer [a]; sepulturæque officium Virgilius [b] solamen humandi nominauit. Inde homo, immò & homilis, quam virtutem humilitatis nomen ipsum hominis suggerit. Obseruat Oleaster graue sanctis fuisse non mori in terra sua, neque sepeliri cum suis, vt paruit in Iacob [c], & Ioseph [d]. Sed quod istis concessum est vt transferrentur in sepulchrum maiorum suorum in Hebron: illis de causis Mosi negatum est, ac omnino etiam ignoratum sepulchrum ipsius, vt alibi dixi; necnon in vniuersum de cura sepulturæ.

Homo vnde. a Iidem & alij apud Ioan. Beterkmannum. 5. de funerib. Rom. c. 21. & Iacobum Guther. 2. de iure manium c. 17. b 11. Æn. c Gen. 47. 29. 30. c. 48. 21. d c. 50. 24. Iof. 24. 32. Hebr. 11. 21.

Non transibo Iordanem.] Græcè in præsenti tempore (*& non transibo Iordanem*, καὶ οὐ διαβαίνω τὸν Ἰορδάνην) quo item pacto verti possunt עֹבֵר *hhouer*, & עָבַר *abhauer*, quia, vt sæpe monui, participia linguarum istarum omnia tempora recipiunt. Sed ante Chaldæum est הָא (*bada, quia.*) Versu præcedente dixerat Moses iratum Dominum iurauisse fore vt non transiret Iordanem: quod antea quoque significatum fuerat [e].

B

e c. 3. 27.

Vos transibitis, & possidebitis terram egregiam.] Præsentis quoque temporis verbum Græcum est διαβαίνετε, futuri autem κληρονομήσετε; Hebraicè & Chaldaicè participium cum verbo futuro: Græcéque exprimitur Iordanis & particula (*autem*) pro qua est וְ *ve* in aliis editionibus, ὑμεῖς δὲ διαβαίνετε τὸν Ἰορδάνην. Pro epitheto *terra egregia*, priore versu erat *optima*: vtrobique טוֹבָה *tobah*, טָבָא *taua*, ἀγαθή. Denique omissum est pronomen demonstratiuum, quod habent editiones reliquæ.

C

Vers. 23.] Caue ne quando obliuiscaris pacti Domini Dei tui, quod pepigit tecum: & facias tibi sculptam similitudinem eorum, quæ fieri Dominus prohibuit.

Paraphr.

REpetit & inculcat præceptum hoc ipso capite priùs expressum de cauenda idololatria tanquam summi momenti, & in quo iam bis peccauerant formantes vitulum [f], & adorantes Beelphegor [g], & ad quod iam inde à commoratione in Ægypto proniores erant. Ad quod valebat argumentum ab exemplo suo iam allatum; quia propter leuius peccatum cuiusdam diffidentiæ erga Deum excludebatur ingressu promissæ terræ, quamuis illi peccato occasionem maximam populus ipse dedisset: præterea, quoniam terra quam possessuri erant, auferebatur ab antiquis possessoribus propter eorum peccata, sed idololatriæ præsertim: postremò, quia id exigebat pacti priùs initi fidelitas, & cum Abraham, quando Dominus transiuit inter diuisiones animalium occisorum [h]; & cum Mose, quando sanguinem respersit in populum [i]: qua in re vtraque insinuabatur, quòd morte dignus esset qui pactum siue fœdus illud frangeret: ita vt fœdus à fœda dictum notet Abulensis post Festum; quia fœda, idest, porca (porcus etiam) diuidebatur in frusta, vel alia animalia; & tunc diuisores transibant ipsi confirmantes fœdera. Eiusdem ritus meminit Ieremias [k]; & ex profanis Liuius [l], Virgilius [m], Suetonius [n], Festus [o], Cicero [p]; præterea Cyrillus [q] Alexand. Orosius [r], quorum hic Virgilium, ille Sophoclem citat. Tritũ illud Virgilij,

Armati Iouis ante aram, paterásque tenentes
Stabant, & cæsa iungebant fœdera porca.

Isidorus [f] à pacto pacis vocabulum sumit; atque quòd posteriùs pax accipitur, fœdus primùm initur: hoc fit inter dimicantes, & vel à fide, vel à fe-

D

E

f Exod. 32. 4. g Num. 25. 3. h Gen. 15. 9. in 17. i Exo. 24. 8. Hebr. 9. 19. *Fœderis etymon.* k c. 34. 18. 19. l lib. 1. m 8 Æn. n in Claud. c. 25. o verbo *Porcus.* p 1. de inu. q 10. contra Iulia. sub finem. r lib. 5. sub finem. *Pax vnde dicta.* f 18. etym. c. 1.

A

cialibus, idest, sacerdotibus dictum, per quos fiebant fœdera; vel à porca fœdè & crudeliter occisa, cuius mors optabatur ei qui à pace resilisset: ad quod profert citatum Virgilium (sed malè pro (*iungebant*) legens (*fingebant.*) Iterum [a] de pacto docet esse inter partes conuenientem scripturam legibus ac moribus comprobatam; & dictum quasi ex pace factum. Scaliger [b] deducit à πάω aut παύω, aut Æolicè πάομαι, *quæso, & assequor*: quòd consensus, quietis, pacis causa pactum ineatur. Rectè porrò Osorius conferens ac præferens fidelitatem Christianorum, *Erubescant*, ait, *saniè de recordatione præteritorum, qui nunc interuentu solum fides Christiana, ac mediò tantùm iurationis Sacramento, viuere se cum hostibus, nec pace hostilia sciunt: quibus indubitatissimè probatur; quia non sicut cæsa iungebant fœdera porca: sed quia nunc inter barbaros ac Romanos creatorem ac Dominum suum contestantes, tantum fidem adhibitam in Sacramentum seruant Euangelia* (indicat morem tactis iurandi Euangeliis) *quantam tunc nec inter parentes ac filios potuit seruare natura.*

a l. 4. c. 4. *Pacti quid, & vnde.* b de causl. lin. Lat. c. 5.

Iurandi mos.

Caue ne quando obliuiscaris.] Græcè προσέχετε ὑμῖν, μὴ ἐπιλάθησθε τὴν διαθήκην κυρίου τοῦ θεοῦ ὑμῶν, *attendite vobis, ne obliuiscamini pactum Domini Dei vestri.*) In aliis codicibus vt Complutensibus, Regiis, &c. καὶ προσέχετε ὑμεῖς μήποτε ἐπιλάθησθε τῆς διαθήκης κυρίου τοῦ θεοῦ ὑμῶν, *& attendite vos, ne vnquam obliuiscamini pacti Domini Dei vestri.*) Hæc posterior lectio, licèt minùs emendata habeatur quàm prior Sixtina, congruit magis, si tollas primam particulam (*&*) cum Hebræa, & Chaldæa editione (*custodite vobis*, siue *vos, ne fortè*, aut *vt non obliuiscamini pacti Domini Dei vestri.*) Est enim affixum pronomen plurale secundæ personæ non solùm in לָכֶם *lachem*, & לְכוֹן *lechon*, sed etiam in אֱלֹהֵיכֶם *elohechem*, & אֱלָהֲכוֹן *elahachon*: & tam in istis duabus editionibus, quàm in Græca, sunt eiusdem numeri pluralis verba הִשָּׁמְרוּ *hissciameru*, & תִּשְׁכְּחוּן *thischechun*, אִשְׁתַּמָּרוּ *isthammaru*, & תַּעֲשׂוּן *thaasun*. Versu autem 9. egimus de illa formula (*attende tibi.*)

Explanatio.

Pacti.] Hoc nomen exposui paulò antè, vnà cum fœdere; & alibi Hebræum בְּרִית *berith*, Græcúmque διαθήκη. Istud pactum versu 13. dicitur ostensum à Deo vt fieret.

Domini Dei tui.] Dixi quoque pluraliter esse (*vestri*) Hebraicè atque Chaldaicè, & in quibusdam codicibus Græcis: quamuis correcti habeant (*nostri*, ἡμῶν.)

Quod pepigit tecum.] In editionibus aliis pluraliter (*ad vos*, vel *vobiscum*, πρὸς ὑμᾶς, עִמָּכֶם *hhimmachem.* Pro (*pepigit*) est simile nomini Græcum verbũ ἣν διέθετο ἐν διαθήκῃ, *pactum quod disposuit*;) quo verbo vtitur Interpres aliquoties [c] in simili sententia: interdum verbo testandi cum nomine testamenti; legit hoc loco Augustinus [d], *testamentum quod disposuit ad vos*; & alibi [e] locum totum; *videte ne obliuiscamini testamentũ Dei vestri quod conscripsit*) quod solet reddere loco nominis διαθήκη, retinẽdo agnationem inter verbale & verbum quæ conspicitur in Græco. Talis vtcumque agnatio est in Hebræis, exceptà prima litera, nempe in בְּרִית *beruth*, & כָּרַת *charath*. Significat verò כָּרַת *charath scindere*, & cum בְּרִית *beruth* indicatur dictus ritus sanciendi fœderis; quod etiam dicunt percutere, ferire, icere; in quo ritu adiuncta erat, vt ex citatis nuper locis, & auctoribus colligitur, execratoria formula; verbi gratia. *Sic ego, si sciens fallo*; aut, *nisi promissis stetero, conficiar*, seu *lacerer, sicut conficitur, laceratúrque victima, quæ sancit atque confirmat*

c ps. 82. 6. ps. 88. 4. ps. 104. 9. 1. Mach. 1. 12. Actuum 3. 25. Hebr. 8. 10. d q. 7. e contra Adiman. c. 13.

Ritus sanciendi fœderis, eiusdémque formula execratoria.

Pactum vnde. *firmat pactum.* Pangere verò, vt figere significat, (Græcè πήγνυσθαι) sonuit quasi ferro impacto pactum figere, ac firmare. Inde pactum: licèt alij, vt præmonui, à pace deducant.

Statua idololatrica. *Et faciatis vobis sculptam similitudinem.*] Ante ista verba Græcus Sixtinus habet καὶ ἀνομήσητε, *& faciatis iniquitatem.* Sed absunt à multis aliis Græcis codicibus, & non extant in aliis editionibus: nec leguntur ab Augustino [a] (a supra.): sunt autem Græcè superius [b] (b v.16.) pro eo quod legimus (*ne fortè errore decepti*) vbi est sententia similis. Retinent porrò hîc editiones aliæ numerum pluralem in verbo & pronomine (*& faciatis vobis*) qui numerus erat initio versus. De sculpta similitudine dictum est v.16. déque vocabulis פֶּסֶל *pesel*, & תְּמוּנָה *themunah*, צֶלֶם *tsalma*, & דְּמוּת *demuth*, γλυπτὸν, & ὁμοίωμα. Augustinus [c] (c q.7.) legens (*sculptilem similitudinem*) monet generaliter loquendo, similitudinem hîc positam, & non imaginem sicut priùs [d] (d v.16.); quoniam si nulla sit similitudo, profectò nec imago, quia vbi imago, continuò similitudo; quamuis non vbi similitudo, continuò ibi imago. De hoc actum antea [e] (e ibidem.). Idem verò Augustinus [f] (f contra Adimantum c.13.) alicubi sensum secutus, non verba legit (*& faciatis vobis effigies, & imagines*) immò sic positã scribit ab Adimanto.

Eorum quæ fieri Dominus prohibuit.] Iuxta editiones cæteras (*omnium quæ præcepit tibi Dominus Deus tuus*) legitque Augustinus [g] (g supra.) (*omnium quæcumque constituit tibi Dominus Deus tuus*, πάντων ὧν συνέταξέ σοι, &c.) Præcepit siue constituit Deus prohibendo, inquit Oleaster, & Mariana noster, ne faceres. Prohibitionis istius mentio hîc antea [h] (h v.16.) præcessit, enumeratis distinctè rebus quarum fieri non deberet sculpta similitudo, vel imago; & in Exodo [i] (i c.20.4.). Mutatio autem numeri ex plurali in singularem, quæ nunc extat secundùm reliquas editiones, & membro præcedenti etiam secundùm nostram, non infrequens est diuinis Scripturis, nec sensum immutat. Catalogi Hebræi præceptorum negatiuorum decimumtertium est hinc promptum, quòd non sit lex obliuioni danda: causáque redditur, quia qui obliuiscitur legem, ille occasionem filiis suis præbet in exilium, iuxta illud, *Si oblitus fueris legis Dei, obliuiscar & ego filiorum tuorum.*

Vers.24.] Quia Dominus Deus tuus ignis consumens est, & Deus æmulator.

Paraphr. SI beneficiorum commemoratio non sufficeret quæ aliquantò antè præcessit in capite hoc, ad officium gratitudinis, & ad libenter ac sponte obsequendum tam magnifico Deo; cauendúmque alterius cultum Dei, à quo nihil tale accepissent, aut sperare possent: metu saltem pœnæ absterrerentur. Hanc pœnam explicat per ignem, cuius efficacitas maxima, & quem imprimit dolor acerrimus; ita vt damnatorum supplicium etiam quod spiritus patiuntur, ab igne infligi dicatur. Ac ne quis euadere se confidat posse, ipsummet Deum asserit esse ignem consumentem atque deuorantem: sui autem honoris adeò studiosum tenacémque, quem nulli alteri dare se velle profitetur [k] (k Esa 42.8. c.48.11.), vt more zelotypi [l] (l v.3.), nullum omnino veluti curriualem admittat, nulli deferri permittat, solum sibi ac integrum reseruet, qui quidem diuinitatis titulum contineat. In cap.9. [m] (m v.3.) iterum nominatur Deus *ignis deuorans* A *atque consumens*, nimirum hostes Hebræorum: & ab Esaia [a] (a c.33.14.) *ignis deuorans cum ardoribus sempiternis*. Sed & familiare Scripturis diuinis est, nec non vulgaribus linguis, vt ira per ignem exprimatur, dicatúrque irascens excandescere, ita inflammari, succendi, exardescere; vocatúrque inter alia nomina Hebræa חֵמָה *chemah, ira*, quasi dicas excandescentia, & קֶצֶף *ketseph, efferuescentia*. (Iram verbis ignis exprimi.) Vsurpat hoc ipsum testimonium Apostolus [b] (b Hebr.12.29.) aduersùs eos qui Testamenti noui mediatorem Iesum respuerent, & recusarent loquentem, neque seruire illi vellent placentes Deo cum metu & reuerentia [c] (c ibid.v.28. & seqq.). Illustrat Hugo similibus locis, quibus dicitur quòd, *in igne zeli Dei deuorabitur omnis* B *terra* [d] (d Soph.1.18.): quòd est Deus *quasi ignis conflans* [e] (e Mal.3.2.). Addi verò potest ex Paulo [f] (f Hebr.10.27.) ignis æmulatio consumptura aduersarios. Sensum istum literalem tradit quoque Nouatianus [g] (g de Trin. c.7.) adhuc catholicus apud Tertullianum. Cauens enim ne quis ex his verbis crederet Deum creaturam esse: hæc figurari potiùs docet, quàm quòd ita sint; (monet hoc etiam Nyssenus [h] (h in hexa.);) & ideo ait Deum ignem dici vt peccatori populo metus incutiatur, dum iudex ostenditur. (Deum ignẽ dici, & cur.) Athanasius [i] (i in id Spiritus Domini ferebatur super aquas.) quoque hoc ad incutiendum timorem pertinere dicit. Basilius [k] (k in Esa.c.10. & hom. quòd sine diuina virt. &c.) tractans Esaiæ [l] (l c.10.17.) locum ex translatione LXX. *Sanctificabit eam in igne flagranti, & comedet quasi fœnum syluam*, ἁγιάσει αὐτὸν ἐν πυρὶ καιομένῳ, καὶ φάγεται ὡσεὶ χόρτον τὴν ὕλην, (1 de salut. aduentu Christi.) reddit causam cur Deus voce- C tur ignis consumens, & consumens syluam, quia ignis lustratiuus est & purgatorius, habétque φύσιν καθαρτικήν. Deúsque consumit syluam & vitia, quæ à sylua siue materia promanant animæ, quæ non degit in spiritu, sed in carne. Ambrosius [m] (m 4.hexa. c.3.) considerans ignem rubi qui splendebat, non vrebat [n] (n Exo.3.2.), & dicens Domini ignem illuminare solere, non exurere; obiiciens verò præsentem locum quẽ sic recitat ac si Deus ipse loqueretur de seipso (*ego sum ignis consumens*) scribit quòd non solet hic ignis cõsumere nisi peccata; ita vt in retributionibus meritorũ diuidatur ignis natura illuminando iustos, exurendo impios; & illuminatio sit inextinguibilis, ad perfunctionem bonorum; exustio vehemens ad supplicia peccatorum. Simile quid notauimus D in illa Psalmi verba [o] (o ps.28.7.); *vox Domini intercidentis flãmam ignis*. Idem rursum Ambrosius [p] (p in symb. Apost. c.22.) Deum nostrum scribit ignem esse viuum, diuinum, æternũ, qui non istas materias corporales consumat, sed conscientias peccatorũ purificet, & in sui caritate corda nostra succendat; vt idcircò etiam Angeli qui sunt pleni caritate, ignis appellentur [q] (q ps.103.4.), immò & sancti quique, qui illo accensi sunt igne, de quo Dominus ait [r] (r Lucæ.12.49.): *ignem veni mittere in terram, & quid volo nisi vt accendatur?* (Angelos quoque ignẽ dici, & sanctos.) Addit & lucernas ardẽtes in manibus eorumdem [s] (s ibid.v.35.); & apud Paulum [t] (t Rom.12.11.) spiritu feruentes: & data in os Ieremiæ verba sicut ignem à Deo, ardentem & comburentẽ in ossibus eius [u] (u Ier.5.14.). Denique concludit ignem cõsumentem appellari Deum, non quòd is qui spiritus est, ignis sit: sed E quòd iustos illuminet; sustinentibus verò pœnam, ignis esse videatur. Non videtur porrò dumtaxat; sed reuera ignis propriè est crucians damnatos, vel purgatorio detentos. Videtur id Anselmus [x] (x in ep.ad Heb. 12.) transcripsisse. Postremò [y] (y 1. de Spiritu S.c.16.) ostendens dici solere Deum ignem ardentem ac specie ignis exprimi vel videri diuinæ esse consuetudinis, quod inter alia plura confirmat hoc nostro testimonio, scribit istum ignem non virgultis vilibus concretum esse, aut stipula syluarum fragosum incendiis, sed qui vt aurum bona facta melioret, & vt stipulam peccata consumat.

Scribit

a In Dan. 7. Esa. 30. Ier. 5. Ezech. 1. Ioel 2. Malach. 3.
b 1. Cor. 3. 13.
c Dan. 7. 9.

Scribit Hieronymus [a] omnia Dei flammea esse, iuxta id quod hoc loco scribitur, vt lignum, fœnum, stipulam arsura in die iudicij nouerimus [b]; thronum Dei flammam ignis esse [c]: vt peccatores tormentorum magnitudinem pertimescant, & iusti saluentur, sic tamen quasi per ignem; & vt idcirco excoquens, vt potis atque purgatis tribuat laetiora. Augustinus [d] refellens Adimantum Manichæum, cúmque ipso legens, *Deus vester ignis edax est, & Deus Zelans*: ac ostendens quo pacto de Deo dicatur zelus, sublata imperfectione, quam is in nobis habet; quódque non solo zelo, quem imperfectum concipiebat ille in Deo, prohibeamur à simulachris, quibus fauere videri ille idem volebat; vt per zelum, si demas errorem & dolorem, vocemur ad coniugium Dei, ne turpi amore corrumpamur, puniátque impudicitiam nostram Deus, & diligat castitatem: post hæc, inquam, omnia, explicat edacem de Deo ignem dici ad eum modum quo se Christus affirmauit, venisse ignem mittere in terram [e]; discipulis duo cor suum ardens fuisse dum loqueretur eis [f]; Tum subdit, *Ipse est ignis edax: consumit enim veterem vitam diuinus amor, & innouat hominem; vt ex eo quòd Deus ignis est edax, faciat vt eum nos amemus: ex eo autem quòd Deus zelans est, ipse nos amet. Nolite ergo timere ignē, qui est Deus, sed timete ignem, quem parant hæreticis* (reprobis etiam aliis & improbis) *Deus.* Gregorius [g] Deum ignem consumentem explicat, quia mentem quam repleuerit, eam à peccatorum rubigine mundam reddit; præterea [h], quia per illum peccatorum rubigo consumitur: & ab omni corde quod replet, torporem frigoris excutit, ac in desiderium æternitatis accēdit. Bernardus [i] agnoscit in hac Dei descriptione terrorem, vt vereatur peccator accedere, ne quemadmodum fluit cera à facie ignis, sic pereat à facie Dei [k]; vt proinde ad Mariam audacter accedere debeat humana fragilitas, in qua nihil austerum, nihil terribile, sed tota suauis est, omnibus offerens lac & lanam. Eūdem illū ignem qui dicitur Deus esse, consumere docet [l], sed non affligere; ardere suauiter, desolare feliciter; carbonem esse desolatorium; sed qui sic in vitia exerceat vim ignis, vt in anima vicem exhibeat vnctionis. Cauendæ prunæ ad quas stando Petrus calefaciens se negauit Christum. Origenes [m] vtrumque tribui notat Deo in Scripturis ignem consumentem pro peccatoribus; lumen, pro Sanctis. Item [n] explanans visionem Ezechielis [o] obseruat igneum Deum esse, sed non totum igneum, & superiora eius electrum esse: ignem verò consumentem cognominari quantum ad peccata, quæ similia fœno, stipulæ, ligno, facit Paulus [p], non quantum ad aurum, argentum, lapidem pretiosum, quæ igne illo quem voluit Christus mittens in terram accendi [q], vt consumeretur malitia. Quod cōfirmat allato priùs testimonio ex Esaia [r] iuxta translationem Græcam; & præterea ex Zacharia [s] prout etiam Græcè legitur, *emittet Dominus Sabaoth in tuum honorem contumeliam; & in tuam gloriam ignis ardens accendetur*, idest, inquit Origenes, vt in glorificeris emittitur ignis in opera peccatorum tuorum. Affert adhuc Esaiam [t], *habes carbones ignis; sedebis super eos; ij erunt tibi adiutorio.* Quæ verba Laurentio in craticula iacenti bellissime conueniunt. Refellens præterea [u] hinc argumentantes corporeum Deum, *Quid enim*, ait, *consumet Deus, secundum hoc quòd ignis est? Numquidnam putabitur consumere materiam corporalem, vt est lignum, vel fœnum, vel stipula? Et*

d cont. Adimant. c. 13.
e Lucæ 12. 49.
f c. 24. 32.
g hom. 5. & 8. in Ezech.
h hom. 30. in Euang.
i Serm. Signi magni.
k ps. 67. 3.
l serm. 57. in Cant.
m hom. 13. in Ier.
n hom. 1. in Ezech.
o c. 1. 13.
p 1. Cor. 3. 12.
q Lucæ 12. 49.
r c. 10. 16. 17.
s c. 13. 9.
t c. 47. 14.
u 1. periarchon c. 1.

Ioannes Lorin. Comment. in Deut.

A *quid hoc dignum Dei laudibus dicitur, si Deus ignis est huiusmodi materias consumens? Sed si consideremus quia Deus consumit quod extenuat: si consumit malas mentium cogitationes, consumit gesta turpia, consumit desideria peccati; cùm se credentium mentibus inserit, & eas animas, quæ verbi eius ac sapientiæ efficiuntur capaces, vnà cum filio suo inhabitans, secundum quod dictum est* [a], *Ego & Pater veniemus, & mansionem apud eum faciemus: omnibus eorum vitiis, passionibúsque consumptis, sibi eas, séque dignum efficit templum.* Aduersùs Anthropomorphitas agens [b], qui Deo humanam dabant formam, & ostendens, citato quodam auctore in libro de sanctis legibus, de Deo multa dici κατ' ἀνθρωποπάθειαν secundùm
B passibilem naturam hominum; vt accommodetur ad captum humanum, donec videatur sicuti [c] est, scribit, quòd cùm consumpta fuerint ab igne consumente ea quæ consueta sunt consumi ab eo, tunc iam non erit Deus noster ignis consumens; sed lumen: sicut dicit Ioannes [d], *Deus lumen est, sine lux.* Reperit denique contra Celsum [e] taxantem quòd diceretur Deus in modum tortoris cum igne descendere, cùm similia legantur, vt quòd fluuij ignis [f] præcedant ipsum, quòd velut ignis conflatorius adueniat [g], quòd sit ignis consumens, figuratè intelligi debere: atque hoc quidem vltimum, quia Deus malitiam consumit, cunctaque illius opera comparata cum lignis, fœno, stipula [h]: conflat rationalem naturam plenam
C plumbo malitiæ, cæterísque impuris materiis, auream veluti naturam animæ, argenteámve adulterantibus: fluuij ignei præcedunt Deum, abolentem quidquid vitiosum est admixtum in tota anima. Macarius [i] Ægyptius philosophatus multa mysticè de ignis diuini efficacia multis allatis aliis Scripturæ locis, nostróque, ait illo illuminari animas, & probari vt genuinum aurum in camino; vitium consumi veluti spinas & stipulam: petendum vt eodem vrat renes & cor [k], & vt semper in eius lumine ambulantes, numquam vel tantisper offendamus ad lapidem pedem nostrum [l], sed tanquam luminaria in mundo apparentia, verbum vitæ æternæ retineamus. Isidorus [m] Pelusiota carbones succensos ab eo, vt in
D Psalmo [n] canitur; id est, à Deo: quoniam Deus noster ignis consumens est, idcirco qui per animi puritatem Deum contemplantur, carbones non abs re appellari, vt qui per coniunctionem cum Deo inflammentur, & luminaria in mundo existant. Iuo [o] Carnotensis, *quia Deus ignis consumens est*, ait, *sicut ignis materialis omnem materiam quam assumit, mundans in se conuertit; sic materiale carnis nostra, quod diuinus ignis assumpsit, diuinitatis expers esse non potuisse, quatenus quod Deus est per naturam, hoc inciperet habere per gratiam.* Inde deducit omnem næuum tam originalis quàm actualis peccati in B. Virgine deletum (idest, impeditum, ne vtrumuis haberet, quod omnino certum est, ac vt quidam arbitrantur de
E fide, quod attinet ad actuale) præterea maledictum vtrumque ab ea exclusum, concipiendi per concupiscentiam carnis, & in dolore. Nazianzenus [p] interpretatur Deum esse τὸ πῦρ καταναλίσκον τὴν μοχθηρίαν, *ignem qui consumat improbitatem.* Chrysostomus [q] scribit quòd iste ignis repurgat materiam peccati, sicut ignis materialis spinas & tribulos; & sedentes in tenebris errorum illustrat. Nicetas [r] Nazianzeni Scholiastes ignem hunc purgantem vocans, vult esse amorem ac fidem erga Deum,

a Ioan. 14. 23.
b tract. 30. in Matth.
c 1. Ioan. 3. 2.
d ibid. c. 1. 5.
e lib. 4.
f Dan. 7. 9.
g Malac. 3. 2.
h 1. Cor. 3. 12.
i hom. 25. *Ignis diuini mystica.*
k ps. 25. 2.
l ps. 90. 12.
m lib. 1. epist. 2.
n ps. 17. *Carbones mysticè qui.*
o serm. de natiu. Dom.
p orat. 44. n. 18.
q hom. de Spiritu sancto.
r in orat. 40. n. 30.

A quæ ignis nominetur, non modò quòd acris sit & ardens, sed etiam quòd animos nostros à peccato, & ignorantis purget, piúmque ab impio, & infideli diuidat: hunc ignem esse de quo Christus [a], *& quid volo nisi vt ardeat? qua accelerantis*, inquit, *atque perurgentis est oratio, & cupientis nos quàm primum beneficio affici*: de quo etiam igne sit illud [b] Esaiæ quod citabat Origenes, *habes carbones ignis, sede super eos: hi tibi auxilio futuri sunt*: qui sunt Angeli auxiliares ac subsidiarij, quos ignem vrentem vocat Dauid [c]. Affert idem ignis multiplicem distinctionem & notionem, quæ apud Nazianzenum etiam est, quem scholiis illustrat: & monet vtetque de malo igne, in quo vetat Esaias [d] ne in illo ambulemus, & in flamma quam ipsi accendi-
B mus, aut potiùs prædicit fore vt ambulent in loco damnationis hi qui suismet peccatis huiusmodi ignem flammámque sibiipsis accenderunt. Disputans verò idem Nicetas [e] cur in igneis linguis apparuerit Spiritus sanctus, per ignem qui prædicatur hîc de Deo, essentiam Dei designari asserit, non quòd ipsa sit ignis, sed quia vi sua consumit atque abolet, ac mira vehementia agit; & Deus vt iustis lux est, ita peccatoribus ignis: dictæ apparitionis proinde causam esse ad exprimendam Spiritus sancti cum Patre & Filio substantiæ æqualitatem. Cyrillus [f] Alexandrinus cùm data lex est, Deum apparuisse in [g] igne observat, vt scirent illius transgressores negocium
C esse sibi cum igne: Mosémque vt peccantes ad resipiscentiam metu impelleret, sæpenumero clamauisse (nec tamen legimus plusquam semel, & hoc quidem loco) *Deus noster ignis consumens est*. Addit de fumo ac tenebris has designasse cognitionem Dei comprehendi non posse, illum, quòd omnino legem Dei contemnere volentes lacrymæ secuturæ essent; quia necesse est vt corporis oculus in fumo illacrymetur. Eódem respexit Syncletica [h], dicens laborem esse, magnúmque certamen impiorum, qui conuertuntur ad Deum, & postea inenarrabile gaudium. *Sicut enim*, inquit, *qui ignem accendere volunt, priùs fumantur, & ex fumi molestia lacrymantur, sicque obtinent quod volunt: etenim scriptum est, quia Deus noster ignis con-*
D *sumens est; ita oportet & nos diuinum ignem cum lacrymis atque laboribus in nobis ipsis accendere.* Idem [i] super Abel sacrificium, & deinde aliorum, immissum ignem scribit, quia Deus ignis consumens est. Hoc sibi velle arbitror igneam legem in Dei dextera [k] ad incutiendũ timorem simul & amorem: atque hunc præsertim, qui calefacit simul, & lumen adiunctum habet. Quo fit, vt Deum de quo affirmat Ioannes [l] quòd est caritas, legamus quòd ignis est, & lux [m], non verò quòd terra, aqua, aër, aut quid tale. Et propterea etiam dicuntur lampades eius, lampades ignis atque flammarum (Hebraicè *carbones eius, carbones ignis flammæ Domini*, idest, vehementissimæ) ita vt aquæ multæ non possint extinguere caritatem,
E nec flumina obruere [n] eam: & Gentiles [o] amori faces ignésque attribuerunt. Sed & qui proximius Deo est Angelorum ordo, cognominatur Seraphim, ab ardore amoris [p]. Accendit hunc amorem vehementiùs æmulatio, ac zelus; vt hîc idcirco mox cognominetur Deus æmulator, qui appellatus fuerat ignis. Mitto cultum pro Deo à Persis ignem [q]: vocatum à Zoroastro Platonicísque primum ignem Deum: Apollinis responsum quòd habitaret in igne, perpetuos sacros ignes, de quibus cum Alexandro Neap. Tiraquellus [r], apud Romanos, in Aphrica, Delphis,

a Lucæ 12. 49.
b c.47.14.
c psal.103.4.
d c.50.11.
e in ora.44. n.18.
Spiritus sanctus cur apparuerit in linguis igneis.
f hom.5. & refertur in conc. Ephes. tom.6.c.5.
g Ex.19.18.
h apud Rosueid. in vitis Patrum l.5. tract.3. de compun. c.16.
i 12. de ad.
k Deut.33.2.
l 1.epist.4.8.
m Ioan.8.12.c.9.5.c.12.46. 1. Ioan.1.5.
n Cant.8.7.
o Gell.l.19. c.9.& alij.
p Areop. cælest. hierar. c.7. Chrys. hom.3. de incomprehensib. Dei natura. Greg. hom 8. in Ezechiel. & alij.
q 2. Mach. 1 34.
r l.5.c.24.

A &c. non tantùm in Mosaico tabernaculo [a]. Nec nunc expendo comparationem ignis cum rubo incombusto [b] ob mysterium Dei salua humanitate, quæ fœno similis est, incarnati, vt perpendit citatus Clemens [c], & alij. Stephanus Cantuariensis apud [d] Godefridum Trimanoum, sicut igni nulla materia, sic nec Domino vllam malitiam resistere posse annotat: consumi bonos à Deo vt à fornace aurum: & peccatores Spiritus sancti gratia auidè per pœnitentiam deuorari, atque in naturam illius conuerti: sicque Deum qui dicitur ignis, mortificando consumere, deuorando viuificare. Thomas [e] Iorgios aliter Anglicus, lignum plantatum secus decursus aqua-
B rum, de cruce accipiens, etymónque ligni cum Isidoro [f] tradens, quia incensum in lucem vertitur & in flammam, ita vt cruci appositus fuerit ignis iste, hac de causa vult hîc appellatum Deum ignem consumentem. Præterea [g] negat coli Deum ab iis, qui dediti sunt cupiditati & carnis voluptati, quia θεὸς ab αἴθειν, Damasceno [h] teste, deriuatur (*Deus enim*, ait Damascenus, *ignis est, vitium omne absumens*:) illi autem talem, qui hoc loco vocatur ignis consumens, colere non audent, quia sunt stipula, & paleia onusti, similes Hebræis in Ægypto paleas colligere coactis [i], quæ sunt nullius ponderis, momenti, pretij, temporalia: & ideo si Deus appropinquaret, timerent consumi. Citat Origenem in Ioannem, scriben-
C tem beatos esse, qui merentur propinqui Deo esse; verumtamen scriptum esse; *qui appropinquant mihi, approximant igni*. Item eloquia [k] Domini esse ait igne examinata [l], quia quidquid prædicauit Christus, ab igne diuinitatis probatum fuit. Adhæc [m] Deum in carne Christum considerat, velut ignitum carbonem, quem sumimus in Eucharistia: sicque ignem consumentem Deum censeri. Confirmat Petri Damiani testimonio, carbonis vocabulo appellantis Eucharistiam; & exemplo ex vitis Patrum de illo, qui vidit bonos cùm acciperent corpus Christi, exuri ac incendi; & in aliis tanquam lumen per os ingredi, omneque corpus illorum illustrare. Tales similes Chrysostomus [n] facit, dum à diuina mensa recedunt, leo-
D nib. ignem spirantibus: vocarique possunt lapides igniti in monte sancto [o], quæ est Ecclesia. Christus autem carbo allatus à Seraphim [p]. Immò sicut leones timent ignem, ita hi dæmonibus terribiles sunt, quia Christophori, hoc est, dictum ignem portantes: Vtitur idem Thomas [q] ad idem flamma super L. Martij caput in exercitu Hispano, cui pro Scipione mortuo præerat, apparente [r]; quoniam Christi caput Deus [s], qui ignis consumens est, & ille post mortem patrum Testamenti veteris aduenit. Denique hunc ignem fouendũ diligentissimè, continuo desiderio: ne si hoc intermisso, extinguatur capitaliter, damnemur igni gehennæ, sicut Vestalis propter negligenter custoditum ignem, ignem pati coacta [t] est. Illo
E igne perpetuo, qui iussu Dei asseruabatur in tabernaculo [u], videtur indicatum quòd ipsemet veluti consumeret peccata, pro quibus offerebantur sacrificia, vt indicat Origenes [x] proferens præsentem locum. Damasceni [y] verò est etiam comparatio illa Eucharistiæ cum carbone ignito, cuius qui participes effecti sunt ignis desiderij potiri, assumpta ea quæ ex illo carbone oritur inflammatione, peccata exurit eorum, ac pectora collustrat, facitque, vt per diuini ignis perceptionem inardescant, diíque efficiantur; quia quemadmodum carbo non simplex lignum

est

a Leu.6.9. 12.13.
b Ex.3.2.
c 2. Glaph. c. de vision. Moysis in rubo.
d in alleg. vtriusque testam.
e in ps.1.
f 17. etym.
g in ps.15.
h l.1. de fide c.14.
i Exo.5.10. & seqq.
k in ps.17.
l ps.11.7.
m in psal. 19.
Eucharistia carbonis vocabulo exprimitur.
n hom.45. in Ioan.
o Ezech.28. 14.16.
p Esa.6.6.
q in ps.26.
r Val. Max. l.1.
s 1.Cor.11. 3.
t Val. Max. l.1.
u Leuit.6. 12.
x hom.5. in Leuit.
y l.4.c.14.

est, sed igni vnitum; sic panis quoque communionis non simplex panis est, sed diuinitati vnitus. Hæc atque his similia & plura quæ adhuc afferri possent, supponunt rationes analogiæ inter ignem Deúmque, quarum aliquas attingit Areopagita [a]: quòd omnia superet ignis, ac in se transmutet, renouet omnia vitali calore: fulgoribus apertis illuminet: teneri, miscerique non possit: complectatur omnia, cùm tamen astringi non possit: cum omnibus communicet se, non minuatur: incognitus maneat per se, nisi adhibeatur materia, in qua vim actionémque suam declaret: sublimis sit, sursum feratur, humilitatem nullam ferre valeat; immobilis per se moueatur, aliis motum afferens: attritu quasi inquisitione quadam appareat, &c. Cæterùm quo pacto Deus
B
perfectos inflammet, quáve ratione comparentur simul cum ligno viridi sicut Christus [b], & cum sicco, quod ignem facillimè concipit, disputat Iacobus [c] Aluares noster, attingens varia de apparitionibus diuinis in igne, ac exemplis ostendens interdum quasdam veluti flammas erumpere in vultus hominum igne tali accensorum. At cauendus alienus ignis, ne sicut duo illi filij Aaron, igne à Domino egresso pereas [d], qui æmulator cognominatur hîc membro secundo versus.

Quia Dominus Deus tuus.] Chaldaicè (*quia Dominus Deus tuus verbũ eius*, &c. אֲרֵי יְיָ אֱלָהָךְ מֵימְרֵיהּ *are Iehouah elahach memereh*. Quod minùs rectè transfertur (*quia verbum Domini Dei tui*) licèt ita soleat in paraphrasi poni (*verbum Domini Dei*, pro *Domino Deo*:) ac tandem sit idem sensus. Paulus [e]
C
legit (*etenim Deus noster*, &c.) hoc pronomine plurali primæ personæ significans extendi sententiam ad plures quàm ad populum Hebræum, videlicet ad omnes qui gratiam Christi non recipe- rent, seruientes ac placentes ei cum metu & reuerentia, vt initio monui. Retuli præterea priùs quosdam ex Patribus legisse hunc locum (*Dominus Deus vester*,) aut (*ego sum ignis consumens*.)

Ignis consumens est.] Addunt editiones aliæ pronomen demonstratiuum (*ipse*, הוּא *hu*, αὐτὸς.) Malè autem scribitur vt participium masculinum καταναλίσκων per ω in Bibliis Complutensibus, Regiis, &c. pro participio neutro καταναλίσκον per ο, vt est in Sixtinis, & in epistola ad He-
D
bræos [f] in omnibus; refertur enim ad πῦρ generis neutri. Verti porrò etiam potuit ex אֹכְלָה *ochelah*, & אָכְלָא *ochla*, *comedens*, vel *deuorans*, &c. vt [g] *iuuenes eorum comedit ignis: ignis* [h] *comedit eam: ignis* [i] *comedit speciosa deserti* [k]: *ibi comedet te ignis: comedat* [l] *ignis cedros: item* [m], *ignis à Domino deuorauit holocaustum: accensus* [n] *in eos ignis Domini deuorauit extremam castrorum partem: hi* [o] *quos incendium deuorauit*; cum aliis exemplis ad marginem [p] indicatis: & iterum in simili sententia postea hóc [q] libro vocatur Deus ignis deuorans: immò dicitur etiam lingua ignis deuorare [r], & ira flammæ [s], & ignis zeli [t], & æmulatio ignis
E
consumere [u]. De formula ista memini me dicere ad Psalmi 77 [x]. verba, *iuuenes eorum comedit ignis*, tam ex profanis quàm ex sacris auctoribus, necnon ex vulgari loquendi modo. Eodem spectant epitheta Græca, vt dicatur πῦρ ἄμοτον, παμφάγον, σαρκοφάγον, λάβρον, δίψιον, γυιοβόρον, δρυμοφάγον, *ignis insatiabilis, omnia vorans, carnem vorans, vorax, siticulosus, membra vorans, tectum deuorans*: φλὸξ θυηφάγος, παμφάγος, πολυόδους, *flamma victimas vorans, omnia edens, multos dentes habens*: Latinè flamma auida, vorax: ignis pariter vorax, auidus, edax, &c. siue quòd edat, peredat,

a Cælest. hier. c. 15.
b Lucæ 23. 31.
c tomo 1. de vita spirit. lib. 4. p. 3. c. 16.
d Leu. 10. 2.
e Hebr. 12. 29.
f ibid.
g Ps. 77. 63.
Explanatio.
h Ezech. 19. 12.
i Ioel. 1. 19.
k Nahum 3. 15.
l Zach. 11. 1.
m Leuit. 9. 24.
n Num. 11. 1.
o c. 16. 35.
p Deut. 5. 25. c. 9. 3. c. 32. 22. Iud. 9. 15. 20. 4. Reg. 1. 10. 12. 14. 2. Paral. 7. 1. Iob 15. 34. c. 20. 26. c. 22. 20. c. 31. 12. Psal. 20. 10. Eccl. 36. 11. Esa. 5. 24. c. 26. 11. c. 29. 6. c. 30. 27. 30. cap. 33. 14. Thr. 2. 3. c. 4. 11. Ezech. 15. 6. Ioel. 1. 20. c. 2. 5. Amos 1. 4. 7. 10. 12. 14. c. 2. 2. 5. c. 5. 6. c. 6. 4. Abd. v. 18. Nahum 3. 13. Soph. 1. 18. cap. 3. 8. Zach. 9. 4. c. 12. 6.
q c. 9. 3. 34. c. 20. 26. c. 32. 20. c. 32. 12.
r Esa. 5. 24.
s Eccl. 36. 11.
t Soph. 1. 18. cap. 3. 8. Ezech. 36. 5. c. 38. 19.
u Hebr. 10. 27.
x vers. 63.

A
mandat: cuius postremi recitat Varro [a] exemplum ex Mattio

Corpora Graiorum mœrebant mandier igni.

Et Deus æmulator.] Alibi [b] *Zelotes*: quod est nomen Græcum loci huius ζηλωτὴς: & idem cognominatus homo legitur zelotes [c], qui & Cananæus [d], ex קַנָּא *kana*; vnde hîc nomen קַנָּא *kanna*. Ipsemet Deus nomen hoc tribuit sibi [e], & Moses eidem [f]; præterea Iosue [g], atque Nahum [h]: & quidem cùm agitur de non adorando Deo alieno; *noli adorare Deum alienum*, ait Moses, *Dominus zelator nomen eius, Deus est æmulator*. Quid sit zelus, aut æmulatio, quomodo tribuantur Deo, aliis ex commentariis petendum est, non hîc repetendum. Lege Cyrillum Alexandrinum [i], Maxi-
B
mum monachum [k], Augustinum [l], Aquinatem [m], &c. Memini quoque paulò antè de igne [n] zeli, ac æmulatione [o] ignis. Ignis æmulationem siue zelum πυρὸς ζῆλον, aliqui explicant de igne purgatorij: qui sit repræsentatio quædam illius ignis, qui consumet impios, id est, ignis æterni: alij meliùs de hoc æterno igne, qui per prosopopœiam dicatur zelo animatus, seu desiderio vehementi, pœnas repetendi de improbis, probos autem vindicandi, ob acceptas ab illis iniurias, maximè verò propter iniurias in Deum ipsum. Sic enim etiam scribitur [p], quòd accipiet armaturam zelus Dei, & armabit creaturam ad vltionem inimicorum, &c. pugnabit cum illo orbis terrarum contra insensatos, ibunt directè emissiones eius, & tam-
C
quam à benè curuato arcu, & à petrosa ira (ἐκ πετροβόλου ὀργῆς, *ex ira lapidum iaculatrice*.) plenæ grandinis mittentur. Consumptio porrò non denotat exterminationem, sed acerbitatem pœnæ. Luet enim impius in inferno quæ fecit omnia, neque tamen consumetur [q], desiderabit mori, sed mors fugiet ab [r] eo, vtpote depascens [s] vt ouis herbam, non eradicans. Qua de re Augustinus [t]. Crebra mentio [u] de zelo, seu æmulatione Dei, & quem ille habeat, & quo alij præditi sint, vt omittam malum, qui & amarus cognominatur [x], cúmque contentione [y], necnon præterea idolum zeli [z]. Notanda coniunctio ignis & zeli, seu æmulationis, quæ non hîc solùm, sed aliis in locis modò indicatis habetur. Solent item in iis-
D
dem sæpe copulari zelus æmulatióque cum ira, furore, indignatione: éstque in quodam Psalmo [aa], *accendetur velut ignis zelus tuus; effunde iram tuam in gentes, quæ te non nouerunt, & in regna, quæ nomen tuum non innocauerunt.*

Vers. 25.] Si genueritis filios ac nepotes, & morati fueritis in Terra, deceptíque feceritis vobis aliquam similitudinem, patrantes malum coram Domino Deo vestro, vt eum ad iracundiam prouocetis:

Vers. 26.] Testes inuoco hodie cælum &
E
terram, citò perituros vos esse de Terra, quam transito Iordane possessuri estis, non habitabitis in ea longo tempore, sed delebit vos Dominus,

Vers. 27.] Atque disperget in omnes gentes, & remanebitis pauci in nationibus, ad quas vos ducturus est Dominus:

a 6. de ling. Lat. c. 5.
b Exo. 20. 5. c. 34. 14.
c Lucæ 6. 15. Actuum 1. 13.
d Matth. 10. 4. Marci 3. 18.
e Exo. 20. 5.
f c. 34. 14. Deut. 5. 9. c. 6. 15.
g Iosue 24. 19.
h c. 1. 2.
i 3. contr. Iulian.
Ignis zeli, siue æmulationis quid.
k centur. 5. c. 86.
l q. 158. in Exo.
m in 2. Cor. 11.
n Sophon. 1. 18. cap. 3. 8. Ezech. 36. 5. c. 38. 19.
o Hebr. 10. 27.
p Sapien. 5. 18.
q Iob. 20. 18.
r apoc. 9. 6.
s Ps. 48. 15.
t l. de fide & oper. cap. 16. & quæst. ad Dulcitiũ quæst. 1.
u Num. 25. 11. 3 Reg. 19. 10. lib. 4. 10. 16. c. 19. 31. Iudith 9. 3. Ps. 68. 10. Ps. 78. 5. Sapien. 1. 10. c. 5. 18. Esa. 9. 7. cap. 37. 32. c. 42. 13. cap. 59. 17. Ezech. 5. 13. c. 16. 42. c. 23. 25. c. 36. 5. 6. cap. 38. 19. cap. 39. 21. Soph. 1. 18. cap. 3. 8. Zach. 1. 14. cap 8. 1. 1. Mach. 2. 14. 58.
x Iacobi 3. 14.
y ibid. vers. 16.
z Ezech. 8. 3. 5.
aa Ps. 78. 5. 6.

Vers. 28.] Ibique seruietis diis, qui hominum manu fabricati sunt, ligno & lapidi: qui non vident, nec audiunt, nec comedunt, nec odorantur.

Paraphr.

HÆc est illa æmulatio zelúsve, quo inflammatus Deus vnus solus ac verus, consortium alterius Dei, qui nullus esse præter ipsum potest, non ferens, quemlibet qui alium colat, ac adeò eo maior ea in re crimen admittat, illius quodpiam simulachrum fingendo, quàm primùm seuere puniat, & quamuis populus in promissam terram ingrediatur, eámque possideat, inde illum, si tam nefariè peccet, eiiciat; atque in alienas terras amandet numero etiam imminutum; vbi in pœnam tanti peccati sinat in eodem perseuerare, immò & crescere; vt res inanimatas colat omni sensu carentes, visus, auditus, gustus, odoratus. Vt autem persuadeat, excitat testes cælū terrámque. Verùm singulas propositi textus partes expendamus; quia sententia ipsa facilior est, ac priùs quoque declarata. In qua tamen sententia considerari

Idololatrarum pœna multiplex.

potest cum Lyrano, Abulense, aliísque, multiplex pœna idololatrarum; quòd perituri essent ac perdituri terram fame, bello, peste, vel alia occasione: quòd expellerentur ex ea: quòd in multas gentes dispergerentur, vnde maiore tristitia afficerentur, quàm si contingeret simul omnes in vnam ablegari; propter sodalitatis gaudium: quòd in ipsamet hostili terra redigerentur C ad exiguum numerum hi qui superfuissent ex bello: quòd in eadem illa terra cogerentur deos falsos adorare, quos priùs volentes ac sponte idololatriam concupiscerant. In cap. 26 [a]. Leuitici plures pœnas comminatur Deus legis violatoribus tum intra terram habitationis suæ; tum extra illam dispergendo eiectos ex sua. Idem adhuc fusiùs repetitur in cap. 28 [b]. libri nostri, nominatim de paucitate, dispersione, idolorum seruitute apud alias gentes, &c. Huiusmodi pœnarum executio legitur in libris Iudicum, Regum, Paralipomenon, partim etiam apud Prophetas, & in historia Machabæorum: præsentis verò temporis Iudæorum captiuitas adeò longa satis superque demonstrat; cuius cùm non sit causa idolo- D latria, videtur alia non esse, quàm Christi Dei veri contemptus & interfectio.

a v. 14. & seqq.

b v. 15. & seqq.

Si genueritis filios ac nepotes.] Singularis numeri verbum est in editionibus Hebræa, Græcáque, denotans populum, seu plures collectiuè: próque nepotibus filij filiorum, etiam in Chaldæa cum aliis; quemadmodum priùs versu 9. Gignuntur filij immediatè, per hos mediatè nepotes. Augustinus in locutionibus legens (*si autem genueris filios, & filios filiorum tuorum*) notat & auos nepotes dici gignere. Tenebantur posteri legibus iisdem, docerique debebant filij & nepotes, vt ibidem præcipitur, & cap. 6 [c].

Explanatio. Filij filiorū pro nepotibus.

Auos dici gignere nepotes.

c vers. 2.

Et morati fueritis in terra.] Hebræo verbo & E Chaldæo, quibus affigitur pronomen plurale personæ secundæ ונושנתם *venoscianthem*, & ותתעתקון *vettatbbhatthekhun* significatur *inueterascere* & *senescere* & *indurari sicere*: Græco χρονίσητε *moram facere, longóve tempore habitare*. Mouet etiam futuro tempori senectutis, inquit Caietanus, in qua solet iuuentus filiorum insolescere. Testes filij Sophoclis, qui iam extremæ senectutis patrem accusarunt dementiæ: is autem pro apologia iudicibus recitauit tragœdiam, quam proximè scripserat, rogans num ea videretur delirantis [d]?

d Cic. de senect.

A *Deceptíque feceritis aliquam similitudinem.*] Iuxta reliquas editiones additur omnis כל *chol*, כולא *chola*: omnis videlicet, seu cuiuslibet rei. Pro similitudine, quam solam ponit Interpres, sunt duo vocabula Hebræa פסל תמונה *pesel themunah*, & Chaldæa צלם דמות *tsalma demuth*, & Græca γλυπτὸν ὁμοίωμα: pro (*decepti*) והשחתם *vehischatthem*, ותחבלון *vthechabbelun*, ἀνομήσητε: de quibus actum est versu 16.

Patrantes malum coram Domino Deo vestro.] Hebraicè (*in oculis Domini Dei tui*) Chaldaicè (*coram Domino Deo tuo*) Græcè (*coram Domino Deo vestro*) licèt codices Complutenses, Regij & alij habeant (*nostro*, ἡμῶν:) sed minùs rectè, cùm sit in Hebræo textu, sicut & in Chaldæo, secunda B persona, quamuis numeri singularis. Vtitur adhuc bis [a] tantùm patrandi verbo Interpres: sæpiùs composito [b] perpetrandi. Verùm hoc posteriore semper ad rem malam significandam, præterquam semel [c]: priore ad bona aliis in locis, excepto hoc. Idem obseruari potest apud alios auctores linguæ Latinæ: cùm prima notio patrandi sit liberis operam dare; seu patrem agere, patratio rei venereæ consummatio, fractæve Veneris lacrymæ, teste Boëtio [d], & Persio [e],

——— *patranti fractus ocello.*

patrationeque hac facta filios patres procreent; patres patrati, qui vbi de fœderibus conuenerat, ad patrandum, id est, peragendum iuramentum instituebantur, & ipsis patres etiam essent quos C consulerent, filiósque haberent quibus prouiderent, inquit Plutarchus [f]: patrans denique voluptas Hieronymo [g] idem est quod συντελοῦσα. Idololatriam porrò malum absolutè nominat Moses, quia iniquitas maxima est (Hebraicè *iniquitas iudicata*, id est, digna iudicio supplicióque seuerissimo) & negatio contra Deum altissimum [h] (Græcè *mendacium*;) vtpote tollens Deo quantum in se est, diuinitatem, atque gloriam, quam ipse alteri daturum se negat, vt nec laudem suam sculptilibus [i]. Quare per excellentiam nomen peccatorum dicitur de idololatris & infidelibus; [k] *tradetur in manus peccatorum*; ex [l] *gentibus peccatores*; *arguet* [m] *mundum de peccato, quia non crediderunt*: *ad hoc flagitium obstupescunt cœli, & portæ eius desolantur vehementer* [n]; *omnis mali causa est, & initium, & finis* [o]: *denique nomen eius est impietas* [p].

a Genes. 8. 2. & Paral. 17. 13.

b Gen. 34. 7. 30. Exo. 22. 3. 9. Leuit. 20. 10. Deut. 13. 14. c. 17. 5. Iud. 20. 5. 12. 13. 4 Reg. 17. 4. c. 1. Paral. 11. 22. lib. 2. 20. 13. Eccl. 8. 11. Iere. 38. 9. c. 44. 25 Ezech. 23. 10. Dan. 11. 36. 2. Mach. 12. 3.

Patrandi verbum.

c 2. Paral. 11. 22.

d de defin.

e Saty. 1.

f in proble.

g quæst. in Gen.

h Iob 31. 28.

i Esa. 42. 8.

Iniquitas iudicata quid.

Mendacium pro negatione.

Peccatores pro idololatris & infidelibus.

k Luc. 24. 7.

l Gal. 2. 15.

m Ioan. 16. 8.

n Ier. 2. 12.

o Sap. 14. 27.

p Zach. 5. 8.

Vt eum ad iracundiam prouocetis.] Æmulatio Deo priùs tributa, zelúsve, iræ, indignationi, furori coniungi solet, vt ibi docui. Conqueritur Deus grauissimè de isto crimine; vocantúrque idola in diuinis literis offensiones [q] oculorum, seu dolores, abominationes [r], sordes [s], immunditiæ [t], spurcitia [u], inquinamenta [x], odium [y], &c. quòd nimirum ea Deus videre non sustineat, quæque odio summo prosequatur, execretur, abominetur, &c. Lege commentarium libri Sapientiæ [z].

q Ezech. 5. 11. c. 11. 18. c. 20. 7.

Idolorū nomina in diuinis qua.

r Ezech. 5. 11. c. 11. 18. Deut. 7. 25. 26. 3. Reg. 14. 24. lib. 4. 23. 24. Deut. 29. 17.

Testes inuoco hodie cælum & terram.] Omisit In- E terpres post (*testes inuoco*, siue *obtestor*) pronomen cum coniunctione (*in vobis*) בכם *bachem*, בכון *bechon*, id est, *contra vos*: quod etiam valet Græcum (ὑμῖν, *vobis*.) Glossa ordinaria μετωνυμικῶς explicat per id quod continet id quod continetur: Glossa interlinearis *Angelos & homines*: Hugo vtrumque confirmat verbis Esaiæ [aa]: *audite cœli, & auribus percipe terra; quoniam Dominus locutus est*. Vbi Hieronymus notat dictam metonymiam pro supernis angelicísque virtutibus, próque mortalium genere. Hæc autem, ait Hugo, in testimonium inuocat, quia non sunt peritura, sed in æternum

s Deut. 7. 26. c. 29. 17. Exo. 32. 25. Osea 5. 11.

t 4. Reg. 17. 12. c. 21. 11. c. 23. 24.

u Deut. 7. 26.

x Deut. 7. 26. Ezech. 24. 11.

y Sapien. 14. 11.

z ibidem.

aa c. 1. 2.

æternum permansura. Abulensis addit ex c. 32 [a]. libri nostri; *audite cæli quæ loquor, audiat terra verba oris mei.* In cap. 30 [b]. & 31 [c]. repetuntur eædem voces quæ hîc sunt. Obsessi quoque ab Holoferne Hebræi dixerunt Oziæ Pontifici [d]; *contestamur hodie cælum, & terram, & Deum patrum nostrorum*, &c. μαρτυρόμεθα ὑμῖν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Machabæi cũ aliis Iudæis qui præ nimio legis zelo, non satis secundùm scientiam nollent sabbato pugnare, dixerunt; *moriamur omnes in simplicitate nostra; & testes erunt super nos cælum & terra, quòd iniustè perditis [e] nos.* Hos testes, inquit hoc loco nostro Abulensis, inuocabat, nempe Moses, quia nullus alius ibi testis aderat, sicut Iacob tumulum lapidum & terræ testem fecit inter se, & Laban, quia nullus alius audiebat [f]. Admittit præterea illam expositionem de Angelis & hominibus: & aliam de terra cæloque permanentibus; ita vt quia pœna, quam expressurus erat, extendebatur in omnes generationes, ad huiusmodi rei memoriam testes morituros vocare noluerit, quorum testimonium citò periret. Denique docet modum communem Scripturæ esse, quando aliquis vult ex intenso animo proclamare, vel aliquos obtestari, cælum & terram inuocare. Gregorius [g] nomine cælorum, populi præpositos interpretatur; nomine terræ subditorum plebem. Augustinus, & ex eo Glossa ordinaria in prima verba Cantici quod habetur infrà cap. 32. docent inuitari ad audiendam allegoriam siue mysticum sensum quemlibet & historicum siue literalem. Theodoretus [h] Mosen iussum contestari cælum & terram, non quòd animata sint, & ratione prædita, sed quia creaturas omnes comprehendunt. Confirmat allatis Esaiæ & Ieremiæ locis: præterea tumulo Iacob & Laban, quod testimonij cognominatum est, vt etiam notauimus; item puteo iuramenti pro fœdere Abraham & Abimelech [i]. Adiice lapidem à Iosue positum in testimonium [k]; de quo idem Theodoretus [l] obseruat adhibitum ad arguendos illos qui anima prædit sunt & ratione, sequendo morem antiquum, vt circa Iacob & Laban. Ab illo lapide Iosue audita reuera esse quæ ille dixit Rabbini confingunt, de quibus Abulensis [m]. Vim similem habet apud Paulum [n] testificatio coram Deo, & Christo Iesu, inuocando in testem, & sub diuino iudicio atque supplicio. Prosopopœia ista eiusmodi est, vt supponat nihilominus in omni creatura etiam irrationali & inanimata inesse potentiam obedientialem, qua obediant ad omnem nutum eiusdem, non secus ac si reuera perciperent imperium ipsius, vt de stellis Baruch [o] loquitur; quòd vocatæ dixerunt, ad sumus: & obediunt ad vtilitates, item sol, luna, fulgur, spiritus, id est, ventus, nubes, ignis; de quo vltimo idem etiam canitur in Psalmo [p], déque grandine, niue, glacie, procellis. Cùm autem scribitur in libro Iosue [q] hunc dixisse; *En lapis iste erit vobis in testimonium, quòd audierit* (sic enim legendum, non *audieris*, vel *audieritis*) *verba Domini, quæ locutus est vobis*; sensus est, tam testatur, quàm si audiuisset: vel quòd audierit Dominum potentia illa obedientiali supradicta: vel quòd per prosopopœiam auditus ei tribuatur ad rei magnitudinem declarandam: vel quòd per lapidem intelligantur hi qui circũstabant ipsum. Indicat item præsens formula, ista præcipuè duo extrema corpora, cũmque illis alia media, quando auerterint hîc prædictæ plagæ, testimonium quodammodo editura, dum simul instrumenta

a vers. 1.
b vers. 19.
c vers. 28.
d Iudith. 7. 17.
e 1. Macha. 2. 37.
f Gen. 31. 46. & seqq.
Cælum & terram inuocandi modus in Scriptura communis.
g 2. moral. c. 26.
h q. 40. in Deut.
i Gen. 21. 31.
k Iosue 24. 27.
l ibid. q. 19.
m ibid. q. 20.
n 2. Tim. 2. 14. c. 4. 1.
o c. 3. 34.
p Ps. 148. 3. & seqq.
q c. 24. 27.

A erunt earumdem, pugnabitque cum Deo orbis terrarum contra insensatos [a], non fictas, aut inanes, sed veras & efficaces comminationes fuisse; atque illas ipsas creaturas, per quas nobis à Deo subsidia vitæ sunt; & quibus impij debitum Deo cultum deferunt, de ingratis & idololatris supplicia repetituras. Sed & ista contestatione significatur obsurdescere homines ad voces diuinas, exaudirique potiùs Deum ab inanimatis aut irrationalibus, quàm ab illis. Cuius rei exempla possunt proferri in lapidibus, qui Bedam; & in piscibus, qui Antonium Patauinum; & in volucribus aliisque brutis, quæ Franciscum visa sunt exaudiuisse. Mera prosopopœia est in Iob [b], scribente vt interroges iumenta quæ docebunt te, B volatilia cæli, quæ indicabunt tibi; vt loquaris terræ, quæ respondebit; & quod narrabunt pisces maris. Ad eamdem pertinent figuram, cæli enarrantes gloriam Dei, opera manuum eius annuncians firmamentum, dies diei eructans verbum, nox nocti indicans scientiam [c], & alia complura in Scripturis diuinis. Figuræ vsus præsertim est, cùm id cuius incidit mentio, adeò manifestè apparet, atque rebus declaratur etiam irrationalibus ac inanimatis, vt hæ videantur verbis exprimere, quod re factóque ostendunt. Non dissimile nostro exemplum Sinonis [d],

Vos æterni ignes, & non violabile vestrum
Testor numen, ait: vos aræ ensésque nefandi
Quos fugi: vittæque Deûm, quas hostia gessi.

C Item alterius [e],

Testor nitentis flammeam (vel *nitentes flammas*, &c.)
Phœbi rotam,
Superósque testor.

Adhæc,

Esto [f] nunc sol testis, & hæc mihi terra precanti.

Præterea;

——— *Xanthum [g] Simoëntaque testor.*

Denique,

Testor [h] maiorum cineres.

Possumus eamdem prosopopœiam comprobare ex lapidibus qui clamaturi [i] dicuntur: ex ligno quod responsurum [k]: ex terra quam respiciens Deus faciat tremere [l]: ex ventis & mari obedientibus Christo [m], &c. hæc enim potestatis Dei D sunt, non earum rerum intelligentiæ, obedientialis, vt dixi, potentiæ earumdem, non facultatis naturalia iussa diuina percipientis.

Terram cælúmque in adiurationibus iungunt poëtæ alij cum citato Virgilio [n], quos noster profert Cerda [o]. Sed plerique vera putabant numina, & animata. Sumitur item in Scriptura cælum pro Deo; vt, *peccaui in cælum* [p]: *baptismus* [q] *Ioannis ex cælo est, an ex hominibus?* [r] *non est differentia in conspectu Dei cæli liberare in multis & in paucis*; Græcè tantùm *in conspectu cæli*, ἐναντίον τοῦ οὐρανοῦ. Atque ita hoc loco cælum quod inuocatur in testem, Deus ipse posset intelligi, qui peculiariter in cælo sedem habere censetur, non solùm Angeli; & cuius oculi multo plus lucidio- E res sunt super solem (cognominatur à Philone [s] ἥλιος μάρτυς, *sol testis*) circumspicientes omnes vias hominum, & profundum abyssi, & hominum corda, intuentes in absconditas partes. Tamdem per nominata cælum & terram, quibus reliqua rerum vniuersitas comprehenditur, simul potest spectare quæ hîc ac similibus dicuntur locis, in quibus eadem fit contestatio, ad omnes homines, & communem cunctis causam esse. Porrò simili quadam ratione in exorcismis adiuratio dirigitur ad naturam rationalem, non ad res irratio

a Sapien. 5. 20.
b c. 12. 7. 8.
c Ps. 18. 3.
d Æne. 2.
e Senec. in Herc. Oetæo.
f Æne. 12.
g Æne. 5.
h Propert. lib. 4. eleg. vlt.
i Abac. 2. 11. Lucæ 19. 40.
k Abac. 2. 11.
l Psal. 103. 32.
m Matth. 8. 27.
Terram cælúmque in adiurationibus Poëtæ iungere.
Cælum pro Deo.
n 12. Æne.
o ibid. vers. 175. nota 2. & 3.
p Lucæ 15. 3. 18.
q c. 20. 4.
r 1. Mach. 3. 18.
s de confus. ling.

stationales, id est, ad Deum, vt in earum vso assistat & impediat damna quæ ab illis aut per se, aut opera quoque diaboli prouenire possent. A

Citò perituros vos esse.] Secundùm alias editiones (*perditione peribitis citò*, vel *disperdendo disperdemini*, vel *consumendo consumemini.* Hebraicè אבד תאבדון *abod thouedun*: quibus Chaldæa similia: Græca verò ἀπωλείᾳ ἀπολεῖσθε. Sed nescio cur omittatur in Sixtinis ταχὺ, *citò*: cùm id significans habeat editio Hebræa מהר *maher*, Chaldæa בפריעה *bipbriahh*; quod vltimum verti possit *in inani*, seu *vacuo*, id est, in breuissimo spatio. Indicatur porrò intra terram iam possessam interitus per pestem, vel famem, vel bellum, vel quid

a c. 9. 11. tale. Notum est in Apocalypsi [a] nomen Hebræum angeli mali, siue abyssi Abadon (corruptè *Labbadon*) quod Ioannes reddidit per nomen ἀπολλύων, B Latinus Interpres per nomen *exterminator*, quia cunctos homines perdere volebat per se aut per suos ministros. Valet אבד *auad*, seu *abad*, *perdere*:

b Tob. 3. 8. & si Asmodæus [b] Hebraica forma Asmodai deriuetur à שמד *sciamad*, cuius quoque notio est perdere, & vastare, synonymon erit dicto nomini Abadon: licèt Asmodæus peculiariter præsit luxuriæ, per quam plurima & maxima hominibus vastitas inferri solet, quibus, cum superbia, quæ grassatur in animo, sicut illa in corpore, potissi-

c colla. 4. cap. 7. mùm, vt Cassianus [c] loquitur, inuiscerata est, atque grauissima plerumque sectatoribus tormenta imponit; vt quantum quis in deliciis fuerit, tan-

d Apoc. 18. 7. tum detur illi tormentum & luctus [d]. Lege de nostris Serarium [e], & Ballesterum [f], quorum po- C

e in Tob. 3. p. 1. c. q. 8. sterior imitatus videtur priorem.

f onomatogra. verbo *Asmodæus.*

De terra, quam transito Iordane, possessuri estis.] Breuiùs Interpres [c], quod editiones aliæ (*desuper terram*, seu *à terra*, *in quam vos transeuntes*, nempe estis, eritisve, aut *transitis Iordanem illuc*, *vt possideatis eam.*) Erat Chanaan vltra Iordanem; citra quem Amorrhæorum regna Og & Sehon attributa iam erant in possessionem tribubus Ruben & Gad, atque dimidiæ tribui Manasse, quemadmodum postulauerant.

Non habitabitis in ea longo tempore.] Hebraicè, Chaldaicéque (*non prolongabitis dies super eam.*) Græcè οὐχὶ πολυχρονιεῖτε ἡμέρας, *non multos morabimini dies*, aut si ita loqui fas esset, *non multitemporabitis dies*: ita vt per se solum verbum suffice- D

Multiplicare dies, pro multo tempore viuere. re posset, *dies*, non addendo *dies*. Alibi [g] multiplicare dies, est multo tempore viuere, πολὺν χρόνον ζῆν, vnde πολυχρόνιος & μακρόβιος, *longæui.*

g Iob 29. 18.

Sed delebit vos Dominus.] Prima particula in textu Hebræo, & Chaldæo causalis est, כי *chi*, ארי *are*. Pro (*delebit*) magis exaggeranter in iisdem, ac in Græco (*vastatione*, *deletione*, *attritione*, *vastabimini*, *delebimini*, *attereminu*, השמד תשמדון *hisscamed thisscamedu*, אשתצאה תשתצון *istsetsab thistetsun*, ἐκτριβῇ ἐκτριβήσεσθε. Cæterùm deletio

Delere pro mortem infligere. hæc insinuat mortem infligendam, siue per morbum, siue per famem, siue per bellum, siue aliter. Ex Hebræo themate anteà monui ortum nomen vastatoris angeli, qui luxuriæ præest Asmodæus; vt & aliud Abadon, ex alio item ver- E bo eiusdem linguæ.

Atque disperget in omnes gentes.] Deest (*omnes*) in editionibus aliis: in nostra (*Dominus*) & (*vos.*) Denotatur dura captiuitas & seruitus. Dispersio in omnes gentes maximè contigit, vt priùs dixi, post excidium Ierosolymitanum opera Vespasiani & Titi: aliæ captiuitates, aut confugij causa migrationes non ita generales fuerunt apud Ægyptios, Syros, Ammonitas, Moabitas, Madianitas, Palæstinos, Idumæos, Chaldæos siue Babylonios.

Et remanebitis pauci in nationibus.] Hebraicè (*viri, seu homines numeri*, מתי מספר *methe mispar*:) Quæ duæ voces ponuntur ad significandum pu-

Viri, seu homines numeri, pro paucis.

a Luc. 12. 32. sillum numerum, vtque Christus loquitur [a], pusillum gregem, sicut & adiuncta primæ alia, nempe מעט *mehhat*: cùm tamen sola per se prima paucitatem denotet. Addunt aliqui quasi ex מות *muth mori*, indicari veluti mortuos, mactationique destinatos more ouium. In Genesi [b], *nos pauci*

b c. 34. 30. *sumus*, Hebraicè אני מתי מספר *ani methe mispar*, *ego viri numeri*, id est, ego paucus numero sum, siue mihi viri ac populus numero exiguo, vt etiam sonant Chaldæa אנחנא עם דמנין *anahhana deminian*, ἐγὼ δὲ ὀλιγοστός εἰμι ἐν ἀριθμῷ, *ego paucissimus*

c vers. 5. *sum in numero.* In cap. 26 [c]. libri nostri; *peregrinatus est in paucissimo numero*, במתי מעט *bimthe mehhat*, *in viris numeri*: בעם זעיר *behham zehher*, *in populo pauco*: ἐν ἀριθμῷ βραχεῖ, *in numero breui.* Quo vltimo modo transtulit Interpres Psalmo

d vers. 12. 104 [d]. *cùm essent numero breui*, בהיותם מתי מספר *bihiotham methe mispar*, עם דמנין *hham deminian*, ἀριθμῷ βραχεῖς. In eius loci commentario plura diximus; citantes adhuc alia testimonia ex eo-

e c. 26. 5. & 28. 67. cap. 33. 6. dem præsenti [e] libro, præterea ex 1. Paralipomenon [f]: postremò ex Psalmo 16 [g]. quod attinet

f c. 16. 19.

g vers. 14. ad מתים *methim*; necnon & exempla [h] profanorum auctorum, de mortalibus, & de vocabulo

Numeri vox. numeri: quod scilicet cum paucitate vilitatem indicet ea formula (*numerus* [i] *sumus*) siue nul- C

h Horat. lib. 1. epist. 2. & 6. & lib. 2. Saty. 9. Gell. lib. 13. c. 27. lius classis, loci, ordinis, atque eo ipso tantùm quòd sumus, numero censendi, nulla alia re noti quòd sint, nisi quia augeant numerum: alioqui minimè numerandi, numero indigni, nullo numeró habendi, nullo in numero consistentes. Sic

i Horat. lib. 2. epist. 2. apud Aristophanem [k].

k in Nubib. actu 4. sce. 3. sub fine.

——— ὄντες λίθοι
ἀριθμὸς, πρόβατ' ἄλλως ἀμφορῆς νενησμένοι:
——— *Vos estis lapides*
Numerus, oues, amphoris vino vacuatis similes.

Ad quàm exiguum numerum redacti sint Iudæi variis temporibus, quàm viles, imbelles, ignaui, nullius pretij, testantur historiæ.

Ad quas ducturus est Dominus.] Addunt (*illuc*) editiones aliæ. Hebræa vtitur verbo ducendi D ינהג *ienaheg*: Chaldæa migrare faciendi præteriti temporis אגלי *agli*, Græca congregandi in futuro συνάξει. Congregatio dispersioni opposita est: abeuntes verò ductive in alias nationes disperguntur è loco patriáve sua; congregantur in alieno loco & solo. Præteriti significatione in Chaldæa paraphrasi denotat decreti diuini certitudinem. Ducere ac dispergere dicitur Deus ipse seu abigere in exilium aut captiuitatem, non solùm permittendo, sed etiam efficiendo: quoniam pœnæ malum rationem boni habere potest: culpa permitti dumtaxat potest, quia per se mala. Pœnam infligi à Deo, & ipsomet auctore constat ex diuinis literis præsertim Prophetarum; ita

l Esa. 5. 26. vt vel ad tenuem sibilum eius ac eleuato signo [l], E temporis momento inde ab vltima terræ ora nationes aduolent: vt puniant improbos, ac veluti victos ab eodemmet Deo, in captiuitatem se-

m Ier. 27. 2. & seqq. cum abducant: quod ostensa Ieremiæ [m] ab eodem vincula & catenæ collo imponendæ declarabant:

n c. 1. 6. & seqq. & apud Abacuc [n] Chaldæi, quos Deus minatur se suscitaturum.

Ibique seruietis diis.] Græcè (*diis aliis*, θεοῖς ἑτέροις) Chaldaicè (*populis seruientibus idolis*, לעממיא פלחי טעותא *lehhamemaiia pelche tahhuatha.*)

Quæ

A Quæ vltima translatio indicat seruitoros fuisse Hebræos idololatris, non autem idolis ipsis. Constat tamen idolis quoque seruiuisse in iis tegionibos, ad quas captini ducti sunt, siue vbi exularont, vt libri Prophetarum testantur, & historici sacri. Nomen porrò Chaldæum ex Hebræo שקוצת *thobbaueth* sumptum vnum de idolorum vocabulis est, significans *abominationes*, vt pridem antè dixi, & alibi. Grauissima omnium pœna vt lapsum in idololatriam permittat Deus, nec enim per se auctor illius esse potest, cùm sit intrinsecè mala: quantùm verò ad permissionem pœna peccati peccatum aliquando est, vt aliàs demonstraui & positiuè, & Scholasticè. *Sicut dereliquistis me*, ait Dominus apud Ieremiam [a], *& seruistis Deo alieno in terra vestra, sic seruietis alienis in terra non vestra*: Item; *Eiiciam* [b] *vos de terra hac in terram, quam ignoratis vos, & patres vestri: & seruietis ibi diis alienis die ac nocte, qui non dabunt vobis requiem.* Aptum ac dignum supplicium, vt qui colerent in solo proprio falsos, vero specto, Deos, à quo vero tam liberaliter tractarentur, longiùs in alienom solum relegarentur, vbi seruire compellerentur idololatris, necnon & idolis ipsis. Citatis Ieremiæ locis Chaldæa paraphrasis exprimit seruitutem seruiendam populis idola colentibus, eadem protsus phrasi quam hîc ex eadem recitauimus. Certè commisceri inter gentes, & non discere opera earum [c], perdifficile, ac ferè impossibile, aut admodum rarum, & singulare, vt in Iob terram Hus incolente [d], quemadmodom obseruat Gregorius [e], & in iis qoos Apostolus [f] laudat, quòd lucerent sicut luminaria io medio nationis prauæ & peruersæ; vel imperat seu hortatur vt sint tales, quia imperatiuè nonnulli legunt, non indicatiuè; quod vtrumque admittit φαίνεσθε. Timens valde huiuscemodi tantum periculum Dauid tantus, támque sanctus vir in apologia sua ad Saul conquerebatur de illis, qui causas iræ regis aduersùm se subministrarent, cúmque maledicti essent io conspectu Domini, eiiciebant eum (hoc est, eiicere conabantur) vt non habitaret in hæreditate Domini (vbi ritè ac rectè colebatur) dicentes (perinde ac si dicerent) *Vade, serui diis alienis* [g]. Quia illi qui propter persecutionem coguntur, ait Lyranus [h], intrare terram idololatriæ subditam, exponontur peccato idololatriæ, eo quòd ab idololatris ad hoc de facili inclinantur, & aliqoando violentia pœnæ coguntur. Hinc lex, inquit Rickelius [i], non iniunxit exilium, quoniam exulari à terra cultus diuini, incidissent faciliter io idololatriæ crimina. Id prior animaduerterat Aquinas [k], facta mentione verborum Dauidis quæ modò recitaui.

Pœnam peccati aliquando peccatum esse.
a c.5.19.
b c.16.13.
c Pf.105.35.
d Iob 1.1.
e ibidem.
f Philipp. 2.15.
g 1.Reg. 26.19.
h ibidem.
i ibidem.
k 1.2.quæst. 105.a.2.ad 10.

Quæ hominum manu fabricati sunt.] Hebraicè, & Chaldaicè (*opus manuum hominum*) id est, quæ sunt opus manuum hominum. Quibus ipsis verbis describuntor Latinè idola in aliis [l] locis: atqoe iofelices appellantor, quorúmqoe sit spes inter mortuos qui ea colunt [m]: exponitúrque materia idolorum argentum, aurum, lignũ, lapis, ferrum [n]; artifices, plastes, faber ferrarius, ærarius, argentarius, aurifex, lignarius [o]: de quibus egi in cómentario Sapientiæ & Psalmorum: Legenda verò in primis loca hîc indicata ex libro Sapientiæ, Esaiæ, & Baruch, & quidem, ex vltimo potissimùm, qui effusiùs ridet hanc omnem insaniam, imbecillitatémque tum idolorum, tum opificum: quasi ipsamet opera ab his confecta colerentur,

l Pf. 113.4. Pf.134.15. Sapien.13.10.
m Sapien. 13.10.
n locis citatis & Esa.40.19.20.c.41.7.c.46.6.c.44.9.& seq. Ier.10.3 & seq.Bar.6.3.& seq.
Opus manuũ hominum, pro idolis.
Idolorum materia quæ.
o Sap.13.11. Esa.41.7.c.44.9.12.13. Baru.6.45.46. Deut.29.17. Esa.31.7 Ezech.7.19.c.16.17.Dan.5.23.

non solùm maligna quædam numina illis insidentia.

Ligno & lapidi.] Pluraliter io textu Græco ξύλοις, καὶ λίθοις, *lignis & lapidibus*: præterea metallis auri, argenti, ferri, æris, vt nuperrimè dixi, & habetur aliquot aliis locis, elaboratis ac efformatis vel absque imagine, vel cum imagine siue bruti, siue hominis, siue cuiuspiam alterius rei etiam fictæ. Attamen haud satis mihi compertum idola seu simulachra ex nuda materia constitisse sine vlla repræsentatione, quam ipsæmet hæ voces important: ita vt aliud esse non haberent quàm ligni, argenti, auri, &c. fabrefacti; eámque ob caosam à Ieremia, & aliis dici inferiora iis qui fabricauerant illa. Adhuc inferiora censenda fuisse, demonstrant iidem, quamuis B repræsentarent cælestia signa, vel homines: necnon & Christiani Scriptores apologiarum contra idolorum vanitatem. Immò ridendam exponit istiusmodi fabricam Horatius [a], quem Lactantius [b] citat: dicens; *quid maiestatis possunt habere simulachra, quæ fuerunt in homunculi potestate, vel vt aliquid fierent,* (aliter *aliud*) *vel vt omnino non fierent*, &c. Sed Flaccus, vt Satyrici carminis scriptor, derisit hominum vanitatem,

a lib.1.Satyr.8.
b lib.2.c.4.

Olim truncus eram ficulnus, inutile lignum,
Cùm faber incertus scamnum, faceréne Priapum,
Maluit esse Deum.

Et Iuuenalis [c],

c Satyr. 13. v.114.

——————— audis
C *Iuppiter hæc, nec labra moues? cùm mittere vocem*
Debuerat, vel marmoreus, vel aheneus? (aliter *aeneus*)

Qui non vident, nec audiunt, nec comedunt, nec odorantur.] Editio Hebræa, Græcaque temporis futuri habent verba: Chaldæa participiis vtitur (*non videntes*, &c.) scilicet sunt, aut erunt: siquidem iungi possunt cuiuis tempori, vt sæpiùs annotaui. Similem porrò sententiam continent indicata priùs in margine alia Prophetarum & Psalmorum testimonia de hac, vt dicam, insensibilitate idolorum, siue materialiter tantùm illa sumas, siue cum dæmonum in iis commorantium præsentia (παρέδρους vocant;) qui cùm sint completæ substantiæ spirituales, informare corpora D nequeunt, nec sensuum actiones vitales opera organorum exercere: quamuis interdum exteriùs in iis nonnullæ appareant, vt de seipso bonus Angelus Raphaël testificatus [d] est; & argumento isto, id est, per exercitium eiuscemodi vitalium actionum probauerit Christus post resurrectionem se spiritum vel phantasma non esse, sed vero animali humanóque corpore præditum: inuitando vt palparetur, quod supponebat in ipso sensum tactus, non tantùm in iis qui palparent, & vt cibũ sumeret cum aliis, quẽ etiam sumpsit [e]. Idola sine anima vocantur in libro Sapientiæ [f]: In Esaia [g] scribitur quòd non mouentor; non vident, neque intelligont [h]: in Ieremia [i] quòd non E loquuntur, nec est spiritus in eis: In Baruch [k] quòd non possunt loqui, non sentiunt [l], non est spiritus in ipsis [m], pedibus carent & portantur [n], similes lapidibus sunt [o], non habent motum, vel sensum [p], nihil possunt [q], similes mortuo proiecto in tenebris [r], &c. in Psalmis [s] quòd qoamuis os habere videantur, oculos, aures, manus; non loquuntur, vident, audiunt, palpant: quæ adhuc reperiuntur ab auctore libri Sapientiæ [t]; quódqoe numquam vixerint. Reperi hîc potest illud Iuuenalis [u],

Idolorum insensibilitas.
d Tob.12.19.
e Lucæ 24.30.39.41.& seqq. Ioan.20.20.& seqq.c.21.13. actuum 10.41.
f c.14.29.
g c.40.20.
h cap.44.9.
i c.10.5.14.
k cap.6.7.
l vers.19.23.
m vers.24.
n vers.25.
o vers.38.
p vers.41.
q vers.53.
r vers.70.
s Pf.113.4.5.& seqq. Pf.134.16.& seqq.
t c.15.15.17.
u Saty.13. v.114.

audes

——— *audis*
Iuppiter hæc, nec labra moues? cùm mittere vocem
Debueras, vel marmoreus, vel aheneus?

Quamquam queri videatur, non iraſci Iouem audientem quæ fierent à periuris & ſceleratis; quem ferebant cùm iraſcebatur hominibus in maximos proruompere clamores, buccáſque inflando mittere fulmina.

a Hor. li. 1. Saty. 1.
——— *quin* [a] *illis Iuppiter ambas*
Iratus buccas inflet,

Et,

b Perſius Saty. 2.
——— *at* [b] (aliàs *ad*) *ſeſe non clamet Iuppiter ipſe,*

Cæterùm per negatam idolis comeſtionem, dixi ſenſum guſtus intelligi; quem tactum quemdam Philoſophi [c] vocant, & ſenſum alimenti [d]: de tactu verò, quo nullum animal caret [e], expreſſa mentio fit in Pſalmis [f]; *manus habent, & non palpabunt*; vbi propterea de progreſſiuo motu. Tantum autem abeſt, vt comedant iſti dij, vt potiùs, teſte Baruch [g], comedantur ipſi, vel iuxta Lyrani expoſitionem, quia à latronibus ſeu raptoribus idola venduntur, & ſic pretium eorum comeditur; vel quia poſt longam durationem à vermibus corroduntur ſi ſint lignea, & à rubigine conſumuntur ſi ſint metallica; & ab hoſtibus confringuntur ſi lapidea. Atque ita erunt, inquit idem Propheta, opprobrium in regione; cùm videlicet conſpicientur ſemiexeſa, ſine naribus, aut oculis, aut capite, aut pedibus, qualia nunc Romæ conſpiciuntur non pauca. Tandem Oleaſter vltimum verbum יְרִיחוּן *ierichun*, cenſet reddendum *reſpirabunt*, à רוּחַ *rauach*. Sed thema poteſt eſſe רוּחַ *rauach*, ſiue רִיחַ *riach*, vel רֵיחַ *reach*, *odorari*: putántque aliqui primum illud habere eamdem ſignificationem. Quin etiam odor aut fragrantia ſpiratio quædam eſt, venti aërisve agitatione excitata: odorans item velut inſpirat, intrò ſpirat, reſpirat odorem. Idem verbum eſt in Pſalmo [h], *nares habent, & non odorabunt,*

c Ariſt. de ſenſu & ſenſil c. 2. & 4. 3. de anima t. 63.
d 3. de anima t. 63.
e Idē ibid. t. 60. & de ſomno & vigil. c. 2.
f Pſ. 113. 7.
g cap. 6. 71.
h Pſ. 113. 6.

Verſ. 29.] Cúmque quæſieris ibi Dominum Deum tuum, inuenies eum: ſi tamen toto corde quæſieris, & tota tribulatione animæ tuæ.

Paraphr.

NE populus abiiciat animum ſi fortè contingat vt propter peccata diſpergatur in omnes gentes, pollicetur veniam Moſes, dummodo abiectum à ſe Dominum Deum ſuum, vt alienis ſeruirent diis, omninóque vanis idolis, ſeriò, ex animo, tota animi contentione atque contritione requirant, ac ſibi tantum nefas diſplicere ſummo cum dolore ac pœnitudine, & perfecto emendationis propoſito in conſpectu eiuſdem Domini Dei ſui demonſtret. Inueniri porrò Dominum intelligi poſſe Abulenſis vel quantum ad condonationem culpæ dumtaxat; gratiæque recuperationem; quod nullo non loco cuiuis verè pœnitenti conceditur [i]: vel quantum ad pœnæ relaxationem ac dimiſſionem; quod non conceditur, inquit, quando peccatum penitus conſummatum eſt; vt proinde Iudæi reducti fuerint de captiuitate Babylonica poſt ſeptuaginta annos [k]; non autem illi qui ob interfectionem Chriſti luunt ad hoc vſque tempus duriſſimi pœnam exilij: quando autem cenſeri debeat dicto modo conſummatum peccatum, non conſtare donec

i Ezech. 18. 21. 22. 23. c. 33. 11. 12. 14.
k Ier. 29. 10. & ſeqq.

A Deus imponat ſilentium ne cogemus pro impoſita pœna, quemadmodum impoſitum Moſi oranti vt liceret intrare in promiſſam populo terram, priore capite [a] vidimus. Peccatum Moſis non adeò magnum fuit, vt cognominari propriè conſummatum comparatione aliorum peccatorum debeat, ac ne mortale quidem forſitan fuit; cui omni tali peccato Iacobus [b] illud epithetum tribuit, aſſerens quòd generat mortem. Grauiſſimè ſine dubio Iudæi peccauerunt, interficientes Chriſtum, meritóque propter illud tamdiu exulant; quamuis tandem ſub mundi finem conuertendi, & fortaſſis etiam reuerſuri in antiquam poſſeſſionem. At exulant tamdio, quia conuerti nolunt, & in peccato ſuo conſummati, hoc eſt,
B obdurati & pertinaces ſunt. Igitur quod hîc promittitur de liberatione captiuitatis, nó eſt quidem neceſſariò connexum cum exacta conuerſione atque contritione, quam habuit ille Moſem de ſuo peccato, quale quale illud fuerit, ambigi nequit; veriſimile tamen eſt impleri præſenti tali conditione, & ſi hoc expediat. In quo caſu cap. 30 [c]; libri noſtri pollicetur Deus fore vt ſi populus ductus pœnitudine cordis ſui in vniuerſis gentibus, in quas diſperſerat eum, reuerteretur, & obediret imperiis eius in toto corde & anima, reduceret captiuitatem ipſius, miſereretur eius, rurſum congregaret eum de cunctis populis in quos diſperſerat; ſi ad cardines cæli diſſipatus eſſet, inde retraheret, & aſſumeret, atque introduce-
C ret in terram, quam poſſederant patres illius, ita vt obtinerent eam, ac maioris numeri eſſent quàm illi. Sic verò etiam apud Ieremiam [d] cùm prædicitur de captiuitate Babylonica libertas, apponitur futurum, vt populus ibi Deum inuocet, quærat in toto corde. Nec aliter accipiendum Eſaiæ vaticinium [e]; *ab Oriente adducam ſemen tuum, & ab Occidente congregabo te: dicam Aquiloni, da: & Auſtro; noli prohibere: affer filios meos de longinquo, & filias meas ab extremis terræ.*

a verſ. 5.
b c. 1. 15.
c v. 1. & ſeq.
d c. 29. 10.
e c. 43. 5. 6.

Explanatio.

Cúmque quæſieris ibi Dominum Deum tuum.] In editionibus aliis (*& quæretis ibi*, ἐκεῖ, vel *inde*, ſeu *ex eo loco*, מִשָּׁם *miſſcham*, מִשָּׁמָּן *miſthamman.*) id eſt, adhuc exiſtens in terra hoſtili. In Chaldæa (*& quæretis inde timorem Domini Dei tui.*) eſt enim
D ibi verbum plurale תִּתְבְּעוּן *thithbebhun*, ſicut Hebræum בִּקַּשְׁתֶּם *bikkaſthem*, & Græcum ἐζητήσατε: cùm tamen hæ ipſæ editiones tres habeant numero ſingulari (*Dominum Deum tuum*) ſicut noſtra. Inter multa quæ Salomon intra templum audientibus cunctis orauit, vnum pertinet ad captiuos in aliena terra. *Quòd ſi peccauerint*, ait [f], (non eſt enim homo qui non peccet) *& iratus tradideris eos inimicis ſuis, & captiui ducti fuerint in terram inimicorum longè, vel propè, & egerint pœnitentiam, & conuerſi deprecati te fuerint in captiuitate ſua, dicentes: Peccauimus, iniquè egimus, impiè geſſimus: & reuerſi fuerint ad te in vniuerſo corde ſuo, & tota anima ſua in terra inimicorum ſuorum, ad quam captiui ducti fuerint; & orauerint te contra viam*
E *terræ ſuæ, quam dediſti patribus eorum, & ciuitatis, quam elegiſti, & templi quod ædificaui nomini tuo; exaudies in cælo, in firmamento ſolij tui orationes eorum, & preces eorum, & facies iudicium eorum; & propitiaberis populo tuo, qui peccauit tibi, & omnibus iniquitatibus eorum, quibus præuaricati ſunt in te; & dabis miſericordiam coram eis qui eos captiuos habuerint, vt miſereantur eis*, &c. *Populus enim tuus eſt, & hæreditas tua, quos eduxiſti de terra Ægypti, de medio fornacis ferreæ*, &c. Hoc modo

f 3. Reg. 8. 46. & ſeq. 2. Par. 6. 36. & ſeqq.

Daniel

a Dan.6.10. & ſeqq.
b Sera.in 3. Reg 8.
c Gaſpar Sanct. in Dan.6.10.
d Vide cõment noſtros in actus Apoſt. &c.
e Vitruuius lib.4.c.5.
f c 26.43.& ſeqq.

Daniel ingreſſus domum ſuam, feneſtris apertis in cœnaculo ſuo contra Ieruſalem tribus temporibus in die flectebat genua ſua, & adorabat, confitebaturque coram Deo [a] ſuo. Idem feciſſe aſſeritur Ezechiel [b]: quod nondum ſatis comperi: credunt verò [c] alij ſactuarium vniuersè à Iudæis quocumque loco ipſos Hieroſolymis abeſſe contigiſſet; quamadmodum vſitatum Chriſtianis fuit orando conuerti ad Orientem [d]; & Gentilibus ædis ſignum ſiue ſimulachrum ad Occaſum conſtituere [e]: vt conuerſi ad illud adorarent ſpectantes oppoſitam partem: & hodie versùs Meccham Turcæ in ſuis ſeſe vertunt moſchæis. In Leuitico [f] indicatur exaudiendam captiuorum orationem. Ibi attigi cauſas, citatis pluribus auctoribus, tam diræ captiuitatis, in qua nunc ſunt Iudæi, & quare viuere inter Chriſtianos ſinantur.

Inueniendi verbum.

Inuenies eum.] Iuxta editiones quoque alias non pluraliter, vt in priore membro, ſed (*inuenies eum*) vt in noſtra. Apud Grammaticos dicitur inueniri quod ſtudio ac labore quæritur: quod non quæſitum ſeſe obiicit reperiri; vnde illud,

g Ouid. 1. metam.

——— *tu & non inuenta reperta es.*

Nonnumquam tamen caſu quidpiam inuenire boni auctores vſurpant. Numerorum autem permutatio quam vim hîc habeat, neſcio, niſi per Dei inuentionem dicamus innui quamdam maiorem & ſanctiorem coniunctionem. Non quæritur, & inuenitur, vel etiam reperitur, niſi id quod aberat, & non habebatur: & ſæpe contingit, vt quæratur quod priùs habitum eſt, ſed amiſſum: quod conuenit peccatori, qui gratiam amiſit, vel ea caruit, quam habere potuit & debuit. Quiſquis etiam quærit, petit, pulſat [h], aliqua re ſe profitetur carere. Ipſummet quærere Dominum, lætificat cor [i]; vt proinde quærendus ſit, & virtus, & facies eius ſemper [k]: exquirenda facies eius, vultúſque requirendus [l]: præbenda ſint corda & animæ, ſiue danda corda & præparanda ab iis, qui quærant [m] eum; cauendum, ne ſi non quæratur, ſed derelinquatur, proiiciat in æternum [n], & derelinquat [o], mórſque conſequatur [p]: quia quærens vt oportet, viuit [q]: nempe quærens bonum, & non malum [r], quærens, cùm iudicium Domini fuerit operatus, quærens iuſtum, quærens manſuetum [ſ]. Sed quærendus eſt in toto corde, tota anima, tota voluntate [t]; præterea in bonitate [u], & ſimplicitate cordis [x]; & quærendo mandata ipſius [y], & illum ſiue ſapientiam increatam quaſi pecuniam & theſauros [z]: item diligendo [aa], ſeu amando, & exquirendo à iuuentute, & quærendo ſponſam ſibi aſſumere, ob amorem formæ eiuſdem [bb]: & circumeundo vt inueniri poſſit, alióſque inuitando, vt ad inueniendum iuuent [cc]: & quærendo dum inueniri poteſt [dd]. Denique audiatur clamans cuſtos [ee]; *venit manè & nox: ſi quæritis, quærite: conuertimini, venite.* At non ſolùm inueniri nequit Deus, ſed nec quidem quæri, niſi prior ipſe quærat (*errans*, dicebat ille [ff], *ſicut ouis quæ periit: quære ſeruum tuum*,) dignos autem ſe ipſe circuit quærens (dignos efficiens) & in viis oſtendit ſe hilariter, & in omni prouidentia occurrit [gg], ſtans pulſat ad oſtium noſtrum [hh]; atque ſic demũ quærunt qui antè non interrogabant, inueniunt qui nõ quæſierant [ii], ita vt nõ detur gratia ſecundùm merita, vt Pelagiani errantes docuerunt. Non inuenitur in terra ſuauiter viuentiũ [kk]; non in ciuitate Ieruſalem, ſed in Bethlẽẽ [ll]: non inter cognatos & notus [mm], ſed in templo [nn]: & intra nos ipſos, intra quos eſt regnũ [oo] Dei, id eſt, in poteſtate noſtra, ſi volumus, prout etiã inſinuatur inferiùs c. 30 [pp].

h Matt.7.7.
i Pſal.69.5. Pſ 104.3.1. Paral.16.10.
k Pſ.104.4.
1.Par.16.11.
l Pſ.26.8.
m 1. Paral. 22.19.lib.2. 1.12.c.12. 34.
n 1.Paral. 28.9.
o 2.Paral. 15.2.
p ibidem 13.
q Amos 5. 4.6.14.
r verſ.14.
ſ Soph.2.3.
t ibid.ver. 22.15.
Iere 29.13.
u 1.Eſd 8. 22.
x Sap.1.1.
y Pſ.118.10.
z Prou.2.4.
aa Sap.6.13.
bb c.8.2.
cc Cant. 3. 1.2.cap.5.6. 57.
dd Eſa.55. 6.
ee c 21.14.
ff Pſal.118. vlt.
gg Sap.2. 17.
hh Apoc.3. 20.
ii Eſa.65.1. Rom. 10. 20.
kk Iob 28. 12.
ll Matth. 2.5.
mm Lucæ 2.45.
nn verſ.46.
oo Lucæ 17.21.
pp v.11.& ſeqq.

a hom.24. in Num.
b Cant.3.1.
c de Iſaac & anima c.5.
d ibid. & in Pſal.118. octon.7.
e 3. de virgin.
f Epheſ.2. 14.
g 1.Cor.1. 30.
h Ioan.5. 17.
i 1.Ioan. 4.16.

A notátque Orig [a]. Quærit benè quis in cubili, in nocte [b], nec die feriatus, neque nocte, & ſi nõ inuenerit primò, perſeueret in quærẽdo, ait Ambroſius [c], in ciuitate, in foro, in plateis: quamuis in his non inueniatur, vbi nundinæ rerum venaliũ; non in illo, vbi lites. Sed cùm eadem omnia in meliorem partem interpretetur [d], quæ omitto: rurſus [e] in deteriorẽ accipit, negátque iis in locis, præſertim in foro, inueniri Chriſtum poſſe. *Non eſt Chriſtus*, inquit, *circumforaneus. Chriſtus enim eſt pax* [f]; *in foro lites: Chriſtus iuſtitia eſt* [g]; *in foro iniquitas: Chriſtus operator eſt* [h]; *in foro inane otium: Chriſtus caritas* [i] *eſt; in foro obtrectatio: Chriſtus fides eſt; in foro fraus, atque perfidia: Chriſtus in Eccleſia eſt; in foro idola, &c.* Tum ſubdit: *Non incuria tantummodo eſt non inueniſ-* B *ſe quem quæras, ſed etiam plerumque vbi non oportet quæſiſſe, vulnus eſt. Inuentus eſt Chriſtus in templo, ſed quæſitus antea à parentibus dolentibus* [k].

k Lucæ 2. 46.

Si tamen toto corde quæſieris.] Omiſſum eſt pronomen (*tuo*) quod habẽt editiones aliæ. Pro (*quæſieris*) quod Chaldaicè quoq; ſingularis eſt numeri, pluralis autẽ Græcè, ſed idem quod priùs in iiſdẽ editionib. Hebræũ numeri quoque ſingularis diuersũ eſt cum affixo [illegible] *thedreſcennu*, pro (*ſi*) eſt כִּי *chi*, כִּי *are, ὅταν*. Ex his duo priora ſignificãt (*quia*) quaſi cauſa inuentionis ſit inquiſitio: vltimum (*quando*) vt indicetur quoties debita inquiſitio fiat, inuentionem ſequi. Verbum Hebræum inuoluit curam, ſollicitudinem, diligentiam: illud aliud conatum etiã & ſtudiũ. Cæterùm toto corde, vt & tota tri- C bulatione animæ, quod mẽbro ſequenti habetur, atque ſimilibus aliis formulis quæri Deus, vel eũ quis quærere, aut amare, vel cõteri cenſetur; quando non quidẽ ſumma intenſione, quæ difficilis ac parum poſſibilis eſt, & rarò cõtingit adeò multos gradus adeſſe; ſed verè ac ſyncerè iſta exercet, cõfiendo in Deo ſolo, à ſolo illo remediũ peccatorũ ſuorum efflagitando, propter illius offensã peccata deteſtãdo, inquit Andreas [l] Vega. Immò plures ac meliores Theologi ſentiunt cũ ſacramẽto ſufficere attritionẽ, qui eſt dolor inferior contritione, cũ ipſa per ſe ſola cõtritio vera afferat gratiã iuſtificationis. Recipiunt præterea diſtinctionẽ, vt ſit maior ſiue amor, ſiue cõtritio, vel intẽſiuè, vel appretiatiuè; atque poſteriorẽ modũ in quocumque D gradu ſufficere. De qua tamẽ eadẽ qualitate ſupernaturalis diſpoſitionis, quæ includit odiũ, deteſtationẽ, dolorẽ de peccatis ex motiuo ſupernaturali, & propter Deũ offensũ, qui præponatur omnibus aliis amoribus, & eiuſdẽ offenſa præ omnibus malis odio habeatur: quia conſtare nobis non poteſt, nec poſſumus, quidquid afferat Catharinus, de gratia quòd eam habeamus, in eáve ſimus habere certitudinẽ. De attritione lege Cõc. [m] Trid. Vtrũque ſanè donũ Dei eſt, ſed requirit cooperationẽ noſtrã; ita vt nõ habeamus nos hac in re tãtũ paſſiuè: quemadmodũ oratur Deus conuertere nos vt cõuertamur [n], & ipſe viciſſim iubet nos cõuerti ad ſe, vt ad nos conuertatur [o]. Roboã feciſſe malũ ſcribitur [p], quia non præparauit cor ſuũ vt quære- E ret Dominũ. Prior quærit nos Deus, vt antè dixi; & anima quærens Deũ, quod ipsũ quærere Bern. [q] bonũ magnũ, & nulli in bonis animæ ſecũdũ exiſtimat, ne magnũ bonũ in magnũ ſibi detorqueat malũ, admonet vt nouerit ſe præuẽtã in illo, & antè ſe quæſitã quã quærẽtẽ. *Quærit anima verbũ*, inquit, *ſed quæ priùs à verbo quæſita ſit. Audi profugã, & deuiã, quid doleat, & quid petat. Erraui*, ait [r] *ſicut ouis quæ periit, quære ſeruũ tuũ. O homo redire vis? Sed ſi in volũtate res eſt, quid opẽ flagitas? quid aliũde mẽdicas, in quo abundas tu tibi? Palàm eſt, quia vult, & non poteſt, ſi ſibi fuerit derelicta*, &c. Quanti referat quærere

l 3.de iuſtific.c.24.
Attritio.
Contritionis virtus.
m ſeſſ.14.c. 4.& can.5.
n Thr.5.21.
o Zach.1.3.
p 2.Paral. 12.14.
q ſer.83. in Cant.
r Pſal.118. vlt.

Quærere Deum quàm referat. a 2. alleg. legis, & lib. 3. de monarch. b 8. confess. c. 7, & 1. de acade. disp. c Ioā. 7. 36. d Iac. 4. 3. e cap. 5. 6. 7.

Deum, & quàm honestum vel solum quærendi studium, docet Philo [a]. Augustinus [b] verò idem tradit de studio inquisitioneque veritatis. Quærebant Iudæi & non inueniebant Christum, & vbi erat non poterant venire [c]. Quærunt multi & non inueniunt, quia non benè quærunt, sicut petunt, & non accipiunt, eò quòd malè petant [d]. *In gregibus suis & in armentis suis vadent*, ait [e] Oseas, *ad quærendum Dominum, & non inuenient; ablatus est ab eis. In Dominum præuaricati sunt, quia filios alienos genuerunt.*

Tribulatio.

Et tota tribulatione anima tua.] Secundùm reliquas editiones ponuntur distinctè (*& in tota*, vel *ex tota anima tua*) & iungendo sequenti versui (*in tribulatione tua, & inuenient te*, &c. id est, cùm inuenerint te in tua tribulatione, &c.) ובכל נפשך בצר לך *vbchol naphscecha battsar lecha, in tota anima tua, in tribulatione tibi*, hoc est, tua; ובכל נפשך כד יעיק לך *vbchol naphsciach chad iehhok lach, & in tota anima tua quando tribulatus fueris*, καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς σου, ἐν τῇ θλίψει σου, *& ex tota anima tua, in tribulatione tua.* Ioannes quoque Benedictus declarat (*cùm in tribulatione fueris.*) Quare non significatur istis editionibus tribulatio animæ pertinens ad contritionem doloremve de peccatis ob Dominum offensum, quo is quis toto corde amans quærat, velitque ipsi reconciliari; sed quòd cùm fuerint in afflictione, ac deprehenderint illos omnia quæ hîc dicuntur, tunc demum reuertentur ad Dominum Deum, & obedient voci eius, &c. Augustinus legēs in locutionibus locum integrum (*& quæretis ibi Dominum Deum vestrum, & inuenietis eum, quando exquiretis eum ex corde tuo, & ex tota anima tua, in tribulatione*) non dixit, ait, (*in toto corde vestro, & in tota anima vestra, & in tota tribulatione vestra.*) Sed insistendum editioni nostræ, quam omnes Latini sequuntur, nec difficilè cum aliis potest congruere: adhúcque tamen iuxta illas quærendum Dominum significabitur non solùm toto corde; verùm etiam tota anima: de quorum distinctione aliàs agetur. Tribulationi animæ synonymum videtur spiritus contribulatus, córque contritum & humiliatum [f]: tribulatum cor [g]; amaritudo animæ [h], tribulatio spiritus [i], & murmuris [k]. Lege commentarios Psalmorum, vbi de actu virtuteque contritionis. Tribulationem porrò murmuris interpretari licet, inter varios exponendi modos, cùm tantus est internus animi dolor, & quasi oppressio, vt loquendi liberè plorandique adimat libertatem, iuxta illud [l]; *omnem gemitum eius cessare feci*, & vt pœnitens detestatus prius vitæ institutum, tacitè reprehendat seipsum. Ingens animæ tribulatio, cùm dicto modo gemitus cessat; consumptis lacrymis, infixus tamen pectori hæret dolor [m]; ad defectum vsque lacrymarum plangitur [n], (Hebraicè, *non sunt vires ad plorandum*)

f Pf. 50. 19. g Pf. 33. 19. h Iob 7. 11. c. 10. 1. Esa. 38. 15. i Iob 7. 11. k Esa. 26. 17. l cap. 21. 4. m Cicer. 2. Philip. n 1. Reg. 30. 4. o Ouid. 1. de Ponto. eleg. 2.

Fine [o] carent lacrymæ, quoties (nisi cùm) *stupor obstitit illis.*

nempe cùm quis obrigescit, nec mittere lacrymas valet, nec vocem edere; &,

p Senec. in Hippolyt.

Curæ [p] leues loquuntur, ingentes stupent.

Itaque de vera pœnitudine non semper licet ex signis externis indicare; ac pluris faciendus internus animi dolor; quem tamen contineri difficile est quin erumpat, susceptus ad satisfaciendum Deo super omnia dilecto, & cuius plus displicet offensa, quàm quidvis aliud; siue formalis eiusmodi necessarius dolor sit, siue locum ipsius amor supplere possit, quod alibi disputatum est.

Vers. 30.] Postquam te inuenerint omnia quæ prædicta sunt, nouissimo tempore reuerteris ad Dominum Deum tuum, & audies vocem eius.

PARAPHR.

COmmendatur adhuc studium pœnitentiæ, sub spe obtinendæ à Deo veniæ, illúmque inueniendi, placandi, ac sibi reconciliandi; quoniam, vt est in sequenti versu, admodum misericors est; si contingat propter commissum peccatum, præsertim idololatriæ, incurrere in ea mala, quæ priùs dicta sunt; tum verò deinde conuerti per descriptum paulò antè dolorem, cum resipiscentia, & noua præceptorum diuinorum obedientia. Communior est ista expositio, sumens nouissimum tempus pro posteriore, siue consequente, non pro penitus vltimo; pro tempore post plagas & pœnas ob idololatriam immissas ac toleratas, ne tunc videlicet desperent aut diffidant: sed omnino persuadeant sibi fore, vt à Domino Deo suo, qui misericors est, non dimittantur: nec omnino deleantur; quemadmodum sequens versus docet; non autem pro tempore sub mundi finem. Videtur tamen Rickelio, post Glossam ordinariam, nec ipse dissentio; hoc accipi posse de finali ac generali Iudæorum conuersione circa sæculi finem, cùm plenitudo Gentium intrauerit, túncque omnis Israël saluus fiet [a]. Oleaster amplectitur vniuersum tempus, siue successum temporis, quo impleta sunt, & vsque in hodiernum diem implentur, castigatio peccatorum, & benignitas Dei, pœnitentes recipientis. Præsentē locū secundo modo accipit Petrus [b] Figueirus, Ludouicus [c] Soto maior, Franciscus [d] Escrina noster, itémque Salianus [e], citātes alia his similia testimonia, quod etiā faciunt alij disputantes de tēporib' nouissimis: qua de re nos etiā alibi egim'.

a Rom. 11. 12. 25. b in Pf. 21, 28. in Os. 2. c in Cant. 1. d discursu 22. de Iudicio. idiom. Hispa.

Explanatio. e tomo 2. annal. anno Mosis 120. num. 164. & seqq.

Postquam te inuenerint omnia quæ prædicta sunt.] De nexu istorum verborum cum præcedentibus & sequentibus, iam antè monui: aliæ verò editiones habent (*& inuenient te omnia verba*, seu *sermones hi*, id est res priùs dictæ, *in nouissimo dierum*, siue *in nouissimis, vltimisque diebus*, aut *in posterioribus diebus.*) Itaque per se tantùm denotatur posterioritas temporis, idque quod postea, sequenti tempore futurum est; etiamsi non sit omnino vltimum sæculi tempus. Eiusdem notionis occurrent alia non pauca exempla, & à nobis ipsis, prout varia tulit occasio, sunt declarata. Tale illud Iacob, annunciantis quæ ventura essent filiis suis in nouissimis diebus [f], id est, futuris temporibus; siquidem ex iis quædam mox secuta sunt; alia sub Iosue; nonnulla sub Iudicibus; aliqua sub Christo; & euenient adhuc quædam sub Antichristo. Non insolens porrò vel ignota formula, vt inuenire quem dicantur mala, hoc est, apprehendere velut improuisum, & incautum, nihilque minùs cogitantem: inuenire quis mala, quādo quasi præceps, sciens, prudens, volens in ea irruit propter ardentius patrandi facinoris desiderium. Quò simul pertinet inueniri manum Domini punitricem, & quòd ipsa inueniat alios. Lege annotata in [g] Psalmos. Hîc autem non inelegans allusio est in verbo inueniendi, vt dicantur aliquem mala inuenire, & aliquis (quod antea præcessit) Deū inuenire: vt nisi quis inueniat Deū, inueniant ipsum mala.

f Gen. 49. 1. g Psal. 20. 9. Ps. 45. 2. Ps. 114. 3. Psal. 118. 143. *Inueniendi verbum.*

Tempus nouissimum quid.

In nouissimo tempore.] De hoc dixi; quòd secundùm editiones alias est (*in nouissimo dierum*) באחרית הימים *beacharith haiamim*, בסוף יומיא *besoph iomaia*, ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν: & Chaldæa

signi

significat, *in fine dierum*: Græca, *in vltimo*; Hebræa, *in eo quod sequitur*, seu *in posteriore*.

Reuertendi & conuertendi verba.

Reuerteris ad Dominum Deum tuum.] Verti quoque potuit (*conuerteris*) quod valet ἐπιστραφήσῃ, potéstque id significari verbo Hebræo שָׁבְתָּ *sciauetha*, & וְשַׁבְתָּ *vsciabhta*. nec alia ferè verba sunt istarum editionum, pro quibus conuertendi reponit verbum noster Interpres, vt pertinet ad pœnitentiam conuersionémque peccatoris, qui ad Deum, à quo recesserat, reuertitur, à quo auersus fuerat conuertitur. De conuersione à peccato mortali vsurpari solent conuerti & conuersio, quia per veniale non censetur quis propriè auerti à Deo, vt neque conuerti ad creaturam, quod est relicto vero fine vltimo qui est solus Deus, in creatura finem vltimum falsum constituere. Etsi verò habitualis quædam auersio à Deo sit in infante qui nascitur cum peccato originali, ac proinde cùm baptizatur censeri possit simili modo conuerti ad Deum: tamen hæc vocabula, vt & recedendi atque reuertendi magis frequenter, magísque propriè, ac ferè semper accipiuntur cùm de adultis ratione vtentibus sermo est, necnon de actuali peccato, & quidem, vt antè dixi, de mortali.

Audire pro obedire.

Et audies vocem eius.] Id est, obedies voluntati eius, quam voce ac verbo expressit. Chaldaicè *recipies verbum eius*, siue, *obedies verbo eius*, תְּקַבֵּל בְּמֵימְרֵיהּ *thekabbel bememereh*. Audiuisse Adamum vocem vxoris [a] est obediuisse vel consensisse: ad hoc hortabatur mater filium Iacob, cùm peteret vt audiret vocem suam [b]: id significauit Deus Mosi, dicens fore vt audirent vocem ipsius seniores Israël [c], sæpiúsque aliis in locis [d] vsum eumdem hæc phrasis habet vel affirmatiuè vel negatiuè, accipiendo vocem pro verbis & sermone. Latini quoque auctores satis probi audiendi vtuntur verbo, pro eo quod est approbare, concedere, consentire, exaudire, obedire, ac metaphoricè Plinius [e] quod arbor arborem audit, scripsit, id est, admittit, & cum ea quasi obediens conglutinatur. Dicto audientem esse & obedire idem est. Sed maiorem obedientiam promptiorémque insinuat vocis auditio; vel celerem, facilem, liberalē concessionem. Liberalissimus Deus, cuius auris præparationē ipsam cordis nostri audit [f], & exaudit. Non expectat verba, sed solis cogitationibus aduocatur, inquit Bernardus [g]: *antequam clament*, ait Deus ipse [h], *ego exaudiam: adhuc illis loquentibus ego audiam*: quasi diceret sibi molestas non fore verbis expressas preces, quamuis iam antè non minùs apertè illas percepisset, quando intus in animo cogitatione tacita concipiebantur. Abundantia pietatis suæ & merita supplicum Deus excedit, & vota: gratia sua nos præuenit & sequitur, potens omnia facere superabundanter quàm petimus aut intelligimus secundùm virtutem qua operatur in nobis [i], id est, quam operatur Deus in nobis, & per quam ipsi etiam agimus. Decet ergo vt non aperta solùm & necessaria Dei præcepta impleamus, sed perfecti stemus, & pleni in omni voluntate Dei [k], & agnitione voluntatis [l] eiusdem bonæ, beneplacentis, perfectæ [m].

a Gen. 3. 17.
b c. 27. 43.
c Exo. 3. 18.
d c. 40. 2. c. 5. 2. cap. 15. 26. c. 19. 5. c. 23. 21. 22. Deu. 27. 10. c. 28. 1. 15. 45. 62. c. 30. 8. 10. Iosue 3. 6. Iudic. 2. 2. 20 c. 6. 10. 1. Reg. 2. 25. c. 8. 7. 9. 19. 22. c. 12. 1. 14. 15. c. 15. 1. 19. 20. c. 25. 35. c. 28. 22. 23. Psal. 80. 12. P. 118. 149. Prou. 5. 13. Esa. 50. 10. Iere. 3. 23. c. 26. 13. Bar. 1. 17. 19. 21. c. 2. 10. Dan. 9. 10. 11. 14. Sopho. 3. 2. Zach. 6. 15.
e lib. 16.
f Ps. 10. 17.
g Ser. 9. in Cant.
h Esa. 65. 24.
i Eph. 3. 20.
k Colos. 4. 12.
l ibid. c. 1. 9.
m Rom. 12. 2.

Vers. 33.] Quia Deus misericors Dominus Deus tuus est: non dimittet te, nec omnino delebit, neque obliuiscetur pacti, in quo iurauit patribus tuis.

Ioannes Lorinus Comment. in Deut.

Paraphr.

A Quærentibus ex animo Dominum, ac syncere pœnitentibus, conuersisque eum vero illius amore super omnia bona, & integra contritione de offensa eiusdem super omnia mala, promittitur liberatio à variis plagis & pœnis, quas pro suis peccatis priùs prædictas sustinuerint: quia præstabilis est Deus super malitia [a], non in æternum irascens, non continens in ira misericordias suas [b], non oblitus misereri [c]; cùm iratus fuerit, misericordiæ recordatus [d]: sed nec obliuioni tradens iuratum pactum promissionémque factam patribus & maioribus: quam cupit executioni mandari, nihil magis optans, quàm vt amoueatur impedimentū quod à peccatis interponitur; & idcirco nolens penitus deserere B populum potestati hostili, nec delere pestilentia, morbóve alio, aut fame, vnde propagatio populi promissa, & alia beneuolentiæ ac prouidentiæ diuinæ opera, effectum non sortiantur. Confirmantur hæc ex iis quæ contigerant populo diuersis vicibus in captiuitatem acto & liberato: quod nominatim egregiè à Tobia seniore declaratur [e]; causam huiusmodi dispersionis hanc reddente vt castigaretur populus, suóque gentes exemplo doceret castigari homines ob iniquitates, saluari propter misericordiam Dei: vt proinde peccatores inuitentur ad conuersionem, faciendámque iustitiam coram Deo, credendo quòd faciat cum ipsis misericordiam suam. Similes porrò promissiones leguntur in Psalmis [f] & Esaia [g].

a Ioel. 2. 13.
b Ps. 102. 9.
c Ps. 67. 10.
d Abac. 3. 2.
e Tob. 13. 2. & seqq.
f Ps. 88. 32. & seqq.
g c. 43. 1. & seqq.

Explanatio.

Quia Deus misericors Dominus Deus tuus est.] C Est nomen Hebræum אֵל *el*, & אֱלָהָא *eloha* Chaldæum bis אֱלָהָא *eloha*: notátque Caietanus quia *el fortem* valet, quod vnus & idem *el*, hoc est, summè fortis est, & zelator, ignísque consumens osores Dei: & misericors erga eos qui conuertuntur ad eos. Græcè sunt duo epitheta οἰκτίρμων καὶ ἐλεήμων, *miserator & misericors*, in codicibus Regiis, Complutensibus, & aliis; at in Sixtinis primum dumtaxat, sicut & in textu aliarum editionum est solùm vnum רַחוּם *rachum*, רַחֲמָנָא *rachamana*, quæ visceralem, vt ita dicam, denotant misericordiam, & cordialem, éxque intimis visceribus; quæ Ioannis etiam pater viscera misericordiæ [h] Dei cognominauit, vt alibi [i] docui. Maiorem vim & affectum importat, οἰκτίρμων, quàm D ἐλεήμων; eúmque illo iungit, de Deo scribens Iacobus [k], πολύσπλαγχνος, quasi dicas, *multorum viscerum*. Coniungitur etiam apud Esaiam [l], multitudo viscerum cum miserationibus. *Multùm delectat*, ait Augustinus [m], *omnes peccatores, & amatores huius sæculi, quia misericors & miserator Dominus, longanimis, & multùm misericors* [n]. *Sed si amas tam multa mitia* (multam misericordiam) *time tibi, & vltimum quod ait, & verax* [o], &c. *Gaudeamus ad misericordiam Domini, sed timeamus ad iudicium Domini*. Alex. Papa I [p]. citans ex hoc libro *Dominus Deus tuus misericors est, & audiet vocem tuam*: probat, quia dicitur, *Dominus Deus tuus*, Trinitatē: vnitatē ex illo (*audiet te*) & non (*audient te.*) Sed nec hîc ter nominatur Deus vel Dominus; nec est (*audiet te.*) E Idem obseruatur à Benedicto I [q]. & ab Idacio [r].

Non dimittet te.] Hebraicè לֹא יַרְפְּךָ *lo iarpecha*, *non debilitabit te, non faciet te languere, non erit tecum remissus, non remissè tecum aget*, id est, non dissimulabit te liberare. Redditur idem verbum in hiphil alibi verbo dimittendi [s]: concedendi [t], sinendi [u]; aut continendi [x], hoc est, retinendi, cessandi [y], negligendi [z], deserendi [aa], desinendi [bb], vacandi [cc]. Chaldæum רְתַשׁ *retas* ex Hebræo רָתַשׁ *ratas* sumptum significat aliquid

h Luc. 1. 78.
i in Ps. 17. 2. Ps. 24. 6. Ps. 39. 12. Psal. 78. 8. Psal. 102. 8. Psal. 144. 9. in Leu. 19. 18.
k cap. 5. 11.
l c. 63. 13.
m de decem chord. c. 1.
n Ps. 102. 8.
o ibidem.
p epist. 1.
q epist. 2.
r contra Varimadum.
s Deu. 9. 14. cap. 31. 6. 8. Iosue 1. 5. Iob 7. 19.
t 1. Reg. 11. 3.
u 1. Reg. 15. 16.
x 2. Reg. 24. 16.
y 1. Paral. 21. 15.
z 2. Esd. 6. 3.
aa Iob 27. 6.
bb ...
cc Ps. 45. 11.

aliquid proiectum dimittere seu relinquere, vel etiam ad terram, pauimentum, parietem prouiicere, aut collidere, findendi rumpendive causa. Sic verò sensus esset quòd Deus dicto modo non dimitteret. Dimissionem istam explicat Abulensis, vt non fiat permittendo potestati extraneorum, siue hostium, à quibus deuorentur Hebræi, vt ait Marzilla: vel potiùs quocumque modo subiugentur.

Nec omnino delebit.] Adiectum est (*omnino*) & omissum pronomen (*te.*) Verbum autem Hebræum cum affixo יַשְׁחִיתֶךָ *iaschitecha* à שָׁחַת *schachath* sæpiùs antea occurrit valens *perdere* ac *disperdere*; quemadmodum & Chaldæum item cum affixo יְחַבְּלִינָךְ *iechabbelinnach.* Græcè οὐδ' οὐ μὴ ἐκτρίψει σε, significat *neque exteret te.* Quod citati priùs auctores ad Deum immediatè referunt, qui peste, fame, aut morbo non destruat. Nil tamen obstat synonymum hoc membrum esse præcedenti.

Neque obliuiscetur pacti.] Sunt nomina בְּרִית *berith*, קְיָמָא *keiama*, *diathiki*, pluries aliàs declarata. Non potest in Deum cadere obliuio, nec etiam propriè reminiscentia, cùm necessariò & immutabiliter omnia semper intelligat: sed respectu nostri, & quantum ad effectus nonnullos dicitur obliuisci, aut non obliuisci, aut reminisci; aut quoque ignorare; aut de nouo cognoscere, &c. Quæ multis exemplis demonstrari possunt, sicut & circa varia alia, quæ ἀνθρωποπαθῶς, id est, *more humano, secundúmque affectum humanum* asseruntur de Deo.

Deus quomodo dicatur obliuisci, aut non obliuisci, reminisci, ignorare, aut de nouo cognoscere, &c.

In quo iurauit patribus tuis.] Iuxta reliquas editiones (*neque obliuiscetur pacti patrum tuorum quod iurauit eis.*) Quo modo iuret Deus dixi aliis in locis: & quòd iuramentum illud de terra Chanaan videlicet, déque diuina protectione, factum fuerit patriarchis Abraham, Isaac, Iacob, ac aliis præterea magis immediatis populi patribus in Ægypto [a]. Non lego populi iuramentum quando sanciuit fœdus cum Domino [b]; sed simplicem promissionem. Reddidit Dominus iurando, certiorem populum suum quàm hîc seipsum illi obligauit; nec vllum dubitandi relinqui locum voluit de suis promissis, quin adimplerentur; ita vt quamuis derelinquerent legem ipsius, in iudiciis eius non ambularent, iustitias illius profanarent, mandata non custodirent, visitaret quidem in virga iniquitatea eorum, & in verberibus peccata: misericordiam tamen suam non dispergeret ab eo, neque noceret in veritate sua, neque profanaret testamentum suum, & quæ procederant de labiis suis non faceret irrita [c]. Non potest incredulitas nonnullorum fidem Dei euacuare, quia Deus verax est, homo mendax [d]. Numquam Deus à populo misericordiam suam amouet; corripiens verò in aduersis, illum non derelinquit [e]. Admonitus est populus in isto capite [f] paulò antè, non obliuisci pacti Domini Dei sui: quod adhuc inculcatur alibi [g]: sed quantumuis obliuiscatur quis illius, negat ille se obliturum [h].

a Exo.13. 11.c.23.13. cap. 33. 1. Num.32.11. Deut.1.8. 35. Iosue 1. 6.c 21.41. b Exo. 24, 3.6. c Psal.88. 31. & seqq. d Rom.3.3. e 2. Machab. 6.16. f vers.23. g c.6. 12.c. 8.11.19. h Esa. 49. 14.15.

Vers. 32.] Interroga de diebus antiquis, qui fuerunt ante te, ex die quo creauit Deus hominem super terram, à summo cælo vsque ad summum eius, si facta est aliquando huiuscemodi res, aut vnquam cognitum est;

Vers. 33.] Vt audiret populus vocem
A Dei loquentis de medio ignis, sicut tu audisti & vixisti:

PARAPHR. Commemoratione reperita eximiæ familiaritatis Dei cum populo suo, atque singularis beneficij, quo liberauit eum de captiuitate durissima Ægypti, persuadet Moses veri Dei solius cultum his, & sequentibus versibus. Sed in his per se id quod ad familiaritatē dictā pertinet proponit, nihil vmquam tale vlli alij populo contigisse iam inde ab initio mundi, quantumuis metiatur quis cunctam terrā habitabilem & quantum ad Orientem, & quantum ad Occidentem. Nam nullus alius populus Dei vocem de medio ignis audiuit sicut populus Hebræus in carne adhuc viuens
B mortali. Allocutus est quidem Deus Abraham de cælo [a]; & Mosem non semel priusquam legem daret: sed hoc vni personæ, non toti populo est concessum, inquit Rickelius. Reuera non fecit Deus taliter omni nationi [b], immo nulli; sed nec quando misso Spiritu sancto factus est repentè de cælo sonus, & apparuerunt linguæ dispertitæ sicut ignis [c], audiuit cœtus discipulorum paucorum, si fiat comparatio cum populo vniuerso, Deum loquentem immediatè. Quamquam volebat Deus id ilico fieri per eosdemmet discipulos, qui & locuti sunt magnalia eius linguis variis [d]. Ipsemet ille populus tunc dixisse refertur c. sequenti [e]: *Ecce ostendit nobis Dominus Deus maiestatem & magnitudinem suam: vocem eius audiuimus de medio ignis,*
C *& probauimus hodie quòd loquente Deo cum homine, vixerit homo.* Sed quia quod euaserat, adhuc timebat; addidisse narratur [f]; *cur ergo moriemur, & deuorabit nos ignis hic maximus? Si enim audierimus vltrà vocem Domini Dei nostri, moriemur. Quid est omnis caro, vt audiat vocem Dei viuentis, qui de medio ignis loquitur, sicut nos audiuimus, & possit viuere?* In c.9 [g]. refertur dixisse populum eadem Mosi; *vltrà non audiam vocem Domini Dei mei; & ignem hunc maximum ampliùs non videbo, ne moriar.* Vigebat opinio apud eum populum iam inde ab ipsomet Mose, cùm ostendi sibi gloriam Dei petiit, hanc videri non posse ab homine, salua vita; & quin fulgor faciei, licèt corporeus adumbrans & aliquo pacto repræsentans Dei maiestatem, excæ-
D caret ac exanimaret [h]. At hîc sermo est de auditione vocis ex igne missæ, & consequenter de visione ignis, nō de visione formæ humanæ. Quando ascendit Angelus Domini pariter in flamma, dixit Manue ad vxorem; *morte moriemur, quia vidimus Deum* [i]: cùm etiam Gedeon viso Angelo dixisset; *heu mi Domine Deus; quia vidi Angelum Domini facie ad faciē*, dicit ei Dominus; *Pax tecum; ne timeas, non morieris* [k]. Admirabunda ante Mosem, ne quis ex eo dumtaxat eiusmodi opinionis cum Augustino [l] petat originem, postquam vidit Angelum Agar, in has prorupit voces, *profectò* [m] *hîc vidi posteriora videntis me*, quasi diceret, attamen viuo. Iacob vbi aduertit adhuc viuere, cùm Angelum vidisset, valdè mirans, Deóque gratulans; *vidi*
E *Dominum*, ait [n], *facie ad faciem, & salua facta est anima mea*, locóque nomen Phanuel ab euentu imposuit: vbi postmodum extructa ciuitas Dei facies nominata est, Strabone [o] teste. Quamquam Iacob saluam factam animam suam intellexit, ob iniectam fiduciam certam, nihil sibi mali timendum à fratre, quod apud Oseam [p] exponitur per confortationem. Talis autem opinio videri potest orta ex opinione de immenso & inaccessibili diuinæ maiestatis splendore [q]; atque Angelorum, qui propiùs ad illam naturæ

suæ

a Gen.12. 11.15. b Psal. 147. vlt. c actuum 2.& 1.seq. d ibid.v.11. e vers.24. f vers.25. g vers.16. h Exod.33 18. & seqq. i Iudic. 13. 20. & seqq. k c.6.22. 23. l quæst. 54. in Iudic. m Gen. 16. 13. n c.32.30. *Ciuitas Dei facies dicta qua.* o lib.16. p c.12.4. q 1. Tim.6. 16.

suæ conditione accedunt, conferendo præsertim simul cum humanæ naturæ nostræ vilitate, necnon & indignitate ob peccatū siue originarium, siue proprium. Deinde auxit forsitan eandem opinionem prolatus Dei ad Mosem ille sermo, quem quispiam ita exposuit, vt cum mortis periculo coniuncta visio foret, siue videretur Deus in se (id est, in Angelis eum repræsentantibus) siue in suis Angelis, in suamet persona apparentibus. Contigit quoque fortassis vt aliquos aspectu, occursúque Angeli suo malos perculerint, ilque interierint. Postremò percrebuit inter vulgares & simpliciores, vt fit, sermo huiuscemodi, sicut hodiéque de spirituum apparitionibus tam varia & incerta circumferuntur. Serarij [a] nostri tota propemodum isthæc ratiocinatio est.

a in Iudic. 6.q.14.

Explanatio.

Interroga de diebus antiquis, qui fuerunt ante te.] Græcè (*interrogate dies priores, qui fuerunt priores te*, quo pacto legit etiam Augustinus [b], & mutatur numerus ex plurali in verbo, in singularem in pronomine) ἐπερωτήσατε ἡμέρας προτέρας τὰς γενομένας προτέρας σου. *Dies primi qui fuerunt ante te*, dicuntur Hebraicè, & Chaldaicè. Antiquum Latini vocant quasi anticum ab antè, vt posticum à pòst, & ab αἰῶνος, vt nonnullis placet: vel ab antè & æuum, vt videtur Varroni teste Passeratio: vel iuxta non dissimilem sonum, idémque significatum, à עַתִּיק *hhathik*. Cognominantur eodem epithero dies antiqui aliis [c] in locis, & antiquus [d] dierum, & anni [e] antiqui. Vatablus existimat dies accipi pro diariis & annalibus: ac sensum esse. Consule annales, seu diaria prisca, quæ continent res gestas ante tua tempora, ex quo creauit Deus hominem, &c. & similis modus exigendi, vt quis interroget occurrit etiam alibi [f].

b quæst.8.

Antiqui etymon.

Dies pro diariis & annalibus.

c Deu. 32.7. 4.Reg.19. 25.1. Esd 4. 15.19. Psal. 43.2. Ps.76. 6. Ps. 142.5. Esa.37.26. & 51.9. Thr. 1.7. c. 2.17. Ezec. 38.17. Dan.9.11. Mich.7. 14. 20. actuum 15.7. d Dan. 7.9. 13.22. e Malac. 3.4. f Deut. 32. 7. Iob 8.8. c. 12.7. Esa. 45.11. Iere. 2.10 & seq. c.6.16. cap. 18.13. c. 30. 6. c. 48.19. g Gen.1.27. c. 5.1. c. 6.7. Deut.26.19. c.32. 6. Sap. 2.23 Eccl. 17.1.5 &c. h Gen.2.7. i v.21.22.

Ex die quo creauit Dominus hominem super terram.] Habent codices Regij, Complutenses, & alij (*Dominus Deus*) cùm sit duntaxat אֱלֹהִים *elohim*, יְיָ *Iehouah*, ὁ Θεός. Pro homine est אָדָם *adam* nomen appellatiuum, vt non rarò alibi; cùm alioqui sit nomen proprium primi hominis, seu viri, qui est appellatus est Adam. Creasse dicitur Deus hominem hîc & alibi [g], etiam loquendo de aliis quàm de Adamo vel Eua, non solùm notione generaliore, qua res etiam alias fecisse, verùm etiam quantum ad animam rationalem, quam solus Deus producere potest, ac proinde creare, subsistitque per se, cùm corpus Adami ea limo terræ formauerit [h], Euæ ex costa illius [i]. Ratio tamen prior non videtur sufficere, vt quod solus Deus facere potest, creare affirmetur, qualis est gratia cum reliquis donis eiusdem ordinis, & gloria, licèt hæc sit nonnullorum opinio. Qua opinione improbabilior est, creari quidquid faciat Deus immediatè absque causa secunda, vt si producat solus calorem, & non cum igne, seu per ignem. Nam sicut quando Deus concurrit cum igne, censetur calor educi de potentia naturali materiæ, Deúsque tunc accommodare se ad modum agendi dictæ causæ secundæ: ita si solus producat, non est cur non etiam asseratur deducere de potentia eiusdem materiæ, siue in instanti producere velit, siue successiuè. Denique nulla forma pendens in fieri, esse, conseruari à subiecto, creari dicenda est, quia non propriè fit ex nihilo.

A summo cælo vsque ad summū eius.] Hebraicè (*& ad extremum*, vel *extremo*, vel *ab extremo cælorum vsque ad extremū cælorum* וּלְמִקְצֵה *vlmiktseh*, &c.) Chaldaicè eodem pacto, sed sine articulo præposito וּמִסְיָפֵי *vmisiaphe*: & in vtraque editione supplen-

A dum videtur, seu repetendum ex priore membro עַל *hhal*, *super* (*ex die quo creauit Dominus hominem super terram, & super extrema cæli*) hoc est, quàm late patent plagæ terræ ab Oriente vsque ad Occidentem, necnon & ab Austro vsque ad Aquilonem, siue à Meridie vsque ad Septentrionem. Quærit Augustinus [a] subaudiens (*interrogate*) ac legens, *interrogate dies priores, qui fuerunt priores te, ex die qua creauit Deus hominem super terram, à summo cæli* (sic verò etiam extat in quibusdam codicibus biblicis) *vsque ad summum cæli*, docens autem significari totum orbem terrarum; cur à summo cæli vsque ad summum cæli dicat Moses, non à summo terræ vsque ad summum terræ. Respondet non esse facile dignoscere; talem enim quandam locutionem esse & in Euangelio [b], cùm dicit Dominus quòd *congregabuntur electi eius à summo cælorum vsque ad terminos eorum*, quod aliter dicitur [c]; à summo terræ vsque ad summum cæli. Tum subiicit, Nisi fortè hîc nec in hominibus nec in Angelis auditum esse vult (Moses) intelligi, quod in hoc populo factum singulariter commendat: hoc enim sequitur, *Si factum est secundum verbum magnum hoc. Si auditum est tale quid; si audiuit gens vocem Dei viuentis loquentis è medio ignis; quemadmodum audisti tu, & vidisti.* Quod si ita est, vt nec in hominibus nec in Angelis hoc dicat auditum, quid est ergo illud in Euangelio; *à summis cælorum vsque ad terminos eorum*: cùm sine dubio Dominus hoc ait, cùm de nouissima electorum suorum congregatione loqueretur? Idem in locutionibus eandem lectionem secutus (*interrogate dies priores, qui fuerunt priores te*) non dies, ait, sed homines intelligendum est. Notat præterea cùm dictum sit (*interrogate*) pluraliter, additum est singulariter (*priores te*) non (*vobis*.) Transcripsit Augustini dictam quæstionem Rabanus, Glossa, Hugo. Vltimus ponens dictum quoque alium sensum, ab Oriente vsque ad Occidentem, vel à Meridie vsque ad Aquilonem: item interrogationem factam intelligi ab Angelis & hominibus (quod tamen in Glossa quam citat, non reperio.) Augustinum sic refert, vt affirmet significatum hoc loco quòd etiam Angelis non

a quæst.8.

B

b Matth. 24.31.

c Marci 13. 27.

C

Dies pro hominibus.

D est notum, cur Dominus huic populo tantam exhibuerit familiaritatem, iuxta illud; *non [d] fecit taliter omni nationi.* Lyranus, Rickelius, apostata Munsterus, Caietanus putant hac formula designari omnem creaturam, quæ interroganda sit, videlicet per prosopopœiam. Idem sibi volunt quæ dicuntur ab Abulense, Marzilla, Sa, Mariana, Cornelio, Oleastro, Vatablo, Clario, de principio terræ habitabilis, quæ est versùs vnam summitatem cæli vsque ad aliam partem oppositam (scilicet ab Oriente ad Occidentem: ita vt interrogentur omnes homines, qui morantur in toto illo spatio: rursus à Rickelio, de omni loco sub extremis cæli contento. Omnes

d Psal. 147. vlt.

E hi modi dicendi eòdem recidunt: eadémque phrasis est in Psalmo [e]; *à summo cælo egressio eius, & occursus eius vsque ad summum eius.* Synonyma quoque sunt apud Matthæum [f], *à quatuor ventis, & à summis cælorum vsque ad terminos eorum*; id est, ab omnibus mundi partibus Oriente, Occidente, Meridie, Septemtrione, ex quibus quatuor primarij venti flant: & ex Græco ἄκρων bis repetito, verti potuit (*à summis cælorum vsque summa cælorum*) vel (*à terminis* seu *extremis cælorum vsque ad terminos*, seu *extrema eorum*) hoc est, ab vna cæli summitate vsque ad alteram, ab vno cæli termino extremóve,

e Ps.18.7.

f c.24.31.

 aut

A aut extremitate vsque ad alteram, ab vno hemisphærio vsque ad aliud, quorum neutrum altero inferius est, sed vtrumque summum ac supremum. Nisi per posterius membrum intelligi velis à polo arctico ad antarcticum per mediam terram, & ab omni loco sursum deorsum, aliè, profunde, denique mundi longitudinem; per ventos latitudinem. Vocat Esaias [a] summitatem cæli de terra procul, vnde Dominus præceperit militiæ belli. In Esdra [b] nominantur extrema cæli, vnde Dominus congregaturus sit abductos ad ea: in cap. 30 [c]. Deuteronomij nostri cardines cæli, ad quos si dissipatus esset populus, retraheret illos, & assumeret. Accommodat se Scriptura interdum ad vulgares hominum opiniones: qualis quòd cælum sit semisphæricum, & in extremis B terræ finibus deficiat, quibus videatur iuniti eiusdem summitas extremitasque; vt proinde etiam vocetur citato Esaiæ loco à LXX. summitas fundamenti cæli ἄκρον θεμελίου τοῦ οὐρανοῦ. Viris etiam doctis videatur ea sententia placuisse; quoniam vocatur cælum nomine tabernaculi: quo argumento vtitur Chrysostomus [d] ad id probandum. Augustinus [e] dubitat an circumfuso cælo vndique terra contineatur. Eadem opinio insinuatur à Iustino [f], Basilio [g], Ambrosio [h], Primasio [i], Euthymio [k], Damasceno [l], & clariùs in catena Genesis Seuerianus, Acaciúsque, quos citat Vielmius [m]: præterea Procopius [n], qui vtitur præsenti loco & aliis. Idem contendit Lactantius [o], Theodoretus [p], Theophylactus [q], & innuit Hieronymus [r]: quos C citat Ioseph [s] Acosta noster. Quamquam de cælo empyreo putantur loqui Chrysostomus, & alij Græci, siue de fixa beatorum sede quæ quadrata sit; quod etsi de nostris etiam sentiunt Conimbricenses [t], & Molina [u], non recipimus, cùm rotunda figura perfectissima sit, omnique corpori cælesti maximè consentanea, teste Philosopho [x]. Et quæ in Apocalypsi [y] videntur fauere, symbolicè seu figuratè, non historicè & ad literam accipienda censemus. Qua de re alibi Augustinus [z], & Isidorus Pelusiota [aa] inutilem quæstionem appellant. Lege Ascanium [bb] Martinengum, qui excusat Basilium, Ambrosium, Theodoretum, Theophylactum: à Iustino, Seueriano, D Acacio, Chrysostomo, Procopio, Lactantio dilucidè negari asserit cælum sphæricum esse.

Si facta est aliquando huiuscemodi res.] Secundùm reliquas editiones, (*si factum est secundùm verbum magnum hoc.*) Similitudinem habent hæc apud Ieremiam [cc]; *transite ad insulas Cethim, & videte; & in Cedar mittite, & considerate vehementer: & videte, si factum est huiuscemodi; si mutauit gens deos suos*, &c. Dissimilitudo est, quòd hoc loco agitur de singulari beneficio Dei erga populum Hebræum; ibi de ingratitudine singulari eiusdem erga illum.

Aut vnquam cognitum est.] Hebraicè & Chaldaicè (*aut si auditum est sicut hoc*, או הנשמע כמהו *o hanismahh chamohu*: או השתמע כוותיה *o hasithemahh chauatheh*: Græcè) *si audiuistis tale*, εἰ ἀκήκοατε τοιοῦτον. Sic apud alios Prophetas [dd]; *quis E audiuit vnquam tale? & quis vidit huic simile?* item [ee]; *interrogate gentes; quis audiuit talia horribilia, quæ fecit nimis virgo Israël?*

Vt audiret populus vocem Dei loquentis de medio ignis.] In editionibus reliquis (*si audiuit*) & pro populo est Græcè *gens* ἔθνος; pro (*vocem Dei loquentis*) Chaldaicè *vocem verbi Dei loquentem* קל מימרא דיי ממללא *kal memera da Iehouah me-*

a c.13.5.
b lib.4.8.
c vers.4.
Cælum tabernaculi nomine exprimitur.
d hom. 14. in epist. ad Heb. & hõ. 2 de incóprehen. nat. Dei.
e 2.Gen. ad lit. c.9.
f q. 59. & 130.
g hom.1. hexa.
h 1. hexa. c 6. in Gen.
i in Heb. 8.
k in Ps.103.
l lib.2.c.6.
m lect. 13. in Gen.
n in Gen. 1.
o lib 3.cap. 24.
p in epist. ad Hebr.8.
q ibidem.
r in epist.ad Ephes.4.
s 1.de natura noui orbis c.1.
t in lib.2. de cælo c. 5.q.1 a.2.
u tract. de opere sex dierum.
x 1. de cælo 1.12.
y cap 21.
z suprà.
aa lib. 2. epist.273.
bb Glossa magna in Gen 1. pag. 607. & seq.
cc cap. 2. 10. & seqq.
dd Esa.66. 8.
ee Ierem. 18.13.

A malleleth: Græcè *vocem Dei viuentis loquentis*, φωνὴν θεοῦ ζῶντος λαλοῦντος· nec è Græco translatio codicum Complutensium, & Regiorum, & apud Cratandrum habet (*Domini Dei* sicut quæ est in Sixtinis. Caietanus obseruat hic esse nomen Elohim, sicut versu priore, in quo mentio fit de illo tanquam creatore; quoniam sub eodem nomine scripta est creatio rerum in Genesi: & legislatio à Deo facta, ratione cuius idem nomen ipsi conuenit. Atqui Chaldaicè hoc loco bis est idem nomen יי *Iehouah*: Vidimus autem priùs [a] quo pacto Deus de medio ignis locutus fuerit, déque igne mysticè quædam diximus. Repetitur id isto capite [b] paulò pòst, & sequenti [c] capite, & cap. 9 [d]. & 10 [e]. & 18 [f]. prima ve- B rò mentio fuit in [g] Exodo: & vbique ingens populi timor exprimitur, ita vt viuere se posse diffideret. Inde ac ex similibus locis Cyrillus [h] Ierosolymitanus, incarnatum infert Deum, vt eo perfrui possemus, quia vt erat, perspicere ipsum non poteramus. Drogo [i] Cardinalis incensos duos quinquagenarios [k] ab Elia meliorem in partem sensu mystico interpretatur, de illo igne, quem Christus venit mittere in terram [l], & deuorat veterem hominem cum actibus suis; quem vocat primum quinquagenarium: secundum applicans actiuæ vitæ: tertium, qui non est igni consumptus, resurrectioni, vel contemplationi, & cum Elia semper viuit. Aptat præterea triplici quinquagenario pisces 153. qui omnes in vnum redacti sunt, quem super prunas C positum septem discipuli viderunt, & vnà cum Iesu, qui octauus erat, pransi sunt [m]: pérque dictos numeros concordem requiem, & vnitatem consensus designatam considerat. Ignis in Pentecoste [n] non terruit, sed exhilarauit, vt pridem antea notaui: De voce nil attinet repetere formatam non à Deo more animalis, sed nec immediatè absque actione vitali in aëre, sed ab Angelo. Illud monet Philo [o].

Sicut tu audisti, & vixisti.] In textu Lyrani, Rickelij, Abulensis, Hugonis, immò & codicum multorum biblicorum etiam editionis Plantinianæ, est posteriore loco (*vidisti*) & explicant medij duo quòd visus sit Dominus de igne loquens in Sinai, hoc est, mons fumigans, & ignis D vsque ad cælum. Attamen monent Lyranus, & Abulensis in Hebræo haberi (*vixisti*) sensúmque ait vltimus esse, miraculum fuisse, quòd vocē Domini audiret populus & viueret. Obseruatum est idem à Caietano, Oleastro, Cornelio nostro, Eugubino. Ponit Mariana noster in suo texto (*vidisti*) sed iubet vt legamus (*vixisti*) vt est, inquit, in Rom. & Goth. in Hebræo autem notat, vt & Saltem de nostris extare (*vixit*.) Sic sanè habetur in futuro, habente significationem præteriti, propter seruilem literam præfixam ויחי *vaiechi*. Id etiam valet Chaldæum וְאִתְקַיַּם *veithkaiam*, *& subsistit*. Hoc autem pacto refertur ad alium populum; *numquid audiuit populus aliquis vocem Dei loquentis de medio ignis, sicut tu audisti, & vixit*, ille E nempe populus? Quare non rectè asseruerunt Lyranus, Abulensis, Cornelius (qui de Chaldæo idem affirmat) Eugubinus, Hebræum verbum esse (*vixisti*) Græcum hoc est, ἔζησας, quod editio nostra sequitur: atque Eugubinus verisimillimum esse, non vertisse Hieronymum (*vidisti*) sed (*vixisti*.) De miraculo illo, quòd populus, qui talem audiuit vocem, & ignem vidit, quasi vidisset Deum, non sit mortuus, antea dixi, exaggeratúsque hoc loco ab eodem Eugubino.

Vers.

a v.12.15.
b vers.36.
c v.45.22. 24 25.26.
d v.3.10.
e vers.4.
f vers. 16.
g c.19.18. c.24.17.
h catech. 12.
Quinquagenariorum ab Elia incensorum sensus mysticus.
i lib. de sacra. Dominicæ pass.
k 4. Reg.1. 10.12.
l Lucæ 12. 49.
m Ioan. 21. 11.12.
n actuum 2.3.
o de decalogo.

Verſ 34.] Si fecit Deus, vt ingrederetur, & tolleret ſibi gentem de medio nationum, per tentationes, ſigna, atque portenta, per pugnam, & robuſtam manum, extentúmque brachium, & horribiles viſiones, iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus veſter in Ægypto, videntibus oculis tuis.

Paraphr. INſiſtit Moſes in amplificandis beneficiis populo collatis à Deo vero; qualia nullus à falſo ſuo, ſeu putato Deo, populus alius vnquam accepiſſet: vt hac ratione perſuadeat, quod maximè intendit, legis ab eodem latæ diligentem, exactámque cuſtodiam. Præ cæteris autem, ſummum illud haberi beneficium voluit, quo liberauit Hebræos de captiuitate duriſſima Ægypti, tot editis, ac tam mirabilibus omnipotentiæ ſignis, prodigiiſque, quorum ſpectatores ipſimet Hebræi fuiſſent. Hoc idem beneficium crebrò admodum inculcatum notauimus aliquoties alibi, & in eiuſdem gratam memoriam, religioſámque celebrationem, maximum omnium feſtorum feſtum Paſchatis inſtitutum.

Explanatio. *Si fecit Deus vt ingrederetur & tolleret ſibi gentem de medio nationum.*] Hebraicè (*vel numquid tentauit Deus ad veniendum*, ſiue *vt veniret, ad capiendum*, ſiue *vt caperet ſibi gentem, ex interiori*, ſeu *è medio gentis*, nempe cuiuſcumque alterius.) Vatablus declarat vt Moſes non de Deo vero, niſi ſenſu iſto, videlicet an tentauerit aliquis alius Deus facere, falſus nempe, erga populum ſibi addictum, quod fecit verus & vnicus circa ſuum populum Hebræum. Oleaſter quoque explicat; numquid deorum aliquis voluit experiri, vt populum ſe colentem ex alio populo eriperet & liberaret:) Hunc ſenſum patitur contextus totus, præſertim ſi attendas ad membrum vltimum (*iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus veſter in Ægypto*) quaſi dicat, vide an ſimilia populo alteri fecerit alius Deus. Græca ſunt, εἰ ἐπείρασεν ὁ θεὸς εἰσελθὼν λαβεῖν ἑαυτῷ ἔθνος ἐκ μέσου ἔθνους, &c. *Si tentauit Deus vt intrans acciperet ſibi gentem de medio gentis*, &c.) Vel vt legit in locutionibus Auguſtinus (*ſi & tentauit Deus ingreſſus accipere ſibi gentem de media gente*, &c.) Exponit verò, *de mediis gentibus*; ſicut ſerpentem, ranam, locuſtam, pro ſerpentibus, ranis, locuſtis: verbum autem (*tentauit*) pro eo quod eſt (*voluit*) aut quid aliud. Qui textus Græcus efficere poteſt eumdem ſenſum, quòd alius non fuerit Deus Deo Hebræorum ſimilis. Quo pacto inducitur hic idem verus Deus in

a Deut. 32. 37. & ſeqq. cantico maiore [a] Moſis, dicens, *Vbi ſunt dij eorum, in quibus habebant fiduciam?* &c. *Surgant, & opitulentur vobis, & in neceſſitate vos protegant. Videte quòd ego ſim ſolus, & non ſit alius Deus præter me.*

b c. 2. 27. 28. c. 11. 13. Idem exprobrat Ieremias [b]. Alter ſenſus ſatis etiã communis eſt de Deo vero, vt ſignificetur quòd ipſe numquam ac nullibi, & cum nullo alio populo fecit, vt cum eo adeò potenter, mirabiliter, beneuolè ſe gereret, ſicut cum Hebræo. Hebraicè אוֹ הֲנִסָּה *o hanissah* vertunt plures (*vel num tentauit*) Caietan. (*vel ſi mira fecit.*) In trãſlatione Chaldæa, cuius primum vocabulum poſt או *o*, *aut*, eſt נִיסִין *niſin*, *miracula*, ſeu *prodigia, portenta*, &c. ſuppletque qui reddidit Latinè (*audiuerit*) & additur in eadem (*aut viderit miracula, quæ fecit Dominus, vt re-*

A *uelaretur, & redimeret ſibi populum de medio populi, per miracula*, &c.) Senſus eſt, nullum alium populum audiuiſſe, vel etiam vidiſſe iſta, quæ pro populo ſuo Hebræo feciſſe Dominum narratur. Porrò quod hic dicitur Deum feciſſe vt ingrederetur, more humano dici Abulenſis rectè admonet: quia Deus non eſt, inquit, ingreſſus Ægyptum, vt inde tolleret Iſraël: nec inde exiuit cùm eduxit, cùm ſit vbique ſemper, immò extra omnẽ locum; ſed indicatur virtutis ſpecialis operatio. Nam licèt antea in Ægypto extitiſſet, tamen non operabatur aliquid ſpeciale circa Iudæos ibi exiſtentes, quemadmodum poſtea quando eduxit illos per ſigna & portenta magna. Lyranus prior

B id attigit; ſic dicens quòd per effectus virtutis egreſſus eſt Deus Ægyptum, vt inde tolleret populum ſuum. Eadem loquendi formula ſcribitur [a] egreſſus Deus in conſpectu populi, & pertranſiſſe in deſerto: item quòd quando eleuabatur arca, dicebat Moyſes; *Surge Domine*, &c. cùm autem deponebatur, *reuertere Domine ad multitudinem exercitus Iſraël* [b]. Ingredi tamen Hugo explicat hoc loco, quoniam gradiebatur Deus in medio populi: & tollere, ab aliena ſubiectione liberare, vt ſibi liberum faceret. a pſ. 67. 8. b Num. 10. 35. 36.

Per tentationes.] Hebraicè בְּמַסֹּת *bemaſſoth* (*in tentationibus*) ex themate verbi נָסָה *naſah*, quod proximè præceſſit in piel נִסָּה *niſſah*: Chaldaicè eodem modo, repetendo nomen præcedens cum

C præpoſitione בְּנִסִּין *beniſin*: quæ præpoſitio præfixa etiam dicto Hebræo nomini, ſicut & Græco, ſed numeri ſingularis ἐν πειρασμῷ, *in tentatione*, idem valet quod (*per*) vt multis exemplis oſtendi poteſt, in quibus retinetur (*in*) ſecundùm iſtam notionem. Tentationes iſtas Hugo, Lyranus, Abulenſis, Rickelius, Caietanus, Marzilla, Oleaſter intelligunt nuncios & legationes ad Pharaonem de dimittendo populo, quibus duritia ipſius comprobata eſt experimento. Quod non ſolùm eſt verum de verbis Moſis & Aaron ad illum tyrannum, vt placet Lyrano, Abulenſi, Rickelio, Marzillæ: ſed etiam de cunctis aliis admirandis operibus, quæ quamdam rationem legationis habebant, & quibus multipliciter tentauit Deus, ait

D Hugo, emollire duritiam Pharaonis. Geſta in Ægypto per Moſem, inquit Caietanus, multis nominibus nominantur, ob multiplices eorum conditiones. Nam quatenus examinauerunt Pharaonis & Ægyptiorum animos erga Iſraël, appellantur tentationes: quatenus verò teſtimonia erant diuina legationis iniunctæ Moſi, appellãtur, ſigna: quatenus autem ſupra naturalem curſum naturæ, appellantur mirabilia, ſeu portenta. Leonardus Marius, cuius nuper in Biblia commentarij tomus primus Pentateuchum comprehendens prodiit, tentationes vult eſſe ſigna, quibus hoſtium ſuorum Deus infirmitates & impotentiam tentauit, omnibúſque oſtendit. Similis planè locus eſt in c. 29. [c] libri noſtri. *Vos vidiſtis vniuerſa quæ fecit* c v. 3. 4.

E *Dominus coram vobis in terra Ægypti Pharaoni, & omnibus ſeruis eius, vniuerſæque terræ illius; tentationes magnas, quas viderunt oculi tui, ſigna illa, portentaque ingentia.* Ibi ſicut hîc, ſunt מַסֹּת *maſſoth*, אֹתֹת *othoth*, מוֹפְתִים *mophethim*: נִיסִין *niſin*, אָתִין *athin*, מוֹפְתִין *mophethin*: πειρασμοὶ, σημεῖα, τέρατα: ſed cum epithetis quæ recitaui. Quo autem pacto tentet Deus, aut alius alium ſiue dæmon ſiue homo: & quiſpiam Deum, docebunt alia commentaria noſtra: ſimúlque qua ratione tentare neminem dicatur Deus, & intentator malorum eſſe.

Signa.] Quo nomine appellentur in editionibus aliis modò dixi: & ex Caietano quæ sit ratio illios, vt res easdem significar cum priore, ac sequente. Exempinm proferunt Lyranus, Abulensis, Rickelius, conuersionem colubri io virgam, huiúsque in illum; & similia; quibus significaretur, quòd Moses esset nuncius Dei, & mandatum Dei à Deo. Minora mirabilia & particularia cognominat Rickelius: comparatione scilicet portentorum, quæ hîc statim subduntur. Hoc tamen vocabulum crebrò [a] synonymè accipitur pro portentis, vel prodigiis, vel ostentis, vel mirabilibus, vel monstris, vel virtutibus, hísque ipsis etiam iungitur: licèt in istis discrimen statui queat secuodùm propriam & peculiarem cuiusque significationem. Signum, paulò rariùs in præsenti acceptione reperitur apud peritos Latini sermonis, ac vix occurrit, nisi semel apud M. T. pro omine, siue augurio: vt cùm scribit [b], quòd cùm equus cuiusdam repentè concidisset, eam rem non habuit religioni, obiecto signo, vt peritis videbator, ne cúmitteret bellum. Portentum dici volunt à portendo, qoasi porrò, quod est prorsum ac longè, & tendo; quia futurum quid præmonstret, vt cometa, turbo, sereno cælo tonitru, &c. prodigium, quasi prodicium, quòd porrò dicat, significétque; (meliùs à prodigo, idest, antè ago, quod antè agatur, & agat homiues in futuri cognitionem;) ostentum res inusitata, futuram aliam ostendens: mirabile, miraculúmve, sed hoc potiùs, quidquid, veloti sit contra, vel præter, vel super naturam, afferre admirationem potest: monstrum à monstrando, quod quidpiam significando monstrat, si sit eiusmodi, vt de miraculo dixi; quamuis maximè, si præter naturam deforme, & imperfectum, quod dicitur *ὄνομα παράβασις*. Malunt aliꝗ monstrum dici veluti monitum & contractè montum à moneo, vt rastrum, rostrum, plaustrum, claustrum, à rado, rodo, plaudo, claudo; & rasum, tosum, plausum, clausum. Denique Cornel. [c] Fronto ita distinguit ostentum, portentum, monstrum, prodigium; vt primum sit quod præter consuetudinem offertur, vtputa si videatur terra ardere, vel cælum, vel mare: portentum, quod porrò & diutiùs manet, futurúmque postmodum significat: monstrum, contra naturam, vt minotaurus: prodigium, qood mores faciunt, per qnod detrimentum expectatur; ita vt qui prodigia faciunt prodigi vocentur. In ostento, ait, raritas admirationem facit: in monstro tectus ordo naturæ vincitur: in portento differtur euentus: in prodigio detrimentum significatur. Nonius monstra & ostenta ait esse monita deorum; prodigia minas eorum & iras: portenta & ostenta, quæ aliquid imminere significent. Verùm, vt monui, boni auctores differentiam istam curiosè non obseruant: & Cicero [d], quem videtur transcripsisse Augustinus [e], ostenta, monstra, portenta, prodigia, de prædictionibus & præsensionibus rerum futurarum, nullo discrimine simul vsurpat: deducens ab ostendendo, monstrando, portendendo, prædicendo. Nimis argutum est, ne dicam absonum, deriuare signi nomen à סמן *saman*, *signauit*, & à *σίζω* amisso *τ*, qood est etiam signo, præsertim percutiendo [f]. A priore potiùs esset *σημεῖον*, quia סימן *siman* pro signo frequentissimum est Rabbinis: nisi malis à Græcis mutuatos, vt & alias non paucas voces ab iisdem, atque ab aliis nationibus. Lege quæ diximus in commentaria [g] actuum Apostolorum.

Atque portenta.] Sunt aliis linguis אתות *othoth*, מופת *mophet*, *τέρατα*, vt antè dixi, simul agens de hac ipsa voce; cuius præterea exempla ex Scripturis in margine annotaui; cum aliis synonymis: addíque alia possunt [a]. Dicto autem loco memini τῆς *τερατοσκοπίας* genere diuinationis, indicantis de variis atque insolitis apparitionibus, sonis, effectibus in aëre, aliisve elementis. Apud Zachariam [b] quos legimus viros portendentes, vocantur Græcè *τεράτων θεωροί*, *portentorum spectatores*, Hebraicè אַנְשֵׁי מוֹפֵת *ansce mopheth*, *viri portenti*, idest, ad portenta, siue qui portendunt aliquid, ac portento futuri seculis futuris, typóque alicuius rei: vel digni, in quorum conspectu fiant prodigia, reuelationésque de aduentu Christi; apti vel qui eum annuncient. Chaldaicè (*digni viri quibus fiant miracula*, גברין כשרין למעבד להון נסין *gubrin chescharin lemebhbad lehon nissin*. Portenta hoc loco plagas Ægyptiacas intelligunt Lyranus, Abulensis, Rickelius. Sed vltimus legens prodigia & portenta, præter signa, exponénsque prodigia de generalibus ac maioribus miraculis, vt de conuersione aquarum in sanguinem; de tenebris palpabilibus; portenta de reliquis plagis interpretatur.

Per pugnam.] Abiecit Interpres coniunctionem: & (*in*) exposuit (*per*) sicut in prioribus membris: & pugnam posuit pro bello; quod Hebraicè hîc vocatur מִלְחָמָה *milchamah* Chaldaicè, קְרָבָא *kerama*, Græcè *πόλεμος*. Synonyma est sæpe pugna bello, prælio [i], certamini, dimicationi: & à pugno trahitur, quia pugnis certabatur, aut calcibus, morsibus, luctatione corporum [k], priusquam ferri, & armorum vsus esset, vt priore [c] libro docui, iuxta illud,

Arma [d] antiqua manus, vngues demésque fuerunt.

Lacedæmones pugnis meris olim nudi inter se dimicabant [e]. Inde pugil & *πυξίας*, de qua exercitatione Hieronymus [f] Mercurialis, & Petrus [g] Faber. Cæterùm pugnam istam Hugo declarat contra Amalech [h]: Abulensis, Oleaster, Caietanus (qui vltimus idem sentit de sequentibus duobus post Lyranum) in transitu maris rubri, quando Ægyptij dixerunt, *fugiamus Israelem, quia Dominus pugnat pro [l] eis*: Rickelius & hoc, & interfectionem primogenitorum Ægyptiorum [k].

Et robustam manum.] Abulensis applicat ad eductionem ex Ægypto, quando videntibus cunctis Ægyptiis & sepelientibus mortuos suos recedebant Hebræi asportantes diuitias illorum, & nihil illis obstare valebat. Idem epithetum robustæ manus extat in locis aliis [l]; item validæ [m], potentis [n], fortis [o], fortissimæque [p]. Sed aliquando manus valida exercitum validum videtur significare; vt cùm scribitur quòd Ptolemæus rex produxit exercitum, & occurrit Alexandro in manu valida, & fugauit eum [q]: præterea quòd Iudas transiuit ad filios Ammon, & inuenit manum fortem, & populum copiosum, & Timotheum ducem ipsorum, & commisit cum eis prælia multa [r]. Refelli aliàs [f] interpretantes de exercitu, cùm dicitur plurali numero quòd misit Herodes rex manus vt affligeret quosdam de Ecclesia: nec enim pluraliter manus ita sumi: & exercitu opus tunc non fuisse. Id tamen etiam comperi postea placuisse Salmeroni [t] nostro; qui confirmat exemplis

—iuuenum [u] manus emicat ardens
Littus in Hesperium.

adhæc,

An [x] nescis longas regibus esse manus?

denique: *euaginabo [y] gladium meum, interficiet eos manus*

Marginal notes (left margin): a Exod.4.8. 9.17.18.30. c.7.3.9. 23. c.10.1.2. c. 31.9.10.c. 34.10. Nu. 14.11.22. Deut. 6.22. c.7.19.c.11. 3.18.c.13 1. *Signum pro portentis, prodigiis, &c.* c.26.8.c.28. 46.c.29 3. c.34.11. Ios. 24 5 17.1. Par.16.12. 2. Esd.9.10. Esther 0.9. ps.77.43.ps. 104.27.ps. 134.9 Sap. 8.8.c.10.16. Eccl.36.6. Esa.8.18. 14.c.20.3. Ier.32.20. 21.Bar.2. 11.Dan.3. 99.100.c.6. 27.Matth. 13.38.c.16. 8.c.6.27. Marc.8.11. 12.c.13.22. c.16.17.20. Lucæ 11. 16 29.c.21. 11 25.c.23. 8 Ioan.2. 11.18.23.c. 3.2.c.4.48. 54.c 6.2.14. 26 30.c.7. 31.c.9.16.c. 10.41 c.11. 47.c.12.18. 37.c.20.30. actuum 2. 19.22.43.c. 4.16.22 30. c.5 12.c.6. 8 c.7.36.c. 8.6.13.c.14. 3 c.15.12. Rom.15.19. 1.Cor.1.22. 2 ep.12 12. 2.Thess.2. 9 Hebr.2.4. apoc.13.13. 14.c.16.14. c.19.20. *Pro omine, siue augurio.* *Portentum.* *Prodigium.* *Ostentum.* *Mirabile.* *Monstrum.* b 1. de diu. c de differ. vocab. *Signi etymum.* d 2. de nat. deorum, & 2. de diu. e 21. de ciu. c 8. f sic Christ. Becm hære. de orig Lat. ling. g 12 c.2.19.

Marginal notes (right margin): a 2.Par.32. 31. Ier 50. 38.Ezech. 12.6.11.c. 24.24.27. b c.3.8. *Portenta pro plagis Ægyptiacis.* c c.31.3. d Lucr.l.5. e Petr.Fab. 1.agonist.c. 12. ex aliis. f 2.de arte gymn.c.10. g 1.Agonist. c.3.& 7.&c. *Pugna pro bello.* h Exo.17.8. & seqq. i c.14.25. k c 11.5 c. 12.12.29 c. 13.15. Nu. 3 13.&c. *Lacedæmones nudi pugnis dimicabant.* l Exo.6.1 c. 32.11: Deu. 7.19.c.11.2. c.34.12.2. Paral. 6.32. Ier.32.21. m Ex.3.19. 4 Reg.18. 17.2.Esd 1. 10. Baruch 2.11.Ezech. 20.34.1. Mach.11. 15. *Manus robusta, siue valida quid.* n ps.135.12. 1.Pet.5.6. o Exo.6.1. c.13.3.9.14. 16. Deut.5. 15.c.6 21.c. 7.8. c 9.26. c.26.8. Iud. 4.24 1.Macha.5.6. p Deut.3. 24. q 1.Mach. 11.15. r ibid.c.5.6. 7. f in actuum 12.1. t tract.33. in actus Apostol. u Virg.6. Æn. x Ouid.epi. Helenæ ad Paridem. y Ex.15.9.

manus mea. Sed in primo exemplo manus vna ponitur: secundum de varia regum potestate intelligitur: tertium præterquam quod habet numerum singularem, pati potest eamdem expositionem de Pharaonis potentia. Alter de nostris explanator actuum Apostolorum qui post me prodiit, Gaspar Sanctius pro mea sententia argumentatur: quoniam si exercitum armasset Herudes contra fideles, non vnus aut alter esset captus, sed plurimi; neque hos tacuisset Lucas: cúmque Iacobus & Petrus ad necē dicantur expetiti, iidémque inermes ac inopes, non est verisimile in illos ab Herode copias instructas esse. Quare manus mittere interpretatur sicut & nos, aggredi aut conari in alicuius cædem: qua ratione sæpe, inquit, in Scriptura dicitur aliquis extendere manum in aliquid: & Threnorum 1.[a] *manum suam misit hostis ad omnia desiderabilia.*

Extentúmque brachium.] Extentum significat quoque Hebræum נְטוּיָה *netuiah*: excelsum autem, altum, eleuatum Chaldæum מְרוֹמְמָא *meromema*, Græcúmque ὑψηλῷ: & multis ex citatis in margine de robusta manu seu valida, potente, forti, fortissima locis, adiungitur brachium cum epitheto extenti [b], vel excelsi [c]: ponitur etiam per se brachium excelsum [d], & extentum [e]: sæpius autem hæ formulæ vsurpantur quando agitur de liberatione populi Hebræi ex Ægypto. Interdum [f] solum nomen brachij ponitur pro robore siue vt isti synonymum. Idem sibi vult brachium grande [g], magnitudo brachij [h], brachium virtutis [i], fortitudo brachij [k], brachium fortitudinis [l], & forte [m], potentia in brachio [n], brachium cum potentia [o], & similia. Eiuscemodi quoque phrasi vocatur manus excelsa [p], & extenta [q]. Lege commentarium nostrum in actus Apostolorum [r], & in Psalmos [s]. Denique Augustinus [t] pro potestate & virtute Dei posita horum membrorum manus brachiique nomina quis, inquit, vsque adeò desipit, vt non intelligat? Manibus brachiísque inest robur maximè, & est

Fidens [u] immensis horrida brachiis.

Hugo brachium hic exprimi notat ad percutiendum & succurrendum: Abulensis ad defendendum & hostes deprimendum: Rickelius operationem sublimem supernaturalem, euidentem.

Et horribiles visiones.] Supplendum (*per*) quod est in præcedentib. membris; atque apud editiones alias hîc etiam (*in*) sicut in iisdem. Pro horribilibus visionibus magnas habent editiones reliquæ בְּמוֹרָאִים גְּדֹלִים *bemoraim ghedolim*, בְּחֶזְוָנִין רַבְרְבִין *bechezuonin rabrebin*, vel *raurebin*, ἐν ὁράμασι μεγάλοις. De his visionibus citant hîc omnes librum Sapientiæ [x], vbi describuntur visæ ab Ægyptiis personæ tristes, monstra, formæ animalium, visus somniorum malorum, timores, visiones. Hebræum porrò nomen מוֹרָאִים *moraim*, Pagninus, Vatablus, Caietanus vertunt *terrores*, siue *timores*. A verbo יָרֵא *iare*, *timuit*, *timorem* significat מוֹרָא *mora*, seu *pauorem*, sicque redditur cùm alibi sæpè, tum c. 26. [y] libri nostri. Sed cap. 34. [z] per mirabilia & θαυμάσια. Solent verò quæ mirabilia sunt, horrorem quemdam terroréinque incutere. Visionem quoque valet à רָאָה *raah*, *vidit*, מַרְאֶה *mareh*, & numero plurali מַרְאִים *marim*, *visiones*. Quo nomine vsos LXX. Chaldæúmque paraphrastem, non dubito. De dictis autem visionibus horribilibus, magnisve diximus in commentario [a] Sapientiæ.

Iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus vester.] Græcè in Sixtinis Bibliis (κατὰ πάντα ὅσα ἐποίησε κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν, *iuxta omnia quæcumque fecit Dominus Deus noster*: in aliis (*quæcumque fecit nobis*, ὅσα ἐποίησεν ἡμῖν.) Hebraicè & Chaldaicè est pronomen (*vobis*) & (*vester*) לָכֶם *lachem*, & אֱלֹהֵיכֶם *elohechem*: לְכוֹן *lechon*, & אֱלָהֲכוֹן *elahachon*. Pronomen secundæ personæ importat emphasim, & premit vehementius populum, ne sit ingratus aduersùs tantum benefactorem suum: Moses verò & breui moriturus, non erat fruiturus hoc beneficij, hoc est, possessione promissæ terræ; & in gratiam populi acceperat legislatoris auctoritatem, atque potestatem tot mirabilia opera patrandi. Apud August. [a] *Sed omnia quæ fecit Dominus Deus vester.* Fortè scripsit ipse (*secundum*) non autem (*sed.*)

In Ægypto.] Igitur quæ hîc præcesserunt comprehendunt etiam illa quæ in Ægypto gesta sunt, non præcisè in mari rubro, vel in bello contra Amalech, aliósve: quamuis prima præsertim, & reliqua vt à primo dependentia, siue à liberatione de captiuitate Ægyptiaca.

Videntibus oculis tuis.] Mutatur numerus de plurali in singularem, sed in hunc sumptum collectiuè. Græcè ἐνώπιόν σου βλέποντος, *coram te vidente.*) Quo pacto legens etiam Augustinus [b], nihil minùs, ait, est, etsi non addatur (*vidente.*) Valet tamen additio ad maiorem expressionem ac emphasim cùm dicitur quis quid vidisse oculis suis: & iam priùs occurrit eadem phrasis c.[c] isto, atque præcedente [d]. Verùm secundùm editionem Hebræam, Chaldæámque solùm est (*coram te.*) vel (*ante oculos tuos*) לְעֵינֶיךָ *lehbenecha*, לְעֵינָךְ *lehbenach*. Quod autem ad videndi verbum spectat, reiicitur in sequens membrum versúmque. Videbant Hebræi plagis Ægyptios affligi, se autem ab iis immunes esse. Valet plurimum ad amorem Dei conciliandum consideratio beneficiorum nobis collatorum per comparationem ad alios, qui talia non acceperunt. Qui non spiritum huius mundi acceperunt, sed spiritum qui ex Deo est, ad hoc acceperunt, vt scirent quæ à Deo donata sunt sibi [e]; non sibi, sed tribuentes largitori Deo, vt colligit Augustinus [f] contra Pelagianos.

Vers. 35.] Vt scires quoniam Dominus ipse est Deus, & non est alius præter eum.

HOc Deus maximè intendebat, adeò multis, támque mirificis operibus illis, quæ gessit in Ægypto, quando inde populum Hebræum liberauit; vt pro vnicò vero Deo coleretur ab ipsis; certóque persuaderent sibi, similem in diis, quos aliæ nationes venerarentur, nullum esse: immò nulli præterquam omnipotenti liberatori suo, nomen Dei tribui posse. Idipsum asseuerat de semetipso idem vnicus verus Deus in cantico Mosis maiore [g]. *Videte quòd ego sim solus, & non sit alius Deus præter me.* Iterum Moses post benedictionem Aser [h]: *non est Deus alius vt Deus rectissimi*, Chaldaicè *Israel.* Sed & hîc priùs, cùm vellet impetrare ingressum in promissam terram [i], *neque enim est alius Deus vel in cælo, vel in terra, qui possit facere opera tua, & comparari fortitudini tuæ.* Adhuc in illo capite [k] paulò post; *Scito ergo hodie, & cogitato in corde tuo, quòd Dominus ipse sit Deus in cælo sursum, & in terra deorsum, & non sit alius*; & in c. 6. [l] *Audi Israel; Dominus Deus noster Deus vnus est.* Naaman mundatus à lepra; *vere* [m] *scio*, inquit, *quòd non sit alius*

Marginalia (left column): *Manus mittere quid.* a v. 10. b Deu. 5. 15. 7. 19. c. 11. 2. c. 26. 8. 2. Par. 6. 32. Ier. 32. 21. Ezec. 20. 33. 34. c Baruch 2. 11. psl. 135. 12. d Exod. 6. 6. Iob. 38. 15. actuum 13. 17. e Deut. 9. 29. 3. Reg. 8. 42. 4. 17. 36. Ier. 27. 5. c 32. 17. 21. Ezech. 4. 7. c 20. 21. 24. *Brachium pro robore.* f 1. Esd. 4. 23. Iob 40. 4. psl. 10. 15. secūd. Hebr. psl. 36. 17. psl. 43. 4. psl. 76. 16 psl. 85. 14. 22. Esa. 33. 2. c. 40. 10. c. 63. 5. Ioan. 12. 38. &c. *Pro potestate & virtute Dei.* g Ezech. 17. 9. h psl. 78. 11. i psl. 88. 11. k Sap. 16. 16. l Esa. 62. 8. m Ezec. 30. 22. n Luc. 1. 51. o psl. 70. 18. p Exo. 14. 8. Num. 33. 3. q Esa. 5. 25. c 9. 12. 17. 21. c. 10. 4. c. 14. 26. 27. r in c. 13. 17. s in psl. 10. 15. secund. Hebr. psl. 36. 17. psl. 43. 4. psl. 7. 18. psl. 76. 16. psl. 88. 11. 14. 22. psl. 135. 11. t 6. de Gen. ad lit. c. 12. u Hor. 3. Carm. ode 4. x c 17. 3. & seqq. c. 18. 1. & seqq. y 34. z 12. a sap. 4.

Marginalia (right column): a in locut. b supra. c v. 3. 9. d v. 25. e 1. Cor. 2. 12. f l. 50. hom. in 14. PARAPHR. g Deut. 32. 39. h c. 33, 26. i c. 3, 24. k v. 39. l v. 4. m 4. Reg. 5. 15.

alius Deus in vniuersa terra, nisi tantùm in Israel. David negauit similem illi esse, vel alium Deum esse absque illo, ex omnibus, quos audiuisset auribus suis [a]: Tobias alium Deum omnipotentem esse præter eum [b]. Auctor libri Sapientiæ [c] alium Deum, cui cura sit de omnibus: Baruch [d] alium qui æstimaretur aduersùs eum: Iudith orauit, vt omnes gentes cognoscerent, quia ipse esset Deus, & non esset alius præter illum [e]. Idemmet Deus, *Ego*, ait, *Dominus, & Deus, & non est alius*, seu *alter, nec amplius, nec extra me, nec vltra, & absque me* [f], quódque gloriam suam alteri non daret asseuerauit [g]; cauens ne haberétur dij alieni coram se [h]. Item dicit, quòd ante se non est formatus Deus, nec post se erit [i]. Denique *Deum absque me nescies*, inquit, *& saluator non est præter me* [k]. Immò Nabuchodonosor postquam vidit liberatos tres pueros diuinitùs de fornace, decretum tulit aduersùs illorum Deum blasphemantes; neque enim esse alium Deum, qui posset ita saluare [l]. Holoferni Achior dixit quotiescumque coluissent Hebræi alterum præter ipsum Deum suum, datos esse in prædam, & in gladium, & in opprobrium; quotiescumque autem pœnituissent se recessisse à cultura Dei sui, dedisse eis Deum cæli virtutem resistendi [m]. Extant eiusdem generis de hac veritate fideique articulo Scripturarum testimonia [n]. Caussam porrò reddit Deus, cur solus adorari velit, quoniam eduxit de terra Ægypti, & de domo seruitutis; quod hîc non exprimetur; & sequenti capite [o]; & habetur in Exodi c. 20. [p] & in Psalmo 80. [q] Clemens Romanus, siue cui attribuuntur libri recognitionum [r], prolato hoc de vno solo vero Deo testimonio, & similibus, ac in his ex c. 10. [s] libri nostri, *Dominus Deus vester ipse est Deus deorum, & Dominus dominantium*, &c. *Vides ergo*, inquit, *quomodo ineffabili quadam virtute, Scriptura occurrens futuris erroribus, qui alium Deum, præter eum qui est Iudæorum, vel in cælis esse, vel in terris, affirmarent; pronunciat, dicens: Dominus Deus tuus Deus vnus est in cælo sursum, & in terra deorsum: & præter ipsum alius non est*, &c. Areopagita [t], *In omnibus ferè sacris libris aduertimus*, inquit, *diuinitatem sanctè prædicari vt singularem quidem, & vnicam, ob simplicitatem atque vnitatem excellentis illius indiuidui; ex quo veluti vnifica virtute in vnum tendimus.* Damascenus [u] asserit quòd apud eos qui Scripturis credunt, Deum esse vnum extra controuersiam est. Certè de vno aliquo homine non rectè dicitur, iste est solus homo, iste solus est verus homo, præter istum nullus est homo, iste est homo, & non alius, quoniam natura humana non est in vno tantùm indiuiduo. Ratio ipsa conuincit, non nisi vnum Deum esse posse; quoniam notio veri Dei omnium insita mentibus est, vt sit res simplicissima infinitè perfecta, causa efficiens prima, finis vltimus, princeps, rectórque omnium, quo cogitari, nedum esse, melius nihil queat. Legendi Tertullianus [x], Lactantius [y], & quotquot ex Patribus aduersùs Gentilium idololatriam scripserunt pro Dei vnitate & monarchia; vel contra Iudæos Arianósve, tuentes pluralitatem personarum, vnicum tamen Deum esse demonstrauerunt: item Scholastici [z], & Aquinas [aa]. Tritum illud Homeri [bb], & ab Aristotele [cc] citatum, & à Philone [dd].

> οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη. εἷς κοίρανος ἔστω,
> εἷς βασιλεύς·
> *Non est bonum pluralitas principatuum. Vnus princeps esto,*
> *Vnus rex.*

a 1. Par. 17. 20. b Tob. 13. 4. c c. 12. 13. d c. 3. 36. e Iud. 9. 19. f Esa. 44. 6. c. 45. 5. 6. 18. 21. 22. c. 47. 10. g c. 48. 11. h Ex. 20. 3. Deut. 5. 7. i Esa. 43. 10. k Oseæ 13. 4. l Dan. 3. 96. m Iud. 5. 18. 19. n 1. Reg. 2. 2. ps. 17. 32. ps. 85. 2. 19. ps. 85. 10. 3. Reg. 8. 23. Sap. 12. 13. Eccli. 1. 8. Marci 12. 29. 32. Lucæ 4. 8. Ioan. 17. 3. 1. Cor. 8. 4. 6. Gal. 3. 20. Eph. 4. 5. 6. 1. Tim. 2. 5. c. 6. o v. 6. 7. p v. 2. 3. q v. 10. 11. r lib. 2. s v. 17. t de diuin. nom. c. 2. u l. 1. c. 5. x apolog. c. 17. y l. 1. c. 3. z in 1. d. 2. aa 1. p. q. 11. a. 3. q. 103. a. 3. 1. contr. Gent. c. 42. l. 4. c. 76. bb Iliad β. cc 12. met. in fine. dd de confusione lin. & Monarchia came.

A Item ex Euripide [a],

> εἷς δ' δυνάμει, ἀνά τε μέλαθρα χρὴ τε πόλεις·
> *Vnus potestas sit, & in re domestica, & in republica.*

Adi Platonem [b], Herodotum [c], Plutarchum [d], Stobæum [e], éque recentioribus Petrum [f] Gregorium, Ioannem [g] Bodinum, Ioannem [h] Chokier, & alios de laude monarchiæ, de qua est etiam apophthegma, ὅτι κάλλιστον ἡ μοναρχία, *optimum quid monarchia*, & eam in Ecclesia esse accommodatissimam demonstrat disputans de Romano Pontifice, Bellarminus [i] noster: vbi profert varios auctores, qui probent inde vnum dumtaxat Deum: & in disputatione de Christo [k] dictam vnitatem

B Dei numericam confirmat. Tandem ita etiam de vnico Deo Philosophos præcipuos opinatos esse, tradunt Eusebius [l], Cyrillus [m] Alex. Iustinus [n], Athenagoras [o], Irenæus [p], Tertullianus [q], Cyprianus [r], Arnobius [s], Lactantius [t], Clemens [u] Alex. Theodoretus [x], Augustinus [y], Paulus [z] Orosius, Prudentius [aa], & alij. Ex his Arnobius [bb] scribit à Cicerone, in libris de natura deorum tam efficaciter demonstratum non posse esse plures deos, vt non defuerint qui putarent ex senatusconsulto eos libros aboleri debere. Prudentij verò carmen [cc] hoc est.

> *Consule barbati deliramenta Platonis,*
> *Consule & hircosos Cynicos; quod (quos) somniat, & quos*
C
> *Texit Aristoteles torta vertigine neruos.*
> *Hos omnes quamuis anceps labyrinthus, & error*
> *Circumflexus agat; quamuis promittere & ipsi*
> *Gallinam soleant, aut gallum: clinicus vt se*
> *Dignetur præstare Deus morientibus æquum.*
> *Cùm ventum tamen ad normam rationis & artis,*
> *Turbidulos sensus, & litigiosa fragosis*
> *Argumenta modis concludunt numen in vnum.*

Rursum [dd],

> *Est quidquid illud, quod ferunt homines Deum;*
> *Vnum esse oportet, ad quod vnis est vnicum.*
> *Cùm Christus hoc sit, Christus est verus Deus.*
> *Genera deorum multa nec pueri putant.*

Argumentis verò idipsum comprobat in hamartigenia [ee]. Scholiastes Caietani Fonseca hoc lo-

D co docet varia apud Gentiles non variorum numinum nomina, seu deorum, sed vnius fuisse, quibus attributa diuersa describerentur. Quomodo autem trinitati personarum non obsint hæ formulæ, quibus vnus ac solus Deus dicitur, Athanasius [ff], & Cyrillus [gg] Alex. & Basilius [hh] docent, vt & cùm Pater solus dicitur Deus, &c. Solùm enim excludi falsa numina. Cæterùm cur in verbis nostri textus quidam [ii] sensum allegoricum literalem affirmant, non assequor, cùrque simili modo tropologicum in literali sensu, & anagogicum velint esse.

Vt scires.] Græcè (*ita vt scires tu* ὥστε εἰδῆσαι, aliàs εἰδῆναι σε.) Hebraicè, Chaldaicéque (*tu fuisti visus ad sciendum, tu es factus videre ad sciendum*, אַתָּה הָרְאֵתָ לָדַעַת *atthah horetha ladahhath*,

E אַתְּ אִתְחֲזֵיתָא לְמִדַּע *ath ithchazetha lemiddahh.*) Priùs dixi, quòd in fine versus præcedentis habent (*videntibus oculis tuis*,) iuxta editiones Hebræam & Chaldæam, haberi dumtaxat (*in oculis tuis*) aut (*coram te:*) participium autem (*videntibus*) vt & Græcum βλέποντος, cum pronomine σου, videri spectare ad initium præsentis versus. Sensus est, tu per apparitiones edoctus es; tibi ostensum est à Deo variis signis, vt cognosceres: datum est tibi vt videres, vt scires. Obseruat Caietanus dici (*ad sciendum*) & non (*ad credendum*) quia verè electus est populus

a in Andromache. b in Polit. c lib. 3. d de tribus reip. gener. e serm. 45. f 5. de rep. c. 3. & 4. g 6. de rep. c. 4. h thes. poli. aphor. l. 1. c. 3. i lib. 1. c. 1. & seqq. k l. 1. c. 3. l 11. de præpar. c. 9. m 1. cont. Iul. c. 9. n de monar. o apolog. p l. 2. c. 5. q apolog. c. 10. & seqq. r de vanit. idol. s 2. & 3. cõt. Gent. t l. 1. c. 3. & seqq. u paræn. ad Gent. x 2. de curand. Græc. affect. y 4. de ciu. c. 11. z l. 6. hist. c. 1. aa in apoth. bb lib 3. cc in apoth. contra Vnionitas. dd in hym. 14. de S. Romano vers. 672. & seqq. ee aduersus Marcionitas. ff orat. 4. contra Arianos. gg 7. contra Iulianum. hh epi. 141. ad Cæsareanos. ii Sera prol. biblic. c. 21. q. 5. n. 7. Explanatio.

Sciendi verbum.

populus ille tunc ad sciendum hæc ab effectibus manifestissimis. Etsi porrò sciendi verbum aliquando vsurpetur de fide, propter certitudinem euidentiámque credibilitatis, cum obscuritate nihilominus rei creditæ: hoc loco accipi potest in propria significatione, quoniam de Deo demonstrari potest tum quòd sit, tum quòd vnus tantummodo; quicquid contrà sentiant Ocham [a], & Gabriel [b], videlicet, vnitatem Dei solùm ex fide constare, neque posse demonstrari; & Aliaco [c], quòd sit Deus; vel quòd sit vnum tantùm illud ens, etiamsi quis demonstret esse à se; præterea R. Moses [d], & alij apud Doctorem [e] Angelicum. In altero extremo sunt qui existimant id adeò per se notum esse, vt demonstrari nequeat, quemadmodum Anselmus [f], & Abulensis [g], quibus fauere videntur is qui creditur Hieronymus commentator Iob [*], & Psalmorum [h], atque Damascenus [i]. Nisi quis vltimos præsertim duos interpretari velit, naturaliter nobis aliquid insertum esse, ex quo venire valeamus in Dei veri ac vnius cognitionem: sicque intelligendum Iob [k]; quòd omnes homines vident eum, scilicet Deum, Græcè πᾶς ἄνθρωπος οἶδεν ἐν ἑαυτῷ, *omnis homo nouit in seipso* (minùs emendatè ἐν αὐτῷ, licèt possit idem significare) idest, vt explicat Nicetas [l], cunctis hominibus est insita Dei cognitio: quod item docet Gregorius [m]; præterea Irenæus [n], Lactantius [o], Nyssenus [p], enarratores epistolæ ad Romanos [q], & libri Sapientiæ [r], quo postremo loco ipsimet nonnihil diximus; & in penultimo de nostris Toletus, Salmeron, Pererius, Iustinianus, Cornelius: sed magis philosophicè ac scholasticè Molina, Valentia, Vasques, Becanus, circa quæstionem secundam 1. partis Angelici Doctoris, & Suarez in 1. parte summæ Theologi [s] atque in Metaphysica [t].

a in 1.d.2. b ibid. c ibid. q.3.a.2.& 3. d l.1.c.6. e 1.cont. Gent. c.11. & 12. & q.10. de verit. a.12. & 1.p. q.2.a.1. f in prosol. c.2.& 3.& lib. contra insipientē. g in Exo.5. q.2. * in c.36. h in ps.95. i l.1.c.1.& 3. k c.36.25. l ibid. in cat. m ibidem. n l.2.c.5. o l.1.c.3. p 8. philos. c.7. q in c.1. r in c.13. s tract.1.l.1. c.6. t disp.29.& 30.

Quoniam Dominus ipse est Deus.] Hebræa nomina sunt יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *elohim*: Chaldæa eadem, nisi quòd secundum est formæ singularis אֱלָהָא *eloha*. Verè magnum beneficium est, inquit Caietanus, esse populum electum à Deo, ad sciendum quòd ipse fons essendi (sic exponit nomen primum) est solus El, hoc est, summè fortis, potens omnia efficere: & ipsemet est Elohim, distributor omnium rerum, gubernator mundi, & iudex vniuersorum. Inuitat ad eandem istam scientiam Dauid [u]; *Scitote quoniam Dominus ipse est Deus*; vbi sūt supradicta nomina Hebræa, Chaldæaque: Græca verò etiam, sicut hîc, κύριος & θεός. Additur Græcè hoc loco pronomen ὅτι κύριος ὁ θεός σου οὗτος θεός ἐστι, *quòd Dominus Deus tuus ipse Deus est*. In illo alio Chaldæum אִידְעוּ *iddaùn* significat *notum facite*, nempe vel vobismetipsis, vel aliis, & *persuadete* aut vobis, aut aliis. In eius loci commentatio dicta huc transferri possunt: tum illud epiphonema populi cadentis in faciem suam post editum ab Elia signum, quo probauit Dominum esse Deum, & non Baal: *Dominus ipse est Deus, Dominus ipse est Deus*, יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים *Iehouah hu haelohim, Iehouah hu haelohim*. Experimentis illis miris in Ægypto & pleni sunt Ægyptij, & Hebræi eruditi aduersùs duritiam suam atque incredulitatem.

u ps.99.3.

Et non est alius præter eum.] Carent coniungente particula editiones Hebræa & Chaldæa: Græcè legitur (*& non est adhuc*, seu *ampliùs præter eum*, καὶ οὐκ ἔστιν ἔτι πλὴν αὐτοῦ.) Sed in Complutensibus, Regiis, aliísque Bibliis (*& non est Deus præter eum*, καὶ οὐκ ἔστι θεὸς πλὴν αὐτοῦ. Hebræa Caietanus ita vertit (*non adhuc ab in solo ipso*, אֵין עוֹד מִלְּבַדּוֹ *en hhod millevaddo*) exponitque quòd ipse est Deus solus sic, quòd nullus alius est Deus. Aliis phrasibus eandem istam sententiam declarantibus, quas priùs attulimus, ista similis est.

Vers.36.] De cælo te fecit audire vocem suam, vt doceret te: & in terra ostendit tibi ignem suum maximum; & audisti verba illius de medio ignis.

Paraphr.

Videtur Moses delectatus magnificentia beneuolentissimi erga populum suum Dei, incensus desiderio honoris eiusdem, quem grato animo ipsi ille exhibeat; veritus ne ob ingratitudinem ac inobedientiam meritas exigat ab eodem pœnas, pluries idem beneficium datæ legis tam admirabili modo inculcare; de quo hîc iam bis priùs egerat [a]. Dum autem cælum nunc nominat vnde missa vox fuit, & terram, quia de ipso monte in quo data est lex, erumpere visus est, existimat Leonardus Marius, propterea Mosem postmodum [b] contestari potuisse cælum & terram contra Iudæos, quia debebant hi viso horum alterutro, vel vtroque, semper meminisse beneficiorum sibi in his præstitorum: sicuti modò, inquit, Christiani viso cælo recordari debent æternæ spei: & visa terra, vitæ Christi, eiúsque amarissimæ passionis; item originis & vilitatis suæ. Salubris tropologia; in qua cælum vt oppositum terræ, propriè accipitur: cùm tamen vox quæ hîc de cælo audita dicitur, in aëreo tantùm cælo formata fuerit: sed quasi de cælo vero veniret: quemadmodum quando vox Patris testimonium Filio Christo perhibentis, de cælis fuisse scribitur [c], seu facta [d], seu allata [e]; aliàs de nube [f]: quod adhuc de similib. intelligi debet, hoc est, vt per cælum intelligatur nubes, vel aër.

a v.10.& seqq. v.32. b Deut.32.1. c Matt.3.17. Marc.1.11. d Lucæ 3.22.

Explanatio.

De cælo te fecit audire vocem suam.] Subinde mutatur numerus; ex plurali in singularem, viceque versa. Chaldaicè (*vocem verbi sui*, קָל מֵימְרֵיהּ *kal memereh*) Græcè (*audibilem vocem*, ἀκουστὴν ἐποίησε τὴν φωνήν. Sed in Sixtinis Bibliis ἀκουστὴ ἐγένετο ἡ φωνὴ αὐτοῦ, *audita facta est vox eius*. Abulensis cælum aëreum interpretatur post Lyranū, pόstque vtrumque Rickelius, & alij; eo modo quo vocatur aues, siue volucres cæli [h]. Vox enim, inquit Abulensis, quam Israël audiebat, formabatur in altitudine montis Sinai de medio ignis. Vocem quoque Dei dici docet, quam formabat Angelus in persona Dei; quia non loquebatur Deus immediatè (quamuis id Lyrano non displiceat modum vtrumque afferenti) nec tabulas scribebat, sed Angelus; lexque ordinata per Angelos est in manu mediatoris [i]; atque in genere, quidquid in vetere Testamento memoratur Deus aut dixisse, aut fecisse, Angeli opera dictum factumve debet intelligi; nisi quidpiam transcendat potentiam substantiæ creatæ, vt creare, peccata remittere, gratiam conferre, videlicet agendo de causa principali. Aliud exemplum de instantanea effectione, quod idem Auctor addit, non est ex eo genere rerum quæ potentiam creatam transcendant; immò de facto tales actiones dari constat, vt illuminationem, generationem substantialem, &c. vt omittam sensationes, intellectiones, volitiones, & similes, per quas nihil propriè fit, idest, transeunter, sine in alieno subiecto. Vox porrò, quā populus audiuit, fuit Decalogi, seu decem præceptorum: alia enim iudicialia & ceremonialia solus Moses excepit à Deo

e 2.Pet.1.18. f Matth.17.5. Marc.9.7. Lucæ 9.35. g Ioan.12.27. actuum 9.4. apo.10.8. c.14.2. c.18.4. *Vox Dei quæ.* h ps.8.9. Matth.13.4.32. i Gal 3.19.

Deo siue ab Angelo Deum repræsentante; quemadmodum iam priùs notauimus.

Vt doceret te.] Hebræum verbum cum articulo & pronomine לְיַסְּרֶךָּ *lesasserecha*, & Græcum παιδεῦσαί σε, denotant doctrinam, cui coniuncta sit correctio & castigatio; quam videntur indicasse horribiles visiones, atque voces terribiles, quando lex lata est.

Et in terra ostendit tibi ignem suum maximum] *Super terram* verti potuit ob præpositionem עַל *hhal*, & ἐπί. Totus mons Sinai fumabat, eo quòd descendisset Dominus super eum in igne, & ascenderet fumus ex eo quasi de fornace: erátque omnis

a Exod.19.18. mons terribilis [a]; Græcè (*& stupuit omnis populus valdè*, καὶ ἐξέστη πᾶς ὁ λαὸς σφόδρα: Chaldaicè, *contremuit omnis mons valde*) & ex Hebræo Pagninus (*commotus est*:) Si enim legatur ibi cum punctis quæ nunc sunt וַיֶּחֱרַד *uecherad*, id significabitur, indicabitúrque terræ motus, de quo in Psal-

b vers.9. mo 67.[b] & Iosephus [c]; si יֶחֱרַד *iachared, perterruit*,

c 3 ant.c.4. vel 6. seu *terrefecit*, nempe mons Hebræos, vel ob terræmotum, vel ob ingentem illum ignem, quo an-

d v.11. tea dicitur mons arsisse vsque ad cælum. Superlatiuo vsus est hoc loco Interpres ignis maximi: cùm sit dumtaxat positiuum גְּדוֹלָה *ghedolah*, & רַבְּתָא *rabbetha*, & μέγα. Non poterat ambigi, quod tamen Rickelius notandum putauit, ignem illum elementari igne incomparabiliter mino-

Ignis maximus Christus in Eucharistia exprimitur. tem fuisse: quamuis maximus cognominetur. Ignis reuera maximus Christus est in Eucharistia, flagrans amore nostri, & consumens quod in se est, sordes nostras, & inflammans nos amore sui. Pa-

e de cœna Domini nem caloris continui vocat Cyprianus [e], & Cy-

f 12. de ado rillus [f] Alex. ignem semper in altari ardentem, aut potiùs altare, in quo ignis Spiritus sancti ardeat semper, tanquam iugis ille in altari tabernaculi

g Leu.6.9. custoditus ignis [g].

Et audisti verba illius.] Verba audita fuerunt Decalogi, siue decem præcepta illa contenta, vt antè dixi; quia reliqua iudicialia & ceremonialia populus à Mose, hic à Deo, siue ab Angelo Dei gerente personam audiuit. Quare per vocem auditam, de qua mentio hîc antea facta est, possent intelligi tonitrua, clangórque buccinæ, nempe in

h c.19.13.16.19. aëre Angeli opera, de quibus in Exodo [h]. Nil tamen obstat, quin vox ibi etiam priùs accipi queat

Vox Dei pro verbis decalogi. synonymè pro dictis Decalogi verbis.

De medio ignis.] Sic antea hoc ipso c.[i] ter, & se-

i v.12.15.33. quenti [k]; vbi additur [l] locutum Dominum non

k v.4.5.22. solùm de medio ignis, sed etiam nubis & caligi-

l 2.22. nis, & quidem voce magna, nihilque ampliùs quam decem Decalogi præcepta. In medio altitudinis montis ardentis formabatur vox & verba: vt propterea de cælo venisse dicerentur, inquit Abulensis, credo & altiore ex aëre visum populo prolata esse, vt de cælo venisse affirmari posset: ascendente nimirum quoque altiùs flamma supra montem, quamuis excelsum.

Vers.37.] Quia dilexit patres tuos, & elegit semen eorum post eos. Eduxitque te præcedens in virtute sua magna ex Ægypto.

PARAPHR. NE tantis Dei beneficiis Hebræi efferrentur; & vt maiorum suorum, quibus promissa fuerant, probitatem sectarentur; admonet Moses referenda esse in pietatem, caritatem, gratiam Dei;

A quæ Patriarchas eorum Abraham, Isaac, Iacob amauit, & eis merita contulit; ita vt præsens populus non propriis meritis tribuere deberet aut posset, sed alienis. Sic Lyranus, Abulensis, Rickelius, Marzilla. Recenset Abulensis Abrahæ merita ex Genesi [a], vbi obedienti circa immolatio- a c.22.16. & seqq.

nem filij Dominus promisit cum iuramento propagationem seminis, quòd possessurus esset portas inimicorum suorum. Quin etiam adhoc sterili similia promissa facta sunt [b]: tum verò quòd ad- b c.17.1. & seqq. c.18.10. & seqq.

ducturus esset Dominus propter illum omnia quæ locutus fuerat ad eum [c]. Postea renouauit Domi- c c.18.19.

nus eadem promissa cum Isaac, affirmans completurum se quod spoponderat patri eius [d], quia d Gen.26.3.4.5.

B hic obedierat voci ipsius, & custodierat præcepta, & mandata; & ceremonias legésque seruauerat. Denique facta mentione Abraham, & Isaac, ipsi Iacob idem à Domino inculcatum [e] est: sæpiùs e c.28.13.14.

verò tres hos nominauit Dominus, in quorum gratiam populo patrocinaretur, ideóque se beneuolum ac beneficum exhiberet, vt cap.1. [f] li- f vers.8.

bri nostri vidimus. Nominatim autem in c.7. [g] g v.8.13.

mentio fit eum iurato promisso facto patribus, quòd populum illum dilexisset Dominus: & vocatur misericordia iurata iisdem patribus: & c.9. [h] h v.4.5.6.

quòd non propter iustitiam & æquitatem populi, sed vt compleret promissum, & quia gentes impiè egerant, tradere voluit iis deletis earum possessionem. Electionem Dei actiuam seu prædesti-

C nationem Rickelius notat æternam esse, sed per effectus monstrari in tempore. Caritate perpetua dilexit Dominus, ideo attraxit miserans [i]: elegit an- i Iei.31.3.

te mundi constitutionem [k], & tempora sæcula- k Ephes.1.4.

ria [l], Græcè æterna, πρὸ χρόνων αἰωνίων. Modus au- l 2.Tim.1.9.Tit.1.2.

tem electionis examinandus nunc non est an ex præuisis operibus siue meritis fuerit, verùm ante præuisa. Certè prima gratia, & vocatio, & electio ad huiusmodi gratiam vocationémque gratis omnino est, nec ex præuisis potest meritis esse. Ex his ac ex aliquanto antè præcedentibus de Dei erga Hebræos tam singulari beneuolentia, & electione præ cæteris populis, inferunt aliqui Deo inesse scientiam quam vocant mediam & conditionalem; præterea gratiæ congruæ auxilia seu effica-

D cis, quæ non pendeant ex consueto rerum cursu, & ordine; sed ex peculiari dilectione ac electione, quam consequatur huiusmodi adeò particularium gratiæ auxiliorum distributio.

Quia dilexit patres tuos.] Iuxta editiones He- *Explicatio.*

bræam Chaldæámque (*& pro eo quòd*, &c.) videtur hinc noua sententia incoari, per quam ratio reddatur non tam præcedentium, quàm sequentium, cur nempe de Ægypto eduxerit Deus populum Hebræum. Chaldæum porrò verbum רַחֵם *rachem* ab Hebræo simili originem habens, importat dilectionem, vt ita dicam, visceralem. In *Dilectio erga patres.*

Hebræo אָהַב *ahab* paronomasia quædam est cum אָב *ab*, quod est nomen patris, & deriuatur ab אָבָה *auah*, cuius significatio parum differens à priore

E verbo est, nimirum *concupiscere*, & quod inde sumptum videri potest, *auere*, vel ab אָוָה *auah*, quod m in c.15.25.

profertur vt præcedens, licèt media litera istius n in c.2.7.

sit ו *vau*, illius ב *beth*, éstque notionis eiusdem. o hom.1. in Cant.

De discrimine inter ἀγαπᾶν, quod habetur hoc p hom.12. in Matth.

loco, & φιλεῖν, dixi commentario [m] in actus Apostolorum, & in 1. Ioannis [n] epistolam, vbi citaui q tract.7. in 1. epist. Ioan. & 14. de ciuit. c 7.

Origenem [o], Gregorium [p] Tauromenij Episcopum, Augustinum [q]. Meritò autem etiam Iustinianus [r] noster negantes nostram in Deum cari- r in epist. ad Rom. 8.34.

tatem, Græca voce ἀγάπη dici, reprehendit: quoniam istud nomen est in illis verbis Ioannis [s]: s c.5.42.

cognoui

cognoui vos, quia dilectionem Dei non habetis in vobis.

Amoris, caritatis & dilectionis verba.

a l.14. de ciu. c.7.
b de differ. spirit. dict. 32.
c in Lucæ vlt.

Augustinus [a] synonyma facit amorem, caritatem, dilectionem, refellens volentes dilectionem accipiendam in bono, amorem in malo. Isidorus [b] ait amorem & dilectionem media esse, caritatem non nisi ad bonum verti. Ambrosius [c] importari docet dilectione animi caritatem, amore quemdam æstum, conceptúmque corporis ac mentis ardorem; & Petrum cùm respondit semper Christo per verbum amandi (hoc est, per *φιλεῖν*) cùm esset interrogatus bis per verbum diligendi; semel per amandi [d], id est, per *φιλεῖν* bis, semel per *ἀγαπᾶν*, non solùm animi, sed etiam corporis sui circa Dei cultum signare voluisse hoc verbo flagrantiam. sed idem valere ibi vtrumque verbum annotauit Toletus [e]. Profectò si differrent, non scriberetur (*dicit ei tertiò, amas me*) si inquam, verbum præcedens, nempe diligendi non idem significat. Denique in textu Syriaco repetitur semper idem verbum רחם *rachem* in sermone Christi, & Petri. Attuli dictis locis profana quoque testimonia, & Augustinus [f] docet auctores sæcularium literarum sic locutos non esse certissimum esse, vt videlicet dilectio sit in bono, amor in malo. Quod exemplis facilè ostendi potest; vt nec semper amare sit quid intensius quàm diligere; quemadmodum placuit Vallæ [g]. Mitto derivationem verbi *amo* ab *ἅμα simul*, vel אהב *bhamam*, quia vnionem & coniunctionem inuoluit: vel à חמה *chamah, arsit*, quoniam flagrans est [h]: & verbi, *diligo*, quia includit iudicium eligentis ac seiungentis ab aliis rem electam, vt idcirco inchoatus tantùm amor sit dilectio [i]. Curiosa quæstio est; cur nomen אב *ab* patrem significans, & formæ generísque masculini, habeat in plurali numero formam fœmininam, nempe אבות *aboth*, seu *aboth*? An quia decet in patre solidum masculúmque amorem prolis esse, simul cum materno qui tenerior est? Deum quidem (vnde omnis paternitas [k], *πατριά*, אבהותא *anabutha*, idest, omnis familia, classis, ordo, cognatio, parentela, tribus; siue Angelorum in cœlis, siue hominum in terris; ita vt non sint principia plura diuæ, sed nec fœminarum, seu æuorum, parabolæ coniugiaque à Valentino carnaliter conficta) *μητροπάτωρ*, quasi dicat matripatrem, vocatum ab Orpheo meminit Clemens [l] Alex. & Augustinus [m], à Valerio Sorano Iouem progenitorem genitricémque deorum, quod ex his, ac ex Philone [n] & Leone [o] Hebræo noster declarat Pineda [p]. Cæterùm de ista Dei dilectione erga patres illud præterea est in cap. 10. [q] *patribus tuis conglutinatus est Dominus, & amauit eos: elegítque semen eorum post eos*: & apud Malachiam [r]; *dilexi vos, inquit Dominus*, &c. & Paulus [s], *inter ea quæ habebantur apud Iudæos in pretio: quorũ ait patres.*

d Ioan. 21. 15. & seqq.
e ibidem.
f 14. de ciu. c.7.
g 5. elegan. c.77.
h Christ. Becman. in orig. Lat. ling.
i Iul. Cæsar Scal. exerc. 317. sect. 3.
k Ephes. 3. 15.
l 5 Strom. c. vlt.
m 7. de ciu. c.9.
n de temulentia.
o dial. 3. de amore.
p in Iob 38. 29.
q v.15.
r c.1.2.
s Rom. 9.5.

Explanatio.

Et elegit semen eorum post eos.] Additur in textu Græco codicum Complutensium, & Regiorum, *ὑμᾶς παρὰ πάντα τὰ ἔθνη, vos supra omnes gentes.* Sixtini & alij habent *ὑμᾶς, vos*, omissis reliquis. Electionis huius à Domino factæ crebra mentio in sequentibus capitibus [t], & quòd vicissim populus ipsum elegerit [u], & eligere debeat [x]: præterea de illa Dei electione cecinit aliquoties Dauid [y]; & Esaias [z] scripsit, & Ezechiel [aa]. Elegit prior Deus, & Christus negat electum se à discipulis, sed illos à se [bb]. Petrus [cc] tamen vult nos satagere, vt per bona opera certam nostram vocationem & electionem faciamus; quod in commentario eiusdem declaraui. Non venit quis, vt priùs insinuaui, prior ad Deum, sed prior Deus præuenit, vt quis ad Deum veniat; venit nihilominus præuentus & vocatus liberè ac sponte, pérque liberam ac spontaneam electionem, qua Deum sequi vult, & illi consentire & adhærere. Sic facere debere prædicatores Euangelij a Christo significatum Cyrillus [a] Alex. & Leontius [b] putant, vt ad hunc modum diligant alios, quo ipsi ab eo dilecti fuerunt, videlicet nõ expectando vt homines ad illos veniant, sed præueniẽdo. De prædestinatione autẽ cum Augustino Latini explicat enarratores Ioannis [c], & Prosper [d]. Quod non videri necessarium ostendit Maldonatus [e] noster, quia vnus ex electis erat Iudas [f], quem Christus cognominauit diabolum [g], ex electis nempe ad Apostolatum.

t c.7.6.7. c. 10.15. c.14. 2. c.16. 15.
u c.26.17.
x c.30.19. 20.
y ps.32. 12. ps.46. 5. ps. 134. 4.
z c.41. 8. 9. c.43. 10. c. 44. 1. 2.
aa c.20.5.
bb Ioan. 15. 16.
cc ep. 2. 1. 10.

Prædicatorum munus.

a lib. 10. in Ioan c.24.
b in Ioan. 25.
c ibidem.
d contra collat. & in ps 131.
e Ioan 6. 70. Lucæ 6. 13.
f Ioan. 6. 70. c.13.16.19. Lucæ 6.13.
g Ioan. 6. 70.

Eduxítque te præcedens.] Interpretis est participium (*præcedens*) editiones enim aliæ solùm habent (*& eduxit te ipse, καὶ ἐξήγαγέ σε αὐτὸς*) vel (*& eduxit te in conspectu suo*, seu *in facie sua*, seu *ante se*, ויוצאך בפניו *vayotsiacha bepanau*) vel (*& eduxit te in verbo suo*, במאמרה ואפקך *veaphkach bememereh.*) Per pronomen *αὐτὸς* indicatur præsentia, quam denotat editio Hebræa, vt nempe præstò esset, ac veluti semper præ oculis suis, anteque oculos suos populũ suum haberet. Quod intelligi potest siue dicatur præcedere, siue sequi, siue in medio populi. Abulensis [h] docet Angelũ, qui Dei referebat personá, præcessisse in columna nubis & ignis; semel etiam retrò se conuertisse ad posteriorem partem exercitus, cùm Ægyptij à tergo Hebræos insequerentur [i]: quia verò id semel duntaxat contigit, absolutè hic affirmari quod præcedebat. Oleaster, legens (*ante se*) obseruat arcam Domini, partim præcessisse; partim in medio castrorum fuisse: scribi autem quòd eduxit Dominus populum ante se, idest, in conspectu suo; quoniam licèt aliquando præcederet eos, tamen semper aspiciebat. Refert secundò ex Hebræis, quod prior notauerat apostata Munsterus, Deum eduxisse ante se quemadmodum pater filium ante se ducit, vt iugiter in illũ oculos dirigat. Id lego apud R. Salomonem [k], qui citat locum illum Exodi. Postremò Deum ante se eduxisse ait eo modo quem de conuerso angelo nubémque transferente ad posteriorem partem, paulò antè diximus ex Exodo, quem citauit R. Salomon. R. autem Abenezre [l], profert ex Esaia [m]; *angelus faciei eius saluauit eos*, מלאך פניו הושיעם *malach panau hoschiham*, Chaldaicè, *Angelus missus à facie eius*: Sed Græcè, *non legatus, neque Angelus, sed ipse Dominus saluauit eos, οὐ πρέσβυς, οὐδὲ ἄγγελος, ἀλλ' αὐτὸς ὁ κύριος ἔσωσεν αὐτούς.* Vbi putat Sanctius noster in editione nostra supplendam negationem ante Angelum, vt significetur quòd non Angelus faciei, hoc est, assistens Deo, seu ante Deum [n], & vnus de septem stantibus in conspectu throni eius [o] (Michael fortasse princeps populi Israël [p]) sed ipsemet Deus saluauit. Idem adhuc R. Salomon declarat illud בפניו *bepanau* singulariter positum, pro plurali (*coram eo*) pro (*coram eis*, בפניהם *biphnehem*:) & refert ad membrum (*dilexit patres tuos*:) vt sit sensus, quòd eduxit Deus populũ coram patribus eorũ in virtute sua magna: Videlicet, quia non erat populus cum quo loquebatur Moses, eductus immediatè. Affert ad hoc confirmandum ex Psal. 77. [q] *coram patribus eorum fecit mirabilia in terra Ægypti.* Ipsemet Deus adfuit speciali quadã ratione populo suo, vt hoc ipso [r] capite antea vidimus: & gloria eius apparebat [s]; & solus dux erat [t]: & Moses Deo dixit, quòd si non ipsemet Deus præcederet, ne educeret populum [u], rogauitque vt graderetur ille cum [x] ipsis: & Dominus præcessisse narratur ad ostendendam viam in columna nubis & ignis [y], & apprehendit manum eorum, vt educeret illos de terra Ægypti [a], vt solent matres infantum manus apprehendere,

h q.5.
i Exod. 14. 19. 20.
k hoc loco.
l ibidem.
m c.63. 9.
n Tob. 12. 15.
o ap. 4. 4.
p Dan. 10. vlt.
q v.12.
r v 7.
s Exod. 16. 10.
t Deut 32. 12.
u Ex. 33. 15.
x c.34 9.
y Exod. 13. 21 Nu. 14. 14. Deut. 1. 33
a Ier. 31. 32

R vt ingre

vt ingredi doceant, & ingredientes deducant. Nihilominus hæc omnia, istiusce, vt ita dicam, ducatum, Angeli opera missi à Deo, & præcedentis factum constat [a]: & arca præcedebat [b] quam dirigebat Angelus: sic autem censebatur Dominus ipse in populo esse, & facie videri ad faciem, & præcedere in via, necnon metari locum, in quo tentoria figerent [c]. Itaque versio nostra *præcedentis* participio explicauit præsentiam Dei, qua, vt dixi, longè sæpiùs exprimitur per præcedentis directionem: nec minùs moraliter educere censetur Deus antè ac præsens educendo deducendóque censetur, quando præcedit; quàm cùm vel ponè sequitur, vel consistit, iuxta nostros loquendi modos. Chaldæa paraphrasis, quam recitaui, solam eductionem posuit in verbo Domini, idest, iussu ipsius & auctoritate, scilicet per Angelum: Græca, quòd ipsemet Deus eduxisset, idest, non deus alienus [d], quamuis Angeli opera personam ipsius repræsentantis.

a Exo. 13. 20. 23. & 32. 34.
b Num. 14. 14.
c Deu. 1. 33.
d Deut. 32. 12.

In virtute sua magna.] Caietanus perpendit prudentiam doctoris Mosis hîc & in antecedentibus; qui cùm dixisset quod Iehouah ipse, El, Elohim, singulorum trium nominum effectus proprios affert: primi, quod fontem essendi significat, afferendo primas vniuersi partes cælos & terram vt seruientes Deo, ad officium erudiendi Israël: secundi, quia vox Dei, quem vt legislatorem illud indicat, eiúsque verba, *& lex audita est, atque distribuens mundi nationes dilexit patres dicti populi, ac ipsummet populum semen eorum*: tertij, quod fortem sonat, quia eduxit populum de Ægypto in fortitudine magna, ad debellandas gentes, &c. Si tamen, inquit, non admittitur in hoc contextu nomen El, quia non inuenitur in aliquib. Hebraicis libris hîc, nisi quòd Iehouah ipse Elohim, parum refert. In nullo adhuc Hebræo codice reperi hoc loco El, cùm satis multos consuluerim. Nec tanti refert vis ea quam Caietanus in dictis nominibus constituit. Cæterùm virtus magna כח *choach*, חילא *chela*, ἰσχύς *potentiam* significat, vt sæpe alibi; coniungitur nonnumquam [e] cum potentia, & fortitudine [f], & robore [g]; & potestate [h], & signis [i], & prodigiis [k], & portentis [l]; præterea potens virtute dicitur [m], brachium [n] virtutis, virga [o], firmamentum [p], roborare [q] virtute, & corroborari [r], seu confortari [s]: & inde virtus valdè frequenter, præsertim in Testamento nouo, vsurpatur pro admirando opere, quod aliter vocatur prodigium, portentum, signum, ostentum, &c. De quibus nuper [t] egimus: aut pro interna vi doni diuini. Inde tandem nomen vnius ex ordinibus Angelorum, qui dicuntur virtutes, & coniunguntur cum potestatibus [u]; & Deus virtutū cognominatur [x], idest, exercituum angelicorum, Hebraicè Sabaoth. Ruth mulier virtutis [y] appellatur חיל *chail*, צדקתא *tsadiketha*, δυνάμεως. Vbi Chaldæum nomen iustitiam significat; sed Hebræum & Græcum non moralem virtutem, sed robur, fortitudinem, diligentiā, sedulitatem, opes, potentiam. Ex quibus notionibus postremæ duæ minùs quadrant proposito de Ruth, quæ pauper potiùs erat; sed aliæ; ita vt cognominari posset mulier fortis [z], γυνὴ ἀνδρεία, virilis: & γενναία, *generosa*, quemadmodum ex Stobæo [aa] notauit Serarius [bb] noster. Nec aliud valet imprecatio fausta populi, vt esset Ruth exemplum virtutis in Ephratha [cc]; quàm, quemadmodum rectè idem Serarius [dd] obseruauit, vt industria esset, nana, diligens; pararet opes, magnámque potentiam; procrearet filios, qui domum patriámque sustentarēt, ac fortiter & generosè defenderēt

Virtus magna pro potentia.
e 1. Par. 29. 12. ps. 64. 2. Ephes. 1. 19. c. 6. 10.
f ps. 67. 36. apoc. 7. 12. 2. Pet. 2. 11.
g Esa. 40. 26.
h Lucæ 4. 36. cap. 1. apoc. 17. 13.
i actuum 8. 13. Rom. 15. 19. 2. Thess. 2. 8. Hebr. 2. 4.
k 2. Cor. 12. 12.
l Heb. 2. 4.
m ps. 102. 20.
n ps. 88. 11.
o ps. 109. 2.
p ps. 150. 1.
q Eccl. 34. 19. Nah. 2. 1.
r Eph. 3. 16.
s Col. 1. 11.
t v. 34.
u 1. Pet. 3. 22.
x ps. 23. 10. ps. 67. 13.
Ruth mulier virtutis dicta.
y Ruth 3. 11.
z Prou. 31. 10.
aa serm. 65.
bb in Ruth 3. q. 7. n. 8.
cc Ruth. 4. 11.
dd ibid. q. 10. n. 2.

A atque amplificarēt ceu robora, columnæ, columina reipublicæ. Equidem diligenter inspicienti sacras literas vtriusque Testamenti rarò occurrit virtutis nomen pro virtute morali; sed in allatis acceptionibus; & pro interno quodam robore, quo quis constantior efficiatur aduersùs timorem, imbecillitatem, persecutiones, tentationes, vt quando scribit Apostolus datum in Testamento nouo spiritum non *timoris* [a], δειλίας, ignauiæ, imbecillitatis, timiditatis, imbecilli, pusillique animi; sed *virtutis*, δυνάμεως: & quòd virtus in infirmitate perficitur [b], δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ. Nisi velis his locis virtutem fortitudinis interpretari. Hieronymus [c] docens nomen hoc virtutis interdum B nequaquam pro fortitudine accipi, atque miraculis, sed pro conuersatione bona, profert exemplum ex epistola Petri 2. [d] *ministrate in scientia vestra virtutem*; & ex illa Pauli, quæ est ad Philippenses [e]; *si qua virtus*; & ex nescio quo alio loco; *melior est sterilitas cum virtute*. Sed in illis epistolis est ἀρετή, non autem δύναμις. In historia Machabæorum [f] virtutes bonæ [g] vocantur ἀνδραγαθίας: mori in virtute, dicitur ἐν ἀνδρείᾳ: exemplum [h] virtutis & fortitudinis, γενναιότητος & ἀρετῆς: fama [i] virtutis, τῆς ἀνδρείας: in virtutibus [k] exercitatus, ἐξησκηκότα πάντα τὰ ἀρετῆς εἴδη, qui exercuerat omnia virtutis propria. In libro Sapientiæ [l] probatam virtutem, δοκιμαζομένην ἀρετὴν, docui [m] de Dei potentia sumi, non de virtute morali. C Denique sicubi virtutis vox moralem significat, ipsi non respondet vel כח *choach*, vel חיל *chail*, vel δύναμις, nisi quidpiam adiungatur quo intelligatur vis fortis animi, &c. Attamen Latinum nomen virtutis Nonius [n] apud Plautum [o] exponit de auxilio. Ennius [p] quoque ab eodem [q] citatus vtitur virtute pro potentia, & quidem iuri contraria; vt,

—*melius est*
Virtute ius. Nam sæpe virtutem mali
Nanciscuntur. Ius atque æquum se à malis
Spernit procul.

hoc est, segregat & separat. Intellexit hoc pacto Pineda [r] Ennium. Sed Scholiastes Ennij bene doctus Hieronymus [s] Columna, conferens cum Tra- D gici cuiusdam Græci versibus affinis sententiæ, negat orationem illam apud Ennium esse personæ satis intelligentis; quia qui iustum se atque æquū vna in re præstat, in aliis esse iniquus potest: & qui aliquo in genere præclarè agit, malus potest esse in cæteris: vt ea quidem ratione immeritò virtus æquo postponatur. Quare virtutem Columna vt moralem bonam qualitatem ibi accipit.

Ex Ægypto.] Virtus Dei magna enituit, potissimùm in ipsa eductione populi ex Ægypto, plagis ibi adeo multis & magnis editis: ad eamdem tamen etiam referuntur admiranda gesta in mari rubro, deinceps que per desertum vsque ad illud E tempus, quo Moses ista loquebatur.

a 2. Tim. 1. 7.
b 2. Cor. 12. 9.
c in Esa. 63.
d c. 1. 5.
e c. 4. 8.
f l. 1. 5. 2. c. 9. 23. c. 10. 15. c. 16. 23.
g l. 2. 14. 18.
h l. 2. 6. 31.
i l. 1. 9. 10.
k c. 8. 7.
l c. 15. 12. c. 1. 3.
m ibidem.
n c. 4. n. 477.
o in Milite.
p Hectoris Lustris aut Lytris.
q sup. num. 435.
r supra.
s pag. 353.

Vers. 38.] Vt deleret nationes maximas, & fortiores te in introitu tuo, & introduceret te, darétque tibi terram earum in possessionem, sicut cernis in præsenti die.

PRopterea Deus in virtute sua magna eduxit ex Ægypto, vt ad promissam terram populum Hebræum perduceret; quem voluit inde spem, & fiduciam magnam concipere fore, vt, eiusdem

PARAPHR.

eiusdē diuinæ virtutis auxilio, occurrentes omnes difficultates & hostes qui in via essent superarent. Id eo iam tempore quo hæc dicebantur, experimento comprobatum Moses affirmat; & quia terra Chanaan erat ante oculos, tantúmque Iordanis in cuius ripa stabāt, traiici debebat: & quam inierant iam tribus Ruben & Gad, ac dimidia Manasses possessionem regnorū Sehon & Og Amorrhæorum. Promiserat Deus, quòd Angelus ipsius præcederet Hebræum populum, & introduceret ad Amorrhæum & Hethęum & Pherezæum, Chananæúmque, & Heuæum, & Iebusæum, quos Deus ipse contereret [a]; immisso terrore in præcursum eorum, & occidendo omnem populum ad quem Hebræus populus ingrederetur, cunctorúmque inimicorum eius coram eo terga vertendo; emittendo crabrones priùs, qui fugent Heuæum, & Chananæum, & Hethæum antequam introeat [b], &c. Quæ gentes & numero, & statura & robore longè superiores erant Hebræis [c].

a Exod. 23. 23.
b ibid. v. 27. 28.
c Deut. 28.

Explanatio.

Vt deleret nationes maximas.] More sæpiùs caret superlatiuis Hebræos Chaldæósque. Nec verò etiam hîc Græcè superlatiuum est, sed positiuum epithetum, ἔθνη μεγάλα. Pro verbo delendi, quod valet quoque ἐξολοθρεῦσαι hoc *perdere*, aliarum editionum verba significant *eiicere*, seu *expellere*, להוריש *lehoris*, לתרכא *letharacha*. Potuit præterea verti Hebræum verbum, *vt hæreditare faceret*, nempe te, *nationes maximas*, &c. Quia eo modo sæpiùs exponitur, vt libro priore [d] vidimus. Perperam transtulit apostata Munsterus hoc loco *eradicare*, quasi legisset לשרש *lehasres*, à שרש *scores*, *radix*. Chaldæum תרך *therach* significat *eiicere*, *expellere*, *repudiare*, necnon & *deuastare*. Notio alia Hebræi verbi *hæreditare facere*, non ita congruit, præsertim cùm hoc statim distinctè exprimatur, nec propriè nationes possidendæ erant, sed terra illarum.

d cap. 24. 18. c. 33. 55.

In introitu tuo] Hebraicè, & Chaldaicè (*à facie tua*, vel *ab ante te*, מפניך *mippanecha*, מקדמך *mikkedamach*) Græcè *ante faciem tuam*, πρὸ προσώπου σου. Eiicere à facie populi vel delere nationes, est sic de medio tollere, vt non appareant, atque vt introeuntibus resistere nequeant. Eadem phrasi dicitur postea [e] hoc libro bis deletas gentes à Domino, aut delendas in introitu populi Hebræi, licèt verba sint diuersa in priore: quemadmodum & in libro Iudicum [f].

e cap. 8. 12. cap. 18. 12.
f cap. 9. 29.

Et introduceret te, daréque tibi terram eorum in possessionem.] Secundùm alias editiones, *vt introduceret te vt daret*, siue *ad dandum vt possideres tanquam hæreditatem*, נחלה *nachalah*, aut *ad dandum vt possessionem*, אחסנא *absanah*, aut *possessionem per sortem*, κληρονομεῖν. Græcè (*terram hanc*, τὴν γῆν ταύτην, in codicibus Complutensibus Regiisque, &c. sed in Sixtinis *eorum*, αὐτῶν.) Pronomine demonstratiuo indicaretur subiecta oculis terra possidenda trans Iordanem, in cuius ripa erant, vt dixi; necnon eis flumen illud regna iam tradita in possessionem tribubus Ruben & Gad, ac dimidiæ Manasse, quemadmodum antea monui.

Sicut cernis in præsenti die.] In Hebræo Chaldæóque texto (*sicut in die hac*, כיום הזה *chaiom hazzeh*, כיומא הדין *chejoma haden*:) in Græco (*καθὼς ἔχεις σήμερον*, *sicut habes hodie*) Verso 20. eadem prorsus verba, Hebræa & Chaldæa Latinè leguntur (*sicut est in præsenti die*) Græcè (ὡς ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ, *vt in die hac*.) Hic autem (ἔχεις, A *habes*) insinuat quod ante dicebam, iam adeptam possessionem duorum regnorum Sehon & Og: præterea mox adipiscendam terram Chanaan; & quòd ex ea quam iam habebant, certi esse poterant se aliam habituros, quæ promissa fuerat. Patres istorum habuerant dumtaxat promissionem terræ, in qua fuerant peregrinati; dabatur istis possessio, atque complementum promissiónis, siue executio. In rebus quoque fidei quæ post prædictionem completa cernuntur, ambigere non sinunt de prædictione futurorum, quin similem omninò exitum sint sortitura. Quamquam non est improbabile scriptum à LXX. καθὼς ἔχει, *sicut se habet*, quæ Græcis phra- B sis vsitatissima est.

Vers. 39.] Scito ergo hodie, & cogitato in corde tuo, quòd Dominus ipse sit Deus in cælo sursum, & in terra deorsum, & non sit alius.

Paraphr.

HVc tendunt atque referuntur quæ dicta sunt de admirandis operibus in gratiam Hebræi populi à Deo factis, cùm liberauit ex captiuitate Ægyptiaca, & perduxit vsque ad promissam terram, vt is absque vlla hæsitatione persuaderet C omnino sibi, verum esse ac vnicum Deum, à quo tot ac tanta beneficia accepisset; nec aliud cogitandum nomen esse siue in cœlo, siue in terra, denique vllo in loco: cui deberet aut posset latriæ cultus exhiberi. Tanti refert notitia ista fidésque, sine qua placere Deo impossibile [a] est, atque saluari [b], oportétque accedentem ad Deum credere quia est [c]. Idcirco hæc veritas toties hîc in isto capite inculcatur per ἐπιμονήν, diuersáque verba. Abulensis notat dici Deum in cælo sursum, & in terra deorsum, ad falsorum deorum distinctionem, quorum quidam cælestes vocabantur, alij terrestres, nonnulli aquatici, aliqui subterranei; immò montium quidam non vallium [d]: de qua diuersitate ac numerositate Au- D gustinus [e], aliique contra Gentiles, vt sæpiùs meminimus: ait verò ille tam minutam & concisam distinctionem scurrilitati mimicæ magis, quàm diuinæ consonare dignitati, plenam turpitudinis, absurditatis, indignitatis, falsitatis. Hæc porrò causa est cur hîc antea [f] tam seuerè cauerit Deus imagines fieri rerum quæ essent in cælo, terra, aquis.

a Hebr. 11. 6.
b Symb. Athanas.
c Hebr. 11. 6.
d 3. Reg. 20. 23. 28.
e 6. de ciuit. cap. 9.
f vers. 16. & seqq.

Explanatio.

Scito ergo hodie.] In aliis editionibus (*& scies hodie*:) sed seruit futurum imperatiuo. De particula ו *ve* quòd illationi seruiat non legi qui doceat, nec Pagninus [g] inter alios vsus ipsius hunc ponit. Interpres tamen aptè sic transtulit, velut consectarium eorum quæ præcesserunt.

g In instit. Hebr. c. 23. & 24.

Et cogitato in corde tuo.] Ex editionibus aliis E (*& reduces*, seu *reuocabis*, *redibis*, *conuerteris*, *redire facies te ad cor tuum*, vel *in mentem*, והשבת אל לבבך *vehaseuotha el leuanecha*, ותתוב ללבך *vethethub lilbach*; καὶ ἐπιστραφήσῃ ἐν τῇ διανοίᾳ. Græcæ phrasi non conuenit quod Caietanus docet, ista conclusione principaliter intenta contineri internum Dei cultū secundùm vtramque animi partē: intellectiuam per verbum sciendi præcedens, & affectiuam per nomen cordis. Ad intellectum pertinet διάνοια, idest, *cogitatio*, *mentis agitatio*, *commentatio*, *animaduersio*, *æstimatio*, *diiudicatio*, *constitutio*

A aut extremitate vsque ad alteram, ab vno hemisphærio vsque ad aliud, quorum neutrum altero inferius est, sed vtrumque summum ac supremum. Nisi per posterius membrum intelligi velis à polo arctico ad antarcticum per mediam terram, & ab omni loco sursum deorsum, alte, profunde, denique mundi longitudinem; per ventos latitudinem. Vocat Esaias [a] summitatem cæli de terra procul, vnde Dominus præcepetit militiæ belli. In Esdra [b] nominantur extrema cæli, vnde Dominus congregaturus sit abductos ad ea: in cap. 30 [c]. Deuteronomij nostri cardines cæli, ad quos si dissipatus esset populus, retraheret illos, & assumeret. Accommodat se Scriptura interdum ad vulgares hominum opiniones: qualis quòd cælum sit semisphæricum, & in extremis B terræ finibus deficiat, quibus videatur coniti eiusdem summitas extremitásque; vt proinde etiam vocetur citato Esaiæ loco à L X X. summitas fundamenti cæli ἄκρον θεμελίου τοῦ οὐρανοῦ. Viris etiam doctis videatur ea sententia placuisse; quoniam vocatur cælum nomine tabernaculi: quo argumento vtitur Chrysostomus [d] ad id probandum. Augustinus [e] dubitat an circumfuso cælo vndique terra contineatur. Eadem opinio insinuatur à Iustino [f], Basilio [g], Ambrosio [h], Primasio [i], Euthymio [k], Damasceno [l], & elatiùs in catena Genesis Seuerianus, Acaciúsque, quos citat Vielmius [m]: præterea Procopius [n], qui vtitur præsenti loco & aliis. Idem contendit Lactantius [o], Theodoretus [p], Theophylactus [q], & innuit Hieronymus [r]: quos citat C Ioseph [s] Acosta noster. Quamquam de cælo empyreo putantur loqui Chrysostomus, & alij Græci, siue de fixa beatorum sede quæ quadrata sit; quod etsi de nostris etiam sentiunt Conimbricenses [t], & Molina [u], non recipimus, cùm rotunda figura perfectissima sit, omnique corpori cælesti maximè consentanea, teste Philosopho [x]. Et quæ in Apocalypsi [y] videntur fauere, symbolicè seu figuratè, non historicè & ad literam accipienda censemus. Qua de re alibi Augustinus [z], & Isidorus Pelusiota [aa] inutilem quæstionem appellant. Lege Ascanium [bb] Martinengum, qui excusat Basilium, Ambrosium, Theodoretum, Theophylactum: à Iustino, Seueriano, D Acacio, Chrysostomo, Procopio, Lactantio dilucidè negari asserit cælum sphæricum esse.

Si facta est aliquando huiuscemodi res.] Secundùm reliquas editiones, (*si factum est secundum verbum magnum hoc.*) Similitudinem habent hæc apud Ieremiam [cc]; *transite ad insulas Cethim, & videte; & in Cedar mittite, & considerate vehementer: & videte, si factum est huiuscemodi; si mutauit gens deos suos*, &c. Dissimilitudo est, quòd hoc loco agitur de singulari beneficio Dei erga populum Hebræum; ibi de ingratitudine singulari eiusdem erga illum.

Aut vnquam cognitum est.] Hebraicè & Chaldaicè (*aut si auditum est sicut hoc*, הֲנִשְׁמַע כָּמֹהוּ *o hanismah chamohu*: אוֹ הִשְׁתְּמַע כְּוָתֵהּ *o hasthemah cheuatheh*: Græcè) *si audiuistis tale*, εἰ ἀκήκοατε τοιοῦτον. Sic apud alios Prophetas [dd]; *quis audiuit vnquam tale? & quis vidit huic simile?* item [ee]; *interrogate gentes; quis audiuit talia horribilia, quæ fecit nimis virgo Israel?* E

Vt audiret populus vocem Dei loquentis de medio ignis.] In editionibus reliquis (*si audiuit*) & pro populo est Græcè *gens* ἔθνος; pro (*vocem Dei loquentis*) Chaldaicè *vocem verbi Dei loquentem* קָל מֵימְרָא דַיְיָ מְמַלֵּל *kal memera da Iehouah me*-

A *malleleh*: Græcè *vocem Dei viuentis loquentis*, φωνὴν θεοῦ ζῶντος λαλοῦντος; nec è Græco translatio codicum Complutensium, & Regiorum, & apud Cratandrum habet (*Domini Dei*) sicut quæ est in Sixtinis. Caietanus obseruat necesse nomen Elohim, sicut versu priore, in quo mentio fit de illo tanquam creatore; quoniam sub eodem nomine scripta est creatio rerum in Genesi: & legislatio à Deo facta, ratione cuius idem nomen ipsi conuenit. Atqui Chaldaice hoc loco bis est idem nomen יְיָ *Iehouah*: Vidimus autem prius [a] quo pacto Deus de medio ignis locutus fuerit, déque igne mysticè quædam diximus. Repetitur id isto capite [b] paulò pòst, & sequenti [c] capite, & cap. 9 [d]. & 10 [e]. & 18 [f]. prima verò mentio fuit in [g] Exodo: & vbique ingens po- B puli timor exprimitur, ita vt viuere se posse diffideret. Inde ac ex similibus locis Cyrillus [h] Ierosolymitanus, incarnatum infert Deum, vt eo perfrui possemus, quia vt erat, perspicere ipsum non poteramus. Drogo [i] Cardinalis incensos duos quinquagenarios [k] ab Elia meliorem in partem sensu mystico interpretatur, de illo igne, quem Christus venit mittere in terram [l], & deuorat veterem hominem cum actibus suis; quem vocat primum quinquagenarium: secundum applicans actiuæ vitæ: tertium, qui non est igni consumptus, resurrectioni, vel contemplationi, & cum Elia semper viuit. Aptat præterea triplici quinquagenario pisces 153. qui omnes in vnum redacti sunt; quem super prunas C positum septem discipuli viderunt, & vnà cum Iesu, qui octauus erat, pransi sunt [m]: pérque dictos numeros concordem requiem, & vnitatem consensus designatam considerat. Ignis in Pentecoste [n] non terruit, sed exhilarauit, vt pridem antea notaui: De voce nil attinet repetere formatam non à Deo more animalis, sed nec immediatè absque actione vitali in aëre, sed ab Angelo. Illud monet Philo [o].

Sicut tu audisti, & vixisti.] In textu Lyrani, Rickelij, Abulensis, Hugonis, immò & codicum multorum biblicorum etiam editionis Plantinianæ, est posteriore loco (*vidisti*) & explicant medij duo quòd visus sit Dominus de igne loquens in Sinai, hoc est, mons fumigans, & ignis D vsque ad cælum. Attamen monent Lyranus, & Abulensis in Hebræo haberi (*vixisti*) sensúmque ait vltimus esse, miraculum fuisse, quòd vocē Domini audiret populus & viueret. Obseruatum est idem à Caietano, Oleastro, Cornelio nostro, Eugubino. Ponit Mariana noster in suo textu (*vidisti*) sed iubet vt legamus (*vixisti*) vt est, inquit, in Rom. & Goth. in Hebræo autem notat, vt & Sa item de nostris extare (*vixit.*) Sic sanè habetur in futuro, habente significationem præteriti, propter seruilem literam præfixam וַיְחִי *vaiechi*. Id etiam valet Chaldæum וְאִתְקַיָּם *veithkaiam*, *& substitit*. Hoc autem pacto refertur ad alium populum; *numquid audiuit populus aliquis vocem Dei loquentis de medio ignis, sicut tu audisti, & vixit*, ille nempe populus? Quare non rectè asseruerunt Ly- E ranus, Abulensis, Cornelius (qui de Chaldæo idem affirmat) Eugubinus, Hebræum verbum esse (*vixisti*) Græcum hoc est, ἔζησας, quod editio nostra sequitur: atque Eugubinus verisimillimum esse, non vertisse Hieronymum (*vidisti*) sed (*vixisti.*) De miraculo illo, quòd populus, qui talem audiuit vocem, & ignem vidit, quasi vidisset Deum, non sit mortuus, antea dixi, exaggeratúrque hoc loco ab eodem Eugubino.

Vers.

a c.13,5.
b lib.2.c.
c vers.4.
Cælum tabernaculi nomine exprimitur.
d hom.14 in epist. ad Heb. & hō. 2 de incōprehen. nat. Dei.
e 2.Gen. ad lit. c.9.
f q. 59. & 130.
g hom.1. hexa.
h 1. hexa. c.6. in Gen.
i in Heb. 8.
k in Ps.103.
l lib.2.c.6.
m lect. 13. in Gen.
n in Gen. 1.
o lib.3.cap. 24.
p in epist. ad Hebr.8.
q ibidem.
r in epist. ad Ephes.4.
s 1.de natura noui orbis c.
t in lib.2. de cælo c. 5.q.1 a.2.
u tract. de opere sex dierum.
x 1.de cælo t.12.
y cap 21.
z supra.
aa lib. 2. epist.173.
bb Glossa magna in Gen 1. pag. 607. & seq.
cc cap.2. 10. & seqq.
dd Esa.66. 8.
ee Ierem. 18.13.

a v.12.15.
b vers.36.
c v.45.12. 24 25 26.
d v.5.10.
e vers.4.
f vers. 16.
g c.19.18. c.24.17.
h catech. 12.
Quinquagenariorum ab Elia incensorum sensus mysticus.
i lib. de sacra. Dominicæ pass.
k 4. Reg.1. 10.12.
l Lucæ 12. 49.
m Ioan.21. 11.15.
n actuum 2.3.
o de decalogo.

Vers 34.] Si fecit Deus, vt ingrederetur, & tolleret sibi gentem de medio nationum, per tentationes, signa, atque portenta, per pugnam, & robustam manum, extentúmque brachium, & horribiles visiones, iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus vester in Ægypto, videntibus oculis tuis.

Paraphr. INsistit Moses in amplificandis beneficiis populo collatis à Deo vero; qualia nullus à falso suo, seu putato Deo, populus alius vmquam accepisset: vt hac ratione persuadeat, quod maximè intendit, legis ab eodem latæ diligentem, exactámque custodiam. Præ cæteris autem, summum illud haberi beneficium voluit, quo liberauit Hebræos de captiuitate durissima Ægypti, tot editis, ac tam mirabilibus omnipotentiæ signis, prodigiisque, quorum spectatores ipsimet Hebræi fuissent. Hoc idem beneficium crebrò admodum inculcatum notauimus aliquoties alibi, & in eiusdem gratam memoriam, religiosámque celebrationem, maximum omnium festorum festum Paschatis institutum.

Explanatio. *Si fecit Deus vt ingrederetur & tolleret sibi gentem de medio nationum.*] Hebraicè (*vel numquid tentauit Deus ad veniendum*, hoc *vt veniret, ad capiendum*, siue *vt caperet sibi gentem, ex interiori*, seu *e medio gentis*, nempe cuiuscumque alterius.) Vatablus declarat vt Moses non de Deo vero, nisi sensu isto, videlicet an tentauerit aliquis alius Deus facere, falsus nempe, erga populum sibi addictum, quod fecit verus & viuens circa suum populum Hebræum. Oleaster quoque explicat; numquid deorum aliquis voluit experiri, vt populum se colentem ex alio populo eriperet & liberaret? Hunc sensum patitur contextus totus, præsertim si attendas ad membrum vltimum (*iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus vester in Ægypto*) quasi dicat, vide an similia populo alteri fecerit alius Deus. Græca sunt, εἰ ἐπείρασεν ὁ θεὸς εἰσελθὼν λαβεῖν ἑαυτῷ ἔθνος ἐκ μέσου ἔθνους, &c. *Si tentauit Deus vt intrans acciperet sibi gentem de medio gentis*, &c.) Vel vt legit in locutionibus Augustinus (*si & tentauit Deus ingressus accipere sibi gentem de media gente*, &c.) Exponit verò, *de mediis gentibus*; sicut serpentem, ranam, locustam, pro serpentibus, ranis, locustis: verbum autem (*tentauit*) pro eo quod est (*voluit*) aut quid aliud. Qui textus Græcus efficere potest eumdem sensum, quòd alius non fuerit Deus Deo Hebræorum similis. Quo pacto inducitur hic idem verus Deus in cantico maiore [a] Mosis, dicens, *Vbi sunt dij eorum, in quibus habebant fiduciam?* &c. *Surgant, & opitulentur vobis, & in necessitate vos protegant. Videte quòd ego sim solus, & non sit alius Deus præter me.* Idem exprobrat Ieremias [b]. Alter sensus satis etiã communis est de Deo vero, vt significetur quòd ipse numquam ac nullibi, & cum nullo alio populo fecit, vt cum eo adeò potenter, mirabiliter, beneuolè se gereret, sicut cum Hebræo. Hebraicè הֲנִסָּה *e hanissah* vertunt plures (*vel num tentauit*) Caietan. (*vel si mira fecit.*) In trãslatione Chaldæa, cuius primum vocabulum post א *e*, *aut*, est נִסִּין *nisin*, *miracula*, seu *prodigia*, *portenta*, &c. suppléque qui reddidit Latinè (*audiuerit*) & additur in eadem (*aut viderit miracula, quæ fecit Dominus, vt reuelaretur, & redimeret sibi populum de medio populi, per miracula*, &c.) Sensus est, nullum alium populum audiuisse, vel etiam vidisse ista, quæ pro populo suo Hebræo fecisse Dominum narratur. Porrò quod hic dicitur Deum fecisse vt ingrederetur, more humano dici Abulensis rectè admonet: quia Deus non est, inquit, ingressus Ægyptum, vt inde tolleret Israël: nec inde exiuit cùm eduxit, cùm sit vbique semper, immò extra omnẽ locum; sed indicatur virtutis specialis operatio. Nam licèt antea in Ægypto extitisset, tamen non operabatur aliquid speciale circa Iudæos ibi existentes, quemadmodum postea quando eduxit illos per signa & portenta magna. Lyranus prior id attigit; sic dicens quòd per effectus virtutis egressus est Deus Ægyptum, vt inde tolleret populum suum. Eadem loquendi formula scribitur [a] egressus Deus in conspectu populi, & pertransisse in deserto: item quòd quando eleuabatur arca, dicebat Moyses; *Surge Domine*, &c. cùm autem deponebatur, *reuertere Domine ad multitudinem exercitus Israel* [b]. Ingredi tamen Hugo explicat hoc loco, quoniam gradiebatur Deus in medio populi: & tollere, ab aliena subiectione liberare, vt sibi liberum faceret.

Per tentationes.] Hebraicè בְּמַסֹּת *bemassoth* (*in tentationibus*) ex themate verbi נָסָה *nasah*, quod proximè præcessit in piel נִסָּה *nissah*: Chaldaicè eodem modo, repetendo nomen præcedens cum præpositione בְּנִסִּין *benisin*: quæ præpositio præfixa etiam dicto Hebræo nomini, sicut & Græco, sed numeri singularis ἐν πειρασμῷ, *in tentatione*, idem valet quod (*per*) vt multis exemplis ostendi potest, in quibus retinetur (*in*) secundùm istam notionem. Tentationes istas Hugo, Lyranus, Abulensis, Rickelius, Caietanus, Marzilla, Oleaster intelligunt nuncios & legationes ad Pharaonem de dimittendo populo, quibus duritia ipsius comprobata est experimento. Quod non solùm est verum de verbis Mosis & Aaron ad illum tyrannum, vt placet Lyrano, Abolensi, Rickelio, Marzillæ: sed etiam de cunctis aliis admirandis operibus, quæ quamdam rationem legationis habebant, & quibus multipliciter tentauit Deus, ait Hugo, emollire duritiam Pharaonis. Gesta in Ægypto per Mosem, inquit Caietanus, multis nominibus nominantur, ob multiplices eorum conditiones. Nam quatenus examinauerunt Pharaonis & Ægyptiorum animos erga Israël, appellantur tentationes: quatenus verò testimonia erant diuinæ legationis iniunctæ Mosi, appellãtur, signa: quatenus autem supra naturalem cursum naturæ, appellantur mirabilia, seu portenta. Leonardus Marius, cuius nuper in Biblia commentarij tomus primus Pentateuchum comprehendens prodiit, tentationes vult esse signa, quibus hostium suorum Deus infirmitates & impotentiam tentauit, omnibúsque ostendit. Similis planè locus est in c.29. [c] libri nostri. *Vos vidistes vniuersa quæ fecit Dominus coram vobis in terra Ægypti Pharaoni, & omnibus seruis eius, vniuersæque terræ illius; tentationes magnas, quas viderunt oculi tui, signa illa, portentaque ingentia.* Ibi sicut hic, sunt מַסֹּת *massoth*, אֹתֹת *othoth*, מוֹפְתִים *mophethim*: נִסִּין *nisin*, אָתִין *athin*, מוֹפְתִין *mophethin*: πειρασμοί, σημεῖα, τέρατα: sed cum epithetis quæ recitaui. Quo autem pacto tentet Deus, aut alius alium, siue dæmon siue homo: & quispiam Deum, docebunt alia commentaria nostra: simúlque qua ratione tentare neminem dicatur Deus, & intentator malorum esse.

[a] Deut.32.37. & seqq.
[b] c.2.27.28. c.11.13.
[a] ps.67.8.
[b] Num.10.35.36.
[c] v.3.4.

manus mea. Sed in primo exemplo manus vna ponitur secundum de varia regum potestate intelligitur tertium præterquam quod habet numerum singularem, pati potest eamdem expositionem de Pharaonis potentia. Alter de nostris explanator actuum Apostolorum qui post me prodiit, Gaspar Sanctius pro mea sententia argumentatur: quoniam si exercitum armasset Herodes contra fideles, non vnus aut alter esset captus, sed plurimi; neque hos tacuisset Lucas: eúmque Iacobus & Petrus ad necē dicantur expetiti, iidémque inermes ac inopes, non est verisimile in illos ab Herode copias instructas esse. Quare manus mittere interpretatur sicut & nos, aggredi aut conari in alicuius cædem: qua ratione sæpe, inquit, in Scriptura dicitur aliquis extendere manum in aliquid: & Threnorum c.[a] *manum suam misit hostis ad omnia desiderabilia.*

Extentúmque brachium.] Extentum significat quoque Hebræum נְטוּיָה *netuiah*: excelsum autem, altum, eleuatum Chaldæum מְרוֹמְמָא *meromema*, Græcúmque ὑψηλῷ: & multis ex citatis in margine de robusta manu seu valida, potente, forti, fortissima locis, adiungitur brachium eom epitheto extenti [b], vel excelsi [c]: ponitur etiam per se brachium excelsum [d], & extentum [e]: sæpiùs autem hæ formulæ vsurpantur quando agitur de liberatione populi Hebræi ex Ægypto. Interdum [f] solum nomen brachij ponitur pro robore siue vt isti synonymum. Idem sibi vult brachium grande [g], magnitudo brachij [h], brachium virtutis [i], fortitudo brachij [k], brachium fortitudinis [l], & forte [m], potentia in brachio [n], brachium cum potentia [o], & similia. Eiuscemodi quoque phrasi vocatur manus excelsa [p], & extenta [q]. Lege commentarium nostrum in actus Apostolorum [r], & in Psalmos [s]. Denique Augustinus [t] pro potestate & virtute Dei posita horum membrorum manus brachiique nomina quis, inquit, vsque adeò desipit, vt non intelligat? Manibus brachiísque inest robur maximè, & est

Fidens [u] iuuentus horrida brachiis.

Hugo brachium hic exprimi notat ad percutiendum & succurrendum: Abulensis ad defendendum & hostes deprimendum: Rickelius operationem sublimem supernaturalem, euidentem.

Et horribiles visiones.] Supplendum (*per*) quod est in præcedentib. membris; atque apud editiones alias hic etiam (*in*) sicut in iisdem. Pro horribilibus visionibus magnas habent editiones reliquæ בְּמוֹרָאִים גְּדֹלִים *bemoraim ghedolim*, בְּחֶזְוָנִין רַבְרְבִין *bechezuonin rabrebin*, vel *raureuin*, ἐν ὁράμασι μεγάλοις. De his visionibus citant hîc omnes librum Sapientiæ [x], vbi describuntur visæ ab Ægyptiis personæ tristes, monstra, formæ animalium, visus somniorum malorum, timores, visiones. Hebræum porrò nomen מוֹרָאִים *moraim*, Pagninus, Vatablus, Caietanus vertunt *terrores*, siue *timores*. A verbo יָרֵא *iare, timuit, timorem* significat מוֹרָא *mora*, seu *pauorem*, sicque redditur cùm alibi sæpè, tum c. 26.[y] libri nostri. Sed cap. 34.[z] per mirabilia & θαυμάσια. Solent verò quæ mirabilia sunt, horrorem quemdam terroréinque incutere. Visionem quoque valet à רָאָה *raah, vidit*, מַרְאֶה *mareh*, & numero plurali מַרְאִים *marim*, *visiones*. Quo nomine vsos LXX. Chaldæúmque paraphrastem, non dubito. De dictis autem visionibus horribilibus, magnisve diximus in commentario [aa] Sapientiæ.

Iuxta omnia quæ fecit pro vobis Dominus Deus vester.] Græcè in Sixtinis Bibliis (κατὰ πάντα ὅσα

Manū mittere quid.
a v.10.
b Deu.5.15. 7.19.c.11.2. c.26.8. 2. Par 6.32. Ie. 32.21. Ezec. 20.33.34.
c Baruch 2. 11. ps.135. 12.
d Exod.6.6. Iob.38.15. actuum 13. 17.
e Deut.9. 29.3. Reg.8. 42. I 4.27. 36. Ier.27.5. c 32. 17.21. Ezech.4.7. c 30.21.24.
Brachium pro robore.
f 1. Esd.4. 23. Iob 40. 4. ps.10.15. secūd. Hebr. ps.36.17. ps. 43.4. ps.76. 16 ps.88. 14.22. Esa. 33.2. c.40. 10. c.63.5. Ioan.12.38. &c.
Pro potestate & virtute Dei.
g Ezech.17. 9.
h ps.78 11.
i ps.88.11.
k Sap.16.16.
l Esa.62.8.
m Ezec.30. 22.
n Luc.1.51.
o ps.70.18.
p Exo.14.8. Num. 33 3.
q Esa.5. 25. c.9.12.17. 21 c.10.4. c.14.26.27.
r in c.13. 1.
s in ps.10. 15. secund. Hebr ps.36. 17. ps.43 4. ps. 0.18. ps. 76.16. ps. 88.11 14. 22. ps.135. 12.
t 6 de Gen. ad lit. c.12.
u Hor. 3. Carm. ode 4.
x c.17.3. & seqq. c.18. & seqq.
y v.8.
z v.12.
aa supra.

A ἐποίησε κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν, *iuxta omnia quæcumque fecit Dominus Deus noster*: In aliis (*quæcumque fecit nobis*, ὅσα ἐποίησεν ὑμῖν.) Hebraicè & Chaldaicè est pronomen (*vobis*) & (*vester*) לָכֶם *lachem*, & אֱלֹהֵיכֶם *elohechem*: לְכוֹן *lechon*, & אֱלָהֲכוֹן *elohachon*. Pronomen secundæ personæ importat emphasim, & premit vehementius populum, ne sit ingratus aduersùs tantum benefactorem suum: Moses verò & breui moriturus, non erat fruiturus fine beneficij, hoc est, possessione promissæ terræ; & in gratiam populi acceperat legislatoris auctoritatem, atque potestatem tot mirabilia opera patrandi. Apud August.[a] *Sed omnia quæ fecit Dominus Deus vester.* Fortè scripsit ipse (*secundùm*) non autem
B (*sed.*)

In Ægypto.] Igitur quæ hîc præcesserunt comprehenduntur etiam illa quæ in Ægypto gesta sunt, non præcisè in mari rubro, vel in bello contra Amalech, aliósve: quamuis prima præsertim, & reliqua vt à primo dependentia, siue à liberatione de captiuitate Ægyptiaca.

Videntibus oculis tuis.] Mutatur numerus de plurali in singularem, sed in hunc sumptum collectiuè: Græcè ἐνώπιόν σου βλέποντος, *coram te vidente.*) Quo pacto legens etiam Augustinus [b], nihil minùs, ait, est, etsi non addatur (*vidente.*) Valet tamen additio ad maiorem expressionem ac emphasim cùm dicitur quis quid vidisse oculis suis: & iam priùs occurrit eadem phrasis c.[c] isto, atque
C præcedente [d]. Verùm secundùm editionem Hebræam, Chaldæámque solùm est (*coram te.*) vel (*ante oculos tuos*) לְעֵינֶיךָ *lehhenecha*, לְעֵינָךְ *lehhenach*. Quod autem ad videndi verbum spectat, reiicitur in sequens membrum versúmque. Videbant Hebræi plagis Ægyptios affligi, se autem ab iis immunes esse. Valet plurimum ad amorem Dei conciliandum consideratio beneficiorum nobis collatorum per comparationem ad alios, qui talia non acceperunt. Qui non spiritum huius mundi acceperunt, sed spiritum qui ex Deo est, ad hoc acceperant, vt scirent quæ à Deo donata sunt sibi [e]; non sibi, sed tribuentes largitori Deo, vt colligit Augustinus [f] contra Pelagianos.

a in locut.
b suprà.
c v.3.9.
d v.21.
e 1. Cor. 2. 12.
f l. 50. hom. in 14.

D

Vers. 35.] Vt scires quoniam Dominus ipse est Deus, & non est alius præter eum.

PARAPHR. HOc Deus maximè intendebat, adeò multis, iámque mirificis operibus illis, quæ gessit in Ægypto, quando inde populum Hebræum liberauit; vt pro vnicò vero Deo coleretur ab ipsis; certóque persuaderent sibi, similem in diis, quos aliæ nationes venerarentur, nullum esse: immò nulli præterquam omnipotenti liberatori suo, nomen Dei tribui posse. Idipsum asseuerat de semetipso idem vnicus verus Deus in cantico Mo-
E sis maiore [g]. *Videte quòd ego sim solus, & non sit alius Deus præter me.* Iterum Moses post benedictionem Aser [h]: *non est Deus alius vt Deus rectissimi*, Chaldaicè *Israel.* Sed & hîc priùs, cùm vellet impetrare ingressum in promissam terram [i], *neque enim est alius Deus vel in cælo, vel in terra, qui possit facere opera tua, & comparari fortitudini tuæ.* Adhuc in illo capite [k] paulò pòst; *Scito ergo hodie, & cogitato in corde tuo, quòd Dominus ipse sit Deus in cælo sursum, & in terra deorsum, & non sit alius*; & in c.6.[l] *Audi Israel; Dominus Deus noster Deus vnus est.* Naaman mundatus à lepra; *vere* [m] *scio*, inquit, *quod non sit alius*

g Deut.32. 39.
h c.33.26.
i c.3.24.
k v.39.
l v.4.
m 4. Reg. 5 15.

alius Deus in vniuersa terra, nisi tantùm in Israel. A David negauit similem illi esse, vel alium Deum esse absque illo, ex omnibus, quos audiuisset auribus suis [a]: Tobias alium Deum omnipotentem esse præter eum [b]. Auctor libri Sapientiæ [c] alium Deum, cui cura sit de omnibus: Baruch [d] alium qui æstimaretur aduersùs eum: Iudith orauit, vt omnes gentes cognoscerent, quia ipse esset Deus, & non esset alius præter illum [e]. Idemmet Deus, *Ego*, ait, *Dominus, & Deus, & non est alius*, seu *alter, nec amplius, nec extra me, nec vltra, & absque me* [f], quódque gloriam suam alteri non daret asseuerauit [g]; cauens ne haberetur dij alieni coram se [h]. Item dicit, quòd ante se non est formatus Deus, nec post se erit [i]. Denique *Deum absque me nescies*, B inquit, *& saluator non est præter me* [k]. Immò Nabuchodonosor postquam vidit liberatos tres pueros diuinitus de fornace, decretum tulit aduersùs illorum Deum blasphemantes; neque enim esse alium Deum, qui posset ita saluare [l]. Holoferni Achior dixit quotiescumque coluissent Hebræi alterum præter ipsum Deum suum, datos esse in prædam, & in gladium, & in opprobrium; quotiescumque autem pœnituissent se recessisse à cultura Dei sui, dedisse eis Deum cæli virtutem resistendi [m]. Extant eiusdem generis de hac veritate fideique articulo Scripturarum testimonia [n]. Causam porrò reddit Deus, cur solus adorari velit, quoniam eduxit de terra Ægypti, & de domo seruitoris; quod hîc mox exprimetur; & C sequenti capite [o]; & habetur in Exodi c.20.[p] & in Psalmo 80. [q] Clemens Romanus, siue cui attribuuntur libri recognitionum [r], prolato hoc de vno solo vero Deo testimonio, & similibus, ac in his ex c.10.[s] libri nostri, *Dominus Deus vester ipse est Deus deorum, & Dominus dominantium*, &c. *Vides ergo*, inquit, *quomodo ineffabili quadam virtute, Scriptura occurrens futuris erroribus, qui alium Deum, præter eum qui est Iudæorum, vel in cælis esse, vel in terris, affirmarent; pronunciat, dicens: Dominus Deus tuus Deus vnus est in cælo sursum, & in terra deorsum: & præter ipsum alius non est*, &c. Areopagita [t], *In omnibus ferè sacris libris aduertimus*, inquit, *diuinitatem sanctè prædicari vt singularem quidem, & vnicam, ob simplicitatem atque vnitatem excellentis illius* D *indiuidui; ex quo veluti vnifica virtute in vnum tendimus.* Damascenus [u] asserit quòd apud eos qui Scripturis credunt, Deum esse vnum extra controuersiam est. Certè de vno aliquo homine non rectè dicitur, iste est solus homo, iste solus est verus homo, præter istum nullus est homo, iste est homo, & non alius, quoniam natura humana non est in vno tantùm indiuiduo. Ratio ipsa conuincit, non nisi vnum Deum esse posse; quoniam notio veri Dei omnium insita mentibus est, vt sit res simplicissima infinitè perfecta, causa efficiens prima, finis vltimus, princeps, rectórque omnium, quo cogitari, nedum esse, melius nihil queat. Legendi Tertullianus [x], Lactantius [y], & quotquot ex Patribus aduersùs Gentilium idololatriam E scripserunt pro Dei vnitate & monarchia; vel contra Iudæos Arianósue, tuentes pluralitatem personarum, vnicum tamen Deum esse demonstrauerunt: item Scholastici [z], & Aquinas [aa]. Tritum illud Homeri [bb], & ab Aristotele [cc] citatum, & à Philone [dd].

> οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη. εἷς κοίρανος ἔστω,
> εἷς βασιλεύς;
> *Non est bonum pluralitas principatuum. Vnus princeps esto,*
> *Vnus rex.*

a 1. Par. 17. 20.
b Tob. 13. 4.
c c. 12. 13.
d c. 3. 36.
e Iud. 9. 19.
f Esa. 44. 6. c. 45. 5. 6. 18. 21. 22. c. 47. 10.
g c. 48. 11.
h Ex. 20. 3. Deut. 5. 7.
i Esa. 43. 10.
k Oseæ 13. 4.
l Dan. 3. 96.
m Iud. 5. 18. 19.
n 1. Reg. 2. 2. ps. 17. 32. ps. 82. 2. 19. ps. 85. 10. 3. Reg. 8. 23. Sap. 12. 13. Eccli. 1. 8. Marci 12. 29. 32. Lucæ 4. 8. Ioan. 17. 3. 1. Cor. 8. 4. 6. Gal. 3. 20. Eph. 4. 5. 6. 1. Tim. 2. 5. c. 6.
o v. 6. 7.
p v. 2. 3.
q v. 10. 11.
r lib. 2.
s v. 17.
t de diuin. nom. c. 2.
u l. 1. c. 5.
x apolog. c. 17.
y l. 1. c. 3.
z in 1. d. 2.
aa 1. p. q. 11. a. 3. q. 103. a. 3. 1. contr. Gent. c. 42. l. 4. c. 76.
bb Iliad β.
cc 12. met. in fine.
dd de confusione lin. [de] monarchia.

Item ex Euripide [a],

> ἓν δὲ δυνάμει, ἀνά τε μέλαθρα κατά τε πόλεις:
> *Vnus potestas sit, & in re domestica, & in republica.*

Adi Platonem [b], Herodotum [c], Plutarchum [d], Stobæum [e], éxque recentioribus Petrum [f] Gregorium, Ioannem [g] Bodinum, Ioannem [h] Chokier, & alios de laude monarchiæ, de qua est etiam apoththegma, ὅτι κάλλιστον ἡ μοναρχία, *optimum quid monarchia*, & eam in Ecclesia esse accommodatissimam demonstrat disputans de Romano Pontifice, Bellarminus [i] noster: vbi profert varios auctores, qui probent inde vnum dumtaxat Deum: & in disputatione de Christo [k] dictam vnitatem Dei numericam confirmat. Tandem ita etiam de vnico Deo Philosophos præcipuos opinatos esse, tradunt Eusebius [l], Cyrillus [m] Alex. Iustinus [n], Athenagoras [o], Irenæus [p], Tertullianus [q], Cyprianus [r], Arnobius [s], Lactantius [t], Clemens [u] Alex. Theodoretus [x], Augustinus [y], Paulus [z] Orosius, Prudentius [aa], & alij. Ex his Arnobius [bb] scribit à Cicerone, in libris de natura deorum tam efficaciter demonstratum non posse esse plures deos, vt non defuerint qui putarent ex senatusconsulto eos libros aboleri debere. Prudentij verò carmen [cc] hoc est.

> *Consule barbati deliramenta Platonis,*
> *Consule & hircosos Cynicos; quod* (quos) *somniat, & quos*
> *Texit Aristoteles torta vertigine neruos.*
> *Hos omnes quamuis anceps labyrinthus, & error*
> *Circumflexus agat; quamuis promittere & ipsi*
> *Gallinam soleant, aut gallum: clinicus vt se*
> *Dignetur præstare Deus morientibus æquum.*
> *Cùm ventum tamen ad normam rationis & artis,*
> *Turbidulos sensus, & litigiosa fragosis*
> *Argumenta modis concludunt numen in vnum.*

Rursum [dd],

> *Est quidquid illud, quod ferunt homines Deum;*
> *Vnum esse oportet, id quod vni est vnicum.*
> *Cùm Christus hoc sit, Christus est verus Deus.*
> *Genera deorum multa nec pueri putant.*

Argumentis verò idipsum comprobat in hamartigenia [ee]. Scholiastes Caietani Fonseca hoc loco docet varia apud Gentiles non variorum numinum nomina, seu deorum, sed vnios fuisse, quibus attributa diuersa describerentur. Quomodo autem trinitati personarum non obsint hæ formulæ, quibus vnus ac solus Deus dicitur, Athanasius [ff], & Cyrillus [gg] Alex. & Basilius [hh] docent, vt & cùm Pater solus dicitur Deus, &c. Solùm enim excludi falsa numina. Cæterùm cur in verbis nostri textus quidam [ii] sensum allegoricum literalem affirmant, non assequor, cútque simili modo tropologicum in literali sensu, & anagogicum velint esse.

Vt scires.] Græcè (*ita vt scires tu* ἵνα εἰδῆτε, aliàs εἰδῇς σύ.) Hebraicè, Chaldaicéque (*tu fuisti visus ad sciendum, tu es factus videre ad sciendum*, אַתָּה הָרְאֵתָ לָדַעַת *atthah horetha ladahhath*, אַתְּ אִתְחֲזֵיתָא לְמִנְדַּע *ath ithchazetha lemiddahh.*) Priùs dixi, quòd in fine versus præcedentis habetur (*videntibus oculis tuis*,) iuxta editiones Hebræam & Chaldæam, haberi dumtaxat (*in oculis tuis*) aut (*coram te:*) participium autem (*videntibus*) vt & Græcum βλέποντος, cum pronomine σου, videri spectare ad initium præsentis versus. Sensus est, tu per apparitiones edoctus es; tibi ostensum est à Deo variis signis, vt cognosceres: datum est tibi vt videres, vt scires. Obseruat Caietanos dici (*ad sciendum*) & non (*ad credendum*) quia verè electus est popolus

a in Andromache.
b in Polit.
c lib. 3.
d de tribus reip. gener.
e serm. 45.
f 5. de rep. c. 3. & 4.
g 6. de rep. c. 4.
h thes. polit. aphor. l. 1. c. 3.
i lib. 1. c. 1. & seqq.
k l. 1. c. 3.
l 11. de præpar. c. 9.
m 1. cont. Iul. c. 9.
n de monar.
o apolog.
p l. 2. c. 5.
q apolog. c. 10. & seqq.
r de vanit. idol.
s 1. 2. & 3. cont. Gent.
t l. 1. c. 3. & seqq.
u paran. ad Gent.
x 2. de curand. Græc. affect.
y 4. de ciu. c. 11.
z l. 6. hist. c. 1.
aa in apoth.
bb lib 3.
cc in apoth. contra Vnionitas.
dd in hym. 14. de S. Romano vers. 672. & seqq.
ee aduersus Marcionitas.
ff orat. 4. contra Arianos.
gg 7. contra Iulianum.
hh epi. 141. ad Cæsareanos.
ii Sera prol. biblic. c. 21. q. 3. n. 7. explanatio.

Sciendi verbum.

A populus ille tunc ad sciendum hæc ab effectibus manifestissimis. Etsi porrò sciendi verbum aliquando vsurpetur de fide, propter certitudinem euidentiámque credibilitatis, cum obscuritate nihilominus rei creditæ: hoc loco accipi potest in propria significatione, quoniam de Deo demonstrari potest tum quòd sit, tum quòd vnus tantummodo; quicquid contrà sentiant Ocham [a], & Gabriel [b], videlicet, vnitatem Dei solùm ex fide constare, neque posse demonstrari; & Aliaco [c], quòd sit Deus; vel quòd sit vnum tantùm illud ens, etiamsi quis demonstret esse à se; præterea R. Moses [d], & alij apud Doctorem [e] Angelicum. In altero extremo sunt qui existimant id adeò per se notum esse, vt demonstrari nequeat, quemadmo-
B dum Anselmus [f], & Abulensis [g], quibus fauere videntur is qui creditur Hieronymus commentator Iob [*], & Psalmorum [h], atque Damascenus [i]. Nisi quis vltimos præsertim duos interpretari velit, naturaliter nobis aliquid insertum esse, ex quo venire valeamus in Dei veri ac vnius cognitionem: sicque intelligendum Iob [k]; quòd omnes homines vident eum, scilicet Deum, Græcè πᾶς ἄνθρωπος οἶδεν ἐν ἑαυτῷ, *omnis homo nouit in seipso* (minùs emendatè ἐν αὐτῷ, licèt possit idem significare) idest, vt explicat Nicetas [l], cunctis hominibus est insita Dei cognitio: quod item docet Gregorius [m]; præterea Irenæus [n], Lactantius [o], Nyssenus [p], enarratores epistolæ ad Romanos [q], & li-
C bri Sapientiæ [r], quo postremo loco ipsimet nonnihil diximus; & in penultimo de nostris Toletus, Salmeron, Pererius, Iustinianus, Cornelius: sed magis philosophicè ac scholasticè Molina, Valentia, Vasques, Becanus, circa quæstionem secundam 1. partis Angelici Doctoris, & Suarez in 1. parte summæ Theologi [s] atque in Metaphysica [t].

a in 1.d.2. b ibid. c ibid.q.3.a.2.& 3. d l.1.c.6. e 1.cont. Gent. c.11. & 12.& q.10.de verit. a.12. & 1.p. q.2.a.1. f in prosol. c.2.& 3.& lib. contra insipienté. g in Exo.5. q.2. * in c.36. h in ps.95. i l.1.c.1.& 3. k c.36.25. l ibid. in cat. m ibidem. n l.2.c.5. o l.1.c.3. p 8.Philos. c.7. q in c.1. r in c.13. s tract.1.l.1. c.6. t disp.29.& 30.

Quoniam Dominus ipse est Deus.] Hebræa nomina sunt יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *elohim*: Chaldæa eadem, nisi quòd secondum est formæ singularis אֱלָהָא *eloha*. Verè magnum beneficium est, inquit Caietanus, esse populum electum à Deo, ad sciendum quòd ipse fons essendi (sic exponit nomen primum) est solus El, hoc est, summè fortis, potens
D omnia efficere: & ipsemet est Elohim, distributor omnium rerum, gubernator mundi, & iudex vniuersorum. Inuitat ad eandem istam scientiam Dauid [u]; *Scitote quoniam Dominus ipse est Deus*; vbi aût supradicta nomina Hebræa, Chaldæaque: Græca verò etiam, sicut hîc, κύριος & θεός. Additur Græcè hoc loco pronomen ὅτι κύριος ὁ θεός σου αὐτὸς θεός ἐστι, *quòd Dominus Deus tuus ipse Deus est*. In illo alio Chaldæum אִידְעוּ *iddabhu* significat *notum facite*, nempe vel vobismetipsis, vel aliis, & *persuadete* aut vobis, aut aliis. In eius loci commentario dicta huc transferri possunt: tum illud epiphonema populi cadentis in faciem suam post editum ab Elia signum, quo probauit Dominum esse Deum, & non Baal: *Dominus ipse est Deus, Do-*
E *minus ipse est Deus*, יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים יְהוָה הוּא הָאֱלֹהִים *Iehouah hu haelohim, Iehouah hu haelohim*. Experimentis illis miris in Ægypto & plexi sunt Ægyptij, & Hebræi erudiri aduersùs duritiam suam atque incredulitatem.

u ps.99.3.

Et non est alius præter eum.] Carent coniungente particula editiones Hebræa & Chaldæa: Græcè legitur (*& non est adhuc*, seu *ampliùs præter eum*, καὶ οὐκ ἔστιν ἔτι πλὴν αὐτοῦ.) Sed in Complutensibus, Regiis, aliísque Bibliis (*& non est Deus præter eum*, καὶ οὐκ ἔστι θεὸς πλὴν αὐτοῦ. Hebræa Caietanus ita vertit (*non adhuc ab in solo ipso*, אֵין עוֹד מִלְּבַדּוֹ *en hhod*

A *millebaddo*) exponitque quòd ipse est Deus solus sic, quòd nullus alius est Deus. Alius phrasibus eandem istam sententiam declarantibus, quas priùs attulimus, ista similis est.

Vers. 36.] De cælo te fecit audire vocem suam, vt doceret te: & in terra ostendit tibi ignem suum maximum; & audisti verba illius de medio ignis.

Paraphr.

Videtur Moses delectatus magnificentia beneuolentissimi erga populum suum Dei, in-
B census desiderio honoris eiusdem, quem grato animo ipsi ille exhibeat; veritus ne ob ingratitudinem ac inobedientiam meritas exigat ab eodem pœnas, pluries idem beneficium datæ legis tam admirabili modo inculcare; de quo hîc iam bis priùs egerat [a]. Dum autem cælum nunc nominat vnde missa vox fuit, & terram, quia de ipso monte in quo data est lex, erumpere visus est, existimat Leonardus Marius, propterea Mosem postmodum [b] contestari potuisse cælum & terram contra Iudæos, quia debebant hi viso horum alterutro, vel vtroque, semper meminisse beneficiorum sibi in his præstitorum: sicuti modò, inquit, Christiani viso cælo recordari debent æternæ spei: & visa terra, vitæ Christi, eiúsque amatissimæ passio-
C nis; item originis & vilitatis suæ. Salubris tropologia; in qua cælum vt oppositum terræ, propriè accipitur: cùm tamen vox quæ hîc de cælo audita dicitur, in aëreo tantùm cælo formata fuerit: sed quasi de cælo vero veniret: quemadmodum quando vox Patris testimonium Filio Christo perhibentis, de cælis fuisse scribitur [c], seu facta [d], seu allata [e]; aliàs de nube [f]: quod adhuc de similib. intelligi debet, hoc est, vt per cælum intelligatur nubes, vel aër.

a v.10.& seqq. v.32. b Deut.32, 1. c Matt.3. 17. Marc.1. 11. d Lucæ 3. 22.

Explanatio.

De cælo te fecit audire vocem suam.] Subinde mutatur numerus; ex plurali in singularem, viceque versa. Chaldaice (*vocem verbi sui*, קָל מֵימְרֵהּ *kal memereh*) Græcè (*audibilem vocem*, ἀκουστὴν ἐποίησε τὴν φωνήν. Sed in Sixtinis Bibliis ἀκουστὴ ἐγένετο ἡ φωνὴ
D αὐτοῦ, *audita facta est vox eius*. Abulensis cælum aëreum interpretatur post Lyranū, póstque vtrumque Rickelius, & alij; eo modo quo vocatur aues, siue volucres cæli [h]. Vox enim, inquit Abulensis, quam Israël audiebat, formabatur in altitudine montis Sinai de medio ignis. Vocem quoque Dei dici docet, quam formabat Angelus in persona Dei; quia non loquebatur Deus immediatè (quamuis id Lyrano non displiceat modum vtrumque afferenti) nec tabulas scribebat, sed Angelus; lexque ordinata per Angelus est in manu mediatoris [i]; atque in genere, quidquid in vetere Testamento memoratur Deus aut dixisse, aut fecisse, Angeli opera dictum factúmve debet intelligi;
E nisi quidpiam transcendat potentiam substantiæ creatæ, vt creare, peccata remittere, gratiam conferre, videlicet agendo de causa principali. Aliud exemplum de instantanea effectione, quod idem Auctor addit, non est ex eo genere rerum quæ potentiam creatam transcendant; immò de facto tales actiones dari constat, vt illuminationem, generationem substantialem, &c. vt omittam sensationes, intellectiones, volitiones, & similes, per quas nihil propriè fit, idest, transeunter, sine in alieno subiecto. Vox porrò, quã populus audiuit, fuit Decalogi, seu decem præceptorum: alia enim iudicialia & ceremonialia solus Moses excepit à
Deo

e 2.Pet.1. 18. f Matth.17. 5. Marc.9. 7. Lucæ 9. 35. g Ioan.12. 27. actuum 9.4. apo.10. 8. c.14.2. c. 18.4. *Vox Dei quæ.* h ps.8.9. Matth.13. 4.32. i Gal.3.19.

Deo siue ab Angelo Deum repræsentante; quemadmodum iam priùs notauimus.

Vt doceret te.] Hebræum verbum cum articulo & pronomine לְיַסְּרֶךָּ *lejasserecha*, & Græcum παιδεῦσαί σε, denotant doctrinam, cui coniuncta sit correctio & castigatio; quam videntur indicasse horribiles visiones, atque voces terribiles, quando lex lata est.

Et in terra ostendit tibi ignem suum maximum] *Super terram* verti potuit ob præpositionē עַל *hhal*, & ἐπὶ. Totus mons Sinai fumabat, eo quòd descendisset Dominus super eum in igne, & ascenderet fumus ex eo quasi de fornace: erátque omnis

a Exod.19.18. mons terribilis [a]; Græcè (*& stupuit omnis populus valdè*, καὶ ἐξέστη πᾶς ὁ λαὸς σφόδρα: Chaldaicè, *contremuit omnis mons valde*) & ex Hebræo Pagninus (*commotus est*:) Si enim legatur ibi cum punctis quæ nunc sunt יֶחֱרַד *iecherad*, id significabitur, indicabitúrque terræ motus, de quo in Psal-

b vers.9. mo 67.[b] & Iosephus [c]; si יַחֲרִיד *iachared*, *perterruit*,

c 3 ant.c.4. vel 6. seu *terrefecit*, nempe mons Hebræos, vel ob terræmotum, vel ob ingentem illum ignem, quo an-

d v.11. tea dicitur mons arsisse vsque ad cælum. Superstitiosè vsus est hoc loco Interpres ignis maximi: cùm sit dumtaxat positiuum גְּדוֹלָה *ghedolah*, & רַבְּתָא *rabbetha*, & μέγα. Non poterat ambigi, quod tamen Rickelius notandum putauit, ignem illum elementari igne incomparabiliter mino-

Igne maximo Christus in Eucharistia exprimitur. rem fuisse: quamuis maximus cognominetur. Ignis reuera maximus Christus est in Eucharistia, flagrans amore nostri, & consumens quod in se est, sordes nostras, & inflammans nos amore sui. Pa-

e de cœna Domini nem caloris continui vocat Cyprianus [e], & Cy-

f 12 de ado rillus [f] Alex. ignem semper in altari ardentem, aut potiùs altare, in quo ignis Spiritus sancti ardeat semper, tanquam iugis ille in altari tabernaculi

g Leu.6.9. custoditus ignis [g].

Et audisti verba illius.] Verba audita fuerunt Decalogi, siue decem præcepta illo contenta, vt antè dixi; quia reliqua iudicialia & ceremonialia populus à Mose, hic à Deo, siue ab Angelo Dei gerente personam audiuit. Quare per vocem auditam, de qua mentio hîc antea facta est, possent intelligi tonitrua, clangórque buccinæ, nempe in

h c.19.13.16.19. aëre Angeli opera, de quibus in Exodo [h]. Nil tamen obstat, quin vox ibi etiam priùs accipi queat

Vox Dei pro verbis decalogi. synonymè pro dictis Decalogi verbis.

De medio ignis.] Sic antea hoc ipso c.[i] ter, & se-

i v.12.15.33. quenti [k]; vbi additur [l] locutum Dominum non

k v.4.5.22. solùm de medio ignis, sed etiam nubis & caligi-

l v.22. nis, & quidem voce magna, nihílque ampliùs quàm decem Decalogi præcepta. In medio altitudinis montis ardentis formabatur vox & verba: vt propterea de cælo venisse dicerentur, inquit Abulensis, credo & altiore ex aëre visum populo prolata esse, vt de cælo venisse affirmari posset: ascendente nimirum quoque altiùs flamma supra montem, quamuis excelsum.

Vers.37.] Quia dilexit patres tuos, & elegit semen eorum post eos. Eduxítque te præcedens in virtute sua magna ex Ægypto.

PARAPHR. NE tantis Dei beneficiis Hebræi efferrentur; & vt maiorum suorum, quibus promissa fuerant, probitatem sectarentur; admonet Moses referenda esse in pietatem, caritatem, gratiam Dei;

quæ Patriarchas eorum Abraham, Isaac, Iacob amauit, & eis merita contulit; ita vt præsens populus non propriis meritis tribuere deberet aut posset, sed alienis. Sic Lyranus, Abulensis, Rickelius, Marsilla. Recenset Abulensis Abrahæ meri-

ta ex Genesi [a], vbi obedienti circa immolatio- a c.22.16.

nem filij Dominus promisit cum iuramento pro- & seqq.

pagationem seminis, quòd possessurus esset portas inimicorum suorum: Quin etiam adhuc steri-

li similia promissa facta sunt [b]; tum verò quòd ad- b c.17.5. &

ducturus esset Dominus propter illum omnia quę seqq. c.18.

locutus fuerat ad eum [c]. Postea renouauit Domi- 10. & seqq.

nus eadem promissa cum Isaac, affirmans com- c c.18.19.

pleturum se quod spoponderat patri eius [d], quia d Gen.26.

hic obedierat voci ipsius, & custodierat præcepta, 3.4.5.

& mandata; & ceremonias legésque seruauerat. Denique facta mentione Abraham, & Isaac, ipsi

Iacob idem à Domino inculcatum [e] est: sæpiùs e c.28.13.

verò tres hos nominauit Dominus, in quorum 14.

gratiam populo patrocinaretur, ideóque se be-

neuolum ac beneficum exhiberet, vt cap.1. [f] li- f vers.8.

bri nostri vidimus. Nominatim autem in c.7. [g] g v.8.13.

mentio fit cum iurato promisso facto patribus, quòd populum illum dilexisset Dominus: & voca-

tur misericordia iurata iisdem patribus: & c.9. [h] h v.4.5.6.

quòd non propter iustitiam & æquitatem populi, sed vt compleret promissum, & quia gentes impie egerant, tradere voluit iis deletis earum possessionem. Electionem Dei actiuam seu prædestinationē Rickelius notat æternā esse, sed per effectus monstrari in tempore. Caritate perpetua di-

lexit Dominus, ideo attraxit miserans [i]: elegit an- i Ier.31.3.

te mundi constitutionem [k], & tempora sæcula- k Ephes.1.4.

ria [l], Græcè æterna, πρὸ χρόνων αἰωνίων. Modus au- l 2. Tim.1.

tem electionis examinandus nunc non est an ex 9. Tit.2.2.

præuisis operibus siue meritis fuerit, verùm ante præuisa. Certè prima gratia, & vocatio, & electio ad huiusmodi gratiā vocationémque gratis omnino est, nec ex præuisis potest meritis esse. Ex his ac ex aliquanto antè præcedentibus de Dei erga Hebræos tam singulari beneuolentia, & electione præ cæteris populis, inferunt aliqui Deo inesse scientiam quam vocant mediam & conditionalem; præterea gratiæ congruæ auxilia seu efficacis, quæ non pendeant ex consueto rerum cursu, & ordine; sed ex peculiari dilectione ac electione, quam consequatur huiusmodi adeò particularium gratiæ auxiliorum distributio.

Quia dilexit patres tuos.] Iuxta editiones He- *Explanatio.*

bræam Chaldæámque (*& pro eo quòd, &c.*) videtur hinc noua sententia incoari, per quam ratio reddatur non tam præcedentium, quàm sequentium, cur nempe de Ægypto eduxerit Deus populum Hebræum. Chaldæum porrò verbum רְחֵם *rachem* ab Hebræo simili originem habens, im-

portat dilectionem, vt ita dicam, visceralem. In *Dilectio erga patres.*

Hebræo אָהַב *ahab* paronomasia quædam est cum אַב *ab*, quod est nomen patris, & deriuatur ab אָבָה *abah*, cuius significatio parum differens à priore verbo est, nimirum *concupiscere*, & quod inde sum-

ptum videri potest, *auere*, vel ab אָוָה *auah*, quod m in c.15.25.

profertur vt præcedens, licèt media litera istius n in c.2.7.

sit ו *vau*, illius ב *beth*, éstque notionis eiusdem. o hom.3. in

De discrimine inter ἀγαπᾶν, quod habetur hoc Cant.

loco, & φιλεῖν, dixi commentario [m] in actus Apo- p hom.11. in Matth.

stolorum, & in s. Ioannis [n] epistulam, vbi citaui q tract.7. in

Origenem [o], Gregorium [p] Tsurumenij Episco- 1. epist. Ioan.

pum, Augustinum [q]. Meritò autem etiam Iusti- & 14. de ciuit. c.7.

nianus [r] noster negantes nostram in Deum cari- r in epist. ad

tatem, Græca voce ἀγάπη dici, reprehendit: quo- Rom. 8.34.

niam istud nomen est in illis verbis Ioannis [s]; s c.5.42.

cognoui

cognouí vos, quia dilectionem Dei non habetis in vobis. Augustinus [a] synonyma facit amorem, caritatem, dilectionem, refellens volentes dilectionem accipiendam in bono, amorem in malo. Isidorus [b] ait amorem & dilectionem media esse, caritatem non nisi ad bonum verti. Ambrosius [c] importari docet dilectione animi caritatem, amore quemdam æstum, conceptúmque corporis ac mentis ardorem; & Petrum cùm respondit semper Christo per verbum amandi (hoc est, per φιλεῖν) cùm esset interrogatus bis per verbum diligendi; semel per amandi [d], id est, per φιλεῖν bis, semel per ἀγαπᾷν, non solùm animi, sed etiam corporis sui circa Dei cultum signate voluisse hoc verbo flagrantiam. sed idem valere ibi vtrumque verbum annotauit Toletus [e]. Profectò si differrent, non scriberetur (*dicit ei tertiò, amas me*) si inquam, verbum præcedens, nempe diligendi non idem significat. Denique in textu Syriaco repetitur semper idem verbum רחם *rachem* in sermone Christi, & Petri. Attuli dictis locis profana quoque testimonia, & Augustinus [f] docet auctores sæcularium literarum sic locutos non esse certissimum esse, vt videlicet dilectio sit in bono, amor in malo. Quod exemplis facilè ostendi potest; vt nec semper amare sit quid intensius quàm diligere; quemadmodum placuit Vallæ [g]. Mitto deriuationem verbi *amo* ab ἅμα *simul*, vel עם *bhamam*, quia vnionem & coniunctionem inuoluit: vel à חמה *chamah, arsit*, quoniam flagrans est [h]: & verbi, *diligo*, quia includit iudicium eligentis ac seiungentis ab aliis rem electam, vt idcirco incoatus tantùm amor sit dilectio [i]. Curiosa quæstio est; cur nomen אב *ab* patrem significans, & formæ generísque masculini, habeat in plurali numero formam fœmininam, nempe אבות *aboth*, seu *aboth*? An quia decet in patre solidum masculúmque amorem prolis esse, simul cum materno qui tenerior est? Deum quidem (vnde omnis paternitas [k], πατρία, משפחה *anahucha*, idest, omnis familia, classis, ordo, cognatio, parentela, tribus; siue Angelorum in cœlis, siue hominum in terris; ita vt non sint principia plura diuæ, sed nec sæculorum, seu æuorum, parabolæ coniugiaque à Valentino carnaliter conficta) μητροπάτορα, quasi dicat matripatrem, vocatum ab Orpheo meminit Clemens [l] Alex. & Augustinus [m], à Valerio Sorano Iouem progenitorem genitricémque deorum, quod ex his, ac ex Philone [n] & Leone [o] Hebræo noster declarat Pineda [p]. Cęterùm de ista Dei dilectione erga patres illud prætetea est in cap. 10. [q] *patribus tuis conglutinatus est Dominus, & amauit eos: elegítque semen eorum post eos:* & apud Malachiam [r]; *dilexit vos, inquit Dominus,* &c. & Paulus [s], *inter ea quæ habebantur apud Iudæos in pretio: quorũ ait patres.*

Amoris, caritatis & dilectionis verba.
a l.14. de ciu. c.7.
b de differ. spirit. diff. 32.
c in Lucæ vlt.
d Ioan. 21. 15. & seqq.
e ibidem.
f 14. de ciu. c.7.
g 3. elegan. c.77.
h Christ. Becman. in orig. Lat. ling.
i Iul. Cæsar Scal. exerc. 317. sect. 3.
k Ephes. 3. 15.
l 5 Strom. c. vlt.
m 7. de ciu. c.9.
n de temulentia.
o dial. 3. de amore.
p in Iob 38.29.
q v.15.
r c.1.2.
s Rom. 9.5.

Explanatio.

Et elegit semen eorum post eos.] Additur in textu Græco codicum Complutensium, & Regiorum, ὑμᾶς παρὰ πάντα τὰ ἔθνη, *vos supra omnes gentes.* Sixtini & alij habent ὑμᾶς, *vos*, omissis reliquis. Electionis huius à Domino factæ crebra mentio in sequentibus capitibus [t], & quòd vicissim populus ipsum elegerit [u], & eligere debeat [x]: prætetea de illa Dei electione cecinit aliquoties Dauid [y]: & Esaias [z] scripsit, & Ezechiel [aa]. Elegit prior Deus, & Christus negat electum se à discipulis, sed illos à se [bb]. Petrus [cc] tamen vult nos satagere, vt per bona opera certam nostram vocationem & electionem faciamus; quod in commentario eiusdem declaraui. Non venit quis, vt priùs insinuaui, prior ad Deum, sed prior Deus præuenit, vt quis ad Deum veniat; venit nihilominus præuentus & vocatus liberè ac sponte, péque liberam ac

t c.7.6.7 c. 10.15. c.14.2. c.26.18.
u c.26.17.
x c.30.19. 20.
y ps.32.12. ps.46.5. ps.134.4.
z c.41.8.9. c.43.10. c.44.1.2.
aa c.20.5.
bb Ioan.15.16.
cc epi.1.10.

A spontaneam electionem, qua Deum sequi vult, & illi consentire & adhærere. Sic facere debere prædicatores Euangelij à Christo significatum Cyrillus [a] Alex. & Leontius [b] putant, vt ad hunc modum diligant alios, quo ipsi ab eo dilecti fuerunt, videlicet nõ expectando vt homines ad illus veniant, sed præueniẽdo. De prædestinatione autẽ cum Augustino Latini explicat enarratores Ioannis [c], & Prosper [d]. Quod non videri necessarium ostendit Maldonatus [e] noster, quia vnus ex electis erat Iudas [f], quem Christus cognominauit diabolum [g], ex electis nempe ad Apostolatum.

Prædicatorum munus.
a lib. 10. in Ioan. c.24.
b in Ioan. 15.
c ibidem.
d contra collat. & in ps.131.
e Ioan. 6. 70. Lucæ 6. 13.
f Ioan. 6. 70. c.13.16.19. Lucæ 6.13.
g Ioan. 6. 70.

Eduxítque te præcedens.] Interpretis est participium (*præcedens*) editiones enim aliæ solùm habent (*& eduxit te ipse*, καὶ ἐξήγαγέ σε αὐτὸς) vel (*& eduxit te in conspectu suo, seu in facie sua, seu ante se,*
B ויוציאך בפניו *vayotsiacha bepanau*) vel (*& eduxit te in verbo suo,* ואפקך במימריה *veaphkach bememereh.*) Per pronomen αὐτὸς indicatur præsentia, quam denotat editio Hebræa, vt nempe præstò esset, ac veluti semper præ oculis suis, anteque oculos suos populũ suum haberet. Quod intelligi potest siue dicatur pręcedere, siue sequi, siue in medio populi. Abulensis [h] docet Angelũ, qui Dei referebat personã, præcessisse in columna nubis & ignis; semel etiam retrò se conuertisse ad posteriorem partem exercitus, cùm Ægyptij à tergo Hebræos insequerentur [i]: quia verò id semel duntaxat contigit, absolutè hic affirmari quod præcedebat. Oleaster,
C legens (*ante se*) obseruat arcam Domini, partim præcessisse; partim in medio castrorum fuisse: scribi autem quòd eduxit Dominus populum ante se, idest, in conspectu suo; quoniam licèt aliquando præcederet eos, tamen semper aspiciebat. Refert secundò ex Hebræis, quod prior notauerat apostata Munsterus, Deum eduxisse ante se quemadmodum pater filium ante se ducit, vt iugiter in illũ oculos dirigat. Id lego apud R. Salomonem [k], qui citat locum illum Exodi. Postremò Deum ante se eduxisse ait eo modo quem de conuerso angelo nubéque transferente ad posteriorem partem, paulò antè diximus ex Exodo, quem citauit R. Salomon. R. autem Abenezra [l], profert ex Esaia [m]; *angelus faciei eius saluauit eos,* מלאך פניו
D הושיעם *malach panau hoschiham*, Chaldaicè, *Angelus missus à facie eius:* Sed Græcè, *non legatus, neque Angelus, sed ipse Dominus saluauit eos,* οὐ πρέσβυς, οὐδὲ ἄγγελος, ἀλλ᾽ αὐτὸς ὁ κύριος ἔσωσεν αὐτούς. Vbi putat Sanctius noster in editione nostra supplendam negationem ante Angelum, vt significetur quòd non Angelus faciei, hoc est, assistens Deo, seu ante Deum [n], & vnus de septem stantibus in conspectu throni eius [o] (Michael fortasse princeps populi Israël [p]) sed ipsemet Deus saluauit. Idem adhuc R. Salomon declarat illud בפניו *bepanau* singulariter positum, pro plurali (*coram eo*) pro (*coram eis,* בפניהם *biphnehem:*) & refert ad membrum (*dilexit patres tuos:*) vt sit sensus, quòd eduxit Deus populũ coram patribus eorũ in virtute sua magna: Vide-
E licet, quia non erat populus cum quo loquebatur Moses, eductus immediatè. Affert ad hoc confirmandum ea Psal. 77. [q] *coram patribus eorum fecit mirabilia in terra Ægypti.* Ipsemet Deus adfuit speciali quadã ratione populo suo, vt hoc ipso [r] capite antea vidimus: & gloria eius apparebat [s]; & solus dux erat [t]: & Moses Deo dixit, quòd si non ipsemet Deus præcederet, ne educeret populum [u], rogauítque vt graderetur ille cum [x] ipsis: & Dominus præcessisse narratur ad ostendendam viam in columna nubis & ignis [y], & apprehendit manum eorum, vt educeret illos de terra Ægypti [z], vt solent matres infantum manus apprehendere,

h q.8.
i Exod. 14. 19.20.
k hoc loco.
l ibidem.
m c.63.9.
n Tob. 12. 15.
o Ap. 4. 4.
p Dan. 10. vlt.
q v.12.
r v.7.
s Exod. 16. 10.
t Deut. 32. 12.
u Ex. 33. 15.
x c.34.9.
y Exod. 13. 21. Nu. 14. 14. Deut. 1. 33.
z Ier. 31. 32.

vt ingredi doceant,& ingredientes deducant. Nihilominus hæc omnia, istumve, vt ita dicam, ducatum, Angeli opera missi à Deo, & præcedentis factum constat [a]: & arca præcedebat [b] quam dirigebat Angelus: sic autem censebatur Dominus ipse in populo esse, & facie videri ad faciem, & præcedere in via, necnon metari locum, in quo tentoria figerent [c]. Itaque versio nostra *præcedentis* participio explicauit præsentiam Dei, qua, vt dixi, longè sæpiùs exprimitur per præcedentis directionem: nec minùs moraliter educere censetur Deus antè ac præsens educendo deducendóque censetur, quando præcedit; quàm cùm vel ponè sequitur, vel consistit, iuxta nostros loquendi modos. Chaldæa paraphrasis, quam recitaui, solam eductionem posuit in verbo Domini, idest, iussu ipsius & auctoritate, scilicet per Angelum: Græca, quòd ipsemet Deus eduxisset, idest, non deus alienus [d], quantùs Angeli opera personam ipsius repræsentantis.

a Exo.23.20.23.& 32.34. b Num.14.14. c Deu.1.33. d Deut.32.12.

In virtute sua magna.] Caietanus perpendit prudentiam doctoris Mosis hîc & in antecedentibus; qui cùm dixisset quod Iehouah ipse, El, Elohim, singulorum trium nominum effectus proprios affert: primi, quod fontem essendi significat, afferendo primas vniuersi partes cælos & terram vt seruientes Deo, ad officium erudiendi Israël: secundi, quia vox Dei, quem vt legislatorem illud indicat, eiúsque verba, *& lex audita est, atque distribuens mundi nationes dilexit patres dicti populi, ac assumpsit populum semen eorum*: tertij, quod fortem sonat, quia eduxit populum de Ægypto in fortitudine magna, ad debellandas gentes, &c. Si tamen, inquit, non admittitur in hoc contextu nomen El, quia non inuenitur in aliquib. Hebraicis libris hîc, nisi quòd Iehouah ipse Elohim, parum refert. In nullo adhuc Hebræo codice reperi hoc loco El, cùm satis multos consuluerim. Nec tanti refert vis ea quam Caietanus in dictis nominibus constituit. Cæterùm virtus magna כח *choach*, חיל *chela*, ἰσχὺς *potentiam* significat, vt sæpe alibi; coniungitur nonnumquam [e] cum potentia, & fortitudine [f], & robore [g]; & potestate [h], & signis [i], & prodigiis [k], & portentis [l]; præterea potens virtute dicitur [m], brachium [n] virtutis, virga [o], firmamentum [p], roborare [q] virtute, & corroborari [r], seu confortari [s]: & inde virtus valdè frequenter, præsertim in Testamento nouo, vsurpatur pro admirando opere, quod aliter vocatur prodigium, portentum, signum, ostentum, &c. De quibus nuper [t] egimus: aut pro interna vi doni diuini. Inde tandem nomen vnius ex ordinibus Angelorum, qui dicuntur virtutes, & coniunguntur cum potestatibus [u]; & Deus virtutũ cognominatur [x], idest, exercituum angelicorum, Hebraicè Sabaoth. Ruth mulier virtutis [y] appellatur חיל *chail*, צדקתא *tsadiketha*, δυνάμεως. Vbi Chaldæum nomen iustitiam significat; sed Hebræum & Græcum non moralem virtutem, sed robur, fortitudinem, diligentiã, sedulitatem, opes, potentiam. Ex quibus notionibus postremæ duæ minùs quadrant proposito de Ruth, quæ pauper potiùs erat; sed aliæ; ita vt cognominari posset mulier fortis [z], γυνὴ ἀνδρεία, *virilis*: & γενναία, *generosa*, quemadmodum ex Stobæo [aa] notauit Serarius [bb] noster. Nec aliud valet imprecatio fausta populi, vt esset Ruth exemplum virtutis in Ephratha [cc]; quàm, quemadmodum rectè ideo Serarius [dd] obseruauit, vt industria esset, naua, diligens; pararet opes, magnámque potentiam; procrearet filios, qui domum patriámque sustentarent, ac fortiter & generosè defenderent

Virtus magna pro potentia.

e 1.Par.29.12. ps.64.2. Ephes.1.19. c.6.10. f ps.67.36. apoc.7.12. 2 Pet.2.11. g Esa.40.26. h Luca 4.36. c.9.1. apoc.17.13. i actuum 8.13. Rom.15.19. 2 Thess. 2.9. Hebr.2.4. k 2.Cor.12.12. l Heb.2.4. m ps.102.20. n ps.88.11. o ps.109.2. p ps.150.1. Eccl.34.19. *Ruth mulier virtutis dicta.* q Nah.2.1. r Eph.3.16. s Col.1.11. t v.34. u 1.Pet.3.22. x ps.23.10. ps.67.13. y Ruth 3.11. z Prou.31.10. aa serm.65. bb in Ruth 3.q.7.n.8. cc Ruth.4.11. dd ibid.q.10.n.2.

atque amplificarent ceu robora, columnæ, columina reipublicæ. Equidem diligenter inspicienti sacras literas vtriusque Testamenti rarò occurrit virtutis nomen pro virtute morali; sed in allatis acceptionibus; & pro interno quodam robore, quo quis constantior efficiatur aduersùs timorem, imbecillitatem, persecutiones, tentationes, vt quando scribit Apostolus datum in Testamento nouo spiritum non *timoris* [a], δειλίας, ignauiæ, imbecillitatis, timiditatis, imbecilli, pusillique animi; sed *virtutis*, δυνάμεως: & quòd virtus in infirmitate perficitur [b], δύναμις ἐν ἀσθενείᾳ. Nisi velis his locis virtutem fortitudinis interpretari. Hieronymus [c] docens nomen hoc virtutis interdum nequaquam pro fortitudine accipi, atque miraculis, sed pro conuersatione bona, profert exemplum ex epistola Petri 2.[d] *ministrate in scientia vestra virtutem*; & ex illa Pauli, quæ est ad Philippenses [e]; *si qua virtus*; & ex nescio quo alio loco; *melior est sterilitas cum virtute*. Sed in illis epistolis est ἀρετὴ, non autem δύναμις. In historia Machabæorum [f] virtutes bonæ [g] vocantur ἀνδραγαθίαι: mori in virtute, dicitur ἐν ἀνδρείᾳ: exemplum [h] virtutis & fortitudinis, γενναιότητος & ἀρετῆς: fama [i] virtutis, τῆς ἀνδρείας: in virtutibus [k] exercitatus, ἐκμεμαθηκὼς πάντα τῆς ἀρετῆς εἴδη, qui exercuerat omnia virtutis propria. In libro Sapientiæ [l] probatam virtutem, δοκιμαζομένην ἀρετὴν, docet [m] de Dei potentia sumi, non de virtute morali. Denique sicubi virtutis vox moralem significat, ipsi non responder vel כח *choach*, vel חיל *chail*, vel δύναμις, nisi quidpiam adiungatur quo intelligatur vis fortis animi, &c. Attamen Latinum nomen virtutis Nonius [n] apud Plautum [o] exponit de auxilio. Ennius [p] quoque ab eodem [q] citatus vtitur virtute pro potentia, & quidem iuri contraria; vt,

—melius est
Virtute ius. Nam sæpe virtutem mali
Nanciscuntur. Ius atque æquum se à malis
Spernit procul.

hoc est, segregat & separat. Intellexit hoc pacto Pineda [r] Ennium. Sed Scholiastes Ennij bene doctus Hieronymus [s] Columna, conferens cum Tragici cuiusdam Græci versibus affinis sententiæ, negat orationem illam apud Ennium esse personæ satis intelligentis; quia qui iustum se atque æquũ vna in re præstat, in aliis esse iniquus potest: & qui aliquo in genere præclarè agit, malus potest esse in cæteris: vt ea quidem ratione immeritò virtus æquo postponatur. Quare virtutem Columna vt moralem bonam qualitatem ibi accipit.

a 2.Tim.1.7. b 2.Cor.12.9. c in Esa.63. d c.1.5. e c.4.8. f l.1.8.2.c.9.23.c.10.15.c.16.23. l.2.14.18. g l.2.9.10. h l.2.6.31. i c.8.7. k c.15.12. l c.1.3. m ibidem. n c.4.n.477. o in Milite. p Hectoris Lustra aut Lytris. q sup. num. 435. r suprà. s pag.353.

Ex Ægypto.] Virtus Dei magna enituit, potissimùm in ipsa eductione populi ex Ægypto, plagis ibi adeò multis & magnis editis: ad eamdem tamen etiam referuntur admiranda gesta in mari rubro, deincépsque per desertum vsque ad illud tempus, quo Moses ista loquebatur.

Vers.38.] Vt deleret nationes maximas, & fortiores te in introitu tuo, & introduceret te, darétque tibi terram earum in possessionem, sicut cernis in præsenti die.

PRopterea Deus in virtute sua magna eduxit ex Ægypto, vt ad promissam terram populum Hebræum perduceret; quem voluit inde spem, & fiduciam magnam concipere fore, vt,

Paraphr.

eiusdē diuinæ virtutis auxilio, occurrentes omnes difficultates & hostes qui in via essent superarent. Id eo iam tempore quo hæc dicebantur, experimento comprobatum Moses affirmat; & quia terra Chanaan erat ante oculos, tantúmque Iordanis in cuius ripa stabát, traiici debebat: & quam inierant iam tribus Ruben & Gad, ac dimidia Manasses possessionem regnorū Sehon & Og Amorrhæorum. Promiserat Deus, quòd Angelus ipsius præcederet Hebræum populum, & introduceret ad Amorrhæum & Hethęum & Pherezæum, Chananæúmque, & Heuæum, & Iebusæum,

a Exod. 23. 23. quos Deus ipse contereret [a]; immisso terrore in præcursum eorum, & occidendo omnem populum ad quem Hebræus populus ingrederetur, cunctorúmque inimicorum eius coram eo terga vertendo; emittendo crabrones priùs, qui fugent Heuæum, & Chananæum, & Hethæum

b ibid. v. 27. 28. antequam introeat [b], &c. Quæ gentes & numero, & statura & robore longè superiores erant

c Deut. 28. Hebræis [c].

Explanatio. *Vt deleret nationes maximas.*] Monui sæpiùs carere superlatiuis Hebræos Chaldæósque. Nec verò etiam hîc Græcè superlatiuum est, sed positiuum epithetum, ἔθνη μεγάλα. Pro verbo delendi, quod valet quoque ἐξολοθρεῦσαι siue perdere, aliarum editionum verba significant eiicere, seu expellere, לְהוֹרִישׁ *lehoris*, לְתָרָכָא *letharachia*. Potuit præterea verti Hebræum verbum, *vt hæreditare faceret*, nempe te, *nationes maximas*, &c. Quia eo modo sæpiùs exponitur, vt libro prio-

d cap. 24. 18. c. 33. 53. re [d] vidimus. Perperam transtulit apostata Munsterus hoc loco *eradicare*, quasi legisset לְהַשְׁרֵשׁ *lehasres*, à שֹׁרֶשׁ *scores*, *radix*. Chaldæum תָּרַךְ *therach* significat *eiicere*, *expellere*, *repudiare*, necnon & *deuastare*. Notio alia Hebræi verbi *hæreditare facere*, non ita congruit, præsertim cùm hoc statim distinctè exprimatur, nec propriè nationes possidendæ erant, sed terra illarum.

In introitu tuo] Hebraicè, & Chaldaicè (*à facie tua*, vel *ab ante te*, מִפָּנֶיךָ *mippanecha*, מִקֳּדָמָךְ *mekkedamach*) Græcè *ante faciem tuam*, πρὸ προσώπου σου. Eiicere à facie populi vel delere nationes, est sic de medio tollere, vt non appareant, atque vt introeuntibus resistere nequeant. Ea-

e cap. 8. 20. cap. 18. 12. dem phrasi dicitur postea [e] hoc libro bis deletas gentes à Domino, aut delendas in introitu populi Hebræi, licèt verba sint diuersa in priore:

f cap. 9. 29. quemadmodum & in libro Iudicum [f].

Et introduceret te, darétque tibi terram eorum in possessionem.] Secundùm alias editiones, *vt introduceret te vt daret*, siue *ad dandum vt possideres tanquam hæreditatem*, נַחֲלָה *nachalah*, aut *ad dandum vt possessionem*, אַחְסָנָא *ahsanah*, aut *possessionem per sortem*, κληρονομεῖν. Græcè (*terram hanc*, τὴν γῆν ταύτην, in codicibus Complutensibus Regiisque, &c. sed in Sixtinis *eorum*, αὐτῶν.) Pronomine demonstratiuo indicaretur subiecta oculis terra possidenda trans Iordanem, in cuius ripa erant, vt dixi; necnon eis flumen illud regna iam tradita in possessionem tribubus Ruben & Gad, ac dimidiæ Manasse, quemadmodum antea monui.

Sicut cernis in præsenti die.] In Hebræo Chaldæóque textu (*sicut in die hac*, כַּיּוֹם הַזֶּה *chaiiom hazzeh*, כְּיוֹמָא הָדֵין *cheioma haden*:) in Græco (*καθὼς ἔχεις σήμερον*, *sicut habes hodie*) Versu 20. eadem prorsus verba, Hebræa & Chaldæa Latinè leguntur (*sicut est in præsenti die*) Græcè (ὡς ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ, *vt in die hac.*) Hîc autem (ἔχεις,

A *habes*) insinuat quod ante dicebam, iam adeptam possessionem duorum regnorum Sehon & Og: præterea mox adipiscendam terram Chanaan: & quòd ex ea quam iam habebant, certi esse poterant se aliam habituros, quæ promissa fuerat. Patres istorum habuerant dumtaxat promissionem terræ, in qua fuerant peregrinati; dabatur istis possessio, atque complementum promissionis, siue executio. In rebus quoque fidei quæ post prædictionem completa cernuntur, ambigere non sinunt de prædictione futurorum, quin similem omninò exitum sint sortitura. Quanquam non est improbabile scriptum

B à LXX. καθὼς ἔχει, *sicut se habet*, quæ Græcis phrasis vsitatissima est.

Vers. 39.] Scito ergo hodie, & cogitato in corde tuo, quòd Dominus ipse sit Deus in cælo sursum, & in terra deorsum, & non sit alius.

Paraphr. HVc tendunt atque referuntur quæ dicta sunt de admirandis operibus in gratiam Hebræi populi à Deo factis, cùm liberauit ex captiuitate Ægyptiaca, & perduxit vsque ad promissam terram, vt is absque vlla hæsitatione persuaderet

C omnino sibi, verum esse ac vnicum Deum, à quo tot ac tanta beneficia accepisset; nec aliud cogitandum numen esse siue in cœlo, siue in terra, denique vllo in loco: cui deberet aut posset latriæ cultus exhiberi. Tanti refert notitia ista fidésque, sine qua placerè Deo impossibile [a] est, a Hebr. 11. 6.

atque saluari [b], oportétque accedentem ad Deum b Symb. Athanas.

credere quia est [c]. Idcirco hæc veritas toties hîc in isto capite inculcatur per ἐπιμονὴν, diuersaque c Hebr. 11. 6.

verba. Abulensis notat dici Deum in cælo sursum, & in terra deorsum, ad falsorum deorum distinctionem, quorum quidam cælestes vocabantur, alij terrestres, nonnulli aquarici, aliqui subterranei; immò montium quidam non vallium [d]: de qua diuersitate ac numerositate Au- d 3. Reg. 20. 23. 28.

D. gustinus [e], aliique contra Gentiles, vt sæpiùs meminimus: ait verò ille tam minutam & concisam distinctionem scurrilitati inimicæ magis, quàm diuinæ consonare dignitati, plenam turpitudinis, absurditatis, indignitatis, falsitatis. e 6. de ciuit. cap. 9.

Hæc porrò causa est cur hîc antea [f] tam seuerè cauerit Deus imagines fieri rerum quæ essent in cælo, terra, aquis. f vers. 16. & seqq.

Scito ergo hodie.] In aliis editionibus (*& scies hodie*:) sed seruit futurum Imperatiuo. De particula ו *ve* quòd illationi seruiat non legi qui doceat, nec Pagninus [g] inter alios vsus ipsius hunc ponit. Interpres tamen aptè sic transtulit, velut consectarium eorum quæ præcesserunt. Explanatio. g In instit. Hebr. c. 23. & 24.

Et cogitato in corde tuo.] Ex editionibus aliis

E (*& reduces*, seu *reuocabis*, *redibis*, *conuerteris*, *redire facies te ad cor tuum*, vel *in mente*, וַהֲשֵׁבֹתָ אֶל לְבָבֶךָ *vehasfenotha el lenauecha*, וּתְתוּב לְלִבָּךְ *vthethub lilbach*; καὶ ἐπιστραφήσῃ ἐν τῇ διανοίᾳ. Græcæ phrasi non conuenit quod Caietanus docet, ista conclusione principaliter intenta contineri internum Dei cultū secundùm vtramque animi partē: intellectiuam per verbum sciendi præcedens, & affectiuam per nomen cordis. Ad intellectum pertinet διάνοια, idest, *cogitatio*, *mentis agitatio*, *commentatio*, *animaduersio*, *æstimatio*, *diiudicatio*, *constitutio*.

& cor non rarò vsurpatur pro illo, siue pro mente: & recordari spectat ad intellectum. Quare hortatur Moses, vt sciant, & attentè recogitent atque considerent. Mentem reddit Interpres [a] alibi, vbi est διάνοια; & mentem cordis [b], διάνοιαν καρδίας: & oculos cordis [c], τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας, cogitationem [d], intellectum [e], sensum [f]. Cogitare in corde alijs in locis [g] legimus; vel cogitare [h] cor, vel cor machinari cogitationes [i], vel cogitationes ascendere in cor [k], &c. Cæterùm videri potest hoc loco sermo comminatorius, vt apud Iob [l], *Scitote esse iudicium*: in Exodo [m]; *Sciant Ægyptij quia ego Dominus, qui extenderim manum meam super Ægyptum*: in Psalmis [n]; *Scitote quoniam Dominus ipse est Deus*, &c. [o] *constitue Domine legislatorem super eos, vt sciant gentes, quoniam homines sunt*: apud Ieremiam [p], *Scito, & vide, quia malum & amarum est reliquisse te Dominum Deum tuum, & non esse timorem mei apud te.* Idipsum aliàs [q] notauit: tritúmque illud protulit; *non me cognoscit alter faciam vt me cognoscat.* Commemoratio tamen quæ hic est beneficiorum, non videtur minas insinuare; nisi fortè ob periculum ingratitudinis.

a Matth. 22. 37. Marci 12. 30. Lucæ 10. 27. Heb. 8. 10. c. 10. 16. 1. Pet. 3. 13. 2. epist. 3. 1. Ioan. 5. 20.
b Luc. 1. 51.
c Eph. 1. 18.
d Eph. 2. 3.
e c. 4. 18.
f Col. 1. 21.
g 3. Reg. 8. 18. Esther 6. 6. Prou. 12. 20. Eccle. 2. 3. Eccli. 16. 23. Ier. 7. 31. Matth. 9. 4.
h 2. Esd. 5. 7.
i Prou. 6. 18.
k Lucæ 24. 38.
l c. 19. 29.
m c. 7. 5.
n ps. 99. 3.
o ps. 9. 21.
p c. 2. 19.
q in ps. 9. 21.

Quòd Dominus ipse sit Deus.] Græcè ὅτι κύριος ὁ θεός σου οὗτος θεός, *quia Dominus Deus tuus hic Deus*: Hebraicè, & Chaldaicè sunt duo tantùm nomina יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *Elohim*, siue אֱלָהָא *eloha*.

Cæli & terræ nomine vniuersitas elementorū ac rerum intelliguntur.

In cælo sursum, & in terra deorsum.] In medio C præterea spatio, in aquis, infra terram. Sed cæli, terræque vocabulis vniuersitas elementorum ac rerum solet intelligi, sicut in prima creatione nominantur cælum & terra [r]; ex quibus, seu ex terra, inferuntur implicitè reliqua elementa. Nam vt ratiocinantur Physici, dato infimo elemento terræ graui tanquam centro, circa quod est cælum ambiens, dari debet supremum leuissimum, quod est ignis: ac proinde media secundùm grauitatem & leuitatem aqua & aër. Cùm terra in medio mundi collocata, sit elementum siccum, dabitur aliud calidum, aliud humidum, aliud frigidum. Tandem concipitur cæli nomine quidquid supra nos est, aër, ignísque, non modò ipsa substantia propriè dicti cæli: nomine terræ D globus ipse illius & aquæ; qui etiam vnus ambarum esse fertur. Rahab vtens eadem hac formula, *Dominus Deus vester*, dixit, *ipse est Deus in cælo sursum, & in terra deorsum* [s]; siue id naturali lumine cognouerit, siue diuino. Colligitur verò inde, naturæ ac potentiæ Dei Immensitas; illiúsque naturam loco nullo, quantumuis amplo & magno contineri: multóque magis illum templum non capere, siue domum [t], cùm mundus non capiat, vt argumentatur Nouatianus [u]. Infert postremò Hugo instam esse petitionem illam, vt fiat voluntas Dei sicut in cælo & in terra [x]. Quamuis peculiariter Deus cæli [y] cognominetur, & Pater in cælis esse dicatur [z], quia cælum, inquit Abulensis, optima pars vniuersi est, E vel quia quæ cælestia sunt, sunt abscondita, Deus autem noster absconditus [aa], quia purus spiritus [bb]. Adde quia in cælo manifestat se beatis: & è cælo maxima efficacitas est in inferiora.

r Gen. 1. 1.
s Iosu. 2. 11.
t Es. 66. 1.
u de Trin. c. 3. apud Tertul.
Cælum pars optima vniuersi.
x Matth. 6. 10.
y ps. 90. 1. & alibi.
z Matt. 6. 9.
aa Es. 45. 15.
bb Ioan. 4. 24.

Et non sit alius.] In Hebræo & Chaldæo textu (*non amplius*, אֵין עוֹד *en hhod*, לֵית עוֹד *leth hhod*: in Græco, καὶ οὐκ ἔστιν ἔτι πλὴν αὐτοῦ, *& non est adhuc*, siue *vlterà præter eum.*) sic priùs (*& non est alius præter eum*) vbi similis aliarum editionum phrasis: Græcaque Deum exprimit. Idcirco A tam seuerè hic quoque antea omnis imago prohibita est; vt omnes cum suis figmentis Ethnici excluderentur & hæretici, probando Deum non esse, ait citatus Nouatianus, qui manu artificis factus sit, nec eum qui ingenio hæretici fictus sit.

Vers. 40.] Custodi præcepta eius atque mandata, quæ ego præcipio tibi: vt benè sit tibi, & filiis tuis post te, & permaneas multo tempore super terram, quam Dominus Deus tuus daturus est B tibi.

Paraphr.

HAnc obedientiam diuinorum Decalogo contentorum quæ moralia sunt, & mandatorum iudicialium atque ceremonialium, quæ non immediatè à Deo vt illa, siue ab Angelo in Dei persona, tradita sunt, sed mediatè per Mosem, exigit Deus vnicus & verus, cui per se debetur, non isto duntaxat iure ac titulo, verùm etiam propter collata beneficia, illud præsertim, quod tanti faciebat carnalis populus, de possessione terræ promissæ, & certa diuturnáque commoratione in ipsa. Custodit Dominus misericordiam in millia [a], idest, in mille generationes, ob merita parentum: & seruans siue custodiens leges Dei, præ- C cepta atque iudicia, ambulans in eis, & faciens, viuet in eis [b]; quod primo licèt non primario sensu, de temporali vita bonisque illius intelligitur; vt non semel annotauimus: quemadmodum & tam crebrò cùm alibi, tum capite isto ac libro toto, legis diuinæ obseruatio commendatur & iniungitur.

a Ex. 34. 7.
b Leu. 18. 4. 5. Ezech. 20. 11. Rom. 10. 5. Gal. 3. 12.

Explanatio.

Custodi præcepta eius atque mandata] De vocabulis his, déque חֻקִּים *chukkim*, & מִצְוֹת *mitsuoth*, קְיָמִין *keiamin*, & פִּקּוּדִין *pikkudin*, δικαιώματα & ἐντολαί actum aliàs. Præter distinctionem modò allatam de primis pro moralibus, de secundis pro iudicialibus & ceremonialibus, Hugo explicat de affirmatiuis & negatiuis, de pertinentibus ad legem & ad naturam. Fateor tamen synonymè D nonnunquam accipi hæc nomina, necnon iustificationes, iudicia, &c. Non sufficit internus cultus, inquit Caietanus, de quo præcedentia fuerunt; si tempore opportuno deficit externa obseruatio mandatorum Dei.

Quæ ego præcipio tibi.] Habent editiones reliquæ (*hodie*, הַיּוֹם *haiom*, יוֹמָא *ioma*, σήμερον.) Contentus fuit Interpres expressisse proximè præcedente versu; & adhuc priùs [c] bis, & præsentem diem ter [d]: totúsque contextus indicat satis eodem die omnia hæc prolata. Præcipiendi porrò vnicum verbum, ex quo deriuatur secundum nomen à prioribus duobus, nempe צִוָּה *tsiuuah*, פַּקֵּד *pakked*, ἐντέλλομαι, innuunt esse posse synonymum primo. Denique præcipere se asserit E Deus, quod per Mosem faciebat, vt sæpiùs admoneo.

c vers. 8. & 26.
d v. 4. 20. 38.
Præcipiendi verbum.

Vt benè sit tibi, & filiis tuis post te.] Dixi legis obseruantiam prodesse filiis: cuius oppositum etiam verum est, iisdem nocere transgressionem tum propter exemplum: tum quia cùm sint aliquid parentum filij, in istis illi quodammodo afficiuntur vel pœna, vel præmio. Occurret aliquoties in hoc [e] libro eadem formula; *vt bene sit tibi*; & cum additione, *& filiis tuis*, &c.

Et permaneas multo tempore.] Hebraicè, Chaldaicéque (*prolonges dies*, תַּאֲרִיךְ יָמִים *thaarich iamim*,

e c. 5. 16. 29. 33. c. 6. 3. 18. 24. c. 10. 13. c. 12. 25. 28. c. 19. 13. c. 22. 7.

mim, ימים ארך *eλorech iamim*, Græcè, *vt longæui, diuturniue multorum sitis*, ὅπως μακροήμεροι γένησθε. Aliter Latinè, *longo viuere tempore*[a], *protelari dies*[b], *longæuum*[c], *esse*. Græcè aliquando[d] singulariter est μακροχρόνιος, aut verbum[e] μακροημερεύσῃς, aut nomen πολυήμερος[f]. Eiuscemodi promissio longænitatis facta primùm est, auditaque quando latum est præceptum de parentibus honorandis[g]: & Paulus[h] propterea vocat mandatum primum in promissione, ἐν ἐπαγγελίᾳ. Sed suo loco hac de re c. sequenti[i].

a c.5.16.c. 22.7.
b ibid.c.5. 33.
c Ex.20.12.
d Deut.5. 16. Ex.20. 12.
e Deu 5.33.
f Deut.22.7.
g Exod.20. 12. Deut.5. 16. Ephes.6. 2.
h Ephe.6.2. 3.
i v.16.

Super terram quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.] Sic etiam in futuro tempore secundùm editionem nostram in dicto præcepto honorandi parentes indicatis locis; quamuis Græcè sit præsens tempus (*dat*, δίδωσι) quod tempus, æquè vt alia Hebræum & Chaldæum participium admittit. Tempus autem præsens denotat mox dandam possessionem terræ Chanaan; & datam iam terræ citra Iordanem in regnis Sebon & Og; vt crebrò notatum est. Additur in editionibus aliis (*omnes dies, siue omnibus diebus.*) Quæ Vatablus docet rectiùs referri ad verbum præcedens (*custodi*) hoc modo (*custodi omnibus diebus statuta eius*, siue *præcepta*, &c.) alios referre ad ea quæ paulo antè præcedunt (*vt bene sit tibi*,) hoc modo (*vt benè sit tibi, multaque beneficia conferat in te Dominus cunctis diebus.*

---

*Vers.*41.] Tunc separauit Moyses tres ciuitates trans Iordanem ad orientalem plagam.

*Vers.*42.] Vt confugiat ad eas qui occiderit nolens proximum suum, nec sibi fuerit inimicus ante vnum & alterum diem, & ad harum aliquam vrbium possit euadere.

Paraphr. Hic designatio trium ciuitatum refugij memoratur, quæ versu etiam sequenti nominantur, à Moyse facta citra Iordanem; si abeuntibus Hebræis vltra Iordanem, & parte quadam ex tribubus, Ruben, Gad, & dimidiæ Manass. ... tingeret, committi homicidium inuoluntarium ab illis qui remansissent ex iisdem tribubus, quæ possessionem regionis Cis-Iordananæ in regnis Sebon & Og impetrauerant. Tractatum est hoc argumentum de ciuitatibus refugij libri prioris cap.35.[k] de quo adhuc mentio fit in c.19.[l] libri præsentis, & in c.20.[m] libri Iosue: & ostensum ciuitates has tres ante transitum Iordanis constitutas. Est autem verisimile factam priùs à Moyse denunciationem, vt eligerentur tres; datam verò curam nonnullis, ac iis quidem fortassis, quos Dominus nominauerat ad terram diuidendam, vt considerarent quænam essent magis idoneæ, ratione distantiæ firmitatis, &c. Sed hodie relatum ad eumdem legislatorem iudicium illorum & sententiam. Per seipsum executus est Moses, ait Caietanus, statutum de ciuitatibus refugij scriptum in libro Num. c.35. quoad regionem trans Iordanem, quam possidebant. Eugubinus, à communi non recedens opinione, notat quod legimus hîc (*separauit*) esse loco futuri Hebræi; futurum autem Hebræum pro præterito imperfecto poni. Quem loquendi morem obseruari vult, quòd vehementer ad intelligendos Psalmos iuuet, in

k v.6. & seqq.
l v.1. & seqq.
m v. 1. & seqq.

A quibus ea sæpe locutio reperitur. In libro Iosue[*] iterum tres hæ ciuitates nominantur, quasi constitutæ tunc sub Iosue. * c.20.2.

Explanatio. *Tunc separauit Moyses*] Iam dicebam cum Eugubino verbum Hebræum futuri temporis יַבְדִּיל *iaudil* nempe, & idē est de Chaldæo יַפְרֵישׁ *iaphres*, habere significationem præteriti imperfecti: addi potest, etiam perfecti. Græcum est ἀφώρισεν. Quod verò fecit aliorum opera Moses, ipsemet fecisse censetur; vt contingit in aliis operibus auctoritate, iussu, impensa principis factis. Vt mihi inscitè, si non etiam malignè, vetuisse nescio quis videatur edi laudationem Greg. XIII. optimi & sapientissimi Pont. in qua erat inter cætera Ka-
B lendarij reformatio, quòd in id non ille, sed Mathematici incubuissent; perinde ac si latomos, fabros, opificésque alios laudare oporteat non Salomonem ob templum Ierosolymitanum, non Rom. Pontifices, ob Petri basilicam; non alios ob alia magnifica opera.

Tres ciuitates trans Iordanem.] Sæpiùs monui (*trans*) & πέραν) respectu populi Hebræi iam habitantis in Chanaan: cùm hæ ciuitates essent in regione Amorrhæorum citra Iordanem & Chanaan: vtramque verò partem tum citeriorem, tum vlteriorem significari posse per Hebræam vocem בְּעֵבֶר *behhener*, & Chaldæam similem בְּעִיבְרָא *behhiura*. In cap.35.[a] libri prioris ostendi tres ciuitates designatas quoque a v.6. & seqq. & v. 14.
C in refugium vltra Iordanem: eadémque de re redibit sermo c.19.[b] b v.1. & seqq.

Ad orientalem plagam.] In c.20.[c] Iosue dicuntur expressè ad orientalē plagam Iericho fuisse: quod c vers.8.
est idem ac respectu terræ Chanaan vltra Iordanem; nam respectu regnorum Sehon & Og citra Iordanem erant ad occidentalem plagam. Nihil se requisituros trans Iordanem professi filij Ruben & Gad (cum media tribu Manasse) si regionem citra Iordanem impetrarent, quam dicebant esse in orientali plaga[d]. d Num.32. 19.

Vt confugiat ad eas qui occiderit nolens proximum suum] Pro (*nolens*) in aliis editionibus est (*nesciens*, seu *ignorans*, *caréns que scientia*, בִּבְלִי־דַעַת *bibli dahhath*, בְּלָא מַדְּעֵיה *belo maddehheh*, ἐν εἰδώς. In c.35.[e] e v. 11.
D præcedentis libri pro nolentibus habent editiones reliquæ (*in ignorantia*, בִּשְׁגָגָה *bisgagah*, בְּשָׁלוּ *beschalu*; vel *inuoluntariè*, ἀκουσίως. In cap.19. libri nostri[f] vsurpat Interpres participium (*nesciens*) f vers.4.
vbi Hebræa & Chaldæa eadem sunt quæ hoc loco: Græcum verò aduerbium ἀκουσίως. In cap. 20.[g] Iosue est, *nesciens & ignorans*, בִּבְלִי דַעַת *bibli* g v.3.9.
dahhath, ἄνευ προνοίας, *sine prouidentia*, siue *prauidentia*, & ἐν εἰδώς. Consule dicta citato prioris libri loco.

Nec sibi fuerit inimicus ante vnum & alterum diē.] Potest quis esse inimicus alteri, ita vt non vicissim alter illi. Secundùm alias editiones indicatur quòd is qui occidit, non oderat occisum. Tamen
E si constaret occisum gessisse inimicitias cum illo qui occidit, ipsum, etiamsi fortitan occisor non oderat illum, præsumptio adhuc esse posset in externo foro aduersùs occisorem. Sic est in cæteris editionibus וְהוּא לֹא־שֹׂנֵא לוֹ *vehu lo sone lo*: וְהוּא לָא סָנֵי לֵיהּ *vehulo sane leh*: καὶ οὐκ ἐχθρὸς ὢν αὐτῷ. Priore libro[h] vocatur homicidium fortuitum, & absque odio, & inimicitiis factum. In c.19.[i] libri nostri habetur eadem conditio de illo qui nesciēs occiderit, quique heri & nudiustertius nullū cōtra occisum odium habuisse comprobetur. Vbi eadē phrasis aliarum editionum quæ hoc loco recitata est habetur. Sed Græcè ἐχθὲς pro χθὲς in Bibliis h c.35.22. 23. i vers.4.

Complutensibus, Regiisque: quorum illud Atticum existimatur, eo fortassis modo quo Hispani pronunciant *espera*, *espiritum*, &c. & suo idiomate talibus vocabulis præfigunt *e*, vt etiam Galli in *espoir*, *esperer*, *esperance*, *estoile*, &c. In c. 20.[a] Iosue repetitur eadẽ cõditio de illo qui percusserit nescius, vel ignorans, nec ante biduum triduúmve eius probetur inimicus. Vbi etiam Hebræa & Chaldæa se habent sicut hîc, Græca verò ἀπὸ χθὲς, vel ἀπ᾽ ἐχθὲς καὶ τρίτης. Cæterùm per vnum & alterum diem, aut heri & nudiustertius; siue tertio die, non ita semper exactè intelligitur & præcisè duplex tantùm dies ante præsentem, vel triplex cõputando præsentem, sed indefinitè præcedens præteritúmque tempus, sed non valde longum; vt B cùm scribitur Iacob animaduertisse faciem Laban, quòd non esset erga se sicut heri & nudiustertius[b]: & Mosem, *non sum eloquens ab heri & nudiustertius*[c]: præterea, *si bos cornupeta fuerit ab heri & nudiustertius*[d]: *Væ nobis* (allata arca in castra Hebi æorum dicebant Philisthiim) *non enim tanta fuit exultatio heri & nudiustertius*[e]: *videntes omnes qui nouerant eum* (Saülem) *heri & nudiustertius*[f], & in similibus aliis sententiis[g]. Nihilominus videtur aliquando contextus exigere temporis huiusmodi spatium distinctum: vt[h], *continuimus nos ab heri & nudiustertius, quando egrediebamur*. Notauit hunc Hebraismum noster Maldonatus[i]. Heri quoque & cras pro incerto tempore sumi præ- C terito ac futuro, certum est, legentique diuinas literas constabit. At in profanis auctoribus Latinis non facilè reperias exempla istiusmodi formularum: quamuis prouerbialiter etiam Græcè dicatur χθὲς καὶ πρώην, vt Latinè heri & nudiustertius: & apud Xenophontem χθὲς καὶ τρίτην ἡμέραν, sicut passim in Scripturis notatis locis, atque in hoc nostro absque nomine ἡμέρας: quod tamen subauditur, πρὸ τῆς χθὲς, vel ἐχθὲς καὶ τρίτης: qualia item Hebræa תְּמוֹל שִׁלְשֹׁם *themol* (aliter אֶתְמוֹל & אִתְמוּל) *themol, ethmol, ethmul scilscom*; notátque Pagninus[k] subaudiri intermediam coniunctionem; vel certè præcedentem vocem constructam censendam, sequentem per genitiuum exponendam; denique significare antè, seu iam antè. Interpres D quidem noster vertit alicubi *priùs*[l], *antè*[m], *antea*[n]; sed editio Græca[o] semel καθ᾽ ἑκάστην ἡμέραν, *per singulos dies*, nempe præcedentes. Incidi postquam hæc annotaueram, in Delrij nostri adagialia sacra; qui obseruat[p] cum Augustino[q], hesternam & nudiustertianam diem familiarissimam in Scripturis locutionem esse, pro tempore præterito. Profert præterea testem Irenæum[r] (credo fideliter auctorum hæc loca citari) scribentem heri & nudiustertius, quod dici solet: & de phrasi Græca χθὲς καὶ πρώην (etsi Græcè scripsisse Irenæus creditur) Epiphanium[s], Athenagoram[t], Platonem[u], Plutarchum. Docet deinde, vtplurimum significare non multò priùs, haud ita pridem; quod Catullus dixit, hodie atque heri: quandoque iam du- E dum, vel non nuper: nonnumquam priùs, seu antea. Affert quoque indefinitè pro non ita pridem Iosephum[x], Eusebium[y], Nazianzenum[z]; & præmissa negatione pro diuturna siue perpetua te Iunium[aa] Philosophum, & Sophoclem[bb]. Adhæc monet quod & ipse hîc indicaui, nec Hebræos, nec Latinos, nec Græcos eodem semper modo hoc prouerbium exprimere.

a v. 3. 5.

Phrasis, per vnum, & alterū diē; heri & nudiustertius; tertio die, quomodo intelligenda sit.

b Gen. 31. 2. 5.
c Exo. 4. 10.
d c. 21. 29. 36.
e 1. Reg. 4. 8.
f c. 10. 11.
g c. 14. 21. c. 19. 7. c. 21. 5. 2. Reg. 3. 17. c. 5. 2. 1. 4. 13. 5. 1. Par. 11. 2. Dan. 13. 15.

Heri, & cras, quomodo.

h 1. Reg. 21. 5.
i in Dan. 13. 15.
k in thesau. radice שלש.
l Exo. 5. 7. 8.
Ios. 3. 4.
m Ios. 4. 18.
n Ruth 2. 11.

Hesterna & nudiustertiana dies, pro tempore præterito.

o Exo. 5. 8.
p tom. 1. adag. 34.
q locut. in Gen. c. 31.
r l. 2. c. 21.
s lib. 2.
t in legat.
u 3. de legi.

Hodie atque heri quid.

x 1. & 2. contra Apion.
y 1. hist. c. 9. l. 3. c. 38. 2. de præpar. c. 8.
z orat. contra Eunom.
aa apud Stobæum.
bb in Antigona.

Et ad harum aliquam vrbium possit euadere.] Nihil interest vrbium hîc vocem poni, paulo antè ciuitatum: quia synonymæ sunt; licèt discrimen aliquod Grammatici reperiant, vt aliàs at- A tigimus. Editiones aliæ vtrobique vtuntur eadem: habéntque (*& fugiet ad vnam ex vrbibus*, siue *ciuitatibus his*, vel *vrbium ciuitatúmve harum, & viuet.*) Tandem ne quis hæreat in Hebræo הָאֵל *hael*, quod ex ה *he* demonstratiuo & אֵל *el* componitur, aduertendum est אֵל *el* hîc non Dei nomen esse, quasi Dei significentur vrbes; quæ sic cognominari posse viderentur, quia Leuitarum erant ministrorum Dei, & ob asylum quodammodo sacrosanctæ: sed valere pronomen *isti*, vel *istæ*, quod aliter cum ה *he* in fine, & ל *lamed* cum daghes, dicitur אֵלֶּה *elleh*. Sunt verò dictæ particulæ in eodem vsu aliis[a] in locis exempla alia; inter quæ hoc nostrum Lexicographi viden- B tur omisisse.

a Gen. 19. 18. c. 26. 3. Num. 24. 24. 1. Paral. 20. 8.

Vers. 43.] Bosor in solitudine, quæ sita est in terra campestri de tribu Ruben: & Ramoth in Galaad, quæ est in tribu Gad: & Golan in Basan, quæ est in tribu Manasse.

PARAPHR.

HÆ sunt ciuitates tres refugij citra Iordanem in ditione Amorrhæorum, quæ concessa fuerat tribubus Ruben & Gad, atque dimidiæ tribui Manasse. Recensentur eædem in libro Iosue[b], sed Gaulon pro Golan. Cur autem tot C fuerint quot vltra Iordanem pro nouem tribubus, docuimus capite 35. libri præcedentis. Sed cùm citato loco libri Iosue scribitur, quòd sub ipso Iosue statuerunt istas ciuitates, quas tamen Moses adhuc viuens, vt hîc legimus, assignauit, respondet Arias[c], non antea fuisse sacratas, quàm aliæ intra promissam regionem Chanaan notarentur. Masius[d], citans Hebræos, appellat religiosum sanctitatis ius, quod tum demum, cùm alia trans Iordanem consecrata sunt asyla, dictæ ciuitates citra Iordanem obtinuerunt. Abulensis[e] ait censeri Hebræos eo tempore statuisse, quia tempore Mosis fauebant, & dabant auctoritatem dictis factísque illius; quod etiam faciebant tempore Iosue. Benè monet Oleaster vt D omnis diuisio ac rerum distributio quam in vita facere possis, fiat à te: ne post mortem non tam bene fiat, aut inde lites, vt fieri solet, inter hæredes oriantur. Præterea opportuno tempore obseruat à Mose repetitam legem, quando iam cœperat populus possidere terram, vt desiderio reliquam consequendi, quæ promissa erat, auidiores ad audiendum redderentur, & alacriores, ardentioréSque ad implendum. Recitat ex Hebræis Glossa conditiones decem pro ciuitatibus refugij; vt æquali spatio distarent inuicem: viæ ducentes ad eas complanatæ essent, & absque impedimento: in biuio vel triuio stipes erigeretur, in quo scriptum esset מִקְלָט *miklat*, idest, refugium: vt non nimis vel paruæ essent, E ne victui necessaria deessent; vel magnæ, ne ob habitatorum multitudinem occisi propinquus non obseruatus subintraret, & interfectori strueret insidias: nundinæ in iis crebriùs haberentur, ad commoditatem cibariorum: in vicinia plures pagos haberent, ad arcendum aduersarium: si destitutæ forent habitatoribus, aliunde aduocarentur Leuitæ, & alij Hebræi: non fierent ibi arma bellica, retia venatoria, funes, aut aliquid tale; ne sub prætextu aliquid emendi, vindex sanguinis illuc veniret, homicidámque interficeret: si homicida esset תַּלְמִיד *thalmid*,

b c. 20. 8. c. 21. 27.
c ibid.
d ibidem.
e ibidem.

Ciuitatum refugij conditiones decem.

thalmid, hoc eſt, diſcipulus, præceptor eius cum illo exulare cogeretur; ſi Rabbi, ſchola ipſius in ciuitatem refugij transferretur: ne liceret ex ciuitate refugij diſcedere, & ad ſuos redire, donec Pontifex moreretur. Ex his non paucæ conditiones declaratæ ſunt cap. 35. libri præcedentis. De myſtico ſenſu earumdem ciuitatum refugij dixi eodem loco. Reperit Hugo nonnulla in commentario [a] Ioſue, Iordanem de Baptiſmo interpretans: vt citra Iordanem, id eſt, ante Baptiſmum, triplex remedium fuerit, circumciſio, oblatio, fides parentum: vltra, hoc eſt, poſt Baptiſmum, ieiunium, oratio, eleemoſyna; ex Ambroſio tres vltra Iordanem, inquit idem Hugo, ſunt; integritas, in ſe imaginem Dei exprimendo; caritas, cum toto corde, tanquam patrem, diligendo; humilitas, eidem tanquam Domino ſeruiendo: citra Iordanem ambitio, id eſt, deſiderium, & cura, propitiationis peccatorum; adimpletio præceptorum; euitatio inhibitorum. Addit omnes ciuitates eſſe in montibus, id eſt, in eminentia bonæ vitæ: eſſe Leuitarum, quos Ambroſius fugaces exponat, vt fugaces fugacibus committantur; fugientes nimirum cũ Iacob in Meſopotamiam à facie [b] Eſau; qui quercum ſignificans denotet fugiendam carnem cum lucta magna, quam Iacob ſignificat, verſus Meſopotamiam, quæ vocationis eleuationem importans inſinuet abſtinentiam; quod confirmat exemplo Ioſeph fugientis pallio relicto [c]: Eliæ à facie [d] Iezabel, hoc eſt, à ſterquilinio (quod vult etymon eſſe Iezabel) mundi, ad Oreb, id eſt, clauſtrum, quia ſiccitatem valet; ibi autem fluxus luxuriæ per nocturnas vigilias, diurna ieiunia, aſſiduas diſciplinas penitus deſiccatur: Ioſeph & Mariæ in Ægyptum à facie Herodis; qui Herodes pelliceum ſonat, ſiue deceptorem diabolum, qui pellibus multos decipit à cuius facie fugiendum ſit in Ægyptum, hoc eſt, in mœrorem pro peccatis. Lege Gloſſam ordinariam & Lyranum citato loco Ioſue; & quæ cap. 35. prioris libri attuliſſe me paulò antè dixi.

Ciuitatum refugij ſenſus myſticus.
a in c. 20.
b Gen. 27. 41.
c c. 39. 12.
Iezabel etymon.
d 3. Reg. 19. 3. & ſeqq.

Explanatio.

Boſor.] Scribitur Hebraicè, Chaldaicéque בֶּצֶר *Betſer*, Græcè *βόσορ*; fitque de eadem mentio in libris [e] Ioſue, Paralipomenon [f], Machabæorum [g]. Erat ex ciuitatibus Leuitarum, ſicut reliquæ ciuitates refugij, tam citra, quam vltra Iordanem; attributa verò filiis Merari Leuitis inferioris gradus [h]; præterea inter munitas magnáſque connumerabatur [i]. Etymon Hieronymus [k] tradit *in anguſtia*: Beda [l] *in anguſtia mea, tribulans me, caro, annuntiatio*. Valet בְּ *be*, *in*, & צַר *tſar*, *anguſtiam*, ſiue *tribulationem*. Pronomini nullus in hac voce locus: carnem בָּשָׂר *baſar* ſignificat vel *pellem*, vel *hominem*, vel *propinquum*, vel etiam *pudenda*, ſeu *virile membrum*: verbum autem בִּשֵּׂר *biſſer* in piel *nuntiare*, lætum ſcilicet nuntium, & quaſi carneum, id eſt, ſuaue & molle, quod Græcè dicitur *εὐαγγελίζειν*: rectéque aptari poteſt Euangelio, in quo annunciatum ac euangelizatum eſt gaudium magnum [m] de Verbo quod caro factũ [n] eſt. Ex radice בָּצַר *batſar*, *munire*, *roborare*, &c. בֶּצֶר *betſer* ſignificabit *munitionem, turrimve fortem*: qualem fuiſſe Boſor modò retuli. Vſitatum eſt porrò literam צ *tſade* conuertere in literam S. vt patet in *Sion*, & ſimilibus. Docet Arias [o], quoniam in Rubenitica regione, ad quam Boſor ſpectabat, nulla erat illuſtris vrbs editiore loco ſita, delectam eſſe Boſor magnam, & in campeſtri planiſſimóque tractu ædificatam, quæ ſui conſpectum longè latéque dilatabat. Potuit eſſe *ὀχυρὰ καὶ μεγάλη*, fortis ſiue munita & magna, vt in hiſtoria Machabæorum citata cognominatur, nec in edito tamen loco: immò tanto magis muniri debuit, quo per ſe ex loci conditione ac ſitu minùs munita erat. Quare quod antea de montibus relatum eſt ex Hugone iuxta tropologiam, verum erit pro maxima parte, non omnino de omnibus. Maſius [a] notat vocatam aliter בָּצְרָה *Boſra*: & à Ieremia [b] conſtitui in Moabitidis planitie, hoc eſt, in campis, quos Moabiticos, inquit, vocare ſolemus: ex Machabæorum verò hiſtoria certum eſſe eam extitiſſe in deſerto; quia illic Galaaditidis nomine vocatur vniuerſa regio, quæ cis Iordanem eſt Iſraëlitis aſſignata: fuiſſe verò in Rubenitarum hæreditate poſitam trans Arnonem longiuſculo interuallo, ſicut Hebron, non in ipſa Iudaicæ hæreditatis extremitate, ſed interiùs pro primo à meridie aſylo: differre ab alia Boſra, quam Eſaias [c] apud Idumæos collocat, ſiue ſic appellata ſit à murorum firmitate, vt placet Hieronymo [d]; ſiue vt aliis, à vinearum vbertate, (בָּצִיר *batſir* enim vindemia eſt) comparationémque idem Propheta [e], & Ieremias [f], atque Abdias [g] à vindemiatoribus vſurpant cùm de Edom agunt, vbi illa erat, vt à re Idumæis valde familiari & celebri. Gaſparis [h] Sanctij noſtri poſterior etymologia eſt, ſimilibus aliis exemplis nominum propriorum locis attributorum confirmatis, & enumeratis triplicem eiuſdem nominis Boſra, in Idumæa, de qua apud Eſaiam [i], Ieremiam [k], Amos [l], Pſalmo 59 [m]. & 107 [n]. cùm canitur, *quis deducet me ad ciuitatem munitam*, Hebr. Boſra, in Moab, de qua hoc loco, & Ieremias [o]; in tribu Manaſſe; de qua liber Ioſue [p]; cùm tamen Hieronymus neget Boſram eſſe extra regionem Moab. Alter de noſtris Chriſtophorus [q] à Caſtro agnoſcit duas dumtaxat in Moabitide, & in Idumæa. Quidquid ſit de varia Boſra, & de eodem nomine Hebræo, vt eſt in Pſalmis, quorum conſuli commentarius noſter poteſt; Boſor huius noſtri loci Moabitica ciuitas eſt; alio præterea ſimili nomine vocata Boſra. Sed in libro Ioſue [r] legitur filiis Gerſõ Leuitici generis de dimidia tribu Manaſſe data ex ciuitatibus confugij Gaulon in Baſan, & Boſra: & filiis Merari, vt antè memini, Leuitis inferioris gradus de tribu Ruben vltrà (id eſt, citrà reſpectu in Chanaan habitantibus) contra Iericho Boſor in ſolitudine. At, quod non aduertit qui Boſram tertiam numerauit, in tribu Manaſſe [ſ], nominatur Hebraicè, Chaldaicéque non בֶּצֶר *betſer*, ſed בְּעֶשְׁתְּרָה *Beheſtherah*, Græcè *Βεεσθαρά*. Præterea in Pſal. 59 [t]. ciuitas munita vocatur מָצוֹר *matſor*: in 107 [u]. מִבְצָר *mintſar*. Vtriuſque tamen vocabuli eadem notio, & ſi deſignat ciuitatem Boſra, ea non eſt noſtra Moabitica, ſed in Idumæa. Denique nomen proprium viri Boſor & בֶּצֶר *Betſer*, extat in Paralipomenis [x], & in commentario libri prioris [y], & Petri [a] docui Balaam dictum ex Boſor vel patre, vel patria.

e c. 20. 8. c. 21. 36.
f li. 1. 6. 72.
g lib. 1. 5. 26. 28. 36.
h Ioſue 21. 14. 36. 1. Paral. 6. 77. 78.
Boſor, ſiue Betſer etymon.
i 1. Mach. 5. 26.
k de nom. Hebr. ex Deuter.
l de nom. Hebr.
m Luc. 2. 10.
n Ioan. 1. 14.
o in Ioſue 20.

A
B
C
D

a ibidem.
b c. 48. 24.
c c. 34. 6. & 63. 1.
d ibidem.
e cap. 63. 1.
f cap. 49.
g verſ. 1.
h in Eſa. 34. nu. 13.
i ſupra.
k c. 49. 13.
l cap. 5.
m verſ. 11.
n verſ. 11.
o c. 48. 24.
p c. 21. 27.
q in Ier. 49. num. 16.
r c. 21. 27.
ſ ibidem.
t verſ. 11.
u verſ. 11.
x lib. 1. 7. 37.
y in c. 22. 5.
a 2. epiſ. 2. 15.

E

In ſolitudine, quæ ſita eſt in terra campeſtri.) Deſcribitur iiſdem verbis in libro Ioſue [aa] (*quæ ſita eſt in campeſtri ſolitudine*) ordine tantùm immutato, & Hebraicè etiam, atque Chaldaicè ac Græcè omiſſo nomine terræ (*in ſolitudine in campo*, vel *plano*, ſeu *planitie*.) Vltimum valet מִישֹׁר *miſcior*, & *πεδίον*. In Paralipomenis [bb] (*Boſor in ſolitudine*.) Item [cc] quod Ioſue legitur *Boſor in ſolitudine Miſor*, &c.) non extat quidem ſic in Hebræo textu, & Chaldæo, nec in Græco codicum Complutenſium atque Regiorum: ſed in Græco editionis

aa c. 20. 8.
bb lib. 1. 6. 78.
cc Ioſ. 21. 36.

A tionis Sixtinæ, καὶ πέραν τοῦ ἰορδάνου τοῦ κατὰ ἰεριχὼ ἐκ τῆς φυλῆς ῥουβὴν τὴν πόλιν τοῦ φυγαδευτηρίου τοῦ φονεύσαντος τὴν Βοσὸρ ἐν τῇ ἐρήμῳ, τὴν μισώ. Et trans *Iordanem, quæ contra Iericho, de tribu Ruben ciuitatem refugium homicidæ Bosor in deserto, Miso*: & in quibusdam codicibus, ἐν τῇ ἐρήμῳ τῇ μισώρ, *in solitudine Misor*. Sed suspicor Misor non esse nomen proprium ciuitatis, sed significare planitiem, quemadmodum in hoc loco nostro מִישֹׁר *miscior*: vel munitionem, seu ciuitatem, מִבְצָר *matsor munitionis*, id est munitam; quia istius vt distinctæ ciuitatis nulla nec hìc, nec alibi mentio. Vidi postea placuisse coniecturam hanc meam Leonardo Mario, qui simul admonet aliam fuisse Bostam apud Esaiam. Hieronymus [a] tamen

a de locis Heb.

B Misor ciuitatem Og regis Basan nominat; aitque significare loca plana atque campestria.

De tribu Ruben.] Græcè (*ipsius Ruben*, τοῦ ῥουβὶν) quod alij minùs emendatè scribunt ῥουβίμ. Hebraicè Rubenitæ לָראוּבֵנִי *laruneni*, id est, *Rubenitis*, siue *de tribu Ruben*, quod exprimitur Chaldaicè לְשִׁבְטָא דִּראוּבֵן *lesciuta direunen*: & in libro Iosue [b] secundùm omnes editiones (*de tribu Ruben.*)

b c.21. 36.

Et Ramoth in Galaad.] De Galaad crebra præcessit mentio cap. 2 [c]. & 3 [d]. & libro priore [e]. Ramoth nunc primùm nominatur; in aliis postea locis [f], & sæpiùs cum adiectione Galaad; & semel [g] vt nomen viri proprium. Celebris au-
C tem fuit pugna regum Israël, & Iuda contra Syriæ regem pro loco siue ciuitate Ramoth [h]. Vocatur à Iosepho [i] Ramathon, & Aramatha [k] (iuxta alios [l] Arimanus aut Arimna: sed in Iosepho neutra nomina reperio. Sed Ramatham patriam Samuelis solum;) nec abest multum à Rabba versùs Austrum, seu Rabbath; quam Rabbath Hieronymus [m] testatur vocatam Philadelphiam à Ptolomæo Philadelpho: prætetea [n] sua ætate vicum fuisse in quinto decimo milliario Philadelphiæ contra Orientem. Existimat porrò Masius [o], in libro Iosue [p] Masphe nomen iunctum nomini Ramoth nō denotare distinctum locū, sed eumdem qui dicatur Ramath-Masphe, id est, collis speculæ, sitque hæc ipsa vrbs de qua agimus. Transcribit noster Magalianus [q] Masium nomine
D tacito: sed colles pluraliter vocat, cùm sit numeri singularis רָמַת *ramath*, & quidem in regimine à רָמָה *ramah*: vt etiam notauit Arias [r], confirmans ex Græco ἕως ἀραβὼθ (aliàs ῥαμὼθ) κατὰ τὴν μασσηφά (aliter μασφά) *vsque Araboth*, vel *Rameth iuxta Massepha*, aut *Maspha*. Vbi quidquid sit de duplici loco aut vnico (quod secundum probabile est) ratio scribendi prius vocabulum tum Hebraicè, tum magis Græcè, indicat differre à nostra Ramoth. Ibi, hoc est, in Ramoth (Græcè aut ῥαμώθ, aut ῥεμμώθ) Galaad, vnctus est in regem Iehu, qui sanguinem sanguini miscuit, & Achab subuertit domum [s]: ibidem idolum consecratum est [t], quamuis habitaretur à sacer-
E dotibus, & fugitiuorum ciuitas esset. Quanto igitur celebrior, ait Hieronymus [u], & maioris auctoritatis, tanto trans Iordanem habitanti Israël principium idololatriæ & malorum omnium fuit: vt qui primi peccauerant, primi ab Assyriis caperentur. Interpretans idem [x] Ramoth etymologicè visionem mortis (vt sit רָאמוֹת *ramoth* à רָאָה *raah*, & מוֹת *moth*, *mors*) rectè, inquit, quicumque fugitiuus est (erat quippe ciuitas fugitiuorum) & propter peccata non meretur habitare in Ierusalem (nec tamen pro peccatoribus erant huiusmodi refugia, sed pro homicidis in-

c vers. 36. d v. 10. 12. 13. 25. 16. e cap. 32. 1. 29. 39. 40. f Iosue 13. 26. c. 20. 8. c. 21. 37. 1. Reg. 30. 27. lib. 3 4. 23. c. 22. 3. 4. 12. 15. 20. 29. lib. 4 8. 28. 29. c. 9. 1. 4. 14 1. Par. 6. 73. 80. lib. 2. 18. 2. 3. 5. 11. 14. 19. 28. c. 22. 5. g 1. Esd. 10. 29. h 3. Reg. 22. 3 & seqq. i 14. antiq. c. 5. k Serar. in 3. Reg. 22. l Adricho. thea. terræ sanctæ in Gad. pag. 34. nu 3d. m in Ezech. 25. n de locis Hebr. o in Iosue 13 26. p ibidem. q ibidem. r ibidem. s 4. Reg. 9. 2 & seqq. t ibid. c. 10. 29. u in Oseæ 6.

Ramoth etymol. x in Iosue 4.

A uoluntariis) habitat in vrbe mortis; & est trans fluenta Iordanis, qui descensus exprimitur. Placuit rursus eidem Hieronymo [a] etymon idem, siue *vidit mortem*: & præterea excelsum signum (à רָם *ram* & אוֹת *oth*) vel excelsa (ab eadem radice רָם *ram*:) item Bedæ [b] excelsum signum, aut excelsa responsio. Sed responsionem hìc non agnosco. Arias [c] ex notione pro culminibus colligit altiùs locatam fuisse istam ciuitatem: sicut & de sequenti nomine quod legit Galon, vt significat manifestum, siue reuelatum; quòd scilicet in conspicuo ac propterea in excelso loco esset. Postremò apud Ezechielem [d] sericum Latinè legimus, quod Hebraicè רָאמוֹת *ramoth* scribitur, Græcè retento vocabulo Hebræo ῥαμὼθ (aliter
B ῥαμώθ) quæ quidam intelligunt corallia, vel aromata, vel amethystum, vel cornua aut pellem rhinocerotis qui רְאֵם *reem* nominatur; vel lapides pretiosos, résve pretij excelsi, hoc est, magni, vel subtilia, vel sericos floccos ex quibusdam arboribus, & bombycinos textus vnde vestes fiunt subtiles ac leues. Lege de nostris enarratores Ezechielis [e] Villalpandum, Maldonatum, Gasparem Sanctium, & qui sub prælo est Cornelium; item Pinedam in [f] Iob; ad ea verba; excelsa רָאמוֹת *ramoth*) *& eminentia non memorabuntur in comparatione eius.*

a de nom. Hebr. ex Deuteron. b de nom. Hebr. c in Iosue 20. d c. 27. 16. e supr. f in cap. 28. 18.

Quæ est in tribu Gad.) Hebraicè לַגָּדִי *laggadi*, *ipsi Gaditæ, seu Gaditis*, id est, ex tribu Gad. Eodem pacto Græcè τῷ γαδδὶ, *ipsi Gaditæ*, &c.
C Chaldaicè *tribus Gad*, לְשִׁבְטָא דְגָד *lesciuta degad*. Similia sunt in libro Iosue [g], & in Paralipomenis [h]. Verùm in his duplicem lego nomine Ramoth ciuitatem, vnam de tribu Issachar [i]; præter istam de tribu Gad. Quam distinctionem notauit quoque Abulensis [k]: Hugo [l] autem priorem ait aliter appellatam in libro Iosue [m] Iemarach. Voluit dicere Iarameth. Masius [n] quæ יַרְמוּת *Iarmuth* ex tribu Issachar vocatur, ait רֶמֶת *Ramath* quoque appellatā: in Paralipomenis autem רָאמוֹת *Ramoth*: & quamuis ad literas nonnullas immutata sint hæc nomina, tamen ab eadem positione duci: Longè verò diuersam esse vrbem illam Iarmuth Iudæorum non procul ab Esthaol positam.

g c. 20. 8. c. 21. 37. h li. 1. c. 6. 80. i vers. 73. k in 1. Par. 6. l ibidem. m c. 21. 29. n ibidem.

Et Golan in Basan.) De Basan dictum aliàs. Pro
D *Golan* (in Complut. & Regiis Bibliis, *Golam*) est in libro Iosue [o], & in Paralipomenis [p] *Gaulon* vbique גּוֹלָן, licèt [q] bis scribatur גֹּלָן absque holem pleno, & cum litera ו *vau*, post ל *lamed*, quæ tamen non profertur; nomen verò totum pronunciatur Golan: Græcè γαυλὼν, aliquando in quibusdam libris γωλὰν, & in Sixtinis etiam nunc vno, nunc alio modo. Ex Eusebio Masius tradit vrbem Golan, siue Gaulon in prægrandi vico in Bethanæa, hoc est, in Basanitide dedisse amplæ atque vberi regioni nomen, quæ Gaulonitis appellatur: hanc verò duplicem esse; superiorem à Libano monte ad Lacum Genesaram, inferiorem à litore Genesaræ ad Gadaram vsque vrbem.
E Adrichomius [r] Gaulon, Golan, Gholan, Golam, Galon; Iosepho Gaulanam, Gaulanem, Gaulademan, Gaulalim docet insignem vrbem fuisse in Basanitide & Batanæa regionibus (scribit ac distinguit hoc modo) ex cuius nomine etiam adiacens regio Gaulonitis, Gaulanitis, Gaulonitica, & Gaulanitica appelletur: ipsam vrbem ab Alexandro Iudæorum rege subactam esse: regionem autem cum Batanea, Trachonitide, & Paneade ab Herode seniore legatam testamento Philippo filio suo: ætate Hieronymi villam fuisse prægrandem. Testatur id ipse in tractatu de locis Hebraicis

o c. 20. 8. c. 21. 27. p. li. 1. c. 6. 71. q in libro Iosue. r the. terræ sanctæ in Manassæ. pag. 87. nu. 54.

Hebraicis, scribens גולן, & Latinis literis Gaulon & Galon, constituénsque in regione Basantide, & in Bethania (Bathanæam sic quoque vocari testatur Adrichomius [a], & Batanæam, & Batanæam, Bethaldim) affirmans etiam ad eius nomen regionem sortitam vocabulum esse. Videtur ibi regiones distinguere Basanitidem & Bathanæam: sicut & in tractatu de nominibus [b] Hebraicis, distinguit vt diuersa nomina Golan & Gauloo, illud interpretans transmigrationem eorum, vel volutabrum eorum: hoc volutationem eius. Beda item in simili tractato exponit Gaulon volutabrum, volutationem, inuolucrum eum, inuolutationem eius: Golan transmigrantem eos, vel volutationem eorum. Adrias [c] exponens Golon manifestum, siue reuelatum, infert, vt antè retuli de Ramoth, indicari hoc nomine ciuitatem istam, sicut & illam, altiùs fuisse locatam. Valet גלל galal volvere: גלה galah discooperire, ac reuelare, vnde גליון ghillaion, volumen, in quo reuelantur ac manifestantur quæ ignoramus; & specula in qua quæ sunt posita conspiciuntur, inde verò etiam ipsi opposita. Priorem radicem sequitur Hieronymus, Arias posteriorem; Beda ex priore sumpsit aliam significationem, videlicet transmigrandi. Cæterùm trium ciuitatum hic nominatarum tropologiam iuxta nominum etymologias affert Magalianus [d] noster, vt Bosor significans munitionem & tribulationem denotet aduerso aliquo casu afflictis præsidium, adiutorium, refugium in Altissimo Deo, atque ipsius protectione [e] esse, tanquam in munita refugij seu asyli ciuitate. Vel si Bosra sumatur, & exponatur in tinea legis, aut explorationis (de quo etymo satis dubito) insinuet quem morsus & quasi tinea conscientiæ ideo vexat quòd legi Dei & legis exploratoribus, id est, magistratibus, non faciunt satis, asylum sibi constituant in ipsa tinea legis & explorationis per magistratus factæ. Deinde vt Ramoth, & Golan excelsa & conspicua ipsismet suis vocabulis loca designantes; admoneant suamet homicidas, per peccatum animarum, ad culmina mysteriorum fidei per Euangelium reuelatæ, sibi festinandum; vbi Leuitarum, sacerdotumque colloquiis, & vsu Sacramentorum detergentes peccati fœditatem, velut in asylo tuti sint à dæmonum incursionibus tantisper, dum probè norint absque Christi summi Pontificis morte aditum ad patriam cælestem patere non posse.

Quæ est in tribu Manasse.] Hebraicè, & Græcè (*ipsi Manassensi*, seu *Manasse*.) Chaldaicè (*tribui Manasse*) quemadmodum priùs de Ruben, & Gad. Eodem modo in libro Iosue [f]; aliàs [g] verò exprimitur quòd erat de dimidia tribu Manasse, quæ scilicet acceperat possessionem citra Iordanem.

Vers. 44.] Ista est lex, quam proposuit Moyses coram filiis Israël:

Vers. 45.] Et hæc testimonia, & ceremoniæ, atque iudicia, quæ locutus est ad filios Israël, quando egressi sunt de Ægypto;

Vers. 46.] Trans Iordanem in valle contra fanum Phogor in terra Sehon regis Amorrhæi, qui habitauit in Hesebon, quem percussit Moyses. Filij quoque Israël egressi ex Ægypto.

Paraphr. Rectè Lyranus noui docet hic intentam conclusionem in hoc capite: ad hoc enim replicatam legis dationem, declarando eminentiam eius, & legislatoris (Dei nimirum) vt per hoc redderetur filij Israël attenti ad intelligendum & retinendum legem, quæ erat declaranda & replicanda capite sequenti, ac inde vsque ad finem libri. Idem affirmant Abulensis & Marzilla. Vatablus præfationem nominat in Decalogum. Hic verò vix est quod exigat annotationem.

Explanatio. *Ista est lex.*] Præposita coniunctio ו *ve* in textu Hebræo & Chaldæo potest connexionem insinuare cum iis quæ inde à capitis exordio dicta sunt in legis commendationem, Deique legislatoris, atque in idololatria reprehensionem. Quasi diceret Moses, vt ad propositum itaque reuertamur: siue, hæc itaque est lex. Quo pacto nesciunt Vatablus, & apostata Munsterus, aliique. Signat verò hîc lex, ait Abulensis, omne genus præceptorum indifferenter.

Quam proposuit Moyses.] Hebraicè שם *sam*, posuit; & quidem ordine quodam, & ad singularem obseruationem: quod valet etiam Chaldæum סדר *sadder*, necnon *instruere*. Græcum verbum est παρέθετο.

Coram filiis Israël.] Tribus omnes intelliguntur, licèt aliquando Leuitæ censeantur exclusi, vt sæpiùs notauimus.

Præcepta moralia. *Et hæc testimonia.*] Moralia præcepta Lyranus vult significari, distincta à Decalogo, hunc per nomen legis. in priora membro Abulensis per legem quidem, vt retuli, omnis generis præcepta; per testimonia verò quæ Decalogo continentur, tanquam pacta conuenta inter Deum & populum, populo ipso audiente à Deo illa, siue ab Angelo in eius persona, reliqua per Mosem. Insinuatur id per verbum proponendi in membro præcedente. Synonymè tamen aliquando sumuntur testimonia pro quolibet genere præceptorum. *Testimonia pro quolibet genere præceptorum.* Verùm hoc loco accipi pro moralibus videntur; quoniam istis Deus maximè voluntatem suam testificatur, hócque veluti pacto & conditione populum Hebræum tanquam peculiarem elegit. Sub vocabulo autem moralium non intelliguntur præcisè ad morales virtutes pertinentia, vt à Theologicis distinguuntur, quia & de his sunt præcepta primæ tabolæ Decalogi; sed omnia quibus mores nostri boni efficiuntur. Reliqua præcepta ceremonialia & iudicialia sunt quædam veluti adminicula priorum, vt faciliùs & meliùs obseruentur, & Dei voluntas, quæ est sanctificatio nostra [a], adimpleatur.

Ceremonialia. *Et ceremoniæ.*] De hoc nomine actum alibi, & חקים *chukkim*, קימיא *keiamaia*, δικαιώματα; quamuis de aliis quàm de ceremonialibus nomina illa nonnumquam dicantur, vt & iustificationes, quas propriè vocabulum Græcum significat.

Iudicialia. *Atque iudicia.*] Tertium est hoc genus præceptorum, quæ iudicialia cognominantur, spectantque ad causas forenses, & ad certos ius colque dicendi ac faciendi modos, quos quæuis natio proprios & peculiares habere solet, quemadmodum & ceremoniales ritualésue leges. Vt propterea solius primi generis præcepta, quæ Decalogo comprehendebantur, vim habeant obligandi omnes homines, vtpote iuris naturalis per se ac immediatè, vt aliàs admonuimus.

Quæ

Marginal notes: [a] sup. c. 2. 4. — *Golan & Gaulon, siue Galon etymon.* — [b] ex Deut. — [c] in Iosue 20. — [d] in Iosue 20. 8. — [e] Ps. 90. 1. 2. — [f] cap. 20. 8. — [g] c. 21. 27. & 1 paral. 6. 71. — [a] 1. Thess. 4. 3.

A *Quæ locutus est ad filios Israel.*] Additur Græcè (ἐν τῇ ἐρήμῳ, *in eremo*, siue *deserto*, siue *solitudine*:) & pro (*locutus est*) habetur ἐνετείλατο, *præcepit*. Moses nimirum ipse, Decalogo excepto, reliqua locutus est ac præcepit; Decalogum Deus Deitate referens personam Angelus protulit.

Decalogus à Deo traditus.

Quando egressi sunt de Ægypto.] Non ipso egressu, sed postea in monte Sina, lapsis circiter diebus 40.

Trans Iordanem.] Id est, citra Iordanem, scilicet antequam transirent Iordanem, inquit Abulensis: quod sæpius quoque notatum est. Indicatur autem hic repetitio vniuersæ legis; quoniam ante 40. annos iam lata fuerat in Sina, vt modò dixi.

B *In valle contra fanum Phogor.*] De vocabulis fani, & Phogor repete alibi annotata: & quòd aliter legatur (*Phegor*:) & (*contra*) idem sit quod (*iuxta*) vel (*è regione*) מול *mul*, לנכח *lekhel*, ἐγγύς: & pro fano *domus*, בית *beth*, οἶκος. Vatablus nomen גיא *gai*, pro quo *vallis* redditur, Chaldaicè חילתא *cheleltha*, & Græcè φάραγξ in Scholio; vt Gai nomen proprium loci vertere videtur, qui locus apud Hieronymum[a] bis notatur eo modo scriptus Latinè, sed semel Hebraicè גי, vbi castra filiorum Israel fuerint, ac Hieronymi tempore vocaretur Gaia in Palæstina iuxta ciuitatem Petram: semel vt hic, quod interpretatur, inquit, vallis Moab iuxta Phogor, vbi sepultus est Moyses. Locus ergo qui hic describitur, ad vltimam pertinet mansionem nomine Abelsatim[b], vbi inter alia, quæ aliàs[c] recensuimus, fornicatus est populus, & idolum Phogor coluit[d], allatum à Moabitis mulieribus ad vallem subiectam monti, in quo erat fanum idoli eiusdem.

contra pro iuxta.

a de locis Hebr.

b Num. 33. 49.

c ibidem.

d c. 25. 25.

C *In terra Sehon regis Amorrhæi.*] Erant illa loca campestria & plana, per quæ tunc transibant Hebræi, ex Moabitarum regione; sed occupata à rege Sehon Amorrhæo, vt alibi[e] docui.

e Num. 21. 26. c. 33. 48. 49.

Qui habitauit in Hesebon.] Quæ prius erat Moabitarum ciuitas; & à qua tanquam ab insigniore denominatus est Sehon rex Hesebon; vt cap. 2[f]. vidimus, & 3[g]. adhuc repetitur cap. 29[h]. & alibi[i].

f vers. 24. 26. 30.

g vers. 2. 6.

h vers. 7.

i Iosue 9. 10. c. 12. 5. c. 13. 10. 21. 27.

D *Quem percussit Moyses.*] Chaldaicè (*occidit*) קטל *ketal*. Per seipsum id factum à Moyse Abulensis notat, egressio cum aliis pugnatoribus ad bellum, licet iam magnæ ætatis, scilicet 120. annorum[k]. Quod Imperatoris geritur voluntate & auctoritate, ipsimet Imperatori ascribi solet, etiamsi ipse per se immediatè id non gerat.

k Deut. 31. 2.

Filij quoque Israel egressi ex Ægypto.] In editione nostra periodi principium hinc incoatum; & cum sequenti versu eadem contexta sententia, auellit hæc verba à priore membro; cum quo iungitur secundùm alias editiones, ducendo initium nouæ periodi ab iis quæ sequuntur, illo sensu; vt significetur cum Moyse alios; illúmque cum aliis vicissim, ac vnà Imperatorem cum reliquis, ad bellum processisse. In priore E libro[l] scribitur, quòd Sehon ab Israële percussus est in ore gladij: & quòd hic habitauit nominatim in Hesebon, quam Sehon pugnans contra regem Moab occupauerat cum omni terra ditionis eiusdem vsque Arnon; inde nato prouerbio; *Venite in Hesebon, ædificetur, & construatur ciuitas Sehon*, &c.

l c. 21. 24. & seqq.

Vers. 47.] Possederunt terram eius, & terram Og regis Basan, duorum regum Amorrhæorum, qui erant trans Iordanem ad Solis ortum:

Vers. 48.] Ab Aroër, quæ sita est super ripam torrentis Arnon, vsque ad montem Sion, qui est & Hermon.

Vers. 49.] Omnem planitiem trans Iordanem ad orientalem plagam, vsque ad mare solitudinis, & vsque ad radices montis Phasga.

Paraphr.

MOuui præcedentis ante istos partem vltimam versus, aptari commodius & coniungi versui eidem absque nouitate periodi: ita vt non referatur ad 47. qui est primus ex modò recitatis; sensus autem sit quòd cum filiis Israel Moses, hicque cum illis, percusserunt Sehon regem. Quia verò cum percusso Sehon intelligitur occupatum regnum ipsius: exprimitur id hoc loco, simulque quòd possederint Israëlitæ terram Og regis Basan: quorum amborum ditio quàm latè pateat describitur. Vbi etiam supponitur percussum fuisse atque occisum Og, perinde vt Sehon; quemadmodum citato libri[a] præcedentis loco narratur.

a c. 21. 35.

Explanatio.

Possederunt terram eius, & terram Og regis Basan, duorum regum Amorrhæorum.] Editiones aliæ particulam coniugentem præfigunt: componentes ex vltimo membro prioris versus, & ex eo quod ibidem præcedit sententiam per se integram, eo modo, quem iá bis dixi. Dicuntur porrò possedisse filij Israel regis vtriusque Sehon, quem designat pronomen (*eius*) terram, licet habitauerint in illa tribus tantùm duæ Ruben, & Gad, atque dimidia Manasse; quoniam ius fuit commune aliis etiam tribubus ad possidendum: & de illarum consensu cum Moyse, concessa fuit duabus illis & dimidiæ possessio. De Basan & Og actum aliàs.

Qui erant trans Iordanem.] Hic (*trans*, πέραν בעבר *bebheber*) idem valet quod versu 46. & alibi; quia hi reges eorúmque regna citra Iordanem erant & Chanaan.

Ad Solis ortum.] Erat illa terra magis orientalis respectu terræ, quam postea nouem tribus & dimidia habitauerunt.

Ab Aroer, quæ sita est super ripam torrentis Arnon.] Sic in priore[b] capite; *tulimúsque illo tempore terram de manu duorum regum Amorrhæorum, qui erant trans Iordanem, à torrente Arnon, vsque ad montem Hermon: item; & tribubus Ruben & Gad dedi de terra Galaad vsque ad torrentem Arnon medium torrentis & confinium vsque ad torrentem Iaboc*, &c. Præterea cap. 2[c]. *ab Aroër, quæ est super ripam torrentis Arnon, oppido quod in valle situm est vsque Galaad.* Ex illis locis disces quid sit Aroër, quid Arnon: de quorum secundo adhuc mentio fuit in libro priore[d], & in cap. 2[e]. ac 3[f]. libri nostri; de priore in prioris cap. 32[g].

b v. 8. 16.

Arnon & Aroër quid.

c vers. 35.

d c. 21. 13. 15. 24. 26. 28. c. 22. 36.

e v. 24. 36.

f vers. 8. 12.

g vers. 34.

h vers. 8.

Vsque ad montem Sion, qui est & Hermon.] De Hermon in cap. 3[h]. & hoc loco scribitur Græcè cum mendo Ἀερμών in Bibliis Complutensibus, Regiisque; immò & Sixtinis tam hic, quàm ibi: sed in aliis ibi rectè Ἀερμών. Alius differt à monte

Ierosolymitano

an

A Ierosolymitano adeò celebri totiésque memorato: & aliter exprimitur hic noster in aliis editionibus, nempe שיאן *Sion*, per ש *scin*, cum puncto in sinistro cornu, & א *aleph*, post י *iod*, Græcéque σηών, cuius litera secunda est ita quòd proferri deberet per e, ac proinde Seon: aliter dictus ille alius mons; videlicet ציון *Tsion*, per צ *tsade*, & Græcè σιών per iota secundo loco, & simplex sigma in primo, vt aliis similibus contingit. Eidem monti nostro duplex nomen erat hic positum Sion & Hermon: præterea vt est in citato cap. 3. secundùm Sidonios Sarion, secundùm
a vers. 3. Amorrhæos Sanir. Cùm autem in Psalmo 132 [a]. B canitur, *sicut ros Hermon, qui descendit in montem Sion*, non significatur idemmet mons bifariam nominatus; nec Hermon mons citra Iordanem coniunctus monti Sion Ierosolymitano vltra illum, à quo tam longè distat. Sed quòd, vt notat ad præsentem locum libri nostri Leonardus Marius, Sion ille mons non minus conueniat ad comparationem illic Dauidi propositam, quàm Hermon: vt sit sensus; *sicut ros Hermon*, & supplendo particulam (*sicut*) *& sicut ros, qui descendit in montem Sion*. In eius Psalmi commentario notaui hunc dicendi modum, & alios: præterea
b c. 19. 19. idem nomen σηών adhuc extare in libro Iosue [b]; C vbi שִׂיאן *scion* ש *scin* punctum gerente in dextro cornu, & habente ו holem plenum: Latinè Seon; sed corruptè in codicibus Complutensibus & Re-
c de loc. Hebr. giis Senon. Hieronymus [c] appellans Seon vel Soen, in tribu Issachar collocat, suóque tempore ostensam ait villam iuxta montem Tabor. Oportet diuersi à nostro loci nomen esse, quod & Abu-
d quæst. 9. lensis [d] hic rectè demonstrat de synonymo nomine Hermon, vt conuenit isti nostro Sion, siue Seon, diuersum esse à monte qui est vicinus monti Thabor: accidere autem non infrequenter in sacra Scriptura vt duo loca habeant idem no- D men. Postremò admonui quod legitur in Eccle-
e c. 24. 17. siastico [e]; *quasi cypressus in monte Sion*, legi Græcè ἐν ὄρεσιν ἀερμών: exponique à Iansenio, & Paulo de Palatio, de isto nostro monte: reieci verò expositionem Agellij ad citatum Psalmum, in eo Psalmo Sion & Hermon esse nomina eiusdem loci.

Omnem planitiem.] Retinuerunt LXX. vocem Hebræam עֲרָבָה *bharaua*, scribendo ἀραβά. Aliter vocantur campestria Moab, vbi vltima mansio fuit; & aliter vocari Araboth Moab, testis A Hieronymus [a], referens ab Aquila exponi humi- a de loc. Hebr. lia siue æqualia Moab, vt & quamuis eremum vocat ὁμαλὴν, id est, *æqualem*, & *planam*, propter planitiem: à Symmacho campestria Moab: suo tempore adhuc locum fuisse iuxta montem Phogor, euntibus à Libidiade in Esbum Arabiæ contra Iericho; qui vocetur Araba; & hanc planam etiam ab eodem Aquila transferri, à Symmacho vel campestrem, vel inhabitabilem; à Theodotione occidentalem. Notauimus hoc aliàs: & verisimile est illi planitiei nomen Araba proprium fuisse.

B *Trans Iordanem.*] Id est, citra respectu Chananææ; trans & vltra respectu adhuc existentium in regione Amorrhæorum, & qui nondum transmisso Iordane peruenerant in Chanaan, vt sæpissimè notatum est.

Ad orientalem plagam.] Eodem modo quo in versu 47. (*ad Solis ortum*) vbi phrasis non variatur secundùm alias editiones.

Vsque ad mare solitudinis.] Ex Hebræo & Chaldæo vertendum esset *vsque ad mare quod est in planitie*; quia id valet יָם הָעֲרָבָה *iam bharauah*, יַמָּא מִישְׁרָא *samma mescera*: sicut initio versus istius planitiem reddidit Interpres pro עֲרָבָה *bharauah*; C sed Græcè extat ἀραβά: hic autem omittitur expositio huius membri. Mare solitudinis & planitiei synonymè dicuntur, accipiendo planitiem & vocem illam Hebræam pro solitudine, seu eremo cum Aquila, vt retuli ex Hieronymo: & sub hoc ipso epitheto solitudinis occurrit adhuc alibi mare [b]: additúrque [c] idem esse cum eo quod voca- b Iosue 3. 16. 4. Reg. 14. 25. tur mortuum: & idem est etiam cum mari salso, salsissimo, salinarum; mari primo, orientali, So- c Iosue 3. 16. domitico; item cum lacu Asphaltite, siue bituminis, vt alibi dictum est.

Et vsque ad radices montis Phasga.] Similia sunt D in c. 3 [d]. & præterea mare deserti, quod, inquit d vers. 17. textus, est mare salsissimum. Hebræa vtrobique omnino eadem sunt תַּחַת אַשְׁדֹּת הַפִּסְגָּה *thachath asdoth happisgah*, & Chaldæa תְּחוֹת מַשְׁפַּךְ מֵרָמָתָא *thechoth maspach meramatha*: Græca ibi, ὑπὸ ἀσηδὼθ τὴν φασγά: hîc, ὑπὸ ἀσηδὼθ τὴν λαξευτήν; licèt vtroque loco textus Complutensis, & Regius habeat ἀπὸ ἀσηδὼθ τὴν φάραγγα. Significat autem ὑπὸ ἀσηδὼθ τὴν λαξευτήν, sub Asedoth excisam sub effusionibus collis, siue sub radicibus collis, quæ fontibus rigari solent. Sed relege commentarium prioris capitis.

ARGVMEN

ARGVMENTVM CAPITIS QVINTI.

REPETIT Moses in vltima mansionis loco circa Iordanis fluenta, populo audiente, Decalogum legis: & mentione facta de ingenti pauore, quo maiores eiusdem populi dum Deus illa decem præcepta proferret, perculsi, rogauerunt, vt reliqua præcepta non Deus, sed Moses ipse exponeret, narrat id approbatum à Deo, se autem tunc solum in montem ad illum ascendisse. Agendum erit de præceptis iisdem, quod in Exodo [a] *fieri solet, quem nos librum omisimus.*

[a] c.20.1. & seqq.

CAPVT QVINTVM.

1. VOcauitque Moyses omnem Israëlem, & dixit ad eum: Audi Israël ceremonias atque iudicia, quæ ego loquor in auribus vestris hodie: discite ea, & opere complete. A

2. Dominus Deus noster pepigit nobiscum fœdus in Horeb.

3. Non cum patribus nostris iniit pactum, sed nobiscum qui in præsentiarum sumus, & viuimus.

4. Facie ad faciem locutus est nobis in monte de medio ignis. B

5. Ego sequester & medius fui inter Dominum & vos in tempore illo, vt annunciarem vobis verba eius. timuistis enim ignem, & non ascendistis in montem, & ait:

6. Ego Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Ægypti, de domo seruitutis.

7. Non habebis deos alienos in conspectu meo. C

8. Non facies tibi sculptile, nec similitudinem omnium, quæ in cælo sunt desuper, & quæ in terra deorsum, & quæ versantur in aquis sub terra.

9. Non adorabis ea, & non coles. Ego enim sum Dominus Deus tuus: Deus æmulator, reddens iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem his qui oderunt me,

10. Et faciens misericordiam in multa millia diligentibus me, & custodientibus præcepta mea. D

11. Non vsurpabis nomen Domini Dei tui frustrà: quia non erit impunitus qui super re vana nomen eius assumpserit.

12. Obserua diem Sabbati, vt sanctifices eum, sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus.

13. Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua.

14. Septimus dies Sabbati est, id est, requies Domini Dei tui. Non facies in eo quidquam operis tu, & filius tuus, & filia, seruus & ancilla, & bos, & asinus, & omne iumentum tuum, & peregrinus qui est intra portas tuas: vt requiescat seruus tuus, & ancilla tua, sicut & tu.

15. Memento quòd & ipse seruieris in Ægypto, & eduxerit te inde Dominus Deus tuus in manu forti, & brachio extento. Idcirco præcepit tibi vt obseruares diem Sabbati.

16. Honora patrem tuum & matrem, sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus, vt longo viuas tempore, & bene sit tibi in Terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.

17. Non occides.

18. Neque mœchaberis.

19. Furtúmque non facies.

20. Nec loqueris contra proximum tuum falsum testimonium.

21. Non concupisces vxorem proximi tui: non domum, non agrum, non seruum, non ancillam, non bouem, non asinum, & vniuersa quæ illius sunt.

22. Hæc verba locutus est Dominus ad omnem multitudinem vestram in monte de medio ignis & nubis, & caliginis, voce magna, nihil addens ampliùs: & scripsit ea in duabus tabulis lapideis, quas tradidit mihi.

23. Vos autem postquam audistis vocem de medio tenebrarum, & montem ardere vidistis, accessistis ad me omnes principes tribuum, & maiores natu, atque dixistis:

24. Ecce ostendit nobis Dominus Deus noster maiestatem & magnitudinem suam. vocem eius audiuimus de medio ignis, & probauimus hodie, quòd loquente Deo

Deo cum homine, vixerit homo.

25. Cur ergo moriemur, & deuorabit nos ignis hic maximus? Si enim audierimus vltrà vocẽ Domini Dei nostri, moriemur.

26. Quid est omnis caro, vt audiat vocem Dei viuẽtis, qui de medio ignis loquitur, sicut nos audiuimus, & possit viuere?

27. Tu magis accede: & audi cũcta quæ dixerit Dominus Deus noster tibi: loquerísque ad nos, & nos audiẽtes faciemus ea.

28. Quod cùm audisset Dominus, ait ad me: Audiui vocem verborum populi huius quæ locuti sunt tibi: bene omnia sunt locuti.

29. Quis det talem eos habere mentem, vt timeant me, & custodiant vniuersa mandata mea in omni tempore, vt bene sit eis & filiis eorum in sempiternum?

30. Vade & dic eis: Reuertimini in tentoria vestra.

31. Tu verò hîc sta mecum, & loquar tibi omnia mandata mea, & ceremonias atque iudicia: quæ docebis eos, vt faciant ea in Terra, quam dabo illis in possessionem.

32. Custodite igitur & facite quæ præcepit Dominus Deus vobis: non declinabitis neque ad dexterã, neque ad sinistram:

33. Sed per viam quam præcepit Dominus Deus vester, ambulabitis, vt viuatis, & bene sit vobis, & protelentur dies in terra possessionis vestræ.

Vers. 1.] Vocauitque Moyses omnem Israelem, & dixit ad eum: Audi Israël ceremonias atque iudicia, quæ ego loquor in auribus vestris hodie: discite ea, & opere complete.

Paraphr. TAmquam aliud principium scribitur hoc, ait Caietanus, ad insinuãdum, quòd alio die sermonem hunc habuit ad populum Moses: priorem enim sermonem prima die vndecimi mensis absoluit; tum narrando progressum à monte Sinai vsque ad Iordanem; tum declarando conditiones legis & traditionem eius; adiuncta monitione de cultu vnius Dei, generalique obseruatione legis. Obseruat quoque Rickelius non potuisse omnia verba huius libri vno die proferri ad populũ; sed vitandi fastidij causa, quolibet die certam propositam partem. Attentum porrò reddit & beneuolum populum vniuersum, quẽ consueto buccinæ signo siue tubæ, de quo egimus [a] alibi, conuocat, séque agere præsertim velle dicit de ceremoniis, quibus colatur Deus, quæ vocantur ceremonialia præcepta; & de iudiciis, iudicialibúsve præceptis, quæ pertinent ad honestam ac iustam conuersationem peculiariter mutuò seruandam. Sub hoc vtroque præceptorum genere moralia comprehendi debent Decalogo contenta, qui paulò pòst recitabitur, & quidem magis sub iudicialibus, vt alibi [b] notaui. Sed quia is, vt dixi, à Deo immediatè pronunciatus est, audientiam sibi fieri Moses postulat, propter alia quæ ipse per se locutus est; sed ita vt quæ tradiderit, & illi audiuerint, studeant opere complere, quia de rebus agendis

a Num. 10. 7.

b in Leuit. 18. 5.

A sunt, vsumque ac praxim, ne frustrà dicantur & discantur, requirunt.

Explanatio. *Vocauitque Moyses.*] Probabile est quod attigi, datum tunc signum præscriptum; vt scilicet quando congregandus esset populus, simplex tubarum clangor ederetur, & non concisè vlularent [a].

Omnem Israelem.] Non ita frequenter vtitur Interpres noster hoc nomine in casibus obliquis; sed ordinariè vsurpat indeclinabiliter. Prioris exemplum fuit cap. 1 [b]. & libro [c] præcedente semel ac iterum; præterea in sequenti [d], & Iudicum [e], & [f] aliis repetitur nonnumquam: numquam verò secundùm editionem Græcam.

Et dixit ad eum.] In editionibus aliis (*ad eos*, vel *eis*) quia sumitur Israël collectiuè pro mul-
B tis; quemadmodum nomen populi, & similia. Cæterùm Abulensis [g] refellit accipientes hoc loco Israël pro principibus multitudinis totã multitudinem in virtute. Omnes, inquit, conuenerunt, principes & maiores natu, doctores, totus populus, liberi & vxores, & aduenæ qui morabantur in castris; exceptis lignorum cæsoribus, & his qui comportabant aquas. Nam c. 29 [h]. hus omnes isto modo exprimit, dicens quòd stabant coram Domino Deo. Idipsum asseruit c. 1 [i]. vbi nos tamen eiusmodi miraculum negauimus videri necessarium, vt adeò multi exaudire possent vocem loquentem Mosem. Consule ibi dicta.

Audi Israel ceremonias, atque iudicia.] Vocabu-
C la sunt חֻקִּים *chukkim*, & מִשְׁפָּטִים *mispatim*, קְיָמַיָּא *keiamaiia*, & דִּינַיָּא *dinaiia*, δικαιώματα, & κρίματα: quæ crebrò aliàs occurrerunt, & rectè hic & aliis nonnullis locis, distinctè accipiuntur pro ceremonialibus atque iudicialibus præceptis; quæ duo genera videtur Moses maximè velle hoc libro recitare, quamuis inserat Decalogum, qui est de moralibus, vt sæpiùs admonui.

Quæ ego loquor.] Loqui simpliciter significant דַּבֵּר *dauer*, מְמַלֵּל *memallel*, λαλῶ. Alioquin aliquando vsurpat Interpres loqui pro eo quod Græcè est *præcipere*; vt priore [k] c. vbi cum ceremoniis & iudiciis testimonia ponuntur, quæ vltima de moralibus præceptis exponi posse docuimus.

In auribus vestris.] Si voluisset Interpres eumdem sequi numerum quem paulò antè posuerat,
D reddere debuisset (*in auribus tuis.*) Est autem pleonasmos emphaticus, loqui in auribus, id est, ita clarè & disertè, vt exaudiri ac intelligi possent: quemadmodum Esdras stans super gradum ligneum, quem fecerat ad loquendum, legisse narratur, vt notat Hugo, in libro legis Moysi apertè in platea, corã multitudine virorum & mulierum, cunctísque qui poterant intelligere, & in conspectu sapientium, de mane vsque ad mediam diem, & aures omnis populi fuisse erectas ad librum [l]. Transtulit Chaldæus paraphrastes in hoc loco nostro (*coram vobis*, קֳדָמֵיכוֹן *kodmechon.*) Eiusdem formulæ, hoc est, loquendi in auribus alicuius, alia suppetunt exempla, de Abimelech ad seruos [m]; de Iuda ad Ioseph [n], quem nondum vt fratrem agno-
E uerat: de Ioseph ad familiam Pharaonis [o]: de Deo iubente vt Moyses narraret in auribus filij sui, & nepotũ [p]; & vt traderet auribus Iosue [q]; de aliis [r]; & iterũ c. 32 [f]. eãdémque vim habet auribus audire, percipere, aures intẽtas esse, &c. Tales quoque phrases apud profanos auctores facilè reperias.

Hodie.] Græcè (*in die hac*, ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ.) Dies, vt dixi, videtur distincta fuisse, atque diuersis diebus diuersas Mosem proposuisse partes legis: quamuis in isto libro idem sensus nunc sub iisdem, nunc sub aliis verbis frequenter

a Num. 10. 7.

b vers. 38.

c c. 23. 13. c. 14. 1.

d c. 23. 1. 2.

e c. 8. 35. c. 10. 2. 3. cap. 14.

Israel pro multis.

f 1 Reg. 3. 21. c. 7. 15. 16. 17. c. 19. 5. lib. 2. 3. 19. lib. 4. 17. 18. 1. Paral. 21. 3. c. 26. 30. lib. 2. 1. 2. c. 29. 24. Ierem. 2. 31.

g quæst. 1.

h v. 10. 11.

i quæst. ...

k vers. 45.

Loquendi in auribus alicuius formula.

l 2. Esd. 8. 3. 4.

m Gen. 20. 8.

n c. 44. 18.

o cap. 50. 4.

p Exo. 10. 2.

q c. 17. 14.

r 1. Reg. 8. 21. c. 18. 23. cap. 25. 24. Iob 33. 8. Prou. 23. 9. Iere. 26. 15. c. 28. 7. cap. 29. 29. cap. 36. 35.

f vers. 44.

exprimatur, ad inculcandam legem duris cordibus Iudæorum, inquit Rickelius.

Discite ea, & opere complete.] Futuri temporis verba sunt in editionibus aliis: quod tempus imperatiui loco sæpe seruit: & pro *opere complere*, habent *seruare*, seu *custodire ad faciendum*. In c. priore [a]: *scitis quod docuerim vos, &c. sic facietis ea, &c. & obseruabitis, & implebitis opere*. & c. 30 [b]. *vt audiamus & opere compleamus*. & c. 31 [c]. *vt audientes discant, & timeant Dominum Deũ vestrum, & custodiant, impleántque omnes sermones legis huius*. Non extat in his locis secundùm editiones alias verbum significans *complere*, aut *implere*: quæ tamen verba indicant perfectam executionem legis, vt nihil desit; atque sic sint opera plena; quod cuidam defuisse legitur in Apocalypsi [d]: consequitur verò qui Dei dilectionem habet, quia plenitudo, πλήρωμα, legis dilectio [e], quia omnia bona opera nostra vnum opus est caritatis, ait Augustinus [f]; omne mandatum, inquit Gregorius [g], de sola dilectione est, & omnia vnum præceptum sunt, quia quidquid præcipitur, in sola caritate solidatur: & totam Creatoris disciplinam principali illo præcepto concludi Tertullianus [h] asserit. *Qui scit, & facit, beatus* [i]: *sciens Domini voluntatem, & non faciens, vapulabit multis* [k]: *non vt sciamus addiscimus ethica, sed vt boni fiamus* [l]. Qui facit & docet, magnus [m]: sed & qui quæ discit opere complet: qui audit & discit à Patre, éstque docibilis Dei, venit ad Christum [n]; qui Christus suam doctrinam professus suam non esse, sed Patris à quo missus [o] est, cœpit facere & docere [p]. Verùm eadem hac de re alibi plura.

a vers. 5. 6.
b vers. 12.
c vers. 12.
Complendi, aut implendi verba.
d cap 3. 2.
e Rom. 13. 10.
f in Ps. 89.
g hom. 27. in Euang.
h 5. cont. Marcion. c. 14
i Ioan. 13. 17.
k Lucæ 14. 45.
l Arist. 2. Ethic. c. 2.
m Matth. 5. 19.
n Ioan. 6. 45.
o cap. 7. 16.
p act. 1. 1.

[A] [B] [C]

Vers. 2.] Dominus Deus noster pepigit nobiscum fœdus in Horeb.

Vers. 3.] Non cum patribus nostris iniit pactum, sed nobiscum qui in præsentiarum sumus, & viuimus.

PARAPHR.

QVia legis olim datæ in Sinai siue Horeb, mentio de nouo fieri debet, ac repetendus Decalogus, à Deo ipso ibi prolatus: id autem tunc factum est, populo promittente obedientiam, custodiámque illorum præceptorum, & aliorũ præterea per Moysem propositorum; atque in eius rei confirmationem celebratum est sacrificiũ, erectíque tituli duodecim pro numero tribuum; & victimarum sanguinis partẽ fudit Moyses super altare, partem eiusdem respersit in populum, appellans sanguinẽ fœderis, quod pepigisset Dominus cum illis super cunctis sermonibus pronũciatis [q]: idcirco nunc meminit de dicto fœdere. Negat autem fœdus illud pactúmve initũ à Deo priùs cum patribus istius populi; vel comprehendendo primos Abraham, Isaac, Iacob; & intelligẽdo de mutuo quasi contractu vtriusque partis, sese promisso obligantis, quod cum illis non contigit; licèt Abraham solenne sacrificium fecerit [r]: vel iisdem exclusis, prout modò dixi, intelligendo quòd non solùm pepigit Deus fœdus, & iniit pactum cum progenitoribus eorum, quos tunc Moses alloquebatur; sed etiam cum istis ipsis; & quia pertinebat quoque ad istos, etiamsi tunc non existerent; & quia quamuis qui egressi fuerant ex Ægypto ætate 20. annorũ, mortui essent in deserto, infra eam ætatem egressi poterãt tunc audiuisse, adhúcque superesse; & præterea computatio illa ætatis 20 annorũ non erat pro tribu Leuitica: & quia siue viuerent illi ipsi patres qui fuerãt ante 40. annos in Sina, siue non, pacti ac fœderis obligatio, quãtũ ad leges saltẽ ceremoniales vsque ad illud tempus non obligabat, vt nec antequam ingressi essent in terrã promissam, quod breui admodum futurum erat; qua ratione quodammodo viuentium, cùm iã loquebatur Moses, magis proprium fœdus seu pactum videri poterat. Itaque non obstat, quòd post diluuium dixerit Deus; *Ecce* [a] *ego statuam pactum meum vobiscum*: & ad Abraham [b]; *ponam fœdus meum inter me & te: tu ergo custodies pactum meum*. Ratiocinatur ad hunc modum Abulensis. Hugo refert Glossam interlinearem, declarantem exclusos Abraham, Isaac, Iacob (quod Rickelius amplectitur, & Marzilla, & Lyranus) & obiicit illis promissam terram, vt est in c. 1 [c]. libri nostri, & alibi: tum respondet intelligi pactum de lege scripta, quam illi non acceperant, immò nec nomen suũ Adonai [d] indicauerat sicut Moysi: deinde, quia non minùs quàm hi, mortui erant illi, qui præsentes fuerant cùm lex ferretur in Sinai, ab annis 20. & suprà; ait pactum nõ fuisse cum Abraham, Isaac, Iacob, vt de Ægypto transirent in terrã promissionis; vel quòd eis personaliter, inquit, daret Deus illam, sed istis: postremò cum Augustino [e] asserit, quòd cum illis patribus, qui mortui sunt in deserto, nõ pepigit Dominus hoc pactum, sed cum istis, quibus loquebatur Moyses: & quia nonnulli adhuc superstites erant, dicit nõ esse initum pactum cum illis, vt personaliter intrarẽt, sed cum istis, in patribus. Quidni etiam cum iis, qui erant infra vigesimum annũ, & ob rationis vsum poterant pacti capaces esse? Augustini responsio est; illos qui non ingrediuntur in terram promissionis, quia mortui erant omnes, non pertinere ad hoc testamentũ, siue fœdus, pactúmve, quorũ tunc recognitio, id est, recẽsio ac enumeratio facta est, cùm à viginti annis ætatis & supra numerarentur vsque ad quinquaginta annos, habiles ad bellum: locutum tamen dici Dominũ iis qui viuebãt eo tempore quo hæc dicebat Moyses, quia ex viginti annis & infra potuerunt multi tunc esse, qui hoc benè meminissent, alieni ab illa pœna, quam Dominus constituit illis, qui tunc numerati sunt, non intrare in terram promissionis: & hos vtique appellari à Moyse, qui quamuis viginti annorum & supra non essent, quando Deus in monte loquebatur, vt numerari tunc possent; potuerunt tamen annorum decem & nouem, & infrà vsque ad puerilem ætatem, qui possent illa quæ facta & dicta sunt & videre, & audire, & memoria retinere.

Augustinum transcripsit Rabanus, & Glossa, pluresque sequuntur eumdem. Theodoretus [f] fauet, docens nõ cum patribus initum pactum; quia propter transgressionem perierant; his verò aliis terram promissam daturus Deus erat: vt idcirco censeatur & legẽ iisdem istis dedisse; quam videlicet seruaturi erant, & adimpleturi quantum etiam ad ea quæ nõ poterant seruari ac adimpleri extra terram promissã. Procopius exclusos sentit Abraham posterósque illius; qui, inquit, opus non habebant fœdere Mosis ministerio excusso; quoniam iusto lex posita non [g] est: nec vtique iusti quotquot ante Mosẽ fuerunt, legẽ Mosis obseruarunt. Oleaster attingens priores dicẽdi modos explicat Hebræũ textũ vt sit sensus, non sunt vel extãt patres nostri, cum quibus Deus fœdus hoc percussit, quoniã nobiscum etiã percussit: nos ipsi sumus hîc hodie omnes nos viuẽtes, cũ quibus etiã percussit: licèt patres nostri non sint nũc, cum quibus Deus fœdus hoc percussit, parui refert; quoniã nobiscũ etiam percussit, qui ipsi hîc hodie viuẽtes sumus.

q Exo. 24. 1. & seqq.
r Gen. 15. 9. & seqq.
a Gen. 9. 9.
b cap. 17. 2.
c vers. 8 & seqq.
d Exo. 6. 3.
e quæst. 9.
f quæst. 1.
g 1. Tim. 1. 9.

[D] [E]

Videtur

Videtur id R. Abenezra ducere; nec Vatablo displicet. Affirmat verò præterea Oleaster ceptum illud pactum cum Abraham & semine illius, de lege etiam aliquando danda, non de circumcisione tantùm, quæ fuerit veluti signum, seu sigillum, & protestatio. Sed quia plenum & consummatum pactum non est factum, nisi cum populo Hebræo post egressum de Ægypto, ac legem datam; ideo vult hic negari initum cum patribus, id est, nō plenè & cōsummatè. Ex nostris Sa, Corocluis, Mariana post Caietanū & Vatablum, itémque Leonardus Marius; explicant, supplendo (*non tantùm*) vt sit sensus quòd nō tantùm cum patribus, qui viuebāt, cùm daretur lex, initum est fœdus, verum etiam cum multis, qui adhuc viuebāt, quando Moses hæc loquebatur. Vt ostitut exemplo
a c.32.28. Genesis [a]; *nequaquam Iacob appellabitur nomen tuum, sed Israel*, id est, non tantùm Iacob, sed etiā Israël. Præter enarratores quos hactenus protuli, videtur
b lib.4.cap. 30. Irenæi [b] expositio esse quam perstrinxit citatus Procopius. Scribit enim quòd omnis multitudo eorum qui ante Moysem fuerunt, sine lege Moysi iustificabantur: & quòd patribus non disposuit Dominus testamentum, quia lex non est posita iustis: iusti autem patres virtute Decalogi conscriptam habentes in cordibus & animabus suis legem; diligentes scilicet Deū qui fecit eos, & abstinentes erga proximum ab iniustitia; propter quod non fuit necesse admoneri eos correptoriis literis, quia habebant in semetipsis iustitiam legis. Cùm autem hæc iustitia & dilectio, quæ erat erga Deum, cessisset in obliuionem, & extincta esset in Ægypto; necessariò Deus propter multam suam erga homines beneuolentiam, semetipsum ostendebat per vocem: & eduxit de Ægypto populum in virtute; vbi rursus fieret homo discipulus & sectator Dei: & subaffligebat indicto audientes, vt non contemnerent eum qui se fecit: & manna cibauit eos, vti rationalem acciperent escam, &c. Cæterùm Oleaster benè obseruat prudentiā Moysis pactum proponentis ante legis explicationem, vt ostendat obligationem: & simul hinc quanti Deus populum fecerit, & quàm ipse imperfectus fuerit, cui pacti ac legis obligationem imponere oportuerit. Considerat verò Caietani Scholiastes Fonseca, quòd maiestas tanta dignata sit pactum componere cum calamitosissimo mortaliū genere; &, vt cecinit Dauid [c], memor esse hominis ac
c Psal.8.5. reputare eum. Adde, quòd non solùm admisit & permisit hominis secum amicitiam, sed imperauit etiam sub grauissima interminatione. Priuilegium datæ legis auctor libri quarti Esdræ [d], licèt
d c.5. 23.& seqq. apocryphi, amplificat, scribens quòd dominator Dominus ex omni sylua terræ & omnibus arboribus eius elegit vineam vnicam: ex omni terra orbis foueā vnā: ex omnibus floribus lilium vnum: ex omnibus abyssis repleuit sibi riuum vnum: ex omnibus ædificatis ciuitatibus sanctificauit sibimetipsi Sion: ex omnibus creatis volatilibus nominauit sibi columbam vnam: ex omnibus plasmatis pecoribus prouidit sibi ouē vnā: & ex omnibus multiplicatis populis acquisiuit sibi populum vnum; & ab omnibus probatam legem donauit huic, quem desiderabat, populo. Hebræorum
e vers.4. commentum est, quia cap. 33 [e]. libri nostri dicitur quòd Dominus de Sinai venit, & de Seir ortus est, & apparuit de Pharā, priusquam legem daret Hebræis venisse ad Idumæos filios Esaü, apud quos est Seir; & ad Ismaëlitas filios Ismaël, apud quos Pharan: sed cùm recusassent legem accipere, venisse ad filios Israël in Sinai. Priuilegium fuit solius Hebræi populi, ex quo Messias oriturus erat.

A illius autem loci sensus alius est, vt suo tempore dicetur: illeque probabilis quòd visus sit Deus cum gloria magna, perinde ac si veniret & exoriretur vt sol ex dictis locis.

Dominus Deus noster.] Coniungit suam cum reliquis personam, vt caritatis erga proximos, & versùs Deum indicium grati animi. Aliis autem de causis interdum in persona secunda Dominum Deum aliorum cognominat. Explanatio.

Pepigit nobiscum fœdus.] Græcè πρὸς ὑμᾶς, *ad nos*, siue *nobiscum*: cùm tamen Hebrææ quoque & Chaldææ editioni nostra sit similis. De phrasi ipsa dictum aliàs est, déque כרת *charath*, & ברית *berith*, διατίθεσθαι, & διαθήκη. Legit Augustinus [a] (*disposuit ad vos testamentum*) Synonyma sunt fœdus, testamentum, pactum in Scripturis diuinis, licèt di- a quæst.9.
B stinctio nonnulla secundùm vocabulorum proprietatem tradi possit.

In Horeb.] Oreb minùs emendatè quandoque scribi notatum aliàs: & pro Sina, seu Sinai accipi. Aspiratio est in חרב *choreb*, & χωρήβ.

Non cum patribus nostris iniit pactum.] Omissum est nomen (*Dominus*) & pronomen (*hoc*) in fine. Pro pacto est sicut priùs ברית *berith*, & διαθήκη: & eadē verba כרת *charath*, atque διατίθεσθαι: pro (*nostris*) ex Græco verti deberet (*vestris*) τοῖς πατράσιν ὑμῶν; legitque Augustinus [b] (*non patribus vestris disposuit Dominus testamentum hoc.*) Quos patres intelli- b suprà.
gat, an patriarchas Abraham, Isaac, Iacob, an eos qui post egressum ex Ægypto mortui fuerant in deserto, antea docuimus: & quod rectè suppleatur
C (*non tantùm*) id est, non tantùm cum patribus nostris Dominus iniit pactum; sed nobiscum, vt habetur membro sequenti.

Sed nobiscum.] Græcè, *sed ad vos*, ἀλλ' ἢ πρὸς ὑμᾶς: quo etiam pacto legit Augustinus [c]. c ibidem.

Qui in præsentiarum sumus, & viuimus.] Iuxta Hebræū Chaldæúmque textum (*sed nobiscum, nobis ipsis hîc hodie vniuersis nobis viuentibus*, idest, qui sumus hîc hodie omnes viuētes.) Qui modus loquēdi magis fauet expositioni de patribus qui mortui sunt in deserto. Monet autem Hugo (*in præsentiarum*) poni pro (*in præsenti*) genitiuum pro ablatiuo: In præsentiarum, pro in præsenti.
Abulensis esse vnam partem, id est, dictionē, atque aduerbiū temporis. Græca retinent personam secundam, ὑμεῖς ὧδε πάντες ζῶντες σήμερον: & apud
D Augustinū [d] recitant quasi nectendo eū sequentibus (*sed ad vos hîc omnes viuentes hodie facie ad faciem locutus est Dominus ad vos in monte è medio ignis.*) d ibidem.
Verùm seiunguntur sententiæ in aliis tū editionibus, tum libris, quamuis in Complutensibus ac Regiis habeant ὑμεῖς δὲ, (*vos autem*) inserendo (δὲ) atque potiùs in Augustino iudicarem dispunctionem minùs rectā esse, quæ inutilem tautologiam inducit. Quod additur de omnibus, explicandum quòd cum omnibus eo tempore ac loco viuentib. pactum initū est in Sinā, quatenus promissū cōplebatur in iis, licèt non iidē omnes potuerint ob ætatis defectū excipere legem, seu pactum, ac promissiones: & aliqui postea nati fuerint in deserto. Quod attinet ad (*in præsentiarum*) adhuc semel oc-
E currit in Genesi [e], vbi est Hebraicè Chaldaicéque (*sicut die hac*) Græcè (*sicut hodie*) כיום הזה *chaiom hazzeh*, כיומא הדין *cheioma haden*, σήμερον: hoc autem loco est duplex aduerbium loci & temporis פה היום *poh haiom*, הכא יומא דין *hacha iuma den*, ὧδε σήμερον. Extat præterea in Exodo [f], Leuit. [g] Paralipom [h]. Sed ex his in primo loco nihil est quod respondeat in editionibus aliis: alia duo habent (*in die hac*) vel (*hodie.*) In præsens, in præsēti, in præsentia, vt idē sunt quod, nunc temporis, boni linguæ Latinæ Scriptores vsurpant: de aduerbio *in præ-* e c.50.20. f c.22.15. g cap. 8.34. h lib.2.18. 4.

sentiarum nullum exemplum affert Nicolaus [a] Perottus, quamuis de illo meminerit, vt de integro vocabulo, scribens *impræsentiarum*, quemadmodum & de impræsentia, quod hoc etiam loco notat Abulensis. Quod mihi certè non probatur. Vlpianus [b] vsurpat vt duas voces *in præsentiarum*. Laurentius [c] quoque Valla reprehendit in quadam epistola quemdam, quod scripsisset (*ad præsens scribendum videatur*) pro (*impræsentiarum.*) Hugo Card. vult esse genitiuum pro ablatiuo. Ioannem [d] Filesacum postea legi, qui præter Vlpianum citat auctorem [e] ad Herennium, Tacitum [f], Apuleium [g].

a in Martial. seu in Cornucopia col. 177.
b D. quod vi aut clam. l. Prætor.
c 3. antidoti in Poggium circa lib. 7. epist.
d lib. 1. select. cap. 14. pag. 226.
e lib. 4.
f lib. 4.
g lib. 3.

Vers. 4.] Facie ad faciem locutus est nobis in monte de medio ignis.

PARAPHR. PErtinet hoc etiam ad priuilegium Hebræi populi, vt cum ipso Dominus Deus familiariter ageret, alloquens eum non per homines, sed per seipsum, quamuis Angelorum opera repræsentantium personam illius. Quod euenit quando in monte Sina præmissis fulguribus ac fulminibus audita sunt à populo Decalogi præcepta; populus autem perculsus ingenti pauore, flagitauit ne is deinceps loqueretur, sed Moyses, ne fortè morerentur [h]. Hoc ipsum satis antea declaratum est, solúmque restat explicare quid esset Dominum loqui facie ad faciem, cùm in præcedente [i] cap. dictum sit vocem quidem eius auditam, similitudinem verò, seu formam, imaginémve minimè visam. Est itaque hoc nihil aliud, quàm locutum Deum esse in promulgando Decalogo, non per internuncium hominem, sed per seipsum, id est, per Angelum qui personam Dei gerens ita videatur loqui formans vocem, ac si Deus ipse loqueretur. Quod significant illæ voces [k], *ego Dominus Deus tuus*, &c [l]. *ego sum Dominus Deus tuus*, &c. Quare differt videre facie ad faciem, & loqui facie ad faciem. Loquebatur Moses cum Deo, Deúsque vicissim cum illo facie ad faciem; sed vt faciem Dei videret Moses petiit, nec impetrauit [m]. Vnde reddit hoc loco Paraphrastes Chaldæus *loqui verbum verbo*; id est, apertè: & Hebræis idem est esse ad faciē, & esse præsentem. Posset porrò etiam per synedochem toti populo tribui quantū etiam ad alia præter Decalogi præcepta, facie ad faciem locutum huic Deum, quod soli Moysi præstitum est, vt deinde proponeret populo. Docet Augustinus [n], quem alij passim consectantur, hac dicendi formula insinuari rerum euidentiam, & quodammodo præsentiam manifestatæ diuinitatis, de qua dubitare nemo posset: propterea nihil prohibere de ipso Moyse hoc intelligi, quòd facie ad faciem locutus sit cum eo Dominus; sicut solet loqui homo ad amicum [o] suum (aliter ore ad os, palàm, non per ænigmata & figuras [p].) ita vt nec ipse aliquid oculis viderit præter ignem sicut alij: vel si quid ampliùs vidit, quia intrasse narratur in nebulam, aut nimbum, vbi erat Deus [q]; non mortalibus oculis vidisse substantiam Dei, quod in fine concedendum beatis Apostolus [r] affirmat, qui nunc vident per speculum in ænigmate. Idem iudicium ferè de Iacob, qui vidisse se dixit Deum facie ad faciem [s], de Gedeone, qui Angelum [t]: indicatur namque præsentia, quamuis cum quadam specie visibili & assumpta.

h Exo. 20. 19.
i vers. 13.
k infrà v. 6.
l Exo. 20. 2.
Videre facie ad faciē, & loqui facie ad faciem differunt.
m c. 33. 13. & seqq.
n quæst. 9.
o Exo. 33. 11.
p Num. 12. 8.
q c. 24. 18.
r 1. Cor. 13. 12.
s Gen. 32. 30.
t Iudic. 6. 22.

EXPLANATIO. *Facie ad faciem locutus est nobis.*] In editionibus aliis (*vobiscum*, seu *ad vos*, בעמכם *bhimmachem*, ! בעמכ *bhimmechon*, , πρὸς ὑμᾶς.) In Chaldæa; vt retuli, *verbum verbo locutus est*, ממלל קדם ממלל מליל *mamlal bhim mamlal mallel*, additúrque in eadem & aliis duabus, *nomen Domini*. Exposui portò vim phrasis

A pro familiari apertóque colloquio, siue se videant colloquentes, siue non videant: quemadmodum in libro priore [a] scribitur, quòd ore ad os loquebatur Dominus Moysi: vbi Chaldæa se habēt eodem prorsus modo quo hîc. Ibi expendi tales loquendi modos, docuíque præsentiam familiarem significare: & os accipi pro facie. Delrius noster inter adagia hoc recensens [b], demonstrat plus esse facie ad faciem loqui, quàm præsentem præsenti, nēpe familiariter; quamuis id in tenebris fiat, vel etiam inter cæcos: tantū abest vt inde possit ostendi visam Dei essentiam à Moyse; quam nō esse visam ipsemet significat in Exodo [c], & in vniuersum à nemine Ioannes [d], ac Paulus [e]: cum Moyse vigili frequentiùs & apertiùs Deum egisse, quamuis

a c. 12. 8.
Facie ad faciem loqui. dictum.
b tomo 1. adag. 59.
c c. 33. 20.
d c. 1. 18. 1. epist. 4. 12.
e 1. Tim. 6. 16.

B nō absque speciebus phantasiæ impressis, nec sine Angeli opera in forma plerumque visibili, in qua referret personam Dei; cū aliis nec ita sæpe, & vel in somnis, vel in vigilia per visionē imaginariam; & sub figurarum ænigmatúmque inuolucris, vt virgæ vigilantis, ollæ succensæ, &c. atque in nuncij, id est, ipsiusmet Angeli loquētis, persona: sicut visum Deum à Iacob nullus argumentatur ex eo, quòd asseruerit vidisse se Dominum facie ad faciē [f]; multò minùs à populo, vel cùm hoc loco dicitur ei locutus facie ad faciē; vel apud Ezechielem [g] adducturus eū in desertum, & iudicandum ibi cum illo facie ad faciem; ita nec de Mose illud affirmari posse: Dei visionem in patria accipi debere de clara essentiæ ipsius visione, quæ opponi-

f Gen. 32. 30.
g c. 20. 35.

C tur visioni per speculū in ænigmate [h]: in via proit dictum est: & sicut adhuc loquitur Ieremias [i] de duobus regibus collocuturis inter se per se, nō per nuncios, aut literas, *loquetur os eius* (Sedeciæ) *cum ore illius* (Nabuchodonosor ante cuius cōspectum adducetur & sistetur) *& oculi illius oculos eius videbunt*. Quod vltimum tamen dixi non requiri ad hoc, vt quis dicatur os ad os loqui, facie ad faciem, præsens cum præsenti. Rectè præterea Pradus [k] noster eamdem istam formulā de collocutione mutua, familiari, confidente, velut inter pares, & amicos, non solùm de Deo cū Mose, verùm etiam cum populo. Quamquā vt de populo vsurpatur debeat intelligi aut semel dumtaxat cū Decalogus promulgatus est; aut ratione principis ac

h 1. Cor. 13. 12.
i c. 32. 4.
k in Ezech. 20. 35.

D legislatoris sui Mosis: aut quia perinde Dominus visus est in deserto egisse cum illo ac si omni auctoritate abdicata rebus ipsis suā tueretur causam, atque res transigeretur inter pares, Deúsque ipsemet sistens se iudicio examini exponere se, iustitia superare, non potentia vellet. Apud Ieremiā non indicatur familiaritas amica, quā plerumque denotant verba quæ tractamus, sed sistendum reum regem ante alium regem: vt quemadmodum congredi etiam hostes dicuntur, & manus conserere, non solū qui amici sunt; ita & ore ad os loqui, & ab oculis oculos videri, vt annotauit alter de nostris Gaspar [l] Sanctius. Existimat quoque Maldonatus [m] noster idem esse facie ad faciem loqui, ac solum cum solo, sine arbitris, testibus, interprete;

l in Ierem. 34. 2.
m in Ezech. 20. 35.

E ac ferè idem atque in deserto, seu in solitudine.

In monte.] In monte Horeb paulò antè [n] hic nominato, seu in monte Sinai, quæ sunt eiusdem integri montis duo nomina, vt sæpe dixi.

n vers. 2.

De medio ignis.] Sic aliquoties in præcedente [o] capite. Inde namque audita diuina vox proferens Decalogum, siue tabulæ duplicis decem præcepta. Cæterùm rectè infert Capponus instructionē factā prælatis à Deo, fieri quodāmodo toti populo, quia locutus dicitur populo, eo quòd locutus erat Mosi; ac proinde nō esse passim tractandas à laicis diuinas literas; nec ad concilium conuocandos:

o v. 12. 15. 24. 33. 36.

immò

summò nec opus esse semper concilio, sed per se Pontificem res fidei posse definire, cui promissa est in Petro infallibilitas doctrinæ, & commissa totius gregis Christiani cura.

Vers. 5.] Ego sequester, & medius fui inter Dominum & vos in tempore illo, vt annunciarem vobis verba eius. Timuistis enim ignem, & non ascendistis in montem, & ait.

PARAPHR.

FAcie ad faciem, vt proximè dictum est, decalogum protulit ipsemet Dominus, id est, Angelus repræsentans non suam, sed illius personam, ac verbis vtens significantibus ipsummet esse qui loqueretur. Nunc narrat Moses, ac multò fusiùs postea in isto ipso capite nostro, quia ferre populus non posset maiestatem tantam, ac mortem etiam vereretur, se pro ipso interuenisse atque intercessisse, sequestri, mediatoris, internuncij, interpretis, oratoris munere fungentem, & veluti legationis officium obeuntem, vt nomine eiusdem referret reliqua magis particularia præcepta, non moralia dumtaxat, ex quibus erant iam promulgata in decalogo; verùm etiam, ac potissimùm ceremonialia & iudicialia. Vbi simul videtur Deus tanquam auctor naturæ omninóque prima causa, prima & maximè generalia naturaliaque præcepta condere voluisse; quorum alia quæ per homines sancirentur quidam quasi rami & riuuli sunt, necnon conclusiones deductæ. Hugo ait in hoc Mosem apertè gessisse typum Christi, qui est verus mediator Dei & hominum, vtpote verus Deus, & verus homo. Ad quod citat ex Iob [a]; *non est qui vtrumque valeat arguere, & ponere manum suam in ambobus.* Eum etiam locum Pineda noster explicat de mediatore ac sequestro, quem Iob inter se Deúmque desideraret, atque quasi dexteram dexteræ iungeret ad litem componendam, fœdúsque & concordiam stabiliendam: Christo item conuenire hunc titulum ostendit siue medij, mediatoris, tertij, Angeli, internuncij; & iuxta ritum, de quo Herodotus [b], vt medius inter fœdus ineuntes, acuto lapide feriret volam ipsorum iuxta digitos maiores, floccóque sumpto ex amborum vestimento, septem lapides in medio positos inungeret sanguine, inuocando Dionysium & Vraniam inter vngendum; explicat de Christo, quòd data sit lex per Angelos in manu mediatoris [c], vt is quoque veluti tetigerit ambas dextras fœdera ineuntium. Paulus [d] melius sortitū Christum scribit ministerium, quanto & melioris testamenti mediator est, quod in melioribus repromissionibus sancitum est. Sed idem Apostolus ad literam de nostro Mose loqui videtur in loco illo ad Galatas, vt placet etiam Epiphanio [e], Gennadio [f], Nazianzeno [g], Cyrillo [h] Alex. & aliis; licèt adaptent Christo Græci enarratóres; Ambrosius præterea, Hieronymus & Augustinus, & posteriores non pauci. Iuxta expositionem de Mose, hic ab eodem Apostolo mediator vocatur, alludente ad hunc locum nostrum, & Exodi [i]; vbi ille pro populo, non audente ad Deum per se accedere, ab eo rogatus, mediatorē & interpretem se interposuit; vnde colligit minus valuisse legē ad coniungendum cum Deo; vt potiùs præbuerit indicium alienati animi; cùm tamē Deus vnus atque idem, planéque immutabilis sit, ac sui sēper similis. Profectò Christus mediator vt Deus dici nequit, sed vt Deus homo factus; quod tempore Mosis non- A dum erat, ac proinde ordinare non poterat legem, quando Hebræis data est in Sina; longè verò minùs per Angelos, qui scilicet dederint eā per manum, id est, per ministeriū illius; cùm ipse dux existat, princepsque Angelorum [a]. Denique noui Testamēti mediatorē Christū cognominat Paulus [b], mediatorémque vnum Dei & hominum [c]; à quo Christo lex noua potuerit ferri vetere abrogata, quā quatenus Deus tulerat per Mosem; vt secundùm promissiones factas Abrahæ in semine eius, id est, in seipso ex Abraham nato benediceret omnes gentes, iustificando & saluando; mediatórque sic foret mediator duorum, nempe & Iudæorū, & Gentium; & duplici constans natura, humana & diuina, Dei & omniū hominum; sicut fuerat Moses B eiusdem Dei & Hebræorum; & quidē Dei, qui vnus est, non alius Iudæorum, alius Gentiū; idémque auctor tum legis, tum Euangelij; & cōstanter impleri volēs id quod Abrahæ promiserat, de acquirenda per semen ipsius, hoc est, per Christum, ac fidē eiusdem, Euangeliúmque benedictione & iustitia; præmittendo priùs legē, quæ nos tanquam pædagogus produceret ad Christū. Porrò ex mediatore Mose argumentari licet aduersùs hæreticos, iniuriā Christo non fieri, si Sanctos asseramus mediatores, vt suis apud Deum precibus & meritis gratiam nobis impetrent, Deóque & Christo concilient, qui solus est conciliator, pacificator, redemptor, & vim Sanctis concessit, vt nos etiam iuuare dicto modo valeant. Quod ipsum illos fa- C cere probari multis modis posset, qui sunt in in promptu apud Scriptores de controuersiis disputantes de cultu Sanctorū. Nec dissimili ratione cōfirmari posset de mutuis orationibus viuentium: quod aliqui præterea magis accommodatitiè quam literaliter de Mose sacrificante interpretantes, peculiariter aiunt maximè cōuenire sacerdotibus nostris, necnon & prælatis, de quibus Bonauentura [d]. Tractant de Christo vt est mediator Dei & hominum Theologi cū Doctore Angelico in 3.p.q.26. & alij in 3. sent. d. 19. & Claudius Espencæus vna ex digressionibus in epistolas ad Timotheum, expositores itē Pauli ad loca priùs indicata, præsertim ex nostris Iustinianus & Magalianus: præterea Ludouicus Soto Maior in eandem D epist. 1. ad Timotheum; & primus adhuc in epistolam ad Galatas: atque noster Pineda in Iob [e]. Bernardus [f] mediatricem cognominat B. Virginē ad Christum mediatorē, qui est ignis consumens, verendúmque ne quemadmodum fluit cera à facie ignis, sic pereat peccator à facie Dei: in Maria verò nihil austerū, nihil terribile, sed tota suauis est, omnibus offerens lac & lanā. Cyrillus [g] Alex. docet multos Sanctorum ac Mosem nostrum mediationis ministerio vsos esse: Christum noua & inaudita ratione mediatorem, nempe quoniam naturaliter & substantialiter & Deus & homo in vna hypostasi erat, & per se atque perfectè reconciliauit homines Deo.

Ego sequester, & medius fui inter Dominum & vos E *in tempore illo.*] Hebraicè (*ego stans,* אָנֹכִי עֹמֵד *anochi bhomed,* videlicet eram, vel fui, siue stabam, aut steti) Chaldaicè (*ego fui stans,* אֲנָא הֲוֵית קָאֵם *ana hauethi kaem*) Græcè (*& ego steti,* κἀγὼ εἱστήκειν.) Interpres duplex nomen synonyma vt magis exprimeret vsurpauit (*sequester, & medius.*) Primi nullum aliud extat exemplum in sacra Scriptura. Sequester Modestino [h] est, apud quem plures eamdem rem, de qua controuersia est, deposuerunt: dictus ab eo, quòd occurrenti, aut quasi sequenti eos qui contendunt, committitur.

Marginalia (left): *Moses Christi typus.* — a cap. 9. 33. — b in Thalia. — c Gal. 3. 19. — d Hebr. 8. 6. — e hær. 66. — f in Schol. Græc. — g ora. 4 contra Greg. Nyss. — h 12. thes. c. 30 — i c. 20. 19. 20.

Marginalia (right): a Hebr. 1. 4. & seqq. — b 8. 6. c. 9. 15. c. 12. 27. — c 1. Tim. 2. 5. — *Sancti mediatores ad Dominum.* — *Mutua orationes viuentium.* — d tract. de sex alis Seraphim c. 8. — e in c. 9. 33. — *B. Virgo mediatrix ad Christū mediatorem.* — f Serm. in id *signum magnum.* — g 12. Thes. c. 12. — *Explanatio.* — h l. sequester. D. de verbor. signif. item l. licèt in princ. & l. propriè. D. depos. *Sequester quis, & vnde.*

Gellius[a] (testatus veteres *sculnam* quasi sequulnam dixisse) nominis rationem tradit; quòd eius fidem vtraque pars sequatur. Isidorus[b] eum docet esse, qui certaminibus medius interuenit, qui apud Græcos μεσίτης dicitur: apud quem pignora deponi solent; & à sequendo dici, quod eius fidem vtraque pars sequatur. Extat eadem vox apud Plautum[c], Quintilianum[d], Senecam[e], Ciceronem[f], Virgilium[g], Tertullianum[h], Sidonium[i], Ennodium[k], Lucanum[l], &c. quamuis non eodem omnes modo; nisi quòd communiter sequestre dicitur quidquid medium est, vt noster notauit Cerda[m]. Sed plura iurisconsulti, ac nominatim Andreas Cludius tractatu de iure sequestrationis. Hoc quidem loco medium cum sequestro iunxit Interpres: & quia inter duos est sequester, quique medius mediatórve dicitur, propterea tertium alibi[n] appellauit, prout etiam vocatur in editionibus aliis שְׁלִישִׁיָּה *scelisciiah*, תְּלִיתָאָה *thelithas*, τρίτος: sed in deteriorem partem lingua[o] tertia, Græcè διωή, *duplex* in multis codicibus, licèt in emendatis τρίτη, *tertia*; & in margine Vaticani codicis τρίλλα, πεπυρωμένη, *perforata*. Mediatoris nomen aliquoties[p] occurrit; non ita verò medij, nisi hoc loco; semel tantùm in vetere[q] Testamento, vbi testem addidit editio nostra cùm sit in aliis (*audiens inter nos*, שֹׁמֵעַ בֵּינוֹתֵינוּ *scemahh benothenu*, ἀκούων ἀναμέσον ἡμῶν) aut (*testis inter nos*, סָהִיד בֵּינָנָא *sahed benana*): in nouo[r] sæpiùs, Græcè μεσίτης, pro quo non rectè Caietanus[s] dimidiatorem transtulit, quasi is qui legem promulgauit, genus humanum dimidiauerit, Hebræorum gentem segregando ab aliis nationibus. Illo modo ἡμισίτην oportuisset dicere, non μεσίτην, sicut dimidiare dies in Psalmo[t] Græcè dicitur ἡμισεύω: præterquam quòd nec in vsu dimidiatoria nomen est: nec dicta de causa à Deo legem datam, vel à Mose promulgatam, verum est; sed vt Hebræi externo illo cultu continerentur in religione ac pietate, iam satis segregati à reliquis per circumcisionem. Nec meliùs intercessorem alij reddiderunt; quoniam propriè intercedere olim dicebantur, qui legem promulganti reluctabantur. Ferri possunt, qui conciliatorem interpretantur, vt à Iustiniano[u] nostro notatum est; item qui interconciliatorem, interuentorem, interpretem, internuncium, auspicem, fideiussorem; vel etiam proxenetam, pararium, legatum, arbitrum, aduocatum. Is præterea[x] distinguens mediatoris acceptiones, pro illo qui aliqua actione duo inter se diuersa in vnum colligit, connectit, ac penè naturali vinculo coniungit: pro arbitro, internuncio, aduocato, soluente debitum alienum & satisfaciente; demonstrat Christo conuenire primam potissimum, ob vnionem hypostaticam in diuina & humana natura; & vltimam; propter pretium sanguinis proprij, atque satisfactionem pro peccatis nostris: his duobus modis vnicum ac solum Dei & hominum mediatorem fuisse: alios aliis quoque communicatos, quamuis in ea re Christum præsignificarent, ac nominatim Moses, vt docent ab Espenceo[y], pòstque hunc à nostro Iustiniano citati Basilius[z], Cyrillus[aa] Alex. Tertullianus[bb]: idémque fudictum de sacerdotibus tum priscis, tum nostris, quos nominant mediatores Anacletus[cc], Cælestinus[dd], Gregorius[ee], Ambrosius[ff], Hieronymus[gg], Nazianzenus[hh], Chrysostomus[ii], Theophylactus[kk], & alij quos diligenter commemorat Espenceus, in quibus & Lactantium[ll] profert Græca τῷ μεσίτῃ voce vtentem. Aliter appellatus à Græcis μεσεγγυητής, μεσέγγυος, μεταγωγεύς, μεσίδιος, συναλλακτής, μεσολαβός, μεσάζων, μέσος δικαστής, διαιτητής; quo vltimo nomine Philo[a] de Mose scribens illum vocat simul cum nomine μεσίτης. Mediatoris vocabulum vsurpant Apuleius[b], Lactantius[c], Prudentius[d], cùm tamen Erasmus[e] neget apud Latinos auctores inueniri, duóque posteriores agentes de Christo, & vltimus appellans mediatorem, & duplex genus, id est, natura duplici constantem, humana & diuina, Lactantius verò medium & μεσίτην. Isidorus[f] inter theologica vocabula connumerat mediatorem & μεσίτην, vt etiam Platonicos medios Deos. Porrò Augustinus[g] legens (*& ego stabam inter Deum & vos*) monet ne intelligas loco circumscriptum, sed quia demonstrationes eius in ea creatura quæ non est quod ipse, non aliter humanis sensibus exhibentur: & placuit Deo per Moysem audire populum cætera verba postea.

Vt annunciarem vobis verba eius.] Hebraicè, Chaldaicéque (*verbum Domini*) Græcè (*verba Domini*) alia nimirum præter ea, quæ iam audita fuerant à populo, id est, præter contenta in Decalogo. Hæc autem videtur mediatoris ratio & officium, vt esset velut internuncius, interpres, legatus, &c. quamuis fuerit etiam conciliator per preces ac sacrificia, quæ vna etiam est notio sequestris, & medij, siue mediatoris; necnon & arbiter, & potiùs iudex. Istis atque similibus muneribus functi sunt Apostoli, ac nominatim legatione pro Christo, vt reconciliarent homines Deo[h]: & vt nuncij Angelíve annuntiabant[i], necnon & apostolici viri: quod ipsum Christo[k] tribuitur, & Spiritui[l] sancto, quamuis interdum aliis[m] idem tribuatur minùs propriè. Duodecim præcipuos ex discentibus, siue discipulis, lateri suo Christus adlegisse scribit Tertullianus[n], destinatos nationibus magistros, hoc est, Apostolos, quos hæc appellatio, inquit, missos interpretatur. Legatos à latere possis cognominare, quos canones venerandos, præcipiunt pro Papa, quia pars corporis eius sunt. Isidorus[o] distinguit quatuor genera Apostolorum, missos interpretans; vnum tantùm à Domino, vt Moysen: alterum per hominem & Deum, vt Iosue: tertium tantùm per hominem, vt his temporibus eos qui fauore populi & potestatum in sacerdotium subrogantur: quartum ex se, vt pseudoapostolos, & pseudoprophetas.

Timuistis enim ignem.] Secundùm editiones alias (*à facie ignis.*) Timere à facie hominem vsurpat etiam editio nostra in Ieremia[p]. De istomet ignis timore mentio fit c. 18[q]. de igne autem super quem Dominus descendit in Exodo[r], déque timore ob tonitrua, fulgura, clangorem buccinæ: & cap. priore[s] nostri libri sæpius de igne.

Et non ascendistis in montem.] Prohibuerat Dominus, ne in eum ascenderent, nec tangerent fines illius sub mortis interminatione, siue homo esset de populo, siue iumentum[t].

Et ait.] Hebraicè atque Chaldaicè (*dicendo*, לֵאמֹר *lemor*, & לְמֵימַר *lememar*) Græcè (*dicens*, λέγων.) Quod refertur ad Dominum, inter quem & populum dixerat Moyses sequestrem se & medium fuisse, quamuis non in iis quæ mox recitantur ex Decalogo, sed in aliis, vt iam non semel præmonui. Augustinus[u] declarat (*dicens*) id est, cùm diceret. Negari non potest satis remotè ac obscurè verbum sine participium positum esse: idémque Augustinus[x] notat non referri ad

Moysem

a lib. 20. c. 10. b 10. etymol. lib. 5. c in Mercatore actu 4. scen. 3. & in Rudens. d lib. 12. c. 8. e de consol. ad Heluiam cap. 12. f 2. & 4 Ver. pro Cluen. pro M. Cælio. g Æne. 11. h de patien. c. 15. & li. de resurr. carn. & lib. contra Praxeá. i in Maior. k in decl. l lib. 10. m in Æn. 11. v. 120. nota 11. *Mediatoris & medij nomina.* n Esa. 19. 24. o Eccl. 28. 16. 19. p Iudic. 11. 10. Gal. 3. 19. 20. 21. 1. Tim. 2. 5. Hebr. 8. 6. c. 9. 15. c. 12. 24. q Iudic. 11. 10. r locis notatis lit. d. s in epist. ad Gal. 3. t Psal. 54. 24. u in epist. ad Gal. 3. 19. x in Timo. 2. 5. y digress. de med. c. 1. z de Spiritu S. c. 14. aa 3. in Ioan. c. 9. li. 11. c. 19 epist. 1. Dialo. 1. de Trin. li. 3. & 4 coét. Iul. 12. & de c. 16. bb 2. cont. Marcio. cc epist. 1. dd ep. 1 c. 21. ee 1 p. Past. c. 11. li. 1. in 1. regist. c. 24. 1. lib. Reg. 2. li. 2. ff ora. 1. pro pat ad missam. gg epist. ad Fabiolã, & in Malac. 2. hh in apol. & ora. in Basil. ii hom. de verbis Esa. & 6. de sacerdot. kk in Ioã. 5. ll lib. 4. cap. 24.

a 3. de vita Mosis & li. de somnis. b 3. de mundo. c lib. 4. cap. 25. d hymno de natali Christi. e in Prud. f 7. etymol. cap. 1. g quæst. 19. *Mediatoris officiũ quod.* h 2. Cor. 5. 20. Ephes. 6. 20. i actuum 4. 2. c. 11. 28. c. 13. 32. 38. c. 14. 14. c. 16. 17. c. 17. 3. c. 18. 13. c. 20. 20. 27. c. 26. 20. 1. Cor. 2. 1. cap. 9. 14. Phil. 1. 17. 18. Colos. 2. 28. 1. Ioã. 1. 3. 5. 2. ep. vers. 2. *Legati à latere.* *Apostolorũ genera quatuor.* k actuum 10. 36. l Ioan. 16. 13. 14. 15. 25. m 1. Cor. 12. 26. 1. Petr. 1. 9. n de præscrip. c. 20. o 4. de offic. cap. 5. p cap. 1. 8. q vers. 16. r c. 19. 16. & seqq. s vers. 12. 15. 33. 36. t Exo. 19. 12. 13. 22. 23. 24. u in locutionib. x quæst. 10.

Moysen: sensum verò esse, & ego stabam inter Deum & vos in tempore illo annunciare vobis verba Domini; quoniam timuistis à facie ignis, & non ascendistis in montem, cùm diceret, subaudiendo, Dominus.

Vers.6.] Ego Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Ægypti, de domo seruitutis.

Paraphr.
a de decal.
b 3.antiq.c. 4.
c in Exod. 20.
d ibid.q.2.
e c.20.v.2.

PRæfatio est ista quodammodo ad sequentia decalogi præcepta (tametsi Philo [a], & Iosephus [b] ad primum pertinere præceptum putent, B necnon Caietanus [c], & Hebræi apud Abulensem [d]: (& concedi posset componendo vnum ex duabus partibus, quarum prior affirmatiua sit, altera negatiua:) quæ totidem verbis recitatur in Exodo [e]; vbi locutus dicitur Dominus cunctos sermones hos. In ea beneficium illud eximium liberationis de Ægyptiaca seruitute ponit præ oculis populi, quemadmodum totidem adhuc verbis apud Psalmographum [f]. Aptè autem Decalogum exorditur, inquit Canisius [g] noster, à notitia sui, & ab insinuatione maiestatis suæ, vt cognitum legislatorem magis reuererentur, eiúsque propositis mandatis, maior apud eos auctoritas constaret.

f ps.80.11.
g in catech.
h in Exod. 20.

Excellentiam naturæ Caietanus [h] in his verbis obseruat, propter nomen Iehouah incommunicabile: & propter Elohim, quod iudicem gubernantem denotat in iudicio & iustitia: & propter cultum Iatriæ à populo exhibendum, appellando Dominum Deum ipsius: & propter beneficium de quo dixi. Item per Iehouah ait manifestari fontem essendi: per pronomen (*ego*) vnitatem: per vtrumque credendum esse in illum, & sperandum, & caritate prosequendum atque colendum: cùm autem verbum nullum inferatur, indicari omnes actiones nostras ei deberi. Similia Lipomanus tradit de Deo, qui sit subsistentia & fortitudo omnium rerum; fons omnis bonitatis & donorum; quæ proponat priusquam deos falsos interdicat; simul innuens potentiam in eo, quòd Hebræos liberauit de tam dura seruitute, atque huiusmodi velut triumphale assumens epithetum, vtque assuescamus ex operibus illum cognoscere, non scrutari essentiam. Quomodo etiam creatorem se nominat cæli & terræ; Deum qui apparuit patribus: & nato Christo pater eiusdem denominari voluit. Etsi autem populo peculiari promolgatus est Decalogus, communis tamen omnibus est, vt crebrò monui; nec Iudæi tamen, vt Prosper [i] voluit, inde dicti quòd receperint, portauerint, secuti fuerint ius Dei: nisi fortè alludere voluit, vt credendum est, ad nomen Latinum, vt faciunt alij circa nomina alia; cùm certum sit denominari à Iuda patriarcha, hunc à confessione.

i 1.de præd. & promiss. c.vlt.
Iudæi vnde dicti.
Iudas vnde.

Digredi nunc liceret in Dei dominium absolutum, merum, ac mixtum, plenum, directum, liberum, independens, indeterminatum, perpetuum, sine fine, sine violentia, sine defectu potestatis, iuxta quemlibet titulum habendi, possidendi, fruendi, vtendi, disponendi circa res omnes præsentes, futuras, possibiles, circa earum substantiam, instrumenta, potentias, accidentia, actiones; quoniam est Dominus dominorum dominantiúmque [k], ac princeps regum terræ [l]; & ipsius est magnificentia, potentia, gloria, regnum, diuitiæ, virtus, magnitudo, imperium. Hinc varia illa trita epitheta Dei absconditi, Dei deorum, Dei magni,

k ps.135.3.
l apoc. 5. c.19.16 1. Timo.6.14.
Varia Dei epitheta.

A Dei cæli, & terræ, Dei maiestatis, clementiæ, refugij, pacis & dilectionis, spei, totius consolationis, viuentium, viuentis in sæcula, &c. præterea Domini totius creaturæ, vniuersorum, vltionum, iudicij, Sabaoth, seu exercituum & virtutum, cæli & terræ, mortis & vitæ, gloriæ, vnius ac solius, omnipotentis, omnia scientis, &c. Vim quoque habet, quòd vocetur Dominus Deus noster, propter ordinem naturæ, beneficentiæ, gratuitæ communicationis, iure ac titulo creationis, adoptionis, meri dominij, possessionis antiquæ, emptionis, siue redemptionis, iustæ commutationis, legitimæ donationis nostræ, confœderationis, amicitiæ, protectionis; ita vt iam non simus nostri, B nec esse etiam possimus non eiusdem, quantumuis nitamur nos subducere per peccatum, aliterve. Lege Franciscum [a] Sonnium. Cæterùm cur legem in deserto ferri placuerit, rationem Philo [b] reddit; quia ciuitates erroribus & vitiis abundant: in secessu mens capacior est ac liberior: instrui priùs ac instrui vitæ regulis decuit accepturos nouas colonias: & iam accepto iure consociatos sua sic demum obire in republica negotia: Deum verum venerari constantiùs, à quo acciperent vitæ subsidia, quæ solitudo non suppeditaret; atque sic eumdem non ambigeretur esse legum quæ ferrentur auctorem, nec posthac Ægyptiæ res adamarentur. De denarij præterea numeri, quo Decalogus (de quo vocabulo pridem dixi)

Dominus cur legem tulerit in deserto.
a 3.demonst. rel.Christ. c.2 & 3.
b de decal.

C constat, mysteriis, multa disputat idem auctor: quibus addi adhuc plura possunt; illúdque modò satis quod ex Græco vocabulo δεκάδος, elicit: quasi dicas δεκάδα: quoniam δέχεται καὶ συγχωρεῖ τὰ γένη πάντα ἀριθμῶν καὶ λόγων τῶν κατ' ἀριθμὸν, καὶ ἀναλογιῶν, ἁρμονιῶν τε αὖ, καὶ συμφωνιῶν, capit comprehendítque omnia numerorum genera, & rationum, proportionúmque arithmeticarum, ac insuper harmoniarum, symphoniarúmque. Comparat Abulensis [c] cum decem prædicamentis post Philonem, quem non citat: & ex R. Abenezra [d], cum nouem orbibus cælestibus, excipiendo primum præceptum propter immobilitatem diuinæ essentiæ: licèt possit empyreo cælo locido, vniformi & immobili comparari: quod taD men Iudæi non agnoscunt. Considerat verò, quòd cuique cælo aptari præceptum queat. Id abundans otio, nec aliquo destitutus ingenio aliis poterit modis etiam circa prædicamenta conquirere: vel circa res alias denario numero constantes. Franciscus [e] Georgius aptat denario archetypo, siue mundano, idest, variis attributis Dei. Quocirca reiiciendi quidam Hebræi, qui præcepta quatuordecim in Exodo numerant. Adhæc obseruat Philo in concione multorum millium singulos appellatos, non plures; vt, *non occides*, &c. vt lectores sacræ Scripturæ discerent, vnumquemque, dum Deo paret, ac legibus, honore æquari frequentissimo populo, vel potiùs omnibus gentibus, quin etiam mundo vniuerso: item, quoniam E qui concionem alloquitur, non semper interdicit, aut præcipit; sed cùm singuli admonentur quid agere debeant, omnes docentur eadem opera, & quisque redditur obsequentior, sibi dictum existimans: tertiò, vt exemplum detur, ne quis vnquam rex tyrannúsve superbè despiciat priuatum obscurúmque ciuem; sed supercilium deponat, Fastúmque dediscat. Addit his præceptis pœnam à Deo nullam appositam, vt alij solent legislatores, quia Deus erat, & consequenter bonus Dominus, solorum bonorum auctor, mali verò nullius: nec voluit vt quis præ metu ac inuitus pareret: puniendi

Decalogi comparationes variæ.
c q.3.
d Franc. Geor.probl. tom.2. sect. 1.n.21.cuiu.
e ibid.num. 22.

verò etiam ministris potentiis suis commisisse. Sed quid respondebitur ad id quod sequitur paulò pòst, cùm ipsemet Deus æmulatorem se cognominat, qui reddat iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem? Sed & illud quod Augustinus [a] monet attendendum; quamuis hic non eodem prorsus pacto scribantur, quæ in Exodo, nihil referre; nec esse in mendacio deputandum, si aliis quibuslibet verbis eadem voluntas manifestatur. Exemplum affert in Euangelistarum verbis; quæ ab imperitis, inquit, & calumniosis tanquam repugnantia reprehenduntur. Subdit mox, quòd magnum non erat Moysi attendere quæ in Exodo scripserat, vbi non eadem prorsus leguntur: cùm primùm narrata sunt quæ modò repetuntur; nisi pertineret ad sanctos doctores nostros hoc ipsum insinuare dicentibus, (discentibus) vt nihil aliud in verbis loquentium quærant, nisi voluntatem, propter quã enunciandam verba instituta sunt. Quocirca frustra R. Salomon, vt notauit Abulensis, docuit, quòd vox Dei erat vna, & duo resonabat, atque curasse de sententia magis Mosem; cùm reperiit legem, quàm de verbis. Quod autem R. Abenezra dixit præcepta etiam Decalogi, quæ sunt iuris naturalis, nec minùs omnes alios obligatoria, quàm Hebræos, ad aliquam tamen significationem rerum data, refellit idem Abulensis; quoniam id proprium est ceremonialium præceptorum, vel iudicialium, quæ per se nec bona sunt, nec mala: & ratione vtrorumque lex dicitur vmbra futurorum [b]: præceptum de Sabbato quantum ad limitationem solam certæ diei, fuit ceremoniale. Præterea concedit [c] grauiùs peccari ab eo, cui expressè dantur præcepta iuris naturalis: at negat eidem Rabino, præcepta disponi in Decalogo secundùm ordinem grauitatis, quoniam, v. g. maius peccatum est hominem occidere, quàm Sabbatum violare: nisi hoc violans, neget Deum creauisse, & quieuisse ab operibus: quo item pacto minus peccatum est nomen Dei sumere in vanum; quod tamen est posterius præceptum: immò quàm colere idola; quia negans creationem, negat Deum omnipotentem; quod colens idola non necessariò facit; vt patet in Iudæis, qui aliquando cum vero Deo coluerunt idola, & cum Samaritanis, qui idem faciebant. Vera porrò est illa regula Theologica, ea genere suo grauius peccatum esse contra nobiliorem virtutem; licèt aliunde possit contrarium euenire: negans verò creationem non peccat per se contra præceptum de Sabbato, quod violari potest ab illo, qui non errat circa creationem. Ab eodem [d] Augustino præceptis Decalogi decem, plagæ totidem applicantur, primo aqua conuersa in sanguinem; secundo ranarum abundantia; tertio ciniphes: quarto de honorandis parentibus cynomyia, seu canina musca: quinto mors pecorum: sexto pustulæ & vesicæ bullientes scaturientésque, vnde incendia quædam vulnerum: septimo grando in fructibus: octauo locusta: nono densæ tenebræ: vltimo mors primogenitorum. Imitatur Augustinum Prosper [e] & alij, qui quinto tamen loco statuunt præceptum de non mœchando; cùm textus noster, & Exodi eum locum assignent alteri de non occidendo. Rursum Augustinus [f], comparans Decalogum cum decachordo psalterio, vbi decem chordarum; *tange*, ait, *decem chordas, & feras occides tanquam in spectaculo, simul citharista & venator. Tangis primam chordam, qua colitur vnus Deus; cecidit bestia superstitionis. Tangis secundam, qua non accipis nomen Domini Dei in vanum; cecidit bestia erroris nefandarum hæresum. Tangis tertiam, vbi pro spe futuræ quietis facis quidquid facis; interficitur crudelior cæteris bestiis amor sæculi huius. Tangis quartam, vt honorem parentibus deferas, cecidit bestia impietatis. Tangis quintam*, non mœchaberis; *cecidit bestia libidinis. Tangis sextam*, non occides; *cecidit bestia crudelitatis. Tangis septimam*, non furtum facies; *cecidit bestia rapacitatis. Tangis octauam*, non falsum testimonium dices; *cecidit bestia falsitatis. Tangis nonam*, non concupisces vxorem proximi tui; *cecidit bestia adulterinæ cogitationis. Tangis decimam*, non concupisces rem proximi tui; *cecidit bestia cupiditatis. Ita cadentibus omnibus bestiis, securus & innocens in Dei dilectione, & humana societate versaris, tangens chordas decem quæ bestias occidis. Nam multa capita sunt sub istis capitibus. In singulis chordis non singulas bestias, sed greges interficis bestiarum.* Sic ille. Hugo [a] Card. primo præcepto contineri vult triplex de virtutibus theologicis; duobus vltimis contra luxuriam & auaritiam; quinto contra iram; superbiam facit contrariam adorationi, cuius superbiæ initium est apostatare à Deo [b]: Inuidiam vetari per quartum; acediam & gulam per tertium, vel vltimam per sextum. Item docet primum attribui Patri & potentiæ; secundum Filio & sapientiæ; tertium Spiritui sancto & bonitati. Tandem notat quòd peculiariter vetatur concupiscentia vxoris alienæ, & rerum alienarum, quia proniores ad hæc sumus.

C Clemens [c] autem Romanus decem Dei mandata longè diuerso modo & ordine recenset. Postremò adhuc Augustinus reuocari docet Decalogum, aliaque præcepta omnia ad duo, de Dei ac proximi dilectione, immò ad vnum [d]; *quod tibi fieri non vis, alij ne feceris*; ostendens hoc locum habere etiam in simplici & libera fornicatione, carnisque luxuria, quæ proximo non fit iniuria, quia Deo fit, violando imaginem ac templum, seu domum eius; iniuriam faciendo gratiæ illius. Addi posset iniuriam fieri generi humano, ob impedimentum ne proles suscipiatur, vel ne debito modo educetur. Verùm de hoc aliàs. Memoriæ causa Decalogi præcepta his versibus continentur.

Vnum crede Deum, ne iures vana per ipsum,
Sabbata sanctifices, habeas in honore parentes,
Non occisor eris, mœchus, fur, testis iniquus,
Alterius nuptam, nec rem cupias alienam.

Doctor Angelicus [e] spectat in his præceptis bonam ordinationem ad Deum per fidelitatem, reuerentiam, famulatum: ad proximos quantum ad eos quibus debitores sumus, honore prosequendo; & quantum ad alios, nulli nocendo opere, ore, corde. Quo pacto etiam respectu Dei cauetur opus sculptilis; iuramentum vanum oris; & iniungitur quies cordis in eum.

Extat item carmen Nazianzeni [f],

τὰς δέκα νόμους ἐχάραξε θεὸς δ' ἐνὶ πλαξὶ
λαϊνέαις, σὺ δέ μοι ἔγγραφε σῇ κραδίῃ.
οὐ γνώσῃ θεὸν ἄλλον, ἐπεὶ σέβας οἶον ἑνός γε.
οὐ στήσεις ἴνδαλμα κενὸν, καὶ ἄπνοον εἰκώ.
οὔποτε μαψιδίως μνήσῃ μεγάλοιο θεοῖο
σάββατα πάντα φύλασσε μυλάρια καὶ σκιόεντα.
ὄλβιος, ἢν τοκέεσσι φέρῃς χάριν, ἣν ἐπέοικε.
φεύγειν ἀνδροφόνων παλάμης ἄγος, ἀλλοτρίους τε
εὐνὰς: κλεπτοσύνην τε κακόφρονα, μαρτυρίην τε
ψευδῆ, ἀλλοτρίων τε πόθον, σπινθῆρα μόροιο.

Has leges insculpsit Deus decem quondam in tabulis
Lapideis: tu verò mihi inscribe tuo cordi.
Non agnosces Deum alium, quia honor diuinus vnius est.

Non

[a] q.10.
[b] Colos.2. 17.
[c] q.3.
[d] tom.10. fragm. de decalogo.
[e] 1.p. de prædict.c. 36.
[f] tom.9. de decē chordis psalt.c. 9.
[a] in Exod. 20.
[b] Eccl.10. 14.
[c] 2.const. c.36. vel 40.
[d] Tob.4. 16.
[e] 1.2.q.100. a.5.
[f] carm.35.

Non statues simulacrum inane ac mortuam imaginem:
Numquam frustrà memoraueris (nominando) magnum Deum.
Sabbata omnia serua & sublimia sensu, & vmbris tecta.
Felix, si parentibus referes gratiam, quam decet.
Fuge homicidiale manibus patrare scelus, alieni quoque
Lecti; furtum quoque prauum, & testimonium
Mendax: & alienorum desiderium, quæ omnia scintilla mortis sunt.

Explanatio. *Ego Dominus Deus tuus.*] Dixi obseruatum à nonnullis esse hîc nomina יהוה, *Iehouah*, & אל הים *Elohim*, iuxta propriam notionem; pronomen (*ego*) & (*tu.*) atque à Caietano [a], quod verbum desit. Attamen exprimitur Græcè verbum substantiuum ἐγώ εἰμι κύριος ὁ θεός σου: quemadmodum & in Exodo [b], & in Psalmo 80. [c] vbi habetur eadem sententia. Ad eas quæ sunt allatæ causas, cur se in ista præfatione legislator Dominum Deum populi vocet, addi potest, vt intelligatur iusta præcipi; & quibus implendis vires præbeat sufficientes, quia iniquus non est; docénsque vtilia, gubernánsque in via qua ambulamus [d], horum nos esse vult participes; benedictionem dat idem legislator, vt eamus de virtute in virtutem, vt tandem videatur in Sion [e] cælesti; tribuit quoque cor carneum, vt in præceptis ipsius ambulemus, & iudicia custodiamus, faciamúsque, & sic simus ei in populum, & ille nobis in Deum [f]. In dicto Psalmo pronomen (*vester*) habetur.

a in Exod. 20. b c.20.2. c vers.11. d Esa.48.17. e psal.83.8. f Ezech.11.19.20.

Qui eduxi te de terra Ægypti.] Frequenter valdè mentio fit huius beneficij bis ipsis verbis, etiã à Deo ipso [g], non tantùm ab aliis; & quidẽ addendo prætcrea, vt esset illi populo in Deum: ac exprobrando ingratitudinem, præcauendo obliuionem, reprehendendo inobedientiam, diffidentiam, apostasiam, exigendo virtutes contrarias, hortando ne suos tractarent vt seruos: significando se pristini fœderis memorem esse: in cuius rei quoque memoriam primarium festum Paschæ institutum est; ingerendo memoriam execrandarum Ægypti abominationum. Aliquando [h] Interpres vtitur eiiciendi verbo; cùm tamen aliarum editionum verbum sit idem quod in aliis locis, in quibus nostra vsurpat dictum verbum educendi. In eiectione autem indicatur vis & potentia aduersùs Ægyptios toties resistentes & impedientes egressum. Lege quæ de beneficio isto tanto dixi ad Psalmos [i], & Leuiticum [k]. Monui verò etiam [l] falli qui asserunt numero singulari terram de ipso elemento, pluraliter terras de regionibus dici; cùm non rarò legentibus occurrat terra Asia, Italia, Vmbria, Sicilia, Gallia, Græcia, &c. Comminiscitur R. Abenezra secundùm cæli vim dispositionémque maiore tempore teneri debuisse in Ægypto Hebræos: sed supra cæli motum Deo operante liberatos.

g Exo 20.2. c.29.46. Leu. 11.45. c.19.36. c.22.33. c.25.38. 42. c.26.13. 45. Num.15. 41. Iud.2.1. c.6.8. 3. Reg.8.8. c.10. 12. c.12. 8. lib.1 7.6. lib.3.8 16. 1 Paralip. 17.5.2.2 6. 5. psal.80.11. Ier.34.13. Ezech.20.10. Amos 3.1. Michæ. 6.4. *Paschæ festi institutio.* h Ezech.26.10. i in psal.80.11. k in c.11.45. in c.22.33. c.25.38. l in Leu.25.38.

De domo seruitutis.] Hebraicè (*seruientium seruorúmve*, עבדים *hhauadim*, quo modo etiam transtulit semel alibi [m] noster Interpres: cùm vbique [n] in simili sententia, cùm videlicet domus seruitutis cognominatur, extet idem illud Hebræum vocabulum. Sed nonnumquam [o] quoque nomen *seruum* in Hebræo textu extat cum alio, quod redditur ab Interprete ergastulum. Si quando captiuitas Ægyptiaca nominetur, non est intelligenda vt pertinens ad tempus, in quo primùm seruierunt Ægyptiis Hebræi, sed ad aliud, in quo ex regione quam possidebant in bello capti, abducti sunt; quemadmodum & ab Assyriis, & à Chaldæis. Primo dicto tempore capti propriè non sunt, aut aliundè abducti Hebræi, sed cùm diu tanquam inquilini morati essent in Ægypto, ibidem dura seruitute oppressi. Quoniam & qui capiuntur in bello, plerumque seruire compellantur, ac ideo etiam serui nominentur, quia in vita seruati, vt seruiant, atque quòd manu capti sint, mancipia vocentur; & benignitatis sit non occidi; seruire, vtilitatis; occidi, neutrius. Iure autem alio ciuili seruus quoque fiebat, quando maior viginti annis, pretij participandi causa se vænire patiebatur [a]. Natura verò propriè seruum neminem facit; quidquid Aristoteles [b] sentire videatur. At nos hac de re plura [c] locis aliis; & extat eruditus tractatus Laurentij Pignorij de seruis. Meminimus autem hoc libro [d] prius de fornace ferrea: & in Leuitico [e] eduxisse se Deus ait de terra Ægyptiorum Hebræos, ne seruirent eis, & confregisse catenam ceruicum, vt incederent erecti. Consule loci vtriusque commentarium nostrum.

m Michæ. 6.4. n Exo.13.3. 14. c.20.2. Deut. 6.12. c.7.8. c.8. 14. c.13.5. 10. Ios.24. 16. Iud.6.8. Ier.34.13. o Exo.6.6.

Serui & mancipia vnde sic nominati. *Quomodo tales fiebant iure ciuili.*

a D. de statu hom. l.5. b 1. Pol. c.3. & 4. c in Leu.25. 39. & seqq. in Eccl.2.7. c.10.7. & in Pet.2.16. 18. epist.2.2.19. d c.4.20. e c.26.13.

Vers.7.] Non habebis deos alienos in conspectu meo.

Vers.8.] Non facies tibi sculptile, nec similitudinem omnium, quæ in cælo sunt desuper, & quæ in terra deorsum, & quæ versantur in aquis sub terra.

Vers.9.] Non adorabis ea, & non coles. Ego enim sum Dominus Deus tuus: Deus æmulator, reddens iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem his qui oderunt me:

Vers.10.] Et faciens misericordiam in multa millia diligentibus me, & custodientibus præcepta mea.

Paraphr. PRimum præceptum hoc est in negatione consistens; nisi placeat alteram partem appellare eiusdem vnius; ita vt prior, quemadmodum antea dixi, contineatur præcedentibus verbis affirmatiuis. Vetatur autem cuiusuis alterius Dei veneratio; & ad præcidendam superstitionis & erroris occasionem, prohibetur imaginum cuiusuis generis confectio, quæ sui per se adorationem prouocare posset, quam vocant idololatriam. Rationem reddit legislator, quia velut Zelotypus corriualem ferre non valet, sed adulteros, & amatores aliorum numinum castigat seuerè ad quartam vsque generationem; beneficus verò supra modum est erga cultores suos, & horum posteros vsque ad plurimas generationes. Rupertus [f] monet hoc in omni præcepto subaudiendum, videlicet vt timeat pœnam transgressor, speret præmium præcepti executor. Philo [g] hinc infert monarchiam commendari: paucorum aut vulgi dominatum ὀλιγαρχίαν ἢ ὀχλοκρατίαν (vocatur hæc etiam δημοκρατία) esse peruersas constitutiones reipublicæ, inductas à malis & astutis hominibus per ambitionem, auaritiámque libertati ciuium insidiantibus. Ad prohibitionem sculptilis, de qua vult esse præceptum secundum, refert ne admittantur figmenta fabularum de deorum connubiis & natalibus, &c. Contendunt hæretici iconomachi seu iconoclastæ nostri temporis duo hîc præcepta distingui,

f 3. in Exo. c.32. g de Decalogo.

stingui, vt probent non tantùm adorationem, sed confectionem præterea imaginum prohiberi. Nihil tamen inde concludunt contra imaginum vsum, qui est apud Catholicos; qui non more idololatrarum eas venerantur: vt nec in prohibitione habendi alienos deos, comprehenditur coltus, quem Sanctis exhibemus, nempe tanquam ministris vnius verique Dei duntaxat, & à quibus petimus vt orent, intercedant, impetrent, non vt deni; nec ipsis offerimus, sed soli Deo qui coronauit illos; non latria colimus, sed inferiore honore. De isto præcepto quantum ad partem posteriorem dictum iam priore capite, & adhuc non nihil dicetur. Prior magis facilis est. Quòd autem quidam in rudimentis fidei, siue in catechismis ponant primum præceptum Deum diligere super omnia, id faciunt; quia Christus respondit cuidam quærenti quod esset maximum & primum[a]. At primum pro præcipuo dixit. Alioqui non tam peculiare præceptum est, quàm omnium finis, vt Paulus[b] docet, seu plenitudo & consummatio, comprehendendo simile de dilectione proximi, quæ duo inseparabilia sunt. Quo pacto peccetur in hoc præceptum, & à quibus, non erit difficile declarare: item quòd nihilominus venerationе Sanctos rectè prosequamur & imnocemus, ac eorundem imagines honoremus. Differunt his de rebus citati Franciscus Sonnius, Matthæus Galenus, Iacobus Bayus. Augustinus[c] verò annotat à Romanis Iudæorum Deum cultum non esse, quoniam aliorum deorum cultum secum non admittebat. Salsè quoque adiicit causam[d], quia Socrates Deum vnumquemque coli sic oportere dixit, quomodo seipse colendum præcepisset; Deus autem Hebræorum alios coli secum nolebat, sed solus: ac per hoc respuerunt Romani vnius veri Dei cultum, ne multos falsos offenderent; magis arbitrantes sibi obfuturam fuisse istorum iracundiam, quàm illius beneuolentiam profuturam.

Primum pro præcipuo.
a Marc. 12. 28.
b 1. Tim. 1. 5. Rom. 13. 9. 10.
c 1. de consensu euangelist. c. 12. 14. 18.
d c. 18.

Explanatio. Non habebis deos alienos in conspectu meo.] Ex Hebræo (*non erit tibi dij alij super faciem meam*, לֹא־יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פָּנָי, *lo ihieh lecha elohim acharim hhal panai.*) Vbi (*super faciem meam*, idem est quod in conspectu meo, coram me, me spectante, quem nihil latet, contemnendo me (vulgò *en facia mia*) præter me: qui facie ad faciem loquor tibi, tamque familiariter & amicè tecū ago, ac te tracto. Alium sensum admittere licet eum Oleastro vertendo (*non erit tibi Deus alienorum*) idest, quos aliæ gentes ab Israel, colunt, quales sunt factitij (*super faciem meam*) hoc est, præter me, aut præter præsentiam meam, siue mecum: quo pacto gentes aliæ plures colebant Deos, diique ipsi alios coli secum Deos permittebant; immò id idololatriæ auctor diabolus ac atheismi, maximè volebat, atque procurabat. Primum tamen sensum Oleaster meritò præfert: quia in Exodo post hoc idem præceptum, & alia[e], pòstque pulsum à populo metum[f], denuò caueri præcipiens Dominus cultum plurium deorum; *non facietis*, ait[g], *deos argenteos, nec deos aureos facietis vobis.* Ibidem quoque vt & hîc, inhibetur sculptile, & similitudo; quod est non facere alium Deum, nec plures habere in conspectu eius, coram eo, cum eo, præter eum. Hoc vltimum valent Chaldæa בַּר מִנַּי *bar minai*, & Græca, πλὴν ἐμοῦ. Subtilius est quod obseruat Franciscus[h] Sonnius, præcipi non habere deos alienos in conspectu Dei, seu coram Deo, idest, qui sint ab ipso alieni vel natura, vel proprietate, vel hominum figmento, vel alia quapiam ratione nomen Dei possidentes, & non ex ipso; cùm alioqui sub Deo vero quidam vocentur dij, sicut & domini, quibus obedire & seruire non est duobus dominis, aut pluribus, sed vni, quia alijs propter vnum. De phrasi autem Hebræa verbi singularis cum nomine Elohim plurali, dixi alibi, & nonnihil adhuc dicam versu 26.

e 9. 19. 3. & seqq.
f v. 18. & seqq.
g v. 23.
h de demonstr. rel Christ. l. 3. tract. de cultu Dei c. 4.

Non facies tibi sculptile, nec similitudinem omnium quæ in cælo sunt desuper, &c.] De hoc præcepto non pauca, vt monui, dicta sunt c.[a] præcedente, declarando vocabula sculptilis, & similitudinis, necnon imaginis cum vocabulis aliarum editionum. Hîc, & in Exodo[b] vetatur similitudo rerum quæ in cælo sunt desuper; in c. autem priore[c] id non exprimebatur hoc pacto; sed ne eleuatis oculis ad cælum videns solem, & lunam, & omnia astra cæli, errore deciperetur, & adoraret ea, & coleret. Vbi satis insinuatur prohibitio sculptilis, & similitudinis, imaginisve, qua corpora illa cælestia repræsentarentur. Quamuis quia talis imago nondum ab Astrologis vel poetis conficta fuisse illo tempore videtur; & ipsemet pulcher eorundem corporum aspectus, efficaciáque ad sui venerationem per se inducere poterat, satis fuit nominare etiam absque mentione similitudinis & imaginis. Angeli etiam sunt in cælo: nec ambigo an Moses hos intelligi voluerit, si quando in aliqua forma apparerent. Credo præterea per omnia quæ in cælo sunt desuper, designata volatilia; quoniam cæli nomine aër dici solet: capiteque[d] priore nominatæ sunt aues sub cælo volantes. Sunt hoc loco, & priore capite Hebræa nomina פֶּסֶל *pesel*, ac תְּמוּנָה *themunah*: Græca γλυπτὸν & ὁμοίωμα: præterea ibi סֶמֶל תַּבְנִית *famel thabnith*, & εἰκὼν cum ὁμοίωμα. At in Exodo vbi extant פֶּסֶל *pesel*, & תְּמוּנָה *themunah*, habentur Græcè εἴδωλον & ὁμοίωμα. De nomine εἴδωλον maior difficultas est. Sed alibi diligenter de illo egimus, ostendentes vsu Scripturæ & Ecclesiastico in deteriorem partem accipi solere, quidquid Lexicographi doceant hæretici Henricus Stephanus & Scapula ecclesiasticorum nomine suos Geneuenses designando, qui vsurpant εἴδωλον pro qualibet imagine, Origenes[e], Theodoretus[f], Athanasius[g], Tertullianus[h], Euthymius[i], Augustinus[k], & alij docent esse rei fictæ ac falsæ similitudinem, vt si quis homini caput canis apponat, &c. Et quidem propriè iuxta vim Hebræi פֶּסֶל *pesel*, pro quo ponitur, & Græci γλυπτὸν, quod hîc prioreque capite, statuas significat ex ligno, lapide, auro, argento, ære, aliáve simili materia, cui sculpi conueniat: ita vt pictæ imagines, quæ non videntur initio adeò in vsu fuisse, per nomina imaginis & similitudinis excludantur. Licèt autem verbum פָּסַל *pasal* in bonum aliquando accipiatur, vt de dolandis tabulis lapideis[l] legis, & lapidibus pro templo[m]: nomen פֶּסֶל *pesel* semper vsurpatur pro idolis, seu horum statuis, aut ornatu ararum idololatricarum. Vltimo modo in 2.[n] Paralipomenon quod legimus Iosiam mundauisse Iudam & Ierusalem ab excelsis, & lucis, simulachrisque, & sculptilibus, pro simulachris, Hebraicè sunt פְּסִילִים *pesilim*; Græcè in emendatis codicibus loco βωμῶν, *altarium*, περιβώματα, *septa altarium*, quæ sculpta etiam erant: & pro sculptilibus in iisdem Græcis correctis libris χωνευτὰ tantùm *conflatilia*, quæ respondent Hebræo, quod item vnicum habetur מַסֵּכוֹת *massechoth*; in alijs priore loco γλυπτά, *sculptilia*, quæ per simulachra reddidit editio nostra, significanturque per פְּסִילִים *pesilim*, quod est simile nomini huius loci nostri פֶּסֶל *pesel*. In Concilio VII.[o] generali 350. Episcoporum anathemate percelluntur qui venerandas

a v. 16. & seqq.
b c. 20. 4.
c vers. 19.
d vers. 17.
Idoli nomen.
e hom. 8. in Exod.
f in Exod. q. 38.
g contr. idol.
h de idol. c. 4.
i pano. tit. 23.
k l. quæst. vet. test. q. 41.
l Deut. 3. 1. c. 34. 1.
m 3. Reg. 5. 15.
n c. 34. 3.
o sess. 7.

randas imagines αὐτὰς εἰκόνας non recipiunt: quique assumunt contra istas, quæ proferuntur à diuina Scriptura contra idola; vel qui hoc nomine idolorum eas vocant; vel asserunt Christianos vt ad deos accedere ad ipsas, vel affirmant Catholicam Ecclesiam aliquando idola recepisse. Denique idolum, Paulo [a] teste, nihil est, sed falsæ ac fictæ rei similitudo, vmbra, spectrum, &c. Vetitæ non sunt extra latriam imagines, itáve factæ, vt per se adorabiles videri non possent; sed licitæ fuerunt: vel pro remedio, vt serpentis ænei: vel pro ornamento, per modum appendicis; vt in arca templóque. Tractat hoc argumentum recentior Scripturarum enarrator Leonardus [b] Marius, nec improbabiliter docet, non prohiberi aliter imagines ac statuas hoc præcepto, quàm ne adorentur, fasque fuisse separatim etiam ac per se illas extra vsum illum conficere: quamuis forsitan Iudæi postea, præsertim post reditum ex captiuitate Babylonica, omnibus omnino abstinuerint; atque sic quoque legem intelligi voluerint, quemadmodum & alias res eiusdem, cum superstitione obseruarunt: nec aliud siue Iosephum [c], siue Origenem [d], siue Tertullianum [e] velle, cùm scribunt abstinuisse penitus Iudæos ab imaginibus, nempe quantum ad praxin, vel interpretationem. Adhæc verisimile fit adductos, quòd Rom. Imper. imagines admittere cogebantur [f]: vt proinde rejecerint omnia, in quibus erant imagines, v. g. hastas, vexilla, scuta. Id velle etiam videri Tacitus [g] & Lucanus [h], possunt scribentes vnum numen adoratum ab illis, & incertum Deum absque vllis imaginibus. Profectò non concedent aduersarij, imagines, in quibus tempore veteris Testamenti Deus apparuit, idola fuisse; & idololatram Abrahamum, quando illis exhibuit honorem aut religiosum, aut ciuilem. Idem est de Iacob luctante cum [i] Angelo, Iosue [k] colloquente, & Gedeone [l]; itémque de aliis; vt Esaia [m], Ieremia [n], Ezechiele [o], Daniele [p], Ioanne [q], quantum ad visiones & apparitiones similes, ac venerationes apparentibus exhibitas. Quis idolum vocet hominem, prout ad imaginem ac similitudinem Dei factus dicitur? quis Dei filiú, vt ab Apostolo appellatur εἰκὼν τοῦ θεοῦ ἀοράτου, *imago Dei inuisibilis* [r]; χαρακτὴρ πατρὸς, *character Patris* [s]? quis intellectionem, visionem, & alias eiusmodi actiones, quæ non nisi per quasdam fiunt imagines? Ipso iure naturę non est mala imaginum efformatio: sed in eum duntaxat finem, vt eas quis diuino latriæ cultu veneretur: quamuis alio inferiore possit; quemadmodum adorari hortabatur Dauid [t] scabellum pedum Domini, quia sanctum erat, hoc est, arcam, quæ Deum sanctum repræsentabat. Denique quáuis imagines vetitas contendas in vetere Testamento separatim tantùm, sed non vt adiectitia ornamenta, quæ fuit nostri Vasques [u] opinio: desiit illa obligatio ceremonialis præcepti. Attamen viget idem præceptum vt naturale est, ne qua imago fiat quæ colatur pro Deo: vel quæ dicatur id repræsentare quod reuera non est; vt quòd Deus sit corporeus, &c. quod hominiformij senserunt, vt loquitur Rupertus [x], quos alij nominant anthropomorphitas. Caietani [y] argumentum ex illa phrasi (*non facies tibi*) quasi denotetur prohibitio in adorationem, parum valet: quoniam Hebræo idiotismo redundat (*tibi*;) nec aliud est (*facere sibi*) quàm simpliciter (*facere*) vt (*vade tibi*) idem est, quod (*vade*). Idem iudicium de expositione in præcepto negatiuo 20. & 21. catalogi Hebræi, vt nemo pro seipso faciat sculptile, aut alteri: & in 22.

a 1. Cor. 8. 4.
b in Exod. 20. 5.
c 1. & 2. contr. Apio.
d 4. contr. Celsum.
e cont. idol. c. 4.
f Iosep. 18. antiq. c. 4. & 10.
g 5. hist.
h lib. 2.
i Gen. 32. 24.
k Ios. 6. 13.
l Iud. 6. 12.
m Esa. 6. 1. & seqq.
n Ier. 16. 20. 21.
o Ezech. 1. 10
p Dan. 7. 9.
q apoc. 1. 13. c. 22. 9.
r Coloss. 1. 15.
s Hebr. 1. 3.
t ps. 98. 5.
u l. 2. de ador. d. 4. c. 2. siue 3. p. q. 25. d. 104. c. 2.
x 3. in Exod. c. 32.
y in Exod. 20.

A cauetur ne fiat figura aut similitudo pro decore aliquo, vt hominis in argento, vel auro; vt licèt permittatur per modum sigilli sculpta: & non prohibeantur prominentes iumentorum, bestiarum, auium, arborum, florum, sed Solis, lunæ, stellarum.

Non adorabis ea, & non coles.] Hæc eadem sunt in Exodo [a]. Primum verbum Hebraicè est תשתחוה *thisthachaueh*; denotans inclinationem, siue incuruationem capitis ac totius etiam corporis: secundum תעבדם *thahbhaued*, significans seruitutem Deo soli debitam: quamuis reperiatur vtrumque verbum vsurpatum de aliis: quemadmodum & λατρεύειν: quod tamen vltimum verbum cum nomi-
B ne λατρεία vsu ecclesiastico applicatum est ad solius Dei honorem cultúmque; vt alibi non semel docui; & internam æstimationem, studium, affectum importat, sine quo potest esse externa & coacta adoratio, vt Origenes [b] docet. Paulò autem antè monui videri nonnullis hoc esse præceptum secundum, ac proinde vt retineatur numerus decem in Decalogo, qui sic inde nominatus est, vnicum esse de non concupiscenda vxore proximi, & rebus aliis eiusdem. Non refert quidem vtrum asseratur: sed communior sequenda opinio, ex præcedentibus & isto membro, vnicum componi præceptum; quia eodem tenore scribuntur ac proferuntur, atque ad eamdem religionis virtutem pertinent, eorúmque transgressio ad idē
C vitium superstitionis. Potuit Dei positiua lex in materia sacrilegij constituere sculptilis & imaginis effectionem; etiamsi ex se non sit mala, neque contra religionem: quemadmodum lex etiam humana id quod præcipit, ponit in illius materia virtutis, propter quam præcipit. Notatu porrò dignum quatuor negationibus, totidem prohiberi latriæ actus; actum internum (*non habebis deos alienos*;) actum externum in fabricandis idolis (*non facies tibi sculptile*;) actum externum adorationis & reuerentiæ (*non adorabis*;) actum obsequij circa oblationes, sacrificia, ludos, & similia in honorem deorum exhiberi solita (*& non coles.*) Munsterus apostata meminit Hebræorum superstitionis, vt qua primo verbo vetatur incuruatio, si fortè spi-
D na infixa fuerit pedi, non debeat quis ante imaginem incuruari vt extrahat, sed sedere in terra & tunc extrahere; eodémque modo si quid in terram labatur, ne videatur corpore suo reuerentiam simulachro exhibere. Item propter verbum secundum de non colendo, aiunt vetari ne quis osculetur, aut amplexetur: immò vt aquam nullus bibat ex fistula quæ imagini affixa est.

Ego enim sum Dominus Deus tuus.] Repetitur & inculcatur quod antea dictum fuerat vt commune toti Decalogo cunctísque præceptis decem cum expressione beneficij circa eductionem de Ægypto: sed nunc tanquam peculiariter pertinens ad primum præceptum & maximum. Vis autem
E hîc eadem quæ priùs, ad excitandum amorem, & honorem illius qui vnius populi se Deum dici velit, cùm sit omnium Deus & Dominus, nullo egens, sibimetipsi sufficientissimus αὐταρκέστατος, vt Philo [c] eum vocat, nihil aliud curans, nisi vt ab errore nos auocet, reuocétque ad veri Dei cultum, entis entium notitiam, finis optimi ac summi absolutissimíque finis inuentionem atque prosecutionem, à quo ceu à fonte mundus rigatur bonis istis particularibus. Acutè Oleaster notat multos ex regibus ac dominis suos esse, consanguineorum, amicorum: Deum totum nostrum esse voluisse.

a c. 20. 5.
b hom. 8. in Exod.
c de decal.

Deus

Deus æmulator.] Vertunt alij Hebræs (קַנָּא אֵל *el kanna*, fortis æmulator, æmulans, zelator, zelans, indignabundus, zelotypus, qui scilicet in amore socium non ferat, consortem amoris veluti corriualem & procum non patiatur: amorem, vt & honorem, summum nempe, alteri dare dariue nolit. Solus amari & coli velit, illatas iniurias vlcisci & velit, & possit. In Exodo [a] eadem nomina transferuntur (*fortis Zelotes*) & vtrobique Græca sunt θεὸς ζηλωτής, *Deus zelotes*. Vnum namque de Dei nominibus Hebraicis אֵל *el* fortem significat. In eodem adhuc Exodi [b] libro scribitur; *noli adorare Deum alienum: Dominus zelotes nomen eius Deus est æmulator.* Ibi Hebraicè est bis nomen קַנָּא *kanna*, semel יְהוָה *Iehouah*, & semel אֵל *el*, hoc pacto; *quoniam Dominus zelator*, seu *Zelotes* aut *æmulator nomen eius, Deus*, vel *fortis, zelator, zelotes, æmulator ipse*, כִּי יְהוָה קַנָּא שְׁמוֹ אֵל קַנָּא הוּא *chi Iehouah kanna scemo el kanna hu*: Græcè ὁ γὰρ κύριος ὁ θεὸς ζηλωτὸν ὄνομα, θεὸς ζηλωτής ἐστιν, *Deus enim Dominus zelosum nomen, Deus zelotes est.* Item hìc sequenti [c] capite: *Non ibitis post deos alienos cunctarum Gentium, quæ in circuitu vestro sunt: quoniam Deus æmulator Dominus Deus tuus in medio tui; ne quando irascatur furor Domini Dei tui contra te, & auferat te de superficie terræ.* Tribuitur aliquoties [d] Deo zelus, seu æmulatio, ac ferè semper inuoluens iram, indignationem, furorem, minas, vltionem, siue vindictam ob violatam fidem; ad eum modum, quo vxor violat, vel quo quis insidiatur vxori. In genere importat zelus & æmulatio dolorem, vel suspicionem de abalienato consortis animo: aut amorem cum suspicione & metu: solétque natus ex zelotypia dolor, implacabilis esse. *Zelus* enim, inquit Sapiens [e], *non parcet in die vindictæ; neque acquiescet cuiusquam precibus, nec suscipiet pro redemptione dona plurima.* Vnde *dura vt infernus* vocatur *æmulatio* [f]. Benignitatem Dei Origenes [g] attendi vult, non recusantis humanorum fragilitatem affectuum, vt nos doceat, & perfectos faciat. Explicat autem exemplo illo coniugatorum; & quòd anima peccatoris vt meretrix, prostituta est dæmonibus, vitiorúmque vitiorum spiritibus [h], nec patitur vllam zelotypiam; sed quæ vt virgo casta, desponsata est vni viro * Christo & Deo: aut etiam si meretrix fuerit, quæsita eodem zelo Dei, reuertitur ac resipiscit: nec detrectando efficit, vt recedat, seu auferatur ab ea zelus illius [i], & non irascatur; quod ipsum iræ summæ argumentum est, quemadmodum è contrario misericordiæ, irasci atque punire. Imitatur ac transcribere quoque videtur Origenem Theodoretus [k]; addens eximium erga nos Dei amorem indicari, qui adeò ardenter velit amari; quódque maiores eius sint comminationes quàm pœnæ, vt exemplis ostendit eorum qui non sunt circumcisi in deserto, & in quorum domibus fermentum repertum est, nec idcirco puniti. Idem docet Maximus [l] Abbas, Augustinus [m] & alij; simul docentes non cruciatum animi in Deo, sed tranquillissimam sincerissimámque iustitiam per zelum significari, qua non sinat animam impunè fornicari. Ante hos Dionysius [n] zelotem dici Deum scripsit, quia amat creaturas: διὸ καὶ ζηλωτὴν αὐτὸν οἱ τὰ θεῖα σοφοὶ προσαγορεύουσιν, ὡς πολὺν ὄντα τὸν ἀγαθὸν ἔρωτα, καὶ ὡς πρὸς ζῆλον ἐγερτικὸν τῆς ἐφέσεως αὐτοῦ τῆς ἐρωτικῆς, καὶ ὡς ζηλωτὴν αὐτὸν ἀποδεικνῦντα ᾧ καὶ τὰ ἐφετὰ: καὶ ὡς τῶν προνοουμένων ὄντων αὐτῷ ζηλωτῶν. Itaque ζηλωτὴν, id est, æmulum, *ipsi ij qui multùm in diuinis exercitati sunt, appellant; vt magno ac benigno in ea quæ sunt, amore præditum, excitantémque ad studium amatorij*

a c.20.5.
b c.34.14.
c v.14.15.
d Num.25.11. Deut.4.24.c.6.15.29.20.4. Reg.19.31. psal.68.10.psal.78.5. Sap.1.10.c.5.18. Esa.9.8.c.37.32.c.42.13.c.59.17. Ezech.5.13.c.16.38.42.c.23.25.c.36.5.6.c.38.19.c.39.25. Soph.1.18.c.3.8. Zach.1.14.c.8.2. Ioan.2.17.
e Prou.6.34.35.
f Cant.8.6.
g hom.8. in Exod.
h Ier.3.1.
* 2. Cor.11.2.
i Ezech.16.42.
k in Exod.q.35.
l Cent.5.c.85.
m contra Adimantũ c.11. & 13. q.158. in Exod.l.83. quæst. q.52.
n de diuin. nom.c.4. p.1.

ipsius desiderij, atque vt singulari amore captum seipsum præstantem, cui etiam quæ expetuntur, nimio amore digna sunt, & quod ea quibus consulit, & prouidet, nimio amore prosequatur. Nos autem non vno alio in loco de hac ipsa re disseruimus, & nonnihil priore capite [a]; vbi prætereà protulimus Cyrillum [b] Alexandrinum, & Aquinatem [c]. Magna procul dubio Dei dignatio, & incomprehensibilis amor: vt se zelotem vocet, cuius comparatione vix guttula ad vasti maris immensitatem sumus; cùm existere zelotypia soleat de nimio, non de vulgari amore.

Reddens iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem.] Hebraicè & Chaldaicè (*visitans*, פֹּקֵד *poked*, מַסְחַר *mashbar*) Chaldaicè (*super filios rebelles*, עַל בְּנִין מָרָדִין *hhal benin maredin*: item eadem lingua & Græca pluraliter (*iniquitates*, siue *peccata*, חוֹב *choue*, ἁμαρτίας. Textus libri Exodi [d] Latinè sententiam eandem sic reddit, (*visitans iniquitatem patrum in filios; in tertiam & quartam generationem eorum qui oderunt me.*) Vbi Chaldaicè sicut hìc, vt retuli de filijs rebellibus: támque ibi quàm hìc de his qui oderunt Deum, quando filij sequuntur peccata patrum suorum. Item ([e] *qui reddis iniquitatem patrum filijs ac nepotibus in tertiam & quartam generationem.*) In priore libro [f] propter murmur Hebræorum Deus minatus est fore vt iacerent in solitudine ipsorum cadauera, filij verò eorum vagi essent in deserto annis quadraginta, & portarent fornicationem illorum. Precatus est Tobias, ne vindictam sumeret Deus de peccatis illius, nec reminisceretur delicta eiusdem, vel parentum [g]. Dauid fassus est peccatum suum & patrum [h]. Nehemias eodem pacto [i], & populus obsessus ab Holoferne [k], & Daniel in captiuitate [l]. Saüli præscribens expeditionem contra Amalec, & internecionem generalem mandans, *recensui*, ait, *quæcunque fecit Amalec Israeli; quomodo restitit ei in via cùm ascenderet de Ægypto* [m]: erant autem iam ferè anni 400. ab eo tempore. Dixit item Christus venturum super Iudæos omnem sanguinem iustum, à sanguine Abel iusti, vsque ad sanguinem Zachariæ filij Barachiæ, quem occiderant; foreque vt venirent ea omnia super generationem illam [n]. Chananæi maledicto subiecti sunt propter Cham impij patris scelus [o]: filij Saülis affixi patibulis [p]; posteri Manasses in Babylonem abducti [q]. Ex alia parte Dominus per Ezechielem [r] protestatur quòd anima quæ peccauerit, ipsa morietur; nec filius portabit iniquitatem patris, &c. Loquitur Deus apud eum prophetam de innocentibus aduersùs Iudæos, qui conquerebantur, vt & apud Ieremiam [s], ob sola se parentum peccata puniri. Sensus autem loci nostri est de iis qui oderunt Deum, vt etiam expressè dicitur: Deúmque si fortè aliquando, quod non semper facit, dissimulet vel differat; tamen filios ac nepotes punire vestigia sectantes parentum, ac veluti mensuram eorum implentes [t]; & quidem propter tolerantiam præcedentem, aliquanto grauius. Sic in Exodum [u] Theodoretus [x], citatique à Catena Acacius, Seuerus, Diodorus; prætereà Rabanus [y]; item Augustinus [z] (qui primam generationem ab Abraham ad Dauidem considerat; secundam vsque ad captiuitatem Babylonicam; tertiam vsque ad Christum; vltimam vsque ad mundi consummationem) Hieronymus [aa], Gregorius [bb], Chrysostomus [cc]. Id sibi quoque vult paraphrastis Chaldæa hìc, & in Exodo, & libro priore, (*visitans peccata patrum in filios rebelles, siue transgressores, & quando filij sequuntur peccata patrum.*)

a vers.24.
b 3. contra Iulianum.
c in 2. Cor. 11.
d c.20.5.
e c.34.7.
f c.14.18.
g Tobiæ 3.3.
h psal.105.6.
i 2. Esd.1.6.7.
k Iud.7.19.
l Dan.9.5.
m 1. Reg.15.2.
n Matt.23.36.
o Gen 9.22.25.
p 2. Reg.21.6. & seqq.
q 4 Reg.24.3. & seqq.
r c.18.20.
s c.31.29. thre.5.7.
t Gen.15.16. Matth.23.32.35.
u c.20.5.
x q.40.
y ibidem.
z contr. Adimant. c.7.
aa in Ezech.18.
bb 15. moral. c.22.
cc in id psal. 84. non in æternũ irasceris nobis.

Et

a vers.7. Et in Exodi c.34.[a] Moses ait; *nullus apud te per se innocens est.* Quo pacto filij non tantum vel iam dicuntur propagatione carnis, quam imitatione sceleris, vt loquitur Augustinus[b]. Disputatiuè porrò dumtaxat loquuntur Augustinus[c], Leo[d], Gregorius[e], dum dicere videntur non solùm obligari paruulos peccatis Adam & Euæ, verùm etiam proximorum parentum suorum, donec soluatur reatus ille sacramento regenerationis. Potest Deus in filiis punire iniquitatem parentum, licèt sint innocentes, temporali pœna, & id interdum fecit ac facit; nec improbabile est quòd ait auctor quæstionum vtriusque Testamenti[f] apud Augustinum, in lege præsenti ferenda, cùm adiecit Deus verba quæ tractamus, huc etiam respexisse, vt saltem timore damni filiorum, ad obedientiam induceret; quemadmodum nominatim præterea Tertullianus[g] docuit, atque in genere, in Exodum Hugo Victorinus, & Abulensis; Aquinas[h] item, & Vasques[i] noster. At id ordinarium non est; nec propriè in insontibus pœna est illatum malum; sed in parentibus reis, qui in filiis tanquam in re sua puniri possunt, quemadmodum in aliis bonis externis: iustitia solùm reos punit; vel spontaneos rerum vades, cùm in cæteris nullus aut reatus, aut pœnæ debitum insit. Haberi autem pro certo debet, miserias animæ, quæ ad malum spectent moris, vt gratiæ, auxiliorúmve ad salutem vtilium subtractionem, per se nullum pati, propter parentum, aut aliorum peccata, sed solùm indirectè, quatenus parentibus ipsis ob eorum demerita iustè subtrahuntur; ea subtractione verò consequitur vt alij careant illis, vtpote carentes ministris, aut opportunitate iisdem bonis vtendi. Sic Anselmum[k] intelligo, scribentem filiis parentum nocere peccata, non quia Deus imputet ea innocentibus; sed quia deserat filios in peccatis: vt è contrario, propter pios parentes beneficia filiis etiam spiritualia impensa sunt. Solent quoque filij promptiores esse ad peccandum ob consuetudinem inductam à parentibus, ob exemplum, ob ipsam complexionem corporis. Miseriæ, mala, afflictiones naturales possunt ab vno sponte assumi pro alio, seu pro eius redemptione ac satisfactione sustineri, vt fecit Christus, portans dolores nostros in corpore suo, & nos liuore suo sanans[l]; Præterea huiusmodi res extra istum casum tolerare quis potest, vt quasdam medicinas suas; vel tanquam pœnas alterius, quatenus vni pœna est quòd alter affligatur ea mutua compassione beneuolentiæ; vel ex mutua dependentia boni vnius ex alio; quemadmodum contingit inter coniuges, inter parentes & liberos, inter amicos, inter dominos & seruos. Quando exempli causa, Dauid afflictus est propter peccatum, pœna illa propriè fuit respectu ipsius; comparatione ad subditos innocentes, fuit exercitium, occasióque virtutis, & præmij maioris. Cùm subditi affliguntur, potest esse pœna principis propriè ob proprium ipsiusmet peccatum; quoniam licèt à corporali illa afflictione forsitan liber sit, mœrorem sentit ex eorũ afflictione, aut rerum suarum damnũ. Exemplum dat Hugo Victorinus[m] de iis qui claudi & cæci pro scelere parentum nascuntur. Sed quantum ad animam filius non est res patris, ideóque nullus in iis punitur sine culpa propria. Quamuis etiã puniantur aliqui propter suamet peccata, dicuntur puniri propter peccatũ alterius, quippe imitatores talis peccati fuisse, vt simoniaci peccatum Simonis Magi dicuntur admisisse; peccatum Core, aut Balaam alij[n], iccirco puniti nonnulli propter peccatũ

Marginal notes (left): b 2. contr. aduersar. legis & prophe. c.5. — c enchir. c. 46. & cont. Iul. c.2. — d epist.26. — e 15. Moral. 22. — f q.14. — g contra Marcionem c.15. — h 1.2.q.87. a.8. — i ibid disp. 135.c.1. — k de conc. virg. c.24. & 25. — l Esa.53.5. — *Subditorum afflictio pœna principis est.* — m in Exod. 20. — n epist.Iudæ v.11.

A Manasse[a]. Eginus eadem de re in Scholis Theologicis[b]. Recurri non debet ad parabolas & ænigmata, cum quibusdam apud Hieronymum[c]; vt pater dicatur primus motus sensualitatis, filius concepta de peccato cogitatio; nepos operis perpetratio; pronepos ac velut quarta generatio, contemnere cùm in profundum veneris malorum[d], gloriatio & lætitia cùm malè feceris, exultatióque in rebus pessimis[e]. Allegoricum est quoque illud Origenis[f]; patres esse diabolum cum angelis suis, qui puniantur in futuro sæculo; in isto alij quos induxerunt in peccatũ, ac sic tanquam filios genuerũt, vt purgatiores discedant, nec illorũ socij in pœna, nisi obfirmati permaneant in iniquitate.

B Minùs literale, quod Theod.[g] affert, ac Seuerus[h], & Diodorus[*], ionat benignitatem Dei nimiã, differentis vltionem tam longè: quique non punierit in Ægypto Israëlitas, qui falsos deos coluerãt, sed quinta generatione (quartam nominat Diodorus, & colligitur ex Genesi[i]) ascendere idem illos fecerit, in qua post tot demum miracula, non exuẽtes impietatem, sed vitulum adorantes puniuerit. Ruperti[k] non literalior expositio, puniturum peccatum venditi Ioseph vsque ad tertiam generationem, in quarta eductos Hebræos de Ægypto. Nimis seuera Acacij responsio; ne pro patribus filij moriantur imperatum aliis, non Deo, qui omnis Dominus est, nouítque cur etiam innocentes ipse occidat iuxta iudicia sua, quæ sũt abyssus multa[l].

G Quia in re nulli facit iniuriã, inquit Caietanus[m], vtpote creator, conseruator, dominus vitæ cuiuscumque. Sensus allatus à nobis explicat clarè iustum Deũ, qui pœnas de reis repetat, quique non peccent, quique deinceps ad quartam generationem vsque. Nec satisfacit Franciscus[n] Sonnius, & Matthæus Galenus, seu Andreas[o] Crocquetius, prophetiam Ezechielis citatam pertinere ad nouum Testamentum, foreque vt non ampliùs punirentur filij ob parentum peccata, damnatione exilij à regno cælesti, aut longa captiuitate similĩ Babylonicæ. Cæterùm vsque ad quartam generationem idcirco vlturus dicitur Deus, ad parentum punitionem, non modò filiorum; quia propagatio ad eam vsque fieri solet, inquit Acacius[p], & Gregorius[q], quemadmodum de Iob dictum est, quòd

D filios vidit vsque ad quartam generationem[r]: & idcirco filij scire ac imitari possunt parentum vitam, & parentes filiorũ punitionem videre. Precatus est etiã Gabelus, vt diceretur benedictio super vxorẽ Tobiæ iunioris, & super parentes, viderẽtque filios, & filios filiorũ vsque in tertiã & quartam generationem[s]. Moabitæ quoque vetiti sunt intrare in Ecclesiam Dei vsque in tertiam & quartam generationẽ. Sic Ambrosius[t] citatur ac refertur in decreto[u], licèt scriptura[x] iungens Ammonitas habeat quòd nec etiam post decimam generationem in æternum. Quam rationem Aquinas[y] quoque tradit, & Hugo Victorinus, & Abulẽsis[z], & alij. Itaque insinuatur tom Dei eximia bonitas

E patientiaque in male agentes, dũ se zelotẽ cognominat, & in puniẽdo vsque ad quartã generationẽ visitatorem beneuolũ: tum horrenda extremi mali cõminatio in eos, qui pertinaciter abutãtur ipsius patientia, quasi nõ deinceps visitaturus sit, sed destructurus ac desolaturus, denique zelũ suũ ablaturus, & quieturus nec irascatur ampliùs[aa] in hac vita, sed irreconciliabiliter in æternũ puniturus. Similis adhuc in Ieremia[bb] sententia (*reddis iniquitatẽ patrũ in sinum filiorum eorum post eos.*) vbi Chaldaicè declaratur, *quando pergunt filij post eos post eos.* Verùm satis multa hac de re in nostro commentario libri

Marginal notes (right): a Ier.15.4. — b in 2. d. 37. a.3. — c in Ezech. 18. — d Prou.18. 3. — e c.2.14. — f hom.8. in Exod. — g q.40. in Exod. — h ibidem in catena. — * ibidem. — i c.15.16. — k 3. in Exo. c.32. — l ps.35.7. — m in Exod. 20. — n 3. demon. rel. Christ. tract. de decal. — o Ezech. 65. — p in Catena Exod 20. — q 15. mor. c.21. — r Iob vlt. 16. — s Tob. 9.10. 11. — t 4. in Lucæ c.4. — u 1.q.1.c. ex turpi. — x Deut.23. 3. — y 1.2.q.87. a.8. — z in Exod. 20.q.31. — aa Ezech. 16.42. — bb c.32.18.

T præce

præcedentis*; & alibi de phrasi, qua iuncta quatuor ad tria, quartum denotant, & tria sumendo pro multis, per quartum significatur excessus: ac proinde, vt hoc loco docet Glossa interlinearis, indicatur peccati extensio in multos. Lege Riberam[a] nostrum de eadem formula, quem videtur Marzilla[b] transcripsisse: de re autem ipsa opusculum Plutarchi de sera numinis vindicta lectu omnino dignum, in quo vindicat Deum ab iniqua querela, quòd

Crimina[c] *sæpe luant nati scelerata parentum.*

Sapientis[d] iudicio iustus Deus cùm sit, iustè omnia disponit: ipsum quoque qui non debet puniri, condemnare, exterum æstimat à sua virtute. Verùm ratio habetur parentum à Deo circa posteros tum in malis, tum in bonis conferendis & inferendis, prout dixi: Paulúsque[e] Iudæos secundùm Euangelium quidem inimicos vocabat propter Gentes: secundùm electionem autem carissimos propter patres, qui et primitiæ ac radix fuerunt.

His qui oderunt me.] Dixi Chaldaicè addi (*quando filij sequuntur peccata patrum suorum*) & exponi partim de filiis, partim de patribus: quoniam licèt in omnes generationes puniat Deus odientes se, quique peccata imitentur patrũ; qua de causa quidam interpretantur de patrum dumtaxat punitione, & filij possunt faciliùs videre patres remotiores vsque tertiò ad quartam generationem, nihilominus patres videre possunt quartam generationem, & sic in filiis puniti, eosdémque imitati. Porrò quilibet mali dicuntur Deum odisse, non quòd omnes formaliter ac expressè illum velint perire, aut honorem, aliáve bona perdere; sed quoniã ab illo auersi violant mandata ipsius; quæ qui diligũt eum, seruant[f], ac peculiariter qui colunt idola, deósque alienos, quod proximè antè hîc prohibitum est. Odio Deum haberi à quibusdam testantur aliæ Scripturæ[g], siue quosdam inimicos Deum habere[h]: & Christus, *oderunt me**, ait, *& Patrem*: & Iacobus* meminit amicitiæ huius mũdi, quæ inimica est Deo; ac de homine, qui inimicus Dei cõstituitur. Odio abominationis prosequi Deũ nullus potest; quia apprehendi nequit vt malum hominis coniungendum per aliquid, quod sit possessio & adeptio Dei; cùm tale nihil sit præter beatitudinem, quæ est possessio; & coniũgit nobis Deum vt bonum nostrum; ac proinde non possit haberi displicentia Dei, vt neque concipi vlla ratio mali in eo, quæ per se digna sit odio. Considerare potest quis malũ, quod infert Deus, aut quod ne inferat metuitur, atque odium formale istius mali, Deíque vt auctoris extendere ad ipsum in se, quãuis non nisi vt is habet ordinem ad dictum malum, volendo, si fieri possit, vt Deus non sit, vel vt non sit beatus, vel omnipotens, vel omniscius, vel perfectè iustus, quia videlicet infligit mala pœnæ, aut iubet ardua, quæ priuant quiete temporali, voluptate, vtilitate postponendis obseruationi mandatorum. Augustinus[i] quod alicubi dixerat nullius ferè conscientiam Deum posse odisse, *video*, ait, *non fuisse dicendum: quia multi sunt de quibus scriptum est; superbia*[k] *eorum qui oderunt te.*

Et faciens misericordiam in multa millia.] Hieronymus[l] recitat hunc locum (*seruans iustitiam & misericordiam in multa millia his qui custodiunt mandata eius, & faciunt præcepta illius.*) Eodem modo Rabanus hoc locum transcribens Hieronymum nomine tacito. Hebraicè, Græcéque (*in millia, seu in millibus*) aut absque præpositione (*millibus*) לַאֲלָפִים *lealaphim*, εἰς χιλιάδας. Chaldaicè (*millibus generationibus*, לְאַלְפֵי דָּרִין *lealpe dorin*. Eodem

A pacto in Exodi c. 20.[a] in c. autem[b] 7. libri nostri (*custodiens pactum, & misericordiam diligentibus se, & his qui custodiunt præcepta eius in mille generationes*, לְאֶלֶף דּוֹר *leeleph dor*, לְאֶלֶף דָּרִין *leeleph dorin*, εἰς χιλίας γενεάς.) Rursus in Exodi cap. 34.[c] *qui custodis misericordiam in millia*: vbi editiones reliquæ se habent eodem modo qui hic est, citatóque eiusdem libri cap. 20. Apud Ieremiam[d], *qui facis misericordiam in millibus*; iuxta reliquarum editionum textum perinde omnino vt hoc loco. Misericordiæ nomine beneficia intelliguntur, quantum quidem ad bona temporalia, quæ rudi populo proponi ac promitti solebant, sed etiam quantum ad æterna, & ad æternam felicitatem spectantia. Est

B enim gratia Dei vita æterna[e]. Millia, multáque millia sumuntur pro plurimis; numerus nempe certus pro incerto; sicut in Psalmis idem valet *verbum quod mandauit Deus in mille generationes*[f]; *& iustitia in filios filiorum*[g], quod attinet ad hoc, vt magnus quidam numerus significetur. Cùm autem ad nomen millium, locis aliis indicatis adiiciatur nomen generationum in simili, immò eadem sententia, facit vt easdem generationes hîc, & alibi, vbi reperitur ac repetitur, intelligamus; nec extendamus cum tanta amplitudine, vt facit Franciscus[h] Sonnius, ad millia retributionum, temporum, ætatũm, sæculorum, & quidquid his amplius dici potest. Ex dictis porrò circa præcedens membrum, satis percipitur, quòd miseri-

C cordia superexaltat iudicium[i]; quàmque sit in benefaciendo pronior Deus, quàm in puniendo; vt in Abrahæ, Dauidis, Christi appare obedientia, propter quam credentes in eum consequuntur misericordiam. Perpendit Athanasius[k] protendi τὴν τιμωρίαν, vltionem, ad quatuor generationes; τὴν φιλανθρωπίαν in millia, εἰς χιλιάδας, videlicet generationum. Quem Athanasij locum transcripsit Seuerianus[l]: atque idem indicat auctor[m] quæstionum vtriusque Testamenti, qui dat exemplum, si quis ex semine Dauid diligat Dominum; accipiet namque, inquit, misericordiam, & quia ipse Dei cultor est, & ex eius semine est, qui amauerit Deum. Si priore membro tertia quartaque generatio pro indefinito numero accipiantur, non

D minus quàm in isto multa millia, seu mille generationes, erit antithesis adæquata in vtroque membro quantum ad pœnam & præmium: sicque tria & quatuor component septem, qui numerus multitudinem magnam solet denotare, vt non semel notatum est. Non displicet Marzillæ in Exodum, Cornelio nostro hîc, Riberæ in Amos 1. Haud ita verò placet mihi quod ex Hebræis refert Galatinus[n], significari post multa tempora, & non statim in hac vita, misericordiam istam conferendam.

Diligentibus me, & custodientibus præcepta mea.] Eadem sunt in Exodo[o] (*his qui diligunt me, & custodiunt præcepta mea.*) Probationem amoris Gregorius[p] exhibitionem ait esse operis. Christus verò,

E *Si diligitis me*, inquit[q], *mandata mea seruate: qui habet mandata mea, & seruat ea* (qui habet in memoria, & seruat in vita; qui habet in sermonibus, & seruat in moribus; qui habet audiendo, & seruat faciendo; qui habet faciendo, & seruat perficiendo, inquit Augustinus[r]) *ille est qui diligit me: qui non diligit me, sermones meos non seruat: sed vt cognoscat mundus, quia diligo Patrem, & sicut mandatum dedit mihi Pater, sic facio; Surgite, eamus hinc*; nimirum ad mortem: *Si præcepta mea seruaueritis, manebitis in dilectione mea; sicut & ego Patris mei præcepta seruaui, & maneo in eius dilectione.*

Vos

* in c. 14. 18.
a in Amos 1. n. 14.
b in Exod. 20. annot. 1.
c Eurip.
d Sapien. 12. 15.
e Rom. 11. 28.
f Ioan. 14. 15. 21.
g Exod. 20. 5. Num. 1. 53. Deut. 7. 10. c. 32. 41. ps. 20. 9. ps. 67. 2. 22. 24. ps. 73. 4. 23. ps. 82. 3. ps. 138. 21. 2. Par. 19. 2.
h ps. 8. 3. ps. 20. 9. ps. 36. 20. ps. 65. 3. ps. 71. 9. ps. 73. 23. ps. 80. 16. ps. 82. 3. ps. 88. 11. 51. ps. 91. 10. ps. 109. 1. 2. ps. 138. 21. Sapien. 5. 18. c. 16. 8. Esa. 1. 24. c. 42. 13. c. 59. 18. c. 64. 2. c. 66. 6. 14. Ier. 46. 10. Nahum 1.
* Ioan. 15. 23. 24.
* c. 4. 4.
i 1. retract. c. 19.
k ps. 73. 2. 4.
l in Ezech. 18.

a vers. 6.
b vers. 9.
c vers. 7.
d c. 32. 18.
Misericordiæ nomine beneficia intelligi.
e Rom. 6. 23.
Millia, & multa millia, pro plurimis.
f ps. 104. 8.
g ps. 102. 17.
h 3 demon. rel. Christ. tract. de decal.
i Iacob 2.
k de comm. essen. Pat. & Fil. & Spiritus S.
l in catena Exod. 20.
m q. 14. apud Aug.
Tertia quartaque generatio pro numero indefinito. Septem pro multitudine magna.
n l. 4. c. 2.
o c. 20. 6.
p hom. 30. in euang.
q Ioan. 14. 15. 21. 24. 31. c. 15. 10. 14.
r tract. 75. in Ioan.

Vos amici mei estis, si feceritis quæ ego præcipio vobis. Dilectus quoque a, ac dilectus Christi scripsit, quod si quis dixerit quoniam diligit Deum, & fratrem suum oderit, mendax b est: præterea quòd In hoc cognoscimus quoniam diligimus natos Dei, cùm Deum diligamus, & mandata eius faciamus c. *hoc est enim,* ait, *caritas Dei, vt mandata eius custodiamus* d. Immò *in hoc scimus,* inquit e, *quoniam cognouimus eum, si mandata eius obseruemus: qui dicit se nosse Deum, & mandata eius nō custodit, mendax est, & in hoc veritas non est: qui autem seruat verbum eius, vere in hoc caritas Dei perfecta est, & in hoc scimus, quoniam in ipso sumus.* Docet Augustinus f quòd sine dubio præcepta præcedat dilectio, quia vnde præcepta seruet non habet qui non diligit, monstratur autem dilectio si quis præcepta seruet, sicut in hoc cognoscunt homines quòd discipuli Christi sumus, si dilectionem habuerimus adinuicē g. De hoc alibi actum. Caietanus h his verbis vult explicitè contineri præceptum de Deo diligendo vt rationem meriti in omnibus præceptis: implicitè vnà cum præcepto de fide & spe, quatenus proponitur vnus Deus colendus.

Vers. 11.] Non vsurpabis nomen Domini Dei tui frustrà: quia non erit impunitus qui super re vana nomen eius assumpserit.

IVxta ordinem constitutum decem præceptorum decalogi, hoc ex iis, quæ in prima tabula pertinent ad Deum, loco secundo sequitur. In Exodo i autem idem his verbis extat. *Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum; nec enim habebit insontem Dominus eum, qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustrà,* In Leuitico k: *Non periurabis in nomine meo; nec pollues nomen Dei tui. Ego Dominus.* Philo l ordinem obseruat, quia nomen rem tanquam vmbra corpus sequitur: & postquam dictum est de essentia honoreque eius qui semper est, præcipitur de vsu nominis eius. Vetatur quidem præcipuè periurium: nec hoc solùm, vt videntur velle Augustinus m, Aquinas n, Philo o, Iosephus p, Cyprianus q, Hebræi, Scholastici & Casistæ, meminitque, Procopius r, Chaldæa Paraphrasis s vertens (*non iurabis*) & alij: Verùm vt opinatur Theodoretus t, ac passim cæteri, vera etiam iuratio absque iudicio & reuerentia, quæ tanto nomini debetur. Nam id frustrà, & in vanum vsurpatur his quoque modis. Theodoretus memorans opinantes prohiberi ne idola nomine Dei vocentur, vel ne quis iurādo mentiatur: vetari asserit ne Dei nomen pronuncietur nisi docendi, orandi, aliáve necessitate: non, ludendo, ridendo, & vt venerit in linguam; cùm tamen pretiosiorem vestem, diebus festis reseruēt. Quo exemplo prior vsus est Chrysostomus u, alij pharmacorum, Philo secundariæ nauigationis. Violator præterea hoc præceptum si quis per idolum inter quo pacto vanum interpretantur hic Tertullianus x, Clemens y Alexandrinos, Cyrillus z item Alexandrinus. At satis prohibebatur priore præcepto huiuscemodi iuramentum. Quod autem additur non fore impunitum, vel insontem qui transgreditur istud præceptum, significat figura τῶν μειώτης, seu μείωσις, quam minus dicendo, plus intelligitur, grauissimè puniendū; vt cùm vetatur declinare post vana, idest, idola, quæ non proderunt aa, & væ denunciatur cogitantibus inutile b, &c. Triennali quidem sterilitate Iudæa Saulis periurium punitur b est: periurium Sedechiæ expugnatione euidedudaæ, atque Ierosolymæ c. Laudabile est seruatis conditionibus veritatis, iudicij, iustitiæ, de quibus Ieremias d, iurare e: siue asserendo, siue promittendo, siue comminando, siue execrando, vt sit etiam in adiuratione & exorcismo: iurauitque ipsemet f Dominus: Christus verò, vt quidam putant, quoties dixit *amen*, vel *in veritate* g: Angelus h, Apostolus i Paulus, vocans controuersiæ finem iuramentum ad confirmationem k: & id licere negantem Pelagium confutat Augustinus l, Apostolicos, siue pseudopostolos hæreticos Bernardus m, Vuiclef. Concilium n Constantiense; quem errorem hodie sectantur Anabaptistæ, in eodémque fuerūt Cathari, & VValdenses. Leuem, ac frequentem iurandi vsum in familiari sermone damnat Christus o, citatus Augustinus p, & Chrysostomus q: quoniam inde facilis ad periurium lapsus est; multi casus in iuratione, cui quis assuescit os suum r; virque multùm iurans replebitur iniquitate s: & loquela multùm iurans, horripilationem capiti statuet t, &c. Ne religionis quidem causa peierandum, quidquid, Bolsero teste in vita Caluini, senserint Caluinistæ, olimque Elchesaitæ ac Priscillianistæ: nec hosti etiam hæretico data fides neganda; quod Machiauellistæ, atque Libertini generaliter docent, quando ex Principis vsu sit, contra quos Ioannes Molanos, & Rosueldus noster in tractatibus de fide seruanda hæreticis, exemplis ostendentes peierantium pœnas diuinitus illatas, quibus alij alia addunt, vt in catechismo historico noster itē Antonius Dauroultius. Reuocantur huc iuramenta per creaturas, quæ pariter cauit Christus u, & Augustinus x aliique: quamuis licitè ijs vsi sint Ioseph y per salutem Pharaonis; Moses z per cælum & terram; Hebræi ipsi Rahab per animā aa suam; Nabuchodonosor bb (si tamen licitè) per thronum suum; Paulus cc per gloriam discipulorum suorum. Ad idem referunt alij voti violationem, blasphemiam, sacrilegium, abusum diuinæ Scripturæ ad scurrilia & alia deteriora: Gentilium loquendi modum iurandi per Herculē, &c. de quo postea. De iuramento in commentariis aliis meis non pauca reperies: quæ me hîc breuiorem esse, quamuis in loco proprio, compellunt. Periurus iniuriam facit Deo, inquit Doctor dd Angelicus, aut credens nescire verum; aut diligere mendacium; aut non posse cognoscere vel punire periurium sibi; obligans Deo se, ac tantùm nō dicens, vt puniat Deus, si non est ita: aliis, violans humanam societatem, contractum, commercium. Exaggerat Philo ee improbitatem ac impietatem periuri, qui quod ab amico non auderet postulare, ad id Deum vocet, idest, vt falsitati det testimonium, sceleríque fit socius, melior deteriori subseruiat, optimus homini scelesto. Argumentatur quoque, impium esse qui nesciat illum inspicere omnia, exaudireque; & dolo malo agere, iurando per eum, qui non animaduertat, quasi per prospicientem rebus hominum: si sciat eiusdem prouidentiam, adhuc magis videri impium, inuitando ad scelus Deum, vti dictum est. Igitur meritò apposita est ad hoc & præcedens præceptum comminatio pœnæ; quia hæc præcipuè necessaria erat, inquit Aquinas ff, contra illos qui proni erant ad idololatriam more Gentium; & ad periurium, ob frequens iuramentum, quod tamen vt alterius læsionem respicit, alio distincto præcepto vetatur.

Applicat mysticè Isidorus * præceptum hoc secundum ad Filium Dei, quemadmodum præcedens ad Patrem, sequens ad Spiritum sanctum. Athanasius [a] inter alias rationes quibus iuramentum reprehendit, vtitur ista, quoniam si regem terræ ad infima tribunalia in testem vocare nefarium est, vtpote maiorem & actoribus & iudicibus, increatum ad creatum accersendum non esse, nec effici, vt Deus negligatur ab hominibus; quod omnem superat iniquitatem & audaciam, πάσαν ὑπερβάλλει παρανομίαν καὶ τόλμαν. Inuehitur passim Chrysostomus in iuramenta; vt non existimemus creaturam esse; quoniam omnis creatura vanitati subiecta est [b]; sed credamus æqualem Patri, Deum deorum, verbum apud Deum, per quem omnia facta sunt. Sanctitas attribuitur Spiritui sancto; Pater in deitate prima persona est: Filius per intellectionem Patris procedit; & nomen quodammodò est, quod quædam rei notitia est, significatio, expressio.

* In Exod. c.29.
a in passionem Domini.
b Rom.8.20.

Non vsurpabis nomen Dei tui.] Pro (*vsurpare*) in Exodo [c] est (*assumere*) vtrobique Hebræum תשא *thissa, eleuabis* (quamuis illas quoque notiones habeat) quia iurantes eleuabant manum in cælum, vt vidimus prioris libri cap.15. [d] Chaldæum תימי *theme*) hîc, & in Exodo significat (*iurabis*) redditque Caietanus ex Hebræo (*non iurabis nomen Iehouah Elohe tui falsitati*) Græcum λήψῃ, *accipies*. In Psalmo 15. [e] quod legimus, *nec memor ero nominum eorum per labia mea*, Hebraicè dicitur cum eodem verbo quod hîc habemus: ita vt idem videatur nomen assumere siue vsurpare, quod memorem esse, sed in ore, seu per labia. Quare non est magnopere laborandum vt cum Francisco [f] Sonnio, assumendi verbum generaliter accipiendo, interpretemur, ne assumat quis vllo modo nomen Dei nec in sermone, nec in scriptis, nec in iuramentis, nec in detestationibus, execrationibus, maledictionibus, aliòve quocumque modo, in vanum, aut frustrà. Nec item curandum de proprietate verbi vsurpandi, vt sit absque legitimo iure, ac temerè aliqua re vti, sibique vindicare, quemadmodum vsurpando de anathemate, sine auferendo, præuaricatus narratur Achan [g]. Dicitur vsurpare ab vsu, vt sit idem quod rei vsum capere. Titulus est in lib.41. Digestorum *de vsurpationibus & vsucapionibus*: vbi vsurpationem Paulus Iurisconsultus [h] definit interruptionem vsucapionis; de qua notione etiam Gellius [i], & Cuiacius [k]: & prior de alia pro frequenti vsu. Tertia est in malam partem, vt hîc & citato loco Iosue, cùm quod illicitè occupatur, capitur, inuaditur, præsumitur; vt etiam in iure Canonico, quemadmodum à Nigrone [l] nostro notatum est. Quod attinet ad nomen Domini Dei, quæ respondent Hebræis יהוה *Iehouah*, & אלהים *elohim*, & similibus Chaldæis, nisi quod secundum est אלהא *eloha*, & Græcis κύριος & θεός, omissa scholastica quæstione de Dei nominibus, de quibus etiam librum conscripsit Dionysius: ac potiùs quòd nomen ei adæquatum imponi nequeat, quia infinitus est in essentia & attributis: prætereà non recensendo plura eiusdem nomina, ex quibus decem Hebræa Hieronymus declarat in quadam epistola, nósque in aliis commentariis eadem & plura alia, vt se dedit occasio, exposuimus; per nomen Dei non vsurpandum assumendúmve in vanum, siue frustrà, intelligitur quodlibet, quo audito concipitur Deus: præcipuo autem quodam modo nomen Iesu, quod singulariter veneramur, vt Abulensis [m] monet, re-

Explanatio.
c c.20.7.
d v.30.
e vers.4.
Assumendi, siue vsurpandi verba.
f dem.rel. Christ.tra. de decalog.
g Iosu.7.1.
h lib.2.
i l.3.c.2.
k in citatũ locum Digest.
l in reg.9. ex comm.
m in Exod. 20.q.7.

A

fellens Hebræos affirmantes isto præcepto prohiberi prolationem indebitam nominis tetragrammati, quod soli summo Sacerdoti liceret proferre in tabernaculo; vtpote super omne aliud nomen ex peculiari Dei voluntate in præmium quoddam humilitatis Christi [a], & collatæ ab ipso nobis redemptionis, ita vt non sit aliud nomen, in quo oporteat nos saluos fieri [b]. Caietanus inferi ait nomen Iehoua *elohe tui*, vt denotetur iniuria quæ summo Deo (quod primo nomine indicatur) fiat ab eometipso qui colit illum & profitetur (quod importat nomen alterum) vt iudicem. De nomine item fieri docet mentionem, non de Deo ipso, quia intentio iurantis falsò, non

a Phil.2.9.
b actuum 4.12.

B

est, inquit, vt Deus testimonium perhibeat dicto iurantis, sed diuini nominis attestatione auctorare quod dicit; vt propterea directè fiat iniuria diuino nomini. Nihilominus iurari quoque dicitur Dominus, aut in Domino, aut per Dominum [c]; & quidem sæpiùs quàm in nomine, vel per nomen eius: & nomen Domini crebrò pro Domino sumitur, vt cùm ardens furor nominis eius dicitur [d]: & iurans intendit auctoritate ipsiusmet Domini quod iurat confirmare; ita vt iniuria fiat directè ipsimet Domino, non præcisè nomini illius. Cæterùm ad nomen Domini Dei, quod vsurpari non debeat in vanum, iurandò, vel aliter, spectant quoque nomina Sanctorum, & creaturarum quarumlibet, propter habitudinem quam

Nomen Domini pro ipso domino.
c Gen.21.32. Iosu.2.12. 1.Reg.24.22. l.2.19.7. l.3.1.17.30. c.2.8.2.Par. 15.14. Esa. 19.18.c.65. 16. Iere.12. 16. Dan.12. 7. Soph.1.5. Apoc.10.6.
d Esa.30.27.

C

habent cum auctore ipsarum Deo. Matthæus [e] Galenus, siue Andreas Crocquetius per Dei nomen in isto præcepto totam verbi Dei religionem sumi vellet seu scriptam, seu per manus à Patribus traditam; quoniam ipsa lex vocatur, inquit, in Scripturis, Dei nomen. Nam vbi dicit Esaias [f], *legem eius insulæ expectabunt*, quod habetur etiam Hebraicè לתורתו *lethoratho*, & Chaldaicè לאורייתיה *leoraitheh*, reddiderunt Græcè, *in nomine eius Gentes sperabunt*, ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ ἔθνη ἐλπιοῦσι, quam translationem secutus est quoque Matthæus [g] citans eumdem Prophetam. Lege Doctorem Angelicum [h] de iuramento per alia quàm per Deum.

e in catechesib. Christ.catech.66.
f c.42.4.
g c.12.21.
h opusc.7. de decalog.

Frustrà.] Hebraicè לשוא *lasçau*, Chaldaicè למגנא *lemaggana*, Græcè ἐπὶ ματαίῳ. In Exodo [i] editiones reliquæ non discrepant: nostra habet (*in vanum*) quod autem hîc paulò pòst est (*super re vana*) iisdem vocabulis exprimitur ab aliis editionibus: sed in Exodo ponitur Latinè (*frustrà*) vbi etiam illæ non variant: & legit Aquila εἰς εἰκῇ, *in cassum*. Habet quoque Philo [k] μὴ λαμβάνειν ὄνομα θεοῦ ἐπὶ ματαίῳ *non assumere nomen Domini Dei in vanum*, aut *vanitatem*, hoc est, absque necessitate, & graui causa, siue falsò id fiat, siue verè, sed leuiter, temerè, irreuerenter. Significatur nomine Hebræo non solùm vanitas, sed prætereà mendacium, (quæ benè Latinè dicitur vanitas orationis) & idolum: vt proinde vetari senserint aliqui, quemadmodum retuli, solum iuramentum mendax, siue periurium (sentit id etiam noster Maldonatus [l];) aut per idola, aut ne idolis Dei nomen tribuatur. In 1. Regum [m]; *nolite declinare post vana*, ὀπίσω τῶν μηδὲν ὄντων, *post eos qui nihil sunt* (*qua non proderunt vobis, neque eruent vos, quia vana sunt*, ὅτι οὐδέν εἰσι, *quoniam nihil sunt*. In actibus [n] Apostolorum, *annunciantes vobis ab his vanis conuerti*, ἀπὸ τούτων τῶν ματαίων, *ad Deum viuum*. In 1. ad [o] Corinthios, *scimus quia nihil est idolum in mundo*. Lex prohibet deos pronunciari, & nomen hoc, inquit Tertullianus [p], in

i c.20.7.

D

k de decal.

E

l in Matth. 5.33.
m c.12.21.
n c.14.14.
o c.8.4.
Vanum pro idolo.
p de idolol. c.20. & 21.

vano collocari. Citatur autem ab eodem ex Exo-
a vers.13. di c.23.[a] secundum L X X. *nomen aliorum deorum ne commemoremini, neque audiatur de ore tuo, ὄνομα θεῶν ἑτέρων οὐκ ἀναμνησθήσεσθε, οὐδ' οὐ μὴ ἀκουσθῇ ἐκ τοῦ στόματος ὑμῶν.*
a c.22. Hoc præcepit, ait ipse[a], ne deos vocemus illos. Nā & in prima parte legis; *non sumes*, inquit, *nomen Domini Dei tui in vano*, idest, in idolo. Cecidit igitur in idololatriam qui idolum nomine Dei honorauerit. Quod si *deos* dicendum erit, adiiciendum est aliquid, quo appareat, quia non ego illos deos dico. Nam & Scriptura Deos nominat, sed
b ibidem n.155. adiicit suos, vel nationum. Pamelius[b] additiones alias ex biblicis concordantiis exprimit: vt vocentur dij alieni, aurei, Ægypti, tui, mei, conflatiles,
B Gentium, quos ignorabant patres eorum, Amorrhæorum, Syriæ, Sidonis, Moab, montium, terrarū, populorum, terræ, filiorum Seir, Edom, regum Syriæ, Damasci, patrum suorū, opera manuum, Iuda, quos fecisti, illorum, falsi, lignei, qui non vident, muti, qui natura nō sunt dij. Addit verò Tertullianus consuetudinis vitium esse me Hercule dicere, me Dius fidius, accedente ignorantia quorumdā, qui ignorant iusiurandum esse per Herculem. Et sunt tamen Christiani scriptores nonnulli hodiéque, qui se Latinè scribere non arbitrantur, nisi etiam ethnicè, ne dicam impiè, damnatas has for-
c opusc.4 de decalogo. mulas vsurpando. Distinguit Aquinas[c] explanans
Vanum pro falso. istud præceptum, notionem vani pro falso, inutili, peccato seu iniustitia, vetarique docet ne assuma-
C tur nomē Dei ad confirmationem falsitatis, quod
d c.8.17. Zacharias[d] iuramentum mēdax vocat; ne absque necessitate, ne pro peccato faciendo, vel omittēdo bono: bonum iuramentō habere oppositas condi-
e c.4.1. tiones apud Ieremiam[e], vt sit in veritate, iudicio,
Vanum pro stulto. iustitia: denique quatenus vanum accipitur etiam pro stulto, stultè assumi nomen Dei ait à blasphemo. Ponit adhæc nomen Dei assumi posse ad dicti confirmationem, sanctificationē, aduersarij expulsionem, eiusdem confessionem, defensionē, operis completionem; & ostendit quo pacto quis totidē
f tom.10. modis peccet assumendo in vanum. Augustinus[f]
fragment.2. de Christo falsa & simulata loquētes huc reuocat,
ex serm. de decal. comparans cum plaga secunda ranarum[g]. Simile
g Exod 8.2. & seqq. iudicium eorum quos damnat Concilium[h] Tri-
h sess. 4. dentinum, eo quòd torqueant verba & sententias
D sacræ Scripturæ ad scurrilia, fabulosa, vana, adulationes, detractiones, superstitiones, impias & diabolicas incantationes, diuinationes, sortes, libellos famosos; appellās temeratores & violatores verbi Dei. Traduntur à Theologis & summistis variæ iuramentorum quasi formulæ tum circa Deum, tū circa Sanctos & alias creaturas. Chrysostomus Seuerianum Gabalēsem Episcopum excommunicauit, seu ab vrbe Constantinopolitana proscripsit, quia dixerat; si Serapion Christianus (aliter clericus) diem suum obierit; Christus nō est factus homo. Quid tu ais? inquiens; hoc fidei caput est verissimum, ac certissimū; id verò quod dicis, potest esse falsum. atque ita tantam veritatē ipse tibi tri-
E buis, cùm sis mendax, quanta est in Deo ipsa veri-
i Niceph.l. tate[i]. Tale vulgare illud; hoc tam verum, quàm
13 c.9. Socr. Deus est. Quanquam Socrates & Sozomenus nar-
l.6.c.10. rant Serapionem retulisse tantùm à Seueriano di-
Sozom. l.8. c.10. ctum, quòd Christus non esset homo factus. Eugubinus hoc loco Iudæos arguit passim dicentes, *Badonai*, idest, per Deum; cùm quotidie Decalogum recitent in Synagogis.

k c.20.7. *Quia non erit impunitus.*] In Exodo[k] (*nec enim habebit insontem Dominus eum*) sed vtrobique in editionibus aliis eodem modo כִּי לֹא יְנַקֶּה יְהוָה *chi lo iennakeh Iehouah*: Chaldaicè יְזַכֵּי *iezzaccheh*,

A Græcè *ἀθωώσει*. Quæ possunt exponi per non mundare, sanctificare, iustificare, parcere, innocentem declarare, seu insontem. Non esse impunitum
a Prou.17. Interpres noster alibi[a] dixit, vbi est eadem phrasis
5. c.19.5.9. Hebræa, & similis Chaldæa לָא מִדְּכֵי *lo mizdaccbe*, Græca *οὐκ ἀθωωθήσεται*: vel לָא מִזְדַּכֵּי *lo mizdaccbe*, & *οὐκ ἀτιμώρητος ἔσται*. Similis formula est vt dicatur quis innocens non esse extendens manum suam
b 1.Reg. in Christum Domini[b], hoc est, si regem interfi-
26.9. ciat: vbi est verbum נִקָּה *nikkah*, & זָכֵי *zache*, &
c Prou.11. *ἀθῷος*: quod *manus in manu non erit innocēs malus*[c];
21. vbi לֹא יִנָּקֶה *lo innakeh*, לָא מִדְּכֵי *lo mizdaccheh*, *οὐκ ἀτιμώρητος ἔσται*: & vltimum locum Hebræi exponunt cōsentaneè ad hūc nostrum, de filio & patre,
B vt scelera parentum in filiis puniantur, quasi, vt dicitur, per manuum traditionem. Ibidem certè subditur; *semen autem iustorum saluabitur*. Quamuis videatur expositio probabilior, improbitatem in solo animo esse posse absque opere externo. Vel de auaro, qui licèt multis quasi manibus, & centimanus Briareus, aliena diripiat, pœnas non euadat. Vel de illo qui lites iniustas intendit pauperibus, & ex ritu antiquo manu consertos in ius vocat.
d ibidem. Lege nostrum Salazar[d]. Talia sunt alibi quoque.
Insons pro impunito. alia exempla[e]. Metonymicè insons pro impunito
e Exod.21. accipitur: figura verò illa, de qua priùs monui, non
19.28.c.34. esse impunitum, vel insontem, est grauiter puniri:
7. 2.Reg. quemadmodum cogitare[f] inutile, idem est, quod
14. 9. Prou. peccatum, quod maximè noxiū est: declinare post
28.20. Ier.2.
C vana quæ non[g] prosunt, idem quod post idola,
35.c.49.12. Nahū 1.3. quorum cultus plurimum obest: colere idola quæ
f Mich.2.1. Deus non mandauit[h], idem quod quæ seuerissimè
g 1.Reg. 12.21. prohibuit: non esse vtile relinquere legem & iusti-
h Ier.32. tias Dei[i], idem quod perniciosissimum. Eiusdem
35. generis est non virtutis egens[k], vel rationis[l], nōm
i 1.Mach.2. ignara mali, apud Virgilium; apúdque eumdem &
21. alios illaudatus, inamabilis, inculpatus, &c. vt[n]
k Æneï.11. aliàs monui ex Gellio[o], & Macrobio[p]: significant
l lib 8.
m lib.1. enim insigni virtute præditum, in malis plurimum
n in actuū exercitatum, deterrimum, odiosissimum, omni vir-
14.14. tute ornatum. Profert Gellius & Macrobius Græ-
o l.2.c.6. ca exempla ex Homero, & Epicuro vtentibus κατ'
p l.6.c.7. *στέρησιν*, idest, secundùm priuationem, seu detractionē talibus in dicta notione vocabulis: quibus ad-
D dunt alia Virgilij enarratores nostri Pontanus, & Cerda, vt *τεκῶν οὐκ ἀτίτους ὁ δεσμιώτας*, quæ sunt Sophoclis, & Homeri. Memini porrò antea extare non pauca exempla punitionis in vsurpantes frustrà nomen Domini præsertim iurādo; & alia proferri possent circa modos alios peccandi contra hoc præceptū; ac nominatim quod tanti fieri non solet, contra eos qui diuinis literis ad vsus profanos abutuntur, vt olim Theodectes & Theopom-
q Iosep.12. pus[q]. Verùm quia hoc diuinum iudicium rarò im-
antiq.c.2. pletum videmus in hac vita, inquit Caietanus[r],
r in Exod. consequens est, vt verificatio istius literæ diui-
20. num iudicium post hanc vitam comprehendat. Quod annotare debent illi, subdit ipse, qui negant in libris Mosis contineri aliquid futuræ post mor-
E tem vitæ.

Qui super re vana nomen eius assumpserit.] In
s c.20.7. Exodo[s] (*qui assumpserit nomen Domini Dei sui frustra.*) Vbi editiones reliquæ non differunt: & super re vana nomen Domini Dei assumere, idem valet, quod in vanum & frustrà, vt priùs quoque notatum est iuxta varias notiones שָׁוְא *sciau* pro inani, mendacio, idolo, &c. Denique assumere & vsurpare synonyma hîc esse dixi, & נָשָׂא *nasa* exponi etiam eleuare, quòd eleuatis manibus iuramentum nuncuparetur.

Verſ. 12.] Obſerua diem Sabbati, vt ſanctifices eum, ſicut præcepit tibi Dominus Deus tuus.

Verſ. 13.] Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua.

Verſ. 14.] Septimus dies Sabbati eſt, ideſt, requies Domini Dei tui. Non facies in eo quidquam operis tu, & filius tuus, & filia, ſeruus & ancilla, & bos, & aſinus, & omne iumentum tuum, & peregrinus qui eſt intra portas tuas ſvt requieſcat ſeruus tuus, & ancilla tua, ſicut & tu.

Verſ. 15.] Memento quòd & ipſe ſeruieris in Ægypto, & eduxerit te inde Dominus Deus tuus in manu forti, & brachio extento. Idcirco præcepit tibi vt obſeruares diem Sabbati.

Paraphr. TErtium primæ tabulæ, aut, vt alij ſupputant, quartum præceptum vltimúmque illorum quæ pertinent ad Deum: & ſimpliciter quidem morale quemadmodum reliqua totius Decalogi, vt habet communis opinio, ſeu naturale ac iuris naturalis, ſed mixtum tamen ex ceremoniali propter deſignatum diem particularem Sabbati, & propter myſticam ſignificationem quietis Chriſti in ſepulchro, noſtræ verò ſpiritalis ac beatæ. Quare non rectè Sabbatum hîc ſumitur pro quouis feſto, licèt alibi ſic ſumi poſſit. Verſu 14. exprimitur ſeptimus dies. Nam in Exodo [a] ſic extat idem præceptum, reddendo rationem propriam eidem diei. *Memento vt diem Sabbati ſanctifices: ſex diebus operaberis, & facies omnia opera tua: ſeptimo autem die Sabbatum Domini Dei tui eſt: non facies omne opus in eo tu, & filius tuus, & filia tua, ſeruus tuus & ancilla tua, iumentum tuum, & aduena qui eſt intra portas tuas. Sex enim diebus fecit Dominus cælum & terram, & mare, & omnia quæ in eis ſunt, & requieuit die ſeptimo: idcirco benedixit Dominus diei Sabbati, & ſanctificauit eum.* Item in c. 31. [b] *Videte vt Sabbatum meum cuſtodiatis: quia ſignum eſt inter me & vos in generationibus veſtris, vt ſciatis quia ego Dominus qui ſanctifico vos. Cuſtodite Sabbatum meum; ſanctum eſt enim vobis: qui polluerit illud, morte morietur: qui fecerit in eo opus, peribit anima illius de medio populi ſui. Sex diebus facietis opus: in die ſeptimo Sabbatum eſt, requies ſancta Domino. Omnis qui fecerit opus in hac die, morte morietur. Cuſtodiant filij Iſraël Sabbatum, & celebrent illud in generationibus ſuis. Pactum eſt ſempiternum inter me, & filios Iſrael, ſignúmque perpetuum. Sex enim diebus fecit Dominus cælum & terram: & in ſeptimo ab opere ceſſauit.* In Leuitici 23. [c] *Sex diebus facietis opus: dies ſeptimus, quia Sabbati requies eſt, vocabitur ſanctus. Omne opus non facietis in eo, Sabbatũ Domini eſt in cunctis habitationibus veſtris.* Ex his locis intelligitur, & quanti fecerit Deus hoc præceptum, quod præterea repetitur in Leuitico [d], apúdque Eſaiam [e], Ieremiam [f], Ezechielem [g]; & quòd certum diem, qui ſeptimus eſt in hebdomada, deſignet; & quòd iſtius cauſa reddatur, quia tali die quieuit Dominus ab vniuerſo opere quod patrarat, creatis rebus per ſex præcedentes dies, cui diei propterea exprimitur in Geneſi [h] benedictum à Deo, atque ſanctificatum ad perpetuum monimentum conditæ mũdi huius machinæ admirandæ, & celebrationem natalis eius, vt Philo [a] loquitur: & quòd ſignum aſſeratur fuiſſe, quemadmodum circumciſio fuit, & aliæ ſimiles ceremoniales leges: & quòd memoriam ſuggerat liberationis de Ægyptiaco labore, ad quietam poſſeſſionem promiſſæ terræ: & quòd inſinuet opera miſericordiæ in proximos, ne ex auaritia & crudelitate laboribus opprimantur. Aquinas [b] rationes quinque declarat, vt deſtrueretur error negantium mundum factum eſſe in tempore: vt præfiguraretur quies corporis Chriſti in ſepulchro abſque corruptione: vt præſignificaretur ac roboraretur promiſſio quietis de labore, tentatione, diaboli ſeruitute tum per gratiam, tũ per gloriam: vt amor inflammaretur in Deum per vacationem ad ſpiritualia præfixo die, vt pietatis ac miſericordiæ opera exerceri poſſint erga alios. De memoria creationis meminit Athanaſius [c], de figura quietis æternæ Ambroſius [d] & Cyrillus [e] Alexãdrinus, de figura quietis Chriſti in ſepulchro Auguſtinus [f], de tempore quo dediti lucris ac negotiis temporalibus Iudæi vacarent Deo, & occaſiones peccãdi præciderent Nyſſenus [g]. Ouidius [h] ſeptima ſacra, ſeu feſta culta Iudæo, ſeu Palæſtino vocat. Iuuenalis [i] ſeptimam lucem ignauam. In libro Leuitici [k] narratur punitio eius qui violauerat Sabbatum: & Ezechiel [l] inducit Deum conquerentem de violantibus illud vehementer, proptereáque punitis in deſerto; quod multis verbis exaggerat idem propheta: Ieremias [m] autem facit comminantem pœnam conflagrationis. Egimus aliquoties de Sabbato, nomine ipſius, eiuſdémque religione aliis in locis, præcipuè actuum Apoſt. & Leuiticis & quòd ſeruile tantùm opus in eo vetaretur, ac nominatim etiam ciborum præparatio, ita vt nec manna colligi poſſet [n]; non autem opus vel neceſſitatis, vel miſericordiæ: propterea ſuperſtitioſiorem fuiſſe archiſynagogum, qui vetabat Sabbatis ægros curari à Chriſto [o]: & aliũ, qui ne curatus ab eodem paralyticus, tollere: grabatũ [p] ſuum: vel ne vellerent ſpicas diſcipuli qui eſuriebant [q]; vel ne faceret Chriſtus lutum ad curandũ cæcũ [r]: in Machabæorum etiam hiſtoria illos, qui pro vita decertare noluerunt [s], quod aliàs quoque factum teſtatur Ioſephus [t]: Chriſtũ non reprehendiſſe ſolui eo die bouem, aut aſinũ à præſepio, vt adaquarentur [u]; ſed docuiſſe, allato exemplo Dauid edẽtis panes propoſitionis; & ſacerdotum violantium Sabbatum ſine crimine, ſe dominum eſſe Sabbati, ac proinde & curare poſſe in illo, & permittere diſcipulis vellere ſpicas, denique licere Sabbatis bene facere [x], nimirũ curando, &c. quãuis aliàs hæc prohibita eſſent, quæ tamen non erant. Memini præterea calumnias meras Gentilium fuiſſe, in honorem Saturni cui dicatur ſeptimus dies, hunc à Iudæis celebratum [y]: vel in honorem Bacchi, qui Sabbos dictus [z] eſt: vel quia cùm ex Ægypto egreſſi inguinum laborarent vlceribus, quæ appellabant Ægyptij Sabbo, die ſeptimo ceſſarint [aa]. Ad hæc reieci etymon Lactantij [bb], vt dicatur Sabbatum à ſeptẽ, cùm origo ſit à שבת *ſciauath*, ſeu *ſciabath*, *quieſcere*. *ſeptem* verò שבע *ſcenabh* ſignificet: & irriſionem Senecæ [cc] quòd perderent Iudæi ſeptimam ætatis vitæque partem otiando. Docui quoque commutatam Sabbati religionem apud Chriſtianos, in venerationem diei Dominicæ; ob memoriam præſertim reſurrectionis Chriſti, vnà cum lucis prima creatione, & alia priuilegia eiuſdem diei: falliſque, qui Chriſtianum nomen profitentur apud Æthiopas, diem Sabbati celebrandũ à Chri-

ſtianis

a c. 20. 8. & ſeqq. — b v. 13. & ſeqq. — c verſ. 3. — d c. 19. 3. c. 23. 3. — e c. 56. 4. c. 58. 13. — f c. 17. 26. 21. 27. — g c. 20. 12. & ſeqq. — h c. 2. 1. 2.

a de opificio mundi. — b opuſc. 4. — c ora. in id omnia mihi tradita ſũt. — d epiſ. 7. — e 4. in Ioan. c. 51. — f 4. de Gen. ad lit. c. 10. — g contra Iudæos c. de Sabb. — h 1. de arte amandi. — i Saty. 14. — k c. 15. 32. & ſeqq. — l ſupra. — m c. 17. 27. — n Exod. 16. 23. — o Lucæ 13. 14. — p Ioan. 5. 10. 16. — q Matt. 12. 2. — r Ioan. 9. 13. 16. — s 1. Mach. 2. 41. — t 12. antiq. c. 3. — u Lucæ 13. 15. — x ibid. & Matt. 12. 3. & ſeqq. Marc. 2. 23. & ſeqq. c. 3. 2. 4. Luc. 6. 2. & ſeqq. c. 13. 15 & ſeqq. c. 14. 3. Ioan. 5. 10. & ſeqq. c. 7. 22. 23. c. 9. 14. 16. — y ref. Diod. in Catena Exod. 20. Sabbati etymon. — z Plutar. 4. ſymp. q. 5. — aa Apion. apud Ioſephum l. 2. contra illũ. — bb l. 7. c. 14. — cc apud Augu. de ciuit. c. 11.

ſtianis cum Dominico: nec non & Ebionitas hæreticos, quibus adde Sabbatarios Anabaptiſtarum germen apud Staphylum (quos Lutherus ipſe libro contra ipſos confutat) & Lucam Sternberger, de quo idem Staphylus: qui pro Dominica Sabbatum coli volebant. His deteriores Beguardi, ceſſare hoc præceptum quantum ad iuſtos. Refert quoque Franciſcus [a] Sonnius damnatam propoſitionem iſtam à Theologis Pariſienſibus; *futurum eſt vt verè piis quauis dies ſit æquè ſacra.* Id Sonnius de beata admittit. Sed & Diogenem dicit aliàs eiuſmodi ſententiam proferentem recipi poſſe, quatenus decet virum iuſtum nullo non tempore virtuti operam dare, ac Deum colere: quamuis peculiaria tum tempora, tum loca, tum opera eidem ritè dedicentur. Legantur Auguſtinus [b], Leo [c], Gregorius [d], Athanaſius [e], Cyrillus [f] Alex. Damaſcenus [g], Hugo [h] de S. Victore, Aquinas [i], Chryſoſtomus [k], ex quibus, eaque alia diſces, quibus pietatis, ac religionis operibus, præter ceſſationem à ſeruilibus, vacandum ſit. Cæterùm, vt non repetam locis aliis dicta, Chryſoſtomus [l] & Aquinas [m] obſeruant ad alia præcepta ſequentia cauſam adiectam non eſſe, quemadmodum ad iſtud (addit Aquinas ex præcedenti id quod ſpectat ad ſculptile) quia non erat de principalibus (videlicet quatenus ceremoniale) nec per conſcientiam nobis eaquiſitis, ſed particulare quoddam & temporaneum; alia pertinere ad legem naturalem, ita vt non ſit opus diſcere quòd malum eſt fornicatio, & bonum continentia, vel mala cædes; ſed ab initio hæc ſcimus, & præueniens conſcientia nos docuit, continéntque neceſſaria, & vitam noſtram: & ideirco ſola opus fuit prohibitione. Adiiciam adhuc ad ea quæ alibi dixi de ſabbati obſeruatione religioſa & ſuperſtitioſa, quædam alia. Nehemias enim vidiſſet viros Iuda calcantes torcularia in ſabbato, portantes aceruos, & onerantes ſuper aſinos vinum & vuas, & ficus, & omne onus, & inferentes in Ieruſalem die ſabbati, conteſtatus eſt vt in die qua vendere liceret, venderent. Præterea, cùm vidiſſet Tyrios in eandem inferentes piſces & omnia venalia, & vendentes in ſabbatis filiis Iuda, obiurgauit optimates Iuda, dicens; *Quæ eſt hæc res mala, quam vos facitis, & profanatis diem ſabbati? numquid non hæc fecerunt patres noſtri, & adduxit Deus noſter ſuper nos omne malum hoc, & ſuper ciuitatem hanc? & vos additis iracundiam ſuper Iſrael, violando ſabbatum.* Factum eſt autem, inquit auctor hiſtoriæ, *cùm quieuiſſent portæ Ieruſalem in die ſabbati, dixi, & clauſerunt ianuas: & præcepi vt non aperirent eas vſque poſt ſabbatum: & de pueris meis conſtitui ſuper portas, vt nullus inferret onus in die ſabbati. Et manſerunt negotiatores & vendentes vniuerſa venalia foris Ieruſalem, ſemel & bis. Et conteſtatus ſum eos, & dixi eis; quare manetis ex aduerſo muri? ſi ſecundò hoc feceritis, manum mittam in vos. Itaque ex tempore illo non venerunt in ſabbato. Dixi quoque Leuitis, vt mundarentur, & venirent ad cuſtodiendas portas, & ſanctificandum diem ſabbati.* Hæc omnia ex 2. libro Eſdræ [n], qui vocatur etiam Nehemias; quæ conducunt ad celebrationem feſtorum noſtrorum, & ſimilia his ſunt quæ geſſiſſe Chriſtum in templo plenum diuini zeli Euangeliſtæ [o] omnes produnt. In hiſtoria Machabæorum eſt, quòd cùm abſtinentes à ſui defenſione præ nimia religione, cæſi fuiſſent die ſabbati [p] (quod refert etiam Ioſephus [q]) poſtea decretum eſt, vt ſe ſi quid tale tali die contingeret, defendendo pugnarent [r]. Nihilominus ibidem [s] ob dicti diei religionem, abſtinuerunt à bello inferendo ſeu à proſecutione illius; & memorat Ioſephus *, Ionathan cognito aduentu Bacchidis, exiſtimantis non repugnaturum propter religionem diei, hoſtem aggreſſum eſſe: præterea * Pompeium obſeruatis diebus ſeptimis, quibus Iudæos religio ab omni opere manus abſtinere compellebat, aggerem cumulare præcepiſſe; próque ſolo corpore Iudæis per ſabbata pugnare licuiſſe: adhæc [a] Ptolemæum Lagi Ieroſolymam ingreſſum velut ſacrorum gratia die ſabbati occupauiſſe: Mithridatem aggredi Iudæos ſabbato inſtante voluiſſe, quod illi religioſo otio colebant [b]: item ex Agatharchide, vacare conſueuiſſe ſeptima die; ita vt neque arma portare poſſent, neque alterius curam habere; ſed in templis extendentes manus adorare vſque ad veſperam ſolitos [c]: poſtremò permiſſum illis à Romanis agere ſabbata; & quia ſabbatis iter facere lege prohibebantur, militiæ vacatione potiri [d]: inter Iudæos qui Eſſeni dicebantur ne pridie quidem cibum præparauiſſe: nullum vas auſos tranſponere: immò nec aluum purgare, οὐδὲ ἀποπατεῖν, quod vltimum ſanè pluſquam ſuperſtitioſum eſt, ac ſordidum eſſe quoque poteſt, valetudiníque aduerſum. Exempla talium ſuperſtitionum legi poſſunt apud alios, vt de iure calido non ſorbendo [e], quo quiſque habitu, loco, ſitu, inueniretur ſiue ſtans, ſiue ſedens, intus vel foris, eodem loco, eadémque poſitione illo die vſque ad veſperam permaneret, vt Origenes [f] teſtatur, & Syneſius [g], qui de nauta meminit relinquente clauum, ſeſeque in terra cuique calcandum exhibente. Quo ſuperſtitioſior is, vt aliàs retuli, qui delapſus in cloacam extrahi de ſtercore noluit. Conſule Ioſephum [h] Stephanum. In præcepto 19. ex negatiuis Hebræi catalogi prohibetur ſi cui ſpina in pedem tranſierit, ne ſe incuruet ante imaginem vt extrahat; ſi pecunia è manibus lapſa, ne id etiam faciat: ſi iuxta fontem imago fuerit aquam euomens, ne os ad bibendum applicet, vt non videatur adorare. Hæc priùs retuli ex Munſtero apoſtata, ſumptaque ſunt ex tractatu idololatriæ. Adhuc ex hiſtoria [i] Machabæorum habetur, quòd cùm Nicanor cogitaſſet cum omni impetu die ſabbati committere bellum aduerſùs Iudam, Iudæi qui illum per neceſſitatem ſequebantur, dixerunt ne ita ferociter & barbarè faceret, ſed honorem tribueret diei ſanctificationis, & honoraret eum qui vniuerſa conſpicit: ille infelix interrogauit ſi eſſet potens in cœlo qui imperaret agi diem ſabbati: & reſpondentibus Iudæis eſſe Dominum viuum in cœlo potentem, qui iuſſiſſet agi ſeptimam diem, ille ait, *& ego potens ſum ſuper terram, qui impero ſumi arma, & negotia regis impleri.* Tamen, inquit Scriptura, non tamen peregit miſerabilem Nicanoris exitum, non obtinuit vt conſilium perficeret. De Apollonio item traditur ibidē [k] die ſabbati feriátibus Iudæis arma capere ſuis præcepiſſe. Notatu autem etiam dignum; ſabbatis à Chriſto, vt ex dictis colligitur, edita plura miracula, triplici potiſſimùm de cauſa; vt ſe dominum oſtenderet ſabbati [l]; vt ſabbati iniuncti veram intelligentiam daret; quoniam non eſt ab omni opere præcisè ceſſandum [m]; vt plures homines ædificaret doceréque, qui ob diei religionem conueniebant vel in ſynagogam, vel in templum, ad audiendum verbum Dei, & legem ac prophetas [n]; vel etiam paſſim in plateas, & fora. Quod attinet ad vacationem ab operibus, hanc Auguſtinus [o] indicat ſuo tempore incepiſſe

a 3. demōſ. rel. Chriſt. tract. de decalogo.
b epiſ. 119. c.12. & 13. & ſer. 254. & 251. de temp. & in Pſ. 32. concione 1.
c epiſ. 81.
d li. 11. epiſ. 3 & 35. moral. c 7.
e ora. in id, *omnia mihi tradita ſūt.*
f 4. in Ioan. cap. 51.
g 4. de fide c 24.
h in Exo. 20.
i 1. 2. q. 122. a. 4. & opuſ. 4.
k concione de Lazaro, & ho. 10. in Gen.
l hom. ad popul. pro gratiarum actione.
m in 3. d. 37. a. 2. q. 1. ad 3. & 1. 2. q. 100. a. 7. ad 2.
n c 13. 15. & ſeqq.
o Matt. 21. 12. & ſeqq. Mar 11. 15. & ſeqq. Lucæ 19. 45 & ſeqq. Ioan 2. 14. & ſeq.
p lib. 1. 2. 32 & ſeqq.
q 12. antiq. c. 7
r ibid. v. 41.
ſ lib. 3. 8. 26. 27.
* 13. antiq. c. 1.
* 1. contra Apionem.
a lib. 12. c. 1.
b lib. 18. c. vlt.
c 14. antiq. c. 17. vel 19.
d 2. de bello Iud. c. 7. vel 12.
e in Tryph.
f 4. periarchon.
g epiſ. 4.
h in 1. Macha. 1. 48 & cap. 2. 32. & ſeqq.
i lib. 2. 15. 2. & ſeqq.
k cap. 5. 25.
l Matth. 12. 8.
m Matth. 12. 3. & ſeq. Lucæ 6. & 3. & ſeqq c. 13 15. 16.
n actuum 13 14. 15.
o ſerm. 252. de tēpore.

à vespera diei sabbati vsque in vesperam Dominici. Quod item lego in Concilio [a] Lugdonensi,& Moguntinensi I [b]. In Parisiensi [c] autem sub Ludouico & Lothario Impp. & sub Papa Greg. IV. anno 829. referunt Patres vidisse se vel ab aliis didicisse, quòd qnidam in hoc die rutalia opera exercentes fulmine interempti sunt, artuum contractione mulctati, visibili igne, corporibus ossibúsque simul sub momēto absumptis, in cinerémve subitò resolutis pœnaliter occubuerūt:& multa alia terribilia iudicia extiterunt, & hactenus extabant. Mira narrat Rogerius historicus Anglus, si tamen vera, de quadam epistola diuinitus missa, in qua seuerissimè iniungebatur celebratio diei Dominici ab hora nona sabbati vsque ad ortum Solis diei Lunæ; quam epistolam Concilio in Scotia occasionem dedisse de eadem re sub Innocentio III. Seuerinus Binius in Conciliorum [d] collectione suspicatur. Ab eodem autem historico multa miracula in einsdem rei comprobationem commemorantur. Quæ omitto, vt & alia quæ in aliis facilè reperias, nominatim in Catechismo historico Antonij Dauroultij nostri. Scoticæ autem historiæ Hector [e] Boëthius meminit Concilij in Scotia, in quo decretum sit, vt dies sabbati vsque in diem Lunæ à duodecima hora meridiei sacer esset, idque campanæ sono indicaretur. Verumtamen ecclesiastico vsu initium ac finis diei pro quo vacandum est, sumitur à media nocte in mediam noctem: (licèt in iure [f] Canonico exprimatur à vespera ad vesperam) quemadmodum contingit in præcepto ieiunandi. Ratione officij attenditur spatium à vespera ad vesperam, vel potiùs ad completorium quoad suspensionem interdicti: alioquin obligatio impleri potest vsque ad mediam noctem. Sed hæc ac his similia, vt alia Christianorum festa, de quibus prolixè alij disserunt, hic prætereamus.

a cap. 3. & apud Iuonem p. 4. c. 16.
b cap. 37. & apud Iuon.
c lib. 1. cap. 50.
d tomo 3. p. 1. pag. 1448.
e lib. 13.
f c. 1. de ferijs & c. 1. de consecr. d. 3.

Explanatio.

Obserua diem sabbati.] In editionibus aliis (*custodi*, שְׁמֹר *scamor*, שָׁ *tar*, φύλαξαι.) In Exodo [g] *memento*, vel *esto memor*, זָכוֹר *zachor*, הֱוֵי דוכר *haue decher*, μνήσθητι. Obseruatio requirit custodiam intra memoriam. Quare Aquinatis [h] annotatio non adeò necessaria, non dici (*custodi*) sed (*memento.*) Illud meliùs ab eodem [i] docetur, specialiter mentionem fieri de memoria, quia est præceptum commemoratiuum beneficij præteriti: vel quia habet determinationem adiunctam, quæ non est de lege naturæ. Non addit, vt ei ascribit Ystella [k], quoniam iam datum esset à mundi exordio: quod etiam verum non esse alibi ostendi. Caietanus [l] moneri nos ait rationem præcepti esse recordationem, vt intelligamus non placere Deo quietem ab operibus septima die, nisi ratione memoriæ & interni cultus; quoniam exterior munditia ab operibus, nisi ex interno proueniat cultu, licèt Ecclesiam ædificet, ipsi tamen qui eam seruat, vana est. Vnde scriptum [m] postea ab Ieremia est, *deriserunt sabbata eius*. Deridenda siquidem est, inquit, sola externa requies, vtpote iactura septimæ partis temporis. Qua de causa priùs dixi *ignauam lucem* à Iouenale [n] nominatam. R. Salomoh suggeri dicit, vt tali die Hebræi si vestes nouas habent, induant, aut alia pretiosiora iocalia assumant ad maiorem celebritatem. Id in Christianorum festis approbant Patres, vt Leo, Bernardus, &c. Burgensis [o] refellit Hebræos dicentes Mosem, quoniam Deus sub propriis literis & syllabis vtriusque verbi (*memento*, & *obserua*) protulit semel ambo per omnipotentiam suam, seorsim vnum posuisse in Exodo, aliud hic:

g cap. 20. 8.
h opusc. 4.
i 1. 2. q 100. a. 7. ad 5.
k in Exo. 20.
l ibid.
m Thr. c. 7.
n Saty 14.
o additi. 2.

A per primū præcipi affirmatiuè vt sit quis memor ad sanctificandum sabbatum, quod omitti posset opus seruile non faciendo: per secundum negatiue, ne quis tale opus faciat, quod seruari posset non habendo dictam memoriam. Nam in Exodo cum verbo (*memento*) iungitur mox prohibitio seruilis operis: & hic mentio fit de sabbato sanctificando: & apud Malachiam [a], *mementote*, ait Dominus, *legis Moysi serui mei: quam mandaui ei in Horeb ad omnem Israel, præcepta & iudicia.* Indicatur magni momenti præceptum, vt antea etiam dixi; at non tamen ita, vt festiuo tempore commissum quodlibet aliud peccatum, ob hanc circumstantiam euadat duplex secundùm speciem diuersam; vt insinuat Abulensis [b],& sentiunt alij

B non pauci, de quibus noster Suarez [c]. Opus enim peccati vt sic non est eo modo seruile, quo prohibetur ne fiat seruile opus in die festo; exempli causa, cognoscere fœminam non suam; alioqui cognoscere suam prohibitum esset. Nec finis præcepti cadit sub præceptum: nempe in proposito cultus Dei, à quo cultu peccatum alterius speciei potest impedire. Satisfit autem præcepto festi, exequendo quæ sunt substantialia, vt schola loquitur; qualia, vacare ab operibus seruilibus, seu mechanicis, & audire Missam, quamuis eo die alia peccata committantur. Attamen ob indecentiam irreuerentiæ cuiusdam, videtur nonnihil augeri malitia saltem venialiter intra eamdem speciem: per additionem quoque nouæ spe-

C ciei malitiæ contra religionem; non quia sit actus prohibitus præcepto circa festum; sed quia eo ipso quòd tempus illud est sanctificatum, dicatúmque diuino cultui, videtur quodammodo violari ac pollui, & maius gigni scandalum, si peccatum publicè fiat.

a cap 44.
b in Exo. 20. q 12.
c tomo 1. de relig. lib 2. de festis. c. 18.
Præcepto festi quando satisfiat.

Vt sanctifices eum.] Idem verbum habetur in Exodo [d], nimirum קָדַשׁ *kadas*, & ἁγιάζειν. Sanctificare diem, est applicare cultui, atque ab aliis profanis secernere. Legit Augustinus [e] (*obserua & sanctifica diem quem præcepit tibi Dominus*) item [f], *memento diem sabbati sanctificare eum.* Græcè (*diem sabbatorum*, τῶν σαββάτων.) Dicitur Deus in Genesi [g] benedixisse diei septimo, & sanctificasse illum, id est, laudauisse, commen-

D dauisse, approbauisse: præterea decreuisse ac destinauisse vt sibi sacrum, suóque tempore pro festo indicendum: vel ex quorumdam opinione, iam tunc actu coli voluisse. Quin etiam dicimur Deum sanctificare [h], quando sanctum demonstramus religioso externo cultu: & in ipsum credendo, ac sperando, amando. Sed & milites auctore ac auspice Deo bellum suscipientes, cognominantur sanctificati illius [i]: vel propter sacramentum militare, quamdámque per id velut initiationem; vel ob designationem ad illud munus, quam designationem Hebræi tali verbo in genere significant. Certè consecratæ manus dicuntur, interfectrices idololatrarum [k]: sanctificati bellum [l]: immò & apud Pausaniam [m],

E Diodorum [n], aliósque, sacrum cognominatum est id bellum, quod contra Phocenses Thebani & alij comparatunt, ob Apollinis Delphici compilatum templum; sed longè potiore iure quod Christiani pro Terræ sanctæ à Turcis occupatæ recuperatione vulgo sacrum nuncupari solet. Simili phrasi iustificari quis dicitur aut Deus, aut homo, cùm iustus esse declaratur. Sed significatione contraria, quam habet interdum Hebræum verbum, sanctificati est idem quod pollui, quemadmodum benedici idem quod maledici;& apud

Latinos

d c. 20. 8.
Sanctificare diem quid.
e contra Adim. c. 16.
f tomo 10. fragm. 2 de decalogo c. 3.
g cap. 2. 3.
Deus quando sanctificetur.
h Esa. 8. 13.
Sanctificati milites.
i cap. 13. 3.
Consecratæ manus.
k Exo. 32. 29.
Sacrum bellum quod.
l Ier. 6. 4. Ioel. 3. 9.
m lib. 10. in Phocic.
n lib 16.
Iusti, cuidi verbum.
Sanctificari idem quod pollui.
Benedici, quod maledici.

Latinos sacrum idem quod execrandum. Hæc alias notata sunt. Ex primaria notione est vt Israel sanctus Dei cognominetur [a], quia qui Iacob appellabatur, illo nomine post luctam consignatus est à Domino [b], idémque valet ac potentem contra Deum, Deóve prævalentem: & præterea electus à Deo est repudiato Esau, quem Esau illi opponens Apostolus [c], profanum appellauit. Sic ingeniosè Gaspar [d] Sanctius noster explanans Danielem; & addens ab hoc vocatum Abraham dilectum [e] Dei sine amicum [f], quia, quod est amicorum proprium [g], arcana ei consilia communicauit, nec ea illum celare se posse affirmauit [h]: Isaac seruum [i], quoniam vitam libentissimè & obedientissimè quam exigebatur à Deo obtulit, B sèque ne quid audere in contrarium posset, ligari voluit, vt Ambrosius [k], & Augustinus [l] post Iosephum [m] arbitrantur. Propter sanctitatem huius diei dorui paulò antè peccatum quoduis ex hac circumstantia augmentum nonnullum capere.

Sacrū, quod execrandu.
a Dan. 3. 35.
b Gen. 32. 28.
c Hebr. 12. 16.
d in Dan. 3. 35.
e ibidem.
f Esa 41. 18.
g Ioan. 15. 15.
h Gene. 18. 17.
i Dan. 3. 35.
k 2. de Cain & Abel c. 20.
l serm. 46. de temp.
m 1. antiq. c. 14.
n c. 20. 8. & seqq.

Sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus.] Præceptum est in Exodo [n] cum aliis præceptis. Hoc tamen peculiariter à Domino Deo datum dicitur, quasi iure debitæ seruitutis ac tributi; eo quòd vicissim esset hic populus addictus Deo, quemadmodum Deus illius se populi Deū singulari quodam modo profitebatur. Expressa quoque mentio præcipientis quidpiam Dei vim habet ad persuadendam, immò extorquendam obedientiam. Alibi docui præceptum sabbati ante Mosem non C extitisse: quæ etiam est sententia Eusebij [o], Iustini [p], Tertulliani [q], Damasceni [r], Galatini [s], Auctoris libri [t] Victoriæ contra Iudæos, Abulensis [u], Pererij [x] nostri, Iosephi [y] Stephani, & plurium aliorum. Perpendendum quoque cum Oleastro quod dicitur (*sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus*) quoniam hæc per se ratio sufficit circa quælibet vel promissa, vel minas: & præter substantiam præcepti curandum vt impleatur ad satisfaciendum præcipientis amori.

Sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua.] Sic etiam ad verbum in Exodo [z]. Legit autem Augustinus [aa] (*laborabis*) quod verbum Latinum peculiariter de agricultura vsurpatur; indeque proinde terra quædam laboris cognominata est. Idem valet ἐργᾷ, vel potiùs ἔργα in D imperatiuo, aut si futurum retinetur ἐργᾷ pro ἐργάσῃ. Quem vsum aliis in locis habet diuinæ Scripturæ. Serui autem quorum versatur opera in agris, vocantur ἐργάται, aut ἐργάται οἱ ἐπ' ἀγροῦ οἰκέται. Hebraicè עֹבְדֵי אֲדָמָה *hhobede adamah*, *cultores terræ*. Latior tamen hîc acceptio pro seruili quouis opere: quod etiam sic nominatim exprimitur in Leuitico [bb]. Verùm non idcirco in priore præsentis membro sententiæ, vt Oleaster [cc] voluit, serui notantur, domini in posteriore. Nam etsi seruus non faciat suum, sed opus domini, dominus verò suum: tamen eodem contextu operari hîc præcipitur quis & facere opera sua: paulò pòst autem expressa mentio fit de seruo & ancilla, vt vacare sabbato iubeantur. Nec E insolens est vt serui dicatur opus quod ei faciendum imperatur. Sic enim vexatorum Hebræorum opera dicebantur eorum opera [dd]. Acutè Caietanus exponit, vt sic operetur quis, ne reseruet aliquid operandum in diem septimum: idcirco excipi opera ex euentibus in diem septimum opportuna, vt ex prælio, quemadmodum apud Machabæos [ee]: ex casu bouis in puteum, in Euangelio [ff]: ex penuria alimenti illius diei, vt côtigit discipulis Christi fricantibus spicas [gg],

Præceptum sabbati vtrùm ante Mosem extiterit.
o 1. hist. c. 4.
p cõt. Tryphon.
q cont. Iudæ. c. 4.
r lib. 4. c. 24.
s lib. 11. c. 20.
t p. 2. c. 15.
u in Gen. 2. q. 4.
x in Gen. 2.
y in 1. Machab. 1. 45.
z cap. 20. 9.
aa cont. Adimant. cap. 16.
bb c. 23. 7. 8. 21. 25. 28. 35. 36.
cc in Exo. 20.
dd Exo. 5. 4. 11. 13. 14
ee 1. Mach. 2. 3. & seq.
ff Lucæ 13. 15. 16.
gg Matth. 12. 1. & seq.

A ex onere diei quotidiano, vt soluere animal, & ducere ad aquam; siue certis diebus, vt seruire grauiter ægris coquendo, &c. hæc enim & similia non possunt præueniendo fieri sexto die, vel antè; nec possunt differri in diem octauum. Præterea quoniam hîc dicitur (*opera tua*) excipi notat opus diuinum diuinique cultus, vt excoriare animalia in sacrificium, &c. atque hoc pacto frustratione operum non hominis, sed Dei, dici quòd sacerdotes in templo sabbatum violant, & sine crimine [a] sunt; & propterea circumcisionem in die quoque sabbati factam. Tertullianus [b] errasse scribit Pharisæos in totum (scribas addere potuit) circa sabbati legem, non animaduertentes conditionaliter eam indicentem ferias operum sub B certa specie eorum. Nam cùm de die sabbati dicit; *omne opus tuum non facies in ea*, dicendo *tuum*, de humano opere definit, quod quisque ex artificio vel negotio suo exequitur, non de diuino. Opus autem salutis & incolumitatis non est hominis, sed Dei proprium; sicut & rursus in lege. *Non facies*, inquit, *omne opus in ea, nisi quod fiet omni animæ*, id est, in causa animæ liberandæ. Quia opus Dei etiam per hominem fieri potest in salute animæ: à Deo tamen, quod facturus fuerat & Christus homo, quia Deus, &c. Defendit Christi factum in erigenda muliere incurua [c], & curanda manu [d] arida: spicas vulsis à discipulis [e]: confirmat exemplo circumlatæ arcæ apud Iericho [f]; Elisæi suscitantis filium viduæ [g], Dauid C edentis ac frangentis panes propositionis [h]; ait Christum benefactione sua effecisse sanctiorem diem sabbati, benedictione Patris à primordio sanctum [i]: Deum odium alicubi [k] sabbatorum professum, *vestra sabbata* dicendo, hominum ea deputantem, non sua, quæ sine Dei timore celebrabat populus plenus delictis, labiis Deum diligens, non corde [l]: suis sabbatis, id est, quæcumque disciplina eius agerentur, alium statum fecisse, vera & delicata, & non profananda pronunciando [m]. Pamelius [n] obseruat ex Scriptura non constare Dauidem sabbatis edisse panes propositionis (quod tamen religioni sabbati aduersum non fuisset) vel suscitatum ab Elisæo mortuum: item non extare eo modo Scripturæ lo- D cum illum vt à Tertulliano citatur (*non facies omne opus in ea, nisi quod fiet omni animæ.*) & rursus [o] (*omne opus seruile non facietis in eo, præterquam quod ad animam pertinet.*) Quò alludere videtur [p] Hieronymus, dum ait, quod lege præceptum est, ne in sabbatis opus seruile faciamus, ne accendamus ignem, vt in vno sedeamus loco; vt illa tantùm faciamus quæ ad animæ salutem pertinent. At nos, vt præmonuimus, hac tota de re pluribus in commentario Leuitici, Actuúmque Apostolicorum: & Ioseph [q] Stephanus collegit ea opera quæ fas esset Iudæis in sabbato operari, addens his quæ attigi ieiunium dierum 40. à Mose [r] (iunge Eliam [s]) obitum, & à Daniele per tres hebdomadas [t]; cùm tamen cautum esset sese die E sabbati vexare ieiunio: iter 40. quoque dierum quod idem Elias suscepit [u]: partem sacrificij oblati sabbato eodem die coqueto intra atrium [x], &c. In Exodo [y] ratio redditur quare sex diebus operibus vacandum esset, quia totidem diebus fecerat Dominus cælum, & terram, & mare, & omnia quæ in eis sunt. Vbi Lipomanus iners otium tacitè reprehendi notat: & quòd noctem quoque in subsidium accommodauit Deus refrigerio corporum; nisi enim, inquit, nostræ auaritiæ seruire cogeremus, interdiu otiosi; nocte exactores

opetum

a Matth. 12. 5.
b 4. cont. Marc. c. 12.
c Lucæ 13. 11. & seqq.
d c. 6. 6. & seqq.
e Lucæ 6. 1. & seqq.
f Iosue 6. 7. & seqq.
g 4. Reg. 4. 32. & seqq.
h 1. Reg. 21. 3. & seqq.
i Gen. 2. 3.
k Esa. 1. 14.
l c. 29. 13.
m c. 58. 13.
n in Tert. 4. cont. Marcio. c. 12.
o lib. cont. Iudæ. c. 4.
p in Esa. 18.
q in 1. Macha. 2. 34. & seqq. pag. 165. & seq.
r Exo. 24. 18. c. 34. 28. Deut. 9. 9.
s 3. Reg. 19. 8.
t Dan. 10. 2. 3.
u 3 Reg. 19. 5.
x 1. Reg. 2. & Abul. in Exo. 12. q. 32 & 42.
y c. 20. 11.

operum peruersi. Atqui per destinatos dies sex operando, integri ex diebus & noctibus constantes intelliguntur. Et meritò sanè Seneca [a] noctis ac diei peruertentes officia coarguit: quod plerúmque factitari à primariis viris videmus; nec facere velle quod populus, sed rem sordidam, tritâ ac vulgari via viuere, arbitrari, vt idem loquitur; nihil eos iuuare obuium, vitam communem fastidire, separari velle etiam temporum dispositione, retrò viuere. Equidem tales cognominauerim non ineptè principes tenebrarum, vel potius in tenebris negotiosos; de quorum nonnullo [b] ille,

a epist.122.

b Hora. r. ser. Saty. 3.

—— noctes vigilabat ad ipsum
Mane, diem totum stertebat.

Talem describit Heliogabalum Lampridius, transicientem & dierum actus noctibus, & nocturnos diebus, ac æstimantem hoc inter instrumenta luxuriæ: ita vt serò de somnio surgeret, & salutari inciperet, manè autem dormire inceptaret. De C. Petronio quoque tradit Tacitus, quòd illi dies per somnum, nox officiis & oblectamentis vitæ transigebatur. Talis apud citatum Senecam Spu. Anius, & Æmilius, aut Attilius seu Acilius Buta vel Buca. Nyctiagas rectè appellaueris cum Petro Crinito [c], λυχνοβίους cum Pedone Albinouano apud eundem Senecam: & lucifugas; & antipodes, ac defunctorum habendos loco qui ad faces cereósque viuunt. At qui dormiunt, nocte dormiunt, inquit Apostolus [d]. Imitatores Dei sunt qui vacant operibus, non ab operibus; quo tempore fas est operari; quia sex ille diebus operatus est creando, quamdiu vsque modò operetur conseruando; & cum secundis causis cooperando, & omnia in omnibus opera operando, in quo viuunt omnia, mouentur, sunt. Non est rusticanæ simplicitatis affirmare, sex diebus mundum creatum, vt Philo [e] scripsit; nec ad mysteria solùm senarij recurrendum, de quo, vt & de septenario, quia die septimo quieuit Deus, multa traduntur à multis, colliguntúrque à Petro Bongo in opere de mysteriis numerorum, vel ad cognitionem Angelorum de rebus matutinam in verbo, & vespertinam in proprio genere, vt loquitur Augustinus [f]: vel ad sex perfectiones vniuersi ordinatè se habentes, vt placet Caietano [g]; nec quod Procopius [h] docuit, in describendo mundi opificio Moses dierum sex vsus est distinctione docendi tantùm gratia ob tarditatem Iudæorum. Repugnant ista communi sententiæ atque simplicitati & proprietati Scripturæ; & alioqui non erit verum è limo terræ hominem productum, sed omninò ex nihilo; terram fuisse inanem & vacuam, tenebrásque super faciem abyssi, & his alia similia. Dicitur Deus creauisse omnia simul [i], id est, continenter absque interruptione breuis temporis dierum sex: aut omnia sine exceptione, seu κοινῇ, communiter, vt est in textu Græco. Immo eâ dierum distinctio vt cum Dei potentia, libertas eiusdem agnosceretur & sapientia, ornantis cuncta, pérque partes eleganter ordinantis ac digerentis: vt ob successiuam productionem perfectio ac pulchritudo meliùs innotesceret cunctarum rerum: vt sic perciperemus res has non modò suum esse, sed perfectionem omnem suam à suomet auctore Deo emendicare oportuisse.

c 36. de honesta discipl. cap. 6.

d 1. Thess. 5.7.

e 1. allegor. logis.

f 4. de Gen. ad lit. c. 22. & seqq. lib. 5 c. 1 & seq. lib. de ciu. c. 6 & 7.

g in Gen. 1.

h ibidem.

i Eccles. 18.1.

Septimus dies sabbati est, id est, requies Domini Dei tui.] Hebraicè (*& dies septimus sabbatum Domino Deo tuo*) Chaldaicè (*& septimus dies sabbatum coram Domino Deo tuo*) Græcè (*die autem septima sabbata Domino Deo tuo.*) In Exodo [k] eodem pacto secundùm alias editiones. Legit autem [a] Augustinus nescio cur, (*septima vero die sabbati epulare Domino Deo tuo.*) Exposuit Interpres, addens de suo (*id est, requies Domini est*) Rursus in Exodo [b] legitur (*requies sabbati sanctificata est Domino*) Hebraicè שבתון שבת *scabbathon sciabbath*, Chaldaicè שבתא נוח *niach scabbatha*, Græcè σάββατα ἀνάπαυσις. Item [c] (*sex diebus facietis opus, in die septimo sabbatum est requies sancta Domino*, שבת שבתון *scabbath scabbathon*, שבתא שבת *scenath scenattha*, σάββατα ἀνάπαυσις. Denique [d] (*sex diebus facietis opus, septimus dies erit vobis sanctus, sabbatum & requies Domini* שבתון שבת *scabbath scabbathon* שבתא נוח *scenath scabbatha*, καλάπαυσις ἅγιον σάββατον, ἀνάπαυσις.) indicatur etymon sabbati à requie, non aliunde, vt pridem antè admonui. De requie tropologica, allegorica, anagogica memini etiam priùs, hoc est, animæ nostræ, Christi in sepulchro, beatitudinis; déque significata requie Domini Dei post opus sex dierum: vnde otium habuit designatio huius diei, vt sanctitate Deo dicata esset. Fecit Deus omnia bona valdè, & sic requieuit, vt intelligas, ait Augustinus [e], etiam te post bona opera requieturum, & sine fine requieturum. Notat verò præterea, donorum sancti Spiritus numerum septenarium; & quòd non dicitur septimus dies habuisse vesperam, sicut præcedentes; sed quòd factum est mane, vt fieret dies sine fine. Sic incipit ergo requies nostra, quasi mane; sed non finitur, inquit, quia in æternum viuemus. Ad hanc spem quidquid facimus si facimus, sabbatum obseruamus. Similia traduntur ab Isidoro [f], qui præterea in sex dierum opere sex millium annorum operationem contineri vult, in septimo requiem beati regni. Existimant forsitan cum aliis mundi durationem sex millibus annorum comprehendi. Mitto alias rationes mysticas, atque symbolicam ex laudibus numeri septenarij, qui dicitur vocatus Græcè ἑπτάς, quasi σεπτάς, ἀπὸ τοῦ σέβεσθαι, id est, à cultu & reuerentia. Hanc si fas est dicere, natura ipsa illi numero exhibet in sabbatico fluuio, qui nomen sortitus est, quòd sex fluens diebus, desinat septimo fluere, siccum alueum relinquendo, vt Iosephus [g], ac Plinius [h] testati referuntur. Præter dicta de sabbato spirituali, & de permutatione in diem Dominicum, lege Galatinum [i], qui meminit [k] ex fluuio illo sabbatico argumentari Iudæos à cunctis celebrandum sabbati diem: hoc autem tempore negat carere, sic retorquens argumentum. Sed etiam obserua, Plinium quidem tradere quòd ille fluuius sabbato siccabatur; Iosephum verò quòd eo tantùm die fluebat. Cui Iosepho si Iudæi credant, fluxus ille vacationem sabbati non indicabat. Verba Iosephi sunt, [illegible] *totus à fontibus deficiens sex dierum numero, siccum exhibet videre locum: deinde quasi nulla mutatione facta, similis die septimo exoritur: atque hunc semper ordinem pro certo compertum est eum seruare. Vnde etiam sabbaticum ipsum appellauerunt à sacro Iudæorum septimo die sic denominantes.*

a contr. Adim. c. 16.

b c. 16.23.

c c. 31.15.

d c. 35.2.

e de decem chordis c. 5.

Numeri septenarij significatio mystica.

f in Exo. c. 29.

g 7. de bello Iuda. cap. 24.

h li. 31. c. 2.

i lib. 11. c. 8. & seqq.

k cap. 9.

Non facies in eo quidquam operatum, & filius tuus, & filia, seruus & ancilla, & bos, & asinus, & omne iumentum tuum.] In Exodo [l] (*non facies omne opus in eo, tu, & filius tuus, & filia tua, seruus tuus,*

l c. 20.10.

tuus, & ancilla tua, iumentum tuum.) Hoc loco; & non ibi exprimuntur bos & asinus: pro isto autem Græcè est ὑποζύγιον: omisitque interpres noster pronomen possessiuum post filiam, seruum, ancillam, bouem, asinum, quod citato loco expressit ad filium, seruum, ancillam, & vtrobique ab omnibus editionibus. Nomine illo Græco vtitur quoque qui Matthæum[a] Græcè transtulit, estque præterea in epistola Petri[b] secunda; & in apocrypho Esdræ lib. 3[c]. & Latinè omnibus dictis locis nomen subiugalis, quod propriè destinatum oneribus gestandis ac laboribus sub iugo. In penultimi loci commentario docui extendi vocem ad mulos, camelos, equos, boues, qui ad currus vel aratra iunguntur: in vltimo tamen distingui à camelis, equis, mulis. *Nero*, inquit Plinius[d], *ostentabat hermaphroditas subiuges carpento suo equas.* Et subiugia vocat Cato[e] lora, quibus iugum collia boum iumentorúmve aptatur. Sic apud Eustathium ex Aristophane Grammatico ὑποζύγια ἡμίονοι, *muli subiuges*, οἱ ὑφ' ἁμάξαις ζευγνύμενοι, vel in genere, πρὸς τὰ ἀγωγά, *ad vecturas*, seu onera vectanda, τὰ ὑποζύγια. Porrò quod de filio & filia præcipitur, intelligi quidam volunt de non adultis, quoniam adulti eodem præcepto astringebantur, quo pater (sub quo etiam comprehendi mater debet:) quod de seruo & ancilla, si Iudæi non essent; quia Iudæi ad id per se tenebantur. Vbi digredi liceret in curam erudiendi tum liberos, tum seruos, & vtrosque benignè tractandi, tanquam vel partem quandam nostri, vel naturæ similitudine pares, licèt conditione nonnihil impares. Sed id alibi egi. De seruorũ cura lege quę pręcipit auctor Ecclesiastici[f], & Paulus[g]. Possumus verò tamẽ intelligere de adultis filio & filia, ne parentes opera seruilia operari die sabbati permittant. Quòd si seruus & ancilla esset diuersæ religionis, tenebatur Iudæus efficere, vt vacaret, si non religionis causa, propter illos; certè ne ipse circa illorum opera occupandi se haberet occasionem, & se distrahendi ab obseruatione sabbati religiosa. Iudæi quidem inter Christianos degentes non sinuntur saltem publicè seruilibus operibus occupari[h]. Indicitur porrò etiam vacatio brutis, quorum opera vti solent homines in operibus suis, iumentaque quasi iuuamenta nominantur, sub quibus expressi hic bos & asinus sunt, sed subintellecti etiam equi, & muli, cameli, elephanti, ac dromedarij, quamuis equorum non tantus esset apud Hebræos vsus, & camelorum ac dromedariorum adhuc rarior; magis rarus elephantorum; tum ad magnum honorem & reuerentiam Dei, vt non solùm nos, sed etiam res nostræ, inquit Abulensis, Deum laudare videantur: tum quia si res nostræ circa labores nostros essent occupatæ, nos licèt corpore non operaremur, mente tamen faceremus, curam de illis habentes; & hoc satis poterat nos à diuinis abstrahere laudibus. Spectat id quoque ad nonnullam humanitatem, vt parcatur certo tempore labori & oneri bestiarum nostrarum. Nouit iustus iumentorum suorum animas: viscera autem impiorum crudelia, inquit Salomon[i]. Græcè οἰκτείρει, *miseretur*. Extendunt mites vehementer sanctorum animæ & hominum amantes mansuetudinem suã ad animantia etiam bruta, inquit Chrysostomus[k]. Sæuitiæ Domitiani præsagitio in homines fuit, quòd muscas venari & configere pomeridianis horis stylo ferreo soleret[l]. De Nerone idem quidam[m] produnt, nescio quo auctore. Quamquam Hippocrates[a] inter alia indicia hominis, quem atra vexet bilis, hoc quoque recenseat vt muscas captet. Damnatus propterea puer est ab Areopagitis, qui coturnicum oculos eruere solitus erat, iudicantibus id signum esse perniciosissimæ mentis multis malo futuræ si adoleuisset[b]. Bellarminum Card. nostrum piæ memoriæ, 17. præteriti Septembris mensis huiusce anni 1621. nobis & Ecclesiæ vniuersæ, de qua tam benè meritus erat, ereptum, & elatum obsequiosissimis Vrbis totius officiis votisque cum testimonio communi omnium præclaro probitatis, quale Sanctis ipsis exhiberi solet; accepimus adeò mitem ac humanum fuisse, vt nec pulices quidem interfici pateretur; & si matutino tempore curru vectus esset, ægrè à prandio egrederetur, ne nimiùm fatigarentur equi, quibus parcendum censebat, vir minimè parcus, sed in opera pia perliberalis. Percelebris autem Anselmi & Francisci erga irrationales animantes mansuetudo cum quodam etiam in easdem benigno imperio. Prædicante Niniuitis Iona pœnitentiam, ex ore regis, & principum eius edictum est, vt cum hominibus iumenta, & boues, & pecora non gustarent quidquam, nec pascerentur, & aquam non biberent, & operirentur saccis[c]. Sentiunt etiam belli pondus iumenta calamitatúmve aliarum communium; voluit idcirco rex Niniue, vt pabulo quoque & aqua interdicerentur; & macie, boatu, eiulatu ad maiorem homines ipsos pœnitentiam excitarent, ac tristiore illo clamore admonerent eos, quorum culpa tanta imminebat ruina, subuersióque: & sic Deus iner quodammodo commoueretur ad saluandum homines & iumenta[d]. Fortassis præterea in iumentis suis peccauerunt Niniuitæ, plus æquo equis gaudentes, ac fidentes: nimióque sumpto eosdem vel coëmentes, vel ornantes. Sed & nescio qua ratione fit, vt quales ipsi sumus, & quo modo affecti, cæteros tales esse velimus, etiam pecudes atque saxa. Sic enim Dauid[e], ac in fornace pueri tres[f] ad benedicendum, laudandúmque Dominum, creaturas reliquas prouocarunt, ne inanimis quidem exceptis. Cornupetam bouem lapidibus obrui præcepit Moses, opprimique, qui virum fœminámque[g] confodisset, vt ab homicidio, eiúsdemque occasione deterreret. Stolidiorem pecude Christianum Ambrosius[h] vocat, qui pro salute sua non faciat, quod pecudes pro salute hominum fecerunt. Gestabant Romani quotannis certo die solemni in pompa canem in crucem actum, & anserem splendidè admodum in lectica, veste stragula pretiosa sedentem, ob eam causam, quòd anseres in obsidione Capitolij Gallis irruptionem in arcem tentantibus, clangore & strepitu Romanos excitassent, canibus interim somno indulgentibus[i]. Refert Eugubinus hoc loco apud Mahumetanos esse non paucos qui si nihil aliud quod bonum videatur ac pium aliqua die egerint, auiculam saltem extra caueam abire permittant, arbitrati se vel in eo piè facturos. Exegit Deus totius osor superstitionis, vt pro beneficio multiplici ex iumentis, constituto tempore vacarent iumenta cum hominibus; non tam ipsorum iumentorum causa, quàm vt liberior vacatio in res diuinas esset, ablata tantisper ab opere iumentorum cura, quemadmodum priùs dixi.

Et peregrinus qui est intra portas tuas.] In Exodo[k] pro peregrino est *aduena*: Græcè vtrobique (ὁ προσήλυτος, ὁ παροικῶν ἐν σοί, *aduena* seu *peregrinus*, seu *proselytus habitans in te*.) Proselytum verò

a cap. 21. 5. b cap. 2. 16. c cap. 5. 43. d lib. 11. c. 49. e de re rust. cap. 63. & 135. f c. 7. 22. 23. c. 33. 25. & seqq. g Ephes. 6. 5. & seqq. & ad Philemon. de Onesimo. h Paulus IV. const. 3. § 5. i Prou. 12. 10. k hom. 29. in epist. ad Roma. l Sueton. in Domit. c. 3. Eutrop. lib. 9. cap. 3. Sabellicus lib. 2. cap. 9. Sext. Aurel. m Salazar in Prou. 12. 10.

a lib. de internis affectionibus. *Card. Bellarmini vita & obitus.* b Quintil. lib. 5. c. 9. c Ionæ 3. 7. 8. d Ps. 35. 8. e Psal. 148. f Dan. 3. g Exo. 21. 29. 36. h Ser. 40. vet. edit. i Plutar. de fortu. Rom. k c. 20. 10. *Proselytus quis.*

A verò constat fuisse, qui ex aliis gentibus amplectetur Hebræum ritum. Esse intra portas, idem est ac intra vrbes, vel oppida, quæ muris ac portis clauduntur. Legitur Chaldaicè (*intra ciuitates tuas* בְּקִרְוָךְ *bekirvach*) non autem Hebraicè, vt Abulensis tamen asserit, sed (*intra portas tuas*, seu *in portis tuis*, בִּשְׁעָרֶיךָ *bishbarecha*.) Etsi verò peregrinus siue aduena sumptus pro externo qui cum Hebræo non viueret, per se tali lege sabbati non astringeretur; & arbitretur in Exodo Abulensis, quòd dicta lex de illo non intelligatur: tamen non improbabile est palàm ac publicè non sinuisse vetita Hebræis opera exercere, vitandi scandali causa: quemadmodum apud Christianos Iudæi aliique infideles non sinuntur diebus festis operam dare rebus quæ tali tempore Christianis prohibitæ sunt.

Esse intra portas quid.

B *Vt requiescat seruus & ancilla tua, sicut & tu.*] Inest vis in ista collatione, vt non minùs quiescat seruilis conditionis vir, aut fœmina, quàm liberæ, seruus ancillàve quàm dominus. Aduertere iubet Caietanus nullam fieri mentionem pastorum; sed tantùm serui & ancillæ, qui sunt, inquit, partes domus: tanquam impossibile sit priuare magnos ouium greges septima quoque die aliquo superintendente. Non est pastor extra numerum seruorum: nec hic excluditur; sed excusat necessitas.

Memento quòd & ipse seruieris in Ægypto.] In aliis editionibus (*seruus fuisti in terra Ægypti.*) De hac seruitute, liberationeque ab ipsa, mentio

C facta est versu 6. vbi alia protuli non pauca testimonia. Ratio profectò efficax ad persuadendum dominis, vt seruos & mercenarios interquiescere sinant; quoniam & ipsi similem seruierunt seruitutem, nec, quod summopere cupiebant, gementésque flagitabant, requies dabatur ab operibus in Ægypto [a], nec minuebantur quidquam, sed opprimebantur [b]: lassis quantumlibet, negabatur requies [c]; & à labore, & à concussione, & à seruitute dura [d], vt loquuntur Ieremias & Esaias, licèt de alio tempore. Ex his quæ passus est ac tentatus per omnia didicit compati Christus Pontifex noster infirmitatibus nostris [e]: & ex iis, quæ passus est didicit obedientiam [f]. *Hoc natura affert*, inquit [g] M.

Pro seruis contra dominos.

a Exo. 5. 5.
b vers. 9. 13.
c ibrem. 5. 5.
d Esa. 14. 3.

D Cicero, *vt eis faueamus, qui eadem pericula, quibus nos perfuncti sumus, ingrediantur*: & dixit Dido
Non [h] ignara mali miseris succurrere disco,
quod prior Vlysses
ὦ φίλοι, οὐ γάρ πώ τι κακῶν ἀδαήμονές εἰμεν:
O amici: non enim ignari malorum sumus.
Item Theseus multa peregrinans passus fixè statuens asseuerauit opem nullam vlli negare, sed tueri, omnésque conseruare συνσῴζειν [k]. Sed lege pro seruis apologiam apud Senecam [l] contra superbissimos dominos, qui nec tanquam hominibus, sed tanquam iumentis abutuntur illis. Inter cætera; *tam tu, ait, illum* (seruum) *ingenuum videre potes, quàm ille te seruum, Mariana* (melius *Variana*) *clade quàm multos splendidissimè natos; senatorium*

e Hebr. 4. 15.
f cap. 5. 8.
g pro Murena.
h 1. Æne.
i Home.
k Sophoc. in Oedipo Colonæo.
l epist. 47.

E *per militiam auspicantes gradū, fortuna depressit! alium ex illis pastorem, alium custodē casæ fecit. Contemne nūc eius fortunæ hominem, in quam transire, dum contemnis, potes, &c. sic cum inferiore viuas, quemadmodum tecum superiorem velles viuere. Quoties in mentem venerit, quantum tibi in seruum liceat, veniat in mentem, tantumdem in te domino tuo licere. At ego, inquis, nullum habeo dominum. Bona ætas est: forsitan habebis. Nescis qua ætate Hecuba seruire cœperit, qua Crœsus, qua Darij mater, qua Plato, qua Diogenes?*

A Ex Seneca multa compilauit Macrobius [a], impudenter, vt ait Muretus [b]. Præclarum illud Epicteti [c], *non recordaberis qui sis, & quibus imperes? nónne cognatis? nónne natura fratribus? nonne a Ioue* (dic tu a Deo) *oriundis?*

a lib. 5. c. 11.
b in Senecam.
c disserta. 13.

Et eduxerit te inde Dominus Deus tuus in manu forti, & brachio extento.] Capite [d] priore appellata est robusta manus, extentúmque brachium. Vtrobique pro extenti epitheto est Græcè altum, seu excelsum, ὑψηλῷ. Extendi quidem brachium potest transuersè: attamen plerumque ad fortiorem ictum imprimendum attolli, & eleuari in altum solet. De formula ipsa plura ibi.

d vers. 34.

Idcirco præcepit tibi vt seruares diem sabbati.] Dominum Deum tuum addunt editiones aliæ, & re-

B petunt pronomen idem post verbum secundum: Hebræa & Chaldæa (*vt faceres*, seu *ageres*, לַעֲשׂוֹת *lahhasoth* לְמֶעְבַּד *lemehbbad*) Græca (*vt custodires tu diē sabbatorum, & sanctificares illum*, ὥς τε φυλάσσεσθαί σε τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν.) Augustinus in locutionibus legens (*propter hoc constituit tibi Dominus Deus tuus, vt obserues diem sabbati, & sanctificare eum.*) Si, inquit (&) non haberet, non videretur inusitata locutio; aut (*vt obserues & sanctifices.*) Vulgaribus linguis dicitur quis facere, vel agere diem festiuum, siue festum, id est, celebrare: bonique auctores Latinæ linguæ vsurpant agere, seu agitare dies festos, ferias, diem natalem. Iam verò priùs [e] meminerat Moses hanc sabbati celebritatem præceptam fuisse à Domino

e vers. 12.

C Deo: ita vt hæc repetitio iudicet magni momenti præceptum hoc esse.

Vers. 16.] Honora patrem tuum & matrem tuam, sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus, vt longo viuas tempore, & bene sit tibi in Terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.

POst tris præcepta septenarius succedit numerus mandatorum ad dilectionem proximi pertinens, loquit Isidorus [f], & incipit ab honore parentum; quoniam à parentibus homo aperit

Paraphr.
f in Exo. 29.

D oculos, & hæc vita ab eorum dilectione sumit exordium: vocatúrque [g] primùm ex iis quæ sunt in prima tabula, & pertinent ad proximum. Rupertus [h] enumerans quæ sequuntur præcepta sex, ita vt præcesserint quatuor, euocta dilectioni proximi inimica per hæc extirpari dicit, legémque naturalem adiuuari: *quod tibi non vis fieri, alteri ne feceris*; à Gentilibus vtcumque obseruari posse; sed ad vitam absque dilectione Dei non prodesse. Glossa [i] ord. septem ad proximum notat præcepta esse, quoniam animæ congruit ternarius irascibilis, concupiscibilis, rationalis facultatis; quaternarius corpori, quod ex quatuor compositum est elementis. Philo [k], quamuis etiam quintum nominet, iuxta opinionem de distinctione

g ephes. 6. 2.
h in Exo. 20.
i in Exo. 20.
k de decalogo.

E alia, rationem ordinis reddit, vt post præceptum de Dei honore per sabbati celebrationem, fiat mentio de parentibus honorandis in confinio duarum tabularum: quoniam parentum natura mortalis est propter cognationem cum hominibus & cæteris animantibus, corpúsque corruptibile: immortalis verò, quia gignendo refert Deum genitorem omnium: ita vt qui parentes negligant, vtriusque partis hostes habendi sint tum eius quæ Deo, tum eius quæ se hominibus approbare vult, & damnari pro duobus tribunalibus;

impietatis apud diuinum, quòd secundos post Deum auctores vitæ suæ non tractant ex officio: inhumanitatis autem apud humanum, cùm nullam parem referre gratiam queant, nec genitores suos vicissim gignere. Exaggerat deinde impietatē huiuscemodi feris ipsis deteriorē, quas homines beneficiis cicurāt & mansuefaciunt, & exēplo ciconiarū quas in senio pulli educant (idē exemplum vrget Ambrosius [a], addens piā auem vsu Romanorū vocari, & retributionē beneficiorū ἀντιπελάργωσιν:) idē quoque refert Basilius [b]. Denique negat præditos esse tales virtutibus εὐσεβείας καὶ ὁσιότητος, pietatis & sanctitatis, quæ sunt, inquit, τῶν ἀρετῶν ἡγεμονίδες, virtutum duces ac principes. Addit quosdam audaciùs progredi, vt patrē ac matrem, deos quosdā conspicuos nuncupent ἐμφανεῖς θεούς, hoc vno discrimine, quòd Deus sit mūdi genitor, hi filiorū tantūmodo. Rectiùs idē asserit θεοῦ ὑπηρέτας περὶ τέκνων σποράν, Dei ministros ad filiorū seminationem: cæterùm qui ministrum spernat, spernere simul τὸν ἄρχοντα, principem. Hierocles apud Stobæum parentes appellat secundos ac terrestres quosdam deos, ac nobis propter vicinitatem vel ipsis diis honorabiliores affirmat: inferiora omnia esse quæ ipsis impendamus, quàm esse oporteret: ipsasmet actiones nostras videri illorum esse, non secus quàm si Phidiæ opera facerent rursus alia, hæc illius opera nominarentur: filios in paterna domo veluti æditduos in fano, sacerdotésque ab ipsa natura se cōsecratos existimare debere, vt parentū cultui operā dent. Hine illa versus.

Cicronia, pia auis dicta à Romanis.

a 5. hexa. c. 17.

b hom. 8. hexa.

Pater & mater, eorumque honor & obedientia diis debita.

Θεοὶ μέγιστοι τοῖς φρονοῦσιν οἱ γονεῖς.

Dij maximi parentes mortalibus.

& alius,

Ἡγοῦ σεαυτοῦ τοὺς γονεῖς εἶναι θεούς.

Persuade tibi ipsi parentes esse deos.

Mater tamen illa fortissima negauit scire se qualiter apparuissent in vtero suo filij: neque enim spiritum & animam donauisse, & singulorū membra compegisse, sed mundi creatorem, qui formauit hominis natiuitatem, quique omnium inuenit originem [c]. Mirum sanè alliciendos præmio homines ad tam naturale præceptum fuisse, quam primam naturæ legem Valerius [d] Maximus vocat: & quidam legislator parricidio pœnam nullam statuit, quia tantam impietatem esse posse non putauit: & Paulus [e] primum affirmat esse in repromissione, quamuis paulò antè misericordiam pollicitus fuerit Dominus in millibus circa secundum præceptum; vel cum isto præcepto de honore parentum comprehendens decalogi præcepta omnia, quæ primùm dicantur ad comparationem eorum quæ postea conscripta sunt: vel in dicto illo alio non tam promissionem. positam, quàm vno ac eodem contextu in laudes Dei sententiam esse finitam, hoc pacto (*non facies tibi sculptile, &c. ego enim sum Dominus Deus tuus, &c. & faciens misericordiam, &c.* Vtrumque respondet Hieronymus [f]; docens præterea [g] honorem non in verbis dūtaxat consistere, salutationibus, & officiis deferendis; verū etiā in necessariis ministrandis: item [h] admonens promissionē præsertim spectandam quantum ad æternā vitam; quia multi & parentibus obsequentes, citò mortui sunt, & in parentes impij vsque ad extremam venerunt senectutem: & Dauid incolatum suum lamentabatur prolongatum [i]; Salomon laudabat magis mortuos quàm viuos [k]; Iob [l] & Ieremias [m] maledixerunt diei natiuitatis suæ. Promissio tamē de temporali etiam longitudine vitæ, quæ carnali Iudæo placebat, intelligi debet, vt gratus beneficio acceptæ à parentibus vitæ, conseruationem eiusdem obtine-

c 2. Mach. 7. 22. 23.

d lib. 5. c 4.

e Eph. 6. 2.

f ibidem.

g ibid. & in Matth. 15. & epist. ad Gerontiam.

h in epist. ad Ephes. 6.

i Psal. 119. 5.

k Eccle. 4. 2.

l cap. 3. 1.

m cap. 24.

A ret: quamuis interdū magis condocat saluti breuitas vitæ, ad quā salutē ordinantur temporalia bona, quæ non cadunt per se sub meritū, sed vt conducunt ad illā & ad æternā remunerationem, inquit Aquinas [a]. Porrò sic honorādi parentes, quod & Christus volens mandata [b] seruari, approbauit, vt propter annuntiationem regni Dei, & in diuini amoris comparatione, si impedimento sint, vt idē Christus docuit [c], contemni debeant, quemadmodum in vetere Testamento [d] laudantur dicentes patri & matri, *non noui vos*, & qui filios non agnouerūt; vt Augustinus docet aduersùs Adimantum Manichæum [e], qui Euāgelio contrariū Testamentū vetus asserebat. Similis doctrina Chrysostomi [f] de concordia vtriusque Testamēti circa prædicta

a 2. 2. quæst. 122. a. 5. ad 4. 2 3. 4.

b Matth. 15. 3. & seq.

c c. 19. 29 c. 8. 22.

d Deut. 33. 9.

e cap. 6.

f hom. 26. & 36. in Matth.

B duo præcepta. Extant aliis in locis Testamenti vtriusque præcepta plura ad hoc idem spectantia & quantū ad honorem, & quantū ad obedientiam parentibus debitam, & ad subsidia iisdē exhibenda; præterea quantum ad magistratus, magistros, dominos, maritos, affines, tutores, curatores, fautores, mœcenates, seniores, præcellentes potentia, doctrina, nobilitate, Ecclesia vniuersalis, patria: qui omnes reductiuè, vt dicunt, huc reuocātur; & ne offendamus, aut contristemus siue verbo, siue signo, siue facto sublimiores eiusmodi personas. Obedientia præcipitur erga parentes à Tobia [g], à Salomone [h], auctore Ecclesiastici [i], Paulo [k]. Primus iubet filio vt honore matrē prosequatur, memor quæ & quanta pericula passa sit propter ipsū

g c. 4. 3. 4. 5.

h Prou. 23. 22.

i cap. 3. 2. & seq. c. 7. 29. 30.

k Ephes. 6. 1. & seqq. Coloss. 3. 20. 1. Tim. 5. 4.

C in vtero suo; & exigit, vt se, & illā sepeliat circa se. Secundus monet, vt audiat patrem qui genuit, & non contemnat, cùm senuerit mater; sed gaudeat & exultet vterque in ipso. Tertius filios sapientiæ, id est, sapientes, vocat Ecclesiā iustorū, nationē illorum obedientiā, & dilectionem: hortatur, vt audiant patrē, sicque faciant, vt salui sint: quia Deus honorauit patrem in filiis, & iudicium matris exquirens, firmauit in filios: sicut qui thesaurizat, ita & qui honorificat matrē suā: qui honorat patrem suum, iucūdabitur in filiis, & in die orationis suæ exaudietur, & vita viuet longiore; qui obedit patri, refrigerabit matrem: qui timet Dominum, honorat parentes, & quasi dominis seruiet his, qui se genuerūt; in opere, & sermone, & omni patientia,

D. vt superueniat ei benedictio à Deo, & benedictio illius in nouissimo maneat: benedictio patris firmat domos filiorum; maledictio matris eradicat fundamenta. Addit cauendū, ne glorietur quis in contumelia patris sui; quia nō est ei gloria, sed cōfusio; & gloria hominis ex honore patris sui est: dedecus filij pater sine honore: itē, vt non cōtristet patrē in vita illius, sed suscipiat senectā eius; & si defecerit sensu, veniam det: & ne spernat eum in virtute sua; quoniam eleemosyna patris nō erit in obliuione; & pro peccato matris restituetur bonū, & in iustitia ædificabitur, & in die tribulationis commemorabitur ei, & sicut in sereno glacies, soluentur peccata eius: denique valdè malæ famæ esse affirmat, qui derelinquit patrē, & maledictum

E esse à Deo, qui exasperat matrē. Requirit adhuc, vt quis in toto corde honoret patrē, & gemitus matris non obliuiscatur: sed memor sit, quoniam nisi per illos natus non fuisset, ac proinde retribuat illis, quomodo & illi ei. Quartus præcipit, vt obediāt filij parētibus Domino & per omnia (videlicet illo modo, id est, in Domino) quia hoc iustum est, & placitū in Domino, qui nempe id præcepit hoc loco adiecta promissione, vt mutuam vicem reddant parentibus, quoniam hoc acceptum est coram Deo. Adde comminationes, ac reprehensiones non obedientium, aut lædentium parentes [l]:

l Pro 28. 19. 14. Leu. 20. 9. Deut. 21. 18 & seqq. c. 27. 16. Prou. 20. 20 c. 28. 24. c. 30. 14 Eccli. 3. 11. & seq. Matth. 15. 4.

A præterea monita data subditis, & seruis [a]: & iunioribus aut gradu seu dignitate inferioribus [b]: quo pacto fratres Ioseph illum adorauerunt proni in terram, nescientes fratrem esse, sed principem [c], cui tamen subditi non erant; & Cornelius adhuc gentilis procidens ad pedes Petri adorauit eum [d]. Exemplum exactè obseruati huius præcepti præbuit Isaac, copiam sui faciens patri, vt immolaretur [e]: Iacob parentum arbitrio mores ac vitam instituens, nec iis inuitis vxorem ducens [f]: Ioseph in summa etiam constitutus dignitate, saluatórque mundi cognominatus, patrem egentē studio summo colens [g]: Salomon assurgēs matri, adorās, in solio ad dexterā collocans [h]: Rechabitæ, iussu patris Ionadab nō bibentes vinum [i]: B Christus vtrique subditus parenti [k]. Offerret hîc se locus disserendi de iure paterno & herili: de potestate magistratus in legibus condendis: quandónam cesset obligatio parendi parentibus, quod vicissim sit munus parentum, eorúmve quibus hæc appellatio communicatur, quanta vis benedictionis & maledictionis ab iis prolatæ, & similes quæstiones: tum verò etiam argumenti Paulini [l] amplificatio; si patres carnis nostræ quos eruditores habuimus, reueriti sumus, multo magis obtemperandum nobis esse Patri spirituum vt viuamus, cùm etiam illi in tempore paucorum dierum secundùm voluntatem suam erudierint: hic ad id quod vtile est in recipiendo sanctificationem. Cui simile argumentum iam antè fecerat mater Machabæorum, de qua priùs memini; hortans ad mortem fortiter pro Dei lege ac Deo ipso perferendam: quia ipsa non donauerat eis spiritum, animā, vitā, nec membra compegerat, sed mundi creator, spiritum iterum cum misericordia redditurus & vitam [m]. Vt meritò Christus indicans se, quod vera erat, éstque, esse Deum, pronuntiauerit, qui amaret patrem aut matrem plusquam ipsum, non esse ipso dignum [n]. Inter variorum grauium criminum reos, quos vaticinatur Apostolus [o] in nouissimis diebus, ac in temporibus periculosis futuros, numerat parentibus non obedientes: atque hoc, vt & alia similia, videtur ascribere spiritibus erroris, & doctrinis dæmoniorum [p]. Mitto ex prophanis plurima, contentus versiculis Euripidis.

ὅς τις τοὺς τεκόντας ἐν βίῳ σέβει,
ὅδ' ἐστὶ καὶ ζῶν καὶ θανὼν θεῷ φίλος.
οὐκ ἔστι πατρὶ τοῦτο κάλλιον γέρας,
ἢ παντὸς ἰδεῖν κἀγαθὸν φρονήματος,
καὶ τοῖς τεκοῦσιν ἀξίαν τιμὴν νέμειν.
Quisquis parentes hic piè, viuens colit,
Hunc viuentémque mortuúmque amat Deus.
Non liberis est pulchrius munus aliud,
Quam liberos dici parentis optimos,
Parentibúsque dignum honorem reddere.

Optimum consilium Isocratis Demonico datum, *τοιοῦτος γίνου περὶ τοὺς γονεῖς, οἵους ἂν εὔξαιο περὶ σεαυτὸν γενέσθαι τοὺς σεαυτοῦ παῖδας. Talis sis circa parentes, quales vtique optaueris circa teipsum esse suos ipsius filios.*

Honora,] Refert Salazar [q] noster legisse se in quibusdam codicibus Græcis *ὑπερτίμα superhonora*, id est, maiorem quàm aliis honorem impertire. Verti posset (*glorifica*) vt alibi [r] vertit Interpres noster: & si quibusdam [s] credimus (*solue quod debes.*) Hanc equidem notionem non reperi: dubitari tamen non potest quin summum debitum sit erga patrem & matrem. *Filius honorat patrem,* ait Dominus apud Malachiam [t], *& seruus dominum suum. Si ergo pater ego sum, vbi est honor meus? & si Dominus ego sum, vbi est timor meus?* Quo loco

A est *δοξάζειν* & *δόξα glorificat & gloria*: Chaldaicè (*ecce de filio edictum est vt honores seu glorifices patrem,* &c. Et in Cantico Mosis prolixiore, *Haccine [a] reddis Domino popule stulte, & insipiens? numquid non ipse est pater tuus, qui possedit te, & fecit, & creauit te?* Honor autē, vt antè dixi, consistit in obedientiā, in obsequiis, in externa reuerentia; atque, vt ex Sapiente [b] retuli, in opere & sermone, & omni patientia. Patientia omnis, id est, magna requiritur erga parentes querulos, morosos, ægros, aliquando etiam deliros: vel rigorosa interdum ac dura & difficilia præcipientes. Honorandi verbum, & honestandi, & honestum faciendi, atque nomen honestatis ad opus, non ad verba dumtaxat, referri constat: vt c. 22. Numerorum [c]; *paratus* B *sum honorare te*; c. 1. Tobiæ [d]: *cùm ex his quibus honoratus fuerat à rege, habuisset decem talenta argenti.* 1. Tim. 5. [e] *Viduas honora: & qui benè præsunt presbyteri, duplici honore digni habeantur.* c. 7. [f] Sapientiæ; *innumerabilis honestas per manus illius: & honestatem illius non abscondo.* & c. 10. [g] *honestauit illum in laboribus, & honestum fecit illum.* Ecclesiastici 11. [h] *paupertas & honestas a Deo sunt: & facile est in oculis Dei subitò honestare pauperem.* Illustria exempla sunt lactantis filiæ matrem in carcere, vnde locus, excitato templo, Pietati consecratus est, ambæ alimentis donatæ perpetuis [i]: cui simile filiæ Cimonis factum [k]; præterea filiorum duorum, qui ex flammis Ætneia parentes, ipsi illæsi, extraxerunt; campóque, in quo deinde sepulti sunt, cognomen, vt pius C diceretur, piorúmve dederunt [l]. In affirmatiuo præcepto 112. & 113. Hebræi catalogi recitatur sententia R. Simeonis, quòd Scriptura maioris facit honorem patris & matris, quàm Dei; cùm de honore Dei dicatur; *honora [m] Dominum de tua substantia*; de parentum non sic scribatur; quia si etiam nihil habueris, teneris in pistrino laborare, vt illis subuenias.

Patrem tuum, & matrem tuam.] Ascendentes quoque intelliguntur auus, proauus, atauus, &c. auia, proauia, atauia, &c. item socrus & socer ac similes; sic enim filiam Saram parentes monuerunt vt honoraret soceros [n]: præterea qui gignunt parturiúntve spiritualiter, aut in Christo [o]: qua ratione Moses patrem & maiores interrogari præcepit [p]; D & Elias et Elisæos, húncque alij vocabant [q] patrē: deinde magistratus temporales; quo nomine patris Naaman appellabatur à suis [r]; ac Senatores Romani patres conscriptos nuncupabant, & qui reip. feliciter præfuissent, patres patriæ; immò & Ioannes instituens omnes ætates, patres in eadem notione accepit [s]; eodémque possunt reuocari tutores, curatores, magistri morum, fautores, benefactores, doctores: tandem ætate maiores; iniunxit enim etiam Timotheo Episcopo Paulus [t], vt seniorem non increparet, sed obsecraret vt patrem, anus vt matres. Lege de his acceptionibus Aquinatem [u]. Clemens [x] Alex. ait patrem esse Deum; ideóque dici deos & Dei filios eos qui agnoscunt illum: refert verò matrem à quibusdam intelligi E vel substantiam de qua generamur, vel Ecclesiam: sed dicit esse sapientiam, hoc est, veram fidem & religionem. Verùm acceptio huiusmodi mystica est, quam à Philone [y] mutuatus videtur; vt eo quòd pater in Decalogo de solo intelligatur Deo: præterea, quòd per elementum ἰῶτα, quo denarius denotatur, significetur nomen beatum, & Iesus, qui est Verbum, & Filius; per quem omnia cognoscuntur: denique cætera præcepta mysticè declarat. Veri verò plus debeatur patri, vel matri, aut cuius

Marginal notes (left): a Exo. 12. 28. Matth. 23. 3. Rom. 13. 1. & seq. Colos. 3. 18. 20. 22. 1. Tim. 2. 1. 2. c. 6. 1. 2. Tit. 2. 5. 9. c. 3. 1. Hebr. 13. 17. 1. Petr. 2. 13. — b Leuit. 19. 32. Eccli. 4. 7. c. 7. 31. 1. Petr. 5. 5. — c Gene. 43. 26. — d Actuum 10. 25. — e Gene. 22. 9. 6. — f c. 24. & 25. — g cap. 46. & 47. & 48. — h 3. Reg. 2. 19. — i Ier. 35. 6. — k Lucæ 2. 51. — l Hebr. 12. 9. 10. — m 2. Mach. 7. 22. 23. — n Matt. 10. 37. — o 2. Tim. 3. 2. — p 1. epist. 4. 1. — *Explanatio.* q in Prou. 28. nu. 35. — r 1. Reg. 2. 30. Ps. 14. 4. Psal. 21. 24. Ps. 85. 9. 12. Psal 9. 15. Prou. 4. 8. Eccl. 24. 15. — s Matt. Gal. catech. 75. — t cap. 1. 6.

Marginal notes (right): a Deut. 32. 6. — *Honor erga parentes.* — b Eccli. 3. 8. — c vers. 17. — d vers. 16. — e vers. 3. — f vers. 11. 13. — g vers. 10. 11. — h v. 24. 25. — i Val. Max. lib. 5. Plin. lib. 7. c. 36. — k Val. suprà. — l Solinus. — m Prou. 3. 9. — *Ascendentium nomine qui intelligantur.* — n Tob. 10. 13. — o 1. Cor. 4. 15. Gala. 4. 19. — p Deut. 32. 7. — q 4. Reg. 2. 12. — r ibid. c. 5. 13. — s 1. Ioan. 2. 13. — t 1. Tim. 5. 1. 2. — u opusc. 4. de decalogo. — x 6. Strom. c. 8. — *Intellectus mysticus.* — y lib. quod deterius potiori insidietur.

Problema. a 2. de obedient. c. 1. b 9. ethic. c. 7.

ius amor erga nos maior, ethicum problema est, de quo Iouianus [a] Pontanus. Aristoteles [b] primas dat matri, quia generatio laboriosior est. Quod accipio de amore blandiore ac teneriore duntaxat. Alioquin rectè Abulensis [c] probat simpliciter honorem patri maiorem deberi atque obedientiam. Nazianzenus [d] patem docet in multis vtriusque conditionem esse, ac iniquam legem videri quæ marito pareit adultero, non autem vxori, propterea que hic nominari eum patre matrem, & aliis pluribus locis. Philo [e] ait subindicari seniores & iuniores; magistratus & subditos; benemeritos & affectos beneficio; dominos & seruos; vt parentes censeantur in potiore ordine, in quo seniores, principes, benefactores, domini: liberi in deteriore; in quo iuniores, subditi, beneficio deuincti, serui: vtrique generi præcepta propria tradi.

c in Exo. 20 q. 12. d ora. 33. e de decalogo.

Sicut præcepit tibi Dominus Deus tuus.] Mooui videri hanc expressionem præcepti à Domino Deo dati vim eiusdem insinuare. Forsitan quoque voluit in secunda tabula id ponere, sicut in prima, vt auctor vtriusque consideraretur, cui curæ essent ad proximum pertinentia, non ad se ipsum dumtaxat.

Honoris & obedientiæ paternæ præmium. f c. 20. 12.

Vt longo viuas tempore.] Græcè postponitur hoc sequenti membro (*& bene sit tibi*, &c.) In Exodo [f] (*vt sis longæuus super terram*) & in editione quoque Græca additur, sed loco priore (*vt bene tibi sit, ἵνα εὖ σοι γένηται*.) Ibidem addunt LXX. epithetum *bona*, ἐπὶ τῆς γῆς τῆς ἀγαθῆς: de qua etiam terra bona R. Abenezra interpretatur. Pro nostra autem hac sententia vtrobique est Hebraicè & Chaldaicè (*vt prolongentur*, aut *prolongent sese*, יאריכון *iaarichun, dies tui*, aut, *ipsa mandata prolongent eos*, aut *prolongent parentes orationibus dies tuos*. In Exodo additur (*super terram*) id est, vt diutissimè viuas, longóque tempore viuas in terra incolumis. Tale illud,

ἐκτὸς βιώσει γηροβοσκῶν τοὺς γονεῖς.
Alas parentes si senes, viues diu.

Inobedientia pœna. g Prou. 20. 20. h cap. 3. 7. i 1. 2 q. 100. a 7. ad 3.

Oppositum Sapiens [g] minatur ei qui maledicat patri & matri, vt extinguatur lucerna eius in mediis tenebris: & hoc ipsum quod hîc est, ac in Exodo, promittitur ab auctore Ecclesiastici [h]; *qui honorat patrem suum, vita viuet longiore*. Aquinas [i] notat cùm homines vt plorimum actus suos ad aliquam vtilitatem ordinent, promissionem ita appositam, ex quibus nulla videbatur sequi, vel impediri vtilitas: à parentibus verò eùm iam sint, inquit, in recedendo, non expectatur vtilitas: & per prohibitionem idololatriæ videbatur ea impediri, quam credunt homines se posse consequi per pactum cum dæmonibus. Dixi porrò priùs videri aptum obseruantiæ paternæ præmium, vitam longiorem pro illo, qui auctorem vitæ veneratur; iustum supplicium pro eo, qui contrario laboret vitio; quamuis contingat quandoque oppositum, vt viuat diutiùs parentibus inobediens, breuiore tempore, obediens: sed ita vt vitæ breuitas compensetur melioribus donis in posteriore. Denique longitudo dierum æternorum, cum ostensione salutaris Dei [k], potissimùm expectari, & experi debet: quamuis pietas ad omnia vtilis sit, habens promissionem vitæ quæ nunc est & futuræ [l]: & honorificans patrem, iucundandus sit in filiis: & in die orationis suæ exaudiendus [m]. Violatori honoris paterni, ac vel oculo dumtaxat, qui subsannet patrē, & despicienti partum matris, imprecatur Salomon [n] mortem celerem; ita vt effodiant illum oculū coruí de torrentibus, & comedant

k Psl. 90. vlt. l 1. Tim. 4. 8. m Eccl. 3. 6. n Prou. 30. 17.

A B C D E

filij aquilæ; vtpote qui horum mores erga suos parentes repræsentant, & dæmonū etiam, per animalia illa significatorum; qui eùm vacent à generatione, nesciūt iura propinquitatis, nec vllum propinquū habent, inquit auctor [a] operis imperfecti. Certè εἰς κόρακας, *ad coruos* mitti, suspendi est, seu pascere in cruce coruos, vt loquitur Horatius [b], & vbi est corpus πτῶμα, *cadauer*, illic & aquilæ [c]. Immò Augustinus [d] aptans plagam cynomyiæ muscæ caninæ, trāsgressori præcepti huius, ait caninum esse parentes nō agnoscere; vt meritò catuli canū cæci nascantur. Si paternitatis vis extrahitur, & in ipsa natura deficit fides, amicitiaque, quomodo, ait citatus auctor [e] operis imperfecti, inuenietur extra naturam? Vt mirum non sit, si contumaces filij euadant fures, homicidæ, &c. exponantúrque in cruce, seu patibulo, volucrum laniena, ac priuentur sepultura intra communia matris viscera, iniurij in parentes; & quidem nominatim coruorum & aquilarum, quibus longior esse vita solet, ac inuicem sæuiunt; parentes in filios quos nidis excludunt, & quos intra nidos retinent, sine alimonia destituunt; filij in parentes, quos etiam non aluntsine; sed & lacerant, discerpunt, vorant. Plura eruditè Salazar [f] noster. Rem porrò totam sequens illustrat exemplum. Bernardinus [g], ac ex eodem Gulielmus Baldesanus [h], aut sub eo nomine noster Bernardinus Rossignolius; memorat sua ætate in Hispaniæ citerioris oppido Sui, non ita procul Valentia, adolescenti, qui per parentum inobedientiā eò deuenerat, vt anno octauo decimo propter latrocinia & publica facinora suspēderetur; cū prorsus imberbis esset, iam exanimi barbā & capillū, populo spectante, subitò excreuisse, ætatēmque illū hominis nonagenarij retulisse: Episcopum, post communem omnium orationem, respondisse, tali miraculo Deum docere, quantū de vita eis detrahat, qui de parentū obedientia detrahant; victurum nimirum illum ad eam ætatem fuisse, quæ apparebat in facie & capite; nisi ipsos septuaginta annos parentum inobedientia detraxisset. Tantopere placet Deo pietas in parentes, vt animalculis etiā exhibitam, eodem præmio remuneret. *Si ambulans per viam* [i], inquit, *in arbore, vel in terra, nidum auis inueneris, & matrem pullis vel ouis desuper incubantem; non tenebis eam cum filiis: sed abire patieris, captos tenens filios; vt benè sit tibi, & longo viuas tempore.* Quibus præceptis similia de non coquendo hœdo in lacte matris [k], de non arando in boue & asino [l]; de non obligando ore boui trituranti [m], de quibus aliàs.

a hom 24. in Matth. *Ad coruos mitti quid.* b 1. epist. in 16. c Matt 24. 25. d tomo 10. fragment. 2. de decal. c. 4. e supra. f in Prou. 30. 17. g tomo 2. Domin. 1. Quadragesi. serm. 17. h lib. 3. ilmoli adolesc. c. 16. *Exemplum inobedientiæ erga parentes.* i Deut. 22. 6. 7. k Exo. 23. 19. l Deut. 22. 10. m c. 24. 4. n c. 20. 12.

Et benè sit tibi.] Idem haberi in Exodo [n] iam antea monui secundùm editionem Græcam. Obseruat porrò Philo [o], dici vt benè sit, seu fiat tibi, non his qui honorantur; quia sine intellectum vt patrem (mysticè, vt solet, agit) huius concreti τῷ συγκριμάτι, seu *compositi*, totiúsque hominis; sicque sensum vt matrem honorauerimus, ipsi ab eis recipiemus beneficium. Honoramus autem intellectum, inquit, non iucunda ei præbendo, sed vtilia, quæ à virtute prouenium; sensum, cohibendo eius impetum, ac refrænando per intellectum.

o lib. quod deterius potiori insidietur. p Exo. 3. 8. Deut. 1. 25. 35. c. 8. 7. q Exo. 3. 8. 17. c. 13. 5. c 33. 3. Leuit. 20. 24. Num. 13. 28 c. 14. 8. Deut. 6. 3. c. 11. 9. c. 26. 9. 15. c. 27. 3 c. 31. 20. Iosue 5. 6. Ier. 11. 5. c. 32. 22. Bar. 20. 3. 15. 1. 20. Ezech. r Num. 16. 13. s in epist. ad Ephes. 6.

In terra.] Docui quoque paulo antè in Exodo Græcè addi epithetum τῆς ἀγαθῆς, *bona*: & de hac etiam R. Abenezra interpretatum: sic verò etiam secundùm editiones omnes cognominatur aliis [p] in locis, vtpote fluens, seu manans lacte & melle [q]: quod non ita, verè de terra Ægypti asseruerunt seditiosi [r]. Hieronymus [s] de terrâ viuentium, id est, de cælo. Sed de hac quam habitamus literalis absque dubio sensus est.

A

Quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.] Idem est (*dabit*) in Exodo[a]: vtrobique autem Græcè est δίδωσι, *dat*: Hebraicè & Chaldaicè participium *dans*, נתן *nothen*, יהב *iaheb*, quod, vt sæpiùs annotatui, tempora cuncta admittit, dans est, erit, fuit; ita vt non possit affirmari esse hic temporis præsentis Hebraicè, vt docuit Caietanus[b] & Ytella[c], atque Matthæus Galenus[d] declarantes pro futuro poni præteritum, & quia iamiam erant Hebræi terram illam ingressuri: & quia quod attinet ad illos quibus primùm promissio facta est, & memorantur in Exodo, ea parte sua erat Deus tunc dans, sed peccata eorum impedierunt & distulerunt quadraginta annis; & quia in perpetuis donis vtitur Deus verbis præsentis temporis, inquit Galenus, quoniam pij iam accipiunt ac spe possi-

B

dent. Exempla obuia sunt: quale illud[e]; *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum cælorum.* Cæterùm ea aliquot aliis allatis locis ostendi possunt & bona quæ honorem deferentes parentibus maneant, quæque supplicia iis qui eum denegent. Malum quidem Salomon[f] maledicentis eos asserit esse vt extinguatur lucerna in mediis tenebris, id est, aut vita ipsius, aut prolis, aut ipsummet eiusdem naturale lumen rationis: aut omnis prosperitas. Sed & ea isto præcepto, quod perfectissimè impleri debuit à Christo, sicut cætera, argumentantur aliqui, hunc ab illo matri negari honorem non debuisse; vt maiore afficeret eam gratia, & innocentia, quàm Angelos & Adamum cum Eua,

C

proindeque, vt ab omni labe originalis quoque peccati præseruaret; quemadmodum ob similem rationē Petrus Blesensis, in instructione fidei Catholicæ ab Alexandro III. Pōtifice ad Soldanum Iconij missa, colligit migrauisse hinc illam sine corruptione, quæ conceperat sine pudore, pepererat sine dolore. Confirmant etiam hoc quidam ex codicibus, qui hoc præceptum exprimunt Græcè, vt antè retuli, verbo composito ὑπερτίμα, *superhonora*, id est, plusquam omnes alios; aut honore præueniendo: quod verbum Latinum idem Blesensis vsurpat. Ratiocinatus est eodem pacto priùs vel Augustinus[g], vel alius. *Lex*, inquit, *sicut honorem matris præcipit, ita inhonorationem damnat. Qui enim in vita præ cæteris illam gratia sui conceptus ho-*

D

norauit, pium est credere, singulari saluatione eam in morte speciali gratia honorasse.

a c.20. 12.
b ibidem.
c ibidem.
d catech. 75.
e Matth. 5. 3.
f Prou. 20. 20.
g serm. 4. de assumpt.

Vers. 17.] Non occides.

PARAPHR.

QVintum præceptum est, quod ordine eodem recitatur in Exodo[h], & apud Lucam[i], vbi sunt post istud, *non mæchaberis; non furtum facies; non falsum testimonium dices; honora patrem tuum & matrem*: & apud Matthæum[k]; *non homicidium facies; non adulterabis; non facies furtum; non falsum testimonium dices; honora patrem tuum, & matrem tuam; & diliges proximum tuum sicut teipsum.* Sed

E

apud Marcum[l]; *ne adulteres; ne occidas; ne fureris; ne falsum testimonium dixeris; ne fraudem feceris; honora patrem tuum, & matrem.* apud Paulum[m], *non adulterabis; non occides; non furaberis; non falsum testimonium dices; non concupisces.* apud Iacobum[n]; *qui dixit, non mæchaberis, dixit, & non occides.* Syrus tamen Interpres apud Paulum præponit (*non occides*, לָא תִקְטוֹל *lo thektul.*) Et Iosephus[o] retinet ordinem quem hîc habemus: Vetusti codices Græci, ac Latini etiam, in Exodo[p] habent primo loco οὐ μοιχεύσεις, *non mæchaberis*, seu, *non*

h c.20.13.
i c.18.20.
k c.19.18. 19.
l c.10.19.
m c.13.9.
n cap.2.11.
o 3. antiq. c.6.
p c.20.13.

A

adulterabis. Philo[a] quinarium hinc alterum ordiens, ex negatiuis præceptis, ad homines pertinentibus, quia id quod præcessit, docuit esse in confinio Dei & hominum, vt dixi; præponit præceptum de non mœchando, tanquam de peccato, quod sit μέγιστον ἀδικημάτων, *maximum inter iniqua*: & siue aërem, siue cælos ipsos, ac vniuersum orbem consideres, vbique adulterij cuiusdam spiritualis ingerit se oculis crimen: & vniuersa quæ sequuntur fœditate, ac indignitate longè superat. Clemens[b] Alex. eundem ordinem seruat; quamuis allegoricè doceat adulterium esse, si quis relicta ecclesiastica & vera cognitione, & de Deo persuasione, accedat ad falsam quæ non conuenit opinionem, &c. quod suo postea loco videbi-

B

tur. Allegoriam verò tradit ad hoc de non occidendo præceptum, quando quis de Deo & eius æternitate veram auferre vult orationem, vt falsam inserat. In Augustino statuitur[c] secundæ tabulæ præceptum secundum, *non mæchaberis*; vocáusque quintam chordam, in illa iacere affirmat penè totum genus humanum, plúsque laborare, peruersam consuetudinem esse, labem totius generis humani, metuendum ne castus erubescat inter impudicos, odio haberi vitia cætera; si quis volutetur cum ancillis suis, amari, blandè accipi, conuerti vulnera in ioca; castum erubescere accedere ad non sui similes, ne insultent, ne irrideant, ne dicant non esse virum, &c. Applicans præterea isti præcepto plagam Æ-

C

gyptiacam mortis pecorum, mortis metu frænat libidinem quæ reddit hominem pecori similem, cùm possit ratione cohibere motum ad feminas, quem quouis tempore sentit, pecus autem est non nisi certo tempore; & ob talem cohibitionem, quæ non sine labore & patientia est, præmium atque gaudium obtinere valeat in æternitate. Ex qua Augustini doctrina sequitur omnem extra coniugalem vsum vetari hoc præcepto concubitum; omnes, vt ipse loquitur, fornicationes, diffluentiásve libidinis; quia Deus sciens quid tibi vtile sit, vxorem concessit, nihil ampliùs; ita vt qui secus facit, licèt non lædat alterius torum, corrumpat & violet Dei templum, iniuriam faciat imagini & gratiæ eius; atque sic faciat Deo, quod

D

fieri sibi nollet; quoniam nollet lapidari tabulam, aut corrumpi domum suam; vellet sibi à suo seruo seruiri, nolens ipse seruire Deo talia fieri vetanti, sed meliorem habere seruum volens, quàm esse ipse seruus velit Dei. Sed omisso interim illo alio præcepto, quod Isidorus etiam ac Beda ante præceptum de cauendo homicidio collocant, rationem ordinis nostri afferre possumus cum Matthæo[d] Galeno, antithesim cum priore præcepto: quoniam parentes si non dij sunt, licèt aliquo pacto dicantur esse, vt vidimus, illius instrumenta sunt hominis reparantis & propagantis; homicida operam nauat diabolo mortis auctori[e], quique ab initio homicida[f] est: & sicut seruanti præcedens præceptum promittitur vita lon-

E

gior; ita de viris sanguinum dolosísque cecinit Dauid[g] quòd non dimidiabunt dies suos: præterea adulter peccat in id quod est extra hominem, nec enim coniuges vna caro sunt nisi tropologicè, peccátque cum consentiente; qui occidit, nihil addere potest ad iniuriam. Causam præterea reddit Aquinas[h], ac simul cur sit cum reliquis, negatiuum, quoniam communiter ad hoc obligatur homo, vt nulli inferat nocumentum; ea verò quæ sunt proximis exhibenda, diuersimodè exhibeotur diuersis;

&

a de decalogo & lib. de special. legib.
b 6. Stromat. c.8.
c de decem chordis, & in fragm. 2. de decalogo.
d catech. 77.
e Sapien. 2. 24.
f Ioan. 8. 44.
g Psal. 5.7.
h 2. 2. quæst. 122. a. 6.

A & nocumentū vel est in personam ipsam alterius, quod vetatur per homicidium, in quo continentur vis iniuriosa verberum; signorum, verborum, &c. item odium, ira, rancor, indignatio, inuidia; mala suspicio, mortis desiderium, gaudium de damno alterius; quilibet internus affectus, malave voluntas ad proximi tendens læsionem: multo magis interfectio suiipsius, aut mutilatio, &c. Vel est nocumentum in personam coniunctam; vel in res externas; vel in famam. Vbi latè patet disputatio de iusta & licita occisione per legitimam potestatem seu in bello, seu extra bellum; item ob sui defensionem aut in vita, aut in honore seu fama, aut in rebus: præterea de tyranno iniusta violentia vsurpante potestatem: de non occidendo seipsum; de vitando duello; atque deadeò multis aliis nocendi modis manu, ferro, lapide, baculo, laqueo, veneno; iussu, consilio, suffragio, ope, fauore, comitatu, non adhibito impedimento ad quod tenearis, vel præbito auxilio; denique prauo seu consilio seu exemplo, quo cuiuspiam anima ad peccandum inducatur, & sic secundùm animā, cuius vita est gratia, moriendum. Philo [a] comprehēdi docet leges de vi & iniuria, de mutilatione, plagis, vulneribúsque. Augustinus, qui homicidij prohibitionem comparat cū sexta plaga pustularum & vesicarū bullientium, scaturientiúmque, & incendiis vulnerū ex fauilla furnacis, propter ardorem [b] iræ, optimā & satis exactam totius præcepti affert explanationem in opere de ciuitate [c]; docens vetari occisionem etiam suiipsius, nisi ex proprio quodam instinctu Dei, non autē plantarum, & bestiarum, vt Manichæi sentiebant. Post Augustinum Aquinas cuncta perspicuè satis complexus est in opusculo de decalogo, vt alia eiusdē omittā loca, aliorúmve testimonia, quæque ipsimet scholasticè alias disseruimus & contra hæreses, & contra Scoti opinionem, quòd magistratui permissa sit cædes in iis tantùm casibus, quos expressit Scriptura; & idcirco non furis. Iuris positiui pœnarū taxationes illæ in vetere Testamento nunc non obligant, possúntque diuersis criminibus imponi à magistratu, quando id requirit bonum publicum. Grauitatem homicidij cognoscere licet ex eo quòd Christus diabolū primum homicidam cognominauit [d]; quia inducendo ad peccatum primos parentes [e], obnoxios fecit morti animæ, atque corporis: & primæ cædis [f] fraternæ auctor videtur fuisse; sic ab initio peccans, vt scribit Ioannes [g], etiam homicidij duplicis peccatū; quoniam Cain, vt idē ait, ex maligno [h] erat, ἐκ τοῦ πονηροῦ, id est, diabolo: cuius Cain exemplum, & Lamech, horrori est legentibus, vt prætereantur confictæ ab Ethnicis furiæ, quibus agitentur homicidæ; quódque, vel natura duce, arbitrari quidam Paulum homicidam, cuius post naufragium vipera manum inuaserat, exclamarint, non sinere vltionem eum viuere [i]. De manu cunctarum etiam bestiarum requisiturum se Deus affirmauit sanguinem humanum, non tantùm de manu hominis, & viri, & fratris; ita vt fundens humanum sanguinem sanguis fundatur illius, & gladio pereat, qui gladium acceperit, eodem occidatur, qui in eo occiderit [k]. Summum probrum, conuitiúmque Semei iacere se putauit in Dauid, appellando virum sanguinum [l]: & quamuis mitissimus vir, nullum nisi iustissimè fudisset (præterquam Vriæ, propter quod homicidium gladius non recessit de domo illius [m]) quia tamen fuderat, ædificare templum Deo, vt meditabatur, non est permissus [n]. Quò referas

a de decalogo.
b fragm. 2. de decal. cap. 6.
c 1. de ciu. c. 20. 21. 26.
d Ioan. 8. 44
e Gen. 3. 1. & seqq.
f cap. 4. 8.
g 1. epist. 3. 8.
h vers. 12.
i act. vlt. 4.
k Gen. 9. 5. 6. Matt. 26. 52. Apoc. 13. 10
l 2. Reg. 16. 7.
m 2. Reg. 12. 10.
n Ibid. c. 7.

ritus & expiationes accuratissimas occultæ cædis, vbi autem deprehensus auctor esset, non aliam quam per eiusdem sanguinē expiandi rationem [a]: vt prætercam leges ciuiles & ecclesiasticas, quarum posteriores a ministerio sacro iustos quoque arcent interfectores. Item celebre illud ex bulliente cæsi sanguine in cædentis conspectu argumentum ad cædis dignoscendū auctorē, & similia indicia alia planè admirāda, de quibus Petrus [b] Gregorius citans alios, ac de primo Delrius [c] noster, allatis etiam aliis auctoribus; item Iacobus [d] Menochius, & Mauritius [e] Hilaretus. Verè ac rectè Salomon [f]; hominem qui calumniatur animæ sanguinē, si vsque ad lacū fugerit, nemo sustinet. Fugiens Cain à facie Dei frustrà [g], ipsos bestiarū ti- B mebat incursus; inquit Ambrosius [h]; ita vt euadere se posse desperaret; sed latebras quæreret, ne proderetur. Execrantur omnes homicidam, quantumuis ille lacu se, cisternáve, aut puteo, aut fonte totum abluat, non tantùm manus, quod factitabant olim aliorum interfectores, vt in Psalmorum vidimus commentario [i], etiam iusti. Vox ipsa sanguinis Abel clamabat contra Cain [k]; & clamaut sub altari animæ interfectorum vt suos vindicetur [l] sanguis; & Christus eundemmet sanguinem super Iudæos minatus est venturum cum sanguine aliorum iustorum [m]. Nec desunt qui altercatum diabolum de Moysi corpore dicāt, quia suum diabolus Mosem contenderet, ac sepultura indignum, eo quòd Ægyptium interfecisset. Cul- C ter si super altare ascendisset, pollutus habebatur [n]; bos si hominem occidisset, lapidari debebat [o]. At nos in epistola Iudæ de Moyse, & de homicidij crimine multa in Leuitici [p] commentario: vbi præcipitur proximè post iniunctam blasphemi mortem; vt qui percusserit & occiderit hominem, morte moriatur. Inde illud repetendum; ob eius atrocitatem atque horribilitatem, quódque per se nullam habeat rationem boni vel appetibilis, obseruasse Aquinatem [q], in decalogo non esse prohibitam internam voluntatem illius, quemadmodum prohibita est concupiscentia vxoris ac rei alienæ. Porrò Oleaster hoc loco miratur quòd tradens hanc legem non simul addat pœnam in transgressores illius: & rationem putat D esse, ne solo timore pœnæ adiūctæ legem seruaremus. Cur ergo, vt nuper in Philonē sum argumētatus, adiectæ sunt minæ ad secundū præceptum? Videbatur ipsum per se homicidium horrorem quendam naturalem incurere. Stulta nihilominus Gentilitas tuebatur se in patrandis cædibus, ac etiam parricidiis Iouis exemplo; vt & eiusdem, aliorúmque in aliis facinoribus. Hinc illud Palladę,

εἰ τοὺς ἀνδροφόνους εὐδαίμονας ὄντας ὁρῶμεν,
οὐ πάνυ θαυμάζω. τοῦ Διὸς ἔστι γέρας.
τὸν γὰρ γεννήσαντα μισήσας καὶ ἐκεῖνος
κτεῖνεν ἄν, εἰ ὁ Κρόνος θνητὸς ἐτύγχανεν ὤν.
ἀντὶ δὲ τοῦ κτεῖναι, σὺν τοῖς Τιτᾶσι κολάζει
δήσας ὡς λῃστὴν εἰς τὸ βάραθρον ἰδών.

Si homicidas felices esse videmus,
E *Non valde admiror, Iouis est honor.*
Genitorem enim odio persequens & ille
Interfecisset vtique, si Saturnus mortalis fuisset.
Sed loco cædis cum Titanibus punit
Ligatum tanquā latronē in barathrū immittens.

Non occides.] Apud Matthæum [r] Interpres noster transtulit (*non homicidium facies*) licèt sit Græcè sicut hic, & aliis antea citatis locis, οὐ φονεύσεις intelligens videlicet præceptum de hominis occisione, non autem, vt intellexisse quosdam, id est, Manichæos, & Marcionitas, refert Augustinus [s],

a Num. 35. 12. & seqq.
b li. 36. syntag. cap. 20. num. 8. lib. 48. c. 12. nu. 12. & seqq.
c in Sene. Octa. v. 117. & 1. disquisit. Magic. li. 1. c. 3. q. 4.
d de arbitr. Iudi. casu 270. nu. 27.
e serm. in fer. 3. post Dominic. in passione.
f Prou. 28. 17.
g Gen. 4. 14. & seqq.
h 2. de Cain & Abel. c. 9.
i in Ps. 25. 6. & Ps. 57. 11.
k Gen. 4. 10.
l Apoc. 6. 10.
m Matth. 23. 35.
n Exo. 20. 25.
o c. 21. 29.
p in cap. 24. 17.
q 1. 2. quæst. 122. a. 6. ad 3. & 4.
r Explanatio. 1 cap. 19. 18.
s 1. de ciuit. c. 20.

A etiam bestiarum & plantarum: nec de alterius duntaxat, & non suiipsius, quemadmodum aliis placuisse, hoc est, Donatistis, & ex Ethnicis sectæ Gymnosophistarum testatur: quamuis nulla in præcepto isto mentio fiat proximi: quæ fit in eo quo inhibetur falsum testimonium; quod tamen etiam contra seipsum dicere fas non est; quia regulam diligendi proximum à semetipso dilector accepit [a]. Error alius fuit VValdensium cædem omnem hominis prorsus illicitam esse cuiuis etiam legitimo principi de nefariis. Ex Hebræorum doctrina tradit Caietanus [b], quem, nomine tacito, transcribit Marzilla, verbum Hebræum, quod est רָצַח *ratsach*, appropriatum esse occisioni hominis; ita quod non est commune occisioni etiam aliorum animalium: nec fuit opus vt apponeretur tanquam glossa (*hominem*:) sed perinde esse, ac si dictum fuisset, *non homicidies*, data fingendi licentia. Idem docent Lexicographi Hebræi de dicti verbi notione. Occidere vineas [c] legimus, & pisces [d]; sed cum verbo הָרַג *harag*, vel הֵמִית *hemith*, & ἀποκτείνω: nec φονεύω, quod hic & in similibus locis extat, adhuc reperi de alicuius quàm de hominis vsurpatum occisione: Chaldaicè est (*non occides animam*) id est, non separabis eam à corpore.

a Matt. 22. 39.
b in Exo. 20.
c Ps. 77. 47.
d Psal. 104. 29.

C *Vers.* 18.] Neque mœchaberis.

Paraph. EXtat hoc idem præceptum sextum ad coniunctissimam viro spectans personam, id est, ad vxorem, & vicissim ad istam, ne alter coniugum fide violata rem habeat, corpúsve misceat cum alterius hominis corpore coitu generatiuo; aut alio etiam quouis modo coniugibus iniurioso. Nihil hominis vitæ coniunctius, cui per præcedens præceptum prospectum est, quàm vxor: sed & adulterio comes non infrequenter homicidium est, vt exemplo suo docuit Dauid, Herodes, & alij. Egregiè Augustinus [e] cōmune præceptum docet vtrique coniugi: quemadmodum & per illud, *non concupisces vxorem proximi*, vetari concupiscentiam vxoris alterius viri: vt per honoratiorem sexum, alius quoque intelligatur. D Deinde profitetur ignorare se vbi sit in decalogo prohibita illa fornicatio quam faciunt viri qui vxores non habent, cum fœminis quæ maritos non habent. Addit si furti nomine benè intelligitur omnis illicita vsurpatio rei alienæ, quia rapinam non permisit qui furtum prohibuit; sed à parte totum intelligi voluit quidquid illicitè rerum proximi aufertur; profectò & nomine mœchiæ omnem illicitum concubitum, atque illorum membrorum non legitimum vsum prohibitum debere intelligi. Inuehitur [f] idem acriter & multis in viros, qui quam ab vxoribus exigunt non seruant fidem, cùm par sit obligatio, ac in viro eo maior quo sexu fortior. E Queritur verò etiam, vt priùs dixi, labem hanc esse totius generis humani, de qua glorientur viri, ac erubescant videri casti, iacere in hoc vitio, & in illo plus laborare penè totum genus humanum: propterea non cessare se de hoc præcepto loqui propter ipsam peruersam consuetudinem. Adhuc autem reprehendens soluti cum soluta commixtionem, indicat optimam rationem, vt nouerit homo pretium suum, quò accedat, quid manducet, quid bibat, immò quem manducet, quem bibat: vt cogitet sic etiam peccari in Deum, corrumpendo seipsum, quæ Dei imago est, ac templum [g], cuius ipse disperdit violato-

e quæst. 71. in Exo.
f de decem chordis cap. 9.
g c. 1. Cor. 3. 15. 17. c. 6. 19.

A rem [a], quódque hic non inuidens nobis bonū nostrum, nec indigens nostri, sed sciens, quid vtile sit nobis, ac nos ad vtilitatem, nostram gubernās, vxorem concessit, nihil amplius; hoc iussit, hoc præcepit, ne per illicitas voluptates corruat templum eius quod esse cœpimus: atque hanc à seruis suis requirit fidelitatem. Ex Paulo indicatis locis ratio ea petitur: cui similē adiungit, ne quæ Christi sunt membra, membra fiant meretricis [b]. Rursum ab Augustino [c] vrgetur humanæ conditionis dignitas, quam luxuria contaminet, & bestiis reddat similem: spes mercedis æternæ pro labore cō- B tinentiæ. Isidorus & Beda in Exodum præcepto isto caueri docent, ne quisquā præter matrimonij fœdus aliis fœminis misceatur ad explendam libidinem. Ambrosius [d] negat vlli licere scire mulierem præter vxorem, ideo coniugij datum ius, ne cum aliena quis delinquat: adulterium esse (latè nimirum id accipiendo) non solùm cum aliena peccare coniuge, sed omne quod non habet potestatem coniugij. Aquinas [e] vsus argumento illo ex Apostolo, & quando idem scribit [f] fore vt fornicatores & adulteros iudicet Deus: & [g] quòd fornicarij regnum Dei non possidebunt, non solùm adulteri, molles, masculorum cōcubitores, definit hæresim esse, dicere fornicationem simpliceē non esse peccatum mortale. Eiusdem Pauli sententia est quod fornicator non habet hæreditatem in re- C gno Christi & [h] Dei: vtque deponatur membra mortificando, fornicatio, immūditia, libido [i], &c. vt abstineatur à fornicatione, possidēdo vas suum in sanctificatione & honore [k]. Christus inter ea quæ coinquinant hominem numerat cum adulteriis fornicationes [l]. Ioannes in Apocalypsi [m] dictū sibi refert ab Angelo fornicatorum partē fore in stagno ardenti igne & sulphure, quod est mors secunda. Eiusdē adhuc Pauli consiliū est de coniugio, vt fornicatio vitetur [n]. Nurū solutā lege connubiali Iudas ob fornicationem morte punire voluit [o]. Cauit Moyses ne vlla esset meretrix de filiabus Israel [p]: vtque sacerdotis filia fornicata combureretur [q]. Punita etiā est fornicatio populi cum Madianitis [r]. Deus minatur populo propter filios D eius fornicantes [s]. Tobias monet filiū vt ab omni fornicatione sibi attendat [t]. Non est hîc hærendū diutiùs, & vt honestatis ratio habeatur; & ne cōmentarij lex prætereatur; & quia hoc ipsum argumentum alibi [u] tractatū est: & repuli opinionem Oleastri [x], negantis contineri hoc præcepto simplicem fornicationem, cùm tamē etiam R. Abenezra [y], vt ipsemet fatetur, eam includi concedat, seu omnem concubitum, qui non sit viri cū vxore. Ostendi præterea ratione naturali simplicem fornicationem illicitā esse, & mortale peccatum; quidquid non modò cynici quidam Philosophi senserint, de quibus Hieronymus [z]; & Demosthenes aliúsve auctor orationis aduersùs Neæram, qui meretrices esse voluptatis causa scripsit, con- E cubinas famulatus & curæ quotidianæ corporis, vxores ad prolem & fidam custodiam: nec solùm Græci, & quidam alij hæretici; verùm etiam ex Theologis Martinus [aa] de Magistris, & Durandus [bb]. Violatur simplici etiam fornicatione lex naturæ, quæ sexus instituit ad suscipiendam & educandam prolem, & genitalium vsum membrorum non nisi ad eundē finem. De pœnis adulterij Alex. [cc] ab Alex. Andreas [dd] Tiraquellus, & Petrus [ee] Gregorius. Verissimè Cicero [ff], *Si regnante*, ait, *Tarquinio nulla erat Romæ scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam* (id est, naturale ius) *Sextus Tarquinius*,

a c. 3. 19.
b c. 6. 15.
c fragm. 2. in Exo. t. 5.
d 1. de Abraham c. 7.
e opusc. 4. de decalogo.
f Heb. 13. 4.
g 1. Cor. 6. 9. Gala. 5. 19. 20. 21.
h Eph. 5. 5.
i Coloss. 3. 5.
k 1. Thess. 4. 3.
l Matth. 15. 19.
m c. 21. 8.
n 1. Cor. 7. 2. 9.
o Gen. 38. 24. & seqq.
p Deut. 23. 18.
q Leuit. 21. 9.
r Num. 25. 6. & seqq.
s Oseæ 4. 10. 11.
t Tobiæ 4. 13.
u in Leuit. 20. 10. in actuum 15. 20. in Sap. 3. 16.
x in Exo. 20.
y ibidem.
z in epist. ad Ephes. 5.
aa de temperan. quæst. 2. de luxu.
bb 4. d. 33. q. 4.
cc li. 4. c. 1.
dd in leg. 13. connub.
ee 36. syntag. c. 6.
ff 2. de legibus.

vim

vim Lucretia Tricipitini filia attulit: erat enim ratio profecta à rerum natura, & ad rectè faciendum impellens, & à delicto auocans: quæ non tum denique incipit lex esse, cùm scripta est, sed tum cùm orta est: orta autem est simul cum mente diuina. Quare non creditur Halicarnasseo prodenti editam legem à Romulo contra adulteros; sed primus, id asseritur fecisse Augustus, quæ Iulia lex appellata est. Itaque quamuis adulterij diserta magis facta hîc mentio sit, vt quæ lædat ius proximi magis apertè; comprehendi prohibitio debet simplicis fornicationis, incestus, stupri, raptus, sacrilegij, mollitiei, inordinati vsus cum fœmina, Sodomitici concubitus masculi cum masculo, fœminæve cum fœmina, item cum bestia; dæmone succubo, vel incubo: præterea vetantur quæ disponunt ac dedocent ad libidinem inordinatam, vt impudicos aspectus, inhonesta oscula, tactus, amplexus, verba turpia & impura; lasciua musica, lusus, cantus, cantilenæ, instrumentorum soni, libri lasciui, nutus, choreæ, saltationes, &c. Philo [a] in hanc legem peccare ait stupratores, pæderastas, lasciuiæ deditos, & illegitimis incestisque concubitibus; quorum formæ non sint hîc expressæ ad incutiendum pudorem, & pudenda dedecora turpiter viuentibus exprobrandum. Abulensis [b] docet lege ciuili puniri tantùm ea peccata quibus læditur alius, iustitiaque violatur: ex quo genere negat esse simplicem fornicationem. At non esset difficile demonstrare humano generi quandam iniuriam inferri, quia sic impeditur generatio; vel certè certa educatio liberorum: sicut per luxuriam innaturalem, quæ multis contingit modis, proles edi non potest. Vnde illud aduersùs Ponticum manstupratorem,

a de decal.
b in Ex. 20. q. 22.

Ipsam [c] crede tibi naturam dicere verum,
Istud quod digitis Pontice perdis, homo est.

c Martial. l. 9. epigr. in 4.

Hac item de re alibi egimus, atque censeri legem iniquam quæ adulteram punit, non adulterum, vt aliquanto etiam antè retuli ex [d] Nazianzeno: iniustum maritum, qui quam non seruat, exigit fidem ab vxore, vt præ aliis vrget Augustinus [e]: *Viri erant*, ait Nazianzenus, *qui hanc legem sanxerunt; ac propterea aduersùs mulieres lata est; quandoquidem & filios paternæ potestati subiecerunt, infirmiorem sexum, incultum atque incuratum reliquerunt.* De amborum coniugum pari obligatione fidelitatis Hieronymus [f] scribens, alias ait esse leges Cæsarum, alias Christi: aliud Papinianum, aliud Christum præcipere: apud illos viris impudicitiæ fræna laxari: apud nos quod non licet fœminis, æquè non licere viris: & eandem seruitutem pari conditione censeri. De remediis contra libidinem congessi multa tractatu quodam proprio. Pondus habet Tertullianica [g] sententia. *Quis magis negauit qui Christum vexatus* (per tormenta) *an qui delectatus amisit? qui cùm auerteret, doluit, an qui cum auerteret lusit?* Recordare eius qui in osculantis se faciem, ac fœdè attrectantis meretricis, nudus & ligatus, præcisam morsu linguam expuit, de quo Hieronymus [h].

d ora. 31.
e de decem chordis c. 9.
f epist. 30.
g de pudic. c. vlt.
h in Paulo eremita.

Explanatio.

Neque mœchaberis.] A Græcis verbum id sumptum est, hicque habetur, *οὐ μοιχεύσεις*: vtitúrque Interpres noster eodem sæpiùs, semel nomine mœchi [i], & mœchiæ [k]; præceptum verò hoc idem sub adulterandi verbo recitatur à Matthæo [l], Marco [m], Paulo [n]. Significant hæc quidem propriè mixtionem vel mariti cum alia quæ non sit vxor ipsius, vel vxoris cum viro qui non sit maritus eius, quod est sic ad alteram aut ad alterum conuenire, iuxta etymon adulteri & adulteræ; non autem ab aliis toto: tamen interdum accipiuntur

i Leuit. 20. 10.
k Sap. 14. 26.
l c. 19. 18.
m c. 10. 19.
n Rom. 13. 9.

A pro libero quoque solutóque concubitu, quemadmodum alibi docui profanis etiam exemplis. Deriuant *μοιχὸν* aliqui [a] *ἀπὸ τὸ μὴ εἰκός*, quod sit ab *iusto simile*, aut *decens*, quia hoc vitium *οὐκ ἔοικε*, *non decet*, atque liberi dissimiles sunt, ac veluti non ex eodem genere, ad illum modum, quo cognominantur adulterinæ plantationes [b]. Alij quasi à *μὴ ἔχων*, *nihil habens*; quia nihili habetur ex adulterio natus: vel à *μὴ οἶκος*, *non domus*; quoniam non pertinet ad domum, sed extra domum, & in aliena natus: vel *ἀπὸ τῶν μυχῶν*, *à recessibus & abditis locis*. Hebræum verbum נאף *naaph*, quod hîc est, conuenit solùm in nuptam: scortari autem generaliter significat זנה *zanah*. Mysticè mœchus quis apud Clementem [c] Alex. sit, pridem antea docui;
B familiare quoque diuinis literis est, idololatriam eo modo cognominare.

a Eustath. Mœchi etymon.
b Sap. 4. 3.
c 6. Strom. c. 8.

Vers. 19.] Furtúmque non facies.

VErbis iisdem idem præceptum extat in Exodo [d], Leuitico [e], Matthæo [f], Luca [g]: in Marco [h] autem *ne fureris*; in Paulo [i], *non furaberis*: éstque in Decalogo octauum, vt quidam supputant, vel septimum vt meliùs ac magis communiter alij. Succedit præceptis de damno in substantiam ipsiusmet personæ, & alterius quæ illi maximè coniuncta est, atque ad rerum damnum spectat, quibus vita conseruatur. Quamuis autem fama, nominísque integritas inter externa omnia bona videatur pluris æstimari; tamen falsum testimonium consistit in verbis: falsúsque testis idẽ fur ferè est; ac lucri turpis causa induci ad eam peruersitatem solet. In Leuitici commentario refelli Rabbinos, asserentes id furtum lege prohiberi dumtaxat, propter quod pœna mortis infligenda esset, non pro quo duplum, aut quid simile reddi præciperetur: præterea quòd ageretur in Decalogo de furto animarum, vt si quis Israëlitam furaretur; quod morte plecti deberet; ibi de furto rerum temporalium. In Petri [k] quoque commentario confutaui opinionem Scoti, negantis morte furtum puniri debere; multóque magis Barbarorum quorundam crassissimum errorem, qui licitum, ac laudabile asserebant. Protuli quoque seuerissimas de furto Ethnicorum leges, citatis auctorum testimoniis, quibus accedat [l] Prosper Farinacius. Docui postremò, quamuis propriè furtum sit occulta rei alienæ inuito domino acceptio, vel detentio, hoc præcepto prohiberi quemlibet alium modum iniquum per vim & apertum, quæ rapina dicitur, & non modò clã, ac dolosè. Quò reuocantur leges iniquæ ad captãdum lucrum, contractus iniusti, vt cambij, vsuræ, mercimonij, Simoniæ, venditio emptióve dignitatum politicarum, quæ gratis conferri debeant, &c. denegatio debiti siue mercedis nomine, siue tributi, aut vectigalis, alterius lucrum impediens: aut damnum, cùm possit ac debeat, non auertens: monetam adulterans, alióve modo corrumpens, aut scienter talem aliis tradens: limites agrorum suo loco dimouens: opifex vel operarius mala fide operam præstans, & integrum tamen pretium, seu mercedem recipiens: munus publicum, ad quod mercede aut stipendio liberali conducitur, negligenter obiens: non soluens debita, vel quidpiam vt soluat, extorquens: simulata paupertate corradens eleemosynam: iniquus iudex, testis, patronus damno afficientes: princeps permittens

Paraphra.
d c. 20. 15.
e c. 19. 11.
f c. 19. 18.
g c. 18. 20.
h c. 10. 19.
i Rom. 13. 9.
k in 1. epist. 4. 15.
l pract. crimin. p. 3. tomo 2. q. 165. & seqq.

a de decal.

reipublicæ damnum inferri à milite, &c. Philo [a] ad ordinem furum pertinere dicit qui fraudant creditorem, vel depositum abnegant, qui peculantur, qui prædantur, quotquot præ auaritia clam palamve aliena vsurpant. Attingit hæc Aquinas [b]:

b opusc. 4 de decalog.

& furem comparat cum homicida; quia panis egentium vita pauperis est; qui defraudat illum, vir sanguinis est; qui effundit sanguinem, & qui fraudem facit mercenario, fratres sunt [c]; difficilè curari monet; quia præter pœnitentiam requirit satisfactionem, ad quam quis ægrè adducitur, sed aggrauat, multiplicans non sua, contra se densum [d] lutum: docet iniquè ablata non prodesse, quemadmodum Sapiens [e] affirmat; vocans thesauros impietatis: probat ex iis non acceptari eleemosynas, quoniam odio habet Dominus diligens iudicium, rapinam in holocausto [f]: & qui offert sacrificium ex substantia pauperum, quasi qui victimat filium in conspectu Patris [g] sui: ostendit quod congregat auaritiam malam domui suæ, putans liberari, se de manu mali [h]; nec sibi congregat, sed liberali in pauperes [i], & iusto [k]: ostendit esse in causa cur fiat simul iactura rerum iustè possessarum; quoniam, vt ait Iob [l], ignis deuorabit tabernacula eorum qui munera libenter accipiunt: postremò admonet furem seu alieni possessorem exponere posteros suos peccandi periculo, cùm ad eosdem transeat onus restituendi. Hinc sequitur quod Augustinus [m] notat, furti nomine bene intelligi omnem illicitam vsurpationem rei alienæ: nec rapinam permisisse qui furtum prohibuit, sed à parte totum intelligi voluisse, quidquid illicitè rerum proximi aufertur. Vnde argumentatur, prout antea vidimus, nomine mœchiæ, quod propriè adulterium significat, omnem illicitum concubitum, atque illorum membrorum non legitimum vsum prohibitum debere intelligi. Quod argumentum habet maiorem vim circa concubitus & alios actus venereos multo deteriores mœchia, siue adulterio, quemadmodum etiam priùs admonuimus. Supponit porrò istud præceptum rerum diuisionem ac dominium rectè institutum esse, nec debere vel etiam posse omnia esse communia, vt consulatur publicæ tranquillitati inter homines adeò variè affectos; vt meliùs res conseruentur, vt confusio tollatur. Hoc alibi demonstratum est aduersùs inducentes communitatem tum rerum cæterarum, tum ipsarummet vxorum, quod secundum priori repugnat præcepto. Clemens [n] Alexandrinus furem censet esse mysticè, qui diuina opera sibi vendicat per fingendi, vel pingendi artem, dicens se effectorem animantium & plantarum; qui veram imitatur philosophiam, tribuens astris principaliter, quod vniuersorum patri Deo debet. Augustinus [o] plagam grandinis applicat ad furtum; quia quod per furtum contra præceptum, inquit, subducis, de cælo perdis, nemo enim habet iniustum lucrum sine iusto damno: & qui suo malo desiderio forinsecus furantur, Dei iudicio intrinsecus grandinantur. Sed ipse [p] plagam sui furti, quod annum agens decimum sextum, ex arbore pyro, nulla compulsus egestate, fecit, ita deplorat, vt qui maxima crimina sua, verè pœnitens alius, accusans in se fastidium iustitiæ, saginam iniquitatis, placendi voluntatem ac voluptatem sodalibus seu consociis nequissimis adolescentulis; & corridendi cum ipsis; quòd fallerent eos qui id ab iis fieri non putabant, & vehementer nolebant; nimis inimica amicitia, seductione mentis, ex ludu & ioco nocendi auiditate; alieni damni appetito; nulla lucri proprij, nulla vlciscendi libidine; cùm denique puderet non esse impudentem. Dorotheus [a] abbas, vt doceat quanta sit vis prauæ consuetudinis, confirmat exemplo monachi; qui à ciborum furto, cùm ei affatim suppeditarentur, & superessent, abstinere nequibat. Quocirca sapienter Philo [b] præcipit: ἐκ πρώτης οὖν ἡλικίας ἀναδιδασκέσθω τις μηδὲ λάθρα τῶν ἀλλοτρίων ὑφαιρεῖσθαι, κἂν βραχύτατον ᾖ, διότι ἐγχρονίζον ἔθος, φύσεως κραταιότερόν ἐστι, καὶ τὰ μικρὰ μὴ κωλυόμενα αὔξεται, καὶ ἐπιδίδωσι πρὸς μέγεθος ἐπαυξανόμενα. *A prima ergo ætate discat quis, neque clam aliena auferre: etiamsi minimum quid sit; quia inueterascens consuetudo, natura potentior est; atque parua, nisi prohibeantur crescunt; & procedunt ad magnitudinem aucta.* Adeò vile ac turpe furti vitium est, vt cùm aliorum genera vitiorum diis Poëtæ ascripserint, nullum ausi sint deorum furti reum confingere, si vera scripsit Plato [c]; adeóque seruile ac vltimæ familiare conditioni & contra naturá Ambrosius [d] affirmat; vt inopia magis hoc extorquere videatur, quam natura suadere; passimque seruile habetur ac seruorum subiectum pœnis, idest, fustigationis & verberum. Atqui prodit Augustinus [e] sic deformatos à Poëtis deos, vt nec bonis hominibus compararentur; cùm alium facerent furari, alium adulterare. Lactantius [f] furem cognominat ac nebulonem Mercurium, qui ad famam sui nihil reliquerit, nisi memoriam fraudum suarum: Fulgentius [g] furti præsidem; quòd nihil intersit inter negotiantis rapinam atque periurium, furantísque deierationem & raptum. Sunt item epitheta eiusdem τοιχωρύχου, βοηλάτου, δολίου κλέπτου, *murorum effractoris, boum furis, dolosi furis*: præterea ληιστῆρος, ἐλατῆρος βοῶν, seu βοηλάτου, φωρός, *prædatoris, abactoris boum, furis*. A quibusdam quoque Latinis Poëtis fur vocatur & furax, fraudis furúmque magister, Lauernæ demum deæ in tutela fures produnt [h] fuisse; qui Lauerniones inde dicti sint, Lauernalisque Romæ porta ædi Lauernæ propinqua. *Numquid nos furem Mercurium*, inquit Arnobius [i], *publicauimus? num nos esse Lauernam; atque cum hoc simul fraudibus præsidere nocturnis?*

Furtúmque non facies.] Verba תִּגְנֹב thingob, & κλέψεις, & furtum faciendi, seu furandi, propriè inuoluunt vt clam quid subripiatur. Quod Laban dixisse legimus [k] ad Iacob; *Cur ignorante me fugere voluisti, nec indicare mihi?* Hebraicè & Græcè est, *& furatus es me*, וַתִּגְנֹב אֹתִי vattbingob othi, καὶ ἐκλοποφόρησάς με: & paulò antè [l]; *voluitque Iacob confiteri socero suo quòd fugeret*; Hebræa lingua habetur (*& furatus est Iacob cor Laban*, וַיִּגְנֹב יַעֲקֹב אֶת לֵב לָבָן *vayngob iahhakob eth leb Laban*) exponitque præterea Caietanus [m] quoniam clam discedens Iacob irritum fecisse consilium Laban quod corde cogitauerat, vt non sineret eum auferre quas sibi apud illum opes pepererat, sed nudum dimittere cogitauisse: [n] & Lipomanus [o] de opibus, quas Laban vt cor suum amabat. Eodem loco Græcè est ἔκρυψε, *abscondit*, Chaldaicè כַּסִּי chassi, *celauit*. In historia [p] Regum, *quare te furati sunt fratres nostri viri Iuda*; quod Hebræo textui & Græco respondet גְּנָבוּךָ ghenanucha, & ἔκλεψάν σε: Chaldaicè autem erat כַּסְּיוּךְ cassiuch, *occultauerunt te*. Ibidem [q] (*& declinauit populus in die illa ingredi ciuitatem*) Hebraicè, Chaldaicè, Græcè (*& furatus est populus*, seu *furati sunt sese*, וַיִּתְגַּנֵּב vaythgannob, וּמִתְגַּנְּבִין vmithgannebin, καὶ διεκλέπτετο. Tale illud,

Germano [r] vidua veste furabor tuas.

Item,

—*ac [s] se regnum ingens clepsit.*

Vnde

c Eccl. 34. 27.
d Abac. 2. 6.
e Prou. 10. 2.
f Esa 61. 8.
g Eccl. 34. 24.
h Abac. 2. 9.
i Prou. 28. 8.
k c. 15. 22.
l c. 15. 34.
m q. 71. in Exod.
n 6. Strom. c. 6.
Fur mysticè quis.
o fragm. 2. de decalog. c. 7.
p 2. conf. 4. vsque ad finem libri.
a doctrina 12.
b de decal.
c 12. de legib.
d 3. de offic. c. 6.
e 4. de ciuit. c. 27.
f l. 1. c. 19.
Mercurius.
g in mytho.
Fures, Lauerniones.
h Festus & Nonius. Varro 2. de ling. Lat.
i 3. & 4. cont. Gent.
Explanatio.
k Gen. 31. 27.
l vers. 20.
m ibidem.
n ibid. v. 42.
o ibid.
p 2. Reg. 19. 41.
q vers. 3.
r Seneca in Agamemn. actu 5.
s in Herc. fur. actu 5.

Clypeus vnde, & Vnde clypeum dictum volunt, quòd hominem tegat, ac oculis furetur, quod est clepere, & κλέπτειν huius loci nostri verbum, quasi κλεψιτόν. Sic verò etiam furem, vt aliàs notaui, quidam inter cæteras notiones, ferendi, hoc est, auferendi, & φώρ, à furno deriuant, idest, à nigro, & tertio, quòd latebras, tenebras, obscurum, noctem fur quærat: & olim Lauerniones quoque vocabantur fures à Lauerna dea, de qua dixi, sub cuius tutela essent, & in cuius luco obscuro abditóque furta prædámque inter se luere solerent. Dicebatur quoque furis nomen de seruo, vt

Fur.

Seruus furis nomine exprimitur.

Quid a domini faciant, audent cùm talia fures?

a Virg. eclo. 3.

Plautúsque b trium literarum homo, idest fur, seruum significare dicitur: etsi per ironiam præterea significatum volunt eum, qui videri affectabat ingenuus, quòd talis nomen, prænomen, agnomen tribus literis notaret, vt M. T. C. pro Marco Tullio Cicerone. De latrone item nonnulli sentiunt descendere à latendo: quamuis acciperetur etiam olim pro milite conducto, quíque mercede seruiret, à λατρεύειν: placeátque aliis deducere à latere; quod adoriator à latere; vel vt stipator, latus Imperatoris tegat, quasi latero. Ex quibus comprobatur seruile vitium furandi seu latrocinandi esse, quemadmodum antea monui, vile, ignobile, indecorum, denique furuum, idest, atrum, nigrum, obscurum, tetrum, homine indignum ingenuo.

b in Aulul. actu 2. Scena 4.

Latro vnde.

Vers. 20.] Nec loqueris contra proximum tuum falsum testimonium.

PARAPHR. OCtauum præceptum iuxta communiorem distinctionem denarij præceptorum Decalogo contentorum attingens post res externas proximi, famam eiusdem, cui Deus consuli vult sicut illis; ne quis hanc lædat, & quasi furetur, quémadmodum & illas prohibetur auferre: atque vt nec verbis noceat, non solùm factis. Habetur idem præceptum in Exodo c his ipsis verbis loci præsentis: atque apud Matthæum d, Marcum e, Lucam f; & ibidem rursus in Exodo g, alibíque h seuerè idem inhibetur. Nec tamen vetatur isto præcepto dumtaxat propriè dictum falsum testimonium in iudicio, cui connexum solet esse periurium, iniustitia, mendacium; sed etiam extra iudicium siue per modum detractionis, siue per modum contumeliæ: & in iudicio non modò ne quis falsum testimonium proferat, sed ne falsò quoque accuset, aut iniquè iudicet: extra iudicium seu in locutione communi, ne sit detractor, maledicus, contumeliosus, conuiciator, calumniator, susurro, adulator, murmurator: ne vllo modo mendax, non in his quæ sunt fidei: non in alterius nocumentum, non etiam in eius vtilitatem seu officiosè, aut iocosè: non pro seipso ex humilitate, iactantia, hypocrisi, excusatione, &c. De his omnibus Aquinas i allatis diuinæ Scripturæ testimoniis. Philo contineri hîc ait leges de non decipiendo, non calumniando, non adiuuandis malefactoribus, non celanda perfidia prætextu fidei. Augustinus autem, licet ambigat alicubi k, an hîc prohibeatur omne mendacium, quia exprimitur ne quis loquatur contra proximum suum falsum testimonium, ita vt videri possit tunc esse mentiendum, quando mendacium prodest alicui, & nihil obest ei, cui mentiris: præterea l, vtrùm caueatur, vt aduersùs seipsum quispiam ferat falsum

c c. 20. 16.
d c. 19. 18.
e c. 10. 19.
f c. 18. 20.
g c. 23. 1.
h Deut. 19. 16. 18 Prou. 12. 17. c. 19. 5. 9. c. 24. 28. c. 25. 18.

i opusc. 4. de decal.

k q. 71. in Exod.

l i de mendacio c. 10.

A testimonium: tamen ad hoc respondet a affirmando, quoniam regulam diligendi proximi à semetipso dilector accepit; vt scilicet diligat proximum suum sicut seipsum. Adhæc b docet, istud præceptum violari, si quis peccatum alicuius vel fingat, vel tegat, aut alicui obsit quoquo modo; multóque magis detestabile esse mendacium aduersùs vitam æternam, quod nempe in doctrinam religionis fiat; ideóque falsum testimonium vocari ab Apostolo c, si quis de Christo etiam quod ad eius laudem videtur pertinere, mentiatur; vtpote cùm (addo ego) non egeat Deus mendacio d nostro: & nimis obsit vniuersæ religioni, si qua in re vllum mendacium admittatur; quale quoque si B quis fidem neget, quantumuis in corde retinere se glorietur. Concludit verò tandem, illicitum omne mendacium; quia scriptum est e; *perdes omnes qui loquuntur mendacium.* Hoc pluribus f aliis locis habetur. Reuocantur huc nutus, & signa externa, sigilla, scripta; immò & interna contra quempiam iudicia, aut etiam pro seipso eadem: vel exterior gestus, habitus seu vestitus, suspiria, lacrymæ, orationes, ieiunia, peregrinationes, mendicationes, sacramentorum frequentatio, ac similia fictè facta, &c. & nomine falsi comprehenditur non modò quod veritati contrarium est, verùm etiam quod illegitimum ac iniquum, & extra ordinem iuris. In citatis quoque priùs Euangelij locis omittitur mentio de proximo; vt intelligatur ampli- C tudo præcepti circa temetipsum, & Deum. Sed & sub negatiuo affirmatiuum comprehendi debet, vt scilicet ferat quis testimonium verum, quando legitimè ac iuridicè requiritur, propter bonum publicum, siue communitatis. Testem fallacem, siue falsum, grauiter Scriptura reprehendit; comparans cum iaculo, gladio, sagitta g, (quia & eminus offendit & comminus, aut iuxta lectionem L X X. ponentium clauam siue malleum ῥόπαλον, quoniam primo instrumento contundit caput, secundo iugulum petit, tertiò cor transfigit:) asserens odio haberi à Domino h, non fore impunitum i, periturum k, puniendum pœna talionis l. Falsos quoque testes cognominat filios Belial m, hoc est, diaboli, qui calumniator est, mendax, D mendacij pater n, falsus accusator fratrum o: & quomodo Deus Pater genuit Filium veritatem; sic diabolus lapsus genuit quasi filium mendaciũ, inquit Augustinus p. Paulus q quidem hortatur vt deponentes mendacium loquatur vnusquisque veritatem cum proximo suo, quia sumus inuicem membra sub vno capite Christo: indicans mendaces esse sub capite diabolo. Interpretans autem Paulum Chrysostomus r egregiè demonstrat sicut non fallit pedem oculus, non hic illum, &, sic de reliquis membris, & sensibus: ita cauendum ne fallamus alterutrum, cùm simus alter alterius membra. Idem apertiùs elucet in partibus quas vocant Medici indicatiuas, vt arteriæ, facies, oculi, &c. ac arteriæ, præsertim manuum & frontis. E Sic oportet in rep. testes veraces esse, immò vltrò etiam cùm exigit vtilitas publica, indicari à membris eiusdem, suborientia in eadem mala. Qui verò adiurantem audit & non indicat, hominem timens f (non Deum) quando scilicet adiuratur vt edat testimonium, corruet. Filius Belial falsus testis est, vt dixi, idest, iuxta etymon, inutilis, immò perniciosus: & absque iugo, excutiens à se legum iuga, & causa cur ab iis alij non premantur: & non abscondens seu non proficiens, immò plurimum deficiens ac nocens. Violat falsus testis, ait Philo t, sanctam veritatem, qua nihil sacratius:

a ibid.
b de mendacio c. 12. & 13.
c i. Cor. 15. 15.
d Iob 13. 7.
e ps. 5. 7.
f Leuit. 19. 11. Ephe 4. 25. Ap. 21. 8. Prou. 17. 7. Col. 3. 22.
g Prou. 25. 18.
h c. 6. 19.
i c. 19. 9.
k c. 21. 28.
l Deut. 19. 16. & seqq.
m 3. Reg. 21. 20.
n Ioan. 8. 44.
o ap. 12. 10.
p tract. 42. in Ioan.
q Eph. 4 25.
r ibid. hom. 13.
f Prou. 29. 24 25.
t de decal.

notitiam

notitiam rerum tegit, iniustos iuuat, aduersatúcque iniuriam patientibus: regula est iudici cui desunt probationes: periurus est, quia mos est, vt iniuratus non admittatur. Præter talionis pœnam, quam memoraui, falso testi gentium multarum leges extundunt dentes, quòd is more crocodili, venatici canis, & similium tenacissimè ac mordicus quod semel protulit & quasi admomordit, retinet. Falsorum testium exempla in sacris literis, vt profanas omittam, sunt Doëg contra Dauidem [a]: Sibæ aduersùs Miphiboseth [b]: duorum in Naboth [c]: Ieriæ, & principum Sedechiæ contra Ieremiam [d]: duorum presbyterorum seu seniorum aduersus Susannam [e]: aliorum aduersùs Christum [f], Stephanum [g], Paulum [h]. Infames illi, apud quos tritum illud, *δάνεισόν μοι μαρτυρίαν, da mihi testimonium mutuum* [i]. Et præcipitur tamen ab iisdem

μαρτυρίην ψευδῆ φεύγειν, τὰ δίκαια ἀγορεύειν:
Testimonium falsum fugere, iusta, seu vera loqui,

Cui iunge Satyricum [k],

—ambigua si quando citabere testis
Incertaque rei: Phalaris licèt imperet, vt sis
Falsus, & admoto dictet periuria tauro;
Summum crede nefas animam præferre pudori,
Et propter vitam viuendi perdere causas.

idest, opera virtutis non exercere, quæ pariunt boni nominis immortalitatem. De saxo deiiciebat falsi conuictum testimonij lex XII. Tabularum [l]; Ægyptij morte multabant [m]: Indi manuum pedumque digitis & extremis membris decurtabant [n]: Scythæ capite plectebant [o]: Lycij vendebant simúlque patrimonium eiusdem [p].

a 1.Reg.22.9. b l.2.16.3. c l.3.21.13. d Ier.37.12. e 38.4. e Dan.13.34. f Matth.26.61. Marci 14.55.56.57. Lucæ 23. Ioan.18. g actuum 6.11.13. h c.24.9. i Cic. pro Flacco. k Iuuenal. satyra 8. l Gell. l.11. c.18. l.20.c.1. Cic.2.de leg. m Diodor. Sic.l.2.c.3. n Strabo l.15. o Idem. p Heraclid. in Politiis, & in repub. Lyciorum.

Explanatio.

Nec loqueris contra proximum tuum falsum testimonium.] In Exodo [q] iisdem verbis extat idem præceptum Latinè, & Græcè. Hebraicè hoc loco וְלֹא־תַעֲנֶה בְרֵעֲךָ עֵד שָׁוְא *velothahhaneh verehbacha hhed schau*, *& non respondebis* seu *testificaberis in socium*, siue *proximum tuum testis mendacium*, siue *testimonium falsum*) vel (*non respondebis, ô testis falsitatis, contra proximum tuum.*) Oleaster explicat vt interrogatus à iudice super fratris negotio, non respondeat in eum falsum testimonium: vel vt quantumcumque quis odio habeatur à fratre, non respondeat odio illius per falsum testimonium contra illum: vel quia עָנָה *hhanah*, significat quandoque audire, vt non audiat contra socium suum falsum testimonium. In Exodo pro nomine שָׁוְא *schau* est שָׁקֶר *schaker*. Etsi porrò respondere quod עָנָה *hhanah* valet, idem sæpe sit, quod simpliciter loqui, vt Testamenti quoque noui exemplis probari potest; nihilominus perpendunt nonnulli [r] vim verbi ac proprietatem; vt non audiatur testis, qui se ingerit obtruditque; sed rogatus, iussus, impulsus; nec iudicem obtundere debeat garrulitate; sed percunctanti respondere. Quod legimus in Prouerbiis [s]; *ne sis testis frustrà contra proximum tuum*, חִנָּם *chinnam, gratis*; Caietanus [t] explicat, ne non citatus, nullaque causa cogente, testem se aduersùs alium quis offerat, vel eum primò ad iudicium deferat. Quod eodem loco Chaldæus exprimit; *ne sis testis accusator*, סָהִיד רַגְלָא *sahadargla* Est autem שָׁוְא *schau* huius loci nostri, & idem quod *frustrà*, & quod שֶׁקֶר *schaker*, *mendacium*, in citato Exodi loco. Considerant [u] iidem בְרֵעֲךָ *berehhacha*; vt præpositio (בּ *be*, *in*) denotet non tantùm eminus pugnari contra proximum à falso teste, sed etiam comminus & in ipsa eius viscera inter iudices, virgas, secures, carceres; vbi de fama, fortunis, capite agitur. Deinde in רֵעַ *reahh* peculiarem vim attendunt, vt amicitiam importet, sodalitatem, amorem summum, prout eo vocabulo in Cantico Canticorum Salomon vtitur, quoniam quemlibet hominem caritate complecti debemus, quantum attinet ad iustitiæ officia, ne quem lædamus. Tandem circa עֵד *hhed*, notat tum testem, tum testimonium posse significare: innui verò qui non sit certissimè conscius veritatis, aut cui constet contrarium, ad testificationem accedere non debere: quoniam aliud est proferre falsum testimonium, aliud esse falsum testem. In Euangelio [a] recitatur hoc ipsum præceptum, sed absque mentione proximi: vt scilicet, quod alij [b] monuerunt, quàm latè pateret intelligeretur; quemadmodum & quòd non sit restrictum ad iudicia, prætoria, tribunalia. De vocabulo proximi רֵעַ *reahh*, ὁ πλησίον actum aliquoties. Repetitur adhuc in sequenti præcepto: & vtrobique ac alibi quemlibet hominem designat. Clemens [c] tamen Alexandrinus agens nominatim de sequenti præcepto (est autem eadem ratio de præsenti, déque aliis locis, vbi proximi vox occurrit;) docet per proximum non intelligi Iudæum, sed Gentilem; quia proximus non est, inquit, Iudæus Iudæo, verùm frater, eumdémque habens spiritum: quoniam verò qui est alterius gentis, potest spiritus esse particeps, & non solùm Hebræorum, sed etiã Gentium pater est Abraham, ait propinquum, seu proximum appellari. Accommodat Augustinus [d] plagam octauam octauo huic præcepto, quæ est locustæ: quoniam sicut locusta dente nocet; ita falsus testis nihil aliud vult, nisi nocere mordendo, & consumere mentiendo. Vnde homines admonens Apostolus [e], ne falsis criminationibus appetant, *Si mordetis*, inquit, *& comeditis inuicem, videte ne ab inuicem consumamini.*

Respondendi ratio.

r Matth. Galenus catechesi 86. s c.24.28. t Ibidem. u Gal. sup.

Proximus hic quis.

a Matth. 19.18. Marci 10.19. Lucæ 18.20. b Francis. Sonnius de demonstr. rel. Christ. tract. de decalogo. c 3. Strom. c.1. d tom.10. fragm.2. de decal.c.8. e Gal.5.15.

Vers. 21.] Non concupisces vxorem proximi tui: non domum, non agrum, non seruum, non ancillam, non bouem, non asinum, & vniuersa quæ illius sunt.

Paraphr.

VEl vnicum hac sententia præceptum continetur, vel duo secundùm diuersam rationẽ distinguendi decem in decalogo. Nam qui de Deo quatuor numerant, vnum hîc dumtaxat agnoscunt, qui, tantùm tria, hoc loco duo separatim recensent: vt Augustinus [f] etiam notauit. Distinctionem porrò istorum duorum colligit ipse quòd sic distinctè habeatur in Exodo [g], vt ipse quidem legit consentaneè ad textum Græcũ, (*non concupisces vxorem proximi tui*, &c. addendo, *neque domum*, &c. *& non concupisces domum proximi tui*, &c. Ratio tamen ista nihil efficit, si attendamus Hebræam & Chaldæam editionem (*non concupisces domum proximi tui; non concupisces vxorem proximi tui, & seruum eius, & ancillam eius, & bouem eius, & asinum eius, & omnia quæ proximi tui sunt.* Hîc verò etiam editio nostra nectit simul omnia (*non concupisces vxorem proximi tui; non domum*, &c.) quamuis in reliquis repetatur concupiscendi verbum: & loco priore prohibeatur concupiscentia vxoris alienæ: quod in Exodo quoque facit editio Græca, sed non nostra & aliæ. Vetantur his duobus præceptis actus interni mali concupiscentiæ duplicis contra materiam iustitiæ in bonis exteris, & contra materiam continentiæ in aliena vxore, ac simul etiam in aliis libidinibus, siue appetitus illicitus extra bonum delectabile & vtile; ac rerũ

f q.71. in Exod. g c.20.16.

tum

tum mobilium, tum immobilium; duobus enim his bonis homines maximè tanguntur, atque vt Aquinas [a] ratiocinatur, sunt per se appetibiles, ac proinde peculiariter prohiberi debuit non solùm opus, verùm etiam ipsa concupiscentia; homicidium & falsitas per se horribilia sunt, ac naturalis est amor proximi, veritatísque: præterea cùm deriuentur passiones irascibilis à passionibus cócupiscibilis, de his métio facta est in præceptis Decalogi, quæ sunt quasi eleméta legis. Dubitandú nihilominus nó est, omné appetitionem malá vetitam esse ipso iure naturæ, támque in lege vetere, quàm in noua; quoniam quod opere male fit, benè concupisci nequit, ipsáque malitia externi operis ea malitia procedit voluntatis. Sicut labiis honorare non sufficit Deum, si cor longè sit ab eo [b]: & auferri debet malum cogitationum [c], lauandum à malitia cor vt salui fiamus, curandúmque ne morentur in nobis cogitationes noxiæ [d]. Quin etiam tam generalem esse prohibitionem non concupiscendi, ad quam cæteræ prohibitiones reuocentur, quàm generale præceptum est diligendi, tanquam sit vox illa legis ab omni peccato prohibentis, quia nullum peccatum nisi concupiscendo committitur, inquit Augustinus [e]. In speciali generale intelligi docet Hugo Victorinus [f], & Hieronymus [g] per concupiscentiam omnes perturbationes animæ: secundùm quas videlicet caro concupiscit aduersùs spiritum [h], & vnusquisque tentatur à concupiscentia [i] sua. Error fuit Hebræorum, quem videtur Christus [k] repulisse atque correxisse, per istud præceptum prohiberi duntaxat actus externos, quibus contendat quispiam, vt aliena consequatur quæ concupiscit. In eodem errore Iosephus [l] videtur fuisse, scribens demirari se Polybium Megapolitanum, qui alioqui vir probus, dixerit Antiochum ideo periisse, quòd conatus sit Dianæ templi thesauros ac donaria diripere: voluisse enim tantùm, ac non etiam perfecisse sacrilegium, non videri rem dignam supplicio. Sed oppositum R. Moses in Exodi cap. 20. docet, nempe concupiscentiam prohiberi quæ est in corde, ac ideo peccare qui rem proximi concupiscat, etiamsi opus ipsum non faciat. Ordinabat quidem lex vetus præcipuè actus externos, vtpote imperfectorum veluti pædagogus ducens ad bonum pœnæ metu, quæ pœna respondet potissimùm actib. externis: tamen legem naturæ non tollebat, sed supponebat, quæ dictat internos actus malos esse posse, atque ab iis malitiam in externos deriuari. Immò infert Caietanus [m] differre Decalogum à legibus humanis; quòd hæ peccata cordis non prohibeant, quia homo non potest esse iudex cordis, sed tantùm Deus, qui est scrutator cordis, exigítque præcipuè munditiam ac bonitatem internam. Vnde rectè Concilium [n] Tridentinum aperienda in confessione definit occultissima peccata mortalia, quæ tantùm sint aduersùs duo vltima Decalogi præcepta, quæ nonnunquam, inquit, animum grauiùs sauciant, & periculosiora sunt iis, quæ in manifesto admittuntur. Ex qua Concilij auctoritate confirmatur non parum distinctio horum duorum vltimorum præceptorum. Porrò non est prohibitio de primo cócupiscentiæ motu, qui non est in potestate nostra; sed vt non eamus post concupiscentias nostras [o], nec regnet peccatum in mortali corpore, ita vt obediamus concupiscentiis [p]: vtque tentati à concupiscentia, non sinamus vt concipiendo pariat peccatum [q], idest, vt ratio ac voluntas cooperetur atque consentiat: beati potiùs futuri, si sufferamus

a 1.2.q.100. a.5. ad 5. & 6.
b Esa. 29. 13.
c c. 1. 16.
d Ier. 4. 14.
e de Spiritu & liter. c. 4.
f in epist. ad Rom. q. 174.
g epist. 151. q. 8.
h Gal. 5. 17.
i Iacobi 1. 14.
k Matth. 5. & 6.
l 12. antiq. c. 13.
m in Exo. 20.
n sess. 14 de sacra. pœn. c. 5.
o Eccl. 18. 30.
p Rom. 6. 12.
q Iacobi 1. 14.

A tentationem, & accepturi coronam vitæ, cùm probati fuerimus [a], súbque nobis sit appetitus, ita vt dominemur [b] illius. Hæretici volunt in ipso motu primo esse peccatum; ac proinde impossibilem nobis esse diuinæ legis obseruationem. Immò Augustinus [c] docet multum boni facere qui post concupiscentias non it, sed non perficere; quia non implet quod hîc præcipitur (*non concupisces:*) præterea [d] præcipi hac lege non quod hîc valeamus, sed ad quid proficiendo tendamus, & non nisi in beata vita omnino perficiatur, hîc autem non lege quæ imperat, sed fide quæ impetrat proficiatur. Verùm Augustini mentem Bellarminus [e] noster piæ ac beatæ memoriæ rectè declarat,

B docens in præceptis media solùm ad aliquem finem significari, *vt, pugna contra hostes, fac ægroto medicinam:* aliquando etiam finem, vt, *vince hostes, sana ægrotum:* obligationem in mediis tantùm esse, nec peccare qui non assequatur finem, sed qui negligat media. Voluit ergo Augustinus, conandum nobis, ne concupiscentiam sentiamus, non autem peccare nos, sentiendo; sed tantùm consentiendo. In quo item sensu [f] idem explicat præceptum de Dei dilectione super omnia, & ex toto corde, anima, mente, viribus, vt quoad possumus hîc impleamus, donec in beatitudine absque vlla imperfectione impleatur. Certè Paulus carnis sentiendo stimulum [g], si is concupiscentiæ stimulus erat, peccauisse censendus non est; nec quisquam quod

C non vult malum agens, seu potiùs patiens, & quod vult bonum non agens [h] & non operans ipse, sed quod habitat in eo peccatum [i], idest, peccati occasio, peccare iudicandus est. Sæcularibus hominibus nihil tam inultum videtur, ait Ambrosij commentarius, aut alterius in epistolam ad Romanos [k], & placidum, quàm voluptas; nec suspicio quidem est concupiscentiam esse peccatum; propterea lex cognosci fecit illicitam esse; videlicet si consensus accedat. Hieronymus [l] ait hoc frænum iniectum vetitæ concupiscentiæ, fomentum eidem præbuisse; quoniam quidquid licet, minùs desideratur; quidquid non licet, desideratur; &

Nitimur in vetitum semper, cupimúsque negata.

D Quando irascimur, & concupiscimus, si displiceamus nobis, & festinemus reprimere iram vel concupiscentiam nostram, manifestum est, inquit Auctor [m] operis imperfecti, explicans quid sit in corde mœchari, vt loquitur Christus [n], videre mulierem ad concupiscendum eam, quia caro nostra irascitur, aut concupiscit sola, non anima nostra. Quando autem complaceamus nobis in his, & decreuimus si poterimus, nostram implere iracundiam, vel concupiscentiam nostram; tunc & anima irascitur, & concupiscit simul cum carne. Propterea sciens Deus, quia carnis natura subdita ei non est, nec potest non irasci, non mandat carni

E quæ mandat. Quis enim sapiens illi ponit præceptum, qui etsi vult, non potest obaudire: Sed ad animam loquitur, & animæ mandat, quæ potest Deo in omnibus obaudire; quæ potest etiam carne irascente & concupiscente, ipsa non irasci, nec concupiscere, &c. Rursus, ne desperare faciamus etiam virgines bonas, quia diximus [o], ait, per concupiscentiam animas fornicari; sciendum est, quòd aliud est concupiscere, aliud velle: concupiscere passionis est; velle autem arbitrij. Frequenter enim concupiscimus etiam quod nolumus. Si ergo concupiscentiæ non consentit voluntas, concupiscentia sola non damnat: magis autem & gloriosiorem facit

a vers. 12.
b Gen. 4. 7.
c 1. de nupt. & concup. c. 23. & 29. l. de perfect. iust ratioc. 17. l. 6. cont. Iulian. c. 6. de Spiritu & lit. c. vlt.
d epist. 200.
e 5. de amiss. gratiæ c. 10.
f de spiritu & lit. c. vlt.
g 2. Cor. 12. 7.
h Rom. 7. 15. 19.
i vers. 20.
k in c. 7.
l ad Algasiā q. 8.
m hom. 12. in Matth.
n Matth. 5. 28.
o hom. 52.

facit virginitatis coronam. Simile quid Brigittæ A responsum à Christo de malis cogitationibus, quibus mens reluctatur, eásque detestatur: & cùm prohibere non potest, fert patienter [a]. Vetustius exemplum simile in vitis Patrum extat apud Ruffinum de sene, qui decem annis vexatus prauis cogitationibus desperabat, & ad sæculum reuertebatur [b]. Pastor Abbas querentem ob importunas impuras cogitationes, iussit sub aëre nudo sinum expandere, ac ventum apprehendere; cúmque posse se id negaret, respondit nec prohiberi cogitationes posse, vt non introëant; nostrum esse, illis resistere [c]. Macarius presbyter Alexandrinus cùm apud Antonium electos palmæ ramos quos ipse coluerat, vidisset, ac petiisset vnum manipu- **B** lum, dixit ei Antonius; scriptum est; *non concupisces rem proximi tui*; illico autem rami omnes tanquam ab igne torrefacti sunt: & Macario dixit Antonius: *ecce Spiritus sanctus requiescit super te, eritsque mihi deinceps hæres mearum virtutum* [d]. Cyrillus [e] Alexandrinus vsurpans Ecclesiastæ [f] locum, *si spiritus potestatem habentis ascenderit super te, locum tuum ne dimiseris*, docet quòd etsi potestatis nostræ non sit facere ne spiritus, idest, cogitationes in mentem nostram ascendant, possumus tamen quod ascenderit eiicere, nec committere, vt magnas propter negligentiam agat radices. Damascenus [g] negat concupiscentiam & passiones omnes ad malitiam nobis imputari vel ad virtutem, sed bonum, aut malum earum vsum. Idem docet ante **C** citatus, & quidem satis longo sermone apud Epiphanium [h] Methodius. Respondit eadem de re Gregorius Augustino Anglorum Episcopo prolixè ac distinctè in eamdem sententiam, vt refert Beda [i]. Legendus præterea idem S. Cyrillus [k], Nyssenus [l], Basilius [m], Ambrosius [n], Hieronymus [o], Prosper [p], Gregorius [q], Augustinus [r]. Aquinas [s] asserit per hæc duo præcepta non prohiberi concupiscentiam sensualitatis, sed consensum voluntatis in opus vel delectationem: causam autem prohibitionis esse; quoniam apud Deum voluntas pro facto reputatur; & concupiscentia externorum bonorum numquam satiatur; aufert quietem; reddit diuitias inutiles, dum retinentur; tollit iustitiæ æquitatem: & caritatem; producit **D** verò omnem iniquitatem: sub concupiscentia domus alienæ ac similium contineri concupiscentiam oculorum atque superbiam vitæ; concupiscentiam vxoris pertinere ad concupiscentiam carnis, apud Ioannem [t]; remedia contra concupiscentiam carnalem esse siue intus contineat se, siue prodeat in verba, vel opera, fugere occasiones; aditum prohibere cogitationibus per corporis etiam castigationem; & ieiunia; orationi vacare; licitis occupationibus insistere. At nos alicubi multò plura protulimus. Sed minimè probamus, quod idem Doctor addit, quandocumque concupiscentia adest, adesse vel cum veniali, vel cum mortali peccato. Concupiscentia quandoque peccatum nominatur, non per se propriè; sed quia ex **E** peccato facta est, & ad peccandum inclinat, vt sæpius docet Augustinus [u], & Concilium [x] Tridentinum definit: alioquin his qui in Christo sunt, nihil damnationis [y] est, ac proinde neque concupiscentia. Non fascinauit præstigiis suis Sathan Scholas omnes Papales [z], vt Caluinus blaterat, in quibus personat axioma istud; concupiscentiam in baptizatis non esse peccatum, quia stimulus est ad virtutem. Item falsum est quod ait, quamuis neque adulteri, neque fures, neque homicidæ simus, neminem tamen esse, quem non reatu con-

a Lud. Blosius in monili spir. c. 4.
b Rosuez d. l. 3. de vitis Pat. ex Ruff. n. 104.
c l. 5. de vitis Pat. libello 10. n. 55.
d Pall. hist. Lausiacæ c. 17.
e q. in Ioan. c. 15.
f c. 10. 4.
g de duab. voluntatib. c. 9.
h hæresi 64.
i 1. hist. Ang. c. 21.
k 3. contr. Iulian. sub medium.
l de 8. beatitud.
m de const. monast. c. 5.
n 1. offic. c. 21.
o epist. 22.
p 2. de vita contépl. c. 3.
q 21. mor. c. 5.
r 1. contr. duas ep. Pel. c. 10. & 13. 6. cont. Iul. c. 11. 2. de peccat. meritis c. 4. 33. 34.
s 2. 2. q. 122. a. 6. ad 3 & 4. & opusc. 4. de decal.
t 1. epist. 2. 16.
u 1. contr. duas ep. Pel. 13. 1. de ciuit. c. 16.
x sess. 5.
y Rom. 8. 1.
z in Exod. 20.
aa in Lea. 6.

stringat vltimum legis præceptum; *non concupisces*.

Non concupisces vxorem proximi tui.] In Exodo [a] Latinè, Hebraicè, Chaldaicè, primo loco ponitur (*non concupisces domum proximi tui*) & mox (*non concupisces, seu non desiderabis vxorem proximi tui, & seruum eius, &c.*) Græcè (*non concupisces vxorem, &c.*) deinde (*non concupisces domum, &c.*) Hîc autem conueniunt omnes editiones; nisi quòd verbum Hebræū duplex est, pro isto membro תחמד *thachmod*, pro sequenti תתאוה *thithauueh*, & Chaldæa sunt תחמד *thechamed*, & תרוג *therog*: seorsúmque tanquam membrum distinctum illud ponitur, & sequens in textu vtroque: licèt vt vnicum in Exodo **B** componatur. Sed & vim verborum spectando, primum magis dicitur, vt postea videbimus, ad venerea spectare; ad auiditatem auaritiæ secundum. Denique præferendus ordo ac distinctio libri præsentis, in quo cuncta distinctiùs repetuntur ac digeruntur. Quocirca meritò alienæ vxoris, siue proximi (qui quemlibet, non Gentilem tantùm, vt Clementem [b] Alexandrinum antea innuere retuli, significat) concupiscentia loco priore hîc interdicitur; quia vxor est caro viri, ac propter illam parentes relinquuntur: eumdémque ordinem LXX. vt dixi, etiam in Exodo seruarunt. Nec refert quod Paulus [c] alludens ad concupiscentiam quæ prohibetur in decalogo, scribat dictum à lege, *non concupisces*, quasi cuncta **C** quæ concupisci vetantur, vnico præcepto comprehensa significauerit. Potuit enim breuitatis causa, diuersa complecti: ibi verò Syra editio vtitur verbo תרוג *therag*, quod hîc applicauit Paraphrastes Chaldæus ad concupiscentiam rerum ab aliena vxore distinctarum. Hieronymus [d] quidem, vt priùs dixi, per concupiscentiam intellexisse Paulum vult omnes animæ perturbationes, quibus mœremus & gaudemus; timemus & concupiscimus: Methodius [e] illam, quæ circa cibos est, atque sic ab eodem Apostolo [f] dictum, quòd concupiscentiam non cognouisset, nisi lex dixisset, *non concupisces*, idest, de [g] ligno scientiæ boni & mali ne comedas. Obseruat Matthæus [h] Galenus, sed probare non potest, Hebræum verbum **D** תחמוד *thachmod* significare non quamlibet libidinem, sed illud œstrum, flammas, incendium, quod est in hominibus eo vitio correptis, nihílque habere commune cum auaritia; sed naturale quiddam esse, quod bestiæ quoque sentiscunt, pertinens propriè ad abusum libidinis, stupra, & huiusmodi. Generalis notio est Hebræi verbi; nec nisi semel ad concupiscentiam alienæ vxoris restrictum hoc loco, & in Exodo, legi: ibi verò etiam applicatum ad concupiscentiam rerum aliarum, & aliis in locis frequenter; vt consulenti Lexica Hebræa & concordantias constabit. Cæterùm quod viro prohibetur, ne vxorem proximi appetat, accipi quoque de femina debet, ne appetat alterius virum. Sed & generaliter omnis ea concu- **E** piscentia carnalium libidinum censetur prohibita, quæ continetur in sexto præcepto de non mœchando: non autem ea concupiscentia, quæ est inter illos, qui se mutuò ambiunt ad licitum matrimonium. Ad concupiscentiam denique hîc prohibitam reuocari possunt præludia seu præparationes ad actus venereos, vt oscula impudica, tactus, choreæ, cantilenæ, lusus, &c. Plagam tenebratum apiat Augustinus [i] isti præcepto: quia summa cæcitas sit alienam vxorem concupiscere. Clemens [k] Alexandrinus eumdem Deum vtriusque Testamenti probat esse; quoniam Christus

etiam

Explicatio.
a c. 20. 16.
Proximus quis.
b 3. Strom. c. 1.
c Rom. 7. 7.
d ep. 151. ad Algas. q. 8.
Concupiscentia quid.
e apud Epiph. hæresi 64.
f Rom. 7. 7.
g Gen. 2. 17.
h catec. 39.
i fragm. 1. de decal.
k 3. Strom. c. 1.

a Matth.5.28. etiam prohibuit concupiscentiam vxoris alienæ[a]. A Arguit autem Epiphanius, qui irridebat legislatorem eo quòd talem legem tulisset, cùm concupiscentia cunctis animalibus ingenerata sit nec abs illa possit esse generatio, & vxores faciat proprias quæ sunt communes. De Platone, quem pro se proferebant hæretici, affirmat non aliter communes vxores asseruisse, quàm quòd cuilibet obtingere possent, sed cùm aliqua alicui obtigisset, & ita ei nupsisset, iam non esse alterius, quàm cui obtigisset. Quidquid sit de Platone, vel etiam de Clemente, cui error idem attribuitur, vel de Nicolaïtis, certum est ipsi legi naturali repugnare, vt plurium virorum vna sit vxor; quamuis non idem sit de polygamia vnius viri cum pluribus vxoribus, B quæ etiam primis mundi temporibus permissa, immò necessaria fuit. Sed quod attinet ad propositum nostrum, alienam vxorem concupiscere non licet, siue vnicam quis habeat, siue plures, quemadmodum nec abuti aliena. Lege Turrianum[b] nostrum. Tertullianus[c] obseruat eiusdem Dei esse (*crescite & multiplicamini*[d]) & (*non adulterabis; atque vxorem proximi tui non concupisces*,) quoniam non institutio, sed exorbitatio reprobanda est.

b 5. contra Centuriat. c.2.
c 1. contra Marcio. c. 29.
d Genes. 1. 22. 28. c. 9. 1. 7.

Non domum.] Hebraicè & Chaldaicè cum alio verbo & repetendo nomen proximi וְלֹא תִתְאַוֶּה *velo thithauueh beth rehhecha*, בֵּית רֵעֶךָ וְלֹא תֵרוֹג בֵּיתָא דְחַבְרָךְ *velo therog betha dechaurach*: Græcè cum eodem verbu quod priùs erat οὐκ ἐπιθυμήσεις τὴν οἰκίαν τοῦ πλησίον σου. C In Exodo non exprimitur probibitio concupiscentiæ domus: & ex vario modo prohibendi distincto ordine ibi & hîc infert Caietanus[e] vnico præcepto vetari concupiscentiam alienarum rerum siue sit vxor, siue res aliæ, aut immobiles, aut mobiles. Quæ tamen ratio non concludit; cùm potiùs videatur Moses magis distinctè in Deuteronomio iam priùs alibi dicta describere voluisse. Latinè ibi legitur (*non concupisces domum proximi tui; nec desiderabis vxorem eius*) sed Hebraicè repetitur תַחְמֹד *thachmod*, & Chaldaicè תַחְמֵד *thachmed*, Græcè ἐπιθυμήσεις. In Testamento nouo dum præciditur sollicitudo in crastinum[f], atque thesaurizatio in terra[g]: & monemur contenti esse alimentis ac tegumentis[h], D quódque volentes diuites fieri incidant in laqueos diaboli, & in desideria multa inutilia & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem, radixque omnium malorum est cupiditas[i]; præterea quòd bella & lites ex concupiscentiis oriantur[k]; absque dubio alienorum concupiscentia maximè vetatur. Methodius apud Epiphanium[l] antea citatum explicat ἐπιθυμήσεις, quod hoc loco extat, οὐχὶ ἐπὶ τῶν παρόντων καὶ ὑποκειμένων ἐν ἐξουσίᾳ τέθεικεν, ἀλλ' ἐπὶ τῶν παρόντων μὲν, μὴ ὄντων δὲ ἐν ἐξουσίᾳ, *non in præsentibus versari quæ sub nostram cadant potestatem, sed in præsentibus quidem, quæ tamen minimè sint in nostra potestate.* Vehementiam maximi desiderij denotat Hebræum præsertim verbum תִּתְאַוֶּה *thithauueh*, quo vti- E tur Moses[m], dum narrat desideratas à populo carnes, indeque sepulchra concupiscentiæ cognominata הַתַּאֲוָה *hatthaauah*, vbi plaga magna populus percussus interiit. Vbi Græcè est ἐπιθυμίας: & Chaldaicè dicuntur sepulchra desiderantium aut postulantium מְשַׁאֲלֵי *misale*. Per domum putat Matthæus[n] Galenus, siue Andreas Crocquetius familiam intelligi per metonymiam, ac proinde vetari quoque hîc liberorum concupiscentiam, idest, ne quis eos inordinatè concupiscat: vel certè inordinatam istam concupiscentiã comprehendi sub præcepto de non concupiscenda A vxore alterius. Sub eodem domus nomine simul & agri volunt alij cuncta immobilia bona comprehendi: præterea nobilitatem, potentiam, gloriam, ambitionem sæculi, vt loquitur Isidorus[a]; quæ auidè appetere probibeamur, & aliis huiusmodi res inuidere, proprio contenti statu quisquis ille sit, siue humilior, siue sublimior. Augustinus[b] accommodat plagam occisorum primogenitorum ad istud præceptum, quia qui præ nimia externorum bonorum concupiscentia, quæ habet, hæredibus seruat, reprehenditur; immò & qui concupiscit hæreditario iure possidere, quod est optare ne quis babeat hæredes; in hæ- B redibus autem nihil carius primogenito. Prosper[c] in hac plagarum ad decalogum applicatione imitatus Augustinum est, vt antea præmonui: sed paulò fusiùs id explicat, lectu sanè dignus. Clemens[d] Alexandrinus decimum hoc præceptum ait esse περὶ ἐπιθυμιῶν ἁπασῶν, *de cupiditatibus omnibus*; & sicut qui concupiscit ea quæ non decet, cogitur reddere rationem; eodem modo non permitti res falsas concupiscere, neque existimare ex iis quæ sunt in generatione, animata quidem per se posse, inanima autem omnino non posse salutem dare vel lædere, &c. Philo[e] scribit isto præcepto reprimi concupiscentiam fontem iniquitatum, vnde manat quidquid contra ius fit priuatim ac publicè siue paruum, siue ma- C gnum, sacrum, profanúmve, ad corpus animúmve, résve externas attinens: nihil posse euadere vim concupiscentiæ; sed tanquam flammam depasci & consumere omnia.

e in Exod. 20.
f Matth. 6. 34.
g ibid. v. 19.
h 1. Tim. 6. 8.
i ibid. v. 20.
k Iacobi 4. 1.
l hær. 64.
m Num. 11. 33. 34.
Domus pro familia.
n catech. 92.
Domus & ager quid.
a in Exod. c. 19.
b fragm. 2. de decalog.
c p. 2. de prædiction. c. 36.
d Strom. c. 8.
e de decal.

Non agrum.] Post domum priore membro hîc positam, postpositámque vxori, in Exodo[f], vbi ponitur primo loco, statímque ac immediatè vxor, mentio non fit de agro nisi ab editione Græca. Agri autem nomine omnis possessio intelligitur, vt prata, horti, syluæ, piscinæ & similia. Agros à domo distinguit Christus polliceos præmium relinquenti propter nomen ipsius illos & domum[g]: quamuis apud Lucam[h] agri omittantur. Ager à[i] Varrone dicitur in quam terram quid agebant, & vnde quid agebant fructus cau- D sa; quem etiam Græci vocent ἀγρὸν; & qua agi poterat, appelletur Latinè actus. Isidorus deriuat etiam inde, quòd in eo agatur aliquid: vel ex Græco ἀγρὸς, cùm etiam villam Græci χωράγρον nominent. Quod tamen nomen non reperio, scribique deberet cum ω, χωράγρος à χώρα, non à χορὸς. Deducunt alij ab ἄγω, quod valet *ago*, & ἀρῶ, vel potiùs ἄρω *adapto*, vel ἀρόω, *aro*, vel ἄρουρα, *arata terra*. Propriè vsurpari solet de loco in quo sunt segetes; campus in quo vel hæ, vel etiam vites, oleæ, & similia: & cognominatur aruus ager, idest, sationalis, ad differentiam consiti, hoc est, sati arboribus; & pascui, qui pascuis seu herbis & animalibus vacat; & florei in quo sunt horti floribus congruentes & apibus: quæ distin- E ctio quatuor libris Georgicon Virgilij occasionẽ dedit. Sed latiùs quandoque accipitur, atque hîc etiam, quemadmodũ & Hebræum שָׂדֶה *sadeh*. Lege de hoc vocabulo quæ dixi Psal. 103.[k] & Leuit. 19.[l] ac 25.[m] præsertim loco vltimo; vbi Quintilianũ[n] citaui: dixíque nonnullos ἀγρὸν dictũ velle ἀπὸ τῆς ἄγρας, *à præda*, hoc est, à fructu, qui ex illo capitur.

f c. 20. v. 16. 17.
Agri nomine omnem possessionem intelligi.
g Matth. 19. 29. Marci 10. 29.
Tũ agri etymon.
h c. 18. 29.
i 4. de ling. Lat. c. 4.
k v. 11.
l v. 19.
m vers. 3.
n l. 1. c. 6.

Non seruum, non ancillam.] Adiiciunt editiones aliæ ad hæc & ad ea quæ sequuntur pronomen. Certum affirmat esse Matthæus[o] Galenus, agere Mosem de mancipiis, non de ministris; sed tamen esse eamdem vtrorumque rationem; quia nefas est

o catech. 92.

X desidera

desiderare alicuius vtilem ac necessarium ministrum, & sollicitare ad migrandum cum alterius damno: non autem optare, vt homo liber, qui ad tempus operam suam mercede locat, sibi quoque fiat aliquando seruus sine cuiusquam nocumento. Atqui nomina serui, & ancillæ; עֶבֶד *bhebed*, & אָמָה *amah*, παῖδα & παιδίσκην non significant sola mancipia: quamuis serui nomen, vt sæpiùs notaui, à seruato eo qui potuerat occidi in bello, iuxta primam impositionem de mancipio dicatur. De ancilla rectè Abulensis [a] monet spectari hoc loco vt vendi aut seruire potest, concupiscentiam verò ad coëundum cum illa contineri nono præcepto, de non concupiscenda vxore alterius: cùm propriè ac per se loquendo desideratc illo modo, immò & coire nō pertineat ad iniuriam domini quatenus dominus est; sed ob vtilitatem qua priuaretur, si quis vellet illius ancillam aut vt sibi seruiret, aut vt eam venderet. Porrò ancillam dictam tradunt, quasi anculam, idest, ministram, sicut & anculus ministrum valet ab anculo, quod ministrare significat [b]; ex quo dij quoque ac deæ, inquit Festus, feruntur coli ab ancillis, quibus nomina sunt Anculi & Anculæ [c]. Meminit verò etiā opinionis, vt ancillæ ab Anco Martio sint dictæ; quòd is bello magnum feminarum numerum ceperit. Isidorus [d] deducit ab ἀγκών, qui est cubitus, quasi ancillæ à sustentaculo vocentur. Ancillari [e] Titinnius vsurpat de iis qui dotibus deliniti vltrò vxoribus seruiant. Aliis [f] videtur ancilla descendere ab anicula & ancula; hæ autem voces ab anus quæ significet ministram apud Virgilium [g],

Fit Calybe Iunonis anus.

Hand admodum id probo, quoniam anus ab annorum multitudine dicitur: vel quasi ἄνους, *absque mente* [h]. Nec est in Virgilio quod anum accipere cogat pro alia, quàm pro annosa vetuláque sacerdote. Græca demum nomina παῖς & παιδίσκη, sicut Latina *puer* & *puella*, pro seruo & ancilla [i] sumuntur, non tantùm pro ætate impubere, vel pro filio & filia.

a in Exod. 20. q. 31.
Ancilla vnde dicta.
b Turn. l. 3. c. 10.
c Lylius Gyrald. de diis Gent. syntag. 1. pag. 25.
d 8. etymol. c. 4.
e apud Nonium.
f Passer. in Propert. ele. 3.
g Æneid. 7.
h Festus.
i l. Pueri. 20. q. 204 D. de verbo. sign.

Non bouem, non asinum.] His annectuntur pronomina in editionibus aliis, quemadmodum prioribus nominibus: & pro asino est ὑποζύγιον, quemadmodum priùs versu 14. sub boue comprehenduntur vituli, iuuenci, tauri, vaccæ; minutus quoque grex ouium & hœdorum, cum reliquis animalibus ad cibum pertinentibus, vt sunt gallinæ, columbæ, pisces in viuariis; item apes, canes, &c. Sub asino asinæ, equi, equæ, muli, mulæ, cameli vtriusque sexus, & similia animalia gestandis oneribus nata. Addunt L X X. hic οὔτε παντὸς κτήνους αὐτοῦ, *neque omne iumentum eius*: quod etiam habetur in Exodo [k] iuxta codices Sixtinos; in aliis enim ibi est, οὔτε παντὸς σκεύους αὐτοῦ, *neque omne vas*, siuè *supellectilem eius*.

k c. 20. 17.

Et vniuersa quæ illius sunt.] In editionibus aliis hic & in Exodo, (*& omnia quæcumque proximi tui sunt.*) Supellex, de qua dixi mentionem fieri Græcè in quibusdam codicibus, huc spectat, designantúrque mobilia bona inanimata, vt vasa, vestes, pecuniæ, gemmæ, fruges ac fructus, instrumenta mechanicarum artium, libri studiosorum, &c. sua quemque contentū sorte oportet esse, ac iis rebus, quas bonus & iustus largitor communis Deus cūctis distribuit: & sibi persuadere, quòd si in alieno fideles non sunt, quod ipsorummet est nemo dabit eis [l]; idest, si opes, quas nullus pleno iure possidet, vtpote non tam dominus, quàm dispensator, & cui veluti extrinsecus atque per accidens adueniūt, & alienæ ab hominis natura sunt; quia nec nascūtur cum illo, nec auferri post mortem possunt, immò sæpe amittuntur ante mortem, nec animā efficiunt reddúntve meliorē, multò minùs beatam, cælestes diuitias, æternaque bona tam consentanea naturæ humanæ, & quibus frui oportet, non vti, non accipient à Deo, qui solus ea dare potest, & conseruare. Circa proximi vocem, quam hic in aliis editionibus ac in Exodo reperi monui, obseruāt aliqui [a], hominum vitium, & insatiabilem cupiditatem notari, qua vicinas domos, agros, vineas appetere solent; vt plerumque vicinitas, quæ amoris vinculū esse deberet, odij causam pariat, vt in Achab patuit, qui desiderio vineæ, Naboth interfecit [b]. Iniqua profectò quidem eiusmodi cupiditas est; ac væ pronuntiat Esaias [c], in eos qui coniungunt domum ad domum, & agrum agro copulant vsque ad terminum loci, idest, aut vsque ad mundi finē, si fieri possit; vel donec totum occupent spatium. Græcè ἵνα τοῦ πλησίον ἀφέλωνταί τι, *vt proximo auferant aliquid*; & iuxta translationem aliam, ἕως τοῦ μὴ ὑπάρχειν τόπον, *donec non sit locus*. Sed proximi, vt pridē antè docui, notio amplior & generalior est.

l Lucæ 16. 12.
Vox Proximi dilatatur.
a Iacob Brus in instit. Christ. c. 85.
b 3. Regum 21.
c c. 5. 8.

Vers. 22.] Hæc verba locutus est Dominus ad omnem multitudinem vestram in monte de medio ignis, & nubis, & caliginis, voce magna, nihil addens ampliùs: & scripsit ea in duabus tabulis lapideis, quas tradidit mihi.

QVod in isto capite [d] priusquam recitaret decalogum, dixerat Moses, locutum Dominum de medio ignis cum populo, húncque timuisse ignem: & in c. 4. [e] quòd mons ardebat vsque ad cælum; erant in eo tenebræ, & nubes, & caligo; & Deus locutus est in Horeb de medio ignis: & audiuit populus vocem verbaque Dei loquentis de medio ignis, & ostendit ibi ignem suū maximum; repetit nunc, absoluta iam decalogi eiusdem recitatione, tanquam summi momenti rem; quæque plurimum valeret ad memoriam tāti beneficij conseruandam; vt & quòd legem illam decem præceptorum, quam solam populus à Deo prolatam, seu ab Angelo ipsius repræsentante personam, audiuerat, quia territus plura illo modo audire nolebat, in duabus tabulis lapideis inscriptam tradere voluerit. Non egent hæc maiore explanatione, sed breui quarumdam partium annotatione.

Paraphr.
d v. 4. 5.
e v. 11. 12. 15. 33. 36.

Ad omnem multitudinem vestram.] Hebraicè אֶל־כָּל־קְהַלְכֶם *el chol kehalchem*: Chaldaicè עִם כָּל קְהָלְכוֹן *hhim cholkehalchon*: Græcè πρὸς πᾶσαν συναγωγὴν ὑμῶν, *ad omnem*, vel *cum omni cœtu*, siue *synagoga vestra*. De synagoga egimus aliàs; & quo pacto non semper solis Iudæis id nomen conueniat, vt nec solis Christianis Ecclesiæ nomen. Synagoga tota, seu multitudo populi conuocata est, vt stabiliretur pactum cum Deo, consentientibus omnibus non tam propter decalogi præcepta, quæ sunt de iure naturali communique omnibus hominibus; quàm propter alia magis propria & peculiaria tum iudicialia, tum ceremonialia. Dictum verò aliàs an loquentem Deum omnes omnino exaudierint; sicut & Mosem, quando pariter locutus narratur ad omnes: quod vtrouis modo absque miraculo fieri non potuit.

Explanatio.

De medio ignis, & nubis, & caliginis voce magna.] Græcè in casu recto sunt, *tenebra, caligo, procella,*

vox

vox magna, σκότος, γνόφος, θύελλα, φωνὴ μεγάλη: & citatis locis ex eodem nostro capite ac præcedente, non scribitur locutus Dominus populo, nisi de
a vers. 15. medio ignis. In priore [a] capite habetur secundùm editionem nostram, quòd in monte qui ardebat vsque ad cælum, erant tenebræ, & nubes, & caligo: sed Græcè sicut hîc, σκότος, γνόφος, θύελλα: cùm tamen hoc loco omittatur Hebraicè nomen חֹשֶׁךְ *chosech*, significans tenebras, sintque dumtaxat עָנָן *bhanan*, & עֲרָפֶל *bharaphel*, de quibus aliàs actú est. Vox loquentis Domini fuit valdè magna; quam
b Exod. 20. 18. etiam vidisse populus dicitur [b]; sed pro tonitruo sumitur, non pro voce articulata, aut si etiam pro ista; quoniam tam clarè & sonorè cunctis ingerebat sese; vt videre eam magis, quàm audire se arbitrarentur. Alioqui, vt Oleaster notat, impedire-
c de decal. tur potiùs per tonitruum vox loquentis. Philo [c] à multitudine ad legem audiendam conuocata, nec mulieres exceptas asserit: vocem verò editam sacro quodam miraculo, iubendo vt prodiret inuisibilis ex aëre pulsato formatóque in flammæ speciem, quouis instrumento admirabilior θαυμασιώτερος, & articulata ἔναρθρος, ac exaudita ab omnibus vel propè, vel longè distantibus; pulsante simul Deo alium auditum præstantiorem multò quàm aurium ἀκοὴν ἑτέραν πολὺ βελτίω τῆς δι' ὤτων, nempe singulorum animos, ita vt mens afflata numine, vltrò procurreret præceptis Domini obuiá. Videbatur de montis Horeb siue Sinai cacumine, ignis magnus erumpere, tendens in altum propter fumum ingentem; & ex nube densiore quiddam valdè obscurum eleuati simile caligini, & in hac formari vox tubæ siue buccinæ reddens verba de-
d c. 19. 16. & seqq. & 20. 18. calogi. Cunctus populus, vt est in Exodo [d], videbat voces & lampades, & sonitum buccinæ, montémque fumantem.

Nihil addens ampliùs.] Sic etiam Hebraicè & Græcè וְלֹא יָסָף *velo iasaph*, καὶ οὐ προσέθηκε. Non est prosecutus sermonem promulgando, alia præcepta, inquit Caietanus, Oleaster, Marzilla; sed tacuit his decem verbis dictis; videlicet propter timorem, quo populus, iis auditis, perculsus est. Glossa interlinearis nihil additum exponit in tabulis: Vatablus & Sa, quoniam semel tantùm illa Dominus locutus est, nimirum tali illo modo, vt
D
R. Abenezra docet: Hugo, & Abulensis, quia quantum ad sententiam plura non dixit, quamuis plu-
e c. 20. 11. ribus verbis sit vsus, siquidem in Exodo [e] reddita ratio est; cur Sabbatum obseruari deberet, quoniam quieuerat Dominus illa die ab omni opere suo. Oleaster meminit quosdam interpretatos (*& non cessauit*,) scilicet loqui per omnes 40. dies. Sed verbum, inquit, nempe יָסָף *iasaph*, non significat cessare. Adde non videri hoc aptè congruere contextui, quia mox narratur Deo ipso approbante populi petitionem nimio metu ob vocem illius perterriti, deinceps Deum locutum non esse, sed Mosem. Paraphrasis tamen Chaldæa transtulit וְלָא פְסַק *velo pesak*, *& non cessauit*, seu *perfecit, compleuit, finiuit*. Sensus autem esse posset; quòd
E
adhuc plura Dominus dicturus erat, nec ea dixit, vel conclusit, quia interrupit sermonem ipsius vehemens ille populi pauor, suppléaque deprecatio, ne vlteriùs protraheretur tam terribilis Do-
f vers. 13. mini vox & oratio. Priore capite [f] dictum est prolatis decem verbis à Deo, & ab eodem scriptis in tabulis lapideis, mandatum Mosi ab eodem vt doceret populum ceremonias & iudicia. Chaldæus significauit, ait hoc loco Leonardus Marius, Deum plura locutum, nec determinat cui sit locutus, Noster autem Interpres, similis LXX.

A & Hebræus tantùm significant Deum non esse plura locutum toti populo immediatè; quidquid enim deinceps locutus est, soli Mosi locutus est. Irenæi [a] expositio singularis est sic legentis (*hos* a l. 4. c. 31.
sermones locutus est Dominus ad omnem synagogam filiorum Israel, & nihil adiecit) vt significetur quòd præcepta dederit Deus quæ ipsi prodessent homini, nihil indigente Deo ab homine. Item [b], b c. 28.
quòd nihil Deus primò ab eis exquisiuit; ita vt esset prophetia quædam, quòd postea in vetere Testamento eadem decalogi præcepta naturalia perseuerarent, abrogatis aliis eiusdem, nempe ceremonialibus & iudicialibus.

Et scripsit ea in duabus tabulis lapideis quas tra-
B *didit mihi.*] De his eodem citato loco egi satis accuratè pro instituto, vt hîc alia requiri non debeant. Quod ad tempus pertinet, quo scriptæ sunt, id non fuit prius quàm cum Deo Moses versaretur per illos 40. dies in monte; ex eo namque reuersus narratur portans ipsas [c]. Quo autem die c Exod. 32. 15. 16.
præcisè scriptæ fuerint ignoratur. Quamuis porrò, cùm hæc quæ hîc scribuntur, loqueretur Moses, extarent secundæ tabulæ, & non primæ iam pridem confractæ [d]: tamen de primis intelligenda sunt, non de secundis, quidquid Abulensis dissentire videatur. d ibid. v. 19. c. 34. 1. 4. Deut. 10. 1. & seqq.

C *Vers. 23.*] Vos autem postquam audistis vocem de medio tenebrarum, & montem ardere vidistis, accessistis ad me omnes principes tribuum, & maiores natu, atque dixistis:

PRopter metum illum vehementissimum & pauorem, quo perterriti & concussi sunt Hebræi Paraphr.
audita voce magna Dei proferentis Decalogum, accesserunt ad Mosem per principes tribuum, & alios seniores, vt significarent suppliciter, & enixiùs rogarent, ne in posterum cogerentur Deum illo loquentem modo audire. Inter principes duodecim tribuum Aaron erat princeps Leuiti-
D cæ tribus, quem credi potest cum reliquis conuenisse: sed fortassis non tam sua sponte, quódque simili, vt alij, terrore percelleretur, cùm diuinarum rerum capacior esset, quamuis nondum declaratus Pontifex, & cum Mose ascendisset in montem ipsiusmet iussu Dei [e], qui Deus videtur e Exod. 19. 24.
de Aaronis fide æquè vt de Mosis tunc non dubitasse. Quod in Exodo [f] locutus dicitur popu- f c. 20. 19.
lus, hoc loco exprimitur fecisse per principes tribuum & seniores. Nec enim totus populus id commodè potuisset; quódque per tales facit, ipsemet facere censetur: ac maiore quidem non solùm facilitate, verùm etiam auctoritate.

Vos autem postquam audistis vocem de medio te- Explanatio.
nebrarum.] Habent editiones aliæ (*& factum est*
E *postquam audiuistis*, &c.] Græca pro (*de medio tenebrarum*) ponit *ex medio ignis*, ἐκ μέσου τοῦ πυρός.) Ignis, inquit Abulensis, in quo voces audiebantur, tenebrosus aliqualiter erat. Sæpiùs quidem formata vox dicitur de medio ignis, vt antè dixi: & priore versu de medio ignis, nubis, caliginis, voce magna locutus Dominus.

Et montem ardere vidistis.] Hebraicè Chaldaicéque (*& mons ardens in igne*) nimirum, erat: vel (*& montem ardentem in igne*) scilicet vidistis: quod verbum suppleuit Interpres. Græcè (*& mons comburebatur igne*, καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρί. Totum

a c.19. 18.c. 20.18. montem fumasse scriptum est in Exodo [a]: & hic praecedente capite [b] quòd ardebat vsque ad caelum. b v.11. Per montem intelligitur Horeb siue Sinai propter circumstantias rei de qua nunc agitur, idest, propter legis promulgationem.

c c.20.18. 19. *Accessistis ad me.*] Dicuntur in Exodo [c] perterriti ac pauore concussi stetisse procul, & dixisse Moysi, *loquere tu nobis*, &c. Qui procul stabant, accessisse hic dicuntur ad Moysen vltra radices montis, vbi erat cum fratre, per alios qui mox nominantur principes tribuum & seniores. Hoc modo d Matth.8.5. centurio accessisse scribitur ad Iesum [d], & tamen e Lucae 7.3. misisse ad eum seniores Iudaeorum rogatum vt veniret, & saluaret seruum eius [e]. Quod Augustif 2. de consensu euan. c.49. nus [f] explicat, quoniam non solùm dicere solemus accessisse aliquem etiam antequam peruenerit illuc quò dicitur accessisse; verùm etiam ipsam peruentionem factam, etsi eum ad quem peruenit, non videat ille qui peruenit, cùm per amicum peruenit ad aliquem, cuius ei fauor est necessarius: & vulgò peruentores appellantur, qui ad potentium quorumlibet tanquam inaccessibiles amicos per conuenientium personarum interpositionem ambitionis arte pertingunt.

Omnes principes tribuum.] *Vestrarum* addunt editiones aliae. Dixi autem priùs, inter hos vidert Aaronem fuisse. Quod verum est, nisi cum Mose adhuc erat: prout iussus fuerat cum illo ascendere vltra terminos in monte praefixos sacerdotibus (quì nempe primogeniti erant in singulis familiis priusquam ad id munus deputaretur Leuitica tribus) & populo reliquo vni- g Exod.19.24. uerso [g].

Et maiores natu.] Hebraicè, atque Chaldaicè (*& senes vestri*, זִקְנֵיכֶם *vezikneichem* וְסָבֵיכוֹן *vesabechon*. Graecè (*& senatus vester*, καὶ γερουσία ὑμῶν.) Abulensis declarat vel de maiori progenie, idest, nobiliores: vel maioris aetatis, maiorive temporis antè natos; quo pacto Manasse maior natu vocah Gen.48.14. tur quàm Ephraim [h], cùm tamen ambo fratres essent: hic autè sumi secùdo modo, quia in Hebraeo habetur, inquit (*zaquen*,) quod signat seniores. Voluit dicere *zaquenim*, זְקֵנִים *Zakenim*. Nihilominus puto nõ accipi non solùm aetatem, sed dignitatem, i 3.Reg.12.6. quae maioribus natu, aetateque prouectioribus, ac senioribus deferri conuenienciùs solebat; quemk 2.Par.21.17. admodum apud Romanos dignitas senatoria; quae Graecè quoque dicebatur γερουσία. Nisi verò l Eccl.3 c.4. etiam peculiare quid occurrat, quod exigat vt sola aetatis ratio per maiores natu accipiatur, quemm Gen.50.7. Exo.19.7. admodum in exemplo illo de Manasse, & in alio Num.11.30. de Adonia, qui secundus natu dicitur post Absac.21.4.7. lom [i]; praeterea in Ioachaz, qui minimus natu ex Leuit.9.1. Deut. 21.2. filiis Ioram [k]: & quando monetur maior natu ve 6.c.25.7.c. loquatur [l]; passim spectat huiusmodi appellatio 29.10.c.31. 28. Iosu 8.33. ad singularem inter alios dignitatem, soletque c.23.2.c.24. coniungi cum principibus, vel iudicibus, vel do1. Iud.11.5. ctoribus, vel optimatibus, vel praefectis [m], &c. De c.21.16. his egimus alibi.

Ruth 4.4.9. 11.1.Reg. *Atque dixistis.*] Aliqui codices hinc incoant 4.3.c.8.4.1. nouum versum, vt Latini Graecique bibliorum 17.4.c.19. Complutensium ac Regiorum: & omnes tum He11.3.8.1. braei, tum Chaldaei. Id quidem parum refert, mo- c.20.8.c.21. nuisse tamen oportuit, ne quis in partitione vim 11.14.10.1. inesse maiorem arbitretur. Dixisse autem dicun§ 1.Par.11. tur omnes quos alloquebatur Moses, quamuis 3.c.15.25. c.21.16.1.2. principes & maiores natu dixisse proximè antè 5.2 c.22.1. hic scriptum sit. Videlicet, vt monui, censentur c.34.29. Iudith 2.2. omnes fecisse, quòd per principes suos ac maiores Actuum 20.17 c.22.5. natu fecerunt.

A

Vers.24.] Ecce ostendit nobis Dominus Deus noster maiestatem & magnitudinem suam. Vocem eius audiuimus de medio ignis, & probauimus hodie, quòd loquente Deo cum homine, vixerit homo.

VEriti Hebraei sunt, quorum nomine loquebantur principes tribuum, maioresque natu, ne terribili voce pergeret loqui Deus, eaque perculsi, ac propter visã maiestatẽ Dei & magnitudi- B nem in tonitruis, fulguribus, lampadibus, nube densissima, clangore buccinae, igne, fumo, caligine exanimarentur: mirati verò etiam quòd adhuc non interiissent. Vigebat nimirum opinio, qui semel vidisset Deum, superstitem non fuisse, vt capite priore [a] vidimus ad illa verba, *Interroga de* a v.32.33. *diebus antiquis, qui fuerunt ante te, ex die quo creauit Deus hominem super terram, à summo caelo vsque ad summum eius, si facta est aliquando huiuscemodi res, aut vnquam cognitum est, vt audiret populus vocem Dei loquentis de medio ignis, sicut tu audisti, & vixisti.* Quae ibi docui huc transferri possunt. Abulensis [b] b q.9. autem hoc loco admonet maiestatem Domini Dei propriè visam non esse, si accipiatur pro Dei essentia, quod Moysi tamen concedit; sed sola C quaedam insignia seu signa repraesentantia peculiarem modum praesentiae diuinae, videlicet quia mons ardere cernebatur vsque ad caelum; vòxque magna & terribilis in morem buccinae perstrepentis exaudiebatur. Obstetuat praeterea, existimasse antiquos maximum entium, & quo nihil melius excogitari potest, simul esse maximum terribilium: & instar animalium fortiorum atque terribiliorum, habere vocem terribilissimam, vísumque seu aspectum valdè formidabilem: propterea, quisquis vel videret, vel audiret, ilicò mori. Verùm sufficiant quae citato loco disputata sunt.

Ecce ostendit nobis Dominus Deus noster maiesta- Explanatio. *tem, & magnitudinem suam.*] Admirantis vim hic habet (*ecce*, הֵן *hen*, הָא *ha*) & rem planè no- D uam, insolitam, inusitatam indicantis: reuerentiam insinuat duplex nomen cum pronomine possessiuo (*Dominus Deus noster.*) Pro maiestate editiones aliae habent gloriam cum affixo, aut pronomine absoluto כְּבֹדוֹ *chebodo*, יְקָרֵיהּ *iekareh*, δόξαν αὐτοῦ; nec Graeca praeter hoc nomen, aliud ponit. De vocabulo maiestatis legas qui volet fusiùs annotata cap.14. [c] libri praecedentis. c v.12. Vtrobique ac locis aliis denotat externum apparatum, ornatum, pompam, splendorem, honorem conspicuum. De Imperatorum maiestate Maiestatis etymon. disserens Iulius [d] Caesar Bulengerus noster, à d 1.de Imp. Rom. c.14. magnitudine deriuat cum Festo; ac de Deo propriè dici docet, iuris ciuilis testimonio [e]; tum e 1.32.§.sacerdotio.D. de receptis arbitris. de populo Romano, Vrbeque ipsa; et ideo ascri- E beretur in foederibus: *Maiestatem populi Romani comiter conseruanto* [f]; Graecam vocem nullam Latinae f Cic. pro Balbo. respondere; quamuis Glossae veteres vertant μεγαλειότητα, quae vox magnitudinem significat, minorũ maiestate, Plinio [g] teste; qui Traianum contentum g in Panegyr. scribit magnitudine, qua nulli magis caruerunt quàm qui sibi maiestatem vindicabant: maiesta- Maiestas quid. tem, finitore Cicerone [h], esse magnitudinem quã- h in Partit. dam populi Romani, in eius potestate, ac iure retinendo: corporis Reip. propter imperium tributam maiestatẽ, viris fortibus, ob virtutis cuiusdam eximiae opinionẽ, vt ait Valerius [i] Maximus: i 1.2.de maiestate. maiestatem

maiestatem esse honorem eximium, cum veneratione, qui ex admiratione virtutis, aut rerum gestarum defertur: crimen maiestatis cognominatum ἀσέβειας apud Dionem [a], & Xiphilinum [b], & ἀσεβείας apud Clementem [c], apud Nicephorum [d] Gregoram, Euagrium [e], Eusebium [f] ὑπερόριον: quamuis accipiatur etiam pro deuotione subditorum apud eundem Eusebium [g]: ab Imperatoribus Græcis pro maiestate: vsurpari nomen *βασιλεία, regnum* apud Constantinum [h] Porphyrogen. vel *κράτος, robur* apud Theodoretum [i], & Euagrium [k]: postremò accipi vocem hanc pro dignitate, & grauitate, vt apud Ouidium [l]

Crimen maiestatis cognomenta Græca. *a in Claudio & in Caligula.* *Maiestatis nomen variè sumptum.* b in Tiber. c 5. constit. Apost. d lib. 10. e l. 5 c. 3. f lib. 10. g lib. 9. h in chorographia. i 4. hist. c. 8. k l. 2 c. 4. l 2. metam. m tomo 2. lib. 3. p. 4. sect. 1. c. 7.

Non bene conueniunt, nec in vna sede morantur
Maiestas, & amor.

Conuenerunt hæc tamen duo mirabiliter in beneficio Incarnationis & Eucharistiæ: vbi non vox tantùm auditur, ostenditúrque maiestas Dei, sed substantialiter etiam communicatur, vt viuamus ex ipso & in ipso. Expendens Iacobus [m] Aluares noster istud, profert præsentem locum: sed pro populo, inducit Mosem, quasi de se ille loqueretur, quod tamen populo tantùm congruit.

Vocem eius audiuimus de medio ignis.] Versu priore audita dicitur vox de medio tenebrarum; vbi tamen Græcè est *de medio ignis*, sicut hîc. Erat videlicet ignis tenebrosus, & subobscurus, vnde vox audiebatur, vbi & formabatur. Chaldaicè hoc loco est (*vox verbi eius*, קל מֵימְרֵיהּ *kal memereh*: quoniam erat vox articulata.

Et probauimus hodie.] In Hebræo, Chaldæóque textu absque coniunctione (*hodie hoc vidimus*; יוֹמָא דֵין חֲזֵינָא הַיּוֹם הַזֶּה רָאִינוּ *hayom hazzeh raina* *ioma den chazena*) in Græco (*in die hac cognouimus*; ἐν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ ἴδαμεν.) Probandi verbo explicatam fuisse scientiam experimentalem, quam verbum videndi magis adhuc exprimit. In eadem significatione idem probandi verbo vtitur Interpres alibi cùm [n], *& probent quia nomen tuum inuocatum est super domum hanc quam ædificaui*, vbi est verbum cognoscendi Hebraicè & Græcè יָדַע *dabbath*, γνῶσιν. Alioqui probare vt est idem quod periculum facere, Græci dicunt δοκιμάζειν, vt probare iuga boum [o], siue boues; quo ipso modo Columella quoque loquitur, & alij rusticæ rei auctores.

Probandi verbum. n 3. Reg. 8. 43. o Lucæ 14. 19.

Quòd loquente Deo cum homine, vix erit homo.] Secundùm editiones alias (*quòd loquatur Deus ad hominem, & viuens*, nempe erit; vel *& viuet*, aut *& subsistet.*) Hoc vltimum valet Chaldæum יִתְקַיָּם *ithkayom*: alia חַי *chai*, & ζήσεται. Quocirca non est alia lectio recipienda (*vixerit*) quæ magis placet Hugoni, exponenti etiam, quòd vix homo potest sustinere præsentiam Dei; quod significari Chaldæo verbo dicit, licèt verum sensum contineat dicta lectio. Viuo quoque habet Chaldæum nomen אֱנָשָׁא *enasa*, significans hominem obliuiosum, & ærumnosum, sicut Hebræum ex quo sumptum est אֱנוֹשׁ *enos*; licèt hoc loco sit אָדָם *adam* appellatiue, quod significat ex humo limóque formatum. Cæterùm apud Irenæum [p] citantem ex Deuteronomio legitur; *in die ista videbimus, quoniam loquetur Deus ad hominem, & viuet.* Inde verò videtur probare præ dictam esse incarnationē Verbi,

p l. 4. c. 37.

Vers. 25.] Cur ergo moriemur, & deuorabit nos ignis hic maximus? Si enim audierimus vltrà vocem Domini Dei nostri, moriemur.

Vers. 26.] Quid est omnis caro, vt audiat vocem Dei viuentis, qui de medio ignis loquitur, sicut nos audiuimus, & possit viuere?

CVm iam semel euasisse se mortis periculum cernerent, quod ij subire solerent, qui tales Dei visiones aut voces experti essent, quales ipsi; veriti sunt ne eidem exponerentur periculo, conscij communis totius humanæ naturæ fragilitatis ac imbecillitatis, si pergeret Deus tam terribilis apparere, tantáque ipsos maiestate opprimere. Probabile est, quod Abolensis notat, decalogi præcepta prolata distinctè fuisse voce tubæ, interposita morula in fine cuiusque: maiore autem in fine omnium, quasi alia Dominus alteriusmodi esset incepturus: tunc populum hæc quæ hîc narrantur, cum Mose locutum; non autem dum priora illa præcepta proferrentur, interrumpendo vocem Domini loquentis. Esaias corruit cùm audiret, conturbatus est cùm videret, emarcuit cor eius, tenebræ stupefecerunt eum [a]; Danielis dissolutæ sunt compages, & nihil in eo remansit virium in Dei visione [b]; viso quoque Ioannes filio hominis cecidit ad pedes illius tanquam mortuus [c]; à voce diuina contremuerunt labia Abacuc [d]: ceciderunt in transfiguratione discipuli, & timuerunt valdè [e]: terrefactus humique deiectus Saulus cūcta quæ imperarentur facturum promisit [f]: Petrus ob piscium capturam miraculosam obstupescens dixit, *Exi à me, quia homo peccator sum Domine* [g]. Vt omittam Gorgo vetulam metu fulminis exanimatam, de qua Antipater [h] epigrammatarius. Cùm petiisset Moses ostendi sibi gloriam Dei, hoc est, maiestatem & gloriam formæ corporeæ, responsum ei est; *non videbit me homo, & viuet* [i], idest, non poterit ferre tantam claritatem; vt proinde positus fuerit Moses à Deo in foramine petræ ac protectus dextera [k] illius, concessa visione posterioris partis [l] figuræ, in qua splendor lucis magis temperatus erat: & sic ostensum est ei omne bonum [m], quatenus ea gloria splendórque quem ferre poterat Moses, ostensus est illi, vnde conijcere poterat quanta esset gloria diuini vultus, quem videre cupiebat [n]. Aliis in locis, in quibus extat sententia similis; *Manue* [o] *moriemur, quia vidimus Dominum*; ex communi opinione orta censeri debet, vt aliàs dixi, quòd qui vidissent illum in aliqua forma visibili, arbitrarentur mox futuræ mortis præsagium esse: atque hoc sensu Iacob dixisse [p]; *Vidi Dominum facie ad faciem, & salua facta est anima mea*, idest, quamuis eo modo viderim, tamen, quod mirum est, incolumis permansi. Cui simile, quod hic versu præcedente dicebant Hebræi, *probauimus hodie, quòd loquente Deo cum homine, vixerit homo*; cùm tamen, vt hoc versu habetur, non possit carneus & mortalis homo naturaliter viuere audiendo tam terribiles voces. Quapropter consolabatur vxor virum suum Manue; *si Dominus nos vellet occidere, de manibus nostris holocausta, & libamenta non suscepisset.* Gedeoni quoque dicenti; *Heu mi Domine Deus, quia vidi Angelum Domini facie ad faciem*, consolans eum respondit Angelus Dominum repræsentās, *Pax tecum, ne timeas, non morieris* [q]. De Mosa alia ratio; quia sæpiùs cum Domino locutus fuerat, eiusdémque benignitatem expertus, nō concipiebat eiusmodi timorem: & si hunc habuisset, non petiisset Deum videre, seu faciem & gloriam ipsius. Sed quando petiit, ne nimio læsus fulgore moreretur, dixit ei Deus;

Paraphr. a Esa. 6. 4. b Dan. 10. 8. 16. c Apoc. 1. 17. d Abac. 3. 16. e Matt. 17. 6. f Actuum 9. 6. g Lucæ 5. 8. h 1. epigr. i Exod. 33. 20. k ibidem v. 22. l ibidem v. 23. m ibidem v. 19. n Abulens. Exod. 33. q. 17. 18. 19. 20. o Iudic. 13. 22. p Gen. 32. 30. q Iudic. 6. 23.

a Exod.33.20.
b 1.p.tomo 1.d 35.c.3. & 4.
c ps.118.107.
d Ioano.6.63.
e ibid.v.68.

non [a] *me videbis homo, & viuet.* Lege nostrum Vasques [b]. Veteris Testamenti rudis adhuc populus ignorabat viuificari hominem secundùm verbum Dei [c], quódque verba loquentis Dei spiritus & vita sunt [d]: & sunt verba vitæ æternæ [e]. Si vox illa & ignis tantum terrorem incusserunt, quid faciet vox iudicantis, & ignis gehennæ?

Explanatio.

Cur ergo moriemur.] Hebraicè & Chaldaicè (*& nunc quare moriemur*, וְעַתָּה לָמָּה נָמוּת *vehhattah lammah namuth* וּכְעַן לְמָה נְמוּת *vchhan lemah nemuth.* Græcè (*& nunc ne moriamur*, καὶ νῦν μὴ ἀποθάνωμεν: & in codicibus Compluteosibus, Regiis, &c. μή ποτε, *ne fortè.* Iuxta vltimam istam editionem suppleri aliquid debet, *& nunc cauendum ne moriamur, quæsumus vt consulas periculo mortis in futurum, quod semel euasimus.* Affinis nostro loquendi modus in Genesi [f]; *cur ergo morimur te vidente?* Græcè ἵνα τί μὴ ἀποθάνωμεν, *vt ergo non moriamur:* & in Ieremia [g]; *quare moriemini tu & populus tuus*; & in Ezechiele [h]; *quare moriemini domus Israel?*

f c.47.19.
g c.27.13.
h c.18.31. c.33.11.

Et deuorabit nos ignis hic maximus.] Superlatiuo carent Hebræa, Chaldæaque lingua: Græca vtrumque agnoscens, habet hoc loco dumtaxat positiuum τὸ πῦρ τὸ μέγα. Igni metaphoricè tribuitur deuoratio seu comestio, nec non lingua, vt alibi vidimus: licet Græcè sit hîc ἐξαναλώσει, *consumet.* Videbatur ignis iste à principio erumpere solùm de vertice montis; postea, inquit Abulensis, magis ac magis prolabi per conuexa montis, & appropinquare versùs Hebræos, qui stabant tunc extra castra ad radices montis: erat enim ignis fumosus valdè, eúmque descendente fumo videbatur ignis descendere. Vsurpare illud poterant [i]; *Quis habitare poterit cum igne deuorante? quis habitabit ex vobis cum ardoribus sempiternis?*

i Es.33.14.

Si enim audierimus vltrà vocem Domini Dei nostri, moriemur.] Secundùm reliquas editiones (*si addimus*, aut *addentes sumus, si addiderimus*, aut *addentes fuerimus audire vocem Domini Dei nostri adhuc, & moriemur.*) Nimirum, quia vim illius nequibimus tolerare. Contingit aliquando tanta vi aliquem diuinæ consolationis affici, & affluere, vt compellatur à Deo ipso efflagitare nonnullam eiusdem relaxationem. Quo pacto legimus Ephrem dixisse, *remitte, ô Domine, vndas tuæ gratiæ* [k]: & Xauerium; *sat est, Domine, sat* [l] *est.* Retulit mihi quoque de se, admodum pius doctúsque Petrus de Villars Archiepiscopus Viennensis in Gallia; in primis verbis Missæ de B. Virgine, ad eius aram Lauretanam, cùm hactenus omni sensu deuotionis, quem appetierat, caruisset, accusarétque negligentiam propriam & indignitatem, tantis ilicò spiritus deliciis perfusum, ac penè obrutum fuisse, vt nisi exorato Deo, eiúsque parente, illæ remisissent, moriendum sibi sine dubio in ipsamet ara iudicaret.

k in vita apud Suriū tom.1. 1. Febr.
l in vita.

Quid est omnis caro, vt audiat vocem Dei viuentis.] In aliis editionibus (*quoniam quæ est omnis caro*, vel, *quæ enim caro, quæ audiuit*, &c.) Perpenditur fragilitas & imbecillitas naturæ carneæ, quæ opprimatur à maiestate loquentis: tritúmque est accipi nomen carnis pro homine toto; sed ad innuendam dictam illius infirmitatem. Ponderandum verò beneficium; vt dignatus sit Deus loqui nobis in filio [m], & hîc esse doctor ac legifer noster [n], & apud nos manens [o], docere viam veritatis & felicitatis. Obseruari præterea debet epithetum Dei viuentis. Prima Agar, aut alius propter illam, cognominauit puteum viuentis & videntis me, quia illa nomini qui loquebatur ad ipsam vocauit. *Tu Deus qui vidisti* [a] *me.* Licèt verò existiment nonnulli, rationem nominis esse, quia cùm vidisset Dominum, ipsa tamen adhuc viueret: magis communis opinio est propter Dominum qui viderat eam; etiamsi simul eadem diceret; *hîc vidi posteriora videntis me.* Chaldaicè (*appellauit puteum, puteum super quem apparuit Angelus vitæ.*) Quamquam non alius peculiaris Angelus vitæ admittendus est, præter Deum, qui est in se ipsissima vita [b], & in ipso quod factum est vita [c] est, & vitam communicat aliis: atque in ipso viuimus, mouemur, & sumus [d]. Aliis præterea in locis extat idem cognomen Domini [e] Dei viuentis, aut viui [f], vt in commentario actuum [g] Apostolorum notaui, admonens simul adiici nonnunquam semper, in æternū, in sempiternum, viuentem & æternum in sæcula: item sæpiùs induci Deum iurantem, *Viuo ego*; vel alios, *Viuit Dominus*; tribui epithetum hoc præsertim quando incidit comparatio cum idolis, vel cum hominibus diuinitatem temerè vsurpantibus: vel vt intelligatur beneficia quæ contulit Deus per aliquem hominem, eo extincto homine quia perseuerant, Deum præcipuè auctorem habuisse: Caballistas quædam comminisci de אֵל חַי *el chai, Deus viuens*, seu *viuus*: Græcis Ethnicis summum deorum, quorundam opinione appellatum ζῆνα, quasi τοῦ ζῆν αἴτιον, *viuendi cæteris causam.* Consule etiam quæ dixi Psalmos [h] explanans. Horrendum esse incidere in manus Dei viuentis [i], quidam sensu quodam pro considerant, idest, iudicis potentis; non autem mortui, hoc est, Christi misericorditer pro nobis mortem passi. Obseruandum postremò hîc Hebraicè pro Deo viuente esse numero plurali אֱלֹהִים חַיִּים *elohim chaym*, cùm sequatur verbum singulare (*qui loquitur*, &c.) Refellit Abulensis Rabinum Abenezra, qui asserit significari Deū cum Angelis, quibus vt ministris vtebatur. Nam siue Deus, siue Angelus loqueretur, vnus, ait, est qui loquebatur: & in Genesis c.1. [k] extat idem nomen plurale אֱלֹהִים *elohim*, vbi nos legimus; *in principio creauit Deus*; & tamen non potest referri ad Angelos, quoniam hi non creabant. Quare concludit voluisse hic Mosem diuinarum personarum monstrare pluralitatem: vel esse modum loquendi Hebraicum, quo ponitur aliquando plurale pro singulari. In R. quidem Abenezræ commētario loci huius id non reperio: nihilominus probabiles sunt duæ illæ rationes vel de pluralitatē personarum, quæ aliorum non paucorum est circa initium illud Genesis; vel de idiotismo Hebræo: cuius ratio etiam reddi solet ad quid eximium & excellens aut in rebus aliis, aut in personis denotandum: quam item loquendi formulam adhibemus alloquendo illustriores personas; & apud [l] Iob Behemot ponitur pro animante maximo, quódque sit maius multis simul aliis. Priùs vers.7. *Non habebis deos alienos*, vt & in Exodi cap.20. [m] *Non habebis deos alienos*; dicitur Hebraicè, *non erit tibi dij alij*, לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים *lo ihieh lecha elohim acherim.* Quin etiam Eliezer famulus Abraham posuit manum suam sub fœmore Abraham domini [n] sui, Hebraicè *dominorum suorum*, אֲדֹנָיו *adonau.* Item de quolibet homine [o], *si autem Dominus dederit illi vxorem*, Hebraicè *Domini eius*, אֲדֹנָיו *adonau.* Filij Iacob dixerunt ei [p]; *locutus est nobis Dominus terræ*, Hebraicè *domini terræ*, אֲדֹנֵי הָאָרֶץ *adone haarets.* Illud item, *fiat* [q] *lux*, Hebraicè, *sit luminaria*, יְהִי מְאֹרֹת *iehi meoroth.* Immò de Deo interdum dictum reperitur אֱלֹהִים *Elohim* cum verbo plurali; *quæ* [r] *est autem vt populus tuus Israël gens in terra, propter quam iuit*

m Hebr.1.2.
n Es.33.22.
o Ioan.14.25.
Caro pro homine.

a Gen.16.13.14.c.25.11.
b Ioan.14.6.
c c.1.3.
d actuum 17.28.
e Ios.3.10. 1.Reg.17.26.36.lib.4.19.4.16. Esther 16.16.Esa.37.4.17.Ier.10.10.c.23.36.Dan.6.20.26.c.12.7.c.14.4.5.23.24.Os.1.10. Hebr.9.14.c.10.31.c.12.22. ap.1.15.c.4.10.c.5.14.c.10.16.c.15.7.Ioan.6.57.
f ps.41.3.ps.83.3. Matt.16.16.c.26.63.act.14.14. Rom.9.26.2.Cor.3.3.c.6.16.1.Thess.1.9.1.Tim.3.15.c.4.10.c.6.17.Heb.3.12.1.Pet.1.23.apo.7.2.
g in actuum c.14.14.
h in ps.17.47.ps.41.3.
i Hebr.10.31.
Plurale pro singulari modo Hebr.
k vers.1.
l c.40.10.
m vers.3.
n Gen.24.2.
o Exo.21.4.
p Gen.42.30.
q c.1.3.
r 2.Reg.7.23.

Deus vt redimeret eam sibi in populum? Hebraicè הָלְכוּ אֱלֹהִים *halechu Elohim.* At plures deos dicere, nefas est non minùs in Hebræa lingua quàm in aliis: nec vel Interpretes Græci, vel Paraphrastes Chaldæus, vel Hieronymus transtulerunt Dij, quando אֱלֹהִים *Elohim occurrit*, vbi est sermo de vero Deo: cùmque toties tradatur in diuinis literis Deum vnicum esse, si quoties Elohim ponitur, haberet significationem sui numeri pluralis, præberetur occasio existimandi plures deos esse. Retinetur Hebraica locutio, vbi abest errandi periculum; vt [a]; *Deus vidi ascendentes de terra*, אֱלֹהִים עֹלִים *Elohim oholim*, θεοὺς ἀναβαίνοντας: sed Chaldaicè, *Angelum Domini qui ascendit*, מַלְאֲכָא דַיְיָ דְסָלִיק *malacha daiehouah deslik*: subditur autem [b] mox (*qualis est forma eius?*) Nec dubium quin de Angelis, & hominibus iudicibus seu principibus nomen אֱלֹהִים *Elohim* dicatur in Scriptura, vt alibi [c] vidimus. Rursus de Deo vero in libro Iosue [d], *non poteritis seruire Domino; Deus enim sanctus*, אֱלֹהִים קְדֹשִׁים הוּא *Elohim kedoscim hu, dy sanctus ipse*: præterea [e], *peruertistis verba Dei viuentis Domini exercituum*, אֱלֹהִים חַיִּים יְהוָה *Elohim chaiim Iehouah*. Quidquid autem sit de primis verbis Genesis, an in iis innuatur Trinitas per אֱלֹהִים *Elohim* pluralis formæ, cum בָּרָא *bara, creauit*, numeri singularis, vt Scholastici cùm Magistro sententiarum [f] sentiunt, & alij: examinatúrque diligentiùs ab Ascanio [g] Martinengo; non est verum quod Caietanum [h] suus docuit Rabinus, non extare hoc nomen in singulari; vt patet ex Iob [i], & Abacuc [k]: nec, quod alij dicunt, innuitque Magister [l] historiæ Scholasticæ, esse quoque nomen singularis numeri. Habet vim talis nominis singularis, & non tantùm pluralis; quemadmodum similia, vt חַיִּים *chaiim, vita*, שָׁמַיִם *cælum*, &c. atque vt Hieronymus [m] docet, sicut Athenæ, Thebæ, Salonæ, &c. sumuntur pro vna vrbe, ita hoc de quo agimus, etiamsi habeat nonnumquam vsum numeri pluralis. At numeri singularis non est אֱלֹהִים *elohim*, sed אֱלוֹהַּ *eloah*.

a 1.Reg.28. 13.
b vers.14.
c Ps.8.6. Ps. 81.1. Ps.96. 7. Ps. 137.1.
d c.24.19.
e Ier.23.36.
f 1. d. 2.
g Glossa magna in Gen.c.1.
h in Gen. 1.
i c.12.4.c. 36.2.
k c.3. 11.c. 3.3.
l in Gene.
m epist. ad Marcellam de nominibus Dei.

Qui de medio ignis loquitur.] Sic sæpius antea; quamuis versu 23. (*de medio tenebrarum*) vbi Græce est πυρὸς, *ignis. Fulgura multiplicans Deus conturbauit populum* [n].

n Ps.17.15.

Sicut nos audiuimus.] Perspicuitatis causa Interpres adiecit (*audiuimus*) ne quis duas solas dictiones (*sicut nos*) referret ad præcedentes (*qui de medio ignis loquitur.*)

Et possit viuere.] Habent editiones aliæ (*& viuet*) vel (*& subsistet*) וַיֶּחִי *vaiechi*, καὶ ζήσεται, חַי קַיָּם *vechi kaiom*. sic etiam cap. 8. [o] (*vt possitis viuere*) in aliis editionibus (*vt viuatis.*)

o vers.1.

Vers.27.] Tu magis accede: & audi cuncta quæ dixerit Dominus Deus noster tibi: loquerísque ad nos, & nos audientes faciemus ea.

PARAPHR. FErre populus non valens vocem illam Domini in magnificentia & virtute, aptá contingere cedros [p], nedum homines; nolens tamen priuari cognitione voluntatis, doctrinæque diuinæ; rogat enixiùs Mosem virum sanctum & carum ac familiarem Deo, & cui Deus tam terribilis non appareret, sed admitteret tanquam secretarium; nec tantæ vocis clamore propior quodammodo ei, egeret; vt consulto Deo audita referat, quæ

p Psal.28.5.

A ipsi absque metu aut periculo excipientes, libentiùs ac libentiùs exequantur. Narratur idem in Exodo [a] his verbis. *Cunctus autem populus videbat voces, & lampades, & sonitum buccinæ, montémque fumantem: & perterriti ac pauore concussi, steterunt procul, dicentes Moysi; Loquere tu nobis, & audiemus: non loquatur nobis Dominus, ne fortè moriamur.* Tum subiicitur quid ei responsum sit à Moyse. *Et ait Moyses ad populum: Nolite timere: vt enim probaret vos, venit Deus, & vt terror illius esset in vobis, & non peccaretis.* Deinde sequitur. *Stetitque populus de longè. Moyses autem accessit ad* B *caliginem in qua erat Deus.* Tum verò recitantur quæ Moysi locutus est Deus. Opinantur aliqui post descensum terribilem Domini, qui cap. 19. Exodi describitur, cùm eiusdem iussu prohibitus est populus ascendere, populum dixisse quæ hic habentur, & citatis Exodi verbis; túncque populo Mosem illud etiam quod recitaui; *nolite timere*, &c. Postea Mosem locutum Domino, quæ habentur eodem libro cap. 19. [b] *non poterit vulgus ascendere in montem Sinai: tu enim testificatus es, & iussisti, dicens: Pone terminos circa montem, & sanctifica illum*, &c. Nec enim probabile putant, datum Decalogum Mosi, audiente populo, atque Mose adhuc ad montis terminos consistente. Repugnat id aliis, ipsique contextui, ac terror in populo ex ipsa Decalogi promulgatione natus om- C nino est: quamuis Moses Decalogum postea dicatur accepisse, vbi per dies 40. fuisset in monte, quantum ad descriptionem in tabulis, non quantum ad pronuntiationem. Paulò antè hoc ipso capite [c] vidimus quòd post verba quæ locutus fuerat Dominus ad omnem multitudinem in monte de medio ignis, nubis, caliginis, voce magna, nihil addendo ampliùs: & scripsit ea in duabus tabulis lapideis, quas tradidit Mosi (quod vltimum per parenthesim debet intelligi) & postquam audierunt vocem, &c. accesserunt ad Mosem; atque dixerunt quæ hic habentur. Lipomanus in catena Exodi [d] ex duobus Gregoriis Magno, & Nysseno, ex Hieronymo & Aquinate affert mysticum sensum de vetere lege quæ terre- D bat vt pædagogus; quòd populus etiam nunc allegoriarum caliginem non valet penetrare seu spiritualem intellectum rimari: quòd veluti Moses in Ecclesia eligitur vnus diuinarum rerum capax, quem cæteri audiant, qui autem tanquam illoti ac sordidi audent, suis cogitationibus quasi lapidibus obruuntur: quòd natura diuina quantò magis hîc percipitur, magis incomprehensibilis, & ceu intra caliginem esse cognoscitur, & videtur videri non posse, atque posuisse tenebras latibulum suum [e], & habitare lucem inaccessibilem [f], *& nubes & caligo in circuitu* [g] *eius.* Idem docet [h] Areopagita. Porrò contra id quod antea dictum est, Mosem vt Deo magis carum, & magis iustum, simili timore correptum non esse, E quo populum; obiici potest quod Paulus [i] illum refert dixisse, *exterritus sum & tremebundus*, agens de tempore quo lex data est. Caietanus [k] exponit voluisse dicere se quoque aliquando terrefactum visione rubi, tamen superuixisse; de quo terrore Stephanus [l], *tremefactus autem Moyses*, inquit, *non audebat considerare.* Timuisse tum etiam quando lex data est, communis opinio est; atque id Paulum ex traditione didicisse, vt nomina magorum Pharaonis [m]. Eodem [n] loco idem Apostolus priùs de populi terrore scripserat; ita vt quod Caluinus [o] ait, illa verba, quæ personam Mosis sonant, non in populi, sed in ipsiusmet Mosis persona

a cap.20.18. & seqq.
b vers.23.
c vers 22. 23.24.
d in c 20.
e Ps.17. 12.
f 1.Tim.6. 16.
g Psal.96.2.
h de mystica Theol. cap.1.
i Hebr.12. 21.
k ibid.
l actuum 7.32.
m 2.Tim. 3.8.
n vers.18.& seqq.
o ibidem.

persona accipienda sint. Non obstat autem quominus qui timuerit initio, animos deinde colligens seipsum & alios hortetur ad pellendum timorem: quemadmodum Philistæi cùm audissent allatam arcam in castra Hebræorum, tum se, tum alios hortati sunt ad non timendum [a]. Ergo Hebræi nunc rogarunt Mosem vt audacter accederet ad Deum, persuadentes sibi ac experti eum licèt nonnihil initio timuisset, timorem pepulisse, ac ipsis quoque timorem eximere conatum fuisse.

a 1. Reg. 4. 9.

Explanatio.

Tu magis accede.] Interpretis est particula (*magis*) editionum aliarum tantùm (*accede tu.*) Indicant hæc verba nonnullum fidei defectum; quasi loci distantia, vel propinquitas aliquid referret; Deusque non perinde longè ac propè posset suam declarare voluntatem; quo modo Regulus petens vt Christus descenderet ad filium suum ægrotum, & sanaret eum [b], argui solet. *Putásne* [c] *Deus è vicino ego sum, dicit Dominus, & non Deus de longè? Si occultabitur vir in absconditis: & ego non videbo eum, dicit Dominus? numquid non cælum & terram ego impleo, dicit Dominus?* Inuitamur autem accedere ad illum, illique appropinquare, vt appropinquet nobis [d]; dicitúrque nonnullis propè [e] esse, longè à nonnullis [f], quantum ad effectum & affectum, quorumdam cur longè à Deo [g]: item scribitur ad Christum appropinquantes fuisse publicanos & peccatores [h], non corpore videlicet modò, sed etiam animo. Lege commentarium nostrum ad illud Psalmi [i] 148. vbi vocatur populus appropinquans Deo; & Iacobi 4. [k] cùm hortatur appropinquare Deo, vt appropinquet ipse nobis. Vtrobique multa reperies ad rem præsentem.

b Ioan. 4. 47. 49.
c Ierem. 23. 23. 24.
d Ps. 33. 6. 4.
Iacobi 4. 8.
e Psal. 118. 144.
f Psal 10. 1. sec. Hebr.
g Esa. 29. 13. Ier. 12. 2.
h Lucæ 15. 1.
i vers. 14.
k vers. 8.

Et audi cuncta quæ dixerit Dominus Deus noster tibi.] Additur ab Interprete (*tibi*) & à LXX. (*πρὸς σε, ad te.*) Constituitur Moses quodammodo hac populi suffragatione sequester, mediúsque apud Deum, quem iam Deus ipse in hoc munere constituerat. Dicit de seipso Moses sub initium istius capitis [l], *Ego sequester, & medius fui inter Dominũ & vos in tempore illo, vt annuntiarem vobis verba eius: timuistis enim ignem, & non ascendistis in montem.* Quæ autem ibidem statim subditur Decalogi recitatio, non arguit, vt priùs monui, Decalogum à Moyse, non à Deo ipso pronuntiatum, siue ab Angelo in Dei persona.

l vers. 5.

Loquerisque ad nos, & nos audientes faciemus ea.] Plura in editionibus reliquis (*& tu loqueris ad nos omnia quæcumque loquetur Dominus Deus noster, & audiemus, & faciemus.*) Timore perculsi omnia pollicentur prolixè; quemadmodum & in Exodo cum priùs quàm is incussus esset, proposita verò spes diuinorum beneficiorum [m]; tum postquam eo modo qui narratur hîc incussus [n]. Rudem videlicet populum illum non nisi præmia suppliciaque ferè mouebant: confitebatur Domino, cùm benefaciebat [o] ei; cùm occideret, quærebatur [p], multiplicatísque infirmitatibus, accelerabant [q]. Vtcumque sit, exegit Deus ab illo promissum, ac veluti subscriptionem acceptatæ conuentionis subscriptioni scribæ similem, inquit Theodoretus [r] ac Rupertus [s]. Rarò homo seruat quæ ex timore promisit, ait Oleaster hoc loco.

m Exo. 19. 8.
n cap. 24. 3.
o Ps. 48. 19.
p Ps. 77. 34.
q Psal. 15. 4.
r In Exo. 19.
s ibidem.

Vers. 28.] Quod cùm audisset Dominus, ait ad me: Audiui vocem verborum

A populi huius quæ locuti sunt tibi: bene omnia sunt locuti.

Paraphr.

APprobat Deus, & commendat vel populi reuerentiam erga se; quòd, licèt præ timore, mallet ab homine institui, quàm immediatè ab ipso; vel obedientiam; quòd homini obediturum tam promptè polliceretur propter ipsum in omnibus, quæ ille nomine eius præciperet. Voluit Deus auctoritatem legislatoris ac principis quem populo assignauerat, magis ac magis sanciri & confirmari: laudat & quòd populus vti se velle dixerat Mose tanquam sequestro medióque apud ipsum; & quòd exequi omnia quæ præciperentur promptum paratumque esse asseuerauerat.

B Credendum est Mosem audito illo populi sermone ad oraculũ secessisse, indeque responsum hoc retulisse. Hoc est, quod antea retuli ex Exodo [a], respondisse Mosem populo ne timeret, quia venisset Dominus vt probaret ipsum; & vt terror illius esset in ipso, nec peccaret. *Dum confortatur homo,* Hebraicè אנוש *enos, obliuiosus Dei ac sui, obnoxiúsque infirmitati & ærumnæ,* id est, dum obdurescit, rigescit, obfirmato in Deum animo est, *iudicatur in conspectu Dei* [b], Hebraicè *propter facies eius,* hoc est, propter iram, furorem, indignationem, quam præ se fert. In via Dei timor fortitudinem gignit, inquit Gregorius [c], & in illo est fiducia fortitudinis [d], per eum declinat omnis à malo [e], & ipse odit malum [f]. In cap. 18. libri

a c. 20. 20.
b Ps. 9. 20.
c 5. moral. c. 13.
d Prou. 14. 26.

C nostri videtur occasione petitionis ne loqueretur Deus ipse, sed Moses, non solùm approbasse & concessisse, verùm etiam promissionem de Messia protulisse: *Prophetam,* inquit Moses, *de gente tua, & de fratribus tuis sicut me, suscitabit tibi Dominus Deus tuus, ipsum audies; vt petisti a Domino Deo tuo in Horeb, quando concio congregata est, atque dixisti; vltrà non audiam vocem Domini Dei mei: & ignem hunc maximum ampliùs non videbo, ne moriar. Et ait Dominus mihi. Benè omnia sunt locuti: Prophetam suscitabo eis de medio fratrum suorum similem tui,* &c. Id est, quia petierunt ne loqueret ipse, loquar deinceps per te quamdiu viues, ac deinceps per alios tibi similes: tandémque per Filium meum, qui homo fiet similis tibi, in terris videbitur, cúmque hominibus conuersabitur [h]: ita

e c. 15. 28.
f cap. 8. 13.
g vers. 15. & seqq.

D vt qui olim locutus fuero in Prophetis, loquar nouissimè in Filio meo [i]. Elicere solet Deus ex defectibus nostris ac imperfectionibus humanis benefaciendi occasionem.

h Baruch 3. 38.
i Hebr. 1. 1.

Explanatio.

Quod cùm audisset Dominus.] Breuiùs quàm editiones reliquæ (*& audiuit Dominus vocem sermonum vestrorum loquentium ad me, seu cùm loqueremini ad me*) Chaldaicè, (*& audita est coram Domino vox,* &c.) Non exprimitur an Moses adierit Dominum data opera, vt referret populi postulationem: vel an Dominus vltrò ipsi hæc ab se audita retulerit. secundum indicat magis textus. Audire autem Dei humano more intelligitur, vt pleraque similia, pro simplici notitia.

Audire Dei quid.

E *Ait ad me.*] Iuxta editiones alias (*& dixit Dominus ad me.*) Quæ toties iterata repetitaque Domini appellatio non caret energia, vt insinuetur singularis obseruantia erga illum tam in populo, quàm in Mose.

Audiui vocem verborum, &c.] Chaldaicè, vt priùs (*audita est coram me vox,* &c.) Similis phrasis cap. 1. [k] (*cúmque audisset Dominus vocem sermonum vestrorum.*) Synonyma enim sunt verba & sermones. Item c. 4. [l] *vocem verborum eius audistis.* Præterea in Iob [m]; *vocem verborum tuorum audiui:* & in

Vocem verborũ audire, quid.
k vers. 34.
l vers. 12.
m c. 33. 8.

c 10.9.

& in Daniele [c]; *audiuis vocem sermonum eius.* Citato cap. 1. exposui ea phrasi denotari quòd simul ac vox profertur articulatè, ilicò exaudiatur.

Bene omnia sunt locuti.] Græcè (*ὀρθῶς πάντα ὅσα ἐλάλησαν, rectè*, scilicet se habent, *omnia quæcumque locuti sunt.*) In aliis bibliis, vt in Complutensibus Regiisque (*quæcumque dicta sunt, ἐλάλησαν.*) Hebraicè *bona reddiderunt*, vel *benè egerunt in omnibus quæ locuti sunt, probè ac rectè omnia locuti sunt*; atque, vt ita dicam, *bonificauerunt*, הֵיטִיבוּ *hetibu*. Chaldaicè (אַתְקִינוּ *athkinu, rectificauerunt, recta reddiderunt*, seu, *fecerunt*, aut *recta facta sunt, ac veluti benè parata & cogitata*) quasi diceretur; benè præmeditati sunt ea quæ dicerunt; bona & recta sunt, ac talia quæ mihi placeant. Approbatio & commendatio Dei, magni facienda, vt & cùm præcedente libro [b] rectè locutam tribum filiorum Ioseph respondit: & iustam rem postulasse filias Salphaad [c]. Græcè in vltimo loco est ὀρθῶς, quemadmodum hîc; in penultimo οὕτω, *sic*: quod valet in duobus illis locis כֵּן *chen*, necnon (*& rectè.*) Consule commentarium dictorum locorum; tum verò quòd Philonem [d] retuli considerantem dignationem Dei approbantis & laudantis res nostras, exaggerantem quoque quanti id referat: & quo pacto exemplum hoc sequi par esset summos etiam quosuis principes erga subditos suos.

b cap 36.
c cap. 27. 5.
d 3. de vita Mosis.

Vers. 29.] Quis det talem eos habere mentem, vt timeant me, & custodiant vniuersa mandata mea in omni tempore, vt bene sit eis & filiis eorum in sempiternum?

PARAPHR. QVia sæpe verbis res, facta promissis non respondent, nec sufficit quòd benè locutus esset populus, dum se paratum professus est audire qui Dei nomine præciperet, ac operè præcepta impleturum; optare se significat Deus, vt & ea animo, & exteriùs præstet, quod pollicetur circa mandatorum suorum perseuerantem obedientiam; & quidem non sua ipsius causa, qui nullo prorsus egeat; sed in eiusdem met obedientis populi atque posterorum perpetuam etiam vtilitatem. In morem optantis loquitur Deus, & quia cunctorum salutem quantum in se est desiderat [e]; & ad eam consequendam sic præbet gratiam, vt saluam velit libertatem. Propterea toties apud Prophetas præsertim, & alias Scripturas vtriusque Testamenti vel hortatur, vel minatur, vel conqueritur: ac tandem cùm aliquibus eadem gratia secundùm entitatem congrua sit & efficax; aliis tantùm sufficiens, & idcirco conuertantur aliqui, aut etiam saluentur; non item alij; reiici debet in altitudinem diuitiarum sapientiæ & scientiæ Dei, atque in incomprehensibilia iudicia, & inuestigabiles vias illius; cuius nemo nouit sensum, nec quisquam consiliarius eius est [f]. Abulensis [g] bonum hîc dat consilium, vt se quisque ea Dei gratia credat prædestinatū: sed ad hoc peruenire nō posse sine magnis laboribus (Gregorius [h] hoc ipsū docet, quia magna præmia sunt) vt sic desperans non recedat ab omni opere bono: & ne nimiùm credulus gratiæ prædestinationis, sine aliquo opere se gloriam adepturum putet: quia id quod per prædestinationem promissum est, plerumque sine magnis laboribus & Sanctorum precibus adipisci non possumus,

e 1. Tim. 2. 4.
f Rom. 11. 34.
g quæst. 10.
h hom. 37. in Euang.

A &c. Et si aliquando, subdit ipse, diabolica insurgat tentatio, proponens nobis, esse nos à Deo præscitos, non assentiamus ei, sed totis viribus eam fugiamus, quia nulla tentatio quàm ista periculosior. Obseruat item Glossa ordinaria quæ ex Rabano sumpta est, velle his verbis Deum intelligi gratia sua hoc beneficium concedi, vt sit in omnibus iustitia eius, ex fide; non propria, ex lege. Interlinearis & Hugo aiunt indicari à solo Deo esse gratiam infusam, castum timorem, vt non lapidei, sed sensibiles, vniuersa Dei mandata custodiamus, ita vt iota vnum non prætereat. Riekelius optandi modo denotari vult, non quòd impossibile sit Domino dare hominibus mentem huiusmodi, sed quòd insit iis arbitrij libertas:

B quódque ipse quantum in se est cupiat nostram salutem, & adiuuare paratus sit; cùm etiam apud Esaiam [a] dicat; *vtinam attendisses mandata mea*; a c. 48. 18.
Græcè solùm καὶ εἰ, *& si.*) *facta esset sicut flumen pax tua.* Cui affinis in Baruch [b] sententia. *Si in via* b cap. 3. 13.
Dei ambulasses, habitasses vtique in pace sempiterna. Iussit præterea Deus ex nomine suo Angelo Laodiciæ scribi [c]; *vtinam frigidus esses, aut calidus.* Quod c Apoc. 3. 15.
Psalmo [d] 80. legimus, *si populus audisset me*, &c. d vers. 14.
Hebraicè est לוּ *lu*; *vtinam*, quemadmodum hoc loco, & ibidem Chaldaicè לְוֵי *leue*, aut חֲלוַאי *haluai*. Ibi Caietanus iubet considerare affectum diuinum ad hoc vt simus boni, & seruemus legem Dei. Ex his similibúsque loquendi modis colligi

C potest Dei scientia de futuris contingentibus possibilibus liberis, siue mediam velis appellare, siue ad scientiam reuocare visionis, vt quibusdam placet; contendentibus inuoluere nescio quod eiusdem decretum. Citato Psalmo nonnihil de hoc dixi: & præterea quòd voluntas Dei, quam vocant beneplaciti & absolutam, semper impletur; signi non item: ad hæc optandum cum Dauide, dicendúmque [e]; *Vtinam dirigantur viæ meæ, ad custodiendū iustificationes tuas*; & cum Mose [f]; *Vtinam saperent, intelligerent, nouissima prouiderent*: & cum Salomone [g]; *Custodi in æternum hanc voluntatem cordis, & semper in veneratione tui mens ista permaneat.*

e Ps. 118. 5.
f Deut. 32. 29.
g 1. Paral. 29. 18.

Quis det.] Sic etiam Hebraicè מִי יִתֵּן *mi itthen*, & Græcè τίς δώσει: sed Chaldaicè *vtinam*, לְוֵי *le-*

D *ue*. Priore libro [h] talis formula: *quis tribuat, & det.* Vbi alia protuli testimonia ex [i] Iob (apud [k] quem idem valet, *quis tribuat*: necnon in historia [l] Regum) & Cantico [m] Canticorum: aliquando [n] autem reddi etiam ab Interprete nostro per (*vtinam.*) Tale etiam desiderium significat Psalmographus [o]; *quis dabit mihi pennas sicut columbæ*: &, *quis* [p] *dabit ex Sion salutare Israel*: & Ieremias [q]; *quis dabit capiti meo aquam*, &c. *quis dabit me in solitudine*, &c. Nec verò refert an reddatur; *quis det*, vel *quis dabit* τίς δῴη, vel δώσει, quidquid Tuccius [r] dicat; vtroque enim modo respondet Hebræis vocibus מִי יִתֵּן *mi itthen*: potéstque significari æquè duplici illa phrasi desiderij vehementia etiam sine incertitudine aut ignorantia

h c. 11. 29.
i c. 6. 8. cap. 31. 31.
k c. 14. 13. c. 19. 23. c. 23. 3. c. 29. 2. c. 31. 35.
Explanatio.
l lib. 2. 18. 33.
m cap. 8. 1.
n Exo. 16. 3. Iudic. 9. 29.
o Psal. 54. 7.
p Ps. 13. 7. c. 52. 7.
q c. 9. 1. 2.
r in Cant. pag. 190.

E futuri euentus. Non facilè reperias istius formulæ aliis in linguis peritioribus exemplum, sed videtur Hebrææ propria.

Talem eos habere mentem vt timeant me.] Iuxta editiones alias (*esse*, aut, *& sit*, aut, *vt sit cor illorum hoc ipsis*, aut *in ipsis*, *vt timeant me.*) Optat perseuerantiam populo in eo timore quem conceperat. Pro corde mentem reddit alibi [s] etiam Interpres, licèt aliquando [t] Græcè sit διάνοια, vel φρόνησις [u]. Nec infrequens vt cor vicissim sumatur pro mente. Mens porrò deriuatur vel à μένος: vel

s Exo. 35. 21. Leuit. 26. 14. Nū. 32. 7. 3 Regū 8. 18. 1. Par. 29. 18. lib. 2. 29. 31. Prou. 7. 2. 5. c 15. 15. 28. c. 19. 8 c. 23. 7 c. 24. 1 c. 28 14 Esa. 44. 19. Dan. 2. 30.
t Num 32. 7. c 11 9.
u Pro. 19. 8.
Cor pro mente.
Mens vnde dicta.

vel à *μανία*, hoc est, ab animi ardore & impetu, vel ab indicare; vel quasi mensinens: non autem à motu. Lege Iulium [a] Cæsarem Scaligerum. Timorem castum requirit Hugo: sed talem tunc omnes habuisse, creditu difficile. Ad castum conducit seruilis, quem elicit pœna: & caritati locum parat, sicut per setam introducitur linum, quando aliquid suitur, inquit Augustinus [b]; & vrait Gregorius [c], fortitudinem gignit, omnésque temporales terrores pellit.

a Exerc. 307. nu. 2.
b tract. 9. in 1. epist. Ioan.
c 5. moral. c. 13.

Et custodiant vniuersa mandata mea.] Vt vnum iota non prætereat, inquit Glossa interlinearis: ex iis maximè quæ propriè mandata & præcepta sunt; videntur autem leuiora vel minora: circa quorum vel vnum aliquod si quis mortaliter peccet, factus est omnium reus eo modo quem declarauimus in Iacobi [d] commentario.

d cap. 2. 10.

In omni tempore.] Aliter (*omnibus diebus*.) Verùm valent hæc idem: ac satis vsitatum, diem poni pro tempore.

Dies pro tempore.

Vt benè sit eis, & filiis eorum in sempiternum.] Quos timore ad se Dominus excitauerat, spe allicit: ostendens commodum omne non ipsius esse, qui nullo vel egeat, vel careat; sed custodientis mandata eius. Benefacere aut benefieri impotsat, ייטב *iitab*, Hebræum, & Chaldæum ייטב *iiteb*. Eadem est phrasis priùs versu 16. occurritque alibi sæpenumero. Denique in sempiternum, aut in æternum, aut in sæculum, aut in perpetuum, aut in æuum synonyma sunt; accipiuntur pro longa duratione, eúmque adiungitur promissioni, solet intelligi, nisi per eos stet quibus promissio, vel quandiu perdurabit status, & conditio reipublicæ cui promissio fit, videlicet synagogæ, &c. De hoc aliquoties in variis commentariis monuimus, & est canon pluribus Scripturarum locis necessarius.

Vers. 30.] Vade & dic eis: Reuertimini in tentoria vestra.

PARAPHR.

QVia non erant ampliùs audituri Deum immediatè loquentem, siue in eius persona verba formantem Angelum; sed Mosem aliúmve, iubet Deus Mosi, qui cum ipso versabatur in monte, sciscitans de eo quod populus dixerat, vt reciperent se in castra quæ aliquantum remota erant à loco, ad quem conuenerant ad legem audiendam, & Deum ipsum, vt crederent Mosi in perpetuum [e]. Nempe castra in planioribus erant campis; alius locus in radicibus ipsis montis. Benignè gessit se Deus, non solùm approbando quod petierant, sed etiam consulendo vtilitati eorum, ne diutiùs incommodè habitarent extra tentoria sua, cùm simul quoque præ timore præterito, non parum fortasse debilitati essent, ac vires resumere recreareque deberent. Ad hunc modum Christus triduò populum sustinentem, numero magno, panibus in solitudine refecit, ne deficeret in via [f]: discipulos seduxit in desertum locum, vt requiescerent pusillum, quia erant qui veniebant & redibant multi, & nec spatium manducandi habebant [g]. Triduò antè populus Hebræus, Deo præcipiente, sanctificauerat se, ac præparauerat, lauerat vestimenta, ab vxoribus abstinuerat [h], non solùm & ab immunditiis legalibus, & fortassis cibum etiam parciùs ceperat. Ergo Dominus misericordia motus, populum diutiùs extra castra detineri non patitur; cum magna quadam reuerentia solitus nos disponere [i].

e Exo. 19. 9. 17. 23. c. 20. 20. 21. Deut. 4. 11.
f Matth. 14. 13. & seqq. c. 15. 32. & seqq. Marci 8. 1. & seq. Lucæ 9. 12. & seq. Ioan. 6. 5 & seqq.
g Marci 6. 31.
h Exo. 19. 10. 11. 14. 15.
i Sapien. 12. 18.

μετὰ πολλῆς φειδοῦς, indulgentia, venia, benignitate, atque *μετὰ εὐσπλαγχνίας*, per quod nomen Suidas aliud [illegible], quod alteri simile est, explicat cum viscerum commotione, sympathia, commiseratione.

Vade, & dic eis.] Inserunt Biblia Complutensia, & Regia (*ergo*) nempe (*vade ergo*) quo carent editiones aliæ, ac nostra emendata. Immò nec extat in aliis editionibus.

Explanatio.

Reuertimini in tentoria vestra.] Græcè (*in domos vestras*, *εἰς τοὺς οἴκους ὑμῶν*.) Synonyma sunt tentoria & tabernacula, sæpiúsque nunc hoc, nunc illud nomen occurrit. A tendendis contra æstum, aliásve iniurias cæli, velis dictum tentorium est: tabernaculum à taberna, tabulis, & tabulatis; seu ab ædificio habitationi apto, quod tabulis claudebatur, vel operiebatur: aut à trabibus. Subitariis eiusmodi habitationibus vtendum in deserto erat, seu scenis, in cuius rei memoriam scenopegiæ tabernaculorúmve festum deinde institutum est, de quo alibi actum. Nomen *οἶκος* & *domus* generalius est pro omni ædificio à *δέμω*, *ædifico*; immò nonnunquam de nido passeris [a] siue auis cuiuscumque: & idem iudicium de Hebræa voce בית *baith*. Sed & vicissim tabernaculum cognominatum æternum [b], vsurpatur de habitatione cælesti. In priore illo communiore sensu dicuntur Magi intrasse domum, in qua erat puer cum Maria matre [c] eius, quod erat stabulum siue spelunca, quam diuini huius pueri parentes pretio conduxissent, ita vt non liceret aliis sua ibi iumenta stabulare; quoad Virgo mater puerperarum ab hominum se commercio seorsum contineret,

a Psal. 83. 4.
b Luc. 16. 9.
c Matth. 2. 11.

Vers. 31.] Tu verò hic sta mecum, & loquar tibi omnia mandata mea, & ceremonias atque iudicia: quæ docebis eos, vt faciant ea in Terra, quam dabo illis in possessionem.

PARAPHR.

PRonuntiato iam Decalogo, post quem conterritus populus, audire plura renuebat; supererant adhuc alia tradenda præcepta, quæ vt Moses referre ad populum posset de moribus, de ceremoniis cultúve diuino, de rebus iudicialibus, seu forensibus, cùm dimissus iam in castra populus esset, iubetur Moses redire vnde descenderat, vt populum remitteret, ibidémque exciperet quæ suo deinde tempore in terra promissionis seruare oporteret, quando ad illam peruentum fuisset. Hoc est quod scribitur in Exodo [d]. *Stetitque populus de longè: Moyses autem accessit ad caliginem, in qua erat Deus.* Deinceps [e] verò multa præcepta data Moysi narrantur; & quidem, vt videtur, eadem die qua Decalogus pronuntiatus fuerat; licèt Iosephus indicet aliquot dies intercessisse: finito namque Decalogo statim ascendit Moyses, & leges alias accepit. Vsurpantur verba hæc in Apostolicis [f] constitutionibus, vt imperetur silentium, seu vt sileant omnes in Ecclesia, & stando audiant lectiones diuinarum Scripturarum. Scriptum est enim, vt ibi dicitur (*tace* [g], *& audi Israel*) quæ verba loci alterius sunt: & rursus (*tu autem sta ibi, & audies*) quæ videntur hinc sumpta. Ambrosius [h] aptat eamdem sententiam, & illam (*locus* [i] *in quo stas, terra sancta est*) vt stemus in Ecclesia, vt stemus fide, vt fixi stemus cordis nostri (nempe bona) sententia: qui sic stant in hac

d c. 20. 21.
e ibid v. 22. & seq. & c. 21. & 22. & 23.
f 2. constit. Apost. c. 57.
g Deut. 27. 10. sec. LXX.
h ep. 25 ad eccl. Verc. edit. Rom.
i Exo. 3. 5. Iosue 5. 15

Domini

a Pf.133.1. Domini domo, benedicere Dominum [a], esse speculatores prouidos, exploratores impigros, pervigiles custodes, bellatores strenuos, videre diligenter ne cadant [b]. Hieronymus explanans lenitatem verba (*quia dilexit mouere pedes suos, & non quieuit, & Domino non placuit*) notat quòd in Scripturis sacris semper peccatorum moueantur pedes: Sanctis autem dicatur eum Moyse; *tu vero hic sta mecum*; & Pfalmo 134. scriptum sit, *Laudate seruí Dominum, qui statis in domo Domini, in atriis domus Dei nostri*. De prioribus illud etiam est [d], *peccatum peccauit Ierusalem, propterea instabilis facta est*. Talis Cain vagus & profugus [e]: talis filius prodigus abiens in regionem longinquã [f]: tales reprobi nunantes ac mendicantes [g]. Docet præterea Hieronymus ad locum Ezechielis [h] (*quasi vulpes in desertis prophetæ tui Israel erant*) prophetas (quod aliis etiã congruit, qui vulpium similes sunt) non stare in firmamento, nec eum Petro audire mereri: *tu* [i] *es Petrus, & super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam*; nec Moysi similes esse, cui dictum est: *tu vero hic sta mecum*; nec illius, qui dicit [k], *statuit supra petram pedes meos*; sed fluctuans omni vento doctrinæ. Anagogicè demum sumens apud Abacuc [l] Solem & Lunam stantes in habitaculo suo (Græcè *in ordine suo*) ait cùm Sol qui est Christus fuerit eleuatus, & exaltauerit eum Deus, & donauerit ei nomen super omne nomen [m]; tunc etiam Ecclesiam, quæ in præsenti sæculo tenere suum ordinem non potest, ad ordinem debitum reuersuram, & nequaquam mutandam; sed fixo statutam gradu, & auditurum eum Moyse; *tu autem hic sta mecum*.

b 1.Cor 10. 12.
c c.14.10.
d Thren. 1. 8.
e Gen 4.14.
f Luc 15. 13.
g Psal 108. 10.
h Ezech. 13.4.
i Math.16. 18.
k Pf.39.3.
l cap.3. 11.
m Philip. 2.9.

Explanatio. Standi verbum. *Tu verò hic sta mecum.*] Chaldaicè (*in conspectu meo*, קדמאי *kodamai*. Standi autem verbum non tantùm situm seu positionem erectam significat, verum etiam idem in genere quod præsentem esse & manere. Propriam significationem alluci sensus mystici supponunt: atque verisimile videtur hic literaliter accipiendam: quoniam conuenit præcepta excipienti, & quidem à Maiestate diuina. De notione verbi, *stare*, consule alibi [n] annotata, necnon & sedendi; quòdque non sit vera nonnullorum obseruatio, nullum peccatorem stantem dici in Scriptura: Solitos fuo tempore fideles verbum Dei stantes audire, aliàs quoque docui, & Augustinus [o] apertè testatur: licèt variatum in hac re sit, & alicubi sedendi consuetudo fuerit audientibus, standi loquentibus, vt de Corinthiis videtur ponere Paulus [p], & vniuersè de omnibus Clemens [q] Romanus, de Essæis Philo [r]: de fidelibus idem Augustinus [s] in transmarinis regionibus. Constantinum Magnum narrat [t] Eusebius rogatum à se, vt præparato sederet in solio auditurus, recusasse, eùmque ne nimium defatigaretur, finem facere velle, restitisse; ac ad sermonem absoluendum hortatum; adhuc verò flagitanti vt sederet, subtristi austerdque vultu respondisse, nefas esse institutis de Deo disputationibus negligentes aures præbere; sibi verò hoc in primis vtile esse; cùm pium sit vt de diuinis rebus differentes audiant erecti. Certè somnus difficiliùs vigilantibus obrepit, inquit Ambrosius [u], ita interpretans Paulum [x] (*state in fide*) ante quod immediatè præcipit (*vigilate*.)

n Præfa. in Psal.c.14.n Pf.1.1.Psal. 93 16. Psal. 109 1 a&.1. 11 c.5.20.
o de cate- chiz. rudib. c.13.lib.50. hom.in 26. tract.112.in Ioan.
p 1.Cor.14. 30.
q 2 constit. c 57.
r de vita cõtemplat.
s de cate- chiz. rudib. c 13.
t de vita Constantini c.33.
u in 1.Cor. 16.
x ibidem.

Et loquar tibi omnia mandata mea, & ceremonias, atque iudicia.] Ista vocabula frequenter occurrerunt, explicataque sunt de præceptis moralibus, ceremonialibus, iudicialibus, מצוה חקים משפטים *mitsuah, chukkim, mishpatim*, licèt primum sit numero singularis; ἐντολή, δικαιώματα, κρίματα. Quamuis autem secundum ex Hebræis possit quandoque alia significare quàm ceremoniale præceptum, & primum sit amplioris notionis quàm moralia dumtaxat: nihilominus tria simul posita rectè solent exponi, vt dixi, quemadmodum & Græca. Chaldæum verò קימא *keiamaia* valet pacta, quæ peculiariter sanciri consueuerant situ & ceremonia præscripta. Quapropter non est audiendus Caietanus, qui transferens tantũ statuta atque iudicia, nihil ait exprimi de ceremoniis.

Quæ docebis eos vt faciant ea.] Græcè in imperatiuo (*& faciant sic*, καὶ ποιείτωσαν οὕτως) quod non rectè scribitur in codicibus Complutensibus ac Regiis per α, *ποιείτωσαν*. Maior emphasis ac vis in imperatiuo est, quàm docere alios vt faciant: nisi docere sumatur vt idem, quod imperare.

In terra, quam dabo illis in possessionem.] Participia נתן *nothen*, & ישב *iasheb* admittunt, vt sæpe monui, verbum substantiuum cuiusuis temporis; vt reddi possint hic, dans ero, aut sum, aut fui. Græcum autem verbum, δίδωμι præsentis temporis est. Iam data erat terra Chanaan, quia promissa; danda erat, quia nondum possessa; dabatur, quoniam breui admodum possidenda. Triplex porrò illud genus præceptorum obseruari debebat in dicta terra; quoniam pars maior eorum, præsertim ex ceremonialibus & iudicialibus in deserto executioni mandari nequibat.

Vers. 32.] Custodite igitur & facite quæ præcepit Dominus Deus vobis: non declinabitis neque ad dexteram, neque ad sinistram.

Vers. 33.] Sed per viam, quam præcepit Dominus Deus vester, ambulabitis, vt viuatis, & benè sit vobis, & protelentur dies in terra possessionis vestræ.

Executio est hæc iniuncti muneris à Deo, vt Moses doceret populum, eiusdémque nomine ipsi præciperet præcepta cuncta seruare diligenter & exactè, in neutram partẽ deflectendo, quia virtus in medio est, siue per excessum, aut per defectum, siue committendo aut omittendo, siue addendo, aut minuendo: sed rectà incedendo per demonstratam viam, si vellent viram incolumem, felicem, longam in promissa terra transigere, atque in concessæ terræ possessione firmiter ac perdiu permanere. Tria hic promittit Abulensis notat, & Marzilla, inopinatà immaturàve morte non mori; terræ bonis affluere; vitam diu producere. Quæ magni populus ille rudis, & carnalis, æstimabat, ac vt plurimum optabat & petebat, beatúmque docebat ac dicebat eum hæc essent; cùm reuera beatus cuius Dominus Deus [a]. Paraphr.

a Pf.143.15. Explanatio.

Custodite igitur & facite.] Futuri temporis verbum habent editiones aliæ, quod imperatiui loco solet esse: & apud easdem (*custodietis ad faciendum*) idem valet atque curabitis vt faciatis: erit vobis instar pretiosi custodia opere exequi Dei præcepta. Denique particulam illatiuam posuit Interpres pro particula (&) in principio istius membri: quod alibi etiam contingit.

Quæ præcepit Dominus Deus vobis.] In reliquis editionibus (*sicut*, siue *quemodo*, כאשר *chaasher*, כמו *chemo*, ὃν τρόπον. Videlicet iam per seipsum immediatè tradidit hæc præcepta; sed per me, quemadmodum optastis, & flagitastis.

Non

Non declinabitis neque ad dexteram, neque ad sinistram.] Ea traditis modis huius formulæ, Hugonis est ille de non addendo, vel minuendo: Abulensis, Carthusiani, siue Riekelij, Caietani, Marzillæ, de vitandis extremis, medióque retinendo: eiusdem Rickelij alius, de non vltra vires attentando, nec per pusillanimitatem deficiendo; nec propter prospera mundi, nec propter aduersa recedendo à via iustitiæ, salutísque: non in gratiam amicorum, nec metu inimicorum; non arrogando si quid boni facias, nec operando malum: non stultitiæ te dedendo, nec plus quàm oportet sapiendo: non te decipiendo putans absque peccato esse; nec securiùs peccando: non metas virtutis excedendo, nec per desidiam in vitia præcipitando. Actum de parœmiali hac phrasi in Psalm. 118. [a] & cap. 2. [b] libri nostri, & præcedentis libri c. 20. [c] ac vltimo illo loco accuratiùs, allatis Patrum testimoniis, qui, prout se offert occasio, applicant ad varia: vt præterea Hieronymus [d], *ne abstineas à cibis, quos Deus creauit ad vtendum* [e], *ne condemnes nuptias, ne sis iustus* [f] *multùm: aut ne luxuriæ te tradas & libidini.* Item [g]; *ne sis vel parcus, tibimet etiam ipsi non tribuens quod necesse est; neque comedas substantiam tuam cum meretricibus, dicásve: Comedamus & bibamus; cras enim moriemur.* Porrò in partem neutram declinare est recta via incedere; viámque dirigere seu parare, ac rectas facere semitas [h]. Clemens [i] Romanus; *caue,* ait, *ne quis te à pietate in errorem abducat; ne ab ea declines siue ad dextram, siue ad sinistram, vt in omnibus quæcumque feceris, sis intelligens: non enim impius eris, nisi à via recta deflexus.* Felix [k] Papa III. Zenoni scribit iuxta præsens præceptum media via gradiendo vitandum Nestorium, & Eutychem. Ex alibi dictis repetendum, quando non opponuntur ambo vni medio, dexteram sumi pro bono, pro malo sinistram. Quo pacto vias quæ à dextris sunt nosse, id est, approbare Dominum, Salomon [l] scribit; peruersas esse quæ à sinistris sunt. Priore modo non declinare nec ad dextram, nec ad sinistram, idem est, quod non in alteram partem, vt c. 16. [m] libri nostri eodem sensu habetur: & vtroque loquendi modo citra figuram aliam, significatur, ne quis vel latum vnguem discedat à recta via; ne à via virtutis aberret, sed intra eam fixè ac firmiter consistat, per eámque gradiatur & procedat, ne similis erronum sit, & palantum, de quibus ille [n],

——— *Veluti syluis vbi passim*
Palantes error, certo de tramite pellit:
Ille sinistrorsum, hic dextrorsum abit.

Denique apud Esaiam *declinans ad dextram, & esuriens tamen; comedénsque ad sinistram, nec sic saturatus* [o], significat ventri minimè satisfacientem, cruciatum fame, inedia laborantem quo se cumque vertat: idem *ad dextram & ad læuam penetrans* [p], denotat quaqua versum quis inferat sese, vincentem. Consule Delrij nostri adagialia [q], & commentarium Salazar in Prouerbia [r].

Sed per viam quam præcepit Dominus Deus vester, ambulabitis.] Absque particula prima Hebraicè & Chaldaicè (*in omni via*) Græcè (*secundum omnem viam*) quasi legissent LXX. non בְּכָל *bechol*, sed כְּכָל *chechol*, quod facile fuit. Eadem verò adhuc editio Græca sic nectit ista præcedentibus (*non declinabis ad dexteram, neque ad sinistram secundum omnem viam, quam præcepit Dominus Deus tuus tibi ambulare in ea*) Vbi est in singulari numero pronomen secundæ personæ pertinens ad populum. Quæuis à viæ legis diuinæ rectitudine deflexio peccatum est; nec proinde peccata æqualia omnia, vt contra Stoicos, alias demonstratum est.

Vt viuatis.] Græcè ὅπως καταπαύσῃ σε, *vt requiem det tibi, siue vt requiescere faciat te.* Vix viuit, sed vi viuit qui non pacatè tranquilléque viuit: & viuere non infrequenter accipiunt boni auctores Latinæ linguæ pro eo quod est commodè, immò genialiter vitam transigere: Scriptura vitam pro beata, vt alibi [a] docui.

Non est viuere, sed valere vita, ait quidam [b]. item [c],

——— *hoc est*
Viuere bis, vita posse priore frui.

Vt benè sit vobis.] Græcè (*tibi*) sicut priùs. Eadem verò phrasis præcessit versu 29. & valetudini tranquillæve vitæ in priore membro adiungit externa bona.

Et protelentur dies in terra possessionis vestræ.] Vtitur hic editio Græca pronomine plurali. Magni beneficij loco ducebant Hebræi diu viuere, & quidem in patria: longitudinem dierum assignabant dexteræ Dei, sinistræ diuitias & gloriã [d]; quamuis per priorem intelligant beatitudinem æternæ vitæ; per posteriorem temporalia bona. Sed priscis illis Hebræis temporalis vita longæua promittebatur, in senectute bona mori, in plenitudine dierum, in prouecta ætate [e]; ingredi in abundantia (longi temporis vitæ) in sepulchrum, sicut infertur aceruus tritici in tempore [f] suo: & dicebatur timor Domini apponere dies, anni autem impiorum breuiari [g]; quemadmodum Anastasio Imperatori reuelatum est detrahendos de vita quatuordecim annos, igneque seu fulmine periturum [h]. At satis multa hac de re alibi; quódque à Christi aduentu vita breuior à sanctis viris expetatur, vt dissolui sint & viuant [i] cum ipso. Quod attinet verò ad verbum protelandi, semel hic duntaxat vsurpatum ab Interprete; significat longè propellere, ac eminus iacere, quasi à telo, & porrò, id est, procul: extátque proteli nomen apud Lucillium [k], Lucretium [l], Plinium pro continuatione, tenore, impulsione, incitamento, tractu: & deriuant nonnulli à τῆλε, aut τηλόθι, *longè*, vel à טִיל *til*, *eminus eiicere*: item cum nomine verbum apud Sisenam [m], Turpilium [n], Terentium [o], Catonem [p], quos citat Nonius, & in iure [q] ciuili, in Cassiano [r], & aliis. Exponit autem Nonius percutere & perturbare; adiugare, (aliàs adiuuare) excludere. Quid si sit à tela, quæ texendo, & fila producendo, conficitur? Notatu autem dignum, compositum huius loci Græcum verbum μακροημερεύειν, quod habetur etiam cap. sequenti [s]: quod aliter dicitur μακροχρόνιον γενέσθαι [t], aut μακροῦν ἡμέρας [u]: quod præterea est esse μακρόβιον.

ARGV

a vers. 51.
b vers. 27.
c vers. 17.
d in Malach. 2.
e 1. Tim. 4. 3.
f Ecclæ. 7. 17.
g in Esa. 57.
h Esa. 40. 3. Matth. 3. 3. Marci 1. 3. Lucæ 3. 4. Ioan. 1. 23.
i 7. const. c. 30.
k epist. ad Zen. Imp.
l Pro. 4. 27.
m vers. 18.
n Hora. 2. ser. Saty. 3.
o c. 9. 20.
p c. 54. 3.
q tomo 1. adag. 31.
r in c. 4. 27.

Viuendi ratio.
a in Psalmos non semel.
b Martial. lib. 6. epigr. 70.
c lib. 10. epig. 23.
d Pro. 3. 16.
e Gen. 25. 8. 1. Paral. 29. 28.
f Iob 5. 26.
g Prou. 10. 27.
h Sigon. 7. de impe. occid. Cuspin. in vita Theophil. lib. 15. Miscella. Zona. annal. p. 3. Cedren. in Compend.
Protelandi verbum.
i Philip. 1. 23.
k in carm. lib 6. & 12.
l lib. 2.
m 3. & 4. hist.
n in Lemniir.
o in Phormio.
p 5. origin.
q D. lib. 51. t. 1. 2 & C. de iud. Iurisp. l. properandum.
r 2. inst. c. 2.
s vers. 2.
t sup. v. 16.
u Ecclæ. 8. 13.

ARGVMENTVM CAPITIS. SEXTI.

QVONIAM priore capite recitatus est Decalogus, iniunctúmque Mosi, vt quando populus ex Deo immediatè audire plura, ob terrores, quos, illo immittente fuerat expertus, detrectabat; generaliter hîc admonet Moses, vt quo meliùs vel iam tradita præcepta, vel quæ tradentur seruari queant, ea sibi maximè commendata existimet: nec vllo vnquam siue tempore, siue loco, quidquid demum agat, de memoria deponat: ac præmio quidem promissæ terræ moueatur; studeat verò in primis Deum, quem vnicum agnoscat, credat, colat quàm perfectissimè fieri possit, diligere: posteris quoque maiorem in modum commendare. Habetur in isto capite præclarum illud de Deo ex caritate sincera & exacta diligendo præceptum: quod Christus maximum & primum appellauit[a]: & idem affirmante legisperito approbauit[b]; simul cum alio mandato, vt quod simile sit priori; vt quis proximum diligat sicut seipsum: quod etiam Christus sponte adiunxit: & idem ille legisperitus. Christus præterea vniuersam legem & prophetas in iis pendere, vt media scilicet à fine, vt conclusiones à principiis: has Abulensis vocat hoc loco[c] communes in practicis animi conceptiones, maximas, principia; quoniam teste Apostolo[d], perfectio ac plenitudo legis est caritas; seu dilectio. Lex in vno hoc verbo instauratur; finis præcepti, vinculúmque perfectionis, caritas est; qui proximum diligit, legem impleuit. Gregorij[e] quoque trita sententia; omne mandatum de sola dilectione esse; omnia vnum præceptum esse; multa per diuersitatem operis, vnum in radice dilectionis. Scribit item[f] Augustinus omnia quæ præcipit aut docet Scriptura, ad nutriendam & corroborandam caritatem, & ad vincendam, & extinguendam cupiditatem valere; totámque magnitudinem, & amplitudinem diuinorum eloquiorum possideri à caritate, qua Deum proximúmque diligimus. Ait item[g] quamcumque quis paginam interroget, hoc responsarum, nempe caritatem præcepti finem. De Dei amore agetur suo loco propriè in isto capite.

a Matt. 22. 38. 40. Mar. 12. 29.
b Luc. 10. 28.
c quæst. 1.
d Rom. 13. 9. 10. Gal. 5. 14. Coloss. 3. 14. 1. Tim. 1. 5.
e homil. 40. in Euang.
f 3. de doct. c. 10.
g in Psal. 102.

CAPVT SEXTVM.

1. HÆc sunt præcepta, & ceremoniæ, atque iudicia, quæ A mandauit Dominus Deus vester vt docerem vos, & faciatis ea in Terra, ad quam transgredimini possidendam:

2. Vt timeas Dominum Deum tuum, & custodias omnia mandata & præcepta eius, quæ ego præcipio tibi, & filiis, ac nepotibus tuis, cunctis diebus vitæ tuæ, vt prolongentur dies tui.

3. Audi Israël, & obserua vt facias B quæ præcepit tibi Dominus, & benè sit tibi, & multipliceris ampliùs, sicut pollicitus est Dominus Deus patrum tuorum tibi terram lacte & melle manantem.

4. Audi Israël, Dominus Deus noster, Dominus vnus est.

5. Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua.

6. Erúntque verba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie, in corde tuo:

7. Et narrabis ea filiis tuis, & meditaberis in eis sedens in domo tua, & ambulans in itinere, dormiens atque consurgens.

8. Et ligabis ea quasi signum in manu tua, erúntque & mouebuntur inter oculos tuos,

9. Scribésque ea in limine & ostiis domus tuæ.

10. Cúmque introduxerit te Dominus Deus tuus in Terram, pro qua iurauit patribus tuis, Abraham, Isaac, & Iacob: & dederit tibi ciuitates magnas & optimas, quas non ædificasti,

11. Domos plenas cunctarum opum, quas non extruxisti, cisternas, quas non fodisti, vineta & olıueta, quæ non plantasti,

12. Et comederis,& saturatus fueris:

13. Caue diligéter ne obliuiscaris Domini, qui eduxit te de Terra Aegypti, de domo seruitutis. Dominum Deum tuum timebis,& illi soli seruies, ac per nomen illius iurabis.

14. Non ibitis post deos alienos cunctarum Gentium, quæ in circuitu vestro sunt:

15. Quoniam Deus æmulator Dominus Deus tuus in medio tui:ne quando irascatur furor Domini Dei tui contra te, & auferat te de superficie terræ.

16. Non tentabis Dominum Deum tuum, sicut tentasti in loco tentationis.

17. Custodi præcepta Domini Dei tui, ac testimonia & ceremonias, quas præcepit tibi:

18. Et fac quod placitum est & bonum in conspectu Domini,vt bene sit tibi,& ingressus possideas terram optimam, de qua iurauit Dominus patribus tuis.

19. Vt deleret omnes inimicos tuos coram te; sicut locutus est,

20. Cúmque interrogauerit te filius tuus cras, dicens: Quid sibi volunt testimonia hæc, & ceremoniæ, atque iudicia, quæ præcepit Dominus Deus noster nobis?

21. Dices ei:Serui eramus Pharaonis in Ægypto, & eduxit nos Dominus de Ægypto in manu forti:

22. Fecítque signa atque prodigia magna & pessima in Ægypto contra Pharaonem,& omnem domum illius in conspectu nostro.

23. Et eduxit nos inde, vt introductis daret Terram, super qua iurauit patribus nostris.

24. Præcepítque nobis Dominus,vt faciamus omnia legitima hæc; & timeamus Dominum Deum nostrum, vt bene sit nobis cunctis diebus vitæ nostræ, sicut est hodie.

25. Eritque nostri misericors, si custodierimus & fecerimus omnia præcepta eius coram Domino Deo nostro, sicut mandauit nobis.

Vers. 1.] Hæc sunt præcepta,& ceremoniæ,atque iudicia,quæ mandauit Dominus Deus vester vt docerem vos, & faciatis ea in Terra,ad quam transgredimini possidendam:

PARAPHR. CRebrò ac multis modis,eodé tamen ferè semper sensu,inculeat Moses,iam approbante,ac A postolante populo cóstitutus medius ac sequester eius apud Deum,& à Deo edoctus quid ad populum referret,Dei eiusdem sibi traditorum,pro populo cuiusuis generis præceptorum moralium,ceremonialium,iudicialium,diligentem accuratámque obseruationem saltem pro tempore in quo iam esset ingressus promissam terram quantum ad iudicialia & ceremonialia ferè omnia, vt sæpiùs admonui, repetítque Abulensis [a]; & hoc proinde loco breuiores erimus. a quæst. 2.

Hæc sunt præcepta, &c.] De præceptorum,ceremoniarum,iudiciorum vocabulis iuxta editiones omnes repete alibi annotata.Habetur verò in editionibus aliis initio particula (*&*, ו *ve*, καὶ.) Leonardus Marius poni vult vel omnia pro eodem: Explanatio.
B vel pro iis, quæ sunt iuris naturalis siue in sacris, siue in ciuilibus,quæ iuris positiui in sacris; quæ iuris positiui in ciuilibus.Oleaster pro iis quæ vtplurimum ore traduntur, quæ scribuntur aut arctant; quibus inter homines controuersiæ dirimuntur.

Quæ mandauit.) Verti potuit (*præcepit*) conueniens cum primo nomine (*præcepta*,) sicut se habent מצות *mitsuoth*, & מצוה *tsiunah*, תפקדתה *thaphkedtha*, & פקד *pakzed*, ἐντολαὶ & ἐνετείλατο: quamuis inter illa nomina discrimen sit;& mandandi præcipiendive commune omnibus verbum. Mandandi verbum.

Dominus Deus vester.] Græcè *noster*, ἡμῶν, quemadmodum & sequenti versu:quæ permutatio primæ literę *η* & *υ* facilè à Scriptoribus fit:cùm alioqui editio nostra non discrepet ab Hebræa & Chaldæa אֱלֹהֵיכֶם *elohechem*, & אֱלָהֲכוֹן *elahachon*. Pronomen secundæ personæ reddit magis proprium populo beneficium, in cuius gratiam Dominus, iuxta eiusdem quoque petitionem, per Mosem loquebatur: pronomen primæ conciliat maiorem beneuolentiam ob communionem cum eodem Domino, iisdémque præceptis.

Vt docerem vos.] Habebat Moses potestatem quoque quædam præcipiendi,non solùm docendi: sed quæ dictauerat Deus immediatè, non tam præcipiebat, quàm docebat. Nihilominus quoad illa etiam præcepta, quæ Mosi tradita fuerant à Deo,dicitur nonnumquam Moses præcepisse,non tantùm dixisse,aut scripsisse [b]; & lex Moysi [c] ap- b Matth. 8. 4 c. 19. 7. c. 22. 24 Marci 1. 44. c. 7. 10. c. 10. 3. c. 12. 19. Luc. 1. 24. c. 10. 28. Ioan. 5. 45. c. 7. 13. c. 8. 5.
D pellatur, quia per illum data [d], & illi locutus est Deus [e]. Eadem phrasi vsum vidimus [f] antea Mosem non semel de seipso.

Et faciatis ea.]In Bibliis Complutésibus,& Regiis(*vt faciatis*)quod etiam magis consequaneú est reliquis editionibus לַעֲשׂוֹת *lahhasoth*, לְמֶעְבַּד *lemebbvad* ποιεῖν: & pro ea (*ea*) *sic*, οὕτως; vel prout polliciti estis,rogantes vt loquerer ego,non Dominus; vel perinde ac proponuntur absque vlla exceptione. *Sciens & non faciens multis vapulabit* [g]: *beatus qui sciens facit* [h]: *Memores esse oportet mandatorum Dei ad faciendum ea* [i];cuius loci consule commentarium nostrum,& aliorum similium locorum. c Luc. 2. 22. cap. 24. 44. Actuū 13. 38. c. 15. 5. c. 28. 23. 1. Corint. 9. 9. Hebr. 9. 19. c. 10. 28. d Ioan. 1. 17. c. 7. 19. 22.

Transgredimini.] Transitum denotant participia עֹבְרִים *bhouerim*, & עָבְרִין *bhourin*: Iordanis
E nempe, quem transire debebant in Chanaan tendentes. Vbi,quamadmodum dixi,ceremonialia & iudicialia præcepta seruanda erant. e Iosū. 9. 29. Act. 7. 44. f c. 4. 1. 5. 14. g Lucæ 12. 47. h Ioan. 13. 17.

Vers. 2.] Vt timeas Dominum Deum tuum, & custodias omnia mandata & præcepta eius,quæ ego præcipio tibi, & filiis,ac nepotibus tuis, cunctis diebus vitæ tuæ, vt prolongentur dies tui. i Ps. 102. 18.

His

Paraphr. HIc doctrinæ scopus, & ad hoc legis ac præceptorum Dei referri notitia debet, atque consistit in hoc, facere quæ docentur de his; vt timeatur Deus, vtque posteri eumdem timeant, ac impleant quamdiu vixerint, cuncta quæ præcipiuntur; sperantes longius vitæ præsentis spatium ab eodem Deo, qui tale præmium, vt gratum & optatum, rudi illi populo proponere solet; quemadmodum iam aliquoties animaduertimus.

Explanatio. *Vt timeas Dominum Deum tuum.*] In textu Græco pluraliter, & cum primæ personæ pronomine (*vt timeatis Dominum Deum nostrum, ἵνα φοβῆσθε κύριον τὸν θεὸν ἡμῶν*) licèt in emendatis sit (*ὑμῶν vestrum.*) Timore comprehendi solet omnis cultus Dei, vt omnis Scriptura testatur, & nos crebriùs notauimus.

Et custodias omnia mandata & præcepta eius.] Hebraicè & Chaldaicè (*ad custodiendum*) Græcè *custodietis, φυλάξεσθε*: aut in Complutensibus ac Regiis bibliis, *custodite φυλάσσεσθε*. Nomina verò Hebræa sunt חקת *chukkoth*, & מצות *mitsuoth*, Græcè, *δικαιώματα* & *ἐντολάς*: præter quæ priore versu etiam משפטים *mispatim*, & *κρίματα*: Latinè pro primo Hebræo, & primo Græco, *ceremoniæ*: pro secundo Græco, & Hebræo, *præcepta*. Per mandata חקת *chukkoth*, & *δικαιώματα* intelligi possunt tam ceremonialia, quàm iudicialia; etiamsi postrema propriè dicantur משפטים *mispatim*, & *δικαιώματα*. per præcepta, moralia, non tantùm in Decalogo contenta, verùm etiam ex iisdem collecta.

Quæ ego præcipio tibi.] Additur Græcè (*hodie, σήμερον.*) Præcedente versu docere se dixerat: nunc etiam præcipere; quoniam præceptoris quoque præditus erat ac legislatoris & principis auctoritate, non solùm Doctoris. Eius verò qui præest munus est partim docere, seu prædicare, hortari,
a 2. Tim. 4. 2. siue obsecrare, arguere, increpare [a], partim præcipere, & quidem cum omni imperio [b], si opus sit.
b Tit. 2. 15. c supra. Hæc facere Timotheum ac Titum Paulus [c] admonuit: & priori scribens [d] vtrumque coniunxit;
d 1. Tim. 4. 11 *præcipe hæc, & doce.* Quæ spectant ad euitationem vitiorum, ac executionem diuinæ legis, aut etiam positiuæ, præceptis vtendum est; quæ ad opera vt vocant supererogationis, perfectionis, consilij, doctrina, vel exhortatione: illis qui peccant ex scientia, aut quæ scire deberent ac possent, præcipiendum est; eos qui ex ignorantia, oportet docere.
e ibidem. Ridiculus ergo sit, inquit Chrysostomus [e], & cum ipso Theophylactus, & OEcumenius, qui ordine peruerso malit imperare vbi docere necesse sit, aut sufficiat; vel docere, vbi vti præcepto conueniat. Primasius autem præceptum refert ad id quod fieri debeat; doctrinam ad modum quo fiat, & ad finem propter quem fiat. Idem Aposto-
f cap. 5. 7. lus exigit à Timotheo [f] vt viduis, iis maximè, quæ in ecclesiasticarũ catalogo censerentur, præcipiat irreprehensibiles esse, deliciisque non vacare. Vult etiam diuitibus huius sæculi præcipi non sublime
g cap. 6. 17. *Opum & deliciarum vitium.* sapere, neque sperare in incerto diuitiarũ [g]. Nam & deliciæ & opes reddere solēt homines tum ad vitia quæque proniores; tum ad obediendum diuinis præceptis duriores. Ob hanc animi duritiem peruicaciamque arguendos, docendósve
h Tit. 1. 13. Creteoses dicebat Paulus [h] cum omni imperio,
i 23. moral. c. 7. vbi non prodesset simpliciter loqui, aut exhortari. Quamuis Gregorius [i] cum imperio docere
k Matth. 7. 29. Marc. 1. 22. Lucæ 4. 32. 36. interpretetur, qui priùs agat quàm dicat; atque sic docuisse Christum, sicut potestatem habentẽ, non sicut Scribas & Pharisæos [k]. Denique Ti-
l 1. Tim. 6. 13. motheo præcepit [l] coram Deo, & cum obtestatione, seu obsecratione aut adiuratione, quia maximi momenti est munus episcopale, vtque sanam, puram, sinceram doctrinam, ac fidei dogmata; vitam, disciplinam, mores pietatis Christianæ diligentissimè Episcopus tueatur, curet, promoueat. Etsi verò præcipere interdum (quod propriè est antè capere, præuenire, præoccupare) *Præcipiendi verbum.* sit dumtaxat idem quod instruere, monere, docere, præceptórque idem qui artium magister, institutor, doctor; huiúsque placita vocentur præcepta, siue præceptiones; præterea licèt Pauli citatum postremum locum, vbi est *παραγγέλλω*, legat *denuncio*, Tertullianus [a], & Augustinus [b], *testificor*; tamen retinet hic vim iubendi ac imperandi; egebátque populus Hebræus voluptati ac deliciis deditus, duræque ceruicis [c] iussione, imperio, obligante præcepto. Id valet hoc loco *ἐντέλλομαι*, מצוה *metsaueh*, מפקד *mephakked*.
a de præscri. c. 25.
b 3. cont. Maximin. c. 11.
c Exo. 32. 9. c. 33. 3. 5. c. 34. 9. Deut. 9. 6. 13. c. 10. 16. c. 31. 27. Esa. 48. 4. Iere. 7. 26. c. 17. 23. c. 19. 15. Baruch. 2. 30. Act. 7. 51.

Et filiis, ac nepotibus tuis.] Pendent hæc in reliquis editionibus ab his quæ præcedunt hoc pacto (*vt timeas Dominum Deum tuum ad custodiendum, &c. quæ ego præcipio tibi, tu & filius tuus, & filius filij tui.*) Vel Græcè (*vt timeatis Dominũ Deum vestrum.*) Deinde facto nouo membro (*custodite, aut custodietis, φυλάσσεσθε, aut φυλάξεσθε*) vt antea retuli, *omnes iustificationes eius, & præcepta eius, quæ ego præcipio tibi hodie, tu & filij tui, & filij filiorum tuorum.*) De nepotibus, qui dicuntur filij filiorum, dictum est c. 4. [d] Obligare lex potest non so-
d vers. 9. 25. lùm præsentes, sed futuros etiam ac posteros, siue illam ferat Deus, siue homo pro potestate quam habet à Deo: & quia homines inter se ad id obligare se possunt, atque alios post se, præsertim quando cum tali conditione peruenit ad illos hæreditas, aut priuilegium. Obligati sunt posteri, ait Hugo, quia habuerunt terram hoc intuitu patribus datam: sicut nos obligamur ad decimas, quia habemus terram, ad quas obligauerunt nos patres nostri, & necesse habemus eas soluere, si cum eis æternam hæreditatem habere volumus. Intellige, nisi concessa deinde sit immunitas.

Vt prolongentur dies tui.] Videtur in editionibus reliquis redundare initio istius membri (*&*.) Idem est *prolongari*, quod in priore [e] capite *protelari*. Ea-
e vers. 39. dem verò phrasis exstat apud Ecclesiastẽ [f], qui im-
f cap. 8. 13. precatur impio, ne sit bonum ei, nec prolongentur dies eius; sed quasi vmbra transeant qui non timent faciem Domini: (quam vitæ breuitatem magni loco mali ducebant Hebræi, vt boni, longitudinem.) Dauid [g] autem deplorabat prolongatum
g Psal. 119. 5. incolatum suum, quia ærumnosus erat. Constitutos à Deo terminos vitę pręterire nemo potest: nihilominus prouidet Deus, ac etiam ordinat vt
Vitæ longitudo & breuitas. breuior sit vita, quæ alioqui longior futura erat, si quis mandata ipsius obseruasset: viri namque sanguinum non dimidiant dies suos [h]; & moriuntur
h Psal. 54. 24. in tempore non suo [i]. Qua de re actum aliàs.
i Eccle. 7. 18.

Vers. 3.] Audi Israël, & obserua vt facias quæ præcepit tibi Dominus, & benè sit tibi, & multiplíceris ampliùs, sicut pollicitus est Dominus Deus patrum tuorum tibi terram lacte & melle manantem.

Paraphr. REpetit commendationem obseruandæ legis atque præceptorum spe ac promissione bonorum temporalium, propagandi generis, ac latè in terra Chanaan habitandi, quæ terra vberrimos proferat fructus; quemadmodũ pridem pollicitus

est Deus, non solùm patriarchis Abraham, Isaac, Iacob, verùm etiam illis, qui ex Ægypto liberati, eiusdem terræ feracissimæ optimæque possessionem iniissent, nisi se in deserto tam malè cum Deo & ingratè gessissent, proptereàque vel ab inuito alioqui clementissimo mortis quodammodo supplicium, qua perierunt ab annis viginti & supra viri ferè omnes, extorsissent. A

Audi Israël.] Præponitur in editionibus aliis (*&*) quæ particula nisi redundet, exponi potest (*ergo.*) Imperatur autem attentio, & obedientia, animi ad obediendum applicatio; eorum quæ præcipiuntur attenta consideratio, vt mandari executioni queant. Initio capitis 4. eadem attentio exigitur, & hoc ipso cap. paulo [a] pòst, & aliis locis eiusdem libri [b] nostri. Forsitan Moses propinquus morti studuit hac dicendi sæpiùs iterata formula magis infigere mentibus Hebræorum quæ scire ipsos maximè referre iudicabat. Nec enim sic locutus legitur in aliis libris vel Exodi, vel Leuitici, vel Numerorum. Christus [c], & in Apocalypsi [d] Ioannes, ad audiendum inuitant eos qui se aures habere aduertunt; vt omittam Dauidem [e], Salomonem [f], prophetas [g], auctorem [h] Sapientiæ, & Ecclesiastici [i]. Velocem te Iacobus [k] esse vult ad audiendum; ipseméque vt audiamus adhortatur [l]. Denique auditus sensus disciplinæ, & fides ex auditu [m]; de qua fide Hugo hoc loco vult agi, quoniam de dilectione mox agetur, quæ pendet ex illa; & fidei initium agglutinandum est ei [n]. Ambrosius [o] notat non hic dici (*loquere*) sed (*audi*;) ideóque lapsam Euam, quia locuta est viro quod non audierat à Domino suo [p]. Gaudentius [q] Brixiensis explicat audire de obedientia quam populus Hebræus post Ægyptia portenta disceret tanquam ducem seruandorum cælestium mandatorum: nec perfunctoriam auditionem esse quæ bonorum terræ fluentis lac & mel præmiis honoratur. B C

Et obserua vt facias quæ præcepit tibi Dominus.] Quatuor vltimæ dictiones sunt Interpretis: & satis ex præcedentibus poterant intelligi, etiamsi non adderentur, vbi mentio est de mandatis & præceptis quæ Moses præcipere se dicebat, nimirum nomine Domini.

Et bene sit tibi.] Sæpiùs id repetitur hoc libro [r]; vt vidimus, & adhuc postea videbimus, tum istomet capite [s], tum aliis [t]; præterea alibi [u]: & benè alicui esse, est idem, ac benè feliciterque agere seu viuere, benè cum aliquo agi, prospera ei cuncta esse, &c. Sic quodam Psalmo [x] ista iunguntur, *beatus es, & benè tibi erit.* Apud Esaiam [y], *Dicite iusto, quoniã benè; quoniam fructum adinuentionum suarum comedet.* Vbi Græcè est δήσωμεν τὸ δίκαιον, ὅτι δύσχρηστος ἡμῖν ἐστι, *alligemus iustum, quoniam inutilis* (ex Hieronymo [z] etiam *iniucundus*) *est nobis.* τοίνυν τὰ γεννήματα τῶν ἔργων αὐτῶν φάγονται: *itaque fructus operum suorum comedent.* Sed legerunt LXX. non אִמְרוּ *imru*, sed אִסְרוּ *isru*, vel אָסְרוּ *asru*, ob similitudinẽ inter ס, & ם, & מ. Qua prætermissa varia lectione, quã enarratores expendũt, præsertim Leo Castro, quod ibi extat Hebraicè, & ad verbum transtulit editio nostra, redditur etiã à Chaldæa, *dicite iustis; Beati vos, quia fructus operum suorum retribuetur eis.* אֱמַרוּ לְצַדִּיקַיָּא טוּבֵיכוֹן אֲרֵי פֵּירֵי עוֹבָדֵיהוֹן יֵיכְלוּן *emaru lesaddikaiia tuuechon are pere bhouadehon istballemun.* D E

a vers.4. b c 9.1. c.10. 3. c.27 9. c Matth. 11. 15. c. 13 9. c. 13. 43. Marci 4. 3 9. 23. 24. c. 7. 14. 16. Luc. 8. 8. cap. 14 35. *Explanatio.* d c. 2. 7. 11. 17. 29. c 3. 6. 13 22. c. 13. 9. e Psal. 77. 1. f Prou. 1. 8. c. 4 1. 10. 20. c. 5. 1. cap. 7. 24. cap. 8. 6. 32. cap. 19. 20. 27. c. 22. 17. c. 23. 19. 22. g Esa 1. 10. c 6. 9. 10. c. 7. 13. c. 8. 9. c. 28. 14. 23. cap. 32. 9. c. 33. 13. cap. 34. 1. c. 39. 5. c. 42. 18. 20. c. 44. 1. c. 46. 3. 12. c. 47. 8. c. 48. 1. 12. 14. 16. c. 49. 5. c. 51. 1. 4. 7. 21. c. 55. 2. 3. c. 66. 5. Ierc. 2. 4 c. 5. 21. c 6. 10. 17. 18. 19. c. 7. 2. 23. c. 9. 20. c. 10. 1. 2. 3 4. 6. c. 13. 15. c. 17 20. c. 19. 3. c. 20. 16. c. 21. 11. c. 22. 29. c. 26. 13. c. 26. 20. c. 31. 10. c. 34. 4. cap. 38. 20. c. 44. 24. 26. Baruch 3. 9 c. 4. 9 Ezech. 3. 7. 10. 27. c. 6. 3. c. 13. 2. c. 16. 35. c. *Phrasis, benè alicui esse, quid.* 18. 25. c. 20. 47. c 25. 3. c 34. 7. 9. c. 36. 1. 4 c. 40. 4 cap 44. 5. Osee 4. 1. c. 5. 1. Ioel. 1. 2. Amos. 3. 1. 13. c. 4. 1. c. 5. 1. cap. 7. 16. cap. 8 4. Michę. 1. 2. c. 3. 1. 9. c. 6. 1. 2. Zach. 3. 8. h cap. 6 1. i c. 6. 34. c. 16. 25. c. 31. 26. c 33. 19. k cap. 1. 19. l cap. 2. 5.

m Rom. 10. 17. n Eccli 25. 16. o 1. de offic c 2. p Gen. 3. 12. q tract. 16. r cap. 4. 40. cap. 5. 6. 29. 33. s vers. 18. 24. t cap. 10 13. c. 12. 25. 28. c. 15. 16. cap. 19 13. cap. 22. 7. cap 25. 63. u Gene. 12. 13. cap. 40. 14. Num. 11. 18. Ruth 3. 2. 3. Reg 25 24. Ps. 127. 2. Eccli. 1. 13. 19. c. 12. 3. Iere. 7. 23. c. 12. 1. c 22. 15. c. 32 39 c 38 20 c. 40. 9. c. 42. 6. c 44. 17. Dan. 3. 30. Ose. 4. 7 1 Machab. 8. 23. x Psal. 127. 2. y c. 3. 10. z ibidem.

Et multiplicéris ampliùs.] Pluraliter iuxta reliquas editiones (*& vt multiplicemini valdè.*) Hugo explicat multiplicationem in filiis, & in aliis bonis; & ampliùs, hoc est, plus quam adhuc multiplicatus esset: Lyranus in numero & potestate: Abulensis in numero. Vltimus autem obseruat, quamuis excederet numerus sexcenta millia [a]; tamen optasse Mosem ac rogasse, vt adderet Deus ad hunc numerum multa millia [b], impleretúrque diuinum promissum de multiplicatione instar stellarum cæli, & arenæ maris [c]. In voce porrò (*ampliùs*) non est vis illa comparationis quam notauit Hugo; sed idem valet ac valdè, Hebraicè מְאֹד *meod*, Chaldaicè לַחְדָּא *lachda*, Græcè σφόδρα. Simile in Scriptura mihi non occurrit exemplum. A B

Sicut pollicitus est Dominus Deus patrum tuorum tibi.] Habetur in editionibus aliis (*locutus est.*) Sed ea locutio promissoria fuit, immò & iuratoria simul, facta, vt dixi, tum patriarchis Abraham, Isaac, Iacob; tum illis iterum ac distinctè, qui liberati fuerant de Ægypto, licèt propter ipsorum peccata, mortui essent in deserto viri ætatis à viginti annis & suprà. Pollicitationis seu promissi diuini mentio ingeritur tum ad euentus certitudinem quantum est ex parte illius; tum ad exigendam executionem seu præstationem eius quod populus vicissim promisit; tum ad exprobrandum datæ fidei defectum, propter quem non potuerint in plurimis effectum sortiri Dei promissa.

C *Terram lacte & melle manantem.*] Legendũ censet Caietanus (*in terra manante lacte & melle.*) Quoniam refertur, ait, ad præmia antè dicta: videlicet *vt prolongentur dies tui, vt benè sit tibi, & multiplicéris.* quæ præmia promittuntur nõ absolutè, sed in terra lacte & melle manante. Atqui terra ipsa lacte & melle manans præmium præcipuum erat; deinde in ea diuriùs viuere, & prosperè, & magno numero. Parœmialem porrò locutionem de terra lacte & melle manãte siue fluente dixi aliàs [d], prolatis præterea multis testimoniis, ex quibus adhuc in hoc [e] libro nostro deinceps nonnulla existent, necnon & de terræ Chanaan vbertate ac fertilitate [f]; vbi [g] inter alia, Franciscum [h] Georgiũ Venetum minimè audiendum duxi, vetantem existimare quòd promiserit Deus terrã vaccino lacte, aut ouino, vel apum melle manantẽ populo electissimo, post tot labores deserti peragrati, post onerosissimam legis obseruantiam, post bella multa in nomine Domini perpetrata. Non est id indignũ Dei liberalitate; simul comprehendendo sub ea dicendi formula res alias ad vbertatem dictã spectantes; vt notatis locis exposui: congruit verò talium bonorũ vel promissio vel concessio & largitio rudi carnalique populo. Admitto nihilominus etiam adumbratas iisdem in rebus corporeis, multò meliores spirituales ac diuinas: de quibus aliàs dicta non repetam: vt nec Absalonis [i] abbatis distinctionẽ de lacte triplici; humanæ naturæ; *mel & lac sub lingua* [k] *tua*, hoc est, diuinitas & humanitas sub carne tua; simplicis doctrinæ, *tanquam paruulis lac dedi vobis potum, non escam* [l]; mundanæ oblectationis; quale id esse vult de quo hîc agitur, locísque similibus. Sed quod attinet ad copiam & abundantiam terræ Chanaan, quando Hegesippus [m], Hieronymus [n], aliíve secundùm literam negare videntur, vt etiam de Francisco Georgio retuli, aut intelligunt reipsa riuos aut fluuios mellis lactisque non fluere, vt de campis Elysiis fabulati sunt poetæ: aut quòd Christianis non promittantur D E

a Num. 26. 51. b Deut. 1. 10. c Gen. 15. 5. c. 22. 17 c. 26. 4. Exo. 32. 13. *Amplius, pro valdè.* d Leuit. 20. 24. Num. 13. 28. c. 14. 8. c. 16. 13. 14. e c. 11. 9. c. 26. 9. 15. c. 27. 3. c. 31. 20. f sup & in Ps 45. & in Psal. 80. 8. g in Leuit. 20 24. h harmo. mundi. cantico 1. tom. 7 c 24. 25. 26. i serm. 15. de purif. B. Virg. k Cant. 4. 11. l 1. Cor. 3. 2. m 3. de excid. Hiero sol. c. n epist. 11

tantum amplius [illegible] alia secundum literam; sed nostra de cælo [illegible], non de terra sit. Cæterùm post ista verba extant illa alia in editione Græca: *καὶ ταῦτα τὰ δικαιώματα, καὶ τὰ κρίματα ὅσα ἐνετείλατο Μωυσῆς τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ ἐν τῇ ἐρήμῳ, ἐξελθόντων αὐτῶν ἐκ γῆς Αἰγύπτου: & hæ iustificationes, & iudicia quæcumque præcepit Moyses filiis Israel in deserto, egressis illis de terra Ægypti.* Recitat quoque Mariana noster ex Gothicis codicibus Latinè. *Hæc autem sunt præcepta, & iustitia, & iudicia, quæ præcepit Moyses filiis Israel in eremo, cùm exissent de terra Ægypti.*

Vers. 4.] Audi Israël, Dominus Deus noster, Dominus vnus est.

Paraphr. DAturus de Deo diligendo præceptum Moses adeò exactum perfectúmque, vt videbimus, & de amore, qui totus quantus quantus potest esse, circa illum versari debeat; iacit hoc vt necessarium fidei fundamentum, atque necessariam in intellectu dispositionem, quem cæcam sequi voluntatem oportet, vt sibi certò persuadeat intellectus, firmissiméque credat, vnum duntaxat propriè ac verè Deum esse; nec vllo modo errori adhæreat Gentilium, qui turbam plurium deorum innumerabilem recipiunt; vel nullum prorsus vt athei, agnoscunt. Pluralitatis ac multitudinis tantæ, ita vt, Olenorazo teste, (Varroni hoc ipsum tribuunt, præter alios quos incertos vocabant vel ignotos) ad triginta millia excreuerit, C causæ placent, quas attingit hoc loco Antonius Fonseca Caietani Scholiastes: vel quia rerum minimarum, quibus numina propria attribuebant, à Deo vero & magnu curam submouendam censebant: vel quia cùm primarios quosdam & excellentiores homines, veluti reges & similes, cælo receptos crederent, ibique à Deo supremo creatos deos, indignum arbitrabantur otiari, sed harum inferiorum rerum inter eosdē ab eodem administrationem distributam: vel quia existimarent Deum nihil aliud esse, quàm prodesse hominibus, iuxta parœmiam, *Homo homini Deus*; vndecumque proueniret vtilitas, etiamsi brutæ animantes forent, etiamsi res inanimatæ, etiamsi turpes ac inhonestæ; etiamsi malæ, ne nocerent; iis D diuinitatem impertiebant: vel quia huiusce tanti honoris percipiendi spe, aut dum adhuc viuerent, aut saltem post mortem, arbitrabantur facilè applicaturos homines animum ad fortia quæque & egregia pro republica patranda. Pleni sunt hoc de argumento libri tum Gentilium, tum Christianorum, quibus vanitas falsitásque dictæ superstitionis demonstratur & conuincitur. Atque ex priorum etiam numero sapientiores Socrates, Plato, Aristoteles, Varro, Seneca, quæ vulgò credebantur colebanturque vt numina, tanquam legibus iussa, quemadmodum de Seneca refert Augustinus [a], admittenda sentiebant, non tanquam iis grata: omnem ignobilem deorum tur- E bam, quam longo æuo longa superstitio congessisset, sic adorandam, vt meminissent cultum eius magis ad morem, quàm ad rem pertinere. Denique colebant, ait idem Pater, quod arguebant, quod culpabant adorabant. Idem testatur nominatim de Cicerone Lactantius [b]: Lactantiique magister Arnobius [c], mussitasse scribit indignâter, & dixisse ex Gentilibus nōnullos oportere statui per Senatum, vt abolerentur scripta Ciceronis (de natura deorum præcipuè) quibus Christiana religio comprobetur, & vetustatis op-

a 6. de ciu. c.10.
b lib. 1 c 5.
lib.2.c.3.
c 3. contra Gent.

A primatut auctoritas. Permitto Philosophis Theologisque vt esse constituant Deum, & quidē vnicum: ac posterioribus quidē præterea vtrùm sciuisse sit satis, an diuina quoque fide credere oporteat eum, qui demonstret. In Niceno quidem symbolo profitetur quisque se credere in vnū Deum: licèt in Apostolico vnius epithetum appositum non sit. Optima ratio Damasceni [a] *εἰ θεοὶ πολλοί, διαφορὰ ἐν τοῖς πολλοῖς ἔσται. εἰ γὰρ οὐδεμία διαφορά, εἷς ἔστι. εἰ διαφορά, ποῦ ἡ τελειότης; si multi dij, differentia in multis est. Si enim nulla differentia, vnus est: si differentia, vbi perfectio? ἡ δὲ διὰ πάντα ταυτότης, vbi autem est identitas per omnia, vnum est.* Lege præ cæteris opus Eugubini de perēni philosophia, quod attinet ad veram Ethnicorum de re proposita sen- B tentiam; quod spectat verò ad falsam, disputationes Patrum contra eosdem; tum etiā quæ de diis eorumdem scripsit Lylius Giraldus, atque Natalis Comes in mythologicis. Tradit prior [b] à Melisso & aliis appellatum Deum τὸ ἕν, *ipsum vnum*, siue vnitatem: quod fusiùs apud Plutarchum [c] declaratur. Idem sibi vult אחד *echad*, quod hoc loco pro vno est, dicitúrque in Iob [d], & Esaia [e] Deum significare; *formauit me in vulua vnus: mundos se putabant in hortis post ianuam*, Hebraicè אחד *achad*. Vnde & apud Syros Dei nomen est Abad, apud Assyrios Adad, teste Macrobio [f]. Mahumetani ipsi in suo quasi symbolo profitentur non esse Deum nisi vnum, & Mahomet Apostolum eius: vt Iudæi omittantur, qui etiam in suo, quod con- C stat articulis tredecim, secundum ponunt de vno Deo, vt hoc loco meminit Oleaster. R. verò Kimhi explanans illud ex Psalmo [g] 118. *Principium verborum tuorum veritas*, ait hoc principium verbis his nostris contineri, quibus nihil vnquam verius prodiderit Scriptura; vnde Decalogū Deus exorsus est. Cæterùm Petrus [h] Galatinus refert veteres Rabbinos ex præsenti hoc loco nostro Trinitatis mysterium collegisse, quòd ter nomen Deus ponatur (ponendum enim contendit toties, non verò semel nomen *Dominus*) & nomen (*vnus*.) Obseruat etiam pronomen (*noster*) poni secundo loco, ad Incarnationem designandam, quæ in persona secunda facta est; quemadmodum & in illis verbis Psalmi 66. postremis; *Benedicat nos Deus,* D *Deus noster, benedicat nos Deus, & metuant eum omnes fines terræ.* Addit pro mysterio eodem tritū Esaiæ [i] locum, vbi ter sanctus nominatur, eiusdémque gloria plena dicitur omnis terra. Postremò meminit veteres Thalmudistas huius arcani nō ignaros statuisse, vt tum recitata Esaiæ verba, tum hæc nostra saltē bis in die ab vnoquoque Iudæorum, scilicet manè ac vespere proferrentur: vt dum Iudæi ipsi hæc eadem verba, inquit Galatinus, ore pronunciant, & diuinarum personarum trinitatem, & diuinæ essentiæ vnitatem, sicut verba illa designant, ita se corde quoque credere protestentur. In catalogo Hebræo affirmatiuorum præceptorum, 2. 18. 21. 22. 23. est id quod hic habetur; & in 18. vt bis in die recitetur, & quidem E vesperi contra nocentes dæmones; cùm autem legitur oculos mouendos non esse; in nominis אחד *echad litera* prima א *aleph* non standum; sed ד *daleth*, prolixè proferendum, cùm Deum vbique regnare designet: non in loco vbi stercus aut lotium est, sed ad minus quatuor cubitis longè, ac ita vt nec videri possit: eodem spatio distandum à sepulchro, vel à cadauere: si stercus induratum sit instar testæ, & vrina sic absorpta vt nec vestigium appareat, posse ibidem legi. Ex quibus licèt superstitione admixtis, discitur quàm

a lib.2.
b lib.3. c.7.
c lib. de E.
d c.31.15.
e c.66.17.
f lib.1.c.23.
g vers. 160.
h lib.2. c.1.
i cap.6 3.

A fieri debeat huius veritatis de vno Deo professio. Sed & Carolus Magnus [a] præcipit vt prædicetur hoc primum præceptum populo his ipsis verbis quæ hic extant. Eugubinus in commentariis huius loci, quem Theodoretus [b], Glossæ, Hugo, Burgensis, Rickelius de Trinitatis explicant mysterio; præterea idem Theodoretus [c] alibi, Augustinus [d] (hic ait id voce clarissima Scripturam diuinam hoc loco dicere) Idacius [e], Nyssenus [f], Pelusiota [g], Euthymius [h], Arnobius [i] Romanus iunior, Hormisda [k] Papa: item ex Scholasticis noster Vasquez [l] & alij: adhæc Hector [m] Pintus, Ludouicus [n] Sotomaior, Gilbertus [o] Genebrardus, B & plures; admittit immeritò R. Mosis, quem cognominat rabiosum, acerbiorem reprehensionem aduersùs eiusmodi expositionem. Addit verò putuisse quidem esse, vt aliquis insolitior è nostris id Iudæo illi dixerit; & imperitos vocat qui colligant ex talibus locis Trinitatem, & ludibrio exponant nos oculatis Iudæis. Tandem dici docet hîc Dominum Deum, eo quòd semper in diuinis literis Deus his duobus nominibus simul coniunctis soleat nuncupari Elohim & Iehouah; quorum istud essentiam diuinam significet, illud fortitudinem. Fateor & hunc nostrum, & similes locos; non planè conuincere: & ab aliis istum produci, ad probandam solam vnitatem Dei; vt à Clemente [p] Romano, Athanasio [q], Chrysostomo [r], Hilario [s], Ambrosio [t], Augustino [u], Nouatiano [x], Hor- C misda [y] Papa, Felice [z] Papa, Cyrillo [aa] Alexandrino, Damasceno [bb], Aquinate [cc], Carolo Magno [dd]: ex quibus Clemens [ee] naturalem ait de hoc notitiam esse; Chrysostomus [ff], quòd Iudæi non tenebantur ad fidem Christi (explicitam videlicet,) idque illis propositum, postquam vitulum adorauerunt, Hilarius [gg] propter eosdem Iudæos in Ægypto, & in deserto idolis & deorum (vt putabant) religionibus occupatos. Cyrillus [hh] Alex. quoniam tunc sufficiebat à multorum cultu deorum ad vnum homines euocari. Ob simile periculum idololatriæ notat Galatinus [ii] mysterium Trinitatis minùs apertè traditum in vetere Testamento: sed vt Rabbini quoque veteres, quos D citat, docuerunt, reseruatam clariorem cognitionem in tempora Messiæ. Præterea concedo nonnullos de Patre propriè interpretatos, vt Ignatium [kk], Irenæum [ll], Cyprianum [mm]. Immò Irenæus [nn] quando Christus hæc ipsa verba recitauit [oo], de Patre intellexisse scribit; nô quòd, vt Irenæi monuit Scholiastes Franciscus Feuardentius, vellet sibi ac Spiritui sancto idem non competere; quia vt de vnaquaque persona singillatim dicitur, inquit Augustinus [pp], Pater Deus vnus est, Filius Deus vnus est, Spiritus sanctus Deus vnus est: ita & de tribus coniunctim, Pater, & Filius, & Spiritus sanctus Deus vnus est; & vnus [qq] est Deus Pater, & Filius, & Spiritus sanctus, hoc est, ipsa Trinitas vnus est Deus, de E quo dictum est, quia nullus est Deus, nisi vnus, qui dixit (per Moysem) *Audi Israel, Dominus Deus tuus, Deus vnus est.* Denique docet [rr] idem Pater eo modo loquendi, quamuis tribuatur Patri (quod contendebant Ariani soli illi tribui posse,) non excludi Filium, & Spiritum sanctum. Atque idem iudicium est etiam cùm dicitur Pater solus verus [ss] Deus, nimirum ad distinctionem falsorum deorum, non autem aliarum duarum personarum Filij & Spiritus sancti, quæ cum persona Patris sunt vnus & solus verus Deus, ob τὸ ὁμοούσιον &

a lib. 1. de regum c. 6. b quæst. 2. c de curâ. Græc. affect. d 3. côt. Maximin. c. 23. e cont. Var. f contra Iudæ. g li. 3. epist. 112. h in Marci. 12. i in conflictu catholici cum Serapione. k ep. 76. ad Iustin. Imp. l 1. p. tom. 2. disp. 108 c. 2. m in Dan. 14. n in Cat. 1. o 2. de Tr. p 6. constit. c. 10. q ora. cont. Gen. 4. côt. Aria de syno. Arim. de côm. essen. Patr. &c. dial. 1. cont. Maced. 1. de Trin. r hom 81. ad pop. de S. Phoca &c. s 6 nouo lect. 2. in id Ap. *habetes autem eundem Spiritum*, &c. & hom. 37. in Matth. s 4. de Trin. t 1. de fide cap. 2. 3. de Spiritu S. cap. 17. u 5. de Tri. c. 11. côt ser. Ari c. 1. ser. 4. de temp. x de Trin apud Tert. y epist 79. z epist. 3. aa 9. in Ios. cap 35. bb lib 1. c. 5. cc in Ioan. 10. le 1. 6 & 1. p. q. 11. a. 3. dd lib. 1. de regum. c. 6. ee 6. const. c 10. ff ho. 37. in Mat. & to. 6. nouo. ser. 2. de verb. Apost. *habentes autem eundem Spiritum*, &c. gg 4. de Tr. hh 9. in Ioã. cap 35. ii lib. 2. c. 1. kk epist. ad Philip. ll lib 4. c 2. lib. 5. c. 22. mm in orat. Dominic. nn lib. 4. c. 3. oo Mar. 12. 29. pp 7. de Trin. c. 4. qq 3 contr. Maximi. cap. 1... rr Suprà & 5. de Trin. c. 11. ss Ioan. 17. 3.

A consubstantialitatē seu vnicam ac eandem omnino trium naturam. Canon hic tritus est, ac nominatim à Chrysostomo [a] expressus; quādo in Scriptura siue veteri, siue noua dicitur vnū esse Deū, & præter eum aliū non esse, non ad distinctionem Filij (adde nec Spiritus sancti) sed ad exclusionem dici idolorum. Quapropter Eugubini acrior sanè reprehensio est; cùm non pauci, nec parum graues auctores, de Trinitate præsentem locum accipiant: & Augustinus ex eo argumentetur aduersus Arianos, saltem argumento vt vocant ad hominem, vt adhuc paulò pòst videbimus. Am- B brosij porrò tropologia est, quam citat Glossa ex annotatione in Exodum ad Iustum. *Et tu ad similitudinem Domini vnus esto, atque idem. Non hodie sobrius, cras ebriosus; hodie pacificus, crastina die litigiosus: hodie frugi, crastina die incontinens. Mutatur enim vnusquisque morum varietate & fit alter, in quo non agnoscitur quod fuit, & incipit esse quod non fuit, sui degener.*

Audi Israel.] Priore versu Hebraicè, Chaldaiceque (*& audies*) hic (*audi:*) Græcè, ἄκουε: ibi ἀκούσῃ. Futurum seruit imperatiuo: atque huiusmodi est vtrumque Græcum verbum. Quidam codices Hebræi maiusculam literam in fine notant שמע *schemaHH*, ad indicandum quanti sit momenti quod hîc traditur; & cum quanta cautela literæ singulæ proferendæ; vt priùs quoque C monui. Marcus [b] ista cum sequentibus à Christo memorat recitata.

Dominus Deus noster.] Pronomen (*tuus*) habent citati Patres Græci & Latini: & apud Marcum [c] præterea extat Latinè, quamuis Græcè sit ἡμῶν (*noster.*) & Syriacè sit affixum plurale primæ personæ אלהן *elohan.* Aliqui etiam hoc loco legunt (*vester.*) Hebræa nomina sunt יהוה *Iehouah*, & אלהים *Elohim*, & Chaldæa his similia; nisi quòd secundum habet formam singularem, nempe אלהא *eloha:* Græca κύριος ὁ θεός. Galatinus [d] contendit bis reddendum nomen *Deus*, ac tertiò quoque in sequenti membro. Sed ratio ipsius supponit esse ter hoc loco nomen יהוה ineffabile, pro quo Hebræi pronunciant אדני *Adonai*: cùm tamen sit se- D mel אלהים *Elohim.* In Psalmo 66. ter habetur nomen *Deus*, & θεὸς, & אלהים *Elohim*, tum Hebraicè, tum Chaldaicè; *benedicat nos Deus, Deus noster, benedicat nos Deus.* Itaque ex nomine illo ineffabili, quod hîc initio extat, & in sequenti membro, argumenti vis maior non efficitur: cùm ex aliis nominibus æquè idem colligatur, prout Deo soli tribuuntur; si quid in huiusmodi repetitionibus momenti concedatur inesse. Arianos confutat Augustinus [e], qui admittentes Christum esse Dominum Deum, negabant absolutè nominandum Deum, vt & Spiritum sanctum nolebant vocari Dominum Deum: immò hunc nostrum locum de solo Patre intelligi contendebant. Nam hîc & alibi asseritur quòd Dominus E Deus, vel etiam quòd Dominus vnus tantùm est: cùmque constet ipsorummet confessione, Patrem esse verū Deum, nō tantùm Dominum Deum, vel Dominum, sequitur Christo easdē appellationes propriè ac verè conuenire; qui quidem vnus est tantùm Deus cum Patre; quia ὁμοούσιος & consubstantialis, eiusdémque prorsus naturæ cum ipso, ob ineffabilem connectionem deitatis, & summam vnitatem, absque vlla diuersitate naturarum, non solum propter consensionem voluntatum. Testatur quoque Chrysostomus [f] nonnullos hæreticos (Arianos nempe) dum Filium Patre minorem esse volunt ostendere, inusitata

a hom. 72. in Matth.

Explanatio.

b c. 12. 19.

c suprà.

d suprà.

Arianorum error.

e 3. contr. Maxim. in. c. 10. & 23.

f hom. 81. ad popu. de S. Phoca.

nomina

nomina perquirere, ac Deum quidem Patrem esse, Filium verò Dominum, sicque nomina diuidere. Confutat id ex verbis psalmi *, *voce mea ad Dominum clamaui: voce mea ad Deum deprecatus sum:* quæ cùm, ipsismet concedentibus, conueniant Patri, sequitur quòd Deus est Filius, & Dominus Pater: item ex Paulo *, *Nobis vnus Deus Pater, ex quo omnia; & vnus Dominus Iesus Christus, per quem omnia.* Denique probat non esse nomen *Deus θεὸς*, splendidius seu venerabilius σεμνότερον, quàm *Dominus κύριος*, nec hoc minus ἔλαττον, quàm illud: citans nescio vnde; *iste Dominus κύριος qui fecit cælum; iste Deus θεὸς qui terram condidit.* Confirmat & ex præsenti loco nostro, vbi primùm est Dominus, deinde Deus, tandem iterum Dominus. Quòd si hoc deterius esset, nimirum *Dominus κύριος*, illud, scilicet *Deus θεὸς*, maius; non de magna, inquit, maiorique substantia vocabulum minus primùm posuisset (Moses) sed maiori dicto, contentus fuisset, neque minus attribuisset. Et quomodo *vnus* (quod est in membro sequenti) si duo sunt nomina, hoc quidem minoris, illud verò substantiæ maioris? Vrget præterea psalmum alium [a], *cognoscant quia nomen tibi Dominus; tu solus altissimus super omnem terram;* vbi si maius & magis est proprium nomen Deus, id vsurpandum fuerat. Affert item ex Baruch [b], *hic est Deus noster, non æstimabitur alius ad eum, adinuenit omnem viam scientiæ: post hæc in terris visus est, & cum hominibus conuersatus est.* Qui locus de Christo est, cui tribuitur nomen *Deus θεὸς*. Qui attendit ad יהוה *Iehouah*, pro quo *Dominus*, & κύριος reddi solet, non ambigit, quia censetur, vt dixi, maximè proprium nomen Dei.

* ps.141.1.
* 1.Cor.8.
a ps.82.19.
b c.3.38.

Dominus vnus est.] Reperitur, vt antè dixi, nomen Hebræum ineffabile, & Græcum κύριος. Quod nomen κύριος, cui magis propriè respondet אֲדֹנָי *Adonai*, solitum proferri loco alterius, vt eiusdem puncta etiam indicant illi affixa, exprimere solent LXX, quando ipsum occurrit. Idem obseruatur in Testamento nouo, vt scilicet subeat vox κύριος & *Dominus* vicem proprij dicti nominis; & θεὸς ac *Deus* appellatiuè potiùs accipiantur. Vnde quemadmodum dicitur, Petrus est homo, ita, *Dominus* [c] *ipse est Deus; Dominus* [d] *est magnus Deus.* Apud Marcum [e], Latinum nomen, *Deus*, est: ac ita ferè citatur à Patribus quos antea nominaui, sed Græcum κύριος Dominum significans, vt in priore membro ante nomen θεὸς: Syriacum vtrobique מָריָא *moria* idem valens. Quidam tamen etiam libri Latini habent (*Dominus*) vt notat Lucas [f] Brugensis. Quod adiicit tertiam & vltimam sententiæ huius literam hoc loco scribi maiusculè, equidem non deprehendi; sed tantùm ad verbi שְׁמַע *scemaHH* finem, id est, *audi*; vt præmonui, & in fine postremi nominis אֶחָד *echaD*, hoc est *vnus*: quod item in Rabbinicis commentariis, & in nonnullis Bibliis notatur hoc pacto עין רבתי, & דלת רבתי, id est, *hhain* maiuscula, & *daleth* maiuscula. Dixi quoque antea de nomine eodem Hebræo, prout attribuitur Deo. Origenes [g] autem, cùm hîc dicitur Deus vnus, docet non tantùm designari vnum numero, qui supra omnem numerum credendus est; sed potiùs quòd nunquam in aliud vertatur, sicut de Deo Dauid [h] protestatur; *tu autem idem ipse es, & anni tui non deficient;* & Malachias [i]; *Ego sum Dominus Deus vester, & non mutor:* Dei esse imitatorem iustum ad eius conditum imaginem, qui cùm in virtutis summa constiterit, non mutatur, sed vnus permanet semper; quoniam dum in sceleribus versatur vnusquisque, per multa diuisus, & in diuersa dispersus, dici non potest vnus. Dei vnitas, simplicitas, perfectio, integritas, & similia, quid importent considerant Scholastici.

c Deut.4.35.
d ps.94.3.
e c.12.29.
f ibidem.
g hom.vulgata in libros Regum.
h ps.101.27.
i c.3.6.

Vers.5.] Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua, & ex tota fortitudine tua.

PARAPHR.

EX notitia seu fide, quæ priore versu proponitur, quòd sit Dominus Deus, vnus ac solus Deus Dominúsque, ac proinde perfectissimus, necessariò sequitur, quanto maximo fieri potest amore, à rationali creatura diligendum esse; quoniam in illo quæuis ratio boni, quod est obiectum voluntatis, modo prorsus excellentissimo reperitur. In c.10. [a] & 11. [b] atque in 4.Reg.c.23. [c] repetitur idem præceptum, vt diligatur Dominus Deus, & seruiatur ei in toto corde & anima: in Euangeliis [d] autem, vbi cognominatur magnum mandatum, maximum, primum omnium, vt ex toto corde, anima, mente seu intellectu, virtute seu fortitudine, seu viribus; vel in toto corde, &c. in tota anima & mente, &c. vel ex omnibus viribus, omni mente, &c. Ibidem qui tentando interrogauerat scriba siue legisperitus, laudauit responsum Christi, appellans magistrum, qui benè in veritate dixisset, quia vnus est Deus, & non est alius præter eum; & vt diligatur ex toto corde, &c. vicissim verò etiam Christus, videns quòd sapienter respondisset, dixit illi; *non es longè à regno* [e] *Dei.* De singulis vocabulis agetur seorsim postea: nec improbabiliter loquuntur hoc loco Cornelius noster, & Leonardus Marius, atque in concordia euangelica Iansenius [f], ac rursus ex nostris Valentia [g], Bellarminus [h], Vasques [i], qui synonymè cuncta sumunt, quia Hilarius, Hieronymus, Chrysostomus in Matth.c.22. & Ambrosius in c.10. Lucæ, vbi agitur de isto præcepto, nullam distinctionem agnoscunt: variè quoque locis variis eadem sententia habetur; vt designetur per maiorem quamdam emphasim, energiam, exaggerationem, amplificationem, expressionem, inculcationem, amandum Deum verè, sincerè, non fictè, non simulatè; animo affectúque toto, nullam eius quasi partem communicando vili rei Deo contrariæ, perinde ac si plures haberentur & colerentur dij; (quo pacto Samaritæ cum Deo vero colebant alios [k], quod est diuisum habere cor, vnde necessariò sequatur interitus [l]: igne sacrificare alieno [m]: duobus dominis seruire [n]: cor Deo petenti non præbere [o]: quod tamen literaliter de Salomone attentionem poscenti exponitur;) vt antè dictum est vnicus verus duntaxat est Deus, finis omnis cogitationis, actionis, amoris nostri. Ad hoc iubemur conari, & conari possumus iuxta prædictum modum comparationis, & finis, necnon appretiationis, quo pluris æstimetur amicitia Dei, & eiusdem amor ex amicitia, quàm cuiuslibet alterius rei. Quod non requirit aut exclusionem alterius amoris, qui Deo subordinetur, nec sit contrarius; aut intensionem; quia per quemcunque talis amoris gradum satisfieri potest præcepto, aut continuationem absque interruptione. Hoc vltimum reseruatur in tempus beatitudinis, vbi & semper, & intensissimè diligetur Deus pro gradibus gratiæ, quam quisque consecutus fuerit: quemadmodum & præceptum de non concupiscendo ibidem perfectè implebitur, vt Augustinus [p] docet;

a v.12.
b v.13.
c vers.3.
d Matt.22.36.37.38. Marc.12.29.30.33. Lucæ 10.27.
e Marc.12.32.33.34.
f c.81.
g 1.2. disp.13.q.19. puncto 1.
h de monachis c.13.
i 1.2.disp.194.n.20.
k 4.Reg.17.
l Ose.10.2.
m Leu.10.1.
n Lucæ 16.13. Matth. 6.24.
o Prou.23.26.
p de spiritu & lit.c.vlt. 1. de doctr. c.16.27.28.

nunc pro statu infirmæ naturæ nostræ, & quantum sufficit, vt Deo impossibilia non præcipienti satisfaciamus cum gratia eiusdem; quæ an sit quoque necessaria vt diligatur Deus tanquam auctor naturæ super omnia, nunc non disputo. Omnibus insitum scribit id præceptum naturaliter, Clemens [a] Romanus. Iosias quidem rex reuersus ad Dominum dicitur in omni corde suo, & in tota anima sua, & in vniuersa virtute sua iuxta omnem legem [b] Moysi: Samuel exegit vt reuerterentur Hebræi ad Dominum ex toto corde [c]: Dauid secutus dicitur Deum in toto corde suo [d], & de omni corde laudauisse Dominum, & dilexisse Deum [e]: & ipse de se ait quòd in toto corde exquisiuit eum, necnon de aliis quod idem fecerint [f], & cap. 4. [g] libri nostri inueniendus scribitur Deus, si tamen in toto corde & tota tribulatione animæ quæratur; parentes Ioannis incessisse in omnibus mandatis & iustificationibus Domini sine querela [h]. Dauid rursum fuisse secundùm cor Dei [i]; quod sanè indicat cor cordi Dei siue voluntati cõformẽ. Iudæi sub Asa rege in omni corde suo iurauisse, & in tota voluntate quæsiuisse Dominum, & inuenisse eum [k]; quærenti à Christo quid faciendo æternam vitam possideret, cùm Christus interrogasset quid in lege scriptum esset, & ille respondisset hoc præceptum, dixit Christus, *hoc fac, & viues* [l]; *sicut qui dicit se nosse Deum, & mandata eius non custodit, mendax est, & in eo veritas non est; ita qui seruat verbum eius, verè in hoc caritas Dei perfecta est* [m]: *& hæc est caritas Dei, vt mandata eius custodiamus, & mandata eius grauia non sunt* [n]: rursum Christus, *qui habet*, inquit [o], *mandata mea, & seruat ea, ille est qui diligit me*: finis præcepti caritas est, plenitudo legis dilectio: impleri ergo cum ea potest. Lege de nostris Bellarminũ [p], & Vasques [q]: præterea Franciscum [r] Sonnium, & Cornelium [s] Iansenium. Porrò admissa distinctione inter vocabula, Iacobus item noster Aluares, docens in caritate præsertim erga Deum sitam perfectionem [t], & disputans quando istud præceptum obliget, sex diuersas res agnoscit, ac prolixa oratione, piáque declarat: vt sit his modis diligere, affectiones omnes, cogitationes, actiones ad Deum referre, nec aliud in omnibus quàm ipsum vel propter ipsum quærere. Ex toto corde autem explicat [u], idest, ex toto cordis seu voluntatis interno affectu, &, vt Bernardus [x] ait, ex zelo affectionis; ita vt iuxta huius doctrinam, animæ amor, pertineat ad industriam seu iudicium rationis; virtutis, ad animi constantiam & vigorem, vsque ad mortis perpessionem, si sit opus. Mox eleganter omnem cordis physiologiam caritatis perfectioni applicat; quæ consistit in soliditate substantiæ: in calore: in figura pinea, cuius latitudo sursum, cuspis deorsum: in quibusdam partibus sinuosis: in situ nobiliore, qui medius est, tanquam quod cæteris membris præstet, ac præficiatur, & ex quo vita procedat [y]: in perpetuo motu, per compressionem mala expellendo, per dilatationem admittendo bona: in osse ei contiguo ad basim, quo firmius redditur; in quibusdam velut auriculis: in tunica seu membrana qua operitur. Tale cor præberi sibi Deus petit [z]. Deinde dilectionem ex tota anima declarat [aa], hoc est, ex tota vita (quæ notio familiaris est literis diuinis) vt eius actiones omnes dirigantur ad Deum, etiam animales, & quibus ipsa sustentatur; & exponatur ac profundatur, si res ferat, pro Deo; nec viuat sibi quis, sed Domino [bb]; imò viuere eius Christus sit, nec ipse viuat dũ viuit, sed in ipso Christus [cc];

a 6. constit. c. 20.
b 2. Reg. 23. 25.
c 1. Reg. 7. 3.
d 3 Reg. 14. 8.
e Eccli. 47. 10.
f ps. 118. 2. 10.
g v. 29.
h Lucæ 1. 6.
i Actuum 13. 22.
k 2. Par. 15. 15.
l Lucæ 10. 28.
m 1. Ioan. 2. 4.
n c. 5. 3.
o Ioan. 14. 21.
p 2 de monachis c. 13.
q in 1. 2. q. 109. a. 3.
r dem. rel. Christ. l. 3. tract. 11. c. 5. & seqq.
s concord. euang. c. 81.
t tom 1. l. p. 1. c. 6. & 7. & p. 2. c. 16. & seqq.
u p. 2. c. 17.
x ser. 20. in Cant.
y Prou. 4. 23.
z c. 23. 26.
aa supra c. 18.
bb Rom. 14. 7.
cc Gal. 2. 20.

A cui offeratur vita in holocaustum secundùm eosdem ritus moraliter sumptos, prout idem Aluares illos enucleat: postremò vt quod corpori anima est, vitam corporalem communicando, id arbitremur Deum esse animæ nostræ, gratiam largiendo. Tertiò ex tota mente, diligi Deum considerat [a], posita differentia inter animam & spiritum [b], hùncque pro mente accipiendo; quando rationales eiusdem animæ potentiæ memoria, intellectus, voluntas Deo adhærent, illumque peculiari modo inhabitantem continent, & anima eumdem tanquam templum [c]; quia etsi vbique sit per diuinitatis præsentiam (adde essentiam, potentiam) sed non vbique, inquit Augustinus [d], per
B habitationis gratiam: atque, vt Bernardus [e], per amorem, & voluntatis concordiam. Quartò dilectio ex omnibus viribus attenditur ab [f] eodem in hoc, vt omnes potentias tum superioris ac rationalis partis, tum animalis ac vegetatiuæ, impendamus in Dei famulatum, necnon dona talentaque omnia nobis collata, vel à nobis acquisita. Quintum, *ex tota virtute* [g], vult denotare nisum, conatum, contentionem, impetum, impulsum iuxta facultatem, vt non remissè, lentè, tepidè, negligenter; sed, vt ipsum virtutis importat nomen, quanta potest vi diligat Deum, ac strenuè, diligenter, feruenter, alacriter, atque vt Aquinas [h] loquitur, experiendo summum potentiæ, & quidem continuando quantum licet, ac magis magísque
C proficiendo. Vltimum *ex omni fortitudine*; ait ille, si diligat Dominum inter tentationes, tribulationes, tormenta, mortem ipsam; nec tantùm summo conatu ad agendum, quod ad præcedentem spectat conditionem; sed etiam eodem ad sustinendum, vt ab eodem Angelico [i] Doctore obseruatur; nec sit dumtaxat amor inflammatus in non appetendis istis temperans, verùm etiam in amittendis fortis, inquit Augustinus [k]; omniaque propter Deum facilè perferens [l]; nec quidquam separet à caritate Christi [m], nec aquæ multæ aut flumina valeant extinguere & obruere [n]: & ad similitudinem vrsi, qui ab aluearí nec verberibus, nec spinis auelli potest; nulla ægritudine, dolore, molestia separari potest à dulcedine diuinæ vo-
D luntatis, & à vera resignatione separari, vt ait Aquinas [o]; tandem quoniam fortis est vt mors dilectio [p]; imò fortior: quia ipsa mortem peccati occidit; eíque insultat [q], *O mors ero mors tua*; quin & ipsa mors est, ait Bernardus [r], & seipsa fortior esse non potest; & mors est non vitæ, sed mortis; & si vitam adimit, non perimit; adimens ad tempus, restituẽdam in tempore, duraturam sine tempore. Hæc porrò tria quæ hic exprimuntur, nempe cor, animam, fortitudinem, Rabanus [s] aptat potentiis animæ humanæ, ac tribus personis Trinitatis; memoriæ & Patri; intellectui & Filio; voluntati & Spiritui sancto, fortitudinem videlicet seu virtutem pro voluntate accipiendo. Nyssenus [t]
E cor parti sentienti, animam vegetanti, mentem (quæ ponitur alibi) intelligenti. Augustinus [u] cor cogitationi, animam vitæ, mentem siue virtutem intellectui. Bernardus [x], vt antea docui, amorem cordis, zelo affectionis; animæ, industriæ, iudiciòve rationis; virtutis, constantiæ siue vigori animi. Aponius [y] cogitationi, verbo, operi, nullum in se officium membrorum vacans relinquendo peccatis, sed exhibendo totum habitaculum mentis Deo. Aquinas [z] referens citatos alios modos voluntati, appetitui, actui externo; ita vt fortitudo, virtus, vires idem valeant, & mentem addendo ex Marco [aa], intellectui. Ambrosius [bb], cor, animam, mentem,

a suprà c. 19.
b Hebr. 4. 12. 1. Thess. 5. 23.
c 1. Cor. 3. 16. 17. & cap. 6. 16.
d epist. 57.
e hom. 3. super Missus est.
f suprà c. 20.
g c. 21.
h opusc. 61. c. 23.
i suprà.
k de moribus Eccle. c. 22.
l de morib. Manichæ. c. 13.
m Rom. 8. de quo loco August. de morib. Ecclesi. c. 11.
n Cant. 8. 7.
o opusc. 61. c. 24.
p Cant. 8. 6.
q Os. 13. 14.
r epist. 42.
s hoc loco.
t de creatione hominis.
u 1. de doct. c. 22.
x serm. 20. in Cant.
y 2. in Cantica.
z 2. 2. q. 44. a. 5.
aa c. 12.
bb de dignit. hum. cond.

mentem, intellectui, voluntati, memoriæ, cum applicatione ad personas Trinitatis. Beda [a] cor parti qua corpus animatur; animam, qua intelligitur super omnem creaturam; fortitudinem corpori; & de his tribus præcipi, quoniam tres habitationes Hebræi habuerunt in Ægypto, eremo, terra promissionis. Item cor & animam vni ac eidem rei, idest, animæ; fortitudinem corpori. Adam [b] de Persenia triplici modo, quo datus est Spiritus sanctus in columbæ specie, in insufflatione, in igneis linguis. Balduinus [c], monens tanta huius præcepti inculcatione indicari duritiam cordis nostri, & quòd mandat Deus mandata sua (sed hoc in primis) custodiri nimis [d], & quòd amor mundi totos nos occupauerat, ait deberi amorem cordis, ob beneficia Dei; animæ, ob eiusdem promissa; virium, ob iudicia; mentis, ob præcepta. Bonauentura [e] cum Augustino [f], cor ad intellectum applicat, ne sit error; ad voluntatem animam, ne contradictio; memoriam ad mentem, ne obliuio; vel ad partem rationalem, concupiscibilem, irascibilem cum Bernardo [g]; vt sapienter ametur Deus, dulciter, fortiter; vt non seducamur fallaciis, non abducamur blanditiis, non frangamur iniuriis. Docet autem quod hîc legitur (*ex tota fortitudine*) apud Matthæum legi (*ex tota mente*,) quoniam irascibilis & memoria conformantur in actu. Antoninus [h] cor sumit pro voluntate, animam pro intellectu, mentem pro memoria. Franciscus [i] Assisias diligendum docet Deum ex toto corde, semper illum cogitando; ex tota anima, semper desiderando; & tota mente, omnes intentiones ad eum dirigendo, ac honorem illius in omnibus quærendo; ex omnibus viribus, sensus animæ & corporis in obsequium eiusdem, non in alio exponendo. Tantam vim habuit auditum semel cùm legeretur, hoc præceptum vt Simeonem Stylitem adhuc tredecim annorum [k] conuerterit, & alium præterea, qui ex schola Theologiæ cùm id audisset mox ad religionem se contulit [l]. Iudæi verò in catalogo Hebræo præceptorum affirmatiuorum, istud sic explicant [m], vt non sit diligendus Deus, ne nobis noceat in hoc mundo, aut ne puniat in futuro; nec seruili timore timendus; nec ei seruiendum vt nobis hîc & in futuro benefaciat, sed propter bonitatem suam colendum, qua nobis tam multipliciter in corpore & anima benefecit. Post enumerata deinde corporis beneficia, subditur. Quare meritò Deus à uobis est diligendus toto corde, si quidem nullum illi placet opus, nisi ex corde fiat; deinde tota anima, vt scilicet etiam corpus expendamus in eius seruitium; & tertio tota vehementia, siue tota facultate, vt etiam externis bonis ob amorem eius non parcamus. Siquidem funis triplex difficilè rumpitur [n]. Sic ibi Origenes [o] perpendens verba Cantici Canticorum, *ordinauit in me caritatem*, hunc ordinem hîc ait inesse; quoniam nec proximus, nec inimicus diligi præcipitur ea toto corde sicut Deus. Legit autem, *ex toto corde tuo, ex tota anima tua, ex tota virtute tua*, vel *ex totis viribus tuis*; & vim præcepti declarat exemplo mulieris erga viri amorem toto corde, tota anima, totis viribus feruentis, quæ nihil committere valeat quod ipsi putet displicere: item exemplo Iacob pro Rachele laborantis [p]; & Pauli [q] doctrina de caritate omnia sufferentis. &c. Auctor [r] operis imperfecti considerat cùm Deus sit natura dominus, tamen magis vello diligi quasi patrem, quàm timeri vt dominum; propterea in principio mandatorum legis non dixisse; *timebis Dominum Deum tuum ex toto corde tuo*; sed *diliges*: dilectionem enim ab hominibus exigere, non esse dominij, sed paternitatis. Exigit apud Malachiam [a], vt Dominus timorem, amorem vt Pater; sed hic illi absque dubio placet magis, qui non est absque timore filiali; foras autem mittit seruilem [b]. Docet Chrysostomus [c], quòd antiquæ legis prima vox hoc quæsiuit; *Diliges Dominum Deum ex toto corde tuo, & ex tota anima tua*; quia vera dominatio est ipsa quæ amore imperat, non timore: quæ per affectum sibi & corpora subdit, & corda: quæ amando non inuitam, sed voluntariam sibi instruit seruitutem. hanc primam causam esse Dominicæ passionis: quia sciri voluit, quantum amaret hominem Deus, qui plus amari voluit, quàm timeri. Nihilominus legis nouæ priuilegium est, vt ab amore cognominetur; vetus potiùs dicatur lex timoris, noua filiorum, vetus seruorum (nouæ [d] typus fuit Sara libera, veteris Agar serua [e]. In vetere non deerant filij, sicut nec iusti, sed hæc gratia non conueniebat per se illi statui legis, dabatúrque propter Christi futura merita; qui cùm aduenit, eos qui sub ea erant redemit, vt adoptionem filiorum reciperent [f] etiam quoad statum. Vt proinde lex vetus lata cum terrore [g] sit; noua misso Spiritu sancto [h], qui est amor: sublato quasi vexillo eiusdem & erecto; sic enim illud [i]; *ordinauit in me caritatem*, vertunt alii, *vexillum super me amor*. Tertullianus [k] colligit eumdem esse vtriusque Testamenti Deum, eumdem bonorum & malorum, idest pœnarum; quoniam idem præceptum in vtroque ponitur: sicut & de timore: vt patrem ob clementiam diligendum, timendum vt dominum ob disciplinam: vt patrem potestate blanda, vt dominum seuera: vt patrem piè, vt dominum necessariè: primo modo quia malit pœnitentiam peccatoris, quàm mortem; misericordiam quàm sacrificium; secundò, quia nolit peccatum nec peccatores, sui iam non pœnitentes. Notandum portò quòd quamuis eodem tenore in Euangelio subiiciatur præceptum de dilectione proximi, non hinc, sed aliunde sumptum, nempe ex Leuitici 19. vt ibi docui: non autem relatum ex hoc nostro loco, vt videtur Leoni [l] Castro. Iacobus Aluarez noster multis capitibus tractat præsentem locum in primo tomo operis de vita spirituali [m].

[Marginal notes: a hoc loco. — b apud Tilman. in allegoriis. — c apud eundem. — d ps. 118. 4. — e 3. d. 27. dubio 3. — f 1. de doct. c. 22. — g serm. 20. in Cantica. — h 1. p. tit. 1. c. 6. §. 4. — i in orat. Dominicā. — k in vita. — l speculum hist. d. 9. §. 45. — m in 3. — n Eccles. 4. 12. — o hom. 2. in Cant. & prolog. in Cant. — p Genes. 29. 16. & seqq. — q 1. Cor. 13. — r hom. 40. — a c. 1. 6. — b 1. Ioan. 4. 18. — c serm. 6. de passio. — d Rom. 8. 15. & Aug. cont. Adimantum c. 16. & 17. & 1. de morib. Eccl. c. 28. — e Gal. 4. 24. — f ibid. v. 5. — g Exod. 19. 16. & seqq. — h actuum 2. 1. & seqq. — i Cant. 2. 4. — k 2. contr. Marcion. c. 13. & l. 5. c. 4. — l apol. pag. 692. — m l. 3. p. 2. c. 16. vsque ad 22.]

Diliges Dominum Deum tuum.] Præponitur in editionib. aliis (*&*, *ve*, ו) Putant quidam, ex quibus Iansenium nominat noster Cornelius, apud quem id non reperi, nec in c. 71. concordiæ euangelicæ, quod non est de hac re, nec in 81. vbi propriè examinat istud præceptum; in dicta particula vim inesse ex præcedentibus pendentem: vt quia vnus est Dominus Deus noster, tota in eo vno solo spes amórque collocentur. Redundat tamen sæpe apud Hebræos eiusmodi particula. Quid autem intersit inter diligere & amare, ἀγαπᾶν, quod hoc loco habetur, & φιλεῖν, ex alibi dictis petendum est: vtrùm nempe sit maius, amare ne quàm diligere, vt Cicero voluit, cùm Augustinus [n] non distinguat amorem & dilectionem siue caritatem, negétque dilectionem accipiendam semper in bono, amorem in malo, nec sit vtique intensius quid amare quàm diligere, vt Valla [o] tamen voluit; nec amor & dilectio medium ac indifferens quid, caritas bonum dumtaxat, vt Isidorus [p]. Dionysius [q] verò de nomine ἔρωτος multa. Visceralem, vt ita dicam, amorem importat Chaldæum רחמין *thorcham*.

[Marginal notes: Explanatio. — Diligendi & amandi verba. — n 14. de ciuit. c. 7. — o l. 5. eleg. c. 77. — p lib. differ. spir. in 32. — q de diuin. nomin. c. 4.]

Ex toto corde tuo.] Ex Hebræo & Chaldæo vertendum esset (*in toto corde tuo*) atque in sequentibus

A eodem pacto, propter præpositionem (ב be) quæ valet (in.) Sic verò aliquando redditur eadem ista sententia, & similes alibi: vt confiteri Domino in toto [a] corde, exquirere [b] eum, custodire legem [c], deprecari [d], seruari mandata [e], clamare ad Dominum [f], &c. Tertullianus interdum recitat, *de toto corde, & ex tota anima*, &c. Totalitatem quomodo intelligere oporteat de corde, ac de sequentibus, antea dixi: & qua ratione perfici tale præceptum debeat in hac vita, possitque; quamuis quædam alia maior perfectio reseruetur in futuram; quemadmodum aliud de non concupiscendo, quantum sufficit seruari potest dum hîc viuimus: sed beatitudinis proprium est, nullam concupiscentiæ sentire pugnam. Totalitas item iosi- B sinuat locum habere hunc amorem in omni tempore, stato in puris naturalibus, naturæ integræ, corruptæ, redemptæ, instificatæ, glorificatæ tum antequam post resurrectioné, in purgatorio etiam; quamuis non eodem pacto, nec pro quauis temporis parte, nisi in stato beatitudinis. Alioqoin ex communi loquendi modo sicut quis dicitur totus noster, quia præ aliis nobis addictus; ita toto corde diligere Deum censetur, quia plurimùm supra omnia alia. Quia portò affectus dilectioois non potest hoc tempore planè continous esse, atque ita perfectus, non tam affectum præcipi Bernardus [g] ducet dilectionis, quàm caritatis opus; vt scilicet retenta semper habituali dilectione, C actualem certis temporibus exerceamus; caritatis autem externum opus proot occasio tulerit, nihil quod aduersetur dilectioni Dei operando. Augustinus [h] explicat vt nulla vitæ nostræ pars vacet, & quasi locum det, vt alia te velit frui, sed quidquid aliud diligendum venerit in animum, illoc rapiatur, quò totus dilectionis impetus currit. Proponitur autem in præcepto totalitas perfecta, vt scopus ac finis, ad quem conemur vt aliquando perueniamus; non quòd reos nos efficiat, si nunc id non attingamus, vt docet idem Bernardus [i] cum Augustino [k]. *Nec latuit præceptorem, ait prior, præcepti pondus hominum excedere vires: sed iudicauit vtile, ex hoc ipso sua illos insufficientia admoneri: & vt scirent sanè, ad quem iustitiæ finem niti pro* D *viribus oporteret. Ergo mandando impossibilia, non præuaricatores homines fecit; sed humiles; vt omne os obstruatur, & subditus fiat omnis mundus Deo. Onus* Christi *leue est, iugúmque suaue* [l]; *mandata eius grauia non sunt* [m]: *execranda eorum blasphemia, qui dicunt impossibile aliquid homini præceptum esse, & mandata eius à singulis non posse seruari*, inquit Hieronymus [n]. Chrysostomus [o] declarat in toto corde confiteri aut diligere, cum omni promptitudine & animi alacritate, attentè, diligenter, absque cotis earum rerum quæ ad hanc vitam pertinent; sublimiter, erectè, expeditè à vinculis corporis: non in verbis tantùm, lingua, ore, sed cum mente, & cogitatione. Cæterùm cor iuxta ea quæ priùs attuli, sumi potest pro voluntate, pro memoria (vnde recordari) pro parte vegetatiua; pro parte E sentiente, pro intellectu eiúsve cogitatione. Quæ acceptiones exemplis literarum sacrarum confirmari facilè possunt; sed prima proposita meliùs congruit.

a ps. 9. 2. ps. 85. 12. ps. 110. 1. ps. 137. 1. Tertull. de præscript. b ps. 118. 2. 10. c ps. 118. 34. d ibid. v. 58. e v. 69. f ... 145.

g serm. 50. in Cant.

h 1. de doct. c. 22.

i suprà, & tract. de diligédo Deo. k de perfect. iustitiæ.

l Matth. 11. 29. m 1. Ioan. 5. 3.

n epist. ad Damasum. o in ps. 110.

Animæ vox.

Et ex tota anima tua.] Animam sumi quoque vidimus vel pro vita corporali, quam si oporteat, exponere debeamus pro dilecto Deo; vel pro intellectu, seu industria, iudiciove rationis; vel pro parte vegetatiua, vel pro sensitiua, vel pro appetitiua, vel pro verbo, vel pro voluntate. Melior acceptio prima.

A *Ex tota fortitudine tua.*] Hebraicè est מאד *meod*, *valde*: Chaldaice נכסא *nichsa*, *substantia*, seu *facultas*; Græcè *δυνάμει*, *facultas* etiam, *vis*, *robur*, &c. Apud Marcum [a] ponitur etiam *fortitudo*: sed Syriace חילא *chaila*, & Græcè *ἰσχύς*, quæ duo idem valent ac fortitudo, vis, robur: atque in eodem [b] Euangelio Latinè, *virtus* (sicut & in 4. Regum [c]) vbi aliarum editionum sunt dicta eadem nomina: in Euangelio autem Lucæ [d] Latinum, *vires*: cætera vt in Marci. Vt proinde synonyma videantur fortitudo, virtus, vires: vt nuper etiam retuli ex Aquinate [e]; ita vt non accipiantur vires apud Lucam pro potentiis animæ; quo adhuc admisso, possibilitas præcepti adhuc rectè intelligitur iuxta B ea quæ diximus. Chaldæum loci nostri nomen indicat rerum externarum dispendium subeundum potius quàm à Dei deflectamus amore: Hebræum insinuat quamdam abundantiam & vehementiam, videlicet in conatu, nisu, contentione. Præter hæc tria, post cor, & animam, inseruit Marcus [f] mentem, ponens vltimo loco virtutem; Matthæus [g] solùm posuit cor, animam, mentem: Lucas [h] cor, animam, virtutem, mentem. Quæ mens in Matthæo, & Luca est *διάνοια*: In Marco [i] & *διάνοια* & *συνέσις*: Syriacè apud omnes רעיינא *reibena*, *cogitatio*, aut *voluntas*. Sed præstat hîc mentem sumere pro facultatibus cognoscitiuis, quoniam *διάνοια* significat intellectum, cogitationem, intelligentiam, sententiam, ingenium; *σύνεσις* eadem, C vel etiam prudentiam & conscientiá; ita vt ea tota mente diligere sit sapienter, ingeniosè, prouidè, prudenter, circumspectè, attentè, tota intelligentia, citra obliuionem, inquit Franciscus [k] Sunnius, instantiùs accuratiúsque præceptum hoc caritatis datum in noua, propter istas additiones putauit, quàm in veteri lege; quòd magis ad nouam veluti veræ libertatis legem, quàm ad illam, quæ erat lex seruitutis, pertineat. Ratio necessaria non est; quia mens quæ sola demum adiicitur in Euangeliis, contineri potest sub corde. Nec simpliciter ei concedendum [l] arbitror, quod minùs toto corde diligebatur Deus in vetere Testamento, quàm in nouo: vel quòd minùs purè, ac vnicè diligatur nunc ab animabus beatis, quàm post re- D surrectionem; quasi earum amor per naturalem affectionem ad sua corpora aliquantulum retardetur ab omnimoda plenitudine caritatis. Si quod erit discrimen, planè accidentarium erit; non intrinsecum secundùm gradus, seu intensionem; quæ nullo modo variatur. Atque illa ratione Bernardum [m] intelligo, & Aquinatem [n], dum asserunt perfectè tantùm seruari in alia vita. Verum est tamen in hac ipsa totalitate quæ præcipitur, gradus inesse, vt possit quis ea toto corde, &c. magis quàm alius diligere: quoniam dicta totalitas essentialis est dilectioni siue caritati, quam certum est gradus & intensionem admittere: cùm etiam interrogauerit Petrum Christus [o] plusne amaret, seu diligeret quàm alij; & interrogatione E trina indicauerit cor, animam, fortitudinem. Sed & beati dilectio licèt secundùm gradus remissior esse possit, quàm alicuius viatoris, ex modo tamen eliciendi perfectior est, ac ratione status; ita vt sic qui minor est in regno cælorum maior habeatur eo qui nondum ibi est [p]; & Paulus [q] profitebatur se adhuc perfectum non esse, sequi autem si quo modo comprehenderet. Lege Aquinatem [r]. Tam varius idem præceptum exprimendi modus tum in Scriptura sacra vtriusque Testamenti; tum in scriptis Patrum, satis probabilem reddit opinionem, in singulis per se vim aliam non esse, quàm vt

natura

a c. 12. 35. Fortitudo pro vi, robore, virtute, viribus, &c. b v. 30. c c. 23. d c. 10. 27.

e 22. q. 44. a. 5.

f c. 12. 27. 30. g c. 22. 37. h c. 10. 27. i c. 12. 30. 33.

k demonst. rel. Christ. l. 3. tract. 2. c. 3.

l c 6.

m tract. de diligendo Deo, & ser. 50. in Cant. n 22. q. 44. a. 6. & q. 184. a. 3.

o Ioan. 21. 15. 16.

p Matth. 11. 11. q Philip. 12. r 22. q. 24. a. 3. & 9.

natura veræ perfectæqoe dilectionia Dei decla- A retur & intelligatur. Scripturæ sanctæ testimonia prius retulimus. Clemens [a] Romanus, recitana ponit cor, vires, mentem, καρδίαν, ἰσχύν, διάνοιαν: Irenæus [b], animam solam: Iustinus [c], cor, & fortitudinem, καρδίαν & ἰσχύν: Origenes [d], cor, mentem, animam, virtutem, vel cor [e], animam, vires: Athanasius [f], cor & vires, siue virtutem, καρδίαν & ἰσχύν: Auctor [g] operis imperfecti cor dumtaxat: Chrysostomus [h], cor & animam: Tertullianus [i], cor, item, & animam: vel cor [k], animam, vires; nec mentis meminit, inquit Pamelius; quia non est in vetere Testamento, quod conferebat cum nouo. Cyprianus [l], cor, aoimam, virtutem, qui coniuogit dilectionem Dei & Christi. Ambrosius [m], cor, B animam, mentem: & eodem modo Leo [n]. Augustinus [o], cor, animam, mentem, fortitudioem, vires, cum intimis medullis cordis, quod vltimum adiecit de suo; vel tria tantùm prima [p]: Gregorius [q], cor, animam, virtutem: Cassiaous [r] eadem, dicens eiusmodi præceptum sublimiore interpretatione noo egere, sed simplici literæ sono abunde pascere ac nutrire audientes. Bernardus [s] etiam eadem: vel pro [t] virture vires, adiecta meote, quæ significent voluotatem, amorem, virturem caritatis, fruitiouem sapientiæ. Istis dicendi formis, vt dixi, significatur essentialis perfectio caritatis; quam rectè idem Bernardus [u] vocat modum diligendi sine modo; quoniam versatur circa finem vltimum, actio autem qua finis attingitur non C habet mensuram, sed ipsemet mensura est mediorum ad illum, vt ait Doctor Angelicus [x] cum suo scholiaste Caietano. Ex dictis rectè inferimus, post nostrum Bellarminum [y], huic præcepto aduersari omne mortale peccatum; quia per id præpooitur creatori creatura: non aduersari amorem honestum affinium & amicorum, licèt non referatur actu in Deum, quia non tenemur solum Deum amare, sed illum præcipuè: non aduersari peccatum veniale, quoniam non mutat vltimum finem: nec motus inuoluntarios concupiscentiæ, quamuis rerum alioqui grauissimarum vt infidelitatis, blasphemiæ, adulterij, &c. quia cùm caritas Dei sit in voluntate, noo possunt ei aduersari nisi voluntarij motus: hoc præceptum posse in hac vita D perfectè seruari, quia non exigit, nisi vt amemus Deum plusquam creaturas: posse diligi Deum magis, & minùs diligi: qui namque propter Deum abstinet à licitis, magis diligit, quàm qui solùm ab illicitis, &c. Colligit porrò etiam Cyrillus [z] Alex. cùm quam lex grauiter dilectionem quæ in Deum maximè conuenit præcipiat, ex tota nimirum, supremáque fortitudine ortam, & ad ipsam vsque animam & sanguinem pertingeotem, ipsi Christo exhibeamus, dicente Apostolo, *Quis nos separabit à caritate Christi? tribulatio? an angustia? an fames? an nuditas? an periculum? an persecutio? an gladius?* non esse qui dicere audeat Christum non esse Deum. Neque enim credibile est, inquit, sanctorum iudi- E cium vllo modo à veritatis scopo aberrasse. Cùm autem is, qui descriptus est amor Dei, sit vltima dispositio ad iustificatiooem, seu etiam dolor peccatorum ex Dei amore; Deúsque diligentes se diligat, & Magdalenæ remissa dicantur peccata, quia dilexit: meritò damnatæ sunt in Michaële Baio, iussu Pij V. & Gregorij XIII. inter alias propositiones; 31. quòd caritas perfecta & sincera, quæ est ex corde puro, & conscientia bona, & fide non ficta, tam in catechumenis, quàm in pœnitentibus potest esse sine remissione peccatorum 32. quòd caritas illa, quæ est plenitudo legis, non est semper

a 6. const. c. 20.
b l. 5. c. 22.
c contr. Tryphon. & apol. 2.
d hom. 2. in Cant.
e prolog. in Cant.
f ora. cont. Gent.
g hom. 40.
h serm. 6. de pass.
i aduersus Iudæos c. 2.
k 4. contr. Marc. c. 25. & 27. & l. 5. c. 4. & in Scorpiaco seu contr. Gnost. c. 2.
l in orat. Domin. & contr. Iudę. l. 3 n. 18.
m lib. de dignit. cōd. hum.
n serm. de grad. ascensionis ad beatitu. seu in festo omnium sanctorum.
o Soliloq. c. 18.
p 1. de doct. c. 22.
q 18. mor. c. 14.
r colla. 8. c. 3.
s serm 20. & 50. in Cant.
t tract. de nat. & dign. amoris diuini c. 7. 9. & 10. & tract. de diligēdo Deo.
x 2. 2. q. 27. a. 6.
y 2. de monach. c. 13.
z de fide ad Reginas.

A coniuncta cum remissione peccatorum 33. quòd catechumenus iustè, rectè, & sanctè viuit, & mandata Dei obseruat, ac legem implet per caritatem ante obtentam remissionem peccatorum, quæ in Baptismi laoacro demum percipitur 42. quòd in omnibus pœnitentibus ante sacramentum absolutionis, etiam io catechumenis ante Baptismum, est vera iustificatio, separata tamen à remissione peccatorum 66. quòd homo existens in peccato mortali siue io reatu æternæ damoationis, potest habere veram caritatem: & caritas etiam perfecta potest consistere cum reatu æternæ damnationis 67. quòd per contritionem, & cum caritate perfecta, & cum voto suscipiendi sacramentum con- B iunctam, non remittitur crimen extra casum necessitatis, aut martyrij, sine actuali susceptione sacramenti. 72. quòd quamdiu aliquid concupiscētiæ carnalis io diligente est, non facit præceptum; *Diliges Dominum Deum ex toto corde tuo.* Ad hæc non attendens Franciscus Syluius, ausus est idem asserere de contritione vera, quòd ordinariè, illa præsente, non remittantur peccata, nec iustitia conferatur extra sacramentum. Quemadmodum non dubitauit post decretum S. Inquisitioois approbatum à Paulo V. anno 1617. 12. Sept. vt nemo io vllo actu publico doceat B. Virginem in originali peccato conceptam: opinionem illam in suis scriptis edere, facta etiam dicti decreti ex- C pressa mentione. Extant hæc apud illum in 3. part.

Vers. 6.] Erúntque verba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie, in corde tuo.

Vers. 7.] Et narrabis ea filiis tuis, & meditaberis in eis, sedens in domo tua, & ambulans in itinere; dormiens, atque consurgens.

Vers. 8.] Et ligabis ea quasi signum in manu tua, erúntque, & mouebuntur inter oculos tuos.

D

Vers. 9.] Scribésque ea in limine, & ostiis domus tuæ.

TAnti præceptum ponderis de Deo, vt est præscriptum, diligendo ex toto corde, anima, fortitudine, vnde pendent cætera præcepta omnis, cuiuscomque illa demum sint generis: infigi altè vult Moses in memoria, tradi filiis & posteris iam inde à primis annis, quibus quę commendant memoriæ, retinere diutiùs consueuerunt, atque affici ad ea. Monet præterea, de iisdem præceptis, ac de illo potissimùm, quod respicit Deum, vt sedulò cogitent, quisque secum iugiter ratiocineotur de E ipsis, io omni negotio, otio, opere, occupatione, quiete, ac in ipsomet somno, si fieri possit: atque ne vnquam de memoria excidant, io chartis descripta manibus ipsis alligent, & io capite, seu ad frontem, vnde ante oculos dependeant: inscribant etiam postibus ipsis domus, vt abeuntibus redeuntibúsve necessariò incurrant io oculos: denique vt habeant in corde, ad credendum; in ore, ad loquendum; in manibus, ad operandum; in oculis, & quasi in conspicillis, ad rectiùs videndum, vt cor arceatur à prauis cogitationibus, pedes ab iniustis gressibus; manus à prauis actionibus. Istis dicendi formulis explicatur summa quædam

dam cura, ſollicitudo, diligentia in lege diuina re- A
ctè intelligenda, & conſideranda, vt promptè per-
fectéque pro qualibet occaſione in vſum reuo-
cari queat, executioníque mandari. Iudæi, vt Ra-
banus, Lyranus, Abulenſis, Rickelius, Caietanus,
Oleaſter, apoſtata Munſterus, Cornelius noſter,
Leonardus Marius notant, ſuperſtitioſiùs intelli-
gentes reipſa chartis ſeu membranulis, ſchedulíſ-
ve inſcriptum de Dei dilectione præceptum cum
a v.13.14. 15.16.17. Decalogo, quemadmodum & contenta in c.11.[a]
Suſpendunt, ligant, affigunt; vbi ſimilis habetur de
Dei præceptis diligenter cuſtodiendis commen-
b v.18.19. 20. datio[b]. *Ponite hæc verba mea in cordibus & in ani-
mis veſtris, & ſuſpendite ea pro ſigno in manibus, &
inter oculos veſtros collocate. Docete filios veſtros vt* B
*illa meditentur: quando ſederis in domo tua, & ambu-
laueris in via, & accubueris atque ſurrexeris. Scribes*
c q.17. in Deut. *ea ſuper poſtes, & ianuas domus tua*, &c. Auguſtinus[c]
agens de vltimo membro citati nunc vndecimi
capitis, docet hyperbolicam commendationem
eſſe: ſicut multa alia dicuntur; cùm hoc ſecundùm
proprietatem nemo fecisse Iſraëlitarum comme-
moretur, vel legatur: nec quiſquam poſſit; niſi for-
tè diuidat ea per multas partes domus ſuæ. Non
arbitrantur improbabile Caietanus, & Marius, ad
literam quoque Deum voluiſſe hæc obſeruari;
d Matth. 23.5. quoniam Christus[d] faciens mentionem de phy-
lacteriis & fimbriis, non reprehendit ſimpliciter,
ſed quòd ea dilatarent & magnificarent, captan-
tes inde opinionem maioris ſanctitatis. Egimus C
e c.15.38.& ſeqq. hac tota de re libro præcedente[e], cùm de præ-
cepto fimbriarum ad hoc dato, vt recordarentur
mandatorum Dei, ac memores, facerent illa. Dixi-
mus nonnihil etiam de licito illicitóque vſu
amuletorum, ſeu periammatum, periaptorum,
apotropæorum, aſalentorum, phylacteriorum,
quæ ſunt voces Græcæ, periammata, periapta, apo-
f 2.2.q.96. a.4. tropaia, ... , phylacteria. Aquinas[f] docet non
damnari eos qui pietatis & religionis cauſa, diui-
nas Scripturas, Sanctorum reliquias, aliáſque ſa-
cras res gerunt: ſed eos qui magis ad Scripturæ
characteres inſpiciunt, quàm ad Scripturæ intel-
ligentiam: vel eos potiſſimùm, qui vel ſuperſtitio-
ne vana, vel ambitione inflati hæc deferunt. Col-
g 6.biblioth. ſanct. 102. ligit id ex illo Sixtus[g] Senenſis: exempláque pro- D
fert Cæciliæ geſtantis Euangelium: Conſtantini
clauum crucis Christi: Barnabæ, attactu Euangelij
ægros curantis; poſſéntque alia plura afferri. Cita-
tus eſt eodem priore libro, ac declaratus hic locus
noſter, cui ſimilis quem antè dixi hoc ipſo libro
h v.18.19. 20. in c.11.[h] prætereà in c.22.[i] de fimbriis, in Exodo[k]
i v.12. etiam cùm ſcribitur; *erit quaſi ſignum in manu tua,
k c.13.16. & quaſi appenſum quid ob recordationem inter oculos
tuos.* Quibus verbis cùm particula (*quaſi*) ſatis inſi-
nuatur figurata locutio. De modo ſcribendi, de
membrana, de iis quæ ſcriberentur, & aliis ad hoc
pertinentibus ſuperſtitioſis ritibus, conſule Olea-
l in Exod. 13. ſtrum[l], Mariúmque; piget enim referre, exiáut-
m in 21.22. 23. que in catalogo Hebræo affirmatiuorum[m] præ-
ceptorum. Vno verbo Hieronymus[n], quem aliàs E
n in Matth. 33. retuli; præcepta in manu explicat eſſe, vt com-
pleantur: ante, intérve oculos, vt die & nocte me-
ditetur quis in eis. Reprehendit autem Indos, Per-
ſas, Babylonios, quiddam ſimile Phariſæis facti-
tantes, quaſi religioſi in populis iudicentur: & ſu-
perſtitioſas mulierculas, in paruulis Euangeliis &
in crucis ligno, & iſtiuſmodi rebus. Quòd ſpectant
cætera, vt eadem magni fiant, nec quidquam iis
contrarium committatur, nec aliquid omittatur,
pertinens ad executionem. At Hebræi, vt refert
o l.1.c.4. Galatinus[o], pluris faciunt ſapientum ſeu ſcriba-

A rum ſuorum verba, quàm ſcripturam ipſam, &
phylacteria quibus ea includebatur: & 613. præ-
cepta ad vndecim reducta à Dauid: ab Eſaia ad
ſex: ad tria à Michæa: rurſus ad duo ab Eſaia: ab
Abacuch ad vnum: vnde infert Meſſiam potuiſſe
omnia legis ceremonialia reuocare, atque ad ſpi-
ritualem ſenſum reducere. Iugem porrò hanc de
Deo memoriam, non de lege dumtaxat, compro-
bat Nazianzenus[a] iſtius loci ſententia; aitque a orat. 1. de
non tam ſæpe ſpiritum nos ducere, quàm Dei me- theolog.
miniſſe debere: immò ſi dici hoc poteſt, nihil aliud
quàm hoc faciendum, ſiue dormias, ſiue è ſomno
exurgas, ſiue iter facias, &c. Iuſtinus[b] prætextum b contr.
colorem purpureum ſcribit veſtibus Iudæorum, Trypho.
B vt numquam eos Dei caperet obliuio. Chryſo-
ſtomus[c] vtitur hoc loco, ac ſimili ex cap. 8.[d] de c hom. 10.
Dei memoria poſt cibum: & ex Pſalmo 1.[e] de le- in Gen.
gis meditatione diurna nocturnáque, vt perſua- d v.12.
deat in ſculptam ſemper habere in conſcientia, e v.2.
& in perpetua ſollicitudine viuere, nullas vnquam
admittendo inducias, ſcientes quantus ſit furor
mania, inimici noſtri erga nos. Clemens[f] Alexan- f orat. ad
drinus probat hinc, non eſſe aditu difficile ve- Gent.
ritatem; vtpote in domibus noſtris, id eſt, mani-
bus, ore, corde, conſilio, actione, verbo, meditan-
do agenda, conuenienter legi agendo, alios eadem
docendo, vt Heruetus Clementem explicat. Am-
broſius[g] loqui ſedentem interpretatur in hac ter- g in pſ.36.
reſtri domo huius habitationis, in qua peregri-
C namur à Domino[h]; vt ſurgat quis poſtquam ſe- h 2. Cor.5. 6.
derit[i]: in via ambulantem, id eſt, carpentem vitæ i pſ.126.2.
curſum, ne illic obmuteſcat: dormientem & quieſ-
centem, hoc eſt, conſepultum in Christo, vt cum
ipſo in nouitate vitæ reſurgat: ſepultum etiam in
tumulo, ſicut animas ſanctorum petentes de mor-
tis auctore vindictam[k]: cùm ſurgit, ſicut ille di- k ap.6.10.
xit, *Ego dormiui, & quieui, & reſurrexi*[l]. Orige- l pſ.3.6.
nes[m], ſedentes in domo & iacentes loqui ait nos m hom.5.in
cùm in Eccleſia loquimur verbum Dei, in via qui pſ.36.
eſt Christus[n]: ſurgentes à ſomno mortis: hoc n Ioan.14. 6.
ſenſu cani Pſalmo 36.[o] *Os iuſti meditabitur ſapien-* o v.30.
tiam, non autem in præſenti tempore *meditatur*.
Non equidem reprehendo, ſed laude potiùs di-
gnum cenſeo, qui re quapiam externa, quæ etiam
D incuſſo dolore memoriam excitet Christiani, re-
ligióſive officij, vtatur, vt erant fimbriis Phari-
ſæorum adnexæ ſpinæ (quibus viam noſtram ſe-
piri vult Deus[p]: & conuerſum ſe Dauid[q] cecinit p Oſeæ 2.6.
dum configeretur ſpina) quamuis inde gloriolam q pſ.31.4.
propriam captarent, Dei veram gloriam non cu-
rarent. At probari non poſſunt, vel excuſari, niſi
ob ruditatem ingenij, qui quæ figurato ſenſu
dumtaxat capi debent, nudè vt ſonant intelli-
gunt & exercent. Tales quos refert Caſſianus[r] r colla.8.c.3.
diſtrictiſſimos monachorum, qui cùm legiſſent[s], s Matth.10 38.
*Qui non accipit crucem ſuam, & ſequitur me, non eſt
me dignus*, habentes quidem zelum Dei, ſed non
ſecundùm ſcientiam, ſimpliciter id intelligendo, t coll.10.c. 2.& ſeqq.
fecerunt ſibi cruces ligneas, eáſque iugiter hu- u l.8.c.11.
E meris circumferendo, non ædificationem, ſed & 12.
riſum cunctis videntibus intulerunt. Nec diſſi- x l.11.c.14.
miles ex ignoratione ſimili, monachorum apud y hæreſ. 20.
auctorem eumdem errores, circa humanam in z epiſt.61. & 62.
Deo effigiem ac membra[t] (de iiſdem Sozome- aa de hæreſ.
nus[u], & Nicephorus[x]; déque hæreticis Anthro- bb coll.2.c. 6.& 8.inſtit.
pomorphitis Epiphanius[y], Hieronymus[z], Au- c.4.
guſtinus[aa]) de caſtratione ſuiipſius, aut cc 1. inſtit.
circumciſione[bb]: de calceamentis interdictis[cc]; c.vlt.
ſpontanea ſui nece[dd], &c. Idem forſitan iudi- dd coll.2.c. 5. & 6.
care liceat de illis Christianis, quos refert Proco- ee in Eſa.
pius[ee] Christi nomen, vel crucis ſignũ in palmis, 44.pag.496.

Aut

aut in brachiis iussi sibi curasse: quasi respexissent ad illud Esaiæ [a], *hic scribet manu sua Domino.* Quo loco [b] eruditè disserit noster Gaspar Sanctius; addens videri probabilius de signo in annulis, aut armillis exculpto vel cælato; qua ratione accipit quoque verba Psalmi [c], *Obliuioni detur dextera mea, si oblitus fuero tui Ierusalem*; vt insculptam eandem gestarent in annulis Ierusalem; & apud Esaiam metonymicè sumatur manus pro annulo, quam metonymiam tractat idem [d] in Cantica. Putant aliqui legem Mosi datam in tabulis ex lapide sapphiro, cuius cæruleus color oculos reficit, vt Nyssenus [e] notat volens ventrem sponsi comparari cum tabula legis eburnea sapphiris distincta [*]. Sic verò innuebatur, lectione legis, ac meditatione, oculos minimè fatigari, & vt proles, per ventrem designata, in Dei lege conseruetur, eidem iam inde à ventre, consuescere debere. Hieronymus [f], aliusve Celantiam hortatur exemplo dictarum fimbriarum hyacinthinarum, quæ rudi adhuc populo, & hominibus ad obedientiam insuetis, imperatæ sunt, in signum memoriæ; vtque huc illuc etiam casu respicientibus oculis mandatorum cælestium memoria nasceretur, memoriam diuinorum mandatorum spiritaliter excolere; nec tam frequenter recordari, quàm semper cogitare; diuinas Scripturas semper habere in manibus, & iugiter mente voluere: non putare sufficere sibi illa memoria tenere, & operibus obliuisci; sed ideo illa cognoscere, vt faciat quidquid faciendum didicerit; quia non auditores legis iusti sunt apud Deum; sed factores legis iustificabuntur [g]: diuinam Scripturam semper cognoscere, secúmque reuoluere, ingens ad conseruandam iustitiam beneficium esse. Affine præsenti siue præceptum; siue monitum Sapientis [h] est; *vt conserues præcepta patris tui, & ne dimittas legem matris tuæ; sed liges ea in corde tuo iugiter, & circumdes gutturi tuo, cùm ambulaueris, gradiantur tecum; cùm dormieris, custodiant te; & euigilans loquaris cum eis; vt liges ea digitis tuis, & scribas in tabulis cordis* [i]. Iussit item Deus, vt Esaias [k] ligaret testimonium, & signaret legem in discipulis suis, veluti ornamentum, annulum (cui etiam notæ quædam insculpi literarum solent) bullam, torquem: aut, vt olim arte memoriæ tradebatur, singulis digitis res singulas animo cogitationéque committere: quod iuxta propositum nostrum Decalogo congruit, qui denis constat præceptis, quot sunt digiti. Meretur hanc diligentiam ac dilectionem Deus; qui in manibus suis descripsit nos [l]; & Christus, qui in plagis manuū, pedum, lateris. At manus quidem digito, qui auriculari proximus est, inseri annulus solet, vt ait Isidorus [m], quia in eo vena quædam (neruum alij malunt) ad cor vsque peruenit, ac in signum amoris eum sic induebant etiam libidinosi [n], Clemente Alex. teste; fertúrque memoria eidem, cum antè ima, assignata; & ob hanc causam eidem consecrata Nemesis memoriæ dea [o]. Inclinari poterat præterea per signum in manu qui esset annolus, eum qui legem adamaret ingenuum esse, liberum, fidei custodem seu fidelem potestate præditum, dato quasi pignore, seu arrhabone iunctum tanquam sponsæ. Nihil ad hunc annulum annulus vel Gygis, de quo Nazianzenus [p]; vel Seleuci, de quo Clemens [q] antea laudatus; quorum ille possessorem suum palæ conuersione obtutibus eripiebat; hic victoriam de hostibus tribuebat. Quæ duo præstat suo modo lex ipsam obseruantibus. Lege nostrum Salazar [r]. Iacobus [s] verò Aluarez

[a c.44.5.] [b c.13. & seqq.] [c ps.136.5.] [d proleg. 8. & 9.] [e hom 14. in Cant.] [* Cant. 5. 14.] [f epist. 14.] [g Rom. 2. 13.] [h Prou. 6. 20. 21. 22.] [i c.7.3.] [k c.8.16.] [l Es. 49. 16.] [m 2. de offic. eccl. c. 19.] [n 2. pædag. c. 11.] [o Plin. l. 11. c. 45.] [p orat. 3. contr. Iulia. & orat. de laud. Basilij.] [q supra.] [r in Prou. 7. 3.] [s tomo 2. ... p. 4. c.]

A iter noster disputans de modo in regulæ obseruatione tenendo, conditiones octo in recitato textu considerat; vt attendendo auio qui præcipit Deum esse, dominum nostrum, rerúmque vniuersarum patrem, magistrum, & quidem hodie, id est, in hoc breui vitæ nostræ tempore, quod conceditur ad promerendam futuram æternæ beatitudinis; ipsius præcepta condantur in corde, plurimi æstimando, maximéque diligendo, ac velut fasciculum myrrhæ ob amaritiem quandam secundùm carnem, inter vbera strictè conseruando: narrentur filiis, præbendo posteris bona & sancta regularis obseruantiæ exempla, velutíque commodatum aut depositum, aut dotem integram, immò cum fœnore multiplicatam transmittendo: mediB teris in eis sedens in domo tua, hoc est, diu attentéque de illis cogitans; ita vt in meditatione exardescat ignis [a]; veniántque tibi miserationes Dei; quia lex eius meditatio tua est [b]; denique mediteris in eis quæ diligis nimis; & leues manus ad illa [c], vt exequaris: quam conditionem quartam denotat, vt ambulans in itinere mediteris; quinta verò indicatur per dormientem & consurgentem; vt scilicet sedula sit ista meditatio, à qua nullo nos diuelli negotio patiamur: sexta, vt honori ducas, ac veluti pretiosissimum in manu annulum, aliúdve ornamentum; nec vllo pacto pudeat ea in re quàm exactissimum esse: septima, vt inter oculos moueatur, id est, vt quidquid facturus es, regulis ac maiorum institutis metiare, atque tanC quam per te oculis præditus hebetioribus, bis quasi conspicillis vtaris. Vltima ad perseuerantiam spectat, quam innuit scriptio in limine ac ostiis domus, seu in materia dura, atque tum in primo ingressu ad vitam rationis vsu præditam, tum in egressu, siue vsque ad mortem; quemadmodum è contrario peccata nonnullorum stylo ferreo scripta sunt, & in vngue adamantino exarata super latitudinem cordis eorum, & in cornibus eorum [d]: Iob autem cupiebat sermones suos scribi, exaratique in libro, stylo ferreo, & plumbi lamina, vel certe sculpi in silice [e]; quoniam iustificationem quam cœperat tenere, numquam deseruerat [f]. Idem auctor [g] sessionem, iter, somnum, vigiliam, de animi corporisque relaxatione ac reD creatione interpretans, admonet nos hîc vult, in rebus eiusmodi nulla ratione à Domini lege atque religioso instituto discedere.

Erúntque verba hæc, quæ ego præcipio tibi hodie.] Præcipiebat Moyses immediate diuersa alia à Decalogo quem tradiderat Deus per seipsum, vt sæpe dixi. Comprehendi tamen possunt etiam hîc illa; tum verò quæ proximè antè posita sunt pertinentia ad vnitatem Dei, & ad eiusdem dilectionem. Temporis autem aduerbium potest designare vel eundem met vnum diem, quo cuncta simul tradebantur à Moyse; vel indefinitè quempiam alium, non valdè distantem à die mortis illius.

In corde tuo.] Siue vt memoria fixè retineanE tur; siue vt voluntatis toto affectu diligantur; siue vt plurimi æstimentur. Tot namque modis accipi cor potest. Quod in [h] Prouerbiis dicitur; *præbe mihi fili cor tuum*, etsi multi probabiliter, vt Dei accipiant verba postulantis à iuniori donari sibi cor, seu amorem & affectum, priusquam eum meretrix eripiat: probabilius alij etiam non pauci volunt esse Salomonis petentis accommodari sibi mentem, & vt oculi sui lectoris (quod proximè sequitur) vias eius custodiant, caueántque [i], foueam profundam, & puteum angustum, quæ est meretrix,

[a ps. 38. 4.] [b ps. 118. 77.] [c v. 47.] [d Ier. 17. 1.] [e Iob 19. 24.] [f c. 27.] [g tomo 2. l. 5. p. 5. c. 42.] Explanatio. [h c. 23. 26.] [i v. 27. 6.]

Dormitio.
Accipitur nunc dormitio pro tempore quod somno dandum est, cùm quis vult ire cubitum, lectúmque petere vt dormiat. Dormiens propriè non meditatur: ideo de tempore quod modò diximus debet intelligi, vt eo tempore etiam in legis versemur meditatione; ac in hac pia occupatione, conscientiæque discussione indormiscamus; necnon præterea quando noctu expergiscimur de Deo, rebúsve diuinis cogitemus, vel galli exemplo qui iacentes excitat, & somnolentos increpat [a]: cui gallo dicitur Deus intelligentiam dedisse [b]; quia, vt scripsit R. Moyses, docet hominem surgere media nocte ad laudandum Deum: & quidem, teste Gregorio [c], profundioribus horis noctis valentiores ac productiores edens cantus, matutino
B tempore appropinquante leniores & minutiores formans voces. Probi ac sapientis ferè somnus, somniúmque melius esse, compertum experientia est, ac indicio esse sobriæ, probæque vigiliæ, vt post Aristotelem [d], Platonem [e], cuius est illud, quòd somnia vigiliæ sunt dormientium, spes somnia vigilantium, vt meminit Ælianus [f], & Basilius [g], licèt Aristoteli tribuat Laërtius [h]: item post Plutarchū [i], August. [k] Chrysost. [l], Hugonē [m] Æthertianū, qui Patres de Salomonis [n] scribunt somnio, tradit Aquinas [o]. In genere autem constat, quòd

Quæcumque [p] mentis cogitat infessus vigor,
Ea per quietem sacer, & arcanus refert,
Velóxque sensus.

Et,

Omnia [q] quæ sensu voluuntur vota diurno,
Tempore nocturno reddit amica quies.

Item,

Somnia [r] quæ mentes ludunt volitantibus vmbris,
Non delubra deûm, nec ab æthere numina mittunt,
Sed sibi quisque facit.

Denique,

Nec [s] quisquam vnquam, sapientia quæ perhibetur.
In somnis vidit priùs, quàm discere cœpit.

Sic Pharaonis pincerna vuam sibi exprimere videbatur in calice; & pistor farinæ canistrū ferre [t]; multásque curas sequuntur somnia [u], vt in Marcello de bellis, teste Suida [x]; in Hieronymo, vt ipsemet testatur de seipso [y]. Qua de re medici etiam
D vt Hippocrates [z], præterea Plato [aa], Aristoteles [bb] cum Aphrodisæo [cc], Suidas [dd], Nyssenus [ee], Elias Cretensis [ff], Ludouicus [gg] Sotomaior; & de nostris Petrus [hh] Thyræus, Benedictus [ii] Pererius, Ioannes [kk] Pineda, Martinus [ll] Delrius; qui vltimus præterea profert testimonia Nōni [mm], Herodoti [nn], Tertulliani [oo], Plutarchi [pp], Ambrosij [qq]; & nos ipsi locis aliis. Lyranus, Abulensis, Rickelius hoc loco obseruant occurrere solere dormiēti somniantíque interdiu cogitata & agitata; iustorum proinde somnia plerumque bona esse; ita vt dum dormiunt, videatur cor eorum vigilare [rr]. Nihilominus mitti quoque à Deo siue ab Angelo, vel à dæmone, ambigi nequit. Sollicitis in vigilia de dilectione Dei solent consimilia phantasmata
E occurrere in dormitione, inquit Lyranus. Abulēsis [ss] autem lepidam narrat historiam, de seruo qui cùm noctu dormiens patrata interdiu mala loqui solitus, ad heri sui notitiā peruenire cognouisset, ante cubitum orationes recitabat attentè; quas proinde in somno cùm repeteret, frugi factum herus existimauit. *Qui [tt] narrat verbum non audienti, quasi qui excitat dormientem de graui somno: cum dormiente loquitur qui enarrat stulto sapientiam: & in fine narrationis dicit; quis est hic?* At sapientis, vt dixi, cor, etiam dum ipse dormit, vigilat [uu]; & dum dormit, videtur audire.

a hymn. ad laud. Dom. b Iob. 38. 36. c ibid. l. 30. moral. c. 21. d 2. ethic. c. vlt. & sect. 30. probl. in vltimo. e 9. de rep. f 13 varia. c. de spe. g epist. 19. h l. 5. c. 1. i lib. de profectu morum. *Somnus & somnia.* k l. 12. de Gen. ad literam. c. 15. l hom. 66. ad pop. m de regressu animæ c. 2. n 3. Reg. 3. 5. 2. Par. 1. 7. o 1. 2. q. 113. a. 3. ad 2. q. 154. a. 5. ad 3. 4. de 9. q. 1. ad q. 28. de verit. a. 3. p Seneca in Octauia. q Claud. de raptu Proserpinæ. r Petronius. s Ennius. t Gen. 40. 16. u Eccl. 5. 2. x verbo ἰατρ[illegible] sup. y epist. 22. & apol. contr. Rufin. z lib. de insomniis. aa 5. de rep. bb 4. meta. cc ibidem. dd suprà. ee de opif. hom. c. 13. ff in ora. 19. Nazian. gg in Cant. 5. 2. hh 3. de appar. imag. c. 15. ii 2. de magia c. 4. & 1. in Daniel. kk 3. de rebus Salom. c. 8. in Iob 7. 14. ll 4. disqu. c. 1. q. 2. sect. 1. c. 5. q. 6. & in Senec. Octauiam v. 734. mm Dionysiac. 42. nn in Polyh. oo de insō. pp in Annib. qq 1. de virg. rr Cant. 5. 2. ss q. 4. tt Eccl. 22. 8. 9. uu Cant. 5. 2.

A *Atque consurgens.*] Idem de hoc quod de membris præcedentibus dicendum; videlicet cap. 11. [a] pluraliter in aliquot codicibus extare διανισταμένοι, quod emendati habent διανιστάμενος, numero singulari. Vnde inoleuit in bonis Christianis consuetudo, inquit Abulensis, vt cùm à lecto surrexerint, à Dei laudibus incipiant, vel aliquid sanctum meditentur. Qui manè vigilat ad diuinam sapientiam acquirendam, vel ad increatam venerandam, vel ad inuocandam huius matrem Mariam, Inueniet eam [b]: & qui de luce vigilat ad illas, non laborabit: assidentes enim foribus suis inueniet [c]. Consule loci vltimi commentarium meum, quæque in Psalmos nonnullos disserui de
B matutini temporis ad orandum meditandúmve opportunitate; & quòd has veluti primitias Deo offerre oporteat; præterea quæ dixi ad caput 18. libri Sapientiæ fere extremum, vbi præueniendus ad benedictionem sol dicitur, & ad ortum lucis Deus adorandus. Repono hîc dumtaxat ex vltimo loco locum Athanasij peraptum proposito μέγα ἀγωνίας καύχημα τὸ ἐκ τῆς κοίτης αὐτῆς παρίστασθαι τῷ θεῷ, καὶ φθάνειν ἐν εὐχαριστίᾳ τὸν ἥλιον, *magnum certaminis decus, è lecto ipso, Deo sistere seipsum, & præuenire in gratiarum actione, solem.* Multa exempla ex diuinis literis proferri possunt eorum, qui diuinum & serium aliquod negotium de nocte, vel tempestiuissimè peregerunt. Moyses quidem noster, vt reliquis parcam, de nocte con-
C surgens ascendit in montem Sinai, vt tabulas legis denuò reciperet [d]: & sapiens cor suum tradet ad vigilandum diluculo ad Dominum qui fecit illum, & in conspectu Altissimi deprecabitur [e]. Gentiles ipsi matutinas salutationes diis suis gratissimas arbitrabantur, vt insinuant Seneca [f], Apuleius [g], Arnobius [h], illúdque Prudentij,

Manè salutatum concurritur, omnis adorat
Pubes.

Apollonij quoque Thyanæi præceptum fuit, adueniente aurora cum diis esse versandum [i]. Legatur hoc etiam loco Cornelius noster, necnon de vespertino examine conscientiæ: quibus de rebus alibi & nos egimus.

D *Et ligabis ea quasi signum in manu tua.*] Tale illud in cap. 11. [k] *Suspendite ea pro signo in manibus.* Vbi Hebraicè & Chaldaicè (*in manibus vestris*) Græcè (*in manu vestra.*) Alioqui phrasis vtrobique eadem; idem verbum קָשַׁר *kasciar*, קְטַר *ketar*, ἀφάψετε; & nomen אוֹת *oth* Hebræum Chaldæúmque ac Græcum σημεῖον. Similis præterea sententia in Exodo [l] cum eodem nomine; (*& erit quasi signum in manu tua*) vbi particulam (*quasi*) apposuit Interpres, occurrens forsitan intelligentiæ Iudæorum crassiori, de qua diximus. Vt signaculum porrò sponsus poni se super cor sponsæ, brachiúmque postulans [m], Hebraicè כַּחוֹתָם *chotham*, Chaldaicè גְּלוֹף דְּבִזְקָא *ghéloph debbizka*, *sculptura annuli*, Græcè σφραγίς: quod etiam eo-
E dem pacto apud Aggæum [n] dicitur; *ponam te quasi signaculum*; & apud Ieremiam [o] *si fuerit Iechonias filius Ioachim regis Iuda, annulus in manu dextera mea, inde euellam eum*; vbi est ἀποσφράγισμα. bis, inquam, locis, insinuantur pridem antè dicta de vsu annuli ad memoriam, libertatem, ingenuitatémve, fidelitatem, potestatem: adde ad obsignandas literas, eáque quæ trita esse volumus, & secreta [p]. Notas adiiciunt aliqui seu stigmata, & characteres, quos inurunt aliqui sibi, aut imprimunt, in signum siue amoris, siue subiectionis, vt priùs quoque memini.

a v. 19. *Tempus matutinū ad orandum & meditandū opportunū.* b Prou. 8. 17. c Sap. 6. 15. d Exod. 34. 4. e Eccl. 39. 6. f epist. 95. g lib. 11. h lib. 7. i Philostrat. in vita l. 1. c. 12. k v. 18. l c. 13. 9. m Cant. 8. 6. n c. 2. 24. o c. 22. 24. p Gen. 38. 15. 25. c. 41. 42. 3. Reg. 21. 8. Esther 3. 10. 12. c. 8. 2. 8. 10. Dan. 6. 17. c. 14. 16. 13. *Signandi vsus.*

[a] l. 1. de militia Rom. c. 9.
[b] l. 2. epist. 300. & 103. vete edit.
[c] 5. de finibus.
[d] l. 41. c. 8. & seqq.
[e] de annulis signatoriis.
[f] 3. pædag. c. 11.
[g] in dactyliotheca.

A De militibus Lipsius[a] refert manu inustum, vel impressum stigma gestasse, quo se profiterentur talis ducis milites esse. Quod & apud Gregoriũ[b] per manu signatos designari videtur. Epicuri imaginem Cicero[c] testatur, non modò in tabulis, sed etiam in pocolis, & in anellis habitam à Græcis. Lege Pierium[d], Georgium[e] Longum, Clementem[f] Alexandrinum, Abrahamum[g] Gurlæum de anulis. Quò spectant etiam appensæ ad collum sacræ res, & reliquiæ, imagines, cruces, & similia: vel etiam alia in corporis parte gestata eiusmodi pia signa, necnon funiculi, corrigiæ, Scapulares vt vocant, &c. Nisi ad sequens membrum malis referre.

[h] c. 13. 9. 16.
[i] v. 18.

B *Et mouebuntur inter oculos tuos.*] In Exodo[h] (*& quasi monumentum ante oculos tuos, & quasi appensum quid ob recordationem ante oculos tuos.*) In Deuteronomij nostri cap. 11.[i] (*inter oculos vestros collocate.*) Dicto loco Exodi monimentum, זִכָּרוֹן *zicckaron*, &c, *μνημόσυνον*, siue memoriale, denotant finem propter quem & præcedentia dicta sunt hoc loco, quæ vtrobique vocãtur Hebraicè טוֹטָפוֹת *totaphoth*, Chaldaicè תְּפִלִּין *thephillin*, necnon alio loco libri nostri. Chaldæo nomine Rabbini vtuntur, volentes esse frontales schedas affixas super oculos, & pertingentes ab aure vsque ad aurem; in quibus describantur certæ quædam sententiæ; vt, *sanctifica mihi omne primogenitum, &c. audi Israel, Dominus Deus noster, Dominus vnus est*, &c. Caietanus, si ad literam hoc & priora sumãtur, de alligandis duobus præceptis hîc antea positis interpretatur, quorum vnum sit in vno brachio, & ante vnum oculum, aliud in altero brachio, antéque oculum alterum. Sed mauult esse metaphoram de tanto studio, quanto quæ valdè cara sunt & pretiosa, æstimari ac gestari solent. Priore autem sensu fimbrias pertinere dicit ad recordationem cæterorũ mandatorum; schedas, quæ appellantur phylacteria apud Matthæum[k], vt meminissent duorum quæ hîc tradita sunt de fide vnius Dei, eiusdémque dilectione. Oleaster[l] Hebræa voce contendit non significari propriè frontalem, aut monitoriũ, aut laminam, aut quæ Rabbini nominãt thephillin: sed specilla, siue ocularia, quæ super oculos gestari solent ad perspicaciùs aliquid cernendum: D frontalem namque, seu laminã (idem est de scheda) super frontem videri non posse: & cùm pluraliter nomen ponatur, sequi duas esse debuisse, quod Rabbini de vnica tradunt: & hîc scribi, vt ponantur *totaphoth* non super, sed inter oculos. Quod Oleaster eamdem dictionem in Exodi citato loco notat extare; quæ hîc habetur, nẽpe טֹטָפֹת *totaphoth*, verum est. Specilla verò siue ocularia, cõferunt quidem ad videndum; sed naso imposita inter oculos, non magis videntur ipsa, quàm frontalis scheda, vel lamina in fronte affixa, vt idem argumentabatur contra illas. Quare, omnibus pensatis, neque perspicilla recipi debent, vt alij tamen[m] adhuc volunt, neque quid aliud exter- E num; sed præstat cuncta per metaphoram intelligere; quemadmodum alia non pauca in Scripturis diuinis; quale illud quod affert ex Esaia[n] Abulensis, de leone, qui vt bos paleam comedat; de vitulo, & leone, & oue, qui simul morentur; de puero, qui minet eos, &c. Id porrò vnde figurata locutio petitur, est quidquid dependet ad pectus, & infra oculos, vt conspici continuè possit; cuiusmodi catena, torques, monile; quod vltimum nomen dictum ferunt à monendo, quia gestantem virtutis admoneat. Cæterùm hic & allatis locis Exodi, ac alterius ex libro nostro, Interpres vt synonyma posuit, moueri inter oculos; appensum quid ante oculos; inter oculos collocare; ita vt non intellexerit fixum quid consisteos in fronte, vt asserit Oleaster de conspicillis, sed locatum ex parte superiore, vnde pendeat, oculisque conspiciendum subiiciatur, siue moueatur, siue non moueatur. Græcum iisdem locis plurale nomen ἀσάλευτα significat immota; non quia dependentia non moueantur, sed quoniam ibi vnde dependent immotè ac fixè manent. Id valent περιάμματα, quòd circumnectantur & circumalligentur collo, præsertim ad arcendas noxas, quæ amuleta Latinè nominantur: quibus ferè synonyma ἀποτρόπαια; licèt hæc sæpiùs ex superstitiosa magiæ vanitate proficisci censeantur. Aliter B præterea vocantur simili nomine περίαπτα, hisque interdum copulantur non dissimili notione ἀλεξιφάρμακα remedia aduersùs venenum, vel veneficium. Quod verò attinet ad ocularia, siue perspicilla, conspicilla (minùs rectè conspicilia) specilla, vt hoc etiam attingam; quia de his quosdam dixi sermonem esse velle, eorum vsus quàm sit antiquus non constat. Colligunt nonnulli ex Plauto;

[k] c. 23.
[l] hic & in Exod. 13.
[m] Philip. Diez tom. 1. p. 3. feria 2. post Domin. 1. Quadrag. Ioan. Baptista Canolus lect. 19. in Iob.
[n] c. 11. 7.

Perspicillorum vsus.

Vitrum cedo, necesse est conspicillo vti.

Adde,

—[a] *dum redeo domum,*
Conspicillo consecutus est clanculum me vsque ad fores.

C Præterea,

[b] *In conspicillo obseruabam: pallium adseruabam.*

[a] in Cistellaria acta 1. scen. 1.
[b] in Medico.

Nonius[c] vltimum versum declarat de loco, vnde quis conspicere possit; eodémque pacto eumdem & secundum Lambinus[d]; vltimúmque Fridericus[e] Taubmanus hæreticus, id est, de specula: primum de oculari siue perspicillo auctor thesauri linguę Latinæ, & auctor Calepini, Thomas[f] Garzonus, & Guidos[g] Pancirolus, cum Flauio Gualterio scholiaste eiusdem. Hic argumentatur; ex eo quòd, Nonio teste, vitrum extabat ætate Plauti, ac proinde verisimile est ad hunc vsum adhibitum fuisse, non solùm ad vitreas fenestras. Specu- D laria vocantur, quæ olim è lapide speculari conficiebantur, quorum mentio apud Senecam[h], Martialem[i], Plinium[k] secundum, Iuuenalem[l], Brissonium[m], Raderum[n] nostrum, de quibus locutum putat Nonium. At Nonius vitri ad hoc certè propositum non meminit: sed vitrei, quod pertenue quid ac perlucidum significet per metaphoram, vt togam, auctore Varrone, quem citat. Profert etiam Plinium[o], scribentem quòd Caius Iulius medicus dum inungit, per oculum specillum trahens, expirauit: exponit autem dum is vt mederetur cuidam, imponere vellet sibi ocularia, expirasse. Rectiùs auctores linguæ Latinæ citati de instrumento medico etiam apud Plinium specillum & specium interpretantur, quo chirurgus E vulnera scrutatur, & fistulas, aut quod adhibetur inungendis oculis, aut curandis auribus; de quo Celsus[p]. Medicus ergo ille, dum trahebat per oculum alterius, quem inungebat, specillum, id est, dictum instrumentum, non autem vitrum, vel vitreos orbiculos, quos admouisset suis oculis ad clariùs cernendum (nec enim id trahere est) expirauit. Placet iisdem auctoribus magis Varronis[q] locus; *hinc quo oculos inũgimus, quibus specimus, specillum*. Sed nihilo magis, mea sententia, probat: cùm eius instrumenti monus disertè tradat Varro ad oculos inungendũ, dicatque *quibus*, nẽpe oculis,

[c] de propr. sermonis.
[d] in Plauti Cistell.
[e] ibidem
[f] in platea vniuersali Italicè c. de vitrariis.
[g] 2. rerum memora. 25.
[h] ep. 86. & 90. & lib. de prou. c. 4. 4. natu. quæst. c. vlt.
[i] l. 8. epig. 14. & 68.
[k] l. 2. ep. 17.
[l] Satyra 4.
[m] 17. de verb. signif.
[n] in Mart. l. 8. epig. 14.
[o] l. 7. c. 53.
[p] l. 5. c. 28. l. 6. c. 6. 7. 2. l. 7. c. 7. 30.
[q] 5 de ling. Lat.

noi:

non quo specillo, *specimus*, hoc est, aspicimus. Lucidi postquam hæc annotaueram, in eruditissimum Cælium [a] Rhodiginum; cuius libet hac de re iudicium, quod meo congruit, recitare. Denique parte hac monitos velim studiosus, illud Plinianum de morbis repentinis ex libro septimo [b] super omnia (omnes) *C. Iulius medicus, dum inungit, specillum per oculum trahens*, esse qui ad conspicilla referant, quæ inserta naribus visum mirè adiuuant. Sed Varro facilè hos retundit; apud quem ita legimus. *Hinc, quo oculos inungimus, quibus specimus.* Frater Iordanus apud Philippum Paudolphum scribit inuentum hoc recens esse, ac vigesimum tantùm ante annum [c]. At non dubito longè antè in vsu fuisse hoc instrumentum: & ex allatis testimoniis Plautinum primum, quod adhuc tamen non reperi, vim videtur habere: in quo petit quidam vitrum, quo vtitur tanquam conspicillo. Neronem prodit Plinius [d] gladiatorum pugnas spectasse Smaragdo; qua nimirum vteretur tanquam conspicillo. Verùm figuratè, vt dixi, significatur iugis meditatio, vt & per ligamentum in manu, executio; quæ hîc ideo præponitur velimini ad quam dirigatur posterior, vt admonet Abulensis.

a l.25.c.53.
b c.53.
c Vocabulariū Italicum cui nomē Crasca ex m.S. Philippi Paudolphi.
d l.37.c.5.

Scribésque ea in limine, & ostiis domus tuæ.] In cap. 11.e (*Scribes ea super postes, & ianuas domus tuæ*) Græcè ibidem (*& scribetis illa in liminibus domorum vestrarum, & portarum vestrarum*) Chaldaicè (*& scribes ea super postes, & affiges ea in liminibus domus tuæ, & in portis tuis.*) Hoc loco Hebraicè (*& scribes ea super postibus domus tuæ, & in portis tuis*) Chaldaicè (*& scribes ea super liminibus, & affiges ea in postibus domus tuæ, & in ostio tuo*) Græcè (*& scribes ea in liminibus domorum tuarum, & portarum tuarum.*) Glossa interlinearis, & Hugo Card. explicant, vt ingrediens quis, egrediénsque semper ea meditetur. Marzilla, vt maximopere prouideat quis, ne quidquam contrarium dictis præceptis ingrediatur tam in domum, quàm in ciuitatem. Refert Abulensis Iudæos hoc obseruare, vt in aliqua schedula scribant præcepta, & faciant quasdam concauitates in ligno portarum, in quas illam immittant, superposito metallo cū foramine, per quod videri possit. In 23. præcepto ex affirmatiuis Hebræi catalogi est; qui habet phylacteris in capite & brachiis; & cincinnos siue fimbrias in veste, atque schedam in ostio: adeò muniri, vt non facilè peccare possit. Augustinus [f], vt nuper memini, legens (*scribetis ea super limina domorum vestrarum, & ianuarum vestrarum*) negat secundùm proprietatem quemquam fecisse Israëlitarum commemorari vel legi; quia nec quisquam potest, nisi fortè diuidat ea per multas partes domus suæ: propterea verò affirmat hyperbolicam commendationem esse, vt doceatur quanta cura & studio verba Dei sint commemoranda. Cæterùm non insolens est pro foribus vel in postibus, vel in editiore aliquo loco insculpere aut inscribere celebriores vtilioresve sententias aliquas; vt testantur εἰ, & γνῶθι σαυτόν apud Græcos [g] in templo Apollinis: *Mane thecel Phares* in cœnatione regis Baltassar [h]. *Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris*, in palatio (alias in plateis) Imp. & in publicis operibus iussu Alexandri Seueri Imp. [i] Psalmi pœnitentiales in Augustini cubiculo [k]; *Bernarde ad quid venisti?* in eiusdem cella [l]. Iam verò quod attinet ad vocabula, limen sæpiùs ac propriè significat id quod ex transuerso in ianua statuitur infernè, & ingredienti exeuntique illud calcaui limum est, id est, transuersum. Quando-

e v.20.
f q.17.
Pro foribus & postibus dicta celebriora inscribendi vsus non infrequens.
g Plutar. de εἰ.
h Dan.5.5.25..6.27.28.
i Lamprid.
k Possid. in vita.
Limen quid.
l in vita.

A que tamen etiam accipitur pro parte superiore. Vnde Charinus Plautinus [a],

Limen superum inferúmque salue simul autem vale.
Hunc hodie postremum extollo mea domo patria pedem.

Salutabant enim limina, qui domum deserere in perpetuum volebant: alij liminibus [b], aut postibus oscula dabant amplexúsve [c], aut foribus [d], aut his serta, flores, coronas, lucernas [e]. Lege Turnebum [f], & Cerdam [g] nostrum, qui posterior profert præter citatos etiam Dionem [h], & Euripidem [i]: & nominatim de postibus ac liminibus templorum Arnobium [k], rursus Valerium [l] Maximum, & apud Apollonium [m]: item Senecam [n], & Ammia-

B num [o]. De quo argumento plura ex nostris etiam Martinus [p] Roa tum quoad templa, tum quoad amatorum ædes. Hebræorum nomen מזוזה *mezuzoth* vbicúmque occurrit reddi solet [q] per postes, Græcè per σταθμοί. Sed hoc loco sunt φλιαί, cum quibus eamdem notionem habent interdum σταθμοί. Sed vt pro liminibus φλιαί sumantur siue pro vestibulis, dicentur quasi θλιαί à θλίβω tero. Nam postes planè differunt à liminibus, quia sunt latera ostiorum ex lapide aut ligno, quorum alter fores cardinibus affixos sustinet; alter seram ac repagula, cùm clauditur ostium, recipit. Immò quadruplex postis est, quem Vitruuius [r] vocat arrectaria: & qui supernè ac infernè est seruit cardinibus portarum quas recipit; qui ab vtroque latere repa-

C gula & seras excipit. Sed & interdum huic rei bini alij adhibentur. Porrò limen non ita hîc aptè intelligere possumus, quia in eo frustrà scriberetur, cùm pedibus teratur: sed pro poste accipitur, vt etiam in eadem sententia c.11. priùs citato. Quamquam & limen propriè sumendo, exaggeratio seu amplificatio censebitur. Tandem ostium, porta, ianua, synonymè sumuntur, & quandoque fores, valuæ, postes, limina, &c. licèt propriè portam conuenire velint muris, munitionibus, castris, vrbi ab aratro quod sublatum portabatur, vt Cato loquitur; alia nomina domibus. Idem dici potest de שער *sciahhar* quod hîc extat, & de דלת *deleth*, פתח *pethach*.

a Plaut. in Mercat. act. 5. scē. 1.
b Tibul. l. 1. eleg. 2. Vir. Æn. 3. Thes. in Exallo.
c Virg Æn. 2. Val. Max. l. 9. c. 5. Lamus l. 45. extremo.
d Apollon. l. 4.
e Lucre. l. 4.
f l. 12. c. 5. l. 26. c. 23.
g in Æn. 2. v. 483. nota. 7.
h lib. 41.
i in Phœni.
Postes à liminibus differunt.
k lib. 1.
l l. 5. c. 10.
m lib. 2.
Postis quadruplex.
n de consol. ad Martiā.
o lib. 25.
p de die natali & sacr. c. 18. 19. & 20.
q Exod 12. 7. c. 21. 6. 1. Reg 1. 9. Esa 43. 8 c. 57. 8. Ezech. 45. 19.
r l. 10. c. 21.

D *Vers. 10.*] Cúmque introduxerit te Dominus Deus tuus in Terram, pro qua iurauit patribus tuis, Abraham, Isaac, & Iacob: & dederit tibi ciuitates magnas & optimas, quas non ædificasti,

Vers. 11.] Domos plenas cunctarum opum, quas non extruxisti, cisternas, quas non fodisti, vineta & oliueta, quæ non plantasti.

E MEmoriam Dei, atque præceptorum ipsius tantopere commendatam excutere facilè prosperitas potest, bonorúmque affluētia efficere, vt obliuioni tradantur, & luxus luxuriam pariat, aliáque peccata. Quare hîc quidem cōmemoratur larga & munifica beneficentia Dei in Hebræum populū; sequentibus antē versibus cauetur ingrata obliuio, inculcatúrque diuinus cultus ac legis diligens obseruatio. Exprobrat certè Moses in cantico [f], quòd incrassatus, dilatatus, impinguatus populus à Deo dilectus, recalcitrauisset, & dereliquisset Deū factorem suū. Videlicet, quia præsentibus externis bonis, pluris ea æstimabat quàm Deum; quem Deum quærere solet in aduersis constitutus.

PARAPHR.
f Deut. 32. 15.

a hîc q.5. Lege Abulensem [a]. In 2. Esdræ c.9.toto contine-
tur eadem exprobratio beneficiorũ à Deo in po-
b v.25.26. pulum collatorum; ac nominatim [b] quòd cepe-
rint vrbes munitas,humum pinguem, domos ple-
nas cunctis bonis, cisternas ab aliis fabricatas,
vineas,& oliueta,& ligna pomifera multa: & co-
mederint,& saturati sint,& impinguati, & abun-
dauerint deliciis in bonitate Dei magna; & pro-
uocauerint eum ad iracundiam, & recesserint
ab eo, & proiecerint legem ipsius post terga
sua,&c.

Explanatio. c v.8. *Pro qua iurauit patribus tuis Abraham*, &c.]
Sic in cap.1. [c] sed cum pronomine plurali. Eo
loco indicaui alia testimonia iuratæ istius iisdem
patribus promissionis:& quo pacto iurare conue-
B niat Deo. Etsi verò non reperitur distinctè vbi
Deum bis iurasse Isaac & Iacob. Deus iurauerit Isaac, & Iacob: bis tamen etiam
iurauisse censetur, quia renouauit promissum fa-
ctum Abraham cui iurauerat. Dixit quoque Deus
ad Iacob; *tibi & semini tuo dabo vniuersas regiones
has,complens iuramentum quod spopondi Abraham pa-
tri tuo.*

d v.28. *Ciuitates magnas.*] Idem epithetum extat c.1. [d]
e v.1. & c.9. [e] sed vltimo loco vocantur Latinè ingen-
tes;& præterea dicuntur ibidem, & c.1. vsque ad
cælum munitæ ac muratæ. Celebratur à magni-
f c.1.2.c.3, tudine Niniue,nominatim in prophetia [f] Ionæ, &
3.3.4.c.4.1. in historia Iudith Ecbatanis; quarum illa obiba-
tur dierum trium itinere,hæc constans ex lapidi-
C bus quadris & sectis, habebat muros altitudinis
cubitorum septuaginta, latitudinis triginta, tur-
res altitudinis centum; per quarum quadrum la-
tus vtrumque, vicenorum pedum spatium ten-
debatur, & erant portæ in altitudinem turrium.
Mitto Thebas, Babylonem, in Sinarum regione
Pequinum; Quinsai etiam siue Santiam in magni
Cham ditione, & alias, quarum texit catalo-
g tom.1.ta- gum Simon [g] Maiolus; & quas in Sina describit
nicu. dierũ, noster Nicolaus [h] Trigantius tanquam oculatus
colloquio 23. testis;item quas alter de nostris [i] Seratius, & Ni-
h libris de niuem,& Ecbatanam.

Christiana exped. apud Sinas. *Et optimas.*] Vetus translatio Latina ex edi-
tione Græca *pulchras* reddit. Vtrumque valet κα-
i in Esther λὰς tum pulchras, tum bonas: bonas Hebræum
D 1.9.6.& 7. nomen טובת *toboth*: superlatiuo autem caret He-
bræa lingua & Chaldæa, vt & comparatiuo. In
k v.25. c.3.[k] & 4.[l] optimam terram vertit Interpres.
l v.21.

Quas non ædificasti.] Similis huic & sequen-
tium membrorum sententiæ habetur in libro Io-
m c.24.13. sue [m],& quidem Dei,qui loquens inducitur. *De-
dique vobis terram, in qua non laborastis, & vrbes,
quas non ædificastis, vt habitaretis in eis: vineas, &
n c.4.10. oliueta, quæ non plantastis*. Nec dissimiles in Iona [n],
o c.4.38. & in Ioanne [o]; *tu doles super hedera, in qua non la-
borasti, nec fecisti vt cresceret: ego misi vos metere quod
vos non laborastis: alij laborauerunt, & vos in labores
eorum introistis.* Labores manuum suarum come-
p ps.127.2. dens beatus censetur [p]: labores proprios comedi
q ps.77.46. aut perdi ab aliis [q] infelicitas: rursus beatitudo
52.ps.104. quædam labores alienos possidere [r]. Exaggeratio
E 36.ps.108. quædam beneficij est id obtinere absque labore,
11.
r ps.104. ac more hæreditariæ successionis; vt idcirco hæ-
44. reditatio appellari soleat nonnunquam terra illa
promissa,vt alibi vidimus. Rarò admodum fit,vt
externus hostis regione potiatur expugnata, nisi
suorum priùs fuso multo sanguine, cúmque ip-
siusmet regionis deformatione insigni, qualem
s c.1.7.8. describit Esaias [s] Iudæorum desertam terram, ci-
uitates succensas igni, regionem deuoratam ab
alienis,& desolatam sicut in vastitate hostili, de-
relictam Sion vt vmbraculum in vinea, & si-

A cut tugurium in cucumerario, & sicut ciuitatem
quæ vastatur. Querebatur proinde meritò Me-
libæus,

Impius [a] hæc tam culta noualia miles habebit a Virg. ecl.
Barbarus has segetes: en quò discordia ciues 1.
Perduxit miseros! en queis conseuimus agros!

Chananæis è contrario dicere velut antiquis pos-
sessoribus Hebræus populus potuit;

—hæc [b] mea sunt: veteres migrate coloni. b eclog.9.

Certè in historia Iosue [c] manifestè narrantur He- c c.5.10.
bræi in Galgalis & campestribus Iosue, comedis-
seque de frugibus terræ: ac præter Iericho, Hai,
Hassor dirutas Dei iussu in vindictæ exemplum,
integras ciuitates omnes receperunt, agros etiam
B cultos & illæsos.

Domos plenas cunctarum opum.] Hebraicè Chal-
daicéque *omni bono* כל־טוב *chol tub*: Græcè *cunctis
bonis*, πάντων ἀγαθῶν. Bonorum nomen exposuit
per opes. Eumdem vsum habet sæpè substantiuè
sumptum boni bonorúmque nomen, vt exemplis
diuinarum literarum supersedendum censeam; &
interdum [d] cum addito dicuntur bona terræ. Vul- d Esa.1.19.
gari hominum iudicio vix alia præter hæc bona 1.Machab.
censentur;dicúntque multi, *quis ostendit nobis bo-* 14.9.
na [e]? *ac beatum dixerunt populum, cui hæc sunt* [f]. e ps.4.7.
Idem est apud profanos quoque scriptores de no- f ps.143.15.
minibus ἀγαθῶν, & ἀγαθά, pro commodo, emo-
lumento, vtilitate, pro copiis,facultatibus, opi-
bus,vt apud Xenophontem [g] post πολλὰ πρόβατα, g Pædia 4.
C πολλοὺς βόας, *multas pecudes,multos boues*, πολλὰς ἁμά-
ξας πολλῶν ἀγαθῶν μεστάς *multa plaustra multis bonis
referta.* Opes dictas aiunt à terra,quam ops signi-
ficat;& latitant in ea;nam

Effodiuntur [h] opes irritamenta malorum. h Ouid 1.
metamor.
Vel quasi oues, quemadmodùm pecunia descen- *Pecunia*
dit à pecus, diuésque πολύμηλος dicitur, seu di- *vnde.*
ues [i] pecoris:& i Virgil.
eclo.2.
Diuitia [k] quarum messis & arbor erat. k Prop.l.3.
eleg.13.
Vnde opidum,quòd abundet opibus;opidò,id est,
valdè, multùm, quia confabulantes quantum
quisque frugum faceret, vt multitudinem de-
signarent respondebant quantum vel opido satis
esset, inquit Festus:præterea opulens, opulentus,
D opulentia, opimus, & opimitas, opiparum, quasi
ope paratum, opitulari, copia veluti cum ope,
inops, & inopia sine ope: ac nominatim telluris
egens,& inhumatus seu insepultus,

Hæc [l] omnis quam cernis inops, inhumatáque tur- l Virg.6.
ba est. Æneid.

item caupona perinde vt copona, hoc est, taber-
na,quoniam copiis abundat,vt eidem auctori pla-
cet, &c. Ampliore notione opibus omne id,quo
aliquid possumus significatur, non diuitiæ dum-
taxat,verùm etiam bellica copia,milites, auctori- m Gen.31.
tas,bona fama, amicitiæ,clientelæ, fauores, opi- 16.c.45.20.
da,castella, agri quoduis auxilium. Exigit noster Prou. 8.19.
locus vt opes quibus essent plenæ domus intelli- Dan.11.2.&
gantur de rebus præsertim ad victum comparatis Matth.24.
25.
E vitæque sustentationem. *Opes* alibi posuit Inter- n Num.19.
pres,vbi sunt in editionibus aliis *diuitiæ* עשר *hhos-* 32.Iob 21.
cer, עשרא *hhothra*, πλοῦτος [m]: vel *bonum*, seu *bona* טוב 25.
tob, שפר *scephar*. (quod pulchrum & bonum) vel o Iud.18.7.
טוב *tou*, ἀγαθά [n]: vel θησαυρός, *thesaurus* [o]: vel δυνα- p Ruth.2.1.
stes ἰσχύος, potens robore [p]: vel δύναμιν βαρεῖα σφόδρα, q 2.Par 9.1.
potentia grauis valdè [q]: vel *lapides pretiosi*, פנינים *pe-* r Prou.3.
nınim, כיפי טבותא *chephei tauetho*, λίθοι πολυτελεῖς [r]: 15.
vel *bonitas*, טובה *touab*, טבותא *tenitho*, ἀγαθωσύ- s Eccl.5.10.
νη [s]: vel חסן *chosen*, עותר *hhothar*, πλοῦτος [t]: t Ezech.22.
vel חיל *chail*, נכסא *nichsa*, δύναμις [u]: vel הון *hon*, 25.
עותר *hhothar*, δύναμις [x]: vel רכוש *rechus*, ὕπαρξις [y]. u c.26.12.
x c.27.18.
y Dan.11.
13.28.

Omnes

Omnes illas opes, ait Abulensis, de manu hostium accipiebant, nec aliquid destruebant, nisi viros & mulieres, magnos & paruulos: cætera autem suscipiebant sibi. Et quia quando pugnabant contra Chananæos, illos in terra sua non poterant effugere, sed comprehendebant eos intra ipsam ciuitatem, aut apud ciuitatem debellabant eos, & non poterant fugere, non poterant secum portare quidquam de omnibus illis quæ possidebant. Sicut ergo Chananæi antè diuites erant; ita oportebat manere domos eorum plenas omnibus illis diuitiis quas antè possidebant, cùm ipsi habitatores morarentur in ciuitatibus, vel apud ciuitates, & nihil secum portare possent fugientes ad alia loca. Sic ille. Peculiari simul factum diuina prouidentia videtur, vt quod factitant qui desperant, non admouerint Chananæi opibus suis flammas, sed intactas & integras Hebræis relinquere coacti sint.

Quas non extruxisti.] Iuxta cæteras editiones (*quas non implesti*, מִלֵּאתָ *milletha*, מַלְּיתָא *malletha*, ἐνέπλησας. Extructio respicit potiùs domos; impletio opes. Nec domos illas Hebræi extruxerant, nec eas opibus impleuerant; sed iam extructas, opibúsque plenas occupaturi & possessuri erant. Posset etiam Hebræum verbum, eíque simile Chaldæum reddi *excidisti*, aut *perfecisti*, & sic referri ad domos, vt & Latinum nostrum *extruxisti*. Plus tamen quiddam est domos opibus plenas & ab aliis repletas possidere, quàm solùm extructas; nec extrui opes propriè dici solent, aut possunt.

Cisternas quas non fodisti.] Chananæa regio non abundabat aquis quemadmodum Ægyptiaca, sed montuosa & campestris de cælo expectabat aquas, vt habetur inferiùs cap. 11. [a] propterea ibi cisternæ ad colligendas aquas cælestes construebantur. Addunt hic editiones aliæ participium ad cisternas, videlicet effossas, seu excisas, חֲצוּבִים *chasfubim*, פְּסִילָן *pesilan*, λελατομημένους: cisternæ autem vocantur בֹּרוֹת *boroth*, forma fœminina, cùm participium sit masculinum, vt & גֻּבִּין *gubbin*, & λάκκοι. Nomen Hebræum בּוֹר *bor* significat propriè fossam excisam ad colligendum aquas pluuias, indeque transfertur ad carcerem, & sepulchrum, quæ fiunt in fossa: cùm בְּאֵר *beer* sit puteus, vbi aquæ scaturiunt: quamuis Rabbini confundant; & quidam בְּאֵר *beer* puteo operculum vel asseres dumtaxat faciant; בּוֹר *bor* parietem siue murum altum palmis ferè decem. In cap. 5. [b] Prouerbiorum; *bibe aquam de cisterna tua, & fluenta putei tui*; sunt dicta nomina duo בּוֹר *bor*, & בְּאֵר *beer*, vbi primum Caietanus per puteum non rectè conuertit. Redditur בּוֹר *bor* alibi [c] eodem pacto per λάκκον, & cisternam, & גֻּבָּא *gubba*: quandoque [d] per οἶκον λάκκου, *domum laci*, & בֵּית אֲסִירֵי *beth asire*, *domum vinctorum*; aliàs [e] per carcerem, ὀχύρωμα *munitionem*, בֵּית אֲסִירֵי *beth asire*, *domum vinctorum*; vel loco istius Græci, per [f] λάκκον [g]: nonnumquam Latinè per lacum Chaldaicè per שִׁיחַ *sciuach*, *fossam* [h]: interdum per lacum, & λάκκον, sed per Chaldæum גֻּבָּא *gubba*; vel iuxta vltimam editionem per domum sepulchri בֵּית קְבוּרְתָא *beth keuurtha* [i]: aliquando per λάκκον, & lacum, & בֵּית אֲסִירֵי *beth asire*, *domum vinctorum* [k]: aliàs [l] est בֵּית הַבּוֹר *beth habbor*, & Latinè atque Græcè *domus laci*, οἶκος τοῦ λάκκου, sed Chaldaicè *domus vinctorum*, בֵּית אֲסִירֵי *beth asire*: denique pro בּוֹר *bor* ponitur βόθρος, *fouea* & גּוּב בֵּית אֲבַדָּנָא *gub beth auadana*, *lacus domus perditionis*, & Latinè *lacus* [m]. Omisso lacu, de quo egi alibi [n], cisternam dictam volunt, quòd sit cis, id est, infra terram: nec enim habet perpe-

a v.10.11.
b vers.15.
c Gene. 37. 22 Exo. 21. 33 34. Leu. 11. 36. 2. Reg.23.15. 2.Paral. 26. 10.
d Gene. 40. 15.
e c.41. 14.
f Exo. 12. 29.
g Psal.7.16.
h Psal.28.1. sec.Hebr.& 27. 1. sec. comm.edit.
i Psal. 30.4. vel 29.4. Ps. 143. 7. vel 142.4.
k Psal.88.5. vel 87.5.
l Ier.37.16.
m Ezech. 31.14.
n in Psal.7. 16. & in Ps. 27.1.&c.
Cisterna cis, non

tuam causam, sed locus est ad colligendam aquam pluuiam aptus, imbribúsque concipitur [a], sed per glaream immissam in spongias purificatur [b]. Cisternam tamē quoque vini dixit Vlpianus [c], ad eius nempe custodiam locum effossum. Verùm latior ea notio, communis de aquis, cisternasque & piscinas Tacitus [d] seruandis imbribus destinatas ait: Philostratus [e] ὀμβρίων ὑδάτων δίνας vocat. Appellantur etiam δεξαμεναὶ, hoc est, vt scribit Iosephus [f], ὑδάτων ὑποδοχαὶ, siue, vt Hesychius [g], δοχεῖα, aliter ὑδροχεῖα, *aquarum receptacula*. Cubam Syro sermone dici tradit Hieronymus [h] quam appellamus cisternam. Lege Brissonium [i]. Si omnino aqua non est viua, inquit Varro [k], præcipiens de villa, & aqua villæ, cisternæ faciundæ sub tectis, & lacus sub dio, ex altero loco vt homines, ex altero vt pecus vti possit. Vbi distinguit à lacu cisternam. Quo autem construi modo debeat describit Palladius [l], Plinius [m], Vitruuius [n] cum Xylandro, penultimus [o] verò etiam sitne salubrior aqua cælestis cisternis concepta, pósteque illum Rhodiginus [p]; & miratur ille cisternam ab aliquibus maximè probari, cùm non profluat. Puteorum inuentorem Danaum facit Plinius [q], qui ex Ægypto aduectus in Græciam, quæ vocabatur Argos Dipsion, id est, siticulosum (Seneca [r] veterem vocat Argi sitim;) eos foderit. Refellit Polydorus [s] Virgilius, quoniam de puteis mentio fit in Genesi [t] ætate Abraham & Isaac multò antiquiorum quàm fuerit Danaus, vt ostendit Iosephus [u]: nec Argis Danaus puteos fodit, quòd oppidum Argos aquis carebat,

——— θεοὶ δ' αὖ θέσαν Ἄργος ἄνυδρον

Dy posuerunt Argos inaquosum,

inquit ab Strabone [x] citatus Homerus: verùm eius filiæ; quoniam

Ἄργος ἄνυδρον ἐὸν Δαναὰι θέσαν, Ἄργος ἔνυδρον:

Argos inaquosum existens, Danai posuerunt Argos aquosum.

Licèt autem id Hesiodus [y] ipsimet Danao tribuat,

Ἄργος ἄνυδρον ἐὸν Δαναὸς ποίησεν ἔνυδρον.

Argos inaquosum Danaus fecit aquosum.

nihil refert: quia longè vetustior, vt dixi, puteorum vsus. Idem pari ratione asseri de cisternis potest, de quibus item in Genesi [z], sed siccis in Exodo [aa], Leuitico. [bb] Legatur de puteis Argos Rhodiginus. [cc]

Vineta, & oliueta quæ non plantasti.] Citato pridem loco libri Iosue [dd] habetur datas à Deo vineas & oliueta Hebræis, quæ non plantauerant, vbi est compositum κατεφυτεύσατε, hîc simplex ἐφύτευσας. Etsi verò vuarum acini, & oliuarum ossa si serantur, seu terræ mandentur, proferre ac euadere in plantas queant, & in genere herbæ ac ligna pomifera, propter semen in semetipsis [ee]; tardiùs id euenit, quàm si plantentur ea quæ seri & plantari possunt: quædam enim non nisi seri valent. Vini & olei crebra mentio inter commodas victui res, vnà cum frumento, vt Psal. 4. [ff] docui; *à fructu frumenti, vini & olei sui multiplicati sunt*: & in apologo illo primarum ligna deferre voluerunt oliuæ, viti, simul & ficui [gg]: quæ tres plantæ memorantur [hh] alibi. Sed vinearum oliuarúmque cultura laboriosior, vt de prioribus Esaias [ii] tradit, *quid est quod vltrà debui facere vineæ meæ?* &c. ac Poëta, [kk]

Est etiam ille labor curandis vitibus alter,
Cui numquam exhausti satis est, námque omne quotannis

a l.1. § hoc interdictū. D. de font. l.14.in fi. D. de alimen.
Cisterna vini apud Vlpianum.
b l. vulgaris. §. sed si de noui. D. de furt.
c ibidem.
d lib. 21.
e 2. de vitis Sophistarū in Herode.
f 5. antiq.c. 13. lib. 7.c. 21.
g in lexico.
h in vita Pauli eremitæ.
i de verb. signific. verbo *cisterna*.
k 1. de re rust.c.11.
Puteorum inuentor quis, ex Plinio.
Refellitur.
l 1. de re rust.tit. 17.
m lib. 36.c. 23.
n li.8.c.vlt.
o li.31.c.3.
p lib. 27.c. 2.& seqq.
q li.7.c.56.
r in Thyeste vers.115.
s 3. de inuent.rerum. cap.9.
t c.26.15.& seqq.
u contra Apion.
x lib.8.
y citat Eustath. in Iliad. δ.
z c.37. 22. 23. 27. 28. 29.
aa c.81.33. 34.
Vinea & oliua.
bb c.11.36.
cc lib.10.c. 17.
dd c.24.13.
ee Gene.1. 11.12.
ff vers.8.
gg Iudic. 9. 8 & seqq.
hh Abac. 3. 17.
ii cap.5 4.
kk Virg. Geor.2.

Térque quatérque solum scindendum, glebáque versis
Æternum frangenda bidentibus: omne leuandum
Fronde nemus, redit agricolis labor actus in orbem,
Atque in se sua per vestigia voluitur annus.

Oliuæ quamuis haud tanta egeant vt vites industria, siue cultura [a], tardiùs proueniunt (proles dicitur [b] tardè crescentis oliuæ, Græcéque ὀψίγονος, ὀψίκαρπος, ὀψιβλαστὴς, ὀψιαυξὴς, βραδέως φύεται, καὶ αὐξάνεται, omnia à tarditate, πολύμοχθος, *multi laboris*.) de qua te Theophrastus [*], Apollonius [f], Plinius [d], citans Hesiodum, Varro [e], quos Cerda noster citat [f]; variísque sunt obnoxiæ temporum casibus. Sed & pœnæ loco deputatur, si non sit germen in vineis, mentiatúrque opus oliuæ [g]; confundatur vinum, elanguescat oleum [h]. Theophrastus de vitibus, & arboribus vsurpat sæpissimè πόνον καὶ ἐπίπονον. Libanius [i], comparans cum oleis vites, quarum olearum diat ex Virgilio [k] non vllam esse curam, quod præterea traditur à Theophrasto [l], & auctore [m] Geoponicôn, qui scribit quod ἐλαία παντὸς φύεται, πλὴν ἀπὸ κλωνὸς, *olea omnibus prouenit modis, præterquam surculis*, ait circa oleas esse βραχὺν πόνον, καὶ οὐδένα; *laborem exiguum, aut nullum*; immò fructum earum expectare homines καθημένους, *sedentes*: at vites vocare ad se τοὺς θεραπεύοντας, *cultores*, atque ita *multum in damnum hominum, laborem impendi*, πολὺν ἐπὶ ζημίᾳ τῶν ἀνθρώπων κάματον ἀναλοῦσθαι. Italis quidem prouerbium est, *Chi ha vigna ha vigna*. De vini vitiísve, oleæ ac oliuæ mysticis notionibus plura modò non dicam, sed lectorem ad alia commentaria reiiciam, vel ad eos qui data opera huiusmodi allegorias persequuntur, vt Hieronymus Lauretus, Petrus Bercorius, Ioannes à S. Geminiano, &c.

a Idem ibid.
b ibidem.
* lib. 1. de caus. plant. cap 9.
c lib. 4.
d lib. 15. c. 1.
e 1. de re rust. c. 41.
f in 2. Georg. v. 3. not. 3.
g Abac. 3. 17.
h Ioël. 1. 10.
i in vitup. vitis.
k 4. Georg.
l 2. histor. plant. c. 1.
m lib 9.

Vers. 12.] Et comederis, & saturatus fueris:

Vers. 13.] Caue diligenter ne obliuiscaris Domini, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis. Dominum Deum tuum timebis, & illi sóli seruies, ac per nomen illius iurabis.

PARAPHR. Dixi ad præcedentes versus ex copia temporalium bonorum & beneficiorum oriri facile benefactoris obliuionem, & contemptum; Idcirco tam sæpe ac tam disertè ob oculos ponitur eximia illa, tot admirandis constans operibus, de Ægyptiaca sæuissima seruitute, liberatio. In cap. 8. [n] repetitur idem monitum. Ditissimus mortalium Salomon, non minus à diuitiis metuens sibi, quàm à mendicitate, vtrasque deprecabatur; contentus victui necessariis; ne fortè satiatus illiceretur ad negandum, & diceret, quis est Dominus? aut egestate compulsus, furaretur, & periuraret nomen [o] Dei. Arbitrantur autem aliqui iam pœnitentis orationem Salomonis esse, opulentiæ copiarúmque damna experti; quidam alterius vt Agur vel Congregantis, qui à Salomone inductus eam inseruerit. Quisquis auctor fuerit; solerter periculum cauit duplex; de quo Ambrosius [p], Bernardus [q] & alij, ac prior quidem subtiliter pro remedio propositum ait regi Achaz signum in profundum, aut in altum [r], nempe Christum, qui neque elatus est potestate, vtpote non rapinam arbitratus esse se æqualem Deo, neque mortis deiectione turbatus, quippe quæ sua sunt non requirens, sed humilians seipsum formam serui accipiendo, vsque ad mortem, & quidem crucis [a]. Nec displicet omnino qui exponunt postulari facultates regiæ dignitati conuenientes & sufficientes absque immodica cupiditate atque auiditate, quæ quantumlibet diuitem, non diuitem facit, sed egenum & mendicum. Id est, postulare sufficientia naturæ, non autem auaritiæ, cui auaritiæ numquam sufficere aliquid potest, etiamsi totum mundum, vt est luxuriosa, possideat, inquit sub nomine Sixti Papæ III. auctor libri de diuitiis, Pelagiana labe contaminatus, sed in non paucis bonus. Certè eumdem locum solet Hieronymus [b] recitare, iungendo necessaria & sufficientia, vt etiam Græcè habetur, τὰ δέοντα καὶ τὰ αὐτάρκη, *vel sufficienter*, vel *quæ sufficiant*. Ambrosius [c] necessaria, quæ abundent: & Hebraicè *panis status mei*, לֶחֶם חֻקִּי *lechem chukki*. Caietanus [d] & Salazar [e] referunt ad statum conditionémque vitæ; vt sint facultates illi ac moribus accommodatæ; quas si rex non habeat, sed impares dicto statui & conditioni, pauper censebitur. Iacob si panem Deus daret ad vescendum, & vestimentum ad induendum, vouit fore vt esset sibi Dominus in Deum [f]; & Apostolus [g] contentos nos volebat hoc gemino vitæ subsidio, alimentis, & quibus tegamur, quoniam qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationem, & in laqueum diaboli, & desideria multa inutilia & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem. Porrò satietas eodem priore loco sumi potest, vt propria gulæ, ac sumptioni cibi, seu immoderatæ comestioni, quemadmodum in hoc nostro. Ex ea ingluuie nascitur plerumque fornicatio idololatrica, non solùm carnalis. Sic enim queritur Deus apud Ieremiam [h]; *saturaui eos, & mœchati sunt*: Hebræi, postquam manducauerunt & biberunt, surrexerunt ludere [i] circa vitulos aureos: incrassati, & impinguati, dilatati sunt [k], id est, retrò ad idola cesserunt. Rursum querimonia Dei est in Osea [l]; *Ego dedi ei frumentum, vinum, & oleum, & argentum multiplicaui ei, & aurum, quæ fecerunt Baal*. Videlicet, quia Deus vetat scelera, qui hæc licentiùs cupit perpetrare, & verò per copiam rerum potest, fingit sibi idolum; dicitque quod est apud eumdem prophetā [m]; *diues effectus sum; inueni idolum mihi*; (auaritia idolorū seu simulachrorum seruitus est [n], ac mammonia [o]; & quorumdā etiam Deus venter [p]:) *omnes labores mei non inuenient mihi iniquitatem quam peccaui*; hoc est, nullius mihi conscius videbor iniquitatis; nullam meus mihi Deus quē excogitaui, prohibet, aut vlla me lege astringit. Quamquam aliter eum alij locum declarent. Tandem, *iuxta pascua sua adimpleti sunt*, loquitur eiusdem Dei verbis Oseas [q], *& saturati sunt, & leuauerunt cor suum, & obliti sunt mei*. Subdit verò dignam talium pœnam, vt *dirumpantur interiora iecoris* [r] *eorum*. Hebraicè (*clausula cordis eorum*, סְגוֹר לִבָּם *segor libbam*, & Græcè eodem pacto συγκλεισμὸν καρδίας αὐτῶν, *pinguedo viscerum*. Prodit ex adipe iniquitas [f]: repleta terra argento, auro, thesauris, equis, quadrigis, repleta etiam est idolis [t]. De intemperantiæ incommodis non importunus hic agendi foret locus: quæ eò procedit etiam, vt pro Deo ventrem constituat [u]; pro templo pulmonem, vt loquitur Tertullianus [x]; aqualiculum (id est, aluum quò sordes defluunt) pro altari; coquum pro sacerdote; totam caritatem feruet in cacabis; tota fides eius in culinis calcat; tota spes in ferculis iaceat. Iis ait

n vers. 10.
o Prou. 30. 8. 9.
p in Ps. 118. ser. 8. & 6. hexa c. 8.
q serm. 2. in Dom Palmarum.
r Esa. 7. 11.
a Philip. 2. 7. 8.
b in Esa 55. in Ezech. 17.
c suprà.
d in Prou. 30.
e ibidem.
f Gene. 28. 20.
g 1. Tim. 6. 6. 9.
h cap. 5. 7.
i Exo. 32. 6.
k Deut. 32. 15.
l cap. 2. 8.
m c. 12. 8. *Auaritia vitium.*
n Galat. 4. 20. Coloss. 3. 5.
o Matth. 6. 24. Lucæ 16 13.
p Philip. 3. 19.
q c. 13. 6.
r vers. 8.
f Ps. 72. 7.
t Esa. 2.
u Philip 3. 19.
x contr. Psych.

A ait Clemens [a] Alex. qui ad luxum mensarum sunt propensi, & suos sibi morbos enutriunt, præesse dæmonem *λιχνότατον*, *belluonem maximum*; nec vereri appellare *κοιλιοδαίμονα*, *ventridæmonem*, dæmonum pessimum & perniciosissimum: similes præterea esse *ἐγγαστριμύθῳ*, *ventriloquo*: necnon pisci qui vocatur *ὄνος*, *asinus*, & ab Aristotele [b] solum ex animalibus habere cor, dicitur in ventre; tales *ἐκτραπελογάστορας* (aliter *ἐκτραπελογάστορας*, vt apud Athenæum [c] vocat Epicharmus; aut vt legunt alij *σακογάστορας*, *ventricosos*) esse à communi ventris consuetudine recedentes; deoique talibus, quorum Deus venter est, Apostolum comminari interitum. Verùm de illo animali traditur quidem idem ab Æliano [d]; sed contradicunt B Saluianus [e], Rondeletius [f], Mercurialis [g], Aldrouandus [h], auctor [i] collectaneorum in Clementem Alex. & cùm id repugnet tum rationi, quia cor ibi nequit esse, vbi cibi coquuntur; tum anatomiæ; per eam descriptionem tantummodo indicari tumidiorem piscis ventrem docent, magnam cordis amplitudinem respectu stomachi, voracitatem immensam: vel in medio alno gerere cor, cùm alia potius in pectore medio, vt indicat Apuleius [k]. Agi præterea hic posset de ritè benedicendo cibo priusquam sumatur, & postquam sumptus est, de gratiis Deo reddendis. Exemplo fuit Christus, quando turbas pauit panibus multiplicatis [l]: & in vltima cœna, cùm panem consecrandum benedixit, & hymnum dixit in eiusdem cœnæ fine [m]: vt obseruant Chry- C sostomus, Theophylactus, & Euthymius in Matthæum [n], Cyrillus Alex. in catena citatus Aquinatis [o] ad Lucam, & in ea quæ est ad Marcum [p] Hilarius, Paulus etiam sumens panem gratias egit Deo [q]. Ibi causas attuli benedictionis, ad amoliendam quodammodo maledictionem, quam Deus ob lapsum Adæ terræ donauit [r], eaque consequenter quæ proferuntur ex ea: ad repugnandum execrationi Manichæorum, quam pronunciabant aduersùs escas [s]: ad nos præmuniendum contra dæmonem, qui cibi gustu primos parentes nostros perdidit [t]. Adde hoc ritu profiteri nos velle nos cibis vti ad honorem Dei, illísque velut *ἀπαρχὰς*, *primitias*, offerre: eos non more bru- D torum sumere: petere vt salubres sint corpori & animæ, vtque operari cibum possimus qui non perit, & panem in regno cælorum tandem percipere: vt non inficiantur diabolica, seu magica potestate, nec extra metas necessitatis accipiantur, quod verebatur Augustinus [u], docens præterea [x] quantum dæmon potestatis vsurpauit sibi in cibos, vt hominibus noceret per illos. *Medicamentum in promptu est*, ait Chrysostomus [y], *signum crucis cibo imprime, gratias age, Deo gloriam refer, & protinus immunditia omnis abscessit.* Hoc remedio monialem; quia vsa non est, sed lactucam benedictione non præmissa sumpsit, dæmon inuasit [z]. Immò coclear, poculum, vasáque alia signo crucis Eustasius Abbas muniebat, E dicens in Concilio Matisconensi reprehendenti Agrestino monacho, per aduentum signi Dominici pelli pestem aduersantis inimici [aa]. Absurdum porrò ait Chrysostomus [bb] esse, seruos nostros, si quam appositorum partem à nobis accipiant, nobis gratias agere, & cum benedictione recedere; nos autem tot bonis potientes, nec tantum honoris Deo rependere. Exaggerat verò [cc] in reliquorum patratione miraculorum, vel etiam quando peccata dimisit, & paradisum aperuit; latronémque in eum introduxit, secreta cordium

a 2. pædag. cap. 1.
b de animalib. apud Athenæum.
c lib. 7.
d 5. de animalib. c. 20. lib. 6. c. 30.
e 11. de piscib.
f 9. de piscib. c. 9.
g 4. variar. lect. c. 16.
h 3. de piscib. c. 1.
i ad pag. 177. num. 30. & 40.
k orat. pro seipso.
l Matth. 14. & 15. 30. Marci 6. 41. Lucæ 9. 16. Ioan. 6. 11.
m Matt. 26. 30. Marci 14. 26.
n in cap. 14.
o in Luc. 9.
p in cap. 14.
q Actuum 27. 35.
r Genes. 3. 17.
s August. 30. cont. Faust. c. 4. & 5. Epiph. hær. Manich.
t Gene. 3. 6.
u 10. confess. c. 31.
x 18. de ciuit. c. 17. & 18.
y in 1. Tim. 4.
z Greg. 1. dialog. c. 4.
aa Ionas in vita apud Bedam.
bb hom. 79. ad populũ.
cc hom. 50. & 56. in Matth. & hom. 41. in Ioan.

A reuelauit; Christum non orauisse nec inuocauisse; sed quando panes multiplicauit; vt doceret non esse ad mensam accedendum, quousque gratias Deo agamus, qui cibom nobis præbet: & vt assuescamus etiam in minoribus gratias agere. *Non priùs discumbitur*, inquit Tertullianus [a], *quàm oratio ad Deum prægustetur.* De isto ritu consecrandi mensam ex more Iudæorum, Christianorum, Gentiúmque aliarum Ioannes [b] Gulielmus Stuckius, auctor alioqnin hæreticus, disserit diligenter; ac ex primis profert quæ traduntur in Siddur babberach, vehatsmiroth in tractatu, seu ordinatione benedictionis & cantionum: ex Burgensi, solitos recitari ab iis Psalmos, *Laudate pueri Dominum*, vsque ad, *Beati immaculati in via*, B húncque hymnum esse, qui dictus à Christo post cœnam scribitur [c]: huc, id est, ad benedictionem, gratiarúmque actionem, Pauli [d] verba respicere, percipiendos cibos, quos Deus creauit, cum gratiarum actione; nihílque reiiciendum, quod sic percipiatur; quia sanctificatur per verbum Dei, & orationem: Citat Philonem [e] (testatur verò id etiam Iosephus [f]) prodentem sublato in cælum vultu, manibúsque, orare Iudæorum Essenos consueuisse, vt ea animi voto succederet conuiuium *εὐωχία*: canonem concilij [g] Nannetensis quod exemplum Christi commemorat: Samuelis factum, qui benedicebat hostiæ, & deinceps comedebant qui vocati erant [h]: normam Græcorum in horologio suo; C & Latinorum alium in Breuiario; benedictionem ad sumendum cibum in constitutionibus [i] Apostolicis, qua etiam Græci vtuntur. *Benedictus es Domine, qui pascis me ab adolescentia mea, & das escam omni carni; imple gaudio & lætitia corda nostra; vt semper omnem sufficientiam habentes, abundemus in omne opus bonum in Christo Iesu Domino nostro: per quem tibi gloria, honor, & imperium, in sæcula sæculorum. Amen.*

Extant hymni elegantes ac pij ante & post cibum in Prudentio [k], quibus orat

Numinis [l] vt sub honore Dei
Has epulas liceat capere.

quoniam inquit,

Te sine dulce nihil, Domine,
D *Nec iuuat quid ore appetere.*

Item,

Pastus [m], ait, visceribus, cibóque sumpto
Quem lex corporis imbecilla poscit,
Laudem lingua Deo Patri rependat.

Est eadem de re regula vna inter eas, quas Monachis traditas fertur à Hieronymo; & Basilij præceptũ ex epistola ad Gregoriũ, & in moralibus [n], atque Ambrosij [o]: & pro clericis ac religiosis canones [p]. Eodem spectat quod Ethnici mensam quotidianam inter res sacras habebant; & proinde cibum sumpturi primitias Deo sacrificabant; manus pedésque abluebant, tanquam sacrum epulum [q] edituri. Cæterùm ritè benedicere, gra- E tiásque agere in mensa sacerdotis munus fuisse, si adesset, colligitur ex historia Catholici & Ariani apud Turonensem [r]. Hieronymus [s] quoque scribit, licèt diaconum vidisset in domesticis conuiuiis benedictiones presbyteris dare, eos qui hoc faciant, non rectè facere. Nicolaus tamen I. Bulgaris respondit si deesset sacerdos aut diaconus, licere mensæ signaculum crucis adhibere: nam omnibus datum, vt & omnia nostra hoc signo debeamus ab insidiis munire diaboli, & ab omnibus eius impugnationibus, in Christi nomine triumphare: sed cùm potior adest, inferiorem

a apologet. c. 39.
b 2. antiq. conuiual.
c Matth. 26.
d 1. Tim. 4. 4. 5.
e li. de supplicat.
f 2. de bello Iud. c. 7.
g d. 44. cap. Quando.
h 1. Reg. 9. 13.
i lib. 7. cap. vlt.
k cathemerinon hymno 3. & 4.
l hymno 3.
m hymno 4.
n reg. 56. cap. 2.
o 3. de virginib.
Cibum sumendi ritus apud Ethnicos.
p d. 44. c. 8. & 12.
q Plutar. in conuiuio: quæst. Rom. 64. 7. sympos. q. 4.
r 1. mirac. c. 80.
s epist. ad Euagrium.

riorem hoc sibi, nisi iussum, non debere arrogare. Narrat Odo Cluniacensis de quodam Episcopo, cibos ab illo benedictos si quis canis casu comedisset, subitò mortuum fuisse [a]; & de sancto Corbiano proditur, cùm Grimoaldus princeps ea mensa, quam ille benedixerat, cani sibi dilecto panem proiecisset per iniuriam, dextro pedi tripodis calicem impingendo, mensam euertisse, indéque prosiliendo; eum pronunciasse tanta benedictione indignum, nec vlteriùs panem cum ipso sumere velle [b]. De formulæ Gulielmus [c] Durandus. Lege etiam Gretserum [d] nostrum. Apud Gentiles obscuriora sunt huius rei vestigia: nisi placeat ad id pertinuisse lustratos aqua cibos à sacerdotibus, quem morem Iulianum apostatam inducere voluisse testis Theodoretus [e]; solitósque Imperatores septem dies in Daphne feriari; & prima *adiacentem τούχερον astantem accubitui regis*, *τῷ βασιλέως σελλίῳ*, *obsonia ex more lustrare*, *τὰ ὄψα*, siue *ἐδέσματα ἐπιρραίνειν*. Legi postea lectu dignum aliter eum tractatum Iulij Nigroni nostri de benedictione mensæ. Aliæ partes propositi textus continent monita de timendo Deo, eique soli seruiendo, ac de iurando per nomen ipsius, de quibus nihil modò proprium occurrit, cùm satis alibi dictum fuerit de iisdem, præter nonnulla quæ postea subiicientur seorsim. Vsurpat porrò hunc locum Serapion Abbas apud Cassianum [f], vt probet non debere nos in victoria vitiorum extolli, aduersùs quæ sine auxilio Dei nihil possumus. Cui similem profert locum ex cap. 9. [g] libri nostri, *ne dicas in corde tuo cùm deleuerit eas* (gentes) *Dominus Deus tuus in conspectu tuo; propter iustitiam meam introduxit me Dominus, vt terram hanc possiderem*, &c.

a apud Gretser. infrà.
b in vita.
c 4. ration. c. vlt.
d 4. de cruce c. 18. & 1. de benedict. c. 15.
e lib. 3.
f coll. 5. c. 15.
g vers. 4.

Et comederis, & saturatus fueris.] Synonyma sunt comedere, edere, manducare: item saturari, & satiari. Priscianus [h] tamen manduco idem vult esse quod *μασῶμαι*, hoc est, *identidem mando*: negaréque ait Probum, rectè dici piscem, vel aliud tenerum quid manduco; sed potiùs edo; quod significat *ἐδίω*: manducari autem docet, quod denti reluctatur: veteres tamen & in edendi significatione manducare dixisse. Saturari, & satiari à satis descendunt, vel hoc ab *ἅλις*, vel omnia à *σάττω*, *onero*, *farcio*, *impleo*; licèt (*satis*) Iulius [i] Cæsar Scaliger notam mediocritatis afferat esse, somlque ab agricolis post sementem factam, perinde atque si dicant, satis frugibus, non præterea laborandum: Isidorus [k] vsurpari saturam pro cibi genere docet, ex variis rebus condito, pro lege multis aliis legibus conferta: pro vario poëmate, cui etiam nomen satira, vel satura, vel satyra Porphyrio [l]; pro eodem variis referto. Casaubonus [m] hæreticus, in quo breuiter multi perstringuntur, & quasi in lancem, quam vocant saturam, coniiciuntur. Donatus [n] à satyris, quòd pudenda & ridenda contineat, qualia illi proferebant, & in ea introducebantur. Plerumque, vt Sosipater testatur, saturitas in cibo & potione dicitur, satietas in cæteris omnibus; quamuis Cornelius Fronto satiatum ventris velit esse, saturatum animi. Plus etiam quiddam important saturare & satiare, quàm explere, quod hîc valet *ἐμπλησθεὶς*: ac ferè excessum indicant, & in cibo potúque nimietatem, ac nominatim saturitas [o] panis: Nihilominus absque vitio accipiuntur etiam in Scriptura, quemadmodum & inebriari. De hoc Augustinus [p] notat, sumi pro satietate seu sufficientia; vt quando fratres Ioseph cum eo inebriati scribuntur [q], Deus visitasse terram, & inebriasse eam [a]. Adde ex Canticorum [b], *Comedite amici, & bibite, & inebriamini carissimi*. & ex Ieremia [c]; *inebriabo animam sacerdotum pinguedine; & populus meus bonis meis adimplebitur*; &, *inebriaui animam lassam, & omnem esurientem saturaui*; vbi Hieronymus dictis locis Genesis & Canticorum confirmat ebrietatem in bonam partem poni: item ex Aggæo [d]; *comedistis, & non estis satiati; bibistis, & non estis inebriati*.

Explanatio. Comedendi, edendi, & manducandi. item saturandi & satiandi verba.
h lib. 1.
i in Theophr. de plantis.
k 4. etym. c. 16.
l in Horat.
m de Rom. satyra.
n in Ter.
o Prou. 30. 22. Ezech. 16. 49.
p in Gen. q. 144.
q Gene. 43. 34.

A

a Psal. 64. 10.
b cap. 5. 1.
c c. 31. 14. 25.
d cap. 1. 6.

Caue diligenter ne obliuiscaris Domini.] In editionibus aliis (*custodi te*, vel *attende tibi*, הִשָּׁמֶר לְךָ *hissciamer leeha*, & לְךָ אֶשְׁמֹר *isthammar lach*; *πρόσεχε σεαυτῷ*: & in Græca additur; (*Dei tui*, *τοῦ Θεοῦ σου*.) Quidam præterea Græci codices habent, *μὴ πλατυνθῇ ἡ καρδία σου, καὶ ἐπιλάθῃ*, *ne dilatetur cor tuum, & obliuiscaris*. Sic etiam legit Augustinus [e]; admonens in malo dici posse dilatationem cordis; & exultationē in dilatatione intelligi, cui contrariæ sunt angustiæ, id est, tristitia: vtrumque autem posse & in bono & in malo accipi. Hoc sibi vult inferiùs [f] in Cantico epithetum populi dilatati, & verbum *ἐπλατύνθη*. Chrysostomus [g] inter alia exempla testimoniaque, præsens profert, vt probet quàm sit præceps locus deliciarum, Deique afferat obliuionem: & hac de causa [h] scribit rectè vsurpari in mensa gratiarum actionem, de qua priùs egimus. Iob cùm in orbem transissent dies conuiuij inter filios mittebat ad eos, & sanctificabat illos, consurgénsque diluculo, offerebat holocausta pro singulis: dicebat enim, *ne fortè peccauerint filij mei, & benedixerint Deo in cordibus suis* [i]. Quod exponitur vel de blasphemia Dei veri, vel etiam de adoratione idolorum; quæ nonnumquam cum gulæ peccato iungitur, vt nuper dixi ex Exo. 32. [k] Et habetur infrà hoc libro nostro cap. 13. [l] Esau propter lentis edulium, ruffámque coctionem parui pendit primogenita, oblitus se hoc iure esse Dei sacerdotem. Obiici posset illud ex quodam [m] Psalmo; *confitebitur tibi cùm benè feceris ei*. Reprehendit tunc solum confitentem Augustinus [n]: & non in aduersis quandò per ea Deus emendat. Cæterùm sæpiùs accidit, vt ne tunc quidem confiteatur quis & gratias agat, sed potiùs vt obliuiscatur; cùm verò multiplicantur infirmitates, acceleret [o]; cùm occidit Deus, quærat eum & reuertatur, & diluculo veniat ad eum [p]. Idem monitum de cauenda ista obliuione habetur libri nostri cap. 8. [q] & de hac in cap. 32. [r] conqueritur Moses & Dauid [s], Esaias [t], Ieremias [u], Baruch [x], Ezechiel [y], Oseas [z]. Hieronymus [aa] explanans Ezechielem [bb], scribentem quòd iniquitas Sodomæ fuit cum superbia saturitas panis, & abundantia; & citans locum similem ex cap. 8. libri nostri, ait propter hoc sequi Dei obliuionem, quæ præsentia bona putat esse perpetua, & numquam sibi necessariis indigenduos. Cassianus [cc] transfert hunc locum, vt probet non debere nos in vitiorum extolli victoriis: præterea ex Prouerbiis [dd], *si ceciderit inimicus tuus, noli gratulari; in supplantatione autem eius noli exultare, ne videat Dominus, & non placeat ei, & auertat iram suam ab eo*, id est, ne perspiciens elationem cordis tui, ab eius impugnatione discedat, & incipias derelictus ab eo, rursùs illa, quam per Dei gratiam antè superaueras, passione vexari.

B

e in locutionibus.
f c. 32. 15.
g hom. 16. in actus Apost.
h homil. 56. in Matt.

C

i Iob 1. 5.
k vers. 4. & seqq.
l vers. 30. Gene. 25. 30. & seqq.
m Psal. 48. 19.
n ibid.

D

o Psal. 15. 4.
p Psal. 77. 34.
q v. 11. 19.
r vers. 18.
s Psal. 77. 11. Psal. 105. 13. 21.
t c. 17. 10. c. 44. 18. c. 51. 13. c. 57. 11. c. 65. 11.
u c. 2. 32. c. 3. 21. c. 13. 25. c. 18. 15. c. 23. 27.
x cap. 4. 8.
y c. 22. 12. c. 23. 35.
z c. 2. 13. c. 4. 6.
aa in Ezech. 16.
bb c. 16. 49.
cc coll. 5. c. 15.

E

Qui eduxit te de terra Ægypti, de domo seruitutis.] Sic in cap. præcedente [ee]; vbi alia innixa testimonia protuli tum ex locis aliis, tum ex sequentibus libri nostri [ff] capitibus, vbi semel additur redemptio de manu Pharaonis regis Ægypti [gg].

dd c. 24. 17.
ee vers. 5.
ff c. 7. 8. c. 8. 14. c. 13. 5.
gg c. 7. 8.

Dominum

Dominum Deum tuum timebis.] Vt iudicem, quique infligere possit mala pœnæ, timore seruili; qui per se non est malus, dummodo desit affectus mala faciendi, si absessent prioris generis mala; qui vocatur quoque timor initialis: timore filiali ac reuerentiali, vt benefactorem, beneuolum, patrem. Alij timeri possunt, ac debent, vtroque timore; sed infra Deum, propterque illum; ac ita, vt nullius damni etiam vitæ, timor, Dei timorem impediat: sed, cùm se offert occasio, negligatur timor eorum, qui occidunt corpus, præ timore illius, qui potest & corpus & animam perdere in gehennam. Dicitur quandóque [a] timor Domini principium, initiumve sapientiæ: nonnumquam ipsa sapientia [b]; plenitudo, & corona sapientiæ [c]. Primum exponi solet de seruili, qui est spiritus seruitutis in timore [d]: secundum de filiali, qui non differt a caritate, in qua non est, & à qua etiam prior foras mittitur [e]; dilectio enim Dei, honorabilis sapientia [f]. Huius timoris respectu alius est veluti acus siue seta, linum introducens; forma, seu typus, qui fornici construendo substernitur; pædagogus, tutor, procurator paruuli & pupilli, ianitor, claustique item frenum, clauus, miles armatus excubans ad fores conscientiæ, &c. vt ex dictis Patrum colligitur. Frequens præterea notio timoris Dei est, pro cultu, religione, obseruantia erga Dominum, atque pro custodia totius legis; vt aliquoties alibi docui, agens simul de vario genere timoris Domini. Cùm Abraham dixit [g], *forsitan non est timor Dei in loco isto*, intellexit nullam religionem ibi esse, nullum Dei cultum. Certè religiosi, pij, fideles, casti, colentes Deum, consueuerunt dici, & cognominari timentes Deum [h], vel timorati [i]. Sed & pro timore non rarò ponitur εὐλάβεια & εὐλαβεῖσθαι. Ipsomet naturæ ductu homo miseriam timens imminentem, vel ne præsens perduret, numen diuinum implorat; nam

——— [k] *rara fumant felicibus aræ:*
Primus in orbe deos fecit timor.

Dicitur item ab Ouidio [l],

Emathion æqui cultor, timidúsque deorum.

Iubemur denique seruire Domino in timore [m]: & adorabat Dauid ad templum sanctum Dei in timore [n] ipsius, aliásque notaui, videri nonnullis nomen *Deus*, descendere à δέος *timor*; ex δέος lenius prolato (etsi alij hoc deriuent à θέειν, *currere*, θεωρεῖν, *contemplari*, αἴθειν, *vrere*, τίθημι, *disponere*:) & per timorem patris sui Deum, quem pater ipsius colebat, intellectum esse à Iacob [o]; prout etiam exprimit paraphrasis Chaldæa. Esaias [p] demum pellens timorem humanum scribit, *timorem eius ne timeatis, neque paueatis, Dominum exercituum ipsum sanctificate: ipse pauor vester, & ipse terror vester.* Citatus creditur hic locus noster, similisve capitis decimi [q]; vbi est; *Dominum Deum tuum timebis, & illi soli seruies*, &c. à Christo [r] aduersùs Satanã, exigentem ab eo adorationem, *Dominum tuum adorabis, & illi soli seruies.* Sed pro (*timebis*) vsurpauit (*adorabis.*) Requirebat responsio illud verbum: quoniam adorari Satanas petierat; timoris autem ac reuerentiæ non minima pars adoratio est. In pronomine etiam (*illi*) quod habetur, sequenti membro, intelligitur (*soli*) nomen, quod extat citato cap. 10. sicut hîc Latinè & Græcè (quamuis nec Hebraicè, vnde Leo [f] Castro vult excidisse; nec Chaldaicè) seu exclusio alterius; quemadmodum dicendo (*Dominum Deum tuum*) intelligitur pro-

Timor Domini quid.
a Ps. 110. 10. Prou. 1. 10. Eccli. 1. 16.
b Iob 28. 28.
c Eccli. 1. 22.
d Rom. 8. 15.
e 1. Ioan. 4. 18.
f Eccli. 1. 14.
g Gen. 20. 11.
h Iob 1. 1. 8. 9. c. 2. 3. Ps. 21. 24. 25. 26. Psal. 24. 14. Ps. 32. 8. 18 Psal. 65. 16. Ps. 113. 11 Ps. 117. 4. Ps. 127. 1. & 4 &c.
i Luc. 2. 25. Actuum 2. 5. c. 22. 12.
k Petron. apud Fulgen. in mytholog.
l 5. metamor.
m Ps. 2. 11.
n Ps. 137. 2.
o Gene. 31. 42. 53.
p c. 8. 12. 13.
q vers. 20.
r Matth. 4. 9. 10. Lucæ 4. 7. 8.
f apolog. li. 6. nu. 216.

A hiberi ne quis aut quid aliud timeatur adoreturve illo modo, qui Deo vni ac vero conuenit. Vnde mox hîc sequitur; *non ibitis post deos alienos*, &c. Quare docuerunt additum (*soli*) à Christo, citante Deuteronomij locum, Iansenius, Maldonatus, Brugensis, & alij passim, explanando tentationes Christi. Augustinus [a] (& post eum Haymo [b]) obseruat in hoc præcepto non dici *Dominum Deum tuum solum adorabis*, sicut dicitur; *& illi soli seruies*; quoniam adoratio exhibita est ab Abrahamo populo Gentium [c]. Vbi videtur ex hoc etiam loco recitare verbum adorandi, quemadmodum & Iustinus [d], vtens verbo προσκυνεῖν. Diuinat porrò Leo [e] Castro, gratisve asserit, Hebraicè fuisse duplicem lectionem,
B in vna (*adorabis*) in alia (*timebis*) primamque veriorem. Nec vis inest, quam ipse facit in יהוה אלהיך *Iehouah elohecha*, vt denotetur vnus Deus & personæ tres, propter nomen secundum numeri pluralis: quia, quod sæpe monui, eiusmodi nomen pluraliter dicitur de vno alio etiam qui non sit Deus. Transcripsit eadem ex Castro Gaspar [f] à Melo. De adoratione porrò propria Dei intelligens, vetuit Petrus adorationem exhiberi sibi à Centurione [g]: Paulus & Barnabas ab aliis [h]: Angelus à Ioanne apostolo [i]: Mardochæus negauit eam Amano [k]: tres pueri statuæ Nabuchodonosor [l]. Porrò Christum de seipso intellexisse quod respondit Satanæ, videlicet seipsum esse Dominum Deum Satanæ, à quo de-
C beret adorari, non ille ab ipso, indicant qui docent auctoritate diuina ei comminatum abscedere; nec immeritò principe suo iam deuicto, postea clamasse dæmonia [m]; *quid nobis, & tibi fili Dei altissimi? quid venisti ante tempus torquere nos?* non enim potuisse iam Dei filium ignorare (saltem per probabiles coniecturas) quem Deum esse in auctoris sui condemnatione cognouerant. Sic loquitur Chrysostomus [*]. Id Hilarius [n] quoque insinuat, dicens diabolum cognouisse Dominum Deum suum adorandum in homine: Hieronymus [o] quòd magis eum adorare Dominum & Deum suum: Petrus [p] Chrysologus illum cui genu flectunt omnia non solùm cælestia, & terrestria, sed etiam inferna [q]. Probabilius tamen
D est, Christum vel de diabolo intellexisse, qui non adorari, sed adorare potiùs Deum deberet; quamuis id minimè facturus esset: vel de seipso vt homo erat, & de quocumque alio homine; vt Glossa [r] annotauit. Atque idem iudicium de verbis aliis; *non tentabis Dominum Deum tuum*: &, *non in solo pane viuit homo, sed in omni verbo quod procedit de ore Dei.* Hoc si sit, sequitur Christũ verum Deum esse, vt argumentatur noster Bellarminus [f]; vt ex aliis locis de adorando Christo. Sed citat locum nostrum, & nominat Mosem perinde ac si haberetur verbum *adorandi*: quod etiam facit Aponius [t], & Irenæus [u], & Cyrillus [x] Alexandrinus, qui probat diuinitatem Christi, & Ambrosius [y]; cùm tamen sit verbum *timendi*. La-
E tere Christus volebat, & suam celare diuinitatem.

Et illi soli seruies.] Eodem pacto in cap. 10. [z] & in Euangeliis [aa]: ac vbique Græcum verbum est λατρεύσεις, vnde λατρεία nomen vnius solius Dei cultui applicatum, sicut δουλεία sanctis, Deiparæ ὑπερδουλεία, de quibus egi alibi, docens nonnumquam etiam in Scriptura prima illa duo vocabula, aut similia tribui aliis, vt in Leuitico [bb], & Numerorum [cc], vbi opus seruile dicitur λατρευτὸν, & ne quis de semine suo det seruire Moloch [dd] λατρεύειν, nimirum vt Deo, cùm esset idolum

a q. 61. in Gene.
b in Matth. 4.
c Gen. 23. 7.
d apolo. 2. & contr. Tryphon.
e apolog. lib. 6. num. 215.
f in Luc. 4.
g Actuum 10. 25. 26.
h c. 14. 13. 14.
i Apoc. 19. 10. c. 22. 8. 9.
k Esther 3. 5.
l Dan. 3. 12. 14. 15. 18.
m Matth. 8. 29. Marci 5. 7. Lucæ 8. 28.
* homil. 5. ex variis in Matth.
n in Matth. 4.
o ibidem.
p serm. 13.
q Philip. 2. 10.
r in Mat. 4.
f 1. de Chr. c. 9.
t lib. 2. in Cant.
u li. 5. c. 22.
x 2. in Ioan. cap. 92. & 2. Thes. c. 2. & de capto emissario, apud Conc. Ephes. to. 6. c. 16.
Christus verè verus Deus adorandus.
y 3. de Spiritu S. c. 12. de fuga sæculi c. 2.
Latria, Dulia & Hyperdulia.
z vers. 20.
aa Matt. 4. 10 Luc. 4. 8.
bb c. 23. 7. 8. 21. 25. 28.
cc c. 28. 18. c. 29. 1. 7. 12.
dd Leuit. 18. 21.

A idolum. Sæpe Augustinus [a] de vsu latriæ iam dicto admonet, ac semel [b] simul de aliis θεοσέβεια, εὐσέβεια, θρησκεία: item de pietate, religione, cultura: & quòd latria secundum consuetudinem, qua locuti sunt qui nobis diuina eloquia condiderunt, aut semper, aut tam frequenter vt penè semper, ea dicatur seruitus, quæ pertinet ad colendum Deum. Hoc de latria absolutè, ac sine exceptione affirmant in Matthæi & Lucæ cap. 4. Beda [c], Haymo, Christianus Drutmarus, & alij: necnon Ionas [d] Aurelianensis: item Origenes [e] (qui λατρεύειν, quod vertitur [f] *colere*, ait esse toto affectu & studio mancipari) Basilius [g], Damascenus [h], Isidorus [i], Aquinas [k], Scholastici [l] alij: denique VII. Synodus, siue Nicena II. [m] B Vbi recitantur dicta Tharasij, & Anastasij Episcopi Theopoleos obseruantium appositum μόνῳ, *soli*, ad λατρεύσεις, *seruies*, quoniam προσκυνήσεις adoratio est πολύσημον & varia multáque significans, vt internum affectum, & externam submissionem seruituris, λατρεία solum affectum. καὶ ὅρα, inquit Anastasius, πῶς ἐπὶ μὲν τοῦ λατρεύσεις προσέθηκε τὸ, μόνῳ· ἐπὶ δὲ τοῦ προσκυνήσεις, οὐδαμῶς. *Et vide quomodo in eo quidem quod dixit*, seruies, *praposuit*, soli: *in eo verò quod ait*, adorabis, *nequaquam*. ὅτι προσκυνεῖν μὲν ἔξεστι, τιμῆς γὰρ ἔμφασις ἐστὶν ἡ προσκύνησις. λατρεύειν δὲ οὐδαμῶς, οὐδὲ προσεύχεσθαι. *Itaque adorare quidem licet, honoris quippe indicium est adoratio, seruire autē nequaquam, ergo nec orare*; C quod tamen vltimum intelligi debet de oratione tanquam ad auctorem donorum independentem. Veri quoque cultores [n] Dei λατρευταὶ solent appellari, & λατρεύοντες. Sed tamen δοῦλοι & δουλεύειν apud sacros etiam Scriptores [o] eumdem vsum habent aliquando quod priores voces. Refert præterea Vasques [p] noster soli Deo accommodantes adorari & adorationem, Hieronymum [q], Augustinum [r], Fulgentium [s]. Meritò tandem probandi non sunt Laurentius [t] Valla, & Ludouicus [u] Viues, contendentes λατρείαν & δουλείαν omnino idem esse: Martinus [x] Ayala reprehendens quod sanctis δουλεία attribuatur: Caluinus, & Laurentius Vittedus hæretici, contra quos Petrus [y] Canisius, & Alanus [z] Copus, asserentes distinctionem dictam ex imperitia lin- D guæ Græcæ profectam: Christianus [aa] Drutmarus volens προσκυνεῖν pertinere ad Deum, ad hominem κάμπτειν. Vltimum de veneratione nusquam reperiri arbitror: penultimum ad alios quàm ad Deum pertinere nemo dubitat. Ponderat verò Augustinus [bb], aduersùs Arianos, non dici, *Dominum Deum tuum Patrem adorabis, & illi plus seruies*, sed *soli*; vt intelligeremus Filium æquè cum Patre esse vnum & solum Deum, qui solus adorari debeat, & cui soli seruiendum sit, nimirum adoratione & cultu latriæ; nec Filium censendum quidem Dominum & Deum, sed minorem; immò ὁμοούσιον, consubstantialem, æqualem, omnino eumdem. Cyrillus [cc] Alex. considerat adorationem seruituti coniungi; & ianuam ad E viam ad seruitutis opera adorationem esse: ideóque in Psalmo [dd] dicit, *Adoremus & procidamus ante Deum*. & Christum sub iugo se hoc non esse ostendisse quando exactus est censum [ee].

Ac per nomen illius iurabit.] Ante ista in textu Græco habetur καὶ πρὸς αὐτὸν κολληθήσῃ, *& ad illum adhærebis*. quod huc translatum puto ex cap. 10. [ff] vbi legimus (*ipsi adhærebis*) post similem sententiam præcedenti, extatque in editione etiam Hebræa & Chaldæa. Ibidem verò est (*iurabisque in nomine illius*) vt sonant verba editio-

a q. 61. in Gen. q. 94. in Exo. 5. de ciu. 5. c. 15. lib. 6. c. 1. li. 7. c. 32. lib. 10. c. 1. & 4. epist. 49. q. 5. epist. 66. 2. contr. Faust. c. 9. b 1. c. 11. [illegible] con. c. serm. [illegible] 3. epist. Ma. [illegible] de Trin. [illegible] 6. li. 5. cap. 1. [illegible]
b 10. de ciu. c. 1.
c [illegible]
c 16. hō. 4. de Quadr.
d 1. de cultu imagin.
e hom. 8. in Exo.
f Exo. 20. 5.
g de Spiritu S. c. 18.
h 1. & 3. de imag.
i 8. etymol. vit.
k 2. 2. q. 84. a. 1. ad 1.
l 3. d. 9.
m actione 2. 4. 5. 7.
n Actuum 20. 19.
o Rom. 7. 6. c. 12. 11. c. 16. 18. Eph. 6. 7. Philip. 2. 22. Col. 3. 24. Gala. 5.
p 3. p. disp. 95. nu. 4.
q epist. 13.
r de vera & falsa relig. c. 55.
s ad Donatum c. 4.
t apud Vi. [illegible]
u in 10. de ciuit. c. 1.
x de tra. lib. p. 3. consi. det. 7. c. 1. §. Tertio quod.
y 5. de B. Virg. c. 9.
z dialog. 5. c. 9.
aa in Matt. 4.
bb 3. contr. Maximi. c. 13.
cc 2. in Ioa. c. 92.
dd Ps. 94. 6.
ee Matth. 17. 25. 26.
ff vers. 20.

A num aliarum etiam hoc loco. Cæterum sensus est, vt qui velit iurare, per nomen iuret Dei, seu in nomine illius, non autem quòd sit præceptum de iurando; quemadmodum nec sola permissio est, tanquam rei minùs malæ; cùm honestè, iustè, religiosè vsurpari queat; immò & aliquando debeat, seruatis conditionibus veritatis, iudicij, iustitiæ, de quibus apud Ieremiam [a] ipsemet Deus. Beneficium erat iurare per nomen Dei veri, seu in Deo vero, quia indicium veræ fidei ac religionis: atque vt laudabantur iurantes ritè in eo [b]; ita iratus Deus iurando in nomine suo, minatus est fore, vt nequaquam vltrà vocaretur nomen suum ex ore omnis viri Iudæi, B dicentis, siue iurantis; *Viuit Dominus Deus in omni terra Ægypti* [c]; nimirum quia in perfidia & falso deorum cultu obstinatè Iudæi permansuri ac morituri erant, nec in patriam redituri, verámque religionem reperituri. Tractaui hoc de iuramento argumentum [d] aliis in locis; docuique non differre iurare in Deo, & per Deum, in nomine, aut per nomen: & hæc ab illis, id est, iurare in nomine seu per nomen Dei, atque iurare in Deo siue per Deum; quidquid Philo [e] contrà senserit; hæretici verò alij nefas omnino esse iurare. Ipsemet Deus iurauisse se affirmat in nomine suo [f], qui aliàs [g] per semetipsum. Periurij præterea pœnas memoraui, & criminis exposui grauitatem. Hæc tanta est, vt Diagoram ad atheis- C mum redegerit, quòd eum, à quo læsus fuerat cum periurio, ideo pœnam eualisse humanam animaduertisset, nec diuinam vltionem in ipsum consecutam, vt Sextus [h] Empyricus testatur. At

[i] *Spartano cuidam respondit Pythia vates,*
Haud impunitum quondam fore, quod dubitaret
Depositum retinere, & fraudem iure tueri
Iurando.

Item,

[k] *Ah miser! & si quis primò periuria celat:*
Sera tamen tacitis pœna venit pedibus.

Pœnam à periuriis & fidem violantibus diuina, exitium: humana, dedecus, inquit Cicero [l]. Verùm hac de re satis alibi. Refellit hoc loco Abulensis [m] post Lyranum, Iudæos asserentes frequentandum iura- D mentum vt cultum Dei alium; quemadmodum orationis, & similes: atque illo duntaxat vtendum in necessitate. De hoc etiam aliàs actum: & [n] Aquinas de illo errore Iudæorum, quem Christus correxerit, mentionem fecit. Nec mihi placent qui permissum id aiunt Iudæis sicut libellum repudij, & sacrificia. Id Christophorus [o] Sanctotisius docet. Quidquid sit de duobus illis aliis, communis opinio est, quam antea indicaui, non præcipi iuramentum, sed præscribi, vt cùm fieret, non per nomen Dei veri, fieret per deos alienos. Per hæc verba non datur iussio, ait Rickelius; immò neque licentia passim, & sine condigna causa iurandi, sed sacrilega ac perfida prohibetur iuratio. Hoc idem admonet Augu- E stinus [p], Hugo, & alij.

Refellit quoque Valentia [q] noster Herbrandum, reijcientem voluntarium cultum, qui ex verbis Dauid colligitur [r], *iuraui, & statui*, &c. quoniam contendebat ex hoc nostro loco haberi, fuisse Iudæis iuramentum imperatum: hoc enim falsum esse, nec reprehendendum quemquam fuisse, si non iurasset; solùm hîc præcipi, quod antea quoque dixi, vt non nisi per veri Dei nomen iuraretur, cùm esset iurandum. Sequitur potiùs, non debere iuramentum nuncupari per se per creaturá, quoniam propriè est actus religionis

Iurandi modus.
a cap. 4. 2.
b Ps. 62. 12.
c Ier. 44. 26.
d in Act. 2. 30. in Psal. 14. 4. in Ps. 62. 12. in Ps. 118. 186. 18. Iacob 5. 12.
e de Abel & Cain. & 2. alleg. legis.
f Ier. 44. 26.
g Gen. 22. 16.
h 8. aduersus Mathematicos.
i Iuuen. Sa. 13.
k Tibull. li. 1. eleg. 9.
l 2. de legib.
m in quæst. 6.
n 2. 2. qu. 107. a. 2. & ad 1. & qu. 108. a. 3. ad 2.
o in Mat. 5.
Iuramentum præscribi tur, non præcipitur.
p quæst. 12.
q lib. 4. de idola. c. 4.
r Psal. 118. 106.

religionis ac testificatio veritatis per testimonium infallibile. Iurari solùm potest per creaturam relatam ad Deum, sicut per hunc, vt in ea existis; de qua, ac de tota re Suares [a] noster, Valentia [b], & Azor [c], præterea Alphonsus [d] à Castro. In eodem sensu præcipitur, vt reddantur Domino iuramenta [e] nostra; id est, vt per illum fiant si fieur, & facta reddantur seu impleantur. Docent iidem, & alij, aliquando imponi posse obligationem iurandi, quod pluribus demonstratur à Selua [f]. Cicero [g] autem docet iusiurandum esse affirmationem religiosam; quod autem affirmatè quasi Deo teste promiseris, id tenendum: nullum enim vinculum ad astringendam fidem iureiurando arctius esse. Cauendum porrò Christianis, ne quid affirmantes, nedum iurantes, interponant falsorum nomina deorum; quod alicubi Tertullianus reprehendit; immò Paulinus [h] vsurpatas à se olim eiusmodi voces dolet,

a tom. 2. de relig. lib. 2. de iuram. c. 4. & seqq. & lib. 3. c. 2, b 2. 2. disp. 6. q. 7. c tom. 1. li. 3. c. 2 q 3. d contra hær. verbo iuramentum. e Matth. 5. f de iuram. p. 1. g 3. offic. h carm. ad Auso.

Negant camenis, nec patent Apollini
Dicata Christo pectora.
Fuit ista quondam non ope, sed studio pari
Tecum mihi concordia.
Ciere surdum Delphica Phœbum specu,
Vocare Musas numina,
Fandique munus, munere indultum Dei,
Petere è nemoribus, aut iugis.
Nunc alia mentem vis agit amor Deus
Aliósque mores postulas,
Sibi reposcens ab homine munus suum
Viuamus vt vita patri.

Vers. 14.] Non ibitis post deos alienos cunctarum Gentium, quæ in circuitu vestro sunt:

Vers. 15.] Quoniam Deus æmulator Dominus Deus tuus in medio tui: ne quando irascatur furor Domini Dei tui contra te, & auferat te de superficie terræ.

Paraphr. EX proximè dictis de iuramento per solum Deum verum, vtque solus hic timeatur, eique soli seruiatur, necnon priùs de beneficiorum grata memoria, & de dilectione super omnia; sequitur vitandum cuiussuis alterius Dei cultum, quem aliæ vbilibet gentes colant, nominatim illæ, quæ priores essent regioni, quam incolerent Hebræi; ac proinde faciliùs labi poterant ipsi in idololatriam: Ratio autem prohibitionis duplex attingitur, tum singularis amor Dei erga illum populû similis amori viri zelotypi erga vxorem: tum ex eo amore proueniens furor, ac indignatio contra violatorem istius quasi vinculi coniugalis; vnde procedat idem Deus ad penitus delendum à se tantopere priùs dilectum, ac tot beneficiis affectum populum suum. De hac æmulatione ac zelo Dei facta mentio est c. 4. [i] & 5. [k], aliísque aliquot locis ibidem annotatis. Zelum & furorem Salomô [l] coniungens affirmat quòd vir non parcet adultero in die vindictæ: nec acquiescet cuiusquã precibus, nec suscipiet pro redemptione dona plurima. Deus vnus ac solus, coli solus vult, & Dominus vnus negat posse quemquã duobus Dominis seruire [m]; nec gloriam alteri suam, seu Deo vero debitam dari permittit, laudémve sculptilibus [n]: corruat coram illo Dagon oportet [o]; neque commercium alterius admittit, sicut dij Gentium. *Per nomen externorum deorum*

i vers. 24. k vers. 9. l Prou. 6. 34-35. m Matth. 6. 24. Lucæ 16. 13. n Esa. 42. 8. c. 48. 11. o 1. Reg. 5. 3 & seqq.

A *non iurabis, nec audietur de ore vestro*, vt est in Exodo [*]; & in Iosue [*]; *ne iuretis in nomine deorum, & seruiatis eis, & adoretis illos.* idque reprehendunt Ieremias [a], Amos [b], Sophonias [c], alij. *Quid*, inquit Tertullianus [d], *erat deieratio (iuratio) per eos quos execrasti, quam præuaricatio fidei cum idololatria? Quis enim per quos deierat, (iurat) non honorat? Discedat ab iniquitate*; ait Apostolus [e], *qui nominat nomen Domini.* Abutuntur Iconomachi Hagiomachive isto, ac similibus locis aduersùs imaginum & Sanctorum honorem, cultum, adorationem. Quos nimis honorificauit ipsemet Deus [f], honorari voluit à nobis propter ipsum, & infra ipsum, hoc est, non vt deos, sed vt Dei seruos.

* c. 23. 13. * c. 23. 7. a c. 5. 7. b c. 8. 14. c c. 1. 5. d de idolola. c. 20. e 2. Tim. 2. 19. f Ps. 138. 17.

B *Non ibitis post deos alienos.*] Chaldaicè (*post idola*, בָּתַר טַעֲוָת *bathar tahhuoth.*) Explicat Abulensis, vt non sequantur cultum eorum: vel vt eant ad consulendum illos, quemadmodum fecit Ochozias [g]. Eadem phrasis eundi, ambulandi, fornicandi post deos alienos alibi [h] habetur, seu post vanitatem & Baalim, vel abominationes, vel idola, vel Gentes, vel auertendi de post tergû Domini: sicut è contrario requiescendi post Dominum [i], aut ambulandi [k], aut eundi post tergum [l] eius, aut ingrediendi [m]. Ire post Dominum, est eum quærere, colere, ipsíque obedire. Quare ipsemet de seipso alloquens Ierusalê apostatricem; *Patrem*, ait [n], *me vocabis, & post me ingredi non cessabis.* Et Christus inuitabat vt venirent post se [o], & ad se [p]; ad se sanandi & qui

Explanatio. g 4. Reg. 1. 2. & seqq. h c. 12. 28. c. 31. 16. 1. Paral. 5. 25. Iere. 2. 5. 23. 25. c. 7. 6 9. c. 8. 2. c. 11. 10. c. 13. 10. c. 2. 16. 11. c. 25. 6. Ezec. 16. 22. c. 20. 16. 24. 30. 39. c. 23. 30. c. 44. 10. Os. 11. 10. Sopho. 1. 6.

C laborabant, oneratique erant; post se iam sani, ne ambulent vias prauas, sed currant in odorem vnguentorum ipsius [q], quorum trahuntur fragrantia; immò ad myrrham primam optimámque passionis & crucis, quam post eumdê tollant, ferant, baiulent, sed libenter, non per angariationem [r].

Ire post Dominũ quid. i 1. Reg. 7. 2. k 4. Reg. 23. 3. 2. Par. 34. 31. l Esa. 59 13. m Ier. 3. 19. n ibid. o Matth. 4. 19. c. 16 24. Marc. 1. 17. Lucæ 9. 23. c. 14. 17. p Matt. 11. 28 q Cantic. 1. 4. r Matt. 27. 32. Marc. 15. 21.

Cunctarum gentium, quæ in circuitu vestro sunt.] Hebraicè & Græcè (*de diis populorum siue Gentium*, &c.) Chaldaicè vnà cum priore membro (*post idola populorũ, de diis populorum*, &c.) exponendo idola populorû in dicto alio membro, pro diis alienis. Deos Gentium quæ in circuitu Hebræorum forent, nominat, non quòd liceret colere aut consulere deos aliarum Gentium quæ procul erant;

D sed, quia lex semper attendit, inquit Abulensis, id quod est maius periculum, cuiusmodi à malis vicinis erat, quorum sciri ritus poterant, & imitando exprimi: sicut in genere facilè mores eorum imbibimus quibuscum versamur. Commendat Iobum Gregorius [s], quòd in Hus habitans bonus inter malos fuit; neque enim valdè laudabile esse, bonum esse cum bonis, sed bonum esse cum malis: vt sicut grauioris culpæ est, inter bonos bonum non esse; ita immensi præconij sit, bonum & inter malos existere. Immò à tanta huius viri etiam inter malos, bonitate, arbitrantur aliqui, per quamdam antonomasiam eidem terræ Hus cognomen adhæsisse, vt appellaretur *Istob* [t], אִישׁ טוֹב, *terra viri boni*, vel *terra Tob* [u],

s 1. Moral. c. 1.

E אֶרֶץ טוֹב erets tob *terra boni*, aut *bona*, ad quam Iephthe fugerit, nimirum vt ibi securus ageret, vbi à Iob instituti, boni erant, pacéque perfecta fruebantur: & à Chananæis idcirco recessisse omne præsidium dicatur [x], Hebraicè *vmbra eorum*, צִלָּם *tsillam*, Chaldaicè *fortitudo eorum* תּוּקְפְהוֹן *thukphehon*, Græcè *tempus & opportunitas eorum*, καιρὸς αὐτῶν, quia carentes viro illo sancto non ampliùs protegebantur atque defendebantur à Deo ne à suis sedibus expellerentur. Sic quidem Rabbini, vt meminimus in commentario libri Numerorum [y]. De ratione autem vocabuli *Istob*, vel terræ Tub, Iacobus [z] Bolducus disputãs

t 2. Reg. 10. 6. 8. u Iud. 11. 3. x Num. 14. 9. y supra. z in Iob. 1. 1.

* in Iud. 5.

de patria Iob; aliis contendentibus, vt Aria* A Montano, Iob nomen proprium veri esse ob exploratam fortassis ac spectatam illius probitatem, sicut quod sancto seni Tobiæ impositum est, eiusdémque filio Tobiæ, quasi dicas, bonus Deus, bonus Dei, bonum vel bonitas Dei.

Zel. à Dei. a vers. 9. b vers. 24.

Quoniam Deus æmulator, Dominus Deus tuus.] Sic priore capite [a]; *non adorabis ea, & non coles. Ego enim sum Dominus Deus tuus; Deus æmulator,* & cap. 4. [b] extat idem epithetom æmulatoris. Bis repetitum Dei nomen, & semel positum nomen Domini præter emphasim fauere nonnihil videri posset mysterio Trinitatis, in qua sunt personæ tres, vnica essentia; vt in similibus aliàs monui: quamuis non adeò efficax argumentum censendum sit. Nec refert quòd primo loco אל *el* sit singulare: plurale secundo אלהים *elohim*: in aliis enim editionibus est dútaxat singularis numerus.

c Exo. 3. 20. c. 23. 25. c. 35. 8. c. 28. 1. c. 29. 45. d Exo. 31. 14.

In medio tui.] Græcè (*in te, ἐν σοί.*) Eodem pacto alibi [c] transtulit editio Græca, quod habent editiones aliæ (*in medio*) aut (*de medio:*) sed & interdum retinet eamdem formulam; vt [d]; *peribit anima illius de medio populi, ἐκ μέσου τοῦ λαοῦ αὐτοῦ.* Notat Abulensis indicari quòd zelum Deus non habebat respectu aliarum Gentium: quemadmodum vir zelat vxorem suam, & irascitur ei si fornicetur, aliis autem non. De hoc zelo ac æmulatione diuina egimus aliàs; quódque tum maximè censetur iratus & indignatus Deus, quando requiescit indignatio ipsius, & aufertur zelus illius, & quiescit, nec irascitur ampliùs [e], vtpote despiciens, nec deinceps amans & curans, vt solet vir vxorem, filium pater; vel quando tantopere in aliquem desæuit, vt quiescat ira, indignatio, zelus: nec sit opus post consummationem factam, vt consurgat duplex seu alia tribulatio [f]. Quo pacto postquam suspensus est Aman, regis ira quieuisse dicitur [g]. Prouocatum se queritur Deus [h] (ad æmolationem) ab Hebræis in eo qui non erat Deus, & in vanitatibus suis seu idolis (quod appellari potest idolum zeli [i]) propterea que asserit se prouocasse illos in eo qui non esset populus: quod est ab eodem auferre zelum suum, omnémque ipsius peculiarem curam & cogitationem deponere. Similis querimonia exponitur à Dauide [k], Esaia [l], Osea [m], & aliis de simili prouocatione in sculptilibus, quæ aliter cognominantur amaritudines.

e Ezech. 16. 42. f Nahum 1. 9. Ezech. 54. 13. g Esther. 7. 10. h Deut. 32. 21. i Ezech. 8. 45. k Ps. 77. 58. l c. 63. 10. m c. 12. 14. c. 14. 1.

Qui irascatur Deus.

Ne quando irascatur furor Domini Dei tui contra te.] Habent editiones aliæ (*in te,* בך *becha,* בָּךְ *bach, ἐν σοί*) Græca (*ne iratus irascatur, μὴ ὀργισθεὶς θυμωθῇ.*) Sæpiùs porrò qua ratione in Deum cadat ira declarauimus, proferentes inter alios Lactantium, qui de ira Dei libro vno scripsit, præfatus animaduertisse se sæpe, plurimos existimasse, ac etiam nonnullos philosophorum, non irasci Deum; quoniam vel benefica sit tantummodo natura diuina; nec cuiquam nocere, præstantissimæ atque optimæ congruat potestati; vel certè nil curet omnino, vt neque ex beneficentia eius quidquam boni perueniat ad nos, neque ex maleficentia quidquam mali. Quem errorem scribit maximum esse, & ad euertendum humanæ vitæ statum spectare. Nec Angelos propriè irasci docens Augustinus [n], sed istius ac similium nomina passionum consuetudine locutionis humanæ etiam in eos vsurpari propter quamdam operum similitudinem, non propter affectionum infirmitatem; idem affirmat (& iure quidem potiore.) de Deo, *qui,* inquit, *secundum Scripturas irascitur; nec tamen vlla passione turbatur: hoc enim verbum vindictæ vsurpauisse effectum, non* A *illius turbulentum affectum.* Item [a], *ira Dei,* ait, *non perturbatio animi eius est; sed iudicium, quo irrogatur pœna peccato.* Denique *non habet ira Dei perturbati animi ardorem; sed est vindicta peccati* [b]. Basilius [c] iram & furorem Dei, cùm in Scripturis diuinitus inspiratis nominantur, non affectum significare monet, sed metaphoricè sumi eo modo, quo Scriptura Deo tribuit oculos, manus, aures & cætera membra. Tertullianus [d] Marcioni obiicienti, si Deus irascitur & æmulatur, & extollitur & exacerbatur, ergo & corrumpetur, ergo & morietur, respondet. *Stultissimi qui de humanis diuina præiudicant; vt quoniam in homine corruptoriæ conditionis habentur huiusmodi passiones; idcirco & in Deo eiusdem status existimentur. Discerne* B *substantias, & suos eis distribue sensus tam diuersos, quam substantiæ exigunt, licèt vocabulis communicare videantur. Nam & dextram, & oculos, & pedes Dei legimus; nec ideo tamen humanis comparabuntur, quia de appellatione sociantur.* Legatur Aquinas [e]; & quæ nos ipsi alibi, vt præmonuimus.

Qui Angeli irascantur. n 9. de ciu. c. 5.

a lib. 15. c. 25. b 1. contr. aduersa. legis & prophet. c. 20. c in Ps. 37. d 2. contr. Marcion. c. 16. e 1. p. q. 3. a. 2. ad 1. q. 19. a. 11. q. 20. a. 1. ad 7. f cap. 7. 4. g cap. 9. 7. h c. 13. 34. i Gen. 4. 14. c. 7. 3. c. 8. 8. 1. Reg. 30. 16. lib. 2. 11. 11. c. 14. 33. c. 17. 14. cap. 18. 8. li. 3. 8. 40. c. 18. 1. lib. 4. 9. 37. 2. Par. 6. 31. Iudith 2. 11. Iob 2. 10. Ps. 1. 4. Ps. 9. 4. Ps. 103. 30. Eccli. 22. 21. c. 35. 5. Esa. 23. 17. c. 28. 25. Iere. 8. 2. 16. 4. c. 25. 33. c. 27. 5. c. 28. 16. c. 35. 7. Ezech. 16. 5. c. 29. 5. cap. 34. 6. c. 38. 20. c. 39. 14. Dan. 8. 5. Amos 5. 8. c. 9. 6. 8. Sopho. 1. 2. Lucæ 12. 56. c. 21. 35. Act. 17. 26. k Gen. 11. 9. Ier. 9. 22. l Exo. 28. 27. m 1. Reg. 14. 25. li. 4. 16. 14. Ezech. 38. 4.

Et auferat te de superficie terræ.] Hebraicè, & Chaldaicè (*disperdere te faciat, seu disperdat, de super faciebus terræ.*) Græcè (*à facie terræ, ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς.*) Occurrit eadem formula in Genesi [f], *delebo omnem substantiam quam feci, de superficie terræ,* & in 3. [g] Regum, *auferam Israel de superficie terræ, quam dedi eis;* & *euersa* [h] *est* (domus Ieroboam) *& deleta de superficie terræ.* Legimus prætetea faciem terræ [i], regionum [k], iuncturæ C annuli superhumeralis [l], agri [m], templi [n], porticus [o], gladij [p], venti [q], aquæ [r], orbis terrarum [s], arcus [t], ignis [u], frigoris [x], verbi [y], honoris [z], timoris, formidinis seu terroris, pauoris [aa], olei [bb], consilij [cc], prælij [dd], vinculi [ee], furoris [ff], iræ [gg], peccatorum [hh], insipientiæ [ii], malitiæ [kk], aquilonis [ll], manus [mm], maledictionis [nn], famis [oo], pestis [pp], exercitus [qq], mali [rr], afflictionis [ss], tempestatis [tt], simulacrorum [uu], domus [xx], campi [yy], portæ [zz], vestibuli [aaa], sanctuarij [bbb], ædificij [ccc], vrbis [ddd], militiæ [eee], indignationis [fff], terræ motus [ggg], Idumææ [hhh], Bethsan [iii], Ptolemaidis [kkk], altaris [lll], Iudææ [mmm], cæli [nnn], Ecclesiarũ [ooo], serpentis [ppp]. Sed cũ de terra, agro, D campo, orbe terrarum, aqua, cælo, regione, & similibus facies dicitur, idem valet quod superficies: cùm de aliis idem ferè quod prospectus, aut id quod ex aduerso est alteri, aut quòd ab aliquo procedit; quemadmodum etiam quando de Deo, vel homine, seu facie illius, aut huius quidpiam esse. Notum est quid sit superficies Mathematicè, nimirum longitudo cum latitudine absque profunditate: Physicè autem pars cuiusque rei, quæ veluti superior facies exteriùs oculis cernitur: & area ædificio nuda; ita vt significent superficiariæ ædes apud Iurisconsultos [qqq], quæ in conducto solo positæ sunt, earúmque proprietas naturali, & ciuili iure, illius est, cuius & solum, Græcè ἐπιπόλαιοι οἶκοι. Idem est E de superficiario fundo, prædio, insula: vocarúr-

Facies pro superficie. n 3. Reg. 6. 3. Ezec. 42. 47. c. 41. 4. c. 42. 8. 1. Mach. 1. 23. c. 4. 57.

Superficies quid. o cap. 7. 6. p Iob 19. 29. Esa. 22. 15. c. 31. 8. Iere. 25. 16. 27. c. 32. 24. Thr. 4. 9. q Iob 21. 18. Ps. 17. 43. Ps. 82. 14. Esa. 7. 2. cap. 17. 13. cap. 46. 16. cap. 50. 16. r Iob 24. 18. Esa. 19. 8. Oseæ 10. 7. s c. 37. 12. Esa. 14. 21. c. 27. 6. t Ps. 59. 6. Esa. 21. 15. u Ps. 67. 3. Mich. 1. 4. Zac. 12. 6. x Ps. 147. 17. y Eccli. 19. 11. Esa. 37. 6. z Eccli. 29. 33. aa Esa. 2. 10. 19. 21. c. 24. 18. c. 30. 17. Ier. 48. 44. bb c. 10. 27. cc c. 19. 17. dd c. 21. 15. ee c. 25. 7. ff c. 51. 13. gg Ps. 37. 4. Ierem. 4. 26. c. 25. 37. 38. hh Psal. 37. 4. ii v. 6. kk Esa. 57. 1. Ier. 25. 37. ll Iere. 1. 13. c. 15. 17. mm c. 23. 10. nn c. 32. 24. oo ibidem. pp c. 35. 12. qq Ioel. 2. 11. rr Iere. 42. 17. ss c. 51. 64. tt Thre. 1. 10. uu Ezech. 6. 5. xx c. 9. 6. c. 41. 14. c. 47. 1. yy c. 37. 2. 1. Machab. 13. 13. zz Ezec. 40. 55. 19. aaa ibid. vers. 15. bbb c. 41. 21. c. 45. 7. ccc c. 42. 10. ddd c. 45. 7. eee Os. 10. 15. fff Nah. 1. 6. ggg Zacha. 14. 5. hhh 1. Mach. 4. 61. iii c. 5. 52. kkk vers. 55. lll c. 7. 36. mmm c. 15. 39. nnn Matt. 16. 3. Luc. 12. 56. ooo 2. Cor. 8. 24. Galat. 1. 22. ppp Apoc. 12. 14. qqq Caius de superficieb. l. potter.

que

que superficiarius is, qui alieno solo superficiem ita habet, vt certam pensionem præstet [a]; aut qui in conducto solo superficiem imposuit [b]. Subtiliter [c] Seneca, conferens Philosophiam & Mathematicam; *Philosophia*, inquit, *nil ab alio petit; totum opus à solo excitat: Mathematica, vt ita dicam, superficiaria est; in alieno ædificat, aliena accipit principia, quorum beneficio ad vlteriora perueniat*, &c. Non est ars sui iuris, cui precarium fundamentum est. Plura Brissonius [d], citans ex vetere Glossario συνπερίοικος ἐπ' ἀλλοτρίῳ ἐδάφει, *superficiarium in alieno solo*. quod extat etiam in Glossis Basilicorum. Exaggerari porrò Abulensis notat

a l. 74. D. de rei vind.
b l. 15. §. & qui conducto D. de dam. infect.
Philosophia & Mathematica.
c epist. 55. vel 89. vel 84.
d de verb. signif. lib. 17.

B pœnam maximam & vltimam, cùm quis auferri dicitur de superficie terræ; vt scilicet in ea non relinquatur. Nam aliquando puniuntur, inquit, homines, perdendo terram suam, cùm ducuntur in terram hostium, captiui, & priuantur patria, quæ diligi tantopere solet, támque suaui amore; item diuitias, & politicam propriam consolationem: in aliena tamen adhuc terra lætari nonnihil possunt: qui autem auferuntur de superficie terræ, in nulla orbis parte manent; & quia expelli nequeunt à tota terra; necesse est vt constituantur intra terram, quod pertinet ad defunctos, qui in terræ visceribus occultantur, ne fœtore, aut figuræ horrore cæteros viuentes fastidiant, & inficiant. Denique auferri de superficie terræ, est occidi, & abscondi intra superficiem terræ.

Auferri de superficie terræ, quid.

C *Vers.* 16.] Non tentabis Dominum Deum tuum, sicut tentasti in loco tentationis.

Paraph. IDololatriæ peccato quod hactenus prohibitum est, atque ingratæ obliuioni acceptorum à Deo beneficiorum, affine peccatum censetur diffidentia, & præsumptio, seu tentatio Dei vtrouis modo fiat; & siue verbis, siue factis. Hoc Deus cauet, mentione facta loci tentationis, non tam ad exprobrandam præteritam culpam, quàm ad coërcendum à noua; quia prudentiores cautioresque reddere filios parentum exempla solent. Tentasse dicitur Deum populus per decem

D vices [e]; at non hoc nunc significatur, vt Rickelio tamen placet: quoniam locus tentationis distinctè memoratur, qui fuit in Raphidim ad aquas contradictionis [f]: qui locus etiam cognominatus est Tentatio, מסה *Massah*, propter iurgium filiorum Israël, & quia tentauerunt Dominum, dicentes; *Estne Dominus in nobis, an non* [g]? Vide dicta præcedente [h] libro, & in Psalmos 77. [i] 94. [k] 105 [l] & in epistolam Iacobi [m]: quibus locis expositum est quid sit Deum tentare; quo pacto idem tentare nos affirmetur negetúrque, qua ratione diabolus, concupiscentia propria, mundus, &c. sed & Christum diabolus quo modo tentauerit; quod in enarratione nondum

e Num. 14. 22.
f Exo. 17. 2. 7.
g Exo. 17. 2.
h c. 20. 2. & seq. & c. 14. 22.
i vers. 18. 41. 56.
k vers. 9.
l vers. 24.
m in c. 1. 13.

E edita Euangelij Dominicæ primæ Quadragesimæ fusiùs declaraui, vbi simul de illa petitione vt non inducamur in tentationem [n]: & quòd absque reprehensione signa interdum peti à Deo queant; quod facere Achaz iussus, non rectè seipsum excusauit prætextu loci præsentis [o]. Legatur etiam Aquinas [p]. Hoc loco Theodoretus [q] docet quòd tentat Deum, qui sine ratione obiiciens se periculo, quidpiam agit. Idem habet Augustinus [r]; cùm quis flagitat signa & prodigia ad solam experientiam. Præter modum illum tentandi Deum; alij sunt cùm quis à Deo consequi vult aliquid non adhibitis debitis mediis, vt qui

n Mat. 6. 13.
o Esa. 7. 11. 12.
p 2. 2. q. 97.
q quæst. 5.
Qui tentetur Deus.
r 16. de ciuit. c. 19. de opere monacho. cap. 27. 10. contra Faust. c. 36 q. 63. in Gene.

A ante orationem non præparat animam suam [a]; cùm petit miraculum absque necessitate; de qua Gregorius [b]: cùm præfigit Deo certum temporis terminum, quales quos Iudith reprehendit [c]: qui si non statim subueniat Deus, diffidunt, & queruntur, sicut Hebræi, dicentes [d]; *Estne Dominus in nobis, an non?* qui more hypocritarum quos Christus arguit [e], aliud habent in ore, & aliud in corde. In malum tentare proprium diaboli est, qui cognominatur Tentator [f], & is qui tentat [g]; vtitur autem carne nostra & mundo tanquam instrumentis: & si credimus nonnullis in omni pec-

a Eccli. 18. 23.
b hom. 29. in Euang.
c Iudith 7. 9. 12.
d Exo. 17. 7.
e Matth. 6. 2. 5. 16. c. 7. 5. c. 15. 7. c. 22. 18. c. 23. 2. 14. 15. 24. 28. Mat. 7. 6. Luc. 12. 56. c. 13. 15.
f Mat 4. 3.
g 1. Thess. 3. 5.

B cato quod quiuis committat, immediatè cooperatur: quam tamen sententiam alibi [h] docui non videri necessariam. Non tentant Deum, qui ignorantes quid agere debeant, hoc solum censent se habere residui vt oculos suos dirigant ad Deú [i]. Repugnat qui Deum tentat vel bonitati diuinæ, vel potentiæ, quasi Deum credat aut non posse, aut nolle subuenire cùm expedit: parum quoque reuerenter eundem tractat, eo veluti vtens ad libitum, absque iudicio ac æstimatione tantæ maiestatis. Quò spectant alibi [k] etiam confutatæ, & in vtroque iure prohibitæ purgationes vulgares, monomachiæ, ferri candentis, aquæ feruentis, & similes, quibus aliquando admiscentur exorcismi, maleficia. Præsentis loci quasi scuto Christus iaculum tentationis diabolicæ retudit, vt se

h in Dom. 1. Quadra.
i 2. Par. 20. 12.
k in lib. Num. c. 5.

C de pinnaculo templi mitteret deorsum [l], neque diabolo cedens, neque curiosè faciens, vt ait Augustinus [m]; cautissimum adhibens responsum, plenum simplicis prudentiæ, circumspectæque simplicitatis, per quod nec veritatem reticuit; nec reprobus dæmon probare potuit quæ vera erant, vel experimentum capere; ita vt luce in tenebris lucente tenebræ eam non comprehenderint [n], inquit Maximus [o] Taurinensis. Audit, subdit ipse, diabolus Deum non esse tentandum; non tamen agnoscit Deum hominémque esse, quem tentat. Videt enim pariter Christum & respondere quæ hominis sunt, & posse quæ Dei sunt: & verborum sensuúmque moderator nec prodidit se posse, necnon posse mentitus est. Quibus verbis in-

l Matt. 4. 6. 7. Luc. 4. 10. 11. 12.
m tract. 2. in ep. Ioan.
n Ioan 1. 5.
o hom. 2. & 4.

D dicat non intendisse Christum, vt de seipso tunc hic locus citatus intelligeretur. Fauent in Matthæum [p] Chrysostomus, Auctor operis imperfecti, Rupertus, Abulensis, Rickelius, & alij; idem præterea afferentes de illis; *Dominum Deum tuum adorabis, & illi soli seruies*, de quibus nonnihil priùs attigi; licèt nominatim adhuc de iisdem affirmare videantur, vt & de nostris verbis à Christo dicta de seipso Ambrosius in Lucam [q], & sermone de [r] Christi tentatione; Chrysologus [s], Chrysostomus [t]; & rursus in Matthæum Hilarius, Hieronymus, atque Glossa, & Beda in quadam [u] homilia; item Eusebius [x], Ignatius [y], Irenæus [z]. Placet magis negans opinio, eos autem qui videntur asserere, per accommodationem

p in c. 4.
q in c. 4.
r serm. 30. edit. Rom.
s serm. 13.
t hom. 5 ex diuersis in Matth.
u hom. hyemali in Euangel. Domin. 1. Quadrag.

E quamdam locutos interpretari; & quòd possint de Christo, qui Deus est, intelligi, & ita potuerint ab illo proferri; quamuis id non intenderit; volens potius quàm maximè celare diuinitatem suam, vt ratiocinatur Maximus, Auctor operis Imperfecti, Abulésis, aliique. Sanè quod hic dicit, *Scriptum est; non tentabis Dominum Deum tuum*; & postmodum, *Dominum tuum adorabis, & illi soli seruies*, non sic accipiendum est, ait Rupertus, tanquam ipse diabolum corrigere voluerit, & sic eum docere, ac si diceret: O diabole, noli me tentare Dominum Deum tuum, quia Scriptura tibi contradicit, & ab hoc te compescere intendit.

x 9. de demonstr. c. 7.
y epist. ad Philip.
z lib. 5. cap. 21.

A Tu mihi dicis; *hæc omnia tibi dabo, si cadens adoraueris me*: sed tu potiùs me Dominum Deum tuum adorare debes, quia Scriptura dicit tibi, *Dominum tuum adorabis, & illi soli seruies.* Hoc vel suspicari omnis absurdum est: Numquid enim Deus, aut Dei filius, diaboli Deus aut Dominus vocari dignatur? Absit hoc. Magnæ namque est gratiæ Dominum Deum creatorem omnium vello cuiuspiam vocari Deum. Hoc vltimum probat; a Heb.2.11. quia scribit Apostolus [a] vt singulare beneficium, quòd non confunditur Deus vocari Patrum fidelium Deus. Deinde vult cùm Christus producens ista testimonia dicit, *scriptum est*, subaudiendum, *homini*: & esse sensum; nec ego homo, nec quisquam alius homo, tibi autem præ- B bere debet, vt Dominum Deum suum tentet, siue vt cadens, ô diabole, te adoret: sed audire debet vocem Scripturæ dicentis; *non tentabis, & solum Dominum Deum tuum adorabis.* b in Mat.4. Abulensis [b] oppositam sententiam vocat simplicium: refellitque, quoniam Christus agnosci nolebat pro Deo: si diabolus agnouisset, non ampliùs tentasset: nec etiam Christus dixisset, *Scriptum est*; sed per modum imperantis, *non tentes Dominum Deum tuum.* Melior prima ratio: nec ea Ruperti vim habet; quia etiam diaboli Deus Dominus est, non vt filij, sed tanquam mancipij, quem c Rom. 16. 20. conterit sub pedibus filiorum [c] suorum.

Explanatio. *Non tentabis Dominum Deum tuum.*] Hebraicè, C Chaldaicéque plurali numero (*non tentabitis Dominum Deum vestrum*) לא תנסו את־יהוה אלהיכם *lo thenassu & Iehouah elochem*, לא תנסון ית יי אלהכון *lo thenassun iath Iehouah elohachon.* d apolog. lib.6. num. 514. Leo [d] Castro contendit ea Hebræi verbi singularis תנסה *thenasseh* litera vltima ה *he* literam ו *vau* Hebræos effecisse, postea vt sequentia responderent, pro (*Dominum Deum tuum*) posuisse, id est, pro אלהיך *elohecha*, אלהיכם *elohechem.* Tot autem ac adeò minutas mutationes ab Hebræis factas, eorúmve asseclis probat, quòd L X X. aliter transtulerint Spiritu sancto ipsis assistente, illorúmque translatione vsi Euangelistæ fuerint, & eandem in sua secutus Hieronymus, quidámque codex Hispanus vetustior mille annis. Obseruat præterea in vocabulis יהוה *Iehouah* numeri singularis, & in D alio pluralis sine affixo אלהים *elohim* denotari vnam essentiam diuinam & tres personas, quasi diceremus Deum Deos: vel quia Deos nominare absurdum est, Deum personas seu hypostases: eos autem qui hanc annotationem non recipiant, acriùs reprehendit. Neutrum tamen valdè necessarium videtur: vt de secundo aliàs monui: & circa primum nulla ratio appareat cur mutationes nullius momenti ab Hebræis factas asseramus. In re nulla hîc discrepantia est; & quamuis Hebraicè scriptum pluraliter, Christus solitus loqui plerúmque iuxta dictos L X X. vt & Apostoli citantes diuinam Scripturam; protulit accommodatè ad singularem Satanæ personam cum qua agebat, in numero singulari. E

Sicut tentasti in loco tentationis.] Pro loco tentationis est מסה *Massah*, & נסיתה *Nissetha*, & τοῦ πειρασμοῦ: quod in Exodo [e] e c.17.7. dicitur esse nomen loci Tentatio. Aliquando Interpres in impositione nominum retinet vocem Hebræam; interdum reddit voce Latina: Septuaginta vix vtuntur Hebræa. In illo libro Exodi, vbi nomen hoc impositum legitur, narratur prior tentatio, iurgiumque populi, propter defectum aquæ; in libro autem Numerorum [f] f c.20.2.& seqq. iterum alia tentatio, & eductio aquæ miraculosa, cum epitheto, vt co- A gnominarentur aquæ contradictionis: quamuis hæc aliqui confundant, vt [a] Oleaster. a in Exo. 17.& Num. 20. Lege commentarium nostrum in librum Numerorum. In Psalmo 94. [b] b vers.8. & in epistola ad Hebræos [c] c vers.8. nominatur exacerbatio, quod est alterum nomen dicti loci Hebraicè מריבה *Meribah* in citato Exodi [d] d c.17.7. libro, Græcè λοιδόρησις, quod Latinè circumscribitur per iurgium filiorum Israel: sed in aliis παραπικρασμός, & ἡμέρα τοῦ πειρασμοῦ, *exacerbatio, seu irritatio, diesque tentationis.* Reiicit Abulensis affirmantes tentationem fuisse, quòd Iudæi portantes in vasis aquam, nihilominus eam peterent: vt experirentur an Deus daret etiamsi non egerent. B

---

*Vers.*17.] Custodi præcepta Domini Dei tui, ac testimonia & ceremonias, quas præcepit tibi:

Vers. 18.] Et fac quod placitum est & bonum in conspectu Domini, vt bene sit tibi, & ingressus possideas terram optimam, de qua iurauit Dominus patribus tuis.

Vers. 19.] Vt deleret omnes inimicos tuos coram te, sicut locutus est. C

Paraphr. Optima ratio non eundi post deos alienos, nec etiam tentandi Dominum Deum, seu ad iracundiam prouocandi, quod est dictum superiùs; est illius parere mandatis moralibus, iudicialibus, ceremonialibus, atque sic voluntati eiusdem, & beneplacito satisfacere; ac inde certò sperare diuinam illius protectionem aduersùs hostes: & promissæ terræ, quam hi obtinebant, possessionem, quæ omnibus bonis affluit, ac propter iniquitates eorum, iisdemmet deletis, auferri debebat. De iuramento facto hac de re Patribus dixi cap. 1. [e] & 4. [f] & hîc priùs [g]: quibus e vers.8. locis alia præterea sunt allata testimonia: sæpiùs [h] f v. 31.38. quoque commendata & inculcata est custodia g vers.10. h c.4.2.40. D diuinorum præceptorum. c.5.10.29. 32.

Custodi præcepta Domini Dei tui] Sunt hîc, more solito, nomina Hebræa יהוה *Iehouah*, & אלהיכם *elohechem*, cum affixo pronomine plurali: in quo etiam numero extat Chaldaicè: sed Græcè in singulari: secundùm editiones autem illas duas cum emphasi habetur (*custodiendo custodietis*) iuxta Græcam (*custodiens custodies.*) Vbi nihil interest diuersitas numeri; nec, vt non ita pridem admonui, contra Leonem à Castro, verisimile est, in his data opera Hebræos textum suum corrumpere voluisse. Non etiam multum refert, quòd singulari numero editio nostra sæpiùs vtatur; quasi velit insinuare singularem personam Christi in Deuteronomio, quod est Euan- E gelij typus, cuius ille auctor est; quod tamen Rupertus [i], vt alibi dixi, censuit annotandum. i in Mat.4. Præceptorum vocabulo, quæ dicuntur מצות *mitsuoth*, פקודים *pikkodaiia*, ἐντολαί, licèt indifferenter quoduis eorum genus posset intelligi; tamen distinctio aliorum duorum quæ hîc habentur, suadet vt pro moralibus accipiantur; quæ omnibus hominibus communia sunt, ac in ipsis iuris naturalis per se fundata principiis. Denique *custodiendi* verbo denotatur summa cura Custodiendi verbum. similis ei quæ in carioribus rebus, thesauro, castro occultè ac tutò seruandis adhibetur: immò

immò & in corde ipso, quod omni custodia seruare[a] Salomon præcipit; ex toto autem isto diligi Deus debet, vt antea[b] vidimus; quem qui diligit, sermonem eius seruat[c], sicut & Christus, quia Dei mandata seruauit; mansisse se in Patris affirmauit dilectione[d]. Draconem thesaurorum custodem ferunt, & ἀπὸ τοῦ δέρκειν aspicere deriuant; quòd visu præpolleat; Paradiso, quem Adam non custodiuit, custodem apposuit Deus Cherub[e]. Imitemur vtrumque, exemplo Adam sapiamus: caueamus, ne sopitis nobis cor, sicut ex sopiti draconis cerebro draconitis siue dracontia lapillus extrahitur cognomento encardia vel cardisce, ob impressam cordis figuram aut viridis coloris, aut nigri, aut partim hoius, partim candidi[f]. Lege de vario custodiæ genere circa cor iuxta tropologiam, quæ Salazar[g] noster eruditè collegit, & ad legis diuinæ transferri custodiam possunt.

a Prou. 4. 23. b vers. 5. c Ioan. 14. 23. *Draco thesaurorum custos.* d c. 15. 10. e Gen 3. 24. *Cherub custos Paradisi.* f Plin. lib. 37. c. 10. Isido. 17. etymol. c. 15. Rhodig. li. 6. c 12. g in Prou. 4. 23.

Ac testimonia.] Pronomen (*tua*) apponunt editiones reliquæ. Applicatur id nomen vt à præcedente, sequentéque diuersū, ad iudicialia precepta: quamuis alioqui commune possit esse omnibus, ac nominatim decalogo contentis, per quæ inter Deum, Hebræúmque populum firmamentum positum est, inquit Abulensis[h], hoc est, pactum seu fœdus confirmatum; vt etiam docui c. 4.[i] vbi hoc ordine recensentur testimonia, ceremoniæ, iudicia. Quòd si hìc etiam placeat sicut ibi, testimonia de decalogi præceptis aliisve moralibus interpretari, sumentur hìc priòs posita præcepta pro iudicialibus. De vocabulo eodem, vt legi toti est commune, cuilibétve mandato, & vt arca, tabernaculúmque cognominatur à testimonio, dixi sæpiùs tum in Psalmos[k], tum in Leuiticum[l], & Numeros[m]. Apud Ieremiam[n] cum lege leguntur præcepta & testimonia; in quibus negatur ambulauisse Iudæi sacrificantes idolis, peccantes Domino, non audientes vocem Domini. Nec alibi facilè reperias id nomen in hoc vsu.

h quæst. 7. à vers. 45. k in Ps. 18. 8. Ps. 77. 56. Ps. 92. 5. Ps. 98. 7. Ps. 118. 2. & seq. Ps. 131. 12. l c. 1. & aliis. m cap. 1. & aliis. n c. 44. 23.

Et ceremonias.] Hebraicè cum pronomine חֻקָּיו *chukkau*, Chaldaicè קְיָמוֹהִי *keiamohi*, Græcè τὰ δικαιώματα αὐτοῦ. Vltimum valet iustificationes, secundum pacta, primum statuta. Transtulit autem Aquila ἀκριβάσματα, quasi dicas exquisitas rationes. Quod ceremonialibus præceptis congruit, quæ sunt ritus pendentes ex instituentis pura voluntate: inter cuius generis præcepta, & moralia, velut inter extrema, constituit Abulensis iudicialia, quæ magis pendent à ratione naturali, ad quam moralia per se spectant.

Quæ præcepit tibi.] Singulare pronomen habent editiones aliæ, cùm tamen Hebræa & Chaldæa in prioribus membris habeant plurale. Verbum etiam præcipiendi, ex quo nomen præceptorum paulò antè positum deriuatur, & צִוָּה *tsiuuah*, ex quo מִצְוֹת *mitsuoth*, & ἐντέλλεσθαι, ex quo ἐντολαί, ostendit diuersa nomina nonnunquam esse synonyma.

Et fac quod placitum est, & bonum in conspectu Domini.] Græcè (*coram Domino Deo tuo*, ἐναντι κυρίου τοῦ θεοῦ σου: & præponitur *bonum*, τὸ καλὸν, deinde καὶ τὸ ἀρεστὸν, *placitum*.) Hebraicè (*rectum & bonum*, הַיָּשָׁר וְהַטּוֹב *haiascar vehatob*) Chaldaicè (*quod placitum & quod rectum*, vel his *rectum seu aptum & conueniens*, דְּכָשֵׁר וְתַקִּין *de chascar, vdthakken*.) In c. 12.[o] bonum priore loco ponitur ante placitum, & טוֹב *tob* ante יָשָׁר *iascar*, & תַקִּין *thakken* ante כָּשֵׁר *chascar*, licèt Græcè sit idem ordo qui hoc loco, τὸ καλὸν καὶ τὸ εὐάρεστον, *bonum & beneplacitum*. In cap 13. habetur duntaxat placitum, & יָשָׁר *iascar*, & כָּשֵׁר *chascar*: Græcè verò bonum & placitum, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀρεστόν. Frequens formula, vt dicatur quid siue sermo, siue verba, id est, res, aut quis placere oculis alicuius, aut in oculis, seu coram, vel in conspectu eius, vel ante illum; item animo seu animæ, aut cordi, aut spiritui, aut ante vultum; vt exemplis demonstrari potest[a]. Vera bonitas voluntatis creatæ, est placere Domini voluntati, & quæ placita sunt ei facere. Scribitur de Samuele, quòd adhuc puer placebat tam Domino, quàm hominibus[b]: de Dauid, custodiuisse mandata Domini, secutúmque ipsum in toto corde, faciendo quod placitum erat in conspectu ipsius, ipsemet Dominus testatus[c] est: de Iehu idem Dominus testimonium perhibuit, studiosè egisse quod rectum erat, & placuisse in oculis suis, & omnia quæ erant in corde suo fecisse contra domum Achab[d]: de Azaria rege Iuda proditur, fecisse quod erat placitum coram Domino, iuxta omnia quæ fecerat Amasias pater eius[e]; eodémque pacto de Ioatham, Oziam patrem imitante[f]. Ezechias professus est in oratione ad Dominū, fecisse se quod placitum erat coram illo, ambulando coram eo in veritate, & in corde perfecto[g]. Iosias fecisse dicitur quod placitum erat coram Domino, & ambulauisse per omnes vias Dauid patris sui, nec declinauisse ad dexteram, siue ad sinistram[h]: Asa quod bonum & placitum erat in conspectu Dei sui, subuertendo idola, & præcipiendo Iudæ, vt quæreret Dominum patrum suorum, & faceret legem, & vniuersa mandata[i]: Iosaphat quæ placita erant coram Domino, ambulando in via patris sui Asa, nec declinando ab ea[k]: Ezechias quod erat placitum in conspectu Domini, iuxta omnia, quæ fecerat Dauid pater eius[l], fortiter eundo in via illius[m]: & quidam sub Elia[n]. Sed nullus vt Christus: qui quæ Patri placita forent, facere se semper affirmabat[o]; nec sibi ipsi placebat[p]. Hortatur Paulus[q] & verbo & exemplo, ad hoc studium placendi Deo per omnia; offerendo nos hostiam illi placentem, probando quæ sit voluntas eius beneplacens; non nobis placendo, sed proximo in bonum; non curando vt aliter placeamus hominibus, ne Christi serui esse desinamus. Reprehendit Petrus[r] sibi ipsis placentes. Ioannes[s] fiduciam habere nos affirmat, quidquid petierimus accepturos, si mandata illius custodiamus, & ea quæ sunt placita coram eo faciamus. Perfectè placebimus Deo in lumine viuentium[t], & in regione viuorum[u], cùm erimus omnino facti dilecti, & facta placita Domino anima nostra, & ad eum translati[x]. Sollicitos nos oportet esse quæ Domini sunt, quomodo placeamus Deo; & cogitare quæ illius sunt, vt simus sancti corpore & Spiritu[y]: & attentè inspicere, quid ei maximè placeat, quæque sit voluntas eius; quid nos velit facere[z]; vt impleamur agnitione voluntatis eius in omni sapientia & intellectu spiritali, dignè Deo per omnia placendo[aa]. Qui in carne sunt, Deo placere non possunt[bb]: qui in iustitia, pace, gaudio Spiritus sancti seruit Christo, placet Deo, & probatus est hominibus[cc]: voluntas eius sanctificatio nostra[dd] est. Extrema moribundi Tobiæ verba ad filios fuerunt vt seruirent Domino in veritate, & inquirerent vt facerent quæ placita sunt[ee] illi: sine fide impossibile est placere[ff] Deo: qui fideliter agunt, placent ei[gg]: non placent, sed displicent maximè qui fidei prædicationem impediunt, quales describit Paulus[hh] Iudæos.

o vers. 28. a vide concord. b 1. Reg. 2. 26. c lib. 3. 14. 8. d lib. 4. 10. 30. e cap. 15. 3. f vers. 34. g c. 20. 3. h c. 22. 2. i 2. Paral. 14. 2 & seq. k c. 20. 32. l c. 29. 2. m Eccli. 48. 25. n vers. 18. o Ioan. 8. 29. p Rom. 15. 3. Rom. 12. 1. c. 15. 1. 2. q 2. Cor. 5. 9 Gal. 1. 10. Ephes. 6. 6. Coloss. 1. 10, 21. Philip. 4. 18. 1. Thess. 4. 1. 2. Tim 2. 4. Tit. 2. 9. Hebr. 12. 28. r 2. ep. 2. 10. s 1. ep. 3. 22. t Ps. 55. 14. u Ps. 114. 9 x Sap. 4. 10. 14. Hebr. 11. 5. y 1. Cor. 7. 32 34. z Actuum 9. 6. aa Coloss. 1 9. 10. bb Rom. 8. 8. cc c 14. 18. dd 1. Thessal 4. 3. ee Tob. 14. 10. ff Hebr. 11. 6. gg Prou. 12. 22. hh 1. Thess. 2. 15. 16.

A Cæterùm placitum quid esse ac bonum in conspectu Domini, coram illo, ante illum, in oculis eius, est reuera bonum esse; quoniam falli oculi eius non possunt: quemadmodum esse robustum, peccatorem, iustum coram Domino; simúlque indicatur illustrem ac insignem rem esse de qua agitur in suo genere. Pro placito rectum reddens Oleaster ad id refert quod iustitiæ est: bonum ad id quod pietatis & misericordiæ. Caietanus primum ad articulum necessitatis; secundum ad articulum piæ necessitatis.

a vers. 3.
b c. 4. 40. c. 5. 6. 29. 33.
c Psal. 144. 19.
d Iosue 10. 14.
e Prou. 16. 7.
f Hora. lib. 1. epist. 17.
g epist. 20.
h 1. Reg. 18. 29.

Vt benè sit tibi.] De ista phrasi dictum priùs hoc ipso [a] capite, ac in prioribus [b], monentes alibi B sæpiùs occurrere. Decet vt benè sit à Deo iis qui placere ipsi student: & vt voluntatem timentium se faciat [c]: & vt obediat quodammodo voci hominis [d], qui scilicet susceperat prælium pro populo Dei, proindéque pro Deo ipso. *Cùm placuerint Domino viæ hominis; inimicos quoque eius conuertet ad pacem* [e]. Si

[f] *Principibus placuisse viris non vltima laus est,*
id est, maxima.

Et si glorians ille dicebat,

[g] *Me primis vrbis belli placuisse, domique.*

Præterea si non placere Dauidem satrapis [h] infortunium quoddam censebatur, quanti momenti re æstimabimus vel tantum placuisse Deo, à quo bona cuncta procedunt, licèt nullum aliud inde ad nos bonum proueniret? Adeò gratus & C gratiosus Augusto Areus siue Arius philosophus fuit patria Alexandrinus, vt eius amicitiæ multorum ciuium vitam & bona condonauerit, ingressus Alexandriam [i].

i Plutarch. in Politic. & in Antonin. Seuero. in Augusto. c. 88. Dion. lib. 51. Sen. de clement. Strabo, Themist. Iulianus in Cæsarib. & in epist. ad Alexand.
Iurandi formula.
k vers. 25.
l vers. 21.
m Exo. 13. 5. cap. 33. 1. Deut. 10. 11. c. 11. 21. c. 28. 11.
n Num. 11. 12. c. 14. 16. 23. Deut. 6. 10. c. 7. 13. c. 8. 1. c. 30. 20. c. 31. 20.
o Deut. 18. c. 26. 3.
p 1. ad Att. ep. 13.
q vers. 22. 23.

Et ingressus possideas terram optimam.] Superlatiuo carent Hebræa Chaldæáque lingua: positiuum hîc cum iis habet etiam Græca. Idem epithetum terræ fuit in cap. 3. [k] & 4. [l] & ciuitatum in præcedente versu 10. nostri capitis.

De qua iurauit Dominus patribus tuis.] Editiones aliæ (*quam iurauit*, &c.) Quo etiam pacto Interpres alibi [m] transfert; nempe iurare terram: aliàs [n] iurare pro terra, vel super [o] terra. Latinis non adeò vsitati hi loquendi modi; D quamuis iurare morbum Ciceroni [p] sit, iurare se malè valere, morbóve laborare. Quàm multis autem locis exter hoc iuramentum indicant hîc notati loci.

Vt deleret omnes inimicos tuos.] Veteres nimirum colonos, possessorésque promissæ terræ. Expulsio significatur per Hebræum לְהֲדֹף *lehadoph*, & Græcum ἐκδιῶξαι, per Chaldæum לְמִתְבַּר *lemmibar* contritio & excisio, qualis fit quando nemus seu sylua perpurgatur, ita vt nihil supersit. Superfuerunt nihilominus etiam post ingressum Hebræi populi in terram Chanaan per aliquod tempus aliquot gentes, nec tam citò excindi potuerunt, vt aliàs dixi: & in cap. 7. [q] scribitur; *ipse consumet nationes has in cõspectu tuo paulatim atque per partes. Non poteris eas delere pariter*, &c. E

r c. 2. 21. Iosue 13. 6. Iudic. 2. 3. Ier. 5. 22. c. 18. 23.
s Deut. 9. 3.
t Deut. 31. 3. Iosue 23. 13.
u 2. Esd. 4. 5.

Coram te.] Vidente te, ante faciem, & oculos tuos, ita vt ipsemet videas. Hebræa verò & Chaldæa editio habent (*à facie tua*, vel *à conspectu tuo* מִפָּנֶיךָ *mippanecha*, & מִן קֳדָמָךְ *min kodamach*) id est, vt deleret à facie tua, seu à conspectu tuo, nec ampliùs coram, seu ante te comparerent. Reddit Interpres alibi delere à facie [r], ante faciem [s], in conspectu [t], coram facie [u]. Vtrumque rectè cohæret vt coram te deleatur hostis tuus antéque faciem tuam; & sic deletus, à tua quoque facie deleri & auferri censeatur.

Sicut locutus est.] Dominum omisit editio nostra. Locutus est autem Dominus hac de re, simúlque iurando promisit, quando innoxiorum terram promisit, quæ saluis illis obtineri nequibat. Curæ porrò Moysi fuit sæpiùs ingerere mentionem iuratæ promissionis diuinæ; vt parum credulus populus certior omnino redderetur.

Vers. 20.] Cùm interrogauerit te filius tuus cras, dicens: Quid sibi volunt testimonia hæc, & ceremoniæ, atque iudicia, B quæ præcepit Dominus Deus noster nobis?

Paraphr.

Diuinum amorem qui sub initium capitis exigitur ne impediret idololatria, de hoc prohibitio mox subsecuta est; deinde ad legis vniuersę diligentem custodiã incitatus populus promissæ sæpiùs terræ, diúque desideratæ, spe. Cupiens nunc Deus custodiri legem à posteris, eosdémque in eiusdem terræ possessione succedere ac permanere; & quia de variis præceptorum legis generibus fieri non poterat, quin iidem posteri sciscitarentur, iubet paratos ac promptos esse vt filios erudiant, & iustis piisque ipsorum interrogationibus plenè satisfaciãt. Quod videlicet facere non possunt, nisi qui præcepta omnia, C quod antea hîc monitum & commendatum est diligentissimè, memoria teneant, probè intelligant, opere quoque adimpleant. Tenentur parentes filios instituere verbis & exemplis tum de credendis, tum de agendis: ac nominatim circa præcipuas ceremonias Ecclesiæ confert plurimum institutio. Cui rei consultum est per Catechismum Romanum ad Parochos. Quare interrogans subditus excusatur si ignoret, sed non est expectandum superiori vt ille interroget, quando illius interest vt sciat. Ipsamet ignorantis necessitas, interrogatio tacita est. Rectè id monet hoc loco Seraphinus Capponus, quódque ideirco frequentandæ sint sacræ conciones lectionésve, in quibus vtiles, non vanæ res tractari debent; D & proponi quæ conferant ad salutem pro varia auditorum conditione.

Explanatio.

Cùm interrogauerit te filius tuus.] Græcè (*& erit cùm*, ἐὰν ἐρωτᾷ.) Particula כִּי *chi*, & Chaldæa אֲרֵי *are* possunt exponi (*si*) vel (*quia.*) Vltimo modo sensus est, quæ adhuc dicta sunt, ideirco inculcari, vt prosint posteritati, & huic velint consultum maiores illius, accipiendo filij vocabulum pro quouis inferiore siue generatione, siue disciplina, siue ætate, siue quouis alio genere subiectionis. Sic verò Dominus post traditum de primogenitis offerendis præceptum, déque azymis per septem dies comedendis; *cùm interrogauerit te*, ait, *filius tuus cras, dicens: Quid est hoc* [a]? &c. Iosue, dato mandato de lapidibus duodecim exportandis ex Iordane; *quando interrogauerint vos*, inquit, *filij vestri cras, dicentes: Quid sibi volunt isti lapides* [b], &c. Filiorum, discipulorum, subditorum, inferiorum est interrogare ad discendum patres & maiores; vt habetur inferiùs in Cantico Mosis [c]: Quam personam placuit Christo induere [d], audiendo doctores, & interrogando; vt obseruauit Origenes [e], Gregorius [f], Beda [g], & alij interrogandi sunt sacerdotes legem [h], viri ab vxoribus [i].

a Exo. 13. 14.
b Iosue 4. 6. 21.
c cap. 32. 7.
d Lucæ 2. 46.
e hom. 19. in Luc.
f hom. 2. in Ezech. & 1. p. Past. c. 26.
g in Lucæ 2. & hom. in eumdem locum.
h Aggæi 2. 12. Mal. 2. 7.
Cras, pro in posterum.
i 1. Cor. 14. 35.

Cras.] Explicant passim omnes (*in posterum*) siue pro futuro quocumque tempore, vt prior notauit hîc in locutionibus Augustinus: & Hieronymus

ronymus [s] in genece sic explicás prohibitam solli- A citudinem io crastinum [b], & confirmaus illis verbis Iacob [c], *exaudiet me cras iustitia mea*; & Pythonissæ [d], *Cras eris mecum.* Eodem modo sumitur [e] aliis in locis, præter illa quæ priùs aonotaui: necnon & quando coniungitur cum hodie [f]: & præsertim significat, cras, tempus citò futurum: Sed & quodcumque ἀορίστως, *indefinitè*, vt profanis etiam ostendi exemplis potest Plauti, & aliorum. Nec dissimilis acceptio crastini, cum hodie, etiam apud scriptores externos; vt

Sera [g] nimis vita est crastina; viue hodie.

Et,

[h] τὸ σήμερον μέλει μοι,
τὸ δ' αὔριον τίς οἶδε;
Quod hodie est, cura mihi est;
Quod cras, quis nouit?

B Item,

[i] ὦ Βλεψίδημ' ἄμεινον ἄχθες σήμερον
O Blepsideme melius atque heri mihi est.

Præterea,

[k] τάχ' αὔριον ἔσσεθ' ἄμεινον:
Melius cras forsitan habebis.

Denique,

[l] ὁ νῦν μὲν οὐδείς, αὔριον δ' ὑπερμέγας:
Qui nullus hodie, cras erit vel maximus.

Et,

[m] *Qui non est hodie, cras minùs aptus erit.*

Vbi *heri*, & *cras*, pro præterito, futuróque tempore ponuntur, *hodie* pro præsenti: quemadmodum & C apud Paulum [n], Christus dicitur heri & hodie esse, & in sæcula. Eodem sensu dixit ille [o]; *mihi heri, & tibi hodie.* Heri quoque & nudius tertius; χθὲς καὶ πρώην, tempus designant non multò antè actum in cuiusuis generis auctorum scriptis. Hodie autem sumitur adhuc à Paulo [p], post Psalmum 94. [q] quem citat, pro vitæ huius spatio, quod quantum quantum sit, breue est; ad singulos relatum, longè breuius: aliquando pro æternitate [r]; in qua omnia sunt præsentia Deo, nihilque præterit aut succedit. Coruinam vocem, cras, vocat Augustinus [s]; hàncque rem ait multos occidere, cùm dicunt cras, cras, & subitò ostium clauditur: & remanet qui foris cum voce coruina, quia non habet gemitum columbinum: atque hoc ipsum in D seipso ipse confitetur & damnat [t]; quòd scilicet se cras, inuenturum dicebat, nimirum veritatem. Meliore consilio alius resipiscens dixit,

Linque coax ranis, cras coruis, vanáque vanis.

Nam cornix

[u] *benè cùm nequeat dicere, dicit, erit.*

Quibus verbis alluditur ad cornicem, quæ paucos ante Domitiani mortem dies, cùm elocuta esset, ἔσται πάντα καλῶς, non defuit qui ostentum sic interpretaretur, vt narrat Suetonius [x].

Nuper Tarpeio quæ sedit culmine cornix,
Est benè, non potuit dicere, dixit, erit.

Athanasius Latini quoque sermonis peritus, cùm versus eum per plateas Alexandriæ incedentem, coruus volitans forte fortuna crocitasset: Genti- E les verò quorum facilè aliqui Latinè sciebant, aut Latini etiam erant) tanquam præstigiatorem, quid coruus dixisset, irridendo, interrogassent; respondit subridens, κρὰ, ὅ ἐστιν αὔριον τῇ ῥωμαίων φωνῇ, *cras, quod est cras Romanorum voce*, inquit Sozomenus [y]: prænonciare autem prohibitorum Imperatorem, ne diem festum suum ipsi celebrarent: quæ prædictio vera extitit, quamuis ridicula, τρίβρεμεν ἀἰμάτων γελοῖον δόξασα, *dubiis irata.* Falluntur, qui prædictionem de Iuliani morte afferunt [z] fuisse; tametsi, viuo Athanasio, interemptus ille sit. Cæ-

s in Matth. 6. b Matth. 6. vlt. c Gen. 30. 33. d 1. Reg. 28. 19. e Gen. 30. 35. Iosi. 22. 18. 24. 27. Prou. 3. 28. Esa. 22. 13. 1. Cor. 15. 32. f Eccl. 10. 12. c. 10. 16. Esa. 56. 12. 1. Mach. 2. 63. Matth. 6. 30. Luc. 12. 28. c. 13. 32. 33. g Mart. l. 1. epigr. 16. h Anacreō. i Aristopha. in Pluton. k Theocri. l Aristoph. in Equitibus. m Ouid. n Hebr. 13. 8. o Eccl. 38. 23. p Hebr. 3. 13. q vers. 8. r Hebr. 1. 5. ps. 2. 7. s serm. 17. de verbis Domini c. 31. t 6. confess. c. 11. u Alciatus emble. 44. x in Domit. c. vlt. y l. 4. c. z Claud. Minos ad emblema 44. Alciati.

Heri, & cras, pro tempore præterito, & futuro: hodie, pro præsenti.

Cras coruina vox Augustino.

A terùm circa (*cras*) vt breue ac instans tempus indicat, colligit Seraphinus Capponus differri non oportere institutionem de rebus ad salutem conducentibus, vel interrogando si quis nesciat, vel respondendo, ac etiam vltrò ingerendo, si cui præsertim hoc munus incombit.

Dicens.] Græcè eodem modo λέγων: Hebraicè, Chaldaicéque (*dicendo*) לֵאמֹר *lemor*, לְמֵימַר *lememar.* Quod ordinariè in similibus occurrit sententiis.

Quid sibi volunt.] Hebraicè, Chaldaicéque quæ מָה *mah*, nempe (*sunt*) quod exprimitur Græcè τίνα ἐστι. Sic alibi [a]; *quid sibi volunt agnæ istæ? quid* [b] *sibi volunt isti, & si ad te pertinent? quid* [c] *sibi volunt lapides isti* [d]*? quid sibi volunt Hebræi isti? quid* [e] *sibi volunt hæc? quid* [f] *sibi vult clamor ciuitatis tumultuantis?* &c. Quibus in locis editiones aliæ retinent eamdem formulam quæ hîc est: nec habent volendi verbum, tributum æquè inanimatis aut irrationalibus, ac animatis & rationalibus, quibus voluntas non conuenit. Idem valet autem quid sibi volunt aut vult? atque quid significant, seu significat? quemadmodum apud Ciceronem [g], *quid sibi equestres statuæ volunt propter ædem Vulcani* [h]*? ita mehercule attendi, nec satis intellexi quid sibi lex, aut quid verba ista vellent,* &c. Talia proferuntur in vetere Lexico τί αὐτῷ βούλεται ἡ λύρα, *quid sibi vult Lyra?* τί βούλονται αὐτῷ αἱ κύλικες; *quid sibi volunt pocula, seu calices?* &c. Porrò Abulensis in- C terrogatione ista indicari vult, quis tantum onus imposuisset; vel in quem finem data tot præcepta.

Testimonia hæc & ceremoniæ, atque iudicia.] Versu 17. sunt eadem nomina Hebræa עֵדֹת *hhedoth*, חֻקִּים *chukkim*, *testimonia & ceremoniæ*; μαρτύρια & δικαιώματα, quorum secundum valet iustificationes. Ibidem primo loco מִצְוֹת *mitsuoth*, præcepta, ἐντολαί: vltimo autem loco hîc pro iudiciis extant מִשְׁפָּטִים *mispatim* & κρίματα. Vnde videntur nunc testimonia pro moralibus præceptis accipienda, vt placet quoque Abulensi, quæ versu illo 17. sumi debere dixi cum eodem pro iudicialibus: vel nomen præceptorum pro iisdem iudicialibus; testimoniorum pro moralibus.

D *Quæ præcepit Dominus Deus noster nobis?*] Præcipiendi verbum amplectitur cuncta genera moralium, iudicialium, ceremonialium præceptorum. Pronomen autem secundum secundæ personæ habet Hebræus & Chaldæus textus אֶתְכֶם *etchem*, & יָתְכוֹן *iathchon*. Inde sensus non mutatur: quamuis cur vnum potiùs quàm aliud pronomen exprimatur causa reddi possit. Magis congruit vt sint duo pronomina eiusdem personæ; & consequenter secundum etiam primæ sicut primum in reliquis editionibus.

a Gen. 21. 29. b c. 33. 5. c Iosi. 4. 6. 21. d 1 Reg. 29. 3. e Iud. 2. 16. 2. f l. 3. c. 41. g in Verrē. h 3. de leg.

Præcipiendi verbum.

Vers. 21.] Dices ei: Serui eramus Pha- E raonis in Ægypto, & eduxit nos Dominus de Ægypto in manu forti.

Deinceps quid respondendum fuerit patribus seu maioribus ad interrogationem filiorum, seu posterorum de testimoniis, ceremoniis, iudiciis, seu de tota Lege tòtque præceptis, exprimitur: nempe gratitudinis nomina horum obseruantiam Deum exegisse, qui ab adeò dura Ægyptiaca seruitute tam mirabiliter & potenter eductum populum, maioribus afficere beneficiis voluisset, dummodo iussis eius diuinis obtem-

Paraphr.

perater. Tenetur seruus emptitius, inquit Abulensis, ad omnia quæ mandat ei dominus; vt propterea iustè potuerit Deus imponere illi populo quamcumque vellet legem. De seruitute Ægyptiaca, quàm dura & longa fuerit, déque modo liberationis ex ea cum signis & prodigiis omnique potentiæ Dei disputatum est variis locis, licèt proprius sit Exodi liber in quem non scripsimus. Egimus etiam alibi de origine seruitutis, oneribusque illius. Citatus nuper Seraphinus Capponus, piè sanè hinc elicit in duobus præsertim edocendis patres, & filios in iis addiscendis insudare debere; videlicet in cognitione propriarum miseriarum, & diuinarum erga seipsos misericordiarum.

Explanatio.

Dices ei.] Editiones aliæ (*& dices filio tuo,*) studet breuitati sæpe Interpres noster, sententiæ retenta integritate.

Serui propriè qui.

Serui eramus.] Sunt עֲבָדִים *hhauadim* serui propriè dicti vel empti, vel bello capti, siue mancipis: eóque nomine primus Chanaan maledictus à patre cognominatus est [a]: quamuis appellet se quis alterius seruum submissionis causa, hoc est, subiectum, obsequentem, obtemperantem, deditum, addictum, &c. dicatúrque id nomen de Dei cultoribus, qua seruitute nihil gloriosius & nobilius (maximè post solutum pretium sanguinis Christi) vt docent Philo [b], Origenes [c], Chrysostomus [d], Ambrosius [e], Gregorius [f], putatus Hieronymus [g], aliique vt omittatur, tritum Agathæ tyranno redditum [h] responsum. Alioqui, Suida teste, & Etymologico, Græcis seruus δοῦλος vocatur; quasi ἀτιμὸν, siue ἀτίμητος, *inhonoratus* seu *honore carens*: idémque valet ἄτμενος apud Hesychium, & Eustathium. Sed & inde ἀτμενία seruitus est, infortunium, calamitas: & ἀτμένιος idem quod πολυεργὸς, πολυδέλευθος, μετὰ κακοπαθείας γενόμενος: quoniam dicuntur ἀτμένες, inquit Nicandri Scholiastes, οἱ ἔπιλας τὸ κακοπαθεῖν: & Nicander [i] ipse ἀτμένιον cognominat τὸ ἔλαιον, necnon ἀτμένιον λῖπος: quia labore multo, penéque seruili conficit: & ἀτμένειν [k], quasi ἀτμενεύειν, pro eo quod est δουλεύειν vsurpat. Notantur hæc ab auctore thesauri Græci. De seruis inhumaniter tractari solitis retuli aliàs ex Seneca [l] à superbissimis, crudelissimis, contumeliosissimis dominis: vnde cognomina furciferorum, mastigiarum, flagrionum, verberonum, cruciariorum, &c. *Quidquid dominus indebitè*, ait Chrysologus [m] (cuius cupio hac de re sermonem vt perlegas) *iracundè, libens, nolens, oblitus, cogitans, sciens, nesciens circa seruum fecerit, iudicium, iustitia, lex est: imperantis ira subdito ius est, & ad libitum domini vocem non habet conditio seruitutis.* Plura [n] Laurentius Pignorius. Seruos Hugo hoc loco interpretatur in luto, in latere, & palea. Græcè hîc appellantur οἰκέται serui, seu potiùs famuli domestici honestiore appellatione, quæ tamen proposito non congruit: sed vt confunditur cum nomine δούλων. Immò apud nonnullos [o] οἰκέται sunt serui perpetui, qui numquam manumittuntur ab eo, in cuius ministerio sunt, καὶ τῇ κτήσει καταλελεγμένοι, & in bonis possidentis censentur. Adi Scholiasten Athenæi [p].

Pharaonis.] De hoc nomine communi regibus Ægyptiis multa dixi ad caput 7. [q] Actuum Apostolorum, ex eáque occasione de nominibus quibus aliarum Gentium reges communiter vterentur. Adde ibi nominatis Achis apud Gethæos [r]. Iulius [f] Cæsar Bulengerus iam noster postliminio recensuit post me Romæ Augustos, Cæsares, Antoninos: in Syria Abimelechos: in Ægypto Pharaones & Ptolemæos: in Thracia Cotyes: in Ionia Palmes: apud Langobardos & Gothos Flauios: Arsacidas apud Parthos: apud Latinos Murrhanos: Syluios apud Albanos: in India Taxilas: reginas Candaces in Æthiopia: reges Hunnorum Cahanos: Africæ proconsules Scipiones. Citat Curtium [a], Festum [b], Basilium, Tzetzem [c], Manassem [d], Eucherium [e], Paulum [f] Diaconum, Seruium [g], Rheginonem [h], Turonensem [i]. Dixi præterea non videri quod asseruit Ludouicus [k] Viues, ab insula Pharo denominatum Pharaonem, sed quòd, vt Iosephus [l] notauit, Ægyptiorum lingua, regem Pharao significet (iuxta etymon verò Hebræum significare dicitur dissipantem, vel discooperientem eum, vel eum qui nudat, dissipat, denegat eum) vt Persicè Artaxerxes magnum bellatorem, Assuerus magnum caput, Darius coërcitorem aduersariorum, &c. *Pharao*, ait Augustinus [m], *non hominis nomen est, sed regiæ potestatis*. In Eusebij [n] quoque Chronico hoc idē tradit, sicut & de Augusti nomine Romanis Imperatoribus communi: & quamuis Iosephus [o] Scaliger hæreticus neget apud vllum codicem scriptum haberi: nec reperiatur in textu Græco [p]; Pontacus Episcopus profert triginta eóque ampliùs, exceptis dumtaxat septem, in quibus ille fortasse solùm incurrit. Salianus [q] verò noster suspicatur à Hieronymo, qui Latinè transtulit, id, vt & alia quædam, esse additum. Neque verum est quod scripsit Iosephus [r], post socerum Salomonis reges Ægypti non esse appellatos Pharaones. Extat id nomen apud Esaiam [f], Ieremiam [t].

Pharaonis etymon.

In Ægypto.] Græcè (*in terra Ægypti*, ἐν γῇ αἰγύπτῳ.) De hac sæpiùs occurrit alibi mentio, de eáque dictum in commentario Actuum [u] Apostolorum: de eiusdem verò decem prouinciis, atque de præfecto ipsius Augustali, quem oportuit equestris ordinis esse, cum priuilegiis huius magistratus, consule Bulengerum [x] nostrum; necnon de illius regionis præconiis alterum de nostris Ioannem [y] Baptistam Scortiam: inter quæ, præter summam feracitatem à Nilo celeberrimo fluuio, (quod cataplus appulsúsve classis in Vrbem variæ mercis, & mensium quatuor annona per singulos annos aduecta testabantur [z]) pyramidum, vt Martialis [aa] canit (cuius adi Scholiasten Raderum nostrum, Ramirem, & alios) miracula sunt, quarum amplissimam octo iugera soli obtinentem trecenta sexaginta hominum millia annis viginti produntur, Plinio [bb] teste, construxisse; tres factæ annis 78. & mensibus quatuor: labyrinthi portentosissimum humani ingenij opus [cc]: viginti vrbium millia, regnante Amate: nisi mendum velis esse, vt pro 20. sint duo apud eumdem Plinium [dd]: quamuis Diodorus [ee] suo tempore tria millia referat perdurasse; & ex vna Alexandria quotannis vltra sex millia talentorum vectigalia nomine recepta; id est, aureos coronatos 3600000. A Mesraim primogenito Cham regio nomen sumpsit: vt necesse sit fabulosas esse trecentas quadraginta vnam progenies, & totidem interim Pontifices, regésque totidem, quos ad suam vsque ætatem Herodotus [ff] memorat. Trecentæ namque progenies, vt idemmet scribit, decem millia anni sunt: quia tres virorum progenies centum annos efficiunt; ex quibus vna & quadraginta, vltra trecentas sunt anni 1340. item quòd ab Ægyptio quodam Hercule ad Amasim vsque regem 17. annorum millia numerarent.

Marginal notes (left): a Gen 9.25. — *Diuina seruitus omnium gloriosissima.* — b de Cheru. — c in ep. ad Rom. c.1. — d ibidem. — e de Abrah. c.10. — f 21. moral. c.9. l.26. c.26. — g in ps. 115. — h in vita. — i in Alexiphar v.178. & 456. — k v.172. — l epist 47. & 3 de ira c.28. — *Seruorum cognomina.* — m ser. 161. — n de seruis pag. 10. & seqq. — o Chrysippus apud Athen. l.6. c.19. — p ibidem. — q v.10. — r in hist. Regũ l.1. & 3. — f 3. de Imp. e.n.c.5.

Marginal notes (right): a lib. 8. — b de ling. Lat. — c chiliad. 5. c.10. — d in Polit. — e ad Salonium & l.4. — de nom. Hebr. — f l.16. — g in 6. Æn. — h in Chro. — i 4. hist. Franc. c.24. — k in 16 de ciu. c. vlt. — l 8. antiq. c.2. vel 6. — m de locut. in Gen. — o anno mũdi 2384. & Mosis 68. — o in Euseb. — p ibidem. — q tom. 1. annal. anno 2384. — r 6. ant. c.2. — f c.19.11. — t c.30.2. 3. c.36.6. — t c.4.4. c.31.1. c.32.2. — u in c.1.10. — x 4. de imperio Rom. c.13. — y de natura Nili c.7. — z Ioseph. 2. de bello c.16. — aa lib. de spect. epigr. 1. l.8. epigr. 36. — bb l.36. c.12. — cc ibid. c.13. — dd l.5. c.9. — ee l.1. c.3. — ff in Euterpe.

Commentitiæ quoque habentur dynastiæ quindecim ante Abrahamum ex Africano, vel Manethone apud Eusebium [a]. Non fuerunt Ægyptij ante diluuium; quod contigit anno mundi 1931. nedum illæ dynastiæ, quæ constarent ter millibus trecentis septemdecim annis, & insuper 74. decimæ sextæ; quo pacto earum initium anteuertisset 1735. annis ortum Adami, vt subducit noster Salianus [b]. Porrò nomen Ægypto dedit Ægyptus rex, qui simul appellabatur Remesses, pulso Danao fratre, circa annum mundi 2532. cùm diceretur priùs Aëria [c]. Ante quod tempus à Scriptura nomen Ægypti per occupationem seu anticipationem vsurpatur.

a in Chron.

Ægyptus unde nomen trahat.

b tomo 1. annal. anno 1931. n. 61. & 62. & to. 3. an. 3047. n. 7.

c Euseb. in Chro. Gell. l. 14. c. 6.

Et eduxit nos Dominus de Ægypto.] Græcè (*illuc*, ἐκεῖθεν.) De hac eductione mentio præcessit hoc ipso [d] libro sæpiùs, & alibi.

In manu forti.] Additur in textu Græco (*& in brachio excelso*, καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ.) Manum fortissimam & fortem priùs [e] vidimus, robustam quoque manum, & extentum brachium [f]. Inde repetas quæ ad has formulas pertinent; vbi etiam similia Scripturarum alia protulimus testimonia: ex quibus vis omnis earum percipitur; & quòd de Deo dicatur manus, brachium, & similia figuratè, non propriè vt admonet Abulensis hoc loco.

d c. 1. 27. c. 4. 20. 37. c. 5. 6. 15. c. 6. 12.

e c. 3. 24. c. 4. 15.

f c. 4. 34.

Vers. 22.] Fecitque signa atque prodigia magna & pessima in Ægypto contra Pharaonem, & omnem domum illius in conspectu nostro.

PARAPHR.

DE signis istis, ac prodigiis, seu de plagis Ægyptiacis, actum sæpiùs in aliis cõmentariis est, quæ numero decem recensentur. Quantum in eis temporis consumptum sit, non constat, an 40. dies [g], an mensem circiter, siue dies 27. [h] an vnus ferè annus, qui sit vltimus ex 430. promissionis; & octogesimus Mosis, sed redundet partim in principium sequentis anni. Vltimum sequitur Salianus [i] noster, confirmans testimonio Hebræorum [k] chronologiæ, Genebrardi [l]; Prosperi [m], (quatenus plagam sciniphum contigisse ait æstate media) Caietani [n], Carthusiani [o], Seratij [p] nostri, Comestoris [q], & aliorum: item ratione; nam omnes equos, asinos, camelos, boues peste consumptos, & in agris Ægypti [r], & post paucos tamen dies iungi sexcentos currus, tantámque copiam equitum (ad 50. millia numerat Iosephus [s]) asinari potuisse, quæ sexcentis armatorum Hebræorum millibus formidabilis esset, intelligi nequit intra tam breue spatium; & quo modo non intercesserit aliquod magnum vt vlceribus & vesicis afflicta iumenta curari, & hæc aliunde comparari possent quæ alio die grandine perierant magna ex parte. Nec vnico die constat ranas Ægyptiis molestas fuisse; vnico in aggeres immensos congregatas, indéque computruisse terram; vnico ita locustas omnia deuorasse, vt omnino nihil in omni Ægypto virens relinqueretur. Accedit quòd ipsa diuturnitas affligit magis, domátque pertinaciam magis: Pharao inter vnam & aliam tergiuersabatur aliquamdiu: Moses & Aaron aberant fortassis aliquando in Gessen vnde accersebantur à rege, vel vltrò se ad eum conferebant. Denique in ipsismet plagis prout memorantur in Exodo, inque Psalmo 77. spectari possunt quæ propriè veri, æstati, reliquis anni tempestatibus conueniant, vt significat etiam auctor de mirabilibus Scripturæ [a]. Iosephus [b] quidem grandinem adulto vere ἔαρος ἀκμάζοντος decidisse scribit; Prosper [c], vt dixi, æstate media sciniphes extitisse. Quocirca Moses ingressus annum octogesimum adiit Pharaonem, intráque illum ipsum annum plagarum pars magna contigit, aliis in anni sequentis initia dilatis, atque sic annus Mosis centesimus vigesimus, fit quadragesimus exitus ex Ægypto. Placuit eadem opinio Leonardo Mario; qui addit valere ad commendandam diuinæ patientiæ magnitudinem: Mosis & Aaron fidem, constantiámque: in ipso plagarum initio propositam populi dimissionem Pharaoni, vt rem non paulò antè solùm petitam [d]; quod aliquam importat moram. Memoriæ porrò causa numerus seriésque plagarum in Exodo descriptarum, ad quas reuocandæ in Psalmo 77. ærugo fructuum nempe ad locustam; pruina & ignis ad grandinem, continentur his versibus apud Hugonem Cardinalem [e], & Comestorem [f],

g Suidas verbo πλαγαί.

h Per Corn. Abul Codomanus in Exod 7. Adricho in theat. Torniel. in annal.

i tom. 2. anno mundi 2543. 15. & seqq.

k c 3. & 5.

l ibidem.

m infrà.

n in Exo. 9.

o ibidem.

p l. 5. in Ios. c 4. q. 1.

q hist. Schol. in Exod. c. 19

r Exod. 9. 3. & seqq.

s 2. antiq 4.

a l. 1. c. 19.

b 2. ant. c. 5. vel 13.

c supra.

d Exod. 7. 16.

> *Prima rubens vnda; ranarum plaga secunda:*
> *Inde culex tristis; pòst musca nocentior* (aliàs nocinior) *istis:*
> *Quinta pecus strauit; vesicas sexta creauit:*
> *Postque subit grando; pòst bruchus dente nefando:*
> *Nona tegit solem: primam necat vltima prolem.*

e in Exo. 7.

f hist. Schol. in Exod. c. 14. & 15.

Breuiùs apud eumdem Cardinalem,

> *Sanguis, rana, culex, musca, pecus, vlcera, grando,*
> *Bruchus, caligo, mors pignora prima necando.*

Vel apud Leonardum [g] Marium,

> *Sanguis, rana, sciniphs: hinc musca, pestis & vlcus:*
> *Grando, bruchus, tenebræ, mórsque flagella decem.*

g in Exo. 7.

Quem etiam delectant Græca, excipiat de iisdem Nazianzeni [h] carmen; quod transtulit Billius.

h carm. 34.

> μάστιγας αἰγύπτοιο καλάνδρος εἰν ἀρίθμει,
> ὡς καὶ ὑποτρομέῃς κάρτεϊ τῷ μεγάλῳ.
> αἵματι μὲν πρώτιστον ὕδωρ ἐρυθαίνετο γαίης
> δεύτερον αὖ, βατράχοις ἔβρασεν ἀκαμάτοις.
> τὸ τρίτον αὖ, σκνίπεσσιν ἀὴρ καὶ γαῖα καλύφθη,
> καὶ κυνόμυια φάνη τέτρατον ἐξαπίνης.
> πέμπτον, τετραπόδεσσιν ἐπέχραε λοιγὸς ὄλεθρος
> φλυκτίδες ἀνθρώπων σώμασιν, ἕκτον ἄχος.
> ἕβδομον, ἦν χάλαζα μέση, πυρὸς ὄμβρος ἀμαιμάκετος
> ὄγδοον, ἐξ ἀκρίδος ὤλετο χλωρὸν ἅπαν
> ἔνατον, αἰγύπτιον πέδον κατὰ νὺξ ἐκάλυψε,
> πρωτοτόκων δὲ μόρος ἡ δεκάτη βάσανος.

> *Ægypti plagas semper numerare memento;*
> *Vt paueas sancti robora magna Dei.*
> *Flumina purpureo sunt primùm tincta cruore:*
> *Hinc tellus ranas edidit innumeras:*
> *Æera pòst sciniphes texerunt, aruáque cuncta:*
> *Tum cynomya ferox visa repente fuit:*
> *Quintò quadrupedes omnes mors vna peremit:*
> *Sextò afflixerunt vlcera Niliacolas:*
> *Horrida pòst grando cecidit simul igneus imber:*
> *Octaua at rursum plaga locusta fuit:*
> *Hanc plagam horribilis caligo deinde secuta est.*
> *Vltima primigenùm mors inopina fuit.*

Fecitque signa atque prodigia.] In reliquis editionibus (*& dedit* וַיִּתֵּן *vayithen*, אֹתוֹת *othoth*, καὶ ἔδωκε. In cap. 4. [i] signa atque portenta sunt, & iuxta editiones alias eædem voces quæ hîc extant אֹתוֹת *othoth*, & מוֹפְתִים *mophethim*, אֹתוֹת *othin* & מוֹפְתִים *mophetim*, σημεῖα & τέρατα: licèt inter signa, portenta, prodigia & ostenta nonnihil discriminis poni liceat, vt ibidem annotaui. Idem autem est

Explanatio.

i v. 34.

est facere signa, date, ponere, &c. vt exemplis demonstrari potest: Hebræúmque verbum & dare significat, & ponere.

Magna & pessima.] Superlatiuo non vtuntur Hebræa, Chaldæáque lingua: positiuum hic tantùm habet Græca, nempe πονηρά. Signa refert Abulensis [a] ad miracula ostensiua potentiæ, & non inflictiua pœnæ; qualis conuersio virgæ in colubrum [b]: prodigia ad miracula infligentia pœnam signa ait esse demonstratiua veritatis eius qui loquebatur, id est, Mosis à Deo missi prodigia magnas plagas: iudicia (quæ addit perinde ac si aliis duobus coniuncta hic essent) miracula inflictiua pœnæ minoris, siue plagas minores: vel indifferenter omnes vt iustè infligebantur, aut quia causa nobis ignota est. Sed parum apta notatio; quæ placuit quoque Marzillæ, prodigij quasi procul sit à digito, id est, à potentia nostra. Concedit autem rectè id nomen dici etiam de quolibet miraculo magno, quamuis ad pœnam non pertineat; vt cùm Stephanus narratur fecisse prodigia & signa [c] magna. Prodigium alij dici malunt à prædicendo id quod futurum est: aut à prodigendo, hoc est, antè seu priùs agendo, quoniam priùs agitur, agitque mortales in cognitionem futuri. Synonyma sunt, eidémque rei conuenit, verbi gratia, resuscitationi mortui in nomine Christi, vt sit signum honoris Christo debiti, & prodigium, vt vires naturæ vincit; si prodigium accipiatur iuxta primam notationem. Mira item quædam interdum supráque vires, futurum quid præsignantia, dici & signa possunt, & prodigia. Dicebatur c.4. citato tentationes, signa, portenta; pugna, robusta manus, extentum brachium, horribiles visiones. Pessima vocantur signa atque prodigia pro opinione sustinentium, inquit Glossa interlinearis & Hugo: quantum ad malum pœnæ, ait Abulensis & Rickelius, aliique. Vltimus affert exempla; cùm dicitur Deus misertus super malitiam, quam locutus fuerat vt faceret Niniuitis, & non fecit [d]: non esse malum in ciuitate, quod non fecit Dominus [e]: faciens pacem, & creans malum [f]: substantiuè malum crebrò sumitur in hac notione, sicut & malitia: nec minùs sæpe adiectiuè: cognominantúrque tribulationes malæ [g]: infirmitates pessimæ [h], vlcus pessimum [i], languor pessimus [k], occupatio pessima [l], afflictio [m], plaga [n], dolores pessimi [o], feræ & bestiæ pessimæ [p], sagittæ famis pessimæ [q], quatuor Dei iudicia pessima, gladius, fames, bestiæ malæ, pestilentia [r], dæmonium pessimum [s]. Quæ omnia denotant pœnam, molestiam, laborem, dolorem, damnum, perniciem, seu res à quibus proueniunt & inferuntur. Signa & prodigia illa non sola opinione Ægyptiorum talia erant, sed reipsa. Nisi opinionem sumas, qua existimarent iniustè, aut ab iniusto Deo in immerentes infligi. Propriè sola culpa mali meretur nomen; nec pœna mala est, nisi per habitudinem ad culpam quam supponit. Quamquam vicissim ab ipso labore qui πόνος vocatur πονηρία descendens culpæ malitiam significat, quia nec ferè fit absque labore, ita vt difficilius videatur & laboriosius malè, quàm benè agere, cùm non desit ad hoc sufficiens gratiæ auxilium, & cùm naturæ rationali bonum congruat magis & virtus, quàm malum & peccatum. Chrysostomus [t] docens nihil esse quod cognomen mali per se solus mereatur vitiosus homo, vel potiùs diabolus, qui simpliciter intelligi solet per πονηρόν, quia pater est improbitatis, τῆς πονηρίας, hoc ipsum nomen πονηρίας deducit ἐκ τοῦ πόνον ἐνά-

A γειν, καὶ μόχθον αὐτῷ κεκτημένῳ, ab eo quòd laborem & ærumnam possessori afferat; non autem alium nisi qui sit χαῦνος καὶ ῥάθυμος, mollis, & ignauus seu iners; qualis Iob quia non erat, nihil ei vel diabolus πονηρός, malus nocuit, sed clariorem reddidit [a]; Cain autem solus mala exantlauit, fratri potiùs profuit [b]. Citat ex Prouerbiis [c] secundùm LXX. ἐὰν δὲ κακὸς ἀποβῇς, μόνος ἀντλήσεις κακά. Si autem malus euaseris, solus hauries mala; quod legitur in editione nostra; si autem illusor, solus portabis malum. Rursus deriuat [d] πονηρὸν παρὰ τὸ πονεῖν: notátque quòd Scriptura semper πόνον vocat τὴν πονηρίαν, laborem malitiam: vt; ὑπὸ τὴν γλῶσσαν αὐτοῦ κόπος καὶ πόνος [e], sub lingua eius
B labor & dolor: item [f], & amplius eorum labor & dolor, καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν κόπος καὶ πόνος. Inde tritum illud ab eodem etiam patre, vsurpari solitum & tractatu proprio explicatum; quòd nemo læditur nisi a seipso.

In Ægypto.] Demersio Pharaonis cum suis in mari rubro censeri potest inter prodigia pessima: sed extra Ægyptum contigit, extráque numerum decem plagarum.

Contra Pharaonem.] In aliis editionibus (*in Pharaone.*) Aliquando præpositio (*in*) talem vsum habet; vt [g]; *nihil proficiet inimicus in eo*: & [h], *in insurgentibus in me malignantibus audiet auris mea*: & [i] *ponam zelum meum in te.*

Et omnem domum illius.] Sic etiam hîc iuxta
C reliquas editiones (*& in domo illius*) omisso tamen epitheto *omnis* in Græca. In plaga cordis primogenitorum comprehensus est primogenitus Pharaonis, & hic surrexit nocte, omnésque serui eius [k]: & in mari rubro operuerunt aquæ omnes currus, & equites cunctos exercitus Pharaonis, qui sequentes ingressi fuerant mare; ita vt nec vnus quidem superfuerit ex eis [l]. Itaque omnis domus Pharaonis & familiam eius amplectitur vniuersam, & prætereà alios Ægyptios quoquo modo ad eumdem spectantes. Abulensis indicari vult domesticos Pharaonis magis vexatos fuisse plagis, quia duriùs tractabant Hebræos, ab illis in istos omne consilium malum, & pœna procedebat. Coniectura probabilis.

D *In conspectu nostro.*] Non rectè legitur apud Abulensem (*in conspectu vestro.*) Hebraicè, Chaldaicéque (*in oculis nostris.*) Citato nuper cap.4. [m] fecisse scribitur Deus in Ægypto signa atque portenta pro populo, videntibus oculis eius. Licèt verò habitarent in terra Gessen ad vnam Ægypti extremitatem Hebræi [n]: sciebant tamen Ægyptiis paratas istas plagas, inquit Abulensis; & habitabant prætereà in aliis locis Ægypti permixtim; vt proinde oportuerit de sanguine agni poni in superliminaribus domorum ac vtroque poste, vt percutiens Angelus transiret domos illas [o]: item quoniam postulauit in discessu mulier ab hospita & vicina, & amicus ab amico varij generis vasa [p]. Valent propriis conspecta oculis
E mirifica pro nobis à Deo edita opera, ad maius tum gaudium, tum argumentum diuinæ beneficentiæ, ac nostræ aduersùs illum gratitudinis. *Nolite timere*, ait Moyses ad populum de aduentu Pharaonici sollicitum exercitus: *state, & videte magnalia Domini quæ facturus est hodie: Ægyptios enim, quos nunc videtis, nequaquam vltrà videbitis vsque in sempiternum* [q], &c. *& viderunt Ægyptios mortuos super litus maris, & manum magnam, quam exercuerat Dominus contra eos* [r]. Item; *vespere scietis*, inquiunt Moyses & Aaron, *quòd Dominus eduxerit vos de terra Ægypti: & mane videbitis gloriam*

a in exposit. cent. & q.8.
b Exod 7. 10.
Prodigij etymon.
c act.6.8.
d Ionæ 3. 10
e Amos 3. 6.
f Esa.45.7.
g v.70 10.
h Deut.7. 15.c.28 59.
i ibid c.28. 35. Iob.2.7.
k 2. Par.21. 15.
l Eccl.1.13.
m c.4.8.c.5. 13.
n Ier.10.19. c.30.12.
o Baruch 2. 25.
p Gen.37. 20 33. Ezec. 5.17.c.14. 15.
q c.5.16.
r Ezech.14. 21.
s actuum 19.16.
t in ps.139.

a Iob.1.& seqq.
b Gen.4.8. & seqq.
c c.19.12.
d hom.7.in actus Apost.
e ps.9. vel sec. Hebr. ps.10.7.
f ps.89.10.
g ps.88.23.
h ps.91.12.
i Ezech.23. 25.
k Exod.12. 29.30.
l c.14.28.
m v.34.
n Gen.46. 34.
o Exod.12. 7.13.
p c.11.2.c. 12.35.c.3. 22.
q Exod.14. 13.
r v.31.

a c.16. & 7. b c.1. 19. 30.31. c.2. 30. c.3. 21. c. 4 3.9.33. 34. *viam Domini*[a]. Omissis aliis, in libro nostro[b] eadem exaggeratio habetur.

Vers. 23.] Et eduxit nos inde, vt introductis daret Terram, super qua iurauit patribus nostris.

Paraphr. DElectat Moysem admodum crebra repetitio summi beneficij; quòd cum liberatione à durissima seruitute, inuoluebat donationem optimæ terræ; quam Dominus antea tam asseueranter, totiésque cum iuramento pollicitus fuerat, vt nos etiam priùs toties vidimus, atque declarauimus: vt modò plura requiri non debeant.

Explanatio. *Et eduxit nos inde.*] Extat in editionibus aliis (*Dominus.*) Aduerbio (*inde*) intelligitur de Ægypto: quod versu 21. exprimebatur; licèt ibi Græcè, sicut hîc, esset ἐκεῖθεν, *inde*, seu *illinc*.

Vt introductis daret terram.] Græcè ταύτην, *hanc*: & tam in eadem editione, quàm in aliis (*vt introduceret nos, vt daret nobis*, &c.)

Super qua iurauit.] Versu 18. (*de qua iurauit*) quod iuxta ceteras editiones est (*quam iurauit*) vt ibidem notatum est.

Patribus nostris.] Additur Græcè in Complutensibus, & Regiis Bibliis δοῦναι ἡμῖν, *dare nobis*: quod in Sixtinis meritò resecatum est, vt superuacaneum.

Vers. 24.] Præcepitque nobis Dominus, vt faciamus omnia legitima hæc, & timeamus Dominum Deum nostrum, vt bene sit nobis cunctis diebus vitæ nostræ, sicut est hodie.

Paraphr. INgerit quoquè Moyses, vnà cum collatis iam beneficiis, futurorum spem omnino certam; quæ concipi ex perceptis possit, debeátque; sed cum conditione ac obligatione vicissim Deum colendi, eiúsque præcepta omnia implendi moralia, iudicialia, ceremonialia, legem denique vniuersam.

Explanatio. *Omnia legitima hæc.*] Habent vim (*omnia*) & (*hæc*) vt designentur priùs enumerata, & nullum excipiatur; *quoniam qui dixit; non mæchaberis, dixit, & non occides. Quòd si non mæchaberis, occides autem, factus es transgressor legis: Et quicumque totam legem seruauerit, offendat autem in vno,*

c Iacobi 2. 10.11. *factus est omnium reus*[c]. Per legitima verò intelligimus cum Abulense, cuncta præceptorum genera: licèt חֻקִּים *chukkim*, חֻקּוֹת *kesamaya*, δικαιώματα restringantur quandoque ad certum genus,

Legitima hic quid.

d v.17.20. e v.2. præsertim ad ceremonias[d]: interdum[e] reddit interpres mandata. Legitimum, ait Abulensis, accipitur generaliter pro omni quod in lege scriptū est, siue morale, siue iudiciale, propriissimé pro ceremoniali, quod est purè positiuum, & à sola legislatoris intentione dependet; qualia sunt ritus sacrificiorum: iudiciale autem pendet magis à ratione. Illustrat hæc ex 5.[f] Ethicorum Aristotelis,

f c.7. vel 10. vbi iustum legale, vt à merè naturali distinctum dicitur stare, in videri, vel non videri; vt sacrificare vnam capram, vel duas oues: captiuos mina redimi; sacrificare Brasidæ ob peculiaria beneficia ab eo collata: sententiale, quod pertinet ad ius fori inter homines. Distinguit Philosophus ciuile

A ius in naturale & legitimum: illud vbicumque eamdem vim habere: illud verùm hoc an illo modo fiat principiò non referre, vbi verò fuerit institutum, referre, nec vniusmodi apud diuersos esse, quemadmodum nec eędem apud omnes mensuræ sunt, nec respublica eadem. Græca nomina apud Aristotelem sunt: τὸ πολιτικὸν δίκαιον, & huius partes τὸ φυσικὸν, & τὸ νομικόν. Sed hoc loco nomen est, vt dixi, τῶν δικαιωμάτων, quod iustificationes interpretari solet editio nostra. Iurisconsulti vocant ius Gentium, quod Aristoteles naturale; quoniam naturali ratione introductum: ciuile & positiuum, quod ille legitimum: & vtrique legem opponunt naturæ, dicúntque legem

Ius Gentiū, idem quod naturale apud Arist. Ciuile & positiuū, quod illi legitimum.

B esse, quod est ex hominum instituto: prætermittitur autem ab Aristotele id quod alij vocant naturale: vtpote cùm sit id quod natura omnia animalia docet; ac proinde non sit propriè ius, quod propriè non cadit in bruta; quæ nec iniuriæ sunt capacia[a]: quamuis καταχρηστικῶς Vlpianus[b], & Iustinianus[c] ius naturale iisdem tribuant. Non est tamen absolutè verum quod Suidas[d] refert de Archelao Physico τὸ δίκαιον καὶ αἰσχρὸν οὐ φύσει εἶναι, ἀλλὰ νόμῳ, *iustum & turpe non natura, sed lege constitutum esse*. Verùm de his scholasticè nos alibi. Vox autem loci nostri Græca notiones alias habet, vt sit δικαίωμα iustè factum, præsertim ἐπανόρθωμα ἀδικήματος, *correctio iniusti facti*: præterea allegatum seu causæ præsidium, aliter δικαιολόγημα: quæstio iuris, seu conflictio, instrumentum litis, cautio siue causificatio: item iustificatio vt est idem quod condemnatio condemnandive ratio, κατάκρισις, rationabilisve occasio, εὔλογος ἀφορμή, & iusta ratio. Attingit Suidas hæc omnia significata; & vt sit idem quod præceptum legis, quippe δικαιοῦν τὸν κατορθοῦντα δυνάμενον. Docet ad hæc δικαιώματα esse idem quod νόμος, ἐντολαὶ, κρίματα: & dici νόμον legem quæ à Deo per Mosem data est: ἐντολάς mandata siue προστάγματα imperata, eamdem legem, ὡς βασιλικῶς ἐνταλθέντα καὶ προσταχθέντα, vt more regio mandatam & imperatam, seu mandata imperatáque continentem, δικαιώματα eo modo quem antea retuli, ὡς δικαιοῦν τὸν κατορθοῦντα δυνάμενα, vt quæ iustum reddere possint

a D. si quad. paup. fecisse dicat. l.1. §. Prætor. b D. de iust. & iur. l.1. §. ius natural. c Instit. de ius. nat. in prin. d verbo δικαίωμα.

C

D illum qui rectè facit, nimirum legem perfectè seruando ac implendo: κρίματα iudicia ὡς τὰς θείας ψήφους ὑποδείκνυντα, καὶ τὰς ἀξίας ἀντιδόσεις τοῖς ἐννόμως καὶ παρανόμως βιοῦσιν, vt quæ diuina suffragia & iudicia demonstrent, & dignas conuenientésque remunerationes illorum, qui secundùm legem, aut contra legem vixerint; μαρτύρια testimonia ὡς διαμαρτυρόμενα καὶ ὑποδεικνύντα οἵας ὑποστήσονται ποινὰς οἱ ταῦτα παραβαίνοντες, vt quæ testentur & demonstrent quibus subiicientur pœnis, seu quas subituri sint pœnas illi, qui hæc Dei mandata violant. Placuit hæc semel ac simul ex Suida recitare, quamuis non vno loco alibi de his vocabulis egerimus. Apud Brissonium

e Exod.12. 24. c.25.43. c.30.21. Leu.6.18. c. 10.11. c.16. 29.34. c.17. 7. c.18.3. 26. c.20.23. c.23.21.31. Num. 10.8. c.18.8.23. c. 19.21. c.35. 29. 3 Reg. 9 4. l.4.17. 15.27. Ezec. 46.14. Zach. 1.6. Malac. 3.7. 1. Mac. 3.29. c.6. 59. l.2.51. 24.

E verò, & alios Lexicographos iuris, plura de legitimis significationibus habentur, vt applicatur tanquam epithetum personis, rebus, actionibus, temporibus. Acceptionis nostræ, ac præsertim pro ceremoniis, extant exempla aliis in locis[e]; & nonnumquam coniunctim dicitur verbum legitimum[f], vel præceptum[g]: aliquando[h] seorsim ponitur cum iudiciis, aut cum pacto, & testificationibus[i]: rursus iungitur sacrificio, quod cognominatur legitimum[k]; & legatione legitima[l].

f Exod.12. 24. g Num.19. 21. h 3.Reg.9. 4. i 4.Reg.17. 15. k Ezech.46. 14. l 2. Macha. 4.11.

Et timeamus Dominum Deum nostrum.] Græcè sumpto nouo principio φοβεῖσθαι κύριον τὸν θεὸν ἡμῶν,

timeta

timete Dominum Deum nostrum.) Sed forsitan erat olim ὀρθῶς in infinitiuo, sicut est Hebraicè, atque Chaldaicè לְיִרְאָה *leirah*, לְמִדְחַל *lemidchal*: ac in priore membro ποιεῖν, לַעֲשׂוֹת *lahhasoth*, לְמֶעְבַּד *lemebhbad*. *Patres ergo* (ait Caietanus,) *debent instruere filios, quòd Deus ad hoc præcepit quæcumque præcepit, vt seruentur statuta timendo. Ad excludendum siquidem religionem fictam, qua homines, exteriorem cultum absque interno Dei timore, immò quandoque nihil credentes de diuina prouidentia, exercent, dicitur quòd Deus præcepit seruari statuta legis, timendo scilicet (Iehouah) iudicem nostrum. Et in timore eo intelligitur omnis actus spectans ad internum cultum Dei, puta diligere Deum, confidere in Deo, & huiusmodi. Meminit autem potiùs timoris quam dilectionis; quia timor Dei & communior, & prior, vt pote introductorius amoris, & congruus magis pueris atque adolescentibus est: timendo enim Deum, discunt amare illum.* Huc vsque Caietani verba: quibus alibi consentanea docuimus.

Vt benè sit nobis cunctis diebus vitæ nostræ.] Duas vltimas voces adiecit editio nostra. Promissio autem spectat ad statum præsentis vitæ quantum ad prosperitatem secundùm diuitias, pacem, sanitatem, prolem, &c. Superstite adhuc Mose debellati erant Amalecitæ, Madianitæ, Amorrhæi, horúmque iam possessa terra, & diuisa. Ne timor Dei vacuus reputetur, aptissimè subiungitur, ait Caietanus, fructus eius in genere, dicendo (*in bonum nobis.*) Ac si apertiùs dixisset. Non indiget Deus bono aliquo, ob cuius indigentiam præceperit nobis hæc: sed præcepit facere hæc timendo ipsũ propter bonum nostrum. Et statim subiungit bonum corporeum, dicendo (*vt viuamus sicut die ista*) hoc est, in opulentia terræ lacte & melle manantis Sic ille; terram intelligens mox acquirendam. Phrasis porrò hæc occurrit iam priùs aliquoties [a], & alibi, vt aliàs notatum est; iubetúrque apud Esaiam [b], vt dicatur iusto, quoniam benè; quoniam fructum adinuentionum suarum comedet. In hac porrò nostrâ similibúsque sententiis (*vt*) accipitur consecutiuè, non finaliter, pro euentu, non pro intentione: quia non est Deo seruiendum vt benè sit nobis: quod esset non illum, sed amare semetipsum. Benè tamen est seruientibus Deo, & vult ille vt benè sit eis, dummodo intendamus per se amorem ipsius, præmium secundariò, & sic inclinemus cor ad faciendas iustificationes eius etiam propter retributionem [c].

a c.4.40.c.5.6 18.29.33.c.6.3.28.
b c.3.10.
c ps.118.112.

Sicut est hodie.] Iuxta editiones reliquas iungendo prioribus (*vt benè sit nobis cunctis diebus, vt viuamus sicut hac die.*) Aduerbium *hodie* denotat non præsentem præcisè dumtaxat diem, sed etiam tempus præsens cum quadam latitudine: vt obuia plura exempla demonstrant. Similius autem nostro est inferiùs in eodem [d] hoc libro; *sicut hodie comprobatur*: & in Esdra [e]; *Dedisti nobis salutem, sicut est hodie*: in Ecclesiastico [f]; *sicut & rex hodie est, & cras morietur*: in Daniele [g]; *nobis confusio faciei, sicut est hodie viro Iuda*; & alibi. Dixi hac de re aliàs: consentíntque dicta paulò antè [h] de (*cras.*) Denique (*sicut est*) idem valet atque (*apparet*) vt hoc loco notat Sà noster, & in indice aliis exemplis [i]. R. Salomon exponit, & cum illo apostata Munsterus, כַּאֲשֶׁר אַתָּה רוֹאֶה הַיּוֹם *chaascer attah roeh haiiom, vt tu videns*, nempe es, seu *vides, hodie.*

Hodie etiam pro tempore præsenti.
d c.10.15. c.29.28.
e l.2.9.13.
f c.10.12.
g c.9.7.
h v.20.
Sicut est, pro apparet.
i Ios.11 5.c.32.26.c.44.22.Baruc.1.15 c.2.6.26.Dan 9.7.

Vers.25.] Eritque nostri misericors, si custodierimus & fecerimus omnia præcepta eius coram Domino Deo nostro, sicut mandauit nobis.

PRæter promissionem bonorum concedendorum, promissio quoque proponitur liberationis a malis atque miseriis, quod est magis proprium obiectum misericordiæ; dummodo, quod sæpiùs repetimi, seriò, sincerè, ex animo, omnia ad vnum, nullo prætermisso, diuina præcepta impleantur, prout Deus ipse velle se tam crebrò, & adeò disertè præcipiẽdo, declarauit. Rickelius accipiens de misericordia vt versatur circa maximã miseriã peccati, salutémque animæ importat, considerat merita ipsa nostra esse Dei dona, quódque quidquid obsequij impendimus, ei tenemur: eiusdémque dignationem piam esse, quòd obsequia nostra tam defectuosa, & quæ panno menstruatæ assimilantur [a], acceptet; ita vt seruos nos inutiles dicere debeamus, & quod facere debuimus, facere [b]; ac Deum cum omni humilitate, & seruore iugiter orare, vt nostram qualemcumque seruitutem piè acceptare dignetur, nósque misericorditer saluare, tueri, & indesinenter gubernare. Lyranus benè nobis esse in priore membro refert ad gratiam huius vitæ; misericordiam in isto ad gloriam futuræ. Videtur nihilominus literalis sensus esse de spectantibus ad præsentem vitam. Paraphr.

a Es.64.6.
b Lucæ 17.10.

Eritque nostri misericors.] Græcè (*& eleemosyna, seu misericordia erit nobis*, καὶ ἐλεημοσύνη ἔσται ἡμῖν) Hebraicè (*& iustitia erit nobis*, וּצְדָקָה תִּהְיֶה לָּנוּ *vesdakah tihiehlanu.*) Cuius lectionis faciens mentionem Abulensis, malè autem legens in nostra (*vestri*) vt nec rectè ex Hebræo Renatus Benedictus refert (*hæc iustitia nostri*) explanat; nos erimus iusti faciendo Dei præcepta, non solùm bona tẽporalia habebimus. Eumdem sensum tradunt qui sectantur Hebræa, Caietanus, Vatablus, Oleaster, &c. Vltimus autem ait taxari Lutheranos, qui opera negant ad iustificationem requiri: ex operibus tamen legis iustificationem esse à Paulo [c] negari, non solùm quia non plenè ac semper obseruabantur, sed etiam quoniam requirebatur fides Mediatoris: postremò seruandam legem vnicuique non ob temporalia, sed & vt iusti simus; quia magna præmij pars est, fieri iustum ea obseruantia legis. Posset adhuc exponi, quòd se Deus iustum exhiberet in præmiando & compensando suæ legis obseruationem. Quo pacto negat idẽ [d] Apostolus, iniustum Deum esse; vt obliuiscatur operis nostri, & dilectionis, &c. quoniam si non remuneraret, faceret contra fidem suæ promissionis: licèt ex suamet bonitate gratiáque, voluerit nostra esse merita, quæ sunt ipsius dona, vt loquitur, post Cælestinũ Papam scribentem ad Episcopos Galliæ, Concilium Tridentinum [e]; siue intelligatur de operibus mortificatis, & semel extinctis per subsequens peccatum, sed iterum viuificatis per gratiam recuperatam; siue de operibus in gratia factis, & cum eadem perdurantibus. Fauet Latina translatio loci nostri ex Chaldæo זְכוּתָא *Zechutha*, pro quo præmium ponit. Significatur tamen eodem nomine, sicut & Hebræo tũ iustitia, tum misericordia, seu eleemosyna: secundámque acceptionem secuti sunt L X X. & Interpres noster. Alibi [f] docui eodẽ nomine ab Hebræis Chaldæísque iustitiam & misericordiam appellari, vt & inter צֶדֶק *tsedek* atque חֶסֶד *chesed* transpositis huius literis vt sit חֶדֶס *chedes* affinitas nonnulla est, ac interdum reddi per ἐλεημοσύνην &misericordiam. Ratio quædam iustitiæ exigit, vt

Explanatio.
Reprehenduntur Lutherani, negantes opera ad iustificationem requiri.
c Rom.3.20.28.
d Hebr.6.10.
e Sess.6.c.16.
f in actum 5 3.10 ps.34.24.in ps.35.11 in ps.118.40.in ps.144.7.

vt cui ſuppetis communicet de ſuis rebus non habenti & egenti: exercitium eleemoſynæ inter opera iuſtitiæ generalis eximium eſt: indicium eſt iuſtitiæ ſanctitatiſque, quoniam ſolent ſancti mi-
a Prou. 12. 10. ſericordes eſſe, impiorum verò viſcera crudelia [a]: diſponit ad primam iuſtitiam de congruo, de condigno ad ſecundam hanc & conſeruando & augendo: *miſericordibus in iudicio tribuetur corona*
b Matth. 25. 35. *iuſtitiæ* [b]: ſuaſit eam Daniel velut efficax remediũ regi Nabuchodonoſor [c], huicque ſimilibus in
c Dan. 4. 24. malo obſtinatis ſuaderi debet. In eodem ſenſu
d 2. Cor. 9. 9. 10. *dispersæ iuſtitiam* vſurpat Paulus [d] citans Pſalmi [e] verba; *diſperſit, dedit pauperibus: iuſtitia eius*
e pſal. 111. 7. 8. *manet in ſæculum ſæculi*: vt ibidem obſeruat Chryſoſtomus cæteríque Græci, & Ambroſio attributus commentarius. Hic rationem reddit: quia iuſtus eſt, qui ſibi ſoli non detinet, quod ſcit omnib. datum, & ſolem Dei omnibus oriri, Deum omnibus pluere, omnibus terram dare: & idcirco diuidit cum iis, qui copiam terræ non habent, ne be-
f Matth. 6. 1. neficiis Dei priuati videantur. Christus [f] præcipiens vt attendamus, ne iuſtitiam noſtram faciamus coram hominibus, mox ſubdit; *cùm facis eleemoſynam, noli tuba canere*: & Sapiens [g], *ſeminanti*
g Prou. 11. 18. *iuſtitiam merces*, inquit, *fidelis eſt*.

Si cuſtodierimus, & fecerimus omnia præcepta eius.] Ex editionibus (*ſi cuſtodierimus facere*, ſeu *ad faciendum omne præceptum hoc*, ſiue *omnia præcepta hæc*;) & Græcè (*omnia præcepta legis huius*, πάσας τὰς ἐντολὰς τοῦ νόμου τούτου.) Dicuntur Chaldaicè קְיָמַיָּא *kesamaya*, Hebraicè numero ſingulari מִצְוָה *mitſuah*. Vnde intelligitur ſynonyma eſſe nomina pridem antè declarata, cùm hîc vnico nomine omnia ge-
A nera comprehendantur; & Chaldæum de ceremoniis alibi expoſitum fuerit.

Coram Domino Deo noſtro.] Quod dixerat, inquit Caietanus, (*timere*) ſiue (*ad timendum*) modò dicit (*coram Domino Deo noſtro,*) Actus enim interni, ſoli Deo patent. Et pro eodem accipit ſeruare legem in timore Dei, & ſeruare legem coram Deo. Vtrumque enim dicitur, ad excludendum fictionem, ad damnandum externum cultum abſque interno; iuxta illud; *Populus* [a] *hic labiis me honorat; cor autem eorum longe eſt à me.* Sic a Eſa. 29. 13.
ipſe Abulenſis notat mutationem perſonæ, quia
B deberet dici (*coram eo*) cùm paulò antè dictum ſit (*eritque noſtri miſericors*) & ſic, inquit, frequenter fit mutatio in Scriptura, vt Pſalmo 3. in verſiculo vltimo, quia cùm loquitur in tertia perſona, rurſum conuertitur ad ſecundam; *Domini eſt ſalus, & ſuper populum tuum benedictio tua.* Addit tamen, quòd iuxta lectionem Hebræam in primo verſus membro priùs recitatam (*erit nobis iuſtitia*) non eſt mutatio perſonæ. In verſu 18. iubebatur populus facere quod placitum eſt, & bonum in conſpectu Domini. Ibidem actum eſt de vi huiuſmodi formularum, quidque ſit, & quantum referat aliquid facere in conſpectu Domini, in oculis eius, an-
C te eum, coram eò, id eſt, vero corde, operéque, &c.

Sicut mandauit nobis.] Mandare, imperare, iubere, præcipere, iniungere ſynonymè vſurpantur ab Interprete; ſed vltimum ſemel dumtaxat [b], ac ferè iis reſpondet in editionibus aliis idem verbum: & nonnunquam ſimpliciter velle, aut optare, aut decernere extra propriè dictum præceptum.
Mandandi verbum. b Deut. 24. 5.

ARGVMENTVM CAPITIS SEPTIMI.

Ne vererentur Hebræi priore capite tradita de Deo diligendo, colendóque præcepta seruare: sed potiùs animum ad id alacriter & seriò, sedulóque applicarent: certos reddit Moses de obtinenda ex habitatoribus promissæ terræ victoria, quorum corruptissimi mores erant: memores mirabilium quæ gesserat Deus in egressu de Ægypto. Sed simul cauet, omnem cum pessimis illis gentibus iniri societatem, aut quidquam ex earum retinere idolis; verùm hæc penitus delere; illas autem prorsus interimere. Denique iubet vt præ oculis semper habeant electos à Deo se ac dilectos vt populum peculiarem: Deum verò pro ipsis pugnare, quamuis numero viribúsque vincantur ab hostibus, quia ipse fortis est, & omnipotens; fidelis in promissis; vindex malorum iustissimus. Remota sunt priùs quodammodo impedimenta amandi ac timendi Deum, prouenientia ex ipsismet Hebræis: remouentur nunc illa, inquit Abulensis, quæ proueniunt ex aduersariis: vt impietatem ipsorum non imitentur, illos non formident, eorum idola, quantumuis pretiosa, non concupiscant.

CAPVT SEPTIMVM.

1. CVm introduxerit te Dominus Deus tuus in Terram, quam possessurus ingrederis, & deleuerit Gentes multas coram te, Hethæum, & Gergezæum, & Amorrhæum, Chananæum, & Pherezæum, & Heuæum, & Iebusæum, septem Gentes multo maioris numeri quàm tu es, & robustiores te:

2. Tradiderítque eos Dominus Deus tuus tibi, percuties eas vsque ad internecionem. Non inibis cum eis fœdus, nec misereberis earum.

3. Neque sociabis cum eis coniugia. Filiam tuam non dabis filio eius, nec filiam illius accipies filio tuo:

4. Quia seducet filium tuum, ne sequatur me, & vt magis seruiat diis alienis: irascetúrque furor Domini, & delebit te citò.

5. Quin potiùs hæc facietis eis: Aras eorum subuertite, & confringite statuas, lucósque succidite, & sculptilia comburite.

6. Quia populus sanctus es Domino Deo tuo. Te elegit Dominus Deus tuus, vt sis ei populus peculiaris de cunctis populis, qui sunt super terram.

7. Non quia cunctas gentes numero vincebatis, vobis iunctus est Dominus, & elegit vos, cùm omnibus sitis populis pauciores:

8. Sed quia dilexit vos Dominus, & cu- A stodiuit iuramentum, quod iurauit patribus vestris, eduxítque vos in manu forti, & redemit de domo seruitutis, de manu Pharaonis regis Ægypti.

9. Et scies, quia Dominus Deus tuus, ipse est Deus fortis & fidelis, custodiens pactum & misericordiam diligentibus se, & his qui custodiunt præcepta eius, in mille generationes:

10. Et reddens odientibus se statim, ita vt disperdat eos, & vltrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.

B 11. Custodi ergo præcepta & ceremonias atque iudicia, quæ ego mando tibi hodie vt facias.

12. Si postquam audieris hæc iudicia, custodieris ea & feceris, custodiet & Dominus Deus tuus pactum tibi, & misericordiam, quam iurauit patribus tuis:

13. Et diliget te ac multiplicabit, benedicétque fructui ventris tui, & fructui terræ tuæ, frumento tuo, atque vindemiæ, oleo, & armentis, gregibus ouium tuarum C super Terram, pro qua iurauit patribus tuis vt daret eam tibi.

14. Benedictus eris inter omnes populos. Non erit apud te sterilis vtriusque sexus, tam in hominibus quàm in gregibus tuis.

15. Auferet Dominus à te omnem languorem: & infirmitates Ægypti pessimas, quas

quas nouisti, non inferet tibi, sed cunctis hostibus tuis.

16. Deuorabis omnes populos, quos Dominus Deus tuus daturus est tibi. Non parcet eis oculus tuus, nec seruies diis eorum, ne sint in ruinam tui.

17. Si dixeris in corde tuo: Plures sunt gentes istæ quàm ego, quo modo potero delere eas?

18. Noli metuere, sed recordare quæ fecerit Dominus Deus tuus Pharaoni, & cunctis Ægyptiis:

19. Plagas maximas, quas viderunt oculi tui, & signa atque portenta, manúmque robustam, & extentum brachium, vt educeret te Dominus Deus tuus; sic faciet cunctis populis, quos metuis.

20. Insuper & crabrones mittet Dominus Deus tuus in eos, donec deleat omnes atque disperdat qui te fugerint, & latere potuerint.

21. Non timebis eos, quia Dominus Deus tuus in medio tui est, Deus magnus & terribilis:

22. Ipse consumet nationes has in conspectu tuo paulatim atque per partes. Non poteris eas delere pariter: ne fortè multiplicentur contra te bestiæ terræ.

23. Dabítque eos Dominus Deus tuus in conspectu tuo: & interficiet illos donec penitus deleantur.

24. Tradétque reges eorũ in manus tuas, & disperdes nomina eorũ sub cœlo: nullus poterit resistere tibi, donec conteras eos.

25. Sculptilia eorũ igne combures: non concupisces argentum & aurum, de quibus facta sunt, neque assumes ex eis tibi quidquam, ne offendas, propterea quia abominatio est Domini Dei tui.

26. Nec inferes quippiam ex idolo in domum tuam, ne fias anathema, sicut & illud est. Quasi spurcitiam detestaberis, & velut inquinamentum ac sordes abominationi habebis, quia anathema est.

Vers. 1.] Cùm introduxerit te Dominus Deus tuus in terram, quam possessurus ingrederis, & deleuerit Gentes multas coram te: Hethæum, & Gergesæum, & Amorrhæum, Chananæum, & Pherezæum, & Heuæum, & Iebusæum, septem gentes, multò maioris numeri, quàm tu es, & robustiores te.

PARAPHR.

HIc se offert difficultas circa numerum septenarium Gentium, quas in terra promissa deleturum se pollicetur Deus: quoniam præter illas recensentur adhuc tres in Genesi [a], quas etiam delendas esse prædicitur Abrahã ab eodem Deo; videlicet Cinæorum, Cenezæorum, Cedmonæorum, quæ item nominantur ante alias: aliæ verò paulò aliter; nempe Hethæorum, Pherezæorum, Raphaim, Amorrhæorum, Chananæorum, Gergesæorum, Iebusæorũ. In actibus præterea Apostolorum [a] Paulus destructas ait Gentes septem in terra Chanaan, & sorte distribuisse terram eorũ Hebræis. In Exodo [b] promittitur terra Chananæi, Hethæi, Amorrhæi, Pherezæi, Heuæi, Iebusæi: ibidem [c] recensentur Chananæus, Hethæus, Amorrhæus, Heuæus, Iebusæus: rursus eodem libro [d] nominantur hoc ordine, Amorrhæus, Hethæus, Pherezæus, Chananæus, Heuæus, Iebusæus: item [e] Chananæus, Amorrhæus, Hethæus, Pherezæus, Heuæus, Iebusæus: postremò Amorrhæus, Chananæus, Hethæus, Pherezæus, Heuæus, Iebusæus. In libri nostri c. 20. [f] repetuntur eadem nomina, quæ hîc habentur, omisso Gergezæo. In libro Iosue [g] sunt Chananæus, Hethæus, Heuæus, Pherezæus, Gergezæus, Iebusæus, Amorrhæus: iterum [h] Hethæus, Amorrhæus, Chananæus, Pherezæus, Heuæus, Iebusæus; præterea [i] Chananæus, Amorrhæus, Hethæus, Pherezæus, Iebusæus, Heuæus: vel [k] Amorrhæus, Pherezæus, Chananæus, Hethæus, Gergesæus, Heuæus, Iebusæus. In libro Iudicum [l] Chananæus, Hethæus, Amorrhæus, Pherezæus, Heuæus, Iebusæus. In lib. 3. [m] Regum Amorrhæi, Hethæi, Pherezæi, Heuæi, Iebusæi, quos quia non potuerant filij Israël penitus exterminare, fecit Salomõ tributarios. In 1. Esdræ [n] supererant adhuc ex Chananæis, Hethæis, Pherezæis, Iebusæis, Amorrhæis. In 2. [o] data scribitur Abrahæ terra Chananæi, Hethæi, Amorrhæi, Pherezæi, Iebusæi, Gergesæi. In libro Iudith [p] prostrati narrãtur ab Hebræis reges Chananæus, Iebusæus, Pherezæus, Hethæus, Heuæus, Amorrhæus. Ex quibus locis intelligitur nec ordinem in istis seruari; nec semper eumdem numerum poni: & semel Raphaim, quos aliqui volunt esse gigantes Amorrhæos, seu insigniores robore ac statura inter illos, vt idcirco forsitan distinctè memorentur [q]. (*Raphaim quoque & Amorrhæos,*) id est, etiam gigantes illos celebres, qui erant ex Amorrhæis. Videtur hoc Augustino [r] Torniello placere. Abulẽsis in Genesim [s] numerat vndecim gentes, exprimens etiam in textu Heuæos, licèt in commentario neget haberi in textu. Ystella hos ait subintelligi. Marzilla [t], & Salianus [u] noster eosdem volunt esse cum Raphaim. Masius [x] cum R. Nehemanni esse cognomen Heuæorũ, qui sic dicti sint à serpentibus qui habitant in cauernis, vt aliàs retuli c. 2. Augustinus [y] iubet diligenter considerari septẽ gentes assiduè commemorari vt promissas; licèt in Genesi ponantur vndecim (Hæuæos enim etiam ipse legit, prout extant quoque in editione Græca:) docet autem ibi prophetiã fuisse, quòd in eos fines regnũ fuerat porrecturus & dilataturus Salomon: promissionem de septem factam populo Hebræo ingressuro terrã promissionis, earúmque regiones occupaturo. Omittũtur aliquando Gergesæi tanquã ignobiliores, faciléque sub aliis cõprehensi. Quare falluntur qui Gergesæos omissos asserunt c. 9. [z] in enumeratione populorum terræ Chanaan, quod is Hebræis introëuntibus, vel etiã priusquam transirent Iordanem, cesserit. Nã eiusdem libri c. 3. [aa] exprimuntur inter alios, quibuscum pugnandum erat. Lege Magalianum [bb] nostrum. Citatus Abulensis recenseri dicit in Genesi terras decem vndecimve, quas Deus assignarit non solùm Israëlitis, sed etiam Idumæis, Moabitis, Ammonitis: alibi sex aut septẽ, quarũ regiones Hebræis dumtaxat. Verùm semini Abram omnes illæ promissæ sunt: nec Ammonitæ, Moabitæque censeri debuerunt ab Abulense ex semine Abrahã,

Marginal notes: [a] c. 15. 19. 20. 21. — [a] c. 13. 19. — [b] c. 3. 17. — [c] c. 13. 5. — [d] c. 23. 23. — [e] c. 33. 2. — [f] v. 17. — [g] c. 3. 10. — [h] c. 9. c. 1. 12. 8. — [i] c. 11. 3. — [k] c. 24. 11. — [l] c. 3. 5. — [m] c. 9. 20. 21. — [n] c. 9. 1. — [o] c. 9. 8. — [p] c. 5. 20. — [q] Gen. 15. 20. 21. — [r] annal. ann. 1911 n. 43. — [s] in c. 15. — [t] ibidem & in Deut 7. — [u] tom. 1. annal an. 1932. n. 77. — [x] in Iosue 12. 4. — [y] q. 21. in Iosue. — [z] vers. 1. — [aa] v. 10. — [bb] in Ios. 9. sect. 1. annot. 1.

quia genus duxerunt ex Lot; cùm etiam Ismaëlitas ac Madianitas inter illos non computet, qui tamen progeniti erant ex veris filiis Abraham. Itaque omnes illas terras promissas Hebræi possedissent ante Dauidis & Salomonis ætatem; nisi eorum obstitisset improbitas. Philisthæos autem licèt nòn de Chanaan, sed de Mesraim descendentes, exterminauerunt, quia occupauerant terram olim ab Heuæis ablatam. Forsitan temporibus Mosis & Iosue promissæ priùs Abrahamo gẽtes, redactæ ad septem erant: vel septem erant insigniores, intérque illas adhuc sex aut quinque magis insignes: vel septem ponuntur, vt alibi, pro quadam vniuersitate, próque populis omnibus quotquot incoluerint terram Chanaan; qui quidem modò decem, modò septem, aut sex, aut quinque fuerint: ita vt habita ratione diuersi temporis, variatus legatur numerus. Sic ratiocinatur Torniellus [a]. Mysticè de his gentibus egimus alibi [b], & quo pacto capitalia septem vitia commodè illis applicentur à Cassiano [c], Magistro [d] sententiarum, qui citat Chrysostomum & Gregorium; Antonino [e], Hugone [f], Michaele Aiguanus [g], qui priùs vocabatur Incognitus; Prudentio [h], Adelmo [i]: ita vt assignetur auaritia Chananæo: Amorrhæo luxuria: Hethæo acedia: Pherezæo superbia: Heuæo inuidia: Iebusæo Ignorantia: vel addito Gergesæo, huic superbia; Chananæo ira; Amorrhæo acedia; Hethæo inuidia; Pherezæo luxuria; Heuæo auaritia; Iebusæo gula. Pendent hæc ex variis notationibus vocabulorum, quam variis locis in quibus occurrerunt, attuli. Vulgo Hethæus dicitur significare abscissum; Gergesæus eum qui eiicit colonum, vel aduenam propinquum: Amorrhæus tristitiam, aut amarum, aut loquentem: Chananæus motum eorum, vel commotum: Pherezæus separatum aut absque muro: Heuæus fetalem vel ferocem: Iebusæus calcatum, aut præsepe eorum. Delectant me Prudentij versus, nec piget hîc recitare, tametsi libro præcedente [k] nonnullos protulerim; describit enim eleganter istarum belli gentium accommodatè ad mores.

Heu quantis mortale genus premit improbus hostis
Armigeris! quanto ferrata satellite ductor
Bella gerit! quanta victos ditione triumphat!
Surgit in auxilium Chananæus, & agmina densat
Casside terribilis; fetarum pondera mento
Conentiens; dextrámque grauis cum cuspide quassans.
Ast alia de parte furens exercitus ardet
Regis Amorrhæi. tum millia Gergesæorum
Effundunt aciem toto volitantia campo:
Eminus hi feriunt; confligunt comminus illi,
Ecce Iebusiaca feruens ad prælia turma,
Aurea tela quibus de sanguine tincta draconis,
Mortifero splendore micant, radiántque, necántque:
Necnon terrificas pilis armare cateruas
Te Cethæe iuuat: sed gens Ferezæa sagittis
Insultat virtute pari, sed dispare ferro.
Postremum cuneum rex promouet Euæorum,
Spumosum thoraca gerens de pelle colubri.
His subnixa viris scelerum peruersa potestas
Edomat inualidas mentes, quæ simplicitate
Indociles belliquo rudes, sub fœdere falso
Tristis amicitiæ, primùm socia agmina credunt,
Mammonéamque fidem, pacis sub amore sequuntur
Mox faciles ad vincla rapi, iuga dura volentes
Addictis subeunt ceruicibus, & nebulosum
Spirituum iussis seruire ferocibus optant.

a annal. an. 1931. n. 43.
b Num. 13. 30. & ps. 77. 55.
c coll. 5. c. 16. 17. 18. 19.
d 2 d. 42.
e 1 p. tit. 7. c. 2 §. 5. & 6.
f in ps. 77.
g ibidem.
h hamartig. v 407. & seqq.
i de laude virgin. c. 6.
k c. 13. 30.

Deinceps exempli causa inuehitur in auaros, superbos, ambitiosos, & comparationem subiicit Babylonicæ, Ægyptiacæque seruitutis. Cassianus [a], quem hoc loco Glossa, nomine suppresso, transcribit post Rabanum, Isidorum, Bedam, cùm septem gentes numerentur, maioris numeri dici notat quam Hebræos, quia plura sunt vitia, quàm virtutes: proindéque in expugnatione earum sine numeri adscriptione poni, quoniam hîc scribitur (*& deleuerit gentes multas coram te.*) *Numerosior enim est*, inquit, *quam Israel, carnalium passionum populus, qui de hoc septenario fomite vitiorum, ac radice procedit*. Tum affert plura vitia in maiore numero ex octo principalibus vitiis orientia, ex gastrimargia, fornicatione, philargyria, ira, tristitia, acedia, cenodoxia, superbia. Omissa est inuidia; nisi sub tristitia comprehendatur: & cenodoxia cum superbia computari possent pro vnu vitio. Addit [b] septem duntaxat gentes censeri, licèt vitia principalia sint octo; quia egressis iam de Ægypto, & liberatis ab vna gente validissima, id est, Ægyptiorum, seu de sæculi laqueis expeditos, Moyses, vel per ipsum Dominus, in Deuteronomio, nempe hoc loco, indicauit, gastrimargiæ, id est, ventris vel gulæ vitio carere. Hoc pacto gastrimargiæ seu gulæ vitium non esset aptandum vni ex septem gentibus Chanaan, sed Ægyptiorum. Porrò Gregorius [c], quem imitantur priùs citati Patres, vitiorum & vitiosarum passionum numerositatem & multitudinem sub ducum & exercitus nomine ac similitudine expendit: & de inani gloria oriri docet alia septem vitia; de inuidia quinque: de ira septem: de tristitia sex: de auaritia septem: de ventris ingluuie quinque: de luxuria septem. Per inanem gloriam intelligi potest superbia; vel si distinguuntur, superbia seorsim posita non est à Gregorio, tanquam omnium regina, communisque mater vitiorum, ob generalem in omnia influxum: quia initium omnis peccati dicitur [d]. Petrus [e] Bongus numero septenario multitudinem significari docens, vt idcirco dicantur gentes multæ, licèt nominentur solùm septem; tradit etiam etymologias, vt Chananæus sit possidens, Amorrhæus amarus; Gergesæus colonum eiiciens; Iebusæus calathus, Hethæus formidans; Heuæus ferus, Pherezæus separans; possederat enim, inquit, mundum diabolus in amaritudine sua, colonum paradisi eiiciens; gustum mortis in calatho malitiæ offerens, ne homo altiora peteret formidans; sicque suasu feritatis à Deo separans. Obstat atque alioquin huic interpretationi, quidquid sit de aliis, quòd calathum Iebusæus non valet, sed calcatum. Rursus Glossa in parte morali ascribit Hethæo acediam, qui formidans, inquit, interpretatur; auaritiam Chananæo, qui commutans & possidens: superbiam Gergesæo, qui eiiciens colonum; inuidiam Amorrhæo, qui amarus: iram Heuæo, qui colligens lapides: gulam Iebusæo, qui præsepe meum: luxuriam Pherezæo, qui disseminatio. Adelmus [f] principalia octo vitia & radices vitiorum duces bis quaternos esse ait; quibus Cerethi criminum, & Phelethi facinorum cum horrendo belli apparatu mancipantur: & gastrimargiam quidem suffocatam in mari rubro; septem Chananæorum gentibus, quæ cesserunt Hebræis quamdiu Decalogi sanctionibus non refragabantur, vitia cætera designari; quemadmodum Cassianus, Gregoriusque quos etiam citat, vt vidimus, docuerunt. Alios citatos consule: ex quibus Antoninus numeri septenarij peccatorum rationem reddit, itans

a coll. 5 c. 16 & 5. instit. c. 1.
b c. 18.
c 31. moral. c. 31. vel 17.
d Eccl. 10. 15.
e de myst. num. de multitud.
f de laud. virgin. c. 5. & 6.

Aquina

a 1.2.d.42. q.2.a.3.& 8. q.de malo. a.1. Adde 2.2.q.84. a.3. & 4.
b 1.p.2.
c summæ l.5.de pœnit. & remiss. n.10.§. Quæ autem.

A Aquinatem [a]. Noster verò Iacobus Aluares in opere de exterminatique mali secutus numerum octonarium vitiorum, de illis tractat [b]. Communiter septem tantùm capitalia peccata dicuntur: vnde versiculus, citatus etiam ab Hostiense [c],

Dat septem vitia dictio saligia.

quoniam his septem literis, quibus constat ea cõficta dictio, indicantur, superbia, auaritia, luxuria, ira, gula, inuidia, acedia. Ludouicus Fidelis Neruius in opere de militia spirituali per aliquot capita libri primi, à c.9. incipiens vsque ad 16. moraliter declarat Gergesæum de superbia: Amorrhæum de inuidia; Heuæum de iracundia; Chananæum de auaritia; Hethæum de pigritia, siue acedia; Iebusæum de gula; Pherezæum de luxuria.

Explanatio.

B *Cum introduxerit te Dominus Deus tuus.*] Græcè (*si autem ἐὰν δέ.*) Latinè in Bibliis Complutensibus, & Regiis (*cùm verò.*) Augustinus [d] (*& erit cùm induxerit te Dominus Deus tuus.*)

d q.31. in Iosue.

In terram quam possessurus ingrederis.] In iisdem codicibus Latinis (*ingredieris*) atque ita legit etiam Cassianus [e]. Omnia tempora recipiunt participia *bo*, & *bhalel:* verbum verò Græcum εἰσπορεύῃ est præsentis temporis: omnésque editiones aliæ à nostra habent (*quam ingrederis illuc ad possidendum eam,*) Augustinus [f] (*in quam intrabis hæreditare eam.*) Idem [g] verò colligit necessariam esse potestatem & auctoritatem in eos infideles, qui vt compescendi sunt. Cùm data, inquit, vobis fuerit terra in potestatem: priùs ait in potestatem, & sic dixit quæ facienda sunt; aras eorum destrueris, &c. Vbi nobis non est data potestas, non facimus: vbi data est, non prætermittimus. Multi pagani habent istas abominationes in fundis suis, numquid accedimus & confringimus? Priùs enim agimus vt idola in eorum cordibus confringamus. Quando Christiani & ipsi facti fuerint, aut inuitant nos ad tam bonum opus, aut præueniunt nos. Modò orandum est pro illis, non irascendum illis. Hoc modo ille; qua de re adhuc postea.

e coll.3.c.19.& colla.5.c.16.
f suprà.
g serm.6.de verb. Dom. c.vlt.

Et deleueris gentes multas.] Eiicere significat *nascial*, atque *ietbarech:* & priùs etiam euellere, aut eradicare, vt Oleaster notat: vt eiiciendo gentes, plantaret Deus tanquam vineam [h] Hebræos: *auferre* ἐξάρῃ, legitque Augustinus [i] (*abstulerit:*) & præterea (*gentes magnas & multas*) prout etiam legit Græce, ἔθνη μεγάλα καὶ πολλά. Quo pacto, per appositionem accipiendo septem nomina propria proximè sequentia, intelligi posset cum eodem Augustino [k], dici multas, licèt septem duntaxat, id est, inquit, multitudinem habentes: quod nimium est esse magnas: ac verumque per idem nomen *robbim* potest significari. Hac autem ratione non erit necessaria præsenti loco, acceptio septenarij pro vniuersitate seu multitudine: cùm exactè septem gentes recenseantur. Concedo nihilominus Petro [l] Bongo, quod aliàs quoque notaui, plerumque multa & multitudinem in scriptura deterius quid insinuare, accipique in peiorem partem. Admitto etiam sensum illum mysticum, quem priùs attigi, de septem vitiis capitalibus, & quasi ducibus, quæ dicantur multa, quia plura sub se continent velut militum exercitus.

h ps.79.9.
i suprà.
k in locutionib.
l de myster. num. de multitud. *Multa & multitudinē plerumque in peiorem partem accipi in Scriptura.*

Coram te.] Iuxta reliquas editiones (*à facie tua*) vel, vt legit Augustinus [m] (*à conspectu tuo:*) vt scilicet eiectas videas ante te, & à te fugere, aut etiam vt cernas oculis tuis easdem de medio tolli ac exterminari. Emphasim habet hæc phrasis, & similes.

m q.25 in Iosue.

Hethæum.

Hethæum.] Mouet nihil referre quo ordine disponantur hi populi: de hoc autem tum quoad nomen, tum quoad rem, egi libro [a] præcedente. In ea gente ciuitas fuit Heth, ea qua Vrias Hethæus [b]: & à cuius ciuibus sepulturæ locum Abraham emit [c].

a c.13.30.
b Hier. in 1.Par.11.
c Gen.23.16.

Gergezæi.

Gergezæum.] Meliùs scribitur (*Gergesæum*) cùm S, vt in Bibliis Complutensibus, Regiis, & aliis: immò & alibi [d] in Sixtinis: est enim Hebraicè Chaldaicéque *ghirgasci*,) Græcè γεργεσαῖον. Non est absolutè verum quod ait Hugo, hic tantùm nominari hanc gentem: semperque omitti, vbi fit mentio de his gentibus; vt antea docuimus. De hac gente nondum propriè B egimus in aliis commentariis. Putant Gergesæum inhabitasse Decapolim, vbi Gerasa porcorum præcipitatione [e] celebris χώρα γεργεσηνῶν: citàque litus orientale maris Galilææ: sed quòd ab Amorrhæis gens ea oppressa esset, in vnam cum illis coaluisse, ac totam regionem nomine terræ Amorrhæorum, vel Basan contentam fuisse, vt idcirco rarior de Gergesæis mentio extet in sacris literis. Ciuitas in dicta regione fuit Gergesa, Gerasa, Gerasis, Gargasi; quæ sunt synonyma. Quare non est incertum, vt tamen scribit Torniellus [f], vbi habitauerint Gergesæi, & an sint iidem cum illis; qui memorantur in Euangelio [g] sub vocabulo Gerasenorum, quod Hieronymus [h] affirmat. Consule Salianum [i] nostrum. C Retuli priùs etymon, colonum, eiiciens, vel aduenam propinquum, siue propinquantem. Tradit hæc Hieronymus: additque Beda colonum applicantem, aut coloni applicationem.

d Gen.10.16. c.15.21. Iosu.3.10. c.24.11.1.Paral.1.14.2. Esdr.9.8.
e Matth.8.28. Marc.5.1.
f annal.ann.1931. n.39.
g suprà.
h de locis Hebr.
i annal.ann.1931. n.75.& 76.

Amorrhæi.

Amorrhæum.] De hoc dictum sæpiùs; atque ad hunc pertinuisse totum terræ spatium, quod ab Og & Sehon regibus, qui toties nobis occurrerunt, possidebatur, licèt pressiùs id nomen accipiendo, distinguantur Amorrhæi: aliquando reges Amorrhæorum dicantur, qui erant cis Iordanem [k]: immò & septem omnes gentes eodem illo nomine comprehendi videantur; vt cùm scribitur nondum completas iniquitates Amorrhæorum [l]: vel quando per contumeliam patrem Hebræi populi Amorrhæum esse [m]. Lege hoc loco D Abulensem [n].

k Iosu.5.1. secũd. LXX.
l Gen.15.16
m Ezec.16.3.
n q.2.

Chananæi.

Chananæum.] Expositum etiam aliàs hoc nomen. Populi auctor Chanaan fuit filius Cham, cui maledixit Noë [o] auus, latiùs patentis, & interdum Phœnicibus etiam nomen id communicatum [p], & Syrophœnissis [q]: atque in contumeliã vsurpatum, vt quando Daniel [r] dixit, *Semen Chanaan, & non Iuda.* Celebres erant mercatura Phœnices; vt proinde mulier illa fortis cingulum tradiderit Chananæo [s], id est, Phœnicio mercatori; vel absolutè cuilibet mercatori, qui Chananæus diceretur eo modo, quo quiuis campsor ab Hispanis dicitur Genuensis, quia Genuenses eo munere funguntur: & à *chanahh* humiliare ac E deprimere, quia depressum, humile, ac sordidum genus hominum tali munere fungi censebantur: omnisque huiusmodi negotiatio. Peculiariter tamen inter gentes quasdam proprium nomen retinuit, quod erat commune à peculiari familia ipsius Chanaan, ac etiam lingua aliquo modo diuersa. Erat ea gens in introitu totius Chanaan trans Iordanem, ad orientalem plagam, versùs latus meridianum, habitans circa mare & fluenta Iordanis [t].

o Gen.9.25
p Eze.17.4.
q Marc.7.26.
r c.13.56.
Phœnices.
s Prou.31.24.
t Num.13.30.

Pherezæi.

Et Pherezæum.] Nunc primum incidit nobis de isto nomine mentio, quod in Genesi, Exodo, aliisque posterioribus libris aliquoties habetur;

A Hebraicè Chaldaicéque פְּרִזִּי *perizzi*, Græcè Φερεζαῖος. Adrichomius in theatro suo Terræ sanctæ nullum Pherezæis assignat locum: eum Samaræis primis Samariæ habitatoribus confundit Pererius [a] noster: Masius [b] ait agreste hominum genus fuisse procul ab vrbibus degentium: cùm etiam פְּרָזוֹת *perazoth* loca non cincta muris vocentur: & פְּרִיזִים *perizim* grassatores videantur ex rapto viuentes, sicque à viribus aut violentia vocari, quia פָּרַז *paraz* reddi solet ἰσχύειν. Confirmari posset ex dictis de Raphaim, quod appellatiuè de gigantibus exponitur, non vt proprium certæ gentis nomen. At Scriptura satis præ se fert hoc nomine populum vnum aliquem significari, toties aggregans aliis populis Chananæorum, B éstque de hoc opinio communis. In libri Iudicum exordio [c] tribum Simeonis alloquens tribus Iuda: *Ascende*, inquit, *mecum in sortem meam, & pugnemus contra Chananæum*. Et mox. *Ascenditque Iudas: & tradidit Dominus Chananæum, ac Pherezæum in manus eorum; & percusserunt in Bezec, decem millia virorum. Inueneruntque Adonibezec in Bezec, & pugnauerunt contra eum, & percusserunt Chananæum, & Pherezæum.* Vbi Chananæi accipiuntur pro peculiari populo, habitante in montanis; & non vt vox communis Pherezæis, aliísque sex populis Chanaanitidis regionis. Potuit Pharez nomen viri proprium qui esset ex filiis Cham, ait Leonardus [d] Marius, cuidam populo appellationem dedisse; qui Pharez simili ratione nuncupatus fuerit, qua Phaleg, cuius Phaleg tempore linguæ C diuisæ sunt: quia פָּלַג *palag* diuidere significat: & פָּרַז *paraz* idem, seu separare: atque separatur Pherezæus, vt antea ex aliorum sententia retulimus. Non id significat פָּרַז *paraz*, sed פָּרַשׁ *paras*, vnde secta Pharisæorum, ad quod posterius attendunt, qui separatum diuisúmve interpretantur, in quibus etiam est Beda [e]. Cæterùm non ambigo Pherezæos certam quampiam gentem fuisse, quæcumque demum talis nominis ratio extiterit: & quamuis concedatur ex rusticanis, agrestibus, paganis, grassatoribus constitisse, quíve habitarent in locis non muratis. Oppidorum quæ non murata dicantur Hebraicè פְּרָזוֹת *perazoth*, in diuinis literis [f] exempla sunt; siue terræ absque D muro [g]: item פְּרָזִי *perazi* vertit Interpres eodem modo [h], פְּרָזִים *perazim* autem nunc [i] fortes, nunc bellatores [k]: quod fauet asserentibus Pherezæos fuisse grassatores; dummodo asseratur etiam quòd fuerit distincta quædam gens eiuscemodi hominum.

Et Heuæum.] Lege de hoc populo dicta in c. 2. [l] & quo pacto cognomen Heuæorum nonnulli dicant esse Raphaim; atque Heuæos à serpentibus qui habitant in cauernis denominatos: & Rephaim etiam significare inferos, ac eos qui sub terra degunt: & Heuæos prætcrea iuxta etymon à חַיָּה *chaiah* pro fera, feros fuisse; à חַוָּה *chauah* villa, villanos, vt ita dicam, agrestes, inciuiles, inhumanos, &c.

E *Et Iebusæum.*] In priore libro declaratū est hoc nomen, & populus ab eo appellatus, nimirum à Iebus vno filiorum Chanaan, & quo modo tandē tributarium sibi Salomon fecerit: & quòd etymologicè significet calcatum, & secundùm aliquos præsepe; quod tamen אֵבוּס *ebus*, siue *ebus* dicitur, יְבוּסִי *Iebusi* autem siue *Iebusi* à בּוּס *bus*, quod valet calcare & spernere.

Septem gentes.] De hoc numero priùs egimus. Isidorus, & Beda, Rabanus notant quòd decem gentes promisit Deus Abrahamo: Sed numero septem, qui hîc ponitur & capitalia vitia denotat, prout etiam antea dictum est, adiiet ternarium, quo designetur idololatria Gentium, blasphemia Iudæorum, error Hæreticorum; quibus ante notitiam Dei, & gratiam Baptismi, vel impia Gentiū, vel blasphema Iudæorum multitudo subiecta est, donec in intellectuali Ægypto commoretur: si autem abrenuncians quis, & egressus exinde per gratiam Dei, ad eremum peruenerit spiritualem, de impugnatione trium gentium liberatus, contra septem tantùm, quæ per Moysen dinumerantur, bella suscipiet. Glossa, Hugo, Rickelius monent Abrahæ promissum [a] quòd decem deleren- tur, quia tunc decem erant: sed cùm filij Israël B transirent Iordanem, iam tres deletæ erant; quoniam filij Lot deleuerunt gigantes; filij Esau Horræos, Cappadoces partem Heuæorum. Refellit Abulensis [b] aliquos Iudæos, dicentes quod Messias subiecturus sit Cedmonæos, Cinæos, Cenezæos, qui cum aliis septem gentibus recensentur in dicta promissione quæ facta est Abrahæ. Nam siue secundùm fidem nostram, inquit, siue secundùm errorem quem nunc ipsi habent, Messias omnibus dominaturus erat. Quare concludit deletus esse ab Idumæis, qui erant de semine Abrahæ, cuius nepos erat Esau ex quo descendebant: & à Moabitis, atque Ammonitis, qui ex Lot filij fratris Abrahæ, in cuius gratiam fauit etiam illis Deus, & quodammodo etiam ad illius semen per- C tinebant. In cap. 2. [c] vidimus prohibitos Hebræos pugnare contra Idumæos, Moabitas, Ammonitas: licet non contra Madianitas, qui tamen per Ceturam vxorem vnam Abrahæ, ex hoc quoque originem trahebant. Addit iisdem illis tribus populis alia nomina fuisse tempore Hebræorum, illa nimirum quæ eodem capite habētur, Horræorum, Emmim, & Zommim; sicut contingit aliis Gentibus, vt Troianis, qui nominantur præterea Dardanides, Troës, Teucri, &c. Denique ait promissionem præcipuam fuisse spiritualem de futuro Messia, & in solo semine Abrahæ completam [d]; carnalem potuisse communicari aliis. Transcripsit hæc omnia Marzilla nomen reticens, vt solet. Sed, vt antea docui cum Augustino [e], pro- D missio facta Abrahæ complenda erat tempore Salomonis; quæ nisi Hebræorum peccata obstitissent, completa priùs fuisset.

Multò maioris numeri, quàm tu es.] Hebraicè רַבִּים *rabbim*, Chaldaicè סַגִּיאִין *sagghy, multos*, vel *magnos*, nempe populos, seu *multas* aut *magnas gē-tes*: quæ duo epitheta repetuntur Græcè, quemadmodum priùs, ἔθνη μεγάλα καὶ πολλὰ, legítque Augustinus [f], *magnas & multas*. Non est intelligendum, ait Abulensis, quod quælibet illarum Gentium esset maior quàm Israëlitæ; quia tunc non indigerent nisi terra vnius, vel duarum; sed quòd simul omnes: cùm etiam non acceperint simul omnes terras earum; quas nec incolere tam citò potuissent [g].

E *Et robustiores te.*] Græcè καὶ ἰσχυρότερα ὑμῶν, nēpe ἔθνη, *& gentes robustiores vobis*, aut apud Augustinum [h], *fortiores vobis*. In priore membro comparatio non erat in ea editione; sed solùm ἔθνη μεγάλα καὶ πολλὰ, *gentes magnas & multas*; in Hebræa & Chaldæa cum secundæ personæ numero singulari, sicut & in Latina מִמְּךָ *mimmecha*, מִנָּךְ *minnach*. Difficile creditu est, quod Abulensis docet, quemlibet de gentibus Chananæorum fuisse fortiorē, quàm quēlibet de Israëlitis, quia hi nati fuerāt in Ægypto, & in desertis Arabiæ, quæ est terra multùm calida & meridiana; Chanaan verò in tertio

climate

a l. 15. in Gen. n. 125.
b in Iosu. 17. 15.
c Iud. 1. 3.
d in Gen. 15.
e de nom. Hebr.
f Esther. 9. 19.
g Ezech. 38. 11. Zacha. 2. 4.
h Deut. 3. 5.
i Iud. 5. 7.
14.
k Abac. 3. 14
l Heuæi. v. 23.
Iebusæi.
a Gen. 15. 19. 20. 21.
b q. 2.
c v. 5.
d Gal. 3. 24.
e q. 21. in Iosue.
f suprà.
g infrà v. 22. Exod. 23. 29. 30.
h suprà.

climatis temperatior: ita vt miraculum fuerit, quòd Hebræi vincerent Chananæorum populos septem. Agnosco diuinam, singularem eximiámque vim in eiusmodi victoria; nec nego à toto genere robustiores fuisse Chananæos: de quolibet collato cum quolibet nulla ratio suadet, neque dubitandum, quin plurimi extiterint ex Hebræis magis robusti, ac strenui. De mystico sensu hostium inuisibilium, antea dixi: quòd numero ac robore sint superiores, & vitia plura, quàm virtutes. Hugo obseruat, scribi [a] quòd non est potestas sub cœlo, quæ valeat comparari diabolo: & tamen quòd liberat Deus pauperem à potente [b], id est, ab eodem diabolo: sed, vt notauit Glossa, diabolum peccata hominum, non sua virtus potentem facit; debilísque hostis est, qui non potest vincere, nisi volentem; ita vt dicant dæmones animæ [c], *incuruare vt transeamus*. Verùm in homine duo sunt; ait Hugo, natura & voluntas. Diabolus si permittitur, potest supra naturam hominis, sed non super voluntatem; quia homo nisi volens non potest vinci à diabolo. Potest etiam super hominem, si sibi relinquatur; sed non potest super hominem, cum quo est gratia Dei.

Sensus mysticus hostiũ inuisibiliũ.
a Iob 41. 24.
b Ps. 71. 12.
c Esa. 51. 23.

Vers. 2.] Tradideritque eos Dominus Deus tuus tibi, percuties eas vsque ad internecionem. Non inibis cum eis fœdus, nec misereberis earum.

PARAPHR. HIc sequentibúsque versibus præscribuntur siue conditiones, siue leges circa tradendas Gentes septem in potestatem Hebræorum; vt Hebræi funditus eas delerent, non admisso vllo fœdere, vel tributo; longè autem minùs iungendo matrimonia: sed vt euerterent atque comminuerent, & comburerent quidquid ad idololatriam pertinebat. Corruptissimi erant illarum Gentium mores & execratissimi, vt eas idcirco terra, quam sic polluerant, euomuerit [d]. Cauendum ergo, ait Moses, diligentissimè tum hîc, tum alibi [e], & Iosue [f], ne illas Hebræi imitentur, si velint earum terra potiri; immò si ipsimet salui esse, & non simili pœna puniri. Similia præsenti prohibitio extat in Exodo [g]: *non inibis cum eis fœdus, nec cum diis eorum: non habitent in terra tua, ne fortè peccare te faciant in me, si seruieris diis eorum; quòd tibi certè erit in scandalum. Ne ineas pactum cum hominibus illarum regionum, ne cùm fornicati fuerint cum diis suis, & adorauerint simulachra eorum, vocet te quispiam vt comedas de immolatis.* Sequenti etiam de connubiis cauendis par ibidem [h] lex habetur, de qua postea. Sed & in loco flentium, siue lacrymarum Angelus exprobrauit populo quòd fœdus iniissent cum alienigenis, nec aras eorum subuertissent [i]. Qui de bello disputant, quærunt quod sit ius eius, dum videlicet iustum est, siue quantúmque liceat in bello iusto, vel defensiuo, vel offensiuo; & quousque progredi possit qui bellum iustè indicit, in damnis inferendis contra hostes, & antequam geratur, & cùm geritur, & postquam gestum est. In genere loquendo, fieri possunt in eo bello quæcumque necessaria sunt ad boni publici defensionem; ac proinde capi aut recuperari res perditæ; occupari ex bonis hostium impensa belli, ac omnia damna iniustè ab hostibus illata: ad pacem & securitatem, arces euerti, si sit opus; aliæ in eorumdem regione erigi: parta victoria recuperatísque rebus, obsides exigi, naues, arma, pecuniæ, alia necessaria, vt hostes in officio ac fide contineantur, & periculo futuro prospiciatur: præterea iniuria vindicari, & puniri. Etsi verò per se nefas sit, ac ex proposito, & intentione necare innocentes, aut lædere; quales infantes, ac plerúmque fœminæ; & quando bellum est inter Christianos, vt plurimum etiam, agricolæ, rogati, clerici, religiosi, tamen indirectè, & per accidens, inuolui possunt, quando scilicet obtineri necessaria victoria nequit alia ratione. Solus Deus absolutus omnium Dominus imperare potest innocentium cum nocentibus cædem, vt contigit in Iericho sub Iosue [a], & in Amalec sub Saüle [b]: quod ipsemet Deus in Pentapoli fecit [c], in qua non deerant innocentes saltem pueri, quemadmodum & in diluuio [d]. Non potest id sibi homo vsurpare, nec si quidem vereatur ne pueri in ætate matura infesti futuri sint. Nam pro peccato futuro per se nemo punitur: nec laudati Athenienses quòd puerum dum cornicum configeret oculos deprehensum capitis damnarunt; quamuis ea pueri videretur actio atrox sæuáque quasi animum ad peiora scelera paratum futurum portenderent [e]. Iam si bellum sit dumtaxat defensiuum, inferri tantum hostibus damni potest, quantum sufficit ad defensionem, recuperationémque suarum rerum: si aggressiuum, omnia damna in bonis mobilibus & immobilibus, in personis aut capiendis, &, si Christianæ non sint, seruituti subiiciendis, aut occidendis, átque in aliis, vsque ad plenam satisfactionem, compensationem, adæquationem, quantum requirit tranquillitas securitásque communis: immò si quando ita expediat, potest locus hostilis prædæ exponi. De ipso actuali conflictu prælij, necnon in oppugnatione, defensione cuiuspiam loci, possunt indiscriminatim omnes qui contrà pugnant, occidi, necnon quamdiu res est in periculo: quando iam abest periculum possunt adhuc interfici nocentes in vindictam; sed quantum humanitas & æquitas patitur, vt Cicero [f] loquitur; ne verum sit quòd

[g] *Excessit medicina modum.*

In cap. 20. [h] libri nostri, ex aliorum locorum habitatoribus, qui oblatum fœdus renuerint, præcipitur percuti omne quod est generis masculini, exceptis infantibus: ex Hethæis, Amorrhæis, Chananæis, Pherezæis, Heuæis, Iebusæis (quibus Gergesæi adiecti intelliguntur) omnino omnes: nimirum quia Deus omnium vitæ Dominus est; quod ad nocentes pertinet, propter periculum superstitiosæ religionis. Cui non dissimilis causa infidelium, & hæreticorum; à quibus æqua, certáque pax nullis conditionibus sperari via solet, aut potest. Ad eumdem hunc locum de non ineundo fœdere ab Hebræis cum dictis gentibus Chananæorum, reuocari quæstio potest, an liceat Catholicis iustum bellum habentibus aduersùs Catholicos, infidelium vti præsidio, copiísque, vt Maurorum, Turcarum, Hæreticorum. Cum Romanis Machabæi fœdera constituerant [i] ea conditione, vt mutuò se in pugna iuuarent. Martinus militauit sub Iuliano, Sebastianus sub Diocletiano, & legiones Christianæ integræ sub aliis Imperatoribus vt Fulminatria, ac Thebæa: idque in vniuersum fas esse est in decretis [k]. Alia ex parte hoc nomine Asa regem reprehendit Scriptura [l], quòd ad suppetias euocasset regem Syriæ; & Iosaphat, quia præbuisset

a Iosue 6. 17.
b 1. Reg. 15. 3.
c Gene. 19. 24. & seqq.
d Gen. 6. 13. 17. cap. 7. 4. 21. 22. 23.
d Leuit. 18. 27. 28.
e ibid. v. 25.
f Iosue 23. 12 & seq.
g c. 23. 32. 33. c. 34. 15.
h c. 34. 16.
i Iudic. 2. & seqq.
e Cice. ora. pro Murena, & ora. pro Flacco.
f 2. de offic.
g Lucan. 2. Pharsal.
h vers. 10. & seqq.
An Catholico aduersus Catholicum præsidio infideliũ vti in bello liceat.
i 1. Mach. 8. & 12. & 14. & 15.
k 23. q. 3. c. Iulianus.
l 2. Par. 16.

auxiliū impio regi Achab [a]. Rupertus [b] & alij putant Machabæos ob dictum fœdus cū Romanis, morte violenta perire permissos diuinitus; licèt si quid pulueris inde cōtraxerunt, tota illa morte deletū sit. Longè cōmunior ac verior opinio cōtraria; nec vllo modo Scriptura innuit ab iis ea in re peccatum: & Ioannes Hircanus tali morte non periit, qui tamen fœdus idem à patre patruísque ictum confirmauit [c]. Nota sunt nec illaudata fœdera Abraham cum regibus Chananæis [d], & cum Abimelech rege Palæstinorum [e]; Isaac cum iisdem [f]; Iacob cum Laban [g]; Dauid cum Naas rege Ammonitarum [h], & Achis rege Geth [i]; Asa cum Benadab rege Damasci [k], & aliis. Lege Torniellum [l]. Pepercit quóque Iosue meretrici Rahab [m]; & homo Chananæus impunè abire permissus est, qui ostium vrbis Luza docuerat Hebræos [n]. Si non obstet aliud, nec alia se via defendere Catholici queant, iniuriámve vindicare, talibus vti armis possunt, sicque quod ius permittit naturæ, vi vim repellere. Paulus Cæsarem appellauit, militésque ad sui defensionem petiit [o]. Abraham regi Sodomorum opem tulit [p]; vicissim ab eodem sine dubio, si eguisset, postulaturus: Dauid regi Achis [q]: Ionathas Machabæus Demetrio [r]. Carolus Imp. V. de Theologorum consilio existimauit Lutherano milite vti contra regem Gallorum posse. Hoc quóque tempore fœdus Hispanorum cum Anglis hæreticis, & Catholicorum aliorum cum aliis infidelibus non improbantur. Citra necessitatem, vel ob C graue scandalum periculúmve religionis, id nefas est: quibus de causis duo illi Asa, Iosaphátque reprehensi videntur. Nam responsum habebant Iudæi sibi Deum adesse: cedebat in iniuriam Dei auxilium præbitum impio Achab, hísque qui oderant Dominum amicitia coniungi. Dauidi vis erat in regnum Israël, nec ita commodè tueri se aduersùs persequutorem Saul valebat. Tractat ex professo Ioannes de Neapoli in quæstione 38. ex variis editis Neapoli anno 1618. post annos 311. vtrùm rex fidelis Christianus pro defensione iusta reipublicæ in defectu gentis armigerorum fidelium, possit & debeat secundùm Christianam religionem vti infidelibus, vt Saracenis stipendiariis, &c. Ibi doctè sanè eadem ferè ab eo D tradi reperi, quæ hactenus dixi, priusquam in illius lectionem incidissem. Docet verò vbi hoc esset prohibitum à Deo vel ab Ecclesia, sicut falsse ait hoc loco filiis Israël, non esse licitum. Intelligendum est si absit necessitas, atque ita vt simul plus in diuino confidatur auxilio, quàm in humano. Tropologicè autem inhibitum est omne fœdus cum vitiis, vt infert Augustinus [f], cùm ea per gratiam Baptismi (idémque de Pœnitentiæ sacramento est) à nobis expulsa esse credamus, ne fiant nobis in ruinam, frustraque videamur percussisse fœdus cum morte, & cum inferno fecisse pactum, & à flagello immunes esse [t]. Docemur etiam vitare quantum possumus improborum societatem & commercium. Isai mittens Dauid filium in castra iussit vt eò currens E fratres visitaret si rectè agerent, & cum quibus ordinati essent, disceret [u]. Referre videlicet sciebat quo militantes vterentur commilitonum consortio.

Explanatio. *Tradideritque Dominus Deus tuus tibi.*] Hebraicè, Chaldaicéque (*ante faciem tuam*, seu *in conspectu tuo*, siue *coram te*, לְפָנֶיךָ *lephanecha*, קֳדָמָךְ *kodamach*) Græcè (*in manus tuas*, vt etiam legit Augustinus [x], *εἰς τὰς χεῖράς σου.*) id est, video-

a cap. 19.
b 10. de victoria verbi Dei cap. vlt.
c Ioseph. 13. antiq. c. 17. 1. de bello c. 2.
d Gene. 14. 13.
e c. 21. 22.
f cap. 26. & seqq.
g c. 31. 44. & seqq.
h 2 Reg. 10. 1.
i lib. 1. 27.
k lib. 3. 15. 18. 19.
l annal. an. 3893. n. 10.
m Ios. 6. 25.
n Iud. 1. 25.
o Act. 25. & habetur 23. q. c. 2. §. item ab aliquo.
p Gene. 14. 13. & seqq.
q 1. Reg. 28. & 29.
r 1. Macha. 11. 23. & seqq.
f serm. 51. de temp.
t Esa. 28. 15. 18.
u 1. Reg. 17. 17. 18.
x 7. 21. in Iosue.

A te te, suum manibus tuis illos comprehendente.

Percuties eas vsque ad internecionē.] In editionibus aliis *percuties, perdendo perdes*, seu *anathematizando anathematizabis*: aut *cōsumptione consumes*, aut *deletione delebis eos*. Hebr. sūt הַחֲרֵם תַּחֲרִים אֹתָם וְהִכִּיתָם *vehicciththam hacharem thacharim otham*: est enim חֵרֶם *cherem*, anathema, cùm quid penitus destruitur in honorem Dei: licèt aliàs sumatur anathema pro dono, quod appenditur Deo. Consumere & consumptionem significant Chaldæa גַּמָּרָא תְגַמַּר *gammara thegammar*: Græca *ἀφανισμῷ ἀφανιεῖς*, *deletione delebis*, vel, vt Augustinus [a] legit, *extermino exterminabis*. Vox internecionis iam prius occurrit cap. 3. [b] & libro priore [c]. Excipit B autem ab hoc præcepto Leonardus Marius; nisi vellet quis religioni Hebræorum adiungi: eo enim casu parci potuisse: aut si peculiari beneficio vitam impetrasset. Prior id subnotauerat Rickelius: eáque annotatio valet pro sequentibus membris de fœdere & connubio, vbi afferenda exempla Rahab & aliorum.

Non inibis cum eis fœdus.] Iuxta vim editionum aliarum diceremus (*non fœderabis eis aut ad eos fœdus*, *non pacisceris pactum*, *non dispones dispositionem*, vel *testamentum*, vt legit Augustinus [d], לֹא־תִכְרֹת לָהֶם בְּרִית *lo thichroth lahem berith*, *οὐ διαθήσῃ πρὸς αὐτοὺς διαθήκην.* In his est perfecta paronomasia: in aliis non tanta. Chaldæum autem verbum & nomen eatent ista paronoma- C sia, לָא תִגְזַר לְהוֹן קְיָם *lo thigzar lehon keiam*. Docui alibi fœdus, pactum, testamentum synonymè in Scripturis accipi: licèt nonnulla inter ea distinctio agnosci possit, velintque [e] nonnulli fœdus à fœdo animali, hoc est, à porca dici, quia

[f] *Cæsa iungebant fœdera porca.*

(initium namque immolandi sumptum à pecore suillo, inquit Varro [g], & *σῦν* quasi *θῦν* à *θύω sacrifico*, deriuant [h], qui dicitur sus, vel thysus, nisi mendum sit in Varrone pro thys.) vel quia in fœdere interponatur fides: vel rursus [i] ab hœdo seu hirco, quem veteres in veteri significatione ponebant. Restringit Lyranus & Marzilla prohibitionis sensum, ne remanere sinantur ad D hoc vt tributum pendant. Rickelius extendit ad amicitiam, ac proinde ad ea quæ cum illa coniunguntur. Abulensis interpretatur & de tributo, & de quacumque alia conditione. Subiugatis quidem imponi tributum solet cum fœdere: non tamen à quibuscumque confœderatis exigitur, quamuis plerumque munera inter se nonnumquam largiantur; vt olim Romanis Iudæi sub Machabæis clypeum aureum [k], Demetrio regi coronam auream & [l] bahem; & alia alij, vt historiæ testantur, vt de Antiocho Liuius [m], & Ptolomæo [n]; Appianus [o] de Demetrio, Cicero [p] de aliis.

Nec misereberis earum] Græcus textus licèt αὐτὰ posuerit priore versu neutro genere, dein- E ceps vsurpauit pronomen masculinum, quod refertur ad *ἀνθρώπους*; *καὶ παραδώσει αὐτοὺς*, *& tradiderit eos*: *πατάξεις αὐτοὺς*, *percuties eos*: *ἀφανισμῷ ἀφανιεῖς αὐτοὺς*, *deletione delebis eos*: *οὐ διαθήσῃ πρὸς αὐτοὺς διαθήκην*, *non dispones ad eos dispositionem*, seu *pactum*, *testamentum*, *fœdus*: atque nunc, *οὐδὲ μὴ ἐλεήσῃς αὐτοὺς*, *neque misereberis eorum*. Misericordiam negandam Marzilla, Rickelius, Abulensis, Lyranus accipiunt, vt non dimittantur abire cum sua vita; ne postea concitent alias nationes, inquit Abulensis, contra Israëlitas: & quia iam

a supra.
b vers. 3.
c c. 17. 13. c. 21. 35.
d supra.
Fœdus, pactum, testamentum pro vno eodémque sumi.
e Festus & Isidor. 18. etym. cap. 1.
f Virgil. Æne. 8.
g de re rust. lib. 2.
h Athen. li. 9. cap. 14. Clem. Alex. lib. 7.
i Isido. 10. etym. lit. F.
k 1. Mach. 14. 24. c. 15. 18. 20.
l ibid. c. 13. 36. 37.
m lib. 42.
n lib. 36.
o lib. 38.
p Verr. 6.

A iam meruerat mortem; nec fuisset hæc vera misericordia, sed praua mollities, ait Rickelius, & vitiosa remissio contraria Dei præcepto: velut si quis latronem morti adiudicatum velit eripere. *Quia dimisisti virum dignum morte, erit anima tua pro anima illius, & populus tuus pro populo*[a] *illius:* reprobatúsque Saul est, quia pepercit Agag regi Amalec[b], siue id fecerit ex superbia, vt triumpharet[c], siue ex auaritia, vt thesauros expiscaretur[d]; siue ex intempestiuâ misericordia & pietate[e]: siue ob corporis simul eius præstantiam ac fortunæ regiæ similitudinem[f]; siue quòd ille in obsidione, vitam pactus deditionem fecisset; siue vt quid circa eum facto opus esset, cum Samuele decerneret[g]. B Oportebat stultum intelligere, ait Theodoretus, vnam guttam diuinæ benignitatis & clementiæ vincere omnem hominum bonitatem. Sed infelix, cùm Deus iussisset punire, misertus est: & cùm Deus morte damnasset, ipse, vt existimauit, vitam tribuit. Vera vaticinatio Balaam[h]; *tolletur propter Agag rex eius, & auferetur regnum illius.*

a 3 Reg 20. 42. b lib. 1. 15. 9 & seqq. c Greg. lib. 6. in 1 Reg. d Lyra ibid. e Abul. ibid. q. 17. Theo. q. 34. Rick. in 1 Reg. 15. Sera. ib. Salia. anno 2961. n. 18. 19. f Ioseph 6. antiq. c. 8. g Idem Ioseph. h Num. 24. 7.

Vers. 3.] Neque sociabis cum eis coniugia. Filiam tuam non dabis filio eius, nec filiam illius accipies filio tuo:

Vers. 4.] Quia seducet filium tuum, ne sequatur me, & vt magis seruiat Diis alienis; irascetúrque furor Domini, & delebit te citò.

PARAPHR. VT multò meliùs commodiúsque præceptum illud primarium obseruaretur de Deo summè diligendo & colendo, ac de idololatria vitanda, præter amicitiam & fœdera cum idololatris, prohibentur seuerissimè connubia cũ iisdem, nimirum sub interminatione indignationis atque furoris diuini, citò præuaricantes deleturi. Obiecerunt Samsoni parentes hanc legem, poscenti sibi de Philisthæis vxorem, licèt demum annuerint, edocti de diuino consilio, vt sic ipsimet D Philisthæi punirentur[i], siue ab ipsomet filio per signum aliquod probationémque conuenientem, siue ab Angelo rursus apparente. Quod autem legis auctore fit, contra legem non censetur; quæ lex habetur etiam in Exodo[k]: & ob eius violationem Salomon reprehensus est, vtpote ex tali occasione in idololatriam lapsus[l]: Esdræ quoque dixit Sechenias, præuaricatos Hebræos in Deum, quòd duxissent vxores alienigenas de populis terræ; proinde pœnitendum; & proiiciendas illas, eósque qui de illis nati essent, curandúmque vt iuxta voluntatem Domini, & eorum qui timerent præceptum eius, atque secundùm legem fieret[m]: quod Esdras approbauit & iniunxit[n], ac reipsa executioni mandatum est[o]: E Nehemias item, qui tales vxores duxissent, acerrimè increpauit[p], immò cecidit quosdam ex eis, & declarauit[q], allato adhuc exemplo Salomonis, de quo dixi. Huc facit illud Apostoli[r]; *Nolite iugum ducere cum infidelibus*, & apud Malachiam[s] Deus conqueritur pactum patrum despectum, & abominationem factam in Israël & in Ierusalem, quoniam contaminauerat Iudas sanctificationem Domini quam dilexerat, & habuerat filiam Dei alieni: apud Oseam[t], *in Domino præuaricati sunt, quia filios alienos genuerunt*, Chal-

i Iudic. 14. 2. & seqq. k c 34. 16. l 3. Reg 11. 1. 2. Esd. 13. m 1 Esd. 10. 2. 3. n vers. 10. 12. o vers. 14. & seqq. p 2. Esdr. 13. 23 & seqq. q 1 Paral. 19. 4. r 2 Cor. 6. 14. s c. 2. 11. t cap. 5. 7.

A daicè *filiis de filiabus Gentium sibi statuerunt.* Alioqui per se malum non est iungi matrimonio alieni & diuersi cultus coniuges, siue cultus sit Christiani seu baptizati, sed hæretici, siue cuiusuis alterius non baptizati: sed solùm ratione scandali, aut periculi, ne alter coniugum subuertatur, & proles, aliíve qui ex illis pendeant; & ne ob eiusmodi diuersitaté perpetua discordia coniugum meritò timeatur: atque impediatur fidelis ab exercitio suæ religionis. Contra verò ex ea coniunctione si desint dicta incommoda, aut morali quadam certitudine defutura sperentur, oriri possunt magna bona, vt pacis inter principes, ac regna; & conuersionis tum alterius coniugis; B tum prolis inde susceptæ in religione educandæ; tum totius alicuius prouinciæ regníve ad eam reuocandi, vel adducendi. De validitate matrimonij vt est sacramentum, conuenit inter omnes, verum ac ratum esse Catholici cũ hæretica, vicéque versa; & hæreticorum inuicem, si seruentur necessaria Sacramento; non autem Christiani siue baptizati cum omnino infideli, seu non baptizata, etiam catechumena, vel fictè baptizata, vt nec huius cum illo. Vnde sequitur iure diuino nec naturali, nec positiuo prohiberi & irritari tale matrimonium cum infideli; sed tantùm positiuo ecclesiastico: diuino autem prohiberi duntaxat propter dicta pericula; propter quæ Paulus[a] iubet nubere tantùm in Domino. C Laban Ethnici filiabus Iacob matrimonio iunctus[b] est; Ioseph Ægyptiæ filiæ Putipharis[c]; Moses Æthiopissæ filiæ Iethro[d], Salmon Rahab[e]; Booz Ruth[f]; Dina filio Hemor[g]; Esther Assuero[h]; Dauid filiæ regis Gessur[i]; Salomon filiæ Pharaonis[k], quod in eo nullus reprehendit, præter Theodoretum[l], quem noster confutat Pineda[m]. In Hebræo autem catalogo negatiuorum præceptorum vbi recitatur istud quod hîc habetur, exceptio additur de Rahab, quæ in Hebraismum recepta est, ex alia verò natione quàm ex septem hîc etiam numeratis erat. In lege quoque noua talia matrimonia extitisse, testes Hieronymus[n], & Augustinus[o]; Augustinique mater Monica Patritio pagano nupsit[p]; D Clotildis Clodoueo, &c. quamuis reprehenderentur non quidem vt irrita, sed certè vt mala: nisi fortè ignorantia excusaret, vel introducta consuetudo. Denique præceptum de qualitate contrahentium matrimonium neque ad fidem pertinet, neque ad Sacramenti susceptionem, de quo solùm duplici rerum genere in lege noua ius diuinum extat; sed ad contractum naturalem; quem Christus eleuauit ad rationem & esse Sacramenti. Cæterùm, licèt nullus textus proferri possit apertè irritans, vt patet legenti canones[q]; ex quibus etiam aliqui[r] eodem tenore agunt de matrimonio fidelis cum hæretica; quod certum est validè contrahi[s]: tamen receptissimus Ecclesiæ vsus & intelligentia, necnon continuata semper iam inde ab Apostolis traditio, vim legis E habet. Quod autem recitauimus ex libris Esdræ, de irritatis eiusmodi matrimoniis, iudiciale præceptum fuit: & quidem quantum ad infideles solùm incolas Chanaan: tam qui aliunde illuc migrauerant, vt Ægyptij in eadem historia[t], præceptóque nominati; quàm qui ex ipsamet regione oriundi: iudicialia verò præcepta morte Christi expirarunt. Nec improbabile tamen est, quod ait Pineda[u] noster, vetitum Iudæis connubium cum qualibet alienæ gentis religionísve fœmina; quamuis magis apertè ac sæpiùs de Chananæis, quia

Matrimonium Catholici cum hæretica, vicéque versa, & hæreticorum inuicé. Item Christiani cum omnino infideli.

a 1. Cor. 7. 39. b Gene. 29. toto. c c 41 45. d Exo 2 21. e Matt. 1. 5. f vers. 4. g Gen. 34. 14. h Esther. 2. 17. 18. i 2. Reg. 3. 3. k 3. Reg 3. 1. l in 3. Reg. q. 35. m 7. de rebus Salom. c. 4. n 1. contra Iouinian. o de fide & operib. cap. 19. p August 9. confess. c 9. q c 28. q. 1. cauc. c non oportet. c. si quis Iudaicæ. c. Iudæi. r c. caue. c. non oportet. & concil. Chalc. c. 4. s c Quanto. de diuor. ex Inno III. & in Conc. Trid. sess. 24. can. 5. item Gloss. in cap. non oportet. 28. q. 1. & passim omnes. t 1. Esd. 9. 12. u 7. de reb. Salom. c. 4.

quia magis familiares erant ob inhabitationem Chananæorum, diuina Scriptura meminerit. Non placet prima probatio ex lege de matrimoniis ex eadem tribu & cognatione [a]; quia cauebatur per eam confusio hæreditatum, quæ ductis alienigenis poterat adhuc vitari. Ratio melior ex citatis Esdræ libris, in quibus vniuersè damnantur connubia cum populis terrarum: quod approbat quóque Iosephus [b], loquens de Salomone: & quia idem in omnibus legis finis ob periculum idololatriæ: quod non minus erat ex Ægypto, in quam inhibitus reditus erat [c], ac proinde vsus equorum eius: & in cap. 21. libri nostri [d] traduntur ceremoniæ cùm duceretur in vxorem captiua. Hinc fit, vt dispensati possit à Pontifice iniri matrimonium inter fidelem & infidelem, quamuis si iusta causa desit, peccare possint & dispensans, & dispensati. Quod multò magis concedendum est inter fidelem hæreticámque, hánc-ve & illum, non quoad validitatem, quæ ipso facto adest absque dispensatione, quidquid Simancas [e] dixerit, & alij, quos citat Thomas [f] Sanchez noster, & quidquid aliquando ex priuato iudicio responderit Cælestinus III. quem refert Castro [g]: & olim extabat in Decretalibus [h]; vt notauit etiam Bellarminus [i] noster; sed vt iusta etiam de causa licitè fiat. Sic quidem certè in Gallia, Germania, Polonia ea consuetudine tolerata & recepta celebrantur huiusmodi coniugia, dummodo sinatur persona Catholica liberè, ac sine vllo impedimento in fide, & veræ religionis exercitio permanere; nec ineatur pactum, vt quidam ex liberis fidei, alij adhæreant hæresi. Nam canon 72. Synodi VII. vt & alij eiusdem, auctoritate carent; quo nimirum decernitur irritas esse nuptias, nefariúmque coniugium orthodoxi cum hæretica, & orthodoxæ cum hæretico. Hoc tempore coram Gregorio XV. agitatur controuersia de matrimonio concedendo hæretici filij Regis Britanniæ Iacobi cum sorore Philippi IV. regis Hispaniæ Catholica. Expendent qui consultantur, non an factum tenere possit, si fortè fiat, sed vtrùm absque peccato fieri posse sufficientes causæ, ac idoneæ conditiones persuadeant; ne quod S. respondit Iuliana proco gentili opulento & honorato, obiicere queat heroina Hispana; *tuum matrimonium est societas cum inferis, & sepulchrum positum in oculis* [k]. Quo minùs autem licitè ac honestè celebrari matrimonium id queat, non obstat quòd Sacramenti matrimonij ministri sint ipsi contrahentes; hæretica autem persona sit in peccato mortali, ac proinde in celebrando matrimonio & recipiendo peccet, sicut & quiuis peccat quoduis Sacramentum in mortali peccato celebrans, aut recipiens. Nam si spes moraliter certa sit conuersionis, decernitur à Laodiceno [l], Chalcedonensi [m], & Agathensi [n] Concilio id fieri posse; neque fidelis contrahens cum infideli, vel hæretico, aut superior id concedens, inducit infidelem vel hæreticum ad Sacramentum cum peccato ministrandum & recipiendum, sed ad vtilem contractum perficiendum præbet assensum suum. Quod non est facere mala vt eueniant bona, aut per se ad malum inducere; quemadmodum quando in aliquo contractu exigit quis iuramentum ab eo qui iuraturus est per idola sua; vtitur iure suo, nec ei imputatur sacrilegum iuramentum; item qui mutuò accipit ab vsurario, non peccat. Gallorum reges Sigebertus, & Chilpericus Atanagildi regis Ariani hæreticas filias duxerunt Brunichildem, & Galsuintham, quæ ad Catholicam fidem conuersæ sunt [a]. Plura qui ex professo disputant de matrimonio vel scholasticè, vel canonicè, vel cum hæreticis, & in proprio tractatu noster Serarius: vel qui Paulum [b] enarrant, & præ cæteris de nostris etiam Thomas [c] Sanchez; qui post Azor [d] item nostrum, & post Nauarrum [e] defendit posse licitum esse dictis in prouinciis, in quibus Catholicis hæretici permixti sunt, tale matrimonium, quod non propter hæresim ineatur, sed ob amicitiæ leges & iura, aut cognationis, & generis necessitudinem conseruandam, aut ad communem reipublicæ statum, & conditionem tuendam; sicut & ibi cætera humana ciuiliaque commercia sunt Catholicis cum hæreticis communia. Idem sentiunt ex nostris Valerius [f] Reginaldus, Ægidius [g] Coninck (licèt hic generatim dicat se non audere asserere, & in praxi rarò videri tutum) Emmanuel [h] Sa, Serarius [i], Cornelius [k], (qui monet etiam passim id cauendum, & dissuadendum esse) Iustinianus [l], (qui ait se coram Clemente VIII. ac pluribus Cardinalibus peruicisse licere Pontifici facultatem facere fideli, si iusta causa subsit, vt cum infideli atque hæretica coniugium ineat; & in regionibus passim Infectis cum hæreticis id fieri ex consuetudine vel tacita Ecclesiæ concessione;) præterea Martinus Bonacina [m], & alij. Gulielmus [n] autem Estius concedit posse istiusmodi matrimonium irritari ab Ecclesia, si velit; sed ideo non facere, quia videt non expedire. Abutuntur porrò Lutherus, Bucerus, Caluinus, Kemnitius, quos refert ac refellit in vindiciis Theologicis aduersùs verbi Dei corruptelas Ioannes Paludanus; vt probent coniugium sine parentum consensu contractum irritum esse. Damnat id Tridentinum [o] Concilium: quamuis non neget posse esse peccatum, vt verè esse potest, inuitis parentibus contrahere, vel insciis absque iusta & rationabili causa. Alioqui post annos pubertatis filius sui iuris est ciuiliter loquendo, déque persona sua & actibus suis qui natura liberi sunt, disponere pro arbitrio potest: præceptum verò de honorandis parentibus ad morum spectat informationem, non ad administrationem Sacramentorum. Cùm autem hîc præceptum detur potius parentibus, quàm filiis, vt etiam alibi [p]; sequitur pertinere ad parentum curam prouidentiámque, vt liberos rectè collocent matrimonio. Apud Euripidem in Andromacha, quem citat Ambrosius [q], virgo sic loquens introducitur; *sponsalium quidem meorum pater meus curam subibit, hoc enim non est meum*, *νυμφευμάτων δ' ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς μέριμναν ἕξει, κ' οὐκ ἐμὸν κρίνειν τάδε*. Alius poëta de re eadem sic acutè, quasi tripartitum distinguens consensum,

Virginitas non tota tua est: ex parte parentum est.
Tertia pars matri data: pars data tertia patri:
Tertia sola tua est. Noli pugnare duobus,
Qui genero sua iura simul cum dote dederunt.

Scribit præterea Ambrosius [r] Sisinnium iustè indignatum, quòd se inscio filius ducere vxorem voluisset. Disputat contra dictum errorem Hæreticorum vberiùs noster Bellarminus [f], in eodem ponens etiam Erasmum vt primum, qui rem in controuersiam reuocauerit, præterea Brentium eiusdem sectatorem: & notat Lutherum, Melanchthonem, Kemnitium docuisse nata iam prole, non posse vel confirmari, vel irritari à parentibus matrimonium: omnes autem cum Catholicis consentire, non posse cogi filios ad matrimo-

Marginal notes (left column):
a Num. 36. 7.
b 8 antiq. c. 2.
c Deut. 17. 16.
d vers. 10. 13.
e instit. cathol. tit. 40 num. 17. & seqq.
f 7. de matrim. disp. 72.
g 1 de hæres. c. 4.
h c. laudabilem de conu. infid.
i 4 de Rom. Pont. c. 14.
k Metaphr. 16. Febru.
l can. 10. & 31.
m actio. 15. can. 14.
n can. 67.

Marginal notes (right column):
a Turon. 4. hist. Franc. c. 27. & 28.
b in 1. Cor. 7 & 2. ep. 6.
c 7. de matrim. disp. 72.
d 2. instit. c. 11. q. 5.
e l. 1. consil. tit. de constitutionib. n. 59. & 60.
f praxis fori pœn. l. 31. c. 21. n. 169.
g in 3. p. disp. 31. de sacra. dub. 3. n. 44.
h verbo matrimon. tit. de imped. n. 9.
i tract. de matri. hær. cum catholic. n. 38.
k in 1 Cor. 7.
l ibidem.
m de matr. q. 3. puncto 7. n. 2.
n in 4. d. 39. §. 4.
Consensus parentum.
o sess. 24. c. 1.
p Exod. 34. 16. Ier. 29. 6. 1. Cor. 7. 36. 37. 38.
q 1. de Abrah. c. vlt.
r epist. 43.
f 1. de matr. c. 19. & 20.

trimonium. Concedit quóque peccari posse, si desit consensus parentum; quem ciuilis & naturalis ratio adesse debere suadet [a]; vt ab Esau peccatum est; cùm duxit vxores duas, quæ ambæ offenderunt animum Isaac & Rebeccæ [b], & rursus tertiam, contra eorumdem voluntatem [c]; nisi quando meritò creditur id ratum parentes habituros, vt contigit cùm Iacob, vnam quidem duxit iuxta consilium parentum, sed alias tres, præsertim duas ancillas, ipsis insciis [d]: Tubias quóque in aliena regione absque vlla parentum notitia [e]: item nisi parentes iniustè prohibeant; vel causa maioris dotis, indignam tantùm, aut etiam hæreticam dare velint: & nisi similes aliæ occurrant causæ, quas tradit noster Serarius [f], diligenter quæstionem pertractans ac referens eiusdem sectatores erroris Petrum Martyrem [g], Dauidem [h] Chytræum, Albericum [i] Gentilem; & pluses modos, quibus eum exponunt vel tuentur, parum inter se consentientes, & à vero discrepantes. Monet denique vt clandestina matrimonia irrita sanxit Concilium Tridentinum, posse ab alio sanciri, ne firmæ sint ac ratæ nuptiæ, quas absque bonis iustísque causis, parentum inconsultu iniussúque filij ac filiæ contrahant: quod etsi nonnulli factum cupiuerunt à Tridentino, vt Gentianus Heruetus, Claudius [k] Espencæus, Bartholomæus [l] Chassanæus, Ambrosius [m] Catharinus, & alij: tamen id facere non placuit, ob plures melioresque rationes. Sed lectu dignus in primis Espencæus, cuius tamen, vt & aliorum argumenta, efficiunt duntaxat, vt quoad eius fieri potest in ineundis matrimoniis pendeant filij à parentum consilio consensúque, ac nominatim Euaristi & Nicolai Pontificum testimonia, quæ in decretis [n] recitantur: præterea vt propter peccatum ea in re admissum, moralémque honestatis necessitatem, plecti iure à parentibus liberi possint, politicóve magistratu, seu exhæredatione, seu exilio, seu ademptione dotis alimentorúmve, seu alia simili, pro legum prudentia, & locorum, ac personarum aliarúmve circumstantiarum intuitu: qua de re Iurisconsulti, præsertim Couarruuias [o], & Cuiacius [p]. Alioqui caueant parentes ne in eos quadret illud,

[q] *Sed vetuere patres, quod non potuere vetare.*

& ne audire cogantur quod Panegyris, & Pinacium sorores patri responderunt,

[r] *Stultitia est, pater, venatum ducere inuitas canes:*
Hostis est vxor, pater, inuita quæ ad virum nuptum datur.

Sed meminerint potiùs dictum à Paulo [f], *cui vult nubat, dummodo in Domino*. Porrò Cassianus [t] probat hinc bonæ voluntatis initium & consummationem à Domino fieri; attamen cooperari liberè voluntatem nostram. Nam Domini gratia fuit quòd introducerentur in terram repromissionis Hebræi, delerentur gentes multæ coram eis, traderentur in manus eorum nationes maioris numeri & robustiores; quòd illi percuterent vsque ad internecionem, vel reseruarent, vel parcerent, quòd inirent cum eis fœdus, aut non sociarent coniugia, vel sociarent, ipsorum fuit. Affert exemplum de cæcis, ante quos quod transiret Iesus gratia fuit, quòd clamarent, *miserere nostri* [u], fidei ipsorum; sed cooperante nimirum etiam gratia, cuius donum est fides.

a l. Nuptiæ. D. de ritu nuptia.
b Gen. 26. 34. 35.
c c. 28. 9.
d c. 29. & 30.
e Tobiæ 7. 20. & seqq.
f in Iud. 14. q. 4.
g in Iudic. c. 14
h in Leuit. 28
i L. 4. de nuptiis ferè totum, præsert. c. 2. & seqq.
k tract. de matri. clandest. post commen. in ad Timo. præsertim c. 26. 27. & 28.
l catalog. glo. mundi p. 12. consider. 36.
m tract. de cland matr.
n c. Aliter, & c. Nostrates 30. q. 5.
o de spons. p. 2. c. 2.
p 3. obseru. c. 5.
q Ouid. 4. metamor.
r Plaut. in Sticho sub initium.
f 1. Cor. 7. 39.
t coll. 3. c. 19.
u Matth. 20. 30. 31. Luc. 17. 13.
x q. 1. in Iosue.

Explanatio. *Neque sociabis cum eis coniugia.*] Augustinus [x]

A (*neque matrimonia iungamus cum eis*) quod Græce etiam plurali numero habetur, *οὐδὲ μὴ γαμβρεύσητε πρὸς αὐτούς, neque contrahetis affinitatem*, vel *sociabitis coniugia ad eos*, siue *cum eis*. Est *γαμβρός*, *gener*, & aliquando socer qui dicitur *πενθερός*; item frater vxoris, vel maritus sororis, & generaliùs affinis: putatúrque dici à *γαμεῖσθαι*, *nubere* [quasi *γαμερός*, & per syncopen, ac epenthesin literæ *β*, *γαμβρός*. Verbo nostro simile est compositum *ἐπιγαμβρεύω* apud Matthæum [a], *ἐπιγαμβρεύσει ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ*, *ducet* (nempe affinitatis iure) *frater eius vxorem fratris sui*. Significat לא תתחתן בם, *lo thithchatthen bam*, *non affinitate te iunges*, vel *affinitatem facies in eis*, siue *cum eis*, aut *inter eos*, *non fiet sponsus, gener, socer*: quod

B fit per coniugium, connubium, matrimonium, &c. & חתן, *chothen* socer est, cognatus, affinis, propinquus, חתן *chatan*, sponsus, gener, &c. חתנת *chotheneth* mater vxoris, seu socrus: חתנה *chathunnah* desponsatio. Latina vox iugum importat, cui coniuges subiiciuntur propter summam concordiam, ne separentur, inquit Isidorus [b]. Adde matrimonij onera maxima, & quam vocat Apostolus [c] tribulationem carnis: additque Hieronymus [d] in spiritu & in anima esse, multa disserens de incommodis coniugij; & Primasius [e], OEcumenius [f], Ambrosius [g], alij Paulum explanantes: ex quibus Ambrosius cúmque imitatus Augustinus teste Possidio [h] nulli ob tanta incommoda vxorem poscere seu suadere

C volebat, ne dum inter se coniugati iurgarentur, eum maledicerent per quem coniuncti essent. Clarissimum oratorem refert [i] Hieronymus dixisse; qui non litigat, cœlebs est: inuentum quóque monumentum in quo conditi erant vxor & maritus cum epigraphe, *Hospes, miraculum: hic vir & vxor non litigant*. Legendi præterea tractatus seu libri de virginitate à Basilio, Chrysostomo, Augustino editi, & penultimi sermo de libello repudij. Dolorum officinam appellat coniugium Basilius.

Filiam tuam non dabis filio eius, nec filiam illius accipies filio tuo.] Expressior est prohibitio consociationis coniugalis: comprehendendo sub filio & filia omnes alias affinitates; immò & quemlibet

D bet de populo Hebræo, ne iungi posset matrimonio cum quauis persona de regionibus Chanaan. Formulam autem præcepti dirigi dixit ad patrem; quoniam ad eum spectat peculiariter locare liberos, hósque non decet sine consilio & consensu ipsius inire coniugia. Glossa interlinearis explicat, vt cogitationem suam nemo vitiis societ. Addit Hugo vt nullus vanam gloriam societ bono operi.

Quia seducet filium tuum ne sequatur me.] Hebraicè (*quia recedere faciet filium tuum à post me*, כי יסיר את בנך מאחרי *chi iasireth bincha meacharai*.) Chaldaicè plurali numero (*quoniam aberrare facient filium tuum à post timorem meum*, seu *retro, à timore meo*, ארי יטעון ית ברך מבתר דחלתי *are ietabbian iath berach mibbathar dechalthai*.) Græ-

E cè (*seducet enim filium tuum à me*, *ἀποστήσει γὰρ τὸν υἱόν σου ἀπ᾽ ἐμοῦ*.) Exponit Vatablus quòd aliquis auocaret, vel hac ratione auocare posset. Sed cum asseueratiuè id hîc ponitur; & in Exodo [k], ac in 3. Regum [l], præsertim vltimo loco; (*non ingrediemini ad eas, neque de illis ingredientur ad vestras. certissimè enim auertent corda vestra, vt sequamini deos earum.* Quamuis aduerbium (*certissimè*) sit Interpretis: in aliis editionibus (*ne*) vel (*vt non*) אכן *achen*, דלא *delo*; *ἵνα μή*. Exemplum pro-

a c. 22. 24.
b 9. etym. c. vlt.
c 1. Cor. 7. 28.
d 1. & 2. cont. Heluid. & epist. ad Eustoch.
e in 1. Cor. 7.
f ibidem.
g ibidem.
h in vita Aug. cap. 27
i 1. contr. Iouin.
k c. 34. 16.
l c. 11. 2.

a ibidem.
b c.24.14. c.31.16.

A tulimus in Salomone [a]: & libro [b] præcedente vidimus hoc fuisse consilium quod se Balaam daturum pollicitus est Balac aduersus populum Hebræum, vt per mulierum alienigenarum amorem ad idololatriam pertraheretur; quod reipsa etiam successit [c]. Etsi verò Hebræum verbum masculinum est, intelligi debet periculum etiam esse à fœmina; vt scilicet seducat masculus alienigena Hebræam, vel aliena fœmina Hebræum.

c Num.25. toto.c.31. 16.Ap.2.14.

Et vt magis seruiat diis alienis.] Plurale verbũ est in Hebræo, Chaldæóque textu: in Græco numeri singularis λατρεύσει: quod sæpius monui applicatum vsu saltem Ecclesiasticorum Scriptorum ad cultum proprium Dei. Pro diis alienis sunt Chaldaicè idola populorum, טַעֲוַת עַמְמַיָּא B *tabhnaoth hhamemaija.* In Exodo [d] ratio prohibendi coniugia ista redditur hæc eadem, quemadmodum & ne pactum iniretur cum illis Gentibus. In libro priore [e], *cur fœminas*, inquit Moyses, *reseruastis? Nónne istæ sunt, quæ deceperunt filios Israel ad suggestionem Balaam, & præuaricari vos fecerunt in Dominum super peccato Phogor, vnde & percussus est populus?* In 3. Regum [f]; *certissimè auertent corda vestra, vt sequamini deos earum.* Caietanus [g] deos alienos dici vult, quòd sint non ad proprium hominis bonum, sed ad extraneum à salute humana. Hebræum epitheton est אֲחֵרִים *acharim*, & aliter dicuntur dij נֵכָר *nechar* alienationis, & quasi meretricij: meretrix enim נָכְרִיָּה *nochriiah* dicitur & aliena: Hispanicè *ramera*: nec C enim licebat meretrici apud Hebræos vrbem incolere, sed in semitis extra vrbem sedebat: ideóque non ciuis vel incola, sed extera censebatur & dicebatur. Idololatriam verò cum fornicatione comparare solet Scriptura, vt alibi etiam docui. Suspicantur aliqui Neæræ nomen alioqui proprium ex Hebræo posteriore ortum, & de quauis muliere lasciua infamique vsurpari, vt Neæram Herculis de Omphalo seu Iole; Neæram Bacchi de Ariadna; Neæram Ægonis pastoris, Neæram Autolyci, quæ aliter vocatur Metra.

d c.34.15. 16.
e c.31.15. 16.
f c.11.2.
g in lotum vlt.
Meretrix in semitis extra vrbem sedebat apud Hebræos.
Idololatria & fornicatio comparatur in Scriptura.

Irascetúrque furor Domini.] Deest (*in vos*, aut *in vobis*, בָּכֶם *bachem*, בְּכוֹן *bechon*, εἰς ὑμᾶς.) Eadem phrasis est in priore [h] capite, sæpiúsque declarata: & quo pacto cadat in Deum ira furórve. D

h v.15.

Et delebit te citò.] Minæ similes cap.4. [i] colentibus idola, quòd ad iracundiam Deum prouocarent, citóque perituri essent de terra, &c. & cap. 11. [k] quòd perirent velociter de terra: & cap. 28. [l] quòd contereret eos, & perderet velociter. Nec dissimilis hîc paulò [m] pòst comminatio (*reddens odientibus se statim, ita vt disperdat eos, & vltrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.*) Attamen lentus ac tardus vulgò dicitur Deus in irrogandis pœnis, hásque differre, & dissimulare peccata hominum (ea nimirum non tam citò puniendo) propter pœnitentiam [n]: &, vt ille dixit, lento procedere gradu, quasique laneis pedibus: ita vt quia non profertur citò contra malos sententia, absque timore vllo filij ho- E minum perpetrent mala [o]: Expectasse præterea dicuntur increduli in diebus Noë, cùm fabricaretur arca, Dei patientiam [p]: Deo videlicet patienter eos diu expectante; quemadmodum & Amorrhæos Chananæósve, donec iniquitates eorum complerentur [q], tamdiu expectauit: necnon & populum ipsum suum Hebræum tam longo tempore tolerauit; vt prædictiones propheticas minarum illusores ludibrio haberent tanquam cassas, vanas, irritas, falsas, mendaces; dicendo [r]; *manda, remanda: manda, remanda: expecta, reexpecta: expecta, reexpecta: modicum ibi, modicum ibi*, cum propterea expectaret Dominus vt misereretur [a]. Scripsit quóque Petrus [b] patienter Dominum expectare, nolentem aliquos perire, sed omnes ad pœnitentiam reuerti, nec tardare promissionem suam sicut quidam existimant. Paulus [c] reprehendit eos qui contemnunt diuitias bonitatis, & patientiæ, & longanimitatis Dei, benignitatémque ad pœnitentiam eos adducentis. Cognomina denique Dei sunt patiens [d], longanimis [e], & similia. Quantumuis differatur, quæ non aufertur diuina vindicta pœnáque, citò aduenire censetur: & grauitate tandem supplicij lento gradu ad vindictam sui diui- B na procedens ita tarditatem compensat [f], consueuitque, inquit [g] Iulius Cæsar, Deus immortalis, quò grauius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum vlcisci velit, his secundiores interdum res, & diuturniorem impunitatem concedere. Eodem pertinet Plutarchi disputatio de sera numinis vindicta: & Lyricus poeta [h] cùm cecinit quòd

i v.25.26.
k v.17.
l v.20.
m v.10.
n Sap.12. 24.
o Eccl.8. 11.
p 1. Petr 3. 20.
q Genes. 15.16.
r Es.28.10. 13.14.
a c.30.18.
b 2.ep.3.9.
c Rom.2.4.
d Exod.34. 6.Num.14. 18.ps.7.15. ps.85.15.ps. 144.8. Sap. 15.1.Eccl. 5.5. c.15 9. Esa. 42.14. Ioel.2.13. c.4.2.Nahum.1.3.
e 2.Esdr.9. 17. ps. 102. 8.Rom.2.4. 2.Pet.3.15.
f Val. Max. l 1.
g 1.de bello Gall.
h Horat,3. carm.ode 2.
i in Psalm. Sapient. Petrum.

Raro antecedentem scelestum
Deseruit pede pœna claudo.

& apud citatum Plutarchum Euripides,

μέλλει, τὸ θεῖον δ' ἐστὶ τοιοῦτον φύσει.

Cunctatur: talis est enim numinis natura.

Lege commentarios [i] nostros.

C

Vers. 5.] Quin potiùs hæc facietis eis. Aras eorum subuertite, & confringite statuas, lucósque succidite, & sculptilia comburite.

Paraphr.

NOn contentus Deus prohibuisse fœdera & affinitates cum Chananæis propter idololatriæ periculum, vt longiùs abessent Hebræi ab isto periculo, imperat subuerti, confringi, succidi, comburi cuncta idola, & quæ ad eorumdem pertinebant cultum, altaria, statuas, lucos, sculptilia. Hoc ipso capite [k] inferiùs iubentur sculptilia igne comburi, nec eorum argentum D aurumve assumi, aut quidquam ex idolo domum inferri: & c.12.[l] subuerti omnia loca, in quibus coluerunt gẽtes deos suos; dissipari aræ, lucos igne comburi, idola comminui, disperdi nomina eorum de locis illis: & in Exodo [m] dij destrui confringique aræ ac statuæ eorum, lucique succidi: & in libro Numerorum [n] confringi tituli, statuæ comminui, omnia excelsa vastari: In 2. Machabæorum [o] inuenta dicuntur donaria idolorum sub tunicis interfectorum Iudæorum, à quibus lex prohibet; ac manifestum factum esse ob hanc causam eos corruisse: In primo [p] eiusdem historiæ libro narratur à Mathathia aram destructam, quam ad immolandum Idolis Antiochus exexerat; item [q] à Iuda dirutas aras, & sculptilia deo- E rum succensa igni: in 2. [r] Regum, & in 1. [s] Paralipomenon iussu Dauid sculptilia deúsque Philisthæorum exustos. Iam antea [t] retuli ex Augustino [u], priùs agendum vbi nobis data non est potestas, vt idola in cordibus ea colentium confringamus; non autem reipsa confringenda, nisi postquam potestas data nobis fuerit. In commentario [x] actuum Apostolorum, & in epistolam 1. [y] Ioannis, & in prioris libri c.33. [z] pluribus eadem de re disserui, ostendique auctoritate Concilij Elibertini [aa] (cuius propugnator egregius Ferdinandus Mendoza) referri non debere in numerũ

k v.25.26.
l v.2 3.
m c.23 24. c.34.13.
n c.33.52.
o c.12 40.
p c.2.25.
q c.5.68.
r c.5.21.
s c.14.12.
t v.2.
u 5.de verb. Dom. c.vlt.
x in c.17. 23.
y in c.5 v.
z v.32.
aa can.6.

marty-

martyrum, qui iuuenculus frangens idola, ibi occidatur: hoc autē titulo dignos, qui vel ex præscripto Imperatoris[a] in eius nimirum ditione, id faciant, vel ex peculiari quodam diuino instinctu: vel si compellantur ad eorum venerationem, qualis Valentina, quæ calcibus aram euertit[b]. Legendus quem nominauit Ferdinandus[c], Iosephus[d] Stephanus, Cæsar[e] Baronius. Exempla iisdem locis protuli ecclesiastica: præter quæ afferri possunt eorum, qui nulla vi externa vsi idola euerterunt, vt Marinus oratione[f] sola, & Pelinus[g]. Satyrus autē solùm exsufflando[h]. Iulianus dum torqueretur[i]. Idē qui sub Imperatorib. Christianis, vt Porphyrius Episcopus Gazę sub Arcadio[k].

a August. epist. 50.

b Martyrol. 25. Iulij.

c lib. 3. pro cōc. Eliber. c. 13. 14. 45. & seqq.

d in 1. Macha. 2.

e in notis Martyr. 9. Aprilis.

f in Martyrol. 26. Decemb.

g 16. Dec.

h 13. Ianu.

i 27. Ianu.

k 26. Febr.

B Nec tamen hinc quidquam habent pro se Iconomachi, siue Iconoclastæ, qui pias imagines execrātur, ac de medio tollunt, arásque omnes sacras siue altaria, tēpláque diruunt, vt factū Basilius memorat ætate Gordij martyris, quem elegāti celebrat oratione: omitto enim & veteres dicti cognominis hæreticos, & recētes, qui eosdē sæua impietate non modò exæquarūt, sed longè etiā superauerūt. Iosephus[l] absq; dubio adulatoriè scribit, ad Ethnicorū promerendā gratiā, vtque illos diuinæ legi conciliaret, ea lege prohiberi de diis alienis malè loqui, atque id sibi velle illud præceptum[m], *diis non detrahas*. Qui iubet idola confringi, profectò non vetat de illis malè loqui: & Scriptura cognominat sordes, abominationes, immunditias, & Hebræi stercora גלולים *ghillulim*. Et item tamen adhuc ait fana externa non spolianda, neque sacra donaria tollenda: atqui Dauid coronā tulit idoli Melchom pretiosissimam[n]. Sine causa legitima tale quid non licuit: apud Chananæos ius hoc Hebræis à Deo datum est cum dominio regionis eorum. Quo pacto tamen etiam vetitum sit, dicendum postea[o]. Mysticum sensum attigi libro præcedente[p], vt extirpentur de terra carnis nostræ omnia peccata, mundetur terra cordis, dispergantur maligni spiritus cum suggestionibus suis, superbiæ quasi excelsa edomentur, &c. Iacobus[q] Aluares nostræ aras idolorum subuertere ait esse materias vitiorum excindere; statuas confringere, fletu & compunctione illicitas actiones diluere: lucos succidere, affectus & passiones cohibere: sculptilia cōburere, igne sancti amoris sæcularium actuum memoriam recordationémque cremare: hæc autē omnia fieri debere de omnibus quidem; quoniam horrendum est idola colere, id est, contempto Deo, creaturas contra eius præcepta diligere: at multo detestabilius esse, si populus sanctus Domino Deo suo (vt habetur in sequenti textu) & quem elegit Dominus Deus suus, vt esset ei populus peculiaris de cunctis populis qui sunt super terram, id est, si religiosi qui profitentur sanctitatem, seséque totos addixerunt Deo, & ad hoc vocati sunt, vt ab aliis segregarentur, soli Deo vacarent, sola diuina cœlestiáque concupiscerent; huiusmodi colant idola, &c. In vniuersum admonentur omnes vt peccandi occasiones, nec altaria multiplicent ad peccandum, vt loquitur Osea[r]; Quo modo si credimus nonnullis, Magdalena non solùm vnguentum effudit alabastri[s], quo priùs abusa fuerat, sed vas illud non retulit domū. Moses & Aaron nec vngulam quidē gregis in Ægypto remanere permiserunt[t]. Egressurus carcerem Petrus iubetur caligas calceare, non ibi dimittere[u]. Iuueni etiam pellem iubebat comburi extra castra, immò & fæces[x]. Iudas Machabæus mundans templum altare construxit nouū & vasa[y]. Ieremias[z] effundi cor, seu animam vult sicut aquam ante conspectum Domini, quia huius ef-

l 4. antiq. c. vlt.

m Exo. 22. 28.

n 1. Par. 20. 2.

Sensus mysticus quo idola, quà statuas confringendas.

o ver. 25. & 26.

p in c. 33. 52.

q to. 1. lib. 5. p. 3. c. 31.

r c. 8. 11.

s Luc. 7. 37. 38.

t Exo. 10. 26.

u Act. 12. 8.

x Leuit. 8. 17.

y 1. Mach. 4.

z Thren. 2. 19.

C Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A fusi liquoris nec odor, nec sapor, nec color vllus remanet. Id sibi quoque vult arcus & gladij contritio, confractio armorū, scutorū combustio[a]: vituli aurei etiā cōbustio, & vsque ad puluerē contritio[b]: item aratri combustio, quo mactatæ carnes boum coquerentur[c]: ablata idola Laban à Rachele[d], ne qua superesset ad peccandū occasio; ne retardaretur Elisæus ab Eliæ ministerio; ne Laban idololatriæ suæ haberet instrumenta. De origine idololatriæ dictum aliàs. Hoc loco Caietani Scholiastes Fonseca refert opinionē de Prometheo Iapeti filio, aut de Hercule. Ait verò primùm simulacra pro memoraculis habita, repræsentātibus amicos vel principes viros: priscos dio

a Ps. 45. 10. Oseæ 2. 18.

b Exo 32. 20.

c 3 Reg. 19. 21.

d Gene. 31. 19.

B Deum sine his instrumentis coluisse: immò Persas in excelso loco cū solis imprecationibus sacrificasse, Græcorum templa inflammasse: cùm nefas ducerēt Deos includere parietibus: Numā vetuisse pingi fingive, aut alio modo fieri Dei imaginē, quod assimilari deterioribus meliora dedeceret, nec aliter percipi Deus, quā intelligentia posset. Tandē, inquit, trāslata dicta memoracula pro victoris instrumentum, gratitudinisque testimonio, ad religionem: accedentibus aris, sacrificiis, templis, &c. cumque idola priùs togata fierent & honesta, deinde nuda & obscœna facta, cū impuris, & nefandis sacrificiis. Porrò Prosper[e] hoc loco & similibus quos citat, docet contineri prædictionē promissionémve de subuersione idolorum, quam

e de prædict. p. 2. promiss. 38.

C iam videamus impletam; vt exemplis multis demonstrat lectu sanè dignis: quibuscum simul profert vaticinium Sibyllæ, & Hermetis Trismegisti.

Quin potiùs hæc facietis eis] Hebraicè, *quinimmò si. facietis eis*, כי אם כה תעשו להם *chi im choh thahhasu lahem*: Græcè *sed sic*, ἀλλ' οὕτως Chaldaicè, *hoc sic*, כדין תעבדון להון *elahen cheden*.

Explanatio.

Aras eorum subuertite.] Hebr. תתצון *thithotsu. diruetis, destruetis, confringetis, conteretis, demoliemini*, à נתץ *nathats*: Græcum [illegible] valet *auferte penitus de medio à* [illegible]. Aræ dicuntur Hebræa voce מזבחות *mizbechoth* significante propriè altaria sacrificandis victimis & mactandis destinata à זבח *zauach mactare atque sacrificare*; quamuis transferatur ad altare thymiamatis, vt[f] alibi notaui, explicans rationem seu notationem altaris, & aræ,

f in Num. 23. 1.

D necnon Hebræi nominis, atque βωμοῦ. Ac inter cætera monui Scripturæ sacræ vsu videri aram semper de idolis ac idololatria sumi, præterquam bis in Ecclesiastico[g], & semel in Baruch[h]. Scriptores tamen Ecclesiastici promiscuè vtuntur ara & altari: arámque Prudentius[i] describit Sacramenti donatricem mensam, eamdémque custodem fidam sui martyris, hoc est, Hippolyti. Dicit præterea non esse perpetuum discrimen Seruij[k], vt ara superis inferísque conueniret, altare tantùm superis: etsi verum sit cum sacra fiebant superis, præsertim Ioui, extrui solitas aras in locis excelsis; imòt, quod scripsit Melanthes[l], mons omnis appellaretur [illegible], *mons Iouis*, [illegible]

g c. 50. 13. 15.

Ara pro altari.

h c. 1. 10.

i in Hippolyto.

k in 2. & 4. Æne.

l lib. de sacrif.

E [illegible] *quia mos erat antiquis altissimo existenti Deo in alto seu excelso sacrificia facere*. Lege Natalem[m] Comitem. Inde in diuinis literis nomen excelsorum, de quibus cognosce quæ dixi ad c. 26.[n] Leuitici, & 33. Numerorum[o].

m 1. Mythol. c. 10.

n v. 30.

o v. vlt.

Et confringite statuas.] Addunt (*eorum*) editiones aliæ. Idem præceptum extat in libro Numerorum[p] (*statuas comminuite*) licèt ibi Hebraicè habeantur *imagines conflatilium*, צלמי מסכת *tsalme masschoth*. Græcè τὰ εἴδωλα τὰ χωνευτὰ, *idola, conflata*, siue *fusilia*. Consule loci eiusdem commentarium; atque de origine vel vsu statuarum

p c. 33. 52.

Lucósque

Lucósque succidite.] Adiecto pronomine (*eorum*) in reliquis editionibus אשריהם *asserehem*, אשריהן *asserehon*, τὰ ἄλση αὐτῶν. In Exodo [a]; *sed & aras eorum destrue, confringe statuas, lucósque succide;* & in cap.12. [b] libri nostri, *dissipate aras eorum, confringite statuas, lucos igne comburite, & idola comminuite: disperdite nomina eorum de locis illis.* Vbi pro lucis sunt eadem vocabula editionum cæterarum, quæ hoc loco. Latini vocabuli etymon arcessunt aliqui [c] à luce per antiphrasim, quòd non luceat: quoniam nullæ illic arbores cæderentur ob religionem, ac proinde opacus & sine luce esset. Alij [d] à lugere vel à luco Aramorum, apud quos senem significat, ob arborum senium. Iulius Cæsar [e] Scaliger, quia sacrificiorum frequentia luceat: vtpote locus arboribus consitus Deo alicui consecratus: vel vt Valla [f] inquit, alicuius hominis cineribus consecratus; ideóque aut circa delubra numinum, aut circa sepulchra positus: differens à sylua, quæ cædua est; à saltu, quia sylua inuia, in qua pasci & æstiuare pecudes solent; à nemore, quoniam voluptatis causa comparatur, & amœnitatis. Isidorus [g] deducit à collucendo crebris luminibus, quæ ibi propter religionem Gentilium, cultúmque fiebant. Addit Cornelius [h] Fronto lucum esse fulmine ictum locum, & arboribus tectum. Confunduntur nomina: nemúsque vsurpat Interpres & de illo quod Abraham plantauit in Bersabee vbi inuocauit Dominum [i]; & de illo, quod iussus est Gedeon, destruendo aram Baal iuxta eamdem, succidere [k]; & de illo, in quo Saulis & filiorum ossa sepulta sunt [l]: & de illo, quod erat consitum, & in eo armamentarium [m]; & de illo, in quo Assuerus, cùm esset regio cultu & manu consitum, celebrauit conuiuium [n]. Benedictus [o] Curtius docet nemus minùs religiosum, ac minùs venerabile, quàm lucum esse: sacrorúmque nemorum exempla generatim enumerat. Deinde [p] definiens lucum, syluam diis, heroibus, vel alicuius cineribus sacram; & scribens ex Cornelio [q] Tacito; Germanos veteres nulla deorum templa habuisse, præter lucos nemoráque deorum suorum nominibus appellata; quod & de aliis, aliorum testimoniis confirmat, vt Virgilij [r] de manibus, laribus, heroum animabus.

Nulli certa domus, lucos habitamus opacos.

item asyla illic fuisse, Virgilio [s] eodem teste, & Ouidio [t]. Tradit præterea [u], ne in necessitate quidem permissum per lucos meare; iis vti ad venationem, illorúmve occidere animalia, nisi sacrificij & numinum causa. Rursus demonstrat heroibus, & præclaris viris dicatos lucos [x]; pœna seu vindicta tum diuina, tum humana in lucorum violatores animaduersum [y]; Deum verum execratum eiusmodi omnem superstitionem [z]; quoniam præcipit c.16. [aa] libri huius ne plantaretur lucus, & omnis arbor iuxta altare suum, minatus est iis qui fecerant eos [bb]; laudatus est Asa, qui Maacham matrem suam amouit ne esset princeps in sacris Priapi, & in luco eius, quem consecrauerat [cc] (de his hoc loco [dd] Abulensis:) reprehensus Achab, qui lucum plantauerat, & Manasses [ee], & alij. Elias occidit prophetas lucorũ Baal quadringentos [ff]: iterũ commendatus Ezechias, qui lucos succidit [gg], dissipando excelsa, & statuas conterendo; necnon Iosias [hh]; (quamuis luci nomen aliquando [ii] accipiatur pro simulachro luci) quod fecit quoque Nabuchodonosor, sed vt ipse solus diceretur Deus [kk]: vaticinatus est Esaias [ll] & Michæas [mm] abiiciendam à fidelibus idololatriam, ac nominatim lucos & delubra: Hecatæus autem Abderita apud Eusebium [nn] inter laudes Iudæorum ponit, quòd nullum in templo simulacrum esset, imago nulla, nec planta, nec lucus ἄγαλμα, ἀλσῶμα, φύτευμα, ἀλσῶδες. Denique Curtius [a] recēset sacros lucos Ioui, Iunoni, Apollini, Daphni, Mineruę, Isidi, Latonę, Cybelę, Osiridi, Æsculapio, Dianæ (& peculiariter qui Aricinus nūcupabatur) Camœnis siue Musis, Vulcano, Veneri, Cupidini, Marti, Bellonæ, Libero patri, Pani, Syluano, Neptuno, Cereri, Proserpinæ, Plutoni, Vestæ, Castori & Polluci, Feroniæ, Albuneæ, Maricæ (quam Circen etiam vocant) Lauernæ, Furinæ, Suadelæ, Hilerni, Hebæ, pluribus simul diis. Disputans Pineda noster de rebus Salomonis [b], ac præmonens lucos rarò intra vrbes fuisse, qualis quem in medio cum templo Iunonis, describit Virgilius [c], & quem Babylone Herodotus [d] (de eadem re Plutarchus in problem. explicans quid lucar sit, Strabo lib.6. Philostratus in Heroicis, Cedrenus de Numa, Plinius in Panegyrico, Lucanus lib.3. Statius 3.4.6.& 9. Theb. Seneca epist.41. Pollux lib.1. Valerius Maximus lib.8. c.1. Valerius Flac.5. Argo. Ouidius 8. Metamorph. Prudentius 2. contra Symmachum) ad quem illud Psalmi [e] possit pertinere; *in salicibus in medio eius suspendimus organa nostra*, Id est, in medio Babylonis, vbi esset salicetum Ioui consecratum in eiusdem templo. Postea docet videri æmulum diuini honoris diabolum, adorari colique in lucis voluisse; quoniam Adam velut sacerdos primus, in nemoroso positus est paradiso, vt operaretur [f] & coleret Deum (sic enim aliqui de Deo exponunt:) Abraham plantauit nemus in Bersabee & inuocauit ibi nomen Dei æterni [g], tanquam in templo & oratorio, vt placet Caietano [h]: Iacob videtur quercum Deo sacrasse [i]: Iosue posuit lapidem subter quercum, quæ erat in sanctuario Domini [k]: & creditur eadem, sub qua, terebynthi nomine, idem Iacob infodit idola familiæ suæ [l]; & ad quam consedit Abrahã [m], vocatur enim *elon*, id est, quercus, vel terebynthus, *moreh*, quæ in editione nostra *conuallis illustris*: & sub qua, siue sub querceto, apparuit Angelus Gedeoni [n], hicque ibi obtulit sacrificium, ponens illud vt iubebatur, super petram [o], hoc est, aram. Affert deinde vsum arboris alicuius & nemoris ad sepulchrũ, ex Genesi [p], historia Regum [q]; (adiice sepultum Esaiam sub quercu Rogel, Epiphanio [r] teste) ex Virgilio [s], ex Cicerone [t]; quin etiam ex Ieremia [u], & Ezechiele [x]; (quibus adde Platonem [y], Q. Calabrum [z], Pausaniam [aa].) Item ad inaugurationem principum ex libro Iudicum [bb]; (vbi de Abimelech rege constituto iuxta quercum statuæ Baal-Berich) de qua re etiam Abulensis [cc]. Simili ritu idololatras in nemoribus lucísve sacrificasse colligitur ex pridē hîc nominato Tacito [dd], Plinio [ee], Lucano [ff], Claudiano [gg], necnō Esaia [hh]: ad superstitiosas epulas, impudicáque opera, ex Esaia [ii], & Osea [kk]; quod Philo [ll] quoque insinuet, scribens lucum nullum intra templi ambitum fuisse (quod etiam lege vetitum retuli) quoniam verum templum non amœnitates postulat, sed seueram castimoniã; & condensa syluarũ maleficis conueniunt, ex latebris securitatē, & insidiarũ occasionem quærentibus. Adhæc notat frequentes in lucis appendi superstitiosè solitas lucernas, vt luci propterea dicti sint, quia luce carerēt, propteréaque appensis lucerent lucernis: in iis domũculas & alia regumēta cōstructa; quod colligit ex libris Regũ [mm], & Arnobio [nn] scribēte de fabula interfecti Acdestis: dona seu anathemata suspensa, vt idē Arnob. [oo] indicat, Lucanúsque [pp], ac Silius [qq]. Hæc ferè ex Curtio, & Pineda, præterea ex Cer-

da

a c.34.13.
b vers.3.
Luci etymol.
c Quintil. lib.1. Sermons, & alij apud Benedict. Curtiũ 4. de hortis. c.3. & Gyral. de diis Gent. syntag. 17.
d apud eūd. Curt.
e 3. poët. c. 90.
f lib.4. elegan. c.56.
g 14. etym. c.8.
h de differ. vocab.
i Gen.21. 33.
k Iudic.6. 25.26.30.
l 1.Reg.31. 12.13.
m 2. Paral. 9.16.
n Esther 1. 5.6.7.8.
o hortor. lib.3. c.vlt.
p lib.4.c.1.
q lib.1. de morib. Germ.
r Æneid.6.
s lib.2. & 8.
t in Fastis lib.2. & 3.
u c.2.
x c.5.
y c.7.
z c.8.
aa vers.21.
bb 3.Reg. 14. 15. c3.
cc Ierem.17.2.
ee 3.Reg. 15.13.
dd q.3.
ee 3.Reg. 16.33. lib.4. 13.6. c.17. 10.16. c.et. 3.7.
ff lib 3. 18. 19.40.
gg lib.4.18. 4.
hh c.23 4. 6.14.
ii ibid.v.6.
kk Iudit.3. 12.13.
Lucus pro simulachro luci.
ll c.17.7.8. c.17.9.
mm c.5.12. 13.
nn 9.de præp. euang. c.2.

a c. 10. vsque ad finem lib.4.
b lib.7.c.10. §.c. num.5. & seqq.
c Æneid.1. vers.445. & 454.
d lib.1.
e Ps.136.3.
f Gen.2.15.
g c.21.33.
h ibid.
i Gen.35.8.
k Iosue 24. 26.
l Gen.35. 4.
m c.13.18.
n Iudic.6. 11.
o ibid.v.19.
p c.35.8.
q lib.1.31. 13.lib.4.23. 11.16.
r de vitis prophet.
s 9. Æneid. vbi Seruius.
t pro Milone.
u c.2.34.
x c.6.13.
y 12.de legib.
z lib.4.
aa passim.
bb c.9.6.
cc in Iudic. 9.q.23.& in 3.Reg.1. q. 36.
dd 1.de moribus Germ.
ee lib.12. c.1.
ff de obsidione Massiliæ.
gg 1. de laud. Stiliconis.
hh c.57.5.
ii c.66. 17.
kk c.4.
ll 1.de mon. sub initium.
mm lib.4. c3.7.
nn lib.5.
oo lib.1.
pp lib.1.
qq de luco Feroniæ.

a in 1. Æn. v. 445. not. 5. & 11. & in 6. v. 616. not. 6. & in 7. v. 81. not. 2. in 8. vers. 597. not 2. — da [a] nostro transtulimus, quia non parum conducunt vt intelligatur quare tam serio, seuere, ac frequenter diuinæ literæ lucos coarguant, succidique præcipiant; simúlque verum esse deprehendatur, Gentiles de libris legis scrutatos similitudinem simulachrorum suorum [b], ac superstitionis totius; quòd aliàs etiam obseruauimus.
b 1. Mach. 3.48. — c lect. 24. de temp. — Augustinus [c] reprehendit Gentiles quòd in agro suo, aut villa, aut iuxta villam, aliquas arbores, aut aras, vel quælibet fana haberent, vbi vota redderent. Græcè hoc loco appellantur ἄλση: eúmque ἄλσος ἱερὸν cognominat, existimant aliqui [d]
d H. S. in thesau. — superuacaneum, quoniam per se ἄλσος sacrum est. Synonymè idem valet τέμενος, vel ἀπὸ τοῦ τέμνειν *scindere*, quia portio agri à cæteris resecti esset, Deo alicui aut heroi consecrati, iungitque
e lib. 1. c. 5. — Pollux [e], vt *ἀφωρισμένους θεοῖς τόπους relictos diis locos* ἄλση τε, καὶ τεμένη, καὶ ἱερὰ, *nemora, agros sacros, loca septa*: vel ἀπὸ τῆς τιμῆς, quòd ei honor ac veneratio deberi censeretur. Hebræum nomen אֲשֵׁרָה *ascerah* R. Dauid ait significare omnem arborem quæ colitur, aut plantatur ad gloriam illius qui colitur. Quasi nempe si dicatur à beando, siquidem אַשְׁרֵי *asre* beatum esse valet, & אִשֵּׁר *ascear* beatus est, beatum dixit, beatificauit: & beata sylua aut benedicta, quam Gentes in honorem deorum
Asseres vnde. — suorum conserebant & consecrabant. Qui asseres deriuant vel ab assidendo, vel ab axis, quod obliquè declinetur axeris [f], vel ab ἄζεσις [g], non minùs forsitan aptè deducerent ab Hebræo dicto nomine; quoniam ex syluæ, nemoris, luci, arboribus asseres conficiuntur. Sed non semper ἔτυμα sunt ἔτυμα vera veriloquia, seu veræ etymologiæ, seu notationes.
f Ioseph. Scalig. in Festum. g Iul. Cæs. Scalig. in Theophr. & 2. de ling. lat. c. 28.

Et sculptilia comburite.] Additur in editionibus aliis (*igne* aut *in igne*) in Chaldæa *imagines idolorum eorum*, צַלְמֵי טַעֲוָתְהוֹן *tsalme tahbaathehon*: in Græca (*sculptilia deorum eorum*, τὰ γλυπτὰ τῶν θεῶν
h vers. 25. — αὐτῶν.) Inferiùs [h] hîc iterum (*sculptilia eorum igne combureris.*) Vbi eodem prorsus modo se habent
i vers. 8. — reliquæ editiones. In c. 5. [i] erant eadem vocabula quæ hîc פֶּסֶל *pesel*, צֶלֶם *tselem*, γλυπτόν. Recitat
k de præ. dict. p. 2. promiss. 35. — Prosper [k] (*sculptilia eorum igne concremabitis*) Lyranus de solis idolis ligneis exponit, quatenus ad combustionē concremationémve attendit. Lapidea comminuebantur: metallica conflabantur, alitérve destruebantur, inquit Abulensis. Eugubinus mouens additum Græcè θεῶν: addit potuisse esse alia sculptilia hominum, quadrupedum, serpentium, reptilium vt apud Ægyptios, qui adorabant ibes, ciconias, ichneumonas, crocodilos, eorúmque exprimebant in templis imagines; verùm & hos fuisse eorum deos.

Vers. 6.] Quia populus sanctus es Domino Deo tuo. Te elegit Dominus Deus tuus, vt sis ei populus peculiaris de cunctis populis, qui sunt super terram.

PARAPHR. — IDololatriam cauere persuadet Moyses oportere, quoniam populus Hebræus Deo vni, soli, & vero dedicatus sit, & ab eo præ cæteris populis electus; quorum non minus, quàm ipsius, dominus sit: vt vera illius fide imbueretur, eámque profiteretur, ac vt Deum eumdem sincero cultu veneraretur: cui fidei cultuíque aduersatur omnis aliorum quorumlibet deorum; immò idolorum, superstitiosa & impia religio. Similes
l c. 11. 44. 45. c. 19. 2. c. 20. 7. 26. c. 21. 8. — sententiæ occurrerunt aliquoties in libro Leuitici [l] de populo sancto, ac de Deo sancto, quem Deum sanctum sanctè colere sanctus populus de-

A berer. Priore item [a] libro sancti Deo suo dicuntur hi qui memores præceptorum Domini faciunt ea. Repetitur in nostro inferiùs [b] electio eadem diuina, quódque sanctus esset Domino Deo suo ille populus. De sanctitate mentio quoque in Exodo [c]. Vbi sanctitas tribuitur populo, quoniam profitebatur doctrinam de Deo sanctā & veram, cultúmque eiusdem pium & sincerum; vitam & mores sanctos. Quo pacto cognominatur Ecclesia sanctique omnes fideles, licèt inter hos existant non pauci peccatores, fide integri, moribus corrupti: virgines doctrina, non item vita, quemadmodum de virginitate citra figuram loquen- — a c. 15. 40. b c. 14. 2. 21 c. 26. 18. 19. c c. 19. 6. & 22. 31.
B do, ea præditus quis esse potest in corpore, quamuis non habeat in mente: & sicut religiosus vocatur qui regulam profitetur, quamuis non seruet: sanctissimus Papa, qui talis ratione status debet esse; & cui sanctarum omnium rerum summa administratio tradita est. Ex ista electione (quæ dicitur προαίρεσις, & negatur à Damasceno [d] in Deo vt inuoluit præcedentem dubitationem, consilium, consultationem) colligunt aliqui electionem ad gloriam, seu prædestinationem ante præuisionem meritorum, cum ordinatione mediorum infallibilium, & gratiæ efficacis ad gloriam consequendam, quam solet Augustinus [e] vocare gratuitam electionem. Ad idem eiusmodi aliæ sententiæ [f] proferuntur, quibus talis ele- — d li. 3. c. 24. e de præd. sanct. c. 18. & 19. & alibi.
C ctio & dilectio exprimitur, cúmque in Cantico [g] canticorum sponsa cognominatur electa. Quidquid sit de Theologica illa controuersia, in qua certum est electionem atque prædestinationem adæquatè sumptam, vt includit primam gratiam vocationis, esse merè gratuitam, ex operibus ac meritis pendere quatenus dicit collationē beatitudinis; certè populus ille à Deo priùs electus, dilectus, peculiaris, vocatus est postea, Deo iubēte, ab Osea [h], non populus meus, quod infallibili non conuenit electioni, prædestinationíque, quoniam corpora visibilis Assyrius ceperat ac tenebat; animas inuisibilis Assyrius deceperat, & possidebat, inquit Rupertus [i]. De priuilegiis illius populi non semel actum, & adhuc afferri plura — f Deut. 4. 37 c. 10. 15. c. 14. 2. c. 26. 2. Paral. 6. 5. c. 12. 13. c. 33. 7. g c. 6. 8. 9. h c. 1. 9. i ibidem.
D possent, & nonnulla colligit Galatinus [k]: quę Clemens [l] Alex. concessa scribit vt Christi fidem protestarentur, & propter Christum ipsis promissum, ex eisque oriturum; & colligi possunt ex Paulo cum Barnabà [m], & ex Paulo seorsim [n]: & quòd Christus ipse missum se negauit nisi ad oues Israël [o], ac vetuit dum viueret ne discipuli abirent in viam Gentium ciuitatésve Samaritanorum [p]: tandem dixit salutem ex Iudæis esse [q]. Longè potiore iure populus Christianus meretur cognomen electi, vt alibi docui, explanans quo pacto filij Iacob vocentur electi [r] Dei, afferens testimonia Scripturarum ad hoc accommodata, & Iustini Tryphonem de hoc conuincentis: prætereà ostendens perfectiùs eam appellationē congruere — k lib 4. c. 8. l 6. Strom. m Act. 13. 14 n Rom. 9. 2. 2. c. 9. 4. 5. o Matt. 15. 24. p c. 10. 5. q Ioan 4. 22. r Ps. 104. 6. Tob. 13. 10. Sap. 3. 9.
E ad beatitudinem electis, qui propiùs ad Christum spectant, maximè ac perfectissimè Dei electum [s], quē is elegit, & in quo benè complacuit animæ [t] suæ. Quia verò talem se Deus erga Hebræum populum profitebatur; vt suum & peculiarem sibi eum esse affirmaret, conquestus est, quàndo idem poposcit regem [u]: cùm hactenus velut immediatè ipsemet rexisset, per Mosem, Iosue ac deinceps per Iudices, tanquam per vicarios & quasi proreges. Atque ob eamdem causam Gedeon, licèt iudicauerit seu gubernauerit 40. annis, tamen respuit principatum regium, vt non dominaretur, quemadmodum populus petebat, & denotat verbum מָשַׁל *mascial* [x], respondítque, quòd non — s Luc. 23. 35. t Esa. 42. 1. Mat. 12. 18. u 1. Reg. 8. 7. x Iudic. 8. 22. 23. 28.

dominaretur ipse, nec filius suus, sed Dominus. Vnde Dominus mortuo alio ex Iudicibus, dicebatur alium suscitare; quod erat ceu cum mortuo Iudice, mortuam suscitare in successore potestatem. Lege de Gedeone Serarium [a] nostrum, Atiam [b], Abulensem [c]. Ioannes [d] Vitalis Cardinalis religiosum singulari quadam ratione cognominari scribit electum, & Israël. In Israël enim considerat propositum electionis, de qua citat præsentem locum, & Psalmi 134. [e] atque Esaiæ 44. [f] vbi dicitur Dominus Iacob sibi elegisse, Israël in possessionem sibi; & Iacob seruus eius esse, & Israël quem elegit, quódque reliquiæ Israël, vt ait Apostolus [g], secundùm electionem gratiæ Dei saluæ factæ sunt: signum interpretationis, vt Israël dicitur significare eum qui videt Deum; quoniam beatus prædicatur, cui quæ Deo placent manifesta sunt [h]: donum benedictionis; quia Iacob obtenta benedictione, appellatus est Israël, affirmauitque vidisse se Dominum facie ad faciem, & saluam factam esse animam suam [i]: pactum repromissionis; quia non omnes qui sunt ex Israël, hi Israëlitæ, &c. id est, non filij carnis, sed qui filij sunt promissionis [k]: quique nominatur Israël Dei [l]. Bonis dominatur Deus viris modo maximè singulari, nec in talibus ambitus dominandi est; sed vbi tales sunt, ibi, vt Plato [m] scripsit, περιμάχητον τὸ μὴ ἄρχειν, ὥσπερ νυῦ τὸ ἄρχειν, *non secus pugnatur, ne quis princeps fiat, quàm alibi nunc fit, vt fiat quis.* Quod inter veros religiosos verissimum est. Sed contingit quandoque vt populus quem non cognouit Deus seruiat ei [n]; & inueniatur Deus à non quærentibus [o] se; & vocet Deus non plebem suam, plebem suam; non dilectam, dilectam; non misericordiam consecutā, misericordiam consecutā [p].

a in Iud. 8. q. 10. & seq.
b ibidem.
c ibid. q. 19. 20. 21. 22.
d speculo mor. scrip. verb. Religio. fol. 298. a.
e vers. 4.
f vers. 1. 2.
g Rom. 11. 26.
h Baruch 4. 4.
i Gen. 32. 28. 30.
k Rom. 9. 4. 6.
l Gal. 6. 16.
m in Polit.
n Ps. 17. 44.
o Esa. 65. 1.
p Os. 1. 10. & 2. 23. 24. Rom. 9. 25. 1 Pet. 2. 10.

Explanatio.

Quia populus sanctus es Domino Deo tuo.] Præponunt alij textus isto modo (*quia populus es sanctus*, &c.) Editio Hebræa, & Chaldæa carent substantiuo verbo: Græca id habet, sicut hic recitatur in nostro; videlicet ὅτι λαὸς ἅγιος εἶ, &c.) & illæ aliæ duæ addunt (*tu*) (*quia sanctus populus tu*) Chaldæa verò (*coram Domino Deo tuo* קֳדָם יְיָ אֱלָהָךְ *kodam Iehouah Elohach.*) Inest emphasis in eo quòd quis dicatur sanctus Domino Deo vel coram illo, & quidem suo. Sic in Leuitico [q]; *eritis mihi sancti* [r]: *sancti erunt Deo suo*: & in Numeris [s]; *sintque sancti Deo suo*: libro [t] sequenti; *sis populus sanctus Domini Dei tui.* in 1. [u] Esdræ, *vos sancti Domini.* quamuis in primo & vltimo libro sermo sit de Leuitis, sacerdotibúsque, qui magis proprio modo sancti, hoc est, dicati Deo erant. Illis autem locis Chaldaicè phrasi eadem dicuntur sancti coram Domino: quod, vt dixi, vim continet, vt indicetur iudicio Domini, qui falli nequit, sanctitatem inesse; quemadmodum quando dicitur inuenisse gratiam corā Domino [x], iustus esse [y] coram illo, vel peccator [z], vel magnus [aa], &c. Præ oculis habendum quòd sumus de gente sancta [bb], filijque sanctorum [cc], ac de generatione quærentium Dominum [dd], oe degeneremus.

q c. 20. 26.
r c. 21. 6.
s c. 15. 40.
t c. 26. 19.
u c. 8. 28.
x Gen. 6. 8.
y c. 7. 1.
z c. 13. 13.
aa Luc. 1. 15.
bb 1. Pet. 2. 9.
cc Tob. 2. 18. c. 8. 5.
dd Ps. 23. 6.

Te elegit Dominus Deus tuus.] Græcè præfigitur (καὶ, &) quam particulam apponere non debuit qui Chaldæa transtulit, cū in ea editione non sit, vt nec in Hebræa. De hac electione mentio præcessit c. 4. [ee] & in hoc mox [ff] adhuc sequitur, & in 10. [gg] 14. [hh] 26. [ii] vbi præterea [kk] dicitur, quòd vicissim populus Dominum elegeris, vt esset ei Deus: & ipsosmet Hebræos etiam testes, quòd elegissent sibi Dominum vt seruirent [ll] ei.

ee vers. 37.
ff vers. 7.
gg vers. 15.
hh vers. 2.
ii vers. 18.
kk vers. 17.
ll Iosue 24. 22.

A Prima electio solius Dei est: per cooperationē tamen, quæ requiritur, & consensum, eligitur etiam à nobis. Sic verum est, quòd non eligimus eū, sed ipse nos [a]: ac simul quòd nos illum eligimus: quemadmodū conuertit nos, vt conuertamur; & conuerti monemur ad ipsum, vt se conuertat ad nos. Electio, inquam, ad primam gratiam, solius Dei est electio ad gloriæ consecutionem, non sine meritis nostris; vt antea attigi.

a Ioan. 15. 16.

Vt sis ei populus peculiaris de cunctis populis.] Iuxta reliquas editiones (*præ cunctis populis*, siue *super omnes gentes*, מִכֹּל הָעַמִּים *micchol habhammim*, מִכֹּל עַמְמַיָּא *micchol hamemaia*, ἀπὸ πάντα τὰ ἔθνη. Idem peculiaris populi epitheton extat in simili B sententia citatis sequētibus capitibus 14. [b] & 26. [c] in Exodo [d] autem; *eritis mihi in peculium de cunctis populis.* Vbique habetur substantiuū nomen Hebræum סְגֻלָּה *segullah*: Chaldæum חֲבִיב *chabbib*, Græcum περιούσιος. Rabbini sanctum populum in primo versus membro interpretantur segregatū ab omni immunditia, & ab omni enormi fornicatione: peculij siue peculiarem veluti thesaurū prædilectum. Oleaster hoc loco, & in Exodi c. 19. sequitur eamdem nominis Hebræi significationē siue pro re separata, rara, eximia, desiderabili, egregia, pretiosa, cara. Redditur alibi ab Interprete peculium [e], Græcè quod quis περιεποιήσατο, *acquisiuit*, & περιποίησις, *acquisitio, vendicatio, lucrum*: vel possessionem [f], περιουσιασμὸν: vel substantias [g], περιουσιασμούς. In C Psalmo 134. [h] vbi legimus: *Iacob elegit sibi Dominus, Israel in possessionem sibi*, pro vltimo nomine est סְגֻלָּה *segullah*: & Græcè περιουσιασμὸς, secundùm editionem L X X. secondùm Aquilam & V. editionem, vt etiam retuli ibidem ex Hieronymo [i], περιούσιον, secundùm Symmachum ἐξαίρετον, quod vltimum significat selectum: Chaldaicè חֲבִיבָא *chibbuua*, cui simile hîc חֲבִיב *chabbib* dilectum: quod alij præterea exponunt ornamentum, gemmam pretiosam, thesaurum, peculium, proprietatē; Hieronymus ad hoc suprà, & apud Malachiam [k] acquisitionem seu possessionem περιποίησιν: itē apud Matthæum [l], & Lucam [m], cùm dicitur panis ἐπιούσιος, quotidianus aut supersubstantialis, meliùs verti ait [n] præcipuum, egregium, peculiarem: De D nique cùm sæpiùs vim nominis περιούσιος, quod de populo dictum in epistola ad Titū [o] redditur per acceptabilem, considerasset, nec quisquam de Sapientibus sæculi respondere quidquam potuisset, docet se ad hunc nostrum locum recurrendo, vbi, vt dixi, est περιούσιος, reperisse; quem alij abundantem, multum, copiosum, interpretantur. Admonui præterea, quod hoc quoque loco notat Eugubinus; quartum prædicabile ab Hebræis Logicis [p] nominari סְגֻלָּה *segullah*: punctum vnum vocale סְגוֹל *segol*, quia refert bullā de collo pendentem, in qua sint vniones seu gemmæ triangulariter dispositæ. Ibidem citaui commentarium alium meum in Ecclesiastem [q], vbi coaceruasse se Salomon scribit substantias περιουσιασμοὺς ex E L X X. ἴδια ex Aquila, τιμάλφη ex Symmacho; tum in 1. epistolam Petri [r], vbi vocatur populus acquisitionis, λαὸς εἰς περιποίησιν. Attuli quoque testimonium Delrij [s] nostri, existimantis formulam adagialem esse, quæ ad castrense peculium alludat; quamuis haud ita id approbem: sed latiùs patere arbitrer. Budæus [t] ex Theodoto, & Theophrasto voce περιουσία significari obseruat id quod rarum est, inusitatum, peregrinum. Alij quod industria, pretio, labore comparatum, vt propria possessio, ac tanquam carus dilectúsque thesaurus habetur.

b vers. 2.
c vers. 18.
d c. 19. 5.
e Paral. 29. 3. Malach. 3. 17.
f Ps. 134. 4.
g Eccle. 2. 8.
h vers. 4.
i in c. 2. ep. ad Titum.
k cap. 17.
l cap. 6. 11.
m c. 11. 3.
n in c. 2. epist. ad Titum.
o c. 2. 14.
p R. Salomon in logica edita Basileæ anno 1527.
q in c. 2. 8.
r in c. 2. 9.
s tomo 1. adagial. 83.
t comment. ling. Græc.

Legendi in citatum locum epistolæ ad Titum Soto maior, nostérque Iustinianus, & in locum Ecclesiastæ Pineda, qui his quæ iam pridem notaueram, addit quoddam paulò curiosius inserta litera N. singulare deducere ex segulah. Peculium porrò Iurisconsulti accipiunt quasi pusillam pecuniam, siue patrimonium pusillum pro patrimonio, hæreditate, possessione [a]: pro eo quod præsidij, subsidij, solatij causa vltra patrimonium, pecuniámve necessariam, ad ordinariam necessitatem reponit prudens paterfamilias; vnde adagiũ, pecuniam sine peculio ré esse fragilem [b]: pro eo quod seruus domini permissu, separatim à rationibus dominicis habet, deducto inde si quid domino debetur [c]; & idem ferè est de filio [d]: habeturque in vetere Glossario quòd πεκούλιον est κτῆμα τοῦ ἐν ἀλλοτρίᾳ ἐξουσίᾳ ὄντος, τοῦτ' ἔστιν υἱοῦ, ἢ δούλου, *possessio eius qui est in aliena potestate*, hoc est, *filij, aut serui*: & distinguitur in paganicum, tum dominicum tum paternum, & in castrense, quasi castrense, profectitium, aduentitium. Generaliter tamen etiam accipitur pro facultatibus, ne patrum quidem familias exceptis bonis, ita vt synonymum sit cum dictis facultatibus, censu, fortunis, substantia, quia plerique ἀπὸ κοινοῦ patrimonium suum, peculium dicunt, inquit Vlpianus [e]: Seruiúsque ad id Virgilij [f], *nec cura peculi*, hoc nomine omne patrimonium intelligi docet, à pecoribus (vel vt seruis conueniit, ac si ille seruus esset, quia se apud Mantuam seruisse memorauit) in quibus vniuersa constabat veterum substantia; vnde etiam pecunia dicta à peculio: quod & Plutarchus [g] testatur διὸ καὶ τὰς οὐσίας ἄχρι νῦν ἀπὸ τῶν προβάτων πεκούλια καλοῦσι: etsi Festus pecuniam nobilium dictam velit, peculium seruorum. Plura in lexico iuris Brissonius. Hugo vim constituens in vocabulo peculij, quasi possessio sit pecoris mansueti, populum peculiarem hîc nominari vult, id est, mansuetum, & assuetum ad Dominum; citans ex Esaia [h]; *omne pecus Cedar congregabitur tibi*. Qui est sensus mysticus. Porrò frequenter dicitur populus Hebræus hæreditas, pars, funiculus, ac virga hæreditatis Dei, vicéque versa Deus populi Hebræi hæreditas, &c. quoniam ille populus Deo sanctus erat, id est, seruitio, cultuíque illius dicatus: & propter Messiam oriturum ex eo populo, per quem Deus regnaret in domo Iacob in æternum: Deus autẽ erat summum bonum dicti populi, ac singulari modo possidebatur ab eo, & possessiones bonáque multa recipiebat. Qua de re alibi actum non semel.

Peculium quid.

a tit. de peculio cler.

b l. 79. §. 1. D. de leg. 3.

c l. 5. §. vlt. D. de pecul. d l. 182. D. de verb. signi. Isid. 5. etym. c. 25.

e l. 16. D. ad S.c. Trebell. f eclo. 1.

g in Public. Pecuniæ etymon.

h c. 60. 7.

B

C

Qui sunt super terram.] In editionibus aliis (*super faciem terræ.*) Notat Abulensis [i] non poni hoc ad differentiam, quasi alij populi sint sub terra, quia nulli sunt, & infrà eam nihil est, sed ipsa infra omnia, centrúmque illius infimum in toto orbe: & licèt Antipodes veri sint, non oportet dicere eos esse sub terra. Id longiore oratione demonstrat. Verùm huiusmodi probatio vel annotatio parum necessaria est; atque hic idem loquendi modus multis aliis locis communis est.

i quæst. 4.

D

Vers. 7.] Non quia cunctas gentes numero vincebatis, vobis iunctus est Dominus, & elegit vos, cùm omnibus sitis populis pauciores:

Paraphr.

AMputat Moyses gloriandi occasionem Hebræo populo, quem affirmauerat esse sanctum Domino, & peculiarem populum plusquam cunctos alios populus. Nec enim, inquit, Dominum, qui alioqui nullius eget, mouere potuit ad hoc vt vobis potiùs iungeretur quàm aliis, vósque præ aliis eligeret, ac singulari amore beneficiísque prosequeretur, quòd alios multitudine superaretis; siquidem infert Rickelius innumerabiles tunc homines fuisse in mundo, quia in populo Hebræo erant tot millia virorum (nempe sexcenta millia, & mille septingenti triginta [a]) præter mulieres, pueros, & puellas, immò & præter senes, qui non computabantur inter bellatores, qui soli ab anno vigesimo vsque ad sexagesimum numerabantur secundùm Iosephum [b], vt vidimus libro priore [c]. Inde verò prætereà colligit quàm sint innumerabilia millia angelicorum spirituum, immò & Angelorum infiniti chori, cùm quilibet homo specialem habeat Angelum sui custodem; atque secundùm diuinum Dionysium vnusquisque ordo, seu chorus angelicorum spirituum tanto plures in se habeat Angelos sanctos (idem est de malis) quanto superior est. Abulensis intelligit præsentem locum de magnis solùm populis, negatque verum esse quòd quilibet populus maior esset numero, quàm Israël. Populum deducentes à πολύς iterata syllaba prima, quasi esset πολπολύς, accipiunt pro quauis multitudine: necnon qui deriuant παρὰ τὰς πόλεις; cùm sit πόλις, id est, *ciuitas* communis locus, in quo πολῖται πολλοὶ *conueniunt multi*, & populi ciues è vicis multis in vnam sedem iure sociatam conuenientes; ita vt etiam ciuis nomen παρὰ τὸ κίειν petatur, inquit Iulius [d] Cæsar Scaliger, seu à coëundo, quasi coiuis, secundùm alios. Hoc pacto non erat Hebræus populus alio quolibet minor. Sed populum sumi nunc puto synonymè pro gente: cùm in editionibus aliis repetatur idem nomen הָעַמִּים *hhammim* מִכָּל־הָעַמִּים *hhamemassa*, ἔθνη. De iisdem antea dictum est, quòd dilexit Deus patres eorum & elegit semen eorum post eos: & eduxit præcedens in virtute sua magna ex Ægypto, vt deleret nationes maximas & fortiores. Rupertus [e] explanans promissum illud Abrahæ factum; *faciam te in gentem magnam*, non dixit, ait, in gentem multam, sed magnam: quia illa gens quæ promittitur, comparatione aliarum gentium, non valdè multa futura erat, prout hoc loco habetur, quem citat. Hæc est consuetudo Dei, inquit noster Maldonatus, explanans verba Baruch [f]; *non hos elegit Dominus*, nimirum gigantes, non numerum, non vires, non staturam, sed mores, vt in electione Dauidis declarauit [g]. Commendatio est hæc maxima beneficij diuini præ oculis habenda, quòd non multos potentes, nobiles, sapientes elegit Deus: & quòd nos ipsos vel ad fidem catholicam vocauit, vel ad ordinem religiosum, tot aliis præteritis aut multò melioribus, aut qui talibus beneficiis meliùs vsuri essent. Galatinus [h], propter matrem Messiæ vocatum scribit Israël populum Dei peculiarem: referétque R. Haccados summi nominis ac auctoritatis apud Iudæos ad sextam Antonini consulis petitionem sic respondisse, allato testimonio R. Simeonis filij Iohai. Deinde proferens hunc locum nostrum negat eos præ cunctis populis & gentibus electos in populum peculiarem vel quantitate, vel qualitate, sed proprietate. Non primum, propter ea quæ habentur hoc loco: non secundum, hoc est, quia sanctas habuerint operationes, id enim Deus cap. 9. [i] reiicit.

a Num. 26. 51.

b 4. antiq. c. 6.

c c. 1. & 26.

Populus vnde dictus.

Ciuis vnde.

d in Hipp. de insom.

Populus pro gente.

e lib. 5. in Gen. c. 5.

f c. 3. 27.

g 1. Reg. 16. 7.

E

h lib. 7. c. 10.

i v. 4. 5. 6.

Proprietatem autem occultam illi populo vocat immaculatam Dei matrem ea eis processuram, vt R. Haccados loquebatur. Potiore iure propter ipsummet Messiam siue Christum asserere oportet à Deo electum populum illum peculiarem.

Explanatio. *Non quia cunctas gentes numero vincebatis.*] Hebraicè (*non præ multitudine vestra*, לֹא מֵרֻבְּכֶם *lo merubbechem*) Chaldaicè (*non præ hoc quod multi vos*, לָא מִדִּסְגִּיאִין אַתּוּן *lo midsaggahim attun*) Græcè, *non quia multiplicati estis*, οὐχ ὅτι πολυπληθεῖτε. Versu 1. dictum est quòd septem Gentes ibi numeratæ multo maioris numeri erant, quàm populus Hebræus, & robustiores eo. In cap. 30. [a] pollicetur Deus obedientibus sibi fore vt maioris numeri faciat esse, quàm fuissent patres ipsorum: & Patriarchis promiserat seminis multiplicationem sicut stellarum cœli & arenæ maris [b]: quod etiam habetur in c. 4. [c] epistolæ ad Romanos iuxta nonnullos codices, licèt non in correctis, nec in editione Græca, vel Syriaca. Etsi verò in c. 1. [d] libri nostri affirmauit Moyses Hebræos esse sicut stellas cœli plurimos, orans vt Dominus Deus patrum eorum adderet ad hunc numerum multa millia (vbi cognosce quæ loco illo dixi) tædio affectus Moyses ob gubernandi molestias, populique peruicaciam; potuit eo modo loqui, vt videretur ei multitudo quædam innumerabilis, cúmque stellis, quas numerare difficile sit, compararet. Nunc, vt priùs monui, collatio est cum Gentibus septem; quarum Hebræi regiones possessuri erant; quod exprimitur etiam versu 17. in c. autem 28. [e] inter comminationes hæc vna est contra nolentes audire vocem Domini, vt remaneant pauci numero, qui priùs erant sicut astra cœli præ multitudine. Salomō dicebat populū infinitum esse, qui numerari & supputari non posset præ multitudine; ideóque implorabat gratiam ad eum gubernandum [f]: scribitur præterea sub eodem Iuda & Israël innumerabiles fuisse sicut arenam maris in multitudine [g]: idémque scripsit [h], quòd in multitudine populi dignitas est regis, & in paucitate plebis ignominia principis. Argumentum enim præcipuum est virtutis in principe, ait Xenophon [i], si plures subditi ad ipsū libenter confluant, & in periculis vnà perseuerent. Reuocandis quoque de captiuitate Babylonica pollicetur Deus quòd multiplicaret eos; & non minoraret [k]: in qua captiuitate querebatur Daniel [l] apud Deum, quòd imminuti essent plusquam omnes gentes, esséntque humiles in vniuersa terra, quamuis propter peccata sua.

a v. 5.
b Gen. 13. 5. c 22. 17. c. 26. 4. c. 32. 12. Exod. 32. 13. 1. Paral. 27. 23. 2. Esdr. 9. 23. Dan. 3. 36. Deut. 10. 22. c. 28. 6. Oseæ 1. 10. Ier. 33. 22.
c v. 18.
d v. 10.
e v. 62.
f 3. Reg. 3. 6. 9.
g c. 4. 20.
h Prou. 14. 28.
i in Oecon.
k Baruch. 2. 33.
l c. 3. 37.

Vobis iunctus est Dominus.] Verbum Hebræum חָשַׁק *chasciak*, Pagninus reddit (*annexus est*, *& complacuit.*) Vatablus (*ardenter dilexit*) Eugubinus (*concupiuit.*) Munsterus apostata pòstque illum Oleaster (*complexus est*, aut *coniunctus*) quia חִשּׁוּק *chasciuk*, inquit vltimus [m], significat circulum, aut filum quo cingitur columna sicut vinaria dolia. In thesauro idem Pagninus interpretatur חָשַׁק *chasciak*, *concupiscere*, *desiderare*, *amare*, *diligere*, *complacere*, *adhærere*, *coniungere*, *cingere*, *propenso animo esse in aliquem*, *complecti*, *voluptatem in aliquo capere*: & præsentem locum adhuc exponit (*complacuit in vobis*, *adhæsit vobis*, *dilexit vos.*) In cap. 10. [n] transtulit Hieronymus (*conglutinatus est*) in cap. 21. [o] (*adamaueris.*) Vertitur alibi) *adhæsit* [p]) aut (*placuit* [q]) aut (*voluit* [r]) aut (*sperauit* [s]:) & in piel (*vestiuit* [t]) id est, elnait, seu fecit cincturas columnarum. Conducunt hæ omnes notiones vt & nominis חִשּׁוּק *chasciuk* pro doliari circulo, vt dixi, vel filo cingente, quam vocat editio nostra [u] cælaturam columnarum; & חֵשֶׁק *chesciuk* pro cantho [a], seu radio rotæ: præterea חֵשֶׁק *chescek* pro voluntate, complacentia seu placito, beneplacito, desiderio, dilectione [b]; vt intelligamus Dei erga populum Hebræum singularem amorem, beneuolentiam, beneficentiam: & spectando significationem cingendi, & cincturæ, quo pacto visus sit velut annulo [c], corona siue serto ac diademate [d], fascia pecturali [e] cingere ac ornare se populo illo, eúmque carum habere, aut illi loco istarum rerum esse. Quæ omnia hisque similia sponsæ ornamenta, quæ alligat sibi apud Esaiā [f] Deus comprehendens ait; *Viuo ego, quia omnibus his velut ornamento vestieris, & circumdabis tibi eos quasi sponsa.* Eodem autem loco statim promittitur multiplicatio hominum; *quia deserta tua, & solitudines tuæ, & terra ruinæ tuæ* (quæ contigerant in captiuitate Babylonica) *nunc* (post reditum ex illa) *angustæ erunt præ habitatoribus.* Cæterùm Chaldaicum verbum (צְבִי *tsabe*) significat (*complacuit*) Græcum προείλατο) valet (*præsumpsit*) siue (*præ aliis sumpsit.*)

m hic, & Exod. 27.
n vers. 15.
o vers. 11.
p Gen. 34. 8.
q 3. Reg. 9. 19.
r 2. Par. 8. 6.
s Psal. 90. 14.
t Exo. 38. 28.
u Exo. 27. 10. 11.
a 3. Reg. 7. 33.
b 3. Reg. 9. 1. 19. 2. Par. 8. 6. Esa. 21. 4.
c Iere. 22. 24.
d Esa. 28. 5. c. 62. 3.
e Ier. 2. 32.
f c. 49. 18.

Electio pro prædestinatione. *Et elegit vos.*] Moniti priùs vti nonnullos accommodationia saltem sensu isto verbo, sententiáque huius loci tota, pro prædestinatione, vt probent esse ea Dei electione ante opera præuisa. Id negari nequit si adæquatè accipiatur prædestinatio pro gratia vocationis, quæ omnino gratis datur, & vocari solet prima gratia. Quamquā eligere, eligi, electio, electum esse in diuinis literis quandoque sumuntur vt referuntur ad aliquid temporale, aut certè ad gratiam communem iis etiā, qui non sunt prædestinati. Tali sensu dicitur Deus elegisse populum Hebræum hæreditatem sibi [g], & tribum Iuda [h], & cōplacuisse sibi in eis [i]: Paulus quoque [k] sæpe vt sanctos, ita & electos cognominat plurimos; quos omnes de numero prædestinatorum fuisse, probabile non est. Quin etiam isto eodē pacto paucos electos, & vocatos multos [l] quidā intelligūt, id est, vocatos ad fidem & Ecclesiam, qui nō consenserint, multos; paucos, qui consenserint: quamuis non quicūque consenserunt, & gratiam consecuti sunt, iúsque ad gloriā, perseuerauerint in gratia. Nec aliter accipiendi, quos Petrus [m] vocat electos aduenas dispersionis, &c. itémque genus electum [n]. Alioqnin electi pro prædestinatis communiter accipiuntur, & sic loquuntur etiā Scripturæ [o], ac nominatim quoque de Angelis [p]; immò & de Christo [q]. Illud verò idē de nomine electorū generali confirmari posset ex Electæ nomine, si verū esset in epist. 2. Ioannis designari per id Ecclesiam vel vniuersalem, vel particularē, quod noster ibidem sensit Serarius [r], fauétque OEcumenius; quódque dicitur Ecclesia [s] coëlecta συνεκλεκτή: aliqui enim, vt codē loco docui, aiunt esse nomē propriū, vel appellatiuum, eo modo quo Rufus electus cognominatur in Domino [t]; conuenitque particulari personæ, quæ proprio alio nomine vocaretur, vt existimat Estius, addens si exponatur de electione non ad fidē tantū gratiámque iustificationis, sed etiā ad gloriam intelligi ex bona fiducia, non ex certitudine; quatenus decet nos cōfidere quòd quibus dedit Deus primum, sit daturus & secundū; vt idemmet Paulus iustum sibi scribit esse, sentire de Philippensibus [u]. Denique Augustinus [x] docet generaliter loquendo dici eligi, qui ex aliis, & præ aliis seliguntur, siue ad munus aliquod exercendum, siue ad locum aut dignitatem aliquam.

g Psal. 32. 12. Psal. 46. 5.
h Psal. 77. 68.
i Psal. 43. 4.
k Rom. 8. 33. c. 11. 5. 7. Eph. 1. 4. Colos. 3. 12. 1. Thes. 1. 4. ep. 2. 2. 13. 1. Tim. 2. Tit. 1. 1.
l Matt. 20. 16. c. 22. 14. Lucæ 13. 23.
1. Pet. 3. 20.
m 1. ep. 1. 1.
n c. 2. 9.
o Matt. 13. 20. 22. c. 24. 24. 27. Ioan. 13. 18.
p 1. Tim. 5. 21.
q Luc. 23. 35. Matth. 12. 18.
r Proleg. 4.
s 1. Pet. 5. 13.
t Rom. 16. 13.
u Phil. 1. 7.
x 1. ad Simplic. 9.

Cùm omnibus sitis populis pauciores] Ex Hebræo (*quia vos paruum præ omnibus populis*, כִּי־אַתֶּם הַמְעַט מִכָּל־הָעַמִּים *chi attem hammehat miccol hahhammim*) Chaldaicè (*quia vos pauci præ omnibus populis*, אֲרֵי אַתּוּן זְעִירִין *are atthun zehherin*, &c.)

Græcè

Græcè ὀλιγοστοί, *paucissimi.*) Videlicet comparando Hebræos pro eo tempore cum populis siue gentibus Chanaaniticis regionis, vt antea monui, notans reperi bis nomen idem Hebræum מעט *bhammim*, & Chaldæum מעטיא *bhamemaja*, & Græcum ὀλίγοι. In Psalmo 104. [a] *cùm essent numero breui, paucissimi & incolæ eius*: seu vt est in 2. Paralipom. [b] *cùm essent pauci numero, parui & coloni eius*, exponitur à nonnullis de toto populo Hebræo iuxta dictum tempus; licèt absolutè adeò multi essent in comparatione ad tempus quo in Ægyptum ingressi fuerant [c]. Typus quidam hac in re populus ille fuit prædestinatorum; qui etiã electi cognominantur, ac pauci. Vincẽdum vt pauci, vt cum paucis eligamur. Angusta enim porta, & arcta via est, quæ ducit ad vitam, & pauci sunt qui inueniunt eam: lata porta, & spatiosa via, quæ ducit ad perditionem, & multi sunt qui intrant per eam [d]. Haud ineptè, ait Procopius, ad illos qui expertes hæreditatis erant, dictum est illud, *pauciores cunctis populis estis*, atque adeò similiter huic, *pauci qui seruantur* [e]: item huic, *contendite ingredi per arctam portam* [f]. Alibi tamen docui, ex Catholicis videri, maiorem numerum electorum esse: quoniam in extremo vitæ recipiunt Sacramenta, eóque tempore vt plurimum omnes de sua salute solliciti sunt, & vi sacramentorum Pœnitentiæ, Eucharistiæ, Extremæ vnctionis fiunt ex attritis contriti: suppléntque Sacramenta defectũ vltimæ dispositionis necessariæ ad iustificationẽ, id est, contritionis: qua contritione præsente, extra Sacramentum, semper & infallibiliter eodem instanti remittuntur peccata, gratiáque sanctificans cum suis donis infunditur. Oppositum huic vltimæ assertioni in Michaële Baio [g] damnatum est, damnaríque debet in Francisco [h] Syluio, qui eumdem re ipsa sectatur, quamuis recedere nonnihil velle videatur [i], vt legenti vtrumque apertè constabit. Atque idem dico de [k] Gulielmo Estio, quem Syluius, tacito eius nomine, transcribit paucis immutatis, vel additis. Articuli Baij sunt; Charitas perfecta & sincera, quæ est ex corde puro, & conscientia bona, & fide non ficta, tam in catechumenis, quàm in pœnitentibus, potest esse sine remissione peccatorum. Charitas illa, quæ est plenitudo legis, non est semper coniuncta cũ remissione peccatorum. Catechumenus iustè, rectè & sanctè viuit, & mandata Dei obseruat ac legem implet per charitatem ante obtentam remissionem peccatorum, quæ in Baptismi lauacro demum percipitur. Per contritionem, & cum charitate perfecta, & cum voto suscipiendi sacramentum coniuncta, non remittitur crimen extra casum necessitatis, aut martyrij, sine actuali susceptione sacramenti. Adde illam aliam [l]. In omnibus pœnitentibus ante sacramentum absolutionis, etiam in catechumenis ante Baptismum, est vera iustificatio, separata tamen à remissione peccatorum. Citat Syluius [m] Ioannem Molanum: & videtur ea opinio, ne dicam error, grassari apud Duacenses, atque Louanienses. Diligit Deus diligentes se [n]; cor contritum non despicit [o]: remissa sunt peccata multa Magdalenæ, quia dilexit multùm [p]: verè contritus habet vltimam dispositionem; sequitur ergo statim forma iustitiæ ac sanctitatis, & consequenter peccatorum remissio. Plura scholastico more alibi; éstque hoc ipso tempore quo scribo hæc opinio sub censura congregationis Cardinalium super indice librorum prohibendorum.

a v.12. b c.6.19. c Deut 26.5. *Pauci qui.* d Matth.7.13.14. e Luc.13.23. f Matth.7.13. g in bulla Greg. XIII. n.31.32.33.67. h 3.p. in supplem. q.5 a.1. i ad arg.16. k in 4.d.17. §.1.2.3. l art.42. m tract.1. theol.pract. c.8. n.12. & 15. n Prou.8.17. o ps 50.19. p Lucæ 7.47.

Vers.8.] Sed quia dilexit vos Dominus, & custodiuit iuramentum, quod iurauit patribus vestris, eduxítque vos in manu forti, & redemit de domo seruitutis, de manu Pharaonis regis Ægypti.

Causam cur Deus peculiarem sibi populum Hebræum elegerit negauit priùs esse, quòd is præstantior esset aliis, vel numero, vel alia qualitate: hîc tanti beneficij rationem reiicit in benignum amorem illius: atque in fidelitatem, qua voluit præstare quæ patribus eius iurando promiserat, de tradenda terra Chanaan: quod vt fieret, eximia quadam potentia, & mirificis operibus de durissima Ægyptiaca seruitute populum illum extraxit, atque de potentissimi regis tyrannide liberauit. Præcedente [a] capite idem istud beneficium iisdem propemodum verbis expressum est, vbi alia loca indicauimus, in quibus idem exaggeranter inculcatur. Hîc verò adhuc insinuari volunt saltem per quamdam seu accommodationem seu similitudinem & comparationem, quod fons ac origo gratiæ salutísque nostræ, amor Dei est, qui prior dilexit [b] nos; nec elegimus nos eum, sed ipse nos [c]. Rickelius, posita distinctione electionis ad temporalia & ad spiritualia; quódque hîc de priore intelligendum videatur, sicut cùm Saül interdum vocatur electus [d] Dei, seu à Domino; & in quodam psalmo [e] electi Israël nominantur, quoniam quod attinet ad posteriorem, non omnes filij Israël, qui ex Ægypto educti sunt, erant prædestinati; notat in nobis electionem præcedere ante dilectionem; quia eligimus quem diligamus; in Deo priùs concipi dilectionem; quia voluntas nostra non causat bonum amando, sed ex præexistenti bono mouetur vt amet; Dei voluntas diligendo est causa bonitatis. Caietani eadem annotatio: quòd ratio prima electionis hîc redditur dilectio; contrario autem modò procedimus nos; quia eligimus quẽ diligamus; Deus quia diligit, eligit: præterea, quòd primum Dei erga nos beneficium radix omnium reliquorum beneficiorum est dilectio, qua Deus nos diligit: & quamuis generalis dilectio diuina communis sit omnibus creaturis, quoniam diligit omnia, & nihil eorum quæ fecit odio [f] habet; specialis tamen dilectio ad salutem bonum, non est communis omnibus, sed specialis amor gratuitus; quemadmodum hoc loco vt populus Israël esset populus mundus deditus cultui Dei, ob quam causam elegit ipsum; custodiuit pactum cum Abraham, Isaac, Iacob; eduxit de Ægypto: denique, quòd cùm præcedenti capitulo mandatum fuerit de diligendo Domino Deo, ac declaratum debitum colendi vnum Deum ex hoc, quòd Deus est Deus vnus iudex; modò declaratur ex hoc, quòd speciali amore diligit; vt proinde diligere oporteat, timere & colere Deum duplici iure, & quia Deus est, & quia diligit nos: quorum illud conuenit Deo ea natura, hoc ex libertate; adde & ex liberalitate.

Paraphr. a v.21.22.23. b 1.Ioan.4.10. c Ioan.15.16. d 1.Reg.9.2. e ps.77.31. f Sap.10.25.

Sed quia dilexit vos Dominus.] Vertit ex Hebræo Rabinus Caietani (*quia ex amare Iehouah vos*) Pagninus (*quia ab amando Dominum vos.*) Est מאהבת *meahabath* ex מ *me* pro מן *min ab, ex, præ*, & אהבת *ahabath*, quod est non verbum, sed nomen in regimine, cuius in statu absoluto nomen est אהבה *ahabah*, à verbo אהב *ahab*, siue אהב *aheb*,

Explanatio.

 amare,

A *amare, diligere*, &c.& quamuis infinitiuus sit non tantùm חָב *chob*, sed aliquando אַהֲבָה *ahauah*: tamen אַהֲבַת *ahauath* videtur non verbum, sed nomen esse in dicto statu regiminis. Græcè περὶ τὸ ἀγαπᾶν, *propterea quod diligit*. In c.4. [a] *quia dilexit patres tuos, & elegit semen eorum post eos*: Hebraicè *pro eo quia dilexit*, תַּחַת כִּי אָהַב *thachath chi aheb*: Græcè διὰ τὸ ἀγαπῆσαι αὐτόν. In c.33. [b] benedicens Moses sub mortem suam dixit quòd dilexit popolos Dominus, quod Lyranus & alij explicant de duodecim tribubus, quarum quælibet dici poterat populus vnus: aut generaliter quoniam diligit omnia, & nihil odit eorum quæ fecit [c]. Sed alibi [d] præterea extant de hac Dei dilectione erga populum Hebræum testimonia.

a v 37.
b v 3.
c Sap. 11. 25.
d Deut 23. 5. 2. Paral. 2. 11 c. 9. 8. Esa. 48. 14. Osee 3. 1. c. 14. 5. Malac. 1. 2. c. 2. 11.

B *Et custodiuit iuramentum quod iurauit patribus vestris*.] Græcè absque particula coniungente παρὰ τὸ ἀγαπᾶν κύριον ὑμᾶς διατηρεῖν τὸν ὅρκον, &c. *propterea quòd diligit Dominus vos ad custodiendum iuramentum*, &c. Sed in Sixtinis biblijs habetur καὶ διατηρῶν, *& seruans*, siue *custodiens*. Crebra mentio de hoc iuramento patribus facto, & in hoc [e], & in alijs [f] libris: atque, quod attinet ad complementum iuramenti de terra promissa, dedisse hanc dicitur Deus, quam traditurum se patribus iurauerat, & nõ vnum quidem verbum quod præstiturum se esse promiserat, irritũ fuisse, sed rebus expleta esse omnia [g]. Certos omnino Deus nos de suis promissis facit; sed vicissim exigit, vt per bona opera certam faciamus vocationem & electionem nostram [h], reddamúsque nos dignos, per suam gratiam, promissionibus ipsius, iurando, ac statuendo custodire iudicia iustitiæ eius [i], quemadmodum fecimus in Baptismo, ac toties alias, vel firmiter proponentes, vel etiam vouentes.

e c. 1. 8. 35. c. 4 31. c. 6. 10. 18 23. c. 7 12. 13. c. 8. 1. 18. c. 9. 5. c. 10. 11. c. 11. 9. 21. c. 13 17. c. 19. 8, c. 26. 3. 15. c. 27. 3. c. 28. 11. 6. 29. 13. c. 30. 20. c. 31. 7. 20. c. 34. 4.
f Ios. 1. 6. c. 21. 41. Iud. 2. 1. Baruch 2. 33. Michæ 7. 20.
g Ios. 21. 41. 42 43. Iud. 2. 1.
h 1. Pet. 1. 10.
i ps. 118. 106.
k v. 15.

C *Eduxitque vos in manu forti*.] Additur Græcè (*& in brachio excelso*, καὶ ἐν βραχίονι ὑψηλῷ) non tantùm ἐν χειρὶ κραταιᾷ.) Vtrumque erat in cap. 5. [k] secundùm omnes editiones: sed in nostra (*in brachio extento*) quod sonat etiam Hebræum נְטוּיָה *netuiah*: Chaldæum מְרָמְמָא *meramema*, & Græcum ὑψηλὸν, *excelsum*. In cap. 6. extat in editionibus reliquis (*in manu forti*) solùm in Græca præterea (*& in* D *brachio excelso*) sicut hîc, & in c. 5. Relege dicta capitibus illis præcedentibus.

l Exod. 6. 6.
m c. 13. 13.
n Deut. 9. 26.
o Deut. 13. 5. c. 21. 8 2. Reg. 7 23 1. Esd. 1. 10. 2. Esther. 13. 16. ps. 73. 2. ps. 76. 16. ps. 77 42. ps. 103. 10. ps. 106. 2.

Et redemit te.] Iussit Dominus dici filiis Israël suo nomine à Moyse: *Ego* [l] *Dominus, qui educam vos de ergastulo Ægyptiorum, & eruam de seruitute; ac redimam in brachio excelso, & iudicus magnis*. Cecinit idem Moyses [m]; *Dux fuisti in misericordia tua populo quem redemisti*. Præterea orans dixit: *Domine* [n] *Deus ne disperdas populum tuum, & hereditatem tuam, quam redemisti in magnitudine tua, quos eduxisti de Ægypto in manu forti*. Eadem phrasis enim redimendi verbo extat [o] alijs in locis. Redimere, פָּדָה *padah*, פָּרַק *parak*, λυτρῶσαι, præsertim primum & vltimum, significant propriè soluto pretio quidpiam emere, vel etiam iterum emere, E vt alibi docui [p] ostendendo quàm sit proprium Christo vt redemptor cognominetur: quod explicatur à Nazianzeno [q], Ambrosio [r], Origene [s]; vnde & λύτρον, ac à Latinis quoque vsurpatum lytrum: & tamen aliquando accipi pro qualibet liberatione absque pretij solutione: præterea vt dicitur Deus vendere, quem à sua misericordia quodammodo alienat, tradens ministris iustitiæ puniendum seu venumdare vt faciat malum [t], aut sub peccato [u], sic dici redimere, quem veluti liberat misericorditer, erutum ab iisdem iustitiæ ministris; vel præuenit, ne iis tradatur. Quare qui

Redimendi verbum
p in actuũ 7. 35 in ps. 7. 3 in ps. 25. 11. in ps. 106. 2 in 1. Pet. 1. 18.
q orat. in 5. Pasch.
r de vita beata c. 3 & in c. 12. Luc.
s hom. 6. in Exod.
t 1 Mach 1. 16 3. Reg. 21. 20. 25.
u Rom. 7. 14.

A negant B. Virginem ab originali peccato liberatam præseruatamque, quoniam redempta non esset, non considerant nobiliorè modo redimi ab aliquo malo eum, qui ne in illud incurrat, alterius beneficio præuenitur: quemadmodum præstantior medicus est, qui arte ac industria præuertit morbum; magis industrius Imperator qui ne arx capiatur impedit, &c.

De domo seruitutis.] Hebraicè (*seruientium*, עֲבָדִים *hhauadim*.) Eodem pacto superiùs c. 5. [a] & 6. [b] & inferius cap 8. [c] cap. 13. [d] & alibi [e]: vertitque noster Interpres semel [f] de domo seruientium, vt monui c. 5 [g]

a v. 6.
b v. 13.
c v. 14.
d v. 3. 10.
e Exo. 3. 6. c. 12. Leu. 13. Ios. 24. 16. Iud. 6. 8. Ier. 3. 13. Michæ 6.
f Michæ 6. 4.
g v. 6.
h v. 21.

B *De manu Pharaonis regis Ægypti*.] Manum pro potestate accipi notissimum est; ac interdum præterea pro exercitu. Pharaonis autem nomen iam præcessit in priore [h] capite; *serui eramus Pharaonis in Ægypto, & eduxit nos Dominus de Ægypto in manu forti*, &c.

Manus pro potestate & exercitu.

Vers. 9.] Et scies, quia Dominus Deus tuus, ipse est Deus fortis & fidelis, custodiens pactum & misericordiam diligentibus se, & his qui custodiunt præcepta eius, in mille generationes:

Vers. 10.] Et reddens odientibus se sta- C tim, ita vt disperdat eos, & vltrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.

Paraphr.

Præter experientiam præteritæ benignitatis ac potentiæ diuinæ, circa redemptionem populi sui de durissima Ægypti captiuitate, immò ex tam singulari beneficio, eumdem populum sibi absque vlla dubitatione persuadere debere admonet, fore omnino, vt quia potest, & promisit, perficiat id quod superest; dummodo præstet populus quod sui muneris est erga ipsum, vt scilicet pareat præceptis illius. Nam licèt tanta sit Deus præditus bonitate ac misericordia, erga obedien- D tes & diligentes, vt eam protendat in mille vsque generationes: iustus tamen etiam est vindex odientium se ac inobedientium, ita vt non diu differat punitionem ipsorum. Cæterùm in cap. 5. [i] similis extat præsenti sententia. *Ego enim sum Dominus Deus tuus, Deus æmulator, reddens iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem his qui oderunt me, & faciens misericordiam in multa millia diligentibus me, & custodientibus præcepta mea*. Vbi recitaui eiusmodi [k] alia testimonia: atque de intelligentia egi, & quo modo simul sit verum quòd filius non portet iniquitatem patris [l], &c. Abulensis [m] hoc loco docet Dei pacta de benefaciendo alieni genti conditionalia esse, iuxta illud; *si* [n] *custodierint filij tui testamentum meũ*, E &c. (adde hic inferiùs versu 12. & seqq. expressam conditionem, & in Esaia [o] cap. 1.) idcirco quando diligebant Deum hi quibus promissio facta erat, recepisse prospera; cùm ad malum conuertebantur, Deum quoque contra eos in malum vertisse se, vt est apud Ieremiam [p]; quoniam etiam iuxta præmium,

i v. 9. 10.
k Exod. 20. 5. c. 34. 7.
l Ezech. 18. 20.
m in q. 5. & in expos. tex.
n ps 131. 12.
o ps. 19. 10.
p c. 18. 8 & seqq.

Frangenti fidem fides frangatur eidem.

Inde colligit Deum dare filiis bonorum, quorum patres ipsum diligunt: secus si hi non diligant, nisi ipsimet filij diligant: licèt nonnumquam filiis malis faciat bonum propter bonos patres; vt cùm

propter

propter Dauid distulit regni diuisionem quam
a 3.Reg.11. 34. Salomon meruerat [a]; & propter eundem sub
b ibid.c.15. 4. Abia improbo dedit lucernam in Ierusalem [b].
Adhæc ait, quòd si cui viro iusto promittat Deus pro illo, proque semine illius, siue filij post eum boni sint, siue mali, Deus custodit pactum & misericordiam cum eis: cum bonis magis perfectè; cum malis minùs perfectè; & quidem cum illis accessio quædam est ex meritis propriis, ipsaméteque bonitas, siue gratia per quam illa fit, ad patres referri etiam potest. Si fortassis peculiariter pro filiis Deum precati fuerint, aut vt meliores fierent, aut vt ex peccatoribus boni. Caietanus asserit quod hic propriè dicitur de populo Hebræo, verum esse: & quamuis videatur punitus esse quàdo sub Ieroboam idola coluit: ipsum tamen Ieroboam puniri cepisse, quoniam aruit manus eius, & filium amisit: nec scriptas esse omnes punitiones: tamen ex narratis in libro Iudicum colligi posse id semper euenisse: denique non fieri dilationem punitionis vltra tempus congruum secundùm diuinum iudicium; sicut contingit humanam iustitiam vel omnino non fieri, vel vltra debitum tempus differri: Mosem sic locutum, vt intelligerent Hebræi, aduenisse tempus puniendi
c Gen.15. 16. septem illas Gentes; & iam completas iniquitates Amorrhæorum [c]. De hac tota re nonnihil egimus
d v.17.& seqq. præterea explanantes Psalmum 102. [d] *Misericordia autem Domini ab æterno & vsque in æternum super timentes eum: & iustitia illius in filios filiorum his* (nempe patribus) *qui seruant testamentum eius: & memores sunt mandatorum ipsius, ad faciendum ea;*
e ibid.v.11. item, cùm canitur [e] corroborata misericordia Dei
f Luc.1.50. super timentes eum: vel à progenie in progenies timentibus eum [f].

Explanatio.

g ep.136. *Et scies.*] Per experientiam (quod cum mendo
h v.4. scribitur, & imperitè apud Abulensem per impe-
i ps.144. ritiam) rerum gestarum. Rickelius explicat per fi-
k Esa.49.7. c.55.3. Act. dem, per rationem naturalem, per experientiam
3. 34. 1. diuinorum effectuum.

Cor.1.9. *Quia Dominus Deus tuus ipse est Deus fortis, &*
c.10 13.2. *fidelis.*] Hebraicè est יְהוָה *Iehouah*, & bis אֱלֹהִים
epist.1.18. *elohim*, & אֵל *el*, & נֶאֱמָן *neeman*. Penultimo respon-
2.Thess.5. 24.2.ep.3.3. det fortis, quem etiam propriè significat. Chal-
2.Tim.2. daicè post יְיָ *Iehouah* est אֱלָהָא *eloha*, tum אֱלֹהִים
13.Heb.10. *elohim*, rursus אֱלָהָא *elohah*, postremò epithetum
25.1. Pet.4. מְהֵימְנָא *mehemena*. Græcè κύριος, & ter θεὸς, denique
19.1.Ioan 1. πιστὸς. Monétque Eugubinus pòst *& cognosces quod*
9.Apoc.1.5. c.3.14.c.19. *Dominus Deus tuus is est Deus*, καὶ γνώσῃ ὅτι κύριος ὁ
11. θεός σου, οὗτος θεός, addi debuit non ὁ θεὸς *Deus*, sed
l Gen.33. 20.c.46 3. ὁ ἰσχυρὸς, *fortis*. De vocabulis Hebræis aliàs dixi:
Exo. 15.11. & Hieronymus [g], recensens אֵל *el* & אֱלֹהִים *elo-*
c.20.5. Nu. *him*, & τετραγράμματον, quod ἀνεκφώνητον, id est, *inef-*
26 22.Ios. *fabile* Hebræi putauerunt, & scribitur literis י *iod*,
22.22.c.24. ה *he*, ו *vau*; ה *he*, docet *el* reddi solere à L X X.
19.1. Reg. θεὸς, *Deus*; ab Aquila ἐτυμολογίαν exprimente, ἰσχυ-
2.2.Id.2 22. ρὸς *fortis*. Hugo attribuit nomini Dei, creationem;
3 47.c.23. fortis liberationem; fidelis, quòd nullum speran-
3.2.Esd.1. tem in se decipiat. Abulensis explicat quòd Deus
5.c.9.32. Esther 14. quem volebant Hebræi, esset verè Deus, & non
29. Iob.9.4. sicut dij Gentium; fortis, quia potens ad liberan-
ps.7.12.c. dum de periculis; fidelis, quoniam custodiens fi-
23.8.Eccl. delitatem promissionis: Rickelius, quòd fortis, id
33.19.Es.5. est, omnipotens; fidelis, hoc est, in promissis, & ne-
24.c.9.5. c. minem in se sperantem decipiens. Cognomen
10.21.c.17. fidelis de Deo adhuc habetur in c.32. [h] & alibi [i],
10.c.26.4.c. addendo quòd talis sit in omnibus verbis suis, &
28.2 c.30. misericordiæ illius fideles, sanctáve fidelia, &
29.c.42.13. quòd fidelis qui repromisit [k]: fortis item fortis-
c.49.26.c. simúsve multis in [l] locis, vt omittam manum eius-
60 16. Ier. 32.18 Soph. 3.17 2. Macha.1.34. Ap 15.8. dem fortem, seu brachium, quódque sit bellator

A fortis, aut virorum, &c. in quibus locis obseruatur ferè verum esse quod monuisse retuli Hieronymum pro אֵל *el* & forti, θεὸν positum à L X X. hoc est, Deum: quamuis non vbicumque *fortis* occurrit,
a 2.Reg.2. est etiam אֵל *el*, sed צוּר *tsur* [a]; vel אֱלֹהִים *elohim*, &
2. 1 2.22 3. ἰσχυρὸς [b]; vel עָרִיץ *arimits*, & κραταιὸς: siue σκληρὸς, *du-*
47 c 23.31. *rus* [c], vel עִזּוּז *hhizzuz* & κραταιὸς [d] vel אַבִּיר *abir* [e]: ali-
Esa.17.10. quando [f] ἰσχυρὸς, vbi אֵל *el*; interdū [g] *Deus & fortis*,
c.28.4. vbi אֵל גִּבּוֹר *el ghibbor*, θεὸς ἰσχυρὸς. Transferunt
b 2.Esa.1.5. c.9.32. quoque nonnunquam [h] L X X. θεὸν vbi est צוּר
c Iob.8 4. *tsur* [i]: κύριον θεὸν τῶν δυνάμεων *Dominum Deum vir-*
Esa.28.2. *tutum*, vbi יְהוָה *Iehouah* & גִּבּוֹר *ghibbor*: θεὸν [k], vbi
d ps.23.8. אַבִּיר *abir*: δυνάστην, vbi גִּבּוֹר *ghibbor*. [l]. Caietanus
e Esa.1.24. c.48 26 hoc loco ait significari Hebræum, populum dile-
f ps.7.12.
B ctum ac electum, vt sciret ex diuinis operibus,
g Es.8.5.c. 10.21. quòd ipse esset elohim, id est, gubernator, seu iu-
h Es.30.29. dex, & *el*, hoc est, summè fortis; & verax, seu fide-
i c.42.13. lis, faciens quod dixit.
k c.60.16.
l Soph.3. 17. *Custodiens pactum & misericordiam diligentibus se.*] Posito pacto, videtur iam iustitia esse, non misericordia; ex misericordia tamen, meráque gratia prouenit, quòd pacisci dignatus fuerit cum hominibus. Eadem repetuntur paulò pòst verso
m c.9.4. 12. Apud Danielem [m] habetur oratio eius, in qua videtur hic locus transcriptus; quia dicitur Dominus Deus magnus & terribilis, custodiens pactum & misericordiam diligentibus eum, & custodientibus mandata eius. Vbi Hieronymus ac Theodoretus aiunt, quod pollicetur Deus, non
C statim futurum esse, sed in eos promissa compleri, qui custodiunt mandata illius. Quòd misericordiam cum pacto coniungat, perinde est, ac si
n ibidem. dicat, inquit noster Maldonatus [n], custodiens pactum misericordiæ tuæ, id est, quo non nostris meritis, sed tua nos misericordia liberaturum
Pactum & misericordia. promisisti: ita vt pactum & misericordia pro eodem accipiantur, sítque prima particula exegetica secundæ. Attendit verò etiam Deus in pactis, & promissis suis veracitatem ac fidelitatem, vt illa impleat, quando absoluta sunt, ac præsertim, ne periclitetur honor ipsius apud Gentes, ac infidelis habeatur, vel impotens, dij autem falsi potentiores: etiamsi alioquin hi quibus facta sunt, reddiderint se per peccata indignos, vt constat ex
D o c.20.8 & seqq.c.36. 22. & seqq. verbis eiusdem Dei recitatis ab Ezechiele [o]; & ex alijs Mosis ad ipsummet [p] Deum, &c. Dauidis [q];
v.32 &seqq. rursus eiusdemmet Dei apud Esaiam [r]. Qua ipsa
p Exod 32. 11 & seqq. de causa, vt nimirum vindicaretur Deus ab omni simili calumnia, opponebant ei Patres ac Prophe-
Num.14. 13.& seqq. tæ gloriam sui nominis [s]. Cæterùm ex dicta con-
Deut.32. 27. ditione requisita, vt diligatur Deus, præceptáque illius custodiantur, inferri potest in prædestina-
q ps.113.2. sec. Hebr. tione respectum nonnullum haberi ad merita;
r c.48.9.c. quoniam Deus miseretur eorum quos suos fide
52.5.6. & opere esse præuoscit. Quod ipsum quo pacto
s ps.78.8. debeat intelligi, non est præsentis instituti; & vt
Dan.3.40. priùs dixi, adæquatè sumpta prædestinatio, vt pri-
Iud.7.24. mam gratiam vocationis includit, non est ex meritis præuisis; sed merè gratuita. In quauis autem
E opinione, non est dubium, requiri merita in adultis prædestinatis: de modo, dissensio est.

Et his qui custodiunt præcepta eius.] Custodientes Deum diligendo præceptáque seruando custodit Deus: & qui eum diligit, mandata seruat [t],
t Ioan.14. 15. & sermonem eius [u]: atque hoc faciens manebit
u v.23. in dilectione illius, quemadmodum Christus in ea mansit, quia Patris præcepta seruauit [x]. Quos
x c.16.9.10. custodit Christus & seruat, nemo ex eis perit, nisi
y c.17.12. se faciat filium perditionis [y]; & Dominum de-
z Osee 4. 10. relinquat in non custodiēdo [z], videlicet cum præceptáve ipsius, aut seipsum, ne seruiat peccatis;
quod

A quod faciens comedit, & non saturatur, fornicatur, & non cessat [a], hoc est, voluptate non cápletur neque gulæ, neque luxuriæ, ac nec ventrem suum explet, nec alienum implendo prolem suscipit.

a ibidem.

In mille generationes.] Monet Abulensis hoc non referri ad custodire mandata, sed ad seruare misericordiam; esseque sensum, quòd si aliquis rectè mandata Dei custodiat, Deus custodiet misericordiam suam cum eo, & cum mille generationibus eius, id est, cum multis. Quod si tamen referatur ad custodire mandata, explicat, quòd Deus custodit misericordiam suam cum aliquibus, si obseruent mandata Dei per mille generationes. Sed hoc, inquit, nihil est, quia etiamsi vnus homo solus præcepta custodiat, cum illo seruabit misericordiam suam. Notat etiam Mariana noster, iungi ista cum illis verbis (*custodiens pactum & misericordiam.*) Caietanus, mille sumens vt finitum pro infinito seu indefinito numero, docet ista sententia, quòd custodiat Deus pactum & misericordiam in mille generationes, declarari disparitatem inter diuinam misericordiam erga diligentes Deum, & iustitiam erga odientes. De iustitia siquidem dixerat [b] Deus in primis suis præceptis, se visitare iniquitatem patrum vsque ad quartam generationem: de misericordia autem ex verbis eiusdem Dei ibidem declaratur quòd extenditur non ad quartam, sed ad millesimam generationem; vt eminentia misericordiæ perpendatur. Verba capitis 5. sunt: *Ego sum Dominus Deus tuus, Deus æmulator reddens iniquitatem patrum super filios in tertiam & quartam generationem his qui oderunt me: & faciens misericordiam in multa millia diligentibus me, & custodientibus præcepta mea.* Quem locum recognosce; & quæ de millenario dixi alibi. Petrus Bungus [c] de hoc inter alia obseruat, immensam Dei misericordiam designare, ac tempus euangelicæ gratiæ, cuius auctor Christus, qui tanquam principium & finis, α & ω [d], denotatur per literam א *aleph*, quæ vnitatem significat, at supponendo virgulam hoc pacto א mille, sicut etiam contingit in Græco α *alpha*, quod similiter est nota vnius, & ͵α mille; qui numerus millenarius periodus censetur ac finis omnium numerorum. Sed hęc subtiliora sunt. Ribera [e] noster demonstrat exemplis sacris prophanisque mille accipi non solùm pro innumerabilibus, verùm etiam pro multis, quemadmodum & centum pro his vsurpantur. Aristophanes [f] cùm πόλεις χιλίας, *vrbes mille* dicit, scholiastes eius ἀντὶ πολλῶν, *pro multis* interpretatur: & Iosephus [g] χιλίους πρέσβεις, *mille legatos* ad dignitatem, honestatémque legationis, quemadmodum & [h] Virgilius

Numerus millenarius.

b Sup. 5. 9. 10.

c de myste. numer.

d Ap. 1. 8.

e in Ap. 20. 4 n. 39. & seqq.

f in Vespis.

g 1. de bello c. 10.

h Æn. 11.

—toto lectos ex agmine missos
Mille viros, qui supremum comitentur honorem.

Sa noster exponit mille pro plurimis hoc loco nostro. Mitto etymon nominis miles, quasi millies, id est, de numero magno, seu exercitu; aut [i] quòd trium millium prima legio fieret ac singulæ tribus Tatiensium, siue Titiensium, Ramnetum, siue Ramnium, Ramnensium, & Lucerum, à Tito Tatio, Romulo, & ab incerto alio auctore. Malunt alij à mollitie per antiphrasim, à mole, à malitia, &c. Milium verò quoque inde deriuant ab innumerabili granulorum copia. Vocant item Hebræi אֶלֶף *eleph* familiam, quòd mille, id est, multi sint [illegible] ea.

Militis etymon.

i Varro 4. de ling. Lat.

Et reddens odientibus se statim.] Hebraicè (*& rependens* siue *retribuens, retributionémve faciens odientibus eum, ad,* vel *in,* seu *contra facies suas,* aut *eius* וּמְשַׁלֵּם לְשֹׂנְאָיו אֶל־פָּנָיו *vmsciallem lesoneau el panau.* R. Salomon exponit iuxta translationem Chaldæam (*& retribuens inimicis suis bona, quæ ipsi faciunt coram eo in vita sua, vt perdat eos*) וּמְשַׁלֵּם לְסָנְאוֹהִי טָבְוָן דְּאִנּוּן עָבְדִין קֳדָמוֹהִי בְּחַיֵּיהוֹן לְאוֹבָדוּתְהוֹן *vmsciclem lesonechi tabuan de innun khabbedin kodmohi becbayehon leouadehon.* Deus certè nullum sine præmio ac irremuneratum relinquens opus bonum, sæpe dat in hac vita præmium illi, quem in alia puniturus est. Secundus apud apostatam Munsterum, aliorum sensus est, reddi vicissitudinem à facie Dei irata, vt scilicet perdat. Tertius, reddere Deum vltionem his qui oderunt eum, stando

B contra faciem eorum, & increpando ac perdendo eos (quod in Psalmo [a] dicitur *arguet te, & statuet contra faciem tuam.*) Quartus, reddere his qui oderunt eum, in faciem eorum, seu conuertere odium eorum in faciem eorum. Eugubinus indicat quintum, qui oderunt Deum in faciem suam, id est, contra ipsum reflectitur eorum scelus atque odium: Deum enim exectari qui viuunt pessimè: eorum verò infelicem vitæ decursum esse, miserrimisque casibus obnoxium, & exitum atrocissimum, vt tam in hac, quàm in futura vita scelerum expendant supplicia. Quod vltimum per sequentia significatur. Oleaster, perpendens vim verbi שִׁלֵּם *scialam*, vt significet integrare id quod diminutum est; qui autem Deo, aut proximo iniurius est, videri habere minus, quàm debeat habere,

a Ps. 49. 21.

C & illum qui passus est iniuriam, plus quàm debeat, & ideo cùm ille qui intulit iniuriam, punitur, dari ei pœnam, quæ videbatur ipsi deesse; declarat reddere ad faciem suam, idem esse, quod publicè, aut etiam si nolit, aut aduertat. Nam homines, inquit, aliquando verentur inimicis in faciem resistere, seu iniuriam vindicare, faciúntque illud occultè: non sic verò Deus, qui neminem timet ac veretur: quemadmodum reddere dicitur in caput alicuius, vel opponere se faciei eius, nimirum publicè, & sine timore. In parte verò morali sic sumit reddere in faciem, ac si esset lædere ipsam faciem odientis Deum; idémque colligit grauitatem odij Dei præ aliis peccatis; quòd alios quidem peccatores pœna è vestigio

Reddere in faciem moraliter quid.

D sequatur, odientis autem se faciem lædat. Expositionem Chaldæi Paraphrastæ Mariana noster videtur approbare: Cornelius ea parte; nempe vt reddere in facies iis qui Deum oderunt, sit dum adhuc viuunt, eos punire, non differendo in filios: ita vt non sit sensus de bonis, præmiisque virtutum aliquarum, quas habent etiam impij; (quem quoque sensum refert Abulensis ac latiùs explicat, licèt non recipiat; & Leonardus Marius omnino sequitur) quoniam non congruunt sequentia (*ita vt disperdas eos, & vltrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.*) Placet & hoc mihi post Vatablum præterea, vt consentaneum nostræ translationi, & exemplis diuinæ animaduersionis

E in vitali adoratores [b], carnes concupiscentes [c]; Core, Dathan, Abiron [d]; sororem Moysi & Aaron [e]; murmuratores alios, quos pupugerunt serpentes [f], & in alios qui narrantur in libro Iudicum & Regum, ac Paralipomenon. Immò historicus auctor Machabæorum [g], vt notant Rickelius, Caietanus, Lyranus, Marzilla, post Hugonem; scribit inter magna beneficia Dei deputandum erga populum suum Hebræum; quòd non sineret ipsis peccantibus ea sententia agere; sed statim vltiones adhiberet; & non, sicut in aliis nationibus, patienter expectaret, vt eas cùm iudicij dies

b Exod 32. 1. & seqq.
c Num. 11. 4.
d c. 16. 1 & seqq.
e c. 12. 1 & seqq.
f c. 21. 6.
g l. 2. 6 14 15. 16.

dies adueniret, in plenitudine peccatorum puniret: hoc pacto misericordiam simul suam ab iis non amouendo, & dum corripiebat in aduersis, eos non derelinquendo. Quare ratio Marij non concludit, quòd non puniat statim Deus: vel quòd indicet hîc bona præsentis vitæ breuia admodũ esse ac momentanea, non perpetua, aut in filios & nepotes transmissa, sicuti sunt bona iustorum. Difficultatem facit in Hebræo textu pronomen affixum tertiæ personæ numeri singularis אֶל־פָּנָיו *panan*, quod non videtur posse referri ad odientes, sed ad Deum, quem odientes odisse dicantur in faciem, vt docebat Eugubinus. Editio nostra & Græca non habent pronomen post (*statim*) vel post κατὰ πρόσωπον) proptereáque æquè posset explicari de odientibus Deum statim ac in faciem, & de Deo reddente statim, ac in faciem iis qui oderunt ipsum. Sed nullus apparet sensus aptus de odientibus Deum statim. Quare iuxta eum sensum quem sequimur consentaneum editioni nostræ dicendum est illud Hebræum pronomen affixum singulare poni, vt sæpe fit alibi, collectiuè pro pluribus, hoc modo: *& reddens odientibus eum in faciem eius*, id est, in faciem vniuscuiúsque ex odientibus, siue in faciem eorum. Restat expendere, cur quod Hebraicè est, אֶל־פָּנָיו *el panau*, verterit Interpres (*statim*) & non (*ad, in, contra faciem*) quod etiam Græca sonant κατὰ πρόσωπον, quæ in versione etiam Latina Sixtina è Græco LXX. redduntur (*in faciem.*) Existimauit Interpres hæc non differre: & reddere alicui in faciem, esse, ipso præsente, & vidente; ac priusquam abeundi facultatem habeat, ita vt non euadat, sed resistatur

a Gal.2.11. ei in faciem, quod se Paulus[a] fecisse scribit cum Cepha siue Petro κατὰ πρόσωπον.

Ita vt disperdat eos.] Hîc quoque pronomen est affixum singulare tertiæ personæ in editione Hebræa (לְהַאֲבִידוֹ *lehaauido*, ad disperdendum, seu perdendum eum, vel perdere faciendum eum.) Sed vis illa non in est in composito Latino verbo, quam Rickelius attendit, vt diuersimodè perdat, ac damnet: nec enim dictum Hebræum verbum, cui simile Chaldæum est, vel Græcum ἐξολοθρεῦσαι, id significant.

Et vltrà non differat, protinus eis restituens quod merentur.] Hebraicè absque coniunctione (*non differet, seu non tardabit odienti eum: in faciem, seu faciem eius reddet ei*) Chaldaicè (*& non differet facere bonum inimicis suis pro bonis quæ faciunt coram eo, sed in vita eorum retribuit eis*) Græcè (*& non tardabit odientibus, in faciem reddet eis.*) Pendet huius intelligentia membri ex dictis de prioribus istius versus; & quantum ad rem, & quantum ad phrasim: vt intelligatur de pœnis statim inferendis, quod fusiùs explicatur ab Abulense, ne, inquit, Hebræi, quibus idololatria dissuadebatur, existimarent sicut in posteros obedientium longiùs extendebatur Dei benignitas ac beneficentia; ita & pœnas inobedientium in posteros dumtaxat, & non ilicò in ipsosmet inobedientes irrogandas. Id verò etiam antea monui censeri posse inter beneficia populi Hebræi; vt statim cùm peccaret puniretur; quemadmodum scriptor Machabæorum[b] historiæ citatus dixit: licèt non præcisè de

b 2.Mac.6.14.15.16. Hebræis illius temporis intelligatur, vt Lyranum isto hîc exemplo vtentem, non rectè Rickelius intellexit. Quamuis autem cum eodem Rickelio dici posset, quòd omnes odientes Deum ac reprobi protinus puniuntur à Deo; quoniam respectu æternitatis omne tempus est tanquam momentum; vnde de impiis dicitur quòd subitò de-

A fecerunt[a]; & quamdiu hypocritæ ad instar puncti[b]; & quòd transierunt omnia illa tanquam vmbra[c], vt ipsimet impij fatentur: nihilominus ad literam sermo est de breui duratione secundùm communem etiam æstimationem. Id tamen prior docuerat Glossa interlinearis & Hugo: hícque obiiciens loca, quibus dilatio pœnæ[d] continetur, ait referri quoque ad pœnam spiritualem, quæ statim adest, scilicet subtractio gratiæ, & diminutio boni naturalis. Concedo item Cuppono, ad pœnam subitam spectare in peccatore tormentum ipsum conscientiæ, atque pauorem, qualis in Cain[e] fuit, & in Adam[f]: quam Augustinus[g] iustissimam vocat pœnam, vt inordinatus animus ipse sibi sit pœna.

a Psal.72.19. b Iob.20.5. c Sap.5.9. d Eccl.8.11. Iob.24.23. Sap.11.24. Rom.2.4. Ap.2.21. e Gen.4.14. & seqq. f c.3.10. g 1.confess.

B At de pœna æterna nunc agitur. Denique merendi verbum, cui propriè nullum respondet in editionibus aliis, benè idem Abulensis obseruat, accipi in malam partem pro pœna debita malis actibus. Sic reddi dicitur pro scelere quod quis meretur[h]; aut quis mereri iram[i], & deteriora[k]: aut iniquitas mereri[l]: item vocantur mercedes iniquitatis[m], & impietatis[n]; præuaricationis ac inobedientiæ[o], & iniustitiæ[p]. Mercedem & μισθὸν profani quoque auctores in deteriorem vsurpant partem; vt Cicero[q] magnam mercedem immanitatis in animo, stuporis in corpore, nihil dolere: quod Crantor iam docuerat, dicens τὸ ἀνώδυνον ἐκ ἄνευ μεγάλων ἐγγίνεσθαι μισθῶν τῷ ἀνθρώπῳ· τεθηριῶσθαι γὰρ μὲν σῶ-

Merendi verbum. h Iudic.20.10. i 2.Par.19.2. Iob.6.3. k Hebr.10.29. *Mercedis nomen.* l Iob.11.6. m Eccl.30.20. Actuũ 1.18. 2.Pet.2.15.

C μα τοιοῦτον, ἐνταῦθα δὲ ψυχήν. Meritam item sceleris mercedem dare Plautus[r] dixit: alij mortis, aut periculi: vel mereri malum, mortem, culpam, malè mereri, &c. Tandem sensu dixit eodem Virgilius[s],

Hac gener atque socer, coëant mercede suorum, id est, pœna.

Et,

[t] *Huic aliud mercedis erit.*

Qua etiam formula vernaculæ linguæ vtuntur.

n 2.Machab.8.33. o Hebr.2.2. p 2.Pet.2.13. q Tusc.3. r Capt. scen. vlt. actu 5. s 7.Æn. t in Sileno.

Vers. 11.] Custodi ergo præcepta & ceremonias atque iudicia, quæ ego mando tiD bi hodie vt facias.

Bona illatio, vt quia Dominus Deus amore tanto prosecutus est Hebræos, támque magnis affecit beneficiis, velut peculiariter sibi addictos: & cum diligẽtibus, ac ipsi parentibus adeo proliaę pollicitus est fore, vt in ipsorum gratiam posteris ipsorum longè pòst secuturis beneuolus & beneficus sit: si autem oderint, & obedire noluerint, confestim puniat & castiget, minimè dilata animaduersione; quod ipsum magni beneficij simul indicium est, tanquam optimi parentis filium erudientis; propter has inquam, causas, enE rent quàm diligentissimè ac exactissimè custodise, seruare, exequi, complere quæ fieri præcepit circa mores toti humano generi communes, circa cultum & ritum religiosum ad sacra pertinentem, circa proprias leges politicæ conuersationis causarúmque forensium; quæ est distinctio præceptorum in moralia, ceremonialia, iudicialia multoties alibi declarata. Hæc porrò omnia Moyses mandare se affirmat, sicut in c.4.[u] & 6.[x] itémque c.8.[y] 10.[z] 11.[aa] 12.[bb] 13.[cc] 15.[dd] 19[ee] 24.[ff] 27.[gg] 28.[hh] 30.[ii] 31.[kk] tanquam Dei ministrum: & sub mortem suam maiore auctoritate loquitur, vt altiùs ac firmiùs imprimat auditori

PARAPHR. u v.2.40. x v.2.6. y v.1.11. z v.13. aa v.8.13. 22.23.27. bb v.11.14. 22.28.31. cc v.18. dd v.5.11.15. ee v.7.9. ff v.18.28. gg v.1.4.10. hh v.1.13.23. ii v.2.8.16. kk v.5.

ditoribus, solitum alloqui nomen ac auctoritatem A Dei præcipientis interponere, atque sicut iniunctum sibi fuerat, eiusdem mandata à se proponi, significare. Vix certè in prioribus libris legitur Moyses hoc pacto ipsemet præcepisse; quamuis referatur præcepisse prout iussus fuerat id facere; hoc est; non legitur cum hac emphasi dixisse, ego mando seu præcipio. Paulus [a], *præcipio*, ait, *non ego, sed Dominus*; indicans posse Apostolos, & eorum successores quædam præcipere, quæ per se non præcepit Christus: Idémque Apostolus [b] & præcepit ipse, & discipulos voluit præcipere [c]: sed aliquando [d] cùm posset, negauit se imperare velle, à qua re abstinere pastorem decet, cùm aliter potest regere, ne videatur dominans in cleris, sed prouidendo non coactè, sed spontaneè sit forma gregis ex animo; vt primus post Christum pastor eiusdémque vicarius admonet [e]: Deus autem apud Ezechielem [f] reprehendit cum austeritate imperantes, & cum potentia: & rursum Paulus [g] requirit etiam in arguente omnem patientiam.

a 1. Cor. 7. 10.
b c. 11. 2. 17. Col. 2. 22. 1. Thess. 4. 2. 2. epist. 2. 3. 4. 1. Tim. 2. 11.
c 1. Tim. 4. 11. c. 5. 7. c. 6. 17. Tit. 2. 15.
d 2. Cor. 8. 8. ad Phil. v. 8. 9.
e 1. Pet. 5. 2. 3.
f c. 34. 4.
g 2. Tim. 4. 2.

Custodi ergo.] Particulam illatiuam non habent editiones aliæ, sed coniunctiuam (& *vel*, καὶ). Sed rectè Interpres eam adhibuit: habétque aliquando eadem particula posterior prioris vsum; vt non vno loco alibi vidimus. Exemplum etiam est in libro Ecclesiastici [h]; *pondus super se tollet qui honestiori se communicat; & ditiori te, ne socius fueris*, id est, ergo ne socius fueris ditiori, quem honestior quoque significat.

h c. 13. 2.

Explanatio. *Præcepta & ceremonias, atque iudicia.*] Græcè additur (ταῦτα, *hæc*) & pro ceremoniis sunt iustificationes τὰ δικαιώματα. Lege de hoc & aliis vocabulis tum Græcis, tum Latinis, tum Hebræis, quæ dicta sunt isto eodem [i] libro.

i c. 4. 1. 40. & c. 5. 1. 6.

Quæ ego mando tibi.] Codices Regij, & Complutenses in futuro (*mandabo*) admittuntque participia Hebræum & Chaldæum omnia tempora מְצַוְּךָ *metsauuech*, מְפַקֵּד *mephakked*. Sed Græcum verbum est præsentis temporis ἐντέλλομαι: hócque tempus magis congruit sensui, quoniam reipsa Moyses mandabat; quod indicatur etiam aduerbio (*hodie*.)

הַיּוֹם Hodie. *Hodie.*] Designatus dies & certus videtur significari hoc aduerbio: licèt nonnumquam accipiatur pro tempore præsenti cum quadam latitudine & indefinitè.

Vt facias.] In reliquis editionibus adiicitur (*ea*.) Igitur custodire initio versus denotat applicationem animi, vel curam retinendi memoria, probéque intelligendi quæ præcipiebantur, vt opere implerentur; essentque memores mandatorum ad faciendum ea [k].

k ps. 102. 18.

Vers. 12.] Si postquam audieris hæc iudicia, custodieris ea & feceris, custodiet & Dominus Deus tuus pactum tibi, & misericordiam, quam iurauit patribus tuis:

Vers. 13.] Et diliget te ac multiplicabit, benedicétque fructui ventris tui, & fructui terræ tuæ, frumento tuo, atque vindemiæ, oleo, & armentis, gregibus ouium tuarum super Terram, pro qua iurauit patribus tuis vt daret eam tibi.

Paraphr. INsistit Moyses in commendanda diuinorum iubendarorum obedientia, proponens diuinas promissiones de bonis temporalibus, quibus populus ille rudis ac tanquam puer, vt Theodoretus [a] notat, infirmus, lacte vescens, nondum capax auditor æternorum bonorum, plurimùm alliciebatur; videlicet de prolis multiplicatione, terræ fertilitate, fœcunditate armenti & gregis, corporum bona valetudine, victoria in bellis. Chrysostomus [b] idipsum docet de vulgo dicti populi, quem vocat τὸ πλῆθος, καὶ τὸν ἀσθενέστερον δῆμον, *multitudinem, & imbecilliorem plebem*, πολλοὺς, καὶ χαμαὶ ἑρπομένους, καὶ οὐδὲν μέγα δυναμένους ἰδεῖν, οὐδὲ ἐκτεῖναι τὴν τῆς ψυχῆς ἐλπίδα πρὸς τὴν τῶν μελλόντων ἀπόλαυσιν ἀγαθῶν, B *multos & humi serpentes, & nihil magnum valentes videre, neque extendere animæ spem ad futurorum fruitionem bonorum*, quibus propterea ταῦτα τὰ παρόντα παρέχειν ἀγαθὰ, τὴν ἀσθένειαν τῆς ψυχῆς αὐτῶν παραμυθούμενος, καὶ διὰ τούτων αὐτοὺς ἐνάγων ἐπὶ τὴν τῆς ἀρετῆς ἐργασίαν, καὶ εἰς τὴν τῶν καλῶν ἐπιθυμίαν ἐμβάλλων, *hæc præsentia exhibuit bona, imbecillitatem animæ eorum consolans, & per hæc eos deducens ad virtutis exercitium, & ad rerum honestarum desiderium immittens.* At Eliam, Elisæum, Ieremiam, Esaiam prophetas omnes, ac quotquot ad sanctorum magnorúmque hominum chorum spectant ait vocatos ad cœlos, eáque bona quæ electis sunt illic præparata: atque de talibus scripsisse Paulum [c] ad Hebræos, recen- C sendo catalogum fidelium veteris Testamenti, qui in spe talium bonorum defuncti erant. Sed cauendum quod indicat ante iudicij diem non obtineri beatitudinem, quod de corporis gloria sola vix potest intelligi eum loqui. Illud autem rectè monet idem Apostolus exemplo veterum Patrum, qui spe bonorum æternorum inter tribulationes sustentabantur, non debere Christianos perturbari similibus vexatos, nec iis bonis externis affectos, quæ passim Hebræo populo quondam proponebantur. Addunt nihilominus Lyranus, Abulensis, Rickelius, Marzilla, Caietanus gratiam gratum facientem, qua Deus diligit gratúmque sibi hominem facit. Quod etsi non est improbabile, immò planè certum si quis dili- D gat Deum: & omnia obseruet mandata illius: per se tamen fortassis de dilectione quantum ad beneficia & dona temporalia videtur Moyses nunc loqui. In sequentibus versibus continentur alia quæ Theodoretus numerat, valetudo nimirum & victoria. Etsi verò, vt Abulensis [d] notat, duæ benedictiones apud antiquos potissimæ erant multiplicatio in filiis, & victoria contra hostes, vt constat ex promisso facto ad Abraham [e]; & ex faustis imprecationibus quando Rebeccam dimiserunt parentes [f]; censebatur tamen potior prima, ex qua sequebatur secunda: & felicitatem beatitudinémve obtinuisse Lia, existimans postquam genuisset sex filios; dixit: *hoc pro beatitudine mea: beatam quippe me dicent mulieres*; propterea E appellauit eum, id est, nomen vltimi [g] Aser, id est, beatum. Procopius mysticè accipiens frumentum, vinum, oleum, ait Dei legitimis filiis sanctè ac fideliter cedere Christi mysteriorum participationem, & quæ per Spiritum sanctum fit vnctionem; qui vtique ab ægritudinibus animæ liberi sunt ac immunes: & quamuis anima etiam Dei studiosa his fertilissima sit, virtutis tamen operibus illas repellere, atque discutere. De mysticis rerum istarum quæ hic promittuntur significationibus, actum aliàs non semel. Citat verò Augustinum Oleaster, scribentem nos tam malè

a q. 6.
b hom. Græcolat. serm. de diuersis noui testa. locis. in 33.
c c. 11. 13.
d q. 6.
e Gen. 22. 17.
f c. 24. 60.
Sensus mysticus.
g c. 30. 13.

debita

A debita Deo soluere, vt opus sit multa promittere & magna, vt parua soluamus debita. Infert hinc Caietanus, quòd diuina dilectio & electio nostra exigit obedientiam ad lot executionem: & quòd diuina dilectio dupliciter consideratur, vel vt præueniens; & sic est absque nostris meritis, & est primum donum, radixque omnium donorum: vel vt subsequens; & sic respondet nostris meritis: atque de hoc hîc esse sermonem. In adulti, vt antea præmonui, prædestinatione merita propria requiruntur, siue prædestinationem, vt electionem dicit ad gloriam, ea illorum præuisione fieri asseras, siue habere se tantùm concomitanter, & vt conditionem. Nam adæquatè considerando vt includit primam gratiam vocationis, absque dubio non est ex præuisis meritis, & omnino præcedit illa.

Explanatio. *Si postquam audieris hæc iudicia.*] In editionibus aliis hoc & verba sequentia sunt numeri pluralis (*audieritis, custodieritis, feceritis*) Hebraicè והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה *vehaiah hhekeb thisme'hun eth hammispatim haelleh*, *& erit merces* (supple si *audieritis iudicia ista.*) Caietanus reddens עקב *hhekeb* vsque, *& erit vsque audieritis*, &c. explanat quòd iamdiu habituri essent bona enumerata, quamdiu obedirent diuinis præceptis. Oleaster licèt reddat idem nomen per Latinum, *merces*; se vim explicans per allusionem ad verbum עקב *hhakab*, vnde appellatus est יעקב *Iahhakob*, seu Iacob, quasi significet fraudare, dolosè agere, remorari, à tergo tenere, insidiosè agere, quoniam qui insidiatur, retrò & clàm insidiari solet; & proinde nomine עקב *hhekeb* denotari mercedem quæ è vestigio & quasi ex insidiis sequitur opus ipsum: tamen notat etiam à nonnullis relinqui sine interpretatione, ac si otiosè poneretur, quemadmodum à Munstero apostata. Vatablus exponit (*& eritis merces, propterea quòd audieritis*, &c.) Idem iudicium de particula Chaldæa חלף *chalaph*: potéstque vtrumque reddi (*si*) aut (*in finem*, seu *finaliter*) atque hoc secundo modo iuxta sensum quem tradidit Caietanus. Editio nostra similiter Græcæ *καὶ ἔσται ἡνίκα ἂν ἀκούσητε*, *& erit quando audieritis*. Pro iudiciis autem sunt *δικαιώματα*, *iustificationes*, præfixo nomine *πάντα*, *omnes*, quod abest ab aliis editionibus. Cùm verò nominata fuerint priùs præcepta, ceremoniæ, iudicia, hæcque vltima eodem nomine Hebræo quod hîc est, sed Græca *κρίματα*; sequitur nunc per iudicia intelligi cuncta genera præceptorum moralium, ceremonialium, iudicialium, quæ audire, custodire, facere oportebat. Vbi obseruandus ordo vt priùs quis audiat, sed cum intentione obediendi ne sit

a Rom. 2. 13. Iacobi 1.24.

solùm auditor verbi, non factor [a]; deinde vt custodiat, videlicet memoriter, cóseruétque in corde, ac probè practicéque intelligat ad hoc vt executioni & quidem semper & vbique mandet prout res exiget: postea faciat & exequatur: quod est, vt antea dixi, memorem esse mandatorum Dei ad faciendum ea [b]. Meritò autem per nomen generale iudiciorum intelligi monui omne præceptorum diuinorum genus, vel etiam per nomen iustificationum; quoniam summo cum iudicio iustitiáque traduntur à Deo, súntque iudicia iustificata in semetipsa [c]: & ex iis iudicandi sumus; atque in eorum obseruatione consistit iustitia nostra, dantúrque nobis gratiæ dona, vt Dei, qui nos sibi gratos facit & iustos ac sanctos, obtemperemus mandatis.

b ps. 112. 18. Iudicij verbum.

c ps. 18.10.

Custodieris ea, & feceris.] Iam monui numero plurali hæc verba extare in aliis editionibus

A additúrque adhuc pronomen (*ea*) vltimo verbo.

Custodiet & Dominus Deus tuus pactum tibi & misericordiam.] Vtuntur editiones quoque reliquæ singulari pronomine, quamuis proximè ante præcesserint verba pluralia. Pactum & misericordiam vidimus priùs [a] coniuncta, & à Deo custodienda sub eadem conditione, aut similis, si diligatur ipse, & custodiantur præcepta illius. Hugo autem notat, Deum ex pacto reddere quoad id, quod dat pro meritis, atque quoad hoc, esse iustitiam; sed quoad illud, quod dat super merita, dici misericordiam. Citat glossam super Ezechielem; *in malis reddet secundùm merita, in bonis*

a v. 9.

B *excedet modum clementia.* Subdit; quod ad illud, quod est misericordiæ, Deus non est obligatus, licèt promiserit, quia ipse est supra legem, nec obligatur legibus. Denique iustitiam, ait esse, quantum ad opus; misericordiam, quoad virtutem operis meritorij, id est, gratiam, quam dat Dominus gratis. Gratis absque dubio prima gratia actualis datur, & prima etiam habitualis sanctificans; quamuis hanc in adultis præcedat ex auxilio gratiæ dispositio. Receptum etiam axioma est, de clementia, & præmio vltra condignum. Sed & in meritis iustorum negari non solet condignitas quædam ad augmentum gratiæ, & gloriæ, tanquam præmij mercedisque; quo tandem cumque modo spectetur iustitiæ ratio inter Deum & crea-

C turam rationalem. Etsi verò supra legem sit Deus, nec vlla obligari possit; negare tamen seipsum non potest, vtpote fidelis [b], verax, ipsissima veritas, constans in promissis: & qui vitam æternam promisit, non mentitur [c]; impossibiléque est mentiri enim, qui pollicitationis hæredibus immobilitatem consilij sui abundantiùs ostendit, interponendo iusiurandum [d]. *Teneamus fidelissimum debitorem Deum*, ait Augustinus [e]; *quia tenemus misericordiosissimum promissorem. Non dicimus, Domine redde quod accepisti, sed redde quod promisisti.* Item [f], *debitor factus est, non aliquid à nobis accipiendo, sed quod sibi placuit promittendo.* Hæc de se alibi; tum verò etiam ex Areopagita [g] contra Elymam magum, qui Paulum insimulabat, negantem, Deum

b 2. Tim. 2. 13.

c Tit. 1. 2.

d Hebr. 6. 17. 18.

e in ps. 102. concio. 1.

f serm. 16. de verbis Apost.

g de diuin. nom. c. 8.

D negare seipsum posse; cùm tamen sit omnipotens. Hoc posse, esset non posse: quemadmodum posse à veritate decedere, posse mori, posse non esse, &c. *Non [h] est Deus quasi homo, vt mentiatur: nec vt filius hominis, vt mutetur.*

h Num. 23. 19.

Quam iurauit patribus tuis.] Græcè (*καθὰ, sicut*) & pluraliter (*patribus vestris, τοῖς πατράσιν ὑμῶν*.) De iuramento Dei sæpiùs actum est, nempe accommodatè ad nos vsurpatum, vt certiores reddamur; cùm alioqui simplex sermo ac promissio illius non possit non esse certissima, verissimaque, nec omnis velit ac possit perficere, quàm si non obligaret se iuramento, vt nos facimus, quoniam non ita possumus, vt docet Philo [i], Cassiodorus [k], Ambrosius [l], Athanasius [m], Chryso-

E stomus [n]; Augustinus [o].

i 2. alleg. legis.

k in ps. 88.

l de Cain & Abel c. 10.

m serm. de pass. & cruce Dom.

n in ps. 109.

o ibidem & in ps. 131.

Et diliget te.] Dilectionem istam retuli nonnullos ad ordinem gratiæ referre, & qua Deus gratum sibi faciat hominem per gratiam inhærentem; quæ diligentibus Deum, ipsiusque præcepta seruantibus inesse solet.

Ac multiplicabit, benedicétque fructui ventris tui.] Græcè *καὶ ἀγαπήσει σε, καὶ εὐλογήσει σε, καὶ πληθυνεῖ σε, καὶ εὐλογήσει τὰ ἔκγονα τῆς κοιλίας σου*, *& benedicet te, & multiplicabit te, & benedicet fœtus ventris tui.* Quæ translatio congruit cum textu Hebræo, & Chaldæo, in quibus bis est benedicendi verbum, & in medio verbum

multiplicandi; poſt quod ponitur præterea pronomen (te.) Sed noſter Interpres multiplicationem & benedictionem retulit ad fructum ventris, ſiue ad fœtus, proles, ſoboles, natos, liberos, filios, fœtus quos etiam ſignificat Chaldæum nomen ותּ *valde*; & in quorum multiplicatione benedictio conſiſteret, ſicut & aliarum rerum, quæ ſtatim hîc enumerantur: benedictio namque ſemper multiplicationem importat, inquit Abulenſis. Poſſet

Benedicendi verbum. primùm benedicendi verbum ſumi vt cõmune ad copiam rerum ſequentium, quæ per partes mox exprimũtur. Caietanus multiplicationem ſpectat circa numerum populi maximũ, ſimilémque ſtellis & arenæ maris, cætera de opulentia quantum ad fructum ventris, & terræ, &c. Fructum ventris,

a Gen 30.2. Deut. 28.4. 11.18.53. pſ.126.3. pſ. 131.11. Michæ 6.7. Luc.1.42. Act.2.30. b c.10.12. c c.2.20. d v.3. e v.11. f v.3. g in c.4.2.& ſeqq. h v.11. i v.3. k v.12.

vel vteri, vel lumbi legimus alibi [a], & in apocrypho Eſdra lib. 4.[b] in Threnis[c] fructum mulierum. Expoſui Pſal. 126.[d] 131.[e] vim iſtius formulæ, quo pacto dicatur fructus ventris, ſiue vteri, ſiue lumbi proles, ſoboles, natus, filius non tantùm reſpectu matris, verùm etiam patris, quemadmodum, & in Pſal. 109.[f] ex vtero ante luciferum genuiſſe ſe Deus, hoc eſt, Pater, dicit, vt ibidem annotaui. In commentario quoque libri Sapientiæ[g] attuli ſimilitudinem liberorum cum plantis harúmque fructibus. In Pſal. quoque 20.[h] ſynonyma ſunt; *fructum eorum de terra perdes, & ſemen eorum à filiis hominum*; ſignificant enim liberorum interitũ. In Pſal. 127.[i] comparantur filij cum nouellis oliuarum: & in 143.[k] filiæ cum nouellis plantationibus.

l c.49.22.

Ioſeph dicitur filius accreſcens[l], Hebraicè בֵּן פֹּרָת *ben porath* ex Vatablo ſicut ramus creſcẽs aut plantula pulcherrima, aut arboris ramoſæ filius: ex editione Chaldæa quaſi vitis: & recti adhuc poſſet filius fructificationis.

m c.1.6.7. n c.50.13. 14. o Ioan.15. 2. & ſeqq. p Matth.15. 13. q Ioan.15.1. r Rom.11. 17. & ſeqq. ſ c.1.21. t 1.Cor.3.6. & ſeqq.

In Exodo[m] creuiſſe narrantur filij, & quaſi germinãtes multiplicati ac roborati impleuiſſe terrã. In Eccleſiaſtico[n] corona fratrũ ſimilis aſſeritur plantationi cedri in monte Libani & ramis palmæ. Chriſtus filios ſpirituales comparauit cum palmitibus, ſe cũ vite[o]; meminítque plantationis plantatæ à Patre ſuo[p], quem appellauit agricolam[q]. Paulus[r] & Iacobus[ſ] inſitionis: prior[t] verò etiam cum plantatione, irrigationis & incrementi. Quò ſpectant etiam nomina radicis, rami, plantæ, arboris, herbæ, floris, & ſimilium in Scripturis diuinis & profanis. De benedictione circa multiplicationẽ prolis, actũ aliàs: de numeroſa quoque prole cõgerit exẽpla multa

u in pſ.128.

Ioannes Bochius[u], ac in his quædam planè prodigioſa vnico partu editorum trium, quatuor, quinque, ſeptem, nouem, vndecim, viginti duorum, triginta ſex, ſeptuaginta, centum quinquaginta, trecentorũ ſexaginta quinque: ipſeque alios auctores

x in actuum 7.17. y 2. contr. Iud.c.5.col. 3102.

protuli[x]: ac riſi cum Petro Cluniacenſi[y] Iudæos promiſſum Dei de multiplicando ſemine Abrahã inſtar ſtellarũ & arenæ maris tam inepte carnalitérque accipientium tempore Meſſiæ implendũ vt quælibet mulier quolibet die pariat filium. Infelices ait mulieres, quæ ſi maledictio diuina in feminas prolata permãſerit, ſicut quotidie pariẽt, ſic acerrimo illo parientium dolore quotidie torquebuntur. Puto quia mallent nũquam concipere quàm cũ tam acribus, ac frequentibus doloribus parturire, vel parere. Quid tamen fiet de capitulo illo legis, quo præcipitur, vt mulier maſculũ pariens quadraginta, fœminam octoginta diebus à

a Leu.12.4. & ſeqq. *Chalcidica mulier.*

copula viri abſtineat[a]? Centies peperiſſe Chalcidica mulier nomine Cõbe fertur, quamuis non ſit certum quot ſingulis vicibus ediderit liberos, de qua adagium; *tanquam Chalcidica nobis peperit vxor,*

Tò Fructus.

ὥσπερ χαλκιδικὴ τέτοκεν ἡμῖν γυνή. Porrò iuxta tropologiam, quidam* conſiderat fructus appellationem homini tribui; quoniam ſicut planta primùm profert gemmam, deinde tranſit hæc in florem, tum exiſtit fructus, ſed durus & immaturus, tandem maturus tenérque, ſed qui facillimè ad minimum venti motum, arboríſve concuſſionem decidit: ſed aliquando perit in gẽma; vel in flore; ad eumdem modũ homo ſe habet in gẽma infantiæ, pueritiæ, adoleſcẽtiæ; in flore iuuẽtutis; in virilis ætatis quaſi fructu duro; in teneritudine: atque maturitate decrepitæ ætatis; quæ minima aliqua infirmitatis cõcuſſione in terrã & ſepulchrũ cadit. * Gabr. Inchinus de 4. nouiſſ. conc. de morte. p. 2. §. 5.

Et fructus terræ tuæ.] Editiones Chaldæa, & Græca, quæ priore membro non habebãt, hîc habent nomen fructus, ibi fœtũ; quod nomẽ haud ita aptatur terræ, ſicut nomẽ fructus animalibus.

Frumento tuo.] Hebraicè דְּגָנְךָ *deganecha*. Chaldaicè abſque coniunctione, quam apponit auctor Latinæ tranſlationis, עִבּוּרָךְ *ibburach*: Græcè τὸν σῖτόν σου. Eadem nomina ſunt in c. 18.[a] libri præcedentis: quemadmodum & ſequentia duo; licèt pro vindemia, ſit ibi Latinè vinum. Ibi recenſui multa ſcripturarum loca, in quibus coniungũtur frumentum, vinum, oleum, & alia in quibus ſimilia; lectorem verò remiſi ad cõmentarios Pſalmorũ[b]. Nomen Hebræum & Græcum docui Pſal. 4.[c] & 64.[d] ſignificare non tantùm nobiliorem ſpeciem, quæ vocatur triticum, ſed alias, vt hordeum, &c. quas Plinius[e] numerat; legumina etiam poſtquã excuſſa ſunt & ventilata; interdum panem, cibum omnem, &c. vnde quoque paraſitus qui cum alio cibum ſumit, præſertim aſſentando & adulando. a v.12. b in pſ.4.8. pſ.80.17. pſ.147.14. vel 2. c v.8. d v.10. e l.18.c.7.

Dagon etymon. Sunt qui Dagon hinc deriuent Philiſthinorum[f] deum: ſed alij à דָּג *dag* quod ſignificat piſcẽ, cuius ille infernè inſtar ſirenum, vel in capite figuram haberet; & quia piſcationi Philiſthini operam in primis dabant, indéque viuebant; aut quia eſſet Deus piſcium, quíque ventris cauſa, vel ob fœcũditatem impetrandam (qualis maximè piſciũ eſt, adde & frugũ ſi etymon eſt דָּגָן *dagan*) coleretur; quaſi eò Paulus[g] alluſerit ſcribens; *quorum Deus venter eſt*. Gyraldus[h] poſt Euſebium[i] Phœnicum deum aſſerit Dagon fuiſſe Iouémve aratriũ, aratri ac frumenti inuentorem: alij Venerem; quidam Neptunum. Idolum id tandem coram arca truncũ decidit, & quaſi totus venter: & cultores eius mariſcis puniti ſunt, ita vt ani computreſcerent; inteſtináque inde prominerent ac defluerent. f 1.Reg.5. 2. g Phil.3.19. h ſyntag.2. pag.103. i 1.de præp. c.7.

Plura Ludouicus Balleſter[k] noſter, ſimúlque de Derceto Syrorum dea, quam vocant alij Dercem, & Dercetem, vt Ouidius[l], facie muliebri, reliquo corpore figura piſcis. Eam Diodorus[m] nympham vocat, & Semiramidis matrem. Lege præterea Serarium[n] noſtrum, & recentiorem auctorem ex ordine Minimorum Claudium[o] Bangolium. Hic recitat ex hæretico Petro[p] Martyre Vermilio ſẽtentiam de Neptuno, déque forma ab vmbilico ſurſum verſus humana, infrà piſcis, quem דָּג *dag* valet: ex Ioanne Ænnio de Phorco ſeu Daguto, qui piſcem porcum Aramicè ſignificet, per compoſitionem Dag, & vtas, id eſt, delphinum; & quòd idem auctor nunc inter fœminea numina numerat, nunc inter maſcula, confundens cum Dercete, quæ ſemipiſcem ſonet; quod etiam aſſerat citatus Gyraldus, & Ioſephus Scaliger in Varronem; ex noſtro Serario etiam citato, qui annumerat inter ἀρσενοθήλεις καὶ γυνάνδρους vtriuſque ſexus Deos: ex Ioanne[q] Seldano, quem ſequitur, quòd maſculus tantùm Deus fuerit, quoniam Philo Biblius eumdem aſſerit cum eo, qui maſculinè etiam dictus eſt σιτών, à k in onomatograph. verbo Dagon. l 4. metam. m lib 5. n in Iud.16. q.23. o in 1. Reg. 5. p ibidem. q Syntag.2. c.3.

nomine

nomine σῖτ☉, quod esset frumenti Deus, vt Cores: quæ citati Eusebij sententia est, proferentis testem Sanchoniathonē; ex Ioannis Fungeri etymologico [a], & Ioanne Druso [b] hæreticis. Verùm hæc obiter dixisse sit satis; vnde non incongrua suppeditari possit materia declamandi contra vóticolas horum potissimum dierum, quos non pudet appellare Bacchanalia: quæ truncata trúcáque cupiunt, qui antè arcam eucharisticam pias exercitationes frequentant, inimicos crucis fugitádo; limina autem sacra non tam pedibus, quàm osculis [c] exterendo. Porrò Latinæ vocis *frumentū* notatio à fruendo est, quasi fruimentum, immò & indidem fruges, ac fructus deriuant; súntque frumenta quæ ex se aristas mittunt omnia, Seruio teste; & fruges etiam arboreas Cornificius dicit: quamuis fruges malint alij dictas à φρύγειν, quod est torrere; quoniam olim ad esum, & fruges torrebantur, & frumenta; eóque Poëtam [d] allusisse.

a verbo Dagon.
b lib. 1.
c Hieron. in Sopho. 1. Brisso. in form. l. 1. pag. 45 ex variis auctorib.
Frumentū vox.
d Virg. 1. Æn.

—frugésque receptas

Et torrere parant flammis, & frangere saxo.

Prior etymo fauet formula, qua pabulum hybernum venibat, recitata ex Catone [e] in formulis à Brissonio [f]: *pabulum frui occipito ex Kalend. Septembrib.* &c.

e de re rust. c. 149.
f l. 6. pag. 557.

Atque vindemia.] Est cum pronomine תִּירֹשְׁךָ *thiroscecha*, חֲמַרְךָ *chamrach*, *οἶνόν σου*: quæ nomina significant vinum; ac primum quidem recens, siue mustum; secundum purum ac merum. Vinum ab οἶν☉, & hoc à יַיִן *iain* descendere alibi dixi. Redditur tamen יַיִן *iain* aliquando [g] per γλεῦκ☉ & mustum, atque Chaldaicè vinum seu merum nouum חֲמַר חֲדַת *chamer chadath* nonnunquam [h] dicitur de succo malorū granatorum tum יַיִן *iain*, tum mustum. Aliter mustum dicitur עָסִיס *hhasis*, & sic etiam Latinè transfertur. Græcè autem οἶν☉ νέ☉, *vinum nouum* [i]. Postremò apud Michæam [k] distinctè ponūtur תִּירוֹשׁ *thiros* & יַיִן *iain*, Latinè mustum & vinum, Græcè dumtaxat οἶν☉: *tu calcabis mustum, & non bibes vinum.* Vindemiam vocant Hebræi בָּצִיר *batsir*, Græci τρυγητόν. Quia tamen dum vindemia fit, exprimitur mustum; rectè Interpres vindemiæ nomen vsurpauit hoc loco. Alibi [l] vindemia est eodem modo sicut hîc, vbi תִּירוֹשׁ *thiros*, & οἶν☉: קָצִיר *katsir* [m] messis, cum קַיִץ *kaits* pro vindemia, cùm istud significet æstiuum fructum, præsertim ficus. Vindemia à demendo vino cùm de vitibus decerpuntur vuæ transfertur ad alia, ita vt dicatur vindemia mellis [n], id est, collectio eius. Quin etiam sumitur quandoque pro ipsis vuis; vt

Vinum vnde.
g Iob. 32. 19.
h Cant. 8. 2.
i Esa. 49. 26.
k c. 6. 15.
l Esa. 24. 7.
m c. 16. v. 9.
Vindemia vnde.
n Colum. l. 1. c.

[o] *Mitis in apricis coquitur vindemia saxis.*

Et,

[p] *Non eadem arboribus pendet vindemia nostris.*

o Virg. 2. Georg.
p ibidem.

Virgindemiam denique, seu virgidemiam collectionem virgatum nominant verberandi, aut vinciendi causa, Plautus, & alij. Cæterùm תִּירוֹשׁ *thiros* descendere volunt à יָרַשׁ *iaras*, quasi mustum sit vt infantulus aut lacteus recens ex vuis natus: vel ab expellendo, quod ex suis pelliculis tanquam domo, expulsum, extrusum, expressum: vel à possidendo, quod optima hominis possessio: vel quòd videatur vuarum, ex quibus exprimitur, colorem, saporem, & quasi naturam hæreditate, donec efferuescat & maturescat. Refert hæc [q] Villalpandus noster, ac vltimum probat præcipuè; quódque cognomen Nehemiæ Athersatha, seu Athirsatha [r], significet, quòd is præ aliis hæreditauerit possessionem patrum suorum, recipiens vrbem sine muris, atque pulsis hostibus muris cingens, ac posteris tutam tradens: vel

Mustū quid
q in Ezech. tom. 3. p. 1. l. 3 c 3.
r 2. Esd. 8. 9. c. 10. 1.

A quòd esset pincerna regis, ac vini prægustator, cùm sit תִּירוֹשׁ *thiros* mustum seu vinum, & שָׁתָה *sciathah* siue שְׁתָא *sciatha* bibere, vel quod ei liber vini vsus à Iudæis permissus est, vt officio illo fungeretur, cùm alij ad exemplum Danielis & sociorum, vino regio & cibo ceu re immunda, abstinerent [a]: est enim הַתִּיר *hether* licentiam dare, & שָׁתָה *sciathah* siue שְׁתָא *sciatha* bibere, vt dixi.

a Dan. 1. 5. & seqq.

Oleo.] Additur hic etiam pronomen (*tuo*) ab editionibus aliis. Oleum nouum valet יִצְהָר *iitshar* seu mox vt calcatum est, à claritate, puritate, limpiditate; quemadmodum præcedens nomen תִּירוֹשׁ *thiros* mustum, siue vinum nouum, cum quo præsens non rarò coniungitur, & quod contra quàm contingat oleo effluere initio solet subB turbidū: Generale olei, quod ex ἔλαιον sumi videtur, nomen Hebræum est שֶׁמֶן *scemen*, próque omni pinguedine, vel naturali, vel condita: מִשְׁחָה *mischah* vnguentum significat vnctionémque eo oleo, vnde מָשִׁיחַ *masciach*, Chaldaicè מְשִׁיחָא *meschicha* Messias, & Christus, id est, vnctus: זַיִת *Zaith* olea seu oliua pro arbore & fructu. Oleum quoque Latini, & oliuum interdum vsurpant de liquoribus pinguibus aliunde quàm ex olea seu oliua expressis, vt ex cedro, cuius erat succus magni ad lumina vsus, vt meminit Plinius [b]; quamuis Seruius [c] neget olei eum vsum apud veteres fuisse, sed lignorum ac tædarum, præsertim in Italia. Apud Hebræos passim oleum adhibebatur ad lumina, vt constat ex diuinis literis.

Oleum.
b l. 14. c. 5.
c in Æn. 7.

C *Et armentu.*] Deest hoc item loco pronomen (*tuus.*) In Hebræo textu sunt duo nomina cū pronomine affixo in posteriore שְׁגַר אֲלָפֶיךָ *scegar alaphecha*; quæ Vatablus exponit fœtum boum tuorū: Pagninus emissionem vel primogenitum boū tuorum, quod scilicet primum emittit vulua, vt magis declarat Oleaster [d]: qui tamen mauult omnem emissionem seu apertionem & fœtum, cui nimirum dicitur benedicturus Deus, vt & alia, atque multiplicaturus: vel immaturum fœtum, ne scilicet talis prodeat; vel ventrē: & denique ignotam ait esse significationem nominis שֶׁגֶר *segar*, videríque nonnullis peregrinum, ac Hebraismo adiunctum. Latinā vocem aliàs declaraui maioribus animalibus propriè cōuenire quæ aratro seD ruiūt, aut vecturæ, oneribúsque conuehendis, quales boues, equi; vel etiam quæ armis apta. Genus posuit Interpres pro specie, quam speciem expressit quoque Græca editio per τὰ βουκόλια τῶν βοῶν σου, & Chaldæa per בַּקְרֵי תוֹרָךְ *bakre thorach*. Est autē אֶלֶף *eleph* bos quasi dux אַלּוּף *alluph*, maximúmque inter greges animalium: sicut & alphabeti litera prima aleph velut dux præcedit alias, & millenarium א denotat, vt pridem dixi, póstque absolutas alias ad reliquos numeros significandos, vt mille designentur ad initiū alphabeti reditur. Lege de vocabulo Hebræo dicta in Psalmis [e]. Boues non est dubium hîc per se intelligi cum vario quasi genere vitulorum, taurorum, iuuencorum E & vaccarum cum pari quodam discrimine.

d hic & in Exod. 13.
e in ps. 8. ps. 49. 10. ps. 143. 14.

Gregibus ouium tuarum.] Præfigunt (&) editiones reliquæ: & sub ouibus ex vtroque sexu comprehenditur ouillum omne genus & caprinum omnis ætatis, Græcè τὰ ποίμνια τῶν προβάτων. Ex Hebræis posterius nomen צֹאן *tsen* non semel alibi occurrit nobis; priùs עַשְׁתְּרוֹת *hhasthereth* notat Oleaster esse ignotæ significationis, quoniam in Genesi [f] sit nomen loci (addere potuit libri nostri cap. 1. [g] & Iosue aliquot capita [h], & 1. Paralipom. [i] in libro Iudicum [k], & in 1. Regum (hoc est, in tertio [l], si primi duo vocentur etiam

f c. 14. 5.
g v. 4.
h c. 9. 10. c. 12. 4. c. 13. 12. 31. c. 18. 13.
i c. 6. 71. c. 11. 44.
k c. 2. 13. c. 3. 7. c. 10. 6.
l c. 11. 5. 33.

 Regum,

A Regum,& non Samuel,sed ibi est *Asthartæ*) idoli: videri nonnullis caulas significare: si radix sit *atar*, multitudinem;quoniam valet *atar* multiplicare; atque sic verti debere multitudinem pecudum;additiriam verò esse literam *Tau*. Multiplicare significat עתר quod *hhathar* scribendom est, non *atar*,nec intelligo quid velit Olcaster per adiectionem *Tau*, quod etiam aspiratè scribi debet ת *Thau*, Ponit Pagninus in thesauro inter voces quatuor literarum עשתר *hhasthar*, & inde עשתרה *hhastharah* pro grege;& plurale quod hîc habetur עשתרות *hhasthereth* pro gregibus & caulis, referens ex opinione quorumdam Rabbinorũ, significare tantùm fœmellas gregis ouilli,ac deducere ex עשר *hhascear, ditauit*; quod illæ suos dominos lacte,caseo, lana, agnis ditent:præterea quòd *Astarte* (meliùs *Astharte* iuxta rationem scribendi Hebraicam)esset dea Sidoniorum,seu Venus multimammia, quam ob prolis fœcunditatem colerent,vt omnium nutricem viuentium:simulachrũ ouis figura factum esse: ab idolo illo vrbem nominatam,in qua potissimùm coleretur;vel è contrario ab vrbe idolum denominatum; in qua essent artifices id fabricantes, quæque insignis foret gregibus,vel etiam femellis ouium, Deducunt nonnulli [a] nomen ea *hhas*, quod est,arcturus, &

a Auenar.

thor ordo gyrans: quasi sit vnum ex gyrantibus astris,& sumptum pluraliter duodecim signa cœli: quidam [b] ex Græco ἄστρον, esseque luciferum, Ariæ [c] placet nomen commune esse pluribus numinibus fœmininis à עשר *hhascear* diuitem esse ac beatum, applicari verò ad eas deas quæ in singulis locis colebantur. Formam pluralem Augustinus [d] ait denotare plures eiusdem nominis deos deásve: alij honoris causa de eodem dici sicut Elohim,Baalim,&c. & de ingẽti bellua Behemoth, Confundunt quidam eum Adagarte [e] & Astroarche [f]. Arias, vt dixi , communem facit pluribus appellationem, Peregrinitas vocabuli, quod Hebræi postea cum peregrina religione receperunt, cui linguæ, quia Punica similis est, ideo fortitan Augustinus Punicum esse affirmauit,indicat idolum cultum fuisse à Gentilibus, vel à Sidoniis & Phœnicibus, vel à Philisthæis , vel etiam à Syris vniuersis , & à Moabitis ac Ammonitis [g]. Syriæ deam nominant,aut Sidoniæ,aut Phœniciæ Varro [h], Cicero [i], Plutarchus [k], Apuleius [l], Tertullianus [m], Minotius [n], Eusebius [o], Lucianus [p], Theophilus citatus à Gyraldo [q],Philastrius [r],Augustinus [s], & passim alij, nominatim de Syris affirmantes. Sed Philastrius Asthar, Astharóthque nomina vult fuisse Syrorum & Ægyptiorum, hominum & fœminarum, quorum post Mosis mortem figuras plurimi colerent, eo quòd populi illi eos veneratı essent templis , sacrificiisque. Iunonem existimat Augustinus ac plures Latinorum post eum,oecnon Lucianus [t], siue Lunam fuisse, quæ non differat à Iunone,sicut Baal Iouem, cum quo nominari solet Astharoth,& dominum significat,dicebatúrque Baal Samen , id est , dominus cœli Punica lingua, inquit idem Augustinus. De Venere sentiunt priùs nominati Theophilus [u], Theodoretus [x],Eusebius,Cicero,Plutarchus (nomen Iunonis addit describens incunabula & semina omnibus ex humido præbentẽ,omniúmque bonorum principium mortales docẽtem) Suidas; præterea,Philo Bibliensis,Theophylactus [y],Procopius [z],Niceta [aa],Cedrenus [bb];quam etiã Pausanias [cc] (cognominans machinatricem, & armatã repræsentans) cultam primùm ab Assyriis , tum à Phœnicibus , Paphiis , Cytheriis prodit, siue sub

b Theod.1. Reg.q.14. Suidas.
c in Iudic.1.
d q 16.in Iudic.
e Petr.Crinit.l.14.c.8.
f Gyrald. Syntag.13.
g Iud 10.6. 1.Reg.31. 10.
h 4.de ling. Lat.
i 3 de nat. deor.
k in M. Crasso.
l in dea Syr.
m apo.c.24.
n in Octauio apud Arnob.
o 1.de præpar.c.7.
p de dea Syria.
q suprà.
r de hær.c. 17.
s suprà.
t suprà.
u apud Gyr. syntag.13.
x sup & 3. Reg.q 48. & 1.4.q.18.
y in Osee 4.
z in 4. Reg. sub finem.
aa in ora. 71. Nazian. n.58.
bb in compendio hist.
cc in Atticis & Arcadicis.

nuda forma fœminæ , vt scripsit Theophylactus, & alij addẽtes mammas multas,siue astri,vt Theophilus,& Suidas ; siue ouis,vt alij quos antea indicaui;siue,quod verisimile fit ; quoniã Phœnices ac Syri Adonidem Veneris amasium venerabantur [a],& hunc quoque Israëlitæ [b].Legendi lexicographi Hebræi,Græci,Latini,scriptorésque dictionarij historici;scripturarum item Enarratores, in quibus erat hoc nomen ; præsertim noster Serarius in librum [c] Iudicũ,ad hæc Pineda [d] de rebus Salomonis.Ioannes [e] Fernandes(hic aliud etymõ tradit pro nemoribus & syluis in quibus Iuno coleretur) Ludouicus [f] Ballester ; ex aliis Pagnelius [g],Calcagninus [h],Renatus Laurentius [i].

a Macrob.l. 1.c.21.
b Ezech.8. 14.
c in c.2.q.2.
d l.7.c.12. §.2.
e in thesaur. script.c 163.
f onomatograph. verbo Astharoth.
g in Test. apol.c.14. n.379.
h l.5.obseru. 3.

B *Super terram,pro qua iurauit patribus tuis,vt daret eam tibi*] Numeratæ promissiones pertinebant ad terram iuramento promissam:de quo iuramento dictum sæpiùs. Pronomen(*eam*)adiecit Interpres. Iuramenta tribubus locutus dicitur Dominus [h]; quoniam illis præstita sunt, licèt priùs eorũ patribus facta;siquidem neque passum pedis in ea terra habuisse Abraham testabatur Stephanus [i] : & apud Ieremiã [m] Deus maledictum pronunciat qui nõ audiret verba pacti,quod præceperat patribus in die qua eduxerat eos de terra Ægypti , de fornace ferrea, vt suscitaret iuramentum quod iurauerat patribus eorum (nempe illorum qui educebantur,id est,Abraham, Isaac, Iacob) daturum se terram fluentem lacte & melle.Iuramentum pro-
C priè ac peculiariter factum Hebræo populo non legimus ; sed quod fecit Deus primis illis patribus,illi fecisse quoque censetur.

i in Test. apol.c.14. n 5.
k Abac.3.4.
l actuũ 7.5.
m c.11.5.

Vers. 14.]Benedictus eris inter omnes populos.Non erit apud te sterilis vtriusque sexus,tã in hominibus quàm in gregibus tuis.

QVam prioris versus initio nominatam vidimus multiplicationem , benedictionémque impertiendam fructui ventris Hebræorũ, capi essius declaratur hic , vt præ cæteris populis sit ille populus benedictus multiplicatúsque , ita vt nec masculi nec fœminæ steriles ac infœcũdi sint,nec in humana specie , nec in aliorum gregibus ani-
D malium,quæ seruiunt vsibus humanis.In Exodo [n] similis promissio est de fœmina;*non erit infœcunda, nec sterilis in terra tua.*In c.28. [o] libri nostri promittitur benedictio fructus vẽtris humani, terræ, iumentorum, armentorum,ouium. In c.5. [p] Prouerbiorum id sibi vult vena benedicta. Inter beneficia sibi collata,seu Laban in gratiã Iacob,Iacob ipse dixit quòd oues & capræ, quas socero pascebat,steriles non fuerunt [q]:cùm autem Rachel infœcunda liberos dari sibi peteret,Iacob respondit iratus , *Num pro Deo ego sum, qui priuauit te fructu ventris tui* [r]?In Ieremia [s] Iechonias iubetur pœnæ loco sterilis scribi. Propter Sarai retẽtam ab Abimelech concluserat Dominus omnẽ vuluam do-
E mus eius [t]. Similis pœna Michol [u], & imprecatio apud Oseam [x] , aliæ pluuiarum,alimoniæ, sepulchri, id est , resurrectionis. Inter claues quatuor quas Rabbini Deo dant , vna est generationis & vuluæ : ac ferè quoties mentio fit de mulieribus sterilibus,dicitur Deus eas conclusisse [y], vel contrà aperuisse. Quare falsò id Lucretius [z] videtur negare potentiæ diuinæ,

Nec diuina satum genitalem numina cuiquam
Absterrent.pater a natis ne dulcibus vnquam
Appelletur:& vt sterili venere exigat æuum,
Quod plerique putant,& multo sanguine mœsti
Conspergunt aras adolẽtque altaria donis,

Paraph.
n c.23.26.
o v.4.
p v.18.
q Gen.31. 38.
r c.30.1.2.
s c.22.30.
t Gen 20 18.
u 2. Reg.6
x c.9.14.
y Gen.16.2. c 20.16. 1.Reg.1.5.
z l.4.

Vt

Vt grauidæ reddant vxores semine largo,
Nequicquam diuûm numen sortésque fatigant.
Nam steriles nimium crasso sunt semine partim:
Et liquido præter iustum, tenuique vicissim
Tenue, locis quia non potis est adfigere adhæsum,
Liquitur extemplo, & reuocatum cedit ab ortu.
Crassum hoc porrò, quoniam concretum æquo
Mittitur, aut non tam prolixo prouolat ictu,
Aut penetrare locos æquè nequit, aut penetratum
Ægrè admiscetur muliebri semine semen.

Has Deus causas naturales sterilitatis ac infœcunditatis potest tum præuenire, tum corrigere, ac mutare. Videtur Ouidius [a] denegare quoque viris precibus, non solùm herbis, magico murmuri

a 2. Fastor.

Nupta quid expectas? non tu pallentibus herbis,
Aut prece, vel magico murmure mater eris.

Subdit verò superstitionem Lupercalium, in quibus verbera excipientes mulieres, deposita sterilitate concipere se posse credebant.

Excipe fœcunda patienter verbera dextra,
Iam socer optatum nomen habebit auus.

Et verò libidofuit in se qui concitaret verberone ad sanguinem vsque ab alio enixiùs impertita [b]. Hanc porrò fœcunditatem prolisque multiplicitatem diui antea plorimi factam in populo Hebræo: hunc verò etiam cæteri populi cum admiratione benedicebant & laudabant tum ob ingentem numerum, tum ob insignes victorias, tum ob magnas facultates, tum ob optimas ac religiosissimas leges. Hugo cum Glossa hoc loco explicat quòd rarò, & in paucis esset sterilitas, vt in Sara, Anna, Elisabeth (adde Rachelem, matrem Samsonis) parentes Deiparæ, quibus diuino peculiari munere concessa est fœcunditas. Ad fœcunditatem verò gregum applicat Hugo illud ex Cantico Canticorum [c]; *dentes tui sicut greges tonsarum, quæ ascendunt de lauacro; omnes gemellis fœtibus, & sterilis non est inter eas*, seu *in eis*. Aducit Rickelius quosdam sanctissimos viros in virginitate permansisse, vt Eliam, & Ieremiam [d] (adiiciunt aliqui Elisæum [e], déque sorore Mosis Maria [f] quidam affirmant; vt libro priore vidimus) licèt negent alij dicentes vxorem Hur fuisse; hócque priuilegium Deiparæ tribuant votiuæ primùm seruatæ virginitatis: adduntur ab aliis Melchisedech, Iosue, Abel, Ioannes Baptista: Omnibus autem obedientibus Deo datam spiritualem fœcunditatem profectus. Quamuis istæ promissiones, ait Augustinus [g], possint & spiritualiter intelligi, tamen cùm secundùm temporalem hominum felicitatem intelliguntur, ad vetus Testamentum pertinent: vbi quamquam præcepta, exceptis his quæ in Sacramento aliquid significant, eadem ad mores bonos pertinentia reperiantur; promissiones tamen carnales, atque terrenæ sunt. Vnde in Psalmo 72. penè lapsos & effusos gressus suos homo Dei dicit, cùm zelaret in peccatoribus, pacem peccatorum intuens. Ea quippe cernebat abundare impiis, quæ ipse secundùm Testamentum vetus expectabat à Domino Deo, cui hac mercede seruiebat. Et cùm hinc ei subrepere cœpisset sensus impius, quòd Deum non curare existimaret humana, correptum se dicit, dum authoritatem sanctorum non est ausus improbare, & incepit cognoscere. & ait; *hoc labor est ante me, donec introeã in sanctuarium Dei, & intelligam in nouissima.* Ibi enim præmia dabuntur ad nouum pertinentia Testamentum, quæ impij non accipient, & pœnæ tunc futuræ sunt impiorum, quas nullus piorum sensurus est. Omnia sunt Augustini. Fœcon-

b Rhodig. l. 11. c. 15. Tiraq. 15. connub. n. 5.
c 5. 4. 2. c. 6. 5.
d Ambr. 1. de Virg.
e Hier. epi. 22.
f Nyssc. de virg. c. 19. Ambr. 1. de virg.
g q. 92. in Exod.

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A ditatis ac sterilitatis πολυτεκνίας καὶ ἀτεκνίας exempla reperies in [a] theatro humanæ vitæ, apudque alios tum ex naturalibus causis, tum ex Dei singulari beneficio, suppliciόve: causas verò naturales Medici tractant, & quo pacto salaciores plerúmque æui etiam sint breuioris: priores attigit causas citatus Lucretius atheus, frustrà remedium à Deo peti contendens: cuius hac in re beneficam omnipotentiam præter sacras indicatas, ecclesiasticæ non paucæ testantur historiæ; agnoscitúrque in tanta illa Hebræi populi prolificatione in Ægypto vis quædam diuina singularis, vt antè diximus; nec tamen dierum singulorum in fœminis cunctis partoritio fabulosa sub Messia sine risu, quemadmodum nuper quoque monui, legi vel audiri potest. Obseruatum verò est quotquot ferè nati ex sterilibus sunt, insignes aut sanctitate, aut dignitate extitisse. Theodoretus [b] annotauit Deum cùm vellet componere genus Israëliticum, ostendisse illud non naturali successione, sed gratia & fauore multiplicandum; vt cùm Iacob obiurgans flagitantem ab se liberos, respondit à Deo impetrandos [c]: ita vt orta à parentibus à vera fide alienis beneficio diuino disceret quod vir oraculo. Precum quoque vis inde perspicitur, quibus fœcundatur sterilitas: & cùm viris ac fœminis alioqui iustis, ea contingat, discimus non tribuere peccatis huiuscemodi calamitates, quia multæ diuinæ dispensationis rationes nobis occultæ sunt, & pro omnibus gratiæ agendæ, solíque miseri dicendi, qui in peccatis viuunt, non quibus filij desunt, inquit Chrysostomus [d]; addens cùm videtur Virgo nostrum Dominum parere, non debere nos esse incredulos, sed exercere sensus nostros in vulua sterilium ligata & emortua, quam diuina virtus ad procreationem aperuit: quod etiam exemplum Gabriel in Elisabeth sterili cognata B. V. attulit, annuncians Virgineum partum [e]. Qui alios facit parere Deus, ipse etiam parit [f], non modò per æternam generationem Patris, ex qua est filius consubstantialis: verùm etiam per temporalem eiusdem filij, quam operatus est in vtero Virginis, absque opera viri. Atque propter hunc ipsum ex Hebræo populo oriturum Messiam siue Christum, ducebatur probro ac improperio sterilitas, ac liberis carere: vel quia cùm pauci homines essent, propagationi studebatur, vt ait Rickelius [g]. Auctor [h] de mirabilibus Scripturæ doluisse scribit Ezechiam vitam præcidi sibi [i], quòd ex suo Christus semine oriturus non esset: quod præterea Hieronymus in Esa. 38. obseruauit, & Iosephus [k], & alij, necnon in catena Genes. 30. Lipomanus. Sed & quando Zachariæ, adolenti incensum exauditam orationem Angelus retulit [l]; videtur intellexisse de futuro Messia, pro cuius aduentu precaretur solemni illo tempore, non ita verò de prole quam ipse habiturus esset, quamuis ex ea occasione mentionem de illa intulerit. Argumento est quòd pollicenti prolem non credidit. Rachel quidem cùm priùs infœcunda, peperit, gratulans dixit ablatum opprobrium suum [m]; Sara antequam Tobiæ traderetur, deprecabatur Deum, cùm priores defuncti essent sponsi absque liberis, vt ab improperio liberaretur [n]: cui simile Anna, quæ fuit postea Samuelis mater, id est, filij à Deo postulati, ab æmula Phenenna ipsam affligente patiebatur [o]: mulieres item septem apprehensuræ virum vnum prædicuntur ab Esaia [p], vt auferret opprobrium earum generando liberos ex illis.

a vol. 2. l. 5. pag. 411. & seqq.
b q. 74. in Gen.
c Gen. 30. 1. 2.
d in Gen. 25.
e Lucæ 1. 36.
f Esaiæ 66. 9.
g in Gen. 30.
h l. 2. c. 28.
i 4 Reg. 20. 1. & seqq. Esa. 38. 1. & seqq.
k 10. antiq. c. 3.
l Luc. 1. 13.
m Gen. 30. 23.
n Tob. 3. 11.
o 1. Reg. 1. 6.
p c. 4. 1.

Probrosa valdè, atque perniciosa spiritualis sterilitas, & arefecit Christus arborem maledicto [a], vt intelligerent homines, inquit Beda [b], se condemnandos si absque operum fructu, de plausu tantùm sibi religiosi sermonis glorientur. Laudabilis virginitas quam in matre Christus esse voluit, & cuius ne detrimentum illa sustineret, maternitatis Dei dignitatem quodammodo postposuit: sciscitans quomodo mater esse posset, quæ virum non cognoscebat [c], id est, non cognoscere vouerat. Ferunt sub ascendente signi Virginis natum Christum apud Sixtum [d] Senensem nonnulli; qui astrorum dominus ita nasci voluerit, in commendationem virginitatis. Immò fabulantur, Buddam ducem Gymnosophistarum, è virginis latere ortum; de Iouis capite Mineruam; Liberum siue Bacchum, de femore; Platonem ex matre oppressa phantasmate Apollinis [e]. Beatæ nunc steriles & eunuchi propter regnum cælorum suamet voluntate sic facti, quibus in domo sua Deus locum dat, & nomen melius à filiis & filiabus [f], vt exponunt Patres [g] & alij. Abutuntur hæretici contra Virginitatem & castitatem isto loco nostro simílique citato ex Exodo, quasi vetetur sterilitas, iniungatur verò prolificatio, sicut & illis verbis Genesis [h]; *Crescite & multiplicamini*. At quidquid sit de mundi exordio, eiúsve post diluuium restauratione (nec enim placet spiritualiter dumtaxat illud accipi, vt demonstrant Lipomanus [i], & Medina [k]; citantes Patrum testimonia, ac ostendentes etiam in paradiso statúque innocentiæ generationem hominum futuram;) nostra sententia promissionem continet, non præceptum; maximè quòd non esse sterilem, non est in potestate hominis, proindéque præcipi nequit: nec minùs de brutis profertur, quàm de hominibus, de quibus omnibus æquè præceptum asserunt quidam [l] omnino improbabiliter. Crassiores Iudæi arbitrabantur maledictos qui non relinquerent semen in Israël [m]; quemadmodum ex eo quòd visionem sui Deus viuentibus concedi negabat [n], perperam colligebant dignatum apparitione angelica ilicò moriturum [o], vt alibi monui: & quia diligi amicus imperabatur [p], inferebant odio habendum inimicum [q]. Accommodabat se etiam Deus ad ingenium illius populi auidiùs appetentis externas voluptates & opes, cùm nullo tempore per se nõ fuerit laudabilis harum contemptus propter studium virtutis, Deique amorem. Dauid gratias agens Deo locuto de domo eius in longinquum; *ista est enim*, inquit, *lex Adam Domine Deus* [r], hoc est, talis hominum communiter conditio, inclinatio, ingenium, studium filios seu posteros exoptare, ampláque ac opulentas domos. *Omnis gloria illorum*, ait Oseas [s], *à conceptu, ab vtero, à partu auolauit; quia negata est illis proles: corona* [t] *enim senum filij filiorum*. Placet etiam nonnullis [u] filiam Iephte antequam offerretur à patre, postulasse vt duobus mensibus plangeret virginitatem suam, quòd orbitatem filiorum ipsa morte acerbiorem sentiret. Negari nequit diuinum munus fœcunditatem esse parentis, agendásque à patribus gratias, vt admonet Ambrosius [x], quia generauerunt; à filiis, quia generati sunt; à matribus, quia coniugij præmiis honorantur, siquidem stipendia militiæ suæ filij sunt: fatendum tamen est contra Iouinianum & alios præferendam virginitatem: quod illi coætanei probarunt Hieronymus, Ambrosius, Augustinus in disputationibus contra eumdem, vel tractatibus de

- a Marc 11. 21.
- b hom. 7. in Quadrag.
- c Luc. 1. 34.
- d lib. 6. annot. 10.
- e Hieron. epist. 44.
- f Esa. 56. 5.
- g in Matth. 19. Orig. Hilar. Hier. Chrys. Eut. Theophyl. item Aug. de sancta virg. c. 23. & 24 & 14. cõtra Faust. c. vlt. Amb. exhort. ad virg. & inst. Virg. c. 6. Greg. 3. p. Past. c. 29. Hieron. necnon in Esa. 56.
- h c. 1. 22. 28. c. 8. 17. c. 9. 5. 7.
- i in caten. Gen. 3.
- k 5. de sacr. hom. contin. contr. 2 c. 1.
- l Placidus Padiglia in Dau. pœnitente lect. 20. Italicè. meitasHieron. Esa. 56. & Aug. 14. contra Fau. c. vlt.
- m Exod. 33. 20.
- o Iud. 6. 22. c. 13. 22.
- p Leu. 19. 18.
- q Matth. 5. 43.
- r 2. Reg. 7. 19.
- s c. 9. 11.
- t Prou. 17. 6.
- u Canisius 1. de Maria Deipara c. 14 Serarius in Iudic. 11. q. 20. Tho. Cantr. prat. l. 2. c. 29.
- x alicubi.

virginitate virginibúsque: & pridem antè Paulus [a] docuerat melius esse non nubere per se loquendo, quamuis ei qui adhuc vritis sui foret, melius esset nubere, quam vri: Christus verò insigne præmium promiserat dimittenti vxorem [b]; & ad id inuitauerat, dicens; *Qui* [c] *potest capere, capiat*. Legendi hæreseologi, & Alphonsi Mendozæ quæstio 4. positiua, quæ tractat præsentem locum, & an virginitas aliquando sancta non fuerit. Ostendit quoque Suarez [d] noster nullum in vetere lege præceptum fuisse, quod omnes & singulos obligaret ad generandum filios, quódve castitatem prohiberet: ac proinde licuisse, & quidem cùm laude, meritóque virginitatem vouere, quod B. V. fecisse creditur. Mitto inconunodà coniugij, quæ profani quoque scriptores prodiderunt, siue prolem quis suscipiat, siue illa careat. Vtilius quidem certè affirmat [e] Sapiens mori sine filiis, quàm relinquere filios impios: & quod in libro Sapientiæ [f] legitur cum epiphonemate; *O quàm pulchra est casta generatio, cum charitate*; extat Græcè *κρείσσων ἀτεκνία μετὰ ἀρετῆς*, *melior est sterilitas filiorum cum virtute*. Ibi nos plura, citantes de nostris Ioannem [g] Dominicum Candelam; & Hieronymum [h] Platum: & quòd expressum nomen claritatis ab Interprete, pro quo alij caritatem legunt, denotat castitati maximè virginali adiunctam esse solere laudem, celebritatem, decorem, claritatem aliarum virtutum, præsertim omnium reginæ caritatis, quæque absolutum virtutis nomen, quod est ibidem Græcè *ἀρετῆ*, meretur excellenter: & ociosa non est, vel sterilis ac infœcunda, sed magna operatur si est, & si operari renuit, caritas seu amor non est, vt ait Gregorius [i]. Hinc virginitatem sterilem non esse Ioannes Auila pius admodum & doctus maiorum nostrorum memoria concionator [k] demonstrat, quantúmque periculum sit, si fortè sit sterilis, ne videlicet incurrens maledictionem Domini, sicut maledicta ab illo ficus ob sterilitatem, exarescat, fructúsque ferre prohibeatur in æternum [l]: aut non veniens ad partum, virtus ei desit pariendi [m], sola boni operis contenta quasi gemma floréve desiderij, in ipsius operis fructum non erumpens: aut etiam abortum patiens, vel recentem fœtum suffocans; præterea partum hunc similem esse debere partui matris Christi facili, iucundóque, non Euæ in doloribus [n] & tristitia; si desint liberi, hoc est, bona opera, gratiã quæ ista flagitat interituram, sicut se Rachel morituram asserebat nisi ei Iacob liberos daret [o]. Spectat ad similem tropologiam fœcunditas eorum qui Deo spirituales filios generant [p], & fiunt parturiendo & generando per Euangelium, ac formando in ipsis Christum [q] patres in Christo, quósque hic dignatur vt suas nominare matres, vt & alios tum fratres, tum sorores [r]. Dixi Psalmo 112. [s] nonnihil quod ad rem præsentem facit, explanans extremum versum; *Qui habitare facit sterilem in domo*, &c. Cassianus [t] quoque inducit Danielem Abbatem de spirituali sterilitate differentem ex negligentia, impugnatione diaboli, dispensatione Domini, ac probatione.

Benedictus eris inter omnes populos.] Græcè (*benedictus es super omnes gentes*, *εὐλογητὸς εἶ παρὰ πάντα τὰ ἔθνη*.) Vbi est præsens tempus: quod propter promissi certitudinem, æquiualet futuro; & significat adeò esse certum quod futurum promittitur, ac si iam factum esset. Benedictio multiplicationem potest denotare, ac præterea commendationem celebritatémque apud omnes,

& so

- a 1. Cor. 7. 38.
- b Matth. 19. 29. Luc. 18. 29.
- c Matth. 19. 12.
- d 3. p. to. 2. d. 6. sect. 1.
- e Eccl. 16. 3.
- f c. 4. 1.
- g de virgin. Italice.
- h 2. de bono status relig. c. 4. l. 3. c. 9.
- i hom. 30. in euang.
- k epist. ad monialẽ de festo Natiu. Domini.
- l Matth. 21. 19. Marc. 11. 20. 21.
- m Esa. 37. 3.
- n Gen. 3. 16.
- o c. 30. 1.
- p 1. Cor. 4. 15.
- q Gal. 4. 19.
- r Matth. 12. 50.
- s v. 9.
- t coll. 4. c. 2. & seqq.

& ſupra omnes populos. Primo modo ſiue ſenſu benedicens Deus dixit [a], *Creſcite & multiplicamini.* Iacob, *Omnipotens benedicet tibi benedictionibus uberum & vulue* [b]. Raguel, *Deus Abraham, & Deus Iſaac, & Deus Iacob vobiſcum ſit, & ipſe coniūgat vos, impleátque benedictionem ſuam in vobis.* Particula (*inter*) idem hic valet atque *præ*, *ſupra*, *pluſquam*; quemadmodum & מן *min*, Hebraicè, Chaldaicéque. Exempla particulæ (*inter*) in acceptione quam dixi extant alibi; vt cùm ſerpens maledictus pronunciatur inter omnia animantia, & beſtias terræ [c]: vbi eſt (מן *min.*) Sed Græcè (ἀπὸ, *ab*) quod perinde eſt ac (*præ*) quemadmodum iuſtificatus publicanus à Phariſæo [d], id eſt, pluſquā Phariſæus: mirabilis facta ſciētia ex me [e], hoc eſt, præ me ſupráque vires meas. Benedicta inter mulieres Iabel [f] Græcè ἐκ γυναικῶν, *ex mulieribus.* Benedicta à Domino Deo excelſo Iudith præ omnibus mulieribus ſuper terra [g], παρὰ πάσας τὰς γυναῖκας. Benedicta Virgo Maria inter mulieres [h], aliter in mulieribus [i], vtrobique ἐν γυναιξὶ, Syriacè מברכא *bemeſce*, id eſt, inquit Hieronymus aliúſve tractatu de aſſumptione, plus benedicta quàm omnes mulieres; propter benedictum fructum ſuum, qui ſuperat quamlibet numeroſiſſimam ſobolem. Inter natos mulierum maior non ſurrexit Ioanne Baptiſta [k] ἐν γεννητοῖς γυναικῶν.

Non erit apud te ſterilis vtriuſque ſexus.] Hebraicè & Chaldaicè (*in te*, בכה *becha*, בך *bach*:) Græcè *in vobis*, ἐν ὑμῖν.) Iam dixi illud (*non erit*) non eſſe formam præcepti, ſed promiſſi, quemadmodum & proximè poſt de gregibus, qui ſunt incapaces præcepti. In editionibus aliis non eſt vterque ſexus, ſed infœcundus & infœcunda, ſeu ſterilis aliquis, & ſterilis aliqua, עקר *hhakar*, & עקרה *hhakarah*, עקר *hhakar*, & עקרא *hhakra*, ἄγονος & στεῖρα, non generans & ſterilis, ſiue infœcunda: (*in te*) verò idem valet quod in genere tuo, in gente tua, in populo tuo, &c. Nomina Hebræa, hiſque ſimilia Chaldæa propriè ſignificant eradicatū & eradicatā, ſeu à radice auulſum & auulſam, quia filij ſunt veluti parentum radices, ita vt filiis per mortem ſublatis, maneant parentes quaſi abſque radicibus; vel quia in viro vel fœmina ſterilibus tanquam radix vis gignendi euulſa eſt, & ille non poteſt ſemen ſecundùm morem educere, hæc illud recipere. Lege commentarium Pſalmi 51. ad illa verba [l]; *euellet te, & emigrabit te de tabernaculo tuo, & radicem tuam de terra viuentium*; vbi protuli ex Iob [m], *progenies mea eradicetur*, & ſimilia teſtimonia, quibus adhuc plura poſſem proferre. Sterilis vox videri poteſt prompta ex Græca στεῖρα, & στερέω ſignificat *priuo*. Voci ſexui vix Græca vlla propriè reſpondet, ſed inter alios vſos hunc etiam habere φύσιν docet Sophoclis ac Thucydidis teſtimonio auctor theſauri linguæ Græcæ [n]. Caluinus [o] decretalem Innocentij III. *omnis vtriuſque ſexus*, &c. de confeſſione annua, irridet, fidémque illi abrogari contendit præter alias cauſas, vel ob ſolam verborum barbariem. Nam quod iubent, ait, boni Patres (Concilij nempe Lateranenſis ſub dicto Pontifice) omnem vtriuſque ſexus quotannis ſemel proprio ſacerdoti confiteri omnia peccata, faceti homines lepidè excipiunt, hoc præcepto teneri ſolos hermaphroditos; ad neminem verò ſpectare, qui ſit vel mas, vel fœmina. Negat noſter Bellarminus [p] vllam eſſe barbariem in his verbis (etiamſi barbaries nullā fidem decreto adimere debeat; quemadmodum nec

a Gen. 1. 22. 25. c. 8. 17. c. 9. 1. 7.
b c. 49. 25.
Tò *inter.*
c Gen. 3. 14.
d Luc. 18. 14.
e Pſ. 138. 6.
f Iud. 5. 24.
g Iudith 13. 23.
h Luc. 1. 42.
i verſ. 28.
k Matt. 11. 11. Luc. 7. 28.
l verſ. 7.
m c. 31. 8.
Vox Sterilis.
Sexus.
n verbo φύσις.
o 3. inſt. c. 4. §. 7.
p 3. de pœnit. c. 13.

A quòd Paulus [a] imperitum ſe ſermone fatebatur, & fateri poterant nonnulli alij ſacri Scriptores) quoniam longè peritior & magis in linguarum verſatus ſcientia Hieronymus, eam phraſim vſurpauit tum hic, tum aliis in locis, minime veritus ne ſciolus aliquis diceret ad ſolos hermaphroditos ſpectare. Sic exempli cauſa in libro Iudicum [b] eſt circiter tria millia vtriuſque ſexus ſpectaſſe ludentem Samſon: in Paralipomenis [c] vniuerſæ multitudini tam vxoribus, quàm liberis eorum vtriuſque ſexus fideliter cibos præbitos: quamuis vtrobique viros & mulieres, filios B & filias diſtinctè exprimant editiones aliæ איש *is*, & אשה *iſcah*, גבר *ghebar*, & אתתא *itthetha*, ἄνδρας & γυναῖκας: item בנים *banim*, & בנות *banoth*, υἱοὶ atque θυγατέρες. Vtriuſque ſexus multitudinem conueniſſe ſcribit Plinius [d] ſecundus, & dato ſuis ſigno virgines raptas eſſe: non intelligens profectò hermaphroditos. Sexum porrò Feſtus è Græco ἕξις deriuat, quod eſt habitus, ſignificátque naturam & habitum. Inſtituit natura naturæque auctor ſexuum diſtinctionem per ſe ad generationem, maſculúmque & fœminam fecit Deus homines initio [e], non androgynos, vt Plato [f] ſenſit; (integram ex iis gentem Plinius [g] prodidit ſupra Naſamones, confinéſque his Machlyas: & quidam nouator docuiſſe dicitur Adamum creatum hermaphroditum [h]) nec- C non in genere aliorum animalium. Plinius [i] idem ſexuum differentiam arboribus, immò magis omnibus quæ terra gignit, herbíſque etiam vtrumque ſexum eſſe diligentiſſimi, inquit, naturæ tradunt: innuit verò ipſemet [k] ſcribens hederæ duo eſſe genera marem & fœminam, vt reliquarum herbarum, & in arboribus mares eſſe robuſtiores. Eadem videtur opinio Ariſtotelis [l], qui citat Empedoclem; Theophraſti [m], Baſilij [n], Ambroſij [o], quos refert ac ſequitur Tiraquellus [p] prolatu etiam Cœlio [q] Rhodigino; & de thure maſculo Dioſcoridem [r], Virgilium [f], Ouidium [t], Galenum [u], Paulum [x] Æginetam, Plinium [y], Æmilium [z] Macrinum. Quamquam Ariſtoteles indicat potiùs confundi in arboribus D ſexus, quoniam ex ſe ipſæ progenerant, nec genituram emittunt, ſed conceptum, quod ſemen vocatur, adferunt, vt indicat apud eumdem verſus Empedoclis,

οὕτω δ' ᾠοτοκεῖ μακρὰ δένδρεα πρῶτον ἐλαίας.
Deinde etiam ouiparo genus arboreum tulit artu.

Vel

Ouificant arboris parua primum oliuas.

Plinius verò maſculum thus vocatum notat, cùm alius non ferè mas vocetur, vbi non ſit fœmina; quoniā religioni tributum eſt, ne ſexus alter vſurparetur; vel à ſpecie teſtium, quod non improbat Ioannes [aa] Brodæus. Addit Turnebus [bb] quia maſculum idem valet, quod eximium, optimum, primatum tenens: quæ Dioſcoridis [cc] E etiam ratio eſt Omnino propriè animalibus dumtaxat ſexus conuenit.

Tam in hominibus, quàm in gregibus tuis.] Ergo, vt non ſemel dixi, non præceptum, ſed promiſſum eſt, de fœcunditate, vitatáque ſterilitate; quoniam gregibus ſeu brutis animalibus dari præceptum non poteſt. Interpres de ſuo appoſuit (*tam in hominibus.*) Editiones aliæ ſolùm habent (*& in iumentis tuis*, ובבהמתך *vuubehemthecha* ובבעירך *vuiubbhirach*: καὶ ἐν τοῖς κτήνεσί σου: Gregum autem nomen reſtringebant priore verſu ad oues, erántque pro ipſo τὰ ποίμνια τῶν προβάτων, & ועשתרות צאנך *hhaſhteroth tſon.* Alioqui gregem ab

a 1. Cor. 11. 6.
b c. 16. 27.
c lib. 2. 31. 18.
d de viris illuſt.
Sexus etymon.
e Gen. 1. 27.
f in ſympoſio.
g lib. 7.
h Cornel. Gen. 1. 27.
i lib. 13. c. 4.
k lib. 16. c. 33. & 41.
l 1. de gen. animal. c. vlt & lib. de plantis.
m de plantis lib. 1. c. 18. & vlt. li. 3. c. 9 & 10. lib. 5. c. 5. & 11 li. 2 c. 8.
n hexam. hom. 5.
o 1. hexam. c. 3.
p leg. 1. connub. nu. 66.
q lib. 20. c. 24.
r lib. 1. c. 81.
f eclog 8.
t carm. de medicamine faciei.
u de theriaca, ſi tamen is eſt.
x lib. 7. c. 11.
y de re medica lib. 2. c. 16 ſi tamē is eſt & 12. hiſt. c 14.
z li. de herbis, ſi tamen is eſt.
aa li. 1. c 34.
bb lib. 10. c. 4.
cc li. 4. c. 70.

Grex & armentum. a Valla lib. 4. elegant. c.24. b eclog. 6. c Epodon ode 2. d in Cæsare c.61. in Nerone c.25. e 3. Verr. f 3. Philip. g 1. de arte. h li. 4. ep. 3. i Plaut. Asinar. prolo. k in Heautontimor. l Liu. lib. 8. m Plaut. Aulul. scen. 3.2.3. n Sueto. in Calig. c.52. o Plaut. in Pseudo. p Gene. 4.4. c.13.7. cap. 24.10. & 32. 7. q Gen. 24. 20.

armento distinguunt [a], vt ille sit minorum, vt ouium, porcorum, caprarum; hoc maiorum animalium congregatio, vt boum, equorum, camelorum. Attamen sumitur aliquando etiam pro magnis: qui dicitur à Virgilio [b] grex magnus, id est, armentum, ab Horatio [c] grex mugientium, hoc est, boum: à Suetonio [d] equorum; à Cicerone [e] equarum: ab eodem [f] armentorum: ab Ouidio [g] dux gregis, id est, taurus; nonnunquam pro auibus ab eodem Horatio [h]: immò & pro hominibus, minis [i], ancillis [k], militibus [l], venalibus [m], pueris ludentibus [n]; sed & pro rebus inanimatis, vt virgis [o]. Ad hominem quoque transferuntur vocabula gregarij, gregalis, gregatim, congregandi, aggregandi, congregabilis, congregationis, &c. Sæpius [p] gregem gregésve Interpres noster vsurpat in ampliore significatione etiam pro camelis [q], hominibus [r], armentis [s].

Vers. 15.] Auferet Dominus à te omnem languorem: & infirmitates Ægypti pessimas, quas nouisti, non inferet tibi, sed cunctis hostibus tuis.

PARAPHRA. r Ezech 36. 37.38. Michæ. 7. 14. Zach. 10. 2. 3. c 11. 7. 2. Machab. 14. 13. Luc. 12. 32. Act. 20. 28. 29. 1. Pet. 5. 23. s Deut. 28. 4. Ioel. c.18.

PRæcedens promissio propriè pertinebat ad bonum speciei tum humanæ, tum animalium ad hominum vsus accommodatorum: præsens pertinet ad conseruationem indiuiduorum, siue ad præseruationem à languoribus, & infirmitatibus, quas intulit Deus Ægyptiis dum Hebræi apud illos detinebantur, ipsos ab iisdem immunes faciendo, & quas pariter in alios ipsorũ hostes, quive aduersentur quominus iniri possit, aut pacatè retineri terra promissionis, sit illaturus. Videtur Hugo intelligere de Hebræis, qui languores & infirmitates illas pessimas passi fuerint in Ægypto; scribit enim quod propter abundantiam ciborum multas infirmitates passi sunt in Ægypto. Fortassis voces illas (*quas nouisti*) interpretatus est, de notitia experimenti, quodque experiendo nouissent eas. Verùm communis expositio est de Ægyptiis, quos Deus cruciauit, eo quòd Hebræos dimittere nolebant, per vesicas turgentes & vlcera [t], & per grandinem [u], & per intersectionem primogenitorum tam ex iumentis, quàm ex hominibus [x]: nec probari potest Hebræos passos peculiariter in Ægypto aliquas infirmitates; immò quando inde sunt educti, non erat in tribubus eorum infirmus [y]. Arbitror irrepsisse mendum in Leonardi Marij commentarium ad cap. 9. Exodi [z], vbi scribitur igneis pariter & aqueis supputationibus, ac cutis diruptionibus, de quibus Philo, & Iosephus, meritò afflictos Iudæos: vt sicut ignea vlcera cedebant in pœnam grauissimæ seruitutis Israëlitarum, & afflictionis ad fornaces tolerata; ita inflationes aqueæ eidem responderent, quia nascuntur etiam hæ ex nimio æstu; cutis autem diruptiones in pœnam cederent amarissimæ flagellationis, quia sine personarum delectu, etiam principes & præfectos Iudæorum Ægyptij sæpe consciderant, & grauissimæ ignominia affecerant. Apta ratio; sed primo loco pro Ægyptiis Iudæi positi sunt, qui non sunt afflicti plaga vesicarum & vlcerum; sed Ægyptij: licet quiddam simile, nec tamen meritò, passi essent ab Ægyptiis per laborem fornacis, & vexationem flagellationis. In cap. 15. [aa] Exodi promissio simi-

t Exo 9.9. 10.11. u vers. 18. & seqq. x c.11. 5. c. 12. 2. & seq. Sap. 18. 5. 12. 13. y Psal. 104. 37. z in c. 4. aa v. 26.

lia cum conditione habetur: *Si audieris vocem Domini Dei tui, & quod rectum est coram eo feceris, & obedieris mandatis eius, custodierisque omnia præcepta illius, cunctum languorem, quem posui in Ægypto, non inducam super te. Ego enim Dominus sanator tuus* (præueniendo ac præseruando à morbis.) Præterea in cap. 23. [a] eiusdem libri; *Auferam*, inquit, *infirmitatem de medio tui.* In c. 28. [b] libri nostri minatur non custodientibus legem, plagas magnas & perseuerantes, infirmitates pessimas & perpetuas; quódque conuerteret in eos omnes afflictiones Ægypti, quas timuerant, &c. Rickelius hoc loco notat communiter quidem dari solitam in vetere Testamento obedientibus Deo temporalem prosperitatem, & sanitatem corporis: non tamen semper, nec omnibus; quoniam Deus iuxta secreta sapientiæ suæ iudicia, diuersimodè in suis egit electis; quorum nonnulli tunc erant leprosi, sicut in Euangelio ait Saluator [c], quòd multi leprosi erant in Israël sub Elisæo, & nullus eorum curatus est. Non est semper infirmitas ex peccato; sed interdum pro gloria Dei; vtque manifestentur opera illius [d]; atque glorificetur [e] & ad meritorum incrementum, & ad peccatorum præcidendas occasiones.

a vers. 25. b vers. 58. & seqq. c Luc. 4. 27. d Ioan. 9. 3. e c. 11 4.

Auferet a te Dominus omnem languorem.] Præponunt particulam (&) editiones reliquæ. Pro languore sunt in Chaldæa מַרְעִין *marrhin*, infirmitates: in Hebræa חֳלִי *choli*, plaga, seu dolor, vel infirmitas, imbecillitas, morbus, ægritudo, cruciatus, qualis parturientium, &c. cui sono & significatione similis cholicus; in Græca μαλακία. Hoc nomen Eugubinus non tam propriè hîc redditum ait; quia laxitatem quidem significat corporis, teste Cornelio Celso potiùs, quam grauissimas illas ægritudines, quæ vocabulo Hebraico חֳלִי *choli* demonstrantur, de quibus hoc loco scribitur. Mollitiem valet, ac plerumque quidem animi ignauam & effœminatã, quæ vocatur etiã mollitia animi, & absolutè mollities, aut mollitia, coniungitque Philosophus [f] μαλακίαν καὶ τρυφὴν, ac docet [g] quòd ἡ τρυφὴ μαλακία τίς ἐστι: & [h] quod μαλακία est τὸ φεύγειν τὰ ἐπίπονα, *fugere laboriosa*: & synonymè sumpsit Xenophon [i] μαλακίαν, θρύψιν, ἀθρυπτίαν, sicut Suidas [k] φυγοπονίαν, *fugam laboris*; & νόσον, *morbum*, quem adiungit quoque Hesychius: Plutarchus [l] ἀνανδρίαν, *ignauiam*; Isocrates [m] ῥᾳθυμίαν, *pigritiam*. Latini malaciam de maris vsurpant tranquillitate tanta, vt fluctus omnino quiescant, quasique langueant, nec vlla moueatur aura, proindéque nec moueri nauigia queant; quas & Lucretius vndas molles cognominat, alióque vnico vocabulo pellaciam, Itali *bonaccia*: Stomachi demum malacia dicitur debilitas & languor, qualẽ prægnantes pati solent & grauidæ [n], cùm defectæ & languẽtes modò hoc modò illud appetũt. Rursus autem μαλακίζεσθαι, inquit Suidas, ἐν ταῖς νόσοις φασὶν οἱ Ἀττικοὶ τὰς μὲν γυναῖκας, τοὺς δὲ ἄνδρας ἀσθενεῖν, *in morbis dicunt Attici mulieres mollescere, seu molles esse; viros autem infirmos esse.* Apud Matthæum [o] coniunguntur νόσος & μαλακία, pro quibus Interpres posuit languorem & infirmitatem, tum quibus Christus ipse curam adhibuit, tum quibus curandis potestatem discipulis tradidit. Vbi per μαλακίαν solus leuior morbus ac leuior intelligitur, lectu non affigens, sed valetudini duntaxat moramenta obiectans, & quo minùs videamur sanitate inculpata præpediens, vt Rhodiginus [p] refert, exactè tradens ea ferè omnia quæ annotauimus. Euthymius lassitudinem corporis morbi

Explanatio. *Languor.* f 7. eth. cap. 1. g cap. 7. h lib. 3. c. 7. i S. Pædiz. k verbo μαλακία. l in Fabio. m ad Philip. n Plin. lib. 23. c. 6. lib. 25. c. 7. o c. 4. 23. c. 9. 35. c. 10. 1. p lib. 6. c. 1.

morbi prænuntiam interpretatur. Adde cùm quis etsi non decumbit, languet, ac interdum contabescit. Interpres aliquando transfert languorem vbi est [a] νόσος, rursum vbi μαλακία [b]. Quando Amnon cubuit super lectum suum, & languorem simulauit [c], simulauit verum morbum, qui lecto affigeret. Antiochus decidit in lectum, & incidit in languorem præ tristitia [d], εἰς ἀῤῥωστίαν. De seruo centurionis iacente & morituro scribitur quòd langueat [e]: iacebat ad piscinam probaticam multitudo languentium, ἀσθενούντων: Lazarus quoque languens appellatur [f], ἀσθενῶν: paralyticus piscinæ languidus ἀσθενῶν [g]. Languor fortissimus [h] dicitur חֳלִי חָזָק choli chazak, ἀῤῥωστία κραταιά: pessimus languor pluraliter [i] חֳלָיִים רַבִּים cholaiim rabbim, ἀῤῥωστίας πονηραί: languores magni [k] eodem pacto: languor prolixior grauans medicum [l] μακρὸν ἀῤῥώστημα quod σκώπτει ἰατρός, id est, quem præcidit medicus: atque aliàs [m] idem nomen redditur vbi est ἀῤῥωστία, vel ἀῤῥώστημα, aut νόσος simul cum ὀδύνῃ [n]. Pro languoribus nostris, quos verè tulerit Christus, apud Esaiam [o] sunt Græcè & Chaldaicè peccata nostra, αἱ ἁμαρτίαι ἡμῶν, חוֹבָנָא chobana, seu debita nostra: apud Matthæum [p] verò citantem eamdem sententiam, habetur αὐτὸς τὰς ἀσθενείας ἡμῶν ἔλαβε, καὶ τὰς νόσους ἐβάστασεν; *ipse infirmitates nostras accepit, & ægrotationes nostras portauit*, Hebraicè חֳלָיֵנוּ cholaienu (quod nomen hic habemus) & מַכְאֹבֵנוּ machobenu: Græcè οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται, *ipse peccata nostra portat, & pro nobis dolet.* Scripsit Propheta directè de peccatis, qui sunt grauissimi animæ languores & morbi; indirectè, atque consequenter de morbis corporis, qui plerumque ex illis oriuntur, aut propter illa infliguntur; & curatio illorum dirigebatur à Christo ad curationem illorum: qui etiam Christus, etsi morbos corporis non tulit ipse, id est, non sensit, vel expertus & passus est; sed ab aliis abstulit: transtulisse illos in se censendus est, ac subiisse; aliquod incrementum doloris dum mortalis vixit potissimúmque in passione, illa de causa tolerando, vt cum aliis obseruauit Gaspar [q] Sanctius noster, inde colligens piam sympathiam erga morbis doloribusve affectos. Ex dictis autem effici volo languoris vocem & alias affines, non tam arctè accipi quemadmodum Rhodigino & aliis nonnullis placuisse dixi; sed comprehendere graues, difficiles, lethales morbos. Denique quas membro sequenti textus appellat infirmitates pessimas, licèt expositum Græcum nomen μαλακία tantam omnino vim non habeat, vt & languor in primaria significatione, præsertim si quis velit à לָאָה *laah* deriuare, aut à לָהָה *lahah* fatigari, & nimio labore deficere vsque ferè ad insaniam, seu cùm quis quid agat ignorat præ lassitudine, &c. & animus languore corporis, vt Cicero [r] loquitur, nec membris vti, nec sensibus potest.

a Exo. 15. 26.
b Deut. 28. 61.
c 2. Reg. 13. 5.
d 1. Machab. 6. 8.
e Luc. 7. 2. 10.
f cap. 11. 2.
g cap. 5. 7.
h li. 3. 17. 17.
i 2. Paral. 21. 15.
k c. 24. 25.
l Eccli. 10. 11.
m c. 18. 21. c. 30. 17.
n Oseæ 5. 13.
o c. 53. 4.
p c. 8. 17.
q in Esa. 53.
r 1. de diuinat.

Et infirmitates Ægypti pessimas.] Omittit Interpres (*omnes*) & vtitur superlatiuo pro positiuo, quo superlatiuo caret editio Hebræa, Chaldæáque: in Græca verò etiam est positiuum epithetum πονηράς: & pro (*infirmitates*) habet νόσους: quæ dicuntur Hebraicè in statu regiminis מַדְוֵי *madue*, id est, *ægritudines*, vt vertunt Vatablus, Pagninus, apostata Munsterus; vel *decumbens*, siue *defluxus*, vt Oleaster, hoc est, ea quæ descenderunt de cœlo, vt grando, & alia, quæ fructus destruxerunt, aut omnia, quæ ab ipso super Ægyptios descenderunt; seu quæ Moses iussu Dei, fluere aut descendere fecit super Ægyptios mala, vel ægritudines, ex quibus Ægyptij defluebant. Coniectat ex themate, דָּוָה *dauah*, hoc est, *ægrotare*, & *infirmari*; ac præterea importat fluxum, defluxum, decubitum. In Leuitico [a] mulier in fluxu menstruo dicitur דָּוָה *dauah*; quod exponi dixi ab aliis de muliere infirma, vel menstruata, seu habente menses menstruáve; seu patiente fluxum sanguinis, siue menstrui, siue cuiuslibet alterius temporis: item eodem verbo significari ægrotare, infirmari, pertæsum esse, mœrore confici, mœstum fieri, languere, vt solet mulier menstrua patiens, & quiuis, cùm ipse, aut quodpiam ipsius membrum, viribus destitutum. Chaldæum nomen in regimine מַחְבָּשֵׁי *machbashe*, valet confusiones, plagas, vulnera.

Quas nouisti.] Græcè in Sixtinis ἃς ἑωράκας, καὶ ὅσα ἔγνως, *quas* (nempe infirmitates) vel *quos* (scilicet morbos) *vidisti, & quæcumque nosti.* In Complutensibus, & Regiis codicibus habetur solùm, ἃς ἔγνως, *quas nosti.* Videntur duæ interpretationes; quoniam Hebraicè, Chaldaicéque tantùm est (*quas nosti*) אֲשֶׁר יָדַעְתָּ *ascer iadahhta*, דִּידַעְתָּא *didahhtha.* Priùs autem admonui, sensum esse de notitia, quæ Hebræi nouerant inflictas plagas Ægyptiis, non quas ipsi experimentali scientia nouissent, eas ab Ægyptiis tolerando. Nouerant aliqui eorum, quos alloquebatur Moses, tanquam oculati testes: alij plures ab illis didicerant: plurimi autem iam in deserto perierant. Vim habet repræsentata priorum memoria apud eos, qui ea viderint, vel nouerint: quod libro hoc ipso antea non semel factum legimus, præsertim cap. 4. [b] vbi dicitur, quòd fecit Deus tentationes, signa, portenta, pugnam, robustam manum, extentum brachium, horribiles visiones pro Hebræis in Ægypto, videntibus oculis eorum, vt scirent quoniam Dominus ipse est Deus, & non est alius præter eum. Hîc præterea paulo pòst suggeritur mentio plagarum maximarum, quas viderant oculis suis Hebræi, signorum, portentorum, manus robustæ, extenti brachij aduersùs Ægyptios; quódque sic facturus esset Deus cunctis populis, quos Hebræi timebant.

Non inferet tibi.] Iuxta editiones alias, *non imponet eas in te*, aut iuxta Græcum *super te*, ἐπὶ σέ. Alio sensu scribitur in Exodo [c], quod posuit Deus ostenta in manu Moysi vt faceret coram Pharaone: Ibi est idem verbum Hebræum & Chaldæum quod hoc loco, nempe שַׂמְתִּי *sciamthi*, & שַׁוִּיתִי *sciauuethi*: Græcum verò ἔδωκα, *dedi.*

Sed cunctis hostibus tuis.] Particulam (&, וְ καὶ) aliarum editionum Interpres transtulit per aduersatiuam (*sed*) in quo ipso vsu non infrequenter (&) reddidit; vt Psalmo 117. [d] 138. [e] Ecclesiastici 36. [f] & alibi [g], vt in indice phraseon sacræ Scripturæ annotauit Sa noster. Additur Hebraicè & Chaldaicè verbum (*dabit*) cum affixo (*dabit eas*, נְתָנָם *nethanam*, יִתְּנִנּוּן *ittheninnun*: Græcè idem quod priore membro ἐπιθήσει, *imponet*) significátque נָתַן *nathan* non solùm dare, sed etiam ponere. Postremò pro hostibus, vtuntur editiones aliæ participio odientium cum pronomine שֹׂנְאֶיךָ *sconeecha*, סָנְאָךְ *soneach*; τοὺς μισοῦντάς σε. De Latino vocabulo hostium nonnihil attigi [h] exponens quid esset propriè hostia, quam [i] volunt hostibus à domitis dictam, vel ad quos pergeretur [k]: & ab hostire, id est, ferire [l], aut æquare, quod hostiis dij æqui redderentur. Hostem constat olim synonymè cum peregrino eumdem

a c. 20. 18.
b v. 34. 35.
c c. 4. 21.
d vers. 20 & seq. & 10 18.
e vers. 11.
f vers. 20.
g Esa. 64. 5. Thre. 3. 32. Ionæ 2. 7. Matt. 17. 12. Marc. 12. 12. Act. 16. 7. c. 27. 22.
h in Leuit. 1. 2.
i Ouid. 4. Fast.
Hostia & hostis.
k Seruius in Æn. 1. Isido. 6. orig. cap. 19.
l Festus.

eumdem fuisse; posteà perduelli nomen id inditum; lenitate verbi tristitiam rei mitigante; inquit [a] Tullius: & magis vsitatè de illo dici, cum quo publicè bellum [b] est; inimicum, cum quo priuatum odium exercetur. Nam par pari referendo hostire ac æquare censetur inimicus: & in bello vtraque pars æquo pugnat iure, ac ex iusta causa pugnam adeunt, vt quidam prætendunt. Muro & hospitem pro hoste, vt & ξένον interdum sumi. Vulgaribus linguis hostis vocatur qui peregrinos mercede excipit. Publicos & communes inimicos hoc loco significant hostes, & alia norlo admodum rara, nec vspiam vsurpata in diuinis literis. Generaliùs aliquando acceptum hoc idem nomen restringitur nunc ad publicos, nunc ad occultos, quod & de inimicis verum est, qui etiam confunduntur cum hostibus, vel aduersariis, &c.

a 1.offic.item Varro 4. de ling.lat & l. 234.de verbor signif. Amoros.1. offic.c.24.
b l.hostes. D. de capt. & postlim. reu.& l.Caius. & leg. quos nos hostes. & l. 118. D. de verb.signif.

A B

Vers. 16.] Deuorabis omnes populos, quos Dominus Deus tuus daturus est tibi. Non parcet eis oculus tuus, nec seruies diis eorum, ne sint in ruinam tui.

Paraphr.

PRomittitur amplissima de hostibus victoria, quos Deus ipse in Hebræorum redigat potestatem, vt eorum ditione potiantur, quantumlibet resistant ac repugnent. Sed simul præcipitur, ne per eam occasionem illarum gentium deos, quas subiugauerint, colant vllo modo, vnde in se grauissima redundent damna, extremúmque interitus: atque ne hominibus illis pareant, à quibus induci possent in eam superstitionem, aliosúmque peruersorum morum corruptelam. Agitur autem hîc de habitatoribus terræ Chanaan promissæ Hebræo populo; quorum, vt est in c. 20. [c] nullum Hebræi viuere poterant permittere, ne fortè docerentur ab iis facere cunctas abominationes, quas ipsi operati erant diis suis, & peccarent in Dominum Deum suum. De aliis hostibus alia ratio, vt ibidem [d] traditur. Accedit quòd iidem illi regionum Chanaan incolæ maximis peccatis erant obnoxij, ita vt terra ipsa euomeret eos [e], dignique erant, quos Hebræi tanquam diuinæ iustitiæ ministri, de medio tollerent. Iam sub capitis initium fuerat imperatum, vt percuterentur vsque ad internecionem; veritúmque ne iniretur cum eis fœdus, nec misererentur eorum, nec sociarentur cum eis coniugia; quia seducerent vt nó sequerentur Deum, sed seruirent diis alienis, irasceretúrque furor Domini, & deleret Hebræos citò. Sicut ergo aliqua gens gerit iustum bellum contra aliam, inquit hoc loco Abulensis, quia destruit suam politiam, vel scit quòd certissimè destruet, nisi expellatur: ita Iudæi poterant iustum bellum gerere contra istos populos, quorum terram accepturi erant; nec parcere eis aliquo modo, ne essent eis in ruinam, dato quòd Deus hoc expressè non mandaret, nec in hoc erant crudeles: quando magis quia Deus tanquam benignus legislator instruxit eos in illo, quod eis vtile erat. Adiice, quod Epiphanius [f] tradit, Palæstinam Semo filio Noë maximo à patre iure concessam, Chananæos iniuria occupauisse, meritóque propterea Deum Semi posteris Hebræis restituisse. Abulensis, Marzilla, Cornelius deuorandi verbo comprehendi voluot cum interfectione hominum, quæ consumptio quædam est; direptionem substantiarum, opum, facultatum, spoliorum. Hoc secundom editio Græca exprimit καὶ φάγῃ πάντα τὰ σκῦλα τῶν ἐθνῶν, *& comedes omnia spolia Gentium*. Neque satis apparet, vt Eugubinus mouet, an præcipiat eis Deus, vt omnes illos populos absumerent ac delerent; vt ex his quæ inferuntur apparet (*non parcet eis oculus tuus*) aut ita fore vaticinetur (Moses) vt facultates & diuitias eorú populorum adepturi sint. Si prima stat sententia, subdit ille, non rectè fortè in Græcum is locus versus est; si secundo sensui adhæremus, præclara est Græca editio. Placet componi ex ambobus vnum sensum; sicque deuorari dicantur bona externa, id est, acquiri, ac in proprios vsus conuerti; nec parci tum vitæ, tum iisdem illis bonis, ita vt homines interficiantur, gladióque veluti deuorentur, & quæ possidebantur ab eis, in interficientium dominium transferantur.

c vers. 16. 17.18.
d vers.10 & seqq.
e Leuit. 18. 28.
f in ancoras.
Deuorandi verbum.

C D E

Deuorabis omnes populos.] Retuli ex editione Græca, καὶ φάγῃ πάντα τὰ σκῦλα τῶν ἐθνῶν, *& comedes omnia spolia Gentium*: quidque de illa translatione doceat Eugubinus: & quo pacto tum de interfectione hostium (de qua sola Hugo etiam explicat) tú de direptione facultatú ad eos pertinentiú possit exponi. Dictum Græcú verbum, vt & Hebræú אָכַלְתָּ *achalta*, cui וְ *ve* præfixum tempus præteritum in futurum mutat; significat simpliciter *comedes*: Chaldæum תְּגַמַּר *thegammar*, *consumes*. In cap. 5. [a] extat idem Hebræum verbum, eique simile Chaldæum, Latinum autem (*deuorabit*,) sed Græcum (ἐξαναλώσει, *consumet*.) De Latino [b] alibi dixi non videri sumptum in diuinis literis in bonam partem, vel ad innuendam copiam sicut verbum inebriandi; licèt de agni paschalis intestinis, pedibus, capite dicatur vorari debuisse [c]; quod etiam tamen secondùm alias editiones verbo simplici edendi seu comedendi exprimitur. Vorat propriè deuoratve, qui cibum non confectum seu mansum deglutit: vnde βορά esca brutorum, quamuis interdum & humana, & βόρος, seu βορός edax, βορώτατος *edacissimus*. Lege quæ notaui de terra habitatores suos deuorante [d]; & de responso Caleb ad eos qui detrahebant de illa, quod eum Dei auxilio possent Hebræi sicut panem habitatores illius deuorare [e].

Explanatio.
a vers. 25.
b in Leuit. 25.16.
c Exo. 12.9.
d Num.13. 33.
e c.14.9.

Quos Dominus Deus tuus daturus est tibi.] Participium Hebræum נֹתֵן *nothen*, & Chaldæum יָהֵב *saheb*, omni tempori necti potest, vt monui aliàs de similibus. Græcè præsentis temporis verbum est δίδωσι, *dat*. Dare censebatur Deus quod statim daturus erat: dedisse quoque, quod se daturum promiserat, ob promissi certitudinem tantam, ac si iam datum esset, quod promittebatur.

Dare & dedisse Deus.

Non parcet eis oculus tuus.] Secundùm reliquas editiones (*super eos*, aut *in eis*, עֲלֵיהֶם *hhalehem*, עֲלֵיהוֹן *hhalehon*, ἐπ' αὐτοῖς, id est, vitiis illis, eorúmque malis, ne commouearis erga eos misericordia; nec vllo pacto, seu conditione, condones. Omissa notatione verbi parco, quasi partes arceo, hoc est, contineo & reseruo; vnde parcæ, quòd nemini parcant; vel quia partiant, cùm vna dumtaxat filum incidat, aliarum vna vitam det, altera vitæ tractum contineat; sed & harum prima opus cæterarum instituendo, quoad fatorum iussibus patet, dare vitam videatur: vel à partu: his, inquam, prætermissis, eadem phrasi apud Ezechielem [f] Deus; *Ego confringam, & non parcet oculus meus, & non miserebor.* Item [g], *pene finis*, ait, *super te, & immittam furorem meum*

Parcendi verbum, & Parcæ vnde dictæ.
f c.5 11.
g c.7.3.4.

en

A *in te: & iudicabo te iuxta vias tuas, & ponam contra te abominationes tuas: & non parcet oculus meus super te, & non miserebor: sed vias tuas ponam super te, & abominationes tuæ in medio tui erunt*, hoc est, apparebunt ex pœna, ita vt omnes videant: sed & sæpiùs repetitur ab eodem [a] Propheta formula eadem. In cap. 13. [b] libri nostri; *non acquiescas ei, nec audias, neque parcat ei oculus tuus, vt miserearis, & occultes eum, sed statim interficies.* In 1. Regum [c]; *cogitaui vt interficerem te: sed pepercit tibi oculus meus*, inquit ad Saulem Dauid. Doluerat videlicet de morte illius, quam suæ subiectam viderat potestati, ac forsitan etiam non sine lacrymis, quas postea eiusdem audita morte, largiter fudit, vestésque scidit [d]. Dixit præterea Holoferni Nabuchodonosor [e]; *non parcet oculus tuus vlli regno, omnémque vrbem munitam subiugabis mihi.* In Genesi [f] quod legimus, *nec dimittatis quidquam de supellectili vestra*, in editionibus aliis est; (*& oculus vester non parcat supellectili, aut vasis vestris:*) vel, (*ne parcatis oculis supellectilibus vestris.*) In Esaia [g], *super filios non parcet oculus eorum.* Vbique verbum חוס *chus* extat, quod, vt notat [h] Pradus noster, non tantùm est misericordiæ interioris, sed gestus exterioris, qui à misericordia promanat: & significat oculos claudere, conniuere ex commotione animi; super alicuius personæ, vel rei indignitate; quoquis dolore perculsus, veniam dat, cessat, abstinet, parcítque illi. Confirmat exemplis allatis hic antea; atque ex iis illud Genesis explicat; non doleatis relinquere pretiosa vtensilia vestra. Addit alia, in quibus est parcendi verbum absque oculis; vt, *pepercit* [i] *ille sumere de ouibus & bobus suis*, id est, misericordia motus super nece ouium suarum [k]; *qui parcit virgæ, odit filium suum*; hoc est, qui præ indulgentia erga filium, abstinet à flagello [l]; *peperci nomini sancto meo*, id est, dolui illud exponere ludibrio: *ego* [m] *autem vobis parco*; hoc est, liberos vos dimitto, non sine misericordia, & animi interi sensu vehementi; postremò etiam ex Cicerone: *parcite oculis saltem meis.* Indices oculi sunt præ cæteris membris affectuum, prodúntque maximè quid in animo lateat; & idcirco denominantur boni, simplices, graues, hilares, tristes, seu dolentes, benigni, misericordes, beneuoli, placidi, mites, modesti, æqui, iusti, terribiles, irati, truces, turbati, siue conturbati, pauidi, attoniti, lasciui siue fornicantes, superbi, inuidi, mali, nequam, petulantes, insanientes, pleni adulterij, & delicti, concupiscentes, contemplantes, impudentes, malignantes, minaces, immites, &c. quod eleganter præ aliis Philo [n] demonstrat. Desiderium oculis attribuit Sapiens [o], & Ioannes [p] concupiscentiam vocat oculorum: crebróque vsurpatur quidpiam placere, aut displicere oculis alterius, inuenire aliquem gratiam in oculis alicuius, bonum esse in oculis, esse in oculis, ferre seu gestare, vel habere in oculis: coniunguntur etiam ambulare in viis cordis, & in intuitu oculorum: tribuitur iisdem cogitatio, & pactum; ita vt videantur esse iuxta parœmiam Hebræam [q], *oculi & cor proxenetæ peccati*; res enim externas, inquit [r] Pineda noster, suo veluti lumine contingunt, & præparant: ad cor redeuntes, illud alliciunt, cum rebus ipsis id conciliant, conglutinant, intercedunt, mediant, quasi qui aliter nominantur mediatores, intercessores, pararij, & vt Basilius [s] loquitur, pronubi ac præuij; immò fenestræ atque cuniculi, vt Saluianus [t]. Quod in cap. 28. [u] nostri

a c.7. 9. c.8. 18. c.9. 5. 10. c.16. 8. 5. c. 20. 17.
b vers. 8. 9.
c c.24. 11.
d 2. Reg. 1. 11. 12.
e Iudith 2. 6.
f c.45. 20.
g c.13. 17.
h in Ezech. 5. 11.
i 1. Reg. 22. 4.
k Prou. 13. 24.
l Ezech. 36. 21.
m 1. Cor. 17. 28
Oculorum epitheta.
n de vita Abraham & lib. de special. legib.
o Eccle. 2. 10.
p 1. epist. 2. 16.
q R. Dauid in Psal. 101. R. Elias in lexico verbo סרסר *sarser.*
r in Eccle. 2. 10.
s de vera virginit.
t 3. de prouident.
u v. 54. 56.

libri dicitur, *inuidebit fratri & viro suo*; Hebraicè est, *malignus erit oculo*, Chaldaicè, *habebit oculum nequam*, Græcè, *inuidebit oculo suo*: & in Prouerbiis; *qui* [a] *pronus est ad misericordiam, benedicetur*; Hebraicè (*qui bonus est oculo*) Chaldaicè (*qui bonum oculum habet:*) [b] *ne comedas cum homine inuido*, iuxta eosdem editiones (*cum homine mali oculi, aut habente malum oculum.*) Originem oculi arcessunt aliqui [c] ab occulendo, quia tegminibus ciliorum occulatur, lateátque sub ciliis, aut lumen occultum habeat, id est, secretum, intúsve positum: alij, facta nonnulla mutatione, ab ὄκκος, quod Dorum idiomate idem est atque ὀφθαλμός, cuius postremi etymon ab ὤψ & ὄπτομαι, quæ oculum etiam, & videre significant: עין B *hhain* verò & oculus, & fons est, ex oculo namque fluunt lacrymæ; ita vt etiam hoc non parcere oculis explicari possit non collacrymari præ misericordia, quæ lacrymas extorquere solet.

Nec seruies diis eorum.] Græcum verbum est λατρεύσεις: quod sæpiùs admonui, ex vsu præsertim Ecclesiasticorum, accipi pro ea seruitute cultúque qui soli Deo exhibetur.

Ne sint in ruinam tui.] Ex editionibus aliis (quia ruina, laqueus, rete, scandalum, offensaculum, seu offendiculum, stimulus, pungens, aculeus, stimulus, muscipula, hoc tibi) videlicet erit; quod exprimitur Græcè ἔσται. Sunt autem nomina מוקש *mokes*, תקלה *thakla*, σκῶλον. Primum transfertur ab Interprete alibi quoque [d] ruina, C scandalum [e], offendiculum [f], laqueus [g], sudes [h]; à verbo יקש *iakas*, *irretire, illaqueare, tendere laqueum, offendere.* Græcum σκῶλον Hesychius [i] docet spinæ quoddam genus esse εἶδος ἀκάνθης, & lignum exacutum, ξύλον ὀξυμμένον; sémque molestam, quæ pungat: Hieronymus [k], σκῶλον, & σκάνδαλον, nisi fallor, ait, apud Græcos ex offensione, & ruina nomen accepit: quod adhuc deducunt alij à σκάζω vel σκάω, *claudico*, quoniam obiectum offendiculum cogit claudicare, & ad ruinam tendere. Vt synonyma vsurpat, σκῶλον, πρόσκομμα, σκάνδαλον, σκόλοπα, ῥάβδον ἢ ἀποξυσμένον πάσσαλον, βρόχον, παγίδα. Citat Suidas

τοῦ μὲν ἐγὼ ζώοντος ἀναιδέος (vel ἀναιδέα, non ἀναιδέστατος) ἐμπήξαιμι σκώλους ὀφθαλμοῖς.

D *Huius quidem ego viuentis impudentis* (aut *impudentibus*) *infigerem spinas oculis.*

Item de asino ad Lupum,

ἐκ μοι σκῶλον ἔρυσον, ἔμοι κακὸν ἔμπεσεν ὁπλῇ.

Mihi spinam extrahere; quos mihi malum incidit in vngulam.

Denique in Exodo [l]; *vsquequo patiemur hoc scandalum? ἕως τίνος ἔσται τοῦτο ἡμῖν σκῶλον*; Ibi editionum Hebrææ & Chaldææ sunt eadem quæ hîc vocabula. Ruina à ruendo propriè est; cùm parietes domorum diruuntur: ponitur tamen etiam pro morte siue interitu; vel etiam pro quauis pernicie, calamitate, periculo, &c. Ruinæ voce in Psalmo 90. [m] iuxta quosdam pro incursu, quid intelligatur, consule commentarium nostrum. Inter nomina & symbola E fornicationis ac idololatriæ quæ colligit Pineda [n] noster, vnum est laquei seu muscipulæ. Id nomen laquei cum fouea, offendiculo, sudibus dicitur in libro Iosue [o] de Chananæis idololatris: & in quodam Psalmo [p], quòd Hebræi seruierunt sculptilibus eorum, & factum est illis in scandalum: & in libro Iudicum [q] dicuntur dij alieni esse in ruinam.

a c.22. 9.
b c.23. 6.
Oculi origo qua.
c Isid. 11. etym. c.1.
Latria quid.
d Prou. 22. 13. c.23. 14. c.18. 7. c.20. 25.
e Prou. 22. 25. Exo. 10. 7.
f Iosue 23. 13.
g Psal. 17. 6. Ps. 63. 6. Ps. 67. 23 Psal. 105. 36. Ps. 139. 6. Psal. 140. 9.
h Iob 40. 20.
i in lexico.
k 2. cont. Pelag.
l c.10. 7.
Ruina vox.
m vers. 6.
n 7. de reb. Salom. c.8.
o c.23. 13.
p Psal. 105. 35.
q cap. 2. 3.

Vers.

Vers. 17.] Si dixeris in corde tuo: Plures sunt gentes istæ quàm ego, quo modo potero delere eas?

Vers. 18.] Noli metuere, sed recordare quæ fecerit Dominus Deus tuus Pharaoni, & cunctis Ægyptiis:

Vers. 19.] Plagas maximas, quas viderunt oculi tui, & signa atque portenta, manúmque robustam, & extentum brachium, vt educeret te Dominus Deus tuus; sic facies cunctis populis, quos metuis.

PARAPHR.

VAldè timidus populus debuit sæpiùs animari & confirmari; quod ferè semper fit commemorando vetera tam insignia beneficia, & adeò admirabilia opera, quæ per Dei omnipotentiam patrata fuerant, quando educendus fuit de captiuitate durissima Ægyptiorum, qui numero, viribúsque præpollebant, & summa vi sæuitiáque aduersùs illum vsi fuerant. *Non est Domino difficile saluare vel in multis, vel in paucis*, dixit Ionathas filius Saul [a]: & Asa inuocans Dominum Deum [b]; *Non est*, ait, *apud te vlla distantia, vtrùm in paucis auxilieris, an in pluribus: adiuua nos Domine Deus noster: in te enim, & in tuo nomine habentes fiduciam venimus contra hanc multitudinem.* Et homo Dei Amasiæ regi dixit vetans egredi cum exercitu conducto centum millium robustorum, centum talentis argenti, quoniam Dominus non esset cum Israël, & cunctis filiis Ephraim; *quòd si*, dixit, *putas in robore exercitus bella consistere, superari te faciet Deus ab hostibus: Dei quippe est, & adiuuare, & in fugam conuertere* [c]: & regi Iosaphat aliísque Iahaziel; *nolite timere, nec paueatis hanc multitudinem: non est enim vestra pugna, sed Dei* [d], &c. & Iudas Machabæus dicentibus, *Quomodo poterimus pauci pugnare contra multitudinem tantam, & tam fortem, & nos fatigati sumus ieiunio hodie*, respondit; *Facile est concludi multos in manus paucorum; & non est differentia in conspectu Dei cæli liberare in multis, & in paucis: quoniam non in multitudine exercitus victoria belli, sed de cælo fortitudo est. Ipsi veniunt ad nos in multitudine contumaci & superbia, vt disperdant nos, & vxores nostras, & filios nostros, & vt spolient nos: nos verò pugnabimus pro animabus nostris, & legibus nostris; & ipse Dominus conteret eos ante faciem nostram: vos autem ne timueritis eos* [e]. Exercitus Saul cum duobus tantùm gladiis victor euasit [f]: *non enim in gladio & hasta saluat Dominus, quoniam ipsius* [g] *est bellum.* Rursum Iudas hortatus est commilitones, qui erant solùm tria millia sine tegumentis & gladiis, cùm essent castra Gentium valida, & loricati, & equitatus in circuitu eorum, & hi docti ad prælium; eodem exemplo ac modo, quibus nunc Moyses: *Ne timueritis multitudinem eorum, & impetum eorum ne formidetis. Mementote qualiter salui facti sunt patres nostri in mari rubro, cùm sequeretur eos Pharao cum exercitu multo* [h]. Item grauiter admonuit [i] & rogauit septem millia, ne hostibus reconciliarentur, neque metuerent iniquè venientium aduersùm se hostium multitudinem, sed fortiter contenderent, ante oculos habentes contumeliam, quæ loco

a 1.Reg. 14.6.
b 2.Paral. 14.11.
c c. 25.6. & seqq.
d c. 20.14. & seqq.
e 1.Mach. 3.16.& seq.
f 1.Reg.13. 22
g c.17.47.
h 1. Mach. 4.8.9.
i lib.2. 8.16. & seqq.

sancto ab his iniustè esset illata, & ludibrio habitæ ciuitatis iniuriam, adhuc etiam veterum institutionis conuulsa: illos quidem armis confidere, simul & audacia; se autem in omnipotente Domino, qui potest vniuersum mundum vno nutu delere, confidere: meminissent auxiliorum quæ facta fuerant erga parentes, vt quando sub Sennacherib centum octoginta quinque millia perierunt [a] (error est apud Fabianum [b] Iustinianum in numero centum quinquaginta quinque millium;) & in prælio aduersùs Galatas in Babylonia. Macedonibus sociis hæsitantibus, sex millia soli peremerunt centum viginti millia, propter auxilium illis allatum de cælo. Præterea [c] considerans aduentum multitudinis, & apparatum varium armorum, & ferocitatem bestiarum, extendens manum in cælum, prodigia facientem Dominum inuocauit; qui non secundùm armorum potentiam, sed prout ipsi placet dat dignis victoriam. Suppetunt plures huius generis sententiæ ac historiæ sacræ, ecclesiasticæque; quas ipsi partim etiam attulimus in commentariis Psalmorum [d], partim libri præcedentis [e], partim Leuitici [f]: nec desunt externa testimonia, quo pacto pauci contra multos victoria potiti sint, adiutore præsertim Deo, & qua ratione huius, priusquam iniretur pugna, imploratum ritè auxilium, numénque propitiatum: de quo ipso militaria extant præcepta; vt apud Onosandrum [g] in vniuersum ἐξαγέτω δὲ τὰς δυνάμεις ὁ στρατηγὸς καθαρὰς, [illegible] : *educat copias Imperator puras sine lustratas, secundùm ea quæ vel legibus sacris sancita, vel à vatibus præscripta sunt: omnem publicæ alicuius maculæ, aut impietatis conscientiam proiiciens.* *Veniat in mentem vnicuique*, dicebat in sua A. Cornelius Dictator cùm in Volscos pugnaret, concione: *Deos esse, qui Romanum adiuuant; Deos qui secundis auibus in prælium miserint* [h]. Meminisse autem in primis oportet, quod Saluianus [i] de Gallis Hispanisque per Gothos debellatis, propter ipsorum libidines; ideo Deum infirmissimis scribit hostibus euicta interdum tradere, vt ostendat non vires valere, sed causam: neque nos ignauissimorum quorumdam hostium fortitudine obtui: sed sola vitiorum nostrorum impuritate superari.

a 4 Reg 19. 35. Esa 37. 36. Tobiæ 1 21. Eccli. 48 24 Machab. 7.41.
b in Tob. 1. 21.
c 2. Machab. 15. 31
d in Ps 17. & 32. & 43. & 143.
e in c. 14 & 23. & 24.
f in c.26.
g Strategici c. 5.
h Liuius lib. 4.
i 7. de prouid.

Si dixeris in corde tuo.] Græcè (*in mente tua*, ἐν διανοίᾳ σου.) Valdè frequenter occurrit hæc formula, vt quis dicatur dicere seu loqui, eructare, clamare, confiteri in corde suo [k]: quod Græco quoque nomine διανοίας exprimitur [l], sæpiùs [m] autem καρδίας, *cordis*: Clamor in toto corde importat claram prolationem vocis, vt etiam eructare, loqui, dicere, ac similia, vel submissiorem sermonem, quo secum quis sermocinetur: vel etiam internum sulum. Lege commentarium Psalmorum.

Plures sunt gentes istæ, quàm ego.] Gentes vocantur גוים *goim*, & numero singulari τὸ ἔθνος: Chaldaicè *populi*, [illegible] *bhamemaia*. Synonyme tamen accipi populos & gentes monui non semel, quamuis interdum nonnulla differentia sit. Comparatiuo carent editio Hebræa & Chaldæa: Græca hìc vtitur positiuo πολύ. Notat Abulensis plures gentes dici simul vnitas, non vnamquamque per se. Quod incertum est, si gens vnaquæque spectatur ex septem regionibus Chanaan.

Explanatio.
k Gen. 1.17. 41. Deut. 8. 17. c. 9. 4. c. 15. 9. 1. Reg. 27. 1. 1. 4. 5. Ps 9. 2. Isai. 10. 6. 12. 13. Ps 11. 3. Ps. 13. 5. Ps. 14. 2. Psal. 26. 2. Psal. 34. 25. Ps 44. 2. Ps. 52. 2. Ps 61. 5. Ps. 73 8. Ps. 110. 1. Ps. 137. 1. Eccle. 1. 16. c. 2. 1. 15. c. 5. 17. 18. Esa. 47. 8. 10. c. 49 21. Ier. 5. 24. c. 13. 22. Thre. 2. 18. Baruch. 6. 5. Oseæ 7. 2. Abd. vers. 3. Soph. 1. 12. c. 2. 15. Zac. 12. 5. 1. Machab. 6 11. Luc. 6 45 c. 12. 45 Ro. 10. Apoc. 18.
Gen[illegible]
l Gen. 41 Baruch 6. 5.
m Deut. 8 17. c. 9. 4. c. 15. 9. 1 Reg. 27. 1 Ps. 4. & aliis locis notatis.

Que

... potero delere eas?] Hebræo להורישם A Hebrao verbis ad eiiciendum, aut ad hæreditandum eas siue quo modo potero eiicere, aut eiiciendo, expellendo ab hæreditate, illos in hæreditatem accipere: id est, potiri terris, & bonis. Chaldæum לתרכא lethârachathehon significat eiicere eos. ἐξολεθρεῦσαι αὐτοὺς delere, seu perdere eos. Idem verbum Hebræum in c. 2. [a] redditur Latinè per expelli, Græcè ἀπολέσαι, perdere, Chaldæum idem est quod hoc loco.

Noli metuere.] Secundùm reliquas editiones (*non timebis ab eis*, vel *eos.*) Vitatum porrò Latinis vt verbum nolendi præponat cùm quid prohibetur, vt crebrò annotamus: eóque verbo libertatẽ voluntatis apertiùs declarari; quamuis eam inesse illo oporteat, cui prohibitio indicitur; quoniã quod vitari nequit, frustrà cauetur. Metuere, ac timere, metus, timorque vix differunt, importando opinionẽ magni mali impendentis futuri; ille si paulò remotius, iste si iam appropinquet [b]; cum quadam demissione animi ob expectationem illius, quasi ἀπὸ τοῦ μελλοντος, vt philosophatur [c] Iulius Cæsar Scaliger, etsi Iosephus [d] filius (si tamen filius, certè filius Ecclesiæ minimè annumerãdus) derinet metum à μένω, vnde μίμνω, & μόθος: & prior [e] timorem quòd sit expectatio eorum censuræ, qui in dignitate sunt constituti ἀπὸ τοῦ τιμᾶν, ex quo ἐντιμώτερ: alij à δείδω seu δεῖμα, quæ sunt à δείδω, hocque à דאב dabam, *timuit*, siue *territus est*: sed Varro metũ à motu animi, cùm id quod malè casurum putat, mens refugit; ita vt si hæc à se abiës, feratur foras, formido sit, si frigescas, horror, tremor si tremas, siue trepidatio; si pectus tundas, pauor, &c. Sed hæc minutiora, vt & quòd metuere seruorum sit, vereri liberorum [f], confunduntur siquidem eiusmodi verba, estque siue metus, siue timor filialis, quẽ cognominant quoque reuerentialem, & castum, licèt distinguant vereri & metuere [g], vt timere, & nonnumquã valet metuere, idẽ quod cauere, vitare, prouidere, curare; quoniã quod nolumus & fugimus, id metuimus; locúsque prouidentiæ, cũ sumus à malo remotiores.

Tota metu duplicant matres, ait ille [h], *propiúsque periclo*

It timor, & maior Martis iam apparet imago.

Inhibetur pugnaturis metus, timórve seu pauor, quos tamen biiuges Martis finxerunt, Græcè δεῖμα ᾗ φόβον [i]: quidam [k] timorem, terrorem, tumultum, eiusdem ministros, ὀπάονας, consitéque nonnulli [l] Iouis fulgure armatum pauorem; timorem fulmine [m]: aliqui prioris filios.

Sed recordare] Omisso (*sed*) eum emphasi habent editiones aliæ (*recordando*, aut *recordatione recordaberis*, זכר תזכר zachor thizchor, μνείᾳ μνησθήσῃ: hoc est, caue ne obliuiscaris, vt alibi [n] dicitur, imperãdo eiusdem rei memoriam, de qua hic agitur, quod fit præterea cap. sequenti [o], c. 5. [p] c. 16. [q] & alibi. Metus ac timor eripit memoriã, consiliúmque. Vnde ille [r],

——— *hoc veinit me numerare timor.*

Et in timore quæ non videt videre se quis arbitratur,

——— [s] *Vidi procedere longam*

Ante pedes vmbram: nisi si timor illa videbat.

Denique δειμοῖς Euripides [t] tribuit δυσγνωσίας, timori difficultatem cognoscendi: ita vt eo perculsus

——— [u] *neque currentem se, nec cognoscat euntem*

Tollentémve manu, saxúmque immane mouentem.

Quæ fecerit Dominus Deus tuus Pharaoni, & cunctis Ægyptiis. Tales priùre capite [x] sententia; *seruis eramus Pharaonis in Ægypto, & eduxit nos*

Dominus de Ægypto in manu forti: fecitque signa atque prodigia magna & pessima in Ægypto contra Pharaonem, & omnem domum illius in conspectu nostro; & eduxit nos inde, vt introductos daret terram, super qua iurauit patribus nostris. Hugo trium angustè sententiam restringit ad mare rubrum.

Plagas maximas.] Supplendum est (*recordare*) paulò antè positum. De plaga nomine dixi in Leuitico [a], & obiter de plagij crimine, déque plagiatio. Sciunt Grammatici plagam priore producta percussionem, vulnus, ictum esse, quam πληγή valet à πλήσσω, plagas priore correpta, retia ratiotibus constantia maculis significare; aut grande linteum, tegmenve, quatum diminutiuum plagula: tandem dici plagam agri, vel regionis seu in terra, seu etiam in cœlo, id est, tractũ, spatium, clima, zonam. Scriptura diuina primã & vltimam acceptionem satis sæpe vsurpat. Plangere quoque dicunt quasi plagere à plaga, id est, percutere ac tundere: & luctũ lamentationémve cum percussione capitis, vultus, pectoris, aliorúmve membrorum significat plangor, sed sæpius planctus. Lucretius plangere fluctus dixit; Lucilius, & Virgilius [b] litora; Ouidius nuda pectora [c] palmis, humum [d], pectora. Vt verum non sit quod Valla [e] docet, dici per translationem fluctus plangere litora, quasi ad declarandum dolorem in modum lamentationis. In editionibus aliis tentationes hoc loco sunt מסות massoth, נסיון nissin, πειρασμούς; & epithetum positiuum magnarum: plagis enim tentauit ac expertus est Deus, an Pharao & populus eius ipsum timerent, ipsique cederent, dimittendo populum, inquit Oleaster: & fuerunt magnæ probationes, ait cum R. Kimhi Munsterus apostata (quæ Latinè pericula etiam vocantur, quemadmodum periclitari, periculũ facere, &c.) quando Ægyptios percussit tantis plagis, vt videret an perseueraret in sua impietate, an non. Gallica translatio Gebennensis habet (*selon les experiences*) iuxta experimenta, indicátque illa quæ populus Hebræus acceperit in Ægypto de plagis contra Ægyptios. Eugubinus obseruari vult Hebraicè tentationem nõ modò probationẽ, sed quamdam significare, verùm etiam afflictionem, & vexationem. Quod legimus in Iob [f]; *si flagellat, occidat semel, & non de pœnis innocentium rideat*, pro pœnis Hebraicè est מסה massath in regimine; quia pœnis tentat Deus, quod נסה nasah significat: & magna exigit ac veluti, quoniam מס masas est eleuare: atque veluti tributum quod מס mas dicitur, estque debitum pro peccatis, & quodammodo pro huius vita vsura, in qua tot sunt ærumnæ, immò ipsamet vita tentatio, militiáve [g] laboriosissima. In c. 4. [h] libri nostri huic sententiæ similis continet Latinè tentationes, cum signis, portentis, &c. vbi sunt מסת massoth נסין nissin, πειρασμοί: & in cap. 29. [i] *vos vidistis vniuersa quæ fecit Dominus coram vobis in terra Ægypti, Pharaoni, & omnibus seruis eius, vniuersǽque terræ illius; tentationes magnas quas viderunt oculi tui, signa illa, portentáque ingentia.* Onus apud prophetas [k] Hebraicè משא massa sono & notione affini prophetia nuncupatur, quæ est de malo ferendo, & alicui imponendo, plenáque ruinarum est, ac tristitiæ [l], nec eos aduersùs quos dicitur, leuare ceruicem sinit. Id premit vt pondus magnum, Græcè ὅραμα, aut λῆμμα eleuatio, aut assumptio. Dum tentatio atque tribulatio premit & grauat, subleuat, & extollit, dummodo patienter toleretur.

Quas viderunt oculi tui.] Aliqui videntur qui in exitu de Ægypto non attigerant annum ætatis vigesimum, hi enim perierunt in deserto: alij dixisse

Margin notes (left): a vers. 12. — Noli metuere verbum. — Metuere & timere quid differant. — b Cicero 4. Tuscul. — c exerc. 311. Metus etymon. — d in contemptum — e suprà. — f Cicer. in Catone. — g Idem pro Quinct. Lucanus lib. 39. Donatus in Adrian. Nonius. — h Virg. 8. Æn. — i Gyrald. Syntag. 10. Scholias. & Virgil. in 3 Georg. — k Nazianz. orat. 2. contr. Iul. — l Nonnus 2. Dionys. — m Artemid. lib. 2. c. 35. & 44. — n Deut. 6. 12. c. 9. 7. o c. 8. 2. 18. — p vers. 15. — q vers. 3. — r Propert. lib. 3. eleg. 19. — s Ouid. 5. Metam. — t in Electr. — u Virg. 12. Æn. — x vers. 21. 23.

Margin notes (right): a in c. 26. 21. Plaga var. — b 1. Georg. — c 2 metam. — d 4 Fasto. — e 1 elegan. c. 52. — f c. 9. 23. — g c. 7. 1. — h v. 34. — i v. 2. 3. — k Esaiæ 13. 17. Ier. 23. 36. Nahum 1. 1. Abac. 1. 1. Mal. 1. 1. — l Hier. in Esa. 13. & 15. Ier. 23. in Nahum & Abac. 2.

disse censebantur in maioribus suis, qui omnes vnum populum per æquiualentiam, vt dicunt efficiebant. Ad istam visionem sæpius[a] hoc libro prouocantur velut oculari testes: tamen semel distinctio exprimitur, quam modò dixi. *Cognoscite*[b] *hodie quæ ignorant filij vestri, qui non viderunt disciplinam Domini Dei vestri, magnalia eius, & robustã manum, extentúmque brachium, signa & opera, quæ fecit in medio Ægypti, Pharaoni regi, & vniuersæ terræ eius, omníque exercitui Ægyptiorum*, &c. Subditur adhuc nihilominus, quasi eius distinctionis ratio non haberetur[c]; *oculi vestri viderunt omnia opera Domini magna quæ fecit.* Quamquam illi ipsi, quos tunc Moses alloquebatur, viderant nonnulla huiusmodi opera, quæ fecerat Dominus in solitudine donec venirent ad eum locum in qua tunc erant, vt ibidem[d] dicitur: & quidam, vt dixi, etiam priora, illi, inquam, qui in egressu de Ægypto ad annum vigesimum non peruenerant.

a Deut. 1. 19. 28. 30. 31. c. 2. 30. c. 3. 21. c. 4. 3. 9. 33. 34. c. 5. 23. c. 9. 2. c. 10. 21. c. 11. 2. 7. cap. 29. 2. 3. 17.
b cap. 7. 2. & seqq.
c vers. 7.
d vers. 5.

Et signa, atque portenta.] Sunt Hebraicè אתות *othoth*, & מופתים *mophethim*, & similia. Chaldaicè אתיא *othaia*, & מופתיא *mophetaia*: Græcè σημεῖα, & τέρατα. In c. 4.[e] sunt eadem nomina, & in c. 6.[f] sed posteriore loco pro portentia prodigia: iterum c. 13.[g] & 26.[h] & 29.[i] & 34.[k] omnia; in 28.[l] prodigia pro portentis. Abulensis hoc loco notat licèt plagarum vox, quæ præcessit, communis esse possit signis & portentis; propriè plagas nominari, quæ in persona lædebant, vt vesicas turgentes, mortem primogenitorum, ranas, sciniphes, omne genus muscarum, seu cœnomyiam: signa, quæ non lædebant in persona, nec demonstrabant maximam potentiam saltem Ægyptiis, vt conuersionem virgæ in colubrum; aquarúmque in sanguinem, quas magi etiam fecerunt, licèt apparenter tantùm: portenta, quæ magis terribilia erant, vt tenebras palpabiles, grandinem nimiam, maris diuisionem. De nominum istorum notione, dicta relege.

e vers. 34.
f vers. 22.
g vers. 1.
h vers. 8.
i vers. 3.
k vers. 11.
l vers. 46.

Manúmque robustam, & extentum brachium.] Manum fortissimam, robustam, fortem, iã priùs[m] legimus, & extentum brachium[n]: quod secundum extat adhuc inferiùs[o], & alibi, aut excelsum[p]: ac de ipsa formula dictum aliàs. Apparuit Deus liberans populum suum quasi vir pugnator contra Ægyptios[q]; quando autẽ dedit legẽ; quasi senex sedens in throno, capite & barba canis, dicénsque; *Ego sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de Ægypto.* Id refellit Abulensis: quoniam cùm lex data est, nullam populus figuram vidit, sed solam vocem audiuit, vt c. 4.[r] dictum est: nec in mari rubro apparuit in figura viri pugnantis, ne idololatriæ præberetur occasio. Pro quasi viro pugnatore (vbi (*quasi*) effectum insinuat à Deo profectum, perinde ac solet à viro pugnatore.) Græcè habetur συντρίβων πολέμους, *confringens bella*, ne fabulas illas nobis persuadeamus, quibus inducuntur dij bellatores inter se pugnantes ac vulnerantes, immò & hominibus ipsis quandoque succumbentes.

m c. 3. 24. c. 4. 34. c. 5. 15. c. 6. 21. c. 7. 8.
n c. 4. 34. c. 5. 15.
o c. 9. 29. c. 11. 2. c. 26. 8.
p Iob 38. 15. Ps. 135. 12. Baruch 2. 11. Actuum 13. 17.
q Exo. 15. 3.
r v. 12. 15.

Vt educeret te Dominus Deus tuus.] Pro prima particula אשר *ascer*, & ה *de* reddi posset (*quo*) nempe (*brachio extento*) vel (*quibus*) nimirum hoc, atque omnibus prius dictis, quibus videlicet eduxit te, &c. Græca (ὡς) significat (*sicut, quomodo, vt*) & cum sequenti membro, continente alteram comparationis partem, efficit hunc sensum; *sicut eduxit te Dominus Deus tuus*, scilicet per signa, portenta, &c. *sic faciet cunctis populis*, &c. ὡς ἐξήγαγέ σε κύριος ὁ θεός σου, οὕτω ποιήσει κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν.

Sic faciet cunctis populis.] Addunt editiones aliæ; seu inserunt (*sic faciet Dominus Deus tuus*) Græcè ὑμῶν *vester*. & in emendatis libris ἡμῶν, *noster*, *cunctis populis* (Græcè *gentibus*, ἔθνεσιν,) quæ, vt sæpe dixi, synonymè accipimus. Frequens phrasis (*sicut fecit, sic faciet*) aut (*sic fiet ei*.) In c. 3.[a] *Oculi tui viderunt quæ fecit Dominus Deus vester duobus his regibus: sic faciet omnibus regnis, ad quæ transiturus es. Ne timeas: Dominus enim Deus vester pugnabit pro vobis.* In c. 10.[b] Iosue, *Nolite timere, nec paueatis: confortamini, & estote robusti; sic enim faciet Dominus cunctis hostibus vestris, aduersum quos dimicatis.*

a v. 21. 22.
b vers. 25

Quos metuis.] Iuxta cæteras editiones *quos tu metuis*, aut *metueris à facie eorum*.] Græca verò constructio vt bona sit, supplendum aliquid est, quia non congruunt genera ἔθνεσιν, οὓς, illud neutrius, hoc masculini generis: hoc est, ἐκείνων, aut quid simile *gentibus illorum, quos*, &c.

Vers. 20.] Insuper & crabrones mittet Dominus Deus tuus in eos, donec deleat omnes atque disperdat qui te fugerint, & latere potuerint.

Paraphr.

EXimit adhuc populo magis metum ab hostibus, promittens, præter manum robustam, & brachium extentum, quorum proximè meminerat, & ad apertam pertinent pugnam, fore, vt si qui eam detrectantes fugiant, vel delitescant, deleat eos Dominus Deus, atque disperdat, immittẽdo crabrones seu muscas venenatas, quibus vel interirent per se, vel dum in eos incurrerent, impedirent quominus pugnare possent, faciléque ab aliis occiderẽtur. In Exodo[c] pollicetur Deus ipse, cunctorum se inimicorũ populi Hebræi corã eo terga versurũ, emittendo crabrones priùs, qui fugent Heuæum, & Chananæum, & Hethæum, antequam introiret. In libro[d] Iosue; *misi ante vos*, ait Deus, *crabrones, & ieci eos* (Amorrhæos, & Pherezæos, & Chananæos, & Hethæos, & Gergesæos, & Heuæos, & Iebusæos) *de locis suis, duos reges Amorrhæorũ, non in gladio, nec in arcu tuo.* In lib. Sapientiæ[e]: *Misisti antecessores exercitus tui vespas.* In cõmentario libri huius Sapiẽtiæ satis multa dixi; & probaui figuratã locutionẽ non esse, quod hoc loco existimat Glossa interlinearis, & ordinaria, Rabanus etiã & Hugo; sed & de veris animalculis narrationem; quorũ nomina etiã, naturámque declaraui. Crabronẽ eũ dicunt esse, quẽ Hispani & Itali *tauano* appellãt, vel primi *tabarro*, & *moscarda*; secundi *calancone*; Galli *froslõ*, aut *foulon*, aut *freslon*, aut *bourdon*: vespã quã hi *guespe*, aut *mouche guespe*, aut etiã *bourdon*. Asperum crabronẽ (qui apem, vespámque superat magnitudine) cognominat Maro[f]; quod asperè pungat; ictúsque illius, vt scribit Plinius[g], haud temere sine febri fit, ac ter nouenis punctis interficiat hominẽ; nec sit vllus, Aristotele[h] teste, absque aculeo; qui tamẽ in eo genere duces ac reges affirmat esse (quamuis neget Plinius, dubitétque de principe an habeat aculeũ:) cognomẽ verò quoque dat ταῖς σφηξὶ τῶν ἀγρίων; vtpote qui in montibus generentur, generéntque in montibus, ac locis asperis. Refert præterea idẽ Philosophus ἀνθρήνας, *crabrones*, σαρκοφαγοῦσι, *carne vesci*, aut ἅπτεσθαι τῆς γλυκείας ὀπώρας, *attingere dulcem fructum*: non ἀνθολογοῦσι, *flores legere.* Symbolũ maledicentiæ sunt vespæ crabronẽ ve, tumulo hac de causa affixi Archilochi: aduersùs verò morsũ eorũ inter alia maluæ valent contusa folia, vel succus: vt documẽto sit, quoniã à mollitie nomen malua habet, bellicoso mollẽ opponi, & aduersùs furiosum conferre lenitatẽ: quóque acerbioribus ille verbis excãduerit, mitioribus respõsis mitigari, siquidem

c cap. 23. 27. 28.
d c. 24. 12.
e c. 12. 8
Crabro quid.
f 4. Georg.
g lib. 11. c. 21.
h 9. de hist. animal. c. 42.
Alciatus emblem. ... gr. Græc. & ... Eurip. ... Stobæo serm. 11. ...

siquidem μεγάλων ἐστὶν ἀρχῆς φάρμακον λόγος [a]: & responsio mollis frangit iram [b], nec irritare crabronem decet, τὰς σφῆκας ἐρεθίζειν: de quo in adagiis ex Plauto [c], Aristophane [d], Xenophonte [e]. Fingit Ouidius [f], cùm crabronum fauos loco apium in vlmi trunco reperisset Silenus, acerbis ab iis punctum ictibus eccidisse.

Millia crabronum coeunt, & vertice nudo
Spicula defigunt, oráque prima notant.
Ille cadit praeceps.

Sed adi, si libet, citatum nostrum commentarium ad libri Sapientiæ c. 12. [g] Opinioni quam ibidem retuli de crabronibus pro diabolis, Antonius [h] Gueuara consentit, sic etiam de illis intelligens morsum ac diabolū apud Abacuc [i], & Aten apud Homerum, aliósque, id est, noxam, quæ de cœlo deturbata, homines vniuersis malis implicet, mentésque seducat, & perturbet. Existimat etiam Agellius [k] nihil aliud fuisse crabrones, quàm angelos exterminatores, quorum ministerio pernicies ac terror, morbíque & mortes Chananæis inferebantur. Seuerianus in huius loci catena meminit allegoricè per crabrones interpretantium vltricium vires occultas, & caitiales dæmonas, quibus Deus vtitur in hostes. Cladem porro illam tantam Persis illatam per huius generis bestiolas precibus Iacobi Nisibensis Episcopi præter Theodoretum [l], prodit Nicephorus [m], & historia [n] tripartita. Vocat Theodoretus σκνῖπας καὶ κώνωπας, *cimphes & culices*, atque μικρὰ ζωΰφια, *minutas bestiolas*. Cæterùm τὴν μικρὰν καὶ φιλάνθρωπον παιδείαν τοῦ εἰς συμβίωσιν προμηθουμένου θεοῦ καὶ ἰσχύν, *leuem & clementem castigationem piorum curam gerentis Dei, atque potentiam*; vnde Sapores rex ignominiam consecutus non victoriam αἰσχύνην οὐ νίκην, reuersus sit ea ex obsidione ἐκ τῆς πολιορκίας. Sub Petro Aragonum rege, quando capta est Gerunda per Carolum Siciliæ, & Philippum Francorum reges, ex sepulchro S Narcissi, quod violare attentauerunt milites, muscarum examen egressum in exercitum, infesto agmine irruit, ingentem cladem intulit, in fugam egit, à cœptis desistere coëgit; anno Domini 1286. vnde prouerbium; *Muscæ S. Narcissi* [o]. Similes his victoriarum admirabiles modi vilium incruentu ac imbecillium rerum produci huc possent ex varia historia, vt conspiciatur vnus exitum ac solus auctor & largitor Deus: cuiusmodi complosio lagenarum Gedeonis [p]; sonitus tubarum Iosue [q]; sonitus pyrorū sub Dauid [r]: catenæ in altum Mosis manos [s]; reptans cum armigero Saulis filius Ionathas [t]: nemum tubarum cantus, hominúmque vociferatio sub Abia rege Iuda contra Ieroboá regem Israel [u]: immissus in Sisaram extrúsque illius & vniuersam multitudinem à Deo terror sub Debora [x]: & sub Asa in Æthiopum decies centena millia, curtusque trecentos [y]: decantatio laudum Dei sub Iosaphat [z]: cui similis in Britannia, cum resonaret *halelnia* Germano Episcopo iubente [aa]; & ex hymno, *Veni creator*; *hostem repellas longius*, &c. in pugna aduersùs Albigenses, duce Simone Mōfortio [bb]: vehemens excitatus ventus in hostes sub Theodosio Imp. [cc] & his adhuc plura quæ collegit author [dd] theatri humanæ vitæ. húcque reuocari possent visi propugnatores Angeli, vel sancti, vt Iacobus maior, cum Ioanne, Philippus, Georgius, Ambrosius, Agnellus, &c. vt omittam exempla profana, seu vera, seu etiam superstitiosa: quamuis inter illa quæ ad præcedens pertinent genus rerum leuiorum, censeri non debeant. Ad rem potiùs faciunt quæ sunt de necatis

a Pierius lib 12. c. 52. b Prou. 15. 1. c in Amphitryo. d in Lysistrata. e lib 4. f 3 Fasto. *Crabrones pro diabolis.* g ver. 8. h in Abac. 3. i cap. 3. 4. k ibid. l hist. Patrū c. 1 & hist. Eccl lib 2. c. 30. m li. 9. c. 28. n li. 5. c. 45. o Baron. in notis martyrol. 18. Martij ex hist. Hisp. p Iud 7. 16. & seqq. q Ios 6. 5. & seqq. r 2 Reg 5. 22. & seqq. s Exod 17. 11. t 1. Reg. 14. 13. u 2. Par. 13. 14. & seqq. x Iud 4. 15. y c. 14. 9 & seqq. z c. 20. 19. & seqq. aa Beda de sex ætatib. Polyd. li. 8. Bonfin. lib. 4. decad. 1. bb Fulgos. l 3 c. 2. Egn. lib. 3. c. 2. cc Sozom. l. 7. cap. 24. Niceph. li. 12. c. 39 Socra. lib 5. c 25. Tripar. li. 9. c. 45. Aug. 5. de ciuit. c. 26. Claudia. dd volum. 3. lib. 1. [illegible] 5. multis seqq.

Ioannes Lorini Comment. in Deut.

à brutis minutioribus immissis à Deo, vt à muribus, soricibus, gliribus, araneis, pediculis, vermiculis, buffonibus, serpentibus.

Insuper & crabrones mittet Dominus Deus tuus in eos] Hebraicè, Chaldaicéque (*& adhuc*, aut, *& etiam* וגם *vegam*, ואף *veaph*) Græce (&, καὶ.) Collectiue verò ponuntur numero singulari הצרעה *tsirhhah*, & צרעיתא *hharabhitha*: pluraliter in editione Græca σφηκίας, sed cum iota in syllaba prima cum mendo apud codices Complutenses ac Regios. Memini antea quibus vocabulis aliæ linguę vtantur, & quòd eum vespis quidam ferè confundant: lectorémque remisi ad commentarium libri Sapientiæ [a], vbi de re etiam ipsa, necnon de varia ratione Latinum vocabulum scribendi. Deriuant aliqui à cracco, quod est gracilem [b] esse: gracilésque apud veteres Comicos [c] σφηκώδεις cognominabantur, seu adducto, constricto, & angusto ventre præ gracilitate, maciéque, ὑπὸ τοῦ λιμοῦ, *ob famem*, aliámve causam; iidem qui ἰσχνοί, καὶ λεπτοί, opponuntúrque τοῖς σιμοῖς, καὶ γαστρώδεσι, καὶ παχυκνήμοις, pinguibus, ventrosis, crassásque habentibus suras; vtpote, quemadmodum notat Scholiastes Aristophanis [d] Carolus Gerardus, ὡς σφῆκες λεπτοί. Onomatopœiā præfert vox Hebræa, stridorémque animalculi: licèt malint alij deducere à צרוע *tsaruahh*, *leprosus*, & צרעת *tsarahhath*, *lepra*, quod ictu inficiat in modum lepræ, aut maculas habeat albas & subrufas instar lepræ; aut leprosos præsertim pungat. Chaldæa à ערע *hharahh*, quod est occurrere, indicat occursu in faciem percutere. Verùm plura repetenda non sunt.

Donec deleat omnes, atque disperdat.] Vnicū verbū habent editiones aliæ עד אבד *abod*, נגדון *senedun*, ἐκτριβῶσιν: quæ significāt *perire*, aut *deleri*, siue *conteri*. Adiectum est quoque (*omnes*) ab Interprete.

Qui te fugerint, & latere potuerint.] Iuxta reliquas editiones (*relicti & absconditi à facie tua*, seu *à te*: aut *qui remanserint, & absconditi fuerint*, &c.) Caietanus literaliter interpretans verum muscarum genus; negánsque dubitandū quin effecerit Deus quod hic promittitur seruante populo legē eius, nescire se fatetur vbi & quādo impletum id sit; nisi quod in Iosue quidem [e] factū commemoratur, sed non contra quos, & quomodo: sed & ignorari ait an contra eos qui hic vocantur remanētes, & occultātes se. *Quantūuis fugiat quis à facie Domini* [f]; *non effugiet: sed fugientes inuoluentur aquis* [g]; *fugientibus à facie leonis occurret vrsus; ingredientes domum, innitentésque super parietem, mordebit coluber* [h]: *non est fuga, & qui fugerint nō saluabuntur; si descenderint vsque ad infernū, inde manus Dei educet eos, & si ascenderint vsque in cœlum, inde detrahet eos; & si absconditi fuerint in vertice Carmeli, inde scrutans auferet eos, & si celauerint se ab oculis eius in profundo maris, ibi mandabit serpenti, & mordebit eos* [i], &c.

Vers. 21.] Non timebis eos, quia Dominus Deus tuus in medio tui est, Deus magnus & terribilis:

MAgna securitas Deum habere propugnatorem potentia sapientiáque magnum, & immensum præsentia; quem nullus effugere valeat, siue quòd ignoretur ab eo, siue quòd nequeat eum debellare ac delere: qui vel solo nutu perterrefacere queat. Columnæ ipsæ cœli contremiscunt, & pauent ad nutum eius [k]: atque quantumuis alij armis confidant simul & audacia, omnipotens Deus illus, & vniuersū mundū vno nutu delere potest [l]. Cognominatur sæpenumero [m]

Explanatio. a in c. 12. *Crabronis etymon.* b Ennias, & ex eo Festus. c Aristoph. in Pluto. actu 2. scen. 5. d ibid. e c. 24. 12. f Ps. 138. 7. g Exod. 14. 27. h Amos 5. 19. i cap. 9. 1 & seq Ps. 138. 8 & seqq. k Iob. 26. 11. l 2. Mach. 8. 18. m Exod. 18. 11. Deut. 10. 17. 1 Paral. 16 25. lib. 2. 2. 5. 2. Esd. 3. 8. lib. 2. 4. 14. cap. 9. 32. Tob 13. 1. Iudith 16. 16. Iob. 33. 12. cap 36. 26. c. 37. 23. Ps 47. 2. 3. Psal 76 14. Psal 85 10. Psal 88 8. Psal 94 3. Psal. 95 4. Ps 98. 2 3. Psal 134. 5. Psal. 144 3. Psal. 146. 5. Eccl. 39 8. c 43. 5. 31. Esa. 10 6. Ierem 10. 6. cap 32. 18 Dan 2. 45. c 3. 4. c. 14. 40. Paraphr.

Deus, & Dominos magnus, & interdum innecto A alio epitheto terribilis [a], aliquando maior homine [b]; vt omittam magnum nomen illius, virtutem, fortitudinem, opera, salutem, iram, furorem, indignationem, misericordiam, seu miserationem, iudicia, iustitiam, dulcedinem, gloriam, mirabilia, potentiam, &c. Terribilis quoque seorsim appellatio eidem [c] tribuitur, aut nomini eius, operibus, consiliis, &c. Terribilis adeò dicitur, vt non sit, qui resistat [d], & quidem quoniam auferat spiritum principum, & talis sit apud omnes reges terræ [e]. Quónam Ethnici vocarent deos magnos, cùm vnum tamen ex eis maximum nominarent, alibi ostendimus. Vnicus verus, & verè magnus est Deus, habens mul- B titudinem omnis magnitudinis [f], sicque magnus nimis, vt magnitudinis eius non sit finis [g]. Deum quoque nonnullos dictum velle notauimus [h], & molliùs proferendo θεὸν à δέος, quòd timorem significat, & quo nomine timoris abstractè appellatus est à Iacob [i], & quod

[k] *Primus in orbe deos fecit timor.*

Et quis est

——— [l] *Cui non animus formidine diuûm*

Contrahitur?

Cultus demum Deo proprij nomen λατρεία ducit originem à λα, *valdè*, & τρεῖν, *tremere*. Rectè iubentur hîc non timeri homines ab illis, qui terribilem hominibus habeant pro se Deum: neque cuiusuis pugnantis contra se manum timent, C quos ille ponit iuxta se [m]; non timent mala quibuscum est [n]: eorúmque illuminatio, & salus, & protectio; quamuis consistant castra, prælium [o]: si enim Deus pro te, quis contra [p] te? *Terribilis Dominus, & magnus vehementer, & mirabilis potentia ipsius* [q]. Docere nos ait Cassianus [r] istam sententiam de nostra virtute in certamine aduersùm vitia non confundere.

Non timebis eos.] Hebraicè [illegible] *lo thabbareis mippenehem, ne frangaris à faciebus eorum*: vel *non consternaberis*, vel *non stupebis*, *non rigesces*, *non terreberis*, *non expauesces*. Importat vim, impetum, præualescentiam, qua præditus terrori aliis est. Verbum expauescendi redditur in Iob [s]: cap. 1. [t] libri nostri metuendi & [illegible]: D cap. 20. [u] formidandi, & ἐγκλίνειν, *declinare*: cap. 31. [x] pauendi, & [illegible]: omissisque aliis locis, apud Esaiam, verbo etiam pauendi [y], & φοβεῖσθαι: vbi etiam ponitur pro מַעֲרִיץ *mahharits*, *terror*: *ipse pauor vester, & ipse terror vester, nempe Dominus exercituum*. Valet hîc etiam Chaldaicè ([illegible] *lo thithbar, non frangeris.*) videlicet animo: Græcè οὐ τρωθήσῃ, *non vulneraberis*. In 2. Regum [z] (*non te frangat ista res*) iuxta editiones alias est (*non sit malum in oculis tuis verbum hoc*, vel *de verbo hoc*) id est, non displiceat, non despondeas animum, non vexeris animo, &c. In libro primo [aa]; (*confregit Dauid viros suos sermonibus istis.*) Hebraicè & Chaldaicè *auulsit*, *depulit*, *repressit*, *pacauit*, *quietos reddidit*, [illegible] *ishsaffabh*, [illegible] *pais*; Græcè *per-* E *suasit*, ἔπεισε. Periti Latinæ linguæ auctores vsurpant frangere hominem vel animum, ingeniúmve vel sententiam cuiuspiam: frangi dolore, metu, minis, molestia: fractum habere animum, humilem, demissum, fracto animo & demisso esse. Vsitatum quoque Græcis probis scriptoribus τρῶσαι τὴν ψυχὴν λόγοις, *vulnerare animam verbis*. Non videtur adeò literalis sensus circa Græcam huius loci phrasim, promitti victoriam sine sudore & sanguine; vt id sibi velit οὐ τρωθήσῃ,

a 2. Esd. 1. 5. c. 4. 14. Psal. 88. 8. Eccli. 43. 31.
b Iob 33. 13.
c Exo. 15. 11. Ps. 46. 3. Ps. 75. 8. 12. 13.
d Ps. 75. 8.
e ibid. v. 12. 13.
f Ps. 150. 2.
g Ps. 144. 3.
h in Ps. 75. 8.
i Gen. 31. 42. 53.
Τοῦ θεοῦ etymon.
k Statius.
l Lucret.
Τῆς λατρείας etymon.
m Iob 17. 3.
n Psal. 22. 4.
o Psal. 26. 1. & seqq.
p Roma. 8. 31.
q Eccl. 43. 31.
r colla. 5. c. 14.
Explanatio.
s c. v. 34.
t vers. 29.
u vers. 3.
x Psal. v. 6.
y c. 8. 12.
z c. 11. 25.
aa c. 24. 8.
Τοῦ frangendi vsus.

ris, *non vulneraberis*. Vulnerari etiam aliquem voce periti dicunt, aut simili alia re per figuram; vt & animum sauciari, atque percelli, &c. Militare præceptum est incutere hosti terrorem. Aduersùs hunc præmonet ac præmunit Deus.

Quia Dominus Deus tuus in medio tui est.] Græcè solùm (*in te*, ἐν σοὶ) Chaldaicè *Dominus Deus tuus maiestas eius in te*: aut (*Domini Dei maiestas eius in te.*) Subauditur autem substantiuum verbum, sicut alibi sæpe. Hoc medium Deus crebrò [a] tenuisse legitur, ac id quodammodo appetiisse, atque promisisse, futurum se videlicet seu habitaturum in medio suorum: tum verò vt contra aduersarios dimicaret erueretque de periculo [b]. B Alioquin esse, seu stare, seu habitare in medio, idem tantùm valet aliquando ac palàm, publicè, liberè, & confidenter versari alicubi, siue inter aliquos. Abulensis declarat hoc medium Domini, de quo nunc agitur, vt gubernet, & ab aduersariis defendat; vt quamuis in medio sit nationum omnium, ac vbique per essentiam, præsentiam, potentiam: hoc vltimo modo peculiariter esset in medio nationis Hebrææ, defendendo & adiuuando contra gentes alias velut specialis dominus & dux: præterea vt eosdem præ cæteris puniret si peccarent, vt cap. 6. [c] vidimus: Deus ipse dixit esse se in medio illorum tanquam æmulatorem ad ipsos delendum cum furore, si irent post deos alienos aliarum gentium: C istam loquendi formulam obseruatam ab iisdemmet Hebræis dicentibus Deum esse inter seipsos, si adiuuaret eos, & non esse, si non adiuuaret; vt cùm quærerent aquam [d]; *éstne Dominus in nobis, an non?* vbi Interpres transtulit (*in nobis*) secundum L X X. (ἐν ἡμῖν) cùm editiones aliæ habeant (*in medio nostro*) hîc è contrario editio nostra (*in medio tui*) aliæ (*in te*) vt dixi. Vnde intelligitur non esse semper vim aliquam seu momentum singulare in eo quòd medium tenere dicatur Deus in habitando, &c. quamuis id passim soleat annotari; quódque Christus & medium hoc tenuisse dicatur [e], & cognominetur mediator [f], vixque sese interponens, ac stans oppositus contra Deum pro terra, ne dissiparet eam [g]: media in D Trinitate persona, centro simili; soli inter planetas, cordi in animali, arbori vitæ in medio paradisi [h]; arcæ adductæ in medium Hebræorum, vt saluaret de inimicis [i]. Dauidi vncto in medio fratrum [k]; medius inter legem veterem & nouam, atque vbi congregantur duo vel tres in nomine ipsius [l]: & in transfiguratione inter Moysem & Eliam [m]; natus in medio animalium [n]; præsentatus in medio templi [o], in medio doctorum inuentus [p]; transiens per medium persequentium [q]; mortuus in medio latronum [r]; stans post resurrectionem in medio discipulorum [s], tanquam pastor, præceptor, pater, Imperator in medio ouium, discipulorum, filiorum, militum; immo tanquam qui ministraret [t], ac veluti seruiret; quam- E uis plerumque in conuiuio medius locus honoratior, vt demonstrat Cerda [u] noster.

Deum magnus, & terribilis.] Magnum Rabanus interpretatur Deum, quia omnipotens est, vt suos liberet, terribilem, vt aduersarios iustè iudicet. Græcè κραταιός, *fortis*. Alibi [x] reddidit editio Græca φοβερὸν pro נוֹרָא *nora*, & Latina terribilem cum aliis epithetis fortis, & magni Dei: & c. sequenti [y] pro solitudine terribili, vbi vox Hebræa eadem quæ hic, Græca est φοβερά, vt obseruat Eugubin. hoc loco, malens hic quoque reddi φοβερόν, eo quòd, inquit, sceleratis,

Medium Domini quid.
a Exo. 8. 22. c. 23. 5. cap. 25. 45. c. 33.
c Leuit. 22. 32. Num. 11. 20. Deut. 6. 15. c. 20. 4. c. 23. 14. Iosue 3. 10. 3. Reg. 6. 13. Iudith 6. 18. Ps. 81. 1. Esa. 12. Sopho 3. 1. 15. 17. Agg. 2. 6. Zach. 1. 5. 10. 11. c. 8. 3. Luc 2. 46. c. 22. 27. c. 24. 36. Ioan. 1. 26. c. 19. 18. c. 20. 19. 26. Apoc. 1. 13. c. 2. 1. c. 5. 6. c. 7. 17.
b Deut. 20. 4.
c vers. 15.
d Exo. 17. 7.
e suprà lit. b.
f 1. Tim. 2. 5. Heb. 8. 6.
g Ezech. 22. 30.
h Gen. 2. 9.
i 1. Reg. 4. 3.
k c. 16. 13.
l Matth. 18. 20.
m Matth. 17. 3. Mar. 9. 3. Luc. 9. 30.
n Abac. 3. 2.
o Luc 2. 27.
p ibid. vers. 46.
q c. 4. 30.
r Ioan. 19. 18.
s c. 20. 19. 26.
t Lucæ 22. 27.
u in 1. Æn. v. 693. not. 9.
x 2. Esd. 1. 5.
y vers. 15.

a in Ioel. 2. 31. ſceleratis apparet Deus terribilis. Ribera [a] noſter explanans verba Ioël, quibus dicitur dies Domini magnus & horribilis: citantur autem à Petro in actibus Apoſtolorũ [b], magnus & manifeſtus, ἐπιφανής: b c. 2. 20. prout etiam verterunt apud eumdem prophetam L X X. exemplis aliis ſacris oſtendit eodem pacto redditum huiuſmodi nomen נורא *nora*: & quidquid timorem incutit, aut admirationem, aut reuerentiam, hoc nomine in iiſdem ſacris literis ſignificari: & quoniam quæcumque in quouis genere magna ſunt præter cætera, admirationem commouent, & timorem, aut reuerentiam, rectè illis conuenire נורא *nora*: quo modo terribilia vocamus, vel horrenda, quæ magnitudine aliis præſtant, & admirationi ſunt, qui etiam horror dicitur, & inſignis veneratio, tanquam illuſtris rei ac glorioſæ. Lege commentarium noſtrum in actus [c] Apoſtolorum: c ibidem. quo etiam loco poſterior nobis, noſter Gaſpar Sanctius, ſuſpicatur dictos L X X. in Ioële legiſſe non ירא *iara*, quod *timere*, ſed ראה *raah*, quod *videre* ſignificat.

Verſ. 22.] Ipſe conſumet nationes has in conſpectu tuo paulatim atque per partes. Non poteris eas delere pariter: ne fortè multiplicentur contra te beſtiæ terræ.

PARAPHR. MAgnus, ac terribilis Dominus in medio populi ſui propugnator, ſic pollicetur illi de inimicis nationibus victoriam, harúmque excidium, vt id non ſimul ſtatímve fiat, ſed ſenſim ſucceſſúque temporis; ne cùm tot numero Hebræi non eſſent, vt incolere poſſent omnes illas regiones, ſi ſimul vaſtarentur, habitatoréſque illarum de medio tollerentur, illis in ſolitudinem redactis & vaſtitatem, exiſterent, vt contingit in deſertis ac ſolitariis locis, beſtiæ quæ in Hebræos inſilirent. In Exodo [d] d c. 23. 29. 30. Deus ipſe; *non eiciam*, ait, *eos à facie tua anno vno: ne terra in ſolitudinem redigatur, & creſcant contra te beſtiæ: paulatim expellam eos de conſpectu tuo, donec augearis, & poſſideas terram.* Palæſtina regio. Erat Palæſtina, vtpote ſyluoſa & montoſa, vrſis, leonibus, lupis, vulpibus, abundans; ita vt vulpes vna vice Samſon trecentas acceperit [e]. e Iud. 15. 4. Cedit in maius beneficium noſtrum ſæpe, quod non tam largè conferri videatur in nos beneficium. Talis præterea ratio tradita in libro Iudicum [f]; f cap. 3. 1. & ſeqq. *hæ ſunt gentes, quas Dominus dereliquit, vt erudiret in eis Iſraelem, & omnes qui non nouerant bella Chananæorum, vt poſtea diſcerent filij eorum certare cum hoſtibus, & habere conſuetudinem præliandi, quinque ſatrapas Philiſthinorum, omnémque Chananæum, & Sidonium, atque Heuæum, qui habitabat in monte Libano, de monte Baal-Hermon, vſque ad introitum Emath; dimiſitque eos, vt in ipſis experiretur Iſraelem, vtrùm audiret mandata Domini, quæ præceperat patribus eorum per manum Moyſi, an non.* Item cauſa redditur ibidem [g], g c. 2. toto. *quoniam Iſraël poſt mortem Ioſue præuaricatus eſt idololatria; & ego non delebo*; ait [h] h verſ. 21. & ſeqq. Dominus, *gentes quas dimiſit Ioſue, & mortuus eſt; vt in ipſis experiar Iſraël, vtrùm cuſtodiant viam Domini, & ambulent in ea, ſicut cuſtodierunt patres eorum, an non. Dimiſit ergo*, ſubdit auctor libri, *Dominus omnes nationes has, & citò ſubuertere noluit, nec tradidit in manus Ioſue.* Spiritualibus bellis aptari hæc poſſunt, in quibus erudiri nos Deus ac exerceri vult ad maius in eum fiduciæ atque humilitatis meritum, & ad

A virtutum omnium ſolidiorem conſtantioremque acquiſitionem, ac ne in deſidia otióque à tentationibus ſeu pugna ſuccreſcant ſentes, exoriantur beſtiæ, præualeant diaboli tentamenta; partæ labore virtutes cum ſpe certa præmij, ſuauiores efficiantur & gratiores, glorioſior ſit victoria, triumphus illuſtrior, celebrior apud homines Deúmque laus ac tutior. Perpendit hæc apud Caſſianum [a] Daniel docens derelinqui ſanctos a colla. 4. c. 6. vtiliter, non vſquequaque μέχρι σφόδρα τοῦ, *vſque ad nimietatem*, vel ἕως σφόδρα, *vſque nimis*; quod ſecundum deprecabitur Dauid [b], vt probentur, b Pſ. 118. 8. & ſentiant ſuam infirmitatem, ſcientes bonum ſibi eſſe, quod humilientur [c]: nec iure c ibid. verſ. 71. diabolus queri videatur ac exprobrare illis &

B Deo, ſicut Satan in cauſa Iob [d] gratis ſiue *fruſtrà*, d Iob 1. 9. coli Deum, ipſo vallante ſemper eos & protegente: & vt hoc exemplo ex libro Iudicum, dum durat impugnatio, numquã ſe ſentiant auxilio Domini non egere, nec bellandi vſum & exercitia virtutis amittant. Rabani ad hunc locũ & Gloſſæ ſimilis admonitio; ne pulſis à carne peccatis, exurgant beſtiæ iactantiæ, ſuperbiæ, vanæ gloriæ: contingere, vt quibus maiora dona præſtat Dominus, quædam minora non tribuat, vt ſemper eorum animus habeat vnde ſeipſum reprehendat, mitóque modo mens & virtute polleat, & ex infirmitate laſſeſcat: curandum vt expulſo vitio, ſtatim virtus plantetur, ne immundus ſpiritus redeat, & domum vacantem inueniat: Lot qui ſe in

C Sodomis continuerat, in monte fornicatione pollutum eſſe. Ex Gregorio [e] prompta eſt dicta e 3. dial. c. 14. tropologia de permiſſione diuina, vt minora quidem viri ſancti vitia habeant ad humilitatis cuſtodiam, ſicut contigiſſe narrat Iſaac anachoretæ, qui cùm ſanctiſſimus eſſet, ac miraculis conſpicuus, tanta nonnumquam ei lætitia inerat, vt comprimere non poſſet, eóque nomine reprehenſibilis videretur. Nolebat Scipio Naſica euerti Carthaginem Romæ æmulam, ne tali hoſte Romanus populus liberatus, otio ac deſidia torpeſceret; & quia timebat infirmis animis hoſtem ſecuritatem; & tanquam pupillis ciuibus idoneum exiſtimabat, immò neceſſarium tutorem, terrorem, inquit Auguſtinus [f]; f 1. de ciuit. c. 30. qui præterea [g] re-

D ſpondet Gentilium calumniæ, conquerentium de felicitatis humanarum rerum per Chriſtiana tempora g 2. de cõſenſu Euãg. cap. 33. diminutione: denique [h] docet nihil eſſe infelicius felicitate peccantiũ: h epiſt. 5. & Euſebius [i], Cyprianius [k], i 8. hiſt. c. 1. k de lapſis. aliíque periculoſiùs laboraſſe liberatam à perſecutionibus, præ nimia licentia, Eccleſiam. Exortæ nimirum poſt perſecutiones hæreſes, hæreticíque ſucceſſerũt tyrannis: tormentis ac mortibus, corrupti mores. Beſtiæ verò cenſeri peculiariter poſſunt peccata carnis, quæ prohibentur per alias aut animi, aut etiam corporis moleſtias & labores; quia malitiæ horæ obliuionẽ facit luxuriæ magnæ [l], l Eccli. 11. 28. Græce κάκωσις, & τρυφή ſignificant afflictionem ſeu tribulationem, & voluptatem deliciáſve. Ideo ſancti illi eremitæ fatigabant corpo-

E ra, & iniuriis etiam animũ quandoque ita vexabant, vt non modò fornicari non liberet, ſed ne quidem viuere liceret [m]: m Hier. epiſt. 4. atque ſic beſtiæ fierent ipſis pacificæ [n], n Iob 5. 23. nec aſcenderet mala beſtia [o]: o Eſa. 35. 9. ſed percutiente fœdus Deo cum beſtia agri, & cum volucre cœli, & cum reptili terræ, tandem dormirent fiducialiter [p]. p Oſeæ 2. 18. Crucifixo ſimilem facit Caſſianus [q] q 4. Inſtit. c. 34. & 35. monachum. Similitudo, præter alias quas affert, eſt, quia non ſtatim moritur qui cruci affixus eſt; nec mortificatio ſtatim abſoluitur, ſed paulatim & quaſi per partes, cruciante

A carnem spiritu per pœnitentias, negandóque appetitiones, ferendo eam patientia crucem quam Deo placet dare per tribulationes, quam dat Dæmon per tentationes, homines per persecutiones. Et nondum statim finis: sed si qui perseuerauerit, &c. *Ante Carthaginem deletam* (verba sunt Sallustij [a]) *populus, & Senatus Romanus placidè modestéque inter sese Remp. tractabant, neque gloria, neque dominationis certamen inter ciues erat: metus ab hostibus in bonis artibus ciuitatem retinebat. Sed vbi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quæ secundas res amat, lasciuia, atque superbia incessere*, &c.

a de bello Iugurth.

B Velleij [b] quoque Paterculi sententia fuit; remoto Carthaginis metu, sublatáque imperij æmula, non gradu, sed præcipiti cursu à virtute descitum, ad vitia transcursum, veterem disciplinam desertam, nouam inductam, in somnum à vigiliis, ab armis ad voluptates, à negotiis ad otium conuersam ciuitatem. Sed & Aristoteles [c] scripsit, quòd *αἱ πλεῖσται τῶν τοιούτων πόλεων, πολεμοῦσαι μὲν σώζονται: κτησάμεναι δὲ τὴν ἀρχήν, ἀπόλλυνται. τὴν γὰρ βαφὴν ἀφιᾶσιν, ὥσπερ ὁ σίδηρος εἰρήνην ἄγοντες*: *Pleraque ex talibus ciuitatibus, tantisper quidem dum bellum gerunt, salua sunt: potita autem imperio, & principatu, pereunt: nitorem enim suum seu splendorem, instar ferri, perdunt in pace.* Cùm vrbem quamdam vi Lacedæmonij cepissent, Ephori dixerunt *διεφθάρθαι τὸ πάλαισμα τῶν νέων, periisse luctationem iuuenum*: & aliam subuerti cauerunt, quamuis multum præbuisset negotij, quod *τὴν ἀκόνην τῶν νέων*, iuuentutis cotem esse assererent. Obseruata sunt hæc à Leonardo [d] Coquæo vetere amico, sed iam ex humanis subducto: quæ ad se quemque & ordinem integrum nostrum hactenus variis modis agitatum, vtiliter transferre posse, ac debere non ambigo, sed maiorem in modum suadeo. Documentum aliud Ethnicum idem Cassianus [e] hoc eodem ex loco à Serapione collectum refert de instituendo aduersùm vitia certamine secundùm ipsorum infestationem, & vt vnusquisque vitium quo maximè infestatur explorans, aduersùs illud arripiat principale certamen, quoniam impossibile sit de qualibet passione triumphum quempiam promereri, simul nempe ac perfectè. Idem præcipit [f] Chrysostomus: quod nos ex institutione B. P. N. Ignatij [g] (qui propediem, hoc est 12. die mensis sequentis Martij, qui dies Gregorio Magno dicatus est, & incidet in sabbatum ante Dominicam passionis, catalogo Sanctorum canonicè inseretur cum B. Francisco Xauerio, quibus suum cum Papa Gregorio XV. Cardinales & Prælati suffragium in consistorio libentissimè ac prolixissimè detulerunt feria IV. temporum die 14. mensis huius Febr. anno 1622.) examé particulare appellamus. *Discamus vitia nostra*, inquit Chrysostomus [h], *& vitia nostra recensentes, & tempore corrigamus, & hoc mense vnum, alio aliud; & ita consequenter meliores efficiamur. Sic enim tanquam per gradus quosdam ascendentes per scalam Iacob [i], ad cœlum perueniemus.* Profert Nigronus [k] noster de quotidiano duplici sed generali examine testimonia & exempla: & de particulari tractat alter de nostris accuratiùs Iacobus [l] Aluares. Hugo Card. in Psalmum 58. tractans illa verba [m] (*ne occidas eos, ne quando obliuiscantur populi mei*;) explicat, ac si diceretur, si sine pugna tentationum esses, citò superbires, & mei memoriam non haberes, &c. Tum proferens præsentem locum; gentes illæ, ait, quæ filios Israel infestabant, significant tentationes, quæ si

b lib. 2.
c 7. Polit. c. 14.
d in Aug. 1. de ciuit. c. 30.
e sess. 5. cap. 14.
f hom. 73. ad pop. & hom. 82. in Ioan.
g in li. exer. spirit.
h hom. 82. in Ioan.
i Gen. 28. 12.
k comment. ascet. in regul. commun. societ. nu. 9. & seqq.
l to. 3. de exterminat. mali lib. 3. p. 3. c. 5 & seqq. quem etiam lege lib. 1. p. 3. c. 2. nu. 7. & 8.
m vers. 12.

pariter deleantur, multiplicantur bestiæ terræ, id est, motus superbiæ, quæ totum fructum terræ nostræ vastant. Quod autem ibidem additur (*disperge eos*) explicat per id quòd hîc habetur postea consumendas à Deo nationes paulatim & per partes; ne veniant in tanta multitudine, vt vinci non possint. Hîc etiam obseruat Seraphinus Capponus fomitem relinqui iustificatis, passiones, tentationes, tribulationes ad exercitium, non quia fomes ipse peccatum sit, vt sentiunt hæretici. Deinde superioris prudentis esse subditis persuadere si quid eis proponendum sit, quod videri queat molestum, vtile id ipsis esse. Rabanus notat de Deo dici, quòd ipse consumet nationes; quia victoria ascribitur illi soli, quando hostes superantur vniuersi. *Victoria vincens mundum fides nostra [a] est, qua credimus & confidimus in eo qui iubet confidere, quia ipse vicit [b], exiuitque vincens vt vinceret [c], per quem & dat Deus victoriam [d].* Hugo tropologiam hactenus allatam refert ex Glossa, & ex Gregorio; ad obiectionem autem, quod Deus aut omnia peccata dimittit, aut nullum, ideóque non per partes deleantur vitia; respondet non oportere vt in omnibus moralitas vel mysterium sequatur historiam: deinde omnia deleri quoad maculam, sed non quoad reliquias, quæ post remissionem infestant,

C sed paulatim & successiuè extirpari.

a Ioan. 5. 4.
b Ioan. 16. 33.
c Apo. 6. 2.
d 1. Cor. 15. 57.

Ipse consumet nationes has.] Abest (*ipse*) in editionibus aliis, locóque eius, est (*&*:) inseritur quoque (*Dominus Deus tuus*) cuius repetitio expressa non caret vi affectum demonstrantis erga suos cum potentia ad iuuandum, & defendendum, & castigandum. Nationes autem synonymæ sunt gentibus, & populis, quamuis nonnullum discrimen agnosci queat. Pronomen (*has*) designat veluti digito indicatas, vtpote proximas, ac vltra Iordanem, in cuius iam ripa Hebræi erant. Verbum נָשַׁל *nascial*, & יְתָרֵךְ *setharech* significant *eiiciet* seu *expellet*, aut *eradicabit*: quod minus est quam, *consumet*, & *καταναλώσει*: quamuis eradicationem comitetur

Explanatio.
Nationes idem quod gentes & populi.

D consumptio.

In conspectu tuo.] Iuxta reliquas editiones (*à facie tua, seu à conspectu tuo*) מִפָּנֶיךָ *mippanecha*, מִקְּדָמָךְ *mikkodamach*, *ἀπὸ προσώπου σου*. Vtrumque futurum erat, vt in conspectu Hebræorum consumerentur nationes, consumptæque amouerentur & eiicerentur à conspectu seu facie, seu præsentia, & oculis eorum, qui propriis oculis eorumdem interitum vidissent, vt aliquoties antea dictum est ad maiorem de victoria certitudinem, gaudiúmque. Eadem formula extat [e] alibi de dandis inimicis, aut delendis, aut corruentibus, aut disperdendis, auferendis, percussis, eiectis. Quamquam hoc vltimum in bonam partem accipitur de populo Hebræo à Gentium sedibus, apud quas detinebantur, potenter

E educto [f], ipsismet videntibus, ac inuidentibus, inuitísque Gentibus.

e infrà vers. 23. c. 9. 4. c. 28. 7. c. 31. 3. Ios. 3. 10. c. 23. 9. Iud. 20. 35. 4. Reg. 17. 18. Esa. 41. 2. Ier. 32. 31. c. 49. 5. Ezec. 20. 14.
f Ezech 20. 14.

Paulatim atque per partes.] Verti potuit (*paulatim paulatim*) aut (*parum parum*) geminatur enim מְעַט מְעַט *mehhat*, זְעֵיר זְעֵיר *zehher zehher*, *κατὰ μικρὸν μικρόν*, quemadmodum in cap. 23. [g] Exodi in eadem sententia, vbi tamen editio nostra ponit dumtaxat semel *paulatim*, & omittit (*atque per partes.*) Vulgò *poco a poco*. In eodem sensu boni auctores vsurpant *κατὰ μικρὸν* absque geminatione pro sensim, paulatim, &c. vt Isocrates, Demetrius, Nazianzenus citati ab

g vers. 30.

auctore

auctore Græci thesauri. Aliquæ nationes deletæ sunt sub Iosue, aliæ sub Iudicibus, quædam sub Regibus.

Non poteris eas delere pariter] Consumere eos, nempe Gentium homines (גוים *goim* enim masculini generis est, necnon שמיא *bhamemaya*, licèt ἔθνη neutrius, & αὐτὸς masculini) significat idem Græcum verbum, quod erat paulò antè ἐξαναλῶσαι: & nouum Hebræum, Chaldæúmque cum affixo masculino כלתם *challotham*, & למשיציהון *sessasetheben*. Pro (*pariter*) est in aliis editionibus (*citò*) מהר *maher*, בפריע *bephreahh*, τὸ τάχος, idem quod ταχὺ, ἐν τάχει, διὰ τάχους, κατὰ τάχος, ταχίως, &c. *Pariter* hoc loco valet idem quod vnà seu simul; quo pacto periti scriptores Latini vtuntur eo aduerbio, vt, *Pariter*[a] *cum vita sensus amittitur*: aliquando, quod eodem tempore, vt

a Cic. Tusc. 1.

—[b] *aperit si multa via vis*
Occumbes pariter.

b Virg. Æn. 10.

Ne fortè multiplicentur contra te bestiæ terræ.] Græcè piura sunt, ἵνα μὴ γένηται ἡ γῆ ἔρημος, καὶ πληθυνθῇ ἐπὶ σε τὰ θηρία τὰ ἄγρια, *vt non fiat terra deserta, & multiplicentur in te*, seu *contra bestiæ feræ, siue agrestes*. In Exodo habent omnes editiones hæc *omnium ne terra in solitudinem redigatur*, siue *fiat deserta, & crescant* seu *multiplicentur, multæve sint contra te bestiæ terræ.*) Seraphinus Capponus circa (*ne fortè*) quod præ se fert dubitationem, notat non monstrare dubitantem Deum, sed casum de quo agitur, valdè timendum, sicut quando quis benè peritum & experientem audit aliquo de periculo dubitare, concipit & ipse facilius dubitationem. Sed constat ista formula non semper importare dubitationem: Sed *ne fortè* idem esse nonnumquam, quod nequando; vt[c], *attendite vobis, ne forte grauentur corda vestra in crapula, & ebrietate, & curis huius vitæ.* Sed & forsitan aliquando non differt ab vtique: vt[d]; *si scires donum Dei, &c. tu forsitan petiisses ab eo, & dedisset tibi aquam viuam*, & [e]; *si crederetis Moysi. crederetis forsitan & mihi*: & [f]; *si me sciretis, forsitan & Patrem meum sciretis.* Citato loco Exodi Latina editio non habet (*ne fortè.*) Sed tantùm (*ne*:) & aliæ non discrepant ab hoc loco nostro: Græca verò pro bestiis agrestibus habet bestias terræ, τὰ θηρία τῆς γῆς: solúmque per se nomen θηρία satis inuoluit feritatem. Crebrò in diuinis literis nominantur bestiæ terræ, agri, saltus: interdum [g] seorsim bestiæ & feræ. Docui [h] alibi generale nomen Hebræum חיה *chayah*, & commune ad omnia potissimùm ἄλογα, seu bruta animalia, restringi ad fera, quæ Græcè dicuntur hic, & aliis locis θηρία, quòd in illis sit viuacitas maxima, vescantúrque aliis animalibus: sumi etiam peculiariter pro venenatis, vt indicat contra venena ex venenatis confecta theriaca: præsertim, ex vipera quæ θὴρ vocatur, κατ' ἐξοχὴν: vel aduersùs venenata valens, etiamsi, vt quibusdam placet, nulla in sui compositione, admittat venena [i]: bestiam quasi vastiam, id est, vastam & vastatricem: quandoque de piscibus etiam ac volucribus dici serpentibúsque; immò & mansuetam bestiam cognominari.

c Luc. 21. 34.
d Ioan. 4. 10.
e c. 5. 46.
f c. 8. 19.
g Dan. 4. 22. 29.
h in Leu. 26. 6. in c. 5. 2. & in ps. 148. 10.
i Plin. l. 14. c. 18 l. 20 c. 24 l. 29. c. 1. Nicandei in theriacis. Dioscor. l. 2. Galen de theriaca, & aliis.

Vers. 23.] Dabítque eos Dominus Deus tuus in conspectu tuo: & interficiet illos donec penitus deleantur.

Vers. 24.] Tradétque reges eorum in

A manus tuas, & disperdes nomina eorũ sub cœlo: nullus poterit resistere tibi, donec conteras eos.

Paraphr.

CVm paulò antè dictum fuerit, quòd paulatim paulatim, seu sensim, ac per partes nationes hostiles consumpturus esset Deus: intelligi debet quod hîc dicitur de illis dumtaxat nationibus seu gentibus, quas decreuerat Hebræis tradere cùm primùm intrarent in terram promissam. Viuo adhoc Iosue occupata est Iericho, rege ac fortibus viris & aliis omnibus interfectis [a], Hai præterea eodem modo [b]: item occisi quinque Amorrhæorum reges [c], Deo dicente quòd B nullus resistere posset [d], cùm eorum priùs colla calcata essent [e]: rex etiam Maceda [f], & rex Lebna [g], Lachis [h], Horam rex [i] Gazer; Eglon [k], Hebron [l], Dabir [m], & quidem omnes vno impetu [n]; denique ne singillatim omnes recenseantur prout extant in Iosue c. 12. reges triginta & vnus [o]. Nihilominus eodem libro [p] scribitur, quòd Iebusæum habitatorem Ierusalem non potuerunt filij Iuda delere: & quòd non potuerunt filij Manasse aliquot Chananæorum ciuitates subuertere, sed cœpit Chananæus in terra sua habitare [q]; & in libro Iudicum [r] quòd arctauit Amorrhæus filios Dan in monte, nec dedit eis locum vt ad planiora descenderent: postea sub Salomone omnis populus, qui derelictus fuerat de Hethæis, & C Amorrhæis, & Pherezæis, & Heuæis, & Iebusæis, quos non interfecerant filij Israël, subiugauit Salomon in tributarios [s].

a Iof. 6. 21.
b c. 8. 22.
c c. 10. 22. & seqq.
d v. 8.
e v. 24.
f v. 28.
g v. 30.
h v. 32.
i v. 33.
k v. 35.
l v. 37.
m v. 39.
n v. 42.
o c. 12. 24.
p c. 15. 63.
q c. 17. 12.
r c. 1. 34.
s 2. Par. 8. 7. 8.

Explanatio.

Dabítque eos Dominus Deus tuus in conspectu tuo.] Voluerunt LXX. phrasim variare ac interpretari date inimicos in conspectu nostro, idem esse quod in potestate, vtque manibus nostris comprehendi & occidi queant: siquidem transtulerunt (καὶ παραδώσει αὐτοὺς κύριος ὁ θεός σου εἰς τὰς χεῖράς σου, *& tradet eos Dominus Deus tuus in manus suas*) vt mox sequenti versu eadem phrasi vtuntur omnes editiones, atque alibi sæpe.

Et interficiet illos.] Hebraice (*& fremitu siue tumultu magno perdet eos*: vel *confractione magna confringet eos*: vel *contritione magna conteret eos*:) vel D (*stupore magno reddet attonitos eos, donec, &c.*) והמם מהומה גדלה *vehamam mehumah ghedolah*. Vltima translatio placet Caietano; explicanti sensum esse; vt promittatur per hoc quòd gentes illæ, quæ destruendæ paulatim relinquentur, non insurgent aduersùs Israëlitas interim; quia Deus faciat illas attonitas non parum, sed valdè, vsque ad tempus quo destruentur. Et disponitur, inquit, hoc à suauissimo gubernatore; vt omni ex parte electus populus tutus, sciat quòd ipse est Elohim, suauiter gubernans omnia. Probabilis expositio, cui fauent Chaldæa loci præsentis שגשינון *sciagghiscinnun*, & שגש: quam confirmant verba Rahab, quibus dixit irruisse terrorem Hebræorum E in habitatores Iericho, & elanguisse omnes habitatores terræ [t]: illa etiam Gabaonitarum; *timuimus valdè, & prouidimus animabus nostris, vestro terrore compulsi* [u]; Sed & oratio Achior ad Assyrios idem suadebat [x]. At interficere plus est longè, quàm attonitum reddere: vt & ἀπολεῖ ἀπωλείᾳ μεγάλῃ, *perdere perditione magna*. Significant הים *him*, המם *hamam*, *frangere, turbare*, seu *tumultum facere*: & vltimum præterea המה *hamah*: hoc autem loco in והמם *hamam* finale ם *mem* videtur signum pronominis pluralis, vt etiam docet R. Kimhi, & persuadet in Chaldæo שגשינון *sciagghiscinnun*

t Iof. 2. 9.
u c. 9. 24.
x Iudith. 5. 5. & seqq.

ghiscinnun paragogicum pronomen, & separatum pronomen Græcum αὐτὸς: sicque radix erit הם *hum*. Confringere cum tumultu, denotat interficere cum quadam vi. Quòd si tollas affixum pronomen, ita tamen vt suppleas, erit המם *hamam* ipsummet thema; pro quo etiam editio nostra ponit interdum [a] occidere, seu interficere. — a Exod. 14. 24 c.23.27. Esther.9.24.

Donec penitus deleantur.] In textu Hebræo (*vsque ad perdendum eos*, id est, vsque dum perdantur, vsque dum perdat eos, עד השמדם *hhad hishiomdâ*, Hoc est quod antea [b] dictum est (*vsque ad internecionem*.) Interpres autem noster aduerbio (*penitus*) exprimere voluit epithetum גדלה *ghedolah*, & רב *rab*, & μεγάλη, quod magnam significat siue contractionem, siue perditionem, ac interfectionem. Sixtini codices habent pluraliter ἐξολοθρεύσῃς, *perdideritis*, seu *exterminaueritis*: alij ἐξολοθρεύσῃ: numero singulari. — b vers. 2. & cap.3.3.

Tradétque reges eorum in manus tuas.] Singulari numero in editione Hebræa & Chaldæa (*in manu tua*, בידך *beiadecha*, בידך *bidach*: in Græca (*in manus vestras*, εἰς τὰς χεῖρας ὑμῶν:) quod priore versu notaui dictum (εἰς τὰς χεῖράς σου, *in manus tuas*) pro (*in conspectu tuo*.) Dat, tradit in manus vincentium Deus hostes, & interficit: cùm vires tribuit vt interficiantur ab illis; perinde ferè ac si tu strictè ligatum brutum, vel hominem interficeres mano tua. Vt idcirco laus victoriæ debeatur Deo in primis, ac per se, gratiæque ipsi agendæ sint non solùm de visibilibus, verùm etiam ac multo magis de deuictis inuisibilibus inimicis, vt nuper admonui cum Paulo [c]. Et sua tamen vincentibus laus, ac meritum, lætantúrque cùm vident vindictam, & manus veluti lauant in sanguine inimicorum [d]. — c 1. Cor.15. 57. — d ps.57.11.

Et disperdes nomina eorum sub cælo.] In editis Sixtinis codicibus, καὶ ἀπολεῖτε τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐκ τοῦ τόπου ἐκείνου, *& disperdetis nomen eorum de loco illo*) quem videlicet priùs occupabant. Sic in cap.12.[e] *disperdite nomina eorum* (idolorum) *de locis illis*. Verebatur etiam Iosue in sua ad Deum oratione, ne deleretur nomen Israël de terra ab hostibus [f]. Alij legunt hoc loco, καὶ ἀπολεῖται τὸ ὄνομα αὐτῶν ὑποκάτω τοῦ οὐρανοῦ, *& peribit* (vel *perdet*, nimirum Deus, quia est verbum medium, *nomen eorum sub cælo*.) In editionibus aliarum linguarum (*& perdes nomen eorum de sub cælo*, והאבדת את שמם מתחת השמים *vehaauadta eth scemam mittachath hasciamaim*, ותובד ית שמהון מתחות שמיא *vethobed iath scmhon mithchoth scemaya*. Eadem dicendi formula extat in c.9. [g] *vt deleam nomen eius de sub cælo*, & c.29. [h] *& deleat Dominus nomen eius sub cælo*, & in 4. [i] Regum; *nec locutus est Dominus, vt deleret nomen Israel de sub cælo*. Abulensis, legens (*disperdet*,) explicat de Deo, qui reges ita deleturus esset, vt non manerent ipsi, nec aliquis de semine eorum; aut nomina eorum in tota terra habitationis hominum: quia cùm patet post se relinquit filium, videtur mortuus quasi non esset mortuus; vtpote similem sibi relinquens [k]; esse autem in superficie terræ, in qua homines habitant, est esse sub cœlo; vt idcirco tolli ne sit quis in illa, sit tolli ne sit sub hoc, & qui moriuntur, quoniam sepeliri solent, non manent in superficie terræ, sed sub terra; quæ terra secundùm vulgatem opinionem creditur esse sub cœlo immediatè, ac inter cœlū & terram putatur volgò nullum corpus esse, quia nullum cernitur, existimatúrque inter illa spatium vacuum, seu inane. Quod vltimum comprobat Virgilij [l], Ouidiique [m] testimonio, accipientium inane pro spatio inter cœlū & terram. — e v.3. — f Ios.7.9. — g v.14. h v.20. i c.14.27. — k Eccl.30. 4. — l eclo.6. m 1. metamor.

Plutarchus [a] τὸ κενὸν de inanitate aëris vsurpat. Plinius [b] de aere, marisque. Sed Aristoteles [c] docet quod τὸ κενὸν καλοῦμεν εἶναι τόπον τι, *inane quod vocatur, plenum aeris est*. Describitur porrò plena interoectio per istum dicendi modum, accipiendo nomina pro personis, vt etiam alibi, atque vt nee memor quis hominum fit per labia [d] sua illorum, quos Deus deleri voluerit. Quod est omnes vitare ac præcidere peccatorum etiam leuissimas, minimásque occasiones. Vbi simul attendendum, quanta vanitas gloriæ, quam cognominant vanam: quam vanum vocare nomina sua in terris suis [e]; quomodo pereat memoria hominum, quantumuis celebrium, cum sonitu [f]: denique quòd — Inane pro spatio inter cœlum & terram. a 3 sympos. 4.3. b l.19.c.1. c 4.de part. anim. c.10. d ps.15.4. e ps.48.12. f ps.9.8.

Mors & lapidibus nominibúsque venit.

Grauissimæ loco pœnæ censetur, perire nomen alicuius [g], & deleri [h], & non celebrari [i], sed putrescere [k] σβέννυσθαι, *extingui*; inter bona verò magna quòd permaneat [l], & viuat [m]; honorabile fit [n], benedictum [o], magnum [p], inextinguibile [q], laudabile [r], suaue [s]. Tandem *melius est nomen bonum, quàm diuitiæ multæ* [t], *vnguentáque pretiosa* [u]; & de illo cura habenda, quoniam magis permanebit tibi, quàm mille thesauri pretiosi & magni [x]. — g ps.40.6. h Eccl.6.4. Eccli.41.14. i 46.15. k Iob.18. 17. l Prou.10. 7. l ps.71.17. m Eccl.44. 13. n v.14. o v.17. p ps.98.3. q Sap.7.10. r ps.112.3. s ps.134.3 t Prou.22.1. u Eccl.7.2. x Eccl.41. 15.

Nullus poterit resistere tibi.] Hebraicè, Chaldaicè, Græcè non est (*non poterit*) sed (*non stabit*, seu *non resistet vir*, siue *vllus in facie seu conspectu tuo*, aut *contra faciem tuam*) vt sit impedimento, quominus deleas hostes tuos. Iam pridem antea notauimus intelligendum hoc esse quantum ad eos, quos ab Hebræis Deus decreuerat statim subigendos, quoniam paulò antè dictum est quòd non omnes pariter seu simul delendi essent, sed paulatim ac per partes: & quòd tandem suo tempore qui aliquandiu restiterant, resistere nequiuerunt. Declarat hoc fusiùs Abulensis [y]. Pugnante proaliquibus Deo, nullus resistere potest: ne eius voluntati resisti potest [z]: contra verò cùm subtraxerit se ab impiis, nemo horum inimicis audebit resistere [aa]: quando videlicet efficax est voluntas Dei & beneplaciti; voluntati namque signi resistetur [bb], sed quia permittit, indéque demum voluntas ipsius completur iuxta sapientiæ suæ consilium. Nam cùm sit sapiens corde, & fortis robore, *quis restitit ei*, σκληρὸς γενόμενος ἐναντίον αὐτοῦ, *durus factus ante eum* (*dura ceruice* [cc] Stephanus vocat) *& pacem habuit* [dd]? καὶ εἰρήνευσε, vt legit Aquila, & extat in editione Complutensi ac Regia: sed in Sixtina, ὑπέμεινε *permansit*, & ea Symmacho διάλεσεν, *perstitit*. De Iesu siue de Iosue scribitur [ee], quòd impetum fecit contra gentem hostilem καταῤῥήξων, *disrupit*, seu *erupit* (hunc impetum dixi versu 23. denotari per Hebræum verbum, pro quo est Latinum *interficiendi*) & in descensu perdidit contrarios, vt cognoscerent gentes potentiam eius (πανοπλίαν αὐτοῦ) quia contra Deum pugnare non est facile (ὅτι ἐναντίον κυρίου ὁ πόλεμος αὐτοῦ, *quia contra Dominum*, vel *coram Domino bellum eius*. Ferunt in suo Sabinos vexillo notis istis S. P. Q. R. significati voluisse *Sabinis populus quis resistet?* Romanos iisdem retentis; *Senatus Populúsque Romanus*; quasi vellent intelligi ab his posse illis resisti; quod & factum est. Machabæos alij nomen aiunt [ff] accepisse à literis, vexillo, quo vtebatur Iudas, inscriptis מכבי quæ per compendium designarent voces illas ex cantico [gg] Mosis מי־כמכה באלם יהוה *michamochah baelim Iehouah, quis similis tui in fortibus Domine?* Sic I. N. R. I. in cruce designans I E S V S *Nazarenus* — y q.7. z Gen.50. 19. Iof.1.5. c 10.8.c.21. 44.c.23.9. Iudith 16. 16. Iob 9. 13. ps.75.8. Esa.47.3. Ier.49.19. c.50.44. Rom. 9.19. aa Leu.26. 37. bb Exod.10. 4. Iob 9.4. cc act.7.51. dd Iob.9.4. ee Eccl.46. 7.8. Nota. ff Sera & Iosep. Step. in 1 Mach Genebr. chron. anno 3922. Io. Merc. dub. brea. Helv. Sixtus senf. 1. Iablich Bar. in notat Martyr August. R. Isaac Benhole. Reuchlinus. Capalz. Ioan. Fungerus in etymolog. gg Exod. 15.11.

Zarenus

zarenm rex Iudæorum. Atque id signum denotari A putat Balthasar [a] Paes verbis ex 2. Machabæorum [b], *dato signo adiutory Dei, in prima acie, ipse dux commisit cum Nicanore.* Græcè ibi dicitur σύνθημα θεοῦ βοηθείας. Sed hanc [c] alij volunt fuisse tesseram seu symbolum vocale aut scriptum in taleola tabuláve, nempe DEI *auxilium*, vel DEVS *auxilium*, quemadmodum apud profanos IVPITAR *auxiliator & dux* [d], aut *saluator & dux* [e]: item VENVS [f], vel APOLLO [g], HERCVLES *inuictus* [h]: vel VENVS *genitrix*, *seruator* IVPITER, FELICITAS, LIBERTAS, &c. At tessera propriè seruiebat excubiis vigiliisque militaribus, quibus haud videtur conuenire quod ibi scribitur. Plura de tessera noster Cerda [i], B & Lipsius [k].

a in comm. Mosis ibid. b c. 8. 23.
c Serarius ibid.
d Xenoph. 3. Cyri pæd. de Cyro.
e idem l. 7.
f Appia. l. 2. de Cæsare in Pharsal. pugna. Tessera.
g Val. l. 1. c. 5.
h idem de Pompeio.
i in 7 Æn. v. 610 not. 26.
k 4 de mil. Rom. dial. 12.

Donec conteras eos.] Valet *donec*, עַד *bhad*, ἕως idem (*quoad*, *vsqueque*, *quousque*) neque sumitur ὀρεκτικῶς, ita vt tam contriti; & postquam contriti firetior, resistant; hoc enim fieri nequit. Attuli huius formulæ plura similia exempla, esplanans verba Psalmi 109. [l] *Sede à dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum*, inter quæ istud etiam loci præsentis erat. Profectò hi de quibus canitur, *fiant* [m] *immobiles quasi lapis, donec pertranseat populus tuus iste*, non erant excitandi postea in hac vita. Isidorus [n] Pelusiota, exemplis nonnullis allatis ait, ὅτι τὸ ἕως πολλάκις καὶ ἐπὶ τῷ διηνεκῶς ἐν τῇ θείᾳ γραφῇ εὑρίσκομεν κείμενον, quòd *donec*, sæpe pro *perpetuò*, in diuina scriptura reperimus positum. Traditur idem canon ab aliis. *Cessandum nobis non est, donec vitia conteramus, per Dei gratiam, vt sic pax sit, contrito per Deum pacis velociter satana sub pedibus nostris* [o], qui etiam Deus Pater *ponit inimicos filij sui Domini nostri Iesu Christi, scabellum pedum* [p] *eius*, & Iesus ipse contriuit caput serpentis [q] diaboli seu mater per semen ac filium suum: omnique fideli ob merita eius vt id faciat concessum voluit Hieronymus [r], Chrysostomus [s], & alij. Ista contritio exteriùs etiam aliquando facta legitur diuino miraculo in idolis; vt quandu Sempronius martyr ad Martis productus simulachrum vt illud adoraret, *Conterat te*, dixit, *Dominus Iesus Christus filius Dei viui*: mox enim sensim liquefactum d. fluxit [t].

l v. 1.
m Exod. 15. 16.
n l. 1. ep. 18.
o Rom. 16. 20.
p ps. 109. 1.
q Gen. 3. 15.
r quæst. Heb. in c. 3. Gen.
s hom. 18. in Gen.
Sempronius Martyr.
t in actis Nemesij mart. apud Cornel. in epist. ad Ro. 16. 20.

Vers. 25.] Sculptilia eorum igne combures: non concupisces argentum & aurum, de quibus facta sunt, neque assumes ex eis tibi quidquam, ne offendas, propterea quia abominatio est Domini Dei tui.

Vers. 26.] Nec inferes quippiam ex idolo in domum tuam, ne fias anathema, sicut & illud est. Quasi spurcitiam detestaberis, & velut inquinamentum ac sordes abominationi habebis, quia anathema est.

Paraphr.

Difficile est victores abstinere à præda, maximè verò rerum pretiosiorum, qualia ferè solebant esse idola Gentium, eorúmdemque ornamenta. Seuerius ergo summus quasi belli dux & imperator Deus imperat sub interminatione indignationis suæ, ne quis quæ tantopere abominetur ipse ac execretur, audeat sibi reseruare; sed non minùs abiiciat, immò consumat, quàm fœdissimæ consueuerunt res longiùs amoueri à manibus, oculis, vsu, & in nihilum etiam redigi; vtpote cùm falso Deo priùs dicata fuerint; periculumque sit ne pronus ad idololatriam populus, & in eam aliquando lapsus, relabatur in eamdem. Fuit id sæpiùs inculcandum propter eam quam dixi, ad hoc scelus procliuitatem populi. Nam & hoc ipso capite [a] priùs iniunctum vidimus aras subuerti, cófringi statuas, lucos succidi, sculptilia comburi, quia populus sanctus esset Domino Deo suo, electúsque vt esset ei peculiaris de cunctis aliis super terram. Ex eo loco, vbi argumentum hoc tractatum est, petantur quæ huc faciunt. In catalogo Hebræo præceptorum negatiuorum ista sunt [b], vt commodum nullum percipiatur ab B idolis, & supellectili illorum: etiamsi arbor sit plantata iuxta idolum, non sedeatur sub vmbra eius, nec transeatur sub ea si alia pateat via; quòd si transiri debeat, curratur: vasa & vtensilia idolorum vendicari possint, postquam à Gentibus ad profanũ vsum tracta fuerint, &c. ex tegumentis idolorum nullum percipi possit commodum. Videtur Glossa interlinearis, eámque secutus Hugo, prohibitionem huius loci accipere ne adorentur & colantur idola. Nihilominus hoc ipsum sic intelligendum est, non quòd citra eum cultum liceret res hîc memoratas vsurpare; sed vt earum caueretur vsurpatio, propter periculum idololatriæ. Nam præcisè vetatur quippiam assumi vel inferri ex idolo in domum. Scribit Augu- C stinus [c] Publicolæ prohibitum esse, ne in honorem alienorum deorum aliqua re vtamur, aut vti existimemur, sic eam accipiendo, vt quamuis animo contemnamus, eos tamen qui nostrum animum ignorant, ad hæc honoranda ædificemus: cùm templa, idola, luci, & si quid huiusmodi, data potestate euertuntur, quamuis manifestum sit, cùm id agimus, non ea nos honorare, sed potiùs detestari, ideo tamen in vsus nostros priuatos dũtaxat, & proprios non debere inde aliquid vsurpare, vt appareat, nos pietate ista destruere, non auaritia: cùm verò in vsus communes, non proprios ac priuatos, vel in honorem Dei veri conuertuntur, hoc de illis fieri, quod de ipsis hominibus, cùm ex sacrilegis & impiis in veram reli- D gionem mutantur: hoc Deum intelligi docuisse, cùm de luco alienorum deorum iussit ligna ad holocausta adhiberi [d]; & de Iericho, vt omne aurum, argentum, & æramentum inferretur in thesauros Domini [e]: quod hic scriptum est in libro nostro, aut esse prohibitionem talium rerum in priuatos vsus; aut ne sic inde aliquid inferretur in domum, vt honoraretur, quia tunc esset abominatio & execratio; non autem cùm talibus rebus sacrilegus honor apertissima destructione subuertitur. Qui editioni summæ Thomæ Aquinatis Romæ editæ anno 1619. præfuerunt, cùm in 1. 2. q. 102. a. 6. responsionem ad 10. argumentum in nullo codice reperissent, quo argumento contra ceremonialia legis veteris obiiciebatur, E non fuisse arcendos homines ab argento & auro, ex quibus fabricata fuerant idola; & ab aliis, quæ in idolorum domibus inueniuntur, cùm res eis subiectæ sint hominum potestati; adiecerunt istam solutionem, notantes in margine ex Glossa, & SS. Patribus eliciram esse: videlicet rationabiliter id esse prohibitum, non ex eo quòd res illæ hominum potestati subiectæ non sint, sed quia sicut ipsa idola, ita & omnia illa, ex quibus conflata erant, anathemati subiiciebantur, vtpote Deo maximè abominanda: tum etiam, ne accepto auro, & argento, ex cupiditate facilè inciderent

in

a v. 5. 6.
b n. 45. & 46.
c ep. 154.
d Iud. 6. 26.
e Ios. 6. 19.

in idololatriam, ad quam proni erant Iudæi. Augustini doctrina confirmari potest ex eo, quod hic habetur (*non assumes tibi, & non inferes in domum tuam.*) Ex alia tamen parte, præceptum de comburendis sculptilibus, videtur omnem etiam communem vsum vetare. Tulit Dauid diadema Melchom de capite eius [a], quod erat idolum Ammonitarum; quoniam lex hic posita, de idolis Chananæorum est, nec odia sunt amplianda, sed restringenda, vt placet Lyrano [b]. Abulensis [c] tamen, legem volens esse vniuersalem, propter eamdem periculi rationem; putat idola non potuisse retineri, quæ cultum aut memoriam renouarent eorum; sed in ornamentis ipsorum, qualea torques, annuli, coronæ, periculum id non fuisse; præsertim forma immutata, vt contigit in corona Melchom: quam etiam coronam idem Abulensis [d] negat idoli fuisse, sed regis Ammonitarum; quod præterea Caietanus [e] affirmat. Quamquam rursus a priore [f] probatur eam coronam ab idolo ablatam. Adiicit Salianus [g] noster, ex eo fine legis illis verbis expresso, (*ne offendas*) mentem illius videri, non parcendum idolis, quamuis aureis & argenteis, propter materiæ pretium, aut elegantiam formæ; quia sic offendiculo esse possent; sed conflata, atque in alios vsus conuersa, vt in numeratam pecuniam; quomodo non crearent offensionem, retineri potuisse; quæ antea fuit opinio Abulensis, qui adhuc suspicatur coronam idolo impositam non pro illo, sed pro rege factam fuisse. Refellit verò etiam Salianus illud præceptum Hebræi catalogi, quod antea recitaui; satis obseruari præsentem legem, si quis donaria idolorum non sua, sed aliena capiat manu. Sic verò Hieronymus [h] ex traditionibus refert Hebræorum, illicitum fuisse de idolis aliquid appetere auri, vel argenti per legem; Ethai autem Gethæum de gente Philisthinorum, qui venerat ad Dauid in seditione Absalom [i], diadema diripuisse in capite Melchom, vt liceret Dauidi Hebræo de manu hominis capere, quod non licebat de capite idoli. Atqui non erat eo tempore, inquit Salianus, Ethai cum Dauide; sed iam ante decem annos abierat. Petrus Comestor, Lyranus, Rickelius, Hieronymus differentes de re eadem [k], ac noster Pineda [l], aiunt non priùs Dauidi fas fuisse illam coronam vsurpari, quàm igne purificatam, nouóque opere ac forma in Regium diadema constructam, prout & factum à Dauide [m] constat. Alter de nostris Serarius [n] eamdem hanc legem exponit ne sibi quis quidquam ex iis acciperet, suámque in domum inferret, non autem ne Domino sumeret, eiúsque gazophylacio addiceret. Deinde magis probat omnem vsum prohibitum & priuatum, & publicum, & diuinum, quia id magis eius præcepti fini consentaneum, vt idola maximè exhorrerent ac detestarentur Hebræi: quia per speciem pietatis ac religionis relicta esset ordinaria quædam detestabilium eiusmodi sacrilegiorum occasio, qua vsi milites occisi propterea leguntur in historia Machabæorum [o]. Iacob conuocata omni domo sua abiici iussit deos alienos, eósque ac inaures quæ erant in auribus eorum (vel deorum ipsorum, vel hominum gestantium eas cum imaginibus deorum: vt fieri solitum tradit Clemens [p] Alex. ex Pythagora, & Irenæus [q]) infodit subter terebinthum [r]. Moses contriuit [s] vitulum, Ezechias serpentem [t]. Scholiastes Caietani notat hoc loco ex Plinio, delatam inde ab Asia luxuriam in templa & simulacra: de tanto etiam ornatu conquestum Lactantium: auream fuisse sta-

a 1.Par.20. 2.2.Reg.10.30.
b ibidem.
c in 1.Par. 20.q.12.
d in 2.Reg. 12.q.29.
e in 2.Reg. 12.& 1.Par. 20.
f 1.Par.20. q 8.
g to.3.annal an. mũdi 2999. Dauidis 20. n.31.pag. 557.
h de trad. Hebr. in 1. Par.20.
i 2.Reg.15. 19.
k in 2.Reg. 12.& 1.Par 20.& primus in hist. Schol. in eumdem locum.
l 1.de reb. Salom.cap. 3.§.10.
m 1.Par.20. 2.
n in Ios.6. q 4.
o l.2.c.12.40.
p 2.Strom.
q l.1.c.25.
r Gen.35.& seqq.
s Exod.32. 20.
t 4.Reg 18. 4.

A tuam Nabuchodonosor: narrare Herodotum magnificentissima ornamenta Beli, Iouis, ac templorum eius. Plura Ioannes Gulielmus Stuckius hæreticus in opere de sacris & sacrificiis Gentilium. Sed cauendus cum aliis malæ sectæ, qui nostrorum templorum & imaginum ornatum, cultúmque improbant, pro quo actum alibi, & præferenda pauperum subsidia necessaria, ornamentis Ecclesiarum; ne cùm hæc adsunt, obiici merito possit.

Dicite Pontifices in templo quid facit aurum?

Explanatio.

Sculptilia eorum igne combures.] Hebraicè Græcéque (*deorum eorum*, אֱלֹהֵיהֶם *elohehem*, τῶν θεῶν αὐτῶν) Chaldaicè (*idolorum eorum*, טַעֲוָתְהוֹן *tahhuathhon*, seu *abominationum eorum.*) Versu 7. editio B nostra in eadem sententia habet (*sculptilia comburite.* nec additur (*igne*) sicut hic, licèt vtrobique illum exprimant editiones reliquæ, satis verò intelligatur simplici verbo comburendi. De nomine autem sculptilium, & פְּסִילִים *pesilim*, & צַלְמִין *tsalmin* & γλυπτῶν priùs actum est.

Non concupisces argentum & aurum, de quibus facta sunt.] In Hebræo; Chaldæoque textu (*quod super ea* עֲלֵיהֶם *hhalehem*, דַּעֲלֵיהוֹן *debhalehon*. Quod apostata Munsterus in translatione catalogi præceptorum Hebræorum negatiuorum [a] exposuit de tegumentis: cùm tamen multò magis intelligi debeat de solida materia argenti, & auri, ex qua idola constare poterant, prout & Interpres noster intelleat Græcè in emendatis codicibus οὐκ ἐπιθυμήσεις ἀργύριον, οὐδὲ χρυσίον ἀπ' αὐτῶν, οὐ λήψῃ σεαυτῷ, C *non concupisces argentum; neque aurum ab eis sumes tibi.* In aliis pro οὐ λήψῃ est solùm λαβεῖν absque negatione *accipere*, éstque sensus idem, non concupisces accipere, hoc est, vt accipias. A concupiscentia enim tenditur ad acceptionem. Legit autem Augustinus [b]; *non concupisces argentum, vel aurum illorum, nec accipies inde tibi.* Nec tamen iuxta versionem aliam, sumere ab eis, est sumere dumtaxat tegumenta argentea, vel aurea: licèt non ita passim idola ex solidis istis metallis componerentur, sicut compositus fuerat vitulus ille aureus ex auro [c]. Oleaster, nostríque Cornelius, & Mariana interpretantur de laminis argenteis aureisve, quibus idola cooperiri solebant. *Simulacra* D *Gentium argentum & aurum*, cecinit Dauid [d], Deos aureos, argenteos, æreos, ferreos, ligneos, lapideos numerant Daniel [e], & Baruch [f]: notissimi præter dictum vitulum aureum Aarone permittente [g] factum, duo alij ex eadem materia conflati à Ieroboamo [h]. De vocabulis auri, argentique secundùm varias linguas dixi aliàs. Aurum voluit nominatum quasi αὔριν, vnde θησαυρὸς in compositione, non solùm quia τίθεται εἰς αὔριον, sed quoniam sit αὔρῳ, & auroræ ob nitorem simile, & tandem ab אוֹר *or* quod lucem significat. Deriuant argentum ex Græco ἀργύριον, & hoc παρὰ τὸ ἀργὸν, album: זָהָב *zahab*, quasi צָהֹב *tsahab* fuluum: כֶּסֶף *cheseph*, à כָּסַף *chasaph concupiscere*. Vt quod E ad hoc vltimum spectat, aptè vetetur ne argentum concupiscatur.

Neque assumes ex eis tibi quidquam.] Hebræa, & Chaldæa editio habent (*& accipies tibi*, seu *assumes*) sed suppleri debet ex priore membro negatio (*non concupisces, & non accipies tibi*, seu *assumes.* Omissa etiam negatione, posset exponi, non concupisces vt accipias. Sic Oleaster cum Pagnino. Sed obstat præfixum ו *ve*, *&*.) Propter pronomen verò (*tibi*) retuli aliquos velle, prohiberi priuatum vsum. At maius periculum fuisset ex vsu publico. Item sumendo (*quidquam*) propriè, licèt eo

a in 46.
b ep.154.
c Exod.32. 2.& seqq.
d psal.134 secund. Hebr.
e c.3.4.29.
f c.6.3.29. 38.50.14. 56.63.70.
g Exod.32. 1.& seqq.
h 3.Reg.12. 28.
Aurum & argentum vnde.

carerent

careant editiones aliæ, colligi dixi à nonnullis, nec mutata quidem idoli forma, fas fuisse partem vsurpare ex eo. Cæterùm siue *quicquam*, siue *quidquam* scribas, non refert, sicut an *quicquid*, vel *quidquid*. Quintilianus de orthographia scribens inter sing dicta numerat, vt quicquid, quartam habeat, ne interrogare his videamur. Item *quisquam* & *quispiam* pro, *quis*, vnius syllabæ adiectione idem valent quod quis; & vnde ea ceperit adiectio inueniri posse Festus negauit. Valla [a] vult per quempiam non vnum certum aliquem hominem significari, sicut per quemdam aut aliquem; sed quemlibet, nec dubitat in Hieronymo arguere, nisi fortè librariorum ascribatur vitio qui verterint *quiddam* in *quippiam*, quod initio libri de Hebraicis quæstionibus eo modo exorditur, *qui in illis principiis librorum, debeam secuturi operis argumentum proponere, cogor priùs respondere maledictis Terentij quispiam sustinens, qui comœdiarum prologos in defensionem sui dabat. Ego dixissem quiddam potius, quam quippiam: de certo enim crimine loquitur, non de incerto: idem est enim quippiam quod aliquid*, &c.

Quicquid. Quisquam & quispiam pro quis.
a l. eleg. c. 16 & l. 3. c. 61 & 2. dialect. c. 5.

Ne offendas.] In pluribus codicibus Latinis, vt in Complutensibus, & Regiis, ad has dictiones duas iunguntur aliæ duæ, *propter ea, hoc pacto*; (*ne offendas propter ea*) videlicet propter argentum & aurum sculptilium, si assumas tibi quidquam ex eis. Quem sensum faciunt omnino editionum aliarum verba. Hebræa sunt פֶּן תִּוָּקֵשׁ בּוֹ *pen thinnakesbo, ne fortè illaquearis, aut illaqueeris in illo:*) vel (*ne impingas in eo, seu in ea re*) id est, ne offendiculum patiaris, propter argentum & aurum, quæ tibi debent esse anathema: ne, inquit Caietanus, ad similitudinem cespitantis, offendas in illud argentum & aurum, & cadas consequenter à rectitudine. Chaldæa דִּלְמָא תִתְקַל בֵּיהּ *dilmo thitthekal beh, ne offendas in eo.* Græca μὴ πταίσῃς δι' αὐτό, *ne cadas* aut *offendas propter illud.*) Legit Augustinus [b] (*ne excedas propter illud.*) Vnde commodior videretur scribendi ratio in emendatis Latinis Bibliis, (*propter ea*) & non vt modò est in sequenti membro (*propterea quia*) quæ duæ particulæ causales simul necessariæ non sunt, cùm vna sufficiat; licèt eas adhibeant boni Latinæ linguæ auctores, quemadmodum, & (*propterea quod.*) Iam porrò in versu 16. prohibitum fuerat seruire diis alienis; ne essent in ruinam, Hebraice מוֹקֵשׁ *mokes, laqueum*, vt ibi notatum est. Vetatur hîc argenti, aurique concupiscentia, ex quibus idola constabant, ob eamdem causam: est enim auaritia idolorum quædam seruitus [c], siue simulacrorum [d]; & qui volunt diuites fieri, incidunt in tentationem, & in laqueum diaboli [e], siue absoluiè in laqueum; sed maximè, quem diabolus tendit, licet diaboli nomen in textu Pauli non habeant passim Græci codices, nec omnes Latini: qui diabolus peccauit per superbiam, quæ in hominibus ex diuitiis oriri solet; vt proinde idem Apostolus [f] præcipi diuitibus velit, non sublime sapere: cùm tamen etiam omnibus aliis vitiis fomitem diuitiæ subministrent, atque desideria multa inutilia & nociua, quæ mergunt homines in interitum & perditionem, sitque radix omnium malorum cupiditas [g] φιλαργυρία, *amor argenti*, sicut Latinè auaritia dici videtur ab auro, quasi auritia. Obiicit Hugo, cùm offensa, seu peccatum inesse hî dicatur iis, qui argentum aurúmve sculptilium concupiscunt, sibique assumunt, quomodo Iudas Machabæus orauerit pro occisis in prælio, qui in hoc peccauerant [h]; cùm præterea Gregorius [a] quemdam monachum mortuum proiecerit in sterquilinio, quia cum eo inuenit duo nummi (tres aureos habet Gregorij textus:) cui simile exemplum, sed antiquius, narrat Hieronymus [b], vt aliàs retulimus [c]. Respondet fortè illos pœnituisse in bello, vel pœnitere potuisse; sed ante mortem ita subitò non potuisse deponere illa, idque reuelatum Iudæ. Addit Serarius [d] noster non fuisse peccatum eorum, quasi vellent furto illo idola colere; vt putarunt quidam hæretici: sed auaritiæ, quod vel in omnibus, vel certè in quibusdam fortè fuit veniale; non quia legem ignorarint, cùm sub vestibus spolia illa occultauerint, & legem scire tenerentur; sed ratione obiecti aut finis: si verò in aliquibus fuit mortale, eos pœnitere potuisse ante prælium, vel in ipso prælio, adeóque in ipso iam lethalis plagæ, mortisque articulo, cùm occideret eos, Deum quærentes [e]: ideirco non tam grauiter in ipsos animaduersum à Deo, quàm in Achan [f]: si damnatos Iudæi putassent, in patria eos sepulcra illaturos non fuisse, & si in alia intulissent, id scripturam memoraturam fuisse; vt de Iasone [g], & de aliis [h], quæ sepultura quoque asini nominatur [i].

b ep. 154.
c Eph. 5. 5. d Co. 3. 5. e 1. Tim. 6. 9.
f ibid. v. 17.
g ibid. v. 10. Auaritia quasi auritia.
h 2. Mach. 12. 4.
a 4. dial. c. 55.
b epist. 22.
c in actu ra 5. 5.
d in 2 Machab. 12.
e ps. 77. 34.
f Ios. 7. 25. 26.
g 2. Mach. 5. 20.
h 2 Par. 21. 20. c. 24. 25.
i Ier. 22. 19.

Propterea quia.] Iam dixi commodiorem lectionem Latinam esse (*propterea*) ita vt sola particula causalia sit (*quia*) respondens aliis editionum aliarum כִּי *chi* אֲרוּ *are*, ὅτι.

Abominatio est Domini Dei tui.] Addunt editiones aliæ pronomen demonstratiuum (*hoc* הוּא *hu*) vel verbum *ἐστί*, est: & pro genitiuo datiuus est Græcè κυρίῳ τῷ θεῷ, vel *curam*, &c. קֳדָם *kodam*: & legit Augustinus [k] (*quoniam abominatio est Deo tuo.*) Abominatio dicitur Hebraice תּוֹעֵבָה *thoëbanah*, Chaldaicè מְרַחַק *merachak*, Græcè βδέλυγμα. In [l] Leuitico declaratæ sunt hæ voces; vbi tamen Hebrææ similis est תּוֹעֵבָה *thoëbenha*. Ibi docui sic idolum cognominari solere, idololatriámque ipsam. Chaldæum huius loci nomen è רְחַק *rachak* procul esse siue remotum aut elongatum, significat rem longiùs amouendam & reiiciendam, siue abominandam, & abominationem ipsam, atque præterea præputium, vel menstruum, quæ abominationi erant. Græci vocabuli βδέλυγμα à βδέω & βδεῖν *flatum ventris emitto, seu pedo, fœteo, auersor ob fœtorem*, vim alia non adeò exprimunt: & βδελυρὸν Theophrastus [m] ait quod est ὁ βδελυρὸς τοιοῦτος οἷος ὑπαντήσας γυναιξὶν ἐλευθέραις, ἀνασυράμενος δεῖξαι τὸ αἰδοῖον, *impurus, qui si in liberas mulieres incidat, veste subducta, pudenda illis ostendat.* Dixi de iisdem adhuc in commentario [n] Psalmorum. Tandem abominari veteribus erat faustum aliquid & mali ominis deprecari vel auersari: cuius rei formulas Brissonius [o] tradit: item generaliter detestari, execrari: quod ad excommunicationem aptè accommodatur, vt & abominatio, quoniam abominatum dicunt sacris interdictum & ab Ecclesia exortem.

k ep. 154.
l c. 18. 22.
m in characterib. c. de impurit.
Abominari veteribus quid.
n in ps. 5. 7. in ps. 13. 1. in ps. 118. 163.
o l. 1. de formulis pag. 13. & 104.

Nec inferes quippiam ex idolo in domum tuam.] Loco vocabulorum (*quippiam ex idolo*) reperitur in aliis editionibus תּוֹעֵבָה *thoëbanah*, מְרַחַק *merachak*, βδέλυγμα, pro quibus priùs erat, abominatio, ita vt rectè abominatione idolum significari monuerimus: quod ipsum nomen idoli ex Græco est εἴδωλον, de quo præcedentibus libris [p] & aliis [q] actum est, aut de simulacro [r] *Quippiam* porrò idem est quod *quidpiam*; sed *quispiam* masculinum est. Vide quæ antea dixi de quidquam. Legit Augustinus [s] (*& non conferes execramentum in domum tuam*, quod ex Græco sumptum est, καὶ οὐκ εἰσοίσεις βδέλυγμα εἰς τὸν οἶκόν σου.

p in Leu. 19. 4. c. 26. 1. c. 26. 30. Num. 25. 2. c. 25. 18.
q in S p. 14. 8. 11 12. 27. 29. 30. c. 15. 13. in actuu 21. 25. in 1. Pet. 4. 3.
r in ps. 96. 7. ps. 113. 4. ps. 134. 15. in actuum 7. 41. c. 15. 2. c. 29. c. 17. 23. in 1. Ioan. 5. 20.
s ep. 154.

Ne fias

Ibidem. *Ne fias anathema, sicut & illud est.*] Augustinus [a] (*& eris anathema sicut & illud est.*) Sic etiam Græce καὶ ἀνάθεμα ἔσῃ ὥσπερ τοῦτο. Sed ἀπὸ τοῦ κοινοῦ subintelligitur negatio οὐ, *non*, post καὶ, &c. De nominibus *anathema*, quod etiam Græcum est ἀνάθεμα, & חֵרֶם *cherem*, seu חָרְמָה *chormah*, & Chaldaice חֶרְמָא *cherma*, dixi libro præcedente [b], & libro Leuitici [c], videlicet significare rei alicuius consecrationẽ Deo factam, & aliquando simul cum eiusdem destructione in honorem ipsius: ac primo modo Græcè dici ἀνάθημα, *anathema*, penultima producta, secundo ἀνάθεμα penultima correpta: quamuis promiscue vsurpentur, sicut συνθημα & σύνθεμα compositum, siue constitutum: neque verum esse, in testamento nouo scribi ἀνάθεμα pro execratione, in vetere ἀνάθημα pro dono, quod sit oblatũ Deo: frequentiùs tamen ἀνάθεμα, *anathema*, penultima correpta sumi pro exitiali detestatione, atque punitione peccati. Egi præterea de Græcis ἀνάθεμα & ἀναθεματίζω in commentatio [d] actuum Apostolorum. Citatis satis multis à me auctoribus adiice de nostris Ioannem Ferdinandum in Scripturarum [e] thesauro, & Ludouicum Ballester in onomatographia [f]. Conuenit proposito ea notio, qua valet ἀνάθεμα, vel etiam ἀνάθημα hominem ἐπάρατον καὶ ἀκοινώνητον, *execrabilem*, atque à communione cum aliis alienum, cáve indignum, dignum autem cuius in cippis publicè proscriptio proponatur, & suspendatur, quique quamprimum de medio tollatur. Detestari transfertur apud Matthæum [g] pro ἀναθεματίζειν (quod magis compositè codices nõnulli habent καταναθεματίζειν) & apud Marcum [h] anathematizare: & in Apocalypsi [i] pro κατανάθεμα (aliter κατάθεμα) *maledictum* in Malachia [k] pro percutere terram anathemate חֵרֶם *cherem*, & גְּמִירָא *ghemira*, *exterminatione*, Græcè est ἄρδην, *penitus*. Denique res Deo consecrata, perit eius cuius erat vsibus, aliorúmque omnium siue cõseruetur, siue consumatur; propterea accipitur anathema pro re maledicta & execrata, quæque ab vsu cõmuni auferatur, aut etiam excidatur & perdatur. Vbi antiphrasis quoque locum habet, quemadmodum quando benedicere ponitur pro maledicere, & scortũ Hebraicè nominatur קְדֵשָׁה *kedasciah* sancta; & sacra fames à Virgilio [l] pro execrãda; quod Seruius [m] tractum vult à more Massiliensiũ, apud quos, cùm vrbs peste laborabat, pauper quispiam dis offerebatur, sacrificabatúrque, anno integro publicis priùs nutritus, & puris cibis; deinde sacris ornatus vestibus verbenísque; ac sic per vrbẽ circumductus cum execrationibus quasi aliorum scelera portaret. Sacros autem homines vocabãt, & Græcè ζωκας, quos oportebat interfici, eo quòd aliter ad Deos peruenire non poterant: cùm alia animalia diis sacra nefas foret occidere, sed quocumque inuenirentur loco, exterminati ac abigi ad illius fines Dei deberent, cui sacra essent. Priore modo cecinit idem Poëta [n] telis Euandri sacratum à Parcis Halesum. Plura de sacris hominibus Rhodiginus [o], quidve esset sacrari eos cum bonis, citans Liuium, Macrobium, Halicarnasseũ: docens item videri sacratas leges cognominatas, vt Festo placuit, quod si quis aduersùs eas fecisset, sacer alicui deorum esset cum familia pecuniaq; e.

Margin notes: b c. 21. 3. c c. 27. 28. Vocis Anathematis significatio varia. d in c. 23. e verbo anathema. f ibidem. g c. 26. 74. h c. 14. 71. i c. 22. 3. k c. 4. 6. Antiphrasis. l Æn. 3. m ibidem. n Æn. 10. o l. 12. c. 11.

Quasi spurcitiam detestaberis.] Hebraicè שַׁקֵּץ תְּשַׁקְּצֶנּוּ *sciakkets thesciakketsennu*. & Chaldaice שַׁקָּצָא תְּשַׁקְּצִנֵּיהּ *sciakkatsa thesciaktsenneh*. Horum vocabulorum significatio allata est in commentario [a] Leuitici pro re quæ polluat, fastidium pariat, nauseabilis sit, abominabilis, execranda, vitanda, despicienda: & abominationem desolationis apud Danielem [b] appellari שִׁקּוּץ *sciikkuts*, & βδέλυγμα: quod creditur idolum esse. Græca huius loci sunt προσοχθίσματι προσοχθιεῖς, *detestatione detestaberis*: apud Augustinum [c] præfixo &c. *offensione offendes*. Spurcitiæ nomine vtitur Interpres adhuc [d] bis, pro quo est טֻמְאָה *thumah*, טִנּוּפָא *sinutha*, טַנְפָּתָא *tanphatha* ἀκαθαρσία. Spurcum autem à spuo deduci, vt sit id quod auersemur despuẽtes: & sumitur præterea pro fœtido, aspero, vehementi. Ad rem facit illud Lucretij [e],

At contrà nobis cœnum teterrima cum sit
Spurcities, eadem porcis hæc munda videtur.

Spurcum vinum, vt id obiter dicam, cognominatum ait Festus, iure Pontificio, cui aqua esset admista, & sacris adhiberi non poterat, vel igne tactum, vel mustum antequam deferuesceret. Isidorus [f] spurcum quasi spurium & immundum dici vult; scribens de vino. Italis *sporco*, tanquam ab immundo animali significat immundum, ac fœdum, fœtidúmve. Quod ad Græcas voces attinet, important quiddam fastidiosum, displicens, infensum, tædiosum, molestum, graue seu onerosũ, seu ad ferendum difficile: nec rarò in libris Regũ vt & βδέλυγμα de idolo: scribitque Suidas quòd προσοχθίσματα ἡ γραφὴ καλεῖ εἴδωλα: præterea quòd βδέλυγμα est πᾶν εἴδωλον, καὶ πᾶν ἐκτύπωμα ἀνθρώπου οὕτως ἐκαλεῖτο παρὰ ἰουδαίοις, *omne idolum, & omnis effigies hominis sic appellabatur apud Iudæos*. Dixi Psalmo 94. [g] ad id (*proximus sui generationi huic*) vbi est προσώχθισα, de verbo isto προσοχθίζειν: & quosdam exponere per βδελύσσεσθαι, *abominari*: alios per δυσαρεστεῖσθαι, *displicere*.

Et velut inquinamentum ac sordes abominationi habebis.] Hebræa sunt וְתַעֵב תְּתַעֲבֶנּוּ *vethabbheb thethabbhauennu*, *& abominando abominaberis illud*. Præcedente versu erat תּוֹעֵבָה *thobhhanah*. Recognosce locum illum; sicut & de Chaldæis רַחָקָא תְּרַחֲקִנֵּיהּ *rachaka therachekinneh*; ibi enim est מְרַחַק *merachak*: item de Græcis βδελύγματι βδελύξῃ: quoniam ibi est βδέλυγμα. Augustinus legit (*coinquinatione inquinaberis abominatione illa.*) Accersunt quidam originem inquinamenti ab inquino, ita vt hæc sit à simplici inusitato quino, vt istud quasi à κοινοῦν aut κοινῶν, vt & indidem cœnum, seu à κοινὸν quod commune significat, atque hoc ipsum tum Græcè, tum Latinè, idem aliquando quod immundum: cunire etiam, quod est stercus facere, vnde Festus deducit inquinare. Sordes demum nonnemo deriuat à σορὸς, qui est loculus conditoriúmve in quo defuncti conduntur, siue sepulchrum, capulum, sandapila.

Quia anathema est.] De anathemate non ita multò antè actum est. Sensus verò est, spolia huius generis, inquit Vatablus, perdi, & ad nihilum redigi debere. Quamquam anathema quoddam erat in quo salua res Deo dicabantur, & quasi suspendebantur, vt aliàs quoque notauimus.

Margin notes: a in c. 11. & c. ... b c. 9. 27. 11. 31. c ep. 114. Spurcitia ... d N... 13. M... 23. e lib. 6. Spurcum vinum q... f 20. etym. c. 3. g v. 10. Inquinamentum & inquino vnde. Sordes vnde.

CAPVT

ARGVMENTVM CAPITIS OCTAVI.

VERSATVR caput hoc in eadem adhortatione Moysis ad populum Hebræum, quam ad eumdem habuerat priore, aliisque antea capitibus: vt diuinam sedulò legem custodiat, tum ob ingentia adhuc accepta beneficia, nominatim cibi cœlestis; quod Manna vocatum est; atque vestium tam diu in deserto absque detrimento conseruatarum: tum propter alia in futurum promissa, cum vbertate terræ Chanaan; cuius tam ingressus possessióque imminebat, tum ob minas, si sui immemores officij, & aduersus beneficentiam tantam ingrati, præceptis Dei fuerint inobedientes. Posita prius impedimenta sunt amandi, hîc incitamenta sunt ad idem, vt Lyranus & Abulensis notant. Posterior [a] *autem, cur toties hæc obedientia commendetur, causam reddit: quoniam erant Hebræi valdè pigri, & nondum assueti iugo legis: nec apparebat in præceptis vtilitas aut iucunditas, ad quæ bona procliuiores erant: refert verò etiam plurimùm, vt quæ Deus iubet, ac in eius honorem cedunt, summa reuerentia, & attentione excipiantur, atque quàm diligentissimè opere compleantur.*

CAPVT OCTAVVM.

1\. OMNE mandatum, quod ego præcipio tibi hodie, caue diligenter vt facias: vt possitis viuere & multiplicemini, ingressique possideatis Terram, pro qua iurauit Dominus patribus vestris. A

2\. Et recordaberis cuncti itineris, per quod adduxit te Dominus Deus tuus quadraginta annis per desertum, vt affligeret te, atque tentaret, & nota fierent quæ in tuo animo versabantur, vtrùm custodires mandata illius, an non.

3\. Afflixit te penuria, & dedit tibi cibum Manna, quod ignorabas tu & patres tui: vt ostenderet tibi, quod non in solo pane viuat homo, sed in omni verbo, quod egreditur de ore Dei. B

4\. Vestimentum tuum, quo operiebaris, nequaquam vetustate defecit, & pes tuus non est subtritus: en quadragesimus annus est.

5\. Vt recogites in corde tuo, quia sicut erudit filium suum homo, sic Dominus Deus tuus erudiuit te.

6\. Vt custodias mandata Domini Dei tui, & ambules in viis eius, & timeas eum. C

7\. Dominus enim Deus tuus introducet te in terram bonam, terram riuorum, aquarumque & fontium: in cuius campis & montibus erumpunt fluuiorum abyssi:

8\. Terram frumenti, hordei, ac vinearum, in qua ficus & malogranata, & oliueta nascuntur, terram olei ac mellis. A

9\. Vbi absque vlla penuria comedes panem tuum, & rerum omnium abundantia perfrueris: cuius lapides ferrum sunt, & de montibus eius æris metalla fodiuntur.

10\. Vt cùm comederis, & satiatus fueris, benedicas Domino Deo tuo pro terra optima, quam dedit tibi.

11\. Obserua, & caue nequando obliuiscaris Domini Dei tui, & negligas mandata eius atque iudicia & ceremonias, quas ego præcipio tibi hodie.

12\. Ne postquam comederis & satiatus fueris, domos pulchras ædificaueris, & habitaueris in eis. B

13\. Habuerísque armenta boum, & ouium greges, argenti & auri, cunctarúmque rerum copiam,

14\. Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis.

15\. Et ductor tuus fuit in solitudine magna atque terribili, in qua erat serpens flatu adurens, & scorpio ac dipsas, & nullæ omnino aquæ: qui eduxit riuos de petra durissima; C

16\. Et cibauit te Manna in solitudine, quod nescierunt patres tui. Et postquam afflixit ac probauit, ad extremum misertus est tui.

17\. Ne diceres in corde tuo: Fortitudo mea, & robur manus meæ, hæc mihi omnia præstiterunt.

18. Sed recorderis Domini Dei tui, quòd ipse vires tibi præbuerit, vt impleret pactum suum, super quo iurauit patribus tuis, sicut præsens indicat dies.

19. Sin autem oblitus Domini Dei tui, secutus fueris deos alienos, colueris que illos & adoraueris: ecce nunc prædico tibi quòd omnino dispereas.

20. Sicut Gentes, quas deleuit Dominus in introitu tuo, ita & vos peribitis, si inobedientes fueritis voci Domini Dei vestri.

Vers. 1.] Omne mandatum, quod ego præcipio tibi hodie, caue diligenter vt facias: vt possitis viuere, & multiplicemini, ingreßique possideatis terram, pro qua iurauit Dominus patribus vestris.

Paraphr.

FAcilior est hic recitatus textus, & ferè hi qui sequuntur; quòd parum discrepent ab iis, quæ hoc ipso libro, & aliis tradita sunt. Admonet Moses nullum præteriri mandatum ex moralibus; ceremonialibus, iudicialibus debere; quoniam æquè vnius, ac aliorum, & omnium; idem auctor Deus; ita vt qui delinquat in vno, censeatur omnium reus [a], quod attinet ad auctoritatem legislatoris eamdem circa omnia quæ vnius transgressione violatur, cum iactura caritatis, & gratiæ, meritóque beatitudinis; vt docui in commentario Iacobi [b]. Illis adde testimonium Augustini [c], præcipientis vt defleat peccator, etiamsi scilicet videatur vnum dumtaxat patrasse peccatum: & Innocentij Papæ II. [d] qui illud explicat, quoniam in vno offendens, ita æternæ vitæ ianuam non intrabit, ac si peccatis esset omnibus inuolutus. Exemplum dat Glossa decreti [e], in reste; qui addens aliquid de suo, totum testimonium partis mendacio decolorat [f]. in solemne ieiunium feria quinta nouissimæ septimanæ; qui omnem exhonorat Quadragesimam [g]: in admittente aliquod etiam officiosum mendacium ad scripturas sacras; qui sic tandem facit, vt non remaneat in eis auctoritas [h]. Verùm de hac re plura dicto loco. Promittit porrò seruantibus Dei mandata Moses duplex bonorum genus quod Hebræi plurimi æstimabant, longam vitam, prolísque propagationem, cùm vbertate terræ Repetit Abolensis discrimen, de quo non semel etiam ipsi meminimus, inter legem veterem nouámque; quòd huius promissio per se ac directò de vita & bonis æternis est: quamuis qui seruabant illam in caritate, posterioris quoque generis bona mererentur.

a Iacobi 2. 10.
b ibidem.
c de pœn. c. 10. & refertur de reg. iuris c. deflear.
d in conc. Rom. 1. c. 22. & refertur de pœn. d. 5. c. fratrem.
e de regul. iur. c. deflea.
f 3. q. 9 c. Plura. ex Ambros. de par. c. 18.
g c. non licear. de cõsec. d. 3. ex Mart. Brac.
h c. si ad scripturas. d. 9 ex Aug. epist. 9.

Explanatio.

Omne mandatum, quod ego præcipio tibi hodie.] Græcè (*omnia præcepta hæc, quæ ego præcipio tibi hodie*, πάσας τὰς ἐντολὰς ταύτας, ἃς ἐγὼ ἐντέλλομαι ὑμῖν σήμερον.) Emphasim habet pronomen (*hæc*) refertúrque ad priùs data præcepta, & in posterum danda à Mose, qui, vt aliàs monui, sub mortem magis quodammodo authenticè loquitur tanquam legislator. Aduerbium item (*hodie*) indefinitè accipitur pro præsenti tempore: nec enim vnico die tradi tam multa commodè poterant.

Hodie pro tẽpore præsenti.

Caue diligenter vt facias.] Iuxta editiones alias (*custodietis ad faciendum.* Sed Interpres [illegible] quid sit custodire, cum tum affici [illegible] ad rem quæ [illegible] fit, de [illegible]que cust[illegible] instar pretio[illegible] & [illegible]. Idem est [illegible] *caue* vt Sà notat, quod vide nec solet id verbum vsurpari absque adiectione negationis, aut alterius vocis, quæ illam [illegible] prohibitionem, quoddamque difficultatem, vel metum ne quid [illegible]tiatur, seu secus eueniat quàm vellemus, importet. Exemplum quidem nostri simile in diuinis literis mihi non occurrit: & prima facie caue vt facias interpretari [illegible]ut, caue ne facias [illegible] sic sensus, vide, [illegible] attende vt exequaris, cautus esto ne omittas, [illegible] vt opere impleas cautionem & curam tantam adhibe, vt facere non prætermittas, vide ne d[illegible]entiam tuam de[illegible] patiaris; cautè aduerte, [illegible], custodi, & præserua te à transgressione. Iudices olim hac formula (*parum cauisse*) pronunciabant, vt significarent, non fecisse [a]. Iuris item verbum est, quo significatur certum quid aut securum facere; quod multis modis explicatur [b]. Id singulari numero, cui subiungitur etiam pluralis, potius obseruari, vnumquemque tanti facere diuinum redemptionis præsertim beneficium debere, ac si vni collatum sibi esset: & quod præceptum morale ab vnoquoque singillatim obseruandum est; nec sufficit vt obseruetur à communitate.

Caue idem quod vide.
Parum cauisse olim iudicum formula quid.
Iuris vocabulum.
a Brisson. de form. pag. 59
b Idem de verb. signif. & al.

Vt possitis viuere.] Absque (*possitis*) in editionibus aliis (*vt viuatis.*) Sic in c. 4. [c] *Vt facientes ea, viuatis.* Ibi protulimus testimonia similia ex c. 30. [d] libri nostri, ex Leuitico [e], ex Baruch [f], ex epistola ad Romanos [g], & ad Galatas [h]: egimusque de differentia vtriusque Testamenti quantum ad promissa temporalium bonorum & æternorum. Viuendi quoque verbo docuimus alibi, aut etiam vitæ absolutè intelligi vitam incolumem, prosperam, immò interdum etiam genialem. In c. 30. [i] vita iuncta cum bono, morti & malo opponuntur. Aliquando tamen, etsi ad rem minus facit, viuere profani dicunt pro eo quod est valedicere, seu abire, sinere, vel dimittere, sicut Græci χαίρειν, pro ἐρρῶσθαι. Vtrumque coniunxit ille [k],

Cum suis viuat, valeátque mœchis.

Et hoc nostrum sic vsurpari videtur ab alio [l],

— viuite syluæ.

c v. 1.
d v. 15 16.
e c. 18. 4. 5.
f c. 4. 1.
g 10 c. 10. 5.
h in c. 3. 12.
Viuendi vox.
i v. 15.
k Catullus.
l Virgel. 8.

Et multiplicemini.] Hoc, vt & præcedens, ac sequentia verba, pluralis numeri sunt, cùm tamen initio positum fuerit pronomen singulare (*tibi.*) Vnum ex præcipuis promissis diuinis ad Patriarchas factis fuit seminis eorum multiplicatio, vt stellarum [m] cœli, vt arenæ [n] maris, vt pulueri terræ [o]. In quibus comparationibus nolumus per se discrimen esse aliàs admonui, sed per eas ingentem quendam & innumerabilem numerum indicari, licet nonnulli nonnullum excogitent de Iudæis & Gentilibus, de prædestinatis & reprobis, &c. De hac multiplicatione sub eadem conditione obseruatæ legis, iterum c. 13. [p] Vnius bona vita in multitudinis redundat bonum.

m Gen. 15. 5. c. 22. 17. & 26. 4. Exod. 32. 13. Dan. 3. 36.
n Gen. 22. 17. c. 32. 12. Dan. 3. 36.
o Gen. 28. 14.
p v. 17. 18.

Ingreßique possideatis terram.] Solet Interpres cùm occurrunt duo verba, vnum reddere per participium: hic autem iuxta reliquas editiones extat (*& ingrediamini, & possideatis terram.*)

Pro qua iurauit Dominus patribus vestris.] Nostris, dicere potuit; sed se iam in viuorum numero mox moriturus non reputat Moses, eratque breui admodum mori[illegible]. Promissionis huius,

ac etiam ... crebra * mentio fit, ne vllo modo in dubium reuocetur; & nominantur patres, quibus facta fuerat, vt haberentur in veneratione, atque ne suis populus meritis deputaret, sed patrum suorum simul cum liberalitate cum iuramento promittentis Dei: quod imitati sunt in suis canticis pater Ioannis Baptistæ [a], & mater Christi [b]. Paulus [c] verò de tali promissu sæpiùs meminit, in quo includebatur quoque Messias. Cæterùm de Dei iuramento dictum aliàs: perinde præterea esse terram, pro qua iurauit, dicere, aut, quam iurauit: quo secundo modo habetur in editionib. aliis, & [d] alibi etiam in nostra, vel, super [e] qua; & pariter adhuc primo modo [f]; aut de qua [g]. Quod idcirco annoto, vt discamus in huiusmodi synonymis nimis anxiè aut laxè discrimen minimè necessarium scrutari.

Vers.2] Et recordàberis cuncti itineris, per quod adduxit te Dominus Deus tuus quadraginta annis per desertum, vt affligeret te, atque tentaret, & nota fierent quæ in tuo animo versabantur, verùm custodires mandata illius, an non.

AD curam quæ exigitur circa custodiam omnium Dei mandatorum, vtque cauti essent Hebræi, ne quod ex eis præterirent, condocere plurimum ducit Moses, acceptorum recordationem beneficiorum, ac nominatim quæ in tam longo adeóque difficili itinere per desertum fuerant experti. Quòd si simul nonnulla interim passi essent, id ait, Deo etiam auctore, non solo tantùm permissu factum, propterea, vt ipsimet, & alij quoque dignoscere possent, & diiudicare, virùm ex anima, sincerè, & caritate fidéque ac fiducia non ficta [h], seu sine simulatione ἀνυποκρίτῳ seruarent illios præcepta, vel solùm quamdiu prosperè cuncta succederent, & bonis externis circumfluerent, ac interim etiam verbo tantùm & lingua, non opere, & veritate [i]. Procopius perinde hoc declarans, si Deus ita loquens induceretur, quomodo ad Dauidem locotus legitur [k]; *an putas me alia ratione tecum egisse, quàm vt appareres iustus*: qui Dauid cùm solidus in Deo esset, dixit [l]; *proba me Domine, & cor meum explora*: item [m], *probasti nos, & tentasti nos quemadmodum tentatur argentum*: tales eos esse, qui supra petram domos extruxerunt [n]; quíque per ignem & aquam eluctati, in refrigerium contenderunt [o], & spirituale manna perceperunt; de qua hic statim Denique, si Dei recordátus fueris, in tentationibus reliquis, ait idem Auctor, non facilè collaberis. Existimat Lyranus, declarans tentationem Dei, vt innotesceret aliis ad eorum exemplum, patientia, & ad meritum tentatorum atque patienter tolerantium; sermonem hic esse de bonis illius populi; secundùm regulam autem Isidori, factam Scripturam frequenter attribuere toti populo, quod ei tamen conuenit ratione vnius partis. Reiicit hoc Abulensis (addens pro eadem regula Ticonioni) quoniá totus populus, & quos nunc alloquitur Moses, non est de his qui murmurauerunt post reditum exploratorum, & iam mortui erant [p], ex quo numero non erant illi, qui-

a Gen. 22. 16. c.50.24. Ibid. 13.5. 11.c.23 13. c.33.1. Nu. 11 12.c 14. 16.17. 23. Deut. 1.8. c.4.31.c 6. 10 18.23.c. 7.8 12.13. c.10 11.c. 11 21.c.13. 17.c.19.8. c.26.3.c.28. 9.11.c.29. 13 c.30.20. c.31 7.23.c. 34.4. Iosu.1. 6.c 21 43. Iud 2 1.15. Baruc.2.34. Mich. 7.20.
a Luc.1 73.
b ibid. v.55.
c Rom 1.2. c.4.13.& seqq c.9.4. 8 c.15.8. 2 Cor.1.20. c.7.1 Gal 1. 16. & seqq. c.4.28.
d Exo.13.5. c.33.1 Deu. 10.11.c 11. 21.c.19.8.c. 27.11.c.31. 7.
Paraphr.
e Deut.1 8.
f Num.11. 12.c.14 16. 23. Deut 6. 23.c.7.13.c. 26.3 c.30. 20.c.31.20. c.34 4.
g Deut.6. 18.
h 2. Cor.6. 6.1. Tim.1. 5. Ro.12.9.
i 1 Ioan.3. 18.
k cita Procop.
l ps.138. 23.
m ps.65.10.
n Matth.7. 25.
o ps.65.12.
p Num.14. 23 & seqq.

A buscum agebat. Quare propter sua peccata tamdiu plures illi afflicti sunt tam diuturna, & laboriosa peregrinatione; non posteriores. Simul tamen Deus ex illo peccato & pœna, elicere voluit, vt solet, ex malis bona, in eo populo cognitionem propriæ fragilitatis; ne se, quod forsitan persuadebant sibi, iustos falsò reputarent: præseruationem ab idololatria, ad quam facilè relapsi essent, si tam breui ex Ægypto in regionem aliam idololatrarum ingressi fuissent: maiorem animum & liberiorem, ac audaciorem aduersùs hostes qui occurrerent, quem ob illam Ægypti captiuitatem priorem, more seruorum, viliorem, atque timidiorem habuerant: denique, vt in infirmitate virtus perficeretur [a]: & B discerent Hebræi piè viui non posse, sine persecutione [b]: per multas tribulationes [c] obtineri terram viuentium debere (Christum ipsum oportuit pati, & ita intrare in gloriam [d] suam, ipsique alio iure debitam) Abraham tentatum esse, & per multas tribulationes probatum Dei amicum factum; sic Isaac, sic Iacob, sic Moysen, & omnes qui placuerunt Deo, per multas tribulationes transiisse fideles; qui autem tentationes non susceperunt cum timore Domini, & impatientiam suam, & improperium murmurationis suæ contra Dominum protulerunt, exterminatos ab exterminatore, & à serpentibus periisse [e]: necesse esse, vt qui acceptus est Deo, eum tentatio probet [f]: ipsis Deum consulere, C quos esse quàm honestissimos cupit, quàm optimos & excellentissimos esse vult, quoties illis materiam præbet aliquid animosè fortitérque agendi [g]: qui non tentatur nec scire [h], quid nimirum sibi virtutis insit: gubernatorem in tempestate, in acie militem intelligi, studiosum quando se cuiuspiam offert materia virtutis, res nempe ardua [i]: quòd tribulatio patientiam operatur, patientia probationem [k]: quòd accedenti ad seruitutem Dei, standum sit in timore, paratúsque debeat esse ad tentationem [l]; ne in tempore tentationis recedat [m]. Ipsemet diabolus tentandam, & probandam virtutem Iob tribulatione, cum Deo agens, dixit [n]: Simeon reuelandas ex multis cordibus cogitationes, cùm doloris D gladius animam Virginis pertransiret [o]: Paulus per hæreses, manifestos fieri qui probati sunt. Præsentiam gratiæ in nobis agnoscere non possumus euidenter: afflictio & vexatio dat intellectum [p]: vt si eam patienter toleremus, illam nobis inesse iudicare probabiliter valeamus. Verùm hac de re pluries alibi dictum est. Salmeron [q] autem noster locum hunc applicat ad præceptum de ieiunio Quadragesimali, quo Ecclesia nos, tanquam in peregrinatione quadragenaria per desertum affligit ac tentat, an fideliter Deo seruiamus cum caritate, quæ plus illum diligat, quàm carnem, plùs primogenita beatitudinis, quàm lentis edulium [r], breuis ac vilis E voluptatis; plus Ecclesiam præcipientem, quàm falsos Doctores dissuadentes; præterea cum fide, quæque illi nititur prudentia; qua pluris æstimemus quæ conducant ad æternæ salutem, & Deo auctore per Ecclesiam proponuntur nobis, quàm quæ carni placent, suadentúrve ab improbis & perfidis. Attendendum denique quo itinere, via, ratione eduxerit nos Deus de tenebris, transtulerítque in admirabile lumé [s] suum siue commune aliis, siue magis cuique proprium iuxta varios status & conditiones: tum quo pacto idem

a 2.Cor.12. 9.
b 2.Tim.3. 12.
c Actuum 14 22.
d Lucæ vlt. 26.46.
e Iudith 8. 22. & seqq. 1.Cor.10.9.
f Tobiæ 12. 13.
g Seneca de prou.c.2.
h Eccl 34. 9.11.
i Senec.sup. c.4
k Rom.5.3.
l Eccli 2. 1
m Lucæ 8. 13.
n Iob.1.9.& seqq.
o Luc.2.35.
p Esa.28.19.
q tomo 5. tract.54.
r Gen.25. 33.Hebr. 12.16.
s 1.Pet.2.9.

semitam nostram, & funiculum nostrum inue- *p.138 3. stigaritne *.

Explanatio. *Et recordaberis.*] Propriè hoc verbo significatur meminisse cum affectu cordis & cum cura, vnde cor quidam deducunt; sed minùs aptè adiiciendo vtendi verbum, quasi sit cor vtens; Recordandi verbum. potiùsque affine est, *curo*, Græco *μεριμνῶ* aut *κηδῶ*, quod est ex corde ago, & curo; & *κῆρ*, *cor*: quamuis alij cor deriuent a *κόρος*, id est, satietas. Certè quod curæ tibi est, faciliùs recordaris, obliuisceris difficiliùs. Si delectant eiusmodi allusiones ab eadem Hebræa radice est recordari & masculus, nempè à זָכַר *zachar*, quòd in genealogiis & numerationibus fœminarum mentio non fiat, sitque vir monumentum, atque, vt loquitur Apostolus, gloria Dei, & prior quàm fœmina secundùm creationem, dona, & prærogatiuas, vt ali- a in ps. 8.7. bi [a] notasse me recordor. Virum decet maximè pollere memoria, præsertim diuinæ legis ac beneficiorum; memorémque esse mandatorum Dei b ps. 102. 18. ad faciendum [b] ea, priúsque obliuioni dari dexteram propriam [c], ac semetipsum, quàm cœle- c ps. 136.5. stem Ierusalem.

Cunctis itineris.] Ab ire, & itum, aut ito fre- Iter vnde, & quo à via differat. quentatiuo, iter descendere volunt; viam dici quasi veham, vel tanquam *οἶμος*, quæ vicum significat, ad quem via ducit; vel ab eundo: דֶּרֶךְ *derech*, à דָּרַךְ *darach*, *calcare*, terram videlicet, qua iter est, siue via. Sumitur præterea pro perfectione ipsa. Distinguit Paulus Iurisc. vt sit via qua vehiculum ire possit: alioquin autem sit iter. Semita verò qua angustè iter est, quasi semiiter.

Per quod adduxit te Dominus Deus tuus quadra- d v.5. *ginta annis per desertum.*] Sic etiam in cap. 29. [d] *adduxit vos quadraginta annis per desertum.* in cap. e v.10. & seqq. 32. [e] *circumduxit eum*, vbi describitur modus beneuolentissimæ circumductionis. Cùm autem ibidem dicitur, quòd inuenit Deus populum in terra deserta, in loco horroris & vastæ solitudinis, non est sensus, quòd non etiam adductus illuc à Deo fuerit; sed quòd quasi ibi errantem, immissa columna nubis & ignis direxerit; aut etiam tunc veluti primum omnino sibi addixerit in populum peculiarem, cùm in Ægypto idololatriæ deditus esset; vt suo postea f c.32.23. loco declarabitur. Libro priore scribitur [f] quòd circumduxit Dominus populum per desertum quadraginta annis, donec consumeretur vniuersa generatio, quæ fecerat malum in conspectu eius. Computandos docui annos illos ex eo tempore quo populus egressus fuerat de Ægypto; non ex eo præcisè quo detraxerat terræ promissæ; propter quod peccatum peregrinatio ad quam damnatus est, fuerit. duntaxat triginta g v.14. octo annorum; vt cap. etiam 2. [g] libri huius nostri exprimitur: vel hos ipsos annos peregrinationis numerari quadraginta, quamuis fuerint solùm triginta octo; quia Scriptura non curat interdum de minimis, nunc addens aliquid, nunc demens particulas, vt integer & rotundus, sicut loqui moris est, numerus existat. Habent editiones cæteræ pronomen demonstratiuum (*istis* 40. *annis*, זה *zeh*, דְּנַן *denan*; cuius posterioris Chaldæi vocabuli, prima litera seu syllaba seruit articulo) *τοῦτο*, nempe *τεσσαρακοστὸν ἔτος*, *hunc quadragesimum annum*, licèt in Sia- h q.13. tinis hæc desint, nec legat Augustinus [h]: & Hebraicè dictum pronomen singularis numeri cum nomine שָׁנָה *scanah*, id est, *anni*, plurale verò

A אַרְבָּעִים *arbahhim*, *quadraginta*, constructione in his satis vsitata.

Vt affligeret te.] Afflictio, ac pœna propriè pertinuit ad eos, qui de terra promissa detrahendo, murmurauerant: quique in deserto mortui sunt, ætatis viginti annorum & supra, cùm ex Ægypto egressi sunt; vt antea, sæpiúsque dixi. Cæteris fuit pœna quatenus componebant eumdem populum: sed magis verè tantùm pœnalitas, quæ cessit in vtilitatem, quas priùs attigimus: & quarum hìc mox subiunguntur duæ.

Atque tentaret.] Additur (*te*) in editionibus aliis. Quomodo dicatur Deus tentare ho- Deus quomodo tentat. minem, & neminem tamen tentare, ac inten- B tator malorum [a] esse (id est, malorum culpæ;) a Iac. 1.13. oraríque ne inducat in tentationem [b], & simul b Matth. 6. 13. etiam vt tentet [c]: qua ratione diabolus eumdem hominem; (est quippe tentator [d], isque qui c ps. 25.2. tentat [e]:) quo pacto idem homo Deum, peta- d Matt 4.3. tur ea variis locis aliorum commentariorum e 1. Thess. 3. 5. nostrorum. Tentauisse legitur Deus Abraham, cùm præcepit offerri filium [f]: Hebræum popu- f Gen. 22.1. & seqq. Iud. 8.22. lum, quando iussit manna colligi singulis diebus [g]: eumdem, permittendo falsum prophe- g Exod. 16. 4. tam [h]: Ezechiam, cùm legati ad eum Babylonij venerunt [i], veteres Hebræorum patres [k]; h Deut. 13.3. Tobiam [l]. At neminem ad peccandum induxit i 2. Par. 32. 31. Deus, aut inducere potest; sed nec physicas k Iud. 8 21. 22. Sap. 3.5. actiones physicè præfinit, quibus inseparabili- C ter nexa malitia est; quidquid secus quidam non l Tobiæ 12. 13. satis sanè probabiliter opinentur ex Catholicis; vt hæreticos omittam, qui auctorem ipsius malitiæ asserere ore blasphemo non verentur. Permittendo dicitur nonnumquam Deus seducere [m], decipere [n], præcipere vt quis maledi- m Ier. 20.7. cat [o]: præterea vtendo iuxta consilium suum n Ezech. 14. 9.3. Reg. 22.22. mala alterius actione, quam solus vt mala est, malus facit, ad bonum finem. Qua de re nos o 2. Reg 16. 10. alibi.

Et nota fierent quæ in animo tuo versabantur.] Passiuam quoque significationem habet *διαγνωσθῇ*, & Chaldæum מִדַּע *middah*: eamdem cum actiua Hebræum דַּעַת *dahhath*: & apud Augustinum [p] (*cognita faceret*) apud Cyprianum [q] p q.13. D (*Dominus Deus tuus vexabit te, & famem immittet* q de mortalit. *tibi, & cognoscetur in corde tuo, si benè custodieris*, &c.) Quæ notitia vel afflictorum ac tentatorum est de seipsis, vel aliorum de illis; non autem Dei: qui si quando eam acquirere scribitur, intelligi debet quatenus eam in aliis per talem tentationem efficit; vt cùm affirmasse narratur de Abraham, eumdem alloquens [r]; *nunc* r Gen. 22. 12. *cognoui quòd timeas Deum*, id est, nosse te feci, aut etiam alios: & in cap. 13. [f] nostri libri; *tentat* f v.3. *vos Deus, vt sciat si diligatis eum*, hoc est, vt vos scire faciat. Hoc ipsum non semel annotauimus cum Patribus. Porrò quod hic legimus (*quæ in animo tuo versabantur*) iuxta editiones alias E est solùm (*quod*, vel *quæ in corde tuo.*) De Ezechia traditur quòd cùm ad eum venerunt legati principum Babylonis, dereliquit eum Deus vt tentaretur; & nota fierent omnia quæ erant in corde eius [t]; vel ipsimet regi nota, qui non t 2. Par. 32. 31. se satis adhuc probè nouerat, deinde nouit quàm vilis & abiectus fuisset, nimium sibi in semetipso placens, & in opibus suis: vel aliis qui hoc postea resciuissent; vel Deo, prout eidem illi & aliis cognoscenda præbebat. Animum pro corde, hócque sumi pro illo, seu pro mente, vsitatum cuiusuis generis scriptoribus.

Cyprianus

a de mort. Cyprianus [a] non tam verba enitans, quàm sen-
tentiam, profert hunc locum hoc pacto, vt per-
suadeat non murmurandum in aduersis, sed pa-
tienter & fortiter quidquid acciderit, sustinen-
dum. *Dominus Deus vexabit te, & famem inmittet ti-*
bi; & cognoscetur in corde tuo, si benè custodieris præ-
b q.13. *cepta eius, siue non.* Augustinus [b] legit sententiam
totam (*& recordaberis omnem viam per quam duxit*
te Dominus Deus tuus in deserto, vt affligeret te, &
tentaret te, & cognita faceres quæ in corde tuo sunt, si
obseruabis mandata eius, an non.) Notat verò, hic
apertiùs dictum, quod alibi genere locutionis ob-
c 5.13.3. scurum est, vbi legitur: *tentat [c] vos Dominus Deus*
vester, vt sciat si diligatis eum. Intelligitur enim,
ait, positum esse *vt sciat*, pro eo quod est, *vt scire*
faciat: quomodo dilucidè dictum est: *vt tentaret*
te, & cognita faceret, quæ in corde tuo sunt. Non
enim ait, *vt cognosceret*, quod quidem si dixisset,
intelligendum erat, cognita faceret. Quando plu-
rima turba in desertum vsque secuta Christum
esuriit, Christus Philippum interrogauit, illum
d Ioan.6.5. tentans, vnde panes emerentur [d].

Vtrum custodires mandata illius, an non.] Omnia,
vt initio capitis dictum: quod est scire, vt habe-
e v.3. tur cap.13. [e] vtrùm quis diligat Deum, an non:
f Ioan.14. quoniam qui diligit, mandata seruat [f], & vicissim
15.21.23. qui non seruat, non diligit [g]. Fornax tribulatio-
e 15.10. nis probat aurum virtutis [h], & cùm animam per-
g Ioan.14. transit doloris gladius, reuelantur ex cordibus
24. cogitationes [i]: pulsatum metallum edit sibi con-
h Eccl.27. uenientem sonum, si vas pulses, dignoscis ple-
6.Sap.3.6. númne sit, an vacuum: oblata materia & occasio
ps.16.3.ps. prodit eo quid in quoque virtutis insit.
65.10.
i Luc.2.
35.

Vers.3.] Afflixit te penuria, & dedit tibi cibum Manna, quod ignorabas tu & patres tui: vt ostenderet tibi, quòd non in solo pane viuat homo, sed in omni verbo, quod egreditur de ore Dei.

Paraphr. INter insigniora beneficia, magisque necessaria
humanæ vitæ victus est, ac vestitus; de isto agi-
tur versu sequenti, de priore in eo, quem præ ma-
nibus habemus. Consistit autem in cibo, cui no-
men Man, seu Manna, ob admirationem populi,
ob nouitatem, qui prorupit in illas voces; *man-*
hu, מן הוא, *quid hoc?* Non erunt modò plura dispu-
tanda, cùm satis multa dixerimus libro præce-
dente, & libro Sapientiæ, & libro Psalmorum. Pro-
prium est præsentis loci quod ait Moses ex eo
tanto beneficio disci, Deum voluisse penuriam
famis, atque necessitatem sustentandæ vitæ, si ipse
voluerit, subleuari posse, & corpora nostra nutri-
ri seu conseruari, & ad quantitatem debitam per-
k Torn.to. uenire, quæ sunt cibi munera duo potissima, si-
1. annal pa. ne vsitato & ordinario cibo, quem significat pa-
499 & seqq. nis; sed per quamlibet aliam rem, cui placeat
l Exod.24. Deo nutricandi vim indere; vel etiam omnino
18 c.34.28. absque alia vlla re; verùm per solam illius volun-
Deut.9.9. tatem. Id Moses ipse bis (aut etiam ter, vt qui-
11.18.25 c. dam [k] volunt, de qua re postea suo loco) planè
10.10. incibatus dierum ac noctium quadraginta spa-
m 3.Reg. tio expertus [l] est; semel [m] Elias, vt omittam his
19.8 non penitus dissimilia exempla in historiis ec-
n de signis clesiasticis tradita, & quidem vera sed miraculo-
Eccl.l.11. sa, quorum nonnulla colligit Thomas [n] Bosius,
signo 46. & non fabulosa, quale apud Plinium [o], Varro-
l.15.signo
58.
o l.7.c.52.

A nem [a], Plutarchum [b] (vt quidem penultimum in- a in hexa-
tellexit Petrus [c] Victorius de Epimenide Crete gesi.
puero, qui æstu & itinere fessus in specu septem b opusc an
& quinquaginta dormierit annis, vel certe quin- seni gerēda
quaginta. Hippocrates negat [d] vltra septenium resp.
absque cibo viui nisi admodum breui tempore c 24 varia.
posse: quamuis Plinius [e] velit non esse septimo lect.c.1.
die lethalem inediam, durasseque testetur & vl- d lib.de car-
tra vndecimum plerosque Simon Portius librum nib.
edidit, dicauitque Paulo Papæ III. de puella Ger- e l.11.c.vlt.
manica quæ totum biennium nihil gustasse nar-
rabatur, & naturalem nititur causam reddere;
quam non satis probat: & ex epistola ad Paulum
apparet in ecclesiasticis historiis minimè versa-
B tum fuisse, cùm præter Christum, Mosem, &
Eliam neget vllis orthodoxorum prodi literis
vllum vnquam aliquot menses, nedum annos,
inedia vitam transegisse. Dauidem ieiunasse per
septem dies, ac vt loquitur Cyrillus [f] Ierosoly- f catech.2.
mitanus, *εἰς ὀλόκληρον ἑβδόμην ἡμέραν παρατείνας τὴν*
νηστείαν, *in septimum integrum diem protulisse ieiu-*
nium, colligi videtur ex historia [g] sacra Regum, g 2 Reg.12.
& Daniel tribus hebdomadis ieiunauit [h]: at hic 16.17.
abstinuisse dicitur à lautioribus cibis: de illo non h Dan.10.
constat, an prorsus ab omnibus: Abulensisque [i] 2.3.
ait, non comedisse solenniter ad mensam astan- i in 2.Reg
tibus senioribus, sed solùm, & in terra modicum 12.
aliquid, quo natura leuiter sustentaretur. Oppo-
suit Christus tentatori, de lapidibus panes fieri
C petenti, ad sedandam esuriem [k], hoc testimo- k Matth.
nium, posse nimirum absque panibus necessita- 4.3.4.Luc.
ti naturæ satisfieri, & absque consueto cibo. Ter- 4.3.4.
tullianus [l] hinc infert, nihili fieri debere externos l de resurr.
cibos, qui æquè improbis vt probis, sunt com- carn.c.26.&
munes: iam tunc in Mose, & Elia ieiunio fun- 61.
ctis, quique solo alebantur Deo, dedicatam re-
surrectionem, quando, sublata morte, neque vi-
ctus fulcimenta ad præsidia vitæ, neque gene-
ris supparatura grauis erit membris: præterea [m] m de ieiu.
vim ieiunij in iisdem illis, & in Christo, qui non cont.Psych.
magis de lapidibus panes, quàm vinum, voluit c.6.& 8.
facere de Iordane. Nouatianus [n] apud eumdem n de cibis
Tertullianum vtitur hoc loco inter alia, vt pro- Iudaicis c.
bet vacandum cibo spirituali. Auctor operis im- 5.
D perfecti in Matthæum [o] obseruat prudentiam in o hom.5.
responso Christi; qui non dixerit, *non in pane so-*
lo viuo, sed *in omni verbo Dei*, vt non videretur de
se dixisse, sed medicè, *non in solo pane viuit homo:*
nec aliud videri, respondere potuisse filium Dei
abscondentem se, ne ostenderetur quod poterat;
& hominem astutum, id est, sagacem & solertem:
(inæstimabilis prudentiæ responsum vocat Maxi-
mus [p] Taurinensis, Cyprianus [q] subtilissimum) p hom.4.
excusasse se; vt non ostenderetur quod non po- q de ieiun.
terat. Idem Cyprianus, cúmque illo passim alij & tentatio-
Enarratores tentationum Christi, præponendum ne Christi.
animæ cibum cibo corporis à Christo significa-
tum volunt; præterea Ephrem [r]. Isidorus [s] Pe- r tom.3.
lusiota, perpendens quod cum manna, si huma- pag.94. ser.
E nam rationem spectes, parum idoneum esset ad de comp.
robur corporibus afferendum, & qui tamen eo animi.& 10.
alebantur, in eadem fortitudine ac robore per- 1.serm. de
stabant, & fortasse maiorem etiam vim conse- compūct. &
quebantur; ait non alimonia, sed diuino decre- salute ani-
to *θείῳ ὅρῳ* animas & corpora conseruata: & mæ p.150.
hunc esse sensum sententiæ; *non in solo pane viuit* s l.3.ep.341.
homo, sed in omni verbo, quod procedit de ore Dei: ac
in eodem Christum diabolicam machinam, ten-
tatorisque vires propulsasse, concussisse, perfregis-
se, istis verbis vtendo. Clemens [t] Alexandrinus, t 3.pæd.c.7.

probans pulchrum Christiano viaticum esse frugalitatem, hoc ex loco argumentatur, viro iusto deesse non posse vnde victitaturum esse, vt ei panis desit. Similia traduntur à Nysseno [a], qui præterea obseruat, peruertere dæmonem naturæ ordinem, dum Christo lapides obtulit, ac detorsit appetitum à naturali cibo ad ea quæ sunt aliena à natura, voluisse. Irenæus [b] subafflictos ait indictu audientes, vt non contemnerent Deum, manna verò cibatos, vt vim perciperent diuini verbi: Christum vt destrueret diabolum, qui per escam seduxerat esurientem hominem transgredi præceptum Dei [c], præceptum hoc legis protulisse: ac hominis quidem confessione, seu appellatione, excæcauisse diabolum; per paternam autem ditionem, (dictionem) primum eius impetum euacuauisse. Quod testimonium adeò euidens affirmat Ignatius [d], vt id per malitiam solam diabolus videatur oblitus. Chrysologus [e] Patris verbum verba salutis nostræ notat esuriuisse, non panem: egisse vt homo semper viueret cœlesti verbo, terreno pane non semper: ipsum manet vt Dei verbum, in verbo Dei vixisse; vt verè panem [f], non eguisse pane, qui etiam de lapidibus filios posset Abrahæ suscitare [g]. Literalis sensus est, quem Christus quoque videtur intendisse, assertúrque à Chrysostomo [h], & aliis, posse etiam verbo esurientem pasci à Deo. Quod adhuc bifariam intelligi potest. Primùm, quòd collocatio diuina, seu conuersatio cum Deo, valeat perdiu sine cibo conseruare, vt insinuat Tertullianus [i] exemplo Mosis & Eliæ in tam longo ieiunio; quibus non pauci anachoretæ, aliíque sancti similes, vt priùs attigi; & innititur verbis Esaiæ [k]; *quare appenditis argentum, & non in panibus, & laborem vestrum, & non in saturitate? audite me audientes, & comedite bonum, & delectabitur in crassitudine anima vestra*, &c. Vbi Leo Castro arbitratur Platonem ex propheta similem doctrinam transcripsisse. Nec vacat probabilitate, quamuis Petrus ab oratione esurierit, & interim pararetur cibus corporalis à Simone coriario [l]: propter ecstasim, ad quam pertractus est, esuriẹ corporaliter defuisse; & spirituali salutis animarum esurie stimulatum; ita vt post visionem lintei animalibus pleni, in qua iussus est mactare & manducare, videatur statim excepisse Cornelium, nec alio tunc externo cibo vsus; & nihilominus in corpore corroboratus. Fauet Ambrosius [m], docens, cùm soleat fames oratione depelli, esuriisse Petrum non cibum hominum, sed salutem; non vexatum inedia corporis, sed inopia credentium laborasse. Deinde, & quidem magis propriè, hic locus exponitur, quòd suo Deus præcepto solo, vt nuper dicebam, soláque voluntate, supplere defectum cibi materialis potest: & conferre, ac multo etiam meliùs, quidquid ex eo commodi perciperetur. Placet id Euthymio, ac Theophylacto in Matthæum, confirmantibus ex manna, vnde sapor cuiusuis alterius cibi gustabatur, & vires corporibus conferebantur, cùm propriè non esset panis, nec natura sua tales operari valeret effectus; videlicet creatura omnium nutrici gratiæ Dei, seu beneplacito illius deseruiente: nec natiuitatis fructibus homines pascentibus; sed sermone diuino conseruante [n]. Denique alit Deus in fame [o], id est, per famem, vt insinuat Bernardus [p], non solùm quia carnis inedia, est refectio cordis; verùm etiam, quoniam per ipsammet inediam caro nutritur, & impinguatur, vt Danieli contigit, & sociis, tótque aliis, quemadmodum

[a] de beatit. orat. 4.
[b] l. 4. c. 30. & l. 5. c. 21.
[c] Gen. 3. 1. & seqq.
[d] epist. 8. ad Philipp.
[e] serm. 12. & 13.
[f] Ioan. 6. 35. 41. 48. 50. 51. 58.
[g] Matt. 3. 9.
[h] hom. 13. in Matth.
[i] cont. Psychic. c. 6.
[k] c. 55. 2.
[l] Actuum 10. 6. 10.
[m] serm. 10. de sanctis siue de SS. Petro, & Paulo.
[n] Sap. 16. 12. 26.
[o] ps. 32. 19.
[p] serm. 1. in capite ieiunij.

A prædia. Cibat Deus pane vitæ & intellectus, & aqua sapientiæ salutaris potat [a]. Omni quoque verbo Iacobus [b] noster Aluares tentationem tribulationémque sumit, per quam cum Deus affligit, nutrit absque consolatione, & ad omnes virtutes extimulando, cognominari meretur omne verbum. Certè illam subsequi solet consolatio, vt hoc loco Theodoretus [c] notat. Sicut manna post afflictionem datum est, vt ait Philo [d] citans hunc locum; afflictio, propitiatio est. Consolatur Deus in omni tribulatione [e]. Secundùm multitudinem dolorum consolationes diuinæ lætificant animam [f]. Cur Christus primæ tentationi sic responderit, nec lapides in panes verterit, omitto. Si putabat ille filium Dei B Christum, hic non egebat cibo: si iustum, poterat vi diuina sine illo viuere, vt Moses & Elias: & vt orationem præmitteret, suaderi debebat.

Afflixit te penuria.] In reliquis editionibus (*& afflixit te, & esurire te fecit, seu fame affecit.*) Secundum significatur verbo vnico cum pronomine affixo in editione Hebræa & Chaldæa, & in Græca cum separato יְרַעִבֶךָ *vayarhibecha*, וְאַכְפְּנָךְ *veachphenach*, καὶ ἐλιμαγχόνησέ σε. Irenæus [g] videtur primum verbum legisse (*subafflixit.*) Generalius nomen est penuria, sed ex eo quod sequitur de dato manna, famem designare intelligitur. A penu vt significat omne esculentum poculentúmque quo vescimur, ἅπερ εἰς σῖτον καὶ βρῶσιν συναθροίζεται, seu πάντα τὰ βρώσιμα καὶ πότιμα [h], seu quidquid necessarium est ad victum C quotidianum, & in eum vsum intra certum locum penitiùs reconditur & seruatur: quamuis & ad plura extendant alij, vt Massurius apud Gellium [i], quod iumentorum causa apparatum esset quibus dominus vteretur: Helius thus quoque & cereos: alij ligna, virgas, carbones: quidam promercalia & vsuaria, quæ sint vsui annuo: præterea Suetonius [k] missilia omnium rerum in vulgus, vt aues cuiusque generis, tesseras frumentarias, vestem, aurum, argentum, gemmas, margaritas, tabulas pictas, mancipia, iumenta, mansuetas feras, naues, insulas, agros: Sed de tribus vltimis tesseræ dabantur; & in D sularum nomine, domus accipiebantur ab aliis domibus seiunctæ. Si esset origo à πεῖνα, seu πείνη, quæ significat esuriem, & famem, absque restrictione, sed propriè hic poneretur; vt & ibi.

——[l] *penuria adegit edendi.*

Paulus Iurisc. penuriam id ait esse quod pæne minus sit, quàm necesse est: alij rerum omnium inopiam, specialiter tamen earum, quæ in penu recondi solent. Hoc ipso cap. paulò pòst [m] penuria est, vbi πτωχεία, *mendicitas*, quam significat etiam מִסְכֵּנֻת *misbenuth*, & omnino ei simile Chaldæum nomen, de quo suo loco: In c. 28. [n] ἐκλείψις, *defectus*, eiusdémque notionis חֹסֶר *chosser*, & חֲסֵרוּת *chasiruth*: item [o] θλῖψις, *afflictio*, מָצוֹק E *matsok* [p]: & ἔνδεια, *egestas*, iterúmque חֹסֶר *chosser* atque חֲסֵרוּת *chasiruth*. ad hæc [q] ὑστέρημα, *priuatio*, מַחְסוֹר *machsor*, חֶסְרָן *chesran* [r] ἀπορία, *inopia*, pro qua maledictiones in editione Hebræa & Chaldæa מְאֵרוֹת *meeroth*, & לְוָטוֹת *leuatoth*, benedictio enim copiam solet significare: Sed Hebræum מְאֵרָה *meerah* cum participio נֵאָרִים *nearim*, quæ noster Interpres transtulit penuriam, & maledictos, & Chaldæa vocabula לוּטָא *lutha*, & מְלוּטִים *methloum*, idem valent, editio Græca transtulit ἀποσπάσθαι, ἐπικαταράτοις,

[a] Eccl. 15. 3.
[b] de extrem. mali l. 1. q. 3. c. 8.
[c] q. 6.
[d] 2. alleg. legis.
[e] 2. Cor. 1. 4.
[f] ps. 93. 19.
Explanatio.
[g] l. 4. c. 30.
Penuria quid, & vnde.
[h] D. de pena legata.
[i] l. 4. c. 2.
[k] in Nerone c. 11.
[l] Virg. Æn. 7.
[m] v. 9.
[n] v. 48.
[o] v. 55.
[p] v. 57.
[q] Iudic. 18. 10.
[r] Prou. 28. 27.
Benedictio pro copia.

a Malach. 3. 9. *Famis calamitas.* b hom. 8. in ditiores auaros. c Virg. Æn. 6. d 1. de ador. e serm. 11. f coll. 5. c. 31.

ἀθιτεῖα, respicientes a respicitis, quasi non esset radix אָרַר *arah, maledicere*, sed רָאָה *raah, videre*. Magna procius, ac vehemens afflictio fames est, atque, Basilio [b] teste, humanarum caput calamitatum, cuiusuis generis mortis duriorem afferens finem; quam & malesuadam cognominat Poëta [c]; de qua re Cyrillus [d] Alex. Chrysologus [e], alij, nósque alibi. Serapion apud Cassianum [f] aliis liberatum se creditoribus, disputans cum Philosophis dicebat; vni satisfacere non posse soluendo quotidie, nempe gastrimargiæ stimulis. Quam illi Philosophi ethicam disciplinam admirati sunt in eo, quem idiotam & rusticum putabant. Cui similem de Serapione Syndonio Palladius [g] narrat historiam, alios creditores nominante auaritiam, & fornicationem.

g hist. Lausiacæ c. 83.

Et dedit tibi cibum manna.] Vnico verbo in editionibus aliis (*& cibauit te*) וַיַּאֲכִלְךָ *vaiaachilcha*, וְאוֹכְלָךְ *veochelach*, καὶ ἐψώμισέ σε. Inferius [h] (*& cibauit te manna*) dicitur iuxta reliquas editiones eodem verbo sicut hic, & præsentem locum ita etiam citat Irenæus [i]. De nomine manna, quod nunc primùm hac forma occurrit, alibi dixisse me antea monui: quod Hebraicè, מָן *man* dicitur; Chaldæa dialecto מַנָּא *manna*, quam imitatur Græca; quamuis alibi [k] nostra ponat man, vt Hebræa, cæteræ μάννα & מַנָּא *manna*. Panem Angelorū cognominauit Dauid [l] (Hebraicè אַבִּירִים *auirim, fortium*, aut אֵבָרִים *euarim, membrorum*, quia fortes reddebat, & in membris nullo negotio coquebatur, & cœli, pluuiámque voluntariam segregatam hæreditati Dei [m]: Christus panem de cœlo [n]: Sapiens [o] Angelorum escam, paratúmque de cœlo panem sine labore. Paulus [p] escam spiritalem, sicut & aquam eductam de petra. Nec enim physicè, ac per causas naturales formatum est manna; sed Angelorum opera, & spiritali quadam actione: quæ res etiam duæ spiritalem habebant, & mysticam significationem: ac tanto quidem magis iuxta Rabbinorum figmentum apud Burgensem [q]; quòd ipsimet Angeli eo manna vescantur: aut quòd lumen diuinum, quo reficiuntur, in illo sit incorporatum. Omissis variis analogiæ modis inter manna & Eucharistiam, quos aliàs attuli: placet aduersùs sacramentarios annotatio Leonardi [r] Marij; nimis parum expendi ab illis nouæ legis dignitatem: cùm contendunt in Eucharistia dari dumtaxat panem naturalem, tanquam symbolum & pignus corporis Christi; hoc autem non nisi per fidem. Oportet nostra sacramenta multo præstantiora esse, quàm vetera: præstantia verò symboli sumitur ex re significata, significandi modo, reipsa, quam significat. Res quidem significata eadem est in manna, & Eucharistia, nempe Christus animæ verus cibus: modus verò significandi longè perfectior fuit in manna, vt legenti constabit quæ de illo alibi dicta sunt, cùm panis noster nihil habeat supra naturam panis: postremò erat ipsum manna perfectius quid, quàm noster panis. Petrus [f] Damiani comparat verbum Dei cum manna: quod audientes, aut legentes dicant *manhu*, dum illius mysteria inquirunt, maximè viri religiosi.

h vers. 16. i lib. 4 c. 30. *Manna nomen.* k Exo. 16. 31. 33. Nū. 11. 6. 7. 9. l Ps. 77. 20. 24. 25. m Ps. 67. 10. n Ioan 6. 31. 32. o Sap. 16. 20. p 1. Cor. 10. 3. 4. q in Exo. 16. r ibidem. f epist. 93. *Verbi Dei est manna collatio.*

Quod ignorabas tu, & patres tui.] Hebraicè, & Chaldaice (*quod ignorabas tu, & ignorabant patres tui.*) Græcè tantùm (*quod non cognouerunt patres tui*, ὃ οὐκ ᾔδεισαν οἱ πατέρες σου, & apud Irenæum [t] (*quod non sciebant patres tui.*) Mortui iam erāt præter Mosem, Caleb, & Iosue omnes qui egressi fuerant de Ægypto, cùm essent annorum ætatis viginti, & suprà. Ex aliis non pauci viuebant, &

t li. 4. c. 30.

A forsitan Leuiticæ tribus homines. Respectu mortuorum nominantur soli patres, comparatione reliquorum dicitur (*tu, & patres tui.*) Infrà versu 16. repetitur eadem sententia (*& cibauit te manna in solitudine, quod nescierunt patres tui.*) Quæ translatio congruit cum textu Hebræo, & Chaldæo: cùm tamen Græcus habeat quod hîc omisit, nimirum (*quod non cognouisti tu, & non cognouerunt patres tui*, ὃ οὐκ ᾔδεις σὺ, καὶ οὐκ ᾔδεισαν οἱ πατέρες σου.) Quod cap. 32 [a] canitur Latino sermone, *inuenit eum in terra deserta*; Græcè est αὐτάρκησεν αὐτὸν ἐν τῇ ἐρήμῳ: *sufficientia dedit ei in de-* a vers. 10.

B *serto*: Chaldaice *tribuit necessaria eorum*, סַפֵּק צָרְכֵיהוֹן *pissek tsarchechon*. Ignorantiam patres, & alij demonstrarunt illis verbis, ex quibus putatur deinde compositum nomen, videlicet מָה הוּא *mah hu, quid hoc?* & vt sonus esset facilior additam literam *nun*, vt diceretur מָן־הוּא *man hu. Quod cùm vidissent filij Israel*, inquit liber Exodi [b], *dixerunt* b c. 16. 15. *adinuicem: Manhu? quod significat, Quid est hoc? ignorabant enim quid esset. Quibus ait Moyses: Iste est panis, quem Dominus dedit vobis ad vescendum.* Vbi Theodoretus scribit ad hunc modum, διὰ τί μάννα ἐκλήθη; ἰδόντες αὐτὸ θαυμάζοντες ἀλλήλους ἠρώτων τί ἐστι τοῦτο; ἐπέθεσαν οὖν αὐτῷ προσηγορίαν, τί τοῦτο; τοῦτο γὰρ ἑρμηνεύει τὸ μάννα. οὐ γὰρ ᾔδεσαν τί ἦν. ἐγένετο οὖν ἡ ἐρώτησις ὄνομα. *Quare manna vocatum* *Manna etymon.* *est? cùm mox conspexissent, inuicem interrogabant;*

C *quid hoc? imposuerunt ergo ei appellationem? Quid hoc? hoc enim interpretatur manna. Non enim sciebant quid esset. Facta igitur interrogatio est nomen.* Quæ etymologia ipsimet consentanea textui, verior censenda, quam à מָנָה *mana, præparauit*, etsi verum est quòd parauerit in dulcedine sua pauperi Deus [c] cibum illum, quódque talis fuerit c Ps. 67. 11. præparatio eius [d]; ac sine labore humano [*] vel à d Psal. 64. 10. מָנָה *manah, numerare ac dimetiri*, licèt etiam verum sit quòd singulis daretur ad dimensum vnius *Sap. 16. 20. gomor, colligebatúrque per singulas familias iuxta numerum capitum: vel à מִנְחָה *manach*, id est, donum seu munus, etsi verum quoque sit fuisse diuinitus datum cibum, tanquam eximium donum & munus. Sed hæc aliis locis pridem à no-

D bis notata sunt cum reliquis quæ ad manna pertinent, vt paulo antè admonui.

Vt ostenderet tibi.] Secundùm vim Hebræi & Chaldæi verbi (*vt scire faceret te*, לְמַעַן הוֹדִיעֲךָ *lemahhan hodihhacha*, בְּדִיל לְאוֹדָעוּתָךְ *bedil leodahhuthach.* Græcè (ἵνα ἀναγγείλῃ σοι, *vt annunciaret, aut, indicaret tibi*) apud Irenæum [e] (*vt cognoscas.*) e lib 4. cap. 30. In libro Sapientiæ [f] de hoc eodem beneficio scribitur; vt *scirent filij tui quos dilexisti, Domine, quo-* f c. 16. 26. *niam non natiuitatis fructus pascunt homines, sed sermo tuus hos qui in te crediderint, conseruat.* Hoc est, quòd hîc statim sequitur.

Quod non in solo pane viuat homo.] Futuri temporis verbum, est in editionibus aliis יִחְיֶה *ichieh*, יִתְקַיָּם *itkaiam*, ζήσεται: ex quibus secundum

E editionis Chaldææ, valet; *subsistet, firmis viribus erit*, &c. Citatur in Euangelio [g] (*viuit*) sed g Mat. 4. 4. Luc. 4. 4. Græcè (ζήσεται *viuet*) Syriacè נֵחֵא *chaie*, quod cum quouis tempore potest exponi. In Irenæo legitur nunc [h] *viuit*, nunc *viuet* [i]: in Nouatiano [k] h li. 4. c. 30. apud Tertullianum (*viuit:*) & in vtroque (*non* i li. 5. c. 21. *in pane tantùm.*) Pro modo autem potentiali so- k de cibis Iudaicis c. 5. lent Hebræi vti tempore futuro, vt sit (*viuet*) idem quod viuere potest. Panis vocabulo, לֶחֶם *lechem*, לַחְמָא *lachma*, ἄρτος quodlibet cibi & escæ genus intelligi tam sæpe dictum est, & iam adeò tritum, vt monere sit superuacaneum; vt & proprietate seu notatione eorumdem. Attamen

A quando ad panem adiicitur quispiam aliua cibus, in sua ille restricta significatione accipiendus est; vt lentis edulium[a], carnes[b], polenta, & pultes[c]; item vuæ passæ & caricæ[d]: aut aliud quidquam[e]: præterea mel[f], & frixam similam[g]; item caseum[h], & pulmentum[i], &c. Cùm Daniel de suo ieiunio scribit quod panem desiderabilem non comedit, & caro, & vinum non introierunt in os eius[k], Hieronymus per panem intelligi docet omne ciborum genus, in quo nihil esset desiderabile, quod gulam irritaret, quod blandiretur stomacho, quod noua aliqua ratione conditum esset, qualia opere artis fieri solent. At de pane præcisè ac propriè sumi eo loco panem suadet carnis subdita mentio, quam æquè B vt panem negat Daniel in os suum introiuisse; quemadmodum à nostris Maldonato & Sanctio notatum est.

Sed in omni verbo, quod egreditur.] De ore Dei. Complutenses, & Regij codices habent (*Domini*) cùm tamen sit יְיָ, passimque cum Domini nomine citari soleat hic locus. Addunt editiones aliæ, & Irenæus[l] (*viuet homo.*) Legit idem Irenæus (*sed & in omni verbo, quod procedit de ore eius.*) Nouatianus[m] (*sed in omni verbo quod proficiscitur ex ore Dei*) Leo[n] Castro conqueritur in Hebræo deesse (*verbum*) quod Christus tamen citans expresserit, necnon in allegoriis, & de congressu in præludia disciplinarum Philo. Toletus[o] quoque noster putat verbi vocē lectam à LXX. C Hebraicè: quod ego necessarium non iudico. In Euangelio Lucæ[p] breuiùs recitatur hic locus (*in omni verbo Dei.*) Per (*verbum*) & ῥῆμα, sciunt omnes, hîc, & pluribus aliis locis, intelligi quamuis rem: vt & per λόγον aliquando, & per דָּבָר *dabar*: immò & Græca phrasi, *οὐδὲν πρὸς ἔπος, nihil ad verbum*, valet idem quod nihil ad rem. Alibi egimus de istis vocabulis, & quo pacto tribuatur secundæ personæ Trinitatis λόγος & verbum, sed non ita ῥῆμα, vel sermo. Non est consentanea Patribus ac Theologis Laurentij[q] Villauincentij annotatio, quod scribit Ioannes[r]; *in principio erat verbum*, λόγος, explicantis, ea res, illúdve de quo dicturus sum, erat in principio; *& Deus erat verbum*, id est, illa res, de qua loquor. Non D negat expositionem de persona secunda: nec id in eo notat Hispanus Index expurgatorius, sed quòd nolit dici librum verborum dierum regum Israël, sed rerum gestarum. Hoc loco non habet Hebræa nomen verbi, aut simile; sed tantùm id, *quod egreditur*, seu *procedit*, seu *proficiscitur de ore Dei*, מוֹצָא פִי־יְהוָה *motsa phi Iehouah*. In Chaldæa est (*in omni egressione*, aut *eius, quod egreditur à verbo Domini* עַל כָּל אַפָּקוּת מֵימְרָא דַיְיָ *hbal chol apakuth memera da Iehouah*. In Græca ἐπὶ παντὶ ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος Θεοῦ, *in omni verbo progrediente per os Dei*. Progressus iste seu egressus, profectio, processio ex Dei Dominiue ore denotare solet voluntarium Dei decretum, vt[s], *à Domino egressus est sermo* (τὸ πρᾶγμα τοῦτο, *res hæc*;) *non possumus extra placitum eius quidquam aliud loqui* E *tecum*: item[t]; *multi requirunt faciem principis; & iudicium à Domino egreditur singulorum*. Ad mysticum pertinet sensum, vt egrediens verbum, aut egressio oris Dei, accipiatur pro doctrina diuina, vt placet multis in Matthæum[u] & Lucam[x]: præterea Leoni[y], Maximo[z], Gregorio[aa], Eligio[bb], Bernardo[cc], Augustino[dd], Rabano[ee], qui addit Eucharistiam: Hieronymo[ff], Ambrosio[gg], Chrysostomo[hh]; Procopio[ii]; quamuis velint[kk] aliqui, esse quoque literalem

a Gen. 25. 30. b 2.Reg. 17. 28. c. 29. 34. Leuit. 8. 31. Iudic. 6. 20. 21. 1.Reg. 25. 18. & 28. 24. lib. 3. 17. 6. Dan. 10. 3. c Leu. 23. 14. Iosu. 5. 11. 2.Reg. 17. 28. c. 25. 18. 1. Par. 12. 40. c. 16. 3. Iudit. 10. 5. d 1.Reg. 25. 18. & 2.16. 1. 1.Par. 12. 40. Iudith 10. 5. e 2.Reg. 3. 35. f 3.Reg. 14. 3. g 1.Par. 16. 3. h Iudith. 10. 5. i Agg. 2. 13. k Dan. 10. 3. l lib. 4. c. 21. m de cibis Iud. c. 5. n in apol. pag. 172. & 631. & 691. o in Luc. 4. p c. 4. 4. *Verbum pro re.* q in phrasibus script. verbo λόγος. r c. 1. 1. s Gen. 24. 50. t Prou. 29. 26. u in cap. 4. Chrys. Hil. Hier. Bedæ, Haimon. Druthmaro Lyrano, Carthus. x Ambros. Bonauent. Origen. y serm. 3. de Quadrag. z hom. 4. aa in 1. Regum 9. bb hom. 3. cc serm. 5. de dedicat. Eccl. dd de vera relig. c. 38. & in Psal. 9. ee hoc loco. ff in Esa. 5. gg epist. 82. hh hom. 21. in Gen. *Mysticus sensus verbi egredientis de ore Dei.* ii hoc loco. kk Barrad. tom. 2 concord euang. lib. 2. c. 3.

A simul cum alio de cibo materiali, & esurie corporali. Fauet citatus Nouatianus, afferens alia eiusmodi Scripturarum testimonia, quibus cibus verus, & sanctus, & mundus doceatur esse fides recta, immaculata conscientia, innocens anima: quisquis sic pascitur, Christo conuesci; talem epulatorem conuiuam Dei esse: istas epulas Angelos pascere; istas mensas martyres facere: dixisse Christum[a], suam escam esse, vt faceret voluntatem eius qui ipsum miserat, & vt consummaret opus eius[b]: præcepisse, vt operaremur non eam escam quæ perit, sed escam permanentem in vitam æternam; clamare Paulum[c], quòd non est regnum Dei potus & cibus, sed iustitia, & pax, & gaudium: & [d], quòd esca ventri, & venter B escis; Deus autem & hunc, & has euacuabit (destruet.) Deum ventre non coli, nec cibis, quos Dominus[e] dicit perire, & in secessu, naturali lege purgari: qui per escas Dominum colit (Iudaico more, quem auctor ille insectatur) propè esse vt Dominum habeat ventrem suum. Attendit Procopius in coriandro, cui manna erat simile, quod particulæ illius possunt seminari; sic autem & verbi diuini omnem particulam vtilem animæ esse: quod sit album, & splendorem afferat intelligenti: quod saxo non dissimile, ob soliditatem, & quia cœlestia promittit. Affinis sensus est, vt verbum Dei sumatur pro præcepto, quod qui seruat, Deus illi cibum corporalem suppeditabit; quia iustum non derelinquit, nec sinit C vt semen eius quærat panem[f]; vel vt confundatur, sed in diebus famis saturetur[g]; & alatur in fame[h]. Adhuc sensus alius affertur[i] de oratione & contemplatione, quæ communicatur afflictis penuria, id est, iis qui sui abnegatione premuntur, & in illis veteris Adæ desideria deficiunt: talem cibum priùs ab iisdem ignoratum & patribus eorum; quoniam visibilibus assueti, numquam inuisibilem, quo Angeli vtuntur, possibilem sibi arbitrabantur: & tamen experimento discunt se non solo corporeo pane viuere, sed spirituali, quo ad iter virtutis anima roboratur, eiusdémque potentiæ reficiuntur, & corpus ipsum caróque exultant in Deum viuum. Longiùs recedit à literali sensu; in omni, seu per omnem egres- D sionem oris Dei, vt Hebræa sonant, viuere hominem, id est, Christum ipsum per generationem diuinam, qua ex ore Altissimi prodiuit[k]; vt proinde non egeat externo cibo. Quod etiam significari potest iuxta translationem nostram; quoniam Christus est verbum Dei, procedens de ore & intellectu Patris. Obstat particula vniuersalis (*in omni egressione*) aut (*in omni verbo.*) quia vnica est egressio diuina, verbúmque diuinum vnicum. Ad quod respondet Barradius[l] noster, ea particula denotari alios illos sensus, quos attigimus: vel omne Verbum, quod egreditur de ore Dei, esse vnum tantùm Verbum diuinum (æquiualens videlicet multis:) vel verba quædam procedere de ore Dei in tempore; E vnum diuinum substantiale, viuum Verbum longè diuerso ab aliis modo procedere in æternitate: in omni verbo Dei viuere hominem, tum in verbis quæ procedunt ex ore Dei in tempore; tum, maximéque in Verbo, quod procedit in æternitate: in hoc Verbo, & huius Verbi ope humanitatem Christi sustentatam 40. diebus absque vllo alimento vixisse; victurámque fuisse, si placuisset, per omnes 33. annos: in eodem Verbo diuino homines quoque spiritaliter viuere, quicumque spiritaliter viuunt, &c. Cæterùm

licèt

a Ioan. 4. 34. b c. 6. 27. c Rom. 14. 17. d 1.Cor. 6. 13. e Matt. 15. 17. *Verbum Dei pro præcepto.* f Ps. 36. 25. g vers. 19. h Ps. 32. 19. i Iaco. Alu. 10. 3. lib. 2. p. 1. c. 1. k Eccli. 24. 5. l supra.

A licèt literaliter significetur pro Dei voluntate, ac iussione posse absque externo cibo, aut etiam per quamlibet rem, cui nutriendi facultas communicetur à Deo, vitã sustentari, atque huiusmodi obedientialẽ potentia innuit Hebræa vox מוצא motsa: præterea, quamuis ea, quibus nunc nutrimur, vim ad nutriendum ex verbo, oréve Dei, hoc est, ex eius voluntate pendeant, sed ita, vt quod per illa fit, per alia fieri possit, quemadmodum nonnulli sententiæ præsentis momentum perpendunt; nihilominus poni debet distinctio dictæ potẽtiæ obedientialis à naturali; nequis arbitretur in causis secundis naturalibus non inesse naturalẽs qualitates efficaces & efficientes: sed solum Deum ad eorum præsentiam operari. Non B loquitur propriè, qui ait [a] quòd panis poscat non aliunde habere, quàm ex diuinæ prouidentiæ constitutione. Pascendi via debetur naturæ panis: etiamsi panis ipse à Deo suum esse ac vim habeat, quam non habet lapis, lignum, scorpius, &c. Nec, quod alij dicunt, simpliciter verum est, per colubros, aspides, basiliscos, durissimos lapides, metalla nutritionem æquè fieri posse, quàm per delicatissimos cibos. Sic Abulensis loquitur: sed refellit nomine tacito Marzilla, scilicet si id earum rerum salua natura intelligatur. Non est sensus, ait Caietanus, quòd homo viuet in omni quod egreditur ex ore Dei absolutè; cùm homo non possit viuere ex ferro & aliis huiusmodi factis à Deo, ineptis ad esum. C Salmeroni [b] nostro, is, quem diat literalem sensum esse, non placet, húncque arbitratur esse, de spirituali animæ cibo, qui sit diuina doctrina, contemplatióve, ac præsertim Verbum incarnatum, cui conuenit panem esse verum, & de cœlo [c], & humanitati Christi causa erat, vt in tam diuturno ieiunio pasceretur, & viueret. Argumentatur: quia non poterat esse dubium sine pane viui posse, potuisséque diabolus vigere, si panem facere non libebat, vt manna Christus faceret, vel coturnices, vel quid tale. Deinde, quia de nulla re corporea, inquit, in Scripturis legimus quòd procedat ex ore Dei; cùm Deus spiritus [d] sit, oporteatque spirituale esse, quod ex eo D procedit: sicut id quod in faciem hominis inspirauit [e] Deus, & insufflauit Christus in discipulus [f], erat spiritale: denique ipsamet increata sapientia ex ore Altissimi [g] prodiuit, vt antea dictum est: at nomine panis omnem cibum materialem hîc intelligi non dubito לחם lechem, Hebraice, quamuis eum R. Kimhi [h] Galatinus de solo propriè dicto pane interpretetur: & ita diabolus videtur intellexisse, Christúsque etiam de tali respondisse, sine illo viui posse, ac sufficere ad id quidquid vellet Deus adhiberi: aut si nullius rei opera decerneret per solam suam voluntatem, quempiam in vita conseruari. Sed nec insolens, aut improprium est, vt ex ore Dei, os accipiendo pro decreto intellectus practici & E voluntatis, creaturæ quælibet procedere seu prodire dicantur tam corporeæ, quàm spirituales: quamuis Deus sit spiritus; qui simul eminenter omnes res cõtinet, omniúmque in se ideas habet. Nã & Christus exiisse se a Patre [i] dixit, & venisse in mundum: quod ratione humanitatis capitur. Profectò spiritualia sola non intelligebat in Threnis [k] Ieremias, dicens; *Ex ore Altissimi* (id est, præcepto) *non egredientur nec bona, nec mala*; sed mala externa pœnæ; & bona rerum secundarum siue prosperarum: quia bona & mala, vita & mors, paupertas & honestas à Deo [l] sunt, A &c. In Esaia [a]; *quia quod de ore meo procedit, ille mandauit*: item [b], *egredietur de ore meo iustitiæ verbum*. *ex* [c] *ore meo exierunt, & audita feci ea*. rursus in Ieremia [d]; *facientes faciemus omne verbum, quod egredietur de ore nostro, vt sacrificemus reginæ cæli*, &c. atque similes formulæ significant rem cuiuscumque generis, quæ fiat ex decreto vel mandato. Ex ore demum Dei egreditur, inquit Caietanus, omne quod fit, quoniam ipse dixit, & facta sunt [e].

a Franci. Brugen. in Matth. 4.
b tom. 4. 1. p. tract. 12.
c Ioan. 6. 32.
d Ioan. 4. 24.
e Gen. 2. 7.
f Ioan. 20. 22.
g Eccli. 24. 5.
Panis pro quouis cibo materiali.
h lib. 10 c. vlt.
i Ioan. 16. 28.
k c. 3. 38.
l Eccli. 11. 14.
a c. 34. 16.
b c. 45 23.
c c. 48. 3.
d c. 44. 17.
e Psal. 148. 5.

Vers. 4.] Vestimentum tuum, quo operiebaris, nequaquam vetustate defecit, & B pes tuus non est subtritus; en quadragesimus annus est.

Parafhr. Post beneficium victus ex manna, de quo prior versus fuit, & quod, vt alibi docui, ad potum etiam seruiebat, non hominum dumtaxat, sed iumentorum quoque, ac fortassis præterea ad horum nutrimentum; de vestitu nunc mentio fit corporis totius vsque ad pedes; qui vestitus idem perdurarit & integer absque detrimento iam inde ab egressu de Ægypto per annos quadraginta, nec pedes ambulando tamdiu pérque arenas, & saxa, itinerísque alias difficultates, læderentur. Rabbi Abenezra volt manna talis complexionis fuisse, vt sudorem non C gigneret, quo vestes marcerantur. Quod rectè obseruat Abulensis non sufficere; quoniam aliunde vestes atteruntur, præsertim cùm iter conficitur: sed concessam diuinitus miraculosam soliditatem, ne rumperentur: atque vt vnà cum incremento corporum, crescerent in iis, qui paruuli egressi fuerant: postremò non tantùm bonis, verùm etiam malis esse concessum, vt pedes eorum non offenderentur, licèt putent aliqui variorum saporum gustum solos bonos expertos: vt proinde qui narrantur libro præcedente [f] doluisse labore, id est, fatigatione itineris, fuerint & boni, & mali: sed subtritionem pedum soli mali passi sint illa die: absolutè tamen hîc negetur de D omnibus, videlicet malis non exclusis, quia Scripturæ non curat de tam exiguo tempore; quemadmodum cùm scribitur cap. 29 [g] quòd non defuit aliquid per 40. annos; hic paulò antè quòd afflicti penuria; & quòd non comederunt panem, nec biberunt vinum [h], cùm tamen celebrassent Pascha in Sinai [i]. Abulensem Cornelius noster transcribit hoc loco, & Magalianus in Cantica Mosis [k]. Lyrani opinio est, solis bonis datum præsens beneficium, solos malos laborem sensisse itineris, qui citato loco memoratur; vbi adhuc eamdem sententiam sequitur, quemadmodum & de saporum gustu pro bonis tantùm. Rickelius pedem non subtritum interpretans de calceamentis (quod facit etiam Hu-E go, nominans soulares quibus tegebantur pedes) commune asserit esse, perinde, vt de vestimentis, quòd manserint illæsa; necnon & quòd creuerint iuxta incrementa Hebræorum. Mihi, qui de manna docui aliis locis, exhibuisse quemuis pro cuiusuis arbitrio etiam improbi, saporem, non potest non idem videri de vestimentis & calceis, & pedum incolumitate, sub qua omnis alterius priuationem ægritudinis complecti cum Caietano possumus; vt sic verum sit, non fuisse in tribubus Hebræorum infirmum [l]; exceptione tamen, inquit ille, subintellecta percussionis à peccato

f c. 11. 1.
g vers. 5.
h vers. 6.
i Exo. 12. 21.
k lib. 5 prolusione isagogica 5. n. 58.
l Psal. 104. 37.

peccatorum, qui iofra illos annos 40. damnati
fuerant a Deo ad mortem. Cum quo tamen ad-
huc beneficio potest cohærere lassitudo itineris;
a Ioan. 4. 6. quam Christus ipse passus legitur [a]: cùm tamen
pedes eius non fuerint subtriti, nec mor-
bum vllum passus credatur. Satis communis
hac de re consensus est: & auctor de mirabili-
b lib. 2. c. 1. bus [b] Scripturæ insertus tomo tertio operum
Augustini, ait in hoc Dominum non naturã no-
nam in calceamentis & vestibus condidisse: sed
olim conditam conseruasse: quod autem dicitur
de incremento vestium, confirmari potest ex eo
c vers. 19. quod proditum retuli Psalmo 21. [c] de tunica in-
consutili Christi: prætere a ex vestimentis Apol-
lonis Abbatis, quæ per annos plurimos in solitu-
dine, in qua etiam ei per Angelum afferebatur
d Pallad. in Lausiaca hist. c. 52. nutrimentum, non veterauerunt [d], & ex tunica
Paphnutij cognomento Cephala, quæ durauit
e idem cap. 91. annis octoginta [e]. In cap. 29. [f] inferiùs repeti-
tur idem beneficium. *Adduxit vos quadraginta an-*
f vers. 1. *nis per desertum, non sunt attrita vestimenta vestra,*
nec calceamenta pedum vestrorũ vetustate consumpta
sunt. Eo loco Abulensis disputat vnde vestes cal-
ceique possent esse tot millibus paruulorum in
deserto natorum: respondétque à vicinis genti-
bus non videri emptas, vt Rabbini sentiunt; quia
ferè hostilea erant: sed ex Ægypto extulisse, ac
licèt maiores forent, imminutas contractásque,
& accommodatas paruulis, ac rursus cum cres-
centibus creuisse. Credibilius est dissutas & con-
scissas, denuóque consutas, & aptè admensas cor-
pusculis: morientium item vestes vsui fuisse qui
g Exo. 12. 37. Num. 26. 51. tot ferè fuerunt quot nati [g]: præterea ex lino &
lana nouas confectas, & ex pellibus animalium.
h vers. 21. Rursus in 2. Esdræ c. 9. [h] scribitur; *quadraginta*
annis pauisti eos nihilque eis defuit, vestimenta eorum
non inueterauerunt: & pedes eorum non sunt attri-
ti. Rabanus, & ex eo Glossa; vestimentum ve-
tustate non deficere, tropologicè interpretantur,
quia noui hominis conuersatio in nouitate vitæ
debet emanare: cuius pes non sit subtritus,
quando gressus bonorum operum seruatur illæ-
i vers. vlt. sus; quia, Scriptura testante [i]; *nouit Dominus*
viam iustorum, & iter impiorum peribit. Procopius
monet hæc de manna, vestimentis & calceamen-
tis afferri, ne causam seu testimonium hinc ha-
berent, quibus in securitate degere animus est:
k Matth. 6. 25. & seqq. eo seruatorem in Euangeliis [k] cum viris supersti-
tiosè etiam legem amplectentibus agendo vsum
l Ioan. 5. 46. esse, ac dicendo [l], *si crederetis Moysi, crederetis*
vtique & mihi, rebus omnibus manifestus eos, vo-
latilia cœli, liliáque agri proponendo, à sollici-
tudine conuertisse: non eguisse veteres calcea-
mentis, eo quòd pedes eorum nulla itineris aspe-
ritate atteterentur: habuisse vestimenta nõ attri-
ta; item manna; aquam largam ex petra; abun-
dè vniuersa ad vitam: cæterùm superflua sua, &
insipida concupiscentia, interitus vsuram sibiipsis
fecisse, quemadmodum nos quoque, cùm rebus
m Matth. 6. 24. carnalibus addicti sumus; non [m] enim posse
quemquam duobus dominis seruire si ad breue
tempus disciplinæ causa, rebus necessariis desti-
tuti fuerimus, tum apparere, quantopere om-
nes res diuinas amplexi simus; satietatem enim
patrem contumeliæ esse; contumeliam fastus &
superbiæ; hanc lapsus & interitus. Tertullia-
n de resur. car. c. 58. nus [n] has ait figuras nostras fuisse, vt Dominum
potentiorem credamus omni corporum lege, &
carnis magis vtique conseruatorem, cuius vesti-
o Matth. 6. 25. menta & calceamenta protexit. Quo spectat il-
lud Christi; *nónne [o] corpus plus est quam vestimen-*

A *tum?* Pie Seraphinus Capponus elicit hoc loco,
numquam senescendum in Dei seruitute, aut illi
seruiendum cum desidia, labore, tepore, lamen-
tatione, quamuis per tempus multum ei seruia-
tur: habitus virtutum conseruandos & in opus
exercendos; gressus bonarum actionum iugiter
ac fortiter continuandos; quoniam quod senes-
cit prope interitum est: imitandos annosos illos
& sanctos anachoretas, quorum viridis in virtu-
tum exercitio senectus erat; & cùm consumma-
uisse videbantur, tunc incipiebãt [a]; dicentes non a Eccli. 18. 6.
magis sermone quàm re; *nunc [b] cœpi*, de quo suos b Ps. 76. 11.
B Antonius sedulò seriòque admonebat. Moysi
post 120. ætatis annos non caligauit oculus,
nec dentes illius moti sunt [c]. Dedit Dominus ipsi c Deut. 34. 7.
Caleb fortitudinem, & vsque in senectutem per-
mansit illi [d] virtus. Ipsemet de se testatus est, d Eccli. 46. 11.
octoginta quinque annos natum sic valentem
fuisse, vt ante annos 40. atque illius in se tem-
poris fortitudinem vsque in eam diem perseue-
rasse, tam ad bellandum, quam ad gradiendum [e]. e Ios. 14. 11.
At Berzellai octogenarius negauit vigere sensus
suos ad discernendum suaue aut amarum [f], &c. f 2. Reg. 19. 35.
Facit verò ad vtrumque corporis bona tempera-
tio, & temperantia. Et quidquid sit de longæui-
tate vitæ corporalis (cuius exempla Serarius [g] g in Ios. 14. q. 3. §. 3.
noster profert, & non alibi) quam quæ iuuant
naturaliter; quadam proportione aptari possunt
C spirituali, quod hîc memoratur de vestibus, su-
pra naturæ vires est. Illud præterea idem auctor
rectè considerat, Deum timenti nihil deesse, nec
temporale, nec, multóque minus, spirituale, ac
etiam vtilia & commoda, non tantùm necessa-
ria, suppeditari, cùm voluerit Deus ipsa quo-
que vestimenta illæsa tamdiu conseruari. Argu-
mentatur demum, quanti Sanctorum reliquias
facere oporteat, quæ pluris æstimanda sunt,
quàm vestimenta illa Hebræorum, vtpote vasa
& organa sanctarum, Deóque gratarum anima-
rum. Petrus Bercorius in moralitatibus ad hunc
locum vestimenta non attrita refert ad exterio-
rem honestatem, & decentiæ perpetuitatem, qua
præditos oporteat esse religiosos: calceamenta
D non attrita, quæ sunt de pellibus animalium mor-
tuorum ad perpetuam in iisdem mortis conside-
rationem & humilitatem. Quamquam quod at-
tinet ad honestatem exteriorem, ea in vestimen-
tis iuxta cuiusque statum ac professionem debet
esse: suntque nonnulli qui si non lacera certè, as-
suta, & pittaciis seu pyctaciis, id est, panni fru-
stulis segminibúsque consarcinata, per modum,
vt ita dicam, rapsodiæ, studio paupertatis ge-
stant. Dicebat fratribus Isaac abbas. *Patres no-*
stri, & abbas Pambo, vetustis, & de multis parti-
bus resarcitis vestibus vtebantur: nunc autem pre-
tiosis vestibus vtimini: discedite hinc, deserate lo-
cum hunc [h]. Franciscus grauissimè reprehendit h apud Rosueyd. de vitis Patrum auctore Græco incerto lib. 5 libello 6. c. 9.
Eliam (qui adhuc ipso superstite, fuit minister
E Generalis) quòd veste vteretur pretiosiore, tan-
quam illegitimum ordinis sui filium [i]. Chry- i Chron. Franc. p. 1. lib. 1. c. 19.
sostomus [k] obseruat (Christum eiusmodi mi- k hom. 9. in ep. ad Phil.
raculo noluisse vti erga discipulos suos, qui
longè admirabiliores erant quàm Hebræi, sed
permisisse inopiam & infirmitates, vt eorum
abiectio vtilior esset saluti eorum quibus præ-
dicarent.

Explanatio. *Vestimentum tuum quo operiebaris.*] Duas di-
ctiones vltimas adiecit Interpres: in aliis enim
editionibus habetur dumtaxat (*vestimentum tuum*,
vel, *vestimenta tua*, שִׂמְלָתְךָ *scimlathecha*, כְּסוּתְךָ
chesuthecha, τὰ ἱμάτιά σου.) Forsasse per illud ad-
ditamen

dicamentum restringere voluit ampliorem notionem vestimenti seu vestis (vestis enim an vesti[illegible] dicatur in legato, nihil interest [a].) quam [illegible]s Festo vestis vt genus, vestimentum sit vt species; ad amiciendum, præcingendum, induendum, insternendum, iniciendum, accumbendum [b]: in quibus sunt etiam lintea & stragula [c]. In libro Iosue [d] inter spolia seu prædas, cum substantia, diuitiis, argento, auro, ære, ferro, ponit [illegible]stis multiplex שַׂלְמוֹת הַרְבֵּה *selamoth harbeh*, לְבוּשִׁין סַגִּיאִין *lebusin saggabim*, ἱματισμὸν πολύ: potéstque plura denotare quam indumenta: vt apud Virgilium [*] arte laboratæ vestes, quibus medii parata conuiuiis tecta erant, id est, aulæa: apud Apuleium [e] aureæ vestes, quibus erant intecti lecti; apud Athenæum [f], de conuiuio in quo reclinatoria strata veste purpurea ἱματίοις ἁλουργοῖς, & vestes auro erant intextæ χλαῖναι χρυσοῦφεῖς: & vestes splendidæ ἱμάτια παντοδαπά: apud Plutarchum [g] de vexillo militari coccineo χιτών, punicea tunica, vel κόκκινος coccinea. Videtur Latinum vocabulum è Græco natum ἐσθής, quod est ab ἕω, cuius eadem significatio cum ἐνδύω, vnde Latinis quoque *induo*; aut a ve & ἐνδυτής [h]. Hebrææ vocis ratio redditur, quod sinistram significet שְׂמֹאל *semol*, & dextera vestis pars in sinistram iniciatur: idémque valet literis transpositis שַׂלְמָה *salmah*, quod nomen extat in cap. 29. [i] in eadem sententia. Chaldæum nomen significat generaliter id quod operit a כְּסָא *chasa*, ex Hebræo כָּסָה *chasah*, & in Psalmo 1[illegible]. [k] Latinè vocatur opertorium eam[illegible] vesti senio; *& omnes sicut vestimentum veterascent, & sicut opertorium*, &c.

a L. 23. & 33. D de auro, arg.

b ibid l 3.

c ibid. & Paulus lib. 3. sent. tit. 6. de c. 12 §.

Vestium genera varia.

* Æne. 1.

e lib 2.

f lib. 1. & 5. & 12.

g in Bruto, & in Pompeio, & in Fabio.

h Iul. Cæs. Scal. de caus. lin. Lat. c. 26.

i vers. 5.

k vers. 27.

Nequaquam vetustate defecerit.] Hebraicè singulari numero *non veterauit desuper te, & vetustate non est detritum*, vel *corruptum, ruptum, consumptum*, לֹא בָלְתָה *lo balethah*.) Idem iudicium de Chaldæo לָא בְלִיאַת *lo belisath*. Quæ verba in cap. 29. vbi eadem narrantur, editio nostra reddidit pluraliter (*non sunt attrita vestimenta vestra*; sed ibi Græcum verbum est ἐπαλαιώθησαν, *inueterata sunt*.) Hebræa verò & Chaldæa editio sic habet לֹא־בָלוּ שַׂלְמֹתֵיכֶם *lo balu silmothechem*, לָא בְלִיאַת כְּסוּתְכוֹן *lo belisath chesuthechon*. Item in 2. Esdr. [l] (qui libri non extant Chaldaicè), in Hebræo textu, שַׂלְמֹתֵיהֶם לֹא בָלוּ *salmothehem lo balu*. in Græco ἱμάτια αὐτῶν οὐκ ἐπαλαιώθησαν. Vestimento & calceamento inueteratio tribui solet, vel attritio, vel consumptio, vt præter citatum Psalmum cit. [m] in libro Iosue [n], Esaiæ [o], Ieremiæ [p] Ipsi[illegible]u atteritur & consumitur quæuis res, tum verò quæ gestantur vestes vltra lanæ, lini, corij materiam, quæ tinea & aliis modi facilè admittit imminutionem & corruptionem. Vulgaribus quoque linguis *vsar, vser, vsé, vsado, vsato* dicitur de rebus quæ dum iis vtitur qui consumuntur.

l c. 9. 21.

m vers. 27.

n c. 9. 5. 13.

o c. 50. 9. c. 51. 6.

p c. 38. 12.

Et pes tuus non est subtritus.] Hebræa וְרַגְלְךָ לֹא בָצֵקָה *veraglecha lo batsekah*, redduntur ab aliis (*& pes tuus non tumuit*, vel) *non fuit conspersus*, nempe puluere, siue luto; vel (*non fuit compressus, sicut massa comprimitur*. vel *non fuit denudatus* siue *discalceatus*: significat enim בָּצֵק *batsek*, propriè conspergere in massæ modum, quæ intumescit. Sic vero sensus esset, non extitisse turgentes vesicas, quas iter pedestre subeuntes pati solent, cum vlceribus inde consequentibus quando compunguntur; atque ita pedes subteri, seu derteri. Sed ad hoc nihil facit denudatio, aut discalceatio, immò nec ipsorum calceamentorum detritio: immò integris omnino istis quibus induti sunt pedes, hi dictum sentire incommodum solent. Atque ita non ageretur de calceamentorum ruptura seu laceratione; ob vetustatē aliamve causam; quamuis ex ea illud documentum sequi soleat in pedibus. In cap. 29. [a] exprimuntur calceamenta cum vetustate ipsorum (*nec calceamenta pedum vestrorum vetustate consumpta sunt*). vbi priore membro est (*non sunt attrita vestimenta vestra*) & vtrobique idem verbum בָּלוּ *balu*, & בָלְתָה *balethah*: sed Chaldæum duplex בְלִיאַת *belisath*, & עֲדִיו *techpha*; item Græcum ἐπαλαιώθησαν, & ἀπετρίβη. In 2. [b] Esdræ (*vestimenta eorum non inueterauerunt, & pedes eorum non sunt attriti*) in membro secundo est בָּצֵקוּ *batseku*, quod hic habetur: & pro pedibus, Græcè ὑποδήματα, *calceamenta*, cum verbo, διερράγησαν, *interrupta sunt*; sed cap. 29. libri nostri non iuxta Græcam solùm editionem sūt calceamenta dicto iam nomine; verùm etiam Hebræa & Chaldæa cum affixo, singularis numeri נַעַלְךָ *nahhalecha*, מְסָנָךְ *mesanach*. Itaque per pedes videntur intelligenda calceamenta, vt quemadmodùm vestimenta, sic dicantur vetustate non defecisse, non esse consumpta, attrita, subtrita. Indumenta quidem certe significari aliquando nomine illius partis, quæ regitur, docet hoc ipso exemplo Gaspar [c] Sanctius noster, afferens alia ex Hispano suo idiomate, vt *cuerpo, cuello, puños, muslos, mollera, pecho, espalda*: ex Latina lingua buccula, pro eo quod sonat, & pro parte in galea, quæ buccam munit: sinum pro parte vestimenti, quæ tegit partem corporis inter brachia, aut in ipso brachiorum complexu, id est, vbera, præcordia, pectus: collum, pro colli criniúmque ornamentis, hoc est, torquibus & mitris, siue pro collari & crinalibus: thoracem, (quæ vox à Græcis sumpta est) pro munimento, siue tegumento partis à collo ad imum vsque ventrem: apud eosdem Græcos, qui dicto vocabulo bifariam eodem pacto vtuntur, πέζαν pro pede, & ima vestis parte, siue fimbria, quæ pedem operit aut lambit; ζώνην, pro cingulo & media corporis parte quæ cingitur: κόλπον, pro sinu iuxta duplicem priùs dictam notionem: μηρὸν pro femore, & eo quo id operitur. Sic præterea obseruat in Scripturis diuinis vestem Hebraicè dici nomine גַּף *gaph*, quod corpus quoque valet: חֵיק *chek*, vt sinum & κόλπον, de quibus diximus; שׁוּל *scul*, fimbria, laciniáque, & pedes, femora, pudenda, quæ illa tegnotur; quia vestis pars extrema fimbriata defluit aliquando ad pedes. Item monet Chaldaicè, quod prior notauit Hieronymus [d], per sarabaillam significari & crura, tibiásve, & braccas, quibus reguntur, atque consequenter etiam femora, quæ à Latinis feminicuralia vocantur. Denique, quod propiùs ad rem nostram facit, ait nonnullos illud ex Threnis [e]; *sordes eius in pedibus eius*, interpretari de pedum indumentis, Hebraicè בְּשׁוּלֶיהָ *besciuleha*, *in fimbriis eius*, Chaldaicè בְּשִׁפּוֹלָהָא *bescipolaha*, *in ora vestimenti eius*. Eôdem postremò spectare arbitrarunt verba Esaiæ [f]; *semita in pedibus eius non apparebit*, id est, semita labor in calceamentis semper, inquit, recentibus, non apparuit; pedes à callorum duritie & ab vlceribus fuerunt liberi; & calceamenta tam integra à vetustate, ac si nunquam antea populus viam illam esset ingressus. Id Chaldæa quoque translatio videtur ibidem indicare, quod אֹרַח חֵילֵהּ *chelaih orach*, *virtus itineris, in pedes eius non introiuit*. Porrò huius loci

a vers. 5.

b c. 9. 21.

Pedes pro calceamentis.

c in Cant. prolego. 9. num. 35. & seqq. & in Thren. 1. 9.

d in Dan. 3.

e cap. 1. 9.

f c. 41. 3.

nostri

... editio Græca non ad [illegible] hanc interpre[tationem] ... de pedibus, pro calceamen[tis] ... *pedes tui non occalluerunt* pro quo verbo [illegible] bitus reprehendens [illegible] aliam lectionem quæ habet [illegible] *emptæ* non esset reprehensionem, cum legi[tur] [illegible] *& contusi* [illegible] & *conuulneratı.* [illegible] fauent sententiæ ipsi. Editio Sixtina Græca constat his omnibus cum priore [illegible] [Greek illegible] *vestes tua non inueterauerunt à te: solea tua, sine calceamenta tua non sunt extrita ... pedes tui non occalluerunt.* Nec tamen

a Quæst. 6. Theodoretus [a] incorruptarum vestium & [illegible] [illegible] sufficientem causam vocans legi plura quam quæ in editione nostra extant, cui similis à forma [illegible] textus Græcus.

b Hom. 3. in Ep. ad Phil. Chrysostomus [b] etiam, alludens ad præsentem locum, solam facit mentionem, quod Hebræorum [Greek illegible], *neque calces, neque vestes atterebantur, … confumebantur … …* *quamquam solitudinem … peragrarent, vbi … incidebant … qui … vel lapides ipsos in cinerem vertere possent.* Quæ diuini beneficii exaggeratio est.

[2] *En quadragesimus annus est.*] Iuxta editiones alias: *istis quadraginta annis*: quod valet [Hebrew] *zeh*, & [Hebrew] *denan* vel *ecce, istic.*) Qui numerus refertur ad spatium temporis ex quo victum vestitumque, de quibus mentio præcessit, prouideret magnifice Deus absque populi Hebræi labore; quæ diuturnitas ad beneficii magnitudinem facit plurimum.

Vers. 5.] Vt recogites in corde tuo, quia sicut erudit filium suum homo, sic Dominus Deus tuus erudiuit te.

Vers. 6.] Vt custodias mandata Domini Dei tui, & ambules in viis eius, & timeas eum.

Paraphrasis. Beneficiis & castigationibus (quæ ipsæ in beneficiorum censeri numero possunt) Deum intendisse Moses dicit, more benigni ac pii patris, Hebræum populum tanquam dilectum filium (quo ipso nomine illum etiam nuncupauit[c]) erudire atque instituere; vt animum ad

c Exo. 4. 22. Os. 11. 1. illa reflectendo, de abstinere omnino diuinis parere mandatis, demonstrarant per hæc perueniendi ad eum, ingredi [illegible], reuereri numen illius, & cum sancto timore cauere ne ipsum offenderet. Ex hoc loco videri possunt mutuati Sapiens[d], Paulus[e], Ioannes[f], Iacobus[g] scribentes disciplinam, correptionem, eruditionem, argutionem, flagella à Deo dari tanquam à patre filium diligente, ac in eo sibi complacente, inde sanctificatio, fructusque pacatissimus consequatur: licet in præsenti videantur non esse gaudii, sed mœroris, tandemque corona vitæ. Filio cælo hæreditas seruatur, seruus malè faciens dimittitur, quia exhæredatur: & quia non habet spem, dimittit eum vt faciat quod vult, inquit

d Prouer. 3. 11. 12. e Hebr. 12. 5. & seq. f Apoc. 3. 19. g Iac. 1. 12.

h in Ps. 93. Augustinus [h]. Atqui de hac re alias dixi, deque multiplici tribulationum ac tentationum vtilitate. Et similis tertium sententia Sapientis [i] *qui parcit virgæ, odit filium suum: qui autem diligit illum,*

i Prouer. 13.

instanter erudit. Cassianus [a] verò disputans [illegible] tem [illegible] in rebus vel prosperis vel aduersis quod [illegible] [illegible] contingat ad probationem, emendationem, punitionem; primum [illegible] nostro [illegible] confirmat.

a Collat. 6. c. 11.

Explanatio. [Vt] *recogites in corde tuo.* Editiones aliæ habent in futuro tempore: *… scies cum corde tuo*, vel *cogita…* quod ex[illegible] [illegible] &c. [illegible] pro mente, [illegible] [illegible] cogitare autem [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] intelligimus mem[illegible] diuinæ be[nefici]orum & [illegible] ad [illegible] [illegible] præceptis [illegible] subiungitur. Cal[illegible]

b supra. *... reuolueres quæ in tuo animo versantur* Recogitare aut cogitare in corde [illegible] in mente vsurpatum adhuc apud Esaiam [c] Interpretes, vbi Hebraice & Chaldaice est reducere [illegible] [illegible] care ad cor, Græce [Greek illegible] *[illegible] animam*, [illegible] [illegible] [illegible] pionibus ponere super cor [illegible] [Greek illegible], *suscipere corde*, aut [Greek illegible] *…pere in mentem, & cor.* Sic alibi ponere vel apponere ad aliquid vel in aliquo cor, aut aliquid in corde, siue super cor, item dare cor ad aliquid, vel aliquid in corde, cogitare cor, dicere seu loqui in corde, [illegible] in corde, dicere cor, &c.

c c. 46. 8. & 57. 1. [illegible]

Quasi sicut erudit filium suum homo.] Græcè *quidam homo*, [illegible] [Greek illegible]. Verba autem sunt [Hebrew] *ieiasser*, [Hebrew] *meiasserech*, *erudiens*. De prima vocum thema est [Hebrew] *iasar*, de cuius Psalmo 140 [d] ad illud *vt erudiret principes sicut semetipsum*; & ad aliud Psalmo 17. [e] *castigans castigauit me Dominus* [illegible] [illegible] non solum erudire, corripere, castigare, sed etiam ligare vinc[ire], exercere, discipl[ina], legibus, pœnis, vinc[ulis], denique re magis quam verbis [illegible] [c]ærigere, atque idem valere nomen [Hebrew] *musar*, vt & Græcum *παιδεία*, cum verbo *παιδεύειν*: Rabbinos quoque verbo [Hebrew] *iasar* vti, pro eo quod est virgis cædere, ac flagellare, vt solent [illegible] [illegible] & præceptores pueros. In 6. [f] præterea Psalmo [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], quam [illegible] [illegible], nempe non verbalı [illegible], [illegible] [illegible] coercitione quoniam ibi secundo loco sunt [Hebrew] *iasar*, & *παιδεύειν*.

Explanatio, [illegible] filium & erudiens.

d vers. [illegible] e vers. 1[illegible]

f vers. [illegible]

Eodem loco attigit reprehensionem immoderatæ magistrorum in discipulos, idemque de filiis multo magis caueri debet) supplic[illegible] Salomon [g] præcipit erudiri filium, nec desperare de bona illius spe. Sed [illegible], ne ad interfectionem eius ponat pater animam suam, id est, (vt omittam alias expositiones & iuxta editionem istam nostram, vt iuxta alias quas erudite colligit Quinnius [h] Salazar noster) ne seuerior sis, & verberibus mactet, ant et mortem optet. Aliorum ex alio dam sententia Salomonis, si percusseris puer virga illum, quæ castigatio modesta est, non morietur. De moderate castigandis pueris lectu omnino dignum Anselmi cum quodam abbate colloquium [k], quæque eadem de re idem in libro [l] similitudinum tradit, de crudelitate verò magistrorum in castigandis adolescentibus Ludouicus [m] Cresollius noster. & quo pacto permittebant parentes pædagogis liberos suos *[illegible], [illegible], [illegible], pulsare, obtorto collo premere* ac veluti *præfocare, tormento vexare*: nec patriam solum potestatem in eosdem habere, sed [illegible] etiam quæ dominorum est in seruos vt in Chris[illegible] docet Libanius. Parentes quidem admonet Paulus [n] quod magistri erga discipulos dictum sibi magis

g Prou. 19. 18.

h ibidem.

i c. 23. 13.

k in vita.

l c. 1-8.

m theatri vet. rhetori [illegible]

n Ephes. 6. 4. Col. 3. 21.

A magis potent ¹ ne ad iracundiam indignationémve prouocent filios; vt non pusillo animo fiant, ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν: Syriacè, ne angoribus afficiantur, דנתכבבכון *denetchebbkun*: sed educent illos in disciplina, & correptione Domini, ἐν παιδείᾳ καὶ νουθεσίᾳ κυρίου. Augustinus [a] annotauit, apud Græcos παιδείαν dici, quam Latini vocant eruditionem aut disciplinam, éstque per molestias eruditio, secundum illud, inquit [b]; *quem enim diligit Dominus, corripit: flagellat autem omnem filium quem recipit.* Addit verò, a Deo petiisse Dauidem, cum suauitate siue bonitate, quæ χρηστότητα nominant, quæque in Dei consistit caritate & proximi, ac in boni delectatione, non solùm contemnere delectationes cæteras;
B sed etiam pro Deo quaslibet perferre passiones: & vt sub disciplinæ pressura non possit caritas extingui, sed sicut ingens flamma sub impetu venti quanto magis reprimitur, tanto ardentiùs excitari; tanta demum sit suauitas seu bonitas, vt disciplinam possit patientissimè sustinere. Idem [c] de tormentis discentium puerorum, ærumnosísque discendi viis meminit; necnon Nyssenus [d], Chrysostomus [e], Theodoretus [f], Chrysologus [g]. Dauidi pollicitus est Deus futurum se semini seu filio eius in patrem, & hunc in filium vicissim ipsius; qui si iniquè aliquid gessisset, argueret eum in virga virorum, & in plagis filiorum hominum, misericordiam autem non auferret ab eo [h]. Legatur sermo 3. ex
C 1. tomo Ephrem, vbi vrgetur Heli exemplum, qui filios non corripuit, ideóque ipse cum illis tam grauiter punitus est [i], quod aliis exemplis illustrari posset.

a in Ps. 118. concio. 17.
b Prou. 3. 12. Hebr. 12. 6. Apoc. 3. 19.
c 1. confess. c. 9.
d ora. de castiga. & in vita Mosis.
e hom. 6. ad pop. & hō. 6. in 1. ad Tim.
f q. 18. in Gen.
g Ser. 101.
h 2. Reg. 7. 14.
i lib. 1. 2.

Sic Dominus Deus tuus erudiuit te.] Participia cum affixo Hebraicè Chaldaicéque מְיַסְּרָךְ *maiasserecha*, מְאַלְּפָנָךְ *meallephanach*, admittunt omnes temporis differentias. Græcum verbum est futuri temporis παιδεύσει, *erudiet*.

Mandatorū triplex genus.

Vt custodias mandata Domini Dei tui.] In aliis editionibus (*& custodies.*) Mandata autem, siue præcepta comprehendunt genus triplex ceremonialium, iudicialium, moralium, de quibus sæpe dictum est.

Et ambules in viis eius.] Iuxta cæteras editiones (*ad ambulandum*, vel, *vt ambules.*) Viæ verò
D Domini sunt mandata illius; quoniam per horum custodiam, & ambulando in ipsis, peruenitur ad Dominum. Quæ formula satis aliis locis [k] vsitata, indicat numquam consistendum, sed pergendum, promouendum, proficiendum, quia non progredi, regredi est; non proficere, deficere. Consulantur alibi dicta.

Et timeas eum.] Timens Deum custodit mandata eius, ambulátque in viis illius. *Beati immaculati in via, qui ambulant in lege Domini* [l]; *beati qui timent Dominum, qui ambulant in viis eius* [m]: denique, vt sæpe vidimus, timor amplectitur omnem cultum Dei ac totius legis obseruationem: *& qui timet Deum, nihil negligit* [n], seu, vt alij legunt, *egre-*
E *ditur ad omnia*, aut, *et egredientur*, id est, benè succedent; aut iuxta vim Arabicæ translationis, *exit ab omnibus rebus iustificatus*; aut occurrunt variæ tentationes certaminaque ex quibus superior euadit, & alacrem se præstat ad omnium virtutum actiones, ita vni studens, vt aliam non negligat, nullum prætermittens siue transgrediens diuinum præceptum; ambulans non in vna, sed in pluribus, immò in omnibus viis vitæ [o]; ad quam qui vult ingredi, seruat mandata [p].

k Gen. 18. 19. Exo. 32. 8. Deut. 9. 12. 16. c. 10. 12. c. 11. 22. 28. c. 13. 5. c. 19. 9. c. 26. 17. c. 28. 9. c. 30. 16. c. 31. 29. Ios. 22. 5. Iudic. 2. 17. 22. 1 Sa. 17. 22. Psal. 24. 4. 9. Ps. 50. 15. Psal. 118. 1. 3. 14. 15. 27. 33. 168. Ps. 127. 1. Prou. 3. 17. c. 6. 6. &c.
Timor Dei.
l Ps. 118. 1.
m Ps. 127. 1.
n Eccl. 7. 19.
o Psal. 15. 10.
p Matth. 19. 17.

Vers. 7.] Dominus enim Deus tuus introducet te in terram bonam, terram riuorum aquarúmque & fontium: in cuius campis & montibus erumpunt fluuiorum abyssi.

Paraphr.

ERuditio paterna, de qua dictum est, includit cum correptione, prouentationem bonorum. Hanc modò, & in sequentibus Moses proponit, describens terræ promissæ vbertatem quantū ad aquas, ex quibus ea plurimum dependet. Qua in
B re discrimen magnum erat non tantùm à terra deserta, inuia, inaquosa [a], per quam præcesserat longior peregrinatio; verùm etiam ab Ægypto, vnde populus liberatus eductúsque fuerat; quæ ob eius planitiem, fontibus carebat, vt & Africa seu Libya eidem vicina, ob soli caliditatem, quia sunt meridionales. Prima namque causa efficit, vt exusta terra dissolutior, & in arenas vertatur: secunda, ne aqua vltra scaturiginis locum ascendat. Quibus adiungitur tertia causa in c. 11. [b] quod in eamdem illam terram Chanaan imbres deciderent, non autem in Ægyptum. Sæpè admonuimus Hebræo populo factam temporalium bonorum promissionem, terræque Chanaan. Causam reddit Gregorius [c], vt quandoque ad æterna speran-
C da prouocaretur; qui adhuc rudis promissionibus Dei in longinquum non crederet, si à promissore suo non etiam à vicino aliquid percepisset. Confirmat ex Psalmo [d]; *dedit eis regiones gentium, & labores populorum possederunt; vt custodiant iustificationes eius, & legem eius requirant.* Subdit mox illud de iisdem [e]; *deiecisti dum alleuarentur*, ac in genere prosperitatem Deum dare, vt in æternum pleniùs damnet: & cùm largientem Deū humana mens boni operis repensatione non sequitur, vnde nutrita piè creditur, inde iustius damnari: quemadmodum cruciato diuiti dictum est [f]; *recepisti bona in vita tua.* Idcirco etenim recepit bona, inquit, in vita sua malus, vt illic pleniùs mala reciperet, quia hîc fuerat nec per bona conuersus, &c. Æsti-
D mant multi plus quàm oporteat si quid causa Dei facere videantur; dicúntque cum Abram [g], *quid dabis mihi?* cum ingrato populo [h]; *in vacuum laboraui sine causa, & vanè fortitudinem meam consumpsi*; & [i] *vanus est qui seruit Deo, & quod emolumentum, quia custodiuimus præcepta eius, & quia ambulauimus tristes coram Domino exercituum?* & cū Petro [k]; *quid ergo erit nobis?* Hugo riuos qui currunt sensu mystico exponit de prædicatoribus, qui discurrunt per mūdum, annunciantes verbum Dei: fontes, qui non mouentur à loco suo, de magistris, à quibus riui manant: campos de actiuis: montes de contemplatiuis: ad quos vtrósque, vtrorumque illorum prædicatio & doctrina fluere debeat, iuxta id [l]: *Bibe aquam de cisterna tua,*
E *& fluenta putei tui; deriuentur fontes tui foras, & in plateis aquas tuas diuide.*

a Ps. 62. 3.
b vers. 10. & seqq.
c 3. p. Past. admon. 27.
d Ps. 104. 44.
e Ps. 72. 18.
f Luc. 16. 25.
g Gen. 15. 2.
h Esa. 49. 4.
i Malach. 3. 14.
k Matth. 19. 27.
l Prou. 5. 15. 16.

Explanatio.

Dominus enim Deus tuus introduxit in terram bonam.] Pro verbo præteriti temporis vtitur editio Hebræa Chaldæáque participiis, quæ, vt priùs dixi, admittere possunt omnes differentias temporis: Græca verbo futuri εἰσάξει: & præter terram bonam habet πολλήν, *multam*, intelligens amplitudinem, & numerum prouinciarum, seu gentium & regnorum. Procopius interpretatur fertilitatem per terram bonam; per multam siue

amplam, longitudinem & latitudinem regionis; A quia Ægyptus si ei conferatur, non est tanta. Negare hoc videtur Hieronymus [a], cui tanquam expetto credendum, scribitque quòd pudebat dicere latitudinem terræ repromissionis, ne occasionem Ethnicis blasphemandi date videretur. Facta verò descriptione, per apostrophen Iudæam alloquitur: *Hac est Iudæa, tuarum longitudo & latitudo terrarum: in his gloriaris: super his te per diuersas prouincias ignorantibus iactitas. Ad populum phaleras: ego te intus, & in cute noui.* Attamen subdit non possedisse Iudæos ea promissa terra multas & amplas partes propter suamet peccata. Quo pacto quod Procopius asseruit, accipi potest. De hac introductione in terram illam mentio fuit in præcedentibus [b] capitibus. B

a epist. 129. ad Dardanum.

b c.4. 38.c. 4.10.23.c. 7.8.

Terram riuorum, aquarúmque.] Non seiungunt editiones aliæ riuos ab aquis: sed Hebræa ponens in regimine priorem dictionem appellat נַחֲלֵי מָיִם *nachale maim, torrentes aquarum.* Quapropter non est necessaria Hugonis annotatio, vt sint riui aquæ currentes; aliud nomen aquarum generale aquæ stantes; siue Lyrani, Abulensis, Marzillæ, vt riui dicantur de aquis fluentibus ab origine fontibúsque; aquarum communi nomine intelligantur stagna, lacus, paludes. Græcè est οὗ χείμαῤῥοι ὑδάτων, *vbi torrentes aquarum*: Chaldaicè *terra fluens torrentibus*, אַרְעָא נָגְדָא נַחְלִין *arbha nagheda nachlin.* Stantes verò etiam aquæ, seu stagna, lacus, paludes non ita per se conferant ad terræ fertilitatem. In Psalmo 64. [c] *riuos eius inebria: multiplica genimina eius: in stillicidiis eius lætabitur germinans.* Irriguam Plinius [d] hanc regionem docet fuisse. Riuus est locus per longitudinem depressus, quò aqua decurrit [e], quasi ἀπὸ τοῦ ῥεῖν, quod est *fluere.* Vel est tenuis fluor aquæ, non spe, consilióve factus, verùm naturali suo impetu. Vel etiam manu factus est, siue super terram in fossa, siue super [f] specu. Vel riuus dicitur, qui deriuatur ad irrigandum, id est, inducendum aquas in agros [g]. Riuum fluminis Caius [h] Iurisc. vsurpat. Ductus aquæ Vitruuius [i] fieri generibus tribus tradit; riuis per canales structiles, aut fistulis plumbeis, seu tubulis fictilibus. Addit Palladius [k] canales ligneos. C

c vers. 11.

d lib.5.c.14.

Riuus quid, & vnde.

e Vlp. li.70. ad edictum seu l. 1.§.1. D. de riuis.

f Festus.

g Isido. 13. etym.c.20.

h l.7.§ insu. D. de aqua seru. dom.

i lib.8.c.7.

k de re rust. lib.9.tit.11.

Et fontium.] Fontes per se ac seorsim ponuntur Hebraicè, absque coniunctione: Chaldaicè ante fontes cum particula coniungente, nomen significans scaturitiones וּמַבּוּעֵי עִינָוָן *vmabbuhhe bhenaunon, & scaturitiones fontium*: Græcè præponitur coniunctio, & nexus est cum sequentibus, (καὶ πηγαὶ ἀβύσσων ἐκπορευόμεναι διὰ τῶν ὀρέων, καὶ διὰ τῶν πεδίων, *& fontes abyssorum exeuntes per montes, & per campos.*) D

In cuius campis & montibus erumpunt fluuiorum abyssi.] Accedit hæc translatio propiùs ad ea quæ modò recitaui ex Græca. Hebræa redderetur sic (*& voraginum, aut abyssorum egredientium, siue prodeuntiũ in valle & in mõte,* וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר *vthhomoth iotsim babbikhhah vuahar.* Chaldæa similia sunt (*& abyssorum manantium in vallibus & montibus.*) De abysso, quod nomen etiam Græcum est, immò inde sumptum, nempe ἄβυσσος: & Hebraicè dicitur תְּהוֹם *thehom*, egimus alibi, docentes in genere denotare id quod fundo caret, & in aqua, infinitatem quamdam sine fundo, quod vocant Græci βυθὸν, & negat in Græco nomine α, præpositum, significatque quod id nemo βύειν siue δύειν penetrat. Vel si α, habeat vim intendendi βύειν tegat omnia. Ionicè item di- E

Abyssus quid.

citur βύσσος, pro βυθός. In Genesi [a] abyssus nõ vno modo sumitur, sed vt collegit Ascanius [b] Martinengus vel idea vacui; vel angelica natura nondum formata; vel profunditas imperceptibilis materiæ primæ; vel chaos rude; vel elementorum permixtio; vel terræ concauitates, vel profunditas non entis; vel infernus; vel dæmones; vel immensitas aquarum; vel corpora diaphana. Ex quibus acceptionibus optima videtur pro aquarum numerositate. Quod attinet ad campos, hi hoc loco eos designant, qui paruis collibus adiacent; quoniam in planissima terra fontes nõ nascuntur, vtpote quòd eleuari nequeat ad æqualitatẽ suæ originis, vt Philosophus [c] docet: Quæ ratio etiam est, cur in summis montiũ verticibus fontes non oriantur. Egimus aliàs philosophicè de fontium fluminúmque origine. At in genere concedendũ est, aquæ vim latere in subterraneis specubus: cùm primum secreuit Deus vnum in locũ aquas, & terræ cauernis inclusit, simul per meatus occultos corriuatam è mari aquæ magnam copiam in partes aquæ diuersas; vnde manarint fontes omnésque variis in locis, Deo veluti librante fontes aquarum [d], quod quatuor etiam illa paradisi flumina indicãt [e]: subinde nihilominus postea nouos erupisse fontes ac flumina ex aëre vaporibúsque in aquã solutis, vt citatus Aristoteles docuit, sed nimis genericè; ad quod conducũt etiam pluuiales aquæ. Lege [f] Conimbricenses nostros, Pinedam [g], Alcasar [h]. Indicato loco ea Prouerbiis; vbi est quod librauit Deus fontes aquarum, legitur Hebraicè quod roborauit fontes voraginis seu abyssi, בַּעֲזוֹז עִינוֹת תְּהוֹם *babhazoz bhenoth thehom.* Exponit id Salazar noster cum Caietano & Lyrano de facultate impressa multis partibus, vt perennes aquas effunderent, ac per secretos ductus meatúsve terræ directę, opportunis locis erumperent, horum altitudinem depressionémque quasi ad libellam examinando, præsertim iuxta opinionem, quòd aqua ex mari per secretas terræ venas ad fontes perfertur. Sanè quidem libratores Plinius [i] secundus nominat aquarum (alij libellatores) qui publicos aquæ ductus regunt; de quibus mentio præterea est in Codice [k], & apud Frontinum [*]: dicuntúrque Græcè ζυγοστάται (quod tamen nomen non reperio.) De librationis modo Vitruuius, aliique. Puteum abyssi nominat Ioannes in Apocalypsi [l]; quartus Esdræ apocryphus [m] libet venas in abysso. Alcasar abyssi notiones exponit pro inferno, quando appellatur cum addito, abyssus terræ, licèt arbitretur literaliter numquam accipi hoc modo in sacra Scriptura, quoniam תְּהוֹם *thehom*, pro quo ponitur, non id significat, sed aquarum multitudinem, vt exemplis 34. ostendit; dicens præterea in aliis vsurpari, metaphora ducta ab ipsa maris profunditate: item confirmans ea thesauro linguæ Hebrææ de dicta notione vocis תְּהוֹם *thehom*, & Græcæ de ἀβύσσου, atque ea Patrum testimonio, præsertim Augustini [n]: ad hæc ait per abyssos terræ [o]; abyssum iacentem deorsum vel subiacentem [p] cum oppositione ad cœlum, intelligi non de omnino subterraneo loco, seu de inferno, sed de profundo aliquo puteo, in quem quis demersus fuerit: aut de fontibus; & hoc quidem pacto in præsenti nostro loco; quoniam ad irrigandam terram, de qua re agitur, apta est cœlestis pluuia, terrestrésque fontes, & putei: postremò abyssum, in quã dæmones ne ire iuberentur, deprecabantur [q], exponit profundum maris, in cuius littore Christus

a cap. 12.

b in Glossa Magna ib. pag. 355.

Quid campus.

c 2. meteor. c.2. & li.1.c. 13.

d Prou. 8. 27.

e Gen. 2.10. 11.

f in lib. meteor. tract. 9.

g in Eccl. 1.7.

h in Apoc. 9.1. not.2.

Libratores, seu libellatores qui.

i epist. 258. & 251. nec li. 10. epist. 69. & 70.

k l.1. de excus. artif.

* lib. 8.c.6. & 7.

l c.9.1.

m c.4.7.

n 22. cont. Faust. & in Ps. 41.

o Ps. 70. 20.

p Gen. 49. 25. Deut. 33.13.

q Luc. 8.31.

ſtus erat; & ſimiles alios locos ratione ſimili declarat. Quod in Prouerbiis ª habetur (*quando certa lege & gyro vallabat abyſſos*) ratione quadam noua explanat Salazar ᵇ noſter. Nam legens cum LXX. (*ὅτε ἀφώριζε τὸν ἑαυτοῦ θρόνον, quando ſecernebat ſedem ſuam*) & reiiciens ſequentia immediatè *ἐπ' ἀνέμων, ſuper ventos*, ad ſequentem ibi ſententiam; exponens verò ſedem Dei, de cœlo empyreo; & putans illos Interpretes opinionem ſecutos de aquis veris ſupra cœlos, déque dicto cœlo empyreo ſupra illas; præterea, faciens cœlos ſolidos, empyreúmque immobile: primum mobile motu ſuo reliquos orbes inferiores ſecum rapere, ait, ac raptat etiam empyreum, ſicut cùm gyratur rota, non tantùm ea quæ intra illius cadunt ſphæram, ſecum fert, ſed etiam quæ extra proximè ipſi adhærent; inter id & primum mobile, magnum aliquod interſtitium eiſe, corpore aliquo liquido repletum, quo vis ac impetus eludatur ſeu hebetetur primi mobilis, vt illuc non perueniat: hoc autem ſpatium vocari à Scriptura aquas quæ ſuper cœlos ſunt; non quia reuera ſint aquæ; ſed quoniam ob liquiditatem, eo nomine appellentur: denique hoc ſibi velle textum Hebræum (בְּחֻקּוֹ חוּג עַל פְּנֵי תְהוֹם *bechukko chug haal pene thehom, in deſcribendo ipſum*, ſiue *cùm deſcriberet ipſe, circulum ſuper faciebus voraginis*, ſiue *abyſſi*) id eſt, cùm Deus cœlum empyreum, quod ſibi ac beatis omnibus in ſedem obfirmauit, interiecta aquarum (corpore nimirum dicto, quod propter liquiditatem tali vocatur nomine) abyſſo, à primo mobili diuulſit, ne pariter cum illo raperetur: atque iuxta noſtram editionem (*quando certa lege & gyro vallabat abyſſos*,) id eſt, cùm ſuper cœleſtes illas aquas, ſeu corpus illud aliud liquidum, cœli empyrei complexione concluderet. Hoc pacto vocabulum תְהוֹם *thehom* abyſſo & voragini aquarum propriè conueniens, accommodabitur per quandam extenſionem ſimilitudinémve, ad aliud corpus liquidum alterius naturæ nobis adhuc ignotæ.

a c. 8. 27.
b ibidem.

Verſ. 8.] Terram frumenti, hordei, ac vinearum, in qua ficus, & malogranata, & oliueta naſcuntur, terram olei ac mellis.

Paraphr.

TErræ iam cœpta explicari vbertas ex aquis fœcundantibus, declaratur modò ex fructibus, ad quos proferendos aquæ conducunt, tum ad vitæ ſuſtentationem magis vſitatis neceſſariiſque, vt ſunt frumenta, & vineæ, vinúmve; tum etiam ad voluptatem, ſeu commoditatem, vt ſunt ficus, malogranata, oliuæ oleúmve, & mel. Eadem deſcriptio pleriſque aliis locis habetur; necnon & lactis facta mentione; quæ nunc omiſſa eſt; quia non ita per ſe ac immediatè pendet ex ſoli feracitate, quam nominatim aquæ præbent; ſed mediatè duntaxat & conſequenter; quatenus ſimul producitur herba ſeu fœnũ, quo paſta copiosè ſaginatáque animalia lac ſuppeditant. Octo Abulenſis hic diſtinguit, nempe frumentum, hordeum, vineas, ficus, malogranata, oliueta, oleum, mel: cùm tamen non magis differant oliueta & oleum, quàm vineæ & vuæ ac vinum. Quidquid ſit, rectè confutat Iudæos reddentes rationem rerum hic præcisè nominatarum, quòd ex illis ſolis primitiæ dandæ eſſent. Nã de iiſdem rebus, inquit, primitiæ dantur, de quibus decimæ, maximè ſecundùm conſuetudinem antiquiſſimorum Iudæorum, qui iſta iura ſtrictiùs obſeruabãt,

A vt liquet ex Chriſti verbis id etiam approbantis ª; *decimatis mentam, anetum, & cyminum, & reliquiſtis quæ grauiora ſunt legis: hæc oportuit facere, & illa non omittere.* De myſtico ſenſu cognoſcere poteris ex aliis locis ſimilibus alibi tractatis. Procopius amplectens ſimul quæ priore continentur verſu, horum loco ait regnum cœlorum, terrámque manſuetorum ᵇ nobis à Chriſto tribui, cuius torrens ipſe quoque Chriſtus eſt, & quidem deliciarum, quo potat nos ᶜ; necnon & flumen impetu ſuo lætificans ciuitatem Dei ᵈ: qui præterea vitæ ſe fontem dixit, inuitans ad bibendum, ac promit-
B tens fore vt de ventre bibentis flumina fluant aquæ ſalientis in vitam æternam ᵉ. Abyſſos iudiciorũ ᶠ Dei interpretatur; profundamque diuitiarum ſapientiæ & ſcientiæ diuinæ venam: aquas per explicatos ſeu expanſos & latos hominum ſubmiſſorũ fertiliúmque campos erumpere, necnon per montes ſublimitate cœleſtia ſpeculationis ſublatos: illic eſſe frumentum, quod cor hominis confirmat ᵍ; hordeum, quod inferioris ſortis homines, & multos nutrit, ſicut Chriſtus illo quinque millia ʰ; hoc ſeptem millia ſatiauit: (non ſunt ſatiata ſimul ſeptem millia, ſed ex ſeptem panibus quatuor millia ⁱ:) illic veram vitem, id eſt, Chriſtum, qui eo ſe nomine nuncupauit ᵏ: illic oleum ſanctorum impinguans capita ˡ, dulcedinem intus afferens, & circumlambens forinſecus
C politiæ acerbitatem: illic ficum magna vbertate ſpiritus ſuauitatem gignentem, non quæ propter ſterilitatem ac foliorum inanem ornatum exaruit ᵐ: illic mel Chriſti labiorum, in quibus diffuſa eſt gratia ⁿ; vt & fauum ſtillare canuntur labia ſponſæ ᵒ. De typo eodem Hieronymus ad Dardanum ᵖ. Hoc autẽ loco Gloſſa moraliter per terram bonam accipi vult militantem Eccleſiam, quæ dicatur terra riuorum, aquarum, & fontium, id eſt, doctorum in ſcholis, ſcholarũ diſcentium ab ipſis; prædicantium populis; iuxta illud ᑫ, *deriuentur fontes tui foras, & in plateis aquas tuas diuide*: montibus deſignari dicit ſacerdotes; cãpis laicos; de vtriſque baptiſmalem fluuium erumpere, quoniam poſteriores vice priorum poſſunt dare ba-
D ptiſmum in neceſſitate: terram frumenti dici, ratione corporis Chriſti, quod in ea conſecratur in pane frumenti, cuius etiam grano ipſe ſe comparauit ʳ; vinearum, ratione ſanguinis Chriſti, qui conficitur in vino vitis: hordei, propter ſacramentum pœnitentiæ, quæ auſteritatem vitæ exigit: ficus, propter dulcedinem manſuetudinis, quæ debet eſſe in fidelibus, & maximè in prælatis Eccleſiæ: malogranatorum, quia oportet fidelium connexionem eſſe in caritate: oliuetorum, ob pietatis opera; olei, ob exultationem ac lætitiam ſ internam; mellis, propter deguſtationem diuinæ bonitatis, ſiue quia ſuauis eſt Dominus ᵗ.

Terrã frumenti.] Pro frumenti nomine, eſt Hebræum חִטָּה *chittah*, & ſimile Chaldæũ חִטִּין *chittin*, & πυρὸς: in c. 7. ª דָּגָן *dagan*, עִבּוּרָא *hibuura*, σῖτος. Ibi
E de Latino vocabulo, vnà cum reliquis Hebræo & Græco dixi, poſſe plures amplecti ſpecies, etiam hordeum, quod hîc ſeparatim ponitur. Chaldæum illius loci nomen tradunt propriè ſignificare ſuperioris ſeu præteriti anni frumentũ; eſt namque עָבַר *hhauar, præterire, tranſire, tranſgredi.* Sed חִטָּה *chittah*, à חָנַט *chanat, proferre, educere, protrudere, oſtendere fructus immaturos*: daghes enim vice literæ *nun* deficientis ponitur, ſignificat frumentum; quòd protrudatur, ac promineat ex folliculis; comprehendetéque dicitur omnia genera, quæ Latinis frumenti vox præter hordeum, & le-

a Matth. 23. 23. Luc. 11. 42.
b Mat. 5. 5.
c Pſ. 35. 9.
d Pſ. 45. 5.
e Ioan. 4. 14.
f Pſ. 35. 7.
g Pſ. 103. 16.
h Ioan. 6. 9. & ſeqq.
i Matt. 15. 38. & c. 16. 10. Marci 8. 9. 20.
k Ioan. 15. 1.
l Pſ. 22. 5.
m Matth. 21. 19.
n Pſ. 44. 3.
o Cant. 4. 10.
p epiſt. 129.
q Prou. 5. 16.
r Ioan. 12. 24.
ſ Pſ. 44. 8.
t Pſ. 33. 9.
Explanatio.
a verſ. 13.

guminaque grana non progrediunt ex folliculis: A vel specialiter conuenire illi quod Latini triticum vocant. In 1. Esdræ [a] legitur cum אֲנַן in medio חִטִּין *chittin*, libri enim Chaldæas siue Syras dictiones habent. Eustathius [b] πυρὸν ait ἄλλο τι εἶναι παρὰ τὸν σῖτον. Homerus citatus à Suida seiungit πυρὸς, ζειὰς, κρῖ, *frumenta*, *zeas*, *hordeum*.

[a c. 6. 9.] [b Odyss. 1. pag. 1576.]

πυροί τε, ζειαί τε, ἰδ᾽ εὐρυφυὲς κρῖ
λευκόν:
Frumentáque, zéaque, & latè nascens hordeum
Album.

[*Frumenti etymon.*] Etymon assignant vel ἀπὸ τοῦ πυρὸς ab igne; vel ablata litera ρ, à πυὸς, siue πύος, quòd idem valeat ac πυρὸς; & illud significet priorata notione lac, B spongiosamve densitatem lactis primâ à partu, vt Plinius [c] loquitur, & colostrum aut colostra, siue colustrum & colustra nominatur, de qua Plautus [d], Martialis [e], Palladius [f], & alij. Ratio forsitan est, quia igneæ naturæ est, surgitque velut ignis: & lactescit lactisque munere fungitur in adultorum nutricatione. Cæterùm bene notat Suares [g] noster, agens de materia consecrationi panis necessaria, quam ait esse vt sit panis triticeus, licèt sub nomine frumenti varia grana interdum comprehendantur, frequenter absolutè significare solum triticeum, quod etiam loci huius testimonio confirmat.

[c li. 28. c. 9.] [d in Penulo actu 1. sce. 2.] [e lib. 13. epigr. 38.] [f de re rustica in Nouembri.] [g 3. p. 10. 3. disp. 44.]

Hordei.] Dicitur Hebraicè שְׂעֹרָה *schhorah*, Chaldaicè שְׂעֹרִין *schhorin*, Græcè κριθή. Ratio prio- C rum duorum nominum, quæ similia sunt, est à שֵׂעָר *schhar*, seu שְׂעָרָה *sahharah*, quæ pilum significant; quia veluti pilosum est, ac hirsutum hordeum, siue etiam horridum, quem horrorem valet quoque שֵׂעָר *sahhar*. Isidorus [h] deriuat hordeum, ex eo quod præ cæteris generibus frumenti aridum antè fiat, vel quòd spica eius ordines habeat. Posteriorem notionem sequi videntur, qui absque aspiratione scribunt ordeum, quemadmodum qui ab oriendo deducunt. Aspiratio indicat etiam quemdam horrorem qui in hordeo est, ac importari dixi vocabulo Hebræo, Chaldæóque nomine: quoniam tametsi calamus altior frumento quàm hordeo sit, mundacior est arista hordeo. Sed & quidam hordeum ab hordo D deducunt, quod antiquis erat idem ac fœcundum, & dicebatur præterea fordum, indéque fordeum. Distinguit porrò idem auctor triplex genus exaticum (potiùs hexaticum, aut sexaticum) quòd spica eius sex ordines habeat: & aliter vocetur cantherinum: distichon, propter duos ordines; appellatur autem etiam galaticum (galaticum;) trimense, quia dum cogit necessitas, vere seminatur, & celeriter colligitur. Mysticè hordeum Petrus [i] Bercorius interpretatur sensum historicum, seu literalem Scripturæ, qui exteriùs rudis est, interiùs quando frangitur, plenus alba suauique medulla sensus spiritualis: humiles ac simplices, siue humilis & rudis conuersationis exteriùs, intus autem præditos medulla con- E scientiæ mundæ, & puræ intentionis atque deuotionis; externa & temporalia bona, quemadmodum hordeum datur iumentis, & rusticis hominibus, & pœnæ militaris genus vnum erat hordeo [k] vesci; vt indigni viderentur imbelles communi militum aliorum cibo; reiecentúrque iuncti iumentis; quæ dicebatur ignominia κριθοφαγίας. Hordearij cognominabantur gladiatores; quorum cibus hordeum erat [l]: hordearium æs, quod pro hordeo, equiti Romano

[*Hordeum, quid & vnde.*] [h 17. etym. c. 3. sect. 1.] [*Hordei interpretatio mystica.*] [i dict. mor. verbo Ordeum, & in reductorio lib. 12. c. 3.] [k Sueto. in Augusto c. 24. Liuius lib 27. Dio lib 49. Vegetius lib 1. c. 13. Polyb li 6. App. in Illyricis. Fronti. Plut. in Antonio.] [l Plin. li. 18. cap 7.]

dabatur [*]. *Voluptas demum est*, inquit Seneca [*], *posse capere voluptatem ex hordeo.* Addit Bercorius pane hordeaceo vesci Græcos, qui eo delectantur, id est, peccatores (forsitan prædicatores) terendo hordeum Scripturæ per expositionem separata medulla spiritualis sensus, iuncta verò aqua conficiendo panem, hoc est, doctrinam prædicationis, ex qua filij Ecclesiæ nutriantur: in hordeo esse sex ordines, vel duos, citissime crescere, ob mollitiem, citò rapi ad maturitatem, vere seminari, & colligi, quoniam vir perfectus licèt exteriore conuersatione habitúque sit rudis & humilis; in corde mollis est per pietatem; albus per castitatem, ordinatos etiam per pruden- B tiæ maturitatem cum duplici ordine duplicis charitatis, vel sex ordinibus totidem operum pietatis: quando seminatur per ingressum religionis, vel conuersionis ad pœnitentiam, citissimè crescit & maturatur per bonam vitam & perfectionem, temperantiam & discretionem; in vere namque iuuentutis seri & conuerti, & statim in æstate, id est, in media ætate perfectum effici & maturum: & qui mollis est, hoc est, pius & benignus, citò maturum fieri & perfectum. Denique hordeo similem facit hypocritam; qui licet exteriùs sit rudis, & vili habitu tectus quoad fictæ pœnitentiæ austeritatem, interiùs in corde est mollis & delicatus per carnalitatem; ante omnes alios deficit & arescit, nec potest eius ficta C perfectio perseuerare; sed per apostasiam, aliúmve modum perit & tabescit. Ad hæc difficiliorem sermonem, literámque ac doctrinam legis veteris, quæ præcedit nouam, quemadmodum ante triticum est hordeum: necnon asperitatem legis eiusdem datæ Iudæis in cibum tanquam iumentis, Clemens [a] Alexandrinus, Origenes [b], Hesychius [c], Aretas [d], Hieronymus [e], Augustinus [f]; vel simpliciorem ac minùs exactam doctrinam, quæ rudiorum cibus, non valentium sensus percipere subtiliores; Ambrosius [g]: vel Iudæos, Hieronymus [h] aut minores Ecclesiæ, qui si peccent, plaustris, & ferris triturandi sint. Augustinus [i], aliíve apud eum: vel è contrario minores in Ecclesia; prout & hordeum tritico imperfectius est, interpretatur. Petrus [k] Cellensis D ait panem hordeaceum non pro delicijs apponi, sed tantum vt seruilis fames releuetur: fauces enim deliciosorum excoriare, ventremque onerare, arterias exasperare; quoniam duro contegitur cortice, & spiculata superficie occurrit comedentium dentibus: quo vilior, hoc ad pascendum familiam viliorem esse, quemadmodum viliora quæque officia, vtilia, immò & necessaria sunt; propterea in deserto de quinque huiusçemodi panibus pastam à Domino familiam suam [l]; quem numerum aptat vilioribus eiusdem numeri officiis stercorarij, lignarij, (id est, ligna cædentis) focarij, coqui, ancillæ pannos lauantis. Ioannes [m] Vitalis in quinque dictis panibus considerat conditiones totidem requisitas E in pœnitente; splendorem cognitionis, timorem punitionis, dolorem contritionis, pudorem confessionis, laborem satisfactionis; quæ omnes habent exteriùs asperitatem, interiùs suauitatem. Quia verò hordeum paleæ tenacis est, aristæ pungentis, humilis culmi, farinæ medicinalis, per panem hordeaceum, qui voluebatur descendebátque in castra Madian [n]; & in genere per panem hordeaceum docet designatam confessionem, in qua est tenacitas dilectionis,

austeritas

[* Festus.] [* epist. 18.] [*Hypocrita hordeo similis.*] [a 6. Strom.] [b hom. 12. in Gen.] [c in Leuit. 27.] [d in Apoc. 6.] [e in Ezech. 4. & 45.] [f tract. 24. in Ioan.] [g in cap. 9. Lucæ.] [h in Esa. 28.] [i hom. 6. in Apoc.] [k lib. de panib. c. 12.] [l Ioa. 6. & seqq.] [m speculo mor. Script. verb. Confessio.] [n Iudic. 7.]

austeritas mortificationis, breuitas humiliationis, medicina nostræ curationis: fieri ex subtili farina confitendo omnia peccata cum circumstantiis: mali granum inter duas molas spei & timoris; ex mixtione farinæ cum aqua coqui panem, quoniam ex contritione cum gratia, & robore fit vera confessio: voluit, quando de bono in melius proficitur: frangere castra Madian, quia vincit difficultates diaboli, quas ingerit ne fiat confessio: denique ipsam satisfactionem habere rationem panis hordeacei. Frugalitatis nomine celebrantur ab Heraclide in politiis Lacedæmones, quòd triticum, apud illos nemo pinseret, nec tritici vescerentur farina, sed hordei. Narratur etiam in vita Basilij auctore Amphilochio, Iuliano apostatæ in bellum proficiscenti contra Persas, oblatos hordeaceos panes tres pro benedictione à Basilio; cui reddi fœnum præceperit, cùm diceret id esse in compensationem pro pabulo iumentorum quod acceptauerat: cùmque respondisset Basilius obtulisse se quibus vescebatur & sui; illum vnde bruta victitarent sic vltrò irridentem; apostatam excepisse minitando postquam victor rediisset euersurum Cæsaream Cappadocum, eámque sic aratro proscissuram, vt satris potius, quàm hominum ferax esset.

Ac vinearum.] Singularis numeri est גפן *ghephen*, significans vitem: vineam verò significant כרם *cherem*, in qua sunt plures vites consitæ. Quo pacto dicunt à Noë primò plantatam vineam[a], sed ante ipsum vites plantatas seiunctas à se inuicem vt arbores alias ad vescendum earum fructu, non ad faciendum vinum, non seriatim & per ordinem, vt significant Chrysostomus[b], & Hieronymus[c]. Fictitius Berosus eumdem facit Noë cum Iano, qui Ianus nomen habuerit à יין *iain*, id est, à vino.

a Gen.9.20.
b ib. hom. 29.
Noë & Ianus.
c cont.Iouin.

In qua ficus.] De his priore[d] libro physicè, ac ethicè, vt & locis pluribus de vineis & vino. Præter ibi annotata, ficum Isidorus[e] deriuat à fœcunditate; quoniam feracior est, inquit, cæteris arboribus; vtpote cùm ter quatérque per singulos annos generet fructum, atque altero maturescente, alter oboriatur: ita vt etiam caricæ à copia nominentur. Addit, athletas ficis ali solitos, priusquam Pythagoras exercitator, ad carnis vsum, qui fortior cibus est, eos transtulisset: à senibus quoque in alimentum sumptas sæpiùs ficus, rugas eorum distendere: tauros ferocissimos ad fici arborem colligatos, repente mansuescere. Isti plantæ similem Berchorius[f] crucem asserit; quoniam portauit Christum fructum dulcissimum, qui sibi deuotas animas per gratiam in præsenti, & in futuro per gloriam recreat, nutritque, seu in æstate prosperitatis, & in hyeme aduersitatis, athletas, id est, eos qui in prælio tentationum militant, per constantiam roborat & confortat: tauros, hoc est, lasciuos homines & superbos, sub ipsa per deuotionem & compassionem, & fidei susceptionem ligatos, domitos reddit, & maturos; vt videre fuit in Principibus, Regibus, Imperatoribus, virtute crucis, sub iugum Christi redactis; de quibus est illud[g]; *cum esses sub ficu, vidi te.* Et quia, Dioscoride teste, ruta cum ficu amicitiam habet, lætiórque illa sub hac est, viridior, melior, cuius vi necatur basiliscus; ait pœnitentem sub cruce plantandum per deuotionem, compassionem, fiduciam, affectionem, imploratione virtutis crucis; vt sic virorem gratiæ, & perfectionis, atque spiritualem lætitiá consequatur ampliorem. Adhæc docet conuenire perfecto viro, ac prælato præsertim, ficum imitari fœcunditate bonorum operum; vt sit humor interior lacteus per castitatem, vnctuosus per pietatem, coagulans per caritatem: contra vitia, more athletarum pugnare, contráque mundanas tribulationes; vtpote cui alimentum, incrementum, robur fructus tales præbeant: sicut lignum ficus Ægyptiacæ submergitur in aqua, iterumque resurgit[*]; ita iustum in prosperitate, aut voluptate cadere aliquando submergive per peccatum; postquá imbutus his fuerit, per gratiam Dei leuari; quoniam septies in die cadit iustus, & resurgit[a]; cùm impius in profundum veniens peccatorum, contemnat[b]; & communiter loquendo, vbicumque ceciderit lignum, ibi maneat[c]: vel improbum descendere per humilitatem quando siccus est ob inopiam; quando madefactus diuitiis & prosperitate, ascendere per superbiam; vel rursus quod iustus in prosperitate ad fundum descendit per humilitatem, aut actiua negotia; iterúmque resurgit per gratiarum actionem, & contemplationem. Præterea obseruat in hac arbore folia lata, aspera, humorem lactia continentia, quo pellita genitalia in libidinem inardescunt (quæ primi parentes illis post lapsum texerint, in signum quòd eæ partes iam contra rationé libidine titillabantur diuisa & varia) oportere verba iusti per caritatem lata esse; aspera per correctionem, instar stimulorum[d]; lactea per dulcedinem & pietatem; diuisa & varia, per discretionem: atque his affectus auditorum iniunctos ad operum bonorum generationem inardescere. Vel mundi, tanquam ficus, folia esse diuitias; siccum delicias; his excitari luxuriam, sterilitatem ex defectu humoris remediatam fimo, aquáque dulci; & ex excessu, perforatione clauorum, applicat ad eos, qui propter inopiam delinquunt[e], aut ob prosperitatem, prodeunte iniquitate ex adipe[f]; curantur autem primi quidem misericordi sustentatione, benignáque consulatione; secundi dura reprehensione, qua moueantur ad sese veluti euacuandos per eleemosynæ largitionem; quo pacto sterilem ficum paterfamilias cùm succidi vellet, agricola circa eam stercora mittenda censuit[g]. Quòd arbor hæc scalptura & incisione fructificet significare vult spirituales fructus afferri in patientia, contritione, pœnitentiæ austeritate, compassione, liberalitate, confessione peccatorum, quibus humor superfluus eiicitur. Alia omitto apud eumdem, similiáque apud Ioannem[h] à S. Geminiano, & syluam allegoriarum, & Pierium[i]. Illud vnum ex postremo[k]. quod aliàs attingere me memini[l], decerpo, si ficus genitores nostros gustata, & nos cum illis, traxit in interitum, sicut hunc illa interitum calamitatémque humano generi, & assiduos labores attulit; ominosam quoque Carthaginensium, & Romanorum extitisse imperio. Nam cùm tertio pòst die ficus Carthagine Romam aduecta esset, questus Cato est, non triduo magis procul Vrbe hostes proprias habere sedes[m]. Faber verò quidam Heluetius cui nomen Hellico, remeans in Galliam cum ficu sicca, vua, oleo, vino, feroces illos populos ad transgrediendas Alpes vastandámque conciuit Italiam[n]. Nec omittendum quòd ficus, cùm non floreat, nec se vlla ornamentorú speciosa ostentet luxurie, fructus parit dulcissimos, eorum esse symbolú qui magna operantur,

Ficus quid & vnde.
d c.13.20. c.20.5.
e 17. etym. c. 7.
Fici planta cum cruce comparata.
f diction. moral. ver. Arbor. & in reduct. moral. lib.12. c.55.
g Ioan. 1. 48.50.
* Plin. lib. 13. c. 7.
a Prou. 24. 16.
b c. 18.3.
c Eccl.11.3.
d Eccl.12. 11.
e Eccli. 27. 1.
f Ps.72.7.
g Luc.13.8.
h in summa exemplorú, & similitud.
i li. 53. hieroglyph. c. 28 vsque ad finem libri.
k cap 38.
l in Num. 13.20.
m Plutarch. in Catone.
n Plin. lib. 12. c. 1. & li. 15. c. 18.

nec præ se magna ferunt aut pollicentur. Talis apud Theophrastum [a] vitis, quæ cùm folia emisisset nulla, nullaque proinde racemorum foret expectatio, fructum germinauit; & oliua similiter fructificans, cùm frondes ei omnes essent excussæ: ἡ ἄμπελος αὕτη ἄφυλλος οὖσα, καρπὸν ἤνεγκεν: ἐλαία μὴ φύλλα ἀποβαλοῦσα, τὸν δὲ καρπὸν ἐξήνεγκεν. Extat Ioannis Passeratij carmen encomiasticum de ficu [b], in quo inserit mentionem de nummo, cuius prior meminit citatus Pierius, in quo cum ficu inscriptio erat ambrosiæ nectarisque.

a ... de plãt. ...
b in amphitheat. sap. Socraticæ pag. 206.

Malogranata.] De his libro [c] præcedente. Delectamur commemoratione huiusce arboris in B Cantico [d] Canticorum sponsus & sponsa. His porrò quos ibi protuli, agnoscentibus in illius pomi granulis adeò aptè dispositis caritatem & nexum fidelium, necnon martyrij symbolum, verecundiæ decorum, coniunctionem virtutum, regium imperium: adiice alios qui de complexione omnium virtutum, vel de Christo ipso, & citantur à Michaële [e] Ghislerio. Nyssenos [f] thesaurum spei tanquam proprium animi fructum, vitæ virtuti consentanea, quasi quodam mali Punici cortice contineri ait: præterea [g], quemadmodum circumfusa exteriùs testa incomestibilis ac dura est; quod autem interius reconditur, visúque ob varietatem colorum, atque collationis ordinem, iucundum est, ac gustu iucundius; C ita Christianam viuendi rationem exteriùs duram, atque asperam sensui esse; interiùs optimarum pulcherrimarúmque rerum plenam, tempore suo, cùm matura fuerit; dulcissimam suorum fructuum præstituram fragrantiam, quando agricola poma Punica huius vitæ aperiet, Christus nimirum in iudicio; vt expressiùs declarat Philo [h] Carpathius. Extat Sannazatij de malis Punicis elegãs elegia [i], in qua præfert ea opibus & gemmis, quas tanto labore tótque nauigationibus conquirunt mercatores. Sic verò canit inter alia,

Malogranata. siue Punica.
c c.13.20. c.20.5.
d c.4.3.13. c 6.10. c.7.12. c.8.2.
e in Cant. 4. versu 13.
f orat. 15. in Cant.
g lib. de vita Mosis.
h in Cant. c. ...
i lib. 2. eleg. vlt.

Aspice quàm tenui velemus cortice gemmas:
Iam tibi, quidquid habent littora rubra damus;
Seu vis purpureos roseo fulgore hyacinthos:
Infensam Baccho siue amethyston amas:
Ardentes seu qua torres imitantur, & ignes,
Seu magis diluto lumine chrysolithos.

D Deinde quæ inferant diuitiæ incommoda, natiuas horum pomorum vtilitates describit vel ad intuendum, vel ad degustandum, vel ad pacem amorémque denotandum, quasi hoc ipsa de se loquentia edant elogium;

Pacis opus sumus, & pacati munus amoris
Quod cupit a Satyro Nais amata suo.

Attaxerxi per Persidem equitanti miles malum Punicum maximum in vanno obtulit: cuius magnitudinem miranti ac interroganti è quónam horto depromptum tale donum attulisset, cùm respondisset è domo sua, propriisque agris; rex regiis muneribus eum ornauit, atque ciuitati E cuidam præfecit, dicendo posse tali diligentia ex parua reddere ampliorem [k].

k Ælian. 3. var. hist. c. 33.

Et olineta nascuntur: terram olei ac mellis.] Iuxta reliquas editiones (*terra oliuæ, olei, & mellis*) aut iuxta Chaldæam (*terra cuius oliua faciunt fructus producunt oleum, & ipsa facit mel*) quamuis זית *ssemen*, & משיחא *mischa* significent etiam quodnis vnguenti genus. Quare posset videri breuiùs dici debuisse in nostra omittendo (*olineta nascuntur*) & in aliis satis fuisse terram olei ac mellis: oliueta enim oliuas proferunt, ex his autem oleum conficitur. De oliua oleoque, & de melle dictum alibi. In laudes oliuæ carmina extant Ioannis Passeratij, & Petri Albini; legique possunt quos nominaui agens de ficu, tam de hoc argumento, quàm de ape, cuius mel opificium est, qui quod attinet ad apem in amphitheatro sapientiæ Socraticæ non exiguo numero recensetur. Accuratior est [a] Vlysses Aldrouandus in ape & melle, sesèque circa tam admirabilis rei notitiam diu ac plurimum laborasse Aristodemum Solensem, Aristomachum, Physeum Thasium [b], Menum Samnitem: Lucianum verò appellasse μέλιτταν σοφὴν θείου μέλιτος ἐργάτιν, *apem sapientem diuini mellis effectricem*, (cæleste donum cognominant Virgilius [c], & Plinius [d]:) etymon censeri ἀπὸ τῆς μελέτης, *a quadam meditatione*, cura, exercitio, diligentia. Longam vitam comparari Democritum ferunt dixisse ac incolumem, corporis externas partes oleo, melle internas illinendo. Quin & Democritus ipse odore solo mellis quod in vase ad lectulũ collocauerat, dies aliquot vixisse memoratur. Denique quod sæpe occurrit ad promissæ terræ faciens commendationem, vt fluxisse lacte mèlléque diceretur, & vino abundasse, atque oleo, cum frumento; id legimus celebratum quantum ad lac, vinum, mel ab Euripide [e], de saltibus Phrygiis, Lydiísque montibus, ad quos Liber pater sese receperat, & quorum flueret τὸ πέδον γάλακτι, οἴνῳ, μελισσῶν νέκταρι, *solum seu terra lacte, vino, apum nectare*. Legatur Plinius [f] de mellis laudibus. Varro [g] mel Diis & hominibus acceptum affirmat: fauum venire in altaria, mel ad principia conuiuij, & in secundam mensam administrari.

a in Alcyone.
b Plin. lib. 11. c. 9.
Mellis etymon.
c 4 Georg.
d lib. 1. c. 14.
Mellis laus.
e in Bacch.
f li. 11. c. 11. 14. 15 & l. 22. c. 24.
g 3. de re rust. c. 16.

Vers. 9.] Vbi absque vlla penuria comedes panem tuum, & rerum omnium abundantia perfrueris, cuius lapides ferrum sunt, & de montibus eius æris metalla fodiuntur.

COpiam & abundantiam rerum ad victum spectantium, quas promissa terra ferret, colligit generaliter ex paulò antè numeratis; ita vt fames, caritas, penuria futura non esset: dũmodo tamen in diuinorũ custodia mandatorũ perseuerarent; recedentes enim ab ea famẽ passuros minatur c. 29. [h] & 32. [i] ac propter inobedientiã passos esse constat [k]. Addit res alias vsibus humanis vtiles, præsertim metalla ferri & æris ac similia, quibus coli terra posset, atque alia opera confici artium variarum, vel etiam arma bellis idonea. Mysticè Procopius lapides ferreos aptat sanctis super terram volutatis, & ad tentationes infractis, citans ex nescio quo alio loco, in terram sanctam lapis non importatur, quia lapides eius ferrei sunt: metalla verò æris, ex quo armaturam spiritualem contra vires inimicas certaturi instruxerunt. Glossa interlinearis explicat de doctrina firma, vel sanctis inuincibilibus & eminentibus cum sonoritate prædicationis: vt priora, de fluminibus doctrinæ, frumento Euangelij, hordeo legis veteris; vineis feruentis doctrinæ; ficubus dulcis sapientiæ; malogranatis congeriei virtutum; olinetorum oleique operum misericordiæ; mellis caritatis; panis eius qui de cælo descendit. Carthusianus cum præcedentibus hæc applicat ad religiosum statum, in quo affligimur per opera pœnitentiæ, quotidianamque mortificationem; vt penuriam abstinentiæ; datur

Paxaipnx
h vers. 48. & seqq.
i vers. 24.
k 4 Reg. 4. & 6. & 8. & 19. & 20. & 25 & Esa. 38. & Ioel. 1. 2. & seqq. c. 2. 25 Ruth. 1. 2 Reg. 21. 1. 2 Esd. 5. Esa. 5. 13. Ier. 14. 12. 15. c. 15. 2. c. 24. 10. c. 29. 17. c. 34. 17 Ezech. 5. 12. 16. c. 6. 11. Amos 4. 6. Agg. 1. 6. 10. c. 2. 17.
Lapidum ferreorum æratis mystica ex Procopio.

verò

A vero manna Eucharistiæ: vestimenta virtutum non veterascunt: vbi aquæ doctrinæ, sapientiæ, gratiarum; frumentum, hordeum, vineæ scripturarum vtriusque Testamenti, & spiritualis iucunditatis: ficus, malogranata, oliueta ex delectatione operum bonorum: oleum & mel pietatis, & pacis internæ: lapides ferrei hominum, ex quibus construitur Ecclesia, pérque patientiam omnia a Ezech. 3. 9. sustinent veluti adamas & silex [a]: metalla æris ex montibus effossa, id est, exempla constantiæ, ac efficaciæ sermonis sanctorum. Glossa ord. in parte morali per lapides ferri simplices vult intelligi ob firmitatem fidei, quæ frequenter magis viget in eis, quàm in literatis: per montes prælatos ac Doctores, qui vt æs & metalla alia, edunt sonum prædicationis, diuinæque laudis. Attamen Ieremiam [b] Deus vt columnam ferream positurum se prædixit.

Lapides ferri pro simplicibus. *Montes pro prælatis.* b c. 1. 18.

Explanatio. *Vbi absque vlla penuria comedes panem tuum.*] Secundùm reliquas editiones (*terra in qua sine mendicitate*, seu *paupertate comedes panem tuum.*) Mendicitatem valent מִסְכֵּנוּת *mischenuth*. Hebraicè atque Chaldaicè, & Græcè πτωχεία: de quibus vocabulis egi alibi notans ex iis videri sumpta Italica *pitocco* & *meschino*. De penuriæ verò nomine paulò antè [c] dixi pro fame; & alibi de panis, pro quolibet cibi genere.

Penuria pro fame. c v. 3. *Panis pro quolibet cibi genere.*

Et rerum omnium abundantia perfrueris.] In aliis editionib. (*non deficies*, seu *non egebis omnibus*, *sine aliquo in ipsa.*) Quare necessaria non est annotatio Carthusiani, perfrui hîc poni pro vti, cùm sit solo Deo fruendum; ac in ea notione Paulum scripsisse [d]; *ita frater ego te fruar in Domino*, id est, vtar cum delectatione ὀναίμην cum allusione ad Onesimum, de quo agebat. Cui similis ad Romanos [e] formula; *spero quòd præteriens videam vos & à vobis deducar illuc* (in Hispaniam) *si vobis primùm ex parte fruitus fuero.* Eodem sensu idem Apostolus [f] scripsit: *qui præstat nobis omnia abundè, vt vtamur, ad fruendum.* Illa porrò distinctio fruendi & vtendi quam Magister [g], postque illum scholastici, ab Augustino [h] acceperunt, vetustioribus Latinæ linguæ auctoribus ignota est. Cicero namque, & alij frui vsurpant, vt est idem, quod capere vtilitatem, ac voluptatem ex aliqua re: quamuis idem [i] Augustinus locum posteriorem Pauli sic exponat, vt omnia Deus præstiterit temporalia & æterna; sed magis ad fruendum æterna, temporalia tanquam viatoribus, æterna tanquam habitatoribus; temporalia, vnde bona faciamus, æterna, vnde boni efficiamur. Similia locis [k] aliis exempla sunt de fruendi verbo, seu perfruendi: Prudentius [l] Deum induxit loquentem,

C

d ad Phil. ver. 20. *Fruor pro vtor.* e c. 15. 24. f 1 Tim. 6. 17. g 1. d. 1. h 1. de doct. c. 3. & seqq. & c. 22. 31. 33. 10. de Trin. c. 10. & 11 l. 11. c. 25. 11. de ciuit. c. 25. l. 15 c. 7. i serm. 5 de verbis Dom. c. 20. k Gen. 38. 30. Deut. 28. 41 c. 33. 3. Esther 3. a. Prou. 7. 1. 32 c. 18. 1 c. c. 2. 1. 10. c. 5. 1. 18. c 6. 5 c 7. 15. c. 9. 9 Sapien. 2 6. l pl. 2. contr. Symmac. 1.

D

Sed tamen esse modum voluit, parisque fruenda
Moribus indulsit, quantum sibi posceret vsus.
Non vt captus homo studiis, & inaniter ardens
Duceret omne bonum positum in dulcedine rerum.

E

Item commune probis & improbis facit frui bonis temporalibus.

Sit probus atque reus capitalis criminis iisdem
Sideribus facilisque poli bonitate fruuntur.

Tandem [m],

m in hamartige.

Felix qui indultis potuit mediocriter vti
Muneribus, parcúmque modum seruare fruendi.

Frui idem quod vesci. Grammatici frui propriè synonymum faciunt verbo vesci, à fumine summa parte gulæ. Certè illius status beatorum est, rerum omnium abundantia perfrui, vbi apparenti gloriæ Dei satiantur [n]; consistitque in omnium aggregatione bonorum; ac repletur in omnibus bonis desiderium [a], & in abundantia cœlestium rerum, cum pace in virtute [b]: denique ostenditur ibi omne [c] bonum. Præcedente loci nostri membro indicatur malorum absentia; isto autem præsentia bonorum: quæ duo ad beatitudinem requiruntur; vt nempe gaudium & lætitia obtineantur, fugiat verò dolor & gemitus [d].

n ps. 16. 15. a ps. 102. 5. b ps 121. 7. c Exod. 33. 19. d Esa. 35 10.

Cuius lapides ferrum sunt.] Repetunt editiones alia terræ nomen hoc modo (*terra, cuius lapides eius ferrum.*) Fodinas intelligit, ex quibus lapides eruantur, vnde fit ferrum: siue materia quædam instar luti durissimi, ac tanquam lapis niger, qui per ignem purgatur, solidiórque redditur. Indicatur id in libro Iob [e] (*ferrum de terra tollitur*: quemadmodum & de ære, cuius hîc mentio sequenti membro (*& lapis solutus calore, in æs vertitur.*) Vbi Gregorius [f] tropologicè de terra leuari ferrum docet, cùm fortis propugnator Ecclesiæ, à terrena, quam priùs tenuit, actione separatur; sicut à terrenis negotiis Matthæus [g]; cuius lingua quasi acutissimo gladio, Euangelij administratione Dominus in fidelium corda transfixit: & qui infirmus priùs, despectúsque fuerat per terrena negotia, fortis postmodum factus est ad cœlestia prædicamenta. Lapidem quoque solutum calore, in æs verti ait; quando dura mens superni amoris igne liquefacta, ad veram fortitudinem communiatur: & peccator qui priùs insensibilis exstiterat, postmodum & per auctoritatem fortis, & per prædicationem sonorus fit. Inter præcipuas res necessarias vitæ humanæ ἀρχὴν, principatum summámve illarum recenset auctor Ecclesiastici [h], cum aqua, igne, sale, lacte, pane similagineo, melle, botro vuæ, oleo, vestimento, ferrum, & quidem tertio loco post aquam ignémque: quæ omnia sanctis in bona; impiis & peccatoribus in mala conuertantur. Ferri quidem necessitas, vt priùs attigi, est ad arandum, & ad omnes ferè artes. Plinius [h], vt alibi [i] retuli, optimum nominat pessimúmque vitæ instrumentum, ferrum: quod pluribus verbis demonstrat: & nos cum eodem & aliis. Citato loco Iob ferrum de terra tolli (Hebraicè & Chaldaicè de puluere, מֵעָפָר *mehhaphar*, & מֵעַפְרָא *mehhaphra*) indicat ferri fodinas non esse adeò profundas, & illius materiam valdè terream, velutíque puluerem, qui compingatur & formetur in ferrum. Petrosam aiunt esse, inquit Caietanus, terram feracem ferri: hicque ait significari terram habentem mineras ferri & æris. In benedictione Aser infrà c. 33. [k] ponitur, quod ferrum & æs essent calceamentum eius. Extat in ea tribu Sarepta; quæ nomen id videtur obtinuisse à metallaribus fornacibus; צָרַף *tsaraph* enim idem est quod *conflauit*. Ab iisdem fodinis Libanus celebris erat; vnde cognomen putant Chalcolibano, quæ species electri est, aut orichalcum, aut præstantissimum æris fusilis genus, quia in Libano monte foderetur: quamuis velint alij thus esse quod speciem referat æris: λίβανον namque *thus* valet. Rickelius lapides ferrum interpretatur, quod in soliditate aut valore æquipararentur ferro: aut quia in terris saxosis sint mineræ ferri. Hugoni prior expositio placet, quia duri essent lapides dictæ terræ, ac ædificio apti: posterior, præter Caietanum, quem retuli, est Lyrani, & communis, atque verior: quamuis etiam cognominati muri ferrei, possint significare lapideos, fortissimos, vt quando scribitur, Machabæum cum suis paratos fuisse, vt non solùm homines, sed & bestias ferocissimas, & muros ferreos, pe-

e c. 28. 2. f 18 mor. c. 16 & 17. & habetur c. ferrum d. 50. g Matth. 9. 9. & seqq. Marc. 2. & seqq Luc 5. 27. & seqq. h c. 39. 31. 32. *Ferri necessitas.* h l. 34. c. 14. i in Eccl. 30. 10. k v. 25. *Lapides pro ferro.*

a 2. Macha. 11. b c 6 1. netraxent [a]. Figuratam illam locutionem imitantur apud Zachariam [b] monti ærei. A

Et de montibus eius æris metalla fodiuntur.] Ex editionibus aliis habetur duntaxat (*educes æs*, aut *succides*, seu *excudes*, aut *effodies*, תַּחְצֹב *thachsob*, חצב *thiphsol*, μεταλλεύσεις. Ad hoc Græcum verbum respiciens Interpres noster duplici vocabulo vsus est (*metalla fodiuntur*) exprimendo simul æs quod editiones reliquæ ponunt, Hebræa & Chaldæa נְחֹשֶׁת *nechoscheth* & נְחָשָׁא *nechoscha*: Græca χαλκὸν: explicaréque videtur per æs diuersa metalla Abulensis, affirmans esse generale nomen ad omnia metalla: cùm alij passim attendentes ad alios textus de solo ære vel chalybe declarent, nec vim faciant in metallorum distincta voce. (Æris nomen.) Equidem æs non reperi genericè sumptum pro metallis: licèt verò aliqui etymon eius tradant ab אֶרֶץ *erets*, & γαῖα, quæ terram significant; quòd in terra lateat, & eruatur ex ea (effodiuntur [c] enim opes: ab ope, id est, à terra:) deriuant alij ab auro, cui simile est in colore; vel à splendore æris. Corinthium quidem æs, omnium commixtio est metallorum, quod casus, inquit Isidorus [d], primum miscuit, Corintho cùm caperetur, incensa, quando Annibal omnes statuas æneas, & aureas, & argenteas in vnum rogum congessit, & eas incendit: fabrique ex hac commistione sustulerunt & fecerunt patapsides. Prior de illo ære Corinthio id scripserat Plinius [e], & alij quos noster citat Pineda [f]. At ipsum nomen æris promiscuè metallum quoduis posse significare nondum comperi: sed cum addito æs argenteum, aureum, ferreum: vel per synecdochen pro auro [g]. Æris metalla pro metallis æreis Plinius [h], Virgiliúsque [i] vsurpant: eo autem genitiuo non tam id quod è terra effoditur, quàm venæ, loca, fodinæ, minera in quibus reperitur, intelligi videntur. Sic enim etiã dicuntur metalla miniaria, plumbaria, argentaria, aurifera, &c. docéntque Etymologistes μέταλλον esse τὸν τόπον, ἐν ᾧ χρυσὸς τίκτεται, *locũ in quo aurum gignitur*. Fortassis æris metalla pluraliter innuunt hoc loco tria eius genera regulare, coronarium, caldarium [k]. Etymon autem μετάλλου Eustathius [l] reddit à μετὰ & ἄλλον, nempe διὰ τὸ μετὰ τὰ ἄλλα πάντα ἐπινοηθῆναι, quia post alia ad vitam necessaria innotuerunt. Sed Plinius [m] quoniam vbicumque vna inuenta est vena argenti, (eadémque de aliis ratio) non procul inuenitur alia: vnde μέταλλα, inquit, Græci videntur dixisse. Quid si deducatur à מְטִיל *metil*: quod semel extat in libro Iob [n], *ossa eius velut fistulæ æris*, כִּמְטִיל בַּרְזֶל *chemtil barzel*. Quod alij vertunt virgam, baculúmve. Inter varios æris vsus triplex potissimum fuit, & ad arma ante ferrum; & ad sacra; & ad pecuniam. De primo cecinit [o] Lucretius,

Margin notes (left column): c Ouid. 1. metamorp. — d 16. etym. c. 19. — e l. 34. c. 2. & 3. — f 5. de reb. Salom. c. 5. §. 11. & 12 Iob. 20. 24. — g l. 159. D. de verb. signif. — h l. 7. c. 56. — i Georg. 2. — Metallum quid, & vnde. — k Plin. l. 34. c. 8. — l in Iliad. a. & Odyss. a. — m l. 33. c. 6. — n c 40. 13. — Æris vsus triplex. — o lib. 5.

Posteriùs ferri vis est, ærisque reperta:
Et prior æris erat, quàm ferri cognitus vsus.

De secundo Rhodiginus [p] Cerdáque [q] noster cum iis, quos proferunt: fauétque nomen נְחֹשֶׁת *nechoscheth*, à נָחַשׁ *nachas, augurari*: & eius soni nomen, quod serpentem significat, qui seruiebat auguriis, & incantari solebat: tum præterea, quoniam in templo Salomonis freqoẽntissimè adhibitum est; quamuis etiam & ferrum. Tertius adeò notus est, vt per absolutum æris vocabulum, vt & χαλκοῦ, pecunia intelligatur. Addit Isidorus [r] vsum arationis, vasorum, perpetuitatis monimentorum, ac legum: & quòd antè didicimus ex Lucretio, apud antiquos priùs æris, quàm ferri vsum cognitum; fuisseque in pretio magis, quàm au- E

Margin notes: p l. 19. c. 18. l. 29. c. 6. — q in 1. Æn. v. 449. not. 7. & in l. 4. v. 515. not. 2. — r 16. etym. c. 19.

A rum & argentum, quæ duo etiam propter inutilitatem reiicerentur; cùm nunc, versa vice, iaceat æs; aurum summo cesserit honori, iuxta illud [a], a v. 8. 6.

Sic voluenda ætas commutat tempora rerum:
Quod fuit in pretio, fit denique nullo in honore.

Legi possunt quæ de serpente æneo disputaui libro priore, & Sapientiæ [b]. Cæterùm quod hic b c. 16. 15 & seqq. scribitur de montibus fodi metalla, inde aliqui [c] c Angel ius in ps. 145 v. 9. putant montes appellatos Hebraicè הָרִים *harim*, quasi concipientes: & grauidi, ac tumentes metallis: atque hoc ipsum istiusmet loci nostri testimonio comprobant. Verùm aliunde passim trahi notationem nominis הַר *har* Grammatici voluns, non ab הָרָה *harah*, quod concipere significat. B

Vers. 10.] Vt cùm comederis, & satiatus fueris, benedicas Domino Deo tuo pro terra optima, quam dedit tibi.

Paraphr. Ex enumeratis promissæ terræ muneribus & beneficiis quibus abuti proum est, monificique benefactoris obliuisci, monet Moses, gratiarum actionem à Deo requiri, & laudem ipsius. Hoc iam priùs monitum traditum est c. 6. [d] Iacob d v. 11. 12. 13. vouit habiturum se Dominum in Deum, si daret C ipsi panem & vestimentum [e], quia istorum bo- e Gen. 28. 20. norum copia facilè ad negandum Deum incitat [f]: f Prou. 30. 9. prodit ex adipe iniquitas [g], ex saturitate mœchia g ps. 72. 7. luxuriáque [h]; hoc est, infidelitas, ex repletione il- h Ier. 5. 7 lorum, repletio dolorum [i]; his abundans contra i Esa. 2. 6. omnipotentem roboratus [k]: ne videlicet come- k Iob. 15. 25. dentes & saturati obliuiscantur Domini. Eo dicti c. 6. loco disserui de pio ritu mensam consecrandi ante pósque sumptionem cibi. Apostata Munsterus ex auctore libri Arba Tura, & ex R. Racanati, & ex libro centum benedictionum, necnon Oleaster, & Paulus Fagius recensent Hebræorum ipso Christo vetustiorum circa hoc traditiones, quas indicant in genere Euangelia, vt de hydriis [l], de lotione & vnctione [m]. Non erat D absque mensa instructa edendum: manus priùs lauandæ & tergendæ. (In Euangeliis [n] habetur crebrò id fieri solitum πυγμῇ *certatim* ac veluti pugillatim, id est, curiosè, quod valet Syriacè בְּטְלַאשׁ *betlasch*: vel si legas πυκνὰ *crebrò*.) circa quod præcipiebant, vt stantes lauarent, nulla re innixi; aqua pura esset; tribus vicibus super manus infunderetur, & quidem prima vice sursum leuando digitos, deinceps demittendo; vtramque simul manum lauando, non vnam post alteram; bis autem si quis è cloaca ad mensam accederet: in lotura manuum sinistram substruere dextræ oportebat: benedictiones recitari debebant: aliquid pauperibus dandum de cibis: cauenda voracitas & gulositas, edendúmque cum timore E Domini, & cum honestate: mensa non peragenda absque verbis legis: postremò post cibum manus abluendæ. Origenis [o] autem altis dicto allatis lo- o lib. 3. in Iob. co adiunge testimonium: *Et videlicet hoc verum, ait, cùm manducamus vel bibimus, si dei memores fuerimus, si terribile nomen eius inuocauerimus: si nosmetipsos; vel cibum & potum nostrum signo venerabilis crucis Christi signauerimus: si ad cælum oculos nostros leuantes, dicamus* [p]: *Qui das escam omni carni, da* p ps. 135. 25. *etiam nobis cum benedictione hunc cibum sumere: si dixerimus cum synceritate ad Dominum nostrum: Tu* q Marci vlt. 18. *dixisti Domine, quia* [q] *si aliquid mortiferum biberimus,*

Margin notes: Ritus consecrandi mensam ante & post sumtionem cibi cõmendatur. — l Ioan. 2. 6. — m Matt. 15. 2. Marci 7. 3. Lucæ 7. 38. 46. Ioan. 12. 3. — n Marc. 7. 3.

tuum

A *tuum inuocantes nomen, non erit nobis molestum. Tu itaque Domine virtutis & gloria, auerte veneficiam & iniquam operationem a nobis, & ab omnibus cibis nostris. Nisi enim tua misericordia conseruauerit, quomodo possumus effugere tanta pericula ciborum sanè ac potuum, quæ frequenter plus repunt ac serpunt, quam maligna ac venenosa bestia? Non priùs discumbitur,* ait Tertullianus [a], *quàm oratio ad Deum prægustetur: atque oratio conuiuium dirimit.* Rursum Origenes [b]. *Vbi gratias egimus, pane vescimur: quia vtique oratione & precibus sanctum quoddam, corpus conflatur; quod sanè sanctiores hos reddit, qui mente integriore hoc ipso vtuntur.* Chrysostomus [c] mensam quæ ab oratione sumat initium, & in oratione B desinat, negat vnquam defecturam, sed fonte largiùs, omnia nobis allaturam bona. Solitos testatur Essenos Iosephus [d] cibum voce sacerdotis anteuertere, nec fas fuisse illum gustare, nisi Deo prius celebraretur oratio: post finem vota repetita: cúmque inciperent & desinerent, quasi datorem victus Deum laudibus decantarunt. Turcas id factitare certum est. Extant præterea in rituali Hebræorum variæ super cibos benedictiones ac gratiarum actiones: a quibus nec abhorruit Christus, cùm alias, tum in cœna vltima. Paulus [e] quoque nihil ex cibis reiiciendum præcipit, quod cum gratiarum actione percipitur; quoniam sanctificatur per verbum Dei, & orationem. Constat & apud Gentiles in mensa pocula C dapésque libatas diis [f]. Formulas Christianas referunt Clemens [g] Romanus, Athanasius [h], Basilius [i], Chrysostomus [k], & vltimus [l] porcos nominat, qui cùm iam comederint, euersa calcibus mensa, gratiis non actis, temulenti consurgunt. Plura de hoc argumento Ioann. Gulielmus Stuckius licet hæreticus, in antiquitatibus conuiualibus [m]: & longe accuratiùs religiosiúsque Iulius Nigronus noster tractatu ascetico proprio: qui post hæc quæ iam scripseram, venit in manus meas. In eo rem omnem demonstrat lege naturæ seu Gentilium exemplo, afferens Quintilianum [n], Liuium [o], quem citaui; Heliodorum [p], Athenæum [q] de Atheniensibus, & de Naucratitis [r]; Porphyrium [s] de Samanæis gymnosophistis, Nicolaum [t] D Trigautium nostrum de Sinis: rursus Athenæū [u] de libationibus gratiarúmque actione. Deinde profert ritualem librum Iudæorum cum Baronio [x], ex 1. [y] Regum de Samuele, qui dicitur comesturus non fuisse, nisi benediceret hostiæ, Chaldæi [z] *super cibum*: item Aristeam, qui tradit iussisse Mosem vt à mensis poculisque inciperent Deum laudare, seu cùm mensæ accumberent. Danielem, qui allato prandio ad se ab Abacuc, videtur egisse gratias, dicendo [aa], *recordatus es mei Deus, & non dereliquisti diligentes te*; vt obseruauit Prudentius [bb]: Christum, qui post cœnam hymnulo dixit [cc], vt ipse quoque obseruauit, allatis auctoribus sic intelligentibus, quibus E addendus Alcuinus [dd] citans Hieronymum: sed & quod quater legatur cibis benedixisse, quando quinque panes multiplicauit [ee], & septem [ff]; in vltima cœna [gg]; post resurrectionem [hh]. Quibus Christi exemplis idem confirmant Euangeliorum expositores, atque Concilium Nannetense [ii]. Citat præterea traditionem ex Paulo [kk], & ex vetustiorib. Patrib. præter nominatos à me, Clementem [ll] Alexandrinum, Ambrosium [mm], Hieronymum [nn], Cyrillum [oo] Alexandrinum, Isidorum [pp] Pelusiotam, Sozomenum [qq], de Theodosio Imperatore iuniore; Petrum [rr] Siculum de Manichæis hæreticis, Ephrem [ss]. Adiicit

a apolog. c. 39.
b 8. contra Celsum.
c hom. 79. ad pop.
d 2. de bell. c. 7.
e 1. Tim. 4. 4.
f Liuius lib. 39 & alij.
g 7. constit. c. 50.
h de virgin.
i epist. 1.
k hom. 57. ad pop.
l hom. 83. in Matth.
m l. 2. c. 36.
n declam. 301
o l. 39.
p in Æthiopicis.
q l. 2. c. 8.
r lib. 4.
s 4. de abstinen. & eis anim.
t 1. de expe. Sinarū c. 7.
u l. 1. c. 9 & l. 4.
x 10. t. anno 34 n. 65.
y q. 13.
z de 72. Interp.
aa Dan. 14. 37.
bb hymno de hac re.
cc Matt. 26. 30. Marci 14. 26.
dd ep. 106.
ee Ioan. 6. 51.
ff Marci 6. 41. Lucæ 9. 16.
gg Matth. 26 26
hh Luc. 24. 30.
ii c. quando autē d. 44.
kk Actuum 27. 35. 1. Cor. 10. 35. 1. Tim. 4. 4.
ll 2. pædag. c. 4 & 9.
mm 3. de virg.
nn epist. 22.
oo 3. in Ioa. c. 17.
pp l. 1. epist. 384
qq præfat. hist.
rr hist. Manich. p 33.
ss omo 2. adhort. 1.

legem ecclesiasticam, & Concilia: vsum religiosiorum, multiplicem rationem: varias formulas: perfectiones in iis requisitas. Chrysostomus [a] porrò hinc infert, nil obesse spirituali si præcedat corporalis cibi sumptio, sed post hanc etiam vacari posse, ac debere verbi diuini auditioni; túncque etiam potissimùm conuenire, vt spirituale conuiuium proponatur, ne post satietatem cibi corporalis, anima torpere, & deses fieri incipiens, μετὰ τὴν πλησμονὴν τῆς σωματικῆς τροφῆς ῥᾳθυμοτέρα, in perniciem aliquam ruat, & locum det diaboli machinationibus, qui nullo non tempore obseruat num ferire commodè queat.

Vt cùm comederis, & satiatus fueris.] Enunciant B hæc editiones aliæ non causaliter, sed absolutè, ac imperatiuè per futurum tempus (*& comedes*, &c.) Quid importet verò satietas, saturitásve, nempe sufficientem perceptionem cibi citra etiam vitium, & excessum notauimus alibi. Satiari à satis, indicat quantum satis est comedere: licèt aliqui [b] hoc verbum ad omnes sensus attinere dicant. Saturare propriè ad vnum gustum; translatè vtrumque ad animum & ad alia: quidam [c] satis velint vocem mediocritatis sumptam ab agricolis post sementem factam, perinde atque si dicant; satis frugibus, non præterea laborandum. Inebriandi verbum similem vsum habet in scripturis diuinis [d], nempe pro eo quod liberaliter & largiter, quantúmque quis voluerit bibere, vt C de conuiuio Assueri proditum [e] est. Quod inde etiam patet, quia dicuntur nonnulli comedisse nec esse satiati; bibisse, & non inebriati [f]. Lege Hieronymum [g] & Augustinum [h].

Benedicas Domino Deo tuo.] Verbum benedicendi, & ברך *barach*, & εὐλογεῖν aliis locis declarata sunt. Ad rem facit quòd Hebræi ברכה *berachah* vocant piscinam, & fontem exuberantem, atque benedictionis vocabulo vtuntur pro copia & affluentia, sicut & abundantia ab vndis dicatur. Rependi largissimo largitori Deo pro benedictione tali, quæ hactenus descripta, est benedictio, hoc est, effusa laudatio & summa gratiarum actio debet. Psal. 21. [i] cecinit Dauid, *edent pauperes, & saturabuntur; & laudabunt eum qui requirunt eum.* In [k] D Actibus autem Apostolorum narratur quod quotidie perdurantes vnanimiter in templo, & frangentes circa domos panem, sumebant primi fideles cibum cum exultatione, collaudantes Deum. Helluones, & gurgites, quorum Deus, non illaudato solùm, sed contempto etiam vero Deo, venter est, sic mihi videntur in ventrem escas cum ingluuie inicere; quomodo pecuniam. sic in quosdam vt denarium in cloacam cadere Seneca [l] scribit.

Pro terra optima.] Positiua sunt, טובה *touab*, טוב *toue*, ἀγαθή, sicut in hoc libro priùs [m] aliquoties, & alibi. Hebraicè autem & Chaldaicè על *hhal*, valet *super*.

E *Quam dedit tibi.*] Additur Græcè (κύριος ὁ θεός σου, *Dominus Deus tuus.*) Hebræum autem Chaldæúmque verbum est etiam præteriti temporis; cùm soleant alioquin editiones hæ vti participiis, quæ omnia tempora recipiunt, vt multoties suggessimus.

a hom. 10. in Gen.
Explanatio.
Satiandi verbum.
b Valla 5. eleg c. 78.
c Iul. Cæs. Scalig. in Theoph. de plantis.
Et inebriandi.
d Cant. 5. 1. Agg. 1. 6. Gen. 43. 34.
e Esther 1. 8.
f Aggæi 1. 6.
g in Ier. 31.
h q. 144. in Gen.
Benedicendi verbum.
i v. 27.
k c. 2. 46.
l epist. 87.
m c. 3. 25. c. 4. 21. c. 6. 18.

Vers. 11.] Obserua, & caue ne quando obliuiscaris Domini Dei tui, & negligas mandata eius atque iudicia & ceremonias, quas ego præcipio tibi hodie.

Prospe

Paraphr.

PRosperitas pronos reddit ad obliuionem conferentis eam, seu benefactoris: inducitque facillimè in contemptum præceptorum illius. Quod ne contingeret Hebræo populo, sæpiùs Moses commonet [a], distinctam faciens mentionem hîc, vt & priùs non semel, mandatorum moralium, iudicialium ad mutuam inter se conuersationem propriè, iuxta peculiares quasdam iuris formas pertinentium, ceremonialium, quæ spectant ad cultum Dei. Repetit Abulensis [b] quæstionem de triplici dicto genere præceptorum; considerans duplicem circa moralia in Hebræo populo obligationem, tum ex natura ipsa, quæ illa dictat omnibus; tum ex singulari Dei eadem tradentis Hebræis expresè, auctoritate: cùm reliqua duo genera solos Hebræos præcisè obligarent. Etsi porrò verus, ac sincerus Dei amor, in eum per se tendit vt bonus est: nihilominus quia illum esse, ac bonum esse non cognoscitur, nisi cognoscendo res ab eo creatas, eiusdémque beneficia; idcirco sublata rerum illarum, & beneficiorum memoria, sequitur tolli notitiam Dei quòd sit, atque quòd bonus; & consequenter existit obliuio præceptorum, vt notatur ab eodem Abulense [c]. Ambrosius [d] profert hunc locum cum his quæ sequuntur, aduersùs negligentes, quibus irrepit obliuio impetratorum; aut tumidos & elatos, qui arrogant euentus sibi, & bonum quod agunt: aut eos, qui quæ acciderunt bona, ea sibi propter prudentiam suam, cæterarúmque merita virtutum, iure delata arbitrantur; propterea̍que diuina dignus habitos gratia, quòd nequaquam viderentur indigni, quibus talia diuinis beneficiis prouenirent.

a sup c.4.9. 23.31.&.6. 12.
b q.3.
c in expos. textus.
d 1. de Abel & Cain.c.7.

Explanatio.

Obserua, & caue.] Vnicum est editionum aliarum verbum הִשָּׁמֶר לְךָ *hisciamer lecha*; אִשְׁתְּמַר לָךְ *isthammar lach*, πρόσεχε σεαυτῷ: legítque Ambrosius [e] (*attende tibi*) quo pacto idem verbum superiùs occurrit Græcè.

e suprà.

Ne quando obliuiscaris Domini Dei tui.] Chaldaicè (*timeris Domini Dei tui*, יָת דַּחְלְתָא דַּיְיָ אֱלָהָךְ *iath dechaltha da Iehouah Elohach*.

Et negligas.] Secundùm reliquas editiones (*vt non custodias*) vt Ambrosius [f] etiam legit. Neglectus contemptúsve formalis grauitatem adiungit peccato: negligentia vt omissionem dicit, est vniuersalis conditio cuiusuis transgressionis. Quod in Exodo [g] legimus (*neglexit sermonem Domini*) habetur Hebraicè, Chaldaicéque (*non posuit cor suum ad verbum Domini*) Græcè (*non attendit mente*, &c. μὴ προσέχειν τῇ διανοίᾳ.) Hoc loco negligere mandata neque contemptum seu neglectum formalem necessariò importat, qui rariùs contingit; neque solam remissionem, aut priuationem actus intensioris, quæ sine peccato potest esse; sed vitiosam negationem debitæ curæ, attentionis, considerationis ad id præstandum quod imperatur; cùm quis re factóque paruipendit, & minùs est sollicitus quàm requiratur vt executioni mandet imperata. Coniunguntur aliquando [h] negligens & paruipendens: dicitur quoque quis per negligentiam aliquid transgredi, atque delinquere [i]: qui timet Deum nihil negligere [k]: maledictus qui facit opus Domini fraudulenter [l], & negligenter רְמִיָּה *remijah*, בִּנְבְלָה *benebla*, ἀμελῶς: qui namque detrahit de cura studióve quod adhibere debet circa opus Dei, defraudat illum in eo quod illi debebatur. Negligentiam Aquinas [m] ait esse defectum debitæ sollicitudinis secundùm interiorem actum: pigritiam esse tarditatem in exequendis præceptis prudentiæ: torporem remissionem in executione, postquam quis cœperit.

f 1. de Abel & Cain c.7.
g c.5.21.
h Leu.26.4.
i Num.5.6.
k Eccl.7.19.
l Ier.48.10.
Negligētia, pigritia, torpor.
m 2.2.q.54. a.1 in c.& a.2.ad 1.

Mandata eius, atque iudicia, & ceremonias.] De his dictum sæpe. Apud Ambrosium legitur vltimo loco (*& iustitias illius*) vt & in textu Græco, καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ, pro quibus reddi solent expressiùs iustificationes. Habent autem etiam editiones aliæ pronomen affixum vltimo nomini, & prioribus, necnon & Græca iisdem illis aliis.

Quæ ego præcipio tibi hodie] Similia sunt in c.4.[a] & 5.[b] & 6.[c] & 7.[d] & initio capitis nostri sub verbis proponendi, loquendi, mandandi, præcipiendi; & interdum secundùm cæteras editiones sub verbo dandi. Præcipiebat, mandabat, proponebat, loquebatur, dabat Moses præcepta non sua, sed Dei, pro quo legati, & legislatoris munere fungebatur ad populum: præsertim verò iamiam moriturus sic ex suamet persona loquebatur, solitus antea nomen ipsummet Dei explicitè interponere, vt aliàs admonui, & notat Abulensis, ducens sic tenaciùs retenturos fuisse auditores quæ dicerentur: qui ipsi maxima ex parte nati in deserto non audierant legem quando primùm immediatè à Deo data est in Sinai; sed mortui erant qui in egressu de Ægypto habebant ætatis viginti annos & suprà.

a v.8.
b v.1.
c v.6.
d v.11.

Vers.12.] Ne postquam comederis & satiatus fueris, domos pulchras ædificaueris, & habitaueris in eis.

Vers.13.] Habuerísque armenta boum, & ouium greges, argenti & auri, cunctarúmque rerum copiam:

Vers.14.] Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis,

MVltis verbis hîc & deinceps commendatur memoria diuinorum beneficiorum, ne illis affecti tradant obliuioni benefactorem Deum, & in superbiā extollantur, perinde ac si non is eorum auctor & largitor esset, sed suomet ipsi labore atque industria comparassent sibi. Nominantur in isto textu cum rebus ad victum pertinentibus, & ad habitationem, aliæ res quæ faciunt ad maiorem commoditatem voluptatémque, & in diuitiis censentur, vt sunt armenta bouilli generis, sub quibus iumenta generum aliorum comprehenduntur, vt equorum, mulorum, asinorum, camelorum, &c. item greges ouium, ad quos reuocantur species omnes ouilli generis, cum capris, hœdis, atque similibus: præterea argenti & auri metalla, non solùm ferri, ærísque, quorum postremorum facta mentio priùs est, & per quorum quatuor numerum, cæteræ metallorum species possunt intelligi. *Iuxta pascua sua* (id est, quantum abundabant pascuis) inquit apud Oseam [e] Deus, *adimpleti sunt, & saturati sunt; & leuauerunt cor suū, & obliti sunt mei. Et ego ero eis* (par pari referendo) *quasi leæna, sicut pardus in via Assyriorum.* Comedentes & satiati facilè obliuiscebantur Dei: propterea Deus instituit in Eucharistiæ esca memoriam mirabilium suorum [f]; quod ipsum nomen bonam sonat gratiam, & gratiarum actionem: præcepítque Christus, vt quoties eam faceremus sacrificando, aut sumendo, in eius memoriam faceremus,

Paraphr.
e c.13.6.
f psal.110.4.

a Lucæ 22. 19. 1. Cor. 11.24.25.
b 4. contr. Marcion. c. 15.

ceremus, siue commemorationem [a]. Tertullianus [b] hunc profert cum aliis veteris Testamenti locum, & ex nouo alios contra Marcionem, vt ab eodem Deo vtriusque auctore doceat diuitiarum pericola exponi: præterea, vt persuadeat ieiunia, sed amariùs contra Catholicos, quos cognominat Psychicos. *Mentior, ait, si non Dominus ipse oblisionem sui exprobrans Israeli, causam plenitudini reputat.* Cæterùm paulò antè præmittit, *quotusquisque meminerit religionis, occupatis memoria locis, impeditis sapientia membris: nemo ita vt decet, ita vt par est, ita vt vtile est, recordabitur Dei in eo tempore, quo ipsum sibi hominem excedere solemne est.*

Explanatio.

c v.12.13.
d 1. de Abel. c.7.
e 4. cont. Marcion. c. 15.

Ne postquam comederis, & satiatus fueris.] Sic versu 10. (*vt cùm comederis, & satiatus fueris.*) & in B c.6. [c] (*cùm comederis, & saturatus fueris, caue diligenter ne obliuiscaris Domini.*) In Ambrosio [d] legitur, (*ne cùm manducaueris, & repletus fueris.*) Eodem pacto apud Tertullianum [e]. De potu nihil exprimitur; quia cibi vehiculum est, ac quorumdam opinione medicorum resoluitur totus in sudores & vrinas; licèt aliqui vitam solo potu protraxisse dicantur, seu illo tantùm vixisse [f]; videatúrque potus, quàm cibi gustatio suauior.

f Hier. Mercur. de ratione victus in morb. acut. pag. 426. ex Athenæo.
g suprà.
h suprà.
i lib. de ieiu. c.6.
k v.10.11.

Domos pulchras ædificaueris.] Ex Hebræo טבים *tovim*, reddi potest, *bonas*, quo pacto legit Ambrosius [g]. Tertullianus [h] verò, *magnas*; vel *optimas* [i]. Sed pulchras valet Chaldæum nomen שפירין *sciappirin*, & Græcum καλάς. In c.8. [k] scribitur domos plenas opum datas, quas non extruxerant Hebræi, sicut ciuitates magnas & optimas, quas non C ædificauerant, cisternas, quas non foderant, vineta & oliueta, quæ non plantauerāt. Synonymè plerumque bonum & pulchrum sumuntur, siue καλὸν καὶ ἀγαθὸν: vsurpant verò etiam Lusitani *belho*, quod pulchrum significat, pro bono. Aliquas Hebræi domos inuenerunt, ait Abulensis, & aliquas de nouo ædificauerunt; & vtræque ad obliuionem Dei allicitiuæ erant. Polcher masculinè, an pulcer; & pulchrum ne aspiratè scribi oporteat vel pulcrum leniter, non moror. Qui secundum malunt, à polio deducunt: qui primum, à πολύχροος, & contractè πολύχρους multicolor, quia pulchritudo magna pars coloris [l] est: aut πολύχειρ multimanus, hoc est, fortis [m], D iuxta id

Bonum & pulchrum plerumque synonyma.

Τὸ pulchri scribendi ratio.
l Christia. Becman. in origin. Lat. ling.
m Iul. Cæs. Scal. de causis ling. Lat. c.22.
n Virg. 7. Æn.
o Idem l.1.

—[n] *Satus Hercule pulchro*
Pulcher Auentinus.

Et, [o]

Nascetur pulchra Troianus origine Cæsar,

Certè propriè, aut vulgò accepta pulchritudo, habitui Herculis parum congrua; cuius in tergo leonis pellis, claua in manu: nec Auentino conueniens, qui describitur.

p lib.7.

Ipse [p] pedes tegmen torquens immane leonis
Terribili impexum seta, cum dentibus albis
Indutus capiti.
Horridus, Herculeóque humeros innexus amictu.

q lib.1.
r in 3. Geor.
s Gen.3.6. c. 4.2. c.24.16. c.41.22.26. Num. 24.5. & alibi.
t 1. de Abel c.7.

Charisius [q] Varronem negare testatur pulcrum aspirari debere, ne duabus consonantibus media E intercedat aspiratio: Seruius [r] refert apud antiquos eam recepisse sepulchrum, orchum, pulchrum. Hoc tanti non est. Sed editio nostra [s] crebrò pulchrum ponit, vbi est טוב *tob*.

Et habitaueris in eis.] Postremæ dictiones duæ sunt etiam in textu Græco, legítque Ambrosius [t], additis aliis (*& habitare cœperis in eis*) sed absunt ab Hebræo & Chaldæo; licèt qui hunc transtulit Latinè, illas apposuerit. Non omnis qui ædificat domos, eas etiam habitat, quemadmodum non quisquis plantat, ex plantis fructum carpit, capite: *Domos quadro lapide ædificabitis*, inquit Amos [a], a c.5.11.
A *& non habitabitis in eis: vineas plantabitis amantissimas, & non bibetis vinum earum.* Item Sophonias [b]; b c.1.13.
ædificabunt domos, & non habitabunt; & plantabunt vineas, & non bibent vinum earum. In c. quoque 28 [c]. c v.30.
libri nostri vna maledictionum est contra legis violatorem; *domum ædifices, & non habites in ea: plantes vineam, & non vindemies eam.* E contrario beatus prædicatur, cui labores manuum suarum manducare conceditur [d]: & vt de fructu manuum d ps.127.2.
suarum plantet, detúrque ipsi [e]. e Prou.31.16.31.

Habuerisque armenta boum, & ouium greges.] Absque vocabulis armentorum & gregum, quæ alibi docui distingui pro grandioribus & minoribus animalibus, quamuis quandoque synonymè sumantur; B in aliis editionibus nominantur boues & oues multiplicati. Græcè cum genitiuis absolutis, καὶ τῶν βοῶν σου, καὶ τῶν προβάτων σου πληθυνθέντων σου, *& bobus tuis, & ouibus tuis multiplicatis tibi.* Sed legit Ambrosius [f] (*& oues tuæ, & boues tui cùm repleti fuerunt.*) Tertullianus [g] (*pecoribus, vel ouibus*) pecora verò Plinius, Quintilianus, & alij vsurpant interdum pro ouibus (*& bubus tuis multiplicatis.*)

f 1. de Abel c.7.
g 4. cont. Marcion. c. 15. & de ieiun. c.6.

Argenti & auri, cunctarúmque rerum copiam.] Ex editionibus aliis (*argento & auro multiplicatis tibi*, aut *cùm multiplicatum fuerit tibi; & omnia quæ tibi erunt, multiplicata.*) Tertullianus [h] exprimit solum argentum, vel pecuniam, & aurū: nec addit quod C multiplicata fuerint: supplens videlicet ex præcedentibus. In Ambrosio [i] legitur (*& cùm ære, argento, & auro completus fueris, & omnia possidere cœperis, & plena fuerint horrea tua.*) Vnde obiter discimus, citari nonnumquam scripturas à Patribus, non præcisè secundùm verba, sed secundùm sententiam. De argento, & auro alibi: atque quo pacto argenti vocabulo nonnulli, sicut & æris, omnem pecuniam intelligant. Copiam aliarum rerum dicunt esse, aut facultatem aliquid faciendi: copias dici de exercitu: vel de commeatu & annona; vel de quibuscumque opibus: quamuis copia etiam singulari numero significet quandoque exercitum. Deducunt copiam à cum, & ope; nec in re modica copia est, ait Iulius [k] Cæsar Scaliger. D Versu 9. dicebatur rerum omnium abundantia.

h ibidem.
i suprà.
Argentū pro pecunia.
Copia vsus, illiúsque etymon.
k in Theophr. de plantis.

Eleuetur cor tuum.] Græcè (*eleueris corde*, ὑψωθῇς καρδίᾳ) aut *corde tuo*, in bibliis Complutensibus, Regiis, aliísque (ὑψωθήσεται ἡ καρδία σου) apud Tertullianum (*exaltetur cor tuum*) apud Ambrosium (*exaltes cor tuum*) quasi posterior legerit ὑψώσῃς voce actiua. Chaldaicè (*& roboretur*, vel *induretur cor tuum*, וְיִתְקֵף לִבָּךְ *veithkeph libbach.*) Indurari, siue obdurari cor dicitur, aggrauari, seu ingrauari, obfirmari, exaltari, seu eleuari, aut subleuari, & efferri, superbum esse, siue altum, durum, indumabile, incrassatum, excæcatum, &c. quæ omnia epitheta cordi conueniunt hominis rerum prosperitate. Adolescentulus Dauid & contemptus E iustificationes Dei non est oblitus [l], sed victoriis iam elatus, post quas & adulter, & homicida fuit [m], & populum numerauit [n]. Cùm roboratus Ozias esset, eleuatum est cor eius in interitum suum, & neglexit Dominum Deum [o] suum. Nabuchodonosoris post victoriam contra Arphaxat Medorum regem, exaltatum est regnum nimis, & cor eius eleuatum adeò, vt omnes Deos terræ deleri præceperit, vt solus ipse haberetur [p] Deus. Diues Pharao iactabundè dicebat; *Quis est Dominus* [q]? Salomon verebatur ne diuitiis satiatus illiceretur ad negandum, & dicendum, *Quis est*

l ps.118.141.
m 2.Reg. 11. 1010.
n c.24.1. & seqq.
o 2. Par.26.16.
p Iudith 3.13.
q Ex.5.2.

a Prou. 30. 9. b Osee 13. 7. 8. *Auaritia seruitus.* c Gal. 4. 20. Coloss. 3. 5. d Esa. 14. 14. 15. e Dan. 4. 22. & seqq. f Ezech. 28. 2. & seqq. g c. 29. 3. 4. h 2. Thess. 2. 8. i Gen. 40. 23. *Capharnaū etymon.* k Ioan. 4. 46. 52. l Matt. 8. 5. m Luc. 4. 23. n Matth. 11. 23.

A *est Dominus* [a] alius aiebat; *diues effectus sum, inueni idolum mihi* [b]; est enim auaritia idolorum seu simulacrorum seruitus [c]. Altissimo similis fieri volens ad infernum detractus [d] est. Efferens se supra alios homines abiectus est ad bestias [e]; dicens Deum se esse & in cathedra Dei sedere, & eleuans cor suum quasi cor Dei, interiit & nihil factus est [f]: & superbè pronuncianti quòd ipse fecisset semetipsum, frenum positum est in maxillis [g] tanquam bestiæ. Antichristum extollentem se supra omne quod dicitur Deus aut quod colitur, ita vt in templo Dei sedeat, ostendens se tanquam sit Deus, Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui [h]. Rebus prosperè succedentibus pincerna oblitus est interpretis sui Ioseph [i]. In Caphar- B naum, cuius etymon villa pulchra vel consolationis, febricitat Reguli [k] filius æstu superbiæ; ipsaque Capharnaum peculiari quadam ratione ciuitas Christi [l], vsque ad cœlos exaltata, & in qua tanta fecit Christus [m], vsque ad infernum descendit [n]. Manasses frater Ephraim est; quia obliuio, quam priùs valet nomen, obliuionem, quam posterius, parere solet. Non intelligo, cur Hugo ad hæc verba (*eleuetur cor tuum*) dicat ad fidem, ad mores, ad ceremonias: nisi, *ad*, sumat pro, *aduersus*: eleuatio namque ista in malam partem accipitur.

Et non reminiscaris Domini Dei tui.] Assertiuè ac positiuè in editionibus reliquis (*& obliuiscaris*) vt etiam legunt sæpiùs citati Tertullianus & Am- C brosius: sed secundus in accusatiuo (*Dominum Deum tuum.*) Rectè autem admonet, quòd tunc

Sui obliuio.

obliuisceris Dominum, cùm oblitus fueris tui: si autem cognoscas infirmum te esse, cognosces Deum esse super omnia; & immemor esse non poteris, vt ei reuerentiam debitam soluas.

Vers. 14.] Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis.

Vers. 15.] Et ductor tuus fuit in solitu- D dine magna atque terribili, in qua erat serpens flatu adurens, & scorpio ac dipsas, & nullæ omnino aquæ: qui eduxit riuos de petra durissima.

Paraphr.

MAgnitudinem beneficij cū collatione multorum bonorum amplificat, declarando liberationem à multis & grauibus malis, tum educendo ex acerbissima Ægyptiaca seruitute: tum eruendo in itinere per vastum horribiléque desertum, à diris ac venenatis bestiis; tum aquæ inopiam diuino miraculo supplendo. Videtur E-

o 5. 21. 6.

mutatoribus quæ hîc afferuntur de serpente, &c. alludere ad narrationem libri [o] præcedentis de morsibus serpentum, quibus iussu Dei serpens æneus in remedium propositus est: eumdémque locum velut eiusdem indicem notæ marginales Bibliorum ascribunt. Id nominatim affirmant Hugo & Caietanus. Indicat hic noster locus ipsū desertum infestum huiuscemodi feris: excitatos autem peculiariter serpentes illos alios ignitos in supplicium eorum qui murmurauerant. Aptari hæc deserti descriptio potest statui sæculari, si cum religioso comparetur, in quo cum sterilitate, ac spinis serpens flatu ardens immodicæ cupidi- A tatis; scorpius carnis fraudulenter blandientis; dipsas diaboli latenter percutientis; nullæ aquæ; quia sitim animæ extinguere nullæ res temporales valent. Lege Iacobum [a] Aluarez nostrum.

a tomo 1. l. 1. p. 1. c. 9. *Explanatio.*

Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui.] Exposita sunt hæc priùs & præcedenti textui adiecta.

Qui eduxit te de terra Ægypti, de domo seruitutis.] Sic etiam c. 5. [b] & 6. [c] & 7. [d] quibus locis alia similia protulimus & exposuimus.

b v. 6. c v. 13. d v. 8.

Et ductor tuus fuit in solitudine magna, atque terribili.] Additur Græcè ἐκείνης illa (*per solitudinem magnam, & terribilem illam.*) In c. 1. [e] vocatur eremus terribilis, & maxima solitudo; in c. 2. [f] solitu- B do magna. Relege dictis locis annotata. Hoc loco Græcè pro (*eduxit te,*) ex priore membro, & ex hoc pro (*ductor tuus fuit*) est idem participium ἐξαγαγόντος: Hebraicè, Chaldaicéque diuersa מוֹצִיאֲךָ *motsiach*, & מוֹלִיכְךָ *molichecha*, יַפְּקָךְ *appekach*, & דַּבְּרָךְ *dabberach*. In cap. 1. [g] & 31. [h] dicitur Deus ductor הֹלֵךְ *holech*, מְדַבַּר *medabber*, προπορευόμενος, quod vltimum præeuntem significat, seu præcedentem, vel συμπορευόμενος. *simul progrediens*, in libro autem Iudicum [i] pro (*ductor tuus*) Hebraicè (*egressus est ante te* יָצָא לְפָנֶיךָ *iatsa lephanecha.*) Chaldaicè (*Angelus Domini exiens ad prosperandum ante te*, מַלְאֲכָא דַּיְיָ נְפַק לְמַצְלָחָא קֳדָמָךְ *malacha da Iehouah napheq leatslacha kodamach*: Græcè (*Dominus abit ante te, κύριος ἐλεύσεται ἔμπροσθέν σου.*) Exodi cap. 15. [k]

e c. 1. 19. f v. 7. g v. 10. h v. 6. i c. 4. 14. k v. 13.

C (*dux fuisti*) dicitur Hebræo verbo נֵחִיתָ *nachitha*, Chaldæo דַּבַּרְתְּ *dabbartha*, Græco ὡδήγησας. Tandem c. 32. libri nostri [l] (*Dominus solus dux eius fuit*) exprimitur per (יַנְחֶנּוּ *ianchennu*) quod idem valet, sicut & ἦγεν: sed Chaldaicè per (*collocare eos seorsum.*)

l v. 12.

In qua erat serpens flatu adurens.] Hebraicè נָחָשׁ שָׂרָף *nachas saraph*, *serpens adurens*: Chaldaicè אֲתַר חִוְיָן קָלָן *athar chiuan kalan*, *locus serpentum vrentiū*: Græcè ὄφις δάκνων, *serpens mordens*. In cap. 21. [m] missi in populum à Domino igniti serpentes, Hebraicè dicuntur נְחָשִׁים שְׂרָפִים *nachasim seraphim*: Chaldaicè vt hîc: Græcè ὄφεις θανατοῦντες. Hoc loco noster Interpres adustionem flatu docet factam. Cognosce quæ dixi libro [n] præcedente. Basiliscum D putant hîc aliqui intelligi. Ioannes [o] Vitalis detractorem mysticè sumit. Glossa in parte morali diabolum, cuius anhelitus prunas ardere facit [p], religionis verò desertum incolentes fortiùs tentat, illos pulsare negligens, quos quasi subiectos tenet.

m v. 6. n ibidem. *Serpēs adurens pro detractore,* [illegible] *aliàs pro diabolo.* o speculo morali cel. fol. 178. p Iob. 41. 12.

Et scorpio.] Græcè σκορπίος simili voce: Hebraicè עַקְרָב *hhakrab*, & Chaldaicè pluraliter עַקְרַבִּין *hhakrabbin*: quæ nomina posteriorum editionum duarum extant in c. 34. [q] prioris libri, necnon Latinè, vbi sermo habetur de loco, cui nomen ascensus scorpionis; licèt Græca retineat ἀκραβίν. Ibi docui esse præterea genus quoddam tormenti, vt sunt rubi aculeati, virgæ, scuticæ cum glandibus E plumbeis: vel militaris instrumenti. Animal hoc loco sine dubio significatur, quod cùm annumeretur serpenti, & mox dipsadi, verosimilius est, vt antè dixi, nunc non agi propriè seu præcisè de serpentibus missis aduersùs murmuratores, sed quos illud per se desertum ferret; quamuis tunc, si fuerunt iidem, in maiore copia illos Deus adduxerit, vel etiam, si opus esset, creauerit. Accedit alia notio, pro pisce non à scorpij terreni similitudine in forma, sed quia πληκτικός est pungitiuus, & pungendo feriendoque venenum fundens, vt ex Aristotele refert Athenæus [r], & indicat Plinius [s]: item alia pro coma plexili puerorum, seu pro

q v. 4. r lib. 7. s l. 32. c. 11.

A pro crinium cincinno in acumen desinente: præterea pro monticello ex lapidibus congestis ad metam siue limitem, siue terminum agrorum. Denique inter signa cœlestia collocatur scorpius; quod, vt est in fabulis, cùm Orion venans, iactaret se quæ orirentur ex terra, cuncta se interficere valere; terra indignata emisit maximũ scorpium, qui interficere illum conaretur: quo signo denotatur neminem aliqua re sibi debere confidere. Etymon Pagninus petit litera inserta, a עקב *hhekeb, calcaneo*, quia calcatus pungat & feriat: Græci nominis alij a σκορπίζειν τὸν ἰὸν, quod iaculetur venenum. Caietanus arbitrans indicari per serpentem in priore membro eos qui missi sunt a Deo contra murmuratores, vt dictum est, obseruat de

B scorpionibus nouum esse quod hîc scribitur, nec sciri quando hæc per eos afflictio contigerit; nec ex contextu haberi quòd simul fuerit cum serpentibus, quia eodem contextu immediate subiungitur (*& siccitas, qua non aqua*) quæ penuria aquæ pluries, inquit, fuit in diuersis locis. Sed numquã scribitur quòd in loco serpentum. Diligenter porrò ac fusè Vlysses [a] Aldrouandus disputat quæcumque ad hoc insecti genus pertinent, numerans nouem scorpionum genera: nominatim circa Ierosolymam & per totam Syriam scorpiones magnos esse: sub lapidibus plerumque nasci ac degere, & in locis petrosis, vnde parœmia ὑπὸ παντὶ λίθῳ σκορπίος εὕδει, *sub omni lapide scorpius dormit*, vel

C ἐν παντὶ γὰρ σκορπίος φρουρεῖ λίθῳ: *omni etenim scorpius lapide excubat*. Illam Christus vsurpauit [b]; *numquid pro pisce serpentem, pro ouo scorpionem*: apud Græcos ἀντὶ πέρκης σκορπίον, *pro perca scorpionem*; perca enim laudatissimus piscis est. Mysticè per scorpios Ambrosius [c], Ansbertus Cælius Pannonius dæmones accipiunt & hæreticos incautis venena malorum persuasionum ingerentes. Basilius [d] hypocritas vtentes blanditiis palàm, clàm ferientes veneno: alij virtute vacuum; qui tactus quauis iniuria insilit armatus ira, odio, contumelioso verbo, impudentia. Legendus adhuc idem [e] Basilius, Augustinus [f], Eucherius [g], Gregorius [h], Rupertus [i], Petrus [k] Bercorius. Comparari cum scorpio vinum quoque potest, quod ingreditur

D blandè, sed in nouissimo mordet vt coluber, & sicut regulus venena diffundit [l]. Ouis [m] Apollo scorpium cum crocodilo congredientem hieroglyphicè accipit pro inimicis mutuũ afferentibus exitium: pro eo qui sustulerit alterum si celeriter, crocodillum; si lentè, scorpium. Quin etiam dicitur scorpius ex crocodilo nasci, húncque caudæ venenatæ aculeo extinguere [n]. Calumniator etiam scorpioni similis est, quoniam illius animalis, Plinio [o] teste, cauda semper in ictu est, nullóque momento meditari cessat, ne quando desit occasioni: atque, vt idem ait, nulli nocet, cui non sit sanguis, id est, quidam quasi famæ vitalis succus. Scorpius item dæmonem denotat, qui virtute à Christo

E data calcatur [p], ac in aquam baptismi præcipitatus, vim amittit erga baptizatum, sicut aquæ scorpius iniectus præualere nequit, aut sua retinere venena. Designat præterea tentationem ad malum sub specie boni, qua diabolus frequenter seducit religiosos, inquit Glossa.

Ac dipsas.] Græca vox eadem absque vltima litera, nempe δίψα: Hebraicè צמאון *tsimmaon*: quæ nomina dixi libro præcedente à siti esse imposita, vt & aliud Latinum situla: cuius Hugo rationem reddit per contrarium; quoniam vas quoddã eiusdem nominis aufert sitim; hæc quem mordet, siti perimit. Chaldaicè hoc loco ponitur בית צחונא *beth tsachnana, domus* seu *locus sitis*: & vocem Hebræam hebraizantes pro siccitate siccóve loco interpretantur: significat δίψα sitim, bestiam verò διψάς: ita vt non videantur L X X. pro specie serpentis accipere, vt innuit Eugubinus, & à Lapide asserit, éstque in trãslatione Latina, ex Græco textu L X X. Præter illa quæ citato libro attigimus, vt de militibus Catonis in Libya, qui à dipsadibus morsi, insanóque impetu accurrẽtes ad mare; post epotas aquas salsas in copia, extincti sunt: vt omittã nec situlam Hugonis, nec siticulam Leonardi Marij pro isto animali satis Latinè vsurpari: ex Luciano in dipsadibus, Simon [a] Maiolus refert, viperæ similem, arenis nutriri; violẽto ictu, ac veneno crasso, dolores illicò inducere intolerabiles,

B ardores inextinguibiles, & putredines; corpus totum adurere incendio; ictos clamare non secus atque qui sunt in ignem coniecti; torqueri siti inexplebili; & quo plus bibunt, plus potum expetere, cui nec si Nilum aut Danubium bibant satisfiat; nihilque aliud esse irrigare sedulò, quàm oleo ignem extinguere velle. Nec dissimile Lucani [b] carmen,

Ecce subit virus tacitum, carpitque medullas
Ignis edax, calidáque incendit viscera tabe
Ille (ictus à dipsade) *vel in Tanaim missus, Rhodanúmque Padúmque Ardet,*

Nazianzenus [c] aduersùs opum amantes siue auaros adhibet similitudinẽ ex hoc genere serpentũ,

διψάς τις ἐστι τῶν ἐχιδναίων γένος
τίκτει, δ' ἡ ἔρημος Αἰγύπτου φέρει·
C ταύτης τὸ τραῦμα, ὡς ἡ κλῆσις λέγει.
τὸ θηρίον γὰρ τοῦ πάθους ἐπώνυμον.
πίνων διόλλυσ' ὃς τὸν ἰὸν ἔσπασεν,
εὑρὼν τι ῥεῖθρον, χανδὸν ἐμπεσὼν ὅλος,
ἕως τὸν οἶνον φίλτρον ἐκρήξῃ πότω,
ὁμοῦ δὲ τὸ ζῆν καὶ τὸ δίψος ἐσχέθη.
Est viperarum quodpiam dipsas genus,
Quas solitudo Pharia (Ægyptia) complures alit.
Ac vulnus eius quale sit, nomen docet:
Huic namque morbus, quem parit, nomen dedit.
Perit bibendo quisquis hoc ictus fuit;
Aquis repertis, totus in eas irruens,
Quoúsque nimio turgidus potu crepet,
Vita cadente sana sic cadit sitis.

Temulentam anum Ouidius [d] dipsadem appellat

D —*est quædam nomine Dipsas anus.*
Ex re nomen habet: nigri non illa parentem
Memnonis in roseis sobria vidit equis.

Describit Ælianus [e] hoc animal, aliáque plura eiusdem nomina vt presteris, causonis, cencridæ, Ammobatæ, Melanuri: itẽ ait in Africa nasci, magis in Arabia (desertum per quod peregrinati sunt Hebræi, in Arabia est.) Denique fabulam recitat, quomodo ab asino remedium aduersùs senectam simul & sitim tulerit. Lege Pierium [f], qui hieroglyphicè declarat hanc feram de effrænata cupiditate; Ioannem [g] Vitalem, qui de eadem, déque ambitione, & auaritia. Epiphanium [h], qui de hæreticis veneno doctrinæ inficientibus interficientibúsque: Glossã huius loci in parte morali, quæ de

E tentatione circa vitium proprietatis, qua religiosus percussus moritur siti cupiditatis: Glossam interlineatem & Hugonẽ, qui hoc genus venenatæ bestiæ, cum præcedentibus, de variis hæresum generibus: Rickelium, qui de spiritu auaritiæ ac dæmone instigatore ambitionis vanæque gloriæ; quemadmodum priores feras de libidinosis, & de simulatoribus adulatoribúsque: Procopium, qui de dæmonibus à quibus tentamur post baptismum, tanquam in desertum ad hoc ducti, exemplo Christi: à quo accepimus potestatem calcandi super eos [i].

Et nulla omnino aqua.] Vel ad bibendum, vel

Margin notes:
a 5. de insectis c. 21.
Parœmia de scorpione.
b Luc. 11. 11. 12.
Scorpionum acceptiones mysticæ.
c in Apoc. 9.
d hom. 11. hexa.
e in ps. 28.
f ep. 121. & serm. 29. de verbis Dom.
g de formulis spir. in 5.
h hom. 9. in Ezech.
i in apoc. 9.
k reductor. moralis l. 10. c. 92.
l Prou. 23. 31. 32.
m hier. 33.
n Æl. l. 1. de anim. c. 33.
o l. 11. c. 25.
p Lucæ 10. 19.
Dipsa & dipsas Græcè differunt.
a tom. 1. caniculari. dies. colloq. 5.
b lib. 9.
c carmine Iambico 22.
d l. 3. eleg. seu 1. am. & 8.
e 6. de anim. c. 51.
f l. 16. c. 27. & seqq.
g Speculo morali teri. fol. 5. b. & fol. 10. a.
h hær. 34. cont. Maccdos.
i Luc. 10. 19. Matth. 4. 1.

a Prou.30.9. b Osee 13.7.8. *Auaritia seruitus.* c Gal.4.10. Coloss.3.5. d Esa.14.14.15. e Dan.4.22. & seqq. f Ezech.28.2.& seqq. g c.29.3.4.

est Dominus [a] alius aiebat; *diues effectus sum, inueni idolum mihi* [b]; est enim auaritia idolorum seu simulacrorum seruitus [c]. Altissimo similis fieri volens ad infernum detractus [d] est. Efferens se supra alios homines abiectus est ad bestias [e]; dicens Deum se esse & in cathedra Dei sedere, & eleuans cor suum quasi cor Dei, interiit & nihil factus est [f]; & superbè pronuncianti quòd ipse fecisset semetipsum, frenum positum est in maxillis [g] tanquam bestiæ. Antichristum extollentem se supra omne quod dicitur Deus aut quod colitur, ita vt in templo Dei sedeat, ostendens se tanquam sit Deus, Dominus Iesus interficiet spiritu oris sui [h]. Rebus prosperè succedentibus pincerna oblitus est interpretis sui Ioseph [i]. In Capharnaum, cuius etymon villa pulchra vel consolationis, febricitat Reguli [k] filius æstu superbiæ; ipsaque Capharnaum peculiari quadam ratione ciuitas Christi [l], vsque ad cœlos exaltata, & in qua tanta fecit Christus [m], vsque ad infernum descendit [n]. Manasses frater Ephraim est; quia obliuio, quam priùs valet nomen, obliuionem, quam posterius, parere solet. Non intelligo, cur Hugo ad hæc verba (*eleuetur cor tuum*) dicat ad fidem, ad mores, ad ceremonias: nisi, *ad*, sumat pro, *aduersus*: eleuatio namque ista in malam partem accipitur.

h 2.Thess.2.8. i Gen.40.23. *Capharnaũ etymon.* k Ioan.4.46.51. l Matt.9.1. m Lucæ 4.23. n Matth.11.23.

Et non reminiscaris Domini Dei tui.] Assertiuè ac positiuè in editionibus reliquis (*& obliuiscaris*) vt etiam legunt sæpiùs citati Tertullianus & Ambrosius: sed secundus in accusatiuo (*Dominum Deum tuum.*) Rectè autem admonet, quòd tunc obliuiscoris Dominum, cùm oblitus fueris tui: si autem cognoscas infirmum te esse, cognosces Deum esse super omnia; & immemor esse non poteris, vt ei reuerentiam debitam soluas.

Sui obliuio.

Vers.14.] Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis.

Vers.15.] Et ductor tuus fuit in solitudine magna atque terribili, in qua erat serpens flatu adurens, & scorpio ac dipsas, & nullæ omnino aquæ: qui eduxit riuos de petra durissima.

PARAPHR.

MAgnitudinem beneficij cũ collatione multorum bonorum amplificas, declarando liberationem à multis & grauibus malis, tum educendo ex acerbissima Ægyptiaca seruitute: tum auertendo in itinere per vastum horribiléque desertum, à diris ac venenatis bestiis; tum aquæ inopiam diuino miraculo supplendo. Videtur E-narratoribus quæ hic afferuntur de serpente, &c. alludere ad narrationem libri [o] præcedentis de morsibus serpentum, quibus iussu Dei serpens æneus in remedium propositus est: eumdémque locum velut eiusdem indicem notæ marginales Bibliorum ascribunt. Id nominatim affirmant Hugo & Caietanus. Indicat hic noster locus ipsũ desertum infestum huiuscemodi feris: excitatos autem peculiariter serpentes illos alios ignitos in supplicium eorum qui murmurauerant. Aptari hæc deserti descriptio potest statui sæculari, si cum religioso comparetur, in quo cum sterilitate, ac spinis serpens flatu ardens immodicæ cupiditatis; scorpius carnis fraudulenter blandientis; dipsas diaboli latenter percutientis; nullæ aquæ; quia sitim animæ extinguere nullæ res temporales valent. Lege Iacobum [a] Aluarez nostrum.

o c.21.6.

Eleuetur cor tuum, & non reminiscaris Domini Dei tui.] Exposita sunt hæc priùs & præcedenti textui adiecta.

a tomo 1. l.1.p.1.c.9. *Explanatio.*

Qui eduxit te de terra Ægypti, de domo seruitutis.] Sic etiam c.5. [b] & 6. [c] & 7. [d] quibus locis alia similia protulimus & exposuimus.

b v.6. c v.13. d v.8.

Et ductor tuus fuit in solitudine magna, atque terribili.] Additur Græcè ἐκείνης illa, (*per solitudinem magnam, & terribilem illam.*) In c.1. [e] vocatur eremus terribilis, & maxima solitudo; in c.2. [f] solitudo magna. Relege dictis locis annotata. Hoc locò Græcè pro (*eduxit te,*) ex priore membro, & ex hoc pro (*ductor tuus fuit*) est idem participium ἐξαγαγόντος: Hebraicè, Chaldaicéque diuersa מוֹצִיאֲךָ *motsiach*, & מוֹלִיכָךְ *molichecha*, אַפֵּקָךְ *appekach*, & דַּבְּרָךְ *dabberach*. In cap.1. [g] & 31. [h] dicitur Deus ductor הֹלֵךְ *holech*, מְדַבֵּר *medabber*, προπορευόμενος, quod vltimum præeuntem significat, seu præcedentem, vel συμπορευόμενος, *simul progrediens*, in libro autem Iudicum [i] pro (*ductor tuus*) Hebraicè (*egressus est ante te* יָצָא לְפָנֶיךָ *iatsa lephanecha.*) Chaldaicè (*Angelus Domini exiens ad prosperandum ante te,* מַלְאֲכָא דַיְיָ נְפַק לְאַצְלָחָא קֳדָמָךְ *malacha da Iehouah napher leatslacha kodamach:* Græcè (*Dominus ibit ante te, κύριος ἐλεύσεται ἔμπροσθέν σου.*) Exodi cap.15. [k] (*dux fuisti*) dicitur Hebræo verbo נָחִיתָ *nachitha*, Chaldæo דַּבַּרְתְּ *dabbarhi*, Græco ὡδήγησας. Tandem c.32. libri nostri [l] (*Dominus solus dux eius fuit*) exprimitur per (יַנְחֶנּוּ *ianchennu*) quod idem valet, sicut & ἦγεν: sed Chaldaicè per (*collocare eos seorsum.*)

e c.1.19. f v.7. g v.30. h v.6. i c.4.14. k v.13. l v.12.

In qua erat serpens flatu adurens.] Hebraicè נָחָשׁ שָׂרָף *nachas saraph, serpens adurens*: Chaldaicè אֲתַר חִוְיָן קָלָן *athar cheuan kalan, locus serpentum vrentiũ*: Græcè ὄφις δάκνων, *serpens mordens*. In cap.21. [m] missi in populum à Domino igniti serpentes, Hebraicè dicuntur נְחָשִׁים שְׂרָפִים *nachasim seraphim*: Chaldaicè vt hic: Græcè ὄφεις θανατοῦντες. Hoc loco noster Interpres adustionem flatu docet factam. Cognosce quæ dixi libro [n] præcedente. Basiliscum putant hîc aliqui intelligi. Ioannes [o] Vitalis detractorem mysticè sumit. Glossa in parte morali diabolum, cuius anhelitus prunas ardere facit [p], religionis verò desertum insolentes fortiùs tentat, illos pulsare negligens, quos quasi subiectos tenet.

m v.6. n ibidem. *Serpẽs adurens pro detractore, aliàs pro diabolo.* o Speculo morali fol. fol.108. p Iob.41.12.

Et scorpio.] Græcè σκορπίος simili voce: Hebraicè עַקְרָב *hhakrab*, & Chaldaicè pluraliter עַקְרַבִּין *hhakrabbin*: quæ nomina posteriorum editionum duarum extant in c.34. [q] prioris libri, necnon Latinè, vbi sermo habetur de loco, cui nomen ascensus scorpionis; licèt Græca retineat ἀκραβίν. Ibi docui esse præterea genus quoddam tormenti, vt sunt rubi aculeati, virgæ, senticæ cum glandibus plumbeis: vel insulgaris instrumenti. Animal hoc loco sine dubio significatur, quod cùm annumeretur serpenti, & mox dipsadi, verosimilius est, vt antè dixi, nunc non agi propriè seu præcisè de serpentibus missis aduersus murmuratores, sed quos illud per se desertum ferret; quamuis tunc, si fuerunt iidem, in maiore copia illos Deus adduxerit, vel etiam, si opus esset, creauerit. Accedit alia notio, pro pisce non à scorpij terreni similitudine in forma, sed quia πληκτικός est pungitiuus, & pungendo feriendóque venenum fundens, vt ex Aristotele refert Athenæus [r], & indicat Plinius [s]: item alia pro coma plexili puerorum, seu

q v.4. r lib.7. s l.32.c.11.

pro

pro crinium cincinno in acumen desinente: præterea pro monticello ex lapidibus congestis ad metam siue limitem, siue terminum agrorum. Denique inter signa cœlestia collocatur scorpius; quod, vt est in fabulis, cùm Orion venans, iactaret se quæ orirentur ex terra, cuncta se interficere valere; terra indignata emisit maximũ scorpium, qui interficere illum conaretur: quo signo denotatur neminem aliqua re sibi debere confidere. Etymon Pagninus petit litera inserta, a עקב *hhekeb, calcaneo*, quia calcatus pungat & feriat: Græci nominis alij a σκορπίζειν τὸν ἰὸν, quod iaculetur venenum. Caietanus arbitrans indicari per serpentem in priore membro eos qui missi sunt a Deo contra murmuratores, vt dictum est, obseruat de scorpionibus nouum esse quod hîc scribitur, nec sciri quando hæc per eos afflictio contigerit; nec ex contextu haberi quòd simul fuerit cum serpentibus, quia eodem contextu immediate subiungitur (*& sicitas, qua non aqua*) quæ penuria aquæ pluries, inquit, fuit in diuersis locis. Sed numquã scribitur quòd in loco serpentum. Diligenter porrò ac fusè Vlysses [a] Aldrouandus disputat quæcumque ad hoc insecti genus pertinent, numerans nouem scorpionum genera: nominatim circa Ierosolymam & per totam Syriam scorpiones magnos esse: sub lapidibus plerúmque nasci ac degere, & in locis petrosis, vnde parœmia ὑπὸ παντὶ λίθῳ σκορπίος εὕδει, *sub omni lapide scorpius dormit*, vel ἐν παντὶ γὰρ σκορπίος φρουρεῖ λίθῳ: *in omni etenim scorpius lapide excubat*. Aliam Christus vsurpauit [b]; *numquid pro pisce serpentem, pro ouo scorpionem*: apud Græcos ἀντὶ πέρκης σκορπίον, *pro perca scorpionem*; perca enim laudatissimus piscis est. Mysticè per scorpios Ambrosius [c], Anspertus Cælius Pannonius dæmones accipiunt & hæreticos, incautis venena malorum persuasionum ingerentes. Basilius [d] hypocritas vrentes blanditiis palàm, clàm ferientes veneno: alij virtute vacuum; qui tactus quauis iniuria insilit armatus ira, odio, contumelioso verbo, impudentia. Legendus adhuc idem [e] Basilius, Augustinus [f], Eucherius [g], Gregorius [h], Rupertus [i], Petrus [k] Bercorius. Comparari cum scorpio vinum quoque potest, quod ingreditur blande, sed in nouissimo mordet vt coluber, & sicut regulus venena diffundit [l]. Ouis [m] Apollo scorpium cum crocodilo congredientem hieroglyphice accipit pro inimicis mutuũ afferentibus exitium: proco qui sustulerit alterum si celeriter, crocodilum, si lentè, scorpium. Quin etiam dicitur scorpius ex crocodilo nasci, húncque caudæ venenatæ aculeo extinguere [n]. Calumniator etiam scorpioni similis est, quoniam illius animalis, Plinio [o] teste, cauda semper in ictu est, nullóque momento meditari cessat, ne quando desit occasioni: atque, vt idem ait, nulli nocet, cui non sit sanguis, sed est, quidam quasi famæ vitalis succus. Scorpius item dæmonem denotat, qui virtute à Christo data calcatur [p], ac in aquam baptismi præcipitatus, vim amittit erga baptizatum, sicut aquæ scorpius iniectus præualere nequit, aut sua retinere venena. Designat præterea tentationem ad malum sub specie boni, qua diabolus frequenter seducit religiosos, inquit Glossa.

[a] 5. de insectis c. 21.
Parœmia de scorpione.
[b] Luc. 11. 11. 12.
Scorpionum acceptiones mysticæ.
[c] in Apoc. 9.
[d] hom. 11. hexa.
[e] in ps. 28.
[f] ep. 121. & serm. 29. de verbis Dom.
[g] de formulis spiritu. 5.
[h] hom. . in Ezech.
[i] in apoc. 9.
[k] reductor. moral. l. 10. c. 2.
[l] Prou. 23. 31. 32.
[m] hier. 33.
[n] Æl. l. 1. de anim. c. 33.
[o] l. 11. c. 25.
[p] Lucæ 10. 15.

Ac dipsas.] Græca vox eadem absque vltima litera, nempe δίψα: Hebraicè צמאון *tsimmaon*: quæ nomina dixi libro præcedente a siti esse imposita, vt & aliud Latinum situla: cuius Hugo rationem reddit per contrarium; quoniam vas quoddã eiusdem nominis aufert sitim; hæc quem mordet, siti perimit. Chaldaicè hoc loco ponitur בית צחונא *beth tsachuana, domus* seu *locus sitis*: & vocem Hebræam hebraizantes pro siccitate siccóve loco interpretantur: significat δίψα sitim, bestiam verò διψάς: ita vt non videantur L X X. pro specie serpentis accipere, vt innuit Eugubinus, & à Lapide asserit, éstque in trãslatione Latina, ex Græco textu L X X. Præter illa quæ citato libro attigimus, vt de militibus Catonis in Libya, qui à dipsadibus morsi, insanóque impetu accurrẽtes ad mare; post epotas aquas salsas in copia, extincti sunt: vt omittã nec situlam Hugonis, nec siticulam Leonardi Marij pro isto animali satis Latinè vsurpari: ex Luciano in dipsadibus, Simon [a] Maiolus refert, viperæ similem, arenis nutriri; violẽto ictu, ac veneno crasso, dolores illicò inducere intolerabiles, ardores inextinguibiles, & putredines; corpus totum adurere incendio; ictos clamare non secus atque qui sunt in ignem coniecti, torqueri siti inexplebili; & quo plus bibunt, plus potum expetere, cũ nec si Nilum aut Danubium bibant satisfiat; nilque aliud esse irrigare sedulò, quàm oleo ignem extinguere velle. Nec dissimile Lucani [b] carmen,

Dipsa & dipsas Græcè differunt.
[a] tom. 1. canicula. dier. colloq. 8.
[b] lib. 9.

Ecce subit virus tacitum, carpitque medullas
Ignis edax, calidáque incendit viscera tabe
Ille (ictus à dipsade) *vel in Tanaim missus, Rhodanúmque Padúmque Ardet,*

Nazianzenus [c] aduersùs opum amantes siue auaros adhibet similitudinẽ ex hoc genere serpentũ,

[c] carmine Iambico 22.

δίψας τις ἐστὶ τῶν ἐχιδναίων γενῶν
τέτρων, ἣν ἡ ψάμμος Αἰγύπτου φέρει·
ταύτης τὸ τύμμα, ὃν ἡ κλῆσις λέγει.
τὸ θηρίον γὰρ τὸ πάθος ἐπώνυμον.
πίνων διόλλυθ' ὅς τὸν ἂν πάσχων,
εὑρών τε ῥεῖθρον, χανδὸν ἐμπεσὼν ὅλος,
ἕως τὸν εἴσω φόρτον ἐκρήξῃ πίνων,
ὁμοῦ δὲ τὸ ζῆν καὶ τὸ δίψος ἐξέχει.
Est viperarum quædpiam dipsas genus,
Quas solitudo Pharia (Ægyptia) complures alit.
Ac vulnus eius quale sit, nomen docet:
Huic namque morbus, quem parit, nomen dedit.
Perit bibendo quisquis hoc ictus fuit,
Aquas repertas, totus in eas irruens,
Quoúsque nimio turgidus potu crepet,
Vita cadente sana sic cadit sitis.

Temulentam anum Ouidius [d] dipsadem appellat

[d] l. 3. eleg. seu 1. am. & 8.

—est quadam nomine Dipsas anus.
Ex re nomen habet: nigri non illa parentem
Memnonis in roseis sobria vidit equis.

Describit Ælianus [e] hoc animal, aliáque plura eiusdem nomina vt presteris, causonis, cencridæ, Ammobatæ, Melanuri: itẽ ait in Africa nasci, magis in Arabis (desertum per quod peregrinati sunt Hebræi, in Arabia est.) Denique fabulam recitat, quomodo ab asino remedium aduersùs senectam simul & sitim tulerit. Lege Pierium [f], qui hieroglyphice declarat hanc feram de effrænata cupiditate; Ioannem [g] Vitalem, qui de eadem, déque ambitione, & auaritia. Epiphanium [h], qui de hæreticis veneno doctrinæ inficientibus interficientibúsque: Glossã bulus loci in parte morali, quæ de tentatione circa vitium proprietatis, qua religiosus percussus moritur siti cupiditatis: Glossam interlineatem & Hugonẽ, qui hoc genus venenatæ bestiæ, cum præcedentibus, de variis hæresum generibus: Rickelium, qui de spiritu auaritiæ ac dæmone instigatore ambitionis vanæque gloriæ; quemadmodum priores feras de libidinosis, & de simulatoribus adulatoribúsque: Procopium, qui de dæmonibus à quibus tentamur post baptismum, tanquam in desertum ad hoc ducti, exemplo Christi: à quo accepimus potestatem calcandi super eos [i].

[e] 6 de anim. c. 51.
[f] l. 16. c. 27. & seqq.
[g] Speculo morali scri. fol. 5. b. & fol. 10. a.
[h] hær. 34. cont. Marcosios.
[i] Luc. 10. 19. Matth. 4. 1.

Et nulla omnino aqua.] Vel ad bibendum, vel

ad æstum ex morsibus dipsadis, serpentisve flatu adurentis restinguendum. Qui membri præcedentis Hebræum vocabulum צִמָּאוֹן *tsimmaon*, exponunt de deserti epitheto, quod esset aridum, siccum & siticulosum, ut Vatablus, Caietanus, Pagninus, & alij hebraizantes; aiunt id hîc magis declarari per aquarum defectum. Erat illa terra deserti, inuia, & inaquosa. Isto exēplo videtur apud Oseam [a] Deus terrere populum suum, ne scilicet poneret ipsum quasi solitudinem, & statueret velut terram inuiam, & interficeret siti בַּצָּמָא *battsama*, ἐν δίψῃ.

a Os.2.3.

Qui eduxit riuos de petra durissima.] Iuxta editiones alias (*qui eduxit tibi*) iuxta Græcam (*de petra durissima fontem aquæ*) ἐκ πέτρας ἀκροτόμου πηγὴν ὕδατος, iuxta Hebræam Chaldæámque (*qui eduxit aquas*) absque riuis aut fonte. Hac de re actum diuersis locis non semel: monétque Abulensis ex libro de diuisione Terræ sanctæ, manere adhuc in Arabia fontem illum, qui tunc diuinitus excitatus est, de quo tota illa terra, quæ nunc inhabitatur, abundantissimè irrigetur. Circa vocem verò Hebræam חַלָּמִישׁ *challamis*, quæ de petra tantùm dicitur, obseruat Oleaster, significare lapidis duri genus, ut est silex, siue à quo ignis educitur: vnde mirabilius fuerit, ex tali materia eductam esse aquam. Id expendimus libro priore [b], vnà cum nomine hoc Hebræo eodem, & Latino silicis. Glossa interlinearis riuos doctrinæ per allegoriam explicat de petra, qui erat Christus [c].

b c.10.12.
c 1.Cor.10.4.

Vers.16.] Et cibauit te Manna in solitudine, quod nescierunt patres tui. Et postquam afflixit ac probauit, ad extremum misertus est tui.

PARAPHR. Aliud inculcat eximium beneficium de manna, quod ad cibum pertinebat, sicut ad potū riui aquarum hic proximè antè nominati: & quo pacto, postquam permisit Deus affligi, tentarique populum suum; flexus misericordia liberauerit eum, ac singularibus beneficiis affecerit, ut multiplici de hostibus victoria, & possessione optimæ terræ iamiam ineunda. Inter quæ beneficia nō est parui facienda, probatio & tentatio ipsa, per quā in suipsius cognitionem populus venit, quàm parum patiens, constánsque in Dei cultu & obedientia esset. Non obliuiscitur misereri Deus, neque continet in ira sua misericordias suas [d]. Ingenium, seu mos Dei est in extremo subuenire, contrà quàm ferè contingit in humana amicitia, quæ tunc potissimùm deserit, licèt in initio benefacere videatur. Bonum vinū seruat Deus in fine.[e]

d ps.76.10.
e Ioan.2.10.

Explanatio. *Qui cibauit te manna in deserto.*] Versu 3. (*dedit tibi cibum manna.*) Vbi eadem phrasis iuxta editiones alias, quæ hîc: sed additur à Græca (*in eremo*, seu *deserto*, seu *solitudine*, ἐν τῇ ἐρήμῳ) quod nostra nunc exprimit cum eadem & reliquis. De manna dictum aliàs. Acutè verò Augustinus [f], enumerans diuina in Hebræos beneficia ab vno vero Deo collata, non à pluribus, ut comminiscuntur Gentiles, ait ab illis Manniam deam pro manna non consecratam; neque Nymphas Lymphásque cultas pro aqua.

f 4.de ciuit. c.ult.

Quod nescierunt patres tui.] Græcè (*quod nescisti tu, & nescierunt patres tui*, ὃ οὐκ ᾔδεις σὺ, καὶ οὐκ ᾔδεισαν οἱ πατέρες σου) quæ omnia erant citato versu 3. secundùm editiones nostram, Hebræam, & Chaldæam; & secundùm nostram quidem (*quod ignorabas tu, & patres tui.*) Græca verò habet ibidem dumtaxat (*quod ignorabant patres tui*) ὃ οὐκ ᾔδεισαν οἱ πατέρες σου. De hac ignorantia vide loco eodem annotata. Ponitur hîc ignorantia non tantùm ut speculatiuè sumpta, verùm etiam ut practicè pro eo quod est neque vidisse, neque comedisse: quemadmodum è contrario scire ac intelligere sæpe vsurpatur, quatenus valet experiri tum in bonis, tum in malis.

Et postquam afflixit, ac probauit te.] Causaliter in editionib. aliis (*ut affligeret te, & ut probaret te*, seu *tentaret.*) Est enim particula causalis לְמַעַן *lemahhan*, בַּעֲבוּר *bedil*, ἵνα. Affligit Deus inter alias causas, ut probet seu tentet, hoc est, innotescere faciat nobis quid per nos valeamus; quàm fragiles & ad malum proni, &c. aut ut sic mereamur magis: aut ut satisfaciamus pro nostris vel aliorū peccatis: aut ut conformemur Christo, & sanctis adeò multa passis: aut ut exemplo simus aliis patientiæ: aut ut glorificetur Deus: aut ut confundātur aduersarij: aut ut ipsemet diabolus tētator, per victoriam eorum quos afflixerit, tentaueritque, torqueatur: aut ut idem accusare nequeat Deum, quasi gratis ac sine meritis & labore præmia largiatur: aut ut pluris apud alios æstimemur, quorū interest ut bonam de nobis habeant opinionem: aut ut præcidantur peccandi occasiones: aut ut cauti ac intensi simus circa nostras actiones: aut ut abstrahamur ab amore istius mundi, & eorum quæ in illo sunt: aut ut non temerè iudicemus, si quempiam viderimus tribulatione siue tentatione vexatum: aut ut istis patientibus cōpatiamur: aut ut modestiùs & benigniùs nos cum aliis geramus: aut ut gratia vacua non sit, virtutésque otiosæ, deficiente materia, quæ ardua solet esse: aut ut ipsamet victoria vincenti gaudium pariat, & Angelis, & aliis beatis commilitonibus, qui nos præcesserunt, & nos pugnantes spectant, ac iuuant: aut ut hinc liberi euolemus in cœlum, leuiúsve puniamur in purgatorio: aut ut firmior sit fides de futuro iudicio, beatitudine, damnatione, cùm plerumque in hac vita probis aduersa, prospera improbis ac reprobis contingunt. De his & similibus tribulationum, tentationúmve vtilitatibus, egimus [a] aliàs fusè, allatis probationibus ex auctoritate, & ratione: vnde confici proprius ac separatus tractatus potest. Gaudentij [b] Brixiensis lectu digna ad Beneuolum præfatio; qua docet pietatis cultores afflictari per correctionem, purgationem, probationem; probari autem, ut probi ex factis innotescant angelis, ut lætentur; hominibus, ut prouocentur exemplo; diabolo, ut doleat, indignetur, inuideat, ingemiscat, debitè ad amicitiam Dei, & ad regnum cœli, vnde cecidit, è bonorum operum meritis homines esse perfectos; nec tamen audeat quidquam de iudicio Dei causari. Subdit postea, quosdam puniri à Deo emendante, vel emundante, vel ad ampliorem gloriam promouente.

Cur Deus affligat.
a in euang. Domin.1. Quadrag.
b in biblioth. Patrum to. 2.

Ad extremum misertus est tui.] Hîc quoque in editionibus reliquis ætiologia est (*ad benefaciendū*, siue, *ut benefaceret tibi*, לְהֵיטִבְךָ *lehetibcha*, לְאוֹטָבָא לָךְ *leotaua lach*, εὖ σε ποιῆσαι, *in nouissimo tuo*, seu *postremo*, בְּאַחֲרִיתֶךָ *beacharithecha*, בְּסוֹפָךְ *besophach*: vel (*in extremo dierum tuorū*, ἐπ᾽ ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν σου.) Clarior est nostra editio, significans quòd tandem post afflictionem, tentationémque, secutura erat misericordia Dei promissam terram concedentis. *Cùm iratus fuerit Deus, misericordiæ recordatur* [c]: *non obliuiscitur misereri, nec continet in ira misericordias suas* [d]: *non delectatur in perditionibus nostris, sed post tempestatem tranquillum facit, & post lacrymationem*

Afflictionem misericordia sequitur.
c Abac.3.2.
d ps.76.10.

tionem & fletum exultationem infundit [a] *: pro certo autem habet omnis qui Deum colit, quod vita eius si in probatione fuerit, coronabitur: si autem in tribulatione fuerit, liberabitur: & si in correptione fuerit, ad misericordiam Dei venire licebit* [b] *: beatus enim qui suffert tentationem; quoniam cùm probatus fuerit, accipiet coronam vitæ* [c].

a Tobiæ 3. 21. b Ibid.v. 22. c Iacobi 2. 12.

Vers. 17.] Ne diceres in corde tuo: Fortitudo mea, & robur manus meæ hæc omnia mihi præstiterunt.

Vers. 18.] Sed recorderis Domini Dei tui, quòd ipse vires tibi præbuerit, vt impleret pactum suum, super quo iurauit patribus tuis, sicut præsens indicat dies.

Paraphr.

ADmodum vtilis, immò necessaria ratio, quæ Deum impulit, vt Hebræum populum affligeret, probarétque; nec aliter traderet possessionem, quam promiserat; ne videlicet non Dei potentiæ atque fidelitati in implendo pacto quod liberaliter ac vltrò inierat cum maioribus ipsorum; præterea viribus, quas efficaciter subministrauit, ascriberent boni tanti acquisitionem: sed sibimetipsis, ac propriæ naturalique fortitudini & robori; quod tamen ipsum quantum quantum esset, Deo acceptum referre omnino deberent. Simili de causa propter iram inimicorum populi sui, alioqui pœnia digni, Deus distulit, ne fortè superbirent hostes illius, & dicerent. *Manus nostra excelsa, & non Dominus fecit hæc omnia* [d]. Quædam Deus bella fecit absque hominibus; vt in mari rubro, & in torrentibus Arnon [e], quando Dominus pugnabat, Hebræi verò tacebant, fugientésque hostes fatebantur pugnare ipsum pro eis [f]; vel quando nocte vna sub Ezechia cæsa sunt ab Angelo centum octogintaquinque millia Assyriorum [g]; vel quando sub Iosaphat vertit Dominus insidias hostium in semetipsos, & se mutuis concidere vulneribus [h]; quædam maiore ex parte idem Deus, verùm ex aliqua etiam hominum, vt quando pugnauit Iosue contra quinque reges, Deus autem immisit lapides magnos grandinis [i]: & postea etiam stare fecit solem, & lunam [k]: vel quando corruerũt muri Iericho, postquam Hebræi per septem dies lustrassent eam; quædam tota per homines exteriùs: attamen Deo suppeditante vires non tantùm vt causa prima & consueto cum aliis secundis causis modo, sed magis peculiari; qualia ferè omnia alia fuerunt contra gentes multo plures & robustiores quàm essent Hebræi [l]. Triplicia bellorum istorum generis victoriam non poterant Hebræi arrogare sibi, vel fortitudini roborique naturali, proprio, ordinario dumtaxat, sed peculiares danti vires Deo in corpore; & in animo audaciam, alacritatem, confidentiam: De spirituali pugna victoriáque lóge potiore iure caueri debet, ne quis arroget eas sibi, sed gratias agat Deo, qui dat victoriam nobis per Iesum Christum [m] iubentem nos confidere, quoniam ipse vicit mundum [n]. Quamuis de beneficio naturalium virium loquendo, hoc verum sit in vniuerso, inquit Caietanus, quia opus naturæ est beneficium diuinum (quòd ne Pelagiani quidem negabant, immò non aliam ferè gratiam agnoscebant quæ necessaria esset) hîc tamen est sermo de speciali beneficio gratuito, quo Deus vires animi & corporis dedit populo. Quòd si Paulus bonum certamen certasse se scribit [o]; vires ad certandum vincẽdúmque sine dubio ad Deum refert, & virtutem agnoscit desuper datam sibi, non ignorans tantus Gentium doctor legem Dei, cuius vox hoc loco est, vt Augustinus [a] annotat, citans ex eodem Apostolo [b]; *Sed in his omnibus superuincimus (superamus) per eum qui dilexit nos.* Similia satis frequenter leguntur in Augustino, tradente coronari à Deo non merita nostra, sed sua dona [c], cùm tamen coronam iustitiæ reddere dicatur idem Deus [d]. *Disce nunc*, ait Ambrosius [e], *quemadmodum vnusquisque moneatur, ne se ipse auctorem suorum putet bonorum.* Deinde post prolatum loci huius testimonium; *vnde bene Apostolus*, subdit ipse, *quasi legis interpres, non gloriabatur in virtute sua, sed minimum Apostolorum se esse dicebat, & quidquid esset, gratia diuina esse, non meritis suis* [f]; *nihilque nos habere quod non acceperimus* [g]. Ad hæc appellat hanc doctrinam humilitatis & sedulitatis, salutaria præcepta, vtilia instrumenta medicinæ, quibus fibra omnia lethalis vulneris exsecetur. Tum docens illi quoque qui se iustificat, cauendum ne infletur cordis sui tumore, pro salubri mandato sententiæ alterius profert oraculũ, quod extat libri nostri c. 9. [h] ne Gentium consumptionem, & possessionem terræ illorum tribuerent Hebræi aut iustitiæ propriæ, seu bonitati, & æquitati, sed iniquitati earum, & Dei testamento siue promisso facto & iurato patribus ipsorum. Cæterùm arrogantium talium exempla iam antea protuli, atque superbissima Ephraim verba inter alios; [i] *diues effectus sum, inueni idolum mihi*; pro quo vertunt alij rapinam, seu prædam, vel pecuniam, און *on*, ממון *mamon*.

d Deut. 32. 27. e Num. 21. 14. 15. f Exod. 14. 14. 25. g 4. Reg. 19. 35. Esa 37. 36. 2. Mach. 7. 41. l. 2. 8. 19. h 2. Par. 20. 22. & seqq. i Ios. 10. 11. k ibidem v. 12. 13. l Exod. 23. 23. Deut. 7. 1. Amos 2. 9. m 1. Cor. 15. 57. n Ioan. 16. 33. o 2. Tim. 4. 7.

a de gra. & lib. arb. c. 7. b Rom. 8. 37. c in ps. 101. & ep 105. & de gra. & lib. arb. c. 6. & 7. d 2. Tim. 4. 6. e 1. de Abel c. 7. f 1. Cor. 15. 10. g c. 4. 7. h v. 4. i Oseæ 12. 8.

Ne diceres in corde tuo.] Repetendũ est ex præcedentibus, quòd afflixit Deus, & probauit, postea verò misertus est; vt per istum ordinem vicissitudinis discerent Hebræi non dicere in corde suo id quod sequitur. Vel certè reiiciendo in sequentem versum, quia etiam in editionibus Hebræa & Chaldæa, negans particula non est, sed coniunctiua; exponemus hoc pacto; *& dices*, hoc est, si dices, *in corde tuo*, &c. *& recordaberis*: siue cùm subierit animũ tuum talia cogitatio; fac vt simul recorderis, veniátque in memoriã, atque consideres, &c. similis formula iam priùs [k] occurrit hoc libro, & postea in c. 9 [l]. & 15 [m]. alibíque habetur; per quam significatur aliquid adeò abhorrens à ratione, communíve hominum sensu, vt quamuis cogitetur ægrè id quis verbis exprimere audeat. Huius generis est diffidentiam de Deo proferre; vel arroganter merita propria iactare; vel significare voluntatem denegandi quod quis necessitate compulsus, à te commodatò petat: vel negare quòd sit Deus [n]: vel affirmare quòd non sis vnquam mouendus [o]; vel quòd obliuiscatur Deus, nec videat nostra [p]; nec requirat [q], &c.

Explanatio.

k c. 7. 17. l v. 4. m v. 9. n ps. 13. 1. ps. 52. 1. o ps. 10. 6. secundùm Hebr. p ibid. v. 11. q ibid. v. 13.

Fortitudo mea.] Legit Ambrosius [r] (*virtus mea*). sunt autem cum pronominibus hæc aliatũ nomina editionum כחי *chochi*, חילי *cheli*, ἰσχύς μου: ex quibus secundum ab Hebræis sumptum, quandoque significat etiam exercitum, & opulentiã, habetúrque Hebraicè in mẽbro sequenti: vel opes, & quidem à חול *chul*, *parere*, labore partas: primũ vigorem & virorem; vt cùm dicitur aruisse tanquam testa virtus [s] כחי *choach* ἰσχύς; sed Chaldaicè חיל *pechar*, *humor*. Moses cecinit Deum fortitudinem suum [t]: & Dauid [u], addens quod suam custodiret ad eum [x]. Idem asseruit Esaias [y], & Ieremias [z], & Abacuc [aa]: superbus autem Nabuchodonosor gloriosiùs iactauit Babylonem se magnam ædificauisse in robore fortitudinis suæ [bb]. Apud Esaiam [cc] verò quam Latinè legimus fortitudinem,

r 1. de Abel c. 7. s ps. 21. 16. t Exo. 15. 2. u ps. 17. 2. ps. 30. 4. ps. 42. 2. ps. 54. 9. ps. 117. 4. x ps. 58. 10. y c. 12. 2. c. 49. 5. z c. 16. 19. aa c. 3. 19. bb Dan 4. 27. cc c. 12. 2.

Græcè est δόξα *gloria*, quoniam de sua fortitudine homines gloriari solent. Fortitudo est Deus pauperi & egeno; ideo laudat illum populus fortis, ciuitásque gentium robustarum timet eumdem [a], videlicet quoniam robur ac fortitudinem omnem suam ipsi attribuunt. *Qui se fortes putant propria fortitudine sua, similes phreneticis sunt, qui valentiores sunt sanis; sed quanto maiores vires habent, tanto morti est vicinior*, inquit Augustinus [b]. Dedit Deus potestatem suis calcandi super serpentes & scorpiones, de quibus nuper actum; & super omnem virtutem inimici [c]; siue super pericula dæmonum, & hominum, & bestiarum. Sed inuocandus in adiutorium semper Deus [d]. Cassianus [e], *Deo agenda gratia, qui semper nos triumphat*, id est, triumphare facit, *in Christo Iesu* [f]: *operatur in nobis velle & perficere* [g], *vt omnia possimus in eo qui nos confortat* [h].

Et robur manus meæ.] Apud Ambrosium [i] omisso nomine manus (*& potentia mea*) apud Augustinum [k] (*potentia manus meæ.*) Plus habet acuminis, quàm necessitatis, aut verisimilitudinis, numero singulari robur manus dici, non verò manuum pluraliter, vt denotetur dextra, qua pugnatur, vincitúrque sinistra tenendo clypeum ad sese protegendum ac defendendum: vt propterea etiã frequenter in Exodo cùm fit mentio de Deo, tanquam de forti viro pugnante scribatur quòd eduxit filios Israël de Ægypto in manu forti & brachio excelso; nominando vnam dumtaxat manum, brachiúmque; cùm tamen vir fortis pugnet duabus manibus, duobúsque brachiis; quia de sola dextra manu & dextro brachio intelligitur. Gladium legimus, in cuius manus tradi dicantur aliqui [l], aut deduci [m].

Hæc mihi omnia præstiterunt.] Iuxta editionem Græcam (*fecit mihi potentiam magnam hanc*, ἐποίησέ μοι τὴν δύναμιν τὴν μεγάλην ταύτην) iuxta Hebræam (*fecit mihi opulentiam hanc*, aut *substantiam*, aut *robur* עָשָׂה לִי אֶת הַחַיִל הַזֶּה *hhasciah li eth hachail hazzeh*) iuxta Chaldæam (*possidere me fecerunt substantias istas*, קְנוֹ לִי יָת נִכְסַיָּא הָאִלֵּין *keno li iath nichsaia haillen*: in Ambrosio [n] & Augustino [o] (*fecit mihi virtutem hanc magnam.*)

Sed recorderis Domini Dei tui.] Augustinus (*memoraberis*) Ambrosius (*in mente tua habebis*) quod secundum reddit sententiam potius quàm verbum Græcum μνησθήσῃ: quod respondet Hebræo וְזָכַרְתָּ *zachartha*, ante quod est וְ *ve*, valens &, vertensque præteritum in significationem futuri, & Chaldæo וְתִדְכַּר *thidchar* futuri temporis, cui etiam præfigitur וְ *ve*, pro quo est item Græcè καὶ idem significans.

Quòd ipse vires tibi præbuerit.] Hebraicè (*quod ipse dans est*) aut *fuit virtutem vt facias*, siue, *acquirat opes*) sunt enim duo nomina כֹּחַ *choach*, & חַיִל *chail*, de quibus paulo antè dictum est. Chaldaicè idem habetur cum duobus item vocabulis, quæ præcesserunt חֵילָא *chela*, & נִכְסִין *nichsin*: Græcè (*quòd ipse tibi det fortitudinem ad faciendum potentiam*) aut, vt legit Augustinus, *quia ipse tibi dat fortitudinem, & facere virtutem*, ὅτι αὐτός σοι δίδωσιν ἰσχὺν τοῦ ποιῆσαι δύναμιν: quę nomina duo erant in præcedente versu. *Facere virtutem*, prout Hebraicè dicitur, & Græcè עֲשׂוֹת חָיִל *hhascioth chail*, ποιῆσαι δύναμιν, in Prouerbiis [p] habetur Hebraicè eodem pacto pro eo quod Latinè, *multæ filiæ congregauerunt diuitias*. Chaldaicè *possidentes*, קְנַיָּא *kanija*: Græcè ἐκτήσαντο πλοῦτον, *possederunt diuitias*) & præterea ἐποίησαν δύναμιν, *fecerunt potentiam*.

Vt impleret pactum suum.] Aliter secundum

a Esa. 25.4.
b in ps. 58. ep. 59. q. 2. serm. 9. de verb. Apost.
c Lucæ 10. 18.
d ps. 69. 1.
e colla. 10. c. 10.
f 2. Cor. 2. 14.
g Phil. 2. 13.
h c. 4. 13.
i suprà.
k de gra. & lib. arb. c. 7.
l ps. 62. 11. 1. Machab. 7. 35.
m Ier. 18. 21.
n 1. de Abel c. 7.
o de gra. & lib. arb. c. 7.
p c. 31. 29.

editiones reliquas, ex quibus Græca emendata præfigit καὶ, & ; (*vt statueret*, vel *stabiliret*, seu *firmaret pactum*, aut *testamentum suum*.) sunt etiamque verba הָקִים *hakim*, קַיָּמָא *keiama*, στῆσαι: & nomina בְּרִית *berith*, קְיָמָא *keiama*, διαθήκη, quæ omnia declarata sunt alibi & istius pacti mentio fuit prioribus capitibus, & c. 9. [a] & alibi. Vltimum locum ex c. 9. vbi editio vsurpat de Deo, *vt compleret verbum suum*, sicut extat etiam Hebraicè, citans Ambrosius [b] (*vt restituat testamentum*, ἵνα στήσῃ τὴν διαθήκην: testamentum, ait, perfecta Dei gratia est. Nihil enim imperfectum dat Deus: perfecta autem virtus est, & opera virtutis [c]. Testamentum autem dicitur, quo defertur bonorum hæreditas. Meritò & testamentum dicitur, & diuinum, cùm ea quæ verè bona sunt, attestatione mandatorum cœlestium conferantur. Et testamentum dicitur, quoniam sanguine dedicatum est [d], vetus in typo, nouum in veritate. Quo testamento diuinæ gratiæ pignus tenemus; quia sic dilexit Deus hunc mundum, vt vnigenitum filium suum pro nobis omnibus daret [e]. Vnde perfectionem gratiæ prædicans Apostolus [f], ait: *Quomodo non etiam cum illo omnia nobis donauit?* Sunt Ambrosij hæc omnia; ex quibus vis perspicitur nominis τῆς διαθήκης, atque testamenti in diuinis literis, de qua memini aliis in locis me dicere.

Super quo iurauit patribus tuis.] Breuiùs ex aliis editionibus (*quod iurauit*) quemadmodum & c. 1. [g] vbi Latinè *super qua* (terra) *iurauit*: & cap. 4. [h] *in quo* (pacto) *iurauit*: & c. 6. [i] *Super quo iurauit*: sed cap. 7. [k] *iuramentum quod iurauit*: Ibidem [l] *pro qua* (terra) *iurauit*. Moneo interdum de his exilioribus, ne quis hæreat, aut arbitretur diuersa, quæ non discrepant, frustráque varios venetur explicatus aut literales, aut mysticos.

Sicut præsens indicat dies.] Vno verbo in editionibus aliis (*sicut hodie*, aut *dies hac*: & c. 6. [m] in nostra, *sicut est hodie*: & aliis [n] *sicut est in præsenti die* [o]. Vbi monitum idem trado, quod proximè antè, variari nonnunquam phrasim circa eamdem sententiam. Referuntur autem hæc, vt notat Abulensis, ad superiora, scilicet quòd Deus præstiterit vires ad faciendum opera fortia, occidendo reges Amorrhæos, & Madianitas, & Amalechitas [p]: ita vt ex iam factis certi omnino deberent esse Hebræi de promissis circa futuram possessionem terræ, atque circa victorias, quæ ad eam obtinendam necessariæ forent.

Vers. 19.] Sin autem oblitus Domini Dei tui, secutus fueris deos alienos, colueríſque illos, & adoraueris: ecce nunc prædico tibi, quòd omnino dispereas.

Ex obliuione acceptorum à Deo beneficiorum, ipsiusmet Dei nascitur obliuio, & contemptus: atque vt plurimum consequitur superstitiosus alieni, falsique cultus Dei, plurium ve. Nam nulla gens absque aliquo Deo est, vero, aut falso; vt quidem hîc affirmat Abulensis. Quamquàm præter particulares atheos Diagoram [q] Melium, Theodorum [r] Cyrenæum, Eumerum [s] Tegeatem, aut Messenium, Polyphemum [t], seu Cyclopem, Callimachum [u], Prodicum [x] Cæum, Hipponem [y], Herestratum [z], Epicurum [aa], re deos sustulit, verbis reliquit, ne in offensionem Athenienſium caderet (inquit Cicero) Sosiam [bb], Dionysium [cc], Phrygem, Protagoram [dd] Abderitem, Selium [ee]; & quamuis Ælianus neget dissensisse

A B C D E

a v. 5.
b 1. de Abel c. 7. Testamentũ.
c Deut. 32. 4.
d Hebr. 9. 18.
e Ioan. 3. 16.
f Roma. 8. 32.
g v. 8.
h v. 23.
i v. 8. 22.
k v. 13.
l v. 13.
m v. 24.
n c. 4. 20.
o v. 38.
p Exod. 17. Num. 21. & 31.
q Cic. 1. de nat. deor. Diod. Sicu. l. 13. Plut. 1. de placitis philos. c. 7 & l. de Isid. Sextus Emp. l. 4 Max. Tyr. serm. 1. Arnob. l. 2. Lact. l. 1. c. 2. & lib. de ira Dei. c. 9. Æl. de anima. l. 6. c. 40. & l. 2. variar. hist. c. 31.
r Plut. sup. Laërt. in Aristippo, & in Bione. Arn. sup. Sext. Emp. sup. Philo lib. quod sit liber qui virtuti studet.
s Plutar. & Sext. Empir. sup.
t Paraphr. Home. odyss. 9 Eur.
u Ibidem.
x Sextus.
y Ælia. sup.
z Idem.
aa Cic. 1. de natu. deor. Ælia. 2. var. hist. c. 31.
bb Æli. ibid.
cc 1. de nat. Deor.
dd Laërt. l. 9.
ee Mart. l. 4. epig. 21.

dissensisse Barbaros vt Indos, Celtas, Ægyptios; Cicero [a] quoque de omnibus idem tradit; nihilominus de Callaicis in Hispania, qui etiam Gallæci vocantur à Plinio, scribit Strabo [b] asseruisse nullum deum esse, gentem nempe moribus efferam, cultu inhumano & fero, neque more, neque iure vtentem: præterea Melon insulam Cycladum vnam, ea qua Diagoras, ob atheismum deleram ab Atheniensibus, testis Suidas. Si non iste tam crassus error, certè superstitio, idololatria, religio falsa, existit, vbi semel abiicitur Dei veri veneratio: quo præceps tandem ruit quisquis, vt dixi, deponit memoriam vnius ac solius auctoris cunctorum bonorum, & quæ ab ipso accepit, grato animo non recolit, neque sedula voluntatis eiusdem adimpletione compensare studet. Talibus minatur ac denunciat Moses, si se reddant similes Hebræi, futurum, vt à Deo penitus deleantur, si nimirum alij, quàm ipsi, exhibeant honorem; vel sacrificij, quod propriè soli diuinitati debetur, & exhiberi solet; vel adorationis externæ, cum corporis quodam gesto ex intentione ac proposito declarandi æstimationem internam, diuinum numen esse eos fit; etiamsi alioquin homines inter dum inter se honoris causa eiusce modi se signo ac significatione consalutent. In c. 6. [c] seuerissimè iam cautum est, vt non irent Hebræi post deos alienos cunctarum Gentium, ne quando Domini Dei æmulatoris irasceretur furor, & auferret eos de superficie terræ. Item in cap. 4. [d] prædicitur fore vt patrantes huiusmodi malum, ad iracundiam prouocent Deum: atque in testes inuocatis cœlo & terra, prædicitur citò perituros esse, ac dispergendos; sed ita vt si quærerent Deum in toto corde & tribulatione animæ, inuenirent eum. Porrò admonet Abulensis non quoties ad idola Hebræi conuersi sunt, confestim disperditos à Deo; sed sæpius distulisse, ac expectasse vt resipiscerent; vexando interim aut bello, aut alio cladis genere, aut captiuitate; donec desperata quodammodo esset correctio ac pœnitentia, sicut contigit decem tribubus in Babylonem abactis, vnde non redierunt; & aliis duabus Iuda atque Benjamin, quæ simul cum reliquis post impiissimam Christi necem cùm frustrà per annos quadraginta prædicatum esset ab eiusdem Apostolis discipulisque, penitus dispersi sunt, & in hac dispersione ad mundi vsque finem perdurabunt. Extant grauissimæ in inobedientes ac infideles minæ in c. 28. libri nostri, & in Leuitici 26.

a in Tusculanis, & libris de leg. & 2. de nat. deor. & de Aruspicum responsis, & alibi.
b lib. 3.
c v. [illegible]
d v. [illegible] & segg.

Sin autem oblitus Domini Dei tui.] In textu editionum aliarum (*& erit, si obliuiscendo*, aut *obliuione oblitus fueris Domini Dei tui.*) Sæpe obliuionem hanc priùs [e] prohibitam legimus. Fabulabantur veteres duo numina contraria Lethes & Mnemosynæ, obliuionis ac memoriæ: & posteriorem Musarum faciebant matrem, quia scientiarum omnium thesaurus beneficio memoriæ acquiritur.

e c. 4. [illegible] c. 13. [illegible]. 11.
Lethe & Mnemosyne.

μνημοσύνη, ait ille [f], καὶ ζωῆς ἐλυμπίου ἀγλαὰ τέκνα μοῦσαι.

f Theognis.

Veræ sapientiæ est, in memoria habere Deum, nec obliuisci omnes retributiones eius [g]: & qui in mente habet illum omnibus diebus vitæ suæ, cauet ne aliquando peccato consentiat; & ne prætermittat præcepta illius [h]. Hæc est pietas ad omnia valens [i]; hoc est, ait Barnardus [k], iugis Dei memoria, continua intentionis actio ad intelligentiam eius, indefessa affectio in amorem

g ps. 102. 2.
h Tob. 4. 6.
i 1. Tim. 4. 8.
k ad fratres de monte Dei.

A eius, vt nulla vnquam inueniat seruum Dei non dicam dies, sed hora, nisi vel in exercitij labore, & proficiendi studio; vel in experientiæ dulcedine, vel in fruendi studio. Seruat Dei mandata & testimonia, cui omnes viæ ipsius in conspectu sunt [a]: cum Deo mens humana sine intermissione est, cùm in quacunque cogitatione, vel re pia, & diuina versatur, inquit apud Palladium [b] Diocles; dicens quòd mens, quæ recessit à Dei contemplatione, necessariò fit vel dæmon, vel bestia, id est, vel in iram incidit, vel in cupiditatem. Nec dubitauit Isaac [c] Abbas asserere, quòd mori sit, à Deo recedere; vel parum separari, perniciosissimus interitus. Quando non
B est Deus in conspectu tuo, inquinantur viæ tuæ in omni tempore [d]: cùm obliuisceris factoris tui, ædificas delubra [e]: quando non semper cogitas Deum cogitationum & actionum tuarum inspectorem, euagatur animus tuus, otióque se dat, frequenter irascitur; humanas laudes auidè captat; ad opera spiritualia piger est; actiones tuas ad Dei gloriam non refers; inter orandum mente sæpe distraheris [f]. De Enoc scriptum [g] est, quòd ambularit cum Deo: Græcè *placuit*, quia placet Deo, qui præ oculis ipsum habet, nec obliuiscitur: de Abrahamo imperatum ei à Deo, vt ambularet coram ipso, & esset perfectus [h]; hoc est, quod illo modo, seu sic ambulando, illud aliud consequeretur. At de Dei maximè vtili præsen-
C tia non semel egi; extántque de eadem tractatus nostrorum Antonij Gaudien; Latino sermone & accuratior Italico, Virgilij Ceparij; quibus iungi potest Fabianus [i] Iustinianus ex congregatione Oratorij Romani Episcopus Adriacensis in Corsica.

a ps. 118. 168.
b Lausiacæ hist. sect. 83. siue c. 98.
c Cassia. colla. 9. c. 8.
d ps. 9. 27.
e Oseæ 8. 14.
f Basil. reg. breu. 21. 28. 34. 37. 196. 201.
g Gen. 5. 2. Hebr. 11. 5.
h Gen. 17. 1.
i in Tobiæ c. 4. v. 6. documento 1. 2. 3.

Secutus fueris deos alienos.] Pro primis duobus vocabulis, habent editiones aliæ vnicum verbum, significans, *ambulaueris*, siue *abieris*, הָלַכְתָּ *halachtha*, תְהָךְ *thehach*; πορευθῇς: pro diis alienis, Chaldaicè *idola populorum*, טַעֲוַת עַמְמַיָּא *tahhuath hhamemaiia*. Abulensis exponit veteri ne sequantur alienos deos, quærendo ab eis in dubiis responsum, & faciendo quæ ipsi mandant.

Colueris que illos.] Hebraicè וַעֲבַדְתָּם *vahhauadtham*: Chaldaicè וְתִפְלְחִנּוּן *vethiphlechunun*: Græ-
D cè καὶ λατρεύσῃς αὐτοῖς. De his verbis actum aliàs, & peculiariter de Græco, déque nomine λατρεία quæ duo vocabula ex vsu Ecclesiastico dixi esse propria cultui, qui solì Deo exhibetur. Cultum hunc Hugo refert hîc ad mentem; in qua nimirum consistit maximè, seu in æstimatione summa de Deo supra omnia creata, & creabilia.

Et adoraueris.] Explicat idem Hugo de corpore; hoc est, de honorifico seu reuerente gestu corporis, quem importat Hebræum וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ *vehisthachauitha*, & Chaldæum וְתִסְגּוּד *thisgud*, videlicet humilem incuruationem, siue prostrationem reuerentiæ ac honoris causa, erga princi-
E pes quidem, magnósque viros; sed potissimum erga Deum; immò erga hunc solum, quatenus est signum cultus illius interni, de quo priùs dixi. Græcum προσκυνεῖν, vt & simplex κυνεῖν, idem valet quod κύειν, osculari, seu suauiari, Græcè aliter φιλεῖν, vt Eustathius notat: In adorando enim, Plinio [k] teste, dexteram veteres ad osculum referebant: éstque istius ritus mentio apud Apuleium [l], Lucianum [m], Minotium [n]: immò apud Iob [o]; *Si osculatus sum manum meam ore meo*; & in historia Regum; *Omne os quod non adorauit eum* (Baal) *osculans manum*, indicatúrque

k l. 28. c. 2. *Adorandi mos apud veteres.*
l apol. 1. & l. 4. de asino aureo.
m de sacrif. de saltat. in encomio Demosth.
n in Octau.
o c. 31. 26.

a v.12. Psalmo 2.[a] *Apprehendite disciplinam*, Hebraicè, *osculamini filium* נַשְּׁקוּ בַר *nascku bar*, aut ex Hie-

b apol.1.in Ruffi. ronymo [b]; *adorate purè*, item in [c] Osea *vitulos adorant*, Hebraicè, *osculantur*: ad hæc in Genesi [d], *ad tuis oris imperium cunctus populus obediet*, aliter; *super os tuum osculabitur*, id est, venerabitur mandatum ex ore tuo egrediens: itaque vel osculabatur quis manum suam; vel alium seu ciuiliter, seu religiosè. Pluries occurrit nobis alibi dictorum vocabulorum explanatio; nécnon Latini adorandi, vel ab ador frumenti genere inter sacrificia vsitato, vel ab oro, vel ex eo quòd ad os admoueret manum colens Deum; vt modò fit in mutuis salutationibus; præterea interdum idem esse, quod sacrificare, necnon & quodcumque religionis opus exercere.

c c.13.2.
d c.41.40.

Adorare idē quod sacrificare.

B Egimus præterea de multiplici corporis gestu quo veneratio religiosa fieret; circumagendo illud, genu flectendo, procumbendo, prosternendo, in faciem cadendo, &c. tam apud idololatras, quàm apud fideles. Ista duo, inquit Abulensis [e], principaliter prohibentur, sacrificare diis alienis, vel humiliare se coram eis; sed primum præcipuè, quoniam soli Deo vero sacrificium offerri solet, aut potest. Licèt autem homines adoremus, capita inclinando coram eis, aut genua flectendo; non tamen eodem modo, hoc est, secundùm magnam illam voluntatis affectionem, de qua Christus [f]; *Deus spiritus est*; & eos qui adorant eum, in spiritu & veritate adorare oportet: & Michæas [g], dicens quòd non requirit Deus per se vt quia curuet ei genu, offerat holocaustomata & vitulos, arietes, & hircos, aut etiam primogenitum proprium; sed in primis vt faciat iudicium, diligat misericordiam, sollicitus ambulet cum Deo suo. Monet etiam, licèt duo hîc nominatim prohibeantur, prohibita nihilominus alia esse quæcumque aliquo modo redundent in honorem deorum alienorum; vt, exempli causa, ne opifices conficiant idolum, ne mundent templa, ne texant aliquid ad vsum similem, &c.

e q.5.
f Ioan.4.24.
g c.6.6.

C

Ecce nunc prædico tibi.] Editiones aliæ addunt (*hodie*) & habent (*testor*, siue *contestor*, aut *protestor*, הַעִדֹתִי *habhidothi*; הַעִידֹתִי *ashedoth*, διαμαρτύρομαι:) & Græca (*cœlum & terram*, τόν τε οὐρανὸν, καὶ τὴν γῆν. In cap.4.[h] legitur ex omnibus editionibus (*testes inuoco hodie cœlum & terram, citò perituros vos esse.*) Inde forsitan Græca huc transtulit repetitionem cœli & terræ. Obseruans hoc Eugubinus, ait creberrimum esse in editione L X X. vt ex vno loco in alterum pleraque transportentur. In catena Græca M. S. declarat ἀνεπίγραφός quidam, id est, non scriptus, seu absque titulo & incertus, innominatúsve τὰς ἐν οὐρανῷ πεποιημένας δυνάμεις, καὶ τοὺς ἐπὶ τῆς γῆς ἅπαντας, *in cœlo factas virtutes, & in terra omnes*, nempe homines. In cap.30.[i] *prædico tibi hodie quòd pereas*, Hebraicè, הִגַּדְתִּי *biggadethi*, Chaldaicè חַוֵּיתִי *chauuethi*, Græcè ἀναγγέλλω, *annuncio*: & paulò [k] pòst; sicut citato c.4. *testes inuoco hodie cœlum & terram*: & vtrobique additur ab aliis editionibus pronomen (*vobis*, ὑμῖν) aut (*in vos*) בָּכֶם *bachem*, בְּכוֹן *bechon*.

h v.26.

D

i v.18.
k v.19.

E

Quòd omnino dispereas.] Rectè (*omnino*) quia iuxta editiones alias est per numeri pluralis verbum cum nomine (*quòd perditione*, seu *interitu perdemini*, siue *interibitis*, כִּי אָבֹד תֹּאבֵדוּן *chi auod thouedun*, אֲרֵי מֵיבַד תֵּיבְדוּן *are meuad theuedun*, ὅτι ἀπωλείᾳ ἀπολεῖσθε.) Quamquam non semper hæc reduplicatio, seu geminatio verbi similisque nominis auget significationem: nec ab editione nostra exprimitur; vt hoc ipso versu

A existat dumtaxat (*obliuio*,) sed iuxta editiones alias dicta verbi & nominis ἀναδίπλωσις, siue reduplicatio.

---

*Vers.*20.] Sicut Gentes, quas deleuit Dominus in introitu tuo, ita & vos peribitis, si inobedientes fueritis voci Domini Dei vestri.

TErret exemplo Gentium, quas Dominus propter earum peccata de medio sustulit: quemadmodum in Leuitici cap.18.[a] dictum est, loquendo de nefandis quibusdam peccatis carnis, B quæ ibi vocantur abominationes & execrationes: & cap.9.[b] libri nostri dicuntur quia egerunt impiè, introëunte in illarum terram Hebræo populo, deletæ. Quæ in re notat hoc nostro loco Abulensis, non legi punitas alias Gentes propter idololatriam, sed ob alia peccata, vt concubitus masculorum [c], atrocia homicidia, &c. quamuis minùs grauia sint, quàm idololatria: quoniam non ita facilè habetur lumine naturali cognitio de vno ac vero Deo, vt de malitia similium vitiorum: Hebræus autem populus consecutus veram fidem, & electus in peculiarem populum Dei, recedendo ab huius cultu, prouocabat eumdem ad maiorem indignationem instar adulteræ, C quæ zelotypum virum maximè offendit; quod zelotypia seu æmulatoribus hac de causa cognomen vindicatum sibi à Deo antea vidimus [d]; & sæpissimè [e] apud Prophetas idololatræ Hebræi fornicari seu mœchari dicuntur, meretricisque [f] iis appellatio tribuitur seu adulteræ, aut fornicariæ; aut adulteri: & virgo [g] cognominatur populus idem propter vnius Dei fidelem ac verum cultum: quamuis quandoque vocabula eadem de Gentibus [h] legantur etiam virginis [i]: & meretricis nomen, aut etiam fornicandi non semper in peiorem partem assumi docent nonnulli [k]; sicut nomen hostis, teste, quantum ad hoc, Cicerone [l], quod etsi forsitan de meretrice concederetur, negant autem qui propriè scortum fuisse D Raab arbitrantur, præsertim Serarius noster in Iosue [m], & ipsemet in Iacobum [n], vbi alios citaui; tamen de verbo fornicandi non video quomodo admitti possit. Virginis verò etiam nomen licèt aliquando dicatur de corrupta, vt aliàs docui, iuxta proprietatem consideratam tribuitur quibusdam ciuitatibus idololatriæ alioqui deditis: vel ad exaggerationem, quia instar virginis tenerioris, magisque amatæ peculiarem de illis Deus curam habuit, & eas lædentes videntur grauiùs offendisse: vel quoniam adhuc non erant captæ ab hostibus, & quodammodo violatæ, ac passæ veluti alienum torum, id est, iugum; post quod nihilominus retinuerunt idem cognomen. E Sic Caspar [o] Sanctius.

PARAPHR.
a v.24 & seqq.
b v.5.
c Gen.19 toto. Es.13.19. & seqq. c.14.4. & seqq. Nah.1. & 2. & 3.
d c.4.24. c.5.9. c.6.15. & c.20.34.15.16. Leu.17.7. c.20.5 6. Num.14.33. c.25 1. & seqq. De.31 16. Iud.2.17. c.8.27.33. 1. Paral.5.25. 1.2.21.11.13. ps.105.39. Esa.23.17. Ier.3.1.6.8. apud Ezec. & Oseam sæpe. Nahū 3.4.
f Es.1.21. c.23.15.16. c.57.3.8. Ier.2.20. c.3.3 c.5.7. c.9 ... Ezech.16.30. & seqq. c.23.44. Nahū 3.4. Oseæ 5.1.
g 4.Reg.19.21. Es.23.12 c.37.22. c 47.1. Ier.14.17. c.18.13. c.31.4.21. c.46.1 Thre.1.1... c.2.2.13. Amos 5.2.
h Es.23. 7. c.37.3.8. Nahū 3.4.
i Esa.23.12. c.47.1. c.46.11. c.47.1. Ier.46.11.
k Prades noster in Ezec. 16.13. Gasp. Sanctius in Es.23. n.44. & 45. & in c.1. n.53.
l 1. offic.
m q.3.
n 10 c.2. 25.
o in Esa 37. n.12. & 15.

Sicut Gentes.] Græcè (τὰ λοιπὰ ἔθνη, *reliquæ Gentes.*) Chaldaicè (*populi*, עַמְמַיָּא *bhamemaja.*) Synonyma sæpe sunt Gentes & populi; vt non semel monui.

Quas deleuit Dominus in introitu tuo.] Hebraicè (*perdens*, nimirum est, aut fuit, aut erit, *à faciebus vestris*, מַאֲבִיד מִפְּנֵיכֶם *maauid mippenechem*) Chaldaicè (*transferens* est, vel fuit, vel erit *à conspectu vestro*, מַגְלֵי מִן קֳדָמֵיכוֹן *magle min kodamechon.*) Græcè (*perdit ante faciem vestram*, ἀπολλύει πρὸ προσώπου ὑμῶν.)

Explanatio. Gentes & populi, pro synonymis.

Ita

Ita & vos peribitis.] Pronomen (*vos*) adiecit Interpres. Verum autem testimonium, siue testificationem, vt dicitur priore versu, secundùm alias editiones, iuxta nostram per prædicendi verbum, Caietanus notat esse, quòd Deus gratuitò dat vires, ea hoc quòd relinquentibus Deum Hebræis, perituri sint: inde námque manifestari, quòd ipse est, qui roborat eos. Hæc est ratiocinatio accurata & vera de isto eodem populo quam Achior protulit coram Holoferne [a]; cuius summa fuit non potuisse illi populo resisti, opitulante ipsi Deo ac pugnante pro ipso, nisi quando recessit à cultu Domini Dei sui: quoties autem cumque præter ipsum Deum suum alterum coluit, datum in prædam, & in gladium, & in opprobrium: quotiescumque pœnituerunt se recessisse à cultura Dei sui, Deum dedisse eis virtutem resistendi, &c. Constat hoc ex historia Iudicum, Regum, Tobiæ, Esther, Iudith, Machabæorum, & ex libris Prophetarum: nec minùs idem de Christianis affirmari Christianorum cogunt historiæ, quotidianáque experimenta. *Nostris*, ait Hieronymus [b], *peccatis Barbari fortes sunt: nostris vitiis Romanus fugatur exercitus.* Item [c]; *quidquid mali super nos adducitur, nostra peccata fecerunt: omnésque gentes vt tunc adductæ sunt contra Ierusalem, sic hodie adducuntur contra Ecclesiam negligentem; vt interficiat Deus eos, & ponat in stuporem, & in sibilum, & in solitudines sempiternas, vt in exemplo sint omnium, atque miraculo, præsidem non habentes Deum.* Ambrosius [d] quoque sermone de Barbaris non timendis inserens mentionem de Niniue per pœnitentiam liberata: *Ciuitati*, ait, *non nisi propter ciuium peccata infertur excidium. Desine ergo peccare, & ciuitas non peribit. Quid fugis patriam? Si vis saluus esse, tua potiùs peccata subterfuge. Si tu peccare desieris, victus est inimicus.* Augustinus [e] docens Hebræos omnia, pro quibus tantæ falsorum deorum turbæ Romani supplicandum putauerunt, ab vno vero Deo multo feliciùs accepisse, ait, si non in eum peccassent impia curiositate, tanquam magicis artibus seducti, ad alienos Deos & idola defluendo, & postremò Christum occidendo, in eodem regno, etsi non spatiosiore; tamen feliciore mansuros, & nunc quòd per omnes ferè terras, gentésque dispersi sunt; illius vnius veri Dei prouidentiam esse: vt quòd deorum falsorum vsque quaque simulacra, aræ, luci, templa euertuntur, & sacrificia prohibentur, de codicibus eorum probetur, quemadmodum hoc fuerit tanto antè prophetatum: ne forrè cùm legeretur in nostris, à nobis putaretur esse confictum. Repetit aliquoties [f] hoc vltimum, obseruántque præterea Hieronymus [g], Theodoretus [h], Tertullianus [i], Cyprianus [k], & alij: illud autem aliud Tertullianus [l], Cyprianus [m], Minutius [n]. Postremi non est prætereunda sententia; qua respondet obiicienti Iudæis nihil profuisse, quod vnum & ipsi Deum aris atque templis maxima superstitione coluerunt: *Ignorantia laberis*, inquit, *si priorum oblitus, aut inscius, posteriorum recordaris. Nam & ipsi Deum nostrum (idem enim omnium Deus est) quando castè, innoxiè, religiosèque coluerunt; quamdiu præceptis salubribus obtemperauerunt, de paucis innumeri facti; de egentibus diuites, de seruientibus reges: modici multos, inermi armatos dum fugiunt insequentes Dei iussu, & elementis adnitentibus, obruerunt. Scripta eorum relege, vel si Romanis magis gaudes, vt transeamus veteres, Flauij Iosephi, vel Antonij Iuliani, de Iudæis require; iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam, nec quidquam accidisse, quod non sit his, si in contumacia perseuerant, antè prædictum. Ita prius eos deseruisse comprehendes, quàm esse desertos; nec, vt impiè loqueris, cum Deo suo esse captos; sed vt disciplinæ transfugas deditos.*

a Iudith 5. 5. & seqq.
b epist. 3.
c in Ier. 25.
d serm. 85. veter. edit.
e c. 4. de ciu. Dei.
f in Ps. 58. lib. 1. de consensu euang. c. 14. li. 18. de ciu. c. 46. lib. 3. cont. Donat. epist. Petilij c. 4. ep. 59. li. 13. cont. Faust. c. 10. lib. 16. c. 21.
g in Esa. 14.
h orat. 10. de prouid.
i apol. c. 21.
k de idolor. vanit.
l sup. & cap. 26.
m suprà.
n in Octauio.

Si inobedientes fueritis voci Domini Dei vestri.] Pro voce verbum est Chaldaicè מֵימַר *memar*: pro (*si*) editiones reliquæ habent (*quia* בְּעֵקֶב *bhekeb*, חֲלָף דִּי *chalaph di*, ἀνθ' ὧν) pro (*inobedientes fueritis*) Hebræa & Græca *non audietis*, aut *non audistis*, לֹא תִשְׁמְעוּן *lo thisimehhun*, οὐκ ἠκούσατε; Chaldaicè *non suscepistis*, לָא קַבֵּלְתּוּן *lo kabbeltun*. Inobedientium nomine [a] alibi vtitus Interpres, & inobedientiæ [b]: sæpiùs vocabulis obediendi & obedientiæ, interdum quoque obeditionis. Obedientia porrò eiúsque oppositum, spectari possunt aut generaliter pro cuiusuis præceptis, executione; vel transgressione: aut in certa specie, quatenus attenditur formalis ratio superioritatis & subiectionis, vt docet Aquinas [c], dicens speciale obiectum istius virtutis esse præceptum tacitum, vel expressum: & quòd voluntas superioris quomodocumque innotescat, est quoddam tacitum præceptum: tantóque videtur obedientia promptior, quanto expressum præceptum obediendo præuenit, voluntate superioris intellecta: denique quòd obedientia propriè respicit per intentionem, formalem rationem præcepti: inobedientia, quòd actualiter contemnatur præceptum. Illum autem obediendi modum perfectiorem cùm præuenit quis præceptum, vidit quoque Musonius [d] auctor ethnicus, scribens filium, qui quæ decent & conducunt faciat, quamuis sine iussu parentum, morigerum censeri; quoniam parentes filiis benè volunt, ac idcirco ea fieri ab ipsis volunt quæ decora, profuturáque sint: ita vt è contrario timere non debeant ne habeantur immorigeri, si non faciant quod indecorè præcipiant, aut quod honestè fieri debeat, positiue, prohibeant. μηδ' ἡ σοι πρόφασις ἔστω τοῦ ἁμαρτάνειν ὁ πατὴρ ἢ κελεύων τι τῶν πράττειν οὐ καλῶν, ἢ ἀπαγορεύων τι τῶν καλῶν. οὐδεμία γὰρ ἀνάγκη σοι τὰ μὴ εὖ προστασσόμενα ὑπουργεῖν: *Neque tibi prætextus sit peccandi pater aut præcipiens quidpiam facere eorum quæ honesta non sunt, aut prohibens aliquid ex iis quæ sunt honesta: nulla enim necessitas tibi, quæ non benè præcipiuntur exequi.* Omitto exempla suspicienda non imitanda eorum qui ex diuino instinctu, & ardore quodam obtemperandi, mandata executi sunt cum diuina lege pugnantia; vt in clibanum succensum ingrediendi [e], aut filium in flumen proiiciendi [f]; aut sese de turri præcipitandi; quod vltimum facere paratos milites Caro suos affirmauit [g]: & Baptista [h] Fulgosius prodit id re ipsa fecisse militem Assassinorum principis cui nomen Vetus in Syria, præsente Campaniæ comite Henrico.

a 3. Reg. 13. 26. 2. Esd. 13. 27. Tit. 1. 10.
b Esther 16. 24. Rom. 5. 19. 2. Cor. 10. 6. Hebr. 2. 2.
c 2. 2. quæst. 104. a. 2. in c. & ad 1.
d apud Ioan. Stobæum ser. 77. pag. 456.
e Sulpit. dialo. 1.
f Cassia. instit. 4. c. 27. & 28.
g Plutar. in apopht. Roma.
h lib. 1. c. 1.

ARGVMENTVM CAPITIS NONI.

MISCET Moses læta tristibus, minis promissa; cùmque sub finem prioris capitis, comminatus esset inobedientibus interitum ei similem, quem Gentes passæ fuerant, ac passuræ erant, propter sua crimina; nunc narrans ingentia quædam beneficia iam à Deo collata, iterum admonet, prout dicto capite præcedente fecerat, ne ascribant illa propriis vel meritis, vel viribus; verùm partim impietatibus Gentium, quas Deus punire iustè decreuerat; partim veteribus diuinis promissis ad ipsorum patres factis, quæ præstari, implerique oportebat. Quod eo magis persuadet; quoniam populus ille maximè rebellis in Deum semper extiterit iam inde ab egressu de Ægypto; tum verò, quando conflatum vitulum adorauit; tum ad sepulchra concupiscentiæ; tum postquam exploratores terræ Chanaan reuerterunt, quam si voluisset ingredi, iamiam ingredi populus poterat: ipse autem Moses pluries intercessit pro populo & indignationem Dei auertit ab illo. Suprà posita, nimirum capite præcedente, fuerunt, ait Abulensis, incitamenta ad amorem per benefacere; hic ponuntur incitamenta per peccata remittere. Hæc antè illum Lyranus vocat incitamenta dilectionis diuinæ ex consideratione misericordiæ Dei portantis patienter peccata populi, ac etiam remittentis.

CAPVT NONVM.

1. AVDI Israël: Tu transgredieris hodie Iordanem, vt possideas nationes maximas & fortiores te, ciuitates ingentes & ad cœlum vsque muratas:

2. Populum magnum, atque sublimem, filios Enacim, quos ipse vidisti, & audisti, quibus nullus potest ex aduerso resistere.

3. Scies ergo hodie quòd Dominus Deus tuus ipse transibit ante te, ignis deuorans atque consumens, qui conterat eos & deleat atque disperdat ante faciem tuam velociter, sicut locutus est tibi.

4. Ne dicas in corde tuo, cùm deleuerit eos Dominus Deus tuus in conspectu tuo: Propter iustitiam meam introduxit me Dominus vt terram hanc possiderem, cùm propter impietates suas istæ deletæ sint nationes.

5. Neque enim propter iustitias tuas, & æquitatem cordis tui ingredieris vt possideas terras earum: sed quia illæ egerunt impiè, introeunte te deletæ sunt: & vt compleret verbum suum Dominus, quod sub iuramento pollicitus est patribus tuis, Abraham, Isaac, & Iacob.

6. Scito ergo quòd non propter iustitias tuas Dominus Deus tuus dederit tibi terram hanc optimam in possessionem, cùm durissimæ ceruici sis populus.

7. Memento, & ne obliuiscaris, quomodo ad iracundiam prouocaueris Dominum Deum tuum in solitudine. Ex eo die, quo egressus es ex Ægypto vsque ad locum istum, semper aduersum Dominum contendisti.

8. Nam & in Horeb prouocasti eum, & iratus delere te voluit,

9. Quando ascendi in montem, vt acciperem tabulas lapideas, tabulas pacti quod pepigit vobiscum Dominus: & perseueraui in monte quadraginta diebus ac noctibus, panem non comedens, & aquam non bibens.

10. Deditque mihi Dominus duas tabulas lapideas scriptas digito Dei, & continentes omnia verba quæ vobis locutus est in monte de medio ignis, quando concio populi congregata est.

11. Cúmque transissent quadraginta dies, & totidem noctes, dedit mihi Dominus duas tabulas lapideas, tabulas fœderis.

12. Dixitque mihi: Surge, & descende hinc citò: quia populus tuus, quem eduxisti de Ægypto, deseruerunt velociter viam quam demonstrasti eis, fecerúntque sibi conflatile.

13. Rursúmque ait Dominus ad me:

Cerno

Cerno quòd populus iste duræ ceruicis sit:

14. Dimitte me vt conteram eum, & deleam nomen eius de sub cœlo, & constituam te super Gentem, quæ hac maior & fortior sit.

15. Cúmque de monte ardente descenderem, & duas tabulas fœderis vtráque tenerem manu,

16. Vidissémque vos peccasse Domino Deo vestro, & fecisse vobis vitulum conflatilem, ac deseruisse velociter viam eius, quam vobis ostenderat:

17. Proieci tabulas de manibus meis, confregíque eas in conspectu vestro.

18. Et procidi ante Dominum sicut priùs, quadraginta diebus & noctibus panem non comedens, & aquam non bibens, propter omnia peccata vestra quæ gessistis contra Dominum, & eum ad iracundiam prouocastis:

19. Timui enim indignationem & iram illius, qua aduersum vos concitatus, delere vos voluit. Et exaudiuit me Dominus etiam hac vice.

20. Aduersum Aaron quoque vehementer iratus, voluit eum conterere, & pro illo similiter deprecatus sum.

21. Peccatum autem vestrum quod feceratis, id est, vitulum, arripiens, igne combussi, & in frusta comminuens, omninóque in puluerem redigens, proieci in torrentem, qui de monte descendit.

22. In incendio quoque & in tentatione, & in Sepulchris concupiscentiæ prouocastis Dominum:

23. Et quando misit vos de Cadesbarne, dicens: Ascendite, & possidete Terram, quam dedi vobis, & contempsistis imperium Domini Dei vestri, & non credidistis ei, neque vocem eius audire voluistis:

24. Sed semper fuistis rebelles à die qua nosse vos cœpi.

25. Et iacui coram Domino quadraginta diebus ac noctibus, quibus eum suppliciter deprecabar, ne deleret vos vt fuerat comminatus:

26. Et orans dixi: Domine Deus, ne disperdas populum tuum, & hæreditatem tuam, quam redemisti in magnitudine tua, quos eduxisti de Ægypto in manu forti.

27. Recordare seruorum tuorum, Abraham, Isaac, & Iacob: ne aspicias duritiam populi huius, & impietatem atque peccatum:

28. Ne fortè dicant habitatores terræ, de qua eduxisti nos: Non poterat Dominus introducere eos in terram, quam pol-

A licitus est eis, & oderat illos: idcirco eduxit, vt interficeret eos in solitudine.

29. Qui sunt populus tuus & hæreditas tua, quos eduxisti in fortitudine tua magna, & in brachio tuo extento.

Vers. 1.] Audi Israël: Tu transgredieris hodie Iordanem, vt possideas nationes maximas & fortiores te, ciuitates ingentes & ad cœlum vsque muratas,

B *Vers.* 2.] Populum magnum, atque sublimem, filios Enacim, quos ipse vidisti, & audisti, quibus nullus potest ex aduerso resistere.

PRomissæ dudum terræ Chanaan possessio- Paraphr.
nem breui ineundam affirmat, cùm esset tunc
in ipsa ripa Iordanis, vltra quem ea terra erat,
hoc est, vt supputat Abulensis, indicátque ante
illum Hugo, post duos circiter menses, & no-
uem dies, quàm ista Moses cum præcedentibus,
& his quæ sequuntur, locutus est. Nam anni
quadragesimi mense vndecimo hæc omnia pro-
tulit & die prima; vt cap. primo [a] vidimus: po- a vers. 3.
pulus verò transiuit Iordanem decimo die men-
C sis primi, vt est in cap. 4. [b] Iosue. Beneficij quo- b vers. 19.
que magnitudinem amplificat ex eo quòd eam
regionem, illiúsque ciuitates maximè munitas,
maximo numero incolerent habitatores fortissi-
mi, quibus non modò ab Hebræis, sed nec ab
aliis resisti poterat: vnde fiebat, vt quæ expu-
gnari vi non poterant, ab Hebræis acquisitæ se-
curos redderent aduersus quoslibet alios hostes.
Similis eiusdem terræ descriptio præcessit c. 4. [c] c vers. 38.
vbi vocantur nationes maximæ & fortiores quàm
populus Hebræus; & in cap. 6. [d] vbi ciuitates d vers. 10.
magnæ & optimæ: & in cap. 11. [e] vbi gentes e vers. 23.
maiores & fortiores, quàm essent Hebræi. In
cap. quoque 1. [f] recitantur exploratores retu- f vers. 28.
lisse maximam ibi multitudinem esse, & ipsis sta-
D tura proceriorem; vrbes magnas, & ad cœlum
vsque munitas, & filios Enacim: quibus affinia
in prioris libri cap. 13. [g] ex eorumdem explora- g vers. 29.
torum ore habentur, nempe vidisse se cultores
fortissimos, & vrbes grandes atque muratas, po-
pulum proceræ staturæ; monstra quædam filio-
rum Enacim de genere giganteo, quibus com-
parati Hebræi quasi locustæ viderentur. Tanto-
pere totiésque commendari terram illam opor-
tuit, vt eius Hebræos desiderium magis teneret,
cùm aliquoties reditum in Ægyptum molirentur;
ac tum maximè, quando acceperunt de illa re-
sponsum exploratorum [h], pro nihilo habentes h Num. 14.
terram desiderabilem [i]. Obseruat porrò in cap. 1. & seqq.
20. [k] vsum videri Mosem hoc nostro loco hy- i Psal. 105.
E perbolica oratione, quæ in exploratoribus re- 24.
prehenditur nimis rem exaggerantibus ad per- k vers. 20.
terrendum populum, vt se ad eorumdem loquen-
di modum accommodaret; vel certè tam Mo-
sem, quàm illos vulgari loquendi formula vsos
esse. Nec admodum plura quæ hîc annotentur
occurrunt.

Audi Israël.] De nomine Israël actum alibi, & Explanatio.
quo pacto conueniat toti populo Hebræo, ali- *Israël, pro toto populo Hebræo.*
quando post diuisionem regni, diuisionémque
tribuum, pro regno constante ex decem. In c. 2. [l] l vers. 1.
& 5.

a vers. 1. & 5.[a] & 6.[b] eadem extat prouocatio seu inuita-
b vers. 4. tio vt audiat Israël.

Tu transgredieris hodie Iordanem.] Hebraicè, Chaldaicéque participium est עֹבֵר *bhouer*, עָבַר *bhauer*, quod exponi potest per præsens etiam tempus; cùm admittat participium tempora omnia vt sæpiùs admonui. Græcū verbum διαβαίνεις præsentis temporis est. Imminens transitus haberi poterat pro præsenti: & quia nondum aderat, per tempus futurum explicatur in editione nostra. Aduerbium verò *hodie* interpretantur passim hîc pro breui futuro tempore. Caietani Scholiastes Fonseca plures dies ait aduerbiis *hodie & cras* significari: quod confirmat illa Christi sententia[c], *sanitates perficio hodie, & cras, & tertia die consummor*, id est, breui erit mea mors; item[d], *oportet me hodie, & cras, & sequenti die ambulare*, id est, pluribus diebus, non longo tamen tempore: præterea *hodie* sæpè pro toto tempore huius sæculi; vt[e], *hodie si vocem eius audieritis*: aliquando pro æternitate; vt[f], *hodie genui te*. Reperies plura harum notionum exempla in variis commentariis nostris: & in cap. 1.[g] libri huius affine illud est, *tu transibis hodie terminos Moab*, &c. Idem ferè iudicium, de *hodie & cras*, atque de *heri*, & *nudiustertius* pro tempore indefinitè futuro, vel præterito: cùm alioqui per se significent certum, próque illo esse sumendum, ex adiunctis debeat iudicari. Lege Deltium[h] nostrum.

Hodie, pro breui futuro tempore. *Hodie & cras, id est, plures dies.* *Hodie, pro toto tempore huius sæculi, aliquando pro æternitate.* c Lucæ 13. 32. d vers. 33. e Psal. 94. 8. f Psal. 2. g Psal. 18. h adagial. to. 1. adagio 34.

Vt possideas nationes maximas.] Loco nationum sunt Hebraicè & Græcè *gentes*, גּוֹיִם *goim*, ἔθνη: Chaldaicè *populi*, עַמְמִין *bhamemin*: pro epitheto superlatiuo extat positiuum in dictis aliis editionibus: pro verbo (*possideas*) Chaldæum לְתָרָכָא *tharacha*, valet *eiicere*. Nationes ipsæ siue gentes, & populi, hominésque possidendi non erant; sed terra eorum, & bona: illi autem eiiciendi, immò & delendi. Attamen possideri dicuntur, quatenus veniunt in potestatem vincentium, vt de eis quod libuerit faciant, vel seruando, vel eiiciendo, vel occidendo. Idem notauimus c. 23.[i] libri præcedentis, vbi scribitur quòd Hebræi ceperunt viculos Iaaer, & possederunt habitatores: diximúsque verbum יָרַשׁ *iaras*, quod est vtroque loco, significare non solùm hæreditare, seu possidere, verùm etiam expellere. Pelli necesse est possessione illum rei quam quis de nouo possidere incipit; & cùm veteres migrare coloni coguntur: aduena dicere potest, *hæc mea sunt*[k]. Rickelius explicat hoc loco, vt voluntati tuæ traditas habeas ad occidendum.

i vers. 32. k Virg. eclo. 9.

Et fortiores te.] Græcè cum pronomine numeri pluralis, ἢ ὑμεῖς, *quàm vos*; quo etiam pacto legitur cap. 11.[l] secundùm omnes editiones cum eodem epitheto, quod etiam est in c. 4.[m]

l vers. 23. m vers. 38.

Ciuitates ingentes.] Citatis antea locis synonymè appellantur in editione nostra magnæ, & grandes, cùm cæteræ iisdem vbique vocabulis vtantur; ne quis hæc nostra Latina distinguens, frustrà diuersum quid quærat in singulis.

Et ad cælum vsque muratas.] Eadem omnino dicta sunt c. 1.[n] secundùm editiones reliquas: vbi nostra pro muratis habet munitas. Ibidem de hyperbolica ista formula egi, & cur non modò exploratores ita locuti fuerint, sed Moses etiam: & qua ratione Scripturæ sacræ, vel profanæ quoque vsurpent eamdem figuratam orationem in genere, seu circa res alias. Disputat Abulensis[o] de vsu istius figuræ in Scriptura sacra, docens imitari modum loquendi vulgarem: velle sic ma-

n vers. 28. *Hyperbole.* o quæst. 1.

A gis commouere, præsertim circa minas; vt quando Christus non remansurum lapidem super lapidem Ierusalem[a]. Addit comparatione ciuitatum Ægypti minùs incredibilem esse hanc hyperbolem, quoniam erant minùs altæ fortésque, vtpote in terra arenosa, & carente copia calcis & lapidum, quorum loco adhibentur lateres & lotum.

a Lucæ 19. 44.

Populum magnum, atque sublimem.] Chaldaicè pro sublimi fortem legimus, תַּקִּיף *thakkiph*: Græcè tria epitheta magnum, & multum, & sublimem, siue procerum, μέγαν, καὶ πολὺν, καὶ ὑψηλόν.
B Sublimitatem & proceritatem hanc exploratores retulerunt, asserentes[b] populum terræ illius proceræ staturæ; & quod hic etiam statim indicatur, monstra ibi vidisse se filiorum Enac de genere giganteo, quibus comparati Hebræi, quasi locustæ viderentur. Sublime Latini dicunt quasi supra limum, aut velut limeo superius, iuxta illud Ennij[c] de cœlo,

> *Aspice hoc sublimen candens, quem inuocant omnes Iouem.*

quod aliter Apuleius citat,

> *Aspice hoc sublime tuens*, &c.

Sublimum ætherem pro sublimem Seneca[d]; Lucretius[e] sublima cœli pro sublimia; sublimam nebulam Sallustius[f] vsurpauit pro sublimem.

b Num. 13. 33. *Sublime unde.* c apud Festū ex Thyeste eiusdē, & apud Cicer. 2. & 3. de nat. deor. & apud Probū in Sileno, & apud Apuleium lib. de mundo. & apud Hieron. Colum. in Ennium pag 410. d in Medea in fine. e lib. 1. f lib 3.

Filios Enacim.] Græcè numero singulari (υἱοὺς
C Ἐνάκ, *filios Enac*:) Chaldaicè (*filios gigantum*, בְּנֵי גִבָּרַיָּא *bene ghibbaraia*. Lege dicta cap. 1.* vbi etiam nominantur filij Enacim, sicut præterea c. 2.[g] atque in libro Iosue[h]. Docui primo loco filios Enacim pluraliter, appellatiuè sumendo, exponi posse homines quasi torquatos, siue torque insignitos, & fortes: filios Enac numero singulari descendentes ab vno, cui nomen fuisset Enac. Theodoretus[i] hoc loco declarat ἀπογόνους γιγάντων, *oriundos è gigantibus*: τοῦτο γὰρ, inquit, ἔστι λαὸν πολὺν καὶ ὑψηλὸν υἱοὺς Ἐνάκ: *hoc enim dixit* (Moses) *populum multum*, siue *numerosum*, & *procerum*. Sed prætermittit aliud epithetum μέγαν, *magnum*.

* vers. 28. g v. 11. 21. h c. 11. 21. 22. c. 14. 12. 15. i quæst. 7.

Quos ipse vidisti, & audisti.] Hebraicè, Chaldaicè (*quod* vel *quos tu nosti & tu audisti.*) Signi-
D ficare *quod* & *quos* potest אֲשֶׁר *ascer* & דִּ *de*. Græcum pronomen est ὃς *quos*, ὃν σὺ οἶδας, καὶ σὺ ἀκήκοας, *quos tu nosti, & tu audisti*. Emphasim habet repetitio pronominis; dupléxque verbū quo notitiæ certitudo affirmatur. Ponuntur autem interrogationes pro negationibus sæpenumero, inquit Eugubinus. Citatus Theodor. monet hoc modo reduci populo in memoriam exploratores, qui retulerant Hebræos in comparatione Chananæorum esse tanquam locustas[k]. Hugo idē insinuat. Abulensis, eúmque secutus, licèt nomen taceat, Marzilla, locum istum intelligi volunt iuxta regulam quartam Ticonij, quam cum aliis sex, eiusdem auctoris approbat Augustinus[l], vt toti tribuatur populo quod conuenit solùm parti, hoc
E est, vt quod soli Iosue & Caleb viderant, mortuis iam aliis decem exploratoribus, dicantur Hebræi omnes vidisse: qui tamen tantùm audierant. Hoc ipsum Rickelius & alij tradunt. Oleaster autem & Leonardus Marius cognitos filios Enacim aiunt ab Hebræis in Og, quem ab iis interfectum vidimus cap. 3.[m] audiuisse de iisdem Hebræos, ab exploratoribus.

Interrogationes nonnunquā pro negationibus. k Num. 13. 33. l lib. 3. de doctr. Chr. c. 31 & seq. m vers. 3 & seqq.

Quibus nullus potest ex aduerso resistere.) Interrogatiuè in editionibus aliis (*quis resistet faciebus*, aut *contra faciem*, aut *ante* seu *coram filiis Enach*, vel *gigantum*? מִי יִתְיַצֵּב לִפְנֵי בְּנֵי עֲנָק *mi ithiatiseb liphne bene hhanak*: τίς ἀντιστήσεται κατὰ πρόσωπον υἱῶν

A *ὑφ' ἰσαίς*; מַן יִתְעַתַּד לְמֵיקַם קֳדָם בְּנֵי גִבָּרַיָּא *manicchul lemekom kodam bene ghibbaraiia.* Quare non fideliter translatum ex Chaldæo legimus (*tu enim nosti & audisti, quòd nullus potest resistere filiis gigantum.*) Caietanus sentit hæc verba audita a populo, vt ab exploratoribus dicta: Oleaster mancam affirmat orationem cum dicta interrogatione; supplendum verò, (*de quibus dicebatur*, aut *de quibus dicebas, quis stabit ante filios Enach?*) Et si de Iudæis, inquit, intelligas, hoc fortè dixerunt, quando ab exploratoribus de eis audierunt. Vertit apostata Munsterus (*de quibus tu nosti, & audisti* (dictum) *quis stabit contra faciem filiorum Enac?*) Arbitratur Mariana noster prouerbium fuisse inter eas gentes vulgarum, *quis stabit coram filiis* B *Enach?* Solus quidem Og restiterat de stirpe gigantum [a], seu superfuerat; sed tandem, vt dixi, ab Hebræis ipsis, quos nunc Moses alloquitur, occisus est. Postea Caleb in Aariath Arbe patris Enach, quæ aliter Hebron appellatur, deleuit tres filios Enac, Sesai, Ahiman, Tholmai de stirpe Enac [b]. Sed vt intelligatur quantum esset robur eorum qui nominabantur Emim, similes dicuntur fuisse filiorum Enacum [c]. Scholiastes Caietani Fonseca ex occasione istorum gigantum, inserit mentionem de Noë, & Dauid, quos refert nonnullorum sententia gigantes, immanísque magnitudinis fuisse: ac de primo citat Berosum: de secundo probat non multò minorem fuisse quàm Goliath, quia gladius istios vsui C fuit ipsi [d]: & adhuc ferè puer, adeò procerus erat vt æquari posset Saüli, arma ei sua offerenti [e]. Sed Augustinus [f] Dauidem cum Golia pugnantem, paruum vocat; & intelligi videtur ex ipsamet historia Regum [g], vbi puer vocatur etiam à Saüle: quamuis putetur 22. tunc annos natus [h]. Saülis autem dicuntur arma; non quæ gestaret ipse, verùm ex armamentario eius prompta, vt & vestes, quas fabulosi Rabbini ipsiusmet Saülis fuisse volentes, sed aptaras diuinitus corpori Dauidis, regiam in eo dignitatem præsagisse affirmant. In fabulis, quoque computandum, quòd fuerit Noë vel Prometheus, vel Deucalion. Sed hæc præsentis instituti non sunt.

[a] ibid. v. 11. [b] Iosue 15. 13. 14. [c] Deut. 2. 11. [d] 1. Reg. 21. 9. [e] c. 17. 38. 39. [f] serm. 4. de verb. Apost. c. 9. & hom. 31. ex lib. 50. hom. siue ser. 20. de diuersis c. 4. [g] lib. 1. 16. 11. c. 17. 33. [h] Salia. to. 3. annal. anno 2971. n. 26.

D

Vers. 3.] Scies ergo hodie quòd Dominus Deus tuus ipse transibit ante te, ignis deuorans atque consumens, qui conterat eos & deleat atque disperdat ante faciem tuam velociter, sicut locutus est tibi.

Paraphr. QVibus promisit transitum in terram Chanaan, breui pòst tempore futurum per Iordanem, iisdem pollicetur fore, vt præeat ante ipsos Deus, demonstrans admirabilem potentiam suã in diuidendo ac exsiccando Iordane, adoctiùs autem hostes eorum intra terram ipsam, exhibendo se tanquam ignem, qui efficacissimè, E velocissiméque supra cuncta alia elementa vel mixta cunctas res veluti deuorat & consumit. *Ignis ante ipsum præcedet*, canit Dauid [i], *& inflammabit in circuitu inimicos eius*, & apud Ezechielem [k] Deus; *immittam*, ait, *ignem in Magog, & in iis qui habitant insulas confidenter.* Diuinæ signum maiestatis ignis est aduersùs aliquem indignatæ atque concitatæ, dicitúrque effundere Deus quasi ignem indignationem suam [l]; exardescere velut ignis ira eius: ascendere fumus in ira eius [m]: ignis à facie eius exardescere [n]: accendi velut ignis zelus eius [a]: ignis succendi in furore [b] eius: vt ignis indignatio [c] eius: in zelo suo, & in igne iræ suæ loqui [d]: ante faciem eius ignis vorans, & post eum exurens flamma [e]: sic perire peccatores à facie eius, sicut fluit cera à facie ignis [f]: ita persequi inimicos suos in tempestate sua, & in ira sua turbare illos, sicut ignis comburit siluam, & sicut flamma comburit montes [g]. Denique olla succensa quam vidit Ieremias [h], idem valet: cùm etiam definiant iram sanguinis circa cor efferuescentiam: & iram ex igne proficisci doceat Aristoteles [i], largè autem infusa frigida sedari.

[i] Ps. 96. 3. [k] c. 39. 6. [l] Thre. 2. 4. Nah. 1. 6. [m] Ps. 18. 47. [n] Ps. 17. 9.

[a] Ps. 78. 5. Deut. 32. 22. [b] Ier. 15. 14. c. 17. 4. [c] Iere. 4. 4. [d] Ezech. 38. 19. [e] Ioel. 2. 3. [f] Ps. 67. 3. [g] Psal. 82. 15. [h] c. 1. 13. [i] sect. 8. probl. in 27.

Explanatio. *Scies ergo hodie.*] Ergo, posuit Interpres loco B (& ו ve, וְ) quæ particulæ vsum illum quandoque habere possunt, vt [k]; *pondus super se tollet qui honestiori se communicat. Et ditiori te ne socius fueris.* Est enim sententia secunda præcedentis illatio. Accipitur autem (*hodie*) sicut priùs, pro breui spatio temporis.

[k] Eccli. 13. 2.

Tò *hodie.* *Quòd Dominus Deus tuus ipse transibit ante te.*] Chaldaicè (*quia Dominus Deus ipse*, nimirum est, *quod transibit coram te verbum eius*, אֲרֵי יְיָ אֱלָהָךְ הוּא דְעָבַר קֳדָמָךְ מֵימְרֵיהּ *are Iehouah elohach hu dahbauar kodamach memerreh.* Significat *προπορεύσεται*, *præibit*: quemadmodum & in cap. 31. [l] *Dominus ergo Deus tuus transibit ante te.*) vbi est participium *προπορευόμενον*: & præterea in editione Hebræa Chaldæáque pronomen הוּא C *hu*, sicut hoc loco. Præcessisse in via Deum per desertum vidimus cap. 1. [m] ac se præcessiturum promisisse testimoniis aliis comprobauimus, siue per arcam quæ præcedebat proficiscentes, & in qua Deus habitare peculiariter censebatur, siue per columnam nubis, & ignis, siue per Angelum, qui etiam columnam dirigebat.

[l] vers. 3. [m] vers. 33.

Ignis deuorans, atque consumens.] Græcè vnicum epithetum habetur *πῦρ καταναλίσκον ἐστίν*, *ignis consumens est.* Hebraicè, & Chaldaicè vnum quoque dumtaxat, sed significans comedere, seu deuorare, אֹכְלָה *ochelah*, & אָכְלָא *ochla.* Eodem verò pacto se habet eadem sententia capitis 4. [n] nisi quòd etiam Latinè legitur vnum tantùm participium (*consumens*) *Dominus Deus tuus ignis* D *consumens est.* Ibidem plura de hac figurata loquendi formula ex sacris profanísque literis, necnon ex Patribus de ipsamet sententia, prout Deo tribuitur.

[n] vers. 24.

Qui conterat eos, & deleat, atque disperdat.] In aliis editionibus præponitur pronomen idem quod paulò antè, & quidem ante omnia verba; quod non paruam vim habet, seu emphasim, & energiam, quasi digito vt præsens indicetur Deus; fortassis digitum intendendo ad arcam: vt summa quadam asseueratione auditores confirmentur in indubitata spe auxilij diuini, quod non nisi ab vno illo vero Deo expectari debeat, vel possit; sed id pronunciare affirmatè, confidenter, constanter valeant [o]: *hic est Deus noster,* E *& non æstimabitur alius aduersùs eum*: & [p], *quoniam hic est Deus, Deus noster in æternum, & in sæculum sæculi: ipse reget nos in sæcula.* Quocirca particula (*qui*) non refertur ad ignem, qui Hebraicè, & Chaldaicè fœminini generis est, vt indicat participium einsdem generis אֹכְלָה *ochelah*, & אָכְלָא *ochla*: Græcè autem neutrius, nempe *πῦρ καταναλίσκον*: pronomina verò הוּא *hu*, & *αὐτός* masculini: nec propriè conuenit igni vt conterat, &c. Ex Hebræo (*ipse disperdet eos, & ipse humiliabit eos ante te, & expelles eos, & perdes eos.*) Ex Chaldæo) *ipse consumet eos, & ipse conteret eos* coram

[o] Baruch. 3. 36. [p] Ps. 47. 15.

coram te, & eiicies eos, & perdes eos.) Ex Græco A omnia sunt in tertia persona, & referuntur ad Deum, ἐκεῖνος ἐξολοθρεύσει αὐτοὺς, καὶ ἐκεῖνος ἀποστρέψει αὐτοὺς πρὸ προσώπου σου, καὶ ἐξολοθρεύσει αὐτούς, καὶ ἀπολεῖ αὐτούς. In superandis hostibus præcipuæ partes Dei sunt, immò sine ipso aliorum nullæ: aliqua tamen cooperatio solet ab hominibus exigi ac interuenire. Abulensis & Marzilla conterere ad vulnerationem, delere ad occisionem, disperdere ad totalem, vel multiplicem destructionem referunt. Caietanus Hebræa reddit (*ipse destruet eos, & ipse humiliabit eos coram te, & hæreditabis eos, & perdes eos.*) Verbum cum affixo הורשתם *horastham* admittit significationem hæreditandi, & eiiciendi: sed vltima videtur magis ad rem. Mysticè Hugo interpretatur con- B terere de contritione pœnitentis; delere de confessione, disperdere de satisfactione.

a vers.22. *Ante faciem tuam.*] In cap. 2. [a] est delere à facie aliorum. Delere ante faciem, est idem quod in conspectu, & quasi ad solum aduentum & aspectum: à facie, ita vt non compareant amplius.

Delere ante faciem, idem quod in conspectu,

Velociter.] Beneficij magnitudinem auget quòd conferatur velociter, citò, festinanter: & supplicij, quod non differatur. Secundi exemplum

b vers.26. fuit in cap. 4. [b] & 7. [c] estque inferiùs in hoc ipso
c vers.4. capite [d], vbi dimitti petit Deus se vt puniret
d vers.14. quamprimùm: item in Leuitico cap. 26. [e] quo
e vers.16. loco minatur visitaturum se velociter in egestate, & ardore, &c. opem verò diuinam implorat C
f Ps.30.3. David [f] exhiberi sibi citò, velociter, cum fe-
Ps.69.1. stinatione, & acceleratione.

Sicut locutus est tibi.] Additur *Dominus* in aliis editionibus. Locutus est autem promittendo, & quidem cum iuramento.

Vers.4.] Ne dicas in corde tuo, cùm deleuerit eos Dominus Deus tuus in conspectu tuo: Propter iustitiam meam introduxit me Dominus vt terram hanc possiderem, cùm propter impietates suas istæ deletæ sint nationes. D

Vers. 5.] Neque enim propter iustitias tuas, & æquitatem cordis tui ingredieris vt possideas terras earum: sed quia illæ egerunt impiè, introëunte te deletæ sunt: & vt compleret verbum suum Dominus, quod sub iuramento pollicitus est patribus tuis, Abraham, Isaac, & Iacob.

Vers. 6.] Scito ergo quòd non propter iustitias tuas Dominus Deus tuus dederit tibi terram hanc optimam in possessionem, cùm durissimæ ceruicis sis po- E pulus.

Paraphr. ADeò amplæ de tam opima, & planè optima terra, déque adeò insignibus victoriis promissiones, poterant inducere populum, vt suis eas meritis deputaret, ac sibi deberi existimaret, quasi bonorum operum merces iusta seu præmium essent: cùm tamen in pœnam suæ impietatis & grauissimorum criminum aliorum expelli Deus voluerit dictæ terræ nationes: præterea simul vt ad Patriarchas iusiurandum quod A iurauerat, daturum se possessionem Chanaan, impleret. Posteriorem causam posuerat iam præcedente capite [a] Moses & alibi. Tanti verò mo- a vers.18.
menti est arrogantiam vitare, ac Deo quod suum est in donis & muneribus tribuere, gratoque animo accepta ei cuncta referre; & cum gratiarum actione gloriam ipsi reddere; vt in hoc nostro textu semel ac iterum inculcet Moses, ne persuadeant sibi vllo modo Hebræi habitam rationem in præbendo vires contra hostes, & in tradenda eorum regione iustitiæ ipsorum, & non meræ liberalitatis & gratiæ Dei, qui quod sponte pollicitus est, præstare voluit, eadémque opera punire immunia quædam patrantes peccata.

B Cassianus [b] vt probet nihil nos posse aduersùm b collat.5.c.
vitia sine auxilio Dei: nec debere nos in eorum 15.
extolli victoria, recitato hoc nostro loco ait: *Rogo quid apertius potuit dici contra perniciosam opinionem, præsumptionémque nostram, qua totum quod agimus vel libero arbitrio, vel nostræ volumus industriæ deputare?* &c. *Nónne hic qui oculos animæ reseratos, & aures habent ad audiendum euidenter expressit? Cùm tibi prosperè vitiorum carnalium bella successerint, & videris te de ipsorum cœno, & conuersatione mundi istius liberatum, non tua id virtuti, nec sapientiæ, prouentu pugnæ atque victoriæ inflatus adscribas, credens te propter labores & studium tuum, & arbitrij libertatem, de spiritualibus nequitiis, vel carnalibus vitiis obtinuisse victoriam. Quibus proculdubio in nullo penitus præualere potuisses, nisi te Domini* C *communisset, aut protexisset auxilium.* Profert verò idem [c] alia plura testimonia, quibus ostendit ni- c 12. inst.c.
hil posse nos, quod ad salutem nostram pertinet, 17.
sine adiutorio Dei perficere. Prior Cassiano Ambrosius [d] vsurpat ad idem probandum, hunc lo- d 1.de Abel
cum, cuius pridem antè memini, cum aliis ex c.7.
Apostolo [e], asserente tanquam legis huius in- e 1.Cor.4.
terprete, nec gloriante in virtute sua, minimum 5.&.15.9.10.
se Apostolorum, & quidquid esset, gratiæ diuinæ esse, non meriti sui, nihilque nos habere, quod non acceperimus, vt propterea gloriari non debeamus quasi non acceperimus; præterea monens disci hinc vt humilitatem magis sequamur quàm arrogantiam, sedulitatem affecte- D mus, quàm potestatem: & quòd accepimus salutaria præcepta, neque negligere vtilia instrumenta medicinæ debeamus, quibus fibra omnis lethalis vulneris exsecatur, subiicit, post hæc, inquam, omnia, ista verba: *Ille quoque qui se iustificat, ne infletur cordis sui tumore, & ipse accepit salubre mandatum, in huiusmodi sententiam resultante oraculo: Ne dicas in corde tuo,* &c. Videri potest Ambrosius imitatus Philonem, qui in libro de sacrificiis Abel & Cain, distinguit classes tres circa gratiam Dei peccantium, per beneficiorum obliuionem; per nimiam arrogantiam, bonorum suorum auctores se existimando; ad Deum quidem auctorem sua bona referentium, sed asserentium se suo meritó ea consequi. *Horum sin-* E *gulis*, inquit, *resistit sacra Scriptura.* Quod singillarim deinceps comprobat. Vtitur eadem præsentis loci auctoritate Franco [f] Belga Monachus f lib. de gra-
Cluniacensis, qui floruit anno 1109. [g] scribens tia Dei to-
quòd homo nulla sapientia sua, nulla virtute sua, mo 4.
nullis meritis suis, sed sola conditoris sui gra- g Trithem.
tia, recuperandi gratiam aditum inuenit: Dein- de script. &
de conuerso ad Christum [h] sermone: *Tua Chri-* Posseuin. in
ste, ait, *gratia hæc omnia operatur, quæ sic gratis* apparatu.
omnibus datur, vt nullius vnquam merito, nullius h tomo 12.
desiderio præueniatur, sed omnes ipsa præueniat, omnibus

ipsa

ipsa subueniat, omnibus præstet, vt perueniant. Chrysostomus [a] colligit ex his verbis Deum propter Patriarchas populum ex ipsis postea ortum, vocatione ac visitatione dignatum esse. Galatinus [b] adhibet hunc locum & alium ex priore [c] capite, quemadmodum ibi memini, vt doceat populum Israëliticum non esse à Deo peculiariter electum aut ob maiorem quantitatem præ cæteris siue numerum, multitudinémve, quæ ratio exclusa est dicto alio capite; aut propter qualitatem, hoc est, sanctas operationes, quæ hîc excluduntur, sed ob proprietatem quandam insitam & occultam, qualis, v. g. est in magnete ac similibus: hanc autem ait fuisse immaculatam matrem Messiæ ex iis processuram tanquam petram sine manibus excidendam, prout exposuit R. Nehumias filius Haccanæ in epistola arcanorum. Tendunt eò omnia, vt deprimamus arrogantiam tum maximè, quando nobis videmur victoriam reportasse de vitiis, aut passionibus. Quò etiam per accommodationem aduocari potest vtcumque cum Iacobo Aluarez [d] nostro illud ex Prouerbiis; *cùm ceciderit inimicus tuus ne gaudeas, & in ruina eius ne exultet cor tuum: ne fortè videat Dominus, & displiceat ei, & auferat ab eo iram suam;* id est [e], ne aliquando quodammodo placari videatur Deus illis defectibus ac imperfectionibus, permittendo vt pullulent & inualescant. Proferunt verò nonnulli quæ hîc dicuntur, vt probent absurdum esse concedere populum Hebræum electum fuisse à Deo ex meritis, siue quòd meruerit electionem suam in populum peculiarem, non est ad rem, quia sermo est de terra promissionis concessa non propter merita, cùm potiùs meruisset suis peccatis illam amittere. Negari tamen non potest, quin Abraham, Isaac, Iacob, promouerint operibus suis bonis ex Dei gratia factis electionem sui seminis in populum Dei peculiarem, quemadmodum vt in tempore ab eo assumeretur in populum talem. Ex quo colligit Vasques [f] noster, necnon ex similibus aliis, generaliter loquendo seruari eumdem omnino ordinem in tempore & in præscientia; vt quæ in tempore dicuntur dati ex meritis, dicantur quoque præsciri ac prædestinari ex iisdem. Moiale porrò documentum insinuatur in scerato textu; peccatores priuari bonis temporalibus in pœnam, eáque aliis communicari à Deo. Hanc [g] Iob partem hominis impij & hæreditatem violentorum ait esse quam ab Omnipotente suscipiant; vt si comportauerint quasi terram argentum, & sicut lutum præparauerint vestimenta, iustus vestiatur illis, & argentum innocens diuidat, &c. Hoc pacto domum Aman rex Assuerus dedit reginæ Esther [h].

[a in Ps. 104.] [b lib. 7. cap. 11] [c vers. 17.] [d to. 2. de ... lib. 1. p. ...] [e c. 24. 17.] [f 1 p. to. 1. disp. 14. c. 3.] [g c. 27. 13. 16.] [h Esth. 8. 1.]

[Explanatio.] *Ne dicas in corde tuo.*] Hæc formola iam declarata est priore [i] c. & in 7. [k] quo pacto vt plurimum quod vetatur dicere in corde sit quidpiam valdè abhorrens non solùm ab auribus, sed quod etiam quis animo intra se concipiat, ac sibimet intus loquatur.

[i vers. 17.] [k vers. 17.]

Cùm deleuerit eos Dominus Deus tuus.]Hebræum הדף hadoph significat *expellere*: Chaldæum יתבר itbbar, *confringere*: Græcum ἐξαναλῶσαι, *consumere*. Cassianus [l] legit (*cùm deleuerit eas*) quod additur Græcè (*gentes has*) ἐν τῷ ἐξαναλῶσαι κύριον τὸν θεόν σου τὰ ἔθνη ταῦτα. Ambrosius [m] (*cùm consumere cœperit Dominus Deus tuus gentes illas.*) Augustinus [n] (*cùm consumpserit Dominus Deus tuus gentes istas.*)

[l 5. instit. c. 15.] [m 1. de Abel. c. 7.] [n in locutionib.]

In conspectu tuo.] Sic etiam Græcè πρὸ προσώπου

A σου, *ante faciem tuam*, quo etiam pacto extat apud Augustinum [a]: sed in editionibus aliis (*à facie tua*) מִלְּפָנֶיךָ *millephanecha*, מן קדמך *min kodmach.*) Id Ambrosius [b] quoque secutus, legit (*à conspectu tuo.*) [a suprà.] [b suprà.]

Propter iustitiam meam.] Omissum est quod habent editiones aliæ (*dicendo*, aut *dicens*) & Augustinus [c] exprimendo dicens, quod est Græcè λέγων, notat ordinem hunc esse (*ne dicas in corde tuo, dicens.*) quod item participium ponitur ab Ambrosio [*]. Græca sunt εἴπῃς, & λέγων: Hebræa verò & Chaldæa editio repetunt idem verbum. Quod aliàs contingit non rarò. Hebræa Chaldæaque editio vtuntur ante nomen iustitiæ coniunctione (ב *be*, *in*) quæ rectè per (*propter*) reddita est; [c suprà.] [* suprà.]
B vs & alibi non semel. Immò Latina (*in*) eumdem vsum sæpe habet [d]; vt, *in te*, vel *in semine tuo benedicentur vniuersæ cognationes*, vel *gentes terræ* [e]; *saluum me fac in misericordia tua* [f]; *non erubescam in me* [g]. Singularis numeri iustitia est in aliis etiam editionibus, sed Græci bibliorum Complutensium, Regiorum, & aliorum codices habent pluraliter τὰς δικαιοσύνας, & præterea citatus Augustinus, atque Theodoretus [h]. Iustitiæ nomine virtus omnis intelligi solet, legúmque omnium obseruatio: plurali autem præsertim numero dicuntur iustitiæ ipsa præcepta & leges particulares: & rursus iustitia singulari modo accipitur non solùm pro speciali virtute, sed etiam pro eleemosyna, vt alibi monui. In Sixtinis Græcis libris habentur hæc omnia, οὐχὶ διὰ τὴν δικαιοσύνην σου, οὐδὲ διὰ τὴν ὁσιότητα τῆς καρδίας σου, *non propter iustitiam tuam, neque propter sanctitatem cordis tui.* Sed hæc infrà ponuntur ab aliis. [d Vide indicem Sa.] [e Gen. 12. 3. c. 22. 18. c. 26. 4.] [f Ps. 30. 17.] [g Ps. 68. 7.] [h quæst. 7.] [*Iustitiæ nomine quid intelligi soleat.*]
C

Introduxit me Dominus.] Legunt Ambrosius, & Augustinus (*induxit.*)

Vt terram hanc possiderem.] Græcè (*terram bonam hanc*, τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν ταύτην.) Quod epithetum omisit Ambrosius legens dumtaxat (*possidere terram istam.*) Augustinus verò expressit (*hæreditare terram bonam istam.*) Hæreditatem importat κληρονομῆσαι, prout forte adueniat: sed extenditur ad quemlibet possidendi modum.

Cùm propter impietates suas istæ deletæ sint nationes.] Ambrosius [i] (*sed propter iniquitates gen-*
D *tium istarum exterpabit illos Dominus à facie tua.*) Quod congruit cum aliis editionibus. Mendosè autem videtur (*sunt*) pro (*sint*) in bibliis Complutensibus, & Regiis legi. De nomine רשעה *risbah*, alias actum est. In textu Rickelij sunt *iniquitates*. Sed Hebræum quod dixi benè redditum est, & ἀσέβεια, quæ hîc habetur, valet propriè impietatem. [i suprà.]

Neque enim propter iustitias tuas, & æquitatem cordis tui.] Hîc ponuntur Græcè in codicibus Complutensibus & Regiis, quæ antea recitaui ex Sixtinis, omissis aliis quæ sunt in præcedente membro, quod in iisdem Sixtinis isti subiungitur. In Ambrosio extant hæc omnia (*non propter iustitiam tuam, non propter bonitatem tuam,*
E *nec propter æquitatem cordis tui.*) Hebræa nomina sunt צדקה *tsidkah*, & ישר *iosrer*, *iustitia*, & *rectitudo*. Caietanus ita etiam vertens refert primum nomen ad opus exterius, secundum ad intima. Notat verò præterea reddi rationem monitionis triplicem: primam negatiuam hîc positam; secundam affirmatiuam de impietatibus gentium; tertiam eiusdem modi, de seruanda fide patribus: per has autem omnes insinuari quòd Deus vt benefaciat populo Israël, seu vt seruet pactum suum cum patribus, non nocet aliis;

sed expectat tempus quo iustitia exigente humiliandi seu delendi sunt alij: & sic bona illorum tradit iis quibus vult benefacere. Abulensis iustitias in operibus attendit, æquitatem cordis in rectitudine voluntatis ad benè operandum; & in his duobus omne bonum perfici: scilicet in bona rectáque voluntate, & in debita executione. Vocabula Chaldæa זָכוּתָא *zachutha*, & קַשִׁיטוּת *kasscituth*, eamdem vim habent, significátque præterea secundùm veritatem, integritatem, perfectionem. Sed ex Græcis *δικαιοσύνη* iustitiam quidem significat, sed *ὁσιότης* sanctitatem, siue vt Scholiastes Euripidis *τὸ πρὸς θεὸν ἐξ ἀνθρώπων γινόμενον δίκαιον*, *id quod ad Deum ex hominibus fit iustum.* Quamuis latiùs patere possit, quemadmodum & *ὅσιος* significare non tantùm qui *τὰ πρὸς θεὸν* exercet, sed in genere sanctum, iustum, innocentem, nullo scelere inquinatum. Apostolus præcipiens renouationem spiritu mentis eam explicat vt induamus nouum hominem qui secundùm Deum creatus est in iustitia & sanctitate veritatis *τὸν κατὰ θεὸν κτισθέντα ἐν δικαιοσύνῃ καὶ ὁσιότητι τῆς ἀληθείας.* Vbi priore loco ponitur *δικαιοσύνη*, deinde *ὁσιότης*.

a 3.Reg.9.4. In historia [a] Regum simplicitas cordis & æquitas dicuntur Græcè *ὁσιότης καρδίας καὶ εὐθύτης*, *sanctitas cordis & rectitudo*: Hebraicè תָּם לֵבָב *tham lebab*, & יֹשֶׁר *iosser*, *perfectio*, seu *integritas cordis & rectitudo*: Chaldaicè קְשִׁיטוּת לִבָּא *kasscituth libba*, de quo priùs dixi, & תְּרִיצוּתָא *theritsutha*, quod *rectitudo* exponitur.

Æquitas quid. Æquitas propriè accipitur pro quodam temperamento, & mediocritate inter ius & licentiam indulgentiámve; cúmque de iure remittitur: & aliter dicitur æquum & bonum, atque sine coniunctione æquum bonum, Græcè *ἐπιείκεια*: æquitatem verò animi (eadem ratio cordis) vocant rectam constitutionem eius, tranquillámve affectionem, omni vacantem indignatione. Quare hoc loco *ὁσιότης sanctitas* Græcè pertineret ad Deum; *δικαιοσύνη* ad alterum: iuxta cæteras editiones iustitia ad alterum, rectitudo cordis ad Deum; sicut & directio [b] cordis, vel absolutè directio [c]; & recti corde [d], aut rectum cor habentes [e], de quibus in Psalmis egimus, & in libro Sapientiæ.

b Psal.118.7. Sapien.9.3. c Esa.57.2. d 3 Reg.3. e Ps.7.11. Ps.10.2. Ps.31.11. Psal.35.11 Psal.63.11. Ps.72.1. Ps.93.15. Psal.96.11. e 4 Reg 10.15. Prou.27.21.

Ingredieris vt possideas terras eorum.] Hebraicè, & Chaldaicè (*ingrediens*) es vel eris: addito pronomine (*tu.*) Græcè (*ingrederis*) in præsent *εἰσπορεύῃ*) in qua ipsa editione, vt & in aliis duabus ponitur singulariter nomen terræ. Nomen porrò terræ vel terrarum aliàs declaratum est, quo pacto sumatur pro habitabili, aut variis partibus eius. Ambrosius [f] legit (*intras possidere terram istam*) cùm tamen Græca sint *κληρονομῆσαι τὴν γῆν αὐτῶν*, *possidere terram eorum.*

f 1.de Abel. c.7.

Sed quia illa egerunt impiè, introëunte te deleta sunt.] In editionibus aliis (*sed propter impietatem*, vel *iniquitatem*, vel *peccata*, בְּרִשְׁעַת *berisshath*, *διὰ τὴν ἀσέβειαν*, הַגּוֹיִם *hagoim*, *gentium harum*, vel *populorum horum*, *expellens* est, aut erit, vel *disperdet Dominus Deus tuus eos à facie tua.*) Sunt enim participia in Hebræa, & Chaldæa: verbum autem futuri temporis in Græca *ἐξολοθρεύσει*. Repetit Moses, & inculcat causam eamdem demeriti, & impietatis, siue iniquitatis, siue multiplicis peccati, propter quod expelli ac deleri voluerit Deus gentes, quarum dabat possessionem populo Hebræo, vt simul intelligeret id ascribi non posse meritis suis; simul timeret ne ob simile demeritum ab ipso tolleretur concessa possessio. Versu autem præcedente idem tam dictum fuerat ac iisdem verbis iuxta editiones alias, sed nostra phrasim variauit; & Græca ibi *ἀσέβειαν*, *impietatem*, hîc *ἀνομίαν* posuit, hoc est, *iniquitatem*, quæ omne peccatum comprehendit.

Et vt compleret verbum suum Dominus.] Pro verbo, quod etiam Hebraicè, & Chaldaicè, דָּבָר *dabar*, & פִּתְגָּמָא *pithgama*, est nomen Græcum *διαθήκη*, *pactum*, *fœdus*, *testamentum*. Sic capite [a] priore; *sed recorderis Domini Dei tui, quòd ipse vires tibi præbuerit; vt impleret pactum suum, super quo iurauit*, &c. Ibi verò בְּרִית *berith*, & *διαθήκη pactum* significant. Denique implere & complere idem valent; ne quis, quod tam crebrò moneo, hæreat vbi non debet, ac inutiliter verborum scrutetur discrimina. Apud Ambrosium [b] est (*vt restituat testamentum.*) Illud non piget sæpiùs etiam admonere, repeti easdem rationes ad frangendam Hebræorum arrogantiam, & acuendam sollicitudinem diuinam legem seruandi. a vers.18. b 1.de Abel. c.7.

Quod sub iuramento pollicitus est patribus tuis Abraham, Isaac, & Iacob.] Hoc ipsum notato præcedentis capitis loco habetur, alibíque sæpenumero mentio fit de isto iuramento Patriarchis illis facto, siue de pollicitatione sub eo. Breuiùs habent editiones aliæ (*quod iurauit*) vt etiam legit Ambrosius (*quod iurauit patribus vestris*) cum pronomine plurali, & omissis nominibus Patriarcharum. In cap. 1. [c] eadem phrasis est Latinè (*quam sub iuramento pollicitus sum patribus vestris*) vbi iuxta reliquas editiones est dumtaxat (*iuraui*) nec nominantur Patriarchæ: in 6. [d] (*sicut pollicitus est*) quod editiones aliæ simpliciter habent (*locutus est.*) Pollicitatio Dei ac simplex verbum tam certum est absque iuramento, quàm cum illo. Sed aliquando iuramentum exprimitur, quoniam humano more id certius censemus, quod per id asseritur & confirmatur: omnis enim controuersiæ finis ad confirmationem est iuramentum [e]. Stabilem promissionem interpretatur Hugo. Quo autem pacto iuret Deus docui non semel; cúrque pollicitatio tribus hîc nominatis Patriarchis facta peculiariter fuerit. c vers.35. d vers.3. *Pollicitatio Dei cū iuramento.* e Hebr.6.16.

Scito ergo quòd non propter iustitias tuas Dominus Deus tuus dederit tibi terram hanc optimam in possessionem.] Apud Augustinum [f] (*& scias hodie, quia non propter iustitias tuas Dominus Deus tuus dat tibi terram bonam istam hæreditare.*) In aliis editionibus (*& scias hodie, quia non in iustitia tua*, vel *propter iustitias tuas Dominus Deus tuus dans est*, aut fuit, aut erit, vel *dat tibi terram bonam hanc, vt possideas eam.*) Futuri temporis verbum (*scies*) ponitur pro imperatiuo, sicut aliàs verba similia: particula (*&*) exposita est per (*ergo*) vt notaui versu 3. (*Scies ergo hodie*) vbi viderut futuri temporis verbum retinere significationem suam quantum ad temporis differentiam. Certitudinem futuræ possessionis, vt sæpe dixi, denotat (*dederit*) explicátque Rickelius, quod dare decreuerit. Iustitiam singulari numero habet editio Hebræa & Chaldæa, sicut & in ver.4. vbi etiam Latina: Græca hîc *δικαιοσύνας* pluraliter secundùm omnes codices: ibi quoque secundùm Complutenses, Regios & alios, licèt in Sixtinis *δικαιοσύνην* singulariter. Participiū Hebr. & Chaldæū admittunt omnia tempora: translatio Latina præteritum elegit (*dederit*,) Græca præsens *δίδωσι*. Denique hæc eadem initio apposuit (*hodie*) f quæst. 14.

καὶ γνώσῃ

καὶ γνώσῃ σήμερον, & scies hodie, quod adverbium erat in versu 4. iuxta omnes editiones: præterea vtitur superlatiuo *optima*, pro positiuo, vt solet non raro. Cæterùm notatu digna & hic est replicatio sententiæ, qua excluduntur merita, & tenerius cauetur arrogantia. Quòd ingrediatur populus promissam terram, ascribitur, ait Hugo, demerito electorum, & promissioni diuinæ, & merito patrum.

a Apud. Populus dura ceruicis cognominatum.

Cum durissimæ ceruicis sis populus.] In Augustino [a] (*quoniam dura ceruice es.*) Exprimitur ab aliis (*tu*) in fine, non absque emphasi: superlatiuum verò, sicut paulò antè, pro positiuo est: & peruicaciæ accusatur populus, vt intelligat non solùm defuisse merita, sed etiam adfuisse grauia demerita. De hac peruicacia, contumacia, rebellione sub eadem ista formula duræ durissimæue ceruicis arguitur pluribus in locis Exodi [b] populus Hebræus, ac inferiùs [c] hoc ipso libro nostro: præterea in Baruch [d], & in Actibus [e] Apostolorum: idémque valet vt neruos ferreus ceruix, cum duritie, & fronte [f] ærea indurare ceruicem [g], cui opponitur ponere iugum ferreum super ceruicem [h], non posse illam eleuare [i], curuare [k], flectere [l]: subiicere [m], deiicere [n], illa minari [o] seu trahi, ascendere super illam [p], supponere [q] eam. Salomon [r] postremò pronunciat quod viro, qui corripientem, dura ceruice contemnit, repentinus ei superueniet interitus, & eum sanitas non sequetur. His affinia sunt attrita fronte esse, duróque corde [s]: indurare faciem supra petram [t]; quale illud Poetæ [u] de perfrictæ frontis fœmina,

b Exo. 32. 9. c. 33. 3. 5. c 34. c c. 9. 13. c. 31. 27. d c. 2. 31. e cap. 7. 51. f Ezech. 3. 4. g Deut. 10. 16. 4. Reg. 17. 14. 2. Paral. 30. 8. c. 36. 13. h Ibid. 9. 16. 17. 23. Iere. 7. 26. c. 17. 23. 19. 15. k Deut. 28. 48. i Iud. 8. 28. k Eccl. 30. 12. l c. 38. 19. m Iere. 27. 11. n c. 48. 39. o Thre. 1. 14. p Baruch 2. 30. q Rom. 16. 4. r Prou. 29. 1. s Ezec. 3. 8. t Ier. 5. 3. u Virgil. Æne. 6.

Illa solo fixos oculos auersa tenebat,
Nec magis incepto vultum sermone mouetur,
Quam si dura silex, aut stet Marpesia cautes.

Caietanus obseruans, longo sermone manifestat primam rationem, videlicet non propter iustitiam populi dari possessionem Chanaan, ait, ad hoc afferri conditionem populi valdè malam metaphoricè significatam, id est, inflexibilitatem. Habentes enim, inquit, ceruicem mollem, flectuntur, & perseuerant in ceruice flexa: habentes autem ceruicem duram, resistunt flexioni; & ceruicis cum capite simul inclinationem potiùs, quàm ceruicis flexionem patiuntur & propterea modico tempore perseuerant humiliatu capite, hoc est, subiecto diuinis traditionibus. Monet præterea hanc populi conditionem, tanquam omnium rebellionum, quas Deo fecerunt, radicem, præponi, & pluries reperi. De istis vsurpari potest, *citius frangas quam corrigas*; quódque concidendæ sint à Deo iusto eorum ceruices [x], quia flecti curuariue nequeunt. Talis quem Iob [y] describit currentem aduersùs Deum omnipotentem erecto collo, & pingui ceruice armatum. Pœnæ genus notat Pineda [z] noster, nósque alibi [aa], fuisse si quem imperio parum obtemperantem magistratus videret, in eius collum inuadere, atque id intorquere; de quo sunt testimonia Liuij [bb], Plinij [cc], Ciceronis [dd]. Ceruicis mollitiam legimus [ee], mollémve ceruicem [ff], rigere horridam ceruicem [gg], rebellem, qua quis onus detrectet [hh], &c. Laurentius [ii] Valla, docens ceruicem esse posteriorem colli partem, vnde origo est omnibus neruis: iugulum anteriorem, vnde vox halitúsque procedit: collum omnes partes in solidum complecti, ait, quoniam nerui, qui corpus erectum rigidúmque faciunt, in ceruice sunt collocati, dici hominem duræ ceruicis, quasi indomabilem, more ferocium boum: vel quòd qui ceruice erecta & rigida est, contumaciam quandam, & rigorem mentis præ se fert, tanquam nemini inclinare velit, tali nomine vocari, quasi duri capitis, duræque mentis. Quintilianum [a] præterea citat scribentem singulari numero neminem ante Hortensium dixisse ceruicem. Iuuerit à nobis annotata cognoscere ad cap. 7. [b] Actuum Apostolorum. Vno verbo Abulensis valdè inobedientem significari vult per durissimæ ceruicis hominem: inobedientiam verò idololatriæ comparatam à Samuele meminit [c], affirmante meliorem esse obedientiam, quàm victimas: videri similem, aut ipsam iustitiam legalem, quæ præstat aliis virtutibus, vt astris lucifer, quippe omnium amplectens actus, & vitans vitiorum. Verùm obseruare oportet, quamuis modi loquendi, quos indicaui, deterius quid importent, vt & apud alios auctores os durum, durissimúmve, aut ferreum, dura vel ferrea frons; accipi nonnunquam in bonam partem, vt facies Esaiæ sicut petra durissima [d], facies Ezechielis vt adamas & silex, valentior ac durior faciebus & frontibus aliorum [e]; nimirum constanti animo, quem metus non frangat, nec minis cedat.

x Psal. 128. 4. y c. 15. 26. z ibidem. aa in Act. 7. 51. bb lib. 4. cc de viris illustr. dd 6. in Verrem, & pro Cluentio. ee Cicer. in orato. ff Lucre. lib. 6. gg Ouid. 8. Metamorp. hh Claudia. 3. de rapt. Proserp. ii 4. Eleg. c. 36.

a lib. 8. c. 3. b vers. 51. c 1. Reg. 15. 23. d Esa. 50. 7. e Ezec. 3. 8.

Vers. 7.] Memento, & ne obliuiscaris, quomodo ad iracundiam prouocaueris Dominum Deum tuum in solitudine. Ex eo die, quo egressus es ex Ægypto vsque ad locum istum, semper aduersum Dominum contendisti.

Paraph.

PLorimi referre demonstrat vt planè persuadeat sibi populus propriis meritis tribui minimè debere proximè ineundam promissæ terræ possessionem, vtque numquam hoc de memoria deponat, quo pacto potiùs indignum se illa reddiderit, atque potiùs dignum grauissimo supplicio propter tantam, ac toties repetitam adeò pertinaciter inobedientiam iam inde ab exitu de Ægypto vsque in præsentem locum & diem, vnde meritò Dominus Deus indignari debuerit, & promissionem rescindere, cui non respondit in populo requisita obedientia, & diuinæ legis adimpletio. Augustinus [f], quem citat etiam Hugo, & Rabanus, atque Glossa, quod indicat etiam Rickelios, & alij, notant istos esse, qui propterea non meruerunt perire in deserto, quia nescierunt dexteram, aut sinistram [g]; & tamen dura iam ceruice appellati, eo quòd illud in Sacramento dictum est, non quia eorum merita commendata sint: *Nam ne quis existimet*, ait, *subitò vituperabiles factos qui meritò fuissent laudati, paulo pòst eis dicitur; memor eris, ne obliuiscaris, quanta exacerbasti Dominum Deum tuum in deserto, ex qua die existi de terra Ægypti, donec venisti in locum hunc incredulus, perseuerastique ad Dominum.* Tum subdit: *Quòd si quidam eorum tales erant, quidam verò fideles & boni, etiam sic non vtique illis datur terra promissionis, qui nesciunt dexteram, aut sinistram, vt hoc sic intelligamus, quasi non offenderint Deum. Nam*

f quæst. 14. g Ionæ 4. 11.

& patres eorum, qui mortui sunt, nec in eamdem terram intrare permissi sunt, tales inueniuntur fuisse, vt in eis essent quidam etiam boni. Propter quod Apostolus[a], *non omnes, sed quosdam eorum dicit offendisse, in quibus eorum peccata commemorat. Similes quippe illos parentibus suis ita euidentius docet, & ipsa Scriptura Deuteronomy; quod consequenter adiungit, dicens (& in Oreb exacerbasti Dominum.) Vbi certè illi exacerbauerunt, qui propter eadem mala merita sua non sunt in terram promissionis inducti.* Abulensis [b] porrò prudenter monet, memoriam de commissis peccatis bonam esse, quoniam humiliorem & cautiorem hominem reddit, ita vt aliquando permittat Deus suos cadere vt meliores fiant, & alicui indirectè magis cecidisse profuerit, quàm stetisse alteri; quoniam qui stetisse se meminit aut corpore deficit, aut inani gloria cadit, nisi Dei gratia specialissimè teneatur, vt Petro contigit, in quo per totam vitam quotidianus mœror mansit, vt Clemens [c] testatur: qui autem peccauit, & se peccauisse oblitus est, omnium pessimus est; quia ea obliuione peccati se iustis æqualem facit. Cauet autem, ne cum periculo in peccata relabendi, meminerit quis peccatorum; quod periculum in iis non est, quæ consistunt in transgressione partis rationalis, vt cùm Petrus recordabatur iugiter negatum à se Christum: nec in illis, quæ pertinent ad irascibilem, quando semel doluit quis quòd peccauerit, verbi gratia, occidendo, &c. nec in iis quæ fiunt per concupiscibilem, quando obiecta sunt spiritualia, vt honor, scientia, fama, fauor, potentia, &c. vel corporalia, sed habitudinem habent ad priora, & ad partem rationalem, vt dominium rerum externarum, ac proinde furtum circa illas. Periculum est in memoria peccatorum, quorum obiecta sunt delectabilia tactus & gustus, quia faciliùs mouent & excitant ad præcedentia peccata repetenda, vel saltem ad delectationem quam vocant morosam. Nam irascibilis tendit ad prosecutionem iniuriæ, quod non est bonum secundùm seipsum, sed potiùs durum, terribile, cum tristitia coniunctum, quæ cùm abest, necnon & ira, non mouemur, sicut quoties occurrit memoriæ obiectum delectabile secundùm tactum & gustum, maximè verò secundùm tactum, cuius delectatio maior ac vehementior est. Præcipit verò circa memoriam peccatorum ea gustu, vt de iis vtiliter doleamus, ne insistamus in consideratione particulari circumstantiarum, quàm lauti essent cibi, vel delicata pocula, quantámve capiebamus in ipsis voluptatem, &c. sed generatim dumtaxat quòd in quantitate, qualitate, tempore, conditione seu statu personæ nostræ, & in similibus offenderimus: nec verò diutiùs in eiusmodi cogitandis rebus immoremur, cùm quandoque ingesta nolentibus recordatio & ad peccandum incitans permolesta sit, vt quidam Mariam Ægyptiacam inducit carmine sic deplorantem post transactos in solitudine viginti nouem annos in summa victus & vestitus austeritate:

Pisces Ægypti, humique cupido relicti
Me miseram tangunt, & ea vehementius angunt.

De venereis periculosior cogitatio, inuitis etiam interdum obuersans: vt de se testis est Hieronymus Eustochio scribens: præsertim si

a 1. Cor. 10. 5.
b q. 3. & in comment. textus.
Memoria peccatorum vtilis.
c in itinerario.
De venerea cogitatio periculosa.

A quia priùs immodica exarsit erga peculiarem personam concupiscentia, quod exemplis profanis idem Auctor ostendit: quibus adhuc plura possent addi. Denique præstat ne in genere quidem recogitare talia, maximè cùm insurgere sentitur vel leuiter libidinis titillatio. Nam

[a] *Et loca sæpe nocent: fugito loca conscia vestri*
Concubitus: causas mille doloris habent.

Legendus idem cùm de incestu Amnon [b] disserit. Iacobus [c] autem Aluares noster memoriam peccatorum moderandam scribit proficientibus & perfectis, licèt nonnulli etiam ex postremis eam frequentauerint & retinuerint, vt Dauid [d], Petrus [e], Paulus [f], Magdalena [g], Augustinus [h]; nostri Ignatius, (hoc anno 1622. Martij die 12. relatus canonicè in Sanctorum numerum cum S. Francisco Xauerio etiam nostro, atque Sanctis Isidoro Agricola, Teresia quæ discalceatos Carmelitas reformauit, Philippo Nerio fundatore Oratorij) Franciscus Borgia, de quo canonizando deliberant Rotæ auditores. His iungi posset Ephrem, & similes compunctioni deditissimi: quódque Antonius suadebat delicta libello notari, vt vel ad ipsas literas erubescentes caueremus, quemadmodum confunditur quisque ad præsentiam aliorum, misceri meretrici [i]. Nam ferè memoria ista pusillanimitatem inducit, erubescentiam, ac timorem, quæ impediunt petitionem magnarum virtutum, & donorum pro se, próque aliis. Affert ex libro Hermæ, cui titulus Pastor; Angelum iubentem ei qui peccata Domino confitebatur, vt desineret pro illis orare, sed oraret pro iustitia, vt acciperet partem ex ea in domo sua: ex Ricardo [k] Victorino, docente, quod quasi flante vento Spiritus sancti fauillæ peccatorum tanquam aristarum combustarum per ignem doloris pœnitentiæ tolluntur, quando reatus nostri formido, suspicióque absorbetur, & per spem veniæ ab omni confusionis nigredine conscientiæ nostræ area mundatur, ita vt veraciter Domino psallere possimus [l]; *Proiecisti post tergum tuum omnia peccata mea.* De propitiato quidem peccato non debes esse sine metu [m], cùm nescias vtrùm amore, an odio dignus sis [n]: potes tamen in pia fiducia, citra exactam certitudinem, tranquillè acquiescere: & si subrepat superbiæ, vel ambitionis tentatio, ad memoriam præterita reuocare peccata: immò & ex diuino quodam instinctu, meminerunt sanctissimi viri cum securitate, atque cum iucunda gratiarum actione, intuendo ingentem modum debiti remissi, ac sic proinde ampliùs Deum diligendo, & verecundiam, pudorémque sanctum concipiendo, vt Chrysostomus [o] de Paulo agens (videtur autem similis dictorum aliorum ratio Sanctorum) loquitur. Alioqui Pinufij verum est à Cassiano [p] recitatum responsum, quod Germano dedit, postquam, exemplo Dauid [q], vtile satis ac necessarium dixisset, adhuc agentibus pœnitentiam, recordari peccatorum; dúmque adhuc vitiosorum actuum recordatione mordemur (erubescentes nempe, cùm videmus nullum fructum [r], sed damnum) necessarium esse, vt ignem conscientiæ nostræ obortus ex confessione culpæ lacrymarum imber extinguat; ad obliuionem demum perueniri per obliterationem vitiorum, atque affectuum

a Ouid. 2. de remediis amoris.
b in 2. Reg. 13.
c 10. 2. de extermin. mali lib. 1. p. 1. c. 8. §. 5.
d Pf. 37. 18. 19. Pf. 50. 5.
e apud Clementem & alios.
f 1. Tim. 1. 12.
g in vita.
h in confession.
i lib. 1. vitarum Patrũ c. 28. apud Rosueyd. pag. 50. & Sozo. lib. 2. cap. 13.
k 2. de erudit. interior. homin.
l Esa. 38. 17.
m Eccl. 5. 8.
n Eccl. 9. 1.
o 2. de cõpunct. cordis sub finẽ.
p colla. 20. c. 7.
q Pf. 37. 19. Pf. 50. 5.
r Rom. 6. 21. citat malè Fonseca in Schol. Cai. ad hũc locũ, ep. ad Ephes.

affectuum pristinorum, & perfectam cordis, atque integram puritatem; vt & excocta omni labe sordium, cum suspiriis mœstis, ac gemitibus, mereamur audire[a]; *Quiescat vox tua a ploratu, & oculi tui à lacrymis, quia est merces operi tuo*; item[b], *deleui vt nubem iniquitates tuas, & quasi nebulam peccata tua*, præterea*: *Ego sum qui deleo iniquitates tuas propter me, & peccatorum tuorum iam non recordabor*. Sic autem funiculis peccatorum, quibus constringebamur[c], absolutis quisque nostrûm, Domino cum omni gratiarum actione cantet[d]; *Dirupisti vincula mea, tibi sacrificabo hostiam laudis.*

a Ier. 31. 16.
b Esa. 44. 22.
* c. 43. 25.
c Prou. 5. 22.
d Psal. 115. 17. sec. Hebr.

Explanatio.

Memento, & ne obliuiscaris.] Inseruit coniungentem particulam Interpres. Legit Augustinus[e] (*memor eris, ne obliuiscaris.*) Affirmatio cum negatione continet maiorem vim ad magis confirmandum; quemadmodum[f], *Confessus est, & non negauit*; item[g], *omnia per ipsum facta sunt, & sine ipso factum est nihil: indicauit*[h] *ei Samuel vniuersos sermones, & non abscondit ab eo: omnia*[i] *quæ in domo mea sunt viderunt: non fuit res, quam non ostenderim eis in thesauris meis: omne*[k] *verbum quodcumque responderit mihi* (Dominus Deus) *indicabo vobis; nec celabo vos quidquam.* Idiotismus hic Hebræus est; sed aptè vsurpatus in re grauiore, quoniam, Platone[l] teste, δὶς καὶ τρὶς τόγε καλῶς ἔχον ἐπαναπολεῖν τῷ λόγῳ δεῖ, *bis ac ter quod rectè habet repetere sermone oportet.*

e quæst. 14.
f Ioan. 1. 20.
g ibid. v. 3.
h 1. Reg. 3. 18.
i Esa. 39. 4.
k Ier. 42. 4.
l in Philebo.

Quomodo ad iracundiam prouocaueris Dominum Deum tuum.] Iuxta editiones alias diceremus (*ea qua*, siue *quacumque*, vel *quanta*, אֵת אֲשֶׁר *eth ascer*, : דִּי יָת *iath de, &c.*) Quod habemus (*ad iracundiam prouocaueris*) vnico verbo dicitur in reliquis editionibus הִקְצַפְתָּ *hiktsaphtha*, אַרְגֵּזְתָּא *argheztha*, παρώξυνας: de quibus verbis actum alibi est. In Augustino[m] recitatur (*quanta exacerbasti, &c.*) In cap. 4.[n] erat (*vt eum ad iracundiam prouocaretis*, לְהַכְעִיסוֹ *lehachhiso*, לְאַרְגָּזָא *leargaza*, παροργίσαι. Sequenti versu nostri capitis eadem repetuntur quæ in isto, Latinè autem solum verbum (*prouocasti*:) in 18. (*ad iracundiam prouocastis*.) Sed secundùm editionem Hebræam, & Chaldæam sicut cap. 4. citato, secundùm Græcam per verbum loci huius παρωξύνατε: in 22. versu sicut hîc; sed cum simplici vnicóque verbo Latino prouocandi. In cap. 32.[o] idem verbum Latinum cetar & Græcum, Hebræum autem, Chaldæumque diuersum, יַקְנִאֻהוּ *iakniuhu*, אַקְנִיאוּ *aknin.* Mitto alia exempla: & prouocare solitariè sumptum in bonam partem sumi constat, nec importat iram; vt quando aquila prouocare dicitur ad volandum pullos suos[p]: sermo[q] prouocare misericordiam: Deus[r] prouocando magnificare nos: Prophetæ[s] ad pœnitentiam prouocare; prouocatio[t] caritatis. Admonet porrò Rickelius, quòd inuariabilis & supertranquillissimus Deus ad iracundiam prouocari dicitur, non per passionis commotionem, sed quantum ad affectus, effectúsque similitudinem, dum propter vitia hominum exercet rigorem iustitiæ in tantum, quòd furor ei attribuatur. De hoc dixi sæpiculè.

m q. 14.
n vers. 25.
o vers. 16.
Prouocandi verbum.
p ibid. v. 11.
q Iudith 8. 12.
r Sapien. 18. 8.
s Thr. 2. 14.
t Hebr. 10. 24.

In solitudine.] Apud Augustinum[u] (*in deserto*) quæ synonyma sunt, sicut eremus, vt toties vidimus vtentem indifferenter his vocabulis Interpretem.

u quæst. 14.

Ex eo die quo egressus es ex Ægypto.] Perinde est diem masculinè vel fœmininè poni; li-

A cet grammaticè nonnihil distinguantur. Legit enim Augustinus (*ex qua die.*) Nec refert quod Græcum verbum plurale sit ἐξήλθετε, & Augustinus ita legat (*existi*:) aut quòd editiones aliæ, itémque Augustinus habeant terram Ægypti: quamuis in emendatis Græcis nominetur tantùm Ægyptus, & non terra Ægypti. Iam verò antè docui cum Augustino & aliis, quo pacto generalis ista querimonia congruat iis quos præsentes Moses alloquebatur. Veruntamen, ait Rickelius, ista & subsequentia dicuntur ad populum istum, non quòd isti personaliter egerint, sed patres eorum, qui ob suos excessus ita fuerunt prostrati. Est autem B consuetudo loqui de populo aliquo quasi de vno aggregatiuè, cui secundùm diuersas partes suas diuersa conueniunt.

Vsque ad locum istum.] Habent editiones aliæ, & Augustinus, nisi quòd hic vtitur verbo singulari (*donec venistis in locum hunc.*) Frequenter peccauerant in eremo, ait Rickelius, etiam antequam venerunt ad Sinai. Locus erat in campestribus, siue planioribus Moabitarum, contra fanum Phogor, ad litus Iordanis, vbi tunc loquebatur Moses, vt cap. 3.[a] vidimus. a vers. 29.

Semper aduersum Dominum contendisti.] Hebraicè, & Chaldaicè (*rebelles fuistis cum Domino*, aut *coram Domino*, מַמְרִים *mamerim*, & מְסָרְבִין *mesarebin*: Græcè ἀπειθοῦντες διετελεῖτε τὰ πρὸς κύριον, C *increduli perseuerastis quæ ad Dominum*:) & apud Augustinum (*incredulus perseuerasti quæ ad Dominum*) licèt in quibusdam codicibus eiusdem legatur (*perseuerastique*) non sine mendo: videtúrque Augustinus legisse ἀπειθῶν, διετέλεις τὰ, si retineatur translatio prior eiusdem. Incredulus autem aut increduli quæ ad Dominum, dicuntur, qui quæ ad eum pertinent, siue ad legem cultúmque illius, non ita credunt, vt exequantur, & obediant, quod est rebellare, rebellésve esse: significat autem etiam ἀπειθεῖν inobedientem esse, imperium detrectare; non obtemperare; non solùm fidem non habere; quæ acceptio vsitatior est in diuinis literis: in quibus redditur ἀπείθεια *incredulitas*[b], *diffidentiáque*[c]; ἀπειθεῖς, *increduli*[d]: vel *inobedientes*[e], vel D *incredibiles*[f] (qui sunt iidem ac increduli;) ἀπειθεῖν, *incredulum*[g] *esse, non credere*[h], *non acquiescere* τῇ ἀληθείᾳ, *veritati*[i], *infidelem*[k] *esse*; sed multò rariùs de inobedientia; quæ tamen loco nostro conuenit. In cap. 21.[l] libri quoque nostri qui vocatur filius contumax & proteruus, Græcè nominatur ἀπειθὴς καὶ ἐρεθιστὴς, Hebraicè loco posteriore מוֹרֶה *moreh* ex eodem themate participij hîc positi מַמְרִים *mamerim*: éstque qui non modò persuaderi sibi non sinat, nec sit dicto audiens, verùm etiam reluctetur & contradicat; quod peius est, vt Philo[m] docet, proferens illud testimonium. Cæterùm quod scribitur semper populum aduersùs Do- E minum contendisse, quamuis adiecerit (*semper*) editio nostra, quo carent aliæ, non est hoc intelligendum, inquit Rickelius, quòd indesinenter omni die & hora tot annorum, contra Deum contentiosè locuti sint; immò interdum benè se habuerunt, siquidem in Exodo[n] respondisse leguntur; *cuncta quæ locutus est Dominus faciemus*; & libro eodem[o] habetur, quòd obtulerunt munera Domino mente deuota; sed quod omni tempore orta occasione alicuius notabilis aduersitatis,

Increduli qui.
b Rom. 11. 30. 32. Col. 3. 6. Hebr. 4. 11.
c Ephes. 2. 2. c. 5. 6.
d Luc. 1. 17. Act. 26. 19. Tit 3. 3.
e Rom. 1. 30. 2. Tim. 3. 2.
f Tit. 1. 16.
g Ioan. 3. 37. Act. 14. 2. Hebr. 3. 18. c. 11. 31. 1. Pet 3. 20.
h Act. 19. 9. Rom 10. 21. c. 11. 30. 31. 1. Pet. 2. 7. 8. c. 3. 1. c. 4. 17.
i Rom. 2. 8.
k Rom. 15. 31.
l vers. 18.
m de temulentia.
n cap. 19. 8.
o c. 35. 21.

A contra Deum & Mosem irreuerenter locuti fuit, exempli causa, priùs quàm transirent mare rubrum, visis Ægyptiis, contumaciter & irrisoriè dixerunt ad Mosen [a]; *forsitan non erant sepulchra in Ægypto; ideo tulisti nos, vt moreremur in solitudine?*

a c. 14. 11.

Vers. 8.] Nam & in Horeb prouocasti eum, & iratus delere te voluit.

Paraphr.

B Deinceps exemplis probatur, quod proximè dictum est, contendisse populum semper aduersùs Dominum; videlicet oblata occasione. Sunt autem tria exempla maximè notabilia, quæ diuersis temporibus occurrerunt: quando populus vitulum conflauit & adorauit; quando carnes concupiuit in loco, cui ab hac re, atque à punitione, nomen inditum est; Sepulchra concupiscentiæ; quando detrahens de promissa terra cum exploratoribus inde reuersis, noluit ad eam ascendere. Primum exemplum pluribus verbis exponitur ab hoc versu ad xx. vsque. Annotatur in Bibliis ad marginem ex libro Exodi c. 17. [b] & 19. [c] & 31. [d] & 32. [e] in quorum primo narratur murmurantibus ob sitim Hebræis, eductam de petra aquam: in reliquis cùm ascendisset Moses C ad Deum legis tabulas ab eo accepisse: sed in vltimo integro capite conflatio vituli, & adoratio cum subsecuta punitione populi continentur; quódque Dominus appellat populum duræ ceruicis, dimitti petierit à Mose, vt irasceretur furor ipsius contra eos, & deleret eos, faceretque illum in gentem magnam, &c. De hac historia egimus in aliis commentariis tum Psalmorum [f], tum aliorum [g] librorum. Glorationem amolitur Hebræorum, ait Procopius, faciens mentionem promissionis ad Abraham; indicans completas iniquitates Amorrhæorum; omnia peccata iam inde ab egressu de Ægypto attingens, non quidem iuxta seriem, sed quasi in summa.

b vers. 6. c vers. 3. d vers. 18. e vers. 15. f in Ps. 105. 19. 20. g in Act. 7. 41.

Explanatio. Horeb rectius scribi quàm Oreb, & cur.

Nam & in Horeb.] Monui non semel scribi D rectiùs Horeb aspiratè, quàm Oreb leniter, quia Hebrææ vocis חרב *Choreb* prima litera ח *heth* aspirata est; simúlque de ipso monte dixi. Interpres præposuit particulam (*nam*) quæ causalem vsum potest hîc habere; vt reddatur causa, cur dictum sit populum semper contendisse aduersùs Dominum. Seruire verò etiam dici potest soli anteoccupationi: aut idem esse ac *equidem*, *certè*, *atqui*, &c. Emphasi non caret (*&*) in editionibus omnibus, significans (*etiam*) vt etiam illic, vbi tot diuinæ maiestatis atque potentiæ, & liberalitatis edita fuerant argumenta, non sit veritus populus, Deum prouocare per idololatriam.

Prouocasti eum.] De hoc verbo egi versu præcedente; vbi translatio nostra habet ad iracundiam prouocare, quod in editionibus aliis vnico E verbo dicitur eodem quod hîc. Exprimunt hîc etiam aliæ Dominum, pluraliterque verbũ vsurpant (*prouocastis*, הִקְצַפְתֶּם *hiktsaphthem*, אַרְגֵּזְתּוּן *arghezthun*, παρωξύνατε: & Chaldæa (*prouocastis coram Domino*) id est, quasi in faciem eúmque contemptu.

Et iratus delere te voluit.] Hebraicè (*& iratus est Dominus in vobis*, seu *in vos*, *contráque vos*, *ad perdendum*, siue *delendum vos.*) Græca idem significant καὶ ἐθυμώθη κύριος ἐφ' ὑμῖν ἐξολοθρεῦσαι ὑμᾶς. Chaldæa (*& fuit ira à conspectu Domini in vos, ad consumendum vos.*) Vbi paronomasia est inter nomen iræ רגז *regaz*, & præcedentis membri verbum ארגזתון *arghezthun*. In Exodo [a]; *dimitte me dixit Dominus, vt irascatur furor meus contra eos, & deleam eos*, Hebraicè, & Chaldaicè *consumam eos*, אֲכַלֵּם *achallem*; אֲשֵׁיצִינּוּן *ésceisinun*. Græcè, *conteram eos*, ἐκτρίψω αὐτούς. Contritionis atque consumptionis populi loco, successit postea contritio consumptióque vituli.

a c. 32. 10.

Vers. 9.] Quando ascendi in montem, vt B acciperem tabulas lapideas, tabulas pacti quod pepigit vobiscum Dominus: & perseueraui in monte quadraginta diebus ac noctibus, panem non comedens, & aquam non bibens.

Paraphr.

Iram suam Deus ac indignationem, voluntatémque delendi populum declarauit Mosi postquam ascenderat in montem Sinai vt legem ab ipso acciperet lapideis tabulis insculptam, decalogum continentem; quod contigit peracto ieiunio dierum quadraginta, totidémque noctium absque vllius aut cibi gustu, aut potus: eadem verò opera declarauit Deus dictæ legis obseruantiam exigi tanquam conditionem pacti inter ipsum & populum: Hoc est quod cap. 4. [b] C scriptum legimus; nempe ostensum à Deo pactum suum, quod præceperat vt facerent, & decem verba, quæ scripserat in duabus tabulis. Quod pactum in Exodi cap. 19. magis fusè ac disertè declaratur, prolato etiam consensu populi facturum se cuncta quæ locutus esset Dominus. De tabulis legis lapideis [c], déque ieiunio Mosis actum satis alibi.

b vers. 13. c ibidem.

Explanatio. Ascensio Moysis in montem.

Quando ascendi in montem.] Ascendit Moses in montem ad Deum, mense tertio egressionis Israël de terra Ægypti, déque monte à Domino vocatos, retulit populo, quæ Dominus referri præceperat; & cùm populus consensisset; iterum in ipsomet monte didicit, qua ratione disponendus esset populus ad legem recipiendam, D eidémque populo ad eum descendens renunciauit: tertio pòst die, signis terribilibus editis, & auditis, visísque à populo, aduocatus est Moses in cacumen; & rursus, Dei iussu, descendens, imperauit, vt intra certos terminos infrà, populus sese contineret: sic autem demum Decalogi legem idem populus intelligibili voce diuina pronunciatá audiuit; & cùm similibus terrerentur signis iis, quæ præcesserant, alia per Mosem ipsum, prout petierant, acceperunt præcepta, non immediatè à Deo, sine ab Angelo, Dei repræsentante personam: ad extremum, vltimo secessus quadragenariique ieiunij die, tabulas duas testimonij lapideas scriptas digito Dei accepit Moses; quo ipso die, compulit eum Dominus E ad populum descendere, idololatria vituli adorati contaminatum, ac tunc tabulas confregit, vitulúmque contriuit vsque ad puluerem, &c. Extant distinctè omnia ista in Exodi cap. 19. & 20. ac post alia capita, in fine 31. & in sequent. 32. & 33. rursus autem in 34. de aliis tabulis lapideis duabus instar priorum, cùm pariter Moses fuisset in monte cum Domino quadraginta dies, & quadraginta noctes panem non comedens, & aquam non bibens. In cap. 24. [d] præceptum scribitur Mosi ascendere ad Dominum in montem, ibique esse, vbi daret tabulas lapideas; is verò ascendisse cum Iosue,

d vers. 12.

Vt

Legum tabula.

Vt acciperem duas tabulas lapideas.] Ascendisse dicitur vt acciperet, non quia ea intentione præcisè ascenderit, vel quòd esset accepturus præmonitus fuerit; sed quoniam cùm ascendisset, accepit. Certè non constat præsciuisse se accepturum esse. *Duas* non habent hîc editiones aliæ, licèt id nomen reddiderit, qui Latinitate Chaldæam donauit; sed omnes in cap. 4. [a] & in Exodi c. 31. [b] & 34. [c] de quibus primo loco disputaui, rursúmque nominantur ab omnibus in 5. [d] in c. sequenti [e] libri nostri, videlicet post primas immediatè à Deo datas. Seuerus in Catena Græca M.S. lapideas legis tabulas fuisse scribit; vel quia lex insensibilibus, & lapideis hominibus dabatur (duræ ceruicis durissimæve, ac instar nerui ferrei vocatum nuper vidimus:) vel potiùs ἵνα καὶ λίθοις θεοχαράκτοις, καὶ δακτύλῳ θεοῦ γεγραμμένοις, τῶν λιθίνων καὶ ἀναισθήτων ἀποστήσῃ θεῶν, *vt lapidibus diuinitus insculptis, & digito Dei scriptis, à lapideis & ab insensibilibus diis auerteret lex Deúsve sic legem proponens.* Augustinus [f] priores tabulas digito Dei scriptas, & tamen à Mose fractas, ait designasse gratiam Dei, qua indigni facti sunt reuertentes corde in Ægyptum, & facientes idolum: posteriores ab homine excisas & scriptas, denotasse illos, qui de suis operibus gloriantur, non de digito Dei, hoc est, de spiritu Dei. Præterea docet repetitione legis nouum Testamentum significari; per priorem vetus, quod confractum & abolitum est; maximè quoniam data est secundò lex nullo terrore, sicut illa in tanto strepitu ignium, nubium, & tubarum. Item vetus Testamentum in prioribus tabulis indicatum scribit, quia Deus ibi præcepit, sed homo non fecit, & potiùs populum lex reum fecit: in secundis nouum, quoniam homo nunc per adiutorium Dei, pérque caritatem, legem facit, digito Dei, hoc est, spiritu Dei intus in corde scribente, non foris in lapide, non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordis carnalibus [g]. Sed quia iuxta editionem Græcam, videtur c. sequenti [h] haberi, quòd ipse quoque Deus tabulas secundas scripserit; immò & c. 34. Exodi [i] secundùm eamdem; & tamen easdem secundas excisas à Mose: obseruat idem Doctor, indicari cooperationem ad gratiam Dei quæ fit ab hominibus noui Testamenti: item gratiam quæ frangi censetur in eo qui amittit illam; & opera, in quibus gloriabantur Iudæi, vt proptereà manu Mosis scriptæ dicantur tabulæ posteriores: denique lapideo diptychio, vt ipse loquitur, lapideum cor illius populi insinuatum dicit; vel etiam Christum, qui fuit eidem lapis offensionis, & petra scandali, in se stabilis & firma, in dicto populo stoliditatem innuens. Quod paulè fusiùs declarat. Attingit eamdem allegoriam Origenes [k] de duplici Testamento vetere ac nouo in tabulis primis & secundis præfigurato: Nyssenus [l] tabulis prioribus cor humanum significatum vult cum lege naturali, quæ fractæ sint, Adam peccante; alias esse, quas fecit filius Dei factus homo præfiguratus à Mose, qui eas dolauit; & in quibus Spiritus sanctus scripsit veluti digitus Dei: Clemens [m] Alexandrinus cœlum terrámque in tabulis Dei digito scriptis considerat, ac simul prophetiam duorum Testamentorum. Thomas [n] Iorgius interpretatur insitum naturale lumen intellectus ad cognoscendum Deum, & innatam summi boni cupiditatem, quæ duo in singulis hominibus indelebilia sunt; quamuis insit nonnullis defectus in aspectu eo modo quo senum caligant oculi, quemadmodum Isaac [o], nec valeant scripturam legere [p] præ nimia prosperitate, quibus necessaria sunt vitrea perspicilla ad perspiciendam illius vitream fragilitatem; & alius in affectu, ob nimiam malitiá. Veri bonique insertam naturaliter cupiditatem Boëtius [a] tradit. Dauid [b] signatum super nos lumen vultus Dei, vt non sit necesse dicere, *quis ostendet nobis bona?* Cicero [c] omnibus innatum & in animo quasi insculptum esse deos, quales sint, varium esse, neminem negare. Rursum Augustinus [d] notans legem scriptam digito Dei in lapide propter duritiam Iudæorum, ait Christum digito suo scripsisse in terra [e], quia fructum quærebat. Sed quia in templo scribebat lapidibus strato, licèt forsan pulueribus obducto, eamdem duritiem innuere volebat, quódque legislatorem non intelligerent.

Cor lapideum.

a v. 13. b v. 18. c v. 1. & 29. d v. 22. e v. 1. 3.

f q. 166. in Exod. & q. 15. in Deut. & l. 15. cōtr. Faust. c. 4.

g 2. Cor. 3. 3.

h v. 1. i v. 1. & 28.

k hom. 9. in Gen. & in ep. ad Rom. c. 3.

l de vita Moysis.

m 6. Strom.

n in ps. 13.

o Gen. 27. 1. p Dan. 5. 8.

a 3. de consolat. b ps. 4. 7. c 2. de nat. deorum. d tract. 33. in Ioan. e Ioan. 8. 8.

Tabulas pacti, quod pepigit vobiscum Dominus.] Deest Domini nomen in editione Græca codicum Complutensium & Regiorum: in Sixtinis verò illud est, ac præterea pronomen relatiuum ἃς pertinens ad τὰς πλάκας, *tabulas*: in aliis ἧς iungendum cum διαθήκης, *pacto*, siue *testamento*, siue *fœdere*. Vocantur quoque tabulæ testimonij [f]: & dicitur in eis ostensum pactum Domini [g]: & cognominantur synonymo vocabulo tabulæ fœderis [h], atque testamenti [i]. Mitto pacti originationem, quam tradit Iul. [k] Cæsar Scaliger, à πάω: quoniam in pacato, non in hostico pascebant: quasi etiam nostrum pasco descendat à πάω, *sequor*, sicut ὀπάω, quod est ἅμα πάειν, *simul sequi*. Æolicè autem decurtando, tollendóque aspirationem, & addendo σκω, euaserit πάσκω: ac inde pas, paco, non modò pactum. Pactum Iurisconsulti [l] definiunt duorum aut plurium placitum, consensum atque conuentionem; & distinguere solent à contractu, pactum, inquam, quod nudum cognominant, státque in puris finib. conuentionis, ac præter consensum & conuentionem, nihil ei extrinsecus accedit, non stipulatio, non chirographum, non scriptura vlla, non rei interuentus; & aliter appellatur pactum conuentum, &c. Lege Paulum [m] Comitolum nostrum. Hîc quidem interueniunt multa; vt nudum censeri pactum non possit.

f Exod 32. 15. c. 34. 29.

Pacti etymon.

g Deut. 4. 13. h hic c. 9. n. 15. i Hebr. 9. 4. k de ling. Lat. c. 25.

Pacti quid.

l Vlpia. de Pact. l. 1. & de pollicit. l. 3.

m de contr. p. 2. c. 23.

Et perseueraui in monte quadraginta diebus ac noctibus.] Magis propriè iuxta verbum Hebræum אֵשֵׁב *esceb* futuri temporis, sed præteritum significans ob וָ *va* præfixum, & Chaldæum cum simili particula וִיתֵבִית *vihebeith*, *habitaui*, seu *mansi*: Græcè κατεγινόμην, *perstiti*. Exodi c. 24. [n] & 34. [o] *fuit ibi cum Domino quadraginta diebus, & quadraginta noctibus*; vel *dies & noctes*: idémque numerus hoc ipso capite nostro inferiùs [p] repetitur, & in sequenti [q]. Cùm autem primo loco Exodi [r] narratur, postquam iam ascenderat Moses cum Iosoe in montem Dei, habitasse ibi gloriam Domini, montémque Sinai nube tectum esse sex diebus, & septimo vocatum Mosem de medio caliginis, computandi sunt sex dies intra quadraginta, hísque includi, nempe à die septimo vel octauo tertij mensis vsque ad 17. quarti, quo die mensis quarti 17. Hebræi in Kalendario ponunt descensum Mosis de monte, fractionémque tabularum cùm vidisset adoratum vitulum, atque ob eam causam seruari ab ipsis ieiunium [s]. Certè probabile non est, vt Abulensis [t] notat, omissurum fuisse Mosem sex dies, quando proponit hoc loco Hebræis labores pro ipsis præstitos, cum ieiunio tam diuturno: plúsque valuisset commemoratio 46. dierum, vt conuinceret ingratitudinem eorum. Serarius [u] noster admittit 46. dies. Magalianus [x] idē asserit;

n v. 18. o v. 28.

p v. 11. 18. 25. q v. 10. r c. 24. 12. & seqq.

s d. 17. 7. ieiunium ex Hier in Zacha 8.

t ibid. q. 21. u l. 1. Iosu c. 4. q. 14.

x append de actis Iosue lect 4 annotat. 5

sed

sed seu in iugo montis inferiore, alios 40. in su- A
periore quibus tantùm ieiunauerit. Quadragena-
rij numeri mysteria prolata sunt aliàs, ac tot dies
a 3.Reg.19.8. noctésque ieiunauit Elias [a] & Christus [b], licèt
Lucas [c] non exprimat noctes; & apud Marcum [d]
b Matth.4.2. Syra editio, accipiendo diem vt componitur ex
Marci 1.13. horis 24. non vt à nocte distinguitur, & huic duo-
c c.4.2. decim horæ assignâtur, totidémque diei [e]. Noctiū
d c.1.13. porrò expressa mentio fit; quia solui noctibus ie-
e Ioan.11.9. iunium solebat, & id alioqui factum videri pos-
set, vt notat in Matthæi c.4. Glossa interlinearis,
Anselmus, Christianus Druthmarus, Euthymius,
Haimo, Paschasius Ratbertus.

Panem non comedens, & aquam non bibens.] Effe-
runtur hæc in aliis editionibus per verba præte- B
riti temporis. Eadem abstinentia repetitur versu
f v.18. 18. & in Exodi c.34.[f] Nominibus porrò panis &
Panis & aqua nomine quid significetur. aquæ integer victus humanus ordinarius descri-
bi solet, & parsimonia prisci temporis; & nomi-
natim per panem quiuis cibus intelligi, etiam
manna, quo in solitudine vtebantur Hebræi. *Ini-
tium vitæ hominis* ἀρχὴ, *præcipuum*, siue *principatus*,
*summa, caput, aqua, & panis, & vestimentum, & do-
mus protegens turpitudinem*, inquit auctor [g] Eccle-
g c.29.28. h in Exod. q.165. siastici. Augustinus [h], & Hieronymus [i] docent
i in Esa.3. nomine panis omnem cibum, & nomine aquæ
omnem potum significari: ac posterior quidem
k c.3.1. explanans apud Esaiam [k] robur panis, & robur
aquæ: & confirmans nostræ historiæ sententiam.
l v.3. Priore [l] capite declarans quo pacto non in solo C
pane viuere dicatur homo, hoc est, non in solo
cibo materiali, docui Mosem, Eliam, Christum, &
si qui alij memorentur longiore tempore quàm
ferat humana, & naturalis conditio, cibum cor-
poreum omnino nullum sumpsisse, vi quadam
m hom.5. diuina id adeptos esse. Qua in re Macarius [m] se-
nior Ægyptius præfiguratam notat gloriam re-
surrectionis, vt & in splendente eiusdem vultu
Mosis, in qua dos erat claritatis, cùm impassibi-
litate absque vlla cibi corporalis indigentia, es-
cam spiritalem gustando, qua nunc in hac etiam
n libro asce. vita fidelium animæ vescantur ex parte. Nilus [n]
item Abbas quòd octoginta diebus nihil cibi Mo-
ses acceperit, nulla humana ratione declarari pos-
se scribit, solum autem diuina ratione quæstio- D
o Deut.8.3. nem [o]; *non in solo pane viuet homo, sed in omni ver-
bo quod procedit de ore Dei.* De Iosue, si quis affirmet,
quando Mosem comitatus est prima vice in mõ-
tem, cum Mose, ac tanto tempore quanto is ieiu-
nauit, ieiunauisse, idem ferendum iudicium erit.
At non ieiunasse, sed manna illic decidente victi-
tasse; & aqua ex riuulo scaturiente, communior
p l.1.Ios. q.17. & 18. opinio est: de qua Serarius [p], & Magalianus [q] no-
q append. act. Iosue sect.4.ann.3. stri in Iosue, in annalibus Salianus [r]; & in Exodi
c.24. Cornelius item noster, ac præterea Leonar-
dus Marius. Hoc priuilegium patres passim solis
dant Mosi, Eliæ, & Christo, quod attinet ad eos,
r tom.2. anno 2544. n.423. quorū sacræ literæ meminerint, quamuis de aliis
tradant historiæ ecclesiasticæ, vt dicto capite
priore huius libri & alibi, memini, cùm enarra- E
rem Euangelium de ieiunio tentationibúsque
Quadragenæ Mosis quot. Christi. De Mose quæri potest, an bis tantùm vel
etiam ter eodem quem diximus modo ieiunaue-
rit. Præter primum quadragenarium ieiunium, de
quo hîc scribitur, sequentibúsque versiculis duo-
bus; & secundum, de quo versu 18. atque c. sequen-
s v.10. ti [s]: & narrantur in Exodi cap.24. [t] & 34. [u] simul
t v.12.18. u v.1.28. cum tabulis bis datis: infrà hoc ipso capite, post
memoratum contemptum terræ promissæ cum
aliis rebellionibus, testatur Moses iacuisse se co-
ram Domino suppliciter pro populo, quem dele-

re comminatus fuerat, deprecantem, quadraginta A
diebus, & quadraginta noctibus. Lyranus He-
bræos consectatus, tres quadragenas agnoscere
videtur; vt prima fuerit pro primis tabulis; secun-
da pro venia idololatriæ vituli; tertia quando pla-
catus Deus præcidi præcepit secundas tabulas.
Citat etiam quendam Andream in Leuitici c.23.
Attamen fatetur, opinionem communiorem esse
de duabus dumtaxat; ita vt vna eadémque fuerit:
in qua Moses orauit pro remissione idololatriæ,
& pro secundis tabulis. Ambigit Leonardus hoc
loco de quatuor, existimans tres peractas in Si-
nai, & videri quartam significari versu 25. post
murmur aduersùs promissam terrā in Cadesbar-
B ne: quamuis definiat [a] solùm tres, volens eo ver- a hîc & in Exod.34.
su, sequentibúsque contenta, pertinere ad ea, quæ
iam narrata fuerant facta in Sinai [b]; sicut & quæ b v.18.
sequenti [c] capite repetuntur. Ter quadragenos c v.10.
dies positos in monte à Mose, sentiens noster Sa-
lianus [d], testem adhibet, præter vniuersam He- d tomo 1. annal. anno 2544. num. 627.
bræorum scholam, Hugonem, & Caietanum in
Exodum, Marsillam in hunc locum, Genebrar-
dum in Chronologia, Adrichomium in theatro
terræ sanctæ; quosdam è sectariis: qui verò sal-
tem probabile id putent esse, Lyranum hîc, & no-
strum Sa, Rickelium tum hoc loco, tum in Exodi
c.34. auctorem historiæ scholasticæ in Exodum [e], e c.77.
Abulensem in eiusdem libri c.33.[f] Torniellus [g] f q.3.
negat Hebræis, tres in Sinai quadragesimas actas, g tomo 1. annal. anno
C sed tantùm duas; tertiam verò in Cadesbarne 2544.
colligitque tertiam hoc ex loco nostro versu 25.
vsque ad finem. Et quamuis fateatur, exponi po-
stremum locum cum Hugone, Caietano, & aliis
multis, de iisdemmet diebus quadragesimæ se-
cundæ, de quibus versu 18. scribitur, interponen-
do postea breuem recapitulationem eorum, quæ
contigerant ad sepulchra concupiscentiæ, & in
Cadesbarne: conuenientius multò arbitratur quod
initio posuit; quia nihil obstat, quo minus hic or-
do, quem textus præ se fert, retineatur: & quæ in
eo sunt, aptè congruunt iis, quæ cap.15. Numero-
rum memorantur de minis Dei, déque oratione
Mosis ad illum pro populo. His adde nostrum
Marianam, & Oleastrum hoc loco; qui tertiam
D quadragenam eo modo asserunt quo alij, id est,
in Cadesbarne pro rebellione, qua Hebræi nolue-
runt intrare terram, ob quam decreuit Deus eos
in deserto mori: multa verò suis locis omissa, O-
leaster monet, postea suppleri. Mariana non om-
nino affirmat; sed fortè repetitionem esse secundi
ieiunij, de quo c. sequenti rursus fit mentio. Eun-
dem Oleastrum citat, & sequitur Hieronymus
Baptista [h] de la Nuza: & cum Cyrillo [i] Alexan- h tract.1. euangelici 1.p.§.29. & 3.p.n.95. & seqq.
drino obseruat, quia post conceptum masculi, die
quadragesimo anima infunditur, Mosem ieiunas-
se per 120 dies: vt qui tanquam mater portabat
Hebræos in sinu [k], quos conceperat semine ver- i 8. & 15. de ador.
bi Dei ex rubo loquentis, eniteretur eosdem mol- k Num.11.12.
tis doloribus & anxietatibus: quia verò per pec-
E catum adorationis vituli simul cum intemperan-
tia, vitam amiserant non tantùm animæ, sed etiam
corporis, quòd Deus eos delere decreuisset; quasi
in ventre curæ ac sollicitudinis suæ denuo resu-
mens, per illud spatium dierum ieiunando, effor-
maret, iterúmque parturiret, donec formaretur in
ipsis Deus [l], in gratiam eos recipiens: quod vi- l Gal.4.19
deatur imitari Ecclesia, Quadragesimalis institu-
tione ieiunij currendo, vt peccatores post baptis-
mum mortui, veluti in ventrem ipsius iteratò in-
troducti [m], renascantur; & vita Iesu manifeste- m Ioan.3.4.
tur in eorū carne mortali [n], & apparente Christo n 2.Cor.4.10.

per

A per resurrectionem in noua vita immortali, exhibeantur tanquam ex mortuis viuentes [a]. Adhæc tres quadragenas ieiuniorum comparat cum totidem annorum vitæ Mosis; & quòd per primam ieiunij admissus est ad diuinæ collocutionis familiaritatem, constitutúsque legislator: per secundam, videre meruit Deum facie ad faciem, iterùm legem accipere, veniam populo impetrare; per tertiam, Deum placatum reddere, sedare iram illius, populo vitam acquirere. Subtiliter sanè hæc dicuntur, posita sententia de tribus quadragenis Mosis ieiuniis, quam videtur Cyrillo etiam Alexandrino auctor ille ascribere: qui tamen Cyrillus vnius dumtaxat, & quidem primæ, meminit; qua Moses Israëlis populum ex Ægy- B ptio errore ad vitam secundùm legem ducendam, iterum quodammodo parturierit ac reformarit. Christus autem simili ratione ieiunans, reformauerit nostram naturam ad sanctificationem; quæ ab initio in homine primùm formato, per intemperantem appetitum, peccati transgressionisque macula fuerat inquinata. Magister [b] historiæ scholasticæ meminit opinionis Hebræorum de tribus Mosis quadragesimis: aitque fieri posse vt ob hoc tres in anno Ecclesia proponat: licèt alij dicant quia Moses, Elias, Christus ieiunarunt tot diebus. Refert præterea obseruari quatuor à quibusdam, propter duas Mosis, vnam Eliæ, vnam Christi. Equidem propendeo magis in C duas tantùm quadragenas ieiunatas à Mose, quas etiam solas disertè in Scripturis sacris reperio, & à Patribus admissas lego; nimirum post quas bis tabulas legis obtinuit, & in quarum secunda itã Dei à populo deprecatus auertit: ita vt preces Mosis paulò infrà descriptæ, non differant ab iis quas Exodi liber post idololatriam vituli fusas prodit à Mose pro populo. Mitto tres Quadragesimas S. Francisci, hoc est, præter ordinariam, vnã ante festum Assumptionis in honorem B. Virginis, alteram post illud festum in honorem Angelorum, præsertim Michaëlis [c]. Tertullianus cùm Montanistæ tres quotannis plenas obseruarent septem septimanarum, duas obseruari voluit & quidem Xerophagiorum, exceptis Sabbatis & Dominicis [d], damnans qui non obseruarent ve- D lut psychicos, hoc est, animales: quo nomine damnatur hic error ab Eusebio [e], Theodoreto [f], Sozomeno [g], Nicephoro [h], Hieronymo [i]. Alioquin ex voluntate ieiunasse tres Quadragesimas pios nonnullos refert Amalarius [k], non ante Pascha solùm ex traditione Apostolica, verùm etiam ante festum S. Ioannis, siue post Pentecosten, & ante natiuitatem Domini. Micrologus [l] autem recenset secundam pro pœnitentibus. Magis particularia exempla talium seueriorum ieioniorum extant in historiis ecclesiasticis, Patrúmque vitis, & apud Palladium [m], Theodoretum [n], Nazianzenum [o], Cyrillum [p] Ierosolymitanum, Hieronymum [q], Augustinum [r], paulóque recentiora pro- E fert Thomas [s] Bozius. Celebre nomen Simeonis Stylitæ qui 28. Quadragesimas integras absque cibo & potu transegit [t]. Nec dissimilia narrantur ab externis Philone [u], & Luciano [x]. De variis Quadragesimis consulatur Ioannes [y] Filesacus, & Alphonsus [z] Ciaconius, de quibus & nos ipsi dum dissereremus de ieiunio Christi. Hugo meminit hoc loco quosdam quatuor quadragenas facere in anno propter duas Mosis, vnam Eliæ, vnam Christi.

a Rom. 6. 13.
b in Exod. c. 77.
Auctoris mens.
c Bonau. in Vita.
d Tertul. de ieiun. cont. Psychicos. c. 15.
e 5. hist. c. 17.
f 3. de fabul. hæret.
g 7. hist. c. 19
h 4. hist. c. 22.
i ep. 54. ad Marcell.
k 1. de diu. offic. c. 36. & l. 4. c. 37.
l obseru. Eccles. c. 35.
m hist. Laus.
n hist. philothea.
o epist. ad Hellenium.
p catech. 2.
q epist. 15.
r ep. 86 & lib. de mor. Eccl. c. 31. & 33.
s de signis Eccle. l. 15. c. 46. l. 15. c. 2.
t Theodor. sup. c. 26. de Simeon.
u de supplicibus.
x in Philopatro.
y tract. de Quadrag. c. 4.
z tract. de man.

Vers. 10.] Deditque mihi Dominus duas tabulas lapideas scriptas digito Dei, & continentes omnia verba quæ vobis locutus est in monte de medio ignis, quando concio populi congregata est.

DE primis tabulis duabus est sermo, quas finito ieiunio primo dierum ac noctium quadraginta, Moses accepit, secúmque detulit de monte descendens: in quibus inscriptus erat decalogus tam aptè, tantáque cum auctoritate, ac si B Deus ipsemet suo digito eum exarasset; id est, decem præcepta tum ad Deum & cultum eius pertinentia, tum ad proximum, & iustum cum illo conuictum, vt iam pridem docui cap. 4. [a] vbi est, quòd Domino iubente, congregatus est populus, vt audirent sermones eius; quódque ille accessit ad radices montis Horeb, qui ardebat vsque ad cœlum, erántque in eo tenebræ & nubes, & locutus est Dominus ad eos de medio ignis decem verba, quæ scripsit etiam in duabus tabulis lapideis. Quæ omnia fusiùs narrantur in Exodo [b], & à nobis dicto illo capite 4. libri nostri nonnihil declarata sunt. necnon in 5. [c] vbi repetitur locutũ Dominum in Horeb facie ad faciem cum populo de medio ignis & nubis & caliginis, voce C magna quæ continentur in Decalogo, nihil addendo ampliùs, & scripsisse ea in duabus tabulis lapideis quas tradidit Mosi. Idem adhuc habetur cap. 10. [d]

Paraphr.
a v. 10. & seqq.
b c. 19. 16. & seqq. c. 20. 1. & seqq.
c v. 2. & seqq.
d v. 2. 4.

Deditque mihi Dominus duas tabulas lapideas scriptas digito Dei.] Secundas tabulas ipsemet Moses comparauit sibi, & excidit seu præcidit, dolauítque, vt est c. sequenti [e], & in Exodo [f]. Vltimo loco primùm habetur promissum à Deo, quod ipse Deus scriberet: deinde quòd Mosi Deus præcepit, vt scriberet; is autem scripsit in tabulis verba fœderis decem. De primis in Exodi libro eodem [g] narratur, quòd legem ac mandata scripsit Deus in tabulis lapideis: & has dedit scriptas digito Dei [h]. Dixi priore versu cum Augustino [i], D videri ex contextu duorum librorum citatorum, id est, Exodi, & nostri, colligi primas dumtaxat tabulas à Deo scriptas, siue ab Angelo, qui Dei personam referret, atque quem inde Augustinus mysticum sensum eliceret, vt & alij, de materia tabularum lapidea; quódque nihilominus secundæ, quatenus denotant nouum Testamentum, censeantur scriptæ digito Dei, non quidem exteriùs, sed interiùs in corde, quod gratiæ cooperatur & Spiritui sancto per digitum Dei significato: præterea quòd secundas Deus promisisse dicatur scripturum, & Moses tamen scripsisse. Priuilegium fuit primarum tabularum, vt conficerentur à Deo & scriberentur: secundas voluit Deus hu- E mano labore parari, aut etiam scribi, vt magis præ se fert textus; ne primis fractis propter idololatriam, viderentur leges non concupitæ, sed obtrusæ, ac proinde magis deinceps studiosè custodirentur: sciréntque omnes amissam ob culpam, Dei gratiam non sine labore recuperari, ac per quandam dedolationem, & erasionem amoris rerum omnium, quæ Deo aduersantur, vt efficiatur mens coram Deo tanquam tabula rasa, cui solùm inscribantur quæ ipsi placent. Hugo admonet si quis de secundis tabulis velit asserere scriptas etiam digito Dei, sensum esse, quòd à Mose sint scriptæ, dictante Spiritu sancto, qui est digitus Dei

Explanatio.
e v. 1. 3.
f c. 34. 1. & seqq. & v. 27. 28.
g c. 24. 12.
h c. 31. 18.
i in Exod. q. 166. & in Deut. q. 15.

Dei, sicut Baruch ex ore Ieremiæ scripsit [a]; & Spiritus sanctus dicitur postulare pro nobis [b], id est, postulare nos facere. Pro nomine Dei habetur hoc loco nomen Hebræum אֱלֹהִים *elohim:* quod Caietanus interpretans Deum, vt iudex est significat, obseruat quadrare proposito; quoniam legislatoris officium est, scribere leges. Et quia ideo nomen Angelo quoque tribuitur, posset quis opinari eum hic intelligi: opera enim Angeli scriptæ tabulæ sunt, qui Dei repræsentabat personam. Cæterùm digito Dei Spiritum sanctum intellexit, non modò Augustinus, quem nominaui, & hymnus ecclesiasticus cognominans dexteræ Dei digitum: sed passim etiam qui explicant verba Christi [c], *si in digito Dei eiicio dæmonia*; &

B præterea Anastasius [d] Sinaita, qui simul vtitur eo Christi testimonio, inferétque consubstantialem esse Patri & Filio, qui Filius vocatur manus, quemadmodum connaturalia sunt inter se, & corpori manus digitique; immò & procedere Spiritum sanctum à Patre & Filio, &c. idem annotarunt Ambrosius [e], Augustinus [f], Idacius [g]: docétque Ambrosius [h], quod Iudæi digitum Dei non legunt, sed ferrunt: atramentum vident, non spiritum Dei: Ecclesia nescit atramentum, sed spiritum: idcóque Paulus nouit scribere non atramento, sed spiritu [i]. Tum exclamat; *O sacrilegum, ô ineptum populum Iudæorum! homo spiritu Dei scribit, & homo sub lege nutritus; & illi volunt Deum atramento scripsisse, non spiritu.* De Spiritu eodem sancto

C satis trita allegoria est digitus Dei, quem Pharaonis magi esse affirmauerũt in tertio signo in quo ipsi defecerant [k]: item de digitis Mosis aut sacerdoris, aut Christi, aut scribentis in pariete, & aliis apud auctorem Syluæ allegoriarum: & in hieroglyphicis apud Pierium. Digito autem scripsisse Christum in terra [l] notat Ambrosius [m]; vt quando de alterius iudicamus peccato, nostri meminerimus. Atqui figuratè digito Dei scriptum dicitur, quod eius vi, solóve imperio; quemadmodum tribuuntur eidem more nostro aures, oculi, brachium, facies, nasúsve, ad innuendas actiones auditionis, visionis, percussionis, iræ: digitis namque scribimus, quemadmodum dictis instrumentis illas actiones aut exercemus, aut ostendimus. Quã-

D doque digitus idem valet quod manus, & vtrumque idem quod robur ac potentia Dei, vt docent Ambrosius [n], Euthymius [o], & alij: nonnumquam minorem potentiam, siue minoris declarationem potentiæ, vt cùm cœli dicuntur opera digitorum [p] Dei, Eusebio [q] interprete; atque Chrysostomo [r], Didymo [s], Euthymio [t]; vel appensa tribus digitis moles terræ [u]; ad eum modum, quo scribitur dictum à Christo [x]; *digito suo nolunt ea mouere*, aut [y]; *ipsi vno digito vestro non tangitis sarcinas*; & à Roboam [z], *minimus meus digitus grossior est lumbis patris mei.* Sed quoniam exquisitiora opera digitis fiunt, & scriptio inter illa censetur, istum hic vsũ

E habere iudico, quod asseritur digito Dei scriptas tabulas, sicut & in Exodo [aa]. Plura reperies in commentario nostro Psalmi 8. [bb] Est porrò tandem notandum cùm hic scribit Moses (*dedítque mihi Dominus duas tabulas lapideas scriptas digito Dei*) nomen vltimum esse positum loco pronominis (*eius* vel *suo.*) Obseruauit hunc idiotismum Hebræum in genere [cc] Augustinus; vt nomina pro pronominibus ponantur. Sic, exempli adhuc gratia, duo & duo (animalia) ingressa scribuntur [dd] ad Noë in arcam, masculus & fœmina, sicut præceperat Dominus Noë, id est, sicut præceperat ei: itém [ee], *in die hostiæ Domini visitabo super*

a Ier.36.27.
b Rom.8.26.
Digitus Dei quis.
c Lucæ 11. 20.
d l.1. de rectæ fidei dogmat.
Filius manus nomine exprimitur.
e 3. de Spiritu S. c. 2.
f de catech. rud. c. 23. & serm. 6. de verb. Apost. c. 3.
g contra Varimadũ.
h de Noë c. 23.
i 2. Cor. 3. 3.
k Exo. 8. 19.
l Ioan. 8. 6.
m 3 de Spiritu S. c. 2.
Digito Dei scriptum, locutio figurata.
Digitus quandoque idem quod manus, & vtrumque idem quod robur ac potentia.
n 3. de Spiritu S. c. 6.
o in ps. 8.
p ps. 8. 4.
q ibid. in caten.
r ibidem.
s ibidem.
t ibidem.
u Es. 40. 12.
x Matth. 23. 4.
y Lucæ 11. 46.
z 3 Reg. 12. 10.
aa c. 31. 18.
bb v. 4.
cc in ps. 67. in id, *rex virtutum.*
dd Gen. 7. 9. 16.
ee Sopho. 1. 8.

A *principes*, &c. hoc est, in die hostiæ meæ; ipsemet enim Dominus loquitur. Hoc aliter Grammatici explicant, esse vti antecedente pro relatiuo.

Et continentes omnia verba, quæ vobis locutus est in monte.] Pro (*continentes*) editio Hebræa, Chaldæáque habent (*super eas*, עֲלֵיהֶם *bhalehem*, עֲלֵיהוֹן *bhalehon*; Græca (ἐν οἷς, ἐπ' αὐταῖς.) Omnia verba restringuntur ad decem, quæ nimirum audiuit populus immediatè à Deo, seu ab Angelo in Dei persona: quæque discretè decem fuisse scribitur in cap. 4. [a] & 10. [b] libri nostri, & in 34. [c] Exodi. Mons autem erat Horeb, seu Sinai: ad cuius radices in occursum Dei Moses de loco castrorum eduxerat populum [d]. Alia locutus est Deus Mosi soli, sed quæ ille populo edicere deberet; vt sic etiam lo-

B cutus dici possit Deus populo, id est, mediatè. Vtrumque Hugo docet; sed præstat sensus de locutione immediata Decalogi.

De medio ignis.] Sic prius c. 4. [e] & 5. [f] posteáque c. 10. [g] & colligitur ex Exodo [h]: licèt in hoc loco nostro Sixtini codices non habeant ἐκ μέσου τοῦ πυρός, *ex medio ignis*: quod omnes habent aliis indicatis locis.

Quando concio populi congregata est.] Breuiùs apud alias editiones, *in die cœtus, congregationis, synagogæ, Ecclesiæ*, בְּיוֹם הַקָּהָל *beiom hakkahal* בְּיוֹמָא דִקְהָלָא *beioma dikhala*, ἡμέρᾳ (præponunt Complutensia, & Regia Biblia ἐν) ἐκκλησίας. Interpretatur Vatablus diem comitiorum, quo congregatus est populus, vt audiret conditiones pacti, quod inire

C cum illo volebat Deus. Narratur id fusè in Exodo [i]. Eadem phrasis est inferiùs c. 18. [k] Latinè, & secundùm alias editiones (*quando concio congregata est*) vbi nomen populi omittitur: & in 2. Esdræ [l], *congregans aduersum eos concionem magnam*; vbi est קְהִלָּה *kehalah*, & ἐκκλησία. Nec alibi extat concionis nomen: semel autem duntaxat [m] verbum cõcionandi, Græcè δημηγορεῖν, *loqui ad populum.* Syraicè *cum turba* עַם כְּנֶשְׁתָּא *bham ebeunscta.* Concio à conciere descendit, quasi dicatur congregata cõuocatáque multitudo. Sumitur præterea pro suggesto vnde verba fiunt, pro oratione ipsa quæ habetur ad multitudinem, non tantùm istam. Gellius [n] docet concionem habere esse verba facere ad populum sine vlla rogatione; cum populo age-

D re, rogare quid eum quod suffragiis suis aut iubeat, aut vetet. Tubis argenteis ductilibus conuocari debuisse multitudinem vidimus libro priore [o]: quemadmodum

[p] *Buccina cogebat priscos ad verba Quirites,*

inquit Propertius, pro quo non rectè Persium citat Isidorus [q]: vtebantur in aduocanda concione accenso, vel cornicine [r]; quorum ministerio non dissimile præconis, vel apparitoris: dicebatur ab acciendo accensus, quòd acciret ad concionem siue illicium, siue conuentionem; quamuis Alexander [s] ab Alexandro accensi proprium velit ad concionem; præconis ad comitia vocare; quod meritò noster improbat Bulengerus [t] de his post

E alios disserens diligenter. Præconis mentio est in Genesi [u], qui clamabat vt omnes coram Ioseph genu flecterent, & præpositum esse scirent vniuersæ terræ Ægypti: in Exodo [x], qui crastino die solennitatem Domini futuram, & qui [y] clamabat voce magna (Hebraicè *transire fecit Moses vocem*, nempe vel tubæ, vel etiam animatum sonum) ne vir aut mulier quidquam afferret vltrà in opere Sanctuarij: in Iosue [z] plurium, qui etiam clamabant ad procedendum ante arcam: in historia [aa] Regum vnius vel collectiuè plurium, qui insonabant receptum exercitui; in Daniele [bb], qui clamabat

a v. 13.
b v. 4.
c v. 28.
Moni ubi quis.
d Exod 19. 18.
e v. 12. 15. 33. 36.
f v. 4. 22. 26.
g v. 4.
h c. 19. 18.
c. 20. 12.
i c. 19. 10. & seqq.
k v. 16.
l c. 5.
m Actuum 12. 21.
Concio vox vnde.
Pro suggesto sumitur, & oratione ipsa.
n L. 13. c. 14.
o c. 10. 2. 3.
p Prop. l. 4. elegia 1.
q 17. etym. c. 4.
r Varro 4. & 5. de ling. Lat.
s L. 2. c. 27.
t 6. de imp. Rom. c. 16. & 17.
u c. 41. 43.
x c. 32. 5.
y c. 36. 6.
z c. 3. 2.
aa L. 3. 22. 36.
bb c. 3. 4. 5.

mabat

mabat valentet vt adoraretur ſtatua Nabuchodonoſor.

Verſ. 11.] Cúmque tranſiſſent quadraginta dies, & totidem noctes, dedit mihi Dominus duas tabulas lapideas, tabulas fœderis.

PARAPHR.

DAtæ à Deo legis in tabulis duabus lapideia beneficiom, tanti faciens Moſes, tum verò etiam ob circumſtantiam adeò longi dierum quadraginta, totidémque noctium ieiunij; & magno æſtimari volens à populo, quem ſibi ea Deus ratione ſingulatiter deuinxit, atque peculiarem ac eximie dilectum populum, tanquam per huiuſcemodi pactum, fecit, ſæpiùs Moſes repetit & inculcat; ac oune quidem tertiò in iſtomet capite, in quo bis [a] antea meminit; & adbuc bis in præcedentibus 4.[b] & 5.[c] vt omittam alia duo loca eiuſdem noſtri [d] capitis; & de ſecundis tabulis caput ſequens [e]; cum Exodo [f] de vtriſque. Valebat item circumſtantia illa diotornioris abſtinentiæ ſine cibo potúque, ad commendandos Moſis pto populo ſuſceptos labores; ſimul & ad exprobrandam ingratitudinem ac inobedientiam populi, tam facilè violantis & perfringentis legem, tanto cum apparatu ipſiuſmet Dei, & adeò ſeria præparatione Moſis conceſſam. Idem Chriſtianos attendere oporteret circa legem euangelicam, quam Chriſtus non niſi poſt ſimile tulit in monte, quadragenarium ieiunium: & ſanguine proprio ſanciuit, prætet, non ſolùm trienuales à baptiſmo labores, verùm etiam annorum priorum trigiota iam inde ab exordio incatnationis. Nec aliter ſentire ac æſtimare de ſuis religioſos legibus conſtitutionibúſque conuenit, quas non ſine multis meditationibus, precibus, ſacrificiis, lacrymis, pœnitentiis, reuelationibus fundatorum, vt noſter de ſuis S. Ignatius affirmabat, acceperunt. Similis alios etiam Ethnicos legiſlatores impulit cauſa, vt ad maiorem auctoritatem atque commendationem, comminiſcerentur & perſuadere oiterentur diuinis ac miris prorſus modis dictatas ſibi leges traditáſque, quas ſubditis proponerent ac ferrent. Minos aſcribebat ſuas vel Ioui, vel Mercotio: Lycurgus Apollini: Zamolxis Veſtæ: Numa Ægeriæ. Demoſthenes [g] appellabat νόμον εὕρημα καὶ δῶρον θεῶν, *legem inuentum & donum deorum.*

a v.9.& 10.
b v.13.
c v.22.
d v.15.& 17.
e v.1.2.3.5.
f c.24.12.c.31.18.c.32.15.16.19.c.34.1.4.28.29.
g orat.1. in Ariſtog.

Explanatio.

Cúmque tranſiſſent quadraginta dies, & totidem noctes.] Editiones aliæ habent (*& fuit*, ſeu *factum eſt à fine*, ſiue *poſt finem quadraginta dierum, & quadraginta noctium*, מִקֵּץ *mikkets*, מִסּוֹף *miſſoph*: vel *per quadraginta dies*, &c. διὰ τεσσαράκοντα ἡμέρας. Reprobat id Eugubinos, quia διὰ, hoc eſt, *per*, non rei finem, inquit, ſed intermedium ſpatium ſignificat.

Duæ tabulæ piures.

Dedit mihi Dominus duas tabulas lapideas.] Hebraicè Chaldaicéque hic & alibi (*tabulas lapidum.* לֻחֹת הָאֲבָנִים *luchoth haananim*, לוּחֵי אַבְנַיָּא *lucho annaya.*) Sic ſolet illis linguæ ſubſtantiuum nomen, poni pro adiectiuo. Hæ primæ tabulæ fuerunt; ſecundas Moſes ipſe comparauit ſibi, excidit, dolauit, & quorumdam ſententia etiam ſeripſit, de qua re c. ſequenti.

Tabulæ fœderis.

h c.31.18.c.32.15.c.34.29.

Tabulas fœderis.] Verſo 9. vox pacti erat: in Exodo [h] teſtimonij: pro fœdere vel pacto ſunt nomina בְּרִית *berith*, קְיָמָא *keiama*, διαθήκη: pro teſtimunio עֵדוּת *hheduth*, סָהֲדוּתָא *ſahadutha*, μαρτύριον, Larioi autem nominis fœderis notationem c.7.[a] vimque poſuimus.

a v.2.

Verſ. 12.] Dixítque mihi: Surge, & deſcende hinc citò: quia populus tuus, quem eduxiſti de Ægypto, deſeruerunt velociter viam quam demonſtraſti eis, fecerúntque ſibi conflatile.

PARAPHR.

DEinceps ad 22. vſque verſum reuocat in memoriam vetus peccatom idololatriæ, cùm populus vitulum fecit ſibi, abſente Moſe, ac diutiùs io monte cum Deo commorante, vt adoraret illum: de quo peccato monitus ab eodemmet Deo, ac deſcendere ad præuaricatorem popolum iuſſus fuerit. Extant hæc prolixiore ſermone in Exodo [b]; & inter alia quòd Moſi Deus dixerit, *Vade* [c], *deſcende: peccauit populus tuus, quem eduxiſti de terra Ægypti: receſſerunt citò de via, quam oſtendiſti eis, feceruntque ſibi vitulum conflatilem, & adorauerunt, atque immolantes ei hoſtias dixerunt; Iſti ſunt dij tui Iſrael, qui te eduxerunt de terra Ægypti.*

b c.32. toto.
c v.7.8.9.

Explanatio.

Dixítque mihi.] Chaldaicè etiam (לִי *li, mihi:*) Hebraicè, & Græcè (*ad me* אֵלַי *elai*, πρός με); in omnibus autem illis tribus inſeritur Dominus יְיָ יְהוָה *Iehouah*, κύριος.

Surge, & deſcende hinc citò.] Deeſt in editionibus aliis coniunctio, cuios quoque abſentia maiorem inſinuat celeritatem ac feſtinationem: addunt verò in fine, (*hinc* מִזֶּה *mizzeh*, מִכָּא *miccha*, ἐντεῦθεν. Ex Exodo [d] recitaui paulò antè; *Vade, deſcende*, &c. vbi aliqui codices interponont particulam coniungentem (*vade, & deſcende.*) Editio autem Græca habet (*Vade, celeriter deſcende*, βάδιζε, τὸ τάχος κατάβηθι) & in Sixtinis codicibus additur (*hinc*, ἐντεῦθεν) ſicut hic. Caietanus, atque illius nomine ſuppreſſo, Marzilla, obſeruaot circa verbum (*ſurge*) inſinuari, quòd non ſtabat Moſes coram Deo; ſed vel genu flexus, vel proſtratus erat. Atqui alibi [e] docui, ſurgere, קוּם *kum*, ἀναστῆναι, celeritatem quandam & alacritatem agendi denotare nonnumquam, non ſemper ſitus poſitioníſve mutationem: vt [f]; *Surge igitur, & fac, & erit Dominus tecum; ſurge* [g], *fac nobis deos*; quod Aaroni populus dixit, volens vitulum adorare, de quo hîc agitur: *Surgite* [h], *benedicite Domino Deo veſtro.* His locis eſt verbum קוּם *kum*, & ἀναστῆναι: Latinè diceremus *age*, & *agedum*, vel *agite*, & *agitedum, eia, heus*, &c. Quod etiam valet apud Hiſpanos, *alto*; cui ſynonymum eſt, *ea*, vel *ea pues*; &c. quæ animum alicui faciunt; eúmque velut erigunt, vt quidpiam alacriter aggrediatur. Idem iudiciom de particula Italica *ſu*, & *ſu toſto*, & *or ſu*, aut *or via*: & de Gallica *or ſus*, *or auant*, &c. Procidiſſe ante Dominum poſtea [i] Moſes, & iacuiſſe ante Dominum, ſeu coram Domino narratur; ſed non prima vice, quando primas tabulas accepit; quo etiam tempore non aſcenderat per ſe, vt pro peccatis populi precaretur, ſicut poſtquam ille vitulum adorauerat. Auguſtinus in locutionibus [k] Exodi tractans recitata verba, *ſurge, fac nobis deos: ſedenti*, ait, *loquebantur: an potiùs locutio eſt notanda: propter quod ſæpe dicitur* [l]; *Exurge Domine*; aut [m], *ſurge Deus, iudica terram.* Caietani [n] opinio eſt, Dei verba ironicè accipienda & humano more, ad Moſem lætum euorem & deſcendentem cum tabulis, quaſi diceret; vade, deſcende, onia diruit populus tuus quidquid boni conſtructum erat

d c.32.7.
e in Actis 2.25.
f 1.Par.22.16.
g Exod.32.1.
h 2.Eſd.9.5.
i v.18.25.
k ad c.32.
l pſ.43.23.
m pſ.81.8.
n in Exod.32.

erat in eis. Cæterùm ex eo quòd citò surgere & descendere iubetur Moses, quia peccauerat populus, elicit Hieronymus [a] Guadalupensis morale documentum, vt summa diligentia conentur ij, quorum interest, alios extrahere à peccato, & quidem quàm primùm; simul etiam, vt qui sibi conscius est mortaliter peccasse, non differat ex eo exire ac liberari, saltem per contritionē; quidquid sit de obligatione præcepti contritionis, de qua idem auctor disputat, & de tempore quo elici debeat. Audi, inquit, quid dicat Moyses sibi à Domino præceptum: *Surge, & descende hinc citò*, &c. Non ait Deus *descende lentè*, aut *pedatim*, seu *pedetentim*, sed *citò*: quia quàm celerrimè danda est opera, vt vulnus peccati sanetur. Citat ex Esaia [b] nomina Messiæ; *accelera spolia detrahere, festina prædari*, & ex Paulo [c], *Deus pacis conteret Satanam sub pedibus vestris velociter*; ex varijs alijs locis, in quibus comparatur peccatum cum colubro, scorpione, vipera, aspide, basilisco siue regulo, &c. quorū ictus venenati mortem inferunt, nisi remedium illicò afferatur. De periculo graui mortis, & quando vrgeuit præceptum confessionis, aut administratio sacramenti, vel receptio, non est dubium, quin contritio requiratur, aut saltem attritio cui coniungitur sacramentum supplens defectum contritionis. Verùm hoc scholis permittatur.

a in Osee 1. obiter ad mores.
b c.8.3.
c Rom.16. 20.

Quia populus tuus.] Omisit Interpres noster expositionem vocabulorum שִׁחֵת *fschcheth*, חִבֵּל *chabbel*, ἠνόμησε: quorum duo prima significant *corruptus est*; vltimum *iniquè egit*, *deliquit*, *peccauit*. Extant eadem aliarum editionum verba, & nostra (*peccauit*) in Exodo cùm recitatur eadem sententia. Corruptum verò esse populum, aut corrupisse se continet allusionem ad fornicationem, siue adulterium, fide violata coniugali: quæ allusio familiaris est in diuinis literis pro idololatria, vt non semel notauimus. Quòd porrò alloquens Deus Mosem de populo idololatra non (*populus meus*) dicit, sed (*populus tuus*) emphasim magnam habet, vt & quod sequitur (*quem eduxisti*) cùm solitus esset populum suum appellare, & legem dando pronunciasset; *Ego* [d] *sum Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Ægypti.* Indignus iam erat hoc nomine, propter peccatum adeò graue, dignus autem repudio; vtpote fornicati à Deo [e]; in adinuentionibus suis [f], & cum dijs alienis [g]; & postulantes vitulum, ac impetrantes dixerant [h]; *hi sunt dij tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti.* Dicebatur populus Mosis vel cognatione carnis, vel affectu sollicitudinis, & dilectionis; vt etiam videretur peccatum populi in ipsummet Mosem redundasse, siue populus in illum quoque peccasse, inquit Caietanus [i]. Quem Caietanum non rectè Leonardus Marius intellexit, mirari se scribens quid ei venerit in mentem, cùm dixit (*significanter dicit Deus, populus tuus, hoc est, tam dilectus à te, ad cumulum criminis*) vt etiam ipsum Mosem peccasse significetur. Tantum enim abest, vt hac phrasi Deus Mosi suum aliquod peccatum exprobret; vt potiùs contra eum, tanquam fidelem subditorum suorum pastorem excitet, vt pro eis vigilet, & deprecetur. Fefellit Marium omissa particula (*in.*) Significanter autem dicit (*populus tuus*) ait Caietanus, ad cumulum criminis, nempe populi: vt etiàm in ipsum Mosem peccasse significetur, scilicet populus. Hieronymus in Danielem [k] (pro quo lapsu memoriæ quidam [l] citant commentarium in Exechielem) explanans apud dictum prophetam verba Gabrielis; (*Septuaginta* [a] *hebdomades abbreuiatæ sunt super populum tuum, & super vrbem sanctam tuam*) hoc annotat loci nostri opportunum intelligentiæ. Quia inquit, propheta dixerat, *Eduxisti* [b] *populum tuum, & nomen tuum inuocatum est super ciuitatem tuam, & super populum tuum*, propterea ex persona Dei loquitur Gabriel. *Nequaquam populus Dei est, sed populus tuus; nec vrbs sancta Dei sed sancta vt dicis, tibi.* Mox subdit. Simile quid & in Exodo [c] legimus, quando Deus loquitur ad Moysen; *descende; peccauit enim populus tuus*, hoc est, non populus meus, quia me deseruit. Gregorius [d] eodem pacto exponit (*peccauit populus tuus*) ac si diuina vox, inquit, Mosi diceret, qui in tali peccato lapsus est, iam meus non est. Eadem Theodoreti [e], Aquinatis [f], Chrysostomi [g] Eusebij [h], quos citat Sanctius [i] noster, expositio: licèt hic malit apud Danielem eiusmodi mutationem pronominum factam non propter odium aut offensionem populi, quia iam satis fuerat pœnarum ab eo exactum; & iam Deus statuerat illum ornare, & habere pro suo, & suum appellauerat, loquens de reditu ex captiuitate; sed ad ostendendam singularem Dei beneuolentiam in Danielem, vt in eius gratiam tam velit esse munificus in populum illum: prætereà quoniam non benè conuenit ciuitatem despectam ac repulsam, nominari à Deo sanctam. Malim ipse pluribus assentiri etiam circa Danielis locum; & quidquid sit de illo, iidemmet de hoc nostro docent quod diximus, ac in confirmationem quoque & exemplum adducūt, Eusebius ac Theodoretus; & passim alij tum in Danielem, tum in Exodum, tum in hunc locum nostrum, vt Glossæ, Lyranus, Rickelius, Pererius (qui Tertullianum [k] citat præter alios) Pintus, Abulensis, Marzilla, Cornelius, Sa, &c. Abulensis addit hoc loco; quoniam præerat Moses populo spiritualiter & temporaliter: item vt sic moueretur ad orandum pro eo tanquam pro re sua. Similis adhuc formula in Ezechiele [l], *& vade, ingredere ad transmigrationem, ad filios populi tui*: item [m]; *& tu fili hominis, pone faciem tuam contra filias populi tui* Sic prætereà vocat Deus solennitates non meas, sed vestras [n]; Sabbata, neomenias, calendas, festiuitates, non meas, sed vestras [o]. His ipsis locis quæ indicaui notatur idem ab Enarratoribus, tum verè à Sanctio, & Prado nostris. Ideirco inferiùs in Cantico [p] cognominatur gens adultera, & infideles filij.

d Exod.20. 2.c.19.4.& alibi sæpe.
e ps.72.27.
f ps.105.39.
g Iudi.2.17.
h Exod.32. 4.
i ibidem.
k in c.9.
l L..d.Y tel. la in Exods 32.

A
B
C
D

a Dan.9. 24.
b v 15.& seqq.
c c.32.7.
d 20 mor. c.8.vel 6.
e in Dan.9.
f ibid.sed huius cōm. non legi.
g or.2.cont. Iud.
h 8 de demonstrat. euang.c.2.
i in Dan.9.
k contr. Iudæos.
l c.3.11.
m c.13.17.
n Mal.2.3.
o Esa.1.13. 14.
p c.32.20.

Quem eduxisti de Ægypto.] Græcè (*quos eduxisti de terra Ægypti*) Quo ipso modo extat in Exodo [q] οὓς ἐξήγαγες. Idem verbum Græcum, & Latinum, & Chaldæum est in ea sententia, qua populus de Mose, ipsiúsque murmurans absentia, dixit, *Moysi* [r] *enim huic viro, qui nos eduxit de terra Ægypti, ignoramus quid acciderit*, item, in alia, qua populus de vitulo: *hi* [s] *sunt dij tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti*; sed vtroque in loco, est Hebræum verbum הֶעֱלָה *hahhalah*, *ascendere facere*; Græcum in vltimo ἀνεβίβασαν, pro quo legit Tertullianus [t] (*eiecerunt*)

E

q c.32.7.
r v.1.
s v.4.
t contr.Iud. c.1.

Deseruerunt velociter viam, quam demonstrasti eis.] Iuxta editiones alias est, *recedere*, siue *transgredi de via*: & pro verbo (*demonstrasti*) est (*præcepi*) cum affixo Hebræo, & Chaldæo, cum separato Græco צִוִּיתִם *tsiuuithim*, פַּקֵּדְתִּינוּן *pakkedthinnun*, ἐνετειλάμην αὐτοῖς *præcepisti*. In Exodo [u] (*recesserunt citò de via, quam ostendisti eis*) vbi editiones reliquæ phrasim eamdem habent quæ hîc est. Sed omnes, etiam Græca (*præcepi*) in prima persona. Vt sit mirum qui Latinè transtulit Chaldæam vtrobique posuisse

u c.32.8.

fuisse in secunda persona (*præcepisti.*) Vtrumque verum est,& Deum,& Mosem præcepisse,sed Mosem vt Dei ministrum. Præceptum autem fuerat de vno tantùm Deo vero colendo, cauendáque idololatria, seu alienorum & falsorum deorum cultu, datam in Decalogo [a]. Versu 16. vidisse se Moses ait quod populus deseruerat velociter viá Dei, quam is eis ostéderat. Glossa interlinearis & Hugo, insinuari notant per aduerbium (*velociter*) leuitatem Hebræorum: per (*viam*) Christum, qui se viam esse asseruit [b]: per (*demonstrasti*) quod essent inexcusabiles. Literaliter via significat doctrinam, & legem Deum colendi quæ est via vitæ. Celeritatem in contemptu obseruat Caietanus. In psalmo 105 [c]. canitur; *citò fecerunt; obliti sunt operum eius, & non sustinuerunt consilium eius: & fecerunt vitulum in Horeb, & adorauerunt sculptile: & mutauerunt gloriam suam in similitudinem vituli comedentis fœnum: obliti sunt Deum, qui fecit magnalia in Ægypto, mirabilia in terra Cham, terribilia in mari rubro.* Ibi docui pro (*citò fecerunt, obliti sunt*) alios reddere (*festinanter obliti sunt, seu citò fecerunt vt obliuiscerentur, festinauerunt obliuisci, non diu recordati sunt, citò finem imposuerunt cultui Dei.* Hebræa eo loco sunt מִהֲרוּ שָׁכְחוּ *miharu schachechu*: Græcè vnico verbo ἐτάχυναν, *festinauerunt.* Visa nimirum illis nimis longa Mosis absentia. Ibidem omnihil de studio perseuerantiæ in bono egi: ac inter alia, miratum retuli Paulum [d], quòd Galatæ sic tam citò transferrentur ab eo, qui vocauerat ipsos in gratiam Christi. Insulsus porrò admodum est R. Salomon fingens vitulum illum conflatilem animatum fuisse, ambulasse, comedisse, ideóque Aaronem ei altare erexisse. Citatus Psalmus qua se tuetur, oppositum efficit; appellans similitudinem vituli comedentis. Rabbinum illum Lyranus & Abulensis confutant. Inde porrò discitur quanti referat vt non absit prælatus, quantumuis videatur cum Deo, pro suarum ouium agere negotiis, & vicarios idoneos relinquere, quales Aaron & Hur.

a Exod. 20. 3 & seqq.

Via pro Christo.

b Ioan. 14. 6.

c v. 13. 19. 20. 21. 22.

d in Actuum 7. 41. ps. 77. 58. ps. 105. 19. 20.

Feceruntque sibi conflatile.] Non habent editiones reliquæ particulam coniungenté; & sine illa videtur oratio, vt ita dicam, dissoluta, magis insinuare cómotum, indignatúmque iustè animũ Dei aduersùs tam nefandum crimẽ idololatriæ. Vitulus conflatilis erat, qui etiam hîc paulò pòst [e] exprimitur nominatim: vt & in Exodo [f] à Deo ipsũ Mosem alloquẽte: vbi præterea inserit [g], dixisse quòd populus adorauerat, atque immolans ei hostias dixerat; *Isti sunt dy tui, Israel, qui te eduxerũt de terra Ægypti.* De vitulo illo, déque vocabulis עֵגֶל *bhegel*, cui simile Chaldæum עֵגַל *bhagal*, & μόσχος: item de מַסֵּכָה *massechah*, seu מַתְּכָא *matthecha*, & χωνευτὸν, conflatile & sculptile, egimus alibi [h]; quódque idcirco Hebræi deos suos appellauerint, quia iam voluntate in Ægyptum redire decreuerát, vbi tale idolũ adorabatur. Quod Hieronymus in citatum epistolæ Pauli ad Galatas locum, reprehẽsos quòd sic tam citò transferrentur siue transponerentur, notat non eiusdẽ reatus esse, transferri ab aliquo difficulter, & citò trãsferri; vt in martyrio non eadem pœna plectitur, qui absque colluctatione & tormentis, statim prosiliuit ad negandũ; & ille, qui inter eculeos, fidicolas, ignésque distortus, compulsus est quod credebas negare; hoc, inquam, ad propositũ transferri potest; quòd scilicet Hebræi tam citò, tanta facilitate deseruerint viam diuinæ religionis, translatique sint ad vitulũ adorandũ. Miratur eleganti, ac fuso sermone, Loysius Legionensis, enarrans eundẽ Apostoli locũ, quàm

Conflatile quid.

e v. 16.

f c. 32. 8.

g ibidem.

h in Actuum 7. 41. ps. 77. 58. ps. 105. 19. 20.

A citò, id est, quàm leuibus de caussis, mortales cũcti, iustitia deserta, quæ vna totius beatæ vitæ rationẽ continet, ad scelus, in quo sũma miseria est, omnia sua studia conuertant, quámque leui impulsu se deiici à recti studio, & à constantiæ statu patiãtur. Profert in exemplũ Hebræos, qui maximis à Deo, & maximè recentibus beneficiis affecti, quòd ad breue tempus eos liquisset Moses, ab amore Dei ingratè recesserunt: eosdem rursus, qui paucorũ & timidorum audito sermone hominũ robora corporum Chananææ gentis laudantiũ, se abalienauerunt à Deo [a]. Addit captum subito ac fortuito aspectu alienæ vxoris Dauidem [b]; Petrũ vna ancillæ voce de constantia deiectum [c]. Nec alia desunt exẽpla. B Nec omittenda Hieronymi annotatio Danielem [d] declarantis, cùm recitat verba Nabuchodonosor, *deos meos non colitis.* Alij, ait, hãc dicũt Scripturæ sanctæ consuetudinem, vt vnum idolũ appellet pluraliter; vt est illud in Exodo [e] de vitulo; *isti sunt dy tui, Israel, qui eduxerunt te de terra Ægypti*; & in Regum volumine Ieroboam ponẽs aureum vitulũ in Bethel, idola fecisse narratur [f]. E contrario multa dæmonia singulari numero appellantur; vt in Esaia [g]; *inclinat se, & adorat illud, & votum faciens, dicit; Deus meus es tu.* Denique obserua, Chaldaicè dicto loco Exodi verti (*isti timor tuus* אִלֵּין דַּחַלְתָּךְ *illen dachlathach*) id est, *dy quos colere & timere debes.* Alioqui Deus etiã verus cognominatur timor & pauor noster [h], vt aliàs admonuimus. Sed C stupiditas ac stultitia magna aurum timere, non Deum, (*sic & Deus dici nonnullis videtur quasi* δέος timor) qui flatum & animam hominis habet in manu sua & potestate, potéstque eum corpore perdere in gehennã [i]. Nugas enim dixi esse, quòd vitulus ille aureus fuerit animatus; nec si ei se spiritus inseruisset, huius potentia vllo modo cũ Deo vero comparanda. In Psal. 15. [k] *Multiplicatæ sunt infirmitates eorum, postea accelerauerunt*: Theodotio legit εἴδωλα pro infirmitatibus: & celeritatis nomine quidam [l] notant intelligi idololatriã, quoniam homines nullo consilio, nulla rationis mora interposita, nullo pondere iudicij retardati, præcipites ad idololatriam decurrerunt, carnis voluptate capiente: atque hoc sibi velle quod hîc scri- D bitur Hebræos viam velociter deseruisse. Plura in commentario nostro eiusdem Psalmi.

a Num. 13. 33. 34. c. 14. toto.

b 2. Reg. 11. 2 & seqq.

c Matth. 26. 69. & seqq. Luc. 22. 56. 57. Ioan. 18. 25. Marc. 14. 66 & seqq.

Vnum idolũ plurali numero appellari, & e contra, multa numero singulari.

d c. 3. 14.

e c. 32. 4.

f 3 Reg. 12. 28.

g c. 44. 17.

h Gen. 31. 42. 53. Esa. 8. 13.

i Matth. 10. 28. Lucæ 12. 5.

k v. 4.

l Agellius ibidem.

Vers. 13.] Rursúmque ait Dominus ad me: Cerno quòd populus iste duræ ceruicis sit:

Vers. 14.] Dimitte me vt conteram eum, & deleam nomen eius de sub cœlo, & constituam te super Gentem, quæ hac maior & fortior sit.

SImilia, immò eadem recitantur Exodi cap. 32. [m] his verbis: *Rursúmque ait Dominus ad Moysen: Cerno quòd populus iste duræ ceruicis sit: dimitte me, vt irascatur furor meus contra eos, & deleam* E *eos, faciámque te in gentem magnam.* In his primùm considerare oportet, quanti sit apud Deũ momẽti viri iusti deprecatio, vt etiam Iacobus [n] monuit exemplo Eliæ [o]. Resistit iusti oratio ipsimet Deo, quamuis Iob [p] scribat illius iræ neminem resistere posse: quemadmodum & restitit Aaron [q], Phinees [r], Dauid [s]. Verùm omnes sancti, qui iræ Dei obuiant, inquit Gregorius [t], ab ipso accipiunt, vt contra impetum percussionis eius opponantur: atque cum ipso se erigunt contra ipsum, qui deprecandi ausum præbet: sed cùm su-

PARAPHR.:

m v. 9. 10.

Iusti apud Deum deprecatio quanti sit.

n c. 5. 17.

o 3. Reg. 17. 1. & seqq.

p c. 9. 13.

q Num. 16. 45. Sap. 18. 21.

r Num. 25. 7. 8. ps. 105. 30.

s 1 Par. 21. 15.

t 9 moral. c. 11. & 12.

Kk perna

perna eiusdem indignatio sese medullitus moues, hanc oppositio humana nó teneret. Sic enim Moses exorare pro se ingressum in Chanaan nó valuit [a]: nec Dauid iram Dei contra se temperare, fugiens ab Absalone filio [b]; nec Elias, in fuga a Iezabele [c]. Vnde prohibitus est Ieremias orare pro populo, & obsistere [d] sibi; & negauit Deus si starent Moses, & Samuel exauditurum se pro eodé [e]; vel si Noë, Daniel, Iob [f]: licèt hoc vltimo orante pro suis amicis, promiserit Deus remittendum peccatum eorum [g]. Multa huc spectantia reperies in Psal. 105 commentario nostro. Ex alia verò tamen parte rursus queritur apud Deum ipsum Esaias [h], non esse qui inuocet nomen illius, qui cõsurgat, & teneat eum: immò apud Ezechielem [i] Deus, non esse qui ascendant ex aduerso, & opponát murum pro domo Israël, vt stent in prælio, in die Domini: & cùm quæsiuisset virum, qui interponeret sepem, & staret oppositus contra illum in terra, ne dissiparet eam, non inuenisse [k]. Chrysostomus [l], timorationes quátam vim Sanctorú habeant declarãns, eadem opera prudéter admonet vt pro sua quoque parte laborent qui se aliena velint intercessione iuuari, tractátque exépla omnia quæ attigimus. Secundo loco Iuliani apostatæ occurrendum est calumniæ, qui, Cyrillo [m] Alexádrino teste, arguebat Deum Testaméti veteris inconstantiæ. Nó decreuerat Deus absolutè, ac simpliciter Hebræos punire: sed si nullus interueniret, intercederet, interponeret se deprecatoré. Simul autem Cyrillus docet demonstrari Dei benignitatem, qui flectatur precibus; & quantú gratia valeant iustorum preces apud eum; qui se illis flecti sinat: & quo pacto in ipsum cadat ira; sed tardè, ac ita vt sit facillimus ad eam deponendá, atque ad promptè miserendum; quod, inquit, ostédit, admonito Mose, vt quamprimùm descenderet ad populum, qui peccauerat idololatria. Denique obiicit Iuliano Cyrillus, Homerum, veluti argumentans ad hominem, vt dicút; qui Homerus cecinit mutabiles etiam & deos ipsos esse. Procopius [n] obseruat amico colloquio cohortantem Deum, ne cunctari Moses velit supplicare pro populo: non enim Deum latuisse non ausurú propter delicti acerbitatem: præsertim cùm nunc etiam pauido pectore orasse oratorem. Ambrosij [o] senténtia celebris est, hortantis vt nemo diffidat, nemo veterum conscius delictorum præmia diuina desperet. *Nouit Dominus mutare sententiam, si tu noueris emendare delictum.* Non cadit mutatio in Deú, & in decretis eiusdem nonnullis hypothesis conditione supponitur. Idem porrò Ambrosius [p] ait Mosem impetrasse: immò & Ieremiam, licèt prohibiti viderentur orare. Tandem innuitur cauendam in ira præcipitationem, eo quòd interpellet Mosem Deus, & ansam præbeat cohibendæ diuinæ iræ.

a Deut. 3. 26.
b 2. Reg. 15. & 16 & 17.
c 3. Reg. 19. toto
d Iér. 7. 16. c. 11. 14. c. 14. 11.
e c. 15. 1.
f Ezech. 14. 14. 20.
g Iob. 42. 8.
h c. 64. 7.
i c. 13. 5.
k c. 22. 30.
l hom. 1. in 1. epist. ad Thess.
m l. 5. contr. Iulianum.
n in Exod. 32.
o in c. 5. Lucæ.
p 1. de pœn. c. 8.

Explanatio.

Rursúmque ait Dominus ad me.] Particulam (*rursum*) non habent editiones reliquæ, sed solùm (*& locutus est mihi, seu ad me Dominus, dicens*; aut *dicendo.*) Eodémque pacto in Exodo [q], vbi legimus (*rursúmque ait Dominus ad Moysen.*) Ibi Caietanus notat ista distinctione sermonis diuini innui quòd Moses audito tanto scelere populi ingemuit ratione diuinæ iniuriæ, & mali in populo. Hoc approbás eodem loco Leonardus Marius vt prudenter notatum, intercessisse moram aliquam vult, in qua Moses audito, ac penitus apud se examinato populi peccato, de eo coram Deo eruboerit, ac simul ingemuerit, nullis interim adiunctis verbis, prout, inquit, solet fieri, hominibus inexpectato, & graui aliquo malo oppressis; atque in illius consideratione ad stuporem vsque defixis. Non displicet, hócque infertius confirmabitur testimonio Ruperti.

q c. 32. 9.

Cerno quod populus iste duræ ceruicis sit.] Hebraice (*vide populum istum, & ecce populus duræ ceruicis iste*) Chaldaice (*notus est coram me populus hic, & ecce populus duræ ceruicis hic*). Græce additis nonnullis, λελάληκα πρὸς σὲ ἅπαξ καὶ δὶς λέγων ἑώρακα τὸν λαὸν τοῦτον, καὶ ἰδοὺ λαὸς σκληροτράχηλός ἐστι, *locutus sum ad te semel & bis. Vidi populum hunc, & ecce populus duræ ceruicis est.*) In Exodo [a] legitur iuxta nostram editionem (*cerno quòd populus iste duræ ceruicis sit.*) & iuxta Hebræam, Chaldæamque sicut hic: sed iuxta Græcam id omittitur. De hac autem phrasi egimus versu 6. nostri huiusce capitis; vbi Latine cum superlatiuo est (*cùm durissimæ ceruicis sis populus.*) indomitam superbiam explicant hoc loco Glossa interlinearis, & Hugo: alij incorrigibilitatem: Caietanus in Exodum inflexibilitatem ad obediendum: & quòd non cederet populus ille præceptis Dei, non emolliretur tot beneficiis, nec agnosceret eum vt benefactorem; & quòd quamuis idem populus aliquando quasi violentia beneficiorum coactus, subiiceret caput Deo; citò tamen tanquam dura ceruix, rediret in statum suæ duritiæ, erectique capitis contra Deum. Verùm consule dicta versu illo sexto.

a c. 32. 9.

Dimitte me.] Hebraicè הֶרֶף מִמֶּנִּי *hereph mimmennu, cessa a me*, id est, permitte me quod volo agere, nimirum punire populum istum, prout mox sequitur; *noli me precibus remorari*, vt loquitur Glossa interlinearis. Et allusio nonnulla est, quædamque quasi paronomasia, inter vltimum nomen membri præcedentis, quod ceruicem significat, videlicet עֹרֶף *hhereph*, & verbum istius הֶרֶף *hereph in hiphil*, a רָפָה *raphah*, scripto segol siue pathach paruo, vt Grammatici loquuntur, pro pathach magno sub litera ה *he*, ac suppressa alia litera ה *he* in fine. In Exodo [b] quod legimus etiam (*dimitte me*) habent aliæ editiones (*& nunc dimitte me*) Græca per verbum ἔασον, sicut hic: Hebræa per הַנִּיחָה *hannichah, quiescere fac.* Chaldæa vtrobique dimissionem istam sic explicat (*& nunc dimitte deprecationem tuam à facie mea, seu à conspectu meo.*) Cui vltimæ interpretationi similis prohibitio est facta Ieremiæ [c] (*noli orare pro populo isto*) vt antea quoque meminimus. Vis autem Hebræi textus in Exodo potest esse; sine me vindictá sumere, vt quiescam; quemadmodum contingit iratis postquam sese vlti sunt, atque vt Itali dicúc *doppo che si sono sfogati*. Sic intelligit Oleaster [d] id Esaiæ [e]; *heu consolabor super hostibus meis, & vindicabor de inimicis meis*; reprehenditque declaratores quòd velit ibi Deus significare, se post vindictam consolatione egere; atque ita ostendere se inuité, nec sua sponte punire. Expositioni illi fauent verba apud Ezechielem Deo attributa; *& complebo furorem meum, & requiescere faciam indignationem meam in eis, & consolabor.* Item quod extat in c. 8. [f] libri nostri. *Et sicut antè lætatus est Dominus super vos, benè vobis faciens, vósque multiplicans: sic lætabitur disperdens vos, atque subuertens*, &c. Istis testimoniis vtitur Forerius in Esaiam, vt particulam (הוֹי *hoi, heu*) doceat nó dolentis esse, sed insultantis. At passim in posteriore notione accipitur & alibi, & in eo loco Esaiæ; in quo insinuat Deus grauitate se compulsum peccatorum, vt puniret populum. Sicque cùm satisfactum esset iustitiæ conquiesceret, ac velut consolationem caperet, leuatus quodam

b sup. v. 10.
c c. 7. 16. c. 11. 14. c. 14. 11.
d in Exod. 32.
e c. 1. 24.
f c. 5. 13.
g v. 63.
Τὸ Heu, insultantis vox.

dam quasi humore noxio & bilioso. In eodem
a c. 9. 1. sensu Zacharias a onus verbi Domini in terra
Hadrach, & Damasci requiei eius coniungit:
significans ex onere, id est, ex punitione, capere
Deum requiem, tanquam degrauatum onere molesto
& eiecto veluti per vomitionem, pernicioso
veneno, quod quodammodo peccatores, the-
b Rom. 2. 5. saurizauerant intra pectus irati Dei b, & ceu mari
compressis ventis, æstu, fluctibus, procellis tranquillato.
Imponitur nimirum iræ finis, ait Philo-
c 4. eth. c. 5. sophus c, cùm vltio aduenerit: minuit vindicta
dolorem: nihil vindicta iucundius, ne vita quidem,
vt quidam senserunt: lætatur etiam iustitia
visa vindicta. Nec abest à vero, petere Deum vt
quiescere sinatur, id est, non obiter, leuiter, exiguo
tempore punire, sed penitus, vt non sit amplius
redeundum; sed sit, vt adhuc loquitur Esa-
d c. 30. 32. ias d, transitus virga fundatus, quam requiescere
e 11 Exod. faciat Deus. Theodoreto e videtur indicari
q. 67. hac Dei petitione benignitatem ipsius. Nam qui
ad aliquid agendum ira ducitur, iis etiam, inquit,
indignatur, qui illum admonent: & nemo expectat
monentem vt irascatur; sed vt mitigetur potiùs:
ac proinde, *dimitte me*, idem est, quod cohibe me,
quia cùm Moses ignoraret iniquitatem
populi, hanc Deus illi patefecit, atque vt pro eo
f p. 1. de intercederet, excitauit. Idem scripsit Prosper f
promiss. & hoc sermone. *Pius Dominus dat intercedendi tem-*
præd. c. 4. *pus cum dicit; sine me. Non enim Deus ex homine,*
sed homo ex Dei voluntate pendet. Præterea Hiero-
g in Ezech. nymus g, Rupertus h verbo illo vnico (*dimitte*
13. *me*) ait innui breuiter, quid Moyses ageret. Psal-
h lib. 4. in mistam i vehementiùs expressisse, & dixisse, vt
Exod. c. 24. di perderet si non Moyses electus eius stetisset
i ps. 105. 23. in confractione in conspectu eius, vt auerteret
iram eius, ne disperderet eos. *Per nimiam humilitatem
significat*, inquit, *Moysen Deum tenuisse, dicendo,
in confractione.) Confractio namque nimia cordis
humilitas est, quæ sola coram omnipotente Deo, &
Domino vniuersæ fortitudinis principe res fortis est,
& valida; ita vt illa laborante quasi brachium suum
ad percutiendum Deus extendere non valeat, regina
virtutum agente, ne refutetur ipsa, & vincente pro
sua reuerentia.* Id recitaui ac plura Psalmistam
coarrans.

Vt conteram eum] Causaliter etiam reddi potest
ἐξεκθρεύσας. Sed Hebraicè, atque Chaldaicè
præponitur coniunctio verbi futuri temporis
ואשמידם *veasmidem*, ואשיצינון *vaasetsinnun*.) In
k c. 32. 10. Exodo k (*vt irascatur furor meus contra eos, & deleam
eos.*) Hoc vltimum hic sequitur pluribus verbis.

Et deleam nomen eius de sub cælo.] Citato loco
Exodi Hebræum verbum cum affixo אכלם *achallem*
significat, *consumam eos*: Chaldæum idem est,
quod hic priore membro: Græcum *conteram* ἐκτρίψω:
hic autem rursus Hebræum אמחה *emacheh* cui
Chaldæum simile, Græcum ἐξαλείψω, quæ pro-
l v. 24. priè significant deletionem. In c. 7. l occurrit eiusmodi
phrasis (*disperdes nomina eorum sub cælo*)
Græcè in tertia persona ἀπολεῖται, *perdet*, aut iuxta
emendatos codices ἀπολεῖτε, *perdetis*. Ibidem
annotata repete, aut si non legisti, aut si non me-
m ep. 149. in ministi, lege ac recole. Augustinus m, legens
fine. (*sine me, & conteram eos*) exponit, contererem,
nisi diligeremur abs te; vt eo modo admoneremur,
inquit, cum merita nostra nos grauassent ne
diligamur à Deo, releuari nos apud eum illorum
meritis posse, quos Deus diligit. De hoc actu hic
n v. 23. priùs, & in Psal. 105. n paulò etiam antè indicato.

Et constituam te super gentem.] In reliquis editionibus
(*faciam te in gentem*, ואעביד יתך לעם *ebbed
iathach lehham*) ... Quod item ... extat in
Exodo a etiam ... (*faciamque te in gentem.* In libro N... ... (*te au-
tem faciam principem super genti* &c. item sæpiùs in
Genesi extat eadem phrasis faciendi in gentem
magnam, de Abrahā c, quod eum ... esse patrē
multarum gentium d, & poni in gentibus, crescereque
vehementissime e; ac esse in gentibus f: præterea
de Ismaële, quia semen Abraham erat, licet
ex ancilla g: deinde Iacob in Ægypto h. Ex his &
similibus locis colligimus tum propagationem,
tum præfecturam intelligi super gentem, qualis
mox describitur.

A *seb athecha legui*, ואעביד יתך לעם *ebbed iathach lehham* ... Quod item ... extat in
Exodo a etiam ... *fa-* a c. 32. 10.
ciamque te in gentem. In libro Numerorum ... *te au-* b c. 14. 12.
tem faciam principem super genti &c. item sæpiùs in
Genesi extat eadem phrasis faciendi in gentem
magnam, de Abrahā c, quod eum ... esse patrē c c. 12. 2.
multarum gentium d, & poni in gentibus, crescereque d c. 17. 4. 5.
vehementissime e; ac esse in gentibus f: præ- e v. 6.
terea de Ismaële, quia semen Abraham erat, licet f c. 18. 18.
ex ancilla g: deinde Iacob in Ægypto h. Ex his & g c. 21. 13.
similibus locis colligimus tum propagationem, 18.
tum præfecturam intelligi super gentem, qualis h c. 46. 3.
mox describitur.

Quæ hac maior & fortior sit.] Hebraicè (*fortem, seu*
B *robustam, & multam præ illa*, vel *præ illis.*) Epitheta
sunt עצום *hhatsum*, & רב *rab* חזק *chazkeph*, & שגיא *saggi*:
Græca verò ad nomen ἔθνος neutrius generis
tria sunt μέγα, ἰσχυρὸν, πολὺ, *magna* (gens) *fortis, multa*,
& pronomen demonstratiuum cum particula
cōparatiua est singulare μᾶλλον ἢ τοῦτο, *magis quàm
hoc.* In Exodo i tantùm est (*in gentem magnam*) in i c. 32. 10.
Numeris (*super gentem magnam & fortiorem quàm
hæc est*; vel *magnam & multam magis quàm hæc.*)
Theodoretus k isto promisso prædici ait, quæ ad k q. 67. in
nos pertinent: quia quod tunc non est factū, post Exod.
aduentum Saluatoris nostri completū est. Ex huiusmodi
promissi reiectione, quod nempe Moses
populum saluum vellet, quamuis robore ac numero
minorem, cognita est fides eius ac beneuo-
C lentia: quámque mercenarij potiùs cognominādi
sint & non pastores, qui maioribus oblatis Ecclesiis
minoribus renunciant ob pinguiores prouentus:
sed illud mysterium agnoscens quoque Ber-
nardus l (confirmanique verbis Apostoli m: *Vobis* l serm. 30. in
oportebat primùm loqui verbum Dei: Sed quoniam re- Cant.
pulistis illud, & indignos vos iudicastis æternæ vitæ, ecce m Actuum
conuertimur ad gentes, ait: *Moysi sanè oblatum est à* 13. 46.
*Deo, si præuaricatorem populum vellet dimittere, & de-
uinc exonerare vltione, ipsum quidem fieri posse in gentē
magnam, sed ille renuit. Quare? Ob nimiam profectò dilectionem,
qua illi fortiter deuinctus populo tenebatur: &
quoniam non requirebat quæ sua sunt, sed Dei honorē, &
non quod sibi vtile foret, sed quod multis.* Tum subdit,
*Et ille quidem sic. Ego autem consilio fretus non puto hoc
D munus dimissum pro sui magnitudine seruatum sponsæ,
vt ipsa potiùs, & non Moyses, mitteretur in gentē magnam.
Non enim oportebat amicum sponsi præcipere spōsæ
benedictionem: & propterea non quidem Moysi, sed
noua sponsa, cui dicitur; Ite n in mundum vniuersum n Marci vlt.
prædicate Euangelium omni creaturæ; ipsa, inquā, prorsus* 15.
missa est in gentem magnam, &c. Vrget hoc idem
exemplum Chrysostomus o, vt persuadeat habentibus o hom. 12.
animarum curam, ac fungentibus patrum, & in Ioan.
magistrorum officio, vel etiam agricolarum. *Est
namque absurdum*, inquit, *vt prauorum filiorum pater
nolit, nisi eorum quos genuit pater appellari: nos autem
discipulos quotidie nunc hos, nunc illos mutemus, ergà
neminem amicè familiariterque affecti.* Ambrosius p p 2. offic. c.
E iis qui præsint cōmendat hoc exemplo dilectio- 7.
nem erga eos, placiditatem mētis, animi benignitatem,
bonitatem, mansuetudinem inotium, facilitatem
animi, moderationem præcepti, affabilitatē
sermonis, verborum honorem, patientem sermonum
vicem, modestiæ gratiam: quæ omnia incredibile
sit quantum procedant ad cumulum dilectionis,
& non solùm in priuatis, sed etiam in ipsis
regibus facilitas blandæ affabilitatis profuisse
plurimū legatur; superbia, verborumque obfuisse
tumor, ita vt regna ipsa labefactaret, & potestatem
solueret.

Vers. 15.] Cúmque de monte ardente descenderem, & duas tabulas fœderis vtráque tenerem manu:

Vers. 16.] Vidissémque vos peccasse Domino Deo vestro, & fecisse vobis vitulum conflatilem, ac deseruisse velociter viam eius, quam vobis ostenderat;

Vers. 17.] Proieci tabulas de manibus meis, confregique eas in conspectu vestro.

Paraphr.

ANte ista, oratio videtur præcessisse Mosis (in cuius sancto pectore etiam ex persecutione quam patiebatur à populo, caritas ignescebat, inquit Gregorius [a]) ad Deum pro populo, recitata in Exodo [b]. Moyses autem orabat Dominum Deum suum (quasi iam non esset ampliùs peculiaris populus Dei, pro quo tamen orabat; vel ex singulari affectu suum vocat, qui communis omnium erat) dicens: Cur, Domine, irascitur furor tuus contra populum tuum (non meum, vt dixisti [c], sed adhuc tuum, quoniam etiamsi peccauerint, tui sunt [d], nec quisquam facilè destruit quæ fecit) quem eduxisti de terra Ægypti, (non ego, vt irato similis paulò [e] antè asseruisti:) in fortitudine, & in manu robusta? (quod minimè mihi conuenit, nec decet opus tantum frustrari suo fine. Ne quæso, dicant Ægyptij: (infensissimi nomini tuo, gloriæque, sic periclitaturæ, & cultorib. suis, licèt hi nunc defecerint) callidè eduxit eos, vt interficeret in montibus, & deleret è terra (si vt modò minatus [f] es, deleas illos) quiescat ira tua (nec iubeas, vt dimittam te, vt irascatur furor tuus contra eos [g]) & esto placabilis super nequitia (quæ sane dissimulari nequit) populi tui (tui, inquam, adhuc nihilominus populi.) Recordare Abraham, Isaac, & Israel seruorum tuorum (quorum apud te merita valent plurimùm, nec ad mea ipsius attendas demerita, populive) quibus iurasti per temetipsum (qua allegatione certior nulla, & in qua præstanda fidelem futurum te non ambigimus, eseque debere omnes persuadent sibi) multiplicabo semen vestrum (ita vt non ex alio semine alia gens, quantumuis maior aut fortior, expectanda, expetendáue sit) sicut stellas cœli: & vniuersam terram hanc, de qua locutus sum, dabo semini vestro, & possidebitis eam semper. Admodum efficacia sunt hæc argumenta; ex diuinæ gloriæ periculo, ex diuino promisso, ex meritis aliorum: quibus argumentis vsi sunt postea Iosue [h], Dauid [i], Azarias [k]. Sed & Aaron, iuramenta Patrum & testamenta commemorans [l]: quin & ipsemet Deus offensus blasphemia in nomen suum eorum qui vexabant populum suum; propter hoc [m], inquit, sciet populus meus in die illa, quia ego ipse qui loquebar, ecce adsum. Habet porrò acumen quod quidam [n] circa Patriarcharum commemorationem obseruat, quasi diceret Moses: Si populus hic incendio perire meretur, ecce Abraham eorum pater, qui tui amore in Vr Chaldæorum in ignem proiectus est; si gladio, ecce Isaac, qui pro te immolari paratus fuit; si exilio, en Iacob tanquam exul, tibi, & patri obediens fugit in Mesopotamiam. Sed præterquam quod tam crebrò vsurpatæ de horum trium meritis mentioni ratio ista non satis congruit, fabulam Hieronymus [o] meritò vocat,

a 27. moral. c. 7.
b c. 32. 11. 12. 13. 14.
c ibid. v. 7.
d Sap. 15. 2.
e Exod. 32. 7.
f ibid. v. 10.
g Ibid.
h Ios. 7. 9.
i ps. 25. 11. ps. 78. 6.
k Dan. 3. 36. 43. 44.
l Sap. 18. 22.
m Esa. 52. 5.
n Lud. Ystella in Exod. 32.
o trad. Heb. in Genesim.

A quod in ignem à Chaldæis missus Abraham dicitur, quia noluerit ignem adorare: de qua re Salianus [a] noster, ac Genesis expositores, qui eductionem de Vr interpretantur de loco sic appellato; quod cum significet ignem, scribatur in [b] Esdra Abraham eductum esse de igne, posito, vt sæpe fit, significato seu etymo nominis proprij, pro nomine ipso aut igni nomine sumpto, vt denotat tribulationem. Post orationem factam à Mose, priusquam de monte descenderet ad populum, quem peccauisse admonuerat Deus, in recitato textu narratur descensus eiusdem Mosis ex eodem monte, ad eumdem idololatram populum, cum tabulis duabus lapideis, Decalogum B insculptum continentibus, quas acceperat à Deo: quódque, cùm deprehendisset speciatim peccati rationem circa vitulum aureum, quem sibi populus conflauerat, adorauerátque, iratus valdè illas ipsas tabulas coram populo confregerit, & proiecerit. Inseritur autem istius rei narrationis in eodem Exodo [c] mentio, quo pacto placatus Dominus fuerit (Hebraicè *pœnituerit eum*) ne faceret malum, quod locutus fuerat aduersùs populum suum, id est, ne penitus deleret, quod etiam duntaxat petiisse Moses visus est, non autem vt omnis pœna condonaretur, vt indicat Pacianus [d]. Tum additur, *Et* [e] *reuersus est Moyses de monte, portans duas tabulas testimonij in manu sua* (vtráque) *scriptas ex vtráque parte* (hinc & in- C de, ac ex vtráque superficie, vt legi possent commodè à stantibus vtrinque,) *& factas opere Dei: scriptura quoque Dei erat sculpta in tabulis. Audiens autem Iosue tumultum populi vociferantis, dixit ad Moysen: Vlulatus pugnæ auditur in castris* (abfuerat enim diu à populo, nec tunc videtur adfuisse cum Mose, quando is didicit genus peccati: vel suspicari potuit ortum in castris dissidium, quæcumque demum occasio fuerit.) *Qui respondit: Non est clamor adhortantium ad pugnam* (militare præceptum est, ac mos in conflictu vociferari cum iubilatione & barritu [f], tum ad hostes perterrefaciendos, tum ad suos confirmandos) *neque vociferatio compellentium ad fugam* (quæ victis conuenit;) *sed vocem cantantium ego audio* (vel sensuum D viuacitate discernebat, vel ex iam accepto oraculo de populi peccato, cognoscebat.) *Cúmque appropinquasset ad castra, vidit vitulum & choros: iratúsque valdè, proiecit de manu* (vtraque, qua tenebat illas, & *manibus* pluraliter habet editio Græca ἔῤῥιψεν ἀπὸ τῶν χειρῶν αὐτοῦ) *tabulas, & confregit eas ad radicem montis.*) Hugo [g] S. Victoris vtrùm ex humano affectu, an ex diuino instinctu hoc fecerit, ait non patere. Equidem de secundo non ambigo, ob mysterium, quo significabatur abolendam legem veterem, euangelicamque substituendam, vt annotarunt Ambrosius [h], Augustinus [i], & alij, sed etiam, quia, vt acutè respondet Theodoretus [k], cùm tabulæ eiusmodi dotalium E instrumentorum formam haberent; sponsa verò, id est, populus Hebræus, in ipso limine thalami nuptialis (velociter hic dicitur viá descruisse ostensam à Deo, ac etiam promissam) ad committendú adulterium (per idololatriam) declinauisset, iure dotales literas Moses effregit. Rationem aliam reddunt idem Ambrosius [l], Hieronymus [m], Basilius [n], quoniam indignum erat, vt ebrio populo lex daretur. Accedit quòd populo, quem Deus delere penitus intendebat, profuturæ tabulæ non erant. Certè nusquam legitur Mosem de tabularum fractione accusatum, aut reprehensum, qui omnino fuisset si in ea re peccasset.
Sed

a tom. 1. annal. anno 2006. n. 2. & 3.
b 1. 2. 9. 7
c c. 32. 14.
d epist. 3. de pœnit. ad Sympron.
e Sup. v. 15. & seqq.
f Cæs. 3. de bello ciu. & … commét. Cassiod. l. 1. varia. ep. 13. Diod. l. 15. Plutarc. in Crasso. Philo de vita Mosis. Tacitus de mor. Germ. Liui. l. 1 4. 25. 30. 34. Pol. l. 11. Onosander strat. c. 29. Leo Imp. de bellico apparatu c. 22. n. 70. & 106.
g in Exod.
h de Noe & arca c. 13 & epist. ad Romulum.
i q 144. in Exod.
k ibid. q. 68.
l de Elia & ieiu. c. 6.
m 2. cont. Iouin.
n orat. de ieiu.

Sed quod attinet ad ebrietatem, quæ fractioni dederit occasionem tabularum, supponit in modus loquẽdi Hebræos vinum bibisse. Quæ Augustini [a] opinio est, ac Philonis [b], probatorque verbis Exodi [c] iuxta Græcam translationem *φωνὴν ἐξαρχόντων οἴνου ἐγὼ ἀκούω*, *vocem præcinentium vinum ego audio*, quod legimus Latinè, *vocem cantantium*. Quamuis autem reprehendat Eugubinus mentionem vini, deprauatúmque asserat textum: tamen agnoscit Philo, & Augustinus. Licèt præterea cap. 29. [d] libri nostri negetur Hebræos panem comedisse, vinúmque ac siceram bibisse; responderi posset ordinariè; vinum verò ex oppidis vicinis comportatum. Ex alia parte si hoc admittatur, non defuissent qui crebriore vectatione vini B lucrum facerent: atque item citato loco negat Moses præcisè vini vsum & panis. Tandem vox Græce dicitur præcinentium vinum, id est, similis voci ebriorum. Revereor auctoritatem asserentium, nec improbabile duco, vinum ex Ægypto allatum adhuc durasse, quando vitulus adoratus est vel allatum à Iethro ex oppido Madian: quamuis non adeò copiosum; sed quod tamen, præsertim a locupletioribus, posset vsurpari, quando vitulus adoratus est. Lege Batradium [e] nostrum. Hebræorum commentitia causa est, cùm de monte descendisset Moses, vidisse scripturam tabularum obliterari, adeò vt nullum remaneret vestigium, proptereáque vt omnino inutiles confregisse. Refert id Abulensis hoc loco, & in Exo- C dum [f], & improbat loco posteriore [g], ac nominatim quod R. Salomon dicebat Mosem iratum, quia videbat literas ipsas per aërem volitantes: siue de solis figuris intelligas absque materia, quod impossibile est; siue de particulis tabularum, quibus literæ insculptæ erant, quod adhuc gratis dicitur; nec eo concesso, propterea Moses ad iram commotus fuisset. Ambrosius [h] docet fractas tabulas, non scripturam deletam, tropologicè monens, ne tabula mentis, animi, cordis frangatur, diuidatur, comminuatur, fidésve deficiat, vnitatem diuinitatis in Trinitate nõ credendo. Difficile est fractis tabulis non etiam fractam scripturam, siue literas, & characteres. Intellexit fortitan Ambrosius de scriptura secundùm sententiam sum- D pta, non materialiter de literis insculptis: quæ literæ quamuis deletæ non sint propriè per fracturam, quoad vsum tamen perinde est ac si deletæ fuissent. Docet præterea idem Abulensis, non Iosue, sed ipsummet Mosem tabulas portasse; quoniam sanctissimæ erant, vtpote à Deo scriptæ, continentésque præcepta à Deo data, per quæ populus viueret: ita vt nefas esset ab altero contingi, quàm ab illo, cui traditæ fuerant immediatè. Deinde Iudæos increpat, qui confingunt Mosem fragmina tabularum, ex valdè pretioso lapide, vendidisse, ac plurimum ex eorum venditione locupletatum esse: Opinatur autem in secretissimo aliquo loco, reuerentiæ gratia, occultasse: vel in quadam arca reposuisse, hoc est, in illa, quæ præce- E debat castra, cùm mouerentur itinere trium dierum [i]. Rursus reprehendit nonnullos ex Catholicis, comminiscentes ex ea parte fracturam tabularum contigisse, vbi extabat præceptum de Sabbato: quia quantum ad eum diem, erat ceremoniale, præter quod alia remansura erant, ad ius naturale pertinentia. Quid enim, inquit, assererent illi de tabula, in qua nihil præcipiebatur de Sabbato? Obseruat postremò confractas tabulas ad radices montis, quoniam ibi pri-

a q.51. in Deut.
b 3. de vita Mos.
c c.32.18.
d 6.
e 4. de per. Hebr. c.12.
f 10 c.32. in text. comm. & q.28.29.30.
g q.29.
h 3. de Spiritu S. c.
i Num. 10.33.

A mùm vidit vitulum, & choros, eóque sacrilegio maximè iustissiméque indignatus est, ac indignissimum tanto tabularum munere, quarum præcipuum præceptum violatum esset, populum iudicauit. Porrò quia eodem loco Deus de monte clamans in voce tubæ, protulerat Decalogi præcepta; scilicet veluti accedendo vsque ad radices montis; idcirco non decuit, vt tabulæ, quarum fœdus nefarius ille populus confregerat, vltra dictum locum transirent. De ieiunio propter fractas tabulas indicto à Iudæis, priùs monui, éstque in eorum Kalendario mensis quarti die 17. seu 41. ab ascensu Mosis in montem, & à sexto die mensis tertij. Id à Zacharia [a] ieiunium B quarti (qui respondebat Iunio nostro, appellabaturque Tammuz) appellari dicunt, nominantes cum ieiunio quinti, quo mense prohibiti sunt Hebræi montem ascendere, sed per annos 40. vagari, propter murmur contra terram promissam [b]: & cum ieiunio septimi, ob cædem Godoliæ [c], templúmque incensum: & cum ieiunio decimi, quo mense audiuit Ezechiel, aliique in captiuitate Babylonica, Ierusalem captam esse, ac templum incensum. Quamuis aliter alij de istis ieiunijs sentiant.

a c.8.19.
b Num. 14.33.
c 4. Reg. 25.25.

Cúmque de monte ardente descenderem.] Habent editiones aliæ (*& reuersus*, aut *conuersus*, seu *verti me*, *& descendi de monte*, *& mons ardebat*, siue *ardens erat igne.*) Dicendo (*verti*) insinuat, inquit C Caietanus, quòd versus ad cacumen montis fuerat, loquens cum Deo. Vertit enim se, subdit ipse, versùs montis descensum. Ardentem autem igne montem suspicari se scribit, non vero igne, sed ignis specie; qualis ignis fuerit qui ardebat in rubo [d]; vt propterea sine speciali miraculo Moses in monte ardente igne fuerit incombustus. In Exodo [e] (*& reuersus est Moyses de monte.*) Hebraicè, (*& respexit*, vel *vertit se*, *& descendit Moses de monte.*) Vbi primum verbum cum seruili litera coniungente, mutantéque significationem futuri in præteritum est [Hebrew] *vayphen*: hîc in prima persona [Hebrew] *vaaphen*: Chaldaicè ibi est [Chaldaic] *vesithpeni*: hîc [Chaldaic] *vethpenethi*: Græcè *ἐπιστρέψας*, & *ἐπιστρέψας*. Quod attinet ad ignem, D quo arderet mons (& quidem vsque ad cœlum, iuxta Græca Biblia Sixti, *καὶ τὸ ὄρος ἐκαίετο πυρὶ ἕως τοῦ οὐρανοῦ*) posset accipi de fulguribus & fulminibus hinc inde circa montem: & si in ipsomet spatio, per quod Moses descendebat, intelligamus, non minùs miraculo deputabimus, quòd Moses in eo absque vlla noxa versaretur, quàm in rubo, quem ignis ambiebat. Vtrobique autem non speciem solam ignis, ac similitudinem dumtaxat; sed veram flammam fuisse, communior opinio est; cui admiratio Mosis suffragatur, qui cùm apparuisset ei Dominus in flamma ignis de medio rubi, & videret quòd rubus arderet, & non combureretur, dixit; *Vadam, & videbo visionem hanc magnam, quare non combura-* E *tur rubus* [f]. Legatur Abulensis [g]. Ea de re cecinit Sedulius [h].

Ignibus innocuis flagrans apparuit olim
Non ardens ardere rubus, nec iuncta calori
Materies alimenta dabat; nec torrida vi-
rens
Sensit damna frutex, sed amicis fomitis æstu
Frondea blandita lambebant robora flammæ.

De simulacro ignis potiùs interpretere prodigia, regium quid præsagientia in Iulo seu Ascanio [i]; Seruio Tullo [k], & similibus. De linguis igneis

d c.3.2.3.
e c.32.5.
Explanatio.
f Exo. 3.2.3.
g ibid. q 3. & 4.
h l.1 operis Paschalis.
i Virg. Æn. 2.
k Plin. l.2. c.107. Plut. de fortu. Rom.

 nosse

[A] nosse si cupis, quæ super Apostolos in Pentecoste consederunt, consule disputata in commentario Actuum Apostolorum [a] [a in c. 2. 3.]: siue linguarum imagines essent, quæ tribuuntur animalibus, siue lumina splendorésve instar flammarum dispersi, ad eum modum, quo quod extremum acutúmque est, linguam solent appellare, vt scopulos summos, ac marinos [b] [b Cæs. 3. de bello Gall.]; & apud librum Iosue [c] [c c. 15. 2.] lingua respiciens meridiem: & in Esaia [d] [d c. 5. 24.] vocatur lingua ignis deuorans. Iosephus [e] [e 3 antiq. c. 4. vel 6.] parũ bona fide, nec salua Scripturæ sacræ auctoritate, tradit, sollicitos de Mosis absentia Hebræos cùm alij deuoratum à bestiis dicerent; quidam raptum à Deo (addit R. Salomõ dæmonis arte visum quasi feretrum defuncti) vicèm suam doluisse, quòd tali præside ac patrono orbari essent; aduentu autem suo Mosem tota [B] castra ingenti gaudio repleuisse, cùm significaret diuinam illis prouidentiam adesse. Non consentit historia diuina, referens absente Mose, conflatos deos, cùm contemptim loquentes dicerent Hebræi [f] [f Exod. 32. 1.]; *Moysi huic viro ignoramus quid acciderit.* Ira præferuidus Moses, ac tabulas diffringens, tum vitulum; huiúsque cultorum viginti tria millia trucidans, castra gaudio qua ratione repleuisse censeri potest? Cur etiam in rei adeò lugubris monumentum, Synagoga mensis quinti celebrat ieiunium, de quo dixi.

Et duas tabulas fœderis.] Admonui non semel cognominatas has tabulas synonymè pacti, & aliquando testimonij.

[C] *Vtraque tenerem manu.*] Aliter in aliis editionibus (*in duabus manibus meis erant.*) Cur eas non Iosue portaret, sed Moses, antea dixi. Videntur autẽ paruæ fuisse, quas gestare Moses posset, ac intra exiguam arcam testamenti ponere: ita vt eam suo pondere non frangerent. Suspicatur Oleaster tabulas fuisse separatas, non ligatas, ad modum libri: aut quamuis non fuerint ligatæ, ita dispositas, vt facilè ad modum libri claudi possent: aut fieri posse, vt ligatas duabus manibus Moses attulerit. In dextera Dei canitur ignea lex fuisse [g] [g Deut. 33. 2.], ob efficaciam legislatoris immediati: at mediatus legislator, aliique ambabus eam tenere debent manibus, vt opere impleant, siue res aduersæ offerant sese, siue prosperæ; denique omni conatu, ac totis [D] viribus, non in corpore tantùm, sed etiam in animo; tam coram Deo, quàm coram hominibus.

Vidissémque vos peccasse Domino Deo vestro.] Hebraicè, Chaldaicéque (*& vidi, & ecce peccastis Domino Deo vestro*, aut *coram Domino Deo vestro*) Græcè (*& videns quòd peccauistis coram Domino Deo vestro.*) Maius quoddam πάθος præ se ferunt primæ editiones duæ; maiorémque, ob rei nouitatẽ, ac indignitatem, admirationem, indignationémque. Nec vacaret pronomen (*vestro*) ad exprobrandam summam ingratitudinem, infidelitatem, impietatem, quódque non puduisset Hebræos præferentes bruti idolum affirmare: *hi* [h] [h Exod. 32. 4.] *sunt dij tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti.* Quasi verò [E] qui colebatur summa veneratione in Ægypto Apis vitulus, non maluisset, ac debuisset cultoribus suis Ægyptiis fauere, Hebræos egressu prohibendo, vnde tantam illi vtilitatem capiebant: vel ob tot clades seu plagas illatas Ægyptiis propter Hebræos, de Hebræis pœnas repetere: vel efficere vt ab ipsismet Hebræis coleretur intra Ægyptum. Alioqui nostrum Dominum Deum verè dicere Moses potuit, quem longè magis quàm quiuis alius, agnoscebat etiam pro suo; nuperrimèque in monte tamdiu, & adeò familiariter versatus cum ipso fuerat.

[A] *Et fecisse vobis vitulum conflatilem.*] In Sixtinis Græcis Biblijs extat *fusile*, seu *conflatile* χωνευτὸν, absque nomine μόσχου, *vituli*. Conflatus fuerat vitulus [Vitulus vnde cõflatus.] de inauribus aureis vxorum, filiorumque, & filiarum [a] [a ibid. v. 2.], vt habet editio nostra: quamuis Ambrosius [b] [b ep. 56 ad Romulum edit. vet.] neget de viris: mysticè autem dempta dicat fidei signacula (fides enim ex auditu [c] [c Rom. 10. 17.], ac simile quid posset dici de abscissa Malchi auricula [d] [d Ioan. 18. 10.]:) & mulieribus quidem, ne iterum sua vocem serpentis audirent [e] [e Gen. 3. 13.]: quia verò sacrilegium audierant, conflatis earum inauribus, conflatam imaginem sacrilegij; quoniam qui malè audit, conflare sacrilegium solet. A viris tamen gestatas inaures colligitur aliunde [f] [f c. 35. 4. Iud. 8. 24. 25. 26.]. Volebat hac ratione Aaron vituli dissuadere fabricationem, amore pretiosæ [B] materiæ, priuatione rei adamatæ, dolore diuulsionis. De modo istius operis actum aliàs [g] [g in Actu. m 7. 41. & in ps. 105. 19. 20.], quid fuerit vel coniiciendo aurum in formulã, ac postquam effusum est, expressa vituli similitudo sit: vel conflando aurum per ignem in massam, quam deinde Aaron, scalpello formauerit, effigiaueritque in vituli similitudinem (idcirco etiam sculptile vocatur γλυπτὸν, & in Exodo [h] [h c. 3. 4.] nominatur חרט *cheret* atque, γραφὶς, *calum*, *scalpellum*, & *celte*;) tẽpus conterendo, vt interim descendens Moses, populi refrænaret impetum, insaniámque; nõ autem, quòd magorum operâ, qui permixti populo erant, præsertim ex Ægyptiis, vnà egressis cũ Hebræis, præter omnium expectationem extiterit imago vituli, id est, vitulini capitis, quod Serapis [C] apud Ægyptios denotaret, quia scior bos est, appaim aut appim facies. Verùm hæc notatio Hebræa est: boúesque fœminas Ægyptiis maximè sacras fuisse tradit Herodotus [i] [i lib. 2.], & à Ieroboam vitulas fabricatas cultásque Iosephus [k] [k 8 antiq. c. 3.] tradit, in quo item sexu meminerunt de iisdem L X X. in historia [l] [l 3. Reg. 12. 28. & seqq.] Regum. Quidquid sit de sexu, integro corpore suadet repræsentatum vitulũ vitulámve; quoniã Apis Ægyptius bos integer erat, corpore nigro, cum alba in tergo macula, vt rectè ratiocinatur noster Salianus [m] [m tomo 2. annal anno 2544. num. 608. & 609.], ad fœmininum inclinans sexum, qui in solo capite vix discerni potest: ita vt qui de capite loquuntur, per id totum intelligant: nec verisimile videatur caput ex auro, reliquas partes ex viliore materia, ideóque caput sæpius [D] nominatim celebratum. Iosephus tacuit hanc idololatriam.

Ac deseruisse velociter viam eius, quam vobis ostenderat.] Eadem phrasi versu 12. Deum dixisse Mosi narratur (*deseruerunt velociter viam quam demonstrasti eis.*) Vbi, sicut hic, erat secundùm alias editiones verbum præcipiendi. Inseritur autem quoque hoc loco ab aliis editionibus nomen Domini. Non ostenderat solùm Deus, demonstraueratve, verùm etiam præceperat, & quidem pacto interposito: attamen viris piis sola significatio ac nutus voluntatis diuinæ instar præcepti potest, ac solet esse; quamuis reuera præceptum non sit.

[E] *Proieci tabulas de manibus meis.*] Editiones reliquæ (*& apprehendi in duabus tabulis, & proieci eas à duabus manibus meis*, vel, *& accipiens duas tabulas.*) Versu 15. dictum est, quòd de monte Moses descendens, duas tabulas fœderis vtraque tenebat manu. Illas ipsas quas tenebat, dicitur nunc apprehendisse, ac nouo quodam gestu attrectasse, seu corripuisse, vt frangeret proiiciendo. In [a] [a c. 32. 19. *Tabulæ vbi confractæ.*] Exodo est, quòd iratus valdè proiecit de manu, siue de manibus suis, duas tabulas, & confregit eas sub monte, siue ad radicem montis, aut in humilioribus locis montis.

Confre

Confregique eas in conspectu vestro.] Hebraicè & Chaldaicè (*ante oculos vestros.*) De ista confractione actum priùs est, necnon de literis characteribúsve qui erant iis insculpti: & de loco in quo confractæ sunt tabulæ, cúrque ac laudabiliter etiam. In detestationem tanti sceleris confregit Moses tabulas in conspectu populi, vt compunctione moueretur, inquit Abulensis. Rupertus[a] autem ait quòd confringendæ duræ ceruicis populi præsagium in tabulis lapideis præcurrit: quia sicut illæ confractæ sunt confringente Moyse: sic lapidea Iudæorum corda confracta sunt, & reprobata, accusante Moyse; quemadmodum dicitur[b], *Est qui accuset vos Moyses, in quo vos speratis.*

a in Exo. li. 4. c. 26.
b Ioa. 5. 45.

Vers. 18.] Et procidi ante Dominum sicut priùs, quadraginta diebus & noctibus panem non comedens, & aquam non bibens, propter omnia peccata vestra quæ gessistis contra Dominum, & eum ad iracundiam prouocastis:

Vers. 19.] Timui enim indignationem & iram illius, qua aduersum vos concitatus, delere vos voluit. Et exaudiuit me Dominus etiam hac vice.

Paraphr.

BEne admonet Abulensis, eúmque tacito nomine secutus Petrus Vincentius de Marzilla, quæ continentur hoc texto, non contigisse immediatè post fractionem tabularum legis, sed postquam contriuisset Moses vitulum, ac viginti tria millia occidisset ex idololatris: immò postquam etiam priùs facta oratione ante descensum de monte pro populo Dominus placatus fuerat, ne faceret malum quod locutus fuerat aduersùs illum, nempe vt prorsus deleret illum. Totius narrationis ordo ac series in Exodi cap. 32. continetur. Et quidem post cæsa illa viginti tria millia gladiis Leuitarum, quos hoc nomine Moses laudauit & benedixit (collata in perpetuum sacerdotalis dignitas à Deo illi tribui est;) altero mox die locutus is ad populum scribitur[c], *Peccastis peccatum maximum: ascendam ad Dominum, si quo modo queam eum deprecari pro scelere vestro.* Reuersúsque ad Dominum, ait: *Obsecro, peccauit populus iste peccatum maximum, fecerúntque sibi Deos aureos: aut dimitte eis hanc noxam; aut si non facis, dele me de libro tuo, quem scripsisti.* Tum subiicitur Domini responsio. *Qui[d] peccauerit mihi, delebo eum de libro meo* (non te, qui non peccasti:) *tu autem vade, & duc populum istum quò locutus sum tibi: Angelus meus præcedet te. Ego autem in die vltionis visitabo & hoc peccatum eorum.* Omitto alia, quæ minùs propria sunt contextui nostro, & aliis locis declarata sunt, ac nominatim de libro vitæ, de quo deleri Moses petebat. Hunc dicunt esse librum prædestinationis, siue salutis: aut scientiæ diuinæ practicæ, versantis circa eos qui regunt, ex quorum numero mallet non esse: aut veluti catalogi viuentium præsentem vitam, quam pro populo cuperet perdere: ita vt primo modo præferret gloriam Dei, quæ in venia populo danda consistebat ex amore amicitiæ in Deum, propriæ felicitati, ex amore concupiscentiæ erga seipsum. Ex recitatis verbis intelligitur, non ita placatum Deum priùs fuisse, vt omnem pœnam condonaret; sed solùm vt non perderet populum totum, quemadmodum fuerat comminatus. Vnde inferat quisque, quantam debeat de peccatis concipere pœnitudinem, quantum de diuina iustitia metum, cùm semel placato Domino, adhuc Moses, post aliquot myriadum punitionem, ambigeret, an posset Dominum deprecari. Hæc porrò est secunda quadragesima, qua Moses ieiunauit in monte, quæ successit ei, qua finita descendit cum tabulis ad idololatras, illas frangens, vitulum comminuens, aliquot idololatrarum millia puniens.

c vers. 30. 31. 32.
d v. 33. 34.
Liber vitæ, de quo hic Moses, quis.

Explanatio.

Et procidi ante Dominum sicut priùs.] Græcè (*& deprecatus sum coram Domino secundo sicut & priùs*) Prostrationem important verba Hebræum & Chaldæum præfixa coniunctione וָאֶתְנַפַּל *vaethnaphal*, וְאִשְׁתַּטְּחֵית *veisthattecheth*: Græcum id δέομαι indicat indigentiam, vel metum: quæ duæ res facilè inducunt orationem demissam: est autem δέομαι etiam *indigeo*, & δέος *metus*, à quo ipso nomine, vt non semel dixi, nomen Deos aliqui deriuant, qui maximè metuendus est: δέησιν quoque deprecationem rectè interpretantur, quæ propriè est de auertendo malo, quod timetur, vt apud illum qui canebat[a],

Deprecandi verbum.
a Ouid. 1. de Ponto. eleg. 2.

Sæpe precor mortem, mortem quoque deprecor idem:

nunc sub ratione boni apprehendens, siue vt malorum maiorum leuamentum: nunc tanquam malum. Quamquam oratio procidentis magis propriè vocatur ἱκετηρία & supplicatio, ducta Græci nominis notione ab oleæ ramo lana obuoluto, quem gestare manibus supplices consueuerant, & quidem πρηνεῖς, vt loquitur Synesius, id est, proni, ac vultu in terram deiecto. Gestus hic procedentium adorationis causa, occurrit alibi[b] non rarò: ipséque Christus orans Patrem, procidit in faciem suam[c]. De hoc nos etiam aliis in locis[d].

b Gen. 24. 52. 1 Reg. 25. 23. Iudith 13. 30. Esther 8. 3. Ps. 71. 9. Ps. 94. 6. Esa. 44. 19. c. 46. 6 Dan. 3. 11. Mat. 2. 11. c. 18. 26. 29. c. 26. 39 Mar. 3. 11. c. 5. 22. 33. c. 7. 25. c. 14. 35. Lucæ 5. 8. c. 8. 28. 47. Act. 10. 25. c. 16. 29 Apoc. 4. 10.

Quadraginta diebus & noctibus panem non comedens, & aquam non bibens.] Versu 9. eadem scripta sunt de prima vice, qua primæ legis tabulæ datæ sunt. Ibi egimus de quadragenariis Mosis ieiuniis, an fuerint solùm duo, vel etiam tria, immò & quatuor: diximúsque communiorem opinionem esse de solis duobus, quando primas tabulas accepit, & quando secundas; ita vt quæ hic habentur spectent ad secundum, in quo pro vituli idololatria, & aliis populi peccatis Moses deprecatus est. Tenet hanc quoque sententiam Barradius[e] noster, obseruans non dicere Mosem se ascendisse in montem, & procidisse ante Dominum statim post confractas tabulas; intelligendum autem, quòd ascenderit, & prociderit aliquot pòst diebus, cùm secundas tabulas accepit. Et quia hic deinde[f] adhuc additur tot diebus ac noctibus iacuisse Mosem coram Domino, vbi narratæ sunt rebelliones populi ad sepulchra concupiscentiæ, & ad Cadesbarne, argumentatur Barradius, si concedatur Oleastro tertia quadragesima, concedendam quoque quartam, cùm videlicet distinctæ sint rebelliones, earúmque tempora & loca: vt proinde oporteat ea verba intelligi de secunda per recapitulationem. Monet Hugo, vt legamus vsque ad illud (*peccatum autem vestrum*, &c.) quod est versu 21. & prætermissis aliis, vsque ibi, (*quibus eum supplicuer.*, &c.) quod est in 25. tunc incipiamus tenere seriem literæ; sic autem construendo literam, non cogendos nos per

Quadragesima Mosis.
c Matt. 26. 39.
d in Act. 10. 25. Psal. 71. 9. Psal. 94. 6.
e itinerar. filiorũ Isr. lib. 4. c. 8.
f vers. 25.

textum hoc dicere, quòd Moyses fuerit cum Domino tribus quadragenis; quod tamen, inquit, dicunt quidam, fortè propter hoc, quod bis dicitur hic 40. diebus, & 40. noctibus.

Propter omnia peccata vestra, quæ gessistis contra Dominum, & eum ad iracundiam prouocastis.] Secundùm alias editiones (*super*, aut *propter omnia peccata vestra, quæ peccastis*, vel *pro omnibus peccatis vestris, quæ peccastis faciendo*, seu *ad faciendum malum coram Domino*, seu *in oculis Domini ad irritandum eum.*) Græcè (*coram Domino Deo nostro*, seu, *ante Dominum Deum nostrum*, ἐναντι κυρίου τοῦ θεοῦ ἡμῶν. In quibos vltimis Græcis vocabulis, ac præsertim pronominis primæ personæ, vis inest, qua demonstratur cū caritate in proximum, amor in Deum, cuius iniurias per aliorum peccata, pro quibus orabat, Moses reputabat suas, quia contra Deum se Dominum communem. Formula autem illa prouocandi Deum ad iracundiam, occurrit priùs non semel in isto capite [a]; ac in 4. [b] Abulensis circa mentionem omnium peccatorum; notat Mosem orasse non tantùm pro remissione peccati adorationis vituli, sed etiam pro murmurationibus, quas ab exitu de Ægypto contra Deum habuerant; quia iustitia Dei exigit, vt nullum peccatum maneat impunitum: Deum verò non semper moueri ad puniendum, sed expectare vt misereatur [c]: nisi aut valdè magna sint quæ statim vindicanda sint, vt seditio Core, Dathan, Abiron [d], aut sæpiùs iterata; aut multa, vt colligitur ex Amos [e]: quando non statim punit, differre nihilominus punitionem, quemadmodum dicitur de adoratione vituli, Exodi cap. 32. [f] *Ego autem in die vltionis visitabo & hoc peccatum eorum*, quod paulò pòst contigisse aiunt, præter antea occisa viginti tria millia à Leuitis Mose impellente, per pestem alióve diuino modo: non autem tamdiu pòst, quando perierunt omnes à viginti annis & suprà in deserto [g]: vel in captiuitate Babylonica, vel Romana; vel aliàs postea; vel in die iudicij: vel eo ipso die, quo sic locutus est Deus; sed, vt dixi paulò pòst, prout indicant verba ibidem statim sequentia; *percussit ergo Dominus populum pro reatu populi*. Addit, quia peccatis prouocant Deum ad iram peccatores, dici vasa iræ [h], sicut & omnes nascuntur filij iræ [i]: nunc Mosem deprecari ne Deus puniret pœna temporali, quam illaturus erat præcipuè propter idololatriam vituli, sed simul quoque ob alia, quæ mouebant vt citiùs puniret. Hebraicè, Chaldaicéque peccatum numero singulari est. Sed potest exponi collectiuè.

a vers. 7. 8.
b vers. 25.
c Esa. 30. 18.
d Num. 16. 1. & seqq.
e cap. 1. 3. & seqq.
f vers. 34.
g Num. 14. 29.
h Rom. 9. 22.
i Ephes. 2. 3.

Timui enim indignationem, & iram illius.] Græcè (*& timidus sum*, καὶ ἔμφοβός εἰμι.) Quasi dicat, adhuc etiam nunc timeo & cohorresco vel sola memoria illius temporis, quo metuui tantopere iratum Deum, & commotum. Quamuis autem placatus Deus fuisset, ne deleret populum totum, poterat Moses timere, ne maior eius pars deleretur, vt rectè annotat Caietanus. De vocabulis ὀργὴ & θυμὸς, אף *aph*, & חמה *chemah*, dictum alibi. Hebræa propriè denotant nasum, & calorem, quoniam iræ commotio apparet in naso, fitque cum quadam sanguinis efferuescentia, & finitore Philosopho est ζέσις περικαρδίου. Indignatio est commotio animi ex indignitate, seu ex dicto factóve contra rei aut personæ meritum, vt Iulius [k] Cæsar Scaliger docet, refellens Ludouicum [l] Viues, asserentem componi ex ira & contemptu indignationem. Nam potest quis ei, quem non contemnit, irasci: & si sermo sit de contemptu, quo contemnitur ab alio is, qui irascitur, non potest passio irascentis componi ex re, quæ est in alio; quamuis alius sit causa, cur ille indignetur. Præterea dictum vel factum contra rei aut personæ meritum, oriri potest ex odio, non ex formali contemptu, licet in ampliora notione dici contemptus queat. Cùm indignaris ob indignitatem alterius, quia indigno, dignitas, aut quid simile confertur, est νέμεσις, de qua Aristoteles [a]: existere verò etiam potest ex opinione, quam is qui indignatur, apud alium credit esse; iudicantem quòd ipse sit indignus colloquio suo, aut aliqua alia re; proptereàque dedignari; quod contemptum includit, & inuidiam nonnullam, ac tristitiam. Affectus huic affinis est zelus, cùm indignaris de his, quæ fiunt indignè contra eum qui est carus tibi, vel irasceris in eum quem amas, si lædaris ab eo, aut si læsu sit quod amas: qui amor potest esse vel concupiscentiæ, vel amicitiæ. Plura alij disputantes de passionibus, ac nominatim Ioannes [b] de Salas noster, & nos ipsi variis locis, vt & qua ratione irasci Deus ac indignari dicatur, seu eidem ira, indignatio, furor, zelus inesse, videlicet impropriè tantùm, siue figuratè, ac propter effectum similem ei, quem propriè iratus operatur: qua ipsa de re idem Salas [c]. Versatur propriè ira circa vindictam arduam, difficilémque; non est autem arduum & difficile Deo vindicare. Videtur includi præterea in irascente vindictæ appetitus ob diminutionem boni proprij: quod conuenire non potest Deo, vtpote nulla amittenti bona. Ipsummet diabolum iræ nomine appellari obseruat Hieronymus [d]: quoniam in 2. Regum cap. 24. [e] Græcè scribitur καὶ προσέθετο ὀργὴ κυρίου ἐκκαῆναι ἐν Ἰσραήλ, καὶ ἐπέσεισε τὸν Δαβὶδ ἐν αὐτοῖς, λέγων, *& apposita est ira Dei succendi in Israel, & incitauit Dauid in eis, dicens*. Vbi participium λέγων *dicens* masculini generis, respondens iræ, videtur persuadere iram poni pro diabolo: cuius diaboli filius est peccator: & præterea iræ natura dicitur [f], & ex patre diabolo [g]. Attamen dicto illo loco Sixtini codices & alij habent προσέθετο ὀργὴν κύριος, *adducit iram Dominus*: atque ita λέγων *dicens*, refertur ad κύριον *Dominum*; quamuis furias Ethnici vt numina confinxerint. Vsurpant denique indignationem aliqui pro ira diuturnitate firmata, proximéque ad amentiam accedente. Nihilominus alibi [h] legimus indignationem; vbi est קצף *ketseph*, cum חמה *chemah*, & אף *aph*, quæ vltima duo hic habentur ordine inuerso pro indignatione & ira, sicut & Græca ibi θυμὸς & ὀργὴ, hic ὀργὴ & θυμὸς. Quæ propterea noto, vt discamus accipi pro synonymis plura vocabula, nec in iis proprietatem exactè semper seruari. Cæterùm eximia Mosis caritas in hac sententia elucet, cum propriæ fiducia conscientiæ ac innocentiæ: quia timuit non sibi, sed populo, nec sua doluit causa, sed populi; cùm maiorem & meliorem pro illo alium populum offerret ipsi Deus.

Indignatio quid.
k exerc. 313.
l 3. de anima c. de indignat.
a 2. rhet. 9.
b in t. 2. trac. 9 disp. 3 sect. 7. nu. 141. & seq.
c ibid. nu. 146. & seq.
Diabolus iræ nomine exprimitur.
d in epist. ad Ephes.
e vers. 1.
f Eph. 2. 3.
g Ioan. 8. 44 & 1 ep. Ioan. 3 8.
Indignatio pro ira diuturna.
h Deut. 29 28.

Qua aduersum vos concitatus delere vos voluit.] Non habent editiones aliæ (*voluit*) sed concitatus, irritatúsque est Dominus in eos, vt consumeret, perderet, deleret. Audiuimus [i] dictum à Domino ad Mosem; *dimitte me, vt conteram eum, & deleam nomen eius de sub cælo, & constituam te super gentem; quæ hac maior & fortior sit.*

i vers. 14.

Et exaudiuit me Dominus etiam hac vice.] Chaldaicè, Græcéque (*etiam in tempore hoc*, siue *illo*, אף בזמנא ההוא *aph bezimna hahu*, καὶ ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ.

Supponit

Supponit iste loquendi modus, priùs aliàs Mosem orasse pro populo, & exauditum esse; videlicet ad mare rubrum, quando Ægyptij persequentes populum submersi sunt, dicente ad Mosem Deo [a], *quid clamas ad me?* Vbi Chaldaicè habetur; *suscepi orationem tuam:* quasi diceret, satis oratum est; impetrasti. De quo clamore Ambrosius, & alij apud Lipomanum [b], & recitat Iosephus [c] orationem Mosis. Ieiunans autem Christus 40. diebus noctibúsque, videtur exauditus pro peccato gulæ primorum parentum transfuso in omnes homines, próque varia idololatria, & aliis peccatis.

a Exod. 14. 15.
b Ibid. in catena.
c 2. antiq. c. 14. vel 7.

Vers. 20.] Aduersum Aaron quoque vehementer iratus, voluit eum contere-re, & pro illo similiter deprecatus sum.

NArratur in Exodo [d], postquam combussisset ac contriuisset Moyses vitulum vsque ad puluerem, & sparsisset hunc in aquam, & dedisset ex eo potum filiis Israël, dixisse ad Aaron: *Quid tibi fecit hic populus, vt induceres super eum peccatum maximum?* & pro se Aaron respondisse; *ne indignetur Dominus meus: tu enim nosti populum istum, quod pronus sit ad malum. Dixerunt mihi: Fac nobis deos, qui nos præcedant: huic enim Moysi, qui nos eduxit de terra Ægypti, nescimus quid acciderit. Quibus ego dixi. Quis vestrûm habet aurum? Tulerunt, & dederunt mihi: & proieci illud in ignem, egressúsque est hic vitulus.* Negari nequit, nonnihil excusationis pro Aarone admitti posse, aduersùs quem populus congregatus, imperauit ei (dum Moysis cum Deo colloquentis moras non potest ferre, vt loquitur Cyprianus [e]) tanquam famulo, vt surgeret, & faceret sibi deos: ille verò tergiuersatus exigendo res pretiosiores, inaures nempe, ac annulos, vt de prioribus testatur Scriptura ipsa [f], de posterioribus Tertullianus [g], & Ambrosius [h]; vt sic auerteret à sacrilega petitione: & aliquandiu in formando vitulo, & altari construendo, immorans; atque, si credimus, territus interfectione per suffocationem ingestis in guttur sputis Hur cognati, quòd consentire noluisset. At à peccato liberari non potest; vt frustrà conatus est Franciscus Monceius in suo Aarone purgato, simul & populum ipsum volens à peccato eximere: qui liber in classem prohibitorum librorum Romæ relatus est, quemadmodum aliàs monui. Vehementer iratus aduersùs Aaron Deus non esset; nec voluisset eum conterere; nec pro illo frater Moses deprecatus esset, nisi peccauisset. Idem in eodem auctore reprehendit separato quodam quidam libro, & in Exodum noster Cornelius, ac Leonardus Marius, itémque de nostris Salianus in annalibus. Vide, inquit Antonius Fonseca Scholiastes Caietani hoc loco, manifestissime Aaron in vituli conflatione peccasse. Cyrillus [i] Ierosolymitanus disertè scribit non modò peccasse populum in adoratione vituli, sed etiam Aaronem: citátque tanquam verba omnia Moysis, καὶ ἐπὶ Ἀαρὼν ἐγένετο ὀργὴ κυρίου, καὶ ἐδεήθην ὑπὲρ αὐτοῦ, καὶ συνεχώρησεν αὐτῷ ὁ θεός, *& super Aaron facta est ira Domini, & rogaui pro ipso, & condonauit illi.* Inde verò argumentatur placandum Deum, Iesu pro nobis orante: cúmque propter crimen non vetuerit Deus illum ad summum sacerdotium peruenire (nec-

d Exod. c. 32. 20. & seqq.
e de bono patien.
f idem.
g cont. Iudæ. c. 1.
h ep. 56. ad Romulum.
i catech. 2.

A dum enim id obtinebat) non veriturum vt qui ex gentilibus venit, salutem consequatur. Ambrosius primum [a] quidem neque excusare se posse, neque condemnare audere. Deinde [b] tamen apertè damnat, dicens se de sacerdotum silere delictis nolle. Augustinus [c] ponit Aaronem dignum supplicio fuisse, sed occulto Dei iudicio quibusdam parcere Deum ad tempus, vt aliis punitis, commutentur in melius: licèt etiam doceat [d] quòd errante populo ad idolum fabricandum non consensit inductus, sed cessit obstrictus, eo modo quo postea Salomonem non credibile ait esse, errore putasse idolis esse seruiendum, sed blanditiis fœmineis ad illa sacrilegia fuisse compulsum: & antea Euæ Adamum non
B tanquam verum loquenti seductum, sed sociali necessitudine paruisse. Theodoretus [e] Aaronem à venia non prorsus quidem alienum asserit: clementiam verò diuinam obsecrauisse, ne pœnas daret, atque hoc Mosem præsentis loci verbis patefecisse, quæ sic recitat; *deprecatus sum Dominum pro Aarone fratre meo, & non est mortuus.* Procopius [f] veniam delicto Aaronis datam ait, tum propter alia, tum in primis, propter Sanctos ex eius lumbis prodituros. Chrysostomus [g] comparans cum peccato Heli sacerdotis Aaronem, licèt populi tanti resistere insaniæ non potuerit, parum abfuisse dicit quin periret, nisi fratris patrocinium Dei iram auertisset. Hieronymus [h] peccata fletu purgari, la-
C mentísque ablui inter alia exempla Petri qui Christum negauerat, Dauid, Achab, Manasse, Aaronem producit, cuius, inquit, sacrilegium, ob conflatum ex auro vituli caput (sic multi de capite scribunt, vt in eo vtrumque sexum adorare liceret, qui ex capite talis animalis non discernitur, & in Ægypto bos Apis colebatur, & vacca Isidis; alij de integro animali) fraternæ correxere preces. Bernardus [i] quamuis vt doceat contra pietatem non esse propter multitudinem aduersantium iusta & sancta desideria non perfici, cum Samuële, qui inuitus Saülem inunxit [k], & Dauid, qui quod volebat, construere templum non valuit propter bella, quibus erat implicitus [l], afferat Aaronem, qui sce-
D leratis tumultuantis populi, contra voluntatem suam caloribus cessit; quasi non magis peccauerit quàm alij duo: attamen alicubi scribere dicitur, eum post idololatriam esse receptum in summum sacerdotem: quemadmodum Petro collata Pontificia dignitas est post Christi negationem; vt compati subditis peccantibus discerent, peccatores verò veniæ spem conciperent. Martinus Papa I. [m] in genere definit, vt si post ordinationem suam quispiam in lapsum ceciderit, & præuaricationis peccato deprehensus fuerit obnoxius, omnimodo prohibeatur cum manibus lutulentis, atque pollutis, mysteria nostræ salutis tractare. Gratianus [n] autem id explicans, nisi sequatur pœnitentia, probat hoc
E ipso Aaronis exemplo, qui post conflatum vitulum, etiam in summum sacerdotem consecratus est; vt & Dauid, qui post adulterium & homicidium, spiritum prophetiæ recepit & in proprio gradu remansit: & Achab, qui post mortem Naboth, per pœnitentiam humiliatus, in regia sede remansit: & Petri, de quo dixi: & Pauli, qui Stephanum lapidauit, & tamen à Deo in Apostolum electus est: & multorum, qui ab hæresi ad vnitatem catholicæ fidei reuertentes, in suis ordinibus sunt recepti; alij verò ad episco-
palem

a epist. 56.
b 1. apolog. Dauid cap. 4.
c q. 148. in Exo.
d 14. de ciuit. c. 31.
e q. 66. in Exod.
f in Exo. 32.
g 4. de sacerd.
h epist 32.
i epist 83.
k 1. Reg. 8. 6. & seqq.
l 1. Paral. 22. 8.
Petro dignitas Pontificia collata post Christi negationem, & cur.
m epist ad Amandum & refertur d. 50. cap. Si post.
n ibidem.

palem etiam gradum promoti, vt Augustinus, & alij complures. Ioannes[a] de Ananis Archidiaconus, non est dubium, inquit, quod Aaron in conflatione vituli peccauit, etiamque Gratianum[b] eundem, affirmantem in conflatura vituli consensum populo adhibuisse, atque sic tunc caritatem amisisse; alias, inquit, incongrue hoc exemplum induceretur, potius enim debuit mortem incurrere, quàm malo consentire. Idem sentit Ioannes Monthalonius in promptuario iuris[c], proferens quos modò citaui. Aquinas[d] ait Aaronem punitum fuisse, non populum dumtaxat, ob vituli adorationem: quamuis non pœna manifesta, sicut populus punitus est; in signum quòd prælati non debent puniri manifeste, sed occultè, propter scandalum vitandum: pœnam autem Aaronis fuisse in ipso, & filiis eius, quod in sacrificio vitulæ rufæ immundi efficiebantur[e]. Simul refert illud Augustini antea positum de occulto Dei iudicio, quòd quibusdam parcat ad tempus, vt in melius commutentur, aliis punitis. Abulensis[f] agnoscit peccatum in Aarone, quòd timore ductus, fabricauerit vitulum, cùm debuisset omnia mala pati potius, quàm consentire; quamuis non crediderit, neque coluerit vt Deum: idcirco non bibisse de aqua, in quam proiecti fuerant pulueres vituli combusti, & non fuisse aliquod signum C sceleris in eo apparens, sicut in cæteris. Pœnam præterea fuisse dicit[g], quòd mortui fuerint eodem anno filij eius Nadab & Abiu, permissi ob demeritum patris, incurrere in peccatum offerendi alienum ignem, propter quam temporalem pœnam, licèt euaserint æternam, Aaron valde cruciatus fuerit. Paulus[h] Burgensis fatetur grauiter peccasse peccato scandali, quatenus occasionem præbuit idololatriæ, pronis ad eam Hebræis, nec per ironiam id factum interpretatur, quemadmodum cùm Elias clamare iubebat voce maiore sacerdotes Baal, quasi hic eorum deus in diuersorio esset, aut loqueretur, aut dormiret, excitarique deberet[i]. Caietanus[k] peccasse Aaronem affirmat quòd nollet perdere primatum; & insanauisse magis quàm alios, tribuendo D incommunicabile nomen idolo, ac statim vt vidit vitulum ædificando ei altare, & dicendo, festum Iehouah eras. Consentit Scholiastes eiusdem Fonseca, & Lipomanus, éstque planè communis ac recepta opinio.

a in 4. 50. c. 51. post. in §. Econtra verbo conflatum.
b cap. vt cognouerunt, de pœnit. d. 2. §. opponitur.
c verbo Aaron lit. q.
d in 4 d. 46. art. 2. q. 2. q[ua]estiuncula 2. ad 5.
e Num. 19. 8.
f in Exo. 32. q. 33.
g hoc loco.
h in Exod. 32.
i 3. Reg. 18. 27.
k in Exod. 32.

Explanatio.

Aduersum Aaron quoque vehementer iratus.] Recitaui priùs ex Cyrillo[l] Ierosolymitano Græce aliter, quàm hic esse, nempe καὶ ἐπὶ Ἀαρὼν ἐγένετο ὀργὴ κυρίου, *& super Aaronem facta est ira Domini*, cùm hoc loco sic extet, καὶ ἐπὶ Ἀαρὼν ἐθυμώθη κύριος σφόδρα. Ex tanta verò ista Dei ira, peccatum Aaronis rectè cum aliis paulò antè argumentabamur: quòd vitulum fecisset, quamcumque tandem mentem in ea re habuerit. Fecisse autem non rectè negat Monceius[m] in Scriptura tradi; cùm postremis verbis capitis 32. Exodi habeatur, quod percussit Dominus populum pro reatu vituli, quem fecerat Aaron: & in versu 4. quòd fecit ex inauribus vitulum conflatilem, formauitque opere fusorio.

l Catech. 2.
m lib. 5. c. 3.

Voluit eum conterere.] Adeò iratus est Deus, vt contriturus esset Aaronem. Profectò contritione dignus non erat, si peccato, & quidem graui carebat: nec grauiores contra populum Deus minas protulit ob idololatriæ peccatum, licet Aaronem idololatria formali peccauisse non credatur: quemadmodum nec primum euangelicæ A legis Pontificem Petrum peccato infidelitatis, quando Christum negauit.

Et pro illo similiter deprecatus sum.] In editionibus aliis (*& oraui etiam pro Aaron in tempore illo.* Apud Cyrillum καὶ εὐξαμένου Μωϋσέως αὐτῷ, καὶ συνεχώρησεν αὐτῷ ὁ θεὸς, *& rogante pro ipso, & condonauit ei Deus.* Quo modo deprecatus est similiter pro Aarone Moses Deum, vt nempe deprecatus fuerat pro populo; si non peccauerat vt populus? qua ratione condonauit Deus; si nulla culpa erat quæ condonaretur?

B

Vers. 21.] Peccatum autem vestrum quod feceratis, id est, vitulum, arripiens, igne combussi, & in frusta comminuens, omninoque in puluerem redigens, proieci in torrentem, qui de monte descendit.

Paraphr.
a vers.

QVod antea[a] narratum est de tabulis legis lapideis confractis, idem modò narratur de vitulo aureo: quem non simpliciter confregit Moses; verùm etiam postquam iniectum igni penitus deformauit, redegit quasi molendo, in pulueres; hos autem proiecit in subiectum C monti Horeb torrentem; ex eiusdem aquis præcipiens omnes bibere. Exprimitur hoc vltimum in Exodo[b] cum reliquis, proximè post confractionem tabularum. Arripiensque vitulum quem fecerant, combussit, & contriuit vsque ad puluerem, quem sparsit in aquam, & dedit ex eo potum filiis Israel. Omnia hac ratione impietatis abolere vestigia Moses voluit, nihilque reliquum esse, quod coli superstitiosè posset, vt notauit Ambrosius[c]. Typhum illum, inquit, dissipauit Ægyptium, & altitudinem extollentem se compressit æternæ legis auctoritate. Vnde & Dauid[d] ait: *& confringet Dominus cedros Libani, & comminuet eas tanquam vitulum Libani.* Itaque absorbuit populus omnem perfidiam, ac superbiam; ne eum absorberet impietas & arrogan- D tia. Melius est enim, vt vnusquisque præualeat carni, & vitiis eius, ne dicatur de eo, quia deuorauit eum mors præualens[e]; (κατέπιεν ὁ θάνατος ἰσχύσας;) sed dicatur magis: *deuorata*[f] *est mors in victoria*, &c. Et de Domino dictum, *de torrente*[g] *in via bibet. Qui acetum accepit*[h], *vt absorberet vniuersorum tentationes.* Sic ille. Quò spectare possent animalia in linteo, quæ Petrus mactare, & mandocare iussus est[i]: vt aliàs[k] expositum est, de consumenda impietate, & impiis in meliora transmutandis. Sed opposito sensu priùs indicato, fructum viarum suarum comessuri erant Iudæi, & calicem perpetuæ infœlicitatis; qui coram Pilato postea clamarunt de E sanguine Christi; vt esset super se, & super filios suos[l]: vt notat Lipomanus[m]. Augustinus[n] designari vult per vitulum, impios tanquam diaboli corpus, quorum ipse sit caput; aureum esse, quia videntur idololatriæ ritus velut à sapientibus instituti: hanc sacrilegam societatem comburi illo igne quem Christus veniens misit in terram[o]: vt quoniam non est qui se abscondat à calore eius, dum in eum credunt gentes, igne virtutis eius, diabolica in eis forma soluatur: comminui, quia ab illa malæ conspirationis conflatione discissæ, verbo veritatis humiliantur: comminutas in aquam mitti, vt eas Israëlitæ, id est,

b c. 32. 20.
c ep. 56. Romulum.
d Psal. 28.
e Esa 25 secundum LXX.
f 1. Cor. 15. 54. Oseæ 13. 14.
g Psal. 109.
h Ioan. 19. 29. 30.
i Act. 10. 11. 13.
k ibidem.
Impios vituli nomine designari Augustinus.
l Matth. 27. 25.
m in Catena Exo. 32.
n 22. cont. Faust. c. 93.
o Luc. 12. 49.

est, Euangelij prædicatores ex baptismo in sua membra, hoc est, in Dominicum corpus transferant; quorum Israëlitarum Petro de ipsis gentibus dictum est (hoc iam ipse notauerat) *Macta, & manduca.* Si ait, *macta & manduca*, quare non etiam, inquit, *concide, & bibe?* Rursus, missum [a] considerat vitulum in ignem, vt forma ipsa priùs confunderetur: minutatim comminutum, vt paulatim consumeretur: datum in potum, vt adoratores diaboli, fierent corpus Christi, & membra [b]; iuxta illud etiam recitatum de Petro; quasi ei dictum sit; *occide quod sunt, & fac quod es*; id figuratum etiam esse in serpente Moysi, qui magorum virgas absorbuit [c]: & significatum in Psalmo [d]; *tu confregisti capita draconis, dedisti eum escam populis Æthiopum*: quia deuoratur à gentibus quæ credunt, corpus diaboli. Imitatur Augustinum Rupertus [e], etsi eum non nominet, citans quoque illum Psalmi locum, & dicens; Capita draconis, siue vituli, hoc est, diaboli cultum, à Deo confractum, in puluerum redactum, in potum datum; quia eos qui ex parte, vel regno erant diaboli, per pœnitentiam confractos, & in puluerem humilis conscientiæ redactos, Ecclesiæ suæ per baptismi aquam incorporauit. Nyssenus [f], quemadmodum tunc omnino ea materia, quæ hominum peccato subministrabatur, deleta est, sic per Christum, omnem circa simulacra errorem docet esse ablatum; & ampliùs principum pietate, Christi fidem profitentium, impietati seruientia idolorum templa deleta: & quæ sancta fuerunt apud impietatem mysteria, quasi aquam instabilem delapsa fluxisse, atque illorum ipsorum, qui cultu simulacrorum insaniebant, ore imbibitam; cùm partim templa sua diruerunt, partim in sacros vsus transtulerunt. Illustrari idem potest lapillo illo, qui statuam Nabuchodonosor descendens de monte euertit, ac in puluerem redegit [g]: item exemplo Ezechiæ serpentem æneum conterentis [h]. Hieronymus [i] quem tacito nomine transcribit Rupertus [k], vituli puluerem, quem adorauerat Israël, in contemptum superstitionis in potum accepisse populum scribit, vt disceret contemnere quod in secessum proiici videret. Affert præterea de ventre, qui est receptaculum ciborum, in scorto Madianitidis sacerdotali pugione confixo; quare significetur vniuersos hominum labores, momentanea blandimenta gulæ, stercoris fine condemnari, & ostendi mentibus consecratis Deo, totum quod curamus, quod voramus in secessum proiici, & quòd, vt ait Apostolus [l], *esca ventris, & venter escis: Deus autem & hunc, & illas destruet.* Ad istam fortassis attendens ingluuiem, Ecclesia feria quarta Cinerum vitulum nostrum, qui pridie magis lasciuierat, redactum in puluerem potandum præbet ori memoriæ, intellectúsque conceptis istis verbis; *Memento homo quia puluis es, & in puluerem reuerteris.* Non inflat hic potus, aut languore afficit, vt quem Hebræis idololatris Moses propinauit, ne barbam capillúmve aureum, sicut tunc euenisse ferunt, sed verè auream animam reddit, & in Dei conspectu pretiosam. Cauendum, ne pro vno, existant duo vituli: vt sub Ieroboam contigit, dicente; *Ecce dii tui Israel, qui te eduxerunt de terra Ægypti*, quorum vnum adorandum collocauit in Bethel, alterum in Dan. [m] Quia enim in puluerem redacti non sunt, suos cultores veluti cornibus eiecerunt in captiuitatem. *Nam ambulauerunt filij Israël in vniuersis peccatis Ieroboam quæ fecerat, & non recesserunt ab eis, vsquequo Dominus auferret Israël à facie sua, sicut locutus fuerat in manu seruorum suorum prophetarum: translatúsque est Israël de terra sua in Assyrios* [a]. Contritio pœnitentis comparari potest cum vituli contritione, & similium aliorum, de quibus posteà.

Peccatum autem vestrum quod feceratis, id est, vitulum arripiens.] In editionibus aliis appositiuè (*peccatum vitulum*) quod Interpres noster exposuit per particulas (*id est.*). Licèt vitulus ille aureus, esset res inanimata, in qua non potest esse peccatum; vocatur tamen, inquit Lyranus, peccatum populi, eo quòd populus peccauerat, ipsum faciendo, & colendo. Quam Abulensis nominat materiam circa quam, vel incitatiuum ad peccatum; cùm propriè peccatum voluntaria actio sit. Non solùm erat effectus peccati, sed factus, inquit Caietanus, ad peccandum: & notat eiusmodi phrasis vsum frequentem esse. Addi potest, tum pro pœna peccati, tum pro oblatione seu hostia pro illo, sumi peccati nomen, vt alibi vidimus. Fecisse dicuntur Hebræi vitulum, quia petierant fieri sibi deos, siue deum, & aurum inaurium annulorúmque, postulati ad fabricam illius dederant; quamuis Aaron quoque fecisse dicatur [b], vt nuper monui contra Montanum; cùm propriè fabri soli fecerint.

Igne combussi.] Sufficiebat (*combussi*) quod etiam solùm verbum extat in simili sententia Exodi [*]: quamuis editiones aliæ vtrobique duo vocabula exprimant: Editio nostra nunc vno, nunc duplici vtitur variis aliis in locis, & verbo ardendi pro verbo comburendi. Retuli priùs ex Augustino [c], per combustionem seu missionem vituli in ignem, formam ipsam eius confusam. Cùm autem aurum propriè non comburatur, sed liquefiat in igne ac expurgetur, Abulensis [d] deputat miraculo, quòd liquefactum non sit, sed verò combustum, ac in cineres puluerésve conuersum: aut adhibitas quasdam herbas, quæ talem effectum in auri conflatione commixtæ operatæ fuerint, vt non liquesceret, sed redigeretur in cineres: aut opera similium herbarum redactum esse in carbonem, deinde veluti in mortario contritum in pulueres tenuissimos. Rectè porrò admonet hæc omnia facta circa vitulum, vt in eo punirentur Hebræi, in quo peccauerant, ac peccasse in illo cognoscerentur: alioqui potuisse occultari, vbi nulli vnquam vtilis esset ea materia; quemadmodum fecit Iacob, de idolis repertis apud familiares suos, fodiendo subter terebinthum, post vrbem Sichem [e]: cùm fortassis priùs cōfregisset, aut liquefecisset, sicut nunc factū legimus: & de serpente æneo Ezechias fecit [f]. De illis aliis idolis Caietanus [g] sentit vt acceleraret Iacob discessum caruisse commoditate consumendi ea igni, & ideo abscondisse sub terra. Abulensis [h] factam vult magnam fossam, in qua omnem metallicam materiā idolorum Iacob deiecerit priùs liquefactam; quæ penetrauerit in profundum per viscera terræ, vt inde à nemine posset accipi, nec semel dicatum cultui dæmonum, ad vsus vnquam hominum transferri. Quod cùm verisimile sit, fictitium est quod historiæ Scholasticæ [i] magister tradit, multis pòst sæculis à Dauide fuisse idola illa reperta, & in vsum ædificandi templi Ierosolymitani collata.

Et in frusta comminuens, omninóque in puluerem redigens.] In aliis codicibus (*omnino quoque*) iuxta editiones autem reliquas (*& confregi, & commi*

comminui, seu *contriuit vehementer*, seu *bene*, *quasi in mola*, siue *pilo*, aut *mortario*, *donec fieret minutum quid*, *& sicut puluis*) Græcè καὶ κατέκοψεν αὐτὸν, καὶ κατήλεσε (10 Siatinis omisso καὶ,) κατηλέσας σφόδρα, ἕως οὗ ἐγένετο λεπτὸν, καὶ ἐγενήθη (in alia ἐγένετο) ὡσεὶ κονιορτός, *& confregit eum*, *& comminuit* (vel, *comminuens*) *vehementer*, *quousque factum est minutum*, *& fuit sicut puluis*. Chaldæa שְׁפִית *scsapheth*, & שְׁפִיכָא *scsephina* significant comminuere in pilo. Hebræum כַּת *ecchoth* à כָּתַת *chathath* (non à נָכָה *nachah*, vt Oleaster docet) *conterere*, & טָחוֹן *tachon*, *molere*, & הֵיטֵב *heteb* verbum sumptom aduerbialiter, bene. Dentes

a Eccl.12.4. morales vocantur טֹחֲנוֹת *tochanoth* [a], ἀλήθουσαι: & quòd manna frangebant Hebræi mola dicitur Hebraicè טָחֲנוּ בָרֵחַיִם *sachenu barechaim*: quibns similia Chaldæa: Græca verò ἤλεθον ἐν τῷ μύλῳ. Mariana noster confirmat significationem vocabuli טָחוֹן *tachon*, quam attuli, ex Hispano *tahona* (aliter *atahona*) pro molendino, vbi molari petra iumento circumacta, molitur. Refert præterea, quod Onkelos vocem *tahon* pro lima acceperit: séque in quodam Hebræo inuenisse, hac sententia (*comminui cum tahon*, *id est*, *lima*, &c.) In Exodo [b]

b c.32.20. legitor (*& contriuit vsque ad puluerem.*) Vbi est verbum וַיִּטְחַן *itchan*, & שְׁפַף *scaph* : addiiúrque, *donec fuit minutum*, דַּק *dak*, & דַּקִּיק *dakkik*: Græcè κατήλεσεν αὐτὸν λεπτὸν, *contriuit illum minutum*. Crebris tunsionibus, redactum vitulum, combustum priùs herbæ beneficio, velut in carbonem, postea contritum Abulensis [c] existimat,

c ibidem.

tanquam in mortario. Asa rex confregit simulacrum turpissimum Priapi, & combussit in torrente Cedron [d]: è quo torrente ignem sponte

d 3.Reg.15. 13.2. Paral. 15.16.

erupisse, omniáque in cinerem redegisse Hebræi comminiscuntur. Iosias lucom de domo Domini eductum foras Ierusalem in conualle Cedron (vbi torrens etiam erat) combussit, & redegit in pulverem, & proiecit super sepulchra vulgi [e]: & currus Solis combussit igni [f] (de his nostri Serarius [g], Pradus [h], Villalpandus [i]): & altaria quæ erant super tecta cœnaculi Achaz quæ fecerant reges Iuda, & altaria, quæ fecerat Manasses in duobus atriis templi Domini, destruxit, & excurrit inde, & dispersit cinerem eorum in torrentem Cedron [k]: & altare, quod fecerat Ieroboam (cum vitulis aureis) destruxit, combussit, comminuit in puluerem [l]. De Ezechia antea memini confregisse serpentem æneum [m]. Sub Ezechia sacerdotes extulerunt omnem immunditiam ex vestibulo domus Domini, & Leuitæ asportauerunt ad torrentem Cedron foras [n]: & destruxerunt altaria quæ erant in Ierosalem, atque vniuersa in quibus idolis adolebatur incensum subuertentes proiecerunt in torrentem Cedron [o].

e lib. 4. 23. 4. 6.
f ibid. v. 11.
g in 4. Reg. 23.
h in Ezech. 1. de visi. 1. sect. 10. pag. 41.
i to. 2. p. 2. 6. Ezech. li. 3. c. 32. in cap. 40 pag 221.
k vers. 12.
l vers. 15.
m ibid. cap. 18. 4.
n 2. Paral. 29. 16.
o c. 30. 14.

Carpit Leonardus Marius Chimicos hoc loco, asserentes pro defensione auri potabilis, factam contritionem istius vituli per distillationem: arbitratur autem per limationem potiùs, & ferrarum molis ductarum rasionem. At Michaël [p] Maier hæreticus arte Chimica qua callebat, facilè Mosem putat aurum combussisse, ac in puluerem redegisse, cùm aurifabri toties in igne vrant, cementent, purgent, liquefaciant, macerent: alij in vitrariis furnis per aliquot menses liquefactum stare permittant, & absque notabili diminutione aut mutatione suæ substantiæ exemplum inueniant: & aurum non satis magnum remaneat in massa, nec fluat vt plumbum, aut aqua, immò per annum & amplius, torreri

p in symbolis aureæ mensæ lib. 2. pag. 60. & seqq.

possit absque eo quòd in puluerem redigatur: & ad vehementem ignem dum fluit, sic maneat homogeneum, liquórque quasi perennis durationis: Mosem proinde quia non aquis acribus, vel additamentis aliis, sed igne vsus est, eiusmodi artificium adhibuisse quod nostrates ignorent aurifabri, sciant soli in his exercitati Chimici, Chimicam artem habuisse communicatam sibi à Deo: vel comparatam siue studio proprio, siue ex doctrina Ægyptiorum, siue ex traditione aut Iosephi, aut Abraham, quorum alterutrum faciunt Hermetem illius artis peritissimum. De Maria sorore Mosis idem affirmat, librúmque ab ea de hoc argumento compositum. Respondet verò [a] Impugnantibus Chimicam, eo quòd cùm aurum destrui non possit, longè minùs construi posse videatur: falsum esse quòd nequeat destrui, sicut & vitrum.

Ars Chimica vnde.

a lib. 11 p. 546.

Proiecit in torrentem, qui de monte descendit.] Repetunt editiones aliæ *puluerem*: & Hebræa Chaldæáque cum pronomine, *puluerem eius*. In Exodo [b] (*quem*, nempe puluerem, *sparsit in aquam*, *& dedit ex eo potum filiis Israel.*) Hebraicè & Chaldaicè (*super faciem aquæ*) Glossa [c] ordinaria, quam recitat quoque Rickelius, refert ex Hebræis, quòd filij Israël bibentes aquam, vituli puluere infectam, qui commiserant idololatriam, in barbis puluerem auri præferebant; eóque signo rei, vel immunes sceleris apparebant, & rei interficiebantur. Rupertus [d] attingit opinionem, quod prominentibus labiis publicati vel deprehensi sint rei, ne indiscretè, sed cum iudicio punirentur. Lyranus [e] recitat R. Salomonem, dicentem quòd istæ aquæ potatæ, erant nociuæ culpabilibus, causando in eis inflationem, & languorem sicut aquæ in sacrificio zelotypiæ ostendebant culpam mulieris, vel innocentiam [f]. Facit præterea mentionem alterius opinionis, quòd color auri remansit circa ora eorum, qui erant culpabiles, ita vt barbæ viderentur aureæ. Abulensis [g] docet Hebræos in tanta multitudine plusquam sexcentorum millium, qui nec ausi sunt Leuitis resistere, in se eum gladio irruentibus, adeò reueritos Mosem, vt præbitam aquam aureo puluere infectam, inuiti biberint. Deinde, quod ex R. Salomone memoratum est, attribuit R. Abraham Abenezra, sed generaliter quantum ad quandam ægritudinem, exemplo aquæ zelotypiæ. Quantum verò ad colorem aureæ barbæ, ait qui magis deliquissent, magis eo insignitos fuisse. Vult etiam [h] Aaronem, & Leuitas bibisse; nec tamen in iis dictum signum esse deprehensum; ac nominatim in Aarone: quoniam destinatus erat summus sacerdos: & quamuis peccauerit, penè coactus peccauit. Caietanus [i] fatetur ignorare se, quorsum sparsi fuerint pulueres, hoc est, parum ea iis, super faciem aquarum, vt ex Hebræa editione vertit, in ipsamet actione, qua pocula sumebantur ad potandum; quoniam si diutiùs puluis in aqua mansisset, non fuisset, inquit, in superficie, & consequenter non fuisset bibitus. Eiusdem Scholiastes Fonseca rationem reddit; ne nimia superstitione ad impietatem abuterentur Israëlitæ, putantes non esse illis licitum illius aquæ potum, ob idoli pulueres in aquam sparsos. Oleaster [k] existimat Mosem voluisse vt idololatriæ veluti nauseam induceret, pulueribus eos idoli satiare; quemadmodum carnium flagrantes desiderio, vsque ad nauseam, donec per nares exirent, postea carnibus impleuit [l]. Item vt sibi persuaderent, nihil reli-

b c.32.20.
c ibidem.
d lib. 4. in Exo.c.17.
e ibidem.
f Num. 5. 12. & seqq.
g ibid.q.
h q. 32. & 33.
i ibidem.
k ibidem.
l Num. 11. 20.

quatoo

...iarum idol... sui superesse, quas deinceps colere possent, quemadmodum eadem de causa corpus Mosis occultatum [a] est. Barradius [b] noster Abulensem & Clarium [d] non probat, ex aqua torrentis, in quem pulueres coniecti fuerant, Mosem accepisse, dedisseque populo vt biberet; quia sic non bibisset populus pulueres, sed solùm aquam, in quam illi proiecti essent: præterea Caietanum, nomine torrentis interpretantem aquã ex torrente haustam, ita vt indicetur in aqua torrentis pura, non in aqua maledicta datum potum; arbitratur partem pulueris in torrentẽ proiectam, alteram in potum datam, vel pulueres omnes proiectos in locum torrentis minimè profundum; postea collectos, ac potum ex iis præbitum: vel miraculose cùm toti proiecti fuissent in torrentem, eiectos ab aqua velut execrabiles; tunc verò ex ...dem collectis propinatũ Hebræis. Causas por... attingit dati eiusmodi potus, antea significatas a nobis, vt discernerentur idololatræ aut inflatione, languoréve inde consecuto: aut aureo in barbis ... item vt nulla superessent idololatriæ ...uc contemnererut idolum, cuius ... abirent in secessum; denique vt præ... destructionem idololatriæ per legem ...sti, & per quemdam quasi potum meditatio... de ...ia & superbia nostra tanquam vituli, ...tarem mentis contritionẽ, & emendationem. ...n inflationi quam rei patiebantur post haustam cum pulueribus aquam, nimirum, vt opinor, in ventre, affinis ea quam adultera ex potu aquæ zelotypiæ, vt Philo [e] sentit, eo quòd puram marito vuluam non seruasset: idololatra verò phrasi Scripturæ non semel à me annotata, cognominatur fornicator & adulter. Moneeius [f] eumdem putat idololatras, de quibus agimus, euentũ consecutum: idque insinuari, cùm scribitur quòd Moses vidit populum illa nudatum, quia spoliauerat eum Aaron, propter ignominiam sordis, id est, similis putrefactionis in similibus partibus pudendis, ne vestibus implexa illuuies infectiores redderet, morbúmque & ægritudinem augeret: vel etiam vt simul cum ea tabe, proderetur cum ...io sam pudore, idololatriæ peccatum; & cognosceretur si hostes ingruerent, posse nudos deprehendi & vinci, vel à suismet perinde ac si hostes essent, occidi. quod & postea factum est Mose imperante. Atque huc allusisse vult figmentum Ap...onis, de inguinum vlceribus die sexto, postquam ...euaserant Hebræi de Ægypto: vt ea de causa quieuerint die septimo, quemadmodum scribit Iosephus [g], quam Tacitus [h] vocat scabiem familiarem sui, à cuius idcirco vsu abstinuerint: Manetho, Chæremon, Lysimachus, lepram [i], cui ...nedium laxatio vestium seu dissuimentum, aut ...nudatio, de qua postea in Leuitico [k]; cùm ...quidquid est, circa nonagesimum diem fa...uerit. Confirmat, quia idololatria, ob similitudinem, quam dixi, cum fornicatione, adulte...e, sordium, inquinamenti, spurcitiei, immun... vocabulo solet designari [l]: tum præterea, ...iam apud Michæam [m] scribitur, quòd propter ...monoditiam eius corrumpetur putredine ...na: & quia Ioram eiusmodi tabe seu compu...one alui, & herniorum, intestinorúmque, ...um, & viscerum, propter idololatriã, di...mitus percussus [n] est: & apud Oseam [o] iungitur talis peccati ...ctæ pœnæ putredinis, tinea, id est, lumbrici, siue vermes, aut pediculi, quibus interiit Herodes magnus, regnũ, quod Christo debebatur, sibi vindicans ...deoque in biennes pueros detæ-

A uiens: & Herodes Agrippa, cõsalutantes se Deum, vtque fauerei propitius, rogantes, audiens, ac minimè repellens. Addit, cùm infectos illos castris abire oporteret, æquè ac leprosos: immò qui ipsi etiã, quorumdã opinione, leprosi essent, ex tanto numero velut præcipui auctores, contumaciùs ad tria millia intra castra constitisse, in quos Moses Leuitas immiserit vt interficerẽt; propterea quoque in textu Hebræo Exodi [a], & multis versionibus, ac in Philone, censeri tria dũtaxat millia, cũ in editione nostra exprimantur viginti tria, & in quibusdam eiusdem codicibus, triginta tria millia. Tandem quod scribitur ablatis Baalim & Astaroth, seruiuisse filios Israël Domino soli, Samuelem autem congregasse eos in Masphat, vt oraret pro ipsis, &
B aquã haustã effudisse in cõspectu Domini, & ieiunauisse in die illa, atque dixisse; peccauisse se Domino [b], interpretatur cum nescio quo alio homiliasta recente [c], Samuelẽ, more maiorum post abiecta idola, ad experimentũ vocasse, quod hactenus dictũ est; cúmque in eam rẽ iam hausta aqua esset, populũ renuisse illud subire, quod promiscuè omnes se peccauisse faterentur, adeò vt discernendis reis ab insontibus, dicerent nullo experimento esse opus; sed aquam corã Domino, seu arca fœderis, effunderent, pœnã deprecantes, ieiunióque & cõfessione eã redimentes. Poterat Moneeius grauiorem citare auctorem Hier. [d] referentem ex Hebræorũ traditione, quòd corã Domino in eamdẽ aquam maledicta congesta sint: & sicut
C in lege mulier zelotypa hausta aqua probabatur [e]; ita & tunc idololatræ aqua illa probati fuerint, hi videlicet qui se idola coluisse penitus denegabant: præterea, quòd quicũque idololatra aquam illam gustasset, labia eius ita sibi adhærebãt, vt nequaquã ea abinuicem separare posset, hócque iudicio deprehensus interficiebatur; quod significẽt verba illa (*iudicauitque Samuel filios Israel in Masphat*, id est, morti tradidit: item, quòd Moyses hoc modo idololatras, qui sibi vitulum fecerant, probauerit, quando arripuit vitulum, & combussit, & contritum vsque ad puluerem, sparsit in aquã, & dedit ex eo potũ filiis Israël. Atqui de interfectione historia Regũ, vel alij nullum verbum: effundi aquam non est potari: cùm omnes illi essent ido-
D lolatræ, non erat opus delectu. Vnde alij explicabant effusionem aquæ fuisse symbolum remissionis peccatorum, ac ablutionis ab iisdem, quomodo aqua sordes eluuntur: aut signum mutati propositi, velle se posthac mundos esse, vtque nihil supersit idololatriæ, aut quoddam quasi sacrificium seu libationem: aut metaphoricè sumi pro magna vi lacrymarum, & cordium instar aquæ effusione, vt nihil simulauerint, sed protsus omnes suas cupiditates patefecerint: aut genus mundationis seu purificationis, per peculiarem baptismatis modum, qualis erat aquæ in quam cineres vaccæ rufæ coniiciebantur, &c. Leonardus [f] Marius, reiiciens opinionem de crimine manifestato per potam aquam, cui pul-
E ueres vituli permixti erant, seu ex languore inde orto, seu ex colore aureæ barbæ: quia nec Scriptura indicat, nec Philo, aut Iosephus. & nonnullis barba naturaliter flauebat, aliquibus barba non creuerat, fœminæ ac pueri omnino carebant: alt reos abundè distinctos esse ac proinde occisos, qui in delicto flagranti deprehendebantur, aut comessantes & ludentes in honorem vituli ... quos quia non ... Aaron, sed iam resipuerit, occisus non fuerit, alioqui morte dignior, quàm multi ex aliis.

a c. 32. 28.
b 1. Reg. 7. 4.
c Frãciscus Hernãdus.
d quæst. siue trad. Hebr. ad 1. Reg. 7.
e Num. 5. 24. 25.
Effusio aquæ remissionis peccatorum symbolum.
Pro magna vi lacrymarum, & cordium effusione.
f in Exo. 32.

A Nuda[illegible] aut [illegible], spoliationemve ab Aaro[illegible] quam textus Græcus dissipationi in vo[illegible] & constitutionem eius inter hostes, explicat de gratia diuinæ protectionis ablata ob idololatriam, non de priuatione inaurium, aut pileorum, in quibus ante illud peccatum, esset inscriptum nomen יהוה *Iehouah*: nec tantùm quòd populus esset otiosus; ita vt facile possent idololatræ occidi ab aliis, qui se vt hostes gererent erga violatores. Facilis est hæc opinio; nec opus est laborare in reddenda potus aquæ cum pulueribus aureis ratione al[illegible]a, quam in contemptum vituli, vt ex Ambrosio [a], Hieronymóque [b] dictum est, consentitque hoc loco etiam Marzilla: & tacitas minas punitionis mox affuturæ, iuxta parœmiam, cùm quis minatur alicui fore vt iniuriam, aut crimen quod machinatus est, ipsemet bibat, vt notauit Ystella [c]; siue ad bibendum dumtaxat itonicè inuitatus populus à Mose fuerit; siue etiam compulsus, vt biberet, quod placet nostro Cornelio, & Abulensi. B

a epist. 56. b epi[illegible] ad Fabiolam. c in Exodi 32.

Vers. 22.] In incendio quoque & in tentatione, & in Sepulchris concupiscentiæ prouocastis Dominum.

Vers. 23.] Et quando misit vos de Cadesbarne, dicens: Ascendite, & possidete Terram, quam dedi vobis, & contempsistis imperium Domini Dei vestri, & non credidistis ei, neque vocem eius audire voluistis. C

Vers. 24.] Sed semper fuistis rebelles à die qua nosse vos cœpi.

Paraphr. HÆ sunt aliæ exempla rebellionis Hebræorum in Deum, & Mo[illegible]en, quæ Moses tamen profert, non vt contra seipsum, sed contra De[illegible]: sunt autem omnia declar[illegible]ta in libro præcedente [d] aliq[illegible]ot locis præt[illegible]r [illegible]lam, quam concitauerant [illegible]ore, Dathan, Abi[illegible], Hon aduersum Muysen, & Aaron [illegible], & præter [illegible]as, quas complectitur Moses in genere, asserendo semper fuisse rebelles ex quo tempore nosse illos cœpisset tanquam i[illegible] dux & princeps. Nam cùm vexarentu[illegible] Hebræi nimiis operum oneribus in Ægypto [illegible]auiter conquesti sunt de Mose & Aaron, quasi præbuissent Pharaoni gladium, vt occide[illegible] eos [f]. Deinde in mari rubro grauissimè indignati, exprobrabant Mo[illegible], *[illegible]orsitan non erant sepulc[illegible]a in Ægypto, ideo tulisti nos vt moreremur in [illegible]litudine: quid hoc facere voluisti, vt educeres nos ex Æ[illegible]to? nonne iste est sermo, quem loquebamur ad te in Ægypto, dicentes: Recede à nobis, vt seruiamus Ægyptiis? multo enim melius erat seruire eis, quam mori in solitudine* [g]. Postea in Mara cum aq[illegible] essent amaræ [h]. Præterea in deserto [illegible] mur[illegible]urantes, dixerunt ad Mosen & Aaron: *V[illegible] nam mortui essemus per manum Domini in terra [illegible]gypti, quando sedebamus super ollas carnium, [illegible] comedebamus panem in saturitate: cur eduxistis nos in de[illegible]rtum istud, vt occideretis omnem multitudinem [illegible]a[illegible]me* [i]. Tan[illegible] prioris li[illegible] c. 14. [k] [illegible]q[illegible]se[illegible]e Deus conq[illegible]ritur per decem vices tenta[illegible] [illegible] Hebræ[illegible] non obedierit [illegible] voci eius. Vbi per decē [illegible] dixímus idem quod [illegible] eq[illegible] [illegible] pr[illegible] [illegible]cem vices: ne[illegible] pe ad mare rubrū [illegible] qu[illegible] p[illegible]imu[illegible] f[illegible]á in Ægypt[illegible]: ad aquas am[illegible]aras in Mara: cum defe[illegible] cibu[illegible], cum [illegible]uerunt manna vsque illi cr[illegible]inum contra præce- D E

d [illegible] 1.1 & [illegible] 4.1. & [illegible] 22. & seq [illegible] 21.4. & seqq. e ib. c. 16.1. & [illegible] 41. f Exo. 5.20. & seqq. g c. 14. 11. 12. h c. 15. 24. i [illegible] c. 3. k ver. 22.

A ptum Dei: quando contra idem præceptum Dei collegerunt manna in sabbato *: quando in siti petierunt aquam: cùm adorauerunt vitul[illegible] aureum: cùm murmurauerunt ob laborem itine[illegible]s: quando flagitauerunt carnes in sepulch[illegible] [illegible]piscentiæ: quando de terra promissa au[illegible] exploratoribus, detrectauerunt. Grauitas peccati Hebræoru cognoscitur ex tot præcedentibus peccatorum similium punitionibus; quodque multo grauior post illa peccatibus pœna debeatur: quē admodum septuplum grauior pœna interfectori Cain decreta est; interfectori autem Lamech septuagies septies maior [a]. Rectè item disponitur populus ad accipienda bona præsentia, per commemorationem malorum quæ commiserant, & quibus tamen non obstantibus acceptori bona erant, præsertim si pœniteret ipsos. B

* Exo. 16. 20. 27. 25. a Gen. 4. 24.

Explanat. *In incendio quoque.*] Vertunt quidam vt nomen loci proprium, & in Tabera, siue Thabbberah quod Hebraico charactere scribitur תַּבְעֵרָה, vt Pagninus, & Vatablus. Non reperi apud topographos, descriptorésve locorum terræ sanctæ, hoc nomen. Lyranus, Caietanus, Oleaster, Abulensis, Marzi[illegible]la, Cornelius, Mariana, Sa interpretātur de igne, qui narratur deuorasse magnam partem populi murmurantis, propter laborē itineris [b]. Hugo vel de eodem igne, vel de illo qui excitatus est propter Core & socios, murmurantes contra Aaron [c]: Isidorus Clarius, & Leonardus Marius secundū. Sed prima opinio vt cōmunior, sic melior. C

b Num. 1. c ibi[illegible]

Et in tentatione.] Vt nomen quoque loci propriū Massa reddunt; quod scribitur מַסָּה *massah*, citati Pagninus, & Vatablus, quemadmodum præcedēs, videlicet ex euentu conflagrationis quantum ad illum; quantum ad istum, tentationis. Posteriorem eum Lyranus esse vult, in quo ad aquas contrad[illegible]ionis murmuratū est [d]. Quæ opinio communis est; quamuis dubitet Ca[illegible]anus de tentatione etiam pro aqua in Raphidim [e]: cùm tamen solus prior locus nomen sit sortitus tentationis.

d N[illegible] & [illegible] e Ex[illegible] & seq

Et in sepulchris concupiscentiæ.] Adhuc id nomen tanquam proprium ab iis quos antea citaui exprimitur ea Hebræo קִבְרוֹת הַתַּאֲוָה *kibroth hattaauah*, seu *kibroth-hataauva*. Ratio nominis est, quia ibi sepultus est populus, qui desiderauit carnes, vt cap. 11. [f] prioris libri dictum est. D

f ver. 4.

Prouocastis Dominum.] Græcè *παροξύνοντες ἦτε κύριον τὸν θεὸν ἡμῶν*, *irritantes fuistis Dominum Deum nostrum*. Addit emphasim pronomen & nomen Dei, vt intelligatur factam iniuriam, & prouocatum ea Dominum Deum communem. De prouocandi verbo, cui adiungitur interdum ad iram, egimus antea [g].

g [illegible]

Et quando misit vos de Cadesbarne, dicens.] Inseritur in editionibus aliis *Dominus.* Habetur autem hoc in cap. 3. & [illegible]4. libri præcedentis.

Ascendite, & possidete terram, quam dedi vobis.] In editione Græca *δίδωμι, do.* Quam promi[illegible]rat tunc dabat, & per Hebræos stabat quominus eam statim intrantes possiderent, post [illegible]editu[illegible] exploratorum, quos illuc Deus miserat. Et[illegible] autem citato loco non habentur Dei expr[illegible]ssa verba, quibus præciperet vt ascend[illegible]rent & [illegible]ossiderent terr[illegible]m; tame[illegible] in eum finem e[illegible] [illegible]tore[illegible] miserat: & cùm ex his alij murmurarent aduersùs illam Caleb eos compescens di[illegible]: *Ascendamus, & possideamus terram*, id[illegible]que post [illegible] Iosue hortatus est, ne rebel[illegible] [illegible]nt con[illegible]a D[illegible]minum. cùm autem contra D[illegible]minum præc[illegible]tum ascendere cœp[illegible] [illegible] per[illegible] conc[illegible]t. E

Et [illegible] temp[illegible] imp[illegible] Dei vestri.] Hebraice [illegible] *exacerbast[illegible] Domin[illegible] Dei v[illegible]*, וַתַּמְרוּ

vatthammrphi) Chaldaicè *& rebelles fuistis super verbum*, &c. וְסָרֵבְתּוּן עַל מֵימְרָא *vesaureibun bhal memera*) Græcè *increduli fuistis*, vel *obedientes non fuistis verbo*, καὶ ἠπειθήσατε τῷ ῥήματι. Illud siue verbum, siue imperium quomodo sit accipiendum, dixi paulò antè. De peccato ex formali expressóque contemptu aliàs egi, neque constat in populo tale fuisse, quamuis dicantur pro nihilo habuisse terram desiderabilem [a].

Et non credidistis ei.] Græca καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ, possunt idem valere quod priora membri præcedentis, καὶ ἠπειθήσατε τῷ ῥήματι: significat enim ἀπειθεῖν & non obtemperare, seu imperium detrectare, & fidem non habere, siue non credere. Hebræum autem, Chaldæum, & Græcum huius loci verbum Latinè propriè translatum est וְלֹא הֶאֱמַנְתֶּם *velo heemanthem*, וְלָא הֵימֵנְתּוּן *velo hemanthun*, καὶ οὐκ ἐπιστεύσατε.

Neque vocem eius audire voluistis.] Simpliciùs iuxta reliquas editiones (*& nō audistis vocem eius.*) Tot modis ac formulis dicendi vtēs Moses exaggerat & amplificat summam inobedientiam & ingratitudinē populi, qui quadraginta iam retro annis, differat inire possessionem optimæ ac optimę terræ. In c. 1 [b] libri nostri exprobratur hoc idē; quo pacto Moses Domini nomine iusserit vt populus terram quam præ oculis habebat, videret, ascenderétque, ac possideret eā absque vllo timore aut cunctatione: rogante populo, ac Mose approbante, cū simplici ac soli Domini verbo fidere oportuisset, missi fuerint exploratores: populus ascendere noluerit, sed incredulus ad sermonem Domini, murmurauerit: iratus Dominus prædixerit morituros murmuratores in deserto: interfecti fuerint ab hostibus, hi qui Domino prohibente, ascendere voluerant. Nota porrò phrasis ac tritè, vt audire vocem alicuius sit exequi id quod dicitur & obedire; nō audire sit non obedire.

Sed semper fuistis rebelles, à die, qua nosse vos cœpi.] Rebelles cum Domino, corā Domino, in his quæ ad Dominum pectant, habent editiones aliæ: Gręca *à qua die cognitus fuit vobis*, nimirum Dominus, ἀφ' ἧς ἡμέρας ἐγνώσθη ὑμῖν: aut in correctis bibliis, ἀπὸ τῆς ἡμέρας ἧς, &c. Explicari autem potest, ab eo tempore quo cœpit vobis benefacère, ac vobis innotescere per tot tantáque beneficia: quod est intolerandæ ingratitudinis. Nosse autem Dominum, notúmve esse Domino, idem valet quod affici ab eo beneficiis; & scientia approbationis importat collationem bonorum; quemadmodum è contrario, nesciri seu ignorari a Deo est destitui beneuolentia beneficiisque ipsius. Tempus ex quo Moses nosse populū cœpit, dixi esse quo cœpit regimen illius. Proprium ac veluti connaturale, hæreditariumque Hebræis peccatum est dura ceruix, rebellio, peruicacia, obstinatio; vt eis exprobrauit Stephanus [c]; dura ceruice, & incircumcisis cordibus, semperque Spiritui sancto resistentes cognominans, sicut & patres eorum. Dixerat Ieremias [d] de eodem populo; *a sæculo confregisti iugum; rupisti vincula, & dixisti: Non seruiam.*

Vers. 25.] Et iacui coram Domino quadraginta diebus ac noctibus, quibus eum suppliciter deprecabar, ne deleret vos vt fuerat comminatus.

IVxta opiniones de quibus nuper egimus, aut hic insinuatur tertium quadragesimale ieiunium celebratū à Mose; quando populus in Cadesbarne noluit obedire: aut secundum post fractas tabulas, comminutumque vitulum. Secunda verior videtur, ita vt præsens versus, quique sequuntur, non spectent ad eum qui præcessit immediatè, vel ad historiam eorum quæ in Cadesbarne facta sunt; sed regrediatur Moses per repetitionem ad illa quæ contigerant in Horeb, siue Sinai, nec differant quæ hic dicūtur ab iis quæ versu 18. continentur: quæ autem interserta sunt, velut per parenthesim ponantur, vt acriùs reprehendantur Hebræi, eorúmque peruicacia & ingratitudo demonstretur: atque sic ieiunium hic scriptum ac oratio pro populo, fuit ante incendium, tentationem, sepulchráve concupiscentiæ, atque missos exploratores. Docet porrò Abulensis, in tam longo ieiunio sine cibo & potu, Mosen sustentatum esse diuinitus, ex quadam redundantia gloriæ, atque cœlestium consolationum: cum quo tamen simul sentiret dolorem, habebátque anxiam curam de populi salute; pro cuius idololatriæ peccato precabatur. Affert exempla pœnitentis; qui cum dolore de peccatis, gaudet ob spem veniæ ac vitæ æternæ: & meditantis passionem Christi; qui hinc dolet compatiendo, hinc gaudet ex fructu illius; quem vtrumque affectum & effectum ipsamet mater eius assistens Filij sui passioni, experta in se sit. De Christo, tempore passionis suæ, magis recepta sententia est, suspendisse omnem delectationem, quæ ex beatitudine animæ suæ naturaliter secutura fuisset; non autem ipsammet beatitudinem, siue visionem Dei; vt quidam existimauerunt.

Et iacui coram Domino.] Versu 18. (*& procidi ante Dominum*) iisdem verbis dicitur secundùm editiones alias quibus hoc loco וָאֶתְנַפַּל לִפְנֵי יְהוָה *vaethnappal liphne Iehouah*: וְאִשְׁתַּטְּחִית קֳדָם יְיָ *veisthattechith kodam Iehouah*: καὶ ἐδεήθην ἐναντι κυρίου: ex quibus Hebræa & Chaldæa significant iacere, procidere, prosterni coram Domino: Græca deprecari, siue orare coram ipso. Explanatio.

Quadraginta diebus ac noctibus.] Eodem pacto in citato versu 18. sed præterea exprimendo, quòd panem non comedit, & aquam non bibit. Quoties autem id fecit Moses, siue bis tantùm, quod magis certum est; siue ter, vt aliquo modo probabile est; siue etiam quater, quòd minimè probatur, vt antea dictum est; credi potest somno quoque abstinuisse, qui requiritur magna ex parte ob cibi digestionem, nec Deum permisisse vt corporis vires dissiparentur ob mentis iugem contentionem.

Quibus eum suppliciter deprecabar.] Hebræum, Chaldæúmque verbum significant iacere, procidere, prosterni; quoniam est idem quod paulò antè, videlicet הִתְנַפַּלְתִּי *hithnappalthi*, & אִשְׁתַּטְּחִית *isthattechith*: Græcum ἐδεήθην, *oraui*. Suppliciter deprecari magis expressè declarat vim dictorum verborum significantium habitum seu gestum iacentis, procidentis, prostrati in oratione. Aduerbio (*suppliciter*) Interpres non vtitur alibi quàm hîc; nomine supplicationis bis [a]; supplicis semel [b]: illud Græcè vocatur ἱκετεία vel ἱκεσία, vel ἱκετηρία, de quo priùs, estque quasi ἀπὸ τοῦ ἱκέσθαι, id est, *venire*. Demissionem important illa vocabula, necnon supplicandi verbum, etiam infra plicas, quasi manibus ac genibus complicatis; nomen quoque supplicij. Quamquam de vltimo docet Isidorus [c] propriè dici, non quo quis punitur: sed qui ita damnatur, vt bona consecrentur, & in publicum redigantur, & de cuius damnatione delibatur aliquid Deo.

a 2. Mach. 3. 18. Hebr. 5. 7.
b Sopho. 3. 10.
c lib. 5. c. 7.

Deo. Mitto supplicationem pro processione ad sacra, & supplicia pro certis sacrificiorum generibus; aut pro pœnis. Pro supplice, qui genua submittat, flectat, plicet, Horatius [a] eleganter genibus minorem appellat: quia qui supplicat, minor redditur à genibus ad pedes: aut quoniam supplex aduoluebatur genibus alterius, quibus inesse quandam religionem putabant [b], atque misericordiæ consecrata esse, vt genio frontem, fidem dextræ [c], *πίτνων πρὸς οὖδας, γόνυ ἀμπίσχων χερί* [d] *solo procumbens, genu amplectens manu.* Plura exempla collegit noster Cerda [e] procumbendi ad genua, pedésve, mentum, apprehendendi mentum, (quod solis erat Græcis in vsu) adorandi. Obiicere vel abiicere caput cùm supplex ad limina venit, Virgilius [f] dixit, Silius [g], affligere, aut affigere squallentia corpora terræ. In c. seq. [h] ait Moses stetisse se in monte sicut prius, &c. si ad corporis habitum referas, dices partim prostratum genibúsve nisum, partim stantem, partim sedentem tam diuturnum tempus Mosem in oratione posuisse; siquidem hoc ipso capite [i] nostro quod legimus (*perseueraui in monte quadraginta diebus*) in Hebræo est (*sedi*) quamuis stare & sedere plerúmque solam præsentiam dicant, non situm, seu positionis modum.

a li. 1. epist. 12.
b Plin. lib. 11. c. 45.
c Seruius in 3. Æne.
d Eurip. in supplem.
e in 3. Æne. vers. 587. sec. 1.
f 8. Æne.
g lib 1.
h vers. 10.
i vers. 9.

Ne deleret vos vt fuerat comminatus.] In editionibus aliis (*quia dixit Dominus vt deleret*, siue *perderet vos.* Dis erat comminando, & verbis minæ continebantur: quod Interpres voluit exprimere. Minas porrò intelligit non in Cadesbarne factas, sed in monte Sina.

Vers. 26.] Et orans dixi: Domine Deus, ne disperdas populum tuum, & hæreditatem tuam, quam redemisti in magnitudine tua, quos eduxisti de Ægypto in manu forti.

PARAPHR. Recitat Moses hinc ad finem vsque capitis, orationem quam habuit ad Deum pro populo adoratore sacrilego aurei vituli; quæ in Exodo [k] etiam scribitur tum antequam descendisset de monte, vbi ab ipsomet Deo certior factus est de idololatria; tum postquam vbi descendit, confregisset tabulas legis, vitulum comminuisset, ex idololatris per Leuitas quasi viginti tria millia interfecisset. Istis porrò verbis similia sunt illa Exodi: *Cur Domine irascitur furor tuus contra populum tuum, quem eduxisti de terra Ægypti in fortitudine magna, & in manu robusta?* Abulensis [l] hoc loco negat sciri certò posse verùm plura his verba Moses dixerit in illo secessu ac ieiunio tam longo dierum & noctium quadraginta: ait autem non videri fuisse plura, quamuis nulli rei vacaret, quæ ipsum distraheret, immò intentus esset orationi prono etiam prostratóque corpore; tum quia Scripturę plura non recitant: tum quia Sanctorum orationes ferè solent esse succinctæ verbis, deuotione autem amplissimæ: tum quia licèt Christus docuerit oportere semper orare & nunquam deficere [m]; cauit ne orantes multiplicarent verba, sicut Ethnici faciunt, putantes quòd in multiloquio suo exaudiantur [n]; ideóque præscripsit breuem orandi formulam [o] contentam oratione quam Dominicam cognominamus; & breuitatis causam reddidit, quia scit pater noster cœlestis quid opus sit nobis [p]: tum quia qui multa loquitur, errat frequenter; & oratio propriè est ascensus mentis in Deum, à qua cōsulit Christus

k c. 32. 3. & seqq.
l q. 5. & 6.
m Lucæ 18. 1.
n Mat. 6. 7.
o ibid. v. 9. & seqq.
p ib. v. 8 32.
Oratio, ascensio mentis in Deum.

A ne cessemus; in verba verò prorumpere non est tantæ necessitatis. Deinde probabilius existimat, semel dumtaxat prolatam a Mose orationē eamdem, toto tempore quo prostratus iacuit, donec surgere iussus est, ac sibi nouas tabulas præcidere: Christum ter eamdem breuem orationem repetisse [a], quoniam interruperat, quamuis tertia demum vice prolixiùs orauerit: in horis Canonicis orationem propriè sumptam pro petitione breuem esse, vt patet ex iis, quæ dicuntur in fine cuiuslibet horæ: laudes diuinas prolixiores, aut narrationes de gestis Sanctorum; nihilominus non prohiberi, ne vti possimus quibusdā orationibus longioribus, præsertim, quas composuerunt Sancti, quæque dulcedine verborum mentes ad B cœlestium amorem pertrahunt; quia non ad petendum, sed ad incendendum dicuntur. Sunt hæc omnia probabilia, quibus adiici posset vsus breuium illarum, sed frequentium orationum, quas iaculatorias nominant, & varios animi affectus exprimunt, aut etiam aliquid petunt, de quibus Cassianus [b], Augustinus [c], alij, extatque vnius de nostris tractatus de hoc argumento, hoc est, de orationibus iaculatoriis [d], & alterius de piis affectibus collectis ex Psalmis [e].

a Matth. 26. 39. & seqq. Marci 14. 35. & seqq. Luc 22. 42. & seqq.
b 2. instit. c. 10.
c epist. 1 ad Probam.
d Anton. de Palinghem.
e Ioan. Ke nandimes.

Et orans dixi.] Paulò fusiùs iuxta editiones alias (*& oraui ad Dominum*, vel *coram Domino, & dixi.*)

Domine Deus.] Græcè bis *κύριε, κύριε, Domine, Domine*: Hebraicè אֲדֹנָי יֱהוִֹה *Adonai Iehouih*: quæ Caietanus legit *Adonai Iehouah*; ac si diceret, inquit, C Domine mi fons essendi: quo familiari ac blādo loquēdi modo pluries vsus est Moses, quasi ad placandum Deum humano blandientis more, teneritudinem affectus insinuando. Vertit Pagninus, *Domine, Domine*: & secundum יְהוִֹה *Iehouih*, est pro אֱלֹהִים *elohim*, vt puncta testantur, cùm in præcedente אֲדֹנָי *Adonai*, sint puncta quæ solent poni sub יְהוָה *Iehouah*: quod etiam legi solet ab Hebræis, proferrique Adonai.

Ne disperdas populum tuum.] Non est hîc שָׁחַד *schachad*, vt asserit Oleaster, estque versu 14. & 19. in hiphil, & pro eo Latinè *conterere*, aut *delere*, Græcè *ἐξολοθρεῦσαι*, sicut & hîc, sed תַּשְׁחֵת *thaschcheth*, quod sæpiùs exponitur *corrumpere*.

Et hæreditatem tuam.] Causam istius appellaD tionis tradit Abulensis; quoniam populus ille firmiter manebat, id est, manere debebat, apud Deum, sicut hæreditas vel possessio apud eum cuius est: reliqui autem populi falsis numinibus applicabantur: apud quos etiam constanter manebant; quo nomine reprehenduntur in Ieremia [f] Hebræi, quia mutarant gloriam suam, hoc est, Deum verum in arca testamenti peculiariter præsentem, eiusque solitum, in idolum. Quamuis porrò adorasset populus ille idolum vituli, disperdique meruisset, ac disperdere Deus illum decreuisset, negans iam populum suum; Moses tamen pro eodem orans, appellat adhuc populum Dei, immò & hæreditatem eius, vt sic faciliùs flectat Deum & exoret. Idem cognomen Hebræi E populi, vt dicatur hæreditas Dei, multis [g] aliis locis habetur: quamuis aliquando tribuatur Leuitis magis [h] peculiariter; vicissimque appelletur Deus hæreditas nunc populi totius, nunc magis singulariter Leuitarum. Nam & Deus vtrosque possidebat velut propriam hæreditatem, sed magis Leuitas: & assumebat ad participationem propriorum bonorum tum spiritualium quæ in ipsius consistebant religione cultúque, in quo Leuitæ propiùs versabantur: tum temporalium, id est, terræ sanctæ, ex qua Leuitis attributa

f c. 2. 1.
g Deut. 9. 29 c 32. 9 cap. 33. 4 Reg. 8. 26. 19. 1 14. 16 c. 1 19 c. 8 lib. 3. 8. 5 51
h Num. 1 9. c. 18. 20 Deut. 18 2. Ios. 18

tributa erant iura multa, quæ Deo peculariter debebantur. Itaque Deus erat hæreditas, & alij simul erant ipsius hæreditas: ijdem hæreditabant Deum, bonaque ipsius, & ab eo hæreditabantur tanquam peculium ipsius.

Quam redemisti.] Hoc pacto censetur Deus possessor hæreditatis, quam quasi pretio soluto iterum sibi compararit, cùm ipso naturæ iure ipsius esset: cùmque propter peccata populus ille se quodammodo subtraxisset aliquoties à Dei dominio, nouo eundem beneficiorum quasi pretio iterum iterúmque emerat. Pretij solutionem, & quidem ad eximendum a seruitute, siue captiuitate denotat ἐλυτρώσω, vnde & lytrum Latinitate donatum nomen pro eiusmodi pretio.
B Vendere seu venumdare dicitur Deus, quem à sua resectum misericordia tradit puniendum supplicij ministris; talísque venumdati vt faciat malum [a], aut sub peccato [b]: redimere quem quasi eruium inde liberat, vel etiam præuenit: vt contigit B. Virgini præseruatæ ab originali culpa, captiuitatéque diabolica, quod fieri cùm potuerit, factum persuadet redemptio ac præseruatio a veniali, de qua nullus ambigere potest: nobilior verò redemptionis modus efficere ne quis in vllam incidat seruitutem, nullum incurrat malum. Sed & Latinè interdum idem est redimere, quod simpliciter emere; vt [c], *est qui redimat multa modico pretio, & restituens ea in septuplum*; vbi est ἀγοράζων, *emens*, agitúrque de contractibus humanis.
C *In magnitudine tua.*] Hoc significatur Hebraicè per בגדלך *begodlecha*: sed Chaldaicè בתקפך *bethokpach*, *in fortitudine tua*: Græcè ἐν τῇ ἰσχύι σου τῇ μεγάλῃ, *in fortitudine tua magna*. In cap. 3. [d] *Tu cœpisti ostendere seruo tuo magnitudinem tuā*, Græcè *fortitudinem tuam*, τὴν ἰσχύν σου. Et cap. 5. [e] *Ecce ostendit nobis Deus noster maiestatem & magnitudinem suam*; pro quibus Græcè est solùm δόξαν, *gloriam*. Eodem substantiuo nomine magnitudinis vtitur Scriptura locis [f] aliis, absque addito, cui respondet Græcè δόξα *gloria* [g]: aliquando [g] ὕβρις, *iniuria*, & Hebraicè גאון *gheon*, *superbia*: vel μεγαλοπρέπεια, Hebraicè תפארת *thiphereth* [h]: vel μεγαλωσύνη [i], vel μέγεθος [k], vel κράτος [l], vel μεγαλεῖον [m], vel ὕψος [n], vel μεγαλειότης [o].
D Loco nostro congruit virtus, vis, robur, fortitudo cum quadam excellentia, insignísque gloriæ demonstratione.

Quos eduxisti de Ægypto.] Non ego, non vitulus quem adorauerunt: quorum secundum adoratores impie dixerant [p]; primum Deus ironicè vel indignanter iam non suum, sed Mosis nominans populum [q], Græcè ἐκ γῆς αἰγύπτου, *ex terra Ægypti*. In textu Latino Complutensi & Regio (*quos eduxisti*) omissa Ægypti mentione.

In manu forti.] Græcè (*in manu tua forti, & in brachio tuo excelso*, ἐν τῇ χειρί σου τῇ κραταιᾷ, καὶ ἐν τῷ βραχίονί σου τῷ ὑψηλῷ. Similes formulæ præcesserunt in capitibus [r] aliis de manu fortissima,
E & robusta, ac extento brachio. Repete quæ locis illis annotata sunt.

Vers. 27.] Recordare seruorum tuorum, Abraham, Isaac, & Iacob: ne aspicias duritiam populi huius, & impietatem atque peccatum:

NOn solùm ex humilitate, vt notauit Abulensis, rogat Deum per merita patrum suorum, & communium toti populo, non per suamet propria; verùm etiam vt Deo suggerat antiqua iu-

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A dè ab ipso facta promissa, & velut exigat horum complementum, ac ne impedimento velit esse, quantumuis grauia demerita peccatáque contumacis, ingrati, impij, seu sacrilegi & idololatræ populi. Sic ipse capite [a] prius: *Neque enim propter iustitias tuas, &c. sed vt compleret verbum suum Dominus, quod sub iuramento pollicitus est patribus tuis Abraham, Isaac, & Iacob.*

Recordare seruorum tuorum.] Nihil refert, quòd Græcè post nomina trium Patriarcharum, ponatur cognomen seruorum. In Exodo [b] orans etiam pro populo Moses, dixit: *Recordare Abraham, Isaac, & Israel seruorum tuorum, quibus iurasti per temetipsum*, &c. Aliàs quoque oratur Deus, vt recordetur,
B siue memor [c] sit, aut ne meminerit [d]; & aliquando dicitur, quòd est recordatus [e], aut recordabitur [f]: nonnunquam quòd oblitus [g], aut non oblitus [h]. In Deo propriè non est memoria, aut obliuio; sed præsens ac immutabilis perpetuáque scientia: more tantùm nostro dicuntur de illo quæ notata sunt, & plura similia, demptis imperfectionibus, quemadmodum sæpiùs admonui. Cæterùm tribuitur Abraham, Isaac, & Iacob epithetum seruorum Dei tam hìc & citato Exodi loco, quā alibi, sed separatim. Ac primus quidem ita cognominatus ab ipsomet Deo videtur Abraham [i] fuisse. Fratres Ioseph petierunt ab illo, vt sibi seruis Dei patris eius parceret [k]. Moses appellauit seipsum seruum Dei [l]; & Deus illum [m];
C & alij eundem [n]: rursum Deus Caleb [o]: Iosue item sic vocatus est [p]: necnon Dauid vel à seipso [q], vel ab aliis [r], vel à Deo [s]: præterea Salomon à seipso [t], Ahias ab aliis [u], Iob à Deo [x], sæpe quoque apud Prophetas aliqui alij, populúsque integer Hebræus; immò & impij reges à Deo, vt Nabuchodonosor [y]. In aliis ratio appellationis bona & honorifica est, quia Dei parent voluntati, sponteque subijciuntur illi, sicut & Angeli: immò & Christus ipse quantum ad humanam naturam, propter quam alibi docui serui Dei cognomen eidem congruere. In Nabuchodonosor ac similibus causa est, quoniam vtitur iis Deus vt administris iustitiæ suæ ad puniendum. Quo pacto Leuiathan vocatur seruus Dei [z], & per illum designa-
D tus dæmon, vt obseruauit Gregorius [aa]; docens præterea [bb] licèt sæpe iniqua sit voluntas ipsius, nunquam tamen potestatem eius iniustam. Eodem sensu nominatur spiritus Dei, sed cum addito nequā & malus [cc]. Lege quæ annotaui de Dei seruitute in commentariis Actuum [dd] Apostolorum, Psalmorum [ee], epistolæ Iacobi [ff], & quæ alij ibidem, vel in epistolas Pauli, in quibus præfatur se Iesu Christi seruū; considerantes præstantiam dignitatémque huiusmodi tituli; simul, quomodo comparatione libertatis, quæ beatis tribuēda est, omnes etiam sancti seruos hic se nuncupēt. Græcè sunt hìc θεράποντες, quo nomine putāt significari Martis ministros, seu satellites, alij etiam ὑπασπιστάς, *armigeros*, item ex amicis officiosissimos, & ad
E præstandum obsequium paratissimos: denique cultores, ac nominatim quidem Dei, quos etiam Græcè θεραπευτάς Philo [gg], & Dion. [hh] vocant.

Abraham, Isaac, & Iacob.] Aliquando [ii] vltimus prioribus adiunctus, exprimitur nomine Israël; vtpote quòd eadem persona dupliciter hoc nomine vocaretur: à posteriore quoque cognomen seu appellationem tribuens toti

Marginalia (left column): a 3. Reg. 21. 20. 25. 4. Mach. 1. 26. — b Rom. 7. 14. — *Vendere & redimere Deus quid.* — *Redimere idem quod emere simpliciter.* — c Eccl. 20. 12. — *Magnitudo quid.* — d v. 24. — e c. 14. — f 1. Par. 17. 21. Ps. 29. 11. Esther 1. 4. c. 2. Iob 14. c. 36. c. 37. 4. Ps. 7. 8. 6. 144. 3. 6. 150. 2. Sap. 18. c. 9. 10. 15. 2. Eccl. 13. c. 18. c. 43. 16. Eccl. 31. Dan. 4. Mach. 11. Luc. 43. Hebr. 16. — 9. 10. Iob 37. 4. Ps. 70. 8. Ps. 144. 3. Ps. 150. 2. Eccl. 2. 13. cap. 18. 4. Dan. 4. 19. Mach. 9. Heb. 8. 1. k Sap. 6. 8. l Ibid. c. 13. m Eccl. 43. Eccl. 31. Luc. 9. 43. 2. Pet. 1. 16. p Exo. 32. 4. q Ibid. v. 7. r cap. 24. c. 4. c. 3. 15. c. 6. 21. c. 7. 8. 19.

Marginalia (right column): a vers. 5. — b vers. 13. — c 2. Esd. 13. 29. Ps. 118. 49. Ps. 131. 1. Thre. 5. 1. Tob. 3. 3. Iud. 16. 28. 2. Esd. 1. 8. c. 5. 19. c. 6. 13. 14. 23. 31. Iudith 9. 18. Esth. 14. 12. Esa. 38. 3. Baruch 3. 5. 1. Macha. 7. 38. — *Explanatio.* — d Ps. 78. 8. — e Gen. 8. 1. c. 19. 29. c. 30. 22. Exo. 2. 24. c. 6. 5. Ps. 9. 13. Ps. 77. 39. Psal. 97. 3. Psal. 102. 14. Tobiæ 8. 13. — *Serui Dei dicti.* — f Gen. 9. 15. 16. Leu. 26. 42. 45. — g Psal. 9. 32. Ps. 12. 2. Ps. 41. 10. Psal. 73. 19. 23. Psal. 76. 10. Esa. 49. 14. 15. Thre. 5. 20. Ose. 4. 6. — h Ps. 19. 12. Eccl. 35. 9. — i Gen. 26. 24. — k c. 50. 17. — l Exo. 4. 10. cap. 14. 31. Num. 11. 11. Deut. 3. 24. c. 34. 5. — m Num. 12. 7. 8. Iosue 1. 2. 7. — n Ios. 1. 1. c. 11. 15. 3. Reg. 8. 53. lib. 4. 18. 12. cap. 21. 8. 1. Paral. 6. 49. cap. 17. 4. Iudith 4. 13. — o Num. 14. 24. — p Iosue 24. 29. — q 1. Reg. 23. 11. lib. 2. 7. 19. & seqq. Psal. 18. 12. 14. & sæpe in aliis Psal. — r 3. Reg. 3. 6. cap. 8. 24. 26. 28. 66. — s 2. Reg. 3. 18. cap. 7. 5. 8. lib. 3. 11. 13. 32. 34. 36. 38. cap. 14. 8. Is. 4. 8. 19. c. 19. 34. c. 20. 6. &c. — t 3. Reg. 3. 7.

8. 9. c. 8. 29. & seq. u 3. Reg. 15. 29. x Iob 1. 8. c. 2. 3. c. 42. 7. 8. y Ier. 25. 9. c. 27. 6. c. 43. 10. z Iob 40. 20. 23. aa 33. mor. c. 18. bb lib. 2. c. 10. cc 1. Reg. 16. 14. 15. dd in cap. 18. ee in Ps. 115. 7. vel 16. ff in cap. 1. 1. gg de vit. supplicum. hh Eccles. hier. c. 6. ii Exo. 32. 13.

populo Hebræo : & primò assignatur epithetom dilecti, secundò serui, tertiò sancti. Sic loquitur Daniel[a], orans ne auferas Deus misericordiam propter illos tres. Interdum[b] Iacob appellatur seruus, Abraham verò amicus. Amicus Dei, ac dilectus peculiariter dici potuit Abraham, quia de illo dixit Deus[c]; *Num celare potero Abraham quæ gesturus sum?* Vnde illud Christi de suis discipulis[d], *Iam non dicam vos seruos, sed amicos; quia quæcumque audiui à patre meo, nota feci vobis.* Isaac quod optimi serui est, obedientissimus fuit, libentissimè morti sese offerens in victimam[e], vt obseruarunt Iosephus[f], Ambrosius[g], Augustinus[h], alij. Iacob sanctus dicitur, & quia in ipso alio nomine, quod accepit diuinitus, gerit nomen Dei, nempe in Israël, siue idem sit quod videns Deum, siue potens contra Deum, aut præualens Deo[i]: & quoniam prælatus ac præelectus est, repudiato Esau, quem Paulus[l] profanum, quasi sancto oppositum, cognominauit; sanctum enim Hebræi dicunt id quod electum & segregatum est Deo, vt hostias, certum locum, certum tempus: & quia religiosius coluit Deum aris & votis.

a Dan 3.35. b Esa. 41.8. c Gen. 18.17. d Ioan. 15.15. e Gene. 22. f 1. antiq. c 14. g l. de Abr. c 19. h serm. 46. de temp. i Hebr. 12. 16. *Sanctum apud Hebræos quid.*

Ne aspicias duritiam populi huius.] Additur Græcè ante ista *οἷς ὤμοσας κατὰ σεαυτοῦ, quibus iurasti per teipsum.*] Populus duræ ceruicis cognominatus est bis, prius hoc ipso[k] capite, vbi alia testimonia protulimus: duritia quoque cordis de populo eodem dicitur à Christo[l], nec non & de discipulis non credentibus eum resurrexisse[m]. Eodem spectant indignatio dura[n], superbia duritiæ[o]; duritia quam confringit lingua mollis[p], vir durus & pessimus[q], mens dura[r], cor durum[s], collum durum[t], spiritus durus[u], durus populus[x] Israël; dura peccata[y]: quæ ferè omnia siue similia possunt exponi ad eum modum quem dictis locis nostri capitis attulimus: & Paulus[z] cum duritia coniungit impœnitens cor, quibus thesaurizet quis iram sibi. Cor durum Origenes[aa] ait esse, cùm mens humana velut cera frigore iniquitatis obstricta, signaculum imaginis diuinæ non recipit: Bernardus[bb], quod nec compunctione scinditur, nec pietate mollitur, nec mouetur precibus, minis non cedit, flagellis induratur, ingratum ad beneficia est, ad consilia infidum, ad iudicia sæuum, inuerecundum ad turpia, impauidum ad pericula, inhumanum ad humana, temerarium ad diuina, præteritorum obliuiscens, præsentium negligens, futura non prouidens; cui præteritorum præter solas iniurias, nihil omnino præterit, præsentium nihil non perit, futurorum nulla nisi fortè ad vlciscendum prospectio, seu præparatio est; denique quod nec Deum timet, nec hominem reueretur. Consule quæ dixi Psalmo 94.[cc] ad ea verba; *nolite obdurare corda vestra.* Abulensis duritiam interpretatur indomabilitatem, vel in malis consuetudinem. Nec emphasi caret pronomen demonstratiuum additum populi (*populi huius.*)

Populus duræ ceruicis cognominatus. k v.6. 13. l Mat 19.8. Marc. 10.5. m Marc.16. 14. n Gen.49 7. o Leuit 26, 19. p Prou.25. 15. q 1.Reg 25. 3. r Prou.28. 14. *Cor durum quid.* s Eccl.3.27. t c.33.27. 46 14. u Esa. 27.8. x c. 48.4. y Ier.30.14. 15. z Rom.2.5. aa ibidem. bb 1.de consider. cc vers. 8.

Et impietatem.] Legit Abulensis *iniquitatem*, declarans malitiam deprauationemve interiorem, aut peccatum grauissimum adorationis vituli. Hæc propriè impietas est prodita etiam exterius: quanquam Græcum nomen plurale significat *τὰ ἀσεβήματα: impietates*; & singulare Hebræum cum affixo רִשְׁעוֹ *rishbo*, & Chaldæum חוֹבְתֵהּ *chouethon*: quamuis Hebræum reddatur aliquando[dd] Latinè iniquitas, Græcè *ἀνομία*, vel etiam *ἀσέβεια*: & רֶשַׁע *reschabh*, peccator[ee], aut iniquus[a], sed à Hieronymo impius. Hugo hoc loco explicat impietatem in Deum.

dd Ps. 5.5. Ps 44.8. ee Ps. 38.2. Ps.43.46.Ps. 111.10. a Ps. 103. 35.

Atque peccatum.] Peccatum quoque valet cum pronomine affixo חַטָּאתוֹ *chattatho: peccata eorum*, חַטָּאתָם *catathon. ἁμαρτήματα αὐτῶν*: quod Hugo, postque illum Marsilia, ait referri ad proximum, contra quem peccetur. Abulensis declarat de opere malo exteriore, quia malitia magis dicat modum habitus vel formæ inhærentis, peccatum verò modum actus: vel de minùs graui malo, minore errore & tentatione.

Vers. 28.] Ne fortè dicant habitatores terræ, de qua eduxisti nos: Non poterat Dominus introducere eos in terram, quam pollicitus est eis, & oderat illos: idcirco eduxit, vt interficeret eos in solitudine.

Ratio ad exorandum Deum, attingit ipsiusmet Dei honorem, qui nisi pareat, sed pro populi impietate, peccato, duritia puniat, eumque vt meretur, deleat, existimabitur ab Ægyptiis, ex quorum grauissima captiuitate ipsum liberauit, non potuisse in terram quam promiserat, vel quam promissam ipse sibi iactabat ab illo, introducere, sed quasi nollet manibus eorum apud quos captiui detinebantur perire, voluisse in desertum deductos ibi occidere. Hoc est quod in Exodo[b] similis oratio Mosis continet, *Ne quæso dicant Ægyptij, callidè eduxit eos, vt interficeret in montibus, & deleret è terra.* Ipsimet Hebræi cùm oriretur aliqua in deserto tribulatio, idem obiiciebant murmurantes, nimirum eductos se de Ægypto, vt interficerentur seu morerentur[c]. Efficax visum est hoc idem argumentum, ne Dei contemneretur nomen & honor, Iosue[d], Dauidi[e], Azariæ[f]. Qua de re actum quoque aliàs.

Paraphr. b c.32.12. c Ibid.c. 14. 11.12.c.16. 3.cap. 17.3. Num. 11.1. & seq. c.14. 2.& seqq.c. 20.2.& seq. cap 21.4 5. Deut. 1.27.

Ne fortè dicant habitatores terræ.] Hebraicè (*ne fortè dicant terra*, פֶּן יֹאמְרוּ הָאָרֶץ *pen iomeru haarets.*) Terra ponitur seorsim quandóque pro incolis & habitatoribus eius; vt cùm promittit Deus non futurum diluuium dissipans terram[g]; & arcum in nubibus fore signum fœderis inter ipsum & terram[h]: cùm ingredi dicitur quis viam vniuersæ terræ[i], nempe moriendo: turbare terram[k], commoueri terra à facie Dei[l]: consurgere terra aduersus aliquem[m]: Deus rex magnus super omnem terram[n]: vocare terram[o]: terra iubilare ei[p]: & laudare illum[q], &c. item cùm quis iudicare terram[r], vel suscitare[s]: terram sustinere sermones alicuius[t]: quispiam esse sal terræ[u]; tolerabilius esse terræ Sodomorum & Gomorrhæorum[x], &c. Quamquam concedenda etiam sit aliquando prosopopœia, per quam res inanimatæ animatarum ac intelligentium quoque personam induere videntur.

Explanatio. Terra pro incolis. d Ios.7.9. e Ps.78. 10. Ps.115.2.secund.Hebr. f Dan.3.43. 44. g Gen 9.11. h Ibid.v.13. i Ios.23.14. 3.Reg 2.2. k 1.Reg.14. 29. l 1.Par. 16. 30. m Iob 20. 27. n Ps. 46.3. o Ps.49.1. p Ps.65 2. q Ps 68 35. r Sap 1 1 s Esa. 49.8. t Amos 7. 10. u Mat 5 13. x c.10.15

De qua eduxisti nos.] Sic breuiùs & clarius, quàm iuxta reliquas editiones (*vnde eduxisti nos illinc.*). Cæterùm personam suam coniungit Moses cum populo; & aliquando seiungit secundùm varius affectus. Intererat verò nunc priore modo loqui; quoniam ipso Deus fuerat visus ad educendum populum ex Ægypto.

Non poterat Dominus.] Inseritur ab aliis editionibus (*dicendo*, vel *dicentes*) per vsitatum pleonasmum.

possumus. Hebraicè יהוה מִבְּלִי יְכֹלֶת, *mibbeli secholeth Iehouah*, *à non posse*, *seu propter non posse Dominum*: *vel à non potestate Domini*) id est, quia non potuit Dominus, vel potestas non fuit Domino. Est enim יְכֹלֶת *secholeth* aut verbū infinitiui modi, à יָכֹל *iachal*, pro יְכֹל *iachol*, quod ipsum יְכֹל *sachel* est etiam formæ præteriti: aut nomen verbale: quemadmodum de יְבֹשֶׁת *senescetb* à יָבֵשׁ *Iauas* traditur. Eadem phrasis extat libro [a] priore, vbi legimus in editione nostra, *non poterat introducere populum*, &c. Nescio an Moses intelligat Ægyptios ita de Deo obloquentes, ipsum appellaturos fuisse nomine ineffabili Iehouah: nisi forsitan quòd aliquando de illo quidpiam inaudiuissent, irrisuri credantur.

a c.14.16.

Introducere eos in terram, quam pollicitus est eis.] Habent editiones aliæ (*dixit* דִּבֶּר *dibber*, מַלִּיל *mallel*, εἶπε.) Quando loquitur Deus de re quam velle se dare significat, tam certò loquitur, quàm si polliceretur. Quo ferè sensu imperium Domini dicebatur paulò [b] antè, quod editiones aliæ vocabant verbum. Etymon Latini verbi omitto, a pollice & licendo, quòd qui licebatur, digitum tolleret. Veteres Grammatici docent quòd pollicemur sponte, siue vltrò; promittimus rogati, ita vt pollicitatio dici soleat solius offerentis promissio. Confunduntur tamen notiones. *Nec mehercule*, ait Cicero [c], *minus ei prolixè de tua voluntate promisi, quàm eram solitus de mea polliceri*. Legi hac de re postea Lælium [d] Bisciolam nostrum. Deo conuenit potiùs dicta notio pollicendi, quia gratis, vltrò, sponte, liberaliter etiam non rogatus, ac priusquam rogetur offert, inuitat, promittit, &c. Promittendi verbum & promissio in præsenti proposito Scripturæ [e] vsurpant.

b v.25. Pollicendi verbum, eiusque etymon.
c l.7. epist. fam. epist. 5.
d to. 1. hor. subsciu. l. 7. c. 34.
e Num. 10. 29. Deut. 10. 9. Ios. 9. 24.

Et oderat illos.] Hebraicè (*& ab odio eius*, וּמִשִּׂנְאָתוֹ *vmissinatho*) id est, propter odium quo prosequebatur nos. Vnde colligi potest in alio membro יְכֹלֶת *iecholeth* esse nomen, sicut est nomen in regimine à שִׂנְאָה *sinab* à verbo שָׂנֵא *sana* odisse. Ipsosmet Hebræos quando murmurantes noluerunt ascendere ad terram promissionis dixisse legimus cap. 1. [f] *Odit nos Dominus; & idcirco eduxit nos de terra Ægypti, vt traderet nos in manu Amorrhæi, atque deleret*. Eo loco est etiam nomen idem huius loci Hebræum. Ibidem verò docui propriè Deum non odisse vllum, quatenus ipsius opus [g] est, sed quatenus operatur iniquitatem [h]. Adde illum qui obseruat vanitates [i]: præterea oculos sublimes, linguam mendacem, manus effundentes innoxium sanguinem, cor machinans cogitationes pessimas, pedes veloces ad currendum in malum, proferentem mendacia testem fallacem, eum qui seminat inter fratres discordias [k]; item execramentum erroris [l], solempnitates peccatorum [m], cultum deorum alienorum [n], domos superborum [o]: qui malum contra amicum suum cogitat, & iuramentum mendax diligit [p]; facta Nicolaïtarum [q], id est, illicitas libidines, impium impietatémque eius [r]. Valent hæc omnia contra illos, qui cum Manichæis Deum faciunt causam & auctorem malorum, nec verentur asserere æquè auctorem fuisse traditionis Iudæ, atque confessionis Petri fuit.

f v.27.
g Sap. 10. 25. c. 11. 25.
h ps. 5. 6.
i ps. 30. 7.
k Prou. 6. 16. & seqq.
l Eccl. 13. 13.
m I... 1. 13. & seqq. Am. 5. 21.
n Ier. 44. 3. 4.
o Amos 6. 8.
p Zach. 8. 17.
q Apoc. 2. 6.
r Sap. 14. 9.

Idcirco eduxit, vt interficeret eos in solitudine.] Particulam primam rectè adhibuit Interpres; quæ latet in aliarum editionum alia particula, præcedentibus membris concreta מִבְּלִי *mibbeli*, & מִן *min* מִדְּלֶת *middeleth*, & מִדֵּי *midde*, ἀπὸ τὸ, & παρὰ, quæ significant eo quòd non, & eo quòd.

Vers. 29.] Qui sunt populus tuus & hæreditas tua, quos eduxisti in fortitudine tua magna, & in brachio tuo extento.

Efficax postrema ratio; quasi diceret Moses, vt Caietanus considerat: Considera quòd ipsos semel elegisti, & effecisti populum tuum, & hæredem tuum, & redemisti: vt quamuis ipsi non mereantur; tua tamen opera erga eos merentur, vt miserearis eorum. Iam priùs [a] admonui Mosem Deo suggessisse in oratione pro populo, hunc esse populum ipsius, & hæreditatem ab ipsomet redemptam in magnitudine sua, & quem eduxerit de Ægypto in manu forti.

Paraphr.
a v.26.

Qui sunt populus tuus, & hæreditas tua.] In cæteris editionibus (*& hi populus tuus*, &c.) Quod citato loco declaratum est, ac nominatim cur diceretur hæreditas Domini.

Explanatio.

Quos eduxisti in fortitudine tua magna.] Exprimitur Græcè (*de terra Ægypti*, ἐκ γῆς αἰγύπτου. In Exodo [b] (*quem eduxisti de terra Ægypti in fortitudine magna.*)

b c.32.11.

Et in brachio tuo extento.] Sic antea [c] brachium extentum cognominatum vidimus in simili sententia: & aliàs excelsum, quod propriè valet Græcum nomen ὑψηλός: nec ita benè vim Hebræi נָטוּי *natus* reddit, vt Eugubinus quidem sentit. Nam hac phrasi Hebraica, inquit ille, vehementissimus ictus significatur, quem brachio exporrecto incutimus. Addit verò per brachium excelsum, vt L X X. transtulerunt, intelligi posse vim diuinam, fortitudinem admirabilem, ac prodigiosam, cœlestem excelsámque virtutem: in his non multum discriminis esse; nec scrupulosiùs tractanda ac perquirenda. De multiplici acceptione brachij apud sacras literas fusè differit Rutilius [d] Benzonius pro fortitudine siue robore, pro Dei virtute gubernatiua, vel operatiua; pro Ecclesia, pro prædicatore, pro auctoritate, pro Christo ipso, pro tyrannide, violentáve potestate: item pro brachio formationis, expugnationis, liberationis, protectionis, congregationis, portationis, gubernationis, amplexationis. Petrus [e] Bercorius brachium pro potentia & fortitudine, distinguit in diuinum & humanum, illud attribuit Filio Dei, cuius velut ossa sit deitas, medulla anima, caro, reliqua substantia carnea; per ossa iustitia designetur, per carnem clementia: puniat verò, redimat, defendat: posterius vt dextrum, sit spiritualis potentia, vt sinistrum sæcularis; primum defensiuum, secundum defectiuum, idque tripliciter, quoniam aridum, fluidum, inualidum. Addit brachia superiora sanctorum Ecclesiæ triumphantis; inferiora iustorum militantis, tum diuitum, tum pauperum, quorum hi iuuantur ab illis: interiora virtutum intra animam latentium: exteriora operum corporis extrà manantium; vt quemadmodum lethale in ægro signum denudatio dilaceratióve brachiorum suorum, sic in peccatore, quando per iactantiam opera sua bona vel mala denudat, & publicat,

c c.4.34. c. 5.15. c.7.19.
Brachij acceptio multiplex.
d in cant. Magnif. l.3. c.14.
e repertor. mor. verbo brachium.

blicat. Denique bina brachia de gemina interpretatur caritate: quam si perdat & quasi sua illa sepeliat brachia, pessimus euadat, perinde vt sine suis cancer sepultus efficitur scorpio,

a Ouid. 15. metamorp.

Concaua littoreo si demas brachia cancro,
Cætera supponas terræ de parte sepulta:
Scorpius exibit, caudáque minabitur vnca.

Colligit postremò auctor syluæ allegoriarum si- A gnificationes mysticas de vi gubernatiua Dei, aut Deo; vi operandi, virtute miraculorum; diuinitate in Christo; Christo ipso, aut virtute eius; donis Spiritus sancti, Ecclesia, sanctis, Apostolis & prædicatoribus; proximo, operibus, facultate sacrificandi, dignitate, solatiis diuinæ gratiæ, fortitudine seu fulcimento, vindicta, vi diaboli, discipulis hæreticorum, antichristo, violentia tyrannidis, &c.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS DECIMI.

REDIT Moses ad narrationem de secundis tabulis, quam priore capite posuerat, dum persuadere vellet quoties Hebræi rebellassent aduersus Deum, & hic à se pro peccatis eorum exoratus fuerit; ita vt possessionem optimæ terræ ineundam ascribere nec debeant, nec possint meritis propriis. De tabulis autem secundis refert inclusas à se fuisse in arcam religionis causa & venerationis: atque inde oblata occasione, quo pacto destinata fuerit Leuitica tribus ad munera sacra, maximè ad circumgestandam arcam. Deinde memorans iniunctum sibi denuò ducis officium, vt eo rectè fungatur, admonet Dominum in primis timendum, eiusdémque præcepta executioni mandanda, cùm sit adeò in seipso excellens, & erga populum suum beneficus; ac idcirco planè dignus, quem ex corde colat, diligentérque imitetur, & quidem nominatim benè peregrinis faciendo.

CAPVT DECIMVM.

1. IN tempore illo dixit Dominus ad me: Dola tibi duas tabulas lapideas, sicut priores fuerunt, & ascende ad me in montem: faciésque arcam ligneam, A

2. Et scribam in tabulis verba quæ fuerunt in his quas ante confregisti, ponésque eas in arca.

3. Feci igitur arcam de lignis setim. Cúmque dolassem duas tabulas lapideas instar priorum, ascendi in montem, habens eas in manibus.

4. Scripsítque in tabulis, iuxta id, quod priùs scripserat, verba decem, quæ locutus est Dominus ad vos in monte de medio ignis, quando populus congregatus est: & dedit eas mihi. B

5. Reuersúsque de monte, descendi, & posui tabulas in arcam, quam feceram, quæ huc vsque ibi sunt, sicut mihi præcepit Dominus.

6. Filij autem Israël mouerunt castra ex Beroth filiorum Iacan in Mosera, vbi Aaron mortuus ac sepultus est, pro quo sacerdotio functus est Eleazar filius eius.

7. Inde venerunt in Gadgad: de quo loco profecti, castrametati sunt in Ietebatha, in Terra aquarum atque torrentium.

8. Eo tempore separauit tribum Leui, vt portaret arcam fœderis Domini, & staret coram eo in ministerio, ac benediceret in nomine illius vsque in præsentem diem.

9. Quam ob rem non habuit Leui partem, neque possessionem cum fratribus suis: quia ipse Dominus possessio eius est, sicut promisit ei Dominus Deus tuus.

10. Ego autem steti in monte, sicut priùs, quadraginta diebus ac noctibus: exaudiuítque me Dominus etiam hac vice, & te perdere noluit.

11. Dixítque mihi: Vade, & præcede populum, vt ingrediatur, & possideat Terram, quam iuraui patribus eorum vt traderem eis.

12. Et nunc Israël, quid Dominus Deus tuus petit à te, nisi vt timeas Dominum Deum tuum, & ambules in viis eius, & diligas eum, ac seruias Domino Deo tuo in toto corde tuo, & in tota anima tua:

13. Custodiásque mandata Domini, & ceremonias eius, quas ego hodie præcipio tibi, vt bene sit tibi?

14. En Domini Dei tui cœlum est, & cœlum cœli, terra, & omnia quæ in ea sunt:

15. Et tamen patribus tuis conglutinatus est Dominus, & amauit eos, elegítque semen eorum post eos, id est, vos, de cunctis Gentibus, sicut hodie comprobatur. C

16. Circumcidite igitur præputium cordis vestri, & ceruicem vestram ne induretis ampliùs:

17. Quia Dominus Deus vester, ipse est Deus deorum, & Dominus dominantium, Deus magnus & potens, & terribilis, qui

qui personam non accipit, nec munera.

18. Facit iudicium pupillo & viduæ, amat peregrinum, & dat ei victum atque vestitum.

19. Et vos ergo amate peregrinos, quia & ipsi fuistis aduenæ in Terra Ægypti.

20. Dominum Deum tuum timebis, & ei soli seruies: ipsi adhærebis, iurabisque in nomine illius.

21. Ipse est laus tua, & Deus tuus, qui fecit tibi hæc magnalia & terribilia, quæ viderunt oculi tui.

22. In septuaginta animabus descenderunt patres tui in Ægyptum: & ecce nunc multiplicauit te Dominus Deus tuus sicut astra cœli.

Vers. 1.] In tempore illo dixit Dominus ad me: Dola tibi duas tabulas lapideas, sicut priores fuerunt, & ascende ad me in montem, faciésque arcam ligneam:

Vers. 2.] Et scribam in tabulis verba quæ fuerunt in his, quas antè confregisti, ponésque eas in arca.

Paraphr. Pendes huius intelligentia loci ea opinionibus de Mosis ieiunio in monte per dies ac noctes quadraginta; vtrùm bis tantùm, an etiam ter, contigerit; quod enim quarer, longiùs abest à probabilitate. Videtur porrò iuxta communiorem & veriorem de solis duabus quadragesimis, tempus nunc indicari secundæ; quando post confractas primas tabulas, ob idololatriam populi, Moses ad precandum pro illo in montem se contulit eundem, vbi primam celebrauerat. Igitur Mosi hac secunda vice in monte cum Deo versanti, præcepit Deus, vt tabulas primis similes ex lapide appararet: quibus eamdem legem ipsemet Deus inscriberet: illas verò Moses postea in arca collocaret, de qua iam antè primi ieiunij tempore, cum aliis ceremoniis, formam præscripserat. In Exodi c. 25.[a] arcæ forma describitur: in 34. narratur iu-

a v. 10. & seqq.

dunctum Mosi post peccatum adorati vituli, & alia inde consecuta, vt præcideret duas tabulas lapideas instar priorum, & ascenderet manè in verticem Sinai solus: in 37.[b] habetur arcam con-

b v. 1. & seqq.

fectam à Beseleel. Lyranus, & Abulensis[c] refellens meritò R. Salomonem affirmantem quòd

c q. 1.

arca, cuius hîc mentio est, non fuit illa celebris, quam fabricauit Beseleel, cognominata fœderis, testamenti, testimonij, immò & Dei; atque intra Sancta sanctorum inclusa; quoniam hîc paulò[d] pòst ait Moses, cùm descendisset de monte, po-

d v. 5.

suisse tabulas in arcam, quam fecerat, quæque eo vsque, cùm nempe loquebatur, annis ferè quadraginta ab illo tempore, quo eas acceperat, & ibi posuerat, adhuc intra illam erant. Responderi posset priùs positas in arcula, quam fecerat Moses, dum Beseleel aliam construeret. Sed præferenda sententia communis, dicendúmque Mosem hoc libro narrantem carptim quæ per annos 40. contigerant, ordinem exactè non seruasse: atque de tabulis nouis loquendo, inseruisse obiter præceptum de arcæ fabricatione; quamuis ad primos 40. dies pertineret. Capite præcedente de tabulis

A legis lapideis primis ac secundis quæ diximus, ad præsentem locum transferri possunt. Reperit autem Glossa in parte morali, per primas quæ fractæ sunt, designatum vetus Testamentum, quod factum est irritum quantum ad ceremonialia præcepta & iudicialia; per secundas, quæ remanserant integræ, nouum, quod est permansurum (id pridem antè retulimus ex Augustino[a].) in a q. 43

primis hominem nihil operatum, sed in secundis; quia tempore veteris Testamenti Deus non erat homo, sed tempore noui: secundas positas in arca de lignis imputribilibus, quia lex euangelica imponitur animæ quæ immortalis est, atque per gratiam à putrefactione peccati conseruatur; seruare autem debet illam per veram & firmam fi-

B dem caritate formatam; deputatos Leuitas ad eam portandam, id est, Sacerdotes euangelicos, & maximè curam animarum habentes, per exempla bonæ vitæ, & hortamenta sanæ doctrinæ, & opera misericordiæ. Præcepto tabulas in arca condendi, Hugo instrui nos dicit; vt diligenti memoria verba sacræ Scripturæ custodire studeamus per ligna imputribilia & incremabilia, quòd doctores legis & prædicatores, in quibus quasi in arca lex debet custodiri, debens semper esse intus virides per sinceritatem conscientiæ, rectitudinémque intentionis; & exterius fortes contra incentiua vitiorum. Adde censeri tabulas frangi, quando aliquod præceptum per præuaricationem infringitur: reparari, quando fractioni præcepti op-

C ponitur fractio contritione cordis: poni in arca ornatissima, intráque Sancta sanctorum, cùm diligentissime custodiuntur: obtineri ab ascendente seu secedente in montem per contemplationem, cum oratione, atque ieiunio: ferentis, id est, exequentis, vultum animæ splendore fulgere gratiæ. in cuius tabulis cordis carnalibus, hoc est, quia flexibilis & humilis, tanquam in epistola[b] b 2. Cor. 3. 5.

Christi, scripta lex est. Cæterùm ex eo quod arcam fieri Deus imperauit pro tabulis legis, sequitur probabilem satis opinionem esse, de qua egimus alibi, fuisse solas tabulas in arca; virgam, & vrnam, quæ continebat manna, de quibus videtur etiam affirmare Paulus[c], iuxta ipsam; cùm in 3. c Hebr. 9. 4.

Regum[d], & in 2.[e] Paralipomenon scribatur, d [illegible]

D quòd nihil aliud erat in arca, nisi duæ tabulæ, e c. 5.

quas posuerat Moyses in Horeb, quando legem dedit Dominus filiis Israël egredientibus ex Ægypto. Certè arcæ parua dimensio non facilè admisisset virgam quæ longior erat: vtpote qualis pastorum, vel peregrinantium. Constabat námque arca longitudine duorum & semis cubitorum, latitudine cubiti & dimidij; altitudine cubiti & semissis[f]. Est plurium epistolæ ad Hebræos f Exod. [illegible]

Interpretum hæc opinio; de cuius auctoritate canonica prorsus immeritò dubitant quidam, inter alias causas, propter istam; & Caietanus malè asserit auctorem illius non esse assecutum quæ scribuntur in Exodo & in libro Numerorum de

E manna ad hoc propositum pertinentia: nec alij consentaneè Paulo loquuntur, scribenti de tabernaculo, eum agere de templo, seu de tempore, quo id iam excitatum erat; agit enim de tabernaculo Moysi. Lex Dei est in corde iusti[g]; tan- g Psal. 36.

quam in arca, quando incorruptum est per puritatem: & deauratum per caritatem: adhibendo manna quod intra arcam erat, & virgam, hoc est, gratiam nutritoris Christi, ipsiúsmétque corpus eiusdem; & errorum conuenientem castigationem.

Explanatio. *In tempore illo dixit Dominus ad me.*] Dixi

tempus

... ad fuit, quando Moses in monte orabat ... 15 4... post idololatriam populi. Quare non probo quod Marzilla sentit, id contigisse postquam completa secunda quadragena descenderat in castra, ibique construxerat tabernaculum quoddam ad breue tempus mansurum; ad cuius tabernaculi ostium spectante populo, cum Domino se locutus, mandatúmque ibidem acceperit de conficiendis secundis tabulis. Quæ recitantur in ecclesiastico officio ex Euangeliis cur ... plurimum ordiamur ab illis verbis (*in illo tempore*) ex aliis historiis sacris, quibus epistolæ nomen generaliter tribui solet, ab istis (*in diebus illis*) quodam loco annotasse me memini.

Dola tibi duas tabulas lapideas.] In Exodo [a] (*præcide*) cum tamen editiones reliquæ vtantur ... bis quæ hic sunt פסל *pesal*, quod est idem in Hebræa, & Chaldæa, atque λάξευσον: & præterea verti potuisset (*sculpe*) vel (*excide*) quod vltimum idem Interpres ibidem posuit paulò [b] pòst pro ... eodem ... ro verbo, à quo Chaldæum non differt ... pro ... e Græco Hieronymus [c] λαξευτήριον *dolatorium* ... ponit. Pronomen autem (*tibi*) nullam peculiarem vim habet; sed vt in aliis ex Hebræo idioti... no additur. Quare ineptè R. Salomon explicat in tuum commodum; quasi ex quadam sapphiri vel ... is massa, quam Deus denuò ... derit, & Mosi ostenderit, dolauerit is tabulas, ex fragmentis verò illius valde ditatus fuerit, quemadmodum ex primarum tabularum, quas confregerat. Idem figmentum aliorum Hebræorum ... e lapide smaragdino. Dutum verisimile est ... dem fuisse siue silicem, siue marmor. Neque ... modum probabilis coniectura Caietani dictum (... seu *præcide tibi*) non (*mihi*) id est, non indigeo ... dolatione, sicut nec tuis tabulis: prima siquidem vice ... tabulas dedi, & dolaui, & scripsi, tanquam ex ... e operans; modò autem tois precibus operantibus, volo vt doles tu tabulas, ego autem ... scribam. Dictæ formulæ Oleastri in c. 34. ... ad hoc propositum affert aliquot exempla ... quas ipsi quoque fecimus. Tabularum ... ne lapides appellari notat Abulensis ... similitudinem cum tabulis ligneis, quibus id nomen proprie competit, quoniam erant longiores quam latiores, & parùm profundi, vt facilè ... leui: & quidem vna Mosis manu vnus, ... vt ipse putat. Deducit Iulios Cæsar [d] ... tabulam à taba quod non extat, & à *tollendo* quoniam tabulata in ædibus estenderet ... Vnde tabulæ seu tabellæ ligneæ, in quibus ... scribebatur, & tabellarius epistolas perferens ... & tabellaria lex, qua populus iubebatur ... suffragium ferre. Tabularium quoque ac ... larium, de quibus noster Lælius [e] Bisciola. ... ortassis potiùs inter scribendum de mysticis rationibus, quæ spectant ad ceremonias, excidit Aquinati [f], vt quia dum ageret de arca, meminerat ... iùs tabularum legis, quæ lapideæ erant, arcæ ... sitam tabulam, cui nomen propitiatorium, diceret esse lapideam; cùm sine dubio esset lignea, ... a tota. Ac fieri potest, vt ex manuscriptis hic error corrigi queat, sicut fecisse se profitentur qui summam Romæ anno 1619. minimis voluminibus ... cudendam curarunt. Cæterùm qui se ... tabulis ... libera iret à Deo datis, ... rut per idololatriam indignos Hebræi, ... tea Moses cas confregerit, proprio labore ... nouas p... re & ... parare, sicque ... post ... n dingentiùs custodirent. ... nonnunquam diuina

A dona peccando amittentibus, deinde verò pœnitendo recuperantibus, maioréque cura conseruantibus. Potuit proculdubio Deus reparare fractas easdem tabulas: & quod aliqui arbitrantur fecisse, diuinitus exarare, seu sculpere in tabulis nouis. At non facilè ad miracula recurrendum: operámque humanam adhiberi Deus etiam vult: & vt non viderentur leges tanquam inuitis obtrudi; sed maximè volentibus concedi: sicque iidem easdem tanto studio impetratas, maiore etiā sollicitudine custodirent. Qua in re Cyprianus [a], a de Spiritu S. aliúsve considerat quòd populus prior secundùm carnem ambulans & viuens, diuinis colloquiis & spiritalibus mandatis ostensus est indignus: B Testamenti noui veritas indissolubilis permansit, eo quòd ablatam gratiam humiles susceperant, & filius hominis inter pauperes spiritu inuenit sibi domum, in qua caput reclinaret: sicque meritò reprobatos visibiles tabulæ inuisibilis Dei indicatunt contemptores, & ampliori dignos honore incarnati Verbi credulos auditores, & deuotos veneratores.

Sicut priores fuerunt.] Adiecit verbum Interpres: & primas æquè reddere potuit, prout extat in editionibus aliis, quarum Hebræa & Chaldæa carent comparatiuis; Græca hic vtitur positiuo. In Exodo [b] (*instar priorum*) vbi editiones aliæ omnino sicut hic. b c. 34. 1. Priores autem, seu primæ fuerunt lapideæ; videtúrque præceptum Dei de secundis C esse, vt ex eodem lapide, forma, & quantitate eadem cum illis construerentur, quæcumque demum lapidis species esset; quam fingere R. Salomonem dixi fuisse sapphirinam.

Et ascende ad me in montem.] Citato Exodi loco [c] (*esto paratus manè, vt ascendas statim in montem Sinai, stabísque mecum super verticem montis. Nullus ascendat tecum, nec videatur quispiam per totum montem: boues quoque, & oues non pascantur è contra.*) c v. 2. 3. Quando primas tabulas dedit Deus, admissus est populus intra certos terminos montis, siue ad radices illius: & audita sunt tonitrua, clangor buccinæ, tremor montis; Angeli vox tubalis Decalogum proclamans: visa fulgura seu lapides ignis, fumus, caligo, pluuia & procella; Aaron veD rò cum Mose ascendit [d]. d Ibid. c. 19. 12. & seqq. vsque ad finem, & c. 20. 18. Hebr. 12. 18. Nunc ista desunt; vt & tunc iniuncta populi sanctificatio ante triduum, per vestimentorum lotionem, & continentiam ab vxoribus; quia indigni erant ob idololatriam tam illustribus signis; iam satis dispositi, per tot millium interfectionem, confractas primas tabulas, contritúmque vitulum, ad legem denuò recipiendam: prima etiam vice nimiùm territi, petierant vt Moses ipse loqueretur, non Dominus, ne fortè morerentur [e]. e Exod. 20. 19. Videtur autem Deus pridie dixisse Mosi in monte, sub matutinum tempus; vt descenderet in castra, ibíque tabulas præcidi ac dolari curaret: iussóque populo in castris consistere, ipse rediret sequenti nocte, vt se manè E cum tabulis Deo sisteret, & ab ipso Decalogum in iis exarante, reciperet. Quamquam Caietanus & alij velint illud manè non esse diei immediatè sequentis, quia plus temporis exigeret dolatio lapidum, sed vt præparatis tabulis non quacumque hora, verùm matutina, ascenderet in montem. Magna requiritur ad gratiam recuperandam diligentia, vigilantia, seu vigiliarum anticipatio ad deprecandum Dominum pro delictis [f]. f Psl. 76. 5. Prou. 8. 34. Eccl. 39. 6.

Faciésque arcam ligneam.] Hic quoque est (*tibi*) iuxta ceteras editiones vsitato Hebræo idiotismo: nec propterea denotat commodum inde à

Moyse

Moyse [illegible], vt de lapideis tabulis communis [illegible] Salomon, quas eadem phrasi Moses iussus est dolare, siue præcidere sibi. De hac arca lignea facienda nullum verbum in Exodo, quando distincte narratur datum de secundis tabulis præceptum, sed seorsim prius valde accuratè, quatenus eam significat, quæ tabernaculo intra Sancta sanctorum erat includenda; nec aliam pro tabulis antea factam, superiùs docui. Quoniam autem obiter dumtaxat arcæ istius hic mentio fit, disputationem de illa prætermittemus, ad Exodi enarratores lectorem remittendo; vel qui de templo tractant. Certè ligna Setim, hoc est, speciem

Settim quod lign[illegible]

cedrorum maximè durans & compactam, in Arabiæ desertis orta, fortassis vbi Israel initiatus est Beelphegor [a], corruptionis propemodum expertia & ἄσηπτα, *imputribilia*, concedo; non ita verò, vt hoc loco Hugo asserit, incremabilia. Hieronymus [b] fortissima vocat, & imputribilia & incredibilis leuitatis ac pulchritudinis, similia spinæ albæ colore & foliis. Abulensis hoc loco recitat ex R. Salomone, quem etiam sequitur; plantatum hoc lignum à Iacob in terra promissionis, prævidente inde conficiendam arcam: cùm descendit in Ægyptum, radices illuc comportasse, ac ibi plantatas, egressos Hebræos secum detulisse. Reiicit præterea dicentes natum apud montem Sinai: aut quod paulò antè indicatum est, vbi Hebræi fornicati sunt cum Moabitis & Madianitis.

a Num. 25. 3. psal. 105. 28.
b in Esa. 41. & in [illegible] 1. 5. & in Mich. 6.

Et scribam in tabulis.] Quia versu 4. habetur quod scripsit Moses, vt & in Exodo [c], vbi tamen etiam ipsemet Deus dixerat se scripturum, respondet Hugo ex aliorum opinione, quòd scripsit Dominus auctoritate, Moyses ministerio. Sed quia dici posset eadem ratione quòd scripserit Dominus iudicia, & omnia alia quæ sunt in lege, cùm eius auctoritate scripta sint, respondet Domino per Angelum dictante, Mosem scripsisse: cùmque legitur (*scribam*) exponendum scribi faciam dictando; eòm (*scripsit*) id est, scribi fecit. At in Exodo [d], cùm inducitur Deus, præcipiens Mosi vt scribat verba, quibus & secum, & cum Israël pepigerat fœdus, agitur de ceremonialibus præceptis proximè ibi antè datis, & propterea de aliquo libro, nõ de tabulis. Sed cùm statim [e] subditur quòd postquam fuisset Moses cùm Domino in monte quadraginta dies, & quadraginta noctes, panem non comedens, & aquam non bibens, scripsit in tabulis verba fœderis decem, id est, Decalogum, atque inde descendens tenebat duas tabulas testimonij, videtur de ipsomet Domino intelligi quod scripserit; licèt de Mose interpretentur Augustinus [f], & Cyprianus seu alius auctor operum cardinalium [g] Christi, necnon Hugo [h], Riekelius [i], Mariana [k] noster, Marzilla [l], Magister [m] historiæ scholasticæ. Quamuis enim proximus de Mose præcesserit ibi sermo; tamen Hebræo more, sæpe vel verbi suppositum intelligitur, vel aliquod remotius adsciscitur, præsertim si notum est aliásve nominatum. Quia ergo capitis illius initio Dominus dixerat se scripturum legem in tabulis; quod ipsum hic repetitur (non est autem verum apud L X X. esse initio dicti cap. 34. Exodi [illegible] *bes* vt ait Riekelius, est enim γράψω: quamuis hîc sit γράψεις in Sixtinis bibliis:) sequitur dicto alio loco Exodi verbum (*scripsit*) referri debere ad Deum: quòd idem verbum hic versu 4. clare pertinet ad eumdé (*scripsitque in tabulis iuxta id quod scripserat verba decem, quæ locutus est Dominus ad vos, &c.* Tuentur hanc sententiam Caietanus, Oleaster, Lyranus ([illegible] meminerit aliorum opi

c c. 34. 18.
d c. 34. 27.
e v. 28. 29.
f Ibid q. 166. & hic q. 15.
g tract. de Spiritu S.
h in Exod. 34. & hic.
i ibidem.
k in Exod. 34.
l ibidem.
m in Exod. c. 77.

nionum) Abulensis, Ystella, Sa, & [illegible] ius nostri, Leonardus Marius, Vatablus in Exodi 34. ibidemque sic intelligi potest Conradus Pellicanus hæreticus fatetur & alij, eiusque idem repetit hoc loco Abulensis. Quin etiam Hieronymus [a] fauet, scribens quòd nec secundam confectio tabularum absque ieiunio potuit impetrari: & quod ebrietas perdiderat, inedia repetit: ex quo ostendatur, posse nos per ieiunium redire in paradisum, vnde per saturitatem fueramus eiecti [b].

a [illegible]
b [illegible] toto.

Verba quæ fuerunt in his quas antè confregisti] Iuxta editiones aliquas *in tabulis primis.*) Infert vero Abulensis, Mosem non peccasse, tabulas priores frangendo; quia Deus faciens mentionem de illa fractione, non redarguit eum. Solitus quoties aliquod peccatum recolit, id redarguere, quemadmodum præcedente capite legimus de peccato Israelitarum colentium vitulum, & [illegible] Aaron fabricantis illum.

Ponésque eas in arca.] Arcam istam diximus non fuisse distinctam ab arca fœderis: sed obiter de arca fœderis mentionem fieri, quoniam in ipsa tabulæ legis poni debebant.

Vers. 3.] Feci igitur arcam de lignis Setim. Cúmque dolassem duas tabulas lapideas instar priorum, ascendi in montem habens eas in manibus.

Paraphrasis

QVod præceperat Deus, vt in arca tabulæ lapideæ posteriores legis ponerentur, prioribus similes, executum se [illegible] suo post [illegible] tempore, id est, cum iam [illegible] scripsisset in monte, dolatas priùs. Nec [illegible] prohibere est de primis idem futurum fuisse, si non frangerentur, hoc est, vt in eamdem arcam includerentur, c[illegible] que ipsa de re datum à Deo præceptum cum reliquis ceremonialibus, quæ protulit Deus prima vice in eodem monte, quando illas tradidit. Quo autem pacto Moses tabulas dolare potuerit, respondet Abulensis, aut quia Deus [illegible] parauit instrumenta, aut potiùs, quòd in castra descenderit; quoniam iniunctum est ei vt ascenderet solus, quemadmodum antea diximus. Docet præterea similes fuisse posteriores tabulas prioribus quantum ad materiam, figuram, quantitatem, res inscriptas ex vtraque parte, seu intus & foris, ac quidem in vna tabula tria præcepta, quæ spectabant ad Deum; in altera septem, quæ ad proximum.

Expl[illegible]

Feci igitur arcam] Illatiuam particulam vsurpauit Interpres pro coniungente: quæ tamen illi vsui [illegible] nonnumquam. Fecisse autem dicitur Moses; quia fieri curauit per opificem, siue is fuerit Beseleel, siue alius; sed ille potiùs, præsupposita communiore opinione, quòd sit sermo de arca fœderis. An tantisper quo tempore dolatæ sunt tabulæ, arca dicta fœderis fabricata fuerit, nescimus. Si fabricata non est, interim conditæ tabulæ potuerunt in aliquo honesto loco, seu loculo. Sed arca quam fecit, siue fieri curauit Moses, non differt ab arca fœderis [illegible] non semel [illegible]

De lignis Setim.] H[illegible] שטים *setim* & Chaldaice [illegible] *[illegible]* in fine שטין *sittin* [illegible] voc[illegible] *[illegible], imput[illegible]* [illegible] lignis au[illegible] no[illegible] sæpiùs

alibi meminit scriptura in Exodo [a] non geminando literam tertiam: editio autem Græca semper vertit ut nunc quod modò retuli. Quod ligni genus esset, paulò antè recitaui quid alij sentiant. Bagninus in thesauro inter cedri species optimæ scribit esse, atque memoratas antea aliorum recésset opiniones. Numero singulari apud Esaiam [b] est שִׁטָּה scittah, vbi vertitur ab Interprete *spina*; & à Hieronymo qui putatur idē cum illo, ait, vepris di..., quemadmodum & in Ioëlis c. 3. esse genus arboris in eremo Arabiæ, spinæ albæ, simile colore & foliis, non magnitudine: cùm tam grandis reperiatur, vt latissima ex illis tabulata cædantur; nec inueniatur in locis cultis & in Romano solo. Antea item significaui, mihi non placere quod Hugo appellet ista ligna incremabilia, si simpliciter id accipiatur. Alioqui ex Ouetense [c] Simon [d] Maiolus prodit in noui orbis litoribus reperiri ligna intra mare excisa, tanta duritie, vt ossea videantur, colore nigerrima, lapideo cortice, quæ igni admota, numquam aliter ardere possint, quàm piscium abdomine addito. Vt omitiā ouis gallinaceis perfusa ligna non ardere, immò nec vestem [e], aut si alumine obliniantur [f]: præterea Cnuem arborem, quæ nec igni, nec aqua corrumpi potest [g]: laricē, ex qua tabulæ tegulis affixæ flammam repellunt; & quamuis ambutantur, carbonem non efficiūt [h]. Ex Hieronymo, & Vincentio Bellouacense narrat Simon Maiolus [i] altaris quod fieri Deus iussit, ligna de paradiso fuisse, illa nempe ipsa quæ setim vocantur, igne vicino cremata non esse, sed puriora reddita: cùm etiam amithon genus ligni quāto plus arserit, tanto mundius inueniatur. Nec amithon reperire potui, nec Hieronymi, aut Vincētij ...um & quod præcipitur de altari, non est in cap. 27. Leuitici, vt Maiolus ex Hieronymo citat, sed Exodi: nec ligna Setim videntur ligna paradisi fuisse.

Cumque dolassem duas tabulas lapideas.] In Exodo [k] (*excidit ergo duas tabulas lapideas.*) Vtrobique idem verbum est Hebræum Chaldæúmque פְּסַל *pesal*, & Græcum λαξεύειν: & duas exprimunt omnes editiones, licet Græca Sixtinorum codicum hic omiserit. Vtrumque fecit Moses, fictive curauit, vt & præciderentur, seu exciderentur tabulæ & dolarentur. Græcum verbum propriè lapidibus qui poliuntur conuenit: quia λαξεύω componitur ex nomine λᾶας contractóque λᾶς, quod lapidem significat, & ξέω, *polio*, & *scalpo*. Quomodo id factum antea dixi.

Instar priorum.] Ita etiam in Exodo [l] (*instar priorum, & quales antea fuerant.*) Ex quo Moses primas tabulas & earum scripturam conspexit, potuit iuxta earum exemplar formare, ac scribere alias, inquit Rickelius [m]; & ad maiorem superbi ingratique populi humiliationem, datæ sunt ei secundò tabulæ ab homine factæ atque descriptæ. Supponit à Mose scriptas, quod antea minùs probaui.

Ascende in montem] Sic iusserat Deus, vt nimirum, præcisis tabulis, ascenderet statim manè in montem Sinai, vsque ad verticem, exclusis omnibus à toto monte, prohibitisque etiam bobus & ouibus pascere iuxta [n] illū. Erat matutinum tempus ad spirituales actus aptius: volens Deus gloriosiore forma Mosi apparere quàm prima vice; ... nondum satis placatus Aaroni populóque noluit alium admittere: Moses diligentissimè obe... de nocte consurgens ex castris aliúve loco infra montem, in hunc ascendit.

Habens eas in manibus.] Hebraicè (*& duas tabulas in manu mea*) Chaldaicè eodem modo: quod translationis ex ea editione in Latinum auctor non bene ad verbum reddidit (*duas tabulas lapideas habebam in manu mea*) Græcè (*& duæ tabulæ in duabus manibus meis*, καὶ αἱ δύο πλάκες ... ταῖς δυσὶ χερσί μου. Vna vnam, alteram tabulam altera tenebat manu. Ac licèt vna contineret sola præcepta tria ad Deum pertinentia: tamen verbis facilè æquabant alia septem alterius quæ spectabant ad proximum. Et cum gestarentur manibus, non valde graues, & non magnas admodum oportuit esse, cùm in arca non etiam magnæ quantitatis poni deberent.

Vers. 4.] Scripsítque in tabulis, iuxta id, quod prius scripserat, verba decem, quæ locutus est Dominus ad vos in monte de medio ignis, quando populus congregatus est: & dedit eas mihi.

Exhibuit Moyses reuersus in montem præcisas ac dolatas tabulas lapideas duas Deo, prout fieri Deus imperauerat: tunc autem Deus vt est in Exodo [a], descendit per nubem, & stetit Moyses cum eo, inuocans nomen Domini; quo transeunte coram eo ait: *Dominator Domine Deus, misericors, & clemens, patiens, & multa miserationis, ac verax, qui custodis misericordiam in millia: qui aufers iniquitatem, & scelera, atque peccata, nullúsque apud te per se innocens est, qui reddis iniquitatem patrum filiis ac nepotibus in tertiam & quartam progeniem.* Mox narratur quòd Moyses festinus curuatus est pronus in terram, & adorans, ait: *Si inueni gratiam in conspectu tuo Domine, obsecro vt gradiaris nobiscum (populus enim duræ ceruicis est) & auferas iniquitates nostras, atque peccata, nósque possideas.* Deinde subditur larga promissio propitiati Dei, cum aliquot præceptis iudicialibus, & ceremonialibus, quæ scribi etiam à Moyse voluit, videlicet in libro separato. Tandem post mentionem scripti Decalogi in tabulis describitur descensus Moysi de monte Sinai, tenentis tabulas, & ex facie radios quosdam eiaculantis, qui in similitudinem cornu extabant: licèt ipse id initio non deprehenderit, sed postea, eàque de causa velamen obtenderit, quando populum alloquebatur, qui tantum splendorem ferre nō valebat. Non possunt hæc omnia singillatim nūc accuratiùs declarari. Probabile porrò est, verba illa (*Dominator Domine*, &c.) ab ipsomet Deo, siue ab Angelo in eius persona, prolata esse. Nam cap. 33. [b] eiusdem Exodi, pollicens Deus, ostensurum se Moysi omne bonum, ait (*& vocabo in nomine Domini coram te*, &c.) & in c. 14. [c] libri Numerorum, orans Moses Deum; *Magnificetur ergo fortitudo Domini sicut iurasti, dicens: Dominus patiens, & multæ misericordiæ, auferens iniquitatem, & scelera, nullúmque innoxium derelinquens: qui visitas peccata patrum in filios in tertiam & quartam generationem;* allusit absque dubio, ad Exodi citatum locum. Sed & ibidem [d]. post illa verba, *Moses curuatus pronus & adorans orasse dicitur Dominum.* Eadem denuum verba in editionibus aliis tertiæ personæ sunt, non in secunda: innuendo ab alio prolata, & non à Mose orante. Quamquam qui Mosi tribuere vellet, dicere posset, Deum transeuntem coram Mose, illa primum protulisse, Mosem eadem repetisse. In iisdem verbis notantur duodecim velut epitheta, quibus vult Deus ipse appellari & inuocari; dicúntque

Paraphr.

[a] c. 34. 5. & seqq.

[b] v. 19.

[c] v. 17. 18.

[d] Exod. 34. 8. 9.

habitu

A habitudinem ipsius ad homines, communque salutem. Nisi merant alij sic, vt dicant primum & secundum esse potentiæ, proxima septem misericordiæ, decimum diuinæ maiestatis, cui omnes sumus rei: duo vltima iustitiæ. Sed omissa singulorum enucleatione, circa illud (*nullus apud te per se innocens est*) Abulensis [a] optimè notat hoc modo B. Virginem asseri absque originali peccato fuisse, videlicet non per se, sed ex speciali priuilegio. Speramus auctoritate Pontificia Gregorij XV. cuius super hac re decretum fauens 2. Iunij anni huius 1622. prodiit, futurum breui, vt nulli aliter liceat loqui, nec publicè, nec priuatim, nec intra claustra cũ claustralibus, nec extrà; sed omnes, ablata omni, vt ita dicam, vmbra schismatis (neque enim adhuc B vllo modo dici schisma debet, quòd à sũmo capite permittitur,) idem dicant in Ecclesia, sapiant, & sentiant: nisi perpauci malint adhuc intus dissentire, quasi sibi scientiam reseruantes, plusque se cæteris sapere arbitrantes, ne dicam præsumentes, quod post editum nouum aliud eiusmodi decretum, de nullo catholico timendum est. Verùm prætermissis dictis omnibus post hæc memoratur eodẽ libro Exodi [b], quod fuit in monte Moyses cum Domino quadraginta dies & quadraginta noctes: panem non comedit, & aquam non bibit, & scripsit in tabulis verba fœderis decem; quod Græcè in Complutensibus, Regiis, aliisque biblijs legitur (*& scripsit verba hæc in tabulis fœderis: verba decem, καὶ ἔγραψε τὰ ῥήματα ταῦτα ἐπὶ τῶν* C *πλακῶν τῆς διαθήκης, τοὺς δέκα λόγους*) in Sixtinis correctis (*καὶ ἔγραψεν ἐπὶ τῶν πλακῶν τὰ ῥήματα ταῦτα τῆς διαθήκης, τοὺς δέκα λόγους, & scripsit in tabulis verba hæc fœderis verba decem.*) Verba fœderis dicũtur quoque in editione Hebræa & Chaldæa: vocantur autem rectè tum tabulæ fœderis; tum verba decem fœderis: immò & alia plura eodem capite priùs [c] contenta. Etsi autem verbum (*scripsit*) tam ibi, quàm hic referri possit ad Deum, & ad Mosem: tamen ostensum est versu 2. videri satius esse, vt ad Deum referatur. Lyranus in Exodum existimans hoc idem, probat, quia non videtur verisimile, quòd Moyses ascendens in montem ad orandum Dominum, & vacandum contemplationi, portaret secum instrumenta ad sculpendum D cum sonitu & malleatione. Potuit Deus, vt Rickelio [d] contrariam sectanti sententiam (licèt nostra quoque ipsi non displiceat.) concedimus, efficere vt instar mollissimæ ceræ cederent lapideæ tabulæ Mosi scribenti, quemadmodum multis, inquit, sanctis in nouo Testamento fecit saxa & cupra, ad suscipiendum signacula crucis (adde ad imprimenda proprij corporis vestigia) cedere tanquam ceram. Non item repugnat asserere solas apponente manus Mose ad scribendum, subitò miraculose formatas literas, sícque quodammodo Mosem scripsisse & Deum, Nec adeò dedecuisset instrumenta deferre, iisque insculpere characteres in monte, vt etiam admittit Abulensis [e], qui nobiscum sentit; quamuis ederetur strepitus nonnullus: qui tamen in castris E non exaudiretur procul remotis; nec Mosem ea res distraheret, cùm & parui momenti foret; & in eum finem ascendisset, vt scriberetur in tabulis: ídque in Dei præsentia, vt plus auctoritatis haberetur apud populum. Atqui magis expedita respõdendi ratio est iuxta sententiam priùs probatam, quòd solus Deus in tabulis præcisis priùs, dolatísque à Mose, scripserit, siue personã Dei repræsentãs Angelus: ita vt quod in sæpius citato Exodi loco [f] dicitur Mosi (*scribe tibi verba hæc, &c.*) intelligatur de plurimis antea ibidem recitatis, non autẽ de decem, siue de Decalogo. Ludouicus [a] Ystella eandem nostrã opinionem secutus dicit quosdam minùs cautè trepidare, & interpretari Mosem decem verba seu præcepta dici scripsisse in tabulis vel instrumento aliquo, vel quod manum apponens ad scribendum, continuò scriptas miraculose conspexerit: cùm de re hac nulla possit esse dubitatio; quoniam apertè Deuteronomij 10. dicitur has secundas tabulas scriptas fuisse digito, id est, opere Dei. In c. 9. [b] dicitur hoc, non in 10. nec de secũdis, sed de primis tabulis, vt planè cõstat ex contextu; vbi narratur præceptũ Mosi, vt surgeret, & descẽderet, quia populus vitulum adorauerat.

a ibid. q. 8.
b c. 34. 28.
c v. 27.
d ibidem.
e ibid. q. 2. & 3.
f c. 34. 27.
a ibidem.
b v. 10.

B *Scripsitque in tabulis.*] Sæpiùs monui, verbum hoc tertiæ personæ referri ad Deum. Quamuis autem de se Moses scribat non rarò in tertia persona, tamen requirit contextus id quod dixi: & quoniam sequẽtibus versibus de seipso scribit sæpiùs in prima persona. Nihil autem refert, quod sit in editionib. aliis (*scripsit super tabulas.*) Inter alia quæ de Iudæis mentitur Diodorus [c] Siculus, illud vnum est, quod Antiochus Epiphanes captis Ierosolymis, adiens Sancta sanctorum, in iis lapideã statuam viri barba promissa, tenentis manib. librũ, insidentísque asino repererit, quam putabat Mosis esse; qui vrbem & condidisset, & gentem fundasset, & odiosas omnibus gentibus leges tulisset. Ierosolyma non vidit Moses, ac ne locum quidem, C vbi condita sunt. De asino calumnia est. Libri loco tabulæ rectiùs ei appingi solent, quemadmodum liber legislatorib. aliis ac nominatim ordinum religiosorum. Alioqui præter tabulas à Deo scriptas & Mosi traditas, ipsemet Moses libros scripsit, ac nominatim eum, in quo iussum dixi scribere plura præcepta ceremonialia, & iudicialia.

Explanatio.
c lib. 34.

Iuxta id quod prius scripserat.] In reliquis editionibus (*secundùm*, seu *iuxta scripturam primam*, כַּמִּכְתָּב הָרִאשׁוֹן *chammichtab harischon*: כִּכְתָבָא קַדְמָאָה *chichthaba kadmaah*: κατὰ τὴν γραφὴν τὴν πρώτην.) Ex quibus non potest ambigi de vera scriptura intelligatur, an à Deo, an à Mose facta, quoniam priorem à Deo factam expressit caput præcedens [d]. Sed ex editione nostra sequitur scripsisse Mosem D eo modo quo scripserat Deus.

d v. 10.

Verba decem.] Græcè τοὺς δέκα λόγους. Vnde compositum nomen Decalogi, de quo aliàs egimus.

Decalogus.

Quæ locutus est Dominus ad vos in monte de medio ignis.] Sic est ad verbum in priore capite [e]: nisi quòd pro decem, dicuntur omnia verba: quæ non fuerunt plura quàm decem; reliqua verò non Deus ipse locutus est, sed Moyses.

e v. 10.

Quando populus congregatus est.] Idem (*quando concio populi congregata est*) secundùm editiones autem alias vtrobique (*in die congregationis.*) Illa duntaxat vice congregatus est populus vniuersus ad immediatè audiendum Deum: vt meritò absolutè cognominari possit dies congregationis.

Et dedit eas mihi.] Repetunt Domini nomen E editiones cæteræ. Dedit verò secundas has tabulas, aut potiùs reddidit, postquam illas Moses à se excisas dolatasque attulisset in montem, quemadmodum iniunctum ei fuerat, & in iisdem idem Dominus, opera scilicet Angeli, literas quæ Decalogum exprimerent, insculpsisset.

Vers. 5.] Reuersúsque de monte, descendi, & posui tabulas in arcam, quam feceram, quæ huc vsque ibi sunt, sicut mihi præcepit Dominus.

Paraphr. ac c 4.29. & seqq.

IN Exodo [a] habetur, quòd cùm descenderet Moyses de monte Sinai, tenebat duas tabulas testimonij, & ignorabat quòd cornuta esset facies sua ex consortio sermonis Domini. Videntes autem Aaron & filij Israël cornutam Moysi faciem, timuerunt prope accedere: & postquam aduocatis primùm Aaron atque principibus synagogæ, quibus locutus est, deinde venissent etiam omnes filij Israël, iisque præcepisset cuncta quæ audierat à Domino in monte Sinai, posuit velamen super faciem suam, quod ingressus ad Dominum & loquens cum eo auferebat, donec exiret ad alios, qui videbant vt priùs faciem illius esse cornutam, tuncque operiebat eam, quoties nimirum loquebatur etiam priuatim ac domesticè, vt arbitratur Abulensis [b], Marzilla [c], Marius [d], nostríque Bellarminus [e], Cornelius [f], Salianus [g], ac fauet Ambrosius [h] satis apertè, vtens comparationib. ea sole, igne, geminis, quæ quosdam transfundunt rebus radios. Nec desunt in Sanctis aliis exempla similia: vt in Ignatio nostro, Sancti honoribus aucto à Gregorio XV. Martij die 12. huius anni 1622. Græcè autem citato Exodi loco legimus quòd *δεδόξασται ἡ ὄψις τοῦ χρώτος τοῦ προσώπου αὐτοῦ*, *resplenduit aspectus cutis faciei suæ*, & Chaldæa translatio, quòd multiplicatus esset splendor gloriæ vultus eius: & in officio de transfiguratione quòd glorificata est facies Moysi. Vnde corrigi debent picturæ & sculptilia, quæ vera cornua ipsi appingunt: figurata namque locutio est sicut de cornibus altaris ac similium: cùmque Hebræa vox cornua propriè significet, leuis suspicio est in editione nostra pro corusca cornutam suppositam esse: figmentum verò Rabbinicum visam faciem cornutam præ macie ex longiore ieiunio, sicque terrori fuisse. Translationem Græcam secutus Paulus [i] argumentatur à minore ad maius pro euangelica lege: *Quòd si ministratio mortis, literis deformata in lapidibus, fuit in gloria, ita vt non possent intendere filij Israel in faciem Moysi propter gloriam vultus eius*, *διὰ τὴν δόξαν* (quod eo loco significat *δεδόξασται*) *quæ euacuatur: quomodo non magis ministratio spiritus* (qui viuificat, litera verò occidit) *erit in gloria? Nam si ministratio damnationis in gloria est, multo magis abundat ministerium iustitiæ in gloria. Nam nec glorificatum est quod claruit in hac parte, propter excellentem gloriam. Si enim quod euacuatur, per gloriam est: multo magis quod manet, in gloria est. Habentes igitur talem spem, multa fiducia vtimur: & non sicut Moyses ponebat velamen super faciem suam, vt non intenderent filij Israel in faciem eius, quod euacuatur: sed obtusi sunt sensus eorum. Vsque in hodiernum enim diem, idipsum velamen in lectione veteris Testamenti, cùm legitur Moyses, positum est super cor eorum. Cùm autem conuersus fuerit* (populus ille) *ad Dominum, auferetur velamen. Dominus autem spiritus est. Vbi autem spiritus Domini, ibi libertas. Nos verò omnes, reuelata facie gloriam Domini speculantes, in eandem imaginem transformamur à claritate in claritatem, tanquam à Domini spiritu.* Hæc omnia Pauli possunt esse loco luculenti ad recitatam Exodi historiam commentarij tum literalis, tum mystici secundùm allegoriam. Gregorius [k] namque tropologiam elicit, vt auditori prædicator se attemperet, alta contegendo, vixque paucis aperiendo. Discimus præterea donorũ propriorum spiritualium Sanctos interdum ignaros esse: illuminationibus, & apparitionibus nouis fidere inferiores non debere; sed consilio, ductúque superiorum regi, quemadmodum, ad Moysen radiatum accessit Aaron, tum synagogæ principes: tandem reliqui filij Israël: non decere coram Deo velata orare facie seu capite, saltem publicè: quod Apostolus [a] quoque præcepit viris, licèt in vetere Testamento tecto capite sacra peragerentur, necnon & a Gentilibus: lumen diuinum initio terrere, postea consolari, contra quàm faciat transfigurans se in Angelum lucis [b] angelus malus. De his copiosiùs qui vel Exodum explanant, vel Paulum. Quod verò attinet ad ea quæ recitato textu nostro continentur, Moses narrat, cùm descendisset de monte, gestans secundas tabulas, in arca se illas inclusisse, quemadmodum Deus imperauerat. Quod non est confestim factum, & simul ac descendit: si, vt nuper constituimus, arca illa diuersa non fuit ab ea, quæ cognominata est fœderis, testimonijve, atque Dei, seu Domini, & magis per otium construi debuit à Beseleel. Hoc persuadent postrema verba, quibus ait Moses tabulas fuisse in arca vsque ad illud tempus, quo loquebatur, qui erat annus vltimus peregrinationis in deserto, id est, quadragesimus. Interim, vt etiam priùs monui, in honesto aliquo loco, siue loculo, reposita fuerunt: nisi quis contendat breui spatio compactam arcam fœderis, postea verò magis elaboratam vel probabilem existimet cum nonnullis opinionem illam de distincta arca.

b in Exod. 34. c ibidem. d ibidem. e l.2. de reliq. sanct. c.4. f in Exod. 34. g to.2. annal. anno 2544. num. 712. h in psal. 118. octon. 17. i 2. Cor. 3. 7. & seqq. k 3. p. Past. c 5. *Tropologia pro prædicatoribus.* a 1. Cor. 11. 4. 7. 14. 16. b v. 14.

Explanatio. *Reuersúsque de monte descendi.*] Multoties enim montem illum priùs ascenderat, & descenderat, vt constat ex Exodi cap. 19. & 24. & 32. & 34. vt notat Abulensis. Descendit autem tenens duas tabulas, videlicet secundas, testimonij; ignorans quòd cornuta esset facies sua ex consortio sermonis [c] Domini; per quod consortium intelligitur visio Domini; quando in foramine petræ vidit Moses gloriam eius transeuntem, lucéque immensa coruscantem, & huiusmodi fulgoris particeps factus est simul cum illustriore diuinarum rerum cognitione; quæ veluti redundabat in faciem; cùm antea vocem loquentis per Angelum percipiens, nihil nisi nubem, ignem, caliginem vidisset. Conciliabat id autem Mosi auctoritatem, & legi quam in tabulis descriptam afferebat, ita vt non ampliùs contemptim diceret populus [d]; *Moysi huic viro, qui nos eduxit, nescimus quid acciderit.* Existimant Salianus [e] noster post Abulensem [f], atque Cornelium [g] nostrum, & Leonardus [h] Marius verba quæ habentur Exodi c. 33. [i] (*cúmque egrederetur Moyses ad tabernaculum, surgebat vniuersa plebs, & stabat vnusquisque in ostio papilionis sui, aspiciebátque tergum Moysi donec ingrederetur tentorium*) significare per anticipationem populi eximiam reuerentiam erga Moysem, quam illi conciliauerat dictus fulgor, ita vt comitarentur oculis transeuntem, nec valentes ferre lucem faciei, tergum intuerentur.

c Exod. 34. 29. d e. 32. 1. e to. 2. annal. anno 2544. n. 713. f in Exod. 33. g ibidem. h ibidem. i e. 33. 8.

Arca qualis fuerit. [l] *Et posui tabulas in arcam, quam feceram.*] Arcam dixi non semel diuersam non fuisse ab illa celebri, quæ intra Sancta sanctorum collocata est longè post: quámque fecisse dicitur Moyses, quia fieri curauit per Beseleel.

Arca, & qua in historia Machabæorum, vbi nunc sit. *Quæ hucusque ibi sunt.*] Iuxta reliquas editiones (*& fuerunt ibi* שָׁם *vaihu sciam:* וַיִּהְיוּ *vehaiu thammat:* καὶ ἦσαν ἐκεῖ. Addidit Interpres (*hucusque.*) Vnde colligitur sermonem esse de illa celebri arca, quæ cùm Moses loquebatur iam dudum fabricata erat. Ex eo quod tantùm dicantur fuisse ibi, non ita id apertè deducitur. Alterius loci quæstio est, quam attingit Abulensis hoc loco, vbinam nunc sit arca illa, de qua scribitur in historia [k] Machabæorum, quòd

k l. 2. c. 2. 4. & seqq.

quòd Ieremias iussit diuino responso ad se facto, eum tabernaculo, & altari incensi condi in spelunca montis Nebo, & obstrui ostium; prædicens locum ignotum futurum, donec congregaret Deus populum suum, &c. Consule Seratium [a] nostrum, cuius opinio verisimilis est, sub mundi dumtaxat finem inueniendam; vt Iudæi viso complemento prophetiæ, magis ad verissimam arcam Christum, atque verissimum tabernaculum Ecclesiam adducantur, inuitantibus Enoch & Elia. Legendus item Castro noster in Ieremiam [b], & Sances [c]: præterea Ribera de templo [d]: & rursus Abulensis [e]: Villalpandus [f] quoque noster, qui meritò refellit asserentes in triumphali arcu Titi Romæ cerni arcam insculptam: cùm in ea sint solùm, vt ipse etiam inspexi, mensa panum propositionis cum duobus vasis, tubæ quarum vsus in iubilæo, candelabrum: denique Ludouicus [g] Tena, & Ioseph [h] Stephanus. Etsi verò quod scribit Ioannes [i], visam arcam testamenti in cœlo, significet propter ipsorum scelera detractam veterem à Iudæis legis obseruationem: quo pacto cecinit ille [k] quòd

Vltima cœlestum terras Astræa reliquit:

aut sibi ostensa quædam arcana, sed nondum penitus reserata, tamen potest etiam insinuare, sic occultatam materialē arcam, ac si cœlo recepta esset.

a ibid q. 17. & seqq.
b in c. 3. n. 20.
c ibid. v. 16.
d l. 2. c. 2.
e in Exod. 25. q. 14.
f tom. 2. in Ezech. l. 5. disp. 4. c. 70.
g in c. 9. ep. ad Hebr. difficult. 5. n. 13. & seqq. & illag. fcri. l. 2. difficult. 16. sect. 10.
h in 1. Mac. 4. 48. & 49.
i ap. 11. 19.
k Ouid. 1. metamorp.

Sicut mihi præcepit Dominus:] Vt poneret tabulas legis in arca illa, de qua diximus: de nulla verò alia re in eadem ponenda extat eiusmodi præceptum: nec aliam præter dictas tabulas positas intra illam fuisse, superiùs docuimus.

Vers. 6.] Filij autem Israël mouerunt castra ex Beroth filiorum Iacan in Mosera, vbi Aaron mortuus ac sepultus est, pro quo sacerdotio functus est Eleazar filius eius.

Vers. 7.] Inde venerunt in Gadgad: de quo loco profecti, castrametati sunt in Ietebatha, in Terra aquarum atque torrentium.

PARAPHR. INterrupta serie orationis priùs inchoatæ, vsque ad versum decimum exclusiuè, propter Leuiticam tribum, quia de arca proximè facta mentio fuerat, licèt etiam per hysteron proteron, occasione tabularum, quas Deus in arca poni præceperat, inseritur narratio mansionum quarumdam, ac illius nominatim, in qua destinata est tribus Leui, cuius caput erat Aaron, vt sacra curaret, maximè circa omnium summæ venerationis arcam: & quo pacto eidem tribui à reliquis in dictum finem segregatæ ac selectæ, proindéque partem in terræ diuisione non habituræ, assignata sint iura earum oblationum, quas Domino ipsi fieri oportebat: Aaroni autem in Pontificatu post mortem eius, filius Eleazar successerit. Caietano placet insertā de morte Aaron narrationem, quia de peccatis populi actum erat, vt intelligatur causam mortis Aaron fuisse peccatum ipsius ad aquas contradictionis. Profitentur porrò idem Caietanus cum scholiaste Fonseca, & Oleaster, & Leonardus Marius, aliíque post Lyranum, implicatum esse hunc textum difficultatibus multis; quia profectio ex Beroth in Mosera, inquit primus, non habetur in catalogo mansionum in c. 33. libri præcedentis. & Mosera longè distat à loco vbi mortuus est Aaron. Præterea videtur, ait Oleaster, mansio in Mosera eadem esse cum mansione in monte Hor, quæ fuit trigesima quarta, differtque à Moseroth, loco vigesimæ septimæ, quod etiam Caietanus affirmat.

Filij autem Israël mouerunt castra ex Beroth.] Hebraicè, & Chaldaicè proferendum *Beeroth* בארת, quamuis Græcè scribatur Βηρὼθ. Idem verò nomen extat alibi [a]. Adrichomius [b] ait esse locum mansionis vigesimæ octauæ, aliúque appellatum Beneiachan, quod in libro priore [c] vocatur Beneiaacan ab editione nostra, ponitúrque post Moseroth: docet præterea [d] vrbem olim Heuæorum eodē nomine dictam, ac deinde tribus Benjamin, denique occupatam à Dauide, vnde tulerit æris vim magnam ad vsum tēpli, & à qua cognominati fuerint Berothitæ [e]. Hugo negat Beroth esse mansionem, sed locum quemdam in deserto inter Cadesbarne & Hor. Abulensis vult Beroth filiorum Iacan, non differre à Beneiaacan; sed hîc additam illam vocem, quæ significat puteos. Caietanus locum iuxta Cadesbarne, quamuis in catalogo mansionum taceatur. Oleaster omissam hāc mansionem in catalogo aliarū; secundùm aliquos verò eamdem fuisse cum mansione in mōte Hor; quamuis ibi denominetur à monte, quoniā in eo obierat Aaron, nēpe in mansione trigesima quarta, quæ dicta est etiā Mosera, & non Moseroth, qui fuit locus mansionis vigesimæ septimæ. Mariana noster, & Sa, & Cornelius post Abulensem, & Vatablum videri nō differre Beroth à Cades, de qua in c. 20. [f] Numerorum: eiusdem enim loci diuersa quandoque nomina esse, & negat Cornelius distinctè; eamdem esse mansionē cum illa, quæ libri eiusdem c. 33. [g] nominatur Beneiaacan. Leonardus Marius vltimæ assertioni oppositam tenens, eandémque esse cum Beneiaacan mansione vigesima septima, cùm in Cades fuerit trigesima secūda, trigesima tertia in Hor siue Mosera, vbi mortuus est Aaron; asserit inditum nomen Beruth, ob puteos, quos ibi habebant filij Iacan, de quibus tamē ignoretur qui fuerint, aut quis ipsemet Iacan. Idem sentio de ignoto Iacan eiusque filiis, ac præterea consentio Andreæ [h] Masio diuersi loci nomen in aliis scripturis antea indicatus ad marginem, qui pertinebat ad tribum Benjamin, à puteis quoque impositum esse: postremò iuxta ea quæ dixi [i] priore librū, videtur diuersa mansio ab ea quæ ibi dicitur Beneiaacan.

Explanatur Beroth quid.

a Ios. 9. 17. c. 18. 25. 2. Reg. 4. 2. c. 8. 2. 1. Esd. 2. 25. l. 2. 7. 29.
b thea. ter. sanctæ in Pharan. n. 28.
c c. 33. 31.
d in Benjamin n. 32.
e 2. Reg. 4. 2. 3. 5. 9. 23. 37. 1. Paral. 11. 39.
f v. 22.
g v. 31. 32.
h in Ios. 9. 17.
i c. 33. 31.

Filiorum Iacan.] Sic meliùs scribitur, quàm aspiratè *Iachan*, & adhuc rectiùs scriberetur *Iaacan*, vel *Iahhakan* ex Hebræo יעקן. In c. 33. [k] libri prioris scribitur vt integrum nomen *Beneiaacan*: ita vt videri posset Beroth ex membro hîc præcedente esse nomen cum isto eiusdē loci, cùm tamen diuersas mā̄siones fuisse ibi docuerimus; vbi simul de notatione vocabuli: & varia scribendi ratione.

k v. 31.

In Mosera.] Eodem libri prioris loco [l] ostendi Mosera & Moseroth esse diuersarum nomina mā̄sionum: & videri Mosera non differre ab Hor, vbi mansio 34. fuit: cùm fuerit in Moseroth 27. vel in Hor propriè mortuum Aaronem, in Mosera, qui locus erat parum difficus, reliquum populum fuisse ita vt ex vtroque denominari posset mansio eadem. Hîc porrò Sixtini libri Græci habent, μισαδαί. cuius reddere nequeo rationem.

l v. 30.

Vbi Aaron mortuus, ac sepultus est.] Bis in reliquis editionibus ponitur aduerbium loci, in principio, & in fine. In cap. 20. & 33. Numerorum dicitur Aaron mortuus in Hor. Abulensis cōfutat

Mons Aaronis.

R. Salo

A R. Salomonem, dicentem quod in Hor quidem Aaron mortuus, ac sepultus est: sed in Mosera ita planxerunt eum, ac si ibidem mortuus fuisset & sepultus, simul deplorando deletas in quodam conflictu Leuitarum cum aliis aliarum tribuum fugientibus, quinque familias ea eadem tribu Leui: quoniam omnes postea recensentur sub Dauid [a]: & minis impropriè dicitur quis mortuus & sepultus, vbi plangitur. De morte Aaron egimus [b] alias, quæ contigit anno ætatis eius 123. Qui confundunt Mosera & Moseroth Rabbini errant asserentes Aaronem in Moseroth mortuum, quæ fuit mansio 27. cùm planè sit certum in 34. mortuum esse.

b Num. 20. 29.

B *Pro quo sacerdotio functus est Eleazar filius eius.*] Sacerdotio fungi significant יְכַהֵן *iechahen*, & ἱεράτευσεν: sed Chaldæum שַׁמֵּשׁ *scammes*, ministrare. Priuilegio ætatis, inquit Glossa interlinearis & Hugo, successit Eleazar patri suo, cùm alij duo fratres Nadab & Abiu sublati essent, & minimus ætate Ithamar esset: de qua successione actum quoque alibi [c], & de aliorum morte [d].

c Ibidem.
d Leu. 10. 1. & seqq.
Gadgad quid loci.

Inde venerunt in Gadgad.] Hebraicè הַגֻּדְגֹּדָה *gudgodah*, vbi litera vltima index est motus ad locum pro qua præponitur, Chaldaicè articulo seruiens לְ *le* לְגֻדְגֹּד *legudgod*: & Græcè præpositio εἰς γαδγάδ. Semel tantùm præterea nominatur hic locus libro præcedente [e]: *profectique de Beneiaacan, venerunt in montem Gadgad*, vbi Hebræa & Chaldæa editio habent גִּדְגָּד *gidgad*, non autem ה גֻּדְגֹּד *gudgod*. Vnde Abulensis in commentario huius nostri textus hoc & sequens ait esse nomina propinquorum locorum monti Hor, quæ loca sub istis nominibus non nominentur in libro Numerorum. Eo loco libri prioris notaui arbitrari Vatablum scribentem in Deuteronomij locum qui est præ manibus, alio nomine mansionem illam 29. in Gadgad, appellatam Oboth, de quo in c. 21. [f] Numerorum: Oleastrum monère ignorari quæ mansio fuerit Gudgodah (meliùs dixisset Gudgod, vt ex dictis constat) & aliquos velle fuisse in Sina vel propè. Consentit in synonymo nomine Oboth Marzilla, & Sa noster; nec discrepat Cornelius. Præter Gadgad, montem in deserto, vbi castrametati sunt filij Israel, Hieronymus [g] nominat Gadgada, vbi aquarum torrentes essent. Suspicatur Adriehomius [h] voluisse id scribere de Ietebatha, quod ipse profert Ietabata. Sed Hieronymus [i] exprimit seorsim Ietbata, formans Hebræos characteres יטבתה qui adiectis punctis proferuntur hoc modo יָטְבָתָה *Iatebathah*, aut *Iotbathah*. Legit Abulensis hoc loco Ethabata, & sicut de priore nomine, affirmat locum significare propinquum monti Hor, & fortè fuisse in confinibus Amorrhæorum & Moabitarum, quia hîc vocatur locus aquarum & torrentium; in finibus autem illis accesserunt Israëlitæ ad torrentes Arnon, & puteus ibi erat, super quo fecerunt canticum [k]. Marzilla idem asserit quod hæc esset terra, quæ ob torrentem Zared, ac puteum miraculose paratum a principibus multitudinis filiorum Israel, vocari soleret terra aquarum atque torrentium. Caietanus docet in genere demonstrari per hunc & priorem locum, tempus mansionis moræ populi iuxta montem Sinai. Hugo ait nec Gadgad esse mansionem, sed locum in mansione, vel duplex nomen eiusdem mansionis Salmona: nec item Ietebatha, sed locum in mansione Phinon, vel etiam eidem nomen duplex fuisse: vel Ieabatha fuisse in Ieabarim, quæ fuit tertia mansio a Phinon. Certè vt cum aliis antè

e c. 33. 32.
f ... 21.
g de locis Hebraicis ex Num.
h terræ sanctæ in ... n. 4.
i supra.
k Num. 21.

E

dial, & c. 33. Numerorum non ita facilè ferri de his iudicium potest. Hoc quidem loco particula (*inde*) videtur ad Beroth referenda, non ad proximè nominatam Mosera, vbi nempe dictum est esse mortuum Aaronem: si mansio 27. fuit in Beroth, 28. in Gadgad, 29. in Ietebatha, 30. in Hebrona, 31. in Asiongaber, 32. in Cades, 33. in Hur siue Mosera, vbi Aaron mortuus.

In terra aquarum atque torrentium.] Editiones aliæ habent *terram torrentium aquarum*, siue *vbi essent torrentes aquarum*, נַחֲלֵי־מָיִם *nachale maim*: נַחְלִין דְמַיִן *nachlin demayn*, χείμαῤῥοι ὑδάτων; *terram vbi torrentes aquarum*, iuxta codices Complutenses, Regiósque: sed secundùm alios γῆ χειμάῤῥων: vel γῆν χειμάῤῥων: iuxta Sixtinos γῆ χειμάῤῥοι. Possent exponi omnes cum Vatablo: licet χειμάῤῥοι de solis dicantur torrentibus. Non video qua ratione conueniat huiusmodi terra loco, qui esset propinquus monti Sinai, vel monti Hor, præsertim secundùm opinionem de torrente Zared, puteóque miraculoso in Arnon. Tornielluss [a] volens esse nomina diuersarum mansionum, rationem dat cur posterior Ietebatha dicatur fuisse in terra aquarum atque torrentium, quia erat prope mare: prior in deserto Pharan mons & in solo arenoso siccóque.

a in annal. anno 2548. n. 2.

Vers. 8.] Eo tempore separauit tribum C Leui, vt portaret arcam fœderis Domini, & staret coram eo in ministerio, ac benediceret in nomine illius vsque in præsentem diem.

Vers. 9.] Quam ob rem non habuit Leui partem, neque possessionem cum fratribus suis: quia ipse Dominus possessio eius est, sicut promisit ei Dominus Deus tuus.

Paraphr.

HAnc diximus antè causam fuisse, cur insereretur mentio mansionis locive, in quo Aarō mortuus est, eíque successit filius Eleazar, quia de D arca mentio fuerat, in qua tabulæ positæ fuerant iussu Dei: videlicet quoniam huic arcæ portandæ per desertum & custodiendæ cum reliquis omnibus muneribus sacris Leuiticam tribum, cuius princeps Aaron erat, Deus præfecit; atque vt liberiùs & diligentiùs ea munera obirent, ab aliis oneribus illam exemerat, inter quæ non leue est colendi terram: & idcirco prouentus assignauerat earum rerum quæ debebantur Deo, absque certa parte terræ, quam totā diuidi voluerat inter alias tribus. Vidimus hoc priùs in libro præcedēte [b]. Cæterùm separatio ista huius tribus ad ministerium sacrū facta est saltem secundùm promissionem & designationem, quando filij Leui occiderunt ex adoratoribus vituli quasi viginti tria E millia, dicente Moyse [c], *Consecrastis manus vestras hodie Domino, vnusquisque in filio, & in fratre suo* (idololatræ igitur & ex ea tribu aliqui fuerant) *vt detur vobis benedictio*. Quæ potiùs redintegratio vocanda est cum Caietano ad eiusdem decretum illis ministerium, nempe cùm id Moisi Deus cum ipso in monte prima vice versanti mandasset [d], executioni mandatum est per dictam occasionem; quemadmodū etiam pòst confirmauit, quando Phinees ex eadem tribu interfecit fornicarios & idololatras [e]. Hoc pacto conciliari possunt opiniones Caietani, quòd hæc fuerit secunda separatio;

b c. 1. 49. c. 3. 6. c. 18. 2.
c Exod. 32. 28. 29.
d Ibid. c. 28. 1. & seqq.
e Num. 25. 7. & seqq.

primæque confirmatio: & Abulensis, quæ etiam est Marzillæ, Leonardi Marij, apostatæ Munsteri, ac eiusdem farinæ Conradi Pellicani; quòd illa omninò prima, ita vt quæ hic dicuntur nectantur dictis versu quinto de positis tabulis secundis in arca: & Hugonis de dicto tempore sub Phinees. Cornelio nostro vtraque visa probabilis opinio Caietani & Abulensis. Hic porrò R. Salomonem, cui Lyranus adhæret, confutat affirmantem, quòd licèt Leuitæ in monte Sinai separati fuerint, postea hîc iterum sint separati: & sicut prioris separationis causa fuit, quia cæteris adorantibus vitulum, ipsi non adorauerunt (immò adoratorum 23. millia occiderunt) ita posterioris, quoniam aliis fugientibus de castris ad Ægyptum, ipsi non fugerunt, sed confligendo fugientes reduxerunt; item R. Abenezra, quòd facta sit noua institutio, quia fortè tempore intermedio non ministrauerat tribus Leui in solitudine. Vtrumque fictum & falsum est; nec enim de fuga & conflictu illo quisquam meminit; & Leuitæ semper ad id vsque tempus arcam portauerant, & in sacris aliis ministrauerant. Neque tamen obstat dictæ opinioni quòd mortuo Aarone facta sit noua quædam confirmatio Leuitici ministerij, vt contingit in mortibus maximorum quorumdam magistratuum, vt aliqua de statu populi & ministrorum innouentur; non exprimi hoc loco eiusmodi ordinationem, siue dispositionem tanquam secundariam; sed vt potiùs omnino primam, quemadmodum argumentatur Abulensis. Nam potuit, immò debuit innouatio, si admittitur, planè similis esse primæ institutioni. Illud in memoriam reuocandum, quòd hanc Deus causam tradit solam vbique, cur Leuiticam tribum sibi elegerit, vt esset loco primogenitorum totius [a] populi. Philo [b] arbitratur solam Leuiticam tribum vindicasse iniuriam Dei, & accepisse præmij loco cultum ceremoniásque ipsius. Alios non ambigo præter Leuitas abstinuisse ab idololatria, vt Iosue, tribus Ephraim cum aliquot sodalibus, vt Caleb, tribus Iuda, cum non paucis etiam ex eadem tribu; & iam antè [c], vt dixi, destinata erat ministerio sacro tribus Leui: & illa verba [d] (*consecrastis manus vestras hodie Domino, &c.*) præterquam quòd Hebraicè, Chaldaicéque, per modum imperantis enunciantur; quasi ante cædem; sensum istum efficiunt; vt quemadmodum sacerdotes per sanguinem hostiarum consecrabantur, tingendo pollices manuum, & dextri pedis, extremúmque auriculæ dextræ, sic & illi pro præcipua & maxima parte Leuiticæ tribus homines, occisores idololatrarum, visi essent consecrasse manus suas in sanguine illorum, & quasi acceptabile iustitiæ sacrificiū Deo obtulisse, cùm quidam [e] etiam dixerit nullam Deo gratiorem victimam cæde impij esse: & apud Esaiam [f] isto sensu nominetur victima Domini in Bosra: & in Leuitico [g] super blasphemum lapidandum iubeantur imponi manus tanquam super victimam.

[a Num. 3. 12. 13. 40. 41. c. 8. 16.]
[b 3. de vita Mosis.]
[c Exod. 28. 1.]
[d Exod. 32. 29.]
[e Seneca Herc. fur. actu 4.]
[f c. 34. 6.]
[g c. 24. 14.]

Vtinam, ait ille, *cruorem capitis inuisi Deis*
Libare possem, gratior nullus liquor
Tinxisset aras: victima haud vlla amplior
Potest, magisque opima mactari Ioui
Quàm rex iniquus.

Quem imitatus poëta Italus Luduuicus Dulcis in Didone tragœdia,

—perche nessun liquore
E à Dio più grato, è vittima più cara,
Che quella d'vn tiran crudele & empio.

Qua tamen in re summa opus est cautione cùm sit periculi plenissima, & crimini proxima. Accedit, quòd consecratio ministratióque sacerdotalis non toti tribui Leui tributa est, sed soli Aaroni cū filiis: & Paulus [a] Aaronem testatur à Deo vocatum, non à Mose. Allusit forsitan Moses in veritatis verbis ad id quod iam diuinitus in monte didicerat de Leuitis, credíque potest Mosem si ab eo penderet electio, à sacerdotio fratrem repulsurum fuisse, propter idololatriæ infamiam, quam idololatriā permisit, si non consensit, cùm impedire posset ac teneretur. Sic noster Salianus [b]: cui tamen simpliciter non concederem, quòd nemo Catholicus sacerdotium Leuitis à Mose concessum dixerit in præmium, propter occisos idololatras. Dixit id Ludouicus Ystella, Cornelius noster, Leonardus Marius in Exodi c. 32. posteriorésque duo in c. 33. [c] Deuteronomij, & ibidem, non solùm hoc loco Marzilla; in quo illo loco Deuteronomij, quia Leuitę in vltione de idololatris, nec patri, nec matri, nec fratribus, nec filiis pepercissent, benedicuntur à Moyse dicente, quod ideo ponerent thymiama in furore Domini (id est, ad sedandum furorem eius) & holocaustum super altare ipsius. Potuit esse vtrumque, vt in delato sacro ministerio mererentur Leuitæ ob tam egregium facinus confirmari; quod postea de Phinee singulari modo dictum est.

[a Hebr. 4.]
[b tomo 2. annal. sacro anno 2544. n. 621.]
[c v. 8. & seqq.]

Eo tempore.] Quod fuerit illud tempus, antea docui, nempe quo erat populus adhuc in Sina, primo anno ab exitu de Ægypto; quamuis non sit improbabile de tempore illo in quo mortuus est Aaron. [Explanatio.]

Separauit tribum Leui.] Additur ab aliis editionibus *Dominus* (*separauit Dominus.*) Regij codices Latini & Complutenses, & alij non pauci habent in prima persona (*separaui*) non sine mendo: quoniā tertiæ personæ sunt הִבְדִּיל *hibdil*, אַפְרִישׁ *aphres*, διέστειλε: quam adiectum Domini nomen etiam planè importat. Separatio ista admonet, nihil in ordine hierarchico plebeium, populare, commune cum studio atque vsu & moribus multitudinis esse debere; quoniam non potest obseruari à populo, qui nihil habet separatum à populo, dispar à multitudine: nihil in eo populus miratur, in quo sua recognoscit, nihil aspicit quod vltra se inueniat; in eo quem reuerendum arbitratur, offendit, quæ in se erubescit; vt scribit Ambrosius [d]. Quod Psal. 4. [e] legimus (*mirificauit Dominus sanctū suum*) ibi docui ab aliis reddi *segregauit*, siue *separauit*: & proprium sanctorum Deóve dicatorum esse, vt segregati cognominentur, vt de Apostolis dicitur, dicitque Paulus de seipso.

[d l. 3. epist. 20. ad Iren.]
[e v. 4.]

Vt portaret arcam fœderis Domini.] De muneribus Leuitarum circa hoc præcipitur libro Numerorum [f], atque circa tabernaculum. In c. autem 31. [g] libri nostri habetur quòd scripsit Moyses legem, & tradidit eam sacerdotibus filiis Leui, qui portabant arcam fœderis Domini: & præcepit Leuitis, qui portabant eam, vt librum quendam ponerent in latere eiusdem. Iosue item ait ad sacerdotes, vt tollerent arcam fœderis [h], vtque ingressi partem Iordanis, starent in ea [i]; idémque onus portandi repetitur aliquoties ibidem [k].

Et staret coram eo in ministerio.] Græcum verbum λειτουργεῖν in commentario Actuum Apostolorum [l] exposui: quódque nonnumquam [m] de ciuilibus magistratibus nomen λειτουργῶν vsurpetur (immò & διακόνων [n]) ac de illo qui cuipiam in necessitate succurrat [o]: item de deportatione distributionéque eleemosynæ διακονίαν λειτουργίας [p]: rursus

[f c. 3. & 4. & 8. & 10.]
[g v. 9. 25. 26.]
[h Ios. 3. 6.]
[i v. 8.]
[k v. 13. 14. 17. c. 4. 9. 10. 16. 18. c. 6. 6. 12. c. 8. 33.]
[l in c. 13. 2.]
[m Rom. 13. 6.]
[n Ibid. v. 4.]
[o Philip. 2. 26.]
[p 2. Cor. 9. 12.]

sutsus de obsequio alteri exhibito λειτουργίαν: de Angelis administratoriis spiritibus λειτουργικὰ πνεύματα, etymon esse: quasi dicas λεῖτον ἔργον, publicum opus; tandem ex adiunctis iudicari debere an pro sacro sumi debeat ad quam significationem vsu iam ecclesiastico accommodata & applicata est liturgia, nimirum pro Missa. Prodiit post me Iustinianus noster in Pauli epistolas, qui [a] ex vetere Testamento [b] addit omnia officia Leuitarum, vt ianitorum, vocabulo λειτουργίας appellata: immò de illis qui ad vsum reipublicæ pecuniam conferrent verbum λειτουργεῖν, & prætetea διακονεῖν; interdum [c] de sacrificio non simpliciter λειτουργίαν, sed λειτουργίαν θυσιῶν: apud Nazianzenum [d] synonymè accipi λειτουργίαν & ἡγεμονίαν, ministerium & principatum: in canonibus [e] λειτουργίαν & λειτουργεῖν de ministerio cuiusuis ordinis & muneris aliquo modo sacri, quale est sermonem ad populum facere: sicut Paulus [f] nominat seipsum λειτουργὸν τοῦ χριστοῦ, ministrum Christi, & ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον, sanctificantem, & quasi sacrificantem Euangelium, siue consecrantem, quasi prædicatio Euangelij res esset sacra, veluti que victima Deo gratissima: non quòd in ea re tantùm sacerdotij Christiani consistat ratio, vt ineptissimè colligunt hæretici; quemadmodum non ideo non erat propriè dictum sacerdotium in lege vetere, quia passim legantur in Psalmis & Prophetis sacrificia metaphorica iustitiæ, misericordiæ, laudis, contriti cordis. Denique Suidas docet λειτουργίας esse ὑπηρεσίας καὶ δημοσίας, munera, ministeriáve publica: notationem esse à λήϊον, publicum, & ἔργον, opus, vt paulò antè dixi: λειτουργικὴν κυρίως μὲν τὴν ἱερατικὴν, καταχρηστικῶς δὲ τὴν δουλικὴν, liturgicam propriè quidem sacerdotalem, abusiuè autem seruilem. Pisidem quoque citat

ὅπως ὑφίζῃ τῶν χρεῶν, καὶ τόκων
ἅπασαν ἁπλῶς ψυχικὴν λειτουργίαν.
Vt sustineas debitorum & vsurarum
Omnem generaliter in animo versantem operam ministerij.

Vel,

Omne ministerium in animo versans, & animum crucians.

Placet porrò magis Scholiastæ Suidæ eiusdem Æmilio Porto deriuatio ἀπὸ τοῦ λείτου, καὶ τὸ ἔργον; & λεῖτον contractè dici à λήϊτον: hoc διὰ τοῦ λαοῦ ὅτε λαοῦ, & ἰὸν τουτέστι βαῖνον, quòd it per populum, quódve publicum est: quemadmodum λεῖτον ἐκ τοῦ λαΐτον contractum ἡ διὰ τοῦ λαοῦ βαίνουσα ἄνια, per populum veniens ærumna. Vocant aliquando Græci Patres ipsammet sacram communionem nomine τῆς ἱερουργίας καὶ λειτουργίας. ἡμεῖς δὲ, inquit Theodoretus [g], τοῖς ἔνδον ἀπονέμειν τὰς λειτουργίας ἐπιβάλλομεν, θυμίαμα, καὶ λυχναῖον φῶς προσφέροντες τῷ Θεῷ καὶ τὴν μυστικὴν τῆς ἁγίας τραπέζης ἱερουργίαν. Nos autem intus liturgiam distribuendam curamus, suffitum, & lumen lychnorum offerentes Deo, & mysticam sanctæ mensæ sacrificium. Legi apud Plinium [h] secundum λειτούργιον non leue: quod Scholiastes Caietanus interpretatur officium pertinens ad rempublicam, & ibi tenue ac leue ministerium, siue negotiolum, vel paruum opus; inde recentiores (immò & antiquiores) λειτουργίαν sacrificium publicum dixisse, quam Missam vulgò Christiani appellamus: & λειτουργὸν significare ministrum procuratoris. Sed λειτούργιον alibi non reperi, suspicatúrque Caietanus legendum λειτουργίαν.

Ac benediceret in nomine illius.] Græcum verbum ἐπεύχεσθαι significat orare: benedicere enim

Liturgia pro Missa.
a tract. de apostolatu lib.1.c.2.
b 1.Par. 25. 1.& seqq.
c 2.Mach. 3.3.
d in apolog.
e can.29. Apost.conc. Ancyr ca.1.
f Rom.15. 16.
g hio de diu.: icript.
h lib.2.ep. 2.& 12.

A populo ex Leuitis sacerdotes debebant in nomine Domini, seu inuocando numen ipsius ex proprio munere, bene illi precandu: & benedicere in Domino alicui, est bene precari, beneficiáque ei propter illum impetrare. *In quo qui benedictus est*, ait Esaias [a], *super terram benedicetur in Deo amen: sicque in Abraham*, id est, in semine eius, quod est Christus, *benedicentur omnes gentes* [b]. Formula benedictionis ponitur libri Numerorum cap.6.extremo. Hanc expositionem Oleaster iure meliorem censet, quàm extendendo ad omnes Leuitas, per benedicere, intelligere, laudibus attollere: hoc enim aliis præter illos, potest esse

B commune. Suspicari posset quis in illis verbis Exodi [c] (*manus vestras*, &c. *vt detur vobis benedictio*) intelligi ius benedicendi, quod Leuitis daretur, siue munus ministerij sacri ex quo sequebatur, vt ipsis benefaceret. Sic benedictio actiuè atque passiuè sumeretur. De actiua Hugo accipiens, vt sacerdotibus conuenit, citat ex Gregorio [d]: *qui necessitate tenemur summa scire, compellimur summa ministrare.*

Vsque in præsentem diem.] Indicant hæc verba iam à valdè multo tempore, hoc est, à 40. fere annis, factam sacri ministerij & collatam tribui Leuiticæ institutionem.

Quamobrem non habuit Leui partem, neque possessionem cum fratribus suis.] Græcè *non erit*, οὐκ ἔσται.

C Non fuerat data seu assignata pars possessióve Leuitis (qui per Leui intelliguntur, eadémque Græca lingua hîc λευῖται vocantur, ne quis personam singularem sumat, aut singulares quoque personas in fratribus, sed tribum integram cum aliis tribubus comparatam, quia nondum erant diuisæ partes atque possessiones terræ promissæ, ad quam adhuc non peruenerant: & cùm peruenirent, nulla tribui Leuiticæ dari debebat. Itaque proposito conuenit tempus vtrumque tum præteritum, tum futurum. Paulus [e] Burgensis probat ex hoc loco consilium de desertione rerum temporalium esse vtile ad Deo inhærendum, & implicitè contineri in veteri Testamento: licèt ob debilitatem intellectus populi qui

D erat in eo non tradatur ita expresse. Eiusmodi paupertatem notat in Scripturis antiquis deprehendi pertinere ad illos, qui ad cultum diuinum singulariter deputantur, vt liberiùs & expeditiùs vacarent.

Quia ipse Dominus possessio eius est.] Pars etiam, non solùm possessio, sed in hac illa continetur, aut cùm sint synonymæ, sufficit altera: particulam verò causalem apposuit Interpres: *Ego pars & hæreditas tua in medio filiorum Israel*, ait Deus [f]. Lege præterea Leuitici cap. 18. & libri nostri item cap.18. & Ezech. cap. 44. Vltimo ex his loco Dominus ipse ait de Leuitis, *Non erit eis hæreditas: ego hæreditas eorum: & possessionem non dabitis in Israel: ego enim possessio eorum.* Infert Hu-

E go reditus Domini, hoc est, ecclesiasticas decimas, primitias & huiusmodi, esse possessionem illius; & profert Hieronymi verba explanantis illud Ezechielis [g]; *non accipiet princeps de hæreditate per violentiam.* Qui ditior est sacerdos, quidquid plus habuerit, non filiis dare, sed pauperibus, & sanctis patribus, qui vincant merita liberorum. Verùm hæc Hieronymi notanda sanè sententia, cuius allata pars in Hugone cum mendo est: *Ergo qui ditior est sacerdos quàm cùm venit ad sacerdotium, quidquid plus habuerit, non filiis debet dare* (adde affines alios & consanguineos) *sed pauperibus, & sanctis fratribus, & domesticis fidei,*

Benedicere in Domino, idem quod bene precari.
a c.65.16.
b Gen.12. 3. Gal.3.16.
c c.32.24.
d in Ezech. 14.hom.
e scrutin. script.p.2. dist.4.c.4.
f Num.18. 20.
Possessio Domini quid.
g c.46.18.

qui vincunt merita liberorum : vt reddat eaque Domini sunt Domino suo, &c. Ante Hieronymum scripserat Vrbanus I. vt alios omittam : *Ipsas res fidelium quæ Domino offeruntur, non debent in aliis vsibus, quam ecclesiasticis, & Christianorum fratrum, vel indigentium conuerti : quia vota sunt fidelium, & pretia peccatorum, ac patrimonia pauperum.* Quo autem pacto possessio viri fidelis Dominus sit & portio, adeò elegáter & copiosè Ambrosius [a] demonstrat, vt perlegendum omnino putem, non hic obiter & carptim referendum. Exclamat initio : *Quàm rarus in terris, qui possit dicere : portio mea Dominus, quam alienus à vitiis, quàm segregatus ab omni labe peccati*, &c. Denique verum vocat ministrum altaris, Deo non sibi natum, nomine dignum Leui, cuius notionem affert, ipse mihi assumptus, ipse meus, tantum assumptus mihi, pro me. Sed perge legere cætera, vbi & loci præsentis vtitur testimonio.

Possessio viri fidelis quæ.

a in Ps. 118. octona 8.

Sicut promisit ei Dominus Deus tuus.] Promittere reddit editio nostra, loco verbi quod in aliis dicere, seu loqui tantùm significat : & Græce est (*Dominus Deus vester*, κύριος ὁ θεὸς ὑμῶν.) Promissio extat in citato loco libri præcedentis. Docet autem prius Dei simplex dicere vim habere promissionis, immò & iuramenti promissorij. Promissionis huius causam reddit Marzilla in præmium zeli circa idololatrarum interfectionem. Quæ de re priùs dixi.

Dicere Dei vim promissionis habet.

Vers. 10.] Ego autem steti in monte, sicut priùs, quadraginta diebus ac noctibus : exaudiuitque me Dominus etiam hac vice, & te perdere noluit.

PARAPHR. Redit ad interruptum sermonem, vt notant de nostris Sa, & Cornelius, ac repetit id quod narrauerat partim priore capite [b], partim in isto per primos versus, de tabulis secundis, quas retulit de monte postquam secundò etiam ieiunasset, sicut quando primas accepit, quadraginta diebus, totidémque noctibus. Vnde iuxta rectum ordinem poni deberet hic versus ad initium præsentis capitis. Nec, vt pridem constituimus, indicatur ter fuisse Mosem in monte per dictum spatium temporis ieiunando, ita vt istis verbis insinuetur quadragesima tertia. Duæ solùm quadragesimæ fuerunt, hæcque nunc repetita non differt ab illa, cuius facta mentio est in citato capite [c], præcedente. Marzilla post Caietanum, Abulensem, & nonnullos Rabbinos, quorum Lyranus meminit, tertiam quadragenam hic agnoscunt, quod idem Lyranus, post Hugonem, & alij refellunt : nimis verò asseueranter tenet Caietanus. Ratiocinatur Hugo quòd à tertia mensis Iunij quando ascendit Moses prima vice vsque ad nonam diem Septembris, quando vltimà vice descendit, non possunt inueniri tres quadragenæ dierum. Tuetur eandem opinionem de duabus tantùm quadragesimis vt communiorem Torniellus [d], quia bis tantùm tradit Scriptura moram tot dierum : & si addatur media inter eas quæ tabulis bis habitis conueniunt, eò quòd inseritur post primam mentio de oratione pro populo in monte, sequeretur tot admittendas quadragesimas quot vicibus, quæ plures fuerunt, ascendit simili de causa.

b vers. 18. & 25.

c v. 18. 25.

d ann. sacr. anno 1544. num. 54.

Explanatio. *Ego autem steti in monte.*] Chaldaicè (קָאֵים הֲוֵית *hancibu kaem fui stans*). Illa alio loco dicitur processisse ante Dominum atque iacuisse coram Domino. Vbi notauimus fieri posse, vt partim steterit erectus, partim procideret, seu iacuerit : & in Exodo [a] scribitur, *curuatus pronus in terram adorauerit*. Quamquam stare non rarò solam indicat præsentiam, non autem situm positionemve. Quodam Psalmo [b] stetisse canitur Moses in confractione in conspectu Dei.

a c. 34. 8. *tandiu erectum.*

b 105. 23.

Sicut priùs.] Omisit hæc editio Græca : aliæ habent (*sicut diebus primis.*) In priore [c] capite (*& procidi ante Dominum sicut priùs.*) Græcè (δεύτερον καθάπερ καὶ τὸ πρότερον, *secundo sicut & priùs.*) Per quæ verba innuitur tempus quadragesimæ secundæ post tabulas primas fractas, in fine cuius in tabulis aliis à Mose iussu Dei præparatis, eadem scripta sunt quæ in primis. Nullius porrò momenti videtur quòd hic dicatur Hebraicè (*sicut diebus primis*) non autem quemadmodum antea (*sicut primis*) quasi sic significetur, vt ait Caietanus, sicut duabus aliis vicibus : atque hoc modo indicentur tres quadragesimæ, vna ad suscipiendas tabulas de manu Dei; secunda ad placandum Deum pro scelere populi; tertia vt Deus scriberet in tabulis, nempe secundis, præcepta Decalogi.

c vers. 18.

Quadraginta diebus ac noctibus.] Quibus vt expressum est citato [d] loco de hac secunda vice, necnon & de prima [e], nec panem comedit, nec bibit aquam.

d vers. 18.

e vers. 9.

Exaudiuitque me Dominus etiam hac vice.] Aliter distinguunt editiones aliæ, videlicet referendo tres vltimas dictiones ad sequens membrum (*etiam hac vice, seu in illo tempore*, ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, *noluit Deus te, vis-ve perdere.*) Hæc exauditio pro populi peccato non est distinguenda ab oratione vel tempore tabularum secundarum : sed sub finem quadragesimæ secundæ, in qua orauit Moses iterum pro illo peccato adorati vituli, præcisas dolatasque tabulas alias detulit in montem, & simul placauit Deum, exauditusque est, simul retulit scriptas à Deo : cùm tam prima vice eumdem placasset ex parte, tum quando de dicto peccato monitus in monte orauit, tum quando descendens de monte, post confractas tabulas primas, contritúmque vitulum, & interfecta triginta tria millia, rursus id fecit [f].

f Exo. 32. toto

Et te perdere noluit.] Repetunt editiones cæteræ (*Dominus*) & Græca vtitur pronomine plurali (ὑμᾶς, *vos.*) Noluit Dominus penitus perdere, licèt nonnullam voluerit sumere vindictam, vt sæpiùs notatum est.

Vers. 11.] Dixitque mihi : Vade, & præcede populum, vt ingrediatur, & possideat Terram, quam iuraui patribus eorum vt traderem eis.

PARAPHR. Illustrari locus hic potest ex alio Exodi [g], vbi postquam Leuitas interfectores idololatrarum laudasset Moses, facto altero die locutus narratur ad populum : *Peccastis peccatum maximum : ascendam ad Dominum, si quo modo quiuero eum deprecari pro scelere vestro.* Tum recitata oratione Mosis, vt dimitteret eam noxam, aut si nollet, deleret illum de libro suo, respondisse Dominus dicitur : *Qui peccauerit mihi, delebo eum de libro meo : tu autem vade, & duc populum istum quo locutus sum tibi : Angelus meus præcedet te.* Pertinent hæc ad tempus quadragesimæ secundæ,

g c. 32. 29. & seqq.

quo,

A quo, vt antè diximus, oratione Mosis placatus Deus, illo modo respondit, & secundas tabulas scriptas à se reddidit: & adhuc orare pergenti promisit seipsum, & non Angelum dumtaxat præcessurum, & ambulaturum cum populo; eáque beneuolentiæ ac beneficentiæ signa exhibiturum, quæ ante populi peccatum cœperat exhibere [a]. (a c. 33. toto.) Egebat populus ille valdè timidus, & ad seditiones admodum pronus, egregio ac forti duce; qualis cùm esset Moses, toties tamen aduersùs eum rebellauerunt, & alium sibi ducem creare voluerunt. Iussit Deus vt Moses talis ac tantus dux præcederet populum, vt ingrederetur hic, & ille videlicet simul cum eo, atque possideret terram patribus promissam cum iuramento: attamen sicut ex eodem populo quàm

B paucissimi ad illam terram peruenerunt, propter nouum peccatum detractionis contra ipsum [b], (b Num. 14. 23.) partímque propter vetus peccatum adorati vituli, sic Mosi denegatus est ingressus in eamdem, ob peccatum cuiusdam diffidentiæ ad aquas contradictionis [c], (c c. 20. 12. Deut. 1. 37. c. 4. 21.) Moyses temporè quo lex data est, ait Abulensis, & stetit cum Domino in monte orans, & recipiens tabulas, nihil peccauerat in Deum, propter quod priuaretur ingressu terræ Chanaan; & si sic durasset, ipse ingressurus fuisset in eam, & introducturus illum populum Hebræorum: nec erat dignum quem alium præfici, vt præcederet ipso viuente, qui tantæ dignitatis extiterat, vt Deo familiarissimus in verbo & visione [d] esset, & non fuit delusorium mandatum

C (d Num. 12. 6. 7. 8. Deut. 34. 10. 11. 12.) Dei ad eum: quia si sic permaneret, infallibiliter præcessisset, atque terram illá ingressus fuisset. Sed quia conditio humana defectibilis valdè mutatur, maximè secundùm liberum arbitrium, Moyses post ferè 39. annos dum starent in Cadesbarne ad extrahendum aquas de petra, non benedixit Domino sicut debuerat, accensus zelo contra populum rebellem: ideo incurrit quandam culpam satis leuem: ex qua tamen Deus priuauit illum ingressu terræ promissionis trans Iordanem, ne gauderet de ea. Hoc modo Abulensis.

Explanatio. *Dixitque mihi.*] Additur in editiònibus aliis (*Dominus.*)

Vade, & precede populum.] Hebraicè & Chal-

D daicè (*surge, vade, vt proficiscaris coram populo.*) Simile quid in Exodo [e] (*tu autem vade, & duc populum istum.*) (e c. 3 34.) Hic verba sunt לך קום *kum lech*: & אזל קום *kum ezel*, & βάδιζε ἄπαγε: ibi נחה לך *lech nocheh*: דבר אזל *ezel deuar*: βάδιζε καὶ ὁδήγησον. Sed rursus hoc loco in Hebræa Chaldæáque editione plus est quàm in nostra, nempe (*vt proficiscaris*, aut potiùs, *ad profectionem*, למסע *lemassahh*, למטול *lemattul.*)

Vt ingrediatur, & possideat terram.] In textu Hebræo, & Chaldæo pluraliter ac in futuro (*& ingredientur & possidebunt.*) quod imperatiuè sumi potest iuxta consuetum idiotismum illarum linguarum; atque ita exponitur Græcè, καὶ εἰσπορευέσθωσαν, καὶ κληρονομείτωσαν, *& ingrediantur, & possideant.*

E *Quam iuraui patribus eorum vt traderem eis.*] Nunc plurali numero vtitur Interpres in pronominibus, cùm posuerit priùs non modò nomen populi cum reliquis editionibus, verùm etiam verba numeri singularis (*ingrediatur, & possideat.*) Tam sæpe verò iurati promissi sui mentionem facit Deus, vt ingressum & possessionem Chanaan populus non ascribat suis meritis, sed ipsimet soli Deo, qui tam asseueranter dignatus est promittere, aut si quod humanum meritum in-

A teruenit, id in patres transferretur, quibus Deus promisit immediatè: præterea discerent homines fideliter præstare quod promittunt, præsertim si accedat iuramentum, & si Deo ipsi aliquid promittant.

Vers. 12.] Et nunc Israël, quid Dominus Deus tuus petit à te, nisi vt timeas Dominum Deum tuum, & ambules in viis eius, & diligas eum, ac seruias Domino Deo tuo in toto corde tuo, & in tota anima tua?

B *Vers.* 13.] Custodiásque mandata Domini, & ceremonias eius, quas ego hodie præcipio tibi, vt bene sit tibi?

Paraphr. POstquam meminit Moses de suamet ad Deum pro peccatis populi oratione, quódque fuerit exauditus, renouatis tabulis legis secundis, cùm primis indignos reddidissent sese, ac fractæ proinde fuissent, & renouata promissione de ingressu in terram Chanaan, quod beneficium tanti fiebat ab Israëlitis; conuerso ad hos sermone, ait pro his omnibus nihil aliud exigere Deum, quàm vt ipsum timore & amore prosequantur; ac quanta maxima possit cura & diligentia ni-

C tantur ex toto cordis, & animi conatu adimplere quæcumque genera præceptorum in Domini Dei sui nomine, persona, auctoritate proposita, siue sint moralia, siue iudicialia, siue ceremonialia. Declarata sunt satis ista locis aliis priùs, præsertim cap. 6. [a] (a vers. 5.) vbi extat celebre illud præceptum de Deo diligendo ex toto corde, anima, fortitudine: & similia loca declarata sunt aliorum librorum. Præterea in cap. 5. [b] (b vers. 29.) inducitur ipsemet Deus, dicens: *Quis det talem eos habere mentem, vt timeant me, & custodiant vniuersa mandata mea in omni tempore, vt benè sit eis, & filiis eorum in sempiternum?* Rursus cap. 6. [c] (c vers. 1. & seqq.) *Hæc sunt præcepta, & ceremoniæ, atque iudicia, quæ mandauit Dominus Deus vester vt docerem vos, & faciatis*

D *ea in terra, ad quam transgredimini possidendam: vt timeas Dominum Deum tuum, & custodias omnia mandata, & præcepta eius, quæ ego præcipio tibi, & filiis ac nepotibus tuis, cunctis diebus vitæ tuæ, vt prolongentur dies tui*, &c. Ex dictis ad ea loca repeti etiam debet varia distinctio timoris, & quo pacto vera perfectáque dilectio Dei possit exerceri in hac vita. Lucem afferre possunt Michææ [d] (d c. 6. 6. & seqq.) verba, *quid dignum offeram Domino?* &c. *Indicabo tibi, ô homo, quid sit bonum, & quid Dominus requirat à te. Vtique facere iudicium, & diligere misericordiam, & sollicitum ambulare cum Deo tuo.* Comparat in illius loci commentario Hieronymus quæ ibi dicuntur cum istis: & ait quod quærit à nobis Dominus, & necessariam habens nostram

E salutem, poscit accipere, quod danti prosit. Augustinus [e] (e 10. de ciu. c. 5. & 6. & ep. 5. & 49. q. 3.) tractat diligentiùs hoc argumentum, quòd scilicet nostris Deus non egens externis rebus; requirat cultum internum præcipuè: quæcúmque verò in ministerio tabernaculi siue templi multis modis de sacrificiis leguntur diuinitus esse præcepta, ad dilectionem Dei & proximi significandam, referuntur. (f 6. const. c. 20.) Talia sunt in Clemente [f], Irenæo [g], (g li. 4. c. 35.) Tertulliano [h], (h ad Scapulam c. 2.) Theodoreto [i], (i ser. 7. therapeut.) Thoma [k]. (k 1. 2. q. 102. a. 3. & a. 2. q. 81. a. 7.) Præ se fert autem dicendi modus loci præsentis facilitatem, cùm parum esse id significetur

ficetur quod petit à populo Dominus Deus eius; quia etiam nihil videatur amore facilius, præsertim cùm bonum perfectum & summum in se, ac nobis vtile proponitur; timeat verò quisque illum sine difficultate, cui sciat inesse iustitiam, odium peccati, potestatem ad puniendum. Petiit Christus vilem aquam à Samaritana [a]: dæmon lanceolis extrahendum sanguinem [b]: filiorum ipsorum immolationem [c], pretium animæ tuæ. Procopius commentario loci nostri obseruat ei similem esse illum Ioannis [d], quo protestatur Dei mandata grauia non esse; & Christi [e], quòd iugum eius suaue sit, & onus leue. Idē annotatur in catena Græca M. S. ex Gregorio Nysseno. Parum præterea est id quod petitur, quodcumque illud sit, si cum infinitis comparetur debitis erga Deum, innumerabilibus beneficiis in nos, peccatis maximis & plurimis quibus offensus est, beatitudine, quam promisit; damnatione, quam comminatus est; his quæ nostra causa docuit, fecit, passus est Christus. Et nihilominus amare ex toto corde animáque, vt oportet, absque impedimento soli beati possunt: sed admonemur interim, ait Augustinus [f], quo spem præmittere, & quid fide exposcere, & ad quid nos extendere deberemus. Deo vt est summum bonum, debetur amor; timor vt dominus; vt principium omnia excedens, honor, seruitus, obedientia. Perpendit citatus porrò Irenæus [g], quo modo Deus non indigens homine, ab hoc exigat, & præcipiat ei dilectionem, profuturam ipsimet homini, & quæ illum gloriosum efficiat, vtpote qui Dei gloriam nullo modo posset percipere, nisi per eam obsequentiam, quæ est erga Deum, quæ præterea est vita & longitudo dierum [h] hominis. Id speciatim etiam scribit [i] de Abraham, quem Deus in amicitiam assumpserit, non propter indigentiam, vtpote antequam ille fieret existens [k]: sed vt ei donaret æternam vitam. Affirmat eodem modo [l] de nobis vt salutem nobis tribuat; quemadmodum qui in lumine est, non lumen illuminat, sed illuminatur. Quo exemplo vtitur quoque Augustinus [m], ac eius qui fonti non prodest dum ex eo bibit. Athanasius [n] autem obiicienti minorem esse petentem datore, ἐλάττων ὁ αἰτῶν τοῦ διδόντος, respondet; *Si igitur Patrem petentem inuenias in veteri Testamento, quid mihi hic quæso dices?* Citat mox hunc nostrum locum: *Et nunc Israël, quid Dominus Deus tuus petit à te, nisi vt timeas ipsum?* &c. Hilarius [o] docens quotiescumque de timore Domini in Scripturis est sermo, nunquam eum solitarium relinqui tanquam sufficientem nobis ad consummationem fidei; sed subiici multa aut anteferri, ex quibus timoris Domini ratio & perfectio intelligatur: præterea quòd nobis timor Domini omnis in amore sit, metúmque eius dilectio perfecta consummet, probat hæc loci præsentis testimonio: concluditque timorem non esse in metu, sed in obedientia, & timoris testimonium esse obsequelam.

Et nunc Israël, quid Dominus tuus petit à te?] Apud Irenæum [p], & Hilarium [q] (*postulat*) apud Hieronymum [r] (*quærit.*) Petere siue postulare significat propriè [Hebrew] *sciaal*, [Hebrew] *thaualb*, αἰτεῖν, quærere autem aut requirere [Hebrew] *daras*, & ζητεῖν, quæ sunt in Michæa [s] (*quid Dominus requirat à te*) vbi Chaldæum verbum est etiam sicut hîc [Hebrew] *thaualb.*

Nisi vt timeas Dominum Deum tuum.] De Dei timore dictum sæpe. Illius Cornelius affert hic

a Ioan. 4. 7. b 3. Reg. 18. 28. c Ezech. 23. 39. d 1. epist. 5. 3. e Matt. 11. 30. f de spiritu & lit. c. 26. g li. 4. c. 31. h Deut. 30. 6. i cap. 27. k Ioan. 8. 58. l cap. 28. m 10. de ciuit. c. 5. n de comm. essen. Patris, &c. o in Ps. 127. *Explanatio.* p li. 4. c. 31. q in Psal. 127. r in Michæ. 6. s c. 6. 8. *Timor, Domini.*

istos effectus, vt refrænet animam à concupiscentiis, & incitet ad omne bonum: vt sit initium sapientiæ & pietatis, immò consummatio eorumdem: vt sit filialis, non sit aliud quàm amor Dei: vt det constantiam in tentationibus & aduersis: vt pariat Dei fauorem, bonáque omnia: vt gignat cordis gaudium.

Et ambules in viis eius] Græcè (*in omnibus viis eius*, ἐν πάσαις ταῖς ὁδοῖς αὐτοῦ) quomodo legunt Hieronymus alibi [a], & Hilarius [b], ac Irenæus [c], quod etiam habetur in editione Hebræa & Chaldæa: sed addit vltima (*quæ rectà sunt coram eo*) [Hebrew] *bechol orchan dethak nan kodamohi.* In cap. 11. [d] & 19. [e] exprimitur ab editione quoque nostra *ambulare in omnibus viis Domini*: Chaldaicè item, *quæ recta sunt coram eo*: sed in cap. 26. [f] & 28. [g] iuxta omnes, *ambulare in viis*, cum eadem additione Chaldaicæ (*quæ recta sunt coram eo*;) in 30. rursus eodem pacto, nisi quòd sola Græca habet (*in omnibus*, &c.) Sub mortem suam hortatus est Dauid Salomonem obseruare custodias Domini Dei sui, vt ambularet in viis eius, vt custodiret ceremonias eius, & præcepta eius, & iudicia, & testimonia [h]. Eidem suggessit Deus, pollicens longos dies [i]: & vt id omnes facerent orauit in dedicato à se templo [k]: & quia id ipse non fecit, scidit Deus regnum illius [l]. Frequentatur eadem phrasis in Psalmis [m] ambulandi in viis vel iudiciis Domini, vel in lege, præterea in Esaia [n], Ieremia [o], Baruch [p], Ezechiele [q], Osea [r], Zacharia [s], Machabæis [t] de lege, præceptis, testimoniis, iudiciis, nomine Domini. Progressum profectúmque indicant hæc omnia, & vt numquam in exercitio consistamus virtutis; quemadmodum & vsitatissimum in noui Testamenti libris ambulandi verbum, præcipuè Pauli [u] epistolarum, necnon Ioannis [x]: quod in deteriorem quoque partem accipitur de ambulante secundùm carnem [y], secundùm hominem [z], in astutia [aa], secundùm sæculum [bb], in vanitate sensus [cc], inordinatè [dd], inquietè [ee], in luxuriis, desideriis, violentiis, comessationibus, potationibus illicitis, idolorum cultibus [ff], post carnem in concupiscentia immunditiæ [gg], &c. Tam in malo, quàm in bono sisti non potest in hac vita quæ via est, & per quam perpetuò peregrinamur.

Et diligas eum.] Timori iungendus amor Dei: qui etiam timor si sit filialis, nequit esse absque caritate; quæ solum seruilem foras mittit qui pœnam habet [hh]. Sed cùm imperfecti timent, amant perfecti, suo modo vtrique satisfaciunt, & ad posteriorum perfectionem caritatis procedunt per timorem adhuc imperfectum priores.

Ac seruias Domino Deo tuo.] Græcum verbum est λατρεύειν, de quo antea dictum est accommodari ad proprium soli Deo honorem cultúmque, sicut & nomen τῆς λατρείας: pertinétque ad virtutem religionis, quæ post theologales perfectissima est. Gallicè *le seruice diuin* significat Missæ sacrificium, & officium ecclesiasticum siue canonicas horas.

In toto corde tuo, & in tota anima tua.] Lege cap. 4. [ii] & 6. [kk] Integritas ac totalitas hæc inter alia potest significare, ne cum Deo vno & vero alij colantur dij, qui non possunt non esse falsi. *Diuisum est cor eorum*, inquit Oseas [ll], *nunc interibunt: ipse confringet simulachra eorum; depopulabitur aras eorum.* Diuisum cor à lege interpretatur paraphrastes Chaldæus: Lyranus partim idola colendo, partim Deum; sicut Elias dicebat

a in Mich. 6. b in Psal. 127. c lib. 4. cap. 31. d vers. 22. e vers. 9. f vers. 17. g vers. 9. h 3. Reg. 2. 3. i c. 3. 14. k c. 8. 58. l c. 11. 31. 32. 33. m Ps. 77. 10. Psal. 80. 14. Ps. 88. 31. Ps. 118. 13. Ps. 127. 1. n c. 2. 3. cap. 42. 24. o c. 26. 4. & 32. 23. cap. 44. 10. 23. p c. 1. 18. & 3. 13. cap. 4. 13. *Ambulandi verbum.* q c. 5. 6. 7. & 11. 12. 20. c. 16. 47. c. 18. 9. 17. c. 20. 13. 16. 19. 21. c. 33. 15. c. 36. 27. c. 37. 24. r c. 14. 10. s c. 3. 7. c. 10. 12. t li. 1. 6. 24. u Rom. 6. 4. c. 8. 4. c. 13. 13. c. 14. 15. 1. Cor. 7. 17. 2. ep. 5. 7. c. 12. 18. Gal. 5. 16. 25. Ephes. 2. 10. c. 4. 1. c. 5. 2. 6. 13. Col. 1. 10. c. 2. 6. c. 4. 5. 1. Thes. 2. 12. c. 4. 1 12. *Amor Dei.* x 1. ep. 1. 7. c. 2. 6. ep. 2. 4. 6. ep. 3. 3. 4. y Rom. 8. 1. 4. 2. Cor. 10. 2. 3. z 1. Cor. 3. 3. *Latriæ nomen.* aa 2. Cor. 4. 2. bb Ephes. 2. 2. cc c. 4. 17 dd 2. T[…] 3. 5. ee vers. 11. ff 1. P[…] 4. 3. gg 2. ep[…] 2. 1[…] hh 1. Ioan. 4. 18. ii vers. 2[…] kk vers. […] ll c. […]

dicebat claudicare in vtrámque partem, qui cum Deo colebant Baal [a]. Et pro (*ipse*) qui Deum significat per hostes idola confracturum; R. Salomon legens (*ipsum*) explicat de corde: quoniam separatio à Deo causa illius fuit subuersionis & interitus: alij de diuisione in cultu circa diuersa idola: quidam alijs modis qui non sunt ita ad rem, vt quando per diuisionem regni inter Roboam & Ieroboam introducta est vitulorum adoratio: aut cùm discordia orta est inter regem Osee & populum, illo iubente dimitti idola, hoc repugnante, vnde secuta captiuitas, &c.

a 3. Reg. 18. 21.

Custodiásque mandata Domini.] *Dei tui* additur, Græcè τοῦ Θεοῦ σου: legitúrque à non semel citato Hieronymo. Irenæus enim & hoc, & id quod sequitur, omittit: Hilarius habet *præcepta eius*. Per mandata porrò intelligi possunt & moralia, & iudicialia præcepta: quia sequenti membro nominantur ceremoniæ. Generale nomen est מִצְוֹת *mitsuoth*, & ἐντολαί.

Et ceremonias.] Græcè καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ, *iustificationes eius*, vt legit quoque citato loco Hieronymus; de quibus vocabulis egimus aliàs.

Quæ ego hodie præcipio tibi.] Idem Hieronymus *quæcumque ego mandabo tibi hodie*, quasi legerit in futuro verbum Græcum, nempe ἐντελοῦμαι, & non vt nunc est ἐντέλλομαι in præsenti ὅσα ἐγὼ ἐντέλλομαί σοι σήμερον.

Vt bene sit tibi.] Lege annotata cap. 4. [b] 5. [c] 6. [d] de ista formula, quæ alibi [e] sæpiùs reperitur: cui similis est bene agi cum aliquo. In mensa & inter scyphos & pocula, vt libare diis dapes, & benè precari moris fuisse Liuius [f] scribit, iactari consueuerat hæc vox BENE. Profert Brissonius [g] exempla non pauca ex Plauto, Tibullo, Ouidio, Nouio, Terentio, Persio, Cicerone, &c. de eadem voce, & de his BENESIT: prætetea de verbo BENADICERE, cui contrarium MALEDICERE, vt idem valet quód malè precari. Rectè autem notat Abulensis particulam (*vt*) non dicere finem, sed consecutionem; quia non est Deo seruiendum ex ea intentione vt benè sit nobis; videlicet solùm ac per se.

b vers. 40. c vers. 6. 18. 29. 33. d vers. 3. 18. Τὸ Bene. e Gen. 12. 13. c. 4. 14. Num. ... Deut. 12. 25. 28. c. ... 16. c. 19. 13. c. ... 7. c. 28. 63. Ruth 3. 1. 3. Reg. ... 24. Ps. ... 12. Eccl. 23. 19. c. 12. 3. Ier. ... 23. c. 12. ... c. 22. ... c. 32. 39. c. 3... c. 40. ... 42. 6. c. ... 7. D... 3... Osee 2. ... 1. Macha. 8. ... Ephes. 6. ... f Lib. ... 29. g ... 1. de form. ... 90. & seqq.

Vers. 14.] En Domini Dei tui cœlum est, & cœlum cœli, terra, & omnia quæ in ea sunt:

Vers. 15.] Et tamen patribus tuis conglutinatus est Dominus, & amauit eos, elegitque semen eorum post eos, id est, vos, de cunctis Gentibus, sicut hodie comprobatur.

PARAPHR.

NE quis ambigeret, quin benè posset esse à Deo illi, qui seruiret ipsi, quod proximè dictum fuerat: & vt intelligeretur Deum non exigere ab illo seruitutem, quód ea egeat; vel in eum finem peculiariter elegisse populum Hebræum tanquam magis idoneum præstandæ dictæ seruituti, docet Moses in ditione huius Dei cuncta esse posita, cœlos omnes, ac terram, intermedia, & in iisdem contenta, nominatim autem omnes hominum nationes, cùm Gentes coram Deo quasi stilla situlæ, & quasi momentum stateræ reputentur [a]: & insulæ quasi puluis exiguus; & quasi non sint, sed nihilum & inane [b], tantæ verò sit Deus maiestatis, vt Libanus (qui thus profert) non sufficiat ad succendendum (in honorem illius,) animalia ad holocaustum [a]. Theodoretus [b] pro innumeris & amplissimis beneficiis dilectionem & obsequium exigi obseruat: sed ne forte opinarentur sacrorū ritus institutos à Deo, quia nidore delectaretur, aut aliquo suffitu indigeret, adiecit; *en Domini tui cœlum & terra*, &c. Vnde planè sequitur delectus dilectionísque diuinæ circa populum illum Hebræum non posse causam ascribi, nisi mero beneplacito Dei omnipotentis nullo prorsus homine, nulla omnino re indigentis. Quod tanto magis auget huiusmodi pretium beneficij; eóque affectos obstringit magis ad tam beneuolum beneficúmque ac potentem Dominum timendum, amandum, eiúsque voluntati, & cunctis mandatis sine vlla penitus exceptione vel tergiuersatione obediendum. Deprecanti pro præuaricatore illo populo Mosi responsum est à Deo, non defuturam gentem aliam maiorem, fortiorem, & nimirum meliorem loco Hebræorum, si hos, vt eorum exigebant peccata, deleret [c]. Conteret potest multos, & innumerabiles, & stare facere alios pro eis [d]: nec imputabit quis ei si perierunt nationes quas fecit [e]; *si peccaueris, non ei nocebis: si multiplicata fuerint iniquitates tuæ, nihil facies contra eum: si iustè egeris, nihil donabis ei, nihilque de manu tua accipiet: homini, qui similis tui est, nocebit impietas tua, & filiũ hominis iuuabit iustitia tua* [f]; cùm cœli & terræ sit Dominus, nõ in manufactis templis habitat, nec manibus humanis colitur indigens aliquo, cùm ipse det omnibus vitam, & inspirationem, & omnia [g]: αὐτάρκης est sibi sufficiens, quod etiam valet שַׁדַּי *sciaddai*: Deus ac Dominus noster est, quia bonorum nostrorum non eget [h]: οὐ χρείας ἕνεκεν ὁ Θεὸς ἐποίησε τὸν κόσμον, *non necessitatis causa Deus fecit [i] mundum*: natura Dei*

a ibid. vers. 16.
b quæst. 7.
c Exo. 32. 10. Num. 14. 12. Deut 9. 14.
d Iob. 34. 24.
e Sap 12. 12.
f Iob 35. 5. & seqq.
g Act. 17. 25.
h Psal. 15. 2.
i Theodor. ex Socrate apud Platonem.
* Lucret. lib. 1.

Ipsa suis pollens opibus, nihil indiga nostri.

Prius quoque cum Irenæo & Augustino demonstratum est Deum in suam amicitiam asciuisse Abraham & alios gratis, spontè, liberaliter. Ipsemet Christus protestatus est, quòd non illum discipuli, sed illi à se electi fuissent [k]: & præ aliis dilectus Ioannes [l] affirmauit in hoc esse caritatem, non quasi nos Deum dilexerimus, sed quoniam ipse prior dilexit nos [m].

k Ioan. 15. 16.
l c. 13. 23. c. 19. 26. c. 21. 7. 20.
m 1. Ioan. 4. 10.

En Domini Dei tui cœlum est.] Quamuis formam numeri dualis habeat apud Hebræos cœli nomen שָׁמַיִם *sciamaim*: crebrò reddi solet per nomen numeri singularis; quidquid sit de notatione quasi à שָׁם *sciam*, & מַיִם *maim*, ibi *aquæ*, ita vt ibi censeantur esse veræ aquæ, aut ex veris aquis compacti cœli, seu ex materia earum conditi. Deus cœli cognominatur sæpiùs Deus, ac præcipuè quando comparatur cum falsis diis, vt aliàs annotaui.

Explanatio.
Deus cœli cognominatur Deus.

Et cœlum cœli.] Potuit quoque reddi (*cœlo cœlorum.*) si ad Hebræam editionem attendatur, in qua, vt dixi, formæ dumtaxat dualis est שָׁמַיִם *sciamaim*. Et aliquam tamẽ esse differentiã oportet, cùm hic nominatur cœlum cœli, proximè verò antè cœlum. Opinio est, per cœlum cœli, primum ac summum intelligi; quod aliter appelletur Empyreum: & ab Apostolo [n] tertium cœlum, & factum narretur primo die à Deo cum terra, cúmque aquarum mole, seu abysso: die autem secunda cœlum octauum, cum orbibus vicinis: & astra die quarto: per cœlos cœlorum, orbes supra sphæram Ignis & aëris, qui duo interdum cœli vocantur: per aquas super cœlos,

Cœlum cœli quid.
n 2. Cor. 12. 2.

veræ

A verę aquæ super aëreas regiones eleuatæ. Hac de re alibi nonnihil egi, deque Astronomis, vndecim cœlos distinguentibus, præter duodecimum Empyreum. Lege alios commentarios, præcipue Psalmi 148.[a] & Geneſis Enarratores, tractatorésque de opere sex dierum, quos ibidem citaui, quibus adde posthumum tractatum summi Theologi nostri Suares. Concedo Chrysostomo[b], ex numeri pluralis cœlorum nomine, argumentum necessarium non colligi, quòd sint plures; quia Hebræa lingua, vt est dictum, eo solùm numero, siue duali, vtitur ad exprimendum cœleste corpus. Sed aliunde pluralitas euincitur ex diuinis Scripturis, & ratione. Noster Sa hoc loco, notans pro cœlo cœli, legi posse cœlos cœlorum, interpretatur cœlos cœlorum, cœlos altissimos: aut cœlos qui apparent per cœlum, seu cœlos, per cœlum cœli, siue cœlos cœlorum, eos qui supra apparentes sunt. Mariana per cœlum cœli; cœlosve cœlorum omnes cœlos, aut præcipuos: Cornelius cœlos vastissimos & altissimos, qui omnes inferiores orbes ambiunt: Lyranus, Abulensis, Rickeliua, Marzilla cœlum Empyreum nobis inuisibile, quod per antonomasiam dicitur cœlum; in priore membro

B per cœlum, id quod sydereum est atque visibile: Caietanus per cœlos eos qui sunt inferiores; per cœlos cœlorum, qui superiores: Vatablus ter cœlos hic poni incrementi causa, quasi dicat cœlos vastissimos qui sese latissimè porrigunt; vel per cœlos cœlorum omnia quæ in eis

C sunt: Oleaster per cœlum cœlorum id quod supremum est: aut per cœlum aërem: per cœlum cœlorum firmamentum, vel astra cœlorum, quemadmodum de terra dicitur statim, *& omnia quæ in ea sunt*. Hieronymi[c] mystica interpretatio istius ac similium locorum, cùm scribit, non more Iudaico accipi debere, vt Deus vllo claudatur loco, & in cœlo tantùm habitet: qui vbique diffusus est, à quo omnia continentur: sed excelsa & cœlos, sanctos meritò intelligi atque virtutes.

Terra.] Per cœlum cœlósque vt opponuntur terræ tanquam alteri extremo, comprehendi solent ac debent media omnia ignis, aër, aqua.

D *Et omnia quæ in ea sunt.*] Proculdubio illa etiã quæ in dictis mediis corporibus, immò & in cœlis siue astra sint, siue beati spiritus. *Fecit Deus cœlum, & terram, mare, & omnia quæ in eis sunt*[d]: *ipsius sunt cœli, ipsius est terra, orbem terræ, & plenitudinem eius ipse fundauit, aquilonem & mare ipse creauit*[e]; ipsemet suum affirmat esse orbem terrarum & plenitudinem eius, omnes feras siluarum, iumenta & boues, volatilia cœli, & pulchritudinem agri, ita vt non egeat quasi esuriens externis sacrificiis, sed requirat vt immoletur sacrificium laudis[f].

Et tamen patribus tuis conglutinatus est Dominus, & amauit eos.] Hebraicè & Chaldaicè (*verumtamen*, vel, *dumtaxat tamen in patribus tuis adhæsit*, vel *complacuit*, vel *voluit*, vel *elegit*, *Dominus vt diligeret eos.*) Hebræum חשק *chascrak*, valet concupiscere, desiderare, amare, diligere, complacere, adhærere, complecti, coniungi alicui, propenso animo esse in aliquem, in aliquo voluptatem, seu oblectationem capere. In cap. 7.[g] simili sensu dicebat Moses (*vobis iunctus est Dominus*:) vtrobique verò est προείλετο, *prælegit*: hic autem pro *patribus tuis* textus Græcus habet *patres nostros*, πατέρας ἡμῶν. Conglutinata dicitur anima Sichem cum Dina, quam vi virginem

A oppresserat[a]; quod verbo Hebræo דבק *dauak* adhærere exprimitur, & Græco προσέχειν, *intendere*, & Chaldæo אתרעיא *ithrabba*, *complacere*. Item anima Ionathæ animæ Dauid, quem diligebat quasi animam suam[b], Hebraicè נקשרה *nikscerah* ligata, Græcè συνεδέθη, quod idem significat: vt etiam Chaldaicè ואתחבבנת *ithchabbenath*; præterea conglutinatus in terra venter[c] דבקה *dauekah*, ἐκολλήθη, דבקת *dinkath*. Similis phrasis est, qua dicitur homo adhærere vxori[d], per idem verbum דבק *dauak*, & προσκολλᾶσθαι: vel adhærere Domino[e]. Sed aliis omissis, cum verbo Hebræo, Chaldæo, Græco istius loci nostri, Emor dixisse scribitur de filio suo Sichem, quòd anima illius adhæsisset animæ Dinæ חשקה *chaskah*, ואתרעיאת *ithrebbuath*,

B προείλετο. Amicitias non rectè conglutinari Cicero[f] dixit vetustate; conglutinari verò testimoniis[g]: voluntates consuetudine[h]. Terentius meretricios amores nuptiis: rursum prior conglutinari concordiam[k]. Conuenit Terentiana formula facto illi de Dina quod attigi: siquidem coniunctiuæ & commixtione corporum nõ conglutinatio, sed vna caro[l]; cor autem vnum & anima vna per caritatem[m]; immò & vnus spiritus cum Deo per adhæsionem cum ipso[n], actique spiritu ipsius[o] aliqui dicuntur. Amoris vim vnitiuam esse & concretiuam scribit Dionysius[p] ἑνωτικὴν καὶ συγκρατικήν. Explicat Aquinas[q] in Deo huiusmodi vim absque compositione, in quantum vult bonum sibi, quod non est aliud quàm

C ipse; & aliis referendo & veluti aggregando ad seipsum. Præterea docet[r] posse aliquem diligere seipsum, etiamsi amori tribuat dictam vim Areopagita; quoniam sicut plus est esse vnum, quàm vniri; ita amor magis est vnus ad seipsum, quàm ad diuersa, quæ ei vniuntur: Patrem verò illum vsum vnitione & concretione; vt ostenderet deriuationem amoris à se in alia, sicut ab vno deriuatur vnitio. Hanc porrò vnitatem amoris creati denotant honesta inter homines oscula, amplexúsque: tritum & illud; ibi potiùs animam esse vbi amat, quàm vbi animat: item quòd ex duobus hominibus conflarit vnum Vulcanus. Dissoluere amicitiam Dei erga illum quem amat, nullus potest, nec eum qui amatur, diuellere, ac

D separare nihil valet[s], nisi velit. Melior Deus faber Vulcano, quámque faber ille, qui apud Esaiam[*] percutiens malleo, confortat eum qui cadit, dicens, *glutino, bonum est: & confortat clauis, vt non moueatur. Huic adhærere bonum*[t] *est. Sicut enim adhæret lumbare ad lumbos; sic*, ait Dominus in Ieremia[u], *agglutinaui mihi omnem domum Israel, & omnem domum Iuda, vt essent mihi in populum, & in nomen, & in laudem, & in gloriam.* Sed subdit quòd non audierunt, id est, non obedierunt; ac idcirco lumbare computruit, quod super lumbos suos iussu Dei posuerat Propheta[x]. Queritur idem Deus, quòd cùm non obliuiscatur virgo ornamenti sui, aut sponsa fasciæ pectoralis suæ, populus tamen eius oblitus sit

E ipsius diebus innumeris[y]. *Caueat ergo*, inquit Hieronymus[z], *qui potest dicere; mihi*[aa] *autem adhærere Deo bonum est, ne fortè per negligentiam ab illius renibus separetur (assumptus videlicet singulari admodum beneficio ab illo adhuc illotus, non maceratus aqua, seu madefactus, adhuc asper ineptúsque vt illius agglutinaretur lumbis) & transeat Euphratem, & detur in potestatem regis Assyrii, & nequaquam in solidissima petra, sed in foramine petræ corrupta atque vitiata, hoc est, in hæreticorum sordibus & vitiis*, adde tu, vel sacro, vel ordine religioso

coniunctæ

a vers. 4. b hom. 4. in Gen. c in Esa. 47. d Ps. 145. 6. e Ps. 88. 12. 13. f Ps. 49. 10. & seqq. g vers. 7.

a Gen. 34. 23. b 1. Reg. 18. 1. c Ps. 43. 26. d Gen. 2. 24. Matt. 19. 5. Marc. 10. Ephe. 5. 31. e Deut. 11. 4. c. 11. 22. 13. 4. 30. 20. & alibi. f de Amic. g ad A. h ep. ep. i in Andr. actu k 1. ad Att. ep. l Gen. 2. 24. Matt. 19. 5. Marc. 10. 8. m Act. 4. 32. n 1. Cor. 6. 17. o Rom. 8. 14. p de diuin. nom. c. 4. q 1. p. q. 20. a. 1. ad 3. r q. 60. a. 3. ad 2. s Rom. 8. 35. 39. * Esa. 41. 7. t Ps. 72. 28. u c. 13. 11. x Ibid. v. 1. & seqq. y c. 2. 32. z in Ier. 13. aa Psal. 72. 28.

A coniuncte Deo in sæcularibus curis) *occupetur, & in tantam veniat putredinem, vt in vsum & cingulum Domini vltra redire non possit.* Vt non meliores quàm qui profecissent in monasteriis expertus erat Augustinus [a], ita nec peiores quàm qui ceciderunt in iis. Quemadmodum iustitia cingulum lumborum Christi dicitur, fidésque cinctorium renum eius [b], quoniam tam coniunctæ ipsi erant, vt cingulum ei qui præcinctus est; sic nos oportet succinctos esse περιζωσαμένους lumbari baltheo, subligaculo in veritate [c], id est, ipsa veritate, qui est Christus [d]; immò indui ipsum met Dominum Iesum Christú [e]; quos Petrus [f] de lumbis mentis loquēs succingi etiam præcipit. Notabiles Elias [g] & Ioannes Baptista [h] cinctu lumborum

a ep. 137. b Esa. 11.5. c Ephes. 6. 14. d Ioan. 14. 6. e Rom. 13. 14. f 1. ep. 1. 13. g 4. Reg. 1. 8. h Matt. 3. 4. Marc. 1. 6. i Exo. 28. toto.

B zonaque pellicea, & de quodam olim dictum, *Cauete ab homine male præcincto.* Agglutinatam sibi Christus naturam humanam baltheóque hypostaticæ vnionis astrictam non dimittet, sed velut in pontificia veste [i] vniuersos nos depictos coniunxit sibi. Et cùm veluti quereretur se à Patre derelictum (Matth. 27. 46. Ps. 21. 1.) in tantam vnitatem Dei & hominis natura (loquit Leo Ser. 17. pass.) conuenit, vt nec supplicio potuerit dirimi, nec morte distingui. In passione quidem desiit Christus esse homo, sed à corpore animáque verbum diuinum separatum non est; quemadmodum quod cóglutinatum est si diuidatur, defert secum frusta, quasi prioris indiciú adhæsionis, nec enim auellitur, nisi quod inhæret, infixum, innexum est ei a quo vt auferatur, auellitur, inquit Tertullianus (de carne Christi c. 20.) Semen Abrahæ ap-

C prehendit Christus (Heb. 2. 16.) ἐπιλαμβάνει, vt solent qui persequuntur auersos ἀποπηδῶντας, inquit Chrysostomus, eúmque, vt solent, imitati Theophylactus, OEcumenius, Euthymius, aliique, & omnia faciant vt fugientes comprehendant, & resilientes apprehendant: Angelos non apprehendit fugientes cadentésque tamquam fulgura (Lucæ 10. 18.) describit Anacreon (carm. de amo.) amorem nihil iaculis iactis proficientem, vt sibi quendam deuinciret, ac proinde seipsum in illum immittentem, ac penetrantem, sicque suum reddentem. Concludit verò

τί γὰρ βαλλόμεθα ἔξω μάχης ἔσω μ' ἐχούσης:

D *Nam cur petamur extra; cùm prælium sit intus.*

Sit dilectus tuus sibi, túque [k] illi. Tene, nec dimittas [l]. Non dissimilis Dei querimonia verbis Osee [m] refertur. *Quasi vuas in deserto inueni Israel: quasi prima poma ficulnea in cacumine eius vidi patres eorum: ipsi autem intrauerunt ad Beelphegor, & abalienati sunt in confusionem, & facti sunt abominabiles sicut ea quæ dilexerunt.* Circa verba præsentis loci nostri noster Iacobus [n] Aluares format piam quandam contemplationem de amabilitate Dei: qui cùm sit sublimis & excelsus, ideóque dignus timeri & amari, descenderit ad nostram vtilitatem, nósque ad suam extulerit celsitudinem & maiestatem. Non posse id comprehendi docet il-

k Cant. 2. 13. c. 2. 16. c. 6. 2. c. 7. 10. l Cant. 3. 4. m c. 9. 10. n to. 3. li. 3. p. 1. decad. 1. contem. p. a. 7.

E lud [o]; *sic Deus dilexit mundum*, &c.

o Ioan. 3. 16.

Elegitque semen eorum post eos.] Effectus dictæ conglutinationis & amoris Dei erga patres Hebræorum, seu Patriarchas, præsertim Abraham, Isaac, Iacob, fuit vt in gratiam eorum benefaceret posteritati. Sic etiam priùs c. 4. [p] *Dilexit patres tuos, & elegit semen eorum post eos*; de qua electione præterea in c. 7. [q] & 14. [r] & 26.

p vers. 37. q c. 6. 7. r 2.

Id est, vos.] Interpres adiecit (*id est*) quod alibi facit non rarò. Nec emphasi caret pronominis expressio; quasi hi quos alloquebatur Moses in-

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A ter electos prælecti essent, quia in deserto perierant qui ab annis ætatis viginti & suprà egressi fuerant ex Ægypto [a].

a Num. 14. 36. Deut. 1. 35.

De cunctis Gentibus.] Populos habet Hebræus textus, & Chaldæus הָעַמִּים *hahhammim*, עַמְמַיָּא *hhamemaia*: Græcus ἐθνῶν, *gentes*. Populi enim & gentes plerúmque sumuntur vt synonyma. Vnde c. 7. [b] in omnino simili sententiá, *te elegit Dominus Deus tuus, vt sis ei populus peculiaris de cunctis populis, qui sunt super terram.* Magna dignatio, singulare priuilegium, beneficiú eximium, vt qui dominus omnium gentium ac populorum est, vnam gentem populúmque vnum suum peculiarirer velit dici & esse. Reflectat ad se quisque similem cogitationem, quòd inter tot myriadas infidelium,

Gentes & populi pro synonymis. b vers. 6.

B Iudæorum, hæreticorum è Christianis natus sit; inter adeò multos Christianus ad peculiarem vocatus Dei seruitutem, &c.

Sicut hodie comprobatur.] Breuiùs iuxta reliquas editiones (*sicut dies hæc*, aut *die hac*, aut *secundùm diem hanc.*) Antea & præcedentibus [c] capitibus (*vsque in præsentem diem; sicut est in præsenti die, sicut cernitis in præsenti die, sicut præsens indicat dies, sicut est hodie*) & iterum c. 29. [d] (*sicut hodie comprobatur.*)

c c. 2. 22. 4. c. 4. 20. 38. c. 8. 18. c. 6. 24. c. 10. 8. d vers. 28.

Vers. 16.] Circumcidite igitur præputium cordis vestri, & ceruicem vestram ne induretis ampliùs.

C MAgna peruersitas, nec vllo modo ferenda ingratitudo, electum à Deo tam singulariter populú, & à cæteris cunctis populis adeò multis discretum signis, illustribúsque diuini amoris, ac beneficentiæ argumentis: insuper præterea, notatúmque circumcisionis, seu præcisi præputij charactere, in colēdo Deo vero nihil à præputiatis distare: nec à corde, animóque remouere superfluas curas, desideria, concupiscentias; immò præterea instar indomiti iumēti legis ipsius detrectare iugum: flectíque tot beneficiis, promissis, pœnis, minis ad obtemperandum nolle. *Circumcisionem sensibilem præterit*, ait Procopius; *cùm tamē præputium ferrent: siquidem Iosue in Galgalis circumcidit eos, Iesus cordis circumcisionem ceu digniorem loco eius ponens.* De priore dicendi formula consule quæ

Paraphr.

D dixi in Leuitico [e], & actibus [f] Apostolorú: de posteriore quæ c. præcedente [g]. Ad priorem pertinet adhortatio Ieremiæ [h]: *circumcidimini Domino, & auferte præputia cordium vestrorum viri Iuda, & habitatores Ierusalem.* Præterea quòd incircumcisos vocet [i] auribus: sicut & Stephanus [k] simul cum corde: & de corde Ezechiel [l]. Primo autem Ieremiæ loco notat Hieronymus legere Symmachum (*purificamini Domino, & auferte malitias cordium vestrorum.*) Tú, *Vbi sunt*, inquit, *qui in cogitationibus dicunt nō esse peccatum, cùm omnia vitia iuxta euangelicam veritatem, de corde procedant* [m]? Iustinus [n] ea hoc, & similibus locis argumentatur carnalem circumcisionem per se intentam à Deo non fuisse, sed in signum, vt essent Hebræi ab aliis

e c. 19. 23. c. 26. 41. f c. 7. 51. g v. 6. 13. h cap. 4. 4. i cap. 10. 6. k Act. 7. 51. l c. 44. 7. 9. m Matt. 15. 18. 19. n contr. Tryph.

E Gentibus discreti; & vt soli paterentur quæ nunc meritò patiūtur: & vt regiones ipsorū ad solitudinē redigerentur, ciuitates igni vastarentur; fruges illorum in conspectu eorum alieni consumerent; neque quisquā eorum Ierosolymā ingrederetur; quoniam alia nota non est, per quam præ cæteris mortalibus agnoscantur, quàm ista in carne ipsorū circumcisio. Idē traditur ab Irenæo [o], qui legit duritiá cordis, quòd hinc discamus circumcisionē non quasi consummatricem iustitiæ, sed in signo datā vt cognoscibile perseueraret genus Abrahæ;

o li. 4. c. 30.

& quòd secundùm carnem circumcisio circum-
cisionem præfigurabat spiritualem, & non manu-
a Col. 2. 11. factam [a]. Attamen aliæ postea præter Iudæos in-
fideles nationes circumcisione visæ sunt. Tertul-
b 5. contr. Marc. c. 13. lianus [b] notat hîc circumcisioni præferri cordis
præputiationem, quoniam apud Deum facta cir-
cumcisio cordis est, non carnis; spiritu, non li-
c Rō. 2. 29. tera [c]; & Ieremias quem citaui ad circumciden-
dum præputia cordis inuitat, sicut & Moyses;
circumcidemini (sic legit ipse) *duricordiam vestram.*
d lib. contr. Iudæos. Contra Iudæos [d] verò disputans, prouidentiam
Dei dicit fuisse dandi circumcisionem Israël in
e 2. de Abr. c. 11. signum vnde dignosci posset. Ambrosius [e] reci-
tans præsentem locum; *Circumcidite duritiam cor-
dis*, perfectam circumcisionem scribit esse spiri-
talem; & mandari cordis intelligibilis circum-
cisionem cum circumcisione carnis sensibilis; il-
lam in veritate, istam in signaculo; denique animi
& corporis abstinentiam. Addit Ægyptios quat-
todecimo anno circumcidere solitos mares &
fœminas, quòd ab hoc anno incipiat flagrare
passio virilis, & fœminarum menstrua sumant
exordia: legislatorem in solis maribus exegisse,
quoniam ad mixtionis vsum vehementiores sunt;
& licitos putant abstinendo ab adulteriis, mere-
tricios vsus: cùm præter coniugium nec viro li-
ceat, nec fœminæ misceri alteri. Denique ait libi-
dinis furorem circumcisione retundi. Quod me-
dici quoque docent, proli videlicet & libidinis
incitamentis nocere. Is qui sub eiusdem nomine C
auctor est commentariorum in epistolam ad Ro-
f in c. 2. manos [f], scribit, quòd circumcisio non habet
laudem apud Deum, sed cordis circumcisio lau-
dabilis est apud illum; atque hoc primum dixisse
Moysem; *Circumcidite duritiam cordis vestri*; dein-
g c. 4. 4. de Ieremiam [g]; *circumcidite præputium cordis ve-
h lib. de victim. offer. stri*, loquendo Iudæis idola sequentibus. Philo [h]
ait lege hac nos admoneri excindere superflua
mentis germina, & cauere ne ceruix dura sit, hoc
est, refractaria, duráve opera duretur ad ruditatem
noxiam: sed omissa intractabilitate natiua & per-
niciosa, flectatur ad ea quæ decet, obsequendo
i lib. 11. c. 7. naturæ legibus. In catena Græca M. S. scriptum
k vers. 6. reperi *σημειωτέον ὅτι καὶ Μωϋσῆς ἐν κρυπτῷ θέλει γενέσθαι
l Ier. 6. 10. m Exo. 6. 12. 30. περιτομὴν ἐν καρδίᾳ*, *annotandum quòd & Moses in* D
absconditò vult esse circumcisionem in corde. Galati-
n hîc à Ier. 9. 26. & Deu. 30. 6. nus [i], & præsentis & Ieremiæ citato testimonio,
probat circumcisionem tempore Messiæ non car-
o Gen 17. 10. & seqq. nalem, sed spiritalem futuram fuisse: præterea
libri nostri c. 30. [k] *circumcidet Dominus Deus tuus
p hom. 29. & 40. in Gene. cor tuum, & cor seminis tui, vt diligas Dominum
Deum tuum in toto corde tuo, & in tota anima tua, vt
q li. 1. de sacram. c. 14. prop. 2. & lib. 2. c. 14. & seqq. possis viuere.* Profert Rabbinorum quoque ea-
dem de re sententias, & ea Scripturis præputium
quadruplex in aure [l], in ore labiisve [m], in corde [n],
in corpore [o]: cúmque prima tria spiritualiter tan-
Præputium quadruplex. tùm accipi possint, idem esse de triplici circumci-
sione. Aliàs dixi de circumcisione, an gratiam
r 1. 2. disp. 130. c. 2. & disp. 184. c. 3. & in ep. ad Roma. conferret in lege veteri, remitteretque pecca-
tum originale, vel esset signum dumtaxat; quo E
qui careret, deleretur non de populo beatorum,
sed de externo illo Hebræorum. Quæ opinio sa-
s in epist. ad Rom. c. 4. tis indicatur à citatis Patribus, item à Chrysosto-
t in Gen. 17. mo [p], & ab aliis, quos profert, sequitúrque no-
u ibidem. ster Bellarminus [q], necnon Vasques [r], Iustinia-
x ibidem. nus [s], Ystella [t], Delrius [u], Caietanus [x], & alij
y Sueton. in Domit. apud Vasques. Eo quidē charactere cùm nudatus
z li. 12. c. 6. senex sub Domitiano, deprehensus esset Iudæus,
aa de pon-derib. pendere tributum compulsus est [y]: & Iudæi qui-
bb 12. antiq. c. 6. dam arte medica (de qua Celsus [z], & Epipha-
nius [aa], Iosephus [bb]) adducebant seu reducebant

A præputia, vt etiam indicat historia Machabæo-
rum [a], & Paulus [b]; quamuis negent posse fieri a li. 1. 1. 16.
Origenes [c], Hieronymus [d], Caietanus [e]. Idē porrò b 1. Cor. 7. 18.
Celsus indicat, quod aliàs dixi, posse eum glande
nuda nasci aliquem, quem vocant Græci λειπόδερ- c 4. periarchon.
μον, vt Dioscorides [f] agens de quadam planta, quæ d 1. cōtr. Iouin. & in Esa. 52.
χρησιμεύει πρὸς ἐπαγωγὴν ἐπὶ τῶν μὴ ἐκ περιτομῆς λει-
ποδέρμων, *vtilis est ad inducendum glandis pellem in iis* e in 1. Cor. 7.
qui natura, non circumcisione creti sunt. Gregorius [g] f li. 4. c. 117. & quidem extat auct. thesau. Gr.
magis tropologicè declarans illud Iob [h]; *accinge
sicut vir lumbos tuos*, vt qui priùs luxuriam vicerit
corruptionis, luxuriam restringat elationis, ne de
patientia vel castitate superbiens, tanto peiùs in- g 28. mor.
tus ante Dei oculos luxuriosus existat, quanto c 4. vel 5. h c. 38. 3.
B magis ante oculos hominum & patiens, & castus
appareat, profert præsentem locum; *circumcidite
præputia cordis vestri*, id est, postquam, inquit, luxu-
riam à carne extinguitis, etiā superbiam cogita-
tionum resecate. Superbiam eodem caueri modo *Cauenda superbia.*
Ioannes [i] Vitalis hoc loco obseruat, quæ ita ob- i speculo mor. scrip. verbo superbia.
durari soleat per obstinationem, vt flecti nō pos-
sit per humilitatem. Pertinet hoc potiùs ad secun-
dum textus nostri membrum de indurata ceruí-
ce. Confirmat porrò Senecæ [k] testimonio hor- k epist. 50.
tantis vt antè animum formare incipiamus & re-
corrigere, quàm indurescat prauitas eius: nec in-
durata tamen desperanda; quoniā nihil sit quod
non expugnet pertinax opera, & intenta ac dili-
gens cura; cùm etiam robora in rectum quamuis
C flexa reuocari queant: curuatas trabes calor expli-
cet, & aliter natæ in id fingantur quod vsus no-
ster exigit: eo faciliùs animum excipere formam,
flexibilem, & omni humore obsequentiorem. Eo-
dem spectat Horatius [l], l lib. 1. epist. ep. 1.

Inuidus, iracundus, iners, vinosus, amator;
Nemo adeò ferus est, vt non mitescere possit;
Si modò culturæ patientem commodet aurem.

Si sub inuido superbum, sub inerte comprehen-
das auarum, capitalia septem vitia ibi deprehen-
des. Quamquam nonnullorum adeò durum inge-
nium est támque in prauum induruit, vt frangas
potius quàm corrigas [m]. His opus malleo petras m Quintil. lib. 1. c. 3.
conterente [n], scissione cordium, non vestimento- n Ier. 23. 29.
rum [o].

D *Circumcidite igitur præputium cordis vestri.*] Illa- *Explanatio.*
tiuam particulā expressit Interpres pro coniun- o Ioel 2. 13.
ctiua, καὶ, ו ve, quæ coniunctiua nonnumquā posita
eiusdem illatiue vsum habet. Quid sit præputium *Præputium quid, & vnde.*
non ignoratur: est nempe pellis, quæ glandē, siue
summā colis, penisve, aut virilis membri partem
tegit. A præputando deriuant; eò quòd Iudæi præ-
putarent, id est, præscinderent. Refellunt aliqui [p]; p Christ. Becman. in orig. Lat. linguæ.
quoniam syllaba secunda longa est in præputio:
idque nomen vsitatum videtur priusquam scire-
tur à Iudæis partē illam præsecari solitam: & ori-
ginē tradūt, vt sit quasi περιπόσθιον, quia πόσθη pellem
valet qua glans pudendi virilis integitur. Plura
immutantur in notatione posteriore: nec afferetur
exemplū vsurpatæ vocis præputij, nisi de Iudæis.
E Forsitan per antiphrasin putum dicitur, id est, pu-
tum membrum, quod honestè nominari nō solet,
sicut Hispanicè *puta* meretrix, Italicè *putana*, &
muliebre pudendum *pota*; Gallicè *putain*. Denique
propter Iudæos excogitatum præputij nomen
probabile est, sicut apellæ, & recutiti. Apud Iere-
miam [q] quem citaui, est, *circumcidimini Domino,* q c. 4. 4.
auferte præputia cordium vestrorum. Vbi Græcè pro
præputiis quæ vocantur Hebraicè ערלות *hhorloth*,
pluraliter, sicut hîc numero singulari & in re-
gimine ערלת *hharlath*, ponitur σκληροκαρδία,
duritia cordis, quemadmodum & hoc loco:
Chaldaicè

Chal[illegible] è *ibi impietas cordis vestri*, רשע לבכון *reschahh libbechon*. hic *insipientia*, טפשותא *taphscutha*. Duritiam quoque cordis legunt quos retuli hunc locum recitantes Irenæus & Ambrosius, Tertullianu[s] autem discordiam. Pro præputio ἀκαθαρσίας transtulerunt LXX. in Leuitico [a], *auferetis præputia eorum*, nempe lignorum pomiferorum & quam editio nostra mentem vocat incircumcisam [b], & Hebræa cor præputiatum ערל *hharel*, itémque Græca per nomen ἀπερίτμητον, *incircumcisi*. [I]d in codice Samaritico ἀκροβύστ, *præputiati* declaratur à Chaldæa eo modo quo hic per טפשא *taphscia*, quod significat crassum, obe[su]m, [s]tultum, qua de re dixi locis illis Leuitici. La[ct]antius [c] præter alios antea probatos; spiritualiter accipiens præceptum circumcisionis, vt si[g]nificaretur nudandum esse pectus, id est, apert[o] & simplici corde oportere nos viuere, rationem physicam quoque reddit; quoniam pars illa corpori[s] quæ circumciditur, habet quandam simi[litudi]nem cordis, & est pudenda. Subdit insinuatum eo mandato præceptum confessionis & pœnitent[i]æ; quamuis non satis disertè de externa & auri[c]ulari loquatur confessione. Vt synonyma ponuntur incircumcisus & immundus [d]: minat[ur]que Dominus fore vt quis moriatur morte incircumcisorum [e]. Porrò metonymicè apu[d] Paulum non semel circumcisio pro Iudæo [su]mitur, pro Gentili præputium: nec minùs ad ignominiam Iudæus nominat nos ערלה *hhorlah*, præputium, siue præputiatos & incircumcisos, quam nos i[l]los circumcisos aut apellas [f], curtos, rec[u]titos [g], verpos [h]. Abassini tametsi Christiani cum baptismo circumcisionem vsurparint non impio animo, inquit Nicolaus [i] Godignus noster, ac meus dum viueret suauissimus in Domino amicus & collega, atque vt antiquatam retinerent legem, sed ritente planè pia, & ab omni libera superstitione, atque vt Christum parentem [o]ptimum nostra causa circumcisionis dolorem, notámque subeuntem imitarentur: aut quod ea consuetudo ab antiquissimis temporibus remanserit, cum nondum Christum, vllamve veri Dei legem [agno]uissent; vt de Colchis, Macronibus, Sy[r]is, P[h]œnicibus in Asia; de Incatanis, Totonib[us], Mexi[c]anis, Acuzamilcusibus in nouo orbe; de Æ[gy]ptiis & Æthiopibus in Africa probati auctor[e]s memoriæ prodiderunt. Addunt aliam alij causam, vt [se] profiteantur à Dauide originem trahere, sicque [n]obilitatem ostentent sui generis. Gulielmus [k] R[e]ginaldus (citans Genebrardum, Franciscum Aluarum, Maffeium nostrum, Postellum, Medinam) ob vltimam rationem excusat, sicut si san[it]ati[s] gratia abstinerent aliqui à carne porcina: ob imitationem Christi Caietanus [l], & Me[d]ina [m], sed damnat Sotus [n], Suares [o], Valentia [p], q[u]os citat & sequitur Thomas [q] à Iesu: nihil definiens an oporteat Ecclesiam Romanam id approbare, vel saltem permittere; sed eum Caiet[a]no remittens ipsiusmet Ecclesiæ iudicio. Po[st]e[r]io[ri]bus adde Iosephū [r] Angles, & nostros Salmeronem [s], Iustinianum [t], Ioannem de Salas [u]. Eg[o] [ta]m seclusso scandalo, non auderem prorsus d[am]nare, nec satis efficaciter videntur argumentari obicientes hoc admisso fas etiam fore clauis manus pedé[s]que perfodere, spinis terebrare caput, Euchari[stiam] [no]n sumpto cibo sumere: lethalia [illegible]: v[illegible] [illegible] prohibitum, citráque pericul[um] fl[a]gellis cædere seipsum imitandi Christi causa [h]onestum est. Si tamen commodè possit, abolenda esset huiusmodi circumcisionis consuetudo.

a 26. 41. b 26. 41. c lib. 4. c. 17. d Esa. 52. 1. e Ezech. 28. 10. Circumcisio pro [Iudæis], Præputium pro Gent[ibus]. f Ho[ratius] [lib. 1.] ser. [9]. g Mar[tial.] lib. epigr. [illegible] Sida[illegible] c[ap.] 22. h Martial. lib. 7. epigr. 81. i lib. 1. de Abassinorū rebus [c.] 24. k [illegible] l 3 p. [illegible] a [illegible]. m [illegible] 2 q. 103 a 3. n 2. de iust. q. 5 a. 4. o 3 p. q 37 p [illegible] 2 d. p. [illegible] q 7. punct. 7. q Thes. Sap. lib. [illegible] p. 1. [illegible] 82. [illegible]

tudo. Ex circumcisione porrò cordis ducit Pererius [a] noster argumentū aduersùs nostri temporis hæreticos, per iustificationē hominis non ei auferri peccata, sed eadem manere quæ priùs erant, non tamen imputari ei ad condemnationem, nec eius animo infundi iustitiam, per quā verè sit ipse iustus: sed extrinsecus tantùm dici & fieri iustum per Christi iustitiā ei quodammodo imputatam. Hæc doctrina tollit è medio, inquit, circumcisionem cordis, toties, tantúmque laudatam in sacris literis. Si enim in homine iustificato manent eadem peccata semper, dum hîc viuit; ergo non est circumcisus ab istis. Sicut enim corporalis circumcisio fit auferendo & resecando particulam quandam carnis; ita spiritualis fit auferendo vitia, malásque cupiditates animæ, intellige quæ veram habeant rationem peccati, & ab his vacuam eam, puramque reddendo.

a in ep. ad Rom. c. 2. disp. 17. nu. 106.

Et ceruicem vestram ne induretis ampliùs.] De ista phrasi monui dixisse me iam priùs. In 4. Regum [b] dicuntur Iudæi non audiuisse missos prophetas, sed indurauisse ceruicem suam iuxta ceruicem patrum suorum, qui noluerunt obedire Domino Deo suo. Aliis præterea [c] locis idem dicendi modus est: hortabatúrque Ezechias ne indurarent ceruices suas sicut patres eorum, sed traderent manus Domino [d]: & auctor Ecclesiastici [e], vt pater curuet ceruicem filij in iuuentute, tundátque latera eius dum infans est, ne fortè induret, & non credat, & sit dolor animæ patris. Eadem vis indurandi cor, & faciē, seu obdurandi: quod qua ratione tribuatur etiam Deo, vt scilicet indurare dicatur, aliàs declaratum est. Vtrumque fit simul vt non obduret Deus induretve, quin id ipsemet homo liberè in seipso faciat, se proinde meritò admoneatur ne induret ceruicem, ne cor [f] obduret.

b c. 17. 14. c 2 Par. 30. 8 c. 36. 13. 2. Esd 9. 16. 17. 29. Ier. 7. 26. c. 17. 23. c 19. 15. d 2. Paral. 30. 8. e c. 30. 12. f Ps. 94 8. Heb 3. 8. 15 c. 4. 7. 15. Deut. 15. 7.

Vers. 17.] Quia Dominus Deus vester, ipse est Deus deorum, & Dominus dominantium, Deus magnus & potens, & terribilis, qui personam non accipit, nec munera.

AD cor molliendum [g], circumcidendum, imò frangendum, scindendum [h], conterendum [i], humiliandū [k] sub Deo, atque ad ceruicem flectendam [l], curuandam [m], subiiciendam [n], deiiciendā [o], supponendā [p] plurimi refert considerare attributa diuina: quòd omnes quotquot habentur & dicuntur ab aliis gentibus dij, vel Domini, superet interuallo infinito, secundùm essentiæ dignitatem & excellentiam potentiæ, quibus illos infra se habet vt inferiores atque subiectos, & secundùm potentiam, qua resistere possit & debellare, si fortè populo aduersarentur; secundùm terrorem, quo eosdem, illotúmve cultores ne nocere tentent impediat, secundùm absolutam independentiam à qualibet creatura, & omnimodam sibimetipsi sufficientiam, propter quas nec vllius personæ respectum habeat cuiusuis demum sit conditionis: nec muneribus corrumpi queat, cùm nulla prorsus re indigeat; denique neque prece, neque pretio dimoueri ab æquo & recto possit, sed cui voluerit dominia regnáque dare, & à quo placuerit auferre. De his quæ pertinent ad præsentem locum diximus non vno loco alibi, id est, de Deo magno, & quos distinguerent Ethnici nominatim Deos magnos, itémque quo pacto in Deum non cadat.

Paraphr. g Iob 23. 16. h Ioël. 2. 13. i Ps. 50. 19. k ibidem. l Eccl. 38. 19. m c. 30. 12. n Ier. 27. 11. o c. 48. 39. p Roma. 16. 4.

cadat, nec valeat cadere acceptio personarum.

Quia Dominus Deus vester ipse est Deus deorum, & Dominus dominantium.] Hebraice primo loco est יְהוָה *Iehouah*, deinde ter repetitum אֱלֹהִים *Elohim*: postea bis plurali etiam forma אֲדֹנִים *adonim*: Chaldaice יְהוָה *Iehouah*, bis numero singulari אֱלָהּ *elah*, semel אֱלָהִין *Elohin*; tum pluraliter מָרֵי *mare* significans dominos, sed honoris causa dictum de vno, & מַלְכִין *malchin*, quod significat reges. Græcè κύριος, & θεὸς, & θεὸς τῶν θεῶν, & κύριος τῶν κυρίων. De his Hebræis nominibus aliàs actum est: primum est essentiæ; secundum potentiæ ad sustentandum; tertium vim iudicandi & gubernandi. Et verò putant aliqui singularis formæ primum vel secundum, iunctum tertio pluralis, denotare vnam in tribus personis essentiam. Vocatur in Psalmis [a] Deus deorum Dominus; Deus deorum, & Dominus dominorum; Rex magnus super omnes deos; stans in synagoga deorum, & in medio deos diiudicans [b]. Paulus [c] cognominat beatum & solum potentem δυνάστην, *dynastam*, Regem regum, βασιλευόντων, *regnantium*, & dominum dominantium: Ioannes Christum Dominum dominorum, & Regem regum [d]: quique haberet in vestimento, & in femore suo scriptum: *Rex regum, & dominus dominantium* [e]. Vbi quod Chrysostomus [f] obseruat in Paulo, quoties Deum nominat, debitam ei reddere commendationem & gloriam; id in aliis ferè potest obseruari: atque hinc discere licet ex eodem Patre; si memoria iusti cum laudibus [g] est; longè magis mentionem Dei fieri à nobis debere, cum commendatione & laude. De Christi autem super omnes reges regno, & dominio super omnes dominos, vt est homo intelligi debet, atque quatenus data est ei à Patre omnis huiusmodi potestas [h] cum subiectione, & cum conditione vt tradat regnum Deo & Patri [i]. Isidorus [k] Pelusiota istarum appellationum de Deo causam reddit, quia ipsemet vocat Nabuchodonosor, & Dauid seruus suos; illum ἀπὸ τῆς δυναστείας μόνον, *dominationis dumtaxat ratione*, istum ἀπὸ τῆς πολιτείας, *ob vitæ rectam institutionem*. Apud Palæstinos mos fuit, vt non solùm aliqui vocarentur reges, sed quidam etiam rex regum, ad quem tanquam ad sapientissimum, sanctissimum, iustissimum, incorruptissimum prouocatio seu appellatio esse posset ex aliorum tribunalibus, cuique concederetur causas & lites inferiorum regum componere: quod forsitan indicabant nomina Melchisedec, & Adonibesec, quæ regem, aut Dominum iustitiæ significant: item cognomen metropolis Ierusalem quo dicebatur ciuitas iustitiæ ac iusti [l], quemadmodum Dauid [m] Deum appellauit iustitiæ suæ Deum, id est, supremum iudicem. Artabanum testatur Plutarchus [n] regem magnū appellatum, qui duplici vsus est diademate, vt Heliodorus [o] scribit; Pompeium verò regi Parthorum denegasse regis regum appellationem [p], quam ei tribuit Suetonius [q], & Diodorus [r], vt & Sapori Capitolinus [s], atque Marcellinus [t], Alamandras [u] Cabadi, Tygrani idem Plutarchus [x] regi Armeniorum. Simandro & Sesostri Ægyptiis Diodorus [y]. Phraates Parthorum rex scribens ad Augustum [z]. Plinius [aa] regibus Orientis. Hoc sensu Pineda [bb] noster, qui hæc annotauit, interpretatur vocari Iob virum seu regem magnū inter omnes Orientales [cc]. Sed plura Brissonius [dd] de Persici regis epithetis, vt diceretur μέγας βασιλεύς, *magnus rex*, & βασιλεὺς βασιλέων, *rex regum*, interse-

a Ps. 49. 1. Ps. 94. 3. Ps. 135. 2. 3.
b Ps. 81. 1.
c 1. Tim. 6. 15.
d Apoc. 17. 14.
e c. 19. 16.
f hom. 3. de incomprehensib. Dei natura.
g Prou. 10. 7.
h Matt. vlt. 18.
i 1. Cor. 15. 24.
k lib. 3. ep. 394.
l Esa. 1. 26.
m Ps. 4. 1.
n in Laconicis.
o lib. 6.
p Idem in Pompeio.
q in Calig. c. 5.
r lib. 55.
s in Sapore.
t lib. 17.
u Procop. li. 1. de bello Persic.
x in Lucullo.
y lib. 2. c. 1.
z Dio in Augusto.
aa li. 30 c. 3.
bb in Iob 1. 3. n 17. & 18.
cc Iob 1. 3.
dd de regno Persar. li. 1.
Iob vir magnus inter omnes Orientales.

rens mentionem eorū quos Pineda nominauit ex ipsu, vt apparet, mutuatus, vel Alexandro [*] ab Alexandro cum Tiraquello: & addit pari fastu Antonium Orientis imperium inter liberos ex se & Cleopatra susceptos partitum, eos voce sua, regum reges renunciasse [a]: prætereà in sacris literis Artaxerxem nominari regem regum [b]; necnon & Nabuchodonosorem a Daniele [c]. Recitat rursus idem Pineda [d] ex Eupolemo apud Eusebium [e], literas Vaphris regis Ægypti ad Salomonem, quibus ei tribuit regis magni titulum: suspicans eumdem esse cum titulo regis regum, ac ferè repetens dicta in Iob de rege magno, regeque regum, adiectis testimoniis Strabonis [f] de Troianis; de Agamemnone Ciceronis [g]. Quæ tamen ipsa extant apud citatum Alexandrum, déque Homero cognominante Agamemnonem ἄναξ ἀνδρῶν: & apud Trebellium de Sapore rege. Theodoretus [h], póstque ipsum Procopius, ait deos hoc loco vocari iudices: atque horum deorum hîc Deum dici, non autem falsorum deorum. Sed in catena Græca M. S. ex eodem additur de falsis etiam intelligi, qui scilicet adorentur pro veris licèt falsi sint. Potest quoque comparatio fieri respectu Angelorum, quibus deorum quoque appellatio tribuitur. Quomis autem ex dictis modu capiatur hic locus, indicat vnicum verum Deum.

Deus magnus.] Psalmo 94. [i] dicitur Deus magnus dominus, & rex magnus super omnes deos. Quæ dixi priore membro huc faciunt, videnturque synonymè accipi Deus magnus siue Dominus, & Deus deorum, Dominusve dominorum. Repetenda quoque monui alibi dicta de Diis magnis, maiorúmve Gentium: apud Gentiles sex mares numerabant, Iouem, Neptunum, Martem, Mercurium, Vulcanum, Apollinem: totidem fœminas, Iunonem, Vestam, Cererem, Venerem, Dianam, Mineruam. Tritum illud Virgilianum [k],

—— *feror exul in altum*
Cum sociis, natóque, Penatibus, & magnis Diis.

Quo pacto etiam loquitur Ennius [l]: & apud [m] eumdem Virgilium numina magna deum, aut numina magna, aut magni Diui. Super hac re [n] Cerda noster aduocat annotationē Turnebi [o] & Passeratij [p]: ponitque coniecturam suam de voce Italorum (*mangiare*) & Hispanorum (*manjar*) potuitque addi Gallorum (*manger*) vt ducta sint à Tellure, cùm dicta est Magna Dea, quoniam ex Varrone adducit Augustinus [q] eā di[...] matrem, quòd plurima pariat; magnam, quòd cibum pariat, nisi quis, ait Cerda, ducat a verbo, *mando*.

Et potens est.] Hebraicè גִּבּוֹר *ghibbor*, Græcè ἰσχυρός: sed in citato loco epistolæ ad Timotheum primæ [r], vbi dicitur solus Deus potens, est δυνάστης, *dynasta*, vsitata etiam Ciceroni vox. Solus autem est Deus potens eo modo, quo beatus, immortalis, habénsve immortalitatem, bonus, &c. nempe per se & essentialiter, cum eadem epitheta aliis tributa reperiantur. Varro [s] ex Samothracum initiis docet deos magnos habitos Cœlum & Terram, siue Saturnum Opemque & ex Augurum libris quosdam diuos potentes, in Samothrace θεοὺς δυνατούς. In trisagio canitur *sanctus Deus, sanctus fortis sanctus immortalis* ἅγιος ὁ θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος [...] qui hymnus Deo conuenit vni in substantia, trinoque in personis, vel vni Deo substantialiter & absolutè considerato, ita vt repetitio, ad emphasim spectet, non ad personarum distinctionē, quemadmodum

* li. 1. c. 28.
a Plutarch. in Anton.
b 1. Esd. 7. 12.
c c. 2. 37.
d 5. de reb. Salo. c. 1. num. 3.
e 9. de præpar. c. vlt.
f lib. 12.
g 9. epist. familiar. ep. 14.
h quæst. 5.
i vers. 3.
Dij magni apud Gentiles mares sex totidemque fœminæ.
k 3. Æne.
l 5. annal.
m [...]
n in 3. Æn. v. 1 not. [...]
o lib. 15 c. 28
p in Prop. li. 2. [...] 34
[...] Magna [...]
q 7. de ciu. c. 24.
r c. 6. 1[...]
s 4. de [...]

τετραμέγιστος, τετραμάκαρες, *ter maximus, ter beatis* A quo Galli imitantur vsurpantes *tres-grand, tres-heureux*, & similia. Plutarchus [a] certe scribit τὸ πολλάκις εἰώθαμεν καὶ τρὶς λέγειν, ὡς τὸ τρισμάκαρες, *numerum multiplicem solemus notare sæpe ternario numero: vt cùm dicimus, ô ter felices.* Item,[b] ἡ δὲ τριὰς πλῆθος, ὡς τρισμάκαρες, *ternarius multitudinem significat, vt ô ter beati.* Quò spectat illud Philosophi [c]: τὰ τρία πάντα εἶναι, καὶ τὸ τρὶς πάντη, *tria omnia esse, & ter ipsum omni ex parte*; quódque secundùm Pythagoricos, vt idem [d] refert, τὸ πᾶν καὶ τὰ πάντα τοῖς τρισὶν ὥρισται, τελευτὴ γὰρ καὶ μέσον καὶ ἀρχὴ τὸν ἀριθμὸν ἔχει τὸν τοῦ παντός, ταῦτα δὲ τὸν τῆς τριάδος, *ipsum omne, & omnia tribus sunt definita: finis enim, medium, atque principium ipsius omnis numerum habent, hæc autem trinitatis.* In quo sensu nihil obstat per se de Christo solo eundem hymnum vsurpare, vt quidem Deus est, substantialiter intelligendo, vt autem homo, per quandam participationem, sed excellentiorem omnibus aliis creaturis. Error est, accipiendo de Trinitate, addere cum Petro Cnaphæo ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς, ἐλέησον ἡμᾶς, *qui crucifixus es pro nobis, miserere nobis*) quasi Deus ipse in se passus esset. Cuius hæresis auctores Theopaschitæ dicti sunt. non autem de Christo, qui reuera crucifixus est idem Deus & homo. Hoc obiter, de quo alij plura vt Stephanus [e] Durantus, & Ioannes [f] Meursius.

a de Iside & Osiride.
b de placitis philosoph.
c 1 de cœlo c. 1.
d ibidem.
e 2. de ritib. eccl. c. 3.
f [illegible]

Et terribilis.] Idem epithetum tribuitur Deo sæpius [g] iungendo etiam cum epitheto magni, C & fortis, vel nomen gloriosum & terribile, & cui resisti non possit, & sit terribilis apud omnes reges terræ, auferénsque spiritum principum, & super omnes qui in circuitu eius sunt, & super omnes deos. Terribilitas ista, horribilitasve importat venerabilitatem, admirabilitatémque, sicut etiam dicuntur terribilia opera Dei adeò, vt in multitudine virtutis eius mentiantur ei inimici ipsius [h] præ magnitudine potentiæ eius, quantumuis animo sint auersi, attamen fidem ac seruitutem simulent, & considerantes opera illius expauescant [i]. Quod in Mosis cantico legimos [k], *terribilis* atque *laudabilis*, extat Hebraicè נוֹרָא תְהִלֹּת *nora thehilloth, terribilis laudibus*, id est, cuius laudes horrori sunt omnibus, omniumque D laudantium etiam Angelorum vires exuperent, & non solùm ad amorem incitent, verùm etiam ad adorationem ac venerationem extorqueant: & laudari velit Deus cum timore, id est, reuerentia, quæ vocatur formidolosa laudatio [l], Hebraicè *super Deum formidandum laudatio*, vel *decor, gloria, ornamentum*, עַל־אֱלוֹהַּ נוֹרָא הוֹד *hhal eloha nora hod* & iuxta Symmachum ἐπὶ δὲ θεοῦ φοβερὰ αἴνεσις, *de Deo autem terribilis laudatio.*

g Exo. 15. Deut. 7. [illegible]
h Psal. 65. 3.
i Psal. 88. [illegible] 95. 4. [illegible]
k Exo. 15.
l Iob 37. 22.

Qui personam no accipit.] Chaldaicè (*in cuius conspectu non est acceptio personarum*, דְּלֵית קֳדָמוֹהִי מַסַּב אַפִּין *deleth kadamohi missab appin.* Græcè (*qui non admiratur personam*, ὅστις οὐ θαυμάζει πρόσωπον. Idem de Deo asseritur pluribus aliis locis [m], quòd non accipiat personam cuiusquam, non sit ac- E ceptor personarum, non sit acceptio personarum apud ipsum. quod alibi quoque declarauimus. Abulensis [n] hoc loco rationem illam communem reddit; quoniam cùm acceptio personarum sit contrà iustitiam distributiuam, solùm est in iis, vbi requiritur dignitas ad distributionem, & distribuens habet regulam ad sic vel sic distribuendum: si tamen dignitas personæ cui distribuitur, dependet ex voluntate distribuentis, non potest esse acceptio personarum, vt si aliquis iudex debet distribuere, &c. at si

Acceptio personarum non est apud Deum.
m 2. Paral. 19. 7. Iob 34. 19. Sap. 6. 8. Eccl. 35. 15. Esa. [illegible] Matt. 22. 16. Luc. [illegible] Act. [illegible] Rom. [illegible] Col. 3. [illegible] Petr. [illegible]
n [illegible] 7.

A aliquis de bonis suis distribuere velit, & alicui minùs honesto det, non dans magis honesto, non accipit personam: sic autem se habet electio ad gloriam: si autem Deus iustè operantem damnaret, & male operantem saluum faceret, personarum acceptor esset; quia legem iam posuit, vt qui bona egerint, eant in vitam æternam: qui mala, in ignem æternum. Hebræis accipere seu sumere faciem, vel respicere in faciem est, à iusto deflectere ob aliquam qualitatem, quam spectes in aliquo, vt patriæ, consanguinitatis, nobilitatis, auctoritatis, potentiæ, formæ, opulentiæ, aut quid simile, quod ad rem de qua agitur nihil facit, maximè si fiat B in iudicio, & vbi non gratia, sed iustitia locum habet. In gratuitis quidem locum non habere acceptionem personarum docet Augustinus [a]. Id reprehendens Dauid, *Vsquequo*, ait [b], *iudicatis iniquitatem, & facies peccatorum sumitis?* & apud Marcum [c] Pharisæi cum Herodianis dixerunt Christo; *nec enim vides in faciem hominis, sed in veritate viam Dei doces.* Pro quo apud Matthæum [d] habetur respicere personam. Significat πρόσωπον, vnde προσωποληψία, & faciem, & personam: sed propriè tantùm faciem פָּנִים *panim.* Affine illud Ioannis [e]; *nolite secundùm faciem iudicare*; sed Græcè κατ' ὄψιν. Nomen πρόσωπον sumunt etiam Græci [f] pro externa specie & larua: pro ea hominis parte, quæ C oculis obiicitur: Latini [g] eodem pacto: necnon pro statuis humana specie, ex quibus è fontibus aqua effluit [h]: item pro eminente dignitate, vel numero: denique generaliter tam Latina vox quàm Græca pro quouis homine etiam seruo [i]. Meritò iudicem semicœcum depingunt, quod hominum non aspiciat facies: oculis paulo minus clausis librorum cumulo circumiecto, veritate de collo propendente, ceu hæc solùm inspici deberet [k]: iustitiam autem oculatissimam, oculo vegetissimo, acie perspicaci, & cuncta perspiciente, aspectu formidabili, luminibus oculorum acribus, neque humilis, neque atrocis, sed reuerendæ cuiusdam tristitiæ dignitate; omnium speculatricem, atque vindi- D cem [l]; quamuis quidam [m] sine capite apud Ægyptios effictam dicant.

Accipere, seu sumere faciem, vel respicere in faciem Hebræis quid.
a 2. cont. duas epist. Pelag. c. 6. & 7.
b Psal. 81. 2.
c c. 12. 14.
d c. 22. 16.
e c. 7. 24.
f Pollux li. 2.
g Gell. lib. 13. c. 28.
h Vlpia. l. fundi nihil. § fin. D. de act. empt.
i Brisso. in lexico iuris.
Iudex semicæcus depingitur, & cur
k Rhodig. lib. 23. c. 14. ex Diodoro.
Iustitia oculatissima.
l Idem lib. 29. c. 26. ex Chrysippo & Platone.

Nec munera.] Numero singulari munus habent siue donum editiones reliquæ, שֹׁחַד *scochad*, שׁוֹחֲדָא *sochda*, δῶρον. Simul vetat Deus accipere personam & munera, quia munera excæcant oculos sapientum, & mutant verba iustorum [n]. De Deo scribitur [o] ex sententia Iosaphat regis Iuda iudices ad iudicandum iustè adhortantis ipsiusmet Dei exemplo: *non est enim apud Dominum Deum nostrum iniquitas, nec personarum acceptio, nec cupido munerum.* Plus est etiam non cupere munera, quàm acceptare seu accipere. Eo tamen loco editiones aliæ habent dumtaxat acceptionem muneris, vel accipere mu- E nera מִקַּח שֹׁחַד *mikkach scochad*, λαβεῖν δῶρα. Munus Iulio [p] Cæsari Scaligero est quasi murus, onúsque muris reficiendis, vbi primùm vnum in locum è vicis conuenissent ad condendum oppidum: vnde munimenta; quod onus cùm remittebatur virtutis ergò, donum dicebatur. Deriuant alij à מִנְחָה *minchah*, vt sit propriè munus, quod offertur, siue δῶρον, siue officium: Iurisconsulti [q] munus aiunt esse quod necessariò subimus lege, more, imperióve eius, qui iubendi habet potestatem: dona, quæ nulla necessitate, iure, aut officio,

Accipere munera & personam Deus prohibet.
m Alex. ab Alex. lib. 4. c. 12. Gyral. de diis Gent. Syntag. 1.
n Deut. 9. 16. c. 27. 25. Exo. 23. 8.
o 2. Paral. 19. 7.
Munus quid & vnde.
p de ling. Lat. c. 31.
q D. de verb. signif. l. 214. ex Vlpiano.
Dona quid.

sed sponte præstantur, quæ si non præstentur, nulla reprehensio est; & si præstentur, plerumque laus est. in hoc tamen ventum esse, vt non quodcúmque munus idem quod donum accipiatur; at quòd donum fuerit, id munus rectè dicatur. Mitto notiones alias pro officio, aut onere, aut spectaculis, &c. tum præterea quæ locis aliis disserui contra munerum acceptionem in iis qui ex munere, id est, officio ius dicere, ac reddere tenentur. Ridiculum, sed verum carmen,

Munegra cum murua faciunt rectissima curua.

Vbi retrogradè legendo argentum reperies in *munegra*, aurum *in murua*. Apud Thebanos absque manibus imagines iudicum erant, summique inter istos oculi conniuebant; vt nec munera capienda significaretur, nec accipienda persona [a].

Imagines iudicū absque manibus, summique inter istos oculi conniuentes.
a Plutar. de Isid. & Osir.

Vers. 18.] Facit iudicium pupillo & viduæ, amat peregrinum, & dat ei victum atque vestitum.

Vers. 19.] Et vos ergo amate peregrinos, quia & ipsi fuistis aduenæ in Terra Ægypti.

Paraphr.

DEscribitur adhuc Deus tum quoad ea quæ sunt iustitiæ, tum quoad ea quæ sunt gratuitæ collationis, vt in his duobus vniuersum regimen summatiè intelligatur, inquit Caietanus; & vt hæc essent populo tamquā regulæ & exempla imitanda, adiungit Moses monitionem communem omnibus, vt exemplo Dei ament peregrinos, præter rationem, quam aliàs dixerat, videlicet *quia & vos peregrini fuistis.* Quantæ sit Deo curæ hominum genus ab humano auxilio destitutorum, pupillorum, siue orphanorum, viduarum, peregrinorum, seruorum, scripturarum testimonia multa loquuntur [b]; vt nos ipsi etiam in quibusdam vidimus, præsertim in Psalmorum & Iacobi commentario. Iob autem de iisdem quoque maximè sollicitum fuisse ipse de se scribit [c], nominans seruum, & ancillam, pauperes, viduas, pupillos, peregrinos. Rationem item Scriptura peculiariter de peregrinis rectè tractandis præcipiens, eamdem quam hîc tradit alibi [d], quòd peregrini fuissent Hebræi in terra Ægypti; de seruis, quòd & ipsi seruituissent ibidem [e]: rursus hoc idem de aduenis, pupillis, viduis [f]. Plurimi refert, ad memoriam reuocare pristinam conditionem, vilitatem, ærumnam, vt ad altiorem euectus gradum statumve compati discas, ex his quæ passus fueris. Sed quod aliàs [g] recitaui ex Platone [h], dignum repeti, ab iis potissimùm coli deos, qui τῆς ὀρφανῶν τ' ἐρημίας, *orphanorum orbitatis*, αἰσθήσεις ἔχουσι, *sensus habent*, id est, illis compatiuntur. Patet orphanorum canitur [i] Deus: & religionem Iacobus [k] hanc mundam affirmat, immaculatámque apud Deum & Patrem, visitare pupillos & viduas in tribulatione eorum. Enarrans eum locum, itémque actus Apostolorum, déque diaconorum agens ordinatione demonstraui quantopere iam inde à primis Ecclesiæ temporibus in viduarū aliarúmque miserabilium personarum procurationem rectores eiusdem incubuerint. Mediis deinde sæculis Gelasius Papa sectatus pium morē, immò vetusta præcepta quæ indicaui; *Licèt*, ait [l], *omnibus de nobis sperantibus, non debeamus inquantum possumus, nos negare; plus tamen viduarum, & orphanorum causas impensius ducimus exequendas, quas tueri à nobis, vel ab omnibus diuina manifestat assertio.* Item [a]; *defensionis propria desolatis*, inquit, *auxilio, & qui suis actibus adesse, pro ætate infirmitatis non possunt, exoratum Pontificem decet subuenire; quia pupillis tuitionem etiam diuinitas iussit impendi.* Clemens [b] viduas & orphanos in altaris figuram existimari vult, quemadmodum virgines honorari in figuram thuribuli, & incensi: eodémque vocabulo altaris cognominat viduas Ignatius [c]; fortassis quia per ea quæ ipsis tribuuntur placatur Deus, sicut offeruntur in altari sacrificia. Videtur qui iustè facit viduæ & pupillo, disputare posse cum Domino [d], vt indicat Tertullianus [e], velutique contendere de paterno patronalive iure, cuinam conueniat magis: aitque idem Tertullianus pupilli & viduæ nomina in Scriptura sæpe repeti, vt significetur quo magis despecta sunt hominibus, eo magis curæ esse Deo. Monet [f] Sapiens ne attingas paruulorum terminos, & ne agrum pupillorum introeas, quia propinquus illorum fortis est, & ipse contra te iudicabit causam illorum. Vbi pro propinquo est גֹּאֵל *goel*, פָּרוֹקָא *paroka*, λυτρωτὴς, *redemptor*, vindex; quique iure propinquitatis potest redimere possessionem ab alio venditam præ paupertate [g]; aut litis in se periculum suscipit. Potest verò hîc intelligi Deus ipse: quem etiam [h] Philo genti suæ assignat ex singulari priuilegio, tanquam curatorem pupilli tutorémve: & qui vt iudex ac magistratus prototutor & procurator, si loqui sic liceat, est. Isidorus [i] tandē Pelusiota obseruat Deum gaudere appellari patrem orphanorum, & iudicem viduarum, & in sublimibus dominationis nomen collocare, cùm videlicet seruos suos nominat Nabuchodonosor & Dauid; in humilibus autem curæ & sollicitudinis; illorum se dominum esse asserendo, horū parentem. *Quocirca nemo*, inquit, *pupillos iniuria afficiat, patrem cogitans; nec viduam opprimat, iudicem ob animum sibi proponens: nec alium quemquam fraudet, incorruptum illum iudicem animo & cogitatione versans*, τὸν ἀδέκαστον κριτὴν ἐννοούμενος.

a epist. 28 Anast. epist. d. 87. c. defensionis.
b 2. const. c. 30.
c epist. ad Tharsen.
d Esa. 1. 17. 18.
e l. ad vxorem c. 8.
f Prou. 23. 10. 11.
g Leuit. 25. 25. Ruth 3. & 4.
h de magistratu.
i 3. epist. ep. 394.

Facit iudicium pupillo.] Græcè προσηλύτῳ καὶ ὀρφανῷ *proselyto*, seu *aduenæ*, seu *peregrino*, & *orphano*, siue *pupillo*. De pupillo quid ab orphano propriè differat, alibi docui, quódque sumantur crebrò synonymè; item quis sit proselytus, aduena, peregrinus: quorum duo posteriora nomina sæpe confunduntur: primum capi solet pro illo qui ex gentili fieret religione Iudæus. Dicitur ὀρφανὸς ab ὄρφνη, *tenebra*, quòd ereptis parentibus quasi consistens in luctu, sub alterius cogatur tutela esse & cura: quod conuenit quoque pupillo, id est, cui paruulo adhuc & impubi parentes decedunt: quamuis hunc aliqui dici velint qui non habeat patrem; illum, qui nec matrem. Liberior etymologia Hebræi nominis יָתוֹם *iathom*, à תָּמַם *thamam*, quòd parentes eius consumpti sint.

Explanatio.
Pupillus.
Orphani etymon.

Et viduæ.] Aliàs docui Hebræis vocari אַלְמָנָה *almanah*, ab אָלַם *alam*, quasi mutam, quòd mortuo viro loqui pro se non valeat: aut ab eodem verbo veluti colligata sileat, nec gaudeat vociferationibus, tripudiis, canticis, χήρα, quia non gaudeat παρὰ τὸ μὴ χαίρειν, sed omnibus deliciis, oblectamentísque careat. Viduam velut iduam, id est, diuisam, ab iduo *diuido*, quoniam à viro diuisa est. Quamquam dicitur interdum vidua, quæ maritum adhuc habet, & quæ numquam habuit: immò & quæ virgo est, nec experitur venerem.

Vidua.

b Exod. 22. 22. c. 23. 9. Deut. 24. 19. c. 16. 11. 14. c. 24. 17. 19. 20. 21. c. 26. 12. c. 27. 19. Psal. 10. 15. sec. Heb. Ps. 67. 6. Ps. 81. 3. Psal. 145. 9. Prou. 23. 10. Eccl. 4. 10. c. 35. 17. Esa. 1. 23. c. 9. 17. Ier. 5. 28. c. 7. 6. c. 22. 3. c. 49. 11. Ezech. 22. 7. Zach. 7. 10. Mal. 3. 5. 2. Mac. 3. 10. cap. 8. 30. Iacobi 1. 27. 28.
c c. 31. 13. & seqq.
d Exo. 23. 9.
e Deut. 15. 15.
f c. 24. 18. 22.
g in Ps. 10. sec. Hebr.
h 11. de legib.
i Ps. 67. 6.
k c. 1. 27.
l ep. ad Ger. & Petr. epis. c. post. d. 87. c. Licet.

A Iauolenus [*] viduam docet vel quæ nupta fuit, dici vel numquam nupsit, à ve & duo; quod sit siue duitate. Sic Poetæ plantas viduas [a] cognominant, vel cælibes [b], vt vites, platanos, id est, solas. Viduas virgines vocat Seneca [c] filias adhuc viuentis Clytemnestræ, cùm tamen Ferrandus [d] Adduensis rationem det, quòd matre carerent: item viduam ante thalamos [e]. Plerumque vsurpatur de illa cuius maritus mortuus est [f], quamuis nonnumquam dictis modis, vel de ea cuius maritus abest, vel quæ maritum inutilem, vel senem nacta sit. Plura Delrius noster in Senecam [g], citans varios auctores, ac in his Alciatum [h], Couarruuiam [i], Gellium [k]. De Græco vocabulo *χήρα*, & masculino *χῆρος* Lexicographi eadem ferè

B tradunt vt Suidas de viduo, qui post primam coniugem amissam, non ducat secundam: Hesychius de illo qui non habet vxorem, éstque etiam cælebs, & latiùs adhuc de quolibet [l], qui sit *ὀρφανός, ἢ ὑστερούμενος, ἢ χρείαν ἔχων τινός*, *orphanus, priuatus quapiam re, vel necessitatem illius habens.*

Amat peregrinum.] Hebraicè גר *gher*, Chaldaicè גיורא *gyora*, Græcè *προσήλυτον*. Quæ omnia declarauimus alibi. Verbum verò Chaldæum רחם *rachem* importat misericordiam, amorémque, vt ita dicam, visceralem, siue ex visceribus misericordiæ. Amat siue dubio Deus pupillum & viduam: hoc tamen peculiariter de peregrino affirmatur; voluitque Christus & adhuc hîc nobiscum versans in peregrini forma, quamuis iam immortalis, apparere ac excipi [l], &, vt est in historiis ec-

C clesiasticis, non semel eadem forma sese exhibere [m], vt omittã per hospitalitatem placuisse quosdam, vt scribit Paulus [n] (iuxta emendatos codices *latuisse* aut nesciendo quos exciperent, aut eorum beneficio latendo inter inimicos) Angelis hospitio receptis, quales Abraham [o], & Lot [p], qui postea os [illegible] tum inter Sodomitas. De Christiana hospitalitate consule dicta in actus Apostolorum, & in 3. Ioannis epistolam. Hic Caium laudat [q] (incertum an idem fuerit cum illo, quem Paulus [r] hospitem suum vocat, & vniuersæ Ecclesiæ, etsi al[ii] legunt *vniuersa Ecclesia*) quòd fideliter faceset, recipiens peregrinos, hoc est, quòd rem fideli atque Christiano dignam operaretur; siue pere-

D grinarentur aliqui religionis causa ad pia loca; siue compulsi necessitate, præsertim quam persecutores pellendo inferrent, siue vt disseminarent Euangelium. Contesseratio hospitalitatis vigebat inter primos Christianos, qua fideles peregrini dignoscebantur, vt excipi possent; de qua Tertullianus [s]: cui apud ipsosmet Gentiles similis tessera hospitalis, de qua Plautus [t]. Qualis esset Christianorum tessera, non constat; Eucharistiam fuisse, quamuis hæc interdum hospitibus mitteretur, verisimile non est. Successit illi signo, quo abutebantur nonnulli, vt Philosophus ille apud Lucianum [u], vsus fortunatarum literarum, ex Niceni Concilij decreto. Iulianus verò apostata ne

E in hac parte vinceretur à Christianis, quos per ludibrium Galilæos appellabat, Xenodochia construi præcepit [x], hæcque ipsa Christianorum hospitalitas Pacomium ad eorum religionem pertraxit [y]. Persequi nos hospitalitatem, & sectari vult Paulus [z], id est, omni studio exhibere. Porrò Galatinus [aa] ex hoc loco & similibus probat quòd Gentiles Messiam recipientes essent à Deo diligendi. Deique populus electus futurus: quia dicitur h[ic] diligi à Deo, & Deus præcipere vt diligantur. Profert ad idem testimonia Rabinorum: & confert scripturas varias, in quibus eadem lo-

* l. malum. §. Viduam. D. de verbor. signif.
a Catull. carm. nupt. Hora. lib. 2. ode 15. l. 4. ode 15.
b Hora. l. 2. ode 15.
c in Agam. act. 2. v. 595.
d i. explicationum c. vlt.
e ibid. actu vlt. v. 958.
f c. Vidua d. 34.
g in Troad. a. hu 1. v. 13.
h in l. mal. D. de verb. signif.
i pract. quæ. c. 7. n. 2.
k l. 2. c. 15.
Peregrinus.
l Luc. vlt. 15.
m Greg. hom. 23. in Euang. & [illegible] de [illegible] de [illegible]
n Hebr. 13. 2.
o Gen. 18. 2
p c. 19. 1.
q [illegible]. 5.
r Rom. 16. 23.
Contesseratio hospitalitatis inter Christianos, [illegible]
s de præscr. c. 2[illegible]
t in [illegible] stella, & in Pænulo.
u in Philop.
x 6. tripar. c. 29. & Iulia. epist. ad Arsacium.
y Euseb. 9. hist. c. 7.
z Rom. 12. 13.
aa l. 9. c. 13.

norifica epitheta tam de conuersis ex Ethnicis, quam de Hebræis dicuntur.

Et dat ei victum atque vestitum.] Pro victu Hebraicè, Græcéque est *panis*, לחם *lechem*, *ἄρτος*: Chaldaicè *cibus, esca, alimentum, nutrimentum*, מזון *mazon*: quod panis etiam generaliter comprehendit. In libro [a] Ecclesiastici traditur *initium* (*ἀρχή*, præcipuum, principatus) *vita hominis aqua & panis, & vestimentum, & domus protegens turpitudinem.* Victũ aliàs [b] reddit Interpres vbi sunt אכל *ochel*, *cibus*, שבורא *shibura, frumentum, βρώματα, esca*: vel vbi vita חיים *chaym*, *ζωή*, & *cibus* מיכולתא *mecholtha* [c]. Aliquando [d] Græcè ponitur *βίος*, *vita*: vel *τροφή* [e], *nutrimentum*: & iterum [f] vbi *ζωή*. Iacob vouit votum fore sibi Dominum in Deum, ac dedi-

B caturum ipsi lapidem in titulũ, & decimas oblaturum, si custodiret illum in via, & daret panem ad vescendum, & vestimentum ad induendum, vtque reuerteretur prosperè ad domum patris [g] sui. Salomon tantus rex tribui sibi petiit tantùm victui suo necessaria [h]: Hebraicè & Chaldaicè ali pane demensi sui, seu portionis suæ: Græcè constitui sibi *τὰ δέοντα καὶ τὰ αὐτάρκη*, *necessaria & sufficientia.* Videlicet sub pane non cibus dumtaxat quiuis cum potu, sed vestis quoque comprehenditur; quemadmodum & alimentorum nomine cibaria, vestis, habitatio, teste Iaboleno [i]. Certè cùm sit victus à verbo viuere, quidquid ad tuendum conseruandúmque hominis vitam necessarium est, amplectitur, etiam vestimentum, stra-

C mentum, tegumentum, habitationem, ministerium famulorum ac seruorum, omnis generis ministratores, vt dispensatores, insularij, villici, atrienses, rectores, operarij rustici, coci, vnctores, cubicularij, sarcinatores, agasones, muliones, medici, balneatores, vt & quæ curandi corporis gratia adhibentur, vt pharmaca [k], &c. Denique victus omne id valet quod esui, potui, cultui, & vitæ necessitatibus seruit, vt placet Isidoro [l], sicut & alimentum, vt Vlpiano, Caio, Iaboleno [m]. Perspicuitatis causa distinctè ponuntur victus & vestitus, seu alimenta & vestimenta quæ Seneca [n] vocat cibaria & vestiarium. Sic etiam Paulus [o], asserens quæstum magnum esse pietatem cum sufficientia, vult vt habentes alimenta & quibus tegamur,

D his contenti simus, *διατροφὰς καὶ σκεπάσματα*: potéstque per nomen secundum intelligi etiam domicilium: licèt Hieronymus [p] legat *victum & amictum.* Eodem Apostoli loco ad idem propositum vtuntur Cyprianus [q] (legens *exhibitionem & tegumentum*) Hieronymus [r], Chrysostomus [s], Bernardus [t]. Postremus scribit quidquid præter necessarium victum & vestitum de altario quis retineat, suum non esse, sed rapinam sacrilegiúmque. De frugalitate; quam hîc designant victus vestitúsque, mitto plura dicere. *Quæ corpori seruiunt, eatenus adhibeantur*, ait Epictetus [u], *quatenus animo sunt vsui, velut cibus, potus, amictus.* Hoc sibi vult panis quotidianus, quem nos à Patre nostro

E qui in cœlis est, petere Christus docuit [x]; cum quo præcepto citatum ex Paulo confert Chromatius [y].

Et vos ergo amate peregrinos.] Iuxta reliquas editiones (*& amabitis peregrinum*) Hic amor inuoluit vniuersum officium hospitalitatis, de quo egi alibi. Exemplum extat apud Senecam [z] Macedonis cuiusdam. *Naufragus*, ait, *in possessiones cuiusdam Macedonis expulsus est: quod vt Macedoni illi nuntiatum est, accurrit, spiritum eius recollegit, in villam illum suam transtulit, lectulo suo cessit; affectum, semianimémque* (afflictum semiuiuúmque) *recreauit, diebus*

Victus & vestitus.
a c. 29. 28.
b Gen. 42. 7.
c Prou. 27. 27.
d Marc. 12. 44. Lucæ 21. 4. Eccl. 29. 29. c. 31. 4.
e Iacobi 2. 15.
f Eccl. 40. 30.
g Gen. 28. 20. 21. 22.
h Prou. 30. 8.
Panis nomine quid comprehendatur, & alimentorum.
i l. 6. D. de alimen. & cibar.
k lexicon iuris.
l citat Delrius in Thyest. act. 1. v. 62.
m l verbo victus, & seqq. de verbor signif. l. legatis. & l. vt aliment. D. de alim. vel cib. leg.
n 3. de ben. c. 21.
o 1. Tim. 6. 6. 8.
p 2. cont. Iouin.
q in ora. Domin.
r sup. & ep. 27.
s hom. 54. & 55. ad pop. hom. 7. & 16. in actus Apost. hom. 74. in Ioan.
t epist. 2.
u enchirid. c. 23.
x Matth. 6. 31.
y ibidem.
z l. 4 de benef. c. 37.

triginta impensa sua curauit, refecit, viatico instruxit. Euagrius [a] siue Ruffinus vt oculatus testis narrat in Thebaide Oxyrynchitos obseruasse perstudiosè sicubi tota ciuitate peregrinus apparuisset aut pauper, certatímque accurrisse vt præoccuparent, abducerent, necessaria ministrarent. Idem de suis Corsicis adiacentibus testatur Episcopus Fabianus Iustinianus imitantibus Abraham, Lot, Rebeccam, Rahab, Martham, Zachæum, &c. Inter signa operáque hospitalitatis lotio pedum visitata est, ac Rustico Hieronymus iniungit monacho inter alia, vt hospitum pedes lauet. Quod obsequium præstitum Vlyssi à Penelope coniuge, quamuis ignara quis esset, simúlque cœnam lautam exhibitam tanquam peregrino prodit Homerus [b]: & ab Ethnica fœmina præfecti vrbis Hologost in Germania Vdalrico & Albino prædicationis causa eò diuertentibus, Serarius [c] noster. Factitatum ab anachoretis prodit Ruffinus [d], & vt ante omnia oratio fieret (qui mos durat apud Carthusianos) & vt aduentantes adorarent, vt certum esset in aduentu hospitum aduentum Domini Iesu haberi, qui dicit [e]; *hospes fui, & suscepistis me*; quo modo & Abraham suscepit eos, qui homines quidem videbantur, Dominus autem in eis intelligebatur [f].

a in vitis Patrum c.5.
b Iliad. 5.
c l.3. vitæ S. Otthon. Bamberg. c.6.
d 2. de vitis Patrum c.3. & 7. & 21.
e Matth. 25.35.
f Gen. 18.

Aduena, idem quod peregrinus.

Quia & ipsi fuistis aduenæ in Ægypto.] Editiones aliæ (*in terra Ægypti*) & aduenæ non differunt à peregrinis; súntque hîc eadem nomina in editionibus Hebræa & Græca quæ in membro præcedente גרים *gherim*, & *προσήλυτοι*: in Chaldæa habitatores דיירין *dairin*. Sicut volebatis tunc vobis benè fieri, ait Abulensis, ita & istis bonum faciatis. Sic in Exodo [g]; *Aduenam non contristabis, neque affliges eum. aduenæ enim & ipsi fuistis in terra Ægypti.* Sed & in Leuitico [h] præcipitur. *Si habitauerit aduena in terra vestra, & moratus fuerit inter vos, non exprobretis ei: sed sit inter vos quasi indigena: & diligetis eum quasi vosmetipsos: fuistis enim & vos aduenæ in terra Ægypti.* Faciliùs decipi & opprimi peregrinus potest, inquit Caietanus [i]; & Hebræi despiciebant reliquas gentes; propterea exemplum à seipsis olim peregrinis in Ægypto adiungitur. Idem prior obseruauerat Rabanus, Illud quod ibi sustinuistis, debet vos inducere; ait Lyranus [k], ad hoc quòd dulciter eos tractetis. Ideò meliùs scitis, inquit Rickelius, qualiter disposita sint corda peregrinorum, & quòd facilè contristentur desolatáque fiant, si ab indigenis durè tractentur, & propria infirmitas ac passio debent hominem prouocare ad condolendum, subueniendúmque indigentibus ac infirmis. Quæ volumus, inquit glossa [l], vt faciant nobis homines, eadem illis faciamus: & quæ nolumus fieri, non faciamus. Tobiæ [m] sententia hæc est, à Christo plurimum approbata [n]; tanti verò etiam facta ab Alexandro Seuero, vt eam sæpe vsurparet, publicis in locis palatióque præscriberet, per præconem vulgari præciperet [o]: Antoninus verò eiusdem apophthegmatis occasione quod Christianos frequentare acceperat, Christi vitam perscrutatus, statuam ei vel ob eam solam doctrinam erexit. Ad propositum propiùs faciunt illa ex Menandro,

g c.22.21.
h c.19.33.34.
i ibidem.
k ibidem.
l ibidem.
m c.4.16.
n Matth. 19.14. [sic]
o Lamprid. in Seuero.

Ξένος πονηρὸς τοὺς ξενοδόχους οἶδε,
Hospes natus, hospites cole.
Ξένοις ξένιζε, καὶ σὺ γὰρ ξένος γ᾽ ἔσῃ,
Hospites hospitare, & tu enim hospes eris.

Pertinet eodem Ecclesiastici [p] monitum; *intellige quæ sunt proximi tui ex teipso*; & quod vt compateretur nobis, Pontifex noster Christus tentari voluit per omnia [a]. Dixi etiam in commentario Leuitici [b] videri Augustino, aut alteri auctori libri de vita Christiana [c], Deum voluisse populum præceptis misericordiæ, pietatis, iustitiæ, aliarumque virtutum erudiendum, priùs in externa patria peregrinum & captiuum esse, vt compati aliis posset. Citat ex libro [d] Sapientiæ; *docuisti populum tuum per talia opera, quoniam oportet & iustum esse, & humanum.* Sed consule dictum commentarium nostrum.

p c.31.18.
a Hebr. 4.15.
b c.19.34.
c c.8.
d c.12.19.

Vers. 20.] Dominum Deum tuum timebis, & ei soli seruies: ipsi adhærebis, iurabisque in nomine illius.

Paraphr.

ADeò nexa sunt præcepta caritatis in proximum & in Deum, vt meritò alia aliis suboriantur: vt subindicat hoc loco Rabanus, docens vnum ex alio amorem gigni, amorem Dei ex amore proximi, amorem istius ex illius amore. Imperatur nunc timor Dei, maximè filialis, quo caueantur peccata; cultus adoratione latriæ ipsi soli debitæ, per quam obediatur præceptis, fiantque bona opera: adhæsio, & coniunctio intimæ caritatis, cum fiducia: protestatio religiosæ seruitutis, iurando in ipsius nomine, quando iurare contingat, & non per idola, nomenve falsorum Deorum. De his actum est non semel. Et quidem quod ad vltimum spectat, benè monet Abulensis contra nonnullos Iudæos, colligentes hinc imperari iuramentum, esseque non minus frequentandum, quàm alia opera latriæ: non tradi præceptum; sed modum iurandi, quando exigit recta ratio, vt quis iuramento vtatur. Nam & cùm canitur [e], *irascimini, & nolite peccare*, sensus est, inquit, si irati fueritis, insurgentibus in vobis talibus motibus, nolite peccare, nec deducatis ad executionem percutiendo, vel malum dicendo, &c. In cap. 6. [f] eadem sententia præcessit; *Dominum Deum tuum timebis, & illi soli seruies, ac per nomen illius iurabis; non ibitis post Deos alienos, &c.* In cap. 23. [g] Exodi: *Per nomen externorum deorum non iurabitis, neque audietur ex ore vestro.* Ex dictis cap. 6. petenda quæ ad præsentem de iuramento spectant locum, & quantum ad rem, & quantum ad dictionem.

e psal. 4.5.
f v.13.14.
g v.13.

Explanatio.

Dominum Deum tuum timebis.] Mutantur subinde numeri, collectiuéque hîc numero vnius intelliguntur, qui pluraliter paulò antè nominati sunt: & futuri temporis verbum accipitur pro imperatiuo, vt valdè sæpè aliàs, ac nominatim in simili citato loco capitis 6. [h] Timor vim habet retrahendi à re quæ displiceat, & idcirco præceptum istud aptè applicatur ad abstinendum à malo; sicut sequens ad id quod bonum est operandum.

h v.13.

Et ei soli seruies.] Executioni mandando mandata ipsius, bonaque opera faciendo. Eadem extant dictu cap. 6. ac vtrobique Græcum verbum λατρεύειν: quod vsu Ecclesiastico factum est proprium cultui qui soli Deo exhibetur & debetur, vt aliquoties annotaui. Sed neutrobique habetur (*soli*) Hebraicè, Chaldaicéve: verùm *dumtaxat* Græcè; quam lectionem Interpres noster secutus est; vt & Euangelistæ [i]. Lucas Brugensis in notationibus profert diuersos codices pro vtraque lectione [illegible] que capitis. & videri Epanorthotæ legendum cap. 6. *soli* in isto demendum. Subtiliter Phili[illegible] [k] A[illegible]as Bonæ-spei ordinis Præmonstra

i Matth 4.10. Luc 4.8.
k de continenc. c.41

monstratensis obseruat vnum verum Deum verè nonnullos aliarum nationum præter Hebræos coluisse, ac huius rei typum fuisse polygamiam, qua vni viro fas erat plures habere vxores, licèt non vni vxori viros multos; quoniam non licuit vnquam vlli nationi vel animæ pluribus diis famulari.

Ipsi adhærebis.] Chaldaicè (*& timori eius adhærebis*, ולדחלתיה תתקרב *veladchalteh thithkarab*.) Iure adhæsio ista exigitur, & ascribi timori potest, quo quis timeat separari ab eo, quem amat maximè, & in quo fiduciam omnem collocauit, quia, vt

a v.15. antè dictum est [a], Dominus conglutinatus fuerat patribus istius populi. Ibi erat verbum Hebræum חשק *chascak*, Chaldæum צבי *tsaue*: hîc Chaldæum quod retuli, Hebræum תדבק *thidbak*: Græcum eo loco προείλατο, in hoc κολληθήσῃ. Denotant prioris illius sententiæ verba internum Dei amorem & electionem, cuius non alia per se causa, quàm beneplacitum ipsius: præsentis autem coniunctionem ac vnionem ab extrinseco factam, id est, per donum creatum, licèt intrinsecus receptum, ac per modum quemdam collæ sine glutinis, quod

b v.22. Græco verbo insinuatur. Adhæsio hæc sequenti [b] capite consistere dicitur in custodiendo & faciendo Dei mandata, diligendo eo, ambulando in om-

c v.4. nibus viis eius; cap.13. [c] in sequendo ipsum, timendo, mandata custodiendo, audiendo vocem

d v.20. eius, ipsi seruiendo: c.30. [d] in diligendo eum, obe-

e v.5. diendo voci eius: libri Iosue c.22. [e] in custodiendo attentè, & opere complendo mandatum & legem quam præceperat Moyses famulus Domini; in diligendo illum, ambulando in viis eius, obseruando mandata illius, seruiendo in omni corde,

f v.6.7 & in omni anima: ibidem c.23. [f] in fortiter ac sollicitè custodiendo cuncta scripta in volumine legis Moysi; non declinando ab eis neque ad dexteram, neque ad sinistram; non iurando in nomine deorum Gentium, nec seruiendo eis, nec adorando illos. Ezechias dicitur adhæsisse Domino, non recedendo à vestigiis eius, faciendo præcepta eius quæ præceperat Dominus Moysi, & quod erat bonum coram Domino: sperando in eo; delendo idololatriam, sapienter se agendo in cunctis, ad quæ procedebat; ita vt etiam Dominus es-

g 4 Reg.18. 4. & seqq. set cum eo [g]. Animam suam Dauid cecinit post

h ps.62.9. Deum adhæsisse [h], bonúmque sibi fuisse adhære-

i ps.72.28. re illi, ponendo in eodem spem suam [i]; item ad-

k ps.118. 31. hæsisse testimoniis eiusdem [k]. Esaias [l] describit

l c.56.6. adhærentes Domino, qui colant eum, diligant nomen eius, sint ei in seruos, custodiant sabba-

m 1.Cor.6. 17. tum, nec polluant, teneant fœdus eius. Paulus [m] adhærentem Domino, vnum ait esse spiritum. Cæterùm admonui in sæpiùs memorato loco capitis sexti extare iuxta editionem solam Græcam verba quæ hîc leguntur (*ipsi adhærebis*) siue (*ad ipsum adhærebis*, πρὸς αὐτὸν κολληθήσῃ.) Forrassis hinc illuc LXX. transtulerunt, quod alibi non semel ab iisdem factum notauimus.

n v.13. *Iurabisque in nomine illius.*] Dicto toties cap.6.[n] (*per nomen*) licèt editionum aliarum phrasis eadem pene sit. Vbi monui non differre iurare in Deo, & per Deum, in nomine, & per nomen; omnibus denique modis istis idem significari, quamuis ali-

o de Abel, & Cain, & 2. allegor. legis. ter videatur Philoni [o].

Vers.21.] Ipse est laus tua, & Deus tuus, qui fecit tibi hæc magnalia & terribilia, quæ viderunt oculi tui.

Paraphr. Colere Deum, eiúsque obedire mandatis, perhonorificum est, atque planè dignum & iustum, cùm is laudem mereatur secundùm se, & laudabiles reddat cultores suos apud cūctas alias gentes, dum considerant qualem Deum illi colant, quali ab eo lege instituti sint, qualia in ipsos beneficia contulerit; nominatim verò ante egressum de Ægypto, in ipso egressu, in progressu per desertum: ita vt non possint quin exclament; *En* [a] *populus sapiens, & intelligens, & gens magna*, &c. *beatus populus, cuius Deus eius.* Recognosce dicta illis locis. a Deut.4. 6.

Explanatio. *Ipse est laus tua.*] Græcè (*gloriatio*, καύχημα.) Gloriam suam Dauid [b] appellauit Deum, & asseruit esse gloriam virtutis sanctorū [c], cupere que, vt ei sua canteretur gloria, ne cōpungatur [d], ac pœniteat: nominauit quoque Deum laudem suam [e] atque fortitudinem: sicut & Moses [f], ac Esaias [g] in canticis suis: & rursus Dauid [h] laudem Israël: quemadmodum idem sæpiùs appellat eumdem Deum illuminationem suam, salutem, spem, patientiam, expectationem, &c. Iacob quoque Deum timorem patris sui Isaac [i]: seniores viginti quatuor coronas deponentes ante thronum agni, dignum pronunciant accipere gloriam & honorem [k]; vtpote quoniam iusti accipiunt coronas, non dant, inquit Caius [l] Papa; & vt ait Ambrosius [m], In Christi corona coronæ omnes sunt. Hoc ipsum suspendi solita post victoriam armorum anathemata, triumphantiúmque coronæ testantur: in protestationem nempe quòd per Deum, siue per Christum à Deo datur victoria [n]; quíque gloriantur, in Domino solo gloriantur [o]. Quin etiam antiquitas nullam, nisi Deo, datam coronam Plinius [p] meminit: post triumphum verò loui vel templis dicatas coronas [q]; quod præterea tradunt Plinius [r] Iunior, Pacatus [s], Dio [t], Seneca [u], alij. Cæterùm pro laude seu gloriatione quæ sunt hoc loco, id est, תהלה *thehillah*, תושבחתא *thusbachtha*, καύχημα: Exodi autem 15.[x] וזמרת *zimrath* carmen siue canticum, quod cum instrumento musico canitur; iterum Chaldaicè תושבחתא *thusbachtha*, sed Græcè σκεπαστὴς, *protector*: in Psalmo 117.[y] וזמרת *zimrath* & תושבחתא *thusbachtha*, sed Græcè ὕμνησις; in Esaiæ cap.12.[z] eadem aliarum editionum, sed Græcæ αἴνεσις. Est Deus laus nostra, gloria, honor, quia obiectum circa quod hæc versari debent, is quem laudare, glorificare, honorare debeamus: præterea propter quem laus, gloria, honor, nobis communicatur ab aliis: à quo laus nobis erit in iudicio, gloria & honor; & nunc quæcumque solida potest esse communicatur, consistens potissimum, vel fundata in virtute; quoniam, vt dixi, gloria [aa] virtutis sanctorum est; &

b ps.3.4. ps. 61.8.
c ps.88.18.
d ps.29.13.
e ps.117.14.
f Exod.15. 2.
g c.12.2.
h p.21.4.
i Gen.31. 42.53.
k Apoc.4. 10.11.
l epist.ad Felicem.
m in ps.118. octonar.15.
n 1.Cor.15. 57.
o c.1.31.
p l.16.c.4. & Carolus Paschalius l.4. de coronis c.9.
q l.15.c.30.
r in paneg.
s in paneg. Theodosij.
t de Domit.
u de consol. ad Albinum c.10.
x v.2.
y v.14.
z v.2.
aa ps.88. 18.

—[bb] *sunt hic etiam sua præmia laudi:*

bb 1. Æne.

hoc est, rebus gestis, virtutíque bellicæ; quemadmodum apud alium [cc],

cc Prop.l.1. eleg.6.

Non ego sum laudi, non natus idoneus armis:
Hanc me militiam fata subire volunt.

Item [dd],

dd l.3. eleg. 14.

Quòd non infames exercet corpore laudes
Inter luctantes nuda puella viros.

In Psalmo 8.[ee] quod canitur; *ex ore infantium & lactentium perfecisti laudem*, habetur Hebraicè *fundasti fortitudinem*, יסדת עז *issadtha hoz*: & ea translatione Aquilæ ἐθεμελίωσας κράτος, *fundasti potentiam*, & VI. editionis κατεστήσω ἰσχύν, *constituisti vim*, siue *fortitudinem*. Ponitur nimirum consequens pro antecedente: & idem nomen abstractum, epithetúmque substantiuum actiuè & passiuè: vt sit

ee v.2.

sit laus is quem laudo, & à quo ego laudor. A

Et Deus tuus.] Repetitur cum emphasi pronomen in aliis editionibus *& ipse Deus tuus*, והוא אלהיך *vehu elohecha* ואי *vehu elohach*, καὶ αὐτὸς θεός σου.

Magnalia.

Qui fecit tibi hæc magnalia, & terribilia.] Græcè τὰ μεγάλα, καὶ τὰ ἔνδοξα ταῦτα, *magna, & gloriosa hæc.* Quod pronomen demonstratiuum aliæ quoque habent editiones duæ: quasi Moyses ea priùs recensuerit singillatim. Pro magnalibus potuit verti magna, Græcè μεγάλα, Hebraicè גדלות *ghedoloth*, Chaldaicè רברביא *rabrabiha*: qua voce magnalium vtitur aliquot aliis locis [a] Interpres noster; vbi tamen aliquando editiones aliæ habent *salutem*, siue *saluationem*, aut *redemptionem*, ישועה *iescuhbah*, σωτηρίας, פורקנא *purkana*; vt in Exodo [b]; *nolite timere: state & videte magnalia* B *Domini*: interdum [c] Græca μεγαλοποιών; *magnificentiam*; & pro Hebræo vocabulo נוראות *noraoth*, quod hic etiam extat, & redditur per terribilia, ibi autem per horribilia, ponitur [d] Græcè ἐπιφάνεια, *claritas*, cui hoc loco synonyma videri possunt ἔνδοξα, *gloriosa*, deducendo נוראות à *noraoth*, vel à ירא *iare*, *timuit*, vel à ראה *raah*, *vidit*; vt quæ visenda sunt, sint etiam aspectu horrenda & gloriosa. Nonnunquam prætereà [e] vbi magnalia sunt, Græcum nomen extat μεγαλεῖα; & iterum μεγάλα: aliquando [f] δόξαι, *gloria*: interdum [h] θαυμάσια, *mirabilia*, quorum loco extant in editione nostra magnalia operum; & pro magnalibus honoris μεγαλεῖον δόξης [i]: denique pro magnalium, C & μεγαλείων nomine, Syra [k] editio transfert miranda תדמרתא *thedmerathah*. Magnalia portò non facilè reperias apud alios auctores: sed non absimile vocabulum negotiatoris magnarij apud Apuleium [l] pro magno negotiatore, claroque in obeundis magnis mercatibus: & à nomine maius pro magnus dicitur maialis de sue [m], à magnitudine, seu ab εὐεξία. Videtur nonnullis B. Virgo ex hoc loco mutuata in suo cantico [n]; *fecit mihi magna qui potens est.* Minùs Latinè magnalia dici notat Maldonatus [o] noster: solere autem L X X. vocare miracula μεγαλεῖα ex Hebræorum imitatione, qui res magnas & admirabiles גדלות *ghedoloth* appellant. Exempla paulò antè in margine annotauimus. Riberæ item nostri annotatio vera D & vtilis pro altero ex nominibus quæ hîc sunt, nempe terribilia, est, ad illud Ioël. cap. 2. [p] *antequam veniat dies Domini magnus & horribilis*; quod citans Petrus [q], loco posteriore ponit manifestum, Græcè ἐπιφανῆ, quo significatur etiam illustris & clarus. Cùm similem translationem citasset ex 2. Regum [r], vbi pro horribilibus est נוראות *noraoth* & ἐπιφάνεια: & ex Esaia [s] pro mirabilibus, quæ Græcè sunt ἔνδοξα, *mirabilia*, Chaldaicè פרישן *perisciun*, *manifestationes*; docet eo nomine Hebræo quæcumque timorem incutiunt, aut admirationem, aut reuerentiam in sacris literis significari: & quia quæ in quouis genere magna sunt; præter cætera admirationem commouent, E & timorem, & reuerentiam, rectè iis conuenire nomen illud: eo modo quo quæ magnitudine præstant, vocantur terribilia seu horrenda. Confirmat Virgilij auctoritate nominantis monstrum horrendum, ingens [t], horrendas ambages [u]; horrendum [x] dictu, id est, nouum & admirabile; horrendum syluis [y], hoc est, venerandum. Prætereà, quoniam in Exodo [z] quod legimus terribilis atque laudabilis & primo loco est נורא *nora*, Græco aduerbio θαυμαστῶς, *mirabiliter* d... itur in cap. 7. [aa] Deuteronomij, pro *Deus terribilis* κραταιὸς, *fortis*:

a Exod. 14. 13. Deut. 11. 3. 2. Reg. 7. 21. 23. 1. 4. 8. 4. 1. Par. 17. 19. ps. 70. 19. ps. 105. 21. Sapien. 18: 24. Eccl. 1. 55. c. 17. 7. 8. 11. c. 18. 3. 5. c. 36. 2. 13. c. 42. 21. Luc. 1. 49. 2. Mach. 3. 34. Act. 2. 11.
b c. 14. 13.
c 2. Reg. 7. 21. 23. 1. Par. 17. 19.
d 2. Reg. 7. 23.
e 4. Reg. 7.
f ps. 70. 19. Eccl. 17. 11. c. 18. 3. c. 42. 21. 1. Mach. 3. 34.
f 1. Par. 17. 19. ps. 105. 21.
g Sap. 18. 24.
h Eccl. 17. 7. c. 18. 5.
i ibid. c. 17. 11.
k Act. 2. 11.
l 1. de asino aur.
m 2. de re rust. c. 4.
n Lucæ 1. 49.
o ibidem.
p v. 31.
q Act. 2. 20.
r c. 7. 28.
s c. 64. 2.
t Æne. 4.
u l. 6.
x l. 3 & 8.
y l. 7.
z c. 15. 11.
aa v. 21.

A in Ezechielis c. 1. *aspectus crystalli horribilis*; Chaldaicè חסין *chasin, fortis* vt & hoc loco pro נוראות *noraoth* est חסינתא *chasintha*, *fortitudines*, l. et in biblica translatione redditur *terribilia*. Eodem vtcumque facere potest, quòd horreri, pauere dicantur a probis auctoribus Latinis Græcisque tum profanis, tum sacris, seu ecclesiasticis res in sacro honore vel religione habitæ, vt luci, nemora, sacramenta, potissimum Eucharistiæ, templa, in tamen ora. Estat de his animaduersio cum exemplis apud Cerdam [a] nostrum. Quæ Deus edidit in gratiam Hebræorum magna hîc magnalia & magnifica fuerunt simul terribilia terrore, seu horrore quodam diuino. Abulensis magnalia interpretatur potentia solius Dei facta: terribilia, B quoniam Ægyptijs patientibus dura: vel prima de bonis quæ conferebantur Hebræis, secunda de malis, quæ inferebantur Ægyptiis.

a in 7. Æn. v. 59. not. 3. & l. 9. v. 381. not. 2.

Quæ viderunt oculi tui.] Sic aliquoties priùs [b] hoc libro. Quod est aduocare testes oculatos, non absque emphasi, si minùs omnes immediatè de omnibus, saltem de aliquibus; mediatè autem etiam de aliis per maiores suos in deserto mortuos. Id aliqua ratione innuitur versu sequenti.

b c. 3. 21. c. 4. 3. 9. c. 7. 19.

Vers. 22.] In septuaginta animabus descenderunt patres tui in Ægyptum: & ecce nunc multiplicauit te Dominus Deus tuus C sicut astra cœli.

Paraphr.

MAgnum quid sanè, ac inter magnalia magnificáque opera Dei, & admiranda computari meritò debet; quòd in tam exiguo numero Ægyptum ingressi Hebræi, adeò breui tempore 215. circiter annorum, in tantam excreuerint multitudinem; vt quasi germinantes multiplicarentur, roborarentur, implerent terram: tantoque terrori forent Ægyptiorum regi; vt conquereretur populum illum esse multum, fortioremque Ægyptiis: proinde opprimendum, ne magis multiplicaretur, & ingruente contra Ægyptum bello, adderetur inimicis, expugnatisque Ægyptiis egrederetur de terra [c]. Ex hac Ægypti terra Hebræo- D rum egressa sunt sexcenta ferè millia peditum, virorum, absque paruulis (adde prætereà mulieres) & vulgus promiscuum innumerabile [d]. Recensita item sunt postea pugnatorum sexcenta tria millia quingenti quinquaginta, omissis Leuitis [e]; deinde sexcenta millia mille septingenti triginta [f].

c Exod. 1. 9. 10.
d c. 12. 37. 38.
e Num. 2. 32. 33.
f c. 26. 51.

Explanatio. Anima pro animali.

In septuaginta animabus descenderunt patres tui in Ægyptum.] Animas accipi pro animalibus, & iuxta contextum nunc de brutis, nunc, sicut hic, de hominibus, frequenter admonuimus: notatque Gregorius [g], quemadmodum è contrario totum pro parte accepit Magdalena, dicens [h], *Tulerunt dominum meum*; quæ solum corpus quæsitura venerat: Augustinus [i] verò à parte meliore E totos homines nominari. Cùm Christus respondens obseruantibus an Sabbato curaret, interrogauit an liceret eo die animam saluare [k], animam aliqui sumunt pro toto homine, alij volunt indicasse sanitatem corporis conferre ... Christum pro animæ salute, quam si nul... etiam dare sol... Aliquando nomine carnis totus quoque homo intelligitur. Q... ... nes & c... & animæ ... ... num X V. citans August... Hoc sensu, ca... que ... scribitur Exodi cap. 1. [l] quòd erant

g 3. moral. c. 9.
h Ioan. 20. 13.
i 17. de Trin. c. 4.
k Luc. 6. 9.
l v. 5.

erant animæ eorum qui egressi sunt de femore Iacob, septuaginta, & in cap. 7.[a] Actuum Apostolorum, quòd Ioseph accersiuit Iacob patrem suum, & omnem cognationem suam in animabus septuaginta quinque; & in cap. 46. Genesis[b], quòd cunctæ animæ, quæ ingressæ sunt cum Iacob in Ægyptum, & egressæ sunt de femore illius; absque vxoribus filiorum eius, fuerunt sexaginta sex, & filij Ioseph, qui nati sunt ei in terra Ægypti, animæ duæ: omnésque animæ domus Iacob, quæ ingressæ sunt in Ægyptum, septuaginta, connumerando videlicet duos filios illos Ioseph Ephraim & Manasse, simúlque patrem horum Ioseph, & istius patrem Iacob. Quòd si adiiciantur ex Manasse Machir, ac nepos Galaad: ex Ephraim Sutalaam & Taam, ac ex Sutalaam Edem, existunt septuaginta quinque, quot Stephanus citato Actuum loco numerauit. Cæterùm quidam codices Græci habent hoc loco *ἐν ἑβδομήκοντα καὶ πέντε ψυχαῖς*, *in septuaginta & quinque animabus*. Iosephus[c] numerum septuaginta posuit: & Hieronymus,[d] testatur ita quoque hic scriptum à LXX. Huius hac de re sententiam libet integram transcribere, quòd vice commentarij nihil meliùs afferri possit, quamuis & nos eadem de re in commentario[e] Actuum Apostolorum nonnihil diximus. Ponit primùm ex c. 46. Genesis, secundùm translationem LXX. hæc verba: *Omnes ergo animæ, quæ ingressæ sunt cum Iacob Ægyptum, & quæ exierunt de femoribus eius, absque mulieribus filiorum Iacob, animæ sexaginta sex: filij autem Ioseph, qui nati sunt ei in Ægypto, animæ nouem. Omnes ergo animæ, quæ ingressæ sunt cum Iacob Ægyptum, septuaginta quinque.* Mox subdit. *Quòd, excepto Ioseph, & filiis eius, sexaginta sex animæ, quæ egressæ sunt de femoribus Iacob, introierunt Ægyptum, nulla dubitatio est. Ita enim & paulatim per singulos supputatus numerus approbat, & in Hebræis voluminibus inuenitur: Hoc autem quod in LXX. legimus:* Filij autem Ioseph, qui nati sunt ei in Ægypto, animæ nouem, *sciamus in Hebræo pro nouem esse duas. Ephraim quippe & Manasse, antequam Iacob intraret Ægyptum, & famis tempus ingrueret, nati sunt de Aseneth filia Phutiphares in Ægypto. Sed & illud quod suprà legimus:* Facti sunt autem filij Manasse, quos genuit ei concubina Syra Machir, & Machir genuit Galaad: filij autem Ephraim fratris Manasse, Suthalaam, Ethaam: filij verò Suthalaam, Edem, *additum est; siquidem id quod postea legimus, quasi per anticipationem factum esse describitur. Neque enim illo tempore, quo ingressus est Iacob Ægyptum, eius ætatis erant Ephraim & Manasse, vt filios generare potuerint. Ex quo manifestum est, omnes animas quæ ingressæ sunt Ægyptum, de femoribus Iacob, fuisse septuaginta; dum sexaginta sex postea ingressæ sunt, & reppererunt in Ægypto tres animas; Ioseph scilicet cum duobus filiis: septuagesimus autem ipse fuerit Iacob. Hanc rem ne videamur aduersum scripturæ auctoritatem loqui, etiam Septuaginta interpretes in Deuteronomio (hoc loco) transtulerunt; quòd in septuaginta animabus ingressus est Iacob in Ægyptum. Si quis igitur nostræ sententiæ refragatur, scripturam inter se contrariam faciet. Ipsi enim Septuaginta interpretes, qui hic (nempe Genesis 46.) septuaginta quinque animas per πρόληψιν (anticipationem) cum Ioseph, & posteris suis Ægyptum ingressas esse dixerunt, in Deuteronomio (hoc loco, licet, vt dixi, quidam codices habeant 75.) septuaginta tantùm intrasse memorant. Quod si è contrario nobis id opponitur, quo modo in actibus Apostolorum in concione Stephani dicatur ad populum, septuaginta quinque animas ingressas esse Ægyptum; facilis excusatio est. Non enim debuit sanctus Lucas, qui ipsius historiæ scriptor est, in gentes Actuum Apostolorum volumen emittens, contrarium aliquid scribere aduersus eam scripturam, quæ iam fuerat gentibus diuulgata. Et vtique maioris opinionis illo dumtaxat tempore Septuaginta Interpretum habebatur auctoritas, quàm Lucæ, qui ignotus, & vilis, & non magnæ fidei in nationibus ducebatur. Hoc autem generaliter obseruandum, quòd vbicumque sancti Apostoli, aut Apostolici viri loquuntur ad populos, iis plerumque testimoniis vtantur, quæ iam fuerant in gentibus diuulgata: licèt plerique tradant Lucam Euangelistam, vt proselytum, Hebræas literas ignorasse.* Sic ille. Eadem ferè traduntur ab Augustino[a], licèt interdũ velle videatur mysticum nescio quid Interpretes LXX. prophetica quadam libertate in numero 75. intendisse. Mysterium quidem Ambrosius[b], quamuis legat 75. excogitauit remissionis, quia post tantam duritiam, post tanta peccata haberentur indigni Hebræi, nisi donaretur his remissio peccatorum. Petrus[c] Bongus ait in numero 75. esse confinium sensibilis naturæ, insensibilísque, senioris iunioríque, corruptibilis incorruptibilisque: vt designent 70. secundam quinque, necnon & mundum sensibilem, cuius etiam speciem teneat Ægyptus, in qua dicuntur animæ 75. descendisse: quemadmodum & Abraham amator sapientiæ futurúsque perspicacior, discussa caligine, sensuum regionem, cui nomen Charra, relinquendam censuit natus annos 75. Retento numero 70. Agellius[d] circa illud ex cantico Mosis[e] maiore (*constituit terminos populorum iuxta numerum filiorum Israel*) refert ex Græco quodam auctore diuisos per orbem post diluuium quando linguæ confusæ sunt, eodem numero fuisse quot filios Iacob seu nepotes; ac tot terminos populis attributos, quot fuerunt isti qui descenderunt in Ægyptum. Præterea Hebræos ait adiicere voluisse Mosem eo loco ostendere, non populi meritum fuisse; vt sibi illum pro suo deligeret Deus, sed diuinæ benignitatis gratiam; cùm illi pauciore longè numero essent, vt vix singuli cùm ingressi sunt Ægyptum, eum numerum conficerent, quem gentes multitudine maxima redundantes conficiebant. Cæterùm Hugo circa descensum in Ægyptum præter literalem sensum loci decliuis, mysticè notat facilem esse descensum Auerni, siue inferni.

Et ecce nunc multiplicauit te Dominus Deus tuus sicut astra cæli.] Hebraicè, & Chaldaicè omisso (*ecce*) *& nunc posuit te Dominus Deus tuus sicut stellas cæli in multitudinem.* Græcè, *nunc autem fecit te Dominus Deus tuus sicut astra cæli multitudine.* Astra pluraliter dumtaxat vsurpauit Interpres noster hoc loco; & infrà cap. 28.[f] & suprà cap. 4.[g] semélque tum in Iob[h], tum in Esaia[i]: sed quandoque sunt ἀστέρες, hîc & alibi ἄστρα. Synonymè sumuntur sæpiùs astra, sidera, stellæ, vt cap. 4.[k] vbi notaui aliquos velle ἀστέρα dici de vna stella, ἄστρον de pluribus simul, quæ signum vnum cœleste componant, vt leonem, vrsam, libram: quod etiam de sidere astróque asserunt comparatis cum stella. Lege citatum ibidem Isidorum[l]. Hîc quidem astra oportet pro stellis singulis accipi, cùm assumantur ad multiplicationem seu multitudinem denotandam, quod non conuenit signis, quæ constant ex pluribus stellis: ad quod etiam ipsum

Marginal notes: a 1.14. — b 1.46.27. — *Numeri LXXV. mysterium interpretatio.* — a quæst. in Gen. & 16. de ciu. c. 40. — b de Ioseph. c. vlt. — c de myst. num. circa 75. — c 1. antiq. — d quæst. in Gen. ad c. 46. — e in c. 7. 14. — d in Cant. Mosis Deut. 32. — e Deut. 32. 8. — f v. 62. — g v. 19. — h c. 38. 7. — i c. 14. 13. — k Deut. 4. 19. — l etymol. c. 59. — *Astra pro stellis.*

a c.62. b Gen.15.5. c.22.17.c. 26.4. Exod. 32.13. Deu. 1.10.1. Par. 27.23.2. Esd.9.23. Dan.3.36. e in Ezech. 30.

ipsum significandum cap.28.[a] vsurpatur nomen A idem astrorum: alibi[b] autem stellarum. In cap.1. docui non esse satis certam, ac solidam distinctionem in promissione, quæ facta est Abrahæ, de multiplicando ipsius semine instar stellarum & arenæ, per stellas indicari bonos & electos; malos ac reprobos per arenam. Relegendus eius loci commentarius, vbi simul de numerabilitate aut innumerabilitate stellarum. Hieronymus[e] recitans præsentem locum ex translatione L X X. *in septuaginta animabus descenderunt patres vestri* (Græcè *οἱ, tui*) *in Ægyptum, nunc autem facti estis vt stellæ cæli in multitudine*, docet non esse hic positum exemplum terrenæ multitudinis, sed cœlestis, quæ virtutibus fulgeat, & plena sit luminum; super quam multitudinem Ægypti adducuntur fortissimi gentium, vt disperdant terram, &c. Sed mysticum hoc est, vt antea monui. De stellarum verò innumerabilitate, quæ præterea asseritor à Ieremia[a], legendi Eusebius[b], Basilius[c], Augustinus[d]; Plato[e], Aristoteles[f], Seneca[g], disputatores physici, & astronomici.

a c.33. b 7. de præp. c 5. c hom.6. hexa. d 16. de ciu. c.27. e in Timæo. f 2. de cælo t.61. & lib. de mundo. g 6 quæst. natur.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS VNDECIMI.

CVm iam inde à cap. 6. multa Moses attulerit, quibus populum induceret ad amorem Dei, quoniam ex abundantia cordis os loquitur [a], *zelo diuini amoris accensus, vt Rickelius obseruat, atque fraternæ dilectionis crediti sibi gregis affectu mirabiliter inflammatus, non cessat populum suum hortari, ac varijs modis ad diuinæ obseruantiam legis inducere; beneficia Dei recolendo, promissa replicando, prospera pollicendo, aduersa minando, omnipotentiam, iustitiam, maiestatem, pietatem, amabilitatem declarando; eamdem sententiam frequenter nunc sub iisdem, nunc sub alijs verbis resumendo, vt tandem cordibus duris indelebiliter imprimatur. Meminit autem peculiariter, vt Hebræos terreat, pœnarum, quæ inflictæ fuerant Pharaoni cum vniuerso exercitu; præterea Core, Dathan, Abiron: inserit promissionem terræ Chanaan cum hostium victoria; præferendo terram illam Ægyptiacæ: minas quoque interponit; commendando diligentem legis obseruationem, vtque filios suos diligenter eandem doceant. Atque ita hinc spe ingenia nobiliora excitat ad bonum; hinc metu viliores animas deterret à malo vrgétque ad boni prosecutionem.*

a Matth. 12. 34. Luca 6. 45.

CAPVT VNDECIMVM.

1. AMa itaque Dominum Deum tuum, & obserua præcepta eius & ceremonias, iudicia atque mandata omni tempore.

2. Cognoscite hodie quæ ignorant filij vestri, qui non viderunt disciplinam Domini Dei vestri, magnam eius & robustam manum, extentúmque brachium,

3. Signa & opera, quæ fecit in medio Ægypti Pharaoni regi, & vniuersæ terræ eius.

4. Omníque exercitui Ægyptiorum, & equis, ac curribus: quo modo operuerint eos aquæ maris rubri, cùm vos persequerentur, & deleuerit eos Dominus vsque in præsentem diem.

5. Vobísque quæ fecerit in solitudine, donec veniretis ad hunc locum.

6. Et Dathan, & Abiron filiis Eliab, qui fuit filius Ruben: quos aperto ore suo terra absorbuit eum domibus & tabernaculis, & vniuersa substantia eorum quam habebant in medio Israël.

7. Oculi vestri viderunt omnia opera Domini magna quæ fecit.

8. Vt custodiatis vniuersa mandata illius, quæ ego hodie præcipio vobis, & possitis introire, & possidere Terram, ad quam ingredimini.

9. Multóque in ea viuatis tempore: quam sub iuramento pollicitus est Domi-nus patribus vestris, & semini eorum, lacte & melle manantem.

10. Terra enim, ad quam ingrederis possidendam, non est sicut Terra Ægypti, de qua existi, vbi iacto semine in hortorum morem aquæ ducuntur irriguæ.

11. Sed montuosa est & campestris, de cœlo expectans pluuias.

12. Quam Dominus Deus tuus semper inuisit, & oculi illius in ea sunt à principio anni vsque ad finem eius.

13. Si ergo obedieritis mandatis meis, quæ ego hodie præcipio vobis, vt diligatis Dominum Deum vestrum, & seruiatis ei in toto corde vestro, & in tota anima vestra.

14. Dabit pluuiam terræ vestræ temporaneam & serotinam, vt colligatis frumentum, & vinum, & oleum,

15. Fœnúmque ex agris ad pascenda iumenta, & vt ipsi comedatis ac saturemini.

16. Cauete ne fortè decipiatur cor vestrum, & recedatis à Domino, seruiatísque Diis alienis, & adoretis eos:

17. Iratúsque Dominus claudat cœlum, & pluuiæ non descendant, nec terra det germen suum, pereatísque velociter de terra optima, quam Dominus daturus est vobis.

18. Ponite hæc verba mea in cordibus & in animis vestris, & suspendite ea pro signo in manibus, & inter oculos vestros collocate.

19. Docete filios vestros vt illa meditentur, quando sedetis in domo tua, & ambulaueris in via, & accubueris atque surrexeris.

20. Scribes ea super postes & ianuas domus tuæ:

21. Vt multiplicentur dies tui, & filiorum tuorum in Terra, quam iurauit Dominus patribus tuis, vt daret eis quamdiu cœlum imminet terræ.

22. Si enim custodieritis mandata quæ ego præcipio vobis, & feceritis ea, vt diligatis Dominum Deum vestrum, & ambuletis in omnibus viis eius, adhærentes ei.

23. Disperdet Dominus omnes gentes istas ante faciem vestram, & possidebitis eas, quæ maiores & fortiores vobis sunt.

24. Omnis locus, quem calcauerit pes vester, vester eris. A deserto, & à Libano, à flumine magno Euphrate vsque ad mare occidentale erunt termini vestri.

25. Nullus stabit contra vos: terrorem vestrum & formidinem dabit Dominus Deus vester super omnem terram quam calcaturi estis, sicut locutus est vobis.

26. En propono in conspectu vestro hodie benedictionem & maledictionem:

27. Benedictionem, si obedieritis mandatis Domini Dei vestri, quæ ego hodie præcipio vobis:

28. Maledictionem, si non obedieritis mandatis Domini Dei vestri, sed recesseritis de via, quam ego nunc ostendo vobis, & ambulaueritis post Deos alienos, quos ignoratis.

29. Cùm verò introduxerit te Dominus Deus tuus in Terram ad quam pergis habitandam, pones benedictionem super montem Garizim, maledictionem super montem Hebal:

30. Qui sunt trans Iordanem, post viam quæ vergit ad solis occubitum, in Terra Chananæi, qui habitat in campestribus contra Galgalam, quæ est iuxta vallem tendentem & intrantem procul.

31. Vos enim transibitis Iordanem, vt possideatis Terram, quam Dominus Deus vester daturus est vobis, vt habeatis & possideatis illam.

32. Videte ergo vt impleatis ceremonias atque iudicia, quæ ego hodie ponam in conspectu vestro.

Vers. 1.] Ama itaque Dominum Deum tuum, & obserua præcepta eius, & ceremonias, iudicia atque mandata omni tempore.

Admodum perspicua sententia est, quam Enarratores Latini, particulam eius illatiuam attendentes, appellant conclusionem ex dictis tum priore capite, tum præcedentibus aliis inde à cap. 6. vt dixi. Non habent editiones reliquæ hîc eiusmodi particulam, sed coniungentem dumtaxat: pro qua tamen rectè poni potuit illa, cùm eiusdem vsum omnibus linguis nonnumquam habeat. Amorem porrò proponit Dei, obseruaturis legem ipsius, licet via naturæ seu generationis præcedere timor soleat: quoniam absque amore obseruari lex eum merito nequit; *plenitudo legis dilectio* [a] *est, ex hac pendet lex & prophetæ* [b]. Nihil, ait siue Hieronymus [c], siue Paulinus, imperiosius est caritate. Quod autem iniungitur obseruatio præceptorum, ceremoniarum, iudiciorum atque mandatorum, exponi potest quantum ad tria prima, de triplici genere multoties declarato moralium, ceremonialium, iudicialium, ita vt nomine postremo significetur ipsummet genus ad alia illa superiùs. Rickelius vult hîc distingui aliquo modo præcepta & mandata, quamuis communiter pro eodem sumantur, vt, auctore Hieronymo, prima sint quæ obligant absolutè, secunda quasi medio modo se habeant inter consilia & præcepta. Nihilominus existimat per præcepta hoc loco intelligi iussa legis naturalis; per mandata ipsum decalogum. Atqui decalogo continetur lex ipsa naturalis; distinctionem verò illam, cuius auctor sit Hieronymus, apud illum non reperi: sed præfatione in Marcum quæ ipsi tribuitur cum commentariis, alium distinguendi modum mandata à præceptis, testimoniis, exemplis; vt sit in præceptis iustitia, in mandatis caritas, in testimoniis fides, in exemplis perfectio. Equidem non satis intelligo quid sit inter consilia & præcepta obligans modo medio. Neque satis video, cur Hugo præcepta interpretetur disciplinæ; mandata naturæ. Eiusdem vel Hieronymi [d], vel Paulini, recepta distinctio est mandatorum siue præceptorum, prohibentium & iubentium; imperantium otium, vel studium; coërcentium animum, aut incitantium; vt in primis fecisse, in secundis non fecisse, culpabile sit. Negatiua & affirmatiua Theologi nominant: docentes, quod & hîc notatur à Rickelio, negatiua obligare semper & ad semper, quia prohibentur vitia quæ semper vitanda sunt; affirmatiua semper, sed non ad semper, quoniam pro loco & tempore, aliísque circumstantiis, cùm sint de bono faciendo, cui non possumus esse semper intenti. Adde nec debere nos cuiuis operi bono semper vacare, cùm non semper concurrant, vel concurrere quoque valeant necessariæ omnes circumstantiæ. Quapropter cùm nunc præsenti sententia obseruanda dicuntur omni tempore præcepta, ceremoniæ, iudicia, mandata; solùm significatur nullum excipi tēpus oportere, quo quis ea non obseruet, quando nimirum, & qua ratione debent obseruari: nullam exceptionem faciendam, nec, vt admonet idē ille

Paraphr.

[a] Rom. 13. 10.
[b] Matth. 22. 40.
[c] epist. 14. ad Celantiam.
[d] supra.

ille scriptor epistolæ ad Celantiam, ex arbitrio nostro eligendum, quæ potissimum Dei mandata faciamus, quæve quasi vilia ac parua despiciamus. Disputans noster Suares [a] de materia legis veteris & præceptorum eius, asseréusque quarta propositione, comprehendisse nonnulla sub solo consilio, vt de sacrificiis voluntariis, & de votis, aut de reddendo vestimento ante Solis occasum ei, à quo pignoris loco acceptum fuerat [b]; ait id probari posse, iuxta quosdam, præsentis loci sententia, in qua mandata distinguuntur à præceptis, ceremoniis, iudiciis: placet tamen illi, vt mandata hîc sumantur non pro legibus diuinis, sed pro præceptis, quæ per homines, Dei ministros dari contingeret omni, siue quouis tempore; annumerati verò potuerint cum legibus Dei, quia lex ipsa præcipiebat obedire Pontificibus & ministris Dei. Confirmat Aquinatis [c] testimonio, docentis per mandata intelligi non leges datas à Deo per seipsum, sed per homines, atque id nomen ipsum præ se ferre: quamuis attulisset idem Doctor priùs expositionem de mandatis vel prohibitis non vt simpliciter debitis, sed propter melius; quæ ita etiam vocentur, quia quandam inductionem habent ac persuasionem, & quia citatus sub Hieronymi nomine scriptor adhibuit distinctionem de qua diximus, mandatorum à præceptis, ceremoniis, iudiciis. Probat prætereà Suares consilia mandatorum vocabulo propriè non intelligi, quia numquam reperitur huiusmodi acceptio in scriptura; immò tota lex vocatur mandatum [d]; & lex mandatorum [e]: dictúsque Hieronymus mandati exemplum dat verba Christi; *Mandatum* [f] *nouum do vobis, vt diligatis inuicem*, quod est rigorosum præceptum, inquit Suares; videtúrque ille intelligere mandati nomine præceptum affirmatiuum faciendi aliquod bonum; præcepti autem nomen accommodare ad negatiuum, quale est, vt idem loquitur, diuertere a malo. Monet postremò Suares, etsi Aquinas insinuet eam sententiam de consiliis per vocem mandatorum, abutendo simul verbis; cùm scribit esse præcepta vel prohibita, & distinguì tamen velit à præceptis: præstare vt iam dictum est, in mandatis præcepta intelligere quæ subinde ab hominibus auctoritate præditis darentur. Reiicit adhuc idem in 3. p. [g] distinctionem allatam mandati à præcepto, vt per id significetur sola directio, regula, ordinatio, commendatio rei melioris, non autem rigorosum præceptum; qua distinctione vtuntur negantes Christo datum præceptum, sed mandatum dumtaxat. De propriè dicto præcepto exponi solent verba Christi [h], *hoc mandatum accepi a Patre*: & [i]; *sicut mandatum dedit mihi Pater, sic facio*: & [k], *Patris mei præcepta seruaui*; quibus locis sunt nomen ἐντολὴ & ἐντολαί, atque verbum ἐντέλλομαι. Sed breuior ac facilior via est, quam priùs quoque posui, vt mandata hoc loco sint nomen generis ad præcepta sumpta pro moralibus, & ad ceremonias, atque iudicia. In editionibus aliis huius loci nostris dicuntur vice omnis præceptorum *custodia*: מִשְׁמַרְתּוֹ *mismaroth*, φυλάγματα, vel numero singulari *custodia* מִשְׁמֶרֶת מֵימְרֵהּ *matrath memereh*, *custodiam verbi eius*: vice ceremoniarum חֻקֹּת *chukkoth*, δικαιώματα, *iustificationes*, קְיָמוֹהִי *keiamohi*, *pacta eius*: vice iudiciorum, quæ etiam Hebraico nomine significantur cum affixo מִשְׁפָּטָיו *mispatau*, & Chaldæa דִּינוֹהִי *dinohi*, Græcè ἐντολαί, *mandata*, si-

a de leg. l. 9. c. 4.
b Exod. 22. 26.
c 1. 2. q. 99. a. 5.
d Malac. 2. 14.
e Ephes. 2. 15.
f Ioan. 13. 34.
g to. 1. disp. 43. sect. 1. & 3.
h Ioan. 10. 18.
i c. 14. 31.
k c. 15. 10.

ne *præcepta*: vice mandatorum nominibus Hebræo & Chaldæo cum pronomine significantibus generaliter mandata siue præcepta מִצְוֹתָיו *mitsuothau* פִּקּוּדוֹהִי *pikkodohi*, Græco autem iudicia, κρίσεις. Quocirca in istis nominibus certa distinguendi ratio iniri nequit, licèt tot eorum accumulatio faueat distinctioni præceptorum moralium, ceremonialium, iudicialium, quorum veluti genus denotetur per vltimum editionis nostræ, id est, per mandata.

Ama itaque Dominum Deum tuum.] Dixi particulam inferentem ab Interprete pro coniungente positam, atque in ea vim nonnullam Enarratores attendere. Promiscuè idem Interpres vtitur verbis amandi & diligendi, quamuis in editionibus aliis idem verbum vnum retineatur. Amo dici quidam volunt ab ἅμα *simul*, *vna*, & à עָמַם *hhamam*, quod significat coniunctionem, vel à חָמַם *chamah*, *incaluit*, *arsit*: sicut ἀγαπᾶν, quod hic extat, à עָגַב *hhagab*, *amore flagrauit*. Plus dicunt esse diligere quàm eligere, quasi bis eligere; sed plus amare quàm diligere, quasi dilectio sit incoatus tantùm amor [a]. *Vt scires*, ait Cicero [b], *eum à me non diligi solum; veriùs etiam amari*: & [c], *Clodius valdè me diligit; vel (vt ἐμφατικώτερον dicam) valdè me amat.* Hebræum אָהַב *ahab*, cui simile אָנָה *ana*, & אָוָה *auah* auidum amorem denotare possunt.

Explanatio.

Amandi verbum.

a Iul. Cæs. Scalig. exer. 317.
b l. 13. epist. 48.
c lib. epist. ad Brutum ep. 1.

Et obserua præcepta eius.] Argumentum certum amoris voluntati eius quem ames obtemperare. *Si diligitis me*, ait Christus [d], *mandata mea seruate*: &, *si quis diligit me, sermonem meum seruabit* [e]: &, *Qui habet mandata mea, & seruat ea, ille est qui diligit me* [f]; & *qui non diligit me, sermones meos non seruat* [g]. *Grandem vim obtinet*, inquit Hieronymus [h], *altiúsve, vera dilectio: & qui perfectè amatur, totam sibi amantis vindicat voluntatem.* Sed in aliis editionib. pro præceptis custodiæ sunt, & verbum custodiendi (*& custodies custodiam* vel *custodias eius*, וְשָׁמַרְתָּ מִשְׁמַרְתּוֹ *vescamartha mismarotho*: *custodies custodiam verbi eius*, וְתִטַּר מַטְּרַת מֵימְרֵהּ *vethittar matrath memereh*: καὶ φυλάξεις τὰ φυλάγματα αὐτοῦ. Non legi alibi vocabulum Hebræum aliter quàm pro excubiis, vigiliis, stationibus militaribus, & ad harum similitudinem, quas etiam habebant Leuitæ in tabernaculo. Denotant hoc loco verbum cum nomine sollicitam curam diligentiámque, ne omittatur executio præceptorum Dei: quia, *beati qui audiunt verbum Dei*, præceptúmque, *& custodiunt illud* [i]. Atque ad hoc vsui erant, quamuis superstitiosiùs excogitata, phylacteria, de quibus aliàs egimus. Denique innuit hæc dicendi formula quanti sit facienda lex Dei, & vt arx, thesaurus, valetudo, & quiduis aliud quod plurimum æstimemus, ab omnibus contrariis & impedimentis custodienda.

d Ioan. 14. 15.
e ibid. v. 23.
f ibid. v. 21.
g ibid. v. 24.
h epist. 14.
i Lucæ 11. 28.

Et ceremonias.] Dixi extare in aliis editionibus cum pronomine חֻקֹּתָיו *chukkothau*, קְיָמוֹהִי *keiamohi*, τὰ δικαιώματα αὐτοῦ: quæ voces alibi declaratæ sunt de præceptis ceremonialibus. Cùm parentes Ioannis dicuntur incedentes in omnibus mandatis & iustificationibus [k] Domini, significantur seruasse iustitiam moralem per primum, per secundum legalem & ceremonialem. Sic exponit Toletus [l], mandata referens ad mores; iustificationem iustitiámve ad ceremonias: iudicium ad politiam humanam, testimonium ad promissiones diuinas: de tribus primis esse illud [m]; *Si in iudiciis meis non ambulaue-*

k Lucæ 1. 6.
l ibid. ann. 50.
m ps. 88. 32.

rint, si iustitias meas profanauerint, & mandata mea non custodierint; de vltimis [a], *testimonia tua credibilia facta sunt nimis*; de omnibus [b]; *testimonium Domini fidele, sapientiam præstans paruulis; iustitiæ Domini rectæ, lætificantes corda: præceptum Domini lucidum illuminans oculos; iudicia Domini vera iustificata in semetipsis.*

a ps. 92. 5.
b ps. 18. 8.

Iudicia.] Idem valent etiam cum pronomine מִשְׁפָּטָיו *misphatau*, דִּינוֹהִי *dinohi*: sed Græcè τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, *mandata eius*: significántque mandata siue præcepta iudicialia.

Atque mandata.] Generale nomen est, vt & Hebræum, Chaldæúmque item cum pronomine מִצְוֹתָיו *mitsuothau*, פִּקּוּדוֹהִי *pikkodohi*, comprehendens tres præcedentes species præceptorum, mandatorúmve moralium, ceremonialium, iudicialium, vt nominatim notat Abulensis: licèt alij de consiliis aut præceptis humanis, aut alio modo interpretentur, vt retuli, Græcum autem nomen κρίσεων iudicia significans, ne de iudicialibus mandatis siue præceptis accipiatur, exponetur etiam vt commune dictis speciebus; quoniam cum iudicio traduntur, & iudicium de illis ferendum est, vtrùm obseruata, vel violata fuerint. Nec improbabile tamen est per primum nomen præceptorum, vel Hebræum, Chaldæúmque custodiarum seu obseruationum, vel singulari numero custodiæ siue obseruantiæ, intelligi genus ad tria sequentia, quæ custodiri obseruarique debeant, ita vt per vltimum intelligantur moralia, per duo media ceremonialia, atque iudicialia præcepta. Indicat id Sa noster & Vatablus.

Omni tempore.] Iuxta cæteras editiones (*omnibus diebus*) quia numquam cessandum ab obedientia legis, cuius, vt docui, negatiua præcepta obligant semper & ad semper; affirmatiua semper, non ad semper. Id antea expositum est; quódque aliqui mandata de humanis accipientes omne tempus interpretentur pro quouis in quo illa ferri contingeret, diuersa ab iis quæ Deus immediatè tradidisset, aut à Mose tradi voluisset. Discere præcepit idem Hebræos, ac filios docere, ipsum timere omni tempore quo viuerent super terram [c]: custodire quoque vniuersa mandata ipsius omni tempore [d].

c Deut. 4. 10. c. 14. 23.
d c. 5. 29.

Vers. 2.] Cognoscite hodiè quæ ignorant filij vestri, qui non viderunt disciplinam Domini Dei vestri, magnalia eius, & robustam manum, extentúmque brachium.

PARAPHR.

AD amandum Deum, illiúsque obseruanda præcepta omnia seu mandata mouere plurimùm debet ac solet accepturum ab ipso memoria beneficiorum, siue immediatè nobis collata sint, siue maioribus nostris, in nos autem redundent; atque in nobis perseuerent. Hoc agitur præsenti & sequentibus nonnullis versibus; incipiendo ab admirandis operibus, quæ gesta sunt circa Hebræi populi de captiuitate durissima Ægypti liberationem, quæ opera non viderant ij, quos nunc Moses alloquebatur, sed patres seu maiores eorum in deserto mortui spatio 40. annorum. Licèt verò non pauci adhuc vidissent ex iis, qui egressi fuerant infra ætatem 20. annorum, in qua ætate constituti, non fuerant condemnati ad moriendum in deserto: tamen ex his ipsis nati non viderant. Suadet porrò a conditione propriarum personarum, inquit Caietanus, quæ sunt testes de visu tot mirabilium operum Dei; vt ex hac disparitate inter filios eorum, & ipsos, & conuincantur, & accendantur ad amandum Deum, & seruandum mandata eius. Inculcatum hoc vidimus priùs [a] isto libro, vt nempe veluti oculati testes mirabilium Dei operum pronuncientur; quod & paulò pòst [b] in capite hoc repetitur. Inde quoque Christus exaggerauit beneficium discipulorum, qui vidissent suis oculis, quod nec reges, nec prophetæ, quantumcúmque desiderassent, videre [c] potuerant. Monet porrò Procopius denuò Mosem res in Ægypto gestas inculcare, & ab obliuione populum conari sedulò asserere; quemadmodum scribebat Paulus Philippensibus [d] eadem scribere sibi quidem non pigrum, ipsis autem esse necessarium, ἀσφαλές, tutum, securum, quódque eos constitueret extra periculum. Conducit quædam repetere; quoniam

a c. 1. 19. 30. 31. c. 2. 30. c. 3. 21. c. 4. 3. 9. 33. 34. c. 5. 23. c. 7. 19. c. 9. 2. c. 10. 21.
b v. 7.
c Luc. 10. 23.
d Philip. 3. 1.

—[e] *decies repetita placebunt:*

e Hor. de arte.

Quo pacto in extrema senectute iterans Ioannes illud, *filioli diligite vos inuicem*, dignanti se mirantibus respondit sententiam, *Domini præceptum est, & si solum fiat, sufficit.* [f] Talis & parœmia Græca δὶς καὶ τρὶς τὰ καλά.

f Hieron. de script. eccl. in Ioannem.

Cognoscite hodie quæ ignorant filij vestri.] Futuri temporis verba in aliis editionibus transtulit nostra imperatiuè, vt sæpè alias (*& cognoscetis hodie, quod non filij vestri.*) Caietanus explicat suspensam sententiam vsque ad 7. versum (*oculi vestri viderunt*, &c.) considerabitis hodie, quod non filij vestri (qui non viderunt subiuncta opera Dei) vos nempe, qui oculis vestris vidistis illa. Alij apud Oleastrum; quoniam non cum filiis vestris loquor: aut, non cum illis paciscitur Dominus pactum hoc: aut non cum iis loquitur. Insinuat vltimam Vatablus; vt scire ac intelligere ostendant opere ipso, id quod ipsimet viderant, non filij, & quos idcirco alloquebatur Moses potissimùm, non filios. Eodem recidunt omnia: & cognoscere idem est hîc quod considerare in memoriam reuocando.

Explanatio.

Cognoscere idem quod considerare.

Qui non viderunt disciplinam Domini Dei vestri.] Editiones reliquæ priore membro ponentes per se (*quæ*, vel *quod*, vel *quia non filij vestri*) in isto iungunt duo verba (*qui non cognouerunt, neque viderunt*, &c.) & Græca numero singulari habet (*Domini Dei tui.*) Disciplina dicitur hoc loco מוּסַר *musar*, אוּלְפָנָא *ulpana*, παιδεία. Primum nomen Pagninus vertit eruditionem: Oleaster post Munsterum hæreticum, & Vatablum (qui vtitur etiam disciplina) castigationem; quoniam, inquit Oleaster, de punitione, non de eruditione Ægyptiorum sermo est, & יָסַר *iasar* castigare significat; quod exemplis probat [g], quibus addi plura possunt: & de ista castigatione Ægyptiorum ac Pharaonis, interpretantur etiam Hugo, & Rickelius: quamuis Abulensis, Vatablus, & ex nostris Sa, Corneliúsque de alia qua Hebræos præsertim post egressum ex Ægypto quando murmurauerunt vel adorauerunt vitulum, &c. tanquam adhuc pueros, quod παιδεία magis insinuat; Chaldæum autem nomen doctrinam, quæ verbis tradi potest atque verberibus: ita vt de his vulgò etiam disciplinæ vox vsurpetur. Non repetam quæ de disciplinæ nomine do-

g Prou. 19. 19. Ier. 31. 18.

Disciplinæ vox.

cui

cui in Leuitico [a] & Sapientia [b], & Psalmis [c]. Augustinus [d] παιδείαν docet propriè esse per molestias eruditionem; proptereáque tractatores ecclesiasticos vertere sæpe id nomen disciplinam, hoc est, molestam & laboriosissimam instructionem.

a c.26 23. b c.6.12. c psl.2.12. psl.17.37.psl.49.17 psl.118.66. d in psl.118. concio.17. e v.21.

Magnalia eius.] De hac voce dixi priore [e] capite: vbi Græcè sunt τὰ μεγάλα, sicur hîc: & Hebræum nomen idem quod hoc loco: nisi quod ibi est plurale, hîc singulare גָּדְלוֹ *godlo*.

Et robustam manum, extentúmque brachium.] Omisit ad vtrumque nomen brachij & manus pronomen (*eius*) Interpres. De his autem etiam egimus præcedentibus [f] capitibus.

f c.3.24.c.4.34.c.5.15.c.6 21.c.7.8.19.c.9.17.c.9.26.

Vers. 3.] Signa & opera, quæ fecit in medio Ægypti Pharaoni regi, & vniuersæ terræ eius.

Paraphr. DIsciplinæ, robustæ manus, extenti brachij Dei effecta enumerantur deinceps; versu autem isto plagæ decem quas intulit ad liberandum populum Hebræum, toti Ægypto, regique ipsius Pharaoni. De his non est modò disputandum, & alibi oblata occasione disputauimus vel hoc ipso libro, vel in præcedentibus duobus, vel in Psalmis, vel in libro Sapientiæ, vel in actibus Apostolorum, vel in Canonicis Catholicísve epistolis. Opportuna verò Abulensis admonitio est, plagas illas ita communes fuisse toti Ægypto, vt omnes passim habitatores comprehenderent, non tamen Hebræos siue in terra Gessen, quæ ipsis ad habitandum propriè attributa fuerat, siue in aliis terris per Ægyptum, vbi permixti Gentilibus viuebant. Probatur id facilè ex Exodi cap. 8. & 9. & 10. & 12. affirmátque Augustinus [g]. Addit Pererius [h] noster excipiendos videri aduenas & peregrinos, qui aliis ex regionibus in Ægyptum varias ob causas venerant: præterea si qui Ægyptiorum nihil peccauerant in Hebræos: quamuis fieri secùs quoque potuerit, cùm in generali punitione alicuius gentis vel ciuitatis boni simul cum malis affici soleant calamitatibus iisdem. Adhæc existimat [i], contra mentem Augustini [k], qui habitabant in terra Gessen vnà cum Hebræis Ægyptios plagis comprehensos, vtpote qui Hebræos æquè ac alij, & fortasan magis insectarentur. Quòd autem hîc exprimitur Pharaoni regi signa & opera facta, causa est quoniam quæ fiunt in alicuius ditione, ad eum spectant, cuius ille dominium habet, & lædi censetur, qui læditur in rebus suis, & maximè in filiis: ex quibus carissimus esse primogenitus solet: tandémque ipsemet submersus est, vt sequentia loquuntur.

g q.16. in Exod. h in Exod. 7 disp.12. n.74. & 75. i n.78. k in Exod. q.44.

Explanatio. *Signa & opera.*] Habent editiones reliquæ coniunctionem ante signa atque pronomen (*eius*) post vtrumque nomen: pro operibus quæ Hebraicè significant cum pronomine מַעֲשָׂיו *mahhasau*, & Chaldaicè עוֹבָדוֹהִי *hhouadohi*, sunt Græcè τὰ τέρατα αὐτοῦ, *prodigia eius*. Quid signa & prodigia significent, alibi vidimus. Ex adiunctis rectè indicauerunt LXX. operum loco prodigia ponere. In Psalmo 43. [l] opus quod operatus est Deus dicitur de similibus operibus, quibus debellando gentes introduxit Hebræos in terræ promissæ possessionem.

l v.2.

Quæ fecit in medio Ægypti.] In tota etiam

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A Ægypto, non exactè ac præcisè in medio dumtaxat eius. Vt hîc in medio, sicut & alibi, non sit aliud quàm intra. Sic videlicet dicitur Ephrem habitasse in medio filiorum Heth [a], dominari quis in medio inimicorum [b], & similia non pauca. Quo pacto operatum Deum salutem in medio terræ [c], ad literam exposui [d] palàm, & in conspectu omnium, & quidem nominatim quando populum de seruitute Ægyptiaca eduxit adeò multis & magnis editis prodigiis: quod præsenti loco nostro indicatur. Talia, habitare in medio populi [e], transire per medium aliquorum [f], effundere sanguinem in medio ciuitatis [g], ducem esse in medio [h], id est, inter alios, palàm, securè, absque impedimento, confidenter, sine B metu. Vnde quandoque vertit Interpres noster (*inter eos*) quod in aliis est (*in medio*) vt; *Satan* [i] *affuit inter eos*; &, sortem mittere cum aliis [k], iuxta editiones reliquas (*in medio eorum.*) Nec fortassis aliud per se valet, stetisse Christum in medio discipulorum, quàm inter illos. Eodem sensu canitur Psalmo 134. [l] *Et misit signa & prodigia in medio tui Ægypte: in Pharaonem, & in omnes seruos eius.*

a Gen.23.10. b psl.109.2. c psl.73.12. d ibidem. e 4.Reg.4.13. f Lucæ 4.30. g Ezech.24.5. h c.12.12. i Iob.1.6. k Prou.1.14. l v.9.

Pharaonis regi.] De hoc nomine quod commune fuit pluribus Ægypti regibus, egimus aliis in locis. Quomodo facta intelligantur illi signa, & opera hîc paulò antè docuimus. In cap. 6. [m] signa atque prodigia magna & pessima in Ægy- C pto facta memorantur contra Pharaonem, & omnem domum illius in conspectu Hebræorum. In cap. 7. [n] iubentur Hebræi recordari quæ fecerit Dominus Deus eorum Pharaoni, & cunctis Ægyptiis, plagas maximas, quas viderant oculi eorum, & signa, atque portenta, manúmque robustam, & extentum brachium, vt educeret eos.

m v.22. n v.18.19.

Et vniuersæ terræ eius.] Monuimus quoque qua ratione plagæ terram vniuersam Ægypti, eiusdémque habitatores comprehenderint.

Vers. 4.] Omníque exercitui Ægyptio- D rum, & equis, ac curribus: quo modo operuerint eos aquæ maris rubri, cùm vos persequerentur, & deleuerit eos Dominus vsque in præsentem diem.

Paraphr. PRior versus ad plagas illatas intra Ægyptum videtur pertinere: hîc ad submersionem vniuersi exercitus Ægyptiorum in mari rubro cum equis & curribus eorum, ac ipsorum rege Pharaone quando egressos ex Ægypto Hebræos, licèt obtenta venia, persequebantur, nullo ex iis viuo relicto. In Psalmo 135. [o] describitur hoc idem; *qui diuisit mare rubrum in diuisiones, & eduxit Israel per medium eius: & excussit Pharaonem &* E *virtutem* (exercitum) *eius in mari rubro*; in 77. [p] *interrupit mare, & perduxit eos, & statuit aquas quasi in vtre: & inimicos eorum operuit mare*: in 110. [q] *increpuit mare rubrum, & exsiccatum est, & deduxit eos in abyssis sicut in deserto: & saluauit eos de manu odientium, & redemit eos de manu inimici: & operuit aqua tribulantes eos; vnus ex eis non remansit.* Aliis præterea in locis narratur eadē historia [r]. Cognosce quæ commērati sumus ad indicata in margine loca ex libris Numerorum, Psalmorum, Sapientiæ, atque aliis, qui vel eadem explanauerunt, vel alia librorum aliorum, præsertim Exodi.

o v.13.14.15. p v.13.53. q v.9.10.11. r Exod.14. toto, & c.15. in cant. Nu.21.14. Ios.2.10.c.4.23.2.Esd.9.9.10.11. Iud.5.11.12.13.Sap.10.18.19.10.c.14.5.6.19.7.8.9.Es.51.10.1.Mach.4.9.

Explanatio.

Omnique exercitui Ægyptiorum] Editiones aliæ (*& quæcumque fecit exercitui Ægyptiorum*) Græca verò habet δύναμιν. Cecinit Moses [a] exercitum Pharaonis proiectum in mare, atque currus. Emendati codices Græci habent καὶ ὅσα ἐποίησε τὴν δύναμιν τῶν αἰγυπτίων, *& quæ*, siue *quæcumque fecit virtutem Ægyptiorum*. Augustinus in locutionibus putat huc interpretes nostros quosdam Latinos minùs intelligentes, noluisse dicere virtutem, sed virtuti, vel exercitui: quoniam id quod ait Græcus δύναμιν, nonnulli exercitum intellexerunt. Sed elegans, inquit, locutio est (*quæ fecit virtutem eorum*) intelligendum quid eam fecit: quoniam ad nihil eam redegit. Ab exercitio seu exercitatione denominatum constat exercitum.

a Exod. 15. 4.

Et equis] Pronomen (*eius*) exprimitur in cæteris editionibus: Græca post currus ponit τὴν ἵππον, *equitatum*, vel *equites*. Masculino genere ὁ ἵππος equum significat. Sic apud Herodotum χιλίη ἵππος, *mille equites*, vel μυρίη, *decem millia*: apud Thucydidem διακοσία, *ducenta*: apud Xenophontem ἵππος ὡς χιλίαν, *equitatus*, aut *equitatus circiter mille hominum*: apud Æschinem περσικὴ ἵππος, *Persicus equitatus*. Collegit hæc exempla Græci thesauri auctor. Aliter τὸ ἱππικόν, *equitatum* dicunt. *Equum & ascensorem proiecit* Deus *in mare* [b]: & hauddubiè cum equis equites, vt & eum curribus vectores perierunt. Quamuis autem equitem vsurpent interdū Latini pro equo [c], & quadrupedem etiam equitem [d], id est, equum dicant, immò & equum, qui sub homine graditur, equitare [e], non solùm hominem qui equo vehitur: tamen equum pro equi insessore simul non memini, licèt currus vsurpet Virgilius [f] pro equis, dumitari currus, aut infrænari dicens. In cantico [g] Mosis quod legimus *ingressus est eques Pharao*, Hebraicè & Græcè est *equus*, סוס *sus*, ἵππος, Chaldaicè *equitatus*, סוסותא *susauath*: monétque Iansenius [h] in antiquis codicibus esse (*equus Pharao*) accipiendo Pharao in genitiuo casu, & equum pro equis ac equitibus. At ibidem additur (*cum curribus & equitibus suis*) & initio eiusdem cantici equus ab ascensore distinctus ponitur. An passim vsi equis Hebræi, tum verò in bellis, & equitandi quis vsum adinuenerit, alibi [i] docui, & antiquiorem esse, quàm vel hippocentauros, siue centauros, vel Neptunum cognominatum propterea hippium, vel Amazonas, vel Bellerophontem, vel in Græcia Ixionem, id est, in Thessalia regione illius; qua de re Lælius [k] Bisciola noster. Sed in cap. 17. [l] libri nostri rursus videndum quo pactu regi equorum inlubita multiplicatio esset.

b Exod. 15. 1.
c Virg. 3. Georg.
d Enn. in 7. annal. apud Gell. l. 18. c. 5.
e Lucil. apud Gell. sup. Vide etiam Macrob. l. 6. c. 9.
f 7. & 12. Æn.
g Exod. 15. 19.
h ibidem.
Equorum vsus.
i in Eccl. 30. 7.
k to. 2. hor. subsecciu. l. 12. c. 4.
l v. 16.

Ac curribus.] Collectiuè ponitur singulare nomen Hebræum cum pronomine רִכְבּוֹ *richbo*. Græcè sunt τὰ ἅρματα, aliàs ὀχήματα. De curruum quoque inuentione [m] alibi dicta consulere potes; vbi nonnihil attigimus de falcatis seu ferreis ferratisve ad perturbandas hostium acies comparatis. Tertullianus [n] Trochilum Argiuum currus auctorem facit, opúsque suum dicasse ait Iunoni: & alios memorat quadrigæ inuentores, sed ad spectacula. Vehiculi genera plura sunt cisij, esledi, petoriti, carri, carrucæ, carpenti, pilenti, arceræ, plaustri, rhedæ, sarraci, epitedij, vel epirhedi, couini, arcirmæ, thensæ, lecticæ, de quibus Alexander [o] ab Alexandro & Scholiastes Tiraquellus. Ex his quædam vehicula, siue currus bellici, ἅρματα πολεμικά, siue πολεμιστήρια erant & militares, non ad viam duntaxat faciendam, aut onera conuehenda.

m in ps. 67. 18. in Act. 8. 28.
n de spectac. c. 9.
Curruum repertor.
Vehiculi genera.
o l. 2. c. 30.

A Describit illius generis esseda [a] Iulius Cæsar: *Genus hoc est ex essedis pugnæ*, inquit. *Primò per omnes partes perequitant* (de Britannorum agit pugnis, etsi Belgæ quoque ac Galli in suis eadem adhiberent) *& tela coniiciunt, atque ipso terrore equorum* (qui erant exercitati agitandis in prælio essedis, quod insinuat Virgilius [b], Belgica vocans esseda; *Belgica vel molli melius feret esseda collo.*) *& strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: & cùm se inter equitum turmas insinuauere, & ex essedis desiliunt, & pedibus præliantur. Aurigæ interim paulatim è prælio excedunt, atque ita se collocant; vt si illi à multitudine hostium premantur, expeditum ad suos*

a 4. de bello Gall.
b 3. Georg.

B *receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant: ac tantùm vsu quotidiano, & exercitatione efficiunt, vt in decliui, ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, & breui moderari ac flectere, & per temonem percurrere, & in iugo insistere, & inde se in currus citissimè recipere consueuerint.* Britannos Mela [c] bigis dimicare solitos prodit, & curribus Gallicè armatos, eósque Couinos Lucanus [d] appellat; sicut couinarium, qui huiusmodi agit equum, Tacitus [e]. Existimat Abulensis hoc loco sermonem esse de curribus falcatis, quas & quadrigas nominat, à quatuor equis: hósque equos armatos fuisse dicit, ac in frontibus habuisse longos & acutissimos enses: rotis verò etiam affixos multos cultros in mo-

c l. 3. c. 6. vel 4.
d 3 Pharsal.
e in vita Agricolæ.

C dum falcium: insedisse cuilibet curui milites quatuor vel quinque inde iaculis vtentes: currus illos planioribus tantùm locis vtiles extitisse (id Vegetius [f] etiam tradit) ideò nunc in vsu non esse. Addit magni valoris fuisse, quoniam magni reges non poterant habere nisi 400. vel 500. de his mentionem sæpe fieri in libro Regum. In illius libro primo [g], vt omittam sexcentos currus electos, & quidquid in Ægypto curruum erat quod Pharao tulit cum ducibus exercitus contra Hebræos qui enafferant [h], lego Philisthiim congregatos ad præliandum contra Israël cum triginta millibus curruum: in 2. [i] quòd occidit Dauid de Syris septingentos currus: in 3. [k] quòd Salomon muniuit ciuitates curruum, id est, in

f l. 3. c. 24.
g c. 13. 5.
h Exod. 14. 7.
i c. 10. 18.
k c. 9. 19.

D quibus reseruabantur currus bellici, inquit Lyranus [l]: & quod habuit mille quadringentos currus [m] (indicatur id etiam in c. 1. Cant. [n] *equitatui meo in curribus Pharaonis*) quos emit à negotiatoribus illius (*assimilaui te amica mea*) nempe vt adeò mihi cara sis quàm res illæ, tam fortis meus in te amor, quàm sunt eædem, & vicissim vt castrorum acies ordinata tu [o]. Rursum Dauid spe diuina plenus; *hi in curribus* [p], ait *& hi in equis: nos autem in nomine Domini Dei nostri inuocabimus.* Sed falcatos currus exprimit sola Iudicum [q] historia: profanæ autem historiæ scriptores Curtius [r] ac Liuius [s], & qui de militia præcipiunt Ælianus [t], atque Vegetius [u]; quos Lucretius [x] cognominat falciferos; Valerius [y] Flaccus falcatos; Græci

l ibidem.
m sup. v. 16. & v. 9.
n
o c. 6. 3. 9.
p ps. 19. 8.
q c. 1. 19. c. 4. 3. 13.
r l. 4.
s l. 7. dec. 4.
t c. 22.
u l. 3. c. 24.
x l. 3.
y l. 6.

E ἅρματα σιδηρᾶ, *currus ferreos*, siue *carpenta & plaustra ferrea*, vt etiam loquitur Scriptura [z]; vel ἅρματα, vel τέθριππα, aliis δρεπανηφόρα, *currus falciferos*, vt Lucretium quoque locutum modò retuli. Sic Suidas [aa], Arrianus [bb], Diodorus [cc]. Ex citatis autem aliis auctoribus Curtius præsertim quadrigas falcatas hoc pacto describit. *Ex summo temone hastæ præfixæ ferro eminebant; vtrinque a iugo ternos direxerant gladios, & inter radios rotarum plura spicula eminebant. In aduersum alia deinde falces summis rotarum orbibus hærebant, & alia in ter-*

z a Reg. 12. 31. 1. Par. 20. 3. Ios. 17. 16. 18. Amos 1. 3.
aa voce δρεπανηφόρα.
bb 2. de gestis Alex.
cc lib. 17.

ram

tam demissa: quidquid obuium concitatis equis fuisset, amputatura. Suidas, *in ipso falciferarum quadrigarum rotarum*, inquit, *orbe medio, seu in axe, erant areæ falces circumcirca: illis autem hostem inuadentibus accedebat vt ordines perturbarentur; & qui in eas incidebant, miserabiliter peribant: falcibus enim agitatis, alij quidem per pedes, alij verò per arma prehensi, trahebantur longe diuque, & interficiebantur.* Has Dario fuisse testatur, cùm Alexander bellum ipsi faceret. De hoc eodem genere currus profertur à Thoma [a] Dempstero auctoris incerti de rebus bellicis talis descriptio. *Huiusmodi pugnacis vehiculi genus, quo armis præter morem videtur instructum, reperit Parthica pugna necessitas. Sed hoc singulis benè munitis iunctis equis, duo viri, vestitu & armis, ferro diligenter muniti, citato cursu in pugnam rapiunt; cuius posterior supra currum pars cultris in orbem extantibus communitur; videlicet ne facilis à tergo cuiquam præbeatur ascensus: falces verò acutissimæ axibus eiusdem currus aptantur, in lateribus suis ansulas habentes, quibus innexi funes, pro arbitrio duorum equitum, laxati quidem explicant, repressi autem erigunt falces; qualia verò huiusmodi machinæ funera hostibus immittant, vel quas turbatis ordinibus strages efficiant, dicent melius qui vsu bella cognoscunt.* Sic ille anonymus. Apud Rhodiginum [b] leges ἅρματα πολεμικὰ καὶ δρεπανηφόρα, *currus bellicos falciferósque*, seu *falcatos*: Libyes ex curribus pugnasse, sicut apud Homerum heroes, duobus ad illos adhibitis equis, etiamsi Hector audacia præstans quatuor vteretur: currum inscendere solitum parabaten siue anabaten, hoc est, aurigam, & hopliten, id est, armatum: Synorido vsos alios in bello, quæ biga erat currusque non plenus, sed ex duobus iunctus equis, alio nomine δίφρος, quasi δυοφόρος, *duos ferens*: quadrigam plerúmque fuisse qui dicebatur falcatus currus. De instructione curruum bellicorum præcipit Leo [c] Imperator. De hoc item argumento nonnihil Serarius [d] noster, déque arte curribus obsistendi ex Curtio [e], Frontino [f], Plutarcho [g]: de vsu eorumdem apud Persas Brissonius [h], proferens eosdem auctores quos citaui cum descriptione; ac illum ipsum auctorem anonymum, cuius opus de rebus bellicis Notitiæ imperij subijcitur, & quē prolatum retuli à Dempstero: idem porrò huius rei inuentum Semiramidi regibúsve Assyrijs tribuendum censet si Ctesiæ habeatur fides quem laudat Diodorus [i]; Cyro, si Xenophonti [k]; Macedonibus, si Hesychio [l]. Prætérea tropologiam currus, de qua copiosè Bernardus [m], de malitia, cuius rotæ quatuor sint, sæuitia, impatientia, audacia, impudentia; equi duo, terrena potentia, sæcularis pompa; aurigæ, tumor, & liuor. Item de curru elationis potentiæ temporalis, cuius auriga tumor præsumptionis & audaciæ, habens equum propriæ confidentiæ; rotæ præceps mobilitas vanitatis, & felix successio prosperitatis: de curru altitudinis conuersationis & vitæ; cuius auriga sermo commonitionis diuinæ; equus votum perseuerantiæ; rotæ horrenda terribilitas tormentorum & mira delectabilitas præmiorum: de curru celsitudinis contemplationis & gratiæ; cuius auriga amor cœlestis patriæ; equus desiderium beatitudinis & vitæ; rotæ improbatio gloriæ mundialis, & diuinæ reuerentia maiestatis. Primum attribuit Pharaoni in quo sit mortuus [n]; secundum Eunucho reginæ [o] Candacis; tertium Eliæ [p]. Philo [q], Origenes [r], Augustinus [s], Gregorius [t] per currum Pharaonis mysticè interpretantur superbiam volubilis sæculi, fastum mundanæ elationis, honores, & modum quo mala inseruntur; lasciuiam, libidinem, superbiam, leuitatem; dæmones etiam & affectus animæ; item persecutores fidelium Imperatores Rupertus [a]: præterea in anima peruersa, gulam, fornicationem, iram, superbiam Nyssenus [b]. Plato ab Eugubino [c] citatus currui similem hominem faciebat equorum duorum furoris & cupiditatis, quorum ratio regeret habenas. Distinguunt alij [d] triplicem currum luxuriæ, auaritiæ, superbiæ: primi rotas esse gulam, mollitiem vestium, otium, turpitudinis libidinem: secundi pusillanimitatem, inhumanitatem, contemptum Dei, mortis obliuionem: tertij sæuitiam, impatientiam, audaciam, impudentiam.

a Pascas. ad Ioan. Rosinum lib. 1. c. 10.
b lib. 31. c. 31.
Instructio curruum.
c de bellico apparatu c. 6. nu. 26. & c. 14. nu. 81. & seqq.
d in Iudic. c. 1. pag. 27.
e lib. 4. de Alex.
f lib. 2. c. 3.
g de Eumene, & in Lucullo, & parall.
Tropologia currus.
h 3. de regno Persarum pag. 289.
i lib. 2.
k lib. 6. Cyripæd.
l in lexico.
m serm. 39. in Cant. & in lenten.
n Exo. 15. 4.
o Act. 8. 22.
p 4. Reg. 2. 11.
q de migr. Abr.
r hom. 15. in Iosue.
s in Ps. 19.
t in 1. Reg. 8.
Currus Pharaonis interpretatio mystica.
a 2. in Exo. c. 31.
b de vita Mosis.
c in Ps. 44.
d Balthas. Paez in canticū Moysi sect. 3. 4. 5. annot. 6. & seqq.

Quomodo operuerint eos aqua maris rubri.] Iuxta editionem Hebræam, & Chaldæam (*quomodo inundare fecit*, videlicet Deus, vel *natare aquas maris rubri super facies eorum*, aut *in facie eorum*, הציף *hetsiph*, יציף *atteph*: iuxta Græcam (*inundauit aqua*, ἐπέκλυσεν ὕδωρ.) *Reuersa aqua operuerunt currus & equites cuncti exercitus Pharaonis, qui sequentes ingressi fuerant mare: nec vnus quidem superfuit ex eis* [e]: *flauit spiritus*, siue *ventus*, *& operuit eos mare* [f]: *submersi sunt in mari rubro, abyssi operuerunt eos* [g]: *inimicos eorum operuit mare* [h]: *operuit aqua tribulantes eos: ingressus est equus Pharao cum curribus & equitibus eius in mare rubrum, & reduxit super eos Dominus aquas maris* [i]. Id expositum est alibi, & quod esset mare rubrum, cur ve ita nominatum; atque quo pacto visi tamdiu pòst fuerint in illo mari rubro tractus curruum, rotarúmque orbitæ, vt meminerunt Diodorus Tharsensis [k], Gregorius Turonensis [l], Paulus Orosius [m]. Cæterùm Pharao Ægyptius imperator, vt loquitur Tertullianus [n]; quia populum Dei aliquando afflictum, diu Domino suo denegatum persecutus, in prælium irruit; post tot documenta plagarum, discidio maris, quod soli populo peruium licebat, reuolutis fluctibus periit. Decuit quoque aquis suffocari, qui mares iisdem suffocauerat Hebræorum [o], quemadmodum priùs versæ in sanguinem fuerant, & quasi ad potandum præbitæ propter sanguinis innocentis effusionem; vt per quæ peccauerat, per hæc & torqueretur [p]; ac eductus ex aquis Moses, quod ipse suo nomine significat, causa esset aliquando interitus Pharaonis in aquis, quemadmodum obseruauit Augustinus [q].

e Exo. 14. 28.
f c. 15. 10.
g vers. 5.
h Ps. 77. 53.
i Exo. 15. 19.
k ibid. in catena Lipom.
Pharaonis mors.
l 1. hist. Fr. cap. 10.
m 1. hist. c. 10.
n de pœnit. c. vlt.
o Exo. 1. 16.
p Sap. 11. 17.
q serm. 89. de temp.

Cùm vos persequerentur] Addunt editiones aliæ (*post vos*, aut *a tergo vestro*, אחריכם *acharechem*, בתריכון *botrechon*, ἐκ τῶν ὀπίσω ὑμῶν: quamuis in emendatis Græcis codicibus sit pronomen primæ personæ, ἡμῶν, nempe κατεδιώκετον αὐτοὺς ἐκ τῶν ὀπίσω ἡμῶν. Narrantur Ægyptij persecuti vestigia præcedentium vsque quo reperirent Hebræos in castris super mare [r]: licèt quod habet editio nostra de vestigiis, in aliis extet dumtaxat de persecutione post illos. Itaque in vestigiorum nomine constitui vis non debet.

r Exo. 14. 9.

Et deleuerit eos Dominus.] Cùm persequentes Ægyptij Hebræos ingressi essent per medium maris, & Moses extendisset manum contra mare, reuersum est primo diluculo ad priorem locum, fugientibúsque illis occurrerunt aquæ, & inuoluit eos Dominus in mediis fluctibus, reuersæque aquæ operuerunt currus, & equites cunctis exercitus Pharaonis, qui sequentes ingressi fuerant mare, nec vnus quidem superfuit ex eis [s]. *Disce*, ait Tertullianus [t], *Christum expugnatorem*

Interitus exercitus Pharaonis.
s ibid. v. 23. 27. 28.
t 4. contr. Marc. c. 10.

spiritualium hostium spiritualiter armatum, & spiritualiter bellicosum intelligendum. Nam hic mundus per equum; diabolus per ascensorem significatur. Nota verò etiam analogia inter mare rubrum & baptismum, ac quo pacto submerguntur peccata in baptismo; quod Augustinus [a], Bernardus [b], Nyssenus [c], aliique declarant, post Paulum [d] qui baptismum in mari vocat.

Analogia maris rubri & baptismi.

a 12. cont. Faust. c.29. & tract. 11. in Ioan.
b serm. 39. in Cant.
c de vita Mosis.
d 1.Cor.10. 2.

Vsque in præsentem diem.] Aliter (*vsque in diem hunc*; aut, *vsque in hodiernum diem*, עַד הַיּוֹם הַזֶּה *hhad hasion hazzeh*, עַד יוֹמָא הָדֵין *hhad ioma haden*, ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας. Dixit Moyses ad populum; *Nolite timere, state, & videte magnalia Domini, quæ facturus est hodie: Ægyptios enim, quos nunc videtis, nequaquam vltrà videbitis vsque in sempiternum* [e]. Putat Hugo non solùm de Ægyptiis sermonem esse, sed etiam de aliis. Ex antecedentibus tamen & consequentibus satis liquet de Ægyptiis dumtaxat agi, qui submersi dicuntur.

e Exo.14. 13.

Vers. 5.] Vobísque quæ fecerit in solitudine, donec veniretis ad hunc locum.

PARAPHR. PAucis verbis multa continentur, in gratiam Hebræorum gesta mirabiliter à Deo, postquam ex Ægypto liberati miris quoque modis, annorum 40. spatio peregrinati sunt in deserto. Quia verò ad amorem Dei, & obseruantiam mandatorum hortatur Moyses populum; ideo, ait Hugo, ostenso quanta fecerit inimicis eorum propter eos, ostendit quanta beneficia præstiterit eis. Peti debent illa ex præcedentibus libris Exodi, Leuitici, Numerorum; & ex his, quæ in commentario duorum postremorum diximus, vel etiam Psalmorum, libri Sapientiæ, Actuum Apostolicorum.

Explanatio. *Vobísque quæ fecerit.*] Videlicet, cognoscite, quæ ignorant filij vestri, nec viderunt, vt versu 2. dictum est: ac nomen præterea Domini suppleri debet, quod versu erat præcedente.

In solitudine.] A mari rubro vsque ad eum locum, in quo erant Hebræi, quando Moses hæc loquebatur. Hæc solitudo cognominatur c. 8. [f] magna atque terribilis, in qua erat serpens flatu adurens, & scorpio, ac dipsas, & nullæ omnino aquæ. Per eamdem fuerunt 42. mansiones, de quibus actum est priore libro.

f vers. 15.

Donec veniretis ad hunc locum.] Is describitur initio libri præsentis, & in fine capitis tertij vocatur vallis contra fanum Phogor: qui locus pertinebat ad regum Amorrhæorum ditionem.

Vers. 6.] Et Dathan, & Abiron filiis Eliab, qui fuit filius Ruben: quos aperto ore suo terra absorbuit cum domibus & tabernaculis, & vniuersa substantia eorum quam habebant in medio Israël.

PARAPHR. INter plures alias diuinas animaduersiones siue punitiones admirabiles, quas exercuit Deus in deserto, illam de industria videtur Moses voluisse nunc recensere, quæ pertinuit ad seditiosos ambitiosósque detrectantes subesse imperio Mosis & Aaron. Erat enim Moses non multò pòst ex hac vita migraturus; & sibi iam successorem Iosue designauerat, Aaroni autem Eleazar filius in summo sacerdotio successerat; verendúmque erat, ne pro more, post obitum Mosis Hebræi aduersùs illos rebellarent. Historia ipsa in cap. 16. & 26. Numerorum declarata est; vbi nominantur præterea Hon ex immediato patre Pheleth, de filiis Ruben, & Namuel ex Eliab: Core autem de filiis Leui. Sed nunc omittitur Core de tribu Leui, quia iam Eleazar fungebatur Pontificatu, vt dixi.

Explanatio. *Et Dathan, atque Abiron.*] Repetunt editiones reliquæ (*& quæ fecerit*, vel *fecit*, nempe Dominus, וַאֲשֶׁר עָשָׂה *veascer hhasah*, וְדָתָן *vedathanad*, καὶ ὅσα ἐποίησε. Appellantur cap. 26. [a] principes populi.

a vers. 9.

Filiis Eliab.] Sic in cap. 16. [b] libri præcedentis; sed in cap. 26. [c] vt etiam hîc paulò antè notaui, annumeratur Namuel filiis Eliab.

b vers. 1.
c vers. 8.

Qui fuit filius Ruben.] Non quòd Ruben genuerit ipsum immediatè, alioquin, vt Abulensis ratiocinatur, sequeretur Dathan & Abiron quando desertum introierunt, ætatis annos circiter 150. habuisse, vel etiam 165. Siquidem Ruben cùm primùm ingressus est Ægyptum, erat 46. annorum. Ergo filius Ruben dicitur eo modo, quo Asa rex filius Dauidis [d], necnon Ezechias [e], & Iosias [f]; Elisabeth de filiabus Aaron [g]; quoniam de genere illorum quorum filij nominantur. Erat Ruben primogenitus inter filios Iacob, ideóque qui ex illa tribu erant, ægrè ferebant principatum politicum esse in tribu Leuitica, cuius erat Moses, simul cum sacerdotali, quem gerebat ex eadem tribu Aaron frater Mosis.

d 3.Reg 15. 11.
e li.4. 18.3.
f c.22.2.
g Luc.1.5.

Quos aperto ore suo terra absorbuit.] In cap. 16. [h] libri præcedentis dirupta scribitur terra, & aperiens os suum deuorauisse illos cum tabernaculis suis, & vniuersa substantia eorum; illi verò descendisse viui in infernum operti humo, & periisse de medio multitudinis: in cap. 26. [i] aperiens terra os suum deuorauisse Core: rursus de Dathan & Abiron, quòd aperta terra deglutiuit & operuit eos, vt canitur in Psalmo 105. [k] Quæ qua ratione intelligi debeant dictis locis declaratum est, simúlque quo pacto metaphoricè tribuatur terræ os atque absorptio & deglutitio, quod Abulensis adhuc hîc explicat; obiter fabulam Iudaicam reiiciens, de qua & nos cum ipso in libro priore, quòd creauerit Deus initio cum aliis decem coæuis in die sexto, cùm sol vellet occidere ad introitum horizontis ante principium sabbati. Ibidem quid videatur de miserabilium salute vel damnatione asseri probabiliter posse, ac verùm tali genere mortis aliqui perierint. Existimat Ribera [l] noster, viuos mittendos Antichristum, & Pseudo-prophetam in stagnum ignis subitò raptos à dæmonibus, spiritu oris Christi, hoc est, iussu illius; acerbius autem id esse, quàm si prius morerentur; quod item de illis insinuat, de quibus hîc agitur. Quamuis tandem de vtrisque affirmet in ipsa via absorptionis mortem expertos, & experturos, quia statutum est omnibus hominibus semel mori [m]. Lege Thomam [n] Maluendam de Antichristo.

h vers. 30. & seqq.
i vers. 10.
k vers. 17.
l in Apoc. 19.20.n.34. *Antichristus & Pseudo-propheta quo genere mortis peribunt.*
m Hebr 9. 27.
n li.10 c.25. *Demus l. 12 quid.*

Cum domibus] Chaldaicè (*& homines domus eorum*, וְיַת אֱנָשׁ בָּתֵּיהוֹן *veiath enos batthehon.*) Domus, ait Abulensis, vocatur hîc non ipsa compositio ex parietibus, & tecto, atque fundamento; quia in deserto nihil tale habebant; sed congregatio omnium domesticorum, scilicet

viri

viri & vxores cum tota familia: quemadmodum etiam domus Iacob [a] Hebræos omnes significat; & domus Assaraci [b] Romanos descendentes ab Assaraco Troiano patre Anchisæ, ex quo Æneas: domus Aaron [c] tribum Leuiticam; domus Dauid [d] descendentes ab illo; domus [e] Zaboli particularem familiam ex qua erat Achan: domus quælibet constans ex viro, vxore, seruo, vel boue aratore [f]. Quæ sunt sex domus acceptiones, quæ multis adhuc exemplis testimoniisve omnia generis Scriptorum comprobari possunt: & præterea vt comprehendat rem familiarem. Sed & domus seruitutis pro Ægypto sumitur [g], in qua Hebræi serui tamdiu detenti sunt.

a Psl. 115. 5. b Virg. Æne. 1. c Ps. 113. 10. secund. Hebr. d Luc. 1. 27. e Iosue 7. 17. 18. f Arist. 1. pol. 1. c. 1. ex Hesiodo. g Exo 20. 2. Deut. 5. 6. c. 6. 12. c. 7. 8. c. 8. 14.

Et tabernaculis.] His conuenit etiam nomen domus, sed extemporiæ, de ramis arborum, vel panno, vel pelle, quæ vocantur etiam vmbracula, scenæ, tentoria, papiliones, &c. Ex his duo nomina vltima cum tabernaculis extant in cap. 16. libri præcedentis, vbi eadem ista narratio fusiùs habetur: vmbracula in Leuitici c. 23. [h] scenas non legimus in Scriptura, sed scenopegiam [i] festum tabernaculorum, & scenofactoriam [k] artem, à Græco nomine σκηνῶν, quod hîc est, alibique sæpe; vbi alia illa vocabula Latina; & Hebræa אֹהָלִים ohalim, & Chaldæum מַשְׁכְּנַיָּא mischennaia.

h vers. 42. i 1. Macha. 10. 21. lib. 2. 1. 9. 18. Ioan. 7. 2. k Actuum 18. 3.

Et vniuersa substantia eorum.] Oleaster circa Hebræam vocem יְקוּם iekum, vt radix sit קוּם kum, surgere, stare, ait mirari se quare exponatur per substantiam aut opes, licèt hoc dicant R. Abraham [l] & R. Dauid [m]; sed omne stans aut quod stabat sub pedibus eorum (quæ tres vltimæ dictiones pertinent ad id quod sequitur in textu) id est, sub potestate, &c. quoniam in יְקוּם iekum litera postrema nun est nota pronominis affixi, sed de ipsa radice nominis. Hoc admitto; sed ita, vt nihilominus nomen substantiæ rectè positum contendam, aptéque suppletum pronomen *eorum*.) Repetitur idem nomen adhoc tantùm in Genesi [n], & quidem bis, vertitúrque sicut hîc substãtia, & intelligitur de viuente (*delebo omnẽ substantiam quam feci de superficie terræ, & deleuit omnem substantiam quæ erat super terram ab homine vsque ad pecus, tam reptile, quàm volucres cæli*; explanatíque de animalibus perfectis solet, quæ stent, consistant, eisque subsistens ac firmum, id est, perfectum habeant. Græcè ibi est ἐξανάστασις, aut ἀνάστασις, & ἀνάστημα, *suscitatio*, vt etiam legit Augustinus [o], vel resurrectionem exponens deletam omnem suscitationem, id est, conditionem, vel creaturam. Legit quoque Ambrosius [p] resurrectionem, addendo, carnis. Iuxta istam notionem sensus loci nostri esset de omnibus animalibus illorum seditiosorum, vt cum iis absorpta fuerint. Mariana noster testatur in vno Hebræo inuenisse כָּל חַי עַל הָאֲדָמָה chol chai bhal haadamah, *omne quod viuit in terra*; confirmátque testimonio quod attuli ex Genesi. Verùm id Græco nomine ὑπόστασις, quod hîc est, non video quo pacto intelligatur: etsi quoque non satis suppetat exemplum pro facultatibus, fortunis, opibus, supellectile, patrimonio, sustentamento, pro quibus nomen substantiæ nunc modò Interpres noster vsurpat crebrò, sed alij præterea probi auctores, aut substantiæ facultatem facultatésve, aut substantiam hæreditatis, vt Quintilianus [q], Firmicus [r], Iurisconsulti [s]: Græcè dici solent τὰ ὑπάρχοντα, vel αἱ ὑπάρξεις, vel τὰ ὄντα siue οὐσία, vel ἡ οὐσία: in cap. autem 16. [t] libri prioris substantia horum, quam terra deuorasse dicatur, sunt τὰ κτήνη, *iumenta*, siue *pecora*. Lege quæ dixi cap. 2. [a] actuum Apostolorum, & cap. 3. [b] epistolæ Ioannis.

l in Gen. 7. m lib. radicum. n c. 7. 4. 23. o in locut. Gen. p de Noe & arca c. 13. q in decla. r li. 4. c. 2. & 13. li. 5. c. 9. s L. Qui testamentum D. de proba. l. Tutor. D. de suspectis tutoribus l. 31. D. de pet. hæred. l. 3. § vsuras D. de contra. emt. & vend. act. l. 14. § pa. tris D. de bon. libert. l. 3. § nunc videamus D. de susp. tuto. l. 4. C. quib. nõ ced. poss. l. 58. § pen. D. de admin. tut. l. fin. C. de verbor. signif. t vers. 32. a vers. 45. b vers. 17.

Quam habebant in medio Israel.] Chaldaicè & Græcè (*quæ cum illis*. videlicet erat, *in medio totius Israel*, דְּעִמְּהוֹן בְּגוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל debhimmehon bego chol Israel: τῶν μετ' αὐτῶν ἐν μέσῳ παντὸς Ἰσραήλ. Hebraicè (*quæ in pedibus eorum in medio cunctis Israel* אֲשֶׁר בְּרַגְלֵיהֶם בְּקֶרֶב כָּל יִשְׂרָאֵל asher beraglehem bekereb chol Israel. Explicat, vt antè dixi, Oleaster omne, quod stabat eratve sub potestate, iuxta id [c], *omnia subiecisti sub pedibus eius*; & [d], *egredere tu, & omnis populus qui subiectus est tibi*. Hebraicè בְּרַגְלֶיךָ beraglecha, *sub pedibus tuis*, Chaldaicè דְּעִמָּךְ debhimmach, *qui tecum*: Græcè ὃ σὺ ἀφηγῇ, *quem tu ducis*, id est, cui præes, quem gubernas, cuius dux es. Meritò præfert hanc expositionem illi alteri, de omni supellectile quæ videbatur esse sub pedibus eorum, vt non solùm eos, domósque ipsorum siue familias atque tabernacula terra deglutiuerit, verùm etiam supellectilem, quæ erat, vel quasi erat sub pedibus illorum. Eugubinus reprehendit L X X. legens apud eos ὑπόσχεσιν, quam etiam in quibusdam codicibus reperit, & promissionem valet; non ὑπόστασιν, de qua diximus. Non videtur ad rem promissio ὑπόσχεσις: substantia & ὑπόστασις insinuant id quod subest ac sustentat. Quid autem sit esse in medio, repete ex dictis, versu 3. Cæterùm sæpiùs occurrit in diuinis literis punitio quædam rerum ratione, sensu, vita carentium; quoniam ad eos pertinent, qui ratione præditi, contra rationem ac Deum ipsum peccantes, digni sunt, qui in suis quoque rebus puniantur: sic verò etiam percipitur, quanto maior illos pœna maneat, propter quos eæ res quodam modo puniuntur.

c Psal. 8. 8. d Exo. 11. 8.

Vers. 7.] Oculi vestri viderunt omnia opera Domini magna quæ fecit.

IAm inde à versu 2. sententia pendens hîc, vt cum Caietano tunc notaui, terminatur: vt sit sensus inde incoando. Cognoscetis, considerabitisque, vel cognoscite, & considerate hodie, quod filij vestri non possunt, sed vos qui oculis vestris cuncta Domini magna & admiranda conspexistis. Fauet initio textus ætiologica particula in editionibus aliis. — Paraphr.

Oculi vestri viderunt.] Modò monui de præposita causali dictione, quæ est כִּי chi, אֲרֵי are, ὅτι, per quam ratio redditur, quare versu 2. inuitati sunt ad cognoscendum siue considerandum ea quæ ex rerum gestarum memoria repetita proponuntur. Sed & aliquoties priùs [e] hoc libro notata est emphasis formulæ, qua dicitur quis videre oculis suis, cùm absolutum videndi verbum per se satis eam sensationem denotet: præterea quanti momenti sit insigne beneficium suismet videre oculis. — Explanatio.

e c. 3. 21. c. 4. 3. 9. 34. c. 7. 19. c. 10. 21.

Omnia opera Domini magna.] Quod versu 2. dicebatur Hebraicè & Chaldaicè cum affixo singulari numero absolutè, *magnum eius*, גָּדְלוֹ godlo, רְבוּתֵהּ reuutheh, Græcè pluraliter τὰ μεγαλεῖα, *magnalia*, siue *magna*: hîc dicitur opus magnum, seu opera magna, מַעֲשֵׂה הַגָּדוֹל mahhaseh haggadol, עוֹבָדָא רַבָּא hhobhada rabba, τὰ ἔργα τὰ μεγάλα.

Quæ fecit.] Græcè additur in Sixtinis libris

(ἐν

(*ἐν ὑμῖν σήμερον, in vobis hodie*) in Complutensibus, & aliis absque præpositione (*ὑμῖν σήμερον, vobis hodie.*) Versu 5. (*vobisque quæ fecerunt in solitudine, hoc est, in gratiam vestram.*

Vers. 8.] Vt custodiatis vniuersa mandata illius, quæ ego hodie præcipio vobis, & possitis introire & possidere terram, ad quam ingredimini.

Vers. 9.] Multóque in ea viuatis tempore, quam sub iuramento pollicitus est Dominus patribus vestris, & semini eorum, lacte & melle manantem.

Paraphr. AD hoc redire iubentur in memoriam, præteritorum beneficiorum, quorum partem viderant ipsi, vt simul memores in eum finem à Domino fuisse collata, ad certã spem concipiendam terræ optimæ tam seriò & certò, quam si iuramentum intercessisset promissæ, aliquando adipiscendæ præstarent quod ab illis Dominus exegerat, ipsique asseuerantet polliciti fuerant, nempe vt omnia eius præcepta diligenter seruarent. Similis Christi sententia fuit de vita beata

a Matth.19.17. consequenda, seu de ingrediendo ad eam; *Si*[a] *vis ad vitam ingredi, serua mandata:* & Psalmographi[b], quem Petrus[c] transcripsit, *Quis est homo*

b Ps.33.13. c 1.epist.3.10. *qui vult vitam, diligit dies videre bonos: prohibe linguam tuam à malo*, &c. Non est Euangelium nuda, simplex, absoluta æternæ vitæ promissio, absque conditione obseruationis mandatorum Dei, vt falsò sibi blandiuntur hæretici: nisi quatenus ipsamet mandatorum Dei obseruatio promittitur Euangelio, siue gratia per quam obtineri queat. Refellit Maldonatus[d] noster Calui-

d in Matth.19.17. num illa Christi verba quæ citaui interpretantem quasi deludentis bonum & simplicem adolescentem, qui quid boni faceret vt haberet vitam

e ibid. v.16. æternam[e], quod is legalium obseruatione inflatus consideret Decalogi mandatis quæ Christus respondendo proposuit, legalia per se non continentur, sed moralia. Hoc autem loco nostro sub vniuersis mandatis comprehenduntur proculdubio non legalia tantùm siue ceremonialia, siue iudicialia, sed etiam moralia. Licèt autem temporalia, quæ hîc exprimuntur, non cadant per se sub meritum de condigno, vt vocant, sed tantùm de congruo, tamen hoc ipsum meritum est, & promissio temporalium typus fuit promissionis spiritualium ac æternorum, quæ per gratiam

f lib 4.c.32. possumus mereri de condigno. Immò[f] Irenæus ex pluribus locis testamenti veteris, quibus virtutũ opera cõmendantur, & mãdantur, colligit Deum propter Hebræorum salutem quæsiuisse non sacrificia, & holocaustomata per se; sed fidem, obedientiam, iustitiam. Idem docetur ab Augu-

g 10. de ciuit. c.5. stino[g], & alijs, vt alibi demonstrauimus. Quin

h in Alcib. 2. etiam Plato[h] graue ac indignum pronunciat, si Deus ad bona sacrificiaque respiciat, non ad animam; si quis nimirum *ὅσιος καὶ δίκαιος, pius & iustus* sit, multóque id potius esse, quàm si respiciat *πρὸς τὰς πολυτελεῖς πομπάς τε καὶ θυσίας, ad opiparas pompas & hostias.*

Explanatio. *Vt custodiatis vniuersa mandata illius.*] Secundùm editiones alias (*& custodiatis*) in Hebræa verò est numeri singularis, מִצְוָה *mitsuah*: idquo- que per se, vt & Chaldæum תַּפְקֵידְתָּא *thaph kedtha*, & Græcum ἐντολή quodlibet mandati seu præcepti genus continet; tum propter præpositum nomen generalitatis, communitatis, vniuersitatis.

A *Quæ ego hodie præcipio vobis.* Hebraicè atque Chaldaicè (*tibi* לְךָ *lecha*, & לָךְ *lach.*) Recitabat diuina præcepta iam aliis in libris tradita, & repetebat, breui moriturus; non vi sua dabat. Hoc sensu aliquot locis[a] huius libri priùs dixit Moses a c.1.16.18. se præcepisse; & adhuc in aliis, illomet[b], atque 1.3.18.21. sequentibus[c] capitibus. c.4.2.4.c.6.2.6.c.8.1.11.c.10.13.

Et possitis introire, & possidere terram, ad quam

B *ingredimini.*] Loco particulæ (*&*) habent edi- b vers.13. tiones aliæ (*vt* לְמַעַן *lemahhan*, בְּדִיל *bedil*, *ita.*) 22.3. Hebræa & Chaldæa (*vt confortemini, & introeatis,* c c.11.11. *& possideatis terram, ad quam vos transitis, seu tran-* 14.21.28. *seuntes estis illuc, ad possidendum eam.*) Græca (*ἵνα* 32.c.13.18. *ζῆτε, καὶ πολυπλασιασθῆτε, καὶ εἰσέλθητε, aut εἰσελθόν-* 15.c.19.7. *τες, καὶ κληρονομήσητε τὴν γῆν, εἰς ἣν ὑμεῖς διαβαίνετε* 9 cap. 24.8. *τὸν Ἰορδάνην ἐκεῖ κληρονομῆσαι αὐτὴν, vt viuatis, & mul-* 18.22.c.27. *tiplicemini, & ingressi, vel ingrediamini, & here-* 1.4.10.cap. *ditetis terram, in quam transitis Iordanem, illuc he-* 28.13.15. *reditare eam.*] Denique verbum (*possitis*) nulla c.30.2. c.31.5. editio alia habet.

Multóque in ea viuatis tempore.] In Hebræo Chaldæóque textu (*& vt prolongare faciatis dies super terram*) in Græco ἵνα μακροημερεύσητε ἐπὶ τῆς γῆς, *vt longæui sitis*, seu longos ac multos dies transi-

C *gatis*, & μακρόβιοι, *longæ vitæ sitis*, μακροχρόνιοι, *longi temporis*: quod vltimum nomen extat cap. 5.[d] d vers.16. vbi Latinè (*vt longo viuas tempore*) Hebraicè Chaldaicéque sicut hic: quemadmodum & cap. 22.[e] & e vers.7. 25.[f] vbi quod est longo viuere tempore, dicitur f vers.15. Græco nomine πολυήμερος, quo significatur multis viuens diebus. Longæuum quoque esse transtulit Interpres[g] pro eadem phrasi Hebræa & g Exo.20. Chaldæa. Cuius loco habet Græca μακροχρόνιον 12. εἶναι: alias[h] longæuum esse & prætensis ætatis h Ios. 23.1. aut progressionis, quod secundum cæteras editiones & senuisse, ac processisse seu prouectum esse diebus, Græcè πρεσβύτερον εἶναι, γεγηρακέναι, καὶ προβεβηκότα εἶναι, aut προβεβηκέναι ταῖς ἡμέραις. In cap. 32. Iob[i] longæui dicuntur & μα- i c.32.9.

D κροχρόνιοι, quo Hebraicè רַבִּים *rabbim*, quod nomen indifferens est ad quantitatem molis, vel numeri, applicatúmque ab interprete est ad numerum dierum, annorum, & temporis, longitudinem ætatis: sed ab Hebræis ad magnitudinẽ honoris dignitatisve: quæ ibidẽ est etiam vis Chaldæi רַבְרְבַיָּא *rauresaia*. Apud auctorem Ecclesiastici[k] quod legimus, *rami illius longæui*, habetur k c.1.25. Græcè οἱ κλάδοι αὐτῆς μακροημέρευσις, *rami illius longitudo dierum*; quæ longitudo in Psalmo 90.[l] l vers.vlt. vocatur μακρότης ἡμερῶν, אֹרֶךְ יָמִים *orech iamim*, אֲרִיכוּת יוֹמִין *orichuth iomin*. Omittunt Lexicographi quos quidem viderim, vocabula μακροημερεύειν & μακροημέρευσις, & μακροήμερος, quod postremum extat in cap. 4.[m] libri nostri, in simili m vers.40.

E sententia (*vt permaneas multo tempore super terram, ὅπως μακροήμεροι γένησθε*) quæ Hebraicè & Chaldaicè phrasi eadem exprimitur: quemadmodum & in cõminatoria contra inobedientes[n] *non ha-* n vers.26. *bitabitis in ea longo tempore*, sed Græcè οὐχὶ πολυχρονιεῖτε ἡμέρας ἐπ' αὐτῆς, *non multos morabimini dies in ea.* Ex hoc autem loco nostro, aliísque citatis & similibus colligitur quanti fieret olim ante aduentum Christi, ac priusquam pateret in cœlum aditus, longum vitæ præsentis spatium, cum temporalibus cæteris bonis.

Quam sub iuramento pollicitus est Dominus patribus vestris.] Iuxta reliquas editiones (*quam iurauit*

Dominus

Dominus patribus vestris dare illis.) Iurans dare, pollicetur cum iuramento. De hoc iurato promisso, iuramentóve promissorio dictum capitibus [a] præcedentibus, vbi & alia similia ex aliis libris allata testimonia: & de quibus patribus intelligatur.

a vers. 8. c. 4. 31. c. 6. 10. 18. 23. c. 7. 8. 12. 13. c. 10. 11.

Et semini eorum.] Chaldaicè (*& filiis eorum*, ולבניהון *velubnehon*) quod omisit qui Latinè Chaldæa transtulit: Græcè (*& semini eorum post eos*, καὶ τῷ σπέρματι αὐτῶν μετ' αὐτούς.) sic etiam c. 1. [b] *super qua iurauit Dominus patribus vestris Abraham, Isaac, & Iacob, vt daret illam eis, & semini eorum post eos.*) Vbi Hebraicè est (*post eos*) non autem hîc, & Chaldaicè præterea (*filiis eorum*) quemadmodum hîc, ibique Latinè redditur.

b vers. 8.

Lacte & melle manantem.] Præponunt editiones aliæ (*terram.*) Descriptio autem hæc vbertatis ac fœcunditatis einsdem in cap. 6. [c] præcessit, repetitúrque, vt ibidem dixi, deinceps hoc ipso [d] libro: & iam habebatur prioribus [e] libris, & adhuc extat in aliis [f]. Ionathas virgam intinxit in fauo vltrò oblato [g]; Ioannes melle vescebatur syluestri [h]: Samson reperit in ore leonis mortui fauum mellis: ob pascuorum bonitatem lactis plurimum exprimebatur ex pecore in ea terra. Sed pridem docui, lactis mellísque nominibus vbertatem terræ significari, etiam ab auctoribus profanis; quorum nonnulla testimonia collegit Delrius noster in adagialibus [i], vt Euripidis, Virgilij, Tibulli, Ouidij, Senecæ, &c. confirmás præterea copiam dictæ terræ aduersùs Strabonem [k] sterile fuisse, saxosum, aridum Hierosolymæ solum, nec ea loca æmulationi obnoxia, dignáve pro quibus contenderetur; auctoritate Taciti, Plinij, Iosephi [l]; immò & hostis Iudæorum Rabsacis, qui verbis regis sui promittebat Ierosolymitanis; *transferam* [m] *vos in terram, quæ similis est terræ vestra, in terram fructiferam, & fertilem vini, terram panis, & vinearum, terram oliuarum, & olei, ac mellis.* Negauit Hieronymus [n] riuos lactis & mellis, quales poëtæ fingunt, non autem fertilissimam fuisse atque abundantissimam terram: Hesychius [o] nimis angustè quod de lacte & melle dicitur, ad aquarum refert dulcedinem: promissionem verò de resurrectione interpretatur, hoc est, de cœlesti terra promissionis, terra viuentium, regione viuorum, anagogico videlicet sensu. Nam frustrà sperant Iudæi in aduentu sui Messiæ futuram eiusmodi fœlicitatem terrenæ Ierusalem: qui fuit etiam error Iudaizantium Chiliastarum, siue Millenariorum, vel Milliariorum; vt Papiæ apud Eusebium [p], Nicephorum [q], Hieronymum [r]; Irenæi apud eumdem Eusebium; Tertulliani, Victorini, Seueri, Apollinaris, Lactantij, Irenæi etiam apud Hieronymum, Nepotis apud Eusebium [s]; quos omnes refert Ribera [t] noster, addens Iustinum; de tempore post iudicium in vniuersa terra, quod & Augustinus [u] aliquando opinatum se testatur quantum ad spirituales delicias. Huius scholiastem Coquæum lege, & Pamelium [x] Tertulliani.

c vers. 3.
d c. 26. 9. 15. c. 27. 3. c. 31. 20.
e Exo. 3. 8. 17. c. 13. 5. c. 33. 3. Leu. 20. 24. Nũ. 13. 28. cap. 14. 8. c. 16. 13. 14.
Lac & mel pro vbertate terra.
f Iosue 5. 6. Eccl. 46. 10. Ier. 11. 5. c. 32. 22. Bar. 1. 20. Ezech. 20. 6. 15.
g 1. Reg. 14. 27.
h Matt. 3. 4. Marci 1. 6.
Iudic. 14. 8.
i to. 1. adag. 61.
k l. 15.
l 5. antiq.
m 4. Reg. 18. 31. Esa. 36. 17.
n ep. 129.
o 3. de exc. Ier. c. 6.
p 3. hist. e. 22. lib. 7. c. 20.
q l. 3. c. 24.
r de script. eccles. in Papia.
s l. 7. c. 19.
t in apoc. 20. n. 17 & seqq.
u 20. de ciu. c. 7.
x paradoxo 14.

Vers. 10.] Terra eorum, ad quam ingrederis possidendam, non est sicut terra Ægypti, de qua exisisti, vbi iacto semine in hortorum morem aquæ ducuntur irriguæ:

Vers. 11.] Sed montuosa est, & campestris, de cœlo expectans pluuias.

Vers. 12.] Quam Dominus Deus tuus semper inuisit, & oculi illius in ea sunt à principio anni vsque ad finem eius.

Terræ promissæ bonitas, vbertas, fertilitas, abundantia per lac mélque proximè ante declarata, opponitur hîc Ægypto, vbi Hebræi diu seruierant. Discriminis autem causa redditur, quòd in terram Chanaan imbres deciderent, qui terræ efficere solent fœcunditatem maiorem, quàm è terra surgentes aquæ, quibus ferè solis Ægyptus irrigatur, ita vt peculiari quodam modo Deus immissis opportunè toto anno imbribus, videatur magis illi fauere quàm Ægypto, cùm in hac aquæ non sine labore deducendæ ac derinandæ sint. Docet Abulensis [a] Nilo irrigari meridianam tantùm Ægypti partem: aquilonarem vltra mare rubrum in qua rarò pluit, irrigatione laboriosa egere; immò & nonnullas alias partes versùs meridiem esse, ad quas pertingere nequeat inundatio Nili, sed irrigari fluuiis adiacentibus ex Nilo artificiosè deriuatis. Ait præterea alueis deduci Nilum per planam Ægypti terram; eum verò etiam inundare in principio, finéque cuiosuis mensis (id Albertus [b] prior docuerat) licèt modicè; copiosius autem bis in anno, hoc est, circiter mediū Iunium vsque ad medium Iulium, quando sol subit signum cancri vsque ad signum leonis exoriens; rursus cùm intrat sol Virginis gradum primum, quousque ad Libram perueniat (sphingis symbolo significabatur, quæ parte superiore virginem, leonem refert inferiore) circa medium Augusti. Adhæc de Gessen, vbi olim Hebræi habitauerant in Ægypto, seu de Ramesse vltra mare rubrum versùs partem Septemtrionalem oppositam Nilo, qui veniebat à meridie, tradit non potuisse ad eam Nilum transire, idcóque illuc aquas duci oportuisse vt contingit in hortis; quemadmodum hîc asseritur, intelligendo ac insinuando per se locum præteritæ habitationis. De Nilo extat tractatus Ioannis Baptistæ Scortiæ nostri. Is nominatim refellit [c] opinionem recitatam Abulensis de tempore inundationis; quia constet non fieri nouas aquas in Ægypto in fine cuiúsque mensis: & æstiuo tantùm tempore contingere, præsertim in Canicula; decrementum dum sol existit in Virgine; illúdque hieroglyphicè denotari figura leonis, in quam figuram efformati deinde sunt canales tubíve, qui per terebrata foramina eructant aquam: Bedam quoque reiicit initium Maio tribuentem; referens alios de Cane; cùm sol primam leonis partem ingreditur, vsque ad Arcturum; item circa principium Cancri. Siue porrò sit etymon Nili νέα ἰλύς, *nouum limus*, quotannis delatus ab eo, siue à Nileo Ægypti rege, vt omittantur alia nomina Ægypti, quod huius prouinciæ solū factum ab illo dicatur, deferente limum è superioribus Æthiopiæ partibus; item Oceani, quia dum inundat, speciem refert eius, aut septem marium, ob totidem ostia; ac aquilæ propter velocitatem cursus; Osiris, Siris, Versus, Dyris, Tacuis, Abacuin, Melonis, Ionis Ægypti, Sichot, Astaboris, Astapasis, Astapi, quæ tamen tria virima videntur diuersorum fluminum nomina: & siue cum Geone idem habeatur; quia inondat, & Syris *gob*, est fluendo inundare: siue diuersus;

PARAPHR.
a q. 4. & 5.
Irrigatio Nili.
b a. d. 17. a. 4.
c l. 2. c. 2.
Nili etymon.

omissa

29. Æthiop. NEIΛOΣ pro anno. Nili origo.

A omissa quoque literali arithmetica 365. de qua Heliodorus [a], quia N. valet 50. E. 5. I, 10. Λ. 30. O. 70. Σ. 200. vt proinde annum hieroglyphicè significet: ipsius origo nonnullis prorsus ignota visa est; aliis ex paradiso terrestri seu fonte illius, vnde alij fluuij Ganges, Euphrates, Tygris profluxerint, confundendo Nilum cum Geone, aut vt quidam autumant, cum Euphrate, aut Phisone (quæ non sunt adeò probabilia) vel ex Atlante Mauritaniæ monte: vel ex palude quapiam inter vrbem Elaphantinam, & Syenem: vel ex litore incipientis maris rubri: vel ex parte vltra tropicum Cancri: vel ex loco edito in Æthiopia; quæ opinio melior. Fluit Nilus à meridie in Septemtrionem ad 24. stadiorum millia per 700. B circiter insulas, quarum præcipua Meroë, calidissimam plagam temperans, cùm etiam ob adeò longum fluxum humorísque ac vaporis attenuationem, & quia consumuntur à sole vehementissimo, non edat auras. Ostiis constat septem iuxta communem sententiam, Sebénnetico, Bolbitino seu Bolbitico, Pothamitico, Mendesio, Tanitico, Pelasiaco, Heracleotico, siue Canopico, quod præcipuum est; quamuis [b] nonnullus nouem, vel etiam duodecim assignet. Maximum cum Istro facit Aristoteles [c], Diodorus [d], Gellius [e], Strabo [f], Seneca [g], aliíque: & vocatur à Nazianzeno [h] *ποταμὸς πελαγίζων*, *fluuius instar maris extendens*: vbi enim totus simul fluit, magnæ profunditatis est, ac decem millibus passuum latitudinis; quamuis ei præferatur hac in C re Indus, & Ganges, atque in nouo orbe Orellianus, Zaires, Argenteus fluuius. Aqua ipsius inter fluuiales maximè salubris ad potum, vtpote fœlici cœli orta aspectu, vena larga, quàm minimas recipiens niualium, aut noxiarum, mixtarúmque aquarum fluxiones; fluens cursu celeri, ideóque non amarescens calore Solis, ob longissimum tractum attenuata & concocta, vt idcirco citò permeet, nec ventrem grauet; iucunda, dulcis, facilè sitim extinguens, nullam molestiam afferens, quamuis frigida bibatur vtilis ad concoctionem digestionémque, corpus concinnum, robustum, benè coloratum efficiens. Sed quia limum defert, eo quòd alueus glarea & sabulo D masculo haud satis abundat; aquam eius in vasis aliquantulum subsidere oportet. Animantes fœcundat, quia nitrosa est locum conceptionis abstergens, idoneúmque ad conceptum reddens, custodiens partum, ac prohibens abortum. Agris fertilitatem confert tantam, vt Ægypti cor ab Oto [i] cognominetur; ab Herodoto [k] *ἐργάτης* quasi agricola & arator: à Nazianzeno [l] frugum pater, quod etiam testabatur simulacrum sub nomine quoque Serapidis modium gestans in capite, & cubitum mensuram aquæ; nec exedat, vel abradat, sed sua pinguedine vires adiiciat, & illato limo arenas iungat & saburret, simúlque irriget ac fœcundet: inundans eo tempore, quo E maximè vsta caloribus terra vndam altiùs trahit; ac tantum bibit, quantum siccitati annuæ sufficiat; atque cùm turbulentus fluat oblimans limo pingui. Incrementi siue inundationis (quam certo tempore fieri dixi, licèt ea quoque conueniat Euphrati [m], Nigro in Aphrica flumini [n], fonti in insula Delo [o], alteri in Apollonia Ponti [p], ac fluuio Pegusiæ vltra Bengalam Indiæ [q], & nonnullis Ponti fluminibus [r]) causa triplex traditur, symbolicè totidem designata hydriis; natura Ægyptiæ terræ, quæ ex se effundat aquam: Oceanus, ex quo aqua dilabatur in

b Annibal Rossclus ii. 5. in Pimādū Trismegisti comm, 21. dialo. 5.
c 2. meteor. c. 4.
d lib. 1. c. 3.
e lib. 10. c. 7.
f lib. 15.
g 4 nat. qq. c. 2.
h orat. 24.
i lib. 1.
k lib. 2.
l orat. 32.
m Plin. lib. 5. c. 26.
n Idem ib. c. 8.
o Idem lib. 2. c. 103.
p Idem lib. 31 c. 4.
q Ioan. Pet. Maffe. 16. hist. Ind.
r Theoph. apud Sen. 3. natur. q. c. 26.

A illam: imbres ad austrinas Æthiopiæ partes decidentes. Postquam cœpit inundatio, quo tempore priùs indicatum est, durare censetur vt plurimùm ex verisimiliore sententia, dies quadraginta, vel insuper quinque, ac totidem decrescere, ita vt Ægyptus operiatur aquis, & exsiccetur ad 90. aut 100. dies. In Nilo spem suam habet Ægyptus, proindéque aut sterilis annus, aut fertilis est, prout ille magnus influxerit aut parcior; ac nemo aratorum aspicit cœlum, inquit Seneca [a], & Tibullus,

Te propter nullos tellus tua postulat imbres
Arida, nec pluuio supplicat herba Ioui.

Rarissimæ namque ibi pluuiæ sunt, aut etiam nullæ, si verum scribit Plinius [b], Philo [c], Mela [d], vt & de terra iuxta Babylonem Strabo [e], B Plinius [f] de montibus Hircaniæ: singularique prouidentia quasi vicarium suum Deus Nilum eo loci induxit, vt Aristides [g] loquitur, Lucanúsque [h] insinuat, etsi hic potiùs rem in casum coniicere videatur: & vim indidit ei simul dicto modo incrementi decrementique; quod Abulensi [i] concedimus. Inter varias tamen causas secundas incrementi, illa optima de aquis pluuiis eo anni temporibus cadentibus in Æthiopia, quod nostræ respondet hyemi, nempe à Iunio seu à fine Maij, ad Septembris initium. Sic missis aliis auctoribus, refert in Antonio Athanasius; & confirmat Anastasius [k] Nicenus, prænunciasse dæmones incrementum, cùm viderent in C Æthiopia (quæ Indiæ quoque nomine latiùs accepto quandoque intelligitur) pluuias fieri. Hæc ferè ex erudito Scotto nostro excerpsi; & ille nonnulla ex alio de nostris Nicolao [l] Godigno veterac suaui amico & collega meo. Auctores plurimos laudat Scottus, quibus adda Apollonij Scholiastem [m]: & de causa pluuiarum Æthiopicarum Theophylactum [n] Simocattam; & de ipso argumento toto Raderum [o] nostrum, Conimbricenses [p] nostros, Cerdam [q], Barradam [r]; præterea Thomam [s] Maluendam, qui postremus valdè copiosè. Præponit nihilominus terram Chanaan Moses, ob imbres quibus irrigatur; quia humana potest arte fluuius extra alueum longiùs protrahi; quod conatos aliquos historiæ pro- D dunt; vt de Alphonso Albukercio noster Maffeius [t]; qui si vixisset, Nili fluenta nouo & spatij longè breuioris alueo, Abassinis adiuuantibus, in Arabicum sinum auertere, ac totam Ægyptum Turcis reddere prorsus infructuosam cogitauerat. Quapropter leuiora Sultanum tributa peregrinis Abassinis religionis ergò in terram sanctam venientibus imperare testatur Laurentius [u] Ananias, quàm Christianis aliis; quòd illi facili & breuiori alueo Nilum deriuare in mare rubrum possint, ne in Ægyptum descendat. Immò tantus hic fluuius, ætate Galieni, totus exaruit [x]; qui sub Constantino [y] & Theodosio [z] Christianissimis Imperatoribus, sublata superstitione, qua colebatur, largius quàm antea & vberiùs, contra E metum, & desperationem Ethnicorum fluxit. Atqui solius Dei est, ligare aquas in nubibus suis [aa]; auferre stillas pluuiæ, & effundere imbres ad instar gurgitum, & sic dare escas multis mortalibus [bb]: dare pluuiam super faciem terræ, & irrigare aquis vniuersa [cc]: dare pluuias temporibus suis [dd], à quo petendæ sunt [ee]; vt alibi [ff] pluribus ostendi. Altera præferendi ob aquas, Ægypto Chanaanitidem, ratio est; in hoc ipsomet nostro textu expressa, certè indicata; quoniam aquæ cœlestes, seu pluuiæ, meliores sunt,

a 4. nat. qq. c. 2.
b lib. 6.
c 3. de vita Mosis.
d lib. 3. c. 5.
e lib. 18.
f lib. 31. c. 5.
g orat. Ægyptiaca.
h lib. 10.
i in Gen. 26. q. 2
k q. 23. in Script.
l 1 de hist. Abassin. cap. 12.
m lib. 4. ad vers. 269.
n 7. hist. Mauritianæ, c. 17.
o in Mart. de spectac. epig. 3.
p in Meteo. tract. 9. cap. 10.
q in Georg. 4. vers. 287. not. 1. & li. 3. v. 10 not. 24. & lib. 9. Æne. v. 25. not. 21. & 22.
r lib 1. itinerar. Hebr. c. 1.
s de paradisi volupt. c. 25. vsque ad 38.
t 5. hist. Ind.
u tract. 3. fabricæ mundi.
x Niceph. lib. 6. c. 19.
y Euseb. 4. de vita Constant. c. 25. Socra lib. 1. c. 14.
z Ruff. 2. hist. cap. 30. Sozom. lib. 7. c. 20. Niceph. lib. 12. c. 37.
aa Iob 26. 8.
bb c. 36. 27. 28. 31.
cc c. 5. 10.
dd Leuit. 26. 4.
ee Zacha. 10. 1.
ff in Leuit. 26. 4.

sunt, dummodo silente decidant cœlo, absque A ventorum procella, tonitruorum impetu, ne mulctas habeant exhalationes raptim collectas, aut quasi exustas incendiis: tenuiores enim sunt, leuiores, dulciores, concoctu faciliores, sole sursum eleuante dumtaxat quod est dulce ac tenuissimum; præsertim verò si nocturnæ sint & aquiloniæ, ac valdè frigidæ [a]. De hoc Dei beneficio per pluuiam egimus alibi, & quo pacto quædam quasi clauis eius ipsi tribuatur, cum claue cibationis, sepulchrorum siue resurrectionis; sterilitatis siue fœcunditatis [b]. Extant aliis locis [c] præter allatos de singulari hoc diuino dono testimonia; *Numquid sunt in diis Gentium qui pluant, aut cæli possint dare imbres? nonne tu es Dominus Deus noster, quem expectauimus? tu enim fecisti omnia* B *hæc. Qui vocat aquas maris, & effundit super faciem terræ; Dominus nomen est eius. Quis dedit vehementissimo imbri cursum, vt plueret super terram absque homine in deserto, vbi nullus mortalium commoratur, vt impleret inuiam, & desolatam, & produceret herbas virentes?* Sic sunt spiritualia terrenis comparata beneficiis, licèt omnium sit auctor Deus, verbóque suo inebriat animam (quæ est vt terra sine aqua [d]) infundit eam, germinare facit, non reuertitur vacuum ad ipsum [e]. Ægypti terra typus est infidelium atque peccatorum, qui rerum aquis terrenarum rigantur, & sapientia humana, non aqua sapientiæ salutaris [f], quæ desursū [g] est. Falluntur qui maiores reputant sæculi delicias, quàm Deo seruientium, & benignis ac beneficis Dei C oculis magis respici inuisique, qui plana incolunt aquis illis dictis redundantia, quàm qui montuosa & ardua cœlestes aquas expectantia & recipientia, denique à Deo magis dependentia. Petrus [h] Damiani Bartholomæi nomen quod Syrum vult esse, non Hebræum, interpretans filium suspendentis aquas, id est, Dei, qui prædicatorum suorum mentes ad cœlestia contemplanda suspendit, vt feraciùs vberiúsque imbrem cœlestis eloquij aliis transfundant, & citans locum præsentem, ait, quod sæcularis prudentia quasi coluber per humum serpit, & huc illúcque lubrica varietate declinat: diuina verò sapientia de cœlestibus intonat: hortus designat scientiæ carnalis lasciuiam, sicut is quem Achab ex vinea D Naboth [i] fecit: de cœlo pluuias expectare, esse sapientiæ cœlestis imbre perfundi. Confirmat exemplis Pauli ad tertium cœlum rapti [k], & Petri in excessum, seu ecstasim [l], vnde tanquam nubes ad nos misguæ & aquis diuinis grauidæ redierunt. Addit Philosophos dicere spatium aëreæ crassitudinis non ampliùs quàm decem stadiis à terra distendi (maius alij constituunt) quæ nobis aliquando Solis lumen subtrahit & pluuias fundit: nubes spiritnales cœlorum celsa transcendere, & lumen veri Solis non auferre, sed ostendere. Qui sæcularibus desideriis ac negotiis intenti sunt, cœlum, vt de Ægyptiis dixisse Senecam retuli, non aspiciunt; & vt Tibullum, non supplicant Ioui, hoc est, Deo: id illis terra est, E quod probis cœlum; sicut Philo [m] id Nilum scribit Ægypto præstare, quod aliis regionibus cœlum: pluuiam voluntariam segregat Deus hæreditati suæ [n]; pluens alioqui super malos, non tantùm super bonos [o], quantum ad externam aquam, & quantum ad spiritualem gratiæ sufficientis. Puerilem Israëlem Procopius bonis his externis regi notat, & sæpiùs quidem terram ob incolarum pietatem inspicere: at spiritualem terram spiritualibus & cœlestibus imbribus humectare, nec vllam ex mundi sapientia terrenam sub pedibus eius, propter depressionem ac abiectionem terræ huius, partem capere: Ecclesiam Deum ab initio anni electi iugiter vsque in finem inspicere, & imbris instar Dei verbum delapsum, super omnes qui habitant in ea. Eadem sunt in catena Græca m. s. ex Apollinario, qui longè præcessit Procopium. Glossa opponit in Ægypto, terráque promissionis vitam malorum, quæ deliciis carnalibus irrigatur & vitiis pullulat, & bonorum quæ montuosa est per cœlestem conuersationem [a]; campestris per exercitium bonæ actionis; expectans de cœlo pluuias diuinæ gratiæ, tum pro hac vita temporaneam, tum serotinam pro futura, quoniam gratiam & gloriam B dat Deus [b].

a Aërius li. 3 Theophr. 2 de causis plant. c. 2. 3. 4. 5. Hipp. lib. de aere, aquis, & locis. Gal. 3. de ratione victus.
b Paraphr. Ierosol. in Gen. 56.
c Ier. 10. 14. Amos 5. 8. Iob 38. 25.
d Ps. 142. 6.
Terra Ægypti infidelium typus.
e Esa. 55. 11.
f Eccl. 15. 3.
g Iac. 3. 17.
h Ser. 5. de S. Barthol.
i 3. Reg. 21. 2.
k 1. Cor. 12. 2.
l Act. 10. 10.
m de profugis.
n Psal. 67. 10.
o Mat. 5. 45.
a Phil. 3. 20.
b Ps. 83. 12.

Explanatio.

Terra enim ad quam ingrederis possidendam.] Omisit Interpres (*tu*) & (*illuc*) & (*eam*:) nec rectè qui Chaldæa transtulit posuit (*vos:*) eiusdem verò linguæ, vt & Hebrææ participium, noster atque Græci rectè reddiderunt per verbum præsentis temporis; quia imminebat ingressus, quo Moses prohibitus erat.

Non est sicut terra Ægypti, de qua existi.] Pluraliter in aliis editionibus: sed in Complutensibus, Regiis aliisque nonnullis codicibus ἐκπορεύεσθε, *egredimini*, quod Sixtini ἐκπεπόρευσθε, *egressi estis*. Redundanter autem habent editiones aliæ (*quam* vel *vnde egressi estis illinc.*) Exluerant quos alloquebatur Moses ex Ægypto, non immediatè de C Ægypto, sed mediantibus parentibus, qui perierant pro maxima parte, ac ferè omnes in deserto, nec Ægyptiacæ terræ qualitates experti fuerant.

Vbi iacto semine, in hortorum morem aquæ ducuntur irrigua.] Ex reliquis editionibus ad verbum reddi debet (*qua*, seu *in qua*, *seminabis*, id est, si seminaueris, *semen*, aut *quando seminauerint semen*, ὅταν σπείρωσι τὸν σπόρον, & *potabis*, siue *irrigabis*, vel *potaueritis*, *irrigaueritis* *in pede tuo*, aut *pedibus*, *sicut hortum oleris*:) potare namque valent בְרַגְלְךָ *biskytba*, הִשְׁקִיתָ *masketh*, ποτίζειν. De cultu hortorum agunt rei agrariæ seu rusticæ tractatores, ac nominatim Columellæ in libro decimo extat de illo carmen proprium: vbi quod ait neglectum quondam veteribus hortorum cultum, non omD nino verum. In agro vel in vrbe horti locus est, aut prope vrbem, domúmque [c], vbi pomœrium, id est, post mœnia, murósve, seu in suburbio; quod indicant & Romanorum suburbani horti, de quibus Dio [d], Martialis [e], alij; & Salomonis, de quibus Iosephus [f], & liber Cantici [g] canticorum (licèt in vrbe quoque habuisse dubitandum non sit;) & Naboth, de quibus historia [h] Regum; in quo arbores & olera oriuntur: licèt veteres acciperent pro villa, quòd in villis apti ad bella viri oriterentur: quo pacto absque aspiratione scribendum esset, nisi à participio vel nomine ortus discrimen quæreretur; quo magis admissum est, quā quod Valla [i] posuit inter hurtum & hortos, vt ille sit in quo satiuæ quæuis herbæ E oriantur, isti sint arboribus consiti, atque ad voluptatem comparati: nec enim semper sic se habet. Describit etiam Virgilius hortorum culturam in 4. Georgicon, & potus nominat riuos. Ibi Cerda noster alios plures laudat, nósque ipsi nonnihil diximus explanantes Ecclesiasten [k], scribentem fecisse se hortos sibi & pomaria, & consevisse ea cuncti generis arboribus. Suidam ibi retuli παράδεισον sic Græcum facere vocabulum, quod alij Persicum, vt deriuet à futuro verbi δεύω, quod est δεύσω, vnde verbale δρύαξ,

c Pallad. 2. de re rust. c. 34.
d lib. 47.
e lib. epig. 49.
f 8. antiq. c. 1.
g c. 6. 10.
h 3. Reg. 21. 2.
i 3. elegan. c. 9.
k iac. 2. 5.
Paradisi etymon.

imitato *κηπος ἄρδεται*, & locus qui rigatur. Sic verò Poëtæ [a] dicunt, quòd irriguum bibant viularia fontem, vel sparsus succos: quòd prata riuos biberint [b]; quòd hortus sitiens aquas bibat irriguas [c]. Plinius [d] quòd palma gaudeat riguis, toto anno bibere amet. Græcis quoque *ποτίζειν* est rigare, vt apud Paulum [e] *Apollo rigauit*, *ἐπότισεν*: apud Athenæum [f] *ποτίζειν ἔδαφος λαχάνοις*, *rigare lactucas mulso*: & *πεποτισμένη γῆ* est *terra irrigata*, rigua, vliginosa: & *πίνειν*, *bibere* de re herbacea: vt etiam contra *βρέχειν*, *rigare*, teste Athenæo eodem, de homine, pro eo quod est bibere, necnon *διάβροχος*, *irrigatus*, id est, potos. Eumdem illum locum Ecclesiastæ Pineda noster post nos coarrans, plura de Salomonis hortis disserit. Demonstrat quoque agricolationem rege dignam esse, quod antea ipse attigeram exemplo Adami adhuc innocentis, & aliorum deinde principiū virorum. Hunc laborem & quasi seruitutem non iniucundam, irrigatio deriuatióque aquarum importat, cuius hic mentio fit: significatur verò phrasi editionum allatum de pede pedibusve quibus ea efficiatur: vt R. Salomon explicat, exprimens עמל *hhamol* laborem. Videntur Vatablus & Munsterus apostata exponere de deriuatione quocumque vellent, ac in quemlibet locum, quem inambulare pedibus liberet. Citat enim Munsterus ex Psalmo 8. [g] *Omnia subiecisti sub pedibus eius*: Non inde tollitur labor, in comportanda scilicet aqua vel deriuanda, quem agnoscunt in hac formula præterea reliqui, eum expendentes: atque significari volentes, vt loquitur Caietanus, oportere pedibus ire ad irrigandum, deducendo per riuos; ac etiam ligone siue sarculo quod pede figitur, & illud pedis officio agitādo, claudere meatus aquæ & aperire. Quò spectat etiam fossio ad areolas, riuos, alueolos, & sulcos, pedis opera, qua ferrum premitur, vt glebam findat. Lege Marianam nostrum & Cornelium, Oleastrum item, & Eugubinum. Vltimus laudat nostrum Interpretem, quod totam orationis formam eleganter immutauerit, ac nominatim pedes omiserit, cùm satis habuerit laboriosam significare deriuationem. Nego tamen, quod ille contendit, debuisse à LXX. quibus solet esse infensior, omitti pedes, quia & absurdam & obscuram faciant orationem Græcam. Quidquid sit de obscuritate, quam ignaros Hebræorum idiotismorum pati necesse est; absurda oratio dici non debet vel potest, quæ reddat fideliter Hebræam dictionem. Mariana talem idiotismum profert Hispanicę linguæ suæ *agua de pie*, de illa quæ in areas per riuos deducitur. In Psalmo 77. [h] quod scribitur, *conuertit in sanguinem flumina eorum, & imbres eorum ne biberent*, Augustinus [i] pro imbribus emanationes aquarum verti debuisse vult, quæ ibidem vocantur *τὰ ὀμβρήματα*, & scaturigines dicuntur ab imo aquas ebullientes quasi ab *ἄνω* & *βρύειν*, *simul fluere*. Vertit quoque ibidem Hieronymus Hebræam vocem נזלים a *nozelim*, per fluenta, alij per riuos. Immò Psalmo 104. [k] vbi repetitur eadem plaga, est, quòd conuertit Deus aquam eorum in sanguinem: còm videlicet fodientes Ægyptij, sanguinem pro aquis inuenerunt. Lege commentarium nostrum; vbi varias alias translationes attuli de aqua lacuum, vel de stagnis, vel de puteis: sed & de pluuialibus quoque aquis: præterea docui *ὀμβρήματα* quidem de aliis quàm de istis vltimis, reperire me adhuc nequiuisse: imbrem tamen vsurpatum quandoque pro quouis humore aqueo. Denique pauci admodum ac rari imbres si qui fortè cisternis collecti erant, non officiunt sententiæ negantis Ægypto pluuias in vniuersum. Lege Pererium [a]. Cæterùm hortos restringunt hic editiones aliæ ad olera, herbásve satiuas, quia singulari numero vocatur גן הירק *gan hairak*, גנת ירקא *ghinnath iarka*, *κῆπος λαχανείας*, sicque Olympiodorus *κήπους* distinguit apud Ecclesiastem [b] à nomine *παραδείσων*, vt illis comparata loca intelligantur ad olera, istis ad alias plantas, arboresque. Olera in deliciis Hebræos habuisse, testis Achab, hortum olerum facere sibi volens de vinea Naboth [c]: testes de Ægyptiis Hebræi ipsi suspirantes in deserto ad olera Ægyptiaca [d]. Quin etiam ab alendo olus deduci aiunt, quod eo homines alerentur, priusquam repertæ fruges fuissent, aut carnium inductus vsus [e]. At nomen horti latiùs patere constat ea dictis: Hebræum verò à גנן *ganan protexit* vel *obumbrauit*, indicat potiùs locum vmbrosum consitum arboribus: & *κῆπος* cognominatur *πολυδένδρεος* [f], *multiarborem*, & Panormum Athenæus [g] totam appellatam *κῆπον* scribit, quia plena *δένδρων ἡμέρων*, *arboribus iucundis*: Denique Suidas docet *κῆπον* esse tum *δένδρων*, tum *λαχάνων*, *& arborum & olerum*.

Sed montuosa est, & campestris.] Pluribus editiones reliquæ (*at terra, in quam vos transituri estis*, vel *ingrederis illuc, ad possidendum eam, terra montuosa* seu *montium, & campestris*, siue *camporum aut vallium.*) Valles habitudinem dicunt ad montes, itaque vim Hebræi nominis בקעות *bekahhoth*, à בקע *bakahh*, *rupit* seu *scidit*, quia valles sunt veluti rupturæ quædam ac scissiones inter montes. In c. 1. [h] vocantur quædam Amorrhæorum loca montana & campestria: in c. 1. [i] vrbes montanæ: alibi [k] ciuitates montuosæ: & simpliciter montana [l]. Ob altitudinem seu situm altum istius terræ, cognominatur excelsa [m], & profectio ad eam, ascensus [n]. Cùm etiam canitur, vt suscipiant montes pacem populo, & colles iustitiam [o], de regno Israëlitico exponitur, quod abundat montibus & collibus, eiusque capitis fundamenta in montibus [p].

De cœlo expectans pluuias.] Secundùm reliquas editiones, *ad pluuiam cœli bibes aquam*, aut *bibet*: quod ea Chaldæo transferens reddidit (*bibetis.*) Hebræa sunt למטר השמים תשתה מים *limtar hasschamaim thisthch maim*: Chaldæa similia למטר שמיא תשתי מיא *limtar semaiia thisthe maia*: Græca *ἐκ τοῦ ὑετοῦ τοῦ οὐρανοῦ πίεται ὕδωρ*. Constat cœlum hic sumi pro aëris regione, vnde pluuiæ decidunt. Verbum autem primarum duarum editionum futuri temporis, potest esse secundæ personæ masculini generis; túncque esset (*ad pluuiam cœli bibes aquam*) vt Pagninus & Oleaster transferunt, id est, tu ô Israël, habiturus de cœlo aquam, quò terræ tuæ infundantur; vel ex cisternis bibes aquam, quæ cœlesti pluuia implebuntur. Potest præterea esse tertiæ personæ fœminini generis, húncque sensū efficere, quòd ipsa terra bibitura esset aquas de cœlo siue pluuiales. Placet hoc aliis etiā hebraizantibus, éstque consentaneum editioni Græcæ, cuius verbum *πίεται*, *bibet* personæ tertiæ refertur ad *γῆν*, *terram*: & nostræ, in qua ipsa quoque terra dicitur de cœlo expectans pluuias: & duriusculè diceretur quis bibere aquam de cœlo, quia terra irrigata per eam proferi olera, fruges, fructus; aut quia cisternæ aquis implentur, ex quibus bibatur. Potuit Interpres exprimere terram bibentem, sicut & antea potaram; quod non fecit, vt ab aliis tamen auctoribus vsurpatum nomen vtróque

a Virg. 4. Georg. Claudian. 3. de rap.
b Virg. ecl. 3.
c Ouid. 1. de Ponto eleg. 9. Tibull. li. 1. eleg. 2.
d li. 13. c. 4.
e 1. Cor. 3. 6.
f lib. 1.
g vers. 8.
h vers. 44.
i ibidem.
k vers. 29.

a in Exo. 7. disp. 13 q. 5.
b c. 2. 5.
c 3. Reg. 21. 2.
Olus vnde deductum.
d Num. 11. 5.
e Isido. 17. etym. c. 10.
f Homerus
g lib. 1.
h vers. 7.
i vers. 37.
k Iosue. 13. 13.
l Num. 13. 30. Deut. 1. 24. Iosue 2. 22. c. 9. 1. c. 10. 6 Luc. 1. 39. 65. &c.
m Deut. 32. 13.
n Aba. 3. 16. Num. 13. 32. 32 c. 14. 40. 44. Deut. 1. 21. & seqq. c. 9. 23. cap. 27 5.
o Ps. 71. 3.
p Ps. 86. 1.

que

que modo vidimus. Addere possumus ea Scriptura [a] epithetum sitientis terræ, vel aridæ [b]: quamuis etiam terræ situs intelligi possit, in qua ob aquæ penuriam, sitiant animalia. Sitim hanc aridæ terræ [c], ac expectationem pluuiæ quasi hiante ore [d], Iob egregie declarat, viens ea comparatione de seipso. *Expectabant me sicut pluuiam, & os suum aperiebant quasi ad imbrem serotinum* Nec dissimilia maioris cantici Mosis prima verba, & præfatio in c.32. libri nostri, vt suo tempore perpendetur. *Expectant onagri Deum in siti sua* [e]; & ab eodem omnia, *vt det illis escam in tempore* [f]; oculi omnium sperant in eum, & Ille dat escam illorum in tempore opportuno [g]. Aristoteles [h], vt aliàs [i] memini, citato Euripide, docet quòd imber quidem amat tellurem madefactam, cœlum verò imbria plenũ vt cadat in terram: & cùm permiscentur, cuncta generare ac nutrire quibus viget viuitque humanum genus. Versus ipsos recitaui ea Athenæo [k]. Nec dissimilis inebriatio terræ [l]. Quamuis porrò expectaret regio Chananitis de cœlo pluuias, quasique sitiret, ac biberet cadẽtes, non deerant ei riui, fontes, abyssi fluuiorum, aquæ de terra; cùm hoc ipso nomine in c.8. [m] commendatam viderimus. Mysticè rigantur montes doctorum de superioribus, vt de fructu operum ac doctrinæ ipsorum satietur terra [n]: & tanquam imbres emittant eloquia sapientiæ suæ [o]. Sæcularis hominis terra plana est, ac deliciis plena, sed non absque laboriosa molestiáque quasi sulcorum sectione, atque aquarum deriuatione, quas appellaueris meritò aquas contradictionis, iurgij, &c. spiritualis autem viri terra, quamuis ardua, dura, aspera, abstinentiis, & aliis afflictationibus constans, cœlesti aqua irrigatur, diuináque consolatione, & meriti fœcundatur incremento. Ad probaticam piscinam expectabantur aquæ motus per Angelum [p]; de cœlo expectatur gratiæ pluuia, vísque ac efficacia illius.

a Esa. 44.3. cap. 53.2. Ezech. 19. 13.
b Ioel. 1. 20.
c Iet. 2.6.
d c.29.23.
e Ps.103.11.
f ibid. v.27.
g Ps.144.15.
h 8. eth. c.1.
i in Ps.103. 13.
k lib 13.
l Ps.64. 10. Eccl.39.28.
m vers. 7.
Locus mysticus.
n Ps.103. 13.
o Eccli.39. 9.
p Ioan. 5.3.

Quam Dominus Deus tuus semper inuisit.] Repetunt editiones aliæ nomen (*terra*) in initio, & in fine addunt pronomen (*eius*) & (*semper*) ponunt post verbum; immò id iungunt sequenti membro: pro (*inuisit*) autem Græcum ἐπισκοπεῖ) significat visitare, superintendere, superinspicere, vnde nomen Episcopi, de quo aliàs; ac satis benè declaratur verbo inuisendi, quod Abulensis ait significare cum desiderio videre, sicut similia formæ capesso, facesso, &c. important desiderium: insinuare autem à Deo dilectam fuisse terram illam super alias, quod maiora in eam beneficiis declarabant. Visitare & visitatio pleromque in bonam partem sumuntur, déque beneficiis à Deo collatis: interdum tamen etiam in malam, & de pœnis ac suppliciis, vt sæpenumero aliis in locis obseruauimus. Ad rem est prior acceptio, qua etiam dicitur Deus visitare terram, & inebriare [q] eam, vineámque suam respicere de cœlo Deus virtutum conuersus, & videre, & visitare [r]. Hebræum autem huius loci nostri דרש *dores*, & Chaldæum תבע *thauahh*, valent quærere ac requirere, quasi cum cura Deus quæreret terram visitando per singulas partes, ac pro singulis anni tempestatibus prouideret congruentem pluuiam, ventum, frigus, calorem, &c. Hoc si posset homo agricola, quod facit Deus pater verus agricola [s], facere deberet: id spiritualiter oportet vt faciat cui dominicus Ecclesiæ ager, vineáve tradiiur ad excolendum. Talem vim habet in Iob [t] ידרש *daras* (*non requirat eum Deus desuper*) id est, non curet, & si fieri possit, terra-

Episcopus vnde. Inuisendi verbum.
q Ps.64.10.
r Ps.79.15.
s Ioan.15.1.
t cap.3.4.

A hat concursum suum; nec, quod ibidem additur, computet in diebus anni, vel numeret in mensibus.

Et oculi illius in ea sunt à principio anni vsque ad finem.] Carent editiones aliæ particula (*&*:) particulam verò (*semper*) iungere videntur Hebræa, vt indicat accentus, post תמיד *thamid*, & Chaldæa membro præcedenti, quod etiã de Græca potest dici διὰ παντὸς, si comma seu virgula ipsi supponatur. Habent præterea eædem (*Domini Dei tui*) & bis anni nomen. Sedulam, diligentem, valdè peculiarem curam Dei, prouidentiamque

B denotat hæc phrasis, erga terram Chanaan, quemadmodum alibi erga alia, præsertim in Psalmis. Paulus Burgensis contra R. Salomonem, quem sequitur Lyranus, arbitratur bonitatem terræ Chanaan supra Ægyptum, non ex ipsa earum natura esse, verùm ea peculiari quodam Dei beneficio; simpliciter autem esse meliorem Ægyptum; quoniam in Genesi [a] comparatur paradiso Domini: propter sterilitatem quoque Chanaan Abraham descendit inde in Ægyptum [b], ac deinde Iacob cum filiis [c]: faciliùs quoque desunt pluuiæ, quibus eget Chanaan, quàm tanti fluminis Nili irrigatio. Immò quòd montuosa, & campestris, expectánsque de cœlo pluuiam dicitur, existimat non pertinere per se ad commendationem terræ; sed ad incutiendum Dei timo-

C rem, ac persuadendum vt ei obediatur, à cuius extraordinaria quadã beneficentia pendeat promissæ terræ fœcunditas. Fauet Hugo, inferri volens ibi plurimùm coli Deum debere, vt det pluuiam temporibus suis. Rickelius nihil definit; refértque alibi Lyranum prætulisse Ægyptum eorum etiam testimonio, qui terras illas lustrassent: licèt autem ex alia parte, aliquando sterilitas fuerit in Chanaan, ait simpliciter posse fertiliorem esse; atque id videri magis consonum Scripturæ, cùm in ea toties lacte ac melle manans cognominetur, bona, optima, præcipua, egregia, ferax fructuum principalium: denique, quoniam laudando bonitatem terræ, inducitur populus ad amandum Deum; simul verò ad timendum, ne si non

D obediat, subtrahat Deus pluuias, ex quibus bonitas eiusdem pendet. Posterior mihi quoque sententia magis placet, quæ scilicet præponit terram Chanaan; prout etiam exploratores disertè testificati sunt: ita vt ea bonitas naturalis fuerit, & à Deo auctore naturæ indita, quamuis incolæ abusi sint, vt contigit Pentapolitanis & aliarum regionum optimarum pessimis habitatoribus. Fatendum simul tamen est, propter peccata interdum reddi terras steriliores, ac nominatim illam, quam Iudęi inhabitauerunt, non solùm quam priùs Sodomitæ cum reliquis ex Pentapoli. Demonstrat Thomas Bozius plagas terrarum magis habitabiles redditas, ac meliores effectas post ortum cultúmque Christi [d]: quæ per se feraces erãt,

E steriles euasisse deserto illo; quidquid sit de varia naturali cœlestium virtutum circulatione, concursu, aspectu, & similibus causis ex physiologia petitis [e]. De beato post secundum Christi aduentum terrarum statu ex errore Chiliastarum quem sequitur Lactantius [f], quod producit Erythrææ Sibyllæ carmen, ad primi tempus, & à nobis alibi [g] recitatum est, in quo sumus, aptari potest.

ϗ τότε δὴ χαρὰν μεγάλην θεὸς ἀνδράσι δώσει:
ϗ γὰρ γῆ δένδρα, ϗ ἄσπετα θρέμματα γαίης
δώσουσιν καρπὸν τὸν ἀληθινὸν ἀνθρώποισι
οἴνου ϗ μέλιτος γλυκέος, λευκοῦ τε γάλακτος
ϗ σίτου, ὅπερ ἐστὶ βροτοῖς κάλλιστον ἁπάντων.

Ægyptus Paradiso comparata.
a c.13.10.
b c.12.10.
c c.46.1. & seqq.
Peccatorum pœna.
d de signis eccl. li.15.c.18. & li.22. c.6.
e ibidem.
f lib.7.c.24.
g in Ps. 64, 12.

Et tunc fanè gaudium magnum Deus hominibus dabit:
Etenim tellus, & arbores, & innumera pecora terræ
Dabunt fructum verum hominibus
Vini & mellis, & candidi lactis
Et frumenti, quod est hominibus optimum omnium.

Ponit, è contrario, Deus, & *terram in salsuginem à malitia inhabitantium in ea*, sicut & *flumina in desertum, exitúsque aquarum in sitim.* [a] [a Psal.106.33.34.] *Luget terra, & herba omnis regionis siccatur, propter malitiam habitantium in ea: consumitur animal, & volucre, quoniam dicunt (homines) non videbit* (Dominus) *nouissima nostra* [b] [b Ier.12.4.]: maledictio confidentis in homine vna est, vt sit quasi myricæ in deserto, nec videat cùm venerit bonum, id est, pluuia; habitétque in terra salsuginis & inhabitabili [c] [c c.17.6.]. B Vt ergo benigni ac benefici oculi Domini sint super te, fac tui semper sint ad illum [d] [d Psal.24.15.]. Vidit Christus Matthæum, & conuertit [e] [e Mat.9.9.]; Petrum respexit, & ad lacrymas pœnitentiæ adduxit [f] [f Luc.22.61.]; oculos futuros & cor promisit Dominus super templum [g] [g 3.Reg.9.3.]; monti cognomen *Dominus videt, videbitur* inditum, vbi filium illi obtulit Abraham [h] [h Gen.22.14.]: *respiciunt oculi eius in pauperem, interrogántque palpebræ eius filios hominum* [i] [i Psal.10.4.], ecqua nimirum re indigeant; *respicit oculus eius in bono hominem marcidum egentem recuperatione, plus deficientem virtute, abundantem paupertate: erigit eum ab humilitate ipsius, & exaltat caput eius; & mirantur in illo multi, & honorant Deum* [k] [k Eccl.11.13.], orandus à resistentibus dexteræ suæ custodire nos vt pupillam oculi [l] [l Psal.16.7.]; C quoniam tangi arbitratur pupillam oculi sui, cùm quis eos tangit, quos ipse diligit [m] [m Zacha.2.8.]; quo pacto custodiuisse populum suum dicitur [n] [n Deut.32.10.]. Boni ominis apud Ægyptios erat, si basilisci simulacrum aperuisset oculos [o] [o Pier.li.14.c.17.ex Philone, & Grict.], quanto magis apud orthodoxos oculi Dei veri aperti; præsertim cùm genuinus animatúsque basiliscus ex oculis lethiferum venenum iaculetur? Circumlatam ferunt olim Bacchi statuam, vt aliàs [p] [p in Psal.64.12.] memini, ad procurandum vini prouentum; quod etiam insinuari videtur illis versibus [q] [q 2.Georg.]:

Implentur vallésque cauæ, saltúsque profundi:
Et quocumque Deus circum caput egit honestum.

Illustrat Cerda [r] [r ibidem.] noster similibus testimoniis Catulli, auctoris hymnorum Græcorum qui dicitur D Homerus, Arnobij [s] [s lib.2.], & de Phœbo Callimachi describentis eum oculis collustrando pascentem:

οὐκ ἂν ἔτι βοτάνην τελέθειν ἄνευ ἐρίφων αἶγες
δεύοιντο βοσκομένων ἐπιμηλάδες, ᾗσιν Ἀπόλλων
βοσκομένῃς ὀφθαλμὸν ἐπήγαγεν, οὐδ' ἀγάλακτοι
ὄϊες

Pascua plena virent, nec sunt sine mollibus hœdis
Inter oues capræ, quas vultu respicit æquo
Phœbus oberrantes, nec sunt sine lacte bidentes.

Eodem præterea loco dici de Triptolemo per orbem curru vecto, vt artem doceret seminandi. Nihil deterius quàm proiici à facie Dei, oculorúmque illius [t] [t Gen.4.16. Psal.30.23. Psal.50.13.] (tametsi alio modo præoptandum, vt auertat faciem à peccatis nostris [u] [u Psal.50.11.]) oportétque vt auertente ipso faciem, côturbemur [x] [x Psal.29.8.], omnis turbentur [y] [y Psal.103.29.]. Postremò quid hîc sit mysticè initiũ anni & finis, dictum priùs ex Procopio. [*Initium anni & finis quid, mysticè.*] Glossa gratiam interpretatur omnibus diebus vitæ nostræ subsequentem nos [z] [z Psal.22.6.]; & ab initio bonæ voluntatis vsque ad perfectionem operis, dando velle & perficere [aa] [aa Philip.2.13.].

Vers. 13.] Si ergo obedieritis mandatis meis, quæ ego hodie præcipio vobis, vt diliA gatis Dominum Deum vestrum, & seruiatis ei in toto corde vestro, & in tota anima vestra.

Vers. 14.] Dabit pluuiam terræ vestræ temporaneam & serotinam, vt colligatis frumentum, & vinum, & oleum;

Vers. 15.] Fœnúmque ex agris ad pascenda iumenta, & vt ipsi comedatis ac saturemini.

Beneficio peculiaris prouidẽtiæ suæ circa pluuias quibus terra fœcundetur fruituris, necessariam veluti conditionem imponi asserit obe- [*Paraphr.*] B dientiam ex amore integro, & quanto fieri potest perfecto animæ conatu. Id crebrò admodum inculcat Moses, non imperitè, vt admonet Fonseca scholiastes Caietani: sed quia in tot mansionibus, ac tam longo annorum 40. spatio diuersis vicibus adhortationes absimiles habitas credendum est; quibus etiam puerilis adhuc populus, vt à Procopio cognominatum nuper vidimus, ac rudis, toties vrgeri debebat; & ad officiũ spe metúve bonorum & damnorum temporalium pertrahendus. Factitatur id etiam apud Prophetas; vt, exempli causa, apud Esaiam [a] [a c.1.19.]; *si volueritis, & audieritis me, bona terræ comedetis*; & apud Ieremiam [b] [b c.5.24.], *non dixerunt in corde suo: Metuamus Dominum Deum nostrum, qui dat nobis pluuiã temporaneam & serotinam* C *in tempore suo, plenitudinem annuæ messis custodientem nobis.* Quibus verbis vltimis insinuatur præcedens formula de Deo inuisente semper, & oculos habente super terram ab initio anni vsque ad finem; atque sic benedicente coronæ anni benignitatis suæ [c] [c Psal.64.12.]. Denique in Leuitico [d] [d c.26.3.]; *Si in præceptis meis ambulaueritis, & mandata mea custodieritis, & feceritis ea, dabo vobis pluuias temporibus suis.* Tradunt porrò Rabbini, in suis thephilim siue phylacteriis duodecim pasuah siue versus scribendos, quinque ex c.6. libri nostri, hoc est, à 4. vsque ad 10. exclusiuè, qui apud illos proliziores sunt: & ex isto nostro c. septem, ab isto versu vsque ad 22. exclusiuè.

Si ergo obedieritis mandatis meis, quæ ego hodie præcipio vobis.] [*Explanatio.*] In aliis editionibus (*& erit, si audiendo*, vel *auditu audieritis*, &c.) D sed in Græca (*omnia præcepta eius*, πάσας τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ) & (*quæcumque ego præcipio tibi hodie*, σοί.) Mandata & erant Dei & Mosis; illius vt summi legislatoris, istius vt mediatoris ac ministri: sæpius tamen in hoc libro Mosem sua dixisse mandata obseruauimus, quæ sic volebat altiùs imprimi, vt à se moribundo prolata. Perinde etiã est siue pronomen sit singulare collectiuè sumptũ pro pluribus, siue plurale.

Vt diligatis Dominum Deum vestrum.] Græcè (*vt diligas Dominum Deum tuum*, ἀγαπᾶν κύριον τὸν θεόν σου.) Dilectio, amor, caritas in Deum commendatur in primis ac sæpe, & consequenter in proximum, quia *in his tota lex pendet & prophetæ* [e] [e Matth.22.40.]: *& qui diligit proximum*, videlicet propter Deum, E *totam legem impleuit* [f] [f Rom.13.10.], *plenitudóque legis est dilectio* [g], *atque in vno verbo isto instauratur* [h]. [*Lex vetus & noua quomodo cognominata.*] Quo tamen simul pacto lex vetus cognominetur timoris & seruitutis; euangelica filiorum Dei, & amoris, alibi declaratum est: nempe quoniã gratia conferebatur veteribus ex meritis Christi, & adoptio filiorum, ac ius hæreditatis per habitudinem ad illum, &c. [g ibid.v.8. h ibid.v.9.]

Et seruiatis ei.] In textu Græco deinceps vt priora, numero singulari exprimuntur. Verbum autem λατρεύειν sæpiùs monui cum nomine λατρείας ex vsu Ecclesiastico factum proprium

seruituti

seruituti atque cultui, qui soli Deo exhibetur. A Alioqui ab ampliore notione vtriúsque vocabuli, latrones Festus & Seruius deriuant, aut etiam à λάτρον καὶ λάτρων, alias σάτρων, quæ mercedem significant, quia quidam seruiebant, & lateribus (quod est aliud etymon [a]) dominorum assidebant, & ad sua latera habebant ferrum: & a latere, vel latenter aduersarios adoriebant. Quæ deinde significatio immutata est, vt tyranni, parasiti, &c.

In toto corde vestro, & in tota anima vestra.] Græcè (*tuo & tua.*) De hac phrasi prioribus capitibus [b] actum est, quáque ratione in hac vita possit diligi Deus in toto corde; & quid intersit inter dilectionem ex toto corde, ex tota anima, B ex tota fortitudine, atque similia.

Dabit pluuiam terræ vestræ temporaneam & serotinam.] In editione Græca (*terra tua*) in Hebræa & Chaldæa (*& dabo* וְנָתַתִּי *venathatthi*, וְנָתַן *veetthen.* Vbi supplendum (*dicit Dominus*) aut quid tale, notáque Caietanus loqui Mosem in persona Dei. Omnes verò tres habent (*pluuiam in tempore suo temporaneam & serotinam*, בְּעִתּוֹ יוֹרֶה וּמַלְקוֹשׁ *bebhittho ioreh vmalkos*: בְּעִדָּנֵיהּ בַּכִּיר וְלַקִּישׁ *bebhiddaneh bacchir velakis*: καθ' ὥραν πρόϊμον καὶ ὄψιμον. Legit Augustinus [c] (*& dabit pluuiam terræ tuæ in tempore suo matutinam & serotinam*:) & dubitans an per matutinam intelligatur anni tempus primum; notat minùs Latinè dici serotinum, nec tamen meliùs de Græco ὄψιμον exprimi potuisse: C quamuis vulgo dicatur serotinum quod tardiùs quàm oporteat, factum sit. Apud Hieronymum quoque alibi [d] legitur matutina & serotina pluuia. Opportunitatem significant primæ dictiones, quæ sequuntur quasdam quasi species opportunitatis: quarum prætereà mentio sub his ipsis nominibus est apud Ieremiam [e], Oseam [f], Ioëlem [g]: sæpiùs [h] serotini tantùm imbris: interdum serotinæ animaliũ admissuræ [i]; frugum [k], terræ [l]; nonnunquam [m] fructus temporanei & serotini, quamuis ibi alij imbrem malint, vt in commentario notauimus, vnde huc accersenda complura, non frustrà transcribenda tum literalia, tum mystica. Generalis opportunitatis pluuiæ promissio, vt temporibus suis detur, habetur inferiùs c. D 28. [n] & in Leuitici c. 26. [o] Eo etiam loco dixi quæ conferant præsenti, vt & in aliis commentariis [p]. Temporanea seu matutina pluuia vel imber, erat apud Hebræos, qui Octobri circiter mense descendebat, mandatis iam terræ seminibus; serotinus is qui fruges ad maturitatẽ perducebat Aprili, aut Maio mense. Lege Hieronymum [q]. Hugo autem hoc loco exponens temporaneam autumno vel hyeme vt iacta semina putrescant, & nutriantur; serotinam vere vel æstate ad incrementum segetum; admonet sic etiam accipi à Glossa, nimirum pro principio & fine anni, vt sit ver initium; apud prophetas pro illa quæ cadit mense Septembri vel Octobri, & pro illa quæ in vere. Affert prætereà sensus mysticos de gratia E in præsenti & futuro: de lacrymis pro incolatu præsentis miseriæ, & pro dilectione patriæ, sicut duplex irriguum Axæ [r], &c. Rabanus post Gregorium [s] temporaneam pluuiam interpretatur de dato legis intellectu priore tempore; serotinam de prædicatione peractæ iam incarnationis: & quando in eleuatione manuum crucifixi Christi fuit sacrificium vespertinum [t]. Procopius de doctrina per prophetas, & de illa quam Christus ipse inamet præsentia tradidit: negari vtramque Iudæis perfidis, qui ob idololatriam exularunt

[a] Varro 6. de ling. Lat.
[b] c. 4. 29. c. 6. & 5. c. 10. 12.
[c] in locutionib.
[d] in Prou. 16.
[e] c. 5. 24.
[f] c. 6. 4.
[g] c. 2. 23.
[h] Iob 29. 23. Prou. 16. 15. Ier. 3. 3. Amos 7. 1. Zache. 10. 1.
[i] Gene. 30. 42.
[k] Exo. 9. 32.
[l] Ier. 2. 31.
[m] Iac. 5. 7.
[n] vers. 12.
Pluuia matutina & serotina qua apud Hebræos.
[o] vers. 3.
[p] in Ps. 67. 10. Ps. 145. 8. Act. 14. 16.
[q] in Amos 4.
[r] Iudic. 1. 15.
[s] 20 moral. c. 2.
[t] Ps. 140. 2.

in Babylone, nunc orbe vniuerso, quia Christum crucifixerunt. Hieronymo [a] quoque allegoria est de vtroque Testamento; vel [b] quando prima credendi in Christum semina suscepimus, & quando maturis virtutum frugibus ablati de hac vita, in dominico horreo recondimur: clementiam regis imbri serotino comparari [c], quia quòd fructum vitæ bene agentes percipimus, non hoc nostri libertas arbitrij, sed superni facit irrigatio doni.

Vt colligatis frumentum, & vinum, & oleum.] Editiones aliæ habent verbum numeri singularis, & singulis nominibus addunt pronomen (*suum*:) pro particula vero causali vtuntur coniungente (*&*) Græcè εἰσοίσεις significat *inferes*, quasi in horrea vel in cellas. Tribus porrò istis frumento, vino, oleo victus hominum necessaria magis vel opportuna comprehenduntur, vt pluribus aliis locis docui. Philosophatur multis hoc loco Abulensis de necessitate humoris aquei ad generationem plantarum ex terra, necnon caloris, quæ comparat cum passiuo fœminæ semine, marisque actiuo: promittere tamen potius aquam Deum, quàm calorem (id & ego aliàs [d] notaui) quia calor Solis non solet suis deesse temporibus, dum certa obit signa per anni statas tempestates. Quòd si quando deficiat, non ita, inquit, deficit, vt non sit; sed quia ob nimiam aquarum inundationem, non potest digerere; aut ab aquis formatiua seminis vis præfocatur. Aquæ autem sæpiùs deficiunt, ac interdum ad longum tempus vel propter hominum peccata, vel propter causas alias naturales. Reuocat Christus diuinæ prouidentiæ generales causas circa hominum sustentationem, quòd oriri faciat Deus solẽ suum, & pluat super omnes bonos & malos, iustos & iniustos [e]. Ad quod allusio nonnulla videtur in Prouerbiis [f]; *in hilaritate vultus regis* (Hebraicè & Chaldaicè, *in lumine vultus, vita. & clementia eius quasi imber serotinus*, Ecclesia quidem vt impetret serenitatem, hilaritatem vultus sui Deum impertiri petit. Caietanus monet quamuis assertiuè promittatur pluuia colentibus Deum, non tamen assertiuè prædici priuationem pluuiæ, si non colerent eum: vt intelligamus Deum esse pronum magis ad benefaciendum bonis, quàm ad puniendum malos. Addere potuit quod paulò antè retuli, pluere super iustos & iniustos [g]. At paulò [h] pòst subditur hic comminatio de claudẽdo cœlo, pluuiisque descensuris, ita vt non det terra germen suum, in c. item 28. [i] inter maledictiones recensetur cœlum æneum, terráque ferrea: vt & Leuitici c. 26. [k] cœlum sicut ferrum, & terra ænea. S. Franciscus tom. 1. opusc. nuper editorum in oratione pro obtinenda paupertate. *Scio*, ait, *quod testamentum vetus noui fuit figura. Illis promisisti; quia omnis locus, quem calcauerit pes vester, vester erit. Calcare est ostendere; paupertas omnia calcat; ergo omnium est regina.*

Fœnúmque ex agris ad pascendum iumenta.] Hebraicè, Chaldaicéque (*& dabo herbam, seu fœnum in agro tuo iumentis tuis*) Græcè (*& dabit pabula in agris tuis pecoribus tuis*, καὶ δώσει χορτάσματα ἐν τοῖς ἀγροῖς σου τοῖς κτήνεσί σου.) In Psal. 146. [l] *qui producit in montibus fœnum, & herbam seruituti hominum: qui dat iumentis escam ipsorum*. & paulò antè; *qui operit cœlum nubibus, & parat terræ pluuiam*; de qua re vltima paulò antè actum est. In eo Psalmo notaui ab Interprete nostro adiecta esse (*& herbam seruituti hominum*) post LXX. καὶ χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων. Idipsum erat in Psal. 103. [m] & vtrobique

[a] in Eccle. 11.
[b] in Prou. 16.
[c] Prou. 16. 15.
[d] in Leuit. 26 4.
[e] Matth. 5. 45.
[f] c. 16. 15.
[g] Matth. 5 45.
[h] vers. 17.
[i] vers. 23.
[k] vers. 19.
[l] v. 8. 9.
[m] vers. 14

idololatriæ. Talis recessus exciuit hostes in Hebræos [a]. Pronunciat væ Deus recedentibus à se [b], ac vicissim à quibus ipse recesserit [c].

a Iudith. 5. 17. 19.
b Os. 7. 13.
c c. 9. 12.

Seruiatisque Diis alienis, & adoretis eos.] Idola populorum vocat Paraphrastes טַעֲוָת *bhamemaya*. Rarus atheus, quique adeò insipiens sit, vt dicat in corde suo, non est Deus [d]: præsertim qui Dei veri veram notitiam & cultum habuerit.

d ps. 13. 1.

Iratúsque Dominus.] Intensiorem iram dictio editionum aliarum significat (*iratus est nasus Domini in vos* וְחָרָה אַף־יְהוָה בָּכֶם *charah aph Iehouah bachem*: וְיִתְקַף רוּגְזָא דַּייָ בְּכוֹן *vikaph rugza dalehouah bechon*: θυμωθεὶς ὀργισθῇ κύριος ἐφ' ὑμᾶς.) Ira verò in Deum quo pacto cadat sæpiùs dictum. Ab irato autem illo immitti sterilitates, nec ignorarunt Gentiles, vt qui Apollini Delphico musicos ludos instituerunt, quibus placaretur ita eius, qua putabant afflictas esse sterilitate Græciæ regiones, oraculo etiam ad id faciendum admoniti [e]. Eamdem terram Deus vocat immundam & compluitam in die furoris [f]; aridior namque terra sentibus ac feris repletur, ac infrugifera est. L X X. verò pro immunda dicunt non irrigatam ἡ βρεχομένη. Ex eadem iusta ira Dei prouenit vt pluat super vnam ciuitatem, & non super aliam [g]. Imprecatus est Dauid montibus Gelboë, vt nec ros, nec pluuia veniret super eos [h].

e Aug. 18. de ciuit. c. 12.
f Ezech. 22. 24.
g Amos 4. 7.
h 2. Reg. 1. 21.

Claudat cælum, & pluuia non descendant.] Hæ sunt minæ de denegandis pluuiis ab irato Deo, propter peccata; quod nuper negatum à Caietano monui, asserente proniorem illum ad benefaciendum promisisse duntaxat, minatum non esse. Paruo interuallo distat hic locus ab illo. Eadem porrò res exprimitur duplici formula, quod claudet Dominus cœlum, & quòd pluuiæ non descendent, siue, vt est in editionibus aliis, non erunt. Aliter exponitur alibi [i] per cœlum æneum vel ferreum: per clausas cataractas cœli, [j] cum fontibus abyssi; hócque prohibitas pluuias [k] de cœlo: per clausum cœlum & non pluere propter peccata [l], per continere [m] cœlum; per prohibere stillas pluuiarum [n]: per mandare nubibus ne pluant [o]; per ligare nubes vt non erumpant [p]; & contrario sensu per cœlum, quod det pluuiam [q]; per cataractas cœli apertas [r]; per Deum, qui det de cœlo pluuias [s]; per cœlos dantes rorem suũ [t]; per Deum qui aperiat thesaurum optimum suum cœlum [u]; per emittere nubes [x]; per exaudire cælos [y] quasi cupientes ex se pluuias demittere. Legi possunt commentarij nostri variis locis, præsertim Iacobi [z], & Leuitici [aa], & Actuum [bb] Apostolorum: ex quibus, & similibus aliis multis liquet cœli nomen accipi pro aëre, vel nubibus.

i Leuit. 26. 19. Deut. 28. 23.
k Gen. 8. 2.
l 3. Reg. 8. 35. 2. Paral. 6. 26. c. 7. 13. Luc. 4. 25.
m Eccl. 48. 3.
n Ier. 3. 3.
o Es. 5. 6.
p Iob. 12. 15.
q Iacobi 5. 18.
r Gen. 7. 11. Mal. 3. 10.
s Actuum 14. 17.
Cælum pro aere, vel nubibus.

Nec terra det germen suum.] Græcè (*fructum suum*, τὸν καρπὸν αὐτῆς: ex editionibus aliis (*prouentum suum*, יְבוּלָהּ *ieuulah* עֲלַלְתַּהּ *bhallalthah*.) Eadem omnino phrasis in eadem sententia Leuitici cap. 26. [cc] γεννήματα pluraliter: licèt etiam ibidem [dd] ponatur Græcè (σπόρος, *semen*:) Chaldaicè cum affixo (אִבֵּיהּ *ibbeh, fructus eius*.) Generalior notio proposito magis congruit: terráque non tam dat, quàm reddit semen, fructum, germen; quia vt plurimum ex concepto semine, vel æquiualenti alia ratione, cum solis & aquæ concursu, prodeunt; & quæ in terram quodammodo abierunt, ac eius velutì facta sunt, inde cum fœnore redeunt. Vnde nomen reditus, vt & prouentus, à redeundo & prouenienda; atque vt quibusdam placet, quamuis minùs rectè, redditus à reddendo. Reditus primabreui vsurpat Ouidius [ee],

t Zach. 8. 12.
u Deut. 28. 12.
x Iob. 36. 28.
y Os. 2. 21.
z in c. 5. 17. 18.
aa in c. 26.
bb in c. 14. 17.
cc v. 4.
dd v. 20.
ee 2. de Pōto. eleg. 3.

At reditus iam quisque suos amat.

Item,

Aut [a] populi reditus positam componet ad hastam.

a l. 4. ele. 5.

Denique huc facere potest quod cecinit de oue,

Annua cultori poma referre suo.

Sed aliarum rerum quàm ex terra immediatè nascentium reditus ac prouentus est. In illis autem peculiarem dictam rationem indicant Dei verba in Osea [b], *exaudiam, exaudiam cælos* (quasi ad pluendum inhiantes) *& terra exaudiet triticum, & vinum, & oleum* (quæ terræ mandata sunt ad prouentum reditúmque ac redditum) *& hæc exaudient Iesrahel*, quia in spe arat qui arat [c], spésque alit agricolas, expectantes pretiosum fructum terræ [d].

b c. 2. 21. 22.
c 1. Cor. 9. 10.
d Iacobi 5. 7.

Pereatisque velociter.] Lege c. 4. [e] & 7. [f] & 8. [g] & 9. [h] vbi velox exitúsque interitus minaciter prædicitur: hoc autem loco videtur ex inedia oriturus, seu ex penuria, ob defectum pluuiarum, de quo mentio proximè fuit.

e v. 26.
f v. 4.
g v. 20.
h v. 3.

De terra optima.] Positiua sunt in aliis editionibus טוֹבָה *touah*, טָבְתָא *tauha*, ἀγαθῆ. Idem superlatiuum optimæ terræ relege c. 3. [i] & 4. [k] & 6. [l] & 8. [m] & 9. [n] Acuit adeò crebra commendatio terræ ingens eius desiderium, simul cum vehementi studio eamdem conseruandi, per ad hoc requisitam diuinorum mandatorum exactam custodiam.

i v. 25.
k v. 21.
l v. 18.
m v. 10.
n v. 6.

Quam Dominus daturus est vobis.] Græcè (*dedit*, δίδωσι) Hebraicè & Chaldaicè (*dans*, נֹתֵן *notben*, יָהֵיב *iaheb*) nimirum vel fuit, vel est, vel erit. Dabat, dederat, daturus erat: secundum promittendo; primum ob promissi certitudinem móxque futurum complementum; secundum quia præcesserat indubitata promissio; tertium, quia nondum tradita erat possessio. Hoc aliàs quoque notauimus.

Vers. 18.] Ponite hæc verba mea in cordibus, & in animis vestris, & suspendite ea pro signo in manibus, & inter oculos vestros collocate.

HOc, ac sequentibus duobus versibus cupidissimus Moses boni populi sui, quem breui relicturus erat, nec tanto fruiturus bono, quia nonnihil peccauerat; & memor conditionis quam Dominus exigebat vt lex seruaretur, quódque interiissent ferè omnes in deserto ex iis qui egressi fuerant de Ægypto ab annis viginti & suprà, quoniam conditionem non adimpleuerant; maiorem in modum commendat dictæ legis custodiam, tanquam rei maximè necessariæ, pretiosæ, caræ, iucundæ, honoratæ, quæ in corde semper versetur quantum ad affectum; in animo quantum ad memoriam & considerationem; in manibus, quantum ad applicationem promptam facilémque circa cuncta opera; in oculis, quantum ad æstimationem rei ex qua voluptas honórque percipiatur. Iam in c. 6. [o] eadem ferè adhortatio præcesserat: vt essent verba legis in corde; docerentur illa filij; meditatio de iis continua esset ambulando, dormiendo, consurgendo; ligarentur quasi signum in manu, essent ac mouerentur inter oculos; scriberentur in limine & ostiis domus, &c. Caietanus colligit ex hac repetitione, ad literam intelligenda ista cõsilia, ad literam saltem vt in brachiis tanquam ornamenta quæ-

PARAPHR.
o v. 1. & seqq.

dam inscripta gestarentur, inter oculos versanda ad excitandum amorem Dei, sicut de fimbriis in angulis vestium in c.15. Numerorum [a], de quibus quoque meminit Matthæus [b] sub vocabulis phylacteriorum & fimbriarum. Cætera hîc in sequentibus, & dicto c.6. tradita per metaphoram interpretatur; de aliis illis consiliis nihil absurdi esse concedere; ac in genere, quod præter præcepta, quædam etiam consilia Hebræis tradita fuerint. Hoc ipsum non multò antè docui, & de tota sententia in eodem illo cap.6. satis multa disserui.

Explanatio.

Ponite verba mea in cordibus.] Præfigitur (*&*) in aliis editionibus, quod posset explicari per (*ergo, igitur, itaque, quare,* &c.) Græca omisit (*mea*) & cum reliquis habet cor numeri singularis cum pronomine (*vestrum*) quod in nostra deest. Poni dicuntur verba in cordibus: & corda in verba [c]: Græcè hoc loco, *ἐμβαλεῖτε τὰ ῥήματα εἰς τὴν καρδίαν ὑμῶν*: ibi *προσέχετε τῇ καρδίᾳ ὑμῶν ἐπὶ πάντας τοὺς λόγους, attendite corde vestro ad omnes sermones.* Eiusdem formulæ ponendi cor in aliquo, aut in aliquid, aut in aliqua, aut super, siue supra, aut erga, extant alia exempla [d]; item ponendi in corde, vel super cor [e]: præterea ponendi cor absolutè [f], vel apponendi [g]. Et quia cor nunc mentem seu intellectum memoriámve significat; nunc voluntatem, attendendum vtra notio magis congruat loco qui occurrit. Huic intellectus & voluntas conuenire possunt, quamuis posteriorem dumtaxat Abulensis, & Marzilla intelligant; animos in sequenti membro, de priore. Sed mox dicam id nomen etiam de corde præcisè sumi posse.

Cordis nomen.

Et in animis vestris.] Iuxta cæteras editiones (*& super,* siue *in animam vestram,* וְעַל־נַפְשְׁכֶם *vehbal naphschehem*: וְעַל נַפְשְׁכוֹן *vehbal naphschechon*: *καὶ εἰς τὴν ψυχὴν ὑμῶν.* Animi Latinum nomen posuit Interpres c.8. [h] vbi editiones aliæ cor; quemadmodum aliis locis [i]: interdum [k] toto animo cognoscere, ab aliis dicitur in toto corde & in tota anima: nonnumquam animum non esse cum alio, & confiteri omnem animum [l]; quod per cor declarant editiones aliæ; idem est, quod non affici, & non aperire quid quis tum cogitet, tum velit. Sed & amaro animo esse per nomina נֶפֶשׁ *nephes* atque *ψυχῆς* expressum reperitur [m]: æquo animo [n] per cor Hebraicè & Chaldaicè quod bene se habeat, Græcè per esse suiipsius *γενέσθαι ἑαυτοῦ*: seruire corde perfecto & animo voluntario [o], per לֵב *leb* & נֶפֶשׁ *nephes*, *καρδίας* & *ψυχῆς*. Itaque, vt omittam alia, hoc loco ponere in animis posset synonymè idem valere quod priùs in cordibus, & vtrumque idem quod in parte intellectiua appetente; quemadmodum quando dicitur promptus animus voluntatis [p], facere quid ex animo [q]. Non est illud perpetuum discrimen apud Latinos; vt anima sit vitæ, animus consilij, illa qua viuimus, sentimus, mouemur aliorum ritu brutorum; hic quo homines sumus, intelligimus, sapimus, volumus. Animi gratia fieri quid asseritur, id est, pro voluntate, affectu, delectatione: appellatur vnanimis, qui & Græcè *ὁμόψυχος* eiusdem voluntatis. Sed si corda sumimus priore membro pro parte appetitiua rationali, rectè distinctionis causa, animos hîc accipiemus pro intellectiua. Animum & affectum Vatablus exponit, quasi corde significetur animus, anima affectus. Legem Dei habebat Dauid in medio cordis [r]: eloquia diuinæ sapientiæ custodiri præcipiebat in medio eiusdem Salomon [a] sapientissimus.

a v.38. b c.23.5. c Deut.3. 46. d 1.Reg.25. 25. Iob 7. 17. Ezech. 40.4. c.44. 5. Agg.1.5. 7. c.2.16. 18. e 2.Reg.19. 33 ps 47. 14. Prou. 24.32. Agg. 2.19 Malac. 2.2. Lucæ 1. 66 c.8.44. c.21.14. f Esa 41. 22. Dan.6. 14. g ps 61.11. h v.2. i Exod.35. 5. Deut.27. 17. Iud.16. 15.18.1. Reg.14.7. 1.2.17.8. k Iosue 23. 14. l Iud.16. 15.18. m 2.Reg.1. 10. c.22.2. n 3 Reg. 21 7. o 1.Par.28. 9. p 2.Cor.8. 11. q Eph.6.6. r ps.39.9.

Et suspendite ea pro signo in manibus.] Non refert singulare nomen manus editionum aliarum: quod habet etiam nostra in cap.6. [b] vbi phrasis & sententia prorsus eadem est; sed Latinè ligandi verbum, quod propriè respondet verbo Hebræo קָשַׁר *kasciar*, & Chaldæo קְטַר *ketar*: Græcè verò vtrobique est *ἀφάπτειν*. Consule dicta eo loco. Equidem verò haud vim statuerim in suspendendi verbo; quasi suspendere in manibus, intelligendo operari (quod non abnuo) sit operari cum timore, ac tremore; quoniam id quod suspenditur, adhuc pendet, nec tamen cadit, vt quidam [c] ratiocinatur, quod est pendere animo, inquit, ac timorem habere, verùm placeant opera sua Deo; nec tamen cadere, id est, non retrahi ab operando, sed potiùs sollicitari; quoniam qui timet, nihil negligit [d]. Meretur laudem ab acuta pietate auctor ille; sed suspensio hæc propriè pendula non est, mobilísque, si ad aliarum editionum attendamus dicta verba, quæ important strictam ligationem, quæ etiam ligatio c.6. vt dixi, expressa est ab Interprete nostro. Denique qui literaliter hunc locum intelligebant Hebræi, sua illa thephillim stringebant ad manus, ita vt non mouerentur: quamuis aliis vterentur dependentibus mobiliter ex fronte ante oculos; vt c. eodem 6. vidimus. Ioannes [e] Vitalis Cardinalis tropologicè præsentem, sequentésque de prædicatoribus interpretans versus, non sufficit, ait, habere verba Domini in codice per lectionem, nec in ore per prædicationem; sed debent esse in cordibus, per meditationem (corda pro mentibus accipit) in animis, per affectionem; in manibus, per operationem; inter oculos vt dirigamus nostram intentionem; & doceamus alios per instructionem.

Et inter oculos vestros collocate.] In c.6. [f] (*& mouebuntur inter oculos tuos.*) Vbi nihil differunt verba editionum aliarum ab illis quæ hîc sunt: nisi quod Græcè hoc loco est singularis numerus *ἀσάλευτον*: in c.6. pluralis *ἀσάλευτα*. Præter ibidem annotata, & literaliter, & mysticè conferre huc potest locus ex Prouerbiis [g], in quo Sapiens hortatur ad auscultandum sermones suos, vtque ad eloquia sua inclinetur auris nostra; ne recedant ab oculis nostris; & vt custodiantur in medio cordis nostri. Mentis oculos præsertim intelligit eiusdem attentionem, voluntatis affectum; denique tot modis amorem sapientiæ, ac præceptorum de moribus commendat, in similitudinem bullarum super cor, annulorum in digitis, frontalium schedarum præ oculis, de quibus c.6. vtque non modò quis dedecori sibi minimè ducat vel erubescat studiosum sapientiæ ac virtutis esse, sed vt rem perhonorificam gestet in oculis, & præ oculis habeat, & amet vt oculos suos. Nec displicet coniectura nostri Salazar [h], indicari studium lectionis, cùm præcipitur ne recedant ab oculis, vtque sint, collocentúrve inter oculos illa eloquia, ob eximiam lectionis vtilitatem, de qua ipse ex Plutarcho [i], Ambrosio [k], Gregorio [l], (qui Augustini suadet lectionem) Chrysostomo [m].

a Prou 4. 21. b v.8. c Seraphin. Capponus. d Eccl.7. 19. e spec. morali script. de prædicat. fol.166.6. f v.8. g c.4.20. 21.22. h in c.4. Prou. num. 164. i in mor. k in ps.118. octon.12. l 1.8.ep.52. m in ps.44.

Vers.19.] Docete filios vestros vt illa meditentur, quando sederis in domo tua, & ambulaueris in via, & accubueris atque surrexeris.

Eadem

Paraphra. 1e7. Eadem hæc omnia in cap.6. sunt, licèt ordine non eodem. Et quidem isti versui respondet ibi ille [a] (*& narrabis ea filiis tuis;& meditaberis in eis sedens in domo tua,& ambulans in itinere, dormiens atque consurgens.*) Differentia est, quod in recitatis aliis verbis monentur patres narrare filiis, &c. hîc autem vt filios doceant meditari: & quidem iuxta vim editionis Græcæ, vt est in codicibus Complutensibus & Regiis, illos ipsos sedentes in domo, ambulantes in via, accubantes & surgentes καὶ διδάξετε αὐτὰ τὰ τέκνα ὑμῶν λαλεῖν αὐτὰ καθημένους ἐν οἴκῳ, καὶ πορευομένους ἐν ὁδῷ, καὶ κοιταζομένους, καὶ διανισταμένους. *Et docebitis ea filios vestros, vt percipiant illa sedentes in domo, & ambulantes in via, & accubantes, & assurgentes.* At verò Sixtini codices Græci efficiunt alium sensum; vt doceant patres filios suos, vnusquisque dum sedet ipse in domo sua, &c. quod est etiam consentaneum textui Hebræo & Chaldæo. Sunt autem Græca hoc modo ibi, καὶ διδάξετε αὐτὰ τὰ τέκνα ὑμῶν λαλεῖν ἐν αὐτοῖς καθημένους σε ἐν οἴκῳ, καὶ πορευομένους σε ἐν ὁδῷ, καὶ καθεύδοντός σε, καὶ διανισταμένου σε. Vbi facilis mutatio fuit λαλεῖν, quod retineri debet, in λαλεῖν: & vt ea duabus dictionibus seu participio singulari cum pronomine, quæ retinenda etiam sunt, nempe ex καθημένου σε, componeretur vnicum participium plurale καθημένους, & sic de aliis: pro καθεύδοντός σε autem, quæ in vnius compositionem venire non possunt, assumptum est in aliis illis codicibus κοιταζομένους, eiusdem significationis eum καθεύδοντας, si hoc vti dicti codices voluissent. Hebræa & Chaldæa sic redderentur (*& docebitis ea filios vestros ad loquendum*, siue *vt loquantur in eis*, seu *de eis*, seu *in ea, in sedere te*, id est, dum sedetis tu, *in domo tua*, &c. Quæ ad rem porrò ipsam spectant, c.6. allata sunt: de litera nonnihil adhuc superest seorsim annotandum.

Explanatio. b v.7. *Docete filios vestros.*] In c.6.[b] (*narrabis*) Græcè προβιβάσεις, *praescribes, praemonebis, propones, praeculca pones*, &c.) Hebraicè cum affixo ושננתם *scinnantham*, *repetes ea, inculcabis, acues, renolues, iterabis, replicabis*, &c. In Hebræo catalogo affirmatiorum præceptorum duodecimum est. Docere quisque tenetur filium suum legem & præcepta Dei. Et eodem filium, sed & nepotem. Et hoc præceptum etiam sapientibus quibusque datur, qui tenentur docere legem discipulos. Et qui iam à patre suo non est edoctus, tenetur ipse quo modo potest, illam discere. Et qui alium docet legem scriptam, potest accipere mercedem, non autem qui docet legem ore acceptam. Sic ibi.

Vt illa meditentur.] Dicto cap.6. (*& meditaberis in eis*) pro quo, vt ibidem diximus, habent editiones aliæ loquendi verbum, sicut hîc. De meditandi quoque verbo relege eodem loco annotata.

Quando sederis in domo tua.] Obscurior sensus, an docendi filij à patre meditari seu loqui de diuinis verbis præceptisve, dum pater sedet, sicque de sequentibus membris. Vel potiùs vt ista faciant simul cum patre, quando is sedet, &c. atque ita ipse suo exemplo doceat eos meditari seu loqui quando sederint, &c. Quid autem valeat sedere in domo, cognosces ex commentario dicti 6. capitis.

Et ambulaueris in via.] Synonymum viæ est iter: quod secundum nomen extat in eadem sententia citati loci.

Et accubueris.] Pro hoc ibi est (*dormiens*) Græcè (κοιταζόμενος) quod etsi etiam habetur hîc in Bibliis Complutensibus & Regiis pluraliter in

A accusatiuo κοιταζομένους: in Sixtinis est aliud participium singulare in genitiuo casu, cum pronomine καθεύδοντός σε, Hebraicè, Chaldaicèque nulla ambobus in locis differentia. Accubare significat positionem iacentis vel ad dormiendum, vel ad conuiuandum pro illo more in lectis conuiuandi, quod præterea est recumbere, & accumbere, & discumbere, vel simpliciter ad quiescendum, vel ad miscendum corpus cum alio, quod aliter præterea dicunt concumbere, immò & dormire. Vltimo modo scribitur vna filiarum Lot dormiuisse cum patre & accubuisse, alia dormiuisse, & concubuisse [a]: penultimo quòd greges ouium accubabant iuxta puteum [b]. De conuiuio præter alia exempla, triuium est Christi in domo Pharisæi [c], licèt in eadem narratione sit verbum accumbendi [d]; hócque cum illo adoritur significationes alias easdem; minùs tamen vltimam, vt scilicet accumbere sit rem habere cum aliquo, quod vsitatiùs dicitur concumbere. Sæpe autem disserui nequit vtrum verbum sit; quoniam & accumbo & accubo habent præteritum accubui, &c. Tam amplus ferè vsus Hebræi שכב *sciachab*, nisi quòd non ita propriè est dormire, quod potiùs dicitur ישן *iascian*, Græcè κοιτάζω est esse in cubili, seu decumbere: & κοίτη cubile lectusve: & aliquando concubitus [e]: quamuis actum istum exercere verbo illo significatum non occurrat. Huic loco accubare seu accumbere pertinet vniuersè ad quietem quam iacens in lecto capit, cui opponitur sequens verbum surgendi.

a Gen 19. 33.35. b c.29.3. c Luca 7. 37. d v.49 e Rom.9. 10.& alibi.

C *Atque surrexeris.*] Emendati libri Græci habent, vt diximus, non διανισταμένους, quemadmodum Complutenses ac Regij, sed διανισταμένου σε, *surgente te*. In Psalmo 138.[f] sessio & resurrectio, designare dicuntur ibi præcedentem sessionem & resurrectionem; semita ambulationem in via; funiculus, pro quo Hieronymi translatio habet accubationem, quia est רבעי *rubhi* cum affixo, & quibusdam placet σχοῖνον, qui redditur *funiculus*, poni pro tegete aut storea ex iunci palustribus, proindéque pro cubatione aliis legendum κοίτην. Qua de re ibi Agellius, nósque ipsi.

f v.2.

D *Vers.20.*] Scribes ea super postes & ianuas domus tuæ.

Paraphr. g v.9. Iam priùs in c.6. [g] eodem pacto (*scribésque ea in limine, & ostiis domus tuæ.*) Ibi consuli vtrumque locum, exponens vocabula rémque ipsam: nec bærendum hic videtur, dempto vno: quod Græcè pluraliter habetur γράψετε, *scribetis*, præcedente locu γράψεις, *scribes* numero singulari. Ad hunc locum habet Augustinus [h] id quod in illo citaui, refértque Hugo. *Quid est quod præcepit Moyses, commendans verba Domini, & ait: Scribetis ea super limina domorum vestrarum, & ianuarum vestrarum;* E *cùm hoc secundum proprietatem nemo fecisse Israelitarum commemoretur vel legatur; quia nec quisquam potest; nisi fortè diuidat ea per multas partes domus suæ? An hyperbolica commendatio est sicut multa dicuntur?* Sic ille. Per hyperbolicam commendationem exprimitur, inquit Hugo, diligentia custodiendi.

h q.17.

Explanatio. *Scribes ea.*] Dixi Græcè esse *scribetis*, γράψετε.

Super postes & ianuas.] In cap. 6. *in limine & ostiis.* Ibi actum de his & similibus vocabulis.

Domus

Domus tuæ.] Vtrobique Græcè sunt φλιαὶ τῶν οἰκιῶν καὶ τῶν πυλῶν, *limina domorum & portarum*; sed hîc plurale pronomen ὑμῶν, ibi singulare σου.

Vers. 21.] Vt multiplicentur dies tui, & filiorum tuorum in Terra, quam iurauit Dominus patribus tuis, vt daret eis quamdiu cœlum imminet terræ.

Paraphr.

HIc fructus diligentis custodiæ diuinorum verborum siue præceptorum aliquoties iam priùs propositus ac promissus; vt iuramento Dei promissa terra possideatur tam certò atque tamdiu ab Hebræis, quàm certus, constans, & immutabilis est supra vniuersam terram cœli motus, & ordinatione Dei perseuerans dies [a], & statæ anni tempestates per omnino ratam orbium cœlestium reuolutionem: ita vt cunctis diebus terræ sementis & messis, frigus & æstus, æstas & hyems, nox & dies non requiescant [b]. Quare Hebræi si non peccassent, vsque ad mundi finem possedissent regionem Chanaan.

a ps. 118. 9.
b Gen. 8. 22.

Explanatio.

Vt multiplicentur dies tui, & dies filiorum tuorum] In aliis editionibus (*vestri & vestrorum.*) Eiusdem phrasis multiplicandi dies vel annos aliqua alia exempla sunt; vt, *sicut* [c] *palma multiplicabo dies*: vt [d] *multiplicentur tibi anni vitæ*. Longitudo dierum [e], longæuitas seu longæuum [f] esse, longiturnitas [g] vitæ, longi dies [h], longi anni & tempora [i], longissimi dies [k]. In bonis maximis censebatur longior vita quando ex mortali transitus ad beatam non dabatur. Hoc alibi pluribus declaratum. Aliquos tamen tæduit vitæ [l] ac incolatus prolongati [m], petieruntque animæ suæ vt morerentur [n]: immò maledicere visi sunt diei natiuitatis suæ [o], præ vehementia præsentium ærumnarum: cùm posset eo etiam tempore ad moriendi desiderium incitare, si non obtinenda felicitas, quæ in aduentum Christi differebatur, certè necessitas quædam hîc Deum offendendi saltem leuiter, pericula grauiorum criminum, ipsa grauiora crimina conspecta in aliis, piorum persecutiones, &c. Egimus de pio ac iusto breuitatis vitæ desiderio cùm alibi, tum ad ea Psalmi 119. [p] verba; *Heu mihi, quia incolatus meus prolongatus est.* Problema est in hoc etiam statu legis euangelicæ, optabiliúsne sit diu, an parum viuere; quoniam hinc amor inseparabilis coniunctionis cum Deo viso, remotis peccandi obstaculis, &c. inde desiderium laborandi magis pro Deo, & merita accumulandi, consequentérque gloriæ cum gratia plures gradus. In gratiam beneficiúmque publicum seruat Deus nonnullos egregia doctrina, probitatéque præditos; si credimus Origeni apud Aquinatem [q] considerantem cur se Paulus Philemoni scribens vocet; tardò senis doctor inuenitur in Ecclesia (id alia occasione retuli hoc ipso libro priùs alicubi) quin sit longæuus. Affert Aquinas exemplum de Petro & Paulo; quos violenta mors abstulit, præter quos liceret alia exempla proferre, vt Ioannis Apostoli, & celebrium Ecclesiæ Doctorum, &c.

c Iob. 29. 18.
d Prou. 4. 10.
e ps. 20. 5. ps. 22. 6. ps. 90. 16. ps. 92. 5. Prou. 3. 16. Thre. 5. 20.
f Exod. 20. 12. Eph. 6. 3.
g Bar. 3. 14.
h Prou. 28. 16.
i Bar. 6. 2.
k c. 4. 35.
l Iob. 9. 21. c. 10. 1.
m ps. 119. 5.
n 3. Reg. 19. 4.
o Iob. 3. 1. Ier. 20. 14. 1. Mach. 2.
p v. 5.
q in epist. ad Phil. lect. 1. in fine.

In terra quam iurauit Dominus.] De hoc iuramento promissorio, promissóve iurato incidit crebra mentio; indicans tarditatem populi in credendo, vtpote cui toties ingerenda sit memoria iuramenti diuini, nec satis videatur simplex promissum, aut semel iterúmve didicisse iuramento id esse firmatum.

Patribus tuis.] Iuxta reliquas editiones (*vestris.*) Patres autem, vt sæpe notatum est, fuerunt tum patriarchæ illi tres; tum hi ex quibus nati illi quos nunc Moses alloquitur.

Patres qui.

Vt daret eis.] Primis patriarchis non nisi in filiis; patribus eorum quibuscum tunc agebat Moses in seipsis, nisi peccando se indignos reddidissent.

Quamdiu cœlum imminet terræ.] In reliquis editionibus (*sicut dies cœli super terram*) id est, quamdiu durabunt dies, secundùm commensurationem, mensuram, interuallum, durationem. Sic in Psalmo 88. [a] *& ponam in sæculum sæculi semen eius, & thronum eius sicut dies cœli.* Ibi confirmantes eum locum per illum adiecimus ex Ecclesiastico [b] (*factum est illi* (Aaroni) *in testamentum æternum, & semini eius sicut dies cœli.*) ex Ieremia [c]. *si irritum fieri potest pactum meum cum die, & pactum meum cum nocte, vt non sit dies & nox in tempore suo* (*cunctis enim diebus terræ nox & dies non requiescent* [d]; *& ordinatione Dei perseuerat dies* [e]) *& pactum meum irritum esse poterit cum Dauid seruo meo, vt non sit ex eo filius qui regnet in throno eius, & Leuitæ, & Sacerdotes ministri mei*, rursus ex alio psalmo, nempe 71. [f] vbi perpetuitas regni Salomonici, nisi per eum stetisset, vel potiùs Christi Ecclesiæ comparatur cum sole & luna, quæ perpetuò manent. Monuimus quoque non sequi ex præsenti hoc loco nostro, cùm cessabunt dies, motúsque cœlestis, fore vt non ampliùs immineant cœli terræ, quasi cœli ac terra destruantur; sed quod non eo modo quo nunc imminebunt. Adiice ex Baruch [g]; *orate pro vita Nabuchodonosor regis Babylonis, & pro vita Balthasar filij eius, vt sint dies eorum sicut dies cœli super terram*, hoc est, non quidem perpetui, sed quantum ferebat conditio status, longi, constantes, vitæ vicissitudinibus quàm minimè obnoxij: postremò similis vita vitæ cœlicolarum quoad tum fieri potest, in tranquillitate ac fœlicitate. Illustrat in adagialibus Delrius [h] noster simili dicendi formula, poëtæ Senecæ in Oedipo, Octauo, Troade. Propiùs ad rem facit locus secundus [i],

a v. 30.
b c. 45. 19.
c c. 33. 20. 25.
d Gen. 8. 22.
e ps. 118. 9.
f v. 5.
g c. 1. 11.
h 10. 1. adag. 124.
i actu 4. in chor.

Nulla te terris rapiet vetustas:
Tu comes Phœbo, comes ibis astris.

Simili porrò phrasi Ouidius [k] cecinit de aëre super aquam terrámque,

Imminet his aer, qui quanto est pondere terræ
Pondere aquæ leuior, tanto est depressior igne.

Item, quod

[l] *Collis apex medij subiectis imminet aruis.*

Et,

[m] *Imminet æquoribus scopulus.*

k 1. Metam.
l 1. 7.
m l. 4.

Vers. 22.] Si enim custodieritis mandata quæ ego præcipio vobis, & feceritis ea, vt diligatis Dominum Deum vestrum, & ambuletis in omnibus viis eius, adhærentes ei

Vers. 23.] Disperdet Dominus omnes gentes istas ante faciem vestram, & possidebitis eas, quæ maiores & fortiores vobis sunt.

Paraphr.

INsistit Moses ac vrget accuratam vniuersorum Dei mandatorum, quæ ipsius nomine tradebat, executio

executionem ex eiusdem Dei amore, atque studio adhærendi illi, tum voluntarum coniunctione perfecta, tum firma fiducia, sine dubio enim consecuturos promissam terram quantumlibet resistere conentur habitatores eius secundùm naturales vires & numero & robore longè superiores. Lege c.4.[a] & 7.[b] & 9.[c] *Oportet ad industriam*, inquit Procopius, *legis quoque accuratam imitationem accedere, atque ipsa ad victoriam, à gentibus spiritualibus ac sensibilibus reportandam sufficiet. Nam & nobis certamen cum imperiis, ac potestatibus, & principibus tenebrarum est.* Deinde proferens Christi verba[d]; *sine me nihil potestis facere*, subdit; *Validiores namque nobis sunt, & habitant à deserto* (spectant hæc ad sequentia) *ad Antilibanum, & Euphratem vsque, in animis ignorantia Dei laborantium, idolisque addictorum:* Dictis locis & aliis actum de gentibus Chananæorum iuxta mysticum quoque sensum.

a v.37. b v.1. & seqq. c v.1. d Ioan.15.5

Explanatio. *Si enim custodieritis mandata.*] Non respondent Græca verba aliarum & editionis nostræ, licèt non discrepent sensu. Nam in Hebræa & Chaldæa est (*quoniam si custodiendo custodieritis*) in Græca (*& erit si audiendo audieritis*, καὶ ἔσται ἐὰν ἀκοῇ ἀκούσητε.) Additur in aliis (*omnia*) & (*hæc.*) Abulensis[e] ait, quia sequitur (*& feceritis ea*) referri posse custodire ad mandata negatiua, quia custodire est cauere ne quid fiat; facere autem ad affirmatiua; vt diuertamus, siue declinemus à malo, & faciamus bonum[f]: vel primum ad cogitationem & propositum; secundum ad executionem. Posteriorem verò expositionem quæ amplectitur genus vtrumque negatiuorum & affirmatiuorum, priori anteponit, quia relatiuum (*ea*) in his quæ sequuntur (*& feceritis ea*) cogit vt verbum vtrumque custodire & facere referantur ad idem. Hoc etiam probo; déque vi verbi custodiendi, quæ cuiuis præcepto communis est, non semel admonui. In 3. Regum[g] legitur secundùm emendatos codices, *& obserua custodias Domini Dei tui, vt ambules in viis eius; & præcepta eius, & iudicia, & testimonia, &c.*) Vbi quod in aliis codicibus habetur (*& obserua vt custodias mandata Domini Dei tui, vt ambules in viis eius, & custodias ceremonias eius, & præcepta eius, & iudicia, & testimonia.* Vbi primo loco cum paronomasia est in editionibus aliis (*custodis custodiam*, שמרת משמרתו *sciamartha mismoreth*, תיטר ית מטרתיה *ihittar iath mattarath* φυλάξεις aut φυλάξῃ τὴν φυλακήν. Ipsum Dei mandatum præceptúmve (synonyma namque sunt) est custodia illius, id est, dignum quod custodiatur, &c.

e q.5. f p.33.15.1. Pet.3.10. g c.2.3.

Quæ ego præcipio vobis.] Græcè additur σήμερον, *hodie*. Sic priùs aliquoties[h], adiecto quoque (*hodie*) in omnibus editionibus: & sua eur mandata præceptáve, dicat Moses, & se mandare vel præcipere annotauimus. Non habebat potestatem condendi legem, inquit Abulensis. Sed ipse eam recitabat populo, & ab eo videbatur recipere populus, cùm à nullo ante eum reciperet aut audiret. Quo modo Deus apud Malachiam[i] ait; *memento legis Moysi serui mei*, & in Ecclesiastico[k]; *legem mandauit Moyses in præceptis iustitiarum*: multíque[l] aliis locis eodem nomine appellatur, aut liber legis Moysi, aut præceptum, aut liber, aut volumen, aut mandatum, aut mos, &c. quæ declarantur per hoc quòd legem Deus Moysi dedisse dicitur, léxque per Moysem data, &c. Alioqui lex eadem, quæ per Moysem data est, cognominatur lex Dei ac Domini, eamque dedisse scribitur sæpenumero.

h c.4.8.c.5. i c.6.6.c.7. 11.c.8.1.c. 10 13.c.11. 8.13. j c.4.4. k c.24.33. l Iof.8.32.c. 23.6 c.24. 26.3.Reg.2. 3.1.4.14.6. c.23.25.2. Par.8.13.c. 23.18.c.30. 16.c.31.3.c. 35.12.1.Ef. 3.2. c.6.18. c.7.6.1.2. 8. 2.c.10.14. c.13.1.Tob. 7.14.Baruc. 2.2. Dan.9. 11.13.c.13. 3.62. Marc. 12.26. Luc. 2.22.c.5.14. c.24 44. Ioan.7.23. c.8,5. Act. 13.38 c.15. 5 c.28. 23.1.Cor. 9.9.Hebr.9. 19.c.10.28.

Et feceritis ea.] Dixi relatiuo pronomine indicari ad idem pertinere vt custodiat quis & faciat mandata, nec propriè hoc ad affirmatiua, illud ad negatiua referri debere.

Vt diligatis Dominum Deum vestrum.] Et hoc notatum: cur cùm diligendus esset in lege etiam vetere Deus, nouæ attribuatur dilectio amórque; illi timor, & seruitus.

Et ambulatis in omnibus viis eius.] Omittens *omnes* Chaldæa paraphrasis, explicat vias quæ rectæ sunt coram eo, דתקנן קדמוהי *detakkenan kodamohi*. Lege cap.8.[a] & 10.[b] Ambulari potest in omnibus viis Domini, ac incedi in omnibus mandatis & iustificationibus illius sine querela[c]: immò salua illius gratia & amicitia, nullum præceptum violari propriè valet: sed qui delinquit in vno, factus est quasi in ad hoc, omnium reus[d], vt aliàs[e] ostendimus. Monet id quoque Abulensis; simul autem, ne quis ea hoc assumat occasionem peccandi; quia multum refert semel vel multoties peccasse. Nam qui semel peccauit, faciliùs reducitur ad bonum, & gratiam consequitur; si verò damnetur, minore supplicio afficitur.

a v.6. b v.12. c Luc.1.6. d Iacob.2.10. e ibidem.

Adhærentes ei.] Secundùm reliquas editiones (*& adhæreatis ei.*) De hac adhæsione c.4.[f] & 10.[g] Vtrique habent editiones aliæ verba eadem præter Græcam, quæ c.4. vtitur participio προσκείμενοι: alibi verbo κολλᾶσθαι, aut προσκολλᾶσθαι. Adhæsionem attendit Abulensis in constantia boni operis, ac ne quis ex motu inanis gloriæ, inuidiæ, similísve vitij: aut ob quamlibet tentationem, & laborem recedat à viis Domini.

f v.4 g v.20.

Disperdet Dominus omnes gentes istas.] Deest coniunctio ante verbum in editione nostra. Gentes istas veluti digito demonstrat, vel tanquam benè notas per pronomen demonstratiuum designat. Sunt autem septem Hethæorum, Gergezæorum, Amorrhæorum, Chananæorum, Pherezæorum, Heuæorum, Iebuzæorum. Memini c.9.[h] In simili sententia Caietanũ reddere והורשתם *vehorashtham, & hæreditabis eos*, pro quo est disperdere, & ἐξολοθρεύειν. Idem diceret de loco nostro, in quo ויורשתם *virishtham*, & ἐκβαλεῖ, *eiciet*. Sed quamuis admittat eam notionem Hebræum verbum, non consentit verbis aliarum editionum modò dictarum, nec verbo Chaldææ cum coniunctione ויתרך *vitharech*, & præterea cum affixo ויתרכינון *vtharechinnun*, *eiiciet eos*.

h v.3.

Ante faciem vestram.] Eodem pacto superiore loco; explicátque in hoc Vatablus, sub aduentum vestrum, siue vt primùm adueneritis, simul ac comparueritis, ad solum vestri conspectum. Abulensis antequam omnino intraueritis.

Et possidebitis eas.] Id est, terram eorum, ait idem Abulensis; nam gentes nullo modo poterant possidere, quia mandauerat Deus vt occiderentur[i]. Sic nono[k] capite possessuri dicuntur Hebræi nationes.

i c.7 16. Num.33. 55. k v.1.

Quæ nationes maiores & fortiores vobis sunt.] Eodem modo ibidem cognominantur maximæ & fortiores. Multitudine ac viribus erant superiores, vt ibidem dictum est, atque alibi.

Vers. 24.] Omnis locus, quem calcauerit pes vester, vester erit. A deserto, & à Libano, à flumine magno Euphrate vsque ad mare occidentale erunt termini vestri.

Describitur

Ampl. terr. Describitur amplitudo terræ promissæ quæ A
continebatur intra septem præcipuas gentes nationésve Chanaan; quia terram Moab, &
Ammon, per quas transierant Hebræi, possidere
a v.4. & seqq. vetiti fuerant, vt c.2. [a] dictum est. In c.1. [b] Iosue
repetitor eadem ac iisdem ferè verbis sententia.
b v.3.4. *Omnem locum, quem calcauerit vestigium pedis vestri, vobis tradam, sicut locutus sum Moysi. A deserto & Libano vsque ad fluuium magnum Euphratem, omnis terra Hethæorum vsque ad mare magnum contra Solis occasum erit terminus vester.* Meridionalis pars
erat desertum Sin seu Pharan: partem Septemtrionalem terminabat mons Libanus: Euphrates
erat versùs Orientem: mare occidentale aliter
vocabatur mediterraneum. Hos omnes terminos
occupaturi ac possessuri erant Hebræi tempore B
c 2.Reg.8. 3.Reg.4.6.10. & seqq. 1.Par.8.7. suo; quod contigit sub Dauide & Salomone [c], vt
notant Lyranus, Abulensis, Rickelius, Sa, Marzilla: quod tamen de plena possessione verum
non est, sed tantùm quoad aliquas partes de exacto vectigali siue tributo, obstantibus peccatis
plenæ possessioni. De amplitudine totius regni
Hebraici seu Iudaici alibi actum est, atque quo
d ep.129. pacto Dardano scribens Hieronymus [d] eiusdem
angustias describat. Falluntur quos refert Lyra-
e in Iosl.1. f ibid.q.22. g ibid.q.6. 7.& 9. nus [e] ac refellit, postque ipsum Abulensis [f], Serarius [g] noster, alij, interpretatos quod hîc habetur ac in simili citato loco Iosue, promissam sibi
terram totam habitabilem, & quodammodo id
esse completum sub Salomone, cui facti fuerint
omnes reges terræ tributarij, & cuius vultum vni- C
h 3.Reg.10. 24. uersa terra videre desiderabat [h]; & cui reges Tharsis & insulæ munera obtulerunt, reges Arabum
& Saba dona adduxerunt, & quem adorauerunt
i ps.71.11. omnes reges terræ [i]. De regno Christi locus psalmi exponi solet, vt in eiusdem vidimus commentario [k]: Salomonem iam senem hostes oppugna-
k 3.Reg.11. 14. & seqq. runt: desideratus est vultus eius addiscendæ sapientiæ ipsius causa, vt nominatim de regina Sa-
l 3.Reg.10. 1.2.Par.9. 1. ba proditur [l]: allata munera non tributi nomine,
sed titulo beneuolentiæ, quod eadem regina Saba fecit. Topographi longitudinem terræ sanctæ
siue Chanaan, siue Palæstinæ assignant 67. leucarum, latitudinem 16. & alicubi 18. alij primam
120. secundam 26. leucarum: quidam primam 53.
duntaxat, &c. intra videlicet hîc positos termi- D
m c.23.31. nos, quibus similes in Exodo [m]; *ponam terminos tuos à mari rubro vsque ad mare Palæstinorum, & à deserto vsque ad fluuium.* Habebat enim ad meridiem terra promissa mare rubrum quasi limitem;
ad occidentem mare Palæstinorum siue mediterraneũ, ideóque sæpe in Scriptura per mare significatur occidens; versùs Orientem deserta Arabiæ inter hanc & Ægyptum: ad Septentrionem
Euphratem, qui per antonomasiam nominatur
n in 2.2.q. 10. dubit.4. post 6. conc. absolutè fluuius. Dominicus [n] Bannes meritò
confutat Ioannem Genesium Sepuluedam contendentem debellari posse omnes Gentes titulo
solo idololatriæ: probantem verò ex isto loco
quasi detur Hebræis potestas possidendi vni- E
uersum orbem. Inde autem videtur admittere [o] illationem de occupatione prædæ in bello
o ibid.q.40. a 1. dub.10. iusto.

Explanatio. *Omnis locus, quem calcauerit pes vester, vester erit.*]
p c.1.3. Citatus ex Iosue [p] locus in editione nostra (*omnem locum, quem calcauerit vestigium pedis vestri, vobis tradam*; iuxta editiones alias exprimitur iisdem verbis quibus hîc noster, excepto vltimo
(*erit*) pro quo ibi est (*dedi eum* נְתַתִּיו *nathattiu* תִּתְּנוּהוּ
tetenuhu) vel (*dabo, δώσω αὐτόν*) & potuit hîc quoque verti כַּף רַגְלְכֶם *chaph raglechem*, quod vtrobique est, *vestigium pedis vestri*, Græcè τὸ ἴχνος τοῦ
ποδὸς ὑμῶν:) Chaldaicè (*planta pedis vestri*, פַּרְסַת
רַגְלְכוֹן *parsath raglechon.* Vox כַּף *chaph* accommodatur manibus & pedibus: ac interdum de manibus redditur per volam aut palmam, immò synecdochicè per manum: de pedibus per plantam,
vel etiam illa eadem figura per pedes: & alia figura catachresis per manus acceptas pro pedibus
vt de brutis dicuntur, quemadmodum in Leuitici c.11. [a] *quod ambulat super manus ex cunctis ani-* a v.27.
mantibus quæ incedunt quadrupedia, &c. עַל כַּפָּיו *hhal chappau*, ἐπὶ χειρῶν αὐτῶν, עַל יָדָיו *hhal iadohi*,
quam item figuram vsurpant de vrsis ac simiis
Oppianus [b], Plinius [c], Galenus [d], &c. Lege Leui- b de anim.
tici commentarium. Calcandi porrò verbum דָּרַךְ c l.8.c.36.l. 11.c.44.
B *darach*, πατεῖν, *militare*, bellicum, vincentis, trium- d 6.anat.c. 1.
phantis est; vt [e], *conculca anima mea robustos; calcabit* [f] *Dominus super excelsa terræ.* Atque id hoc lo- *Calcandi verbum.*
co innui vult Pineda [g] noster. Verùm etiamsi ad- e Iud.5.21.
mittatur in aliis eiuscemodi notio, videtur hîc f Mich.1. 3.
simplex introitus ingressúsve in terram denotari,
quamuis arma quoque aliquando fuerit opus. g In Iob.9.
Nam quòd terra calcata, id est, debellata à te tua
sit, nihil mirum. In cap.1. [h] audiuimus dicentem h v.36.
Deum de Caleb; (*ipse videbit eam terram, & ipsi dabo terram quam calcauit, & filiis eius*) vbi est דָּרַךְ
darach, sed Græcè ἐπέβη, *ascendit*, vel *iuit*; & in
c.14. [i] Iosue de eodem Caleb (*terra, quam calcauit* i v.9.
pes tuus) דָּרְכָה רַגְלְךָ *darechah raglechah*, Chaldaicè *planta pedis tui*, פַּרְסַת רִיגְלָךְ *parsath riglach*: Græ-
C cè (*ad quam ascendisti*, ἐφ᾽ ἣν ἐπέβης) *erit possessio tua & filiorum tuorum in æternum.*) At vi, bello, armis
Caleb non occupauerat terram. Rursus in libri
nostri c.2. [k] *neque enim dabo vobis de terra quantum* k v.5.
potest vnius pedis calcare vestigium, עַד מִדְרַךְ כַּף רָגֶל
hhad midrach chaph reghel, עַד מִדְרַךְ פַּרְסַת רְגָל *hhad midrach parsath regal*, οὐδὲ βῆμα ποδός. Citaui eo loco alium locum ex actibus [l] Apostolorum (*non* l c.7.5.
dedit illi hæreditatem in ea, nec passum pedis, οὐδὲ βῆμα ποδός: & alia protuli ad rem præsentem vtilia.
Eodem potest spectare quod Psalmo 59. [m] docui- m v.10.
mus in illud; *in Idumæam extendam calceamentum meum* (licèt quidam exponant de hostilium conculcatione, seu subiugatione hostium colla eorum calcando) & quòd possessio iniri diceretur
D pedum positione: & quod inferiùs cap.33. [n] cùm n v.25.
ferrum & æs calceamenta vocantur, insinuari velint aliqui armis obtinendam possessionem: &
quòd cedens iuri de vxore ducenda, calceamentum de pede tollebat [o], amittens simul ius pos- o Deut.25. 5. & seqq.
sessionum, quæ tali mulieri innexæ erant. Nec Ruth.4.5.& seqq.
proposito non congruit ibidem tradita tropologia Hugonis; calceamentum extendi à iusto in
Idumæam, quando calcat contemnítque mundum, & quidem mortis memoria, corio designata; quæ benè munit pedes affectuum; ita vt quidquid calcat, meritò suum censere valeat, tanquam
subditum sibi, subiectum, suppositum, substratum, quantiuis æstimetur ab aliis, vt sunt opes,
E honores, dignitates, deliciæ, &c. Sic illi primi
discipuli pedibus Apostolorum facultatum pretia supponebant [p]: de quo ritu nos in eorumdem p Actuum 4.35.
historia [q]. Apostolis quoque licuit quas conuer- q ibidem.
terant singuli, quasi in eas extensis calceamentis,
suas quodammodo ac suæ subiectas ditioni auctoritatíque peculiari reputare. Videri potest
Paulus id innuere scribens Corinthiis [r]; *nos au-* r 2. Cor. 10.13.14
tem non in immensum gloriabimur, sed secundùm mensuram regulæ, qua mensus est nobis Deus, mensuram pertingendi vsque ad vos. Non enim quasi non pertingentes ad vos superextendimus nos: vsque ad vos

enim

enim peruenimus in Euangelio Christi. Bernardus [a] magnos audere magna ducens, & quæ audent obtinere, confirmat hoc quasi verbo promissionis; *quemcumque locum calcauerit pes vester, vester erit. Magna si quidem fides, ait, magna meretur: & quatenus in bonis Domini fiducia pedem porrexeris, eatenus possidebis.* Viderur similem sententiam Albertus [b] Magnus ex Bernardo mutuatus de pede spei. Illustrat verò Bernardus exemplis Moysi qui petiit ostendi sibi Deum [c]; Philippi, Patrem [d]: Dauid faciem Domini requirentis [e]: Thomæ, nisi sua manu tangeret vulnus, & fossum latus, credere recusantis [f]: quibus omnibus pro voto ac desiderio satisfactum est. Alterum Bernardus [g] producto eodem hoc loco; *pes vester*, inquit, *vtique spes vestra est* (paronomasiam quoddam habent pes & spes) *& quantumcumque illa processerit (tanquam pes) obtinebis: si tamen in Deum tota figatur, vt firma sit, & non tota titubet. Quid timeas aspidem, aut basiliscum, quid leonis rugitum, aut draconis sibilos expauescat? nimirum cui datur super hæc ambulare, illáque conculcare* [h]*: datáque potestas calcandi supra serpentes & scorpiones, & super omnem virtutem inimici, vt nihil noceat* [i]. Origenes [k] locum isti simlem in libro Iosue explanans, obseruat quasdam aduersariarum potestatum gentes diabolicas esse, aduersùs quas nobis certamen geritur, & agones in hac vita desudantur. *Quantascumque ergo*, inquit, *ex iis gentes pedibus nostris subdiderimus, quantoscumque in certamine vicerimus, ipsorum regiones, ipsorum prouincias, & regna Iesu* (Iesum qui & Iosue ad nostrum Iesum applicat) *nobis distribuente capiemus. Tale, ait, regnum Luciferi qui de cælo cecidit* [l]*; & vinci posse ac subiici pedibus nostris, conterente eum Domino sub illis* [m]*, atque consequenter locum illius accipi in cælis, quò non potest intrari ab otiosis, negligentibus, oscitantibus, dormientibus.* Adiicit itam suæ gentis Angelum habere, eodémque pacto superbiam, auaritiam, libidinem, &c. quæ vitia nisi vicerimus, déque terra nostra exterminauerimus, nullo modo plenitudinem repromissæ hæreditatis accepturi simus. Affectu amoris diuini Theodoretus [n] asserit omnia simul terrena contemni, conculcari autem omnes voluptates corporis, despici opes, gloriam, honorem, valetudinem, &c. His extant similia ex Apollinario in catena Græca m. s. Addi potest vt singulari beneficio Dei, & prona etiam hominum locupletum voluntate ac potentum, qui sponte propter Deum calcant externa hæc bona, iis non modò non egeant, sed etiam abundent, atque centuplum in hoc etiam tempore consequantur [o], ac qui terrenis affectibus siue possessionibus pro Christi discipulatu renunciauerit, quo plus in eius amorem profecerit, eo plures inueniat, inquit Beda [p], qui se interno suscipere affectu, & suis gaudeant sustentare substantiis. Denique Christus exaltatus à terra, traxit omnia ad seipsum [q]: Maria amicta sole, & lunam habens sub pedibus [r], omnium sublunarium domina est, immò & cœlestium. Franciscum depingunt aliqui pede calcantem mundum; quod maximè facit studens paupertati spiritus, hac ratione côterens caput serpentis [s], quod est superbia vitæ cum concupiscentia carnis oculorúmque [t].

A deserto.] Per absolutum deserti nomen intelligitur id quod & vastissimum erat, & Hebræis notissimum, atque cognominatum Pharan, Sin, Cades: designátque hîc meridionalem plagam.

a serm. 32. in Cant. — b lib. de adhærendo Deo. — c Exod. 33. 13. — d Ioan. 14. 9. — e ps. 26. 8. — f Ioan. 20. 25. — g serm. 15. in ps. 90. — h ps. 90. 13. — i Luc. 10. 19. — k hom. 1. in Iosue. — l Esa. 14. 12. — m Rom. 16. 20. — n orat. de carit. — o Marc. 10. 30. — p hom. de S. Benedict. — q Ioan. 12. 32. — r Ap. 12. 1. — s Gen. 3. 15. — t 1. Ioan. 2. 16. — *Desertū pro plaga meridionali.*

Et a Libano.] Græcè est ἀντιλιβάνου, quemadmodum c. 1. [a] & 3. [b] vnde repetenda quæ huc spectant. Terminus erat, plagáve Aquilonaris.

A flumine magno Eufrate.] Scribi debuit (*Euphrate*) sicut alibi sæpiùs. Magni epithetum non habent editio Hebræa & Chaldæa, sed bis nomen נָהָר נְהַר *nahar nehar*, נַהְרָא נַהְרָא *nahra nahra*, quæ ingeminatio augmentum denotat: Græcè bis repetitur ποταμός, & præterea μεγάλου epithetum. De repetitionis variæ vsu Martinus Cantapetrensis [c], & Salmeron [d] noster ex Patrum sententia cum exemplis. De ipso Euphrate flumine actum est c. 1. [e] cúrque cognominetur magnum tum hîc, tum alibi [f]. Memorabile est quod à Cyro siccatum tantum flumen proditur cum Tygri, aut miraculo id etiam factum, vt ea ratione posset Babylonem facilè inuadere. Secundum de vtroque affirmat Aquinas [g]: primum de Euphrate Xenophon [h] & Herodotus [i], quos citat Pererius [k], quibus Orosium [l] adde citatum item ab Alcasar [m] nostro, & Zonaram [n], Theodoretum in Ieremiæ c. 50. Lyranum, aliósque ibidem: refert verò Herodotus [o] id priùs à quadam Babylonis regina factum fuisse. Illud porrò quod de siccato Euphrate dictum est, insinuatum Aquinas [p] vult verbis illis Esaiæ [q]; *aperiam Dominus ante Cyri faciem ianuas*: Antonius [r] Gueuara, citans quoque Xenophontem, ac Herodotum, ab eodem Esaia, cùm scribit [s]: *qui dico profundo, desolare, & flumina tua arefaciam*; & à Ieremia [t]; *siccitas super aquas eius erit, & arescent; capta est ciuitas, & vada præoccupata sunt, & paludes succensæ sunt igne.* Quin etiam iidem prophetæ, vbi amplitudinem huiusce fluminis (quod absolutè interdum per nomen fluminis intelligitur [u]) mare appellant, attingentes adhuc Babylonis ruinam [x]: *onus deserti maris; ascende Ælam, obside Mede, Babylon posita est mihi in miraculum; pone mensam, contemplare speculam; comedentes & bibentes; consurgite principes, arripite clypeum. Desertum* [y] *faciam mare eius, & siccabo venam eius, & erit Babylon in tumulos.* Huius latitudinem Xenophon [z] esse ait plusquam ad duo stadia, profunditatem tantam, vt nec duo quidem viri alter super alterum stantes, super aquam emineant. Sed vincitur ab aliis magnitudine, vt à Nilo, de quo nuper dixi; quem tamen etiam retuli exaruisse aliquando sub Galieno, vt scripsit Nicephorus [aa]. Tygrim non videtur quare coniungat Aquinas [bb], cùm absit longissimè à Babylone. De tanto autem siccati repentè fluminis Euphratis miraculo nullum verbum qui de gestis Cyri scripserunt: nec ab Aquinate memoratus vt miraculum, sed tanquam in historiis traditum.

Vsque ad mare occidentale.] Hebraicè הָאַחֲרוֹן *acharon*: posterius, vltimum, nouissimum: quia terminus vltimus terræ sanctæ à parte occidentali: vel relatiuè ad alia maria, inquit Oleaster post Abulensem, nempe Tyberiadis & mortuum; quæ cùm sint orientalia, priorem locum obtinent in enumeratione terminorum, qui ab orientali parte solent incipere. Aliter vocari notat Eugubinus mare Ægyptium & Cyprium: atque ab Ægypto attingere Assyriam totam. Appellatur præterea mare mediterraneum; necnon Palæstinorum, quia horum ciuitates erant sitæ ad littus illius, inquit Abulensis. Glossa interlinearis desertum attribuit meridiei: Libanum septemtrioni: flumen Euphratem Orienti: mare autem occidentale mediterraneum cognominat,

a v. 7. — b v. 25. — c 5. hypo. c. vlt. — d to. 1. prol. 10. quinq. 2. can. 25. — e v. 7. — f Gen. 15. 18. Ios. 1. 4. Ap. 9. 14. c. 16. 12. — g 3. de regi. Prin. c. 7. — h 7. Cyri pæd. — i l. 1. §. 34 & 35. — k lib. 6. in Dan. — l lib. 2. c. 6. — m in Apoc. 16. 12. not. 2. — n 2. annal. — o suprà. — p c. 45. 1. — q suprà. — r in Abac. 2. n. 135. & seqq. — s c. 44. 27. — t c. 50. 38. — u Ios. 23. 3. Reg. 21. ps. 71. 9. — x Esa. 21. 1. 4. — y Ier. 51. 36. — z suprà. — aa lib. 6. c. 19. — bb suprà.

A pro quo Tyrrhenum mendosè ponitur apud Hugonem; apud Rickelium verò simul cum mediterraneo Tyrrhenum: hoc enim nomen est maris particularis in Italia. in Psalmo 71.[a] & in Zachariæ cap.9.[b] dominatus à mari vsque ad mare, intelligitur à mari rubro vsque ad mediterraneum: sicut à flumine fluminibúsque vsque ad terminos terræ seu orbis terrarum, à flumine Euphrate, qui Orientalis est Iudæis, & quadam ex parte Septemtrionalis. Sed Christo soli propriè tale vaticinium conuenire in dicti psalmi commentatio demonstratum est.

a v 8. b v.10.

Erunt termini vestri.] Sic quoque Græcè (*τὰ ὅρια ὑμῶν*) Hebraicè, & Chaldaicè singulari numero (*terminus vester*, גבלכם *ghebulchem*, תחומכון B *thechumechon.*) Sed perinde est.

Vers.25.] Nullus stabit contra vos: terrorem vestrum & formidinem dabit Dominus Deus vester super omnem terram quam calcaturi estis, sicut locutus est vobis.

Paraphr. NE desperaret populus, vt ipsius maiores tot retrò annis, deterriti ab exploratoribus, propetereáque in deserto mortui[c], obtenturum se adeò amplam terram, à magis numerosis fortioribúsque gentibus inhabitatam, iubet bono animo Moses esse; quoniam Dominus Deus eius perterrefacturus esset illas, & effecturus, vt quam calcaret ipse terram, faceret suam, quemadmodum paulò antè promissum est eiusdem nomine, de terrore autem atque formidine, hostibus iniicienda, multò antè. *Terrorem meum*, ait Deus in Exodo cap.23.[d] *mittam in præcursum tuum*, &c. Vbi mentio de crabronibus. Et c.2.[e] libri nostri *hodie incipiam mittere terrorē atque formidinem in populos qui habitant sub omni cælo, vt audito nomine tuo paueant, & in morem parturientium contremiscant, & dolore teneantur.* Ibi satis multa de re vocabulísque tractauimus, allatis quoque diuersis aliis diuinarum literarum testimoniis; profanarum D verò præterea tum sententiis tum exemplis: quibus iungi possunt dicta Leuitici c.26.[f] de pauore iniiciendo inobedientibus Hebræis repeti autem supervacaneè non debent.

c Num.13. & 14. d v.27.& seqq. e v.25. f v.36.

Explanatio. *Nullus stabit contra vos.*] In reliquis editionibus (*non resistet quisquam*, aut *non stabit vllus coram facie vestra; non statuet se contra faciem*, vel *coram vobis*, לא־יתיצב איש בפניכם *lo itiatseb is biphnechem*: לא יתעתד אנש קדמיכון *lo ithhhattbad enos kodamechon*: *οὐκ ἀντιστήσεται οὐδεὶς κατὰ πρόσωπον ὑμῶν.* Eadem phrasis c.7.[g] & 9.[h] & alibi.

g v.24. h v.2.

Terrorem vestrum, & formidinem dabit Dominus Deus vester.] Græcè (*imponet Κύριος.*) De terrore atque formidine cum aliis nominibus sy- E nonymis lege cap.2.[i] Terrorem & formidinem vtrobique intelligere oportet, non quo corriperetur populus, sed quo alij metuentes ipsum: sicut terror ac tremor hominum dicitur esse super animalia[k], &c. aut irruere timor alienius, pauórque in aliquem, seu inuadere aliquem, vel Dei, vel aliorum. Nam & dare scribitur Deus pauorem in cordibus populi sui inobedientis[l], vt ante dixi. Petens à timore inimici eripi animam suam[m], intelligit de illo quem incutit inimicus, non qui sit in inimico. Consule illius loci commentarium meum. Augustinus autem in locutionibus ad præsentem locum, legens (*timorem vestrum & tremorem vestrum imponet Dominus Deus vester super faciem vniuersæ terræ*) non timorem, inquit, & tremorem, quo ipsi timent & tremunt, sed quo timentur, & alios tremere faciunt. Distinctio Abulensis non videtur vera; vt terror sit timor non valdè magnus; formido magnus timor, qui hominem stupidum vel immobilem reddat. Augustinum audiuimus vtentem hoc loco nominibus aliis timoris & tremoris. Procopius obseruat hominibus & dæmonibus nihil esse terribilius quàm iustum; cum quo feræ quoque agrestes, diuinæ imaginis notam agnoscentes, paciscuntur.

i v.25. k Gen.9.2. l Leu.26. 36. m ps.63.2.

Super omnem terram.] Ex aliis editionibus (*super faciem omnis terræ.*) Metonymicè terra sumitur pro habitatoribus: nec enim terretur propriè terra, vel formidat. Valdè vsitata est ea terræ acceptio, vt significet habitatores ipsius. Sic exempli gratia, ingredi viam vniuersæ terræ[a], est more aliorum hominum mori; turbari terram[b], vel moueri seu commoueri[c], consurgere[d], vocari[e], iubilare[f], laudare[g], suscitari[h], sustinere sermones[i], audire[k], &c. hoc est, homines.

Terra pro habitantibus.

Quam calcaturi estis.] Hic est idem verbum omnium editionum quod in versu præcedente absque nomine pedis, aut vestigij pedis. Significatur verò introitus in terram, cuius habitato- C res terrendi sint; ita vt resistere nequeant. Glossa interlinearis terreneitatem calcari dicit, ne superbiat.

Sicut locutus est vobis.] Addunt Græcè *κύριος*, *Dominus*. Locutus verò id narratur Deus in Exodi priùs citato c.23.[l] *terrorem meum mittam in præcursum tuum, & occidam omnem populum, ad quem ingredieris: cunctorúmque inimicorum tuorum coram te terga vertam, emittens crabrones priùs qui fugabunt Heuæum*, &c.

a Iof.23. 14. 3 Reg.2. 2. b 1.Reg.14. 29. c 1.Par.16. 30. ps.41.7. ps.95.9. Ioel.3 16. d Iob.20. 27. e ps.49.1. f ps.65.1 ps. 97.4. ps.99. 1. g ps 68.35 h Esa.49 i Am.7.10. k Ies 6.19. l v.27.28.

Vers.26.] En propono in conspectu vestro hodie benedictionem, & maledictionem:

Vers.27.] Benedictionem, si obedieritis mandatis Domini Dei vestri, quæ ego hodie præcipio vobis:

Vers.28.] Maledictionem, si non obedieritis mandatis Domini Dei vestri, sed recesseritis de via, quam ego nunc ostendo vobis, & ambulaueritis post Deos alienos, quos ignoratis.

PRæmij spe, timoréque pœnæ allici homines solent, præcipuè minùs perfecti, quos honesti amor; vel veneratio diuinæ maiestatis, eiúsve beneficia quæ contulit, ac semper confert, non permouent. Idcirco vaticinatur Moses populo rudi duróque prospera & aduersa, quæ ex Deo benedicente & maledicente pendēt, id est, bona, vel mala largiente, prout sese ad illius præcepta morigerū vel immorigerum præbuerit. Tali admodum aculeato, vrgentéque sermone vtitur Moses adhuc c. 30.[m] *Considera quòd hodie proposuerim in conspectu tuo vitam & bonum & è contrario mortem & malum*, &c. *Testes inuoco hodie cælū & terrā, quòd proposuerim vobis vitā & mortem, benedictionem & maledictionē.*

Paraphr. m v.15.& seqq.

Elige

A *Elige ergo vitam, vt & tu viuas, & semen tuum*, &c. Probant efficaciter hæ sententiæ libertatem arbitrij nostri ad bonum & malum (colligit id hoc loco Glossa interlinearis) vt & illa inter alias isti similis [a]. *Deus ab initio constituit hominem, & reliquit illum in manu consilij sui. Adiecit mandata & præcepta sua. Si volueris mandata seruare, conseruabunt te, &* (nempe si volueris) *in perpetuum fidem* (fidelitatem) *placitam* (Deo) *facere. Apposuit tibi aquam & ignem, ad quod volueris porrige manum tuam. Ante hominem vita & mors, bonum & malum: quod placuerit ei, dabitur illi; quoniam multa sapientia Dei*, (in condendo homine libero) *& fortis in potentia* (vt reddat cuique prout ipse promisit, ille autem meruerit) *videns omnes sine intermissione* (ita vt nullus ac nihil latere ipsum possit.) Cæterùm promissis suis conditionem præsenti similem crebrò adhibet, dummodo ipsi pareatur; vt inferiùs c.19. [b] Iosue 24. [c] Esaia 1. [d] (vbi exprimitur si voluerint, aut noluerint) 4. Regum 21. [e] Procopius hoc loco vitam & mortem cum benedictione comparans & maledictione, ait vtramque etiam insinuatam per ignem, per quem oracula prolata sunt; vt obedientes lumen sint habituri, inobedientes ipsum ignem, id est, ardorem eius.

a Eccl. 15. 14. & seqq.
b v. 8.
c v. 20.
d v. 20.
e v. 8.

Explanatio.

En propono in conspectu vestro hodie.] Hebraicè & Chaldaice (vide ראה *reeh*, חזי *chaze*: additúrque in editione vtraque & in Græca pronomen (*ego*,) sumi autem (*vide*) pro (*en* seu *ecce*) aliàs notatum est. Loco verbi (*propono*) in iisdem editionibus aliis est (*dans* נתן *nothen*, יהיב *iaheb*) vel (*do* δίδωμι.) Proponere se hodie dicebat Moses, quia ampliùs victurus non erat, qui tamen paulò pòst mandauit [f] vt ponerent cùm intrarent in terram promissionis: nec sensus est, ait Abulensis, quòd ipsemet poneret; quia ponere benedictionem & maledictionem super aliquem est potestatem habentis, cùm sit idem ac bona dare, maláque infligere: sed ponere erat idem ac prænunciare siue pronunciare; quemadmodum priùs in cap. 4. [g] atque cap. 30. [h] Denique proponere in conspectu populi, est proponere in arbitrio & libera electione, ait Leonardus Marius: sicut terram esse coram aliquo [i], est esse in illius arbitrio ac potestate; item, quod aliter dicitur terram coram aliquo esse, vt vbicumque ipsi placuerit, habites [k].

f v. 29.
g v. 25 & seqq.
h v. 19.
Proponere in conspectu populi quid.
i Gen. 13. 9.
k c. 20. 13.

Benedictionem, & maledictionem.] Pluraliter in editione Chaldæa benedictiones & maledictiones, ברכן ולוטין *birchan vluatin*. Felicitatem & infelicitatem, prospera & aduersa his vocabulis denotari, notissimum est. Tertullianus [l] ex hoc loco quem sic recitat (*ecce posui ante te*, &c.) argumentatur aduersùs Marcionem ab eodem Deo, & benedictionem esse posse & maledictionem; vt non sit distinguendus Deus veteris Testamenti vt auctor maledictionis; qui ipse Filium quoque tradidit maledictioni [m]; sed in gratiam nostri.

l 5. cont. Marcion. c. 3.
m Deut. 21. 23.

Benedictionem, si obedieritis mandatis Domini Dei vestri.] Benedictiones pluraliter sunt in editione Chaldæa, sicut priùs ית ברכתא *iath birchatha*: pro (*obedieritis*) habent editiones aliæ (*audieritis* תשמעון *thisimehhun*, ἀκούσητε) aut (*receperitis* תקבלון *thekabbelun*.) Idem sensus; audite namque apud Latinos non infrequenter eamdem vim habet, quam obedire; quique recipit & acceptat mandata, iis obedire censetur.

Audire, idest quod obedire.

Quæ ego præcipio vobis hodie.] Mandata Domini Dei erant, quæ tamen præcipiebat Moses: sed illius nomine, ac auctoritate; vel potius denunciabat, quemadmodum de benedictione atque maledictione dictum est.

Maledictionem, si non obedieritis mandatis Domini Dei vestri.] Omisit Interpres initio (*si*) Chaldæus pariter, vt ante vsurpauit (*benedictiones* לוטין *leuatin*) Græci codices Complutenses & Regij compositum ἐπικατάρα, cuius eadem significatio atque simplicis κατάρα. Expressa repetitio mandatorum momentum continet, cùm potuisset breuiùs dici (*si non obedieritis*.)

B *Sed recesseritis de via.*] Et hoc facit ad magis declarandam inobedientiam, quantique referat obedientia mandatorum diuinorum; cùm ea esset vnica & necessaria via consequendi promissam terram, multo autem magis gratiam, & æternam felicitatem. Vt propterea sæpe per nomen viarum intelligantur Dei mandata; quæ volens ad vitam ingredi seruare debet [a]. Aberrationem significat hoc loco πλανηθῆτε.

Viarũ nomine mandata Dei intelligi.
a Matth. 18. 8.

Quæ ego nunc ostendo vobis.] Nunc positum est pro (*hodie*) quod æquè hic est vt antea, editiones reliquæ habent (היום *haiom*, יומא *ioma*, σήμερον:) & ostendo pro (*præcipio*) quod erat priore versu in aliis editionibus, מצוה *metsauueh*, מפקד *mephakked*, ἐντέλλομαι. Fortassis data opera vsus est Interpres hoc verbo; vt intelligeretur præcipere Mosis nihil aliud fuisse, quàm ostendere quæ præcipiebat Deus: Eodem pacto in Exodo [b] (*recesserunt citò de via quam ostendisti eis*) Hebraice & Chaldaicè præcepi eis צויתם *tsiuuithem*, פקדתינון *pakkedhinnun*; sed Græce in Sixtinis Bibliis (ἐνετείλω, *præcepisti*) licèt habeant alia (ἐνετειλα, *præcepi*:) Sed & cap. 9. [c] libri nostri quod legimus (*vidissémque*, &c. *deseruisse velociter viam eius* (Domini) (*quam vobis ostenderat*) scribitur ab aliis per verbum præcipiendi צוה *tsiuuah*, פקד *pakked*, ἐνετείλατο. Eodem loco paulò antè [d] (*deseruerunt velociter viam, quam demonstrasti eis*) iuxta editiones Hebræam & Chaldæam (*præcepisti eis*, צויתם *tsiuuithem*, פקדתינון *pakkedhinnun*) iuxta Græcam (*præcepisti*, ἐνετείλω.) Vt de Deo dicitur quòd ostenderit, quamuis reuera præceperit, ibi [e] notaui solam significationem nutúmve voluntatis Dei viro pio instar præcepti esse solere.

Nunc, pro hodie.
b c. 32. 8.
c v. 16.
d v. 12.
e v. 16.

Et ambulaueritis post deos alienos.] Ambulandi verbum respondet recessui seu aberrationi de via recta, per quam incedentes colunt Deum verum religione, atque obseruatione mandatorum eius, transeundo ad aliam peruersam viam, per quam ambulatores colant falsos deos. Id expressiùs Græca denotant, πορευθέντες λατρεύειν θεοῖς ἑτέροις, *ambulantes vt coleretis deos alios*; siue *alienos*. Ambulare post deos, occurrit sæpiùs in vetere Scriptura, vix semel iterúmque in bono sensu [f]: in noua aliquoties ire post Christum [g].

f 4. Reg. 23. 3. Oseæ 11. 10.
g Matth. 4. 19. c. 16. 24. Marci 1. 17. Luc. 9. 23. c. 14. 27.

E *Quos ignoratis.*] In editionibus aliis (*non cognouistis*, לא ידעתם *lo iedahhthem*, לא ידעתון *lo iedahhthun*, οὐκ οἴδατε. Ignorabant alium esse præter vnum verum Deum: nec alius antea notus fuerat iis saltem qui tunc viuebant, & non interfuerant adorationi vituli; nullus mirabilia operatus fuerat per quæ innotesceret. Vel denique iuxta institutionem rectam quæ tradita ipsis fuerat, alium nosse, credere, colere non debebant. In cap. 29. [h] cauetur ne quando possit Hebræis obiici, quòd seruierint diis alienis,

h v. 26.

& adorauerint eos quos nesciebant, & quibus A
non fuerant attributi, id est, dedicati, nec antea
coluerant eos: aut qui nihil eis tribuerant, nullá-
que ab iis beneficia acceperant: aut qui nequibant
ipsis benefacere; aut quibus dati non sunt in cu-
stodiam, famulatum, hæreditatem; sed subtraxe-
a v.17. runt se sacrilegè, alienis se subiiciendo. In c.32.[a]
queritur Moses, immolatum dæmoniis, & non
Deo, diis quos ignorabant; nouis quoque & re-
centibus, quos non coluerant patres eorum. In
b 13.2.6. aliquot demum aliis locis libri nostri [b] coniun-
13.c.28.64. guntur dij alieni & qui ignorantur: necnon &
c c.11.38. apud Danielem [c] semel, qui & alienum iungit
d v.39. Deo cognito [d]. *Ego Dominus Deus tuus*, ait ipse-
a c.13.4.5. met apud Oseam [e], *ex terra Ægypti: & Deum
absque me nescies, & saluator non est præter me. Ego* B
cognoui te in deserto, in terra deserta. & in quodam
f ps.80.9. Psalmo [f]: *Audi populus meus, & contestabor te Israel
50.11. si audieris me, non erit in te deus recens, neque adora-
bis deum alienum. Ego enim sum Dominus Deus tuus,
qui eduxi te de terra Ægypti.*

Vers. 29.] Cùm verò introduxerit te
Dominus Deus tuus in Terram ad quam
pergis habitandam, pones benedictionem
super montem Garizim; maledictionem
super montem Hebal.

PARAPHR. Benedictionem atque maledictionem, quas C
versu 26. proponere se Moses dixerat, propo-
nendas ac recitandas ait postea suo tempore, cùm
populus iam ingressus fuerit promissam terram:
in monte Garizim benedictionem siue quæ ad
eam spectant; maledictionem quæque pertinent
ad illam, in monte Hebal; distributis in uno sex,
totidem tribubus in alio, quæ ad illa, & ad ista
cùm pronunciabantur à Leuitis, respondeant,
Amen; prout fusè continentur cap. 27. & 28. libri
præsentis; & executioni mandatum narratur sub
g Iosue 8.30. & seqq. Iosue 8. Procopius Garizim interpretans mon-
tem redemptorum, aut abscissionem habitatio-
nis eorum: Gebal (sic enim legit) montem frustra-
tum, seu dolorum ipsorum, ait non absurdè be-
nedictiones super illo positas, super hoc maledi- D
ctiones. Adiice quod Garizim amœnus & ferti-
lis esset, Hebal aridus, & inamœnus ac saxosus.
Deinde sitos docet ab orientali parte Iericho vl-
tra Galgal: Samaritas Sicimis vrbi, quæ & Si-
chem, eos putare adiacere; vbi Christus apud
h Ioan.4.7. & seqq. puteum cū muliere Samaritana disseruit [h], nunc-
que Neapolim vocari: ac Samariam; quia mons
quem dicunt Garizim, Someri, qui filium habuit
nomine Someron, appellabatur. Adhæc notat
nomen istud vltimum post tempus, quo coloniæ
ductæ sunt in eam terram à rege Assyriorum, ro-
bur adeptum esse. Præterea scribit ex vicinis gen-
tibus, quæ cor Samaritanorum peruerterant,
natum esse, vt orantes quocumque terrarum tra- E
ctu aut situ, preces'ue fundentes, ad eum mon-
tem respicerent: gentium enim septuaginta sa-
crificulos cognito quòd Esdras, qui quoniam le-
gem Dei idololatras lapidare præcipientem, te-
nebat, idola abominaretur, aduentasset, citra
moram ædium sublimium idola conuulsisse, ac
in cauerna quadam montis Garizim abscondis-
se: cùm autem idola subtus ibi iacerent, quam-
uis id ignorarent, eo conuersos adorasse; super
eodem quoque monte templum extruendo, vo-

A ta in illo sua fecisse. Quærit postea, quo pacto,
cùm dicti duo montes Neapoli adiacentes, altis-
simi sint, & quidem Garizim sexcentorum mil-
lium & vnius graduum, potuerit exaudiri be-
nedictio & maledictio: cùm etiam vterque ab
Oriente Iericho situs fuerit, vbi Galgala, quæ ab
ea distat ad secundum lapidem; Sichima siue
Neapolis ad septemtrionem occasumque Iericho
vergat magis, ac ad quinquagesimum secundum
lapidem inde distet. Videntur ex his nonnulla ab
Epiphanio [a] sumpta. Abulensis collocat popu- a hær.9.
lum in vallibus inter illos montes, & in latere
Garizim Bethel: Garizim ferè vna leuca à Sichem;
Hebal modicùm vltra versùs Orientem, quasi
leuca & media: ambos ab Ierusalem circiter vn-
B decim leucis. Totius rei gestæ series ex citatis c.
27. & 28. libri nostri, atque ex cap. 8. Iosue hæc
fuit; omnibus ad nominatos montes conuenien-
tibus, altare excitatum est, lapides duodecim ere-
cti, calcéque incrustati: lex iis inscripta: sacrifi-
catum in altari: Senæ in vno tribus, in alio toti-
dem erant; siue iuxta vnum aliúmque in valle me-
dia cum arca Sacerdotes; quos recitare oporte-
bat formulas benedictionum maledictionúmque,
ita vt responderi posset ab aliis *Amen*, quorum
pars foret iuxta Sacerdotes in radice montium,
pars in superiori eorum dorso. Serarius [b] noster b in Iosf.8.
citans Benjamin Tudelensis itinerarium, tuetur q.14.
communem opinionem de qua dixi, Garizim
constituentem prope Sichem, alio nomine Nea-
C polim: quia Scriptura [c] disertè statuit Garizim c Iud.9.7.
iuxta Sichem, ac Iosephus [d], & plures alij: re- d 4.antiq.
fellit verò post Masium [e], Mercatoris sententiam, c.vlt.l.5.c.
prope Hai fuisse, hàncque vrbē in edito Garizim 11.12.c.16.
iugo: Accuratiùs tractandū c. 27. & 28. de benedi- & vlt.
ctionibus & maledictionibus: sed assentiendū Se- e in Iosf.8.
rario, prætereáque Barradio [f] nostris, qui recedūt f to.2.l.4.
ab Eusebio auctore libri de locis Hebraicis, quem c.10.
Hieronymus Latinè conuertit, neganti Garizim
& Hebal propinquos fuisse vrbi Sichem, siue
Neapoli Syriæ. Nititur Sa noster conciliare vt
duplex fuerit mons Garizim: vnus prope Iericho,
alius prope Sichem. Sed probare non potest. Fal-
sum est autem adeò distare Garizim à Sichem,
vt se inuicem Hebræi audire non possent. Nam
D Ioatham in vertice montis Garizim bonus, ele-
uata voce clamauit, & dixit; *Audite me viri Si-
chem* [g]. Videlicet si exaudiri potuit à viris Si- g Iud.9.7.
chem, oportet montem illum haud adeò dissi-
tum esse. Meminit controuersiæ Samaritanorum
& Iudæorum Iosephus [h], quod hi solùm in Ieru- h 12.antiq.
salem, illi etiam in monte Garizim sacrifican- c.13. de
dum arbitrarentur; quod etiam proditur in Euan- bello c.12.
gelio Ioannis [i] à muliere Samaritana obiectum i c.4.9.
Christo: & de templo ibidem constructo ad si-
militudinem Ierosolymitani, testis idem Iose-
phus [k], indicatúrque in historia [l] Machabæorum, k 11. antiq.
quamuis viuente Christo iam euersum esset, ni- c.8.l.13.c.
mirum ab Hircano. Adoratum in eo monte cau- 17.
E sabatur Samaritana à patribus; vel quia Iacob l l.2.c.2.
conualescens ibi à claudicatione, vt loquitur
Hieronymus [m]; iuxta illum habitans, altare stru- m in tradit.
xerat [n], seu in parte agri iuxta Sichem, quam in Gen.
emerat: vel quia priùs Abraham propè Sichem [o]: n Gen.33.
vel quoniam, si Chrysostomo, Theophyla- 20.
cto, Euthymio in Ioannis cap. 4. creditur, il- o c.12.6.&
luc Isaac vt sacrificaretur adductus est, com- seqq.
munior namque opinio est de Moria, qui sit
etiam idem cum monte Caluariæ: vel quia
sub Iosue quando prolatæ sunt benedictiones

malEDI

A maledictionésque, simul circa eumdem locum sacrificatum est. Quanquam quod ad hoc vltimum spectat, in Hebal altare erectum [a] scribitur, non in Garizim, quasi iam tunc præsignificaretur orbandum altari templum Garizim, veluti vanum cassumque. Cyrillus [b] Alexandrinus ait Samaritanos opinatos in solo monte Garizim Deum adorari, seu ipsi sacrificari debere; orta inde ridiculosa religione, vt ipse loquitur, quia in monte illo data benedictio legitur.

a Deut. 27. 5. Ios. 8. 30.
b 3 in Ioan. c. 90.

Explanatio.

Cum verò introduxerit te Dominus Deus tuus.] Præponitur (*& erit*, וְהָיָה *vehaiah*, וַיְהִי *vihe*, *καὶ ἔσται.*) Deum ac Dominum populi vocat, non communem sibi cum illo; & collectiuè vtitur numero singulari, vsus paulò antè plurali: quæ duo præ se ferunt peculiarem affectum Dei; quódque ia ipse dicatur introducturus.

B *In terram ad quam pergis habitandam.*] Ire seu proficisci simpliciter significant בָּא *ba*, הָלַךְ *hhalel*, *διαβαίνειν*: pergere autem iter peragere: licèt etiam aliquando idem quod absolutè iter facere. Possidere, & quidem veluti titulo hæreditaria valent cum affixo pronomine Hebraicè, & Chaldaicè לְרִשְׁתָּהּ *leristhah*, לְמֵירְתַהּ *lemeretbah*, & Græcè cum separato *κληρονομῆσαι αὐτήν*. Habitatio stata, firma, immobilis, inuoluit possessionem hæreditariæ similem. Redundat denique in dictis editionibus aduerbium loci שָׁמָּה *sciammah*, תַּמָּן *thamman ἐκεῖ*.

C *Pones benedictionem super montem Garizim.*] Verti potuit (*dabis*) sicut versu 26. vbi est (*propono*) quia ibi est נֹתֵן *nothen*, יָהֵב *iaheb*, *δίδωμι*: hic וְנָתַתָּה *nathatthah*, תִּתֵּן *thitthen*, *δώσεις*. Posituri erant benedictionem super montem Garizim, vt & maledictionem super montem Hebal Sacerdotes, reliqui responsuri dumtaxat, *Amen*: tamen & quia hoc ipsum responsum quædam quasi pars earundem erat; & quia quod fieri debebat per sacros ministros populi, toti populo tribui potest, rectè eidem populo datum ea de re præceptum dicitur. Priùs dixi amœnitatem montis Garizim in hortis & fontibus, vt Benjamin [c] Tudelensis restatur, & alij, opportunam fuisse ponendæ, seu dandæ ac pronunciandæ benedictioni: præterea

c in itiner.

D super illum montem, hoc est, partim in eius dorso, & iuxta illum, id est, partim ad radicem eiusdem, dispositas sex tribus, nempe Simeon, Leui, Iudæ, Issachar, Ioseph seu Ephraim, & Benjamin, qui liberarum filij erant: postremò ibi constructum templum, simile Ierosolymitano. Id postea iussit Antiochus contaminari & appellari à Ioue hospitali, sicut Ierosolymitanum à Ioue Olympio [d]. Zeno autem Imp. in eiusdem vertice construxit B. Virginis templum [e]. Iam verò quod attinet ad nomen Garizim, scribitur etiam Hebraicè גְּרִזִים *Garizim*, & Græcè *γαριζίν*, & aliquando *χαριζίν*: apud Iosephum *γάριζιν*, apud Epiphanium [f] *χαριζεὶν*: apud Photium [g] à Damascio *ἀργάριζος*, componendo ex הַר *har*, quod est mons, & ex *γάριζος*: in itinerario Burdegalensi Agaresen, pro Argaresen, aut Hargaresen, ob eamdem causam compositionis. Retuli priùs ex Procopio etymon istius nominis, vt Garizim significet montem redemptorum, vel abscissionem habitationis eorum. Hieronymus de nominibus Hebraicis huius libri, legens Garizim diuisionem exponit (idem tradit Beda) vel aduenam. Scribens autem Eustochio [h], ait ex latere montis Garizim, prope Sichem, quem locum errantes vocent Sichar, dicebatúrque suo tempore

d 2. Macha. 6. 2.
e Procop. 5. de ædif. Iustiniani.
f hæres. 9.
g in bibliot.

Nominis Garizim significatio.

h epist. 27.

A Neapolis, extructam Ecclesiam fuisse circa puteum Iacob, super quo residens Dominus, sitiénsque & esuriens, Samaritana fide satiatus [a] est. In גְּרִזִים *Garizim* non deprehendo montem, nisi componatur cum הַר *har*, vt dixi, quod montem valet: multo minùs redemptos, aut aduenam, aut habitationem. Thema גָּרַז *garaz* excidere siue succidere significat, vnde גַּרְזֶן *garzen securis*: גֵּר *gher*. Et quidem aduena, peregrinus, incola, proselytus, ac inter Iudæos ex Gentili receptus, quasique adoptatus. Sed quid hoc ad גְּרִזִים *Garizim*? Infaustus postea fuit ob diras imprecationes Ioathan [b], qui destinatus fuerat a Mose benedictionibus: deinde verò propter idolola-

a Ioan. 4. 7. & seqq.
b Iud. 9. 7. & seqq.

B triam, de qua priùs meminimus; qualis vituli quem posuit Ieroboam in Bethel [c]; vbi quondam Iacob dormiuerat [d]. Sic discimus eumdem locum, ex sacro profanum effici, ac vice versa.

c 3. Reg. 12. 29. 32.
d Gen. 28. 12.

Maledictionem super montem Hebal.] Hebraicè עֵיבָל *hheual*, Græcè *γαιβάλ* in correctis libris, in aliis *γεβάλ*: apud Iosephum *γίβαλος*: apud Latinos interdum Ebal, aut Gebal: quæ variatio contingit similibus nominibus incoatis ab aspirata litera ע *hhain*, vt videre est in Gomorrha; & pro Hai ex עַי *hhai* legitur *γαὶ*, *Gai*, Aggai, hócque vltimum propter ה *ha* præpositum ad notam demonstrationis. Proprium nomen viri extat iisdem characteribus Hebræis, Græcè autem *γαιβάλ* aut *γεβάλ*: Latinè Ebal [e]. Aliquando עֵיבָל *hheual*, quod

e Gen. 36. 23. 1. Paral. 1. 40.

C Græcè *ἰβάλ*, vel *γιβάλ*: Latinè Ebal, aut Hebal [f], cùm idem adhuc scribatur עֵיבָל *hheual*, & *ἐβάλ*, Latinè Hebal [g], licèt in Sixtinis Græcia desideretur. Semel [h] in iisdem Sixtinis est *γαιβάλ*, in aliis *ἐβάλ*: vtroque modo non sine mendo. In Psalmo 82. [i] Gebal ex גְּבָל & *γεβάλ* est, sed alio modo scriptum in exordio. Ibidem inter alias varias opiniones, retuli visum Ortelio, esse nomen montis nostri Hebal, nec displicere Adrichomio. Hoc moneo nonnunquam, quia non parua in propriis nominibus scribendis discrepantiæ occurrit. In cap. 27. [k] præcipitur, vt in eo monte lapides erigantur, & fiat altare, atque sacrificia, & scribantur super lapides verba legis: quæ deinde sub Iosue peracta sunt [l]: tacitè verò suggerunt

f Gen. 10. 28
g 1. Par. 1. 22.
h 1. Par. 1. 40.
i v. 8.
k v. 4. & seqq.

D quibus modis amoliendæ à nobis sint maledictiones. R. Nehumannus à Masio [m] citatus locat Garizim ad meridiem; Hebal ad aquilonem; ille prospera denotat, hic aduersa: proindéque illi benedictio, huic maledictio aptè attributa est. Monui priùs ob ariditatem ac sterilitatem, visum hunc montem aptum proferendis maledictionibus; traditam quoque notationem nominis à Procopio, montem frustratum, aut dolorum ipsorum. Voraginem veterem Glossa interlinearis interpretatur: Beda scribendo Gebal; vallem veterem, voraginem exterminantem, præruptum, deficiens; Hieronymus [n] Ebal vallem veterem, vel aceruum lapidum; item [o] voraginem veterem.

l Ios. 8. 30. & seqq.
m ibidem.
n de nom. Hebr. ex Genesi.
o ex Deut.

E Ex radice עָיָה *hhaiah* עַי *hhi* cumulum, aceruum, tumulum significans, necnon desolationem & solitudinem, & ex בָּלָה *balah* veterascere constitui possunt quædam ex etymologiis allatis: Cumulus, aceruus, tumulus instar montis habet, locique prærupti: vetustas innuit sterilitatem, defectum, dolores, exterminationem. Vallem & voraginem non reperies nisi scribas גֵּיבָל *gheual*, & deriues à גַּיְא vel גֵּי *ghe*, quæ vox id valet. Vnde גֵּיהִנֹּם *ghehinnam* vallis Hennom, quam dicunt Gehennam locum damnatorum, de quo aliàs.

Vers. 30.] Qui sunt trans Iordanem, post viam quæ vergit ad Solis occubitum, in Terra Chananæi, qui habitat in campestribus contra Galgalam, quæ est iuxta vallem tendentem & intrantem procul.

Paraphr. DEscriptio est dictorum Garizim & Hebal montium, quantum ad situm trans Iordanem, in ipsa Chanaan terra promissionis. Pendet huius intelligentia ex enucleatione partium textus singularum.

Explanatio. *Qui sunt trans Iordanem.*] Interrogatiuè legitur in editionibus aliis (*nónne hi, non ecce hi*, &c. הֲלֹא הֵמָּה *halo hemmah*, הֲלֹא הֵנָּה *halo hinnan*, οὐκ ἰδοὺ ταῦτα.) Qua interrogatione affirmant, inquit Vatablus. Sic in libris Regum, & Paralipomenon crebrò; *nónne hæc scripta sunt in libro verborum Regum Iuda*, &c. Atque vt aliis exemplis supersedeam, Chrysostomus [a] obseruat in rebus quà certissimis id fieri solere. Cæterùm particulam (*trans*) accipi pro (*vltra*) rectè annotat Abulensis, & quidem respectu loci, in quo Moses erat cum populo. Aliquoties [b] notè positum vidimus pro (*citra*) ita vt esset trans per comparationem existentium in Chanaan.

a hom. 25. in 1. ad Corinth.
Trans pro *vltra*.
b c. 1. 1. 5. c. 3. 8. c. 4. 41. 46. 47. 49.

Post viam quæ vergit ad Solis occubitum.] Circumloquitur Interpres quod breuiùs extat in aliis editionibus (*post viam occubitus*, siue *occasus Solis.*) Hanc viam Abulensis affirmat valdè celebrem esse, quoniam generaliter appellatur via; directè autem tendere à Iordane versùs mediam frontem Occidentis terræ Chanaan: & ad partem sinistram esse montes Garizim ac Hebal, coniunctos valle media, atque sic magis in parte meridiana, quàm in boreali. Sensus verò potest esse; quòd si irent ad occasum Solis, venirent ad illos montes.

In terra Chananæi.] Eiusdem Abulensis annotatio vera, quam attingit Marzilla, hîc accipi Chananæum pro vna de septem gentibus totius terræ Chanaan, quæ habitabat versùs partem meridianam illius, id est, versùs mare, circáque Iordanem: Græcè ἐν γῇ χαναάν.

Qui habitat in campestribus.] Emendati codices habent τοῦ κατοικοῦντος, supple ἔθνος, *gens*: alij ὁ κατοικῶν, nempe Chananæus. Monet idem Abulensis, quia quidam codices habent (*in campestribus Moab*,) ista campestria non esse in ipsa terra Moab, ditionis Amorrhæorum: de qua non semel mentio libro priore [c] fuit, necnon sub nomine planiorum; sed terram quandam magnam planam descendentem à montibus; quibus clauditur terra Moab, & in quibus est Iordanis, & aliqua terra promissionis vltra Iordanem. Sed meritò præfert lectionem nostram quæ non habet (*Moab*) sicut nec textus aliarum editionum: tunc verò sensum ait esse, quòd Chananæus habitabat in quadam parte terræ promissionis, quæ est campestris & plana. Hebraicè הַיֹּשֵׁב בָּעֲרָבָה *hayosceb bahharaah* significant habitantem in planitie: idémque valent Chaldæa דְּיָתֵיב בְּמֵישְׁרָא *iatheb bemeschera*: Sed Græca ὁ κατοικῶν ἐπὶ δυσμῶν reddi debent *habitans super Occasum*, aut *in Occasu*: pro quo occasu Solis paulò ante vtebatur eadem editio vocabulis δυσμῶν adiecto ἡλίου: Sed Hebræa Chaldæáque alia erant, nempe מְבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ *meuo hascemes*, מַעֲלְנֵי שִׁמְשָׁא *mahhlane scimscia*. Occidentem dicunt מַעֲרָבָה *mahharanah*. Sed עֲרָבָה *hharanah* planitiem in qua sint pascua pecori pascendo apta. Itaque Interpres noster transtulit meliùs quàm Græci; quod ab Eugubino non animaduersum miror, cui propositum videtur translationem LXX. reprehendere, ac nostram illi præferre.

c c. 22. 1. c. 26. 3. 63. c. 31. 12. c. 33. 48. 49. c. 35. 8. c. 36. 13.

Contra Galgalam.] Id est, è regione מוּל *mul* לְקָבֵל *lakonel*, aut propè, seu contiguè, ac iuxta, ἐχόμενον, *ex opposito, è regione*. Apud Marcum [a] proximi vici Græcè dicuntur ἐχόμενας κωμοπόλεις: apud Lucam [b] sequens siue postera dies ἡ ἐχομένη, apud Paulum [c] ἐχόμενα τῆς σωτηρίας, *vicinora saluti*. Significat ἔχεσθαι cum genitiuo inter alia, hærere alicui, coniunctum & proximum esse, proximè sequi: ἐχόμενος, *proximum, contiguum, coniunctum*: ἐχομένως, *proximè, contiguè, deinceps*. Aduerbio autem Latino (*contra*) vt est idem quod è regione, vtitur sæpe Scriptura, & in cap. 1. [d] contra mare rubrum, id valet, vbi est מוּל *mul*, & πλησίον *prope*. Tritum illud [e], *ite in castellum quod contra vos est*. Cùm sit duplex acceptio Græci ἐχόμενον, vel propè, vel è regione, posterior proposito conuenit, congruitque cum Hebræa dictione מוּל *mul*, & Latina (*contra*) ita vt sit sensus, Chananæum, qui habitabat circa montes Garizim & Hebal fuisse è regione Galgalæ, non autem iuxta illam; quoniam erat iuxta Sichem, alio nomine Neapolim, vt antea diximus. Illam aliam notionem secutus Eusebius in libro de locis Hebraicis, quem Latinum fecit Hieronymus, tradidit opinionem quam reiecimus, quòd essent dicti montes prope vrbem Hai, hæcque ipsa vrbs in edito iugo Garizim, cuius opinionis assertorem cum suis argumentis affert Serarius [f] noster post Masium. Eusebij verba sunt. *Sunt iuxta Hierichum duo montes vicini contra se inuicem respicientes, è quibus vnus Garizim, alter Gebal (Hebal) dicitur. Porrò Samaritani arbitrantur hos duos montes iuxta Neapolim esse. Sed vehementer errant. Plurimum enim inter se distant; nec possunt inuicem benedicentium siue maledicentium inter se audiri voces, quod Scriptura commemorat. Tum subdens iuxta Golgol quæ & Galgal, esse montes Garizim & Gebal, ait. Errant igitur Samaritani, qui iuxta Neapolim Garizim & Hebal montes ostendere volunt: cùm ipsos iuxta Galgal esse Scriptura testetur.* Similia in Epiphanio [g] habentur, qui videtur montes eosdem collocare vltra Iordanem prope Hierichuntem; non iuxta Galgal, sed contrà, è regione ipsius erant illi montes. Cæterùm Galgala, & aliter Galgal Hebraicè גִּלְגָּל *ghilgol*, Græcè γολγόλ: & aliquando pluraliter Galgala Galgalorum, & Galgala Galgalæ singulari numero; præterea Gilgal, & Galgalis, & Golgol, ciuitas fuit distans à Iordane 50. stadiis, à Iericho 10. [h] Ibi positis castris, post transitum Iordanis, Hebræos in deserto natos Iosue circumcidit, Pascha celebrari curauit; duodecim lapides è Iordanis eductos alueo collocauit; ibidem cessauit manna, cùm de frugibus terræ comedissent: Iosue iussus est ab Angelo excalceari, quòd esset locus Sanctus [i]: mansit fixis tabernaculis populus totos primos quinque annos: cùm inde arca in Silo translata esset [k], ac ibi vsque ad Eli mansisset per annos 351. vt aliqui supputant, quando ex Silo adducta est in castra pugnantis Israël contra Philisthæos [l], & posita

a c. 1. 38.
b c. 13. 33. Actuum 20. 15. c. 21. 26.
c Hebr. 6. 9.
d v. 1.
e Matth. 21. 2.
f in Ios. 8. q. 14.
g hær. 9.
h Ioseph 5. antiq. c. 1.
i Ios. 4. & 5.
k Ios. 18. 1.
l 1 Reg. 4. 3.

a c.7.1. & posita in Cariathiarim [a], postea in Masphat [b]; A
b v.5. & reducta rursus est in Galgala, ibique hæsit toto
seqq. tempore regni Saul [c], qui & ibi vnctus est: ele-
c c.10.8.c. cto autem Dauide in Nobe [d]: vnam è sedibus
11.14.c.13. tribus iudiciariis ibidem Samuel constituit [e]:
8.c.15.12. Elias ac Elisæus eo loco consederunt [f], incipiente
21.33. Aod iudice tertio à Iosue, iam erant ibi idola [g]:
d c.21. ob loci celebritatem idola multa cœperunt coli,
e c.17.16. diabolo semper id agente, vt in locis Deo dica-
f 4.Reg.11. tis colatur, & diuinos quantum potest ad se ho-
c.4.38. nores transferat, inquit Hieronymus [h]. Vnde
g Iud.3.19. apud Oseam [i], *nolite ingredi in Galgala*: & [k], *om-*
h in Osee 4. *nes nequitia eorum in Galgalis.* Denique pertinuit B
i c.4.15. ad tribum Iuda [l] vel Beniamin [m]. Etymon porrò
k c.9.15. tradit Iosephus libertatem & ablationem, quia
l Ios.15.7. transgressi Hebræi fluuium, tandem se & ab Æ-
m c.18.12. gyptiis, & ab ærumnis in deserto exantlatis li-
beratos existimabant, necnon ab opprobrio præ-
n Ios.5.9. putij per circumcisionem [n]. Hieronymus [o] ex-
Ioseph.5. plicat Galgal rotam vel reuelationem: & [p] Gal-
antiq.c.1. galis volutabrum: iterum [q] Galgala volutatio-
o de nom. nem & reuelationem: Beda Galgal rotam & re-
Heb. ex uolutionem; Galgala collem præputiorum, aut
Deut. circumcisionis: item rotam vel reuolutionem
p ex Iosue. eius, vel volutabrum, vel inuolutationem: Gal-
q ex 1.Reg. galis vt nomen in recto casu, rotam viri, reuo-
lutionem assumptionis, vt in casu obliquo, vo-
lutabria, reuolutionibus, rotis, inuolutationi-
bus. A verbo גָּלַל *galal* voluere, reuoluere, in- C
uoluere, deuoluere, circuire, formatur, gemi-
nata prima litera, גִּלְגֵּל *ghilghel*, eiusdem notio-
nis: & nomen גַּלְגַּל *galgal*, sphæra, cœlum, rota
ob volubilitatem: prætetea similia alia ob affi-
nem significationem. De isto nomine Magalia-
r in Iosue 5. nus [r] noster refert loco impositum, qui priùs vo-
cabatur ager Iericho; ab eo die, quo circumcisi
sunt Hebræi nati in deserto, cognominatũ collẽ
s ibid. præputiorũ: Caietano [s] videri Ghilgal dicendum,
t ibid.v.9. quia Iosue [t] tunc dixit; *hodie reuolui opprobrium*
u ibid. (abstuli) *Ægypti à vobis*: Lyrano [u], & Abu-
x ibid.q.66. lensi [x] rotam significare, vel circulationem; quia
pellicula; quæ per circumcisionem abscinditur,
vocatúrque præputium, habet figuram circula-
rem: ab eodem themate Galilæam appellatam, D
Christúmque cognominatum Galilæum quasi
rotatorem & reuoluentem, destruendo idolola-
triam, mundíque potentiam: Apostolis vt
y Act.1.11. etiam Galilæis dictum [y], *quid hic statis*, &c. cùm
ipsorum esset voluere mundi rotam, immutare
cultum, conuertere ad Christum: eidem loco
aliud etymon siue Galgala, siue Ghilgala pro
ablatione competere, propter ablatum oppro-
brium, vt dictum est: item illud quod ex Hiero-
z in Ios.1. nymo affert [z] Carthusianus siue Rickelius, vt
significet sancti reuelationem, quia in eo illumi-
nati sanctificatíque sunt Hebræi: præterea quod
Iosephum de libertate tradidisse meminimus, ac
ea de causa quam reddidisse retulimus: cœtui re-
ligioso, qui velut intra terram promissionis est, E
accommodari vocabulum Galgala; quoniam ibi
cultro mortificationis præciditur Ægypti, hoc
est, mundi, à quo exierunt, opprobrium, & am-
putatur quod suspicantur homines mundani op-
aa Ps.118. probrium, non esse iucunda iudicia Dei [aa], siue
39. præcepta, & consilia; carere diuitiis, aspernari
voluptates, vestibus indui sordidis, contemni
ab aliis; ibi summam ac verissimam libertatem
obtineri: ibi rotæ instar circumagi religiosos per
obedientiam, &c. Fauet vltimæ tropologiæ Gre-
bb in 1. gorius [bb] volens designari per Galgalam; ad
Reg.10.

A quam Samuel Saülem iussit descendere, obedien-
tiam perfectam, quæ vt rotam partim deprimit,
partim eleuat. Opposito quodam sensu potest
designare statum coniugatorum, & inuolutos sæ-
culi negotiis tanquam in rota; in quibus circum-
cisio fieri debeat, vt concupiscentiæ repriman-
tur: & si fieri possit quæ omnino prauæ sunt velu-
ti Agag [a], concedantur. a 1.Reg.15.
Iuxta vallem tendentem, & intrantem procul.] 33.
Hebræa sunt אֵצֶל אֵלוֹנֵי מוֹרֶה *etsel alone moreh*. Ca-
ietanus exponit *iuxta arbores Moreh*, aitque esse
nomen loci, seu syluæ, cuius mentio facta est
B Genesis 12 [b]. narrando progressum Abrahæ, cùm b vers.6.
primò venit in terram Chanaan, quòd transiuit
vsque ad locum Sichem, vsque ad quercum Mo-
reh: fuisse namque quercetum notissimum, quod
hîc appellatur, arbores Moreh. Oleaster docet
Elone locum esse, in quo quercuum multitudo
est, déque illo pariter in dicto capite Genesis
scribi: significare verò Elone arborem fortem:
Moreh nomen loci noti esse; quamuis Gerun-
densis putet esse nomen viri, quemadmodum &
Mamre, Munsterus [c] autem Elone non arbores c hic &
(castaneas iuxta nonnullus) significare, sed no- Gen.12.
men loci seu planitiei. Eugubinus, describi dicens
locum hîc à Hieronymo, qui propriis oculis
has terras contemplatus fuerat, redditam sen-
tentiam ait potius, quàm verba Hebræa (*iuxta*
C *quercus Moreh*) & alibi nominari conuallem il-
lustrem à verbo videndi, quod est רָאָה *raah*: vel
quia L X X. vocant ὑψηλὴν, *excelsam*, πλησίον τῆς
γῆς ὑψηλῆς, *iuxta terram excelsam*, id est, conspi-
cuam. Verùm nec hîc, nec Genesis [d], est γῆ, *ter-* d c.12.6.
ra; sed δρῦς, *quercus*; prout idem agnoscit in
Genesi. Ibi verò recitat opinionem, quod quæ
in illo libro dicitur quercus Moreh, Hebraicè
אֵלוֹן מוֹרֶה *allon moreh*, Græcè δρῦς ὑψηλή, *quercus*
excelsa, ab editione nostra *conuallis illustris*, fuit
vrbs alio nomine Mamre, & Hebron, videri ta-
men diuersis nominibus res diuersas significa-
tas: vertisse verò Hieronymum à רָאָה *raah*, *aspe-*
xit, pro Moreh, quod est verbale a נִרְאָה *nirah*
passiuo, illustrem, quasi dicas prospectum, spe-
D ctabile, perspicuum, vtpote in quo loco appa-
ruit Deus Abrahæ, præcipiens vt iret in ter-
ram visionis: id sibi velle ὑψηλὴν, *excelsam*, nem-
pe ob prospectum & visionem: præterea con-
uersum nomen אֵלוֹן *allon* significans quercum,
Græcè δρῦν, in conuallem à Hieronymo, quia
videbat esse synecdochem, per quam quercu a
vniuersam conuallem indicaret quercubus fre-
quentem, prout Hieronymus suismet oculis de-
prehenderat. Eamdem synecdochem agnoscit
Cornelius noster post Abulensem hîc, & Masium
in Iosue 8. & 24. vallémque quercubus refertam,
prout Hieronymus viderat: & Moreh dici, id
est, monstratoris, seu monstrabilem, magnam,
pulchram; illustrem, vt in Genesi cognomina-
E tur, atque protensam inde à Galgala ad magnam
partem terræ promissionis; & in qua valle sit He-
bron, & Sichem, & ilex Mambre; Hierony-
mum autem quia vallis magna erat, pluráque lo-
ca continens, ne nomina confunderet, non ap-
pellasse ab ilice Mambre, sed vallem tendentem
& intrantem procul. Idem sentit Marzilla, &
Leonardus Marius, denotari dicens per tenden-
tiam quòd vallis esset plana & ampla seu spatio-
sa. Mariana noster opinatur, qui vocatur in Ge-
nesi Mambre; hîc appellari Moreh; ac dici lo-
cum iuxta quercus More: Hieronymum pro

quercubus hoc loco vertisse vallem; posuisse verò tendentem & intrantem à יָרָה *sarab*, quod est A iacere, seu proiicere. Addit Masius [a] eidem loco postea nomen adiectum vt appellaretur Elon Mutzab, quercus, seu terebinthus, seu abies statuæ, quia Iosue paulo ante mortē sanciens fœdus cum populo, statuam sub illa posuerat. Alia celebris quercus fuit sub qua sepulta est Debora nutrix Rebeccæ ad radices Bethel, vocatúmque est nomen loci illius, *Quercus fletus* [b].

a in Iosu. 24. 26.

b Gen. 35. 8.

Verſ. 31.] Vos enim transibitis Iordanem, vt possideatis Terram, quam Dominus Deus vester daturus est vobis, vt habeatis & possideatis illam. B

Paraphr. NE dubitarent Hebræi de promissæ terræ possessione, cuius loca quædam distinctè expressa fuerant, montes nimirum Garizim & Hebal, aut de ponendis siue dandis benedictionibus super illum, & maledictionibus super istum, quod vt fieret quando ingressi essent, præceperat Moses, non contentus tam sæpe prius affirmauisse, certos nunc omnino reddit fore vt id consequerentur quod promiserat nomine Dei. Scripta quoque diuina noui testamenti seu Euangelij crebram continent mentionem de futuris æternis bonis ac fœlicitate, multóque magis C quàm de pœnis; ita vt priorum etiam prægustum quendam insignem Christus in sua transfiguratione præbere voluerit [c]; de secundis monuisse dumtaxat satis esse duxerit; quemadmodum obseruatum est à Chrysostomo [d]. Solatio maximo est ac fortissimo spes pollicitationis hæredibus, scientibus immobilitatem consilij Dei, quod interposito iureiurando is qui mentiri non potest, confirmauit, éstque sicut anchora animæ tuta ac firma, & incedens vsque ad interiora velaminis (quia facit vt conuersatio nostra sit in cœlis [e], eóque nos conducit; licèt ibi non sit) vbi præcursor pro nobis (sicut Iosue in promissam terram) introiuit Iesus [f]. Refert verò plurimū vt per intercessionem B. Virginis, aliorúmque Sanctorum, in primis autem aduocati nostri Iesu apud D Patrem [g], qui introiuit pro nobis, digni efficiamur promissionibus tantis, atque illius fide & opere in quem speramus esse gratia eiusdem adiuti, connitamur.

c Matt. 17. 1. & seqq.

d hom. 57. in Matth.

e Philip. 3. 20.

f Hebr. 6. 17 & seqq.

g 1. Ioan. 2. 1.

Explanatio. *Vos enim transibitis Iordanem.*] Participia Hebræū & Chaldæum עֹבְרִים *bhouerim* עָבְרִין *bhourin* admittere possunt præsens ac futurū tempus; transeuntes estis, vel transeuntes eritis, siue transitis, aut transibitis. Græcū verbum *διαβαίνετε, transitis*, præsentis temporis est. Mox transituri, videbantur tunc transire. De aliis loquitur Moses, non de seipso; quia transiturus non erat, sed paulò pòst citra Iordanem, promissámque terram moriturus, vt sæpe dictum est. E

Vt possideatis terram.] Iuxta reliquas editiones (*ad intrandum vt possideatis*) vel (*intrantes vt possideatis, εἰσελθόντες κληρονομῆσαι.*) Valet hæc inculcatio verborum cum ea quæ sequitur, ad futuræ possessionis certitudinem, atque ad acuendum desiderium illius.

Quam Dominus Deus vester daturus est vobis.] Hebraicè Chaldaicéque (*dans*, נֹתֵן *notben*, יָהֵב *iabeb*,) videlicet, est, aut erit; siue dat, vel dabit daturúsve est. Græcè (*dat δίδωσι*) & additur (*in* A *κλήρῳ πάσας τὰς ἡμέρας, in sorte*, vel *in possessione, per modum sortis, omnibus diebus.*) Omnes dies idem sunt quod semper, dummodo per ipsos non stet.

Omnes dies, idem quod semper.

Vt habeatis & possideatis illam.] In Hebræo atque Chaldæo textu (*& possidebitis eam & habitabitis in ea*) in Græco emendato (*& habitabitis in ea, καὶ κατοικήσετε ἐν αὐτῇ*: in aliis, *καὶ κληρονομήσετε αὐτήν, καὶ κατοικήσετε ἐν αὐτῇ, & possidebitis*, seu *hæreditabitis eam, & habitabitis in ea.*) Videntur *ἐν κλήρῳ* quod proximè præcessit, & *κληρονομήσετε* duæ interpretationes. Accumulatio autem tot verborum ad idem efficit, vt præmonui, firmam persuasionem, ardentémque cupiditatem B obtinendi promissam terram.

Verſ. 32.] Videte ergo vt impleatis ceremonias atque iudicia, quæ ego hodie ponam in conspectu vestro.

Paraphr. APta & necessaria ex dictis adhortantis illatio, si velint ingredi promissam terram, in eáque semper manere, conueniens quoque ad ea quæ sequenti capite, & aliis aliquot deinceps continentur, dispositio ac præparatio vt attentiùs libentiúsque diuina præcepta excipiantur, ac diligentiùs exactiúsque impleantur.

Explanatio. C *Videte ergo.*] Sunt hæc Interpretis: aliæ enim editiones habent (*& custodietis*, &c.) Sed, vt dixi, aptè, necessarióque infert Moses, ac vt rem summi momenti videndam & considerandam, atque semper habendam præ mentis oculis proponit. Similis vsus verbi (*videte*) Græcè & Latinè in Exodi cap. 31. [a] cap. 2. [b] libri nostri Latinè, & alibi. Posset nihilominus hoc loco (*videte*) respondere verbo quod significat in editionibus aliis (*custodite*,) וּשְׁמַרְתֶּם *vsmarthem*, ותטרון *vetetbrun*, *καὶ φυλάξεσθε*.

a vers. 13.

b vers. 4.

Ut impleatis.] Secundùm cæteras (*ad faciendum*, siue vt *faciatis*, לַעֲשׂוֹת *labhasoth*, לְמֶעְבַּד *lemebhbad*, *τοῦ ποιεῖν.* Plus valet implere quàm facere. Sed verbo præcedente custodiendi cura D studiúmque insinuatur non quomodolibet faciendi quæ præcipiantur, sed ita vt plenè, ac sine defectu executioni mandentur.

Ceremonias atque iudicia.] Ad hæc duo genera reuocari docet Abulensis initio sequentis capitis, quæ in illo, & in aliquot traduntur. Sunt in reliquis editionibus אֵת כָּל־הַחֻקִּים וְאֶת הַמִּשְׁפָּטִים *eth chol hachukkim veeth hammisphatim* יָת כָּל קְיָמוֹהִי וְיָת דִּינַיָּא *iath chol keiamaia, veiath dinaia, πάντα τὰ προστάγματα αὐτοῦ, καὶ τὰς κρίσεις ταύτας, omnia præcepta eius, & iudicia hæc.* De istis nominibus actum aliàs. Engubinus explicat instituta & ordinationes de his quæ spectant ad agendum, & decorum, & probitatem potius quàm de ritibus, quibus in religione vterentur; quia probitas sine ritibus esse, inquit, potest; at ritus E sine probitate minimè. Probat hoc Esaiæ testimonio; digreditúrque in reprehensionem eorum qui dediti ritibus externis, probitatem negligunt. Atqui plurima sunt in sequentibus de ceremonialibus, iudicialibúsque præceptis: & quamuis *προστάγματα* genus potiùs quàm speciem significent: *κρίσεις* peculiariter significant iudicialia præcepta, & aliarum editionum vocabula cum nostræ vocabulis dictam duplicem speciem denotāt. Quamquam si respiciamus ad hucúsque

úsque in isto & prioribus dicta capitibus, multa de moralibus præceptis fuerunt.

Quæ ego hodie ponam in conspectu vestro.] Dandi verbum vsurpant aliæ editiones; Hebræa & Chaldæa per participia נותן *nothen*, & יהיב *iaheb*, Græca per præsens *δίδωμι.* Lege versum 26. & 29. vbi proponere ac ponere legimus loco verbi dandi editionum reliquarum. Denique correcti libri Græci habent ὅσα, *quæcumque*; alij ἃς, referendo ad proximè præcedentes *κρίσεις*: omnes verò in præcedente membro post προ-

A στάγματα pronomen *αὐτοῦ*, *ipsius*, videlicet Domini Dei non ita multò antè nominati. Erat namque ille auctor eorum; Moses dumtaxat promulgator. Ex hoc & similibus loquendi modis quibus Moses dixit se ponere, seu dare præcepta quæ hodie fieri deberent, Galatinus [a] refert R. Iehosuam filium Leui collegisse, huiusmodi præcepta, nimirum ceremonialia & iudicialia, tunc sub lege vetere seruanda fuisse, illorum autem obligationem atque obseruationem in aduentu Messiæ cessaturam fuisse. a li.11. c.2.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS DVODECIMI.

TANQVAM bonus legislator, doctor, concionator, ac morum peritus informator descendit Moses ad particularia præcepta tum ad religiosum Dei cultum spectantia, seu ad ritus ceremoniásque sacras; tum pertinentia ad eiuidem hominum inter se conuersationem, quæ vocari solent iudicialia præcepta. Cauetur ergo in isto capite, vt non vbilibet in lucis, ac montibus; verùm in loco quem Deus designauerit, ipsi offerantur victimæ, decimæ, primitiæ, vota, dona, primogenita; & ibidem in conspectu illius liceat epulari: permittitur tamen carnes animalium non immolatorum quouis in loco manducare; dummodo eorum sanguis prorsus effundatur, nec vllo modo siue sit ex immolatis, siue ex aliis animalibus comedatur; neque Gentilitij vlli ritus vsurpentur. De his ipsis rebus in Leuitici libro disputatum est, vt proinde paucioribus nunc opus videatur.

CAPVT DVODECIMVM.

1. HÆc sunt præcepta atque iudicia, A quæ facere debetis in Terra, quam Dominus Deus patrum tuorum daturus est tibi, vt possideas eam cunctis diebus quibus super humum gradieris.

2. Subuertite omnia loca, in quibus coluerunt gentes, quas possessuri estis, deos suos super montes excelsos, & colles, & subter omne lignum frondosum.

3. Dissipate aras eorum, & confringite statuas, lucos igne comburite, & idola B comminuite: disperdite nomina eorum de locis illis.

4. Non facietis ita Domino Deo vestro:

5. Sed ad locum, quem elegerit Dominus Deus vester de cunctis tribubus vestris, vt ponat nomen suum ibi, & habitet in eo, venietis.

6. Et offeretis in loco illo holocausta & victimas vestras, decimas & primitias manuum vestrarum, & vota atque dona- C ria, primogenita boum & ouium.

7. Et comedetis ibi in conspectu Domini Dei vestri: ac lætabimini in cunctis, ad quæ miseritis manum vos & domus vestræ, in quibus benedixerit vobis Dominus Deus vester.

8. Non facietis ibi quæ nos hic facimus hodie, singuli quod sibi rectum videtur.

9. Neque enim vsque in præsens tempus venistis ad requiem, & possessionem, quam Dominus Deus vester daturus est vobis.

10. Transibitis Iordanem, & habitabitis in Terra, quam Dominus Deus vester daturus est vobis, vt requiescatis à cunctis hostibus per circuitum: & absque vllo timore habitetis

11. In loco, quem elegerit Dominus Deus vester, vt sit nomen eius in eo, illuc omnia, quæ præcipio, conferetis, holocausta, & hostias, ac decimas, & primitias manuum vestrarum: & quidquid præcipuum est in muneribus, quæ vouebitis Domino.

12. Ibi epulabimini coram Domino Deo vestro, vos & filij ac filiæ vestræ, famuli & famulæ, atque Leuites, qui in vrbibus vestris commoratur. neque enim habet aliam partem & possessionem inter vos.

13. Caue ne offeras holocausta tua in omni loco, quem videris:

14. Sed in eo, quem elegerit Dominus, in vna tribuum tuarum offeres hostias, & facies quæcumque præcipio tibi.

15. Sin autem comedere volueris, & te esus carnium delectauerit, occide, & comede iuxta benedictionem Domini Dei tui, quam dedit tibi in vrbibus tuis: siue immundum fuerit, hoc est, maculatum & debile: siue mundum, hoc est, integrum & sine macula, quod offerri licet, sicut capream & ceruum, comedes.

16. Absque esu dumtaxat sanguinis, quem super terram quasi aquam effundes.

17. Non poteris comedere in oppidis

tuis

A tuis decimam frumenti, & vini, & olei tui, primogenita armentorum & pecorum, & omnia quæ voueris, & sponte offerre volueris, & primitias manuum tuarum:

18. Sed coram Domino Deo tuo comedes ea in loco, quem elegerit Dominus Deus tuus, tu & filius tuus, & filia tua, & seruus & famula, atque Leuites, qui manet in vrbibus tuis: & lætaberis & reficieris coram Domino Deo tuo in cunctis, ad quæ extenderis manum tuam.

19. Caue ne derelinquas Leuitem in omni tempore quo versaris in terra.

B 20. Quando dilatauerit Dominus Deus tuus terminos tuos, sicut locutus est tibi, & volueris vesci carnibus, quas desiderat anima tua.

21. Locus autem, quem elegerit Dominus Deus tuus vt sit nomen eius ibi, si procul fuerit, occides de armentis & pecoribus, quæ habueris, sicut præcepi tibi, & comedes in oppidis tuis, vt tibi placet.

22. Sicut comeditur caprea & ceruus, ita vesceris eis: & mundus & immundus in commune vescentur.

C 23. Hoc solùm caue, ne sanguinem comedas; sanguis enim eorum pro anima est: & idcirco non debes animam comedere cum carnibus:

24. Sed super terram fundes quasi aquam,

25. Vt benè sit tibi & filiis tuis post te, cùm feceris quòd placet in conspectu Domini.

26. Quæ autem sanctificaueris, & voueris Domino, tolles, & venies ad locum, quem elegerit Dominus:

D 27. Et offeres oblationes tuas carnem & sanguinem super altare Domini Dei tui: sanguinem hostiarum fundes in altari: carnibus autem ipse vesceris.

28. Obserua & audi omnia quæ ego præcipio tibi, vt bene sit tibi & filiis tuis post te in sempiternum, cùm feceris quod bonum est & placitum in conspectu Domini Dei tui.

29. Quando disperdiderit Dominus Deus tuus ante faciem tuam gentes, ad quas ingrederis possidendas, & possederis eas, atque habitaueris in terra earum:

E 30. Caue ne imiteris eas, postquam te fuerint introëunte subuersæ, & requiras ceremonias earum, dicens: Sicut coluerunt gentes istæ deos suos, ita & ego colam.

31. Non facies similiter Domino Deo tuo. Omnes enim abominationes, quas auersatur Dominus, fecerunt diis suis, offerentes filios & filias, & comburentes igni.

32. Quod præcipio tibi, hoc tantùm facito Domino: nec addas quidquam, nec minuas.

Vers. 1.] Hæc sunt præcepta & iudicia, quæ facere debetis in Terra, quam Dominus Deus patrum tuorum daturus est tibi, vt possideas eam cunctis diebus quibus super humum gradieris.

Parapha.

Proponitur summa eorum quæ deinceps tractanda sunt, videlicet de præceptis ceremonialibus atque iudicialibus, ea quorum obseruatione cùm peruentum fuerit ad promissam terram, quod breui futurum erat, pendeat fixa firmáque habitatio in eadem, immo perpetua, nisi, inquam, transgressio eorum obstaret. Alioquin in deserto, sabbati vacatio seruari debuit [a], leáque de leprosis [b], & patientibus fluxum sanguinis, aut seminis [c]; blasphemus lapidatus est, & similia iudicialia, ceremonialiáve seruari potuerunt, quæ sine templo commodè puterant.

a Exo. 16. 23. Num. 15. 32.
b Num. 12. 10. & seqq.
c c. 5. 2. & seqq.

Explanatio.

Hæc sunt præcepta atque iudicia.] Habet editio Græca initio (&) correcta secundo loco *αἱ κρίσεις*: aliorum codicum *τὰ κρίματα*. In fine capitis prioris erant eadem vocabula חֻקִּים *chukkim*, & מִשְׁפָּטִים *mispatim*, קִיּוּמָא *kesamaua*, & דִינַיָּא *dinaia*: *προστάγματα* & *κρίσεις*, cui posteriori synonymum est nomen *κρίσεις*. Videntur autem, vt dixi, significari præcepta ceremonialia & iudicialia; quia de moralibus per se actum est capitibus præcedentibus.

d Leuit. 24. 10. & seqq.

Quæ facere debetis.] Iuxta reliquas editiones, (*quæ custodietis ad faciendum*, siue *vt faciatis*) quæ phrasis erat in fine capitis præcedentis. Ea nomine præceptorum colligit Lyranus obligationem. Eamdem apertiùs indicant ista verba.

In terra, &c.] Infert Abulensis [e] dictam obligationem non fuisse in deserto; quia deerant ibi ea quæ Deus mandauit offerri: quia neque circumcisio (quæ tamen erat velut ianua rituum reliquorum) propter periculum ea continuo itineris motu (quæ causa mouit Mosem ne filium circumcideret antequam Deus expressè præciperet [f]) cùm etiam incerti essent vbi & quamdiu consistendum esset: non ob alias friuolas causas Rabinorum, quas ille confutat. Quamquam, quod attinet ad periculum, non videtur tantum in infantibus, qui alienis brachiis gremiόve gestati poterant: & Vasques [g] noster ratiocinatur, existimans omissã circumcisionẽ iussu Dei, ea eo solùm tempore, quo populus murmurauit contra terram promissam, & quidem in filiis dumtaxat bellatorum eorum, qui murmurauerant, idque in pœnam incredulitatis & opprobrium donec illi viuerent; quod erat liberos eorum haberi similes præputiatis Gentilibus: nec enim defuturam fuisse per tot annos moram si qua necessaria esset, quam Deus ipse imperaret.

e quæst. 1.
f Exo 4. 25. & seqq.
g 3 p. disp. 164. c. 1. & 2.

Quam Dominus Deus patrum tuorum daturus est tibi.] Secunda persona siue singularis, siue in textu Græco emendato pluralis *ὑμῶν* (mendosa namque lectio est Complutensium, Regiorum, & aliorum quæ habet *ἡμῶν*) & secundo loco *ὑμῖν*, insinuat, vt sæpiùs annotaui, affectum Dei erga populum, quódque Moses non erat intraturus in terram promissam. Paulò tamen antè hic pluraliter dixerat Moses (*quæ facere debetis*, siue *custodietis*

ſtodietis ad faciendum :) vt intelligamus variationem numeri plerumque nullam vim peculiarem continere. Patres verò comprehendunt eum ex quibus geniti erant, hi quos alloquebatur Moſes, propter peccata verò ſua perierant in deſerto, maximè propter detractionem contra terram illam, in quam intrare noluerant [a]; tum primos illos patriarchas Abraham, Iſaac, Iacob. Denique pro verbo futuri temporis (*daturus eſt*) Hebræa & Chaldæa editio vtuntur verbo præteriti temporis נָתַן *nathan*, & יְהַב *sahab*, Græca verbo præſentis *δίδωσιν*. Dederat Deus cum iuramento etiam promittendo: dabat, quia inſtabat tempus præſtandi quod promiſerat: daturus erat, quoniam nondum acceperant quod promiſſum ſibi fuerat.

a Num. 14. 32. 33.

B

Vt poſſideas eam.] Græcus textus loco verbi poſuit cum eo quod præceſſit *δίδωσιν ἐν κλήρῳ*, *dat in ſorte*: quæ pro poſſeſſione quoque accipitur, quam duæ aliæ editiones diſtincto vocabulo exprimunt.

Cunctis diebus.] Niſi obſtent peccata, vt toties diſertè in ſimilibus promiſſis adiectum eſt, atque à oobis obſeruatum.

Gradi pro viuere.

Quibus ſuper humum gradieris.] Viuere ſignificat participium cum pronomine pluralis numeri אַתֶּם חַיִּים *atthem chaiim*: permanere ac ſtare אַתּוּן קַיָּמִין *atthun kaiamin*: viuere *ὑμεῖς ζῆτε*. Vitæ apertiſſimum argumentum eſt motus greſſúſque animalis: nec tamen occurrit aliud exemplum huiuſcemodi tranſlationis, vt pro vita greſſus ponatur. Humus hic & terra ſynonymè accipiuntur, ſicut אֲדָמָה *adamah* quod nunc legitur, & אֶרֶץ *erets*, quod paulò antè, cùm vtrobique ſit *γῆ*, & אַרְעָא *arkba*: & non tarò humus reddatur vbi eſt אֶרֶץ *erets*, quemadmodum terra, vbi אֲדָמָה *adamah*. Dicitur nomen Hebræum propriè ſignificare terram, quæ colitur, agrúmve frugibus & arboribus conſitum: & à colore ruffo, ſicut & primus homo Adam, denominari. Humum ab *ὕμαι*, *pluo* deriuant aliqui [b], vt ſit terra complota; vel à *χυμός*, *humor*, ac *liquor*, quem etiam חֲמַס *hamas*, valet, & *χαμαὶ εἶναι* idem eſt quod *humi*. Lege dicta cap. 4. [c]

C

Humus pro terra.

b Iul. Cæſ. Scal. de cauſis ling. Lat. c. 26.
c verſ. 28.

D

Verſ. 2.] Subuertite omnia loca, in quibus coluerunt gentes, quas poſſeſſuri eſtis, deos ſuos ſuper montes excelſos, & colles, & ſubter omne lignum frondoſum.

Verſ. 3.] Diſſipate aras eorum, & confringite ſtatuas, lucos igne comburite, & idola comminuite: diſperdite nomina eorum de locis illis.

Paraphr.

VT certus cultui diuino locos deſignetur, excludendus priùs ſuperſtitioſus, ac falſorum deorum religioni dicatus, cum omnibus aris, ſtatuis, imaginibus ibi collocatis, hoc eſt, in montibus, collibus, nemoribus, nullo horum relicto veſtigio, vel monumento; ſed penitus cuncta delendo, vt ne nomen quidem ſuperſit, omniſque tollatur occaſio iterum excitandæ ſeu renouandæ idololatriæ. Simile præceptum in cap. 7. traditum [d] iam fuerat de aris ſubuertendis; confringendis ſtatuis, lucis ſuccidendis, ſculptilibus comburendis, nec reſeruanda eorum mate-

E

d verſ. 5. 25. 26.

A

ria argentea & aurea; vlláve idoli parte in domum inferenda: quod præceptum violantes ac ſub tunicis habentes de donariis idolorum iuſtè cæſos pij Iudæi pronunciauerunt [a]. In catalogo Hebræo præceptorum negatiuorum tertium amplectitur ea quæ hoc loco traduntur, qui etiam nominatim citatur. Dicto cap. 7. ſatis multa diſſerui proferens talia ex Exodo [b], & Numeris [c]; & aliis locis; præterea vel exempla, vel teſtimonia, quibus docemur quatenus iſta ſint licita, nec tamen Iconomachis ſiue Iconoclaſtis faueant. Egi ſimul de vocabulorũ, quæ hîc extant illorum locorum vocabulis ſimilia, propria notione vſúque: item de Gentilium more circa ſacrificia in montibus, collibus, lucis: & quæ fuerint Excelſa, de quibus tam crebra mentio in diuinis literis. In parte morali Gloſſa ordinaria ſuperbos idololatrare dicit ſuper montes excelſos: ſuper colles ambitioſos: luxurioſus ſubter ligna frondoſa, lucóſque, quia latibula quærunt ad exercitium ſui peccati: primos humiliatione ſubuerti, vt faſſus eſt Nabuchodonoſor [d]; ſecundos contemptu omnium mundanorum, vt contigit Matthæo [e]: vltimus caſtitate, cuius exemplum extitit Magdalena [f]. Nec hinc patrocinium quærant qui opinantur ſolo titulo falſæ religionis poſſe infideles bello peti, vel ob peccata contra legem naturalem.

a 2. Mach. 12. 40. 41.
b c. 23. 24. 34. 13.
c c. 33. 52.

B

d Dan. 4. 32. & ſeqq.
e Matt. 9. 9.
f Luc. 7. 37. & ſeqq.

Explanatio.

Subuertite omnia loca.] *Perditione perdetis*, vſurpant editiones aliæ, aut (*perdendo perdetis* אַבֵּד תְּאַבְּדוּן *abbed theabbedun*, אַבָּדָא תְּאַבְּדוּן *abbada theabbedun*, *ἀπωλείᾳ ἀπολεῖτε*.) Quæ formula plerumque vim continet, vt planè id faciendum ſignificetur de quo ſcribitur. Generale nomen locorum non ſumitur in rigore philoſophico pro ſuperficie ambiente, ſed pro quouis receptaculo, & ſpatio vel conſtructo, vel omnino naturali, quod ad certum vſum deſignetur, vt hîc ad exercitium religionis. Ex hoc integro præcepto Cyrillus [g] Alexandrinus confutat vt inſanam, planéque puerilem opinionem eorum, qui credebant caprum emiſſarium mandato diuino in cultum dæmonis ceſſiſſe; quoniam ſic Deus ſibimetipſi contrarius eſſet, qui hîc, ac toties alibi vetuit ſeueriſſimè vlli alij præterquam ſibi ſacrificari, omnem verò idololatriam inhibuit.

C

g Ad Acaciam de capro emiſſ. & refertur in conc. Epheſ. tom. 6. c. 16.

D

In quibus coluerunt gentes, quas poſſeſſuri eſtis, deos ſuos.] Inſeritur aduerbium loci poſt verbum (*coluerunt*) in aliis editionibus, nempe (*illic* שָׁם *ſcam* תַּמָּן *thamman*, *ἐκεῖ*:) ſed in Græca correcta deeſt nomen Gentium *ἔθνη*: cùm alij codices habeant *ἐκεῖ τὰ ἔθνη*. Et quoniam Hebræa editio non habet, *illic*, inquit Auctor notarum ad editionem LXX. Sixtinam, fieri fortaſſe potuit ex *ἔθνη*, *ἐκεῖ*. Fallitur Auctor ille, quoniam, vt modò recitaui, eſt שָׁם *ſcam* aduerbium loci, vt & Chaldæum תַּמָּן *thamman*. De verbo Græco *λατρεύειν* frequenter monui vſu Eccleſiaſticorum Scriptorum accommodatum ſoli veri Dei cultui. Quod in futuro legimus (*poſſeſſuri eſtis*) Græcè eſt *κληρονομεῖτε* in præſenti: quod vtrumlibet tempus admittere poſſunt participia Hebræum & Chaldæum. Poſſidere autem Gentes intelligitur de terra & rebus earum, non de hominibus neque titulo ſeruitutis, neque nomine tributi; quoniam Gentes Chanaan, ſeu homines incolas gentium ſeptem illius regionis, tenebantur Hebræi occidere, vt videbitur cap. 20. [h] licèt Gabaonitis parcitum ſit ob iuramentum fraude illorum ab Hebræis extortum [i]; & contra dictam prohibitionem de non ſeruandis

E

h verſ. 16.
i Ioſue 9. 15. & ſeqq.

Chana

Chananæis, tribus Ephraim tributarios ex illis habuerit [a], quod & acerbè per Angelum Deus reprehendit [b]. Lege Abulensem [c].

Super montes excelsos, & colles.] De istis locis, in quibus sacrificia celebrarent olim viri etiam pij, deinde superstitiosi, quæque simpliciter appellarentur excelsa, non repetam quæ alibi [d] tradidi; legique possunt de excelsis Natalis [e] Comes, Pineda [f], Ribera [g], Pererius [h], Cerda [i]. Mitto vulgares notationes per antiphrasim, montis à non mouendo, & collis à collo, quod sit quasi collum montis inter cacumen eius & partem eius inferiorem existens. Tradit has glossa, simul cum etymo luci, officij, belli, libitinæ, parcæ, iuxta versus illos,

Lucus, & officium, bellum, libitináque, parca:
Ista per antiphrasim dicuntur nomina, mónsque.

Deriuant alij collem à colendo, postquam coli loca superiora cœpta sunt: aut è Græco κολώνη siue κολωνὸς: montem non à mouendo tantùm, sed etiam à monendo, aut manendo, aut à μόνος, quòd solus maneat, nec abeat. Leuiora sunt hæc.

Et subter omne lignum frondosum.] Lignum accipitur pro arbore, quam hîc valet δένδρος, vt alibi sæpe; notátque Eugubinus, cum LXX. soliti sint lignum etiam reddere, id est, ξύλον, pro arbore, nunc arborem, hoc est, δένδρον, transtulisse. Addit, quòd Gentes suis diis arbores consecrabant (transcribit hoc, nomine tacito, Cornelius) vt omnes penè docent historiæ, præsertim Dianæ, quam nemoribus delectari opinabantur: & quod sæpe in historiis legitur martyrum, eos esse ad aliquam arborem ductos, vt ibi deos adorarent, esseque nonnullas radicitus ad eorum orationem euulsas. Huc faciunt quæ de luco c. 7. [k] annotauimus. Videtur dæmon hominibus, exemplo arboris initio vetitæ, per quam genus humanum perdidit [l], hominibus persuadere voluisse, arboribus plerisque inesse vim, quam primæ illi ab eodem decepti primi parentes inesse crediderunt; atque ea ratione in iis coli & adorari. Notæ Dryades, quas velut numina Ethnici opinati sunt in arboribus contineri, nominatim in quercubus: apudque Gallos Druydæ arbores in primis colebant. denique, Plinio [m] teste, arbores fuere numinum templa, priscóque ritu simplicia etiam rura, præcellentem arborem Deo dicabant: nec magis auro fulgentia atque ebore simulacra, quàm lucos & in eis silentia ipsa, inquit, adorabant. Refert præterea dicatam Ioui esculum, Apollini laurum, Mineruæ oleam, Veneri myrtum, Herculi populum: & Syluanos Faunosque, ac dearum genera syluis attributa. De lauro Apollinis seu Phœbi testimonia complura Cerda [n] noster profert ex Aristophane, Virgilio, Ouidio, Seneca, Euripide, Lucretio, Lucano, Cedreno: de olea Mineruæ ex Thucydide: in genere de cultu quercus apud Celtas ex Maximo Tyrio; de quadam arbore pino, quam excidit Martinus, nihil in ea religionis esse asserens ex Sulpitio in eius vita [o]. Celebre item Dodonæum oraculum, è quercu reddi solitum, cuius auctoritate transmissus ad alios plurium deorum à Græcis cultus, vt ait Herodotus [p]. Questus est Deus aliquando de iis, qui consolabantur (Hebraicè incalescebant, ardore videlicet ac furore venereo) in diis, eos colendo subter omne lignum frondosum [q]; & sub illo prosternebatur velut meretrix [r]: simúlque reprehensa sunt sacrificia in montibus seu in excelsis [s], & qui ea

a Ibid. c. 16. 10.
b Iudic. 2. a 3.
c quæst. 2.
d in Leuit. 26. 30. & in Num. 22. 41.
e [illegible] mythol.
f [illegible] eccl. Salom.
g [illegible] c. 24 a 14. & 25.
h in Gen. 21. num. 25
i in 3. Æn. 521 not.
k vers. 5
l Gen. 3. [illegible]
m [illegible] 12. c. 1.
n in Æn. 3. v. 90. not. 3.
o c. 10.
p lib. 7.
q [illegible] 57. 5.
r [illegible] 2. 20. & 3. 6. 13.
s ibidem.

A ibi celebrabant [a]; laudati qui abstulerunt excelsa [b]. Verum Dei templum, ait Philo [c], non postulat amœnitates, sed veram castimoniam: nec fas illuc importare quæ faciunt ad virorem arborum, hoc est, brutorum & hominum excrementa: nec syluestris materiæ vllus est vsus, sed telluris, vt poetæ loquuntur, inutile pondus; fructiferæ verò arbores parum cordatos & pios ab intentione animi, religionéque sacris debita retraherent: quin & maleficis conueniunt, ex latebris securitatem, insidiarúmque occasionem quærentibus; patentia loca, & oculis exposita, quæ introgressi & videri ab aliis, & videre alios possunt, sacris maximè apta sunt & accommodata.

B Talia tamen religionis aliquod apud nonnullos vestigium existit Christianis, cùm adhuc in vestibulis ædium quarumdam sacrarum arbores plantatæ visantur. Quo modo alia retinentur ex Gentilibus deriuata, vt oscula liminum, teste Chrysostomo [d], Februa lumina, teste Nazianzeno [e], &c.

Dissipate aras eorum.] Codices Complutenses, & Regij habent (*earum*) quod referri videtur ad gentes: pronomen autem (*eorum*) respicit deos. Quamuis & pronomen masculinum in simili sententia cap. 7. [f] non possit necti, nisi cum gentibus, id est, cum hominibus illarum gentium, de quibus agitur in eo loco, & isto. Ara quid ab altari differat, & quo pacto ferè semper accipia- C tur in partem deteriorem à sacra Scriptura, disces ex annotatis ad eumdem locum septimi capitis, vbi præterea de sensu mystico quòd vitia omnia extirpanda sint, quemadmodum iustus ac pius Iosias contriuit statuas, succidit lucos, repleuit loca eorum ossibus mortuorum. Succisio lucorum, qui nullius vtilitatis sunt & obscuri, designat, vt scribit Philo [g], vitia animæ noxia, obscuros ac tectos mores profligandos: repletio ex ossibus mortuorum interitu perpetuo damnare oportere, ne vnquam resurgant, &c.

Et confringite statuas.] Omittitur pronomen quòd addunt editiones aliæ. De his cap. 7. [h]

Lucos igne comburite.] Ibidem est (*succidite*) etiam cum pronominis repetitione secundùm re- D liquas editiones sicut hîc. Sed Græcè quidem vtroque in loco ἐκκόψετε, *succidetis*: priore autem loco Hebraicè תְּגַדֵּעוּן *thegaddehhun*, Chaldaicè תְּקַצְּצוּן *thekatsetsun*, quæ significant succidere; hic תִּשְׂרְפוּן *thisrephun*, & תּוֹקְדוּן *thokedun*, quæ comburere, quod plus est quàm succidere. Combustio ad radices vsque penetrat: succisio non ita.

Et idola comminuite.] Hebraicè, *sculptilia deorum eorum concidetis*, פְּסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תְּגַדֵּעוּן *pesile elohehem thegaddehun*. Chaldaicè (*imagines idolorum eorum*, צַלְמֵי טַעֲוָתְהוֹן *tsilme tahhuathehun*. Græcè (*sculpta deorum eorum comburetis igni*, τὰ γλυπτὰ τῶν θεῶν αὐτῶν κατακαύσετε πυρί.) Nescio cur sic translatum sit à LXX. & in priore membro ἐκκόψετε, quod E magis conuenit isti. Pro Græco item nomine γλυπτῶν, quod sculptilia significat, potuit poni non simile Latinitate donatum nomen idolorum, sed sculptilium, sicut cap. illo 7. [i] cum in eodem [k] ponatur nomen idoli, quod textus Græcus non habet, sed eius loco βδέλυγμα, *abominatio*. Vitulum autem vidimus cap. 9. [l] igne combustum à Moyse, & in frusta comminutum: & in c. 33. [m] Numerorum imperatum confringi tumulos, statuas comminui, atque omnia excelsa vastari. De vocabulo idoli dixi alibi non semel. Gentiles

a 3. Reg. 22. 43.
b lib. 4. 18. & 15. Eccl. 49. 5.
c de mon.
d in 2. Cor. 13. 30.
e orat. 2. aduersus Iul.
f vers. 5.
Ara & altare differunt.
g 1 alleg. legis.
h vers. 5.
i vers. 5.
k vers. 26.
l vers. 21.
m vers. 50.

quaſdam imagines ſeu idola colebant non iu ſe, verùm quatenus repræſentabant alium; cuiuſmodi videtur Nabuchodonoſor fuiſſe [a], vt ſciret omnis gens quoniam Deus terræ erat, nec præter ipſum alius [b]: alia in ſe, qoalem apparet fuiſſe ſtatuam Dagon [c]. Vnde poſſet prima ſpecies intelligi per ſtatuas; ſecunda per idola.

Diſperdite nomina eorum de locis illis.] Singulariter in editionibus aliis (*nomen*) & (*de loco illo.*) De regibus illarum Gentium in c. 7. [d] (*diſperdes nomina eorum ſub cœlo*) quod iuxta reliquas quoque editiones dicitur ſingulari numero (*nomen.*) Ibi formulam iſtam expeodimus, exemplíſque illuſtrauimus. Adiice ex Eſaia [e]; *perdam Babylonis nomen, & reliquias, & germen, & progeniem.*

a Dan. 3. 1. & ſeqq.
b Iudith 5. 29.
c 1. Reg. 5. 2.
d verſ. 24.
e c. 14. 22.

Verſ. 4.] Non facietis ita Domino Deo veſtro:

Verſ. 5.] Sed ad locum, quem elegerit Dominus Deus veſter de cunctis tribubus veſtris, vt ponat nomen ſuum ibi, & habitet in eo, venietis.

PARAPHR. VT præcidatur occaſio idololatriæ, & liberæ pro cuiuſque arbitrio religionis cultúſque, quam Græci ἐθελοθρησκείας nominant, in montibus, collibus, locis frondoſis, ſiue lucis nemoribúſque, decernit certum vnum locum eſſe debere, quem eligeret Dominus, deſignarétque, in quo ſolo fas eſſet ſacrificare, vt magis conſtaret grata Domino ſacrificia eſſe. Nec propterea tamen ſequitur vnicum ſemper futurum fuiſſe, ſed ſi plura loca eſſent, aut aliquando mutarentur, aut particulares aliqui non in communi loco ſacrificarent, nihil horum fieri potuiſſe, abſque peculiari Dei permiſſione vel præcepto. Nam tabernaculum cum arca diu ſtetit in Silo [f]: deinde, vt quibuſdam placet, in Hebron, vel certè (quia non vbicumque ſacrificatum eſt, ibi tabernaculum erat, vt in Ramatha [g], Maſphat [h], Bethleem [i], ſic etiam in dicto loco Hebron [k]) in Nobe [l]: tum in Gabaon [m]: denique poſt moram breuem trium menſium in domo Obededom [n]: in ciuitate Dauid [o]: & in templo quod Salomon conſtruxit [p]. Adhæc in area Ornan Dauid altare extruxit iuſſu Dei [q]. Samuel in excelſo immolauit [r]. Elias contra Pſeudoprophetas [s]: ab Iſraëlitis vt idem Elias indicat [t]. In libri noſtri cap. 16. [u] vetatur immolari phaſe in qualibet vrbium, quas Dominus Deus dediſſet eis, ſed in loco quem elegiſſet, vt habitaret nomen ſuum ibi. In Leuitici cap. 17. [x] cauetur, ne quiſquam ſiue de domo Iſraël, ſiue aduena, offerat holocauſtum, ſiue victimam, niſi ad oſtium tabernaculi teſtimonij adducat, vt offeratur Domino. Et ibidem paulò [y] antè præcipitur, vt ad oſtium tabernaculi offeratur victima. In Exodi cap. 20. [z] iubentur offerri holocauſta & pacifica in omni loco, in quo memoria eſſet nominis Dei. Id tanta religione obſeruabant Iudæi vt longiſſimè etiam poſiti conuerterent inter orandum oculos ad templum, quemadmodum Ezechias æger vertit ſe ad parietem, qui templum reſpiciebat [aa], & Daniel in Babylone orabat verſus templum [bb]. Quia verò Rubenitæ & Gaditæ citra Iordanem altare ædificauerant, Iſraëlitæ reliqui religionem immutatam conqueſti ſunt [*]. Theodoretus [*] anguſtam ait fuiſſe terram promiſſionis (quippe cùm non excelleret 90 leucas longitudinis ab aquilone ad auſtrum, nec 30. latitudinis ab ortu ad occaſum, quemadmodum alias dictum eſt) vt facile vel ipſi pigri ad ædem conſecratam adeundam, quod ter in anno fieri debebat, excitari poſſent. Quin etiam ferunt vallem quæ tendebat in templum ſiccam & aridam priùs fuiſſe, illacque tranſitum tanquam per vallem lacrymarum, iuxta id [a]; *aſcenſiones in corde ſuo diſpoſuit in valle lacrymarum in loco quem poſuit*; vbi Hieronymus (*tranſeuntes in vallem fletus, fontem ponent eam*) *benedictionem dabit legiſlator*: vbi Pagninus (*piſcinas operiet pluuia.*) Vnum Deum decebat vno in loco coli ſolemniter, ait Philo [b] & Ioſephus [c], vt annotauimus in Leuitici commentario, admonentes hoc eſſe priuilegium legis euangelicæ, vt in omni loco poſſit offerri Deo oblatio munda [d], quod & Chriſtus confirmauit in dialogiſmo cum Samaritana [e]: colligentes præterea ritè ac rectè nihilominus certum locum ſacris perficiendis (tametſi orari vbique poſſit, leuando puras manus [f]; nec ad hoc quærendus mons neceſſariò altus, & ſolitarius, vt admonet Auguſtinus [g], nóſque alibi) apud Chriſtianos deſtinari & conſecrari, vt ex ipſo iſto præcepto veteris legis argumentatus eſt Felix Papa IV. [h] Immò Apoſtoli verba quæ attigi, ſi de ſolemnibus precibus accipiantur, exponuntur per comparationem ad veterem legem quæ aſſignabat ſolam Ieruſalem. Verum plura nos loco dicto ad idem propoſitum. Auguſtinus porrò Donatiſtæ reſpondens Fulgentio [i], locum præſenti ſimilem, qui ſequitur, obiicienti, pro reſtricta & clancularia Donatiſtarum Africana Eccleſia, ſubtiliter valdè ac [illegible] hunc in modum ſcribit. *Audi qui ſit locus electus, & qua tribus Domini prædicata. In Pſalmo 131 habes.* Quoniam elegit Dominus Sion, elegit eam in habitationem ſibi. Hæc requies mea in ſæculum ſæculi, hic habitabo, quoniam præelegi eam. *Item in Pſalmo* 121. Stantes erant pedes noſtri in atriis tuis Ieruſalem. Ieruſalem quæ ædificatur vt ciuitas. Illuc enim aſcenderunt tribus, tribus Domini, teſtimonium Iſraël. *Hic eſt locus electus, hic mons ſanctificatus, hæc ciuitas ſuper montem poſita, ita vt abſcondi non poſſit: hæc radix catholica, hæc vitis fructifera, longè latéque diffuſa, quæ in Eccleſiaſtico* [k] *clamat, & dicit.* In Sion fundata ſum, & in Ieruſalem poteſtas mea. *Etenim oportuit pati Chriſtum & reſurgere à mortuis tertia die, & prædicari in nomine eius pœnitentiam & remiſſionem peccatorum per omnes gentes, incipientibus ab Ieruſalem. Rectè me argueres, ſi in hac hæreditate maneres. At cùm in hac Dei Patris hæreditate non maneas, in hac Chriſti regis tribu non milites, cur deſertor corporis militem, cur reus increpas innocentem? Et ego dico tibi. Attende tibi, ne offeras in omni loco, hoc eſt, in omni hæreſi, & dicas, & hic Deus, & ibi Deus eſt: ſed in loco quem elegerit Dominus Deus tuus in tribu tua, hoc eſt, in tribu eius, ibi offeres holocauſtomata tua, & ibi facies omnia quæcúmque præcepta ſunt tibi. hoc fac & viues.* Sunt Auguſtini hæc omnia, quæ ad Eccleſiæ Catholicæ notam ſpectant, non propriè ad locum ſacrificij. Rabanus autem idololatriæ occaſionem hic amputari

f Ioſ. 18. 1. Iudic. vlt. 2.
g 1. Reg. 7. 17.
h ibid. v. 5. & ſeqq.
i cap. 16. 2.
k 2. Reg. 15. 7.
l 1. Reg. 21. 1.
m lib. 3. 3. 2. Par. 1. 3.
n 2. Reg. 6. 11.
o ibid. v. 12. & ſeqq.
p lib. 3. 8. 1. & ſeqq.
q 1. Paral. 21. 18.
r 1. Reg. 7. 9.
s 3. Reg. 18. 23. & ſeqq.
t c. 19. 14.
u verſ. 5. 6.
x verſ. 8. 9.
y v. 3. 4. 5.
z verſ. 24.
aa Eſa. 38. 2.
bb Dan. 6. 11.
* Ioſ. [illegible] 10. & [illegible]
* q. [illegible] Iud. c.
a Pſ. 83. 6.
b [illegible]
c [illegible]
d [illegible]
e [illegible]
f 1. Ti[illegible] 8.
g tract. [illegible] Ioan.
h de con ſec. d. [illegible] 1. 5. [illegible]
i [illegible] Fulg. c. [illegible]
k c. 24. [illegible]

putari monens, vt vbi religio integra existebat, ibi & cultus congruus exhiberetur; adiicit mysticè innui nullum sacrificium, nullum munus Deo acceptabile fore extra Ecclesiam Catholicam, quia ipse est locus quem elegit Dominus vt poneret nomen suum ibi, & habitet in eo. Chrysostomus[a] huc ait Dauidem respexisse primis Psalmi 134. vobis; *Laudate nomen Domini, laudate serui Dominum: qui statis in domo Domini, in atriis Dei nostri*, loco veluti affigendo, nec sinendo resilire, vt omnis impietatis & simulacrorum interitus fieret. Theodoretus[b] circumscriptionem loci docet pro populo fuisse propensiore ad idololatriam: piis & scopum scientibus legis quemlibet locum consecratum ad Dei cultum, sicut cùm Elias in Carmelo sacrificauit. Quod factum vt & aliorum aliis in locis sacrificantium Deus miraculis confirmauit, ne quis offenderetur, ac ne illorum fama periclitaretur, inquit Abulensis[c]. Iterum Chrysostomus[d] rationem loci vnius dat, vt eo destructo, intelligeretur legem totam destrui ac Synagogam; quemadmodum confracta phiala iussu medici, ex qua sola ægrotum bibere præscripserat, satis perspicitur nolle medicum vt ægrotus bibat. Aquinas[e] quærens vtrùm adoratio requirat determinatum locum, definit requirere ad quandam decentiam, quemadmodum & alia corporalia signa non propter Deum ipsum, sed propter adorantes, & quidem ex consecratione spiritualem deuotionem concipi docet ab orantibus, vt magis exaudiantur, vt patuit in Salomone templum ædificante[f]; item ex mysteriis, aliisque sanctitatis signis ibi contentis: postremò ex concursu multorum adorantium. Anacletus[g] Papa profert hunc locum nostrum pro sacrandis Deo locis. Clemens[h] Romanus hinc probat iustè Iudæos propter impietatem in Christum factos captiuos per Romanos. *Nullo enim modo*, inquit, *possunt, qui inter gentes dispersi sunt, omnia perficere quæ lex iubet. Siquidem vetat eos Moyses aram extra Ierusalem collocare, & legem extra terminos Iudææ legere.* Quanquam hoc vltimum non satis intelligo, quo pacto legem extra Iudææ terminos legere non valeant. Illud autem Oseas[i] apertè prædixit, quòd nempe dies multos sederent filij Israel sine rege, & sine principe, & sine sacrificio, & sine altari, & sine ephod, & sine theraphim: quia videlicet extra Ierusalem horum vsus illicitus erat. Iustinus[k] quoque martyr facit idem argumentum, isto præcepto satis indicatum cessaturam aliquando ceremoniarum celebrationem. In Concilio Aquisgranensi sub Paschali Papa I. & Ludouico[l] Imp. auctoritate huius eiusdem loci, simul cum loco prioris capitis[m], in quo benedictio maledictióque proponitur, & ex libro Numerorum[n], ac Iosue[o] de ciuitatibus, quas Leuitis attribui præcepit Deus; infertur quantum crimen sit Ecclesiastica bona diripere; & quòd si ea siue quæ Dominus præcepit, siue ea quæ eius populus sua sponte offerre voluisset, non alibi, nisi in loco, quem Dominus elegisset, vt esset nomen eius in eo, offerri iubebantur, proculdubio ea quæ Ecclesiæ sanctæ sunt collata, non alienis, sed eiusdem Ecclesiæ sunt vsibus applicanda. In Concilio Parisiensi, sub Gregorio Papa IV. & Ludouico[p] Imp. decernitur ad Ecclesiam orandi gratia frequenter conueniri debere, tum testimoniis aliis diuinarum literarum exemplísque[q]: & propterea quòd ea-

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

a Psal. 134. — b q. 1. in 3. Regum. — c [illegible]. — d [illegible] cont. Iudæos. — e 2. 2. q. 84. a. 3. — f 3. Reg. 8. toto. — g epist. 1. — h 6. constit. c. 24. — i cap. 3. 4. — k cont. Trypho. — l [illegible] c. 37. — m vers. 28. — n c. 35. 2. & seqq. — o c. 21. 2. — p c. 41. — q [illegible] 7. [illegible] 44. 55 [illegible]. 46. & 27.

A ro & sanguis Christi ibi conficiatur, & percipiatur; ac tam euidentibus oraculis ibidem Deus inhabitare & exaudire polliceri dignatus est; & Pontifices sub tanta inuocatione illam Deo dedicant: tum verò etiam ob illa, quæ hic habentur. *Non igitur*, ait, *vt nunc se habet quorumdam reprehendenda, & emendanda consuetudo, propter aediculas, quas sibi ad votum suum construunt; ibique Deo sacrificium offerri posse & debere contendunt, templa per sacerdotum ministerium nomini diuino dicata, penitus sunt negligenda, ac relinquenda; præsertim cùm Dominus dicat in lege, Ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus de cunctis tribubus vestris, vt ponat nomen suum ibi, & habitet in eo, venietis & offeretis in illo loco holocausta ac*

B *victimas vestras.* Subdit mox quod paulò pòst[a] hic adhuc scribitur. *Caue ne offeras holocausta tua in omni loco quem videris, sed in eo quem elegerit Dominus in vna tribuum tuarum.* Profert demum ex Concilio Laodiceni[b] canonem quòd non oporteat in domibus oblationes ab Episcopis & presbyteris fieri. Renouatum illud à Tridentino[c] Concilio videtur, ne patiantur Episcopi priuatis in domibus, atque omninò extra Ecclesiam, & ad diuinum tantùm cultum dedicata oratoria ab eisdem Ordinariis designanda & visitanda, sanctum sacrificium à sæcularibus aut Regularibus quibuscúmque peragi. Minùs id mirabitur, qui Platonem[d] leget, vetantem in particularibus domibus sacella fieri; quòd

C non possent ea dignitate & decoro curari, vt curantur communia. ἱερὰ μηδεὶς ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἐκτήσθω. θύειν δ' ὅταν ἐπὶ νοῦν ἴῃ τινι, πρὸς τὰ δημόσια ἴτω θύσων· καὶ τοῖς ἱερεῦσί τε, καὶ ἱερείαις ἐγχειριζέτω τὰ θύματα; οἷς ἁγνεία τούτων ἐπιμελής, συνευχέσθω δὲ αὐτός τε καὶ ὃς ἂν ἐθέλῃ μετ' αὐτοῦ συνεύχεσθαι. ταῦτα δὲ γιγνόμενα τῶνδε χάριν ἔστω. ἱερὰ καὶ θεοὺς οὐ ῥᾴδιον ἱδρύεσθαι, μεγάλης δὲ διανοίας τινὸς ὀρθῶς δρᾶν τὸ τοιοῦτον. *Sacella nemo in priuatis ædibus possideto. Cùm alicuius animum sacrificandi studium incesserit, ad publica sacrificaturus accedito, & sacerdotibus hostias, quibus sancta harum rerum cura demandata est, prabeto. Simul autem ipse preces fundito: & quicumque cum ipso precari voluerit, ei simul apprecandi facultas esto. Hac*

D *verò idcirco fiant; quia sacella & Deos instituere non est facile. Est enim maximi ingenij hæc rectè constituere.* Paulus Papa V. domesticorum oratoriorum ad Missas facultatem concedendi sustulit omnibus aliis, sibíque ac Sedi Apostolicæ reseruauit, instituta quoque Cardinalium super hac re congregatione, qui quod inter se deliberauerint referant Pontifici. Constat id ex literis Cardinalis Horatij Lancelloti datis eiusdem Pontificis iussu die 10. Martij anni 1615. ad Cardinales, Archiepiscopos, Episcopos. Legantur de loco celebrationis Missæ potissimùm Ioannes[e] Stephanus Durantus, & noster Ioannes[f] Baptista Scortia. Copia tot templorum, & sacellorum, & altarium, & sacrificiorum per vniuersum or-

E bem, incomparabile Dei nostri beneficium, inæstimabile priuilegium nostrum, cùm nec incomprehensibilis desineret liberalitas esse, si non solùm in loco ac semel dumtaxat in anno, Missæ sacrificium interesse liceret, ac eiusdem communione participem fieri, vt piissimè simul ac verissimè ratiocinatur Thomas[g] de Kempis. Confert nihilominus ad coniunctionem maiorem animorum conuenire statis diebus in locum eundem sacrum, vel ad metro-

a vers. 13. — b cap. 58. — c sess. 22. decr. de obseruandis & euit. in celeb. Miss. — d 10. de legib. — e 1. de ritib. Eccl. c. 6 — f 2. de Missæ sacrif. c. 13. — g 4. de imit. Christi c. 1.

A polum Ecclesiam, vel ad parochialem; de quo quibusdam in Conciliis monita extant: vel etiam anno Iubilæo ad Vrbem: & hoc quidem vltimum ad honorem debitum summo hierarchæ Ecclesiæque capiti deferendum; & quod Philo [a] ac
a 2. alleg. legis. Iosephus [b] antea citati de itinere Ierosolymitano
b 4. antiq. c. 7. vel 8. dixerunt, vt sepositis curis, vacetur tranquilliùs Deo; amicitiæ concilientur inter nationes differentes; principes Apostolorum Petrus & Paulus, ad quorum limina celebris peregrinatio est, deuotiùs colantur. Legantur varij tractatus de anno Iubilæo, tum verò Iacobi Cardinalis S. Georgij, qui fuit nepos Bonifacij Papæ
c to. 6. Bibl. Patrum. VIII. [c] cuius tempore annus centesimus erat,
B deinde sub Clemente VI. 50. sub Vrbano VI. 33. sub Paulo II. 25. Tunc suspensio est indulgentiarum aliarum, & variorum priuilegiorum, vt dictum iter libentius suscipiatur. Incidi post hæc annotata in Franciscum Mendoçam nostrum disputantem in erudito commentario li-
d in c. 3. v. 3. annot. 6. sect. 1. & 2. brorum Regum [d], an licuerit olim extra tabernaculum sacrificare, cùmque in vno tantùm id fieri oporteret. Cæterùm ex hoc diuino præcepto colligere licet, quo sensu apud Ieremiam [e] neget
e c. 7. 22. Deus locutum esse se cum patribus Iudæorum, & non præcepisse eis in die qua eduxit eos de terra Ægypti, de verbo holocaustomatum & victimarum. Videlicet sensus est, noluisse vt haberet vim præceptum id, nisi postquam peruenissent ad ter-
C ram promissam, sicut neque circumcisi sunt in deserto, neque pascha celebrauerunt; & si qua
f v. 5. & seq. sunt facta sacrificia, vt Exodi 24. [f] Leuitici 8. [g]
g vers. 14. & seqq. & 9. [h] Numerorum 7. [i] non pertinebant ad quo-
h v. 2. & seq. tidiana, statáque sacrificia, sed pro tabernaculi
i v. 2. & seq. dedicatione, aut consecratione sacerdotis. Quòd si aliquando alia præter hæc facta sunt, quod probabilitate non caret, cùm pietati ac religioni congruat, voluntatis religiosæ libero studio id factum est.

Explanatio. *Non facietis ita Domino Deo vestro.*] Chaldaicè (*coram Deo vestro* קֳדָם יְיָ אֱלָהֲכוֹן *kodam Iehouah elohachon.*) Breui admodum oratione (quam etiam distincto versu concluserunt satis inæqualiter, vt in aliis aliquando, qui Scripturas sacras in
D eiusmodi partes diuiserunt) amplectitur negationem præcedentium Moses, ne more Gentium absque delectu celebrent quouis in loco sacrificia, in montibus, collibus, locis frondosis. Vis autem permagna est in eo quòd vocat Dominum Deum ipsorum; quem scilicet more exterorum falsorum deorum tractare non debeant. Obseruat Caietani Scholiastes Fonseca sub vo-
Baal & Astaroth. cabulis Baal & Astharoth totum examen falsorum deorum complecti sacram Scripturam, quia Baal significat dominum, maritum, magistrum: Astharoth pluraliter denotare potentiam, robur, vim: & fortassis per hæc veri Dei à vetustioribus Chananæis & Phœnicibus attributa denotata, postea priscæ religionis ignaros ad idola de-
E riuasse.

Sed ad locum, quem elegerit Dominus Deus vester de cunctis tribubus vestris.] In Sixtinis codicibus Græcis est *ἐν μιᾷ τῶν πόλεων ὑμῶν, in vna ciuitatum vestrarum*: in aliis *ἐκ πασῶν τῶν φυλῶν ὑμῶν, ex omnibus tribubus vestris*: aut *ἐν μιᾷ τῶν φυλῶν ὑμῶν, in vna tribuum vestrarum.* Rectè Abulensis monet non de singulis duodecim tribubus locum vnum eligendum, sed ex locis omnium vnum, seu de vna tribu quam malles. Nam in Silo tabernaculum fuit, quod erat tribus Ephraim siue Ioseph. Sed

A [illegible] Deus tabernaculum [illegible], & tribu[illegible] non elegit, sed elegit [illegible] Iuda
n[illegible] quem dilexit [a]. [illegible] idem Abu- a Ps. 77. 67. 68.
lensis [illegible]: quem tamen exposuimus cum aliis non [illegible] de translatione tabernaculi ex vno vnius tribus loco in locum alterius tribus, verùm etiam de regia dignitate translata ex vna in aliam tribum. Rabbi Hizkuni ad præsentem libri nostri textum obseruat Deum noluisse in eo exprimere locũ de quo loqueretur, eo quòd Maiestas diuina quieuit in multis locis, vt Silo, Nobe, Gabaon, templo Salomonico: debétque aliquis, inquit, docere discipulum suum per modum breuitatis. Pineda [b] verò noster existimat Deum hîc b 5. de reb. Salom. c. 4.
B locutum de vnico & præfixo loco, id est, de templo Ierosolymitano, quem locum fortè non designauerit Moysi: sed postea Dauidi reuelauerit, qui sollicitus erat vt inueniret locum ei, tabernaculum Deo Iacob [c]: dicendo quòd filius ipsius ædi- c Ps. 131. 5.
ficaturus esset domum nomini eius [d]. Is fuit Sa- d 2. Reg. 7. 13. 1 [illegible] 10. 1.
lomon, qui etiam dixit cogitare se ædificare templum nomini Domini Dei sui, sicut locutus fuerat Dominus Dauid patri suo [e]. Deus item ipse e lib. 3 Reg. 5. 5.
affirmauit elegisse se Ierusalem ciuitatem, vt esset nomen suum ibi [f]: & de Deo idem Dauid [g], f c. 11. 36.
elegit Sion, elegit eã in habitationem sibi: tũ idem met g Ps. 131. 13.
Deus apud eundem [h]; *hæc requies mea in sæculum* h vers. 14.
sæculi; hîc habitabo, quoniam elegi eam. Rursus ab eodem dictum legimus [i]; *elegi locum istum mihi in* i 2. Paral. 7. 12.
C *domum sacrificij.* De aliis locis, in quibus prius stetit arca cum tabernaculo credi potest, à Deo electa esse, vel per prophetam, vel per Angelum, vt sentit Fonseca Scholiastes Caietani: id tamẽ non ita clarè vt de loco templi Salomonici expressum reperitur, qui locus situs dicitur partim in sorte Iuda, partim in sorte Beniamin. Sacerdotes tempore Machabæorum dixerunt; *tu Domine elegisti domum istam vt esset domus orationis populo tuo* [k]. k 1. Mach. 7. 37.
Ante diuisionem quidem terræ sanctæ non legitur electus locus, quia voluissent omnes illum in sua sorte habere, inquit Oleaster, nec nisi tempore Dauid; quoniã adhuc vigerent bella, non adeò tutum erat sedes suas relinquere, vt ad locum designatum conueniretur. Rationi primæ occurri
D posset, posita Dei designatione, quemadmodum tempore Dauid omnes acquieuerũt, quòd scilicet intelligerent voluntatem Dei. Indicat Iosephus [l] l 7. antiq. c. 13. vel 10.
datum Dauidi præceptum de templo construendo in designato loco: quod alij voluntario solùm eiusdem studio tribuunt, vt nostri Scrarius [m], Pi- m in 2. Reg. 7.
neda [n], Salianus [o]: indicátque Dominus ipse; n 5. de reb. Salom. c. 5.
quòd [p] *cogitasti in corde tuo ædificare domum nomini* o to. 3. annal. anno 2990. n. 48.
meo, benè fecisti, hoc ipsum mente tractans, & laudans consilium, pollicénsque præmium; *per cuncta* p 3. Reg. 8. 18.
loca, inquit, *quæ transiui cum omnibus filiis Israel, numquid locutus sum ad vnam de tribubus Israel, cui præcepi vt pasceret populum meum Israel, dicens Quare non ædificastis mihi domum cedrinam* [q]? &c. In q 2. Reg. 7. 7.
mente Dauidem habuisse ac Nathan prophetam
E quod hîc scribitur de loco eligẽdo, verisimile est, cùm tam ardenter Dauid de illo doceri appeteret. Nolebat solummodo extruere, ait Chrysostomus [r], sed etiam in loco aptissimo, & Domino r in Ps. 131.
valdè conuenienti; & opus ei erat inquisitione; tanta erat animi vigilantia. Scriptum etiam est quod cœpit Salomon ædificare domum Domini in Ierusalem in monte Moria, qui demonstratus fuerat Dauid in area Ornan Iebusæi [s]. s 1. Paral. 21. 28.
Quæ demonstratio videtur nonnullis facta, quando monuit eum Gad de altari in area

illa

illa construendo post visum Angelum eum euaginato gladio [a]: alius quando iam antè tradita ipsi fuerit descriptio fabricæ ac exemplaris, videlicet statim postquam conceperat votum de templo ædificando [b]. Lege citatum priùs Pinedam, quæque diximus ipsi enarrantes Psalmum 131. [c] in quo canit Dauid quanto desiderio teneretur ædificandi templum.

Vt ponat nomen suum ibi.] Sic ad verbum Hebraicè, non sine paronomasia eleganti לָשׂוּם אֶת־שְׁמוֹ שָׁם *lascum eth scemo sciam.* Græcè (ἐπονομάσαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκεῖ ἐπικληθῆναι, *ad cognominandum nomen suum illic vt inuocetur*; vel, *vt adnominetur nomen eius ibi, & inuocetur.* Chaldaicè (*vt collocet maiestatem suam ibi*, לְאַשְׁרָאָה שְׁכִנְתֵּיהּ תַּמָּן *leasraah scechintheh thamman.* Versu 11. similis phrasis, *vt sit nomen eius in eo*) Hebraicè (*vt habitet*, לְשַׁכֵּן *lesciacchen*) Chaldaicè sicut hîc (*vt collocet*). Græcè (*vt inuocetur*, ἐπικληθῆναι.) Versu 21. (*vt sit nomen eius ibi*) Hebraicè (vt ponatur) Chaldaicè (*vt collocet*) Græcè (*vt inuocetur.*) Sic exponit Hugo præsentem locum nostrum de loco, in quo sit templum ad inuocandum nomen Dei, quod fauet coniecturæ nostri Pinedæ priùs allatæ de templo. In c. 14. [d] (*vt in eo nomen illius inuocetur*) Hebraicè (לְשַׁכֵּן *lesciacchen, vt habitet*) Chaldaicè (*vt collocet maiestatem suam ibi*) sicut hoc loco: Græcè ἐπικληθῆναι, *vt inuocetur.* In c. 16. [e] (*vt habitet nomen eius ibi*) quod significatur Hebraicè per לְשַׁכֵּן *lesciacchen*: Chaldaicè (*vt collocet maiestatem suam ibi*) Græcè (*vt inuocetur.*) In c. 26. [f] *vt ibi inuocetur nomen eius*) Hebraicè (*habitet*) Chaldaicè (*collocet* aut *habitare faciat maiestatem eius ibi*) Græcè (*vt inuocetur.*) In aliis [g] libris legitur nomen Dei vel alterius esse in aliquo loco, poni, habitare, fieri, habitare. Locis Deo dicatis in honorem ipsius vel Sanctorum accommodata nomina imponi solent aut Dei, Christive, aut Sanctorum, & quod præcipuum alicubi templum erat, olim Dominicum appellabatur, Græcè κυριακόν; quemadmodum dicata Deo dies vocatur Dominica & κυριακή: & vulgaribus quibusdam linguis adhuc nominatur Domus: quam quondam etiam dicebant οἶκον Θεοῦ, *domum Dei*: ostendítque [h] Ioannes Stephanus Durantus accipi synonymè Dominicum & Ecclesiam, pro loco consecrato: quod nomen Dominici, ait Eusebius [i], nō ex hominibus, sed ex ipso omnium Domino impositum est. Sed falluntur qui in Bethel, quod significat domum Dei, & vbi Iacob erexit altare [k], templum ædificatum arbitrantur; quoniam ab Ierusalē distat milliaribus multis; quamuis persæpe [l] nomine domus Domini templum designetur: aliquando Ecclesia vniuersa [m], vel beatorum [n] habitatio. Domum Domini, Græcè οἶκον τοῦ κυρίου, pro templo vsurpat Concilium Grangrense [o]; Latinè Tertullianus [p], & alij. De vsu ædificiorum sacrorum Tertulliani Scholiastes Pamelius [q] agit, & qui scribunt de controuersiis, nósque non vno loco, maximè in actibus Apostolorum.

Et habitet in eo.] Hebraicè לְשִׁכְנוֹ *lesciochno, ad inhabitandum eum, vel, vt inhabitet ipsum*: vel, si pro לְ *le* legas וְ *ve, & tabernaculum suum,* nempe ponat, cum nomine, de quo dictum est: ita vt שָׁכֵן *scechen*

a 1. Reg. 24. 15. 16. b cap. 7. 1. & seqq. c v. 2. & seq. d vers. 23. e vers. 2. 6. 11. f vers. 2. g 3. Reg. 8. 16. 29. c. 9. 3. 11. 36. c. 14. 21. 4. Reg. 21. 7. ... 37. 2. Paral. 6. 6. c. 7. 16. cap. 33. 7. 1. Esdr. 6. 12. Neh. 1. 9. &c. h 2. de ritib. Eccl. c. 1. i orat. de laudib. Constantini. Dominicum & Ecclesiam synonyma, pro loco consecrato. k Gen. 28. 17. 22. c. 35. 7. Domus Domini pro templo. l Exo. 23. 19. c. 34. 26. Deut. 23. 18. c. 25. 33. Iosue 6. 23. Iudic. 18. 31. c. 19. 18. c. 20. 26. 1 Reg. 1. 24. c. 3. 15. c. 5. 2. Paral. 11. 12. 19. c. 14. 26. lib. 3. 3. 1. c. 6. 37. c. 6. 1. & seq. c. 7. & 8. & 9. & 10. & 14. 15. & lib. 4. Esdr. & 1. Par. & 2. Esdr. Tob. 14. 7. Psal. 5. 8. Ps. 22. 6. Psal. 25. 8. Ps. 26. 4. Psal. 29. 1. Psal. 41. 5. Psal. 51. 12. Psal. 54. 15. Ps. 83. 5. 11. Ps. 91. 14. Psal. 92. 5. Psal. 115. 19. Psal. 117. 26. Psal. 121. 1. 9. Psal. 133. 2. Eccl. 4. 17. Esa. 2. 2. 3. c. 22. 18. c. 37. 1. c. 38. 20. 22. c. 60. 7. c. 66. 20. Ierem. 7. 2. c. 19. 14. c. 20. 1. 2. c. 26. 2. 7. 9. 10. 18. &c. 27. & 28. & 29. & 33. & 35. & 36. & 38. & 41. & 51. & 52. Thre. 2. 7. Baruch 1. 16. Ezech. 8. 14. 16. c. 9. 3. 6. c. 10. 19. c. 11. 1. & c. 41. & 42. & 43. & 44. & 45. & 46. & 47. Dani. 1. 2. Oseæ 8. 1. c. 9. 8. 15. Ioel. 1. 9. 13. 14. 16. Amos 2. 8. Nahum 1. 14. Sopho. 1. 9. Agg. 1. 2. 4. 8. 9. 14. c. 2. 4. 8. 10. Zachar. 1. 16. c. 7. 2. 3. c. 8. 9. c. 12. 7. c. 14. 20. 21. Matt. 12. 4. c. 21. 13. Marc. 11. 2. Luc. 19. 9. Ioann. 16. 17. m 1. Tim. 3. 15. Heb. 3. 6. c. 10. 21. 1. Pet. 2. 5. c. 4. 17. n Ioan. 14. 2. o can. 5. p de idolol. c. 7. q ibid. num. 29. & in Cyprian. de orat. & de eleem. & in liturgicis to. 1. pag. 55 & seq. item pag. 80. vsque ad 96. & pag. 124. 139. 145. 150. 152.

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

sit nomen. Videtur hoc vltimum secutus paraphrastes Chaldæus transferens לְבֵית שְׁכִנְתֵּיהּ *leueth scechintheh, domum maiestatis suæ.*) In quodam Psalmo * cum domo Dei coniungitur locus habitationis eius מְקוֹם מִשְׁכַּן *mekom mischan,* Chaldaicè *locus paratus tabernaculo gloriæ*; vbi est quoque מִשְׁכַּן *mischan*: Græcè τόπος σκηνώματος. *Non habitat Deus in manufactis templis* [a]; & admirans dicebat Salomon ædificato iam templo: *Ergóne* [b] *credibile est vt habitet Deus cum hominibus super terram? Si cœlum, & cœli cœlorum non te capiunt, quanto magis domus ista, quam ædificaui?* Deus ipse, vt alia prætereeam, cœlum sedem, terram scabellum pedum suorum vocans: *quæ est*, inquit, *ista domus, quam ædificabitis mihi? & quis est iste locus quietis meæ? Omnia hæc manus mea fecit, & facta sunt vniuersa ista, dicit Dominus* [c]. Affirmat præterea quòd cœlum & terram implet [d]. Id cecinit quidam [e] poëta,

——— *Iouis omnia plena.*

Et alius [f],

Estque Dei sedes nisi terra, & pontus, & aer,
Et cœlum, & virtus superos, quid quærimus vltrà?
Iuppiter est quodcumque vides, quocumque moueris.

Non est Deus quodcumque vides, quocumque moueris, sed ibi est. Verùm alibi plura, cúrque certo loco Deus habitare peculiariter asseratur ob singulares quosdam effectus vt reddendi responsa, exaudiendi, admittendi proprium cultum, &c. Quod attinet ad vetus tabernaculum, templúmve, Hugo Dei habitationem interpretatur in seruitoribus suis.

Tabernaculum vetus, id est, habitatio Dei.

Venietis.] Ex Hebræo (*quæretis & venies illuc,* תִדְרְשׁוּ וּבָאתָ שָׁמָּה *thidrescíu vuatha sciammah.*) Ex Chaldæo (*quæretis & venietis illuc,* תִּתְבְּעוּן וְתֵיתוּן לְתַמָּן *thithbebhun vetbethun lethamman.*) Ex Græco (*& inquiretis, & intrabitis illuc,* καὶ ἐκζητήσετε, καὶ εἰσελεύσεσθε ἐκεῖ.) Denotat ista formula intensum studium ac vehementem cupiditatem locum talem Sanctum sacrúmque ac Deo dicatum visendi atque frequentandi. Quod valet ad comprobandum religiosum ac pium vsum sanctarum peregrinationum, de quo aliàs egimus, & integrum de eo tractatum Iacobus Gretserus noster separatim edidit, post Bellarminum item nostrum, & alios qui de rebus controuersis cum Hæreticis disputant.

* Ps. 25. 8.
a Act. 7. 48. 49. c. 17. 24.
b 2. Paral. 6. 18.
c Esa. 66. 1. 2.
d Ier. 23. 24.
e Virg. eclo. 3.
f Luc. lib. 3.

Vers. 6.] Et offeretis in loco illo holocausta & victimas vestras, decimas & primitias manuum vestrarum, & vota atque donaria, primogenita boum & ouium.

NIsi cum aliquo dispensaretur, vt aliquando factum antea retulimus, adiri debebat sacrificij causa, vel oblationis iniunctarum decimarum primitiarúmve, atque primogenitorum ex animalibus: vel rerum siue sponte, siue ex voto, destinatus à Deo locus, de quo priùs dictum est. Ter in anno conuentos hic imperabatur ad festum azymorum, ad Pentecostem, ad festum tabernaculorum, vt dicetur cap. 16. [g] habetúrque in Exodo [h]. De distincto triplici genere sacrificiorum ex animalibus holocausti, & pacifici, & pro peccato, actum est in libro Leuitici, docendo primi hostiam seu victimam totam ad solius honorem Dei incendi debuisse, solámque pellem ad sacerdotem pertinuisse: in secundo rogatum Deum vt aliquid

Paraphr.

g vers. 16.
h c. 23. 14. c. 34. 23.

conferret, aut pro collatis actas gratias; ex eo autem ad honorem eiusdem Dei cremandos renes fuisse, cum toto adipe, aruina, reticulo: cedente in vsum sacerdotis armo & pectusculo, cæteris carnibus pertinuisse ad offerentem, qui comederet eas intra tabernaculi atrium: in tertio oratum pro peccato siue delicto, adhibitis variis ceremoniis. Decimæ assignabantur Leuitis, ita tamen vt decimam eorundem partem soluerent summo sacerdoti: primitiæ sacerdotibus.

Explanatio. *Et offeretis in loco illo holocausta.*] (*Vestra*) addunt editiones aliæ. Offerre dicuntur & qui deferunt ac donant, & qui sacrificant. Vtrumque sententia videtur comprehendere. De nomine réque ipsa holocausti dictum alibi.

Et victimas vestras.] Chaldaicè (*victimas sanctas vestras*, vel *victimam sanctitatis*, seu *sanctificationis vestræ*, נִכְסַת קוּדְשֵׁיכוֹן *nischath kudschechon*) Græcè (*sacrificia vestra*, τὰ θυσιάσματα ὑμῶν.)

B Quæ nomina, vt & Hebræum cũ affixo זִבְחֵיכֶם *zibchechem* communia esse possunt cuilibet generi sacrificiorum etiam holocaustorum, quæ priore membro nominata sunt. Cùm tamen hîc seorsim ponantur vt ab holocaustis distincta, censentur pertinere ad alia duo genera pacificorum, & pro peccato, siue delicto. Ea quo genere animalium sacrificari possit, dictum alibi.

Decimas.] Sixtini codices Græci hoc omittunt: quod tamen extat in Complutensibus, Regiis aliisque, καὶ τὰς δεκάτας ὑμῶν, immò & in C textu Hebræo Chaldæóque וְאֵת מַעְשְׂרֹתֵיכֶם *veeth mahhserothechem*; יָת מַעְשְׂרָתְכוֹן *veiath mahhserothechon*. Ex quibus rebus decimæ forent dictum alibi: & in Ecclesia quis harum vsus. Argumentum est, ait Hugo, quòd Ecclesiæ parochiali debemus facere oblationes nostras, & decimas reddere.

Et primitias manuum vestrarum.] Hebraicè וְאֵת תְּרוּמַת יֶדְכֶם *veeth therumah iedechem*, *& eleuationem manus vestræ*. Munsterus apostata exponit contributionem vel donationem: & in cap. 25. Exodi docet sumi aliquando pro primitiis: interdum pro ritu quodam oblationis, vt quòd armus & pectusculum in situm coram Domino D leuaretur. Citat denique Hebræos, asserentes esse idem ac מִנְחָה *minchah*, donationem & contributionem, atque voluntariam separationem de externis rebus. Consentit Oleaster hanc hoc loco esse acceptionem, siue pro omni munere farinaceo, quod cum hostiis & carnibus offerri solebat. Scribit hoc loco Matlana noster pro voce *therumah* semper Hieronymum vertere primitias. Id non ita esse multis testimoniis ostendi potest, maximè ex libro Leuitici, cuius commentarium nostrum consule in indice vocum Hebraicarum. In Exodi cap. 30. [a] reddit Hieronymus de media parte sicli quæ offertur Domino, vbi est תְּרוּמָה *therumah* אַפְרָשׁוּתָא *aphrasciuth*, ἀφαίρεμα: in cap. 29. [b] de victimis pacificis quæ offeruntur Domino, vbi eadem nomina Hebræum E & Chaldæum, sed Græcum ἀφαίρεμα: in c. 25. [c] de his quæ accipi deberent, vbi Græcum ἀπαρχὰ, *primitiæ*: in cap. 29. [d] de armo arietis separato, vbi ἀφαίρεμα: in cap. 36. [e] de eo quod offerebatur pro sanctuario, vbi ἀπαρχαί. In cap. 29. [f] Prouerbiorum auarus dicitur Hebraicè אִישׁ תְּרוּמוֹת *is therumoth*, Chaldaicè *iniquus*, עַוְלָא *hhauuala*, Græcè eodẽ pacto παράνομος. Quasi dicas ex Hebræo virum munerum, quíque ea diligens etiam quæ ex sacris offerantur, peruersè agat vel

Primitiæ quid.

a vers. 13.
b vers. 28.
c vers. 3.
d vers. 27.
e vers. 6.
f vers. 4.
Auarus.

A indicet: & vendicans sibi ea quoque quæ Deo sunt debita, fiscóque pronentus Ecclesiasticos applicat, ac magnas oblationes altari obligatas, vt rectè declarat Rodolphus Buynus [a]. Eidem Hebrææ nomini solet respondere dictum Chaldæum אַפְרָשׁוּתָא *aphrasciuth*. Sixtini libri habent hoc loco post θυσιάσματα, *sacrificia*, omissis decimis, vt dixi, τὰς ἀπαρχὰς, *primitias* (quod omittunt alij) sed absque manibus manúve, cuius editio Hebræa Chaldæáque nominatim meminerunt. Sunt verò primitiæ manuum, vel manus ex iis rebus quæ labore comparantur, de quibus egimus aliàs: vel quæ manibus offeruntur.

B *Et vota.*] Additur (*vestra*) in reliquis editionibus. De his in cap. 27. Leuitici, & cap. 30. Numerorum. Non rectè autem Eugubinus ait vota hîc à LXX. vocari ἑκούσια. Diuersum quid sunt εὐχαὶ, quæ hoc loco ponuntur, & ἑκούσια, quæ sequenti membro, sicut & aliarum editionum vocabula differentes res denotant. Quamuis autem vota soleant esse de voluntariis ac spontaneis, ad quæ lex non obligat; tamen postquam suscepta sunt, obligant, distinguuntúrque à rebus, quas quis absque voto liberè, vltrò, sponte donat. Seorsim habet textus καὶ τὰς εὐχὰς ὑμῶν, καὶ τὰ ἑκούσια ὑμῶν.

C *Atque donaria.*] Secundùm alias editiones *& voluntaria*, seu *spontanea vestra*) in quibus nec legis, nec voti debitum erat. Donariorum vocabulum reperies adhuc in Exodo [b], Numeris [c], Paralipomenis [d], historia [e] Machabæorum: sed indefinitè pro donis muneribúsve, non exprimendo quòd sponte fiant, licèt ratio eorum huiusmodi conditionem innoluere videatur, & illam exprimant huius loci nomina נְדָבוֹת *nidboth* & ἑκούσια. Laurentius [f] Valla donaria negat locum repositorium donorum esse, quamuis dicat Seruius vbi dona oblata sunt, sed ipsamet dona, quæ videlicet offeruntur Deo. At de loco Virgilius [g] capiendus, siue de templis, quemadmodum quandoque puluinaria de iisdem.

Tempore non alio dicunt regionibus illis
Quæsitas ad sacra boues Iunonis, & vris
Imparibus ductos alta ad donaria currus.

D Nisi contentum poni contendas pro continente. Gellius [h] donariis consecrata intelligit, quæ templis. Apuleius [i] de Iunonis apud Samum fano loquens, donarium deæ perquàm opulentum nominat. Ouidius [k] eodem sensu cecinisse videtur,

Si tua contigimus manibus donaria puris.

Macrobius inter deorum dona, quæ vocat donatis, & generaliter ornamenta, clypeos, coronásque numerat. Iurisconsulti [l] synonymum donatiuo faciunt donarium: vel cuilibet dono, vt vasis, vestis [m], &c. vel Imperatoris in milites, vt congiarium in populum [n]: vel præcipuæ cuiuis rei quæ etiam alicui detur [o]. Illam verò aliam acceptionem loci agnoscit præterea Sipontinus [p], Cornelius Frõtu, & alij. Sed hîc & aliis locis diuinarum E Scripturarũ sola congruit prior. Volũtaria oris sui quæ Dauid [q] orat fieri beneplacita, dicuntur נִדְבוֹת *nidboth*, τὰ ἑκούσια, iisdem nominibus quæ hîc sunt. Ibi retuli exponentes de spontaneis oblationibus & sacrificiis, aut hymnis, laudibus, gratiarũ actionibus, precibus, omnibus bonis operibus sponte ac vltrò susceptis. Inde verò etiam intelligimus, quod & hinc possumus, arbitrij libertatem: & ex voce Hebræa quæ principatum insinuat, quàm sit excelsi ingenij ac voluntatis proprium sponte seipsum Deo suáque offerre.

a ibidem.

Primitiæ manuum quæ.

Vota vbi suscepta obligatoria.

Donaria.
b c. 25. 35. c. 35. 22. 29. c. 36. 3. c. 38. 24.
c c. 18. 29. c. 31. 50.
d li. 1. 29. 17.
e li. 2. 3. 30. li. 2. 2. 13. c. 12. 40.
f 1. Elegan. c. 6.
g 3. Georg.
h lib. 2. cap. 10.
i 2. Florido.
k 3. Fasto.
l Paul. de re milit. leg. qui excubias.
m C. de sacros. eccl. l. sancimus.
n Bud. in l. penult. de re milit.
o Alciat 4. par. erg. cap. 13.
p in cornucop.
q Psal. 118. 108.

Primo

Primogenita boum, & ouium] Ante ista textus Græcus habet (*καὶ τὰς ὁμολογίας ὑμῶν, & confessiones vestras.*) Suspicatur collector notarum ad Biblia Græca edita iussu Sixti V. cùm absint ab Hebræa & à vulgata nostra editione (quod etiam de Chaldæa verum est) vnà cum proximè præcedentibus *τὰ ἑκούσια ὑμῶν, spontanea vestra,* duas esse eiusdem
a 11.17. sententiæ interpretationes & quia inferiùs [a] repetitur idem nomen ὁμολογίαν, vbi est idem nomen Hebræum נִדְבֹת *nidboth* quod hîc habetur, & pro quo sunt in priore membro *τὰ ἑκούσια, spontanea:* Est quidem ὁμολογεῖν inter alia consentire & concedere: atque hoc in sensu ὁμολογία potest significare liberam atque voluntariam & spontaneam concessionem, Græcè ἑκουσίαν. Valet etiam ὁμολογεῖν pacisci, & ὁμολογία pactionem, vnde forsitan Gallorum *homologuer.* Sed hæc notio accedit potiùs ad vota, quæ spectant ad aliud præcedens membrum. Primogenita porrò masculina boum & ouium, non sola Domino addicta erant, sed aliorum præterea animalium etiam hominis; sed immolari non poterant nisi ex bobus & ouibus, sub quibus comprehenduntur quidquid est bouilli ouillíque generis, necnon & caprini: primogenitum autem hominis redimi debebat siclis quinque. Lege dicta c.3. libri præcedentis.

Vers. 7.] Et comedetis ibi in conspectu Domini Dei vestri: ac lætabimini in cunctis, ad quæ miseritis manum vos, & domus vestræ, in quibus benedixerit vobis Dominus Deus vester.

Paraphr. EX victimis oblatis in holocaustum nihil cuiquam licebat comedere, quia totæ igni consumebantur, excepta pelle, quæ sacerdoti cedebat: si offerrentur pro peccato aut delicto, & inferretur de sanguine intra tabernaculum ad altare thymiamatis; nimirum pro sacerdotis, vel multitudinis, vel principis peccato seu delicto, non poterant ab vllo comedi, sed comburi extra castra: si pro priuata persona, sanguis non inferebatur intra tabernaculum; sacerdotes autem comedere debebant in loco tabernaculi siue sanctuarij, omnésque de genere sacerdotali masculini sexus, non autem is qui obtulerat. Votiuæ victimæ si essent mundæ, immolabantur, fuso sanguine per cornua altaris, crematóque adipe: carnes verò totæ ad sacerdotes pertinebant: si simpliciter donarentur, integrum dominium ad eosdem transibat. Cùm fiebat pacificum sacrificium, omnis adeps adolebatur, renes cum cauda, & duo renunculi incendebantur, armus dexter & pectusculum spectabant ad sacerdotes; reliquæ carnes erant pro offerentibus, quos oportebat eas comedere in atrio tabernaculi coram altari holocaustorú, vbi Deus esse peculiariter censebatur. De his actum in libro Leuitici, & nonnihil in libro Numerorum. Pollicetur autem per Mosem Deus obseruantibus legem de oblationibus atque sacrificiis in loco dumtaxat quem ipsemet elegisset, prosperum in omnibus successum, & beneficam prouidentiam auxiliúmque circa omnia quæ ipsi aggrederentur: Augustinus [b] quærit, quomodo iu-
b q. 28. beatur vt decimationes omnium fructuum, & primitiua pecora non manducentur, nisi in ciuitate, vbi templum sit: cùm eas Leuitis dari lex præciperet; sic autem fraudari viderentur iure suo sacerdotes & Leuitæ. Quia verò non subiicit responsionem, respondet Hugo, singulis annis Hebræos de omnibus bonis suis decimas ad opus Leuitarum separare debuisse; primogenita ad opus sacerdotum: iterum decimare nouem partes, decimam verò vnam conuenientes Ierusalem ter in anno in Pascha, Pentecoste, Scenopegia deferre, siue secundas decimas, secundas primitias, secunda primogenita, vnde epularentur ibi coram Domino cum Leuitis: præterea de tertio in tertiú annú tertias decimas, primitias, primogenita, quæ expenderent duobus annis mediis in vsus pauperum & peregrinorum: de decimis autem secundis hoc loco sermonem esse. Adiice de his ipsis, atque etiam de primogenitis agi cap. 14. [a] a v. 22. 23.
Sed non presè ac propriè ibi sumi decimas & primogenita, quæ hoc modo Leuitis debebantur & sacerdotibus; verùm vt præter illa debita duplicis generis exactè accepta & secundùm proprietatem in quantitate ac in primogenitura, seponerentur de bonis aliis, déque animalibus portio pro cuiusque facultate & arbitrio, ex quibus qui detulissent, comederent cum Leuitis; quod fas non erat de prioribus decimis atque primogenitis, quorum ius integrum erat Leuitarum & sacerdotum; & ad quorum solutionem compelli poterant; non ita ad posteriorum siue decimarum siue primogenitorum in minùs propria significatione acceptorum, ac solùm vt quid eximium præcipuúmve seu melius significant, ad similitudinem priorum in propria significatione sumptorum. In Hebræo catalogo præceptorum negatiuorum [b] ista sunt spectantia. Qui vel pa- b in 259. vsque ad 265.
rum comederit aut biberit de decima secunda, extra murum Ierusalem vapulabit. Deut. 12. Erant enim decimæ illæ secundæ sublimis quædam substantia מָמוֹן גָּבוֹהַּ *mamnon gbeunah*, quæ nec vendi, nec commutari in rem aliam potuit. Et sunt hîc sex præcepta: videlicet quòd non erat edendum de frumento, vino, & oleo, quæ loco decimarum obuenerunt, extra Ierusalem, in immunditia, aut tristitia; nec potuit commutatio earum fieri. Sacerdos comedens primitias extra Ierusalem, vapulat. Sic ibi. Posset hîc porrò commemorari quod genus lætitiæ in celebrandis festis religio permittat, siue intra Ecclesias, siue extra, siue in animo, siue etiam in corpore quoad victum, vestitum, &c. quoad ornamenta Ecclesiarum, voces instrumentáque musica.

Et comedetis ibi in conspectu Domini Dei vestri.] Explanatio.
Id est, de hostia pacifica in atrio tabernaculi coram altari holocaustorum seu sacrificiorum, vbi singulari modo censebatur Deus esse, cui sacrificabatur. Comedere in conspectu Domini admonebat gratitudinis & modestiæ ac temperantiæ, typúsque quidam erat sumendæ Eucharistiæ. Solemne quoque Gentilibus fuisse conuiuari & epulari in sacris suis, aliàs notaui: & colligitur ex c. 32. [c] libri nostri, ex Exodo [d], actibus [e] Apo- c v 38.
stolorum, 1. Cor. 8. [f] Iusti porrò epulentur & exultent in conspectu Dei, & delectentur in lætitia [g]: quod est esse iucundum secundùm faciem sanctorum [h], hoc est, in conspectu sacrorum, atque templum. Hugo argumentum elicit quod confratriæ possunt fieri in Ecclesiis; videlicet quia intra atrium conueniebant, & ibi comedebant ante altare holocaustorum. d c. 34. 15. e c. 15. 20. f v. 4. & seqq. g ps. 67. 4. h Iud. 16. 24.

Ac lætabimini in cunctis ad quæ miseritis manum.] Lætari est prosperari: mittere manum ad aliquid est operari, quia instrumentum est manus omnium instrumentorum. Græcum verbum Lætari, pro prosperari. Mittere manum ad aliquid, pro operari.

a In ps. 67. 4. & Leu. 23. 40.
b v. 12.

εὐφρανθῆναι ostendi alibi [a] exponi per epulari, & apud profanos quoque auctores pro cœna gaudium sumi. Paulò inferiùs [b] epulari coram Domino Deo dicitur iisdem verbis שָׂמַח *samach*, חָדָה *chada*, εὐφρανθῆναι, quæ hîc extant, & pro quibus ponitur lætari. Latior notio huius loci de prosperitate in cunctis operibus labore proprio susceptis. Nisi malis restringere ad opera agriculturæ, & alia, vnde cibus comparatur, quia mentio præcessit de comestione. Alioqui mitti manus dicitur ad fortia [c], ad eripiendum [d], ad affligendum [e]: quod vltimum nonnullos haud ita rectè de missione exercitus exposuisse [f] aliàs admonui. Idem valet extendere in aliquid manum: & hostem deplorat Ieremias [g] manum suam misisse ad omnia desiderabilia, videlicet vt diriperet. Parœmiali sermone dicitur cui prosperè succedunt omnia, quidquid manu moliatur, ad quiduis eam applicet, fœlicem exitum sortiri.

c Prou. 31. 19.
d ps. 143. 7.
e Actuum 12. 1.
f ibidem.
g Thren. 1. 10.

B

Vos, & domus vestra.] Chaldaicè (*& homo*, id est, homines domorum vestrarum) hoc est, vxores, filij, familia cuncta. Frequens hæc domus notio non in diuinis tantùm literis, verùm etiam apud scriptores externos.

Domus, pro tota familia.

In quibus benedixerit vobis Dominus Deus vester.] Singulari numero vtuntur editiones aliæ: significatur autem quamuis mittantur manus ad laborem, ex Dei benedictione, id est, beneficio potissimum pendere laboris fructum: benedicere namque Dei, vt sæpissimè moneo, benefacere est. Operibus manuum Iob benedixisse Deum Satanas ipse malignè testatus [h] est. Id Polychronius [i] ad rem refert agrariam. Intellexit res alias quascumque, ac negotia: ita vt voluntas Dei in manu eius (Iob) dirigeretur [k]. Quod aliter dicitur Deus facere, benedicendo ingredientem & egredientem [l], custodiendo introitum & exitum [m]: omnia quæcumque quis faciat prosperando [n]. Lege loci vltimi commentarium nostrum: & alterius psalmi [o] in quo Deus oratur, vt opera manuum nostrarum dirigat super nos.

Benedicere Dei quid.
C
h Iob. 1. 10.
i ibid. in catena.
k Esa. 53. 10.
l Deut. 28. 6.
m ps. 120. 8.
n ps. 1. 3.
o ps. 89. 17.

Vers. 8.] Non facietis ibi quæ nos hîc facimus hodie, singuli quod sibi rectum videtur. D

Paraphr.

CAuet ne quis pro arbitrio, cùm peruentum fuerit ad promissam terram, sacras ceremonias vsurpet, cùm circa res alias, tum præsertim circa oblationes & sacrificia; sed vt præscriptas exactissimè seruent, ac nominatim, ne alibi sacrificia celebrent, quàm in electo assignatóque loco à Deo: in deserto quædam in quibusdam sacris ritibus facta esse, prout occasio tunc tulit, & humano iudicio pro circumstantiis agi posse aut debere visum est; in posterum cuncta ex præscripto diuinæ legis singillatim ac distinctè peragenda, nihilque prætermittendum. Falsum est quod R. Salomon, quem citant Lyranus, & Abulensis [p]; videtúrque Oleaster consentire & Mariana noster, tradit, licuisse in deserto vbi liberet offerre oblationes voluntarias, vt holocausta, hostiásque pacificas etiam extra tabernaculum: immò & per annos 14. intra terram promissam, qui ad quietam possessionem obtinendam necessarij fuerint. Nam in Leuitico [q] minatur Deus interitum Israëlitæ, & aduenæ seu proselyto, peregrinóve apud Israëlitas, qui obtulerit holocaustum siue victimam, non ad ostium tabernaculi: ex sacrificiis autem solùm necessaria sunt quæ vouentur, aut quæ pro peccato seu delicto dantur: voluntaria verò holocausta, & hostiæ pacificæ esse possunt. Hîc etiam inferiùs [a] cauetur, ne quis offerat holocausta in omni loco, sed in eo quem elegerit Dominus: & cap. 16. [b] ne phase immoletur, nisi etiam in loco quem idem elegerit. In Leuitico [c] præcipitur vt ingressi terram promissam cùm messuissent segetem, ferrent manipulos spicarum primitias messis ad sacerdotem. Denique ratio eadem cuiuslibet sacrificij quoad hoc; ne videlicet daretur occasio idololatriæ, nisi vno certo in loco, cúmque præscriptis ceremoniis fieret. Accedit, quòd in deserto non leguntur facta sacrificia, nisi publica & communia, primo anno exitus de Ægypto in monte Sinai [d]; iterum anno secundo in consecratione tabernaculi, sacerdotúmque [e]: factæ præterea oblationes principum eodem anno [f]; túncque celebratum phase [g] cum omnibus ceremoniis suis. Vt plurimum verò loca sacrificiis aliis minùs apta erant, ac deerat sufficiens materia similæ seu farinæ dedicatæ atque vini. Itaque non solùm passim non sacrificabatur iuxta ritus legis, sed nec omnino sacrificabatur: sicut nec decimæ primitiæque soluebantur, nec festa obseruabantur, vel circumcisio, &c. vt benè demonstrat Abulensis [h]. In hoc sensu dicuntur singuli tunc quod sibi rectum videbatur fecisse, id est, omisisse ceremonias & ritus in lege imperatos, adhibendo quos pro tempore, loco, circumstantiis aliis, ratio dictabat conuenire, sacrificia item illa publica, quæ recensui fecisse in diuersis locis. Iuxta eumdem sensum fortasse intelligi possent alterius auctores opinionis, ac Theodoretus [i]; tribuuntur autem eadem Seuero in catena Græca m. s. qui scribit in omnibus locis, in quibus tentoria fixerant, obtulisse sacrificia, ædificatis altaribus ex rudi lapide, antequam constructum esset tabernaculum: postea in isto, sed in vnaquaque mansione, hoc est, vt ego interpretor, indifferenter modò in hac, modò in illa: sed illis tamen tantùm vicibus, quas indicari dixi à scriptura. Per eam verò occasionem singuli offerre poterant quæ volebant; & eo modo quo volebant, atque sic de singulis etiam verum est quod hîc asseritur, quod sibi rectum visum est fecisse, videlicet circa ritum, modúmque sacrificandi, cùm non posset à lege assignatus obseruari. At ea in re peccauisse quamuis insinuet Procopius, non credo.

p q. 4.
q c. 17. 8. 9.
E

A
a v. 13.
b v. 5. 6.
c c. 23. 10.
B
d Exod. 24. 4. & seqq.
e c. 29. 4. & seqq. Leu. 8. & 9. & 10.
f Num. 7. 1. & seqq.
g c. 9. 2. & seqq.
h q. 4.
C
i q. 9.
D

Non facietis ibi, quæ nos hîc facimus hodie.] In editionibus aliis (*iuxta omnia quæ*, &c.) Accommodatè sumenda sunt omnia de iis quorum præcessit mentio, hoc est, de oblationibus ac sacrificiis. Suam verò cum reliquis personam coniungit, & conciliandæ beneuolentiæ causa, vtque faciliùs persuadeat: & quia in dictis rebus præcipuæ ipsius partes fuerant, nec nisi ipso vel auctore, vel approbatore quidquam in eo genere fieri potuerat. Hodie autem significat vniuersum tempus ab egressu de Ægypto vsque ad illud quo Moses loquebatur.

Explanatio.
E

Singuli quod sibi rectum videtur.] Hebraicè & Chaldaicè (*omne quod rectum in oculis suis*, כָּל־הַיָּשָׁר בְּעֵינָיו *chol hayasciar beheinau*, כָּל דְּכָשַׁר בְּעֵינוֹהִי *chol dechascear beheinohi*) Græcè *quod placitum est coram se*, τὸ ἀρεστὸν ἐνώπιον αὐτοῦ. De nomine Græco lege commentarium actuum [k] Apostolorum, primæque Ioannis epistolæ [l], vbi Budæum [m] citaui, cum quo sentit Franciscus [n] Conanus. Deriuant alij arrestum apud Gallos nomen sententiæ supremi

k in c. 6. 2. c. 12. 3.
l in c. 3. 22.
m in Pand. l. fin. D. de senator.
n 1. comm. iuris ciu. c. vlt. a. 9.

supremi tribunalis ab ἀἐῥάτων incorruptum inuiolatumque. Quibusdam videtur inere Gallica vox impedunentum significans, aut interdictum, ne res aut persona loco, statúve suo moueantr. Eadem formula vt facere dicatur quis quod rectum est coram alio, vt coram Deo, alibi [a] occurrit: vel quod cuipiam bonũ & rectum videatur [b]; vel facere bonum in oculis [c], vel quod videtur aut places in oculis [d]. Maximè autem similis est nostro modus loquendi ex libro Iudicum [e]; *in diebus illis non erat rex* (id est, dux, princeps, iudex, rector, magistratus) *in Israel, sed vnusquisque quod sibi rectum videbatur, hoc faciebat.* Oculi præ aliis membris animi sensa produnt: idcirco quod iudicat quis bonum, id bonum in suis esse oculis dici solet. *Maximum anarchiæ malum, anomiámque omnis habet autonomia*, loquit Herodotus [f], & τὸ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι τῶν ἀναγκαίων ἐστί, *imperare & imperari ex necessariis est*, ait Aristoteles [g]: barbarismum verò Epiphanius [h] ab Adami morte vsque ad Noë vocat, quia deerat princeps, & quilibet iuxta propriam opinionem procedebat, pro propria ratione pergebat, sibiipsi lex erat.

perfectum mar. a Exod.15.26. b Iosu.9.25. Iud.17.6. c 33.14.2. Reg.11.4. 3.Reg.15.11. c.22.43. 4. 10.30. c.12.2. c.14.3.8. Par.18.1. c.36.4. c.27.3. c.31.20. 34.2. c 1.Reg.1. 18.? d 1.Reg.14. 36.4. c.14. e Iud.14.3. 7 c.13.6. c. 18.1. c.21. 25. f 1. g 1.Polit. c.3. h 1.1.de hæres. & in anaceph.

Vers.9.] Neque enim vsque in præsens tempus venistis ad requiem, & possessionem, quam Dominus Deus vester daturus est vobis.

PRopterea io deserto non sunt obseruati quidam ritus & ceremoniæ, quia ibi non suppetebant necessaria, sed requirebant fixam sedem, pacatámque possessionem terræ promissæ vltra desertum, vbi constitueretur certus ac determinatus locus, ad quem conueniretur sacrificij perficiendi causa, & eorum quæ spectabant ad illud. Contigit nihilominus postea intra ipsammet terram promissionis varijs de causis, vt locus mutaretur, verbi gratia, ex Silo in Nobe, deinde in Gabaon, tum in Ierusalem, vt priùs quoque dictum est; sed & vt iorerdum separato in loco à tabernaculo suo arca poneretur. Abulensis [i] refert ex nonnullorum opinione, 14. annis ab ingressu in Chanaan arcam cum tabernaculo positam in Silo, vbi manserit vsque ad Heli per annos 344. tunc seorsim à tabernaculo arcam in castra delatam in Cariathiarim siue Gabaa, relicto tabernaculo in Nobe [k]; postea migrasse in Masphat [l], rursus in Nobe [m], deinceps in Gabaa [n]; in domum Obededom [o], in domum Dauid [p], in templum Salomonis, vbi firmiter mansit vsque ad captiuitatem Babylonis, quando arcam cum nonnullis aliis Ieremias abscondit [q]. Negat verò arcam in Masphat fuisse; quamuis ibi sacrificatum fuerit ex priuilegio, sicut & aliis in locis, in quibus non erat arca, vel tabernaculum; & aqua fusa in conspectu Domini, id est, coram altari tunc exciraio: item negat fuisse in Nobe, quamuis concedat extitisse eo in loco altare ac tabernaculum, & sacerdotes, & panes propositionis: quoniam de Cariathiarim non est mota, donec Dauid transtulit eam in domum Obededom. Tractat eadem de re Abulensis in Exodi c.20. [r] addens annis 89. mansisse arcam segregatam à tabernaculo: & repetit quòd arca apud Philisthæos, à quibus capta est, mansit 7. mensibus: cùm reducta transisset per Bethsames, adductam in Cariathiarim in Gabaa,

Paraphr. i q.5. k 1 Reg.7. 1. l ibid v 5. m c.21.? n 2.Par.1.4. 2.Reg.6.4. o ibid.2. Reg.6.v.10. p ibid v.12. q 2 Mach. 2.4. r q.40. & seqq.

A vbi hæsit per totum tempus Samuel & Saul, id est, per 4 . aut 48. annos, adiectendo annos 7. primos regni Dauid in Hebron; qui paulò pòst confecto bello contra Philisthim, reduxit eamdem ex dicto loco, primùm in domum Obededom: deinde lapsis fere tribus mensibus, in domum suam, vbi hæsit annis circiter 32. regni eius, & per totum Salomonis: qui tandem collocauit in templo; in quo mansit cum tabernaculo vsque ad captiuitatem Babylonis & Ieremiæ, vt dictum est. Quod attinet ad tabernaculum, fuisse dicit cum arca in deserto, & in Silo vsque ad bellum primum contra Philisthæos, quando extra illud arca in castra comportata est, in Silo remanente tabernaculo; quod Samuel inde in Nobe transtu-
B lit: qua ciuitate à Saüle deleta, translatum est in Gabaon, vbi mansit vsquè ad Salomonem; qui cum arca intulit id in templum, vsque ad Ieremiam; qui cum arca abscondit cortinas & altare incensi, quæ ad tabernaculum pertinebant, reliquis ex eodem remanentibus in Ierusalem, & partim translatis in Babylonem, vt vasis aureis & argenteis; partim confractis, vt vasis æreis, & columnis, cum alia supellectili ex eadem materia, quæ in massas redacta missa sunt ad eamdem ciuitatem: tabulatis & ligneis Cherubim, similibúsque rebus combustis, cùm tanto pòst Cyrus, captiuitate soluta, remiserit vasa illuc transportata, quæ illata sunt iu templum restaoratum, iis quæ destructa fuerant, similibus refectis, arca ex-
C cepta. Tandem docet sacrificia secundùm legem ordinariam fieri debuisse, vbi erant tabernaculum & arca quando simul erant; quando erant separatis in locis, in his etiam separatim fieri potuisse, sed opportuniorem locum fuisse, vbi esset tabernaculum; quia intra illud erant altaria holocaustorum; & thymiamatis. Probat exemplis sacrificiorum factorum seorsim in vno, & seorsim in alio loco: præterea quoniam de vtroque, hoc est, de arca, & de tabernaculo dicitur quod nomen Domini in iis innocatom est, quódque in tali loco vbi esset hæc inuocatio, fieret sacrificium. Adiicit de sacrificiis in Hebron, Masphat, Bethleem, Ramatha & aliis locis, peculiare vel præceptum Dei fuisse, vel priuilegium conces-
D sum sanctissimis viris, Samueli, Dauidi, Eliæ. Videntur hæc mihi omnia verosimilia. Huc autem pertinet quod nuper dixi, in præcepto isto de vnico loco ad sacrificia, respectum præsertim habitum ad templum, quod erat aliquando in Ierusalem à Salomone construendum. Cæterùm Seraphinus Capponus etuit salutare monitum; quamdiu suo se quis regit capite iudicióve, requiem cordis habere non posse; ac proinde obedientiæ bonum eximium esse; quoniam quidquid agat obediens, rectum esse ambigere nequit, & longè gratiùs Deo esse: & meritò cum terra promissionis religiosum statum comparari. Extendit hoc idem ad bona opera extra Ecclesiam velut
E extra terram promissionis facta, quæ meritum non habent, nec animo pacem veram conciliant: quia qui ea operantur, non spirito Dei aguntur, sed suo; non spiritu Christi, qui ad se venientium animabus requiem promisit [a], ipse verus obediens, ac non suam, sed patris voluntatem faciens.

a Matth. 11.29.

Neque enim vsque in præsens tempus venistis ad requiem & possessionem.] Pro (*vsque in præsens tempus*) in aliis editionibus est (*vsque nunc.*) Requies [Hebrew] *menuchah*, *κατάπαυσις*, Chaldaicè *domus quietis*, [Hebrew] *beth nicha*, significat locum fixum,

Explanatio.

A fixum, ac firmum, in quo consistatur, & habitetur permanenter; non ampliùs vagando & peregrinando, seu tanquam in diuersorio, hospitio, tabernaculo, itinerario. In eadem acceptione requies videtur alibi [a] accipi, videlicet pro stata, pacataque habitatione, vnde non sit ampliùs migrandum, pro qua non sit laborandum vel pugnandum, quæ post peregrinationem, laborem, aut forsitan etiam bellum, comparata sit. Quin etiam eodem sensu vocatur quies Dei [b], vbi nempe ipse quodammodo conquiesceret, propter constitutum arcæ ac tabernaculo locum, in Ierusalem, quam auctor Ecclesiastici [c] appellat ciuitatem requiei Dei, & sanctificationis eius; quia ibi erat
B templum, pérque cultum caterorum declarabatur sanctitas illius: & illum locum ipse peculiariter elegerat præ aliis, in quo habitaret, ac requiesceret. Comparans Ieremias [d] reditum ex captiuitate Babylonica in Chanaan, cum beneficio primi in eam ex Ægyptiaca ingressus; *inuenit*, ait, *gratiam in deserto populus, qui remanserat à gladio: vadet ad requiem suam Israel.* Possessionem adipisci is non videtur, vt c.3. [e] ex Iurisconsultis [f] docui, qui ita nactus est, vt eam retinere non possit. Elicit Hugo aliam esse legem peregrini, aliam ciuis esseque quasi argumentum, quòd peregrini & laborantes possunt comedere bis in Quadragesima.

Quam Dominus Deus vester daturus est vobis.]
C Hebraicè, & Chaldaicè (*quam Dominus Deus tuus dans tibi*) quod participium, vt sæpiùs admonui, admittit præsens tempus, in quo est δίδωσιν, & futurum, quod habet editio nostra; quod vtrumque verum est, quatenus qui statim daturus est, iam dare censetur, & qui nondum dedit, propriè adhuc sit daturus. Sed Græcum pronomen ὑμῶν, vt dicatur Dominus Deus noster, non congruit cum pronomine secundæ personæ, nec plurali in nostra, nec in aliis singulari.

a Exod. 33. 14. Deut. 3. 20. c. 25. 19. Iol. 1. 13. 15. Ruth 1. 9. c. 3. 1. 2. Par. 6. 41. ps. 94. 11. ps. 131. 8. 14. Eccl. 36. 15. Ier. 31. 2. Hebr. 3. 11. 18. c. 4. 1. 3. 5. 8. 10. 11.
b 2. Par. 6. 41. ps. 131. 8. 14. Eccl. 36. 13.
c c. 36. 15.
d c. 31. 2.
e v. 20.
f l. Non videtur D. de acqui. posse. l. sequitur. §. tunc in potestatem, & §. si Dominus D. de vsucap.

Vers. 10.] Transibitis Iordanem, & habitabitis in Terra, quam Dominus Deus vester daturus est vobis, vt requiescatis à cun-
D ctis hostibus per circuitum: & absque vllo timore habitetis:

Vers. 11.] In loco, quem elegerit Dominus Deus vester, vt sit nomen eius in eo. Illuc omnia, quæ præcipio, conferetis, holocausta, & hostias, ac decimas, & primitias manuum vestrarum: & quidquid præcipuum est in muneribus, quæ vouebitis Domino.

Paraphr.

E Xponit Moses in quo consistat requies possessionis promissæ, vt nimirum non sit ampliùs metus vllus ab hostibus, sed omnibus circumquaque debellatis aut deditis, in dicta possessione tutò permaneatur: ac ad locum à Deo
E singulariter electum deferantur victimæ, decimæ, primitiæ, munera tum votiua, tum spontanea. Prædictio prophetica Mosis est de populo, non etiam de seipso, qui prohibitus iam erat Iordanem transire [g], futurum vt non modò transiret Iordanem, in cuius ripa erat, verùm etiam obtineret vltra flumen illud terram toties promissam. Iosue quidem certè cùm de suis ad oppidum Hai

g sup. c. 4. 21.

A cæsos 36. animaduertisset, scissis vestimentis suis, pronus cadens in terram coram arca Domini (siue illa esset à tabernaculo separata, quod contigisse alias antea dixi, siue intra tabernaculum) vsque ad vesperam, cum omnibus senibus Israël, & misso puluere super caput (de quibus supplicum ritibus actum alibi dixi). *Heu Domine Deus, quid voluisti traducere populum istum Iordanem fluuium, vt traderes nos in manus Amorrhæi, & perderes?* potuit id Iosue sibi persuadere à Deo factum, salua fidelitate promissi, quod inuolueret conditionem; dummodo peccata populi non obstarent) *vtinam vt cæpimus, mansissemus trans Iordanem* (optare licet malum quod præterit, num-
B quam extitisse; quoniam boni rationem quamdam habet, quemadmodum pœnitens optat non peccasse.) *Mi Domine Deus quid dicam, videns Israelem hostibus suis terga vertentem* [a]? &c. Atqui filij Israël præuaricati fuerant [b], quemadmodum & postea propter similem causam non sunt consecuti possessionem vniuersæ promissæ terræ, nisi vsque ad ætatem Salomonis [c], vt vacare posset ædificationi domus Dei [d]: quam præuaricationem Angelus etiam exprobrauit [e]. Quamquam & alia simul accessit causa, vt armis exercitati non torperent otio [f].

Transibitis Iordanem.] Præponitur (&) in editionibus aliis. De se verò Moses c.4. [g] dixit iratum Dominum iurauisse, quòd non transiret Ior-
C danem, nec ingrederetur terram optimam quam daturus erat aliis; sed se moriturum in ea humo, in qua loquebatur, nec transiturum Iordanem, sed ipsos transituros, & possessuros terram egregiam.

Et habitabitis in terra.] Parum erat transire Iordanem, ingredique terram, nisi daretur etiam habitare in illa, vt priùs verbis Iosue retuli. Promissio illa tam absoluta, etsi aliquando peccatis interturbata fuerit, attamen Deus non penitus abiecit eam, nec irritum fecit pactum suum, etiam cùm Hebræi essent in terra [h] hostili: donec planè facta est plaga eorum desperata, quemadmodum post aduentum Christi, quem despexerunt & crucifixerunt.

D *Quam Dominus Deus vester daturus est vobis.*] Inata editiones alias (*hæreditare*, seu *possidere faciens*, videlicet erit, aut *hæreditare*, *possiderévé faciet vos*, מַנְחִיל *manchil*, מַחְסִין *machsin*, κατακληρονομῶν.) Toties ac tot modis istud promissum repetit, ingerit, inculcat Moses, vt populum confirmet; atque ad cupiditatem promissæ terræ, promittentis verò tam liberaliter, & asseuerantet Dei, inflammet.

Vt requiescatis à cunctis hostibus per circuitum.] In editionibus reliquis (& *requiescere faciens* vel *faciet*, וְהֵנִיחַ *vehéniach*, וִישַׂמַּח *visemach*, καὶ ἀναπαύσει.) De vocabulo Latino hostium egi c.7. [i] quodque synonymum nonnumquam sit inimicis, nec de publicis duntaxat, sed & de priuatis dicatur.
E Huc loco publici intelliguntur: & requiescere ab hostibus indicat requiem versus præcedentis. Dare requiem, & requiescere facere, est efficere vt nulla sint bella, nullus Satan, nec occursus malus [k]; idemque valet requiem habere, vel terram quiescere à prœliis [l].

Et absque vllo timore habitetis.] Hebraicè בֶּטַח *betach confidenter*, quod valet etiam Chaldæum (לְרֻחְצָן *lerochsan*:) Græcè (*cum securitate*, μετ᾽ ἀσφαλείας.) Magni faciendum beneficium absque timore, & terrore, confidentérque habitare ac requiescere [m]: quod aliter describitur parœmialiter

per ha

a Iof. 7. 8. 10.
b ibid. v. 1.
c 3. Reg. 4. 2. Par. 9. Eccl. 47. 14. 15.
d Eccl. 47. 15.
Explanatio.
e Iud. 2. 1. 2.
f Iud. c. 3. 1. 2.
g v. 21. 22.
h Leuit. 26. 44. 45.
i v. 15.
k Deut. 25. 19. Iosue 1. 15. 21. 44. c. 23. 1. Esth. 9. 16. 2. Reg. 7. 1. 3. Reg. 5. 4. c. 36. 1. Paral. 22. 18. c. 23. 25.
l Dare requiem, requiescere facere quod 1 Iof. 11. Iud. 3. 11. 5. 31. 8. 28. 14. 1. 30. Zach. 1. 11.
m Prou. 1. 33. c. 18. Ezech. 34. 28.

per habitare absque timore vllo sub vite sua, & sub ficu sua [a], vel comedere de vinea sua, & de ficu sua, & bibere aquam de cisterna sua [b], vel sedere subter vitem suam, & subtus ficum suam, ita vt non sit qui deterreat [c], vel vocare amicum suum subter vitem, & subter ficum [d]: vel plantare vineas, bibere vinum earum, facere hortos, & comedere fructos eorum [e]. Timor Domini sanctus [f] nunquam deponendus: verùm orandus enixius, *vt sine timore* (seruili) *de manu inimicorum nostrorum* (peccati, carnis, diaboli, mundi, ita vt superentur facilè) *liberati, seruiamus illi, in sanctitate & iustitia coram ipso omnibus diebus nostris* [g]; possidendo portas inimicorum nostrorum [h].

a 3.Reg.4. b 4.Reg.18. Isa.36. c Mich.4. d Zach.3. e Ier.29.5. Amos 9.14. f Psal.18.10. g Luc.1. h Gen.22.

In loco quem elegerit Dominus Deus vester.] Videntur hæc ex sequentibus pendere, præsertim secundùm alias editiones; vt sit sensus idem qui priùs de loco destinato ad oblationes, atque victimas deferendas (*& erit locus*, &c. *illuc feretis omnia*, &c.) Terram quidem totam Chanaan elegit Deus pro populo suo, próque cultu suo, & pollicitus habitationem quietam & securam in ea; tamen electio per se intelligitur de loco cultus diuini: & securitas requiésque absque timore ab hostibus eò referebatur, vt ad locum illum conueniri posset. De habitatione in ipsomet loco dicato cultui interpretatur etiam Abulensis; verùm ad illud tempus quo religionis causa conueniretur ad illum ter in anno ex lege [i], præterea de Leuitis, qui magno numero aliquando habitaturi erant in loco sanctuarij, sicut contigit sub Dauide [k]. Propter templi locum dicitur ciuitas quoque Ierusalem à Deo [l] electa, & idem dici potest de tota regione Iudæa [m].

i Exod.23. Deut.16.16. k 1.Par.23. & 24. & 25. l 3.Reg.8. 16.44. c. m 14.2. 4. ...

Vt sit nomen eius in eo.] Hebraicè, & Chaldaicè *vt habitet*, vel *habitare faciat nomen suum in eo*) Græcè (*vt inuocetur nomen eius illic.*) Lege versum 5. vbi de loco cultus diuini eadem dicuntur: licèt, vt hîc paulò antè dixi, terra tota electa esset à Deo [n] cognomineturque sancta; peculiariter autem ciuitas Ierusalem [n], quia in ea communiter colebatur verus Deus ab omnibus habitatoribus ipsius, notúsque in Iudæa erat, & in Israël magnũ nomen eius [o]. In alijs aliqui pauci erant cultores veri Dei, vt Iob & amici eius; & post istos alij, vt de Braemanis vetustioribus, déque Socrate, & Platone quidam arbitrantur. De loco eodem pro terra tota promissionis dicit Deus ipse in Exodo [p]: *Ecce ego mittam Angelum meum, qui præcedat te, & custodiat in via, & introducat in locum quem paraui.* Nec enim ad vnum adeò angustum locum omnes introduci poterant. Rectè nihilominus Abulensis de loco ad cultum ipsum Dei destinato quæ hîc dicuntur accipi vult, quia statim subditur illuc conferenda holocausta, hostias, decimas, &c. Quæ etiam repetitio est sententiæ prius [q] positæ, in qua locus eligendus dicebatur de cunctis tribubus, id est, vnus peculiaris pertinens ad vnam ex tribubus, vt poneret Deus nomen suum ibi, & habitaret in eo.

n 2.Par.6. ... o Psal.75.1. p Exod.23.20. q v.5.6.

Illuc omnia quæ præcipio conferetis.] Addunt editiones reliquæ (*ego*) quod non caret emphasi: & Græca (*hodie*, σήμερον.) Præcipiebat verò Moyses, denunciando præceptum Dei: non quòd obligaret ad res omnes conferendas, quæ hîc deinceps numerantur; sed vt offerre volentes, in locum illum deferrent: quemadmodum superiùs declaratum est. Etsi autem, vt paulò antè dixi cum Abulense, verba hæc insinuant locum peculiarem deputatum sacris ritibus; non obstat quin per synecdochen de tota regione, intra quam is esset, interpretemur: vt nempe conferrentur in eam oblationes & victimæ, quatenus in certum locum qui pars eiusdem foret.

Holocausta, & hostias, ac decimas.] Recensita sunt eadem versu 6. ac vtrobique adiecto pronomine possessiuo secundùm reliquas editiones (*holocausta vestra, & hostias vestras*) Chaldaicè (*hostias sanctificatas vestras, ac decimas vestras*) & Latinè pro hostiis victimæ sunt. Quamuis porrò agnoscant quidam discrimen, de quo alibi [a] meminimus inter hostiam victimámque,

a in Leu. 1.2.

[b] *Victima quæ cecidit dextra* (malè aliqui ferro)
victrice vocatur,
Hostibus à domitis hostia nomen habet.

b Ouid.1. Fasto. pro quo citat Abulensis Hebrardũ.

tamen hæc licenter confudit auctoritas, inquit Seruius [c]. Cuius exemplum hîc habemus, vt modò notaui, & alibi sæpe. Quod sacrificij genus esset holocaustum, nemo ignorat: hostiæ victimæve nomine duplex comprehenditur, pacificum, & pro peccato seu delicto, quæ sunt etiam non semel declarata; sicut & de decimis legitimis & spontaneis, prædialibus quasique prædialibus, & personalibus & mixtis: peculiariter in Leuitici cap.27.[d] & Numerorum c.18.[e] de quibus agitur quoque c.14.[f] libri nostri, saltem de quadam earum specie. Superiùs versu 6. erant αἱ δεκάται, hic τὰ ἐπιδέκατα, quemadmodum & c.14.[g] Sed idem significant. Agens porrò Abulensis [h] hoc loco de decimis prædialibus & personalibus, admonet ea Scriptura colligi, ad personales Iudæos obligatos non fuisse.

c in 1.Æn. *Holocaustũ.* *Hostia.* *Decima.* d v.30. e v.21.& seqq. f v.22.& seqq. g v.22. h q.7.

Et primitias manuum vestrarum.] Versu 6. aberat Græcè nomen manuum, quod hîc habent codices Complutenses, Regij, & alij. Coniungunt autem nonnulli cum decimis, ita vt & hæ, & primitiæ dicantur esse manuum; quæ in 2.Esdræ [i] vocantur operum hominum. Probabilius tamen est ad solas pertinere primitias, vt & inferiùs versu 17. vbi Græcè ponuntur immediatè post ὁμολογίας. In quibusdam codicibus Græcis sequitur καὶ τὰ δόματα ὑμῶν, & *data* seu *dona vestra*: & ita Theodoretus [k] videtur legisse, admonens cæteros interpretatos τὰ ἑκούσια, *spontanea.* Vnde colligit collector notarum ad Sixtina Biblia Græca ἑκούσιον, δόμα, ὁμολογίαν videri esse diuersorum interpretum. Sed pro ὁμολογία debuit scribi ὁμολογία: quæ versu 6. habetur, & versu 17. de qua in 6. diximus. Abulensis obseruat in primitiis quantitatem certam iniunctam non esse, quamuis traditio fuerit apud Hebræos, vt qui plurimum offerebant, offerrent quadragesimam: qui paucum, sexagesimam: inter illas duas licuisse quodcumque quis vellet offerre. Meminit traditionis Hieronymus [l]. Omitto primitias spicarum die secunda azymorum [m]; panum in Pentecoste [n]; panum quos hebdomatim pinsebant [o], messis & vuarum collectis fructibus mense septimo: quæ acceptio vltima conuenit absolutè nomini primitiarum in Scriptura.

Primitiæ. i c.10.37. k q.9. l in Ezech. 45. m Leu.23. 10. n ibid.v.17. o Num.15. 21.

Et quidquid præcipuum est in muneribus quæ vouebitis Domino.] In fine est pronomen (*vestris*) Græcè (ὑμῶν) pro præcipuo est in eadem editione, Hebræaque (*electum*, ἐκλεκτὸν מבחר *mibchar*) in Chaldæa (*pulchrum*, seu *pretiosum*, שפר *scephar.*) Huiusmodi res, ac personæ meliores & perfectiores cognominari solent electæ, vt sepulchra [p], currus [q], principes [r], viri [s], vrbes [t], arietes [u], Iacob [x], sancti [y], &c. Sed ad rem faciunt quæ in libro Numerorum [z] appellantur donaria optima & electa; vbi est simile vocabulum Chaldæum isti quod hîc extat. Hebræum חלב *cheleb*, pinguedinem significans,

p Gen.23.6. q Exod.14. 7. r Exo.15.4. s 3.Reg.8.1. t c.21.14. t 4.Reg.3. 19. u c.19.23. x 1.Par.16. 13. y Tob.13. 10. z c.18.29.

A significans, adipémve. Græcum verò duplex *τῶν ἀπαρχῶν τῶν ἡγιασμένων*, *primitiarum sanctificatarum*. Vinum præcipuum in historia Esther [a] simul cognominatur magnificentia regis dignum, Hebraice (*vinum regni abundans secundùm manum*, id est, facultatem, seu potentiam vel imperium regis, יֵין מַלְכוּת רָב כְּיַד הַמֶּלֶךְ *ien malchuth rab chead hammelech*) Chaldaicè (*dignum quod biberetur a rege, iuxta regia manus liberalitatem*) Græcè *οἶνος ἡδύς*, *vinum dulce*, quod editio nostra in Ezechiele [b] vocat pingue, Hebraicè, ac secundùm Græcos de Chelbon, quasi dicas, Hieronymo [c] expositore, lac[illegible]um; putatúrque esse, quod nominant Athenæus [d], Strabo, Hesychius, Eustathius Chalybonium, nascique dicunt in Damasco, sed perperam apud Suidam Chalydonium. B Bella præcipua apud Esaiam [e] aliqui [f] exponunt eum tympanis & citharis, quibus Assyrij expugnandi essent, non quæ geruntur armis, sed sacrificia, quæ cum illis instrumentis offerebantur; atque id genus bellum præcipuum videri, præcipuámque dimicandi rationem; alij victoriam illustrem, quæ comparatur pugnandi modo glorioso; solétque eum tympanis, choris & sistris celebrari, vt contigit in transitu maris rubri [g], in truncato Goliath [h]; in deuictis Ammonitis à Iephthe [i], &c. Fauet expositioni primæ תְּנוּפָה *thenuphah*, quæ vox tribui solet victimæ in sacrificio eleuatæ ac agitatæ, vt sæpe vidimus. Verùm iuxta posteriorem, quæ communior est, insinuatur illustris victoria, qua C victor hostem, vt leo taurum, agitat quaquauersum: vel quasi iã certus de victoria, ipsa manuum eleuatione ouat, exultat, triumphum, etiam inter pugnandum, agit. Chaldaicè dicitur bellum forte תַּקִּיפָא *thakkipha*. Terram promissam fluentem lac & mel præcipuam terrarum omnium cognominatam Latinè legimus in Ezechiele [k], Hebraicè צְבִי *tsebi*, *ornatam*, *elegantem*, *desiderium*, id est, desiderabilem *præ omnibus terris*; Chaldaicè (*gloriosam*, aut *laudabilem* תּוּשְׁבַּחְתָּא *thushbachtha*:) Græcè (*favum*, *κηρίον*.) Significatur hoc loco nostra quæ offeruntur Deo præsertim ex voto, de quo mentio etiam fit, debere esse præcipua, selecta, pretiosa, quantum fieri potest optima & opima, quasi adipalia, lactea, mellea, perfecta, sine macula & de- D fectu. Hoc de victima votiua præcipitur in Leuitico [l]; *bouem & ouem, aure & cauda amputatis, voluntariè offerre potes, votum autem ex eis solui non potest.* Vbi cognosce quæ commentati sumus ad mores.

a c.1.7.
b c.27.18.
c ibidem.
d l 1.c.22. vbi Casaub. & alios.
e c.30.32.
f Franc. Foreiscus ibid.
g Exod. 15. 20.
h 1.Reg.18. 6.
i Iud.11. 34.
k c.20.15.
l c.22.23.

Vers.13.] Ibi epulabimini coram Domino Deo vestro, vos & filij ac filiæ vestræ, famuli & famulæ, atque Leuites, qui in vrbibus vestris commoratur. Neque enim habet aliam partem & possessionem inter vos.

PARAPHR. CVm conuenissent in locum electum à Deo ad sacros ritus Hebræi, non solùm ter in anno ex lege io [m] Paschate; Pentecoste, festo tabernaculorum, sed etiam aliàs ex libera deuotione, comedere debebant coram Domino de oblatis victimis, id est, coram altari holocaustorum, & non in alio loco profano, cum familia quisque sua, etiam cum famulis & ancillis. Quamquam lex ad ter conueniendum solos masculos obligaret, non autem fœminas siue vxores siue filias A alióve modo affines, siue ancillas. Qu[illegible] quando cum duodenni Iesu iuerunt p[illegible] omnes annos in Ierusalem in die solemni [illegible]chæ [a]; fecit id B. Virgo ex deuotione, non ex o[illegible]ligatione. Quod alijs præterea duobus festis obseruasse credendum est, vnáque cùm ipsum eundem puerum Iesum, vt Beda [b] sentit & alij, canitque Iuuencus,

Ad templum lætis puerum perducere festis
Omnibus annorum vicibus de more solebant.

Lucas meminit de solo Paschate, ex occasione eius quod narraturus erat de Iesu remanente in Ierusalem parentibus redeuntibus ac insciis, posteáque inuento inter doctores in templo post triduum, cùm audiret illos & interrogaret, vsque B ad stuporem eorum qui audiebant super prudentia & responsis eius. Sed & Iesum, quamuis ob minorem ætatem non teneretur, venisse cum parentibus quoties illi profecti sunt, non dubito.

m Exod.23. 34. Deut. 16.16.
a Lucæ 2. 41.42.
b ibidem.

Ibi epulabimini coram Domino Deo vestro.] Interpretis est (*ibi*) qui omisit (*&*.) Pro (*epulabimini*) erat versu 7. (*lætabimini*) respondéntque iisdem verbis aliarum editionum, quæ significant lætari, vt eodem versu notauimus. Genebrardus autem enarrans id Psalmi 67. [c] *iusti epulentur, & exultent in conspectu Dei, & delectentur in lætitia*, docet alibi alludi ad solemnitates, in quibus epulabantur coram Domino, in templi locis de pacificorum carnibus & libaminibus. Hoc ipsum ibidem suggessi- C mus, hicque antea dicto 7. versu. Vnde itē sequitur festis diebus hilariùs conuiuari fas esse, atque nitidiùs & ornatiùs vestiri: vt adhuc infertur ex 2. Esdræ [d], ex Tobiæ 2. [e] ex Esthere 9. [f] Præterea ex Leone [g], Bernardo [h] & aliis.

Explana.
c v. [illegible]
d c.8.10
e v.
f v.19
g serm. Quadr.
h serm. festo o[illegible] sanct.

Vos, & filij ac filiæ vestræ] Pronomen apponitur etiam filiis. Filias autem & omnem sexum fœmininum dixi legem non affecisse imperantem vt in anno ter ascenderetur ad templum, sed masculos dumtaxat, & quidem hos doli præcepique capaces. Hinc autem, ac ex illo parentu[illegible] Iesu, ipsiusmétque Iesu exemplo, discitur, qu[illegible] referat, vt filij filiæque à parentibus doceantur frequentare templa, & in pietatis ac religionis ope- D ribus consuescere. Deinde ad eiusmodi festiua conuiuia inuitandos ordine quidem recto primùm coniunctos, præsertim si sint pauperes, vt fecisse Tobiam narratur [i], qui, vt est in translatione LXX. filio imperauit adduci de tribu sua, siue de fratribus egentes, quósque ad prandium, timentes Deum: quod & Christus de pauperibus inuitandis insinuauit, omissis amicis, fratribus, cognatis, vicinis diuitibus, ne fortè reinuitent, & fiat retributio [k]. Lege Chrysostomum [l] de præferendis ad mensam nostram pauperibus, de necessariis autem vt præferantur si egeant, Ambrosium [m], & Augustinum [n]: hoc enim est carnem suam non despicere [o]; operatisque bonum ad om- E nes quidem, sed maximè ad domesticos [p] fidei, & suorum domesticorum curam habere [q], vt his vsus testimoniis Nicolaus Papa I. Bulgaris respondit de ordine seruando in eleemosyna facienda. Vxores hoc loco non nominantur; quoniam rei familiaris ac domesticæ absentibus præsertim viris, ad illas cura pertinet; vt plurimum probat auctoritate Tiraquellus [r], exprimens custodiam rerum victui necessariarum in domum illatarum, vt fructuum, segetum, vestium, infantium nutritionem: quod & in vniuersum colligitur ex præceptis quæ Saræ Raguel dedit, quam tradidit vxorem iuniori Tobiæ [s]; atque ex Pauli [t] præcepto

i Tob.2.2.
k Lucæ 14. 12.
l hom. [illegible] ep. ad C[illegible]
m 1 offic. 30
n 1. de doct. c.28.
o E[illegible] 58.
p Gal.6.[illegible]
q 1 T[illegible] 5
r [illegible] o.1.& seqq.
s Tob 10. 13
t ad Titum 2. 4.& seqq.

præcepto eadem de re. Tritum quoque symbolum Phidiæ in picta Venere quæ calcaret testudinem: quod illustrat idem Tiraquellus [a], & post illum Claudius Minos ad Alciati emblema 195. Quò facit præterea mos Ægyptiarum mulierum notatus ab iisdem, calceis non vtendi, vt se domi cogerentur continere: item apud alios consuetudo iubendi nouam nuptam in pelle lunata considere. postremò apposita in fanu Sangi ad statuam C. Cæciliæ sandalia cum fuso [b].

Famuli & famula.] (*Vestri & vestra*) in aliis editionibus. Ancillæ non tenebantur lege conueniendi ter in anno, sed famuli, vtpote sexus masculini, qui ad totam reliquam legem obligabantur, quia & ad circumcisionem, vt est in Exodi c.12. [c] & de consequenti obligatione vniuersæ legis ea circumcisione affirmat Apostolus [d]. Mercenarij alia ratio, quia non est sub absoluto dominio & potestate illius cui locat operam suam. De famulabus ergo quas lex non obligabat, intel igitur quòd si nihilominus venirent cum suis dominis siue tribus præscriptis temporibus, siue aliis ea sola deuotione, debebant epulari cum iisdem, quia Dei lætitia erat, vt loquitur Abulensis; immò Nehemias & Esdras [e] de simili re agentes. De seruis famulisve humaniter tractandis egimus alibi; quódque familiæ magis patres, quam domini vocentur, vt etiam obseruauit Tertullianus [f]: & qui dicuntur serui, sint etiam, vt Seneca [g] loquitur, quem transcribit Macrobius [h], contubernales, immò humiles amici, conserui, cum tantundem in vtrosque liceat fortunæ. Celebris facilitas & humanitas Martini adhuc militis ergo seruum, cui vice versa seruiebat, calceamenta detrahebat detergebátque, cibum vnà capiebat, sæpiùs quoque ministrabat, vt fratrem diligebat, vt dominum colebat [i]. Non patiebantur veteres Romani mensam vacuam tolli, sed aliquid semper in ea edulij famulis relinquebant eorúmque proli, vt non tam eis quod sumerent, quàm quod eis domini impartirentur, gratum foret [k]. Apud eosdem mense Martio venas matronæ iisdem apponebant, sicut mense Decembri Saturnalibus; illæ vt principio anni honore tali ad promptum obsequium inuitarent: hi vt gratiam perfecti operis quodammodo exsoluerent [l]. Videri porrò quadam ratione potest communis illa de sacrificatis cibis epulatio typus nonnullus Eucharisticæ communionis, quæ communis est omnibus fidelibus cuiuslibet conditionis, seaúsque nullo discrimine habito. Hac de causa communionem Græce κοινωνίαν appellatam puto ab ista communitate, non solùm quia nobis coniunctionem, ἕνωσιν, cum Deo conciliat, nósque regni ipsius consortes ac participes, κοινωνούς, efficit, vt scribit Isidorus [m] Pelusiota.

Atque Leuites.] Numero singulari Leuites occurrit sæpius iuxta formam Græcam nominis Λευίτης, qui Hebraicè, Chaldaicéque dicitur לֵוִי *Leui*: quod idem est nomen eius qui Leuiticæ tribus caput fuit. & accipitur aliquando pro iis qui ex ea sunt: sed & pro Matthæo, qui alio nomine (magis honorifico, quódque ipse forsitã asciuerat, quia publicanus erat) vocatus est Leui [n], Græcè Λευΐς; flectendo ad formam aliorum nominum (quod honoris causa de illo scribentes Marcus & Lucas expresserunt, ipse de seipso humiliter Matthæi retinuit) cùm non differat ab eo quo vnus de patriarchis vocatus est Leui. Leuitam quoque legimus interdum [o]. Vt plurimum accipimus pro sacris ministris ordinis inferioris infra sacerdotes: nonnumquam vt etiam istos complectatur. Lege præfationem libri Leuitici [a]; vbi præterea docui quandoque sumi simpliciter pro eo qui esset de tribu Leui, licet adhuc haec sacro ministerio destinata non esset.

a Tiraq. a. 16.
b Plin. præf. conc. 10. 31. & 34.
Ancillæ. Famuli.
c 44.
d Gal. 5. 3.
Mercenarij.
e 2. Esd. 8. 10.
f Apol. 34.
g Epist. 47.
h Saturn. l. 1. c. 1.
i Sulpit. in vita.
k Plutar. conu. quæ. 9. 4.
l Macrob. supra.
Communio quare ita dicta.
m l. 1. epist. 228.
Leuites.
n Marci 2. 14. Lucæ 5. 27. 29.
o Iud. 17. 9. c. 19. 1. & 20. 4. Lucæ 10. 32.
a c. 4.

Qui in vrbibus vestris commoratur.] Mendosè legitur in Complutensibus, Regiisque Bibliis (*commorantur*:) est enim numeri singularis (*Leuites*, λευίτης, λευί) vt antea vidimus. Adiecit Interpres dictum verbum: cùm editiones reliquæ habeant dumtaxat: *qui in portis vestris*, seu *intra portas vestras*, בִּשְׁעָרֵיכֶם *bescia‍bbarechem*, aut *in parietibus*, sei *vrbibus vestris intra ave parietes*, siue *vrbes vestras*, בְּקִרְבְּכֶם *bekirbechem*, ὁ ἐπὶ τῶν πόλεων ὑμῶν. Græcè quidem sic erat in codicibus Complutensibus & Regiis: at in Sixtinis ὁ ἐπὶ τῶν πυλῶν ὑμῶν, *in portis vestris*. Erant Leuitis assignatæ vrbes, vt dictum est in Leuitico [b], & Numeris [c] siue ad habitandum, siue ad alium præterea dominij modum, sed non absolutum, vt idcirco hîc dicatur (*qui in vrbibus vestris commoratur*:) & quoniam fas erat Leuitis commorari in aliis vrbibus præter assignatas, licet non eodem iure, quo in illis. Rursum commendatur erga Leuitem eadem hæc beneficentia Inferiùs in præsenti capite [d]; & cap. 14. [e] & 16. [f] & 18. [g] & 26. [h] Præter causam quæ hîc subiicitur, illa etiam est, quod propiùs id genus hominum attingit Deum ipsum, ac maiorem venerationem meretur, quia res diuinas tractat, & plus valet apud eumdem auctoritate, facilíusque, si suo respondeat statui & gradui potest exaudiri, & prospera omnia impetrare. *Qui recipit Prophetam in nomine Prophetæ, mercedem Prophetæ accipiet; & qui recipit iustum in nomine iusti, mercedem iusti accipiet; & quicumque potum dederit vni ex minimis istis*, ait Christus [i], *calicem aquæ frigidæ tantùm in nomine discipuli* (quia Christi [k] estis; id est, pertinetis ad Christum) *amen dico vobis non perdet mercedem suã*. Michas quamuis idololatra, fœlicia sibi omnia & prospera pollicitus est à Deo, quòd haberet Leuitici generis etiam conductum sacerdotem [l], quem licèt iuuenem, & pauperem dignabatur titulo parentis & sacerdotis sui, offerens præterea per singulos annos (Hebraicè, Græcéque dies, quæ nimia summa) decẽ argenteos; vestẽ duplicem, vestiúmve par, vel hyemalis & æstiuæ, vel domesticæ & forensis; vel quotidianæ & festiuæ; ad victũ necessaria. Etsi verò eumdem illum Leuitam planum, inopem, famelicum, iuuenem temerarium, leuem & ambitiosum traxit, immò præcipitauit in apostasiã & idololatriam delatus is honor mercésque, quod eidem quoque postea obiectum à Danitis est [m]: attamen Michæ iudicium probandũ est de ordine Leuitico; & spes in speciem non vana, nec frustrãda; nisi ad sua sacrilegia hominem perduxisset, cui nec veri quidem Dei esse sacerdotem licebat. Vt ferri nequeat quod Frãciscus Monceius in aureo [n] vitulo suo scripsit, quem Iudicis congregatio Romana proscripsit, ephod ac theraphim ipsi Michæ causam prosperitatis, fortunæ, quæstus fuisse: Legendus Chrysostomus [o] de ingenti tum temporali tum spirituali fructu, quem reportat qui Ecclesiam construit, educátque magistrum, diaconum, sacerdotalem ordinem. Præfatione ad librum suum quintum Statius, qui bona fide deos colat, amare & sacerdotes affirmat.

Neque enim habet aliam partem & possessionem inter vos.] Hæc est illa ratio alia, cur tantopere, adeóque sæpe commendetur beneficentia in Leuitas; quia excludebantur à sortitione terræ promissæ; quod sæpiùs vidimus hoc & prioribus duobus

b c. 25. 32. 33.
c c. 35. 2. & seqq.
d v. 18. 19.
e v. 27.
f v. 11. 14.
g v. 8.
h v. 11. 12. 13.
i Matth. 10. 41. 42.
k Marci 9. 40.
l Iud. 17. 13.
m c. 18. 19.
n l. 1. c. 19.
o hom. 18. in actus Apost.

duobus libris. Quamuis autem è sacrorum ac tabernaculi victimis oblationibúsque reditus ad Leuitas peruenirent, pendebat id ex populi pietate ac religione in Deum, quæ non semper eadem erat. Nehemias quidem questus est partes Leuitarum datas non fuisse, & fugisse vnumquemque in regionem suam de Leuitis, & cantoribus, & de his qui ministrabant [a]. Videri etiam potest adolescens ille Leuita, de quo paulò antè meminimus, necessitate quadam compulsus peregrinatus vt habitaret vbi posset, vtiléque sibi perspiceret [b]. Paulus [c] Burgensis, vt alicubi alibi monui, consilium Euangelicum de desertione temporalium contemtum fuisse aliquo modo asserit in Leuitis: & hos diuites non fuisse, quoniam cùm eorum tribus esset pars decima tertia totius populi, non habebat possessiones sicut aliæ: proptereáque solitos Leuitas in Scriptura [d] connumerari cum pauperibus, peregrinis, orphanis, viduis. Optandum porrò vt in tanta multitudine ministrorum Ecclesiasticorum seruetur vbique exactè decretum Tridentini [e] Concilij, post alios canones [f], ne quis admittatur ad ordines absque titulo sufficienti vel beneficij, vel patrimonij, vel status religiosi siue per solemnem professionem, siue per emissionem & admissionem votorum post nouitiatum, etiam absque professione. Valescit dignitas tanta ludibrióque exponitur sordida coactáque mendicitate; decétque pannosos, laceros, planos, mendicaculorum instar per orbem Christianum sacerdotes errare Christianos. Hìc digredi non incommodè liceret in munificentiam Principum Christianorum circa reditus Ecclesiasticos, vel sæcularium clericorum, vel religiosorum. Consule notas signáve Ecclesiæ apud Thomam Bozium, & Gretseri nostri tractatum de Imperatorum, Regum, ac Principum Christianorum in sedem Apostolicam munificentia.

a 2. Esd. 13. 10.
b Iud. 17. 8. 9.
c Scrut. Scri. p. 2. distinct. 4. c. 4.
d Deut. 14. 29. c. 16. 11. 14. c. 26. 11. 12. 13.
e Sess. 21. c. 2. de refor.
f c. non liceat. c. Episcop. c. cùm secundum Apostolū, de præbendis & c. si Episcopus, de præbendis in 6.

Vers. 13.] Caue ne offeras holocausta tua in omni loco, quem videris:

Vers. 14.] Sed in eo, quem elegerit Dominus, in vna tribuum tuarum offeres hostias, & facies quæcumque præcipio tibi.

Paraphr. IDem præceptum iam priùs datum hìc repetitur; ac velut magni momenti ad cauendam idololatriam, conseruandámque orthodoxam religionem, & verum Dei vnius cultum, crebrò inculcatur. Erat natio Hebræorum pronior ad idololatriam, eráque per orbem disseminanda vltra promissæ terræ fines: & hi ipsi fines contigui Gentilibus: propterea sæpiùs admoneri debuit de graui & admodum probabili periculo. Vt autem persuaderetur magis Hebræis ne alibi quàm vno certo in loco sacrificia celebrari, & deferri oblationes vellent, ac solemnes perfici ritus, certos facere solet Moses de loco, fore vt eum Deus eligat ac designet, dato nimirum, inquit Abulensis, signo aliquo mirabili, aut per Prophetam annunciando, vt magis afficerentur ad colendum Deum. Modum præcisè nescimus: talem verò aliquem fuisse non ambigimus: cuius generis exempla complura, de sacris ædibus nostris afferri possunt: ex quibus insigniora Sanctę Mariæ Maioris, quæ cognominatur ad Niues in Vrbe [g], & S. Michaëlis Archangeli ad Gargani Apuliæ montis radices, quem incolunt Sipontini [a]: & ædicula marmorea intra mare, quod ad ima orillaria recesserat, in templi formam, intúsque arca lapidea reperta, vbi Clementis corpus conditum erat, & iuxta illud anchora qua mersus fuerat [b]: & in Aragonia monitu Deiparæ à Iacobo Apostolo excitatum sacellum cui cognomen a columna [c]. Consule de aliis Catechismum historicum nostri Antonij Dauroultij.

g 5. Augusti.
a 8. Maij.
b 23. Nouemb.
c ex traditione, de qua recens auctor Hisp. Explanat.

A B C D E

Caue.] Hebraicè הִשָּׁמֶר לְךָ *hissciamer lecha*, cui similis Chaldæa paraphrasis אִסְתַּמַּר לָךְ *histhammar lach*; quæ propriè linguis vulgaribus redderentur (*guardati, guardate, gardetes*) Græcè πρόσεχε σεαυτῷ. Lege caput præcedens [d], & 8. [e] & 6. [f] quibus locis Interpres vertit, *caue diligenter*; vel *obserua & caue*; quamuis editiones reliquæ vnico vtantur verbo. Nec verò refert mutatio numeri ex plurali, qui priùs erat, in singularem collectiuè sumptum. Procopius obseruat subinde illud ingeminari πρόσεχε σεαυτῷ, *attende tibiipsi*; quod exteri traductum in γνῶθι σεαυτόν, *nosce teipsū*, tritum ceu peculiare prouerbium verterunt: tale adhuc in Scriptura, sapientes esse qui seipsos norunt: &, *si cognoueris teipsam pulchra mulierum*: hoc sedulò Deum inculcare, vt qui non nesciat peccati cumulum in ipso propositi motu augeri: seorsatam enim orationem esse eius, qui oculos in se conuertit, à quo alienus est oculus eius qui foras prospicit.

d v. 15.
e v. 11.
f v. 12.

Ne offeras holocausta tua.] Sub holocaustorum nomine (quæ dicuntur Hebraicè עֹלֹת *hholoth*, hicque cum verbo תַּעֲלֶה *thahhaleh* per quamdam paronomasiam) intelliguntur quælibet alia sacrificia, hostiæque, seu victimæ, vnde versu sequenti hostias posuit Interpres loco eiusdem Hebræi nominis, cui Chaldæum simile, Græcúmque τῶν ὁλοκαυτωμάτων. Lege quæ annotaui in libro Leuitici, necnon sub finem Psalmi 50. & in 39. versum 7. de notione holocausti tum propria, tum magis communi. Præcedente versu erant seorsim holocausta & hostiæ.

Holocausta etiam quæ hostiæ.

In omni loco quem videris.] Cauere ne quis offerat in omni loco, idem est ac in nullo; quod magis indicat sequens exceptio. Alioqui præ se fert iste loquendi modus, quòd possit in aliquo quamuis non in omni, & quidem etiamsi dicta exceptio non exprimeretur. Multa sunt huius eiusdem formulæ in Scripturis exempla. Omnis autem locus quem viderit, denotat vel obuium quemque, vel qui placeret, ac proprio iudicio eligeretur.

Sed in eo quem elegerit Dominus] Græcè (κύριος ὁ θεός σου αὐτόν, *Dominus Deus tuus ipsum.*) Quo pacto hæc electio fieret, antea indicauimus.

In vna tribuum tuarum.] Versu 5. (*de cunctis tribubus vestris*) id est, vt ibidem dixi, in vno loco vnius tribus; quod hìc apertiùs declaratur per vnam tribuum. Emendati codices Græci habent eodem modo ἐν μιᾷ τῶν φυλῶν σου, *in vna tribuum tuarum*: sed Complutenses & Regij τῶν πόλεων, *vrbium*. Congruit autem prior Græca & nostra translatio cum Hebræa & Chaldæa editione.

Offeres hostias.] Priùs monui hostias hìc synonymè poni pro holocaustis, quod secundum propriè significant nomina loci vtrinsque in reliquis editionibus, nempe עֹלֹת *hholoth*, עֹלֹתֶיךָ *hholotheh*, ὁλοκαυτώματα. Offerre autem accipitur vt significat deferre ac tradere sacerdoti qui sacrificet: quod est suo modo sacrificare, videlicet per alium: Sic in canone Missæ sacerdos dicit (*pro quibus tibi offerimus*, vel *qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis pro se suisque omnibus*, &c.)

Hostia pro holocausto.
Offerendi ...

Quæ

a 3. de myst. Missæ c. 6. b 10 ration. diuin. offic.

A Quæ verba etiamsi ad sacerdotes referat Innocentius III.[a] & Gulielmus[b] Durantus; quia cùm sacerdos offert pro populo, pro se quoque offert: tamen ad alios præterea referunt passim alij; nec diffitetur idem Innocentius: docenes offerri ab aliis voto, seu fide, deuotione, oratione, quod offertur à sacerdotibus ministerio ac intercessione. In quo sensu Deus ad amicos Iob dixit[c]; *sumite vobis septem tauros, & septem arietes, & ite ad seruum meum Iob, & offerte holocaustum pro vobis*, videlicet vt sacerdos: vbi etiam holocausti vocabulum non adeò arctè sumitur; cùm nondum distinctio illa sacrificiorum per legem introducta esset: & עֹלָה *bholah* ab eleuando atque ascendendo potest significare quodlibet sacrificium & oblationem, témque super altare eleuatam, sacerdotísque manibus altè sublatam, siue animal, siue aliud quidpiam esset. Eò alludens vesari exul canebat[d], *dirigatur oratio mea sicut incensum in conspectu tuo; deuotio manuum mearum sacrificium vespertinum.* Ad idem facit quod scribit Augustinus[e] in terra captiuitatis constitutos nec ferre oblationem ad altare Dei posse, nec inuenire ibi sacerdotem, per quem offerant Deo. Lege Ioannem Stephanum Durantum[f], & Ioannem Baptistam[g] Scottiam nostrum, ac Bellarminum[h].

c Iob. 42. 8.

d ps. 140. 2.

e ep. 122.

f 1. de ritib. Eccle. c. 36. g de sacrif. Missæ l. 4. c. 9. h 2. de Missa c. 21.

B

Et facies quacumque præcipio tibi.] Deest (*ego*) & (*tibi*) & ex editione Græca (*hodie σήμερον.*) Versu priore (*illuc omnia quæ præcipio conferetis.*) Vbi etiam editiones aliæ habebant (*ego*) & Græca (*hodie.*) Subaudit verò Abulensis omnia ibi expressa, nimirum decimas, primitias, donaria, vota, præter sacrificia seu hostias, & holocausta, siue cum istis.

C

Vers. 15.] Sin autem comedere volueris, & te esus carnium delectauerit, occide, & comede iuxta benedictionem Domini Dei tui, quam dedit tibi in vrbibus tuis: siue immundum fuerit, hoc est, maculatum & debile: siue mundum, hoc est, integrum & sine macula, quod offerri licet, sicut capream & ceruum, comedes.

D

PARAPHR.

Qvia priùs dictum est comedendas victimas in loco tantùm vno, quem elegisset Dominus, atque in conspectu Domini; videlicet ante altare holocaustorum, quod intra eumdem locum esset constitutum; occurrit Moses dubitationi, vetitúsne carnium esus foret aliis in locis; negans vetitum, siue de animalibus legaliter immundis quantum ad sacrificia; cuiusmodi sunt quibus defectus inest ex sua specie, quia offerri omnino nequeunt, vt ceruus & caprea, &c. cùm ad sacrificia offerri solùm possent animalia bouilli, & ouilli, & caprilli generis; siue de immundis ex casu, vt si bos, ouis, capra, quæque sub his continentur peccarent in excessu aut defectu, de quibus in Leuitico[i]. Ibi animal immundum magis propriè dici solet respectu comestionis, quod fas non est comedere; quamuis consequenter ac multo minùs liceat sacrificare: ac maculatum respectu sacrificij, quod non possit sacrificari, licèt comedi non prohibeatur, sicut nec prohibetur esus aliorum animalium quæ non sunt immunda ratione comestionis, licèt sint maculata, id est, peccantia, vt dicebamus, vel in excessu,

E

i c. 22. 20. & seqq.

A vel in defectu. Aduertere Caietanus nos iubet morem fuisse celebrando conuiuia, sacrificare, proptereáque in locis conuiuiorum solitum sacrificari; conari verò Mosem abolere hunc morem, declarando quòd sacrificia quæcumque, & similiter oblationes eorum quæ debentur Deo, in vno dumtaxat loco offerantur; conuiuia autem propria celebrent vbi volunt, absque sacrificio tamen. Vellem indicasset consuetudinis istius apud Hebræos aliósve aliquod ex literis diuinis testimonium. Augustinus[a] porrò Adimanto hunc locum obiicienti esse contrarium Christi verbis[b]; *ne grauentur corda vestra crapula* (sic enim recitat) *& vinolentia, & curis secularibus*: & Apostoli[c], *bonum est non manducare carnem, neque bibere vinum*; respondet hîc non ad immoderatam voracitatem pertinere quod dicitur, *secundùm desiderium animæ tuæ* (legit hoc modo) *occide & manduca omnem carnem, quando sequitur iuxta voluptatem quam dedit tibi Dominus.* Immoderatam enim voluptatem, inquit, non dedit tibi Dominus; sed quanta sustentationi naturæ; salutíque sufficiat. Quisquis autem sequitur immoderatam voracitatem, suum vitium sequitur, non eam voluptatem, quam dedit, Dominus; & ideo non est contrarium quod in Euangelio positum est; *non grauentur corda vestra*, &c. Cùm enim quisque non replet nisi eam voluptatem, quam Dominus dedit, id est, modestam, atque naturalem, non grauatur cor eius crapulate, & vinolentia, & curis sæcularibus. De carne autem non manducanda, & non bibendo vino quod ait Apostolus, non quia illa immunda arbitratus est, hoc præcipit, sicut isti (Manichæi) existimant, & errantes in errorem præcipitant, quibus talia persuaserunt: sed cùm ipse posuerit causam cur hoc dixerit, non est nobis hæc interpretanda, vel exponenda sententia. Subdit prolixè textum eiusdem Apostoli, scribentis omnia esse munda secundùm fidem, & ei esse immunda qui putat esse immunda; & tunc esse ab eis temperandum, cùm per offensionem accipiuntur, id est, cùm aliquis infirmus putat sibi ab omnibus carnibus temperandum, ne incidat in carnem immolatitiam, &c. Adiicit existimasse Manichæos, cùm ad hominis cœnam quæque animalia præparantur, immolationem esse, ac proinde protulisse alium locum Pauli[d]; *non potestis mensæ Domini communicare, & mensæ dæmoniorum*; sed frustrà; quoniam lex in isto textu nostro non loquitur de immolationibus, sed de cibis, qui pertinent ad hominis alimentum, & de escis, quas sibi præparat. Tandem docet, quòd de quibusdam carnibus non manducandis Iudæis præceptum est, & immundæ sunt dictæ, ad significationem valere hominum immundorum, qui per figuras in veteribus scripturis sunt designati; & ad quasdam hominum immunditias significandas, quæ in societatem corporis Christi, id est, in Ecclesiam stabilem, & sempiternam non recipiuntur. Cæterùm de vsu esus carnium quando cœperit, & quatenus licitus aut illicitus sit, alibi docui. Conciliationem verò illam ex Augustino allatam Seraphinus[e] Cumiranus, nomen eius reticens, affert. Sed illud ex textu quem citat, & in quo vim tantam facit Augustinus (*iuxta voluptatem quam dedit tibi Dominus*) non extat: verùm (*iuxta benedictionem*) vt postea dicetur: & prudenter à Cumirano, qui tacito Augustini nomine, locum eius transcribit, omittitur.

a cont. Adim. c. 14.

b Luc. 21. 34.

c Rom. 14. 21.

B

C

D

d 1. Cor. 10. 21.

E

e conciliat. commun. scrip. com. 1. conciliat. 64.

Explanatio.

A *Sin autem comedere volueris, & te esus carnium delectauerit, occide & comede.*] Hebraice (*tantum, vel attamen*, רַק *rak, in omni desiderio animæ tuæ mactabis, & comedes carnem.*) Primum verbum תִּזְבַּח *thizbach* potest reddi *sacrificabis*, aut *offeres ad sacrificandum*: & Rabini exponunt, vt meminit apostata Munsterus, nihil offerendum, nisi quòd totum sit desiderabile; quod si in pecus offerendum incideris macula aliqua, debere illud redimi alio pecore; posséque de redempto manducare tam immundum hominem, quàm mundum æquè ac si esset ceruus aut caprea, quæ non sunt animalia immolatitia; & tamen quia munda sunt, ab omnibus comedi possunt. At communis expositio vult absolutè sermonem esse de B carnibus non oblatis seu deuotis Deo, quæ possint comedi intra vrbes, ac in locis vbi morarentur, siue tales carnes essent mundæ ad sacrificium, siue immundæ & maculatæ, sed non ex numero earum quas nominatim prohibitum erat manducare. Fauet apertè antea citatus Augustinus; docens textum nostrum non loqui de immolationibus, sed de cibis qui pertinent ad hominis alimentum, & ad escas quas homo sibi præparat. Qui vertunt dictum Hebræum verbum (*offeres*) vt quem nominaui, non sine vituperio nominandus Munsterus, labuntur in Rabbinicam illam falsam & à proposito alienam expositionem. Græcum verbum θύσεις Augustinus translatum legit (*occide*) quod est idem ac (*occides:*) C quod auctor translationis in Bibliis Complutensibus, Regiisque, & apud Andream Cratandrum reddit (*sacrificabis*) alius in Sixtinis (*mactabis:*) quæ duo vltima verba iuuant expositionem quam reiecimus: vt & Hebræum antea prolatum verbum. Vltimum namque propriè est mactare ad sacrificandum, & sacrificare. Græcum eodem pacto, Chaldæum autem תִּכּוֹס *thiccos* idem ac præterea occidere absolutè. Non possum proferre exemplum dictorum verborum pro simplici occisione; tamen credendum Interpreti, & quia contextui magis conuenit; & de Chaldæo docent Lexicographi. Denique quia de mactatione sacrifica priùs actum fuerat, significatur verbis aliarum editionum animalia perinde occidi D posse ad manducandum priuatim, vt solent ea quæ mactantur ad sacrificium. Galli quidem suum illud (*tuer*) quod occidere significat, à θύειν, vt alia pleraque à Græcis, mutuari videntur; vt quidam opere proprio de vtriusque linguæ comparatione demonstrarunt. Mariana noster Hebræa & Græca voce propriè significari ducet sacrificare: sed meliùs Hieronymum accepisse in significatione occidendi. Neque enim in aliis locis, inquit, sacrificare poterant, nisi in Hierosolymis. Ergo hîc agi de esu carnium concludit, quæ Deo non offerebantur. Totius porrò loci nostri translatio Chaldæa congruit Hebræo textui. Græca sic se habet, ἀλλ' ἐν πάσῃ ἐπιθυμίᾳ σου θύσεις, καὶ φαγῇ κρέα, *sed in omni cupiditate*, siue *de-* E *siderio tuo mactabis* (occides,) *& comedes carnes.* Quod Augustinum recitare dixi *secundum desiderium animæ tuæ occide & manduca.* Quæ verba respondent etiam Græcis vers. 20. ἐὰν ἐπιθυμήσῃ ἡ ψυχή σου ὥστε φαγεῖν κρέα, ἐν πάσῃ ἐπιθυμίᾳ τῆς ψυχῆς σου φαγῇ κρέα. *si concupierit anima tua ad manducandum carnes, in omni cupiditate animæ tuæ manducabis carnes.*

Iuxta benedictionem Domini Dei tui, quam dedit tibi, in vrbibus tuis.] Pro *vrbibus*, & Græcè, pro *omni vrbe*, sunt Hebraicè portæ, Chal- A daicè parietes vel vrbes, sicut versu 12. Eugubinus translationem hanc vocat meritò longè illustriorem, synceriorem, & quæ minùs nos in errorem, falsámque sententiam inducere possit, cùm portas pauci valeant intelligere quid hîc sibi velint. Hoc autem potest necti vel cum priore membro de occidendo, comedendo; vel ad benedictionem Domini Dei quam docet in quouis loco diuerso ab illo, qui vnicus destinandus erat sacrificiis, & in quo carnes comedere liceret. Iuxta benedictionem verò quam Dominus dedit, comedere est prout ille copiam talium carnium fecerit, ac pro sua quisque facultate, vel maiore, vel minore, secundùm opes cuiusque. Nihil tritius quàm Dei benedictionem poni pro B beneficio, siue dono illius, cuius dicere facere est, vt etiam iam sæpe annotaui, ac proinde dici benedictionem dari, mandari, accipi, seu suscipi, surripi, prohiberi, poni vel esse super aliquem, quempiam ea repleri, &c. Simili autem phrasi scribitur versu 10. vt offerat quis oblationem spontaneam manus suæ iuxta benedictionem Domini Dei sui, siue prout ille benedixerit, Græcè *secundùm quod potest manus eius, & prout benedixerit Dominus*, &c. καθ' ὅτι εὐλόγησεν: & versu 17. sicut hic, κατὰ τὴν εὐλογίαν σου, ἣν ἔδωκέ σοι *secundùm benedictionem tuam, quam dedit tibi:* hoc autem loco κατὰ τὴν εὐλογίαν κυρίου τοῦ θεοῦ σου, ἣν ἔδωκέ σοι. Nescio quid legerit Augustinus loco aliquoties recitato (*iuxta voluptatem quam dedit tibi Dominus.*) Benedictio C voluptatem non significat, quamuis parere illam valeat & soleat.

Benedictio Dei, pro illius beneficio.

Sine immundum fuerit, hoc est, maculatum & debile.] Hoc & id quod sequitur secundùm editiones alias, non de animali comedendo, sed de homine, qui comedere posset, exponitur; nec aliter exponi potest, quia tertiæ personæ verbum habent Hebræa & Chaldæa singulare cum affixo pronomine יֹאכְלֶנּוּ *iocbelennu*, יֵיכְלִינֵּיהּ *iecbelinneh*, Græca plurale φάγονται αὐτό: & præterea in masculino genere ὁ ἀκάθαρτος ἐν σοὶ καὶ ὁ καθαρὸς, *immundus in te & mundus*, ἐπὶ τὸ αὐτὸ, *pariter*; quod obscuriùs vertitur in Complutensibus & Regiis Bibliis, (*super idem.*) Editionis nostræ sensus est comedi posse animal, quod immundum sit respectu D sacrificij, cui scilicet seruire nequeat ob defectum, quem de suo Interpres addens explicat per maculatum & debile. Non enim significatur per maculatum quod habet pellem variam, sed cui aliquod inest peccatum vel in defectu, vel in excessu, vt si plura membra, aut pauciora, si cæcum, claudum, &c. quemadmodum Leuitici cap. 22. dictum est. Alioqui solet distingui immundum, & maculatum, vt hoc dicatur oblationis immolationisque respectu; illud respectu comestionis ordinariæ. Cæterùm infrà versu 22. eadem prorsus sententia & verba editionum reliquarum redduntur à nostra (*& mundus & immundus in commune vescentur.*) Eugubinus præfert editiones loci E præsentis alias nostræ, quia polluta & immunda, inquit, non comedebantur. At de pollutis immundisve respectu comestionis non agi notatum est. Galatinus [a] ait, licèt Iudæi nostri temporis dicant immundum hîc vocari animal cæcum, debile, claudum, &c. quódque immolari non poterat; iuxta priscorum tamen traditionem de omni immundo intelligendum esse, quod quidem in diebus Messiæ mundum ad comedendum futurum erat, vt carnes etiam porcinæ. Quod, inquit, agens de istis carnibus,

Immundum & maculatum differunt.

a lib. 11. c. 12.

& ex

& ea nomine ipſo porci planè datur intelligi, A
nempe חזיר chazir, à חזר chazar, reuerti, quoniam
porcus ad vſum comeſtionis hominum reuerſu-
rus erat. Quidquid ſit de hoc, loci præſentis per-
tinet ſententia per ſe ad tempus legis antiquæ,
quamuis antiqui aliqui Iudæi eo modo forſitan
interpretentur, quo Galatinus dixit, indéque ar-
gumentum trahi poſſit contra Iudæos ex con-
ceſſis ab eorum Rabbinis.

Sine mundum, hoc eſt, integrum, & ſine macula, quod offerri licet.] Interpres quoque appoſuit ex-
plicationem mundi per omnes dictiones poſt
(*mundum*) opponens iis quas etiam priore mem-
bro adiecerat poſt (*immundum*) videlicet (*hoc eſt maculatum & debile*) & vltimæ dictiones (*quod of-* B
ferri licet) denotant ſpecies animalium quæ ſacri-
ficari poſſunt.

Sicut capream, & ceruum comedes.] id eſt, eo
modo, quo exempli cauſa, licet tibi comedere
hæc animalia, quæ ſacrificari quidem non poſ-
ſunt, poſſunt autem comedi, nec immunda ſunt
quantum ad comeſtionem, poteris comedere non
modò quoduis aliud animal ex eodem genere co-
meſtibilium, verùm etiam ex iis quæ offerri ſeu
ſacrificari queunt, ſed ſunt maculata & imperfe-
cta, & ideo non ſacrificantur. Eorumdem iſtorum
duorum animalium exempla traduntur ad idem
a infrà v.22. c.15 22. propoſitum rurſus alibi [a]: & cum aliis quæ co-
b c.14.5. medi [b] poſſunt. Abulenſis peculiariter iſta nomi-
nari obſeruat, quia magis conſtabat, non debuiſ- C
ſe ſanguinem ipſorum effundi ante altare, vtpo-
te quæ venatione capi ſoleant: & præcipiatur in
c c.17.13. Leuitico [c] vt eiuſmodi animalium effundatur
ſanguis, terráque cooperiatur. Capram legit men-
dosè Rickelius, declarans coniungendo cum cer-
uo ſignificari animal immolatitium, qualis eſt
capra, manducari potuiſſe abſque eo quòd immo-
letur, & non immolatitium, cuiuſmodi eſt ceruus.
d in Exod. 12. Simili errore Ludouicus Yſtella [d] probans ali-
quando in Scriptura per hœdum figurari Chri-
ſtum, vt & per caprum emiſſarium in Leuitici c.
19. (dici debuit 16.) confirmat verbis Cantici
e 2.v.14. canticorum [e], *fuge dilecte mi, ſimilis eſto* (aſſimilare)
capra. Caprea ibi eſt ſicut hic, צבי *tſebi*, טביא *tabia*,
δορκάς: quod item animal velociſſimum eſt, non D
ita verò capra; ob quam fortaſſe ſimilitudinem
locis aliis præter illa quæ modò attuli, coniun-
f 3.Reg.4. 23. Cant.2. 7.9 17. c.3. 5. guntur, vt & quia venatica [f] ſunt, & propter di-
ctam velocitatem cum caprea, Aſael curſor velo-
ciſſimus comparatur [g], & quidam alij [h]. In Pro-
g 2.Reg.2. 18. uerbiorum [i] libro ceruæ gratiſſimæ copulatus
h 1.Par.12. 8. gratiſſimus hinnulus à nonnullis expoſitus de
i c.5.19. capra: quamuis ab aliis de ibice, aut de pullo equi,
aut cerui. Excuſari poſſent legentes caprum,
quia caprea ſiue dorcas eſt capra ſylueſtris ſeu
fera, *αἴξ ἄγριος*, & *αἴγαγρος*, vt Aldrouan-
k 1. de quadrup. biſulc. c.10. dus [k] docet, fusè tractans omnem eiuſmodi phy-
ſiologiam, vt & cerui; in qua non vacat immo-
rari. Capreæ vſum in cibis prodit ille optimum E
eſſe, ob conſtitutionis tenuitatem, concoctio-
nis facilitatem, excrementorum paucitatem, &
quod propter irrequietum motum exercendíque
ſe aſſiduitatem, ſyluaticum qui ſylueſtribus in-
hæret, ſaporem amittit. Prodeſt etiam in cibo
torminoſis ſiue dyſentericis. Inde præterea præ-
ſens remedium oculis viſuíque vt eſt caprea.
Græcè *δορκάς, ἀπὸ τοῦ δέρκεσθαι, videre*, acutiſſimi
viſus. Dicunt verò dorcada marem eſſe, fœmi-
nam capream: & confundunt alij nomina, vt
l c.27. & damæ: De ceruina carne ſcribit [l] inter epulas
quæſitum honorem eius, vtpote teneræ, conco-

A ctúque facilis, propter motus frequentiam, &
tutum præſtare à febribus videatur, ſi mane eda-
tur, maximè ſi ex vulnere ceruus perierit. Sed
plura modò non afferam; vt nec de myſteriis,
quæ apud eumdem reperies, & auctorem ſyluæ
allegoriarum, & enarratores aut pſalmorum, aut
Cantici canticorum, in quibus incidit mentio
de iiſdem, aut Epiphanij phyſiologum, aut Pe-
trum Beccorium, aut Ioannem à S. Geminiano,
& ſimiles. Procopius admonet à quibuſdam aſ-
ſeri capream & ceruum mundiora reliquis ani-
malibus eſſe: contrarium tamen innui; quoniam
ea quæ vitæ mundioris erant non comedebant:
ſenſum verò eſſe, quòd hi qui oue, aut boue, aut
B aliquo eius generis veſci valebant, idipſum quo
ſanctificaretur, ad altare deferebant, atque ita
tandem veſcebantur: capream & ceruum affer-
re non licuiſſe. In catena Græca m.ſ. tribuit Eu-
ſebio Emiſſeno, quòd eandem ex quibuſdam opi-
nionem referat, ſed non quòd contrarium in-
nuitur, verùm, quod rationem afferret. Euſebius
τὸ δὲ αἴτιον λέγει (non ἐναντίον) οἱ γὰρ καθαρώτε-
ρον ζῶντες τότε, ταῦτα οὐκ ἤσθιον, *cauſam verò dicit,
qui namque puriùs viuebant tunc, hæc non come-
debant.*

Verſ. 16.] Abſque eſu dumtaxat ſangui-
C nis, quem ſuper terram quaſi aquam effun-
des.

IDem hoc præceptum ſeu prohibitio ſangui- PARAPHR.
nem comedendi pluribus infrà verbis habe-
tur verſu 23. & 24. hoc ſolùm caue, vt ſangui-
nem comedas. *Sanguis enim eorum pro anima eſt: &
idcirco non debes animam comedere cum carnibus: ſed
ſuper terram fundes quaſi aquam, vt benè ſit tibi.*
In Leuitico [a] prolixiùs adhuc vetatur ſanguinis a c.17.10.& ſeqq.
eſus, & cum admodum grauibus minis; adhi-
bita præter eam rationem, quòd pro anima ſit,
& hæc in eo ſit, id eſt, inde plurimum pendeat,
quoniam dedit illum Deus, vt ſuper altare in
D eo expiarent pro animabus ſuis, eſſétque pro
animæ piaculo. Ac ne de ſanguine ſolùm victi-
marum dicta lex acciperetur, ibidem additur
de ſanguine feræ vel auis venatione aut aucu-
pio captis, quibus veſci liceret, vtque ſanguis
illius terra operiretur. Denique eodem loco
idem aſſeritur de vniuerſæ carnis ſanguine, cu-
ius videlicet etiam licitus eſſet eſus. Conſulat
lector qui hac de re doceri à nobis vult, quæ di-
ximus eodem libro Leuitici in cap.3. [b] & 7. [c] b v.17.
& 17. [d] & 19. [e] & in Actuum Apoſtolorum c.15. [f] c v.26.27.
alios præterea in eadem loca, & in Geneſis cap. d v.10.& ſeqq.
9. [g] & in 1. Regum 14. [h] qui cauſas diuerſas af- e v.26.
ferunt, quarum capita ſunt horror homicidij, f v.29.
E typus expiationis per Chriſtum, obedientiæ g v.4.
quoddam quaſi tributum. Vltimæ exemplum h v.32.
fuit in pomo vetito: poſtea in circumciſione car-
nis, & arborum; in abiiciendis fructibus primo-
rum annorum, in primogenitis aut ſacrifican-
dis, aut redimendis, &c. Sanguinem & pota-
re & comedere vetitum æquè, dixi animatum
propriè non eſſe, quamuis vt in corpore ani-
ma conſeruetur, pernéceſſarius cùm primis ſit
animali quod conſtet ſanguine: hoc vt præ-
cipuo redemptionis noſtræ inſtrumento ac pre-
tio Chriſtum voluiſſe vti, ac ſibi hypoſtati-
cè coniungere; immò & potandum exhibere:

esum bentalis sanguinis initio Apostolos prohi- A
buisse, cum suffocato, & idolothytis, vt faciliùs ex Ethnicis conuersi cum iis in societatem coirent qui conuertebantur ex synagoga, postea cessasse huiusmodi obligationem coalita iam firmitérque consistente Ecclesia. Carnem ante diluuium non quidem passim manducatam, & omninò forsan a religiosioribus de familia Seth: nec tamen id vetitum, & forsassis alios manducasse, ne etiam Cain, qui pepercisse dicitur in sacrificio pinguioribus, non ob solum lac & lanam, quæ non rarò à macilentiore pecore meliora præbentur.
a in Gen.9. De hoc ita ratiocinatur Caietanus [a]. Illud porrò de Christi sanguine ad potandum exhibito, quòd à præsenti præcepto excipiatur; notauit B
b in Leu.q. 57. cum Augustino [b] Rabanus [c], & ante vtrumque
c ibid. in c. 57. auctor operis de Christi operibus cardinalibus in sermone de cœna Domini, Cypriani scriptis insertus. *Noua est huius sacramenti doctrina*, inquit ille inter cætera, *& scholæ Euangelicæ hoc primum magisterium protulerunt, & doctore Christo primùm hæc mundo innotuit disciplina, vt biberent sanguinem Christiani, cuius esum legis antiquæ auctoritas districtissimè interdicit. Lex quippe esum sanguinis prohi-*
d Ioan.6. 54. *bet, Euangelium* [d] *præcepit (& quidem sub interminatione) vt bibatur. In quibus mandatis hoc maximè discernere debet Christiana religio, quod sanguis animalium à sanguine Christi per omnia differens, temporalis tantùm habeat viuificationis effectum, & vita eorum finem habeat, & sine vlla reuocatione terminum constituunt. Ideóque ad obtinendam æternitatem non potest proficere quod semel obrutum non surgit vlteriùs, nec ei aliqua superest virtus, quod sine*
22. *vlla spe præcisis radicibus mors penitus exstinxit*, &c.
e cont. Adimantum c. 13. Dignus locus integer qui perlegatur. Rursum [e] Augustinus, ne videatur quod à Christo dici-
f Matth. 10. 28. tur [f] nocere non posse animæ ab homine occidente corpus, & ab Apostolo [g], quòd caro & san-
g 1. Cor. 15. 50. guis regnum Dei non possidebunt, si sanguis est anima, his quæ hic & deinde eodem capite ac similibus locis dicuntur aduersari, occurrit sermonem esse de anima pecoris, cuius pecoris permittitur esus, sanguinis autem prohibetur. Quin etiam negat vsquam in Scriptura pronunciari, quod sanguis sit anima. Tum videt fatuam opinionem transmigrationis animarum humanarum in brutorum corpora. Postremò si admittatur propositio quòd sanguis sit anima, explicat per figuram, quia sit signum animæ, id est, vt ipse interpretor, eam inesse dum includitur venis demonstret, extractus autem illam priùs in corpore fuisse, atque ab illo pependisse. Verior & communior opinio est, sanguinem nullum esse formaliter animatum: quod præter alios, probat Franciscus de Riuiere tractatu manuscripto quem nondum Papa Sixtus IV. composuit de sanguine Christi, qui separatus post effusionem manserit absque hypostatica vnione. Sed fusiùs & accuratiùs post alios argumentum hoc totum de Christi sanguine prosecutus est Franciscus Collius collegij Ambrosiani Doctor. Illud porrò quod dicebatur ab Augustino de bruto solo asseri animam in diuinis literis esse sanguinem,
h hom. 13. in Gen. Chrysostomus [h] insinuat; scribens quod priùs de
i Gen. 2. 7. puluere seu limo corpus hominis formatur [i], & post vitalis datur illi virtus, quæ scilicet est animæ substantia: & ideireo de brutis dicebat Moses; *Sanguis eius anima eius est*, in homine autem substantia quædam est incorporea & immortalis multo interuallo corpus excellens, & tanto quantò corporeis eminent incorporea.

A *Absque esu dumtaxat sanguinis.*] In reliquis editionibus (*attamen sanguinem non comedetis.*) Bibitur quoque sanguis & potatur, sicut & lac vtroque sumitur modo. Prohibentur verò æquè ambo circa sanguinem, vt aliàs admonui cùm prohibitionis pares caussæ sint, & in potu aliqua ratione efficaciores; qualis ferالis immanitas & bestiarum, τῶν ὑπὸ τῷ βρώσει τῆς σαρκὸς λαπτόντων τὸ αἷμα ὧν τὰς σάρκας ἐσθίετε, *in laniatu carnis lambentium sanguinem eorum, quarum carnes edunt*, inquit Iustinus [a], aliusve. Vetatur ergo & carnis esus, è qua sanguis nondum plenè distillauit, qua in re deliquerunt Israëlitæ tempore Saülis [b]: & iam effusus atque ad esum collectus vt hodie fit in botulis & lucanicis: & vt ex Hebræis autumant nonnulli, ne membra viuis animalibus excisa comedantur. Error Pythagoræorum, & Manichæorum atque aliorum fuit nefas esse occidere animal, eóque vesci: cui assentitur Ouidius [c].

Explanatio. — *Esus & potus sanguinis interdictus.* — a q. 145. ad orthod. — b 1. Reg. 14. 32. & seq. — c 15. Met.

At vetus illa ætas, cui fecimus Aurea nomen,
Fœtibus arboreis, & quas humus educat herbis
Fortunata fuit, nec polluit ora cruore.
Tunc & aues tutæ mouere per aëra pennas:
Et lepus impauidus mediis errauit in agris.
Nec sua credulitas piscem suspenderat hamo.

Quod execrans paulò ante, inquit:

Heu quantum scelus est in viscere viscera condi,
Congestóque auidum pinguescere corpore corpus: C
Alteriúsque animantem animantis viuere leto.

Et adhuc superiùs.

Parcite mortales dapibus temerare nefandis
Corpora.

Subiicit varia rerum aliarum genera, in alimentum humanum percommoda: & docet tigridum, leonum, luporum, vrsorum esse dapibus gaudere cum sanguine, Cyclopúmve ritum imitari. Risit autem falsè acutéque Comicus Alexis eiuscemodi placitum ab animatis abstinendi:

Qui primus dixit nullum sapientem
Animato quoquam vesci, sapiens is erat.
Ego enim nunc redeo è foro, nullo empto
Animato. Pisces emi mortuos D
Magnos: carunculas agni ad vescendum pinguis
Non viuentes. Non enim fiat Quid aliud? Professo
Deceptiunculam perspicuam consectans. Harum si emptorum
Meustr uerit quis aut vasculum, aut animo præditum,
Me nunquam esse confitebor, & legem violare.

Eruditè admodu Gulielmus Hamerus in Genesis c.9. de carnis & sanguinis apud veteres abstinentia differit in medium adductis ex profanis & ecclesiasticis testimoniis exemplisque. Ex posteriore classe legendus contra Iouinianũ Hieronymus [d],
d lib. 1.
Epiphanius contra Maniebæos. In priore ponit coniurationis Catilinariæ socios, fœdus gustato humano sanguine sancientes [e]: & Scythas id inter
e Sallust.
se celebrando, pollices colligatos vulnerantes, E
profluentémque inde sanguinem lambentes; necnon cæsorum hostium sanguinem potantes: Heliogabalum abscissa è viuis calcanea camelorũ, & è gallinaceis gallis cristas demptas, ad imitationẽ Apicij, sæpiùs comedentem [f]: comitiales morbos
f Lamprid.
olim humano hausto sanguine curatos [g]. Recitat
g Plin. l. 28.
Henricus [h] Canisius epistolam Euantí seu Euantij
h tomo 5 antiq. lect.
abbatis (quem alij Episcopũ Viennensem vocant, qui tamen Gregorio Papa, quẽ citat, antiquior est) cõtra eos ex Christianis in Cæsaraugustæ quibusdam partibus, qui sanguinem animaliũ immundũ esse

esse iudicabant, carnem verò mundam. At Iudaico more literam secutos occidentem, cùm tamen à suilla carne non abstinerent, sicut Iudæi, & à similibus in lege vetitis, aliáque non seruarent eorumdem præcepta: quæ iam ad tropologiam morúmque informationem translata sunt; de quo sensu Nouatianus [a], Theodorus Abucara, & Arethas [b], & alij: in antiquis canonibus [c] eiusmodi abstinentiam iniunctam, & in actibus [d] Apostolorum, quando Ecclesia ex circumcisione & præputio ad fidem congregabatur; & adhuc non solido cibo, sed lacte nutriebatur [e]. Tandem ridiculum esse concludit, carnes mundas, quas Deus creauit, vsque ad nauseam deuotare, & sanguinem illarum carnium quasi immundum respuere. Quasi Deus carnem creauerit immundam, & sanguinem carnium, qui vtique nutrimentum & salus carnis est, fecerit immundum. Ad cap. 9. apologetici Tertulliani Rhenanus, quem sequitur Pamelius, annotat non ita diu esse, quòd Christiani vescantur suffocato & morticina carne; quoniam Beranus seu Beda, & Rabanus in pœnitentiario, sed & quotquot de hac re supra 400. annos scripserunt, certum pœnitentiæ tempus præscribunt, si quis Apostolicam de hac re legem fuerit prævaricatus. Leo Imp. [f] quo tempore ea ceremonia abstinendi à sanguine in Græcia incipiebat vsu contrario aboleri, seuerissima lege reuocauit, ac prorsus interdixit botulos, distentáque sanguine farcimina, sub pœna publicationis bonorum, & post acerba flagra, detonsionémque fœdam cuteтenus, exilij perpetui.

[a] de cibis Iudaicis. [b] in opusc. tom 4. Bibl. Pat. q. 39. [c] can. Ap. 62. [d] c. 15. 20. [e] 1. Cor. 3. 2. [f] in constit. Imper. nu. 58.

Quem super terram quasi aquam effundes.] Idem repetitur versu 24. & cap. 15. [g] Effundi aliquid sicut aquam, aliquot locis aliis [h] dicitur, vt hominem totum, cor, iram, sanguinem, denotat cum impetu & copia, ita vt nihil resideat; quemadmodum contigit in effusione aquæ ex vase, non ita verò liquoris alterius. Cùm sub Saüle populus ex ingenti victoria defatigatus, oues, boues, vitulos mactans in terra, comedisset cum sanguine, Saul adduci præcepit ab vnoquoque bouem suum & arietem, occidique super saxum grande, túncque futurum vt comederent sine sanguine [i]. Quamquam in eo peccatum velint Hebræi, teste Hieronymo [k], quia contra legis præceptum comederit ante sacrificium vespertinum, ante quod comedi non poterat, si factum esset homicidium ab eis aut in suis, aut in exteris: vel quoniam victimis mactatis non obtulerat sacerdotibus ad sanctuarium, adipem & sanguinem, iuxta legis præceptum. Nec desunt qui asserant idolis sacrificasse. At communior veriórque opinio, præ fame & festinatione carnes comedisse à sanguine minus depuratas, quod Iosephus [l] scribit πρὶν ἢ τὸ αἷμα καλῶς ἀπολοῦσαι, καὶ τὰς σάρκας ποιῆσαι καθαράς, *priusquam sanguinem rectè perpurgassent, & carnes fecisset mundas*, nempe à sanguine. Durior expositio, comedere cum sanguine, id est, ante oblatum sacrificium vespertinum: & Saül prouidit peccato, iubendo iugulari pecora super saxum, non, vt priùs, in terra, siue humi; vbi sanguis concrescebat in artubus, nec è venis effluere poterat. Non etiam lex occidenda omnia animalia offerri coram sanctuario præcipiebat, quod fieri etiam non poterat: sed quæ Deo offerenda erant, & à laicis vbilibet occidenda non erant. Nec magis aptè dicitur comedere cum sanguine, hoc est, non offerre adipem & sanguinem sacerdotibus priusquam comederet: cùm præterea illo modo debuisset rex iubere eis offerri; nec ad rem fuisset saxum ingens aduolui; & sanctuarium non erat ibi, scilicet in Aialon, sed in Nobe: arcam verò etiam fuisse eo in loco, eductam ex Gabaa Beniamin quando hostem Israëlitæ fugientem quanta maxima poterant celeritate persequerentur, verisimile non est. Postremò inepta interpretatio est de idololatria, & absque causa scelus graue populo impingit; quem & sors prodidit innocentem, & rex ob id eum non reprehendit, aut remedium præscripsit; sed ob longè leuius peccatum, quod necessitas famis quodammodo extorsit, vt obseruauit Abulensis [a]. Disputat de his rectè noster Salianus [b]; & paulò breuiùs Serarius [c], item Claudius [d] Rangolius ex ordine Minimorum.

[g] vers. 23. [h] Gen. 49. 4. Ps. 21. 15. Thr. 2. 19. Osee 5. 10. Ps. 78. 3. [i] 1. Reg. 14. 32. & seqq. [k] trad. Hebr. [l] 6. antiq. c. 7.

[a] in 1. Reg. 14. q. 26. [b] to. 3. annal. anno 2964. n. 95. & seqq. [c] in 1. Reg. 14. [d] ibidem.

Vers. 17.] Non poteris comedere in oppidis tuis decimam frumenti, & vini, & olei tui, primogenita armentorum & pecorum, & omnia quæ voueris, & sponte offerre volueris, & primitias manuum tuarum:

Vers. 18.] Sed coram Domino Deo tuo comedes ea in loco, quem elegerit Dominus Deus tuus, tu & filius tuus, & filia tua, & seruus & famula, atque Leuites, qui manet in vrbibus tuis: & lætaberis & reficieris coram Domino Deo tuo in cunctis, ad quæ extenderis manum tuam.

Vers. 19.] Caue ne derelinquas Leuitem in omni tempore quo versaris in terra.

PARAPHR.

IDem ferè præceptum iam priùs datum est quinto versu & deinceps per alios aliquot: sed quàm Deo cordi esset, ipsa repetitio, vt in similibus aliis, demonstrat: & præterea expressa mentio fit de decimis frumenti, vini, & olei. De his dubitationem proponit Abulensis post Lyranum, & Magistrum [e] historiæ Scholasticæ; quem non nominat, quoniam videri posset licuisse has comedere in loco, quem elegisset Dominus, nimirum in quo tabernaculum esset, vel arca; quod redundaret in damnum Leuitarum & sacerdotum quibus debebantur, vt in cap. 18. libri præcedentis habetur. Nec verò id semel dumtaxat factum est post ingressum terræ promissionis, vt quidam putauerunt; quoniam alioqui non fuisset ista lex, inquit, seruata, nisi semel: & eo anno nihil habuissent Leuitæ & sacerdotes vnde viuerent, quia solùm de stipendiis sanctuarij sustentabantur: & nondum, vt ait Magister, Dominus locum sibi elegerat in terra promissionis. Quare distinguit decimationes duplices cuiuslibet anni; primas de fructibus terræ, vel gregibus armentísque, quas integras Leuitis dabant, & hi eorumdem decimas summo sacerdoti: secundas de nouem partibus remanentibus, quæ insumebantur pro itinere ter in anno ad locum sanctuarij, & pro oblationibus sacrificiisve in eodem, & vt ea iisdem ibidem comederent, inuitando quoque Leuitas.

[e] in Deut. c. 5.

Quod etiam fiebat de primitiis tum primis tum secundis. Adduntur tertiæ decimæ, quæ de triennio in triennium separabantur, vt darentur eleemosynæ nomine pauperibus, viduis, pupillis, Leuitis. De primis mentio est in libri Numerorum cap. 18.[a] & Malachiæ cap. 3.[b] de secundis hoc loco, & cap. 14.[c] de tertiis eodem cap. 14[d] & Tobiæ 1.[e] Id benè monet Abulensis aduersùs Lyranum, negantem in Scripturis extare dictam distinctionem, sed solùm vnam decimam quolibet anno, & aliam quouis tertio; & idcirco non recipientem quas diximus secundas. Rickelius tametsi distinctionem triplicis generis decimarum admittit, concedit in Scriptura non haberi, sed ex vera traditione Hebræorum, quam recitat citatus Petrus Comestor historiæ auctor Scholasticæ, & approbat Hugo Cardinalis; sed & Theodoretus[f] proferens etiam Iosephi testimonium. Obseruatur autem à Theodoreto[g], cùm Doctor impietatis (satanas) humano genere gulæ & voluptatum illecebris subiugato, festis dæmonum ludicra permulta miscuisset, Deum ab illo errore liberare voluisse populum suum, leges de his quæ pertinent ad festa scribendo, sacrificia permittendo, instrumenta musica tolerando, iubendo epulas; vt talibus illectamentis idolorum cultum impium amputaret. Eadem in catena Græca m. s. leguntur; sed nescias distinctè quo auctore. Allata verò decimarum distinctio recipitur communiter, meminitque Aquinas[h], colligens ex locis allatis, docénsque quòd secundæ, quæ reseruabantur ad sacrificia offerenda, locum in noua lege non habent, cessantibus legalibus victimis: tertiæ verò, quas cum pauperibus comedere debebant, in noua lege augentur per hoc, quòd Dominus non solùm decimam partem, sed etiam omnia superflua pauperibus iubet exhiberi: *quod*[i] *superest date eleemosynam*; & quoniam ipsæ etiam decimæ, quæ ministris Ecclesiæ dantur, per eos debent in vsus pauperum dispensari, postquam scilicet suismet satisfecerint.

a v. 21. 26.
b vers. 10.
c vers. 22. & seqq.
d v. 28. 29.
e vers. 8.
f q. 10. & 23.
g quæst. 10.
h 2. 2. q. 87. 1. ad 4.
i Luc. 11. 41.

Explanatio. Non posse, idem quod non licere, & non debere.

Non poteris comedere.] Non posse idem est quod non licere, & non debere, vt explicat etiam Augustinus in locutionibus ad hunc locum: & sæpiùs ea notio locum habet in prohibitionibus, ac in iis rebus quas fieri æquum, rationíve consentaneum siue per se, siue ob legem quæ vetet. Hanc notionem tradit Nazianzenus[k], cum alia, vt quando vires deficiunt certo tempore, sed suo assurntæ; de opposito eius quod sæpe contingit: de eo à quo nostra voluntas abhorret: de eo quod solus Deus potest: de eo quod nulla omnino ratione fieri potest. Isidorus[l] Pelusiota similia docens, confirmat exemplo admodum affini huic quod versamus, éstque in cap. 16.[m] libri nostri: *non poteris immolare phase in qualibet vrbium tuarum, quas Dominus Deus tuus daturus est tibi, sed in loco quem elegerit Dominus Deus tuus. Non poteris*, inquit, οὐ δυνήσῃ, *positum est* ἀντὶ τοῦ μὴ ἐξόντος, μηδὲ ἐγχωροῦντος, μηδὲ συγκεχωρημένου, μηδὲ ἐνδεχομένου, *pro eo quod non licet, non concessum ac permissum est.* Probat verò quoniam aliis in ciuitatibus Pascha celebrare possent: *nam & nunc faciunt quidem, sed legem præuaricantes.* καὶ γὰρ καὶ νῦν ποιοῦσι μὲν παρανομοῦντες δέ. Quare definit (*non poteris*) idem esse quod οὐκ ἔξεστί σοι, οὐ προσάξεις, οὐ ποιήσεις, *non licet tibi, non offeres, non facies.* Simili pacto explicat illud[n], *nos non possumus quæ audiuimus, & vidimus non loqui*, οὐ δυνάμεθα, ἀντὶ τοῦ οὐκ ἔξεστιν

k orat. 36. siue 4. de Theolog.
l lib. 3. ep. 335.
m v. 5. 6.
n Act. 4. 20.

A πρέπει, *non decet, nec fas est.* Hoc est, vt dici solet, posse physicè, non moraliter. Mitto alia exempla in eodē auctore. Quod autem asserit suo quoque tempore Iudæos Pascha celebrasse aliis in ciuitatibus, non legi apud vllum alium: & apud Pelusiotam qui eum transtulit Billius, id omisit; ob eamdem fortassis caussam; sed omittere tamen pro fidi officio interpretis minimè debuit.

In oppidis tuis.] Versu 12. sunt vrbes in editione nostra: in aliis eadem nomina quæ hîc, ex quibus Hebræum significat portas; Chaldæum muros aut vrbes: Græcum has, siue oppida, siue B ciuitates, inter quæ Latinæ quamuis nonnullum discrimen agnosci possit, vt synonyma plerumque sumuntur. De oppidi vocabulo aliàs dixi, scribique à nonnullis opidum cum vnica litera p.

Decimam.] Antea monui ex triplici quasi genere decimarum hoc esse secundum, quod scilicet non erat iuris Leuitici, sed ex separatis rebus ad deferendum in locum vbi esset sanctuarium, vtque ibi comederentur ab illis ipsis qui detulissent.

Frumenti, & vini, & olei tui.] Pronomen possessiuum singulis hisce nominibus singillatim apponitur. Nominantur autem tres istæ res tanquam præcipuæ magísque vsitatæ in victu humano: cùm alioquin ex aliis prætereà rebus deC cimæ colligerentur, vt alibi monui, notátque Abulensis citans Matthæi cap. 23.[a] de cimino, menta, aneto.

a vers. 23.

Primogenita armentorum & pecorum.] Iuxta reliquas editiones (*boum tuorum & ouium tuarum*) sub quibus comprehenditur istorum vterque sexus, ac ætas: & exempli loco nominantur istæ, cùm alia prætereà offerri deberent; & hominia redimi quinque siclis; asini oue commutandum; ouis, bouis, caprarum redimi non posset, sed immolari oporteret[b]. Quia porrò primogenitis, de quibus in isto membro, & quæ sequuntur votiuæ ac spontaneæ oblationes, primitiæque comedi nō poterant ab offerentibus, sed ad Leuitas sacerdotésve totæ pertinebant, idcirco Abulensis D prohibitionem, ne comedatur extra locum sanctuarij, & in oppidis, seu vrbibus aliis, interpretatur factam toti populo, vt comprehendit etiam Leuitas sacerdotésque; sed quantum ad istos duntaxat, qui soli poterant de dictis rebus comedere: decimas autem, de quibus in præcedenti membro, de secundis decimis, quas, prout dictum est, ipsimet offerentes poterant comedere, quæ distinctio non reperitur in aliis, vt scilicet dicantur primogenita prima & seconda, & sic de reliquis. Pars Israël, inquit, decimas & cætera quæ hîc dicuntur, portabat; & pars eius, scilicet sacerdotes, comedebant ea. At posita distinctione, quam idem auctor agnoscit de decimis primis & secundis, hicque secundas, vt ipse facit, intelligendo, non soli LeuiE tæ sacerdotésve comedebant secundas, sed ipsimet offerentes, qui tamen & illos inuitabant. Primas autem decimas, quæ totæ erant Leuitarum, poterant Leuitæ quolibet in loco comedere. Conuenit quoque Caietanus impertari comestionem in sanctuario de votiuis & sponteneis, non de primogenitis quæ debebantur sacerdotibus, nec de decimis, quæ Leuitis. Verùm secundas decimas iam sæpiùs dixi debitas non fuisse Leuitis: illis autem aliis debitis iungendæ sunt primitiæ.

b Exo. 13. 13. Num. 18. 17.

Et omnia quæ voueris.] Hebraicè Chaldaicéque

que (*& omnia vota tua qua vouebis* seu *voueris*) Græcè pluraliter (*& omnia vota quacumque voueritis*, καὶ πάσας τὰς εὐχὰς ὅσας εὔξησθε. Votorum, id est, votiuatum seu voto promissatum rerum mentio fit superiùs [a], itémque munerum quæ quis vouisset Domino. Vnde, ac ex aliis locis plerisque colligitur votorum nuncupationem laudabilem ac gratam Deo esse.

a v. 6. 11.

Et sponte offerre volueris.] Versu 6. quæ dicuntur in editione nostra donaris, vocabulo Hebræo & Chaldæo eodem appellantur quod hîc extat, sed Græco τὰ ἑκούσια quod spontanea significat. Hoc autem loco statim post præcedens membrum legimus Græcè καὶ τὰς ὁμολογίας, *& confessiones*; quæ dicto etiam illo versu habentur. Vt suspicio sit ἑκούσια & ὁμολογίας, esse synonyma. Consule versus eiusdem annotationem.

Et primitias manuum tuarum.] De his eodem versu, & in 11. quibus in locis pronomen est secundùm omnes editiones, & in isto secundùm Græcam, quemadmodū in priore prætetea membro, atque in penultimo idem numerus extat. Abulensis notat vocabulo primitiarum, vt Hebraicè hîc & alibi dicitur nomine significante segregationem vel eleuationem, denotari res meliores, ac selectas.

Primitiæ, pro re meliori.

Sed coram Domino Deo tuo comedes ea.] Nuper exposui de quibus personis ac rebus intelligi debeat comedendi verbum; nempe vt populus non comederet quæ essent Deo penitus addicta seu ministris eius, vt vota, & primogenita, primitias, sed decimas secundas, differentes à primis, quæ primæ Leuitis debebantur, & postquam oblatæ essent, vbique comedi ab ipsis poterant: item de spontaneis victimis siue pacificis quantum ad aliquam partem, cùm suam sacerdotes acciperent: per ministros autem illos sacros, qui para populi erant, dicta illa rerum alia genera Deo consecrata, & iisdem iure integro attribuit. Denique nihil ex enumeratis deferri poterat extra locum sanctuarij ad oblationem, nec vt post oblationem comederetur extra eumdem, prout vario generi personarum de variis rebus oblatis comedere licebat, quemadmodum dictum est. Rickelius verò notat cùm comedendi verbum vsurparet de vino & oleo prius sub initium textus prohibendo, nunc imperando, accipi prout includit potare, cùm ista propriè non comedantur, nisi fortè vt cibo admisceantur. Vulgò quidem manducare dicimus, cùm assidemus mensæ, in qua cum cibo potus sumitur. Et quamuis Græci conuiuium appellant συμπόσιον, quasi dicas combibium atque compotationem, quod valet πότος, & pluraliter πότοι: quemadmodum & Hebraicè מִשְׁתֶּה *mistheh*: tamen vocatur quoque ἑστίαμα, συσσίτια, εὐωχία, quorum duo prima deriuantur ab ἑστιᾶν *comedere*, & à σῖτος, *cibus*, vltimum ab ὀχὴ item *cibus* (alij ab εὖ ἔχειν, *benè habere*, deducunt) & interdum לֶחֶם *lechem*, quod est nomen panis, extenditúrque ad omnem cibum. Apud Latinos epulum & comessatio idem important, ac si illud sit edipúlum ab edendo, siue à comedendo.

Comedendi verbum.

Conuiuium.

Epulum & comessatio.

In loco quem elegerit Dominus Deus tuus.] Addunt (*sibi* לו *bo*, בוֹ *bob*, αὐτῷ) aliæ editiones; quod videri potest esse pro eo quod in simili sententia dicitur versu 5. & 11. (*vt ponat nomen suum ibi, & habitet in eo; vt sit nomen eius in eo.*) Constructio tamen Hebræa est (*eligere in eo*) id est, eum, atque sic in translatione Sixtinorum Bibliorum ex Græco textu redditur (*in loco, quemcumque elegerit Dominus Deus tuus illum.*)

Tu, & filius tuus, & filia tua, & seruus, & famula.] Singula singulis nominibus assignant pronomina editiones aliæ: quæ nomina cum suis item pronominibus pluraliter extant versu 12. sed Latinè famuli, quod nomen synonymè ponitur cum seruo.

Atque Leuites qui manet in vrbibus tuis.] Ante ista Græcus textus Bibliorum Sixti addit (καὶ ὁ προσήλυτος) omittens Leuitem, ac de proselyto subiungens (ὁ ἐν ταῖς πόλεσιν ὑμῶν) *qui in ciuitatibus vestris.* In codicibus Complutensibus & Regiis (καὶ ὁ λευίτης, καὶ ὁ προσήλυτός σου, *& Leuites, & proselytus tuus.*) Abest proselytus ab Hebræo Chaldæóque textu. Pro vrbibus eadem in iis linguis nomina quæ versu 17. & aliis ibidem citatis.

Et lætaberis & reficieris coram Domino Deo tuo.] Vnicum verbum habent editiones reliquæ idem quod in versu 7. (*lætabimini*) de quo ibidem diximus. Reficiendi verbum occurrit aliis locis, vt cùm dicuntur greges refecti [a], aliqui reficere cibo & potu corpora [b], siue aliquos [c]: aut expleto ieiunio reficere [d] se: aut vesci ad reficiendum [e]: aut aliqui reficere [f] lassum; prætetea laborantes & oneratos [g]: vel propter imbrem & frigus & laboriosam nauigationem [h]: adhæc refici dicitur spiritus [i], & viscera [k]; refectio quoque siue refectionis locus [l] vsurpatur, aut aquæ [m]; tempus item [n] refectionis. Reficere greges est iuxta editiones alias adaquare [o]: reficere cibo potúque corpora, est benefacere, ac vt ita dicam bonificare cor [p]: vel etiam cibare & potare, seu dare comedere & bibere [q]: reficere absolutè, facere potum, id est, conuiuium & cœnam magnam, ποιῆσαι πότον [r]: vesci ad reficiendum, in fortitudine ac viribus, hoc est, ad vires reficiendas בִּגְבוּרָה *bighurah*, ἐν δυνάμει [f]: reficere lassum, aut requiescere facere, aut requiem dare esurienti, τὸ ἀνάπαυμα τῷ πεινῶντι [t]: reficere laborantes & oneratos, id est, requiescere facere ἀναπαύσω [u]: reficere madefactos, frigentésque, accenso igne, hoc est, conuocare ad calefaciendum, aut excipere προσελάβοντο [a]: reficere spiritum, id est, quiescere facere ἀναπαύειν [y]: reficere viscera, eodem pacto [z]. Adhæc refectio appellatur Græcè κατάλυμα, diuersorium, Syrochaldaicè domus conuiuij vel habitationis, בית מַשְׁרְיָא *beth mastera*: aqua refectionis, requietum aut requietis ἀναπαύσεως, & מְנֻחוֹת *menuchoth* [aa]: tempus refectionis καιρὸς ἀναπαύσεως [bb] quietis, est quo somnus capitur. Hæc omnia virium refectionem important per alimenta, per calefactionem, per somnum, aliúmve quietis modum; quæ aliter dici recreatio solet: quasi sic quis denuo veluti fiat, creetúrque, ac renouetur, nouus euadat, in pristinum statum restituatur. Reficere vires cibo [cc] Liuius dixit: quadrupedum refectibus panē ex hordeo tradi Plinius [dd]: Celsus [ee] refectionem ipsam cibi sumptionem, scribens de tussi laboranti, laterum doloribus, quæ in refectione maneat. Denique frequentantur passim ab aliis scriptoribus reficere ac refectio in hac significatione. Pro loco vbi cibum sumendo vires reficiantur eo modo dicitur apud Marcum [ff], quo cœnario pro illo in quo cœna sumitur. Sed non æquè refectionis vt cœnationis siue cœnaculi in bonis auctoribus in dicta notione reperitur exemplum; sicut neque refectorij, quo passim sic vtuntur Ecclesiastici, præsertim religiosi, qui in suis regulis vtuntur hoc nomine, vt Carthusiani, Dominicani, &c.

Verbi reficiendi vsus varius.

a Gen. 29. 3.
b Iud. 19. 22.
c 2. Par. 28. 15.
d Iudith 6. 20.
e Eccl. 10. 17.
f Esa. 28. 12.
g Matth. 11. 28.
h Act. 28. 2.
i 1. Cor. 16. 18. 2. epist. 7. 13.
k ad Philem. v. 20.
l Marci 14. 14.
m Ps. 22. 2.
n Eccl. 40. 5.
o Gen. 29. 3.
p Iudic. 19. 22.
q 2. Paral. 28. 15.
r Iudith 6. 19 20.
f Eccl. 10. 17.
t Esa. 28. 12.
u Matth. 11. 28.
a Act. 28. 1. 2.
y 1. Cor. 16. 18. 2. epist. 7. 13.
z ad Philem. v. 20.
aa Psal. 22. 2.
bb Eccl. 40. 5.
cc lib. 7 de bello Macedon.
dd li. 18. c. 7.
ee li. 4 c. 6
ff c. 14 4

a c. eùm ad monasteriũ. de statu monachorum. b comment. ascet. in regul. comm. societ. neg. 26 n. 28. c vers. 2. d feria 2. ad matutinum ex Ambrosio.

&c. Extat hoc nomen in iure Canonico [a] ex Innocentio III. præcipiente vt in oratorio, refectorio, & dormitorio continuum semper silentium obseruetur. Lege [b] Iulium Nigronum nostrum, & quæ dixi Psalmo 22. [c] Vt autem si vim spectes vocabulorum, cubile ipsum possit refectorium nominari, quoniam canimus

[d] *Somno refectis artubus*
Spreto cubili surgimus;

nihilominus ad locum sumendo cibo accommodatum est; quoniam per istam sumptionem ac nutritionem vires potissimùm reficiuntur. Quo etiam nomine admonemur in cibo vitium quærere refectionem, non voluptatem, quæ alliciens ad intemperantiam, vires frangit, non reficit.

e 10. confess. c. 31.

B Didicisse se à Deo scribit Augustinus [e], dum reficimus quotidianas ruinas corporis edendo & bibendo, vt quemadmodum medicamenta, sic alimenta sumpturus accederet: ne cùm salus sit causa edendi & bibendi, adiungens se tanquam pedissequa periculosa iucunditas plerúmque præire conetur, vt eius causa fiat, quod salutis causa se facere vel diceret, vel vellet. Obseruat Abulensis [f] allicere Deum voluisse ad cultum suum suauitate epularum percipiendarum; atque ita etiam Christum publicanorum peccatorúmque conuiuiis hac de causa interfuisse [g]: ac dignum esse tale exemplum quod quis imitetur, muneribus quoque infideles ac peccatores alliciendo ad conuersionem, immò & coniugio eum infideli sub conditione vt conuertatur. Admirabilis C fuit nostri S. Francisci Xauerij, nuper Sanctorum catalogo, hoc est, 12. Martij huius anni 1622. à Gregorio XV. ascripti, cum fundatore ordinis nostri Ignatio, eúmque Isidoro Madritano, Philippo Nerio, Teresia, hac in re dexteritas.

f quæst. 18. g Matth. 9. 11. c. 11. 19. Marc. 2. 15. 16. Luc. 5. 30. cap. 7. 32. 34. c. 15. 2.

In cunctis ad quæ extenderis manum tuam.] Sic priùs versu 7. (*lætabimini in cunctis ad quæ miseritis manum vos & domus vestra, in quibus benedixerit vobis Dominus Deus vester.*] Ibi eadem phrasis est editionum aliarum. Significatur autem promitti quæ dicta sunt exequentibus tantam fœlicitatem prosperitatémque, vt ad exitum bonum perducat quidquid negotij susceperit, & ad quod manus ac animum applicauerit.

D *Caue.*] Adde potuit (*tibi*) & reddi (*attende tibi*, *πρόσεχε σεαυτῷ*) quemadmodum versu 13. quem relege.

Ne derelinquas Leuiten in omni tempore, quo versaris in terra.] Hebraicè & Chaldaicè (*omnibus diebus tuis super terram tuam*, aut *in terra tua.*) Græcè (*omni tempore quo vixeris in terra*, *πάντα τὸν χρόνον ὃν ἂν ζῇς ἐπὶ τῆς γῆς*. Habet vim pronomen possessiuum primarum duarum editionum, ad insinuandum quòd extra terram suam siue peregrinando, siue quia captiui tenerentur, non tenebantur hac lege, immò nec poterant seruare: vt etiam notant Abulensis atque Rickelius; licèt de pronomine sileant. Hugo autem in hac tanta cura de Leuitis notat magnam, vt ipse loquitur, curialitatem, id est, vrbanam libertatem; vt velit E quibus sors inter alios non fuerat, alij prouiderent: quemadmodum & Paulus affirmat Dominum ordinauisse (permittẽdo accipere ab offerentibus) qui Euangelium annunciant, de Euangelio viuere [h]: & qui catechizatur verbo, ei qui se catechizat communicare in omnibus bonis [i]. Leuiticæ tribus erat cum sacris doctrinam quoque legis exhibere, hácque de causa, non solùm quia possessionem non habebat sicut aliæ tribus, ab aliis tribubus sustentari debebat. Prosper [k] quidem

h 1. Cor. 9. 14. i Gala. 6. 6. k 2. de vita cõtempl. c. 9. 10. 11. 12.

A scripsit de Euangelio eos tantùm viuere posse, qui aliunde non habent vnde vitam tueri queant. & [a] canon Apostolicus permittit Episcopo se bonis ecclesiasticis sustentare si fortè indigeat; quod Antiochenum [b] etiam Concilium definit. Quod tamen haud ita præcisè accipiendum est, cùm licèt præmium propriè vita beata sit, militans tamen Deo veluti stipendia possit accipere [c], & altari seruiens de eodem viuere [d]: & sit dignus operarius mercede sua [e]: & quamuis Leuites non haberet possessionem more aliorum, tanta posset aliunde acquirere, ac ad eam peruenire fortunam, vt sacris non egeret prouentibus. Mysticè Ambrosius [f], legens (*attende tibi*,) *ne derelinquas Leuiten per omne tempus quod vixeris super terram*) & docens præcepta legis spem futurorum B bonorum deferre, ait hunc Leuiten esse, qui venit ministrare [g]; (*Leuites minister sacrorum erat*) & sacerdos est in æternum [h]. Sed non declarat quid sit hunc Leuiten non derelinquere. Possumus dicere esse ministros rerum sacrarum propter ipsum bonore prosequi, obsequio, beneficio, atque illum qui sponte abdicans sese propter eumdem omnium possessione, ipsi vni vacat. Omitto quæstionem de ordine benefaciendi, an, quod quærit Aquinas [i], sit magis benefaciendum his qui sunt nobis magis coniuncti: & quo sensu Christus docuit, vt faciens prandium aut cœnam, non vocet amicos, fratres, cognatos [k]; nempe ea intentione vt reinuitent; non quòd C cæteris paribus præferri non possint, vel etiam debeant. Hoc quidem loco iubetur, vt Leuites non derelinquatur: sed priùs [l] mentio facta est de filiis, & seruis. Rabani tropologia est indignum esse valdè vt diuina dona nostris viribus ac beneuolentia ascribamus, nec Dei, sed nostram laudem quæramus: quoniam affectus veræ humilitatis atque innocentiæ locus est quem elegit Dominus; & generaliter omnibus præceptum est, filio, filiæ, &c. coram Domino lætari ac refici, in synceritate omnia bona agendo, semper gaudendo in Domino [m], in illo gloriando [n].

a can. 41. b can. 25. c 1. Cor. 9. 7. d ibid. v. 13. e Matt. 10. 7. f in Ps. 118. octon. 16. g Luce 22. 27. Matt. 10. 45. Mat. 20. 28. h Ps. 109. 4. i 2. 2. q. 31. a. 3. k Luce 14. 12. l v. 12. & 18. m Phil. 4. 4. n 2. Cor. 10. 17.

D *Vers.* 20.] Quando dilatauerit Dominus Deus tuus terminos tuos, sicut locutus est tibi, & volueris vesci carnibus, quas desiderat anima tua.

Vers. 21.] Locus autem, quem elegerit Dominus Deus tuus vt sit nomen eius ibi, si procul fuerit, occides de armentis & pecoribus, quæ habueris, sicut præcepi tibi, & comedes in oppidis tuis, vt tibi placet.

E *Vers.* 22.] Sicut comeditur caprea & ceruus, ita vesceris eis: & mundus & immundus in commune vescentur.

Paraphr.

REplicatur præcedens præceptum de carnibus comedendis, occasione nimiç distantiæ à loco, ad quem alioqui deferri animalia debuissent, vt comederentur in conspectu Domini; qui locus erat vnicus electus à Deo & deputatus ad oblationes atque sacrificia: vbi scilicet sanctuarium collocatum esset, id est, tabernaculum cum

atca

A

atea, vel alterom borum seorsim, provt antea diximus. Hinc infertur à Cornelio nostro congruum fuisse, vt si animal immolabile, quod noo ad immulandum, sed ad comedendum occideretur, non distaret procul à dictu loco, occideretur ad ostium sanctuarij, vt sanguis coram Deo funderetur, & adeps ipse adoleretur. Id innui vult illis verbis (*vt sit nomen eius ibi.*) Ex quo præterea fieri, inquit, videtur, huiusmodi animalia ferè occidenda fuisse à sacerdotibus, quorum ingens erat torba: & quibus pro honorario animalium ab ipsis occisorum, pars aliqua daretur.

B

a c.7.23.25.26.27.

In Leuitico [a] vetatur comestio adipis sanguinisque ex oue, & boue, & capra. Sed horum, & quæ sub his continentur animalium, occisionem illo modo faciendam à sacerdotibus, equidem difficile iudico: nec tanta semper fuit, aut esse semper multitudo sacerdotom potuit, quæ tot mactandis animalibus sufficeret: Oleaster asserit, postquam de sanguine ad altare deferendo dixit, quasi in cap. 17. Leuitici statutum id esset, monet ibi de sacrificiis sermonem esse. Abulensis docet statotum fuisse; vt si quis vellet occidere aliquod pecus, adduceret ad ostium tabernaculi, vt sacerdos immolaret illud Domino, scilicet sanguinem eius & adipem: si autem locus esset distans, non potuisse compleri. Certè non minùs adeps deserri debuisset, quia æquè

C

illius esus prohibitus erat, & imperatum, vt Deo per concremationem consecraretur. Itaque cùm animalia immolationi apta, occidebantur in solum vsum eius, vbicúmque occiderentur, non oportebat manu sacerdotis occidi; nec vt sanguis adépsve deferrentur ad sanctuarium, etiamsi id non procul distaret; sed vbiuis fondi sanguis debebat, & adeps extrahi: ita verò, vt sanguis omnino comedi non posset; adeps extra sacrificium seu ex animali non sacrificato posset,

b in c.3.17.

quemadmodū io Leuitico [b] docui. Nondum prodierat Cornelius noster in Leuiticum, cùm ipse

c ibidem.

scriberem in eumdem librum. Eo libro [c] ille sentit; nefas fuisse Iudæis edere adipem aoimalium quæ poterant immolari, quamuis actu non immolarentur; sed aliorum quæ munda erant ad

D

esum, non ad sacrificium, per legem potuisse: quamuis vt exactiùs priorem obseruarent, abstinerent etiam ab isto, & abiicerent; atque id adhuc facere perhiberi. Leonardum quoque Ma-

d ibid. & in c.7.

rium postea legi [d] eamdem de adipe tradentem sententiam, necnon quòd si occiderentur vsualiter animalia sacrificabilia in loco tabernaculi, debebat adeps Deo immolari. Petrus Vincentius Marzilla prohibitionem adipis, accipit de illo dumtaxat, qui solebat Deo immolari & erat super renes, ilia, &c. non qui inter partes carnis; quamuis stulti Iudæi moderni ab eo etiam abstineant. Persisto in opinione mea; adipis esum inhibitum non fuisse animalia; quod extra sacri-

E

ficium manducari posset. Aliis causis, quas alibi attuli, de prohibito esu sangoinis & adipis, omis-

e in c. 3.

sis; Mariana [e] noster istam reddit; quia pessimi nutrimenti sunt: voluitque iis Deus eos abstinere quæ nocent, eáque ipsi offerri, id est, propter eum hoc fieri. Noua causa; cui passim affertur opposita, quòd eæ res videantur gustui suauiores, præsertim adeps à carne non secretus.

f in Gen.9.

Innuit Eucherius [f] tamen, loquens de morticino, quoniam caro illius morbida est, nec apta ad salutem corporis, cuius causa sumimus alimentum.

Explanatio.

Quando dilatauerit Dominus terminos tuos.] Hebraicè גבולך *ghebuulecha* numero singulari: quod Vatablus exponit non modò terminum, sed etiam regionem. Posterioris notionis exemplum non facile occurrit, etsi doceat Pagninus accipi non solùm pro limite contiguo, verùm etiam pro toto spatio alicui definito, quaqua versùs pater: atque figuratè pro toto partem; cùm integrom agrum שדה *sadeh* valeat, גבול *ghebul* partem, seu confinium.

Loqui Dei promissio est.

Sicut locutus est tibi.] Loqui Dei, promissio est, vt cùm dixit Patriarchæ Iacob [a], *dilataberis ad Occidentem & Orientem, & Septemtrionem, & Meridiem*; Fitque mentio dilatationis eiusdem in

a Gen.28 14.

b vers.14.

c vers. 8.

Exodi cap. 34. [b] & libri nostri cap. 19. [c] Similique dicendi formula Iabes petiit benedici sibi à Domino, & dilatari terminos suos [d]: & Iapheth imprecatus est pater Noë, vt iuxta etymon nominis ipsius, dilataret eum Deus, & habitaret in tabernaculis Sem, essétque Chanaan seruus

d 1.Par.4. 10.

e Gen 9.27.

eius [e]: & Isaac effosso puteo, pro quo non contenderunt sicut pro aliis duobus quos appellauit calumniam, & inimicitiam, nomen eius vocauit Latitudo; dicens: *Nunc dilatauit nos Dominus, & fecit crescere super terram* [f] Maximum scelus dilatare terminum dissecando prægnantes [g], vt sic in earum filiorúmque hæreditatem ingrediaris. Hoc non promittit Deus, licèt permittat interdum.

f c.26.22.

g Amos 1. 13.

C

Et volueris vesci carnibus quas desiderat anima tua.] Plura sunt in aliis editionibus (*& dices, comedam carnem*, vel *carnes*; *si*, aut *quando desiderauerit anima tua vt comedat carnem*, seu *carnes*, *in omni desiderio anima tua comedes carnem*, vel *carnes*. Versu 15. (*Si autem comedere volueris, & te esus carnium delectauerit*;) quem locum consule. Indicat vterque locus ardentem appetitum concupiscentiámque carnium in populo Hebræo; de

h c.16.3.

i c.11.4.

qua in Exodo [h], & in libro Numerorum [i]. Multis Abulensis disputat quo pacto animæ tribuatur desiderare, cùm actiones sint suppositorum, ipsa verò in corpore non sit suppositum: & quo modo ab eadem vna anima humana sint actiones tanquam à forma, & principio quo homo

D

agit, non solùm intellectuales, verùm etiam vegetatiuæ & sensitiuæ. Vsitatus est omnibus Scriptoribus hic loquendi modus, vt animæ tribuant quaslibet actiones, quas propriè & philosophicè loquendo, suppositum operatur.

Locus autem quem elegerit Dominus Deus tuus vt sit nomen eius ibi, si procul fuerit.] Indicari putant opinionem suam illi qui sentiunt animalia immolatitia, si quis vesci vellet iis absque interuentu immolationis, debuisse occidi ad ostium tabernaculi, & quidem à sacerdotibus qui sanguinem ibi funderent, & adipem cremarent. Nimis id onerosum & operosum videtur etiam in locis non dissitis valde à loco sanctuarij, immò & in loco seu ciuitate, vbi sanctuarium esset. Videtur

E

sermo esse de illis animalibus, quæ quis sponte decreuisset offerre in sacrificium, sed quia longiùs aberat à loco, in quo solo sacrificari poterat, & interim tenebatur desiderio de illis comedendi, facere hoc ei fas esset, seruata conditione de qua mox, vt pretium talium animalium deferret ad locum sanctuarij, &c. Vnde non propterea sequitur, in loco ipso sanctuarij, si quis eiusdem generis animalia comedere vellet, quæ non destinasset sacrificio; illa occidi debuisse ante ostium tabernaculi, & à sacerdotibus: quamuis fundi sanguis domi debuisset, cuius esus ex omni animali omnino prohibitus

erat

erat; adeps autem comedi posset, iuxta probabilem sententiam, quam secuti sumus. Cæterùm quod scribit apostata Munsterus falsum est, in deserto facta quotidie sacrificia pacificorum; quia tabernaculum erat præsens, & sic non defuisse Hebræis esum carnis, cùm illa possent ab omnibus comedi, qui erant mundi. Sæpiùs ostensum est in deserto sacrificia ordinatè facta non esse; initio autem istius capitis satis indicatur legem de iisdem non obligasse, nisi cùm peruentum esset ad terram promissionis. A

Occides de armentis & pecoribus quæ habueris.] Pro (*armentis & pecoribus*) habent editiones aliæ, boues & oues, quemadmodum versu 17. & pro (*occides*) sicut in 15. vertunt alij (*sacrificabis*) & pro (*quæ habueris*) in aliis editionibus est (*quæ dederit tibi Dominus Deus tuus.*) Quamuis autem siue sit occidendi verbum, siue sacrificandi, posset exponi per sacerdotem id fieri debere; tamen occisio simplex proposito conuenit; & occisionem non oportuisse à sacerdote fieri, iam aliquoties asserui. Repete dicta citatis aliis versibus. B

Sicut præcepi tibi.] Codices Latini Complutensis & Regij habent (*præcepit.*) Præcepit Dominus per Mosem: Moses Domini auctoritate ac nomine. Præceptum præcessit in hoc ipso capite [a]: quod posita voluntate comedendi obligat quantum ad modum de sanguine fundendo, &c. Alioqui sola permissio erat, non iussio de animalibus comedendis. C

[a] vers. 15. & seqq.

Et comedes in oppidis tuis.] Hebraicè (*in portis tuis* בִּשְׁעָרֶיךָ *bishbarecha*) vt non semel priùs [b]: & Latine nunc oppida ponuntur, nunc vrbes, eadem nimirùm notione, quamuis distincta significatio esse possit, vt dixi [c].

[b] v. 12. 15. 17. 18.

[c] vers. 17.

Vt tibi placet.] In Hebræo, Chaldæóque textu (*in omni desiderio animæ tuæ*, בְּכָל אַוַּת נַפְשְׁךָ *bechol auuath naphscecha*, בְּכֹל רְעוּת נַפְשָׁךְ *bechol rabbuath naphsciach*) in Græco (*secundùm desiderium animæ tuæ*, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ψυχῆς σου.) Permissio his verbis & similibus tum prioris, tum 15. versus, adeò larga & liberalis, indicat Dei bonitatem accommodantis se ad populi carnalis desideria carnalia. Eamdem phrasim editionum cæterarum transtulit nostra inferiùs [d] eodem modo: item quod iuxta alias dicitur animam satiari, seu impleri [e]. D

[d] c. 14. 26.

[e] 1. 23. 24.

Sicut comeditur caprea & ceruus, ita vesceris eis.] Id est, inquit rectè Abulensis, sicut capra (caprea dici debet) & ceruus sunt animalia immunda ad offerendum, & ideo effuso sanguine, & nulla alia solemnitate præmissa, comedi possunt: ita animalia quæcumque volueris, poteris comedere in oppidis tuis, sine aliquibus ceremoniis præpositis. Vnde fit, vt adeps comedi potuerit, in aliúmve vsum transferri: quod etiam verum putamus non solùm in loco procul remoto à loco sanctuarij, sed etiam vbi ipsum erat, & animal quamuis ex se sacrificabile, occidebatur domi ad vsum priuatum. Qua de re actum aliàs. E

Adipē posse comedi.

Et mundus & immundus in commune vescentur.] In versu 15. secundùm reliquas editiones extant eadem verba omisso (*in commune*) in omnibus præter Græcam, quæ habet ἐπὶ τὸ αὐτό, hic autem (ὡσαύτως) pro quo hic etiam est יֹאכְלֶנּוּ *iachlenu*, יַחְדָּו *chachdau*. Sed ibi editio nostra sumit neutraliter de animali comedendo, non de illo qui comedere posset, adiicitque declarationem mundi & immundi (siue immundum fuerit, hoc est, maculatum & debile; siue mundum, hoc est, integrum, & sine macula quod offerri licet. Efficiebatur quis immundus legaliter per tactum mortui, vel animalis morticini, vel mulieris menstruatæ, & in fluxu sanguinis vel seminis, aliisve mod[is] de quibus in Leuitico [a]. Arcebatur immundus à comestione immolatorum. A

[a] cap. 12. & 14. & 15.

Vers. 23.] Hoc solùm caue, ne sanguinem comedas; sanguis enim eorum pro anima est: & idcirco non debes animam comedere cum carnibus: B

Vers. 24.] Sed super terram fundes quasi aquam;

Vers. 25.] Vt benè sit tibi & filiis tuis post te, cùm feceris quòd placet in conspectu Domini.

Paraphr. DE sanguine non comedendo quodcumque animal comederetur, etiam non immolatitiuo, repetitur præceptum iam hic priùs [b] datum, & aliis locis, quæ ibidem protuli; vixque occurrit quid prætetea nunc notetur. Adiicitur pollicitatio præmij custodientibus & obedientibus: vt significetur quanti æstimetur id præceptum; quod hoc modo, ac tum sæpe commendatur; & aliquamdiu præterea iussu Apostolici [c] Concilij seruatum est in Ecclesia. Cyrillus [d] Alexandrinus sanguinis effusionem in altari, citans præsentem locum, animæ vult designare oblationem, vitæque sanctæ ac Deo gratæ suauem odorem; quia sanguis animæ seu vitæ figuram gerit. C

[b] vers. 16.

[c] Actuum 15. 20.

[d] hom. 28. de festis Paschalibus.

Explanatio. *Hoc solùm caue.*] Hebraicè (*tantùm robora te*, seu *confortare*, id est, firmus esto, robustus, constans, viriliter caue, imprime fortiter & apprehende animo tuo, ac firmiter retine: רַק חֲזַק *rak chazak*) Chaldaicè eodem modo (לְחוֹד תְּקֵף *lechod thekeph*) Græcè (πρόσεχε ἰσχυρῶς, *attende*, aut *caue fortiter*, seu *valde.*) Præcepti grauitas indicatur, & quantopere seruari Deus id vellet, vt antè dixi. Idem importat Latinè (*solùm*) quasi comparatione aliorum præceptorum hic traditorum hoc vnum solum æstimetur, id est, plurimi præ cæteris fiat. Sic in aliis contingit aliquando præceptis ita commendari, ac si vel sola, vel magis quàm alia iniungantur. *Ante omnia*, inquit Iacobus [e], *fratres mei nolite iurare*; quia inter peccata linguæ, de quibus egerat, videbatur id maximum, vtpote contra reuerentiam Deo debitam: vel quia propter consuetudinem iurandi, maiore opus erat diligentia & cautione. Tale peccatum gulæ, cui dediti erant Hebræi; & idololatriæ ad quam proni; & sæuitiæ crudelitatisque, à qua non satis abhorrebant: quæ inter alias causæ fuerunt inculcandi toties præcepti eiusdem. Petrus [f] verò ante omnia mutuam in nobismetipsis caritatem continuam habere hortatur. Perpendens Oleaster vim verbi Hebræi significantis (*roborari*) admonet vt quisque adnitatur, ac neruos omnes & vires intendat circa illius expugnationem peccati, à quo magis impugnari sentit. D E

[e] c. 5. 12.

[f] 1. ep. 4. 8.

Ne sanguinem comedas.] Sub comestione potum quoque comprehendi dixi versu 16. & quidem cuiuslibet animalis, quo vesci liceret.

Sanguis enim eorum pro anima est.] Iuxta reliquas editiones (*quia sanguis ipse anima*, nempe est) Græcè (*sanguis eius* τὸ αἷμα αὐτοῦ.) In Leuitico [a] (*anima omnis carnis in sanguine est*) quod ab aliis editionibus dicitur (*anima omnis carnis sanguis eius est*) Restringit sententiam Abulensis [b] ad bruta, quorum deficit anima, sanguine deficiente, non autem hominis anima, quæ separata existit vt suppositum, estque immortalis. Atqui non minùs dependet hominis vita, & præsentia animæ in corpore illius à sanguine, quàm vita bruti, & animæ eius præsentia, quamuis non existat separatim à corpore, nisi anima humana, de qua Poëta [c],

a c.17.14.
b q. 22.
c 9. Æne.

Purpuream vomit ille animam.

Et,

——— [d] *vitam cum sanguine fudit.*

d lib. 2.

Repete quæ dixi versu 16. vbi remisi etiam ad alios commentarios meos. Ibidem verò præterea retuli ex Augustino [e], sermonem similibus in locis esse de pecoris dumtaxat anima: negasse item vspiam pronunciari in Scriptura, quòd sanguis sit anima. Quod vltimum de nostra editione conceditur, non de aliis, quas paulò antè monui eo modo pronunciare. Cùm verò idē Doctor, admissa ea lectione, ait dici quòd sanguis est anima, quia signum est animæ, ac eo sensu dictum à Christo [f], *hoc est corpus meum*, cùm signū daret corporis sui, ne hoc secundum dixisse intelligatur, quasi sit in Eucharistia non ipsū Christi corpus, sed signū solum ipsius, respondēt Catholici variis modis, quos refert noster Bellarminus [g]: vel ex Manichæorum loqui sententia, & refellere ex eorum dictis, qui Christo tribuebant solam corporis apparentiam & signum: vel signum accipere non nudum, sed cum quo res significata coniuncta sit, nec enim sanguis signū est animæ absentis, sed præsentis, quam, vt idem [h] loquitur, continet.

e cont. Adimant. c. 13.
f Matth. 26. 26.
g 1. de Eucha. c. 24.
h q. 57 in Leuit.

Amplectitur porrò lex prohibitionē esus sanguinis tum à carne separati, tum cum ipsa admixti, vt cùm animal suffocatione occiditur, aut contusione, alióve modo absque sanguinis effusione; item adhuc viuentis & palpitantis animalis, crudæve carnis quæ adhuc sanguine madet, aut vix fieri potest quin aliquid in ea sanguinis remaneat. Critiæ opinio fuit apud Aristotelem [i], quòd sanguis anima sit: Empedoclique opinio eadem tribuitur: cùm ne animatum quidem esse, communior ac verior opinio habeat, vt alibi docui, ac nuper citato versu 16. quamuis animæ vehiculum censeatur, & de re nobis impensè cara per parœmiam dicatur αἷμα καὶ ψυχή, *sanguis & anima*, quibus argentum coniungit Antiphanes;

Esus sanguinis tum à carne separati, tum cum illo admixti prohibitio
i de anima. 1.31.

τ' ἀργύριόν ἐστιν αἷμα, καὶ ψυχὴ βροτοῖς:

Argentum, & anima, & sanguis est mortalibus.

Ægyptiis accipiter symbolū sanguinis fuit, quoniam is aquam omnino non bibit, sed sanguinis solo suctu sitim leuat, quo vno & anima ipsa nutriri quodammodo videtur, ait Pierius [k] post Horum [l] Apollinem. Hic præterea scribit accipitrem Ægyptiacè *Baiēth* dici, esse autem *Bāi bai* animam; *ēth* cor; & hoc ex Ægyptiorum sententia animæ circumdatum ambitum siue septum: atque hic illo nomine significari animam ἐγκαρδίαν, *cordatam*. Tropologicè Thomas [m] lorgius virum sanguinum docet esse non solùm qui proximum vulnerat, aut interficit corporaliter, sed etiam qui spiritualiter, scilicet ad peccatum inducendo; hoc autem sensu pro anima sanguinem censeri, & qui aufert animam homini, quasi sanguinem eius fundere; immò & offerre dæmonibus, exemplo eorum de quibus canitur, quòd

Accipiter sanguinis symbolum fuit Ægyptiis.
k lib. 21. c. 17.
l cap. 7.
Vir sanguinum quis.
m in 1 l. 3.

A immolauerunt [a] filios suos, & filias suas dæmoniis, & effuderunt sanguinem innocentem, sanguinem filiorum suorum & filiarum suarum, quas sacrificauerunt sculptilibus Chanaan.

a Ps. 105. 37. 38.

Et ideirco non debes animam comedere cum carnibus.] Passiuè in textu Græco (*non comedetur anima cum carnibus*, οὐ βρωθήσεται ἡ ψυχὴ μετὰ τῶν κρεῶν. Potest sensus esse, vt nec inclusus intra animalis carnes comedatur, nec à carnibus extractus comedatur sanguis cum illis, aut etiam sine illis; denique vt nullo modo: quod magis indicant sequentia.

Sed super terram fundes quasi aquam.] Repetitur ante ista in aliis editionibus ad maiorem vim (*non*
B *comedes*, aut *non comedetis illum.*) Versu autem 16. erat (*super terram quasi aquam effundes* vel *effundetis.*) Typum confessionis peccatorum agnoscunt hac in re Augustinus [b], & Isidorus [c], vt eiecto sanguine manducare, sit vitam pristinam quasi suffocatam in conscientia non tenere, sed habere tanquam effusionem per confessionem: etiamsi (addo ego) rubore tanquam cruore suffundi oporteat. Seraphinus Capponus considerans in effusione ista typum sanguinis Christi aliquando fundendi à Iudæis; rationem comparationis attendit, quòd aqua fundi soleat absque vllo scrupulo, non vinum, oleum, &c. quod vt vilissima res habeatur, quòd spargatur nullo mensuræ habito respectu, quòd effusam colligere nemo cu-
C ret; & si quis curet, stultus habetur. Applicat sigillatim ac explicat piè omnia.

b 12. cont. Faust. c. 22.
c in Gen. 9.

Vt benè sit tibi, & filiis tuis post te.] Adhuc ante ista editiones aliæ repetunt iam quartò eamdem prohibitionem: & Græca quidem prima vice (*caue fortiter ne comedas*,) Secunda passiuè (*non comedetur*) tertia pluraliter (*non comedetis*) nunc (*non comedes eum.*) Quæ tanta repetitio in editione nostra vtiliter profectò expressa esset. Phrasis autem recitati textus aliquoties antea hoc libro [d] posita & exposita est. Patres benè agentes non solùm merentur sibi misericordiam Dei, sed etiam filiis suis, inquit Abulensis, & aliàs ostensum est: & spiritualiter quoque verum est, quamuis pro carnali illo populo soleat intelligi tem-
D poraliter.

d c. 4. 40. c. 5. 6. 29. 31. c. 6. 3. 18. c. 10. 13.

Cùm feceris quod placet in conspectu Domini.] Hebraicè (*rectum in oculis Domini.*) Chaldaicè (*rectum coram Domino*) Græcè (*bonum & placitum coram Domino Deo tuo*, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀρεστὸν ἐναντι κυρίου τοῦ θεοῦ σου.) De hac quoque formula non semel actum: & indicat quanti æstimaret Deus abstinentiam à sanguine.

Vers. 26.] Quæ autem sanctificaueris, & voueris Domino, tolles, & venies ad locum, quem elegerit Dominus:

Vers. 27.] Et offeres oblationes tuas
E carnem & sanguinem super altare Domini Dei tui: sanguinem hostiarum fundes in altari: carnibus autem ipse vesceris.

Simile iam priùs isto capite præceptum datum est, vt extra locum à Deo electum ad sacrificia, votiuæ oblationes non fiant; postquam verò ibi factæ fuerint, carnibus victimarum vesci liceat; sed sanguine antea fuso ad basim altaris. Ex pacificarum hostiarum carnibus comedere poterant qui eas detulissent immolandas; non autem si penitus, ac simpliciter eas vouissent. Quare quod

PARAPHR.

A de sanctificatione per votum hic præcipitur, de particulari voto intelligi debet, atque determinato; quo quis voueret non absolutè, sed vt fieret sacrificium hostiæ pacificæ.

Explanatio. *Quæ autem sanctificaueris, & voueris Domino.*] In Hebræo, Græcóque textu pro (*quæ sanctificaueris*) habetur (*sancta tua*, קָדָשֶׁיךָ *kadascecha*, τὰ ἅγιά σου) & pro (*autem*) verti potuit (*caeterum, verumtamen*, &c. רַק *rak*, לְחוֹד *lechod*, πλὴν) Chaldaicè sunt (*decima sanctificata tua*) מַעְשְׂרֵי קֻדְשָׁךְ *mahhsere kudschach*. Sed latiùs patent decimæ, quàm hostiæ, videtúrque aliquando per hanc speciem genus intelligi, hoc est, quælibet species oblationum; quamuis hîc paulò pòst distincta mentio B fiat de hostiis. Restringit Abulensis sanctificationem ad votum, siue ad illa quæ quis per id sanctificaret Domino, id est, applicaret ipsi; sed ita vt quantum ad hostiàs votiuas, de quarum carnibus comedere liceret ei qui detulisset votum ad sacrificium, votum non sit absolutum, quemadmodum dixi. Quamquam, quod alibi antea notaui, posset exponi, si votum esset absolutum, vt sacerdotes ad quos pertinebant hostiæ integræ, pro arbitrio comederent illas. Sed prior expositio melior: aptiúsque cohærens cum sequentibus. Sanctificationis porrò etiam in persona laica cùm quidpiam separaret ac applicaret ad cultum Dei, plura sunt alia similia exempla de

a Exo. 20. 8. Deut. 5. 12. sabbato [a], ieiunio [b], primogenitis [c], bello [d] seu C

b Ioel. 1. 14. c. 2. 15. prælio, & aliis, quæ vel dicantur à Deo ipso, vel ad quæ quis per quædam bona opera se præparet;

c Exo. 13. 2. vel quæ facienda promulget.

d Ioel. 3. 9. Michæ. 3. 5. *Tolles, & venies ad locum quem elegerit Dominus.*] Nisi locus multùm distaret, vt versu 18. indicatum, & clariùs exprimitur c. 14. [e] tunc enim poterant res votiuæ vendi & comedi in loco proprio, pretium autem in locum electum afferri.

e vers. 24 & seqq.

Et offeres oblationes tuas.] Textus Græcus addit prioribus ante ista (ἐπικληθῆναι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκεῖ, *vt inuocetur nomen eius illic.*) Lege versus [f] præcedentes.

f v. 5. 11. 21. Verba verò versus præsentis iuxta reliquas editiones sic habent (*& facies holocausta tua.*) Quæ sumi propriè possunt, sumíque de victimis quas quis vouisset immolandas per totalem con- D crematıonem, quod holocausti vocabulo significatur, licèt nonnumquam extendatur ad alias formas sacrificiorum.

Facere & sacrificare idem esse. Verbum autem faciendi, quo vtuntur editiones aliæ, idem valere quod sacrificare apud prophanos etiam auctores, alibi monuimus.

Carnem & sanguinem super altare Domini Dei tui.] Id est, quorum caro & sanguis offeretur super altare Domini Dei tui. Græcè de carnibus tantùm (*carnes offeres super altare Domini Dei tui*) τὰ κρέα ἀνοίσεις ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον κυρίου τοῦ θεοῦ σου. Non offerebatur sanguis, nisi per effusionem: non effundebatur autem super altare; sed quatuor illius cornua eo linebantur, & reliquus sanguis ad basim effundebatur: quamuis antequam datæ le- E ges essent de ritibus sacrificiorum, semel fuerit effusus super altare; quando confirmatum est pa-

g Exo. 24. 9. & seq. Hebr. 9. 18. & seq. ctum legis inter Deum & Israël [g]. Notauit id Abulensis. Sed in particula (*super*) vis poni non debet, cùm statim sequenti membro sit (*in*) pro עַל *hhal*.

Sanguinem hostiarum fundes in altari.] Potuit, vt modò dixi, verti sicut membro priore super altare: ita vt annotatio præcedens Abulensis necessaria non videatur; quoniam (*super altare*) idem potest esse ac (*in altari*) tum hîc, tum in alio Exodi citato loco: vbi quamuis nondum lex

A lata esset de sacrificiis, probari nequit aliter tunc factum, quàm quod postea lex præscripsit. Denique in præsenti textu nostro Græcè legitur προσχεεῖς πρὸς τὴν βάσιν τοῦ θυσιαστηρίου, *fundes ad basim altaris.* Nec sanè vel decens, vel commodum fuisset, infici altare sanguine, &c.

Carnibus autem ipse vesceris.] De victimis pacificis, quia de holocaustis, aut pro peccato delictóve offerens non comedebat: sed carnes de pacificis omnes, detracto adipe, cum renibus siue lumbis in incensum Dei ad altare; & armo dextro atque pectusculo pro sacerdote [a]. a Leuit. 3. & 7.

B *Vers.* 28.] Obserua & audi omnia quæ ego præcipio tibi, vt bene sit tibi & filiis tuis post te in sempiternum, cùm feceris quod bonum est & placitum in conspectu Domini Dei tui.

Paraphr. Commendatur hoc velut epilogo eorum quæ dicta sunt exacta intelligentia & obedientia; proposita sæpiùs antea memorata spe prosperitatis in omnem etiam posteritatem; si diuinæ studerent placere ac satisfacere voluntati circa ea quæ præcipiebantur; nominatim verò cauendo idololatriæ occasionem omnem; qualis erat adeo sæpe prohibita seuerissimè comestio sanguinis; ex qua facilis in illam lapsus erat, quæ se- C quentibus versibus magis distinctè vetatur.

Explanatio. *Obserua & audi.*] Primum notat attentionem, inquit Abulensis; secundum consensum; vt diligenter attendantur ea quæ dicuntur, & audiantur siue exaudiantur cōsentiendo: quia nihil prodest auditio, cùm non sequitur exauditio: nec *auditor legis iustificatur, sed factor* [b], *qui audit Dei verba, & facit ea, assimilatur viro sapienti, ædificanti domum supra petram* [c]: *beatus qui scit, & facit* [d]: *qui audit, & custodit* [e], *seruátque* [f]: *sciens autem, & non faciens, vapulabit multis* [g]: *sciens facere bonum, & non faciens, peccatum est* [h] *illi*: non exitur de Ægypto, id est, de peccato, nisi in manu Moysi, per scientiam legis: & Aaron, per sacrificia, id est, opera, quibus placetur Deus, inquit Origenes [i]. In D auditu auris populus obediuit Deo; filij alieni mentiti sunt, ac inueterati, claudicauerúntque à semitis suis [k], id est, Iudæi, moribus tanto parente Deo dignos se non exhibentes. Expressit id magis editio Græca, verbum hîc tertium adiiciens: φυλάσσου, καὶ ἄκουε, καὶ ποιήσεις, *obserua, & audi, & facies.* Plura in commentario Iacobi. Capite verò libri nostri 5. [l] audiuimus Mosem inuitantem ad audiendum, discendum, opere quæ audita essent complendum.

b Rom. 2. 13. Iacobi 1. 22. 23.
c Matth. 7. 24.
d Ioan. 13. 17.
e Lucæ 11. 28.
f Apoc. 1. 3.
g Lucæ 12. 47.
h Iac. 4. 17.
i hom. 27. in Num.
k Ps. 17. 45.
l vers. 1.

Omnia.] Addunt editiones aliæ (*verba* הַדְּבָרִים *haddebarim*, & אֵת הַפִּתְגָמַיָּא *iath pithgamaia*, τοὺς λόγους,) hoc est, sermones de agendis & vitandis; aut res ipsas; pro quibus crebrò verba Hebræo idiomate vsurpantur.

E *Quæ ego præcipio tibi.*] Dei sine dubio nomine ac auctoritate, vt sæpe monui, obseruans quoque cur ita potiùs plerumque Moses loquatur in hoc libro, eóque tempore quod morti suæ propinquū erat frequenter repetere ista Mosem Abulensis monet, quia sciebat istum populum pigrum ad obediendum mandatis Dei, & exequendum ea.

Vt benè sit tibi, & filiis tuis post te.] Omittuntur postremæ dictiones duæ in textu Græco: quas tamen priùs [m] in eadem habet sententia. In cap. 5. [n] abest ab omnibus editionibus. Propter bonos patres benedicit ac miseretur filiis Deus vsque in mille generationes, siue in millia [o].

m vers. 15.
n vers. 29.
o Exo 34. 7. Deut. 5. 10.

In

A *In sempiternum.*] Citato cap. 5. idem extat, & עַד־עוֹלָם *head holam*, Hebraice, & Chaldaice; Græce autem αἰῶνος. Magnum tempus, non autem vita æterna significatur: quia pater, quantumcumque bonus sit, numquam meretur pro filio, inquit Abulensis, vitam æternam, nisi cùm filius bonus est; & tunc ipse pro se meretur; quamuis indirectè possit mereri, vt Deus dirigat filium eius in viam salutis æternæ. Addi posset de puero qui baptismum consecutus moritur. Sed alterius loci hæc disputatio est.

Cùm feceris quod bonum est & placitum in conspectu Domini Dei tui.] Versu 25. erat dumtaxat (*quod placet*) Hebraice atque Chaldaicè (*rectum*) Græce τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀρεστόν, (*bonum & placitum*) hîc autem iuxta editionem Hebræam, Chaldæámque (*bonum & rectum*) iuxta Græcam (*bonum & beneplacitum*, τὸ καλὸν, καὶ τὸ εὐάρεστον.) Vtrúmque apud Deum idem esse Abulensis docet, non apud nos: quia non amamus semper quæ sunt bona simpliciter, sed quæ videntur nobis: Deus autem, qui regula æterna est, & non deficit ab eo quod secundùm se est verum & bonum, semper vult id [a Rom. 12. 1.] quod est bonum. Ad hoc Paulus [a] cum obsecratione per misericordiam Dei adhortans, huc alludere videtur, vt exhibendo corpora nostra hostiam viuentem, sanctam, Deo placentem, rationabile obsequium, neque conformantes nos huic seculo, sed reformati in nouitate sensus, per tales quasi dispositiones eo perueniamus, vt probemus C quæ sit voluntas Dei bona, & beneplacens, & perfecta τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ τὸ ἀγαθὸν, καὶ εὐάρεστον, καὶ τέλειον. Voluntas quippe Dei non præcipit, nisi bona sibi placita, & perfecta, id est, irreprehensibilia: iubet [b c. 3. 22.] autem Ecclesiasticus [b] vt quæ ille præcipit cogitemus semper: & canit Dauid [c] beatum cuius in [c P. 1. 2.] lege Domini voluntas est, meditaturque in ea die ac nocte, memor mandatorum eius ad faciendum ea [d]. [d Ps. 102. 18.]

Vers. 29.] Quando disperdiderit Dominus Deus tuus ante faciem tuam gentes, ad quas ingredieris possidendas, & possederis eas, atque habitaueris in terra earum:

Vers. 3[0].] Caue ne imiteris eas, postquam te fuerint introeunte subuersæ, & requiras ceremonias earum, dicens: Sicut coluerunt gentes istæ deos suos, ita & ego colam.

[Paraphr.] Quia tempus implendi præcepta hactenus tradita, vt initio capitis ac deinceps non semel dictum est, erat cùm peruenisset Hebræus populus ad terram promissam; & pulsis inde gentibus idololatris, eandem possedisset; metui autem poterat, ne periculis belli defunctus, victoria potitus, bonis earum perfruitus, obliuisceretur Dei: E cauere iubet Moses vt non admittat cogitationem, multóque minùs voluntatem discendi falsos ritus ac superstitiosas ceremonias deorum, quos illæ coluerunt, siue ab aliquibus ex iis qui adhuc superessent, siue ex aliis propinquis gentibus, siue ex ritualibus libris aut historicis rerum huiusmodi consequi notitiam vellent. Inde colligit Abulensis illicitum tunc Hebræis fuisse legere Gentilium libros, continentes deorũ ceremonias: nobis licere, quoniam non est occasio in nobis idololatriæ, sicut in illis; immò expedit ex iis, quæ foris sunt habere testimonium, quemadmodum & Apostolus [a] aduersus Athenienses poetarum vsus est auctoritate. [a Act. 17. 28. 29.] De hoc alibi egimus, & quo pacto teste [b] Clemente Alexandrino, idem [b 6. Strom.] Paulus hortatus est ad lectionem Sybillinorum oraculorum & Hydaspis, seu Hystaspis; Iustinus [c] [c Apolog. ad Anto.] verò meminit constitutam pœnam à Gentilibus aduersùs lectores dictorum librorum; quod ex rescripto Valeriani Imp. apud Vopiscum quidam [d] [d Baro. to. 1. annal.] colligunt (quamuis reprehendarunt potiùs qui perinde ab illorum lectione abhorrebant patres conscripti, ac si Christianis impiis atheisque similes forent:) & ex apostatæ Iuliani conatu licèt irrito, de quo Marcellinus, eos flammis tradendi; B De Sibyllis noster Bulengerus [e] post alios. [e 4. de ratione diuinationis.]

[Explanatio.] *Quando disperdiderit Dominus Deus tuus ante faciem tuam gentes, ad quas ingredieris possidendas.*] Ex Hebræo (*cùm succiderit Dominus Deus tuus gentes, quas tu ingrediens*) nimirum eris, seu ingredieris (*illuc ad possidendum eos à facie tua.*) Vbi posita hac interpretatione vltimi verbi cũ litera seruili prima לָרֶשֶׁת *lareseth*, illud aliud quod sequitur מִפָּנֶיךָ *mippanecha, à facie tua* transpositum est, pertinétque ad primum יַכְרִית *iachrith*: nec enim satis aptè dicitur (*vt possideas à facie tua.*) Quod si רֶשֶׁת *reseth* explicetur, vt potest, expellere, quo etiam pacto intellexerit Chaldæus paraphrastes, reddens תָּרָכָא *tharacha*, sensus erit (*cùm disperdiderit Dominus Deus tuus gentes siue populos, ad quos tu ingredieris, vt eiicias eos à facie tua.*) Quanquam videtur superuacaneum dicere (*cùm disperdiderit Deus vt eiicias.*) [Disperdendi verbum.] Disperdere plus est quàm eiicere: & qui disperdidit, eiecit; non vt eiiceret disperdidit. Coniunxit editio Græca ἐὰν δὲ ἐξολοθρεύσῃ κύριος ὁ Θεός σου τὰ ἔθνη εἰς ἃ (mutatur genus neutrũ in masculinum, aut subintelligatur τὰ [illegible]) εἰσπορεύῃ ἐκεῖ κατακληρονομῆσαι τὴν γῆν αὐτῶν ἀπὸ προσώπου σου (*si autẽ disperdiderit Dominus Deus tuus gentes ad quas ingredieris illuc, vt possideas terram eorum à facie tua.*) Vbi etiam transpositio est; quia ἀπὸ προσώπου σου non debet iungi immediatè cum κατακληρονομῆσαι, sed cum ἐξολοθρεύσῃ. Interpres noster sententiam rectè disposuit. Disperdere autem ante faciẽ populi Hebræi gentes, est efficere vt consistere non D valeant: & quamuis resistant, vel interficiantur, aut terga vertere compellantur: siue ab hominibus fugati, siue à crabronibus [f]. Marianã nostrum [f Exo. 23. 28. Deut. 7. 20. Iosue 24. 12.] legi postea idem annotasse de ordine perturbato in oratione iuxta reliquas editiones, cui meritò nostram præfert: & quòd יָרַשׁ *iaras* significet tum possidere hæreditaréque, tum expellere, quam posteriorem notionem secutus Paraphrastes Chaldæus sit propter ordinem literæ.

Et possederis eas, atque habitaueris in terra earum.] Gentes dispersę non possidentur propriè, sed quatenus iis pulsis, earum terra occupatur. Sic priùs [g] [g c. 9. 1. c. 11. 23. c. 12. 2.] aliquoties. Habitatio in terra cum possessione, importat pacificam, vt dici solet, possessionem: & per possessionem in terra gentium intelligitur E quod diximus de possessis gentibus ipsis.

Caue.] Addunt editiones reliquæ (*tibi*) & Græca habet, vt antea non semel πρόσεχε σεαυτῷ, *attende tibi ipsi*, quam adeò crebram repetitionem admonui priùs obseruatam à Procopio, perinde ac si exteri, hoc est, Ethnici traduxerint inde suum illud γνῶθι σεαυτὸν, *nosce teipsum*.

Ne imiteris eas.] Hebraicè [illegible] אַחֲרֵיהֶם *pen thinnakes acharehem*, *illaquearis post eas*, vel *impingas*, seu *offendas post eas*, no

Ioannes Lorini Comment. in Deut.

captaris velut præda) vltimum inſinuat R. Salomon per תשתרף *ſhistareph* :) penultimum paraphraſis Chaldæa per (תתקל *thitthakal.*) Explicant præterea nonnulli perite : Græcè μὴ ἐκζητήσῃς ἐπακολουθῆσαι αὐτοῖς , *ne exquiras ſequi eos.* Exponitur aliquando Hebræum verbum per comprehendendi [a] , vim faciendi [b] , inſidiandi [c]. Senſus Interpretis eſt , ne imiteris eas, id eſt, caue ne imitando eas , diſperdaris ſicut illæ ; & ſi earum facta ſubit animus imitari , earum (vt Ciceronianè loquar) exitum perhorreſce.

a Pſ. 9. 17.
b Pſ. 37. 13.
c 1. Reg. 28. 9.

Poſtquam te fuerint introeunte ſubuerſa.] Quod in aliis editionibus eſt (*à facie tua*) hoc noſtra declarat (*te introeunte*) atque idem eſt ac, ad conſpectum tuum, cùm primùm fueris ingreſſus, vbi comparueris, præſentémque te exhibueris. Quibus modis in ſimili ſententia variis in locis eadem formula exponenda eſt.

Et requiras ceremonias earum.] Hebraicè (*deos eorum* לאלהיהם *lelohehem*) Chaldaicè *idola eorum,* לטעותהון *letaabhauathehon.*) In codicibus Græcis poſt præcedens membrum ſequitur , omiſſo iſto, λέγων , *dicens* , &c. in Complutenſibus & Regiis (ἵνα μὴ ἐκζητήσῃς τοὺς θεοὺς αὐτῶν, *nō exquiras deos eorum*) Pro diis aut idolis poſuit editio noſtra ceremonias, quæ videlicet ſint propriæ Gentilium, deorúmque quos colebant. Requiſitio inſinuat voluntatem ac ſtudium vſurpandi , non tantùm ſciendi : quod ſecundum per ſe malum non eſt, niſi ob periculum ſecundi. Hebræi ſuperſtitiones didicerunt ex commiſtione inter Gentes , didiceſuntque opera eorum , vt canitur in Pſalmo [d]; *non diſperdidit gentes quas dixerat Dominus illis.* Sed poſtea Gentes de libris legis ſcrutati ſunt ſimilitudinem ſimulachrorum ſuorum [e]: Tertullianúſque [f] ab iiſdem ex iiſdem ſacris literis deos hauſtos exiſtimatum tradit , quod exemplis demonſtrat Ioſeph [g] Stephanus , & auctoritate præterea Clementis [h] Alexandrini , Chryſoſtomi [i], Ioſephi [k] ; præterea Serarius [l] noſter, citans Hieronymum [m] , Clementem [n] Romanum, Bedam [o], Rupertum [p] , Ioſephum [q] : item de noſtris Pineda [r] , agens de lucis nemoribúſque quæ ad imitationem Patriarcharum diis Ethnici conſecrarunt. Præmonitus iam fuerat populus in Leuitico [s] cauere mores & legitima ſeu leges ac ritus Chananæorum : & in Exodo [t], ne adoraret deos, nec coleret eos , nec faceret opera illarum gentium , ſed deſtrueret & confringeret ſtatuas deorum, ſeruirétque Domino Deo ſuo : & Ieremias [u] longè pòſt admonuit, ne iuxta vias Gentiũ diſcerent , quarum leges vanæ ſunt. Suum quæque prouincia Gentilium peculiarem habebat deum cum propriis ceremoniis , etiamſi alios deos ac ritus admitteret : cúmque , occupata Iudæa, relictos à victore Aſſyrio rege Aſſyrios , leones deuorarent , renunciatum eſt, cauſam eſſe, eo quòd ignorarent ritum Dei terræ illius [x]. Simiam Dei diabolum vocat Auguſtinus [y] , quódque ſacrificium exigeret negat, niſi vero Deo deberi ſciret [z].

d Pſ. 105. 35.
e 1. Mach. 3. 48.
f de anima c. 2.
g in 1. Machab. 3. 48.
h in paræn.
i hom. 2. de Pentecoſt.
k 12. antiq. c. 2.
l in 1. Machab. 3.
m in Ezec. 25.
n 1. recogn.
o q. 27. in libros Regũ.
p lib. 6. in Gen. c. 15.
q ſuprà.
r 7 de reb. Salom. c. 10. § 2.
ſ c. 18. toto.
t c. 23. 24. 25.
u c. 10. 2. 3.
x 4 Reg. 17. 26.
y tract. 7. in Ioan.
z 1. cont. aduerſa. legis & prophetarum c. 18.

Dicens.] Sic etiam Græcè (λέγων :) in editionibus aliis (*dicendo* לאמר *lemor* , למימר *lememar.*) Quod paſſim alibi obſeruatur. Dicere autem intelligitur , vel mente tantùm & deliberatione; vel externo quoque ſermone ; vel & hoc & illo modo.

Sicut coluerunt gentes iſtæ deos ſuos , ita & ego colam.] Pro primo verbo Hebræum יעבדו *iahbedu* futuri temporis loco præteriti ſignificat ſeruire; vt & participium Chaldæum פלחין *palechin*; Græcum ποιοῦσι , *faciunt* : pro ſecundo quod eſt idem cum primo , repetitur Græcè idem quoque verbum ποιήσω: Hebraicè & Chaldaicè verbum aliud valens etiam facere אעשה *ehheſeh* , אעבד *ebbed.* Colere Latinis habet plures notiones, ſed primaria eſt venerari & adorare, vt & nominis cultus pro adoratione ac veneratione , quæ λατρεία vocatur à λατρεύειν , de quibus dictum alibi. Ruſticum etiam verbum eſt , vt & agricultura , vnde transfertur ad animum, qui excoli dicitur doctrina, literis, &c. Vt enim ager, quamuis natura fertilis, ſine cultura eſſe non poteſt, ſic, inquit M.T. [a] neque ſine doctrina animus. Cùm autem populus dicere dicitur , quòd ita coleret, ſicut gentes coluerant deos ſuos , exponi poteſt, aut quòd deos colerent gentium ; aut quòd ſuum ceremoniis, quibus illæ coluerunt ſuos. Hoc ſecundum ſequitur Marxilla poſt Abulenſem ; & hic id probat, quia vetantur Hebræi requirere ceremonias Gentium : & ſequenti verſu facere ſimiliter Domino Deo ſuo. At pro ceremoniis deos habent editiones aliæ : & vtrumque cauetur, ſed in primis plurium deorum cultus.

a Tuſcul. 2.

Verſ. 31.] Non facies ſimiliter Domino Deo tuo. Omnes enim abominationes, quas auerſatur Dominus, fecerunt diis ſuis, offerentes filios & filias , & comburentes igni.

IDololatriæ prohibitio inculcatur: & vt Hebræi abhorreant ab iis quæ Deus tantopere auerſatur ac abominatur ; inter quæ immolatio fuit filiorum & filiarum, quos in honorem idoli Moloch comburebant, vt Leuitici c. 20. [b] vidimus, & in c. 18. [c] in quo [d] præterea enumerãtur aliæ abominationes circa luxuriam, ſeu execrationes, propter quas terra euomuerit habitatores. In genere autem abominatio his modis contingere poſſet, vel relicto Dei veri cultu religioſo eum colere ceremoniis nefandis quibus Gẽtes deos ſuos colebant: vel omiſſo penitus cultu veri Dei, deorum falſorum cultum admittere : vel ſimul cum vero Deo ac legitimis ceremoniis eius , venerari deos alios propriis eorumdem ceremoniis. Hi qui erãt de Sepharuaim Hebræi comburebant filios ſuos igni Adramelech, & Anamelech diis Sepharuaim, & nihilominus colebant Dominum , &c. & cùm Dominum colerent , diis quoque ſuis ſeruiebant iuxta conſuetudinem Gentiũ, de quibus tranſlati fuerunt Samariam [e]. Exprobrat Deus apud Ieremiam [f], quòd Gentes non mutauerant deos ſuos, qui certè non erant dij; populus verò ſuus mutauerat gloriam ſuam (id eſt, Deum glorioſum, vel gloriam, quam ex Dei veri cultu conſequebatur) in idolum. Compertum non habeo , nec oſtendi facilè puto poſſe, adhibitas ab Hebræis ad veri Dei cultum Gentilitias ſuperſtitioſas ceremonias, quibus idololatræ vterentur. Nec ita promptum eſt docere , habitum ſemel pro Deo aliquem, poſtea veluti exauctoratum & honore diuino priuatum, eiúſve ſolitam venerationẽ penitus omiſſam. Solùm lego cautum apud Athenienſes & Romanos, ne quis nouas introduceret religiones, propterea que damnatum Socratẽ Athenis, Chaldæos & Iudæos vrbe pulſos [g] : Harpocratem verò cum ſuo cynocephalo, Liberũ patrem, Serapidem, Iſim illorũ aris Romanos exegiſſe, ac diuinis coli honoribus vetuiſſe [h]: ſæpéque actum in ſenatu fuiſſe de Ægyptiorũ [i], & Iudæorũ [k] (Chriſtianos in his cõprehendebãt) ſacris ceremoniiſque vrbe pellẽdis, quòd

b verſ. 2.
c verſ. 21.
d c. toto.
e 4. Reg. 17. 31. 33
f c. 2. 11.
g Seruius in Æn. 8. in id Vetera mœnia ignota deorum.
h Tertull. apolog. c. 6.
i Seruius in Æn. 7. Necdũ etiã geminos, &c.
k Idem in li. 8 ſuprà.

quòd turpium religionum, & nouarum superstitionum causa & seminarium forent. Triginta millia deorum in orbe terrarum fuisse culta OEnomaus tradidit post Hesiodum, de quo etiam Eusebius [a]; & ex his trecentos Ioues Varro ex Orpheo, ac Tertullianus, quos Rhodiginus [b] citat cum versibus Hesiodi [*],

a 5. de præ. c. 7.
b li. 22. c. 3.
* in Theog.

τρὶς γὰρ μυρίοι εἰσιν ἐπὶ χθονὶ πουλυβοτείρῃ
ἀθάνατοι Ζηνὸς φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων:
Ter enim decies milleni sunt in terra multùm altrice
Immortales Iouis custodes mortalium hominum.

id est, ex hominibus factos deos, vt Proclus exponit. Tot monstra Minutius [c] deorum esse aiebat quot nomina: Plinius [d] maiorem cœlitum populum, quàm hominum: aliquantos Aurelius [e] Victor in cœlestium numerum relatos ægrè exequiis dignos.

c in Octauio apud Arnob.
d lib. 2. c. 7.
e in Aureliano.

Non facies similiter Domino Deo tuo.] Chaldaicè (*coram Domino Deo tuo*, קֳדָם יְיָ אֱלָהָךְ *kedam Iehouah Elahach.*) id est, non delectes illum pro aliis diis: non coles eum cultu, ritúque seu ceremonia, qua coluntur dij alij. Non fecit taliter Deus omni nationi [f]: nullo modo decet more deorum aliarum nationum coli, sed si non maiore vt par esset, pari certè diligentia coli, qua suos Gentes deos coluerunt, qua nos aliquando exhibuimus membra nostra seruire iniquitati ad iniquitatem; vt ad infirmitatem carnis nostræ Paulus [g] sese accommodans, loquitur. Habenda præ oculis mentis hæc sententia, & sermone quoque vsurpanda, cùm incidet quæpiam offensæ diuinæ cogitatio (*non facies similiter, siue Domino Deo tuo.*) Valet eadem sententia vt caueantur Iudaici ritus omnes, non solùm aliorum infidelium, quibus nimirum nunc Deus coli non vult: vt hæreticorum non modò dogmata, ceremoniæ, libri, sed ipsæ eorum dicendi formulæ vitentur. Error fuit cum lege vetere obseruandam Euangelicam.

f Ps. 147. vlt.
g Roma. 6. 19.

Omnes enim abominationes quas auersatur Dominus, fecerunt diis suis.] Abominatio singulari numero est Hebraicè תּוֹעֵבָה *thobhauah*: sumitúrque interdum pro [h] idolo quod est abominabile. In priore acceptione transtulit etiam execrationes [i] Interpres noster. Distinguuntur verò hîc dij seu idola, ab abominationibus.

h Exo. 8. 26.
i Ezec. 7. 20. Matt. 24. 15. Mar. 13. 14. Dan. 9. 27.
l Leuit. 18. 27.

Offerentes filios & filias, & comburentes igni.] Interpretis est (*offerentes*) qui omisit (*diis suis*) Combustio filiorum & filiarum fiebat in honorem idoli cui eo modo offerebantur & sacrificabantur: & deorum immediatè mentio priùs facta fuerat. Emphasim præterea habet cum ætiologia in aliis editionibus (*quia &, siue etiam*) vt intelligatur per maximam istam abominationem quanta sit aliarum execratio ac turpitudo, vt in sacrificiis Priapi obscœnissimis, &c. Notat Caietanus per futuri temporis Hebræum verbum ישרפו *isrephu* significari perseuerantiam in huiusmodi ritu: Chaldaicè participium est מוֹקְדִין *mokedin* recipiens omnia tempora: Græcè verbum præsentis temporis κατακαίουσι. De ritu ipso monui egisse me alibi. Videri potest cui tale ac tam infandum fiebat sacrificium Moloch, è numero deorum fuisse, quos quia mali essent, Labeo, vt meminit Augustinus [k], propitiari asserebat cædibus & tristibus supplicationibus, vt è contrario bonos obsequiis lætis atque iucundis, qualia ludi, conuiuia, lectisternia: quam deorum distinctionem Arnobius [l] ridet, optimáque ratione compntat, quia frustà eiusmodi naturam immutare tentabatur. Acutè autem, simul veréque, Diodorus [m] Siculus, facta mentione, post Platonem [a], de filiis Saturno sacrificatis. Carthaginensibus, conducibilius futurum fuisse scribit, vt Critiam initio, aut Diagoram (atheos) legum sortirentur latores, ac deorum nullum arbitrarentur, aut dæmonum, quàm huiusmodi obire sacra: præstare namque deos non credere, quàm crudeles opinari & sanguinarios. De hoc toto sacrificiorum crudeli genere consule Alexandrû [b] ab Alexandro cum Tiraquello, qui complura exempla proferunt victimarum humanarum, ac nominatim igne crematarum. de quibus Cæsar [c], & Strabo [d]: sed tandem Romanos coss. Cneo Cornelio Lentulo, & Pub. Licinio Crasso caussse ne hominem immolare, aut humano sanguine litare cuiquam liceret [e]. *Dæmoniacum est*, ait hoc loco Procopius, *naturalem affectionem erga acceptam sobolem conculcare. Omnia creauit Deus vt essent, ita quoque generationes vt mundum conseruarent. Nec est Plutonis regia super terram, verùm diaboli inuidia in mundum mors intrauit* [f]. Quidam verò considerant Deum obedientia contentum Abrahæ prohibuisse ne reipsa filium occideret ac immolaret, vt discerent homines hominum immolationem non exercere. Ratiocinatur eo modo Ambrosius [g], atque Iephthe [h] hinc debuisse colligere Deum nolle humanas immolationes, cùm ne quidem in eis quas ipse mandarat, ipsum opus permittere voluerit.

k 7. de ciu. c. 21.
l lib. 7.
m l. 2. 20.
a in Protagora.
b lib. 6. cap. 26 & Tiraq. comment. retract. tit. 1. præfa. nu. 59.
c de bello Gall.
d lib. 4.
e Plin. lib. 30. c. 1.
f Sapien. 2. 24.
g 3. de virg.
h Iudic. 11. 34. & seqq.

Vers. 32.] Quod præcipio tibi, hoc tantùm facito Domino: nec addas quidquam, nec minuas.

PARAPHR.

NE quis vnà cum ceremoniis à lege præscriptis ad vnius ac veri Dei cultum pertinentibus, alias vellet seruare à Gentilibus mutuatas, edicit præcisè ne alias præter illas quas acceperint admittant & vsurpent, aut si quas processu temporis addendas in adminiculum iam traditarum, censuerint, qui pro auctoritate id possunt, eadem ratione accipient, velut in prioribus inclusas; ex imperatis verò nullam demant paruíque faciant. Hæc est istius præcepti communis & vera expositio similis ei, de qua fusè disseruimus c. 4. [i] ad illa verba (*non addetis ad verbum quod vobis loquor, nec auferetis ex eo*) & cap. 5. [k] *custodite & facite quæ præcepit Dominus Deus vobis: non declinabitis neque ad dexteram, neque ad sinistram, sed per viam quam præcepit Dominus Deus vobis ambulabitis.*) Docet hoc loco Rickelius per hoc non prohiberi aliquid fieri ad cultum & reuerentiam Dei vltra debitum seu præceptum; sed vt nihil fiat contrarium diuinis præceptis; & nihil corruptiuum diuinæ Scripturę addatur, atque diuinis mádatis verè & sapienter intellectis; cùm tamen addi possint rationabilia instituta, atque consilia, & declarationes catholicæ, exhortationésque caritatiuæ. Abulensis ait non vetari opus supererogationis, seu supra id ad quod obligamur; sed ne quid fiat cótra legé, aut minùs quàm mandet lex. Exemplum dat, si lex mandet ieiunium vnius diei, & ieiunet quis tribus, non malè facere, sed benè; malè autē si die Dominico, quo prohibitum fit ieiunare; vel si ideo abstineat, vt noceat vitæ, sufficientia detrahendo, &c. Non abest hæc sententia, similésque diuinæ traditioni; quoniam huiusmodi traditio nihil addit verbis præceptisve Domini; immò minuūtur Dei verba & præcepta, quando traditio dicta subtrahitur, quæ cótinetur potiùs in latitudine diuini verbi; quod in scriptū

i vers. 2.
k v. 32. 33.
Opus supererogationis non prohiberi.

& traditum diuiditur, & de tradito mentio fit in scripto: & illi ipsi qui traditioni locum denegant, vtuntur traditione, & alioqui nec prophetis post Moysen, nec Apostolis post Euangelistas scribere quidpiam licuisset: & si nudè quæ hîc dicuntur sumantur; politicæ nullæ leges possent addi: circumcisio ipsa vsurpanda esset: institui nequiuisset festum Mardochæi [a], Iudith [b], dedicationis templi [c]: non potuisset Dauid condere legem vt æqua pars esset in prælio remanentium ad sarcinas & descendentium [d], &c. vt demonstraui aliis in locis. Quamquam longè alia ratio sit noui Testamenti quàm veteris; vt quia vetus vnius tantùm populi erat, facilè potuerint leges certo numero ferri, vetarique tum additio, tum detractio. Denique qui asserunt nullum verbum Dei esse nisi scriptum, doceant vbi hoc ipsum legerint in Scriptura. Et si addant intelligi de verbo Dei ad salutem necessario, ostendant vbi scriptum sit, nullum verbum Dei præter scriptum esse ad salutem necessarium. Nec minùs abutuntur Hebræi quàm hæretici, dictis sententiis; vt si qua ratio colligat ex aliquo Scripturæ testimonio aliquid aduersùs ipsorum errores, quod expresse non habeat, causentur nihil addendum, &c. Sic R. Dauid in Psalmum 14. vsuram exigi ab aliis quàm ab Hebræis probans, tuetur se loci præsentis auctoritate; contra quam faciant qui etiam vsuram à fratre in cap. 25. [e] libri nostri, extendunt. Etsi verò Nyssenus libro testimoniorum de aduentu Domini aduersùs Iudæos videatur ad Christi doctrinam ista restringere, cui nihil addi aut demi debeat: nihilominus id in eo sensu quem dixi accipiendum est; cùm ipsemet iusserit audiri Doctores suos, & promiserit fore, vt Spiritus S. plura suggereret, videlicet, communiter proponenda per legitimos pastores. Tharasius Constantinopolitanus in synodica ad Ioannem presbyterum epistola, quæ recitatur in nomocanone, atque sub initium Conc. Ephesini II. propter id quod scribitur hîc & similibus locis legendas & intelligendas Scripturas iuxta Patrum doctrinam, non secundùm propriam voluntatem, quoniam Deus ab illis, quasi à montibus æternis mirabiliter illuminat [f]. Eiusdem synodi canon primus decernit sacros canones omnino seruandos, quia Spiritu Dei conditi sunt, cui nec addere quid liceat, nec detrahere. Augustinus [g] Fausto obiicienti accipiendam à nobis legem non esse, eo quòd sit mala; & Iesum se illam soluere venisse significasse per illum modum loquendi; *an* [h] *putatis quia veni soluere legem?* cùm si bona esset, adimpleri non posset, nec etiam solui, vtpote nec ei addi, nec detrahi, vt hîc dicitur, respondet hoc de verborum adiectione non intelligi: sed plenitudinem legis esse caritatem [i], quam Dominus & exhibere, & donare dignatus est, mittendo fidelibus suis Spiritum sanctum, diffundendo illam per istum in cordibus nostris [*]: Christum non addendo quæ deerant, sed vt fierent quæ scripta sunt, non soluisse, sed adimplesse. Vtrumque demum hæc verba & similia extendantur ad vniuersam Scripturam, ne inde adhuc aliqui [a] colligant nihil in ea redondans esse aut diminutum; sunt propriè de ceremoniis legis veteris, próque tempore eiusdem.

a Esther 9. 18. & seqq. 2. Macha. 15. 37.
b Iudith vlt. 31.
c 1 Mach. 4. 54.
d 1. Reg. 30. 23. 24. 25.
e vers. 19.
f vers. 75. 5.
g 17. contr. Faust. c. 2. & 6.
h Matth. 5. 17.
i Rom. 13. 10.
* cap. 5. 5
a Salmeron to. 1. prol. 1.

Explanatio.

Quod præcipio tibi, hoc tantùm facito Domino.] Secundùm reliquas editiones (*omne verbum*) Chaldaicè *præceptum* תַּפְקֵידִיתָא *thaphkeditha quod ego præcipio tibi* (Hebraicè & Chaldaicè *vobis*) Græcè (*σήμερον*, *hodie*) *hoc custodietis* (Græcè *custodies φυλάξῃ*, *ad faciendum*.) Vbi non est (*tantùm*) in quo tantam vim faciunt qui negant opera supererogationis, noua præcepta, traditiones, &c. vt vidimus.

Nec addas quidquam.] In aliis editionibus (*ad illud*, aut *super illud*, aut *præter illud*) Chaldaicè in plurali (*non addetis*.) Hebræum verbum singulare est תֹסֵף *thoseph*, & sequens præpositio cum affixo עָלָיו *bhalau*. Editionem Hebraicam veteris Testamenti non esse prorsus incorruptam, vt contendunt hæretici, prouocantes ad illum primigenium, limpidissimum, sincerissimum fontem; equidem fateor; & inter varias causas, quòd ea lingua sit ignotior, proptereáque faciliùs corrumpi scripti illi libri potuerint, quàm Græca & Latina, circa quorum correctionem Hieronymus, & eruditissimi alij laborauerunt; item ob similitudinem quorumdam characterum eiusdem linguæ; & rationem punctorum, quorum inuentio Hieronymo recentior est. Sed quod attinet ad errandi periculum si absque punctis legamus, exemplum nonnulli [b] afferunt ex loco Deuteronomij 4. [c] qui nostro similis est. Si quis, inquiunt, illud Deuteronomij 4. vbi iam legimus לֹא תֹסִפוּ עַל הַדָּבָר *lo thosiphu bhal haddabar*, *non addetis ad verbum*, minima facta mutatione, ita legeret לֹא תַחְסְרוּ עַל הַדָּבָר *lo thasaphu bhal haddabar*, *non deficietis super verbo*, nónne hac ratione insanus eorum clamor, quo hunc locum in nos velut fortissimum telum contra inuocationem sanctorum, cultum imaginum, legem ieiunij, continentiæ, &c. intorquent, penitus conticesceret? Et omnino sic legi posset, nisi vulgata editio aliter legendum significaret. Adde Græcam quoque editionem: quæ habet *οὐ προσθήσετε*. Idem dici posset de loco præsenti si pro תֹסֵף *thoseph* numeri singularis, legeretur תָחְסַף *thasuph*. Vetat Salomon [d] addere quidquam verbis Dei, ne arguaris, & inueniaris mendax; si nempe ex proprio sensu ea coneris interpretari, &c.

b Adā Tanner. disp. de verbo Dei thesi 48. Gretser. pro Bellarm. to. 1. lib. 2. c. 4.
c vers. 2.
d Prou. 30. 2.

Nec minuas.] In cæteris editionibus (*ab eo*) in Chaldæa pluraliter (*non minuetis*) לָא תִמְנְעוּן *lo thimnebhun*.

ARGVMENTVM CAPITIS DECIMITERTII.

DIVINVS verus cultus vt consistat, non sufficit de illo eiúsque ritibus præcepta tradi, quod priore capite factum est; sed coërcendi sedulò ac seriò superstitiosæ religionis auctores vel suasores, quicumque illi sint: siue scientiam eximiam sanctitatémve prætexentes, vt veri, sed mali prophetæ, aut etiam pseudo-prophetæ; siue cum coniunctione sanguinis, amorem salutis nostræ prætendentes; siue ingentis vtilitatis iactura sese offerat; qualis esset integræ ciuitatis, quæ forsitan idololatriæ consentiret; parcendum enim non esse nec illis, nec isti; & istam quidē flammis absumendam, cum omni supellectile; ita vt nullus ex ea quidquam sibi valeat vsurpare. De pia seueritate hac agitur in capite hoc; vt quemadmodum prouocatus est in præcedente populus mentione beneficiorum à Deo collatorum, ad cultum ipsius; ita intelligatur nunc quid faciendum sit, inquit Hugo, si quis aliquem trahere voluerit ad colendum idola.

CAPVT DECIMVMTERTIVM.

1. SI surrexerit in medio tui propheтes, aut qui somnium vidisse se dicat, & prædixerit signum atque portentum,

2. Et euenerit quod locutus est, & dixerit tibi: Eamus, & sequamur deos alienos quos ignoras, & seruiamus eis:

3. Non audies verba prophetæ illius aut somniatoris: quia tentat vos Dominus Deus vester, vt palàm fiat vtrùm diligatis eum an non, in toto corde, & in tota anima vestra.

4. Dominum Deum vestrum sequimini, & ipsum timete, & mandata illius custodite, & audite vocem eius: ipsi seruietis, & ipsi adhærebitis.

5. Propheta autem ille aut fictor somniorum interficietur: quia locutus est vt vos auerteret à Domino Deo vestro, qui eduxit vos de Terra Ægypti, & redemit vos de domo seruituris: vt errare te faceret de via, quam tibi præcepit Dominus Deus tuus: & auferes malum de medio tui.

6. Si tibi volueris persuadere frater tuus filius matris tuæ, aut filius tuus vel filia, siue vxor quæ est in sinu tuo, aut amicus quem diligis vt animam tuam, clàm dicens: Eamus, & seruiamus diis alienis, quos ignoras tu, & patres tui,

7. Cunctarum in circuitu gentium, quæ iuxta vel procul sunt, ab initio vsque ad finem terræ,

8. Non acquiescas ei, nec audias, neque parcat ei oculus tuus, vt miserearis & occultes eum,

A 9. Sed statim interficies: sit primùm manus tua super eum, & postea omnis populus mittat manum.

10. Lapidibus obrutus necabitur: quia voluit te abstrahere à Domino Deo tuo, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis:

11. Vt omnis Israël audiens timeat, & nequaquam vltrà faciat quippiam huius rei simile.

12. Si audieris in vna vrbium tuarum,
B quas Dominus Deus tuus dabit tibi ad habitandum, dicentes aliquos:

13. Egressi sunt filij Belial de medio tui, & auerterunt habitatores vrbis suæ, atque dixerunt: Eamus, & seruiamus diis alienis quos ignoratis:

14. Quære solicitè & diligenter: rei veritate perspecta, si inueneris certum esse quod dicitur, & abominationem hanc opere perpetratam,

15. Statim percuties habitatores vrbis
C illius in ore gladij, & delebis eam, ac omnia quæ in illa sunt, vsque ad pecora.

16. Quidquid etiam supellectilis fuerit, congregabis in medio platearum eius, & cum ipsa ciuitate succendes, ita vt vniuersa consumas Domino Deo tuo, & sit tumulus sempiternus, non ædificabitur ampliùs,

17. Et non adhærebit de illo anathemate quidquam in manu tua: vt auertatur Dominus ab ira furoris sui, & misereatur tui, multiplicétque te sicut iurauit patribus tuis,

18. Quando audieris vocem Domini Dei tui, custodiens omnia præcepta eius, quæ ego præcipio tibi hodie, vt facias quod placitum est in conspectu Domini Dei tui.

Vers. 1.] Si surrexerit in medio tui prophetes, aut qui somnium vidisse se dicat, & prædixerit signum atque portentum,

Vers. 2.] Et euenerit quod locutus est, & dixerit tibi: Eamus, & sequamur deos alienos quos ignoras, & seruiamus eis:

Vers. 3.] Non audies verba prophetæ illius, aut somniatoris: quia tentat vos Dominus Deus vester, vt palàm fiat verùm diligatis eum, an non, in toto corde, & in tota anima vestra.

Paraphr. IN hac satis plana apertáque sententia quantum ad literalem intelligentiam ipsius, offerunt sese nonnullæ difficultates de vario genere prophetandi, ex quibus vnum est per somnia: de C differentia signi & portenti: an vera prædictio & prophetia fieri possit per prophetam non modò malum, sed etiam falsum: vtrùm ad comprobandum falsum dogma; quo pacto vera prædicenti, & secuto prædictionis euentu credi non debere (a v.21.22.) hîc dicatur; & tamen c.18. [a] signum falsi prophetæ tradatur, si quod prædixerit in nomine Domini; non euenerit. Deúsne cooperetur ad falsi Prophetæ miraculum quod edatur non in comprobationem mendacij: quid sit à Deo aliquem tentari: quid in toto corde & in tota anima diligere Deum. Aliquot istarum difficultatum alibi alia occasione, ac ferè omnes expeditæ sunt: attingentur verò adhuc seorsum in partium textus distincta explanatione. (b epist 39.) Cyprianus [b] aduersùs schismaticos vtitur hoc loco, hortans ne sinant Christiani, vt se illi errare à Domini viis faciant; ab Euangelio Christi rapiant, de Ecclesia tollant; sed pereant sibi soli, qui perire voluerunt; extra Ecclesiam soli remaneant, qui de Ecclesia recesserunt: (c in Scorp. c. 2.) Tertullianus [c] hinc refellit hæreticos dissuadentes martyrium.

Explanatio. *Si surrexerit in medio tui prophetes.*] Valet (*in medio tui*) Hebræum בְּקִרְבְּךָ *bekirbecha*) Chaldaicè (*inter te*, בֵּינָךְ *benach*) Græcè (*in te*, ἐν σοί.) Nec aliud est (*in medio tui*) quàm (*inter vos*) & ex vobis ipsis, ex populo tuo, cui fides libentiùs adhibeatur, (*Surgendi verbum.*) quàm si esset alienus. Surgere etiam nil aliud est, quàm existere, aut in publicum prodire, vel in (d Matth. 11. 11. Lucæ 7. 29.) actum procedere, vt Rickelius notat, & nos aliàs, patétque ex Ioanne, quo inter natos mulierum (e Lucæ 7. 16.) non surrexit propheta maior [d]: ex Christo, qui (f in Ier. 27. & in Ezech. 13 & in Os. 4) propheta magnus surrexit [e]. Legit porrò cum emphasi Tertullianus quem citaui (*sed etsi prophetes ipse exsurrexerit in te.*) Prophetes forma Græca, (g Thren. 2. 14.) pro propheta, sicut Leuites & Leuita, quid significet, nemo nescit. De falso autem propheta id no- (h c.13.2. & seqq.) men absolutè etiam positum dici nonnumquam, docet Hieronymus [f]: & videre est apud Ieremiá [g], (i c.13.4.) Ezechielem [h], Zachariam [i], historiam Regum [k]: (k l.3.18.c. vlt.) constátque ex Hanania, qui fuit propheta falsus, A apud Ieremiam [a]. (a c.28 1010.) Caietanus hoc loco asserit sumi prophetam non de falso, sed de malo: Hebræi & Lyranus de falso: Marzilla de vtroque; quoniam potest verus propheta dono Dei abutens, alios decipere; & contingere potest, vt quod falsus prædicit, eueniat, & vt quis optimè coniectando vates habeatur. Abulensis [b] prophetam hîc (b q.1.) accipit pro malo; quoniam ad malum incitat: & tamen eiusmodi prophetiam ait à Deo esse posse ad aliquod bonum; licèt qui eam accipit, conuertat ad malum, vt Balaam [c], & Caiphas [d]. Addit (c Num.22. & 23 & 24.) fieri potuisse, vt editam à quopiam veram pro- (d Ioan.11. 41.) phetiam alius audiens, antequam aliis ea innotesceret, vulgaret, ac se pro vero propheta vendi- B tans, induceret ad alienos colendos deos; aut vt eiusmodi prophetiam à dæmone, vel Angelo sumptam, in dictum prauum finem referret; siue notitiam ab altero illorum, comparatam naturali eorumdem perspicaciore lumine, quæ minùs peritis prophetia videretur; licèt quandoque falli contingat, causarum naturalium ordine impedito, aut voluntatibus immutatis, à quibus euenta prædicta pendent: propriè verò prophetiam esse de re, quæ naturaliter sciri seu præcognosci non possit. Idem iudico de somnia vidente, vt verus censeri propheta possit, aut falsus, illis modis, quos dixi, nec simpliciter de solo falso hîc intelligatur, vt Marzilla tamen contendit; cùm de propheticis veris ac diuinis somniis testentur C Scripturæ cum eorumdem interpretatione: ac tanquam vera species diuinationis vna numeretur per somnium, vt alibi docui. In libri prioris cap.12. [e] Deus ipse dicit; *Si quis fuerit inter vos pro-* (e v.6.) *pheta Domini, in visione apparebo ei, vel per somnium loquar ad illum*; & pollicetur apud Ioëlem [f], quem (f c.2.28.) Petrus [g] citauit, inter dona Spiritus sancti quòd (g Actuum 2.17.) senes somnia somniarent, iuuenes visiones viderent. De signis, portentis, admirandis operibus quæ similia sint miraculis, quin opera præsertim dæmonum fieri queant, ambigendum non est: concedítque Iustinus [h], aliúsve de Apollonio (h q.24 ad orthod.) Tyanæo; & in vniuersum Augustinus [i], atque (i 3.de doct. Christ.c 7. & 5 & l.93. quæst. q.79.) Aquinas [k]. (k 1.p.q.114. a 4.)

Aut qui somnium vidisse se dicat] Cum partiD cipio & verbo eiusdem thematis in editionibus aliis (*aut somnium somnians*, חֹלֵם חֲלוֹם או *o cholem chalom*, או חֹלֵם חֶלְמָא *o cholem chelma*: ἢ ἐνυπνιαζόμενος ἐνύπνιον. Vbi obiter nota, videri Gallos suam (Ou, *Gallorum vade.*) illam coniunctionem (*ou*) quæ (*vel*, siue *aut*) significat, ex Hebræa או *o*, quod posset etiam *ou* proferri ablato puncto, vel mutato, mutuatos. Itali verò Hispanique ad idem significandum dicunt *ò*. Deinde qui se dicat vidisse somnium posse verè dicere, & verus propheta esse, vt antè dixi, nec quia dicere dicatur, propterea censendum non verè dicere. Postremò, quamuis videndi verbum visionibus tribuatur à Ioële, ac Petro citatis: & somniandi somniis; aliæ autem quoque editiones hîc habeant somnium somniantem; nihilominus ab E Interprete potuisse iungi somnio verbum videndi. Nam conuertitur aliquando nomen visionis cum omni prophetia, sicut quiuis propheta cum vidente [l]: etiamsi propriè vt distincta species con- (l 1.Reg 9. 8.) ueniat plerumque visio vigilantibus, vel mentem (*Visio & somnium.*) moueat ac illustret imaginibus, vel oculis eas obiiciat: somnium sit quando dormienti ostenduntur futurorum euentus siue id fiat per imagines, siue per internam solam locutionem illustrationémve: & excellentiorem prophetiæ modum sentiat Aquinas [m] esse per visionem, quam per (m 2.2.q. 174 a 4) somnium secundùm se; contrà verò, quando in

somnio

somnio absque vlla visione imaginaria loquitur Deus, futura manifestans. Neque tamen absolutè propheta habetur, qui semel iterúmve illustratur in somniis, vel interno sermone; vel specie obiecta, præsertim si non intelligat quid obiatæ portendant species, vt Pharao, Nabuchodonosor, Caiphas. Sed nec si intelligat continuò id nomen meretur, maximè si de suis dumtaxat, non de communibus rationibus admoneatur. Lege quæ scripsi in commentario libri Actuum Apostolorum.[a], & libri Numerorum[b]; atque alios ibidem, & præterea in Ioëlem[c]. Legit porrò Augustinus[d] (*seu somniator somnians*) Tertullianus[e] (*somnium somnians.*)

a in c.2.v.17. b in c.12.6. c in c.2.28. d q 19. e Scorp.c.2.

Et prædixerit signum atque portentum.] Habent editiones aliæ (*& dederit tibi*, אֵלֶיךָ *elecha*, וְנָתַן *venathan*, לְךָ וְהֵיתֵן *veitthen lach*, καὶ δῷ σοι: pro (*atque*) vtuntur particula (*vel*, או *o*, ἢ) quæ tamen interdum non disiungit; sed coniunctionis habet vsum. Dare signum aut portentum plus est quàm prædicere. Prophetia de Scripturæ interpretatione, de diuina laude, de patratione miraculi dicitur, denique quia propheta hæc omnia præstabat, & eius etiam vita sanctior solebat esse; prophetia ei tribuitur, qui ad prophetæ similitudinem aut loquatur, aut operetur, aut viuat. Corpus Elisæi mortuum scribitur prophetasse[f]; & ossa Ioseph post mortem[g]; non quòd humanam vocem ediderint, sed quoniam cùm sunt contrectata, cognitum est verè fuisse prophetam. Quod hîc sequitur indicat prædictionem verbis expressam: licèt simul possit intelligi res aliqua seu factum, quemadmodum contigit in Esaia, Osea, Ezechiele, & similibus, quibus imperata sunt quædam prodigij, portentiuo similia. De signo & portento, pro quo Tertullianus[h] legit ostentum, lege cap.4.[i] & 7.[k] Signum sumi vult Abulensis hoc loco id quod significet prophetam dicere veritatem, & à Deo dicere, non sit valdè mirabile, nec prædictio magni boni malive; aut de re quæ citò veniat, & immediatè monstretur: portentum de re valdè mirabili; vel longè pòst futura, quasi portentum dicatur à procul tendendo.

f Eccl.48. 14. 4.Reg. 13.21. g c.49.18. Signum & portentum. h in Scorp. c.2. i v.34. k v.19.

Et euenerit quod locutus est.] Breuiùs, quàm in reliquis editionibus (*& euenerit signum, vel portentum, quod locutus est ad te.*) Veritas prædictionis ex euentu cognoscitur generaliter loquendo, vt etiam asseritur cap.18.[l] libri nostri, & in Ieremiæ c.28.[m] Requiritur præterea ad hoc vt fides habeatur prædicenti, siátque quod proponit; ne id aduersetur propositis à Deo, & doctrinæ ipsius, aut voluntati iam certò perspectæ. Talis apud Ieremiam Hananias, cuius etiam prædictio fuit falsa; nec solùm fide indignus erat, quia inducebat ad malum. Illa quæ à diuinantibus non secundùm Deum dicuntur, si acciderint quæ dicunt, non accipienda sic, ait Rabanus, & Glossa ex eodem, vt fiant, quæ præcipiuntur ab eis, quæ coluntur ab eis. Chrysostomus[n] extendit huius loci præceptum ad eum qui etiam faciat miracula, post quæ idololatriam suadeat, quoniam amantis est, etsi exanimes ad vitam reuocent qui conantur ab amato distrahere, nequaquam ab amato deficere. Instrui Theodoretus[o] nos ait, non attendendum signis, quando is qui dedit illa, contraria pietati docet. Immò Paulus[p] anathema imprecatur sibimetipsi, & coapostolis, aut Angelo de cælo euangelizanti præterquam quod euangelizauerat. Vbi hypothesis est rei impossibilis, quoniam Angelus bonus confirmatus est in gratia;

l v.22. m v.9. n ora.6.cōt. Iud. seu ho. 39. ad pop. vlt. edit. o q.12. p Gal.1.8. 9.

A

Deúsque falsum nuncium mittere non potest: & illud (*præter*) significat non quod sit diuersum, sed aduersum, & contrarium, etiamsi minimum videatur, vel indirectè dumtaxat aduersetur. Similis hyperbole in pluribus verbis 1. epistolæ ad Corinthios cap.13.[a] *Si linguis hominum loquar & Angelorum*, &c. quibus caritatis excellentia commẽdatur: & in epistola ad Romanos c.8.[b] cùm certũ se Apostolus asserit quod neque Angeli, neque principatus, neque virtutes possint ipsum separare à caritate Dei; horum enim potius est ad amorem Dei incitare. Idem iudicari potest de prædictione cui respondeat euentus circa rem cuius naturaliter haberi notitia nequeat; quamuis enim

a v. 1. & seqq. b v.38.

B

eueniret eam tradi à prauo propheta suadente contraria pietati, credi ei non debet, vt ea Theodoreto retuli.

Et dixerit tibi.] Editiones aliæ tantùm (*dicendo, aut dicens.*)

Eamus, & sequamur deos alienos quos ignoras, & seruiamus eis.] Hebraicè (*eamus post deos alienos, quos non nouistis, & seruiamus eis*) Chaldaicè (*post idola populorum*) Græcè, *eamus & seruiamus diis alienis, quos non nouistis*, πορευθῶμεν καὶ λατρεύσωμεν θεοῖς ἑτέροις οὓς οὐκ οἴδατε. Apud Tertullianum[c] (*eamus & seruiamus deis aliis quos non scitis.*) Temeritas ac stultitia est, adorare quod nescias[d]. Deo derelicto qui se tot modis ac tam admirandis esse verum Deum demonstrauit, & conuicit. Maledictio in-

c Scorp.c.2. d Ioan.4. 22.

C

dicitur cap.11.[e] ambulantibus post deos alienos quos ignorant, & recedentibus de via sibi ostensa, nec obedientibus mandatis Domini Dei sui. Idem repetitur inferiùs[f] isto capite de diis alienis quos ignorabant ipsi & patres eorum, & cap. 28.[g] & c.32.[h]

e v.28. f v.6.13. g v.64. h v.17.

Non audies verba prophetæ illius aut somniatoris.] Græcè (*non audietis*, οὐκ ἀκούσεσθε) id est, non exaudietis, non credetis, non acquiescetis, non recipietis, quod vltimum significat Chaldæum verbum תְקַבֵּל *thekabbel.*) Pro somniatore habent editiones aliæ somniantem somnium, sicut & versu primo: atque ita etiam legit[i] Cyprianus post Tertullianum[k]; & versu 5. fictor somniorum appellatur; vbi tamen in aliis editionibus nullum

Somniator & somnium. i epist.40. k supra.

D

discrimen est. Cùm autem ibidem interficiendus dicatur non minùs propheta quàm fictor somniorum, siue somnians somnium, somniatórve, sequitur vtrumque in malam partem sumi. Et quia prophetam hîc de vero sumi dictum est, idem affirmari de alio debet, quòd etiam non sit fictor, nec falsus somniator, nisi quatenus quod verè somniat refert in malum finem ac deceptionem; quemadmodum & verus propheta veráque prophetans. Malè sonat nomen somniatoris apud Ieremiam[l], cum nominibus prophetæ, & diuini, & augoris, & malefici; quos vetat audire: & apud Zachariam[m], qui eum diuino coniungit: & apud fratres Ioseph cognominantes eum somniatorem[n]; licèt probus esset, veráque, sed illis ingrata,

l c.27.9. m c.10.2. n Gen 37. 19.

E

somniaret. Vidimus in Leuitico[o] damnari obseruationem somniorum. Isidorus[p] post Gregorium[q], sex modos somniorum tradit, multáque de toto isto argumento Augustinus in proprio libro de diuinatione per somnium, necnon in opere de Dei[r] ciuitate, & alibi, aliíque quos in Leuitici commentario commemoraui, vbi ex Rabano quoque dixi de sex illis modis. Isidorus autem de immisso somnio à dæmonibus loquens, monet quandoque non aliter euenire quàm ostenditur; & vt in multis fallant, interdum & vera pronunciare: sed quamuis ita accidat, contemnendum, nè

o c 19.26. p 3.senten. c 6. q 1 mor.c. 18 & 4.dialog c 48. r l.22.c.22.

forte

fortè de illusione procedat: recolendo testimonium scripturæ dicentis; *si dixerint vobis, & ita euenerit, non credatis*. Verus propheta credens falso prophetæ interfectus est à leone [a]: quod & plerisque sæpe numero contingit, qui vel ad superstitiosa recurrunt, vel tentationi obediunt, vt insinuat Chrysostomus [b], argumentans si talia monita Iudæis data sunt, multo magis nos ad maiorem sapientiam inuitari, quibus resurrectionis ostium apertum est, præceptúmque ne in rebus præsentibus figamus amorem, sed spes omnes ad vitam futuram transferamus. Hinc præterea colligit [c], quamuis arte dæmonum morbi curentur nonnumquam, ob lucellum breuis temporis periculum æternarum pœnarum subeundum nō esse; immò nec si mortuus eo modo suscitetur, leprosus mundetur, debilis sanetur, signo autem edito quispiam *χειλαγωγεῖται εἰς ἀσέβειαν*, *inducitur ad impietatem. Ne propter signi euentum*, inquit, *obedias*, *μὴ πεισθῇς διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ σημείου*. Non omni spiritui credendum, sed probandi spiritus an ex Deo sint [d], attendendúmque à falsis prophetis [e]: in his quæ fide creduntur, ac longo temporum firmata consensu sunt, passimque & publicè recepta, inanis excusatio est, qua quis à falsis se deceptum causetur prophetis: sed hi quibus illi prophetant, erunt proiecti præ fame & gladio, &c. [f] Vincentius [g] Lyrinensis de Tertulliano scribens, quòd magna fuerit post mutatam sententiam, in Ecclesia tentatio; ait quòd contra Mosis præceptum exurgentes in Ecclesia nouellas Montani furias, C & insana illa insanarum mulierum nouitij dogmatis somnia, veras prophetias asseuerando, meruit vt de se quoque & scripturis suis Ecclesiæ Dei diceretur: *si surrexerit in medio tui propheta*, &c. *non audies verba prophetæ illius, quia tentat vos Dominus Deus vester, vtrùm diligatis eum, an non*. Tum infert de Origene, Tertulliano, ac similibus. *His igitur tot ac tantis, cæterisque eiusmodi ecclesiasticorum exemplorum molibus euidenter aduertere, & secundum Deuteronomij leges, luce clariùs intelligere debemus; quòd si quando aliquis Ecclesiasticus magister à fide aberrauerit, ad tentationem id nostram fieri prouidentia diuina patiatur, vtrùm diligamus Deum, an non, in toto corde, & in tota anima nostra.* Eadem ratione [h] Cardinalis Hosius perdoctus, ac admo- D dum pius, coniungens prioribus Cyprianum errantem circa hæreticorum anabaptismum, colligit non credendum vni alicui, quātalibet doctrina, & eloquentia polleat, quantacumque etiam sanctitate, & auctoritate sit præditus, contra cōmunem totius Ecclesiæ sensum & consensum aliquid adferenti, etiamsi quamplurima diuinæ legis oracula proferat; etiamsi nihil nisi scripturas, nisi verbum Dei, nisi Euangelium crepet, &c. & quidquid ab aliquo contra omnes nouum & inauditum ante hac adferri senserit quis, non ad religionem, sed ad sui potiùs tentationem id intelligat pertinere, sibique dictum illud existimet; *si surrexerit in medio tui prophetes, & prædixerit signū* E *atque portentum, & venerit quod locutus est, & dixerit tibi; Eamus, & sequamur deos alienos*, hoc est, extraneas quasdam opiniones; quæ ab Ecclesiæ traditione sunt alienæ (quas propterea deos vocat Propheta, quòd haud aliter eas colunt & obseruant hæretici, quàm suos deos Ethnici) *non audies verba prophetæ illius*, &c. Lege quoque Michaelē [i] Medinam. Similis doctrina de semper æmulanda consuetudine Ecclesiæ, ac præferenda cuiuscumque doctoria auctoritati etiam vel Augustini, vel Hieronymi, quam tradit Aquinas [k]. Cui doctri-

A næ conformaturum se nunc non dubito circa immaculatam conceptionem B. Virginis ab originali peccato præseruatæ, si adeo generalem consensum in Ecclesia cerneret, atque celebrari hac de re festum ab illa: adeo enim probat sanctificatam antequam nasceretur ex vtero, quia celebrat Ecclesia ipsius natiuitatem [a]: & propterea immunem factam ab omni actuali etiam veniali, quia in Filij dedecus redundasset, si aliquod peccatum commisisset [b]; quod sanè dedecus longè maius ex originali sequitur contracto, à quo eam Filius potuit sine dubio præseruare. Cyrillus [c] Alexandrinus adeò turpe ait esse crimen diuinationis mendacis, studiumque vaticiniorum *ψευδομαντείαν καὶ τὸ σπουδάζειν χρησμῳδεῖν*: vt mirandum sit B ab iis Deum, quandoque veri quidpiam sincere enunciari, hócque ipso veluti tentamento, eorum qui se diuino cultui mancipauere, fidei firmitate explorare.

Quia tentat vos Dominus Deus vester.] In Sixtinis Græcis, *Dominus Deus tuus vos*, *σὺ ὑμᾶς*. Explanantes [d] Iacobum præcipuè, præter aliorum librorum commentaria, docuimus quo pacto ille neminem tentare dicatur à Iacobo; hic autem, & alibi tentare. Abulensis [e] disputat ea de re hoc loco; definiens quòd non tentat per se directéque ad malum, immittendo videlicet desiderium rei venereæ illicitæ, iræ immoderatæ, furti, mendacij, &c. quod Iacobus ait Deum esse intentatorem malorum, nosmet verò ipsos à concupiscentia C nostra tentari, ad quod etiam conducunt obiecta externa, & dæmonum hominúmque instigationes: quamuis tentet pœnis & vexationibus, vnde captant homines peccandi occasionem, vt euadant; quemadmodum si ab alio inferantur, fit vt odium in eum concipiant, maledicant, &c. immò & illi ipsi qui infligunt, intendere possunt alienum peccatum, quod non potest Deus; dæmones autem intendunt semper, & quidam etiam peruersi homines nonnumquam. Sed quando inflictio pœnæ siue à Deo, siue ab homine, iusta est, atque ob demeritum, tentatio propriè vocanda non est; etiamsi, inquit, impatienter quis ferat, alteriúsve peccati ansam arripiat. Magis propriè nomen sortitur tentationis, cùm Deus directè afficit D aliquem aliqua pœna, vt ad perfectiorem virtutem promoueat, vel celebriorem apud alios faciat. Videtur Moses loqui de permissione prauæ suasionis, propter finem modò dictum; si fortè tunc aliquod populi grauius peccatum non, id demereretur in pœnā: ex qua pœna propter peccatum illata, si nempe populus illud habebat, simul innotesceret, non diligi Deum à populo, & an per eam occasionem resipiscens, ad eius amorem conuerteretur, abominans idola; vel obstinato animo horum cultum amplecteretur. Tale illud in c. 2. [f] libri Iudicum, vbi Deus iratus peccatis populi, negat se deleturum gentes, vt in iis experiretur, vtrùm custodirent viam Domini, id est, E vnde secuturum erat vt id cognosceretur. Lege Ambrosium [g], Augustinum [h], Theodoretum [i] de tentato Abrahām à Deo: ex quibus Augustinus [k] aliam tractans quæstionem, interpretatur Deum tentare, quoniam tentari sinit. Item [l] quod secundùm tentationem quæ decipit, neminem tentat, sed secundùm eam quæ probat. Vrget porrò præsentem locum Cyprianus [m] vt persuadeat non murmurandum in aduersis, sed patienter & fortiter quidquid acciderit sustinendum.

Vt palam fiat.] Vt palàm fiat vel Deo, vel populo, vel aliis. Hebraicè, & Chaldaicè (*ad sciendum*,

a 3. Reg. 13. 21. & seqq.
b orat. 6. cont. Iud.
c orat. 1.
d 1. Ioan. 4. 1.
e Matth. 7. 15.
f Ier. 14. 16.
g contra hæreses c. 24.
h de fide & symb. c. 19.
i de recta in Deum f. c. 8.
k 2. 2. q. 10. a. 12.

a 3. p. q. 27. a. 1. sed contra.
b a. 4.
c hom. 14. de fest. Paschal.
d in c. 1.
e q. 8.
f v. 20. & seqq.
g 1. de Abr. c. 8.
h q. 57. in Gen. & 16. de ciu. c. 32.
i q. 72. in Gen.
k l. 83. qq. q. 7?.
l tract. 43 in Ioan. m d
m tralit.? & de exhort. martyr. c. 9. & 3 ad Quirinum c. 15.

dum, לְדַעַת *ladahhath*. לָדַעַת *lomaddahh*.) Quod capi potest, vt sciatur: & vt sciat ipse, aut vt sciant alij; & quidem priore modo, vt scire faciat alios, cùm nihil eum lateat. Eadem æquiuocatio Græci textus (*τὸ εἰδέναι*, *ad sciendum.*) Hugo cum Glossa, quæ est Augustini [a]; vertens è Græco (*tentat vos scire*, declarat tentando vos facit scire) sed, vt dixi, non est restricta significatio Græcæ phrasis. Rickelius legit ac exponit, (*vt palàm sciat*) id est, ab aliis euidenter sciri faciat. In Tertulliano [b] est (*vt sciat.*) Augustinus crebrò citans hunc locum, legit (*vt sciat*) nimirum Deus; Cyprianus quoque paulò ante citatus, & Gregorius [c]. Primus [d] declarans eo modo, quem dixi, confirmánsque vulgaribus exemplis, quibus dicimus diem lætum, quòd lætos faciat, frigus pigrum, quòd pigros; & addens innumerabilia huiusmodi siue in consuetudine loquendi, siue in sermone doctorum, siue in Scripturis sanctis reperiri, scribit, quòd id hæretici non intelligentes qui veteri testamento aduersantur, velut ignorantiæ vitio notandum putant eum de quo dicitur (*tentat vos Dominus Deus vester*) quasi in Euangelio [e] de Domino scriptum non sit, *hoc autem dicebat tentans eum; nam ipse sciebat quid esset facturus.* Si enim nouerat cor eius quem tentabat, quid est, inquit, quod voluit videri tentando? Sed profectò illud factum est, vt ipse sibi notus fieret qui tentabatur, suámque desperationem condemnaret saturatis turbis de pane Domini, qui eas non habere quod ederent, existimauerat. Profert [f] exempla alia, de fossa cæca, non quæ oculos perdidit, sed quia latendo non videntes, cadere facit: de tristibus lupinis [g], hoc est, amaris, non quia ipsi sint tristes, quia gustanti contristant, hoc est, tristes faciunt. Tum concludit, quòd qui in talibus quæstionibus cognoscendis laborant, in soluendis talibus quæstionibus non laborant. Gregorius [h] vsitata sacri eloquij locutione videre Dei dici docet, videre nos facere; sicut isto viro Dominus dicit; *nunc* [i] *cognoui quòd timeas Deum:* & Israëlitæ præmonentur; *tentat vos Dominus Deus vester, vt sciat si diligatis eum*, id est, vt scire vos faciat. Tentata quippe Dei est, inquit, magnis nos iussionibus interrogare: scire quoque eius, est nostram obedientiam nosse nos facere. Translatio nostra hoc loco vitauit difficultatem (*vt palàm fiat*) quod aliter quàm de Deo sumi potest, qui scientiam acquirat.

a q.59.
b Scorp. c.2.
c 19. mor. c. 5 vel 7. & l. 22. c. 5.
d 1 de serm. Dñi in monte c. 6.
e Ioan. 6. 6.
f tract. 43. in Ioan.
g Virg. 1. Georg.
h 19 moral. c. 5. vel 7. *Videre Dei quid.*
i Gen. 22. 12. *Tentare Dei quid. Scire eius quid.*

Vtrùm diligatis eum, an non.] Vltimæ duæ dictiones appositæ sunt ab Interprete; is autem omisit (*Dominum Deum vestrum.*) Cognitio ista secundùm eos qui legunt priore membro (*vt sciat*) spectat ad Deum, explicatúrque, vt dixi, ab iisdem, quia scire facit vel alios, vel ipsosmet quos tentata dicitur. Neutri tamen omnino certam habere scientiam possunt & indubitatam, nisi per reuelationem, sed probabilem opinionem, quòd quis diligat Deum, quando constans est in tentatione siue tribulatione: per quam opinionem dicatur palàm fieri, vel quis euidenter scire, hoc est, euidentia tanta, quanta moraliter haberi solet ac potest, intra tamen terminos opinionis, quæ non excludit omnem dubietatem. Certè alium de alio certitudinem exactâ habere nullus docuit, licèt Catharinus existimauerit talem posse iustum habere de suamet iustitia, quæ omnem dubitationem excludat; quod alibi confutaui. Profectò si qua ratio suadet nos Deo gratos & amore illius dignos, quod sciri negat Sapiens [k]; maximè tolerantia voluntaria tribulationum, & resistentia in tentationibus. *Qui non tentatur* A *quid* [a] *scit? virtus in infirmitate perficitur* [b].

k Eccl. 9. 1.
a Eccl. 34. 9. 11.
b 2. Cor. 12. 9.

In toto corde, & in tota anima vestra.] Idem est cum præpositione (*ex*) & pronomen assignant editiones aliæ cordi, non tantùm animæ. Cyprianus [c] legit (*si diligitis Dominum Deum vestrum ex toto corde vestro, & ex tota anima vestra, & ex tota virtute vestra*) addens quinque postremas dictiones, seu transcribens ex alio loco eiusdem libri nostri [d], vbi est fortitudo, & apud Euangelistas virtus [e] & vires [f]: quod satis eo loco declarauimus, vt & cap. 11. [g] Tertullianus legit (*vt sciat si ex toto corde vestro, & ex tota anima vestra timeatis Deum.*)

c de exhor. marty. c. 8.
d c. 6. 5.
e Marci 12. 30.
f Lucæ 10. 27.
g v. 13.

B

Vers. 4.] Dominum Deum vestrum sequimini, & ipsum timete, & mandata illius custodite, & audite vocem eius: ipsi seruietis, & ipsi adhærebitis.

Paraphr.

ET quidem semper, & verò tum præcipuè, Dominum ac Deum verum firmiter, & immobiliter colendum affirmat, cum timore mandatorum, & nominatim ceremonialium diligenti custodia, religiosa obedientia, diligenti perpetuóque obsequio, cùm existet qui quouis quantumlibet specioso prætextu sanctitatis, prophetiæ, mirandorum operum, persuadere conetur apostasiam, atque falsorum deorum cultum. C Sequi Dominum, colere est, ac pro Deo & Domino habere, exequíque affirmatiua præcepta; timere, nihil aduersùs negatiua committere, mandata custodire, quæ dicti vtriusque generis sunt magni facere velut pretiosum thesaurum & saluti pernecessarium medium, audire vocem, obedire simpliciter, vbi vel de nuda constiterit Dei voluntate, quamuis nulla proponeretur violantibus pœna: ipsi seruire seruitutis proprio modo qui est latria, re, opere, facto; ipsi adhærere intimo cordis affectu, & proposito constantissimo numquam se ab eo auellendi. Ad hunc ferè modum ista declarat Abulensis: licèt Hugo seruitutem assignet caritati, fidei adhæsionem. Alij [h] in verbo (*sequimini*) bonam seu iustam viuendi rationem vniuersè agno- D scunt, quam timor comprehendat; qui consistat in custodia mandatorum quantum ad executionem: in Dei audienda voce, omnia eius verba sano intellectu percipiendo: in seruitute per humilitatem cùm quis omnia illa fecerit: adhærere per perseuerantiam. In primo quibusdam [i] placet indicari initium boni operis; in secundo continuationem; in tertio perseuerantiam vsque ad coronam: in quarto lumen fidei & consensum: in quinto spem retributionis: in vltimo vinculum caritatis.

Sequi & timere Dominum, audita eius custodire: vocẽ illius audire: ipsi seruire & adhærere quid.
h Seraph. Cappen. hoc loco.
i Marzillæ.

Dominum Deum vestrum sequimini.] Hebraicè, Græcéque (*post Dominum Deum vestrum ambulate*) apud Tertullianum [k] (*post Deum vestrum abitu*) Chaldaicè (*post timorem Domini Dei vestri.*) E Gloria magna est sequi Dominum [l]; & ad hoc sæpe Christus inuitauit [m]: discipulíque narrantur eum secuti [n]. Celebre illud veius de septem sapientibus, & ab Ambrosio [o] commendatum apophthegma, ἕπου θεῷ, *sequere Deum*, quod facto, ait ille, præuenit Abraham, & secutus Deum exiuit de terra sua [p], vbi scilicet vigebat idololatria.

k Scorpiaci c. 2.
l Eccl. 23. 38.
m *Explanatio.* in Matth. 8. 22. c. 9. 9. c. 16. 24. c. 19. 21. Marci 2. 14. c. 8. 34. c. 10. 21. Lucæ 5. 27. c. 7. 23. 59. c. 18. 22. Ioan. 1. 43. c. 21. 19.
n ibid. & alibi.
o lib. 1. de Abraham. c. 2.
p Gen. 12. 1.

Et ipsum timete.] Timor quidem, si filialis sit, non est sine amore, totúmque etiam Dei cultum includere solet: tamen cùm de amore antea mentio

præcesse

præcesserit, vt per se diuersus nunc sumi videtur cum omni amplitudine sua. Tertullianus [a] distinguens duo præcepta diligendi Deum, & timendi; ait illo diligendum Deum vt patrem pie, patrem nempe clementia, potestate blanda, qui malit misericordiam, quàm sacrificium, pœnitentiámque peccatoris, quàm mortem: isto timendum vt dominum necessariè, & quidem Dominum disciplina, potestate seuera, quia nolit peccatum, & peccatores sui iam non pœnitentes: legem vtrumque definire, aliud obsecratori proponendo, aliud exorbitatori.

a 1. cont. Marcion. c. 13.

Et mandata illius custodite.] Idem significant præcepta quæ legunt alij. Hoc exigit amor ac timor Dei. Nam *qui diligit, Dei mandata seruat* [b]: *qui timet, in mandatis eius cupit nimis* [c], *& ambulat in viis illius* [d]. Absunt autem ista à Sixtinis Græcis Bibliis.

b Ioan. 14. 15. c ps. 111. 1. d ps. 127. 1.

Et audite vocem eius] Verbum eius ponit Paraphrastes Chaldæus מימרה *memereh.* Hoc est in auditu auris obedite [e]: nec audiendo obdurare cor [f], sed exaudire, audiáque opere præstare.

e ps. 17. 45. f ps. 94. 8. Hebr. 3. 8. 15. c. 4. 7. 13.

Ipsi seruietis.] Verbum Græcum est δουλεύσετε magis generale, quàm λατρεύσετε: quod secundum soli Deo attribui solet vsu saltem scriptorum Ecclesiasticorum ac Theologorum: qui δουλεύειν & δουλείαν sanctis assignant, aliud illud verbum, & nomen λατρείας proprium Dei esse volunt. Desunt verò hæc in codicibus Græcis emendatis.

Et ipsi adhærebitis.] Eodem modo in cap. 10. [g] & 11. [h] vbi est verbum Græcum κολλᾶσθαι & προσκολλᾶσθαι, *glutinari*, & *agglutinari*. Lege ibidem dicta, & de conglutinandi verbo in c. 10. [i] Hoc loco est (προστεθήσεσθε) quod Tertullianus [k] transtulit (*adiiciemini*) propriè ioata vim eiusdem: potséque adhuc reddi (*apponemini*) & quidem meliùs. In libris Græcis aliis pro αὐτῷ ante verbum, est πρὸς αὐτόν.

g v. 20. h v. 22. i v. 15. k in Scorp. c. 2.

Vers. 5.] Propheta autem ille, aut fictor somniorum, interficietur: quia locutus est vt vos auerteret à Domino Deo vestro, qui eduxit vos de Terra Ægypti, & redemit vos de domo seruitutis: vt errare te faceret de via, quam tibi præcepit Dominus Deus tuus: & auferes malum de medio tui.

Paraphr. VT executioni mandari possint quæ modò dicta sunt de Deo sequendo, obediendo, adhærendo; docet amputandum impedimentum prophetæ aut somniatoris, quantumuis à Deo permissi sint ad tentationem; qui hoc dissuadeant; suadeant verò falsam religionem, cultúmque falsorum deorum: nec vereantur id facere, non ignorantes (de medio enim Hebræi populi existere dictum est) tot ac tam magnis beneficiis deuinxisse & obligasse verum Deum sibi Hebræos; præsertim de durissima Ægyptiaca seruitute liberando & redimendo. Immo ipsamet Dei permissio de qua dictum est, huc etiam spectat, vt palàm fiat an eum vt par est diligentes, de medio tollant illos qui retrahere nitantur ab hac dilectione. Videtur Abulensis falsitatem prophetiæ atque somnij hîc agnoscere, dicentium se vidisse audisséve in vigilia, aut per somnium aliquid à Deo recepisse: quoniam alioqui non incitarent ad colendum deos gentium; nec potest verus propheta veritatem cum falsitate proferre. Marsilia verum prophetam admittit, sed mendacem somniatorem. Vterque vera prophetasse ac somniasse potest: sed in peruersum finem hæc Dei dona detorsisse; quemadmodum nuper docui. Nec video quid intersit inter ambos: & ratio cur interfici debeant hîc affertur, quia conati sunt auertere à Domino, & à via quam præceperat: non propterea quòd illorum prophetia vel somnium falsa fuerint. Rabanus quæ toto capitulo aguntur contra idololatras ait esse maximè contra hæreticos, qui præcidendi sint non secus quàm oculus, manus, pes scandalizans. Tertullianus [a], locum hunc integrum profert, vt probet idololatriam vitandam vsque adeò vt idololatras interfici, & loca exterminari Deus iusserit: videlicet qui idololatræ euaserint per apostasiam: qualis de quo hîc scribitur: vel si Deus peculiariter imperasset, vt de terra Chanaan quam dederat Hebræis in possessionem. Ibidem verò docet ad officium hæreticos compelli non inlici dignum esse: duritiam vincendam, non suadendam. Eodem vsi testimonio aduersùs schismaticos Cyprianum [b], pridem antè monui. Argumentatur hinc præterea [c], & exemplo Mathathiæ, qui interfecit, memor huius præcepti, eum qui ad aram sacrificaturus accesserat [d]; si ante aduentum Christi circa Deum colendum, & idola spernenda hæc præcepta seruata sunt; quanto magis post aduentum Christi seruanda esse, quando ille veniens non verbis tantùm nos hortatus sit, sed & factis, post omnes iniurias & contumelias, passus quoque & crucifixus, &c. Valent quæ hîc habentur & in sequentibus pro iusta hæreticorum etiam per mortem punitione. Qua de re alibi.

a in Scorp. c. 2. b Epist. 52. c de exhort. martyr. c. 5. d 1. Mach. 2.

Explanatio. *Propheta autem ille.*] Prophetes dicebatur versu primo, & legit adhuc ita hunc locum Tertullianus [e].

e Scorp. ad c. 2.

Aut fictor somniorum.] Versu eodem primo (*aut qui somnium vidisse se dicat*) & versu 3. vocatur somniator: cum tamen iuxta cæteras editiones verti debeat somnium somnians. Tertullianus [f] somnium somniantem, & somniatorem. Quamuis porrò somniator, fictórque somniorum male sonent, falsaque & conficta somnia proferentem insinuent, nihilominus retinendo fictoris vocabulum (quod etiam in bonam partem circa res alias accipi potest [g]) is qui verum ac diuinum quoque somnium refert ad fallendum fictoris meretur nomen, quia fingit ad hoc immissum, ad quod nullo modo est, ac ne immitti quidem potuit.

f ibid. g Es. 29. 16. c. 45. 9. c. 64. 8.

Interficietur.] Valet id etiam Chaldæum יתקטל *ithketel*: sed יומת *iumath*, & ἀποθανεῖται *morietur*, vt legit etiam Tertullianus [h]. Iudicis interuentu sententiáque tales interfici, non auctoritate oportebat priuata; quod inferiùs adhuc magis patebit. *Si corporis cædes cæde mutua restituitur, quanto magis*, ait Procopius, *id faciendum est, si quis animum corpore, seruatoris testimonio præstantiorem, interficiat?* Subdit nullam dæmonibus habendam fidem, etsi vera aliquando dixerint: quia non ob veritatem dicunt, sed vt mendacia commisceant, & decreta diuina ea ipsa sacra Scriptura accuratissimè licet cognoscere: & Christus [i], ac Paulus [k] non sinebant ea loqui, quamuis elogia ipsorum proferrent: quoniam hæc à rudibus discerni non possunt.

h in Scorp. c. 2. i Marc. 1. 34. Luc. 4. 41. k Act. 16. 18.

Quia locutus est vt vos auerteret à Domino Deo vestro.] Hebraicè auersionem, siue defectionem, siue

siue præuaricationem, siue rebellionem contra A Dominum Deum vestrum סָרָה *sarah*, סטיא *satia*, Græcè πλανῆσαί σε, *vt errare faceret te.* Inter mutuò sumptas à Græcis voces planus est priore correpta a πλάνος, quam [a] Gellius inter musitatas numerat, quibus vsus sit Laberius Mimus: licèt vsurparit præterea Cicero [b], Horatius [c], Plinius [d], Tertullianus [e], alij, pro impostore insigni versutia prædito; qualis Planus nomine fertur apud citatum Horatium, vt Acron sentit; sed alij adiectiuum aiunt nomen esse, qui vt veheretur vehiculo, crus fregisse fingebat, sed cùm postea verè fregisset, reuehique rogaret, non est ei creditum; pro sycophanta, pro scurra, pro errone, & vago, pro præstigiatore, seu pro eo qui B spectantibus imponendi artem profitetur, vt apud Alexandriam Cephisodoros, Pantaleon, Matreas [f], aliique apud alios. Inde non adeò Latinum implanandi verbum, & nomen implanatoris quo Cyprianus vtitur, alioquin non inelegans, non solùm Interpres seu editio Latina Biblica [g]. Lege Rhodiginum [h], auctorem thesauri Græci, sed apud Lælium [i] Bisciolam nostrum, quem postremò consului, longè plura. Rectè auertere redditum hîc ab Interprete: quia πλανᾶν est errare, ac aberrare facere. Vertit Tertullianus [k] *ad seducendum*, retenta proprietate verbi eiusdem Græci: seducere namque est seorsim ducere. Inscriptione ἀπλανῶς gloriatur Montmoranciorum in Gallia nobilissima, vetustissima; & C in Catholicis familiis, ob fidem constanter & ἀπλανῶς retentam, nulli secunda; cui familiæ iam inde à puero plurimum debere me animo gratissimo præ me fero, & palàm profiteor.

a l.16.c.7.
b pro Cluent.
c l.ep.17.
d l. 35. 10.
e l. contr. Marc. c.6.
f Athen. l. 1. c.14. & l.4. c.14.
g Eccl. 12.c.34.15.
h l. c.7.
i tom. 1. subsec. 9.
horal. l.18.c. 12.
k Scorp.c. 1.

Qui eduxit vos de terra Ægypti.] Græcè (σε, te) subinde commutantur numeri. Hoc autem beneficium, vt pluries annotaui, sæpissimè repetitur: nunc valdè opportunè: quoniam indignum est sinere se seduci, aberraréque à Deo, qui eduxerit tam benignè, cúmque potentia tanta de grauissima longissimáque captiuitate.

Et redemit vos de domo seruitutis.] In textu Græco est etiam singulariter (σε, te) immò etiam in Hebræo & Chaldæo; qui plurali numero vtebantur in præcedente membro: in Græco autem D solùm (*ex seruitute*, ἐκ τῆς δουλείας) quæ dicitur in Hebræo domus seruorum, aut seruientium בֵּית עֲבָדִים *beth hhabadim*. Redemisse porrò cur dicatur Deus, lege cap.7. [l] Dedecet non timeri eum qui perterruerit, ac prostrauerit, demerseritque sæuos dominos tyrannósque: non ferulri illi ab iis, quos asseruerit in libertatem, & cui seruire seruientibus honorificum, vtile, iucundum est. Optima ratio aduersùs tentationes, reducere ad memoriam beneficia Dei; sicut Ioseph negabat peccare posse in dominum suum consentiendo impudicæ vxori eius, à quo acceperat plenam curam cum potestate totius rei domesticæ [m].

l v. 8.
m Gen.39. 8.9.

Vt errare te faceret de via] Iterùm numeri mutatio est in singularem ex plurali. Plus autem in- E sinuant verba reliquarum editionum quàm errare facere, nempe depellere ac vi expellere & eiicere, הִדִּיחֲךָ *haddichacha* אַטְעֲיוּתָךְ *athhayuthach* vtrumque cum affixo, ἐξῶσαί σε. Via porrò significare solet viuendi modum, rationem, ac institutum vitæ siue conuersationis; præcepta quibus peruenitur ad vitam, & per quæ incedendum semper absque cunctatione.

Quam tibi præcepit Dominus Deus tuus.] Editiones rel. quæ adiiciunt (*vt ambulares in ea*, לָלֶכֶת בָּהּ *lalechet bah*, לְמֵהַךְ בַּהּ *limhach bah*, πορεύεσθαι ἐν αὐτῇ.) Præcepit Dominus partim immediatè A siue per Angelum qui repræsentabat personam illius in tradendo Decalogo; quem populus ipsemet audiuit, partim mediatè per Mosem.

Et auferes malum de medio tui.] Græcè in plurali (καὶ ἀφανιεῖτε τὸ πονηρὸν ἐξ ὑμῶν αὐτῶν, *& delebitis malum ex vobis ipsis*) quamuis correcti libri habeant singulariter (ἀφανιεῖς, *delebis*. Significat Hebræum בִּעַרְתָּ *bihhartha* præteriti temporis pro futuro, exterminabis, eliminabis, excindes, immò & succendes ac in nihilum sic rediges, quod sonat ἀφανίζειν, ac ἀφανίζειν: Chaldæum verò תְּפַלֵּי *thephalle* separabis, secernes, discernes, agitatáque causa & facta diiudicatione, de- B cernes. Malum autem substantiuè ponitur in textu Græco: רַע *rahh* in Hebræo, sicut & in Latino nostro, sumi potest in masculino quoque genere: in Chaldæo exponitur de operante malum עָבֵיד דְּבִישׁ *hhabed debis*, seu *debis*. Malum substantiuè interpretatur Abolensis de consilio idololatriæ, quod persuaderetur, nisi de medio tolleretur is qui daret illud: aut quia valdè turpe ac deforme est, quòd aliquis ita malus, inquit, maneat inter alios rectè viuentes. Thomas [a] Aquinas ait quòd Caiphas secundùm istam legem, quasi Christus subuerteret gentem Iudæorum, expedire dicebat vt vnus moreretur, ne tota gens periret [b], atque vnius hominis salutem pro communi republica oportere contemnere. Citat hunc locum, (*& au-* C *feres malum de medio populi tui*) quamuis populi nomen hîc non sit: & ea 1. Cor.5. [c] *auferte malum ex vobis*, τὸν πονηρὸν, *scelestum*; quod nomen in masculino genere sumptum aliqui de diabolo interpretantur in oratione Dominica (*sed libera nos a malo*, ἀπὸ τοῦ πονηροῦ.) Auferri porrò malum de medio, quod repetitur aliquoties in isto libro [d], denotare dicitur velle Augustinus à quodam [e], scribens in istud caput, capitale supplicium, cui in Ecclesiastico iudicio anathematis sententia quadam ea parte respondeat: sed testimonium Augustini est in q.39. ad eumdem librum: & adhuc in retractationum libro 2. c.17. Idem tamen etiam alibi [f] exponit Pauli locum pro malitia, quasi sit τὸ πονηρὸν, præcipiátque exui veterem ho- D minem [g]. In quo sensu intellexit præterea Pacianus [h], atque Tertullianus [i]. Sed videtur Apostoli mens alludentis ad hunc nostrum locum, vt abstineant fideles ab improborum hominum consuetudine, vtque isti remoueantur ab illorum societate dum resipiscant, non autem penitus ac in perpetuum, & negata iis pœnitentia, vt eiusmodi loco abutens asserebat Tertullianus [k], & Donatistæ schismatici, teste Augustino [l]: vnde & scortatorem de quo loquebatur, post peractam pœnitentiam sacris ac fidelium restitui societati voluit idem Paulus. Ecclesia vtebatur vtitúrque potius dicta segregatione, quàm interfectione, quæ in synagoga imperabatur: quia, vt ait Chrysostomus [m], maiore fideles nunc egent patientia, pro- E uocati ad maius certamen; & faciliùs impunitate scelerum corriguntur; veteres verò illi ad flagitia maiora per eam incitabantur. Non est communicandum peccatis alienis [n]: nec ideo tamen præcidendus locus pœnitentiæ: & pœnitentia concessa, expedit interdum corpus etiam gladio auferre, atque de medio malum hominem, & mali periculum, ne serpat ad alios, & vt exemplo id cauere discatur, auferre. Qua de re vtraque citato loco Augustinus, memorans traditum Satanæ Corinthium in interitū carnis, vt spiritus saluus fieret [o]: Ananiámque ac Saphiram interfectos [p].

a in Ioan. 11. lect.7.
b Ioan.11. 50.
c v.13.
d c.17.7.12. c.19. 13.c. 21.5.21.c. 22.21.22. 24.c.24.7.
e Iustinia. in 1.Cor.5.13.
f 3. contr. Parm.c.1.& 2.
g Ephes.4. 25.
h epist.3.
i cont. Hermogen. c. 11.
k de pudic. c.18.
l 3 cont. Parm. c.1.
m in 1.Cor. 5.
n 1.Tim.5. 22.
o 1.Cor.5. 5.
p Actuum 5.1.& seqq.

Vers.6.] Si tibi voluerit persuadere frater tuus filius matris tuæ, aut filius tuus vel filia, siue vxor quæ est in sinu tuo, aut amicus quem diligis vt animam tuam, clam dicens: Eamus, & seruiamus diis alienis, quos ignoras tu, & patres tui,

Vers.7.] Cunctarum in circuitu gentium, quæ iuxta vel procul sunt, ab initio vsque ad finem terræ;

Vers.8.] Non acquiescas ei, nec audias, neque parcat ei oculus tuus, vt miserearis & occultes eum, sed statim interficies.

Paraphr. QVod priùs dixerat de propheta, & somniatore, déque malo auferendo, cùm ad defectionem, apostasiamve quis incitaret, & ad cultum deorum falsorum; ne quis affectu immoderato, nimióve in coniunctissimos amore, si qui forsitan tales essent, duceretur; præcisè iubet; vt in tam graui caussa, quæque ad honorem Dei pertinet maximè, locus necessitudini vinculóve carnali, quantumuis arcto, nullus detur, siue sit criminis tâlis suasor frater vterinus; siue filius, aut C filia; siue carissima vxor; siue quispiam alius amicissimus, quique interdû cuiusuis alterius quantumlibet coniuncti & necessarij amicitiæ præponitur, nec minùs quàm nos ipsimet intimo amore diligitur; sed tali quicumque demum sit, non modò non acquiescatur, vel etiam ad aures oratio eius de hac re admittatur; sed, amputata omni sympathia & commiseratione, in publicum puniendus proferatur. Abulensis [a], cúmque secutus Marzilla, sentiunt licèt pater vel mater filium aut filiam incitarent ad idololatriam, non debuisse, nec potuisse huius legis vi accusari ab istis; quoniam ferinum videtur contráque instinctum naturæ vt parentum interfectionis filij sint auctores, ad quam interfectionem accusatio refer- D tur, ac ita quidem vt accusans exhiberet se primum in interficiendo, manus capiti eius imponendo, ac mox lapidando. Qua etiam de caussa in Exodo imperatum [b] est filiis Leui, vt occideret vnusquisque fratrem, amicum, proximum idololatram, non tamen vt parentes. Etsi verò laudans Moses factum dixerit, quòd consecrauerant manus Domino, vnusquisque in filio, & in fratre [c], de parentibus non meminit: & in cap.33. [d] libri nostri laudantur iterum Leuitæ, quòd vnusquisque dixerit patri suo & matri suæ, *nescio vos*: non autem dicitur quòd accusauerit aut interfecerit. Nec refert, inquiunt, quòd maior sit parentum in filios amor, quàm horum in illos; habetur E namque hac in re ratio potissimùm ac per se reuerentiæ honorísque, quem filij parentibus debent; cui valdè repugnat ipsorum interfectioni operam dare: propter quod reuerentiæ honorísque debitum, prohibetur sub pœna mortis in eodem Exodi [e] libro, ne filij parentes percutiant, iisve maledicant, non autem vicissim ne id parentes erga filios faciant. Debent dissuadere filij quantum possunt parentibus idololatriam (idémque iudicium de hæresi, infidelitate quacumque, & similibus peccatis) & si timent subuersionis propriæ periculum fugere, inquit Abu-

a q.3.
b c.32.27.
c v.29.
d v.9.
e c.21.15.17.

A lensis; atque sic præponere amorem Dei, amori parentum, sed non ita vt teneantur etiam denunciare & accusare, cùm hoc lex non exprimat, cui nihil addendum, & leges pœnales restringendæ; & plus debeatur post Deum parentibus, quàm vlli alij, quantumuis arcto amicitiæ vinculo astringatur. Idem asserit Abulensis, si contingeret vt ad filium, qui fungeretur iudicis officio, deferretur pater vel mater pro capitali crimine, debere namque vel officium relinquere, vel remittere ad alios iudices; cùm etiam non approbetur passim ab omnibus tanta Bruti seueritas amore patriæ tecta, laudísque comparandæ auiditate, filios occidentis, quòd Tarquiniorum amici de redu- B cendis ad vrbem regibus tractauissent [a]. Certè haud adeò indecore à patre cæditur filius; licèt magna oporteat esse vitia atque peccata filij, quibus incensus parens potuerit, ait Cicero [b], animum inducere, vt naturam ipsam vinceret, vt amorem illum penitus insitum eiiceret ex animo, vt denique se patrem esse obliuisceretur. Comprobatur eadem opinio exemplo Asæ regis Iuda laudatissimi, qui matrem suam Maacham amouit ne esset princeps in sacris Priapi [c], non autem interfecit; nec interficere potuit, etiam si sollicitaret alios ad idololatriam, quod tamen fecisse non legitur, inquit idem Abulensis [d]: qui aliis pluribus [e] locis eandem sententiam in genere tradit. Mitto Aaronem, qui ante istam le- C gem proposuit vitulum adorandum [f]: nec tamen à filiis occisus est. Citat sequitúrque Abulensem Iacobus [g] Simancas, sed ita vt quamuis non teneatur, possit filius occultè hæreticum patrem iudicibus indicare, præsertim insanabilem, postquam cætera omnia tentauerit: debeat verò interrogatus ab inquisitoribus: aut si perniciosa sit hæresis patris reip. Ioseph [h] Stephanus disputans de Mathathia idololatram Iudæum interficiente secundùm iudicium legis, vt Scriptura loquitur, fusiùs tractat istam controuersiam, ac demum sentit exceptionem admittendam non esse; quoniam in simili præcepto cap.17. [i] vir & mulier nominantur in genere, id est, etiam pater & mater, vt exponit Turrecremata [k]. Concedit ve- D rò locum exceptioni dandum, si admoniti parentes de erroribus resipuerint: sed vbi non viget fides religióque catholica, nec persuaderi populi possunt vt parentes deferant, cauendum ne id exequendo plus longè noceatur; tunc quod opinatus est Abulensis tutò retineri. Caietanus hoc loco docet patris mentionem non fieri, vel quia non præsumitur huiusmodi scelus suasionis in parentibus: vel quia maior est amor ad filium, quàm ad patrem, in lege non miserendi filij, clauditur lex non miserendi patris. In eadem sententia est Alensis [l], Henric. [m] Lupus [n], Nauarrus [o], Alphonsus [p] Castro. Cornelius noster existimat c.33. [q] libri nostri, reuera occisos adoratores vi- E tuli à propriis filiis; quoniam ibi laudantur, eo quòd tunc dixerint patri vel matri, *nescio vos*; idque faciendû interpretatos filios tum ea zelo suo, tum ea expresso Mosis præcepto, qui citato loco nominat patrem & matrem; propriè videlicet, nó per solam exaggerationé, vt intellexit Abulensis. Fauet Hieronymus [r], Ripario scribens, vt quosuis criminosos puniat, proferénsque præsentem locum: & Cyprianus [s] adhibens eumdem, vt probet idololatras puniendos. Accedit comparatio; quoniam patrem patriæ proditorem, aut necem principi machinantem prodere filius tenetur [t], atque sic bonû commune priuato præferre.

a Liuius l.1. Virg. Æne. Hal. car. l. 5. Val. Max. l. 5. c. 8.
b pro Ros-cio.
c 3. Reg. 15. 13.
d ibidem q. 5.
e in Iosue q. 69. Math. 6 q. 61. 264. & q. 66. c. 1. q. 17. c. 19. q. 211. & in Leui. 33. q. 4.
f Exod. 32. 4. 5.
g Cathol. instit. c. 29. num. 37. & seqq.
h in 1 Macha. 2. 24. 25.
i v. 2.
k 23. q. 3. c. si audieris.
l p. 3. præcepto 4. q. 33.
m eodem præcepto [illegible]
n [illegible] de [illegible]
o [illegible]
p [illegible]
q v. 9.
r [illegible]
s [illegible]
t Cic. 3. de offic.

Lege

a 1.19. sect. 6. n. 24. b de constit. 2. p. disp. 5. dub. 2. c in 1. 2. q. 2. 1. controuers. 2. d tract. de hæres. q. 188. §. 8. n. 16. & seqq. e 3. 19. n. 3. f 1. 4. §. si. tolus. §. lege Iulia publicorum. g 13. 2. &

A Lege de nostris Reginaldum [a], & Stephanum [b] de Auila: item Michaëlem [c] Salon, & Prosperum [d] Farinacium, qui docet admitti vxorem etiam contra maritum in crimine hæresis: præterea [e] filios sponte reuelantes nullas pœnas incurrere, quas alioqui filij hæreticorum incurrunt. Mitto magis generalem quæstionem de accusatoribus ac testibus, quínam ad ea cogi possint, vel non possint, quive admitti, aut non admitti: qua de re in decreto [f], vbi citatur ex iure ciuili lex Iulia, de vi. Porrò quòd Zacharias [g] Deum dicentem inducit; *& erit in die illa, disperdam nomina idolorum de terra, & non memorabuntur vltra: & pseudoprophetas & spiritum immundum auferam de terra & erit cùm prophetauerit quispiam vltrà, dicent ei pater eius, & mater eius qui genuerunt eum: Non B viues, quia mendacium locutus es in nomine Domini; & configent eum pater eius, & mater eius genitores eius, cùm prophetauerit*, &c. hoc, inquam, præsertim quoad postremam sententiam per allusionem ad præsentem locum communiter exponitur. Arbitrantur autem nonnulli, reipsa contigisse in regno Iosiæ, postcáque sub Machabæis, vt cùm populus resipuit ab errore; in filiis censuerant plectendum morte falsum vaticinium. Sed nulla de filiis mentio aduersùs parentes: quamuis in Euangelio [h] imperetur spirituale odium patris & matris qui religioni aduersentur: illud verò intelligendum seruato iuris ordine, per accusationem, vel testificationem aduersùs parentes impios. Ibi rectè colligit Ribera noster iustissimè occidi hæreticos, idque Deo placere: tropologicè verò, multos esse pseudoprophetas in nobis, vt hæreticos, & fallaces magistros; consanguineos quoque & amicos, qui nos specie amicitiæ a religione suscipienda, & à perfectione vitæ auocant, & à laboribus pœnitentiæ ad vitam traducunt molliorem, etiamsi in peccata non inducant; sed multo magis illos, qui peccandi nobis auctores, aut socij, aut instrumenta sunt: item censeri posse pseudoprophetas, quando tacentibus aliis, eiusmodi tamen rerum cogitationes sentimus; cùm nobis iusti videmur, perfecti, honore digni, cùm cæteros præ nobis contemnimus, cùm longam nobis vitam pollicemur, &c. si verè prophetiæ auditores ac discipuli sumus, dicendum cuiustalium pseudoprophetarum opere ac veritate, potiùs quàm verbo & lingua, *non viues*, acquiescendum ei nullo modo, non audiendum, non parcendum vt misereamur, & occultemus, sed statim interficiendum; non occultanda talia consilia patri spirituali, confessario, sapienti magistro, prudenti Deúmque timenti amico, lapidibus obruendum pseudoprophetam, qui voluit abstrahere te à Domino Deo tuo eductori de terra Ægypti ac domo seruitutis, lapidibus nempe sumptis ex sacra Scriptura, consiliis, & verbis Christi, quorum, inquit Nyssenus [i], est adeò pulcher iactus, vt & hostem intereant, & ab eius qui iacit manu non separen- E tur. Monet adhæc saccino pallio pseudoprophetam operiri, vt est apud citatum Zachariam [k], immò & omnium vestimento, vt ait Christus [l], vt mentiatur & fallat, &c. Lectu digna integra tropologia dicti auctoris. De præcipua verò quæstione, placet si non imminet periculum subuersionis, non teneri filios ad id quod quæritur, quod tandem satis innuitur primis verbis textus (*si tibi voluerit persuadere*, &c. Huc adduocari posset disputatio de bello aduersùs in-

h Luc. 14. 26.

i hom. 7. in Eccl.

k c. 13. 4. l Matth. 7. 15.

A fideles, an sola infidelitas causa iusta sit id inferendi, vtrùm si velint impedire prædicationem Euangelij, &c. Verùm de his & similibus alibi actum est. Obuium porrò generale documentum, vt quod Procopius notat, fide violata, valeat natura, valeat cognatio; quoniam qui amat patrem aut matrem plusquam Christum, non est eo dignus; & vnusquisque se a proximo custodire debet, & in omni fratre suo non habere fiduciam; quia *omnis frater supplantans supplantabit, & omnis amicus fraudulenter incedet. & vir fratrem suum deridebit. & veritatem non loquetur* [a], &c. Rabanus [b] ex Gregorio notat oppugnare diabolum vehementiùs per eos qui sunt magis necessitudine coniuncti; vt dum vis amoris cor perforat, B facilè persuasionis gladius ad intima rectitudinis eius munimina irrumpat. In Lateranensi Synodo sub Martino I. Secretario 3. recitatur in epistola Deusdedit Calaritani Episcopi locus hic aduersùs hæreticos, vt nempe damnentur.

a Ier. 9. 4. 5. b ibidem.

Si tibi voluerit persuadere.] Hebræa כי יסיתך *chi iesithecha*, explicat Vatablus (*si clanculum sollicitauerit te*) vel (*si voluerit suadere*) Oleaster (*si incitauerit.*) Pagninus eodem pacto, aut (*si seduxerit.*) Significat סות *sith* incitare, seu concitare, & suscitare, & exsuscitare: stimulare siue extimulare, remouere ab vna sententia, seu propellere & extrudere ad aliam. Vertit aliquando Interpres seducere [c]; incitare [d], concitare [e], com- C mouere [f]. Chaldæum verbum cum affixo ימלכינך *imlechinnach* valet, consilium dederit, & quasi consilio rexerit ac præualuerit; quod est persuadere: quasi regia quædam vis insit ei, qui alterius animo veluti dominetur, persuadeat, eúmque quò vult ducat, regat, dirigat, quod est longè nobilius regnandi genus, quàm dumtaxat in corpora. Græcè (ἐὰν δὲ παρακαλῇ, *si autem adhortatus fuerit.*) Cyprianus [g] post Tertullianum [h] (qui aliam partitionem secutus aliud capitulum vocat diuersúmque ab eo, ex quo recitauit verba contenta his versibus prioribus) (*quod si rogauerit te.* Vtrumque significatur verbo illo, ac præterea consolari & rogare per modum aduocati. Vnde παράκλητος Latinè *paracletus*, de quo D nomine alio loco dixi.

Explanatio.

c Ier. 38. 22. d 1. Reg. 26. 19. e 1. 3. 21. 25. f Iob. 1. 14.

g de exhort. mart. c. 5. h Scorp. c. 2.

Frater tuus filius matris tuæ.] Græcè (*frater tuus ex patre tuo, vel ex matre tua*, ὁ ἀδελφός σου ἐκ τοῦ πατρός σου, ἢ ἐκ τῆς μητρός σου.) Tertullianus [i] habet (*frater tuus ex patre vel matre.*) Cyprianus [k] legit solùm (*frater tuus*) quod fratris commune nomen est siue idem pater sit & mater, siue alter dumtaxat: Filiúsque matris, quem vterinum vocant, potest esse ex cadem tantùm matre, non ex eodem patre. Filij vterini seu fratres ex eorum nati vtero, solent se magis diligere vt Ioseph, & Benjamin [l]. In Leuitico [m] dicitur soror filia patris, vel filia matris: & ab à Hieronymo [n], vt ibi monui, atque ab Augustino [o]; E soror ex patre, vel ex matre: vbi etiam Abulensis notat multo magis comprehendi sororem ex vtroque parente: quod ambo item illi Patres exprimunt. Simile præceptum ei quod illo Leuitici loco est, habetur cap. 27. [p] libri nostri, ibidémque nominatur soror filia patris, vel matris. Alibi [q] præterea descriptio fratrum est, vt dicantur filij matris, aut sugentes vbera matris [r]. [s] Exaggerat amorem quòd ex eodem vtero nascantur aliqui, vt patet ex cótraria querimonia Dauid [t], *sedens aduersùs fratrem tuum loquebaris,*

i ibidem. k Supra.

l Gen. 43. 29. 30. c. 45. 12. m c. 20. 17. n cont. Heluid. o in locut. Leuit. & q. 75. p v. 22. q Iud. 8. 19. Cant. 1. 6. ps. 49. 20. r Cant. 8. 1. ps. 49. 20.

A *& aduersus filium matris tuæ ponebas scandalum*, & alterius apud Salomonem [a], *filij matris meæ pugnauerunt contra me*; tametsi eo loco matrem aliqui sumi velint pro patria, vt cum Ierusalem matrem nostram vocat Apostolus [b], fratres pro tribulibus: alij matrem pro synagoga ex qua fratres essent, non item ex Deo patre, quam repudiauerant Iudæi. Cui sententiæ affinis in Ieremia [c]; *nam & fratres tui & domus patris tui etiam ipsi pugnauerunt aduersum te, & clamauerunt post te plena voce.* Qui tamen locus exponitur de populis qui affinitate seu cognatione attingebant Iudæos, eisque propinqui erant.

a Cant. 1. 6.
b Gal. 4. 26.
c c. 12. 6.

Aut filium tuum, vel filia.] Omisit Interpres (*tua*) quod expressit Tertullianus [d] & Cyprianus [e].
B Crescit oratio, sicut & amor erga filium filiámve maior esse solet, quàm erga fratrem aut sororem: de qua sorore in priore membro mentio facta non est, nisi velis sub fratre comprehensam, quod fieri etiam hîc potuisset de filia. De patre autem & matre quid sit sentiendum antea admonui, cur videlicet non nominentur; & vtrùm nihilominus hac lege contineantur. Cui vacaret, proferre posset exempla in vtramque partem ascendentium & descendentium, seu maiorum & minorum, parentum & filiorum, quid contulerint inuicem sibi ad eruditionem & institutionem tum politicam, tum religiosam, quamuis accipi potiùs ab inferioribus debeat, & à superioribus tradi; sub inferioribus
C verò censendi famuli & famulæ: æquales, fratres, & quodam modo coniuges; in quibus quoque non caremus dicti generis exemplis.

d Scorp. c. 2.
e de exhort. marty. c. 5.

Siue vxor quæ est in sinu tuo.] Vel iuxta Hebræum textum (*vxor sinus* siue *gremij tui*) quæ nimirum dormire solet in illo, seu ad latus, in quo est sinus, seu inter brachia, vbi idem est: aut quam amplecti soles; aut quam soles facere, vt illa quæ sinu gestas. Apud Tertullianum [f] (*aut mulier quæ in gremio tuo est*;) sumitur enim pro vxore nomen mulieris, sicut & Galli nomen *femme*, Hispani *muger*, Græci γυνή, &c. Sarai dixit ad Abraham de Agar; *ego dedi ancillam meam in sinum tuum* [g], vt nempe commisceretis ei: in cap. 28. [h] libri nostri scribitur quòd homo delicatus
D & luxuriosus valdè inuidebit fratri suo & vxori quæ cubat in sinu suo; & tenera mulier & delicata, quæ super terram ingredi non valebat, nec pedis vestigium figere propter mollitiem & teneritudinem nimiam, inuidebit viro suo, qui cubat in sinu suo, super filij & filiæ carnibus. Ouis item paruula dormiens in sinu pauperis designabat Vriæ vxorem [i]. Idem sibi volunt vxores quæ priùs erant domini Dauidis, datæ Dauidi in sinu ipsius [k]: adolescentula Abisag dormiens in sinu Dauid ad fouendum & calefaciendum eum [l], licèt illam non cognouerit [m]. Sapiens [n] vetans complexus alienæ, prohibet ne quis foueatur in sinu illius ἐν ἀγκάλαις, *in vlnis.*
E Appellatur quoque vxor alicuius, mulier sinus eius [o]. Sed Chaldaicè Agar data dicitur in manu Abram, id est, ritu stipulationis, aut in potestate: hoc autem loco, citatóque cap. 28. libri præsentis, & cap. 7. Michææ vocatur vxor fœderis חֵיקָה *keiama.* Delrius [p] noster putat dictis locis agi non tantùm de nuptiali accubitu; sed alludi ad morem priscum conuiuiorum; quo solebant vxores aut liberi in ima lectuli parte accumbere in viri vel parentis sinu; confirmans testimonio Plutarchi [q], & Liuij [r]. præterea allati priùs ex 2. Regum [s] loci, de oue in sinu dor-

f suprà.
Mulier pro uxore.
g Gen. 16. 5.
h v. 54. 56.
i 2. Reg. 12. 3.
k ibid. v. 8.
l 1. 3. 1. 2. 3.
m v. 4.
n Prou. 5. 20.
o Eccl. 9. 1. Michææ. 7. 5.
p tomo 1. adagial. in 325.
q 1. Symp. q. 3.
r l. 39.
s c. 12. 3.

A miente, quæque filiæ loco esset: ad hæc Lucæ [a] de sinu Abrahæ, in quo electi ac dilecti conquiescebant, & Lazarus veluti conuiuans, non micas iam desiderans: deinde vnigeniti Filij Dei in sinu Patris [b], ob amoris arctissimum vinculum, non propter solam consubstantialitatem: adhæc Ioannis discumbentis in sinu Iesu [c]; quia tenerius, virginitatis gratia, diligebatur, dilectúsque cognominabatur [d]; cùm Petrus dignior foret, eáque de causa digniorem facilè in illa cœna obtenturus locum, id est, medium, non imum, in quo tamen imo quidam Petrum constituunt, Ioannem in medio; cùm imus assignaretur tenerioribus affectu; qui, quod capite ad sinum vs-
B que medij pertingebant, dicebantur in medio sinu recumbere. Post digressionem verò de sinu conuiuiali, & matrimoniali, sinus notiones alias tradit pro secreti fide, dilectione, cura, rei caræ absconsione intima [e]. De oratione in sinu conuersa, consule Psalmi 34. [f] commentarium meum. De somno in sinu sponsi declarant quidam illud ex cantico canticorum [g]; *læua eius sub capite meo, & dextera illius amplexabitur me*: cuius in complexu iacentis caput sponsus læua sustentet, dextera molliter amplectatur. Vnde etiam colligitur, sponsam à dextris sedere sponsi, honestiore nimirum in loco, vt canitur Psalmo 44. [h] nec enim aliter læua sub capite posset esse, quando sponsa, quæ dormiens inducitur ac innixa su-
C per dilectum, in sinu recumbit sponsi. Cæterùm orationi præteritæ accessio fit vxoris mentione, quæ vna caro est cũ viro, huicque coniunctissima.

a c. 16. 23.
b Ioan. 1. 18.
c c. 13. 23.
d c. 21. 20. c. 21. 7. 20.
Sinus notiones variæ.
e Iob 23. ... c. 3. ... 56. 13 ... 1. 2. 14. c. 16. 14.
f vers. 13.
g c. 2. 6. c. 8. 3.
h v. 10.

Aut amicus, quem diligis vt animam tuam.] Hebraicè, Chaldaicéque (*qui vt anima tua*) nimirum est: Græcè (*æqualis anima tua*, ἴσος τῇ ψυχῇ σου) quo item pacto legit Cyprianus [i] (*qui æqualis est animæ tuæ.*) Tertullianus [k] (*qui animæ tuæ par est.*) Conglutinationem animæ cum anima Scriptura [l] tradit; nósque hoc libro declarauimus: dicitúrque anima Ionathæ animæ Dauid conglutinata, ita vt diligeret eum quasi animam suam [m]; & qui quæreret animam ipsius, quæreret quoque suam [n]. Hortatur Sapiens, vt seruus sensatus & fidelis sit tibi dilectus quasi anima
D tua, quasíque fratrem sic eum tractes [o]: ne si tibi sit mulier secundùm animam tuam, proiicias eam [p]: vt cùm viro sancto assiduus sis, quemcunque cognoueris obseruantem timorem Dei, cuius anima sit secundùm animam tuam [q]. Blandientium est etiam vocari quempiam à quopiam animam suam, vt apud Ciceronem [r], *vos meæ carissima anima, quam sæpissimè ad me scribite*; &, *considerandum* [s] *vobis etiam atque etiam anima mea, diligenter puto quid faciatis.* De illis præterea, quos priuato quodam & singulari amore prosequimur, dicimus animæ nostræ partem siue dimidiũ esse.

Amicitia.
i de exhor. mart. c. 5.
k Scorp. c. 2.
l Gen. 34. 3.
m 1. Reg. 18. 1.
n 1. Reg. 18. 1. c. 20. 17.
o c. 22. 23. o Eccl. 7. 23. c. 33. 31.
p ibid. c. 7. 28.
q c. 37. 15. 16.
r l. 14. epist. 16.
s Epist. 18.

Ab [t] *te meæ si partem animæ rapit*
Maturior vis, quid moror altera?

Item,

E *Et* [u] *serues animæ dimidium meæ.*

t Hora. 2. carm. ode 17.
u l. 1. ode 3.

Pythagoricum quoque & Aristotelicum apophthegma est quòd amicus sit μία ψυχὴ ἐν δυοῖν σώμασιν ἐνοικοῦσα, *vna anima in duobus corporibus inhabitans.* rursus Aristotelis [x] quòd ὁ φίλος ἕτερος ἐγώ, *amicus alter ego*: quod M. T. etiam [y] vsurpat: & ille, ὅταν θελήσωμεν φίλον εἰπεῖν, μία, φαμὲν, ψυχὴ ἐμὴ καὶ ἡ τοῦ, *quando volumus valdè amicum dicere, ona, dicimus, anima mea, & hanc*, & ex Pythagora τὰ τῶν φίλων κοινὰ: τὴν φιλίαν ἰσότητα εἶναι, καὶ μίαν ψυχὴν, τὸν φίλον εἶναι ἕτερον αὐτὸν: *amicorum communia omnia: amicitiam*

x 2. ethic.
y in Lælio, & 7. epist. ad ... 5.

tiam æqualitatem esse, vnámque animam, amicum alterum ipsum. Sapiens [a] affirmat quod vir amabilis ad societatem magis amicus erit quàm frater: item [b] *si amicus permanserit fixus, erit tibi quasi coæqualis, ὡς σύ, sicut tu:* & [c], *qui inuenit illum, inuenit thesaurum; & ei nulla est comparatio;* & [d], *non est digna ponderatio auri & argenti contra bonitatem fidei illius:* & [e], *est medicamentum vitæ & immortalitatis:* & [f], *qui metuunt Dominum, inuenient illum: & habet* [g] *amicitiam bonam, quoniam secundùm illum erit amicitia illius.* Denique vt infinita omittam alia, quæ de amicitia dici possent, non defuit qui præciperet [h]

ἴσον θεῷ σὺ τὰς φίλους τιμᾶν θέλε:

Honora amicos tuos, tanquam honorares Deos.

B Vt non immeritò in postremum locum coniicere possimus coniectum hîc amicum qui sit talis quem diligat quis vt animam suam. Hoc enim propriè nihil maius dici potest, superátque amorem fratrum, filiorum, vxoris, immò & parentum; quamuis recta ratio ordinem alium constituat secundùm æstimationem. Dubitat Plutarchus [i] rectène dictum sit ab Hesiodo,

μηδὲ κασιγνήτῳ ἶσον ποιεῖσθαι ἑταῖρον:

Nec fratri facias æqualem prorsus amicum;

tamen asserit amicitiam rem dulcissimam sanctissimámque esse, qua vna post solam virtutem nihil homini melius vel natura, vel casus, vel studium dedit: ac licèt dulces fatendi sint parentes, aui, filij, fratres, vxores; posse amarescere, nec C ideo parentes, fratres, filios esse desinere: at amicum solum, dum sit verus, dulcem & carum esse non desinere. Chrysostomi eadem alicubi [k] sententia, aliquando apparuisse amicos meliùs ac synceriùs affectos, quàm fratres inuicem, & quàm filios in parentes; & qui fuit genitus opem non tulisse; qui autem eum non cognouit, adfuisse, atque opem tulisse. Tandem iuxta tritum sermonem, anima ibi magis est vbi amat, quàm vbi animat, *καὶ ἐν ἀλλοτρίῳ σώματι ζῇ, in alieno corpore viuit,* vt ait citatus Plutarchus [l].

Clam dicens.] Cyprianus [m] (*latenter.*) Quamuis non esset adeò publica & manifesta idololatriæ persuasio, & impudens, poterat occulta & clancularia plurimum nocere, ac interdum D plus quàm illa. Meminit Staphylus [n], Lindanus [o], Prateolus [p], Clanculariorum ex Anabaptistica secta, satis esse si ipsimet clam quid credãt, sciant, palàm confiteri opus non esse: quique nulla intrantes templa, domi se suósque docent, aut in hortis; vnde & Hortenses cognominantur. Sapienter hisce annis indictum Apostolica auctoritate seu Pontificia, publicè silentium: deinde etiam priuatim, quia illud non sufficiebat, circa doctrinam & opinionem abhorrentem ab omnino communi, quòd B. Virgo in originali peccato sit concepta.

Eamus, & seruiamus Dijs alienis, quos ignoras tu & patres tui.] Versu 2. (*eamus & sequamur Deos alienos quos ignoras, & seruiamus eis.*) Vbi editiones E quoque reliquæ conueniunt: nisi quòd Hebræa & Chaldæa habent hîc dumtaxat (*eamus*) & non (*post*) item pluraliter sicut & Græca (*quos non nouistis:*) nulla verò ex iis addit (*patres.*) In cap. 32. [q] *noui recentésque* (*Dij*) *venerunt, quos non coluerunt patres eorum.* Difficile erat clàm, latentérque cultum nouum suadere. Refert Cyprianus [r] citans præsentem locum hæc solùm verba (*eamus & seruiamus Dijs alijs, Dijs Gentium*, omissis aliis quæ hic posuimus, quæque continen-

a Prou. 18. 24.
b Eccl. 6. 11.
c v. 14.
d v. 15.
e v. 16.
f ibid.
g v. 16.
h in senten. Tragicis & Comicis.
i de amore fraterno.
k hom. 2. in ep. ad Col.
l in M. Anton.
m de exhor. mart. c. 5.
n lib. de Lutheranorum conc.
o Dubitãtij Dialogo 2.
p in elencho hæresum.
q v. 17.
r de exhor. mart. c. 5.

A tur sequenti versu. Apud Tertullianum [a] (*Eamus & seruiamus Dijs aliis quos non scis, nec patres tui.*)

Cunctarum in circuitu gentium quæ iuxta vel procul sunt, ab initio vsque ad finem terræ.] Pro initio & fine repetunt editiones aliæ nomen extremi קְצֵה *ketseh*, סוֹף *scaphe* ἄκρου. Ponunt etiam tursus nomen Deorum, aut idolorum. In Tertulliano [b] est (*ex Dijs nationum quæ circum te proximè sunt, aut longè*) in Cypriano [c] autem, vt dixi, hæc omittuntur, ac solùm ponitur (*Dijs gentium.*) Generaliter prohibitam vult idololatriam cuiuscumque falsi Dei siue qui à Chananæis culti fuissent, quorum terram ingressuri mox erant B Hebræi, siue à quibuslibet alijs quantumuis remotæ regionis, ad morem magis quàm ad rem, non quòd ea religio Deo grata esset, vt apud Augustinum [d] loquitur Seneca, citantem librum ipsius contra superstitiones; sed quia in metu & officio sic populi continebantur, vt dixisse Pontificem Scæuolam [e] idem testatur; & staret, floreréque respublica, copiis referta, victoriis gloriosa, pace secura. Initio coaluit religione vnica, nec passus est Senatus euulgari Numæ libros quos defossos repererat, quòd pristinæ repugnarent religioni [f]: postea ex deuictis vrbibus numina earum euocauit [g]. Cecinit id Prudentius disputans contra Symmachum [h].

Sed quia Romanus loquimur de cultibus, ipsum
C *Sanguinis Hectorei populum, probo, tempore longo*
Non multos coluisse deos; rarísque sacellis
Contentum, paucas posuisse in collibus aras.
Innumeros post deinde Deos virtute subactis
Vrbibus, ex claris peperit sibi Roma triumphis
Inter fumantes templorum armata ruinas
Dextera victoris simulacra hostilia cepit,
Et captiua domum venerans ceu numina vexit.

Non acquiescas ei, nec audias.] Græcè (*οὐ συνθελήσεις αὐτῷ, non consenties ei*) vt legit Cyprianus [i]. Tertullianus [k] (*ne velis ire cum illo.*) Fortassis legeret *συνελθήσεις* paululum immutatis literis. Pro D vltimis vocabulis prior (*& non exaudiet eum,*) posterior (*& ne exaudieris eum.*) Inhibetur internus animi consensus voluntásque: & ne quis talem auscultet, sed vocem & salutationem refugiat. Posset quoque primum reddi (*non voles illi*) videlicet bonum.

Neque parcat ei oculus tuus.] In editionibus aliis apúdque Tertullianum & Cyprianum sæpiùs citatos (*super eum*) id est, ne impertiatis externum precum fauorem, misericordiam, auxilium. Oculi enim videntes alicuius miseriam solent, inquit Oleaster, ad misericordiam prouocari. Eadem phrasi dixit Dauid Saüli, quem poterat si vellet, occidere, *Ecce* [l] *hodie viderunt oculi* E *tui, quòd tradiderit te Dominus in manu mea in spelunca: & cogitaui vt occiderem te, sed pepercit tibi oculus meus.* Extat præterea sæpiùs in Ezechiele [m]: item cap. 7. [n] libri nostri; adhæc in libro Iudith [o], Esaiæ [p]. Ex illo cap. 7. nostri libri repete quæ satis fusè disserui. In apocrypho Esdræ libro 4. [q] dicitur dextera non parcere.

Vt miserearis.] Videtur expositio præcedentis membri, quasi quòd non parcat oculos, idem sit atque non misereri. Seiungunt editiones aliæ (*non parcet oculus tuus super eum, & non misereberis in eo.*) Distinguit quoque Tertullianus [r] (*non parcet oculus*

a Scorp. c. 2.
b suprà.
c suprà.
d 6. de ciu. c. 10.
e l. 4. c. 24.
f Liuius, Val. & alij.
g Macrob. l. 3. c. 9.
h l. 2.
i suprà.
k suprà.
l 1. Reg. 24. 11.
m c. 5. 11. c. 7. 4. 9. c. 8. [illegible] 9. 1.
o c. 2. 6.
p c. 13. 18.
q c. 15. 22.
r Scorp. c. 2.

a de exhor. mart. c. 5.

oculus tuus super eum, nec misereberis.) Cyprianus [a] autem omittit. Oleaster inter verbum præcedentis membri חוס *chus*, & præsentia חמל *chamal* non agnoscit discrimen: eandémque Paginus in thesauro videtur vtrique tribuere notionem: nisi quòd חוס *chus* sit quasi חפה *chasah tegere*, denotétque obtegere oculos genis seu occludere & conniuere, vt fit cùm alicui rei aut personæ parcitur: חמל *chamal* affectu siue commiseratione moueri in aliquem, licèt aliter mereatur. Græcè in libris Sixtinis *οὐκ ἐπιποθήσεις ἐπ' αὐτῷ, non desiderabis super eum*: sed in Complutensibus & Regiis *οὐκ ἐλεήσεις ἐπ' αὐτῷ, non misereberis super eum.*

A

Et occultes eum.] In cæteris editionibus separatim (*& non occultabis eum*) quod citati Tertullianus, atque Cyprianus legunt (*nec*, aut *& non celabis eum.*) Non modò neganda misericordia est, ne talis iuuetur consilio, aut ope, vt liberetur à morte; verùm etiam occultatio, vel ne peccatum quis eius excuset, imminuat, extenuet, dissimulet, obtegat; cúmve in tuto clam subducat vt non capiatur: vel vt non protegat. Scribit Oleaster solere Iudæos non statim rapere damnatum ad supplicium, sed ad diem noctémque seruare, immò vsque ad supplicij horam, vt interea si quis pro eo afferre aliquid possit, liceat ei adire iudicem: hoc autem beneficium negari ei qui prouocasset populum ad idololatriam: atque hac de causa dici à nonnullis tantopere festinatum circa mortem Christi, quoniam pseudopropheta habebatur. De dicto quidem more non constat: in Christi morte festinatum docet Euangelica historia, nec habitam rationem festi, quod grauior causa dilationem pati non videretur: aut quia concitatior erat plebis ardor amentiáque, & potestas vigebat tenebrarum, id est, diaboli, religionem omnem contemnentis. Infert Hugo peccatum hæretici non occultandum; citans præterea ex Ezechiele [b]: *cúmque viderint os hominis* (obduratum) *statuent iuxta illud titulum, donec sepeliant illud*, item ex Matthæo [c]: *dic Ecclesiæ.*

b c. 39. 15.
c c. 18. 17.

B

C

Sed statim interficies.] Hebraicè, Chaldaicéque (*sed occidendo, vel occidens occides eum*, כי הרג תהרגנו *chi harog thaharghennu*: ארי מקטל תקטלינה *are mik-tal thiktelinneh.*) Ex qua formula colligit Ioseph [d] Stephanus, propriis manibus eius quem pseudopropheta seducere vellet, occidendum fuisse, si crimen exigeret. Consecutio necessaria non est; nec aliud valet occidendo occidere, quàm omnino occidere, siue propriis id quis manibus faciat, siue per alium iuris ordine seruato. Abulensis certè declarat vt quis accuset, quia per seipsum non potest interficere, ac paulò pòst hîc subditur vt populus totus occidat; quod non potest, inquit, intelligi, nisi de publicè cōdemnato. Si quod præcipitur, vt accusator super caput rei lapidādi primus manus ponat, manibus propriis occidere est, concedo, sed id præcisè non importat occidendo occidere, vt dixi. Rickelius item notat præcedere debuisse accusationem, diiudicationem, probationem, nisi reus fateretur, aut euidentia facti esset pro testimonio. Hunc sensum de ordine viáque iuridica & accusationis, denunciationisve, L X X. secuti sunt, reddentes loco (*statim interficies*) *ἀναγγέλλων ἀναγγελεῖς περὶ αὐτοῦ, annuncians annunciabis de eo*, siue *illo*, vt legunt quoque Tertullianus [e]. Cyprianus [f], Deusdedit [g] Calsritanus; id est, quàm primùm deferes, denunciabis, accusabis, vt scilicet damnatus interficiatur.

d in 1. Machab. 2. v. 24. & 25.

D

E

e Scorp. c. 2.
f de exhor. marty. c. 5.
g in concil. Lucitan. sub Mart. I. secret. 3.

A

Vers. 9.] Sed statim interficies: sit primùm manus tua super eum, & postea omnis populus mittat manum.

Vers. 10.] Lapidibus obrutus necabitur: quia voluit te abstrahere à Domino Deo tuo, qui eduxit te de Terra Ægypti, de domo seruitutis:

Vers. 11.] Vt omnis Israël audiens timeat, & nequaquam vltrà faciat quippiam huius rei simile.

B

PARAPHR.

TAntum abest vt pseudopropheta seductor, quantauis necessitudine sit coniunctus tibi, audiri debeat, vel ei parcere possis, vel dissimulare peccatum ipsius; vt ilicò in ius vocare te illum oporteat, datáque mortis sententia; & decreto supplicio lapidationis, primum iacere lapides in eum, sequente post te populo, qui lapidibus hominem obruat; communisque Domini vlciscatur iniuriā aduersùs eum qui à cultu tam potentis, támque benefici Dei, ac liberatoris de seruitute Ægypti durissima, non dubitauerit abstrahere te; vnde cæteri simul tali exemplo & animaduersione discant, nihil vnquam tale audère; sed vehementer perhorrescant. Maximo malo, quod est velle à Deo abstrahere hominem, pœna debetur maxima, inquit Abulensis; ab omni autem populo infligenda, vt communis Domini vindicetur iniuria: & inflictio pœnæ vtilis est aliis, vt arceantur metu à peccando: vt à punito tuti reddantur: confert pœnam toleranti, vt si citra mortem sit, emendetur: si mors inferatur, peior non euadat, nec plura in inferno luat: conducit ad rectum ordinem instituendum, vel restituendum, cui peccatum repugnat. Memini non semel Tanti Philosophi distinguentis apud Gellium [a] *τιμωρίαν* cùm animaduertitur in aliquem ob tuendam læsi *τιμήν*, dignitatem, honorem, auctoritatem: *νουθεσίαν* vel *κόλασιν*, vel *παραίνεσιν*, cùm pœna adhibetur castigandi atque emendandi gratia, vt is qui fortuitò deliquit, attentior fiat, correctiórque: *παράδειγμα*, cùm propter exemplum necessaria est animaduersio, vt cæteri à similibus peccatis, quæ prohiberi publicitus interest, metu cognitæ pœnæ deterreantur; ita vt etiam Latinè exempla pro maximis grauissimisque pœnis dicantur. Sed ex Platonis Gorgia idem Gellius duas solas puniendi causas refert propter corrigendum, & propter exempli metum, *τιμωρίαν* accipiendo promiscuè pro omni punitione, quasi secundam pœnæ sumendæ causam omnino paruam contemptúque dignam censuerit: aut rei quam dicebat, hoc est, pœnæ post vitæ tempus capiendæ, non necessariam. At illa mihi causa de sarciendo honore præsertim Dei, & quidem etiam in futura vita, plurimi videtur facienda. Et si verum dixit Seneca [b] quòd omne pœnæ genus remedij loco admouerit: & in omni animaduersione seruandum, vt altera adhibeatur vt emendet malos, altera vt tollat: item [c] vt qui punitur, emēdetur; vt pœna eius cæteros meliores reddat: vt sublatis malis, securiores cæteri viuant. Boëtius [d]

a l. 6. c. 14.

C

D

E

b 1. de ira c. 16.
c 1. de clem. c. 22.
d 4. de consol. prosa 4.

improbos

A improbos iudicat infelicissimos, quorum malitiam saltem mors extrema non finit: feliciores supplicia luentes, quàm si eos nulla iustitiæ pœna coërceat: corrigi vltione prauos mores: ad rectum supplicij terrore deduci; cæteris quoque exemplum esse culpanda fugiendi: infeliciores tamen esse impunitos, etsi nulla ratio correctionis, nullus respectus habeatur exempli; quia per se mali miseri sunt; miseriores si nec id iis bonum accedat ex pœna, quæ ratione iustitiæ bona est; mala verò ipsa impunitas iniusta. Quod ea eodem Platonis Gorgia petitum videtur. Augustini [a] item sententia est, cùm in pœnis est natura vitiosa, excepto eo quod natura est, etiam hoc ibi bonum esse quod impunita non est: quia

a 21. de ciu. c.4.

B hoc est iustum, & omne iustum proculdubio bonum; nec quisquam de vitiis naturalibus, sed de voluntariis pœnas luit. De lapidationis porrò pœna egimus in commentario Actuum [b] Apostolorum, Leuitici [c], Numerorum [d], ac de ritu imponendi manus super lapidandi caput.

b in c.7.58. c in c.20.2. & seq. & 27. c.24.13.14. d in c.35.

Sed statim interficies.] De his verbis dixi præcedente versu in fine, tum quod ad variam lectionem attinet, tum quod ad rem ipsam.

Explanatio.

Sit primùm manus tua super eum, & postea omnis populus mittat manum.] In Tertulliano [e] (*manus tuæ erunt in eum in primis ad occidendum; & manus omnis populi in nouissimis.*) In Cypriano [f] (*manus tua erit super eum in primis interficere eum, & manus omnis populi postremò.*) Hæc sonat Græca

e Scorp c.2. f de exhor. marty.c.5.

C etiam, καὶ ἡ χεὶρ σου ἔσται ἐπ᾽ αὐτῷ ἐν πρώτοις ἀποκτεῖναι αὐτόν, καὶ ἡ χεὶρ παντὸς τοῦ λαοῦ ἐπ᾽ ἐσχάτῳ. Sed Biblia Sixtina habent αἱ χεῖρες pluraliter, & priore loco plurale verbum ἔσονται. Rationem istius ritus petas ex citatis aliis commentariis nostris. In cap. 17. [g] libri præsentis in simili præcepto de lapidando idololatra est, vt eductum ad portas ciuitatis manus testium prima interficiat, & manus reliqui populi extrema mittatur. Hinc rectè Abulensis argumentatur, quod dictum est statim interficiendum fuisse Pseudoprophetam seductorem, intelligi debere ordine seruato iuris. Manum verò esse vel mitti (quod est verbum Interpretis) super aliquem, notat idem Abulensis; aliquando in partem bonam accipi,

g vers.7.

D vt cum facta scribitur manus Domini super Elisæum vt prophetaret coram Ioram [h]. Adde factam manum Domini super Ezechielem [i]: & super virum dexteræ Dei [k]. Cæterùm abuti videtur loco isto Christophorus [l] Sanctotisius, quasi esset de supplicio ignis, quo plecti iustè hæreticos probat. Cùm Scribæ & Pharisæi adduxissent in adulterio deprehensam ad Iesum, vt iuxta legem lapidaretur, & perseuerantes interrogarent quid ipse diceret, dixit; *qui sine peccato est vestrûm, primus in illam lapidem mittat* [m]. Ibi Maldonatus videtur non recipere opinionem quòd in criminibus quæ maximè lædere rempublicam poterant, iidem qui primi peccatum deprehendissent, & accusatores, & testes, & iudices essent, & si lapidandi rei essent, ipsi in eos primi

h 4 Reg 3. 15. i c.1 3. k Ps. 79.18. l in Mat. 7. pag 625. m Ioan 8. 1. & seqq.

E lapidem mitterent; huçque Christum allusisse; nec enim id vllo testimonio probari; sed si eò Christus alludere voluisset, dicturum non fuisse, *qui sine peccato est vestrûm*; sed, *qui primus eam in adulterio deprehendit*, ne quid contra consuetudinem Iudæorum legémve faciendo, ansam nouarum contra se calumniarum daret. Responderi nihilominus potest cùm ex præsenti loco, & ex cap. 17. satis apertè colligatur mitti primùm debuisse in reum manus ab eo, aut certè licuisse, qui detulisset seu denunciasset, ad eos locutum Christum qui deprehensam adulteram adduxerant, vt quia plures erant, primus id faceret, qui sibi sine peccato esse videretur. Fabritius [a] quidem Paulutius perhumanus amicus noster iuxta ordinem legis id à Christo dictum sentit: Brugensis [b] non perpetuò obseruatum, permissum autem à Christo; & congruere vt testes secundùm quos iudicatur, primi sint, quo maior sit in testimoniis religio, ac ne quis temerè lingua damnare audeat, quem propriis manibus occidere iudicet sibi non licere. Petrus [c] Vincentius Marzilla benè obseruat; quamuis dici posset hîc in priore parte significari manum testis esse debere super seductorem, approbando sententiam interfectionis; quia præcipuus auctor eius fuerit: quemadmodum cùm quis hostiæ capiti quam offerret, manum imponebat, reliqui populi manus super eumdem, ad percutiendum; sicut quando Abraham eleuauit suam super filium Isaac, vt immolaret [d]: nihilominus de vtrisque intelligi lapidationem; quoniam in cap. 17. [e] quod prius quoque citauimus, præcipitur simili sententia, vt manus testium prima interficiat, & manus reliqui populi extrema mittatur. Vatablus sic etiam explicat & passim alij.

a comment. in Euang.c. 84. b in Ioan. 8. c hoc loco. d Gene. 22. 10. e vers.7.

Lapidibus obrutus necabitur.] Secundùm editionem Hebræam, & Chaldæam (*& lapidabis eum in lapidibus, & mortuus*, nempe erit, siue *morietur*) id est, ita vt moriatur: secundùm Græcam (*& lapidabunt eum in lapidibus, & morietur*, καὶ λιθοβολήσουσιν αὐτὸν ἐν λίθοις, καὶ ἀποθανεῖται.) Vbi est paronomasia verbi & nominis: in aliis editionibus verba omnino diuersa à nominibus סָקַל *sakal*, & רָגַם *regam*. Tertullianus [f] (*& lapidabitis eum, & morietur.*) Cyprianus [g] (*& lapidabunt eum, & morietur.*) Alibi extat eadem phrasis obruendi lapidibus [h], vel opprimendi [i]: & absolute lapidandi [k], & lapidandi lapidibus: & mittendi lapides [l]: aliquando [m] autem adijcitur sic vt moriatur qui lapidatur, aut vt mortuus lapidetur. Fertur à nonnullis capitalis hoc etiam tempore sententia, vt quia ita suspendatur ac strangulletur ita vt moriatur. Hugo cum Glossa interlineari tropologicè lapides accipit de dura obstinatione, fortique sententia: & affert ea Ecclesiastico [n]; *in lapide luteo lapidatus est piger.* Deus dedit [o] Calaritanus de paternis, robustis, & probabilibus verbis veritatis, atque dogmatibus.

f Scorp.c.2. g de exhor. marty.c.5. h Leuit.20. 27.c.24 13. Num 15 35. 36.Deut.17. 5 c.22 21. 24 Exo 8. 26.c.21.28. 29. i Exod.19. 13 c.21.32. Leu 24 16. 23.Num. 14.10. k Exo.17. 4 Leu.10 2. c.24 14.Ios. 7.28.1 Reg. 30.6. lib.3. 12.18.c.21. 10.14.15 2. Par. 10.18. Eccli. 22.1. 2. Mich 4. 11.Mat.21. 35 c.23.37. Luc. 13.34. c.20. 6 Ioã. 8.5.c 10.31. 32 33.c.11. 8.Act. 5.26. c.7 58.59. c.14 5 19. 2.Cor.11. 25.Hebr.11. 37.c.12 20. l Eccli.22. 25 Ioan.8. 7. m Deut.22. 21. n Eccl.10. 14. o in concil. Later. sub Mart. 1 secretario 3. p c. 19.2. q Pr 6.12. r Iob 34.18.

Quia voluit te abstrahere à Domino Deo tuo.] In editionibus aliis (*quæsiuit*:) quomodo etiam Tertullianus atque Cyprianus legunt, vtentes præterea verbo (*auertere*:) quòd vt minus est quàm abstrahere, ita plus quærere, quam velle. Versu 5. affinis formula (*vt vos auerteret à Domino Deo vestro.*) Vbi Hebraicè & Chaldaicè sunt nomina rebellionis siue præuaricationis; Græcè verbum πλανῆσαι, *errare facere*: hic ἀποστῆσαι, *auertere*, quasique apostatam facere. Vsus est Interpres apostatandi verbo, vbi est ἀφιστάς, & faciendi apostatare [p], vbi ἀποστῆσαι: nomine verò apostatæ [q], & inutilis, vbi ἀνὴρ ἄφρων καὶ παράνομος, *vir insipiens & iniquus*, Hebraicè אָדָם בְּלִיַּעַל אִישׁ אָוֶן *adam belijahhal is auen, homo Belial* (de quo postea) *vir iniquitatis*, Chald. בַּר נָשׁ טְלוּמָא גְּבַר עָוֶל *bar nas teluma gauera hhaula*, *filius hominis calumniator vir iniquitatis*: apostatæ simpliciter [r], vbi Græcè verbum παρανομεῖς, *iniquè agit*, Hebraicè dictum nomen Belial, Chaldaicè nomen רַשִּׁיעָא *rassiahha*, *impius*: denique nomine gentium apo-

a Ezec. 5. 3. Apostata quis. stratricum [a], vbi גּוֹיִם הַמּוֹרְדִים *goim hammoredim*, סֹרְבִים מַמְרִים *hhamemana sarbanaua*, παραπικραίνοντες, *rebelles*, aut *amaricantes*. Generaliter ἀποστάτης, *apostata* significat eũ qui deficit facitve secessionem qui, defector est siue desertor ac transfuga. Sic *initium superbiæ hominis est apostatare à Deo, quoniam ab eo qui fecit illum recessit cor eius* [b]: &, *mulier ac vinũ apostatare faciunt sapientes* [c]. Dionysius, teste Budæo [d], appellat ἀποστατικὴν φάλαγγα, *stygias copias*; & Nazianzenus ἀποστατικὰς δυνάμεις, *transfugas virtutes*. Hic [e] verò cognominat Iulianum Imp. apostatam; quoniam defecit à religione Catholica. Quæ acceptio extenditur ad religiosi habitus desertorem. Iuxta præcedentem verò notionem requiritur vt quis nomen Christianum penitus deserat, ac omnino recedendo à fide semel conuertatur ad sectam falsam, vt Iudaismi, vel Paganismi; aut etiam ad atheismum; siue dicendus is sit etiam hæreticus, nec specie differant hæresis & apostasia, siue solùm differant secundùm magis & minùs: possitque talis defector nominari verus hæreticus: de qua re disputant Theologi ad 2. 2. quæst. 12. art. 1. præterea Caiet. [f], & alij. Secundo modo apostata est, qui recedit à monasterio animo ac voluntate iugum obedientiæ in perpetuum excutiendi, ac deserendi religiosum institutum, siue dimittat habitum religiosum, siue non dimittat; religiosum, inquam, institutum propriè sumptum, quale est non solùm per professionem solemnem, verùm etiam per simplicia vota in societate nostra post biennium nouitiatus emissa, vt decidit Gregorius XIII [g]. Sed his omissis nihil grauius, molestius, perniciosius contingere potest, quàm vt quis abstrahat te à Deo tuo; quemadmodum nihil gratius, iucundius, melius, quàm te adhærere Deo tuo [h]. *Scito & vide*, ait Ieremias [i], *quia malum & amarum est reliquisse te Dominum Deum tuum.* Michas ablatis idolis suis cùm ei diceretur, *quid tibi vis? cur clamas?* respondit; *Deos meos quos mihi feci, tulistis, & sacerdotem, & omnia quæ habeo, & dicitis, quid tibi est* [k]? Salubris admodum cogitatio aduersùs peccandi cogitationem consiliúmve, abstrahi peccato te à Domino Deo tuo, eripi per id illum tibi: & cùm si quis intentato ad iugulum gladio minaretur mortem, nisi vel negares Deum, quodvis aliud crimen admitteres, paratum te mori profitearis potius quàm consentire: cur non idem respondes constanter tibi ipsi, cùm subit cuiusvis suggestio peccati?

b Eccl. 10. 14.
c cap. 19. 2.
d cõm ling. Græc. pag. 473. & 474.
e ora. 1. cõt. Iulianum.
f 12. de locis c. 9.
g extrau. Ascendente Domino.
h Ps. 72. 28.
i c. 2. 19.
k Iudic. 18. 23. 24.

Qui eduxit te de terra Ægypti, de domo seruitutis.] Similia præcesserunt versu 5. prætereuntur autem à Tertulliano & Cypriano recitantibus præsentem locum.

Vt omnis Israel audiens, timeat.] Nec versiculum hunc Patres illi proferunt. Complutenses ac Regij codices habent (*vt &*) Hebræus Chaldæúsque textus (*audient & timebunt*) Græcus (*& omnis Israël audiens timebit*, καὶ πᾶς Ἰσραὴλ ἀκούσας φοβηθήσεται.) Ipsa per se tam atrox publicè illata pœna metum incutit, éstque, vt antè docui, παράδειγμα & exemplum: sed tanto magis eo modo illata qui hic dicitur, nimirum à toto populo, qui sic sæuiendo in alium, horrorem faciliùs concipiebat. Causa similis traditur cap. 17. [l]

l vers. 13.

Et nequaquam vltrà faciat quippiam huius rei simile.] Secundùm reliquas editiones, *& non addent* (Græcè ἔτι, *adhuc*) *ad faciendum iuxta verbum hoc malum in medio tui* (Græcè ἐν ὑμῖν, *in vobis.*) Vbi rem Interpres pro verbo posuit, quam significationem habet frequenter verbum Hebraicè, nec rarò sic etiam ab eodem Interprete exponitur. Non vltrà facere, seu non addere ad faciendum de omni Israel dicitur, quamuis vnus tantùm id fecisset de quo hic agitur, hoc est, seducere ac abstrahere à Domino Deo aliquem voluisset: quoniam quolibet velut membro populi peccante censebatur vniuersus populus peccare: & si quis alius postea peccaret, addere peccatum nouum. Alioqui propriè idemmet qui priùs peccauit, iterum peccando, addere dicitur peccatum, seu adijcere [a], aut eiusdem, aut diuersæ rationis.

a Iob 34. 37. Eccl. 3. 29. c. 5. 8. 4. 19. 13. 14. c. 10. 1. Esa. 1. 5 c. 30. 1. Oseæ 13. 2. 2. Par. 28. 13.

Vers. 12.] Si audieris in vna vrbium tuarum, quas Dominus Deus tuus dabit tibi ad habitandum, dicentes aliquos:

Vers. 13.] Egressi sunt filij Belial de medio tui, & auerterunt habitatores vrbis suæ, atque dixerunt: Eamus, & seruiamus Dijs alienis quos ignoratis:

Paraphr.

QVod præceptum antea fuit de vno aliquo pseudopropheta seductore, atque idololatriam suadente lapidando, id nunc de pluribus præcipitur istis ac sequentibus versibus, vt si compertum fuerit reipsa commissam idololatriam, seuerissimè in totam ciuitatem animaduertatur, quemadmodum dicti sequentes versus distinctius explanant. Tertullianus [b] porrò paraphrasticè videtur locum hunc sic descripsisse post enatam præcedentem sententiam. *Subiicit etiam*, ait, *de ciuitatibus, si quam ex his constitisset suasu iniquorum hominum transisse ad Deos alios, vt interficerentur omnes incolentes eam, & deuotamenta fierent vniuersa eius, & colligerentur omnia spolia eius in omnes exitus eius, & igni cremarentur cum omnibus vasis suis, & cum omni populo in conspectu Domini Dei. Et non erit habitabilis*, inquit, *in æternum, non reædificabitur ampliùs, nec adhærebit quidquam manibus tuis ex deuotamento eius, vt auertatur Dominus ab indignatione iræ suæ.*

b Scorp. c. 2.

Explanatio.
c de exhor. mart. c. 5.

Si audieris in vna vrbium tuarum.] Græcè (*si autem* ἐὰν δὲ.) Cyprianus [c] dicens, hîc dici nec ciuitati parcendum, etiamsi vniuersa consenserit ad idololatriam (*aut si audieris in vna ex ciuitatibus.*)

Quas Dominus Deus tuus dabit tibi ad habitandum.] Additur in editionibus alibi (*ibi*, שָׁם *scham*, שָׁמָּה *thamman*, ἐκεῖ) & Cyprianus legit (*inhabitare te illic.*)

Audire dicendo quid.

Dicentes aliquot.] *Aliquos* adiecit Interpres, & Hebraicè, atque Chaldaicè est (*dicendo*) לֵאמֹר *lemor*, לְמֵימַר *lememar*, Græcè λεγόντων, legítque Cyprianus tantùm (*dicentes.*) Idiotismus Hebræus est (*audire dicendo*) hoc est, audire cùm dicitur, aut dicentes.

Egredi, ac surgere quid in Scriptura.

Egressi sunt.] Omittit Cyprianus hoc & sequentia vsque ad (*eamus, &c.*) Benè verò Abulensis monet non dici egressos, quasi de terra recesserint; quia si recessissent, non subuerterent terram, prouocando ad idololatriam; sed surgere, vel magis propriè incipere; & egredi ac surgere in sacra Scriptura secundùm morem loquendi Hebraicum, significare inceptionem alicuius actus in eo, qui antè non faciebat aliquid tale. Exempla verbi surgendi multa dicit esse (tale initio istius capitis) de verbo egrediendi esse illud

in

a c. 2. in Exodi cap. 2. [a] vbi scribitur egressus post hæc vir de domo Leui, & accepisse vxorem stirpis suæ, quæ concepit & peperit filium, id est, virum Amram filium Mosem, qui Amram egressus dicitur, id est, cœpisse cognoscere vxorem suam, quam à multis ante diebus non cognouerat. Philo Biblicus ait significari quòd tunc vxorem acceperit, quamuis Pharao nolle videretur, sed Hebræos opprimere. Quamquam ea loco Exodi verbum Hebræum præfixa coniunctione וַיֵּלֶךְ *vaielech*, & Chaldæum וַאֲזַל *vaazal*, significat *abiit*, & Græcum ἦν, *erat*: nec (*post hæc*) sunt in aliis editionibus.

Filij Belial.] Præponunt editiones aliæ (*viri*) & pro *filij Belial*; quod Hebraicè scribitur בְלִיַּעַל *belijahhal*, dicuntur Chaldaicè (*filij impietatis* בְּנֵי רִשְׁעָא *bene riscebha*) Græcè absque vocabulo filiorum (*viri iniqui*, ἄνδρες παράνομοι.) Iniquos
b Scorp. c. 1. Tertullianus [b] videtur interpretatus: Græcumque nomen valet exleges, perditos, sceleratos; peruersos, prauos, &c. Abulensis Hebræum de multùm apostatis, ita vt Belial sit apostata, & huius filij multum apostatæ, sicut filius inobedientiæ vocatur inobediens: dicantúrque apostatæ, qui à religione vel cultu Dei incepto retrocedere faciunt. Adde qui, vt antè dixi, retrocedunt ipsi: omisso nomine apostatæ, de quo satis nuper actum, vsurpat nomen Belial editio no-
c Iudic. 19. 22. 1. Reg. 1. 16. c. 2. 12. c. 10. 27. c. 25. 17. li. 2. 16. 7. c. 20. 1. c. 22. 5. li. 3. 21. 10. 2. Paral. 13. 7. Nahum 1. 15. 2. Cor. 6. 15.
stra pluribus [c] aliis locis. Eugobinus hoc loco notat quid eo nomine significetur numquam ferè Interpretem in edendo explicuisse: ac solitum ea nomina, quorum multiplex dubiáque sententia sit, ea vt habentur Hebraicè non immutare, vt est, inquit, nomen ligni Sethim; ne si vno modo transferret, respuere aliorum in eo sententias videretur. Tum subiicit nomen Belial
Belial quid.
alios velle significare hominem inutilem à בְּלִי *beli non*, & יַעַל *iahhal profuit*: quosdam opinari esse nomen dæmonis à בְּלִי *beli*, & יַעַל *iahhal ascendet* (ea עָלָה *hhalah*, videlicet elidendo literam vltimam futuri יַעֲלֶה *iahhaleh*, vel ex עָלַל *hhalal*, quod idem valet) quia nos ascendere sursum non permittit (adde quoniam numquam proficit, aut prospera vtitur fortuna, aut assurgit ad virtutem; & diabolus vnde descendit numquam ascendet, quidquid Origenes dixerit.)
Filij Belial qui.
Adhæc ait à Hieronymo interdum exponi filios Belial, id est, filios diaboli: atque in hoc omnes ferè Hebræos consentire; vt nempe denotentur homines maligni, pessimi, impiissimi, quibus tamquam suorum scelerum ministris vtatur diabolus. Omisit aliam deriuationem à עֹל *hhol* iugo cum negatione בְּלִי *beli*, vt sit impatiens iugi, iniugis, indomitus, excutiens iugum legis
d Eccli. 51. 34. Iere. 2. 20. Thre. 3. 27. Os. 10. Mat. 11. 29. Act. 15. 10.
(quo iugi nomine lex vocari solet [d], & à Rabbinis iugum cœli) *confringens iugum, dicénsque, non seruiam* [e], &, *quis est Dominus* [f]? &, *nescio Dominum* [g]; quod contumacis peccatoris verbum est: præsertim verò eius qui ab initio in veritate non
e Iere. 2. 20. f Exo. 5. 2. Prou. 30. 9. g Exo. 5. 2. h Ioa. 8. 44. i in Es. 27. k c. 19. 22. l 2. Cor. 6. 15. m Ps. 88. 23.
stetit [h], velut apostata rebellis Domino. Hieronymus [i] porrò Belial tribuit diabolo, explicátque apostatam, præuaricatorem, absque iugo (hoc vltimum editio nostra expressit in libro Iudicum [k]:) citans ea Apostolo [l]; *quæ communicatio Christi ad Belial*: addénsque vbicumque LXX. ponunt filios pestilentiæ, in Hebraico scribi filios Belial: & quod in Psalmo [m] canitur de mysterio Saluatoris; *filius iniquitatis non apponet nocere ei*, in Hebraico dici filium Belial. At ibidem monui forsitan lapsum in Hieronymo memoriæ fuisse, quoniam non est בֶּן־בְּלִיַּעַל *ben belijahhal*, sed

A בֶּן־עַוְלָה *ben hhaulah*. Apud Nahum [a], *non adiciet vltra vt pertranseat in te Belial* [b], idem declarat præuaricatorem, Græcéque ἀποστάτην, hócque valere בְלִיַּעַל *belijahhal*, vbi Chaldaice plorali numero sunt impij רַשִׁיעִין *raſſcihhin*. Tandem quod ea eodem reculi paulo ante reddi à LXX. filios pestilentiæ pro filiis Belial, repetens [c], docet intelligi diabolum per pestilentiam, licèt plurimi pro Belial corruptè in Apostolo [d] Belian legant (quidam codices Hieronymi habent Beliar:) significare autem sine iugo: & ab Aquila transferri apostatam. Filios Belial plerumque in citatis superiùs locis reperimus à LXX. exponi υἱοὺς παρανόμων, *filios iniquorum*, & à Paraphraste
a c. 1. 15. b ibidem.
Diabolum pestilentiæ nomine exprimi.
c in c. 6. ep. ad Ephes. d 2. Cor. 6. 15.
B Chaldæo *filios impietatis*, בְּנֵי רִשְׁעָא *bene rischha*: vel pro vna de filiabus [e] Belial θυγατέρα λοιμήν, *filiam pestilentem*; υἱοὺς λοιμούς, [f] *filios pestilentes*: nonnumquam pro viro Belial [g] ἄνδρα παράνομον, *virum iniquum*; & Chaldaicè גְּבַר רְשִׁיעַ *gbenar rascihhh*: vel ἄνδρα λοιμόν, *virum pestilentem* [h]: pro torrentibus [i] Belial χείμαῤῥοι ἀνομίας: *torrentes iniquitatis* (ibi versio Psalmi 17. Hieronymi habet *diaboli*, & apud Tremelium Belial:) filios diaboli [k], & υἱοὺς παρανόμων, *filios iniquorum*, vbi sunt Hebraicè filij Belial: viros diabolicos [l], vbi Hebraicè quoque filij Belial, sed Græcè ἄνδρες ἀποστασίας, *viri apostasiæ seu rebellionis*. Item pro verbo Belial editio nostra habet verbum iniquum [m]: eùm qui mente pertractat præuaricationem [n],
e 1. Reg. 1. 16. f c. 2. 12. c. 10. 27. c. 25. 17. 2. Paral. 13. 7. g li. 2. Reg. 16. 7. h cap. 20. 1. i c. 22. 5. & Ps. 17. 5. k 3. Reg. 21. 13. l ibidem. m Ps. 40. 9. n Nahum 1. 11.
C vbi est יֹעֵץ בְּלִיַּעַל *iohhets belijahhal*, βουλευόμενος ἐναντία, *consultans contraria*: impia cogitatio [o], ibi דָבָר בְּלִיַּעַל *dabar Belijahhal*, ῥῆμα ἀνόμημα, *verbum*, *quod est iniquitas*. Denique in 2. epist. ad Corinthios cap. 6. [p] *quæ conuentio Christi ad Belial?* scribitur Græcè Βελιὰλ, sed Syriacè סָטָנָא *satana*. Disputant de hoc nomine ex nostris accuratè Ioannes [q] Ferdinandus, Franciscus [r] Ribera, Martinus [s] Delrius, Ferdinandus [t] Quirinus de Salazar, Ludouicus [u] Ballester, Ioannes [x] Pineda, Benedictus [y] Iustinianus: ex aliis tum lexicographi Hebræi, tum qui Scripturas indicatas ad marginem explanauerunt: & Thomas [z] Maluenda in opere de Antichristo. Egimus & nos nonnihil in Psalmum 17. & 40. & ex aliis præterea
o Deut. 15. 9. p Nahum 1. 15. q in Thes. script. verbo Belial. r in Nahum 1. n. 44. & 45. s tomo 1. adag. in 126. t in Prou. 6. 12. nu. 82 & 83.
D lectu dignus est in cap. 6. Prouerbiorum Iansenius. Placet etymologia, quam dixi traditam ab editione nostra in libro [aa] Iudicum, id est, sine iugo; & recipitur communiter à בְּלִי *beli non*, & עֹל *hhol*, *iugum*, ex עָלַל *hhalal*, quia Hebræi quando iugum imponunt, dicunt ascendere super collum bestiæ. Nec dissimilis notatio Oleastri hoc loco & Maluendæ à בְּלִי *beli non*, & עַל *hhal super*, pro illo qui nullum supra se fert, nec patitur superiorem. Vnde sequitur בְלִיַּעַל non esse ipsum sibi radicem quinque literarum, vt Marinus [bb] Brixiensis docuit. Deinde rectiùs scribi בְלִיַּעַל *Belihhal* tribus syllabis, quàm בְלִיַּעַל *Belijahhal* quatuor: semper enim vt trisyllabum acceperunt omnes Græci, & Latini, quamuis
Τοῦ Belial etymon.
u in onomatogra. verbo Belial. x in Iob 34. 18 nu. 5. y in 2. Cor. 6. 15. z li. 1. c. 3. aa c. 19. 22. bb in arca Noe.
E reperiatur quandoque scriptum Græcè non solùm Βελιάλ, vt scribi debet, sed etiam Βελιάρ, & Βελιάς, atque hoc vltimum Leo [cc] Castro dici velit, quasi בְּלִי־אוֹר *Beliur*, hoc est, sine lumine, & de diabolo, qui cognominatur princeps potestatísve, aut rector tenebrarum [dd]. Ad hæc vbi agitur in annotatis locis immediatè de personis capi posse Belial pro diabolo, & filios Belial pro imitatoribus eius, quos ex patre diabolo Christus cognominat [ee]: cùm de rebus vt torrentes Belial (Latinè iniquitatis [ff]; verbum Belial (iniquum [gg]) cogitans aut dans consilium
cc vlt. apol. c. 243. dd Ephes. 6. 12. Col. 1. 13. ee Ioan. 8. 44. ff 2. Reg. 22. 5. Ps. 17. 5. gg Ps. 40. 9.

Belial

a Nahum 1. 11. Belial (mente pertractans præuaricationem[a]) retinere habitudinem ad eumdem, à quo immittuntur, aut suggeruntur tentationes, verba & consilia iniqua, promideque diabolica. Concedo autem Maluendæ[b] conuenire posse ad nomen Antichristi, cui Sibyllas[c], aut Epiphanium[d] tribuere asserit: at non verborum Apostoli[e], *quæ conuentio Christi ad Belial?* adeò legitimam interpretationem, aliis omissis, esse de illo, vt nullus cordatus ambigere possit, cùm è diametro, inquit, apponat Belial Christo, id est, Antichristum. De diabolo longè plures Apostolum intellexerunt, quibus cer[...] cor non defuit. Discendum tandem, Christi siue filios siue fratres esse qui iugum tollunt ipsius mitis & humilis[f], mites humilésque: diaboli filios & sodales qui regem super vniuersos filios superbiæ[g], sectantur superbi, & à Deo apostatant per superbiam[h]. De vtrorúmque filiorum dis[...]mine citatus Delrius[i] ex Cæsario[k] Arelatensi, Macarióque[l]. Cæterùm suspicor in Nahum[m] quia L X X. transtulerunt (*ὅτι οὐκ ἔτι μὴ προσθῶσιν τοῦ διελθεῖν εἰς παλαίωσιν, quoniam non vltra apponent vt pertranseant in vetustatem*) vbi editio nostra habet (*quia non adiiciet vltra vt pertranseat in te Belial*) pro hoc nomine siue pro בְּלִיַּעַל *belíiahbal*, illos legisse seorsim בְּלִי *beli*, quod vetustatem significat à בָּלָה *balah*. Beda quidem in interpretatione nominum exponit Belia vetustum dominum, non absque Domino, puteum eius, in clamore eius, in malis commutationem ipsius. Belial autem absque iugo, vel absque Domino: & Beliar cæcum lumen, cæcam angustiam, vetustatem deficientem, absque continentia. Sed istarum notationum rationem reddere nolo, nec facilè reddi aut approbari posse, saltem de aliquibus arbitror, vt quæ nomen Domini, putei, clamoris, commutationis, & similia tradunt.

b 1. de Antichristo c. 3.
c 2. & 3. oracul.
d in vita Danielis.
e 2. Cor. 6. 15.
f Matt. 11. 29.
g Iob 41. 25.
h Eccli. 16. 14.
i 10. 1. adag. 10 126.
k hom. 18.
l hom. 5.
m c. 1. 15.

De medio tui.] Chaldaicè (*de inter te* מִבֵּינָךְ *mibbenach*) Græcè *ex vobis*, ἐξ ὑμῶν.) Versu 1. (*in medio tui*) Hebraicè, Chaldaicéque sicut hîc (Græcè ἐν σοι, *in te*.) Molestissimum grauissimumque domesticum & intestinum malum; & cùm ex nobis ipsis exurgunt viri loquentes peruersa, vt abducant discipulos post se[n] & cùm inimici nostri sunt domestici[o]. Lege commentarium meum in actus Apostolorum.

n Act. 20. 30.
o Matt. 10. 36.

Et auerterunt habitatores vrbis suæ.] Græcum ἀπέστησαν indicat apostasiam suadere & defectionem, de qua priùs dixi. Hebræum cui præfigitur coniunctio וַיַּדִּיחוּ *vaiadichu* expulsionem: præteriti verò significationem temporis declarat Vatablus per sollicitationem verbis factam: Pagnioum sic vertentem Oleaster per expulsionem aliorum à suo sensu sententiaque: Oleaster ipse per impulsionem; quæ scilicet suasione fit. Sixtini codices Græci habent τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν αὐτῶν, *habitantes terram eorum*: alij τὴν πόλιν, *ciuitatem eorum*. quod congruit Hebrææ Chaldææque editioni עִירָם *hiram*, קַרְתְּהוֹן *karthehon*: immò & Græcis omnibus libris initio versus 12. *si audieris in vna vrbium tuarum*, ἐν μιᾷ τῶν πόλεών σου.

Atque dixerunt.] Breuiùs in textu Hebræo Chaldæóque (*dicendo*) in Græco (*dicentes*, λέγοντες.

Eamus, & seruiamus diis alienis, quos ignoratis.] Præteriti temporis est verbum editionum reliquarum: vt & versu 2. in simili sententia. Legit Cyprianus[p] (*Diis aliis quos non nostis.*) Cæterùm hîc est personarum commutatio quam dicunt enallagem; quoniam (*eamus & seruiamus*) apostatarum vox est (*quos ignoratis*) Dei, Mosisve dicentem eum apostatæ, *quos scitis celebres esse apud Gentes*. Iusè ac doctè hoc loco Abulensis[a] disputat, quomodo pot[...] tat cognosci, quod Deus ille Israel verus Deus, & alij qui non erant dij, cognosci vt dij falsi, vel non vt dij. Summa est, haberi cognitionem potuisse ex effe[ct]is admirandis, ac singularibus beneficiis, quæ videtant ab eo fieri, & conferri, qui se ipsorum Deum asserebat, fieri autem & conferri non potuisse ab illis, quos Ethnici colebant pro diis. immo Deum illum suum iudicium fecisse in diis Ægyptiorum sicut in ipsis Ægyptiis[b], videlicet comminuendo idola eorum, quod & fieri præcepit de idolis aliarum Gentium[c]: illúdque Hieronymus[d] ex Hebræorum traditione scribit reipsa contigisse in Ægypto, quando populus Hebræus inde egressus est necnon apud Eusebium[e] Artapanus, quod Comestor[f] præterea scripsit, siue motu terræ; siue ictu fulminum omnia templa destructa esse; Hebræique addunt, vt Lyranus[g] refert, Abulensis[h] Caietanus[i], Pererius[k], Ysella[l], Salianus[m] lignea idola putrefacta, metallica resoluta & fusa, lapidea comminuta. Quamquam de Lysimacho Iudæorum hoste Iosephus[n] testatur, affirmasse Mosem Iudæorum exulum ducem, his auctorem fuisse tunc in Ægypto, vt deorum & altaria quotquot inuenirent, euerterit, idque illos strenuè factitasse, & vrbem à se conditam ex re *Ἱερόσυλα* nominasse: postea verò probri vitandi causa Hierosolyma vocauisse. Fictitium id est, calumniosúmque, vt nec verosimile quod adiicit Artapanus[o], etsi ad rem non ita facit, omnes domos concidisse. Ad idolorum dictam concisionem allusum ab Esaia[p] volunt; *ecce Dominus ascendet super nubem leuem, & ingredietur Ægyptum, & commouebuntur simulachra Ægypti*, &c. Sed futuræ rei prædictio est.

p de exhor. martyr. c. 5.

a q. 4.
b Exo. 12. 12.
c Num. 33. 52. Deut. [...] 12. 2. Ex. 23. [...]
d epis. ad F[...]
de[...]
in[...]
e 9.
f [...]
[...] 27.
g E[...] 12.
h ibidem.
i ibidem.
k in c. 11. n 7.
l in c. 12.
m a. annal. anno 1544. num. 132 & 133.
n 1. cont. Apion.
o Salian. sup. relat.
p c. 19. 1.

Vers. 14.] Quære solicitè & diligenter: rei veritate perspecta, si inueneris certum esse quod dicitur, & abominationem hanc opere perpetratam,

Vers. 15.] Statim percuties habitatores vrbis illius in ore gladij, & delebis eam, ac omnia quæ in illa sunt, vsque ad pecora.

PARAPHR. QVoniam agitur de totius alicuius vrbis euersione, atque habitatorum eiusdem interfectione, cum consumptione rerum cunctarum, quæ ad illos pertinerent; ne tam seuera animaduersio temerè fieret, inauditaque, ac indicta, & diiudicata causa præcipitur diligens, & exacta inuestigatio, certaque & indubitata de idololatriæ crimine cognitio, ita vt planè constet reipsa executioni esse mandatum à ciuitate tota, siue à rectoribus ipsius publicè, qui ciuitatem repræsentant. De pseudoprophetis seductoribus, qui fortè suasissent, sed non persuasissent, iam dictum satis priùs[q] fuerat. Contra tribum Ruben, & Gad, dimidiamque partem tribus Manasses, quia ædificauerant altare magnum citra Iordanem, quod videbatur idololatriæ indicium (& aliunde etiam nefas erat excitari altare in loco quem Deus non elegisset) totus Israel congregatus est sponte & vltrò cum certi nuncij id detulissent;

q v. & seq.

A tulissent; & nihilominus antequam dimicarent contra illos, misit decem principes totidem tribuum, cum Phinee filio Eleazari sacerdotis, vt dissuaderent idololatriam quam existimabant perpetratam propter illud altare, quod etiam sacrilegum cognominabant [a] (*ἀποστάτας γενέσθαι ἀπὸ κυρίου, ita vt apostatæ fierent à Domino*;) seu vt, quod Iosephus [b] scribit, inquireretur an aram, de qua constabat, ædificassent ad idololatriam: quòd si ad hoc, vt quamprimùm ab ea reuocarentur per monitionem, reprehensionem, obiurgationem: si persisterent contumaciter in impietate, bellum indicerent. Successit ex sententia inquisitio, &

B acceptata collaudatáque responsio; ita vt, quod obiter notandum, non amplius ara sacrilega nominanda fuerit, nec affirmandum, sicut memoriæ lapsu fecit Petrus [c] Blesensis; ideo iram Dei vniuersaliter deseuisse in populum. Non dissimili causa similiter conuenit totus Israël contra viros Gabaa, qui Leuitæ vxorem fornicando occiderant, pugnaueruntque contra eos vsque ad deletionem ferè vniuersæ tribus Benjamin [d]. Iob causam quam nesciebat diligentissimè inuestigabat [e]: & Daniel stans in medio, fatuos pronunciauit filios Israël, quod non iudicantes, neque quod verum erat cognoscentes, condemnassent filiam Israël [f]. Iunguntur frequenter in Scriptura veritas, & iudicium [g]; iustitia & iudi-

C cium [h]; misericordia & veritas [i], quæ dicuntur etiam custodire regem [k]; & in rationali Pontificis quod iudicij cognominabatur, inscripta erant doctrina & veritas [l]; & è collo summi sacerdotis Ægyptij, qui iudex simul erat, imago *ἄγαλμα* pendebat sapphiro insculpta, cui nomen veritas [m]. Veritatem dies aperit, ait Seneca [n]: potest pœna dilata exigi; non potest exacta reuocari.

[o] Nulla vnquam de morte hominis cunctatio longa est.

Vnde decreto Tiberij cum senatusconsulto ante diem decimum damnatis vita eripi non poterat [p]; & suasione Ambrosij suspendi pœna debebat post condemnationem per 30. dies lege Theo-

D dosiana [q]. Sophoclis est prioris mēbri sententia.

ἅπανθ' ὁ μακρὸς, κἀναρίθμητος χρόνος
φύει τ' ἄδηλα, καὶ φανέντα κρύπτεται.
Hæc cuncta voluens ordo longi temporis
Occulta prodit, atque prodita occulit.

Interrogauit Deus, *Adam vbi es?* & præsens cum præsente egit, ac veluti disceptauit [r]: *descendit vt videret ciuitatem & turrim, quam ædificabant filij Adam* [s]; deinde dixit; *Venite igitur, descendamus, & confundamus ibi linguam eorum* [t]: *descendit, & vidit, vtrùm clamor Sodomorum & Gomorrha opere completus esset, an non esset ita, vt sciret* [u]. Designant hi loquendi modi lento gradu incedentem Dei vindictam, & non temerè ferendum de quoquam iudicium, vt obseruant

E Philo [x], Chrysostomus [y], Ambrosius [z], Gregorius [aa], Rupertus [bb], Procopius [cc], Glossa [dd] interlinearis. Sed bono principi non expectandum; immò præueniendum, & inquirendum à suis, quid agatur, cùm nemo audeat publicis interpellationibus accusare, quorum violentias alij timent, alij patiuntur, inquit Ferrandus [ee] Diaconus.

Quære solicitè, & diligenter, rei veritate perspecta si inueneris certum esse quod dicitur] Hebraicè (*& quæres & inuestigabis*, seu *scrutaberis*, *& interrogabis benè*, *& ecce*, id est, si veritas, *certum* siue *rectum*, *& ratum verbum*, hoc nempe quod

A audisti) Chaldaicè eodem ferè modo, sed pro (*bene*) est יאות *iauth diligenter*: alia verò verbi epitheta sunt *verum & certum*, vel *veritas certa* קשטא כון *kustu chenan*) Græcè sententia eadem (*& quæres, & interrogabis, & scrutaberis valdè, & ecce verus manifestè sermo factus est*, καὶ ἐτάσεις, καὶ ἐρωτήσεις, καὶ ἐξερευνήσεις σφόδρα, καὶ ἰδοὺ ἀληθὴς σαφῶς ὁ λόγος γεγένηται) aut secundum alios codices γίνεται). In editionibus aliis ponitur pro (*si*) particula (*ecce* הִנֵּה *hinneh*, הֵא *ha*, ἰδὲ) *ecce veritas*, aut *verum*, *certúmve verbum*. Capite 19.[a] in simili sententia, *cúmque diligentissimè perscrutantes inuenerint falsum testem dixisse contra fratrem suum* [a vers. 18.]

B *mendacium*, habent editiones reliquæ (*& ecce testis mendacij* seu *mendax* aut *iniustus*, הִנֵּה *hinneh*, הֵא *ha*, ἰδὲ.) In Iob [b], *ecce qui seruiunt ei non sunt stabiles: & in angelis suis reperit prauitatem; quanto magis hi qui habitant domos luteas*, &c.) id est, si qui seruiunt ei, &c. Cæterùm ponderanda omnia verba quibus declaratur qualis esse debeat veritatis cognoscendæ in iudicio ratio. Hebræa sunt דָּרַשׁ *daras*, חָקַר *chakar*, שָׁאַל *sciaal*, quibus adiungitur היטב *heteb*: Chaldæa תְּבַע *thebahh*, בְּדַק *baduk*, שְׁאַל *sceal*, & post hæc יָאוּת *iauth*: Græca, ἐτάζω, ἐρωτῶ, ἐρευνῶ vel ἐξερευνῶ cum σφόδρα. Primum verbum Hebræum importat interrogationem cum quadam cura, solicitudine, diligentia, vnde מִדְרָשׁ *midras*, liber in quo inqui-

C renda digeruntur, & Rabbinicè præterea scholam significat. Secundum valet scrutationem penitiorem, vnde חֵקֶר *cheker*, & מֶחְקָר *meckar*: *inuestigandæ eius non est finis* [c]; *in manu eius sunt omnes fines terræ* [d]. Tertium quamlibet quidem petitionem significat, sed potest insatiabilem quodammodo innuere, sicut & שְׁאוֹל *sceol* inferni nomen, vt est in Prouerbiis [e]. Est autem additum dictis verbis הֵיטֵב *heteb* à יָטַב *iatab*, idem quod מְאֹד מְאֹד *meod meod*, *valde valde*, seu *vehementissimè*, *exactissimè*, *diligentissimè*, *aptissimè*, vt patet ex aliis locis [f]. Ex Chaldæis primi significatio est pro inquisitione etiam ad pœnam, vnde תָּבוּעַ *thabuah*, *vltor*, *vindex*, *censor*; & תְּבִיעָא *thabihha*, *vltio*, *vindictáque*: secundi pro scrutatione, quasi

D per rimam, fracturam, scissuram, rupturam: hoc enim בֶּדֶק *bedak* etiam nomen significat: tertij eodem modo quo Hebræi quoque loco tertio positi: ac secundùm vtramque linguam præterea pro consilij petitione, seu consultatione, disputatione siue diiudicatione. Vox יָאוּת *iauth*, *congruenter*, *decenter*, *conuenienter*, exponi solet. Græcorum primum ἐτάζω, deriuatum ab ἐτεόν, *verum*, quasi dicas ἐτεάζω, veritatem inquirere denotat, simúlque βασανίζειν, *quæstione ac tormento vti*; ἐρωτῶ, *interrogo*, ἐρευνῶ, *indago*, & *inuestigo* velut scrutando sectandóque vestigia. Denique σφόδρα, est *valdè*. Citato loco [g] Iob; *causam quam nesciebam, diligentissimè inuestigabam*, Interpres adiectione aduerbij, verbi He-

E bræi, quod est ibi, & de quo dixi, vim expressit, nempe חָקַר *chakar*; & Græci ἐξιχνιάζειν, *inuestigare*, & Chaldæi פשפש *pasphes*, *palpare*.

Et abominationem hanc opere perpetratum.] Græcum verbum γεγένηται iungi debet cum sequentibus τὸ βδέλυγμα τοῦτο ἐν ὑμῖν, *factu est abominatio hæc in vobis*, vt congruat translatio cum textu Hebræo & Chaldæo, necnon cum nostro. Alioqui necti posset præcedentibus καὶ ἰδοὺ ἀληθὴς σαφῶς ὁ λόγος γεγένηται, *& ecce verus manifestè sermo factus est*, siue *verum verbum*, id est, crimen quod delatum est. Qui sensus multo magis efficitur, si legatur cum aliis γίνεται, *fuerit*. Tunc verò

[a] Iosue 22. 10 & seqq.
[b] 5. antiq. c. 1. vel 4.
[c] ... 106.
[d] Iudic. 20. 46 & seqq.
[e] Iob 29. 16.
[f] Dan. 13. 48.
[g] ... 110. 7.
[h] Ps. 88. 14. 15.
[i] Prou. 3. 3.
c. 2 ... 8.
[k] c. 20. 28.
[l] ... 28. 30.
[m] Ælian. 14. var. histor. 34.
[n] 1. de ira c. 2.
[o] Iuuen. Sat. 6.
[p] Tacitus 3. annal. Dio Cassius lib. 57.
[q] 1. 1. si vindicari C. de pœn.
[r] Gen. 3. 9.
[s] Gen. 11. 5.
[t] vers. 7.
[u] c. 18. 20. 21.
[x] de confus. ling.
[y] hom. 30. in Gen. & 45. ad pop.
[z] 2. de parad. c. 14. & in Ps. 39. 2. de pœnit. c. vlt. serm. 48. epist. 13.
[aa] lib. 6. ep. 178.
[bb] 10 in Gen. 18.
[cc] ... ibidem.
[dd] ibidem.
[ee] ad Comitem Reginum reg. 3.
[a] vers. 18.
[b] c. 4. 18. 19.
[c] Ps. 144. 3.
[d] Ps. 94. 4.
[e] c. 30. 16.
[f] Deut. 9. 21. c. 17. 4. Ionæ 4. 9.
[g] c. 29. 16.

A verò seorsim ponentur τὸ βδέλυγμα τοῦτο ἐν ὑμῖν, *abominatio hæc in vobis*, nimirum est, aut appositiuè, *& ecce verum manifestè factum est* vel *fuit verbum, quod est abominatio hæc in vobis*. Porrò factam abominationem & opere perpetratam requiri videbatur ad hoc vt adeo grauis pœna infligeretur, quæ mox hîc subiicitur, nec sufficiebat solus consensus, quemadmodum admonet Abulensis. Operis autem perpetratio non in vna re consistit: & de iure communi conatus proximus delicto in atrocioribus æquè punitur ac si consummatum fuisset [a], tamen si ex statuto delictum quodpiam certa pœna puniatur, qui non perfecerit, non ea pœna punitor, sed alia mitiori, loquit Tiraquellus [b] alios allegans.

a l. si quis non dicam. C. de Episc. & cler. & l. 15. qui cum telo. & duabus legibus sequent. C. de sicariis: & 56. q. 2. c. si quis non dicam.
b pract. de pœnis temperãdis aut remitt. causa 57. & seq.
c de exhor. mart. c. 5.
d Scor. c. 2.

B *Statim percuties habitatores vrbis illius.*] Græci Sixtini libri pro vrbe habent terram, γῆν, non πόλιν, sicut versu 13. cùm vtrobique consentiat editio nostra cum Hebræa & Chaldæa. Nostræ itē est aduerbiō (*statim*) quo voluit, opinor, declarare vim geminati verbi in editionibus aliis (*percutiendo*, vel *percutiēs percuties*, aut *delens occidēnsve delebis occidēsve*, ἀναιρῶν ἀναιρήσεις πάντας, *omnes*) quod abest ab aliis editionibus. Legitur apud Cyprianum [c] (*interficiens necabis omnes qui sunt in ciuitate*) Tertullianus [d] paraphrasticè recitans hunc locum scribit hîc dici, si quam ea ciuitatibus constitisset suasu iniquorum hominum transisse ad deos alios, vt interficerentur incolentes eam. Dicta C replicatio indicare etiam solet id quod omnino fieri debet: quod autem eiusmodi est, quamprimùm potest, fieri debet: probato autem iam satis crimine, vt dictum est, & quia id perniciosum ac periculosum est, rectè interpres intellexit puniri statim oportere. Omnes percuti lex imperat si ciuitas communiter in idololatriæ crimine versatur per defectionem à religioso Dei cultu. Sed præcisè ob idololatriam inferri bellum nequit, nisi promulgatio Euangelij impediatur; de qua re in 2. 2. [e] & alibi actum est. Quod si etiam innocentes ea quapiam tali ciuitate liberari possint, vetari hoc loco non puto. Contingit porrò mitiùs agi quando multitudo deliquit, vt pluribus ex iure canonico testimoniis probat citatus Tiraquellus [f] iuxta tritum D etiam versum.

e q 10. a. 8.
f causa 47.

Ob populum multum crimen pertransit inultum.

Vnde militaris quoque decimatio, cùm totus deliquit exercitus. Dei præcepto quod fit, legis humanæ terminis non definitur, & ipse omnium vitæ necisque absolutum habet dominium ac potestatem.

g de exhor. mart. c 5.
h vers. 24.
i vers. 13.
k Deut. 20. 4. 17.
l Iudith 2. 15. c. 7. 17. c. 15. 7.
m Ios. 6. 21. Iud. c. 8. 25. c. 4. 15. c. 18. 27. c. 20. 37. c. 21. 10. 1. Reg. 15. 8. c. 22. 19. 2. 3. 14. 4. 20. 25.
n Iosue 10. 28. 30. 32. 35. 37. 39.
o c. 19. 47. Eccl. 28. 22.
p Iere. 21. 7.
p in Mil. gl. actu 1. sce. 1. sub initiū.

In ore gladij.] Cyprianus [g] (*cade gladij*) quod Græcè significat ἐν φόνῳ μαχαίρας. De hac phrasi consule dicta in cap. 21. [h] libri præcedentis, ibique citatis adde Cornelium nostrum in Exodi cap. 17. [i] & Leonardum Marium, vbi primùm ea occurrit. Hoc loco nostro Eugubinus ait vehementer sibi placere quòd L X X. (quibus alioquin iniquior solet esse) hanc similitudinem E Hebraicam immutatint: nec enim Hebræorum translationes adeò elegantes esse in nostra, & Græca lingua. Deprehendi tamen vsum Interpretem nostrum eadem phrasi, vbi non extat apud alias editiones, sed anathematizare vel destruere [k], aut quid aliud satis diuersum [l]. Græcè nonnumquam esse [m] esse ἐν στόματι ῥομφαίας, ἐν στόματι ξίφους [n], ἐν στόματι μαχαίρας [o]. Haud profectò facilè similem reperire aliis in linguis dicendi formulam. Accedit nonnihil tamen eò Plautinum [p] illud Militis gloriosi,

A
Nam ego hanc macharam mihi consolari volo
Ne lamentetur, néve animum despondeat,
Quia se iam pridem feriatam gestitem,
Quæ misera gestit fratrem (alij fartum, vel farctum, vel fractum, vel fratrem) *facere ex hostibus.*

Quasi dicat nugando, si *fratrem* retineas) gestire machæram facere hostem ὅμαιμον, *consanguineum*: quam ipsam machæram non modò πρὸς τὸ μάχεσθαι, *pugnare dictam* voluot, sed etiam παρὰ τὸ χαίρειν αἵματι, quasi sit αἱμόχαιρα quòd gaudeat sanguine. Ad idem facit versus Nonni

αἱμαλέη τε μεθύουσα, κρεωφάγε τε μαχαίρας.

Vbi cognominatur machæra carniuora, seu carB nem comedens. Quod Scriptura verbo deuorandi [a] solet declarare: & Esaias [b] scribit Domini gladium inebriatum in cœlo, repletum sanguine, incrassatū adipe, de sanguine agnorum & hircorum, de sanguine medullatorum arietum. Quæ inebriatio sanguine facta & occisorum cruore, sagittis tribuitur in maiore cantico Mosis. [c].

a Deut. 32. 42. Esa. [illegible]
b [illegible]
c Deut. 32. 42.

Et delebis eam.] Verbum Hebræum החרם *hacharem* significat velut anathemate delere: quod etiam exprimitur Græcè ἀναθέματι ἀναθεματιεῖτε αὐτήν, *anathemate anathematizabitis eam*. Chaldæum גמר *gammar* valet consummare ac penitus delere. Quid autem sit anathema declaratum alibi. Apud Hebræos [d] hæc est formula; *anathema & res deuota est quidquid illud sit, quo ego tibi prosim, aut* C *quam vtilitatem ex me capias*. Hunc nefas erat iuuare vlla re: videturque traditio de qua Christus [e]; *munus, siue corban, quodcumque est ex me*, &c.

Anathematis formula apud Hebræos.
d tract. de iuram. & votis.
e Mat. 15. 5. Marc. 7. 11.

Ac omnia quæ in illa sunt vsque ad pecora.] Repetitur in editionibus aliis (*in ore gladij.*) Pecora verò nominatim exprimuntur, non exclusis animalibus domesticis, quæve solent esse in ciuitatibus, vt nullus comederet ea, in detestationem, inquit Abulensis. Græcè in Complutensibus, Regiisque codicibus καὶ πάντα τὰ κτήνη αὐτῆς ἐν στόματι μαχαίρας, *& omnia pecora eius in ore gladij*. Sed hæc desunt in Sixtinis.

D *Vers. 16.*] Quidquid etiam supellectilis fuerit, congregabis in medio platearum eius, & cum ipsa ciuitate succendes, ita vt vniuersa consumas Domino Deo tuo, & sit tumulus sempiternus, non ædificabitur ampliùs.

Paraphr.

MAgnum & graue hoc anathema, execratio admodum acerba, seuera valdè animaduersio idololatriæ in aliqua ciuitate perpetratæ; vt cum habitatoribus & pecoribus interfectis, res quoque aliæ ac vniuersa supellex penitus delerentur, flammis in mediis ciuitatis plateis su-E pellex cremaretur; ipsamet ciuitas succenderetur: omnia denique consumerentur in Domini Dei honorem: & ea diruta ciuitatis parietinis & congerie excitaretur veluti monumentum. Sic postea Iosue ciuitatem Hai succendit, & fecit eam tumulum sempiternum [f]: & ciuitatem Iericho cum omnibus quæ in ea erant, sed absque auro, & argento, & vasis æneis, ac ferro; imprecando, ac maledicendo ei, qui denuo illam reædificaret [g], vel etiam aliam sub eodem nomine. Incensio talis & consumptio, non censebatur Domino Deo fieri tanquam sacrificium siue

f Ios. [illegible]
g c. 6. 24. 26.

A siue holocausti, siue pacificum, siue pro peccato aut delicto; sed genus quoddam oblationis, inquit Abulensis[a], quatenus erat ei grata, quæ voueri etiam poterat, vt libro vidimus priore[b], de populo, qui, si victoriam consequeretur do Arad rege Chananæo, vouit deleturum se vrbes eius; & exauditus est. Cuius rei argumentum præterea est, quoniam, vt paulò antè dixi, ex Iericho consecrata sunt Deo vasa auri, argenti, æris, & quidquid ferri erat. Gratum erat igitur Deo, vt Idololatris mors infligeretur in vindictam iniuriæ suæ: & quod populus ob amorem Dei, abdicaret se, ac priuaret dominio, non modò hominum idololatrarum, sed etiam rerum earum, quas alioqui belli iure poterat sibi vendi- B care; vt sic etiam, terrore concepto magis absterreretur à simili peccato: denique vt ea ratione tam exactè obediret, ac præferret obedientiam victimis, quam his multo pluris Deum æstimare Samuel Saüli respondit[c]. Alibi[d] disputatum quando in bello liceat etiam fœminas, pueros, senes decrepitos, & alios insontes interficere, iumenta etiam & pecudes interficere, vestes & inanimas alias res prorsus delere. Verè quidem quidam cecinit,

*Quid meruere boues, animal sine fraude, doló-
que?*
*Et quid oues & aues? quid apes? quid equi?
quid aselli?*
Quid vestes, postes? quid aromata, balsama, C
palmæ?

Sed quia his creaturis ad creatoris abutuntur iniuriam impij, meritò succenduntur, euertunturque, quasi eo illæ abusu contagioso impuratæ sint: punitur etiam iustè quis, non in se dumtaxat, sed & in rebus suis: indéque mortalium oculis ingens Dei ira magis obijcitur, ac vehementior ad exhorrenda fugiendáque vitia terror incutitur. Cyrum Xenophon inducit; vt Masius[e] annotat, præcipientem vt non modò plurima hostibus castella eriperentur, verùm etiam plurima in eorum ditione compararentur: qui enim secus faciat, nihil differre ab illis, qui per vastum pelagus nauigando, non magis vndarum partem tenent quàm percurrunt, quàm quæ ab iis intacta relinquitur. Obseruauit item noster Serarius[f] D monitum à Crœso Cyrum, Herodoto[g] teste, parcere ædificiis quæ in aliena ditione occupabat quasi iam suis: ex Seneca[h] poëta quod nemo vastat sua: ex Quinctio apud Liuium[i] quasi suæ iam ditionis rationem habere debere qui alienam obtinent. Messanios villas demolitos non esse; non succidisse arbores Lacedæmonios, quoniam eum iam suum agrum ducebant. Atqui Deus iustis de causis quas attigi, præcepit aliquam ciuitatem deleri: nec quo primùm tempore Hebræi Chananæam inibant, satis repressis hostibus, tutò poterant locos munitos relinquere, qui esse iisdem possent receptui: eos verò tenere præsidiis priusquam belli pars magna confecta E esset, summer augere fiduciam fuisset, Dei munere; nec valdè etiam commodè id fieri adhuc poterat. In catalogo Hebræo negatiuorum præceptorum sunt ista[k] ex illo loco deprompta: *reædificari non debet ciuitas quæ ad idololatriam defecerit; sed commutari potest fundus in hortos. Incitare nullus debet alium ad culturam idolorum. Diligi non debet sollicitator huiusmodi. Audiri non debet sollicitator. Defendi non debet, nec parcendum est ei. Non est excusandus tam incitans quam incitatus.*

a q. 35.
cap. 21. 2.
3.
c 1. Reg. 15.
22.
d Num. 31.
17.
e in Ios. 8.
f ibid. in c.
6. q. 18.
g lib. 1.
h in Theb.
i lib. 32.
k præcept.
neg. 25. vsque ad 30.

A *Quidquid etiam supellectilis fuerit, congregabis in medio platearum eius.*] Pro supellectili (quod nomen[a] alibi exposui) sunt τὰ σκῦλα, *spolia*: pro plateis διόδους (quæ propriè significant vias quibus per aliquem locum tendimus, transimúsve:) καὶ πάντα τὰ σκῦλα αὐτῆς συνάξεις εἰς τὰς διόδους αὐτῆς: quæ in translatione Sixtina redduntur (*& omnia spolia eius congregabis in plateas eius:*) in Complutensi & Regia (*in transitus eius*) Tertullianus[b] recitans loci sententiam, ait hic scribi, vt interficiantur omnes incolentes ciuitatem, quæ transilier ad deos alios, & deuotamenta fiant vniuersa eius, & colligentur omnia spolia eius in omnes exitus eius, & igni cremen- B tur cum omnibus vasis suis, & cum omni populo in conspectu Domini Dei. De nomine plateæ quo vtitur Interpres aliquoties[c], constat ex Græcis sumptum pro via latiore in vrbe, feréque militari, prætoria, consulari, qui & vicus vocatur: & nonnumquam pro area, in qua conuenire populus solet: vertitque hoc loco Vatablus Hebræum nomen cum affixo רְחֹבָהּ *rechobah*, *forum eius*. A latitudine hoc dicitur sicut & πλατεῖα à πλατὺς, atque רָחָב *rechaab*. Nonnunquam[d] ἐπαύλεις, *villa* leguntur, vbi plateæ in editione[e] nostra. Hincne plateæ loca marmorum crustis inducta, aut pauimenta tessellatis emblematis, & insertis variata? Constantinus Magnus πλακωτὴν ἀγορὰν, vt Zonaras scribit, forum marmoreis ta- C bulis instratum construxit. De his noster[f] Bulengerus. Cæterùm congregatio supellectilis in medio platearum seu fori vt concremaretur pertinuit ad exemplum; sicut incensio magicorum librorum Ephesi coram omnibus tempore[g] Apostolorum.

Et cum ipsa ciuitate succendes.] Succendi censetur ciuitas, quando comburuntur, quæ flammis consumi possunt soléntve; quamuis quædam remaneant vel intacta, vel non consumpta. Tumulus quidem certè, cuius mox mentio fiet, constare debebat ex ingenti aliqua materia, cumulóve lapidum & similium rerum. Adiecit Interpres (*cum ipsa*) propter supellectilem, pro qua editiones aliæ habent spolia, quæ iterum repe- D tunt. Quibus aut hominibus, aut rebus inferatur cremationis pœna, enumerat Serarius[h] noster: & quidem criminosorum species 30. rerum quæ tanquam instrumenta criminum fuerint, septem.

Ita vt omnia consumas Domino Deo tuo.] Dictæ aliæ editiones, vt modò dixi, repetendo spolia hoc modo habent (*& omnia spolia eius penitus ante Dominum Deum tuum*) vel Hebraicè, & Chaldaicè (*Domino Deo tuo*) sicut est in editione nostra. Quod efficit sensum istum, vt in honorem Dei ea incensio fieret. Fieri autem ante Dominum, seu coram illo, solet significare fieri in tabernaculo, seu ante arcam: quod sanè credibile non est fieri tunc debuisse, cum supellex com- E bureretur: & in mediam plateam de industria tabernaculum comportari oportuisse. Ex Tertulliano[i] priùs retuli, colligenda fuisse omnia spolia ciuitatis in omnes exitus eius, & igni cremenda, cum omnibus vasis suis (significantur hæc per supellectilem) & cum omni populo in conspectu Domini Dei. Cum omni populo ambigi potest quid significare Tertullianus voluerit; an vt cùm spolia & vasa cremarentur, simul etiam populus cremaretur; an vt coram populo ea crematio perficeretur.

Explanatio.
a in Leu. 8.
10. c. 13. 59.
Num. 31.
c. 4. 52. cap.
19. 18. c. 31.
9.
b Scor. c. 2.
c Mat. 6. 5.
c. 7. 13. c. 12.
19. Luc. 10.
10. c. 13. 26.
cap. 17. 21.
Act. 5. 15.
Apoc. 11. 8.
c. 21. 21. c.
22. & in vet.
Test. sæpe.
d Lampid.
in Heliogabalo.
e Ps. 143.
14.
f in Anast.
Biblioth. 3.
de templis
cap. 39.
g Act. 19. 19.
h in Iosue
7. q. 32.
i Scorp. c. 2.

Secundum velle debuit, quia prius imperatum est, vt populus hostilis interficeretur, & quidem in ore gladij. Fortassis respectum habuit ad Græcum aduerbium πανδημεὶ (corruptè πανδημί.) quod significat cum vniuersi populi multitudine seu frequentia. Loco istius aduerbij Græci Hebræum est, כָּלִיל *chalil*, & Chaldæum גמיר *ghemir*, *penitus*, *funditus*, *prorsus*, *omnino*, *in vniuersum*, *totaliter*, *perfectè*, quæ combustioni ciuitatis, & spolij applicantur: Græcúmque isto modo transtulerunt in Bibliis Complutensibus, Regiis, Sixtinis, nempe aut *funditus*, aut *penitus*. Oleaster ex Hebræo legi notat dupliciter; vel (*combures igni ciuitatem & spolium eius*) vel, (*congregabis ad medium plateæ eius, & combures igni ciuitatem, & omne spolium eius, totum Domino Deo tuo erit*) secundùm priorem lectionem ait iuberi vt spolium igni comburatur in medio ciuitatis, & detur Domino, quod est impossibile. Communis expositio est, spolium siue prædam totam comburi debuisse Domino Deo, propter Dominum Deum, in honorem Domini Dei, in anathema ipsius; quemadmodum iam priùs declaraui.

Et sit tumulus sempiternus.] Idem valent Hebraicæ voces וְהָיְתָה תֵּל עוֹלָם *vehaiethah thel gholam*, Chaldaicè autem additur ad תֵּל *thel*, aliud nomen חרוב *charib*, vt sit tumulus destructionis. Declarat Abulensis quòd primùm occidebantur homines & pecora (alia etiam animalia) intra ciuitatem: deinde deiiciebantur muri & vniuersa domorum congeries super mortuos; & sic tota ciuitas videbatur vnum sepulchrum omnium mortuorum. Hoc ipsum indicat Vatablus supplere volens nomen lapidum: siue aliunde comportarentur; siue sufficerent qui ex ruinis dirutæ combustæque ciuitatis existebant: siue componeretur de industria tumulus ex congerie lapidum, vt fecit Iacob [a], licèt non in sepulchrum, cùm comederit ipse aliique super eum, & à fœdere cum Laban cognomen testis habuerit; siue consurgeret per se ac eleuaretur (quod תֵּל *thel* à תָּלַל *thalal* sonat) ex destructione, quam dictum Chaldæum חרוב *charib* significat: atque ita sepulchrum vocari posset, quia occisorum cadauera ruinis illis obruta tectáque essent. Sed ibi tumulus vocatur Hebraicè מַצֵּבָה *mattsebah*: תֵּל *thel* verò etiam [b] interdum sumitur vt & tumulus, pro colle: qui aliter vocatur גִּבְעָה *ghibhah* & βουνὸς [c]: aliquando [d] sepulchrum significat tumulus קֶבֶר *keber*, τάφος aut μνῆμα, Græcè hoc loco καὶ ἔσται ἀοίκητος εἰς τὸν αἰῶνα, *& erit inhabitabilis in sæculum*, seu *in æternum*: vel, vt legit Tertullianus [e] (*& non erit habitabilis in æternum*) vel vt Cyprianus [f] (*& erit sine habitaculo in æternum.*) Eadem phrasis est in Iob [g] (*habitabit in ciuitatibus desolatis, & in domibus desertis, quæ in tumulos (alij cumulos) sunt redactæ*: Græcè secundo loco εἰσέλθοι δὲ οἴκους ἀοικήτους, *ingrediatur autem domos inhabitatas*. In Iosue [h] (*qui succendit vrbem* (Hai) *& fecit eam tumulum sempiternum*, תֵּל עוֹלָם *thel gholam*, ἔθηκεν αὐτὴν χῶμα εἰς τὸν αἰῶνα ἀοίκητον, *posuit eam tumulum in sæculum, seu in æternum inhabitabilem.*) In Esaia [i] (*posuisti ciuitatem in tumulum, vrbem fortem in ruinam, domum alienorum: vt non sit ciuitas, & in sempiternum non ædificetur.*) Ibi pro tumulo est גַּל *gal*, & χῶμα. In Ieremia [k] (*erit Babylon in tumulos, habitatio draconum, stupor & sibilus: eo quod non sit habitator.*) Hebraicè גַּלִּים *legallim*, Græcè εἰς ἀφανισμὸν, *in desolationem*. Nec dissimilis descriptio apud eiusdem [l] qui Michæam [m]

a Gen. 31. 46. & seqq.
b Iosi. 11. 13. c 18. 16 c. 22 10. 11.
c 2. Reg. 2. 25.
d ib. c. 5. 32. 2. Par. 34. 4. Iob 30. 19. Ezech. 35. 15. c. 37. 12. cap. 47. 8. 1. Mach. 11. 4.
e Scorp c. 2.
f de exhort. marty. c 5.
g c 15. 28.
h c. 8. 28.
i c. 25. 2.
k 51. 37.
l c. 26. 18.
m c. 3. 12.

quoque citat, *Sion quasi ager arabitur, & Ierusalem in aceruum lapidum erit*, εἰς ὀπωροφυλάκιον, *in pomorum custodiam: & mons domus in excelsa siluarum.* Talis præterea vastitas euersæ ciuitatis, in cuius solo sal dispergeretur [a]; qui mos fortasse ortus est ex supplicio Sodomorum [b], quando terra frugifera in salsuginem versa [c] est; quod Deus hoc [d] libro minatur: & apud Sophoniam [e]; vsitatúmque apud Hispanos testis Abulensis [f], ac de Mediolano prodit [g] Sigonius, de aliis alij quòd aratrum victores impresserint, quippe

——— [h] *altis vrbibus vltimæ*
Stetere causæ cur perirent
Funditus, imprimerétque muris
Hostile aratrum exercitus insolens;

præterea [i] de nato sub ortum caudæ scorpionis, stellarúmque ipsi suffragantium,

Aut sternet positas vrbes, inque arua reducet
Oppida, & in domibus maturas reddet aristas.

Id euersæ Carthagini contigit, vt non Caius Iurisco. sed Modestinus Pandect. lib. 7. tit. 9. leg. 21. meminit; & in M. Antonio accusat Cicero [k], ac in genere tradit Macrobius [l], Seneca [m], Lucanus [n]. Et cecinit alius flebiliter,

——— [o] *campos vbi Troia fuit.*

Item,

[p] *Iam seges est vbi Troia fuit.*

Plura in Alexandrum Tiraqoellus [q].

Quod verò attinet ad tumulos, cumulósve, atque aceruos parietinarũ, vel potiùs rudetum ex illis ac domibus dirutis, multitudo eorũ arguit euersæ vrbis magnitudinem. Ex monte testaceo, qui Romæ visitur Arias [r] Montanus argumentum in primis efficax collegit pro Romanorum potentia, vrbisque insigni amplitudine; vtpote cùm tota illa adeò ingens moles exiguis constet hydriarum, vrceorum, vrnarum, cantharorũ fictilium fragmentis seu testulis, quarum materia nec incendio, nec diuturnitate corrumpi solet, vt columnarum, pyramidum, &c. Annotat porrò idem auctor, ex incendio Iericho ruinas superfuisse, ac tumulum excreuisse, non tamen sempiternum: & cauisse Iosue ne denuo ædificaretur [s], sed diu pòst instauratam ex eadem integra lapidum atque laterum materia. At Hai ciuitatis saxa, lapides, lateres, ligneas trabes, portas exustas penitus & comminutas, vt ineptus ædificationi locus relinqueretur, essétque sempiternus tumulus; materia illa omni primùm dissipata, & comminuta: deinde in montem testaceo similem congesta, cuius carbones & cineres (qui perenniter durant) Dei aduersùs impios seueritatem visentibus prædicarent. Denique, si Troia aliquando extitit, & excisa dirutáque est, quod negant aliqui, quoniam ruinarum eius vestigium nun proferatur; suspicatur incensam, euersam, comminutam, lapidũ cinerumque reliquias longè ac latè dispersas, vt solũ, quod antè dictum est, campi superessent, vbi Troia fuit. Assentitur in ratione tumuli Hai noster Magalianus [t]. Restauratam tamen etiam Hai diu pòst insinuari libris Esdræ [u], & Ieremiæ [x] quidam [y] volunt. Suo tempore Philo [z] narrat monumenta extitisse inenarrabilis cladis Ierosolymitanæ, ac ostensas ruinas in Syria mistas cineri, & sulphuri, lambentibus hæc interdum flammis tenuibus, sicut fit in reliquiis incendij καθάπερ διασμυχομένου πυρὸς. Tumulum cognominare potuit.

Non ædificabitur amplius.] Græcè (*non reædificabitur amplius*, οὐκ ἀνοικοδομηθήσεται ἔτι) quo pacto legit etiam Tertullianus [aa]: Cyprianus [bb] verò (*reædificabitur etiam nunc.*) Exemplum dat Abolensis

a Iudic. 9. 45
b Gen. 19. 24 25.
c Ps. 106. 34.
d c. 29 23.
e c. 2 9.
f in Iud. 9. q. 45.
g 13 & 14. de [illegible] Italiæ.
h H[illegible] car[illegible]
i Man[illegible]
k [illegible]
l [illegible]
m [illegible] men.
n [illegible]
o [illegible] Æn
p Ouid. ep. 1. Herod.
q li. 6 c. 14.
r in Iosi.
s Iosi. 6. 26.
t in Iosi. 8.
u li. 1. 2. 28. lib. 2. 7. 33.
x c. 49.
y Iul [illegible] annal. [illegible] 2534. [illegible] 139
z 2. de vita Mosis.
aa Scorp. c. 2.
bb de exh. marty c. 5.

lensis in reo læsæ maiestatis, cuius ædes funditus euertuntur, nec in eo solo exstrui ædificium potest. Priùs retuli sub interminatione maledictionis prohibitam reædificationem Iericho [a], [a Iosue 6. 26.] & vt obseruauit Arias, tum ne eadem vel antiquo, vel alio nomine eodem loco vrbs restitueretur; tum ne vrbs alia quocumque loco ædificaretur indito nomine Iericho: quia eiusdem vrbis restitutio, ruinæ in perpetuũ decretæ monumentum deleret: nomen verò illius alij impositum, memoriam confunderet illius, cuius famam perpetuam, vsum autem nullum fore decernebatur. Quia porrò aliquot pòst sæculis Hiel de Bethel B ædificare ausus est Iericho, luit pœnas quas Iosue imprecatus fuerat [b] [b supra.]: *in Abiram enim primitiuo seu primogenito suo fundauit eam, in Segub nouissimo suo posuit portas eius* [c] [c 3. Reg. 16. 34.], Id est, amisit maximum natu ex liberis suis quando fundamenta iecit; & minimum, cùm iam opere absoluto, ad ianuarum deuenit locationem. Existimat verò Abulensis [d] [d in Iosue 6. q. 60.] imprecatum Iosue dicto modo; quoniam hoc loco Moses anathemati subiecit ciuitatem. At non videtur anathematismus iste illud etiam comprehendere; sed adiectum à Iosue diuino instinctu. Notauit id Serarius [e] [e ibid. q. 53.] noster; afferens prætereà similes vel imprecationes, vel prohibitiones, ne semel excisæ hostiuo vrbes iterum excitarentur, vt Troia, Carthago, Numantia, Corinthus ex Tullio [f], Plutarcho [g], Appiano [h], Paterculo [i], Orosio [k], Zonara [l], Horatio [m], Isocrate [n]. C [f 2. de offic. & ora. pro domo. g in Gracchis. h in Punicis. i lib. 2. k histo. l tomo 2. m li. 3. Ode 3. n in paneg.] Addo Tyrum, de qua Ezechiel [o] [o c. 26. 14.] prædixit non ædificandam vltrà: quamuis ædificata postea serò fuerit, sed non tam splendidè, ac rursus ab Alexandro expugnata. De Babylone vaticinatus est Esaias [p] [p c. 13. 18. & seqq.] subuertendam sicut Sodomam & Gomorrham; non habitandam vsque in finem; non fundandam vsque ad generationem & generationem; non ponenda ibi tentoria ab Arabe, nec requieturos pastores ibi, sed bestias, dracones, struthiones pilosos, vlulas, sirenes. Ieremias [q] [q c. 51. 29. 43.] similia prænunciauit, fore desertam & inhabitabilem, in qua nullus habitet; nec transeat per eam filius hominis. Quod reipsa contigisse scribit Hieronymus [r] [r in Esa. 13.], & Pausanias, qui addit de D Mycenis in Græcia, Thebis in Bœotia, aliis in Ægypto, & aliarum ciuitatum obliterata gloria. De hac re Petrus [s] [s 2. Semest. cap. 8.] Faber docens ciuitatum quoque mortes esse vel naturales, per terræmotum, eluuionem, &c. vel occasione belli. Nominatim Zonaras tradit quòd ἐναγὲς ἐψηφίσθη τὸ ἐπ' αὐτῇ κατοικῆσαί τινα, *execrandum indicatum fuit quemquam Carthagine habitare.* Isocrates refert Ionum psephisma publicum, quo eos execrabantur, qui deorum fana, & delubra Persarum ignibus inflammata reædificassent. Satis profectò non est, vt mysticum quid ad mores proferatur, iniquitatem euulsisse; connitendum, ne nouam architectemur semel dirutam ciuitatem. *Si enim quæ destruxi, iterum* E *hæc ædifico, præuaricatorem me constituo.* [t] [t Gal. 2. 18.] Consolatoria quadam ad Ciceronem Seruius Sulpitius [u] [u apud Cic. lib. 4. ep. 5.] epistola, documentum sanè optimum elicit ex ruinis ciuitatum. *Quæ res mihi non mediocrem*, inquit, *consolationem attulit, volo tibi commemorare: si fortè eadem res tibi minuere dolorem possit. Ex Asia rediens, cùm ab Ægina Megaram versùs nauigarem, cœpi regiones circumcirca prospicere. Post me erat Ægina; ante Megara; dextra Piræeus, sinistra Corinthus: quæ oppida quodam tempore florentissima fuerunt: nunc prostrata & diruta ante oculos iacent. Cœpi egomet mecum cogi-* A *tare; Hem nos homunculi indignamur, si quis nostrûm interiit, aut occisus est, quorum vita breuior esse debet: cùm vno loco tot oppidorum cadauera proiecta iaceant? Visne tu te Serui cohibere, & meminisse hominem te esse natum? Crede mihi cogitatione ea non mediocriter sum confirmatus.* Tale & illud;

[a] *Miremur periisse homines? monumenta fatiscunt.* [a Aus. epig. 34.]
Mors etiam saxis nominibúsque venit.

Lege Lipsium [b]. [b 1. de constantia c. 16.]

Item,

[c] *Non indignemur mortalia corpora solui,* [c Rutilius Numatianus in itinerar.]
B *Cernimus exemplis (vt Populoniæ) oppida posse mori.*

Cæterùm hoc loco per vetitam reædificationem ciuitatis, quæ idololatriam admisisset, relicto vero Dei cultu, vrbs diaboli, Babylónque magna, inquit Rabanus, designatur, cum qua reges terræ fornicati sunt, & in quam declamat Ioannes [d] [d Apoc. 18. 2. 21. & seq.]; *Cadet aliquando, nec resurget, aut reædificabitur.*

Vers. 17.] Et non adhærebit de illo anathemate quidquam in manu tua: vt auertatur ab ira furoris sui, & misereatur tui, multiplicétque te, sicut iurauit patribus C tuis.

VT, execretur magis populus idololatriam, iubetur abstinere penitus ab earum rerum vsurpatione, quæ pertineant ad ciuitatem, ob idololatriæ crimen combustam, cum omnibus quæ in ea sunt, vsque ad pecora, & cuncta supellectili; ita vt nihil non consecretur Deo ritu anathematis; qui ea ratione placandus est ne propter commissam à ciuitate idololatriam, aut si quid quis rerum dictarum furetur, sæuiat in populum Hebræum vniuersum; sed huius misertus, & numero crescere faciat, & muneribus, iuxta vetera promissa patribus eiusdem facta cum iuramento. [Paraphr.] Cùm contra mandatum Dei, vt Iericho esset anathema, & omnia quæ in ea erant, D excepta Rahab, & iis qui degebant in domo eius [e] [e Iosue 6. 17.]; Achan aliquid furatus esset de anathemate, nempe pallium coccineum, ducentos siclos argenti, regulam auream quinquaginta siclorum; ideóque infœliciter primùm populus aduersùs Hai pugnasset; oraculóque, ac sortibus deprehensus fuisset; luere pœnam cremationis, tum lapidationis coactus est manibus populi totius; atque cuncta quæ illius fuerant igne consumpta sunt; & aceruus magnus lapidum super eum congregatus, auersúsque furor Domini ab Hebræis, vocato nomine loci illius [f] [f c. 7. toto.], Vallis Achor.

Et non adhærebit de illo anathemate quidquam in [Explanatio.] E *manu tua.*] Tertullianus [g] [g Scorp. cap. 2.] (*nec adhærebit quidquam manibus tuis ex deuotamento eius.*) Cyprianus [h] [h de exhort. mart. c. 3.] autē hæc reticuit. De vocabulo anathematis, quod Græcè scribitur vel ἀνάθημα, vel ἀνάθεμα, & Hebraicè חרם *cherem*, monui cap. 7. [i] [i vers. 26.] egisse me, libri prioris c. 21. [k] [k vers. 3.] & Leuitici 27. [l] [l vers. 28.] & Act. Apost. c. 23. [m] [m vers. 12.] Vltimo loco quod Interpres transtulit (*deuouerũt*) Græcè est (ἀναθεματίσωμεν) Syriacè חרמו *acharemu*, ita vt aptè Tertullianus pro anathemate deuotamentum posuerit. Hugo hoc loco, anathema docet aliud esse quod suspendebatur in templo, vt gladius Goliæ in tabernaculo [n] [n 1 Reg. 17. 54.]; aliud quod omnino comburebatur & comminuebatur,

vt spolia Iericho. Narrat verò de quadam mere- A
trice conuersa per quendam eremitam, quæ combussit quidquid stupro acquisierat; dicens quòd forrè melius fuisset dare pauperibus: sed in detestationem peccati factum id esse. Nollet Oleaster exponi חֵרֶם *cherem* per anathema, quia hoc importet separationem; illud succisionem, vel exterminium. Hanc etiam acceptionem habet anathema.

Vt auertatur Dominus ab ira furoris sui.] Tertullianus & Cyprianus (*ab indignatione iræ suæ.*) Posset etiam reddi (*à furore iræ suæ*, ἀπὸ τοῦ θυμοῦ τῆς ὀργῆς αὐτοῦ, מֵחֲרוֹן אַפּוֹ *mecharon appo.*) Quid vocabula valeant, & quo pacto in Deum ira, indignatio, furor cadat, sæpiùs locis aliis declara- B
tum est.

Et misereatur tui.] Omisit editio nostra ante ista, illa alia quæ sunt in aliis (*& det tibi misericordiam*, &c.) quæ iuxta vim phrasis Hebrææ Chaldææque, vnà cùm hic expressis, denotant intimum, ac, vt ita dicam, visceralem affectum: propter רֶחֶם *rechem* nomen, & verbum רִחַם *racham*, vt aliàs docui. Ad misericordiam hanc pertinebat, non permittere diffundi malum idololatriæ, cuius permissio in vna ciuitate ab irato Deo prouenerat; ac maior misericordia est non sinere, vt quis à peccati vincatur tentatione, quàm victum ea peccantémque non punire.

Multiplicétque te.] Tum prole, tum opibus: quia sumpto de idololatra ciuitate supplicio, vt C
obtemperaretur Dei præcepto; reliquus populus vtrumque illud meruisset, ac saltem impedimentum non apposuisset diuinæ beneficentiæ tam sæpe ac seriò patribus promissæ.

Sicut iurauit patribus tuis.] Græcè in Bibliis Complutensibus ac Regiis additur nomen κύριος, *Dominus*. De iuramento isto, & qua ratione conueniat Deo iurare, crebrò annotatum est.

Vers. 18.] Quando audieris vocem Domini Dei tui, custodiens omnia præcepta eius, quæ ego præcipio tibi hodie, vt facias quod placitum est in conspectu Domini Dei tui.

A COmplementum iuratæ promissionis Dei de multiplicatione populi secundùm pluralitatem prolium, atque multitudinem facultatum pendet ex obedientia omnium præceptorum ipsius; nominatim autem eorum quæ tradita sunt in isto capite, vt colatur vnicus verus Deus, vitetur idololatria, idololatriæ crimen ilico seueréque puniatur: quibus in rebus complacet sibi plurimum Deus, ac vt maximè caras, & summi momenti magnopere commendat. Paraphr.

Quando audieris vocem Domini Dei tui.] Particula כִּי *chi*, & אִם *im* vt plurimum significat (*quia*) ἐὰν verò (*si*) & in codicibus Complutensibus, Regiisque est εἰσακούσητε pluraliter cum pronomine σοῦ singulari. Denique audire vocem, idem est Explanatio.
B quod obedire voci. Quòd si distinguas à sequenti membro, poterit significare obedientiam mentis, siue voluntatis. Audire, id quod obedire.

Custodiens omnia præcepta eius.] Ad operis executionem hoc spectat, sicut alibi, quando iungitur auditioni vocis, aut verbi. Aliquando tamen etiam post istud custodiendi verbum adiungitur [a] a Exo 35.
facere, vel præponitur; aut additur implere, aut 26. Leuit.
ambulare in viis Domini: interdum copulantur 18.5.c.19.
custodire, audire vocem, seruire, adhærere Do- 37.c.20 8.
mino [b]. Custodire quocumque ordine ponatur, 22.c.22.31.
importat magnam æstimationem de diuinis præ- c.25.18 c.
ceptis, & diligentem curam, ne quod excidat 26.3. Deut.
vel è memoria, & intelligentia, vel ex executione, 5 32. cap.6.
C quando se offert operis executio, vt sis memor ac 17.25.c.7.
intelligens eorum ad faciendum ea. Hoc insi- 11.12.c.8.
nuant sequentia. 6 c 11.12. b Deut.13. 4.

Quæ ego præcipio tibi hodie vt facias.] Familiare esse Mosi, hoc præsertim libro, dicere quòd ipsemet præcipiat, sæpiùs vidimus, rationémque reddidimus, tametsi non nisi quæ à Deo ipso accepisset præcepta traderet. Proximè quoque monui custodiam mandatorum referri ad hoc vt fiant, operéque impleantur. Postremò (*hodie*) idem est Hodie, pro
quod (*isto tempore.*) Quod cùm sæpiùs repetatur, isto tempore.
signum est, non omnia eodem die proposita esse.

Quod placitum est in conspectu Domini Dei tui.] Hebraicè & Chaldaicè *rectum*, יָשָׁר *iascar*, כָּשֵׁר *chasciar*: Græcè (*bonum & placitum*, καλὸν καὶ ἀρεστόν.) Eodem modo priùs cap.6. [c] & 12. [d] etsi c vers.18.
addatur nonnunquam in aliis quoque editioni- d v.25. 28.
bus cum recto bonum.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS DECIMIQVARTI.

CONTINENTVR isto capite leges de animalium munditia & immunditia quantum ad vsum comedendi, quæ differt ab illa quæ spectat ad sacrificium: deinde de soluendis decimis secundis & tertiis, siue de ordinariis & extraordinariis, præter primas, de quibus actum fuerat libri præcedentis cap. 18. quemadmodum de immundis animalibus non manducandis in Leuitici cap. 11. Attingitur præterea præceptum de fugiendo ritu Gentium super mortuo, & quidem ipso capitis exordio: item commendatur beneficentia erga peregrinos, & maximè erga Leuitas: denique circa ipsam comestionem cauetur, ne ante octiduum sumatur animal in cibum. Nexus capitis cum priore traditur à Lyrano; vt quia in eo inhibita est idololatria, hîc destruatur in signo & modo se habendi circa mortuos, & circa cibos; deinde instituatur latria, quatenus imperantur decimæ ad sustentationem sacrorum ministrorum: addito demum præcepto sustentandi pauperes, ne cogerentur Hebræi corrogare à Gentilibus eleemosynas, aut etiam seruitute propriam emere sustentationem, sicque idolothyta etiam edere, ac tandem hoc modo pertrahi ad cultum idololatriæ. Rickelius, quia hinc incipit plurimorum enumeratio præceptorum, & ex R. Moyse Aquinatem refert recensere tot quot sunt dies in anno, vel in homine ossa: Gulielmum autem Parisiensem sexcenta tredecim, vtrumque conciliat per distinctionem inter mandata & præcepta; vt mandata medio quodam modo se habeant apud Hebræos inter obligantia præcepta & consilia: R. verò Moyses de obligantibus dumtaxat sit locutus. Atqui apud R.[a] Moysem lego præcepta affirmatiua 218. secundùm numerum membrorum, vt ipse loquitur: & 365. iuxta numerum dierum anni. In catalogo autem Hebræo ponuntur 613. videlicet ex affirmatiuis 365. ex negatiuis 248. quem numerum dictus Gulielmus[b] docens virtutum numerum excedere non posse quadragenarium: tantæ verò multitudinis præceptorum causam fuisse ruditatem populi, egentis fractionibus ac minutiis panum, non panibus integris: vt idololatria vitaretur ab occupatis circa tam multa quæ videbantur alioquin absurda, nullámque vtilitatem afferentia: ne librorum paucitas & paruitas mandatorum occasio foret nouitio illi populo euagandi ad libros humanarum traditionum, & varios errores atque superstitiones sectandi; ita vt diu idcirco nec philosophiæ operam dare ausi fuerint, donec inter Gentes commixti sunt, præsertim Chaldæos: hoc ipsum legem velle, cùm hanc asserit eorum esse sapientiam, & intellectum[c]: vtque ad legem magis recurrerent, & ad testimonium[d]: & in lege meditarentur die ac nocte[e]; sedentes in domo, & ambulantes in itinere; dormientes atque consurgentes, &c. Verùm hæc expendere non vacat, & de huiusmodi multitudine præceptorum alibi egimus.

a 3. doctoris dubiorũ c.36. 37.
b de legibus c.1. pag. 23.
c Deut. 4. 6.
d Esa. 8. 20.
e Psal. 1. 2.

CAPVT DECIMVMQVARTVM.

1. FILII estote Domini Dei vestri: non vos incidetis, nec facietis caluitium super mortuo. A

2. Quoniam populus sanctus es Domino Deo tuo: & te elegit vt sis ei in populum peculiarem de cunctis gentibus quæ sunt super terram.

3. Ne comedatis quæ immunda sunt.

4. Hoc est animal quod comedere debetis, Bouem, & ouem & capram,

5. Ceruum & capream, bubalum, tragelaphũ, pygargum, orygẽ, camelopardalum.

6. Omne animal, quod in duas partes findit vngulam, & ruminat, comedetis.

7. De his autem quæ ruminant, & vngulam non findunt, comedere non debetis, vt camelum, leporem, chœrogryllum: hæc quia ruminant, & non diuidunt vngulam, immunda erunt vobis.

8. Sus quoque quoniam diuidit vngulam, & non ruminat, immunda erit. carnibus eorum non vescemini, & cadauera non tangetis.

9. Hæc comedetis ex omnibus quæ morantur in aquis: Quæ habent pinnulas & squamas, comedite:

10. Quæ absque pinnulis & squamis sunt, ne comedatis, quia immunda sunt.

11. Omnes aues mundas comedito. A

12. Immundas ne comedatis: aquilam scilicet, & gryphem, & haliæetum,

13. Ixion, & vulturem ac miluum iuxta genus suum:

14. Et omne coruini generis,

15. Et struthionem, ac noctuam, & larum, atque accipitrem iuxta genus suum:

16. Herodium ac cygnum, & ibin,

17. Ac mergulum, porphyrionem, & nycticoracem.

18. Onocrotalum, & charadrium, singula in genere suo: vpupam quoque & B vespertilionem.

19. Et omne quod reptat & pennulas habet, immundum erit, & non comedetur.

20. Omne quod mundum est, comedite.

21. Quidquid autem morticinum est, ne vescamini ex eo. Peregrino, qui intra portas tuas est, da vt comedat, aut vende ei: quia tu populus sanctus Domini Dei tui es. Non coques hœdum in lacte matris suæ.

22. Decimam partem separabis de cunctis fructibus tuis qui nascuntur in terra C per annos singulos,

23. Et comedes in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit, vt in eo nomen illius inuocetur, decimam frumenti tui, & vini, & olei, & primogenita de armentis & ouibus tuis: vt discas timere Dominum Deum tuum omni tempore.

24. Cùm autem longior fuerit via, & locus quem elegerit Dominus Deus tuus, tibique benedixerit, nec potueris ad eum hæc cuncta portare,

25. Vendes omnia, & in pretium redi- D ges, portabisque manu tua, & proficisceris ad locũ quẽ elegerit Dominus Deus tuus:

26. Et emes ex eadem pecunia quidquid tibi placuerit, siue ex armentis, siue ex ouibus, vinum quoque & siceram, & omne quod desiderat anima tua: & comedes coram Domino Deo tuo, & epulaberis tu & domus tua:

27. Et Leuites qui intra portas tuas est, caue ne derelinquas eum, quia non habet aliam partem in possessione tua.

28. Anno tertio separabis aliam de- E cimam ex omnibus quæ nascuntur tibi eo tempore: & repones intra ianuas tuas.

29. Veniétque Leuites qui aliam non habet partem nec possessionem tecum, & peregrinus ac pupillus & vidua, qui intra portas tuas sunt, & comedent & saturabuntur: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum quæ feceris.

Vers. 1.] Filij estote Domini Dei vestri: non vos incidetis, nec facietis caluitium super mortuo.

Vers. 2.] Quoniam populus sanctus es Domino Deo tuo: & te elegit vt sis ei in populum peculiarem de cunctis gentibus quæ sunt super terram.

Paraphr. GRaues profectò, & admodum efficaces caussæ ad idololatriam, quæ priore capite tam seuerè prohibita est, vitandam, easque res, quibus abstrahi vel retardari possent Hebræi à vero B & pio cultu Dei fugiendas: quales nimij ob mortem suorum doloris demonstrationes, dilacerando carnes proprias, & capillum vellendo; quoniam dedecent ista maximè illos, qui se meminerint à Deo adoptatos in filios; ipsius religioni deditos dedicatósque; ab eodem Deo, qui omnium dominus rerum & hominum est; præ aliis omnibus hominibus electũ ac dilectũ, atque tanquã suimet peculij, thesaurique pretiosioris loco habitum; quibus nimirũ præter huius æui bona, fœlicitatem reseruet immortalem; quam neque credere videntur, neque sperare qui de morte contristantur aliorum[a] tam impotenter. In Leuitici cap. 19.[b] dixi quæ huc spectant ad illa verba; *neque in rotundum attondebitis comam, nec ra-* C *detis barbam. Et super mortuo non incidetis carnem vestram, neque figuras aliquas aut stigmata facietis vobis? Ego Dominus.* Rursum c. 21.[c] *Non radent caput, nec barbam, neque in carnibus suis facient incisuras.* Protuli prætereà ea Ieremiæ[d]; *non se incident, neque caluitium fiet pro eis.* Recitaui eadem de re profana testimonia, & ex Hebræo præceptorum negatiuorum catalogo nonnulla[e]. Mihi quoque videri communiorem expositionem locorum illorum (quod & de hoc nostro affirmo) vt immodicus inhibeatur planctus, non ita verò superstitiosa illa cruentatio sacrificantium, qualem sacerdotes Baal vsurparunt[f], & alij. Paucis hîc igitur opus erit.

a 1. Thess. 4. 13.
b v. 27. 28.
c vers. 5.
d c. 16. 6.
e præcept. 61. 62. 63.
f 3. Reg. 18. 28.

Explanatio. *Filij estote Domini Dei vestri.*] Sic etiam Græcè D modo imperatiuo υἱοὶ ἔστε: Hebraicè, Chaldaicéque pronomen duntaxat est absque verbo אַתֶּם *atthem*, אַתֶּן *atthen*, cui potest subintelligi *estis*, aut *eritis*, quorum posterius imperatiui vice poni solet. Abulensis[g] perinde ac si verti deberet ex Hebræo (*estis*) præfert nostram translationem. Sed æquè potuit ex eadem lingua reddi (*eritis*) id est, vt dixi, (*estote*) sicut & mutato accentu, ex Græca editione transferri posset (*estis*) si nimirum legeretur (ἐστέ) non autem (ἔστε.) Filiationem diuinam Hebræis tributam rectè idẽ Abulensis admonet adoptiuè sumi, non verò naturaliter, indéque probari Hebræos hoc modo filios Dei, debere cauere ab omni immunditia, præsertim ab illa, qua Gentiles idololatræ contaminabantur. Pa- E trem Hebræi Deum vocare poterant, non modò dominum: licèt lex ipsa eorum diceretur seruituris; euangelica verò filiorum Dei; vt aliàs demonstratum est. Cognationem arctissimam hominis cum Deo à perfectione oriri Iacobus[h] Aluares noster hinc probat, sicut etiã ex verbis Christi[i]; *estote perfecti sicut & pater vester cœlestis perfectus est, vtque sitis filij patris vestri*, quod exaggerat Chrysostomus[k]; & ex epistola ad Galatas[l]; *quoniam estis filij Dei, misit Deus Spiritum filij sui in corda vestra clamantem Abba Pater*; & ex

g quæst. 1.
h to. 1. de vita spirit. lib. 4. p. 1. c. 2.
i Mat. 5. 48.
k ib. hom. 18.
l c. 4. 6.

*c.1.12. & ex Euangelio Ioannis *; *quotquot receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri*; & ex eiusdem epistola; *videte qualem caritatem dedit nobis Deus, vt fily Dei nominemur & simus; & nunc fily Dei sumus.* Ostendit præterea, inter iustos, quibus commune est vt sint filij Dei, illos qui perfectioui student, præcipuos filios, omnium dilectissimos, velutique maiores censeri; quemadmodum inter homines contingit, vt licèt omnes ex eodem nati, ob communionem naturæ filij nominentur ipsius & sint, quidam lineamentis, complexione, moribus patrem magis referant, eorúmque comparatione alij videantur filij non esse, nec ita sint hi cari patri suo vt illi. Nam *filius sapiens lætificat patrem, filius verò stultus mœstitia est matris suæ* [a].

a Prou. 10. 1.
b l. 4. in 1. Reg 10.

Qui instituuntur in Ecclesia, inquit Gregorius [b], *quasi paruuli adhuc fily sunt: sed qui magnus meritis eiam in virum perfectum occurrit, frater est Redemptoris.* Filius quem Dauid ex Abigail habuit, vocatus est Daniel [c], id est, iudicium Dei, desiderante signum aliquod patre, quo vt suus agnosceretur, nec putaretur esse filius Nabal, qui fuerat prior maritus Abigail: quod cùm obtinuisset Dauid, mutante faciem pueri Deo, simillimámque reddente faciei Dauid, appellatus est deinceps Cheleab [d], id est, sicut pater, patriue similis. Id quidem, quod refertur à Lyrano in 2. Regum 3. & 1. Paral. 3. ex R. Salomone, scribitúrque in historia scholastica, & à R. Kimhi, commentitium est, ac planè falsum, vt demonstrat [e] Abulensis: quamuis reuera eiusdem filij Dauid illa nomina duo fuerint: tamen valet nonnihil per modum cuiusdam apologi ad id quod agimus; nec alio sensu vel ratione ab Aluare nostro velim adhibitum. R. Dauid explanans id Psalmi 2. [f] (*prædicans præceptum eius*) & iungendo sequentibus (*Dominus dixit ad me, filius meus es tu.*) ac legendo (*narrabo ad præceptum*) docet Dauidē significare habuisse se regnum à Deo qui ipsum in filium acceperit; omnem namque qui obediat ad cultum Dei, vocari filium eius: tandémque præsentem citat locum. Peculiaris ac magis proprius testamento nouo est, vt Deus cognominetur Pater; sicque vaticinatio impleatur [g] Esaiæ vocandum fuisse Patrem futuri sæculi, vt noster Bartholomæus [h] de Scobar ostendit, proferens varios alios titulos vsitatos in vetere testamento. Simul verò monet iungi hic cum filiis Dei nomen Domini, vt qui filij sunt agnoscant eundem dominum, qui pater dici esseque dignatus est; quemadmodum Esaias [i] dixit; *Pater noster es tu; nos verò lutum*; (parœmialiter lutum & figmentum, humiliationem denotant [k],) immò B. Virgo cùm ipsi pro summa post Deum dignitas deferretur matris Dei, ancillam se Domini appellauit [l]. Verè omnino auctor epistolæ ad Demetriadem, qui dicitur Hieronymus [m], *non est*, ait, *exhortatio vehementior, quàm qua nos Scriptura diuina filios Dei vocat. Quis enim non erubescat & metuat tanto patre agere aliquid indignum, vt qui dicitur Dei filius, ipse efficiatur vity seruus?* Hæc Oleaster apte annotat hoc loco à peccatis & immunditiis retrahi præcipuè, qui se meminerunt esse filios Dei, tam honorabilia, & mundi ab omni sorde patris: & cùm aliquod occurrit faciendum peccatum, occurrere statim debere cuius capitis, & cuius simus corporis membra, vt diuinæ consortes facti naturæ (sunt hæc Leonis [n] Papæ) nolimus in veterem vilitatem degeneri conuersatione redire; cùm etiam Tobias Saræ sponsæ suggessit, vt priusquam commiscerentur vacarent

c 1. Par. 3. 1.
d 2. Reg. 3. 3.
e in 1. Par. 3. q. 2.
f v. 6.
g c. 9. 6.
h serm. 6 de test. Christi.
i c. 64. 8. *Lutum & figmentum humiliationis nota.*
k Iob. 10. 8. 9. ps. 102. 14.
l Luc. 1. 38.
m tom. 9. epist. 1.
n serm. 1. de natiu. Dom.

A orationi, sicque iungerentur Deo per triduum, quoniam filij sanctorum essent, & non possent ita coniungi sicut gentes quæ ignorant Deum [a]. a Tobiæ 8. 5.

Non vos incidetis.] In Leuitici cap. 19. [b] (*super mortuo non incidetis carnes vestras.*) Inde repetenda quæ præsenti loco conducunt. Sed in præsenti loco est vnicum Græcum verbum οὐ κοψήσεσθε, *non incidemini*, de quo ibidem, déque nomine κοπετῷ pro planctu. Extat id verbum in codicibus Complutensibus ac Regiis. Engubinus meminit aliorum, in quibus est οὐ φοιβήσετε, *non puberascetis, non pubertatem ducetis*: vel οὐ φοιβήσετε, *ne à Phœbo petatis oracula*. Hoc vltimo modo legit Theodoretus [c], exponitque διὰ τὸ μὲν οὐ φοιβήσετε, τὰς μαντείας ἐξέβαλε: φοῖβον γὰρ τὸν ψευδόμαντιν ἐκάλουν τὸν πύθιον, *per id quod dicitur non φοιβήσετε, oracula eiecit. Phœbum enim falsum vatem appellabant Pythium.* Primam lectionem præfert Eugubinus, vetatique vult, ne pubertas incidatur, id est, mentum, vbi enascitur barba: nec de vaticiniis hic mentionem esse: nisi fortè arbitrati sint L X X. verbum גדד *gadad* deduci à גד *gad*, quod fortunam vel stellam Iouis significat, & hunc esse Phœbum. Sed expositionem dictam confirmat, quia mox infertur inhibitio de caluitio super mortuo, cum quo non videtur permiscendus fuisse sermo de vaticinio. Cyrillus Alexandrinus in catena Græca m.s. legens quoque οὐ φοιβήσετε, idque à φοῖβος, qui sit Apollo Sólque, cuius etymon sit seu C significatio καθαρὸν εἶναι καὶ ἀμίαντον, *purum esse ac sine macula*; sensum præcepti vult esse, ne quis purgari velit circa mortuum, quasi contrahatur in anima ex morte corporali macula: atque ob eandem causam pilum vellendum non esse: Sed tali purgatione in anima potiùs contrahi peccatum οὐ γὰρ ἡ τοιάδε καθαροῖς ὀνίνησι ψυχὴν ἀδικοῦσι δὲ μᾶλλον. Vtrumque quod ex Theodoreto & Cyrillo protuli, postea recitatum breuiùs reperi in scholiis ad Biblia Græca Sixtina, in quibus nihil est quod huic nostro textui respondeat, sed immediatè de caluitio scribitur. Quòd Eugubinus habet suspectam lectionem verbi φοιβήσετε, potest multo magis lectio verbi φοιβήσετε suspecta haberi; immò penitus falsa, quoniam non extat D id verbum aut nomen φοῖβα pro puberascere ac pubertate, sed ἡβᾶσθαι & ἥβη, aut certè ἐφηβᾶσθαι & ἐφήβη. Videtur Cyrillum Procopius, vt solet, transcripsisse; addens Dei solius esse purgare animum, ac veniam dare delictorum, idque à Christo factum per institutionem baptismi: purificationes legales meliora huius figuras fuisse; differentes autem à Gentilitiis, quibus admiscebantur incantationes, sal, hordeum, aqua marina, transitio per ignem; de quibus propriè φοιβήσετε, inquit, dicitur. Hebræum תתגדדו *thithgodedu* redditur *lacerabitis vos ipsos* à Pagnino, Vatablo, Caietano, & aliis, idque cultris, vel vnguibus: & Vatablus ad faciem restringit: talémque lacerationem E Caietanus ait vsque in præsens tempus à mulieribus fieri. Oleaster volens vetati, ne quis idolorum se signet stigmatibus, aut ne in eorum honorem sese, vt de sacerdotibus Baal scriptum [d] est, cùm eodem Hebræo verbo, cultris incidat; asserit propriè per istud verbum significari ducere exercitum, vel turmam, inde verò incidere puncturis multis, in morem exercitus: atque iis qui apud Ieremiam [e] dicuntur in editione nostra non solùm rasi barba, & scissis vestibus, sed etiam squallentes, & Græcè κοπτόμενοι, *plangentes*, dici Hebraicè מתגדדים *mithgodedim*, quasi lace-

b v. 28.
c q. 14.
d 3. Reg 18. 28.
e c 41. 5.

A ratos, aut punctatus multitudine punctionum per mudum exercitus. Munsterus apostata ex opinione Iudæorum notat prohiberi lacerationem corporis & euulsionem crinium, non autem lacerationem vestium: ritus autem illorum in planctu hos esse. Moriturus monetur vt confessionem faciat ore vel corde, & repudiet vxorem, hoc est, licentiam det nubendi post mortem: mox vt mortuus fuerit, propinquiores quique lacerent vestimenta sua nec comedant in illa domo die illo, sed foris: non comedant carnes aut bibant vinum, nisi fuerit sabbatum: non lauent corpus vel vngant per septem dies: lectum sternant in pauimento, & à Venere abstineant, nudis pedibus sequantur funus: lucernam accendant in pauimento domus per septem noctes, quòd credant animam defuncti redire ad locum illum, vbi à corpore discessit, & deplorare dissolutionem suam. Recitat eadem Genebrardus, ac simul officium lugentium quo Iudæi vtuntur. Ex Ezechiele [a] colligitur, in luctu sine planctu defunctorum deponi solitos calceos, ora velari, comedi cibos lugentium: quæ fusè declarantur à Prado nostro, & Gaspare Sanctio, & Cornelio: ac nominatim etiam ritus caput operiendi, pedes nudandi, os velandi, cibos proprios luctui instituendi, quæ *perideipna* Græci vocabant, appellarique paternale conuiuium potest ac ferale. Eadem profanis testimoniis & exemplis confirmatur: atque in Ieremiæ præterea c. 16. [b] de iisdem disputans post alios qui de funeribus agunt: quod & nos variis in locis præstitimus. Eo loco Ieremiæ Hieronymus testatur suo etiam tempore quosdam Iudæos in luctu incidisse lacertos sibi, atque id Iob quoque fecisse.

Ritus Iudæorum in luctu defunctorum.

a c. 24. 17.

b v. 4. & seqq.

Nec facietis caluitium super mortuo.] Secundùm reliquas editiones (*nec ponetis caluitium inter oculos super mortuo*, siue *propter mortuum*) id est, non tondebitis partem anteriorem capitis quæ est inter oculos vestros, cùm quis ex amicis vestris vita functus fuerit, sicut Gentes faciunt, quæ spem non [c] habent, inquit Vatablus, nempe de resurrectione. Glossa interlinearis præcedens membrum sumens de incisione in honorem idolorum, qualem sacerdotes Baal in seipsis exercuerunt [d]; hoc interpretatur de capillis, quos detonsos Ethnici mortuis consecrabant; proiiciendo, vt Hugo notat, in ignem eorum. Tribuit Rickelius eamdem superstitionem nonnullis hæreticis, tondendi suos capillos, & mortuis consecrandi. Illos hæreticos nondum comperi, sed Nazaræos, qui, Philastrio teste, omnem virtutem iustitiæ ponebant in crine, quem nutriebant: quasi à Samsone illo sibi hoc indici præsumentes, quòd Nazaræi vocarentur; à quo postea Pagani fortes viros ex illius figura metientes, Hercules nuncuparunt. Theodoretus [e] ait prohiberi *tēn tou pen-thous ametrian* [Greek], *luctus* seu *planctus immoderantiam*: quia Gentiles aliqui capillos resecabant, offerentes defunctis; quidam pilos genarum: alij superciliorum seu ciliorum, denique frontales. Egi de caluitio & in libro Leuitici [f], prætérque alios legi possunt qui in amphitheatro Socraticæ sapientiæ recensentur Ioannes Tardinus, Hugo Baldus, Cœlius Calcagninus, Antonius Hotomannus, ex quibus & ex aliis caluitij laus vituperatione disci potest. Ad rem præsentem facit; quòd prohibitum videatur Hebræis caluitium, Ethnicis in funere vsitatum, inter oculos; non autem in aliis locis, vt capitis rasura: Nam scribit Esaias [g], quòd vocaturus esset Dominus ad fletum,

c 1. Thess. 4. 13.

d 3. Reg. 18. 28.

Detonsi capilli mortuis consecrati.

e q. 14.

f in c. 13. 43.

g c. 22. 12.

A & ad planctum, & ad caluitium, & ad cingulum sacci: Amos [a], quòd induceret super omne dorsú saccum, & super omne caput caluitium: Ezechiel [b], quòd esset in omni facie confusio, & in omnibus capitibus caluitium: Ieremias [c], quòd omne caput caluitium, & omnis barba rasa, in cunctis manibus colligatio, super omne dorsum cilicium: item [d], vt prius quòd octoginta viri venerunt rasi barba, & scissis vestibus, & squallentes; adhæc [e] quòd non sepelirentur, neque plangerentur, & non se inciderent, neque caluitium fieret pro eis: tandem [f], quòd venit caluitium super Gazam, &c. Iob audito filiorum interitu, tonso capite, corruit in terram [g]. Denique tonsio B capitis, vt & abrasio barbæ, vbi coma, barbaque prolixior ornamento erat, luctum designabat, & mœrorem, vt notatis locis, ac aliis [h] præterea videre est; necnon captiuitatem, seruilem contumeliam, ignominiam, opprobriumque [i]: vbi abrasa barba, & caput tonsum amabatur, erant intonsi in luctu, quemadmodum de Ioseph [k], déque Miphiboseth [l] proditum est.

a c. 8. 10.

b c. 7. 18.

c c. 48. 37.

d c. 41. 5.

e c. 16. 6.

f c. 47. 5.

g Iob 1. 20.

h 1. Esd. 9. 3. Esa. 15. 2. c. 22. 12. Ier. 7. 29. Ezech. 24. 17. 23. Michæ 1. 16.

i 2. Reg. 10. 4. 2. Esd. 13. 2. 1. Par. 19. 4. Deut. 34. 42. Ezech. 29. 18.

k Gen. 41. 14.

l 2. Reg. 19. 24.

Quoniam populus es sanctus Domino Deo tuo.] Ad emphasim pertinet pronomen (*tu*) in Hebræo, Chaldæóque textu: in posteriore autem (*coram Domino Deo tuo*, קֳדָם יְיָ אֱלָהָךְ *kodam Iehouah Elohach.*) Quod, inquit Caietanus, dixerat (*filij estis Domini Dei vestri*) modò manifestat à munditia cómunicatori populo, relatiuè ad diui- C num cultum: & huiusmodi munditiam non ex seipsis, sed ex diuina electione consecutos fuisse commemorat, vt omnino se agnoscant prælatos reliquis omnibus populis; ac per hoc non degenerent in mores aliorum. Exigit Deus præsertim à ministris sacris, sanctitatem, quoniam ipse sit sanctus [m]: totus tamen etiam populus cognominatur sanctus [n].

m Leu. 11. 44. 45. c. 19. 2. c. 20. 7. 26. c. 21. 8. Num. 15. 40. c. 16. 3.

n Deut. 7. 6. c. 14. 2. 21. 26. 19.

Et te elegit vt sis ei in populum peculiarem de cunctis gentibus quæ sunt super terram.] Hebraicè & Chaldaicè (*& te elegit Dominus*) Græcè (*Dominus Deus tuus, vt sis ei tu*, &c.) & iuxta omnes illas editiones (*super faciem terræ.*) pro populo peculiari Hebræa vocat סְגֻלָּה *segullah*, *peculij*; Chaldæa חֲבִיב *chabbib*, *dilectum*: Græca *periousion* [Greek], *peculiarem* D vel *egregium*, &c. prout exposui c. 7. [o] vbi est eadem sententia; *populus es sanctus Domino Deo tuo: te elegit Dominus Deus tuus, vt sis ei populus peculiaris de cunctis populis, qui sunt super terram.* Quod eodem loco de notione peculij inter alias notauí, obseruat hoc loco etiam Abulensis [p], dici specialem pecuniam, quam patris familias filius nondum emancipatus possidet, éstque distincta à bonis paternis, & vocatur castrensis vel quasi castrensis, videlicet quam is acquisiuit in castris & militando; vel aduocando, docendo, &c. atque pluris ab eo fieri solet quàm ipsamet bona paterna, quamuis hæc plura & maiora sint. Tales Hebræos fuisse aliorum respectu apud E Deum, significat ipsemet Deus in Exodo [q] *Si ergo audieritis vocem meam, & custodieritis pactum meum, eritis mihi in peculium de cunctis populis. Mea est enim omnis terra, & vos eritis mihi in regnum sacerdotale, & gens sancta.* Propterea si audiret populus ille vocem Domini, faceretque omnia quæ loquebatur siue præcipiebat, pollicitus est se inimicum futurum inimicis eius, & afflicturum affligentes eum, foréque vt præcederet ipsum Angelus suus [r]. Hieronymus [s] declarans quo pacto dicatur apud Matthæum [t] Græcè panis *epiousios* [Greek], quem transtulit *supersubstantialem*, dicénsque à LXX. reddi solere *periousios* [Greek], monet, istius loco

o v. 6.

p q. 2.

q c. 19. 5. 6.

r c. 23. 23.

s in Matth. 6.

t c. 6. 11.

loco reperiri סְגֻלָּה *segullah*, quod Symmachus transferat ἐξαίρετον, *præcipuum vel egregium.*

Vers.3.] Ne comedatis quæ immunda sunt:

Vers.4.] Hoc est animal quod comedere debetis; bouem & ouem, & capram,

Vers.5.] Ceruum & capream, bubalum, tragelaphum, pygargum, orygem, camelopardalum.

Vers.6.] Omne animal, quod in duas partes findit vngulam, & ruminat, comedetis.

[*Paraphr.*] IN hoc textu, & in sequentibus aliquot versibus vsque ad 22. agitur de cibis ex animalibus quibus vesci liceret, ac proinde quantum ad hunc vsum censerentur esse munda, & quibus non liceret, ideóque haberentur eadem ratione immunda. Quia verò de re eadem præceptum ac dictum est fusè in Leuit. c.11. proptereà si quid hîc diuersum ac proprium occurret, omissis aliis, annotabitur; ponendo, quod ibidem, & alibi dixi, [*293. Aliqui cibi prohibiti, & cur.*] repetirque paulò fusiùs Abulensis [a], nullos cibos natura sua esse immundos, aut illicitos: iustis tamen de causis, aut ad exercendam obedientiam; aut ad mortificationẽ carnis, seu ad exercendam temperantiam: aut ad vitandum scandalum, periculúmve idololatriæ; aut ad præfigurauda quædam mysteria & mores, prohibitos esse, vel prohiberi posse. Vltimam causam affert sæpe contra Manichæos Augustinus [b]: Tertullianus [c] secundam. *Et si lex*, ait iste, *aliquid cibis detrahit, & immunda pronunciat animalia, quæ aliquando benedicta sunt* [d], *consilium exercendæ continentiæ intellige, & frænos impositos illi gulæ agnosce; quæ cùm panem ederet Angelorum* [e], *cucumeres & pepones Ægyptiorum desiderabat* [f]. *Agnosce simul & comitibus gulæ, libidini scilicet, atque luxuriæ prospectum, quæ ferè ventris castigatione frigescunt.* Addit alias causas; vt pecuniæ ardor restingueretur ea parte qua de victus necessitate causatur, pretiosorum ciborum ambitionem detractam: vt faciliùs homo ad ieiunandum Deo formaretur; paucis & non gloriosis escis assuefactus, & nihil de lautioribus esuriturus. Alioqui, si per se hoc, similiáque accipiantur vetera præcepta, ac non secundùm Dei iudicium, *à quo nihil dispositum*, inquit [g], *est verè modicum & ignobile, & contemptibile, stultitia & infirmitatis, & inhonestatis, & pusillitatis, & contemptui deputari possent. Quid stultius, quid infirmius, quàm sacrificiorum cruentorum, & holocaustomatum nidorosorum à Deo exactio? Quid infirmius, quàm vasculorum, & grabatorum purgatio? Quid inhonestius, quàm carnis iam erubescentis alia dedecoratio? Quid tam humile, quàm talionis indictio? Quid tam contemptibile, quàm ciborum exceptio?* &c. Postea [h] subiicit quam dixi tertiam causam, quòd latere voluerit Deus sub figuris, allegoriis, ænigmatibus reuelanda postmodum in Christo, posito in lumen nationum à creatore promittente per Esaiæ vocem, patefacturum se thesauros inuisibiles & occultos. Nouatiani apud eundem epistola de cibis iudaicis est, qua idem docet [i]; nimirum animalia non esse damnata ab institutore sui culpa, sed homines in pecoribus eruditos, vt ad immaculatam institutionis suæ possent redire naturam. Denique sunt in eo auctore eædem quæ in Tertulliano causæ. Tractauit hoc argumentum Antonius Balinghem noster de morali ex brutis capienda vtilitate.

[*b cont. Faust. c.7. l. 32. c.4. cont. Adimantũ c.15. l. 5. homil. in 45. c 2. cont. Marc. c.18. d Gen. 1. 22. e ps 77 25. f Num. 11. 5. g 5. cont. Marc. c.5. h c.6. i c.3.*]

Ne comedatis quæ immunda sunt.] Habent editiones aliæ (*omnem abominationem*, כָּל־תּוֹעֵבָה *chol thohbenah*, כָּל דִּמְרַחַק *chol dimrachak*, πᾶν βδέλυγμα. [*Explicatio.*] Intelliguntur verò carnes animalium immundorum, vt loquitur Vatablus, accipiendo carnes latiùs, vt piscibus quoque conueniunt, de quibus hîc etiam agitur. De immunditia quòd per se ac naturaliter nulla sit, sed ex lege diuina, paulò antè dixi, alibíque magis ex instituto.

Hoc est animal quod comedere debetis.] Iuxta reliquas editiones (*hæc pecora quæ comedetis.*) Vnde *debere* idem est quod posse: aut posita voluntate comedendi animalia, hæc oportebat comedere. [*Debere & posse idem esse.*] Idem sensus verbi *debere* in simili sententia Leuitici c.11. [a] vbi etiam carent eo editiones aliæ: [*a v.2.*] *hæc sunt animalia quæ comedere debetis de cunctis animantibus terræ.*

Bouem, & ouem, & capram.] Hebraicè & Chaldaicè (*bouem, pecus ouium, & pecus caprarum.*) Est enim bos vel taurus vel vitulus (quamuis distinctis nominibus appellari possint) שׁוֹר *scior*, & pluraliter תּוֹרִין *thorin*. שֶׂה *seh* bis repetitum commune nomen agno & hœdo: oues כְּשָׂבִים *chesabim*: אִמְּרִין *immerin*, *agni*, *oues* רְחֵלִין *rachelin*: hœdos Chaldæi vocant גַּדְיִין *gedayn*, capras iidem & Hebræi eodem nomine: sed hi cum litera *nun* in fine, illi cum *mem* עִזִּין *hhizzin*, & עִזִּים *hhizzim*, Græcè sunt μόσχος ἐκ βοῶν, ἀμνὸς ἐκ προβάτων, χίμαρος ἐξ αἰγῶν, *vitulus ex bobus, agnus ex ouibus, hœdus ex capris.* Attamen fas erat ex his generibus manducare animalia, quæ sacrificio etiam apta erant, in vtrouis sexu, & in qualibet ætate. Origenes [b] ait hoc loco non negligenter considerandum, quàm dignum in animalibus mundis enumerandis ordinem tenuerit Moses, vt primò vitulum, secundò agnum, tertiò hircum scriberet, ex his autem quæ non offeruntur ad altare, primò ceruum, secundò capream nominaret, & ita post hæc reliqua: rationem his quibus abũdantior gratia spiritalis in dono scientiæ concessa est, per Spiritum sanctum manifestam & euidentem fieri. [*b hom. 3. in Cant.*] Rationem illam ipse non affert; ex physiologia autem peti potest eorumdem animalium, eáque ordine nobilitatis qui est inter illa.

Ceruum & capream.] Hæc duo in cap. 12. [c] bis coniuncta vidimus; vbi de his nonnihil egimus: [*c v.15.22.*] mysticè verò citatus Origenes enarrans Canticum canticorum, in quo sæpiùs [d] copulantur, aut hinnuli, applicando ad Christum; qua in re nunc nolo inhærere. [*d c.2.7 9. c. 3.5. c.8.14.*]

Bubalum.] Græcè βούβαλον, Chaldaicè יַחְמוּרָא *iachmura*, ex Hebræo יַחְמוּר *iachmur*. Vertunt hebraizantes ibidem, bouem syluestrem, animal capris paulo maius, genus quoddam cerui, capram rupicolam, animal simile capræ magnæ, asinum ferum & syluestrem, magnitudine, forma, colore asini, mira velocitate, humiliorem ceruo, ramis rarioribus, cornibus lanugine obductis, vngulis bifidis. Glossa interlinearis & Hugo confundunt eum bisonte, quem simul, sed mendosè, Hugo vocat iusontem. Monent passim Catholici Enarratores imperitissimos Hebræos esse circa nomina

mina propria animalium, herbarum, lapidum, vt hoc loco Caietanus, Oleaster, Eugubinus, Sa, Mariana: sed Eugubinus in his potius credendum LXX. Mariana alia animalia significari quàm quæ interpretes pro illis substituunt. Ego verò, auctori editionis nostræ fidem in primis habendam sentio. In 3. [a] Regum bubalos nominat editio nostra, vbi Hebraicè singulari numero *iachmur*, pluraliter Chaldaicè *iachmurin*: Græcè nihil ad hoc spectans: quemadmodum nec quid reperitur in editionibus aliis quod respondeat nostræ habenti partem assæ carnis bubalæ [b]. In Amos cap. 6. [c] quod legimus; *nunquid currere queunt in petris equi, aut arari potest in bubalis?* pro bubalis sunt Hebraicè *bekarim*, Chaldaicè *thoraija*, quæ nomina boues taurósve significant: sed Græcè dispar valdè sententia, nec vllu mentio de bubalis, bobusve. Ibi Ribera [d] noster docet *bakar* omnem bouem significare tam domesticum quam syluestrem: rectè nihilominus bubalos reddi qui sunt syluestres boues, nigri, & parui, retortis cornibus, paruo pilo, paruáque cauda, sed magna velocitate, quibus abundat Italia, & ad plaustra arationémve iis vtitur: olim eidem ignoti, multóque quàm nunc ferociores, vt iugum nullo modo reciperent. Vlysses [e] Aldrouandus vniuersam istius animalis physiologiam diligenter persequitur, post Conradum Gesnerum [f] eucoduxum, Petrum [g] Bellonium, Iulium [h] Cæsarem Scaligerum, Isidorum [i], Plinium [k], Martialem [l], & alios, distinguens bubalum veterum, & vulgarem qui *buffelus* dicitur; sed quo nomine à veteribus appelletur, ignorare se profitetur. Plinius [m] quidem, & Solinus [n] ab imperito vulgo bubalū aiunt nominari, qui propriè sit vrus; idemque sentit de Martiali Scholiastes Raderus, cùm atrocem cognominat, vt ex vulgi loquatur sensu vlúve. Alter de nostris Delrius [o] reprehendit confundentes bubalum cum vro: Cerda [p] item noster, emendans in Virgilio [q]

Syluestres vri assiduè, capreæque sequaces
Illudunt.

volénsque legi (*syluestres tauri*) quia loquebatur Poëta de re, quam aut ipse oculis & Itali reliqui cernebant; aut certa sciebat agricolas vulgò experimento pati, quòd nimirum assiduè frondes infestarent, cùm vri tamen in Germaniæ tantùm sylua Hercinia prouenirent, teste auctore de bello Gallico [r], siue is sit Iulius Cæsar, siue Iulius Celsus (de quo citatus Delrius) aut in Pyrinæo, auctore Seruio [s]; aut in Gallia, vt innuit Macrobius [t], scribens vros esse vocem Gallicam; non in Africa, vt sentit Domitius [u]: hæc, inquam, omnia postquam scripsit Cerda, contendit syluestres tauros, qui corruptè illo Virgilij loco dicantur vri, bubalos esse, quorum magna copia in Italia, quósque Isidorus [x] sic vocatos docet per deriuationem, quòd sint similes boum: Confirmat Agathiæ [y] testimonio, qui narrat Theodebertum regem periisse in venatione vnius bubali ictu sauciatum; appellátque taurum ingentem excelsis cornibus, non domito & aratori tauro similem, sed syluestrem & montanum, & quidquid obuium sit disperdentem cornibus: & quòd *βουβάλους τοῦτο γένος καλοῦσι*; *bubalos hoc genus vocant*. Addit falsum Plinium [z], cùm raros bubalos in Italia scripsit, vt & asserendo esse similes ceruorum: ex vicina Africa verò, vbi gignuntur, facilè adduci potuisse. Simul respondet posse Virgilij præceptum rusticum capi pro Africa: posse vros le-

a 3.4.23.
b 2 Reg 6. 19. 1. Paral. 16.3.
c v. 13.
d num. 40.
Bubalus.
e de quadr. l. 1 c. 5. & 6.
f hist. de animal.
g 2. obseru. c. 50.
h exercita. 206. n. 3. & 5.
i 12. etym. c. 1.
k l 8. c. 15.
l de spectac. epig 25.
m supra.
n c. 52.
o in Senecæ Hippolytū
p in Georg. 2. v. 373.
not. 6.
q 2. Georg.
r l. 6.
s in 2. Geor.
t l. 6. c 4.
u in Martialem suprà.
x in Etym.
y 1. hist.
z l. 8, c. 15.

A gi pro vris: posse, retentis vris, per hos intelligi cum Raderio, non veros; sed tauros syluestres, id est, bubalos; quia bubalos vulgus nominabat vros, vt Plinius, Solinusque affirmauerunt. Omissa cætera descriptione istius bestiæ quam hîc in Vrbe habemus quotidie præ oculis non sine noxæ terrore; quod attinet ad vsum in cibis, etsi carnes nimis melancholicæ dicantur, nec boni saporis, ita vt Baptista Fiera præceperit;

Bubalus hinc abeat, néve intret prandia nostra:
Non edat hunc quisquam: sub iuga semper eat.

nihilominus casei bubalini in pretio habentur ac bubulis præferuntur; carnibus autem Iudæi libenter vescuntur.

Tragelaphum.] Græca vox est *τραγέλαφος*: nec **B** alibi extat, quàm hîc, in Scriptura: Hebraica *akko*, Chaldæa *iabbla*. Eugubinus, interpretans Latinè hircoceruum, quasi ex hirco & ceruo commixtum animal (quod etiam Glossa interlinearis & Hugo de vtriusque dicunt similitudine) notat à nonnullis putari fictitium quid, vt à Philosophis, ac dialecticis (potuit Origenem [a] addere.) Plinium [b] testari eumdem esse cum ceruo, barba tantùm, & armorum villis distantem: Hebræis esse hircum syluestrem. Hoc asserit etiam Vatablus, Abulensis, Marzilla, Leonardus Marius, &c. Ioannes Benedictus, & apostata Munsterus capricornum vertunt. Pagninus refert opiniones de ibice, de alce, immò & de quodam genere auis. Cornelius noster sentit esse **C** animal ex hirco & cerua progenitum, ad Phasim fluuium. Refellit Leonardus Marius, quia videantur immunda Iudæis animalia omnia fuisse diuersarum specierum, sicut & specierum diuersarum admissura eis vetita erat: idcirco speciem aliquam hîc intelligi per se diuersam, & ab aliis distinctam; quæ tamen aliquam simul hirci & cerui similitudinem habeat: exponi quidem ab Hebræis hircum syluestrem, sed non describi qualis is sit, & an ab hirco domestico specie differat, an non: denique vocem ipsam *akko* incertæ significationis esse. Chaldæa *iabbla* valet capream, quasi ascendentem dicas, & peculiariter eam quæ cognominatur rupicola. Translatio Gallica habet *cheureul*, vel *boucastin*, vel *bouc sau-* **D** *uage*. Iulius [c] Cæsar Scaliger negat fabulam esse tragelaphum, sed hircum facie, cornibusque; ceruum magnitudine, pilo, cauda, clunibus: pectus villorum frequentia tectum habere, vt & hinc hircus sit: si Philosophus hippelaphi (quasi equiceruum dicas) sine cornua describeret, intelligi posse, an esset idem cum tragelapho, aut tarando. Vlysses [d] Aldrouandus ex Georgio Fabricio, Georgióque Agricola similia tradit; nec rectè Plinium scripsisse, non alibi tragelaphum, quàm iuxta Phasim amnem nasci, cùm in Germanicis, Bohemicísque nascatur syluis. Retulit mihi fide dignus vidisse se ac degustasse in Cypro insula eiusmodi feram qualis descripta est. **E** Omnino esui aptum animal oportet esse: cùm de iis hîc agatur, quæ comedi possint: quales sunt non ibex, aut alce, aut capricornus: de quibus autem seorsim postea scribitur. Ex commistione diuersarum specierum eam ortam non concedo, & Mario assentior, omne genus hybridum immundum Iudæis habitum, verisimile esse. Mitto poculū huiusce appellationis apud Athenæum [e], fortassis quòd animalis istius figuram repræsentaret. Moraliter Petrus [f] Berchorius, ex parte ceruos, & ex parte hircos considerat illos, qui partim videntur iusti, partim iniusti; villosi vt hirci, ac bar

a 4. periarchon.
b l. 8. c. 33.
c exercit. 207.
d de quadr. l. 1. c. 29.
e lib. 11.
f reductorij moral. c. 9

ac barbati, hoc eſt, pleni diuitiis, ſecularíque ſapientia, facie ad terram prona, id eſt, inclinatione ad terrena & temporalia.

Pygargus. *Pygargum.*] Sic etiam Græcè πύγαργον: Hebraicè דישון *diſcion*, Chaldaicè רימא *rema*. Hebræum nomen, quod hoc tantùm occurrit loco, ſicut & Græcum, latinitatéque donatum, reddunt Gallicè *licorne*, vnicornem, vel ſpeciem aquilæ; vel
a l.8.c.53. damæ ſimile capreæ genus, de quo Plinius [a]. Præfert vltimam ſententiam Cornelius noſter meritò, Leonardúſque Marius; quia inter animalia immunda ponuntur aquilæ omnes in Leuitici
b c.11. cap. 11.[b] præterquam quòd vt antè dixi, ſeparatim hîc paulò pòſt agitur de auibus. Græcum tamen nomen conſtat adiectiuè nates albas habentem ſignificare, ac proinde etiam effœminatum: ſubſtantiuè aquilæ genus cauda albicante, quam vocari volunt aliqui Albicillam; aut erodij ſpe-
c 9.hiſt.animal c.32. d l.10 c.3. e verbo πύγαργος. ciem. Legendi Ariſtoteles [c], Plinius [d], Suidas [e], de huius nominis volucre. A themate דוש *dus*, *triturare*, deriuans דישון *diſcion* apud Pagninum Mercerus meminit opinionis de vnicorne; quem hic Chaldæum vocabulum רימא *rema* ſignificari de biſonte; quæ vox non abludat ab Hebræa: de animali, cui duo cornua ad dorſum recurua, quibus ventilet & proterat aduerſa. Marinus confitens ignorare quale animal ſit, idem refert de biſonte; quòd ſit quoque nomē Italicum, necnon quam eadem lingua nominat buffalam. Quale quale demum velis eſſe, ad cibum oporter eſſe
f Sat.11. idoneum. Talem pygargum Iuuenalis [f] connumerat cum lepore, apro, Scythicis volucribus (id eſt, phaſianis à Phaſi Colchorum fluuio vnde transportatæ ſunt) phœnicoptero, oryge.

Sed nec ſtructor erit, cui credere debeat omnis
Pergula, diſcipulus Tryphere doctoris, apud quem
Sumine cum magno lepus, atque aper, & pygargus,
Et Scythicæ volucres, & phœnicopterus ingens,
Et Getulus oryx, hebeti lautiſſima ferro
Cæditur, & tota ſonat vlmea cœna ſuburra:

Ibi vetus ſcholiaſtes pygargum docet feram eſſe ſpecie cerui, quæ retriores partes albas habeat: Græcè autem πυγὴν nates ſignificare: Britannicū genus caprearum, prout ex Plinio retulimus, necnon & aquilarum, vt eumdem ſcribere dixi-
g 1.de quadrup.c.15. mus. Vlyſſes [g] Aldrouandus, cùm tam peculiari nota nullum caprarum genus hoc ſæculo dari videatur, coniicit πύγαργον dici potuiſſe, quòd nates habeat id animal minimè otioſas; ſed aut valdè inſtructas ad curſum, aut quia ſit maximè ad Venerem procliue, & ſalax. Adhæc refert ex Gloſſa huius loci, de animali ſimili hirco & ceruo: & ex Bartholomæo Anglico, quòd ſit barbatum & cornutum inſtar hirci, minus ceruo, maius hirco, ſimile hircoceruo, miræ velocitatis, frequentans loca ſyluoſa & deſerta. Illud de non otioſis natibus per antiphraſim accipiendum eſt; ſi πύγαργος ex ἀργὸς vt idem eſt quod ἄεργος: vel ἄργιος, *celer* deriuandum, quaſi πυγάργιος, quemadmodum aquila dicitur à Macedonibus, Heſychio teſte, ἀργίποος, id eſt, *celeripes*, quia ὀξύτατος τῶν πετεινῶν, *celerrimus auium*. Rickelius refert opinionem de aue à pyge, id eſt, nates, vel depreſſum, & argos, quod eſt onus, quia eſt paruæ quantitatis: tamen ſumi nunc pro animali greſſibili, quoniam infrà ſit de auibus mentio, & animalia greſſibilia, non volatilia pariter exprimuntur.
h reduct. mor.c.10. Petrus [h] Bercorius poſita pygargi phyſiologia de genere caprearum (caprarum) ſylueſtrium, quòd non multùm ſit diſſimilis damis barbatus

A ſicut hircus, velox & findens vngulam, ſicut ceruus, inhabitans nemora & deſerta: talem ait eſſe debere religioſum & virum perfectum: barbatum, per conſtantiæ virilitatem, & prudentiæ maturitatem: velocem per obedientiam, & bonam operationem; findentem vngulam per diſcretionem: mundum per puritatem & continentiam: habitatorem deſerti & nemoris, per aſperitatem & pœnitentiam. Addit ex Hugone pygargum eſſe auem paruam & depreſſam, à pyga, quod eſt depreſſio. Sed hoc, inquit, non ſupponitur Deuteronomij 14. & ideo nihil ad præſens, niſi quòd tales ſunt pauperes, qui in mundo ſunt parui quoad diuitias, & depreſſi per tribulatio-
B nes. Quis Hugo ille ſit neſcio, & notationem ignoro: in Hugone de S. Victore non inuenio: Hugo Cardinalis hoc loco ignotum ait eſſe iſtud animal & ſequens, ideóque nullam de illis gloſſam poni.

Orygem.] Græcè ὄρυγα, Hebraicè תאו *theo*, Oryx.
Chaldaicè תורבלא *thurbela*. Vertit Vatablus vrum; Munſterus apoſtata bouem ſylueſtrem, Gallica Biblia eodem pacto *bœuf ſauuage*. De Hebræo vocabulo theſaurus Hebræus Pagnini docet exponi à R. Dauid bouem ſylueſtrem: ab aliis vrum, vel turonem: per antiphraſim ſic vocari à תאה *thaah* limitari, quòd ſe circumſcribi non patiatur, vel à ſtupiditate: præterea inuerſis literis ſeu transpoſitis תוא *tho* apud Eſaiam [a] reddi à Hie- a c.51.20.
C ronymo orygem, à R. Abraham genus auis: à L X X. pro *ſicut oryx illaqueatus*, betam ſemicoctam: σεῦτλον ἡμίεφθον: Chaldæum quod diximus, exponi etiam bouem ſylueſtrem à R. Salomone. Cæterùm hoc idem Chaldæum tranſlationis Latinæ auctor in Bibliis Complutenſibus & Regiis orygem hîc transfert: in Eſaia Pagninus bouem ſylueſtrem: alij hîc & ibi bubalum. Marinus bouem ſylueſtrem, vrum, turonem: rurſus in Eſaia Procopius auem. Hoc vltimum alienum eſt à propoſito, quamuis id ibidem aſſerat R. Abraham, vt dixi: nec vllum alicuius nominis legi, qui ὄρυγα auem aſſerat, ſed aquatile vnum, terreſtria duo, vt obſeruauit Vlyſſes [b] Aldrouandus. Apud b 1.de quadrup.c.24.
Eſaiam autem Hieronymus monet pro hac be-
D ſtia, quam vocat orygem, & naſci ſcribit in eremo, poniqne inter munda animalia in Deuteronomio (hîc videlicet) L X X. Syra lingua opinatos *thoreth* (rectiùs *thored*) fuiſſe quæ dicitur *beta*. Ibidem Gloſſa interlinearis appellat animal immundum, nec ſacrificio aptum: Lyranus immundum, de quo ſcribatur in Deuteronomio. Immundum erat quidem quantum ad vſum ſacrificij, ſed non quantum ad eſum communem, de quo hîc agitur, & ei conceditur. Græci nominis, quod quidam etiam ſcribunt ὄρυξ, etymon eſt Τοῦ Oryx etymon.
ab ὀρύττω ſeu ὀρύσσω *fodio*: quia lactei coloris corpus habens, genas nigricantes, dorſum opimum, & quaſi geminum luna ad ortum accedente ter-
E ram fodit prioribus pedibus: & cornu, vel cornibus duobus, vt Oppiano [c] placet, atricoloribus, c 2.Cyneg.
tanquam mucronibus acutiſſimis, ære, ferro, ſilice durioribus, intus cauis & venenatis, validiſſimè confodit (Strabo [d] Æthiopas qui Silli d lib.16.
vocantur, orygum cornibus pro armis vti ſcribit in bello contra Struthiophagos:) & miri roboris in Commodo argumentum prodit Lampridius, quod orygis cornu haſta, vel baſto, id eſt, fuſte, ſeu baculo, Italicè (*baſtone*, tranſmitteret) nec metuens canes, nec venatores, non tauros, apros, vrſos, pantheras, leones; quos cùm videt irruentes, immotus præſtolatur impetum, capite inclinato,

inclinato, & fronte versùs terram obfirmata connitens, mox inuadens aluum forat, cornigera fronte paulùm obliquata. Recitat ista Delrius [a] noster ex citato Oppiano: præterea ex Plinio [b], quòd oryx bisulcam habeat vngulam; pilos retrouersos; semiferum animal sit; in Ægypto caniculæ sydus exoriens veneretur sternutando. Ex Aristotele [c] mutuatus videtur Plinius, describente bisulcum & vnicornem. Quem Aristotelem enarrans Iulius [d] Cæsar Scaliger (secutus in partiendo textu diuersam rationem) vocat animal barbarum ex Africa; cum Iuuenale [e] Getulum. (Africæ pars Getulia, & Plinius [f] Getulos latrones repertis in eius corpore salubertimi liquoris vesicis sitim sedara prodit) cum Plinio Ægyptium. Refert verò ab Afris irrideri solitos Ægyptios teste Plutarcho [g], (addit potuit Ælianus [h], Albertus [i], auctor libri de natura rerum) qui dictam illam quasi venerationem caniculæ, quam *σωθὶν* appellabant, in sua bestia admirarentur; cùm Libycæ quoque capellæ id facerent. Pierius quidem, quem citat Aldrouandus [k], ea de causa per hoc animal pictum sculptúmve hieroglyphicè mathematicum hominem intellectum obseruauit. Plura Aldrouandus, & quod fœnum cognominet Martialis [l]: Columella [m] mitibus annumerare videatur. Quod attigi de Commodo ex Lampridio, orygis cornu hasta transfixisse, Casaubonus hæreticus Lampridium enucleans, negat de oryge vero loqui, cuius cornu prælongum & adeò durum, vt instar ferri secetnec semper apud Latinos orygis appellatione illud animal accipi. Gratis dictum. Nicolaus Chaussinus [n] noster in notis ad Horum [o] Apollinem, quæ ab hoc auctore scribuntur de hieroglyphico impuri scelestique animi, negat ad *ὄρτυξ* pertinere, id est, ad coturnicem, sed ad *ὄρυξ*, hoc est, ad orygem; quia, præter correctiores codices quos allegat, etiam ei anteriora & posteriora dat, quod aui non conuenit; atque insidentes eidem reges, quod afferere de aue absurdum est. Rectè item corruptam notat lectionem Hori (*ἀλλ᾽ οἱ ἱερεῖς τοῦτο μόνον τῶν ζώων ἀσφάγιστον ἐσθίουσιν*, *sacerdotes vnam hanc inter volucres non signatam comedunt*) & reiecto Mercero affirmante orygem alatum, & substituente *θηρίων*, restituit *κτηνῶν*, id est, *pecudum*, quoniam auis non est, sed ex genere pecudum, speciéque caprarum. Notauerat id prior Dauid [o] Hœschelius: & ex Phasianino quem citat, sacerdotes solum hoc animal ex omnibus aliis animantibus absque ingulatione comedisse. Non signatam verò hanc pecudem interpretatur Chaussinus, quia cùm verirum esset, Herodoto [p] teste, sub capitis pœna, sacerdotibus, ne victimam immolarent, quam priùs annulo sigillari non sigillassent, excipiebatur oryx, quòd quæ deorum sigillo essent impressa, in deorum possessionem transcribi viderentur: Orygem verò nefas foret Dei, maximè Solis aut Lunæ, nota inurere, & quasi eiusdem peculium facere. Nam ad ortum accedente Luna, vel Sole, inquit Horus, intentis in deam oculis intuens, vociferatur, anterioribus cruribus terram effodiens *ἀναρύσσων* (alludit fortassis ad notionem *ὄρυγος*, de qua priùs) suásque ipsius pupillas humi velut pingendo, defigit, quasi indignabundè, ac inuitè ortum deæ aspiciat, ac dei, aduersùs etiam illos tunc aluum deiiciens. Ea de causa scribit antiquos reges, cùm sibi ortum nunciaret horarum obseruator, huic insidentes animali, per medium ipsum velut gnomones quasdam, ortus rationem

A ac tempus accuratè certóque cognouisse. Sed & adeò malignæ ingenij ait fuisse, vt locum aquis in deserto latentem si nancisceretur, postquam bibisset, puluerem iniiceret pedibus, lutúmque commisceret aquæ; vt nulli alij ad potum idonea esset aqua. At Chaussinus illud de regibus aliter declarat, vt iuberent orygem conscendere horoscopum, ad sic certiùs Solis ortum dignoscendum; atque *διὰ μέσου αὐτοῦ* per madium orygem, siue mediante ipso, ipsiúsque interuentu ad beneficio, & naturalis propensionis, qua Solis primas faces præuidet, horoscopi tempora discernerent. Pierius [a] lectione vsus coturnicis *ὄρτυγος*, loco *ὄρυγος* orygis, commemorat quæ de impuritate orygis, & malignitate protulimus ex Horo.
B Profectò illud *τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς γῆν ἀνορύσσων τὴν γῆν*, non aptè transtulit (*ante omnia fodiens terram*.) Ad rem pertinet præsentem præcipuè, quòd isto animali vescerentur quos memoraui, sacerdotes Ægyptij: quod cum capreolis, damis, ceruis, apris Columella [b] lauttiis orygas tradit seruisse: quod Iuuenalis [c] nuper nominatus de illo cecinit,

Et Getulus oryx hebeti lautissima ferro
Caeditur.

Legi possunt in Esaiæ cap. 51. [d] de nostris Gaspar Sanctius, & Cornelius à Lapide, & quem antea nominaui Matthæus Raderus in Martialem [e] (qui post Georgium Merulam, iure ridet Domitium
C Calderinum, qui Martialem per orygem vult hystricem intellexisse) & in Iuuenalem idem Merula, cum Britannico, & vetere scholiaste (vltimus orygem facit bubalo minorem, & à Mauris vocari vncem dicit: ciúsque pellem ad ertutas proficere scuta Maurorum minora) & Vincentium [f] Bellouacensem, in quo est ille quoque error, quòd oryx sit animal immundum, & quidem iuxta huue libri nostri locum: refelluntur autem qui glirem affirmant: citantúrque Esaias, Plinius, Hieronymus, auctor libri de natura rerum; & Petrum [g] Bereottum. Hic Esaia citato, & Plinio, Iuuenale (quem putat accipere pro aue pinguissima simili gallinæ Africanæ) Glossa Esaiæ (quæ doceat esse genus muris vel glirem, ac animal
D immundum, quódque declinetur oris oricis, vt sorta foricis) Britone (Brittonis meminit Posseuinus [h] noster ordinis Minorum, qui carmine vocabula exposuerit sacrorum bibliorum) tuata varias opiniones, affert diuersa documenta moralia. illa dumtaxat recipienda quæ nituntur vera opinione, quòd oryx orygis sit caprini generis animal mundum ad esum, sed non ad sacrificium, habens traditas priùs proprietates, ex Plinio præsertim, & aliis. Quia igitur oryx villos habet retrouersos à dorso ad caput, designari vult bonos diuites & actiuos, qui diuitias ad Christum referant, iuxta ipsius voluntatem expendendo, & in eleemosynas pauperum dispergendo; eum peccatores illas versus dorsum ha-
E beant, hoc est, versùs carnalem parentelam: ideo priores vt animalia munda comedi posse, id est, ab aliis per imitationem incorporari. Deinde, quoniam oryx sitit perpetuò præ aquarum penuria in Africa, vbi nascitur, & prodest tamen sitientibus, quia vesicas habet liquore saluberrimo plenas, quo Getuli latrones siti satisfaciunt; auaros denotari notat; qui perpetua quadam plura semper ac plura habendi siti laborantes, quamuis plena pecuniis habeant marsupia, illis non satiantur, sed alij & quidem plerumque raptores & iniqui; quia qui acceruat ex animo suo iniustè, alius

Marginal notes (left): [a] lib. 2. adag. in 789. [b] l. 8. c. 40. l. 10. c. 53. l. 11. c. 46. [c] a 2. de hist. anim. c. 1. & 3. de part. c. 2. [d] 2. de hist. animal. 7. [e] 130. Saty. 11. [f] l. 10. c. 73. [g] opusc. vtra plus ratio. nis habeat, terrestriáne an aquatica animantia. [h] l. 7. 8. de animalib. [i] de animalib. [k] 1. de quadrup. c. 14. & 15. [l] l. 13. ep. 95. [m] l. 9. c. 1. [n] a hierogl. 42. lib. 1. [o] in notis ad Horum Apoll. [p] l. 2.

Marginal notes (right): [a] l. 24. c. 47. & 48. [b] l. 9. c. 1. [c] Saty. 11. [d] v. 20. [e] l. 13. epig. 95. [f] spec. natural. l. 19. c. 98. [g] reductor. mor. l. 10. c. 74. [h] in apparatu.

aliis congregat,& in bonis illius alius luxuriabitur [a]. Sed apud Plinium [b] codices meliores habent (*orygem perpetuò sitientia Africa generant, & natura loci potu carentem, & mirabili modo ad remedia sitientium. Nam Getuli latrones eo durant auxilio, repertis in corpore eorum saluberrimi liquoris vesicis:*) Quæ indicant non orygem sitientem, vt alij legunt, sed sitientia Africæ loca. Nihilominus aliquam quoque sitim pati orygem in sitientibus locis credibile est. Rickelius intelligit bonos fideles, qui licèt ad vitam religiosam inepti sint, attamen in via mandatorum salubriter ambulant.

a Eccl. 14. 4.
b l. 10. c. 73.

Camelopardalum.] Græcè καμηλοπάρδαλον, Hebraicè זמר *Zamer*, Chaldaicè דיצא *dişa*. Ea Hebræo vertunt caradum, alcen, capram rupicolam. Paguinus in thesauro secutus postremam significationem, ait à R. Ionah appellari Arabicò zoiapha, fortassis quod vulgo appellatur Giraffa, vel Girafa, vel Gyrapha, (Iulius [c] Cæsar Scaliger Girnaffam à Persis vocari dicit) genus animalis magnæ altitudinis & colli oblongi, quódque Turcarum rex miserit ad Laurentium Medicem: videri autem dictum ab incisione palmitum (palmitem valet זמורה *Zemorah*) seu ramorum quos habeat in cornibus: aliter Rangiferum, & Lariniùs Ramiferum seu Ramigerum. Frustrà laborat Abulensis legens cameleopardalum, & à cameleonte paruo verme discrimen tradens, disputánsque [d] an cameleon ad omnem colorem oppositum mutetur. Scribi debet nomen dicti animalculi chamæleon, Græcè χαμαιλέων: camelopardus autem est ex κάμηλος & πάρδος, aut πάρδαλος, aut πάρδαλις. Nostrum autem camelopardalum ait idem esse quadrupes, habens caput simile camelo, collum simile equo; in reliquo corpore maculis aspersum vt pardum: pedes bubalo similes. Glossa, Hugo, Rickelius, Lyranus, albis maculis respersum docent, capite camelo similem, collo equino, pedibus bubalo, per cætera pardum; in Æthiopia nasci. Plinius [e] facit proceritate similem camelo, colore pantheræ, albis maculis rutilum colorem distinguentibus, tenui ceruice, capite simillem dicto camelo, pedibus & cruribus boui. Vlysses [f] Aldrouandus, isve qui eiusdem defuncti scripta collegit, refellit existimantes camelopardalim (barbarè vult dici camelopardalum, licèt Vopiscus [g] & alij eo modo nominent) quòd ex camelo & pardale generetur; quia pardalis qui & πάρδις, hybrida fit nec valeat generare: ait denominari à camelo & pardo, vel etiam à leopardo. Deinde, præfatus nihil de hoc animali Aristotelem prodidisse, aut Ælianū, profert ex Samoelis Purchasij peregrinatione [h] miarū narrantis ex leopardo, ceruo, bubalo, pardale, camelo, ratione posteriorum tibiarum curtarum, anteriorū multò longiorum, gramine sine summa difficultate depasci non posse, sed ingenti suo & elato capite, quod ad lanceæ altitudinem erigere solet, tenerioribus arborum ramis, & internodiis progerminantibus vesci. Tum Strabonem [i] recitat, in Troglodytarum regione constituentem, sed eum pardali similitudinem, quam concedunt alij, denegantem: Agatharcidem apud Photium [k], qui eandem regionem assignans (Plinius & Solinus eiraodi collocant in Æthiopia) & quas dam proprietates; collum addit adeò prælongum, vt à summitatibus arborum pabulū carpat, ὥστ᾽ ἀπ᾽ ἄκρων ἀμέλγεσθαι τῶν δένδρων τὴν τροφήν: præterea Petrum [l] Gillium, qui etiam in viso à se hoc animali supponit non futile similitudinē cum pardale; nec anteriores tibias posterioribus altio-

c exercit. 209. n. 3.
d q. 4.
Camelopardalus.
e l. 8. c. 18.
f 1. de quadrup. c. 35.
g in Aureliano.
h l. 6. c. 1.
i l. 16.
k in Biblio.
l in iner. c. 9.

res, sed curta; item Marcum [a] Polum, & Iosaphatum [b] Barbarum Venetum; qui lingua prædictum asserit longa duos pedes, subobscuri quasi violacei coloris, teretem sicut est anguillarum, qua ramos, herbas, frondésque carpat, mira celeritate in os trahens, vt via ab attento spectatore videatur. Ad hæc obseruat pluribus constare nominibus; & camelopardalim quidem dici, propter camelum, quod nomen Syriacum sit (גמל *gamul* Hebræū nomen est,) vt Varro [c] testatur, scribens in Latium sua ætate adductum, figura vt camelum, maculis vt pantheram. Alia nomina sunt; ouis fera, vel ouifera [d]; quoniam in auiis regionibus oritur, sed mitescens, ac felle carens, vt camelus: nabis [e], & nabuna: orasius [f] (qui tamen differt) camelopardus [g], aut cameleonpardus. Scribit etiā, post Plinium [h], Solinum [i], Dionem [k], Varronem [l], à C. primùm Cæsare Dictatore Romæ Circensibus ludis publicatum, hoc est, anno vrbis 708. de quo spectaculo meminit & Horatius [m]: & aliàs postea visū in Europa sub Gordiano III. [n] Aureliano [o], Leone [p], Federico [q] Ænobarbo, & sub Laurētio [r] Mediceo: Æthiopicam vel Troglodytarum regionem, natalem esse camelopardalo; sed & Asiam; cùm Iudæis istius accolis esus eius hic permittatur. Extat eiusdem exacta descriptio adhuc apud Oppianum [f], & Heliodorum [r]. Oppiani hæc sunt Iouem alloquentis & laudantis,

a l. 3. c. 36.
b in itiner. Persico c. 10.
c 4 de ling. Lat. c. 20.
d Plin l 8. c 15.
e Solinus c. 43. Plin. sup. Albert. de anim. l. 22.
f Simon Maiol. dier. can. dial. 7. ex Vincent. Bellou. spec. natu. l 19. c. 97 ex quo etiā Albert. 22 de anim. tract. 2. c. 1.
g Bellouac. sup.
h supra.
i supra.
k l 43.
l 4. de ling. Lat. c. 20.
m l. 2. epist. 1.
n Capitol.
o Vopiscus.
p Suidas.
q Bellouac. sup. Albert. suprà Annales Germa.
r Politia. miscell c. 3.
f 3 Cyneg.
r 10. Æthi.

ὅς τόδ᾽ ἐμήσαο πάγχυ καμήλων αἰόλον εἶδος,
ἀμφιέσας ἠπεινοῖσιν ἀναιδέσι παρδαλίεσσι
φαίδιμον ἠμερόεντε θαητὸν γένος ἀνθρώποισιν.
δειρὴ ἐ τανάη, στικτὸν δέμας, οὔατα βαιά:
ψιλὸν ὕπερθε κάρη, δολιχοὶ πόδες, εὐρέα ταρσά:
κώλων δ᾽ οὐκ ἶσα μέτρα, πόδες δ᾽ οὐ πάμπαν ὁμοῖοι:
ἀλλ᾽ οἱ πρόσθεν ἔασιν ἀρείονες, ὑστάτιοι δὲ
πολλὸν ὀλιζότεροι, κατ᾽ δ᾽ ὀκλάζοντι ἐοικώς.
ἐκ δὲ μέσης κεφαλῆς διδύμων κέρας ἰθὺς ὀρούει,
οὔτι κέρας κερόεν, παρὰ δ᾽ οὔατα μεσσόθι κόρσης.
ἀβληχροὶ κολάφοισιν ἐπαντέλλουσι κεραῖαι,
ἄρσεν δὲ ἐλάφοιο τέρεν στόμα, λεπταλέοι τε
ἑστᾶσ᾽ ἀμφιρίδαιαι γαλακτόχροες ἀμφὶς ὀδόντες
αἴγλην μαρμαίρουσιν ἀπαστράπτουσιν ὀπωπαί.
οὐρὴ δ᾽ αὖτ᾽ ὀλίγη, θοαῖς ἅτε δορκαλίδεσσιν,
ἄκρατον μέλανθεν μελαινομένῃσιν ἐθείραις.

Quæ Iuannes Bodinus vertit:

Qualem producis specie, formáque camelo,
Pantheraque feram absimilem, visúque decorum:
Mortales placidos pardorum pellibus ornans.
Florigerum corpus maculis pellucet amœnis:
Exigua auricula, glabrum caput, altáque ceruix:
Lata pedis longi diffinditur extima planta,
Nec par est, sed inæqualis proportio crurum;
Atque pedum ratio quoque dispar, quippe priores
Multo maiores postremis esse videntur.
E capitis medio succrescit vertice cornu
Duplex, non validum, nec acuta cuspide tetrum:
Ast hebes exoritur summa ceruice cacumen,
Ac veluti ceruo sunt ora rotunda dehiscunt.
Candidulus dens, & lacti propè concolor albo:
Splendidaque ardentes radios pupilla coruscat.
Cauda breuis, qualis damarum, nigráque setas.

Aliter ad verbum:

Qui hanc excogitasti camelorum prorsus variam figuram,
Dum induisti pellibus ferocibus (pantheriois) *pardalinis*
Illustre, placidum, ac mansuetum genus hominibus.
Collum ei longum, maculosum corpus, aures breues:
Exile superne caput, longi pedes, lata planta:
Crurū verò nō æquales mensura, pedésque nō similes;
Sed anteriores sunt longiores, posteriores autem

Multo breuiores, & claudicantibus similes.
E medio capite cornu prorumpit recta geminum,
Non tamen corneum corneum, sed secundum aures in medio capitis.
Molles supra tempora exoriuntur apices.
Ampliua quasi ceruis rotundum os, tenuésque
Intus infixi sunt, & lactei circa dentes
Splendorem illustrem effundunt oculi.
Cauda verò porro est ceruina velocibus veluti damis
Summis pene nigrantibus villis.

Idem Bodinus in notis legi vult non ἐρεοῖν, sed ἐρεῖσι: non πόδεσσι δ' ὑ, sed τ' ὑ: non ἀρηρεδάται, sed ἐρηρέδαται ab ἐρείδω pleonasmo, & ε in δ commutato, interposito α. Mysticè Rickelius quosdam electos in hoc animali vult insinuari, qui ex gratia speciali diuersorum statuum perfectiones sortiti sunt; cùm tamen vnius sint status, atque vocationis. Petrus [a] Bereorius vocans camelopardalim vel camelopardum, ac describens animal Æthiopicum, mansuetum ad modum ouis, ruminans & findens vngulam, habens caput camelo simile, collum equo, pedes & crura bubalo, maculas sicut pardi, collum & pedes anteriores longissimos respectu posteriorum, quódque vulgò appelletur Ieraffa Caliter, vt ante dixi, Giraffa, Girafa, Gyrapha) aptat viro perfecto, & maximè religioso. Nam hic debet, inquit, esse similis oui, quantum ad mititudinem, seu mansuetudinem & benignitatem: findere vngulam per discretionem: ruminare per sacræ Scripturæ meditationem: habere caput cameli, qui se inclinat quando oneratur, vt se superioribus inclinet per humilitatem, magnatóque humiliet caput [b]: collum equi, qui illud gerit eleuatum, vt sit intentio ad cœlestia eleuata, sicútque turris eburnea [c]; & hinniat per prædicationem, iuxta id; *numquid [d] circumdabis collo equi hinnitum?* pedes bubali bouisve sylnestris, id est, Christi; per affectus fortes ac stabiles in bono, quasique crura similia columnis marmoreis [e]: maculas albas vt pardi, per conuersationem exteriorem diuersis virtutibus distinctam, mundum tandem oportet esse, vt comedi possit ab aliis, per imitationem. Sed & opposito modo de malis declarat; quorum caput sit camelinum, per auaritiam, quam sonuit gibbus cameli: collum equinum, gutturve, ac vox, per iactantiam, malámque locutionem, sicut equos libenter hinnit: pedes bubalini, per voluntatis & affectionis obstinationem; quemadmodum bubalus est animal indomitum & ceruicosum: pellis pardi, per crudelitatem, & iniquam operationem, quo pacto pardus præceps est ad sanguinem, &c. Cornelius noster applicat ad variabilem & hypocritam, qui varias hominum refert formas, vel quia mundum animal est ad versatilem atque gratiosum, qui omnibus omnia fit exemplo Pauli [f], & similis Vlyssi πολύτροπος est.

[a] 10. reduct. moc. c. 18.
[b] Eccl. 4. 7.
[c] Cant. 7. 4.
[d] Iob. 39. 22.
[e] Cant. 5. 15.
[f] 1. Cor. 9. 22.

Omne animal quod in duas partes findit vngulam, & ruminat, comedetis] Eadem, ac verbis iisdem, in Leuitici cap. 11. [g] habetur sententia: nisi quòd ibi pecorum nomen Latinè ponitur. Ibidē satis multa dixi vtroque sensu literali ac mystico, ex variis auctoribus: & attinguntur hîc rursus à Glossa, Radulpho, Hugone, aliísque. Postremus verò Glossam negantem quòd vngulam Iudæi findant, quia in Patrem & Filium non credunt, nec duo Testamenta recipiunt, explicat de Patre, non in quantum consideratur vt innascibilis, sed ratione paternitatis, & spirationis; & quod habuerunt quidem scientiam, sed suamet opinione, cùm negauerit Christus nosse scripturas [a]: & quòd clauem habuerunt scientiæ [b], sed quatenus claudebant, non aperiebant: vel de lepra iudicabant; vel soluebant & ligabant, cui debet esse annexa scientia. Adde citatis dicto loco, ex Ioanne [c] Vitale Cardinali, nos vngulam findere, per discretionem: ruminare, per iugem beneficiorum Dei recordationem; quæ duo necessaria sunt in viro contemplatiuo, vt habeat discretas cogitationes, & circa meditationem beneficiorum Dei iuges & feruentes contemplationes. Huc reuocari potest præceptum sancti Patris nostri Ignatij [d], vt oratione seu meditatione completa, quam vngulæ fissæ comparare licet, inde surgentes, per modicum tempus quàm benè vel malè successerit examinemus: quæ replexio etiam dicitur, atque ruminatio. Quis verò est, qui cùm scribit, vt ipse modò facio, commentarium, vel epistolam ad magnæ auctoritatis præsertim virum, non diligenter & attentè relegat, recognoscat, perpendat, examinet: *Noli vilipendere orationem tuam, quoniam ille ad quem oras*, inquit Bernardus [e], *non vilipendit eam: sed antequam egrediatur de ore tuo, ipse scribi eam iubet in libro suo.* Sed & qui cū magno Principe aliquandiu de rebus collocutus est grauissimis, in ipsomet itinere à reditu, voluit animo quàm aptè quæ volebat exposuerit; quid ille responderit; quæ petitionis obtinendæ spes affulserit. Explicat idem præceptum pluribus Thomas [f] Maslutius noster citans Gregorium & Augustinum, quos ipse iam priùs dicto Leuitici c. 11. citaueram cum aliis Patribus, circa mysticā vngulæ fissionē, ruminationémque. Inde quoque repete dicta de ruminatione. Sed quod citaui ex T. Pomponio in prostibulo apud Nonium

Ego rumorem parui facio, dum sit rumen
Qui impleam.

Sic restituendū cum Aldrouando [g], seu Dēpstero.

Ego rumorem parui facio, dum sit mihi rumen
Quod impleam.

Affert verò idem metaphoricas locutiones, quibus dicitur quis ruminare veteres libros [h], vel carmina [i], ruminari mulieri [k], ruminari humanitatem [l], ruminari Odysseam Homeri [m].

[a] Matt. 12. 28.
[b] Luc. 11. 52.
[c] speculo morali verbo contempl.
[d] lib. exerc. hebd. 1. add. 5.
[e] med. c. 6.
[f] de cons. coelesti lib. 18. c. 8.
[g] 1. de quadrup. bisulcis c. 34 p. 905.
[h] Symm. lib. 1. ep. 5.
[i] li 5. ep. 13.
[k] Leuius poeta.
[l] Varro in Tanaquill.
[m] Idem in Primaiga vel potius Primarco.

Vers. 7.] De his autem quæ ruminant, & vngulam non findunt, comedere non debetis, vt camelum, leporem, chœrogryllum: hæc quia ruminant, & non diuidunt vngulam, immunda erunt vobis.

PARAPHR. PRæcepto de mundis animalibus quæ comedenda sint, seu comedi possint, succedit præceptū de immundis quibus vesci nō liceat, eò quod conditiones mundorum ipsis desint, fissio vngulæ & ruminatio siue vtraque simul siue altera. Et hoc quidem versu sermo est de defectu vngulæ in iis quæ ruminant; & eorum tria ponuntur exempla, iam priùs posita in Leuitici c. 11. [n] ibidémque à nobis exposita: In vniuersū repeti potest quod ibidem Abulensis & alij tradunt; quæ vngulam non habent, nimis humidæ complexionis esse: quæ nō fissam seu bifidam ac diuisam, nimis siccā & durā: quæ non ruminant, minùs facilè concoquere, cōcoquíque seu digeri, &c. Ex aliis prohibitis aut iā dictis, quædam sunt venenosa, vt ferè reptilia omnia ex terra viscosam, fœtidam, noxiam contrahētia humiditatem: aut vescuntur cibis immundis, vt porci, vpupæ, ciconiæ, vespertiliones, noctuæ, bubones, &c. aut malè tēperata cōstāt cōplexione, vt sues carētes pinnulis & squamis: aut fera sūt & rapacia, vt gryphes, vultures, milui, aquilæ, corui, &c.

[n] v. 4. 5. 6.

De his

Deuteronomium. *De his autem quæ ruminant, & vngulam non findunt, comedere non debetis.*] Mariana noſter benè admonet in editionibus aliis hæc ſcribi affirmatiuè (*verum tamen*, vel, *&*, *hoc*, *hacve*, *non comedetis ex reducentibus ſiue aſcendere facientibus ruminationem*, *& ex diuidentibus findentibúſve*, aut, *vngulificantibus vngulam* vel *vngulas*.) Quam ſententiam Hieronymus aliis, inquit, verbis expreſſit. Et alioqui non poſſent poſtrema verba cum primis cohærere (*quia ruminant*, *& non diuidunt vngulam*) quæ nimirum in iiſdem aliis editionibus habent negationem. Itaque vult hic in illis ſuppleri (*tantum*) *non comedetis ex reducentibus ruminationem tantum*, *& ex diuidentibus vngulam tantum*. idem annotandum fuerat ad Leuitici c. 11. [a]

11.4. B quod Mariana non fecit, nec ego, aliúſve quod ſciam: immò & primus ille id hoc loco videtur obſeruauiſſe. Inde autem repetendum quod notauimus cum Caietano, Clario, Oleaſtro requiri ſecundùm alias editiones ad munditiam animalis tres conditiones, vt ruminet, vt findat vngulam ſeu biſulcam bifidámve habeat; vt findat fiſſuram vngulæ: camelum, chœrogryllum, leporem quamuis ruminent & findant vngulam, non findere fiſſuram vngulæ. Leonardus quoque Marius notat in Leuitico de triplici conditione, ita vt duo priora aliarum editionum membra contineant diuiſionem incoatam vngulatum, non perfectam, ſicut contingit camelo, equo, aſino, mulo, quæ ex parte ſolùm ſcindunt vngulam, & supernè quidem incoant diuiſionem, non tamen

C vſque ad finem perficiunt: & aliam ex toto ſupernè & infernè diuiſam vngulam: ſed vtramque diuiſionem editio noſtra vno verbo ſit complexa, eo quòd non ſoleat equus & alia nominata à me animalia recenſeri inter fiſſipeda, ſed ſolidipeda; & quia nimis ſiccæ complexionis ſunt, non conueniunt nutrimento hominis, ideóque inter immunda ponuntur. Hoc autem loco idem Auctor monet ſupplendam in reliquis editionibus negationem ad ſecundum membrum (*de his quæ non findunt vngulam*:) vel quia duplex eſt vngulæ diuiſio, vt eſt dictum, exponi poſſe affirmatiuam lectionem de ſemiplena, negatiuam de plena.

D *Vt camelum.*] De hoc in citato Leuitici loco dixi; ſed nondum prodierat eruditum Vlyſſis Aldrouandi opus de quadrupedibus biſulcis, in cuius cap. 34. copiosè ac eruditè pro more diſputat

b exerc. 209. a. 4. poſt Iulium [b] Cæſarem Scaligerum & alios multos antiquos recentéſque; ac præcipuè Conradū [c]

c de anim. Geſnerum hæreticum. Cameli vox & κάμηλος affinis eſt Hebrææ גָּמָל *gamal*, Varróque [d] Syriacam

d 4. de ling. Lat. eſſe affirmat; Strabo [e] Aſſyriam, ita vt laborandū

e l. 17. non fuerit Iſidoro [f] in deriuando à χαμαί, quòd

f 12. etym. c. 1. quando oneratur vt breuior & humilior fiat, accumbat; vel quia curuus eſt dorſo, camur autem verbo Græco (καμπύλον, forſitan dicere voluit) curuum ſignificat: nec Eueno Pario apud Artemidorum

g 1. oniroc. c. 5. E [g], & Horo [h] Apollini, à κάμπτω, hoc

h in hierog. eſt, curuans femora, κάμπτων μηρούς. Pro fune nautico ſumitur idem nomen, quamuis per iota ſcribi velit Suidas κάμιλον, & ſcholiaſtes Ariſtopha-

i in Veſp. nis [i] τὸ παχὺ σχοινίον ᾧ χρῶνται οἱ ναῦται πρὸς τὸ ῥύεσθαι τὰς ἀγκύρας, *craſſum funem quo vtuntur nautæ ad protrahendum ancoras*. Ita verò etiam quidam intelligunt illud ex Euangelio [k] de camelo

k Matth. 19. 24. per foramen acus intrante: meminitque

l ibid. Theophylactus [l] ac Euthymius [m]; cùm tamen Sy-

m ibidem. riacè non niſi animal eſſe poſſit, nempe ܓܡܠܐ *gamala*, & ſcribatur ibidem Græcè per κάμηλος: vis

Ioannis Lorini Comment. in Deut.

A autem ſententiæ qua quod minimè fieri poſſit ſignificatur, magis exprimatur per nomen animalis. Omitto enim figmentum de porta Ieroſolymitana valdè humili quæ foramen acus nominaretur; ita vt per eam tranſire camelus niſi exoneratus nequiret. Meminit Maldonatus [a] noſter a ibidem. Suidæ tribuens opinionem de fune; qui vt dixi, hoc aſſerit de nomine κάμιλος per iota. Animalis porrò iſtius vſus fuit in bellis, itineribus, oneribus ferendis, conuiuiis, ſacrificiis, ſacris certaminibus, veſtitu, medicina: quæ nominatus Aldrouandus longo eruditóque ſermone pertractat cū vniuerſa eiuſdem phyſiologia & proprietatibus, atque adiunctis numiſmatibus, mythologicis, parœmiis, ſomniorum interpretamentis, hieroglyphicis, theologicis,

B myſticis: præterea cultu ſuperſtitioſo Mahometanorum erga illum quo Mahomet vectus dicitur, & erga eum qui Alcorani geſſit codicem, apud quos etiam Mahometanos adhibeatur idem animal ad ſacrificium. In libro

5. [b] Athenæus ex Poſidonio narrat Antiochum b c. 13. regem præter fercula cibariáque in ſplendido conuiuio, conuiuis dediſſe viuos anſeres, lepores, damas, equos, camelos, oportuiſſéque vt inſidens camelo bibere, & ſic ſecum auferre vnà cum aſſiſtente puero; ἔδει ἀναβάντα ἐπὶ τὸν κάμηλον πιεῖν ἕκαστον, καὶ λαβεῖν τὸν κάμηλον, καὶ τὸν παρεστῶτα παῖδα.

Fefellit me in Leuitici ad cap. 11. commentario [c] c v. 4. index Dalechampij affixus Athenæo, qui habet camelum aſſatum integrum magno regi appoſi-

C tum. Eodem loco retuli vſitatum apud nonnullos cameli eſum, vt, teſte Galeno [d], Alexandrinos, d 1. de alim. facul. c. 2. l. 3. c. 2. & 6. Arabas, & Saracenos, omnémque eremi barbariam, addit Hieronymus [e]; quia huiuſmodi animal pro temperie & ſterilitate regionum facilè e 2. contr. Iouin. apud eos & gignitur & nutritur. Tales Galenus animo & corpore cognominat camelinos. Memini præterea Heliogabali, qui calcanea camelorum exemplo Apicij cum criſtis quas ex gallinaceis viuis detrahebat, & linguis pauonum ac luſciniarum edebat prætexens remediū epilepſiæ [f], f Lamprid. cùm reuera iis maxima mollities inſit & teneritudo, vt ſcribit Herodianus [g]. Additur à Lam- g l. 4. pridio ſtruthiones & camelos exhibitos in cœnis ab Heliogabalo aliquoties, cùm diceret præce-

D ptum Iudæis vt ederent. Falſum eſt, ait Caſaubonus hæreticus; quoniam diſertè vtriuſque animalis eſus Iudæis interdictus eſt lege Moſaica: & ſuſpicatus nonnullos ſtruthiocamelos ſcribi apud Lampridium debere, ſed repugnantibus omnibus ſcriptis editiſque codicibus. Aldrouandus exiſtimat legendum, non (*dicens præceptum Iudæis*) ſed (*edicens præcepto*) vel eſſe ſenſum (*dicens præceptū*) id eſt (*imperans*) atque præcepto ſuo vim inferens legi Moſaicæ; vt præceptum non paſſiuè ſumatur, ſed actiuè, quod videlicet non à lege Moſaica, ſed ab Heliogabali feſtino ioco proficiſceretur. Dicere leges, eſt imponere ac imperare victis, vt proinde poſterius reſponſum veri-

E ſimilius ſit, in quo etiam communis Lampridij lectio retinetur. Ex eodem Aldrouando [h] myſtica de camelo colligi poſſunt, quæ collegit h ſuprà pag. 924. ipſe ex Gregorio, Ambroſio, Auguſtino, Hieronymo, Ruperto, Petro Berçorio, quos eoſdem ferè nos ipſi antea, & nonnullos alios in Leuitici commentaria [i] protuleramus. Adiice Noua- i c. 11. 4. tianum [k] exemplo cameli ad eſum prohibiti, vi- k de cibis Iud. c. 3. tam damnati eneruem, & criminibus tortuoſam. Lege Garnerij Gregorianum, hoc eſt, allegoricas rerum in Biblijs contentarum explanationes [l]. l l. 3. c. 5.

Lepus. a v.6.

Leporem] De hoc in sæpiùs citato Leuitici c.11.[a] vbi expressè ac distinctè scribitur quòd ruminat, sed vngulam non diuidit. Etymon de quo ibidem nominis Latini, Græci, Hebræi, fusiùs explicat noster Lælius[b] Biseiola. Marianæ nostro hîc difficile videtur, quómodo lepus vngulam non diuidat: propterèáque arbitratur plerasque voces Hebraicas, vt priùs etiam retuli, esse ignotas; & potiùs illis alia animalia significari, quàm quæ interpretes pro illis substituunt, nec de his aut de consequentibus magnopere laborandum. Credere par est LXX. & Hieronymum proprietatem vocabulorum non ignorasse. Nuper autem dixi leporem bisulcum esse, vngulámque findere, sed non fissuram vngulæ. Non solùm luxuriæ lepus typos erat[c], vt eo loco dixi, sed etiam timiditatis ac ignauiæ, vnde illud ἐν πολέμῳ λαγωοί, quod Boleslaus rex Poloniæ III. fugaci duci oblata leporis pelle cum colo & fuso significare voluit, quam is non sciens ignominiam suimet periit suspendio[d]: ob velocitatem, promptitudinis ad malum[e]: & quia simul parit, simul superfœtat, nutritque, vsuræ[f]: & propter dictum immodicum Veneris vsum (Veneri dicatus est) reformati in fœminam viri[g], seu præposterè se prostituentis: vt prætereaam bonas notiones vigilantiæ, venustatis, æmulationis honestæ, de quibus Pierius[h], præter alia. Inter conuitia ponit lex Salica[i] (*si quis alterum leporem clamauerit.*) Vulgò etiam tale conuitium habetur. Plinius[k] ex Catone refert somnos fieri leporo sumpto in cibis: vulgus & gratiam arbitrari corpori in septem dies, friuolo quidem ioco, cui tamen aliqua debeat subesse causa in tanta persuasione. Meminit quoque Martialis[l], & illum citat Lampridius cocum cognominans; & aliud carmen in Alexandrum Seuerum, cum eiusdem responso qui adhibebat leporem quotidia ad mensam. Parœmialiter ἐν πᾶσι τοῖς λαγῴοις Græci aiunt, lautissimas epulas significantes. Attamen ægrè concoqui, crassúmque ac atrabiliosum succum gignere Andreas[m] Matthiolus tradit. Epigramma Martialis sic est ad Gelliam.

b tomo 1. hor. subsec. l.1.c.10.

c Clem. Al. pæd.c.10.

d Marti. Crom.l.6.

e Hesych. in Leu c.11.

f Basil. in ps. 14 hom.2.

g Nouar. de cibis Iudæ. c.9.

h l.13.c.1. & seqq.

i tit. 33.§.4.

k l.28.c.19.

l l.5.epig. 30.

m in Diosc. l.2.c.18.

B

C

Si quando leporem mittis mihi, Gellia, dicis,
Formosus septem, Marce, diebus eris.
Si non derides, si verum, lux mea, narras,
Edisti numquam, Gellia, tu leporem.

Apud Lampridium.

Quum leporem mittis, semper mihi, Gellia, mandas,
Septem formosus, Marce, diebus eris.
Si verum dicis, si verum, Gellia, mandas,
Edisti numquam, Gellia, tu leporem.

Carmen poëtæ In Alexandrum Seuerum in Lampridio istud est;

Pulchrum quòd vides esse nostrum regem,
Quem Syrum sua detulit propago,
Venatus facit, & lepus comesus:
Ex quo continuum capit leporem.

Responsum verò Imperatoris Græcè tale in hanc sententiam, in quo postremi versus non legibus constant suis, sed syllabis dumtaxat,

Pulchrum quòd putas esse vestrum regem
Vulgari, miserande, de fabella.
Si verum putas esse, non irascor:
Tantùm tu comedas velim lepusculos,
Vt fias, animi malis repulsis,
Pulcher, ne inuideas liuore mentis.

D

E

Martialis cognominatus meritò cocus à Lampridio[n], Ioanne Salisberiense[o], auctore Sophologij, & aliis, siue quòd artem illam exercuerit, siue quod frequentes celebret conuiuia; lepori

n in Seuer.
o 7. polycr. c 12.l 8.c. 6. & 13.

A primas defert in quadrupedibus[a], vt inter aues turdo,

Inter aues turdus si quis me iudice certet,
Inter quadrupedes gloria (mattya) *prima lepus.*

a l.13.epig. 92.

At tantum iecus visum diaetim Matthiolo, maximi tamen carnem illam facit Mercurialis[b], quia Galenus[c] scribit sanguinem eius in magno pretio babnum tanquam omnium suauissimum: carnem verò talem qualis est sanguis ipsa ratio dictat.

b 2. vari. lect.c.7.
c 3. de alimen.facult.

Chœrogryllum.] Leuiti c.11.[d] nomen idem extat, licèt aliqui codices habeant Chirogryllum: item Psalmo 103.[e] vbi Latinè erinaceus: & Prouerbiorum 30.[f] vbi lepusculus. Hebraicum est שָׁפָן *sciaphan*, Chaldæum טַפְזָא *taphza*, Græcum χοιρογρύλλιος. Eo loco putaui cum cuniculo confundi, & à lepore haud multũ distare, Varrone[g] teste, atque de vocabulis & reipsa egi, tum verò attigi quod paulò antè de cibo conciliante formam. Eucherius[h] erinacium & chirogrillum (sic scribit) pro eodem sumens, docet propè magnitudine mediocris cuniculi esse, de cauernis petrarum procedere gregatim (χηρὰ rupes est;) in eremo contra mare mortuum depasci. Clemens[i] Alexandrinus videtur hyænam interpretari, scribens vnà cum lepore vetitum esum ipsius, vt discerent homines vitare luxuriam potissimùm præposteram. Vbi Heruetus scholiastes notat hyænam positam pro chærogryllo, & à nonnullis reddi erinacium: nescire autem se quem Clemẽs interpretem sit secutus: de nominibus autem animalium & herbarum (adde lapides) esse maximã apud Hebræos (quod & priùs monui ab aliis affirmatum) dubitationem, nec ipsos satis inter se consentire. Iterum moneo habendam fidẽ LXX. & Hieronymo, idémque nomen שָׁפָן *sciaphan* bis redditum nomine chœrogrylli, nempe hîc & in Leuitico; semel erinacij in Psalmo 103.[k] semel lepusculi[l], quæ sunt animalia diuersa, tam multiplicem habere notionem, & suam loco cuique accommodatam. Sed remitto te ad commentarium Psalmi 103. & Leuitici, vbi ex Suida[m] ieculi ἐχῖνος eosdem esse & χοιρογρύλλιος: & ad Vincentium[n] Bellouacensem, qui notat à Hieronymo nomen saphan exponi per chœrogryllum (cirogrillum scribit Vincentius mendosè) ericium, leporem, citátque de hoc animali Rodulphum & Hesychium in Leuiticum, Glossam in Prouerbia.

d g.5.
e v.18.
f v.26.
Chœrogryllus.
g 3. de re rust.c.12.
h de varus nom.c.12.
i 2. pædag. c.10.
k v 18.
l Prou 30. 26.
m voce ἐχῖνος.
n specult nat.l 19.c. 55.

Hæc quia ruminant, & non diuidunt vngulam, immunda erunt vobis.] Declarata sunt ista, quæ ad maiorem expressionem repetuntur. Quia verò negatio præponitur verbo secundo in omnibus editionibus, admonuimus quòd secundùm alias dempta nostra, scribitur versu sexto (*omne animal fissam habens vngulam, & vngues diuidens, & reducens ruminationem*) exponi debere quod vnam alterámve conditionem tantùm habeat, & cui vna desit: sicut lepori deest vna, &c.

---

*Vers.*8.] Sus quoque quoniam diuidit vngulam, & non ruminat, immunda erit. Carnibus eorum non vescemini, & cadauera non tangetis.

TOtidem verbis in Leuitico[o] cauetur; *Et sus, qui cùm vngulam diuidat, non ruminat. Horum carnibus non vescemini, nec cadauera contingetis, quia immunda sunt vobis.* Deerat prioribus conditio fissæ vngulæ, cùm ruminarent: sus non

Paraphr. o c.11.7.

ruminat, quamuis fissam vngulam habeat. In Leuitici [a] commentariis, & Petri epistolæ secundæ [b] videor quæ sufficere possint de celebri præ cæteris negati cuiuspiam esu animalis huiusce præcepto cum declaratione vocabuli secundùm linguas diuersas, atque proprietatum eiusdem, & peculiaribus caussis esum illius inhibendi, satis multa dixisse, falsas refellens causas ab Ethnicis auctoribus traditas Tacito [c], Plutarcho [d], Macrobio [e], Iuuenale [f], Appione [g], & veras reddens partim literales, partim mysticas ex Clemente [h] Alexandrino, Lactantio [i], Gaudentio [k] Brixiensi, Theodoreto [l], Nouatiano [m]. Inter falsas, immò ridiculas causas poni debet, quòd sus ita vorat vt non agnoscat dominum suum, & cùm esurit, edit grunnitum ad illum. Recitat Cornelius noster in Leuitici cap. 11. ex Polycarpo ad Philippenses; vbi nihil tamen tale reperio. Maximè moralis causa turpitudo est cœnosi lutosique animalis, vt Petrus [n] indicat: porcis enim similis qui luxui dat operam, eòque delectatur, ac velut in stercore volutatur, inquit Origenes [o]. Vel quoniam nihil sus habens præter escam [p], & anima illi pro sale data [q] est: neque alio ex animali numerosior materia ganeæ, ac quinquaginta propè sapores [r]; denotat totum intemperantiæ deditum. Vnde & Veneri consecratus erat sus, idem salacissimus, idem voracissimus, nec proprio parcens fœtui. Communem hanc veteris aliis animalibus Chrysostomus [s] rationem affert, cùm tamen pisce nihil immundius; gallina vermes, ceruus serpentes comedat; aqua impura sit; vinum ex vite conficiatur attrahente humorem ex stercore: quorum tamen vsum esumve lex permittit: & qui attactu cadaueris immundus censebatur, mactatu per sacrificium animali expiaretur. Idem [t] à bestiis vitia veluti mutuata demonstrat quadam inductione. Ante ipsum docuerat id Philo [u], Eusebius [x], Ambrosius [y], Hieronymus [z], Porphyrius [aa]; postque istus Boëtius [bb] prulatis exemplis quæ peti possunt etiam ex Scripturis, vt viperæ [cc], equi [dd], vulpis, & vulpeculæ [ee], lupi [ff]. Certè non ineptè in enumeratis hoc loco camelo, lepore, chœrogryllo, sue designari possunt superbi, acediosi, iniusti, libidinosi, vt Hesychius in Leuitici cap. 11. contemplatur. Incidi in opus Vlyssis Aldrouandi de quadrupedibus bisulcis, cui Thomas Dempsterus Scotus professor humaniorum literarum Bononiæ, iussu Bononiensis senatus tractatus ab se compositos adiunxit de rhinocerote, camelo, camelopardale, sue, apro, sanè per eruditos. De sue docet etymologiam nominis, & porci ac scrophæ; species quindecim, & differentias septem: æquiuoca de pudendo muliebri; pisce; homine gulæ dedito, illiterato, sordido; de terra inter duos sulcos eminente quæ dicitur porca; de machina tracturla, quæ sucula: coitum cum partu, fœtuum numero, electione, voce: pastum cum cibo, saginandique modo: vsum in cibis & variis edulijs: qui abstinerent à suilla, qui vescerentur: vsum in Gentilium sacris, lustrationibus, auguriis, fœderibus, bellis, spectaculis, sacro nuptiali: cultum et diuinum delatum: & alia complura, in quibus etiam theologica: Decerpo quod addam pridem annotatis, testimonium Strabonis [gg] *δεισιδαιμονίας* fuisse, id est, superstitionis eam abstinentiam: Suidæ, quòd Antiochus direpto Ierosolymitano templo, sigillum in eo repertum, cui liberum tenens manibus inerat, promissa barba, cum astante aurea lucernula, suillo sanguine iungens ibi reliquit: Cassiodori [x], quòd Adrianus in Æliæ, id est, Ierosolymæ, mutato nomine hoc, portæ atiis qua Bethleem egressus erat, fronte, suem insculpsit in marmore, significans, inquit, Romanæ potestati subiacere Iudæos: & nimirum præterea, vt Petrus [a] Pithæus obseruauit, vt populum Iudæum omni aditu prohiberet: quem marmoreum suem anno 1219. capta ciuitate, Turcæ comminuerunt: Herodoti [b], quod Ægyptij à Iudæis eamdem didicerint suillæ carnis abstinentiam: Solini [c], quòd Arabes Scenitæ eadem abstineant: sicut & ex instituto Mahometi in Alcorano [d], cuncti Saraceni, Mauri, reliquique sectatores, ac Tartari [e], atque Pessinunti [f]: aliorum recentiorum, quòd vescantur Persæ [g]; Chinenses [h], Syri, & Phœnices, qui Mahometanæ sectæ non sunt [i]. Meminit præterea præ foribus quorumdam templorum Christianorum, vel etiam in diuersoriis, affixas de industria suis imagines ad inde accendos Iudæos, vel confundendos, vel erudiendos [k]. Tandem tenuit nos ad Coguaci de porci nobilitate librum. Ambrosius [l] porrò scribit expugnata Ierusalem a principe Romano, Iudæos putauisse tunc factam abominationem desolationis, eo quòd caput porci in templum iecerint illudentes Romani Iudaicæ rituum obseruantiæ. Pierius [m] hieroglyphicum luxuriosi, porcum fuisse tradit; & pyramidi Menis libidinosissimi porci signum affixum: Herodotus [n], quòd siquis Ægyptius casu etiam id animal attigisset, corpus ilicò & vestes abluebat. Strabo [o] soli Veneri dicatum & sacrificatum suem, quem maximè brutum vocat Plinius [p]: Cicero [q] nihil simile virtutis habens, aut motus animorum saltem ea parte, vt in aliis bestiis, sed corporum duntaxat. Tacitus [r] prodit Germanos impuris hominibus pœnam inflixisse, vt cœno immergerent. Quo pacto in porcos dæmonas missos [t] Remigius [?] considerat, & Chrysologus [u], atque hic quòd priùs erant in fœtidis monumentis. Eodem spectant damnatus apud Claudianum à Rhadamanto ingluuiosus & vorax in suem condi: conuersi à Circe Vlyssis in porcos socij: intrusa in porci corpus anima huiuscemodi hominis, iuxta figmentum de palingenesia, &c. Lege Ioannem [z] Torres nostrum.

Sus quoque quoniam diuidit vngulam, & non ruminat, immunda erit.] Iuxta Græcam editionem (*& sus, quia diuidit vngulam hoc*, nempe animal, vel *hac*, *& diuidit vngulas vngula, & hoc ruminationem non ruminat immundum hoc vobis*) in Hebræa & Chaldæa deest membrum secundum positum à Græca. Vt plurimum sus fissis pedibus est *δίχηλος*: alicubi tamen *μώνυξ* solipes siue solidipes, seu solidas habens vngulas, vt in Illyricis, & in Pœonia, & Emathia Macedoniæ regione, teste Aristotele [y], atque Plinio [z]; quod etiam obseruauit Dempsterus [aa], post Philippum Beroaldum [bb], & Abrahamum Ortelium [cc]: quibus adde Iulium [dd] Cæsarem Scaligerum: & Dalechampium [ee], qui ex eodem Aristotele recitat in libro de admirandis auditionibus *ἐν Μακεδονίᾳ τῇ ἐν τῇ Ἠμαθίων χώρᾳ τὰς σῦς εἶναι μώνυχας*, *in Macedonia ea quæ Emathiorum est regio, sues esse solipedes seu solidipedes, vnius que vngulæ.* Ad vocabula Latina sus, porci, scrophæ, verris, ibyli, adiice vocabulum Troiæ vsitatum Italis, Gallis (qui *Truie* dicunt) & Germanis: & sic olim etiam vsurpatum Messala Coruinus tradit. Vnde orta suspicio, ab Heleno apud Virgilium [ff], patriæ amore, suem

a in ibid. b c. 2. v. 22. c 5. annal. d 4. Sympos. q. 5. e 1. Sat. c. 4. f Sat. 6. g apud Ioseph. 2. cõt. Appion. h 3. pæd. c. 11. 7. Stro. c. i 4. c. 17. k tract. 15. qui est de Machab. l 7. de affect. Græcor. m de cibis Iudaic. c. 3. n supra. o hom. 1. in ps. 37. p Cic. 2. de nat. deor. q M. Varro 2. de re rust. r 4. Cic. supra ex Chrysippo & Tusc. 5. Philo in carmine c. 14. t Plin. l. 8. c. 51. Lintus decad. 4. l. 5. Plat. in Flaminio & in apophth. Rhodig. l. 25. c. 25. s in 1. ad Tim ho. 5. t hom. 4. in Matth. & hom. 47. in actus Apost. u lib. de præmiis & pœnis, & lib. de leg non script. x 7. de præpar. c. 5. y in ps. 118. octon. 10. z in Esa. 15. aa de abstin. ab animat. bb consol. philos. l. 4. prosa 3. cc Matth. 3. 7. dd Ier. 5. 8. ee Luc. 13. 32. Cant. 2. 15. ff Luc. 10. gg 16.

a in Iudicis... a 1 aduers. subsec. c. 3. b in Melp. c c. 46. d azoar. 33. 34. e Hackluy. 10. 3 nauig. f Paulo. g Philip. Capnerta oper. subseciu. cent. 3 c. 12. h Caspar de Cruz. Anto. Dalmeida Barros, Escalanta, Nicol Trigault. exp. Sinal. l. c. 3. i Samuel Purchasius l. lit. a. c. 15. k Sur. Massolas tract. de Iudæis. l lib. 10. in Luc. c. 21. m l. 9. n l. 2. o l. 9. p l. 8. c. 51. q 5 de finib. r de morib. German. s Matth. 8. 31. t ibidem. u serm. 16. & 17. x 3. Philos. moralis Hisp. c. 3. Explanatio. Sus. y 2. de hist. animal. c. 1. z l. 11. c. 46. aa apud Aldrouandum de quadrup. bisul. c. 36. bb in Apule. l. 3. cc thesau. Geogr. c. 11. dd in Arist. 2. de hist. animal. c. 1. sed iuxta distinctionem illius c. 7. § 29. ee in Plin. supra. ff 3. Æn.

suem datum signum ad faustum omen, condendæ nimirum Albæ longæ, vbi porca alba vel adnecta inde Troia post fugam reperta: vel fortè oblata, carulos triginta enixa est, indicans aut 30. annos, quibus Lauinij primùm immotatum; aut annorum 300. tempus, quo antequam Roma conderetur, fuit regnum in Alba.

Carnibus eorum non vescemini.] Refertur ad suem, & ad priùs nominatos chœrogryllum, leporem, camelum.

Et cadauera non tangetis.] Idem de his verbis dicendum: quæ etiam cum præcedentibus habentur in Leuitico [a]. Ibi monui tactum istiusmodi cadauerum prohibitum fuisse siue sponte mortua fuissent, siue occisa: mundorum autem animalium cadauera tangi potuisse sicut & occidi ad manducandum, nisi morticina essent *[illegible]*; & נְבֵלִים *neualim*, id est, quæ per se morerentur; aut occiderentur à bestia, aut etiam ab homine; sed ita vt post aliquot dies exposita reperirentur. Ibidem additur (*quia immunda sunt vobis.*) Sed solus tactus arcebat ab ingressu sanctuarij, sicut & aliorum morticinorum: comestio autem merebatur pœnam mortis. Machabæi certè mori maluerunt, quàm suillam carnem gustare [b]: & Petrus numquam se manducasse omne commune & immundum, cum quodam horrore affirmat [c]. Tropologiam aliàs attuli de operibus mortuis, id est, de peccatis; quam Chrysostomus [d] quoque prosequitur, ostendens quàm tetrum spiret odorem peccatum, & vt pestis etiam inficiat, præsertim auaritia, qua præditos docet meretricibus deteriores.

a c. 11. 8.
b 2. Mach. 7.
c Actuum 10.
d hom. 15. in epist. ad Hebr.

Vers. 9.] Hæc comedetis ex omnibus quæ morantur in aquis: Quæ habent pinnulas & squamas, comedite:

Vers. 10.] Quæ absque pinnulis & squamis sunt, ne comedatis, quia immunda sunt.

Paraphr.

PLuribus verbis præceptum hoc habetur in Leuitico [e]. *Hæc sunt quæ gignuntur in aquis, & vesci licitum est. Omne quod habet pinnulas, & squamas, tam in mari, quam in fluminibus & stagnis, comedetis. Quidquid autem pinnulas & squamas non habet eorum quæ in aquis mouentur & viuunt, abominabile vobis execrandúmque erit; carnes eorum non comedetis, & morticina vitabitis. Cuncta quæ non habent pinnulas & squamas in aquis, polluta erunt.* Ibi dixi quæ sufficiant; tum illud cur nulla legislator sicut de aliis animalium generibus, particularia exempla protulerit: & quod ex hoc genere nullum adhiberetur ad sacrificium apud Hebræos; licèt quidam sacri cognominarentur, vel cuipiam deo dicati: vt præter illos quos eo loco nominaui, colligitur ex Athenæo [f]: vel quia sunt velut seruatores nauigantium: vel quia sacrum idem quandoque valet quod magnum, de qua re Radetus [g] noster citans varios auctores, & Desiderius [h] Heraldus, & Vlysses [i] Aldrouandus: & quamuis Gentes aliquæ aliquos sacrificarent, de quibus præter ibi memoratos auctores, Pierius [k]. Immò nonnullos pisces à Dotione *θεοὺς deos* appellatos meminit Athenæus [l], aut quia reuera colerentur à pluribus, aut quia propriè ab illo supra modum piscium amante,

e c. 11. 9. 10. 11.
f l. 7. c. 12. & l. 8. c. 4.
g in lib. 4. Mart. ep. 30.
h ibidem.
i de Piscib. c. 19. p. 85.
k l. 31. c. [illegible]
l l. 8. c. 4.

ita vt φιλιχθύς cognominaretur. Quamquam idem [a] refert priscis temporibus in vsu esum piscium non fuisse, nec Homerum in cœnis heroum eiusmodi ciborum meminisse. Quod Eustathius ideo scribit fecisse; testem proferens Gadareum Melegnum, quia Syrus cùm esset secundùm gentis illius quæ abstinebat à piscibus, consuetudinem, abstinentes ab iisdem heroas fecisse. Sed eò processit deinde luxus, vt Cato miraretur saluam esse posse ciuitatem, in qua pluris quàm bos, piscis venundaretur [b].

a l. 1. c. 11. Piscas.
b Plut. 4. symp. q. 4. & ap. Lamaria.

Hæc comedetis ex omnibus quæ morantur in aquis.] Citato Leuitici loco editio nostra habet (*vesci licitum est*) & hìc priùs versu 4. (*comedere debetis.*) Qui omnes dicendi modi significant quid seruari ab eo qui velit comedere: non autem quod comedere teneatur. Eodem illo loco exprimuntur mare, flumina, stagna; vbi refellimus R. Abenezra negantem concessos pisces stagnales, quia mentio tantum fiat ibi & hìc de mari & fluminibus. Hìc quidem aquæ dumtaxat in genere memorantur: ibi secundùm editiones alias aquæ, maria, flumina vel torrentes; sub quibus comprehendi possent stagna.

Quæ habent pinnulas & squamas, comedite.] De his vocabulis, atque de re per eadem significata, seu de istis duabus conditionibus consule c. Leuitici 11. Pro pinnulis vtrobique est Hebræum סְנַפִּיר *senappir*, quod nescio quo pacto in Leuitico dixerim extare solùm in eo libro. Fefellit me Pagnini thesaurus afferens tantùm exempla ex illius libri cap. 11. versu 9. 10. 12. Marinus & alij lexicographi addunt ex hoc etiam libro versu 9. & 10. Chaldæum ציצין *tsitsin*, & Græcum πτερύγια docui eodem loco alas, aut alas paruas significare: quosdam scribere pennulas pro pinnulis.

Quæ absque pinnulis & squamis sunt, ne comedatis.] Additur in Leuitico (*eorum quæ in aquis mouentur & viuunt.*)

Quia immunda sunt.] Ibi (*abominabile vobis, execrandumque erit: carnes eorum non comedetis, & morticina vitabitis: cuncta quæ non habent pinnulas & squamas in aquis, polluta erunt.*) Peculiaris exaggeratio circa pisces: & carnes generaliter sumptæ de illis quoque dicuntur, vt ibidem annotaui.

Vers. 11.] Omnes aues mundas comedite.

Vers. 12.] Immundas ne comedatis: aquilam scilicet, & gryphem, & haliæetum,

Vers. 13.] Ixion, & vulturem ac miluum iuxta genus suum:

Vers. 14.] Et omne coruini generis,

Vers. 15.] Et struthionem, ac noctuam, & larum, atque accipitrem iuxta genus suum:

Vers. 16.] Herodium ac cygnum, & ibin,

Vers. 17.] Ac mergulum, porphyrionem, & nycticoracem.

Vers. 18.]

A *Vers.* 18.] Onocrotalum, & charadrium, singula in genere suo: vpupam quoque & vespertilionem.

Paraphr. a c. 11. 13. & seqq.

IN Leuitico [a] nominantur aquila, gryphus, haliæetus, miluus, vultur, coruinum omne genus, struthio, noctua, larus, accipiter, bubo, mergulus, ibis, cygnus, onocrotalus, porphyrio, herodio, charadrio, vpupa, vespertilio. Hoc nostro loco nomen bubonis non est, est verò ixionis, & nycticoracis, quæ non sunt ibi: præterea ibi scribitur haliæetus, herodius, charadrius; hic haliætus, herodio, charadrio. De his egimus eodem loco; nec nisi pauca hic annotanda occurrunt. Non datur de mundítia auium B regula, sicut de piscibus & quadrupedibus, inquit Abulensis. Iudæi autem, subdit ipse, duas conditiones obseruant; quòd auis iecur habeat; & digitum prominentem in posteriori pedis quasi in medio cruris. Marzilla hoc loco post Abulensem in cap. 11. Leuitici, vt ibidem quoque dixi, causam prohibendi aues immundas affert, vel quia rapaces sunt, & ideo nimiæ siccitatis & caliditatis; vel quia immundis rebus vescuntur & immundè conuersantur: vel quia earum carnibus aut cantibus idololatræ vtebantur in sacrificiis & auguriis. Non expendam singulas: nec esset difficile easdem vel earum aliquas deprehendere etiam in auibus mundis. C

Explanatio. *Omnes aues mundas comedite.*] Collectiuè ponitur auis numero singulari in editionibus aliis: Hebræum autem צפר *tsippor*, generale dicitur quandoque de aue peculiari quæ vocatur passer, videtúrque deriuari ex Hebræo: & ab editione nostra vicissim sumitur nonnumquam passer pro quauis aue: nec deest [b] qui sic Martialis [c] illud intelligat.

b Christianus Becm. de orig. Lat. ling. *c li. 9. epig. 55.*

—— *arguto passere vernat ager.*

Quin etiam id nomen, vt & στρουθὸς vel στρουθίον, conuenit cuilibet auiculæ, ac peculiariter quæ nidificat in turribus & domibus. Lege commentarior nostros in Psalm. 10 [d], vbi annotaui redditum aliquando nomine auis ab Interprete nostro nomen illud Hebræum. Denique (*comedite*) D id comedere licebit, permittitur vt comedatis.

d vers. 2.

Immundas ne comedatis.] Immundas non habent editiones aliæ: Sed (*& hæc vel hoc non comedetis de illis.*) Omittitur autem, vt dixi, regula de munditia auium. In Leuitico [e] (*hæc sunt quæ de auibus comedere non debetis, & vitanda sunt vobis.*) Quod ab aliis editionibus explicatur abominandi verbo, & nomine abominationis.

e c. 11. 13.

Aquila. *Aquilam scilicet.*] Interpretis est (*scilicet.*) Hæc volucrum regina: quamuis in vtramque partem sumi possit accommodatè ad sensus mysticos, quoniam deterior pars est immunditiæ hîc & in Leuitico, ibi solùm secundùm istam acceptionem de illa egi, vtque rapacitatis ac tyrannidis typus E est in homine, & diabolu [f] ipso; prætermittens typum Dei [g], Christi [h], iusti [i], de quo ibidem Marzilla, in tractatu de aquila tomo 1. ornithologiæ Aldrouandus; in sylua allegoriarum Hieronymus Lauretus, Pierius in hieroglyphicis, Bercorius in repertorio morali, Ioannes à S. Geminiano in exemplis & alij. Vnam finxerunt à Ioue cognominatam, quæ carnes non attingit, satis ad victum habens herbam [k]. Aliud genus cui nomen Chrysaetos, aut stellaris in Creta taurum cum prono capite demittit se ad pastum insolat, rostro plagas infligit; fugienti per plana molestiam non infert, accedente ad præcipitem ac decliuem locum, alas explicans in orbem, oculos illius tegit, magnaque vi præcipitat, sicque demum dilaniat [a]. Ad eumdem modum diabolus fidei lumen, aut sanæ intelligentiæ conatur eripere, vt in malorum voraginem præcipites agat. Denique Isidorus [b] in accipitre, miluo, aquila Deum denotasse ait, odisse se raptores, violentos, scelere viuentes.

f Hieron. in Os. 8. Aug. in Psal. 153. g Hier. in Esa. 45. h Ambr. lib. de Sal. Max. hom. de ascens. Dom. & alij. i Epiph. ad Physiologum. k Ælia. 9. de animal. cap. 10. *a Idem lib. 12. c. 39.* *b in Leuit. c. 8.*

Gryphis. *Gryphem.*] Dicta in Leuitico quod non sit fictum animal, vt Origenes [c] inter alios videtur sensisse, confirmat ea ratio, quoniam non est credendum dari legem de rebus fictis, & quæ in B vsum, si non ita sæpe, certè aliquando adduci non possent. Leonardus Marius in Leuitici c. 11. ex aquilæ speciebus præcipuis ab Aristotele [d] ac Plinio [e], recensitis melanaeto, seu Valeria, pygargo, morphno seu pereno, vel planco seu plango clangóve, & anataria; item percnoptero siue oripelargo, gnesio, haliæeto, putat gryphem esse penultimam, quæ cognominetur etiam χρυσάετος quasi aurei coloris: atque hic per nomen aquilæ generatim vel omnes, vel quatuor species intelligi melanaetum, pygargum, morphnon, percnopteron; speciatim sue separatim poni haliæeton, & gryphem. Eodem libro Leuitici Cornelius noster descriptum gryphem è pluribus compositum bestiis fabulosum meritò asserit: videri autem aquilæ genus quam vocat C Aristophanes [f] γρυπαετόν, quasi gryphem aquilam: quæque sit inter alias maxima, fortissima, rapacissima. Hoc ipsum in eiusdem libri commentario approbaui, ad quem te remitto. Inter eos verò qui numerant in fabulis, dicto videlicet sensu, Arrianum [g] nunc annumero post Lælium [h] Bisciolam nostrum, qui prodiit post elucubratum commentarium meum in Leuiticum. Est porrò nonnulla ex aquilis adeò magna, vt Cardanum Iulius [i] Cæsar Scaliger iure arguat affirmantem quauis aquila maiorem cygnum. De dictis speciebus idem in commentario haud pridem edito in Aristotelis historiam de animalibus [k], vbi aquilam, quam nominat dictam oripelargon, Græca voce ὀρειπέλαργον, ciconiam D montanam, docet appellari etiam ὑπαετὸν, *subaquilam*, & *vulturaquilam*, (diceres Græcè γυπαετόν:) quæ pygargus cauda albicante albicillam, & hinnulariam, quia lepores venatur: quæ plangas næuiam: anatariam verò, quoniam secundùm lacus anatulis insidiatur: quæ haliæetus, idest, marina aquila, non differre à niso Virgilij: quæ melainaetos μελαναετός, hoc est, pulla, λαγωφόνον & leporariam. Cum picis gryphes alij confundunt, de quibus Plautus [l],

c 4. periarchon. *d 9. hist. anim. c. 32.* *e li. 10. c. 3.* *f in Ranis.* *g 5. de reb. Alexand.* *h tom. 2. de hor. subseciu. li. 14. c. 21.* *i exercit. 231. nu. 1.* *k in lib. 2. c. 128 certa properà sua diuisionem.* *l in Aulula. acta 4. sce. 8.*

Picis diuitiis, qui aureos montes colunt
Ego solus supero.

Atque id etiam sensit Nonius: & consentit Turnebus [m], Plautique enarratores.

m 24. aduers. c. 23. & in Varr. de ling. Lat. p. 178.

Haliaetus. *Haliaetum.*] Monui in Leuitico [n] aliter scribi halietum, haliætum, alietum, sed rectam E rationem scribendi esse vt scribatur sicut hîc & ibi, quia Græca vox est ἁλιαίετος, aut ἁλιάετος, quasi dicas marinam aquilam. Dictum locum consule. Fertur propria laus huius acies oculorum, exploratióque prolis ad solem: vitium rapina vorácitásque, & natiuitas adulterina: vt nido repulsam educet auis alia, nempe ossifraga, & victum quærat maritimum, incidens verò interdum in piscem suis maiorem viribus dum insiliat in prædam, ab eo detrahatur sub aquas & suffocetur. Inter opiniones illo loco recitatas, de niso vna, vel de falcone, Iulio [o] Cæsari

n c. 11. 13. *o exer. 233. & in Arist. 2. de hist. animal. cap. 128 sec. suá diuis.*

Scaligero probari videtur: vocátque falconem rusticum; & ait falsò dici à Plinio è diuerso aquilarum genere procreari. Glossa interlinearis falconem esse vult.

Ixion.

Ixion,] Alitar *ixon.* Quod nomen solùm hic reperitur: cuius Hugo significationem sibi fatetur ignotam: Lyranus asserit de genere vulturis esse albam & minorem quàm sit vultur: Rickelius idem tradit, apud quem scribitur mendosè ipon, vel leon: Abulensis eodem pacto. Vatablus etiam, & passim alij: notantes propterea in Leuitico nominatam non esse, sed sub vulture comprehensam: appellatam verò רָאָה *raah*, à videndo, quod acie oculorum valeat. Omissa quoque hîc est à L X X. auis hæc, vt notauit Eugubinus (γύπα enim post ἁλιαίετον ponunt, id est, vulturem post haliæetum) dicens apud Hebræos esse vulturem: desperans autem de istorum nominum vera cognitione; quod alios quoque profiteri antea dixi. Suspicari licet scriptum דָּאָה *daah*, quod vulturem valet aut miluum, aut falconem pro רָאָה *raah*. In Leuitico vbi editio nostra habet, miluum, Hebræa vsurpat דָּאָה *daah*, Chaldæa דַּיְתָא *daitha*, Græca γύπα idem nomen quod extat. Sed hoc loco duobus nominibus vtitur Chaldæa בַּת כַּנְפָא *bath cannepha*, quasi dicas filiam alarum, quòd alis excellat. Latini nominis loci nostri vsum vel significationem adhuc non reperi. Et quidem in accusatiuo casu ixion non rectè scribitur; vel ixon, siue rectus casus sit ixion, aut ixius, siue ixo, aut ixus. Ixion viri proprium nomen est: ἰξὸς vt & ἰξία significat viscum & plantam, quæ alio nomine vocatur chamæleon circa radicem habens ἰξ animalculum vites adedens: ἴυγξ auicula, Latino nomine torquilla, & verticella, & motacilla. Sed hæc ad rem non faciunt. Fortassis Arabes vulturem, cuius generis ixion passim omnes faciunt, appellant rachame vel rocham, ob affinitatem ad רָאָה *raah* de quo dixi. Suppletur in Deuteronomio alibi omissa.

Et vulturem ac miluum iuxta genus suum.] Ordine inuerso nominantur in Leuitico [a] secundùm editionem nostram, Hebræam, & Chaldæam, sed non secundùm Græcam, quæ habet vtrobique γύπα & ἰκτῖνα. Adi commentarium nostrum. Vbi quòd οἰωνὸν quoque generali nomine vocari dixi Iulius [b] Cæsar Scaliger causam dat, quia solitarius volat, nisi cùm ad cadauera congregatur. Vulturem à videndi facultate commendare [c] Iob videtur. Epiphanius [d] voraciorem scribit cunctis auibus, sed quæ cùm abstinuerit diebus 40. totidem se cibis liberis ingurgitans quadragenariam abstinentiam quadragenaria ingluuie compenset: cauendum autem homini spirituali, qui quadragesimali ieiunio Dominicam resurrectionem expectat, ne quadragesimalis abstinentiæ meritum perdat. Ægyptiis & Barcæis vultur sacer erat, & fortium militum cadauera illi voranda obiiciebant tanquam sacri alitis tumulo. Eurynnum (aut Eurynomum) quoque dæmonem nostrata pelle vulturis (vel vulpis) Gentiles depingebant [e], vulturiúmque cognominabant, quem mortuorum cadauera, nudatis ossibus, depascere credebant [f]. Silius de Iberis

Tellure vt perhibent, is mos antiquus, Ibera
Exanima obscœnus consumit corpora vultur.

Et in genere loquens, sed intelligens de vulturibus

[g] *Deforme alitibus liquere cadauer Iberis.*

a c. 11. 14.
b in Arist. hist. animal. lib. 1. c. 9. n. 88.
Vultur.
c c. 18. 7. [c. 39. 27.]
d ad Physi. c. 7.
e Pausa. in Phocaicis.
f lib. 13.
g lib. 2.

Quod tamen contumeliæ loco habebatur ab aliis, vt est apud Virgilium [a],

—— *canibus data præda Latinis*
[b] *Alitibúsque iacet.*

Lege Cerdam [c] nostram, qui refert ex Agathia [d] apud Persas honestissimum fuisse sepulturæ genus canum guttura, & rapacium omnium ferarum; impurum atque impium existimatum ad cuius statim cadauer non accurrerent feræ, non aduolarent aues. Retulit id prior Brissonius [e], ac præterea ex Cicerone [f], Herodoto [g], Iustino [h], Procopio [i]. De miluo ex annotatis in Leuitico [k] illud repetendum, Græca nomina transposita, quia priùs positum est nomen ἰκτῖνος, significans miluum, quàm γυπὸς, quod vulturem: quod & in editione nostra fit, cùm aliæ duæ habeant primo loco vulturis, deinde milui, hoc est דָּאָה *daah*, & אַיָּה *aiiah*, דַּיְתָא *daitha*, & טַרְפִּיתָא *tarpitha*, vel טַרָפִיתָא *taraphitha*, quod à טָרַף *taraph*, rapacitatem indicat. Etymon Græci quidam assignant ab ἱκνεῖσθαι, venio, quia celerrimè volatus est; ita vt agrorum diues, tantum habere diceretur,

—— [l] *quantum non miluus oberret.*

& à circumuolatione ad prædam, cognominata sit circanea, κυκλιάρα, κύκλωσις, κιρκινέα: & ob rapacitatem abierint in prouerbium vngulæ miluinæ, miluini vngues. Quod autem eodem Leuitici loco recitaui ex aliquot Patribus, vt Basilio [m], Ambrosio [n], Origene [o], partim virgineum confirmari ex eo, quòd crederetur parere vultur absque coitu, seauúmve commistione (vnde simul Valentiniani, teste Irenæo [p], & Tertulliano [q], imaginarios quosdam Sophiæ concubitus argumentabantur.) Consalus Ponce Scholiastes Graphanij [r] ad Physiologum, comprobat auctoritate Cyrilli Alexandrini in quibusdam iambis non editis, περὶ ζώων ἰδιότητος καὶ φυτῶν ad Sergium, de animalium proprietate & plantarum.

τίς ἀσπόρῳ τὰς γῦπας ἐξάγει τόκῳ
δίχα τοῦ παρ' αὐτοῖς ἐκ φύσεως ἄρρενος.
οἱ τὴν καθ' ὑμᾶς παρθενεύουσαν παρθένον
διαπτῶντες αὐτὴν, ὡς ἰδεῖν ὄρνισιν;
ἔδει γὰρ εἶναι τοῦ τοσούτου θαύματος
ἔχειν ἀμυδρὰς εἰκόνας.

Quis vultures educit absque semine
Partu, marito, non subacta fœmina,
Perlucidam nostram exhibemus Virginem
Ipsam, vt volucribus licet? nam oportuit
Miraculi obscuras habere imagines,
Vt credo, tanti;

Et omne coruini generis.) Græcè (*omnem coruum & similia illi.*) Eodem pacto in Leuitico [s], & Latinè ibi (*in omnem similitudinem suam.*) De hac volucre satis ibidem & alibi multa dixi. Coruum diaboli typum esse asserit Chrysostomus [t], Hieronymus [u], formamque corui dæmones ipsi sæpe induunt. Immorigeris filiis Salomon [x] imprecatur oculorum effussionem per coruos, non tantùm quia, vt in Leuitico notaui, iustè animal æui longi, vitam eripit iis, qui se parentes honorassent longæui futuri erant super terram; verùm etiam, quia illud animal iura naturæ violat, sæuiens in parentes; dignique sunt quos in crucem actos ipsemet coruus deuoret: &

[y] *Effossos oculos voret atro gutture coruus.*
[z] *Aduolans excæcat oculum verberans:*

Et,

[aa] —— *crux tollat in auras* (filiû peruicacé)

Et,

Viuentes

a Æne. 9.
b lib. 10.
c vtrobique.
d 2. hist.
e 2. de regno Persarum p. 205.
Miluus.
f Tusc. 1.
g lib. 1.
h lib 41.
i 1. de bello Persico.
k c. 11. 14.
l Pers. Sat. 4.
m hom. 8. hexa.
n 5. hexa. c. 20.
o 1. cont. Celsum.
p lib. 1. c. 1. lib 3. c. 15.
q aduersus Valentin. c. 10.
r cap. 7.
s c. 11. 15.
Coruus diaboli typus.
t hom. de Spiritu S.
u cont. Luciferianos.
x Prou. 30. 17.
y Catullus.
z Aristoph. in Auibus.
aa Pruden.

Viuentésque oculos offerunt alitibus.

Struthio. *Et struthionem.*] Lege capitis 11. versum 16. ex libro Leuitici. Priùs monuit traditum à Lampridio quòd Heliogabalus imperauerit Iudæis a in Lamp. esum struthionis & cameli [a]. Casaubonus hæreticos de struthione ait minùs liquere, propter interpretationes diuersas vocis Hebraicæ; quia vlulam multi putent intelligi: de camelo idem dici non posse, quoniam cameli nomen expressum sit גמל *gamal*: pro, *struthiones*, suspicatos quosdam struthiocamelos scribi debere; quorum tamen sententiæ omnes scripti editíque codices repugnant. Nefas dubitare de struthione, approbanti, vt par est, vulgatam editionem.

Noctua b 11. 16. *Ac noctuam.*] De hac illo Leuitici b loco B quem sæpiùs citaui, actum est. Species cum Aristotele recenset Iulius [c] Cæsar Scaliger βύαζα (vnde bubo quæ & viula) ἴλεον Latinè aluconem, αἰγώλιον, aliitérque αἰγωλίφαλον, σκῶπα siue alionem, νυκτικόρακα, γλαῦκα. Addit ea Plinio, qui inter aues nocturnas posuit tantùm quæ vngues vncos habent bubonem, vlulam, noctuam, in Creta nullam noctuam nasci, & importatam non viuere. Aldrouandus [d] accepisse se scribit bubonem maiorem siue montanum, cùm præpinguis est, à quibusdam edi: non solùm autem in veteri Testamento cum omnibus nocturnis auibus impurum habitum, sed pleráſque Gentes à mensis arcere longissimè: cuius autem nutrimenti sit nondum comperisse: noctuæ carnes C non nisi à tenuioris fortunæ hominibus manducari, vtpote frigidas, siccas, crassas teste Rasis: licèt R. Moses asserat boni saporis esse, ac ipsemet aliquando assari viderit, satisque candidas esse; cùm candor carnia indicium esse soleat bonitatis. Transfero huc ea Chaussini nostri parabolicis [e] historiis, noctuam esse symbolum hæreſis vanæque sapientiæ; quoniam noctu præstigiosa quadam voce aues alias allicit, interdiu varia vultus & ridicula commotione, commutatione & conuersione oculorúmque nictatione easdem euocatas admiratione ac metu [f] percellit. Sed & noua ciconiæ (quæ pietatis typus est) contingens oua fascinat, omnémque incubationem irritam reddit, sed platano arbore (crucem D hæc designat) ab infesti animalis iniuria tuetur se ciconia [g].

c in Arist. 5. de histor. anim. c. 18. nu. 125.

d to. 1. ornithol. lib. 8. c. 2. & 7.

Noctua hæresis symbolum.

e lib. 6. cap. 79. & 80.

f Ælia. 1. de anim. c. 29.

g Idem cap. 35.

Larus. h c. 11. 16. *Et larum, & accipitrem.*] Horum nomina & prohibitio extant in Leuiticos [h]. Tropologiæ de hac ibi allatæ adde vanum ostentatorem, quoniam vorax, clamoréque arguto vociferans dum parturit, edit partus plumosos ac apprimè pennatos; sed casti carne, & quod Cleonem rapacem Atheniensium magistratum Aristophanes [i] vocat λάρον δώρων καὶ κλέπτην, *larum donorum & furti*. Et similis vel etiam idem Cepphus est κέπφος, quod nomen idem [k] Poëta pro stulto vsurpat. Spuma marina mirè cùm gaudeat, obiicitur ei primum satis longo spatio, inquit Scholiastes, postea propiùs, propiúsque, tandem qui E gestat illam manibus, ipsi exhibet, dúmque capere putat, capitur ipse. Inde parœmia κέπφος λάρος. De accipitre non occurrit qoòd addam ad ea quæ in Leuitico dixi, nominatim de vsu in cibis quem nonnulli probant. Etsi autem alios vsus habeat in venatu, medicina, &c. tamen

i in Nebulis.

k in Pluto.

Accipiter.

Odimus, ait ille [l], *accipitrem, quia viuit semper in armis.*

l Ouid. 2. de arte.

quemadmodum

Et pauidum solitos in pecus ire lupos.

A Gulielmus [a] Neubrigensis narrat in accipitris a 1. hist. Angl. c. 19.
forma diabolum se cuidam exhibuisse, eique qui ceperat ipsum, vngues vehementer impressisse; cùm ab hero suo monitus aduersùs Eudonis Britonis præstigias, diabolum ab se portari, non accipitrem, parere noluisset. Horus [b] Apollo hie- b cap. 7.
roglyphicè animam accipitre indicatam ab Ægyptiis tradit iuxta nominis interpretationem *Baieth*, quoniam *Bai*, *anima*, *eth*, *cor* sonat: cor autem ex eorumdem sententia, animæ ambitus est, quasi dicas animam cordatam: propterea etiam accipitrem ob eam quam cum anima naturæ consensionem, aquam omnino non bibere, sed sanguinem, quo & ipsa nutritur anima. Non
B nutritur propriè anima, sed corpus, aut potiùs animatum corpus siue animal. Potus autem sanguinis feritatem indicat, & diabolum, qui nostrum sitit sanguinem, hoc est, damnationem, designat. Qui diabolus eò væsaniæ perduxit olim nonnullos, vt accipitris fibras adhuc stillantes cruore deglutirent, credentes animam se illius, quam post mortem superesse persuadebant sibi, hauriendo cum cruore, ad oracula edenda maximè idoneos reddi [c]. Quin etiam Kiramidis ario- c Porph. de abstinen. ab animatis.
landi ars vna fuit in Xiphita lapide siue in Sapphiro accipitrem insculpere, súbque pedibus eius Xiphiam piscem, & sub eadem gemma herbæ Xiphij radicem gestare in annulo. Sed & Diodorus [d] narrat delatum ab accipitre filo puniceo d lib. 1.
C circumligatum librum ad sacerdotes Ægyptios, in quo ritus omnes ceremoniales continerentur θοὶ θεῶν θεραπείας τε καὶ τιμαί: atque in huius rei monumentum eosdem ἱερογραμματεῖς licium purpureum & accipitris pennam, quod est apud Ægyptios nobilitatis insigne, in capite gestasse. Vnde intelligitur causam certorum animalium esum inhibendi fuisse, non solam alimenti malignitatem, sed abusum præterea superstitiosum.

Iuxta genus suum.] Græcè (*& similia ipsi*, καὶ τὰ ὅμοια αὐτῷ. Sunt enim accipitris plures species, vt dixi Leuitici 11. vbi sunt eadem Græcè quamuis in codicibus Complutensibus, & Regia pluraliter ponatur αὐτοῖς, quod referretur
D ad præcedentia ibidem animalia, & hîc, struthionem, noctuam, larum, quorum quoque species diuersæ.

Et Herodium.] Vocatur hoc loco Hebraicè כוס *Herodius.*
chos, Chaldaicè קדיא *kadia*, Græcè ἐρῳδιός. Sed quem in Leuitico [e] (vbi non idem seruatur ordo) e c. 11. 19.
Latina editio appellat herodionem, Græca ἐρωδιόν, & correctius ἐρῳδιόν, in Chaldæa vocatur חוריתא *chauarutha*, in Hebræa חסידה *chasidah*. Qui ἐρῳδιὸν quasi ἐρωτιδιὸν ἀπὸ τοῦ ἔρωτος deriuant ab amore, aspiratè scribere non debent herodium. Albertus [f] autem præcipuum aquila- f 25 de animal.
rum genus, cui etiam nomen aquilæ simpliciter tribuitur κατ᾽ ἐξοχήν, & chrysaetos cognominatur, quòd colore sit aureo, aut proximè,
E propiúsve præ cæteris, ad eum accedat, herodij quoque vocabulo appellat, tanquam auium heroëm, sicut & Apuleius [g] auem regalem. Plura g 6. de asino aureo.
non adiiciam, certus non esse hîc de aquilarum genere, à quibus distinguitur; tametsi nondum satis constet, quænam auis præcisè sit, existimantibus nonnullis ciconiam esse ἀμίαντον, ciconiæve similem (quod Hebræa vox innuit) & Suidas affirmat, dicens dici quasi ἑλώδιον, quod in paludibus versetur, quas Græci vocant ἕλη, hoc est, in humidis locis, ἐν ἀμυδροῖς τόποις: aliis ardeolam, vel fulicam, &c.

Ac

A *Ac cygnum.*] De hoc lege dicta in Leuitico [a]; vbi quod de cantu sub mortem seculi videri nonnullis fabulosum, assentitur [b] Iulius Cæsar Scaliger, Cardanum irridens quòd eum cum mendaciorum parente Græcia iactare ausus esset, statuénsque illum ad Luciani [c] tribunal: & quamuis ad Carantonum fluuium allegabat multitudinem; anseres fuisse asserens. Opinantibus adiunge Pratinam Philiasium à Biseiola [d] nostro citatum: qui Biseola fabulæ meminit de Cygno Ligurum rege cantore vel musicæ perito, quem Apollo post mortem in cygnum transire iusserit [e]. Legendus Ælianus [f]. Rhodiginus [g] ait Ælianum [h] scribere audisse se quandoque canentem cygnum: sed textum recitat absque negatione, ἐγὼ δ᾽ ᾄδοντος κύκνου ἤκουσα, *ego verò canentem cygnum audiui*, cùm legi debeat οὐκ ἤκουσα, *non audiui*. Addit autem ἴσως δ᾽ οὐδὲ ἄλλος, *forsitan autem nec alius*: & paulò antè, ὅτι δ᾽ εἰσὶ φιλῳδοί, τοῦτο μὲν ἤδη καὶ τεθρύλληται, *quòd cantandi verò studiosi sint* (cycni) *iam peruulgatum est.* Post priùs allata subdit id credi, ac tunc suauissimè iucundissiméque eùm vitæ mutatio præ foribus est. B Dubius etiam hic de re aliquando est, interdum [i] asserit, idque præ lætitia fieri, quia teste Socrate [k], nulla auis in tristitia canit, οὐδὲν ὄρνεον ᾄδει λυπούμενον: nonnumquam [*] prolato Aristotele, lugubrem cantum edere γῆρας. Prodit [l] denique quod instituto magis conducit, ab Indorum rege mensis secundis, seu bellariis, tragematisve cycnorum oua adhibita, cum ouis struthiocamelorum & anserum: cùm tamen cycnis amici non sint Indi, quod illas quamquam Apollini sacras, & mitè canoras aues, suæ tamen pullitiei ἐγγόνοις insidiari, & oua propria perdere fama sit. C Cantum verò illum non Græcia mendaciorum parens sola, sed Latinis non pauci tribuunt, quos proferunt initio citati: prætereáque in originibus Latinæ linguæ Christianus Becmanus [m] hæreticus, & in Leuiticum [n] Leonardus Marius. Etsi verò cycnos cognominet Aristoteles εὐήθεις, εὐβίοτους, εὐγήρως, φιλότεκνος, *benè moratos, cibo facilè viuentes, benè senescentes, prolis amantes*: Ælianus natura mites, & pacatos, & carniuori non sint, vixque piscinori; bella cum aliis nisi coacti non ineant quæ fugere non valent; parentes effœtos alant: capros vel mortuos lugeant, quasique nænia prosequantur; mortem propriam læto cantu præuenire credantur: D non tamen ideirco Vlyssi [o] Aldrouando licuit negare impuris, ciboque negaris auibus annumerari debuisse. Nam, eodem teste Aristotele, Æliano, Plinio, cycnorum alter alterum vorat maximè in volucrum genere; carne constat nigra, &, vt paulo antè diai, suismet pullis insidiatur. Ad immunditiam quoque istius auis pertinet κύκνου etymon ab Eustathio [p] traditum ἀπὸ τοῦ κυκᾶν, *à cœno agitando*, dum alimentum perscrutando, miscet omnia. E Olor autem aut olos synonymum, quibusdam [q] placet vt dicatur, quasi ᾠδὸς, posita λ pro δ, vt in Vlysses pro Ὀδυσσεύς, & scribendo holor ab הלל *halal cecinit & laudauit*, aut ἀπὸ τοῦ ὅλου καὶ ὡραίου quòd sit pulcher totus. A canendo cygnum siue cycnum deducit Isidorus [r]. Quid si ab olero olor est quod significat stercus notatione sitoli priùs dicta κύκνου verbo κυκᾶν? Hebræi nominis תִּנְשֶׁמֶת *thinscemeth* notatio à נָשַׁם *nasciam flatus*, vel à נְשָׁמָה *nascema anima* vel *vita*, denotat esse viuacissimum, & vt Aristoteles [s] cognominat εὐγήρων benè ac plenè senescentem: à שׁמם *scemem horror*, quòd tunc emittat sibilando & clangendo.

a c.11.18.
b exer. 232. & in Arist. 9. de hist. animal. c.17. num. 162.
c in alect.
d to. 2. hor. subsecin. li. 12. c. 6.
e Pausa. in Atticis.
f 1 var. hist. cap. 14. 2. de anim. c. 32. li. 5. c. 34. li. 10. c. 36. lib. 14. c. 13.
g lib. 9. c. 5.
h 1. hist. var. c. 14.
i 4. de animal. c. 34.
k apud Plat. in Phædone.
* lib. 10. c. 36.
l li. 14. c. 13.
m verbo olor.
n in c. 11.
o 10. de anim. c. 2.
p in Iliad. β.
Cygni etymon.
q Becma. sup.
r 12. etym. c. 7.
s 9 de hist. animal.

A *Et ibin.*] Quæ in Leuitico [a] diai ferè omnia ad eius faciunt laudem: quibus iungi potest quod cordis capitinat figuram, cum sub plumis caput collúmque abdiderit: vt proinde hoc animali cor Ægyptij hieroglyphicè significent. Sed proprium magis ciuidem, & loci nostri est, quod immunditiei, immundorum ac sordidorum symbolum habetur, &

——— [b] *transit opprobrij in nomen.*

Callimachúsque, & Ouidius hoc nomine aduarsarios suos nuncupauerunt, quamuis posterior solùm prioris imitatione; prior tantùm vt Apollonium suum significaret B Alexandrinum seu Ægyptium esse, non Rhodium, quo pacto cognominabatur, quia Rhodi operam disciplinis magistro ingratus dederat. Præterea quòd ea huius auo basilisciua prodeat, vtpote cùm multiuora serpentum genus ac venenatorum abliguriat: qua de causa etsi Ibin colant Ægyptij, oua frangunt: denique quod rostro anum purget; quod maluni alij tamen esse ciconiæ.

Ac mergulum.] Mergus quoque vocatur: de quo sæpiùs memoratum Leuitici lege commentarium: Cùm Græcè καταῤῥάκτης vocetur Iulius [c] Cæsar Scaliger, ad Aristotelis verba, quibus narrat viuere ad mare; cùmque sese in profundum demiserit, non minore manere tempore, quàm quanto iugerum πλέθρον quis transiuerit, atque accipitre minorem esse, hæc annotat. C Nescire se ait quæ auis sit, & quo nomine vulgus vocet. Plinium in decimo [d] ea Iuba scribere Diomedeas aues cataractas esse dictas: alias tamen has videri à cataractis quas Aristoteles descripsit: Diomedeas aues fabulosa esse figmenta, mendacium Græcorum: quod Philosophus καταῤῥάκτῃ tribuit, in mergo reperiri: huius id cognomen censeri posse παρὰ τὸ καταῤῥαίνειν, *mergi*. Eustathius [e] tamen deducit quòd ὄρνεον ἀετῶδες ἀπόθεν καταῤῥάσσον ἐν τῷ θηρεύειν τὰ ὄρνεα, *aquilini generis impetu de loco superiore feratur venans alias aues*. Mergus enim quod mergendo aquaio captet escam, vt Varro [f] docet, nomen inuenit. Id imitatus Isidorus [g]: & Oui- D dius [h] olim citatus

Æquor amas, nomenque manet, quia mergitur illo.

Sed & aliis etiam aquis.

Porphyrionem.] Græcè πορφυρίωνα hîc, & in Leuitico [i]; vbi monui rectè assertum à Radulpho, Rabano, Hugone, Lyrano, esse pellicanum iuxta translationem LXX. & nomini Græco causam dedisse purpureum rostrum. Reliqua inde repete, ac ex Vlysse Aldrouando [k] plura post Plinium [l], & Ælianum [m].

Et nycticoracem.] Hoc nomen è Græcis promptum iterum dumtaxat in vno Psalmo [n] reperitur: sed hoc loco nostro νυκτερίς, quemadmodum apud Baruch [o] νυκτερίδες, vbi editio nostra noctuas habet. In Leuitico [p] est noctua: sed E Græcè γλαύξ. Ibi & in Psalmorum commentario leges quæ huc spectant. Iulius [q] Cæsar Scaliger cum Aristotele genera recensens noctuarum, inter quæ nycticoracem ponit, qui sit nycticorax, iudicare se facilè negat posse: ac tandem sentit esse, quæ ὦτος dicitur, & noctuæ similem, præterquam pinnulis plumarum in capite, à quibus nomen ei est, quasi auritum diceris: Aristotelem ὦτιδα inter magnas aues numerare; ita vt videatur ab ὦτος differre, quia ὦτον noctua minorem facit; licèt Plinius maiorem.

a c.11.17. Ibis.
b Alciat. embl. 57.
Mergulus.
c in Arist. de hist. animal. lib. 9. c. 16. n. 162.
d cap. 44.
e in Dion. de situ orbis.
f 4. de ling. Lat. c. 13.
g 12. etym. c. 7.
h 11. Met.
Porphyrio.
i c.11.18.
k 20. ornith. c. 25.
l lib. 10. c. 46.
Nycticorax.
m 14. de anim. c. 35.
n Ps. 101. 7.
o c. 6. 21.
p c. 11. 16.
q in Arist. de hist. animal. c. 18. n. 119.

Onocrotalus. a c. 11. 18. b c. 34. 11. c c. 2. 14.

Onocrotalum.] Nominatur etiam in Leuitico [a], apudque Esaiam [b] & Sophoniam [c]. Primo loco notaui similem cygno seu cycno dici, aut pellicano: nonnemini verò durioris & exterioris cum odore ferino, ingrato sapore. Sonat Græca vox ab ὄνος, *asinus*, & κρόταλος, *crepitaculum*, obtusi clamoris, instárque asini rudentis.

Charadrius. d c. 11. 19. e in Auib. f 8. de hist. anim. c. 3.

Et charadrium.] In Leuitico [d] Græca forma charadrion. Etymon ibidem allatum est Scholiastæ Aristophanis [e], immò & Aristotelis [f], quòd commoretur ἐν χαράδραις, *in cauernosis locis*, confragosis, præruptis, hiatu, voragine terræ, qualem vel eluuio aquarum, vel subiti ex montibus defluxus efficiunt. Genem hoc loco interpretatur Abulensis, & in Leuitico.

g supra.

Singula in genere suo.] In Leuitico [g] (*iuxta genus suum*) Græce (*& similia ipsis*, καὶ τὰ ὅμοια αὐτῷ) licèt hic sit αὐτῷ, *ipsi* in Bibliis Complutensibus & Regiis, sed (*ipsis*) legendum, vt ad priora referatur; quoniam charadrij vnica species: noctua generale nomen, pro quo erat nycticorax, plures comprehendit. Ipsimet etiam charadrio & præcedentibus alia sunt animalia similia auium nocturnarum.

Vpupa. h supra. i lib. 5. c. 13.

Vpupam quoque.] Et hæc in Leuitici [h] loco est. Onomatopœticum nomen esse dicitur: & ποππύζειν Polluci [i] est huius volucris vocem edere: (ποππύζειν significat sibilare compressisve labiis quendam oris sonum edere) cùm enim Tereus Thraciæ rex, vt fabula proditur, in hanc auem mutatus [k] insequeretur vxorem, filiúmque inquireret, ποῦ; ποῦ (Doricè πῶ, quod etiam valet אֵיפֹה *ephoh*, seu *epoh*) *vbi? vbi?* vociferabatur. Græcum nomen ἔποψ. Dictis in Leuitico

k Ouid. 6. metam.

Vpupa inconstantiæ symbolum.

adijce quæ attigit Leonardus Marius; quòd hyeme ac æstate plumas mutans, inconstantiæ sit symbolum, vt & ob mixtum nigro album in cauda colorem: superbiæ crista: hypocrisis, eiusdem cristæ mobilitas pro ipsius arbitrio: stercorarius nidus, quærere superbum nihil nisi sordes, & stercora, in iísque conquiescere: tarditas volatus, pigritiæ ad bonum: sonus inconditus, cogitationum prauarum: longum rostrum, insatiabilis habendi cupiditatis, quæ tamen vermes, muscas, mures consectetur, hoc est, res viles, vanas, noxias. Ab acuta longi vpupæ rostri forma, instrumenti nomen vpupa est quod vulgus *piccone* appellat: de quo Plautus [l] scribens de lapidicinis,

Vpupa instrumenti nomen. l in Captiuis actu 5. sce. 4.

> *Atque vbi ego fui in lapidicinis, illic demum est locus*
> *Vbi labore lassitudo omnis exigenda est corpore.*
> *Nam vbi illo adueni, quasi patritiis pueris, aut monedula,*
> *Aut anates, aut coturnices dantur, quicum lusitent:*
> *Itidem hæc mi aduenienti vpupa, qua me delectet, data est.*

m ibidem.

Malleum Lambinus [m] explicat, quo lapides Tyndarus cæderet, quòd auis vpopa obscœna sit & inauspicata cristam quandam in dorso gerat, & rostro sit adunco. Idem docet Feder. [n] Taubmannus de formæ similitudine, quia rostrum & crista capite commissa malleum repræsentant. Calepini recentioris auctor siue locupletator Passeratius vinculi genus vocat: editus autem typis Pauli Manutij anno 1548. Venetiis meretricem, necnon auctor thesauri linguæ Latinæ. Claudius [o] Salmasius (cui optri salutis fundamentum & ...) explicans quid sint batilla vel vatilla, nimirum fossoria instrumenta, vult vpupam apud Plautum, quem à nemine hactenus intellectum asserit, sed stulte de malleo expositum (stultiùs de meretrice affirmare potuisset, nec satis aptè pro vinculo sumi, si horum meminisset) aut opopam, aut obpopam, aut orpopam esse huiusmodi ἐργαλεῖον ὀρυκτικὸν siue ἐπιτήδειον πρὸς ὀρύττειν, quod etiam Græci nominent ὄρυγα, vt est in vetere Glossario; ad eruendos lapides, & acutum, referens vpupæ auis caput cum rostro. Sed ad nomen volucris redeundo, Hieronymus [a], quem Latinè reddidit ipse miluum apud Zachariam [b], refert Hebraicè vocari חֲסִידָה *chasidah*; ab Aquila, Symmacho, Theodotione ἐρωδιὸν, *herodionem*; à LXX. ἔποπα, *vpupam*; hasidam Hebræos miluum putare, auem rapacissimam, & semper domesticis auibus insidiantem: herodionum tria genera distingui, album, stellatum, nigrum, quod sæuissimum sit & sanguinarium, & pugnans, & ad coitum impatiens, ita vt ex oculis eius erumpat cruor: ἔποπα ab eo dici, quòd stercora humana consideret (ἐποπτεύειν considerare est) esséque auem spurcissimam, semper in sepulchris, semper in humano stercore commorantem; denique & nidum ea eo facere, & pullos suos de vermiculis stercoris alere putrescentis. Hæc omnia protuli, quoniam conducunt ad alia priùs dicta de aliis auibus; tum verò ad vpupam, cuius etiam Græci nominis aliam reddit notationem: & quod in Leuitico de vpupa pro meretrice dixi, melius considerans retracto, siue malleum dicas, quod stultè non dicitur vt Salmasius contendit, siue magis acuminatum instrumentum.

n ibidem.

Vpupa vinculi genus. Pro meretrice.

o in Treb. de D. Claud.

a in Zach. 5. b c. 5. 9.

Herodionum genera tria.

Vespertilio. c c. 11. 19.

Et vespertilionem.] Græcè νυκτερίδα hîc, & in Leuitico [c], vtrobique Hebræum nomen est עֲטַלֵּף *hhatalleph* & simile עֲטַלֵּפָא *hhatallepha*. Circa quorum nominum significationē docui priore loco communiorem consensum esse, præter Hebræos nonnullos recentiores, qui hirundinem capiunt vel vpupam. Tropologiæ, quam in Leuitici commentario attuli ex Basilij commentario in cap. 2. Esaiæ, adde quam in libro de constitutionibus monasticis [d] tradit, accommodans ad instabiles monachos, húcque ac illuc per varia vagantes monasteria: qui per simulationem spiritualis caritatis, carnis obsequuntur libidinibus, nihil firmitatis habentes, nihil solidi, nihil quod disciplinæ conueniat ordini, nihil prudentiæ aut grauitatis, sed quibus inest summa curiositas, morum peruersitas, leuitas, inconsiderantia, dolus, hypocrisis, mendacis, & veteratoriæ orationis plenissima assentatio: qui lingua rudes sunt; & ventre intemperantes; quorum animus continenter flabris veluti quibusdam pulsatur; & consilia tractant vespertilionum similia volatibus, quippe cùm hi in directum nunquam ferantur, sed tortuoso & incerto maximè volatu huc illúcque temerè pererrent ac circumuagentur: cùm autem in speciem statim aliquid facturi videntur, postea præter omnium opinionem ad aliud quippiam longè diuersum subitamentis leuitate feruntur: denique multùm serpunt, & nihil promouent, πολλὰ ἕρπουσι, καὶ οὐδὲν προβαίνουσι. Similem comparationem subiungit iumentorum ad molas deligatorum, quæ cùm ingredi continenter non cessent, eodem tamen vsque in spatio semper reperiuntur: & fracto laboribus corpore, ipsa tamen vltra exigui loci fines non progrediuntur. Hori [e] Apollinis aliud hieroglyphicum est, de homine qui cùm viribus non valeat

d cap. 9.

e cap. 49.

leat ἀδεῶς: temerè tamen aliquid suscipit, atque A audacius se gerit περιπετόμενος: quoniam vespertilio non habens alas, volat tamen νυκτερὶς μὴ ἔχουσα πτερὰ, ἵπταται. Eodem pertinet illud apud Pierium [a] de eo qui ab exili fortuna euehitur in altum: prætereà de illo qui omnes religiones simulet, sicut vespertilio ad euadendum periculum mustelarum duarum alteri se auem, murem alteri venditauit: aut gallo murem, alterum catto, vt est in fabulis. Id factitant in primis quos cognominant Maranas, quod nomen (etsi alij aliter) ἀπὸ τοῦ μαραίνεσθαι libuit Pierio deriuare, quia hominum genus abominabile sit, omnibúsque abhorrendum. Ad hos reuoca qui ob ma- B lam famam, vel æs alienum, vel similem aliam causam, fugere lucem hominúmque conspectum coguntur: qui supra caput suum quædam perscrutantes, cœcutire solent, vt Aristoteles [b] docet: qui neutri parti adhærent in ciuili discordia, quos idcirco Solon [c] à publicis muneribus remouit.

a lib. 25. c. 20.
b 2. metap. cap. 1.
c Plutar. in Solone.

Vers. 19.] Et omne quod reptat & pennulas habet, immundum erit, & non comedetur.

PARAPHR. IN Leuitico interpositis post nominata priùs animalia, multis de immundis animalibus, C quæ comedi non possint, nec eorumdem tangi cadauera, déque rebus inanimatis, quæ ex horum contactu contrahant immunditiam; ponitur huic regula similis, non exprimendo tamen pennulas [d]; *omne quod reptat super terram, abominabile erit, nec assumetur in cibum.* Ibi dici eunctu eiusmodi animalium generi quiddam inesse veneni, prauique temperamenti esse; quia terræ semper affixa sunt.

d Leu. 11. 41.

Explanatio. *Et omne quod reptat.*] Hebraicè vtroque loco שֶׁרֶץ *sceretz*, Chaldaicè רִחְשָׁא *rechsia*: Græcè ibi ἑρπετὸν numero singulari; hic pluraliter ἑρπετά: sed ibi cum restrictione ad repentia super terram. Alioqui communia nomina etiam piscibus esse possunt [e], vt alibi docui [f], etiamsi visum fuerit D Euthymio [g] minùs propriè dici reptilia de piscibus. Dicuntur verò repere, quia pedibus non ambulant, inquit Augustinus [h]. Aliquando ἑρπετῶν nomine comprehenduntur bruta omnia, vt cùm Homerus [i] ait,

—— ὅσ' ἐπὶ γαῖαν
ἑρπετὰ γίνονται.

& Latini repere ac reptare simili sensu nonnumquam vsurpant. Nunc acceptio magis propria proposito necessaria est; ac seorsim interdum ponuntur pisces & reptilia, vt apud Abacuc [k]; *quasi pisces & quasi reptile*: & in historia Regum [l] dicitur Salomon disputasse de reptilibus, & piscibus. De volucribus videtur hoc loco sermo, quæ scilicet motitant sese ac vagantur per E aëra: quemadmodum in Leuitico; *omne* [m] *de volucribus quod graditur super quatuor pedes.* Nam in Genesi [n] partim de piscibus, vt antè dixi, partim de terrestribus animalibus reptile dicitur [o]; quamuis pro his Hebræa vox רֶמֶשׂ *remes* extet.

e Gen. 1. 20. Ps. 103. 25.
f in Leu. 11. 10. 29. 10 Ps. 44. 2. Ps. 67. 33. Ps. 103. 25.
g in Ps. 67.
h de Genesi ad liter. imperfecto c. 14.
i Odyss. δ.
k c. 1. 14.
l 3. Reg. 4. 33.
m c. 11. 20.
n c. 1. 20.
o v. 24. 25. 26.

Et pennulas habet.] In editionibus aliis (*& omne reptile auis*, aut *omnia reptilia volatilium*, כֹּל שֶׁרֶץ הָעוֹף *chol sceretz hahhoph*, כֹּל רִחְשָׁא דְעוֹפָא *chol rechscia dehhopha*, πάντα τὰ ἑρπετὰ τῶν πετεινῶν. Nullam autem sine pedibus esse negat I. C. Scaliger [a] cum Aristotele: quamuis hic asserat quasdam aues dici ἄποδας, non quia pedibus careant, sed quoniam sint κακόποδες praui prædıtæ, sicut ἄμορφος & ἄγλωσσος significant cui deformis forma, aut barbara lingua sit. Nam vespertilio bipes est; duo tamen cruscula cum totidem habet pedibus dum volat; vbi verò alas contrahit; non iam bipes, sed quadrupes incedit in alatum habens mucronibus vngues, qui in pedis vsum coëunt. Rectè diminutiuè pennulas posuit Interpres: siquidem animalia talia, vt auium absolutum nomen non merentur; ita nec pennarum, alarúmve.

a in 1. de hist. anim. c. 2. num. 12.

Immundum erit, & non comedetur.] Hebraicè, B & Chaldaicè (*immundum hoc vobis, & non comedentur*) Græcè (*immunda hæc erunt vobis, non comedetis de ipsis*, ἀκάθαρτα ταῦτα ἐστιν ὑμῖν, οὐ φαγεῖσθε ἀπ' αὐτῶν.) In Leuitico [b] (*abominabile erit, nec assumetur in cibum*) vel iuxta editiones alias (*non comedetur*, לֹא יֵאָכֵל *lo ieachel*, לָא יִתְאֲכֵל *lo ithachel*, οὐ βρωθήσεται). Ea qua diuersitate percipimus non semper ad verbum translationem fieri, verbúmve verbo exactè respondere. Quod sæpe alibi obseruauimus.

b c. 11. 41.

Vers. 20.] Omne quod mundum est, comedite.

Vers. 21.] Quidquid autem morticinum est, ne vescamini ex eo. Peregrino, qui intra portas tuas est, da vt comedat, aut vende ei: quia tu populus sanctus Domini Dei tui es. Non coques hœdum in lacte matris suæ.

PARAPHR. PErmittitur esus animalium mundorum, quibus nempe non inesset quæpiam ex priùs dictis conditionibus de immundis: sed negatur morticini comestio, id est, sponte mortui, non solùm si esset animalis immundi, quod ambigi non poterat, posita iam illius prohibitione, verùm etiam si esset mundi. Ne tamen periret D omninò tale animal domino suo, licebat id aliis vel dare, vel vendere, qui fortè versabantur inter Hebræos ex Gentilibus nondum ad Hebræorum religionem admissis. Hebræi verò non modò manducare non poterant, sed nec tangere, vt cauetur in Leuitico [c] proximè post leges de animalibus immundis; ac proinde non videntur in alium vsum suum potuisse illa conuertere. Ratio autem vetitæ comestionis ex immundis animalibus redditur; quia populus Hebræus profiteri debebat munditiam & sanctitatem; cùm esset Deo peculiariter addictus, & dedicatus: ac longiùs distare ab infidelium ritibus moribúsque deberet, qui abutebantur huius- E modi animalibus ad suam superstitionem siue in sacrificiis, siue in diuinationibus, &c. Inculcatur eadem ratio alibi [d], aduciendo quòd Deus ipse sanctus sit, & hortando populum, vt sit etiam idcirco sanctus; quamuis nominatim id interdum de Leuitis seu ministris dicatur sanctorum & sacrorum. In cap. 7. [e] libri nostri præcessit eadem sententia; & initio [f] præsentis capitis; postea etiam in cap. 26. [g] & 28. [h] item in Exodo [i], vbi exprimitur quoque à Deo [k]; *viri sancti eritis mihi: carnem quæ à bestiis fuerit prægustata, non comedetis, sed proiicietis canibus.* Reiicio

c c. 11. 24. & seqq.
d Leuit. 11. 44. 45. & 19. 2. cap. 20. 7. 26. c. 21. 6.
g Num. 15. 40. c. 16. 5. 7.
e vers. 6.
f vers. 2.
g vers. 19.
h vers. 9.
i c. 19. 6.
k c. 22. 31.

ie ad

A. te ad ea quæ dicit cap. 7. necnon & indicatis aliis ex Leuitico locis. Additur in fine aliud præceptum aduersus iam superstitionem Gentilicam eorum qui volentes agrorum deos placare hœdos coquebant in materno lacte: vel ad cauendam crudelitatē, quę videbatur esse in eo quòd in ipsomet lacte animal coqueretur, quod erat sustentamentum eius. Verùm de hoc seorsim accuratiùs.

Explanatio.

Omne quod mundum est comedite.] Hæc verba versum integrum conficiunt, sectione sanè parum æquali si cum aliis versiculis comparatio fiat, vt in similibus aliis aliàs annotaui. In textu Græco codicum Regiorum, & Complutensium iunguntur versui præcedenti. Omisit autem Interpres nomen auium, seu volatilium, quod habent editiones aliæ, nempe עוף *bhoph* Hebraicè B & Chaldaicè numero singulari, & Græcè πετεινόν; de quo genere animalium mentio hîc præcesserat. Quod imperatiuè dicitur (*comedite*) idem est, quod comedere licebit, vt pridem notatum est.

Quidquid autem morticinum est, ne vescamini ex eo.] Attendi non debet ad phrasim aliarum editionum (*omne non comedetis*) siue (*non comedetis omne*) quasi negatio affixa signo vniuersali, efficiat sensum singularem, & significetur aliquod comedi potuisse, aliquod non potuisse. Vniuersalis propositio est, quam Interpres modò benè expressit, licèt non rarò dictam phrasim Latinè sectatus sit. C

Peregrino qui intra portas tuas est] Græcè (*in ciuitatibus tuis*, ἐν ταῖς πόλεσί σου.) Alibi [a] quem aduenam intra portas suas Interpres noster cum editione Hebræa, Chaldæáque ponit, editio Græca παροικοῦντα ἐν σοί, *habitantem in te*. Hoc autem ipso capite [b] inferiùs Leuita intra portas, dicitur etiam Græcè ἐν ταῖς πόλεσι, *in vrbibus*: præterea cap. sequenti [c] pro portis ponuntur πόλεις, item in c. 16. [d] & 17. [e] & 18. [f] & 24. [g] & 26. [h] & 28. [i] Aliquando [k] nostra etiam editio vrbes vsurpat vel oppida loco portarum editionis Hebrææ.

a Exo. 20. 10. Deut. 5. 14.
b v. 27. 29.
c v. 7. 12.
d v. 5. 11. 14. 18.
e vers. 2.
f v. 1. 6.
g vers. 14.
h vers. 12.
i v. 52. 55. 57.
k Deut. 12. 12. 15. 17. 18.

Da vt comedat.] Iuxta editiones reliquas (*dabitur*, & *comedet*) id est, dari poterit, & dare poteris, nimirum dono.

Aut vende ei.] In editionibus aliis repetitur, D alio tamē vocabulo, peregrinus seu aduena: priùs enim erat גר *gher* Hebraicè, Chaldaicè תותב ערל *thothab bharal*, *aduena præputiatus*, Græcè πάροικος: hîc autem נכרי *nochri*, quem significat Græcum nomen ἀλλότριος, *alienus* aut *alienigena*: Chaldaicè בר עממין *bar bhamemin*, *filius populorum*: Leonardus Marius infert, Hebræis licuisse animalia immunda vendere: ac proinde Gerasenos, si fuerunt Hebræi potuisse alere porcos [l], vt venderent: nisi tamen hîc illud (*da, & vende*) ad solum morticinum referatur, quod quia per accidens immundum erat, & non poterat ab Hebræis omnino impediri, ipsa naturæ necessitate etiam inuiti sæpe habebant. At verò ne animalia immunda viua haberent, cauere poterant; adeóque nec habere eis etiam venditionis causa fas fuisse. Credit Brugensis [m] eam regionem à Gentilibus inhabitatam, quamuis Iudæi eis permixti essent, quia Iosephus [n] Gadaram scribit ciuitatem Græcanici fuisse instituti: præterea [o] seditiosos Iudæos, Vespasiano appropinquante dilapsos extra Gadaram, Gadarensium autem populum Vespasiano cū acclamationibus in ciuitatem recepto, fidei dexteras ab eo accepisse. Docet deinde, non quia prohibitum Iudæis erat porcinam edere, ideo & porcos alere. Vendere namque potuisse Gentilibus, aut

l Mat. 8. 30. 31. Marci 5. 11. 12. 13. 16. Luc. 8. 32. 33.
m [illegible] Matt. 8.
n [illegible] antiq. [illegible] 13.
o 5. de bello c. 3.

A. lardo vti ad vngenda plaustra, & similes vsus. Indicium huius rei affert illud Augusti dicterium, malle se Herodis porcum esse quam filium [a]; quia Iudæi, quique illorum viuebant legibus proselyti, porcos alebant quidem, sed non mactabant, licèt alere potuerint eo maximè tempore, vel ad suppeditandā Romanis militibus annonā: qua ex causa Suatiis priuilegia multa leguntur concessa. Gadaram distinguunt cum Iosepho alij à Gerasa seu Gargasa. Sed ad rem nihil facit. Toletus [b] noster arbitratur petiisse dæmones à Christo in porcos mitti, sperantes id impetrare, quoniam porci apud Iudæos erant immundi, & quantum ad esum, & quantum ad sacrificium. Sensit B quoque non improbabile esse quod quidam recentiores asserunt inter alias causas (sex affert præter istam, aut etiam septem) propter quas permisit Christus dæmonibus intrare in porcos, illam fuisse, vt Gerasenos siue Gadarenos puniret; qui cùm Israëlitæ essent, porcos alebant, quorum esus lege vetitus erat. Incertum tamen ait esse, an Israëlitæ seu Iudæi fuerint: ibi verò etiam fuisse Gentilium multam copiam. Sed & præter esum, alij vsus esse potuerunt, vt dictum est. Maldonatus [c] item noster, facta dictæ opinionis mentione, ac in ea Rupertum [d] ponens (obscurè tantùm id indicat:) in qua re peccabant Iudæi mulctatos, id est, in porcis, quos contra legem vetantem iis vesci, habebant, probabilius ducit Gadaram, C & alias ibi vicinas ciuitates, Græcæ fuisse religionis, vt Iosephus [e] indicet; quamuis pertinerent ad regnum Iudææ, & Iudæi permixti nonnulli essent Gentilibus, quibus Cæsar ad habitandum eas attribuerat. Noster quoque Barradas [f] opinio eadem est; nec enim permissuros magistratus Iudæorum, vt Iudæi porcorum greges alerent, cùm essent per legem damnati atque immundi. Citat pro se Dionysium [g] Carthusianū, & Caietanum [h]: pro opposita Iansenium [i], qui ea de causa velit punitus Iudæos in suis porcis: & Abulensem [k], qui etsi probabile putet, ad Ethnicos pertinuisse, probabilius velit esse Iudæorum fuisse: qui pascere possent porcos, non vt iis vescerentur, sed vt Ethnicis venumdarent. Gentilium porcos illos D fuisse placet nostro etiam Vincentio [l] Regio, Christum tamen eò peruenire voluisse, qui missum se negabat ad alios quàm ad oues domus Israël [m], propter Iudæos Gentilibus in ea Iudæi regni regione permixtos. Fabritius [n] Paulutius contendit Gentiles fuisse; nec esse verisimile Iudæos, qui adeò horrent porcos, eosdem aluisse pro aliis etiam Gentilibus, quos vitabāt, & quibus se præferebant. Tandem nihilominus concedit mixtos Gentilibus Iudęos, aluisse porcos ad mercaturam. Vix statuere queo vtrum verosimilius; existimo autem, si Iudæorum porci erant, in iis alendis ad mercaturam & alios vsus, excepto esus vsu, non peccauisse: nec pœnæ illorum nomine permissos dæmones in porcos intrare; sed propter alias E causas, de quibus non est hîc agendi locus.

a Macrob.
b in Luc. 8. annot. 72. *Dæmones cur in porcos mitti petierint.*
c in Mat. 8.
d ibidem.
e 17. antiq. cap 13.
f to 2. concor. Euang. lib. 5. c. 17.
g in Mat 8.
h ibidem.
i har. Euāg. c. 32.
k in Matth. 8. q. 133.
l Euang. dilucid. 10. 1. lib. 3. c. 15.
m Mat. 10. 6.
n commēt. in Euang. c. 34.

Quia tu populus sanctus Domini Dei tui es.] Hebraicè (*Domino Deo tuo*) aut (*Domini Dei tui*) seruiuilis enim litera prima vtrique casui potest seruire (ליהוה אלהיך *Iehouah elohecha*) Chaldaicè (*coram Domino Deo tuo*, קדם יי אלהך *kodam Iehōuah elohecha*,) Græcè (*Domino Deo tuo*, κυρίῳ τῷ θεῷ σου.)

Non coques hœdum in lacte matris suæ.] Chaldaicè hîc & in Exodi cap. 23. [o] atque 34. [p] quibus locis habetur eadem sententia (*non comedes carnem in lacte*, seu *cum lacte*, לא תיכול בשר בחלב *lo thechul besar bachaleb*.) Vbi nulla mentio cuiusquam

o vers. 19.
p vers. 26.

De coctione & esu hœdi in lacte.

animalis, vel matris: & pro coquendi verbo est verbum comedendi, quia refertur coctura animalis ad comestionem; crudas enim carnes comedere barbarum ac ferinum est. Græcus textus habet *ἄρνα*, *agnum*. Gulielmus [a] Parisiensis, quem citat etiam hoc loco Rickelius, docet cùm esset licitum seorsim comedere hœdum & lac: nec videatur potior causa de hœdo, quàm de agno & vitulo, cur simul comedi cum lacte non possent, vi leri vetitum ritum aliquem idololatriæ circa ista. Atqui agnum, vt dixi, Græcus textus habet; éstque probabile, vt postea dicetur, prohibitionem fuisse de quocumque alio animali. Causa tamen illa de vitando ritu idololatriæ, satis communis est. Secundùm aliquos magnos intelligitur, ait Rickelius, etiam de carnibus aliorum animalium, quæ lacte aluntur. Citat Magistrum historiæ Scholasticæ, & quemdam Andream. Franciscus [b] Georgius Venetus refert quosdam Hebræos minùs eleuatos aut superstitiosos, docere hinc intelligi, quòd non debet post carnes comedi caseus, quasi vertendum hîc sit (*non comedas caseum post carnem*) vt quidem citat ex illo auctore Cornelius noster, quòd sit mala commixtio & mala decoctio carnium in caseo. Sed hoc modo verti non asserit Georgius. Solùm testatur illud asseri ab Hebræis, & satis superstitiosè obseruari: nec videri ad rem quæ tractatur in Exodo, hoc est, ciborum decoctionem ad primitias, quarum legi subditur dictum mandatum, perinde ac si prohiberetur offerri hœdum ad primitias pertinentem, cum lacte; quod ad primitias nullatenus, inquit, pertinet. Addit, cùm hœdus pertineat ad sinistram, & tribunal iustitiæ, lac verò ad dexteram, ac pietatem, iuberi ne coquatur & temittatur debita iustitia, nimia pietate. Glossa interlinearis Exodi docet vetari, ne comedatur hœdus in infantia, vel tempore conceptionis. Hugo ibidem, & hîc, ne infra octauum diem, quando adhuc lacteæ substantiæ est; vel ad literam etiam, vt caueatur gastrimargia siue irritatio gulæ. Lyranus in Exodo, vt per prohibitionem crudelitatis circa bruta, ex quibus exempli causa ponitur hœdus agnúsve (quod auibus non conuenit, quæ lacte non nutriuntur, sed de oui materia) inducerentur Hebræi ad pietatem erga proximos. Vel in detestationem idololatriæ, quoniam aliqui Idololatræ sic coquebant carnes idolis immolatas. Citat R. Mosem Rickelius in Exodo de vitanda crudelitate, & Thomã [c] Aquinatem: Augustinum [d] præterea, qui profitẽs quomodo intelligatur ad verborum proprietatem nescire se vtrùm possit reperiri: refertat ad Christum, non interficiendũ ab Herode in infantia, vel ne se quis societ Iudæis, à quib. Christus in die quo fuit cóceptus, etiã crucifixus est: quoniam qui mense nono natus est (nempe à conceptione) octauo calendas Ianuarias, mense primo conceptus est circa octauum calendas Aprilis; quod tempus etiam passionis eius fuit, in lacte matris suæ (dicuntur enim fœminæ ex quo conceperint lac colligere,) hoc est, in diebus matris suæ. Chrysostomi [e] (quẽ citat hoc loco Ioannes Benedictus) eadem allegoria est de Christo, qui ante virilem ætatem occidi non posset, antéque tempus præfinitum à Patre. Ex Augustino sumpta est Glossa quam recitaui, quæ, quia Græcè agnus est, Christum nobis agnum esse vult, hœdum Iudæis. Procopius [f] explicat vt non excindatur agnus ex vtero matris & coquatur: aut ne si coquatur superinfundatur lac matris: aut quantisper vbera sugit non immoletur coquatúrque, & præsertim vt consulatur dolori lœtæ: iudicari eum qui adhuc sit imperfectus, nec intellectu polleat ac sanctus sit, non esse acceptum & gratum Deo: quales quos Paulus [a] lacte opus habere scripsit. Ad tropologiam præterea spectat, cũ fuga crudelitatis, compassio atque tolerantia erga teneros & infirmos: aut quod in fœtidæ capræ lacte, id est, in praua sua doctrina hæretici coquunt hœdos, hoc est, discipulos suos, ignibus postea æternis in inferno recoquendos; quia lac illud vertitur eis in tormentũ æternum: aut in genere, quòd ne quæ à Deo donantur nobis ad iuuandos alios, in eorum conuertamus damnum, vt ingenium, scientiam, diuitias, & similia, conferatúrque sic ad tormentum, quod est datum in alimentum: aut, vt in parte morali Glossa tradit, quod peccator, cuius typus hœdus, quia hœdi statuentur à sinistris [b], in lacte matris coquantur, quando laudatur in desideriis animæ suæ, & iniquus benedicitur [c], ac delinitur: aut iuxta Bercorium [d], quòd non debet animus noster Deo in oblectatione concupiscentiæ carnis offerri; aut quòd nimis iuuenis ad religionem adduci, donec habeat discretionem: aut ex Brunone apud Godefridum [e] Tilmannum, quòd prælatus nõ debet sinere, vt peccator dissolutè viuat (quod enim in liquido coquitur, dissoluitur) vel confouere eum in suis blanditiis, sed asperè increpare: aut vt insinuat Ambrosius [f], quod lex carnaliter interpretanda non sit; aut secundùm alterius Ambrosij mentem, qui veri scriptis insertus est [g] in Apocalypsim, quòd peccator non siuat vsque in diem mortis suæ se in peccatis permanere; sed ante diem mortis suæ ad bona opera agenda renocetur ne pereat. Literalis sensus videtur citato Aquinati [h] post Theodoretum [i], quem nominat, vt caueatur crudelitas, non quidem respectu hœdi, qui occisos nõ sentit, qualiter carnes eius coquantur; sed de coquentis, in cuius animo ad illam quodammodo videtur pertinere, si lac matris, quod datum est ei pro nutrimento, adhibeatur ad consumptionem carnium ipsius: & quia nouit iustus animas iumentorum suorum; viscera autem impiorum crudelia [k]: vel vt caueatur Gentilium ritus, qui in solemnitatibus idolorum (Abulensis ait deos agrorum fuisse) taliter carnes hœdi decoquebant ad immolandum, aut ad comedendum; subiicit mox figuralem rationem de Christo, qui hœdus propter similitudinẽ carnis peccati, non erat occidendus à Iudæis in tempore infantiæ: aut quòd peccator non est blanditiis deliniendus. Id cum allatis priùs aliis auctoribus docet etiam Rabanus hoc loco, vt peccans non purgetur medioeribus tenerrimísque disciplinis Ecclesiæ, sed austerioribus præceptis peccata eius excoquantur, cuius magna sunt crimina: & qui per lasciuiæ blandimenta se perdidit, fortiori disciplina se redimat. Leo [l] Papa IX. refellens Michaëlem Constant. Patriarchã & Leonem Acridanum Episcopum; minatur quòd non coquet deinceps hœdum in lacte matris: sed cauendo interdictum veteris legis typicum, impetiginem eius, & scabiem fricabit instanter mordaci aceto & multo sale; quia cum dolore abscindenda sint, quæ leni manu palpari, & sanari non possunt. Alij [m] volunt sensum literalem esse, præter indicatos, vt abstineat à matre qui hœdum eius comedit; quia vtrumque comedere videtur crudele; quemadmodum iubetur pullos in nido comprehendenti, matrem dimittere [n]: aut ne [o] occidatur & coquatur hœdus adhuc

a de legib. c. 4.
b in probl. script. tomo 2. proble. 542.
c 1. 2. q. 102. a. 6. ad 4. & 8.
d q. 90. in Exo.
e hom. de Innoc.
f in Exo. c. 23.

a 1. Cor. 3. Heb. 5. 12.
b Matt. 25.
c Ps. 10. secundùm Hebr.
d in moral. Exo. 23.
e in alleg.
f de pœnit. c. 5
g in c.
h 1. 2. q. 102 ... ad 4. & 8
i hic in
k Prou. 12. 10.
l epist. ad Michael Const. c. vlt.
m Vatab. refert Exo 23.
n Deut. 22. 6.
o Vatab. sup. & idem Oleast. Conc. Leon. Marin.

adhoc lactens, matrísque sugens vbera; nec enim vllibi morem fuisse, vt coqueretur seu lixaretur (quod sonat Hebræum verbum בָּשַׁל *bascial*) in lacte matris hœdus. Oleaster non approbat expositionem; ne coquatur hœdus dum lactatur à matre, simul cum matre, ad eum modum, quo de pullis ex nido ablatis paulò antè dicebant aliqui vnà cum matre; quoniam durius est sumere (*in lacte*) ac si esset (*simul cum lacte*) & cum matre lactante, atque hœdo lactente: præterea, ne coquatur hœdus ad immolandum Deo, quamdiu lacte matris vescitur; quoniam Samuel agnum lactis, siue lac sugentem obtulit in holocaustum [a] Domino (poterat verò agnus hœdúsve & vitulus immolari octauo die [b]:) tandem explicat, ne coquatur siue hœdus, siue agnus in ipso lacte matris, & sit hœdo agnóve in supplicium, quod erat ad delicias & delectationem. Sequitur hoc Marzilla; videlicet ne quis ritum idololatrarum videatur imitari, lixantium superstitiose hœdum in lacte materno. Sa noster declarat vt non coquatur in lacte, id est, cum lacte ipso in olla, vel dum lactat, seu lac sugit: vel vnà cum ipsa matre: & [c] Clementem affert Alexandrinum, reddentem causam, ne fiat interempti condimentum, quod est viuentis nutrimentum, neque quod est vitæ causa, opem ferat ad consumptionem corporis. Mihi planè placet vetari ne ad esum simplicem & vsitatum adhibeatur hœdus (& idem est de agno, quem L X X. exprimunt ἄρνα, ac forsan de aliis ob eandem causam) quamdiu lac sugit, quíque est in lacte, hoc est, sub lacte & vberibus matris; atque proinde ne coquatur per elixationem, qui coquendi modus magis ordinarius est, aut per assationem etiam, aliúmve modum, & quidem, quoniam sapit id feritatem nonnullam & crudelitatem: sicut illud aliud de non auferenda matre cum pullis ex nido. Non reperi adhuc qui ex Gentilibus coqueret in ipso lacte materno, ac nec in alio etiam vllo, hœdum, agnum, aliamve victimam ad sacrificium; quamuis tradat Plutarchus [d] Ruminæ sacrificantes mulieres lac victimæ infudisse pro vino, quòd Rumina lactentibus, ac nutricibus, & alendis pueris præfecta, merum non admitteret, quod est infantibus perniciosum. Clemens [e] Alexandrinus vsque ad bruta extendi Dei lege benignitatem hinc eliciens, ac ex similibus inuehitur in eos, qui in aliquorum animantium ventres ante partū calces impingebant, vt contemperata lacte carne vescerentur, matricem, quæ est creata ad generationem, faciendo sepulchrum fœtus qui gestatur in vtero; cùm lex, inquit, apertè iubeat ne coquatur agnus in lacte matris suæ. Iudæi adeò religiosè, immo superstitiosè hanc legem hodiéque obseruant, vt in eadem olla carnes & lac non coquant; sed nec eodem cultro findant carnes caseúmque; qua ipsa de re liber apud eos ceremonialis extat, quid liceat, quid non liceat in esu carnis & lactis. Mariana noster Hebræos putare ait in commune vetari carnem in lacte coqui, idque Chaldaicè indicari, cùm dicit (*non comedes carnem cum lacte.*) Testatur Munsterus [f] apostata, Hebræos legem hanc interpretari non solùm de hœdo, verùm etiam de oue, & vitulo: & quòd esus similiter vt coctio prohibeatur: arbitrari proinde sacrilegum esse, comedere in eadem mensa carnem & caseum, nisi post esum carnis os bene mundetur, & immisso digito reliquiæ quæque diligenter euacuentur. Omissis his nugis expositioni quam sectamur de vitanda crudelitate aduersùs homines

a 1. Reg. 7.
b Exo. 22. 30.
c 2. Strom. c. 8.
d In Rom. q. 57.
e supra.
f in Exo. 23.

A illo exemplo erga bruta, quemadmodū [a] Sapiens citatis nuper indicat verbis; quòd viscera impiorum crudelia sint, iustus nouerit animas iumentorum suorum. Fauet quòd Chrysostomus [b] argumentatur, prolata eadem sententia, animas sanctorum vehementer mites esse etiā aduersùs bruta; quod ita ferè accidit, vt qui fæui in hæc fuisse memorantur, fuerint quoque in homines, vt Nero, Domitianus, &c. quod alicubi cùm deest carnifex, lanius seu popa è macello ad inferendum supplicium compellatur: quòd nimis longas venationes regibus Oppianus [c] interdicat, ne cæde animalium delectari, hominum quoque internecione cogitent: quòd lex [d] ciuilis non permittit prægnantem prius subire suppliciū quàm pepererit, vt citatus quoque Clemens Alex. meminit; & Ælianus [e] exemplum veneficæ profert, ex iudicio Areopagitarum. Obseruata sunt ex his quædam à Salazar [f] nostro: & à nobis pridem antè in Leuitici commentario [g]. ibi vbi cauetur sine bouem, siue ouem immolari vna die cum fœtibus suis: præter alia exempla, protulimus illud de puero, quem Areopagitæ de medio sustulerunt, ob eam crudelitatis indolem, qua cornicibus quotquot habere poterat, oculos [h] eruebat. Eodem loco varios alios mysticus attigi sensus, vt de discipulis Christi, ac matre, tempore passionis; quorum illi velut pulli, liberi dimissi sunt; hæc tanquam C vera mater, cum filio quodam modo mactata est: nec in nido, vt alia lex [i] iubet, extracto inde filio, & occiso, relicta.

a Prou. 12. 10.
b hom. 19. in epist. ad Rom.
c de venat.
d l. prægnātis. D. de pœnis & l. Imperator. D. de statu hom.
e 5. var. hist. c. 18.
f in Prou. 12. 10.
g in c. 22. 28.
h Quintil. lib. 5. c. 9.
i Deut. 22. 6.

Vers. 22.] Decimam partem separabis de cunctis fructibus tuis qui nascuntur in terra per annos singulos;

Vers. 23.] Et comedes in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit, vt in eo nomen illius inuocetur, decimam frumenti tui, & vini, & olei, & primogenita de armentis & ouibus tuis; vt discas timere Do-
D minum Deum tuum omni tempore.

HOc de decimis præceptum de ferendis in locum à Deo electum in quo coleretur peculiariter, qui tandem fuit Ierusalem, singulis annis, diuersum est à præcepto, quo imperabatur vt decimæ darentur annis quoque singulis, tribus Leuiticæ hominibus, nempe de frugibus seu fructibus, déque gregibus & armentis; & ex quibus Leuitæ decimam pendere debebant Pontifici & sacerdotibus, vt priore [k] libro vidimus: & quas non erat necesse deferre in dictum illum locum cultui diuino dicatum; sed Leuitæ illas colligebant ex ciuitatibus sibi vicinis, ac ex iis quas ad habitandum acceperant, vbi aliarum simul tri-
E buum aliqui habitabant. Post detractam huiusmodi decimam, ex aliis nouem partibus adhuc decima detrahenda erat, vt ex ea pergentes ad tabernaculū (quod ter in anno fieri [l] debebat) partim viuere possent in itinere, partim offerre hostias pacificas in illo loco, de quibus etiā comederent coram Domino, inuitatis quoque Leuitis. Idé verò iudiciū est de primitiis, vt post primas, quæ tota cedebant Domino siue ministris ipsius, si pararet sibi quisque aliquid, vel secundas primitias, quibus item vteretur dum pergeret ad dictum locum sanctum. Eadem præterea ratio de separatione primogenitorum ex bobus & ouibus

Paraphr. De decimis
k c. 18. 24. & seqq.
l Exo. 23. 17. c. 34. 23.

in hostiam pacificam, vltra illud quod iam erat A addictum Deo: eadem de votis & donariis, non quantum ad nouam separationem, vt sonuit tamen noster Cornelius; hæc namque fiebat; sed quantum ad comestionem. Alioqui si præter vota & donaria prima, deberent fieri alia, res in infinitum abiret. De his dictum antea cap. 12.[a] Tertiæ postea[b] hic præscribuntur singulis triennijs separandæ pro pauperibus, viduis, pupillis, Leuitis in modum eleemosynæ: non quòd, vt aliqui voluerunt, quæ duobus annis fuerant propriæ Leuitis, anno tertio deberent esse communes æquè dictis illis aliis ac Leuitis. Nam de Tobia scriptum[c] est, in anno tertio ministrasse proselytis & aduenis omnem decimationem. Nominatim Aquinas[d] triplices decimas legis veteris distinguit, & alij quos alibi citaui. Epiphanius[e] de Pharisæis tradit quòd ἀπεδεκάτουν τὰς δεκάτωσιν, *decimabant decimas*, siue *decimarum decimas dabant*, *primitias offerebant*, τὰς ἀπαρχὰς ἐδίδουν, *& tricesimas*, *ac quinquagesimas*, τριακοστάδας τε, καὶ πεντηκοστάδας. Eum locum Dionysius Petauius noster notis illustrans, propterea ait fuisse Leuitarum decimarum, quas populus præstabat, decimas sacerdotibus eximere: cùm autem non omnes Pharisæi essent Leuitæ, id tamen videri Epiphanium sensisse: & cùm de spicis, vuis, oleis primitiæ offerrentur de frugibus elaboratis theruma, & decimæ; nec esset in lege definita theruma, sed à Magistris præscriptus mo- C dus, vt ne minùs sexagesima penderetur; & qui liberales erant, quadragesimam penderent, parci sexagesimam, medij ad hos & illos accederent, de qua re Iosephi Scaligeri damnati auctoris extat inter posthuma opusculum; putat Epiphanium accipiendum de iis therumis, cùm τριακοστάδας & πεντηκοστάδας persolutas esse scribit à Pharisæis. De hac tota re non repetam dicta in Leuiticum[f], & in præcedentem[g] librum: eámque Antonius noster Aureoltius[h] exemplis comprobat. R. Eliezer ait quòd inter filios Iacob, incipiendo à Beniamin, Leui fuit decimus filiorum eius; & ideirco Michaël obtulit illum Deo, vt seruirent ipsi in terra Leuitæ, quemadmodum Angeli seruiunt in cœlo: & quòd Michaël tunc D dixit Deo, æquum videri vt alerer Rex suos famulos; Deus autem decimas Leuitis attribuit. Plus acuminis habet hoc, quàm verisimilitudinis: nec ratio suppetit, quare initium numerandi filios Iacob fieret potiùs à Beniamin, quàm à Ruben; quamuis illo modo Leui sit decimus; isto autem tertius. Nec admodum probabile Leuitas caruisse possessionibus frumentariis vel agris qui non essent pascuales, & quodammodo exhæredatos esse in pœnam Leui, qui cum Simeone crudeliter occiderant Sichimitas[i]; ac propter illa verba Iacob de Leui & Simeon[k], *diuidam eos in Iacob, & disperdam eos in Israel.* Id quidem docet[l] Masius (causam tamen istam tacitam fuisse, quoniam iam ignouerat Deus, & contemptibiles E apud populum Leuitæ fuissent si ea causa exprimeretur) & Bellarminus[m] noster. Obest illi opinioni tantus honor sacerdotibus delatus dictæ tribui: quemadmodum Simeonis tribui munus alios docendi, vt placet Hebræis in suis traditionibus, de Thargum Ierosolymitano in Gen. c. 49.[n] licèt vt libri nostri c. 13. videbitur, Moses isti non benedixerit, inter alias tribus, quia ex ea Zambri princeps fuerat cæsus à Phinee propter concubitum impudentem & sacrilegum cum Madianitide[o].

a vers. 17. & seqq.
b vers. 28.
c Tob. 1. 7.
d 2. 2. q. 87. art. 1. ad 4.
e hær. 16.
f in c. 58. 21. & seqq.
g in c. 27. 30.
h catech. hist. c. 4. tit. 14.
i Gen. 34. 25.
k Gen. 49. 7.
l in Iosue 13. 14.
m 1. de clericis c. 25.
n vers. 7.
o Num. 25. 5. & seqq.

A *Decimam partem separabis de cunctis frugibus tuis, quæ nascuntur in terra.*] Habetur in editionibus reliquis (*decimam decimabis*) quod quia non ita bene sonat, cùm indicare videatur decimationem fieri circa decimam ipsam; idcirco rectè ab Interprete positum est verbum (*separabis.*) Pro *frugibus tuis* Hebraicè & Chaldaicè est *prouentus seminis tui*, תְּבוּאַת זַרְעֶךָ *thebuath zarhbecha* עֲלָלַת זַרְעָךְ *hhalelath zarhbach*: Græcè eodem pacto γεννήματος τοῦ σπέρματός σου, *genimenis seminis tui*: & præterea τὸ γέννημα τοῦ ἀγροῦ σου, *genimen agri tui.* Hinc Toletus[a] noster aptè infert, non solos Pharisæos minuta decimasse, vt mentam, rutam, omne[b] olus (quod citatus antea Epipha- B nius insinuat, licèt noster Petauius, vt etiam dixi, de aliis præterea ipsum intelligat) verùm etiam cunctos Hebræos. Probat id adhuc, quia Christus dixit[c] (*oportuit illa non omittere: &*[d] *reliquistis grauiora legis*, quasi & illa leuiora pertineant ad legem: quia in Leuitici cap. 27.[e] scribitur (*omnes decima terræ siue de pomis arborum, siue de frugibus, Domini sunt*) vbi editiones quoque reliquæ habent (*de semine terræ*) quia Pharisæi non darent decimas, nec eas offerrent Deo, nisi secundùm legem essent; eo quòd vehementer ambiebant videri legis obseruatores: quia Hilarius, Hieronymus, Druthmarus, Chrysostomus, Euthymius, Theophylactus, & alij in cap. 23. Matthæi, Beda in Lucæ 11. atque Au- C gustinus in Enchiridio[f], & Gregorius[g] in pastorali (vbi acutè notat exempla proferri in odiosis ad insinuandum studium captandæ famæ) consentiunt; quamuis eorum aliqui[h] videantur locum illum Euangelij de Pharisæis exigentibus decimas interpretari: alij quòd eas soluerent, ac inter alios rursum Augustinus[i]; quod, vt idem Toletus[k] benè docet, est verius; quoniam non erat Pharisæorum decimas accipere, sed Leuitarum: quidam ea illis dicebat[l], *decimas do omnium quæ possideo*: in hoc vltimo loco Euangelij[m] narratur Pharisæus iactans se de operibus bonis, quod non in exactione positum est, sed in oblatione & solutione. Vtrique opinioni de decimis, quas Pharisæi aut exigerent, aut soluerent seu D penderent, fauet verbum Hebræum, Græcum, Chaldæum, cui Latinum respondet, significans & soluere[n] & exigere[o] decimas, quod Auctor operis imperfecti ad Matthæi cap. 23. innuit. Salmeron[p] noster, disputans de decimis, & vsum earum apud alios ostendens ante legem fuisse, ac non solùm Abraham[q], & Iacob (qui etiam vouit[r]) sed & apud eos qui Herculi, de quibus Cicero[s]; & Lucullum (quem inde auctiorem factum scribit Festus;) & Cyrum, qui post deuictos Lydos dedit Ioui decimam prædæ partem[t]; Liberum patrem, qui & Bacchus, qui obtulit primitias, obtenta de Scythis victoria[u]: præterea ponens distinctionem triplicis decimæ, de qua dixi non semel; negat datum præceptum deci- E marum de oleribus & herbis minutis, vt rutæ, anethi, mentæ, cymini; Pharisæos ad ostentationē, quasi obseruantiores legis forent, de iis quoque rebus pendere voluisse, quemadmodum mundabant quod deforis erat calicis & paropsidis, & vtebantur baptismatibus calicum, vrceorum, &c. manúsque sæpiùs lauabant. Probat autem; quia Leuitici capite vltimo[x] exprimuntur decimæ terræ de pomis arborum, & de frugibus; déque boue, oue, capra: hoc loco *de fructibus qui nascuntur in terra*, Hebraicè (Chaldaicè etiam, & Græcè) *in agro*, שָׂדֶה *sadeh*, חַקְלָא *chakla*, ἀγροῦ:

ne

Explanatio.
a in Lucæ 11. annot. 30.
b Lucæ 11. 42. Matth. 23. 23.
c ibidem.
d Mat. 23. 23.
e vers. 30.
f cap. 76 & 103.
g p. 3. c. 34.
h Hieron. Druth. Augustin. ench. cap. 103
i sup. c. 76.
k sup. annot. 87.
l Lucæ 18. 12.
m ibidem.
n Gen. 28. 22.
o 1. Reg. 8. 15.
p to. 4. p. 3. tract. 34.
q Gen. 14. 20.
r c. 28. 22.
s 3. de nat. Deor.
t Herodot.
u Ouid. 3. Fastor.
x vers. 30.

ne horti parui comprehendantur, quos etiam Leuitæ habere poterant ad quotidianos vsus. Ad illud verò Christi (*hæc oportuit facere, & illa non omittere*) declarat, vt grauiora legis facerent autem omnia Pharisæi, sed interim non omitterent decimationem: vel per verbum (*oportet*) intelligi conuenit, ita vt approbet quæ legi consentanea erant, quamuis non necessaria: vel ad mentem ac iudicium Pharisaicum, hæc in re non reprehendendum; vt videlicet oporteret scirent Pharisæi, legis præcipua facienda; túncque si ita ipsis videretur, illa etiam parua oporteret non omittere. Refert Lyranus [a] ex R. Salomone, quod primitiæ quantum ad terræ nascentia, dabantur solùm de septem rebus, nempe frumento, hordeo, vinea, oliua, malogranato, ficu, palma: Christum Pharisæis improperasse, quòd sub ostentatione iustitiæ maioris decimarent mentam, & alia minima, ad quæ non tenebantur secundùm aliquos Doctores nostros: in sententia illa Christi verbum (*oportuit*) non referri ad nominatas decimas, cùm non esset lex de illis, Deu. 18. quamuis bonum esset eas dare, vt de lana [b]. In eadem opinione Iansenius [c] est, nostérque Vincentius [d] Regius. Recitat noster Barradas [e] Lyrani verba quæ tamen vt à Lyrano dicuntur, explanante libri nostri cap. 26. per se non spectanc ad decimas, sed ad primitias, de quibus nunc non agitur: de decimis autem, quas triplices agnoscit cum Magistro [f] historiæ Scholasticæ & aliis, f Deut. c. 5. quos pridem antè cap. 12. nominaui, & secutus sum, contra Lyranum; vtramque sententiam probabilem arbitratur; affirmantémque confirmat ex Paralipomenis [g], in quibus est, quòd omnium quæ gignit humus, filij Israël decimas obtulerunt. Lucas [h] Brugensis rigide interpretando h Matt. Leuitici [i] locum (*omnes decimæ terræ siue de frugibus, siue de pomis arborum, Domini sunt, & illi sanctificantur*) ait accipi de minimis quoque herbis: at æqua & commoda interpretatione non præcipi, quippe quæ ab eis parui fierent quibus fuissent debita; hoc autem nomine illum Pharisæum Lucæ 18. gloriatum [k] (*decimas do omnium quæ possideo*) non tantùm de quibus publicanus & cæteri dabant decimas. Citat Ariam Montanum in Matthæum & Lucam, qui curiosam vocat & nimis exactam interpretationem, obseruationémque in præceptis minoribus & facilioribus. Meliora sunt asserentis partis argumenta: nec satisfacit Salmeron testimoniis Scripturæ, quæ semen iuxta reliquas editiones habeat: vel quando Christus dixit, non omittendam solutionem ex herbis minutis, quas nominat: præterea in terræ Latino nomine hoc loco nostro vini constitui posse meritò negat, eo quòd nomen agri in editionibus aliis caret, non modò quia præfert semper debet nostra; verùm etiam, quoniam agri vox conuenit potest cum terris satiuis apta.

Per annos singulos.] Hebraicè & Chaldaicè (*anno anno*, שָׁנָה שָׁנָה *sanah sanah*, שַׁתָּא שַׁתָּא *sattha sattha*: Græcè *annum per annum*, ἐνιαυτὸν κατ' ἐνιαυτόν.

Et comedes in conspectu Domini Dei tui in loco 28. *quem elegerit, vt in eo nomen illius inuocetur.*] In c. 12.[l] similia vidimus & exposuimus. Lege de his dicta locis aliis, & Riberam [m], & in Amos 4.[n] Additur in Sixtinis Græcis codicibus οἴσετε, *feretis*: & quidam ἐκεῖ immediatè præcedens in omnibus libris, iungunt isti verbo ἐκεῖ οἴσετε, *illuc feretis*. Non satis aptè id verbum plurale videtur poni, cùm præce-

A dentia sequentiáque habeant numerum singularem.

Decimam frumenti tui, & vini, & olei.] Sic etiam citato cap. 12.[a] Nec tamen eiuscemodi rerum decimæ solui non debebant, quia istæ nominatim exprimuntur, vt paulò antè dixi. Harum & sequentium rerum decima non erat vera, sicut quæ Leuitis debebatur, sed arbitraria quædam portio sic appellata; quemadmodum, ait Caietanus, Iacob vouit offerre decimas [b]: & primogenita eodem pacto non erant exactè talia, sed eximia & optima; ac vnicuique permittebatur talia offerre iuxta facultates suas. Quare decimæ hæ non sunt primæ sed secundæ: licèt qui de prioris affirmant, vt Lyranus explicat, vt B Abulensis notat applicando superius verbum (*comedes*) ad Leuitas, verbum (*separabis*) ad populares. Sed ista mutatio, inquit, nunquam debet fieri, nisi ea causa necessaria; & comedere in conspectu Domini non conuenit Leuitarum decimis, quæ comedi poterant vbique. Oleastro non displicet opinio Caietani, & distinguit decimas triplices populi, præter quartam quam Leuitæ soluebant Pontifici & sacerdotibus; quod non semel ipsemet annotaui.

a vers. 1

b Gen. 28. 20. 21. 22.

Et primogenita de armentis & ouibus tuis.] Editiones aliæ habent primogenita boum & ouium. Duodecimo item c.[c] primogenita armentorum & pecorum; atque armenta & pecora. Recurre ad eumdem locum. Hugo citans Ezechielem [d], C declarat vnum de ducentis, quæ propheta ait esse ex his quæ nutriunt Israël in sacrificium, & in holocaustum, & in pacifica; vtque qui haberet ducentas oues offerret ducentesimam, quemadmodum sexagesimam partem frugum in primitias. In quibusdam Latinis codicibus hoc loco nostro meminit Lucas Brugensis extare (*offeres*) & quid simile in Græcis esse, prout etiã reuulit: omisso autem eo vt Rabanus facit, Hebræusque textus & Chaldæus, subaudiendum ex præcedentibus (*separabis & comedes*, &c.) ita vt qui priùs generatim dixerat decimam partem cunctorum quæ ex terra nascuntur separandam, eo modo numeres, additis primogenitis armentorum, ouiúmque.

c v. 17. 21.

d c. 45. 15.

Vt discas timere Dominum Deum tuum in omni D *tempore.*] Omne tempus posuit Interpres pro omnibus diebus. Hinc infert Caietanus illud quod proximè dictum est, medium quid esse inter consilia & præcepta iudicialia, potiúsque inter moralia censeri, ac debitum morale. Vocat autem disciplinam quandam timendi Deum iugiter huiusmodi oblationem, tum quia viuidus, inquit, seruabatur timor Dei frequentibus oblationibus in honorem Dei; tum quia eundo ad locum tabernaculi diuini cum domo sua, discebant ibidem à sacerdotibus quæ ad timorem Dei spectant. Seruus qui domino suo astare frequenter debet, timet eum offendere, inquit Oleaster; idcóque instruuntur domini vocare seruos suos sæpiùs coram se; vt timeant malè facere, scientes se coram E domino suo esse rationem reddituros. Moneri nos etiam obseruat Seraphinus Capponus, per exercitium bonorum operum, ac frequentem suipsius, ac rerum suarum oblationem factã Deo; assuefieri ad eiusdem timorem, & cultum; ad maiorem humilitatem; ad diligentiorem mandatorum Dei custodiam; ad ardentius in melius proficiendi studium; ad curam opere implendi quod discimus; sicque facilius alios docendi, quàm sola librorum lectione, aut speculatiua cognitione.

Tempus pro die.

 Sed

a quæst. 5. — *Timor ex operibus bonis.*

A Sed perlege, nec pœnitebit. Abulensis [a] notat quòd per [illegible] has oblationes assuefiebat populus Deum timere timore casto seu filiali, qui cum amore perfecto est, péique opera bona acquiritur; quia seruilis principium benè operandi est: per bona autem opera non acquiritur, sed prior, loquendo de acquisito: cumque ponatur hoc loco timor velut finis bonorum operum, non potest esse seruilis. Non est ita simpliciter accipienda hæc doctrina, quia seruilis quoque timor quamuis imperfectus, bonus tamen, acquiri per opera bona potest: atque illo populus præsertim ducebatur; licèt alium meliorem Deus

B intenderet; castum scilicet ac filialem, siue reuerentialem. In cap. 4. [b] congregati Deus populum iussit ad se, vt audirent sermones eius, & discerent timere eum omni tempore quo viuerent in terra, docerentque filios suos; & c. 17.[c] præcipitur vt futurus rex legat volumen Deuteronomij legis omnibus diebus vitæ suæ, & discat timere Dominum Deum suum. Tobias senior iuniorem filium suum docuit ab infantia timere Deum, & abstinere ab omni peccato [d]. Initiat Dauid filios vt audiant docentem se timorem Domini [e]. Lege dicta cap. 4.

b vers. 10.
c vers. 19.
d Tob. 1. 10.
e Ps. 33. 12.

C *Vers.*] 24. Cùm autem longior fuerit via, & locus quem elegerit Dominus Deus tuus, tibique benedixerit, nec potueris ad eum hæc cuncta portare;

Vers. 25.] Vendes omnia, & in pretium rediges, portabísque manu tua, & proficisceris ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus:

Paraphr. — QVia difficile erat primitias, & decimas, & præsertim animalium primogenita, ex remotiore loco ad eum deportare vel deducere, quem constituisset Dominus, vt ibi res ex ipsi offerrentur, ac in eodem loco peculiariter

D colerentur, ne huiusmodi difficultate cultus ille impediretur, ideo placuit Deo hanc rationem, vt dictarum rerum collectum pretium per venditionem, illuc deferretur; ibidémque similes res coëmerentur. Etsi verò non dicatur verùm si quanti æstimarentur, satis esset pretium deferre, non priùs vendendo; probabile est hoc suffecisse; cùm perinde verùm modo fieri oblatio posset hic præscripta. Qua in re considerare licet Dei facilitatem ac benignitatem in dandis præceptis adeò moderatè vt subinoueat difficultates, nec nimio velit onere suos opprimere, sed expeditè ablatis impedimentis, exequi posse quæ præcipit. Theodoretus [f] non semel antea citatus du-

E plices decimas hinc elicit, vnam Leuitis offerendam, alteram in rationem epularum faciendarum: ex sequentibus autem tertiam tertio quoque anno faciendam pro pupillis & viduis. Quod confirmat Iosephi etiam testimonio, qui cum Iudæus esset, Iudæorum, inquit, morem probè sciebat.

f quæst. 13.

Explanatio. — *Cùm autem longior fuerit via, & locus quem elegerit Dominus,* &c.] Totus hic versus paulò aliter iuxta editiones alias exstat (*& cùm multiplicata sint multa fuerit præ te via, quod non possis ferre ea, quia longè erit à te locus quem elegerit Dominus Deus tuus ad ponendum nomen suum,*

A siue *maiestatem suam ibi*; vel, *vt inuocetur nomen eius illic cùm benedixerit tibi Dominus Deus tuus*, aut *quia benedicet*, &c. Augustinus in locutionibus legens *si autem longè fuerit via à te*) explicat ac si diceretur, longa via fuerit, mutans aduerbium positum pro nomine: καὶ μακρὰν γένηται ἡ ὁδὸς ἀπὸ σοῦ: cum nomine esset καὶ μακρά. Codices Complutenses, ac Regij habent ὅτι εὐλόγησε: & quidam alij εὐλογήσει in præterito tempore: Sixtini εὐλογήσει in futuro, in quo etiam est cum affixo יְבָרֶכְךָ iebarecbecha, יְבָרְכִנָּךְ iebarechinnach. Indicari

B autem Abulensis per istam benedictionem, id est, multiplicationem multitudinémque facultatum à Deo concessarum, alterum impedimentum, quoniam si magnus grex & armentum, vel [illegible] grana, duci deberet, magnus labor esset, eodémque modo in deportandis multis frugibus. In cap. 19.[a] *si longior fuerit via* dicitur Hebraicè & Chaldaicè sicut hic כִּי יִרְבֶּה הַדֶּרֶךְ chi irbeh badderech, אֲרֵי תִסְגֵּי אוֹרְחָא are thisghe orecha. Græcè cum nomine καὶ μακροτέρα ᾖ ἡ ὁδός. Multiplicationem denotant verbum Hebræum & Chaldæum: vsurpando discretum pro continua quantitate. Denique quod vltimo loco legimus *nec potueris ad eum hæc cuncta portare*, in editione Hebræa Chaldæáque videntur de via ipsa dici

C quam quis ferre non possit, id est, tolerare & pati, si videlicet per tantum spatium deberet res offerendas deferre כִּי לֹא תוּכַל שְׂאֵתוֹ chi lo thuchal seetho, אֲרֵי לָא תִיכוּל לְסַלְּקֵיהּ are lo thichul lesalleqeh. Vel quia affixum est masculini generis, & immediatè præcedens nomen דֶּרֶךְ derech fœminini, posset referri indefinitè & collectiuè ad ea quæ priùs nominata sunt, præcipiendo vt deferrentur.

Vendes omnia, & in pretium rediges, portabísque manu tua. In Hebræa & Chaldæa editione *& dabis in argento*, seu *in pecunia*, id est, pro pecunia, argentóve *& ligabis argentum*, siue *pecuniam*, *in manu tua.* In Græca *& vendes ea argento, & accipies argentum in manibus tuis*, καὶ ἀποδώσῃ αὐτὰ, καὶ λήψῃ τὸ ἀργύριον ἐν ταῖς χερσί σου. Argen-

D tum pro pecunia sumi docui alias [b], & antiquiorem vsum esse illius, quàm qui traditur à Plinio [c] cum nota bigatorum aut quadrigatorum anno Vrbis 585. Hanc Interpres nunc intellexit per pretium ex venditione. Sæpe cognominatur siclus argenti certum monetæ genus. Sed absolutè nomen argenti nonnumquam iungitur verbo emendi aut redimendi [d], aut appendendi [e] pretij nomine, aut vendendi [f], aut possidendi [g]; aliquando nomini mercedis [h]. Tribus linguis argentum eo modo accipiunt Latina, Græca, Hebræa, cui Chaldæa similis, itémque lingua Gallica. Cosam à Caino monetam ex varia materia Guido [i] Pancirola lo[illegible]pho [k] refert auctore, vel potiùs Flauius Gral-

E tierius eiusdem Scholiastes. Non monetæ inuentionem Iosephus Caino tribuit; sed μέτρων καὶ σταθμῶν, *mensurarum & ponderum.* Herodotus [l] Lydis id ascribit de nummo argenteo aureoque: Strabo [m] de argenteo, Phidoni in Ægina: apud Eleos à Phœdone de argenteo eodem idem [n] auctor, vt omittam institutores aurei, ærei, coriacei, scortei, stanóei, &c. de quibus Alexander [o] ab Alexandro cum Tiraquello post Polydorum [p] Virgilium, ex quo mutuatum credo qui detulit inuentionem pecuniarum ex quouis metalli genere Caino, Iosephum producens in testem, qui scribat anxiè

Argentum

in

A in cumulandas pecunias incubuisse. Munere potius id opinantes nomen χρημάτων, quo vtens Iosephus scribit quod auait domum πλῆθος χρημάτων ἐξ ἁρπαγῆς καὶ βίας. Sed latiùs patet χρημάτων significatio pro quibusvis facultatibus: & per rapinam viuique cogere τὰ χρήματα, de pecuniis præcisè non intelligitur. Pro vltimis verbis (*portabisque manu tua*) retuli Græcè esse (*accipies*, λήψῃ) Hebraicè & Chaldaicè *ligabis*, צרת *tsartha*, תצור *thetsur* id est, vt Vatablo placet, colligata pecunia in fasciculum in manum tuam, ibis, &c. In ore saccorum repererunt fratres Ioseph ligatas pecunias [a], quæ secundùm editiones alias dicitur ligatura argenti: & cùm purgarent se apud illum, dixerunt attulisse se aliud argentum vt emerent
B necessaria, inuenisse autem pecuniam (argentum iuxta editiones reliquas) in ore saccorum; non esse verò in conscientia sua, quis posuisset eam (pecuniam, cùm tamen argentum proaimè vsurpetur etiam Latinè) in marsupiis suis [b]. Iterum marsupij mentio est in Prouerbiis [c], & sacculi pecuniæ [d]. Pro marsupio, quod est item Græcè μαρσίππιον (siue μαρσίπιον, aut μαρσύπιον) est Hebraicè כיס *chis*, Chaldaicè כיסא *chisa* [e]: vel אמתחת *amthechah* & צרור *tsebbanan* [f]; pro sacculo ἔνδεσμος (quod nomen ligaturam importat) & צרור *tseror* atque צררא *tserara* (quæ idem valent, & sunt à verbis quæ hic extant.) In primo loco ex Prouerbiis [c] allato quod Latinè legimus, éstque conforme textui Hebræo (*sortem mitte nobiscum, mar-*
C *supium sit vnum omnium nostrûm*) in editione quidem Græca codicum Complutensium & Regiorum, aliorúmque habetur eodem pacto: sed Sixtini habent duo nomina βαλάντιον & μαρσίππιον, hoc modo, τὸν δὲ σὸν κλῆρον βάλε ἐν ἡμῖν, κοινὸν δὲ βαλάντιον κτησώμεθα πάντες, καὶ μαρσίππιον ἓν γενηθήτω ἡμῖν, *tuam autem sortem mitte in nobis, communem autem crumenam possideamus omnes, & marsupium vnum sit nobis.* Videtur autem prius illud de crumena, esse interpretatio eius, quod statim sequitur. Licèt quidam βαλάντιον velint esse saccum, locum uinve, in quem conijciatur pecunia velut ad thesaurum; μαρσίππιον ad quotidianos vsus: communiter tamen synonymè sumantur. Hugo portanda dicit manu vel vehiculo. Hoc secundum
D post ductum pretium ex venditia, non erat necessarium.

Et proficisceris ad locum, quem elegerit Dominus Deus tuus.] Redundat (*eum*) per pleonasmum Hebræum, quem imitantur editio Chaldæa, Græcaque adiectum in fine & relatum ad locum (*ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus eum.*)

Vers. 26.] Et emes ex eadem pecunia quidquid tibi placuerit, siue ex armentis, siue ex ouibus, vinum quoque & siceram, & omne quod desiderat anima tua: & comedes coram Domino Deo tuo, & epulaberis tu & domus tua.

Vers. 27.] Et Leuites qui intra portas tuas est, caue ne derelinquas eum, quia non habet aliam partem in possessione tua.

PARAPHR. EX pretio seu pecunia redacta per venditionem decimarum de frugibus fructibúsque,

A ac primogenitorum de armentis & ouibus destinatis ad deferendum deducendúmve in locum sanctum, quia commodè deferri deducíque, ob multitudinem eorum, & viæ longitudinem non poterant, emi in eo loco debebant, quæ ibi offerrentur vel eademmet secundùm speciem priùs designatam: vel iis similia, sed ita, vt existimo, vt bona fide summa pecuniæ collecta in eum finem expenderetur, quem sibi proposuerat is qui res has vel illas offerre voluerat, quia verò deferre commodum non erat, vendiderat. Tunc hilariter comedere ac epulari eum tota familia ibidem cuique concedebatur, coram Domino, qui censebatur eum locum peculiariter inhabitare propter arcam & tabernaculum; in cuius tabernaculi
B atrio de hostiis pacificis comedere debebant, qui eas obtulissent sacrificandas. Quo tempore commendat Deus & præcipit ne præterirentur Leuitæ, sed inuitarentur ad eiusmodi epulas; vtpote qui nullam haberent inter Hebræos possessionem agrorum, ex quibus colligere possent frugum, & fructuum prouentus; sed agros tantùm pascuales. Argumentatur Abulensis decimas istas non esse illas, quæ per se debebantur Leuitis; quia magnum damnum iis esset; cùm non esset exactè designata quantitas, sed arbitrio cuiusque permitteretur: & ex pecunia pro paucis rebus collecta dataque, Leuitæ postea in loco illo sancto cogerentur, non sine labore, & quidem etiam cariùs, res victui necessarias emere: præte-
C rea quoniam proprias Leuitarum decimas ipsi soli pleno iure possidebant & comedebant: ad eas verò de quibus hîc agitur, solùm inuitabantur. Nec valet, inquit, quod Nicolaus (Lyranus nempe) dicebat, eos qui dabant has decimas non comedisse de ipsis, sed de carnibus victimarum pacificarum; quia dicitur hîc illos ea eadem pecunia quam collegerunt ex rebus venditis, emerent oues vel boues, vinum & omnia quæ desiderarent, & epularentur. Non etiam dici potest mutari personam; & quòd intelligitur de Leuitis quòd reciperent pecunias de rebus venditis, & ex illis pecuniis emerent sibi quidquid vellent, quia dicitur (*epulaberis tu, & domus tua, & Leuites qui est intra portas:*) non ergo possibile est, vt ver-
D bum (*epulaberis*) referatur ad Leuitam, sed ad dantem decimas. Adderem præter epulas in atrio de sacrificatis, ad quas inuitandi etiam essent Leuitæ, vltra illam partem, quæ debebatur iis, qui sacrificium perfecissent, alias priuatas & domesticas fuisse ea sæpiùs dicto pretio rerum in cuiusque patria seu loco vnde discesserat, venditarum; ad quas epulas Leuitæ quoque inuitandi erant: & censebantur eædem fieri coram Domino, non ita pressè ac propriè in ipsomet tabernaculo, siue atrio eius; sed quatenus intra ciuitatem, locúmve alium erat illud tabernaculum, & ratione illius censebatur sanctius; & in eo Deus peculiariter adhuc modo habitare. Illustrari hæc
E possunt ea his quæ narrantur in Euangelio [a] de his quos inuenit Iesus Ierosolymis tempore Paschali vendentes in templo, & oues, & columbas: videlicet ad commoditatem eorum qui peregrè illuc aduenerant, & decimas ac primogenita offerenda, vendiderant, eodem pretio emptori alia in loco quem Dominus elegerat. Quòd si credimus Anacleto [b] Papæ, & Pio [c] I. eiecti quoque sunt à Christo tunc sacerdotes qui vendebant; & quidem, vt significatur Beda, quæ data erant animalia in sacrificium, vina reseruando, vtliusque mercatoribus in templo vendendo, qui mer-

Margin notes: a Gen. 42. b c. 43. 21. c Prou. 1. 14. d ... e ... f ... 14. a Ioan. 2. 13. & seqq. Matth. 21. 12. & seqq. Marc. 11. 15. & seqq. Lucæ 19. 45. b epist. 2. c epist. 2.

catores deinde pluris aliis venderent.

Explanatio. *Et emes ex eadem pecunia.*] Hebraicè, & Chaldaicè sicut priore versu (*& dabis argentum*) Græcè (*dabis*) δώσεις, quod antea erat (ἀποδώσῃ, *vendes*) Emptio autem ex consequentibus hic intelligenda est simul cum antecedentibus. Quod autem antea in aliis editionibus vocabatur argentum, rectè hîc ab Interprete per pecuniæ nomen declaratum est, iuxta ea quæ priùs etiam notauimus.

Quidquid tibi placuerit.] Secundùm reliquas editiones (*pro omnibus quæ volueris*, siue *desiderauerit anima tua.*) Erant igitur liberæ oblationes hæ, ac proinde non debitæ Leuitis per se, quas appellari posse dixi cum aliis, decimas primas, B aut primitias; has autem secundas: vel si ratio habeatur earum quas Leuitæ de suis debebant soluere Pontifici & sacerdotibus; tertias. Quo pacto quæ inferiùs ponuntur, dicentur quartæ. Sed respectu populi vt à Leuitis distinguitur, soluentis decimas, triplices duntaxat numerari solent.

Siue ex armentis, siue ex ouibus.] Versu 23. docui pro armentis boues extare in editionibus aliis: quod hic etiam fit. Et quamuis alia quoque comprehendi armentorum nomine maiora animalia possint; secundùm subiectam materiam bouini generis tantùm intelliguntur, quod solum ex magnis poterat offerri; quemadmodum sub ouibus continentur agni, arietes, capræ, hœdi, C Abulensis pro (*ouibus*) legens (*bobus*) armenta quæ alioqui propriè significant animalia maiora, vt boues, vaccas, bubalos, camelos, quemadmodum greges minora, vt oues, capras, porcos, &c. sumi vult hîc pro paruis, quia, inquit, sequitur immediatè (*siue ex bobus.*) Sed vt paulò antè retuli, quæ reddidit Interpres armenta, editiones aliæ boues habent; & quas oues, eodem pacto eædem oues ponunt: nec reperi apud vllum codicem (*siue ex bobus*) nec afferet exemplum armentorum Abulensis pro minoribus animalibus.

Vinum quoque.] Vini vox nota similis etiam sono Hebrææ יין & οἶνος, quam linguæ multæ imitátur, vt alibi dixi. Chaldaicè ponitur חמר חדת *chamar chadath*, *vinum nouum*, & pro sicera, quæ subiungitur, epithetum veteris עתיק *bhatchik*. Sicut in cibis carnium permittebat eos eligere quod vellent, ita in potibus, ait Abulensis, dabat eis optionem. De hoc liquore pluribus locis egi. Vsum ipsius per annos 1600. ante Noë saltem ordinarium, vt & carnium, non fuisse constat.

Vinum venenum dicitur, & cur. Venenum insanabile vocatur in Cantico Mosis [a] prolatore; quoniam à serpentum veneno multi curantur, nemo ab ebrietate, inquit Ambrosius [b]; & venenum sæpe cognominat Hieronymus [c], interdum Chrysologus [d], aliique, ac Plinius cicutam. Quod ad abusum pertinet, cùm possit vsus bonus esse, antéque illum, & ante diluuium E vigeret luxuria, eius Deus vsum post id permisit; vt non totum vino tribueremus, quemadmodum annotauit Chrysostomus [e]; sed corruptæ voluntati sua sponte ad malum ruenti. Si vera narrat [f] Vincentius Bellouacensis, duo monachi à Soldano, quem ad Christum conabantur conuertere, cùm is didicisset à carnibus & mulieribus abstinere, sed non à vino; cúmque iamè illi sine vino excepti, ab immissis mulieribus corrumpi nequiuissent; postea vino epoto ab iisdem deuicti sunt: sicque turpiter eiecti. Est οἶνος μανίας [g], ἀφροδίτης γάλα [h], πάσης δεινῶν

a Deut. 32. 33.
b de Elia c. 14.
c in epist. ad Tit. 3. epist. 22. in regul. Monacha.
d Ser. 26.
e hom. 29. in Gen.
f spec. mor. l. 3. p. 8. d. 2. post med.
g Nazianz. in odis.
h Athen. l. 10. ex Aristophan.

A μητρόπολις [a], *vinum insaniæ causa, Veneris lac, omnium malorum metropolis.* ... τὰ ἄλογα τῶν ἀνθρώπων ἐγκλήματα ... [b], *omnia hominum vesana crimina, a vino promanant.* Homines rectos ambulasse, postquam dilutum biberunt vinum, vt eos docuerat ipsemet Bacchus, cùm antea cum, ob meri potum incederent, ac propter tantum beneficium Amphyctrionem regem, aram ὀρθοῦ Διονύσου recti Bacchi dedicasse in horarum delubro, & proxime nymphis alteram extruxisse; commentus est Philochorus [c]. Philonides quoque finxit, cùm e rubro mari vitem Bacchus transtulisset in Græciam, & bibentium insanirent alij; quidam crapula iacerent obruti, B nonnullis potantibus ad litus maris, ingruente pluuia, dissolutum conuiuium; poculum verò, in quo parum vini relictum fuerat, aqua repletum esse: deinde sereno cœlo, reuersos conuiuas, dilutum vinum gustantes, voluptatem sensisse mitem, minimèque molestam: propterea solitos Græcos, quando affertur temetum in cœnam, bonum Deum exclamare, Bacchum nempe: a cœna, quando ministratur poculum temperatum, Iouem pluuiæ largitorem, ac moderatorem potus [d]. Ad idem valet venustum Meleagri epigramma, recitatum à Nicolao [e] Chaussino nostro,

a Pontian.
b Isid. Pelus. l. 1. ep. 2.
Homines rectos ambulasse antequam vinum dilueretur.
c Athen.
d Idem 15.
e ... Strabo. c. 4.

αἱ νύμφαι τὸν Βάκχον ὅτ' ἐκ πυρὸς ἥλαθ' ὁ κοῦρος,
νίψαν, ὑπὲρ τέφρης ... κυλιόμενον.
C τοὔνεκα σὺν νύμφαις Βρόμιος φίλος· ἢν δ' ... εἴργῃς
μισγέμεν, δέξῃ πῦρ ἔτι καιόμενον.

Nymphæ Bacchum quando ex igni exiliuit puer,
Abluerunt, in cinere recens volutatum.
Quare cum nymphis dilectus Bacchus: quod si eum recuses
Miscere, capies ignem ardentem.

Lycurgum Plutarchus [f] non probat quòd vites amputauerit, ob multorum vinolentiam ebrietatémque; cùm licuisset illi propiùs admouere fontes, & insanientem deum Bacchum (id quod ait Plato) altero Deo sobrio compescere, & ad moderationem adducere: quoniam aufert à vino aquæ commistio id quod est noxium non perimens interim quod est vtile. Moderatè sumptum D vinum medicinam optimam Chrysostomus [g] nominat, datúmque ait, vt delectemur, non vt dehonestemur; vt videamus, non vt videamur; vt valeamus, non vt ægrotemus; vt corrigamus corporis valetudinem, non vt animæ prosternamus virtutem. Auctor homiliæ de castitate & sobrietate dictus Augustinus, vini moderati commoda recenset; debilem stomachum reficere, vires deficientes reparare; algentem frigore calefacere, vulneribus infusum mederi; diuersis medicamentis adiunctam salutem operari; tristitiam remouere; languores animi delere; lætitiam infundere, vt cunctis honesta misceant colloquia facere; sed paulò ampliùs sumptum, conuerti in ve- E nenum. Perstringit Salomonis prudens m... ...litates, iubens dari mœrentibus, & his qui amaro sunt animo; vt bibentes obliuiscantur egestatis, & doloris non recordentur [h]. Paulus vinum damnans in quo est luxuria [i] suadet modico vti propter stomachi, & alias infirmitates [k]. Quod legitur in Prouerbiis [l], *luxuriosa res vinum, & tumultuosa ebrietas*; diligenter perpendit S... zar noster iuxta varias translationes ... *est vinum, pestilens siue pestilentia, prodigum, ... gatum; indomitum seu inuictum; infrenatum* quia immodicè bibentem risui exponit ... inficit,

f de audiend. poetis.
Aqua ... in ...
g ... pop. h. ...
h Prou. ...
i Ephes. 5.
k 1 Tim. 5. 23.
l c. 20.

iusicit; patrimonia ipsa insumere facit, vel in comparando vino ipso, vel in largiora dona aliis, præ nimia lætitia profundendo; vel animi dotes perdendo: similem reddit seruo incastigato; arcem ipsam animi tyrannicè occupat: effrænem reddit (vini enim frænum & castigatio aqua dicitur.) *Tumultuosa quoque ebrietas* siue sicera est, ac quidquid vim habet inebriandi; *quoniam illi væ, & eius patri væ, & illi væ, rixæ, fouea, sine causa vulnera, suffusio oculorum, qui commorantur in vino, & student calicibus epotandis* [a]. Præ multis declamantibus in ebrietatem vnus legatur Plinius [b] cum Dalechampio scholiaste. Is testatur centum quinquaginta ad bibendum species excogitatas. Laus vini eximia quæ horrorem etiam diuinum incutiat, vt loquitur Chrysostomus [c]; quia per hoc materia bonorum salutis nostræ perficitur; quod sciunt, inquit, initiati, & eruditi; videlicet quoniam in sanguinem Christi per consecrationem conuertitur; & germinare facit virgines [d].

[a Prou. 23. 29. 30.] [b 14. c.] [Vini laus.] [c hom. 29. in Gen.] [d Zacha. 9. 17.] [Sicera.]

Et siceram.] Hebraicè שֵׁכָר *scechar*, Græcè [illegible]: Chaldaicè epithetum vini, vt antè dixi, nempe עַתִּיק *bhattik*, quod significat vetus, erátque paulò antè aliud significans nouum, scilicet חֲדַת *chadath*. Siceræ nomen adhuc extat cap. 29.[e] libri nostri, & in libro [f] Iudicum, Prouerbiorum [g], Lucæ [h], & vbique coniungitur cum vino. Sed aliquando [i] Chaldæa editio ponit מְרַוֵּי *meravve, inebrians*, id est, quod potest inebriare: nonnunquam [k] ipsum nomen שִׁכְרָא *scichra*. Sed Interpres interdum [l] ebrietatem reddit pro שֵׁכָר *scechar*, quia Græcè etiam dicitur [illegible] (meliùs [illegible].) Verbum ipsum שָׁכַר *sciachar* valet inebriare, vel inebriari, ebrium seu temulentum esse, ita vt quis non sentiat neque intelligat: & nomen omnem potum factitium qui possit inebriare. Rursus editio nostra circumloquendo, vsurpat post vinum, pro nomine שֵׁכָר *scechar*, & חֲמַר עַתִּיק *chamar bhattik* (hæc, vt dixi, vinum nouum significant) & [illegible], omne quod inebriare [m] potest. Plura nos alibi [n] de his vocabulis, réque ipsa: tum verò quòd rebus aliis valeat quis quàm potu, inebriari, immò & potu quarumdam aquarum. Inter libamina sacra vinum erat propriè dictum; quocirca quæ hîc habentur non pertinebant ad sacrificia: sed nec ad eas decimas quæ debebantur Leuitis, vt non semel admonui.

[e v. 6.] [f c. 13. 4. 7. 14.] [g c. 31. 6.] [h c. 1. 15.] [i Deut. 29. 6.] [k Prou. 31. 6.] [l c. 20. 1 Ef. 5 11.] [m Num. 6. 3. 1 Reg. 1. v. 15.] [n in Leu. 10. 9 Num. 6. 3. c. 28. 7.]

Et omne quod desiderat anima tua.] Declarata est hæc eadem phrasis c. 12.[o] (*& volueris vesci carnibus quas desiderat anima tua.*) Vbi Abulensis philosophicè illam examinat, cùm actiones toti ac supposito propriè conueniant.

[o v. 20.]

Et comedes coram Domino Deo tuo.] Omisit (*illic*) editio nostra. Sic etiam eodem c. 12.[p] *vel in conspectu Domini.* Cùm autem de dictis rebus comedere possent omnes, nec essent propriæ Leuitarum, non erat necessarius locus ad comedendum, vel etiam proprius ipsum tabernaculum atriúmve illius, sed vrbs aut oppidum in quo tabernaculum esset: sub comedendi demum verbo comprehenditur potus; quia de vino & sicera mentio facta est. Id quoque notatum est cap. illo 12.[q]

[p v. 7. 12. 18.] [q v. 18.]

Et epulaberis.] De hoc verbo quod est pro שמחתא *samachtha*, & [illegible] eodem c.[r] dixi: ponique interdum in editione nostra lætari, quod propriè significant illa cæterarum editionum verba.

[r v. 7. & 12.]

Tu & domus tua.] Chaldaicè (*& viri domus tua.*) Dies sacrificiorum vocat Abulensis, in quibus Deus vellet omnes lætari, vt eos libentiùs celebrarent: Quod quantum ad cibos potúmque ex iis rebus quas detulissent sæpe dixi non intelligi præcisè de tabernaculo, sed latiùs de loco in quo id esset.

Et Leuites qui intra portas tuas est.] Leuitem & Leuitam dici pridem antè [a] monui: & Græcè, Chaldaicéque dici (*in vrbibus*) ac eodem item pacto nonnunquam in editione nostra, & intra portas idem esse quod intra earum ambitum, quidquid sit de discrimine vocabulorum portæ, & ianuæ, quæ plerumque sumuntur synonymè etiam cum ostio, vt sit porta murorum, munitionum, castrorum, vrbium; ianua domorum; ostium partium, vt cubiculorum: Erant assignatæ Leuitis propriæ ciuitates; habitabant nihilominus & intra ciuitates aliarum tribuum, aut propter indigentiam, inquit Abulensis, aut propter aliam causam. itaque non est sermo de Leuitis tantùm, qui forsitan essent in ea ciuitate, vbi tabernaculum collocatum erat, sed qui aliunde illuc ex quauis alia conuenissent.

[a c. 12. 12.]

Caue ne derelinquas eum.] Editiones aliæ carent primo verbo; vt & priùs hoc ipso libro [b]: sed in simili sententia cap. 12.[c] habet (*caue ne derelinquas Leuitem in omni tempore quo versaris in terra.*)

[b c. 2. 19.] [c v. 19.]

Quia non habet aliam partem in possessione tua.] In aliis editionibus (*quia non est illi pars, nec possessio tecum.*) Idem extat in cap. 10.[d] & 12.[e] Non colebant Leuitæ agros, aut vineas, sed extra 48. ciuitates eis ad habitandum assignatas ad certum quoddam spatium habebant locum recreationis causa, cum agris ad pascendum pecora. Qua de re dictum prioris libri c. 18. & Leuitici c. 35. Magna Deo de suis ministris cura, vt aliquoties vidimus; eandémque volt de iisdem vt sæculares habeant; atque carnalia ministrare iis à quibus accipiunt spiritualia [f], & sinere vt carnalia metant, qui seminant spiritualia [g]. Hoc est intelligere super egenum & pauperem [h], præferendo domesticos fidei, ac inter hos cum sacris ministris, illos qui ob Christum sua omnia reliquerunt, aut per persecutiones perdiderunt, quemadmodum in Psalmi 40. enarratione demonstraui: legendúsque noster Hieronymus [i] Piatus respondens iis qui metuunt ne desint in religione necessaria ad vitam.

[d v. 9.] [e v. 12.] [Ministri Dei quanta illi cura sint.] [f Rom. 15. 27.] [g 1. Cor. 9. 11.] [h ps. 40. 2.] [i 3. de bono status relig. c. 27.]

Vers. 28.] Anno tertio separabis aliam decimam ex omnibus quæ nascuntur tibi eo tempore: & repones intra ianuas tuas.

Vers. 29.] Veniétque Leuites qui aliam non habet partem nec possessionem tecum, & peregrinus ac pupillus & vidua, qui intra portas tuas sunt, & comedent & saturabuntur: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum quæ feceris.

[Paraphr.] [Decima pauperis quæ.]

Tertia hæc decima est, quam cognominant decimam pauperis, quæ tertio quolibet anno fiebat in vsus pauperum; quales peregrini, pupilli, viduæ, comprehensis quoque Leuitis; qui, vt sæpiùs dictum est, inter pauperes annumerabantur. Minimam vocat decimam Abulensis;

lensis; quia prima, quæ tota Leuitis debebatur, A colligebatur ea non decimato; secunda quæ seruiebat vsibus ascendentium in locum tabernaculi, ex nouẽ partibus: vltima ex paucioribus. Hæc, vt ait Lyranus, erat ex lege pietatis naturalis, & ne Iudæi pauperes cogerentur quærere eleemosynas à Gentilibus, vel seruire eis pro sustentatione vitæ suæ, sicque comedere etiam de idolothytis, & pertrahi ad cultum idololatriæ. Sed aduersùs eumdem Lyranum, opinantem cap. 12. duplices dumtaxat decimas fuisse, nõ semel priùs egimus; addentes quartam propriam Pontificis & sacerdotum, quibus Leuitæ soluebant ex his quas acceperant à populo. Quod apud Amos [a] est (*afferte manè victimas vestras, tribus diebus decimas vestras*) & ironicè dicitur ad idololatras, Vatablus [b], & alij recentiores, vt refert Ribera [c] B noster, huc alludi voluni, & ibi dies pro annis accipi, quemadmodum aliis in locis, vt, *habebit [d] licentiam redimendi, donec vnius impleatur annus*: Hebraicè (*dies erunt redemptio eius: custodies huiuscemodi cultum statuto tempore, a diebus in dies.*) id est, ab anno in annum: (*ascendebat [e] vir ille de ciuitate sua statutis diebus*) Hebraicè (*a diebus in dies*) hoc est, ab anno in annum. (*quando tondebat capillum, semel autem in anno tondebatur*) Hebraicè (*a fine dierum ad dies*) id est, ab anno in annum. Citat R. Dauidem Petrus [f] Figueirus & sequitur. Refellit hoc Ribera meritò: quia omnino falsum est dies accipi pro annis; quando certus dierum numerus exprimitur, vt exemplis ostendit; eamque ob causam reiicit Pagninus versionem (adde Montanum, & Robertum) ad eum locum, quæ tres annos habet. Accedit, quòd illæ decimæ anni tertij non offerebãtur Deo, vt Amos de illis supponit de quibus loquitur. Exponit verò de tribus diebus, quibus ter in anno ascendebatur in templũ [g]; quibus diebus deferebat populus decimas illas, quas nominari diximus secũdas, præter eas, quas soluebant Leuitis: & eundem ritum imitabantur Israëlitæ venientes ad templum vitulorũ quos erexerat Ieroboam. Videtur idem Lyrano [h], Fauétque Rupertus [i], & Rickelius [k], & consentit Castro [l] noster. Hugo posita distinctione triplicis decimæ, quam faceret populus, explicat prophetam de secunda. Distinguit perspicuè, vt pridem D dixi, Hieronymus [m] δεκάδα, δευτεροδεκάδα, τριτοδεκάδα decimam Leuiticæ tribui debitam; secundam, quam Leuitæ pendebant sacerdotibus: tertiam, quam populus pauperibus recondebat: præterea quam vnusquisque de populo in suis horreis separabat, vt comederet eam cùm iret ad templum in vrbe Ierusalem, in vestibulo templi, & sacerdotes ac Leuitas inuitaret ad cõuiuia. De vltima ambigi potest, an restrictè præciséque in solo vestibulo templi celebrari possent conuiuia; & non etiam extra, sed intra eandem ciuitatem, quod equidem existimo; atque ita id factum interpretatus sum priùs coram Domino, propter idem tabernaculum in illa ciuitate collocatum. E Nec satis placet Riberæ quod idem Hieronymus & Glossa interlinearis, ac ex parte quoque Rickelius docet, quia in Leuitico [n] præceptũ erat, ne quædam hostiæ in alterum diem reseruentur, & ne aliæ in diem tertium maneant, dicere prophetam cum ironia; *immundas quotidie victimas cædite, & contaminata offerte sacrificia*. Nam is non victimas hostiásve nominat, sed decimas. Idem ubiici posset cum Figueiro de oblatione ter in anno; quia non fit mentio de decimis, quando de illa datur præceptum, sed de primitiis. At nihil

obstat, tunc etiam decimas intelligi, licèt non secundas præcisè, vel tertias, cum tertiæ vt vbique, sic etiam in loco sancto dari possent, de quo loco secundæ intelligantur, vt scilicet in eum eas deferri oporteret. Adde, quòd interdum primitiæ ac decimæ pro eodem accipi videntur; vt ad hoc propositum notat Castro [a] noster, ex c. 18. [b] Numerorum, & c. 12. [c] libri nostri. Quare verisimilior opinio est, locutum Amos non de decimis tertij anni, sed de iis, quæ ter in anno fiebant. Aliter philosophatur Sanctius [d] noster, existimans primùm expositionẽ Hieronymi, & aliam Lyrani, esse probabiles; intelligendo per synecdochen speciem pro genere, ac sub nomine victimarum, decimarúmque, donaria, & munera omnia, quæ immolari aut offerri solebant in tẽplo: ita vt iuxta Hieronymum, significetur immunda esse illa sacrificia, quæ offerebat Israël, sicut ea quæ reseruabantur in tertium diem, eoque nomine dãnantur in Leuitico [e]: præterea iuxta Lyranum, quæ offerebãtur ter in anno, possent eadem figura intelligi de decimis; quia generaliter de quolibet dono, & immolatione. Adiungit adhuc, Israelitas vitulorum adoratores, siue sacerdotes ac Leuitas eorum, quoniam tertio ab immolatione die, carnibus victimarum vesci sibi non licebat, tribus diebus, id est, tertio quoque die, vt Symmachus etiã transtulit, immolasse; ne deesset quo singulis diebus ritè ac legitimè vescerentur. Tandem ait videri à Propheta contentionẽ magnam, ardorem C que studium circa cultum idolorum, cum festinatione, ac frequentatione; vt prior indicetur per (*afferte mane victimas vestras*) posterior per (*tribus diebus decimas vestras*) id est, tertio quoque die, sicut tertio quoque verbo peccare, aut Deum implorare, &c. significat frequenter. Decimas autem in sua proprietate capit, ex quibus multa certis temporibus deferebantur in templũ ad victimas & libamina: quod imitari voluerint sacerdotes vitulorũ. Hæc libuit de loco illo Amos proferre; vt intelligatur ad hunc nostrũ in ipso non alludi. De nostris autem anni tertij decimis, quas absolutè nominant tertias, apertus est Tobiæ [f] locus, aliàs priùs citatus; quo narratur quòd cùm irent omnes ad vitulos aureos, quos Ieroboam fecerat D rex Israël, hic solus fugiebat consortia omnium: sed pergebat in Ierusalem ad templũ Domini, & ibi adorabat Dominum Deum Israël, omnia primitiua sua, & decimas fideliter offerens; ita vt in tertio anno proselytis & aduenis ministraret omnem decimationem. Quæ in textu Græco sic paulò aliter leguntur, ipsomet de se loquente Tobia, καὶ ὅτε ἤμην ἐν τῇ χώρᾳ μου ἐν τῇ γῇ ἰσραὴλ, νεωτέρου μου ὄντος, πᾶσα φυλὴ τοῦ νεφθαλὶ (aliter νεφθαλείμ) τοῦ πατρός μου ἀπέστη ἀπὸ τοῦ οἴκου ἱεροσολύμων τῆς ἐκλεγείσης (non ita rectè in aliis τοῦ ἐκλεχθέντος ἀπὸ πασῶν τῶν φυλῶν ἰσραὴλ, εἰς τὸ θυσιάζειν πάσας τὰς φυλάς: καὶ ἡγιάσθη ὁ ναὸς τῆς κατασκηνώσεως τοῦ ὑψίστου καὶ ᾠκοδομήθη εἰς πάσας τὰς γενεὰς τοῦ αἰῶνος, καὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ αἱ συναποστᾶσαι, ἔθυον τῷ βάαλ τῇ δαμάλει E (in Sixtinis τῇ βάαλ τῇ δαμάλει) καὶ ὁ οἶκος νεφθαλὶ (aut νεφθαλείμ) τοῦ πατρός μου. καὶ ἐγὼ μόνος ἐπορευόμην πλεονάκις εἰς ἱερουσαλὴμ ἐν ταῖς ἑορταῖς, καθὼς γέγραπται παντὶ τῷ λαῷ ἰσραὴλ ἐν προστάγματι αἰωνίῳ, τὰς ἀπαρχὰς, καὶ τὰς δεκάτας τῶν γενημάτων, καὶ τὰς πρωτοκουρίας ἔχων, καὶ ἐδίδουν αὐτὰς τοῖς ἱερεῦσι τοῖς υἱοῖς ἀαρὼν πρὸς τὸ θυσιαστήριον πάντων τῶν γενημάτων, τὴν πρώτην (abest hæc vox a Sixtinis codicibus, sed subintelligitur δεκάτην ἐδίδουν τοῖς υἱοῖς λευὶ (in aliis ἀαρὼν) τοῖς θεραπεύουσιν ἐν ἱερουσαλὴμ καὶ τὴν (in aliis τὴν δὲ) δευτέραν δεκάτην ἀπεπρατιζόμην,

[a] c. 4. 4.
[b] ibidem.
[c] ibid. n. 8.
Dies pro anno.
[d] Leu. 25. 29.
[e] 1 Reg. 1. 3.
[f] in Am. 4.
[g] Exod 23. 14. c. 34. 23. Deut. 16. 16.
[h] ibidem.
[i] ibidem.
[k] ibidem.
[l] ibid.
[m] in Ezech. 45.
Triplex decimarum genus.
[n] c. 7. 17.

[a] in Amos 4. n. 10.
[b] 26.
[c] 7. 5
[d] in Amos 4.
[e] c. 7.
[f] c. 1. & c. 7.

τιζόμην, καὶ ἐπορευόμην, καὶ ἐδαπάνων αὐτὰ ἐν Ἱερουσαλὴμ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτόν. καὶ τὴν τρίτην ἐδίδουν οἷς καθήκει, καθὼς ἐνετείλατο Δεββώρα ἡ μήτηρ τοῦ πατρός μου, διότι ὀρφανὸς κατελείφθην ὑπὸ τοῦ πατρός μου. *Et quando eram in regione mea in terra Israel, cùm ego essem iunior, vniuersa tribus Nephthali patris mei recessit à domo Hierosolymorum, quæ fuerat electa ex omnibus tribubus Israel, vt omnes tribus sacrificarent: & sanctificatum fuerat templum habitationis Altissimi, & ædificatum fuerat in omnes generationes sæculi. Et omnes tribus, quæ simul recesserant, sacrificabant ipsi Baal ipsi vitulæ* (aut legendo τοῦ Βαὰλ δυνάμει, *virtuti Baal.*) *& domus Nephthali patris mei. Et ego solus ibam sæpe in Hierosolymam in festiuitatibus, sicut scriptum est omni Israel in præcepto æterno; primitias & decimas genimini, & primas tonsuras* (id est, lanas) *habens: & dabam eas sacerdotibus filiis Aaron ad altare omnium genimninum: decimam* (alij codices, *primam*) *dabam filiis Leui* (alij, *Aaron*) *ministrantibus in Ierusalem, & secundam decimam diuendebam, & ibam & expendebam in Hierosolymis per singulos annos: & tertiam dabam quibus conueniebat; sicut mandauerat Debbora mater patris mei, propterea quòd orphanus relictus sum a patre meo.* Ex isto Græco textu, qui respondere dicitur Chaldæo, in quo primùm liber ille sit scriptus, ac Hebræo, qui ab alio recentiore translatus ex eodem, habetur quidam velut commétarius huius loci nostri de triplicibus decimis: & in vno Hebræo codice adiũgitur tertiis, vt pars illarum daretur quoque in fabricam, seu etiam restaurationẽ templi; quod item colligitur ex historia Regum [a]. In vtramque partem possent proferri exempla & soluentiũ decimas, & denegantium insignibus miraculis cõstantia. Iaponios ipsos dũ adhuc Ethnici essent testatur [b] de cunctis rebus etiam venditis vel emptis partem idolis suis dare solitos: & in Thomæ Apostoli sepulchro inscriptum, quod ad id tuendum & colendum Saganus rex mercium quæ importarentur decimã attribuit cum obtestatione, ne quis quid imminueret [c]. Soluenti Deus largiter promittit copiam bonorum [d]: deneganti minatur Augustinus [e] indictionem vel inductionem fisci, qui tollat quod non accipit Christus. Cupiebat Chrysostomus [f] vt sutor, faber ærarius, quiuis artifex, cùm aliquid venderet ex iis quæ arte sua fecisset: item vt cùm quis quid emeret, aut qui prædia possideret, aut qui iuste colligeret vectigalia, daret Deo decimam; & tantum quantum Iudæorum infantes mille malis pleni penderent hi qui cœlum expectant.

a 4 Reg. 12. 4. & seqq.
b Balthas. Gagus in epist. anno 1559.
c Maffeius hist. Indicarum.
d Malac. 3. 10. & seqq.
e l. 50. hom. hom. 48. & ser. 219. de temp.
f 1 Cor. hom. 43.

Explanatio. *Anno tertio.*] Hebraicè & Chaldaicè (*in fine aut ex fine trium annorum*, מִקְצֵה *mikketseh*, מִסּוֹף *missoph*) Græcè (*post tres annos*,) μετὰ τρία ἔτη.

Separabis aliam decimam.] Iuxta reliquas editiones (*educes omnem decimam.*) Putat Caietanus non debuisse necessariò esse veram decimam, sed aliquantam portionem: ad quam etiam non cõpellerentur Hebræi, nec esset debitum legale, sicut de prima; sed morale, quemadmodum & de secunda. Quod non est improbabile: quamuis non videam cur non æquè seruanda sit proprietas numeri in secunda, tertiáque, ac in prima.

Ex omnibus quæ nascuntur tibi eo tempore.] Pro tempore annum habent editiones aliæ; sed Græca distinguit aliter, iungens sequentibus (ἐν τῷ ἐνιαυτῷ ἐκείνῳ θήσεις, *in anno illo pones*, &c.) Pro omnibus nascentibus prouentus dicitur Hebraicè & Chaldaicè sicut antea versu 22. vbi addebatur semen, id est, prouentus seminis, Græcè vtrobique sunt γεννήματα, & priore illo loco nomen etiam σπέρματος, *seminis*.

Et repones intra ianuas tuas.] Hîc ianuæ ponuntur vt nomen synonymum portis, quod priùs [a] erat: quia vtrobique extat idem nomen Hebræũ, Chaldæum, Græcum; ex quibus primum portas ianuásve significat: tertium vrbes seu ciuitates. Alioqui cùm hîc agatur de particulari loco siue domo; ibi de communi seu de ciuitate, oppidóve, magis congruit nomen ianuarum hîc poni, & ibi portarum. A Græco verbo θεῖναι, quod vsurpatur nunc, & ab αὔριον, *cras*, ortum est nomen θησαυρός, *thesaurus*, quasi de re quæ in crastinum, hoc est, in futurum tempus reponitur & reseruatur. Iurisconsulti [b] reposita dicũt in horreis, & repositos fructus, & repositum frumentum. Cicero [c] scientiã condendi ac reponendi fructus nominat. Repositorium verò vas valet in quo reliquiæ ciborũ, & mensæ recondũtur instrumenta [d]. Generalia vocabula sunt à Græcis petita thecæ vel apothecæ.

a v. 21. 27.
b l. 18. § vel cum de instruc. vel instrum. & l. 88. D. de leg. & l. 18 § sed si. & l. 19 § vlt. D. de instruc. vel instrum.
c 2. de nat. Deor.
d Plin. l. 28. c. 2. Seneca epist. 79. vel 78.

Veniétque Leuites.] Leuites & Leuita idẽ sunt, vt alibi monui, quamuis vsitatius nomen Leuita: Leuites autem Græco λευίτης magis affine. Latet porrò in verbo (*veniet*) aliquid supplendum; nẽpe quod veniet ex aliis locis in eum vbi est tabernaculum: vel siue inde, siue ex ipsomet loco vbi tabernaculum est, veniet ad te, & si non verbo ac expressè, tacitè ac reipsa ob indigentiam capiet poscétque particeps fieri facultatum tuarum, sciens commendatum à lege, vt separatas decimas deferas ad erogandum non solùm aliis pauperibus, sed nominatim etiam ipsi. Hoc insinuat statim hîc subiecta causa.

Qui aliam non habet partem, nec possessionem tecum.] Potuit hîc reddi (*quia*) sicut paulò ante [e] (*quia non habet aliam partem in possessione tua.*) Vbi editiones aliæ non discrepant à præsenti loco, habéntque causalem particulam כִּי *chi*, אֲרֵי *are*, ὅτι; quæ sunt etiam in isto versu.

e v. 27.

Et peregrinus, ac pupillus, & vidua, qui intra portas tuas sunt.] Venient videlicet, qui intra tuas portas siue vrbes erunt, ad locum sanctum in quo tabernaculum est, ibique existentes, ipsa sua indigentia exigent opem tuam. Ad hoc triplex genus maximè depositarum personarum, & quas Deo in primis esse curæ alibi docui, reuocari possunt omnes alij egentes. Hieronymus [f] quidem, tertiam hanc decimam, vt nuper notaui, generali nomine πτωχοδεκάτην pauperum decimam vocatam scribit. Peregrinum puto eumdem hoc loco esse cum aduena, & dicitur גֵּר *gher* גִּיּוֹרָא *ghiyora*, προσήλυτος: quamuis hæc nomina sæpe sumantur pro illo qui ex Gentili ritu transierit ad Hebræũ. Græcè qui simpliciter peregrè venit dicitur πάροικος, vt peregrinum semen Abram in terra non sua [g] πάροικον σπέρμα, גֵּר זַרְעֲךָ *gher zerakh*. Idem Abraham vocauit se aduenam & peregrinum [h] גֵּר וְתוֹשָׁב *gher vethoschab* דַּיָּר וְתוֹתָב *dayar vethothab* (primum nomen Chaldæum erat priore etiam loco) πάροικος καὶ παρεπίδημος. In Exodo [i] cùm prohibetur aduena & mercenarius edere ex Phase, præcipitúrque vt si quis peregrinorũ in Hebræorum voluerit transire coloniam, & facere Phase, circumcidatur priùs, &c. pro nomine peregrinorum est גֵּר *gher* cum verbo יָגוּר *iagur*, גִּיּוֹרָא *gyora* cum verbo יִתְגַּיַּר *ithgayar*, προσήλυτος cum verbo προσέλθῃ: quæ vocabula Græca cum aliis, denotant proselytum significare eum quem dixi. Attamen eadem nomina pro aduenis ac necdum conuersis ad Hebraismum eodem [k] libro sunt. *Peregrino molestus non eris, scitis enim aduenarum animas* (id est, quales sint eorum affectus, quodque satis

f in Ezech. 45.
g Gen. 15. 13.
h c. 23. 4.
i c. 12. 41. 48.
k c. 23. 9.

satis eis pœnarum sit, peregrinos esse, ita vt non debeant addi aliæ molestiæ) *quia & ipsi peregrini fuistis in terra Ægypti.* Nec desunt alia exempla. Sed nomine proselytorum Latinitate donato vtitur editio nostra in vtroque [a] Testamento in eo tantùm sensu, quo significantur hi qui ex aliis nationibus amplexi sunt Hebraismum: & interdum distinctè ponuntur proselyti cum aduenis; vt cùm Tobias dicitur in tertio anno proselytis & aduenis ministrasse omnem decimationem [b]. Circuibant Iudæi, sub vltimum saltem suæ reipublicæ tempus, mare & aridam, id est, omni ope connitebantur, vt facerent vnum proselytum [c]; ita vt abierit huiusmodi sollicitudo, procacia, impudentia in prouerbium

a 1. Par. 22. 2. 1 2. 2. 17. c. 30. 2. Tob. 1. 7. Ezech. 14. 7 Matt. 23. 15. Act. 2. 11. *Proselyti qui.*
b Tob 1. 7.
c Matth. 23. 15.

[d] —— ac veluti te
Iudæi cogemus in hanc concedere turbam.

d Hor. l. 1. Saty. 4.

Et comedent & saturabuntur.] Vitiosa saturatio non intelligitur, sed impletio vacuitatis, quam importat ἐμπλησθήσονται, sicut & in Psalmo [e] *edent pauperes* (de quibus hoc nostro loco agitur) *& saturabuntur.* Hæc saturitas est quam quisquis comedit, quærit, ad eámque vult peruenire, siue vilibus vescatur cibis pauper, siue pretiosis diues, vt Augustinus [f] ratiocinatur.

e Ps. 21. 17.
f Serm. 5. de verb. Domini c. 11.

Vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum quæ feceris.] In c. 2. [g] *Dominus Deus benedixit tibi in omni opere manuum tuarum:* in cap. 15. [h] *vt benedicat tibi Dominus Deus in cunctis operibus quæ agis:* in c. 16. [i] *benedicétque tibi Dominus Deus tuus in cunctis frugibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, erísque in lætitia:* in cap. 23. [k] *vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in omni opere tuo;* in c. 24. [l] *vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in omni opere manuum tuarum,* in c. 28. [m] *emittet Dominus benedictionem super cellaria tua, & super omnia opera manuum tuarum,* &c. *benedicétque cunctis operibus manuum tuarum;* in c. 30. [n] *abundare te faciet Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum, in sobole vteri tui, & in fructu iumentorum tuorum, in vbertate terræ tuæ, & in rerum omnium largitate.* Hoc est quod orabat Dauid [o]; vt in seruos suos, & in opera manuum nostrarum respiceret Dominus Deus noster, & esset splendor eius super nos, & opera manuum nostrarum dirigeret super nos, & opus manuum nostrarum dirigeret. Omnibus ferè citatis locis benedictio promittitur, id est, beneficia temporalia facientibus benignè aliis, ac beneficia temporalia conferentibus; quod adhuc magis expressè habetur apud Malachiam [p] non semel priùs citatum de soluentibus decimas. Cæterùm, quia duos istos vltimos versus Augustinus [q] paulò aliter legit (nempe iuxta translationem è Græco) & cum nostra lectione comparans, quendam quasi commentarium eorumdem tradit, valetque ad commendationem editionis vulgatæ, libet ascribere quæ apud ipsum habentur. *Post tres annos produces omnem decimam fructuum tuorum: in illo anno pones illud in ciuitatibus tuis: & veniet Leuita, quia non est ei* (ὅτι οὐκ ἔστιν αὐτῷ, *non est ei*) *pars neque sors tecum: & aduena* (προσήλυτος, *proselytus*, & in editione nostra *peregrinus*) *& pupillus* (ὀρφανός, *orphanus*) *& vidua, qui in ciuitatibus tuis erunt* (ἡ ἐν ταῖς πόλεσί σου, *quæ in ciuitatibus tuis:* in editione nostra, *qui intra portas tuas sunt*) *& manducabunt, & saturabuntur: vt benedicat te Dominus Deus tuus in omnibus operibus tuis* (Græcè τῶν χειρῶν σου, *manuum tuarum*, sicut in editione nostra) *quæcumque feceris.* Ex ista decima, subdit Augustinus, non dixit, vt ipse manducet cum suis. At per hoc Leuitis, & aduenis, & pupillis, & viduis eam iussit impendi. Sed obscurè positum est, quia non est distincta ista decima ab illa, quam voluit cum Leuitis in eo loco manducari, quem Dominus elegisset tempore suo. Sed in ea interpretatione, quæ est ex Hebræo (indicat nostram, cuius auctor Hieronymus) apertiùs hoc dictum recepimus (mendosè in codicibus nonnullis repetimus.) Ait enim: *Anno tertio separabis aliam decimam ex omnibus, quæ nascentur tibi eo tempore, & repones intra ianuas tuas. veniétque Leuites, qui aliam non habet partem, nec possessionem tecum; & peregrinus, & pupillus, & vidua, qui intra portas tuas sunt, & comedent, & saturabuntur; vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum, quæ feceris.* Tum prosequitur. Primò hoc ipsum planius est quod ait (*anno tertio*) intelligitur enim vno anno interposito. In septuaginta autem, quoniam post tres annos dicit (μετὰ τρία ἔτη) incertum est vtrùm eos medios esse voluerit, vt quinto quoque anno fieret. Deinde cùm ait (*& separabis aliam decimam*) satis ostendit aliam esse istam, quam voluit eum ipsum qui offert, manducare cum suis & Leuitis in eo loco, quẽ Dominus elegisset. Et hanc enim, & aliam decimam intra ianuas suas eum ponere præcepit, nõ ad eum locum eum deferre, vbi Dominus se voluit inuocari. (*Et veniet*, inquit, *Leuites, qui non habet partem nec possessionem tecum, & peregrinus, & pupillus, & vidua, qui intra portas tuas sunt, & comedent.*) Hinc certè manifestè verum est, non istam decimam Deum fieri voluisse communem ei qui offert, & his quibus impendenda est: sed illis solis erogari eam (malè *eum* in quibusdam libris) iussit, qui aliud non haberent, in quibus præcipuè Leuitem posuit. Hactenus ex Augustino.

g v. 7.
h v. 15.
i v. 15.
k v. 20.
l v. 19.
m v. 8. 12.
n v. 9.
o Ps. 89. 16. 17.
p c. 3. 10. 11. 12.
q q. 20.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS DECIMIQVINTI.

MATERIAM istius capitis nectunt Lyranus & Abulensis praecedenti materiae, vt quia praecedente capite actum est de beneficentia erga pauperes, hic agatur de remittendis debitis anno septimo; de dimittendis in eodem seruis ancillisve dato iis viatico; deinde de offerendis Deo primogenitis, quae comederentur in tabernaculo, dummodo non essent maculata, & manca; atque illa aliàs dicta conditione, vt sanguis non comederetur. Primum capitis membrum aiunt quodammodo reuocari ad latriam & cultum Dei, atque ad vitandam idololatriam; quatenus debitores pauperes, ne compellerentur corporali aliqua poena, vel labore soluere debita, fugerent ad Gentiles, indèque occasionem haberent deos alienos colendi; quemadmodum cùm Dauid persecutionem pateretur nondum rex; maledictos in conspectu Domini asseruit eos esse, qui eiiciebant eum, vt non ha-
1.Reg.26. *bitaret in haereditate Domini, ac tantùm non dicebant;* vade, serui diis alienis. [a] *Idem habet Rickelius.*

CAPVT DECIMVMQVINTVM.

1. SEptimo anno facies remissionem, A

2. Quae hoc ordine celebrabitur. Cui debetur aliquid ab amico vel proximo ac fratre suo, repetere non poterit quia annus remissionis est Domini.

3. A peregrino & aduena exiges: ciuem & propinquum repetendi non habebis potestatem.

4. Et omnino indigens & mendicus non erit inter vos: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in terra quam traditurus est tibi in possessionem.

5. Si tamen audieris vocem Domini Dei tui, & custodieris vniuersa quae iussit, & quae ego hodie praecipio tibi, benedicet tibi, vt pollicitus est.

6. Foenerabis gentibus multis, & ipse à nullo accipies mutuum. Dominaberis nationibus plurimis, & tui nemo dominabitur.

7. Si vnus de fratribus tuis, qui morantur intra portas ciuitatis tuae, in terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi, ad paupertatem venerit: non obdurabis cor tuum, nec contrahes manum.

8. Sed aperies eam pauperi, & dabis mutuum, quo eum indigere perspexeris.

9. Caue ne fortè subrepat tibi impia cogitatio, & dicas in corde tuo: Appropinquat septimus annus remissionis; & auertas oculos tuos à paupere fratre tuo, nolens ei quòd postulat, mutuum commodare: ne clamet contra te ad Dominum, & fiat tibi in peccatum.

10. Sed dabis ei: nec ages quippiam callidè in eius necessitatibus sublevandis: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in omni tempore, & in cunctis ad quae manum miseris.

11. Non deerunt pauperes in terra habitationis tuae: idcirco ego praecipio tibi, vt aperias manum fratri tuo egeno & pauperi, qui tecum versatur in terra.

12. Cùm tibi venditus fuerit frater tuus Hebraeus, aut Hebraea, & sex annis seruierit tibi, in septimo anno dimittes eum li-
B berum:

13. Et quem libertate donaueris, nequaquam vacuum abire patieris:

14. Sed dabis viaticum de gregibus, & de area, & torculari tuo, quibus Dominus Deus tuus benedixerit tibi.

15. Memento quòd & ipse seruieris in Terra Aegypti, & liberauerit te Dominus Deus tuus, & idcirco ego nunc praecipio tibi.

16. Sin autem dixerit: Nolo egredi: eò quòd diligat te, & domum tuam, & bene sibi apud te esse sentiat:

17. Assumes subulam, & perforabis au-
C rem eius in ianua domus tuae, & seruiet tibi vsque in aeternum: ancillae quoque similiter facies.

18. Non auertas ab eis oculos tuos, quando dimiseris eos liberos: quoniam iuxta mercedem mercenarij per sex annos seruiuit tibi: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus quae agis.

19. De primogenitis, quae nascuntur in armentis, & in ouib. tuis, quidquid est

sexus masculini, sanctificabis Domino Deo tuo. Non operaberis in primogenito bouis, & non tondebis primogenita ouium.

20. In conspectu Domini Dei tui comedes ea per annos singulos in loco, quem elegerit Dominus, tu & domus tua.

21. Sin autem habuerit maculam, vel claudum fuerit, vel cæcum, aut in aliqua parte deforme vel debile, non immolabitur Domino Deo tuo.

22. Sed intra portas vrbis tuæ comedes illud: tam mundus quàm immundus similiter vescentur eis, quasi caprea & ceruo.

23. Hoc solum obseruabis, vt sanguinem eorum non comedas, sed effundes in terram quasi aquam.

Vers. 1.] Septimo anno facies remissionem,

Vers. 2.] Quæ hoc ordine celebrabitur. Cui debetur aliquid ab amico vel proximo, ac fratre suo, repetere non poterit, quia annus remissionis est Domini.

Vers. 3.] A peregrino & aduena exiges: ciuem & propinquum repetendi non habebis potestatem.

Paraphr. IN hac sententia difficultatem habet quis per amicum, proximum, fratrem intelligatur, seu per ciuem & propinquum, ad eamdem enim personam nomina hæc omnia spectant: quid per debitum an ex venditione, mutuo, ac commodato, quorum duo prima transferunt dominium, non autem vltimum: remissio significétne simplicem condonationem, vel cessationem ab exigendo debito, ita vt post annum septimum repeti possit: an locum haberet lex in solis pauperibus, quique ad soluendum impotentes essent: quo modo septimus annus debeat accipi; vtrùm ex quo contractus factus fuerit, aut aliter. Postrema quæstio facilem habet solutionem ex sequentibus; immò & ex præsenti textu, in quo appellatur annus remissionis, appellatione absoluta & generali, non per habitudinem ad tempus, quod in diuersis contrahentibus & contractibus varium est. Versu item 9. cauetur, ne quis propter instantem annum septimum deneget mutuum, scilicet quia eo anno remissionem fieri oportebat. Vnde Caietanus rectè annotat sermonē esse de septem annis supputandis ab ingressu in terrā promissionis, incoando annum quoad hoc à principio cultulæ terræ, quæ incipit ab æquinoctio autumnali: ita vt sex annis coleretur terra, & anno septimo quies esset terræ, quemadmodū scribitur in Leuitico [a]. Rationem quoque ex quadam analogia obseruat idem Auctor, quoniam anno septimo terra non vexabatur exigendo fructus ab ea, in eúmve finem ipsam proscindēdo & arando; quāuis Hugo Card. hoc loco tribuat Augustino, quòd anno septimo asserat seminari potuisse terram, sed collectionem frugū pauperibus dimissam. Id quidem sensit idem Hugo in Leuiticum [b], & in Exodū [c], ibidémque Augustinus [d], & Glossa interlinearis. Sed ibi confutauimus, vbi apertè scribitur; *sex annis seres agrum tuum, & sex annis putabis vineam tuam, colliges que fructus eius: septimo autem anno sabbatum erit terræ requietionis Domini: agrum non seres, & vineam non putabis.* Quod præterea in Exodo [a] habetur. Nec probabilis opinio aliorum est, permissam pauperibus anno illo septimo sationem. Alioquin idem affirmaretur de Iubilæo: ratióque præcepti communis est etiam pauperibus, omnium significatio quietis & sabbati. Pro pauperibus autem non deerat alius modus iis subueniendi; quorum indigentia traxit Augustinum in dictam sententiam. Circa primā quæstionem, cum Abulense [b] sentit Cornelius noster, & Leonardus Marius, & in annalibus sacris Salianus [c] item nostri scriptor ordinis, Hebræos dumtaxat natione, non item proselytos, hoc est, ex Gentilibus amplexos Hebraismum, hîc intelligi. Probat verò Abulensis, quoniam proselyti non comprehendebantur inter eos qui liberabantur à seruitute in Iubilæo [d]: tales non vocantur hîc fratres & proximi (adde & amici) sed peregrini & aduenæ, cum Gentilibus enim non erat communicatio, quia debebant idololatriæ excludi [e]; & paulò pòst [f] dicitur; *cùm venditus fuerit tibi frater tuus seruus Hebræus aut Hebræa*, quasi denotentur descendentes ex eodem patre, eiusdémve familiæ. Concedo plura Hebræis origine priuilegia fuisse, quàm proselytis; vt alibi docui, & demonstrat hoc loco Abulensis [g]: & idcirco primis Ecclesiæ initiis ex Iudæis Christiani præferri volebant iis qui ex Gentilibus ad fidem veniebāt; quod Pauli ad Romanos epistola indicat, victissimque istos illud contendisse, quoniam illi crucifixerant Christum. At placet magis opinio Caietani, concedētis præsens priuilegiū proselytis, hósque nomine amici, seu proximi, vel socij declarantis; Israëlitas nomine fratris. Quēadmodum ad vniuersam terrā promissionis extenditur quies illius anni, ita, inquit Caietan. ad vniuersos Israëlitas debitores mutui extenditur hæc quies absque discretione aliqua, dicēdo, *non exiget a socio suo & fratre suo*; proselytos enim appellat socios, & Israëlitas fratres. Mariana noster disertè sentit exigi debitū potuisse solum ab illo, qui alterius religionis esset: conuersos priuilegio gauisos, iisque debita remissa. Lyranus ait per peregrinū & aduenam, quæ nomina eumdem significent, intelligi eum, qui non sit de ritu Iudæorū: atque id valere Hebræum nomen, significans extraneum, nempe נכרי *nochri*, quod etiā asseri debet de Græco ἀλλότριος *alienus*, quibus resp ōdent duo illa in editione nostra peregrini & aduenæ: nec poterit afferri exemplum, in quo vox dicta Græca, & Hebræa sumatur pro proselyto, seu pro conuerso ad Hebraismum: sicut neque de Latina extranei, vel alienigeni de Chaldæis, quæ hîc etiā sunt בר עממין *bar bhamemin, filius populorum* Eugubinus alienum interpretatur, húncque peregrinū & aduenā esse. Fauet præterea Sa noster, exponēs de non Iudæo: simpliciter namque Iudæi nominantur, qui religionem eorum profitētur. Paulus quoque in epistola ad Hebræos nomine fratrum eos cōpellat [h], ex caritate quidem Christiana, sed etiā, quia sciebat vsitatum cognomen esse inter omnes Iudæos religione, quibus procul dubio, & nō tantùm tales naturali origine scribebat. Quid? quod Abulensis ipse, cùm affirmasset [i] de Gentilibus hîc nō agi, explanās verba textus (*à peregrino, & aduena exiges*) in priore Gentilē, conuersū de Gentilitate intelligit, in posteriore, quāuis nos Gentilē vtroque nomine. Ex quibus liquet ad Abulensis argumenta responsio;

a c. 25. 2. & seqq.
b supra.
c c. 23.
d q. 89.

a c. 23. u. 11.
b q. 1. & 2.
c to. 2. an. Mosis 1. a 690.
d Leuit. 25. 39. 40. 41.
e Exod. 23. & 34. & 36. & 37.
f v. 12.
g q. 2.
h c. 3. 1. 12. c. 10. 19. c. 13. 1. 22. 24.
i q. 5.

A ſponſio; ac nominatim de ſeruitute ratio eadem non eſt, quoniam quantum ad eam, fit expreſſa mentio de ſolis Hebræis, non autem quantum ad remiſſionem debitorum. Quærebatur ſecundò, quid per debitum intelligatur. Excludunt communiter commodatum ſeu accommodatum, quoniam non habet propriam rationem debiti, cùm non tranſeat in dominium eius cui traditur: explicant autem de debito ex venditione vel mutuo: licèt de ſolo mutuo Caietanus, idque videatur ſonare verbum Hebræum, vt poſtea dicetur. Itaque anno ſeptimo, ſi qua res priùs data eſſet commodati nomine, poterat repeti. Tertia paulò difficilior eſt. Nam ſolam dilationem ſolutionis conceſſam poſt annum

B ſeptimum, ita vt poſt illum repeti poſſit debitum, idque ſolui debeat ab eo cui ſuppetat, affirmant Magiſter [a] hiſtoriæ ſcholaſticæ, Hugo Card. Paulus Burgenſis, Caietanus, Marzilla, Ioannes Benedictus. Hanc vocant quietem & ceſſationem ab exactione ad eum modum, quo dicitur animus aut homo remiſſus, inquit Caietanus, is qui non intendit negotio: quod explicatur hoc loco per negationem, id eſt, per non repetere: & ſufficit ad ſubueniendum pauperi, ſi non repetatur ab illo debitum; cùm quis diues eſt, aut fictè tantùm pauper teneatur reſtituere. Denique iſto modo benè percipitur cauſa inſtitutæ legis in memoriam ſabbati & quietis Dei ab omni opere creationis. Oppoſitum opinan-

C tur Hebræi, teſte Burgenſi; prætereáque Lyranus, Abulenſis, Riekelius, Clarius, Munſterus apoſtata, Cornelius, necnon Salianus [b] (qui vocat ius nouarum tabularum) & indicant alij tum Enarratores huius loci, tum de noſtris in opere de templo Ribera [c], & quodam ſermone Bartholomæus [d] de Scobar ex ordine noſtro. Sed & Nazianzeni ſcholiaſtes Nicetas [e], & Cyrillus Alex. & Tertullianus [g]; loquentes abſolutè de liberatione debitorum, ſeu remiſſione, quæ non ſolùm ceſſationem denotat ab exigendo, ſicut & ἄφεσις. Ratio Riekelij eſt, quia Dominus promittit mutuanti, & ſeptimo anno remittenti benedictionem ac præmium; quod non videtur dandum niſi illi, qui penitus condonaret de-

D bitum, nec vellet poſt annum ſeptimum, in quo lex non permittebat (immò & cui legi, vt notat Abulenſis, non poterat cedere qui mutuum accipiebat, aut alio titulo debitum contrahebat, obligando ſe ad ſoluendum anno ſeptimo) repetere. Ad hanc opinionem tendunt Aquinatis [h] verba. *Quartò, ait, inſtituit; quòd in ſeptimo anno debita penitus remitterentur. Probabile enim erat, vt illi qui commode reddere poſſent, ante ſeptimum annum redderent, & gratis mutuantem non defraudarent. Si autem omnino impotentes eſſent, eadem ratione eis erat debitum remittendum ex dilectione, qua etiam erat eis de nouo dandum propter indigentiam.*

E Quòd in Amos [i] legimus; *quando tranſibit menſis, & venumdabimus merces, & ſabbatum, & aperiemus frumentum*, Græcè θησαυρὸν [k], citans præſentem locum noſtrum, ita declarat, quaſi Propheta inſinuet crudeles negotiatores (quod Nazianzenus [l] attingit) qui cuperent annorum hebdomadas effluere, vt poſtea apertis theſauris fœnerarentur, nec ob legis iſtius edictum æs alienũ remittere neceſſe haberent. Sic etiam prior explicauit citatus Cyrillus (quem citat & ſequitur noſter Sanctius [m]) vocans χρεῶν ἀποκοπάς, *debitorum amputationes*. Quamquam alij explicent de ſeptimo die hebdomadæ, quo non licebat vendere:

A vel anno quo non permittebatur colere terram. De hac ipſa re accipit Mariana noſter hoc loco locum Eſaiæ [a]; *debitores veſtros repetitis*, nimirum contra iſtam legem. Quo pacto Eſaiam intellexit quoque Lyranus ibidem, & hoc loco Oleaſter. De vltima quæſtione non videtur diſſenſio, ſed conueniunt omnes, legem iſtam in pauperũ gratiam eſſe factam. Vnde fit, quod Vatablus diſertè exprimit, & ex Hebræo ipſo textu colligit, diuitibus legem non profuiſſe; ſed repeti ab eis debitum anno etiam ſeptimo potuiſſe, idque ſoluere illos debuiſſe. Nec ambigendum videtur, toto ſpatio anni ſeptimi, ſi intra illud noua debita cõtraherentur, fuiſſe remittenda. Difficiliùs tamen adduci poterant homines tunc ad mutuandum,

B vendendum, &c. Porrò paupertas non debebat eſſe extrema; quæ omni tempore excuſat. Peculiaris ratio erat anni ſeptimi; quia in eo, vt ſæpe dictum eſt, prouentus rariores erant ob terræ ſabbatiſmum. Cæterùm ex dictis ſequitur primùm, in ſeptenario numero ineſſe myſticum quid; quoniam anno ſeptimo fiebat debitorum remiſſio. Id à Nazianzeno [b] notatum eſt, non ſolùm ab huius loci Expoſitoribus, Gloſſa, Hugone, &c. cum aliis exemplis eiuſdem numeri, quæ nos etiã aliquot aliis locis obſeruauimus, & præ cæteris collegit Petrus Bongus in opere de myſteriis numerorum. Deinde, vt Rabanus monet, pietas & dilectio nobis maximè commendatur erga pauperes; quia bonum faciendo non deficientes, tem-

C pore ſuo etiam non deficientes metemus [c]: pietáſque promiſſionem habet vitæ quæ nunc eſt, & futuræ [d]. Nec ideo facere quod hic iniungitur non debemus, quaſi videamur Iudaizare; alioqui nec decimas dare deberemus. Sed hoc, ait Hugo, mutatum eſt in melius; quia non ſolùm in ſeptimo, ſed in nullo anno, vel tempore debemus aliquid repetere cum ſcandalo fratris; verùm ſi quis velit nobiſcum contendere, & tunicam noſtram tollere, date ei & pallium [e]: vt nempe ſcandalum vitetur, extra quod repetere licet. Præcidebatur eadem lege, vt Caietani ſcholiaſtes notat Antonius Fonſeca, litibus occaſio, & cauti ſimul reddebantur homines, ne vel nimiam ſummam mutuo darent; vel ne nimis multa, pre-

D tio non recepto, venderent; vel ne fiderent prodigi ac perditi in alienis opibus, per debita pactáque diſtractis. Cuperent Eugubinus, & Oleaſter vigere inter Chriſtianos eiuſmodi legem, deplorántque, veri Dei fide cultúque excepto, deteriores mores noſtros eſſe, quàm Iudæorum, & aliorum infidelium. Tertullianus [f] docet quorumdam tunc fidem paulatim ad perfectum diſciplinæ Chriſtianæ rigorem primis quibuſque præceptis balbutientis adhuc benignitatis Deum informaſſe: & cùm debitum dimitti iuſſit, vtique non exſoluturo. Cyrillus [g] Alex. myſticè applicat Chriſto, qui accedentibus per fidem ad ſe, factiſque percepto Spiritu ſancto, ac naturæ diui-

E no conſortio, domeſticis iam, & fratribus, debita condonauit: alienis propter infidelitatem, ac alienigenis, quámque longiſſimè ab eius coniunctione remotos debitis ſoluendis obligatos conſtituit: priores ipſe qui veritas eſt liberos [h] reddens: poſteriores in ſuis mori ſinens peccatis [i]. Perſtringit eadem hoc loco Procopius, addens debitorum nomine peccata nominari in Euangelio [k]. Riekelius toto hoc tẽpore legis euangelicæ, in quo ſeptem donis Spiritus ſancti replemur, & prædicatos nobis annus placabilis [l], ſiue acceptus, condonandas ait iniurias vſque ſeptuagies ſepties [m],

Marginal notes: a in Deut. c. 5. — b 10. 2. ann. ſacr. ann. Moiſis 82. n. 690. — c l. 5 c. 22. — d ſerm 1. de codicillo. — e in ora. 44. n. 4. — f in Amos 8. n. 73. & l. 7. de adora. in ſpiritu. — g 4. contr. Marcion. c. 17. — h 1. 2. q. 105. a. 2. ad 4. — i c. 8. 5. — k Elias Cre. in orat 15. Nazianz. n. 55. — l orat. 15. — m in Amos 8. — a c. 58. 3. — b orat. 44. — c Gal. 6. 9 — d 1. Tim. 4. 8. — e Matth. 5. 40. Luc. 6. 29 30. 1. Cor. 6. 7. — f 4. contr. Marc. c. 17. — g 7. de ado. — h Ioan. 8. 36. c. 14 6. — i Ioan. 8. 24. — k Matth. 6. 12. — l Eſa. 61. 2. Lucæ 4. 19. — m Matth. 18.

hoc est, infinities, præsertim amicis, proximis, fratribus, id est, Christi fidelibus, qui dolent, veniam deprecantur, satisfacere parati sunt: à peregrino & aduena exigi posse, id est, qui ab obseruantia præceptorum Christi extranei sunt; immò & debere dum caritas, bonúmque commune requirit. Bercotius considerat libertatem à seruitute peccati, non tamen pœnæ, quam qui non soluit hîc, necesse est vt soluat in alterius quasi anno vitæ, túncque dicetur ei, *redde* [a] *quod debes.*

a Matth. 18. 28.

Explanatio.

Septimo anno facies remissionem.] Hebraicè & Chaldaicè (*à fine septem annorum facies remissionem.*) Supputationem fieri debere admonet Caietanus ab ingressu in terram promissionis, inchoando annum, vt etiam priùs dixi, quoad hoc à principio culturæ terræ, quæ incipit ab æquinoctio autumnali; quia sex annis colenda erat terra, & anno septimo erat quies, siue sabbatum terræ [b]; ac proinde finis annorum septem septimum significat annum; quia vltima vnitas est finis ac terminus septenarij: denique (*à fine septem annorum*) idem est quod ab initio vltimi, seu septimi anni, subintelligendo vsque ad finem eiusdem. Munsterus apostata vertit (*à principio septimi anni.*) Quod reprehendit Oleaster; licèt fateatur obscurè dici (*à fine septem annorum*) quoniam remissio non fiebat in fine septimi, sed sexti anni. Exponit verò sermonem esse de remissionibus post primam; quia sequentes fiebant post septimum annum, supputando annum remissionis, seu septimum: ita vt à fine septem annorum, supputato anno remissionis præcedentis, fieret sequens remissio. Vel (*perficies remissionem*) quoniam incipiebat in principio septimi anni, & in fine consummabatur. Mariana ait Hebraicè sumi finem pro principio, quia quoduis extremum comparatione alterius est initium & finis: & קץ *kets* significat quoduis extremum. Sa explicat (*in fine.*) Breuiter (*à fine septem annorum*) non significat in fine illorum, sed in vltimo illorum; siue, vt Caietanus dicebat, & innuebat Mariana, à fine, id est, ab extremo initiali vsque ad aliud extremum: quia toto illo anno septimo durabat lex remissionis. Nec magis intelligitur hic locus de remissionibus post primam, vt Oleaster volebat, quàm de prima. Græcè δι' ἑπτὰ ἐτῶν, *per septem annos*, quod apud Scholiastem Nazianzeni Eliam [c] Cretensem, quem Græcè legere non licuit, redditur (*septimo quoque anno.*) Augustinus [d] autem legit (*post septem annos*) declarans ex hoc illud quod priore [e] capite legitur quidem Latinè in editione nostra (*anno tertio*) sed Græcè μετὰ τρία ἔτη, & ab eodem Augustino (*post tres annos.*) Non enim, ait, & hos septem annos medios esse voluit, vnoquoque anno eam fieri præcepit, tanquam sabbatismum annorum. Eugubinus reprehendit LXX. quia nemo, inquit, esset apud nos, & illos, qui non existimaret præcipi, vt per septem continuos annos fieret remissio, non septimo anno: cùm διὰ spatium intermedium siue temporis, siue loci significet, & quasi perpetuitatem quandam non extremam, vt hoc loco ponitur, nimirum Hebraicè. Quod attinet ad nomen remissionis, dixi priùs non placere sumi pro sola cessatione ab exactione debitorum, eo modo quo Caietanus docebat remissum animum hominémve dici eum qui non intendit negotio. Satis dura formula loquendi de debitis, vt remissio eo modo accipiatur. Dixit Cicero [f], quod

b Leu. 25. 3. 4.
c in orat. 15. num. 55.
d q. 21.
e ℣. 28.
f 13. ad Attic. ep. 23.

A & vim dictionis denotat, nec ad rem præsentem non facit; *ne existimes eos qui non debita consectari soleant, quod debeatur remissuros.* Græcum quoque vocabulum ἄφεσις valet dimissionem debiti vel offensæ: & ab eodem denominatur etiam annus Iubilæi ἐνιαυτὸς ἀφέσεως: in quo cùm absolutè debita omnia remitterentur, sequitur & ea de quibus nunc agitur fuisse quoque simpliciter condonanda, nec differendam solùm solutionem. Idem valet שְׁמִטָּה *scemittah* à verbo שָׁמַט *sciamat* dimittere seu remittere liberè ac sine vllo impedimento. Apud Ieremiam [a] (*relinqueris sola ab hæreditate tua*) Hebraicè שָׁמַטְתָּה *sciamattah* exponitur de Iuda ducto captiuo, qui
B priuandus esset sua hæreditate, & à terra sua pellendus, vel ratione captiuitatis Babylonicæ, vel Romanæ [b], quæ posterior adhuc durat, licèt de priore probabilius sit, quia ob idololatriam inflicta est, non autem posterior. Allusionem verò volunt aliqui esse ad sabbatismum terræ in anno septimo [c], vt quia noluisset ille populus dimittere terram vt sabbatizaret, sabbatizaret ipse ab hæreditate, nec eam possidendo, nec fructum vllum ex ipsa percipiendo: quod & comminatus fuerat Deus in Leuitici cap. 26. [d] pro quo in commentario Ieremiæ nostrorum Maldonati & Cornelij per facilem errorem notatur c. 29. cùm sint illius libri capita solùm 27.

Qua hoc ordine celebrabitur.]
C Secundùm editiones Hebræam & Chaldæam (*& hoc verbum remissionis.*) Sed nomen Hebræum דָּבָר *dauar* latiùs patet, significans quamuis rem, negotium, causam, ordinem, regulam, &c. Græcè (καὶ οὕτως τὸ πρόσταγμα τῆς ἀφέσεως, *& sic constitutio remissionis*) pro qua in versione è Græco facta in Bibliis Complutensibus & Regiis ponitur ordo. Ordo, & ordinatio, atque ordinare vulgaribus linguis vsurpatur pro eo quod est constituere seu præcipere, próque constitutione ac præcepto: in Latina lingua non adeò frequenter nec ita eleganter. Mitto deriuationem nominis, ordo, ex Iulio [e] Cæsare Scaligero, ab ὅρον δῶ, quia dicebant militibus Tribuni; *hactenus tibi licet; hic consistes: eò progredere; huc reuertere*: Sed Æolicè non aspi-
D rarunt ὄρ☉. *Ordinatione Domini perseuerat dies* [f], לְמִשְׁפָּט *lemispat*, διατάξει, iudicio, dispositione ac constitutione, & præcepto.

Cui debetur aliquid ab amico vel proximo ac fratre suo, repetere non poterit.] Ex Hebræo (*remittere omnem dominum crediti siue mutui manum sua*, id est, vt remittat omnis vir, qui mutuat manu sua; *qui mutuauerit proximo suo non arctabit socium suum, & fratrem suum*, seu *non exiget à proximo suo & fratre suo.*) Vel (*remittere omnem mutuantem*, hoc est, vt remittat omnis mutuans, *manum suam, ab exigendo mutuum: & qui mutuabit socio suo, non exiget à socio suo & fratre suo.*) Vel (*libera erit cuiusque manus qui habet exactorem*, hoc est, non tenebitur exactori manu sua reddere: *& vt*
E *qui mutuum dederit proximo suo, non possit angariare proximum suum, atque fratrem suum.*) Vel (*omnis creditor remittere debet manum suam*, id nempe, qui mutuo dedit proximo suo, *neque vrgeat proximum suum, aut fratrem suum.*) Similia sunt Chaldæa. Oleaster notat dominum mutui vocari mutuantem, qui est dominus rei mutuatæ: remittere manum esse, non ampliùs exigere ab eo cui ille tradidit mutuo; nec, vt solet mutuans, vrgere eum, manum extendendo ad recipiendum. Græcè ἀφήσεις πᾶν χρέος ἴδιον, ὃ ὀφείλει σοι ὁ πλησίον,

a c. 17. 4.
b Hiero & Raban.
c Leu. 25. 11.
d v. 33. 34.
Vocabuli Ordinis etymon.
e de causis ling. Lat. c. 31
f Ps. 118. 91.

ὃ τὸν ἀδελφόν σου οὐκ ἀπαιτήσεις, remittes omne debitum proprium quod debet tibi proximus: & a fratre tuo non repetes. Apud Tertullianum [a] *(dimittes omne debitum quod tibi proximus debet, & fratrem tuum non reposces.)* Plura nomina posuit editio nostra, amicum, proximum, fratrem; cum aliæ duo dumtaxat habeant: Hebræa & Chaldæa bis idem, significans proximum, & aliud quod fratrem significat: Græca τὸν πλησίον, & ἀδελφόν, *proximum & fratrem.* Dixi cum Caietano proselytum comprehendi cum originario Hebræo, siue illud prius nomen designet, *illum*, posterius, vt ipse vult, siue vtroque vterque intelligatur, quod credo. At verum non est in isto præcepto solam negationem contineri, vt idem asserit: neque is sola esset, de sola cessatione ac dilatione exactionis accipiendum esse, vt contendit; nósque antea ostendimus. Quamuis autem ad solum creditorem dirigatur lex, tamen arbitror cum Abulense non licuisse debitori renunciare beneficio legis, vt si infra annum remissionis non soluisset, teneretur postea soluere; quoniam lex erat, inquit, introducta in fauorem pauperum principaliter; ideo priuilegio suo non poterant renunciare: & alioqui fieret fraus legi; quia mutuans opponeret illam conditionem renunciandi, sicque indigens mutuo, eam acceptare cogeretur. De mutuo præcise non sunt מַשֶּׁה *masseh*. & נָשָׁה *nasseh* רְשׁוּ *reschu*, & יִרְשׁוּ *ersco*; χρέος, & ὀφείλει. Hebræum verbum נָשָׁה *nasciah* valet fœnerari, mutuum capere, mutuare, debitorem esse, exigere & nomen inde formatum, vsuram, debitum, &c. Idem est de Chaldæo verbo רְשָׁא *rascea*, significat nimirum fœnerari, mutuare, &c. De Græcis satis constat. Ex Hebræo nomine מַשֶּׁה *masseh* non minùs petere licet nomen Missæ quam ex Chaldæo מִסַּת *missah*, quod extat inse... versu 8. vt facit post Antonium [b] Democharem Ioannes [c] Baptista Scotria noster, vbi quod legimus *(dabis mutuum quo eum indigere perspexeris)* Chaldaicè redditur *(mutuans mutuabis ei iuxta id quo indiget.)* Hoc sacrificio ait vterque nostri necessitatem indigentiámque nostram suffi[ci]entissime subleuari. Nec obest defectus aspirationis: ea enim etiam est in Iesu aliisque: vel quòd Græci non sint vsi illo nomine, qui retinuerunt *osanna*, *amen*, *alleluia*, &c. quia potuerunt Latini primi patres seipsis deriuare ex Hebræo: vel quod Syri qui celebrant lingua Chaldæa hoc sacrificium, non Missam sed *Kedoscia* vocent, id est, sanctum, quia potuit eadem res diuersis nominibus denominari, cuiusmodi sunt alia quæ recenset. Addit Democharea ex c. [d] sequenti, vbi oblatio spontanea vocatur vtraque lingua מִסַּת נִדְבַת *missah nidbath*. Nostri vocabuli מַשֶּׁה *masseh*, & permutando punctum vt fit, מִשֶּׁה *misseh* notio quadrat; quoniam in Missa continetur pretium quo remitti ac solui debita cuncta possunt peccatorum nostrorum. Sed alias etymologias alij tradunt aut à dimittendis catechumenis, cùm faciendum offertorium est: aut à dimittendo populo vniuerso, quando peracta sunt omnia: aut quòd tunc temporis Angelus à Deo mittatur vt assistat: aut quia per consecrationem oblatio mittatur seu transmittatur nobis à Deo patre, qui est Christus, à nobis preces, & simul oblatio per consumptionem tanquam legatio ad placandum Deum. Sed hoc alterius loci est.

a 4. contr. Marc. c. 17.

d 10.

Quia annus remissionis est Domini.] In textu Hebræo *(quia vocauit remissionem Domino)* Chaldaicè *(coram Domino.)* Quod Caietanus explicat quasi diceretur; ideo non vexabis debitorem, quia beneficio gaudet appellationis quietis dicatæ summo Deo, sunt assendi (sic enim nomen יְהוָה *Iehouah* ab הָיָה *hauah* esse significans interpretatur) qui die septimo quieuit ab vniuerso opere quod patrarat: in cuius rei memoriam venerandam siue creationis, dies septimus præterea, & mensis, ac annus septimus erat sanctificandus. Oleaster declarat, quòd proclamauerit debitor remissionem Domino, nempe esse faciendam: aut septimum annum remissionis esse ex præcepto Domini faciendæ; & quidem eorum attetino. Vertunt alij passiue *(quia vocatur remissio Domini, aut indicta est)* vt Vatablus, & apostata Munsterus, & Gallica Biblia Geneuensium: cùm tamen קָרָא *kara* sit actiuæ vocis. Fauet illi tamen translationi Græca editio (ἐπικέκληται γὰρ ἄφεσις κυρίῳ τῷ θεῷ σου, *inuocata enim est remissio Domino Deo tuo.*) Vel in codicibus Complutensibus, & Regiis ὅτι ἐπικέκληται ἄφεσις κυρίου τοῦ θεοῦ σου, *quoniam cognominata est remissio Domini Dei tui.* Vel apud Cyrillum [a] Alexandrinum, ὅτι ἐπικέκληται ἄφεσις κυρίῳ τῷ θεῷ σου, *quia indicta est remissio Domino Deo tuo.* Tertullianus [b] verò citat *(quoniam remissio Domini Dei tui inuocata est.)* Voluit Deus eam remissionem dici suam & sibimet fieri, ob amorem quo nos prosequitur, & propter quem sua imputat beneficia quæ conferuntur in alios; iuxta id [c]; *quod vni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis.*

Iehouah vnde.

a 7. de ador.

b 4. contr. Marc. c. 17.

c Matth. 25. 40.

A peregrino & aduena exiges.] Græcè τὸν ἀλλότριον ἀπαιτήσεις ὅσα ἐὰν ᾖ σοι παρ' αὐτῷ, *alienum*, seu *ab alieno*, *repetes quæcumque fuerint tibi apud eum* vel *ab eo*, id est, ad quæ ius habes, & ille debet tibi. Aliter in Hebræa Chaldæaque editione nectuntur ista *(ab alieno exiges, & si quid fuerit tibi cum fratre tuo, remittes* seu *declinabis manum tuam.)* Vel *(quis fuerit tibi frater tuus, remittet, declinabis manum tuam, requiescere faciet eum manus tua.)* Vel *(quod erit tuum, fratri tuo remittes manum tuam.)* Vnde colligit Caietanus, repetens legis priuilegium fuisse pro Israëlita & proselyto, legem extendi ad debitum non solùm ex causa mutui, sed ex quacumque alia; quia latissime dicitur *(quod erit tuum.)* Sed extensionem istam restringit si debitor esset Israëlita: vúltque vt antè dictum est, agi de sola quiete siue cessatione ab exactione. At quid sentiendum sit iam priùs dixi. Vnicum porrò nomen est in aliis editionibus, aut substantiua duo solum vnum circumscribentia נָכְרִי *nochri*, ἀλλότριος, בַּר עַמְמִין *bar hhamemin*: quorum primum & secundum significant alienum: duo vltima filium populorum: quæ omnia priùs docui de proselytis, id est, ad legem Hebræorum conuersis dici non posse, sed de cultoribus impiæ religionis, & à vera omnino alienis. Vnde quoque argumentabamur à lege remissionis debitorum in anno septimo proselytos exclusos non esse. Quod autem dicitur *(exiges)* rectè Vatablus exposuit *(poteris exigere:)* nec enim tenebatur quis ad id, sed ipsi permittebatur: cùm tamen, vt antea dixi, ille à quo non poterat exigi, cuius adhuc statim mentio fiet, non posset iuri suo cedere, aut pacisci cum mutuante de reddendo etiam in anno septimo remissionis, ne legi fraus fieret.

Ciuem & propinquum repetendi non habebis potestatem.] Habent editiones aliæ nomen fratris tantùm: &, vt paulò antè dixi, nectunt alio modo sententiam. Quare non est laborandum in distinctione inter ciuem & propinquum, quam Abulensis affert. Nec video cur conuersus ad Hebraismum non posset ciuis appellari.

Vers.4.] Et omnino indigens & mendicus non erit inter vos: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in terra quam traditurus est tibi in possessionem.

Paraphr.

CVm præcepto non exigendi, seu non repetendi debita in anno septimo; quod per se ac præsertim datum est in gratiam pauperum, connexionem vel affinitatem habet istud; vt non sineretur quisquam, quantum fieri posset, redigi ad extremam paupertatem siue mendicitatem, exigendo, ac repetendo debita. Cuius præcepti obseruationi promittitur vbertas terræ, copiáque bonorum illius. Satis communis hæc expositio est: vtque insinuetur, de pauperibus accipiendum quod antea dictum est, ne debita exigerentur; non autem de diuitibus, quíque nulla necessitate premerentur, nec ex eo quòd soluerent debita, redigendi essent in paupertatem, & mendicitatem. Alius sensus abstrahendo à priore præcepto, vt, quoad liceret, prospiceretur egestati, mendicitatique, nec sineretur quisquam ad eam deuenire; & quamuis non deessent pauperes, vt aliquanto [a] pòst dicitur, & in Euangelio [b], curaretur illis subueniri, ne vsque ad mendicitatem paupertas perueniret. Tertius etiam absolutus, continens promissionem obseruantibus legem; vt nullus in Dei populo mendicare cogeretur: illud autem aliud de non defuturis pauperibus, intelligatur, si contingeret legem violari. Vnde sequeretur, vt R. Abenezra notauit, non futurum necessarium præceptum debita remittendi, quia vbi paupertas non est, debita non contrahuntur. Hugo accipiens indigentem ac mendicum pro eo qui vltima necessitate arctatur, præcipi vult vt nullum patiatur secum adeò arctari, vt penuria cibi, vel vestitus, vel huiusmodi moriatur: non prohiberi autem habere pauperes secum. In primis illis Ecclesiæ discipulis notat Procopius quòd nō erat inter eos egens [c]. Quod prior annotauerat Cyrillus Alexandrinus [d]. Basilius quoque ad idem affertur [e], citans Christi monitum [f], *omni petenti te, tribue* [g], *qui petit à te da ei; & volenti mutuari à te, ne auertaris.* Paulus [h] Brugensis ostendens consilium de desertione rerum temporalium esse vtile ad Deo adhærendum, ait, non obstare præsentem locum de promissione acceptum: quia pertinebat ad statum veteris populi communem, qui per promissiones temporales erat reducendus ad opera virtutum: licèt ad innuendum quòd desertio terrenorum esset vtilis ad Deo adhærendum, satis ostensum sit per paupertatem Leuitarum: qui nempe partem in possessionibus cum reliquo populo non habebant. Quod ipsum aliàs ipsimet notauimus. Abutentes hæreticos loco isto contra religiosam voluntariam mendicitatem refellit Sixtus [i] Senensis citans Thomam [k] Aquinatem, ac Thomam [l] Vvaldensem, quorum hic explicat vt promissorium, non vt prohibitorium, quemad-

a v. 11.
b Matth. 26. 11. Ioan. 12. 8. Marci 14. 7.
c Actuum 3. 34.
d in cate. Græ. in c. 4.
e ibidem.
f Luc. 6. 30.
g Matth. 5. 42.
h serm. sect. p. 2. dub. 4. c. 4.
i 6. Biblioth. annot. 317.
k 2. 2. q. 187. a. 5.
l ... 4.

A modum & mox hoc eodem capite promissiones aliæ adiunguntur: ille non prohiberi piam ac iustam mendicationem, sed vetari diuitibus ne adeò sint diuitiarum suarum tenaces, vt ob eam causam pauperes ad extremam egestatem redigantur, & ad coactam mendicitatem adigantur. Simplicior satisfaciendi ratio est, nec præceptum hic esse, nec etiam certam promissionem: sed consecutionem dumtaxat, & connexionem ad priora; ne imminente anno septimo (Iubilæi vocat Iustinianus [a] noster lapsu aliquo memoriæ, qui hoc item pacto benè respondet) exigat quis à fratre mutuum, vel ob eam maximè causam, vt non sit egenus, atque mendicus. Nam inferiùs [b], vt antè monui, scribitur non de-
B futuros pauperes eadem voce Hebræa אֶבְיוֹן *ebion* seu *ebion*, & Græca ἐνδεής, quæ hic extat: & hoc loco causalia ὅτι, *quia*, id insinuat; nempe illud præcipi, vt hoc sequatur. Profectò Lazarus mendicus fuit [c], & quidam cæci [d], & claudus [e] inter Iudæos. Elias quoque mendicauit à vidua [f]. Egi eadem de re alibi [g], citatis aliis, quibus adde Salmeronem [h] nostrum, & Barradium [i], Felicianum [k] Capitonum; & institui quæstio posset de Christi & discipulorum eius mendicitate; ac quinam propriè censeantur inter ordines religiosos nomine Mendicantium. Abulensis [l] non rectè probat ex hoc nostro loco Christum numquam mendicasse, quasi contineat præceptum non mendicandi. Quod ad vltimam quæstio-
C nem pertinet, in iure canonico Glossa [m] ait Mendicantes esse, quibus victum tribuit incerta mendicitas; & qui reditus aut possessiones ex regula vel constitutionibus habere non possunt ex cap. 1. de religiosis domibus in 6. Ex regula soli Franciscani Obseruantes & Capucini sunt mendicantes: ex constitutionibus alij ordines tres (quoniam in iure [n] communi quatuor nominantur) nempe Prædicatorum, Augustinianorum, Carmelitarum: vltimi namque sub regula Basilij, alij duo sub regula Augustini viuunt; quæ regulæ permittunt possessionem immobilium. Ex priuilegio postea iisdem annumerati sunt ordines Minimorum, Iesuatorum, Seruitarum, Societatis Iesu, vt constat ex
D bullis Pij V. [o] Bonifacius VIII. [p] ordines in paupertate fundatos vocat, qui ex regula vel constitutionibus suis, extra septa Ecclesiarum monasteriorum suorum, vel officinarum eorum, & clausuram ipsorum nullas debent possessiones habere. Pius V. [q] ordinem nostrum Mendicantibus annumerat; quia ex eius inquit, instituto (idem est quod ex regula) & constitutionibus Apostolica auctoritate confirmatis, bona stabilia (quantum ad domos Professorum) possidere nequit, sed incertis eleemosynis, fideliúmque largitionibus & subuentionibus viuit. Quamuis autem Concilium [r] Tridentinum concesserit Mendicantibus, exceptis
E Capucinis, & Minoribus de Obseruantia, bona immobilia possidere: nostra Societas cessit cuicumque iuri prouenienti ex concessione illa ad habenda bona immobilia in communi in domibus Professorum vel eorum Ecclesiæ [s]. Lege nostrum Ioannem [t] Azor multa de toto hoc argumento disserentem. Cæterùm ex illa sententia, prout attingit secundùm expositionem vnam eos qui sunt diuites, ne sinant quemquam ad mendicitatem redigi; Thomas [u] Ingius exprobrat Christianis meliùs eam à Iudæis obseruari;

a tom. 1. in epist. Pauli prol. disp. 8. c. 4.
b v. 11.
c Luc. 16. 20.
d Marc. 10. 46. Luc. 18. 35. Ioan. 9. 8.
e Actuum 3. 2.
f 3. Reg. 17. 10. 11.
g in Act. 3. & 3. in ps. 36. in ps. 108. 10.
h to. 5. tr. 5.
i to. 1. l. 10. c. 15.
k explic. Catho. l. 9. in 43.
l in Matth. 17. q. 194.
m in c. ex eo verbo mendicantes. de excessib. Prælat. & in c. Quorundam de elect. verbo Mendicantes.
n c. Religionum. de rel. domib. in 6. in fine.
o bulla 44. Roman. & 49. Apostol. sedis. & 50. Romano & 131. Dum indefessæ.
p Bulla 1.
q Bulla 131.
r sess. 25. de regul. c. 3.
s Can. congreg. 1. 1. in Inst. mor. l. 12. c. 13.
u in Ps. 36.

cuius

cùm non ſint Chriſtiani ab eius obſeruatione abſoluti, quia continet præceptum morale; & ex noua lege arctiùs obligentur; vt
a Luc. 11. 41.
nempe quod ſupereſt dent eleemoſynam[a]. At de hac obligatione ſiue ex iuſtitia, ſiue ex caritate, non eſt diſputandi tempus. Alio morali ſenſu Rickelius docet obedientibus legi euangelicæ, ſpiritualem abundantiam communicari, nihilque ipſis deeſſe in vlla gratia ſpirituali[b]: fœnerari multis gentibus, illis gratiæ doctrinæque charisinata communicando, nec indigendo vt ab iis accipiant; atque ſicut acceperunt gratiam, in alterutrum adminiſtrando ſicut boni diſpenſatores multiformis gratiæ Dei[c].
b 1. Cor. 1. 7.
c 1 Pet. 4. 10.

Explanatio.
Et omnino indigens & mendicus non erit inter vos.] Pro (*& omnino*) abſque coniunctione habetur Hebraicè אֶפֶס כִּי *ephes chi*, quod redditur *veruntamen, profectò quòd, eo quòd, præterquam quòd, in tantum, præterquam.*) Idem valent Chaldæa (לְחוֹד אֲרֵי *lechod are.*) Efficiunt verò ſeorſum, vt remiſſio debitorum fiat præterquam ſi non ſit pauper, ſiue niſi cùm non erit pauper, niſi ſit diues: aut ea conditione ſeu ita vt eueniat, & quidem omnino, vt editio noſtra exprimit, in fratre, proximóve indigentia & mendicitas quantum ex parte creditoris, qui propterea ab exigendo abſtinere debet. Vel poſito priore præcepto ſubditur hîc; vt quidquid ſit de illo, quod tamen ſeruare oporteat, caueatur ne quis indigens mendicúſve ſit: quod nimirum inter alias cauſas, prouenire facilè poſſet ex violatione dicti illius præcepti. Græcè (ὅτι οὐκ ἔσται, &c.) *quoniam non erit*, &c. id eſt, præcipio remiſſionem debiti, quoniam nolo eſſe inter vos indigentem: aut quia promitto non futurum; ſi, vt in eo qui ſubditur verſu ſequitur, parueritis legi; ſed abundabitis bonorum omnium copia in terra. Pro indigente & mendico, vnum eſt nomen duntaxat אֶבְיוֹן *ebion*, ſeu *ebion*, & מִסְכֵּנָא *miſchena* (vnde Italicum *meſchino*) & ἐνδεής: quorum loco in verſu 11. editio noſtra ponit vnum ſolum nomen pauperum plurali numero; (*non deerunt pauperes in terra.*) Tertullianus[d] citat hunc locum præmittens e Luca[e], *omni petenti te, dato, ſiue tribue;* vtique indigenti; vel tanto magis indigenti, ſi etiam & abundanti. Ne quis ergo indigeat, in datorem paratam habes in Deuteronomio formam Creatoris. *Non erit in te indigens*, &c. Ait verò plus hîc quàm in Luca præcipi. Non enim petenti, ait, iubet dari: *ſed non ſit indigens in te*, cura vltrò ne ſit. Quo magis petenti præiudicat dandum. Quare non videtur neceſſarium diſcrimen Abulenſis, vt pauper illo alio verſo accipiatur pro eo, qui parum quidem habeat, poſſit tamen vitam aliquo modo tranſigere non mendicando oſtiatim & publicè. De dictis nominibus egimus alibi[f]; & ſynonyma plura nomina protulimus, quibus Hebræi paupertatem ſibi cauſam quodam modo ditarunt, vt & opulentum opéſque locupletarunt. Diximus item[g] de turpi mendicitate, déque reprehenſione mendicantium validorum: vel qui in vera egeſtate auidiùs concupiſcunt, furantur, peierant: quæ mala vt vitaret, deprecabatur Sapiens[h], ne ſibi Deus daret mendicitatem, id eſt, etiam in ſufficientibus opibus, immodicam cupiditatem plus habendi · vexantem quaſi virum armatum.[i] Maleſuadam famem, turpémque Virgilius cognominat[k]; ad furta & latrocinia incitantem teſte Ariſtotele[l]; ideóque ad honores potiùs venientem, qui ad talia trahi ſe non ſinunt, malúntque of-
d 4. contr. Marci c. 16.
e Luc. 6. 30.
f in Pſ. 68. 30 in Pſal. 108. 10.
g in Act. 3.
h Prou. 30. 8. 9.
i Pr. 6. 11. & 24. 34.
k Æne. 6.
l ſect. 29. probl. 4.

A
ficio quàm maleficio parere ſibi neceſſaria. Nota nominis Ebionis hæretici notatio, quam tradit Origenes[a], Ἐβίων ὁ πτωχὸς παρὰ Ἰουδαίοις καλεῖται: *Ebion mendicus apud Iudæos vocatur*; Epiphanius[b], Ἐβίων ἔχει ἀπὸ ἑβραϊκῆς εἰς ἑλλάδα φωνὴν τὴν ἑρμηνείαν πτωχός: πτωχὸς γὰρ ὡς ἀληθῶς, καὶ τῇ διανοίᾳ, καὶ τῇ ἐλπίδι, καὶ τῷ ἔργῳ, χριστὸν ἄνθρωπον ψιλὸν νομίσας, καὶ οὕτως ἐν πτωχείᾳ πίστεως τὴν ἐλπίδα ἀεὶ αὐτοῦ κεκτημένος: *Ebion Hebraica vox, Græca lingua mendicum ſonat. Eſt enim mendicus reuera mente, & ſpe, & opere; Chriſtum hominem vilem, id eſt, purum, exiſtimans, & ſic in mendicitate fidei ſpem de illo, ſed in illo, poſſidens.* Hieronymus[c], hunc ſimul atate dicens in boue & aſino, dignum ait eſſe pro humilitate ſenſus, paupertate nominis ſui. Idem ſcribunt Theodoretus[d], Euſebius[e], & alij.
a 2. contra Celſum.
b hæres. Ebionis.
B
c in Eſa. 1. & vlt.
d 2. de fabulis Græco.
e 3. hiſt. c. 21.

Vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in terra quam traditurus eſt tibi in poſſeſſionem.] Cauſalis particula editionum aliarum eſt (*quia*, כִּי *chi*, אֲרֵי *are*, ὅτι:) eædémque habent (*benedicendo benedicet*) & Hebræa, Chaldæáque participium (*dans*) quod admittit præſens tempus, in quo eſt δίδων, & futurum, nempe dans erit, aut eſt; denique (*poſſeſſione poſſidere.*) Quæ verborum geminatio vim continet aſſeuerandi, atque certiores reddendi. Apud Tertullianum[f] legitur (*vis benedicens benedicat te Dominus Deus tuus*) datorem
f 4. contr. Marc. c. 16.
C
ſcilicet, inquit ille, qui fecerit non eſſe indigentem; ſed vt antè retuli ex eodem, curauerit vltrò ne eſſet. Senſus eſt non fore mendicum propter benedictionem iſtam: vel imperari ne ſit mendicus per debitorum remiſſionem, & alienæ indigentiæ ſubleuationem, vt Deus iſta benedictione benedicat. Promiſſionem prior modus, imperium indicat poſterior. Auget Deus incrementa frugum talis iuſtitiæ[g], facítque vt in benedictionibus ſeminans de benedictionibus metat:[h] & pietas hæc ad omnia valens, promiſſionem habet vitæ præſentis & futuræ[i]. Placent quas Cornelius[k] noſter affert, cauſæ, cur ſoleat eleemoſyna nominari benedictio in Scriptura; vt imitemur ipſo etiam ſermone, ac exprimamus Dei beneficium; cuius dicere facere eſt, vt more Patriarcharum, & aliorum piorum, cum fauſta quadam apprecatione largiamur: vt iſta loquendi formula, quæ damus extenuemus, nec quid magnum facere videamur, cùm ſit facilius benedicere, quàm benefacere: vt hilaritatem, quam in dando diligit non modò Deus[l] (ſecundùm LXX. in Prouerbiis[m] ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ δότην ἀγαπᾷ ὁ θεός, *virum hilarem & datorem diligit Deus*, & iuxta codices Sixtinos εὐλογεῖ, *benedicit*;) verùm etiam homines, præ nobis feramus; & in omni dato hilarem faciamus vultum[n], & miſereamur in hilaritate[o], id eſt, ex corde, libenter, largiter, & quaſi cum dilatatione cordis, vt videamur donando, magis accipere quàm dare, & eum qui accipit, ſuſpicione liberare, qua tangi ſolet qui accipit; exiſtimando turpe ſibi eſſe accipere, ac veluti mendicare erubeſcit[p]: ſicque non corpus tantùm, ſed & animum egenis reficiamus. Addo innoi auctorem bonorum & donorum Deum, ad cuius honorem, & propter cuius amorem, cum laude atque gratiarum actione benè aliis facimus. Quæ in Pſalmo[q] dicitur Deus accipere dona in hominibus, Paulus[r] ait Deum dare hominibus; quia quæ afferunt homines Deo, hominibúſve propter illum, eadem conferuntur à Deo ipſimet qui afferunt. Oppoſito ſenſu quam Hebræi vo-
g 2. Cor. 9. 10.
h 2. Cor. 9. 6.
Eleemoſyna cur benedictio nominetur in Scriptura.
i 1. Tim. 4. 8.
k in 2. Cor. 9. 6.
D
l 2. Cor. 9. 7.
m c. 22. 8.
n Eccl. 35. 11.
o Rom. 12. 8.
E
p Luc 16. 3.
q Pſ. 67. 19.
r Eph. 4. 8.

cant maledictionem, dicitur ab aliis parcitas. Accedit quòd liberalis velut quidam sacerdos benedictionem videtur impertire; humanitatis & clementiæ stolam indutus visceráque misericordiæ [a]; oleo Spiritus sancti delibutus: coronatus misericordia & miserationibus [b]; pro lamina nomen Dei gestans, ipsiusmétque similitudinem Dei: imponens eleemosynam quodammodo altari, qui pauper censeri potest ex Christo, qui lapis seu petra dicitur [c], tanquam illius membrum, constans: dúmque Pater videt dantem in abscondito [d], in Sancta Sanctorum quodammodo ingrediens: vbi fumus & fragrantia gloriæ gratiarúmque actionis cœlos ipsos penetrans. Hunc in modum acutè piéque philosophatur Chrysostomos [e], pauperum eximius amator. Porro cùm benedictio promittitur egenum sublevanti, spiritualiter accipi potest etiam de gratia & gloria: sed tamen ita vt non sola sufficiat eleemosyna, quamuis alia peccata committantur, quod resoluit Augustinus [f], & Gregorius [g], & Concilium Cabilunense II. [h] & alij.

a Coloss. 3. 12.
b Psal. 102. 4.
c 1. Cor. 10. 4.
d Mat. 6. 18.
e hom. 20. in 2. ad Cor.
f 21. de ciu. c. 22. & 27. & enchir. c. 75. & 76.
g 12 mor. c. 23. lib. 19. c. 20. Past. p. 3. c. 21.
h can. 36.

Vers. 5.] Si tamen audieris vocem Domini Dei tui, & custodieris vniuersa quæ iussit, & quæ ego hodie præcipio tibi, benedicet tibi, vt pollicitus est.

Vers. 6.] Fœnerabis gentibus multis, ipse à nullo accipies mutuum. Dominaberis nationibus plurimis, & tui nemo dominabitur.

Lavater.

CONDITIO sæpe apponi solita promissionibus Dei est obseruatio legis & præceptorum ipsius. Cui conditioni ad prædicta pertinenti subiungitur nunc alia promissio, vt propter magnam copiam rerum temporalium, quibus rudis ille populus maximè delectabatur, eósque plurimi faciebat, haberet vnde mutuo posset aliis dare, nec egeret mutuo alieno: dominium sibi compararet posset aliorum, nec aliorum subiceretur dominio, quod acquiri absque facultatibus amplioribus nequit. Sicut porrò per quæ quis peccat, per hæc & torquetur, inquit Abulensis, siue punitur [i], ita in quibus aliquis benè agit, in his remunerationis partem accipit: & idcirco qui dat, dabitur ei cum mensura etiam bona, conferta, coagitata, supereffluente [k]; denique cum magno fœnore; quoniam *qui miseretur pauperis, fœneratur Domino, & vicissitudinem suam reddet ei* [l], qui videlicet mutuum dans nihil inde sperantes [m] ab homine, sed Domino: & quidquid illud sit quod donat, tanquam nihil æstimat; Dominus autem rem donatam alteri, sed sibi sterilem, quia non eget [n] (immo suam) vt contingit in te quæ fœnori tradiret, & sterilis censetur, assumit in se, ad hoc vt præstet retributionem bonorũ suorum, quemadmodum acutè, Irenæus [o] obseruauit, indicauitque Basilius [p] à Damasceno [q] citatus. Quò adhuc spectat illud, quòd *qui dat pauperi, non indigebit: qui despicit deprecantem, sustinebit penuriam*. Vbi Hebraicè Chaldaicéque pro penuria est multitudo maledictionum, רַב־מְאֵרוֹת *rab meeroth*, aut multæ maledictiones, כְּגִבְלִין לְמֵאָרָה *sgghilhin lemataach*. Plura Salazar noster ex dictis Patribus, ac præterea ex Chrysostomo [t], Cypriano [u], Augustino [x], Ambrosio [a], Paulino [b], Gregorio [c] Papa, Nazianzeno [d]. Penultimi [e] sententia est quidquid tribuitur pauperibus, si subtili consideratione pensetur, non est donum, sed mutuum. quia quod datur, multiplicato, sine dubio, fructo recipitur. Vltimus carmine cecinit hoc pacto:

Δοὺς τι ῥύπου ἀχρεῖον καὶ τι φθόνου
χερσὶν χρύσεον μᾶλλον, ὃ τῷ σαρκὶ χέρνητι
καὶ βασιλείαν πλεονεκτήσεων χαρίζεται.
χερσὶν πτωχοῖς, τρέφεις τι, τῷ θεῷ χείρων.
Liuori, & æra deme quid rubiginis:
Ac debitorem præfer omnibus Deum (*Christum*)
Frustò rependit sceptra qui cælestia.
Alis, tegísque, pauperes pascens, Deum (*Christum.*)

i Sap. 11. 17.
k Luc. 6. 38.
l Pro. 19. 17.
m Luc. 6. 35.
n Psal. 15. 2.
o li. 4. c. 34.
p hom. in id destruã horrea mea. & in Psal. 14.
q in parall.
r Pro. 28. 27.
s in Pro. 19. 17. & in c. 28. 27.
t in P. 38. & hom. 7. in ep. ad Rom.
u de opere & eleemos.
x in Psal. 30.
a de Tob. c. 16. & 2. de offic.
b epist. 32.
c 3. p. Past. c. 21. lib. 4. epist. 11. 14.
d in tetrastich. sent. 30. & 16.
e li. 8. epist. 20.

Abutuntur Hebræi, & ex Catholicis nonnulli hoc loco, vt vsuras asserant permissas Hebræis esse quas ab externis exigerent. Hugo, Lyranus, Abulensis, Rickelius, Caietanus, Oleaster, Cornelius, Mariana, Leonardus Marius, Ioannes Benedictus negant id hinc sequi, quamuis concedatur: sed fœnerari significare idem quod mutuo dare, etiam absque vsuris; quoniam attexitur hic promissio Dei, quæ bono tantum operi conuenit. Prædictus, vt dixi, fœlicitas quantum ad abundantiam omnium rerum obedientibus diuinæ legi, quia nimirum tantum aberit, vt egeant alterius auxilio siue domestico, siue externo, vt externis possint mutuo dare, illosque adiuuare. Ex quo præterea colligi ait Caietanus, non debere videri grauem priorem legem creditoribus; quia si nullus eorum erit valdè pauper ex eo quòd securent eam, consequens est quod nullus beneficio remissionis anni septimi vtetur, sed absque exactione reddet quod debet tempore suo. Aquinas [f] admittens concessum Iudæis accipere ad vsuram ab extraneis non quasi licitum, sed ad maius malum vitandum, ne scilicet à Iudæis Deum colentibus vsuras acciperent propter auaritiam, cui dediti erant, vt habetur Isaiæ [g] 56. docet cùm hoc loco in præmium promittitur *fœnerabis gentibus multis*, &c. fœnus largè accipi pro mutuo; sicut & Ecclesiastici 29. [h] *multi non causa nequitiæ non fœnerati sunt*, id est, non mutuauerunt: promitti autem in præmium abundantiam diuitiarum, ex qua contingat quòd aliis mutuare possint. Lege quæ dixi Psalmo 14 [i] *qui pecuniam suam non dedit ad vsuram.* Hieronymus tractans Ezechielis verba in cap. 18. [k] *ad vsuram non commodauerit*, siue pecuniam vt ibidem ponunt à LXX. & in dicto Psalmo 14. [l] & proferens præsentem ac similem ex cap. 15. [m] ait in principio legis à fratribus tantùm fœnus tolli: in Ezechiele ab omnibus vsuram prohiberi: in Euangelio virtutis augmentum esse, præcipiente Domino [n]; *fœneramini his à quibus non speratis recipere.* Concilium Parisiense sub Gregorio IV. & Ludouico & Lothario Imperatoribus anno Christi 829. citat Hieronymum asserentem quòd iuxta literam lex indigenis tantùm & ciuibus prohibuerit fœnus imponi, & alienigenis iusserit fœnerari. Verùm de hoc diximus in Psalmi 14. nominato commentario & adhuc recurret occasio cap. 24. [p] Origenes [q] respondens Celso, nimis angustè hoc & similia contendit mysticè duntaxat accipi debere, cùm verum sit non in tantum exuberasse Iudæis diuitias, etiam quando legem seruabant, vt non modò fœnerari possent inter se, sed etiam cum gentibus multis, nec dominium in omnes gentes habuisse:

f 2. 2. q. 78. a. 1. ad 2.
g ver. 11.
h vers.
i vers. 5.
k vers. 8.
l vers. 5.
m vers.
n Luc. 6. 35.
o c. 1. c.
p vers. 19.
q 7. contr. Cels.

habuisse; constet verò quoque plurimos viros iustissimos vixisse in summa inopia, & nominatim prophetas, quos Paulus [a] scribit circuisse in melotis, in pellibus caprinis, egentes, angustiatos, afflictos, &c. errasse in solitudinibus, in montibus, & in speluncis, & in cauernis terræ. Tradit Ambrosius [b] mysticum sensum, expendens quo pacto dictum sit Esao ab Isaac [c], *seruies fratri tuo*; & in Prouerbiis [d] ex translatione LXX. quòd *famulus prudens reget dominos stultos*, & [e] *propriis dominis seruus fœnerabitur*. Fœnerabit Iudæus, inquit, proselyto (non arbitror hunc velle esse conuersum ad Iudaismum, sed Gentilem, aut quem velit Iudæus conuertere) diuinæ legis oracula. Sed quia ipse legis mysteria videre non potuit, & quæ habebat nesciuit oracula: qui literam fœnerabat gentibus (iuuat hoc opinionem meam) nunc ab his spiritalibus doctrinæ gratia mutuatur; meritóque subiectus est seruituti; quoniam qui mutuatur seruus est quasi addictus fœnori creditoris: qui autem piæ doctrinæ fœnus impartit, is est princeps, regens, habénsque sapientiæ principatum; quem habuit Iudæus; sed quoniam quod docebat, seruare non potuit, debet discere quod docere nesciuit. Rursus mysterium hoc Ecclesiæ euidenter exprimi [f] asserens, disserit isto modo. Primùm dixit ad discipulum legis, *si audieris legem, & custodieris, fœnerabis gentibus*. Quod factum est à patribus nostris. Fœnerauit Moyses gentibus, qui proselytos acquisiuit: fœnerauit Iesus Naue: fœnerauit Gedeon, fœnerauit Samuel, Dauid, Salomon, Elias, Elisæus: & si quis volebat verbum cognoscere, pergebat ad eos. Regina Austri veniebat audire sapientiam Salomonis [g]. Vbi cœpit populus Iudæorum non custodire legem, cœperunt aduenæ, hoc est, ex populo nationum, qui in Dominum Iesum crediderunt, interpretationem Scripturarum fœnerare illi vetusto populo. Fœnerauit Timotheus, patre Græco natus, verbum Iudæis, cùm sacerdotium recepisset. Fœneramus hodiéque sacerdotes in Ecclesia verbum Iudæis, qui de Synagoga ad Ecclesiam transierunt. Fœneramus & nouam & vetustam pecuniam. Etenim quam habuerunt, iam non habent [h]. Oculos habent, & non vident; aures habent, & non audiunt. Pecuniam habent, & non habent; quia vsum eius ignorant, pretium eius nesciunt, figuram eius, & formam non cognouerunt. Nam si cognouissent, numquam auctorem pecuniæ negassent, dicentes [i]: *nolumus hunc regnare super nos*. Qui quidem rediens, accepto regno, iussit vocari seruos suos, quibus dedit pecuniam, & eis qui fœnerassent pecuniam (fœnerare hîc sumit reddere cum vsura seu sic datam recipere) prædicauit: ei autem, qui pecuniam tenuit otiosam domini sui, respondit [k]: *sciebas quòd ego homo austerus sum; tollo quod non posui, meto quod non seminaui: & quare non dedisti pecuniam meam ad mensam, & ego veniens, vtique cum vsuris exegissem illam?* &c. Omnia sunt Ambrosij [l], qui adhuc enarrans ex Psalmo [m] 111. (*tota die miseretur & fœnerat*) quod legimus (*commodat*) distinguénsque pecuniam fœnoris, quæ habet æs, ab illa quæ gratiam, cuius Dominus vsuras exigit, & fidem confert; fœnerato ergo, ait, fidem gentibus, vt tibi abundet gratia: tu autem noli mutuari quasi indigus: sed quasi diues & locuples fœnerato. Fœnerauit Petrus, fœnerauit Paulus, fœnerauit Ioannes; & non indiguit: hoc est, fœnerarunt pecuniam Christi; non fœnerarunt pecunias ad

a Hebr. 11. 37. 38.
b 1. de Iacob c. 3.
c Gen. 27. 37.
d c. 17. 2.
e c. 22. 7.
f de Tobia c. 19.
g 3. Reg. 10. 1. Matt. 12. 42. Luc. 11. 31.
h Ps. 113. 5. secundum Hebr.
i Luc. 19. 14.
k ibidem.
l in Ps. 36.
m vers. 5.

A vsuram. Fœnera ergo & tu, & noli desistere fœnerare; habebísque præmium benedictionis. Similia denique alio loco [a] habet; quem non recito. Glossa verò perstringit, dicens quòd Ecclesia abundat spiritalibus diuitiis, docens, nec habens necesse doceri.

Si tamen audieris vocem Domini Dei tui.] Audire vocem est exaudire & obedire, præsertim cum replicatione aliarum editionum (*audiendo*, aut *auditu audire*.) Græca pronomen plurale habet ὑμῶν, & verbum (*audieritis*, ἀκούσητε) & (*si autem*, ἐὰν δὲ:) aliæ (*tantum*, vel, *dumtaxat*, vel, *verumtamen si*.) Eximiæ obedientiæ est in auditu auris obedire [b]. Verbum habet editio Chaldæa

B מֵימְרָא *memera*.

Et custodieris vniuersa, quæ iussit.] Secundùm reliquas editiones (*vt custodias* aut *custodiatis*, & *facias* vel *faciatis*; siue *ad custodiendum*, *ad faciendum omne præceptum hoc*, aut *omnia præcepta hæc*.) Non tantùm vltima, sed alia prioribus capitibus contenta, aut aliis etiã libris, quorum hîc est quædam recapitulatio, custodiri ac fieri vult. Oleaster vertens (*vt custodias facere*, siue, *vt obseruet ad faciendum*) ait velle Dominum, vt homo antequam veniat tempus implendi præcepta eius, obseruet tempus, vt quàm primùm venerit, faciat. Sæpe nihilominus vsurpantur ista ad solam maiorem expressionem obseruationis & obedientiæ requisitæ, abstrahendo ab illa circum-

C spectione temporis.

Et quæ ego præcipio tibi hodie.] Potuisset omitti coniunctio (&) quia carent editiones aliæ. Indicat verò illa id quod dixi, de obedientia præcedentium quidem quoque, sed nominatim illorum quæ tali die dabantur à Moyse: qui, vt non semel monui, peculiariter in hoc libro exprimere solet à se dati præcepta.

Benedicet tibi vt pollicitus est.] Hæc aliter dispunguntur in Bibliis Complutensibus & Regiis, incoando ab his versum nouum: & iuxta reliquas editiones vertendum esset (*quoniam Dominus Deus tuus benedixit tibi, sicut locutus est tibi.*) Benedixerat iam Deus per priora tot beneficia: & quia certos volebat esse de futura benedictione

D alia per possessionem terræ illiúsque vbertatem, præteritum tempus loco futuri, vt sæpe aliàs, ponitur: & simplex verbum loquendi in Deo vim habet pollicendi; quamuis interdum exprimatur pollicitatio eiusdem etiam cum iuramento. Sed & crebrò repetitur; vt hîc quidem modico interuallo bis ad maiorem quam dixi certitudinem, confirmationémque.

Fœnerabis gentibus multis, & ipse à nullo accipies mutuum.] Sumuntur hæc, & sequentia, non vt imperia, sed vt promissiones; quamuis futurum pro imperatiuo vsurpetur aliquando. Fœnerare, vt antea notaui, monétque nominatim Hugo, & alij, æquiuocum cùm sit, non significat hîc dare ad vsuram, sed mutuare, mu-

E tuúmve vel dare, vel accipere. Lyranus, cúmque ipso Rickelius, explicant per verbum licèt minùs Latinum, vadiandi, hoc est, vadia accipiendi, quia non tenebantur gentibus accommodare sine vadio. In editionibus aliis idem verbum est pro vtroque membro וְהַעֲבַטְתָּ *habbatetha*, & תַעֲבֹט *thabbaut*, תַלְוֶה *thalueh*, & תִלְוֶה *thelueh*, δανειεῖς & δανειῇ. Verbum עָבַט *hhabat*, dicunt Hebræi significare pignus capere, retinere, mutuare præsertim sub pignore, Chaldæo quoque verbo, & Græco significatur vtrumque, & simpliciter mutuare, & cum vsuris iungitur

a in Ps. 104. edit. Rom.
Explanatio.
b Ps. 17. 45.
Fœnerandi verbum.

iungitur verò interdum Græco, vt restringatur ad posteriorem significationem, ἐπὶ τόκῳ: & ferè semper absolutè positum malè sonat sicut & Latinum. Vnde illud,

a Plaut. in Asina actu 1. sce. 3.

[a] *Nam si mutuò* (aliter mutuas) *non potero, certum est sumam fœnore.*

Mutuum quid.

Et Nonius honestius mutuum scribit esse, quòd sub amico affectu meum fiat tuum vsu temporis necessarij. Sed Augustinus in locutionibus legens (*fœnerabis gentes multas*) fœneratione, inquit, Scriptura dicit mutuò datam pecuniam, etiamsi vsuræ non accipiantur. Vnde est & illud

b Psal. 111. 5.

in Psalmo [b], *Beatus qui miseretur & commodat.* Hoc enim maluerunt interpretari nostri qui sententiam potiùs, quàm verba sequenda putauerũt. Nam in Græco habet δανείζει, quod est fœneratur. Nomen fœnus aliàs [c] docui videri dictum quasi funus, & ab Ambrosio [d] atque Leone [e] Papa I. vocari fœnus pecuniæ funus animæ, vel ob mortale peccatum, quod est mors animæ, alioqui secundùm se ac physicè immortalis; vel accipiendo animam pro vita, quæ vsuris exhauritur simul cum pecunia, quam nominant alterum sanguinem. Retuli præterea etymon Varronis [f], à fœtu: quia fit quædam fœtura pecuniæ parturientis, quod etiam τόκος importat, à τίκτω; & obseruatum est à Basilio [g], fratre Nysseno [h], Ambrosio [i]. Vltimus item ansam præbet, ludendi in fœnore & funere; monens [k] cùm de aliis peccatis semel, aut multùm iterata admonitione, præscriptum sit, de fœnore sæpiùs in Scriptura intimari. Nam ex Exodo [l] recitat; *si pecuniam fœneraueris pupillo, orphano, pauperi, apud te non suffocabis eum* (quasi legerit καταπνίξεις, pro κατεπείγων, vt nunc legitur) *non impones illi vsuram.* Strangulat enim, inquit, & quod peius est, animam laqueat creditoris. Quo sermone & prædonis violentiam, & deformis nodum mortis expressit. Sic ille. Cicero [m] fœnerari idem asserit esse, quod hominem occidere. Accessiunt alij à fundo, quod nomen eum *o* scribebatur apud antiquos; quia prouentus propriè esset ex naturali terræ fructu; sed postea translatum fuerit ad vsuram, quasi pecunia, sicut terra, fructum producat per se. Ridet Cloatium Verrium Gellius [n], qui in quarto ex libris quos inscripsit, Verborum à Græcis tractorum, fœneratorem dici voluerit, quasi φαινέρατον, ἀπὸ τοῦ φαίνεσθαι ἐπὶ τὸ χρηστότερον: quoniam id genus hominum speciem ostentent ostendántve humanitatis, & commodi esse videatur inopibus, nummos desiderantibus. *Sine autem hoc ipse Cloatius*, inquit, *sine nescio quis alius nebulo* (Hysicratem citabat Cloatius) *effutiuit, nil potest dici insulsius.* Ex Varrone mox profert notionem quam dixi; qui testetur idcirco M. Catonem, & cæteros ætatis eius, fœneratorem sine litera *a* pronuntiasse, sicuti fœtum, & fœcunditatem. In bonam partem dicitur fœnerari proximo qui facit misericordiam [o]; Domino qui miseretur pauperis [p]; peccatores peccatoribus [q]; & qui fœnerator apud Lucam [r] dicitur, Syriacè vocatur dominus debiti.

c in Ps. 14. 5

d de Tobia c. 10.

e ser. 6. de ieiu. decimi mensis.

Fœnoris etymon.

f 5. de ling. Lat.

g in Ps. 14.

h hom. 4. in Eccl.

i de Tobia c. 13.

k cap. 14.

l c. 22. 25.

m 2. de offi.

n li. 16. c. 12.

o Eccl. 29. 1.

p Prou. 19. 17.

q Luc. 6. 34.

r c. 7. 41.

Dominaberis nationibus plurimis, & tui nemo dominabitur.] Plurimas dixit Interpres pro multis רַבִּים *rabbim*, שַׂגִּיאִים *sagghim*, πολλῶν. Carent superlatiuis Hebræa & Chaldæa linguæ; sed non Græca, vt nec Latina; quod crebrò monui. Interserit editio Græca pronomen ad emphasim in priore parte, necnon & coniunctionem præponit καὶ ἄρξεις σύ, *& dominaberis tu.* Legit Ambr. [s] (*princeps eris gentium multarum, tibi autem princeps ex ipsis non erit*) Augustinus [a] (*& principaberis gentium multarum; tibi non dominabuntur*) tanquam diceret, inquit, tibi non dominabuntur hoc est, gentes. Dominatur Christus & Ecclesia in medio inimicorum [b]; nec portæ inferi præualere possunt [c]. Priùs autem annotaui præceptum hîc non indicari, sed promissum. Præcipitur in Psalmo 109 [d]. *Dominare in medio inimicorum tuorum*; quamuis legant aliqui *dominaberis*, habente tamen ibi vim dicti modi futuro tempore, vt eiusdem loci commentario docui. *Assur rex eius*, ait Oseas [e]; *quoniam noluerunt conuerti*: hæcque causa, cur regnum à gente in gentem transferatur [f]: & quare hoc tempore ferè post 1600. annos, infœlices Iudæi seruorum more ac mendicabulorum victitent, quia inopem & mendicum Christum, qui cùm esset diues, homo egenus fieri dignatus est, persecuti sunt [g].

s 2. de Iacob c. 3.

a in locutionibus.

b Ps. 109. 2.

c Matt. 16. 18.

d vers. 2.

e c. 11. 5.

f Eccl. 10. 8.

g Psal. 108. 17. 2. Cor. 8. 9.

Vers. 7.] Si vnus de fratribus tuis, qui morantur intra portas ciuitatis tuæ, in terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi, ad paupertatem venerit; non obdurabis cor tuum, nec contrahes manum.

Vers. 8.] Sed aperies eam pauperi, & dabis mutuum, quo eum indigere perspexeris.

PARAPHR.

GEnus quidem quoddam benignitatis est mutuo dare indigenti, & anno septimo, qui remissionis cognominatur, quod mutuò datum sit, aliterve debitum non exigere: de qua re paulò antè præceptum audiuimus. Sed liberalitatis laus maior, gratis, vltro, sponte mutuum largiri egenti, & ad paupertatem redacto, nec expectare dum ipse petat. Quod etsi fieri decet erga omnes, maximè erga domesticos, qui nomine fraterno potissimum intelliguntur, non solùm ob coniunctionem sanguinis, vt arbitratur cum aliis Abulensis, sed etiam propter communionem eiusdem religionis & conuersionis ad illam, quos Hebræi vocabant proselytos, nec minùs morabantur intra portas ciuitatis, quam originarij Hebræi incolebant, quàm ipsimet Hebræi, & ciues nominari poterant; licèt non tot priuilegiis fruerentur. Rickelius indicat id sibi placere de proselytis. De hoc etiam priùs egimus. Lyranus interpretatur de mutuatione libera, & quæ procedat ex affectu; & hoc exigunt verba editionum aliarum eadem cum iis quæ in versibus prioribus erant, vt videbimus. Tertullianus [h] citans præsentem locum, confert cum ampliore præcepto Christi, vt omnibus benè faciamus, non tantùm fratribus, sed etiam extraneis: atque maiorem bonitatem esse, quæ operatur in extraneos, licèt non sit prior ea quæ antè debetur in proximos. Creatorem secundùm naturæ ordinem primum in proximos docuisse benignitatem, emissurum eam postea in extraneos; & secundùm rationem dispositionis suæ, primò in Iudæos, postea & in omne hominum genus: quamdiu intra Israëlem erat sacramentum, meritò in solos fratres misericordiam mandasse; vbi Christo dedit gentes hæreditatem, & possessionem terminos terræ [i], & cœpit expungi quod dictum est per Osee [k],

h 4. contr. Marc. c. 16.

i Ps. 2. 8.

k c. 1. & 2.

non

A *non populus meus, populus meus; & non misericordiam consequuta, misericordiam consequuta*, natio scilicet; eamde Christum in omnes legem paternæ benignitatis extendisse, neminem excipiendo in miseratione, sicut in vocatione. Existimo tamen quod initio dixi, misericordiam sic in Iudæos commendari, vt erga extraneos non improbetur, quæ aliis etiam locis approbatur, laudatúrque. Vsurpat Parisiense [a] Concilium præsentem locum, cum aliis similibus, vt suadeat Christianis vsurarum deuitationem. a sub Greg. IV. lib. I. c. 53.

Explanatio. *Si vnus de fratribus tuis.*] Fratres hîc non sanguine dumtaxat intelligi & origine, verùm etiam religione, quique absolutè nomine intelligerentur Hebræorum, siue Iudæorum. Quæcumque persona, inquit Rickelius, natione Hebræa, aut etiam secundùm quosdam ad Iudaismum conuersa. Consentit Angelus [b] dei Pas, ætate nostra pietate doctrináque conspicuus ex ordine Minorum. b 5. in sym-bolũ c. vit.

Qui morantur intra portas ciuitatis tuæ.] Suppleuit Interpres verbum (*morantur*:) in aliis enim editionibus tantùm est (*in vna portarum tuarum*) vel Græcè (*in vna vrbium tuarum, ἐν μιᾷ τῶν πόλεών σου*) quod priùs aliquoties occurrisse vidimus, vt vrbes nempe seu ciuitates editio Græca pro portis poneret. Nunc verò nostra portis ciuitatem coniunxit. Indicari autem vult Abulensis peculiariter benefaciendum iis qui intra eandemmet ciuitatem commanerent; quia licèt omnes secundùm naturam nobis proximi sint; illi tamen, inquit, abundantiùs, quos natura locorum, id est, ipsa propinquitas propinquiores facit. Indefinitè quoque exponi potest cum eodem Auctore de quolibet Hebræo habitante in terra promissionis. At non proinde is excluditur, aut non etiam intelligitur, qui fortè habitaret extra portas ciuitatis; immò etiam extra terram promissionis, si eadem necessitate premeretur.

In terra, quam Dominus Deus tuus daturus est tibi.] Vel (*dat tibi, δίδωσί σοι.*) Quo pacto participia editionum Hebrææ, Chaldææque reddi posse sæpe monui: simul notans toties id inculcari, vt agnoscatur auctor tanti beneficij Deus, & de consequendo eodem, nulla ratione dubitetur. Omittit citans hunc locum Tertullianus [c] hæc & præcedentia verba. Quod & idem & alij Patres interdum faciunt, curantes modò proferre quæ proposito conducere putant. Apud Augustinum [d] (*si autem fuerit in te egenus in fratribus tuis, in vna ciuitatum tuarum, in terra quam Dominus Deus tuus dat tibi.*) Non vni homini, sed populo dicitur; ideo *inte*.
c 4. contr. Marc. c. 16.
d supra.

Ad paupertatem venerit.] Non habet hîc locum distinctio Abulensis inter pauperem & mendicum: quia qui mendicus [e] antea dicebatur & indigens, hoc loco dicitur eodem vno vocabulo, quod ibidem erat אביון *ebion*, seu *ebion*, & מסכינא *mischena*, & ἐνδεής: legítque Tertullianus vtrobique, *indigens*. Pauperem dici volunt [f] à παῦρος prima reduplicata: Varro [g] à paululo rei: minusque paupertas videtur, quàm egestas. Synonymè tamen nunc sumuntur, vt dixi, quemadmodum & mendicitas, quæ abeo quod minus est defectum imputat. Caietanus docet non intelligi exactè mendicum; quia supponit talem esse qui dato pignore mutuum accipiat. Verbum quidem Hebræum עבט *hhauat*, seu *hhabat*, de quo nuper, id potest valere; sed etiam absolute mutuare.
e vers. 4.
Pauperis etymum.
f Iot. Scal. in Varro.
g de ling. Lat.

Non obdurabis cor tuum.] Hebraicè (*roborabis, obfirmabis*, &c. תאמץ *theammets*. Quod etiam valet Chaldæum תתקף *thathkeph*. Græcè (*non auertes cor tuum*) vt legit quoque Augustinus & Tertullianus [a] (οὐκ ἀποστρέψεις τὴν καρδίαν σου. Sed in Sixtinis extat μὴ ἀποστέρξεις, quod significat humanitatem amorémque naturalem excutere: cui opponitur στέργειν. Alibi obdurare quis cor dicitur, propriè id significante verbo aliarum etiam editionum: vt [b], *nolite obdurare corda vestra*, אל תקשו *al thaksciu*, לא תקשון *lo thaksciun*, μὴ σκληρύνητε. Cognominantur quoque dura peccata [c], quibus accedit pertinacia, & quasi obductum callum, vt insensibilis quodammodo quis reddatur, & ad diuinas voces, ordinariásve plagas, & ad communes miserias proximorum, non compatiens super contritione Ioseph [d]; qui fratrem quemlibet designat: quod eius ex fratribus fama præclara esset, vt ait Augustinus [e], vel in malis, quæ pendit, vel in bonis quæ rependit. *Impiorum viscera crudelia.* [f], σπλάγχνα, immisericordia: vel ipsamet crudelitas, אכזרי *achzari*, מכזריותא *michzariutha*: vel ipsæmet miserationes eorum, רחמי *rachame crudeles*, siue quia ex rapto benefacientes sunt; siue quoniam cùm videntur benefacere, morosè, molestè, cum exprobratione id faciunt. In similitudinem lapidis durantur aquæ [g] præ frigore, & hominis cor visceráque crudelitate lapidescunt. Cùm renunciasset Abigail viro suo Nabal, quam liberaliter excepisset Dauidem, ab ipso crudeliter reiectum; emortuum est cor eius intrinsecus, & factus est quasi lapis, póstque decem dies percussus à Domino mortuus [h] est. *Nabal duro & rigido corde*, ait Ambrosius [i], *verbum vxoris ferre non potuit, & obstupefactus obriguit, & mortem incidit.*
a supra.
b Ps. 94. 8.
c Iere. 30. 14. 15.
d Amos 6. 6.
e 4. de doct. c. 7.
f Prou. 12. 10.
g Iob 38. 30.
B
C
h 1. Reg. 25. 37. 38.
i in Ps. 37.

Nec contrahes manum.] Aliæ editiones habent (*manum tuam à fratre egeno* seu *indigente*,) אביון *ebion*, seu *ebion*, מסכינא *mischena* ἐνδεομένου: quod editio nostra, omisso fratris nomine, reiecit in sequentem versum. Legit Tertullianus [k] & Augustinus [l] (*nec constringes manum tuam à fratre tuo indigente*, aut *egente*) Græcum verbum συσφίγξεις denotat constrictionem colligationémve in morem fasciculi ex virgultis aut arundinibus, aut similibus aliis, quæ fiat vimine; aliáve re: cui synonymum est συσφίγγειν, & συστέλλειν. In 3. Regum cap. 18. [m] *accinxit lumbos suos*, συνέσφιγξε τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ. Inde Sphingem monstrum dici aiunt, capite ac manibus puellæ, corpore canis, alis auis, voce hominis, vnguibus leonis vel harpyarum, cauda draconis, ἀπὸ τοῦ σφίγγειν à constringendo vel vinciendo, quia prætereuntes ita suis stringeret quæstionibus, vt expedire se non valentes vnguibus & alis interficeret. Hebræum קמץ *kamats*, est colligere & contrahere, ac propriè quidem digitos in volam manus, ita vt si R. Dauidi creditur in libro radicum, vt extendantur digiti tres in plantam seu volam manus, deinde pollice radatur desuper, infernè minimo digito. Inde Grammaticum punctum קמץ *kamets*, quod contractis labiis efferendum indicat sonum: & קמץ *kometz*, *pugnus*, atque *pugillus*. Affinis notionis est קמט *kamat*, quod hîc extat Chaldaicè, & ab Hebræis petitur, apud quos valet rugas contrahere; & apud Chaldæos præterea, ligare, & constringere. Ecclesiastici [n] præceptum est; *non sit porrecta manus tua ad accipiendum, & ad dandum collecta*, μὴ ἔστω ἡ χείρ σου ἐκτεταμένη εἰς τὸ λαβεῖν, καὶ ἐν τῷ ἀποδιδόναι συνεσταλμένη. Ex Seneca Holcot [o] refert manum eamdem
k 4. contr. Marcion. c. 16.
l in locum.
D
m vers. 46.
E
n c. 4. 36.
o ibid. lect. 56.

A eamdem esse apertam & clausam; sed clausa continere liquorem, dispergi aperta: priore modo gratiam conseruari: posteriore pugnum existere, ad nocendum. Spinæ diuitiarum si clausa premantur manu, cruentant; in expansam immissæ, non nocent, sed inde distributæ prosunt: aridam manum vt curet Christus, iubet extendi [a]: epulo ille aridas habens erga pauperes manus, Dei erga se manus aridas quoque expertus est, vt qui negauerat micam, nec guttam acciperet [b]. Tritum Italis adagium *stretto di mano, largo di bocca*: nec ad rem non est Zenonis illud de dialectica, & eloquentia, vt esset dialectica compressis digitis pugnóque similis; deductæ ac dilatatæ manui palmæque eloquentia [c].

a Matth. 12. 13.
b Luc. 16. 24.
c Cicer. in Orato.

B *Sed aperies eam pauperi.*] Hebraicè & Chaldaicè (*sed aperiendo* aut *aperiens aperies manum tuam ei*:) apudque sæpiùs citatum Tertullianum [d] (*aperiens aperies illi manum tuam*:) & apud Augustinum [e] (*aperiens aperies manus tuas ei*.) Græcè sunt manus plurali numero. Etsi verò vtramin idem Augustinus replicationem verbi notat esse, ea tamen replicatio largitatem potest insinuare, quemadmodum & in editione Græca ambæ manus, vtraque, vt dicitur, manu largitionem faciendam: quod est *ἀμφοῖν χεροῖν, ἐν τῷ ὑγρῷ*, ambabus, iuxta parœmiam, manibus, id est, affatim, ampliter, copiosè, prolixè, prodigè, perbenignè; non altera tantùm; denique plena manu, & plana. Eiusdem formulæ aperiendi manum ad largam donationem designandam, complura exempla occurrent aliis [f] in locis diuinarum literarum, de Deo etiam, déque muliere forti: immò & de pluuia [g]. Vltimum significant verba Ecclesiastici signatè, *in aperiendo manus suas lætabitur*: id est, cùm post tonitruum magnum personans, de quo ibidem proximè [h] ante, largiter effuderit super terram pluuia aquas suas; lætabitur quòd tonitrui terrorem superauerit, & hominibus ademerit, quos & lætari faciet suo in terram defluxu; quia pluuia copiosè cadente, cessant tonitrua & fulgura (fulgura quippe in pluuiam fecit Deus [i]) ac minùs timentur. Sic Iansenius [k]; quamuis passim explicent alij de moribus auari, qui cùm aperuerit manus suas non ad dandum, sed accipiendum, lætatur: & Paulus de Palatio de tonitruo, quòd lætetur mixtum fulguri dum aperit manus, id est, radios, nec durat, nisi ferè dum explicat lucem: vt ad eumdem modum præuaricatores licèt videantur sonare, & fulgere; breui tamen in sua consummatione tabescant. De Deo annotata loca perspicua sunt; *aperiente te manum tuam, omnia implebuntur bonitate: aperis tu manum tuam, & imples omne animal benedictione*; de muliere forti, *manum suam aperuit inopi, & palmas suas extendit ad pauperem*. Ibi sunt יָד *iad*, & כַּף *caph*, plurali numero *χεῖρας* & *ταρσούς*... seu *ebion*: *πένης* & *ἄπορος*: pro manu & palmis יָד *iad* & כַּף *chaph*, plurali numero *χεῖρες* & *καρπούς*; ex quibus prima Hebræa vox manum significat patulam & apertam, secunda clausam contractámque pro *καρπῷ* Augustinus [l] transtulit. Significat locus ille liberalitatem eximiam, & libertatem concessam iis in quos exercetur soluendi aut rependendi. In commentario Psalmi 103. & 144. plura reperies non vulgaria, & proposito congrua: tum illud de symbolo auaritiæ per contractam manum præsertim sinistram digitis compressis: & quòd Hebræi manum liberalem vocent apertam יָד פְּתוּחָה *iad pethuchah*, auaram & sordidam יָד קְמוּצָה *iad kemusah*. Le-

d 4. contr. Marc. c. 16.
e in locut.
f infrà v. 11. Ps. 103. 28. Ps. 144. 16. Prou. 31. 20.
g Eccl. 40. 14.
h vers. 13.
i Ps. 134. 7.
k in Eccl. 40.
l serm. 45. de diuers. c. 10.

gisse non pœnitebit, me tædet repetere.

Et dabis mutuum quo eum indigere perspexeris.] Hebraicè atque Chaldaicè, *& mutuando* siue *mutuans mutuabis ei sufficientiam defectus eius*, siue *quantum sufficit defectui eius quod defecerit ei*, aut *quod sufficiat* siue *satis sit pro penuria eius, qua illa laborat.*) Chaldæum nomen מַסְתּוּ *mistuh*, quod eadem lingua Hebræáque habetur etiam c. 15. [a] dixi versu 2. videri sumptum deinde pro Missa, cuius sacrificium nostram subleuat necessitatem & sufficientiæ satisfaciat. Sed hic sufficientiam idest quod sit satis Hebræa vox דַּי *de* significat ex דַּי *dai* in recto statu, vnde vnum de Dei nominibus aliqui deriuant שַׁדַּי *Sciaddai*, quod ipse

a vers. 10.

B sufficiat *αὐτάρκης*, nec vllius egens [b]. Est autem quoque hic idem verbum Hebræum, Chaldæum, Græcum, quod versu 6. Latinè per fœnerari reddebatur, id est, mutuare seu mutuò dare etiam absque vsura. Colligit verò Caietanus appellatione pauperis non intelligi mendicum, quia mendicus non habet quod pigneret; quam putat esse significationem verbi עבט *habhaner*. Sed latiùs accipi pro simplici mutuo sine traditione pignoris, citato priùs versu docui. Græca sunt *καὶ δάνειον δανειεῖς αὐτῷ ὅσον ἂν δέηται*... *ἐνδεῆται*, *& fœnus fœnerabis* siue *mutuum mutuabis ei quantum poscit, secundùm quod indigebit*. & apud Augustinum in locutionibus (*fœnus fœnerabis ei quantumcumque postulat, & quantum eget*.

b Ps. 15. 2.

C In codicibus Græcis Complutensibus & Regiis *δάνειον δανειεῖς αὐτῷ, ὅσον ἂν δέηται*, *καὶ καθότι ὑστερεῖται*, *mutuum mutuabis, siue fœnus fœnerabis quantum rogauerit, & secundùm quod indiguerit inferiórve fuerit*. Egestas namque deprimit. Quidam priore loco habent *δεῖ*: & posteriore *ὑστερεῖται*. Significat porrò *δεῖσθαι* non solùm egere seu inuari vt *ὑστερεῖσθαι*, verùm etiam rogare & petere: quia qui eget, rogare ac petere solet. Hic certè, ait paulò antè citatus Augustinus, cùm opera misericordiæ præcipiat, non vtique vsurarum crudelitas suscipienda est. Vnde apparet quod ait, *fœnus fœnerabis ei*, mutuo dandum quod postularet intelligi posse. Maiorem præ se fert editio nostra benignitatem ac liberalitatem, quasi non

D esset expectandum vt egens peteret, sed præueniendum. Nisi dicas etiam in dando mutuo adhibendum fuisse iudicium, vt perspecta esset alterius indigentia: quod tamen adhuc potest consistere, quamuis non expectas, vt quem egere perspexeris petat; quemadmodum Nicolaus clam iniecta ter dote fecit ad locandas nubiles [c] egentes puellas. Tertullianus [d] legens (*aperiens aperies illi manum, fœnus fœnerabis illi quantum desiderauerit*) sensum magis secutus quàm verba, interpretatur desiderium petitione expressum; fœnus enim, inquit, nisi petenti dari non solet. Idem tamen paulò antè scripserat illis prioribus verbis (*non sit indigens in te*) non iuberi vt petenti detur, sed vt curetur vltrò ne sit. Abu-

c in vita.
d 4. cont. Marc. c. 16.

E lensis explicat, vt si egens aliquando soluere posset, detur ei mutuum; si non possit, gratis: non videri tamen adeò pauperem in terra promissionis communiter futurum, vt soluere mutuum datum ad sustentationem non posset; quia dabatur tempore necessitatis, vt non cogeretur vendere possessiones: vel si vendebat, reducebatur deinde ad illas, nempe in iubilæo.

Vers. 10.

Vers. 9.] Caue ne fortè subrepat tibi impia cogitatio, & dicas in corde tuo: Appropinquat septimus annus remissionis; & auertas oculos tuos à paupere fratre tuo, nolens ei quòd postulat, mutuum commodare: ne clamet contra te ad Dominum, & fiat tibi in peccatum.

Vers. 10.] Sed dabis ei: nec ages quippiam callidè in eius necessitatibus subleuandis: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in omni tempore, & in cunctis ad quæ manum miseris.

Paraphr. TAntopere curæ Deo est pauper egénúsque, vt non contentus tot antea verbis commendauisse subleuationem illius, saltem per mutuationem (quam quidam Theologi quoque sufficere docent ad extremę alterius necessitati subueniendum; ita vt rediens ad pinguiorem fortunam restituere teneatur) cauendam admoneat fraudem quæ posset occurrere occasione anni septimi remissionis, quo anno debita remittebantur, vel non exigebantur. Venire namque cuipiam in mentem poterat negare mutuum sub id tempus, quod parum abesset ab illo septimo anno, ne C tunc exigere prohiberetur. Impia vocatur istiusmodi cogitatio siue inhumana crudelisque, & callida siue fraudulenta; quæque, si consentiatur ipsi, reum peccati constituat, videlicet grauis, & clamantis in cœlum, vindictámque prouocantis; cùm è contrario, qui talem cogitationem non admittit; sed liberè ac liberaliter postulatum mutuum concedit, ei prosperè cuncta successura sint, & fœlicem omnia negotia exitum habitura: vt vel hoc ipsum inducat ad benignè aliis faciendum. Occurrunt volenti eleemosynam dare mille tentationes, prauæque cogitationes, & quærit humana malitia semper occasiones, quibus reuocetur à bono, aut excusari videatur ne id faciat; quamuis vereatur D verbis id exprimere. Perpendens hoc Augusti-

a q. 21. nus [a], & legens (*attende tibi ipsi, ne fiat verbum occultum in corde tuo*, &c. ait; *Magnificè occultum verbum hoc dixit: quoniam nemo audet hoc dicere; quis potuerit cogitare; ideo non esse mutuum dandum indigenti, quoniam appropinquat annus remissionis, cum Deus propter misericordiam vtrumque præceperit, & commodare, cùm quis indiget, & remitti anno remissionis. Quomodo ergo misericorditer remissurus est anno illo, quo remittendum est; si crudeliter cogitat illo tempore dandum non esse quo dandum est?* Transcripsit hæc Rabanus, & Glossa.

Explanatio. *Caue.*] In editionibus aliis (*caue tibi*, vel *at-*

b vers. 12. *tende tibi*) sicut cap. 6. [b] vbi legimus (*caue dili-* E

c vers. 11. *genter*) & 8. [c] vbi (*obfirma & caue*) & 12. [d] *πρό-*

d v. 13. 19. 30. *σεχε σεαυτῷ.* quod etiam extat cap. 4. [e] vbi Lati-

e vers. 9. ne est *custodi temetipsum*) & nos copiosè celebre illud apophthegma tractauimus, diximúsque sorore in hunc locum vt hîc est Græcè (*attende tibi ipsi, ne quando fiat verbum occultum in corde tuo iniquitas*) exponi à Basilio aut à Zenone in proprio tractatu circa eum. Ibidem dictis

f med. c. 5. adiice Bernardum [f] præferentem sui cognitionem cognitioni cursus syderum, virium herba-

A rum, naturarum hominum & animalium, scientiæ omnium rerum cœlestium & terrestrium. Augustinum [a] orantem; *nouerim te, nouerim me*: Franciscum [b] secum cúmque Deo colloquentem, *quis tu Domine? quis ego?* Clementem [c] Alexandrinum quòd est *πάντων μέγιστον μαθημάτων τὸ γνῶναι αὑτόν· ἑαυτὸν γάρ τις ἐὰν γνῷ, Θεὸν εἴσεται, Θεὸν δὲ εἰδὼς ἐξομοιωθήσεται*) *omnium maxima disciplinarū nosse seipsum: seipsum enim quis si nouit Deum cognoscet: Deum autem cognoscens, assimilabitur Deo*; Ambrosium [d], hortantem vt attendas animæ, ne pereat, carnalísve fiat; imagini, quam a Christo accepisti, & similitudini, ad quam factus es; & ille in te pinxit operibus: si diues es, & in-

B uenis, vt læteris in iuuentute tua, in flore vitæ, bonorum ætate operum, & sine macula: si virgo, vt insistas orationi, quam mores loquantur, fides adiuuet, opera commendent: & ab irretientis hominis caueas oculis. Iubet idem [e] attendere, ne obliuiscaris creatoris, ac nomen eius in vanum accipias [f]; ne bonis externis locupletatus, eiusdem Dei obliuiscaris, sciens nihil habere te quòd non acceperis [g], quódque omnia, ac tu ipse, vmbra sint, puluis, ruina, fabula, vanitas, cinis, vt quod vel ex sepulchris constat si inspiciantur: item vt attendat diues, quod carnem portat sicut pauper: attendat pauper, quia anima ipsius pretiosa est, sique desit pecunia, non deest gratia; si non est domus ampla, non dif-

C fusa possessio, cœlum pater, terra libera est, &c. *magna domus Dei, & ingens locus possessionis eius* [h].

Ne fortè subrepat tibi impia cogitatio.] Hebraicè (*ne forte sit verbum*, id est, quippiam, *cum corde tuo Belial*, hoc est, impium, iniquum, malitiosum, nimis liberum, & hominis sine iugo, videlicet rationis & Dei, inutile, immò perniciosum.) Nam בְלִיַּעַל *belijahhal*, vt hoc ipso libro antea docui, significat sine iugo aut inutilem. Chaldaicè (*ne sit verbum cum corde tuo in iniquitate*, vel *impietate*, בִּרְשְׁעָא *birsciahh*) Græcè *μήποτε γένηται ῥῆμα κρυπτὸν ἐν τῇ καρδίᾳ σου ἀνόμημα*, *ne forte fiat verbum occultum in corde tuo iniquitas*) quo pacto legit etiam citatus Augusti-

D nus: Ambrosius [i] verò (*ne fiat verbum absconditum in corde tuo iniquum.*) *Serpit enim*, ait idem Ambrosius [k], *sicut venenum, & lethalia infert contagia: & inimicus* [l] *inserit animo verbum iniquum, & cogitationes cordis absconditas, ita vt dici possit tibi a Domino* [m]; *quid cogitas mala in corde tuo?* Martinus Papa I. Paulo Thessalonicensium scribens Episcopo [n], huius loci testimonio probat ea quæ in corde, id est, in sola cogitatione consistunt, damnari à Deo, si nimirum sint mala, iísque consensus præbeatur. Id alibi demonstratum est, atque propterea duobus vltimis Decalogi præceptis vetitam esse internam concupiscentiam. Hoc eodem sensu cogitationes plerisque aliis [o] locis damnatas leges: ac

E nominatim appellatas malas [p], peccata [q], peruersas [r], iniquas [s], inutiles [t], noxias [u], pessimas [x], corruptas [y], vanas [z]. Lege apud Robertum [aa] Holcot distinctionem cogitationis malitiosæ, ambitiosæ, voluptuosæ, infructuosæ: & à Christo reprehensos cogitantes mala in cordibus suis [bb]. Error est, in solis externis actibus malitiam peccati esse: immò per se in internis est, nec externi etiam per se addunt ad eam aliquid, vt nec ad bonitatem, sed per habitudinem ad internum actum liberæ voluntatis.

a 2 Soliloq. c. 1.
b Bonau. in vita.
c 3 pædag. c. 1.
d hortat. ad virg. longè post med.
e 6 hexa c 8.
f Exo. 20. 7.
g 1 Cor. 4. 7.
h Baruch 3. 24
i lupra, & de bono mort.
k c. 6. in Psal. 118. octo. 2.
l 6 hexa. c. 8.
k de bono mortis c. 6.
m Mat. 9. 4.
n epist. 12.
o Gen. 6. 5. c. 8. 21. c. 11. 6. Num. 15. 39 Iob 5. 12. Ps. 5. 11. Psal. 32. 10. Ps. 55. 6. Ps. 93. 11. Psal. 118. 113. Ps. 141. 4 Pr. 6. 18 c. 12. 5. c. 15. 5. 26 c. 24. 9. Sap. 1. 3. 5. 9. c. 11. 10 Esa 1. 16. c 19. 16 c. 32 7. c. 55. 7 c. 59 7. c. 65 2. Ier 4. 4 14 18. c. 6. 19 c 18. 12. 18. c. 13. 21 c. 25. 5. Ezech. 21. 24 c 38. 10. Osee 4 9. Mich 7. 13. Sopho. 3. 7. Math. 15. 19. Act. 8. 22.
p Pro. 5. 26. Iere 4. 4 14. Math 15. 19
q Prou. 24. 9 Esa 1. 16.
r Sap. 1. 3. Esa 29. 16.
s Esa. 55. 7.
t c. 65. 2. Iacobi 2. 4.
u Iet. 4 14.
x c. 13 22. cap. 25. 5. Ezech. 38. 10. Zach. 1. 4.
y Sopho. 3. 7.
z Ps. 93. 11.
aa in Sap c. 3. lect. 5.
bb Matt 9. 4.

a li. 1. c. 33.

A Vsurpat Concilium [a] Parisiense iam aliquanto antè citatum, præsentem sententiam, aduersùs calliditates fœneratorum siue vsurariorum, vnà cum aliis; licèt in quibusdam codicibus mendosa lectio sit (*caue ne fortè subripiat tibi impia cogitatio.*) Rectè autem in vniuersum affirmat, quòd in legalibus & propheticis oraculis, Dominus vsuram fieri minaciter, atque terribiliter inhibet, & præsumptio humana, à summo Creatore prohibita, superbiendo perpetrare, ad sui discrimen non meruit. Tandem vera est Abulensis annotatio, non accipi hoc loco pietatem, cui cogitatio impia repugnet, pro cultu diuino, amore parentum, vel patriæ; sed pro misericordia, quæ debetur miseris proximis. Latiùs adhuc sumitur impietas impiúsque, B pro quouis grauiore vel peccato; vel peccatore, quemadmodum iniquus & iniustus, iniquitas & iniustitia etiam cùm non repugnatur iustitiæ secundùm propriam significationem. Ipsemet Deus cognominatur pius [b], addito epithèto clementis & misericordis חנון *channun*, & רחום *rachum*, ἐλεήμων & οἰκτίρμων, μακρόθυμος, & πολυέλεος: atque à Hieronymo vel Rabano [c] diuinitatis natura clemens & pia. Aliquando præterea, vbi pietas est in editione [d] nostra, Græcè est χρηστότης, opposita crudelitati; vel χρηστότης [e], *beneficentia*, opposita ἀνελεήμων, *immisericordis*; quem vocat impium editio nostra; vel ἀγαθωσύνη [f], *iustitia*, vt accipitur pro eleemosyna. C Pietatem in propria notione, & pios, Græcè εὐσέβειαν, & εὐσεβεῖς vsurpat Ecclesiastici [g] auctor, scribens quod piè agentibus τοῖς εὐσεβέσιν, Dominus dedit sapientiam, & quòd Iosias corroborauit pietatem τὴν [h] εὐσέβειαν. Sed & qui Latinè apud Esaiam [i] appellatur Spiritus pietatis, dicitur quidem etiam Græcè εὐσεβείας, verùm Hebraicè timor Domini יראת יהוה *irah Iehouah*, Chaldaicè, iungendo cum scientia, Spiritus scientiæ in timore Domini רוח מדע ודחלתא דיי *ruach maddahh bidchaltha da Iehouah*. Nonnunquam [k] composito nomine θεοσέβεια ponitur, cui solùm respondet pietas: & θεοσεβὴς, cui Dei cultor [l]. Nec proinde non sunt septem dona Spiritus sancti, vt id obiter attingam, quia eandem vocem Hebræam יראת *irah* repetat Esa- D ias, quoniam πολύσημον est, multáque significans, videlicet timorem & obseruantiam; quemadmodum Latinis vereri ac reuerentia. Nec enim probabiliter Leo [m] Castro respondet, idem nomen Hebræum priore loco deduci à ראה *raah*, *vidit*, vt sit visio ac illuminatio, gignens εὐσέβειαν, *pietatem*: posteriore à ירא *iare*, *timuit*, & timorem significet. Atqui nullus Augustino [n] meliùs, hanc istorum nominum expendit significationem, simul cum aliis & Latinis, cultus, religionisque, & Græcis λατρείας, θρησκείας, θεοσεβείας. Pietas, inquit, propriè Dei cultus intelligi solet, quam Græci εὐσέβειαν vocant. Hæc tamen erga parentes officiosè haberi dicitur (adde patriam.) More autem vulgi hoc no- E men etiam in operibus misericordiæ frequentatur: quod ideo arbitror euenisse, quia hæc fieri præcipuè Deus mandat, eáque sibi vel pro sacrificiis, vel præ sacrificiis placere testatur. Ex qua loquendi consuetudine factum est, vt & Deus ipse dicatur pius; quem sanè Græci nullo suo sermonis vsu εὐσεβῆ vocant (fortè εὐσεβία vel εὐσεβῆ) quamuis εὐσέβειαν pro misericordia illorum etiam vulgus vsurpet. Vnde in

b 2. Par. 30. 9. Iudith 7. 30. Eccli. 2. 13. Apoc. 15. 4.
c in cap. 3. Lam. & refertur cap. Quia diuinitatis. de pœnit. d. 2.
d Esth. 16. 10.
e Eccl. 37. 13.
f c. 44. 10.
g ib. v. 37.
h c. 49. 4.
i c. 11. 2.
k Baruch 5. 4. 1. Tim. 2. 10.
l Ioan. 9. 31.
m in Esa. 11.
n 10. de ciuit. c. 1.

A quibusdam Scripturarum locis, vt distinctio certior appareret, non εὐσέβειαν, quod ex bono cultu, sed θεοσέβειαν, quod ex Dei cultu compositum resonat, dicere maluerunt. Omnia sunt Augustini. Ex quibus infertur, non differre à religione pietatem, religiosum à pio: & quia Deus omni opere bono coli dicitur, omne opus bonum dici posse opus pietatis; atque ita Paulum hortari ad exercitium pietatis [a], pietatémque asserere ad omnia valere, ac promissionem habere vitæ quæ nunc est, & futuræ, id est, studium deuotionis cum affectu sincero in Deum, proximúmque: item hoc pacto quosdam cum pietate mortuos [b] dici. Alioqui specialis virtus pietatis (quæ prima est post religionem vt hæc B respicit cultum Dei) versatur circa sanguine iunctos, patriæque beneuolos, quibus officium, & diligens tribuatur cultus [c]. Itaque impia cogitatio hoc loco nominatur, quæ inducit ad opus misericordiæ denegandum indigenti: quæ, vt dixi, cognominatur Hebraicè à Belial, quod est nomen idoli ac falsi Dei, cùm verus Deus, vt paulò antè quoque notabatur, pietate, vt misericordiam sonat, (nunc etiam indicant magis propriè dictam, quoniam agitur de hominibus eiusdem nationis, aut religionis) in primis gaudeat, Chaldaicè verò ab impietate & iniquitate. Hugo impiam cogitationem auari dici vult, quia sit contra pietatem quæ circa Deum versatur, cùm Apostolus [d] cognominet auaritiam C idolorum seruitutem siue simulacrorum: vtpote quod auaro nummus Deus sit: & res quas Deus egentibus instituit seruire sibi vsurpat: quamuis quidam πλεονεξίαν apud eumdem sumi velint inexplebilem impuræ voluptatis cupiditatem, & indicari impura deorum sacra. De auaritia verò Cassianus [e] interpretans ait quòd quisquis non communicat necessitatibus egenorum, & pecuniæ suæ, quam infideli tenacitate conseruat, Christi præcepta postponit, idololatriæ crimen incurrit, amorem scilicet materiæ mundialis, diuinæ præferens caritati. Adiice quòd auarus omnem spem in pecunia locat; & argentum aurúmque sunt loco simulacrorum [f], vt notat Theophylactus [g]; nec vnquam expletus D dies noctésque nihil aliud cogitat totus addictus tanquam Deo: qua de re Chrysostomus [h]. Græcè autem hoc loco verbum absconditum ῥῆμα κρυπτὸν appellari ex Augustino [i] retulimus, quia pudet palàm & apertè subsidium egenti denegare, ac denegandi leues causas prætexere; quemadmodum præ pudore dicit impius in corde suo Deum non esse [k], non audens disertè id verbis pronunciare. Subrependi postremò verbum editionis nostræ innuit facilè tales cogitationes, nobis quodammodo non aduertentibus, insinuare sese cauendáque peccata, quibus inde cognomen subreptionis inditum est. Insinuatur id etiam per κρυπτὸν in textu Græco. Quod in Daniele [l] narratur de satrapis & princi- E pibus (*surripuerunt regi*) quidam codices & Rupertus [m] habent (*subrepserunt*) aut (*surrepserunt*) id est, latenter ac insidiosè suggesserunt, quod maximè cupiebant, à quo rex abhorrebat maximè, vt postea rex ipse ostendit: vellétque Pintus [n] ita legi.

Et dicas in corde tuo.] Hoc est verbum absconditum cogitatione subrepens & abscondita, ob eam quam attuli non semel causam.

Appropinquat septimus annus remissionis.] In editioni

a 1. Tim. 4. 7.
b 2. Mach. 12. 45.
c Aug. l. 3. quæst. 3. ex Cic. de inuent. & Aquinas 2. 2. q. 101.
d Eph. 5. 5. Colos. 3. 5. *Auaritia idolorum seruitus.*
e coll. 14. cap. 2.
f Ps. 113. 4. secundum Hebr.
g in Eph. 5.
h ibidem.
i q. 21.
k Ps. 13. 1.
l c. 6. 6.
m in lib. 1 in Danielem.
n in Dan. 6.

editionibus aliis (*annus septimus, annus remissionis*) anni nomen repetendo, quod minimè necessarium est, nec vim peculiarem habet.

Et auertas oculos tuos à paupere fratre tuo.] Pauper appellatur eodem, quo iam priùs aliquoties, nomine אֶבְיוֹן *ebion* siue *ebion*, מִסְכֵּנָא *misebena* & participio, ὑπόδεισμος: pro (*auertas oculos tuos*) *malignus* siue *malus sit oculus tuus*, aut *malignetur* רָעָה עֵינְךָ *rabbah bhenecha*, מַחְשִׁיב עֵינָךְ *thanes* siue *thabes bhenach*, πονηρεύσῃ ὁ ὀφθαλμός σου. Dicitur malignari, ait Caietanus, per oppositum ad benignum esse: benignus enim est ferax boni; negans mutuum valdè indigenti, ferax est malorum omnium inde prouenientium. Adigit namque ad patranda mala non pauca egestas, & mendicitas, egestatéque compulsus furatur, & peierat nomen Dei sui, vt ait Sapiens[a]; nec his dissimilia Philosophus[b]; vt etiam nuper meminimus. *Apud homines bonos*, ait iste, *potiùs esse paupertas*, ἡ πενία, *quam apud paucos solet* εὐλαβῆ μάλιστα περὶ ἐπιεικεῖς σωτηρίας τυχεῖν· καὶ διαμένειν, *rata maximè apud probos salutem consecuturam, & permansuram*; εἰ δὲ πρὸς πονηρὰς ἔλθῃ, οὐκ ἂν διαμένειν ἐν τῇ αὐτῇ δυνάμει αὐτοῖς· ἀλλ' ἢ κλέπτειν, ἢ λῃζεσθαι, ὧν γενομένων, οὐκ ἂν ἔτι εἶναι αὐτὴν παρ' αὐτοῖς: *si autem ad prauos venerit, non permansuros in eadem facultate; sed aut furaturos, aut praedaturos: quibus rebus fiat, vt ipsa amplius non sit apud eos.* Addit inter alias causas & istam; quòd illa, cùm censeatur esse quid malum, malis iungere se nolit, ne malum euadat omnino irremediabile, παντάπασι ἀνίατον. Nequissimam paupertatem in ore impij vocat auctor[c] Ecclesiastici; bonam verò substantiam, cui non est peccatum in conscientia; quia pauper malus murmurat contra Deum, peierat, (vt etiam paulò antè dictum est ex Prouerbiis[d]) mentitur, execratur paupertatem, &c. denique propter inopiam multi deliquerunt[e]:

a Prou. 30. 9.
b sect. 29. probl. in 4.
c c. 13. 30.
d c. 30. 9.
e Eccl. 27. 1.

——— [f] *Sceleri proclinis egestas.*
——— πενία πρόχειρος εἰς τὸ δρᾶν κακά.
——— *Egestas prompta ad faciendum mala.*

f Silius lib. 13. Philemō apud Stobę. serm. 94.

& Plato[g] à sua republica paupertatem abegit veluti maleficia gignentem. Aliquoties[h] autem attribuitur oculo epithetum nequam, & mali; quibus opposita sunt epitheta boni & simplicis. Confirmat Delrius[i] noster tum allatis locis ex Euangelio de oculo nequam & simplici; tum ex aliis iuxta editionem Hebræam & Chaldæam. Nam vbi legimus[k], (*homo delicatus in te, & luxuriosus valdè inuidebit fratri suo*) Hebraicè est, *malignabitur oculus eius*, תֵּרַע עֵינוֹ *therabh bheno*: מַחְשִׁיב עֵינֵיהּ *thanes* seu *thabes bheneh*. Græcè (*inuidebit oculo suo*, βασκανεῖ τῷ ὀφθαλμῷ: & [l] *tenera mulier, & delicata*, &c. *inuidebit viro suo*, תֵּרַע עֵינָהּ *therabh bheneh*. Chaldaicè vt priùs & Græcè: item[m], *non comedes cum homine inuido*, רַע עָיִן *rabh bhain*, מַחְשִׁיב עֵינָא. E contrario eum[n]; *qui pronus est ad misericordiam, benedicetur*, טוֹב עַיִן *tob bhain*, *bonus oculus*, aut *oculo*, בַּר נָשׁ דְּטָב לֵהּ עֵינֵהּ *bar nas detouo leh bheneh*. Græcè ἄνδρα ἱλαρὸν καὶ δότην εὐλογεῖ vel ἀγαπᾷ ὁ Θεός, *virum hilarem & datorem benedicit* aut *diligit Deus*. Addit ex Aleippi epistola ad Enymonem paroemiam δυσμενὴς καὶ βάσκανος ὁ τῶν γειτόνων ὀφθαλμός, *inimicus & inuidus vicinorum oculus*. Meminit ante ipsum Aleippi auctor adagiorum, in eo cui titulus, *inuidum, & inuidus vicinorum oculus*; citatque Aristotelem[o]; sed Hesiodum. Delrius,

g 4 & 3. de repub.
h Eccli. 14. 8. c. 31. 14. 13. Matt. 6. 23. c. 20. 15. Luc. 11 34.
i tomo 1. adag. in 127.
k Deut. 28. 54. 56.
l ibid. v. 56.
m Pr. 23. 6.
n c. 22. 9.
o 2. Rhet. c. 10.

A cuius Hesiodi videtur id quod Aristoteles profert.

· τὸ συγγενὲς γὰρ καὶ φθονεῖν ἐπίσταται.

Quod enim cognatum est, etiam inuidere scit.

In oculis elucent affectus animi; sed nominatim benignitas, & ira, inuidiáque quasi eiaculatio quædam veneni. Virum mali oculi ex varia aliorum interpretatione accipit noster[a] Salazar pro parco aut pro illo, qui cuncta in deteriorem partem vertit, & velut oblimis oculis aspicit. Talis in proposito, qui anno septimo remissionis appropinquante mutuum recusat dare, &
B quia patens est, & quia suspicatur eum qui petit captasse illud tempus, vt à debiti solutione liber esse posset. At cuius oculus bonus est ac misericors, tribuit se miseretur in hilaritate & simplicitate[b], non diiudicans, vel scrutans, quod sæpe reprehendit Chrysostomus[c], ac peculiari quidem hac de re sermone: admittens verò ad oculos placidos, beneuolos, columbinos, ipsa mititate mitiores, alienam miseriam, vt inde ad viscera vsque penetret, nec ea illi claudat[d] tanquam feras. Cæterùm consentaneè ad hanc translationem nostram præcipitur in Ecclesiastico[e]; *fili eleemosynam pauperis ne defraudes, & oculos tuos ne transuertas à paupere*, μὴ παρελκύσῃς ὀφθαλμοὺς ἐπιδεομένου, *ne protrahas oculos indigentes*; & [f]; *ab inope ne auertas oculos tuos*, ἀπὸ δεομένου μὴ ἀποστρέψῃς ὀφθαλμόν.
C Illud significat ne sinatur pauper diu respicere intentè in eum, à quo petit: hoc, ne is, à quo petitur, oculos ab illo auertat & despiciat; quod aliter ibidem[g] dicitur auertere faciem: eam autem Tobias monens filium, ne illam auerteret ab vllo paupere, sic enim futurum, vt nec ab ipso auerteretur facies Dei[h]. Nihil magis ad misericordiam mouet, quàm rei miserandæ aspectus, inquit Aristoteles[i]. Alexander quidem certè visis octingentis Græcis partim cæcis, claudis, senibus, alitérve miserabilibus lacrymatus præcepit eis succurri[k]; qui alioquin adeò omnem perturbationem indignè ferebat, vt tragicum qui ad misericordiam commouerat eum, voluerit interficere[l]. Augustinus[m] mo-
D net vt præuenias, nec expectes dum quis petat, vt curiosè ac prouidè quæras vnde quisque viuat, &c. neque sudet eleemosyna tua, donec inueniat, in manu tua[n]. Christus præcipit, vt volenti mutuari à te (forsan præ verecundia petere non audente) non auertaris: additque[o], si mutuum dederimus his, à quibus speramus recipere, gratiam nobis non fore; quoniam & peccatores peccatoribus fœnerantur, vt recipiant æqualia; ideirco mutuum dare nos debere, nihil inde sperantes, vt sit merces nostra multa, & simus filij Altissimi; qui benignus est super ingratos, & malos. Quòd negatur spes recipiendi, intellige vltra sortem; vel vt simili afficiatur beneficio: vel si contingeret alium
E non posse restituere: alioqui de ratione mutui est, vt restitutio fiat; cùm non sit simplex donatio.

Vir mali oculi quis.
a in Pr. 23. 6.
b Roma. 12. 8.
c hom. 12. in epist. ad Hebr. & 12. in epist. ad Rom & 21. in 1. ad Cor. & 37. ad pop.
d 1. Ioan. 3. 17.
e c. 4. 1.
f ibid. v 5.
g vers. 4.
h Tob. 4. 7.
i 2. Rhet. c. 8.
k Diod. li. 6.
l Plutar. 2. de fort. Alex.
m in Psal. 103. conc. 3. circa med.
n Matth. 5. 42.
o Luc. 6. 34. 35.

Nolens ei quod postulat mutuum commodare.] Breuiùs editiones aliæ (*& non des ei*) quod nostra restringit ad mutuum, cùm tamen alij contractus intelligi possint, per quos debitum existat. Quòd si petens mutuum aut aliter contrahere volens, & rem alienam accipere ex contractu, reuera non egeret, non tenebatur alius dare. Id benè monet Abulensis; & præterea commodandi verbum non ita propriè

A hic sumi quatenus significat aliquam rem alteri dare ad commodum eius vsúmque, ita eadem in substantia reddatur, vt equus ad equitandum, quia tunc non transfertur dominium; nec quisquam recusaret isto modo commodare vllo tempore, sempérque repetere posset, etiam anno septimo remissionis, quod in vero mutuo non contingit; & satis exprimitur ab Interprete dicendo (*mutuum commodare*) quod etiam priùs [a] expressum est ab omnibus editionibus. In Psalmo 36. [b] dicitur peccator mutuari; hoc est, fœnus accipere δανείζεται, & non reddere, vbi cognosce quæ de mutuo dando reddendóque disserui: & quomodo, vt est in sacris Prouerbiis [c], *qui accipit mutuum, seruus est fœnerantis*; & vicissim ex amico ferè solet inimicus euadere is qui

B mutuo dat, cùm repetit. Quod egregiè Basilius [d] demonstrat. In Psalmo 111. [e] iucundus homo dicitur, qui miseretur & commodat. Ibi dixi de propria notione verbi commodare, & mutuare: quódque aliquando confundantur. Eodem loco, vt & priore, est לוה *lauah*, *mutuare*, seu *mutuo dare*; sed in illo δανείζων, in hoc κιχρῶν *commodo*, & *utendum do* etiam mutuo, vt pecunias. Vasa quæ narrantur Ægyptij commodasse Hebræis [f], propriè sumpto commodandi verbo tradiderunt, animo scilicet eadem recuperandi; vbi est שאל *scaal* in *hiphil*, & χρᾶν. In cap. 23. [g] libri nostri vsurpatur commodare vt

C est idem quod mutuare: item apud Lucam [h], *amice commoda mihi tres panes*: dicitur namque propriè commodare de rebus quæ possunt restitui eædem numero; mutuare mutuúmve dare de illis quæ ipso vsu consumuntur, sicut docui citato Psalmo 36. & in Scholis theologicis ineditis.

Ne clamet contra te ad Dominum.] Non obliuiscitur Deus clamorem pauperum [i]; sed ascendit ad ipsum [k]; sicut & fraudatæ mercedis [l]: ipséque ipse clamantem non exaudit eum, qui obturat aurem suam ad clamorem pauperis [m], ac efficit præterea, ne exaudiatur etiam ab aliis hominibus, cùm eos inclamaos impiorauerit; vt qua mensura mensus fuerit, remetiatur ei [n]. Di-

D cuntur quoque Exodi cap. 22. [o] aduena, pupillus, vidua, si læsi fuerint, vociferaturi ad Deum, ipse autem exauditurus clamorem eorum; & apud Esaiam [p] clamor vocatur insignis iniquitas: & quam editio nostra in Iona [q] dicit malitiam ascendisse ad Deum, Græcè nominatur κραυγὴ τῆς κακίας, *clamor malitiæ*. Plura nos alibi de isto clamore pauperis ad Dominum, déque peccatis quæ peculiariter dicantur ad illum, nempe homicidij, sodomiæ, oppressionis pauperum (ad quam clamor huius loci redigi potest) fraudatæ, vt modò dixi, mercedis; quò ob atrocitatem & grauitatem extorqueant vindictam Dei; & vim per hæc patientes cogat vociferari si non sono vocis, certè questibus & angoribus cordis. Auctor

E operis imperfecti in Matthæum [r], citans ex libro Ecclesiastici [s] (sub nomine Salomonis, quòd vox pauperis penetrabit nubes (Græcè προσευχὴ ταπεινοῦ, aut δέησις) & non discedet donec audiatur; ait quòd pauper quando violentiam patitur à potente, etiamsi non est ausus vociferari, sed tacenter lacrymatur, tacitus clamor eius in excelso auditur: quia non magnus clamor velocitet à Deo auditur, sed iustus. Augustinus [t], Gregorius [u], Remigius [x] Antisiodorensis, clamorem de peccato dici docent, quòd cum

A tanta fiat impudentia, licentiáque, vt nullo timore, aut verecundia occultetur; quo pacto Esaias [a] quosdam scribit peccatum suum, quorum clamorem venisse ad se dixit Deus [b], prædicauisse. At ipsi Cain, qui fratricidium conabatur abscondere, idem Deus obiecit, vocem sanguinis fratris eius clamauisse ad se de terra [c]. Tanta erat peccati malitia grauitásque, vt quantumuis occultaretur, non videretur diutiùs dissimulanda differendave illius à Deo vindicta. Communis hæc ratio cuiuis grauiori peccato traditur à Saluiano [d]. Grauis, inquit, proculdubio clamor est, qui à terris ascendit ad cœlum. Quare autem peccata hominum quasi cla-

B mare refertur? Scilicet quia cœli aures suas Deus dicit clamoribus peccatorum, vt non differatur pœna peccantium. Et verè clamor, & grandis clamor est, quando pietas Dei peccatorum clamoribus vincitur, vt peccatores punire cogatur. Ostendit ergo Deus, quàm inuitus puniat etiam grauissimos peccatores, dicens quòd clamor Sodomorum ad se ascenderit. hoc est dicere; misericordia mea mihi suadet, vt parcam: sed tamen peccatorum clamor cogit vt puniam. Sic ille. Meliùs loquitur & clamat sanguis [e] Christi & vindictam ingratis, & veniam recipere volentibus fructum ac pretium eius. Taurus clamor petras scidit [f], & pectora etiam astantium percussit [g], cordáque contriuit: licétque

C Christo aptare verba [h] Iob: *terra, ne operias sanguinem meum: nec inueniat in te latendi locum clamor meus*. vt, quod præterea scribit Gregorius [i], adeò eximium fusi pro mundo sanguinis Christi beneficium lingua nostra non taceat, sed proximis innotescat.

Et fiat tibi in peccatum.] Hebraicè & Chaldaicè (*& erit in te peccatum*) Græcè additur (*magnum*, καὶ ἔσται ἐν σοὶ ἁμαρτία μεγάλη.) Quod exprimit effectum præcedentis clamoris, quem de maiore, grauioréque peccato dici docuimus. Explicat Caietanus de punitione pro peccato: ac de comminatione pœnæ, clamante necessitate pauperis ad Deum; non de ipso peccato, quod committitur ante clamorem. idem sentit

D Oleaster: vel etiam vt accipiatur de peccato, síque perinde ac si diceretur (*& peccabis.*) Sa noster declarat (*fias reus peccati*) vel (*pro peccato puniaris.*) Cornelius cum Vatablo posteriore modo per metonymiam. Vtrúmque admitti potest tum de peccato, tum de pœna: ipsummet enim peccatum clamor est, si sit graue, vt antea diximus: & peccatum pro pœna peccati non infrequenter ponitur, cujus acceptionis notauit Sa exempla [k] in indice eum isto nostro. Hoc est enim peccatum in foribus adesse si quis malè agat; reputari in peccatum Israëli: dispergi in improperium, & in maledictum, & in peccatum: imponere alicui omnia scelera sua; scelus suum portare & igno-

E miniam, & peccatum, & iniquitatem: redimere peccata sua: peccatum esse vt non sit super aliquos imber, sed ruina, & vt percutiantur, &c. sic quoque declarant nonnulli verba Iob [l]; *quid tibi proderit, si ego peccauero?* & , *cur* [m] *non tollis peccatum meum, & quare non aufers iniquitatem meam?* & alia de Christo; qui tulisse dicitur peccata mundi [n]: & Deus posuisse in eo iniquitatem omnium nostrûm [o]. Eodem pacto illud Bethsabee ad Dauid accipitur [p]; *erimus ego, & filius meus Salomon peccatores*, id est,

a vers. 5. 8.
b vers. 21.
c c. 22. 7.
d ora. de diuitiis, & in Ps. 14.
e vers. 5.
f Exo. 12. 36.
g vers. 10.
h c. 11. 5.
Mutuum & commodum quid.
i Ps. 9. 13.
k Exo. 2. 23. c. 3. 7. 9.
l Iac. 5. 4.
m Prou. 21. 13.
n Matt. 7. 2.
o v. 22. 23.
p c. 5. 7.
q c. 1. 2.
r hom. 5.
s c. 35. 20. 21.
t in locut. in Gen 18. & 20. ench. c. 80. in Iob c. 30.
u 5. mor. c. 7. Past. p. 3. cap. 32. & in Ps. 1 pœn.
Clamor pauperum.
x in Ionæ 1.

a c. 3. 9.
b Gen. 18. 20.
c c. 4. 10.
d 1. de prouid.
e Hebr. 12. 24.
f Matt. 27. 51.
g Luc. 23. 48.
h c. 16. 18.
i 13. moral. c. 21.
Peccatum pro peccati pœna.
k Gen. 4. 7. 1. Par. 21. 3. Baruch 3. 8. Ezech. 7. 8. c. 1 ... 23. 35. 49. Dan. 4. 24. Zach. 14. 19.
l c. 35. 3.
m c. 7. 21.
n Ioan. 1. 29.
o Esa. 53. 6.
p 3. Reg. 1. 21.

id est, videbimur peccasse aliquod contra te, cùm priuabimur regno: seu regno priuabimur, quia peccasse videbimur.

Sed dabis eis.] In editionibus aliis (*dans dabis eis*) aut iuxta Græcos codices Complutenses, ac Regios (*distribuens dabis, μεταδιδοὺς δώσεις*) correcti namque Sixtini habent simplex δώσεις. Geminatio autem denotat omnino dandum fuisse. Additur Græcè, καὶ δάνειον δανειεῖς αὐτῷ ὅσον ἐπιδέεται, *& fœnus fœnerabis ei quantum postulat, secundùm quod egebit*. Sed in codicibus Complutensibus, Regiisque secundo loco ὅσον ἂν ἐπιδέηται σου, *quodcumque rogauerit te*. Ex versu 8. repetita sunt.

Nec ages quippiam callide in eius necessitatibus sublevandis.] Interpres phrasim auxit, addendo sublevationem necessitatum, proeo quòd editiones aliæ habent dumtaxat verbum dandi: quod autem versu priore dicebatur, ut non auerteret oculos, & secundùm dictas alias editiones, ne malignaretur cor oculúsve secundùm Græcam, hic eodem quidem pacto repetitur Hebraicè, atque Chaldaicè: nostra verò editio exposuit per callide agere; Græca (*& non tristaberis corde tuo, dante te illi*, καὶ οὐ λυπηθήσῃ τῇ καρδίᾳ σου διδόντος σου αὐτῷ.) Poterat etiam versu præcedente verti Græcè sicut hîc (*ne oculus tristaretur super fratre*) quod ibi est, *ne malignetur*, hoc est, ne se præberet tristem; quoniam ex tristitia oritur, vt malignus sit, siue vt parcus, & immisericors: Et quod Hebraicè, Chaldaicéque vtroque loco dicitur cor malignari, explicari potest, malè affectum esse, ac triste; ideóque minimè dispositum ac benignè faciendum. Quia verò etiam eum triste illios, qui ægrè ac inuitus aliquid facit, vel concedit, excogitat callidè causas & rationes, quibus videatur iuste recusare; propterea Interpres callidè agere declarauit, dicendo se non posse tunc succurrere, fingendo se nō percipere quid petatur. Caietanus, legens ex Hebræo (*& non malignabitur cor tuum in dare tuo ei*) dicénsque monitum prius esse, vt non malignaretur ad negandum, hîc ad mutuandum; explicat vt non aliqua mala intentione quis mutuet, vt sæpe, inquit, fit, exempli causa, ad vtendum obsequiis pauperis, ad munera habenda, ad vxorem forte violandam, &c. Probabile id est, notauitque antea Abulensis. Huc autem accommodatior sublatem sensum aptari posset locus Prouerbiorum[a]: *callidus vidit malum*, ערום, *rabhah*, (proximi egestatem) *& absconditus est* (tergiuersatur, simulat, dissimulat, excusat) *ne illi succurrat*. Sed tales simulatores & callidi prouocant iram Dei; neque clamabunt cùm vincti fuerint[b], hoc est, simili necessitate pressi, conscíique crudelitatis propriæ, nō clamabunt vt implorent alienam opem. Quod Apostolus[c] ait tribuere in simplicitate, quamuis exposuerim aliquando[d] liberaliter & affluenter, sicut & apud Iacobum[e] dicitur Deus omnibus affluenter, ἁπλῶς, *simpliciter*: quod perperam in nobis reprehendit vt fictum quidam Sapientiæ recens[f] Enarrator: tamen ad rem præsentem facit alia notio, vt distributio fiat bona fide ac sine personarum acceptione. Illud autem est[g] Chrysostomi, ὁ μεταδιδοὺς ἐν ἁπλότητι. οὐ γὰρ ἀρκεῖ τὸ δοῦναι, ἀλλὰ δεῖ καὶ μετὰ δαψιλείας τοῦτο ποιεῖν, *qui tribuit in simplicitate. non enim sufficit dare, sed oportet & largiter hoc facere*. ἁπλότητα γὰρ τοῦτο εἴωθε πανταχοῦ. ἐπεὶ καὶ αἱ παρθένοι ἔλαιον εἶχον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἀρκοῦν οὐκ εἶχον, τοῦ νυμφῶνος ἐξέπεσον. *Simplicitatem enim istud esse novit vbicumque sint; quemadmodum & virgines illa oleum quidem habebant: quoniam verò quod sufficeret non habebant, in vniuersum exciderunt.* Eodem pacto Græci alij. Callide itaque agere censetur in aliorum necessitatibus, & non in simplicitate, cùm aut denegat, aut minus dat, simulans sibi non suppetere vt det, vel plus det.

b Iob 35. 13.
c Rom. 12.
d 2. Cor. 8. 2.
e Iac. 1.
f In Sap. c. 2.
g hom. 20. in epist. ad Rom.

Vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in omni tempore.] In Bibliis Complutensibus, & Regiis (*in omni opere*) quod etiam congruit textui editionum aliarum; vt miror quomodo irrepserit ea lectio in codices emendatos. Secundùm reliquas editiones (*quia propter verbum hoc*, id est, rem; *benedicet tibi Dominus tuus in omni opere tuo, vel in omnibus operibus tuis.*) Sic ferè versu 4. & in fine capitis præcedentis, vbi sunt etiam verba sequentibus affinia, significatúrque multiplicatio bonorum temporalium, quæ tamen fiebant ab Hebræis; vnà tamen cum præmio vitæ æternæ, si fierent opera illa ex caritate, quibus eam deberi de congruo impropriè scribit Abulensis: debetur enim de condigno; temporale verò præmium de congruo; quia inter opera caritatis & augmentum gratiæ, ac æternæ vitæ præmium est conueniens proportio, qualem non habet actus caritatis cum bono temporali; quod etiam bonum temporale non semper conducit ad salutem, ad quam actus ille per se ordinatur.

Et in cunctis ad quæ manum miseris.] (*Manum tuam*) cum affixo pronomine habet editio Hebræa, Chaldæáque; Græca absolutum ου. Verba extrema capitis præcedentis sunt (*vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus manuum tuarum quæ feceris.* Mittere manum ad aliquid, est id aggredi; vt mittere manum ad fortia[a]. Ex hac autem formula colligit rectè Abulensis esse per se sermonem hîc de præmio temporali, & de felici successu negotiorum operúmve, quæ ferè manu tractantur atque perficiuntur.

Mittere manum ad aliquid, idē quod id aggredi.
a Prou. 31. 20.

Vers. 11.] Non deerunt pauperes in terra habitationis tuæ: idcirco ego præcipio tibi, vt aperias manum fratri tuo egeno & pauperi, qui tecum versatur in terra.

PARAPHR.

NE quis putet in tanta prosperitate terræ promissionis adeò feracis & frugiferæ, defuturam occasionem seruandi legem de subleuandis aliorum necessitatibus: aut, ne, quod antea dictum est, mendicum & indigentem non futurum inter Hebræos, repugnare videretur eidem modò dictæ legi, repetit Moses, & inculcat succurrendum esse vel per mutuum, vel alia ratione, patientibus penuriam; quia numquam deerunt tales, in quos exercere pium id opus valeas, debeásque. Nam videlicet aut exiget iustitia, vt aliqui ob sua peccata sic plectantur; aut pro conditione humanarum rerum, licèt in commune populus totus prosperè agat, quamdiu obediet Deo: fieri ac vix ac ne vix quidem potest, quin particulares nonnulli citra etiam culpam suam, redigantur interdum ad paupertatem. Quocirca generalis antea[b] promissio fuit, non futurum indigentem & mendicum inter Hebræos: vel monitum, vt curarent Hebræi, ne quis eò necessitatis deueniret; quòd si contingeret, efficerent vt ei

b vers. 4.

 quàm

quàm primùm & accuratè occurreretur: quemadmodum superiora illo loco demonstratum est. Videri posset Christus huc respexisse; cùm dixit [a]; *semper pauperes habetis vobiscum, & cùm volueritis potestis illis benefacere.* Sed & problema est, Verùm præter, vnum in locum pauperes cogere, iisque ibi prospicere; an sinere vt per publica loca stipem corrogent. Sed hac de re nonnihil dixi cap. 3. [b] actuum Apostolorum. Chrysostomus [c] non dubitat vtiliores mendicos affirmare quàm seipsum dum ad fores sedent Ecclesiæ per silentium & aspectum. Vtcùmque id sit; diuinæ prouidentiæ singulare opus est, quamois posset ipse suppeditare necessaria omnibus, locupletum opera inopes adiuuare, ad præbendam virtutum diuersitatio vtrique hominum generi materiam. *Diues & pauper obuiauerunt sibi; vtriusque operator est Dominus* [d]: *pauperem facit, & ditat* [e]: *vector est pauper & laturarius seu lator opum detuis in cælum*, inquiunt Augustinus [f], Chrysologus [g], Basilius [h]. Tandem ex verbo præcipiendi quod hic habetur, confirmari potest obligatio subleuandi egentes, vel donatione liberali, vel certè opportuno. Stoicos meritò Lactantius [i] arguit reponentes inter animi vitiosos morbus misericordiam: quæ videtur Stoici [k] Senecæ opinio, non item Ciceronis, vt ei ascribit idem Lactantius [l] (oppositum enim tradit [m], Augustino [n] etiam teste illud idem asserente de Stoicis) dùm detestandam Plauti meritò sententiam illam vocat.

Malè meretur, qui mendico dat, quod edat:
Nam & illud quod dat, perit:
Et illi producit vitam ad miseriam.

Cùm tamen idem Comicus asserat [o], quod

—— ordine vt æquum 'st
Tractare homines: hoc Dis dignum 'st semper mendicis modesti sunt.

Præceptum & iussionem hac de re diuinam, iùsque etiam naturæ, disertè agnoscit Aquinas [p], Cyprianus [q], Nazianzenus [r], Chrysostomus [s], Augustinus [t]. Quæ personæ ac statui supersunt largienda extrema laborantibus necessitate, nullus negat; ac non pauci [u] negant retineri posse superflua sine peccato, idque Patres non obscurè præ se ferunt Leo [x], Gregorios [y], Ambrosius [z], Augustinus [aa], Hieronymus [bb], Basilius [cc], Chrysostomus [dd]. Quod autem scribit Apostolus [ee]; *consilium in hoc do*, &c. *in præsenti tempore vestra abundantia illorum inopiam suppleat*, intelligit de Corinthiis respectu Hierosolymitanorum, a quibus cùm longiùs distarent, non sentiebat obligari præcepto eleemosynæ ad eos transmittendæ. Accedit, quòd Paulus imperare se nolle cùm scribit, sed consilium dare (quia dicitur etiam loco illo γνώμη rata & certa sententia) non significauit esse duntaxat consilium de eleemosyna vt opponitur præcepto; sed hortando & rogando plus profuturum existimauit. Quo pacto Daniel consilium regi dans vt peccata sua eleemosynis redimeret, & iniquitates suas misericordiis pauperum, non sequitur non debuisse regem illas facere tum ex præcepto locis multis Scripturarum expressu, tum ex ipsa lege naturali. Nec verò etiam erat Dei præceptum, vt darent Corinthij pro ratione facultatum sic abundanter, quemadmodum fecerant Macedones, quorum eos prouocabat exemplo. Sed nec habebant omnes superflua, cùm ex omnibus tamen

a Matth 26. 11. Marci 14.7. Ioan. 12.8.
b vers. 2.
c hom. 50. in ep. 2. ad Cor.
d Pr. 22. 2.
e 1. Reg. 2. 7.
f ser. 50. de tem.
g ser. 7 & 8.
h hom 23. ex varus.
i lib. 6 c. 14.
k 2 de clemen. c. 5.
l li. 6. c. 11.
m ora. pro Q. Liga.
n 9. de ciu. c 5.
o in Trinummo acta 4. sce. 1.
p 4. d. 15. q. 2. a. 1. & 4. & 2. 2. q. 66. a. 7 q. 87 a. 1. ad 4.
q de oper. & eleemos.
r ora. de amore pauperum.
s 10 epist ad Ephes hom. 4.
t serm. 50. de temp.
u apud Aquam. sup & 2. 2. q. 118. a. 4. ad 2. & quodli. 6. a. 2.
x serm. 5. de collect. & ser. 5. de ieiun. decimi mensis.
y 3. p. Past. c. 22.
z serm. 81.
aa in Ps. 147.
li. 50. hom. in 8. tract. 5. in Ioan.
bb epist. ad Hedibiam q. 1. & apud Gratia. d. 92. §. hospitalem.
cc hom. in destruam horrea mea.
dd hom. 34. ad pop.
ee 2. Cor. 8. 10. & seqq.

A collecta fieret in subsidium pauperum fidelium qui erant Hierosolymis. Vnde idem Paulus præcepti sui mentionem facit, scribens iisdem Corinthiis [a]; *de collectis quæ fiunt in sanctos, sicut ordinaui* (διέταξα, פקדתי pakdeth, *præcepi*) *Ecclesiis Galatiæ, ita & vos facite.* Ad Romanos [b] quoque scribens ait; *Probauerunt Macedonia & Achaia collationem aliquam facere in pauperes sanctorum, qui sunt in Ierusalem. placuit enim eis, & debitores sunt eorum*; nempe non debito solùm caritatis, misericordiæve, sed etiam quodammodo iustitiæ. Vndecùmque porrò generaliter B loquendo nascatur debitum eleemosynam faciendi seu ex caritate, seu ex iustitia, perinde est ad æternam salutem vel amittendam, vel consequendam. Si quis fortè contendere velit, inquit noster Bellarminus [c] piæ memoriæ, ex rigore iuris non esse supernacanea danda pauperibus: tamen negare non potuit saltem ex caritate id esse faciendum. Parum autem refert, verùm quis ex defectu iustitiæ, aut defectu caritatis in gehennam descendat.

Non deerunt pauperes in terra habitationis tuæ] Particula causalis præcedit in editionibus aliis (כי chi, ὅτι *quia*, vel *non enim.*) Vt intelligant non defore occasionem implendi præcepti de mutuando; quamuis antea [d] promissum sit non fore indigentem & mendicum C inter Hebræos; aut monitum, vt curarent ne esset. Est autem & hic sicut ibi, nomen idem numeri singularis אביון *ebion*, siue *ebion*, & ἐνδεής, pro quo ibi editio nostra nominibus duobus vtitur, indigentis, & mendici. Denique pro terra habitationis, terræ medium solùm habent editiones reliquæ.

Idcirco ego præcipio tibi.] Addit qui transtulit ex Chaldæo (*hodie*) quod tamen in ipso textu non extat. Græcè διὰ τοῦτο ἐγώ σοι ἐντέλλομαι ποιεῖν τὸ ῥῆμα τοῦτο, λέγων, *propter hoc ego tibi præcipio facere verbum hoc, dicens.* Quod vltimum habet etiam editio Hebræa & Chaldæa. Præcipiebat Moses Dei nomine ac auctoritate; sæpiúsque in hoc libro de seipso ita loquentem vidimus; cùm D in aliis potiùs interponere soleat nomen. Quia verò præceptum hoc non est ceremoniale aut iudiciale, sed morale ac fondatum in ipsomet lumine iuréque naturali, sequitur eodem nos etiam obligari, & de eleemosyna esse præceptum non consilium duntaxat, vt antea quoque monui. Nam in tempore necessitatis mutuo dare ad misericordiam potest pertinere, atque ad quoddam genus eleemosynæ; non tantùm liberaliter absolutéque donare.

Vt aperias manum.] Iuxta editiones reliquas *aperiendo*, aut *aperiens manum* vel *manus tuas*, τὰς χεῖράς σου. Id est, vide, vt omnino aperias ambas manus, & abundè satisfacias necessitati alterius.

E *Fratri tuo egeno & pauperi.*] Frustrà ex Chaldæo translatio vsurpat pluralem numerum fratrum, pauperum, egenorum; quia eius linguæ singularia nomina sunt hic: habet verò eadem & Hebræa pronomen affixum ad nomen fratris, pauperis, egeni, quod non caret emphasi & commendatione personæ, quæ alium attingit velut propria & coniuncta. Cùm autem hactenus Hebræum nomen solum אביון *ebion* seu *ebion*, & Chaldæum מסכנא *mischena* occurrerit, adiicitur hic עני *ghoni*, cui simile est Chaldæum: Græca sunt πένης & ἐνδεόμενος: Latina in præcedentibus

a 1. Cor. 16. 1.
b c. 15. 16 & 27.
c l. de bonis operibus in particulari (?)
d vers. 4.
Explanatio.

bus indigens, mendicus, ad paupertatem deueniens, pauper, eiusdem omnia significationis, licèt nonnullum discrimen status posset; de quo alibi non semel.

Qui tecum versatur in terra.] Editiones aliæ solùm habent (*fratri tuo egeno, & pauperi in terra tua.*) In c. 12.[a] (*in omni tempore quo versaris in terra*) Hebraicè, Chaldaicéque (*omnibus diebus tuis super terram tuam*) Græcè (*omni tempore quo vixeris in terra, πάντα τὸν χρόνον ὃν ἂν ζῇς ἐπὶ τῆς γῆς.*)

a v. 19.

Vers. 12.] Cùm tibi venditus fuerit frater tuus Hebræus, aut Hebræa, & sex annis seruierit tibi, in septimo anno dimittes eum liberum:

Vers. 13.] Et quem libertate donaueris, nequaquam vacuum abire patieris:

Vers. 14.] Sed dabis viaticum de gregibus, & de area, & torculari tuo, quibus Dominus Deus tuus benedixerit tibi.

Paraphr.

HÆc est secunda præcipua pars capitis de libertate concedenda seruis vtriusuis sexus ex Hebræis originariis in septimo anno, si ea vti vellent: proselytis namque istius legis priuilegium non competebat, vt præcipitur in Leuitici c. 25.[b] vbi est; *Et de aduenis, qui peregrinantur apud vos, vel qui ex his nati fuerint in terra vestra, hos habebitis famulos, & hæreditario iure transmittetis ad posteros, ac possidebitis in æternum. Fratres enim vestros filios Israel ne opprimatis per potentiam.* Igitur si quis genere Hebræus esset Hebræi seruus per venditionem suimetipsius propter necessitatem siue inopiam, anno septimo remissionis liber dimitti debebat, ita vt vltra sex annos non teneretur seruire: & si fortè contigisset incoari seruitutem anno vno aut altero, immò non multò ante dictum annum (sed iuxta æstimationem temporis maioris minorísve, pretij quoque fiebat æstimatio, sicut & in possessionibus, quæ remittebantur in iubilæo[c]) libertas ei concedenda esset. In qua libertate includebatur, inquit Abulensis, vt ei non imputarentur damna, vel negligentiæ, vel sumptus facti circa ipsum; quia cùm seruus sit quid domini sui; einsmodi res non separantur ab illo, sed non aliter æstimantur, quàm si dominus sibimet huiuscemodi damna intulisset. Præterea cùm seruus ille dimittebatur liber, oportebat vt dominus in signum liberæ dimissionis, quòd grata præcedens seruitus sibi fuisset, cùm etiam tempore seruitutis acquisita fortè à seruo, non serui, sed domini essent, aliquo munere seruum afficeret, velut viatici nomine, si viæ is dare se vellet, hoc est, cibos ad vitam tolerandam, ex animalibus quorum esus foret in vsu, qualia sunt gregum animalia; item ex pane & vino, quæ per aream torculárque intelliguntur. In Exodo[d] summa istius præcepti habetur his verbis. *Si emeris seruum Hebræum, sex annis seruiet tibi; in septimo egredietur liber gratis.* Reperitur autem hic, ad addendum, seu declarandum, inquit Caietanus; idem de Hebræa, quòd ibi decretum est de Hebræo. Communi opinioni de septimo anno remissionis (qui apud Hebræos numerandi modus per septenarios vsitatus erat, sicut apud alios olympiadum, lustrorum, indictionum) contratius est Augustinus[a] & Rabanus, docentes quòd hos emptos non anno remissionis remitti voluit, quem septimũ quemque obseruari oportebat ab omnibus, sed anno septimo emptionis eius, quotocumque anno illorum septimus iste annus occurreret. Immò opposita ratio ei quæ mouit Augustinum, traditur ab aliis; quia remissionis annus status erat & communis omnibus. Inde præterea sequeretur seruitutem esse debuisse sex annorum. Infert citatus Augustinus, scribens in Exodum[b] (quem hoc loco transcribit Rabanus) Christianis non repugnare vt seruiant; & ne serui Christiani dimitti flagitarent à dominis suis, Apostolicam[c] auctoritatem iubere seruos dominis suis esse subiectos, ne doctrina & nomen Dei blasphemetur. Illud enim ex hoc satis constat mysterio præceptum, quia, inquit, & pertundi subula eius aurem ad postem præcepit Deus, qui libertatem illam recusaret. Mysticè Isidorus, Beda, Rabanus in Exodi cap. 21. docent in sex ætatibus huius sæculi seruientes in septimo die æterno sabbato liberari: si tamen velimus esse liberi, dum adhuc in sæculo seruimus peccato: si autem nolimus, perforari auriculam in signum inobedientiæ: & cum vxore ac filiis nostris, quos prætulimus libertati, id est, cum carne & operibus eius, iugiter peccati seruos futuros in æternum. Sumpta sunt ista ex Hieronymo[d]. Addit Beda per hunc seruum designari posse vniuersum genus humanum, quod in septimo anno, id est, in requie noui Testamenti, liberatum est. Procopius hoc loco ait quòd ante Saluatoris aduentum legi seruitutis Israël astrictus atque sub disciplina erat: postremis temporibus, cùm humanitatem asciuisset, seruitutis spiritus est sublatus, spontéque & gratis in filios sunt adoptati: & fidei viatico accepto victimam nostri gratia mactatam: frumentum item & vinum carnis & sanguinis data, & per ipsa libertatem æternam, quæ anno septimo, id est, in consummatione mundi perficietur, nimirum, vt interpretor, quantum ad corporis immortalitatem. Videntur hæc petita ex Cyrillo[e] Alexandrino; quod sæpe deprehendi factum à Procopio. Gregorius[f] Hebræum, cuius etymon transitor, vt seruum emi considerat, quando qui iam ab hoc sæculo mente transit, seruitio Dei subditur: senario qui seruit, denotari perfectionem actiuæ vitæ, per quam ad contemplatiuæ vitæ, tanquam in anno septimo, peruenit libertatem: gratis id fieri, quia cùm is omnia fecerit, seruum se reputat inutilem[g], & sicut actiua vita fuit ex munere, ita erit contemplatiua ex gratia: cum quali veste intrauit exire (quod in Exodo[h] præcipitur) si perseueret in eo quod cœpit, & cum eadem intentione: cum vxore egredi, quando non relinquit actionem qua prosit aliis: seruo empto dari vxorem à domino, cùm prædicator bonæ actioni eum coniungit, vnde filij operum bonorum existunt reputati prædicatori in meritum; egreditur autem seruus liber cum sua veste, id est, eadem intentione perdurans, ad contemplationem: remanet, quando actiuam vitam amat: dominus verò eum applicat diis imbuendo antiquorum patrum dictis; ad ostium & postes tabernaculi, vt de ingressu tabernaculi æterni aliquid audiat, & diem iudicij considerans, caueat in bonis operibus appetitum placendi hominibus; quæ est perforatio auris: tandem fit seruus in sæcula, vt esse

b v. 44. & seqq.

c Leuit. 25. 40. & seqq.

d c. 21. a.

a q. 22.

b q. 77.

c Ephes. 6. 5.

Interpretatio mystica.

d 2. cont. Iouin.

e in collecta ex Exo. c. 20.

f hom. 3. in Ezech.

g Lucæ 17. 10.

h c. 21. 3.

A post seculum liber possit, ac liberari à seruitute corruptionis [a]. Ambrosius [b] ostendens in vniuersum vmbram futurorum fuisse in lege, ponit inter alia exempla sanctificatam libertatem in sabbato, id est, in anno septimo postquam seruisset Hebræus sex annis. Cyrillus [c] Alex. morali sensu scribit, quòd cuilibet in actione versanti instar pueri & puellæ eiusdem generis laborant ratio & cogitatio actuum implantes philosophiam, quam ostendit numerus sex annorum, accedente impatibilitate per annum septimum significata, & redeuntes liberi à corporeis modis, ad contemplationem eorum quæ cadunt sub intelligentiam: alienigenam puerum puellamque esse iram & cupiditatem subiectas à mente contemplatiua, nec libertatem concedente, donec lege spiritus deuoretur lex naturæ tanquam mors à vita, quando ita transmutabitur in feruorem spiritualem furorémque moderatum; cupiditas in diuinum amorem & voluptatem quæ non potest pollui & contaminari. Ephrem [d] recitato integro hoc præcepto; *Monache*, inquit, *renunciasti, quia mundanæ: emissus es liber: Christus te libertate donauit: noli amplius diligere seruitutem vanissimi seculi, vt non fiant nouissima tua peiora primis. Verùm seruiamus ei, qui libertate nos donauit, Christo.* Origenes [e] considerans Ægyptios omnes, premente fame, in seruitutem facile redactos à Pharaone; Hebræos per violentiam; rationémque dans, quia sunt Ægyptij ad vitam degenerem procliues, vtpote orti ex Chanaan, & in omnem vitiorum famulatum citò decidunt: Hebræi, non nisi coacti seruiunt, idcóque liberati sunt de domo seruitutis; vtens item huius loci præcepto, ne perpetua sit horum seruitus; transfert ad mores. *Seruire Ægyptiis*, inquit, *nihil aliud est quàm obnoxium fieri carnalibus vitiis, & dæmonibus esse subiectum: in quod non cogit necessitas; sed segnities animi, libidóque corporis, cui se ille subdit, inducit. Qui libertatis animæ curam, & dignitatis eius, cœlesti cogitatione gerit, ex filiis Israel est: ac licèt violenter opprimatur ad tempus, non in perpetuum libertatem perdit, non fit seruus peccati, liberatus à veritate* [f]. In libro Leuitici [g] plura dixi de literali mysticóque sensu.

a Rom. 8. 21.
b in ps. 118. octon. 5.
c in collect. ex Exod. c. 20. & ex Deut. 7. c. 1. & de ador. l. 7
d tomo 2. doct. de humil. c. 23.
e hom. 16. in Gen.
Seruire Ægyptiis quid.
f Ioan. 8. 32.
g in c. 25.
Explanatio.

D *Cum tibi venditus fuerit frater tuus Hebræus aut Hebræa.*] Chaldaicè (*filius Israel, aut filia Israel.*) Hebræum transitorem rectè interpretatur citatus Gregorius; de quo nomine alibi dictum est. In Exodo [h] præceptum hoc idem non nominat Hebræam: comprehendi tamen solet sub masculino sexus fœmininus: licèt ad maiorem expressionem notauerit Caietanus, vt dixi, hoc loco teneri propter Hebræam. Omnes Hebræi fratres inter se dicuntur, quia gentis eiusdem: alio modo illi qui natura sunt tales, vt Iacob & Esau: tertio cognatione, vt Lot dicitur frater Abrahæ, quia filius fratris eius Aram: tandem affectu vel spirituali, vt omnes Christiani; vel communi, vt omnes homines. Distinctio est Hieronymi [i], quē sequitur citátque [k] Concilium Francofordiense. Apud Ieremiam [l], *vt dimitteret vnusquisque seruum suum, & vnusquisque ancillam suam Hebræum & Hebræam liberos: & nequaquam dominarentur eis*, id est, in Iudæo, & fratre suo. Erant Iudæi auari atque crudeles; nec præcepto de libertate seruis impertienda parebant. Cæterùm venditio fiebat vel cùm quis ad paupertatem seipsum vendebat [m], vel cùm iudex id faciebat, eo quòd venditus non esset soluendo [n]; vel si herus alteri venderet: vel etiam parentes [o].

h c. 21. 2.
Hebræi omnes inter se fratres dicti.
i con. Heluid.
k epist. ad Episcopos Hisp.
l c. 34. 9.
Iudæi auari & crudeles.
m Leu. 25. 39.
n Exod. 22. 3.
o c. 21. 7.

Et sex annis seruierit tibi.] Secundùm editionem Græcam absque coniunctione *δουλεύσει*, *seruiet*. vt etiam legit Ambrosius [a]. Vtrouis modo legas, negatiue interpretatæ cum Abulense, vt vltra sex annos non teneretur seruire; cùm posset aliquando tempore minore, vt si venderetur vno anno ante annum remissionis. Negari tamen non potest, quin ipsa phrasis præ se ferat seruitutem sex annorum, quæ placuit Augustino, & Rabano, indicatúrque ab Ambrosio, eiusque obiter meminit Lipomanus in Exodo. Rickelius [b] triplicem refert sententiam; si Hebræus emeret seu redimeret Hebræum iam venditum gentili in seruum, seruiret vsque ad initium septimi anni, id est, iubilæi, quia nolebat Deus vendi Hebræos

a supra.
b in Exod.

B in seruos perpetuos: vel si emeret Hebræum qui antè seruus non fuisset, ad hoc vt esset seruus, seruiret sex annis, seu seruire teneretur, si viueret per tot annos, nisi interueniret Iubilæus; non quidem magnus quinquagesimi anni, sed septimi remissionis: vel si emeret seruum Hebræum ab Hebræo; siue quæcumque emptio foret, fieret ab ipsis iudicibus Hebræis, qui Hebræum de furto conuictum, nec habentem vnde restitueret, vendi iussissent, ad faciendam restitutionem, siue ob nimiam paupertatem vendidisset ipsemet se Hebræus; siue dominus Hebræus, seruo suo Hebræo non ampliùs indigens, venderet eum alteri Hebræo, quantum ad tempus restans vsque ad septimum annum remissionis.

C *In septimo anno dimittes eum liberum.*] (*A te*) addunt editiones aliæ in fine. In Exodi cap. 21 [c] (*in septimo egredietur liber gratis.*) Vtrobique est nomen Hebræum חפשי *chophsi* significans & liberum & solitarium: solet verò liber manere in domo per se ac seorsum; seruus in domini domo. Gratis egrediebatur, quia nihil pro sua libertate donare tenebatur anno illo septimo remissionis: nec imputabantur ei damna si qua domino intulisset ex negligentia, vel aliter, vt dictum est.

c v. 2.

Et quem libertate donaueris.] Verti potuit (*& cùm dimiseris eum liberum*,) nec accipitur hic donare libertate propriè, vt notat Abulensis, debebatur enim hæc dimissio in anno remissionis septimo per legem, antè illud verò tempus si quis

D dimisisset, diceretur propriè donasse libertate, quod sub metaphora videtur indicari à Salomone [d]; *qui seruat ficum, comedet fructus eius: & qui custos est domini sui, glorificabitur*; nempe libertatem ab eo adeptus, quæ iucundissima res est & quidem velut præcocem ficum, ante constitutum tempus. Addi decet ex Exodo [e], vt cum quali veste intrauerit, cum tali exeat (quod hebraizantes non ita rectè reddunt *si cum corpore*; id est, solus ac solutus, siue absque vxore,) hoc est, non nudus, aut cum lacera veste, sed honesta: præterea vt cum vxore ac liberis, si habuerat prius: si enim acceperat vxorem à suo domino, & inde filios susceperat, penes dominum remanere debebant,

d Prouerb. 18.
e c. 21. 3. 4.

E ipse verò liber exire poterat soluto sic nimirum matrimonio. Quo ritu manumissio apud Hebræos fieret, non satis liquet. De ritu Romano legendus in institut. titulus de libertinis, & in C. de libertate Latina tollenda, & in D. tit. de manumissis. Collegit autem modos & formulas ex variis auctoribus Ioannes [f] Rosinus; aut si seruus domino consentiente iubentéve, nomen suum detulisset in censum: aut virga in caput imposita (quæ vindicta dicebatur à Prætore) in libertatem vindicaretur: aut à domino liber, testamento, relinqueretur: tuncque, raso capite, pileum

f Antiq. Rom. c. 1.
Ritus manumissionis apud Romanos.

gestare

A gestare mos fuit, vnde flauasse aiunt, vt accipias pileum, qui magistri doctorisve titulo decoratur. Alij tres modi, quos naturales vocant Iurisconsulti, sed minoris libertatis, quique titulum darent Iunianorum Latinorum, ea lege Iunia Norbana, non verò ciuium Romanorum, erant inter amicos, per mensam, per epistolam. Legendus item cum Tiraquello scholiaste Alexander [a] ab Alex. & noster Bisciola [b], & Azor [c].

[a l. 4. c. 10. b to. 1. hor. subsec. l. 10. c. 11. c to. 1. inst. mor. p. 1. l. 1. c. 11]

Nequaquam vacuum abire patieris.] Promisit Deus Hebræis non exituros ex Ægypto vacuos [d], vbi nimirum tamdiu seruierant: Booz Ruth vacuam dimittere noluit [e]: auctor Ecclesiastici [f] præcipit, vt propter mandatum assumatur pauper, & propter inopiam eius ne dimittatur vacuus. Iacob conquestus est, quòd parum abfuerit, quin post tot annorum laborem, à socero nudus dimitteretur [g], ריקם *rekam*, & xenis *vacuus*, sicut hic, seu *manis*.

[d Exod. 3. 21. e Ruth 3. 17. f c. 29. 12. g Gen. 31. 42.]

Sed dabis viaticum.] Hebraicè (העניק תעניק לו *hahhanek tha hhanek lo*, *torquem dando, torquem dabis*: vel, *onerando onerabis*; vel, *circumdando circumdabis eum*, vel, *suspendendo suspendes*; nempe ad collum eius. Est enim ענק *hhanak* torquis, vnde ענקים *hhanakim* gigantas, quasi torquati, de quibus cap. 2.[h] egimus, Chaldaicè (*separans separabis ei*, אפרשא תפרש ליה *aphrasa thaphres leh*) Græcè ἐφόδιον ἐφοδιάσεις αὐτόν, *viaticum viaticabis eum*, aut *suppeditabis ei*. Iterùm duntaxat extat viatici vocabulum in libro Iosue [i], pro quo est in aliis editionibus cibus צידה *tsaid* [illegible]. Gellius [k] magnum viaticum dici scribit pro magna facultate, & paratu magno, sed nouè positum, Græcorum imitatione, qui ἐφόδιον sumptum viæ, ad aliarum quoque rerum apparatus traducunt: ac sæpe ἐφόδιον (melius ἐφοδίασον) pro eo dicunt quod est, instrue & instrue. Igitur propriè viaticum cibus est, vel pecunia, quam iter faciens circumfert. Viaticam etiam vocant [l] cœnam quæ datur abituro; & viaticari [m] alimenta comportare ad iter: & viaticulum diminutiuè [n]. Acutè Sidonius [o] nihil viatico leui grauius esse dixit, hoc est, nimis parcis alimentis, præsertim pueris, de qua ætate ille loquitur: testatúrque præterea Cornelius [p] Celsus, Hieronymus [q], & alij. Significat interdum tamen & viaticum & ἐφόδιον, ipsummet peculium, seu facultates militis: vt quando Suetonius [r] narrat, quòd ingresso ciuile bellum Iulio Cæsari centuriones cuiusque legionis singulos equites è viatico suo obtulerunt, & vniuersi milites gratuitam, & sine frumento stipendióque operam, cùm tenuiorum tutelam locupletiores in se consulissent; Horatius [s] item

Luculli miles, ait, collecta viatica multis
Ærumnis.

[h v. 28. i c. 9. 5. k l. 17 c. 2. Viaticum quid. l Plaut. in Bacch. m Idem in Menæchm. act. 2. sce. n Sido. Apo. l. 9. ep. 10. o Apul. 7. de asino aur. o [illegible] epist. ... 2. p l. 2. c. 3. q ad Lætam. r in Iul. Cæs. c. 68. s l. 2. ep. 2.]

Vlpianus [t] verò filiifamilias viaticum dixit. Budæus [u] definit ἐφόδιον τὸ τῆς ὁδοῦ ἀνάλωμα, *viæ sumptum*: ἐφοδιάζειν, *ad viam instruere, & viatico donare*, proferens ex Herodoto [x] τούτους ἀνδράποδα πάντας ἀπελύσαμεν ἐφοδιάσαντες ἐς τὰς Ἀθήνας, *hos dimittentes, deducunt omnes viatico donantes versus Athenas*: præterea ex Basilio, vsurpante pro eo quod est censu & facultatibus immodicis, quasi viatico viræ, munire: & ἐφοδιάζεσθαι, vt significat viaticari, viatico donari, viaticum sumere vel accipere: ad hæc ex Xenophonte [y], ἐφοδιάζεσθαι, *viaticum exigere à nauigantibus*. Tritum porrò istis vnum ex Eucharistiæ cognominibus epitheritsve; vt ἐφόδιον ac viaticum appelletur. Nyssena [z] quidem Synodus decernit, vt ἐξοδεύοντες *vita excedentes vltimo, & maximè necessario viatico*, τοῦ τελευ-

[t Leg. D. de reb. credit. u comment. ling. Græc. pag. 719. x in Callio. y 1. Hellen. z Can. 13. & refertur 26. q. 6. c. de his.]

A ταίου καὶ ἀναγκαιοτάτου ἐφοδίου, *ne priuentur*, μὴ ἀποστερεῖσθαι. Atque vt omittam alia Concilia Carthag. IV. [a] Ancyranum, Tuletanum XI. [b] Agathense [c], Arausicanum [d], Arelatense II. [e] Aurelianense III. [f] Franciscus [g] Turrianus noster eiusdem rationem nominis colligit & confirmat ex Pauli [h] verbis; *habentes itaque fratres fiduciam in introitum sanctorum in sanguine Christi, quam initiauit in nobis viam nouam & viuentem; per velamen*, id est, carnem suam, *& sacerdotem magnum super domum Dei*, &c. viam viuentem factam Christum ait ad ingrediendum in cœlum per velamen, id est, per carnem suam, in qua tanquam sub velo latebat diuinitas; & nouam dici, quia noui Testa-
B menti est. Citat liturgiam Iacobi, in qua extant eadem verba; Theodoreti [i] quoque ac Aquinatis [k] expositionem, necnon Nicolai [l] Villagagnonis: meminerúntque in epistolam ad Hebræos Ludouicus Tenas, & noster Iustinianus. Addit Turrianus, appositè ad viam, quam habet Eucharistia, vsum viæ vocabulo Paulum; quia Græcè antiqui Patres ἐφόδιον Latinè viaticum, vocare consueuerunt; quòd hoc cibo nutriamur & roboremur, ad ambulandum viam spiritualem, vsque ad montem Sion cœlestem; & per hoc sacrificium laudis victimámve illius, illic iter sit, seu via qua ostenditur salutare Dei [m]. His adiungit Ioannes [n] Stephanus Durantus, cibum esse itinerarium & corporum & animorum nedum in via
C huius vitæ, in qua post huius viatici manducationem plerique sine alio cibo diutissimè vixerint (quod exemplis probat quibus plura possunt addi apud Antonium [o] Daureolsium:) sed maximè in illo formidoloso itinere, cùm ex vinculis corporis tanquam ex carcere in aliud sæculum euolamus: ideóque studiosè curauisse morituros hoc viaticum sibi adhiberi; quod etiam exemplis confirmat, præter quæ nec alia desunt in catechismo [p] historico citato: ad omnium verò instar potest esse quod Chrysostomus [q] narratum sibi à quodam qui viderat audierátque rectè communicantium in morte animas ab Angelis deduci rectà in cœlum. Nec omitti debet ratio reddita postulati viatici à Nicolao Tolen-
D tino [r]; *vt tanto*, inquit, *viatico munitus, non deficiam in via ad cælestem patriam profecturus, & si ob demerita mea improbus Belial hostis meus mihi occurrerit, possim fidenter dicere* [s]; *Dominus mihi adiutor, & ego despiciam inimicos meos.* De obligatione istius præcepti consule Suarez [t] nostrum, qui docet si contingat mortis periculum breui tempore post aliā communionem, vt post biduum triduúmve, non esse obligationem iterum communicandi cum expressa intentione sub ratione viatici; quia sequeretur eamdem obligationem esse si fortè quis eodem die periclitaretur, quo iam communicauerat. Sensus præcepti est, ait, vt homo teneatur paulò ante mortem communicare: sed quantum sit illud tempus, prudentis arbitrio videtur re-
E linquendum; verbi gratia, octo, aut decem dierum. Sanctus noster quidem Ignatius biduo ante mortem, triduóve sumpsit Eucharistiam, licèt non exterius viatici nomine; quod forsitan habuit in intentione, quippe de sua morte præscius: & si non habuit, indicauit minimè tunc necessarium: quam demonstrat idem Suarez admodum probabilem sententiam: & grauium auctorum esse.

[a c. 77. & 78. b c. 18. c c. 13. d c. 13. e c. 12. f c. 24. g 2. de Euc. c. 10. h Heb. 10. 19. 20. i ibid. k ibid. lect. 2. l de Eccle. sacrif. m p. 49 vlt. n 1. de ritib. Eccle. c. 55. o catechis. hist. c. 5. tit. 10. p c. 5. tit. 13. q 6. de sacer. r in vita c. 12. apud Surium. 10. Septemb. s Ps. 117. 7. t 3. p. de Eucharis. c. 69.]

De gregibus.] Cum pronomine affixo in editione Hebræa, Chaldaicáque, & cum absoluto in Græca (*de ouibus tuis*, מצאנך *mitsonecha*; מעבו *mehhanach*,

benach, ἀπὸ τῶν ἀγαθῶν σου.) Sub his minutis animalibus, quæ gregum nomine intelliguntur, comprehenditur omne genus ouillum & caprinum, aut simile ad cibum pertinens. De ouibus, vel capris aliquid, inquit Abulensis, ad cibos, scilicet ouem, vel capram, aut aliquid modicum. Nec proinde non poterat de armentis aliquid donari vt bobus, vitulis, vaccis. Ac in vtroque genere si non integra animalia, certè partes aliquæ vel crudæ, vel coctæ sub viatici vocabulo contineri videntur. Dauid post introductam arcam in suam ciuitatem, peractaque sacrificia, partitus est

a 2.Reg.6. 18.19. 1.Paral.16.3. cuique inter alia, assaturā bubulæ carnis vnam [a]. Etsi porrò viaticum viatorem, viæve inuiit confectorem: tamen fieri facilè poterat, vt libertatem recuperans non demigraret ex loco vbi fuerat seruituti addictus. Verùm quia liberum ei erat quò vellet abire, ac ferè qui seruierat vel præ verecundia, vel præ inopia, sedes libenter mutabat; idcirco viatici nomine munus dimisso datum appellatur. Caietanus largum iouenis vocat.

Et de area, & torculari tuo.] Vtrique nomini adiungunt editiones aliæ pronomen: pro area reddunt alij horreum: Græcè verò est σῖτος, *frumentum*; vtrumque illud continens pro contento. Aream valet גֹּרֶן *goren*, vt etiam præcedente libro [b], & alibi sæpe, ac iterùm c. sequenti [c]: torcular יֶקֶב *iekeb* & ληνός, de quibus item dicto capite priore; docentes coniungi sæpenumero hæc duo in scriptura aream & torcular, indéque per modum parœmiæ ortum illud quòd rex Israël respondit mulieri exclamanti [d]; *salua me Domine rex. Non te saluat Dominus: vnde te possum saluare; de area, vel de torculari.* Denique videtur Abulensi sub area comprehendendum quidquid ibi colligitur ac trituratur, vt fruges, & legumina: sub torculari non modò vinum, sed oleum præterea & similes liquores, qui exprimuntur in eo. Carnibus per greges antea significatis rectè iunguntur, area torculárque, vt frumentum præsertim, seu panem, & vinum denotant, duo potissima humanæ vitæ ac viatici alimenta. Inter memorata priùs munera quæ post illatam arcam contulit Dauid, cum assatura siue parte assæ bubulæ carnis, fuit collyrida siue torta, siue placenta panis, & simila frixa oleo [e], siue in sartagine: pro qua quidam pultem ponunt; sed alij lagenam, videlicet vini, de quo tamen mentio apud editionem vllam [f] nulla, nec apud Iosephum [g]. Nec inuerisimile tamen ex vino etiam Dauid aliquid elargitum esse: ac in similibus largitionibus vinū deesse solitum non fuisse; iuxta illud: *panem tuum & vinum tuum super sepulturam iusti constitues, & noli ex eo manducare, & bibere cum peccatoribus:* quisquis sit tandem primi membri sensus.

b c.18.27.
c v.13.
d 4.Reg.6. 26.27.
e 2.Reg.6. 19: 1.Paral. 16.3.
f ibid.
g 7.antiq.c. 4.

Quibus Dominus Deus benedixerit tibi.] Additur in editionibus aliis (*dabis ei.*) Benedictio significat liberalem concessionem a Deo factam de prædictis gregibus, area, & torculari; seu pane & vino, aliisve similibus alimentis. Potest simul indicare vt pro sua quisque facultate largus ac liberalis in dando viatico sit; & prout accepit, administret [h], considerans quæ habeat ipse, dona Dei esse: se verò illius, quem seruum habebat, conseruum, immò & ministrum, in eiusdem gratiam Dei: & quo modo potuerit sit in illum misericors, si multum fuerit, abundanter tribuendo; si exiguum, etiam exiguum libenter impertiri studendo [i]. *Multum enim & parum Deus non ad mensuram dati definit, sed ad potentiam facultatum dantis;* ait Chrysostomus [k]: *& liberalitas*, inquit

h 1.Pet.4. 10.
i Tob 4.8. 9.
k hom.19. in 2. ad Corin.

Ambrosius [a], *non cumulo patrimonij, sed largitatis definitur affectu.* Plus etiam quam posset largitam in pauperes Paulam testatur Hieronymus [b]: quódque hoc eam nomine illam aliquando reprehenderit, ipsemet se reprehendit.

a lib. de viduis.
b epist.27.

Vers.15.] Memento quòd & ipse seruieris in Terra Ægypti, & liberauerit te Dominus Deus tuus, & idcirco ego nunc præcipio tibi.

Paraphr.

OPtima ratio ad persuadendum. Illi enim, inquit Abulensis, qui aliquas iniurias passi sunt (adde miserias) magis miserentur eorum, quos talia perpeti vident, quàm illi qui numquam talia passi sunt. Simili argumento persuadentur iidem Hebræi, vt aduenam & pupillum non contristent, nec affligant eum, quoniam aduenæ fuerunt in terra Ægypti [c]: vt peregrino molesti non sint, cùm sciant animas peregrinorum, quia & ipsi peregrini fuissent in terra Ægypti [d]: vt in sabbato non compellant peregrinum, seruum & ancillam quidquam operis facere, memores quòd & ipsi seruierint in Ægypto, & eduxerit eos inde Dominus Deus ipsorum in manu forti, & brachio extento [e]. Hoc postremo loco, qui est in c.5. libri nostri, satis multa in eamdem istam sententiam attulimus, & quanti referat ad aliis commiserandum easdem priùs expertum esse miserias. Huc illud facit numquam satis repetitum, & adeò Seuero gratum Imperatori, vt Lampridius [f] testatur: *Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris: visne hoc in agro tuo* (in quauis alia re; in teipso) *fieri quod alteri facis? Clamabat id sæpius*, ait Lampridius, *quod a quibusdam siue Iudæis, siue Christianis audierat; & tenebat, idque per præconem, cùm aliquem emendaret, dici iubebat, eamdémque sententiam vsque adeò dilexit, vt & in palatio, & in publicis operibus præscribi iuberet.* Siue à Iudæis, siue à Christianis audiuisse Alexandrum scribit; quia Iudæorum vocabulo intelligebantur Christiani: & in Iudæorum scriptis extat eadem sententia apud Tobiam [g]: & in Christianorum apud Euangelistas [h]: ipsemet Christus de illa pronunciauit [i]: *hæc est lex & Prophetæ.* Quasi diceret, vt ratiocinatur Chrysostomus [k], post multas alias beatitudines quas prædicauerat [l]; non opus est multis sermonibus, neque prolixis legibus, nec varia doctrina, *voluntas tua sit lex, τὸ βούλημά σου γενέσθω νόμος, &c. tu sis iudex, tu sis vita tua legislator, σὺ γενοῦ δικαστής. σὺ γενοῦ νομοθέτης τῆς ἑαυτοῦ ζωῆς, &c. Et verò generatim in omnibus si hæc duo verba retineamus, alia disciplina*, inquit, *non indigebimus.* Aliam rationem affert Deus in Leuitico [m], quia ipsimet qui seruiebant suis dominis, erant serui sui, & eduxerat eos de terra Ægypti.

c Exod.22. 21.
d c.23.9.
e Deut.5. 14.15.
f in Seuer.
g c.4.16.
h Matth.7. 12. Luc.6. 31.
i Matth.7. 12.
k hom.13. ad pop.
l c.5.
m c.25.42.

Explanatio.

Memento.] Futuro vtuntur editiones reliquæ (*& memor eris, siue recordaberis*) quo vsus satis frequens est. Sic verò etiam in cap.5. [n] citato (*memento quòd & ipse seruieris in Ægypto*) & cap.9. [o] *memento, & ne obliuiscaris.*

n v.15.
o v.7.

Quòd & ipse seruieris in terra Ægypti.] Ex aliis linguis (*quòd seruus fuisti.*) Eodémque pacto in c.5. Græcè autem οἰκέτης, quem aiunt plerumque sumi pro famulo seu seruo domestico (οἶκος domus est) & honestius nomen esse quàm δοῦλος. Differentiam inter δοῦλον & οἰκέτην statuit Clitarchus hanc, vt Athenæi scholiastes refert. Casaubonus [p] hæreticus, οἰκέτης est ὁ κατ᾽ οἰκίαν καθιστάμενος,

p in Athen. l.6.c.19.

qui

qui censetus in bonis possidentis: δοῦλος qui operas præstare domino tenetur. Suidas οἰκέτας ait dici non solùm famulos θεράποντας, sed & omnes domesticos, πάντας τοὺς κατὰ τὴν οἰκίαν. Hesychius eodem pacto τοὺς κατὰ τὸν οἶκον. Pollux [a] domesticos τοὺς οἰκείους. Atqui synonymè vsurpata reperiuntur istiusmodi nomina; vt & quæ apud eumdem Athenæum recensentur ab eodem Clitarcho & aliis τῶν ἄλλων θεραπόντων, τῶν ἀκολούθων, διακόνων, ὑπηρετῶν, πελατῶν, λατρέων, ἐριθῶν (qui erant propriè sutis serui) μισθωτῶν (qui ἐγγενεῖς, ingenui) item οἰκέτην ἀντὶ δούλου peculiariter accipi ostendit, vt & εὔδουλον, καὶ εὔνουν, eum qui sit in seruos famulósve χρηστὸς, clemens benignúsque: postremò commune ac tritum esse; vt οἰκέτης dicatur ὁ κατὰ τὴν οἰκίαν διατρίβων, κἂν ἐλεύθερος ᾖ, ille qui domi versatur, etiamsi liber sit. Mitior acceptio congruit proposito.

a l.3.c.8.

Et liberauerit te Dominus Deus tuus.] (*Illinc*) additur Græcè ἐκεῖθεν: eadémque lingua, & aliis, ponitur verbum redimendi, & quidem Græca solùm pretio ἐλυτρώσατό σε: quod pretium λύτρον, Latinitatéque donato nomine, lytrum vocatur. Etsi verò quandoque verbis his indifferenter vtantur Scripturæ liberandi, educendi, redimendi ad istud idem significandum quod hîc exprimitur: tamen tot edita prodigia, per quæ populus ex Ægypto liberatus ac eductus est, redemptionis cuiusdam ac soluti pretij vice possunt videri. Nec absque propria quadam vi nunc ponitur verbum redimendi, cùm agitur de seruis, qui pretio empti sunt; etsi anno septimo liberè dimittendi; qui appellabatur annus remissionis, gratísque חִנָּם chinnam, δωρεὰν, vt in Exodo [b] præcipitus. *Gratis venumdatos sine argento redemit Dominus* [c]. Spiritualiter id verum est, quoniam licèt diabolo tradas teipsum pro externis bonis quæ proponit, tamen nec ipsius ea sunt, & nullius veri pretij sunt, comparata præsertim ad æterna tum damna, tum bona. Et quamuis pretio sanguinis Christi sis redemptus [d]; non tamen pretio quod tu soluaris. Quamquam emere & vendere nonnumquam καταχρηστικῶς idem sunt quod tradere vel accipere sine pretio, vt, *vendidisti* [e] *populum tuum sine pretio*; *vendiderunt* [f] *eos hostibus: empti estis* [g] *pretio magno* (vbi tamen sanguis Christi pretium est;) *suadeo* [h] *tibi emere à me aurum ignitum: emite* [i] *absque argento, & absque vlla commutatione vinum & lac.*

b c.21.2.
c Esa.52.3.
d 1.Pet.1.18.
e ps.43.13.
f Iud.2.14.
g 1.Cor.6.20.
h Ap.3.18.
i Esa.55.1.

Et idcirco ego nunc præcipio tibi.] Dixerat priùs [k] bis præcipere se, ac semel quidem Græcè phrasi eadem qua hîc ποιεῖν τὸ ῥῆμα τοῦτο, *facere verbum hoc*: cuius loquendi modi rationem non semel quoque reddidimus cur hoc peculiariter libro vsitatus sit. Loco autem aduerbij (*nunc*) habent editio Hebræa, Chaldæáque (*hodie*) Græca neutrum.

k v.5.15.

Vers. 16.] Sin autem dixerit: Nolo egredi: eo quòd diligat te, & domum tuam, & benè sibi apud te esse sentiat:

Vers. 17.] Assumes subulam, & perforabis aurem eius in ianua domus tuæ, & seruiet tibi vsque in æternum: ancillæ quoque similiter facies.

Paraphr. CVm libertatis tempus aduenisset septimus remissionis annus, si seruus Hebræus discedere nollet: sed mallet apud eumdem herum, domúmque ipsius remanere, quia & sibi commodum ducebat, & amore prosequebatur patrem familias, illiúsque familiam: hoc ritu in seruum perpetuum retinebatur, vt ei perforaretur auris in signum seruitutis, ad ianuam dictæ domus, idque per sententiam publicam. Istius mentio sententiæ fit, ac rei totius, in Exodo [a] iisdem fere verbis. *Quòd si dixerit seruus: Diligo dominum meum, & vxorem, ac liberos, non egrediar liber: offeret eum dominus diis* (id est, iudicibus) *& applicabitur ad ostium, & postes, perforabitque aurem eius subula: & erit ei seruus in sæculum*, id est, vsque ad iubilæum, in quo licebat ipsi egredi cum liberis suis, reuertique ad cognationem & ad possessionem patrum suorum [b]. Non equidem dubitandum censeo, quin ipsomet iubilæi anno idem fuerit licitum seruo, quod in anno septimo remissionis, vt si nollet, non recederet, sed eadem conditione auris perforandæ, si perforata non esset: quamuis nominatim id expressum non legam. De ancilla Hebræa sentit Abulensis, citans R. Abenezra, & R. Salomonem; non idem hîc præcipi quantum ad auris perforationem, si nollet abire: sed vt non absque viatico dimitteretur; quia vendebatur Hebræa mulier Hebræo, vt is acciperet illam in vxorem, vel filio traderet; quod si non fieret, exibat libera cùm ad annos pubertatis peruenisset, quamuis annorum sex tempus completum non esset, ne fornicari cogeretur: vel si extra legem connubialem violata esset ab hero, filióve ipsius, qui nollent eam in vxorem admittere; tenebantur viro locare, cum vestibus, pretióque pudicitiæ. Itaque vult Abulensis numquam ancillæ hoc nomine aurem perforandam fuisse. Indicant de ancilla idem faciendum Rickelius & Caietanus, apertéque affirmat Cornelius citans Caietanum, si mallet adhuc in eadem domo sub seruitute perseuerare. Petrus Bercorius in moralitatibus Exodi c.13. ad c. eius 21. moraliter interpretatur, quòd seruus est homo in mortali miseria constitutus; dominus eius, est mundus, vel corpus, vel temporalis dominus, vel prælatus: sex annis præsentis vitæ seruit, submissus mundi tribulationibus, corporis passionibus, alterius imperiis: anno septimo mortis, ac vitæ futuræ, liberatur ab omni seruitute corruptionis [c]: debet autem habere secum viaticum gratiæ & Eucharistiæ; vestem qualem portauit post baptismum, id est, innocentiam: sequitur eum vxor cum filiis, hoc est, gratia cum bonis operibus, nisi culpam cum malis habeat. Item sex annos aptat actiuæ vitæ, septimum contemplatiuæ, ad quam transitur ex illa: vxor remanet cum liberis, id est, gratia cum meritis. sed si à suo domino vxorem acceperat, & ex hac filios susceperat, relinquit illi, nempe mundo seu diabolo, quando liberatur anno septimo per sacramenta: quam verò priùs habuerat, secum reducit, gratiam præcedentem ac merita reuiuificando. Explicat item de illo, qui post annum probationis exit, deferens priorem vestem, & vxorem, id est, libertatem: sed si velit remanere, applicatur ad deos, hoc est, sanctos patres, & prælatos; & sistitur ad ostium tabernaculi, id est, ad considerationem & affectionem ingressus paradisi: & auris perforatur subula diuini timoris per prædicationem: tandémque voto emisso professionis, fit Dei seruus perpetuus. Mysticum sensum priùs attigi: descendendum nunc ad singularum partium explanationem.

a c.21.5.
b Leu.25.40.41.
c Rom.8.21.

Explanatio. *Sin autem dixerit.*] Ponunt in fine (*ad te*, vel *tibi*)

tibi) editiones reliquæ: Hebræa & Chaldæa (*& erit fi*, &c.) In Exodo [a] (*quòd si dixerit seruus*, aut, *dicendo dixerit*; aut *respondens dixerit*.)

Nolo egredi, eo quod diligat te, & domum tuam.] Aliter (*non egrediar a te*, &c.) Citatu Exodi locu, *diligo dominum meum, & vxorem ac liberos; non egrediar liber*) & intelligitur de vxore & liberis propriis; quia in editionibus aliis ibi est pronomen primæ personæ (*vxorem meam, ac liberos meos*.) Ne quis suspicetur ibi loqui de vxore liberisque domini sui; quemadmodum loquitur hîc de domo illius. Inde autem infertur, si egrederetur, vxorem suam & liberos suos relicturum fuisse, quos scilicet liberus suscepisset, in ea domo vbi seruiebat, ex vxore, quæ ibidem ei data esset. Ex quo præterea consequitur præter dissolutionem matrimonij per libellum repudij, alia ratione ista dissolui potuisse. In genere autem annotat Caietanus [b], in vilis conditionis personis, seruis videlicet & ancillis, vtpote non liberis dominis, diuortia sine solemnitate à lege vetere sustenta seu permissa. Ecclesiastici auctor seruum sensatum iubet esse domino suo dilectum quasi animam, & vt non defraudet illum libertate (si Hebræus est, vltra tempus præscriptum) neque inopem derelinquat [c] (non relinquendo vacuum, sed viaticum dando, vt antea hîc dictum est:) item vt fidelis sit ei quasi anima, & quasi fratrem sic tractet, quoniam in sanguine animæ comparauit illum (veluti consanguineum, vtque vitam ipsius suo labore tueretur;) quoniam si læserit eum iniustè, in fugam conuertetur: & si extollens discesserit, quem quærat dominus, & in qua via quærat illum, nesciat [d]. Tam benè tractatus seruus adeò diligit dominum, vt ab eo diuelli nonnumquam nolit. Complura fidei amorisque seruorum & ancillarum erga dominos exempla congerit auctor theatri humanæ [e] vitæ partim petita ex Macrobio [f]. Solebant veteres gentiles cariores seruos manumittere ante mortem, vt eum suo fecisse se amanuensi Demetrio scribit Martialis [g]; & cum Glaucia Atedium Melinrem [h], & de aliis Plinius [i] Iunior.

Et benè sibi apud te esse sentiat.] In editionibus reliquis (*quia bene est illi apud te*.) Oriri potest hoc ex domini facilitate atque beneficentia: sed etiam interdum ex animi quadam in seruo vel æquitate, vt sit paucis contentus; vel vilitate, vt ad maiora non assurgat. Experimur idem in mancipiis, & sordidis quoque opificibus, qui ne inuitati quidem commutare conditionem volunt.

Assumes subulam.] Vocatur hæc Hebraico nomine מַרְצֵעַ *marsceahh*, similique Chaldæo מַרְצְעָא *martsehha*, & Græco ὀπήτιον: quæ nomina extant etiam in eadem sententia Exodi [k]. Textus tamen Græcus bibliorum Græcorum omisit hîc istud membrum, ac proinde dictum etiam nomen. Hebræum hoc dumtaxat, & citato Exodi loco extat cum suo radicali verbo רצע *ratsahh perforare*. Græcum descendit ab ὀπή, *foramen*, estque, inquit Suidas, τὸ σουβλίον τὸ τὰς ὀπὰς ἐμποιοῦν, *subula qua foramina facit*. Pollux [l], postque illum Hesychius, inter instrumenta sutorum recenset ὀπήτια, quæ poëticè dicantur χαλκεῖα, quibus nempe πλίνθον ἢ ξαίνειν, *platium aut suunt*. Porrò σουβλίον diminutiua dicitur a σούβλα, quod ipsum σούβλα ex Latino *subula* petitum volunt, vt & σουβλίζω, *subula transfigo*, seu *perforo*. Plura Meursij Glossarium Græcobarbarum. Cerdonis instrumentum est Italicè *lesina*. Martialis [m] in Cerdonem quendam

- a c. 21. 5.
- b in Exod. 21.
- c Eccl. 7. 23.
- d c. 33. 31. 32. 33.
- e vol. 18. l. 2. p. 1330 & seqq.
- f l. 1. c. 11.
- g l. 1. epig. 102.
- h l. 6. epig. 29.
- i l. 8. epist. 16
- k c. 21. 6.
- l l. 7. c. 21.
- m l. 3. epig. 16.

dam Bononiensem indignans, quòd gladiatorum munus exhiberet, falsè scripsit,

Das gladiatores sutorum regule Cerdo,
Quodque tibi tribuit subula sica rapit.

Ex Nectario [a] profert Meursius, inter ὄργανα θανάτου *instrumenta mortis* Christianorum σούβλας.

Et perforabis aurem eius in ianua domus tuæ. Interpretis sunt vltimæ voces duæ. In Exodo [b], vt recitatum est nuper (*offerat eum dominus diis & applicabitur ad ostium & postes, perforabitque aurem eius subula*) Hebraicè & Chaldaicè (*ad ostium*, aut *ad postem*) Græcè (πρὸς τὴν θύραν ἐπὶ τὸν σταθμόν, *ad ostium, ad postem*.) Eugubinus legit etiam hîc in libro nostro, sed plurali numero ἐπὶ τῶν ... id est, inquit, in ipsis scalæ gradibus. Pro diis quod Hebraicè אֱלֹהִים *elohim*, vertúntque Aquila etiam ac Symmachus πρὸς τοὺς θεοὺς *ad deos*. Chaldaicè (*coram iudicibus*, לִקְדָם דַּיָּנַיָּא *lekdam dayanaya*) Græcè (*ad tribunal Dei* πρὸς τὸ κριτήριον τοῦ θεοῦ.) Iudices ipsi vocantur dij, sicut Exodi 22. [c] (*diis non detrahes*) & Psalmo 81. [d] *Ego dixi, dij estis vos*: & in eodem [e]; *Deus stetit in synagoga deorum: in medio autem deos diiudicat*; ad imitationem enim Dei omnium, commissum est illis iudicandi munus, inquit Theodoretus [f]; nósque dictis psalmis & alibi docuimus. Caietanus legens (*& dabis, nempe subulam, in aure eius, & in ianua*) quo etiam pacto legitur Chaldaicè: vult sensum esse, eadem subula perforandam aurem fuisse simul cum ianua; ita vt auris applicaretur ianuæ, & vtraque simul perforaretur. In Exodi autem commentario docet esse sermonem de ostio seu poste domus propriæ: perforationéque auris cum illo de quo Ioannes quoque Benedictus ibidem insinuat) denotatam detentionem serui ad domum illam: quæ perforatio fieret publicè, publicáque auctoritate, ad hoc vt rari inuenirentur Hebræi appetitores huiusmodi seruitutis. & si non horrerent seruitutem, horrerent saltem talem ignominiam publicam. Theodoretus [g] doceri ait rebus omnibus anteponendam libertatem; ideóque in dedecus accipere iuberi hoc signum, qui postposita libertate, amplectatur seruitutem: auditus autem organo illud appositum, vt intelligat huiusmodi seruus, omnem obedientiam præstare debere: applicatione ad ostium innui, ne foras quidem egredi licere illi iniussu domini. Rupertus [h] per deos accipit sacerdotes iuxta Mosis exemplum, qui constitutus dicitur deus Pharaonis [i]: applicationis ad ostium, postésque causam dat, vt multi essent inspectores & testes perforatæ auris, vt semel dictæ professionis suæ delere vel abscondere monumentum non posset. Cyrillus [k] Alex. intellexisse talem seruum scribit eo signo, posthac nihil de libertate ampliùs auditurum; cùm eam partem, quam natura voci peruiam fecit, quodammodo impediri voluerit τῷ μὴ τὸ φυσικῶς τῆς ἀκοῆς ... λόγον ἐλευθερίας. ἀλλὰ δοῦλος μένη διὰ παντὸς τὰ παρόντα ἠγαπηκώς, *vt non naturali auditus foramine recipiat vnquam sermonem de libertate; sed seruus maneat semper, qui præsentia amauit*. Magister [l] historiæ scholasticæ Petrus Comestor ait seruum eiusmodi offerendum fuisse diis à domino, id est, præsentandum sacerdotibus, & applicandum ad ostium tabernaculi, &c. Hugo fortassis prius offerri debuisse seruum sacerdotibus ad ostium tabernaculi; postea reducendum ad domini sui domum, & in istius ianuam, vbi dominus iussu sacerdotis perforaret aurem. Vel fortè, inquit, tabernaculum dicitur domus eius, quia est commune omnium

- a De ...
- b c. 21. 6. De ritu perforandæ aures.
- c v. 28.
- d v. 6.
- e v. 1.
- f q. 51. in Exod.
- g q. 45. in Exod.
- h l. 3. in Exo. c. 35.
- i Exo. 7. 1.
- k in catena Græca
- l in Exod. c. 42.

nium: nempe nomen de quauis domo vsurpari solitum. Lipomanus [a], præter notionem deorum, [a Cat. in Exod. 22.] pro iudicibus & sacerdotibus, videri dicit hic de Deo exponi, vt præcipiatur præsentari seruum coram illo in tabernaculo vel templo, atque ibi ritum præscriptum peragi. Sed obstare subdit, Chaldaicam editionem nominantem iudices, & R. Salomonem, forum iudicis. Videtur hæc ex Eugubino transcripsisse. Perfossionem auris ad ostium domus notat idem Lipomanus fieri oportuisse, non sine arbitris; ne dolus & fraus interueniret, conquerique seruus, se vim passum, posset; idcirco adeundos etiam fuisse iudices, remque cum auctoritate transigendam; quia nemo in propria causa suipsius iudex sit. Addit opinionem de ostio, & postibus portarum vrbis, vbi iudices conueniebant, & causas decernebant, quæ ast sententia Vatabli & Sa nostri in Exodi c. 21. Attamen verosimilius iudicat postes domus eius cuius seruitio quis perpetuò deputabatur, intelligi. Tandem subula perfossam aurem, testimonium vocat indelebile, & non obliuioni donandum; vt meminisset seruus, se semper obediturum domino, quem elegerat. Aquinas [b] non dubitat auris perfossioni huic, nomen pœnæ imponere, cùm seruus nollet in anno septimo remissionis, beneficio legis vti, vt liber exiret; quemadmodum pœna erat seruitus furi; quando non habebat quod posset restituere [c]. Existimo, iudicis sententia (ad quem deducebatur seruus, non autem is adducebatur ad domini domum, vt recte monet Abulensis [d]) præcedente, serui autem perforari debuisse (dextrane an sinistra, non liquet) siue ab ipsomet domino, siue à quopiam alio, ad hoc aduocato, in ostio, siue in poste non tabernaculi (quæ Rickelij [e] opinio est, insinuatúrque à Bereorio nuper citato) aut vrbis, sed illius domus, in qua volebat seruus remanere, pertinebátque ad dominum ipsius: quod editio nostra expressit, adiectis, vt dixi, vocibus duabus ad ianuam, nimirum (*domus tuæ*:) atque ita sentiunt in Exodi c. 21. Lipomanus, & Ystella, Cornelius, Caietanus, Leonardus Marius. Profectò adire hac de causa tabernaculum, nimia difficile, ac etiam impossibile fuisset, remotis præsertim ea locis: causa verò dicti ritus expressior erat, ad ostium postémve propriæ seu particularis domus celebrata, cui domui seruus addicebatur. Eodem ictu cum aure postem מזוזה *mezurah*, מזוזתא *mezuretha* [illegible]) in quo affligeretur, configere ac perforare (quod Clarius item indicat) durius, seuerius, sæuius videtur: & synecdochicè postis pro ostio sumitur, ante quod id fieri oporteret, non autem super ipso, illud perforando, quod est laterale lignum lapísve, nec ita facile ad perforandum, præcipuè lapis. Hebræi, vt Clarius refert, præceptum intelligunt de eo qui necessitate coactus vendidisset seipsum: alij apud eumdem quòd illi solùm perforanda esset auris, qui non à seipso, sed per iudices esset venditus. Transcripsit ex Munstero hæretico, vt & alia persæpe. Ad eumdem hunc ritum allusionem esse in Psalmo 39. [f] probabile est; *sacrificium & oblationem noluisti; aures autem perfecisti mihi*; quem de Christo locum citat Apostolus [g] in hunc modū; *hostiam, & oblationem noluisti, corpus autem aptasti mihi.* In Psalmi commentario docui alios transtulisse, *aures fodisti, incidisti, perforasti mihi*; & in quibusdam Græcis codicibus haberi ὦτα [illegible]: videri autem huc allusum: nec ab Agellio [h] rectè negari extare in Scripturis aurium perforatio-

[b 1.2.q.105. a.2.ad 10.]
[c Exod. 22. 3.]
[d q. 5.]
[e in Exod. 21.]
[f v. 7.]
[g Heb. 10. 5.]
[h in ps. 39.]

A nem; plurali numero aures dici potuisse ab eodē Paulo, etiamsi vnica perforaretur, & quidem, vt placet quibusdam, dextra, ita vt non debeat obstare dictæ allusioni, vt Pineda [a] nollet concēdit. Indidem quoque mystica peti possunt, hic repeti non debent de Christi obedientia & nostra per aurium designata perforationem. Agnoscunt dictam allusionē Enarratores Pauli de nostris Ribera, Cornelius, Iustinianus, Salmeron; ex alijs Matthæus Galenus, Andreas [illegible] Crocquetius, Estius aut qui apposuit ei annotatiunculas, Ludouicus Tenas: hoc autem loco vel in Exodi c. 21. Olcaster, Fonseca, Mariana, &c. & in Ezech. c. 16. Pradus. Mitto quæ de notis, characteribus, stigmatibus imprimi solitis ad seruos dignoscendos

[a in Iob. 11. 13.]

B (vnde στιγματίαι dicti, aut etiam nomine Stichi, quasi στίχοι, & serui literati) satis accuratè in Leuitici [b] commentario attuli, & loco præsenti conducunt, necnon quæ non vno loco de humaniter tractandis seruis (cuius rei singulare in Martino eluxit exemplum) vt etiam Paulus [c] præcipit, & prolixo sermone ac erudito noster docet Bisciola [d], simúlque de seruitutis oneribus: de nostris item Ioannes [e] Azor. Error Eustathij fuit in Gangrensi [f] Concilio damnatus, & Vviclefi in Constantiensi [g], seruum pietatis prætextu recedere posse. Canon Concilij Gangrensis est εἴ τις δοῦλον προφάσει θεοσεβείας διδάσκει καταφρονεῖν δεσπότου, καὶ ἀναχωρεῖν τῆς ὑπηρεσίας, καὶ μὴ μετ' εὐνοίας καὶ πάσης τι-

[b in c. 19. 27.]
[c Ephes. 6. Col. 4. 1.]
[d to. 2. hor. subsecin. l. 13. c. 8 & 9. & to. 3. l. 8. c. 7. l. 10. c. 21.]
[e inst. mor. to. 2. p. 2. l. 2. c. 30. & seqq.]

C μῆς τῷ ἑαυτοῦ δεσπότῃ ἐξυπηρετεῖσθαι, ἀνάθεμα ἔστω. *Si quis docet seruum pietatis prætextu, dominum contemnere, & a ministerio recedere, & non cum beneuolentia, & omni honore domino suo inseruire, anathema sit.* Extant Pauli [h] de hoc præcepta. Cæterùm quod attinet ad ritum aures perforandi, hunc Gentilibus ignotum non fuisse Salmeron & Iustinianus nostri explanantes Pauli locum in c. 10. [i] ad Hebræos (*corpus aptasti mihi*) pro quo legimus Psalmo 39. [k] (*aures perfecisti mihi*) & iuxta translationem aliorum, de qua dixi (*perfodisti, seu perforasti*) colligunt ex Iuuenale [l]

[f Can. 3.]
[g sess. 8. art. 19.]
[h 1 Cor. 7. 21. 22. Eph. 6. 5. 6. Col. 3. 22. 1 Tim. 6. 1. Tit. 2. 9.]
[i v. 5.]
[k v. 7.]
[l Saty. 1.]

Natus ad Euphraten, molles quod in aure fenestra Arguerint.

Vetus scholiastes argui notat ibi homines, qui

D cùm propter libidinem, libertatē meruissent, & in libertinorū corpus, tribúsque relati essēt, pertusis auribus signa libertinorum celare non poterant. Refert aliò Ioannes Britannicus ibidē, huc est, ad morē Orientalium, gestandi in auribus aurū: quē cōprobat Plinij [m] testimonio, & Plauti [n], præter inaures aureas, quas detraxit Aarō vxoribus Hebræorum, filiísque, ac filiabus eorum [o]. Forsitan Iuuenalis id potiùs voluit; &, quod hodiéque factitant alicubi apud nonnullas nationes viri, fœminæ ferē vbique ad ornatū indicare, aut insigne nobilitatis, annulos auribus appēsos; vt meminit etiam Seneca [p]. Crebra de inauribus in diuinis [q] literis mētio. In auribus idolorū prodiunt fuisse [r], & filiorū Hebræorum [s], & Ismaelitarum, de qui-

[m l. 9. c. 35. l. 11. c. 37. l. 12. in proœ.]
[n in Pœnulo & in Epidic.]
[o Exod. 32. 23.]
[p 7. de ben. c. 9. de vita beata c. 17.]
[q Gen 24. 22. 30. 47. c. 35. 4. Exod. 32. 2. 3. 6. 35. 22. Iud. 8. 24. 25. 26. Iudith 10. 3. Iob. 42. 11. Prou. 25. 12. I. 2. 3. 20. Ezech. 16. 12. Oseæ 2. 13.]

E bus nominatim exprimitur, quòd inaures aureas habere consueuerant [t]. Muneris item nomine data inauris aurea est Iob à fratribus, sororibus, & cunctis qui nouerant eum priùs [u]. Fuit similiter tamen etiam simile nasi ornamentum, præsertim in fœminis [x], non perforando eius extrema, vt Olcaster [y] sensit; quòd esset nimis incommodum: sed circulum instar annuli cum gemma appensa, à fronte suspendendo, quod ad nasi vsque descenderet initium. An autèm serui perforatæ auri quidpiam insererent, nihil comperi: nec videtur admodum probabile, cùm ea per-

[r Gen 35. 4.]
[s Exod 32. 2. c. 35. 22.]
[t Iud. 8. 24. 25. 26.]
[u Iob. 42. 11.]
[x Prou. 11. 22. Esa. 3. 21. Ezech. 16. 12.]
[y in Gen. 15.]

A foratio non ad ornamentum foret, sed ad seruitutis iudicium, & exactæ obedientiæ argumentum. Ad cuius virtutis commendationem nonnihil facere potest, quòd ex his, deorum confici seu conflari solerent idola: vt contigit in aureo vitulo [a], & in ephod [b] Gedeonico; nulla namque re honoratur magis Deus, quàm obedientia.

a Exod. 32. 2. & seqq.
b Iudic. 8. 26. 27.

Et seruiet tibi vsque in æternum.] Idem valet in editionibus aliis (*& erit tibi seruus in æternũ*, עוֹלָם *hholam* tum Hebraicè, tum Chaldaicè, Græcè *εἰς τὸν αἰῶνα*.) Communior expositio est de sæculo annorum quinquaginta, qui dicebatur iubilæus; quorumdam de tota vita (vtrumque ponit Hugo in Exodi c. 21.) priore modo, vt ad annum iubilæi B seruire deberet, post quem posset adhuc vti beneficio remissionis, si vellet: posteriore, vt ad finẽ vsque vitæ seruire teneretur. Iuxta primum modum, nihil traditum legi, quid agendum esset, si seruus adhuc vellet seruire. Profectò non videtur ei auris perforanda, nec denuo eadem, nec alia nondum perforata. Hieronymus [c], exponens præsentem locum de iubilæo, in quo omnis dura cõditio soluebatur, docet quando scribitur cũ ו *vau* holem dictum nomen Hebræum עוֹלָם *hholam*, æternitatem significare, quando absque illa litera, annum quinquagesimũ, siue iubilæum. Hieronymũ sequitur hac in re Ludouicus [d] Viues, & alij. Nihilominus vertit hoc loco (*in æternum*) idque nomen scribitur cum litera ו: & indifferenter vtroque modo etiam variis locis notatur: quamuis C credi possit, ætate Hieronymi, illã quam testatur scribendi rationem, seruatam ad diuersa significandum: sed punctorum in Synagoga Tyberiadis appositione facta, discrimen istud neglectum esse, vt Vasques [e] noster monet, Pererius [f], Barradius [g], nósque ipsi alibi [h], allatis aliorum testimoniis; sed & Horatij [i], quod proposito nonnihil congruit.

c in epist. ad Gal. c. 1.
d in August. de ciuit. l. 12. c. 29.
e 1. p. to. 1. disp. 33. c. 1.
f in Gen. 13. n. 50.
g tomo 1. l. 2. c. 20.
h in Eccl. 1. 4. ps. 44. 7. ps. 65. 7 ps. 89. 5. ps. 102. 17.
i l. 1. epist. 10.
k l. 11. c. 5.

Seruiet æternum qui paruo nesciet vti.

Sic enim is qui libertatis vti nolebat beneficio, seruire debebat æternũ, aut quamdiu viueret, aut quod probabilius est, ad iubilæum annum vsque: qui annus, si puer vel adolescẽs cœpisset seruire, & paulò post initiũ inchoati iubilæi, aberat longiùs. Galatinus [k] ex istiusmodi formulis demonstrat Iudæos frustra pro suæ legis & ceremoniarũ argumentari, propriè sumpta perpetuitate, ac æternitate, ac nominatim circumcisionis, sabbati, Paschæ, oblationis, primitiarũ frugum, rerúmque aliarum, Pentecostes, sacrificiorum, diei propitiationis seu tabernaculorum, panum propositionis. De moralibus concedit: non quia legis Mosaicæ sint, sed quia æternæ: quantum ad alia, respondet vbi de illis est עוֹלָם *hholam*: sumi pro perpetuo siue continuo, vt scilicet absque interruptione seruarentur quamdiu seruanda essent: aut pro sæculo, vt significat determinatum tempus. Confirmat exemplo Samuelis, de quo mater dixit [l] (*ducam eum, vt appareat ante conspectum Domini, & maneat ibi iugiter*, עַד עוֹלָם *hhad hholam*, *ἕως αἰῶνος*), id est, E vt cum R. Salomone declarat, vsque in sæculum Leuitarum, qui videlicet cùm quinquagesimum annum ætatis impleuissent, seruire cessabant [m]; ita vt omnes anni Samuelis fuerint 52. Adhibet præterea exemplum dictæ seruitutis quod hîc habetur, Exodíque cap. 21. de quo pariter cum eodem Rabino, & libro Kiddussim, hoc est, sponsalitiorum, & R. Dauid in libro Serassim, id est, radicum, accipit pro iubilæo nomen עוֹלָם *hholam*: etiamsi seruus emptus esset trigesimo, vel quadragesimo anno ante iubilæum: aut pro ætate domini prout hic citiùs vel seriùs mori poterat: quia

l 1 Reg. 1. 22.
m Num. 8. 25.

illi soli, & non filio seruire tenebatur. Immeritò Eugubinus [a] reprehendens Lyranum, negat Hebræo dicto nomine significari annos quinquaginta, sed ipsam dumtaxat æternitatem, & aliquando mundum. De Samuele, quamuis Lyranus asseueratur, ad annum vsque quinquagesimum dumtaxat ministrasse, oppositum bene demonstrat Franciscus [b] Mendoza noster (cui tamẽ haud consentio, sæculum, vt Hebræo sæpiùs memorato dicitur vocabulo, numquam in Scriptura pro annis quinquaginta sumi testimonio Philonis [c], Hieronymi [d], Augustini [e], Chrysostomi [f], Petri [g] Damiani: *& quia demonis mater illum in perpetuum omnibus diebus vitæ eius* [h]; *& commodaui eum Domino cunctis diebus quibus esset commodatus Domino* [i]; Hebraicè (*omnibus diebus quibus fuit ipse*) Græcè (*omnes dies quos ipse viuit.*) Sicut ergo cœpit ministrare ante annum ætatis 25. vt cæteri debebant Leuitæ [k]; sic vltra quinquagesimũ perrexit [l], ex eadem voti causa, cùm etiam vltra eum annum lex præscribat, vt licèt opera non facerent Leuitæ, essent ministri fratrum suorum in tabernaculo fœderis, custodientes quæ sibi commendata essent. Refellit porrò rectè Salianus [m] noster opinionem de annis 52. dumtaxat ætatis Samuelis, quæ est etiã Hebræorum in Sederolam [n], ostendens ad 77. peruenisse: falsǫue indicans, quod & Serarius [o] facit, perpetuum illud Samuelis ministerium, licèt interdum iustis de causis loca commutaret. Verùm, vt eò vnde diuertimus, reuertamur, per nomen עוֹלָם *hholam* quandoque significatur tempus etiam præteritum, sicut per (*olim*) vt; *isti* [p] *sunt potentes a sæculo viri famosi*; *a* [q] *sæculo confregisti iugum*: *ne* [r] *transgrediaris terminos antiquos*, עוֹלָם *hholam*, *colles* [s] *æterni*: tempus vniuersæ vitæ; vt; *misericordias* [t] *Domini in æternum cantabo*: *nos* [u] *qui viuimus benedicimus Domino ex hoc nunc & vsque in sæculum*: *erit* [x] *mihi Dauid seruus sempiternus*: *non* [y] *manducabo carnem in æternum*: tẽpus diuturnum; vt, *ne* [z] *fortè mittat manum suam, & comedat, & viuat in æternum*. Cùm de Deo dicitur, cui propria est æternitas, adiungi solet (*in sæculum sæculi*: *in æternum & vltrà*; *in sæcula sæculorum*, &c.) quod citatus Galatinus [aa] cum R. Kimhi, qui R. D Elcazar profert, de quibusdam particulis Hebræis affirmat, vt סֶלָה *selah*, עַד *hhad*, נֶצַח *netsach*: quarum nulla, inquit Galatinus, in lege ponitur, vbi de ceremonialibus fit mentio, sed tantùm עוֹלָם *hholam*. Denique in Exodo [bb] qui dicitur seruus in sæculum, exprimitur, sicut hîc, per idem nomen Hebræum, sed absque ו לְעוֹלָם *lehholam*, cum qua tamen litera scribitur hoc loco. Nilus in catena m. s. hunc locum exponit de vitæ totius tempore; confirmans exemplo illo Pauli, quòd non manducaret carnem in æternum.

a in Exod. 85.
b in 1. Reg. 3. 18.
c l. de somniis in hoc.
d in Ezech. 44. & ep. 7.
e in ps. 98.
f hom. 4. in actus Apost. & hom. 24. in epist. ad Ephes.
g l. 1 ep. 18.
h 1 Reg. 1. 21.
i v. 21.
k Num. 8. 25.
l ib. v. 16.
m to. 1. annal. anno 2877. n. 3.
n c. 13.
o in 1. Reg. 2.
p Gen. 6. 4.
q Ier. 2. 20.
r Prou. 22. 28.
s Gen. 49. 26. Deut. 33. 15.
t ps. 88. 1.
u ps. 113. 18.
x 1. Reg. 27. 12.
y 1. Cor. 8. 13.
z Gen. 3. 22.
aa l. 11 c. 5.
bb c. 21. 6.

Ancilla quoque similiter facies.] Omisit Interpres (*ita.*) Abulensis cum R. Abenezra, & R Salomone, vt ante dixi, & Marzilla, Cornelius, Vatablus, Sa, Mariana, explanant non de auris perforatione; E sed de dandó viatico ancillæ, quæ libera dimittetetur, quemadmodum de seruo [cc] antea præceptum est. Hebræus Scholiastes, ait Mariana, ordinem inuersum docet: & quod de ancilla dicitur, non ad (*perforabis.*) referendum, sed ad superius verbum (*dabis viaticum:*) atque ita hoc (*ancilla quoque similiter facies*) ponere post versum 14. Caietanum priùs retuli pro contraria sententia, quam noster etiam Cornelius non respuit. Sed mihi prior probatur; quamuis auris perforatio ad ornamentum vsitatior atque decenter fit fœminis, quàm viris, vt nuper item dixi.

cc v. 14.

Vers. 18.]

Verſ. 18.] Non auertas ab eis oculos tuos, quando dimiſeris eos liberos: quoniam iuxta mercedem mercenarij per ſex annos ſeruiuit tibi: vt benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus quæ agis.

Pa.21.7. a.13.14. FActa proximè de ancilla mentione, repetit, quod iam priùs [a] de ſeruo præceperat, ne tam hanc, quàm illum, cùm liberos dominus dimiſerit, vacuos abire patiatur, ſed det viaticum ita de gregibus, area, torculari: nec hac in re difficilem ſe aut moroſum exhibeat, quaſi toruis oculis ac malignis eos inſpiciat, cùm abire iuxta legem à ſe permiſerit; vel quaſi graue hoc ſibi ſit damnoſúmve; quia præter iſtius legis obligationem, cui libenter, alacritérque parendum eſt, hi per ſex annos quibus ſeruierunt, mercenarij ſubierunt vices; quibus ex iuſtitia debetur ſua merces. Quod ſeruata proportione intelligendum eſt, ſi minore tempore ſeruus aut ancilla manſerint apud dominum; nempe non præciſè ſex annis, ante annum ſeptimum remiſſionis; qui communis erat omnibus Hebræis, neque computabatur ab eo anno, quo hic aut ille ſeruire cœpiſſet: ſed paucioribus, vt quinque, quatuor, tribus, duobus, anno vno, immò & aliquot dumtaxat menſibus. Huic porrò toties inculcato præcepto, quod arguit vel beneuolentiſſimam Dei curam de afflictis ac depoſitis perſonis; vel Hebræi populi immitiorem animum, atque auidiorem & tenaciorem, adiungitur de more pollicitatio proſperitatis externæ, vt eius deſiderio ac ſpe, quam tantopere craſſus ille populus adamabat & procurabat, incitaretur ad obediendum, & quidem nominatim in ea re, in qua nonnihil detrimenti ſubire videri poterat; priuando ſe obſequio ſeruorum, iiſque cùm diſcederent, viaticum largiendo. Opportunè Oleaſter inuehitur in ingratos ac ſæuos dominos Chriſtianos, qui ſe magnū quid putant præſtare, ſi ſeruos ſuos ſenes poſt 20. vel 30. annos dimittant liberos, quo tempore cùm laborare ampliùs nequeant, mendicare coguntur:

b c.58.6. cùm præcipiat præterea Dominus apud [b] Eſaiam dimittere eos, qui confracti ſunt, liberos רְצוּצִים חָפְשִׁים *retſutſim chophſcim*, τεθραυσμένους ἐν

c 6. de leg. ἀφέσει. Platonis [c] fuit ſententia δοῦλοι γὰρ ἂν καὶ δεσπόται οὐκ ἄν ποτε γένοιντο φίλοι: *nam ſerui & domini nunquam erunt amici.* Non id recipit lex Moſaica, multóque minùs Chriſtiana: immò nec natura-

d epiſt. 47. e l.1.c.15. f l.1.c.12. lis, de qua Seneca [d], Gellius [e], Macrobius [f], aliique aliàs recitati ſeruorum veluti protectores atque defenſores.

Explanatio. *Non auertas ab eis oculos tuos.*] Hebraicè (לֹא־יִקְשֶׁה בְעֵינֶךָ *lo ikſceh behhenecha, non dureſcet in oculo tuo, non graue ſit in oculo tuo; non graueris; non tibi moleſtum, acerbum, & graue videatur, non grauem te, moleſtum, difficilem, moroſum præbeas: non duriter,* vel torue *inſpicias; non putes te grauari,* vel *durum quid pati,* &c. Sic etiam Græcè, οὐ σκληρὸν ἔσται ἐναντίον σου, *non durum ſit coram te;* vel iuxta Sixtinos codices, ἔσται, *erit.* In verſu 9. prohibebatur auertere oculos à paupere fratre, negando ei mutuum ſecundùm reliquas editiones, *ne malignus eſſet oculus*, Repete ibidem annotata.

Quando dimiſeris eos liberos.] Additur (*à te*) in aliis editionibus, & in Hebræa Chaldæaque ſingulariter (*quando dimiſeris eum liberum*) referendo ad ſeruum: Sed Græca, noſtráque editio cōprehēderunt ancillam, de qua mētio proximè facta eſt.

Quoniam iuxta mercedem mercenarij per ſex annos ſeruiuit tibi.] Potuit numero multitudinis poni, ſicut priùs erat nomen liberorum Latinè, & Græcè (*ſeruierunt*, ἐδούλευσαν.) Sed quemadmodum ſingularis numerus editionum aliarum ibi collectiuè accipiebatur; & ſub maſculino ſexu fœmininus; ita & hoc loco verbum ſingulare, quod eſt Hebraicè Chaldaicéque maſculini generis, plures comprehendit, ac vtrumque ſexum. Iuxta editiones autem iſtas duas vertendum eſſet (*quia duplex merces mercenarij ſeruiuit tibi ſex annis: duplex eſt mercenarij merces ſex illis annis, quibus ſeruiuit tibi: duplici mercede mercenarij ſeruiuit tibi ſex annis.*) Vatablus explicat, *duplo mercedis mercenarij ſeruiuit tibi ſex annis*, id eſt, bis tanto tempore, quàm ſeruire ſolet mercenarius: mercenarij enim ſerui apud Hebræos operas ſuas locabāt, inquit Munſterus apoſtata, tres annos, quē tranſcribit, vt ſolet, Clarius, *fuit is tibi per ſex annos loco duorum mercenariorum*; quandoquidē nullus ſic æſtimare debeat ſupra tres annos, vt Hebræi ea hoc loco colligunt. Oleaſter etiam ex Hebræorum ſententia; *fuit is tibi per ſex annos loco duorum mercenariorum.* Solebant enim mercenarij operas ſuas ad tres duntaxat annos locare. Sed quia Iacob ad ſeptem annos apud Laban locauit eas [a], alter declarat; Ideò præcipitur, vt dimittatur ſeruus liber anno ſeptimo; quoniam duplex eſt merces mercenarij, & ille altera caret; ſiquidem debetur mercenario victus quaſi vna merces, & pecunia quaſi altera: ſeruus autem emptus, etſi habeat victum, non tamen datur illi pecunia; & priuabatur iſta mercede, cuiúſque loco dimittebatur liber. Addit, mercedem ſeruorū Hebræorum duplam fuiſſe ad mercedem aliorum ſeruorum, proptereáque præcipi, vt loco vnius, liber dimittatur. Meminit eiuſdem expoſitionis Hebræorum de mercenariis operis locatis ad tres annos, proindéque de duplici mercede, quam qui ſex annis ſeruiuiſſet, mereretur, præter citatos, Cornelius, Sa, Mariana, Marzilla: & indicat Marius, átque Ioannes Benedictus; idque legi ipſe in R. Abenezra. Tranſlatio Græca eſt, ὅτι ἐπέτειον μισθὸν μισθωτοῦ ἐδούλευσέ σοι ἓξ ἔτη, *quoniam annuam mercedem ſeruiuit tibi ſex annis.* Vox Hebræa מִשְׁנֶה *miſneh* à שְׁנֵי *ſceni*, ſignificat ſecundum à שָׁנָה *ſcanah*, annuum: poſteriorem verò notionem ſecuti ſunt L X X. vt ſit ſenſus, quòd cùm ſeruus ſeruierit quemadmodum mercenarius, ſiue perinde ac ſi mercenarius fuiſſet, per ſex annos, cui mercedem annuam quotannis perſoluere oportuiſſet, is autem per ſex annos nullam receperit, æquum ſit, vt eius loco, cùm liber dimittetur anno ſeptimo, aliquid ei detur ad viaticum. Vbi occurritur tacitæ obiectioni, vt notat Mariana: quoniam ſi queratur herus carius ſerui ſibi prouenire ſeruitutem, quàm aliorum operariorum; reſpondeatur, non ampliùs quàm duplicem mercedem eſſe; nec magnam cenſeri, ſi ſeruitium fratris duplo maioris ſit, quàm aliorum, qui ſponte ſeruiunt. Sunt hæc quidem probabilia. Sed non video, quàm ſit probabilis cauſa ea duplici mercede victus & pecuniæ pro mercenario; vt inde concludatur, non debere videri graue, ſi liberato ſeruo, cum libertate detur viaticum. Nam ſeruo nulla debetur merces præter victum, ipſamétque illius emptio, pecuniæ ſubit locum, ſeu mercedis pecuniariæ. Itaque ſimplex ſenſus eſt; vt quandoquidem ſup-

a Gen.29. 15.&c.30. *Seruorum Hebræorum merces.*

pleuit vices mercenarij seruus, ac fortasse etiam magis, non tædeat dominum aliquid largiri eidem, cùm liberum dimittit. Illud porrò de operis locari solitus solum in triennium, non possum aliter probare: vt nec quòd esset merces dupla seruorum Hebræorum ad mercedem aliorum seruorum: ponitúrque de sexennio exemplum, quia hoc lapso, libertas concedi debebat, licèt seruiendi tempus, vt antea monui, minus esse potuisset, id est, minùs longè à septimo anno incoatum.

Ut benedicat tibi Dominus Deus tuus in cunctis operibus quæ agis.] Omisso operum nomine in textu aliarum editionum, ponitur coniunctio & futurum tempus (*& benedicet te*) quod codices Græci Complutenses, ac Regij non ita rectè in præterito efferunt *εὐλόγησέ σε*. Talis promissio extat pluribus aliquot in versibus [a]. Eugubinus vult priore membro contineri rationem quòd seruus ille satis seruiuerit: hoc autem quòd quidquid fit aliis à nobis, fiet nobis à Deo, vtque tantum nostræ augeantur opes, quantum cæteris largiendo profuerimus. Plus etiam de nobis mereri fratres & conciues nostros infert Oleaster, quàm sola mercede conductos. Capponus [b] colligit licitum esse in reuerentiam alicuius festi, aliquod onus proximo relaxare, vt de carcere liberare, immò & à morte, quod factitatum ab Hebræis in paschate testatur Euangelium [c]; & alicubi principis priuilegio nonnullis sodalitatibus concessum est certis solemnibus diebus: & apud quosdam Christianos consuetudo est, vt infidelis libertate donetur, cùm baptizatur; de qua consuetudine cum Raymundo Antoninus [d], videlicet in signum quòd sit, vt Nazianzenus [e] loquitur, seruitutis depulsio, & vindicatio à tyrannide dæmonis.

a v.4.6.10.
b in Exo. 21.
c Matt. 27. 16.17. Marci 15.6. Lucæ 23.17. Ioa. 18. 39.
d 3 p. tit 6. c.1 §.3
e Ora 40.

Vers. 19.] De primogenitis, quæ nascuntur in armentis, & in ouibus tuis, quidquid est sexus masculini, sanctificabis Domino Deo tuo. Non operaberis in primogenito bouis, & non tondebis primogenita ouiũ.

Paraphr. TErtium est hoc ex iis quæ capite isto contineri diximus; nempe de offerendis primogenitis, quæ in tabernaculo comederentur, dummodo non essent maculata siue manca, nec sanguis in cibum sumeretur. Qua in re ordinis rationem non haberi, Abulensis rectè admonet; sed more prædicatoris Mosem frequenter ea repetere ad quæ populus procliuior erat, vt firmiùs prohibitio imprimeretur, magísque corrigerentur: cuiusmodi erat idololatria, custodia sabbati: & in proposito, ne ea auaritia detinerent primogenita armentorum gregúmque vel ad arationem vectationémve, vel ad carpendam lanam, & postea traderent. Illud præterea placet annotatum ab eodem Abulense: quòd sequenti versu præscribitur de comedendis dictis primogenitis in loco quem elegisset Dominus, pertinere ad sacerdotes, vt etiam constat ex c. 18.[f] libri præcedentis. Nam vt comederet populus in eiusmodi loco, non erat opus primogenitis propriè dictis: & quidem multo minùs requirebatur, vt separarétur omnia primogenita. Ea veris primogenitis adeps solus offerebatur Deo & incendebatur: omnes autẽ carnes dabantur sacerdoti, nec quidquam ex illis comedebat is qui obtulerat. Rahanus & ea eodem

f v.17.
Oblatio primogenitorum sensus mysticus.

A Glossa sensu mystico docent, primogenita Deo offerri, cùm primordia bonæ voluntatis ac bonorum operum illi applicamus, considerantes omne datum optimum, & omne donum perfectum desursum descendere à patre luminum [a]; Deúmque operari in nobis velle & perficere pro bona voluntate [b]: si quid leue est in nostra cogitatione aut maculam habet in conuersatione atque sermone; vel claudum in progressu operationis, vel cæcum in ignorantia mentis, aut aliqua parte deforme vel debile, non hoc immolare Deo, id est, non illi imputare; sed nostræ debere infirmitati, quia proprium est hominis corruptibilis peccare. Gregorius [c], quem Glossa strictim transcribit, B hinc infert vitam inchoantium, humanis occupationibus exerceri non oportere: in primogenito autem bouis operari, esse bonæ conuersationis primordia in exercitio publicæ actionis ostendere: ouium primogenita tondere, ab occultationis suæ tegmine, humanis oculis inchoantia bona opera denudare, si quid robustum incipimus, exercere hoc in aperto citiùs non debere: & cùm vita nostra simplex quid, atque innocuum incoat, dignũ esse, vt secreti sui velamina non relinquat; ne nudum hoc humanis oculis quasi subducto vellere, ostendat: ad sola sacrificia boum primogenita ouiúmque proficere debere; vt quidquid forte, simplex, innocuúmque incipimus, hoc ad honorem intimi iudicis in ara cordis immolemus: à C Deo tantò libentiùs accipi, quanto & ab hominibus occultatum, nulla laudis appetitione maculatur: sæpe nouæ conuersationis primordia adhuc ea carnali vita esse commixta, & idcirco innotescere citiùs non debere; ne cùm laudantur bona quæ placent, deceptus laude sua animus deprehendere in eis nequeat mala, quæ latent. Rursus Glossa in parte morali per primogenita interpretatur bonorum operum initia, vt quidquid est ibi perfectionis tanquam masculum, Deo attribuatur; si qua macula insit, seu defectus, nostro defectui, quia perditio nostra ea nobis est, ex Deo auxilium nostrum [d]. Vel per primogenita intelligit neophytos siue de nouo conuersos (nouitios etiã) qui non debent operi doctrinæ vel prædicatio- D nis applicari: nec eorum bona opera denudanda exteriùs, ne per inanem gloriam, prout etiam ex Gregorio dictum est, amittantur; solis enim firmis & perfectis dici [e]; *sic luceat lux vestra, vt videant opera vestra bona, & glorificent patrem vestrum, qui in cælis est.* Cyprianus aliúsve auctor tractatuum de cardinalibus Christi operibus [f] obseruat Christum anno trigesimo ætatis post baptismum tentari priùs voluisse à diabolo in deserto [g], nec repentè ad signa, & miracula, & doctrinam vti potestate, sed interim auctoritatem continere antequam notum se faceret mundo: hac ætate tempus doctrinæ insinuatum esse rationabile, & ante has metas perperam inuadi magisterium, datam ab eo esse formam; quia non conue- E nit annis impubibus sedere in cathedra; & in primogenitis boum lege aratio est interdicta. Idem annotauit Gregorius [h] de Christo simul cum Ezechiele, qui anno trigesimo prophetiæ spiritum accepit [i]; qui Christus anno duodecimo ætatis in medio doctorum in templo sedens, non docẽs, sed interrogans voluit inueniri [k]: hoc ipsũ confirmat eodem isto nostro testimonio, vt non aretur in primogenito bouis. *Primogenitũ enim bouis accipimus*, inquit, *in infirma ætate primi nostri tẽporis bonam operationem, in qua tamẽ arandũ non est; quia cùm prima sint adolescentia, vel iuuentutis nostræ tempora,*

a Iacob. 1. 17.
b Philip. 2. 13.
c 8. moral. c. 28. vel 34.
d Oseæ 13. 9.
e Matth. 5. 16.
f tract. de ieiu. & tent.
g Matth. 4. 1. & seqq. Marc. 1. 13. Lucæ 4. 1 & seqq.
h hom. 2. in Ezech.
i Ezech. 1. 1.
k Lucæ 2. 46.

tempora, nobis adhuc à prædicatione cessandum est, vt vomer linguæ nostræ proscindere non audeat terram cordis alienam, &c. Quod autem Timotheo scribitur [a 1.Tim.4.14.] [a]; *nemo adolescentiam tuam contemnat*; adolescentiam pro iuuentute sumi ac ætate solida, quæ prædicationi benè congruat docet: & quod vel Ieremias [b Ier.1.6.] [b], vel Daniel [c Dan.13.45.] [c] prophetiæ spiritum perceperint, miracula fuisse in exemplo operationis non trahenda; quemadmodum & linguas infantium Deus fecit esse disertas [d Sapie.10.21.] [d]; ac ea ore infantium & lactentium perfecit laudem [e Ps.8.3.] [e]. Repetit adhuc hoc idem alibi Gregorius [f 3.p.Past.c.26.] [f] de Christo, & Timotheo: illiúsque ostendi exemplo, ne infirmus docere quis audeat, si ille puer doceri interrogando voluit, qui per diuinitatis potentiam verbum scientiæ ipsis suis doctoribus ministrauit. Animaduertit idem circa ætatem qua Christus prædicare cœpit Nazianzenus [g ora.39.& 40.] [g]: respondétque ad exemplum Danielis & similium, quod retulimus ex Papa Gregorio, nempe nequaquam pro Ecclesiæ lege censendum quod rarò accidit; quandoquidem nec hirundo vna ver, nec geometram linea vna, nec denique nautam vna nauigatio facit. Monet præterea [h Ora.20.] [h] non repentè ad Ecclesiasticas dignitates ascendendum; ne alioqui ordo omnium sanctissimus reddatur γελωτοποιός maximè ridiculus; videatúrque antistes simul satus & editus, quemadmodum poëtæ gigantes finxerunt. Similia traduntur à Bernardo [i serm.64. in Cant.] [i] de monacho, *qui cùm sibi profusius aliquid,* inquit, *superna gratia senserit irrorari, subit animum desiderium prædicandi, quasi timeat quæ absconditè accepit frumenta abscondere in populis* [k Prou.11.26.] [k], *& vereatur contra Euangelium facere, nisi quæ in aure audiuit, prædicauerit super tecta* [l Matth.10.27.] [l]. *Vulpes est*, ait; *atque illa priore* (de qua priùs egerat) *eo nocentior quo occultior veniens. Sed capio tibi eam. Primus Moyses dicit; non arabis in primogenito bouis: hoc Paulus* [m 1.Tim.3.6.] [m] *interpretans; non neophytum,* inquit, *ne in superbiam elatus, incidat in iudicium diaboli.* & rursum; *nec* [n Hebr.5.4.] [n] *quisquam sumit sibi honorem, sed qui vocatur a Deo tanquam Aaron: item* [o Rom.10.15.] [o], *quomodo prædicabunt nisi mittantur. Et scimus,* subdit ipse, *monachi officium esse non docere, sed lugere.* Vltimum Hieronymi [p apud Grat. 16 q.1.c. Monachus.] [p] etiam est. Similem monachi tentationem abbas Abraham apud Cassianum [q colla.24.c.13.] [q] Macarij auctoritate detegit. Legendus idem Cassianus in institutionibus [r l.11.c.14.& 15.] [r]. Rursum Bernardus [s serm.18.in Cant.] [s] *quod tuum est,* ait, *spargis & perdis, si priùs quam infunderis in totum, semiplenus festines effundere, contra legem arans in primogenito bouis, & ouis primogenitum tondens.* Circa ouium tonsionem [t apud God. Tilman.in alleg.] [t] Stephanus Cantuariensis obseruat non tonderi hyeme, ne illius asperitate opprimantur; idque moraliter loquendo facere, qui causa inanis gloriæ opera sua ostentant: in æstate autem qui pro vita æterna laborant.

[Explanatio.] *De primogenitis quæ nascuntur in armentis, & in ouibus tuis.*] Pro armentis sunt boues in aliis editionibus: & pro ouibus potuerunt poni greges, vt sæpiùs admonuimus, comprehendendo sub his alia minora animalia ouilli caprinique generis, ac etiam porcorum, &c. sub illis camelos, bubalos, equos, &c. quamuis hic agi videatur per se de vtroque genere, vt sunt ad esum humanum. Abulensis notat in cap.14. semel accipi armenta pro minoribus animalibus, citans (*siue ex armentis, siue ex bobus.*) Sed praua lectio est, quæ pro ouibus boues habet, vt ibidem [u v.26.] [u] admonui, vbi Abulensis eadem mendosa lectione vtitur. Augustinus [x q.23.] [x] transcriptus à Rabano & à Glossa legens (*omne primogenitum quod natum fuerit in bobus tuis, & in ouibus tuis masculinum sanctificabis Domino Deo tuo*) quærit vtrùm quæ Græcè dicuntur πρωτότοκα, nec Latinè dici nisi primogenita possunt, in his intelligenda sint, quæ nascuntur ex matribus; quoniam ipsa propriè pariuntur potius, quàm gignuntur. Parere quippe, inquit, est τίκτειν, quod est ea fœmina, vnde πρωτότοκον dicitur: gignere autem est γεννᾶν, vnde propriè Latinè primogenitus dicitur. Ex fœminis autem dabantur primitiua, id est, quæ prima pariebantur, non quæ prima gignebantur à viris, si fortè ex viduis, quæ iam pepererant, gignerentur. Non enim aliter essent quæ aperirent vuluam, quod proprium voluit esse lex eorum, quæ primò nata Domino Deo debebantur. Tum infert. Si ergo est in his verbis certa distinctio, non frustrà Dominus non dicitur à Patre μονότοκος, sed μονογενής, id est, vnigenitus, quod est vnicus: a mortuis autem primogenitus quidem Latinè dicitur, quia non potuit Latinum verbum ita componi secundùm loquendi consuetudinem; Græcè autem πρωτότοκος dicitur non πρωτογενής, id est, vnigenitus, tanquam Pater genuerit æqualem sibi, creatura verò pepererit. Nam & quod dicitur primogenitus omnis creaturæ [a Coloss.1.15.] [a], quod ibi πρωτότοκος Græcè legitur, potest ita intelligi secundùm nouam creaturam, de qua dicit Apostolus [b 2.Cor.5.17.] [b]; *si qua igitur in Christo noua creatura*, ea qua ille primitiuus est; quia primitus ita resurrexerit, vt iam non moriatur, nec ei mors vltrà dominetur [c Rom.6.9.] [c], quod nouæ creaturæ, quæ in illo est, futurum promittitur in fine. Sed ista distinctio, pergit ipse, non temerè affirmanda, sed in Scripturis diligentiùs perscrutanda est. Mouet enim, quemadmodum dici potuerit in Prouerbiis; *primogenitus tibi dico fili*, id est, ea cuius persona dictum intelligatur. Si enim ex Dei patris persona ad Christum dicitur, cui sententiæ vtrùm sequentia consonent, via est asserere, eumdem dici primogenitum quem vnigenitum, quia etiam nos filij Dei sumus: vnigenitum verò, quoniam solus ille de substantia Patris, & Patri æqualis atque coæternus est. Tandem concludit. Mirum est autẽ, vtrùm inter parere, & gignere euidentissimis documentis sacra Scriptura distinguat. Tam multa ex Augustino, propter multiplicem vtilitatẽ. Cæterùm Prouerbiorum locum non reperio: in epistola ad Hebræos [d c.1.6.] [d] dicitur primogenitus introductus in orbem terrarũ. Sed eo sensu Augustini, quia verè primogenitus est inter multos fratres [e Rom.8.29.] [e], qui quãuis adoptione sola sint filij Dei, non confunditur eos fratres vocare [f Hebr.2.11.] [f], quos præcedit ætate, quia æternus, ac dignitate, quia naturalis: nõ tantùm per allusionem; quatenus erãt primogeniti apud Hebræos heredes, omniúmque rerũ domini. Vnicum in Apostolico symbolo, & in Niceno vnigenitum confitemur; propriéque primogeniti nomẽ Christo conuenit, vt est homo Deus, pérque comparationem ad alios: licèt per gratiã vnionis, ipse; alij per gratiam adoptionis: quæ Christo tribui non debet: quãuis etiam vt Deus verè genitus dicatur; immò ex vtero ante luciferum [g Ps.109.3.] [g]: & quod literali sensu Esaias [h c.66.9.] [h] inducit Deum dicentem de conuersione gentilium adeò subita & mirabili, Theologi transferunt ad fœcunditatem Dei Patris naturalem, infinitam efficacissimámque, qua genuerat consubstantiale ac æquale sibi Verbum, siue Filium. Discimus etiam ex Augustino, primogenita quæ secundùm legem offerenda erant, ea fuisse quæ primùm prodiissent ex ventre siue vulua, hanc aperiendo, non quem

mas primum suscepisset seu genuisset, quia genuisse poterat ex fœmina quæ iam antea peperisset ex coniunctione cum alio.

a Exod. 13. & c. 34. 19. Leu. 27. 26. Num. 3. 13. c. 8. 16. 17.

Quidquid est sexus masculini, sanctificabis Domino Deo tuo.] Idem præceptum in prioribus[a] libris, exprimendo quòd primogenitum aperiat vuluam; causamque reddendo, quia percusserat Deus in Ægypto omne primogenitum.

Non operaberis in primogenito bouis.] Iuxta editiones alias (*in primogenito bouis tuo*, vel *vitulo tuo*.) In Græca ἐν ἔργῳ vel ἐργάσῃ ἐν τῷ πρωτοτόκῳ μόσχῳ σου. Ætatis nomen est μόσχος, quæ conuenit primogenito, & cuiuis ex genere bouino cùm adhuc minor est: ferè autem per duos trésve annos expectandum esset ei qui vellet vti opera illius ad arationem vel onera. B Porrò arandi verbo vtuntur citantes hunc locum Cyprianus[b], aliúsve, Gregorius[c] aliquando (licèt etiam vsurpet operandi verbum[d]) Bernardus[e] & alij. Verbum עבד bhauad peculiariter dicitur de seruitute circa terram, siue de cultura terræ: vocaturque Cain agricola עבד אדמה bhoned adamah, ἐργαζόμενος τὴν γῆν: & ἐργάται atque ἐργάται sunt οἱ ἐν ἀγρῷ οἰκέται, *serui quorum opera in agris vtimur.* In 2. g Regum, *operare ei terram*, ἐργᾷ (in futuro pro ἐργάσῃ αὐτῷ τὴν γῆν:) licèt aliqui codices habeant ἔργα imperatiuè, siquidem sequitur eodem loco futurum εἰσοίσεις, *inferes.* Latiore significatione in Exodo[h], *sex diebus operaberis, & facies omnia opera tua*, ἓξ ἡμέρας ἐργᾷ (pro ἐργάσῃ etiam; quia futurum est simile sequenti ibidem verbo, ac minus rectè scribitur ἔργα in imperatiuo, C καὶ ποιήσεις πάντα τὰ ἔργα σου. Amplior notio conuenire proposito videtur. Si enim arare, inquit Abulensis, vel currum vehere vellet in primogenito bouis, oportebat tenere eum per duos vel tres annos: hoc autem sacerdotibus damnum esset, & dominis offerentibus occasio mali, vt lucri cupidiores fierent. Oleaster arbitratur quantum ad tempus quo primogenita offerri deberent, si de pecudibus agatur, non ante septimum diem, quia lex[i] iubebat vt sex diebus, (immo septem) essent cum matre: si de homine, colligi ex Luca[k], die 40. adduci debuisse. Atqui priore[l] libro dicitur huius redemptionem post vnum mensem esse oportuisse. Lege illius loci commentarium.

b de cœn. & leiu. Christi. c hom. 4. in Ezech. d 8. mor. c. 29. vel 34. e serm. 18 & 64 in Cant. f Gen. 4. 2. g c. 9. 10. h c. 20. 9. i Exod. 22. 30. k c. 2. 21. 22. l c. 18. 16.

D

Et non tondebis primogenita ouium.] Singulari numero in editionibus aliis, sed collectiuè (*primogenitum ouium tuarum.*) Tonsionis ouium mentio est in Genesi[m], historia[n] Regum; Cantico[o] canticorum, Esaia[p], sed in isto sub nomine agni, vt & in actibus[q] Apostolicis. Tonsio quoque caprarum hircorúmque est ad vsum nauticum, tormentáque bellica, sicut ouis fructum è lana ad vestimentum ministrat, inquit Varro[r], necnon[f] Columella, Autor[t] Geoponicon, Philo[u], Virgilius[x], cuius illud est.

m c. 31. 19. c. 38. 13. n l. 1. 25. 2. 7. o c. 4. 2. p c. 53. 7. q c. 8. 32. r 2 de re rust. c. 11. f l. 7. c. 6. t l. 18. u de anim. idoneis ad sacrif. x 3. Georg.

E

Nec minus interea barbas incanáque (valde cana) *menta*
Cinyphij tondent hirci (pastores istius pecudis, vel tondentur hirci) *setásque comantes*
Vsum in castrorum, & miseris velamina nautis.

Vnde cilicia: quoniam apud Cilices magnus vsus confecti è pilis caprarum muniminis, vt proinde, teste Philosopho[y], tonderentur in Cilicia capræ, vt locis aliis oues. Quamquam & de vestibus ex ea materia, vt de penulis viatoriis, citatus prodit Philo; & quem cum prioribus nominat Cerda[z] noster, Silius Italicus: ex iisdémque pilis

y 8. hist. animal c. 28. z in 3. Georg. v. 295. not. 24.

A vndulata texitur vestis quam vocant chamelotum. Sub ouibus non dubium, quin comprehendantur primogenita caprarum, ne etiam tondeantur. Attamen per tonsas absolutè, atque sine addito intelliguntur oues citato loco ex Cantico canticorum, *dentes tui sicut greges tonsarum*: quamuis Hebræus anonymus capras ibi, sed male, intelligat, & insinuet etiam Ambrosius[a]. Præcipit Varro[b], & auctor[c] Geoponicon, & Columella[d] de tonsura vtriusque pecudis & quátum ad tempus, & quantum ad modum: ex notatis in margine scripturæ locis dicitur huic operi Patriarchas ipsosmet vacauisse, vt Laban, Iudam; & ex aliis primariis viris Nabal, &c. Cæterùm placet quod cum R. Salomone Lyranus & Rickelius B aiunt, eamdem rationem esse debuisse de oue, quæ offerebatur pro primogenito asini[e], vt scilicet offerretur cum lana. Denique hinc reprehensio colligitur eorum qui deteriora offerunt Deo, vel pauperibus. Istis etiam delicata præbenda monet Albertus[f], probatque Nehemiæ[g] testimonio, qui pinguia & mulsum dari volebat. Cui Iob addendus[h], qui buccellam solus non comedebat, sed cum pupillo communicabat: & Martinus Papa I. delicatos panes ac plura vini genera Romam aduentantibus præbebat[i].

a in psal. 118. octon. 16. b supra. c l. 18. d 7. de re rust. c. 4. e Exod. 13. 13. f in Luc. 14. g 2. Esd. 8. 10. h c. 31. 17. i in actis eius.

Vers. 20.] In conspectu Domini Dei tui comedes ea per annos singulos in loco, C quem elegerit Dominus, tu, & domus tua.

Paraphr.

PRiore versu indicauimus, & ex professo Abulensis benè probat, non videri quod hîc præcipitur pertinere ad offerentes, quia nec propriè dicta primogenita necessaria erant ad comedendum per singulos annos cùm ascenderent ad locum dicatum Deo, nec adeò multis opus erat, id est, separatis masculis ex omnibus armentis & gregibus: nec oportebat vetare vt non operarentur in bobus, aut non tonderent oues. Igitur spectat hoc ad sacerdotes, quibus primogenita immolare conueniebat, & excepto adipe quem incendebát, carnes omnes in sanctuario comedebant. Sequitur Abulensem Cornelius noster: Leonardus Ma- D rius refert quorumdam opinionem, quòd dato pretio potuerint primogenita non sacrificanda comedi ab offerentibus. Sed refellit, quia ex c. 18. Numerorum constat non potuisse primogenita vendi, vel redimi. Quare accedit ad præcedentem sententiam, vt alloquatur Moses sacerdotes, seu eos qui poterant primogenita licitè comedere. Putat Caietanus reperi quod c. 12.[k] præceptum est, de offerendis holocaustis, victimis, decimis, primitiis, votis, donatiis, primogenitis boum & ouiú (vocat ipse generaliter eximia) atque vt comederent in cóspectu Domini, &c. hícque declarari quòd singulis annis id fieri deberet. Oleaster vult ex hoc loco constare, non solùm sacerdoté, E sed etiam dominú primogeniti (quod propriè tuum asserit, & nó pro primitiuo seu præcipuo eximióve) comedisse illud, si quasi pacificum immolaretur. Marzilla interpretatur de aliis præter sacerdotes, si hi illos inuitarent ad participationem hostiarum pacificarum, quas ex primogenitis sibi collatis offerre voluissent. Exponit etiam de parte quam darent sacerdotes. Difficultatem facit mihi, quòd primogenita propriè sumpta non tenebantur sacerdotes immolare; quòd illa quæ iuris erant sacerdotalis[l], non erat necesse deferre in Ierusalem, sed sufficiebat ea tra-

k c. 6. 7. l Num. 18. 15.

dere

dere quocumque loco commodè fieri posset: quod non video vnde probari valeat potuisse quosuis à sacerdotibus inuitari ad manducandum de sacrificatis. Quocirca hypothesis ponenda est si sacerdotes sacrificarent primogenita, quæ ipsi etiam cum iis comederent; quibus lex in vniuersum permittebat, nempe ad eius domum pertinentibus, vt mox subditur.

Explanatio. *In conspectu Domini Dei tui comedes ea per annos singulos.*] Commutationem personæ admittendam Abulensis notat, vt quæ hîc dicuntur, spectent ad sacerdotem, propter allatas rationes; ita vt spectet hoc ad sacerdotem, priora ad alios offerentes. Alioqui commutari personæ absque necessitate non debent. De decima parte separanda ex cunctis fructibus per annos singulos, & comedenda in conspectu Domini Dei in loco, quem is elegisset, cum primogenitis armentorum & ouium, dictum est capite præ-
a v.22.23. cedente [a]. Sed hoc omnium erat.

In loco quem elegerit Dominus.] Deum tuum addunt editiones aliæ. Sic etiam aliquoties
b c.12.5.11. prius [b], & adhuc postea [c].

12.14.18. 26.c.14.1. 23.24.25.c. 15.2.6.7.11. 15.16. c c.17.8.10. 15 c.18.6.c. 26.2.c.31. 11. d c.12.7.c. 14.26.

Tu, & domus tua.] Eodem etiam pacto priùs [d]. Intelligitur autem hic de sacerdote & familia eius, vt antea docuimus.

Vers. 21.] Sin autem habuerit maculam, vel claudum fuerit, vel cæcum, aut in aliqua parte deforme vel debile, non immolabitur Domino Deo tuo.

Vers. 22.] Sed intra portas vrbis tuæ comedes illud: tam mundus quàm immundus similiter vescentur eis, quasi caprea & ceruo.

Paraphr. e v.21.& seqq.

IN Leuitici cap. 22. [e] vetitum iam est, ne quis offerat animal maculam habens, non cæcum, non fractum, non cicatricem habens, aut papulas, aut scabiem, aut impetiginem: cui auris & cauda sit amputata, permittitur offerri voluntariè, sed non voti nomine: nullo pacto cui contriti, vel tusi, vel secti, ablatique testiculi. Mu-
f c.35.14. nera praua prohibet auctor Ecclesiastici [f] ne of-
g c.1.8.13. 14. ferantur. Deus ipse apud Malachiam [g] conqueritur de illis qui offerebant ad immolandum cæcum & claudum, & qui munus inferebant, & quidem de rapinis, claudum, & languidum; quive votum fecerant de debili. Cadit autem per se ibi reprehensio in sacerdotes, qui eiusmodi victimas illegitimas offerrent pro se: aut à populo tales allatas ad sacrificium non respuerent: aut quia ex suis illegitimis sacrificarent, permutando cum legitimis oblatis à populo. Satis multa in Leuitici commentario annotata sunt, prolatis his ipsismet locis ex Ecclesiastico, & ex Malachia. Gaspar Sanctius noster explanans Malachiam, transfert moraliter ad eos, qui altari Christi, quod symbolicè significatur per illud materiale, offerunt opera imperfecta, imperfectéque parent superioris, qui vices eius gerit, & in quo Deus absconditus est, sicut in
h c.45.15. Cyro Esaias [h] fuisse scribit: licèt ipse possit esse imperfectus; præceptis, procedúntque perinde, ac si cæci essent, non considerantes Deum in superiore; aut claudi, tardè, flexuoséque operantes: aut languidi, cum murmure, gemitu, renitentia, coactione; quæ vitia in dandis beneficiis Seneca [a] notauit. Item ad eos, qui quod
a 1. de benef. c. 7.
melius est ætatis, ac virium, immò animam ipsam diabolo, mundo, carni primùm dant, quod ferè inutile est, tum demum Deo. Similia prior attigerat Ribera [b] item noster. Abulensis autem
b in Mal. 1.
colligit hoc loco rationem, vt ex rerum oblatione meliorum intelligatur quanti fiat Deus. Eadem verò de causa infert docere vt Ecclesiæ sint valdè pulchræ in ædificiis parietum, apparatibúsque ministrorum, & ibi seruiat aurum ac argentum; pérque hanc terrenam pulchritudinem ad admirationem & desiderium illius cœlestis pulchritudinis aspicientes conuertantur. Confirmat exemplo tabernaculi adeò pulchri quod in deserto constructum est, atque templi tam magnifici, quod Salomon ædificauit. Cauendum tamen monet ne interim pauperes Christi fame pereant, propter quos ipsamet sacra vendi possunt [c]. Stephanus [d] Cantuariensis moraliter dicit quidquid leue est in nostra cogitatione, vel maculosum in nostra conuersatione, vel claudum in operis progressione, vel cæcum ignorantia mentis, vel aliqua parte deforme aut debile, non debere immolari Deo, id est, ipsi imputari, sed nobis: quod autem bonum est in nobis, Deo attribuendum.
c 12 q. 2. c. aurum. d apud Godefridum Tilman. in allego.

Explanatio. *Sin autem habuerit maculam.*] Hebraicè מום mum, Chaldaicè מומא muma, Græcè μῶμος, quæ, vt alibi docui, non coloris vitium, varietatémve denotat, sed integritatis defectum, qui deinceps particulariter exprimitur. Sicula vox μῶμας significat μέμψιν, & αἶσχος reprehensionem vituperiúmque: Plautúsque illa vtitur

Quid tu, ô momar, Sicule homo praesumis.

Vel claudum fuerit, vel cæcum.] Similes defectus designauit liber Leuitici [e] in sacrorum ministro, cum aliis. Consule locum illum.
e c.21.17. & seqq.

Aut in aliqua parte deforme vel debile.] Loco istorum habent editiones aliæ *omnem maculam malam*, כל מום רע *chol mum rahh* πάντα μῶμον πονηρόν: Chaldæa *omne fulcimentum malum*, כל מדעם ביש *chol meddabham bis*, id est, fissum, ac inhærens firmiter. Sed simile exemplum non occurrit.

Non immolabitur Domino Deo tuo.] Actiuè in aliis editionibus (*non immolabis*, siue *sacrificabis illud*, לא תזבחנו *lo thezbachennu*, לא תבחשינו *lo thuchsinneh*, οὐ θύσεις αὐτό.

Sed intra portas domus tuæ comedes illud.] Græcè (*in vrbibus tuis*, ἐν ταῖς πόλεσί σου. Sic etiam cap. 14. [f] pro portis vrbes ponuntur.
f v.21.27. 29.

Tam mundus quàm immundus similiter vescentur eis.] Potuit dici (*eo*) quia priùs erant nomina singularis numeri: & editiones aliæ habent immundum priore loco, qui etiam ordo videtur magis naturalis, vt præcedat mundus, de quo non potest dubitari. Stephanus Cantuariensis paulò antè citatus perinde ac si de animali mūdo & immundo sermo esset, non de homine, docet vesci mundo animali, esse animam bonis cogitationibus, cum proposito benè faciendi nutrire: immundo, memoria peccati animam reficere: primum significari in benedictione Iosephi [g], *benedicat tibi Dominus benedictione desuper*, secūdum ibidem, *& benedictione abyssi iacentis deorsum.*
g Gen. 49. 25.

Quasi capream, vel ceruum.] Duo hæc animalia nominata sunt priùs [h] ad hoc propositum non semel: & quidem semel [i] sicut hic scriptum est, comedi posse immundum, maculatum, debile, non modò mundum, integrum,
h c.12.15 22. c.14.5. i c.12.15.

 sine

sine macula: item quòd & mundus & immundus in commune vesci possent [a]. a vers. 22.

Vers. 23.] Hoc solùm obseruabis, vt sanguinem eorum non comedas, sed effundes in terram quasi aquam.

Paraphr. b Leuit. 3. 17. c. 7. 26. 27. c. 17. 10. 11. 12. 13. c. 19. 26. Numer. 18. 17. Deut. 12. 16. 23. 24. 27.

FRequenter [b] hoc inculcatur; & hîc quidem, quia cùm animal, quod secundùm speciem immolatitiũ erat, cuiuis comedere liceret, ambigi poterat, verùm etiam fas esset sanguinem illius manducare. Repetitum est idem præceptum ac A retentum, & obseruatum in initio ab Ecclesia [a]. Citatis in margine locis rationem reddidimus. a Act. 15. 20. 29. c. 21. 25.

Explanatio

Hoc solùm obseruabis, vt sanguinem eorum non comedas.] Iuxta reliquas editiones (*tantùm, attamen, verùm sanguinem eius non comedes.*) In cap. 12. [b] (*hoc solùm caue*) & in aliis editionibus, *veruntamen confortare vt non comedas, caue fortiter*, &c. Quæ formulæ insinuant quantopere commendatam Deus vellet istam prohibitionem. b v. 23.

Sed effundes in terram quasi aquam.] Lege annotata in cap. 12. [c] de hoc ipso loquendi modo ad eamdem sententiam accommodato, necnon & ad alias diuersas. c v. 16. 23.

ARGV

ARGVMENTVM CAPITIS DECIMISEXTI.

REPETVNTVR isto capite præcepta de triplici festo annuo, iam priùs tradita in Exodo [a], Leuitico [b], Numeris [c], hoc est, Paschatis seu azymorum, Pentecostes siue hebdomadarum, atque tabernaculorum; cùm in præcedente capite actum fuerit de aliis ritibus sacris, aut qui ad hos reuocari queant, exercendis quolibet septennio. Triplicis festi institutio propter triplex insigne beneficium fuit, egressionis de Ægypto; datæ legis; conseruationis in deserto. Resurrectionis Christi, qui pascha nostrum est [d], primum gessit typum; vtque transigamus hoc tempus vitæ in azymis syncceritatis & veritatis [e]; sicque ad æterna reuertamur tabernacula: secundum collati Spiritus sancti donorúmque septem eiusdem: tertium peregrinationis istius vitæ, in qua deducimur à Deo. Sic Glossa & alij. Præterea, iniungitur vt iisdem vicibus tribus concurrant masculi, sed non absque muneribus. Deinde, vt constituantur iudices & magistri ad portas ciuitatum, qui de iure respondeant, atque decernant sine vllo personarum respectu, simpliciter, & iustè, non sinentes excæcari se, & corrumpi muneribus. Postremò, vt caueant, præsertim per dictos magistratus, ne vlli gentilitij ritus admittantur: qualis plantatio luci nemorisve iuxta altare Dei; aut statuæ constructio. Abstinendum erit à prolixiore commentario; cùm iisdem de rebus maiore ex parte iam præcesserit alius ad citatos libros Leuitici, & Numerorum.

a cap. 12. & 23. & 34.
b cap. 23.
c cap. 28. & 29.
d 1. Cor 5. 7.
e ib. vers 8.

CAPVT DECIMVMSEXTVM.

1. OBSERVA mensem nouarum frugum, & verni primum temporis, vt facias Phase Domino Deo tuo: quoniam in isto mense eduxit te Dominus Deus tuus de Ægypto nocte.

2. Immolabísque Phase Domino Deo tuo de ouibus, & de bobus in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.

3. Non comedes in eo panem fermentatum: Septem diebus comedes absque fermento, afflictionis panem, quoniam in pauore egressus es de Ægypto: vt memineris diei egressionis tuæ de Ægypto, omnibus diebus vitæ tuæ.

4. Non apparebit fermentum in omnibus terminis tuis septem diebus, & non remanebit de carnibus eius quod immolatum est vespere in die primo vsque mane.

5. Non poteris immolare Phase in qualibet vrbium tuarum, quas Dominus Deus tuus daturus est tibi;

6. Sed in loco, quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi, immolabis Phase vespere ad solis occasum, quando egressus es de Ægypto. A

7. Et coques, & comedes in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, manéque consurgens vades in tabernacula tua.

8. Sex diebus comedes azyma: & in die septima, quia collecta est Domini Dei tui, non facies opus.

9. Septem hebdomadas numerabis tibi ab ea die qua falcem in segetem miseris.

10. Et celebrabis diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo, oblationem spontaneam manus tuæ, quam offeres iuxta benedictionem Domini Dei tui: B

11. Et epulaberis coram Domino Deo tuo, tu, filius tuus, & filia tua, seruus tuus, & ancilla tua, & Leuites qui est intra portas tuas, aduena ac pupillus & vidua, qui morantur vobiscum: in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi:

12. Et recordaberis quoniam seruus fueris in Ægypto: custodiésque ac facies quæ præcepta sunt.

13. Sollemnitatem quoque tabernaculorum celebrabis per septem dies, quando collegeris de area & torculari fruges tuas:

14. Et

14. Et epulaberis in festiuitate tua, tu, filius tuus, & filia, seruus tuus, & ancilla, Leuites quoque & aduena, pupillus ac vidua qui intra portas tuas sunt.

15. Septem diebus Domino Deo tuo festa celebrabis in loco, quem elegerit Dominus: benedicétque tibi Dominus Deus tuus in cunctis frugibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, erísque in lætitia.

16. Tribus vicibus per annum apparebit omne masculinum tuum in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit; in sollemnitate azymorum, in sollemnitate hebdomadarum, & in sollemnitate tabernaculorum. Non apparebit ante Dominum vacuus:

17. Sed offeret vnusquisque secundùm quod habuerit iuxta benedictionem Domini Dei sui, quam dederit ei.

18. Iudices & magistros constitues in omnibus portis tuis, quas Dominus Deus tuus dederit tibi, per singulas tribus tuas: vt iudicent populum iusto iudicio,

19. Nec in alteram partem declinent. Non accipies personam, nec munera: quia munera excœcant oculos sapientum, & mutant verba iustorum.

20. Iustè quod iustum est persequeris: vt viuas & possideas Terram, quam Dominus Deus tuus dederit tibi.

21. Non plantabis lucum, & omnem arborem iuxta altare Domini Dei tui.

22. Nec facies tibi, neque constitues statuam: quæ odit Dominus Deus tuus.

Vers. 1.] Obserua mensem nouarum frugum, & verni primum temporis, vt facias Phase Domino Deo tuo: quoniam in isto mense eduxit te Dominus Deus tuus de Ægypto, nocte.

Paraphr. PRimi festi, quod est Phase, siue Pascha, tempus assignatur vernæ tempestatis mensis, quo in regione Palæstinæ solent fruges ad maturitatem appropinquare; ex earum verò spicis manipulus fiebat offerendos, torrendúsque, vt per confricationem excussis granis, fieret sacrificium die secundo azymorum, qui incidebat in decimum sextum dicti mensis; qui vel erat Martius noster, vel aliquando Aprilis, pro lunæ ratione. Causa verò præcepti redditur, memoria beneficij planè singularis, eo quòd tali tempore, & quidem etiam de nocte, liberauit Dominus Hebræum populum suum ex durissima captiuitate, qua tamdiu oppressus fuerat in Ægypto. *Sic & nos*, inquit Rabanus, *per hoc exemplum instruimur, vt qui per gratiam Dei de spirituali Ægypto liberati sumus, nouum hominem induti, deinceps in nouitate vita ambulemus: consecrantes Deo primitias bonorum operum ac religiosa vita gratum munus illi semper exhibentes: simúsque semper memores, vnde appellata sit illa solemnitas Phase, quod nos transitum possumus vocare; scilicet vt de peioribus ad meliora per-*

A *gentes, tenebrosam Ægyptum derelinquamus, & ad terram repromissionis fœliciter peruenire contendamus.*
Cyrillus [a] Alexandrinus ex primis huiusce capitis verbis capras occasionem in homiliis de festis Paschalibus. *Cùm nempe dicat Moses*, inquit, obserua mensem nouarum frugum, & facies Pascha Domino Deo tuo; *an non & nobis insignem iam celebritatis diem indicare necesse fuerit? Cessere scilicet hyemis importuni terrores, iam aeris intemperies & caligo disiecta; iam imbres, ac ventorum efferi impetus pacati ac nulli. Tum verna rursum tempestates procedunt, quæ agricolam à torpore, atque* — a hom. 1. de festis Pasch.
B *inertia vindicantes, ad opera properandum esse aratoribus propemodum emissa voce denunciant. Prata namirum variis vndequaque floribus ornantur, &c.*
Tum post alia in eamdem sententiam, negat hæc à se prolata temerè, cùm non frustrà lex hunc mensem nouarum frugum seruandum præceperit. *Erat illud namque*, ait, *fuit omnino rationi consentaneum, vt hominis quoque natura cum herbescentibus aruis fœcunditate certaret, ac pietatis, vt sic dicam, germinibus τοῖς τῆς εὐσεβείας, ἵν' οὕτως εἴπω, βλαστήμασι, vndique efflorescerer.* Deinceps ostendit mensem nouarum frugum congruere tempori peregrinationis Christi, quo nos omnes festam celebritatem exultabundos agere deceat. *Nempe iam extinctus est*, inquit, *ille inuentor mali dæmon, qui more hyberna tempestatis vniuerso-*
C *rum occupasset animos, nisque nouarum cupiditatum velut assiduo imbre perfunderet: ventorum impura vis disiecta, tristisque peccati nimbus gratia bono discussus: vernum se in nos veluti lumen effudit; dataque præterea spiritus primitia, instar Zephyri cuiusdam, aut aura lenis, omnium animos perstinnt, quorùmque insidere mentibus, eos a nouis floribus odoris iucunditate vinci minimè patiuntur; quia Christi bonus odor sumus* [b] *: antea item vita vetustatem foliorum instar exuimus, & in alterum denuo modum florentem, recentémque renouamur; ita vt noua creatura fiat, vetera transeunt, noua existant omnia* [c]: id innui verbis illis [d]; *surge, propera amica mea, columba mea, formosa mea, & veni; iam enim hyems transijt*, &c. Causas, cur diem Pas- — b 2. Cor. 2. 15. — c 2. Cor. 5. 17. — d Cant. 2. 10. 13.
D chalis Nazianzenus [e] cognominet τὴν βασίλισσαν τῶν ἡμερῶν, *reginam dierum* (Augustinus, [f] aut Emissenus, aliúsve, matrem vocat dierum, eo modo, quo Maria virgo mater Domini inter omnes mulieres principatum tenet: quod alij de naturali [g] Christi, quidam [h] de ascensione affirmant) Scholiastes ipsius Elias Cretensis reddit; aut quia ver etiam temporum rex est, vt quod omnibus aliis anni temporibus temperatius sit: aut quia Christus in eo resurgens, regnum nobis aduersus turbulentas animorum permotiones concessit, ac potestatem calcandi super serpentes & scorpiones [i]. Augustinus [k] propter vitæ nouitatem primum mensem celebrationi Paschæ attributum notat, qui — e ora. 19. — f in append. serm. 51. — g hom. de Christi natali Domini. — h Epipha. — i Luc. 10. 19. — k epist. 119. c. 3. & 5.
E dicatur quoque mensis nouorum, quando sol est in ariete. Reginam item ac dominam dierum Paschatis appellat Ephrem [l], Gregorius [m] solemnitatem solemnitatum: Concilium [n] Ancyranum μεγάλην ἡμέραν *magnam diem*. Chrysostomus [o] Iudæos temporis sui reprehendit, qui de temporis hic præscripti circumstantia solliciti, Pascha celebrant non seruata loci circumstantia: cùm æquè datum sit de ambabus præceptum; & pluris factam loci circumstantiam à Mose, constet ex prioris libri cap. 9. Cæterùm in 47. præcepto ex affirmatiuis Hebræi catalogi, habetur computandas fuisse quatuor reuolutiones, hoc est, — l tom. 3 ser. de cruce. — m hom. 22. in Euang. — n can. 6. — o serm. 2. cont. Iudæ.

est, ingressum solis in quatuor angularia signa, A
& item neomenias lunæ: quia decoctio frugum
& pomorum dependet à motu solis: hinc etiam
scitur, quando embolismus fieri debeat, & quando non, iuxta illud quod isto loco scribitur; vt
obseruetur mensis maturescentis frugis. De hoc
alibi, iique qui de Kalendario disputant, simul
& de more indicendi futuri Paschatis diem, vt
liquet ex epistolis Paschalibus Theophili Ale-
a lib 7. ep. 8. xandrini, ex Gregorio [a], & aliis.

Explanatio. Mensis nouarum frugum. *Obserua mensem nouarum frugum.*] Hebraicè
mensem אָבִיב *Abib*, Chaldaicè אִבִּבָא *Abbiba*. Va-
let *Abib* spicam cum culmo siue calamo, éstque inde mensi nomen idem inditum; licèt post
captiuitatem Babylonicam mutatum dicatur in B
nomen Nisan. Rabanus, ex eodémque Glossa,
Hugo, & alij, proferentes nomen Græcum Xanthici, volunt esse Aprilem nostrum: & in eo manipulos spicarum, seu primitias messis offerri
Deo debuisse; videlicet, vt antea dixi, secundo
die azymorum. Retuli sub finem secundi capitis
Leuitici, docens non Aprilem præcisè: sed non
rarò partem istius, & Martij, respondere mensi
Abib seu Nisan festiuitati Paschali designato,
b in Agg. 2.1. iure à nostro Ribera [b] Pagninum argui, qui Iu-
lij mensem transtulerat. Oleaster hoc loco testatur prioris editionis illum errorem fuisse, in aliis
editionibus, & in Lexico emendatum. In translatione Regijs Bibliis adscripta interpretatur il-
le Abib Martium, vel Aprilem; quod Vatablus C
quoque facit, idémque Oleaster, Rickelius, &
Caietani Scholiastes Fonseca, &c. Vltimus verò, post Munsterum apostatam, quem reticet,
posito duplici mensis nomine Abib & Nisan, eo
Qualiter vocatus à Iudæis. modo quem dixi; notat, mensem illum Iudæos
editis canonibus sic lunæ cursui per embolismos
(qui septem numerantur in cœlo lunari) motui
solis adaptasse, vt non posset vel præuenire, vel
sequi naturæ ordinem, & primæ maturitatis iustum tempus saltem in terra promissionis quæ
temperatior est. Mensem viridem siue germinis
noster Mariana capini vult ad verbum, carpens
Pagninum, cùm Iulius mensis à Nisan quintus
siue Iulius, non *Abib* vocetur, sed *Ab*, quòd terra primo vere vestiatur herbis floribúsque, ac D
idcirco etiam cognominatur vernaculis linguis
illius temporis verni Pascha floridum. Carpit
nomine suppresso Lyranum Rickelius, quòd
eo tempore scripserit fruges ad maturitatem
appropinquare, vúltque in terra promissionis
tunc messis inceptionem fuisse: quoniam nec textui, nec Glossæ, nec auctoritati Hieronymi, nec
Magistri in historiis consonat: & non solùm hîc,
sed & alibi sæpe Scriptura vocat mensem illum,
mensem nouarum frugum, seu messium. In Exo-
c c. 9. 31. do [c] quidem certè hordeum læsum appellatur
אָבִיב *abib*, id est, *virens*, vt nostra reddit editio
Græca, quia germinauerat *τὸ κριθὴ παρεστηκυῖα*. Lege
præterea de isto eodem vocabulo annotata cap.
d vers. 26. 28. [d] libri præcedentis; vbi, vt & in alio loco ex E
Leuitico, egi de Græcis vocibus *μὴν τῶν νέων*: at-
e Exo. 23. 15. c. 34. 18. que quòd aliquando [e] transferat Interpres men-
f c. 3. 15. sem nouorum. Ezechiel [f] scribit se venisse ad
transmigrationem ad aceruum nouarum frugum
תֵּל אָבִיב *thal abib*. Quia verò acceperat visio-
g cap. 1. nem, de qua loquitur, quarto mense [g]: aut si
fuit alia, non longè ab illo, videlicet circa mensem Iulium, qui quartus vel quintus Hebræorum
mensis est incipiendo à Martio, dicitúrque apud
nonnullos etiam Latinos Quintilis: præterea
quoniam illo tempore nouæ fruges non poterant

A meti, nec hordeaceæ, quia incurrunt in azymorum dies, nec triticeæ, quia sub tempus Pentecostes falci maturæ sunt, & areæ, aliquamdiu
ante quartum quintúmve mensem, in quo Ezechiel illa quæ narrat patiebatur, intuebatúrve:
his de causis capi solet תֵּל אָבִיב *thal abib*, vt
nomen loci proprium, cuius interpretationem
editio nostra expresserit; sicut pro Salem *pa-*
cem [a]; pro Baalhamon, *in ea quæ habet populos* [b]; a Psal. 75. 3.
& sic de aliis quæ collegit Gaspar [c] Sanctius no- b Cant. 8. 11.
ster, vt de Simone zelote pro Chananæo, de Di- c Ibidem.
dymo pro Thoma; de quatuor in vnica clausula
libri primi Paralipomenon cap. 4. [d] Immò Sue- d vers. 22.
tonius [a] patrem suum nominat Lenem, & ta- cin Othone c. 10.
B men ipse pro Leni Tranquillum sumpsit: quamuis in membranis veteribus Lætus sit non Lenis.
Sed non refert. In Ecclesiastici cap. 24. [f] legi- f vers 34.
mus; *qui implet quasi Phison sapientiam, & sicut*
Tygris in diebus nouorum, id est, in tempore
veris.

Et verni primum temporis.] Sunt Interpretis
hæc omnia. Primus autem apud Hebræos men- Mensis Nisan deriuatio.
sis, quem vocatum dixi Abib & Nisan [g] (siue à
נוּס *nus*, *fugere*, quia eo mense fugerant ex Ægy- g Nehe. 2. 1. Esth. 3. 7.
pto Hebræi: eóque tempore fugit frigus: siue à
נֵס *nes*, *vexillum*, quoniam præbent vexillorum
tunc speciem virescentes campi: túncque transito mari rubro, ac submerso Pharaone cum
exercitu, sustulit quodam modo Deus victoriæ
C vexillum) nostróque respondere Martio vel
Aprili, nouarum mensis frugum est apud Palæstinos. In Exodo [h] editio quoque nostra mensem h c. 34. 18.
verni temporis, quo populus egressus est de Ægypto, vocat, synonymè simul tempus & mensem nouorum: cùm Græcè solùm sit *καιρὸς ἐν*
μηνὶ τῶν νέων, & *μὴν τῶν νέων*, *tempus in mense nouo-*
rum, & *mensis nouorum*: Hebraicè מוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב
mohhed chodes haabib, & חֹדֶשׁ הָאָבִיב *chodes haa-*
bib. Chaldaicè eodem pacto, vbi est בְּאִבִּיבָא *abbi-*
ua seu *abbiba*, & pro mense יַרְחָא *iarcha*, *à luna*,
pro tempore זְמַן *zeman*. In Genesi [i] vernum tem- i c. 35. 16. c. 48. 7.
pus legimus Latinè pro כִּבְרַת *chibrath* quasi à כָּה
cho, & בַּר *bar*, hoc est, iuxta frumentum, tempúsve, quo terra segetes profert. Electum tem-
D pus transtulit in 4. [k] Regum Interpres, vbi k c. 5. 19.
vox Hebræa eadem extat. Hieronymus reiiciens
versiones Græcas Genesis, quæ habent *hippodro-*
mum, vel *καθ' ὁδὸν τῆς γῆς*, melius ait si transferatur, *in electo terræ tempore*: Significare autem tempus vernum, cùm in florem cuncta rumpuntur
(Aprilem ab aperiendo denominant, & anni Aprilis vnde.
tempus electum est, vel cùm transeuntes per
viam carpunt & eligunt è vicinis agris quodcumque ad manus venerit, diuersis fructibus inuitati.
Ver Varro [l], quasi *viuer* dici vult; quòd omnia Ver vnde. l 5. de ling. Lat.
viuere eo tempore, seu virere, ac vitæ opus prodere incipiant, ipsúmque se tempus anni vertere:
alij ab *ἔαρ*, & contractè *ἦρ*, Ionicè autem *ἔαρ*: *ἔαρ*
ab *ἔω*: quoniam tum tellus denuò emittit omnia.
E Nominat Maro [m] ver nouum, quod propriè m 1. Georg.
veris initium, primúsve illius mensis est: quamuis Poëta non ita sumat; sed cùm tepor incipit, soluuntur niues, terra putris est; quod ad
partem quoque spectat hyemis post brumam, vt
ab Idibus Ianuariis; cùm auspicari culturam, &
opera moliri licet, anno intepescente, die clementiore. Obseruat id cum Columella [n] noster [o] n li. 11. c. 2.
Cerda: prætereáque, quod citatus Virgilius *ve-* o in 1. Geor. v. 43. not. 1.
re dixit *nouo*, dici Græcè *ἔαρος ἱσταμένου*, *πρώτου*, Ver triplex.
ἀρχομένου, *νέου*, *ἅμα τῷ ἔαρι*: Latinè *vere primo*, *ve-*
re ineunte, *incipiente*, *inchoante*, *subeunte*: hisque
locutio

locutionibus signari mensem primum: quia de secundo vsurpant Græci ἔαρ μεσοῦν, aut ἀκμάζον: Latinè *vere medio, adulto, pubescente*; sicut medium vocat autumnum, æstatem iam adultam, aut pubescentem: de vltimo ἔαρ λῆγον, φθίνον, παυόμενον, ἀπιόν: item vere extremo, præcipiti, senescente, exacto, vergente; *extrema sub casum hyemis*, vt & autumnum præcipitem, senescentem, exactum, vergentem. Eadem namque tempestatum omnium ratio quantum ad hoc, id est, hyemis, æstatis, autumni, quæ veris, quarum singulæ ternis consistunt mensibus. Nec omittendum quandoque sub æstatis vocabulo ver comprehendi: quia veteres annum partiebantur dumtaxat bifariam in hyemem ac æstatem, isti ver adnectentes vt dixi, autumnum illi. Quo pacto Philosophus [a] scripsit quòd ὁ ἥλιος ἐν ἅμα τῷ ἐνιαυτῷ ποιεῖ χειμῶνα, καὶ θέρος *sol in toto anno hyemem facit, & æstatem*: & Philo [b] nominat χειμῶνα καὶ θέρος *hyemem & æstatem, horum confines ver & autumnum* τὰς μεθορίους ἔαρ τε καὶ μετόπωρον. Et hoc ab eodem Cerda [c] notatum est ad epithetum frondosæ æstatis. Itali vocant primum ver, aut primū tempus, aut tempus nouum: Galli primum tempus (*printemps*:) Hispani primum ver. Quæ canuntur tempestatis vernæ elogia, conducunt ad Paschalis commendationem festiuitatis; & ab iis, qui de hac agunt, annotantur; vt à Nazianzeno [d], qui cognominat βασίλισσαν τῶν ὡρῶν *reginam tempestatum*, quæ τῇ βασιλίδι τῶν ἡμερῶν πομπεύει, καὶ δωροφορεῖ παρ' ἑαυτῆς, πᾶν ὅτι κάλλιστον, καὶ τερπνότατον *regina dierum pompam peragit, ac quicquid pulcherrimum, & suauissimum habet, dono dat.* Subiicit elegantissimam veris descriptionem: cui ad idem propositum, vt alios prætercam, Lactantij carmen, aut potiùs Venantij Honorij Clementiani Formati de Pascha simile est. Considerat quoque Rupertus [e] eamdem hanc temporis circumstantiam. Distinguit idem Nazianzenus ἔαρ κοσμικόν, ἔαρ πνευματικόν, ἔαρ ψυχαῖς, ἔαρ σώμασιν, ἔαρ ὁρώμενον, ἔαρ ἀόρατον *ver mundanum, ver spirituale, ver animabus, ver corporibus, ver visibile, ver inuisibile.*

Æstas pro vere.

a 4. de gen. animal.

b de plant. Noë.

c in 3. Georg. v. 29. not. 2.

d ora. 43.

e in Exod. 12.

A

B

C

Vt facias Phase Domino Deo tuo.] Hebraicè פסח *pesach*, Chaldaicè פסחא *pischa*, Græcè πάσχα. Sed verum non est quod ait Hugo, Pascha nomen Græcum esse, Phase Hebræum. Est omnino Hebræum, licèt iuxta formam variarum linguarum scriptum; de quo satis alibi [f] actum est, ostensúmque propriam notationem aut etiam veram esse ἀπὸ τοῦ πάσχειν quod est pati. Citatis ibi locis Augustini præter alios auctores, iunge epistolam 119. *Vocabulum quod Pascha dicitur, non Græcum*, inquit, *sicut vulgo videri solet, sed Hebræum esse dicunt, qui linguam vtramque nouerunt. Neque enim à passione, quoniam Græcè παθεῖν, dicitur pati, sed ab eo quòd transitur de morte ad vitam, Hebræo verbo res appellata est. In quo eloquio Pascha transitus dicitur, sicut perhibent qui hoc sciunt*, &c. Sic eximius doctor. Maior allusio est cum πάσχειν, quàm cum παθεῖν: & alias nominis rationes tradidimus. Refellit deriuationem eamdem traditam à Tertulliano [g], Irenæo [h], Nazianzeno [i], Lactantio [k], Hieronymus [l], & post eum Iansenius, aliique. Beda [m] idem ita facit; vt simul moneat, opportunissimè occurrere in hoc nomine quamdam congruentiam vtrarumque linguarum. Quia enim *patitur*, Græcè, inquit, πάσχει dicitur, ideo *Pascha* passio putata est: vel nomen à passione sic appellatum. Sed nec Nazianzenus aliter quàm accommodatitiè loquitur, posito etymo vero, de transitu, & καθ' ἐξαλλαγήν. Vbi tamen cùm notat, cúmque ipso Scholiastes Nicetas, mutationem factam τοῦ φι πρὸς τὸ πι, καὶ τοῦ κ, πρὸς τὸ χι; videtur existimare pronunciandum Hebraice פסח absque daghes in prima *Phesach*, non *pesach*: (Hieronymus [a] docet veteres Hebræos non habuisse *pe* durum, sed *phe* molle, vnde etiam dicimus Phares, Pharao, Pharisæus; non Pares, Parao, Parisæus, & vltimam literam non esse, vt teucra est, aspiratam. Verum est quod subdit, hanc vocem consuetudine atque vsu confirmatam, multitudine videlicet vt magis piam comprobante. Cæterùm Phase seu Pascha significat & victimam Paschalem, & ipsum anniuersarium immolationis diem, & integram solemnitatem axymorum per septem dies, & victimas alias per eosdem dies immolandas, cum panibus axymis, denique Christum ipsum. Hoc loco *facere Phase* amplectitur diem cum agno hœdóve Paschali. At qui hac de re dictum satis alibi.

Phase denotatio.

f in Leu. 23. 5.

g cont. Iudæos c. 10.

h l. 4. c. 23.

i ora. 2. de Pascha seu 42.

k l. 4. c. 26.

l in Esa. 31. & tomo 9. epist. 21.

m in concord. Euang. c. 127.

n in Ioan. 13.

a in Deut. 11.

Phase significatio.

Facere Phase quid.

D

E

Quoniam in isto mense eduxit te Dominus Deus tuus de Ægypto, nocte] Repetunt editiones aliæ mensem nouorum vel Abib, de quo meminimus membro præcedente. Ratio autem institutæ festiuitatis Paschalis redditur, liberatio populi de Ægypto, mense isto, ac tempore nocturno; cùm videlicet esset luna 14. *Pascha celebrauimus*, ait Tertullianus [b], *annuo circulo, in mense primo. Quotquot ferè de nostro eodem Pascha scripserunt, nomen etiam primi mensis, in quo fieri deberet, expresserunt.* Ita loquitur Papa [c] Victor, Eleutherius [d] item Papa, Concilium Nicenum [e], epistola synodalis ad Alexandrum, Theodoretus [f], Ruffinus [g], Constantini Imp. epistola [h], Concilium [i] Antiochenum, Ambrosius [k] (qui mensem nouorum à Iudæis nominari notat, & ab Ægyptiis primum, & incipere non secundùm vulgarem vsum, sed secundùm consuetudinem peritorum, ab æquinoctio, &c.) Ipsummet legis præceptum habet [l], vt primo mense, quartadecima die mensis ad vesperam. Principium mensium vocatur in eodem præcepto, scilicet quantum ad sacra, non quantū ad profana & ciuilia: ratione quorum September habebatur apud Hebræos primus: memoratur item nocte primogenita Ægypti percussa, eadémque agnum rite manducatum ab Hebræis, vna cum axymis panibus, lactucísque agrestibus: die autem sequenti egredientibus ac præ festinatione deferentibus axymos panes, quia fermentare nequiuerant. Quocirca rectè monet Hugo, póstque ipsum Abulensis, quòd in nocte præparauerunt se Hebræi ad eundum diluculò; ideóque dici exisse nocte: vel quia in crepusculo ante clarum diem exierunt. In Exodo [m] mandatum scribitur, ne vllus ex ipsis egrederetur ostium domus suæ vsque mane. In libro Numerorum [n] profecti narrantur de Ramesse mense primo videntibus cunctis Ægyptiis, & sepelientibus primogenitos suos. Potest adhuc responderi, cœptam nocte profectionem, die absolutam, cùm tanta esset multitudo; illud verò mandatum reuocatum, quoniam cogebant Hebræos Ægyptij discedere, nullámque moram facere. Plura Suarez [o] noster, disputans de institutione Eucharistiæ 14. luna ad exitum tendente, & 15. incoante post legalem cœnam siue post comestum agnum Paschalem in fine etiam 14. lunæ, & initio 15. Legendi præterea de nostris Vasquez [p], Ribera [q], Mariana [r], Bellarminus,

Festi Paschalis origo.

b contra Psychicos c. 14.

c epist. 1.

d apud Bedam lib. de temp.

e apud Theophilū Alex. lib. de Pascha.

f l. 1. c. 9.

g l. 1. c. 6.

h apud Eusebium l. 3. c. 1.

i c. 1

k epist. 83.

l Exod. 12. 2. & seqq.

Quomodo dicatur principium mensium.

m c. 12. 22.

n c. 33. 3.

o 3 p. tomo 3. disp. 41. sect. 1.

p 3 p. tomo 3. disp. 172. c. 6.

q 5 de templo c. 3.

r opusc. de hac re.

a 4. de Euchar. c. 8. b tomo 2. anno 2544. num. 104. c hær. 70. Audianorũ.

minus [a], Exodi enarratores Pererius, & Cornelius; & Euangeliorum Maldonatus, Salmeron, Barradas; Salianus [b] in annalibus, Serarius & Magalianus in Iosue cap. 5. Petauius in Epiphanium [c]. Verùm hæc disputata sunt non semel: tùm verò de quieto silentio mediæ noctis, qua prosiliente sermone omnipotente durè debellati exterminatíque sunt Ægyptij, & Hebræi liberati; & quo modo illa nox antè cognita fuerit, deinceps celeberrima apud istos [d]. Paschata celebrata memorantur præsertim quinque; in Ægypto, quando egressi sunt Hebræi: in monte Sinai, anno secundo egressionis: in terra promissionis sub Iosue: sub Iosia rege: post reditum de Babylone. Sed sub Ezechia celebratum est secundo mense, quia priùs nondum populus congregatus erat in Ierusalem, nec erat sacerdotum sufficiens numerus, ad alia nempe munia facta: & in cap. 9. præcedentis libri vidimus transmutatum ob immunditiam.

Paschata celeberrima quinque. d Sap. 18. 6. & seqq.

Vers. 2.] Immolabísque Phase Domino Deo tuo de ouibus, & de bobus in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.

PARAPHR.

PRæter agnum, qui per se ad solemnitatem Paschalem pertinebat, oportebat alia sacrificia celebrari, & poterant in eumdem finem pro cuiusque deuotione offerri ea genere immolabilium animalium, ex genere boum, & ouium, comprehendendo caprinum genus sub posterioribus. A lege narrata sunt sacrificia libro [e] præcedente pro diebus azymorum septem de vitulis, arietibus, agnis, hircis. Quocirca non videtur admodum apta interpretatio Glossæ interlinearis hoc loco de Phase pro agno; licèt sensu mystico addat, de ouibus simplicitatis, & de bobus operationis. Priore versu sonabatur Phase potiùs præcisè pro agno Paschali, quem singulos manducare oportebat, & quodammodo significare: quamuis noster Sa, & Marzilla ibi quoque ad victimas alias extendant. Reprehendit meritò Abulensis eos, qui accipiunt hîc Phase pro agno ipso immolato, ita vt tamen significetur, si non posset agnus haberi, fieret de bobus, vel de ouibus; quoniam præcisè præceptum erat de agno, aut si hic non suppeteret, de hœdo, non autem de ariete, vel de boue; quia deficeret à perfecta significatione. Ante Abulensem Augustinus [f], legens (*& immolabis Pascha Domino Deo tuo oues & boues.*) *Quid sibi vult*, ait, *hoc quod addidit boues, cùm immolationem Pascha de oue tantummodo commendauit, quam iussit accipi ex ouibus & hœdis, vel ex capris? Quod mysticè accipitur propter Christum, cuius ex iustis & peccatoribus est origo carnalis. Non enim ait*, ex ouibus, aut capris, *licèt propriè non possint intelligi oues ex capris: sed ne fortè Iudæi dicerent subaudiendum caprum, si dictum esset*, aut ex capris, *dictum est* ex ouibus & capris. *Quid ergo hic sibi volunt boues? An propter alia sacrificia quæ ipsis diebus azymorum sunt immolanda?* Hactenus ex Augustino. Ezechielis Poetæ apud Eusebium error fuit decima antè die capienda fuisse non solùm πρόβατα τὰ ἄμωμα (quod vel de agno, vel de hœdo potest intelligi, vt & שה *seh*) sed etiam μόσχοι βοῶν, qui 14. luna ad vesperam sacrificarentur. Fallitur præ-

e c. 28. 19. & seq.

f quæst. 24.

A terea in Exodi cap. 12. Burgensis, negans pro agno hœdum immolari potuisse: & alij, qui arbitrati sunt agnum a singulis familiis decima quarta die, hœdum à toto populo decima quinta immolari debuisse. Ratione porrò victimarum aliarum, quæ præter agnum immolabantur & manducabantur per dies azymorum, Iudæi accusatores Christi, non introierunt in prætorium, vt non contaminarentur, sed vt manducarent Pascha [a].

a Ioan. 18. 28.

Immolabísque Phase Domino Deo tuo.] Quid Phase nomine hîc intelligatur, dixi: immolare autẽ & sacrificare sacerdotis erat propriè: quamuis de illo etiam aliquo pacto dicatur, qui sacerdoti deferebat seu offerebat sacrificanda &

Explanatio.

B immolanda. Immolare iuxta primam notionem, vt aliàs [b] docui, est inspergere molam salsam victimæ iamiam mactandæ, deinde per translationem, mactare ipsammet victimam. Circa immolationem agni, priuilegium erat laicorum vt fungerentur sacerdotis officio, teste Philone [c]: quod videtur intelligendum de capitibus familiarum, ídque intra domos ipsas. Alias victimas soli sacerdotes immolabant: tamen qui eas immolandas offerebant deferebántque, poterant atrium sacerdotum ingredi ante ostium tabernaculi, ítque in sacrificio pacifico tenebant manibus adipem hostiæ, & pectusculum, cúmque ambo oblata Domino consecrauissent, tradebant sacerdoti [d]. Fauent Psalmi [e]; *Circumdabo al-*

Immolare quid. b in Leu. 1. 5. Num. 15. 4. c de decal. & 3 de vita Mos.

C *tare tuum Domine; circuiui [f] & immolaui in tabernaculo eius hostiam vociferationis: introibo [g] ad altare.* Vtitur Barradas [h] noster, ita sentiens cum Abulense [i], & Aquinate [k] locis istis, necnon præsentis capitis de epulando coram Domino in loco quem elegisset; Ezechielis [l] de culinis intra templum; historiæ Regum [m] de puero sacerdotis, qui tollebat præsente alio quidquid leuaret fuscinula pro sacerdote.

d Leu. 7. 30. e Ps. 25. 6. f Ps. 26. 6. g Ps. 42. 4. h 5. de peregr. Heb. c. 7. i Exodi 27. q. 8. k 1. 2. qu. 102. art. 4. ad 6. l cap. 46. m lib. 1. 2.

De ouibus & de bobus.] In editionibus reliquis (*oues & boues*, aut collectiuè *ouem & bouem*: aut in Chaldæa *de oue, & victimam sanctificatam de bobus.*) Erant, vt monui, sacrificia vltra agnum Paschalem vel publica, id est, ex publicis expensis, vel priuata, hoc est, pro cuiúsque deuotio-

D ne; sub ouibus autem caprinum genus continetur.

In loco, quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.] Sæpiùs [n] audiuimus id inculcatum de loco electo à Deo vt poneret nomen suum ibi, & habitaret in eo, aut nomen suum ibi inuocaretur (quod hîc Græcè dicitur ἐπικληθῆναι) audiemúsque adhuc in isto capite [o]. Elegerat Deus totam terram promissionis, quatenus eam parauerat populo suo [p]; sed in eadem locum peculiarem designare volebat & eligere, in quo specialiter coleretur ac nominaretur per sacrificia, & alia ministeria sacra, constituto ibi tabernaculo cum arca. In aliis ciuitatibus poterant esse synagogæ ad orandum communiter & explanandum audiendúmque verbum Dei seu

n c. 12. 5. 14. 18. 21. 26. c. 14. 23. 24. 25. c. 15. 20. o v. 6. 7. 11. 15. 16. *Loci electio pro cultu ceremoniali.* p Ex. 23. 20.

E doctrinam legis, vt constat ex Euangeliis actibúsque Apostolicis persæpe.

Vers. 3.] Non comedes in eo panem fermentatum: Septem diebus comedes absque fermento, afflictionis panem, quoniam in pauore egressus es de Ægypto: vt memineris diei egressionis tuæ de Ægypto, omnibus diebus vitæ tuæ.

Vers. 4.] Non apparebit fermentum in omnibus terminis tuis septem diebus, & non remanebit de carnibus eius quod immolatum est vespere in die primo vsque mane.

Paraphr. DVplex præceptum traditur de abstinentia fermenti siue de manducatione azymorum per septem dies in memoriam egressionis de Ægypto cum pauore & festinatione, propter quæ non licuit panes fermentare; & quidem ita vt iis diebus nullo modo aliquid fermenti appareret vllo in loco: præterea vt nihil carnium ex agno Paschali immolato ad vesperam, remaneat in diem sequentem. In Exodi cap. 12. & 23. & 34. & Leuitici 23. & Numerorum 28. eadem præcipiuntur de immolando agno in vesperam, siue ad finem diei lunæ 14. de edendis eiusdem carnibus assis igne nocte illa, cum azymis & lactucis agrestibus; vt non remaneat quidquam ex eo vsque mane, nec resideat mane de victima solemnitatis Phase, nempe vsque ad sequentem diem lunæ 15. Sed si quid residuum fuerit, igne comburatur: septem diebus azyma comedantur, & à die primo non sit fermentum in domibus vsque ad diem septimum, inclusiuè videlicet, sub graui interminatione. Non debeo repetere quæ alibi dixi; sed textus tantùm partes enucleare.

Explanatio. *Non comedes in eo panem fermentatum.*] Fermentum dumtaxat habent editiones aliæ חָמֵץ *chamets*, מַחְמֶצֶת *chamtsahh*, ζύμην. Apud [a] Amos sacrificare de fermentato, idem est, quod de pane fermentato. Vbi putant aliqui per ironiam reprehendi Israëlitas quòd offerrent fermentatum lege [b] penitus interdictum. Reuera autem reprehensio consistit in eo quòd sacrificia laudis, quæ vocantur vituli labiorum [c], transferrent ad honorem vitulorum. Alioqui licuit interdum panes fermentatos offerre cum hostia gratiarum [d]. Quamuis Gregorius [e] in deteriorem partem conuertendo, de fermento laudem immolare illum dicat, qui Deo de rapina sacrificium parat. Deo sanè adoleri fermentatum non poterat; sed oblati panes fermentati cedebant in vsum sacerdotum: nihil enim nisi purum ac mundum decet offerri Deo, qui cor intuetur; homines quæ apparent exteriùs.

a c. 4. 5.
b Leu. 2. 11.
c Oseæ 14. 3.
Panes fermentati interdũ oblati.
d Leu. 7. 13.
e hom. 22. in Euang.
Sed cedebãt sacerdotibus.

Septem diebus comedes absque fermento.] Versu 8. est; *sex diebus comedes azyma:* nimirum ita, vt non tenearis vacare ab opere; sicut die septima teneris; non quòd sex solis diebus præcepta fuerint azyma, vt aliqui Iudæi sunt arbitrati, contra quos Lyranus; immò toties [f] expressus hîc septem dierum numerus, quibus azyma comedere oporteret. Quæri posset, an præceptum affirmatiuè sumendum sit, an satis sit, si negatiuè sumatur; hoc est, vtrùm sufficeret non comedere cum fermento, vel oporteret panes manducare ex farina non conspersa confectos. Sine dubio, panes istos debebant comedere cum lactucis agrestibus, qui agnum Paschalem comedebant [g] vespera posteriore lunæ 14. ineunte 15. ἀπομαχεύσεως, vt Epiphanius [h] loquitur. Deinceps luna ipsa 15. seu illius die 15. & sequentibus vsque ad 21. quibus hilariùs agere licebat, satis erat fermentatum non gustare, poterántque Hebræi seminibus aliis, aut fructibus vesci, vt docet R. Moses [i] ben Maimon, scribens, quòd in reliquo celebritatis tempore, azymorum esus dumtaxat permittebatur, vt qui vellet, azymo vesceretur; qui mallet, oryzam, vel milium ederet, aut polentam, aut fructus; oporteret verò in nocte 15. dumtaxat azymis vti. Item hoc loco R. Salomon asserit, quia citato versu 8. de sex solùm diebus habetur, vt azyma comedantur, die septimo non necessariam, sed permissam tantùm fuisse manducationem azymorum: nec tamen vt de eo solo diceretur istud, ideo exceptum; sed vt idem de tota dierum summa intelligendum relinqueretur; nimirum quia vti septimo die permissum est solùm azymis vesci; ita reliquis omnibus non imperatum, sed permissum dumtaxat, excepta nocte prima; quam Scriptura azymorum vsu obligari voluit. Ex eodem R. Salomone Glossa capitis 7. tractatus Kiddusch, hacbodesch, tradit à media nocte prima Paschali, vsque ad 21. diem manducationem azymorum permissam, ea lege dumtaxat, vt fermento non vescantur. Notata sunt hæc à Dionysio Petauio nostro in eruditis notis ad Epiphanium [a]. Sed profectò loquendi modus Scripturæ præ se fert satis perspicuè positiuum præceptum azyma comedendi.

f Exo. 12. 15. c. 13. 6. 7. c. 23. 15. c. 34. 18. Leu. 23. 6. Num. 28. 17.
Azymorum vsus quatenus præceptus.
g Exo. 12. 8.
h hær. 70. Audianorũ.
i to. 1. Iad. tract. de fermentato & azymo c. 6 § 1.
a in hær. 70. pag. 293 & seq.

Afflictionis panem.] Hebraicè, atque Chaldaicè vocatur לֶחֶם עֹנִי *lechem honi*, Græcè ἄρτος κακώσεως. Communis expositio est, quia huiusmodi panis reuocabat in memoriam, quàm afflicti fuissent in Ægypto Hebræi. Caietanus vertens *panem paupertatis*, rationem dat, quia pauperum est carere commoditate fermentandi panem, vtendo pane subcinericio, qui statim fit, & coquitur: quamuis ad paupertatem temporis causa referatur membro sequenti, quia festinandum fuit Hebræis egredientibus. Oleaster legit *panem humilitatis*, exponitque, quem humiliati homines sub manu alienius comedere solent; quales, inquit, Iudæi erant, quando egressi sunt ex Ægypto. Ipsemet panis azymus gustui insipidus, ac stomacho onerosus existens, ab afflictione cognominari potest. Philonem [b] retuli notantem [c] festum primarium celebratum cum pane afflictionis, vt intelligamus maxima, plurimáque bona meditationibus parari ac laboribus; & animæ festum esse rerum optimarum æmulationem, & laborem ad perfectionem properantium: sicut azymis lactucæ amaræ agrestésque adiunguntur, non vt sint vice obsonij; sed vt ducamur cohibere concupiscentias, ne feruescant vel turgeant: quin & legem in loco qui amaritudo dicitur, datam; quoniam iniuriam facere suaue, laboriosum iustè agere. καὶ τὸ τῆς πρώτης ἑορτῆς τὸ σύμβολον, ἄρτον κακώσεως εἶναι τὰ ἄζυμα. καίτοι τίς οὐκ οἶδεν, ὅτι ἑορταὶ, καὶ θαλίαι ἀκροτάτων ἱλαρὰς εὐφροσύνας, καὶ εὐθυμίας, οὐ κακώσεις: ἀλλὰ δῆλον, ὡς ὀνόματι κατακέχρηται πόνου τοῦ σωφρονικοῦ. τὰ γὰρ πλεῖστα, καὶ μέγιστα τῶν ἀγαθῶν, ἀσκήσεσιν ἀθλούσαις, καὶ πόνοις ἑκουσίοις περιγίνεται. ψυχῆς δὲ ἑορτὴ, ζῆλος, ὁ τῶν ἀρίστων καὶ τελεσφορουμένων πόνος. οὐ χεῖρον δ' ἀκούεται καὶ ἐπὶ πικρίδων τὰ ἄζυμα ἐσθίειν, οὐχ ὡς προσοψήματος, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ μὴ οἰδεῖν, καὶ ἀναζεῖν ταῖς ἐπιθυμίαις, ἐκάλυσε δὲ καὶ συνῆχθαι πρὸς ἐκδοχάς, ὡς πολλοὶ τίθενται, πικρὸν ἡγούμενος τὸ ἀπομαθεῖν τὸ πάθος, ὅπερ ἐστὶν ἑορτὴ, καὶ εὐφροσύνη διανοίᾳ φιλάθλῳ. ταύτης ἕνεκά μοι δοκεῖ τῆς αἰτίας, ὁ χωρίον, ὃ κέκληται Πικρία, τὰ νόμιμα ἀνεδιδάχθησαν. ἡδὺ μὲν γὰρ τὸ ἀδικεῖν, ἐπίπονον δὲ τὸ δικαιοπραγεῖν. τοῦτο δ' ἐστὶν

Azymus quare panis afflictionis.
b de congressu quærendæ erud. gratia.
c in Leu. 2. 12.

ὡς ἡ ἀσθενείας τῆς νηστείας. Itaque diem 14. mensis Nisan, qui Pascha dicebatur, quia sub eius vesperam posteriorem, vt non semel dictum est, agnus immolaretur, occasóque iam sole, comederetur, iam ineunte 15. die, Epiphanius [a hær. 70.] *ἀσθενείας* facit, quia eo die necesse erat azymis vesci, reliquum diei 15. cæterósque attribuens hilaritatibus & conuiuiis, quibus diebus cognominatis ab azymis, eiusmodi necessitas azyma edendi non erat, si sequimur memoratam opinionem Hebræorum: sed sola permissio, dummodo fermentatum quid non sumeretur. Alio nomine cognominabantur dies ieiuniorum, dies תעניות *thahhanisoth*, siue *angariarum*, qui ad institutum præsens non faciunt. Panem lacrymarum legimus in Psalmis [b Ps. 41. 4.], & doloris [c Ps. 126. 2.]; in Iob [d c. 9. 18.] impletionem amaritudinum, saturationem afflictionis & miseriæ [e c. 10. 15.]: rursus apud Dauidem [f Ps. 87. 4.] repletam malis animam; in Ieremia [g Thr. 3. 30.] saturationem opprobriorum, inebriationem absynthij. De pane lugentium Petrus Cellensis disputat mysticè in libro de panibus [h c. 12.], quorum plures alias mysticas formas persequitur. Si Iosepho [i 2. antiq. c. 5. & 13.] creditur, azyma comederunt Hebræi per 30. dies, tamdiu pastâ, quam extulerant, durante, ex qua in Sochoth ac deinceps coxerunt subcinericios panes: ea verò deficiente datum est manna.

Quoniam in pauore egressus es de Ægypto.] Hebraicè בחפזון *bechippazon* cum festinatione, cum motu pauido & præcipiti, turbato, quasique ecstatico, vt docui in commentariis [k in Ps. 30. 23. Ps. 115. 11.] Psalmorum. Festinationem Chaldæum בבהילו *bechilu*, & Græcum *σπουδῇ*, pro quo nomine notat a quibusdam legi perperam *σπονδῇ*, *fœderationem*, aut *inducias*, aut *libationem*. Explicat verò de formidine, qua perturbamur, cùm quid celeriter agendum est, déque acceleratione, qua vrgebant Hebræos Ægyptij, egredíque compellebant. *Vrgebant*, ait Scriptura [l Exod. 12. 33. 34.], *Ægyptij populum de terra exire velociter* (למהר *lemaher* לשלחם *leschaah σπουδῇ*) *dicentes; omnes moriemur. Tulit igitur populus conspersam farinam antequam fermentaretur: & ligans in palliis, posuit super humeros suos.* Quibus verbis festinatio indicatur: cui festinationi coniungitur pauor plerúmque mali, ob cuius nempe impeditionem præuentionémve festinatur. [Festinatio cum pauore mali timen.] Congruit hoc etiam cum epitheto panis afflictionis in priore membro: quia fuit afflictio, vrgeri ad exeundum adeò velociter, vt non liceret farinæ massam conspergere, ac fermentare; sed more pauperum (quam paupertatem significari posse dixi per עני *honi*) coquere: quamuis penuria temporis fuerit, non inopia materiæ ad panes fermentatos conficiendum, vt Caietanus notat. Rickelius quamuis Lyranus moneat Hebraicè esse (*subito* vel *festinanter*) sentit nomen Hebraicum ad pauorem & festinationem æquiuocum esse, & B. Hieronymum aptiùs transtulisse, quia magis exprimit causam eius quod proximè dictum est de pane afflictionis. Oleaster negat reddi causam, cur comedi deberet panis humilitatis; significatus quoque nomine eodem Hebræo: sed cur præcipiatur abstinentia fermenti, quòd scilicet, præ festinatione, permisceri non potuit. Incussam Hebræis pauorem ab Ægyptiis, vt quamprimùm, ocyssiméque egrederentur, docet Abulensis: sed non idcirco in eius rei memoriam imperatum esum panis

A afflictionis per tot dies: quia similiter imperatus esset esus lactucarum agrestium, aut similium rerum, in quibus afflictio sentiretur. Explicat verò, propter timorem non potuisse fermentari panem, atque vt huius timoris meminissent, datum præceptum de azymis comedendis per septem dies, id est, ex opinione quorumdam, de qua priùs memini, de abstinendo à fermentato, licèt positiuè cum agno Paschali, & lactucis agrestibus, oporteret azyma manducare. In Psalmo 104 [a vers. 43]. canitur eductum à Domino populum in exultatione, & electos in lætitia. Quod intel-

B ligitur de exitu ex Ramesse, non ex finibus ipsis Ægypti, quando illos Ægyptij ad mare vsque rubrum persequebantur. Ab isto egressu tempora deinde Iudæi sua supputauerunt; siquidem templi Salomonici fundamenta iacta scribuntur anno 480. ab exitu Israël de Ægypto [b 3 Reg. 6. 1.]. Ita de causa pauoris philosophatur Tornielius [c annal. sacro. anno 2544. n. 21.]. Sed ex dictis constat aliam priorem interuenisse, cum qua cohærere potest eductio illa cum exultatione lætitiaque. Hugo pauorem intelligit quando in mari rubro visi sunt Ægyptij persequentes. Mysticè Capponus ait significari Christum per multos terrores transiturum fuisse ad possidendos populos terræ, ac veluti hos ipsi futuros panem afflictionis.

Vt memineris diei egressionis tuæ de Ægypto om-

C *nibus diebus vitæ tuæ*] Græca editio vtitur pronomine plurali & verbo, quemadmodum & membro præcedente. Omnibus diebus vitæ meminisse poterant huiusce rei, vel singulos dies accipiendo, vel eos dies qui recurrebant quotannis in solennitate Paschali: in hunc ipsum finem institutæ. Hoc secundum verosimilius, ad quod conducebat reliquus ritus assandi agnum, [Dies egressionis pro anniuersario.] comedendi accinctis renibus cum calceamentis in pedibus, cum baculis in manibus, & vt festinanter comederent [d Exod. 12. 11.]. Infert Hugo semper memoriam remissionis peccatorum retinendam, & Dominicæ passionis per quam illa facta est: vt de propitiatu peccatorum non simus sine metu [e Eccli 5. 5.]: & in die bonorum non simus imme-

D mores malorum [f Eccl. 11. 27.]: sed quamdiu viuimus pœnitentiæ studeamus, vitando peccata, quod, inquit, substantiale est pœnitentiæ, iuxta illud; *vade, & noli ampliùs peccare* [g Ioan. 5. 14 c. 8. 11.].

Non apparebit fermentum in omnibus terminis tuis septem diebus.] Iuxta reliquas editiones (*non apparebit tibi*) & iuxta Hebræam, Chaldæamque, terminus est numero singulari: redundat verò (*tibi*) Hebræo idiotismo. In Exodo (*septem diebus azyma comedetis: in die primo non erit fermentum in domibus vestris*: hoc est, Iam à die primo, & per alios consequentes. Præcidere voluit Deus occasionem conficiendi panes fermentatos, minatus fore, vt quicumque, vetitis illis diebus, comederet, periret anima illa de Israël:

E quod sanè arguit mortale peccatum. Citato [Fermentatum edere peccatum mortale.] Exodi loco Hebræum verbum, תשביתו *thasbithu*, significat *cessare facietis*; Chaldæum תבטלון *thebattelun* idem, aut, *abolebitis*: Græcum *ἀφανιεῖτε*, *exterminabitis*. Rursus [h vers. 19.] (*septem diebus fermentum non inuenietur in domibus vestris*) pro quo male aliqui legunt (*fermentatum*) quia non modò hoc prohibebatur, sed illud etiam. Si quid ergo fermenti superesset, aut egenis, alienigenis [Fermenti reliquiæ immundæ.] nempe, dabatur; aut canibus; aut alio modo eijciebatur, consumebatúrve.

Et non remanebit de carnibus eius quod immolatum

est vespere in die primo vsque mane.] Hebraicè, & A
Chaldaicè (*de carnibus quas sacrificaueris*) Græ-
cè in Biblijs Complutensibus & Regijs (*sacrifica-*
ueritis θύσητε) in Sixtinis (*θύσῃς sacrificaueris*:) pro
(*remanebit*) est לין *talin*, significans (*pernocta-*
bit) vt κοιμηθήσεται *dormiet*. Augustinus in locutio-
nibus, recitans (*& non dormiet de carnibus, de qui-*
bus immolaueritis vespere die primo vsque in mane)
pro eo, inquit, quod est (*non remanebit in nocte,*
non dormiet) dictum est. Crebra est acceptio He-
bræi verbi pro commoratione, remansione, per-
noctatione, peruigilatione, &c. Vnde מלון *ma-*
lon, *hospitium*, *diuersorium*, *locus pernoctationis*.
Pertinebat ad maius complementum integrita-
témque sacrificij nihil in diem posterum reserua-
ri: cúmque abituri essent Hebræi summo mane, B
non esset idoneum tempus ad reliquias mandu-
a c.12.10. candas. Iubetur in [a] Exodo de hoc agno, vt non
remaneat quidquam ex eo vsque mane; sed si
quid residuum fuerit, igne comburatur. In Le-
b c.7.15. uitico [b] generaliter præcipitur, vt hostiæ pacifi-
corum carnes eadem qua immolabantur, co-
mederentur die, nec remaneret ex eis quidquam
c v.16.17. vsque mane: præterea [c], vt si voto, vel sponte
quispiam obtulisset hostiam, eadem similiter ede-
retur die: sed & si quid in crastinum remansisset,
vesci licitum esset: quidquid autem tertius inue-
nisset dies, ignis absumeret. Cognosce ibi an-
notata, non mysticè minùs quàm literaliter. Io-
d 2.antiq. sephus [d] de agni Paschalis in exitu Ægyptiaco
c.5. immolati manducatíque carnium reliquijs scri- C
bit quod peracta cœna eas exussérunt tanquam
exituri ἀνήλωσαν τὰ λοιπὰ τῶν κρεῶν ἕωθεν, ὡς
ἐξελευσόμενοι. Id autem quod immolatum dici-
tur vespere die primo, intelligitur quod in Exo-
e c.12.6. do [e] scribitur immolandum agnum ad vespe-
ram, Hebraicè, *inter duas vesperas*, & hîc pau-
lò pòst, *circa occasum*, Chaldaicè, *inter duos soles*,
Græcè *ad vesperam*. Et quamuis intelligatur de
tempore tantùm ad finem 14. diei accedente;
duæ vesperæ, duóve soles vocantur, sumendo
tam mane quàm vespere ratione solis, quem se-
quitur & antecedit. Quemadmodum putò no-
minant mane partem primam diei post or-
Vespera prior tum solis, ita vesperam appellant partem diei
qua. eiusdem postremam ante solis occasum. Atque D
ita quando sol vergit ad occasum, diei magna
iam parte decursa, vt sub horam tertiam à me-
ridie, quæ ab Hebræis nona dicitur, vulgò so-
let dici vespera, vsurpatúrque cùm salutamus
aut benè precamur; & hæc ipsa prior vespera
Vespera po- intelligitur in Scriptura. Vespera posterior post
sterior. occasum solis est, perinde vt aurora ortum il-
lius antecedit. Quocirca inter has duas vespe-
ras, id est, inter solem vergentem ad occasum,
& solem ipsum occiduum, immolandus erat
agnus. Hoc est quod alij tradunt, à meridie diei
14. educendum fuisse omnem fermentatum
panem, fermentúmque è domibus: horam agnum
occidendi statutam inter vesperas, hoc est, in-
ter occasum solis & vesperam, siue declinatio- E
nem solis ad occasum, hoc est, per duas ho-
ras vel circiter, ante solis occasum, vt habe-
retur tempus commodum ad excoriandum &
coquendum: ita vt statim post occasum solis
f 7.de bel possent agnum comedere. Iosephus [f] quidem
lo Iud c.17. scribit, quòd die festo Paschæ sacrificabant
& secundū ἀπὸ ἐνάτης ὥρας μέχρι ἑνδεκάτης, *à nona hora vsque*
diuisionem *ad vndecimam*. Inde videlicet vacabant agno
Græc. c.45. manducando. Mysticè Rabanus, ex eóque Glos-
& 16.antiq.
c.10.

sa, priusquam dies resurrectionis appareat, at-
que in hac præsentis vitæ vocatione, omnia
Dei mandata discutiendo & intelligendo, &
operando penetranda dicit: sed quia difficile id
est, quod remanet igni comburendum, vt quod
intelligere de mysterio incarnationis non pos-
sumus, & penetrare, potestati Spiritus sancti
humiliter reseruemus, vt non superbè audea-
mus vel contemnere, vel denuntiare quod in-
telligimus, &c.

Vers. 5.] Non poteris immolare Phase in
qualibet vrbium tuarum, quas Dominus
B Deus tuus daturus est tibi.

Vers. 6.] Sed in loco, quem elegerit
Dominus Deus tuus, vt habitet nomen
eius ibi, immolabis Phase vespere ad so-
lis occasum, quando egressus es de Æ-
gypto.

LOcos ac tempus agno immolando assignan- Paraphr.
tur, vt non extra eum locum immoletur, quem
sacris ritibus ac religioni destinauerit Deus, nec
ante solis occasum, seu id tempus quod ad il-
lum vergit, immolatio perficiatur, eum subse-
quente videlicet mox agni solemni manduca-
C tione. De vtroque ritu dictum satis alibi, &
de tempore proximè hîc antè: de loco autem
eligendo sæpiùs repetitum cap. 12. [a] 14. [b] 15. [c] a v.5.11.14.
& in isto [d], ac deinceps in eodem [e], & in se- 18.26.
quenti [f], & 18. [g] 26. [h] 31. [i] præterea in libro b v.23.24.
Iosue [k], in historia [l] Regum, in Paralipome- 25.
nis [m], in Esdra [n], in Psalmis [o], in Ecclesiasti- c vers.20.
co [p], in libris Machabæorum [q]. Vt intelliga- d vers.2.
mus quanti faciat Deus religionem loci, quem e v.7.11.15.
etiam præter templum Ierosolymitanum, quod *Locus reli-*
vnicum licebat habere Hebræis, constat cre- *giosus quâtì*
brò designatum diuinitus; vt exemplis demon- *æstimandus.*
strat Antonius Daureoltius noster in historico [t] f v.2.10.
catechismo, ex quibus celebriora S. Mariæ Ma- g vers.6.
ioris in Vrbe, Michaëlis in monte Gargano, & h vers.2.
D vbi nomen est, cumba, vel periculum maris [s]. i vers.11.
Huc spectat quod non semel ostensum est, sa- k c.9.27.
cris ritibus & solemnibus ac publicis precibus l li 3.8.16.
locum destinatum oportere, ac in eo faciliùs 44.48.c.11.
Deum solere exaudire; quod præ alijs probat 13.36.c.14.
Chrysostomus [t]. Qui sermone [o] quodam ar- 21.l.4.21.7.
guens eos qui Pascha ieiunabant contra de- c.23.27.
cretum Concilij Niceni (quod Concilium val- m li.2.6.6.
dè commendat) contráque morem totius orbis, 34.38 c.7.
& imitabantur Iudæos (videlicet propter vsum 12.16.c.12.
azymorum, quos panes afflictionis cognomi- 13.c.33.7.
natos audiuimus) argumentatur præsentis lo- n li.2.1.19.
ci auctoritate; quoniam patrijs ritibus orbati o Pl.77.68.
sint, nullum festum celebrent, non sint apud 69.Pl.131.
illos azyma, nec Pascha. Citato autem loco 13.14.
E isto. *Vides*, ait, *quo pacto, cùm in vnam vr-* p c.49.8.
bem festum inclusisset, deinceps & ipsam vrbem q li.1.7.37.
euerterit, vt vel inuitos illos ab illa religione re- lib.2.5.19.
uocaret? Paulò pòst vrget; *Deus festiuitatem su-* r c.vers.64.
stulit, & tu Iudæos sectaris, &c. *Christus idcir-* & seqq.
co cum illis Pascha fecit; non vt nos cum illis facia- s Sigeb. in
mus, sed vt per vmbram veritatem introduceret. Chro. anno
Nam & circumcisionem passus est, & sabbata ser- 709. Baron.
uauit, & festa celebrauit, & azyma comedit, & anno 704.
hac omnia Ierosolymis peregit: sed nulli tamen t hom.75.
ad pop.
o in tomo
de diuersis
locis noui
test. ser.52.

A *borum nos obnoxij sumus, ὑπὲρ τῶν ὑπεικόμεθα.* Quod Pauli * testimonio comprobat. Iustinus * probat iussionem celebrandi Pascha temporaneam πρόσκαιρον fuisse: quoniam nullibi sacrificari agnum Paschæ permittebat Deus, nisi in loco vbi inuocatum esset nomen eius; sciens aduenturos dies post Christi passionem, cùm locus Ierosolymorum hostibus traderetur; & omnes prorsus oblationes fieri desinerent. *Et agnus ille*, inquit, *de quo vt assus totus fieret, præceptum est, supplicij crucis, quod subiturus erat Christus, symbolum, & nota fuit. Agnus enim assus in figuram crucis similem conformatus ad ignem torretur, σχηματιζόμενος ὁμοίως τῷ σχήματι τοῦ σταυροῦ ὀπτᾶται. Nam veru vnum ab infimis partibus ad caput vsque adactum perfigitur, & aliud rursum, secundum scapulas, ad quod suspenduntur manus agni.*

*1. Cor. 5. 7. & c. 11. 16. Gal. 4. 10. * contr. Tryph.*

B Irenæus[a] docens à Moyse aduentum Christi significatum, & tempus passionis, & locum, vt meritò iusserit Christus scrutari Scripturas de seipso[b], asseueritque qui crederent Moysi, credituros & ipsi; quoniam is de ipso scripsisset[c], ait vocatum à Moyse Christum Pascha, descriptum passionis eius non solùm diem, sed & locum & extremitatem temporum, & signum occasus solis. Citat verò sic hunc locum nostrum. *Non poteris immolare Pascha in vlla aliarum ciuitatum tuarum, quam Dominus Deus tuus dat tibi, nisi in eo loco, quem elegerit Dominus Deus tuus inuocari nomen suum ibi. Immolabis Pascha vespere ad occasum solis.*

a li. 4. c. 23. b Ioan. 5. 33. c ib. v. 46.

C Ibi Scholiastes bonus Feuardentius notat tum videri nomen Pascha deriuatum ab Irenæo ἀπὸ τοῦ πάσχειν, sicut & à Tertulliano[d], Nazianzeno[e], Lactantio[f], Arnobio[g] Romano, vt nuper quoque meminimus: tum noluisse ipso die solemnissimo Paschatis, id est, magno die sabbati Christum passum; nec quòd illa ipsa hora qua comeditur agnus; sed eo ipso tempore, quod inter esum agni, & sabbatum magnum interfluxit: quod tempus more Iudæorum vocentur dies Paschæ. Propriè celebrior dies Paschæ non fuit in sabbato, sed feria sexta, in cuius feriæ sextæ vespere ac die vergente ad occasum mortuus est Christus, hora nempe nona.

d contr. Iud. c. 10. e ora. 2. de Pascha. f li. 4. c. 26. g de confli. & u cũ Serapione.

D Procopius hoc loco vnicum locum & vrbem vnicam interpretatur vniuersalem Ecclesiam; quæ legitimos quoque sacerdotes habet; qui honorem non sibi rapiunt, quemadmodum, inquit, Ecclesiæ desertores facere solent; qui taurorum quorumdam contumacium instar, suis feruntur placitis. Hæc igitur, infert ipse, ciuitas sola ad Paschatis immolationem est idonea. Hæreticorum enim speluncæ iuxta legem repudiantur. Colligit quoque Torniellus eruditus annalium sacrorum ante Salianum nostrum ex ordine clericorum regularium S. Pauli, qui vulgò Barnabitæ vocantur, scriptor, egressum Israelitarum de Ægypto, & consequenter primum Phase eodemmet die ante exitum celebratum, incidisse

E pridie sabbati, hoc est, feria sexta, quam Veneris appellant, eodem scilicet tempore, quo postea Christus, instante passione sacratissima, vetus illud Pascha postremò comedit, ac noui institutione antiquauit, quoniam dies 31. ab exitu fuit prima sabbati siue Dominica. Gratianus[h] infert cùm Dominus prohibeat agnum comedi extra Catholicam Ecclesiam, qui professione fidei ab ea sunt alieni, ab eius participatione, quam suo arbitrio reliquerunt, non repelli; sed abire permitti sicut illi, qui audie-

h 24. q. 1. c. audiuimus. §. item.

A runt * *nisi manducaueritis carnem filij hominis, & biberitis eius sanguinem*, &c. dixerunt, *Durus est hic sermo, & quis potest eum audire?* atque ita abierunt retrorsum, non repulsi, sed abire permissi. Idem illud Rabanus, Glossáque hoc loco de agno intra Ecclesiam comedendo annotant: & quòd congregationes extra illam Iudæorum, Hæreticorum, Gentilium omnino detestandæ sunt; vespere, hoc est, in nouissima ætate, quando Sol in passione occubuit, & Ægyptiaca captiuitas per Redemptorem nostrum destructa est, Pascha legitimum & Deo gratissimum factum esse; eiúsque sanctionem omnes fideles tempore præsentis vitæ debere obseruare; quia

*Ioan. 6. 54. 61. 67.

B Pascha nostrum immolatus est Christus[a], vt & ideirco non in fermento veteri, neque in fermento malitiæ & nequitiæ, sed in azymis synceritatis & veritatis illud tempore mortalitatis nostræ condignè celebrare oporteat. Seraphinus Capponus elicit ex hoc loco, non potuisse Christum alibi occidi quàm in Ierusalem, nec nisi festo Paschæ, licèt pluries aliis in locis temporibúsve id Iudæi tentauerint. Prædixit hoc idem Christus non semel, tum verò cùm dixit[b]; quod non capiebat perire Prophetam extra Ierusalem. Caluariæ enim suburbanus mons ad Ierusalem pertinebat à qua deputatus erat qui morte digni iudicarentur mactandis.

a 1. Cor. 5. 7. b Luc. 13. 33.

Non poteris immolare Phase.] Chaldaicè (*non* Explanatio.

C *erit tibi potestas* לֵית לָךְ רְשׁוּ *leth lach reschu.*) Non posse, idem est, quod licitè non posse, ac non debere facere. Immolatio autem Phase prohibita spectat ad agnum Paschalem per se, consequenter tamen etiam ad alias victimas, quæ Paschali tempore immolabantur sine præscripto legis; siue ex voto, siue sponte. Eadem phrasis extat cap. 12.[c] *non poteris comedere in oppidis tuis*, &c. *Sed in loco quem elegerit Dominus Deus tuus.* In cap. 15.[d] solius Interpretis est non aliarum editionum sicut hîc; *repetere non poteris*; repetendi non habebis potestatem. Obseruaui cap. 12. vim istius formulæ cum Augustino, Nazianzeno, Pelusiota. Relege, aut lege; quódque hic postremus in suo quidem textu Græco à Iudæis

Immolatio Phase pro omnibus sacrificiis eius temporis. c v. 17. 18. d vers. 2. 3.

D sui temporis negat isti prohibitioni obtemperatum.

In qualibet vrbium tuarum.] Hebraicè, Chaldaicéque (*in vna portarum*, aut, *in vno murorum tuorum*) Græcè (*in vlla ciuitatum tuarum* ἐν οὐδεμιᾷ τῶν πόλεών σου).apud citatum Irenæum (*in vlla aliarum ciuitatum tuarum.*) Sæpiùs antea hoc ipso libro vrbes, ciuitatésve positas legimus loco portarum, hásque portas rectè illo modo declaratas notauimus.

Quas Dominus Deus tuus daturus est tibi.] Græcè δίδωσι *dat*, vt etiam extat in Irenæo: participiáque נֹתֵן *nothen*, & יֹהֵב *iaheb* admittunt vtrumque tempus, vt in simili aliquoties eodem[e] isto libro animaduersum est, necnon & de præterito,

e c. 2. 20. 21. 25. c. 3. 20. c. 4. 1. 40. c. 5. 16. 31. c. 7. 16. c. 11. 17. 31. c. 12. 1. 9. 10. c. 13. 12. c. 15. 7.

E quod ponatur vice futuri. Certa promissio efficit vt res promissa non solùm danda omnino intelligatur, sed iam vel data, vel dari.

Sed in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.] Græcè, *vt inuocetur nomen eius illic*, ἐπικληθῆναι: quod apud Irenæum[f] legitur (*inuocari.*) Prioribus[g] capitibus, ac priùs etiam in isto[h], ac etiam postea[i], est ponere nomen Domini, & habitare in loco quem elegerit: esse nomen ipsius ibi, inuocari in eo nomen illius: Græcè, sicut hîc, ἐπικληθῆναι: Hebraicè לְשׂוּם *lasum*, ad ponendum לְשַׁכֵּן *lescaccben*,

f li. 4. c. 23. g c. 12. 5. 11. 21. c. 14. 23. h vers. 2. i vers. 11.

ad habitandum vel habitare faciendum. Synonyma A itaque sunt nomen Dei esse, poni, habitare, inuocari in aliquo loco, quem ipse ad id elegerit: quamuis distingui possent, primáque tria referri ad vltimum. Plus enim videtur esse quòd ponatur seu constituatur, quam quòd sit; quòd habitet, quàm quòd ponatur; quòd ita sit, ponatur & habitet, vt etiam inuocetur; quod idem est atque sanctificari, quæ prima est petitionum

a Matt.6.9. orationis [a] Dominicæ. Caietanus porrò benè monet, non intelligi locum restrictum ad ambitum circa tabernaculum Dei, sed totam ciuitatem, in qua id esset; quia quilibet in domo sua B immolabat Paschalem agnum.

Immolabis Phase.] Sumitur hîc Phase pro agno Paschali, propter circunstantiam temporis quæ sequitur. Vel etiam pro tota solemnitate continente plures alias victimas; cuius initium solemnitatis ab agni Paschalis ducebatur immolatione.

Ad solis occasum.] Iuxta reliquas editiones (*vespere quando occidit sol*, id est, quando vergit ad occasum בְּעֶבֶר כְּבוֹא הַשֶּׁמֶשׁ *babbeuer chebo hasscemes:* בְּרַמְשָׁא כְּמֵיעַל שִׁמְשָׁא *beramscia chemelibbal scimscia:*

b c.12.6. ἑσπέρας πρὸς δυσμὰς ἡλίου. In Exodo [b] præcipitur immolatio ad vesperam. Hebraicè בֵּין הָעַרְבַּיִם *ben habbarbaim*, *inter duas vesperas*; Chaldaicè (*inter duos soles* בֵּין שִׁמְשַׁיָּא *ben scimsciaia*) hoc est, C inter solem declinantem in puncto meridiei, & inter solem occidentem, siue inter meridiem & occidentem, loquit Vatablus: vel, vt alij apud eumdem loquuntur, vna est vespera solis, cùm sol transit horizontem; altera luminis, cùm non apparet lumen solis post occasum; atque ita immolandum fuisse agnum inter occasum solis, &

c vers.18. principium noctis. Rursus ibidem [c] indicitur comestio azymorum primo mense quarta decima die mensis ad vesperam, ἐναρχόμενοι τῇ τεσσαρεσκαιδεκάτῃ ἡμέρᾳ τοῦ μηνὸς τοῦ πρώτου ἀφ' ἑσπέρας, *incipientes* (in aliis codicibus ἐναρχομένῃ *incipiente*) *quarta decima die mensis primo, à vespera,*

d c.23.5. videlicet secunda. In Leuitico [d] item extat; *mense primo quarta decima die mensis ad vesperam Phase Domini est* בֵּין הָעַרְבַּיִם *ben habbarbaim* בֵּין שִׁמְשַׁיָּא D *ben scimsciaia*, ἀναμέσον τῶν ἑσπερινῶν *intermedium vesperarum.* Non sunt duæ vesperæ vespera diei decimæ quartæ, & dies tota decima quinta vsque ad vesperam eiusdem, ita vt mane & dies dicatur vespera: & totum tempus agno comedendo liberum fuerit nox integra inter diem 14. & dies 15. vsque ad vesperam. Nec etiam debet accipi totum tempus, quod est à meridie diei 14. vsque ad solis occasum, siue ab hora Iudaica quinta sextáve vsque ad duodecimam. Præterea non est nox inter vesperam diei 14. & inter crepusculum matutinum diei 15. interiecta: non est prima, quando declinat sol à meridie versus occasum; secunda ipse solis occasus: non item primus occasus solis, secunda, initium no- E

Prima & secunda vespera quæ. ctis siue tenebrarum. Sed prima est, cùm sol declinat ad occasum; secunda ipse occasus solis: & computandum est tempus à nona pomeridiana vsque ad vndecimam, quemadmodum antea retulimus ex Iosepho: sumendo vndecimam completam, seu duodecimam: tunc namque occidit sol, ac tribus hisce horis duabúsve ante occasum solis agnus immolari poterat; & præparari ad comestionem; quæ comestio fiebat vel ipsa hora duodecima sole adhuc stante, sed præcipitante ad occasum; vel post occasum (ita vt post occasum eùm inciperet dies 15. ante mediam no-

A ctem agni esus, omnisque cœna compleretur;) quod tempus vtrouis modo idem erat initium azyma comedendi; hoc est, aut nocte, aut ad initium noctis: & dicebatur dies 15. consequens post vesperam, noctémque diei 14. secundam, dies prima azymorum; non quòd tunc primùm a c.23.32. cœpisset esus illorum; sed quia erat dies prima b c.19.9. quo esus ille vsurpabatur, cùm prior esus non c epist.118. c.6 esset factus de die: sed ad vesperam diei. Confir- d Leu.19.8. mantur hæc omnia, quæ priùs etiam isto capi- 10. te, alibíque declarata sunt; quoniam in Leui- e hom.27. in 1. ad tico [a] præcipitur dies festos agi a vespera in Cor. B vesperam, hoc est, ab occasu solis vsque ad al- f Matt.6.33. terum occasum solis: & vespera intelligi solet g Volat.lib. diei tempus, quod est post solis occasum, & 11 ante principium noctis, prout etiam legitur in h epist.11. libro Iudicum [b]; *considera quòd dies ad occa-* i de Missa lib.2.c.7. *sum declinior sit, & propinquet ad vesperam*, ἰδοὺ δὴ κέκλικεν ἡ ἡμέρα εἰς ἑσπέραν. Cæterùm, quam- k de reb. Eccl.c.7 uis Christus post celebratum Pascha more Iu- l 3.p.to.3. disp.43. dæo, & post cœnam vsualem, instituerit eadem m ep. ad noctè mysticam cœnam siue Eucharistiam; non Cæs. patritiam. propterea fas est Missam tali tempore celebrare, aut post cibum alium eam sumere, excepto viatico propter mortis extremam periculum; vt reuerentia maior honórque tanto mysterio exhibeatur, teste Augustino [c]: vt discernatur in- n hom. 17. in 1.ad Co. ter cibum profanum & sacrum, quemadmodum & epist.3. C Leuitis iniunctum est [d], vt sese fideles magis o 3 cont. dignos communione adeò sacra reddant, quæ hær.in fine. Chrysostomi [e] ratio videtur: vt sic quærantur p epist.118. c.6. priùs quæ pertinent ad regnum Dei iuxta Chri- q orat.40. sti monitum [f]: vt quod in aliis negotiis contin- r epist. 2. git, maiore consideratione tantum negotium s 2.ad vxo. c.5. peragatur: quo pacto volvit Amphiaraus inte- t lib.2.ep.3. grum diem à cibo, per tres dies abstinere à seu 63. vino sacerdotes responsa editmos [g]: & alius ad u lib. 7. rempublicam ieiunum se accessisse testatus est, x de glo. mar c.36. quòd, vt ait Seneca [h], animi subtilitas cibo- y hom.8. rum copia impediatur; ieiunio mens vegetior, z in Luc.c. 22. ex sententia Cheremonis, efficiatur. Denique aa de corp. & sãg Dom. qui de Missa seu Eucharistia scribunt, Apostoli- c.20. cam istam traditionem multis testimoniis & ar- D gumentis confirmant: ex quibus legendus re- bb 2. de corp. Chri. centior [i] Ioan. Baptista Scortia noster, post cc de diu. Ioannem [k] Stephanum Durantum, Suarez [l] offi.c.19. nostrum; citans Basilium [m], Chrysostomum [n], dd in 1. ad Cor.11. Epiphanium [o], Augustinum [p], Nazianzenum [q], ee in Ps.118. Clementem [r] Romanum, Tertullianum [s], Cy- octon.8. prianum [t], Abdiam [u], Gregorium [x] Turonen- ff apud Cõcil.Carth. sem, Eligium [y], Bedam [z], Paschasium [aa], Al- III. gerum [bb], VValfridum [cc], Anselmum [dd], Am- gg can.29. brosium [ee]; Concilium [ff] Nicenum I. Cartha- vel 44. & 48. vel 52. ginense [gg] III. Africanum [hh], Bracarense [ii] hh can. 8. I. & II. [kk] Matisconense [ll] II. Antisiodoren- ii can.16. se [mm], Toletanum [nn] VII. Constantinop. [oo] kk can. 10. VI. seu Trullanum; Leonem [pp] IV. Conci- ll can.6. lium [qq] Constantiense, Amalarium [rr], Isido- mm can.19. E rum [ss]. Adde Soterem Papam apud Binium [tt], nn can.2. ex Gratiano, Concilium [uu] Salegunstadiense, oo can.29. Alicubi feria V. cœnæ Domini post cœnam, pp epist. ad episcop per Missam celebratam liquet ex Concilio Carthag. prouinc. III. Matisconensi II. Synodo Constant. VI. qq sess 13. Africano, & ex decreto [xx], vbi Glossa deroga- rr 3.de diu. offi.c.34. tum docet per contrariam consuetudinem: & in ss 1.offic c. 18. margine quod in textu scribitur (*excepto vno die anniuersario, quo cœna* (malè *pœna*) *Domini cele-* tt to.1.concil.pag.128. *bratur*) dicitur posse dici poni (*excepto*) inclusiuè, uu can.4. vt sit sensus (*excepto*) id est, accepto & compu- xx de consec.d.1.cap. tato inter alios dies, & quasi nullo die excepto. Sacram. Quod probat ex simili formula capitis, *non est nostrum,*

nostrum, 23. q. 5. (*in persecutionibus non licet propria perire manu, absque eo vbi castitas periclitatur*) id est, nec in isto casu: & in c. *Ebron* 13. q. 2. (*in Ebron sepulti sunt*, &c. *præter ipsum Adam, & Euam, vxorem suam*) vbi (*præter*) sumitur inclusiuè. Quidquid sit de interpretatione dictionis Latinæ in concilio Carthag. III. [a] vt Græcè translatum recitant Balsamon & Zonaras, exclusio exprimitur, ὅτι ἅγια θυσιαστηρίου, εἰ μὴ ἀπὸ νηστικῶν ἀνθρώπων, μὴ ἐπιτελοῖντο, ἐξῃρημένης μιᾶς ἐτησίας ἡμέρας, ἐν ᾗ τὸ κυριακὸν δεῖπνον ἐπιτελεῖται. *Quare sancta altaris*, id est, sacrificia, *non nisi à ieiunis hominibus peragantur; dempto vno anniuersario die, in quo Dominica cœna peragitur.* Neque verò in Concilio Matisconensi II. [b] lego quod asserit citatus Seortia sublatum esse decretum illud; sed potiùs vt legenti etiam constabit; renouatum & approbatum. Profert Ioannes Stephanus Durantus, & Suares canonem 29. Sextæ Synodi Constantinop. quo id abrogetur; canone quoque 50. Synodi Laodicenæ renouato, ne ea die soluatur ieiunium: posteriot canonem 16. Concilij I. Bracarensis. Sed Synodus illa Constant. VI. in Trullo legitima non est: nec video quæ potuerint esse vtiles occasiones, ob quas, vt ibi dicitur, Partes Synodi Carthaginensis nimirum tertiæ [c], hac dispensatione vsi fuerint aduersus Apostolicas ac paternas traditiones, vt eadem Trullana loquitur. Ieiunium porrò extra rationem viatici requiritur non modò Ecclesiasticum, sed etiam naturale, contrà quàm senserit Godofredus, & Ioannes Parisiensis asserentes post sumptionem alicuius rei per modum medicinæ posse sacrum fieri & communicari. Et sunt alij casus, in quibus id liceat, vt si casu lauans os deglutiat aliquid; vel cibi reliquias quæ in ore ex præcedenti nocte remanserant; si sacerdos casu aquam sumpsit putans vinum consecratum: si in ipsa Missa recordatur se priùs comedisse seu bibisse; si supplet defectum alterius morbo correpti in Missa; si debeat consumere reliquias sacramenti post ablutionem: si particula minuta sanguini hæreat hoc sumpto, intra calicem: potest enim per vini infusionem eam sumere; sicut in parasceue sumitur hostia præconsecrata miscendo vinum: vel quoties adhæret palato & aliter trahi nequeat: vel ingruit periculum ab igne, aut infidelibus, &c. Securior autem nec vera opinio videtur impedimentum esse si deglutiatur sputum, vt quidam [d] tamen scripsit.

a Can. 44.

b Can. 6.

c Can. 29. *Ieiunium ante communionem necessariũ.*

Non semper obligat.

d Ioan. Bap. Scot. 2. de Missæ sacr. c. 7.

Quando egressus es de Ægypto.] Habent editiones aliæ (*in tempore quo egressus es de terra Ægypti.*) Antea docui Hebræos dici egressos eo tempore, vel quia reuera egredi cœperunt post comestionem agni Paschalis; quamuis nequiuerint omnes ante tempus matutinum egredi; vel quia sese ad egrediendum præparauerunt. Quocirca falsa est sententia egressum illum contigisse non ea nocte, qua comederunt Hebræi agnum Paschalem, sed sequenti, quæ pertinuit ad diem 16. cùm in Exodo [e] narretur Deum dixisse, in eadem ipsa die educturum exercitum de terra Ægypti: & in libro Numerorum [f] profecti dicantur de Ramesse, mense primo, quintadecima mensis primi. Abulensis notat quia tunc inceperunt parare se ad iter, ab eo tempore computari exitum; propriè egressos 15. die: nonnumquam sumi egressum pro præcepto egrediendi, quod fuit nocte ipsa media, vrgente illum Pharaone seruísque ipsius. Minùs probabile videtur quod addit, intelligi debere immolari agnum, quando egressus

Dies egressionis Hebræorũ qui.

e c. 12. 17.

f c. 33. 3.

A est populus de Ægypto, referendo ad tempus, non strictè ad horam, videlicet vt fieret immolatio ad dimidium mensis primi, non tamen præcisè ad solis occasum. Non congruit hoc cum textu, & communi expositione: & מועד *mohhed* statum tempus denotat, nempe Paschæ: explicátque Caietanus præparationem egressus, quæ erat ipsemet agnus: nec enim occidente sole cùm iam iugulabatur, populum exiisse. Sed quid sit sentiendum, dixi.

Vers. 7.] Et coques, & comedes in loco quem elegerit Dominus Deus tuus,
B manéque consurgens vades in tabernacula tua.

OPortebat agnum Paschalem coqui & comedi in loco electo à Domino, id est, vt non semel dictum est, vbi tabernaculum esset; quamuis ea ceremonia fieret in priuatis domibus loci eiusdem, siue ciuitatis, intra quam illud contineretur. Peracto autem die illo primo celebriore, fas erat his qui aliunde illuc aduenerant, redire; nec tenebantur ibidem consistere; multóque minùs tabernacula propriè dicta, scenásve, seu tentoria, seu papiliones extemporarios ex lignis, aut pellibus, aut pannis construere. Permissionem, licentiámque Abulensis, & Rickelius: Caietanus libertatem redeundi ad propria vocat: C Lyranus potestatem recedendi: Marzilla necesse negat fuisse residere per omnes dies azymorum in loco destinato celebrationi Phase. Indicat Oleaster accipiens (*mane*) vt sit idem quod (*cras*) & hoc ipsum referens ad octauam diem, debuisse Hebræos manere septem diebus, indicat in loco vbi erat domus Domini. Quæ est etiam sententia nostri Marianæ, exprimentis peractos septem dies azymorum: & Leonardi Marij, qui nominat mane finiri festi. Sed priorem, quæ communior est, præfero; licèt verisimile sit quod aiunt Abulensis ac Rickelius, plurimos ex deuotione remansisse toto tempore festiuitatis Paschalis per septem dies.

Paraphr.

D *Et coques.*] Græcè καὶ ἑψήσεις, καὶ ὀπτήσεις, *& coques, & torrebis.* Quocirca vim non habet argumentum Aloysij siue Luysij de Leon in opusculo de vtriusque agni typici atque veri immolatione quod citat Suares [a] noster, vt probet sermonem hîc non esse de agno Paschali, qui non coctus comedebatur, sed assus, sed de aliis victimis, quæ per illos dies azymorum immolabantur: nec ideo vsum illo verbo coquendi, quod est commune tum assationi, tum elixationi, Interpretem necesse est concedere cùm Suares [b] ad includendum agni Paschalis & aliarum victimatum immolationem. Nam posteriore Græco verbo restringitur significatio prioris. Pagninus E in thesauro Hebræo licèt doceat בָּשַׁל *basal*, quod hîc extat, propriè esse in aqua coquere & elixare, excipi à R. Kimhi locum ex 2. Paralipomenon [c] vbi significet assare: ipse autem addit hunc locum nostrum, interpretans de assatione agni Paschalis, quod alioqui propriè per צָלָה *tsalah* dicitur. Præsentem locum nostrum declarant de assatione Abulensis ac Leonardus Marius, & ex nostris Sa, & Mariana; Hugo consequenter & Lyranus, quia de agno Paschali, à qua sententia recedit Marzilla comprehendens elixationem, assationem, aliúmve parandi modum.

Explanatio.

a 3. p. to. 3. d. 41. sect. 1.

b ibidem.

c c. 35. 13.

A *Et comedes.*] Si in aliqua domo non essent satis multi, qui sufficerent ad vescendum agnum, assumendus erat vicinus iunctus domui, iuxta numerum animarum, quæ sufficere possent ad esum agni [a]. Iosephus [b] scribit non pauciores, quàm decem adhiberi solitos, narrans simul Cestium prouinciæ Præsidem vires ciuitatis Ierusalem, ac florem Neroni significare cupientem, petiisse à Pontificibus, vt si quo modo possent, multitudinem numerarent: hos cùm esset Pascha, quando à nona, vsque ad vndecimam horam, hostiæ cæduntur; & per singulas hostias contubernia non pauciorum, quàm decem virorum, fiunt, quamuis & vicini multi conueniant, deprehen-B disse hostiarum viginti quinque myriadas & quinque millia, & sexcentas, *θυμάτων εἴκοσι πέντε μυριάδας, πρὸς δὲ πεντακισχίλια ἑξακόσια*: computatis autem denis per singulas hostias epulatoribus extitisse myriadas istorum septuaginta & ducentas *μυριάδας ἑβδομήκοντα, καὶ διακοσίας*. Interpretes Iosephi vertit *hostiarum ducenta quinquaginta sex millia & quingentas: virorum per decem ductorum vicies centena, ac septingenta millia.* Salianus [c] noster Iosephum ita recitat; vt hostiarum recenseat 25. millia, & sexcentas, id est, inquit, ducenta & 55. millia, & 600. vnde computando denos epulatores per singulas hostias, existant 270. myriades. Quam supputationem falsam dicit: quia 25. myriades, & 56000. hostiæ, si per decem ducan-C tur, ascendunt ad ducentas & 55. myriadas, sexque millia, siue vt loqui solemus, ad duos milliones, 556. millia virorum. Atqui eum numerum requirit Scriptura in agni comestione, qui sufficere possit, ita vt comedant singuli etiam ad saturitatem: decem autem, nedum viginti, necessarij non sunt ad manducandum agnum anniculum, immò ne ad vitulum quidem. Non debuit quoque Iosephus viros tantùm commemorare; in quibus vires, ac robur ciuitatis consisterent; quoniam ad eam cœnam omnis ætas & sexus vsque ad emptitios seruos, qui circumcisi essent, admittebantur. Quòd si numerosiores essent familiæ supra denarium, videntur additi alij cibi, vt in familia Christi, in cuius cœna fit mentio D intincti panis in paropside [d]; cùm condimentum non videatur ad agnum assum pertinere: aut mutuò dabant conuiuas minoribus familiis; quales sunt nouorum coniugum. Ad hunc modum citatus Salianus. Sed quod affert de adiectis cibis præter agnum, & de intincto pane; accipere oportet quantum ad cœnam, quæ eso agno apponebatur, In qua quilibet cibi, condimentáque poni poterant, excepto fermentato pane. Tres eadem nocte quasi cœnæ fuerunt; qua agnus esus est, potéstque cognominari ceremonialis: communis vsitatáque; siquidem absoluta illa edendi agni religione, quoniam qui eum ederant, non erant forsitan saturati, ponebatur alia cœna, vt quisque ad suam cœnaret saturitatem: sacrosan-E cta in qua Eucharistiam Christus instituit. Maldonatus [e] primam eo nomine cœnæ vocatam ait se non meminisse: secundam sic appellari ab Euangelistis [f], & à Paulo [g]: quamuis hæretici perperam de tertia vsurpent. Hugo hinc elicit, quòd sacerdos qui celebrat, tenetur communicare: & nos pridem, sacrificio Missæ locum sacram peculiarem deputandum. Epiphanius [h] porrò, refellens Marcionem, & probans eundem legis nouæ auctorem fuisse qui fuit veteris; quia Christus Pascha celebrauit; prætereà vsum ac esum carnium vetitum non esse; quoniam carnes A idem tunc manducauit, & negans cùm dixit, *volo* [a] *Pascha manducare vobiscum*, intellexisse de mysterio quod erat peracturus, hoc ostendit, quia noluit isti mysterio priùs operari, sed cùm cœnasset *μετὰ τὸ δειπνῆσαι*, & posteaquam Iudaicum Pascha comedisset, accedere ad mysterium, hoc est, post cœnam dicendo & accipiendo *τάδε καὶ τάδε, hæc & illa.* Qua captione dissimulat Epiphanius formam Eucharistici sacramenti: quod alij Patres factitant: ac nominatim de confirmatione etiam agens Innocentius I. [b] *verba*, inquit, *dicere non possum, ne magis prodere videar, quam ad consultationem respondere.* Petauius noster in notis ad Epiphanium hæc obseruauit; & frustra non-B nullos hæreticos illud asserere quod antea monui Eucharistiam nomine cœnæ designari. Quamquam, vt etiam dixi, non post Paschalem modò cœnam, sed & post vsitatam, Eucharistiæ institutio facta est.

a E»od. 12. 4.
b 7. de bello Iud. c. 17.
c 10. 2. annal. anno 2544. n. 107. & 108.
d Matt. 26. 23.
Post esū ceremonialem cœna cōmunis apponi solita.
Institutio Eucharistiæ.
e in Matth. 26. 26.
f Matth. 26. 26. Luc 22. 20. Ioan. 13. 2.
g 1. Cor. 11. 25.
h hær 42. Schol. 61.
a Matt. 14. 14. Luc. 22. 11. 15.
b Epist. ad Decentium.

In loco quem elegerit Dominus Deus tuus.] Redundat in editionibus aliis in fine pronomen (*tuum.*) Intelligitur autem non de tabernaculo, sed de loco in quo illud esset, vt de Ierusalem: agnus enim in priuatis domibus immolabatur, sicut & Christus fecit in Ierusalem, qui locus sanctus erat, & propter præsentiam eius, inquit Hugo, quinetiam non tenebatur hoc præcepto tanquam dominus legis. Carnes aliarum victimarum comedi debebant in sanctuario. Quo pacto C si de his & carnibus agni sermonem velimus esse, sumetur locus electus pro eo in quo erat sanctuarium, & pro sanctuario: & coquendi verbum vt commune assationi, quæ conueniebat agno Paschali; & elixationi, quæ carnibus victimarum aliarum.

Locus electus qui.

Manéque consurgens.] Docui (*mane*) loquendo de agno Paschali iam manducato, intelligi de die, qui proximè sequeretur dictum ritum: cùm quidam referant ad octauum post celebritatem septem dierum azymorum. Hebraicè & Chaldaicè (*& vertes te*, aut *auerteris* וּפָנִיתָ *panitha*, & [illegible] *thubpens*:) quod sonat Græcè *ἀποστραφῇν*, vel *conuertes te*: quod est idem ac reuerteris.

Dictio mane quid.

D *Vades ad tabernacula tua.*] Græcè *εἰς τοὺς οἴκους σου, in domos tuas.* Ad literam, ait Hugo, in propria domicilia. Sic non semel tabernacula sumuntur pro domiciliis domibúsve: exempli causa; *vade* [c] *in tabernacula tua Israel, nunc vide domum tuam, Dauid*: ac, vt antè docui, licuit reuerti non solùm in priuatas domos seu proprias seu conductas in loco vbi erat sanctuarium: sed etiam longiùs in alias ciuitates regionésve. Quocirca in vocabulo tabernaculorum non est hærendum, vt doceamus, quod Abulensem facere notaui, non esse synonyma scenis, tentoriis, papilionibus constructis ex lignis, vel pellibus, vel pannis, linteisve. Oleaster eruit hinc morale documentum E aduersus mulieres tota die discurrentes per Ecclesias, nec rem domesticam curantes. quas Apostulus [d] reprehendit vt otiosas, verbosas, curiosas. Monet prætereà prælatos, ne festa sine causa multiplicent, sed sinant plebem suo labore necessaria sibi comparare. Glossa ait sensu quoque tropologico; quòd peracto seruitio Domini, mane resurrectionis transibimus in æterna tabernacula: vt quiescamus ab omni labore, lætantes de percepta retributione.

c 3. Reg. 12. 16.
Peracto e'm aduenu reuerti licuit.
d 1. Tim. 5. 13.

Vers. 8.] Sex diebus comedes azyma: & in die septima, quia collecta est Domini Dei tui, non facies opus.

Paraphr.

INter dies septem, quibus comedi azyma debebat, & abstinendum à fermento, vltima celebris habebatur; vtpote in qua qui erant in loco sanctuarij conueniebant ad illud, & si qui priùs discessissent, quia non tenebantur totis illis diebus ibi manere, non poterant eodem reuerti, velutique in vnum colligi, & cœtum celebrare in sanctuario, ad gratias Deo agendas, celebrandúmque pari ritu diem illum ac primum azymorum priusquam omnino abirent, qui fortè ibi essent. Iam versu 4. indicta est abstinentia per septem dies à fermento, vt & in Exodi cap. 12.[a] & in Leuitico[b]. Peculiare fuit ergo, vt die septimo vacaretur ab opere seruili. Tale præceptum circa hoc datur in Leuitico[c] de primo septimóque die eiusdem festi; vt & præterea ibidem[d], atque in libro Numerorum[e], de octauo die festi tabernaculorum, qui vocatur cœtus atque collecta, vt omne opus seruile non fiat in eo: quod vtrobique intelligitur excepta præparatione ciborum, quæ non permittebatur die sabbati[f] absque restrictione ad opus seruile. In Exodo[g] dies festi Paschæ prima iubetur esse sancta, atque solemnis; & dies septima eadem festiuitate venerabilis: ita vt nihil operis facerent in eis, exceptis his quæ ad vescendum pertinent. Tertullianus[h], scribens de sabbato sanctificando, cum vacatione ab omni opere seruili, præterquam quod ad animam pertinet, confudit ac permiscuit præceptum de aliis festis, quæ memorani, cum præcepto de die sabbati; quasi & hoc die permissa forent opera, quæ ad animam, id est, ad victum vescendúmque pertinent. Quod primus animaduertit noster Petauius[i]. Cæterùm collectæ nomine septimus azymorum dies cur appelletur, disserui tum in Psalmorum[k], tum in Leuitici[l], tum in Numerorum[m] commentario; necnon cur octauus festi tabernaculorum. Citaui plures de hac re sententias, atque nominatim quas Lyranus hoc loco nostro profert de collectione pecuniæ pro pauperibus, aut repositione in thesauro templi, sed quæ recepta esset ab initio festi; sed & ibi confutaui. Sa explicat solemnitatem collecti populi: Mariana & Oleaster retentionem ab opere seruili; Cornelius[n] conuentum populi ad agendas Deo gratias, antequam domum rediret: Caietanus retentionem, id est, celebrem ac frequentem quoque populi conuentum in atrium templi, vt explicat Scholiastes eius Fonseca, ad audiendam legem Dei, cùm prioribus diebus vacatum fuisset sacrificiis & epulis: Abulensis conuentum populi ad celebrandam festiuitatem, quia primo die intentus fuerat oblationibus & audiendo verbo Dei, sequentibus quisque dispersus ad opera, proindéque in septimo rursus conueniebat ad templum, cessans ab opere seruili; vel collectionem pecuniarum ad sumptus sacrificiorum, pauperúmve, quoniam licèt discedere liceret secundo die, pauci recedebant expectantes septimum, qui apud Ioannem[o] dicitur, inquit, nouissimus dies magnus festiuitatis: quem diem ibi solent interpretari de octauo qui annectebatur festo tabernaculorum[p]: notátque Chrysostomus[q] & alij Græci sequaces eiusdem, quòd primus & vltimus magni erant, medij potiùs in delitiis, proptereáque Christum vltimo sermonem habuisse, quia omnes in illo conueniebant, & mox redituris præbebat ad salutem viatica. Præbuit exemplum concionatoribus, ait Maldonatus[a] noster, vt in extrema potissimùm parte concionis, aliquid in primis vtile dicant, quod abituri statim auditores, quasi nouissima verba, perpetuò recordentur iuxta illud Ciceronis[b] *scrupulum abeunti*. De re ipsa dixi quid videatur hic initio, & aliis commentariis quos indicaui.

a v. 19.
b c. 23. 6.
c ibid. v. 7. & 8.
d ibid. v. 36.
e c. 29. 35.
f ibid. v. 5.
g c. 12. 16.
h cont. Iud. c. 4.
i in Epipha. hær. 30. pag. 65.
k in ps. 28. titulo.
l in c. 23. 5. 8. seqq.
m in c. 29. 36.
n hic & Leuit. 23. 36.
o c. 7. 37.
p Leuit. 23. 36.
q in Ioan. c. 7.
a ibidem.
b 4. de finib. Vide in ada. Infixo aculeo fugere.

Explanatio. Sex & septē dies quomodo conueniāt.

Sex diebus comedes azyma.] Iam dixi quo pacto capiendi sint sex dies illi, cùm septem esse debuisse antea dictum sit, videlicet post primum de quo ambigi non poterat, ob agni Paschalis comestionem cum azymis lactucísque agrestibus imperatam, post quem diem licebat redire; dubitaríque poterat an adhuc tenerentur qui redibant azyma comedere; quod à nonnullis negatum monui nuper, ita vt solùm negaretur facultas comedendi fermentatum, non autem imperaretur positiua comestio azymorum; quam tamen legis verba præ se satis ferre dixi.

Et in die septima, quia collecta est Domini Dei tui.] Hebraicè pro collecta est עצרת *hhatsereth*, Chaldaicè כנש *chenis*, Græcè duplex nomen substantiuum ἐξόδιον ἑορτὴ *exodium solemnitas*, siue *festum*. Quæ satis examinata sunt alibi, vt prædixi paulò antè, pro corrogatione pecuniarum, quæ dicitur etiam collectio apud Leonem Papam in aliquot sermonibus, & eoi bona apud Cyprianum[c]; meminerúntque rei eiusdem quos citat Iustinianus[d] noster, Iustinus, Tertullianus, Paulinus, Chrysostomus, Cyprianus[e], Gregorius, Concilium Turonense II. Hieronymus pro cœtu & conuentu, de qua notione idem citat loca veteris ac noui Testamenti, cum Tertulliano, Epiphanio, historia tripartita, Hieronymo, Augustino: pro precibus quæ in populi collectione habebantur; sed apud Romanos, pro iis, quæ dum populus ab vna Ecclesia progrediebatur ad aliā, vt stationem faceret, testibus scriptoribus de diuinis officiis Alcuino, Micrologo, Innocentio III. Beleto, Durando, Rodulpho. Legendus etiam Hieronymus Baptista de la Nuza, vir sanè doctus & pius, in[f] tractatibus Euangelicis, de collecta pro collectione eleemosynarum, quam putat hîc intelligi, & fieri solitam, præterea in festo Pentecostes, & Tabernaculorum: eo quòd non æstimet Deus grandem solemnitatem, nisi in qua fiant eleemosynæ. Lælium Flaccum à Cicerone defensum putat causam dicere compulsum, quòd in Asia vetuisset, ne Iudæi collectam ibi pecuniam deferrent in Ierusalem: *Cum autem Iudæorum*, ait Cicero, *nomine quotannis ex Italia, & ex omnibus vestris prouinciis Ierosolymam exportari soleret, Flaccus sanxit edicto, ne ex Asia exportari liceret*. Mihi non constat idne aurum, pecuniáve eleemosynæ nomine exportaretur. Hugo hoc loco agnoscit collectam in vsus pauperum, octauo die scenopegiæ maiorem ad emendum iuge sacrificium, farinam, vinum, oleum ad libamina. De collecta post alios quos nominat, agit noster Ioannes[g] Baptista Scortia, pro cœtu: pro Missa: pro orationibus quæ dicebantur populo collecto, & à sacerdote qui legatione ad Deum fungeretur, colliguntur breuiter nomine omnium. Consulendus præterea Baronius[h], & Ioannes[i] Stephanus Durantus.

Collectæ significationes variæ.
c serm de opere & elee.
d in 1 Cor. 16. 1.
e sup. & in epist. 60.
f tract. 2. p. 3. n. 407.
g 3 de Missa c. 19.
h in martyr. 22. Iunij.
i 2. de ritib. Eccl. c. 16.
k c. 23. 7. 8.

Non facies opus.] In Leuitico[k] tum de primo, tum

tum de septimo azymorum die exprimitur, vt non fiat in iis omne opus seruile מְלֶאכֶת עֲבֹדָה *melecheth hhauodah* מְלֶאכֶת עֲבִידַת פֻּלְחָנָא *hhuidath pulchana* ἔργον λατρευτόν. Quare hîc etiam de tali opere debet intelligi, inter quæ non computantur quantum ad hos dies, ea quæ ad vescendum pertinent, vt non ita ante retuli ex Exodo [a], de quibus sic ibi scribitur in editionibus aliis, post ista, (*omne opus, in Græca λατρευτὸν seruile non fiet*, Græcè *non facietis* ὁ ποιήσετε, *in eis*) nempe in Hebræa, & Chaldæa, (*præter id quod comedetur omni animæ, seu quod pertinet ad vescendum cuique, hoc solum fiet vobis* אַךְ אֲשֶׁר יֵאָכֵל לְכָל־נֶפֶשׁ הוּא לְבַדּוֹ יֵעָשֶׂה לָכֶם *ach ascer ieachel lechol nephes, hu lebaddo iehhaseh lachem*, בְּרַם דְּמִתְאֲכֵל לְכָל נְפַשׁ הוּא בִּלְחוֹדוֹהִי יִתְעֲבֵיד לְכוֹן *beram demithachel lechol nephes hu bilchodohi ithhhaued lechon*, in Græca (*præter seu tantum, quæ fient omni animæ, illud solum fiet vobis* πλὴν ὅσα ποιηθήσεται πάσῃ ψυχῇ, τοῦτο μόνον ποιηθήσεται.) Dicebam nuper Tertullianum [b] permiscuisse præceptum de istis & similibus diebus cum die sabbati, quasi hoc etiam die fas esset quod illis. Verba citantur ab illo in hunc modum; *memento diem sabbatorum sanctificare eum. Omne opus seruile non facietis in eo, præterquam quod ad animam pertinet.* In Exodo [c] vnde sumptum est præceptum sanctificandi sabbati, nulla editio aliud habet quàm (*memento vt diem sabbati sanctifices, siue dies sabbata, ad sanctificandum eum*) & Græca μνήσθητι τὴν ἡμέραν τῶν σαββάτων ἁγιάζειν αὐτήν. Videtur autem Tertullianus interpretatus opera quæ pertinent ad animam illa quæ spiritualia sunt & liberalia, non seruilia, vel ad corporis vitam, quam non raró significat *anima* alibi, & sine dubio si ea lectio retinetur, significare hîc etiam debet, pertinentia. Infert enim inde intelligi, magis sabbatizare nos ab omni opere seruili semper debere; & non tantùm septimo quoque die, sed per omne tempus. Credo, ait Eugubinus, hoc loco, eos hoc addidisse, vt ostenderent nullum opus vtile, aut quod manibus exercetur, eo die fieri posse; sed opera animi non prohiberi. Quod quia nemo tam obtuso ingenio esset qui suspicaretur prohiberi scilicet animi opera; Ideo frustra additur. Non additur frustra, quamuis Hebræus textus id non habeat huc loco; quoniam habet citato Exodi loco; vbi non intelligitur de animi operibus, quemadmodum Tertullianum videri intellexisse modò dixi, hac in re iudicio Eugubini obtuso ingenio præditum; sed de his quæ ad vitam sustentandam, siue ad victum, & ad vescendum pertinent: sicut expressum ab omnibus editionibus retuli; quamuis à Græca per illam phrasim, quam hîc etiam repetit, πλὴν ὅσα ποιηθήσεται πάσῃ ψυχῇ. *Nonne anima plus est, quam esca*, inquit Christus [d], id est, vita: quemadmodum; *ne* [e] *solliciti sitis animæ vestræ quid manducetis*: & Deus ad Satanam de Iob; *verumtamen* [f] *animam illius serua*, vt alia plura similia exempla omittam. Ribera [g] noster obseruat quando dicitur simpliciter vt abstineatur ab omni opere, intelligi eo die neque ignem accendi, neque cibos parari posse. Atqui noster Interpres omisit, vt dixi, epithetum *seruile*, quod expresserat in Leuitico [h], Ipsis etiam Ethnicis religio fuit vacare die sacro, festo.

> [i] *Luce sacra requiescat humus, requiescat arator.*

Item.

> [k] *Ille nefastus erit, per quem tria verba silentur:*
> *Fastus erit per quem lege licebit agi.*

Erant tria verba, *do, dico, addico*, quæ die nefasto silebantur à Prætore. Sed fastis diebus cum populo agi non poterat.

Vers. 9.] Septem hebdomadas numerabis tibi ab ea die qua falcem in segetem miseris.

Vers. 10.] Et celebrabis diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo, oblationem spontaneam manus tuæ, quam offeres iuxta benedictionem Domini Dei tui.

Festum est hoc Pentecostes, quod appellatur etiam hebdomadarum, à septem hebdomadis computandis à prima die azymorum, in qua secabantur spicæ ad maturitatem magis appropinquantes, excussisque granis post adustionem & facta inde farina fiebat oblatio Domino; & à diebus 49. quos hebdomadæ septem continent, ex quibus efficiebantur dies 50. quem numerum Græca vox πεντηκοστή, *pentecoste* significat. Tunc autem offerebat quisque sponte ac prout volebat, iuxtáque facultatem suam, & copiam rerum à Deo cõcessam, oblationes ex iis quæ labore proprio ac veluti manibus ipsis sibi compararant siue pecora essent, siue segetes, vinum, & similia. Eodem tempore, vt & in festo Paschæ, atque Tabernaculorum, afferebant præterea de segregatis eiusmodi rebus in locum sanctuarij, quibus ibi vesci possent; quemadmodum iam pridem ante dictum est. In Exodo vocatur solemnitas messis primitiuorum [a], in qua panes ex prima messe triticea confecti debebant offerri; sicut in Paschate spicæ hordei maturescentes. In Leuitico [b] fusius & clariùs idem traditur; vt ferrentur manipuli spicarum, primitiæ messis ad sacerdotem, &c. numerãdo ab altero die in quo manipulus oblatus fuisset, 50. dies, &c. Inde quæ huc spectant repeti debent, omissa semel dictorum repetitione, immò & in alio commentario Actuum Apostolorum [c]. Epiphanius [d] inter Iudæorum hæreses recenset vnam Sebuæorum (de qua meminit etiã libro [e] priore) qui trium dictarum celebritatum tempora permutabant. Nam mẽsem nouum azymorum post anni noui principium collocabant, qui apud Iudæos incidit in autumnum, post mensem Tisri, qui à Romanis Augustus appellatur, ab Ægyptiis Mesori, Gorpiæus à Macedonibus, à Græcis Apellæus: Pentecostem in autumnum exeuntem conijciebant: scenopegiam tum celebrabant, cùm à reliquis Iudæis azyma siue Pascha. Scholiastes Petauius noster notat perperam Iebussæos in Damasceni codicibus esse: deinde videri Sebuæos à שָׁבוּעַ *schauuahh* dictos, quæ vox hebdomadam valeat, quasi ἑβδομαῖτες *hebdomadarios*. Postremò refellit Iosephum Scaligerum causam nominis reddentem [f], quia omnino δευτέραν τῶν ἑπτὰ τῆς πεντηκοστῆς ἑβδομάδων, *secundam de septem Pentecostes hebdomadis* eadem religione, qua diem ipsum Pentecostes colerent: die secunda azymorum offerentes omer siue manipulum; ab ea die sabbata omnia quæ ad Pentecostem vsque sequebantur denominando, puta δευτεροπρῶτον, δευτεροδεύτερον, &c. cùm Samaritani δευτέρας appellarent omnes deinceps dies, quæ in eamdem feriam incurrerent, in qua erat

δευτέρα,

Opus pro opere seruili.
a c. 12. 16.
b con Iud. c. 4.
c c. 20. 28.
Pro opere spirituali apud Tertullianum.
d Matth. 6. 25.
e ibidem.
f Iob. 2. 6.
g 5. de templo c. 5.
h c. 23. 8.
i Tibullus.
k Ouid. in Fastis l. 1.
Paraphr.
a c. 23. 16. c. 34. 22.
b c. 23. 10. & seqq.
c in c. 2. 1.
d hær. 12.
e 49. 12.
f in Isago. can. l. 3.

δευτέρα, ita vt inter oblationem omer siue manipuli, & solemnem diem Pentecostes, essent septem *δευτέρας*: & Samaritani cognominarentur à Iudæis Sebuæi siue hebdomitæ ob dictam causam, quòd omnem *δευτέραν τῶν ἑπτὰ τῆς πεντηκοστῆς ἑβδομάδων* eadem religione; qua ipsum *πεντηκοστῆς* diem colerent. Refellit, inquam, adhuc Petauius illum auctorem, quòd asserat [a] Sebuæos septies in anno Pentecosten instaurasse; vnde fieret, vt in autumnum, hyemem, vérque incideret, quia Epiphanius scribit illos in autumno celebrasse. Non potuit fieri, ait Petauius, in quatuor anni temporibus instauratam à Sebuæis Pentecosten, si in spatio illo tantùm, quod ab omer siue manipulo demesso, ad Pentecosten intercedit, *τὰς δευτέρας* septem festas ac solemnes ducebant. Mox recitata Drusi sententia de ratione appellationis à Sebaia, qui cum R. Dosthai ad nouos Samariæ inquilinos ex Assyria sit missus, repetit videri deriuationem à שבוע *scebuah* esse, id est, ab hebdomade; quod vt Samaritani cæteri *τὰς δευτέρας* septies illo dumtaxat interuallo, quod ad Pentecosten intercedit, celebrarent. Quidquid sit, constat diuina lege constitutam vnicam Pentecosten, & eius tempus eo modo quem diximus. Notatu verò dignum cum Pamelio [b], nomen Pentecostes accipi nonnumquam pro tempore integro à die Paschæ ad diem vsque festum Pentecostes, vt ab iis quos citat, Tertulliano [c], Hieronymo [d], Augustino [e], Irenæo [f], Epiphanio [g], Basilio [h], Concilio [i] Niceno; simul aliis testimoniis ostendens eodem toto tempore immunitatem à ieiunio esse atque ab adoratione de geniculis [k], quemadmodum & diebus Dominicis; vt Tertulliani [l], Hieronymi [m], Augustini [n], Maximi [o], Isidori [p], Rabani [q], Iustini [r], Concilij [s] Niceni. Adde Balsamonem [t] (qui præter canonem 20. Niceni Concilij citatum, profert & 27. resp. Basilij ad Amphilochium, ex libro de Spiritu S. etiam citato profert canonem 15. Petri Alex.) Synodum VI.[u] in Trullo (licèt mentionem faciat solùm de genuflexione omittenda à vespera resurrectionis priore vsque ad sequentem vesperam in die Dominico) Amalarium [x] (qui nominat Ambrosium, Hieronymum, Augustinum) & quos cum nonnullis ex hîc allatis produxi in commentario Actuum Apostolorum [y], Hilarium [z], Ambrosium [aa], Cassianum [bb], Turrecrematam [cc]; præterea Concilium Illiberitanum [dd] cum Ferdinando Mendoza eiusdem docto expositore; Concilium Carthag. VI. quod renouauit canones Niceni; ex quibus is etiam qui genuflexionem vetat, ponitur in decreto [ee], & ex Isidoro de ieiunio relaxando [ff]: & simul de vtroque [gg] ex Ambrosio; Concilium Turonense II. [hh] quantum ad monachorum ieiunium: quamuis ex deuotione ieiunari posse doceant Hieronymus [ii], & Isidorus [kk], refertúrque in eodem decreto [ll].

Septem hebdomadas numerabis tibi ab ea die, qua falcem in segetem miseris.] Pluribus verbis editiones aliæ. Hebræa (*septem hebdomadas numerabis tibi, ab incipiendo falcem in segete*, siue *cùm inceperis falx esse in segete, incipies numerare septem hebdomadas*) Chaldæa (*septem hebdomadas numerabis tibi, ab incipiendo*, siue *cùm inceperis falx ad metendum manipulum eleuationis*) Græcè (*ἑπτὰ ἑβδομάδας ὁλοκλήρους ἐξαριθμήσεις σεαυτῷ, ἀρξαμένου σου δρέπανον ἐπ' ἀμητὸν, ἄρξῃ ἐξαριθμῆσαι ἑπτὰ ἑβδομάδας*, *septem hebdomadas integras dinumerabis tibi ipsi, inchoante te falcem in messem, incipies dinumerare septem hebdomadas.*) Omittit editio Sixtina *ὁλοκλήρους integras*. Sed erat id epitherum in Leuitico [a], ac simile secundùm alias editiones: & hunc loco legit Augustinus [b], & præterea (*inchoare te falcem mittere in messem.*) Quærit autem idem Doctor, si ab vniuersu populo lex hæc Pentecostes iussa est obseruari, quo pacto omnes vno die credendum sit falcem iussus mittere in messem: si ibi quisque obseruabat istam quinquagesimam, dinumerans ab illo die, quo falcem mittebat, non vnam fuisse vniuerso populo, cùm illa vna esset, quæ computabatur ab immolatione Paschæ vsque in diem datæ legis in Sina. Transcripsit hæc Rabanus & Glossa: ille verò adiicit huius Pentecostes, neque tempus, neque numerum à populo Iudæorum custodiri: à nobis cum contemplatione, & ad literam: in Leuitico [c] præcipi ab altero die sabbati numerum incoari, diem Dominicum indicando, in quo resurrectio facta est; & in quo celebramus Pentecosten, aduentúmque Spiritus sancti. Addit præterea Glossa, septem hebdomadis figurata septem dona Spiritus sancti, qui datus fuit in Pentecoste nostra Apostolis, aliísque discipulis in signo visibili. Omissis mysticis quæ aliàs attigi, responderem quæstioni Augustini, præceptum accipi debuisse quatenus poterat impleri; vt scilicet deferrent manipulos qui poterant, & sacerdos omnia præstituta die offerret. Porrò ex eo quod hîc dicitur de die, qua falcem in messem mittere oportebat; quia sabbato vacatio erat ab operibus, & post diem qua Christus passus est, quæ fuit feria sexta, & luna 15. & prima ex azymis, cùm agnum Paschalem comedisset præcedente vespera lunæ 14. à qua vespera, ritu Hebræorum, initium festi sumebatur; & quia Pentecoste debebat esse die quinquagesima, computatis hebdomadis septem plenis à dicta die, qua mittebatur falx in messem; & Pentecoste post passionem Christi incidit in diē Dominicum, sicut & resurrectio eiusdem; sequitur computatas tunc hebdomadas, non à die 16. id est, à sabbato, sed à sequenti 17. Vnde simul fit, consecrasse Christum in azymis; quia eadem die consecrauit, siue vespera 14. lunæ cadente, & incipiente die 15. quæ erat prima azymorum. Qua de re alibi pluribus, & hoc loco Hugo. Leuitici [d] locus planior est. *Numerabitis ab altero die sabbati, in quo obtulistis manipulum primitiarum, septem hebdomadas plenas, vsque ad alteram diem expletionis hebdomadæ septimæ*, id est, quinquaginta dies. Vnde perspicitur vim peculiarem non esse cùm dicitur (*numerabis tibi*) in pronomine, sed idiotismum Hebræum esse, de quo aliàs. Ibidem admonui hebdomadam, septimanámve & dierum & annorum in Scripturis dici; vt septem hebdomadas dierum 49. hebdomadas septuaginta annorum, de quibus apud Danielem [e], id est 490. (errat Origenes [f] docens hebdomadam esse decem annorum) & quidem solarium; post quas venturus esset ac vngendus Christus dux sanctúsque sanctorum, siue Messias. Cognouit perfidi Iudæi, sæculorum hebdomadas apud eumdem prophetam intelligere; cùm iam ab aliquot sæculis, præterierint annorum illa septuaginta hebdomades, & adhuc tamen Messiam expectent. Sed eiuscemodi acceptionis exemplum nullum proferre possunt: & quod ad annos attinet, finitæ sunt hebdomadæ illæ sub tempus, quo vixit Iesus, quem vt verum Christum colimus. Meritò ridet Galatinus [g] hebdomadas Iubilæorū in Daniele sumentes. Continet namque Iubilæum

Hebdomada diebus & annis tribuitur.

a in elencho tribæt. c. 1.
b in Tert. de idol. n. 110.
c de cor. mili. c. 3.
d cont. Luc. & cont. Mōtan. & epist. 22. & præf. in regulam Pachomij.
e Ep. 119. & c. 15. & 17. & epist. 56.
f apud Iust. q. 115. ad orthod.
g compend. Cath. fidei.
h de Spiritu S. c. 27.
i Can. 20.
k in Tertu. de cor. mil. n. 58.
l de coro. mil c. 3.
m cōt. Lucif. & lib. cont. Mont. & prolo. in ep. ad Ephes. & to. 9. ep. 21.
n ep. 119. c. 15. & 17.
o hom. 1. de Pent.
p 1. Offic. c. 33.
q 2. de inst. Cler. c. 41 & 42.
r quæ. 94. & 115. ad orthod.
s Can. 20.
t in Synodū VI in Trullo can. 66.
u Can. 91.
x 1. Offic. c. 36.
y in c. 20. 36.
z Præfa. in Psal.
aa ser. 61. & præf. in psa. 50.
bb 2. de inst. renunc. c. vl. & coll. 21. c. 11. & 20.
cc in c. Quoniam. de consec. d. 3.
Explanatio.
dd Can. 43.
ee de conse. d. 3. c. Placuit.
ff d 77. c. post Pascha.
gg c. Scire debet. d. 76.
hh Can. 15.
ii ep. ad Lucinum 28.
kk 1. Offic. c. 41.
ll d. 76. c. Vrbanus.

a c. 23. 15.
b q. 25.
c c. 23. 11.
d c. 23. 15. 16.
e c. 9. 24.
f tract. 24 in Matth.
g l. 4. c. 14.

A Iubilæum annos 50. ac proinde 70. hebdomades iubilæorum, 24. annorum millia, & insuper 500. annos. Sunt verò, fatentibus Iudæis, plurima ex prædictis à Daniele loco eodem, iam impleta; vt euersa ciuitas, dissipatus populus, destructo templo cessatio sacrificiorum, &c. Non remanet Iu-
a in Dan. 9. dæis, ait Lyranus [a], excusatio ex diuersitate computationum (de qua idem, & alij Enarratores Danielis, vt de nostris Pererius, Maldonatus, Sanctius, Cornelius, quique disputant contra illos Burgensis, Adrianus Finus, Porchetus, Galatinus; vel de incarnatione, vt nostri etiam Valentia, Suares, Vasques) cùm tempus septuaginta hebdomadarum, de quo agitur apud Danielem,
B qualitercumque computetur (intelligendo hebdomadas annorum, seu annos 490. qui numerus celebrior erat, velutíque sacer, quia denarius iubilæi, quod inchoabatur quolibet 49. anno, qui est septies septenos, & decies 49. efficiunt 490. ita vt indicernt allatum à Christo plenum perfectúmque iubilæum) iam per mille annos (immò per 1600. & vltrà) transierit in præteritum, & ampliùs. Sola ergo obstinatio malitiosa tenet eos in perfida expectatione Messiæ. Hoc modo Lyranus ex Iudæo Christianus & frater Minor. Quod obiter dictum sit. De dierum hebdomadi-
b c. 10. 2. bus ab eodem Daniele [b] scribitur, quòd luxerit trium hebdomadarum diebus; de annorum fit
c c. 25. 8. mentio in Leuitico [c]; cùm pro iubilæo præcipi-
C tur, vt numerentur septem hebdomadæ annorum, id est, vt editio nostra explicat, septies septem, quæ simul faciunt annos 49. Communis est omnibus ferè linguis numerandi modus per hebdomadas dierum: per annorum hebdoma-
d l. 3. c. 10. das numerasse Varronem refert Gellius [d], affirmantem, se iam vndecimam annorum hebdomadam ingressum esse, hoc est, octogesimum annum, & ad eum diem 70. hebdomadas librorum
e l. 15. c. 2. conscripsisse, id est, 490. In eodem Gellio [e] lego hebdomadibus lunæ agitare Athenis conuiuia solemne fuisse. Quod videtur accipiendum de initiis quatuor partium lunæ, quas vocant quartas. Hebdomadam mensium nondum reperi qui
f 1. cõt. Iud. vsurpet. Iulianus [f] Toletanus disputans vt modò
D dixi de Danielis hebdomadis contra Iudæos, computánsque numerum annorum 490. confirmat loci huius nostri testimonio, vt probet hebdomadam pro septem annis accipi.

Hebdomada etymon. *Et celebrabis diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo*] Secundùm reliquas editiones (*facies festum* siue *solemnitatem.*) A numero septenario hîc & præcedente membro hebdomada denominatur, & adhuc Latinè (hebdomadem enim à Græcis Latini mutuati sunt) septimana. Sed Le-
g c. 23. 15. uitici [g] locus eamdem sententiam continens,
h Lucæ 18. 12. Hebraicè sabbata habet שַׁבָּתוֹת *sciabbathoth*: quo modo ieiunans bis in sabbato [h], intelligebat de
Sabbatariorum ieiunia quæ. hebdomada. Sabbatariorum ieiunia Epigrammatarius [i] nominat, non à ieiunio sabbati; sed
i l. 4. epig. 4. quia sic Iudæi cognominabantur à religione cul-
E túque diei sabbati, & hoc nomen communicabant cæteris diebus, vnam verbi causa seu sabbati appellantes, alteram, tertiam, &c. immò & festiuitatibus omnibus: quemadmodum aliqui vulgò celeberrimis festis tribuunt nomen Paschæ, vt ipsimet Pentecoste, & Natali Domini. Festum
k v. 16. hebdomadarum hoc idem, solemnitas iterum
l c. 34. 22. vocatur hîc inferiùs [k]: & in Exodo [l], & in Para-
m l. 2. 8. 13. lipomenis [m]: in Machabæorum [n] historia dies
n l. 2. 12. 31. 32. solemnis septimanarum, simúlque Pentecoste.
o Fab. Iust. io Tob. 2. 6. Addunt aliqui [o] ex Leuitico nomen festi primi-

A tiarum: vbi tamen non extat, sed res tantùm ipsa:
verùm in Exodo [a] dicitur solemnitas messis pri- a c. 23. 16.
mitiuorum. Non displicet annotatio Brugensis [b] b in Matth. 28. 1.
quod editio nostra in c. 28. [c] Matthæi vocat vespere sabbati, Græcè dici σαββάτων plurali forma, c v. 1.
non solùm per enallagē numeri, nec tantùm quia dies ille perfectissimā quietem exigebat, sed pro σαββατόν indeclinabili: quia Hebræi vsurpāt שַׁבָּתוֹן *sciabbathon* nō solùm שַׁבָּת *sciabbath*, cùm ibi desit
articulus; qui locis aliis [d] præfixus exigit numerū d Actuū 13. 14. c. 16. 13.
pluralem: enallages autē dictæ, si retineatur, vsum ortum videri, quòd Iudæi loquentes Græcè, vtentésque voce σαββαθόν suo more tanquā indeclinabili, existimati sunt à Græcis peccare accentu, & 1. Macha. 2. 32. l. 2. 15. 3. & alibi.
B dicere velle ac debere ἡμέραν σαββάτων, quod erat ἡμέρα σαββαθόν appositiuè, aut ἡμέρα σάββατα *dies sabbatum*, vel *dies sabbati*: deinde obtinuerit mos, vt Græci ex κακοζηλίᾳ dixerint ἡμέρα σαββάτων, tandem addito quoque articulo, ἡμέρα τῶν σαββάτων: quos Latini secuti transtulerint *dies sabbatorum*; qui loquendi modus extat solùm in Machabæis, Euangeliis, actibus Apostolorum. Dicunt Græci σάββατον, & σαββάτ, ex quo est datiuus pluralis σάββασι [e], ad similitudinem dupli- e Matth. 12. 1.
cis formæ Hebraicæ, de qua dixi.

Oblationem spontaneam manus tuæ.] Hebraicè & Chaldaicè (*sufficientiam spontis* seu *spontanea manus tua*:) vel (*cum eleuatione voluntaria manus tuæ*) id est, quantum poterit spontanea manus
C tua. Vox מִסַּת *missah* à מָסַס *masas* valet sufficientiam; à נָשָׂא *nasah* eleuationem, ac proinde oblationem quæ fit eleuando. Eadem verò sententia *Oblatio spontanea quæ.*
est, inquit noster Mariana, siue dicas oblationem spontaneam, siue sufficientiam spontaneam; scilicet nullam oblationem in hoc festo peculiarem præscribi, sed in cuiusque id arbitrio relinqui.
Notat etiam quosdam Missam nostram ab eadem voce deducere: quod pridem ipsi quoque *Missa etymol.* f c. 15. v. 2.
monuimus [f]; viderúrque placuisse Concilio Se- g decreto de fide c. 11.
nonensi [g], Claudio [h] de Sainctes, Reuclino [i], h præf. ad litur.
Alciato [k], Pinto [l], Pamelio [m], Munstero [n] hæretico, Democharii [o], Scortiæ [p] nostro, Baronio [q], i 2. de erud.
Antonio [r] de Molina, Couarruuiæ [s], qui Alcia- k 7 parerg. c. 10.
tum citat & Concilium Coloniense; Roffensi [t]. l in Dan. c. 3.
D Citat ex his aliquot Henriques [u] noster. Sed non m in liturg.
omnes id asserunt. Roffensis autem tribuit Ioanni Capnioni, & aliis. Oblatus est Christus quia n in dictis Hebr.
ipse voluit [x]: & posuit animam suam pro potestate sua non coactus [y]: & Missam summa voluntate offerimus corde magno, animo volenti [z]. o de sacrif. Miss. c. 1. p 2. de Miss. c. 2.
Obstat nonnihil quod obiicit Ioannes [aa] Stephanus Durantus post Lindanum [bb], & nominatum Henriques; quòd si Missa nomen Hebraicum esset, atque à Christianis ex Hebræis retentum, sicut *Sabaoth, alleluia, osanna, amen, abba*, &c. Græci Patres illius vt & aliorum meminissent: & veteres Latini tanquam Hebraicum vsurpassent. q to 1. ann. r inst. sacer. tract. 3. c. 2. s 4. var. c. 22. t defēs. Reg. aller c. 6. u Summæ sl col. 10. 1. l. 9. c. 10. lit. n.
Vt omittatur quod, vt illo cap. 15. dixi, nemo scribit aspiratè Missah, prout exigit Hebræa vox.
E Verum portò quoque non videtur nullam oblationem in festo Pentecostes peculiarem præscri- x Esa. 53. 7.
bi; cùm vt ex Leuitici cap. 23. [cc] constat, præscri- y Ioan. 10. 17. 18.
bantur panes duo primitiarum fermentati, sep- z 1. Macha. 2. 3.
tem agni, vitulus vnus, arietes duo, hircus pro aa 3. de Miss. c. 1.
peccato, duo agni hostiæ pacificorum. Responsio est, illa nomine communi offerri debuisse; vt ibi- bb 4 panop. c. 37.
dem docui. Præter sensus alios mysticos eodem cc v. 17. & seqq.
loco traditos: rectè spontanea voluntariáque oblatio seu sacrificium conuenit festo Pentecostes, in quo datus est Spiritus S. cuius inter alia *Festi Pentecostes sacrificium.*
epitheta illud est, vt dicatur spiritus voluntarius, spon

rius, spontaneus, voluntarius, liber, liberalis, munificus, princeps, dignus principe, nobilis in
a v.14. Psal. 50.[a] נְדִיבָה רוּחַ *ruach nediuah*, pro quo editio Græca ἡγεμονικῷ habet, nostra id exprimens, principalem; Chaldæa simili nomine cum Hebræo נְדִבְתָא *nidbutha*: translatio Hieronymi potentem. Eius loci commentarium nostrum legisse non pœnitebit. Græcè hoc loco est καθ' ὅτι ἰσχύει ἡ χείρ σου *secundum quod potest manus tua*. Explicat Abulensis de rebus quas quis per manum suam laborauisset, vt de segetibus, vino, pecoribus. Oleaster iuxta facultatem cuiusque ad sponte offerendum, quod versu 17 dicitur (*secundum quod habuerit*) Hebraicè & Chaldaicè (*secundum donationē manus suæ.*) Græcè (*secundum facultatē manuum vestrarum* κατὰ δύναμιν τῶν χειρῶν ὑμῶν. Marzilla declarat de illa decima, quam separandam dictum
b v.22. & seqq. est c.14.[b] de cunctis fructibus, vt comederentur in conspectu Domini, in loco quem elegisset, vt in eo inuocaretur nomen eius, videlicet ea frumento, vino, oleo, primogenitis armentorum & ouium, ita verò tamen, vt cùm longior esset via ex redacto eorumdem pretio emerentur quæ ibidem offerrentur. Hoc potiùs pertinet ad ea quæ versu sequenti scribuntur.

Quam offeres iuxta benedictionem Domini Dei tui] Textus editionum Hebrææ & Chaldææ habet (*quam dabis*, nempe oblationem donationémve voluntariam seu spontaneam manus tuæ, *prout benedixerit tibi Dominus Deus tuus*) Græcæ (ὅσα ἂν δῷ σοι, καθ' ὅτι εὐλόγησέ σε κύριος ὁ θεός σου *quæ dederit tibi, prout benedixit tibi Dominus Deus tuus*) sed breuiùs in Sixtinis codicibus ὅσα ἂν δῷ
c c.2.7. c.7. 13. 14. c.12. 7. 15. c.14. 24. 29. c.15. 46. 10. 14. 18. κύριος ὁ θεός σου. Occurrit priùs hoc libro[c] eadem formula non semel. Multiplicationem denotat benedictio. Infert verò Abulensis oportere vt diuites magis, pluráque offerant, quàm pauperes.
Oblatio libera. Decet id quidem in spontanea oblatione; sed hæc obligationem non inducit. Quando autē in iubilæis Pontificiis inter alias conditiones exigitur eleemosyna, sentiunt aliqui, non impleri conditionem istam, proindéque non obtineri gratiam iobilæi, nisi fiat eleemosyna secundùm portionem facultatum quas quilibet habet. Quod præ se fert seueritatem.

Vers. 11.] Et epulaberis coram Domino Deo tuo, tu, & filius tuus, & filia tua, seruus tuus, & ancilla tua, & Leuites qui est intra portas tuas, aduena ac pupillus & vidua, qui morantur vobiscum: in loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.

Paraphr. EX iis quæ secum detulissent hunc in finem ad electū constitutúmque à Deo cultui suo
d v.22. locum, prout paulò antè retuli scriptum in c.14.[d] hortatur ad hilariter epulandum, nō solùm cùm necessariis filio, filia, seruo, ancilla, subintelligēdo vxorem, quæ reputatur velut eadem persona cū viro; aut omittendo illam, quia fœminæ non tenebantur ascendere ter in anno ad festa; decebátque etiam domi remanere, tum ad curam domesticam, tum ad vitanda pericula honestatis & valetudinis (quod habet locū etiam in tenerioribus filiis, ac filiabus,) sed præterea, cū aliis, ad quibus benè faciendum non tam naturalis necessitudo léxve, quàm Dei respectus & amor impellere videbatur; videlicet cū tenerioribus, magísque indigentibus, quales Leuitæ sua immobilique carentes possessione, aduenæ seu peregrini, pupillæ

A siue orphani, viduæ. Similia priùs audita sunt c.
12.[a] & 14.[b] expressis filiis, & filiabus, famulis, & a v.12.
famulabus, siue domo, cū Leuitis, seméque pere- b v.26.27.
grino, pupillo, vidua; quibus hic adiungitur sub 29.
vocabulis aduenæ, pupilli, viduæ; quas miserabiles ac depositas personas frequenter à Deo commendatas alienæ benignitati beneficentiæque, vidimos alibi[c], & eidē in primis esse curæ; vnde c Deut.10.
petere licet quæ ad præsens faciunt institutum. 18.19. Leu.
Epularum celebratio conducebat, vt obseruat 19.33.34 c.
Abul.[d] ad hoc vt Hebræi, qui carnales erant, al- 25.6 ps.9.
licerentur faciliùs ad sacrificia, quibus valdè lau- 34. ps 10 18.
dabatur Deus: vtque circa obedientiæ actus qui ps.67.6 ps.
præferūtur ipsismet sacrificiis[e], exercerentur, ad 55.3. ps.145.
9.
d q.3.
B quæ virtutum opera vt filij filiæque ac reliqua e 1.Reg.15.
familia magis afficeretur, & in iis assuesceret, ea- 22.
rumdem epularū fieri participes oportebat. Infert Hugo in magnis festiuitatibus visitādas ecclesias, religiosiùs agēdū, comedendū quoque splēdidiùs.

Et epulaberis coram Domino Deo tuo.] Lætandi Explanatio.
verbum vsurpant editiones aliæ; vt notauimus
prioribus capitibus[f] in simili sentētia שָׂמַח *samach* f c.12.12.
חֶדְוָה *chada*, εὐφραίνεσθαι: quod Psal.67.[g] fusiùs expo- c.14.26.
sui, docens gaudij nomen interdū pro cœna sumi g v.4.
apud[h] Horatium, Iuuenalémque[i]; quod annota- h l 4 od.11.
uerat Ros[k] noster. In voluptate esse Cicero[l] ait i Saty 15.
qui epulentur. Epulum autem, & epulę, ac interdū k 2. singul.
c 14.
numero singulari epula quasi edipula ab edēdo, & l 2. de finib.
de publico, & de priuato conuiuio dicuntur, licèt Epuli etymon.
C sæpiùs de publico epulū, quod exhibebatur vel à triumphantibus; vel in honorem mortui cuiuspiā ciuis magni; vel in templi dedicatione: erátque epulonum magistratus, Ioui, diísque cæteris epulas instruentium, quos Græci δειπνοφόρους appellabant: cuius vestigium pyramis cum inscriptione præcipiia epulonum ad Vrbis portam tergeminā siue S.Pauli via Hostia. Epulari coram Domino docui alias intelligi vel in atrio sanctuarij, vel in loco seu ciuitate vbi illud esset: solitos verò non Hebræos dumtaxat, sed etiam Gentiles vesci rebus sacrificatis. De his exemplum est Maronis[m]. m Æne.3.

—*dapibúsque epulamur opimis.*

Vbi dapes opimæ in re sacra sunt, deósque respiciunt; epulari ad homines pertinet.

D Item n Æne.7.

[n] *Hæ sacris sedes epulis: hic ariete cæso*
Perpetuis soliti patres considere mensis.

Tu.] Dixi sub viro vxorem comprehendi, siue quæ incoleret locum eum viro in quo esset sanctuarium, siue quæ illuc veniret aliunde, si vellet venire.

Et filius tuus, &c.] Hos quoque nominatos alibi notauimus: & pro Leuite intra portas iuxta editiones alias poni vrbes.

Aduena.] Peregrinus verti potest, sicut c.14.[o] o v.29.
& 10.[p] qui גֵּר *gher* גִּיּוֹרָא *ghiyora*, προσήλυτος, quæ p v.18.
nomina trium aliarum editionum, licèt nonnūquam accipiantur pro cæteris ad Hebraismum conuersis: hic sumuntur pro exteris ipsis peregrè
E aduenientibus: quoniā de aliis ambigi nō poterat; cùm exprimantur serui ancillæque, non ex gente Hebræa videlicet solùm, sed ex alia quacumque.

Pupillus.] De hoc nomine lege c.10.[q] vbi dictū q v.18.
est synonymum esse orphano, quamuis nonnihil Pupilli etymon.
distingui queant: & nostri origo videatur à pupa & pupo, paruula puella, puello paruulo. Volunt enim Iurisconsulti pupillū dici, qui proximus est pubertati; quando excessit decimum annum cum sex mensibus; pupillā, quando nonū annū, & dimidiū decimi. Denique impubes ab iisdē vocantur, qui desiit in potestate patris esse, aut morte, aut emancipatione, & cœpit esse in potestate tutoris.

Vidua.] De isto quoque vocabolo consule ci-
a v.18. tatum c.10.[a] psalmúmque 67.[b]
b 1.5. *Qui morantur vobiscum.*] Græcè (*qua in vobis*, ἡ ἐν ὑμῖν.) Sed particula אֲשֶׁר *ascer*, & הַ *de* amplecti potest præcedentes, numerúmque pluralem: illis autem editionibus Hebræa & Chaldæa pro (*qui morantur vobiscum*) extat (*qui in medio tui* אֲשֶׁר בְּקִרְבֶּךָ *ascer bekirbecha*) vel (*intra te* בְּבֵינָךְ *benach.*) Quare non semper inest peculiaris vis in eo quòd dicatur quis io medio populi esse, aut habitare. Salomon deprecans Deum, dixit se in
c 3.Reg.3.8. medio populi esse[c]: Deus habitatorum se in me-
d c.6.13. dio filiorum Israël[d]: Sunamitis in medio populi
e l.4.4.13. se habitare[e]: Ioannes de Christo, quòd medius
f Ioan.1.26. Iudæorum stetit[f].

In loco quem elegerit Dominus Deus tuus, vt habitet nomen eius ibi.] Græcè (*quem elegerit Dominus Deus tuus eum αὐτόν.*) & pro secundo membro (*vt inuocetur nomen eius illic*, ἐπικληθῆναι τὸ ὄνομα
g 12.5.11. αὐτοῦ ἐκεῖ.) Id iam sæpe priùs[g] obseruatum est,
14.c.14.23. vbi editio nostra habet (*vt ponat nomen suum ibi:*
c.16.2.6. *vt sit nomen eius: vt in eo nomen illius inuocetur: vt habitet nomen eius ibi.*) Sed eamdem annotationem inculco, ne quis momentum inaniter constituat, vbi distincta ratio per se non subest.

Vers.12.] Et recordaberis quoniam seruus fueris in Ægypto: custodiésque ac facies quæ præcepta sunt.

PARAPHR. Ratio efficax ad persuadendam omnium præceptorum diligentem custodiam obedientiámque: meminisse tam eximij beneficij, quo adeò longa duráque seruitus & captiuitas Ægypiiaca miris ac multis modis sublata est. Nominatim verò valet, vt non ignari malorum, & ærumnarum ex exilio, seruitute, inopia, compatiantur seruis, ancillis, peregrinis, iisque tum maximè benignè ac liberaliter faciant, cùm ad celebrem & festiuam conueniunt diuinorum eiusmodi memoriam beneficiorum. *Mei sunt serui*,
h Leu.25.42.55. dixit Deus[h], *filij Israel, quos eduxi de terra Ægypti.* &[i], *Vos ergo amato peregrinos, quia & ipsi fui-*
i Deut.10.19. *stis aduenæ in terra Ægypti:*[k] *aduenam non contri-*
k Exod.22.21. *stabis, neque affliges eum; aduenæ enim & ipsi fuistis in terra Ægypti: peregrino*[l] *molestus non eris: scitis*
l c.23.9. *enim aduenarum animas, quia & ipsi peregrini fuistis in terra Ægypti: diligetis*[m] *aduenam quasi vos-*
m Leu.19.34. *metipsos; fuistis enim & vos aduenæ in terra Ægypti.* Cognosce quæ annotaui locis in margine indicatis ex cap.10. libri nostri, & ex Leuitico: & re-
Conditionis humanæ recognitio vtilis. cognosce, ac recogita conditionem humanam, vt fasto depresso studeas modestiæ, Christianæque humilitati, ac ne inter epulas, vt monet Hugo hoc loco, superbia extollaris. Ex conditione
n in Exod.23. sua, inquit Glossa[n] interlinearis, quisque perpendat quomodo aliis misereatur. Vnde, *dimittite*[o],
o Luc.6.37. *& dimittetur vobis.* Produnt historiæ nonnullos ingenuo & magno animo nominibus, titolis, insignibos palàm & publicè genus & originem profiteri ac protestari, quantumuis humilem vilémque voluisse, vt seipsos intra officium continerent, nec superbiùs cuiqoam præferrent. Pisones, Cicerones, Fabij, qui & Fodij, Lentuli, Suilli, Bubulci, Bupecij, Caprarij siue Caprilij, Porcij, Ouinij, Equitij, Tauri, Stolones, Pilumni, Lactucini, Serani, Hortensij, à pisis vel pinsendo frumento, à cicere, fabia, aut fossis, (quibus fossis feras capiebant) à leote, suibus, bobus, capris, porcis, ouibus, equis, tauris, stolonibus plantarum, pilo pistrini, lactucis, serendo, hortis: in quarum rerum curam incubuerant. Iotet alia exempla igoobilitatem vilitatémve stirpis, apertè ac ingenuè præ se ferentium, quæ theatri auctor humaoi collegit[a], insig- a vol.15.l.2.p.2817.
ne censeo Bioois Borysthenitæ, fassi Antigono, natum se matre ex lupanari, patre liberto, qui cubito tergere se solitus esset, succidam laridúmque vendendo, acerbissimi domini scripturam haberet in facie, cum matre & tota domo venumdatus esset. Interrogsnti

τίς πόθεν εἰς ἀνδρῶν, πόθι τοι πόλις, ἠδὲ τοκῆες.
Ede tuum nomen, patriam, genus, atque parentes.

respondit iam dictis memoratis,

ταύτης τοι γενεῆς, τε καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι
Huius me esse patris, generis me glorior huius.

Vuilligis Episcopus Moguntinus L V I I. archie-
B piscopus V I I. Elector primus patre carpentario seu hamaxurgo & shedario ortus, primúsque in Electorum numerum ab Othone I I I. Imp. cooptatus, assiduè secolebat secum: *Quis sis, quis fueris memento*: idque in parietibus inscripsit, exprimēdo ac suspendēdo rotam, cū hoc pentametro[b], b Sera. hist. Mogunt.
Vuilligis recolas, quis es, & vnde venis. l.5. pag.724.
Ex quo tempore Mogontina ciuitas ipsa rotas Naucle.Gr-
pro insignibus suis esse voluit: qua de re plura gat. & Strd.
noster Serarios[c]. Agathocles rex Siciliæ, vt se in de Episcop.
regia purpora figoli meminisse filium posset, fi- c supra pag.
ctilia semper in mensa vasa iossit apponi, de qoo 724.
Ausonius[d] d epig.2.

Fama est fictilibus cænasse Agathoclea regem:
Atque abacum Samio sæpe onerasse luto.
C *Fercula gemmatis cùm poneret horrida vasis;*
Et misceret opes pauperiémque simul.
Quærenti causam, respondit; rex ego qui sum
Sicaniæ, figulo sum genitore satus.
Fortunam reuerenter habe, quicumque repentè
Diues ab exili progrediere loco.

Nam ferè sempes illud verum esse deprehenditur; quòd

Asperius nihil est humili cùm crescit in altum.

Necnon ad rem facit Benedictus Papa X I. ex Dominicano ordine sanctitate miraculísque clarus Hic humili admodum genere natus, matrem, quæ dum adhuc inter monachos prioratus ageret, illorum abluebat vestimenta, præclaris ornatam vestibus ad se à matronis deductam, agnoscere
D dissimolauit; reductam in pannosis exuuiis, amplexatus[e] est. Citaui non semel Senecam[f], quem e Crantzius l.8.metrop.
imitati videntur Gellius[g], Macrobiúsque[h], ser- c.46. annal.
uorum aduersus dominos veluti patrocinium suscipientes. Monet ille dominos vt meminerint qui Dom. Kalij. f epist.47.
serui sunt homines esse, immò contubernales, g l.2.c.18.
immò humiles amicos, immò conseruos, si cogi- h l.1.c.11.
tauerint tantumdem io vtrosque licere fortunæ, ex iisdem seminibus ortos, eodem frui cœlo, æquè spirare, æquè viuere, æquè mori: tam qui nūc domini dicuntur, ingenuos eos videre posse, quàm ipsi illos seruos. Tale illud Epicteti[i] (qui seruus[k] i l.1.dissert.
fuit) *non recordaberis quis sis, & quibus imperes; nónne cognatis? nónne natura fratribus? nonne à Ioue oriū-* 13. apud Arrianum. k Gell. supra.
E *dis?* οὐ μεμνήσῃ τίς εἶ; καὶ τίνων ἄρχεις; ὅτι συγγενῶν, ὅτι ἀδελφῶν φύσει, ὅτι Διὸς ἀπογόνων; Recitat Gellius duos versos ab eodem de se scriptos, *ex quibus latenter*, inqoit, *intelligas non omnes modò diis exosos esse, qui in hac vita cum ærumnarum varietate luctantur: sed esse arcanas causas ad quas paucorum potuit peruenire curiositas.*

Δοῦλος Ἐπίκτητος γενόμην, καὶ σῶμα ἀνάπηρος,
καὶ πενίην Ἶρος, καὶ φίλος ἀθανάτοις.
Seruus Epictetus claudus sed corpore mancus:
Pauperie est Irus, carus at astricolis.

Et recordaberis, quoniam seruus fueris in Ægy- Explanatio.
pto.] Græcè (*in terra Ægypti*, ἐν γῇ Αἰγύπτῳ.) In
cap.5. vt persuaderatur sabbato vacandum, quód- l v.12. & seqq.
que non

que non debeat quisquam quidquam operis facere, neque filius, & filia, immò neque seruus & ancilla, non bos, asinus, omne iumentum, non peregrinus; curandum verò nominatim, vt requiescat seruus & ancilla sicut ipsemet dominus: hæc ratio suggeritur; *memento quòd & ipse seruieris in Ægypto, & eduxerit te inde Dominus Deus tuus, in manu forti & brachio extento; idcirco præcepit tibi vt obseruares diem sabbati.* Idem hanc ipsam ad rem nonnulla protuli, indéque nonnihil paulò antè retuli ac repetij. Commendata etiam est

a vers.7.
b vers.15.

cap.9.[a] memoria diuini beneficij, vt non caueretur obliuio: & c.15.[b] ingesta memoria est præteritæ seruitutis in Ægypto, ac liberationis ex illa, vt benè tractarentur serui quando dimitterentur: eodem modo in cap.24.[c] cùm agitur de

c v.17.18.

aduena, pupillo, vidua.

Custodiésque ac facies quæ præcepta sunt.] In reliquis editionibus (*præcepta hæc*) nimirum proximè antè tradita, licèt etiam præcedentia omnia. Custodienda præcepta valdè frequenter audiuimus in isto & aliis libris, vimque formulæ declarauimus: aliquando[d] adiecto verbo faciendi, ita vt primum pertineat ad æstimationem, memoriam, curam; secundum ad vsum, praxim, executionem; & memores simus mandatorum ad faciendum ea[e]. Custodies mente, ait Hugo, facies opere.

d c.5.32.c. 6.17.18.25. c.7.12. c.11. 22. c.13.18.
e Ps.102.18.

Vers. 13.] Sollemnitatem quoque tabernaculorum celebrabis per septem dies, quando collegeris de area & torculari fruges tuas.

Paraphr.

TErtium festum est istud post Paschatis ac Pentecostes priùs memorata festa. De hoc ita præceptum vidimus in Leuitico[f]. *A quintodecimo die mensis huius septimi erunt feriæ tabernaculorum septem diebus Domino. Dies primus vocabitur celeberrimus atque sanctissimus: omne opus seruile non facietis in eo. Et septem diebus offeretis holocausta Domino. Dies quoque octauus erit celeberrimus, atque sanctissimus, & offeretis holocaustum Domino: est enim cœtus atque collecta: omne opus seruile non facietis in eo.* In c. etiam 29.[g] libri Numerorum repetitur præceptum de festo eodem, designando victimas in octo singulos dies. Ex vtroque loco disces quæ ad præsentis conferunt intelligentiam; vbi & de vocabulo Græco σκηνοπηγία, quod Latinitate donatum vocatur scenopegia. In Exodo[h] indicatur festi causa illis verbis (*quando redeunte anni tempore cuncta conduntur.*) Quod tempus anni in terra promissionis est septimus mensis siue September, quia magis temperata est. Ad agendas ergo pro messe fructuum gratias instituta festiuitas illa erat, præter aliam causam, quæ videtur primaria, ponitúrque citato Leuitici[l] loco simul cum priore. *A quintodecimo die mensis septimi, quando congregaueritis omnes fructus terræ vestræ, celebrabitis ferias Domini septem diebus, &c. & habitabitis in vmbraculis septem diebus. omnis qui de genere est Israel, manebit in tabernaculis: vt discant posteri vestri, quòd in tabernaculis habitare fecerim filios Israël, cùm educerem eos de terra Ægypti.* Describitur autem in Esdræ libro secundo[k] istius festiuitatis admodum insignis celebritas. Abulensis corruptè nominans scenophagiam (nec benè scribitur scenophegia, componitur enim ex σκηνή scena, & πήγνυμι figo.)

f c.23.34.& seq.
g vers.12.& seqq.
h c.34.22.
l c.23.39. 42.43.
k c.8.16.17.

A Falsum quoque tradit etymon, ac si significet simultaneum, vel communem ad comedendum locum, à cenon, quòd sit commune, & phagin, quod edere; quia in publico ederent. Refert etiam facere hoc tempore Hebræos in vicis extra domos suas quædam vmbracula ramorum, & ibi comedere, & bibere, quasi in illis habitarent: vel facere hoc locis patentibus cœlo, licèt vndique parietibus adoperta sint; sicut in curialibus (*cortili* vulgo:) vel domos illa die (id est, septem diebus) detegere; & sic se putare illud præceptum adimplere. Quidquid illi faciant, sacrificare ipsis non licet. Theophylactus[a] notat gratias actas Deo in illo festo, conuectis iam frugibus omnibus, ideóque tabernacula facta, & quasi sub dio agentes lætatos; psalmos quosdam propterea inscriptos pro torcularibus in gratiam istius festi) quia tunc torcularia implebant, & vuas premebant, psalmis vtendo ad gratias agendas. Euthymius celebrationis huiusce causam refert ad recordationem illius diei, quo Moses tabernaculum Dei fixit, & erexit. Verùm, vt admonui, de literali mysticóque sensu plura sunt alibi dicta, ex Origene[b], Cyrillo[c] Alex. Hesychio[d], Radulpho[e], Augustino[f], Theophylacto[g], Hieronymo[h], Bernardo[i], Petro[k] Damiani, Ruperto[l], Aquinate[m], Nysseno[n]. Tanti æstimatum est hoc festum, vt per huius celebrationem designauerit Zacharias[o] typicè cultum Dei futurum in Ecclesia, simul comminans cum omittentibus. *Et omnes, ait, qui reliqui fuerint de vniuersis gentibus, quæ venerunt contra Ierusalem, ascendent ab anno in annum, vt adorent regem Dominum exercituum, & celebrent festiuitatem tabernaculorum. Et erit, qui non ascenderit de familiis terræ ad Ierusalem, vt adoret regem Dominum exercituum, non erit super eos imber. Quod & si familia Ægypti non ascenderit, & non venerit, nec super eos erit; sed erit ruina, qua percutiet Dominus omnes gentes, quæ non ascenderint ad celebrandam festiuitatem tabernaculorum. Hoc erit peccatum Ægypti, & hoc peccatum omnium gentium, quæ non ascenderint ad celebrandam festiuitatem tabernaculorum.* Hæc omnia Zacharias. Festiuitatem tabernaculorum peculiariter nominauit, quoniam quemadmodum renouabant Hebræi beneficij memoriam, quo ex Ægypto per desertum ad promissam terram & ad Ierusalem deducti perductique fuerant; sic ad fidem, & ad Ecclesiam vocati conuersique acturi gratias erant, quòd illuc translati essent ex tenebris ignorantiæ, errorum caligine, ac ex sordibus idololatriæ & peccatorum aliorum. Ægypti quoque nomine omnes alias gentes intelligi voluit: sed ea pressit, quia imbre caret, cuius defectu, cùm Nilus non exundat, patitur penuriam. Quæ aptari tamen possunt ad eos qui iam intra ipsam religionem constituti gerunt se negligentiùs. Priore illo modo Prophetam passim intellexerunt omnes eiusdem Enarratores præter vnum ferè Theodoretum, explanantem de gentibus, quæ post Machabæorum victorias Ierosalem ascendebant, vt festum tabernaculorum celebrarent cum eis. Quod certè ad solum illud festum restringi non debet, nec de vllius obligatione præcepti, qualis à Propheta ponitur. Secutus est eamdem expositionem Eusebius[p] de Gentium religioso pióque viuendi instituto per orbem terrarũ condito & erecto; quódque vniuersi Ægyptij Deũ agnoscentes, tabernacula sua in singulis regionibus & ciuitatibus fieri essẽt, & cõsẽdẽq in omni loco Christi Ecclesiæ lõgè præstãtiores Mosaicis tabernaculis,

a in Ioan.7.
b hom.23. in Num.
c 17. de ad. & l.4. in Ioa. c.5.
d in Leuit. 23.
e ibidem.
f tract.28. in Ioan.
g ibid.
h in Zacha. 12.
i ad fratres de monte Dei.
k l.4. ep.16.
l 10. Off. c. 7.
m 1.2.q. 102.a.4 ad 10.
n orat. de nat. Dom.
o c.14.16. & seqq.
p 8. de demonstra. c. 4.

A propter eiusdem Saluatoris nostri potentiam: sicut videmus, inquit, nostris temporibus impletum. Ταύτας (videlicet ἐκκλησίας) πολὺ πρότερον τῶν παρὰ Μωσῆ σκηνῶν ἡ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δύναμις καθ' ὅλης συστήσασα τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, εἰς τὸ πᾶν γένος ἀνθρώπων καὶ παρόντα τὰ ἔθνη, σκηνοπηγίας ἑορτὴν τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ ἐπιτελοῦν.

Explanatio.

Solemnitatem quoque tabernaculorum celebrabis septem diebus.] Facere sibi solemnitatem (de qua voce libro [a] præcedente dixi) siue festum (de quo ibidem [*]) festiuitatémve dicitur in aliis editionibus: & à Græco vocabulo σκηνῶν, vt dixi, cum verbo πήγνυμι, quæ significant tabernacula, tentoria, papiliones, vmbracula, conopœa figere, compositum est nomen festi σκηνοπηγία *scenopegia*, quod corruptè ab aliis scribitur, & iuxta scribendi rationem falsæ de eodem notationes traduntur, vt in Leuitico [b] tenuli; à scena vmbra, & phagos comestione [c]: à scenos & phage, idem denotantibus [d]: à scenos vmbraculum, & phagin comedere [e]: à cenon commune; & phagin comedere [f]; à scena vmbra, & phagia comestio [g]; à scenos vmbra, & phege figere [h]. Nec phagos nec phage, nec phagia significant comestionem, sed φαγεῖν comedere: nec scena vmbram, vel scenos vmbraculam, sed hoc σκηνή vnde scena: nec ad rem est cenon, quia nomen nostrum scribitur per (sc) vt autem commune significat, scribi debet cœnon è Græco κοινόν. Pro solertia hirundinis in compingendo seu confingendo nido vsurpat Aristoteles [i] hoc nomen ἡ τῆς χελιδόνος σκηνοπηγία συμπεπλεγμένης τοῖς κάρφεσι πηλὸν *lutis construentis stramentóque roborantis*. Simili forma naupegum, bibliopegam, & alia huiusmodi vsurpantur de compactore nauium aut librorum, &c. Citato Leuitici loco memini de octauo die adiecto septem præcedentibus, qui diceretur collecta, cœtúsve, & ἐξόδιον: necnon de quibusdam festis apud Ethnicos, nonnullam cum hoc similitudinem habentibus; tum verò ea Plutarcho [k] in honorem Bacchi tempore vindemiæ τὴν λεγομένην νηστείαν ἀκμάζοντι τρυγητῷ τραπέζας ἀποτιθέντας, inquit, παντοδαπῆς ὀπώρας, ὑπὸ σκηναῖς τὸ καθίζειν ἐκ κλημάτων μάλιστα καὶ κιττοῦ συμπεπλεγμέναις. καὶ τὴν προτέραν τῆς ἑορτῆς, σκηνὴν ὀνομάζουσι. *Quod vocant ieiunium, id sic celebrant, vt maximè feruente vindemia proponant mensas, in quibus exposita sint omnis generis fruges, & sub tabernaculis desident, potissimùm è palmitibus & hedera quæ contexuntur; & diem priorem festi tabernaculum* vel *tabernaculatum vocant*. Maximam & perfectissimam Iudæorum hanc solemnitatem nominat μεγίστην καὶ τελειοτάτην: subditque alios eorumdem ritus; sed falsò ipsis & calumniosè affictos: quasi Baccho ab iisdem dedicatos. Memini præterea [l] dicto loco Leuitici ex R. Mose tempus illud relaxationis fuisse: ac similes olim ferias vacationésque studiosorum fuisse, teste Martiali [m]; qua de re copiosiùs noster Ludouicus [n] Cresollius.

E

[a in c.15.3. * in c.8.6. Scenopegia etymon. b in c.23.34. c Radulphus in Leu.23. d Hugo Card. ibid. e Lyra ibid. & Aquin.1.2.q.1.a.4. ad 10. & in Ioan.7. f Abulen. in Leu.23. & hoc loco. g Idem in Leuit. 2. h Alb. in Ioan.7. i 6. hist. animal. 4. k 4. sympo. q.5. Tabernaculorum solemnitas maxima. l in c.23.39. m l.10. epig. 61. vel 62. n l.b.1. de vacat. Autum. c.1. & 3.]

Quando collegeris de area & torculari fruges tuas.] Fruges addidit Interpres: significántque quidquid ex fructu terræ in alimoniam vertimus tum ex frumentis & leguminibus, tum ex vino vel ex syluis cæduis, cretæfodinis, lapicidinis, &c. Latiùs patent quàm segetes, comprehendúntque cum segetibus olera, legumina, vites, poma, quasi à fruendo [o] (à fruimine, aut à φέρειν deducunt alij.) Vnde homo frugi qui temperantis fungitur officio, vt loquitur Terentius [a]: & frugalitas, honesta & salubris victus ratio, facilis, moderatúsque sumptus: & ad bonam frugē sese recipere, redire, euadere; & bonæ frugis esse, &c. Habetur in Leuitico [b] (*quando congregaueritis omnes fructus terræ vestræ* (γεννήματα *genimina*, תְּבוּאָה *thebuah prouentum*:) in Exodo [c] (*quando congregaueris omnes fruges tuas de agro* (*opera* secundùm alias editiones.) Iam erat segetum collecta messis tempore Pentecostes. Areæ ac torcularis audita sunt vocabula libro [d] præcedente, atque huius c. priore [e], vbi textus Græcus non habet ἅλωνα *aream*, sed σῖτον *frumentum*. Quod libri præcedentis cap. 18. [f] monui videri posse Iacchum vnum de nominibus Bacchi (sed

B ad sacra illius peculiariter pertinens [g]) à יֶקֶב *iekeb* descendere, quo significatur torcular (etsi maluerim à ἰάχω *canto, clamo, vociferor*: quod factitabant Baccho sacrificantes, id multo aptiùs asseritur de cognomine Lenæi ἀπὸ τοῦ ληνοῦ, quod est nomen torcularis siue laci præli torcularij (ineptum etymon Donati sb lenienda mente:) vnde præterea λήναιον καὶ ἐπιλήνιον aut ἐπιλήνιον carmen frequentari solitum tempore torcularium siue vindemiæ: & λήναια feriæ Bacchi: nam μέγαν [h] τὸν θεὸν χορεύοντες ἐπιληνίοισιν ὕμνοις *magnum Deum celebrantes torcularium cantibus*: & ληναιών mensis in quo agitabantur λήναια, qui erat autumnalis. Legatur Lilius [i] Giraldus, auctórque Græci thesauri [k].

[o Varro 4. de ling. Lat. Fruges quid & vnde. a Heautont. 3. b c.23.39. c c.23.16. d c.18.27. 30. e v.14. f v.27. Iacchi etymon. g Cedrin. 1. Georg. 166. & 14. Lenæi etymon. h Anacr. apud Cœli. Gem. 1.2.1. not. 5. i de diis Gentium syntag. 1. p. 267. k voce ληνός.]

C

Vers. 14.] Et epulaberis in festiuitate tua, tu, filius tuus, & filia, seruus tuus, & ancilla, Leuites quoque & aduena, pupillus ac vidua qui intra portas tuas sunt.

Paraphr.

IDem de hoc ferè iudicium, quod de similibus præcedentibus versibus, qui eadem continent, vt vacetur vacarive possit conuiuiis; quod fas non erat nec in festo expiationis, in quo afflictio sui ipsius imperabatur [l], abstinentiáque à cibo, potu, balneo, alia delectatione etiam ex actu vxorio; nec in diebus azymorum saltem ex parte,

D quatenus azymis vescendum erat, qui vocatur panis afflictionis. Hæc autem tabernaculorum festiuitas peculiariter dicebatur populi festiuitas; quia licèt omnes festiuitates, ac ista etiam proinde, essent Dei, vtpote qui coleretur specialiter in eis: illæ quibus lautiùs conuiuabantur, ad populum modo quodam proprio videbantur spectare, ita quidem Abulensis. In Exodo [m] præcepit Deus; *tribus vicibus per singulos annos mihi festa celebrabitis*. Sed & aliquoties [n] appellatas legimus festiuitates solemnitatésque populi ac victimas ipsas, neomeniam, sabbatum: interdum [o] tamen cum Dei exprobratione, odio, indignatione, contemptu, nausea, minis, abominatione etiam; quòd converterentur in luctum

E & planctum: atque cognominando stercus solemnitatum (odori suaui oppositum, quem percipere dicitur Deus ex grato sacrificio:) quamuis aliquando inuitet ipse ad celebrandum festiuitates, appellans eas populi. Quocirca non habet admodum magnam vim ea Abulensis annotatio. Crebrò epularum lætitiæque corporeæ mentio inculcatur, in gratiam populi carnalis, ac rebus huiuscemodi addictissimi. Permittitur huius generis nonnihil Christiano magis spirituali populo, vt mente affectúque assurgat ad æternam festiuitatem, considerans

[l Leu.16. 29. 31. c. 23.27.29. 32. m c.23.14. n Esa.1. & seqq. Amos 5.21. c.8.10. Nahū 2.15. Malach.2. 3. Num.15. 3. c.29.39. Ps.80.4. o apud Esa. Amos, Mal. supra, & Tob.2.6. & 1. Machab. 1.41.]

considerans eam quæcunque hîc aut quocunque peragatur modo quàm primùm effluere. *Ecce Paschalia festa agimus*, ait Gregorius [a]: *sed ita viuendum est nobis, vt peruenire ad æterna festa mereamur. Transeunt cuncta, quæ temporaliter festiua celebrantur. Curate qui his solemnitatibus interestis, ne ab æterna solemnitate separemini. Quid prodest interesse festis hominum (quæ his celebrant in honorem Dei) si deesse contingat festis angelorum? Vmbra venturæ solemnitatis est solemnitas præsens. Idcirco hanc annuè agimus, vt ad illam, quæ non est annua, sed continua, perducamur. Cùm hæc statuto tempore geritur, ad illius desiderium memoria nostra refricatur. Frequentatione ergo gaudij temporalis ad æterna gaudia mens incalescat, & ferueat, vt ex veritate lætitia perfruatur in patria, quod de vmbra meditatur in via.* Hæc sunt Gregorij. Bernardus [b] cùm id sit moris sæcularibus (à quo nec religiosi seruata moderatione abhorrent) vt diebus festis festiua sibi conuiuia parent, & quanto fuerit solemnitas clarior, tanto splendidiùs epulentur; docet hîs quò conuertuntur ad cor, cordis delicias quærendas, & spiritualibus spiritualia comparanda; & priùs anima satietur, quæ sine dubitatione comparationéque potior est; atque sanctorum solemnitates ad animas magis quàm ad corpora pertineant: & quæ animarum sunt, animæ plus accepte, quippe naturali quadam eis cognatione acceptæ. Queritur præterea [c] festum Natalis Domini (par de aliis ratio) dati in occasionem carnis, vt tanta sollicitudine talibus diebus vestium gloria, ciborum parentur deliciæ, ac si hæc huiusmodi quærat in Natiuitate sua Christus (idem aliorum iudicium festorum) & ibi suscipiatur digniùs, vbi hæc accuratiùs exhibeantur. Modum festa Christiano ritu celebrandi, non Gentilitio, vel Iudaico, præscribit Nazianzenus [d], & meminit [e] à carnis amicis dies festos quotannis celebrari solitos, quibus vel nati, vel matrimonio iuncti sunt, vel nomen acceperunt, vel coma attonsa, vel inter iuuenes censeri cœperunt, vel locum aliquem primùm incoluerunt; quæ Græcè appellat γενέθλια, γαμήλια, ὀνομαστήρια, κουρόσυνα, εἰσιτήρια, στάσια: per vltimum intelligendo aut anni recurrentis tempus; aut præludia magistratus; aut dies quo quisquam maximum periculum effugit. Admonet etiam Ephrem [f] festiuitates celebrare non panegyricè, sed diuinè, non mundanè, sed spiritualiter, non instar Gentilium, sed Christianorum. Subiicit exempla eorum quæ vsurpari non debeant. Leo [g] ex ornatu corporis, quem concedit, argumentatur multo magis ornandum animum. *Relictis hisce festis*, ait Chrysostomus de Philogonio, *transit ad celebritatem angelorum*: & Fulgentius ex aspectu Romæ triumphantis sub Theodorico cogitationem ac voluntatem in cœlestem Ierusalem erexit. Hieronymus [h] nobis sollicitiùs prouidendum affirmat, vt solemnem diem non tam ciborum abundantia, quàm spiritus exultatione celebremus: quia valdè absurdum est nimia saturitate velle honorare martyrem, quem scias Deo placuisse ieiuniis, &c. *Magna festiuitas Deo est*, inquit Origenes [i], *humana salus*; plura de spirituali ratione festa celebrandi adiiciens: quod facit etiam Augustinus [k]. Lege commentarium libri Numerorum [l].

a hom. 26. in Euang.
b serm. 1. de omnibus sanctis.
c serm. 3. de aduentu Dom.
d orat. 4. fine 2. cont. Iul. & orat. 6. 38. 40. 44.
e orat. 40. de bapt.
f to. 1. sect. 4. pag. 10. & to. 3. ser. de cruce pag. 230.
g serm. 5. de Quadrag.
h epist. ad Eustochium de acceptis munerib.
i hom. 23. in Num.
k serm. 1. de aduentu.
l in 28. 1.

Explanatio.

Et epulaberis in festiuitate tua.] Modò dial quid momenti possit inesse in adiecto pronomine in partem meliorem, quod nonnunquam habet in deteriorem. Epulandi verò ac festiuitatis

A vocabula declarata sunt alibi. Origenes [a] obseruat in libro Numerorum [b], prout Græcè nunc tum legitur, Deum appellare festiuitates suas eôm præcipit de muneribus, quia tunc peccata nulla erant: vbi autem peccatum est, vt Esaiæ cap. 1. [c] non suos, sed populi dies festos nominare.

a hom. 23. in Num.
b c. 28. 2.
c v. 14.

Tu, & filius tuus, &c.] De his etiam dictum priùs non semel, notatúmque iungi pronomen filiæ & ancillæ in editionibus aliis; non solùm filio, & seruo.

Qui intra portas tuas sunt.] Singulari numero Græcè ad viduam proximè nominatam refertur, (καὶ ἡ χήρα ἡ οὖσα ἐν ταῖς πόλεσί σου & vidua existens in B ciuitatibus tuis.) Vbi quemadmodum & priùs plures, pro portis ponuntur ciuitates.

Vers. 15.] Septem diebus Domino Deo tuo festa celebrabis in loco, quem elegerit Dominus: benedicétque tibi Dominus Deus tuus in cunctis frugibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, erísque in lætitia.

Simile præceptum de septem diebus extat in c. 29. [d] libri præcedentis, pertinens ad festum C tabernaculorum, de quo hîc hactenus actum est, præter quos dies adhuc octauus erat, cognominatus collectæ cœtúsve: de quo, simul cum septem, in Leuitico [e] mentio habetur. Constabat septem quoque diebus Paschale festum, seu azymorum, vt antea vidimus. Qua de causa fortassis pluraliter festa noster Interpres expressit. Tertium verò Pentecostes festum vnico tantùm die peragebatur. Celebranti portò dicta festa, in constituto à se loco pollicetur Deus amplam benedictionem, vt adeò sæpe iam aliàs, id est, prouentum vberem rerum victui vtilium, ac fœlicem successum circa illa, quæ manu, labore, arte, industria, ingenio gereret, ita vt contentus atque lætus esset; nullo indigens; nihil ad cumulum D externæ fœlicitatis, quantum hoc vitæ tempus requirit vel exigit, desiderans. Colit officio diuino Ecclesia nonnulla celebriora festa octo diebus, quas etiam octauas cognominat, & ab scriptoribus [f] rituum officiorúmve ecclesiasticorum earum ratio redditur: quam attingit etiam Bernardus [g], & Petrus [h] Damiani (qui octo festiuitates Iudæorum spiritualiter ad Christianos applicat) propriúmque id creditur noui Testamenti, cuius est resurrectio die octauo à Christo peracta, qui dies etiam symbolum beatitudinis est: quoniam dies ille octauus adiectus diebus festi tabernaculorum septem, non integrabat per se id festum, vt antè dixi. Inde nihilominus vsum octauarum in festis nostris introductum communis opinio est: E Leo [i] autem in genere admonet ex vetere lege rectè nonnulla retenta vt obseruarentur, & quæ dudum fuerant consuetudinis Iudaicæ, fierent obseruantiæ Christianæ: illas partes legalium mandatorum, ex quibus quædam præcipiuntur vt fiant, quædam interdicuntur vt non fiant, antiquæ auctoritatis retinent firmitatem.

Paraphr.
d v. 12.
e c. 23. 36. 39.
Octauarum origo.
f Amala. l. 4. c. 29. 32. 34. 36. Berno c. 3. Microlo. c. 44. & 59. Rupec l. 7. c. 23. l. 8. c. 5.
g serm. 2. de circumcis.
h l. 4. ep. 16. seu 63.
i serm. 7. de ieiun. septimi mensis.

Septem diebus Domino Deo tuo festa celebrabis.] Paulò antè admonui festa pluraliter non esse in aliis editionibus. Vtuntur verbo quod valet celebrare festum aut festa תָּחֹג *thachog*, תְּחֹגּוֹ *thechog*, *ieplêem*. Proinde liberum est de solo tabernaculorum

Explanatio.

lorum festo interpretari, quod immediatè hic præcessit, vel etiam de festo azymorum seu Paschæ, de quo ab initio capitis. Nec obstat priori sensui pluralis numerus; quia potest intelligi de septem diebus vnius festi. Cæterùm quæ dicebatur priore versu festiuitas populi, nunc dicitur
a v. 1. Domino Deo fieri: quoniam illa ipsa lætitia celebrantis festum, propter quam dici potest esse ipsius, refertur per se ad honorem & cultum Dei.

In loco quem elegerit Dominus.] Græcè (*Dominus Deus tuus eum* κύριος ὁ θεός σου αὐτῷ.) & in emendatis codicibus (αὐτῷ *sibi*) quamuis iidem
a v. 11. superiùs [a] in eadem sententia habeant αὐτόν; quæ sententia toties repetitur ob allatam pridem causam, cur in eumdem vnum solum locum, vellet Deus omnes conuenire sacrificij causa, & oblationis.

Benedicétque tibi Dominus Deus tuus.] In textu Græco hic incipit noua periodus, vsque ad finem versus & exordium sequentis ac maiorem illius partem, hoc pacto, sensúque; ἐὰν δὲ εὐλογήσῃ σε (aliter minùs rectè εὐλογήσει σε) κύριος ὁ θεός σου ἐν πᾶσι γεννήμασί σου, καὶ ἐν παντὶ ἔργῳ τῶν χειρῶν σου, καὶ ἔσῃ εὐφραινόμενος, τρεῖς καιροὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ὀφθήσεται, &c. *Si autem benedixerit te Dominus Deus tuus in omnibus fructibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, & eris lætans; tribus temporibus anni apparebit*, &c. Sic autem non est promissio, quam præ se fert editio nostra. Promissio tamen ista
b c. 5. 11. c. 7. 13. 14. c. 11. 7. c. 14. 24. 29. c. 15. 4. 5. 10. 14. 18. inuoluitur in hypothesi: & sæpiùs antea [b] expressa est, aut implicita, sub conditione, vt hac positâ faceret populus quod præcipiebatur, veniendo ad locum constitutum à Deo cultui suo, cum oblationibus, &c. quemadmodum & hic præcipitur vel promittendo, vel supponendo ex Dei benedictione ac munere facultatem ad id præstandum.

In cunctis frugibus tuis.] Versu 13. Interpres de suo addiderat nomen frugum; hic pro illis est תבואה *thebuah*, תְּבוּאָתְךָ *thebuatecha*, *prouentus* numero singulari, & pluraliter γεννήματα *genimina seu fructus*, & *fruges*. Versu 1. mensem nouarum frugum eadem editio nostra reddidit pro mense nouorum, qui Græcè dicitur ὁ μὴν τῶν νέων, Hebraicè חֹדֶשׁ הָאָבִיב *chodes haabib*, vt ibi vidimus.

Et in opere manuum tuarum.] Similis formu-
c c. 2. 7. 18. c. 14. 29. c. 15. 10. d Ps. 89. 17. la præcessit aliquot locis [c] de benedictione operum ad quæ mitterent vel extenderent manum. Petiit Dauid [d] semel iterúmque vt opera manuum suarum super ipsum dirigeret Deus, in cuius loci declaratione nostris psalmorum commentariis contenta, præsenti loco & similibus citatis opportuna reperies.

Erísque in lætitia.] Ex Hebræo & Chaldæo (וְהָיִיתָ אַךְ שָׂמֵחַ *vehayitha ach sameach*, וּתְהֵי בְּרַם חָדֵי *vthehe beram chade*) *tum vel vtique, vel tantummodo, vel igitur, eris lætus*) id est, inquit Vatablus, nihil aliud quàm lætitiæ indulgebis.) Græcè καὶ ἔσῃ εὐφραινόμενος *& eris lætans*, quod verbum ali-
e c. 12. 12. c. 14. 26. c. 16. 11. 14. f c. 12. 18. g Esther 9. 17. 18. 22. quoties [e] antè expositum vidimus verbo epulandi, & aliquando lætandi [f]. Interdum [g] quoque coniunguntur epulæ, lætitia, gaudium, conuiuia, χαρὰ, εὐφροσύνη, ἡμέρα ἀγαθὴ, καὶ γάμων, καὶ εὐφροσύνης *gaudium, lætitia, dies bona, & nuptiarum* (in quibus conuiuatur) *& lætitia* יוֹם מִשְׁתֶּה וְשִׂמְחָה *iom mistheh vesimchah, dies conuiuij, & lætitiæ*, atque
λαῖτος vnde. h Varro 5. de ling. Lat. יוֹם טוֹב *iomtob, dies bona*. Hesychius λαῖτον docet esse ἀκέραιον *incolumem, integrum, hilarem*; quod alij deriuant à letho per antiphrasim, aut à latu [h],

nec magis rectè ab Hebræo עָלַץ *hhalatz*, *lætus fuit & exultauit*. Plus Cicero [a] lætari vult esse
a Tusc. 4. *Gaudere & lætari differunt.* quàm gaudere, scribens quod gaudere decet, lætari non decet; docendique causa a gaudio lætitiam distinguens ait, cùm animus ratione mouetur placidè atque constanter, tum illud gaudium dici; cùm autem inaniter & effusè animus exultat, tum illam lætitiam, gestientem vel nimiam dici posse, & sine ratione animi elationem. Sic
b apud Varronem. etiam Terentius [b], *gaudia*, inquit, *sua si omnes homines conferant vnum in locum, tamen mea exsuperet lætitia.* Lætitiam quoque Gellius [c] finit exulta-
c l. 2. c. 27. tionem quandam animi, cum gaudio efferuentiore, euentu rerum expetitarum. Nonius [d] citato
d c. 5. 431. Cicerone gaudium affirmat in sapiente & in rebus bonis semper esse, lætitiam etiam in malis & turpibus rebus esse posse. Confunduntur tamen vocabula, coniunguntúrque apud Ieremiam [e] vox
e c. 7. 34. c. 25. 10. c. 33. 11. gaudij & lætitiæ, εὐφραινομένων καὶ χαιρόντων, lætantium & gaudentium, gaudiúmque & lætitia; atque hæc apud Esaiam [f]: in historia Machabæo-
f c. 35. 10. c. 51. 3. 11. g l. 1. 4. 59. c. 5. 54. h l. 2. 13. 14. i c. 14. 17. rum [g] lætitia & gaudium, gaudium & lætitia [h] in actibus [i] Apostolorum cibus & lætitia. Lætitiam loci præsentis extendit Abulensis vltra fruges, armenta, possessiones, ad alia bona fœlicitatis temporalis, qualia valetudo, robur, proles, pax, victoriáque & similia.

Vers. 16.] Tribus vicibus per annum apparebit omne masculinum tuum in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit: in sollemnitate azymorum, in sollemnitate hebdomadarum, & in sollemnitate tabernaculorum. Non apparebit ante Dominum vacuus:

Vers. 17.] Sed offeret vnusquisque secundùm quod habuerit iuxta benedictionem Domini Dei sui, quam dederit ei.

QVod iam antea in isto capite de triplici so-
Paxam. k v. 6. & seqq. lemnitate dictum est, & c. 12. de [k] deferendis oblationibus ad locum quem Deus cultui suo destinasset, id modò sub præcepto ter in iisdem solemnitatibus faciendum decernitur, vt nempe mares eò se conferentes deferant, quod offerant pro sua facultate; ac prout eis Deus largitus fuerit; nec quisquam absque aliquo munere adueniat. In Exodo [l] extat idem præceptum; *ter*
l c. 23. 17. c. 34. 23. *in anno apparebit omne masculinum; tribus temporibus anni apparebit omne masculinum tuum in conspectu omnipotentis Domini Dei Israel.* Repetitur præceptum Exodi 23. inquit Caietanus, scriptum, ad declarandum quæ sint illa festa tria; quibus apparere debet quisque vir in loco tabernaculi Dei: & vt quilibet offerat tunc secundùm facultates suas. Salomon extruxit altare ante porticum, vt præter quotidianum sacrificium, & sabbatorum, & calendarum, offerretur in eo ter per annum, id est, in solemnitate azymorum, & in solemnitate hebdomadarum, & in solemnitate
m 2 Par. 8. 13. tabernaculorum [m]. Quod Glossa interlinearis capitis 23. Exodi exprimit de Aprili, Iunio, Septembri: & in capite 34. de vere, æstate, autumno. *Tobias pergebat in Ierusalem ad templum Domini, & ibi adorabat Dominum Deum Israel; omnia primitiua sua, & decimas suas fideliter afferens* [n].
n Tob. 1. 6.

Græcè

Græcè in prima persona ἐγὼ μόν۞ ἀνεβαίνον πολλάκις εἰς Ἱερουσαλὴμ ἐν ταῖς ἑορταῖς, καθὼς γέγραπται παντὶ τῷ Ἰσραὴλ, ἐν προστάγματι αἰωνίῳ. & ego solus ibam multoties in Ierusalem in festiuitatibus, sicut scriptum est omni populo Israel in præcepto sempiterno. Thalmudica expositio ibi habet רגלים ragelim, quasi dicas pedibus, quia pedibus iter
a c.7.2. illud fieri soleret. Quod legitur in Cantico[a] Canticorum; quàm pulchri sunt gressus tui in calceamentis filia principis, Chaldaica paraphrasis transtulit: dixit Salomon in spiritu prophetiæ à facie Domini. Quàm pulchri sunt pedes Israel, quando ascendunt vt appareant coram Domino tribus vicibus in anno, cum sandaliis siue calceamentis taxeis, & offerunt vota sua, & oblationes voluntarias suas. Equidem dubito de pedestri itinere. Parentes Christi per omnes annos in Ierusalem iuisse
b c.2.41. in die solemni Paschæ scribit Lucas[b], nec ambigendum de festo Pentecostes, atque tabernaculorum, licèt fœminas lex non obligaret, quam tamen B. Virgo studiosè obseruauit; iter conficiens 27. leucarum, vt supputat Borcardus: Elcana de ciuitate sua cum duabus vxoribus Anna & Phenenna, ascendebat statutis diebus vt adoraret
c 1.Reg.1.3.7. ret & sacrificaret Domino exercituum in Silo[c].
d v.16.14. Quamuis enim de vxoribus mentio nulla sit isto
a vers.12. capite[d] priùs, vel c.12.[e] cùm agitur de ista ad locum sanctum profectione, tamen vt ibidem diximus, sub viris comprehenduntur, súbque nomine domus, & ex fœmineo sexu nominantur filiæ atque ancillæ: immo & dictas vxores Elcanæ ascendisse citatus textus satis indicat. Sed vna viri via, fœminæ seorsim incedebant, si credi-
f in Luc.2. mus Bedæ[f], Salmeroni[g], Barradio[h], & aliis,
g tomo 4. tract 46. quos Maldonatus[i], & Toletus[k] nullo niti pu-
h to 1.lib. 10.c.14. tant fundamento. Lege Abulensem[l] de fœmi-
i in Luc.2. nis sponte venientibus: quas in festo fermen-
k ibidem. tatorum siue azymorum siue Paschæ venire de-
l in 1.Reg. 1.q.10.& in buisse, Oleastro non credo. Christus ipse non
Exo.34.q. 22. solùm cum parentibus ascendisse adhuc duo-
m Luc.2. 41.42. decennis legitur[m], secundùm consuetudinem diei festi Paschalis (quod de aliis duobus dixi credi debere) verùm etiam aliàs ad idem festum[n]
n Ioan.3.13. & seqq. c.4. 45. c.11.55. (Paschata tria quatuórve celebrata cum discipulis à Christo dicuntur) & ad scenopegiæ, siue
c 4.c.11.55. tabernaculorum[o]. Celebratam Pentecosten à
Matt. 26.2. Paulo, ritu etiam Iudaico, κατ' ἐνιαυτὸν... in
& seq Mar. actuum Apostolorũ[p] dixi commentario de non-
14.1 & seq nullorum sententia. Ne autem vererentur Hebræi
Luc. 22.1 & domos deserere, pollicitus est Deus dato illo
seqq Ioan. præcepto se cùm tulisset gentes à facie illorum,
12. & 13.& & dilatasset terminos eius, nullum insidiaturum
18. & 19. terræ ipsorum ascendentibus ipsis; & apparenti-
o Ioan.7.2. 10. bus in conspectu Domini Dei sui ter in anno[q].
p in c.20. 16. Quod dixit, ait Augustinus[r], non concupiscet quis-
q Exo.34. 24. quam (sic enim legit) de terra tua, cùm ascendes
r ib.q.161. videri in conspectu Dei tui per tria tempora anni; hoc vult intelligi vt securus quisque ascenderet: nec de terra sua sollicitus esset, Deo promittente custodiam, quòd nemo aliquid inde concupisceret, propter illum qui ascendit, nec suam inde timeret absentiam.
s in Exo.34. Immissum terrorem Abulensis[s] à Deo asserit illis temporibus, quemadmodum in Chananæos irruere volentes contra Iacob domúmque illius[t]:
t Gen.35.5. vel aliò diuertisse cogitationem hostium, vel effecisse vt iudicarent non expedire vt tunc pugnasent. Attamen inferre non licet cum nonnullis,
u in Ex.34. vt monet Ystella[u], Hebræos custodes domorum retinere non potuisse, nec noctu ianuas claudere ac munire. Nam cura Dei de nobis non adimit curam quam adhibere mortalitet postulamus. Frustra quidem vigilatur nisi Dominus custodiat, vel ædificatur, nisi ædificet[a], & con- a Ps. 126.1.
fortat ipse feras portarum[b]: sed nihilominus b Ps.147.13. secundum Hebr.
faciendum quod in nobis est. Quia porrò ter in anno conuenire ex remotis præsertim locis aut ferè impossibile, aut perincommodum erat, & nimiæ impensæ, refert idem Auctor, nonnullos Hebræos sensisse hanc legem eos tantùm obligasse, qui propinqui essent sanctuario, cum aliis dispensatum vt vna sola vice in anno venirent, videlicet ad festum Paschæ: alios quòd tenerentur hi qui longiùs distabant tertio dumtaxat quoque anno ter venire. Ipse autem confutatis illis opinionibus, præsertim secunda, existimat vel debuisse tales bis venire in Paschate, & in festo tabernaculorum, quia parum temporis intercedebat inter Pascha & Pentecosten: vel in quibusdam annis solùm semel ad primum: in aliis bis, videlicet etiam ad festum tabernaculorum; quoniam aliquando cogebantur omnes venire ad istud vltimum, vt in anno septimo remissionis, quo tempore legebatur coram eis Deuteronomium, quemadmodum constat ex
cap.31.[c] libri nostri. Nec in hoc, inquit, erat c v.10.11.
magnum grauamen habitantibus in locis distantibus à sanctuario, cùm de septennio in septennium bis ascenderent. Et si fortè hoc tanquam grauamen reputarent, non erat curandum; quia cùm Deum colere naturaliter teneamur, aliquid ei impendere oportet, & aliquid temporis quantum ad labores nostros relinquere, cùm isti
labores vertantur in magnum lucrum[d]: si au- d Esa. 1.19.
tem quia solis rebus suis insudet relicta vacatione necessaria in cultu Dei, non prosperabi-
tur[e]. Idem docet[f] seruos Hebræos eadem lege e Agg.1.6.
astrictos fuisse, & pueros rationis vsu præditos, f in Exo.23. post q.25.&
quod confirmat exemplo duodennis Christi, non in c.34.q.
autem fœminas tum ob imbecillitatem, tum ob 22.
curam rei domesticæ, tum quia non decet eas discurrere. Lyranus in Exodi cap.23. cum remotis dispensatum affirmat aliquando in Pentecoste, & festo tabernaculorum. Hinc sequitur gratum Deo esse vsum peregrinationum ad pia loca, easdémque nunc etiam subesse causas posse quæ tunc erant; cur vsurpentur, quamuis dubium non sit quin vbique coli Deus queat. Inter peregrinationes sacras admodum celebris Romana in anno qui Iubilæus appellatur, de quo nonni-
hil egi in libro Leuitici[g]. Lege opus Gretseri g in c.25.8.
nostri de sacris peregrinationibus. Versu autem
15. istius capitis ad eumdem librum[h] reieci quæ h in c.23.
ad rationes triplicis festi pertinent. Citatis ex Cyrillo Alexandrino locis adiiciatur festorum Paschalium homilia 28. quod opus postea prodiit Græcè Latinéque: huc autem præter iam annotata peculiare, de lege masculos obligante, non fœminas. Quia fœmineum genus animo & corpore imbecillum, masculum vtroque præstans est & excellens; insinuari asserit, quod spiritali robore ac sapientia eminet, in honore haberi, obuersarique coram Deo, & suo hunc id aspectu dignari: quæcumque aliquo numero apud Deum sunt, apud diabolum, ipsiúsque angelos, nullo in pretio esse, nec illius crudelitatis experiundæ periculo vacare, sed aggredi sanctos, ac in eos, qui spiritali polleant robore, rabiosè insultare; quamuis irrito conatu: spiritalibus masculis non mediocriter esse infensum, & offendi vehementer ipsorum gloria, quemadmodum Pharao masculos infantes imposauit occidi[i]: fœmineum genus, hoc est, molles.

insipientes, infirmos, belli inexpertos, manus habentes tenuiles, nec torquere iaculum scientes, nec sustinere valentes arma iustitiæ, amare, caros habere, in eos affectu rapi. Scholia interlineatis in cap. 23. Exodi fœminas ait debere occultari: ordinaria hoc loco, nihil molle, fragile, infirmum in nostra conuersatione, sed fortia quæque à Deo exigi: si in fide Trinitatis Patris, & Filij, & Spiritus sancti, æternæ mercedis respectu, tempore præsentis vitæ, bonis operibus insudamus, masculum in conspectu Domini statuere. Anna masculam prolem petit [a]; quoniam Ecclesia fortes perfectione patere concupiscit, inquit Gregorius [b]; sicut & mulier illa in Apocalypsi [c] peperit masculum, vt obseruat Andreas [d] Cæsar: & illa de qua Esaias [e], vt notat Hieronymus [f]. Vnde filij, dicuntur Dei esse; filiæ, hominum [g]; quia capaces virtutum feracia & plātatores vitiorum sunt, qui gignunt fœminas, inquit Philo [h]; nec vllus sanctorum, vt scribit Hieronym.[i] nisi perrarò, fœminas genuisse narratur; solúsque Salphaad, qui in peccatis mortuus est, omnes filias genuit [k]. Iacob inter duodecim patriarchas vnius filiæ pater est, & ob ipsam periclitatur [l]: idem tradunt Origenes [m], Petrus [n] Damiani, Strabus [o]. Sed mysticum id magis esse, quàm literale rectè demonstrat noster Franciscus [p] Mendoza exemplis Patriarcharum, qui genuisse dicuntur [q] filias; & Iob [r]; fatetúrque Origenes [s] secundùm spiritualem intellectum, non ad sexus, sed ad animarum discretionem id referendum. Rursus Glossa ordinaria Exodi [t] tribus vicibus temporum omne tempus præsentis vitæ designari ait: in confessione Trinitatis fidem, spem, caritatem: liberationem à diaboli seruitute; consecrationem primitiarum ex operibus, voluntatibus, sermonibus nostris; fructus virtutum, quibus in tabernaculis atque peregrinatione huius vitæ collectis, curemus ne ad æterius requiem peruenientes, vacui appareamus in conspectu Dei: festum resurrectionis Christi; datum die Pentecostes Spiritum sanctum; festum omnium sanctorum.[u] Alij aptant Patri, Filio, Spiritui sancto; quia primus eripuit nos de manibus diaboli; secundus legem Euangelicam tulit; tertius remittit peccata [x]: vel diuino cultui, per cor, os, opus, vt priùs quoque memini. Cæterùm quod secundo loco hîc additur ne quis appareat per tria illa festa vacuus coram Domino, iamque bis priùs in Exodo [y] iniunctum fuerat: & repetitur ab auctore [z] Ecclesiastici: Augustinus [aa] spiritualiter intellectum ait magnum esse sacramentum, atque dictum in vmbris significationum. Theodoretus [bb] exponit, vt locuples eleemosynam largiatur dum Deum orat, qui paupertatem elegit, animam bonis minimè vacuam, sed copia virtutum locupletatam gerat. Argumentatur Chrysostomus [cc], si Iudæis ista dicebantur, multo magis nobis: idcirco pauperes ante fores adstare, vt nemo vacuus ingrediatur, vtque misericordia comite securus introeat: & qui intrat misericordiam consequi volens, prior ipse misereatur, atque sibi faciat debitorem Deum & exigat; fœneretur & repetat, cùm eleemosyna postulet, vt ei Deus etiam gratias agat. *Imple manum Christi mendicantis*, ait Stephanus Cantuariensis apud Tilmanum Godefridum, *vt tunc in iudicio, quando horrendū est incidere in manus Dei viuentis* [dd], *impleat manum tuam: diuites enim* (auari scilicet & illiberales) *dormierunt somnum suum, & nihil inuenerunt in manibus suis* [a]; *quia nihil posuerunt in manibus Christi.* Gregorius [b]; qui promerendæ vitæ mercedem bene agendo non prouidet in conspectu Domini vacuum apparere scribit; nec ferre manipulos cum exultatione [c], sed in vanum accepisse animam suam [d], ambulauisse in vacuum [e]. Rabanus hoc transcribit in præsenti loco. Irenæus [f] causam præcepti huius dat, vt in quibus gratus extitit homo, in his gratus Deo deputatus, eum qui est ab eo percipiat honorem; non quòd egeat Deus sacrificio, sed quoniam is qui offert, glorificatur ipse in eo quod offert, si acceptetur munus eius; & per munus, erga regem honos & affectio ostenditur. Hoc ipsum insinuat [g] Iustinus, dicens coli Deum à Christianis, non sanguine, libationibus, incensis, quibus illum sciant non egere, sed precatione, gratiarúmque actione: & quæ ad alimentum creata sint, non igne consumant, sed sibi ipsis, & indigentibus præbentes, offerant, rationales pompas & hymnos celebrando atque decantando, cum spe futuræ incorruptæ vitæ. Nazianzenus [h] disserens de Paschæ celebritate, cui debeat quisque munus aliquod festiuum spiritoale conferre, pro virium suarum ratione; alludit ad præsentem locum; vt eum quidem Scholiastes Nicetas [i] intellexit. Sic enim in Deuteronomio, inquit, scriptum est; *non apparebis coram Domino Deo tuo vacuus, vnusquisque secundùm facultatem manuum.* Idem verò Pater oratione in nouam Dominicam, & in ver, & in S. Mamantem, hortans vt encænia celebrentur innouatione sui, ac spiritoalibus deliciis epulisque, profert præsens testimonium; vt nemo appareat in conspectu Domini vacuus [k]; Dominum ipsum inducit loquentem, *non apparebis in conspectu meo vacuus; verùm si quid pulchri habes, tecum feres* ἀλλ' εἴ τι καλὸν, μετ' σεαυτοῦ φέρον. Vbi citatus Scholiastes exprimit cum isto similem ex Exodo [l] locum; & obseruat, ludere Nazianzenum in vocabulis κενὸς *vacuus*, & καινὸς *nouus*; quia munus eius qui non apparet κενὸς *vacuus* coram Domino præsertim ἐν τοῖς ἐγκαινίοις *in encæniis*, de quibus agebat, est vt appareat καινὸς *nouus*. *At nunc nouus apparere*, ait Nicetas, *non secundùm hanc Scripturam* τοῦ κενοῦ, *id est, vacui & nihil habentis, sed iuxta alteram significationem* τοῦ καινοῦ, *id est, noui, ac per virtutis progressum & incrementum innouati, penitúsque immutati, vel à vitio ad virtutem, vel à virtute minori ad maiorem.* Hoc possumus affirmare esse coram Domino vacuum apparere, hácque de causa gratissimum ei esse qui sic appareat, immò in tali vacuitate summam plenitudinem existere: vt scilicet solo sincero Domini amore seruias ei. Si namque vacuum natura refugit, non sinet Dominus dicto modo vacuos in sua remanere vacuitate, qui esurientes implet bonis, diuites dimittit inanes, vt cecinit ancilla Domini [m] se nominās, quæ salutabatur mater Dei [n]; humilitatem seu vilitatem quasi vacuitatē suam protestans [o]. Stephanus [p] Cantuariensis vacuum apparere coram Domino vult eum, qui superbus est, vesicæ vento turgidæ similis. Sic verò Augustinus [q] beatum pauperem spiritu [r] intellexit humilem, quíque non habeat inflantem spiritum, non sit inflatus tanquam vento distentus. Ad rem præsentem facere possunt dicta in commentatio Psalmi 24.[s] *non accepit in vano animam suam.* Cui sententiæ affinis est plena merces, quam Ioannes [t] monet, vt videntes nosmetipsos, id est, consideratores, examinantésque, accipiamus: reprehensus

a 1. Reg. 1. 11. b ibidem. c c. 12. 1. 5. d ibidem. e c. 66. 7. f ibidem. g Gen. 6. 2. h lib. de gigant. i in Eccl. 2. & Esa. 66. & Os. 1. k Num. 26. 33. c. 27. 1. l Gen. 30. 21. c. 34. 1. m hom. 15. in Num. n lib. 4. ep. 15. o in Gen. 5. p in 1. Reg. 2. 21. expos. lit. q Gen. 5. & seqq. r c. 1. 2. cap. vlt. 13. s sup. t in c. 23. u Pet. Bongus de myst. nu. in ternario. x Hugo hoc loco. y c. 23. 15. c. 34. 20. z c. 35. 6. aa in Exod. q. 159. bb in Exod. 23. q. 53. cc in 2. ad Tim. 1. ho. 67. & ad pop. dd Heb. 10. 31.

a Ps. 75. 6. b 7. mor. 6. 16 vel 17. c Ps. 125. d Ps. 23. e Iob 6. 18. f lib. 4. 34. g apolog. 2. h orat. de Pascha fin. 42. i ibid. nu. 5. k orat. 43. l c. 23. 15. c. 34. 20. m Luc. 1. 53. n ibid. v. 35. 43. o ibid. v. 48. p apud Tilmannum in allega. q de serm. Domin. in monte lib. initium. r Matt. 5. 3. s vers. 4. t 2. ep. v. 8.

A B C D E

A henſus apud eumdem, cuius non inueniebantur opera plena coram Deo [a]: quòd rea omnes, bonaque ſine Deo, poſſunt velut idola, cognominari vana & quæ non proſunt [a]; terra inanis & vacua [b]: coopertus quis auro & argento, ſed abſque ſpiritu in viſceribus [c]: nihil inueniens in manibus, quantumcumque diues videatur, vir ve diuitiarum [d]. Afferri Dauid [e] iubet Domino, nominique ipſius filios arietum, gloriam, honorem in atrium ſanctum eius. Samuelis mater ablactatum filium adduxit ad Dominum in vitulis tribus, totidem farinæ modiis, amphora vini [f]. Samuel clam vncturus Dauid in regem, oblationis colore negotium contexit. [g] Iacobus [h] Aluares noſter talibus vſus exemplis, orationem rectè appellari nomine apparitionis coram Domino oſtendit; quia per eum à terrenis rebus relictis ad cor aſcendimus tanquam ad templum, vt appareamus coram Domino, & quæ placent ei, nobis autem vtilia ſunt poſtulemus, offerentes interim vitulos labiorum [i]: hoſtiam laudis, fructum labiorum confitentium ei [k]; ſacrificium laudis [l], incenſa oblationum [m] ſanctarum, oblationem mundam [n], non ſolùm Euchariſtiæ; verùm etiam orationis, vt Euſebio [o] placet accipienti eodem pacto hoſtias, munera, vota, quibus Dominum colendum prædixit Eſaias [*] ab Ægyptiis, adde & à cunctis Gentibus. Peculiari tamen ac pio, religioſo, ſacro modo apparemus coram Domino in locis ipſi conſecratis, & in quibus idem ſingulari quadam ratione dignatur inhabitare, excipiens publicas & priuatas preces, & ſacrificia: ſimul deputans adminiſtrationi ſacramentorum, diuinique verbi ſolemni prædicationi; quemadmodum ſæpiùs alibi annotauimus.

a Apoc. 3. 2. a 1. Reg. 12. 21. b Gen. 1. 2. c Abac. 2. 19. d Pſ. 75. 6. e Pſ. 28. 1. f 1. Reg. 1. 24. g c. 16. 5. h tom. 3. de inquiſit. pacis, ſiue de ſtudio orat. lib. 2. p. 1. c. 12. i Oſ. 14. 3. k Hebr. 13. 15. l Pſ. 49. 14. m Ap. 8. 3. n Mal. 1. 11. o l. de demonſtr. c. 12. * c. 18. 21.

Explanatio.

Tribus vicibus.] Hebraicè פְּעָמִים *pehhamim.* Quod nomen benè redditum eſt (quamuis aliquando pedes, greſſúſve reddantur ab Interprete noſtro: & hoc loco ambulationes ab Oleaſtro) & à themate, quod valet contundere. Simili phraſi Galli dicunt *trois coups*, ſiue tres ictus pro tribus vicibus. Chaldaicè & Græcè ſunt tempora זִמְנִין *Zimnin* & καιρούς. In Exodo [p] ponitur nomen Hebræum רְגָלִים *regalim* in illa ſententia *tribus vicibus per ſingulos annos mihi feſta celebrabitis.* Ibi Oleaſter quia id vocabulum pedes ſignificat, ambulationes mauult poni, exponíque vt tribus ambulationibus, ſiue ter mouendo pedes à domibus propriis & quaſi ſaltando feſta celebrarentur; quem ſaltum per חַג *chacheg* eodem in loco putat iudicari. Idem affirmat de verbis aſinæ de Balaam [q], *cur percutis me ecce iam tertiò*; id eſt, trina ambulatione, vt ibidem notaui. Priùs autem in iſto capite monui aliquos ex eodem nomine intuliſſe pedeſtre iter eorum qui ter veniebant ad tria feſta: quod tamen minimè placet.

p c. 23. 14. q Num. 22. 28.

Per annum.] Hebraicè, Chaldaicéque (*in anno* בַּשָּׁנָה *baſſcianah*, בְּשַׁתָּא *beſciattha*) Græcè *tribus temporibus* τοῦ ἐνιαυτοῦ *anni.* Anni ſacri exordium ſumebatur à prima luna Martij: ciuilis à prima luna Septembris, vt ſæpiùs notatum eſt.

E *Apparebit omne maſculinum tuum.*] Iuxta reliquas editiones & hîc, & in Exodo [r] (*videbitur*, ſed iuxta Chaldæam *videbuntur*, cum ſingulari tamen nomine זְכוּרָךְ *zcurach*, ἀρσενικόν), יִתְחֲזוּן *itchchazun.* Non obligat hæc lex fœminas, vt antea dixi; nec aliter impeditos vel ætatis paruitate, vel imbecillitate virium, &c. In pronomine quoque innuitur proprietas prolis, aut eiuſdem gentis, aut

r c. 23. 17. & 34. 23.

Hac lege nō obligantur fœminæ.

A etiam religionis: ex contextu præterea colligitur de hominibus non de brutis eſſe ſermonem.

In conſpectu Domini Dei tui.] In vno è duobus Exodi locis, in quibus idem habetur legitur [a] (*in conſpectu omnipotentis Domini Dei Iſrael.*) Sed pro omnipotente, eſt Hebræum nomen אָדֹן *adon*, cum aliis duobus יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *elohim*: quæ duo poſteriora ſunt ex propriis Dei) quemadmodum & אֲדֹנָי *Adonai*, licet Angelis tribuatur interdum) primum verò appellatiuum: ſiue ſit à דּוּן *dun*, *iudicare*; ſiue veluti אֶדֶן *eden*, *baſis*: quaſi denotet baſim, & columen, ſuſtentatorémque familiæ, aut reipublicæ, aut populi: quod ſonat βασιλεύς *rex*, tanquam βάσις λαοῦ, vt Gregorius [b] etiam notauit. Ex eodem nomine ſuſpicari quis B poſſet ortum Don inſigne nobilitatis apud Hiſpanos; vel apud alios venerationis ſacræ: niſi per contractionem ſit à Domnus, quod ipſum contractè dicitur pro Dominus; & in officio Eccleſiaſtico quando dirigitur ſermo ad hominem vſurpatur Domnus; quemadmodum & in Litania Domnus Apoſtolicus Papam deſignat. Alicubi hoc ipſum obſeruauimus.

a c. 34. 23. *Adon vnde.* b 9. mor. c. 10. vel 13. *Don & Domnus.* *Domnus Apoſtolicus Papa.*

In loco quem elegerit.] Citati duo loci Exodi hoc non habent: in iſto autem cap. & in 11. 14. 15. admodum ſæpe reperitur, vt & in 17. 18. 26. 31. credo quòd proximè abetat populus ab ingreſſu in promiſſam terram, quando Moſes libro præſenti contenta loquebatur.

In ſolemnitate azymorum, in ſolemnitate hebdomadarum, & in ſolemnitate tabernaculorum.] C Vltima ſolemnitas (de qua voce actum aliàs) compoſito nomine dicitur hîc σκηνοπηγία: verſu autem 13. duobus ἑορτὴ τῶν σκηνῶν, quemadmodum & in Leuitico [c], vbi editio noſtra ferias tabernaculorum habet; in Zacharia [d] feſtiuitatem tabernaculorum; in c. 31. [e] libri noſtri ſient hîc, ſolemnitatem tabernaculorum; in hiſtoria Machabæorum [f] diem ſolemnem tabernaculorum, in quo vltimo loco eſt ἡ τῶν σκηνῶν ἑορτή: Scenopegia Latinè ſacto vocabulo in eadem [g] hiſtoria, in apocrypho Eſdræ [h] tertio libro; in Euangelio Ioannis [i]. Vt portò, quod in [k] Exodo non fuerat expreſſum quæ eſſent tempora tria, quibus oporteret omne maſculinum apparere in conſpectu D Domini, diſtinctè ſciretur, Caietanus hoc loco notat illud ipſum præceptum nunc repetitum eſſe; de quo etiam paulò antè admonui. Quare ſuperſedere Abulenſis potuit in Exodo [l] à quæſtione, an tria feſta poſſent accipi pro feſto azymorum, Pentecoſtes (quod eſt idem ac hebdomadarum) & clangoris; aut vno verbo reſpondere prolato præſenti loco.

c c. 23. 34. d c. 14. 16. 18. e verſ. 10. f li. 2. 10. 6. g ib. v. 21. & li. 2. 1. 9. 18. h c. 5. 51. i c. 7. 2. *Tria tempora quæ.* k c. 23. 17. c. 34. 23. l in c. 23. q. 29.

Non apparebit ante Dominum vacuus.] Chaldaicè ſicut initio verſus pluraliter (*videbuntur* יִתְחֲזוּן *itchchazun*) Græcè (*non apparebis coram Domino Deo tuo vacuus* οὐκ ὀφθήσῃ ἐνώπιον κυρίου τοῦ θεοῦ σου κενός. In Exodo [m] loquitur Deus ipſe (*non apparebis in conſpectu meo vacuus.*) Hebraicè & Chaldaicè (*non apparebunt* aut *videbuntur* לֹא יֵרָאוּ *lo ierau* לָא יִתְחֲזוּן E *lo itchchazun.* Pro vacuo aut vacuis eſt Hebræum nomen indeclinabile רֵיקָם *rekam*; pluralis formæ, Chaldæum רֵיקָנִין *rekanin.* Thema eſt רִיק *rik*, *euacuare*: vnde רֵק *rek*, additóque ם finali רֵיקָם *rekam*: & forma Chaldæa, רֵיקָא *racha* [n], nomen iniurioſum, idem valens quod fatuus: quaſi dicas, cerebro vacuum, vel etiam opibus, ſiue inopem; quo poſteriore modo quibuſdam [o] in locis redditur id nomen, & Græcè κενοί: aut per nomen ſcurrarum [p], Græcè ὀρχουμένων *ſaltantium*: aut vaniſſimorum [q], Græcè λοιμῶν *peſtilentium.* Eccleſiaſtici

m c. 23. 15. c. 34. 20. n Matth. 5. 22. o Iud. 11. 3. p 2. Reg. 6. 20. q 2. Par. 13. 7.

a c.35 6. stastiel [a] auctor eamdem repetit sententiam *μὴ ὀφθήσῃ ἐνώπιον κυρίου κενός non apparebis ante conspectum Domini vacuus.* Dixerat [b] priùs Dominum sacrificare, qui seruat legem, iustitiam proximo, misericordiamque exhibet, recedit ab iniustitia; propterea ne videretur parui æstimare sacrificium, aut ab eo auocare, subiunxit præsentem sententiam ea lege petitam in isto & Exodi libro; quasi diceret. Quamuis illa vera sint, legis meminisse oportere, quæ vetat apparere vacuum coram Domino, præcipitque vt statutis temporibus offerat quisque sacrificia sua. Hæc enim omnia, inquit, propter mandatum Dei fiunt, quæ alioqui per se non multùm prosunt si comparentur cum dictis aliis operibus.

b v.1.& seq. *Domino sacrificare quid.*

Sed offeret vnusquisque secundum quod habuerit iuxta benedictionem Domini Dei sui quam dederit ei.] Suppleuit Interpres (*sed offeret*) Hebraicè & Chaldaice (*vir*, id est, vnusquisque *secundum donationem manus suæ, secundum benedictionem Domini Dei tui, quam dedit seu dederit tibi*) Græcè in priore parte (*vnusquisque secundum facultatem manuum vestrarum ἕκαστος κατὰ δύναμιν τῶν χειρῶν ὑμῶν*) secunda verò pars ponitur numero singulari (*secundum benedictionē Domini Dei tui, quam dedit tibi κατὰ τὴν εὐλογίαν κυρίου τοῦ θεοῦ σου, ἣν ἔδωκέ σοι.*) Mensuram oblationis, vt ita dicam, ea benedictione seu liberalitate Domini, bonísque concessis, vidimus versu 10. & in c.12. [e] mensuram cibos gustandi. Quæ autem versu illo 10. nostri capitis vocatur oblatio spontanea manus, Græcè declaratam legimus *καθότι ἰσχύει ἡ χείρ σου, secundum quod potest manus tua.* Tobiæ monitum de eleemosyna huc aptari potest. *Quomodo [d] potueris, ita esto misericors. Si multùm tibi fuerit, abundanter tribue: si exiguum tibi fuerit, etiam exiguum libenter impertiri stude. Liberalitas non cumulo patrimonij, sed largitatis*, inquit Ambrosius [e], *definitur affectu: & multum ac parum*, ait Chrysostomus [f], *non ad mensuram dati definit Deus, sed ad potentiam facultatum dantis:* quin & ipsum regnum cœlorum tantum valere Gregorius [g] asserit, quantum habes; valuisse namque Zachæo dimidium substantiæ [h]; viduæ duo minuta [i]; alteri calicē aquæ frigidæ [k]; nec hanc habenti, bonam voluntatem; quam habentibus, Angelus in Christi natiuitate pacem annunciauit [l]. Hoc ipsum rursus obseruauit Ambrosius [m], vnà cum calice aquæ frigidæ, ne quis de lignorum se posset penuria excusare; vel quòd vasculum vbi aquam calefaceret, non haberet. Denique si voluntas prómpta est, inquit Apostolus [n], secundùm id quod accepta est, non secundùm id quod non habet.

c vers.15.
d Tob.4.8.9.
e de viduis.
f in 2. Cor. hom.10.
g hom.5. in Euang.
Liberalitas non in quãtitate muneris, sed in dantis affectu consistit.
h Luc.19.
i Marci 12.42. Luc.21.2.
k Matth.10.42.
l Luc.2.14.
m Serm. in feria 5. post Cineres.
n 2.Cor.8.12.

Vers. 18.] Iudices & magistros constitues in omnibus portis tuis, quas Dominus Deus tuus dederit tibi, per singulas tribus tuas: vt iudicent populum iusto iudicio.

PARAPHR. PRæceptis ceremonialibus hactenus traditis insequuntur iudicialia, quæ pertinent ad proximum, vt benè regatur ab immediatis siue inferioribus magistratibus, iudicibúsque; sequenti capite vt à mediatis siue maioribus etiam à rege; item à summo sacerdote, &c. Eiusmodi iudices iubet Deus constitui ad portas ciuitatum (hoc est, ad vnam aliquam ex portis si plures essent) qui est locus maximè publicus, ac plurimùm ab omnibus frequentatus: qua de causa olim Stoici philosophabantur in portis, aut in portico Atheniensi, qui Stoa nominabatur: est autem commodius quàm, vt priùs fiebat, curru iuris dicendi reddendíque gratia per ciuitates circumferri, vt Abulensis [a] notat, docens inferiores minorum locorum iudices aliis maioribus in primaria ciuitate habitantibus, vbi erat sanctuarium, fuisse subordinatos, qui Sanedrim vocabantur siue synedrium, domusque iudicij. In cap.1. [b] audiuimus à Mose, non valente ferre gubernationis onus cùm solus esset, constitutos, iuxta consilium Iethro soceri [c], ex omnibus tribubus viros sapientes & nobiles, potentes, timentes Deum, in quibus esset veritas, & odissent auaritiam, in principes, tribunos, centuriones, quinquagenarios, decanos: qui docerent populum singula, absque personarum acceptatione quod iustum esset iudicando; & si quid occurrerет difficilius, ad ipsum referendo. In libro [d] præcedente cùm quereretur adhuc Moses de nimio pondere sibi imposito, quod sustinere nequiret, eo quòd grauius iudicibus foret, præcepit Dominus deligi septuaginta viros de senibus Israël, quos ipse nosset esse senes populi ac magistros, quibus daretur de spiritu Mosis, vt cum ipso sustentarent onus populi, & non solus grauaretur: quod & factum est, cùm staret circa tabernaculum. Diuisio magistratuum de consilio Iethro facta necessaria erat in deserto: vbi in tanta multitudine populi maiorem communicationem & plurium controuersiarum occasionem consequentes esse oportebat: non ita verò assignatis iam in promissa terra locis tribui cuilibet: vt proinde pauciores in singulis sufficerent pro cuiusque capacitate; siue illorum electio fieret ab habitatoribus, aristocratico quodam modo; siue à senioribus iudicibus septuaginta, siue suo tempore à regibus. Videntur hi, de quibus hoc loco agitur, successisse dictis illis ex Iethronis consilio constitutis: & quos Iosaphat constituisse dicitur [e] in cunctis ciuitatibus Iuda munitis per singula loca: & illi quos idem rex constituit ex Israële in Ierusalem, inter quos erant Leuitæ & sacerdotes; vbi Ananias pontifex in iis quæ ad Deū pertinent præsidebat, in cæteris Zabadias dux in domo Iuda: & sub Herode erant omnes in eadem ciuitate de tribu Iuda, magnáque ex parte de domo Dauid, quos propterea Herodes interfecit [f]. At senatum totius gentis, qui de omnium prouinciarum causis iudicare debebat, ex regno toto, ac tribubus omnibus colligi oportuit, qui ex singulis, efficiebant numerum 72. licèt Thalmudistæ synedrium, siue concilium Ierusolymitanum, componant ex 71. tantùm [g]. Ex iisdem Thalmudistis variisque Rabbinis, Galatinus [h] originem istorum petit ab iis, quos Moses numero 70. instituit [i], & quibus ipse præerat; atque ad illos, vt est in cap. sequenti [k], res difficiles deferebantur; vocabantur autem Domini sapientiæ, & incantationum, quique scirent 70. linguas, & statura, ætate, specie venerandi essent; necis potestatem haberent per lapidationē, combustionem, occisionem, strangulationem, sed cùm de illa ferrent sententiam, nihil eo die gustarent, iuxta id [l], *non comedetis super sanguinem:* iudicia diuitiarum, siue pecuniarum, & bonorum mobilium, per tres iudices fierent: iudicia animarum siue de morte, non per pauciores quā 23. ex illis 70. de tribu, sceptro, pseudopropheta, sacerdote magno, iudicarent omnes 70. siue 71. horum esset de bello decernere, de salariis templi, aut ciuitatis: iudices

a q.4.
b vers.9.& seqq.
c Exod.18.13.& seqq.
d Num.11.& seq.
e 2.Par.19.5.8.
f Carol. Sigon. 6. de rep.Hebr.
g Idem sup. & Pet. Galat.l.4.c.5
h supra.
i Num.11.16.
k vers.18.
l Deut.12.16.23.& 15.23.

inferiores instituere per manuum impoſitionem A à quinque ſaltem faciendam, qui iudices ſubeſſent illis: lupus, leo, vrſus, pardus, ſerpens iudicio 23. interfici deberent: domus Concilij Sanedrim ſiue iudicij appellaretur Gazith, id eſt, locus dolatus: aliæ domus iudicij 23. eſſent in diuerſis locis, vna in porta montis domus, id eſt, templi; altera in porta atrij; reliquæ in ciuitatibus Iſraël. Quæ vel incerta ex parte ſunt, vel ficta. In catalogo Hebræo præceptorum affirmatiuorum, 97. & ſequentia ſunt de conditionibus & officiis iudicum ſeu præpoſitorum ſuper populum, qui iuſta decernant iudicia, atque quod iuſtè definitum ſit executionem conſequatur; vt ſint ſapientes, diuites, magicā ſcientes artem, non B vt vtantur, ſed vt magis obuiare poſſint; ſciant 70. linguas, ne per interpretem agere cogantur: non recipiatur intra ſenatum eorum multùm ſenex & delirus, nec eunuchus, quòd is nimis immiſericors ſit, nec vir qui non habet filios: vt iudices ſint prudentes & intrepido corde, abſque pauore liberantes oppreſſum à violento; pauperibus, afflictis, & his qui Deum timent patrocinantes: auaritiæ non ſtudeant: iuſtitiam & veritatem diligant: mendacium execrentur: ſi ſit inter eos diſſenſio, præualeat maior pars: læta executio ſententiæ non differatur, ſed ipſa die reus interficiatur; ſed ſi præcone cauſam proclamante, innocentiam rei quiſpiam ſciat, iubeat reduci reum ad iudices; ſi reus vim ſibi fieri di- C cat, reuocetur primò & ſecundò, dummodo adiuncti ſapientes duo id fieri debere iudicent: occidatur reus à duobus teſtibus, præmonitus dicere, *ſit mors mea mihi in remiſſionem omnium iniquitatum mearum*: facta confeſſione iſta, porrigatur ei calix vini, in quo granum thuris ponatur, vt bibat & ſurripiatur ei vſus rationis, atque inebrietur: interfectionis genera ſint lapidatio, combuſtio, occiſio, nempe cum gladio, ſtrangulatio: lapidandus exuatur veſtibus, & in editum locum, manibus vinctis, ducatur, ex quo ab vno teſtium impellatur vt cadat in terram; & ſi non mortuus fuerit ex hoc lapſu, leuent teſtes grandem lapidem, & impetu proiiciant; ſique nec tunc mortuus fuerit, omnis populus proii- D ciat lapides in eum, &c. caſus 18. eſſe, propter quos debeat quis lapidari; 10. propter quos comburi; 6. propter quos ſtrangulati, &c. Clemens [a] Romanos meminit crucifixionis & lapidationis. [a 2. conſt. c. 48.] Iſtud indubitatū de iudicio quod ad portas exerceretur; quia multis ex Scripturæ [b] locis colligitur, in quibus aliquando vocātur expreſsè portæ [c] iudicij. In porta iuxta veterem morem Iudaici populi fuiſſe iudicia, & ſæpe legimus, ait Hieronymus [d], & crebrò interpretati ſumus: vt nec agricola ad cauſam veniens, frequentia ciuitatis, & nouo terreretur aſpectu; nec vrbis habitator longè ab vrbe properaret, & ſuburbitionem quæreret iumentorum. Confirmans hoc idem citato Amos teſtimonio, in cuius commentario id quod retuli dicit, dum explanat præterea citatum Zachariæ locum, necnon verbis Pſalmi 126. & exemplo Abſalonis, quæ etiam in margine notata ſunt, ſubdit. Et quæritur quare apud Iudæos in portis locus fuerat iudicandi. Ne cogerentur agricolæ intrare vrbes, & aliquod ſubire diſpendiū, iudices in portis reſidebāt: vt tam vrbanos quàm ruſticos in exitu & introitu vrbis audirent, & finito negotio, vnuſquiſque cōfeſtim ad ſedes proprias reuerteretur. In portis decreta notiora erant cùm ad momenta ſingula plenæ eſ-

[b Gen. 23. 10. c. 34. 20. Deut. 17. 5. 8. c. 21. 19. c. 22. 15. 24. c. 25. 7 Ioſue 20. 4. Ruth 4. 1. 11. Iob 29. 7. c. 31. 21. 2. Reg. 15. 2. Pſ. 126. 5. Pr. 1. 21. c. 22. 22. c. 24. 7. c. 31. 23. 31. Eſa. 29. 21. Thren. 5. 14. Amos 5. 10. 12. 15. Zach 8. 16. c Deut. 21. 19. d in Amos 5.]

A ſent egredientibus ingredientibúſque. Gregorius [a] explanans verba Iob [b]: *ſi leuaui ſuper pupillū manum meam, etiam cùm viderem me in porta ſuperiorem*, mos, inquit, apud veteres fuit, vt ad portam ſeniores ſederent; qui venientium iurgia, iudiciaria examinatione diſcernerent, quatenus vrbem, in qua concorditer oportebat viuere, diſcordes minimè intrarent. Profert ex [c] Amos; *conſtituite in porta iudicium*. Item circa alia eiuſdem [d] Iob verba, mos, inquit [e], vt ſeniores in porta conſiſterent, & cauſas introëuntium iudicarent, quatenus tanto eſſet pacificus vrbis populus, quanto ad hanc diſcordes ingredi nō liceret. Adde ne inter fraudes & flagitia vrbana, aliquid ſimplicitas B ruſtica peccandi periculum reperiret. Quod in Ruth c. 3. [f] legimus (*ſcit omnis populus qui habitat intra portas vrbis meæ, mulierem te eſſe virtutis*) Hebraicè eſt (*omnis porta populi mei* כָּל־שַׁעַר עַמִּי *chol ſchahhar hhammi*) Chaldaicè (*manifeſtum eſt ante omnes ſedētes porta ſanedrin magnæ populi mei* כָּל יָתְבֵי תְּרַע סַנְהֶדְרִין רַבָּא דְעַמִּי *chol iathebe therahh ſanhedrin rabba dehhammi*) Græcè (*ſcit omnis tribus populi mei* οἶδε πᾶσα φυλὴ λαοῦ μου) & ſuſpicari quis poſſet pro φυλὴ eſſe πύλη, quod ſecundum nomen portam valet. Eiuſdem libri c. 4. [g] ſediſſe dicitur Booz ad portam, ibique fuiſſe populum & maiores natu cùm diſceptaretur cauſa matrimonialis. Ibi noſter Serarius [h] obſeruat factu optimum fuiſſe, vt ibi perpetuus incolarum & aduenarum concur- C ſus eſſet, excubaret, ac ſuo in throno ſederet iuſtitia: ſicque monerentur ſemper omnes tam qui ingrederentur, quàm qui egrederentur, nihil iniquè agendum; totámque vrbem eſſe velut ſactum quoddam templum, cuius tutelam, portarum gereret iuſtitia, veráque eſſet Portuna, vel Portunus, qui marinus Deus idem cum Neptuno à pluribus creditur; à Feſto etiam portarum. Portas mortis pro iniquis iudicibus accipi in Pſalmo 9. [i] docebit te commentarius noſter eiuſdem auctoritate [k] Remigij. Qua præterea de re dixi Pſalmo 68. [l] *aduerſum me loquebantur qui ſedebant in porta*; & Pſalmo 72. [m] *vt annunciem omnes prædicationes tuas in portis filiæ Sion*, & Pſalmo 126. [n] *non confundetur cùm loquetur inimicis ſuis in porta*; D & Sapientiæ 16. [o] *deducis ad portas mortis, & reducis*; docens portas inferi quæ non præualeant aduerſus Eccleſiam [p], eſſe principum inferi poteſtatem ſiue dæmonum, ſiue hominum ſub his merentium, vt Maldonatus [q] noſter cum Hilario [r], licèt minùs placeat noſtro Alcaçar [ſ]. Sed præ aliis commentariis noſtris indicatis legendus is qui eſt in Pſal. 126. vbi & de portis Turcicis.

[a 21. mor. c. 15. b c. 31. 21. c c. 5. 15. d c. 29. 7. e 19 moral. c. 11. vel 13. f verſ. 11. g v. 1. 11. h quæſt. 2. i verſ. 15. k ib. v. 15. l verſ. 28. m v. vlt. n v. vlt. o v. 13. p Matth. 16. 18. q ibidem. r ibidem. ſ 12 Apoc. 1. 18. not. 15.]

Iudices & magiſtros conſtitues.] Additur in editionibus (*tibi*) & pro magiſtris Græcè ſunt γραμματεοεισαγωγεῖς. [Explanatio.] Auguſtinus quæſtionibus in Exodum [t], qui ibi capite 18. [u] dicuntur Græcè poſt δεκάρχους decanos, decurionéſve, γραμματεοεισαγωγεῖς (quo nomine ſoli L X X. vtuntur illo & iſto loco) ait non facilè ſciri poſſe quinam ſint: quo- E niam hoc nomen, inquit, in nullo vſu habemus vel officiorum, vel magiſteriorum. Nam quidam doctores interpretati ſunt, vt intelligantur vtique literarū, qui introducant in literas, ſicut reſonat Græcum vocabulum. Nonnullis enim videtur à primis hominibus eas cœpiſſe, & perductas eſſe ad Noë, atque inde ad parentes Abrahæ, & inde ad populum Iſraël. Sed vnde hoc probari poſſit ignoro. De ſimili vocabulo γραμματεῖον, qui ſolent ſcribæ reddi, egimus libro præcedente [x], vbi præcipit Deus, vt congreget Moſes 70. viros de ſenibus Iſraël, quos noſſet quòd ſenes populi

[t q. 69. u verſ. 23. x c. 11. 16.]

populi essent ac magistri. Eodem loco actum quoque de Hebræo nomine, quod hîc etiam habetur שטרים *soterim*, cùm Scribæ vocentur סופרים *sopherim*, qui nostris doctoribus, præsertim Iurisperitis respondent, nec per se sectam faciebant, cùm ex Pharisæis essent aliqui Scribæ, quemadmodum ex monachis, quibus Pharisæi similes erant, aliqui sunt Theologi: & ad Scribas pertinebat partim publica conficere notariorum seu actorum, actuariorúmve publicorum nostrorum more, partim Scripturas sacras interpretari, & à corruptela vindicare, vt iidem essent γραμματεῖς qui νομικοὶ καὶ νομοδιδάσκαλοι, idem Scribæ, legisperiti, seu legis doctores. Atque hoc etiam loco volunt aliqui eosdem esse κριτὰς iudices, & γραμματοεισαγωγεῖς: quemadmodum apud Paulum[a] ποιμένας pastores, καὶ διδασκάλους doctores; quia nec iudex, nec pastor idoneus est, qui non sit simul magister doctórque, vt obseruant Hieronymus[b], Anselmus[c], Chrysostomus, & alij[d]; Augustinus[e], Gregorius[f]. Dionysius[g] Petauius noster contra Drusium[h], & Scaligerum[i] hæreticos, pro Serario nostro probat id quod dixi, non differre νομικοὺς & γραμματέας, ita vt priores tractarent magis forensia iurisque formulas, & actiones ciuiles tractarent. In pandectis[k] Paulus Iurisc. tradit quòd quibus præcipua cura rerum incumbit, & qui magis quàm cæteri diligentiam & sollicitudinem rebus, quibus præsunt, debent, hi magistri appellantur. Festus dici vult magistros quòd cæteris magis possint, vel quòd magis quàm cæteri diligentiam & sollicitudinem rebus, quibus præsunt, debent. Deriuant aliqui à Magis, qui apud Persas erant viri docti, & populo præerant. Inde appellati magistri, quorum exemplum institutionémque iuuenes sequi oportet. Continentur autem eo nomine, inquit Alciatus[l], baccalaurei, licentiati, doctores: quia sicut athletæ tribus coronis, more Græciæ antiquæ insigniri debebant[m]; ita in agone literario tres sunt distincti gradus. Plures porrò species magistrorum in omni genere ciuili & artis omitto.

Scribarum munus.

a Ephes. 4. 11.
b ibidem.
c ibidem.
d ibidem.
e epist. 59.
f hom. 19. in Ezech.
g in Epiph. hær. 15. pag. 29. 38. 43.
h 2. de trib. sectis c. 13.
i in elench. c. 15.
Magistri qui.
k l. quibus. D. de verbo. signif.
Magistri etymon.
l in l. cui præcipua. D. de verb. signif.
m in l. 1. C. de athle.

In omnibus portis tuis.] Vrbes Græcus textus habet ἐν πάσαις ταῖς πόλεσί σου, quemadmodum priùs multoties; vbi portas habent editiones aliæ. Nec malè disseruimus de consuetudine iudicia & causas in portis tractandi, quoniam ex hac quasi prærogatiua portarum, potuerunt per illas vrbes integræ intelligi.

Portæ pro vrbibus.

Quas Dominus Deus tuus dederit tibi.] Et hoc sæpe reperitur, vt agnoscatur auctor beneficij Deus; datórque liberalis optimæ terræ. Græcè δίδωσί σοι. Sed vt aliquoties monui, certa & indubitata donationis promissio exponitur non solùm per tempus futurum, sed etiam per præsens ac præteritum.

Per singulas tribus tuas.] Incertum an hæc iungantur portis vrbibúsve, quæ distribuendæ erant inter tribus; an iudicibus, vt constituerentur ex diuersis tribubus. Vtrumque verum.

Vt iudicent populum iusto iudicio.] Græcè (*iudicium iudicationémve iustam* κρίσιν δικαίαν) Hebraicè (*iudicium iustitiæ* משפט צדק *mispat tsedek*) Chaldaicè (*iudicium rectitudinis* דין דקשוט *din deksot.*) Sic in cap. 1.[n] præcepisse se Moses ait constitutis magistratibus, sapientibus, gnaris, nobilibus, quorum conuersatio probata erat in tribubus, vt quod iustum esset iudicarent.

n vers. 16.

Vers. 19.] Nec in alteram partem declinent. Non accipies personam, nec munera: quia munera excæcant oculos sapientum, & mutant verba iustorum.

AD iudicandum iusto iudicio, siue recto requiruntur istæ conditiones, vt iudex velut in æquilibrio constitutus in vnam potiùs partem non vergat, quàm in aliam; & idcirco vitet acceptationem personarum, nec se muneribus corrumpi & excæcari sinat, quorum tanta vis est, vt sapientes alioquin ac iustos præuaricari faciat. Primo capite[a] cùm, vt paulò antè retuli, præcipitur vt iudices quod iustum est iudicent, mox additur vt id faciant siue sit causa ciuis, siue peregrini, ita vt nulla sit distantia personarum, sed ita paruum audiant vt magnum; nec accipiant cuiusquam personam, quia Dei iudicium est. In Leuitici cap. 19.[b] est. *Non facies quod iniquum est, nec iniustè iudicabis. Non consideres personam pauperis, nec honores vultum potentis. Iustè iudica proximo tuo.* Vtriúsque loci adeundus commentarius, & aliorum locorum, quos ibidem recensui. In Exodo[c]; *Nec accipies munera, quæ etiam excæcant prudentes, & subuertunt verba iustorum.* Græcè βλεπόντων *videntium*, in priore membro, id est, quamuis videant quod iustum est, faciunt munera vt non videant. Hebraicè *excæcabit apertos* פקחים *pickchim*. In Ecclesiastico[d], *Xenia & dona excæcant oculos iudicum* (Græcè σοφῶν *sapientum*) *& quasi mutus in ore auertit correptiones eorum.* Græcè καὶ ὡς φιμὸς ἐν στόματι ἀποτρέπει ἐλέγχους *& quasi frænum in ore auertunt correptiones*, id est, impediunt ne sapientes corripiant. Iuxta translationem verò nostram Strabus, & post eum Lyra & Rickelius nomine muti putant ranæ speciem intelligi, quæ in os canis latrantis projecta, latrandi adimit facultatem. Calamitatem Græco vocabulo nominant. Sed, vt notat Iansenius, & auctoritate caret ea nominis acceptio, & non congruit Græco φιμῷ, quod est in dicto textu. Eodem pertinent adagia quæ idem auctor memorat; *bos in lingua*; &, *argentanginam patitur*: quibus affine illud vulgi de osse obiecto canis ori quod arrodens non latrat. Erat bos numisma apud Athenienses, Delicos, Romanos, & Adagiographus de vi adagij vtriusque disserit. Nec illud absimile τὰν ἀρετὰν, καὶ τὰν σοφίαν νικῶσι) χελῶναι *virtutem & sapientiam vincunt testudines*: numisma namque Peloponnensium χελώνη, id est, testudo dicebatur. Item faba nummus: id est, suffragium nummo corruptum. Porrò[e] Clemens Romanus Apostolos refert ista & similibus sententiis crebrò vsos vt persuaderent iustitiam in iudiciis. Theophilus[f] Alex. iubet Apollinaris discipulos defendere quæ is malè scripsit, eo quòd scripsisset benè contra Origenem, Arianos, Eunomianos, ne videantur accipere personam in iudicio, & personam diligere, non veritatem. Patres Concilij[g] Aquisgranensis Ludouicum Imperatorem hortantur & obsecrant prolata hac sententia, & ex citato c. 1. & ex Exodi cap. 18.[h] & ex 2. Paralip. cap. 19.[i] vt eligendis adiutoribus suis, & reipublicæ ministris, qui vice ipsius populum Dei regere, & gubernare; atque iudicare debeant, solertissimam prouidentiam habeat. Sub Carolo Magno Concilium Cabilonense[k] II. decernit eiusdem loci huius auctoritate comitibus & iudicibus summopere obseruandū, vt iustè iudicent, &

Paraph.
a v. 16. 17.
b
c c. 23. 8.
d c. 20. 31.
Rana in os canis proiecta latrandi adimit.
Bos numisma Atheniensium, &c.
Testudo numisma Peloponnensium.
e 2. const. 37. 42.
f ep. 1. Paschali.
g cap. 12.
h vers. 18.
i vers. 5. & seqq.
k cap. 11.

A & nequaquam in iudicio munera seu personas accipiant: ministros quoque siue vicarios & centenarios iustos habeant, testésque probatissimos, &c. Exigitur in Exodo à iudicibus sapientia, timor Dei, veritas, odium auaritiæ: quæ Petrus cognomento Simon Tiletanus in opere de veritate [a] declarat. Circa vltimam conditionem rectè vetari non solùm auaritiam, sed etiam odium eius docet; quia radix omnium malorum est [b]: tum verò quæ committi solent contra iustitiam, cuius exemplum fuit in Felice iudeæ præside, qui diu vinctum retinuit Paulum, frequentérque accersebat eum, & loquebatur cum eo, sperans quòd pecunia sibi daretur à Paulo [c]; qua de re in actuum Apostolorum differui commentario; vnde, ac ex aliis commentariis nostris petat qui volet, nec vt repetam exigat. Audierat forsitã Felix allatas proximè à Paulo Ierusalem eleemosynas, vel diuitem putabat: per omnem autem sæuitiam & libidinem ius regium seruili, vt scribit Tacitus [d], ingenio exercebat. Fe-

B runt aliqui [e] Mosem faciem occultasse splendentem velo [e], non solùm quia intuentis alioqui cerni oculis nequiret, sed vt sua ostenderet causa æquitatis, non ad honc potiùs quàm ad illum, oculos intendere videretur: quin etiam id velum è linteis fuisse, sudariúsve, quibus inuoluta cadauera mortuorum sepeliebantur, vt obiecta mortis memoria sectaretur erga omnes quibus imperabat, diligen-

C tiùs iudicij integritatem. Hoc ipsum præ se tulit illarum Gentium consuetudo apud Clementem [f] Romanum, Basiliúmque [g], vt non nisi obducta cortina, velóve interiecto iudi(παραπέτασμα) vocat Basilius, Clemens numero singulari παραπέτασμα) capitalem sententiam iudices ferrent: aut vt, Plutarcho [h] teste, Thebani, atque vt scribit Diodorus Siculus Ægyptij depingerent iudices aneris vel clausis, vel etiam effossis oculis; quasi oculis carere oporteret, ne litigantium vllum peculiari affectu, eum conspiciendo, prosequi compellerentur. Erant verò item apud priores, vt citatus addit Plutarchus, absque manibus iudices, vt à donis alienam esse debere iustitiam intel-

D ligeretur; nulla mulceri facundia; nec quod Stratocles, Dromoclidésque sentiebant, & factitabant, ad tribunalia, tanquam ad auream messem, concurrerent [i]. Hominem, qui ius ex æquo cunctis tribueret depicta struthiocameli penna significabant Ægyptij, quia pennas alarum æquales habet vndequaque [k]. Hoc est esse templum Dei sanctum, mirabile esse in æquitate [l] potiùs quàm in quouis alio ornamento. At verendum illud [m] Propertij, ne fit verum;

> *Aurea nunc verè sunt sæcula; plurimus auro*
> *Venit honos; auro conciliatur amor.*
> *Auro pulsa fides, auro venalia iura:*
> *Aurum lex sequitur, mox sine lege pudor.*

E Etiam leonem aureo reuinctum vinculo lepus animal timidissimum trahit; ἄγει λαγὼς λέοντα χρυσῷ βρόχῳ: & λέων χρύσῳ δεθεὶς ἄνω καὶ κάτω περισύρεται, leo filo, seu cordula vinctus, sursum ac deorsum circumfertur [n].

> [o] *Imperat, aut seruit regina (meliùs collecta) pecunia cuique:*
> *Tortum digna sequi, potiùs quàm ducere funem.*

Athenienses mactari porcellum iubebant velut victimam expiatoriam, ante iudicum consessum; móxque sedilia leniter respergi sanguineo rore; vt suomet sanguini consulerent, alienum iniustè non fundendo [p]. Gestanda iudici ex sapphiro imago, cui nomen ἀλήθεια veritas, exemplo principis iu-

stitiæ apud Ægyptios, qui natu maximus inter sacerdotes, idémque iustissimus, ac æquitatis tenacissimus habebatur [a]: vt cœlum videat, cuius colorem refert sapphirus, & recordetur iudiciorum iusto rum; quod iniquissimi Susannæ condemnatores minimè fecerunt [b]. Sisamnem qui pretio iniustè iudicauerat Cambyses interfecit, & Otanem filiũ eiusdem sedere in solio præcepit loris detractæ cutis instrato [c]. Artaxerxes iniustis etiam iudicibus adhuc viuis pellem euulsit, circúmque subsellia ad exemplum expandit [d]. Constituerat nominati Athenienses Lycum heroem ante fora, lupi imagine præditum; ad quem qui donis iudicia corrumpebant, in decem diuisi conueniebãt; vnde Lyci decas manauit [e]. Aristoteles autem in eorundem republica prodit iudiciorum corrumpẽdorum Anytum auctorem extitisse [f]. Plurima adhuc afferri possent ex omni scriptorum genere aduersus corruptelas iudiciorum, per acceptationem personarum, muneríimque acceptionem. Illud ad rem est ex sacris Prouerbiis, præ aliis multis [g]; *qui cognoscit in iudicio faciem, non benè facit iste, & pro buccella panis deserit veritatem*, Græcè (*vendet virum* ἀποδώσεται ἄνδρα) quod in translatione Latina Sixtina vertitur malè vinum, nec inter menda positum est: præcedens verò membrum in eadem editione est, ὃς αἰσχύνεται πρόσωπα δικαίων οὐκ ἀγαθός, *qui non reueretur, faciat aut personas iustorum, non est bonum*. Præterea postremæ loci nostri parti similis est in eodem [h] libro locus, iuxta multorum expositionem, *victoriam & honorem acquiret qui dat munera* (vt corrumpat iudices ad hæc acquirenda) *animam autẽ aufert accipientiũ* (eripiendo illis mẽtem & prudentiã, ipsámque animæ salutẽ.) Ad hęc: *tria pena impiorum detrahent eos, qui noluerunt facere iudicium*, hoc est, eos qui quæstum fecerint ob iniqua iudicia, ipsemet quæstus deiiciet de fastigio dignitatis, vel etiam ad interitum vsque detrahet. *Super tribus sceleribus Israël*, ait Dominus [k], *& super quatuor non conuertam eum: pro eo quod vendiderint pro argento iustum, & pauperem pro calceamentis*. Tria scelera alia R. [l] David ait fuisse idololatriã, impudicitiam, homicidium: sed & diluuium immissum tandem, quia repleta erat terra iniquitate ◌ chamas, ἀδικίας quo peccato dissoluitur penitus omnis humana societas. Illum verò iustum priore loco aliqui volunt Ioseph esse; quidam Christum; communior opinio quemuis indefinitè, id est, iudicium circa causas iustorum, vel vt cùm damnantur, coguntur vendere seipsos pręp paupertate. Istius vitij, tãquam calidissimæ vulpeculæ, negat Bernardus [m] magnorum se vllum comperisse, qui satis cauisset versutias. Pauci calamo non metiuntur ædificiis diuinum [n], quique non vsurpent mensuram & mẽsuram, pondus & pondus [o], nec sint mendaces in stateris [p]; nec iustificent impium pro muneribus, iustitiam autem iusti auferant ab eo [q]. Pontium Samnitem tradunt velle se natum dixisse, quando Romani munera cœpissent accipere, nõ enim passurum fuisse diutiùs eos imperare [r]. Extendũt Hebræi in catalogo præceptorum negatiuorum istud ad verba; vt scilicet fauore non corrumpat iustitiam. Supersedeo exemplis non admodum tamen multis, eorum, qui munera repudiauerunt. Duobus ero contentus, quæ recitat [f] Bernard. Primũ est Martini Cardinalis, qui rediẽs è Dacica legatione, cùm Florentinus Episcopus equum donauisset, quia viaticum consumpserat; quo Pisas, vbi Papa erat, perueniret; ipsum verò postridie secutus Episcopus, vt suæ faueret causæ, sollicitasset; decorum

Marginal notes, left column: [a] lib. 6. c. 11. — [b] 1. Tim. 6. 10. — [c] Actuum 24. 26. — [d] lib. 21. — [e] refert Fil. ... ecs. Mend. in 1. Reg. 2. annot. 7. sect. 1. pag. 154. — Exo. 34. 33. — *Varia indicandi consuetudines.* — [f] 2. constit. 52. — [g] epist. 79. — [h] de Is. & Osiride. — [i] Pierius li. 55. c. 27. — [k] Horus Apollo hieroglyph. — [l] Psal. 64. — [m] lib. 3. eleg. 13. — [n] Lucia. de mercede seruientib. — [o] Hora. lib. 1. epist. 10. — [p] Sigon. de rep. Athen.

Marginal notes, right column: [a] Ælia. 14. var. hist. c. 34. — *Pœna falsi, vel iniusti.* — [b] Dan. 13. — [c] Herodot. lib. 4. — [d] Diod. Siculus li. 15. — [e] Harpocratio ex Eratosthene apud Sigon. 2. de rep. Athen. c. 3. — [f] Sig. sup ex eodẽ Eratosthene. Alex. ab Alex. lib. 3. c. 17. Plutar. in Coriolano. — [g] Prou. 28. 21. — [h] cap. 9. — [i] c. 21. 7. — [k] Amos. 2. 6. — [l] ibidem. — [m] 1. de consideratione. — [n] Eze. 40. 3. & seqq. — [o] Prou. 20. 10. 23. — [p] Psal. 61. 10. — [q] Esa. 5. 23. — [r] Pierius in Ezech. 40. — [f] 4. de consid. c. 7.

propter eiusdem Saluatoris nostri potentiam: sicut videmus, inquit, nostris temporibus impletum. Ταύτας (videlicet ἑορτάς) πολὺ πρότερον τῶν παρὰ Μωσεῖ σκηνῶν ἡ τῶν σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δύναμις καθ' ὅλης συνεστήσατο τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, εἰς τὸ πᾶν γένος ἀνθρώπων καὶ παρθένια τὰ ἔθνη, σκηνοπηγίας ἑορτὴν τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ ἐπιτελοῦν.

Explanatio.

Solemnitatem quoque tabernaculorum celebrabis septem diebus.] Facere sibi solemnitatem (de qua voce libro [a] præcedente dixi) siue festum (de quo ibidem [*]) festiuitatémve dicitur in aliis editionibus: & à Græco vocabulo σκηνῶν, vt dixi, cum verbo πήγνυμι, quæ significant tabernacula, tentoria, papiliones, vmbracula, conopœa figere, cōpositum est nomen festi σκηνοπηγία *scenopegia*, quod corruptè ab aliis scribitur, & iuxta scribendi rationem falsæ de eodem notationes traduntur, vt in Leuitico [b] retuli; à scena vmbra, & phagos comestione [c]: à scenos & phage, idem denotantibus [d]: à scenos vmbraculum, & phagin comedere [e]: à cenun commune; & phagin comedere [f]; à scena vmbra, & phagia comestio [g]; à scenos vmbra, & phege figere [h]. Nec phagos nec phage, nec phagia significant comestionem, sed φαγεῖν comedere: nec scena vmbram, vel scenos vmbraculum, sed hoc σκηνή vnde scena: nec ad rem est cenun, quia nomen nostrum scribitur per (*sc*) vt autem commune significat, scribi debet cœnon è Græco κοινόν. Pro solertia hirundinis in compingendo seu confingendo nido vsurpat Aristoteles [i] hoc nomen ἡ τῆς χελιδόνος σκηνοπηγία συμπλεκούσης τοῖς κάρφεσι πηλὸν *luto construentis stramentóque roborantis.* Simili forma naupegum, bibliopegum, & alia huiusmodi vsurpantur de compactore nauium aut librorum, &c. Citato Leuitici loco memini de octauo die adiecto septem præcedentibus, qui diceretur collecta, cœtúsve, & ἐξόδιον: necnon de quibusdam festis apud Ethnicos, nonnullam cum hoc similitudinem habentibus; cum verò ea Plutarcho [k] in honorem Bacchi tempore vindemiæ τὴν λεγομένην νηστείαν ἀκμάζοντι τρυγητῷ τραπέζας προθέντας, inquit, παντοδαπῆς ὀπώρας, ὑπὸ σκηναῖς τὸ καθῆσθαι ἐκ κλημάτων μάλιστα καὶ κιττοῦ πεπλεγμέναις, καὶ τὴν προτέραν τῆς ἑορτῆς, σκηνὴν ὀνομάζουσι. *Quod vocant ieiunium, id sic celebrant, vt maximè feruente vindemia proponant mensas, in quibus exposita sint omnis generis fruges, & sub tabernaculis desident, potissimùm è palmitibus & hedera quæ contexuntur; & diem priorem festi tabernaculum* vel *tabernaculariam vocant.* Maximam & perfectissimam Iudæorum hanc solemnitatem nominat μεγίστην καὶ τελειοτάτην: subdítque alios eorumdem ritus; sed falsò ipsis & calumniosè affictos: quasi Baccho ab iisdem dedicatos. Memini præterea [l] dicto loco Leuitici ex R. Mose tempus illud relaxationis fuisse: ac similes olim ferias vacationésque studiosorum fuisse, teste Martiali [m]; qua de re copiosiùs noster Ludouicus [n] Cresollius.

a in c.15.3. * in c.8.6. *Scenopegia etymon.*

b in c.23.34. c Radulphus in Leu.23. d Hugo Card. ibid. e Lyra ibid. & Aquin. 1.2.q.102.a.4. ad 10. & in Ioan.7. f Abulen. in Leu.23.& hoc loco. g Idem in Leuit.2. h Alb. in Ioan.7. i 6.hist. animal.

k 4. sympo. q.vlt.

Tabernaculorum solemnitas maxima.

l in c.23.39.

m l.10 epig. 61.vel 62. n l.b.1.de vacat Autum.c.4. & 5.

Quando collegeris de area & torculari fruges tuas.] Fruges addidit Interpres: significántque quidquid ex fructu terræ in alimoniam vertimus tum ex frumentis & leguminibus, tum ex vino vel ex syluis cæduis, cretæfodinis, lapicidinis, &c. Latiùs patent quàm segetes, comprehendúntque cum segetibus olera, legumina, vites, poma, quasi à fruendo [o] (à fruimine, aut à φρύγειν deducunt alij.) Vnde homo frugi qui temperantis fungitur officium, vt loquitur Terentius [a] & frugalitas, honesta & salubris victus ratio, facilis, moderatúsque sumptus: & ad bonam frugē sese recipere, redire, euadere; & bonæ frugis esse, &c. Habetur in Leuitico [b] (*quando congregaueritis omnes fructus terræ vestræ* (γεννήματα *genemmata*, תְּבוּאַת *thebuah prouentum*:) in Exodo [c] (*quando congregaueris omnes fruges tuas de agro* (*opera* secundùm alias editiones.) Iam erat segetum collecta messis tempore Pentecostes. Areæ ac torcularis audita sunt vocabula libro [d] præcedente, atque huius c. priore [e], vbi textus Græcus non habet ἅλωνα *aream*, sed σῖτον *frumentum*. Quod libri præcedentis cap. 18. [f] monui videri posse Iacchum vnum de nominibus Bacchi (sed ad sacra illius peculiariter pertinens [g]) à יֶקֶב *iekeb* descendere, quo significatur torcular (etsi inualuerim à ἰάχειν *canto, clamo, vociferor*: quod factitabant Baccho sacrificantes, id multo aptiùs asseritur de cognomine Lenæi ἀπὸ τοῦ ληνοῦ, quod est nomen torcularis siue laci præli torcularij (ineptum etymon Donati ab leuienda mente:) vnde præterea λήναιον καὶ ἐπιλήνιον aut ὑπολήνιον carmen frequentari solitum tempore torcularium siue vindemiæ: & λήναια feriæ Bacchi: nam μέγαν [h] τὸν θεὸν γεραίροντες ἐπιληνίοις ὕμνοις *magnum Deum celebrantes torcularium cantibus*: & ληναιών mensis in quo agitabantur λήναια, qui erat autumnalis. Legatur Lilius [i] Giraldus, auctórque Græci thesauri [k].

o Varro 4. de ling. Lat. *Fruges quid & vnde.*

a Heautōt. 3.

b c.23.39.

c c.23.16.

d c.18.17. 30. e v.14.

f v.27.

Iacchi etymon. g Cerdain 1. Georg.v. 160.not. 14. *Lenæi etymon.*

h Anacle. apud Cerdā Geor.1.v.1. not.5. i de diis Gentium syntag.8.p. 267. k voce ληνός.

Vers. 14.] Et epulaberis in festiuitate tua, tu, filius tuus, & filia, seruus tuus, & ancilla, Leuites quoque & aduena, pupillus ac vidua qui intra portas tuas sunt.

IDem de hoc ferè iudicium, quod de similibus præcedentibus versibus, qui eadem continent, vt vacetur vacetve possit conuiuiis; quod fas non erat nec in festo expiationis, in quo afflictio suiipsius imperabatur [l], abstinentiáque à cibo, potu, balneo, alia delectatione etiam ex actu venerio; nec in diebus azymorum saltem ea parte, quatenus azymis vescendum erat, qui vocatur panis afflictionis. Hæc autem tabernaculorum festiuitas peculiariter dicebatur populi festiuitas; quia licèt omnes festiuitates, ac ista etiam proinde, essent Dei, vtpote qui coleretur specialiter in eis: illæ quibus lautiùs conuiuabantur, ad populum modo quodam proprio videbantur spectare, Ita quidem Abulensis. In Exodo [m] præcepit Deus; *tribus vicibus per singulos annos mihi festa celebrabitis.* Sed & aliquoties [n] appellatas legimus festiuitates solemnitatésque populi ac victimas ipsas, neomeniam, sabbatum: interdum [o] tamen cum Dei exprobratione, odio, indignatione, contemptu, nausea, minis, abominatione etiam; quòd conuerterentur in luctum & planctum: atque cognominando stercus solemnitatum (odori suaui oppositum, quem percipere dicitur Deus ex grato sacrificio:) quamuis aliquando inuitet ipse ad celebrandum festiuitates, appellans eas populi. Quocirca non habet admodum magnam vim ea Abulensis annotatio. Crebrò epularum lætitiæque corporeæ mentio inculcatur, in gratiam populi carnalis, ac rebus huiuscemodi addictissimi. Permittitur huius generis nonnihil Christiano magis spirituali populo, vt mente affectúque assurgat ad æternam festiuitatem considerans

Paraphr.

l Leu.16. 29. 31. c. 23.27.29. 32.

m c.23.14.

n Esa.11.& seqq. Amos 5.21.c.8.10. Nahū 1.15. Malach.2. 3. Num.15. 3.c.29.39. Ps.80.4. o apud Esa. Amos, Mal. supra, & Tob.2.6. & 1.Machab. 1.41.

considerans eam quæcumque hic aut quocomque peragatur modo quam primùm effluere. *Ecce Paschalia festa agimus*, ait Gregorius [a]; *sed ita viuendum est nobis, vt peruenire ad æterna festa mereamur. Transeunt cuncta, quæ temporaliter festiua celebrantur. Curate qui his solemnitatibus interestis, ne ab æterna solemnitate separemini. Quid prodest interesse festis hominum (quas his celebrant in honorem Dei) si deesse contingat festis angelorum? Vmbra venturæ solemnitatis est solemnitas præsens. Idcirco hanc annuè agimus, vt ad illam, quæ non est annua, sed continua, perducamur. Cùm hæc statuto tempore geritur, ad illius desiderium memoria nostra refricatur. Frequentatione ergo gaudij temporalis ad æterna gaudia mens incalescat, & ferueat, vt ex veritate lætitia perfruatur in patria, quod de vmbra meditatur in via.* Hæc sunt Gregorij. Bernardus [b] cùm id sit moris secularibus (à quo nec religiosi seruata moderatione abhorrent) vt diebus festis festiua sibi conuiuia parent, & quanto fuerit solemnitas clarior, tanto splendidiùs epulentur; docet his qui connectuntur ad cor, cordis delitias quærendas, & spiritualibus spiritualia comparanda; & priùs anima satietur, quæ sine dubitatione comparationéque potior est; atque sanctorum solemnitates ad animas magis quàm ad corpora pertineant: & quæ animarum sunt, animæ plus accepteut, quippe naturali quadam eis cognatione acceptæ. Queritur præterea [c] festum Natalis Domini (par de aliis ratio) dari in occasionem carnis, vt tanta sollicitudine talibus diebus vestium gloria, ciborum parentur deliciæ, ac si hæc huiusmodi quærat in Natiuitate sua Christus (idem aliorum iudicium festorum) & ibi suscipiatur digniùs, vt hæc accuratiùs exhibeantur. Modum festa Christiano ritu celebrandi, non Gentilitio, vel Iudaico, præscribit Nazianzenus [d], & meminit [e] à carnis amicis dies festos quotannis celebrari solitos, quibus vel nati, vel matrimonio iuncti sunt, vel nomen acceperunt, vel coma attonsa, vel inter iuuenes censeri cœperunt, vel locum aliquem primùm incoluerunt; quæ Græcè appellat γενέθλια, γαμήλια, ὀνομαστήρια, ἀφιέρωσις(?), κουρέσιμα, στάσια: per vltimum intelligendo aut anni recurrentis tempus; aut præludia magistratus; aut diei quo quisquam maximum periculum effugit. Admonet etiam Ephrem [f] festiuitates celebrare non panegyricè, sed diuinè, non mundanè, sed spiritualiter, non instar Gentilium, sed Christianorum. Subiicit exempla eorum quæ vsurpari non debeant. Leo [g] ex ornatu corporis, quem concedit, argumentatur multo magis ornandum animum. *Relictis hisce festis*, ait Chrysostomus de Philogonio, *transiit ad celebritatem angelorum*: & Fulgentius ex aspectu Romæ triumphantis sub Theodorico cogitationem ac voluntatem in cœlestem Ierusalem erexit. Hieronymus [h] nobis sollicitiùs prouidendum affirmat, vt solemnem diem non tam ciborum abundantia, quàm spiritus exultatione celebremus: quia valdè absurdum est nimia saturitate velle honorare martyrem, quem scias Deo placuisse ieiuniis, &c. *Magna festiuitas Deo est*, inquit Origenes [i], *humana salus*; plura de spirituali ratione festa celebrandi adiiciens: quod facit etiam Augustinus [k]. Lege commentarium libri Numerorum [l].

a hom. 26. in Euang.
b serm. 1. de omnibus sanctis.
c serm. 3. de aduentu Dom.
d ora. 4. sine 2. cont. Iul. & ora. 6. 38. 40. 44.
e ora. 40. de bapt.
f to. 1. sect. 4. pag. 10. & to. 3. ser. de cruce pag. 200.
g serm. 5. de Quadrag.
h epist. ad Eustochium de acceptis muneribus.
i hom. 23. in Num.
k serm. 1. de aduentu.
l in c. 28. 1.

Explanatio.

Et epulaberis in festiuitate tua.] Modò dixi quid momenti possit inesse in adiecto pronomine in partem meliorem, quod nonnumquam habet in deteriorem. Epulandi verò ac festiuitatis vocabula declarata sunt alibi. Origenes [a] obseruat in libro Numerorum [b], prout Græcè nominatum legitur, Deum appellare festiuitates suas cùm præcipit de muneribus, quia tunc peccata nulla erant: vbi autem peccatum est, vt Esaiæ cap. 1. [c] non suos, sed populi dies festos nominare.

a hom. 23. in Num.
b c. 28. 2.
c v. 14.

Tu, & filius tuus, &c.] De his etiam dictum priùs non semel, notatúmque iungi pronomen filiæ & ancillæ in editionibus aliis; non solùm filio, & seruo.

Qui intra portas tuas sunt.] Singulari numero Græcè ad viduam proximè nominatam refertur, καὶ ἡ χήρα ἡ οὖσα ἐν ταῖς πόλεσί σου *& vidua existens in ciuitatibus tuis.*) Vbi quemadmodum & priùs pluries, pro portis ponuntur ciuitates.

Vers. 15.] Septem diebus Domino Deo tuo festa celebrabis in loco, quem elegerit Dominus: benedicétque tibi Dominus Deus tuus in cunctis frugibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, erísque in lætitia.

Paraphr.

Simile præceptum de septem diebus extat in c. 29. [d] libri præcedentis, pertinens ad festum tabernaculorum, de quo hîc hactenus actum est, præter quos dies adhuc octauus erat, cognominatus collectæ cœtúsve: de quo, simul cum septem, in Leuitico [e] mentio habetur. Constabat septem quoque diebus Paschale festum, seu azymorum, vt antea vidimus. Qua de causa fortassis pluraliter festa noster Interpres expressit. Tertium verò Pentecostes festum vnico tantùm die peragebatur. Celebranti porrò dicta festa, in constituto à se loco pollicetur Deus amplam benedictionem, vt adeò sæpe iam aliàs, id est, prouentum vberem rerum victui vtilium, ac fœlicem successum circa illa, quæ manu, labore, arte, industria, ingenio gereret, ita vt contentus atque lætus esset; nullo indigens; nihil ad cumulum externæ fœlicitatis, quátum hoc vitæ tempus requirit vel exigit, desiderans. Colit officio diuino Ecclesia nonnulla celebriora festa octo diebus, quas etiam octauas cognominat, & ab scriptoribus [f] rituum officiorúmve ecclesiasticorum earum ratio redditur: quam attingit etiam Bernardus [g], & Petrus [h] Damiani (qui octo festiuitatas Iudæorum spiritualiter ad Christianos applicat) propriúmque id creditur noui Testamenti, cuius est resurrectio die octauo à Christo peracta, qui dies etiam symbolum beatitudinis est: quoniam dies ille octauus adiectus diebus festi tabernaculorum septem, non integrabat per se id festum, vt antè dixi. Inde nihilominus vsum octauarum in festis nostris introductum communis opinio est: Leo [i] autem in genere admonet ex vetere lege rectè nonnulla retenta vt obseruarentur, & quæ dudum fuerant consuetudinis Iudaicæ, fierent obseruantiæ Christianæ: illas partes legalium mandatorum, ex quibus quædam præcipiuntur vt fiant, quædam interdicuntur vt non fiant, antiquæ auctoritatis retinent firmitatem.

d v. 12.
e c. 23. 36. 39.
Octauarum origo.
f Amala. l. 4. c. 29. 32. 34. 36. Berno c. 3. Microlo. c. 44. & 59. Rupert. l. 7. c. 13. l. 8. c. 5.
g serm. 2. de circumcis.
h l. 4. ep. 16. seu 68.
i serm. 7. de ieiun. septimi mensis.

Explanatio.

Septem diebus Domino Deo tuo festa celebrabis.] Paulò antè admonui festa pluraliter non esse in aliis editionibus. Vtuntur verbo quod valet celebrare festum aut festa חָגַג thachog, תָּחֹג thechog, ἑορτάσεις. Proinde liberum est de solo tabernaculorum

lorum festo interpretari, quod immediatè hic præcessit, vel etiam de festo azymorum seu Paschæ, de quo ab initio capitis. Nec obstat priori sensui pluralis numerus; quia potest intelligi de septem diebus vnius festi. Cæterùm quæ dicebatur priore versu festiuitas populi, nunc dicitur Domino Deo fieri: quoniam illa ipsa lætitia celebrantis festum, propter quam dici potest esse ipsius, refertur per se ad honorem & cultum Dei.

In loco quem elegerit Dominus.] Græcè (*Dominus Deus tuus* ὃν ἂν ἐκλέξηται κύριος ὁ θεός σου αὐτῷ) & in emendatis codicibus (αὐτῷ *sibi*) quamuis iidem superius [a] in eadem sententia habeant αὐτόν: quæ sententia toties repetitur ob allatam pridem causam, cur in eumdem vnum solum locum vellet Deus omnes conuenire sacrificij causa, & oblationis.

a v.11.

Benedicétque tibi Dominus Deus tuus.] In textu Græco hinc incipit noua periodus, vsque ad finem versus & exordium sequentis ac maiorem illius partem, hoc pacto, sensúque; ἐὰν δὲ εὐλογήσῃ σε (aliter minùs rectè εὐλογήσει σε) κύριος ὁ θεός σου ἐν πᾶσι γεννήμασί σου, καὶ ἐν παντὶ ἔργῳ τῶν χειρῶν σου, καὶ ἔσῃ εὐφραινόμενος, τρεῖς καιροὺς τοῦ ἐνιαυτοῦ ὀφθήσεται, &c. *Si autem benedixerit te Dominus Deus tuus in omnibus fructibus tuis, & in omni opere manuum tuarum, & eris lætans; tribus temporibus anni apparebit*, &c. Sic autem non est promissio, quam præ se fert editio nostra. Promissio tamen ista inuoluitur in hypothesi: & sæpiùs antea [b] expressa est, aut implicita, sub conditione, vt hac posita faceret populus quod præcipiebatur, veniendo ad locum constitutum à Deo cultui suo, cum oblationibus, &c. quemadmodum & hic præcipitur vel promittendo, vel supponendo ex Dei benedictione ac munere facultatem ad id præstandum.

b c.1.11.c.7.13.14.c.12.7.c.14.24.29.c.15.4.5.10.14.18.

In cunctis frugibus tuis.] Versu 13. Interpres de suo addiderat nomen frugum; hic pro illis est תְּבוּאָה *thebuah*, תְּבוּאָתְךָ *thbuatheka*, *prouentus* numero singulari, & pluraliter γεννήματα *genimina* seu *fructus*, & *fruges*. Versu 1. mensem nouarum frugum eadem editio nostra reddidit pro mense nouorum, qui Græcè dicitur ὁ μὴν τῶν νέων, Hebraicè חֹדֶשׁ הָאָבִיב *chodes haauib*, vt ibi vidimus.

Et in opere manuum tuarum.] Similis formula præcessit aliquot locis [c] de benedictione operum ad quæ mitterent vel extenderent manum. Petiit Dauid [d] semel iterúmque vt opera manuum suarum super ipsum dirigeret Deus, in cuius loci declaratione nostris psalmorum commentariis contenta, præsenti loco & similibus citatis opportuna reperies.

c c.12.7.18.c.14.29.c.15.10.
d Ps.89.17.

Erísque in lætitia.] Ex Hebræo & Chaldæo (וְהָיִיתָ אַךְ שָׂמֵחַ *vehayitha ach sameach*, וּתְהֵי בְּרַם חָדֵי *vthehe beram chade*) *tum vel vtique, vel tantummodo, vel igitur, eris lætus*) id est, inquit Vatablus, nihil aliud quàm lætitiæ indulgebis.) Græcè καὶ ἔσῃ εὐφραινόμενος *& eris lætans*, quod verbum aliquoties [e] antè expositum vidimus verbo epulandi, & aliquando lætandi [f]. Interdum [g] quoque coniunguntur epulæ, lætitia, gaudium, conuiuia, χαρά, εὐφροσύνη, ἡμέρα ἀγαθή, καὶ γάμων, καὶ εὐφροσύνης *gaudium, lætitia, dies bona, & nuptiarum* (in quibus conuiuatur) *& lætitiæ* יוֹם מִשְׁתֶּה וְשִׂמְחָה *iom misthech vesimchah, dies conuiuij, & lætitia*, atque יוֹם טוֹב *iomtob, dies bona.* Hesychius λαῖτον docet esse ἀκέραιον *incolumem, integrum, hilarem*; quod alij deriuant à letho per antiphrasin, aut à lato [h],

e c.12.12.c.14.26.c.16.11.14.
f c.12.18.
g Esther 9.17.18.22.
λαῖτος vnde.
h Varro 5. de ling. Lat.

nec magis rectè ab Hebræo עָלַז *hhalaz*, *lætus fuit & exultauit.* Plus Cicero [a] lætari vult esse quàm gaudere, scribens quod gaudere decet, lætari non decet; ducendique causa a gaudio lætitiam distinguens ait, cùm animus ratione mouetur placidè atque constanter, tum illud gaudium dici; cùm autem inaniter & effusè animus exultat, tum illam lætitiam gestientem vel nimiam dici posse, & hoc ratione animi elationem. Sic etiam Terentius [b], *gaudia*, inquit, *sua si omnes homines conferant vnum in locum, tamen mea exsuperet lætitia.* Lætitiam quoque Gellius [c] finit exultationem quamdam animi, cum gaudio efferuentiore, euentu rerum expetitarum. Nonius [d] citato Cicerone gaudium affirmat in sapiente & in rebus bonis semper esse; lætitiam etiam in malis & turpibus rebus esse posse. Confunduntur tamen vocabula, coniunguntúrque apud Ieremiam [e] vox gaudij & lætitiæ, εὐφραινομένων καὶ χαιρόντων, lætantium & gaudentium, gaudiúmque & lætitia; atque hæc apud Esaiam [f]: in historia Machabæorum [g] lætitia & gaudium, gaudium & lætitia [h] in actibus [i] Apostolorum cibus & lætitia. Lætitiam loci præsentis extendit Abulensis vltra fruges, armenta, possessiones, ad alia bona fœlicitatis temporalis, qualia valetudo, robur, proles, pax, victoriáque & similia.

a Tusc.4. Gaudere & lætari differunt.
b apud Varronem.
c l.2.c.27.
d c.1.n.91.
e c.7.34.c.15.16.c.16.9.c.33.11.
f c.35.10.c.51.3.11.
g l.1.4.59.c.1.54.
h l.2.3.30.
i c.14.17.

Vers. 16.] Tribus vicibus per annum apparebit omne masculinum tuum in conspectu Domini Dei tui in loco, quem elegerit: in sollemnitate azymorum, in sollemnitate hebdomadarum, & in sollemnitate tabernaculorum. Non apparebit ante Dominum vacuus:

Vers. 17.] Sed offeret vnusquisque secundùm quod habuerit iuxta benedictionem Domini Dei sui, quam dederit ei.

QVod iam antea in isto capite de triplici solemnitate dictum est, & c.12. de [k] deferendis oblationibus ad locum quem Deus cultui suo destinasset, id modò sub præcepto ter in iisdem solemnitatibus faciendum decernitur, vt nempe mares eò se conferentes deferant, quod offerant pro sua facultate, ac prout eis Deus largitus fuerit; nec quisquam absque aliquo munere adueniat. In Exodo [l] extat idem præceptum; *ter in anno apparebit omne masculinum; tribus temporibus anni apparebit omne masculinum tuum in conspectu omnipotentis Domini Dei Israel.* Repetitur præceptum Exodi 23. inquit Caietanus, scriptum, ad declarandum quæ sint illa festa tria; quibus apparere debet quisque vir in loco tabernaculi Dei; & vt quilibet offerat tunc secundùm facultates suas. Salomon extruxit altare ante porticum, vt præter quotidianum sacrificium, & sabbatorum, & calendarum, offerretur in eo ter per annum, id est, in solemnitate azymorum, & in solemnitate hebdomadarum, & in solemnitate tabernaculorum [m]. Quod Glossa interlinearis capitis 23. Exodi exprimit de Aprili, Iunio, Septembri: & in capite 34. de vere, æstate, autumno. *Tobias pergebat in Ierusalem ad templum Domini, & ibi adorabat Dominum Deum Israel; omnia primitiua sua, & decimas suas fideliter offerens* [n].

Paraæne.
k v.6.& seqq.
l c.23.17.c.34.23.
m 2.Par.8.13.
n Tob.1.6.

Græcè

A Græcè in prima persona ἐγὼ μόνος ἐπορευόμην πλεονάκις εἰς Ἱερουσαλὴμ ἐν ταῖς ἑορταῖς, καθὼς γέγραπται παντὶ τῷ Ἰσραὴλ, ἐν προστάγματι αἰωνίῳ. *Et ego solus ibam multoties in Ierusalem in festiuitatibus, sicut scriptum est omni populo Israel in præcepto sempiterno.* Thalmudica expositio ibi habet רגלים *regalim*, quasi dicas *pedibus*, quia pedibus iter illud fieri soleret. Quod legitur in Cantico[a] Canticorum; *quàm pulchri sunt egressus tui in calceamentis filia principis*, Chaldaica paraphrasis transtulit: *dixit Salomon in spiritu prophetiæ à facie Domini. Quàm pulchri sunt pedes Israel, quando ascendunt vt appareant coram Domino tribus vicibus in anno, cum sandaliis* siue *calceamentis. taxini, & offerunt vota sua, & oblationes voluntarias suas.* Equidem dubito de pedestri itinere. Parentes Christi per omnes annos in Ierusalem iuisse in die solemni Paschæ scribit Lucas[b], nec ambigendum de festo Pentecostes, atque tabernaculorum, licèt fœminas lex non obligaret, quam tamen B. Virgo studiosè obseruauit; iter conficiens 27. leucarum, vt supputat Borcardus: Elcana de ciuitate sua cum duabus vxoribus Anna & Phenenna, ascendebat statutis diebus vt adoraret & sacrificaret Domino exercituum in Silo[c]. Quamuis enim de vxoribus mentio nulla sit isto capite[d] priùs, vel c.12.[e] cùm agitur de ista ad locum sanctum profectione, tamen vt ibidem dixi, sub viris comprehenduntur, súbque nomine domus, & ex fœmineo sexu nominantur filiæ atque ancillæ: immo & dictas vxores Elcanæ ascendisse citatus textus satis indicat. Sed vna viri via, fœminæ seorsim incedebant, si credimus Bedæ[f], Salmeroni[g], Bartadio[h], & aliis, quos Maldonatus[i], & Toletus[k] nullo niti putant fundamento. Lege Abulensem[l] de fœminis sponte venientibus: quas in festo infermentatorum siue azymorum siue Paschæ venire debuisse, Oleastro non credo. Christus ipse non solùm cum parentibus ascendisse adhuc duodennis legitur[m], secundùm consuetudinem diei festi Paschalis (quod de aliis duobus diei credi debere) verùm etiam aliàs ad idem festum[n] (Paschata tria quatuórve celebrata cum discipulis à Christo dicuntur) & ad scenopegiæ, siue tabernaculorum[o]. Celebratam Pentecosten à Paulo, ritu etiam Iudaico, κατ' συγκατάβασιν in actuum Apostolorum[p] dixi commentatio de nonnullorum sententia. Ne autem verentur Hebræi domos deserere, pollicitus est Deus dato illo præcepto se cùm tulisset gentes à facie illorum, & dilatasset terminos eius, nullum insidiarurum terræ ipsorum ascendentibus ipsis; & apparentibus in conspectu Domini Dei sui ter in anno[q]. *Quod dixit*, ait Augustinus[r], *non concupiscet quisquam* (sic enim legit) *de terra tua, cùm ascendes videri in conspectu Dei tui per tria tempora anni; hoc vult intelligi vt securus quisque ascenderet: nec de terra sua sollicitus esset, Deo promittente custodiam, quod nemo aliquid inde concupisceret, propter illum qui ascendit, nec suam inde timeret absentiam.* Immissum terrorem Abulensis[f] à Deo asserit illis temporibus, quemadmodum in Chananæos iruere volentes contra Iacob domúmque illius[s]; vel aliò diuertisse cogitationem hostium, vel effecisse vt iudicarent non expedire vt tunc pugnarent. Attamen inferre non licet cum nonnullis, vt monet Ystella[a], Hebræos custodes domorum retinere non potuisse, nec noctu ianuas claudere ac munire. Nam cura Dei de nobis non adimit curam quam adhibere mortaliter possumus. Frustra quidem vigilatur nisi Dominus custodiat, vel ædificatur, nisi ædificet[a], & confortat ipse seras portarum[b]: sed nihilominus faciendum quod in nobis est. Quia porrò ter in anno conuenire ex remotis præsertim locis aut ferè impossibile, aut perincommodum erat, & nimiæ impensæ, refert idem Auctor, nonnullos Hebræos sensisse hanc legem eos tantùm obligasse, qui propinqui essent sanctuario, cum aliis dispensatum vt vna sola vice in anno venirent; videlicet ad festum Paschæ: alios quòd tenerentur hi qui longiùs distabant tertio dumtaxat quoque anno ter venire. Ipse autem, B confutatis illis opinionibus, præsertim secunda, existimat vel debuisse tales bis venire in Paschate, & in festo tabernaculorum, quia parum temporis intercedebat inter Pascha & Pentecosten: vel in quibusdam annis solùm semel ad primum: in aliis bis, videlicet etiam ad festum tabernaculorum; quoniam aliquando cogebantur omnes venire ad istud vltimum, vt in anno septimo remissionis, quo tempore legebatur coram eis Deuteronomium, quemadmodum constat ex cap.31.[c] libri nostri. Nec in hoc, inquit, erat magnum grauamen habitantibus in locis distantibus à sanctuario, cùm de septennio in septennium bis ascenderent. Et si fortè hoc tanquam grauamen reputarent, non erat curandum; quia C cùm Deum colere naturaliter teneamur, aliquid ei impendere oportet, & aliquid temporis quantum ad labores nostros relinquere, cùm isti labores vertantur in magnum lucrum[d]: si autem quia solis rebus suis insudet relicta vacatione necessaria in cultu Dei, non prosperabitur[e]. Idem docet[f] seruos Hebræos eadem lege astrictos fuisse, & pueros rationis vsu præditos, quod confirmat exemplo duodennis Christi, non autem fœminas tum ob imbecillitatem, tum ob curam rei domesticæ, tum quia non decet eas discurrere. Lyranus in Exodi cap.23. cum remotis dispensatam affirmat aliquando in Pentecoste, & festo tabernaculorum. Hinc sequitur gratum Deo esse vsum peregrinationum ad pia loca, D easdémque nunc etiam subesse causas posse quæ tunc erant; cur vsurpentur, quamuis dubium non sit quin vbique coli Deus queat. Inter peregrinationes sacras admodum celebris Romana in anno qui Iubilæus appellatur, de quo nonnihil egi in libro Leuitici[g]. Lege opus Gretseri nostri de sacris peregrinationibus. Versu autem 23. istius capitis ad eumdem librum[h] reieci quæ ad rationes triplicis festi pertinent. Citatis ex Cyrillo Alexandrino locis adiiciatur festorum Paschalium homilia 28. quod opus postea prodiit Græcè Latinéque: hoc autem præter iam annotata peculiare, de lege masculos obligante, non fœminas. Quia fœmineum genus animo & corpore imbecillum, masculum vtroque E præstans est & excellens; insinuari asserit, quod spiritali robore ac sapientia eminet, in honore haberi, obuersarique coram Deo, & suo hunc id aspectu dignari: quæcumque aliquo numero apud Deum sunt, apud diabolum, ipsiúsque angelos, nullo in pretio esse, nec illius crudelitatis experiundæ periculo vacare, sed aggredi sanctos, ac in eos, qui spiritali polleant robore, rabiosè insultare; quamuis irrito conatu: spiritalibus masculis non mediocriter esse infensum, & offendi vehementer ipsorum gloria; quemadmodum Pharao masculos infantes imperauit occidi[i]: fœmineum genus, hoc est, molles, insipien

Marginal notes (left column): a c.7.2. — b c.2.41. — c 1.Reg.1.3.7. — d v.21.14. — e vers.21. — f in Luc.2. — g tomo 4. tract. 46. — h to.1 lib. 10 c.14. — i in Luc.2. — k ibidem. — l in 1. Reg 8.q.10 & in Exo.34.q.22. — m Lucæ 2.41.42. — n Ioan 3.13. & seqq. c.4.45. c 5.1.c.6 4.c.11.55. Matt. 26.2. & seq Mar. 14.1 & seq Luc. 22.1 & seqq Ioan. 12. & 13.& 18. & 19. — o Ioan.7.2.10. — p in c. 20. 26. — q Exo. 34. 24. — r ib.q 161. — f in Exo.34. — s Gen 35.5. — a in Ex.34.

Marginal notes (right column): a Ps. 126.1. — b Ps.147.13. secundum Hebr. — c v.10.11. — d Esa. 1.19. — e Agg.1.6. — f in Exo.23. post q.25 & in c. 34. q. 22. — g in c.25.8. — h in c.23. — i Ex.1.16.

A insipientes, infirmos, belli inexpertos, manus habentes remissas, nec torquere iaculum scientes, nec sustinere valentes arma militiæ, amare, caros habere, in eos affectu rapi, Glossa interlinearis in cap. 23. Laudi fœminas ait debere occultari: ordinaria hoc loco, nihil molle, fragile, infirmum in nostra conuersatione, sed fortia quæque à Deo exigi; si in fide Trinitatis Patris, & Filij, & Spiritus sancti, æternæ mercedis respectu, tempore præsentis vitæ, bonis operibus insudamus, masculum in conspectu Domini statuere. Anna masculam prolem petit a; quoniam Ecclesia fortes perfectione parere concupiscit, inquit Gregorius b; sicut & mulier illa ex Apo-

B calypsi c peperit masculum, vt obseruat Andreas d Cæsar: & illa de qua Esaias e, vt notat Hieronymus f. Vnde filij, dicuntur Dei esse; filiæ, hominum g; quia expertes virtutis feracis & plantatores vitiorum sunt, qui gignunt fœminas, inquit Philo h; nec vllus sanctorum, vt scribit Hieronym. i nisi perrarò, fœminas genuisse narratur; solúsque Salphaad, qui in peccatis mortuus est, omnes filias genuit k. Iacob inter duodecim patriarchas vnius filiæ pater est, & ob ipsam periclitatur l, iidem tradunt Origenes m, Petrus n Damiani, Strabus o. Sed mysticum id magis esse, quàm literale rectè demonstrat noster Franciscus p Mendoza exemplis Patriarcharum, qui genuisse dicuntur q filias; & Iob r; fa-

C teturque Origenes s secundùm spiritualem intellectum, non ad sexus, sed ad animarum discretionem id referendum. Rursus Glossa ordinaria Exodi t tribus vicibus temporum omne tempus præsentis vitæ designari ait: in confessione Trinitatis fidem; spem, caritatem: liberationem à diaboli seruitute; consecrationem primitiarum ex operibus, voluntatibus, sermonibus nostris; fructus virtutum, quibus in tabernaculis atque peregrinatione huius vitæ collectis, eunt ne ad alterius requiem peruenientes, vacui appareamus in conspectu Dei: festum resurrectionis Christi; datum die Pentecostes Spiritum sanctum; festum omnium sanctorum. u. Alij aptant Patri, Filio, Spiritui sancto; quia pri-

D mus eripuit nos de manibus diaboli; secundus legem Euangelicam tulit; tertius remittit peccata x: vel diuino cultui, per cor, os, opus, vt priùs quoque memini. Cæterùm quod secundo loco hîc additur ne quis appareat per tria illa festa vacuus coram Domino, iamque bis priùs in Exodo y iniunctum fuerat; & repetitur ab auctore z Ecclesiastici; Augustinus aa spiritaliter intellectum ait magnum esse sacramentorum, atque dictum in vmbris significationum. Theodoretus bb exponit, vt locuples eleemosynam largiatur dum Deum orat, qui paupertatem elegit, animam bonis minimè vacuam, sed copia virtutum locupletatam gerat. Argumentatur Chrysostomus cc, si Iudæis ista dicebantur, multo magis nobis: ideirco pauperes ante fores adstare, vt nemo va-

E cuus ingrediatur; vtque misericordia comite securus introeat: & qui intrat misericordiam consequi volens, prior ipse misereatur, atque sibi faciat debitorem Deum & exigat; fœneretur & repetat, cùm eleemosyna postulet, vt ei Deus etiam gratias agat. *Imple manum Christi mendicantis*, ait Stephanus Cantuariensis apud Tilmannum Godefridum, *vt tunc in iudicio, quando horrendū est incidere in manus Dei viuentis* dd, *impleat manum tuam: diuites enim* (auari scilicet & illiberales) *dormierunt somnum suum, & nihil inuenerunt in*

a 1. Reg. 1. 11.
b ibidem.
c c. 12. v. 5.
d ibidem.
e c. 66. 7.
f ibidem.
g Gen. 6. 2.
h lib. de gigant.
i in Eccl. 2. & Esa. 66. & Os. 1.
k Num. 26. 33. c. 27. 3.
l Gen. 30. 21. c. 34. 1.
m hom. 11. in Num.
n lib. 4. ep. 15.
o in Gen. 5.
p in 1. Reg. a. 21. expos. 1.
q Gen. 5. & seqq.
r c. 1. 2. cap. vlt. 13.
s sap.
t in c. 23.
u Pet. Bongus de myst. num. in ternario.
x Hugo hoc loco.
y c. 23. 15. c. 34. 20.
z c. 35. 6.
aa in Exod. q. 159.
bb in Exod. 23. q. 53.
cc in 1. ad Tim. 1. ho. 67. & ad pop.
dd Heb. 10. 31.

A *manibus suis* a; *quia nihil posuerunt in manibus Christi*. Gregorius b; qui promerendæ vitæ mercedem bene agendo non prouidet in conspectu Domini vacuum apparere scribit; nec ferre manipulos cum exultatione c, sed in vanum accepisse animam suam d, ambulauisse in vacuum e. Rabanus hoc transcribit in præsenti loco. Irenæus f causam præcepti huius dat, vt in quibus gratus extitit homo, in his gratus Deo deputatus, eum qui est ab eo percipiat honorem; non quòd egeat Deus sacrificio, sed quoniam is qui offert, glorificatur ipse in eo quod offert, si acceperit munus eius; & per munus, erga regem honos & affectio ostenditur. Hoc ipsum insi-

B nuat g Iustinus, dicens coli Deum à Christianis, non sanguine, libationibus, incensis, quibus illum sciant non egere, sed precatione, gratiarúmque actione: & quæ ad alimentorum creata sunt, non igne consumunt, sed sibi ipsis, & indigentibus præbentes, offerant, rationales pompas & hymnos celebrando atque decantando, cum spe futuræ incorruptæ vitæ. Nazianzenus h disserens de Paschæ celebritate, cui debeat quisque munus aliquod festiuum spirituale conferre, pro virium suarum ratione; alludit ad præsentem locum; vt cum quidem Scholiastes Nicetas i intellexit. Sic enim in Deuteronomio, inquit, scriptum est; *non apparebis coram Domino Deo tuo vacuus, vnusquisque secundum facultatem*

C *manuum*. Idem verò Pater oratione in nouam Dominicam, & in ver, & in S. Mamantem, hortans vt encænia celebrent innouatione sui, ac spiritualibus deliciis epulisque, profert præsens testimonium; vt nemo appareat in conspectu Domini vacuus k; Dominum ipsum inducit loquentem, *non apparebis in conspectu meo vacuus; verùm si quid pulchri habes, tecum feres* ἀλλ' εἴ τι καλὸν, μετ' σεαυτοῦ φέρων. Vbi citatus Scholiastes exprimit cum isto similem ex Exodo l locum; & obseruat, ludere Nazianzenum in vocabulis *κενὸς vacuus*, & *καινὸς nouus*; quia munus eius qui non apparet *κενὸς vacuus* coram Domino præsertim ἐν τοῖς ἐγκαινίοις *in encæniis*, de quibus agebat, est vt appareat *καινὸς nouus*. *Ac nunc nouus ap-*

D *pare*, ait Nicetas, *non secundùm hanc Scripturam τοῦ κενοῦ, id est, vacuus & nihil habentis, sed iuxta alteram significationem τοῦ καινοῦ, id est, nouus, ac per virtutis progressum & incrementum innouatus, penitúsque immutatus, vel à vitio ad virtutem, vel à virtute minori ad maiorem*. Hoc possumus affirmare esse coram Domino vacuum apparere, hácque de causa gratissimum ei esse qui sic appareat, immò in tali vacuitate summam plenitudinem existere: vt scilicet solo sincero Domini amore seruias ei. Si namque vacuum natura refugit, non sinet Dominus dicto modo vacuos in sua remanere vacuitate, qui esurientes implet bonis, diuites dimittit inanes, vt cecinit ancilla Domini m se nolens, quæ salutabatur mater Dei n; humilitatem

E seu vilitatem quasi vacuitatē suam protestans o. Stephanus p Cantuariensis vacuum apparere coram Domino vult eum, qui superbus est, vesicæ vento turgidæ similis. Sic verò Augustinus q beatum pauperem spiritu r intellexit humilem, quique non habeat inflantem spiritum, non sit inflatus tanquam vento distentus. Ad rem præsentem facere possunt dicta in commentario Psalmi 24. s *non accepit in vano animam suam*. Cui sententiæ affinis est plena merces, quam Ioannes t monet, vt videntes nosmetipsos, id est, considerantes, examinantésque, accipiamus: reprehensus

a Ps. 75. 6.
b 7. mor. c. 13. vel 17.
c Ps. 125. 6.
d Ps. 23. 4.
e Iob 6. 18.
f lib. 4. 34.
g apolog. 2.
h orat. 1. de Pascha ad 42.
i ibid. n. 5.
k orat. 43.
l c. 23. 15. c. 34. 20.
m Luc. 1. 53.
n ibid. v. 35. 43.
o ibid. v. 48.
p apud Tilmannum in allega.
q de serm. Domini in monte sub initium.
r Matt. 5. 3.
s vers. 4.
t 2. ep. v. 8.

hensus apud eumdem, cuius non inueniebantur opera plena coram Deo [a]: quòd res omnes, bonaque sine Deo, possunt velut idola, cognominari vana & quæ non prosunt [a]; terra inanis & vacua [b]: coopertus quis auro & argento; sed absque spiritu in visceribus [c]: nihil inueniens in manibus, quantumcumque diues videatur, viri diuitiarum [d]. Afferri Dauid [e] iubet Domino, nominique ipsius filios arietum, gloriam, honorem in atrium sanctum eius. Samuelis mater ablactatum filium adduxit ad Dominum in vitulis tribus, totidem farinæ modiis, amphora vini [f]. Samuel clam vncturus Dauid in regem, oblationis colore negotium contexit. [g] Iacobus [h] Aluares noster talibus vsus exemplis, orationem rectè appellari nomine apparitionis coram Domino ostendit; quia per eum à terrenis rebus relictis ad cor ascendimus tanquam ad templum, vt appareamus coram Domino, & quæ placent ei, nobis autem vtilia sunt postulemus, offerentes interim vitulos labiorum [i]: hostiam laudis, fructum labiorum confitentium ei [k]; sacrificium laudis [l], incensa oblationum [m] sanctarum, oblationem mundam [n], non solùm Eucharistiæ; verùm etiam orationis, vt Eusebio [o] placet accipienti eodem pacto hostias, munera, vota, quibus Dominum colendum prædixit Esaias [*] ab Ægyptiis, adde & à cunctis Gentibus. Peculiari tamen ac pio, religioso, sacro modo apparemus coram Domino in locis ipsi consecratis, & in quibus idem singulari quadam ratione dignatur inhabitare, excipiens publicas & priuatas preces, & sacrificia: simul deputans administrationi sacramentorum, diuinique verbi solemni prædicationi; quemadmodum sæpiùs alibi annotauimus.

*a Apoc. 3. 1. a 1. Reg. 12. 21. b Gen. 1. 2. c Abac. 2. 19. d Ps. 75. 6. e Ps. 28. 1. f 1. Reg. 1. 24. g c. 16. 5. h tom. 3. de inquisit. pacis, siue de studio orat. lib. 2. p. 1. c. 12. i Os. 14. 3. k Hebr. 13. 15. l Ps. 49. 14. m Ap. 8. 3. n Mal. 1. 11. o 1. de demonstr. c. 21. * c. 18. 21.*

Explanatio. *Tribus vicibus.*] Hebraicè פְּעָמִים *pehhamim.* Quod nomen benè redditum est (quamuis aliquando pedes, gressúsve reddantur ab Interprete nostro; & hoc loco ambulationes ab Oleastro) & à themate, quod valet contundere. Simili phrasi Galli dicunt *trois coups*, siue tres ictus pro tribus vicibus. Chaldaicè & Græcè sunt tempora זִמְנִין *zemnin* & καιροί. In Exodo [p] ponitur nomen Hebræum רְגָלִים *regalim* in illa sententia *tribus vicibus per singulos annos mihi festa celebrabitis.* Ibi Oleaster quia id vocabolum pedes significat, ambulationes mauult poni, exponique vt tribus ambulationibus, siue ter mouendo pedes à domibus propriis & quasi saltando festa celebrarentur; quem saltum per חַג *thachag* eodem in loco putat indicari. Idem affirmat de verbis asinæ de Balaam [q], *cur percutis me ecce iam tertiò*; id est, trina ambulatione, vt ibidem notaui. Priùs autem in isto capite monui aliquos ex eodem nomine intulisse pedestre iter eorum qui ter veniebant ad tria festa: quod tamen minimè placet.

p c. 23. 14. q Num. 22. 28.

Per annum.] Hebraicè, Chaldaicéque (*in anno* בַּשָּׁנָה *basschanah*, בְּשַׁתָּא *besciattha* (Græcè *tribus temporibus τοῦ ἐνιαυτοῦ anni.* Anni sacri exordium sumebatur à prima luna Martij: ciuilis à prima luna Septembris, vt sæpiùs notatum est.

Apparebit omne masculinum tuum.] Ita tres reliquas editiones & hîc, & in Exodo [r] (*videbitur*, sed iuxta Chaldæam *videbuntur*, cum singulari tamen nomine יֵרָאֶה *ieraeh*, ὀφθήσεται), יִתְחֲזוּן *ithchazun*. Non obligat hæc lex fœminas, vt antea dixi; nec aliter impeditos vel ætatis paruitate, vel imbecillitate virium, &c. In pronomine quoque innuitur proprietas prolis, aut eiusdem gentis, aut etiam religionis: ex contextu præterea colligitur de hominibus non de brutis esse sermonem.

r c. 23. 17. & 34. 2. Hac lege nō obligantur fœminæ.

In conspectu Domini Dei tui.] In vno è duobus Exodi locis, in quibus idem habetur legitur [a] (*in conspectu omnipotentis Domini Dei Israel.*) Sed pro omnipotente, est Hebræum nomen אָדֹן *adon*, cum aliis duobus יְהוָה *Iehouah*, & אֱלֹהִים *elohim*: quæ duo posteriora sunt ex propriis Dei) quemadmodum & אֲדֹנָי *Adonai*, licèt Angelis tribuatur interdum) primum verò appellatiuum: siue sit à דִּין *dun*, *iudicare*; siue veluti אֶדֶן *eden*, *basis*: quasi denotet basim, & columen, sustentatorémque familiæ, aut reipublicæ, aut populi: quod sonat βασιλεύς *rex*, tanquam βάσις λαοῦ, vt Gregorius [b] etiam notauit. Ex eodem nomine suspicari quis posset ortum Don insigne nobilitatis apud Hispanos; vel apud alios venerationis sacræ: nisi per contractionem sit à Domnos, quod ipsum contractè dicitur pro Dominus; & in officio Ecclesiastico quando dirigitur sermo ad hominem vsurpatur Domnus; quemadmodum & in Litania Domnus Apostolicus Papam designat. Alicubi hoc ipsum obseruauimus.

a c. 34. 23. Adon vnde. b 9. mor. c. 10. vel 13. Don & Domnus. Domnus Apostolicus Papa.

In loco quem elegerit.] Citati duo loci Exodi hoc non habent: in isto autem cap. & in 12. 14. 15. admodum sæpe reperitur, vt & in 17. 18. 26. 31. credo quòd proximè aberat populus ab ingressu in promissam terram, quando Moses libro præsenti contenta loquebatur.

In solemnitate azymorum, in solemnitate hebdomadarum, & in solemnitate tabernaculorum.] Vltima solemnitas (de qua voce actum aliàs) composito nomine dicitur hîc σκηνοπηγία: versu autem 13. duobus ἑορτὴ τῶν σκηνῶν, quemadmodum & in Leuitico [c], vbi editio nostra ferias tabernaculorum habet; in Zacharia [d] festiuitatem tabernaculorum; in c. 31. [e] libri nostri sicut hîc, solemnitatem tabernaculorum; in historia Machabæorum [f] diem solemnem tabernaculorum, in quo vltimo loco est ἡ τῶν σκηνῶν ἑορτή: Scenopegia Latinè facto vocabulo in eadem [g] historia, in apocrypho Esdræ [h] tertio libro; in Euangelio Ioannis [i]. Vt porrò, quod in [k] Exodo non fuerat expressum quæ essent tempora tria, quibus oporteret omne masculinum apparere in conspectu Domini, distinctè sciretur, Caietanus hoc loco notat illud ipsum præceptum nunc repetitum esse; de quo etiam paulò antè admonui. Quare supersedere Abulensis potuit in Exodo [l] à quæstione, an tria festa possent accipi pro festo azymorum, Pentecostes (quod est idem ac hebdomadarum) & clangoris; aut vno verbo respondere prolato præsenti loco.

c c. 23. 34. d c. 14. 16. 18. e vers. 10. f li. 2. 10. 6. g ib. v. 21. & li. 2. 1. 9. 18. h c. 5. 52. i c. 7. 2. Tria tempora quæ. k c. 23. 17. c. 34. 23. l in c. 23. q. 29.

Non apparebit ante Dominum vacuus.] Chaldaicè sicut initio versus pluraliter (*videbuntur* יִתְחֲזוּן *ithchazun*) Græcè (*non apparebis coram Domino Deo tuo vacuus* οὐκ ὀφθήσῃ ἐνώπιον κυρίου τοῦ θεοῦ σου κενός. In Exodo [m] loquitur Deus ipse (*non apparebis in conspectu meo vacuus.*) Hebraicè & Chaldaicè (*non apparebunt* aut *videbuntur* לֹא יֵרָאוּ *lo ierau* לָא יִתְחֲזוּן *lo ithchazun.* Pro vacuo aut vacuis est Hebræum nomen indeclinabile רֵיקָם *rekam*; pluralis formæ, Chaldæum רֵיקָנִין *rekanin.* Thema est רִיק *rik*, *euacuare*: vnde רֵק *rek*, additóque ם finali רֵיקָם *rekam*: & forma Chaldæa, רֵיקָא *racha* [n], nomen iniuriosum, idem valens quod fatuus: quasi dicas, cerebro vacuum, vel etiam opibus, siue inopem; quo posteriore modo quibusdam [o] in locis redditur id nomen, & Græcè κενοί: aut per nomen scurrarum [p], Græcè ὀρχουμένων *saltantium*: aut vanissimorum [q], Græcè λοιμῶν *pestilentium.* Ecclesiastici

m c. 23. 15. c. 34. 20. n Matth. 5. 22. o Iud. 11. 3. p 2. Reg. 6. 20. q 2. Par. 13. 7.

a c.35.6. Siracides[a] auctor eamdem repetit sententiam μὴ ὀφθῇς ἐνώπιον κυρίου κενός *non apparebis ante conspectum Domini vacuus.* Dixerat[b] priùs Domino sacrificare, qui seruat legem, iustitiam proximo, misericordiamque exhibet, recedit ab iniustitia; propterea ne videretur parui æstimare sacrificium, aut ab eo auocare, subiunxit præsentem sententiam ex lege petitam in isto & Exodi libro; quasi diceret. Quamuis illa vera sint, legis meminisse oportere, quæ vetat apparere vacuum coram Domino, præcipitque vt statutis temporibus offerat quisque sacrificia sua. Hæc enim omnia, inquit, propter mandatum Dei fiunt, quæ alioqui per se non multùm prosunt si comparentur cum dictis aliis operibus.

b v.1.&seq. *Domino sacrificare quid.*

Sed offeret vnusquisque secundum quod habuerit iuxta benedictionem Domini Dei sui quam dederit ei.] Suppleuit Interpres (*sed offeret*) Hebraicè & Chaldaice (*vir*, id est, vnusquisque *secundum donationem manus suæ, secundum benedictionem Domini Dei tui, quam dedit seu dederit tibi*) Græcè in priore parte (*vnusquisque secundum facultatem manuum vestrarum* ἕκαστος κατὰ δύναμιν τῶν χειρῶν ὑμῶν) secunda verò pars ponitur numero singulari (*secundum benedictionẽ Domini Dei tui, quam dedit tibi* κατὰ τὴν εὐλογίαν κυρίου τοῦ θεοῦ σου, ἣν ἔδωκέ σοι.) Mensuram oblationis, vt ita dicam, ex benedictione seu liberalitate Domini, bonísque concessis, vidimus versu 10. & in c.12.[c] mensuram cibos gustandi. Quæ autem versu illo 10. nostri capitis vocatur oblatio spontanea manus, Græcè declaratam legimus καθότι ἰσχύει ἡ χείρ σου, *secundum quod potest manus tua.* Tobiæ monitum de eleemosyna huc aptari potest. *Quomodo[d] potueris, ita esto misericors. Si multùm tibi fuerit, abundanter tribue: si exiguum tibi fuerit, etiam exiguum libenter impertiri stude. Liberalitas non cumulo patrimonij, sed largitatis*, inquit Ambrosius[e], *definitur affectu: & multum ac parum*, ait Chrysostomus[f], *non ad mensuram dati definit Deus, sed ad potentiam facultatum dantis:* quin & ipsum regnum cœlorum tantum valere Gregorius[g] asserit, quantum habes; valuisse namque Zachæo dimidium substantiæ[h]; viduæ duo minuta[i]; alteri calicẽ aquæ frigidæ[k]; nec hanc habenti, bonam voluntatem; quam habentibus, Angelus in Christi natiuitate pacem annunciauit[l]. Hoc ipsum rursus obseruauit Ambrosius[m], vnà cum calice aquæ frigidæ, ne quis de lignorum se posset penuria excusare; vel quòd vasculum vbi aquam calefaceret, non haberet. Denique si voluntas prompta est, inquit Apostolus[n], secundùm id quod accepta est, non secundùm id quod non habet.

c vers.15.
d Tob.4.8. 9.
e de viduis.
f in 2. Cor. hom.10.
g hom.5. in Euang.
Liberalitas non in quantitate muneris, sed in dantis affectu consistit.
h Luc.19.
i Marci 12. 42. Luc.21. 2.
k Matth.10. 42.
l Luc. 2.14.
m Serm. in feria 5. post Cineres.
n 2. Cor. 8. 12.

Vers. 18.] Iudices & magistros constitues in omnibus portis tuis, quas Dominus Deus tuus dederit tibi, per singulas tribus tuas: vt iudicent populum iusto iudicio.

PARAPHR. PRæceptis ceremonialibus hactenus traditis insequuntur iudicialia, quæ pertinent ad proximum, vt benè regatur ab immediatis siue inferioribus magistratibus, iudicibúsque; sequenti capite vt à mediatis siue maioribus etiam à rege; item à summo sacerdote, &c. Eiusmodi iudices iubet Deus constitui ad portas ciuitatum (hoc est, ad vnam aliquam ex portis si plures essent) qui est locus maximè publicus, ac plurimùm ab omnibus frequentatus: qua de causa olim Stoici philosophabantur in porticis, aut in portico Atheniensi, qui Stoa nominabatur: est autem commodius quàm, vt priùs fiebat, curtu iuris dicendi reddendique gratia per ciuitates circumferri, vt Abulensis[a] notat, docens inferiores minorum locorum iudices aliis maioribus in primaria ciuitate habitantibus, vbi erat sanctuarium, fuisse subordinatos, qui Sanedrim vocabantur siue synedrium, domúsque iudicij. In cap.1.[b] audiuimus à Mose, non valente ferre gubernationis onus cùm solus esset, constitutos, iuxta consilium Iethro soceri[c], ex omnibus tribubus viros sapientes & nobiles, potentes, timentes Deum, in quibus esset veritas, & odissent auaritiam, in principes, tribunos, centuriones, quinquagenarios, decanos: qui docerent populum singula, absque personarum acceptatione quod iustum esset iudicando; & si quid occurreret difficilius, ad ipsum referendo. In libro[d] præcedente cùm quereretur adhuc Moses de nimio pondere sibi imposito, quod sustinere nequiret, eo quòd grauius iudicibus foret, præcepit Dominus deligi septuaginta viros de senibus Israël, quos ipse nosset esse senes populi ac magistros, quibus daretur de spiritu Mosis, vt cum ipso sustentarent onus populi, & non solus grauaretur: quod & factum est, cùm staret circa tabernaculum. Diuisio magistratuum de consilio Iethro facta necessaria erat in deserto: vbi in tanta multitudine populi maiorem communicationem & plurium controuersiarum occasionem consequenter esse oportebat: non ita verò assignatis iam in promissa terra locis tribui cuilibet: vt proinde pauciores in singulis sufficerent pro cuiusque capacitate; siue illorum electio fieret ab habitatoribus, aristocratico quodam modo; siue à senioribus iudicibus septuaginta, siue suo tempore à regibus. Videntur hi, de quibus hoc loco agitur, successisse dictis illis ex Iethronis consilio constitutis: & quos Iosaphat constituisse dicitur[e] in cunctis ciuitatibus Iuda munitis per singula loca: & illi quos idem rex constituit ex Israële in Ierusalem, inter quos erant Leuitæ & sacerdotes; vbi Ananias pontifex in iis quæ ad Deũ pertinent præsidebat, in cæteris Zabadias dux in domo Iuda: & sub Herode erant omnes in eadem ciuitate de tribu Iuda, magnáque ex parte de domo Dauid, quos propterea Herodes interfecit[f]. At senatum totius gentis, qui de omnium prouinciarum causis iudicare debebat, ex regno toto, ac tribubus omnibus colligi oportuit, qui ex singulis, efficiebant numerum 72. licèt Thalmudistæ synedrium, siue concilium Ierosolymitanum, componant ex 71. tantùm[g]. Ex iisdem Thalmudistis variísque Rabbinis, Galatinus[h] originem istorum petit ab iis, quos Moses numero 70. instituit[i], & quibus ipse præerat; atque ad illos, vt est in cap. sequenti[k], res difficiles deferebantur; vocabantur autem Domini sapientiæ, & incantationum, quique scirent 70. linguas, & statura, ætate, specie venerandi essent; necis potestatem haberent per lapidationẽ, combustionem, occisionem, strangulationem, sed cùm de illa ferrent sententiam, nihil eo die gustarent, iuxta id[l], *non comedetis super sanguinem:* iudicia diuitiarum, siue pecuniarum, & bonorum mobilium, per tres iudices fierent: iudicia animarum siue de morte, non per pauciores quá 23. ex illis 70. de tribu, sceptro, pseudopropheta, sacerdote magno, iudicarent omnes 70. siue 71. horum esset de bello decernere, de salariis templi, aut ciuitatis: iudices

a q. 4.
b vers. 11.& seqq.
c Exo. 18. 13. & seqq.
d c. 11. 11. & seqq.
e 2. Par. 19. 5.8.
f Carol. Sigon. 6. de rep. Hebr.
g Idem sup. & Pet. Galat. l.4.c.5.
h supra.
i Num. 11. 16.
k vers.18.
l Deut. 12. 16.23.&15. 23.

inferiores

inferiores instituere per manuum impositionem à quinque saltem faciendam, qui iudices subessent illis: lupus, leo, vrsus, pardus, serpens in iudicio 23. interfici deberent: domus Concilij Sanedrim siue iudicij appellaretur Gazith, id est, locus dolatus: aliæ domus iudicij 23. essent in diuersis locis, vna in porta montis domus, id est, templi; altera in porta atrij; reliquæ in ciuitatibus Israël. Quæ vel incerta ex parte sunt, vel ficta. In catalogo Hebræo præceptorum affirmatiuorum, 97. & sequentia sunt de conditionibus & officiis iudicum seu præpositorum super populum, qui iusta decernant iudicia, atque quod iustè definitum sit executionem consequatur; vt sint sapientes, diuites, magicã scientes artem, non vt vtantur, sed vt magis obuiare possint; sciant 70. linguas, ne per interpretem agere cogantur: non recipiatur intra senatum eorum multùm senex & delirus, nec eunuchus, quòd is nimis immisericors sit, nec vir qui non habet filios: vt iudices sint prudentes & intrepido corde, absque pauore liberantes oppressum à violento; pauperibus, afflictis, & his qui Deum timent patrocinantes: auaritiæ non studeant: iustitiam & veritatem diligant: mendacium execrentur: si sit inter eos dissensio, præualeat maior pars: læta executio sententiæ non differatur, sed ipsa die reus interficiatur; sed si præcone causam proclamante, innocentiam rei quispiam sciat, iubeat reduci reum ad iudices; si reus vim sibi fieri dicat, reducatur primò & secundò, dummodo adiuncti sapientes duo id fieri debere iudicent: occidatur reus à duobus testibus, præmonitus dicere, *sit mors mea mihi in remissionem omnium iniquitatum mearum*: facta confessione ista, porrigatur ei calix vini, in quo granum thuris ponatur, vt bibat & surripiatur ei vsus rationis, atque inebrietur: interfectionis genera sint lapidatio, combustio, occisio, nempe eum gladio, strangulatio: lapidandus exuatur vestibus, & in editum locum, manibus vinctis, ducatur, ea quo ab vno testium impellatur vt cadat in terram; & si non mortuus fuerit ex hoc lapsu, leuent testes grandem lapidem, & impetu proiiciant; sique nec tunc mortuus fuerit, omnis populus proiiciat lapides in eum, &c. casus 18. esse, propter quos debeat quis lapidari; 10. propter quos comburi; 6. propter quos strangulari, &c. Clemens [a] Romanus meminit crucifixionis & lapidationis. Istud indubitatũ de iudicio quod ad portas exerceretur, quia multis ea Scripturæ [b] locis colligitur, in quibus aliquando vocãtur expresse portæ [c] iudicij. In porta iuxta veterem morem Iudaici populi fuisse iudicia, & sæpe legimus, ait Hieronymus [d], & crebrò interpretati sumus: vt nec agricola ad causam veniens, frequentia ciuitatis, & nouo terreretur aspectu; nec vrbis habitator longè ab vrbe properaret, & subuectionem quæreret iumentorum. Confirmans hoc idem citato Amos testimonio, in cuius commentario id quod retuli dicit, dum explanat præterea citatum Zachariæ locum, necnon verbis Psalmi 126. & exemplo Absalonis, quæ etiam in margine notata sunt, subdit. Et quæritur quare apud Iudæos in portis locus fuerat iudicandi. Ne cogerentur agricolæ intrare vrbes, & aliquod subire dispendiũ, iudices in portis residebãt: vt tam vrbanos quàm rusticos in exitu & introitu vrbis audirent, & finito negotio, vnusquisque cõfestim ad sedes proprias reuerteretur. In portis decreta notiora erant cùm ad momenta singula plenæ essent egredientibus ingredientibúsque. Gregorius [a] explanans verba Iob [b]; *si leuaui super pupillũ manum meam, etiam cùm viderem me in porta superiorem*, mos, inquit, apud veteres fuit, vt ad portam seniores sederent; qui certantium iurgia, iudiciaria examinatione discernerent, quatenus vrbem, in qua concorditer oportebat viuere, discordes minimè intrarent. Profert ea [c] Amos; *constituite in porta iudicium*. Item circa alia eiusdem [d] Iob verba, mos, inquit [e], vt seniores in porta consisterent, & causas introëuntium iudicarent, quatenus tanto esset pacificus vrbis populus, quanto ad hanc discordes ingredi nõ liceret. Adde ne inter fraudes & flagitia vrbana, aliquid simplicitas rustica peccandi periculum reperiret. Quod in Ruth c. 3. [f] legimus (*scit omnis populus qui habitat intra portas vrbis meæ, mulierem te esse virtutis*) Hebraicè est (*omnis porta populi mei* כָּל־שַׁעַר עַמִּי *chol sciahhar hhammi*) Chaldaicè (*manifestum est ante omnes sedẽtes porta sanedrin magnæ populi mei* כָּל יָתְבֵי תְרַע סַנְהֶדְרִין רַבָּא דְעַמִּי *chol iathebe therahh sanhedrin rabba dehhammi*) Græcè (*scit omnis tribus populi mei* οἶδε πᾶσα φυλὴ λαοῦ μου) & suspicari quis posset pro φυλὴ esse πύλη, quod secundum nomen portam valet. Eiusdem libri c. 4. [g] sedisse dicitur Booz ad portam, ibique fuisse populum & maiores natu cùm disceptaretur causa matrimonialis. Ibi noster Serarius [h] obseruat factu optimum fuisse, vt ibi perpetuus incolarum & aduenarum concursus esset, excubaret, ac suo in throno sederet iustitia: sicque monerentur semper omnes tam qui ingrederentur, quàm qui egrederentur, nihil iniquè agendum; totámque vrbem esse velut sacrum quoddam templum, cuius tutelam, portarum gereret iustitia, veráque esset Portuna, vel Portunus, qui marinus Deus idem cum Neptuno à pluribus creditur; à Festo etiam portarum. Portas mortis pro iniquis iudicibus accipi in Psalmo 9. [i] docebit te commentarius noster eiusdem auctoritate [k] Remigij. Qua præterea de re dixi Psalmo 68. [l] *aduersum me loquebantur qui sedebant in porta*; & Psalmo 72. [m] *vt annunciem omnes prædicationes tuas in portis filiæ Sion*; & Psalmo 126. [n] *non confundetur cùm loquetur inimicis suis in porta*; & Sapientiæ 16. [o] *deducis ad portas mortis, & reducis*; docens portas inferi quæ non præualeant aduersus Ecclesiam [p], esse principum inferi potestatem siue dæmonum, siue hominum sub his merentium, vt Maldonatus [q] noster cum Hilario [r], licèt minùs placeat nostro Alcaçar [s]. Sed præ aliis commentariis nostris indicatis legendus is qui est in Psal. 126. vbi & de portis Turcicis.

Iudices & magistros constitues.] Additur in editionibus (*tibi*) & pro magistris Græcè sunt γραμματοεισαγωγεῖς. Augustinus quæstionibus in Exodum [t], qui ibi capite 18. [u] dicuntur Græcè post δεκαδάρχας decanos, decurionésve, γραμματοεισαγωγεῖς (quo nomine soli L X X. vtuntur illo & isto loco) ait non facilè sciri posse quinam sint: quoniam hoc nomen, inquit, in nullo vsu habemus vel officiorum, vel magisteriorum. Nam quidam doctores interpretati sunt, vt intelligantur vtique literatũ, qui introducant in literas, sicut resonat Græcum vocabulum. Nonnullis enim videtur à primis hominibus eas cœpisse, & perductas esse ad Noë, atque inde ad parentes Abrahæ, & inde ad populum Israël. Sed vnde hoc probari possit ignoro. De simili vocabulo γραμματέων, qui solent scribæ reddi, egimus libro præcedente [x], vbi præcipit Deus, vt congreget Moses 70. viros de senibus Israël, quos nosset quòd senes populi

a 2. const. c. 43.
b Gen. 23. 10. c. 34. 20. Deut. 17. 5. 8. c. 21. 19. c. 22. 15. 24. c. 25. 7. Iosue 20. 4. Ruth 4. 1. 11. Iob 29. 7. c. 31. 21. 2. Reg. 15. 2. Ps. 126. 5. Pr. 1. 21. c. 22. 22. c. 24. 7. c. 31. 23. Esa. 29. 21. Thren. 5. 14. Amos 5. 10. 12. 15. Zach. 8. 16.
c Deut. 21. 19.
d in Amos 5.

a 21. mor. c. 15.
b c. 31. 21.
c c. 5. 15.
d c. 29. 7.
e 19 moral. c. 11. vel 13.
f vers. 11.
g v. 1. 11.
h quæst. 1.
i vers. 15.
k ib. v. 13.
l vers. 13.
m v. vlt.
n v. vlt.
o v. 13.
p Matth. 16. 18.
q ibidem.
r ibidem.
s in Apoc. 1. 18. not. 15.
Explanatio.
t q. 69.
u vers. 13.
x c. 11. 16.

populi essent ac magistri. Eodem loco actum quoque de Hebræo nomine, quod hic etiam habetur שטרים *soterim*, cùm Scribæ vocentur ספרים *sopherim*, qui nostris doctoribus, præsertim iurisperitis respondent, nec per se sectam faciebant, cùm ex Pharisæis essent aliqui Scribæ, quemadmodum ex monachis, quibus Pharisæi similes erant, aliqui sunt Theologi: & ad Scribas pertinebat partim publica conficere notariorum seu actorum, actuariorúmve publicorum nostrorum more, partim Scripturas sacras interpretari, & à corruptela vindicare, vt iidem essent γραμματεῖς qui νομικοὶ καὶ νομοδιδάσκαλοι, idem Scribæ, legisperiti, seu legis doctores. Atque hoc etiam loco volunt aliqui eosdem esse κριτὰς iudices, & γραμματεισαγωγεῖς: quemadmodum apud Paulum[a] ποιμένας pastores, καὶ διδασκάλους doctores; quia nec iudex, nec pastor idoneus est, qui non sit simul magister doctórque, vt obseruant Hieronymus[b], Anselmus[c], Chrysostomus, & alij[d]; Augustinus[e], Gregorius[f]. Dionysius[g] Petauius noster contra Drusium[h], & Scaligerum[i] hæreticos, pro Serario nostro probat id quod dixi, non differre νομικοὺς & γραμματεῖς, ita vt priores tractarent magis forensia iurísque formulas, & actiones ciuiles tractarent. In pandectis[k] Paulus Iurisc. tradit quòd quibus præcipua cura rerum incumbit, & qui magis quàm cæteri diligentiam & sollicitudinem rebus, quibus præsunt, debent, hi magistri appellantur. Festus dici vult magistros quòd cæteris magis possint, vel quòd magis quàm cæteri diligentiam & sollicitudinem rebus, quibus præsunt, debent. Deriuant aliqui à Magis, qui apud Persas erant viri docti, & populo præerant. Inde appellati magistri, quorum exemplum institutionémque iuuenes sequi oportet. Continentur autem eo nomine, inquit Alciatus[l], baccalaurei, licentiati, doctores: quia sicut athletæ tribus coronis, more Græciæ antiquæ insigniti debebant[m]; ita in agone literario tres sunt distincti gradus. Plures porro species magistrorum in omni genere ciuili & artis omitto.

Scribarum munus.

a Ephes. 4. 11.
b ibidem.
c ibidem.
d ibidem.
e epist. 58.
f hom. 18. in Ezech.
g in Epiph. hær. 15. pag. 29. 38. 33.
h 2. de trib. sectis c. 13.
i in elench. c. 15.
Magistri qui.
k l. quibus. D de verbo. signif.
Magistri etymon.
l in l. cui præcipua. D. de verb. signif.
m l. 1. C. de athle.

In omnibus portis tuis.] Vrbes Græcus textus habet ἐν πάσαις ταῖς πόλεσί σου, quemadmodum priùs multoties, vbi portas habent editiones aliæ. Nec malè disseruimus de consuetudine iudicia & causas in portis tractandi, quoniam ex hac quasi prærogatiua portarum, potuerunt per illas vrbes integræ intelligi.

Portæ pro vrbibus.

Quas Dominus Deus tuus dederis tibi.] Et hoc sæpe repetitur, vt agnoscatur auctor beneficij Deus; datórque liberalis optimæ terræ. Græcè δίδωσί σοι. Sed vt aliquoties monui, certa & indubitata donationis promissio exponitur non solùm per tempus futurum, sed etiam per præsens ac præteritum.

Per singulas tribus tuas.] Incertum an hæc iungantur portis vrbibúsve, quæ distribuendæ erant inter tribus; an iudicibus, vt constituerentur ex diuersis tribubus. Vtrumque verum.

Vt iudicent populum iusto iudicio.] Græcè (*iudicium iudicationémve iustam* κρίσιν δικαίαν) Hebraicè (*iudicium iustitiæ* משפט צדק *mispat tsedek*) Chaldaicè (*iudicium rectitudinis* דין דקשוט *din dikscot*) Sic in cap. 1.[n] præcepisse se Moses ait constitutis magistratibus, sapientibus, gnaris, nobilibus, quorum conuersatio probata erat in tribubus, vt quod iustum esset iudicarent.

n vers. 16.

Vers. 19.] Nec in alteram partem declinent. Non accipies personam, nec munera: quia munera excœcant oculos sapientum, & mutant verba iustorum.

AD iudicandum iusto iudicio, siue recto requiruntur istæ conditiones, vt iudex velut in æquilibrio constitutus in vnam potiùs partem non vergat, quàm in aliam; & idcirco vitet acceptationem personarum, nec se muneribus corrumpi & excæcari sinat, quorum tanta vis est, vt sapientes alioquin ac iustos præuaricari faciat. Primo capite[a] cùm, vt paulò antè retuli, præcipitur vt iudices quod iustum est iudicent, mox additur vt id faciant siue sit causa ciuis, siue peregrini, ita vt nulla sit distantia personarum, sed ita paruum audiant vt magnum; nec accipiant cuiusquam personam, quia Dei iudicium est. In Leuitici cap. 19.[b] est. *Non facies quod iniquum est, nec iniustè iudicabis. Non consideres personam pauperis, nec honores vultum potentis. Iustè iudica proximo tuo.* Vtriúsque loci adeundus commentarius, & aliorum locorum, quos ibidem recensui. In Exodo[c]; *Nec accipies munera, quæ etiam excæcant prudentes, & subuertunt verba iustorum.* Græcè βλεπόντων *videntium*, in priore membro, id est, quamuis videant quod iustum est, faciunt munera vt non videant. Hebraicè *excæcabit apertos* פקחים *pichekim*. In Ecclesiastico[d], *Xenia & dona excæcant oculos iudicum* (Græcè σοφῶν *sapientum*) *& quasi mutus in ore auertit correptiones eorum.* Græcè καὶ ὡς φιμὸς ἐν στόματι ἀποτρέπει ἐλέγχους *& quasi frænum in ore auertunt correptiones*, id est, impediunt ne sapientes corripiant. Iuxta translationem verò nostram Strabus, & post eum Lyra & Rickelius nomine muti putant ranæ speciem intelligi, quæ in os canis latrantis proiecta, latrandi adimit facultatem. Calamitatem Græco vocabulo nominant. Sed, vt notat Iansenius, & auctoritate caret ea nominis acceptio, & non congruit Græco φιμῷ, quod est in dicto textu. Eodem pertinent adagia quæ idem auctor memorat; *bos in lingua*; &, *argentangina patitur*: quibus affine illud vulgi de osse obiecto canis ori quod arrodens non latrat. Erat bos numisma apud Athenienses, Delicos, Romanos, & Adagiographus de vi adagij vtriusque disserit. Nec illud absimile τὰν ἀρετὰν, καὶ τὰν σοφίαν νικῶντι χελῶναι *virtutem & sapientiam vincunt testudines*: numisma namque Peloponnensium χελώνη, id est, testudo dicebatur. Item faba nummus: id est, suffragium nummo corruptum. Porrò[e] Clemens Romanus Apostolos refert ista & similibus sententiis crebrò vsos vt persuaderent iustitiam in iudiciis. Theophilus[f] Alex. iubet Apollinaris discipulos defendere quæ is malè scripsit, eo quòd scripsisset benè contra Origenem, Arianos, Eunomianos, ne videantur accipere personam in iudicio, & personam diligere, non veritatem. Patres Concilij[g] Aquisgranensis Ludouicum Imperatorem hortantur & obsecrant prolata hac sententia, & ex citato c. 1. & ex Exodi cap. 18.[h] & ex 2. Paralip. cap. 19.[i] vt eligendis adiutoribus suis, & reipublicæ ministris, qui vice ipsius populum Dei regere, & gubernare; atque iudicare debeant, solertissimam prouidentiam habeat. Sub Carolo Magno Concilium Cabilonense[k] II. decernit eiusdem loci huius auctoritate comitibus & iudicibus summopere obseruandū, vt iustè iudicent, &

Paraph.
a v. 16. 17.
b
c c. 23. 8.
d c. 20. 31.
Rana in os canis proiecta latrandi adimit.
Bos numisma Atheniensium, &c.
Testudo numisma Peloponnensium.
e 2. const. c. 37. 42.
f ep. 1. Paschali.
g cap. 10.
h vers. 21.
i vers. 5. & seqq.
k cap. 11.

& nequaquam in iudicio munera seu personas accipiant: ministros quoque siue vicarios & centenarios iustos habeant, testésque probatissimos, &c. Exigitur in Exodo à iudicibus sapientia, timor Dei, veritas, odium auaritiæ: quæ Petrus cognomento Simon Tileratus in opere de veritate[a] declarat. Circa vltimam conditionem rectè vetari non solùm auaritiam, sed etiam odium eius docet; quia radix omnium malorum est[b]: tum verò quæ committi solent contra iustitiam; cuius exemplum fuit in Felice Iudææ præside, qui diu vinctum retinuit Paulum, frequentérque accersebat eum, & loquebatur cum eo, sperans quòd pecunia sibi daretur à Paulo[c]; qua de re in actuum Apostolorum disserui commentario; vnde, ac ex aliis commentariis nostris petat qui volet, nec vt repetam exigat. Audierat forsitã Felix allatas proximè à Paulo Ierusalem eleemosynas, vel diuitem putabat: per omnem autem sæuitiam & libidinem ius regium seruili, vt scribit Tacitus[d], ingenio exercebat. Ferunt aliqui[e] Mosem faciem coruscantem splendentem, velo[*], non solùm quia intentis alioqui cerni oculis nequiret, sed vt sua ostendendæ causa æquitatis, non ad hunc potiùs quàm ad illum, oculos intendere videretur: quin etiam id velum è linteis fuisse, sudariisve, quibus inuoluta cadauera mortuorum sepeliebantur, vt obiecta mortis memoria sectaretur erga omnes quibus imperabat, diligentiùs iudicij integritatem. Hunc ipsum præ se tulit C illarum Gentium consuetudo apud Clementem[f] Romanum, Basiliúmque[g], vt non nisi obducta cortina; velóve interiecto (παραπέτασμα vocat Basilius, Clemens numero singulari παραπέτασμα) capitalem sententiam iudices ferrent: aut vt, Plutarcho[h] teste, Thebani, atque vt scribit Diodorus Siculus Ægyptij depingerent iudices auersis vel clausis, vel etiam effossis oculis; quasi oculis carere oporteret, ne litigantium vllum peculiari affectu, eum conspiciendo, prosequi compellerentur. Erant verò item apud priores, vt citatus addit Plutarchus, absque manibus iudices, vt à donis alienam esse debere iustitiam intelligeretur, nulla mulceri facundia; nec quod Stratocles, Diomoclidésque senticbant, & factitabant, D ad tribunalia, tanquam ad auream messem, concurreretur[i]. Hominem, qui ius ex æquo cunctis tribueret depicta struthiocameli penna significabant Ægyptij, quia pennas alarum æquales habet vndequaque[k]. Hoc est esse templum Dei sanctum, mirabile esse in æquitate[l] potiùs quàm in quouis alio ornamento. At verendum illud[m] Propertij, ne sit verum;

Aurea nunc verè sunt sæcula; plurimus auro
Venit honos; auro conciliatur amor.
Auro pulsa fides, auro venalia iura:
Aurum lex sequitur, mox sine lege pudor.

E Etiam leonem aureo reuinctum vinculo lepus animal timidissimum trahit; [illegible]: & [illegible], *leo filo, seu cordula vinctus, sursum ac deorsum circumfertur*[n]

[o] *Imperat, aut seruit regina* (meliùs *collecta*) *pecunia cuique:*
Tortum digna sequi, potiùs quàm ducere funem.

Athenienses mactari porcellum iubebant velut victimam expiatoriam, ante iudicum consessum; móxque sedilia leniter respergi sanguineo rore; vt sunmet sanguini consulerent, alienum iniustè non fundendo[p]. Gestanda iudici ex sapphiro imago, cui nomen ἀλήθεια *veritas*, exemplo principis iu-

a lib. 6. c. 21.
b 1. Tim. 6. 10.
c Actuum 24. 26.
d lib. 21.
e refert Fr. Masc. Mend. in 1. Reg. 2. 5. annot. 7. sect. 1. pag. 354.
* Exo. 34. 33.
Varia iudicandi consuetudines.
f 2. const. c. 52.
g epist. 79.
h de Isid. & Osiride.
i Pierius li. 35 c. 27.
k Horus Apollo hierog. vlt.
l Ps. 64.
m lib. 3. eleg. 13.
n Lucia. de mercede seruientib.
o Hora. lib. 1. epist. 10.
p Sigon. de rep. Athen.

A stitiæ apud Ægyptios, qui natu maximus inter sacerdotes, idémque iustissimus, ac æquitatis tenacissimus habebatur[a]: vt cœlum videat, cuius colorem refert sapphirus, & recordetur iudiciorum iustorum; quod iniquissimi Susannæ condemnatores minime fecerunt[b]. Sisamnem qui pretio iniustè iudicauerat Cambyses interfecit, & Otanem filiũ eiusdem sedere in solio præcepit loris detractæ cutis instrato[c]. Artaxerxes iniustis etiam iudicibus adhuc viuis pellem eualsit, circúmque subsellia ad exemplum expandit[d]. Constituerant nominati Athenienses Lycum heroem ante fora, lupi imagine præditum; ad quem qui donis iudicia corrumpebant, in decem diuisi conueniebãt; vnde B Lyci decas manauit[e]. Aristoteles autem in eorumdem republica prodit iudiciorum corrumpẽdorum Anytum auctorem extitisse[f]. Plurima adhuc afferri possent ex omni scriptorum genere aduersus corruptelas iudiciorum, per acceptationem personarum, munerúmque acceptionem. Illud ad rem est ex sacris Prouerbiis, præ aliis multis[g]; *qui cognoscit in iudicio faciem, non benè facit iste, & pro buccella panis deserit veritatem*, Græcè (*vendet virum* [illegible]) quod in translatione Latina Sixtina vertitur malè vinum, nec inter menda positum est: præcedens verò membrum in eadem editione est, [illegible], *qui non reueretur faciem* aut *personas iustorum, non est* C *bonum*. Præterea postremæ huic nostri parti similis est in eodem[h] libro locus, iuxta multorum expositionem, *victoriam & honorem acquirit qui dat munera* (vt corrumpat iudices ad hæc acquirenda) *animam autẽ aufert accipientiũ* (eripiendo illis mẽtem & prudentiã, ipsámque animæ salutẽ.) Ad hęc[i]: *rapina impiorum detrahent eos, qui noluerunt facere iudicium*, hoc est, eos qui quæstum fecerint ob iniqua iudicia, ipsemet quæstus deiiciet de fastigio dignitatis, vel etiam ad interitum vsque detrahet. *Super tribus sceleribus Israel*, ait Dominus[k], *& super quatuor non conuertam eum: pro eo quod vendiderint pro argento iustum, & pauperem pro calceamentis*. Tria scelera alia R.[l] Dauid ait fuisse idololatriã, impudiciD tiam, homicidium: sed & diluuium immissum tandem, quia repleta erat terra iniquitate חמס *chamas*, ἀδικίας, quo peccato dissoluitur penitus omnis humana societas. Illum verò iustum priore loco aliqui volunt Ioseph esse; quidam Christum; communior opinio quemuis indefinitè, id est, iudicium circa causas iustorum, vel vt cùm damnantur, cogantur vendere seipsos prę paupertate. Istius virij, tãquam callidissimæ vulpeculæ, negat Bernardus[m] magnorum se vllum comperisse, qui satis caueret versutias. Pauci calamo vno metiuntur ædificium diuinum[n], quíque non vsurpent mensuram & mẽsuram, pondus & pondus[o], nec sint mendaces in E stateris[p]; nec iustificent impium pro muneribus, iustitiam autem iusti auferant ab eo[q]. Pontium Samnitem tradunt velle se natum dixisse, quando Romani munera cœpissent accipere; nõ enim passurum fuisse diutiùs eos imperare[r]. Extendũt Hebræi in catalogo præceptorum negatiuorum istud ad verba; vt scilicet fauore non corrumpat iustitiam. Supersedeo exemplis non admodum tamen multis, eorum, qui munera repudiauerunt. Duobus ero contentus, quæ recitat[s] Bernard. Primũ est Martini Cardinalis, qui rediẽs è Dacica legatione, cùm Florentinus Episcopus equum donauisset, quia viaticum consumpserat; quo Pisas, vbi Papa erat, perueniret; ipsum verò postridie secutus Episcopus, vt suæ faueret causæ, sollicitasset; deco-

a Ælia. 14. var. hist. c. 34.
Pœna falsorũ iudicũ.
b Dan. 13. 9. 59.
c Herodot. lib. 4.
d Diod. Siculus li. 15.
e Arpocratio ex Eratosthene apud Sigon. 1. de rep. Athen. c. 3.
f Sig. sup. ex eodẽ Eratosthene. Alex. ab Alex. lib. 3. c. 17. Plutar. in Coriolano.
g Prou. 28. 21.
h c. 22. 9.
i c. 21. 7.
k Amós 2. 6.
l ibidem.
m 2. de consideras.
n Eze. 40. 3. & seqq.
o Prou. 20. 10. 23.
p Ps. 61. 10.
q Esa. 5. 23.
r Pintus in Ezech. 40.
s 4. de consid. c. 7.

ptum se respondit, eo quòd nesciisset illi esse negotium; vtque tolleret equum suum imperauit. Exéplū aliud est Gaufredi Episcopi Carnotensis legati Apostolici in Aquitania: qui oblati piscis à quodam presbytero pretium cùm didicisset solidorum quinque, id solui præcepit, inuito licèt ac verecundo. Exclamat Bernardus alterius sæculi rem hanc esse. De seipso quid in hoc genere narret Petrus Damiani, cùm esset Mediolani legatus Apostolicus, leges in epistolis [a]. Samnitibus Martius Curius Dentatus auri pondus ingens offerentibus, auro se non egere respondit, quamdiu viuere rapa posset; nec acie vinci posse, nec pecunia corrumpi: neque enim præclarum esse aurum habere, sed iis qui aurum habent, imperare [b].

a lib. 6. epist. 31.
b Cicero in Catone, Plutar. in apophth.

Nec in alteram partem declinent.] Hebraicè (*non flectes*, aut *inclinabis iudicium* לא תטה משפט *lo thatteh mispat*) id est, nec amore, nec odio, vllâve alia de causa vni potiùs parti faueas quàm alteri, nec in vnam magis propendeas, quàm in aliam. In cap. sequenti [c] à rege requiritur vt non declinet in partem dextram vel sinistram, nempe à diuinis præceptis, quod exprimunt ibi aliæ editiones. In cap. 5. [d] libri nostri, & in cap. 28. [e] iubentur Hebræi custodire & facere quæ præcepit Dominus Deus, non declinando neque ad dextram, neque ad sinistram: sed per viam quam præcepit ambulando: in c. [f] rursus sequenti, vt faciant quodcumque dixerint qui præsunt, nec declinando ad dextram, nec ad sinistram; in libro Iosue [g] idem exigitur à Iosue; & hìc à populo [h]: & aliis in locis [i] eadem formula extat. Chaldaicè hoc loco (*non peruertas iudicium* לא תצלי דין *lo thatsleh din*) Græcè (*non declinabunt iudicium iustum* οὐκ ἐκκλινοῦσι κρίσιν δικαίαν.) Cauetur in Exodo [k] declinare in iudicium pauperis, Græcè διαστρέψειν *peruertere*: & Paulus [l] cum obtestatione Dei, & Christi, & Angelorum admonet Timotheum custodire quæ ipsi proponebat, ita vt nihil faceret in alteram partem declinando. In ferenda iusta sententia haberi ratio non debet nec dexteræ rerum bonarum seu prosperarum, vel amicorum, vel nimiæ prudentiæ, immodicive studij virtutis, vel arrogantiæ ex bonis operibus; nec sinistræ malarum aduersarúmque rerum, vel inimicorum; vel prauorum operum; vel desidiæ ac incuriæ: de quibus combinationibus Salazar [m] noster. Non hinc tamen paria esse peccata sequitur, quamuis in genere peccatum sit declinatio à virtutis medio per excessum, aut per defectum.

Explanatio.
Iudices via recta progredi debent.
c vers. 20.
d vers. 32. 33.
e vers. 13. 14.
f vers. 10. 11.
g vers. 7.
h c. 23. 6.
i 2. Reg. 14. 19. lib. 4. 22. 2. 2. Paral. 34. 2. Prou. 4. 27. Esa. 30. 21.
k c. 23. 6.
l 1. Tim. 5. 21.
m in Prou. 4. 27.

Non accipies personam.] Hebraicè (*non agnosces facies* לא תכיר פנים *lothacbir appim.*) Solent enim ex facie cognosci personæ. Græcè *non cognoscent faciem personámve*, οὐκ ἐπιγνώσονται πρόσωπον.) Personarum acceptio, Græco vno vocabulo προσωποληψία, vetatur [n] alibi, negatúrque in Deo esse, vt nos etiam non semel annotauimus, hócque nomine Christus ab aduersariis quamuis malignè, verè tamen laudatus [o] est. Interpres quandoque reddit pro verbo accipiendi considerare personam [p], cognoscere [q], respicere [r]. Cyprianus [s] adhibet hoc testimonium pro æquitate ac quadam veluti æqualitate in generali iudicio, legens (*non accipiens personam in iudicio*) exponénsque *nec secundum minimum, nec secundum maximum iudicabis*. Id voluit Plato nullum in ea re discrimen afferens esse Achillis, Thersitisque. Quantum sit istius malum peccati, omissis alibi allatis, sufficiat nunc illa ex

Nec personas accipere.
n Leuit. 19. 15. Deut. 1. 17. 2. Paral. 19. 7. Iob. 32. 21. c. 34. 19. Rom. 2. 11. Gal. 2. 6. Ephe. 6. 9. Colos. 3. 25. Iacobi 2. 1. 9. 1. Pet. 1. 17.
o Mat. 22. 16. Lucæ 20. 21.
p Leuit. 19. 15.
q Prou. 24. 23.
r Mat. 22. 16.
s ad Nouitianum.

Ecclesiastico [a] sententia. *Est qui perdet animam suam præ confusione, & ab imprudenti persona perdet eam: persona autem acceptione perdet se*, Græcè ibi emendati codices Sixtini habent in postremo membro καὶ ἀπὸ ἄφρονος προσώπου ἀπολεῖ αὐτήν: in aliis καὶ ἀπὸ λήψεως προσώπου *ab acceptione personæ*. Iansenius declarat nonnullos præ verecundia, dúmque plus æquo reuerentur potentium hominum auctoritatem, perdere seipsos, contra conscientiam agunt quæ agenda non sunt, & veritati parcunt, vt sibi parcant: nimirum iniustè iudicando, vt fecit Pilatus erga Christum ne displiceret Iudæis, ac potiùs ne Cæsaris amicus non esse diceretur, fidelísque minister. Moderatio tamen necessaria, ne nimia παῤῥησία contemnatur & noceat, ipsáque persona reprehendentis meritò in reprehensionem incurrat, si nullam circa personas habeat rationem. *Vexatio dat intellectum auditui* [b]; *sed si nimia non fuerit*, inquit Bernardus [c]: *nam si sit, non planè intellectum dat, sed contemptum.*

a c. 20. 24.
b Esa. 28. 19.
c 1. de consid. c. 3.

Nec munera.] In editionibus aliis aliud verbū extat à verbo membri prioris diuersum significans propriè accipere: & in Græca numeri pluralis est, sicut antea, nempe λήψεις: vt & δῶρα: cùm sit singulare שחד *scochad* & שחדא *scochada*; quod propriè valet acceptum iniquè munus à magistratu, vt alibi [d] docui. Certè vbique tum nomen hoc, tum verbum שחד *scachad*, talem dumtaxat vsum habet, aut ad inhonesta, turpiáque [e]: quamuis indifferentem significationem habeant δῶρα & munera. Iulius [f] Cæsar Scaliger munus vult esse quasi murus; & munus onus muris reficiendis, vbi primùm vnum in locum è vicis conuenissent ad condendum oppidum, indéque munimenta: id autem oneris cùm remittebatur virtutis ergò, donum dictum esse. Varro [g] munus deducit ex eo quod qui mutuo animo sunt, id dant officij gratia [h]: alij ex Hebræo מנחה *munchah*. Officium præterea significat; quod necessariò subitur lege, more, imperio; vnde immunitas: item spectaculum ludúmve à principe exhibitum populo quasi doni loco. Plura de his acceptionibus Iurisconsulti: qui nostram vsurpatam docent in eo plebiscito [i], *ne quis præsidum munus donúmve capeat, nisi esculentum, potulentúmve, quod intra dies proximos prodigatur.*

Nec munera.
d in Ps. 14. 5.
e Ezech. 16. 33.
Munus vnde.
f de causis ling. Lati. c. 31.
Differt à dono.
g de ling. Lati. lib. 4. c. 36.
h Becanus in orig. ling. Lat.
i l. plebiscito D. de officio præsidis.

Quia munera excæcant oculos sapientum.] In Exodo [k] (*etiam excæcant prudentes:*) in Ecclesiastico [l] (*oculos iudicum*) de quibus locis antea dixi. Excæcant munera; vt quod iustum est non videatur: vel vt videatur iustum quod iustum non est. Quod legitur in Prouerbiis [m]; *gemma gratissima expectatio præstolantis: quocumque se vertit, prudenter intelligit*) Hebraicè sic est, אבן חן השחד בעיני בעליו אל כל אשר יפנה ישכיל *enen chē hasscion chad bebbene behhalau el chol ascer iphneh iaschil.*) Vertitur antè hoc pacto *Clauis gratia*, seu *gēma grata, est munus in oculis dominorū eius*, siue *eorum qui possident eam; ad quemcumque verterit se* (illa gemma, vel munus illud) *prudentem faciet*, siue *intelligere faciet*, vel *prudenter aget*, vel *prosperabitur.*) Id est, inquit Vatablus, in quamcumque partem volet, vertet corda iudicum, inclinabítque) scilicet munus datórque muneris. Si legatur vltimum verbum cum ס *samech*, exponetur *infatuabitur*) nempe is qui munus acceperit, vel μισθὸν mercedem, vt LXX. transtulerunt. Infatuari iudicem, est excœcari oculos ipsius: prospe-

k c. 23. 8.
l c. 20. 31.
m c. 17. 8.
Infatuari aliquid quid.

rari

A tari munus, prudentérve agere, aut facere intelligere, est efficere, vt prosperetur ille qui dat, iudicem trahens quò vult, & prudenter hac in re agere, quemadmodum laudatus villicus iniquitatis [a]; & efficere, vt pro ipso videatur iudex intelligenter ac prudenter iudicare. Iuxta editionem verò nostram, nomine præstolantis iudex intelligi potest; sententiam differens, donec munus ab vno ex litigantibus deferatur; quod instat gemmæ gratissimæ diu expectatæ ab ipso, est. Addit noster Salazar, locum diligenter explanans, ac plures proferens expositiones, morem spectandi res alias per lapides pellucidos, gratóque colore præditos, vt

B de Nerone testatur Isidorus [b], vtente viridi smaragdo ad spectandas gladiatorum pugnas: ex quo fiebat, vt eodem colore imbuta cuncta oculis se offerrent: ad hunc verò modum infici oculos iudicis munus captantis, conditione causæ, quam munerator prætendit. Lapidem præterea gratiæ munus cognominari docet, quia valet ad conciliandam gratiam beneuolentiamque: sicut nonnullis lapidibus talis vis inesse traditur à physiologis Plinio, Epiphanio, Alberto; quæ tamen libertatem non adimat; licèt Isidorus reputet id superstitiosum; & quemadmodum manu gemma gestatur, sic manu munus (inter quæ paronomasia est) accipitur. De magnete item peculiariter interpre-

C tatur; quem vocant ἐρωτα, lapidémque [c] amoris, quia munus, etiam ferreum attrahat iudicem; & quamlibet seuerum, tanquam pondus gratiarum, vt citato loco reddit Symmachus σάθμιον χαρίτων, cum trutina iustitiæ, deprimat. Cęterùm excæcare munera dicuntur, quia præbent occasionem excæcationis, indéque sumunt homines occasionem peruertédi iudicium, ac more cæcorum iudicandi. Nec aliter Deus ipse quosdam dicitur excæcare [d]; & Deus huius sæculi diabolus [e]: denique malitia [f]. Sed hæc demeritoriè: Deus, non dando efficaciora gratiæ auxilia: multa faciendo etiam bona, quibus peiores culpa sua fiunt; diutiùs eosdem nimia quadam patientia & longanimitate tolerando: diabolus, inducendo ad peccata, & ad per-

D seuerandum in eis, vnde cæcitas cordis consequitur. Cùm autem sapientum oculos excæcari asseritur, non est quòd veraciter sapientes & iusti per munerum cupiditatem subuertantur, inquit Rabanus; sed quòd illi qui videntur sibi esse sapientes & iusti, sæpiùs corruant: nam qui verè sunt sapientes & iusti, numquam præponunt res caducas veritati atque iustitiæ: sed in omni tempore studeant in æquitate permanere. Idem attingitur à Glossa, & ab Hugone. Meliùs Rickelius explicat quòd qui antea munerû acceptionem fuerant sapiẽtes, per munera seducuntur & fiunt insipientes.

Et mutant verba iustorum.] Numero singulari יְסַלֵּף *sesalleph*, quod futuri temporis est, reddi potest *peruertet, deprauabit, deflectet, detrahet*, sicut &

E סֶלֶף *seleph, peruersitas, deflexio, supplantatio*. Græcè ἐξαίρει *auferunt, extrahunt, detorquent*, vt etiam explicat Eugubinus, dicens non tam apertè per id verbum expositum esse quod habet Hebræus textus. Muneribus acceptis tolluntur verba iam semel etiam iustè prolata, vel quæ quis proferre decreuerat; aut in oppositum sensum detorquentur. Possent quoque exponi *verba iustorum*, verba iusta, id est, causæ iustæ, vt Vatablo placet; quas corrupti muneribus volentes ac scientes pronunciant iniustas, & ex iniustis in iniustas mutant. Priorem sensum illustrare possumus opposito & apposito exemplo Balaam, qui cùm maledicere

a Luc. 16. 8.
b 16. etym. 6.
Munus lapis gratiæ.
Magnes lapis amoris.
c Pollux.
Munera excæcant.
d Esa. 6. 10.
e 2. Cor. 4. 4.
f Sap. 2. 21.
Munera ex sapientibus insipientes faciunt.
Verba iustorum quid.

A vellet, nolens benedicebat, nec aliud se posse loqui asserebat nisi quod iussisset Dominus. Affirmari hic potest & regina pecunia, & cui obediunt omnia [a]. Expendit hoc ipsum ad idem propositum Origenes [b], vnà cum alio exemplo Caiphæ [c] prophetantis. Perpende, ait Caietanus, vim munerum contra intellectum & affectum, & quod amplius est, contra intellectum perfectum sapientia, & affectum præditum iustitia: si enim sapientes & iusti mutantur ex muneribus, quis iudex seu princeps potest tutè accipere munera? Magni quoque pendendum admonet hanc sententiam non

B esse Mosis, sed Dei; cui nota sunt corda hominum; qui scit instabilitatem animi humani, animi etiam virtute præditi; quoniam Exodi 23. [d] ex ore Dei eadem habetur sententia.

a Eccl. 10. 19.
b 10. 30. in Ioan.
c Ioan. 11. 49. & seqq.
d vers. 8.

Vers. 20.] Iustè quod iustum est persequeris: vt viuas & possideas Terram, quam Dominus Deus tuus dederit tibi.

PARAPHR.

NE se quis corrumpi sinat muneribus, personámve cuiusquam in iudicio accipiat, qua in re peccari potest, non solùm iniustam ferendo sen-

C tentiam, innocentémque damnando, & pro reo verè obnoxio pronunciando; sed etiam si exigatur, aut accipiatur munus, quasique stipendium, & merces iustæ sententiæ; iubet præmio proposito terræ promissæ, studiosè curare, vt quod iustum est iustè perficiatur, & ex affectu honesti ac virtutis amore, atque cum debitis omnibus circumstantiis, quia bonum ex integra causa est, malum ex singulis defectibus, ex recepto, à multísque [e] tradito axiomate. Boëtium citat Abulensis probantem in 4. de consolatione philosophica, quamuis iniustè patiatur nemo, multos iniustè agere, occidi aliquem iustè posse, quamuis occidat cum quis iniustè. Theodoretus [f] iustè persequi quod iustum est interpretatur iuxta viri iusti intentionem, non ob

D vanam gloriam, neque propter humanum aliquod emolumentum, sed ipsius boni gratia. *Sunt enim quidam*, inquit, *qui animo quidem nihil faciunt quod iustum est; tamen propter eos qui reuera complectũtur illud, simulant honore se prosequi quod iustum est*. Ambrosius [g] expendens quo pacto parentes Ioannis iusti essent ante Deum [h], qui nõ potest falli, idem arbiter mentis & facti, meritúmque iusti ex mentis habitu, nõ aliquo factorum exitu metitur; cùm plerúmque aut bona mens facti reprehensibilis exitu deformetur, aut improba cogitatio facti alicuius decore veletur; & quod benè feceris, si malè cogitaueris, diuino iudicio non possit comprobari; profert præsentem locum; & subdit. *Nam nisi esset vt iustum iniustè faceres, numquam dictum esset; iu-*

E *stè quod iustum est persequeris*. Et certè posse iustum, iniustè fieri, docuit nos ipse Saluator, dicẽs [i]. *Cùm feceris eleemosynam, noli tuba canere ante te: &, cùm oratis, non eritis sicut hypocritæ*. Bona enim est misericordia; bona est oratio [k]: sed potest iniustè fieri, si iactantiæ causa aliquis pauperi largiatur, vt videatur ab hominibus. Prior id Origenes [l] docuerat, vt ab Ambrosio transcriptus videatur, ac à Theodoreto perstrictus. *Dicat mihi*, ait, *quispiam, si lata ista perfecta est, quid sibi vult hoc quod dicitur* sine querela? *Sufficiebat enim dicere, ambulantes in omnibus viis & iustificationibus Domini, nisi posset fieri vt ambulet quis in omnibus*

e Arist. 2. ethic. 6. Dion. de diui. nom. c. 4. Greg. hom. 11. in Ezech. Aquin. 1. 2. q. 18 a. 4. ad 3.
f q. 15.
g lib. 2. in c. 1. Lucæ.
h Luc. 1. 6.
i Mat. 6. 2.
k Tob. 12. 8.
l Hom. 2. in Lucam.

mandatis Dei, & tamen sine querela non ambulet. Et quomodo potest euenire, vt in omnibus mandatis & iustificationibus Dei ambulans, sub querela sit? Cui breuiter dicam. Nisi hoc ita esset, nunquam in alio loco noscoremus scriptum referri, Iustè id quod iustum est sequere. *Nisi enim esset iustum aliquid, quod non iustè sequeremur, nequaquam nobis praeciperetur, vt iustè id quod iustum est sequeremur. Quando enim facimus mādatum Dei, & in conscientia nostra vanæ gloriæ sordes respergimus, vt placeamus hominibus, aut alia quæcumque non placet Deo boni operis causa præcedit; quamuis faciamus præceptum Dei, tamen illud absque querela non facimus, & iniustè id quod iustum est sequimur.* Rursum[a] comparans, vt priùs dixi, Balaam & Caipham propherantes, ducénsque si quis propheta sit, prophetare; non autem si prophetes, continuò propheram esse; confirmat similitudine iustom iudicantis, sed non iustè. Citans autem præsentem locum, *hæc*, inquit, *vocula* iustè, *non frustra præposita fuit illi voculæ*, quod iustum est persequeris. *Facillimum enim factu esseret, vt iniustus persequatur; sed non iustè.* Confirmat exemplis medicinæ, & artis ædificandi, quibus præditus non dicitur qui quidpiam faciat ad alteram ex his pertinens. Affert illud quoque de faciente eleemosynam ob vanam gloriam[b]. Denique vult eamdem rationem esse, modestè quod modestum est, viriliter quod virile, sapiēter quod sapiēs persequeris, & sic de aliis. Basilius[c] oportere scribit non solū iustū opus operari, sed *ἀπὸ διαθέσεως δικαίας, μετὰ λόγου τῆς δικαιοσύνης ex dispositione iusta, cum ratione iustitiæ*, quemadmodum contingit vt idiota medicinam apparet, sed non vt medicus, quia artem non callet. Gregorius[d], legens (*iustè quod iustum est exequeris*) *iniustè*, inquit, *quod iustum est exequitur, qui ad defensionem iustitiæ, non virtutis æmulatione, sed amore præmij temporalis excitatur: iniustè quod iustum est exequitur, qui ipsam quam prætendit iustitiam, venumdare minimè veretur. Iustè ergo iustum exequi, est in assertione iustitiæ eamdem ipsam iustitiam quærere.* Transcripsit hæc Rabanus. Aristoteles[e] negat iustum censeri, & temperantem, qui harum virtutum opera faciat, nisi eo modo quo iustum decet ac temperantem; exemplo grammatici, vel musici, si non ex arte, sed fortuito quidpiam ad has artes pertinens agant. Immò quæ ex virtutibus aguntur, iustè ac temperanter agi oportere ait; ita vt qui agit, quodammodo conformatus agat, seu affectus. Denique iuxta tritam parœmiam, non nominum, sed aduerbiorum remunerator est Deus[f]; nec æstimat quantum quis operetur, sed ex quanto, vt loquitur Gregorius[g], perpendens quo pacto Petrus omnia reliquisse se asseruerit[h], qui reliquerat adeò pauca. Ex dictis videtur locus noster exponi posse de circumstantiis debitis ad opus iustitiæ; de habitu, ex quo fiat; de recta intentione. Aquinas[i] tamen quærens vtrùm modus præcepti cadat sub præcepto legis, & obiiciens pro affirmante parte, modum virtutis esse, vt aliquis iustè operetur iusta, & fortiter fortia, & similiter de aliis virtutibus; respondet modum faciendi actum iustitiæ, qui cadit sub præcepto, esse, vt fiat aliquid secundùm ordinem iuris: non autem quod fiat ex habitu iustitiæ: & quantum ad legem humanam, sufficere si quis exteriùs impleat quod præcipitur, quia homo non iudicat nisi de exterioribus, siue intentio bona sit, siue mala, siue quis firmiter, & immobiliter, ac ex habitu operetur, siue non[k]. Basilius tractat illam quæstionem, an acceptum sit Deo opus præcepti non competenter iuxta rationem præcepti factum; respondétque negando; quoniam rectè offerre & diuidere simul oportet[a]; legitimè certare[b]; hoc est, cum requisitis conditionibus circumstantiísve, quas explicat: omnia honestè debent, & secundùm ordinem fieri[c], honestéque ambulandum est. Adde opera plena esse debere[d], tanquam spicas plenas[e]; & vt placentas reginæ cœli, id est, lunæ, factas[f] ab idololatris, Hebraícè כַּוָּנִים *chananim*, quasi dicas, vt placet R. Dauid, attentè, feruenter, solerter factas, à כוּן *chiunen intendere*, &c. quas LXX. retento nomine, *χαυῶνας* (*panes oleo admixto subactos*[g], vel *olera assa*) dixerūt; alij *χαμῶνας* (cuius non extat vsus aut notio) aut *πέμματα* (*placentas latas, tenues, orbiculares*, quarum vsus in sacrificiis[h]) & Hieronymus interpretatur præparationes: item necessarium esse, discere benè facere[i], quod Basilius[k] per textos nostri verba declarat: rectè diligere, vt in Cantico[l] Canticorum qoidam legunt; vel vt rectitudo ipsa diligat *εὐθύτης*, pro eo quod legimus (*recti;*) sancta sanctè, mystica mysticè tractare, quemadmodum loquitur Nazianzenus[m], Cyprianus[n]. Vltimus citat ex Salomone, id est, ex libro Sapientiæ[o], *qui custodierint iustè iusta, iustificabuntur*; quod est etiam rectè iudicare, & iustè proximo; vt ibidem docui, & c. 6. [p]atque Leuitici 19.[q] In catena Græca m.s. citantur Theodoretus, Seuerus, Origenes, Cyrillus Alexand. eadem ferè docentes. Explicat Seuerus *γενοῦ δίκαιος δι' αὐτὸ τὸ καλὸν esto iustus ob ipsummet honestum*: Origenes in Threnos cùm quis *ὑγιεῖ διαθέσει* operatur sana dispositione & intentione vt Ioseph castus: contra verò quando mala, vt propter vanam gloriam; nec prætextu boni & ignoranter peiora facit, vt Paulus persequens Ecclesiam; nec id quod iniustum est, iniqua electione. Rickelius cum Aquinate infert peccare mortaliter in mortali peccato ministeria sacra exercentes. Philo[r] & Dionysius[s] eumdem hunc locum nostrum vsurpant. Prior inde probat iudici in exequenda iustitia iniustitiam inesse posse; malum officia quædam facere inofficiosè; ebriosum ac furentem quædam interdum sobria loqui facetéque, sed non mente sobria; pueros admodum infantulos multa tum dicere, tum agere, quæ ratione præditi, sæpe quod fieri debet, non fieri vt debet, & quod non officium, interdum officiosè, &: inofficiosum officiosè: prudentiam callidè, temperantiam sordidè, illiberalitérque: fortitudinem temerariè, pietatem superstitiosè, inscienter scientiam virtutis nullam tractandam esse, sed cognatis eius, non aduersis operibus. Si quis aspersionibus purificationibúsque vtens, mentem sordidet; si diues templum construat, ornétque, ac hecatombas indesinenter immolet, vitia consectans, iusta iustè non exequi. Posterior Demophilum monachum reprehendens, quòd functioni sacræ manum admouisset exemplis Oziæ[t], & Saulis[u] sacrificantium, filiorum Sceuæ[x], eorum qui cùm virtutes multas fecerint in Christi nomine audituri sunt[y], *nescio vos*, vel qui non missi currebant[z]: impij, qui vitulum immolans; perinde facit ac si canem immolaret[aa]: deniq; docens nefas esse quæ bona sūt & iusta *μὴ κατ' ἀξίαν διώκειν non secundùm dignitatem persequi*, cōcludit iusta iustè tractāda, iustè vnicuiq; tribuendo pro dignitate, & quemque hoc tractare debere, quod non sit *παρὰ τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν ἢ τάξιν præter suam dignitatem vel ordinem.* Non Hierosolymis fuisse, sed Ierosolymis benè vixisse laudandum

a Tom. 30. in Ioan.
b Mat. 6. 3.
c hom. in ps. 14.
d 9. moral. c. 13. vel 19.
e 2. ethic. c. 4. vel 3.
f Gerson to. 2. dialo. Franc. & Angli. ex Bernardo.
g hom. 5. in Euang.
h Mat. 19. 27.
i 1. 2. q. 100. a. 9. in corp. & ad 1.
k 2. de bap. quæst. vls.

a Gen. 4. 7. secund. Lxx.
b 2. Tim. 2. 5.
c 1. Cor. 14. 40.
d Apoc. 3. 2.
e Gen. 41. 5. 22.
f Ier. 7. 18.
g Suidas.
h Idem.
i Esa. 1. 17.
k Ibidem.
l c. 1. 4.
m ora. 1. de theol.
n de singul. cleric.
o c. 6. 11.
p vers. 5.
q vers. 15.
r lib. de officio iudicis. & 2. allego. & de Cherub. & quòd deterius potiori insidiatur.
s epist. 8. ad Demophilum.
t 4. Reg. 15. 2. Paral. 26. 16. & seqq.
u 1. Reg. 13. 9. & seqq.
x actuum 19. 14. & seqq.
y Mat. 7. 22. & seqq.
z Ier. 23. 21.
aa Esa. 66. 3.

a Epist. 13.
b alicubi.
c in Ps. 34.

dum scribit Hieronymus [a]. Nazianzenus [b] negat A pictoris nomen habere, qui multa pingat, sed qui benè. Augustinus [c] ait quidquid egerit quis, si benè agat, Deum sic laudare.

Explanatio.
d 9. moral. c. 13. vel 19.
e Ps. 33. 15.
f ibidem.

Iuste quod iustum est persequeris.] Legit Gregorius [d] *(exequeris)* alij *(prosequeris.)* Sed vis maior inest in verbo *(persequeris)* indicante vehemens studium & curam; sicut in Psalmo [e] *Inquire pacem, & persequere eam*, vt aliàs [f] notatum est. Indicari præterea volunt aliqui perseuerantiam cum humilitate, quæ inde oritur, quòd de illa dubij simus. Geminat editio Hebræa & Chaldæa idem nomen substantiuũ צֶדֶק צֶדֶק *tsedek tsedek* קוּשְׁטָא קוּשְׁטָא *kusthe kustha*, *iustitiam iustitiam*, id est, ipsam iustitiam omnino, & nihil aliud nisi quod iustum est, & quidem maximè iustum; putam & solam iustitiã, non B accipiendo scilicet personas, non munera, &c. siue absoluas, siue condemnes. Vertunt Vatablus & apostata Munsterus *iustitiam iustitia sequeris*; plures priore modo, iuxta quem Caietanus obseruat distributionem omnia comprehendentem. *Quemadmodum enim*, inquit, *dicendo* dic die, *intelligunt quotidie*; & vir vir, *singulos viros*; & tribus tribus, *per singulas tribus*; *ita dicendo* iustitiam iustitiam sequeris, *intelligunt quòd de iustitia in iustitiam absque lassitudine procedant, quod in singulis causis, nulla prætermissa, iustitiam sequantur.* Cauendum tamen, vt non sit summum ius iniuria: nec sit quis iustus multùm (Arabicè nimis) plúsque sapiat, quàm necesse est; ne obstupescat [g], sed locum det τῇ ἐπιεικείᾳ, hoc est, *æquitati* ac benignitati iuris, quod C ipsum est iustè agere ac iudicare. Vtitur eodem loco Origenes citatus in catena m. s. ex epistola ad Photium, & Andream presbyteros, vt probet moderatè versandum circa sermones iustitiæ, & circa inquisitionem veritatis πανταχόθεν περιπεφραγμένους καὶ εἴσω τῶν ὅρων τῆς δικαιοσύνης ἱσταμένους *vndequaque circumseptos, & intra terminos iustitiæ consistentes*. Lege commentarium Ecclesiastæ. Cui adde ex illo Pinedæ nostri, iustum sumendo pro misericordi, iustitiámque pro misericordia, vt non rarò fit in Scriptura, vitandam nimiam clementiam, seu vitium id pusilli animi, quod infra illam, scribit Seneca [h] vocari à plerisque bonitatem. Quo sensu Plutarchum [i] citat Pineda, tradentem Deæ Manæ Genetæ immolatum canem, D ac voto petitam, ne quis domi natorum canum bonus fieret, hoc est, placidus, sed iracundus, terribilísque, non χρηστὸς, sed χαλεπὸς καὶ φοβερός. Plinium [k], nihil minùs expedire, quàm agrum optimè colere: Homerum [l], quòd

Cauendus nimius rigor.
g Eccl. 7. 17.
h 2. de clemen. c. 4.
i quæst. Ro. in 52.
k lib. 18. c. 6.
l Apud Plutar. de Homero.

Est etiam nimio coniuncta molestia somno.

Iudicare iustitias & iniquitatẽ.
m Ps. 74. 3.
n Ps. 57. 2.
o Ps 81. 2.
Viuendi & vita verba.

Iustitias iudicare [m], est iustè iudicare; ac verè iustitiam loquentes, recta etiam, id est, rectè iudicare debere [n]. Sic enim indicare iniquitatem [o], est iniquè iudicare, facies peccatorum sumendo.

Vt viuas.] Græcè in plurali, quamuis præcesserit singularis numerus ἵνα ζῆτε. Viuere ac vita sumuntur aliquoties vt habent annexam pro- E speră & iucundam vitam; interdum etiam æternæ beatitudinis; quod exemplis non semel alibi demonstraui. Hanc merentur opera iustitiæ facta cum gratia: tamen priorem ferè promittebat lex vetus, quemadmodum obseruat hoc etiam loco Abulensis prolatis Leuitici [p] verbis, de quibus & nos alibi egimus; *custodite leges meas, atque iudicia mea, quæ faciens homo viuet in eis.* Notat præterea interdum in eadem lege vetere proponi præmia æterna, & temporalia in

p c. 18. 5.
Rom. 10. 5.

A bona, ne quis credat illius legis obseruatoribus temporalia sola; istius æterna tantùm proposita. Denique ait particulam *(vt)* hîc accipi, non causaliter, sed consecutiuè, licitum tamen est ac honestum viam mandatorum currere & facere iustificationes Dei, cùm dilatat Deus cor, & propter retributionem [a]. Memineris porrò, iustitias ipsas, cùm tempus acceperit Deus, iudicandas [b]; quod alibi [c] à me declaratum, confert non parum præsenti loco, quoad præcedens membrum. Considera iustitias nostras quasi pannum menstruatæ [d] esse, si per se, ac exactè diiudicentur gratia præcisa, & vt ex solo naturæ lapsæ libero, sed vitiato arbitrio, procedentes; quemadmodum obseruatum est à Macario [e]. Quanquam Esaiæ verba illa pertineant ad Iudæos B adhuc post Christum iudaizantes; non ad Christianos; quorum, si gratia præsertim præditi sint, aut etiam auxilio gratiæ adiuti, opera iusta esse possunt; nec omnia sunt peccata, vt eo loco abutentes inferunt Hæretici; sed vitam beatam mereri valent.

a Ps. 118. 32. 112.
b Ps. 74. 3.
c ibidem.
d Esa. 64. 6.
e hom. 40.

Et possideas terram, quam Dominus Deus tuus dederit tibi.] Crebrò id repetitum vidimus; vt meminissent Hebræi, quare tamdiu peregrinati fuissent in deserto, ac tam multi ex egressis Ægyptum, in eodem periissent, tantóque tempore dilata promissæ terræ possessio esset. Nam & eadem de caosa postea in captiuitatem abactæ sunt decem tribus, quæ nomine communi deno- C minabantur ab Israël; deinde reliquæ duæ Iuda & Beniamin, quia nimirum præuaricatæ fuerunt fœdus, legem, præceptum Dei: quæ cùm seruarent in dicta promissa terra habitabant absque vllo terrore, ac nullo persequente. Hîc autem, vt & alibi aliquoties, præsentis temporis Græcum verbum est δίδωσι *dat*: participium Hebræum נֹתֵן *nothen*, & Chaldæum יָהֵיב *taheb*, quod exponi potest per omnia tempora. Certitudo autem promissi facit vt datum, darique quidpiam dici queat, quod adhuc dandum est: quòd sæpiùs admonui.

D *Vers.* 21.] Non plantabis lucum, & omnem arborem iuxta altare Domini Dei tui.

Vers. 22.] Nec facies tibi, neque constitues statuam: quæ odit Dominus Deus tuus.

Paraphr.

HIc, deinceṕsque sequenti capite videntur ea cõtineri quę pręstari debeãt à iudicibus, quos constitui oportere antea vidimus, maximè verò circa cultum Dei, atque contrariam ei idololatriã; nominatim in hoc textu eam quæ deferebatur E Priapo, diísve similibus in lucis, syluísve, ac in arboribus, vbi obscœna sacrificia, & actiones exercebantur: aut in statuis siue simulacris, imaginibus, idolis ad honorem deorum; quæ omnia non poterant non odio esse atque abominationi & execrationi vni ac soli vero Deo. In c. 7. [f] vidimus imperatum vt aræ Gentilium subuerterentur, confringerentur statuæ, luci succiderentur, sculptilia comburerentur in c. 12. [g] vt subuerterentur omnia loca, in quibus coluissent gentes, quas possessuri erant Deos suos, super montes excelsos;

f vers. 5. 25.
g vers. 2. 3.

A & subter omne lignum frondosum: vt dissiparentur aræ, confringerentur statuæ, luci comburerentur, idola comminuerentur; disperderentur nomina eorum de locis illis. In Exodi c. 34.[a] *aras eorum destrue, confringe statuas, lucósque succide.* Dicta illis in capitibus Deuteronomij prioribus relegantur, & consulantor. Quod enim ibi euerti iubetur, vetatur hîc excitari, & construi. Ex præceptis negatiuis Hebræi catalogi quadragesimum quartum est, non plantandam arborem in sanctuario: nec referre vtrùm arbor illa sit sterilis, aut fructuosa. Idololatræ, vt dixi, notátque Aquinas [b], consueuerant sub arboribus sacrificare propter amœnitatem, & B vmbrositatem. Quod cùm ex pluribus aliis, tum ex Osea [c] liquet, qui meminit sacrificatum super capita montium, super colles accensum thymiama, subtus quercum & populum, & terebinthum, quia bona erat vmbra eius, videlicet ad exequendas etiam carnales voluptates, atque ad liberius excipienda dæmonum responsa; quorum peculiares peculiaribus coli arboribus appetebant, vt alibi dictum est. Caietanus coniungens initium sequentis capitis cum isto textu tanquam ad idem caput pertinens, notat inseri præcepta hæc inter tractandum de iudicibus, ne illorum auctoritate permittatur arborum plantatio prope altare Dei: & vt simile crimen intelligatur ea plantatio, erectióque statuæ, & offerre animal habens maculá; C siquidem idololatriæ more plantatio illa fieret ad celebranda conuiuia. Excusabatur autem, inquit, fortè sacrificatio in excelsis à tanto, quamuis non à toto; quia non plantabant ipsi arbores apud altare, sed iuxta inuentas altaria construebant. Rabanus post Isidorum, & Bedam, póstque istos Glossa, mysticè lucum, siue nemus, arborémque plantari vetitum docent iuxta altare Dei, quarenus de arboribus frondentibus & infructuosis intelligitur ad solam delectationem plantatis, de Gentilibus interpretatur, qui rationem suam verborum decore componunt, vt non conuertantur à vitiis, sed delectentur, atque istiusmodi seductione persuadeant: nos non plantare si circa Dominicam fidem nihil in verbis infructuosum, nihil D audientiæ sæcularis illecebrosum componimus: sed sola puritate veritatis scientiam prædicationis tenemus. Paulum illud vetuisse ac vitasse cùm dicebat [d]; *loquimur non in doctis humanæ sapientiæ verbis, sed in doctrina spiritus & virtute.* Addit Glossa vetari iuxta altare fidei infructuositatem otiosi sermonis vel prauorum operum, & obscuritatem ignorantiæ: nec permitti fictionem falsitatis vel erroris veritati catholicæ sociare. Itèm excludi luxuriæ vitium, quod exercebatur prope altaria idolorum: & per hoc significari quòd sacerdotes noui Testamenti, qui accedūt ad altare Christi, & eorum ministri, mundi debent esse & casti. Gregorius petens à Leandro cui libros moralium di- E cat, vt verborum folia non requirat, rationem dat, quia per sacra eloquia ab eorum tractatoribus infructuosæ loquacitatis leuitas studiosè cōpescitur, dum in templo Dei nemos plantari prohibetur: & quoties in foliis male læta segetia culmi proficiunt, minori plenitudine spicarum grana turgescunt. Cui sententiæ, vt id obiter dicam, admodum similis est antiquioris Gregorio Prosperi [f]. Quærit [g] Philo, cur cùm fas, piúmque sit, imitari opera Dei, qui paradisum plantauit in Eden [h], verentur Hebræi plantare lucum apud sacrarium πρὸς τῷ θυσιαστηρίῳ. Respondet docens esse Deo plantare & ædificare virtu-

a vers. 13.
b 1.2.q.102. a.4. ad 7.
c c.4.13.
d 1. Cor. 2. 13.
Cur folia verborū nō quærenda.
e Præfa. in lib. moral. c.vlt.
f 3. de vita contempl. c.vlt.
g 1. allego. legis.
h Gen. 16.

A tes in anima; mentem verò sui amantem & impiam, cum velit videri æqualis Deo dum se facere putat, reuera pati; cum Deus seminat & plantat in anima quidquid honestum est, mentem si dicat, ego planto, impie facere; si & plantas in anima ponat mens ἡ σώφρων, fructiferas plantare omnes debere, non lucum καρποφόρα, ἀλλὰ μὴ ἄλσος: in luco enim tam syluestres, quam mites esse arbores καὶ ἀγρίας ὕλης καὶ ἡμέρων δένδρων: vitium sterile in anima, cum miti fructiferáque plantare virtute, lepræ esse biformis & confusæ proprium, λέπρας τῆς διφυοῦς, καὶ συγκεχυμένης, &c. B Deinde vim faciens in Græca phrasi οὐ φυτεύσεις ἑαυτῷ (melius σεαυτῷ) notat, necnon & quod hîc subditur (*non facies tibi*) & aliis in locis eodem modo, neminem operari Deo vtilia, quíque de illo falsa sentiat, sibi ipsi iniuriam facere, non Deo suammet animam implere opinione falsa & impia ψευδεῖ καὶ ἀθέῳ δόξῃ; quamuis non plantemus quid infructiferum, sed arborem cibo vtilem ξύλον βρώσιμον purgari oportere præputium eius τὴν ἀκροβυστίαν αὐτοῦ (de qua re in Leuitico [a]) id est, arrogantiam seu propriam de seipso opinionem οἴησιν. Hieronymus obseruat ab Osea [b], quem antea protuli, reprehendi ab Hebræis eos qui sub arboribus infructuosis adorabant idola, sicum & vineam non habentes, sub quibus sanctus requies- C cere [d] dicitur. Notat præterea in lege præceptum, vt non sacrificetur Domino, nisi in loco quem elegerit [e]) & iuxta altare lucus & arbores nū plantentur; ne scilicet passiua (sic loquitur) & voluptuosa religio austeritatem vnius & veræ religionis euertat. Quas Oseas nominat quercum, populum, terebinthum vel fructum nullum, vel glandes porcinum ferunt cibum, vt quercus antipathiam habens cum olea, id est, cum Dei misericordia; sicut populus Herculi dicata symbolum est iracundiæ. Reuelauit Christus condensa [f] hæc, quibus lux impediebatur diuina, & sub quibus latebant feræ dæmonum, idolorúmque, principum sæculi, falsorum doctorum, hæresiarcharum: ac tanquam malus inter ligna syluarum [g] requieuit fructum D ferens in tempore suo, atque in cunctis prosperatus [h]. Sed missis interim mysteriis, constat ex iis quæ aliàs dixi, habitos lucos apud Gentiles sacros (testis Seneca [i] aliíque) vt illum in Auentino

[k] *Lucus Auentino suberat niger ilicis vmbra,*
Quo possis viso dicere, numen inest.

Et alius in Babylone, iudicatus, vt placet nonnullis [l], in Psalmo [m]; *in salicibus in medio eius* (nempe Babylonis) *suspendimus organa nostra.* Quamuis ferè semper non vrbani, sed rurales luci tales erant, consiti è regione vrbium aut villarum, idque præsertim ad montes collésve: quod per æmulationem diabolicam ortum videtur à patriarchis Abraham [n], & Iacob [o], ac Iosue [p], & Gedeon [q] in vsum sacrum, sepulturæ, inaugurationis princi- E pum; immò & à Deo ipso, qui paradisum voluptatis instar luci ac templi videtur plantasse, in quo primus homo tanquam non solùm custos, sed etiam velut sacerdos operaretur [r], id est, sacrificaret, vt ratiocinatur Pineda [s] noster, multa disserens & eruditè de hoc argumento: simul ostendēs ad præcidendam idololatriæ occasionem inhibitam luci plantationem iuxta altare seu locum in quo id esset; eáque de causa quam Salomon iam idololatra plantauerat, pium regem Iosiam succidisse [t]. Quod scribitur in libro Iosue [u], ab eo lapidem prægrandem positum subter quercum, quæ erat in sanctuario Domini, seu erectum

a c.19.23.
b in O. c. 4.
c c.4.13.
d 3. Reg. 4. 25. lib. 4. 12. 31. 36. Mich. 4. 4. Zach. 3. 1. Mac. 14. 12.
e Deut. 12. 10.
Populus Herculi dicata signum iracundiæ.
f Ps. 28. 9.
g Cant. 2. 3.
h Ps. 1. 3.
i [illegible] ep. 41.
k Ouid. 3. fasto.
Luci apud Gentiles sacri
l Cameracen. in Ps. 136. 3.
m Ps. 136. 3.
n Gen. 21. 33.
o c. 35. 8.
p Iosue 24. 26.
q Iudic. 6. 11. 19. c. 9. 6.
r Gen. 2. 15.
s 7. de reb. Salom. c. 20.
t 4 Reg. 23. 7. 14.
u c. 24. 26.

ctum statutum, nempe in morem statuæ, quamuis figura formaque informi, rudi, impolita, vt indicat Augustinus [a]; sed incisa fœderis inscriptione cum Deo, vt [b] Chaldæa paraphrasis exprimit: quæ quercus eadem dicitur in qua consedit Abram, & altare ædificauit [c], Iacob idola infodit [d]. Serarius [e] noster annotat; non esse factum contra id quod hoc loco prohibetur. Nam etsi non solùm plantari nemus non poterat siue lucus, sed, quod malè quidam ab Abulense [f] confutati, negant, si plantatus esset, relinqui nequibat; quia vetouis modo idololatriæ præbebatur ansa, vt [g] Philo demonstrat, quod non minùs verum est si ad tempus dumtaxat figeretur tabernaculum, contrà quam existimet Abulensis; seruanda enim vbique ac semper iniuncta mandata: sola illa arbor, non nemus, vt Franciscus tamen sensit Monceius [h], erat; prohibetur autem non vnius vel alterius arboris in subdiali & patente tabernaculi atrio status, maximè si antea ili ibi fuerat, cuiusque constet tectum ac simplicem vsum esse, qualis annosa illa quercus tot tantísque rebus à tot ac tantis Patriarchis nobilitata, & suo aspectu ad eorum imitationem atque ad veram excitans religionem. Addit Serarius; cùm hîc vetatur & luci plantatio, & omnis arboris, appositiuè hæc accipienda; nec vetari vt membrum à luco distinctum, sed omnem arborem quæ sit pars luci, siue lucum ex quouis arborum genere, lucum verò non esse vnam aut alteram arborem. Confirmat; quia in editione Hebræa, & Græca (idē verò est in Chaldæa) videtur hoc indicari; siquidem coniungentem particulam non habent, & ex Hebræa Chaldæáque potest verti (*non plantabis lucum omnis ligni arboris've*) hoc est, ex quocumque arborum genere sit. אֲשֵׁרָה כָּל־עֵץ *ascerah chol hhethi*, אֲשֵׁירָה כָּל אִילָן *ascerath chol ilan*. Sic etiam transtulit Vatablus, & apostata Munsterus: atque probabile id est, fauentque qui ex Hebræo transferunt, ac Ioannes Benedictus: sic posset explicari editio nostra *non plantabis lucum, & omnem arborem*) hoc est, nec lucum, nec arborem pertinentē ad lucum. Quæ tamen expositio durior est: cum Græco autem etiam textu non satis congruit (οὐ φυτεύσεις σεαυτῷ ἄλσος. πᾶν ξύλον παρὰ τὸ θυσιαστήριον τοῦ θεοῦ σου οὐ ποιήσεις σεαυτῷ *non plantabis tibi lucum. omne lignum apud altare Dei non facies tibi.*) Vbi vt separata, distinctaque periodus inchoatur post ἄλσος: & Patres, quos nuper produximus, videntur singulas per se arbores præcepto isto comprehendere: & certum est ad superstitiones vsos Ethnicos, non lucis dumtaxar, seu nemoribus integris, verùm etiam particularibus arboribus, vt ex Plinio [i] colligitur, aliísque. Non solùm prohibetur lucus, vt hoc loco Abulensis, qui est densitas arborum, sed etiam vna sola arbor, quia vtrobique idololatriæ suspicio est. Augustinus [k] inter superstitiosos ritus, quos Christiani retinebant, reprehendit vota reddere ad arbores. Attamen ratio peculiaris fuit, cur celebris illa quercus retineretur, quamdiu errandi periculum non fuit: quemadmodum serpens æneus, quem excitauerit, Deo iubente, Moses [l], ob eiusdmodi periculum, comminutus est ab Ecclesia [m]. In vniuersum verò potiores, ac plures causæ de luco vetando fuerunt. Lucus, ait Philo [n], nullus est intra ambitum templi, quia lex ad multis de causis vetuit: Primò, quoniam verum templum non amœnitates postulat, ἡδονὴν καὶ τέρψιν ἐνδιαίτημα: sed seueram castimoniam; αὐστηρὰν ἁγιστείαν: deinde quia non est fas importare quæ faciunt ad vigorem arborum, hoc est, brutorum excrementa, & hominum: tertiò, quia syluestris materiæ nullus est vsus, cùm sit, vt Poetæ loquuntur, telluris inutile pondus ἄχθος γῆς: mitiores verò arbores, quæ mites fructus ferunt, parum cordatus a religione retraherent: præterea condensa syluarum maleficiis conueniunt, ex latebris securitatem & insidiarum occasionem quærentibus, at aperta loca & propatula, prospectúmque introgressorum, & obambulantium latè admittentia, sacris sunt aptissima. Magalianus [a] quoque noster quod attinet ad id quod dictum est de Iosue, ait nullum ibi censeri lignum, nedum syluam, neque plantam, quam fortè natura seuisset, deligi; sed simplici animo lapidem erigi à Iosue, apud eam ilicem, siue quercum, apud quam præsentiam suam Deus Abrahamo primùm ostenderat in terra Chanaan. Quidquid sit de Iosue, cultas ab Ethnicis arbores, peculiarésque peculiaribus diis dicatas, de quibus Alex. [b] ab Alex. & Antonius [c] Beatillus noster post eum, narrans post Methodium, Claudium Rotam, Petrum de Natalibus [d], Robertum Cataciolum, Baptistam [e] Mantuanum, à S. Nicolao excisam annosam, & proceram quercum quam dæmones sæuissimi inhabitabant. Extat verò canon 15. Concilij Carthag. V. anno 398. quo petitur ab Imperatoribus, vt reliquiæ idololatriæ non solùm in simulachris, sed in quibuscumque locis, vel lucis, vel arborib. omnimodo deleantur. Exemplum colentium arbores leges in theatro [f] vitæ humanæ.

Non plantabis lucum.] Secundùm editiones alias (*non plantabis tibi.*) de hoc nomine luci dictum c. 7.8. nec non de nemore; quo vtitur Gregorius [h] allegans hunc locum, saltu, sylua, &c. hìcque annotat Caietani scholiastes Fonseca etymon ab antiphrasi lucis; vel à luca Hetrusca voce, quæ senem significet, ita vt designet Senatorium locum, curiámve Senatoriam, iuxta illud

[i] *Tectum augustum, ingens, centum sublime columnis;*
Vrbe fuit summa Laurentis regia Pici:
Horrendum syluis, & religione parentum.
Hic sceptra accipere, & primos attollere fasces
Regibus omen erat: hoc illis curia templum;
Hæc sacris sedes epulis: hic ariete cæso
Perpetuis soliti patres considere mensis.
Quin etiam veterum effigies ex ordine auorum
Antiqua ex cedro.

Et omnem arborem.] Monui deesse (*&*) in editionibus aliis, atque nonnullos exponere prohibitionem non de omni arbore, sed de luco ex omni genere arborum tum syluestrium, tum fructiferarum. Lignum Hebraicè, Græcéque habetur, עֵץ *hhets*, *&* ξύλον, *quod vsurpari solet pro arbore*: Chaldaicè אִילָן *ilan*, quod est ex Hebræo nomine אַלּוֹן *allon*, extátque in citato Iosue [k] loco אֵלָה *allah*, & redditur genericè arbor, ac propterea terebinthus; ilex, pinus, abies, vlmus, castanea, quercus: quod nomen vltimum ibi editio nostra habet, Græca τερέβινθον *terebinthum*, vt legit etiam Augustinus [l]. Inhibitam plantationem non tantùm luci, vt volebat Serarius; sed etiam cuiusuis arboris, tā fructiferæ, quàm syluestris, antea docui cum Philone.

Iuxta altare Domini Dei tui.] Græcè in Sixtinis bibliis omittitur nomen Domini: in aliis exprimitur, & à Philone [m]: apud quem legitur in datiuo, παρὰ τῷ θυσιαστηρίῳ: cùm hic sit παρὰ τὸ θυσιαστήριον, in accusatiuo. Eodem non semel nominato Iosue loco quercus fuisse scribitur, siue terebinthus, *in sanctuario Domini* בְּמִקְדַּשׁ יְהוָה *bemikdāš Iehouah*, *id est domo sanctuarij Domini* בְּבֵית מִקְדַּשׁ יְהוָה *beth*

Margin notes: a ibid. q. 30. — b ibid. — c Gen. 12.7. — d c. 35.4. — e in Iosue 24 q. 7. — f ibidem. — g 2. de monarch. — h t. de vinculo c. 18. — i lib. 12. c. 1. — k Ser. 215. de tēpore. — l Num. c. 21. 8.9. — m 4. Reg. 18. 4. — n 2. de monarch. — *Lucus nullus nec arbor intra ambitum templi.* — a In Ios. 24. sect. 2. in explic. text. num. 15. — b li. 4. c. 17. — c 3. de vita S. Nicol. c. 4. — d li. 1. c. 33. — e 12. fasto. — f volu. 17. lib. 2. pag. 3112. — *Explanatio.* — g 2. vers. 5. — h præfa. in lib. moral. c. vlt. — *Luci etymō.* — i 7. Æne. — *Lignum pro arbore.* — k c. 24. 26. — l ibid. q. 30. — m 1. allego. legis.

aeth makdescia da Iehouah, qua erat coram Domino τὴν ἀπέναντι κυρίου. Præpositio ב *be, in*, valet idem aliquando quod (*iuxta*) & altaris locus censebatur esse coram Domino; ibique ipse peculiari modo assistere, vt crebrò monstratum est.

Non facies tibi, neque constitues statuam.] Statuas pluraliter habet Lyrani textus, & Hugonis: sed lectio nostra conuenit cùm reliquis editionibus. In Hebræo & Chaldæo textu negatio non est, sed relatiuum pronomé, iunguntúrque dictiones duæ post illud, cum præcedentibus, hoc pacto, supplendo prius verbum cum negatione *non plantabis (non plantabis tibi lucum) omne lignum seu arborem* (nempe, *& non plantabis*) *iuxta altare Domini Dei, quod facies tibi* אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה לָּךְ *ascer thahhaseh lah*, דְּתַעְבֵּד לָךְ *dethbbed lach.* Græcè πᾶν ξύλον παρὰ τὸ θυσιαστήριον τοῦ θεοῦ σου ὃ ποιήσεις σεαυτῷ: atque ita etiam recitat Philo [a], claudens, ac terminans ibi periodum: vt fit item in omnibus libris Græcis, apud quos præterea, vt & apud Hebræos, Chaldęósque, finis imponitur versui. Hebræa & Chaldæa editio significant non plantandum lucum, nec arborem iuxta altare, quod fiat; Græca non debere lucum plantari, nec iuxta altare arborē facere Hebræos debere, iuxta quod; nempe altare, lucus & arbor plantari non debeat: nostra: vt non faciant sibi, neque constituant statuam; nectendo lucum simul, & omnem arborem in plantandi prohibitione. Vim porrò ab eodem Philone poni retulimus in ea formula (*non plantabis tibi, non facies tibi*) qui tamen idiotismus Hebræus sæpe nihil aliud peculiare importat, quàm simplex formula, carena pronomine, id est, quàm plantare aut facere, & sic de aliis; vt non semel obseruauimus. In vltimis verbis vetatur erectio statuæ, quæ vocatur Hebraicè מַצֵּבָה *mattsenah*, Chaldaicè קָמָא *kama.* Græcè στήλη. Talis autem paronomasia est in Chaldæo nomine, cum verbo, quòd hîc habetur תְּקִים *thekim*; qualis inter Latina vocabula constituendi seu statuendi, & statuæ à stando, stare faciendo, erigendo: quæ significatio cernitur quoque in Hebræis, licèt תָקִים *thakim*, & מַצֵּבָה *mattsenah* non habeant paronomasiam. Inter negatiua catalogi Hebræi præcepta de hac re ista sunt [b]; vt non erigatur statua lapidea ad sacrificandum super eam, etiam Deo: vt non erigatur sculptile: vt lapis figuratus non ponatur in pauimento, ne si quis adoret super illum, speciem præ se ferat idololatriæ. Rickelius ait vetari ne quis Idolum sibi formet vel erigat ad colendum, immò nec habeat, quia omni specie mala abstinendum est: per hoc tamen imagines Ecclesiæ ac Sanctorum non prohiberi. Quod rectè præcauit aduersus hæreses nostri temporis, & contra vetustiores Iconomachos admonuit. Abutitur Conradus Pellicanus, hæreticíque alij hoc & similibus locis tum in præsentis commentario, tum in aliorum, necnon in variis tractatibus. At nos non semel respondimus, próque imaginum pio, religioso, Christiano cultu citra omne idololatriæ periculum certis argumentis depugnauimus. Abulensis notat adorationis quidem causa nefas fuisse statuam, vel facere, vel factam constituere, seu ad adorandum exponere: tamen à Iacob constitutam statuam super sepulchrum [c], siue titulum erectum, vbi eadem Hebræa dictio, inquit, est quæ hîc: quod præterea verum est de Chaldæa & Græca: immò & editio Hebræa paronomasiam habet cum verbo; sicut Chaldæa ibidem, & hîc; nempe נַצִּב מַצֵּבָה *natsib mattsenah* אֲקֵים קָמְתָא *akem kamtha.* Philo [d] præcipi notat, ponderans quoque pronomen, vt non statuat sibi quis

A statuam ὃ σοὶ αὐτῷ στήλην: quia nihil humanum verè stat, etiamsi crepuerint qui reclamant, mentientes καὶ διαρρήγνυσι τινὲς ψευδόμενοι: putant enim se non tantùm stare firmiter, verùm etiam dignos esse honoribus ac titulis, obliti eius qui solus verè stat, & solus honorari debet τοῦ μόνου τιμᾶς ἀξίου, καὶ ὄντως ὄντος ἐπιλελησμένοι. Verùm sine dubio vetatur erectio statuæ in vsum adorationis alicuius numinis, nō autem ad proprium nomen suum celebrandum: nec statuere sibi statuam vt antè dixi, aliud est, quàm simpliciter statuere, nulla pronominis habita ratione in hoc Hebræo idiotismo. Statua magis propriè simulacrum est ex ære, alió-
B ve metallo; imago, simulacrum, signum, ex marmore aliáve materia. Sed confunduntur vocabula. Significat στήλη lapidem aut æs è terra extans seu munitionis gratia, seu signi erectum, quadrata vel alia figura, cippum, columnámve, aut in sepulchris, aut in qua inscribitur fœdus, aliquídve aliud posteritati mandandum; & à Plinio [a] etiam *stele* nominatur. Dicitur etiam στῦλος *columna*, idem quod κίων: sed frequentiùs in ædificiis & machinis ad fulciendum & sustinendum. Postremò מַצֵּבָה *mattsenah* non solùm lapis est ad adorandum erectus, aut in titulum sepulchri; vt R. Kimhi voluit, sed sumitur etiam pro omni eo quod memoriæ causa, vel ad cuiuspiam significationem rei erigi-
C tur statuitúrque. Lege Leuitici [b] commentarium, vbi est, *non facietis vobis idolum, & sculptile, nec titulos erigetis; nec insignem lapidem ponetis in terra vestra, vt adoretis eum.* Eo loco pro titulis ponitur numero singulari מַצֵּבָה *mattsenah*, קָמָא *kama*, στήλη: plura verò dicta sunt de omnium illarum rerum inhibitione. Ibidem item dixi (*non facietis vobis*) nihil amplius videri significare, quàm (*nō facietis.*)

Quæ odit Dominus Deus tuus.] Legunt aliqui malè (*quam*) quia Græcè est (ἃ) licet אֲשֶׁר *ascer* & ד *de* vtrique numero seruire possint. Relatiuū plurale pronomen amplectitur priora omnia prohibita, statuæ constitutionem, arboris lucíque ad altare Domini plantationem. Græcum ἐμίσησε præteriti temporis est: participium Hebræum שָׂנֵא *sane* (quod etiam censeri potest verbum præteritum) & Chaldæum רָחֵיק *rachek* admittit omnia
D tempora: & vltimum importat odium cum abominatione ac execratione. Ratio plusquam sufficiens abstinendi ab aliqua re, quia Domino Deo tuo non placet, odit etiam, & abominatur: vicéque versa, quidpiam faciendi, quia ipsi placet, id amat, eo delectatur; quamuis nec præmium, nec pœnam vllam proponeret; quod inter sinceros amicos videmus contingere. Hæc ipsa ratio repetitur aliquoties; quòd odio Deus aliquid habeat, ideóque fieri vetet [e]. Cæterùm cùm toties coniuncta legerimus nomina Domini Dei, volo hîc quid Philo [d] circa hæc annotauerit apponere. Tractās cur dixerit [e]; *ego sum Dominus Deus Abraham patris tui, & Deus Isaac, noli timere*; cauerèque
E iubens id παρέργως extra propositum dici; docet dixisse se Dominum Deum Abraham, Deum autem Isaac tantùm hac de causa. Nam Abraham, omissa externa barbaráque lingua Chaldæorum, de siderali scientia subtiliter differentium, vertit se ad rationali animæ conuenientem cultum creatoris rerum omnium, cuiusmodi homini duarum potestatum opus est auxilio, principalis & beneficæ ἡγεμονίας τε καὶ εὐεργεσίας; vt & imperio legibúsque Domini sit obediens, & valde adiuuetur eius beneficentia. Alter sola indiget gratia; nec enim castigatione profecit Isaac in melius, seu castigatrice imperio ὑπὸ νουθετούσης ἀρχῆς: innatam habens virtutem,

a suprà.
Statua vnde.
b 41.42.45.
c Genes. 35. 14.20.
d de somniis.
Statua propriè quid.
Στήλη quid.
a li.3.c.14.
Mattsenah quid.
b cap. 1.
c Iudith 5. 21. Psal. 5.6. Psal 30.7. Prou. 6.16. Eccle. 7.15. Esa. 1.14. Iere. 44.4. Amos 5.21. c. 6.8. Zach. 8.17.
Dominus Deus coniunctim quid denotent.
d de somniis.
e Gen. 18. 15.

virtutem, εὐθὺς ἀπετοιμάσας τὸ καλὸν; ſed iam inde ab initio propter accepta diuinitus dona (ſcilicet etiam cum paterna inſtitutione) perfectè bonus euaſerat. Cæterùm beneficæ potentiæ χαριστικῆς δυνάμεως Deus ὁ θεὸς nomen eſt; regiæ verò Dominus, βασιλικῆς κύριος. Tum quærens, vtrùm antiquius bonum πρεσβύτερον ἀγαθὸν, an dignum haberi purâ putáque beneficentia τὸ τυχεῖν ἀφάτου, καὶ ἀμιγοῦς εὐεργεσίας, vtrùm autem poſterius νεώτερον: reſpondet melius eſſe, quod & ex dominio temperatur, & ex gratia τὸ κεκραμένον ἐκ τε ἡγεμονίας, καὶ δωρεᾶς: atque id videri aſcetam τὸν ἀσκητὴν, ſiue exercitatorem mediatorémve (nempe Iacob) intellexiſſe, quando precatus eſt mirificam precem
a ſup. verſ. 21. θαυμασιωτάτην εὐχὴν, vt [a] ei Dominus fieret in Deum, ἵν' αὐτῷ κύριος γένηται εἰς θεόν. Volebat enim, inquit, nó ampliùs timere vt principem, ὡς ἄρχοντα εὐλαβῆται, ſed vt benefactorem amanter honorare ὡς εὐεργέτην τιμᾷν. Etſi verò in textu Græco citati loci ex Geneſi, extet nomen ſolum Dei tam de Abraham, quàm de Iſaac: ἐγὼ ὁ θεὸς τοῦ πατρός σου ἀβραὰμ, καὶ ὁ θεὸς ἰσαάκ: tamen eo modo quē Philo recitat, habetur in editione Hebræa, & Chaldæa, vt & in noſtra. Vnde argumentari licet, Philonem proferre Scripturarum teſtimonia, Græcè conuertendo immediatè ex Hebræis codicibus, non ex tranſlatione LXX. legimus autē iam pri-

A dem priùs ab ipſomet Abram appellatum Dominum Deum excelſum poſſeſſorem cœli & [a] terræ. a c. 14. 21. c. 15. 2. 8.
Ab hero ſuo edoctus opinor Dominum quoque Deum inuocabat [b]. Sed & longè pòſt ipſemet b c. 24. 12. 27. 42.
Deus, nominauit ſeipſum Dominum Deum patrum populi ſui [c], mittens Moſem vt eum liberaret, ad idque potentiam iungens miſericordiæ: c Exod. 4. 5. c. 6. 7.
eadémque nomina iuſſit [d] vt coram Pharaone vſurparentur. Sed fateor etiam eadem occaſione, d c. 5. 1. & 9. 1.
atque aliis promiſcuè ac indifferenter occurrere aut vtrumque nomen ſimul, aut modò vnum ſeorſim, modò aliud: interdum præponi Dei nomen nomini Domini quando coniunguntur. Nec tamen Philonis negligendam duxi annotationem, quæ certo loco aut propoſito congruere poteſt,
B nominatim confeſſioni Thomæ [e], *Dominus meus & Deus meus*. Atque hîc terminatur c. 16. iuxta emendatiores codices: in textu autem Rabani, Lyrani, Caietani, & quorumdam bibliorum, nectitur eidem capiti ſequentis verſus primus; qua de re admonet etiam Rickelius eodem capite ſequenti. Aliquot præterea in Græcis libris idem reperi; ſed nondum in Hebræis; in quorum aliquo reperiſſe credi poteſt Rabanum, à quo Caietanus edoctus eſt, cùm tamen adhuc in Rabinicis commentariis extet illa ipſa diſtinctio qua vtimur. e Ioan. 20. 28.

ARGV

ARGVMENTVM CAP. DECIMISEPTIMI.

PRÆSCRIBITVR isto capite iudicibus magistratibúsque modus exequendi munus suum, ac distinctè praeterea iis qui essent Leuitici ordinis: tum verò regibus, si quos eligi contingeret. Nam quod attinet ad cultum Dei, cuius in primis habenda ratio, curandum dicitur, vt hostiae deligantur integrae, perfectaque, sine vllo defectu ex illis quos Leuitici liber designauit: deinde vt idololatrae ritè conuicti, seruato iuris ordine, ac peculiariter quidem per duos, tréſve testes, damnentur, & de medio tollantur, atque lapidibus obruantur: postea, vt de dubiis circa leges, referatur ad sacerdotes ex Leuitica tribu, eúmque, qui concilio eorum praeest; ac illorum stetur decreto, sub mortis interminatione, ad exemplum: tandem, vt si regem aliquando eligere oportuerit, is ex Hebraea gente sit; caueátque, ne multiplicet equos, vxores, opes: descriptum verò Deuteronomium, siue legis exemplar legat assiduè: nec sese supra caeteros efferat superbiùs.

CAPVT DECIMVMSEPTIMVM.

1. NOn immolabis Domino Deo tuo ouem, & bouem, in quo est macula, aut quippiam vitij: quia abominatio est Domino Deo tuo.

2. Cùm reperti fuerint apud te, intra vnā portarum tuarū quas Dominus Deus tuus dabit tibi, vir aut mulier qui faciant malum in conspectu Domini Dei tui, & transgrediantur pactum illius,

3. Vt vadant & seruiant diis alienis, & adorent eos, solem & lunam, & omnem militiam coeli, quae non praecepi:

4. Et hoc tibi fuerit nunciatum, audiénsque inquisieris diligenter, & verum esse reperis, & abominatio facta est in Israël:

5. Educes virum ac mulierem, qui rem sceleratissimam perpetrarunt, ad portas ciuitatis tuae, & lapidibus obruentur.

6. In ore duorum, aut trium testium peribit qui interficietur. Nemo occidatur, vno contrà se dicente testimonium.

7. Manus testium prima interficiet eum, & manus reliqui populi extrema mittetur: vt auferas malum de medio tui.

8. Si difficile & ambiguum apud te iudicium esse perspexeris inter sanguinem & sanguinem, causam & causam, lepram & lepram: & iudicum intra portas tuas videris verba variari; surge, & ascende ad locum, quem elegerit Dominus Deus tuus.

9. Veniésque ad sacerdotes Leuitici generis, & ad iudicem qui fuerit illo tempore: quaeréſque ab eis, qui indicabunt tibi iudicij veritatem.

10. Et facies quodcumque dixerint qui

A praesunt loco, quem elegerit Dominus, & docuerint te

11. Iuxta legem eius: sequerísque sententiam eorum: nec declinabis ad dexterā, neque ad sinistram.

12. Qui autem superbierit, nolens obedire sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo, & decreto iudicis, morietur homo ille, & auferes malum de Israël:

13. Cunctúsque populus audiens timebit, vt nullus deinceps intumescat superbia.

B 14. Cùm ingressus fueris Terram, quam Dominus Deus tuus dabit tibi, & possederis eam, habitaueríſque in illa, & dixeris: Constituam super me regem, sicut habent omnes per circuitum nationes.

15. Eum constitues, quem Dominus Deus tuus elegerit de numero fratrum tuorum. Non poteris alterius gentis hominem regem facere, qui non sit frater tuus.

16. Cúmque fuerit constitutus, non multiplicabit sibi equos, nec reducet populum in Ægyptum, equitatus numero subleuatus, praesertim cùm Dominus praeceperit vobis,

C vt nequaquam ampliùs per eandem viam reuertamini.

17. Non habebit vxores plurimas, quae alliciant animum eius, neque argenti & auri immensa pondera.

18. Postquam autem sederit in solio regni sui, describet sibi Deuteronomium legis huius in volumine, accipiens exemplar à sacerdotibus Leuiticae tribus,

19. Et

19. Et habebit ſecum, legétque illud omnibus diebus vitæ ſuæ, vt diſcat timere Dominum Deum ſuum, & cuſtodire verba & ceremonias eius, quæ in lege præcepta ſunt.

20. Nec eleuetur cor eius in ſuperbiam ſuper fratres ſuos, neque declinet in partem dexteram, vel ſiniſtram, vt longo tempore regnet ipſe,& filij eius ſuper Iſraël.

Verſ. 1.] Non immolabis Domino Deo tuo ouem & bouem, in quo eſt macula, aut quippiam vitij: quia abominatio eſt Domino Deo tuo.

Paraphr. a c. 22. 21. & ſeqq. b v. 21.

PErſpicua, planáque ſententia iſtius præcepti eſt, de qua fuſiùs actum in Leuitico [a], partimque in c. 15 [b]. libri præſentis; recenſitis, ac declaratis defectibus hoſtiæ immolatitiæ, ſiue ad neceſſarium ſacrificium pertineret, ſiue ad ſpontaneum, & votiuum. Nam in ſimplici abſolutáque oblatione animalis quod comedi poterat, vel vẽdi, vel ad quemuis alium vſum applicari, excepta immolatione, non erat neceſſarius delectus, maculæve ac defectus carentia: ſicut in priore caſu, in quo contemneretur Deus, & ad abominationem quodámodo prouocaretur offerendo in ipſius honorem id quod eſſet vilius ac imperfectius. Abominatur Deus qui nihil odit eorum quæ fecit [c], non modò idololatriæ peccatum, vt aliquoties antea [d] vidimus, aut alia carnalia [e]; verùm etiam id quod in ſuo alioqui vero cultu cõmittitur. Omnem maculam intelligit Rabanus omne peccatum; quod vbicumque fuerit inuentum, deformitatem parit, ſiue in boue, id eſt, in fortiter operante, ſiue in oue, hoc eſt, in eo qui ambulat in ſimplicitate. Id Gloſſa quoque interlinearis attingit. Hugo etiam bouem interpretatur fortem in opere; in oue ſimplicem intentionem: maculam in oue fatuitatem in ſimplicitate: in boue prauam intentionem in opere: ideò requiri prudentiam ſerpentis cum columbæ ſimplicitate [f]. Rickelius inuehitur in eos qui ſi habuerint, inquit, aliquam prolem monſtroſam, deformem, atque ad mundum prorſus inutilem, hanc offerunt, vel potiùs exponunt Deo in clauſtro; non tamen ex vera deuotione; ſed magis ex cupiditate, vel elatione. Sobolem verò ſæculo aptam, non ſolùm non offerunt Deo; immò potiùs à religionis ingreſſu impediunt, aut ingreſſam pro viribus retrahunt; idcirco ingrati ſunt Deo, ac impij. Poteſt id extendi ad alia opera, & huiuſmodi tropologiam alibi proſecuti ſumus.

c Sapien. 11. 25. d c. 7. 25. 26. e 12. 31. c. 13. 14. *Macula pro peccato.* e Leuit. 18. 22. 26. 29. f Matth. 10. 16.

Explanatio. *Non immolabis Domino Deo tuo.*] Immolare ſeu ſacrificare conuenit propriè ſoli ſacerdoti: aliquo tamen etiam pacto ei qui victimam immolandam defert. Vtrumque attingit hoc præceptũ; ſed ſummum de iſta re iudicium ad ſacerdotem pertinebat. De nominibus Domini Dei coniunctis diſſerui ſub finem capitis prioris ex Philone [g]: quamuis illa ipſius annotatio non vbique habet locum.

g lib. de ſomnis.

Ouem & bouem.] Sub his comprehendi bouillum omne ac ouillum genus in ſexu, ætatéque, ac præterea caprinum eodem modo ſæpius admonui.

In quo eſt macula.] Redõdat in editionibus aliis (*in eo*) & ex מום *mum*, atque מומא *muma* videtur μῶμος deriuari, de quibus nonnihil egi alibi [h]. Siculam vocem aiunt eſſe μῶμαρ, quæ ſignificet μέμψιν, αἶσχος, ψόγον, ὄνειδος; Plautuſque dixit; *quid tu, ô momar, Sicule homo, præſumis*: vbi Siculus ſtultum dicitur ſignificare: quam quoque notionem Feſtus tradit. Celebris deorum reprehenſor aliorum Momus quidam deus, de quo Lucianus [a], Plato [b], Heſiodus [c], Philoſtratus [d], & alij, atque Adagiographus explanans adagium, *Momo ſatisfacere*. Etſi porrò de homine potiùs quàm de re μῶμον ſolutæ ſcriptores orationis vſurpent, de re LXX. ſolent vſurpare, id eſt, de macula. Turpiſſima profectò fœdiſſimáque animi macula ſtultitia eſt, ac nimis dum ſapit, aliena temerè qui reprehendit inſipientiæ culpa non vacat. Maculam deducunt [e] quidam à מָחַל *machal, inquinauit, vitiauit, maculam aſperſit*: atúnque ſemper in deterius accipi, non etiam generatim pro nota, niſi abuti quis audeat. Vtuntur boni ſcriptores pro retis foramine ſine plaga, immò & pro reti. Illud Hebræum verbum non inuenio nec מָכַל *machal*: מָחַל *mahal, miſcere* ſignificat, מַקֵּל *makkel, virgam*. Macula non hîc valet ſordem, aut notas diuerſicolores, ſed defectum membri, ſanitatis, &c. vt in Leuitico [f] dictum eſt. Corpus incoinquinatum ἀμίαντον in libro Sapientiæ [g] ſignificat perfectum, & apta forma, membrorúmque integra conformatione, cui que nihil deeſſet, præditum: prout docui eiuſdem libri commentario.

h in Num. 19. 2. *τὸ μῶμος etymum.* *μῶμαρ dictio.* *Siculus pro ſtulto.* *Momus Deus.* a in Nigrino, & de hereſib. & in Hermotimo, & de hiſt. ſcrib. & a. verarum narrat. b 6. de rep. & alibi. *Macula etymon, eiúſque ſignificationes.* c in Theogon. d epiſt. ad vxo. e Chriſtiã. Becman. in originib. ling. Lat. f c. 1 & 21. & 22. g c. 8. 20.

Aut quippiam vitij.] Abſque particula (*&*) in editionibus aliis (*omne verbum malum* כָּל דָּבָר רָע *chol dauar rahh* כל מוּם בִּישׁ *chol middabbam bis*. πᾶν ῥῆμα πονηρὸν. Vbi verbum pro re accipitur, vt alibi frequenter. Vitij nomen adhuc ſemel [h] ab Interprete ſumptum lego pro defectu naturali, alibi [i] ſemper pro morali. At priore quidem pacto ferè ſignificat perpetuum impedimentum corporis, morbus temporalem imbecillitatem. Sed confunduntur aliquando; & primum præſertim de rebus quoque inanimatis dicitur, vt de loco, & opere, &c. Lege Gellium [k], & Nonium [l], qui proferunt, vt aliàs [m] quoque admonui, allatom diſcrimen morbi vitiíque: *Morbum à vitio*, inquit, *poſterior prudentia veterum ſic voluit ſeparari; vt ſit morbus, cùm acceſſit vtique aut temporis aut contagij: vitium, perpetua, & inſanabilis, atque irreuocabilis cauſa*. Congruit propoſito vitij notio; nec tamen ambigendum, quin victimam oporteret eſſe nec morboſam, nec maculoſam.

Vitiũ quid. h Leuit. 15. 3. i Iudic. 9. 19. Iob. 20. 11. Galat. 5. 24. *Vitium & morbus differunt.* k lib. 4. c. 2. l c. 5. nu. 77. m in Leuit. 15. 3.

Quia abominatio eſt Domino Deo tuo.] Pro verbo ſubſtantiuo vtitur, vt ſolet, editio Hebræa, Chaldæáque pronomine demonſtratiuo. Eadem phraſis prius hoc [n] ipſo libro occurrit: ſed de rebus pertinentibus ad idololatriam: nunc, vt antea hîc notaui, de defectu circa rem cultui diuino oblatam. Omne peccatum morale inficit animam aliqua macula, licèt ſi non ſit mortale, leuior exiſtat: & quæ macula mortalis, macula interdum à nonnullis eſſe negetur: quam proinde non abominatur Deus, hominémve cui inſit. Nam & in victima etiam non erat abominatio quilibet exiguus defectus, nec maculæ vocabulo intelligebatur.

n c. 7. 25.

Verſ. 2.] Cùm reperti fuerint apud te intra vnam portarum tuarum, quas Dominus Deus tuus dabit tibi, vir aut mulier, qui faciant malum in conſpectu Domini Dei tui, & tranſgrediantur pactum illius,

Verſ. 3.] Vt vadant, & ſeruiant diis alienis,

nis,& adorent eos, solem, & lunam, & omnem militiam cœli, quæ non præcepi.

Paraphr.

His versibus duobus (à quorum primo aliqui, vt antè dixi, capitis 17. sumunt initium) vsque ad 8, vetatur seuerè idololatria, præcipiendo vt nullo habito personæ cuiusquam delectu in sexu, aliáve quacumque qualitate, statu, conditione, animaduertatur in reum tanti criminis, facta prius tamen diligenti perquisitione; ita vt constet de veritate, nec per pauciores duobus testibus crimen comprobetur, tunc verò ad portam ciuitatis is qui conuictus fuerit, lapidibus obruatur, primùm quidem ab ipsismet testibus inchoata lapidatione, deinde verò prosequente reliquo populo: qui sic videlicet demonstret ac profiteatur quantum abhorreat ab eo crimine, quantóque dolore ipsemet afficiatur ob læsum Dei honorem. Solis, lunæ, astrorum seu siderum, seu stellarum sub vocabulo militiæ cœli, mentio nominatim fit, sicut c.4 [a]. & aliis locis ibidem à nobis annotatis; quia istorum adeo nobilium & vtilium corporum cultus magis frequentabatur, & minùs vtcumque à ratione abhorrere videbatur, quàm tot aliarum viliorum rerum atque etiam turpissimarum, præsertim iuxta opinionem quæ sapientes habuit sectatores, hodiéque non displicet nonnullis, quòd illa corpora sint animata, maximè autem stellarum, & solis ac lunæ. Ratiocinatur hoc modo [b] Abulensis, ostendens quibus de causis moueri potuisse videantur Gentiles ad ea, quæ hîc dicuntur adoranda, & digrediens in laudes & commoda illorum ex testimonio quoque profanorum scriptorum, quibus adhuc multo plures iungi possunt simul præterea cum diuinis scripturis; quod facere nunc non vacat, & aliis in commentariis hinc inde [c] præstitimus. In hoc idololatriæ genus lapsos sæpe Iudæos testantur libri Regum [d] cum Paralipomenis [e], & libri Prophetarum [f], & quidam noui [g] Testamenti. Tota lex Domini, ait Rabanus, & Glossa, errorem & idololatriam maximè detestatur, & vbique eam euertit; quia maximum scelus est diuinum honorem impendere creaturæ, quod faciunt Gentiles, siue etiam Catholici; qui licèt credulitate ab vnitate Ecclesiæ non recedant, tamen vitiis variis dediti, magis inueniuntur per cupiditatem terrenam seruire diabolo, quàm per bonorum operum abundantiam militare Deo. Hos lapidibus obrui præcipit, quia districta sententia damnandos prædicit. Attingit idem Hugo, dicens fidem omnis boni fundamentum esse, quam destruunt error atque idololatria.

a vers. 19.
b q.2.& 3.
c in Act.13.51. in Sap.13 in Ps.18. & 148.
d lib 4. 17.16.c.21.c.3.5.c.23 4.5.11. Iere.43.13.
Catholici quomodo idololatræ.
e l.2 33.3.
f Esa 24.21. c.34.4. Iere. 7.18. c.8 2. c.19.13. c. 44.17.18.19.25. Sopho. 1.5.
Explanatio.
g Act.7.42.43.

Cùm reperti fuerint apud te.] Singulari numero in reliquis editionibus (*cùm*, aut, *si reperietur*, seu *repertus fuerit in medio tui*, vel *in te* בְּקִרְבְּךָ *bekirbecha*, בָּךְ *benach*, *ἐν σοί*.)

Intra vnam portarũ tuarum.] Chaldaicè & Græcè (*in vna vrbium tuarum* בְּחַדָא מִן קִרְוָךְ *bachada min kiruach*, *ἐν μιᾷ τῶν πόλεών σου*. Id sæpenumero notatum priùs est; atque hoc loco Abulensis admonet de vna ciuitate, locóve muris clauso ac portas habente. In c [h]. priore Interpres expressit vrbes: præsenti autem loco Mariana noster suspicatur esse veram editionis vulgatæ lectionem. Difficile videtur toties erratum ponendo portarum nomẽ: ac potiùs dicendum portas pro vrbibus accipi. Addit Abulensis hanc legem solis conuenire habitatoribus terræ promissæ: si autem gentilis quispiam illac transiret qui coleret idola, vel ceremoniam aliquam ad ea pertinentem faceret, non fuisse puniendum iuxta vim legis: sed solos Iudæos,

Porta pro vrbibus portas habentibus.
h vers. 5.

A aut conuersos, qui aliter vocantur proselyti. An porrò permitti posset Gentilibus vt suos ritus exercerent, aut vtrum ratione loci seu fori, vt loquuntur Iurisconsulti, possent à Iudæis puniri si hoc facerent, vel ad id Iudæos inducerent, disertè satis expressum adhuc non legi. Ex facto tamen Phinees, de quo egimus libro [a] præcedente, colligi potest impune neutrum Gentilibus licuisse. Præterea Nehemias Tyriis negotiatoribus, qui sabbatis inferebant pisces & omnia venalia, cùm admoniti non resipiscerent, minatus est, si secundò hoc facerent, missurum se manus in illos [b]. Denique jus ipsum naturale dictat peccantes in publica bona, eo in loco puniri posse, vbi peccant.

a c.25.&c seqq.
b 2.Esd.13.16.vsque ad 21.

B Seraphinus Capponus ad hunc locum nostrum infert non posse cogi ad fidem eos qui foris sunt, nec ista de causa puniri, videlicet qui non sunt baptismo initiati: atque in hoc differre ab idololatris Ecclesiam Deúmque, quòd illi vi ac tormentis elicere volunt consensum ad infidelitatem: Deus & Ecclesia non item, sed velle vt veritas ipsa conuincat intellectum, quæ super omnia est, omniáque per se superat. Vnde & fidei veritas perseuerat, infidelium sectæ interierunt.

Aliter idololatræ, aliter [illegible] & Deus assensum fidei exigunt.

Quas Dominus Deus tuus dabit tibi.] Non portas præcisè, sed vrbes locáve portis inclusa, vt ante dixi, quæ intelligi debent hîc per portas. Græcè ve-
C rò præsentis temporis verbum est *δίδωσι* dat. Hebraicè, Chaldaicéque participium נֹתֵן *nothen*, & יָהֵב *iaheb*: alibíque aliquoties momni dare dici Deum, quod certò ac præsertim quamprimùm daturus est; immò & propterea etiam dedisse: daturum, quod nondum dedit.

Vir aut mulier.] Paronomasiam siue allusionem sola Hebræa editio habet in nominibus אִישׁ *isch*, & אִשָּׁה *isscah*: quam imitari voluit Interpres noster Genesis c.2 [c]. *hæc vocabitur virago, quoniam de viro sũpta est* לְזֹאת יִקָּרֵא אִשָּׁה כִּי מֵאִישׁ לֻקְחָה זֹּאת *lezath ikkare isscah, ki meisch lukkachah zoth*. Quamquam ibidem Symmachus allusione simili posuit nomina *ἀνὴρ* & *ἀνδρὶς*, quia, inquit, *ἐκ τοῦ ἀνδρὸς ἐλήφθη*; Theo-
D dotio autem eam expressit non inter fœminam & virũ, sed inter illam & verbũ *αὕτη κληθήσεται λῆψις ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς ἐλήφθη*. *hæc vocabitur assumptio, quia de viro eius assumpta est, quasi descendat* à נָשָׂא *nasa*, nomen illud. R. Abenezra subtiliter lepidéque obseruat, vt priore libro memini [d]; in dictis nominibus Hebræis contineri contractum nomen Dei יָהּ *Iah* (illud nempe quod inest in halleluiah) qui est auctor coniugij, tamque diu cum suo nomine manere censetur, quamdiu timetur à coniugibus, & hi mutuò se amant: si se oderint, ac Dei obliuiscantur, sublatis literis י *Iod*, & ה *he* ex quibus componitur יָהּ *Iach* nomen Dei, superesse in ambobus אֵשׁ *esch* אֵשׁ *Isch ignem*, scilicet ignem rixarum atque molestiarum in præsenti vita, æternum verò in alia. Non dissimiliter ludentes alij
E cauendum admonent, ne coniugum culpa quæ viro data est in adiutorium, mulier ex viragine vorago fiat, familiæque perditio. Mariana [e] noster infert, quod ipse quoque notato loco dixi post alios, Hebraicam linguam esse, qua vsus est Adam; quia talis nominum adnominatio in aliis linguis non extat; cùm virago non id significet quod mulier, sed quæ in eo sexu fortis est, & *ἀνδρὶς* fictum sit à Symmacho. Idem iudicium de vira quod Festo tribuunt Delrius, & Cornelius nostri, & alij [f]: quod ille habet verbo Querquetulanæ. Nec obstant Hispanica *hombre* & *hembra*, vel Teutonica *man* & *mannin*: & Georgius Michaël Amira in Grammatica Syriaca siue Chaldæa, Chaldææ lin-

Paronomasia vir & mulieris.
c v.23.
d in c.5.1.
e in Gen. 2. 23.
Adam loquutus est Hebraicè.
f Christ Becma. in orig. Latin. ling.

Chaldæa lingua antiquissima.

guæ primam deferens antiquitatis laudem, respondet posse linguam vnam alia esse antiquiorem, & tamen non habere nomen viri & vxoris simile. Deinde similitudinem eamdem profert *nostro, atto, babbalo*, vel *babbuto*; & *babbil*; *garro*, *guartho*, immò & in variis aliorum nominum. Verùm hoc nunc non ago. Sub duplici autem sexu paolò antè dixi quamlibet conditionem, statum, qualitatem intelligi, seu cuiuscumque modi personam absque προσωποληψία acceptationéve personarum. Nec enim pro fragilitate sexus parcendum, inquit Lyranus in diuini mandati transgressione.

Qui faciant malum in conspectu Domini Dei tui.] Antonomasticè malum dici de idololatria notat Abulensis, sequitúrque ex his quæ antea retuli doceri hîc à Rabano, Glossa & Hugone. Sic etiam cap. 4. [a] videtur poni malum: & in Exodo [b], cùm apud Mosem, populo in idololatriam lapso, excusans se Aaron; *tu nosti*, ait, *populum istum, quòd pronus sit ad malum*: & in libro Iudicum [c], Regum [d], Paralipomenon [e], prophetarum [f] facere malum in conspectu Domini, coram Domino, in oculis Domini eamdem vim habet: Iniquitatem maximam vocat Iob [g]; Ezechiel [h] magnam nimis valdè: idololatras cognominat seu intelligit Christus per peccatores [i], & Paulus [k]: iterùm Christus peccatum profert de infidelitate [l], Sapiens [m] infandam, omnis mali causam, initium & finem. Quod indicant alia epitheta offensionis, doloris oculorum, abominationis, odij, spurcitiæ, immunditiæ, sordium, &c. vt obseruat noster Pineda [n], Quam verò Iob [o] vocat iniquitatem maximam, Hebraicè dicitur iniquitas iudicum vel iudicata עָוֹן פְּלִילִי *hhauon pelili*, id est, capitali iudicio digna. Sed de aliis quoque peccatis mali nomen vsurpatur: ita vt ex adiunctis dumtaxat intelligi debeat quando idololatriam significet: quemadmodum peccare, peccatum, peccator, peccatrix pro luxuria peculiariter accipiuntur, cùm alioqui generaliter sit notio eorum. Emphasim autem importat facere malum Deo præsente, & inspiciente, quem latere nihil potest, etsi homines lateant, inquit hoc loco Glossa, cui nuda & aperta omnia [p]; qui scrutatur corda & renes [q]; cuius oculi omnia vident, & multo plus lucidiores sunt super solem, circumspicientes omnes vias hominum, & profundum abyssi; & hominum corda intuentes in absconditas partes [r], &c. Qua de re actum sæpe.

Et transgrediuntur pactum illius.] Causalis particula (*vt*) præfigitur ab aliis editionibus, malum illud paulò antè nominatum in eo esse significantes, vt Domini pactum violetur, & colantur creaturæ mox nominandæ. Pactum Hugo legem cum Glossa interpretatur, Lyranus mandatum, quod legi synonymum est: Abulensis id quod populus pactus est se promisit, quando lex data est [s], in qua potissimùm erat, ne colerentur dij alieni. Eadem significatio est pacti, fœderis, testamenti, ac testimonij etiam pro lege, præcepto, mandato, & similibus, vt crebrò vidimus. Gladium vltorem fœderis sui vocat Deus [t], videlicet contra id transgredientes; prædixit Mosi fore vt populus post ipsius mortem fornicando post Deos alienos, derelinqueret Deum verum, & irritum faceret fœdus quod pepigerat cum illo [u]; successor Mosis Iosue renouauit hoc diuinum fœdus cum populo [x]: in loco flentium siue lacrymarum Angelus Domini conquestus est fœdus à populo percussum cum Chananæis, parcendi aris eorum [a]: mortuo Gedeone auctus est, & fornicatos cum Baalim, percutiendo fœdus cum Baal vt esset ipsi in Deum [b]: Iosias piissimus rex percussit fœdus coram Domino, vt ambularent Hebræi post Dominum, &c. vt suscitarent verba fœderis quæ scripta erant in libro, quem legit cunctis audientibus [c]: item fecit Ioiada pontifex [d], & Ezechias rex [e]: queritur [f] Dauid pactum seruatum nô esse: item Elias [g]: ea de causa vexati sunt bellis Hebræi [h]: exprobrat hoc ipsum Deus [i]. Sed qui hoc facit, aut obliuiscatur pacti Dei sui [k], quantumuis videatur sibi percussisse fœdus cum morte, & cum inferno (quasi cum Attropo & Plutone) fecisse pactum, & arbitrari quòd flagellum inundans cùm transierit, non sit venturum super se: deprehendet posuisse se mendaciû spem (id est, idolum quod prophetæ vocant mendaciû, licèt aliter iudicet qui ita pacisci videtur) atque mendacio protectû fuisse: quòd fœdus delebitur, & pactum non stabit, sed erit in conculcationem, flagellum inundans cùm transierit, & spem grando subuertet, & protectionem aquæ inundabunt [l]. Pactum Dei includit promissa & minas, præmia & pœnas, quibus legem suam communiuit pro iis qui vel obseruarent, vel præuaricarentur.

Vt vadant.] Singularis numeri verbum habent editio Hebræa & Chaldæa: Græca participium plurale *abeuntes* ἀπελθόντες. Non dicit quòd isti irent ad seruiendum diis alienis, inquit Abulensis; ita quòd egrederentur de terra Israëlitarum, & irent ad habitandum inter alias gentes colentes idola; quia tunc non possent eos punire Israëlitæ, nec mandaretur hoc iudicibus eorum, quòd talibus pœnas infligerent: maximè quia hîc signatur quòd deberet esse intra ipsam terram Israëlitarum, quia mandatur quòd fiat inquisitio; & si fuerit compertum scelus, educatur qui peccauit ad portam ciuitatis, quod necessariò intelligitur de terra promissionis: etiam quia dicitur in principio; *cùm reperti fuerint apud te intra vnam portarum tuarum vir aut mulier qui faciant malum.* Sed accipitur hîc (*vadant*) prout significat quemdam motum saltem animorum: quia sicut ille, qui ad aliquē locum vadit, mouetur; ita si quis Deum antè colebat, & postea conuersus simulacra colat, recedit à Deo vero; ideò ire dicitur. Vel accipitur largè, prout est modus communis in sacra Scriptura veteris testamenti conformis vulgari Hebraicu, quod quando aliquis aliquam rem incipit quam antè nô faciebat, dicitur surgere, vel ire; quasi moueatur de non agere ad agere, exeūdo de potentia ad actum. Vtilis canon hîc ad similia loca intelligenda. De surgendi verbo id pridem in commentario [m] Apostolicorum actuum annotaui, locis [n] aliquot indicatis: & de verbo (*vade*) Maldonatus [o] noster esse hominis concedentis quod rogatur [p], eo modo quo Galli dicunt (*allez vous l'aurez*:) quam Itali quoque formulam & Hispani eodem pacto vsurpant. Quæ tamen acceptio non competit proposito; vt neque cùm dicitur [q] (*vade in pace*) ab amicis inuicem digredientibus, ac inter se consalutantibus.

Et seruiant diis alienis.] Idem significant alieni & alij: prioréque nomine sæpius [r] vtitur Interpres pro diis aliis à Deo vno ac vero: aliquando [s] alium Deum præter verum negans esse, vsurpat alium non alienum, item vocat Deos alios [t]. Dicuntur verò aliter alieni quicumque aduersi sunt nobis, aut abhorrentes, aut alienati, & ex amicis inimici facti; aut exteri, ac discrepantes moribus & ritibus.

Marginal notes (left column): *Malum pro idololatria.* a v.25. b c.32.22. c c.2.10. c. 3.7.12. c.4.1. c.6.1. c.10.6. c.13.1. d 3 Reg.15.26.34. c.15. 7.19.21.30. c.22.13.14. 3.2. c.8 15. c.13 2 11. c.14.24 c. 15.9 18.24. 28. c.17.2. 17.2.21.2. 6.12.10. c. 23.32 37. c. 24.9.19. e 2 Par.12.14. c.22.4. c.33.2.6.9. c.36.5. 9.12. f Esa.65.12. c.66.4. Ier. 2.13. c.7. 30. g c.31.26. h c.9.9. i Luc.24.7. k Gal.2.15. l Ioan.16.8. m Sap.4.17. n in Iob 31. 26. n.17. o ibid 18. p Heb.4.13. q Ps.7.11. Sap 1.6. Ier. 11.20. c.17. 10. c.20.12. Apoc.2.23. r Eccl.23. 27.28. *Pactum pro lege & mandato.* s Exod.19. 8. c.24.5.8. 7. Deut.5.2. 3. t Leu.26. 25. u Deut.31. 16.20. x Iosue 24. 22. & seqq.

Marginal notes (right column): a Iud.2.2. b c.8.32, 33. c 4.Reg.23. 2. & seqq. 2. Par.34.31. d 2. Paral. 23.16. e c.29.10. f Ps.77.57. g 3.Reg.19. 10.14. h lib.4.18. 22. i Ier.31.32. Ezech.2.3. k Pro.2.18. *Idolum pro mendacio.* l Esa.28.15. 15.17.18. m in c.1.15. n Iudic.20. 19. 1 Reg.1. 17. lib.2.14. 30.31. 1.Paral.22.16. Esa.33.10. o in Matth. 8.13. *Vadendi verbum.* p Mat.8.13. Marci 5.34. Luc 7.50. c. 8.45. Ioan. 4.50. Iudic. 21. 38. 2. Reg.17.37. lib 1.14 8. q Exo.4.18. 1 Reg.1 17. c.10. 42. c. 29 7. lib.2. 15.9. li.4.5. 19. Iudit 8, 34. Lucæ 7. 50 Marc.5. 34 &c. r Gen.35.2. 5. Exo.20.3. cap.34.14. Deut 5.7. c. 6.14 c.7 4. c.8 19. c 11. 16.28. c.13. 2.6.13. &c. Psal 43.21. Ps.80.10. s Deut.3. 24. c 32.39. cap 33.26. Tob 13.4. Esa 45.5. 15 22. Dan. 3.96. *Alius & alienus idem sunt.* t Deut.18. 20.

A Tunc verò non est nomen אחרים *acharim*, & ἕτε-
ροι, quæ aliàs plerúmque valent simpliciter, sed
a Gen.31. 35.c.42.7. נכרים *nochim*, & ἀλλότριοι [a], vel similia, quæ
important oppositionem, contrarietatem, repu-
Psal 16,46. Ps.143.7. gnantiam; interdum [b] non differunt alieni ab
b G.o.45. aliis: nonnunquam [c] alienos & ἀλλοτρίους legi-
c Exo 21.8, mus vbi sunt אחרים *acharim*: vel זרים *zarim* [d],
Leu.10.1.c. 16.1.&c. quod significationis deterioris est. Idola abomi-
e Ps. 48 11. nationésve populorum nominat hoc loco Chal-
d Ps. 53.5. dæa paraphrasis טעות עממיא *tabhuath bhamemaia*.
Ps.108. 11. Seruire porrò de cultu diuino frequenter dicitur,
Seruiendi verbum. Græcúmque λατρεύειν sæpiùs, vt aliàs notatum
est, atque apud Gallos (*le seruice diuin*) hoc sen-
B su solet vsurpari.

Et adorent eos.] Pluralis numerus non est in Hebræa Chaldæáque editione: de adorandi autem verbo ישתחוו *isthachu*, & προσκυνεῖν consule locis aliis animaduersa: necnon de ritu ipso, & quemadmodum creaturis deferri adoratio queat, non soli Deo.

Solem, & lunam.] Ex reliquis editionibus (*vel*) non (*&*) quæ tamen particulæ crebrò vsum habent eumdem, nec disiunctiuè (*vel*) semper accipitur. Doleuris verba synagogæ ob adoratum solem Hebræi, vt R. Salomon, præterea Chaldæa paraphrasis, immò & Theodoretus, Origenes &
e Cant.1.6. alij accipiunt; *nolite* [e] *me considerare quòd fusca sim, quia decolorauit me sol*: quem errorem hausisse
C putuerunt ab Ægyptiis, qui Ramesses ad incolendum eis dederant vicinam Heliopoli, hoc est, ciuitati solis. A qua idololatria tum solis, tum lu-
f c.31.26. næ alienior [f] Iob dicebat, *si vidi solem cùm luceret, & lunam incedentem clarè, & osculatus sum manum meam* (quasi adorans, & ad os manum osculi gratia admouens) *quæ est iniquitas maxima*. Vetustissimam fuisse idololatriam istam docui libro Sa-
g in c.13. pientiæ 8. testantúrque plurimi, nominatim Au-
h 7.de ciu. c.16. gustinus [h], & alij quos nominat Pineda [i] noster;
i in Iob 31. 26.num.7. ex quibus Diodorus Siculus prodit primos olim homines in Ægypto, hunc mundi ornatum conspicientes admirantésque, in vniuersorum natura duos esse Deos, & eos æternos arbitratos, solē videlicet, & lunam sub vocabulis Osiridis, & Isi-
k li.1.c.21. dis. Macrobius [k] multitudinem illam deorum,
D Sol & luna variè cognominata. quos coluit antiquitas, reuocat ad solem. Vnde cognominatur πολὺς *multus*, δεσπότης κόσμου *dominus mundi*, θεῶν ἄριστος *deorum optimus*, ὄρχαμος κόσμου *princeps mundi*, εἰκὼν παγγενέτου θεοῦ *imago omnium*
l lib.1. hieroglyph. 5. *generis Dei*: & apud Horū Apollinem [l] θεὸς *Deus* κατ' ἐξοχὴν absolutéque nominatur, & ἔτος τοῦ θεοῦ *annus Dei*, hoc est, solis, quem Censorinus malè
m de Osir. & Isid. appellat annum diei: Plutarchus [m] etiam prodit in natali Osiridis, idest, solis, auditam vocem quę significaret natum μέγαν θεόν. Sic iidem Ægyptij Isin, hoc est, lunam, nuncupabant τὴν θεόν. Attici eodem modo Mineruam, Lacedæmonij Castores τὼ σιώ, & alij patrios ac tutelares Deos suos. A Gymnosophistis pro summo Deo solem habitum, testis Philostratus. Meritò Christus de Dei loquēs
n Mat.5 45. beneficentia, dixit [n] quòd solem suum oriri facit
E super bonos & malos, suum nempe peculiariter velut eximium opus, ac tanquam imaginē, & propter quem gratiæ adoratióque debeātur ipsi, non soli: quem etiam Hebræi nominant שמש *femesch* quasi minister à שמש *fciammesch*, quod est Chaldaicè *ministrare*. Nolim quidem dicta locis aliis, quos hîc etiam priùs indicaui, repetere; ac de laudibus vtriúsque sideris, aliarúmve stellarum præ cæteris lectu dignum Ecclesiastici c.43. solùm de sole principe ac rege omnium, reperio quòd Psal.
o vers.3. 148. [o] recitaui ex Trismegisto; qui Tatio filio, solē adorandum videri obiicienti, respondit, cultum

hunc deberi illi qui esset μὴ ἐν σώματι ἀσχημάτιστος, ἀχρωμάτιστος, ἄτρεπτος, μὴ ἀλλοιούμενος, ἀεὶ ὤν, ἐφ' ἑαυτῷ ἀληθής, *incorporeus, non coloratus, non figuratus, mutatione ac alteratione carens, semper existens, in seipso ac per seipsum verus*. Ambrosius [a] monet quos pul- a 4.hexa. c. 1.
chritudo trahit solis ad eū adorandum, vt firmamentum priùs aspiciant, terram, germina; nec velint Deum credere, cui videant Dei munera esse prælata: & se tanto splendori solis temerè committant; sed illam videntes, auctorem eius considerent; quando mirantur, laudent ipsius creatorē, &c. Inducit verò voce quadam suorum munerum clamantem naturam: bonus quidem sol, sed ministerio, non imperio: bonus meæ fœcunditatis adiutor, sed non creator, &c. Scripserat prior Basi-
lius [b], quem Ambrosius libenter imitatur, ac tan- b hom.6. hexa.
tùm nō trāscribit, postquā docuit præcessisse cœlū, terram, lucem, discretionem noctis diéique, firmamentum, aridā emersisse aquis confluentibus in vnum locum, terram germinasse ante conditum solem lunámque: ἥλιος δὲ οὔπω ἦν καὶ σελήνη, ἵνα μήτε φωτὸς ἀρχηγὸν καὶ πατέρα τὸν ἥλιον ὀνομάζωσι, μήτε τῶν ἐκ τῆς γῆς φυομένων δημιουργὸν, οἱ τὸν θεὸν ἀγνοοῦντες ἡγῶνται. διὰ τοῦτο τετάρτη ἡμέρα, καὶ τότε εἶπεν ὁ θεὸς, γενηθήτωσαν φωστῆρες ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ: *sol autem nondum erat & luna: vt lucis principem patrémque solem non nominarent: nec eorum quæ ex terra nascuntur effectorem hi qui Deum ignorant putarent: idcirco quarta dies, nempe aduenit, & tunc dixit Deus, fiant luminaria in firmamento cœli*: Ob iniuriā quam solis adoratores inferunt Deo, videri posset vindex Deus, minitari visitaturum se super militiam cœli in excelso, facturúmque vt erubescat luna, &
confundatur [c] sol; sol enim obscurabitur, & luna c Es.24.20.
obscurabitur [d], cùm veniet ad iudicium Christus. d Matt. 24. 29.
Erubescet luna, & cōfundetur sol, cernens homi-
nes, inquit Hieronymus [e], qui suo fruebantur lu- e in Esa.24.
mine; nihil dignum Dei bonitate fecisse, qui so-
lem suū oriri fecit super bonos & malos [f]. Quod f Mat.5.45.
Ioel [g], & ex hoc Petrus [h], dixerunt solem conuer- g c.2.31.
tendum in tenebras, & lunam nō daturam lumen h Act.2. 20.
suum. Solem, lunam, ac sidera Baruch [i] ait emissa i c.6.59.
ad vtilitates, obaudire videlicet Deo, cuius ordinatione perseuerat dies, quoniam omnia seruiunt
ei [k]. Religiosus rex Iosias abstulit equos, quos k Ps.118. 91.
dederant reges Iuda soli, & currus cōbussit igni [l]. l 4.Reg.23. 11.
Quę superstitio vsitata eriā fuit ab Ethnicis, vt de
Cyro prodit Xenophon [m], qui mactauerit equos m 8.Cyrop.
soli, prodeuntibus curribus ante solis ortum ad pompam sacrificij: de quo item sacrificio meminit Euripides [n] (hic refert quoque ἱπποστάσεις ἠοῦς, ἡλίου τε *stabula equorū pro aurora & sole*) Ouidius [o], n in Phaët. apud Strabo. lib 1.
Macrobius [p], aliique. Comestor [q] verò ab He- o 1 Fasto.
bræis equos ait & currus factos soli, quòd Eliam p li.1. c 23.
(quasi ἥλιον vt alibi [r] dixi) hunc in modum à sole q in 4 Reg.
translatum existimarent. Occasio item esse potuit r in Act.13. 8.
idololatriæ populo Hebræo, imago, vel statua potiùs, super Iosue sepulchro collocata, vt Rabbini tradunt, indicántque Masius, Serarius noster in Iosue c.24. & Caiet. in c.2. Iudicū, in memoriam solis, quem ille singulari Dei beneficio stare fecerat; ita vt vrbs quoque ab eodē condita Thamnathsarach, literis transpositis, appellata sit, quæ
in libro [s] Iudicum rectè vocatur Thamnathche- s c.2 10.
res, id est, prohibitio solis, ne progrederetur. Plu- t in c.2. in Ezech. p.2.li. 3.c.32.
ra ex nostris Villalpandus [t] & Serarius [u]. Huc u in 4 Reg. 23.
denique spectare possunt quæ disseruimus alibi de Moloch siue Melchom, quod nomen signi- x Iere.7.18.
ficat regem, & de sole dicitur; quia & lunam ap- c 44 17.18. 19.25.
pellat Scriptura [x] cœli reginā: præsūt enim ambo y Gen.1. 16 18.
diei & nocti [y], quod Hebraicè dicitur dominari
משל *mascial*: itaque cognominat lunā Apuleius [z], z lib.11.
reginam

reginam cœli. Orpheus * θεὰν, δῖαν, ἀργύρεον, ... deam, diuam, astrorum principem, sapientissimam puellam. Cerda ᵃ uotlet certis testimoniis profert epithera, quibus sol cognominatur rex, rector siderum, cœlique, μέγαν βασιλεύς magnus rex, siderum princeps, dux, moderator, coryphæus, rerum visibilium pulcherrimus, vt Deus intellectilium, stipatum satellitio tenum supra se planetarum, infraque totidem. Similia extant in Latinis auctoribus, vt in Seneca ᵇ, Cicerone ᶜ. Solis lunam tum sororem tum filiam vocabant, at citatus auctor demonstrat ᵈ, quia lumine proximè accedit inter alia astra, & id à sole mutuarū: quod Lucretius ᵉ, & Catullus ᶠ nothum uocant lumen. Quare curru lunæ iungebant mulos ...... γένος, solis equos ...... : quódque luce loceat luna aliena, dicatúrque ......, quasi ...... lumen nullum, nempe à sole acceptum: tametsi de hoc dubitet Philo ᵍ, an scilicet luna ...... habeat, aut ...... natiuum uel alienum, an sit quiddam mixtum ex vtroque igne tum proprio, tum alieno ἐξ οἰκείου καὶ ἀλλοτρίου πυρὸς κρᾶμα. Quando Seneca ʰ canit, quod luna orbe micat pleno cùm suos ignes coëunte cornu iunxit, innuit propria præditam luce: Epicurus enim, (teste Laërtio) cuius sectator Seneca erat, sensit posse lunam & à seipsa, & à sole lumen habere. Chaldæos prodit Apuleius ⁱ, proprij ac perpetui compotem luminis fecisse; Parmenides, vt Plutarchus ᵏ refert, luce lucentem aliena,

C

νυκτὶ φάος περὶ γαῖαν ἀλώμενον ἀλλότριον φῶς
Nocte solum peragens alieno lumine lumen.

Apud eumdem Senecam ˡ, Euripidem ᵐ, Theocritum ⁿ, Rhodiginum ᵒ, lunam amantes orant fœminæ, vt solem viri. Reginam porrò cœli, siue lunam placentis honorabant ᵖ Gentiles, imagines figurásque illis imprimendo, vel efformando: quemadmodum Christiani facimus in hostiis eucharisticis, vt obseruauit Gaspar ᑫ Sanctius noster. Lunam Deum esse Prodicus non hæreticus, seu hæresiarcha, at quidam ʳ eum nominat, sed Philosophus Gentilis, putauit ˢ: Manichæi hanc, & solem adorabant ᵗ, volentes Christi thronum esse in sole, in luna sapientiam, spiritum in aëre ᵘ: Mahomet ˣ sanxit cultum Cubar, hoc est, lunæ. D Cedrenus quidem recitat carmen cani solitum à Mahometanis ὁ θεὸς, ὁ θεὸς μείζων, καὶ ἡ μεγάλη *Deus, Deus maior, & magna*: subditque ἐπ' ἐν ἀφροδίτη θεὰ *igitur Venus Dea*. Dicere potuit potiùs de luna. Cæterùm apud Christianos mansærunt aliquæ aliquot reliquiæ ethnicismi circa solem & lunam ʸ.

Et omnem militiam cœli.] Pro *militia* est צבא *tsaua*, & חילי *chele*, & κόσμος. Chaldæum nomen militiam exercitúmve ualet: κόσμος ornatum. De Hebræo docet Pagninus, ex quo, nomen referens, noster Ballester ᶻ; significare militiam, exercitum, stationem in bello aut prælio, tempus ad perficiendam rem, vt ad merendum: potestatem, potentiam, vim, copiam qua constat exerci- E tus; cultum & ministerium sacrum; tempus isti constitutum: & vt cœli uocabulum annectitur, Angelos qui ministrant, aciésque militant Deo; stellas quæ ipsi seruiunt luce, calore, influentia; filios Dei militantes pro illius gloria, suaque salute aduersùs satanam: horum omnium respectu appellari ab eodem nomine pluraliter sumpto, Deum & Dominum Sabaoth; quod nomen Hieronymus ᵃᵃ, neget ob istud mysterio in aliam linguã esse transferendum. Interpres transtulit ᵇᵇ ornatum, exercitum ᶜᶜ, turmã ᵈᵈ, militiam ᵉᵉ, for-

A titudinem ᵃ, virtutem ᵇ, Sabaoth ᶜ, retento Hebræo vocabulo, de quo alibi ᵈ egi, sicut & de Græco κόσμος. Adde quod in Esaia ᵉ legimus, completa est malitia, Hebraicè est צבאה *tsaua*, quod militiam significat, & in codicibus nonnullis habetur. Græcè autò ...... Retinendo malitiam, pro malitiæ supplicio, quod Græca dicta vox importat; sicut cùm dicitur, quod sufficit diei malitia ᶠ sua; rectè per malitiam labor, uexatio, molestia militiæ declaratur; quemadmodum militia vita hominis cognominatur à Iob ᵍ; & alter tentatio, ipséque ʰ Iesu codem militiam se dixit. Lælius ⁱ Bisciola noster docet nomen & rem militiæ, cum malitia con- B uenire, & contrà; cum quidquid bello agitur, id eo consilio fiat, vt quoquo modo lædi facilius hostis possit; ac verum, seu astutè & malitiosè, quod facilius fit quàm aperta vi. Citat Bernardum ᵏ, & Pium ˡ II. in his vocabulis ludentes: & quòd caculæ appellentur militibus seruientes, nec dato nomine meretrices, quasi ᵐ ...... Militiam cœli pro stellis aptè compositis crebrò legimus in ⁿ diuinis literis: semel pro Angelis ᵒ; vel etiam iterum ᵖ, vt quidam ᑫ Esaiam exponunt. Communior enim expositio de stellis est: cui fauet Augustinus ʳ; & vsurpando ipsum nomen Sabaoth ˢ, denominatur Deus Sabaoth, ratione vtriúsque generis quasi exercitus, necnon C & homini aliquando ᵗ Latinè Deus exercituum, vel uirtutum ᵘ. Plerumque Græcum nomen est τῶν δυνάμεων, stellas astraue significans: & nonnunquam ˣ ἄστρα exprimuntur loco militiæ cœli, immò & astra Latino facto nomine, superiùs in cap. 4. ʸ Militia cœlestis exercitus apud Lucam ᶻ. Græcè dicitur στρατιὰ οὐράνιος; Exercitus cœli in Esdra ᵃᵃ: tamen que de hoc, quàm de illo exercitu scribitur, quòd adorat & laudat Deum, hic quantum ad cœlos, qui & enarrant gloriam ipsius ᵇᵇ; ille quantum ad Angelos, qui ad laudandum ᶜᶜ inuitantur, & benedicendum ᵈᵈ, & adorandum ᵉᵉ eum. Stellas Debora cecinit manentes in ordine & cursu suo aduersus Sisaram D pugnauisse ᶠᶠ. Baruch ᵍᵍ stellas dedisse lumen in custodiis suis ἐν ταῖς φυλακαῖς αὐτῶν, nempe vt milites; & lætatas esse, vocatas dixisse; adsumus; luxisse ei iucunditate, qui fecit illas. Videtur congruens exactáque in cœlo dispositio astrorum, aciei similis castrorum ordinatæ, disciplináque militari optimè instructæ, cum ordine, fortitudine, maiestate. Suidas ait quòd ὅτε λέγει ἡ γραφὴ περὶ μανασσῆ, ὅτι ἐλάτρευσε τῇ στρατιᾷ τοῦ οὐρανοῦ, ἥλιον καὶ τὴν σελήνην, καὶ τοὺς ἀστέρας λέγει *quando, dicit Scriptura de Manasse; quod seruauit exercitus cœli, solem, & lunam, & astra dicit*. Miro ordine Angelorum ministeria & hominum dispensata pronunciant à Deo Ecclesia, & ipsimet Ange- E li triplici hierarchia constantes, in ordines nouem distinguuntur: quæ distinctio quoque in Ecclesiastica hierarchia; quósque appellamus ordines minores maioresque, facit vt meritò qui sunt in illis, milites numinis, & Deo, vt loquitur Apostolus ʰʰ, militare asserantur. Etsi verò mali quoque Angeli, qui deseruerunt principatum suum ⁱⁱ, velut apostatæ, ad aliquem aliquem adhuc ordinem spectent, nescio an per cœli militiam in sacra Scriptura intelligantur.

* hym. in lunam.
a in 1. Geor. v. 204. n. 26.
b In Thyeste, actu 4.
c de natu. deor.
d ib. v. 393. n 4.
e lib. 5.
f in carm. secular.
g lib. 5. de somniis.
h In Hipp. actu 2. in choro versu 740. 741.
i de Deo Socratis.
k cont. Col. Epicur.
l sup. v. 404.
m in Hipp.
n idyll. 2.
o lib. 5. c. 6.
p Iere. 7. 18.
q in Ier. 44. 19. nu. 16. & 27.
r Cor. in Ier. 7. 17.
s Epiph. in comp. doct. de fide.
t Aug. 14. cont. Faust. c. 11.
u Idem lib. 20. c. 6.
x In alcor.
y Aug. serm. 215. de temp. Ambr. 5. hexa. c. vlt. Leo serm. 7. de natiu.
z onomat. verbo Sabaoth.
aa ep. 136. & 142.
bb Gen. 2. 1.
cc Exo. 7. 4. c. 12. 17. 41. & alibi.
dd Ex. 6. 26. cap. 12. 51. Num. 1. 3.
ee Iob 7. 1. 4. Reg. 17. 16. Esa. 45. 12. & alibi.

a Dan. 10. 1.
b Ps. 23. 10. 32. 31. Psal. 67. 13. Psal. 102. 21.
Malitia pro malitia supplicio.
c Ier. 11. 20. Rom. 9. 19. Iac. 5. 4.
d in Iacob. 1. 4. Psal. 23. 10. Ps. 53. 6. Ps. 67. 12. Ps. 102. 21.
e Esa. 40. 2.
f Mat. 6. 34.
g Iob 7. 1.
h c. 14. 14.
i 10. 1. hor. subter c. 3.
k Ser. ad milites templi c. 2.
l epist. 19.
Militia cœli pro stellis & Angelis.
m Iul. Cæs. Scal. exer. 300. num. 4.
n 4. Reg. 17. 16. c. 21. 3. 5. cap. 23. 4. 5. 2. Par. 33. 3. Esa. 34. 4. c. 45. 12. Ier. 19. 13. Soph. 1. 5. Act. 7. 42.
o Luc. 2. 13.
Astra pro militia cœli.
p Esa. 40. 26.
q Toles. in Luc. 2. ann. 19.
r epist. 28.
s Ier. 11. 20. Rom. 9. 29. Iac. 5. 4.
t 1. Reg. 1. 3. 11. c. 4. 4. c. 15. 2. c. 17. 45. 1. 2. 5. 10. c. 6. 18. c. 7. 8. 26. 27. 3. Reg. 18. 15. c. 19. 10. 14. 4. Reg. 3. 14. c. 19. 31. 1. Par. 11. 9. c. 17. 7. 24. Esa. 1. 24. c. 2. 12. c. 3. 1. 15. c. 5. 9. 16. 24. c. 6. 3. 5. c. 8. 13. 18. c. 9. 7. 13. 19. & apud eumdem sæpius, & apud Ier. Ez. Osee c. 12. 5. Amos, Mic. Sopho. Agg. Zach. Mal.
u Ps. 23. 10. Ps. 45. 8. Ps. 46. 8. Ps. 79. 5. 8. 15. 20. Psal. 83. 2. 4. 9.
x Ps. 88. 9.
y vers. 19.
z c. 2. 13.
aa II. 2. 9. 6.

bb Ps. 18. 1. cc Ps. 148. 2. dd Ps. 102. 21. Dan. 3. 58. ee Ps. 96. 8. ff Iudic. 5. 20. gg c. 3. 34. 35. hh epist. Iudæ vers. 6. ii 2. Tim. 2. 4.

Esaiam[a] cùm Deum inducit dicentẽ, visitaturum se super militiam cœli in excelso. aliqui[b] stellas, quidam[c] dæmonas, nonnulli[d] ministros templi exponunt. Sanctius negat de dæmonibus, quia neque in excelso sunt, neque in excelso visitabuntur; neque vnquã appellãtur, inquit, cœli militia. Templum per nomen excelsi figuratè dumtaxat accipi potest. In libro Iob[e] militum Dei numerus non esse dicitur, hoc est, innumerabilis propemodum, videlicet Angelorum, qui pro nobis pugnant cum potestatibus tenebrarum, & ad impios vlciscendos mittuntur, & variis in rebus ministrant Deo. Horum cultũ religionémve circa illos superstitiosam coarguit Paulus[f], & Concilium[g] Laodicenum: siue genij sumantur pro diis culti; siue quos Magi inuocant in suis magicis; siue sol, luna, cœli militia, hoc est, stellæ, cùm Angelis; siue Angeli per se tanquam dij quidam medij, Christo etiam ipso nobiliores, & ipsiusmet opifices mundi, ita vt Hebræorum Deus putaretur ille Angelus, qui legem dederat in Sina; & habendi essent Angeli velut mediatores, ac tanquam tales, Christo excluso, qui purus homo esset: quæ etiam videtur hæresis Angelicorum. Legantur Enarratores Pauli, maximè de nostris Iustinianus, & Cornelius, atque noster etiam Petauius[h] Epiphanij Scholiastes, qui notat de Angelorum θρησκείᾳ non esse verum quod annalium scriptor nullam asserit in Epiphanio esse mentionem. Sed hoc non ita ad rem nostram facit. Possent verò etiam vtcumque per milites citato loco Iob intelligi stellæ, quarum numerus videtur iniri non posse, vt indicat Scriptura[i]. In cantico Deboræ etiam citato stellas pugnantes in ordine[k] suo, Serarius[l] noster Angelos interpretatur non solùm stellas cum Vatablo[m], & Vallesio[n]: cùm in eadem sacra Scriptura sancti vocentur stellæ[o]. Gulielmus[p] Parisiensis docet militiam cœli nimis impropriè dici de cœlis, aut stellis, aut luminaribus, idcóque conuenire vt accipiatur de substantiis spiritualibus: nec verisimile esse impendisse Hebræos cultum illis corporibus puris & mortuis: sed militiam istam esse multitudinem spirituum, quos Magi singulos vnicuique cœlorum assignabant vt præsides aut seruientes, & in eorum sinibus inhabitantes, immò & qui præessent elementis. Rickelius hoc loco citans Gulielmum, refert per militiam cœli à multis idololatris & philosophis intellectos cœlos, planetas, stellas, quibus & animas tribuebant perfectiores humana. In qua opinione ponit Platonem & Aristotelem cum suis sequacibus, qui assererent omnia illa militare ac deseruire primæ causæ summóque enti. Quin etiam idem sensisse ait R. Mosem, & auctorem libri de causis, quem Albertus faciat Iudæum, Iudæósque communiter: Thomam Aquinatem & Augustinum negare ad fidem pertinere affirmare vel negare corpora illa esse animata. Certè minimùm nunc eiusmodi sententia temeritate non caret, quidquid nonnulli recentiores dicant. Qua de re actum commodiùs alio loco. Certè Baronius[q] tractans citatum locum ex epistola ad Colossenses, citánsque Hieronymum[r], qui doceat suggillari eos ex circumcisione, qui colerent astra cœli simul & Angelos; & Clementem[s] Alexandrinum, qui tradat à Iudæis licèt se solos Deum nosse putarent, adoratos Angelos, & mensem, & lunam: & Epiphanium[t], qui existimarent astra esse animata, quasi animæ ipsorum sint Angeli, & æquè ac Angelos illa dixerint esse cœli militiam, ait propriè per militiam cœlestem à diuina Scriptura nominatos Angelos, sicut & ipse Dominus Deus exercituũ dictus est: alios longè postea Iudæos cognominatos cœlicolas[a]. De Angelis præfatio Missæ loquitur, appellans militiam cœlestis exercitus.

a c.24.20. b Hier. ibid. Sanctius, &c. c Cornel. Haymo, Lyra, Adam, Glossa interlin. d Foretius, c.58.1.3. f Col. 2.18. g can. 35. h ad hæres. 21 pag. 40. i Gen. 15.5. c.22.17. c.26.4. Ex. 32.13. 1. Paral. 27.23.2. Esd. 9.23. Ps. 146.4. Ier. 33.22. Dan. 3.36. Nah. 3.16. Rom. 4.18. k Iud. 5.20. l ibid. q.12. m ibid. n philos. sac. c.31. o Dan. 8.10. Apoc. 12.3. p de legib. c.23. longè post med. q tom. 1. annal. anno Christ. 60. r epist. 151. q.10. s 6. Strom. t lib. 1. c.16.

Quæ non præcepi.] Quidam codices male habent in tertia persona (*præcepit.*) Eadem phrasis in cap. 18.[b] & similis in Ieremia[c], sed maiorem vim habet hoc loco κατ' μείωσιν, vt non modò significet negatiuè, verùm etiã per oppositũ quòd omnino Deus prohibuerit, vt Hugo notauit. Sic rursus apud eumdem Ieremiam[d], de idolis; *& ædificauerunt excelsa Baalim ad comburendos filios suos igni in holocaustum Baalim: quæ non præcepi, nec locutus sum, nec ascenderunt in cor meũ.* Chaldaice (*quod non præcepi in lege mea, nec misi per manum seruorum meorum prophetarum, nec est voluntas coram me.*) Vim eamdem habet, cùm vetatur declinare post vana quæ non proderũt, neque eruẽt, quia vana sunt[e]: cùm reprehenduntur transgressores præcepti Domini, quod non prodesset eis[f]: cùm iubemur custodire nos à murmuratione, quæ nihil prodest[g]: item loqui quod non prodest[h], confidere in sermonibus mendacij, qui non proderunt[i]: præterea quando scribitur quosdam possedisse mendacium & vanitatem quæ non profuit[k]. De ista figura μείωσις siue λιτότης dixi c.1.[l] libri Sapientiæ, allatis exemplis partim quæ hîc posui, partim aliis; vt[m]: *non est nobis vtile relinquere legem, & iustitias Dei*: præterea quoniam per peccatorem quando cognominatur inutilis[n], intelligitur abominandus & perniciosus, vt & per fructus eorum inutiles ad nihilúmque apti iidem qui pessimi[o]: rursus cùm vocatur ad omne opus bonum reprobus, idem qui abominatus[p]: cum impius appellat iustum inutilem sibi[q], hoc est, maximè contrarium, aduersarium, molestum: cùm cogitantibus inutilia væ intentat Michæas[r]; cùm Paulus qui vult diues fieri, ait incidere in tentationem, laqueum diaboli, desideria inutilia & nociua. Similé quoque notaui esse vsum apud alios auctores illaudati[s] & inamabilis[t]. Nam illaudatum Busiridẽ dici à Virgilio Gellius[u] & Macrobius[x] notant, omnium pessimum, & deterrimum; quíque nihil habeat, quo possit laudari, nec sit spes frugis aliquãdo melioris. Quæ priuatio enormis est; quia nemo tam nequã, qui aliquid non habeat aliqua dignum laude. Quamuis illud epithetum aliter alij declarent apud Cerdam[y] nostrum: & pro inamabili, legunt quidam in Virgilio innabilem. Sed eadem de hoc ratio, & de inamœno, atque aliis eiusdem formæ. Vocabuli autem (*inutilis*) notiones quinque in diuinis literis à nostro Salazar allatas non erit inutile cognoscere. In Esaia[z] loqui quod nõ prodest, Hebraicè dicitur אָוֶן *auen, idolum, iniustitia, iniquitas, vanitas*; exponítque Sanctius noster, vt sit idem quod iniuriosè appellare alium racha, id est, fatuum, stolidum, stultum, cerebri vacui, cum irrisorio ac indecoro gestu, qualis quem vocant Latini ronchum & sannam. Ibi L X X. vertunt ῥῆμα γογγυσμοῦ *verbum murmuris*: paraphrastes Chaldæus מִלִּין דְּאוֹנֵס *millin deones, verba rapinæ.* Porrò quando dictum est superiùs in cap. 12.[aa] *quod præcipio tibi, hoc tantùm facito, nõ* sequitur nihil fieri posse quod nõ præcipiat Deus, nisi quatenus non præcipere idẽ valet, sicut hîc, quod prohibere. Illo autem loco exprimuntur impij cultus, ritúsque Gentiũ infideliũ: & ex sacra Scriptura constat cultus aliquos voluntarios esse gratos Deo, vt vota, iuramenta, festorum nonnullorum nouorũ institutionem, &c. quemadmodum alibi ostensum est.

a l. 19. C. Theod. tit. de Iudæis & cœlicolis. *Non præcipio, idẽ quod prohibeo.* b v.1. c c.7.22. d c.19.5. e 1. Reg. 12.21. f 2. Par. 24.20. g Sap. 1.11. h Esa. 58.9. i Ier. 7.8. k c.16.19. c.23.32. l vers. 12. m 1. Mach. 2.21. *Peccator inutilis.* n Pf. 13.3. Ps. 52.4. Rom. 3.12. Iob 15.16. Ps. 6.12. o Sap. 4.5. p 1. Tim. 2.21. q Sap. 2.12. r c.2.1. s Virg. 3. Georg. t Idem 6. Æn. 4. Geo. Ou. 4. Met. u lib. 2. c.6. x lib. 6. c.7. y in 3. Geo. v.1. not. 6. *Tò inutilis notiones variæ.* z c.58.9. aa vers. 32.

Vers. 4.

Vers. 4.] Et hoc tibi fuerit nunciatum, audiénsque inquisieris diligenter, & verum esse reperens, & abominatio facta est in Israel.

Paraphr. TAntum idololatriæ scelus, quo vix excogitari maius & grauius potest, dissimulari aut sileri non debet, sed ad eos deferri, quorũ munus est de causis cognoscere. Sed quo etiam grauius est, seueriore que dignum pœna, hoc inquiri diligentiùs exactiusque oportet, ne reus tam atroci notetur infamia, tam acerbo plectatur supplicio; quod adeò magnã & abominanda in verum ac vnicum Deum iniuria mereretur. Necesse est conuinci reum vel per testes, de quibus mox mentio fiet; vel per euidentiam facti, vel ipsiusmet confessionem rei; vel per alios iuridicos modos; ita vt non sufficiat simplex accusatio, aut suspicio. Quamquam in re tanti momenti vndecumque aliqua illius habeatur notitia per famam rumorésve, adhibenda peruestigatio est, quamuis expressa & formalis denunciatio seu accusatio nondum interuenerit, ne serpat latiùs & alios inficiat. Cuius generis videntur crimina hæresis, proditionis, læsæ maiestatis, id quod cedat in damnum communitatis, quamuis occultum sit, si sit periculum in mora, nec speret quis priuata monitione id statim impedire, & sintilia, in quibus non est necessariò præmittenda correctio seu correptio fraterna: immò omittenda est.

Explanatio. *Et hoc tibi fuerit nunciatum.*] Vel *indicatum* [Hebrew] *huggad*. Quæ notitia, quæque requirantur indicia, docent iuris vtriusque Doctores, Theologi, Summistæ. Nihil indiscretè agendum hac in re, admonet Glossa interlinearis & Hugo: Lyranus sine diligenti examinatione præuia non esse ad sententiam procedendum, seu etiam ad infamiam denunciatorum. Denunciatione aliquid scire non est idem atque denunciatiũ quid esse. Nuntiatum esse, est notitiam peruenisse: sed hoc quidem luco ex fama & rumore, quæ sique vnee publica.

Denũciatio iuridica quid. Denunciatio iuridica est delatio criminis sine inscriptione accusatoris apud iudicem competentem, vt reus puniatur, quia denunciator non facit partem in iudicio, sed tantùm insinuat iudici: & quius admittitur; súneque iudex procedere potest per inquisitionem, nulla facta mentione nunciatoris. Plura Ludouicus [a] à Paramo, simúlque de illis quos Græci vocabant *μηνυτὰς*, Latini denunciatores; sed ob abusum delatores, quadruplatores, &c. quos delatores declamauit [b] Plinius, sub optimo principe, non timeri, sed leges; eûm è contrario, principes libenter audiens verba mendacij, omnes ministros habeas impios [c]. *Nos*, ait [d] M.T. *nuntiationem* (aliàs *obnuntiationem*) *solum habemus: consules, & reliqui magistratus etiam inspectionem* (aliàs *spectionem*) id est, cognitionem & iudicium. Vbi nuntiatio obnuntiationis latiùs patet, comprehendens quoque accusationem. De ipso nomine ac munere inquisitionis Ideoque latius Ludouicus à Paramo agit; docens vt certis personis distinctis ab Episcopis, quorũ dignitati per se annexum est, delegatum est, eius exordium non fuisse anno 1200. vt Prateolus voluit, nec tempore Innoc. IV. Papæ anno 1243. sed Inn. III. à quo ad id fuerit deputatus legatus Petrus de Castronouo Monachus Cistertiensis, & Hoc ab Albigensibus interfecto, duodecim abbates ex eodé ordine, quibus S. Dominicus socium se adiunxit eum Di-

a de orig. inquisit. l. 3. quæst. 8.

b in paneg.

c Pr. 29. 12.

d Phil. 2.

In inquisitio Ecclesiastica quid, & quando coeperit.

A daco Acenes Episcopo Oxomensi; cui Dominico postea inquisitoris generalis dictum munus commissum ab eodem Innoc. III. anno 1216. post celebratum Concilium Lateranense anno præcedenti, non autē anno 1200. vt scripsit Ignatius Lopes de Salcedo. Notat etiam Seraphinus Capponus hoc loco, nomen inquisitionis absolutè vsurpari de fidei defensoribus ex officio, qui nominãtur Inquisitores; quoniam hos oportet in crimen hæresis eximia vti diligentissimaque inquisitione, ac magis exquisita exactáque, quam alij in aliis criminibus magistratus vtantur; cùm fides

B religionis Christianæ sit fundamentum; & ad hoc vt denonciatio ipsis fiat, obligant sub excommunicatione altos, vt denoncient: quod in aliis criminibus non ita fieri solet: & facta denonciatione procedunt ad capturam.

Audiénsque inquisieris diligenter.] Hebraicè (*bene, [Hebrew] hetib*) Chaldaicè (*conuenienter siue congruenter [Hebrew] sauth*) Græcè (*valde exactè*) In iudicando præsertim lethaliter siue capitaliter cauendo faciæ literæ plurimorum acquiescere sententiæ, vt à vetitate denietur [a]; sed quærere iudiciũ [b], iustè quod iustum est persequi [c], iustè iudicare proximo [d]; quem iustũ iudex perspexerit, illi iustitiæ palmam dare [e]; rectè iustitiam loqui & rectè iudicare [f]; iudicium verum iudicare; cũ diligentia exercere iudicium tanquã Domini [h], qui Adã interrogauit [i],

C *vbi es?* & Cain [k], *vbi est frater tuus?* descendit vt videret ciuitatem turrémque Babel [l], & verùm clamor Sodomorũ verus esset, & an opere completũ esset, an non ita esset, vt sciret [m]. Daniel adhuc adolescens senes pronũciauit quòd nõ iudicantes, neque quod verũ erat cognoscentes, condemnassent filiã Israël. Rationale iudicij cũ doctrina & veritate [o] hue insinuabat. Allata porrò de Deo exẽpla cõsiderauit ad hoc propositũ Philo [p], Chrysostomus [q], Procopius, aliique [r], & Ambrosius [s], atque Gregorius [t]. Monet Paulus [u] etiã eum obtestatione Timotheũ, vt caueat præiudiciũ, id est, præcipitationem iudicij, nihilque in alteram partem declinando. Affert Gregorius ex lib. Sapientiæ [x], *tu autem Domine cũ tranquillitate iudicas.* Præ-

D ceps fuit Dauid in dõnando Miphiboseth [y]. Constantius in pellendo in exiliũ Athanasio [z]: Theodosius autem cauit, vt capitalia sententia omnis post dies à promulgatione 30. executioni mandaretur [aa]. Menandri illud ad rem est,

[Greek]

Inexaminatum ne punias vllum.

& Senecæ [bb],

Si iudicas, cognosce: si regnas, iube.

Item [cc],

Qui statuit aliquid parte inaudita altera,

Æquum licet statuerit, haud æquus fuit.

Quare debet posse iudex affirmare, quod

[dd] *Vox constituto fera decreto vetat.*

Decretum enim nihil aliud est, quàm quod causa

E cognita pronunciatur [ee]. Iob causam quam nesciebat, diligentissimè inuestigabat [ff]. Deus, de quo dixi, probat, cognoscit, intelligit, inuestigat sessionem, resurrectionem, cogitationes, semitam, funiculum, &c. [gg] Gloria regum inuestigare sermonem [hh]; scrutator in lucernis [ii]; iubet fodi parietem [kk]. *Dandum est semper tempus*, ait [ll] Seneca: *veritatem enim dies aperit: potest pœna dilata exigi, non potest exacta reuocari.* Denique,

[mm] *Iudicis officium est, vt res, ita tempora rerum Quærere, quæsito tempore tutus erit.*

Apostoli [nn] sententia est; quòd quorumdã hominum peccata manifesta sunt, præcedentia ad iudicium,

a Exo. 23. 2.
b Esa. 1. 17.
c Deut. 16. 20.
d Leuit. 19. 15.
e Deu. 25. 1.
f Ps. 57. 2.
h 2. Par. 19. 6. 7.
i Gen. 3. 9.
k c. 4. 9.
l c. 11. 5. 6.
m c. 18. 20. 21.
n Dan. 13. 48.
o Ex. 28. 30.
p lib. de confus. ling.
q in Gen. c. 11. & hom. 3. in 2. ad Tim.
r in Gen. 11.
s l. de Abraham c. 5.
t 19. mor. c. 23. vel 14.
u 1. Tim. 5. 21.
x Sap. 12. 18.
y 2. Reg. 16. 1. & seqq.
z Nicep. 8.
Hist. c. 50.
aa Nicep. l. 12. c. 41. Th. l. 13. c. 99 & C. Theod l. 9. de pœn.
bb in Medea act. 2.
cc ibidem.
dd ibidem.
ee Brisso. de verb. signif.
ff Iob 29. 16.
gg Ps. 138. 1. & seqq.
hh Pr. 25. 2.
ii Soph. 1. 12.
kk Eze. 8. 8.
ll l. 2. de ira.
mm Ouid. de Trist.
nn 1. Tim. 5. 24.

 dicium,

dictum, quosdam autem & subsequuntur. Hæc à nonnullis.[a] exponuntur de futuro diuino iudicio; ab aliis[b] de humano præsentis temporis. Posterior sensus ad rem nostram facit; quorum peccata sunt adeò manifesta, vt præcurrant humanam inquisitionem, & examen, iis absque dubio manus imponendas non esse, nec ordinari debere, adhibendo prius iudicialem processum iuris, sive ordinem minimè necessarium; occultè malos reiiciendos, condemnandósve non esse, nisi discussa ipsorum vita; quoniam eorum peccata quantum ad manifestationem, sequuntur hoc iudicium discussionis; vt proindè citò cuiquam manus imponere non oporteat, ne sic alienis peccatis ordinator Episcopus communicet; quòd timere non debet si quos ordinauerit qui post ordinationem deteguntur mali, diligenti examine præmisso. Ex hoc sensu pendet sensus verborum sequentium, apud eumdem Apostolum[c] (*similiter & facta bona manifesta sunt; & quæ aliter se habent, abscondi non possunt.*) hoc est, quos constat notoriè bonos esse, non est verendum citò iis manus imponere; sed de quorum bonitate non constat; quam proinde abscondere non oportet; verùm eam discutere; vt sic fiat manifesta: ac si qui reiecti fuerint, quorum bonitas latebat, postea verò innotuit (non enim diu abscondi facilè potest) non est quòd turbetur ordinator Episcopus, quia occulta nosse non valuit. Quamquam dicti loci aliæ sint expositiones, de quibus præter citatos recentiores, nostrum Salmeronem[d] lege.

a Theoph. Chrys. OEcumen. Primas. Ambr. ib. Basil. de vera virgin. August. 2. de serm. Dom. in monte c. 18.
b ep. 10. c. 3. Cai. in 1. Ti. 5. Ethus, Soto maior, Hesselius, Steu. Fabe. Paulutius, Gagne Cor. Magal. Iustinia.
c sup. v. 25.
d in 1. Tim. 5. disp. 15.

Et verum esse reperreris.] Hebraicè (*& ecce veritas*, nimirum est, *rectum, verbum*, videlicet, est והנה אמת נכון הדבר *vehinneh emeth nachon haddauar.*) id est, *si verum & certum est*. Quod enim est esse verum, rectum etiam atque certum est, veritásque consistit cum certitudine in recta congruentia orationis ad rem de qua profertur, & rei ad sua principia. Eamdem sententiam efficiunt Chaldæa קושטא *kusta*, & כון *chenan*; Græcè autem sic est, καὶ ἰδοὺ ἀληθῶς γέγονε τὸ ῥῆμα *& ecce verè factum est verbum*, id est, res; quæ Hebræo Idiotismo significari solet per nomen verbi, vt frequenter monui. Pronomine (*ecce* הנה *hinneh*, הא *ha*, ἰδοὺ denotatur manifesta notitia, quam Interpres reperiendi verbo declarauit: quæ notitia cóparata sit ex iuridica inquisitione. Quod autem c. 13.[e] imperatum vidimus, vt huiusce reus criminis interficiatur statim, notauimus Græcè esse ἀναγγέλλων ἀναγγελεῖς περὶ αὐτοῦ *annuncians annunciabis de illo*, siue vt Abulensis[f] exponit, accusabis vt interficiatur. Quod verum est, vbi ad tribunal patet aditus, adéstque princeps qui vindicet iniurias in Deum, quemadmodum docet Aquinas[g].

e vers. 9.
f ibid. q. 3.
g 2. 2. 44. 2. 2. ad 5 vt citat, sed malè Ioseph. Steph. in 1. Machab. 2.

Et abominatio facta est in Israel.] Sensus est, si verum certúmque est factam esse abominationem istam in Israël. Caret coniunctione reliquæ editiones: habent verò pronomen demonstratiuum הזאת *hazzoth*, הדא *hada*, τοῦτο. De nominibus *abominationis* תועבה *thohhenah*, תועבתא *thohhebutha*, βδέλυγμα, & de nomine *Israël*, consule alibi annotata: quódque Iudæi consueuerint alios, etiam Christianos appellare תועבות *thohhauoth, abominationes*.

Vers. 5.] Educes virum ac mulierem, qui rem sceleratissimam perpetrarunt ad portas ciuitatis tuæ, & lapidibus obruentur.

Paraphr. HÆc est pœna, quæ reo de idololatriæ crimine maximo per sententiam iudicum postquam conuictus esset in porta ciuitatis, vbi causæ iudiciaque agitabantur, infligi debebat; nempe vt quisquis esset atque cuiuscumque sexus & conditionis, lapidibus extra ciuitatem eductus obrueretur. De tribunali ad portas constituto, dixi hoc ipso libro priùs, & de lapidatione ad c. 7.[a] Actuũ Apostolorum, & Leuitici c. 20.[b] & 24.[c] & Numerorum 14.[d] & libri nostri 13.[e] Quibus in locis extat, lapidandum educi debuisse extra castra ciuitatéue; quemadmodum & Christus extra portam castrorum passus dicitur[f]. Retuli quoque ex R. Salomone[g] pœnam istam constitui debuisse בבית דין *beueth din*, in domo iudicij, siue iuridicè, & sententia iudiciali: si autem huic deest כח *choach*, *vis, facultas, potentia*, populum terræ illam exequi debuisse. Præterea monui decretam irrogatámve eamdem lapidationem non tantum idololatriæ, vt hoc loco; verùm etiam filio contumaci ebriosóque[h]; violatori sabbathi[i]; blasphemo[k], adultero[l]. Ad hæc memini[*] vsitata supplicia Hebræis lapidationis, cremationis, decapitationis, suspensionis: quoniam primæ inest diuturnitas; acerbitas secundæ; tertiæ irremediabilitas; ignominia vltimæ; quam Scriptura[m] mortem vocat turpissimam.

a v. 58. 59.
b vers. 2.
c vers. 14.
d vers. 10.
e vers. 9.
f Hebr. 13. 12.
g in Leuit. 20.
h Deut. cap. 21. 2.
i Num. 15. 35. 36.
k Leuit. 24. 16. 23.
l Ioan. 8. 5. Deut. 22. 22.
* in Num. 15. 4.
m Sap. 2. 20.

Educes virum ac mulierem.] In reliquis editionibus (*illum & illam*) quod non caret emphasi. Eductio hæc non est extra ciuitatem, vbi lapidatio fieri debebat, vt postea dicetur: sed ad portam eius, vt hic statim subditur; deducendo reum illuc ex loco in quo habitabat; siue per lictores, siue aliter.

Processus iudicialis contra idololatras.

Qui rem sceleratissimam perpetrarunt.) Hebraicè Chaldaicéque (*verbum malum hoc*) id est, rem malam hanc. Græcè in Sixtinis Bibliis desunt ista: in Complutensibus, Regiis, aliísque est οἱ ποιήσαντες τὸ πρᾶγμα τὸ πονηρὸν τοῦτο *qui fecerunt rem malam hanc*, iam πρόσταγμα *præceptum*, vt in duobus dictis, quod sanè non satis congruit; cùm de idololatria patranda non sit præceptũ, sed prohibitio. Omittuntur etiam hæc eadem à Lucifero Calaritano. Superlatiuo vtitur editio nostra; positiuo aliæ, quod etiam solũ habent in vsu Hebræa & Chaldæa, neque comparatiuum, neque superlatiuum omnino habentes. Vocatur, ait Abulensis, res sceleratissima idololatria, quia maximũ peccatum, cũ alia vitia, magna scelera dicãtur; hoc autẽ excedat alia. Scelus Latini vsurpãt de graui peccato, atrocique facinore propriè in quo cædes interuenit. Inde apud Romanos porta scelerata (priùs Carmentalis) qua egressi 306. Fabij, à Veientibus ad amnem Cremeram sunt interempti[n]: sceleratus campus prope Collinam portam, in quo Vestales virgines, quæ incastum fecissent, viuæ defodiebãtur[o]. Quo supplicio Daria ex Vestali Christiana, affecta est cum marito Chrysantho[p], siquidem Vestalibus post emerita castitatis stipendia, nubere licebat[q]. Vicus sceleratus (qui antea Cyprius, id est, bonus, lingua Sabinorũ dicebatur[r]) in quo cùm Tarquinius Superbus interficiendũ curasset Seruium regem socerũ suum, corpus eius iacens, filia carpento superuecta est, properans ad possessionem domus paternæ[s]: scelerata castra, in quibus Claudij pater Drusus, graui morbo afflictus, tristique fato sublatus est; & intẽpestiua morte præuentus, acerbo funere decessit, eiusmodi cognomine seu infando nomine ac turpi conuitio declarantibus militibus, quanta eũ caritate prosecuti essent[t]. Adde herbam sceleratam[u], quæ vocatur aliter fallax herba veneni[x], nempe Sardonica, siue Sardonia, apiastro simillima,

Idololatria scelus.
Sceleris notio.
n Ouid. 2. Fasto. Liu. 1. dec. lib. 2.
o Liu. 1. dec. lib. 8.
p in Martyr. 25. Octob.
q Ambr. 1. de virginib.
r Varro 4. de ling. Lat. Halic. li. 4.
s Liu. 1. dec. lib. 1. Ou. 6. Fasto. & in Ibin. Festus li. 17. Valer. Max. li. 9. c. 11. Plin. de viris ill. c. 7.
t Alexan. ab Alex. li. 2. c. 6. Sueto. in Claud. c. 1.
u Apul. apud Iunium in nomen.
x Virg. ecl. 4.

proindéque legentes fallens, atque sub nomine apiastri nascens in Sardinia, vbi est venenata [a], & ab aliis vocatur aconitum, ranunculus, strumea: item sceleratam arenam, vbi gladiatorum sanguis fundebatur [b]. Cerdam [c] nostrum postquam hæc annotaueram comperi de his disserentem, volentémque scelus, vt initio dixi, cædis crimen propriè respicere, non aliud, quod aliquot probat testimoniis [d], & negat, quod voluit Plinius [e] (placet verò tamen Baronio [f]) campum sceleratum nomen accepisse ab incesto, propter quod Minutia Vestalis ad portam Collinam dextra via stratam viua sub terram defossa est, sed à cædibus ibi factis. Existimat præterea si traducatur ad aliud hæc vox sceleris, dici de magno & atroci facinore; quasi illud sua atrocitate imitetur fusum cruorem, ereptam animam, ademptam vitam. Confirmat ex [...] vno illorum, qui dicunt scelus dici tanquam *σκέλετον σῶμα aridum & prosectum corpus*. Hæc iam obseruaueram libro præcedente [g]; vbi adieci furiarum limen sceleratum [h], sedem sceleratam [i]. Quidquid sit de notatione sceleris *ἀπὸ τοῦ σκέλους*, profectò illius aspectus quem in conuiuio Ægyptij constituebant, vt Plutarchus [k] prodit, admonebat hortabatúrque conuiuas vt meminissent se non ita multo pòst tales fore; mutuum fouerent amorem; *vitam breue tempus sortitam non debere malis rebus longam reddi τὸν βίον μὴ τῷ χρόνῳ βραχὺν ὄντα, πράγμασι φαύλοις μακρὸν ποιεῖν*. Idololatræ nonnulli cædes vsurpabant in sacrificio non brutorum dumtaxat, sed hominum quoque: quod posset hîc innui sceleris vocabulo, si tale esset editionum reliquarum. Equidem non pauciora sceleris exempla legi pro aliorum generum criminibus, quàm homicidij, sed tamen pro grauioribus & atrocioribus: quoniam vt ille cecinit [l]

Sed vetitum est adeò sceleri nihil,

Piè Christianéque Romanus martyr detrectans idololatriam respondit de Imperatore

[m] *Nam si resistis Christiano nomini,*
Meus ille talis Imperator non erit:
Scelus iubentis, crede, numquam seruiam.

De verbis Latinis patrandi & perpetrandi hoc libro priùs actum est.

Ad portas ciuitatis tuæ.] Scilicet, ait Abulensis, ad locum vbi iudices sententiare solent, vt veritate comperta, contra reos iuridicè sententia proferatur: vel educebantur extra ciuitatem, ne lapidaretur intra, & pollueretur ciuitas sanguine; omnes enim mortis reos Iudæi extra ciuitatem occidebant. Probat exemplo Christi, & Stephani, de quibus antea nos ipsi meminimus. Melior prima expositio; quia educi ad portas, non est idem quod extra; quamuis posset intelligi eductio ad portas, vt ibi terminato iudicio inde reus extra educeretur puniendus. In Sixtinis codicibus omittuntur hæc, vnà cum proximè præcedentibus; quæ Lucifer etiam Calaritanus, recitans istum locum, præterit, vt paulò item antè admonui. Complutenses, Regij, & alij habent numero singulari (*ἐπὶ τὴν πύλην ad portam*) absque vocabulo ciuitatis. Eugubinus portas hîc pro vrbibus accipi monet: sed non rectè, salua translatione nostra quam commendat, quæ portas ciuitatis exprimit. Illud rectè, quod ait iuberi vt omnibus è locis diligenter perquirantur, siue in montibus, siue in vallibus, siue in speluncis, siue vbicumque terrarum delitescant, qui diuinum cultum reliquerunt, & creaturas adorare cœperunt, hique ad vrbem adducantur, vbi ius exerceri, & scelerati plecti solent. Sed non est improbabilius quod addit, immò longè verius reperi supplicium extra portas oportuisse. De tractatione causarum forensium in portis ciuitatum actum satis priùs [a]. Hector Pintus, quod scribit Daniel de se fuisse in foribus regis [b], interpretatur tum de custodia aulæ; tum de sessione vt redderet in porta ius; solebant enim, inquit, iudices in portis vrbium sedere, & iudicia agitare: quod confirmat allatis testimoniis quæ priùs etiam citaui ex c. 21. [c] libri nostri præter præsentem locum, ex Psalmo 126 [d]. Amos 5. [e] Addit verò, quoniam portæ vrbis erant loca publica, sumi nonnumquam portas pro ipsis locis, vt in Psalmo 68. [f] *aduersum me loquebantur in porta*; & in Amos 5. [g] *odio habuerunt corripientem in porta*, hoc est, concionatorem vitia publicè reprehendentem. Præterea, quia in portis ciuitatum erant arma, & munitiones, accipi docet portas pro machinis & instrumentis bellicis, proque copiis militum armatorum; vt Matthæi 16. [h] *portæ inferi non præualebunt aduersus eam*, id est, arma dæmonum, consilia, artes, motiones, quibus tyranni, hæretici, cæteri homines scelerum maculis notati bella inferunt Ecclesiæ; necnon homines impij, à quibus alij pendent, ac per quos velut per portas ob praua sua documenta, siue exempla, multi descendunt in infernum; quemadmodum contraria de causa nominantur Apostoli portæ [i] cœli (sed & Christus appellauit seipsum ostium [k]:) & portæ mortis [l] dicuntur pericula eius, aut etiam peruersi dogmatis exempli, quæ lata & spatiosa est, contraria ducenti ad vitam, quæ est arcta & angusta [m], quæque cognominatur porta Domini, per quam intrant iusti [n], diligitúrque à Domino tanquam porta Sion [o] cœlestis. Sunt in his quædam probabilia; illud non adeò de Daniele in foribus regis stante ad ius dicendum; quamuis id sentiat Vatablus secutus R. Saadiam; quia non constat apud Chaldæos ius dici solitum in portis; & apud Hebræos portæ ciuitatis huic muneri deputabantur. In foribus regis Danielem fuisse, est à regis latere non discessisse, vt cognosceret quid facto opus esset; aut regia quadam potestate præditum fuisse; quoniam illi penes quos sunt omnia, ingredi dicuntur & egredi [p]; vt proinde clauis pro regia potestate sumatur [q]. Indicant hoc vltimum post Hieronymum in explanatione Danielis ferè omnes, déque familiaritate & honore apud regem; tenéntque illud de iure in portis nostri Maldonatus, Sanctius, Cornelius. Nec multùm probabilitatis videtur habere, pro locis publicis portas accipi; corripientem in porta, pro concionatore publicè vitia reprehendente. Quod autem Abulensis [r] refert, solitos olim iudices curribus vehi per ciuitatem, vt volentes aliquid petere, exeuntes ianuas domorum suarum, sine labore iudices inuenirent, meritò abolitum, & ad quietis locum iudicia reducta monet. Sed mos ille haud mihi satis adhuc exploratus.

Et lapidibus obruentur.] Iuxta reliquas editiones est lapidare in lapidibus: in Hebræa Chaldæáque singulari numero (*lapidabis*) in Græca pluraliter (*lapidabitis, λιθοβολήσετε*.) Alibi eadem [s] phrasis occurrit obruendi vel opprimendi lapidibus, quæ dicto modo exprimitur ab aliis editionibus. Aliquando [t] habet nostra lapidibus interficere, vbi aliæ vnico verbo lapidandi vtuntur; nonnumquam [u] omnes vtuntur solo verbo, & quidem Græca magis composito *καταλιθοβολεῖν*; interdum [y] in nostra est lapidare, in aliis præterea, lapidibus:

a Plin. l. 20. c. 17. ibid. Dalechā. & Cerda in eclo. 4. ac 7. b Pruden. 1. cōt. Symmā. c in eclo. 9. v. 17. not. 2. d Quintil. l. 4. c. 1. Lucius l. 8. Hora. ode 7. epod. Martia. l. 1. epig. 19. Sueto. in Claudio. e. a Pruden. 1. cōt. Symm. e l. 8. f in Martyr. 25. Octob. *Sceleris etymon.* g c. 25. 13. h Virg. 6. Æne. i Ouid. 4. metamor. k de conuiuio septē Sapien. l Ouid. 5. metamorp. m Pruden. peristepha. hym. de S. Romano. *Educi ad portas quid.*

a in Dan. 1. b ibid. v. 49. c v. 19. d v. 5. e v. 10. 12. 15. *Porta pro ipsis locis.* f vers. 13. g vers. 10. *Porta pro machinis & bellatoribus.* h vers. 18. i Apoc. 21. 12. 1. & seqq. k Ioan. 10. 7. 9. l Ps. 9. 14. m Matth. 7. 14. n Ps. 117. 20. o Ps. 86. 2. p Deut. 31. 2. 1. Reg. 18. 16. q Esa. 22. 22. r in c. 16. q. 4. s Exod. 19. 13. c. 21. 29. 32. Leu. 20. 27. c. 24. 16. 23. Num. 14. 10. c. 15. 35. 36. Deut. 13. 10. c. 21. 21. 24. Ios. 7. 25. 3. Reg. 21. 13. t 3. Reg. 21. 14. 15. u Exod. 17. 4. Leu. 24. 14. 1. Reg. 30. 6. c. 21. 10. 1. 3. 12. 18. 2. Paral. 10. 18. x Exod. 17. 4. y Leu. 20. 2.

a Ezech. 16. 40. c. 23. 47. b c. 4. 11.

pidibus: quandoque [a] in omnibus lapidare lapidibus. Sed apud Michæam [b] quod reddidit noster Interpres (*lapidetur*) Hebraicè est תשתנף *thechenaph*; Chaldaicè תתחב *thechub*, Græce numero plurali ὑποχαρίσαντα, quorum vltimum valet *insultabimus*; alia *peccabit, impiè aget, contaminabit se, hypocritam aget, simulabit quod non est*. Quasi sit insultatio, cum comminatione luendæ pœnæ, quã editio nostra lapidationem intellexit. Eugubinus hac de causa longè præferendam monet nostram translationem, quòd non sicut editiones aliæ reddiderit (*in lapidibus*) quasi hoc pacto si redderetur, crederet quis significari, vbi sit aceruus lapidum, vt ibi lapidatio fiat; quia ἐν apud Græcos stationem in loco, inquit, significat. Addit hanc obscuritatem ex eo accidere quod (*in*) apud Hebræos sumitur

B

pro (*cum*) quod non ita fit apud Græcos & Latinos. Atqui retinuit istum ipsum idiotismum præpositionis (*in*) valde sæpe [c] editio nostra, vt in baculo transire, in veste vngi, deprecari in sanguine, fodere in baculis, confringere in ira, introire in holocaustis, & aliis modis quos notat noster Sa in indice phrascon Scripturæ. Nec Latinis inusitatum (*in*) pro (*cum*) exemplis demonstrari potest quæ sunt apud Grammaticos. Idem est de Græcis vt ἐν βίλει πληγεὶς, ἐν γάλακτι χαίρων *in iaculo vulneratus, in lacte gaudens*. De ritu lapidandi retuli nuper ex catalogo Hebræo affirmatiuorum [d] præceptorum, lapidandũ exui debuisse vestibus suis, in editum locum duci manibus vinctis, de illo ab vno testium impelli, vt caderet in terram; si sic

c Gen. 32. 10. Exo. 39. 29. c. 30. 10. Num. 22. 18. ps. 55. 8. ps. 65. 13. & alibi sæpiùs. In pro cum.

Ritus lapidandi.

d in 99. & seqq.

C

ex hoc lapsu non moreretur, testes grandem lapidem leuare, ac impetu quodã proiicere in eum; si necdũ hoc pacto mortuus esset, omnem Israëlẽ proiicere lapides in ipsũ. Obruere, aut opprimere lapidibus, quam formulam tam sæpe vsurpat editio nostra, propriè denotat plurium lapidum iactatiunes ictúsque; qui tamen minimè necessarij videntur, si vno aut altero ictu quis interficiatur; quod fieri potest. Neque lapidari censendus est, qui de loco edito deiicitur, eóque lapsu moritur. Certè nullus asserit, Iudæos lapidare Christũ voluisse, quando eiecerunt illum extra ciuitatem, & duxerunt illum vsque ad supercilium montis, super quem ciuitas illorum erat ædificata vt præcipitarent eum [e]. Non etiam præcipitatus ex altis-

Obruere lapidibus quid.

D

e Luc. 4, 29.

simo tẽpli loco Iacobus minor, lapidatus ea præcipitatione censetur; quem adhuc iacẽtem semiuiuum, cõfractis cruribus, grauiter in capite fullonis fuste percutiens quidam interfecit. Sed nec vllum in scripturis extat dicti ritus vestigium circa illos, quos memorant lapidatos: quemadmodum quòd blasphemus, & idololatra suspendendi essent post lapidationem, copularis manibus, paulo ante occasum solis, & mox postquam suspensus esset, cum ligno sepeliendus, vt certo loco [f] traditur. Postquam lapidatus est Achan, congregauerunt super eum aceruum magnum lapidum [g] (eorum speciatim, qui ad inferendum supplicium vsui fuerant) immò & super filios filiásque, his cum omni alia re familiari eorũ concrematis (siue filij ac filiæ lapidati priùs fuerint siue non, & siue Achan priùs combustus; deinde lapidatus, siue, dum combureretur, lapidatus, siue potiùs priùs lapidatus, postea combustus, ex quibus opinionibus verior vltima) in sempiternam detestationem, infamiámque, & exemplũ perpetuum; sic enim quoque occisum Absalonem, in foueam grandem proiecerunt, & comportauerunt super eum aceruum lapidum magnum nimis [h]. Verum nihil ad lapidationem hi aceruũ lapidum. Vt autẽ

f præcepto 103.

Processus Achan.

g Iosu. 7. 26.

E

h 2. Reg. 18. 17.

A

nonnihil tropologiæ subiungatur, turpior ac fœdior, quam durior acerbiórve pigri pœna est, in lapide luteo (qui luto sit aspersus maculatusque) lapidari, cum omnium sermonibus super aspernatione illius, & de stercore boum lapidari, ita vt omnis qui tangat eu excutiat manus [a]. Quæ sententia Græcè non lapidationem continet, sed cõparationem pigri cum dictis rebus propter verbum συνεβλήθη, pro quo videtur Interpres legisse ἐλιθοβολήθη: quod, vt Iansenius [b] notauit, significat talis, lapidibúsve aliquem impetere. Gregorius [c] autem explicat, in amissione bonorum temporalium contristari sæculi diuitem, déque eo verbera doloris sustinere, quòd is qui pro æterna vita laborare appetit, velut stercora contemnit, ac exẽplo Pauli [d], arbitratur vt stercora, vt Christum (lapidem videlicet pretiosissimũ) lucrifaciat. Talis idololatra denominari potest seruiens mammonæ, pro vero [e] Deo, quæ vocatur simulacrorũ seruitus [f]; nimirum vel auaritia, vel insatiabilis cupiditas turpium voluptatum (πλεονεξία) illorũ, qui vino seruiunt [g], desideriis & voluptatibus variis [h], ventríque [i], qui & eorum deus est [k]. Simoniani Gnosticíque, & alij, nefarias libidines exercebant vt cultum Deo gratissimum: nis autẽ dediti sunt pigri, adorantes Beelphegor impurissimi numinis; qui, si sonum vocum attendamus, deus pigrorum est: si non per ע *hain* scriberetur, sed per ג *ghimel*, deus cadaueris; à quo cadauere vix differt piger: fœtetque libidinosus suo in stercore volutatus, ac factus vt stercus terræ [l]; quod affirmatur nominatim de fornicaria [m], amplexãte cum amasio suo, stercora [n], & in his computrescente instar iumentorum [o]. Tandem tum auari gloria, tum libidinosi voluptas stercus est [p]; ac vtriusque solẽnitates nihil nisi stercus [q]. Talibus ergo lapidibus iure lapidantur. Cæterùm in fine versus desunt ista ex aliis editionibus (*& morientur* ומתו *vamethu*, ותמו *vetamuhu*, ἐξαπολωλέτωσαν.) Omisit Interpres, quòd satis intelligeretur per obrui lapidibus, licet, vt antea monui, simplicem lapidationem verba reliquarũ editionum significent. Profectò lapidibus obrutus non potest non mori; quamuis vt quis moriatur lapidatione, necesse non sit vt iis obruatur. Interdum [s] exprimitur etiam in editione nostra nex siue mors cum lapidatione, vtque lapidationi mors cõiungatur. Quo pacto iudex pronuncians laquei siue suspẽdij pœnam, exprimit vt suspendium mors consequatur. Lapidatus est Paulus [t] cum Barnaba, nec tamen inde mortuus. Nec dicas fuga periculũ euasisse: cùm dicatur tractũ Paulũ extra ciuitatem à lapidantibus, existimantibus mortuum esse: cui Dominus restituit illico sanitatem & vires, ita vt cum discipulis, qui fortasse ad eũ sepulturæ gratia conuenerant, surgens intrauerit ciuitatem, & postera die profectus sit cũ Barnaba Derben [t]. Consule commentarium nostrum in actus Apostolorum; vbi meminimus videri nõnullis ex impetu quodam tumultúque præter morem, lapidatũ Paulũ intra ciuitatem, & inde tanquã vile cadauer extractum sepultura indignum: à Catharino [u] quoque tradi tar lapidatum, cùm semel tamen tantũ is referat. Consentit nobis Sanctius [x] noster, vt & nos Glossæ, Lyrano, Rickelio, Varablo, & aliis, lapidationem intra mœnia factam, non publico legitimóque iudicio, sed ab inuidia atque odio aliquorum, seditione populari commota; cùm nõ à Iudæis modò, verùm etiam a Romanis efferrentur extra ciuitatem, vallúmve castrorum, hi, in quos lege capitali animaduerteretur, vt accuratè demonstrat

Lapidationes pigrorum & aliorum.

a Eccl. 22. 1. 2.

b ibid.

c in ... Reg. c. 1 ... 2.

B

d Phil. 3. 8.

e Matth. 6. 24. ... 6. 18.

f C... Eph

g Tit. 2. 3.

h c. 3. 3.

i Rom. 16. 18.

k Philip. 3. 19.

Beelphegor numen impurissimum.

C

l Ps. 82. 11.

m Eccli. 9. 10.

n Thre. 4. 5.

o Ioel 1. 17.

p 1 Machab. 2. 62.

q Sophon. 1. 17.

D

s Leu. 20. 2. c. 24. 18. 3. Reg. 21. 10. 14. 15. Deu. 13. 10.

Lapidatio Pauli.

t Actorum 14. 5. 2. Cor. 11. 25.

t Act. 14. 20.

E

u in 2. Cor. 11.

x in Act. Apost. c. 14.

demõstrat Petrus [a] Faber tum sacris testimoniis, quæ ipsimet antea protulimus; tum profanis, vt ex Aggeno Vibico [b], Vegetio [c], Hirtio [d] siue Oppio, Seneca [e], Pulybio [f], Tacito [g], Suetonio [h], Cicerone [i], Lampridio [k] item ex ecclesiasticis, vt ex Hieronymo [l], Paulo [m] Diacono, Theodorito [n]. Excipit Faber honestiores ciues, qui ex militari quidem delicto, inquit, semper in conspectu omnium, ex aliis admissis, si quando alibi quàm in castris capite pœnas luituri essent, in carcere plectebantur, vt est apud Tacitum [o].

Vers. 6.] In ore duorum aut trium testium peribit qui interficietur. Nemo occidatur vno contra se dicente testimoniũ.

VErsus hic, ac sequens continent formulã iuridicam circa noxium interficiendũ. Et hic quidem pertinet ad imperatam superiùs [p] inquisitionem diligentem, per quam crimen probetur; quod testibus fit. Hos lex duos trésve requirit, nõ pauciores duobus; qood repetitur & inferiùs istomet [q] libro, & aliis in [r] locis. Christus quidẽ duorum testimoniũ accipi argumentando [s] dixit, cõtra ipsum verò præter alios multos, duo testes auditi sunt, vt reus pronũciaretur mortis [t]. Quod ad ciuiles causas, non ad solas capitales extenditur, denique ad omne verbũ, vt apud Matthæũ [u] loquitur Christus; & Paulus [x] scripsit, quòd irritam quis faciens legẽ Moysi, sine vlla miseratione duobus vel tribus testibus moritur. Sed non satis aptè aliqui putant huc Apostolum [y] respexisse, quando scripsit, siue lingua quis loquitur secundùm duos, aut vt multùm τὸ πλεῖστον ad summum, tres. Agit enim de confusione ac perturbatione vitanda si plures eodem tempore linguis loquerẽtur: atque duos trésve sufficere, idque per partes, particulatim, singillatim, vicissim, ἀνὰ μέρος. Cùm porrò Christus dixit; *solus* [z] *non sum, sed ego, & qui misit me Pater, & in lege vestra scriptum est, quia duorum hominum testimonium verum est: ego sũ qui testimonium perhibeo de meipso, & testimonium perhibet de me qui misit me, Pater*; difficultas est, quòd non videatur inter testes computandos is, de quo redditur testimoniũ. Sed Christus erat & homo, & Deus; vt Deus per diuinitatis opera testificabatur de se homine, probabátque sub humanitate diuinitatẽ latere: sola humana nõ suffecissent; vt proinde etiam dixerit [aa] *si testimonium perhibeo de meipso, testimonium meum non est verum*: eodémque sensu concedi possit Iudæis obiicientibus; *tu* [bb] *de teipso testimonium perhibes, testimonium tuum non est verum.* Illustrat hoc Toletus [cc], citans pro allata expositione Tertullianum [dd], siue Nouatum isto exẽplo. Si quis aliquid affirmet de se, nec alio probet quàm auctoritate dicentis, de se testimonium perhibet: at quando ratione, argumentóque vtitur, iam ratio ipsa seu argumentum computatur in testimonium, & ea vtens dicti sui testimoniũ eo modo probat. Emphasim verò ibi habet quod ait Christus (*duorum hominum*) quasi tacitè argumẽtetur, vt Maldonatus [ee] obseruauit, si duorum hominum testimonium verum est, id est, pro vero habetur, cùm sit omnis homo mendax [ff], quanto erit verius meum & Patris mei testimonium, qui diuinæ naturæ sumus? Nam licèt eiusmodi duorum testimoniũ pro vero legitimóque habeatur, illorum, adhúcque plurium potest esse falsũ, vt qui testificati sunt cõtra Naboth [gg], contra Susannam [hh], contra Christum [ii], contra Stephanum [kk]. E cõtrario quod obiectũ est Christo, vt paulò antè dixi, testimonium de se à seipso perhibitum, non esse verum [a]; admitti debet, quia etsi verum in se esset, non tamen pro tali habendum siue pro iuridico, & legitimo, quódque fidẽ facere deberet, posséve in iudicio. Quod ab eodemmet Christo affirmatum de seipso retuli [b]; *si ego testimonium perhibeo de me ipso, testimoniũ meum non est verum.* Distinctionem personarũ Patris & Filij colligunt inde passim: & in Christo duplicẽ naturam diuinam humanámque Tertullianus [c]; *quoniam si vnus esset Filius & Pater, non vteretur*, inquit, *legis patrocinio, fidem imponentis non vnius testimonio, sed duorũ.* Cyprianus [d] verò purgans se apud Florentium Pupianum; *si ipse Dominus*, ait, *omnia postmodum iudicaturus noluit de testimonio suo sibi credi, sed maluit de iudicio, ac testimonio Dei Patris probari: quanto magis hoc serui eius obseruare oportet, qui iudicio, ac testimonio Dei non probantur tantùm, sed etiam gloriantur?* Tertullianus [e] ait productos Mosem & Eliã testes à Christo in sua transfiguratione, & tres apostolos, nõ quasi cæteros reprobaret, sed quoniam in tribus testibus stabit omne verbum. Quamuis Pamelius [f] interpretetur Tertullianum de Deo Patre, de Moyse, & Elia. Chrysostomus [g] vrget Iudæos nolentes credere duodecim discipulis, qui Christum viderunt ascendentem in cœlum, cùm lex iubeat credi duobus tribúsve testibus. Vbi per discipulos intelligens Apostolos, duodecim nominat vsitato loquendi modo cùm essent solùm vndecim. Cyrillus [h] Alex. Ioannis Baptistæ laudes positas notat in c. 1. ab Euangelista Ioanne, vt doctum taliũ testium auctoritate diuinitas Christi comprobaretur. Rabanus mysticè agens dicit attestationẽ legis esse, & prophetarum, & euangeliorum, ita vt sermo quẽ locutus est Iesus, ipse iudicaturus sit diuinæ culturæ indeuotum in nouissimo [i] die. Addit Glossa ordinaria, & Hugo, in cruce tres linguas testatas Christum regem Iudæorum: & Hugo quòd sub testimonio Patris, & Filij, & Spiritus sancti peribit quisque aut saluabitur; qui dicũtur tres testimoniũ dare in cœlo [k]: item sub testimonio duorum testamentorum, vt inter medium montium pertranseant aquæ iudicij: quæ sunt mirabilia testimonia Dei [l]; à prędicatore peccatores interfici debere sub testimonio cordis, oris, operis; cordis, scientia scripturarum quæ testimonium de Christo perhibent [m]: oris, quia labia sacerdotis custodiunt scientiam [n]: operis, sicut Christus dicebat quòd ipsa opera quæ faciebat, testimonium perhibebant de se, quia missus esset à Patre [o]. Sed vt ad institutum reuertamur, latè admodum patet disputatio de testibus, quàm Prosper Farinacius integro volumine cõprehendit. Illud solùm posset hoc loco desiderari, quandonam vnicus testis sufficiat non ad iudicium quidem vel torturã, sed ad extremam sententiam, contra id quod hoc & similibus locis dicitur, contráque commune illud dictũ, quòd *dictum vnius est dictum nullius*; de quo citatus auctor [o] ex variis textibus, aliísque auctoribus, id asserentibus iuxta ius ciuile, canonicum, diuinum: præterea ex Q. Scæuolæ exemplo, qui cùm testis in reum productus, testimonium dixisset, discedens adiecit, ita sibi credi oportere, si & alij idem asseuerassent; quoniam vnius testimonio credere, pessimi esset exempli [p]. Quod ad idem propositum recitat quoque Petrus Gregorius [q]. Vnde infert, non discedendum ab ista doctrina in iudicando, vbi de tertij graui præiudicio, præsertim in criminalibus, agitur: at vbi de nullo, vel modico, posse opinionem contrariam admitti:

a 5. semest. c. 8. b a. de lim. agro. c 1. 3. c. 23. d l. de bello Africano, & lib. de bello Hisp. Home fiorẽ mors. e 1. de irac. c. 16. lib. 1. f 1. 1. g l. 15. & 17. h in Augusto c. 57. & in Otto. sub princip. i Verrin 5. Paraphr. k in Alex. Seuer. l epist 49. m lib 14. De testibus politicis, Ecclesiasticis & diuinis. n 3. hist. c. 17. o l. 17. siue l. 1. histo. p v 4. q c. 19. 15. r Matth. 18. 16. Ioan. 8. 17. 2. Cor. 13. 1 Hebr. 10. 28. 1. Tim 5. 18. s Ioan. 8. 17. t Matt. 26. 60. u c. 18. 17. x Heb. 10. 28. y 1. Cor. 14. 27. z Ioan. 8. 16. 17. aa c. 5. 31. bb c. 8. 13. cc ibidem. dd lib. de Trin. c. 2. ee ibidem. ff Ps. 115. 2. gg 3 Reg. 21 13. hh Dan 13. 34. ii Matt. 26. 60. 61. kk Actuum 6. 11.

a Ioan. 8. 13. b Ioan. 5. 31. c cont Praxeam c. 22. d l. 4. ep. 10. siue 69. e de præscr. c. 22. f ibid. n. 135. g tomo 6. nouo serm. 7. de ascens. h lib. 1. in Ioan. c. 7. i Ioan. 12. 48. k 1. Ioan. 5. 7. l Ps. 118. 129. m Ioan. 5. 36. n Malach. 2. 7. o Ioan. 5. 36. toto. o disp. 63. c. 1. p Val. Max. l. 4. c. 1. q l 48. syntagm. c. 13. n. 5.

A admitti: sed ita, vt nec statuto, nec constitutione, nec consuetudine, nec etiam a Principe vel a Papa possit decerni, vt vnico testi plena adhibeatur fides, nisi forte in casu aliquo particulari necessitatis; vel euidentis vtilitatis, aut de consensu partium, secundùm quem stari quoque potest dicto ipsiusmet aduersarij, vel eius declarationi: aut si cum vnico teste, qui sit omni exceptione maior, præcedant præsumptiones quantum ad ciuilia. Si spectemus ius naturale, requiritur solùm tale testimonium in iudicio, quod iudicetur alterius partis testimonio certius, pro negotiorum, personarúmque diuersitate: ac proinde non est hoc iure certus testium numerus; nec etiam certus determinatè sufficit in omni negotio; sed relin-B quitur determinatio iuri positiuo vel diuino, vel humano. Diuinum quidem ius extat in locis recitatis de duorum triumve testimonio, humanū diuersis modis determinauit, prout iudicauit diuersas causas exigere. Nam etsi ordinariè in vtroque iure statuantur duo, vel tres, quemadmodum in dicto iure diuino; tamen in testamento, quod fit apertè, requirit quinque testes; si obsignetur, septem: ad Episcopum deponendum, 72. ad cardinales presbyteros, 64. ad diaconos cardinales, 27. ad alios inferiorum ordinum, septem [a]: cùm tamen scribat Paulus [b] aduersus presbyterum accusationem recipi non debere; nisi sub duobus aut tribus testibus. Quod aliqui de seniore intel-C ligunt; alij de Episcopo: quidam de quolibet sacerdote: nonnulli de sacris personis, quod nec accusatio earum admitti debeat absque illis testibus. Soto maior [c] post Aquinatem [d], & alios docet illum canonem seruandum dumtaxat quando pauciores testes non videtur idonei, aut non cōsentiunt, aut suspecti habentur, corruptíve. Deinde canonem Præsul [e], non esse Syluestri Papæ cui Gratianus ascribit: quoniam non meminit Damasus, aliúsve in Syluestro: nec Sixtus III. aut Symmachus Papæ, cùm adeò grauiter accusarentur; nec inter alia decreta authentica mētio ipsius fit: immò *ex c. qualiter & quando, de accusationibus*, colligitur Episcopum damnari posse ex ore duorum aut trium testium: & alioqui malus Episcopus vel presbyter si iam multi testes necessarij D sunt, vix vnquam damnari posset atque puniri. Adde Hincmarum [f] negare tale decretum factum à Syluestro. Quod si recipiatur; subiūgit propter hæreticos & gentiles fortasse factum, qui tunc persequebantur Catholicos; tamen posteriorum sententiam retiendam; qui scilicet adeò multos testes non censent necessarios. Denique concludit [g] si tot exigantur, probari sæpe nō posse. Ioannes Busæus noster in notis ad Hincmarum, secutus Baronium [h], concedit menda in numeris irrepsisse: vt non irrepserint, seculis labentibus per contrariam consuetudinem abolita nonnulla decreta, vel pro ratione circumstantiarum cum melioribus mutata, vt docet Augustinus [i]. Item so-E lius Imperatoris [k], aut etiam Papæ [l], testimonium sufficit ad firmitatem testimonij. Omitto alios casus. Nec verò desunt, quos Valentia [m] noster sequitur, qui existiment prædictum huius, & similium, scripturæ locorum præceptum, iudiciale dumtaxat fuisse; ac ideirco iam vim necessariò non habere; quoniam Christus nullum præceptum dedit præter illa, quæ pertinent ad fidem, & ad sacramentorum perceptionem; quamuis citauerit illud [n], non vt confirmaret, sed quoniam agebat cum populo, qui tenebatur & vtebatur illo; & quia est valdè consentaneum

a 2.q.5.c. Præsul.
b 1.Tim.5. 19.
c in 1.Tim. 5.
d 2.2.q.70. a.2.ad 3.
e 2.q.5.
f epist 7.c. 22.23.24. 25.
g c.25.
h anno 324.
i 2.de bapt. c.3.
k l.Omniū C. de testa.
l Canonistæ apud Sylu. v.testis.
m tomo 3. disp.5.q.14. puncto 2.
n Matt 18. 16. Ioan.8. 17.

A iuri naturali. Quod asseri etiam potest de Paulo [a], idem vsurpante, idémque de Apostolicis constitutionibus apud Clementem [b], vbi testium etiam conditiones traduntur. Nec Alexander III. [c] dissentit, dum improbat consuetudinem, requirendi quinque testes in testamentis: aitque alienum esse a diuina lege, à sanctorum Patrum institutis, ab vniuersali Ecclesiæ consuetudine; cùm scriptum sit, *in ore duorum, vel trium*, &c. ac deinum decernit, vt deinceps testamenta testimonio duorum vel trium confirmata, præsente Parocho, rata habeantur. Loquitur de testamentis ad pias causas; docétque tot testes exigere, alienum esse à lege diuina; non quasi velit esse con-B tra diuinum aliquod ius, quod nunc etiam vigeat; sed non esse id conueniens, in piis causis legi naturali; cui legi conuenienter in lege veterere præcipiebatur generaliter, vt sufficerent duo testes. Sic Valentia citatus, prætereáque Bellarminus [d], & pro illo Gretserus [e]. Simili quadam ratione in fauorem libertatis ac manumissionis seruorum canon 85. Concilij VI. in Trullo hac vtens huius loci sententia, decreuit vt serui sub tribus testibus frui possint eo honore, nec opus esset quinque, vt priùs; quemadmodum annotauit Scholiastes Zonaras. Abulensis hoc loco improbat opinionem Hebræorum quorumdam; etiā si quis confiteatur crimen, occidi non debere, si desint testes. Hoc, inquit, contra rectam rationē, C & præsumptionem violentam omnium hominum est, quia non præsumitur, quòd aliquis contra se falsum dicat vt occidatur; sed si hoc velit, per seipsum occidere se potest. Quare lex non vetat occisionem absque testibus. Quando quis cōfitetur; sed vt non per pauciores testes quàm per duos, cùm criminis probatio fit per testes. Plura in 2.2.q.70.a.2. Theologi, Iurisconsulti *in l. Vbi D. de testibus*, Canonistæ *in c. Licet vniuersis, de testibus, & c. cùm esses, de testam.* Summistæ verbo *Testis*, Enarratores Matthæi, Ioannis, Pauli locis citatis. Placet in vniuersum cùm causa criminalis est, seruandum ordinariè ex iure gentium recepto, & in naturali fundato, quia plures non ita peruerti possunt, numerum duorum, triúmve D testium. Sed nec tamen est improbabile, dari posse à republica potestatem Principi sapienti, & iusto, vt ex propria scientia, cum vno teste, vel etiam absque teste condemnet. Lege Lessium [f] nostrum. Porrò Glossa decreti [g] quod testimonium duorum vel trium dicitur, docet addi (*trium*) vt comprehendatur actor pro vno teste, loquendo de denunciatione [h]; vel quia quandóque secundùm canones plures quàm duo requiruntur, nunquam pauciores. Quod vltimum paulò antè dixi quo pacto debeat intelligi. Faustus Manichæus abrogabat fidem Ioannis euangelio, variísque in locis vitiatum asse-E rebat, sed maximè in cap. 5. censens à falsariis addita illa verba ad Iudæos. *Est qui accusat vos Moyses, in quo speratis. Si enim crederetis Moysi, crederetis & mihi, de me enim ille scripsit.* Si Christus, aiebat ille, cùm magis res id postulare videbatur, testimonio Moysi ad Iudæos non est vsus, multo minùs credendum est, cum Moysen aduocasse testem, quando eius patrocinio non egebat. Nam cùm se mundi lucem appellasset [i], ac Iudæi indignantes reclamarent; *tu de teipso testimonium perhibes, testimonium tuum non est verum*; tum maximè locus exigebat, vt diceret, Moysen de se prophetasse; quod tamen non fecit; sed tanquam nullum ex Moyse testimonium

a 2.Cor.13. 1.Heb.10. 28.
b l.2.c.49.
c c.cùm esses, & c.Relatũ de testam.
d 4.de sum. Pont. c. 14.
e tom.2.in eundem locum.
f de iust. & iur.l.2.cap. dub.11.
g in q.4.in princ.
h in c.omni. de testib.
i Ioan 8. 12.

a v. 17.

nium habens, velut alienus respondit [a]; *in lege vestra scriptum est, quòd duorum hominum testimonium verum est*; &c. Refellit hanc obiectionem Augustinus [b], ac simul ostendit de Christo scripsisse Moysen. Ait testium numerum in lege prophetico spiritu consecratum & commendatum esse; vt etiam sic prænunciaretur futura reuelatio Patris, & Filij, quorum spiritus est in illa inseparabili Trinitate Spiritus sanctus. *Alioquin & vnus testis*, inquit, *plerumque verum dicit, & plures plerumque mentiuntur: potiúsque creditum est in exordio fidei Gentium, vni Apostolo euangelizanti, quàm populis errantibus, à quibus ipse persecutionem patiebatur*, &c. Præterea monet [c], cùm dixit Christus, *in lege vestra scriptum est*, non sequi non fuisse legem Dei: sed esse sensum, in lege quæ vobis est data, nimirum sine dubio à Deo; quemadmodum dicimus *panem nostrum quotidianum*; & tamen dicimus; *da nobis hodie* [d]. Lege Sixtum [e] Senensem.

b 16. cont. Faust. c. 1. & 13.

c ibid. & tract. 36. in Ioan.

d Matth. 6. 11. Lucæ 11. 3.

In ore duorum aut trium testium.] Hebraicè עַל־פִּי *hhal-pi*, *iuxta os*: Chaldaicè עַל מֵימַר *hhal memar*, *per dictum*: Græcè (*in duobus*, &c.) & repetunt hæ tres editiones bis testes (*iuxta os, per dictum duorum testium*, aut *trium testium*; *in duobus testibus*, aut *tribus testibus*.) Sed in cap. 19.[f] Græca editio habet *in ore duorum*, &c. ἐπὶ στόματος δύο, &c. Optio datur de duobus, vel tribus testibus: nec tamen in tribus computandus est actor, vt antea monui contra quandam Glossam; aut prohibetur vt plures exigantur in certis casibus; vnúsve sufficiat extra causas leuioris momenti, quemadmodum etiam dixi. Cùm autem citata editione Græca loci præsentis de ore seu oris prolatione ac sermone mentio non fiat, quamuis de ore dictóve meminerint aliæ, necnon citato cap. 19. Græca, indicatur posse interdum admitti testimonium muti, quando veritas aliter haberi nequit: vt probat cum aliis Prosper [g] Farinacius, si prudentia & intellectu præditus valeat nutu, aut signis, aut scripto, mentem suam exprimere: quemadmodum & tali licet testamentum condere, matrimonium contrahere, procuratores constituere, & ab aliis constitui, bonorum possessionem petere, manumittere seruum: tandem non refert, vndecumque veritas clareat, quam signa etiam possunt manifestare, immò & in odiosis muto ac surdo signa recipiuntur. Proferantur ab eodem auctore auctores alij, & iuris vtriusque auctoritates. Patet Ioannis in pugillari scripsit nomen filij, quia mutus erat [h]. Qui autem repellantur à dando testimonio, consulendi alij. R Moses Hikkados, id est, cognomine sanctus, & R. Paulus Israëlita in commentariis ad præceptum 214. ex Hebræo catalogo negatiuorum tradunt apud Iudæos à testando submoueri, & arceri filios, nepotes, neptes, vxores, maritos in mutuo testimonio: item affines, cognatos, surdos, cæcos, impudentes, dementes, præsumptuosos. Tritum illud,

Explanatio.

e 7. Biolioth. hæresi 1. de Euangel. Ioannis.

f v. 15.

Modus adhibendorū testium.

g de testib. q. 61 n 42. & seqq.

h Luc. 1. 63.

Ætas, conditio, sexus, discretio, fama:
Et fortuna, fides, in testibus ista requiras.

Hincmarus [i] autem præter Iurisconsultos, theologos, summistas, non pauca de testium conditionibus scribit; de numero autem in testamentis requisito tractatum benè longum Petrus Dominicus Magdalenus. Postremò nomen testis ex antiquæ linguæ Græcæ nomine μάρ deriuant: & ad obscœnæ rei significationem Lati-

i ep. 7. c. 1. & seqq.

Testis etymon.

A na vox translata est; quòd sit μάρτυρ τῆς ἀρετῆς. Latinitate autem donatum nomen martyris apud Christianos vsurpatur pro eo, qui non oris modò confessione, verùm etiam sanguine suo sancit doctrinam Christi; seu morte violenta hanc ob causam illata, & tolerata. Aliquando eo nomine cohonestati leguntur, qui genus aliquod tormenti caperti essent; quamuis non occubuissent, quos etiam aliter martyres designatos vocabant: vel nomine confessorum; quod nomen licèt reipsa idem valere possit ac nomen martyrum; dicto tamen modo à Tertulliano, Cypriano, aliísque antiquis, distingui solent: & præterea nomen confessoris accipi de illo, qui coram fidei hostibus, confes-
B sus esset, ab illis interpellatus: Cùm autem professorem nominabant, qui se, non interpellatus, ingerebat martyrio (quod tamen displicuit Mensurio Episcopo Carthag. [a] & Cypriano [b], Iulio Papæ [c], Athanasio [d] Papæ, Clementi [e]: qui timore correptus ne fidem proderet, exilium obibat spontaneum, extorrem; quem nihilominus censebant numero martyrum, si ea de causa mortem oppetiuisset. Sed obtinuit vsus, vt quisquis sanctam vitam sancto fine conclusisset, moriens naturaliter, confessor appellaretur. Priore acceptione vocis confessoris, & martyris vsus videtur Prudentius [f] de Gaio, & Cremento

a Aug. breuculiat cum Donat. in 3. die c. 15.

b epist. 15. & 82.

c epist. ad Orient.

d in apolog. de fuga.

e 5. const. c. 7.

f peristepha. hym 7.

Additus Gaio (nec enim silendi)
C *Téque Crementi; quibus incruentum*
Ferro prouenit decus, ex secundo
Laudis agone.
Ambo confessi Dominum, steterunt
Acriter contra fremitum latronum,
Ambo gustarunt leuiter saporem
Martyriorum.

Lege Pamelium [g], & Baronium [h]: quorum posterior [i] pseudomartyres distinguit à veris martyribus; nominatim Euphemitas, qui ob multitudinem suorum pseudomartyrum, Martyrianos seipsos cognominabant, Epiphanio [k] teste, negante illos aut Christianos fuisse, aut Iudæos, cùm tamen quod Ecclesiæ morem in ædibus,
D hymnis, & similibus præpostera quadam imitatione auderent exprimere, veritatémque adulterando corrumperent, occisi à Lupiciano duce essent à διὰ τὸ μεγαχαρέτου τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἀπομιμοῦσθαι ἐκκλησίας τρόπον, μὴ ὄντας χριστιανούς, μήτε ἐξ Ἰουδαίων ὡρμημένους, *Martyrem non facit pœna, sed causa*, inquit Augustinus [l]. Lectu digni concilij Ancyrani canones primi nouem de martyribus quinam censendi sint, & de ipsorum priuilegiis Ferdinandus [m] Mendoza.

g in Cypr. epist. 9.

h in notis martyr. 5. Ianuar. lit. b.

Martyriani.

i de martyrol. Rom. c. 10.

k hæresi 80.

Peribit qui interficietur] Hebraicè (*morietur moriendus*) vt vertit Pagninus, id est, qui reus est occisionis. Sic Hebræa מוֹת יוּמָת *mmoth iumath hammeth* explanantur à paraphrasi Chaldæa יִתְקְטֵל
E דְּחַיָּיב קְטוֹל *ithketel dechayeb ketol*. In editione Græca ἀποθανεῖται *morietur*.

l epist. 167. serm. 17. de verb Dom.

m decretal. cū Marthæ, de cel. Missar.

m pro concilio Illiber. l. 3. c. 48.

Nemo occidatur vno contra se dicente testimonium.] Hebraicè (*moriens non morietur per os testis vnius*) Chaldaicè (*per dictum*) Græcè (*in vno teste*) quemadmodum paulo antè quod habetur (*in ore*) editiones aliæ extulerunt eadem dicendi formula, quæ hîc est. Dictum priùs reo confitente, non opus esse testibus: tum etiam quando vel vnus sufficiat, vel nullus requiratur. Præsenti sententia, vt Caietanus notauit, ne credatur tertius testis necessarius subiungi quod

nunc

nunc dicitur, non sufficere vnum vt quis damnatur ad mortem: videlicet ordinariè, ac iuxta illa quæ dixisse me antea, modò monui. Vnius testimonium, ait Glossa interlinearis & Hugo, nec legibus, nec canonibus suscipitur.

Vers. 7.] Manus testium prima interficiet eum, & manus reliqui populi extrema mittetur: vt auferas malum de medio tui.

Paraphr. Pertinet hic versus ac ritus cum priore ad modum quo reus idololatriæ, iudicari punirique debeat; de quo ritu actum alibi [a]. Perstringit Abulensis causam cur primò testes iniicere iubeantur manus ad lapidandum idololatram; quia cùm hæc sit offensa Deo facta; magis punire debebant, qui magis de illa cognoscebant. Exemplis verisimilibus ostendi manuum impositionem dictam super lapidandi caput, nempe super caput Stephani [b]; adulteræ ad Christum adductæ [c]; Matthiæ Apostoli [d]; Susannæ [e]. De Matthia notati in margine Petrus de Natalibus, & Ioachimus Perionius tradunt super caput damnati à Pontifice Iudæorum ad lapidationis supplicium, quod blasphemus visus esset, postmodum ad capitis abscissionem duos testes subornatos manus imposuisse, lapidésque iaculatos esse; quos lapides ille testimonij causa vt secum sepelirentur rogauerit. Petrus autem ait dum lapidaretur securi percussum. Alioqui sola per se lapidatio vt pridem dixi, morti afferendæ sufficiebat. Danielem narrantem, quòd senes posuerunt manus super caput Susannæ, quam accusabant adulterij, simúlque iudices ac testes erant, exponunt, id ex isto ritu factum esse, vt significarent se illud caput accusare, atque deposcere ad necem, eo quòd tum accusator, tum testes manus imponebant capiti rei tanquam deuoto ac digno capitali supplicio (instar victimæ [f], quæ huiusmodi manuum impositione, cultro ac aræ destinabatur) formulam quoque istam vsurpantes; *malitia tua te adduxit ad mortem, non nos.*

a Leu. 24. 14 Deut. 13. 9. Actuũ 7. 58.

b Actuum 7. 58.
c Ioan. 8. 7.
d Petr. de Natal. l. 3. c. 149. Ioachi. Perio. in vita Matthię.
e Dan. 13. 34.

f Leu. 1. 4. c. 4. 24. c. 16. 21.

Explanatio. *Manus testium prima interficiat eum.*] Idem valet quod est in reliquis editionibus (*manus testium erit in eo* vel *super eum in principio*, aut *in primis, ad interficiendum eum.*) Græca habet præfixam particulam (*&*) atque ἐν πρώτοις *in primis.* Quæ duæ dictiones vltimæ innuere possunt, vt inter primos qui lapidarent, essent testes: præterea illæ (*in eo*) aut (*super eum*) vt manus ponerent super caput lapidandi; vel vt lapidatio fieret contra eum. Diomedes [g] docet in primo dici quod est ἐν πρώτοις: Id alij efferunt *inprimis*, aut *imprimis*, cùm sint duæ voces loco aduerbij ordinis, & significent ante omnia, præcipuè, præ cæteris. In Leuitici c. 24. [h] est de blasphemo; *educ blasphemum extra castra, & ponant omnes qui audierunt, manus suas super caput eius, & lapidet eum populus vniuersus.* Qui audierant blasphemiam, super caput eius manus suas ponere debebant, scilicet veluti testes, & mox lapidare; non autem iniungebatur populo reliquo, vt manus item ponerent super caput eiusdem priusquam lapidarent: quod difficile, ac inutilis moræ fuisset. Non refert etiam nomen manus numeri singularis hoc loco. Vtramque manum poni debuisse credo, quemadmodum & super victimam immolandam, vnde tractus hic alius ritus dicitur, vt paulò antè dictum est. Quanquam non id admodum curandum est. Simul verò etiam cum impositione dicta manuum, & concepta formula quam recitaui, nuncupatum à testibus iuramentum videri aliàs dixi [a], quia non nisi à iurans testimonium recipi soleret tum apud Hebræos, tum apud Gentiles.

g l. 1. c. de aduerbio.

h v. 14.

a in Leu. 24. 14.

Et manus reliqui populi extrema mittetur.] Non est verbum (*mittetur*) in editionibus aliis, sed tantùm (*& manus omnis populi in nouissimo, in vltimo, postea* בָּאַחֲרֹנָה *baacharonah*, בָּאַחֲרֹנָה *bebachrenha*, ἐπ' ἐσχάτῳ: sed in emendatis, ἐπ' ἐσχάτων *in vltimis.* Non acciperem ita exactè hoc præceptum, vt necesse esset ab omni populo lapides iactari, nec antequam noxius mortuus esset, nec, & quidem multò minùs, postquam mortuus. Non etiam oportuisse imponi à populo manus super illum, paulò ante monui. Inuitabantur omnes ad lapidandum, & cuiuis potestas dabatur vt lapides iaceret: Hoc sibi vult manum manúsve mitti in aliquem, id est, ea manu, manibúsve lapides missos iactari. *Mittere manum* [b] *in quempiam*, est illum punire, aut vi apprehendere. In Leuitici 24. [c] omnes ponere iubentur manus super lapidandi caput: in cap. 13. [d] libri nostri, vt sit primum manus eius qui ad idololatriam prouocatus fuerit, postea omnis populus mittat manum. Mittere manum, in genere est quidpiam aggredi, quod ex adiunctis cuiusmodi sit intelligitur. Quando autem Herodes manum misisse scribitur vt affligeret quosdam de Ecclesia [e], docui aliàs [f], non idem esse ac exercitum, licèt hunc manus aliquando significare possit. Volgo (*mettere le mani adosso à qualch'vno*) est comprehendere & malè tractare.

Mittere manum, quid sit.

b Gen. 19. 10. Leu. 24. 14. Num. 1. 9. Esth. 8. 7. 18. Iob. 1. 5.
c v. 14.
d v. 9.

e Actuum 12. 1.
f ibid.

Vt auferas de medio tui.] Sic priùs cap. 13. [g] Vtrobique Græcè (τὸ πονηρὸν) substantiuè, & (*de vobis ipsis*) ἐξ ὑμῶν αὐτῶν: ibi ἀφανιεῖς *delebis*, aut ἀφανιεῖτε *delebitis*: hîc ἐξαρεῖς *auferes*, aut ἐξαρεῖτε *auferetis.* Chaldaicè vtroque in loco (*auferes facientem malum* תְּפַלֵּי עָבֵד בִּישׁ *thephalle hhaued bisch.*)

g v. 5.

Vers. 8.] Si difficile & ambiguum apud te iudicium esse perspexeris inter sanguinem & sanguinem, causam & causam, lepram & lepram: & iudicum intra portas tuas videris verba variari: surge, & ascende ad locum, quem elegerit Dominus Deus tuus.

Paraphr. Hinc ad versum vsque 13. inclusiuè agitur de iudicibus qui constituendi erant in ciuitatibus singulis ad causas decidendas tum criminales, tum ciuiles, tum quæ ad legales munditias immunditiásve pertinerent: ita vt si non conueniret inter iudices minores, immediatósque, cognitio referretur ad summum sacerdotem, qui habitaret in loco iuxta institutionem Dei electo ac destinato pro cultu diuino: cuius summi sacerdotis iudicio stare oporteret, sicut & minorum, vbi horum sententia dubia non esset: inobediens verò grauiter puniretur ac interficeretur ad aliorum exemplum. Causæ ceremoniales, ac sacræ, qualis de lepra, & immunditia quæ arcebat à sacris, & sub qua comprehendi debent aliæ de fide & religione, spectabant ad sacerdotes; iudiciales siue criminales siue ciuiles, ad magistratum

stratum laicum, iudicéique in singulis vrbibus constitutos, de quibus priore [a] capite actum est, hos ex Iosepho refert Hugo in singulis vrbibus septem constitutos additis duobus Leuitis) quas causas hoc loco denotat nomen ipsum causæ, & sanguinis. In his omnibus, si lis definiri nequiret ab aliis iudicibus particularibus, appellatio erat ad summum Pontificem residentem in loco sacro, cuiusmodi fuit Ierusalem; qui pontifex vtebatur consilio aliorum ad hoc deputatorum, & respondebat, atque terminabat controuersias tanquam verus & certus legis interpres, siue per vrim & thumim in rationali, de quo alias dictum est, siue alio modo. Nam Saul questus est non respondisse Domioom sibi neque per somnia, neque per prophetas, neque per sacerdotes [b]. Lyranus hoc loco, & Sigonius [c] assignant solas causas sacras sacerdotibus, ciuiles autem secularibus iudicibus. Communior opinio est de vtrisque sacerdotes iudicarè potuisse, maximè verò pontificem; prout indicant verba decimi & duodecimi versus; atque capitis vigesimi primi versus quintus, Ezechielis capitis 44. versus 14. docéntque Philo [d], & Iosephus [e]. Vocat iste sacerdotes inspectores omnium, iudices controuersiarum, punitores damnatorum, constitutos a Mose: ille scribit ab hoc eodem damnatum ad mortem ex concilio sacer-
C dotum, qui de more assidebant ei, illum, qui ligna collegerat in sabbato, de quo narratur libro præcedente [e]. Sed & Caiphas in concilio sententiam mortis tulit in Christum [f]; Ananias percuti Paulum præcepit in concilio [g]: Ananus reum mortis peregit Iacobum fratrem Domini [h]: alius pontifex Mathiam [i]. Tale quid factitabatur apud Gentiles Æthiopas [k], Ægyptios [l], Persas [m], Athenienses [n], Gallos [o], Romanos [p], &c. Apud Hebræos idem fuit iudicium Pontificis & iudicis, quando eadem fuit persona vtroque fungens officio; vel quia iudex secularis tenebatur conformare sententiam suam sententiæ sa-
D cerdotum & Pontificis. Es quidem diuisis etiam tribubus in regnum Iuda, & in regnum Israël, suum adhuc ius Pontifici perseuerabat in vtrumque tum quoad Leuitas vtrobique habitantes, tum quoad cõtrouersias vtriusque regni. Sub initium Ecclesiæ causæ cuiusuis generis, quæ agitabantur inter Christianos deferebantur ad Episcopos; vt liquet ex Clemente [q] (qui tamen [r] ait postea id reiectum ad alios, ne præfocatus præsentibus Episcopus, non posset verbo Dei vacare, &c.) ex constitutione Theodosij, quam confirmauit Carolus [s] Magnus; exemplo Gregorij [t] Thaumaturgi, Synesij [u], Ambrosij [x], Augustini [y]. Sed postremi tres de hoc onere conqueruntur, indicántque non tam iure Epi-
E scopali arrogauisse id se tibi, quàm litigantium ad se confugientium voluntati morem gessisse; quos Episcopos Chrysostomus [z] arbitros appellabat *καταλλαγῆς αἰτίας reconciliationis auctores*. Hoc arbitrium videntur dicti Imperatores Episcopis concessisse, immò & iudicandi facultatem. Legatur Codex [aa] Theodosianus, & aliæ quædam decretorum [bb] collectiones. Constantinus, teste Sozomeno [cc], iudicum sententias, Episcopo-

a vers. 18.
b 1. Reg. 28. 6.
c 6. de republ. Hebr. c. 7.
d 3. de vita Mosis.
e 2. contra Apion.
e c. 15. 35.
f Ioan. 11. 50.
g Actuum 23. 2.
h Ioseph. 20. antiq. c. 8.
i Petr. de Natal. lib. 3. c. 149. Perion in vita Matthiæ.
k Strabo li. 17.
l Ælia. 14 var. histor. c. 34.
m Agathias lib. 2. & alij.
n Ioseph. 14 antiq. c. 19.
o Cæsar 6. de bello Gall.
p Cicer 2. de legibus & alij.
q 1 constit. c. 49. 50. 51. & epist. 1.
r epist. 1.
s 11. q. 1. c. Quicumq. c. omnes. & c. Volumus.
t Nyss. in vita.
u epist. 57. & 58
x epist. 49. ad sororé.
y 2. offic. c. 29. & de illo August. 6. confess. c. 3. y de opere monach. c. 29. in Ps. 118 concio. 74. epist. 147. Possid. in vita c. 19. z in 1. Cor. 6. hom. 16. aa lib. 16. tit. de episc. aud. l 1. bb lib 6. c. 281. in concil. 3. Valent. item apud Iuonem & apud Ansel. in decr. c. cc lib. 1. c. 9.

A rum subiectas iudicio esse voluit: sicut Alexander Seuerus pontificum & augurum [a]. Ob eiusmodi tantam auctoritatem, de qua etiam Baronius [b]; Ioan. [c] Molanus ait vt plurimum Episcopos depingi sedentes in throno. Hac vsus auctoritate Nicolaos, exempli causa, tres ad supplicium innocenter pertractos liberauit, vt plurium testimonio demonstrat Antonius Beatillos noster in eiusdem vita, diligenter ac eruditè conscripta [d]. Iterum Constantinus occasione aliorum trium stratilatorum iniustè damnatorum, sed monitu terribili Nicolai in somnis liberatorum renouauit simile edictum, de quo idem Baronius [e]. Porrò pontifex synagogæ videtur, quantum ad cau-
B sas fidei, religionis, morum communiter cunctis proponendorum, infallibili præditus auctoritate fuisse pro sibi subiectis Hebræis, vt præterea colligitur ex Paralipomenis [f]. Id probat Canisius [g] noster ex Iosepho, quem citat Eusebius [h], ex Aggæo [i], & Malachia [k]; requirendam de ore sacerdotis legem scribentibus; ex Ieremia [l], quòd non peribit lex à sacerdote, &c. ex Caiphæ vaticinatione de morte [m] Christi; tandem ex hoc loco nostro. Quamquam fauendum est apud Ieremiam loqui contra ipsum Iudæos, qui non errarunt in illis verbis, si accipiantur de sacerdotum concilio officióque, pro eo tempo-
C re quo loquebantur; sed quia credebant legem perire non posse à singulis sacerdotibus, quorum idcirco nonnullis addicebant se, contra Ieremiæ conciones: præterea quatenus gerebant personam eorum, qui Christum sunt persecuti vsque ad necem; qui & ipsi dicebant, non perituram legem à sacerdote: habere se Mosem & prophetas, legis intellectu vero se præditos esse; Christum secundùm legem debere mori, &c. Et tamen Ezechiel [n] de tempore Christi prædixit quòd quæsituri essent Iudæi visionem de propheta; quodque lex periret à sacerdote, & consilium à senioribus. Quod alij referunt ad tempus quo Ierusalem à Chaldæis incensa est, tantaque
D calamitas fuit, cui nihil ab dictis modis leuamenti reperiretur. Eodem argumento alij passim vtuntur ex infallibilitate pontificis synagogæ ad infallibilitatem Papæ: tum verò qui explanant Matthæi c. 23 [o]. *Super cathedram Moysi*, &c. Scribit etiam Augustinus [p] quòd illa cathedra Moysi cogebat bona dicere etiam non bona facientes, nec permittebat docere aliena. Chrysostomus [q] argumentatur, si Mosis sedes adeò veneranda fuit, vt propter ipsam audire oporteret sacerdotem, multo magis sedem Christi pro Ecclesia, vt videlicet, assistente sibi Spiritu sancto non erret: simúlque sit ius appellationis ad eamdem, vt nominatim hinc infert Hugo hoc loco, post Glossam interlinearem, & Lyranus: tametsi hic, & Hugo, de causis fidei loquan-
E tur: & Lyranus, vt antè dixi, distinguat Pontificis, & Imperatoris auctoritatem ratione diuersi generis causarum spiritualium, & temporalium; atque huiusmodi distinctionem summi sacerdotis, & iudicis populi, asserat fuisse vt plurimum apud Hebræos: aliquando in eamdem personam concurrisse officium vtrumque, vt in Heli: & recursum ad vtrumque coniunctim, cùm distincti erant, fuisse in causis, quæ non poterant terminari ab vno sine alio, vt in ædificatione tépli; (adde bellum vt ex libro præcedente colligitur [r]: & quòd qui inconsulto illo graue quid aggressi

a Fulgo. lib. 1. Eboica. tom 2. c. de relig.
b anno 57.
c de pictu. imag. c. 91 (?).
d lib. 5 c. 8.
e anno 317.
f lib. 2. 19. 11.
g 1. de corrup. verbi Dei c. 9.
h 8. de præpar. c. 2 lib. 12. c 11.
i c. 2. 12.
k c. 2. 7.
l c. 18. 18.
m Ioan. 11. 49. & seqq.
n c. 7. 26.
o v. 2.
p 4. de doctr. Christ. c. 27.
q hom 3. in epi. ad Coloss.
r c. 27. 18.

 sunt,

a Iosue 9. 14.
b 1.Reg.14. 56.
c 4.Reg.11. & 2. Paral. 23.
d Act.25. 10.11.

A sunt, errarunt: vt Iosue [a], & Saul [b]: præterea quòd oblata occasione; Ioiadas adeò multa & fecit & decreuit ad politiam spectantia [c];) vel diuisim ad summum sacerdotem in spiritualibus; in tẽporalibus ad iudicem supremum siue principem. Hugo profert appellationem Pauli ad Cæsarem [d]: sed ea vsus est ad redimendam vexationem, non quòd iure ipso pertineret talis causæ ac personæ diiudicatio ad politicum magistratum. Rickelius idẽ notat de concursu officij vtriusque in eamdem personam sub Heli, & sub Machabæis, postea distinctis personis mandata officia, & consequenter distinctum recursum seu appellationem fuisse, exceptis causis, quæ ab vtroque B magistratu penderent, eo modo quem dixit Lyranus: hoc ius in Ecclesia seruandum; proptereáque ad Papam appellari non solùm dum alij iudices discordant, sed quamuis concordent. Caietanus distinguens pontificis personam à persona iudicis siue principis laici; hic est textus, inquit, super quem fundatur regula, quòd in ambiguis tam naturalis, quàm diuini iuris, ad summi spectat sacerdotis officium interpretatio seu declaratio, immò docere & iudicare auctoritatiuè. Oleaster ortas hinc appellationes docens, admonet, supremos principes & consilia, vt rectè iudicent, & Deum ipsum consulere studeant. Leonardus Marius si tantum fuit veteris synago- C gæ beneficium, vt in causis dubiis haberet certum iudicem in ordine etiam ad bonum politicum, isque diuinitus edoceretur de his, quæ ad dubij decisionem pertinebant, argumentatur omnino decuisse, vt Ecclesiæ, cuius finis multo dignior est, de infallibili iudice prouideretur. Atqui non in ordine ad politicum duntaxat bonum, sed etiam ad religionis fideíque collatum synagogæ beneficium illud fuit. Seraphinus Capponus confirmat hoc ex loco primatum Petri, & successorum ad infallibilem causarum fidei decisionem, & eum iure appellationis ad eumdem, siue consulat alios, siue solus ac per se definiat: ita vt inferiorum sententiæ ratæ non sint, nisi tacitè, vel expresè approbentur ab il- D lo; & idcirco in huius iudicium apponatur hic conditio, si alij secundùm legem iudicauerint, non autem cùm agitur de summo sacerdote; quoniam errare non potest: mortéque dignus est, qui ex superbia detrectet iudicium ipsius. Disputat libro 5. operis pro canonibus Apostolorum, & epistolis decretalibus Pontificu Turrianus noster, de appellationibus ad Romanum Pontificem, apertissimis grauissimísque prolatis testimoniis. Ex quibus id quod c. 5. transcribit ex Theodoreto, ad Leonem Papam I. & separatim ad Renatum presbyterum, in primis perpendendum existimo. Ait enim se *ἐπικαλεῖσθαι τὸ κριτήριον, appellare tribunal* Leonis, *obsecrare, vt se iubeat ad se accurrere* E *δραμεῖν πρὸς αὐτόν*, id est, iudicium suum adire; *ipsius expectare τὸ κριτήριον tribunal, tanquam ἀκλινὲς τοῦ θεοῦ, καὶ σωτῆρος ἡμῶν, incorruptum*, seu *indeclinabile Dei, & saluatoris nostri*. A Renato petit, suadeat Leoni, Apostolica vt viens auctoritate, iubeat se ad eius Accurrere concilium *εἰς τὸ συνέδριον ἀναδραμεῖν: quia teneat ea sedes sancta, gubernacula regendarum cunctis orbis ecclesiarum, τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην ἐκκλησιῶν τὴν ἡγεμονίαν*. Prodiit etiam nuper F. M. Ant. Capelli Franciscani Conuentualis amici nostri, tractatus eruditus vtilisque, de appellationibus Ec-

Primatus Petri, & successorum.

A clesiæ Africanæ: quo de argumento priùs egerat citatus Turrianus noster. Primus docet canonem secundi & tertij concilij Carthag. * quo vetita est appellatio ad transmarina; scientibus & probantibus Rom. Pont. editum esse antiquam consuetudinem in Africa fuisse, vt presbyteri aliique ordinum inferiorum clerici à suis Episcopis non prouocarent ad Apostolicam sedem, sed ad concilia prouinciarum suarum, bis quotannis celebrari solita, si ab his prouocandum putassent, liberum fuisse adire Romanam sedem; cui Africa suberat, non tantùm iure supremi primatus, sed etiam iure Patriarchali: Episcopos potuisse immediate causas suas illuc deferre: cùm B ex priorum infra Episcopos clericorum genere, aliqui postea immediatè ad Apostolicam sedem, declinatis prouincialibus conciliis, appellarent; quod alioquin iure communi possent, ob canonem 6. concilij Niceni, tribuentis patriarchæ potestatem eorum, quæ delata erant metropolitanis & synodis prouincialibus; Romanos Pontifices voluisse, vt dicta consuetudo retineretur in Africa; eámque ob causam editum canonem de appellationibus, eorumdem iussu: quamuis concederetur omnem appellationem vetitam, non ideo exemptam Africam à potestate Romana; cum Episcoporum iudicia Romanæ sedi constet non interdicta. Hanc eandem appellandi com- C munem omnibus potestatem ad summum Pontificem comprobat ex hoc ipso loco nostro Hector [a] Pintus, allatis præterea Pontificum atque conciliorum testimoniis, nec non Patrum, & recentium auctorum. Idem facit Ioannes No[...]dinus, allatis item canonibus [c], & exemplis Imperatorum Regúmque catholicorum: præterea Thomas [d] Bozius, Iodocus Coccius [e]. Rectèporrò Gratianus [f] monet, posse scientia præeminere Pontificibus tractatores diuinarum scripturarum, vt Augustinum, Hieronymum; tamen quia dignitatis eorum apicem non sunt adepti, in causis definiendis secundum post eos locum habere. Sequitur præterea scripturas diuinas, quæ D difficiles obscuræque sunt, vt alibi probatum est; ac de Pauli epistolis Petrus [g] testatur; proprio autem ingenio interpretationéve declarari non debent, sed secundùm Spiritus sancti dictamen quo inspiratos locutos sanctos Dei homines idem Apostolus [h] Petrus scribit, ab vno aliquo pro auctoritate exponendas, vt & controuersias fidei religionísque tanquam à summo & infallibili iudice: cuius iudicio ac definitioni standum sit, &, vt paulò pòst hic habetur, facere oporteat quodcúmque dixerit, & docuerit iuxta legem, certò nobis persuadendo, non aliter iudicati & definiri ab eo, cui munus hoc impositum est, cum promissione assistentiæ diuinæ infallibilis: ita E vt quod dicitur (*qui dixerint & docuerint iuxta legem*) non sit conditio, si videlicet sic dicerent, doceréntque, sed indubitata promissio, quòd eo modo dicturi ac docturi essent. Alioquin, vt ratiocinatur noster Bellarminus [i], pòstque ipsum hoc loco Cornelius, fuissent homines magis perplexi & dubij, quàm antes: nec opus fuisset, ire ad sacerdotem, si potuissent ex lege Domini per se iudicare: fuisséntque ipsimet iudices non sacerdos, vtpote de huius iudicaturi sententia. Quare hic redditur secutus populus, qui acquiescat iudicio summi sacerdotis; cùm affirmatur iudicaturum iuxta legem:

&

* c. 27. & 28.
a in Ezech. 44.
[...] de act. H[...] 4.
c [...] 3.
d 96 [...] & seqq.
[...] Eccle[...] sig[...]
c 2[...]
e [...] cath. lib. 6.
f d. 2[...] princ. §. & 2.
g 2. epist. 3. 15.
h 2. epist. 1. 21.
i 3 de verb. Dei c. 4.

& non acquiescenti mortis minæ intentantur, quam executioni mandet is, qui vocatur hoc eodem loco iudex, præcedente sacerdotis sententia; si placeat distingui hic iudicem pro politica persona, à sacerdote, vt idem Bellarminus [a] indicat. Infert is autem [b] adhuc posse Pontificem veras leges condere, cùm id potuisse pontificem Hebræorum hîc insinuetur per nomen imperij, pérque mortis pœnã non obedienti eius imperio. Plura Bellarmini propugnator Gretserus [c] itẽ noster, qui per nomen legis probat non intelligi præcisè legem Mosaicam, vel sacram Scripturam, sed sententiã iudicis, quæ censetur lex quædam particularis, non contraria legi vniuersali & scripturæ, quamuis non sit in ea expresse contenta, cùm sufficiat, vt non sit contraria, vel aduersa, sed consentanea: quemadmodum contingit in decisione politicarum controuersiarum, quæ facta censetur iuxta legem ciuilem hoc ipso quòd illi non aduersatur, sed congruit. Adiicit Pontifices Iudæorum non constituisse auctoritatem supremam suam, Christo in terris versante, atque forma aspectabili inter Iudæos degente, ac docente: attamen monuisse, vt audirentur Scribæ & Pharisæi sedentes in cathedra [d] Moysi; vt calumniæ præcideret occasionem, quòd à Deo institutæ synagogæ nullum deferret honorem, Moysique, ac legis contemptor esset: vt proinde Caiphas errauerit, blasphemũ appellans Christum ipsiúsque doctrinam, esse seductorem, & è medio tollendum. Quòd si contra Ieremiam quoque machinati sunt sacerdotes [e], non fuit in machinis illis quidpiam ad mores communes, doctrinámve pertinens: sed tanquam priuati, contra prophetam egerunt; ac ne id quidem soli; etiam in concilio coacti; sed populus Iudaicus eidem infensus infestúsque, propter conciones acriores, quibus ad pœnitentiam hortabatur peccatores: immò vt de solis admittatur sacerdotibus; omnes in Ieremiam insurrexisse probari nequit, aut in concilio legitimè congregatos, in eum de doctrina sententiam pronunciasse. Innocentius [f] Papa III. scribens de legitimatione filiorum, probat ex hoc loco Papam non solùm in Ecclesiæ patrimonio, super quo plenam in temporalibus gerit potestatem, verùm etiam in aliis regionibus, certis causis inspectis temporalem iurisdictionem casualiter (id est, oblatis quibusdam causis & casibus) exercere: non quod alieno iuri præiudicare velit; sed quia sicut in Deuteronomio, inquit, continetur; *si difficile*, &c. Mox post recitatum hunc locum totum subiicit. *Sane cùm Deuteronomium lex secunda interpretetur, ex vi vocabuli comprobatur, vt quod ibi decernitur, in nouo Testamento debeat obseruari. Locus enim quem elegit Dominus, Apostolica sedes esse cognoscitur. Cùm enim Petrus vrbem fugiens exiuisset, volens eum Dominus ad locum quem elegerat reuocare, interrogatus ab eo,* Domine quò vadis? *respondit*, venio Romam iterùm crucifigi, &c. Addit præterea sacerdotes Leuitici generis esse sacerdotes coadiutores in executione sacerdotalis officij, qui verò super eos siue iudex existit, esse cui Dominus inquit in Petro; *quodcumque ligaueris*, &c. vicariúsque est eius qui est sacerdos in æternum secundùm ordinem Melchisedec constitutus iudex viuorum & mortuorum. Deinde distinguit tria iudicia, inter sanguinem & sanguinem, per quod

a sup. & lib. 4. c. 1.
b c. 16.
c tomo 1. circa lib. 3. de verbo Dei c. 4. & tom. 2. circa lib. 4. c. 16.
d Matt. 23. 2.
e Ierem. 18. 18.
f c. per venerabilem, qui filij sint legitimi. §. rationib.

A intelligatur criminale & ciuile; inter lepram & lepram, per quod Ecclesiasticum & criminale; inter causam & causam, per quod vtrumque tam Ecclesiasticum quàm ciuile; in quibus cùm aliquid fuerit difficile vel ambiguum, ad iudicium est Sedis Apostolicæ recurrendum; cuius sententiam qui superbiens contempserit obseruare, mori præcipitur, id est, per excommunicationis sententiam velut mortuus à communione fidelium separari. Itaque concluditur argumento ex comparatione minorum & maiorum, cùm sacerdos summus synagogæ posset de controuersiis ex lege pendentibus infallibiliter

B iudicare; longe magis talem auctoritatem in Ecclesia esse debere penes Pontificem. Nam quod ait Caluinus [a] synagogam, atque etiam Ecclesiam, quo tempore viuebat Petrus, angustis terminis contentam fuisse; postea hanc per vniuersum orbem diffusam; ita vt quamuis expediuisset vnum pastorem tunc præficere; nõ expedire id hoc tempore; quemadmodum, non quia vni colono vnius, alteriúsve agri committi cura commodè potest, sequitur orbis totius agrorum culturam vni posse committi: retorqueri in eum debet. Siquidem quo maiore, inquit noster Valentia [b], omnium varietate & numero existente, maius dissidiorum periculum

C est, quibus scindatur Ecclesia, hoc maior vnius summi pastoris necessitas est; cuius officio auctoritatéque componi controuersiæ valeant; inferioribus autem pastoribus, ac ministris tanta potestas attribuatur, quanta sit satis. Alioqui probabitur vlteriùs, argumento Caluini, ne vnius quidem diœcesis paulò amplioris, vni duntaxat Episcopo curam rectè committi; sicut nec vnicus colonus potest vnius prouinciæ, immò nec vnius ciuitatis habitatorum agros conuenienter colere. Cypriani [c] verissima sententia est, adhibentis præsentem locum (in qua facit loquentem Deum, licèt loquatur non hic, sed Moses) & ex lib. 1. Regum [d], vbi queritur Deus à petentibus regem, esse se spretum seu abiectum; & ex Luca [e], *qui vos audit, me audit*, &c. cum exemplis Christi mittentis leprosos ad sa-

D cerdotes [f]; nilque contumeliosè dicentis aduersus Pontificem cùm sisteretur ante ipsum [g]; & Pauli causantis nescisse se quòd pontifex esset, quamuis iam crucifixo Christo nihil de sacerdotali honore & auctoritate retineret, sed inane nomen, & vmbram quandam sacerdotis Apostolus cogitaret; *Non aliunde hæreses obortæ sunt, aut nata schismata, quàm inde, quòd sacerdoti Dei non obtemperatur; nec vnus in Ecclesia ad tempus sacerdos, & ad tempus iudex* (nota sacerdotis & iudicis nomina coniuncta) *vice Christi cogitatur: cui si secundùm magisteria diuina obtemperaret fraternitas vniuersa, nemo aduersum sacerdotum collegium quidquã moueret*, &c. Nicolaus Romæus

E noster in effigie [h] Caluiniana ex isto integro loco infert Ecclesiam visibilem esse; magis in superioribus quàm in subditis consistere: in rebus fidei non standum proprio iudicio, priuatóve spiritui, sed consulendum eum cuius fides non deficit, & confirmare fratres iubetur [i]: occurrente difficultate, eundum ad locum à Deo electum, id est, ad sedem Apostolicam Petríque cathedram, ad quam perfidia non potest habere accessum, vt Cyprianus [k] loquitur: non disputandum an supremi iudicis sententia sit recta, & secundùm legem Domini;

a 4. institut. c. 8.
Caluinus reiicitur.
b tomo 3. disp. 1. q. 1. puncto 7. §. 36.
c epist. 55.
d c. 8. 7.
e c. 10. 16.
f Matth. 8. 4. c. 22. 19. Marci 1. 44. Luc. 15. 14. c. 17. 14.
g Ioan. 18. 13. 19. & sequent.
h specta. c. 7. discordia 10. colore 76.
i Lucæ 22. 32.
k li. 1. ep. 3.

 quia

quia si ancillæ synagogæ promissum est quòd indicatet iudicij veritatem, multo magis sponsæ Christi Ecclesiæ, quæ est columna & firmamentum veritatis *: promissioné hanc non cuiuis competere, sed sacerdotibus Leuitici generis, id est, legitimis Apostolicæ doctrinæ hæredibus, maximè Romano Pontifici: subditos parere debere, qui etiam certi fiunt de mediis ad salutem necessariis: inobedientibus mortem propositam. Cæterùm licèt hoc in vnico summo sacerdote per se locum habeat, extendi potest ad alios Episcopos & pastores suo quodam modo, etsi non cum infallibilitate & absque subordinatione ad Pontificem. Probat id egregiè

* 1. Tim 3. 15.

B Hieron. tractans Aggæi [a] verba; *interroga sacerdotes legem*; demonstrans nostri etiam loci testimonio, & Pauli [b] requirentis in Episcopo vt sit doctor: sacerdorum esse officij de lege interroganti respondere. Tum subdit: *Certè quia responsuros puto; hoc eerum esse qui se ab adolescentia præparant ad docendum: frequenter autem iudicio Domini, & populorum suffragio* (dic nunc fauore & gratia; prece, aut etiam pretio: & non rarò solas disciplinas alias didicisse) *in sacerdotium simplices eligi: saltem illud habeant, vt postquam sacerdotes fuerint ordinati, discant legem Dei, vt possint docere quod didicerint, & augeant scientiam magis quam opes; & non erubescant à laicis*

a c. 2. 12.
b 1. Tim. 3. 2. ad Titum 1. 9.

C *discere, qui nouerint ea quæ ad officium pertinent sacerdotum, magisque noctes & dies in scripturarum tractatu, quam in ratiocinijs & supputatione consumant.* Ad idem propositum profert Parisiensis [c] Synodus Hieronymi citatum locum cum Aggæo & hoc loco nostro. Augustinus [d] verò; *Quæ*, ait, *mediocriter sanus non facilè intelligat scripturarum expositionem ab iis petendam esse, qui earum doctores se esse profitentur: fierique posse, immò id semper accidere, vt multa indoctis videantur absurda, quæ cùm à doctoribus exponuntur, eo laudanda videantur elatius, quo abiectius aspernanda videbantur: & eo accipiantur aperta dulciùs, quo clausa difficiliùs aperiebantur.*

c sub Ludou. & Lothario in præfat.
d de morib. Eccl. c. 1.

D *Si difficile & ambiguum apud te iudicium esse perspexeris.*] Præmonui Cyprianum [e] hæc recitare tanquam Dei loquentis verba, cùm tamen sint Mosis. Hebraicè כִּי יִפָּלֵא מִמְּךָ דָבָר לַמִּשְׁפָּט *chi ippale mimmecha dauar lammispat*, *cùm fuerit mirabile à te verbum ad iudicium*: aut, si occultum fuerit seu absconditum, & obscurum, si latuerit ac fuerit supra vires tuas & iudicium particularium cuiuspiam vrbium tuarum; ita vt varient sententiæ, nec decerni quidquam certi queat. Sic in Psalmo 138 [f]. *mirabilis facta est scientia tua ex me* פְּלִאָיה דַעַת מִמֶּנִּי *pelīah dahhath mimmenni*, hoc est, *præ me, ac supra vires meas, nec satis valeo eam mirari*: quod magis exprimitur ibidem per ea quæ sequuntur (*confortata est, & non potero ad eam*) vt in commentario anno-

Explanatio.
e epist. 55.
f v. 6.

E taui. Vbi attuli etiam ex Prouerbiis [g] (*tria difficilia sunt*, &c. נִפְלְאוּ מִמֶּנִּי *niphleu mimmenni*. Sic etiam in c. 1 [h]. nostri libri (*quòd si difficile vobis visum aliquid fuerit, referte ad me, & ego audiam*, Hebraicè יִקְשֶׁה מִכֶּם *ikceh michem*, *durum erit à vobis*, id est, vestras superarit vires. Quo pacto item habet editio Chaldæa (יִקְשֵׁה מִנְּכוֹן *iksceh minnechon*) & Græca (σκληρὸν ᾖ *durum fuerit*) sed hoc loco in Chaldæa legimus אֲרֵי יִתְפָּרַשׁ מִינָךְ *are ithparas minnach*, *cùm separatum fuerit a te, siue remotum, secretum*, &c. *vt ad id, cuiusque veritatem pertingere non possis*: in Græca

g c. 30. 18.
h v. 17.

A ἐὰν ἀδυνατήσῃ ῥῆμα ἀπὸ σοῦ, *si impossibile sit verbum à te*, siue *præ te, supra te*. Editio nostra pluribus verbis & clariùs idem declarauit.

Inter sanguinem & sanguinem.] Gretserus noster appendice prima ad librum 3. Bellarmini de Pontifice col. 1487. arguit Rullum hæreticum mendacij omissa hæc verba in editione nostra. Explicat R. Salomon de discernendo immundo aut mundo sanguine טָמֵא *tame*, vel טָהוֹר *taher*. R. Abraham, quem sequitur Vatablus; quis sit innocens, quis reus נָקִי *neki*, aut חַיָּב *chaiieb*. Procopius de pugna, qua ventum sit ad sanguinem, vulnera, cædem, quod anepigraphus in Græca Catena m. s. explicat τὴν μάχην αἱματώ-

B *σεως ἐλθοῦσαν μάχην pugna ad sanguinem vsque progressa*; nempe vtrùm sufficiens, iustáque causa id faciendi fuerit, an secus; Lyranus & Rickelius an homicidium fuerit voluntarium, aut casuale. Hugo de causa sanguinis; aut de peccato quocumque: Abulensis, cùm dubitatur vtrùm qui sanguinem effudit, puniri debeat, an excusari debeat, néene: Caietanus an sit fundendus sanguis an non: Oleaster & Leonardus Marius eodem pacto, quando ignoratur cuius sanguis fundendus sit. Marzilla de qualibet causa criminali dubia; quod placuit antè Gebennensibus scholiis Gallicorum bibliorum

C ab Hæreticis editorum. Recentiores alij amplectuntur expositionem de illo, qui sanguinem fudit, non ita verò de alio, cuius, propter aliquod peccatum, disceptetur an fundi sanguis debeat. Quod de peccato in genere dicitur ab Hugone, tropologicum potius est, vt & quòd sanguis peccatum significet præsertim atrocius. Non est penitus aliena prima expositio de immunditia sanguinis, cùm hîc agatur etiam de lepræ immunditia. Verumtamen iudicium sanguinis accipi potest pro criminali quacumque causa dubia, siue sit homicidium patratum, siue aliud crimen morte puniri solitum, quæ mors rectè per sanguinem fundendum intelligitur, licèt non in omni supplicio

D fundatur sanguis: Hoc sensu tam supra legitur in Scriptura [a], quòd sit alicuius sanguis super illum caputve illius, aut in illo, id est, quòd sit morte dignus, quòd interficiendus, quod sibimet suæ causa mortis, vt in Leuitici [b] commentario docui. Pro peccato item sumi sanguinem, aliàs dixi. Sic aspersum sanguinem intelligitur super vestimenta [c] Christi; & quod auferet sanguinem de ore, &c.

a Leuit. 20. 9. 27 Iosue 2. 19 2 Reg. 1. 16 lib. 3. 2. 31. 32. 37. Matth 27. 25. c. 27 25. Iere 51 35. Ezech 18. 13. c 33. 4. 5. Oseæ 12. 14.
Sanguis pro peccato.
b 1. c. 20. 9.
c Esa. 63 3.
d Zacha. 9. 3.

Causam & causam.] Iudicium significatur דִּין *din* editionis Hebrææ atque Chaldææ: & κρίσις Græcæ: legit verò etiam [d] alibi Hieronymus (*inter iudicium & iudicium.*) Causam transtulit noster Interpres [f] alibi, vbi est רִיב *rib*, sed Chaldaicè דִּינָא *dina*, vel דִּין *din*. Græcè ἀντιλο-

E γία, *controuersia*: vel דָּבָר *dauar*, & iam dictum Chaldæum nomen, & κρίσις [g]. Causam ciuilem hoc loco multi sumunt, & quando, in genere loquendo, vna pars iudicum dicit causam actoris esse iustam; alia autem causam rei, inquit Lyranus, Rickelius, Abulensis: quam litem generaliter etiam hîc nominant Vatablus, Sa, Cornelius, Oleaster, eámque דִּין *din* potest significare, seu rem diiudicandam, & iudicio expositam: atque vt Caietanus loquitur, quòd duorum iudiciorum sit in causa retum approbandum; sicut in sanguine causam mortis comprehendi vult; in plaga (sic nãque legit, pro le-

e Aggæi 2.
f Deut. 19. 17 c 25. 1
g Exod. 22. 9.

pra)

pra) causam corporalis afflictionis. Exprimit R. Abraham מָמוֹן *mammon*, diuitias, id est, dubium de re pecuniaria, facultatibúsve. Inter has causas, præter ciuiles, comprebenduntur etiam Ecclesiasticæ; quoniam in plerisque controuersiis agebatur de legis atque scripturæ intelligentia; quæ duo Hebræis erant simul velut ius ciuile; vt si quæreretur de possessionum commutatione, aut acquisitione, de matrimonio, lepra, crimine, hoc illove puniendo, &c.

Lepram & lepram.] Hebræa vox est נֶגַע *negahh*, Chaldæa duplex מַכְתַּשׁ סְגִירוּ *machthas segheru*. Græca vna solùm ἁφή: in Leuitico [a] sunt eædē Chaldææ: Hebrææ autem additur צָרַעַת *tsarahhath*: & Græcè λέπρα, éstque ἁφὴ λέπρας, & נֶגַע צָרַעַת *negahh tsarahhath*. In catena Græca m. s. Dionysio Alexandrino videntur hæc asctibi, ἐὰν μὴ δυνηθῇς εὑρεῖν τὸ ἀληθὲς δικάζων, ἢ τὸ λεπρὸν δοκιμάζων. τοῦτο γὰρ ἁφὴν καλεῖ, μηδὲ διαγνῷς εἴτε ἀλφὸς ἐστιν, εἴτε λέπρα, *si non valueris reperire veritatem dum iudicas* (possit hoc pertinere ad præcedens membrum de causa, quæ vocata est κρίσις, siue iudicium, & lis) *aut id quod leprosum est* siue *leprosum hominem, dum probas; hoc enim ἁφὴν vocat: neque dignoueris siue impetigo* seu *vitiligo aut lepra*. Eodem libro [b] Leuitici, vnicum vocabulum נֶגַע *negahh* per lepram vertitur bis, semel per ἁφὴν, vt videre est in eiusdem libri commentario nostro. Quare non est audiendus Eugubinus existimans hic reddi debere plagam, hancque non intelligendam de lepra, sed de omni plaga, de qua à iudicibus exactè diiudicari non posset; cùm omnis lepra à sacerdotibus iudicaretur; nec ad alios attineret iudicare: LXX. ambiguè transtulisse, & lepræ nihil meminisse: sed posuisse ἁφὴν, id est, tactum, læsionem, puncturam. Idem iudicium de Caietano, Oleastro, Vatablo, scholiis Gebennensibus aliísve Hebraizantibus qui de plagis interpretantur aut iniustè ab aliquo inflictis, aut infligendis à iudice. Primus appellat personales percussiones dubias & corporalem afflictionem. Secundus dubium quis sit, vt ipse loquitur, plagandus, aut quæ atrocior, leuiórve plaga: tertius de vulnere inflicto. Sensit cum istis R. Abraham explicans de פֶּצַע *petsahh*, & חַבּוּרָה *chabburah* vulnere; & liuore seu plaga ex sanguine concreta, vel de cicatrice. Procopio idem placuit, declaranti si quis in pugna familiarem suum attrectauisset, primóque plagam incussisset. Eadem præterea expositio anepigraphi seu innominati in catena Græca m. s. ἢ ὅταν ἐξετάσωμεν τίς ἥψατο πρῶτος, τίς ἐπέβαλε χεῖρα, *aut quando inquisitum fuerit quis attrectauit* siue *percussit primus, quis iniecit manum*. Præferendus Dionysius Alexandrinus aliis Græcis, & Latini Patres cum editione vulgata: & ipsimet LXX. sic alibi omnino vsurpantes ἁφὴν pro lepra, vt antè dixi: immò & Lexicographi Suidas, Hesychiúsque interpretantes ἁφὴν per χρωμα λέπρας colorem lepræ alio nomine ἀλφὸν aut ἀλφὴν. Sed & R. Salomon hoc loco explicat de immunditia & munditia בֵּין נֶגַע טָמֵא לְנֶגַע טָהוֹר *bin negahh tame lenegahh tahor*. Adde, quòd sub iudicio inter sanguinem & sanguinem vt de cæde intelligitur, iudicium de vulnere, plaga, liuore, cicatrice aptè comprehenditur, vt non oportuerit distinctum membrum pro his poni. Hoc postea legi animaduersum à Gretsero [c] nostro aduersus Rullum & Rungium hæreticos, volentes vetti (*inter plagam & plagam*) ictu nimirum teli vel manus factam. Eugubino autem quoad lepram responderi potest,

[a] c. 13. 1.

[b] c. 13. 44. 45.

[c] append. 1. ad li. 3. Bellar. de Pont. col. 1487.

A de illa iudicium esse tantùm sacerdotum: nec tamen agi de solis merè politicis causis: & executionem sententiæ etiam de lepra fieri potuisse per iudicem politicum, si de tali iudice libeat hîc quoque agi. Itaque ista causa de lepra, & diiudicatio solius erat sacerdotis; neque cognosci poterat à iudice politico: aliæ de sanguine & de causa, vt hîc vocantur, id est, de controuersia ciuili, prout ad sacerdotem summum deferebantur, erant Ecclesiastici tribunalis, vt ex legis diuinæ interpretatione, quæ ad illum pertinebat, definirentur; quemadmodum satis antea ostensum est.

Lepra cognitio soli sacerdoti conueniebat.

Et iudicium intra portas tuas videris verba varia-
B *ri.*] Hebraicè *verba*, id est, res *contentionum* siue *causarum*, aut *litium*, aut *iurgiorum* seu *rixarum*, *in portis tuis*, seu *intra portas tuas* דִּבְרֵי רִיבֹת בִּשְׁעָרֶיךָ *dibre riuoth bisshharecha*) Chaldaicè (*verba diuisionis* seu *dissensionis ac discordia iudicij*, hoc est, in iudicio & in iudicando פִּתְגָּמֵי פְּלֻגְתַּת דִּינָא *pithghome pelugath dina*. Quæ verba editionis vtriusque appositiuè sumpta, referuntur ad priora membra de sanguine, causa, lepra, in quorum iudicio ac sententia non conueniat inter eos, ad quos delata sit cognitio. Græcus textus videtur membrum diuersum facere, καὶ ἀνὰ μέσον ἀντιλογίας ἀντιλογίας, ῥήματα κρίσεως *inter controuersiam & controuersia, verba iudicij*, quæ nimirum omnia sunt
C verba résve in iudicium venientes: aut vt Hieronymus [a] legit, omittens (*verba iudicij*) & (*in vrbibus tuis ἐν ταῖς πόλεσί σου*) vel in Sixtinis (ὑμῶν *vestris*) quas pro portis monui aliquoties reddi solere (*inter contradictionem & contradictionem.*) Quamquam idem Doctor vrbes nominet initio sententiæ, quam sic recitat (*sicubi in vrbibus Israel quæstio fuerit exorta inter sanguinem & sanguinem, inter iudicium & iudicium, lepram & lepram, contradictionem & contradictionem.*) Possunt etiam reliqua Græca exponi vt controuersiæ seu contradictio genericè complectatur priùs dictas res, & alias quaslibet res controuersas: verba verò iudicij, per appositionem etiam accipiantur. A-
D pud Theodoretum [b] est ἐν κρίσει ἀνὰ μέσον κρίσεως, καὶ ἀναμέσον ἁφῆς, καὶ τὰ ἑξῆς: quibus indicatur habuisse hoc loco Theodoretum insignem varietatem, vt admonent scholia Sixtinorum bibliorum LXX. Ineptè porrò ex portis vrbium, intra quas verba iudicum variarentur, colligunt Prædicantes, ex odio iudicis Ecclesiastici, vt obseruat Gretserus [c] noster, de causis tantùm forensibus, & ad politicos dumtaxat iudices pertinentibus, quas cùm cognouissent, atque diiudicassent, conuenire inter se non potuerint, ac proinde oportuerit deferre ad sacerdotes Leuitici generis eo in loco morantes, quem Dominus elegisset, sermonem hîc solum esse. Non so-
E li politici iudices in aliis ciuitatibus iudicabant, sed sacerdotes quoque Leuitici generis; quorum de lepra notio propriè erat: & ideirco, si ambiguitas ac difficultas de illa decidi ab illis non posset, referri debebat iudicium ad eum locum quem Dominus elegisset. Quod præceptum æquè vim habebat in aliis controuersiis de legis mandato, cultu, & similibus quæ penderent ex intelligentia legis Mosaicæ, & sacræ Scripturæ. Apud Ezechielem [d] de sacerdotibus dicit inter alia Dominus, *populum meum docebunt, quid sit inter sanctum & pollutum, & inter mundum & immundum ostendent eis: & cùm fuerit controuersia, stabunt in iudiciis meis, & iudicabunt*

[a] in Agg. 2. 7.

[b] q. 17.

[c] in lib 4. Bellarm. de Pont. c. 3.

[d] c. 44. 23. 24.

Vbi pro controuersia est Hebræum nomen רִיב *rib*, duo Chaldæa priùs hîc recitata פְּלוּגַת דִּינָא *palguth dina*. Græca item duo *κρίσεως αἷμα* *iudicium sanguinis*.

A

Surge & ascende ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus.] Addunt Sixtini codices Græcè *ἐκεῖ ἐπικληθῆναι τὸ ὄνομα αὐτοῦ* *vt inuocetur nomen eius.*

a v.5.11.14. 18.21.26.
b v.2.23. 24.25.
c v.2.6.7. 11.15.16. 20.

illuc: alij ante hoc inserunt ista, *ἐπικεκλῆσθαι τὸ ὄνομα αὐτοῦ ut inuocetur nomen eius.* Lege c. 12 [a]. 14 [b]. 15 [c]. de simili sententia loci à Deo eligendi. Non omnino mala malorum auctorum annotatio, indicari spiritu quodam prophetico situm ciuitatis Ierusalem in Iudæa celsiorem. Iudex ac interpres legis diuinæ, meritò constituitur in loco sacro; cui Deus peculiariter præsens est, præsidet, assistit, ibique respondet, ac edit oracula; vtque dicto fungens officio, meminerit Dei se locum tenere, Deum verò stare in medio deorum, & in medio deos ipsos diiudicare [d]; ipsasnétque iustitias iudicare [e]. Archytas, ait Aristoteles [f], *ταὐτὸν ἔφη εἶναι τὸν δικαστὴν καὶ βωμόν* *dixit eumdem esse arbitrum, prætorémve, seu iudicem, & aram ἐπ' ἄμφω γὰρ τὸ ἀδικούμενον καταφεύγει ad vtrumque enim quod iniuriam accepit, confugit.*

B

d Pſ.81.1.
e Pſ 74.3.
f 3. rhet. c. 11.

Verſ.9.] Veniésque ad sacerdotes Leuitici generis, & ad iudicem qui fuerit illo tempore: quærésque ab eis, qui indicabunt tibi iudicij veritatem.

C

Paraphr.

IN locum, quem Dominus elegisset ad suiipsius religiosum cultum, & in quo morari oportebat sacerdotes, eidem cultui vacaturos, cum summo sacerdote; venire necesse erat eos, qui de vario genere causarum, ex legis potissimùm interpretatione pendentium, quas particulares vrbium iudices expedire, ob difficultatem nequiuissent, vera, certa, & authentica responsa; definitionésque desiderabant. Sacerdotes non alij esse poterant apud Hebræos propriè dicti, & non vt id nomen quandóque accipitur pro principibus viris, vt de filiis Dauid [g]; quàm Leuitici generis: ita vt si quis ex alia tribu vellet accedere ad ministrandum, tangendúmve vasa sacra, interficiendus esset [h]: immò & ex sola familia Aaron; cuius familiæ veluti classes 24. distinctæ sunt tempore Dauid, vt ministrarent per vices [i]. De istorum consilio sacerdotum ferebat summus sacerdos sententiam circa dictas controuersias. Sed non arbitror ex illis solis constitisse domum iudicij, seu concilium Sanedrim constans 70. viris & insuper ipso summo sacerdote, aut 72. extra eum numerum addito eodem præside, vt insinuat Abulensis [k], Galatinus [l], Burgensis [m]: sed vt aliàs dixi, seni ex duodecim tribubus erant. Nec aliter sacerdotes appellandos censeo, quàm acceptione illa paulò antè dicta pro eximiis viris; cum his de quibus hîc agitur. Cæterùm Rullus hæreticus, de quo noster [n] Gretserus, causam Papistarum vehementer lædi asserit, quòd sacerdotem habeat hîc editio nostra, & iudicem numero singulari: & id admitteos noster item Bellarminus videatur ea relicta sequi Hebræam quæ pluraliter habet sacerdotes, quasi fateatur nostram esse corruptam, & suo facto confirmet rectè facere illos qui textum Hebræum sequantur potiùs, quàm vulgatam versionem. Non prætulit Hebræum textum Bellarminus vulgatæ versioni, nec, vt Hæretici faciant, reprehendit, conuitiísque ac male-

g 2. Reg. 8. 18.
h Num. 3. & 8.& 17. & 18.
i 1. Paral. 24.& 25.
Concilium Sanedrim.
k q 4.
l lib.4 c.5.
m 1 p.ſcrutin.d.3.c.2.
n append.1. ad li.3. Bellar.de verbo Dei. col. 1489.

D

E

A

dictis insectatus est, sed neque vllus orthodoxos negauit vnquam ex Hebræis Græcisve fontibus veritati nonnullam lucem, aut aliquem sensum commodum afferre: quemadmodum ipsimet Hæretici non rarò vtuntur editione vulgata, omisso textu Hebræo, quem solum habent pro authentico, vt suas ex illa probent assertiones vel declarent. Attamen codices Latini editionis vulgatæ, quos quidem viderim, sacerdotem habent; non sacerdotes: per quos Bellarminus intelligit concilium sacerdotum, quos qui dicitur hoc loco iudex, id est, summus sacerdos, adhibebat in concilium, vt pronunciaret sententiam: quo pacto non distinguitur sacerdos à iudice; quemadmodum videtur præ se ferre lectio, in qua est sacerdos in numero vnius. Sed his nihil opus est, cùm passim legamus sacerdotes: & quamuis legeremus sacerdotem, posset de eadem persona intelligi, quòd sit sacerdos & iudex. Amariam pontificem in his quæ ad Deum pertinét præsidere debere asseruit rex optimus Iosaphat, & magistros, Leuitas esse debere; vtque iudicium & causam Domini iudicarent, vbi quæstio esset de lege, mandato, ceremoniis, iustificationibus: auditis videlicet principibus familiarum quantum ad ea quæ ab iis cognosci poterant [a]. De præstantia sacræ potestatis disputans Thomas [b] Bozius demonstrat cunctis rebus præfuisse Moysem, quia viuente Aaron decessit, Eleazarum, Heli, Samuelem per annos 127.

B

a 2. Par.19. 8.& ſeqq.
b 17 de ſign. Eccle. ſigno 75. c.2.

C

Explanatio.

Veniésque ad sacerdotes Leuitici generis.] Chaldaicè, Græcè, Hebraicè *Leuitas* לֵוָאֵי *leuae*, *λευΐτας*, הַלְוִיִּם *halleuiim.* Vnde intuli paulò antè non videri concilium illud Sanedrim compositum ex viris tribuum diuersarum. Quotnam verò sacerdotes consulendi essent, nescio. Et fortasse numerus certus non erat, cùm non necessariò fixè habitarent in loco tabernaculi seu templi, vt in Ierusalem, nisi quando in ordine vicis suæ ministrare debebant. Monui etiam pluraliter sacerdotes passim extare in Latinis codicibus, tametsi Bellarminus legisse se dicat sacerdotem numero singulari: atque hanc lectionem concedendo distingui videri sacerdotem à iudice; sed ita vt illius esset ferre sententiam, istius eam approbando exequi, in causis nempe ciuilibus & criminalibus. Aquinas [c] respondens argumento aduersus præceptum recurrendi ad vnum locum, quia cùm frequenter imminere posset iudiciorum necessitas, facilis esse debebat accessus ad iudicem, & distinguens res dubias apud simplices, vel apud peritos, docénsque pro primis mandatum esse c. 16 [d]. libri nostri, vt iudices & magistri constituerentur per singulas tribus ad iudicandum populum iusto iudicio, ait pro secundis constitutum à lege, vt omnes recurrerent ad locum principalem à Deo electum, in quo & summus sacerdos esset, qui determinaret dubia circa ceremonias diuini cultus, & summus iudex populi, qui determinaret quæ pertinent ad iudicia hominum: sicut etiam nunc per appellationem, vel per consultationem causæ ab inferioribus iudicibus ad superiores deferuntur. Tum citato hoc loco subdit. Huiusmodi autem ambigua iudicia (secundi nempe generis) non frequenter emergebant, vnde ex hoc populus non grauabatur. Vbi distinguit summum sacerdotem, & summum iudicem politicum.

D

c 1.2.q.105. a 2.ad 7.
d v.18.

E

Et ad iudicem qui fuerit illo tempore.] Extat in illis editionibus (*in diebus illis*) vt & alibi non semel:

mel: præterea Chaldaicè sunt iudices numero plurali דַּיָּנַיָּא *daiaina.* Quæ translatio si admittatur, cessabunt contentiones de vno iudice an sit idem cum summo sacerdote, an diuersus seu politicos magistratus, virùm ad illum qui Mosem in populo repræsentaret, quales Iosue, Othoniel, Aod, Gedeon, &c. Magistratum omnino politicum Hæretici volunt, reddentes ista simul cum prioribus hoc pacto (*& adibis ad sacerdotes Leuiticos*, vel *ad summum iudicem*) adiiciendo epithetum summi, atque particulam (*&*) exponentes disiunctè. Si concedatur distinctio, & hic intelligatur disiunctiuè, sensus erit sacerdotis summi sententiam definitiuam fuisse; executionem iudicis latam ab illo approbatis; quemadmodum quãdo rex, princépsve profert mortis in reum sententiam, iudici autem executionem; & iudex ministris iustitiæ; dicitur iudicis decretum seu sententia, qua decernit & mandat, vt exequantur lictorés carnificésque, quod fuerat per sententiam regis seu principis definitum. Tunc verò non licebat adire ad iudicem, nisi vt ad summi sacerdotis ministrum, qui exequeretur quod is decreuisset; aut etiam ad eum deferret exortas cõtrouersias, quasique officio admissionalis quãtum ad hoc fungeretur. Sin autem idemmet erat iudex politicus & summus sacerdos, exponentur præcedentia verba (*veniésque ad sacerdotes*) id est, ad concilium quoddam sacerdotum, & ad iudicem, hoc est, ad principem illorum sacerdotum, siue ad summum sacerdotem. In quo sensu accipiètur etiam versus 12. (*qui autem superbierit, nolens obedire sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo, & decreto iudicis, morietur homo ille.*) Ibi videlicet idem est sacerdos & iudex, quamuis editionum reliquarum textus habeat particulam disiunctiuam (*vel.*) Nam non est inusitata omnium illarum trium linguarum phrasis, vt disiunctiua particula vim habeat copulatiuæ, vicéque versa. Accipitur quoq; (*aut*, & *vel*) pro *siue*) quemadmodũ & particula ו. Quare in proposito non differt dicere; obediam summo sacerdoti & iudici, summo sacerdoti vel iudici: immò pontifici & iudici controuersiarum. Lex [a] item tradit sæpe ita comparatum esse, vt coniuncta pro disiunctis accipiantur, & disiuncta pro coniunctis; interdum soluta pro separatis, &c.

a l. 53. D. de verb. signif.

Quærésque ab eis, qui indicabunt tibi iudicij veritatem.] Hebraicè, & Chaldaicè (*verbum iudicij* דְּבַר הַמִּשְׁפָּט *debar hammispat* פִּתְגָמָא דְּדִינָא *pithgama dedina*: Græcè (*iudicium* τὴν κρίσιν.) Sed eadem editio Græca inquisitionem tribuit ipsismet qui iudiciũ indicaturi sunt (καὶ ἐκζητήσαντες ἀναγγελοῦσί σοι τὴν κρίσιν *& exquirentes annunciabunt tibi iudicium.*) Quod insinuat præcedere debere diligentem disquisitionem priusquam respondeatur ac definiatur: consulendósque alios, qui hoc loco paolo antè nominantur sacerdotes. Verumtamen quando respondet ac definit Pontifex noster ex cathedra, persuadere nobis debemus & omnino credere verum esse certúmque, ac infallibile quod sic pronunciat, neque in dubium reuocare vtrùm sit vsus præcedente consultatione, ac diligenti inuestigatione sufficienti, præsertim cùm absolutè simpliciterque ipsius sit pascere [b], ipsius sint claues [c], ipsius vnius fides ex diuino promisso deficere non possit [d], saltem quatenus docet Ecclesiam. Quòd si locum istum sumas latiùs pro iudice politico, causísque humanis, Aquinas [e] obiiciens eumdem sibi, docet contra veritatem non censeri iudicare, quando præcessit quæstio, vt hic etiam dicitur, ipséque iudicat secundùm ea quæ fuerunt sibi proposita, etiamsi proposita fuerint contra veritatem, sicut, inquit, cùm aliquid per falsos testes probatur. Hoc nimirum est iudicare, vt volgo circumfertur, secundùm allegata & probata; atque non secundùm priuatam scientiam, sed publicam, & iuridicam, quamuis contingat innocentem damnari, vt idem Doctor [a] tradit & alij.

b Ioan. 21. 15. 17.
c Mat. 16. 19.
d Luc. 22. 32.
e 2. 2. q. 67. a. 2. ad 2.
a ibid. q. 64. a. 6. ad 3.

Vers. 10.] Et facies quodcumque dixerint qui præsunt loco, quem elegerit Dominus, & docuerint te

Vers. 11.] Iuxta legem eius: sequerísque sententiam eorum: nec declinabis ad dexteram, neque ad sinistram.

Paraphr.

IVdex ille vnus antea hic nominatus, respondebat de iure; docendo, & pronunciando: ísque erat summus sacerdos, qui, auditis aliis sacerdotibus, factáque disquisitione, pro potestate imponebat necessitatem id sentiendi, atque faciendi quod constituisset. Quam potestatem declarant hæc textu, præesse loco, quem elegisset Dominus, qui esse debebat is, in quo sacra celebrantur, circa quę sacerdos summus summam habebat auctoritatem; præceptum etiam consentiendi, & exequendi exactè quæ ille decreuisset; idque, vt est versu sequenti, sub mortis interminatione. Pluralis numerus vel iudicem indicat, cum summo sacerdote, si hos distinguere placeat: vel si non distinguantur, sed sit idem summus sacerdos iudexque, innuit sacerdotes alios summi consiliarios: vel insinuat solum summum; sed vt vnus alteri succedit in eodem officio. Abulensis existimat per iudicem antea positum intelligi potiùs minorem aliquem ex iis qui cum summo & aliis minoribus consultabant; sed à summo deputatus erat vt loco ipsius iudicaret; quemadmodum, inquit, Episcopi ponunt vicarios suos, qui iudicent omnes causas, quas Episcopi iudicare debent, cui assisteret concilium aliorum, de quorum consensu dictaret sententiam. Affert in istius distinctionis inter summum sacerdotem, & aliom iudicem, confirmationem; quia versu 12. vt distincti nominantur sacerdus ministrans Domino Deo, & iudex. Sed cùm idemmet subdat non multùm referre vtrùm ille iudex asseratur esse sacerdos magnus, aut aliquis vicarius eius, aut subordinatus ei qui proferat sententiam, præstat in vno ex aliis allatis modis persistendo de pluribus, modum illum præferre, qui facit eumdem sacerdotem summum, & iudicem. Et nihilominus affirmari potest, quod hic pluraliter dicitur (*facies quodcumque dixerint*) conuenire posse aliis minoribus sacerdotibus quos consulebat summus, quatenus etsi non proferrent sententiam, respondebant quænam proferenda videretur. Sic Pontifex Romanus in suis decretis de fratrum consilio decernens se solet exprimere, iique subscribere; cùm tamen soli Pontifici conueniat sententiæ infallibilitas.

Explanatio.

Et facies quodcumque dixerint.] Hebraicè (*super* vel *iuxta os verbi* עַל־פִּי הַדָּבָר *hal pi haddabar*) id est, prout lex dixerit, locutáve fuerit, quasi oporteat iudicem non nisi ore legis, pérque os eius loqui, ac pronuntiare sententiam, & docere: siue quod ex ea deducatur, ipsam dique si loqui posset, exprimeret, cùm non possit omnia simul. Hac di-

 cendi

a Ro 3. 19. cendi formula, de lege scribit Apostolus [a]; *scimus autem, quoniam quæcumque lex loquitur, iis qui in lege sunt loquitur.* Ista porrò & sequentia oon sunt hypotheticè sumenda, sed assertiuè, continéntque præceptum cum promissione, quòd iuxta legem dandum sit respunsum, tradeuda doctrina, sententia proferenda; quamuis editio nostra verumque hypothesim præ se ferat iungendo sequentibus (*iuxta legem*) Græcè ϗ ποιήσεις κατὰ τὸ ῥῆμα ὃ ἂν ἀναγγείλωσί σοι, *& facies secundum verbum quod nunciauerint tibi.* Chaldaicè (*secundùm verbum verbi*, siue, *iuxta præceptum & verbum* עַל פֻּם פִּתְגָמָא *bhal memar pithgama.*) Generalitas cuiuscumque quod dicerent amplectitur omnem materiam tum Ecclesiasticam, tum forensem; quemadmodum aliquanto antè nomen causæ, quoduis genus B causæ non Ecclesiasticæ tantùm & ad fidem, cultúmve spectantis, verùm etiam forensis & ciuilis. B. Virgo ministris in conuiulo vt vini defe-
b Ioan. 2. 5. ctui succurrerent per filium, dixit [b], *quodcumque dixerit vobis facite.* Christi vicarius quodcumque dixerit de fide, de moribus toti Ecclesiæ communibus credendum & faciendum est.

Qui præsunt loco quem elegerit Dominus.] Additur Græcè (*Deus tuus*) ὁ θεός σου) eadémque editio cum Hebræa & Chaldæa non habent (*qui præsunt*) sed (*ex loco hoc* מִן הַמָּקוֹם הַהוּא *min hammakom hahu* מִן אַתְרָא הַהוּא *min athra hahu*, ἐκ τοῦ τόπου. Sed præerat loco illi quem Deus elegerat, suóque cultui destinauerat, sacerdos summus, & aliquo etiam modo sacerdotes minores, non tanquam C domini, quia hoc pertinebat ad regem: (cùm nempe constitutus est) sed vt iudices: quorum iudicio, summi præsertim sacerdotis, rea ipse suberat, vt antea dictum est.

Et docuerint te iuxta legem eius.] Absunt hæc ab aliis editionibus; in quibus verbis Hæretici vim ponunt, vt asserant esse conditionale præceptum: vtque adimant auctoritatem traditionibus: & vt prouocent ad solam Scripturam à seipsis pro priuato suo spiritu declaratam. Si valet argumentatio ad hominem; obiici iure Hæreticis potest, non debere ipsos hæc verba vrgere editionis nostræ, quam multis mendis ac erroribus scatere deprædicant. Deinde, admissis, vt par est, verbis illis, tanquam cósentaneis menti Spiritus sancti, quem D astitisse credimus Interpreti ab Ecclesia approbato; non sequitur, cum conditione accipienda.
Legis nomine quid intelligatur. Sed nec per nomen legis, Mosaica lex, vel sacra Scriptura necessariò hîc intelligitur; verùm ipsa sententia iudicis, vt pronomen (*eius*) potest insinuare: multo autem magis iuxta textum Hebræum (*super os legis, quam te docebunt, & super iudicium, quod dicent tibi*) quæ sunt synonyma: quemadmodum paulò antè (*super os verbi*) significant sententiam iudicia: est enim hæc lex quædam: omniáque illa (*super os verbi, super iudicium*) & sequentia (*non declinabis à verbo, quod annunciabunt tibi, ad dexteram, vel sinistram*) demonstrant obtemperandum iudici exactissimè, & ab E ore legis, iudicij, sententiæ iudicis nullo pacto recedendum. Postremò si lea pro lege Mosis, próque Scriptura sacra sumatur, inde dumtaxat efficitur, debuisse sententiam iudicis his conformem esse; quod ita omnino futurum & supponitur, & promittitur; non autem sub incerta conditione ponitur, vt nuper docuimus: sicut si adhuc viuente Paulo, dixisset aliquis alicui, *facies quodcumque dixerit & docuerit te iuxta legem Christi*; is non significasset fieri posse, vt quidpiam Pau-

A lus contra Christi legem aut doceret, aut diceret; ita vt examinanda dicta illius doctrinaque priùs foret, an congruerent legi Christi: sed absolutè, & absque vlteriore inquisitione audiendum esse. Quamuis perscrutatio Scripturarum humilis & deuota laudabilis sit, atque ad eam prouocauerit Christus ipse [a]; & quidam id fecis- a Ioan. 5. 39.
se narrentur in historia Apostolorum [b], nec ideo b Actuum 17. 11.
reprehendantur, vt fusiùs in commentario eiusdem docui. Neque verò mentio legis, iuxta quam docendum & definiendum sit, officit diuinæ aut Apostolicæ traditioni: legis enim notio extenditur quoque ad traditioné: nec magis licet à sententia summi iudicis Ecclesiastici nunc discrepare, sed potiùs minùs, quàm tunc ab ea B quam summus iudex tulisset, sibi persuadendo iudicare omnino secundùm legem diuinam, etiam cùm ex traditione Ecclesiasticas, aut ex interpretatione Scripturarum controuersias religionis, seu ad hanc spectantes definit.

Sequerísque sententiam eorum.] Hebraicè, Chaldaicè, Græcè (*& super iudicium quod dicent*, siue *dixerint tibi facies* עַל הַמִּשְׁפָּט *bhal hammispat*, עַל דִּינָא *bhal dina* κατὰ τὴν κρίσιν.) Pluralis numerus innuit sacerdotes summos succedentes sibi, qui non differant à iudicibus: aut sacerdotes minores cum summo qui sit idem iudex, sed illorum audiat sententias antequam suam promat: aut summum sacerdotem, cum iudice politico, qui iudex exequatur sententiam prioris: aut C summum sacerdotem, cum dicto iudice, qui iurisdictione quiuis sua seorsim sit præditus, ille Ecclesiastica, hic politica: sed ita vt ista subdatur priori quando id vrgens religionis causa exigit. Si de iudice politico placeat sumere, is exequendo sententiam sacerdotis, non debebat de illa inquirere, sed satis ei erat scire quòd quis nollet ei acquiescere, ad hoc vt puniret ipsum, quemadmodum habetur sequenti versu. Quod hodie contingit circa quæstionem de hæresi, ac de hæretico; magistratus enim sæcularis non inquirit, sed sufficit ei quòd ille qui defertur ad ipsum damnatus est vt hæreticus ab Ecclesiastico magistratu; sicut & qui falsam monetam cudit addicitur morti à iudice, qui peritis credit D asserentibus monetam falsam esse, quam reus cudisse conuictus est.

Nec declinabis ad dexteram, neque ad sinistram.] Iuxta reliquas editiones (*non declinabis à verbo, quod dixerint*, vel *nunciauerint tibi*, vel *indicauerint, neque ad dexteram, neque ad sinistram.*) Ista formula occurrit nobis iam priùs in hoc libro [c], c c. 2. 27. & 5. 32.
& in præcedente [d]. Exponit Lyranus, ne moueatur quis ad non obediendum, & acquiescendum, d c. 10. 17. c. 22. 26.
commodo vel damno temporali. Hugo per superbiam contemnendo: per pusillanimitatem dimittendo: Dorotheus [e] & Pelusiota [f] & alij vitan- e doctrina 10.
do vitia extrema seu excessum atque defectum.
Refert præterea Lyranus, póstque ipsum Abulen- f lib. 4. epi. 144. & 210.
E sis, & Rickelius, Glossam Hebraicam; *Si dixerit tibi, quod dextera sit sinistra, vel sinistra dextera, talis sententia est tenenda.* Quod patet, ait Lyranus, manifestè falsum: quia sententia nullius hominis, cuiuscumque sit auctoritatis, est tenenda si contineat manifestè falsitatem, vel errorem: & hoc patet per hoc quod præmittitur in textu (*indicabunt tibi iudicij veritatem*) & postea (*& docuerint te iuxta legem eius.*) Ex quo patet, quòd si dicant falsum, vel declinent à lege Dei manifestè, non sunt audiendi. Sic ille, illique similia citati alij, ea quibus

bus Rickelius addit id esse verum, si dicta Glossa velit talem sententiam tenendam, ita vt ei consentiatur mente tanquam veræ & iustæ: concedi autem hoc sensu, vt pœna aut damnum sententiæ debeat patienter tolerari ab innocente, qui non potest ad altiorem iudicem in hoc mundo habere recursum: quoniam Gregorius [a] ait, quòd siue iustè, siue iniustè liget pastor, sententia eius timenda est gregi. Atqui error hic si quis contingit, facti est, non iuris; & circa ius infallibilitas promissa summo Pastori siue Pontifici est.

a Hom. 26. in euang.

Vers. 12.] Qui autem superbierit, nolens obedire sacerdotis imperio, qui eo tempore ministrat Domino Deo tuo, & decreto iudicis, morietur homo ille, & auferes malum de Israël:

Vers. 13.] Cunctúsque populus audiens timebit, vt nullus deinceps intumescat superbia.

Paraphr. Inobedientiæ pœna.

MOrtis pœna plectendus dicitur, qui nollet, præ superbia & peruicacia, summi sacerdotis, ad quem primatium Deo ministrandi munus pertinet, præsertim intra sancta sanctorum, obtemperare iudicio, decreto, sententiæ, imperio; qui summus sacerdos vel iudex idem erat; vel si iudex alius siue sacerdos minor, vt Abulensi placet, siue persona laica illi suberat, eiusdémque sententiam approbare ac exequi tenebatur: vel si lata esset sententia per alium quam per summum sacerdotem, nisi ad istum appellaretur, standum erat ei, sub mortis comminatione. Mors autem intelligi debebat tum ad vindictam, tum ad mali tollédam occasionem, tum ad exemplum, vt alieno supplicio discerent cæteri, magistratibus obedire, seséque illis humiliter submittere: sicque pœna vna rationem haberet τιμωρίας, νουθεσίας, παραδείγματος, vt non semel ex Tauro philosopho apud Gellium retuli. Omne peccatum in genere habet rationem quandam superbiæ & apostasiæ à Deo, cui præfert peccator iram, suúmve iudicium ac voluntatem peccator: simul præterea inobediens est quisquis peccat vniuersali acceptione inobedientiæ: sed magis propriè censetur superbia, quando contemnitur superior, cuius contemptus redundat in Deum, illúsque ordinationi resistit, non obedit potestati quæ ab ipso est [b], præsertim cùm talis est, cui Deus infallibiliter assistat, qualis Pontifex in synagoga, & nunc noster in Ecclesia, vt antea docuimus. Iubetur in 217. ex negatiuis præceptis Hebræi catalogi, vt nolens stare sententiæ sacerdotum, ducatur Ierosolymam, & interficiatur coram tota multitudine, præsertim quæ ad festum aliquod confluxerit, ne hæresis illius in cæteros serperet. Hac opinor de causa, Deo quidem permittente, ac præordinante, atque ipso Christo, vt maiorem pateretur infamiam, sic volente & eligente, passus est Christus in festo solemnissimo Paschatis. Quamuis primùm Iudæi nollent id fieri primo die celebriore, ne tumultus fieret in populo [c], sed reseruare interfectionem in diem proximum à diebus azymorum (sicut Herodes Agrippa, vt Petrum occideret ac produceret eum populo [d], cùm nondum discessissent omnes qui foris aduenerant, licet non tenerentur omnes integris septem diebus permanere, satisque erat primo die, pridie vesperi comesto Paschate [a], aut in alterũ, tertiúmve diem eorumdem. Sed postquam primo die azymorum siue Paschæ ipsum comprehendissent, continere se nequiuerunt, præ siti sanguinis innocentis, ac meliore spe de populo concepta, & accedentibus procuratis calumniis, & ope Romanæ militiæ freti, quin eodem die, ne qua forsitan ratione elaberetur, ipsum occiderent. Idemmet Christus prædixerat triduo ante tradendum se vt crucifigeretur [b]. Alioqui non videntur arbitrati Iudæi per se nefas esse maleficos etiam in festo interficere, qui die sabbati violatorem eius, quòd ligna collegisset, lapidauerunt [c]; præsertim adeò perniciosos reipublicæ, & blasphemos, ac impios, qualem videri volebant Christum. Non eos metus mouit seditionis, inquit Hieronymus [d] (in sua illa consultatione) vt simplex sermo demonstrat; sed cauerunt ne auxilio populi de suis manibus elaberetur: non studuerunt, ait [e] Leo, deuotioni (nimirum festi) sed facinori. Cæterùm hanc mortis pœnam in inobedientem, Ecclesiastico iure in excommunicationem commutatam antea retuli ex Innocentio III. [f] per quam velut mortuus, à communione fidelium separetur. Ex Anteri quoque refertur epistola in decreto [g], veteri lege haberi, quicumque sacerdotibus non obtemperasset, aut extra castra positus lapidabatur à populo; aut gladio ceruice subiecta contemptum expiabat cruore. Nunc verò inobediens spirituali animaduersione truncatur, & eiectus ab Ecclesia, rabido dæmonum ore discerpitur. Hoc vltimum à se factum scribit [h] Apostolus, cùm tradidit incestuosum Corinthium Satanæ in interitum carnis, vt spiritus saluus fieret in die Domini nostri Iesu Christi: & de excommunicatione exponi [i] solet, quemadmodum & de Hymenæo atque Alexandro Satanæ traditis ab eodem Paulo [k]. Corporaliter affligebatur caro eius qui tradebatur Satanæ, sicut Iob afflictus est ab eodem [l]: ita verò etiam aliqui explicant datam Apostolis potestatem spirituum immundorum [m], non solùm vt eiicerent ex obsessis, verùm etiam vt quos dignos iudicarent, traderent obsidendos: quemadmodum fecisse Ambrosium narrat Paulinus [n], ita vt eo modo traditum eodem momento Satanas arripuerit & discerpere cœperit: idémque Ambrosius [o] ex maiorum quoque traditione Apostoli locum dicta ratione interpretatur, quam & Græci sequuntur in commentariis, & præter citatos in decreto quod protuli, Hieronymum & Augustinum, ex Latinis enarratoribus, Primasius, Anselmus, Haymo, Caietanus (qui non rectè sentit vexatum Corinthium vsque ad mortem, quia in gratiam receptus [p] est: nec quòd Ananias & Sapphira traditi fuerint Satanæ à Petro) & alij; rursum Augustinus [q] (qui tract. 6a. in Ioan. cum Chrysostomo [r] Iudam traditum Satanæ à Christo dicit) & Paulinus [s], Innocentius I. apud Augustinum [t], Hieronymus [u], &c. Displicet ea opinio aliis de Corinthio; quia nulla fit mentio talis vexationis, sed abundantis tantùm tristitiæ [x]: fuissétque potiùs iuuandus, & curandus ægrotorum aut energumenorum more, quàm vitandus, vt admonuit & præcepit Paulus: non etiam ita propriè dicitur interitus carnis de vexatione sola, quam plures illius opiniones negant fuisse ad mortem: quia si morbos immittehant

b Rom. 13. 2.
c Mat. 26. 5.
d Actuum 12. 4.
a Deu. 16. 7.
b Mat. 26. 2.
c Nu. 15. 32.
d in Mat. 26.
e Ser. 7. de pass.
f c. per venerabilem. qui filij sint legitimi. §. rationib.
g c. absit. 11. q. 3.
h 1. Cor. 5. 5 & refertur 11. q. 3. c. audi. & c. omnis. ex Hieron. & Aug.
i ibidem in decreto.
k 1. Tim. 1. 20.
Apostolorũ potestas in immundos spiritus.
l Iob. 2. in-to.
m Marci 6. 7.
n in vita.
o 1. de pœn. c. 12. & seqq. & in 1. Tim.
p 2. Cor. 2. 6. & seqq.
q 1. de ser. in monte c. 20. & 3. cont epist. Parme. c. 1.
r Hom. 5. in 1. ad Tim.
s epist. 63.
t epist. 51.
u epist. 1.
x 2. Cor. 2. & 7.

bant hominibus Apostoli ; vel reddebant arreptitios , potuisseot deferri apud iudices infideles velut malefici non absque periculo proprio, Christianæque religionis infamatione : quod metui non debuit in eo quod narrari dixi de Ambrosio, cùm factum sit sub principe Christiano, & peculiarem quandam ob caosam. Quare arbitrantor illa dicendi formula solam excommuoicationem insinuari , propter qoam eiectus ex Ecclesia, societatéque Christi, ac priuatus bonis Ecclesiæ, hoc est, orationibus , suffragiis , Sacramentis, Dei protectione , pastorali cura : exponitur diaboli tyrannidi , tentationibus , incursibus , vt is B liberiùs ac sæuiùs grassetur , & in omne malum impellat. Tertullianus [a] interpretatur tradi Satanæ , id est, extra Ecclesiam proiici ; ab ea arceri , & communione fraternitatis , ac relegari in perpetuum dissidium. Cyprianus vsurpat similes dicendi modos [b] , vocatque spiritualem gladium [c], sicut Hieronymus [d] mucronem : & Augustinus [e] hoc scribit nunc agere in Ecclesia excommunicationem, quod agebat tunc interfectio : item [f], excommunicationi iungens degradationem , asserit in Ecclesiæ disciplina esse loco visibilis gladij. Nyssenus [g] ; *ne* , inquit, *Episcopalis arrogantia existimes esse segregationem, lex est patria ; vetus est regula Ecclesiæ, quæ cœpit à lege, & fuit confirmata in gratia.* Tum profert exemplum C de Corinthio , quem satanicè ait nouercæ insano captum amore Augustinus pœnam spiritualem cognominat. Nec improbabile per interitum carnis , quem vocat Tertullianus [h] cruciatum, intelligi vel indicari pœnitentiam publicam, quæ peragebatur cultu horrido & aspero, cilicio , ieiunio , inedia , corporis aliis afflictationibus : quo pacto caro comprimebatur ; & gratia recuperata saluus spiritus fiebat. Legantur Pauli ad 1.Corinth.cap.5.& 1.Timoth.1. Enarratores , & Baronius [i]. Porrò Cyprianus vrget aliquoties [k] præsentem locum aduersus immorigeros erga prælatos & Episcopos, multa disputans de dignitate, auctoritate, potestate illorum, illúdque quod antea recitaui, asserens [l], non a- D liunde & hæreses obortas , aut nata schismata, quàm inde , quòd sacerdoti Dei non obtemperatur , nec vnus in Ecclesia Dei ad tempus sacerdos , & ad tempus iudex vice Christi cogitatur: cui si secundùm magisteria diuina (id est, alia Scripturarum testimonia quę profert præter istud) obtemperaret fraternitas vniuersa, nemo aduersum sacerdotum collegium quidquam moueret; nemo post diuinum iudicium , post populi suffragium, post coëpiscoporum consensum, iudicem se iam non Episcopi (Cornelio loquitur Papæ quem quidam calumniabantur) sed Dei faceret : nemo discidio vnitatis, Christi Ecclesiam scinderet, nemo sibi placens ac tumens (de hoc tumore eatendo mentio est in textu nostro) seorsum foris E hæresim nouam conderet. Adiicit Dei iudicio sententia voluntatéque fieri ac ordinari Episcopum, & cùm nec minima fiant , non sciente aut non permittente illo, sine dubio longè minùs illud ; qui autem id neget , fidem non habere, qua viuimus ; Deo honorem non dare , cuius nutu & arbitrio regi & gubernari omnia scimus & credimus. Vtitur [m] adhæc exemplo Core , Dathan, & Abiron, *qui ausi*, inquit, *superbisse , & ceruicem suam extollere , & sacerdoti præposito* (Mosem quoque , non Aaronem duntaxat intelligit , quia Moses sacerdos erat [n]) *se adæquare , hiatu terra ab-*

a lib. ad vxo. lib. de præscript. c. 30.
b ep 28 38. 46. 47 55. 62.
Excommunicationis effectus.
c epist. 62.
d epist. 1.
e hoc loco q. 39.
f lib. de fide & operib.
g ora. aduersus eos qui ægrè ferunt reprehens.
h de pudic. c. 13.
Hæreseon & schismatum origo.
i anno Christi 57. pag. 427. & seqq.
k ep. 39. 55. 65. 69.
l epist. 55.
m epist. 69.
n Psal 98. 6.

A *sorpti ac deuorati , pœnas statim sacrilegæ audaciæ persoluerunt.* Item exemplo ducentorum quinquaginta , qui eis comites ad audaciam fuerunt , & prorumpente a Domino igne consumpti sunt , vt probaretur sacerdotes Dei ab eo qui sacerdotes facit vindicari. Sunt hæc in cap. 16. libri præcedentis , quò te remitto. Præstat eiusdem Cypriani epistolam 55. ad Cornelium Papam cum studio totam legere , vt discant hæretici schismaticique supremo hierarchæ deferre , non ab eius obedientia iudicióque se subtrahere , non illius vsurpare sacrilege auctoritatem. Illud attendant B quod ibidem scribitur. *An ad hoc deponenda est Catholicæ Ecclesiæ dignitas , & plebis intus positæ fidelis atque incorrupta maiestas ; & sacerdotalis quoque auctoritas , ac potestas ; vt iudicare se velle dicant de Ecclesiæ præposito extra Ecclesiam constituti ? de Christiano hæretici ?* (hos tametsi baptizatos Christúmque profitentes , negant Patres subinde, Christianos esse , nominatim Augustinus [a] , vocans quoque pseudochristianos, & antichristos [b]; Christiano nomine quoquo modo dealbatos [c]; item Tertullianus [d] , Lucifer [e], & Cyprianus [f], Lactantius [g], Hieronymus [h] , Athanasius [i], Chrysostomus [k] , & Impp. Theodosius ac Valentinianus, lege cauerunt , ne liceret hæreticis Christianum nomen vsurpare [l] ; vt alibi demonstra- C ui (*de sano saucij ? de integro vulnerati ? de stante lapsi ? de iudice rei ? de sacerdote sacrilegi* (adde de Ecclesiasticis laici ?) *Quid superest , quam vt Ecclesia Capitolio* (dic tu , regno , aut reipublicæ , quæ Christianum erant tamen nomen) *cedat , & recedentibus sacerdotibus* (immò vinctis , pulsis , ad laica tribunalia tractis , *ac Domini altare remouentibus* (à quo violentè abstrahuntur , ad quod accedere prohibentur) *in Cleri nostri sacrum venerandúmque consessum simulacra , atque idola* (profanæ cœnæ, impij sermonis) *cum aris suis* cum mensis, & ca- thedris) *transeant , & Nouatiana* (prædicantis hæretico) *aduersum nos , atque increpandi , largior & plenior materia præstetur* , &c. De laica quacumque potestate Ecclesiasticæ subiecta consule decretidi- D stinctionem 96.

Qui autem superbierit.] Hebraicè & Græcè (*qui fecerit in superbia* siue *per superbiam , arrogantiam, contumaciam* בזדון *bezadon*) de quo vocabulo זדון *zadon* alibi egi: ἐν ὑπερηφανίᾳ. Chaldaicè (*in malignitate* , vel *impietate* ברשעה *birscaahh.*) Cyprianus [m] legit (*& homo quicumque fecerit in superbia.*)

Nolens obedire sacerdotis imperio.] Iuxta reliquas editiones (*vt non audiat sacerdotem* , siue *non obediat*) quod Cyprianus [n] legit (*exaudiat*) sed editio Chaldæa habet plurali numero sacerdotes. Abulensis per sacerdotem in singulari , notat summum intelligi , quia excellentiori modo sacerdos est quàm alij, vtpote maiorem potestatem E habens. Sacerdotes pluraliter sumi possent pro iis qui sibi succedunt in summo sacerdotio. Nolle si sit expressum , contemptus ac superbia expressa est : indirectè solùm & implicitè si quis non adhibeat actum per se distinctum quo nolit ; licet reipsa nolit , aut volens ac libere omittat quod oportebat ab eo fieri siue consentiendo doctrinæ , siue opus iniustum exequendo. Ex ista superbia retuli Cyprianum [o] scribentem obortas hæreses, nata schismata. Ira, timore , æmulatione , dedignatione , & castigatione abrumpunt, vt loquitur Tertullianus [p] , seipsum , nolens , his ipsis pingens coloribus postquam defecit. Matrem omnium

a eod. lib. c. 18. de c. 51.
b 5. de bapt. lib. 4. c.
c 1. contra ep. Parme. c.
d ad Scapulam de præs. c. &
e lib. de ... hær. k
f lib. de ... gibus post.
f de vnit. Eccl. c. 3.
g li. 4 c 30.
h cōt. Lucif.
i Ser. 2. cōt. Aria.
k Hom. 1. in actus Apost.
l 1. 4. c. de hæret & Manich.
Explanatio.
m epist 55 55. 65.
n epist.
o epist. 55.
p de pudic. c. 7.

Nonnè verò maior superbia omnium hæreticorum ſuperbiam Auguſtinus [a] A meritò nuncupat: principes eſſe velle [b] ſcribit, ideo reprobari contemníque ab Eccleſia, & fieri ſicut ſal infatuatum, proiectum foras, & conculcari ab hominibus [c]. Hieronymus [d] autem, *quis hæreticorum*, inquit, *non ſuperbus eſt? qui Eccleſiaſticam deſpiciens ſimplicitatem, ita habet Eccleſiæ homines, quaſi bruta animalia, & in tantum ſuperbia, iniuriaque tumore erigitur, vt contra ipſum creatorem armet os ſuum, detrahens prophetæ eius*, &c. Tanta nihilominus Eccleſiæ benignitas eſt, vt pœnitentes ac ſeſe humiliantes ſuſcipiat, vt idem Hieronymus [e] probat Cypriani, Hilarij, Niceni [f] concilij teſtimonio, priſtinum etiam gradum reſtituendo, cuius recens exemplum Roma & orbis Chriſtianus nuper vidit [g].

a cōt. epiſt. Manichæi, quæ fund. c. 6.
b in Pſ. 106.
c Mat. 5. 13.
d in Eſa. 16.
e ep. 58. aduerſus Luciferianos.
f eſt canon 8.
g in M. Ant. de Dom.

B *Qui eo tempore miniſtrat Domino Deo tuo.*] Hebraicè (*ſtantem ad miniſtrandum ibi cum Domino Deo tuo*, ſiue *coram Domino Deo tuo*) Chaldaicè eodem modo, ſed pluraliter (*ſtantes*) Græcè *præſidentem ad miniſtrandum in nomine Domini Dei tui*, τῦ ἱερέως τῦ παρεστηκότος τῦ λειτουργεῖν ἐπὶ τῷ ὀνόματι κυρίου τῦ θεοῦ σου. Cyprianus [h] recitat, omittens nonnulla (*vt non exaudiat ſacerdotem, aut iudicem quicumque fuerit in diebus illis.*) Ex quibus pertinent quæ de iudice dicuntur ad ſequens membrum: & editio noſtra in iſto poſuit tempus, pro diebus, qui ſunt in ſequenti. Græca verò *nomen* ponens, videtur pro adverbio loci, quod eſt Hebraicè שָׁם *ſcham*, & per ſimile redditur Chaldæum תַּמָּן *thamman*, legiſſe שֵׁם *ſcem*, quod ſignificat *nomen*. Abulenſis porrò admonet quòd non ſolùm miniſtrabat ſummus ſacerdos Domino Deo, ſed etiam ſacerdotes minores, vt liquet ex Exodo [i], Leuitico [k], libro Numerorum [l]; & ex Luca [m] ſcribente de Zacharia patre Ioannis qui ſecundùm ordinem vicis ſuæ, quæ erat Abia, poſuit incenſum prout etiam ſorte exierat, & ordinariè habitabat in montanis Iudææ, non in Ieruſalem, qui erat locus ordinariæ habitationis ſummi ſacerdotis. Dicitur tamen ſacerdos magnus, inquit, miniſtrare coram Domino ſine aliqua determinatione, quia ad eum pertinet excellentior modus miniſtrandi: quemadmodum vocatus eſt ſacerdos ſine determinatione: ſolus enim ſemel in anno die expiationis intrabat in ſancta ſanctorum aſpergens ſanguinem contra propitiatorium; vbi Deus magis peculiari modo cenſebatur eſſe quam in aliis partibus tabernaculi, vbi erat altare thymiamatis aut holocauſtorum, aut menſa propoſitionis, aut candelabrum, &c. idque pro peccatis populi, & immunditiis totius ſanctuarij. Quod in Paralipomenis [n] legimus; *Amarias ſacerdos & pontifex veſter in his quæ ad Dominum pertinent, præſidebit*, pro pontifice eſt רֹאשׁ *roſch* caput, Græcè ἡγούμενος, præſes antiſtéſve aliorum iudicum. Vt non ſit Cephæ, quod eſt nomen Petri, alluſio nonnullorum illepida ad κεφαλὴν caput, de qua dictum alias.

h ep. 39. 55. 5.
Et ſummus ſacerdos & alij miniſtrabant Domino.
i c. 27. & 28. & 30.
k c. 8.
l c. 4. & 19.
m c. 1.
Sacerdotis ſummi peculiaris miniſtratio.
n l. 2. 19. 11.

E *Et decreto iudicis.*) Decreti vox addita eſt: pro particula (*&*) editiones aliæ habent (*aut*) Græca (*qui*, ſeu *quicumque*, vt legit Cyprianus [o], *fuerit in diebus illis* ὃ ἦ τῦ κριτῦ ὃς ἂν γένηται ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις.) In bibliis Complutenſibus, Regiis, aliiſque ac in textu Gloſſæ, & Rickelij (*ex decreto iudicis morietur homo ille*) quarum dictionum tres vltimas ponunt ſeorſim alij. De iudice egimus antea. Abulenſis [p] affert varias expoſitiones, pro diuerſo à ſummo ſacerdote, qui eſſet huius vicarius; & proferret ſententiam, ſi

o ſuprà.
p q. 9.

A prior non protuliſſet: & cui non obediens, non minus puniendus foret, quam is qui nō obediuiſſet ſummo ſacerdoti, vel pro particulari perſona deputata ad audiendas iudicandáſque cauſas, a qua poſſet appellari; ſed qui non appellaret, mortem ſubire compelleretur, ſi non obediret, vel vt cauſa tractaretur priùs coram minore aliquo ſacerdote tanquam iudice minore; cum autem quis nollet parere, deuolueretur ad ſummum ſacerdotem, qui ſi reum damnaret, iſque nollet obedire, ſine vlla exceptione interficeretur. Ex quibus dicendi modis eum profert qui eſt de vicario. Nos autem priùs diximus videri eidem conuenire appellationem ſummi ſacerdotis, & iudicis; accipíque particulam (*aut*) in editionibus reliquis, B nempe ἢ, & ὃ) vt ſit idem atque (*&*) quam habet noſtra; pro qua nonnulli codices mendoſi ponunt (*ex*) vt dixi: quemadmodum vice verſa (*&*) nonnunquam disiunctiuè ſumi poteſt. Poſt hunc ſenſum, illum alium admitti poſſe monui; vt nomen iudicis denotet perſonam, & quidem politicam à ſacerdote ſummo diſtinctam, ad quam pertineret latæ per illum ſententiæ approbatio, ac executio in caſu, quo quis nollet ex ſuperbia, acquieſcere pronunciatæ a ſummo ſacerdote ſententiæ. Poterat ſummus ſacerdos mortis pronunciare ſententiam, quando crimen Eccleſiaſticæ notionis erat; quale erat, ſi quis eius iudicio nollet obtemperare: quod interdicitur nunc ſacerdotibus Chriſtianis humano iure poſitiuo C Eccleſiaſtico. In aliis caſibus manebat ſuum ius politicis magiſtratibus: quoniam non omnes caſus & cauſæ deferebantur ad ſummum ſacerdotem, ſed tantùm obſcuræ, ambiguæ, difficiles, quas nequibant iudices alij expedire. Sed & forſitan ſummus ſacerdos non ferebat ſententiam mortis in aliis cauſis, etiamſi ſummo ſupplicio crimen dignum eſſet; verùm iudicabat dumtaxat, quid ex lege diuina fieri deberet, relinquendo definitiuam ſententiam, eiuſdémque magiſtratui politico executionem. Quod attinet ad nomen decreti, quod adiecit Interpres noſter, eóque vtitur aliis [a] in locis, Iuriſconſultis eſt declaratio iudicis cum cauſæ cognitione ad mixtum imperiū pertinens [b], atque quod placitum Latinè dici- D tur Græce δόγμα, ψήφισμα, ἀρεστόν: & magis ſpecialiter, cùm iudex auctoritatem ſuam interpoſuit, & maximè in iuriſdictione voluntaria, vt in alienatione bonorum minoris, in tranſactione alimentorum, in bonorum poſſeſſione, &c. rurſus in genere quidquid ius dicens Prætor pronunciabat: item quòd per exactam ſedulámque cauſæ adhibito conſilio diſquiſitionem ad Prætoris tribunal refertur: & aliquando à ſententia definitiua differt, quia hæc continet condemnationem vel abſolutionem [c]. Sed his & ſimilibus omiſſis habet hoc loco Decretum vim definitiuæ ſententiæ. Molina [d] noſter argumentatur, quia non minùs poteſt ſummus Pontifex modò in temporalibus E quàm quondam poterat ſummus ſacerdos in veteri lege ſpectare ad illum in Eccleſia iuriſdictionem in temporalibus, ſaltem quatenus finis ſpiritualis, cui eſt præfectus, id poſtulauerit. Simile confecit argumentum Michael [e] Mauclerus Doctor Sorbonicus ſuauis amicus vt probet Reges principéſque Catholicos a Romano Pontifice, prælatiſque magnis Eccleſiæ accipere legem Dei debere, illiúſque ſenſum ediſcere.

Summi ſacerdotis peculiare iudicium.
Decretum quid.
a 3 Re 8. 61. 1. Eſd. 6. 11. 12. Dan. 3. 10. 12. 96. c. 4. 3. c. 6. 7. 8. 12. 15. 26. 8. Mach. 6. 8. c. 10. 8. c. 12. 4. Actu. 6. 17. Epheſ. 2. 15. Coloſſ. 2. 14.
b l ne quicquam § vbi de offic. Procunſ.
c l. 1. de iudica. l. Procun. C. de ſentent. interloc.
d to. 1 de iuſt. tract. 2. diſp. 29.
e de monarch. p. 4. lib. 6. c. vlt.

Morietur homo ille.] Iungunt alij, vt prænotaui, prioribus iſta verba in iis propoſitione (*ex decreto*

decreto iudicis morietur homo ille.) Sed emendatiores codices ibi habent (*& decreto iudicis*) scilicet superbiens noluerit obedire, vt nec sacerdotis imperio, morietur homo ille. Quod non magis ad iudicem potest referri, cuius decreto moriatur, quam ad sacerdotem, cuius imperio, siue vnus idémque sacerdos alleratur & iudex, siue diuersi: qua de re dictum satis priùs.

Et auferes malum de Israel.] Græce in Sixtinis Bibliis (καὶ ἐξαρεῖς τὸν πονηρὸν ἐξ Ἰσραήλ *& auferes eum qui est malus, ex Israel:*) in aliis (ἐξαρεῖτε τὸ πονηρὸν *auferetis id quod malum est*) nempe illum, qui facit malum, vt est in textu Chaldæo, sed cum verbo singulari עֲבֵד בִּזְדוֹ תְּהַלֵּי *bhaued debus thephalle.* & si legeremus (ἐξαρθήσεται) esset (*auferetur.*) De ipsa formula dictum antea istomet [a] capite, & in 13. [b] vbi erat (*auferes malum de medio tui*) rursus autem postea [c], *de Israel;* quod est cognomen totius populi; quamuis longo deinde tempore, diuisione facta tribuum & regnorum, attributum sit regno decem tribuum; alio regno ex tribu Iuda & Beniamin duntaxat constante; quod cognominabatur à Iuda. Auferendus est malus; quia vita indignus: & ne prauo exemplo corrumpat alios, inquit Abulensis; quod secundum importat sententia sequens; déque his & aliis causis puniendi noxios, egimus alibi. Ex Boëtio [d] addit Abulensis; vt impunitus peccator magis infœlix non sit, & minuatur culpa per pœnam. Quod si non sit pœna mortis, valet vt corrigatur: si mortis, vt non ampliùs peccet; quæ ipsa per se res infœlicem facit; quamuis non superesset secunda mors æternæ damnationis: aut vt citiùs moriendo, sicque proinde ablata peccandi occasione, pœnas in inferno minores luat. Accedit quod per eiusmodi animaduersionem purgatur veluti infamia, quæ aliquo pacto redundat in rempublicam, in qua quis peccat: immò & in Deum qui tales habeat profitentes cultum suum: quemadmodum cùm apud Gentiles tolerabantur crimina, quæ in ipsorum laudabantur diis.

a vers. 7.
b vers. 5.
c c. 19. 13. c. 22. 22.
Pœna mortis.
d de consol. phil. lib. 4. prosa 4.

Cunctúsque populus audiens timebit.] Hebraicè & Chaldaicè nomini populi collectionem plurium significanti, nectitur plurale verbum (*audient & timebunt* יִשְׁמְעוּ וְיִרָאוּ *isimehhu veiraau,* יִשְׁמְעוּן וְיִדְחֲלוּן *isimehhun vidachlun.*) Sic in cap. 19. [e] (*vt audientes cæteri, timorem habeant, & nequaquam talia audeant facere:*) & cap. 21. [f] (*vt auferatis malum de medio vestri, & vniuersus Israel audiens pertimescat.*) Hoc sibi vult τὸ παράδειγμα in suppliciis, id est, exemplum, præter νουθεσίαν, & τιμωρίαν, vt pluries ex Tauri apud Gellium retuli distinctione. Id adhuc magis exprimunt quæ sequuntur.

e vers. 20.
f vers. 21.

Vt nullus deinceps intumescat superbia,] Hebraicè וְלֹא יְזִידוּן עוֹד *velo iezidun hhod, & non superbè agent ampliùs siue contumaciter*) iuxta vim nominis זָדוֹן *zadon* in versu præcedente: quemadmodum simile verbum יַרְשִׁיעוּן *iarsihhun* nomini רֶשַׁע *resihh* vsurpat editio Chaldæa. Græca verò editio diuerso verbo vtitur à præcedente nomine ὑπερηφανίας *superbia* (καὶ οὐκ ἀσεβήσει ἔτι, *& non impiè aget ampliùs,* siue *adhuc*) vel τι *quidquam*, vt habetur in minùs emendatis codicibus Complutensibus, Regiis, &c. Apud Cyprianum [g] (*& omnis populus cùm audierit, timebit: & non aget impiè etiam nunc.*) Eugubinus admonet hoc loco meliùs transtulisse Interpretem nostrum iuxta vocis Hebraicæ proprietatem, quàm LXX. qui priùs consentaneè ad eamdem benè posuerant ὑπερηφανίαν.

g epi 55. & 69.

Vers. 14.] Cùm ingressus fueris Terram, quam Dominus Deus tuus dabit tibi, & possederis eam, habitauerisque in illa, & dixeris: Constituam super me regem, sicut habent omnes per circuitum nationes.

Hinc vsque ad finem capitis præcipitur de rege, si quando contingat, vt eum populus terræ promissæ possessionem adeptus, exemplo nationum aliarum habere velit; quo videlicet modo, seu ex quibus hominibus eligi debeat: ipsum autem qua ratione, vt benè regat, gerere se oporteat. Iste autem versus continet duntaxat hypothesim seu conditionem, si subeat populum voluntas constituendi regem sibi. Præuidit Deus (qui & prædixit egressuros ex Abraham reges [a], éxque filio ipsius [b], nec auferendum sceptrum de Iuda, ducémque de femore eius ad constitutum vsque tempus [c]: & rursum quòd egrederentur de lumbis Iacob reges [d]: in cantico etiam suo Anna prædixit dandum imperium regi [e];) aliquando futurum, vt regem Hebræi deposcerent: proptereáque præmonuit ac præcauit qualem ipse requireret. Fecerunt id Hebræi sub Samuele Iudice, arrepta occasione, quod ille senuisset, filij verò ipsius, quos posuerat iudices Israël Ioël & Abia, non ambularent in viis eius, sed declinarent post auaritiam, acceperéntque munera, & peruerterent iudicium: & quia Naas rex filiorum Ammon venisset aduersum eos: simul etiam, vt in hoc imitarentur vniuersas alias nationes. Quod cùm displicuisset Samuëli, Dominus tamen oranti respondit, vt audiret vocem populi; nec se abiectum putaret Samuël, sed ipsummet Dominum, ne regnaret super illos. Et quamuis durissimas conditiones, eodem dictante Domino, Samuël proposuisset, quibus ab ea petitione remoueri possent, acquiescendum fuit importunæ pertinacique voci eorum, iuxta repertum Domini permittentis imperium: quod Samuël & ante, & sub mortem grauiter illis exprobrauit, asserens proiectum ab eis Deum, appellatósque vniuersum seu grande admodum malum: attamen pollicens prospera cuncta & ipsis, & regi, si timerent Dominum, seruirent ei in omni corde, audirent vocem eius, non exasperarent os eius, sequerentur eum, non recederent à tergo eius, non declinarent post vana seu idola; Dominum vice versa non derelicturum eos propter nomen suum magnum, quia iurauerat facere eos sibi populum. Narrantur hæc in libri primi Samuëlis siue Regum cap. 8. & 10. & 12. Monarchicus, seu principatus vnius, meritò præfertur oligarchico, aristocratico, democratico, timocratico; quia minùs expositus est seditionibus (quæ Iustini [f] martyris ratio est) & propiùs accedit ad naturam, eiúsque auctorem Deum (ratiocinatur sic etiam Cyprianus [g], simúlque quoniam regni societas aut cum fide non cœpit, aut non sine cruore desiit) cui rès omnes

Paraphr.
Psal. ...
a Gen. 17.
b vers. 16.
c c. 49. 10.
d c. 35.
e 1 Reg. 2. 10.
Monarchia laus.
f parænesi ad Gent.
g de idol. vanit.

&

& causæ subiiciuntur ac subordinantur: ita vt comparatione facta inter omnes regiminis formas, omnibus æstimatis, verum sit illud Homeri [a], quod recitat Aristoteles [b], dicens quòd τὰ ὄντα οὐ βούλεται πολιτεύεσθαι κακῶς *entia nolunt gubernari malè.*

a Iliad. β.
b 12. Meta. in fine.

οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω,
εἷς βασιλεύς.

Non est bonum pluralitas principatuum, vnus princeps esto,
Vnus rex.

Vtitur eadem sententia Philo [c] ad idem confirmandum. Tale & hoc in Euripide [d]

c de confus. linguarum.
d in Andromache.

οὐδὲ δύ' εὐνὰς, ἀνδράσι μονάδρα, κατά τε πόλεις.

Vnius potestas sit, & in re domestica, & in republica.

Idem Aristoteles [e] βασιλείας nominat πρώτην καὶ θειοτάτην; tyrannidem deterrimam, quia est illius φθορὰ καὶ παρέκβασις: Seneca [f] optimum ciuitatis statum sub rege iusto. Extant apud Herodotum [g] Otanis pro polyarchia, Megabyzi pro oligarchia, Darij pro monarchia, orationes; postremæ autem reliqui quatuor μονογνώμονες assenserunt: præfértque Plutarchus [h] ea sententia etiam Platonis [i], monarchiam. Si gemini soles essent, periculum conflagrationis, dixit Lydus quidam Crœso, rerum immineret: ita & regem vnum quidem accipiunt Lydi, & seruatorem esse credunt: duos verò simul tolerare non possent [k]. Hinc profectò solum vnum Deum demonstrant Patres, qui res omnes moderetur; quoniam optimum regimen est monarchia; vt citatus Iustinus, qui inscripsit librum de monarchia, quemadmodum & Philo; item nominatus Cyprianus: præterea Athanasius [l], & alibi Bellarminus [m] noster, & propugnator eiusdem Gretserus, tractant copiosè hoc argumentum: & Hebræorum, Græcorum, Latinorum, Theologorum, Philosophorum, Oratorum, Historicorum, Poëtarum testimoniis probant, si simplex aliqua forma regiminis necessariò eligenda sit, sine dubio eligendam esse monarchiam: & quoniam, vt Apostolus [n] dixit, ex vno Deus fecit omne genus hominum, vt esset, ait Chrysostomus [o], inter homines non democratia, sed regnum: præterea quia in qualibet domo gubernatio ad vnum pertinet patrem familias: item quia, vt scribit Iustinus [p] historicus, principio rerum, gentium, nationúmque, imperium penes reges erat (de Medis testis Herodotus [q], excusso Assyriorum iugo, cùm destinati iudices non placerent, regem Deiocem creauisse:) & quia ipsa natura duce, rex vnus apibus, dux vnus in gregibus, in armentis rector vnus [r]; grues vnum sequuntur, ordine literato [s], &c. Quin etiam apud Hebræos principes fuerunt patriarchæ succedentes Abraham, Iacob, Iudas, &c. deinde duces Moses, Iosue: postea Iudices Gedeon, Samson, Samuel, &c. tum reges Saül, Dauid, Salomon, &c. iterum duces Zorobabel, Machabæi. Denique sub vno seruatur meliùs ordo & subordinatio; coniunctio & pax: robor & potentia; stabilitas & diuturnitas: tandem facilitas gubernationis; cùm sit facilius vnum bonum reperire quàm multos. Igitur non displicuit Deo vnius gubernatio, quæ penes Samuelem erat; sed ad modum absoluti regis, dominíque, per se, ac à nullo dependentis: quíque regnum vt proprium vindicaret sibi, & ad filios nepotésque tanquam hæreditatē transmitteret. Quo sensu Gedeon cùm inuitaretur vt dominaretur ipse, & filius, & filius

e 3. Polit. c. 8.
f 2. de ben.
g l. 3.
h opusc. de trib. reip. gener. & de septem sap. conuiu.
i in Politico seu de regn.
k Stobæus serm. 45.
l orat. aduer. idola.
m 1. de Rom. Pont. c. 2.
n Actuum 17. 26.
o hom. 34. in 1. ad Cor.
p l. 1.
q l. 1.
r Cypr. sup.
s Hier. epist. ad Rusticū.

filij; respondit se non dominaturum, neque filiū, sed Dominum [*]: nempe quoniam Iudices erant quasi vicarij & proreges Dei, ac se vt talem diuinitùs à Deo constitutum agnoscebat [a]. Propterea cùm ipsemet Deus esset veluti proprius atque peculiaris Hebræorum rex, præfecisset autē ipsis aliquem ceu proregem, qui ab eo solo penderet, non à populo (vnde Mosem Paulus [b] fidelem fuisse affirmat in tota domo Dei tanquàm famulum) conquestus est non Samuelem; sed se abiectum, ne regnaret super eos [c], vt antea dixi. Certè qui Saulem agnoscere nolebant regem, appellati sunt filij Belial: secuti autem dicuntur, quorum Deus tetigerat corda [d]. Abulensis hoc loco [e] disputat de hac ipsa re, & definit principatum monarchicum per se optimum esse, ac talem fuisse sub Mose, quamuis haberet coadiutores inferiores, sub Iudicibus, quod vtrumque protestatus est Samuel [f], ac simul se nihil exegisse à populo, sicut iure facit qui propriè rex est, quemadmodum idem petentibus regem, edixit iussu Dei [h]. Attamen illa ratio eiusdem auctoris minùs placet, displicuisse petitionem regis Deo, quia petierint Hebræi super se regnare viros sæculares, cùm colatur magis à sacerdotibus. Nam licèt aliqui ex Iudicibus fuerint sacerdotes, vt Heli: plures tamen tales non fuerunt. Porrò cùm Iosephus [h] inducit Mosem asserentem, quòd optimum sit optimatum regimen, ἀριστοκρατία κράτιστον, & sic in administrata republica viuere; nec esse, cur aliam eius speciem concupiscant; sed præstare, vt hac contenti, in legum, & sua ipsorum potestate sint: attamen, si regis cupido ipsus capiat, videant ne quis nisi sui generis & sanguinis sit, & cui iustitia sit cordi, cum cæteris virtutibus, &c. imperiū illud ante Saulem vocat aristocraticum impropriè, cùm licèt seniorum consilium adhiberetur, non essent hi æquales vel Moysi & Iosue, vel aliis deinceps Iudicibus, vt contingit in propriè dicta aristocratia. Omisit autem Iosephus, vt rex à Domino eligeretur; vt populus non reuerteretur in Ægyptum: vt rex describeret Deuteronomium legis, legendo ac obseruando: vt sequeretur Pontificis & senatus sententiam. Addidit auctoritatem populo datam obsistendi; quod seditioni ansam præbet, & verum non est. Illud planè verum quod respondet Apioni [i], non monarchis, aut populo potestatem reipublicæ commissam à legislatore Mose μοναρχίαις οὐ ταῖς ὀλίγων δυναστείαις, οὐ τοῖς πλήθεσιν; sed θεοκρατίαν instituisse τὸ πολίτευμα theocratiam ciuilem administrationem θεῷ μᾶλλον μόνῳ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ κράτος Deo potiùs soli imperium & potestatem assignando, qui cunctos inspiceret, vtpote bonorum omnium causa, &c. Nec aliter intelligendus Sigonius [k], eodem loquens pacto de illorum temporum aristocratia. In minùs quoque propria notione regum appellationem tributam legimus Iudicibus & Ducibus, qui regebant Hebræos; vt quando scribitur [l] quod in diebus illis non erat rex in Israël. Negari non potest in vnius regimine difficultates periculáque inesse posse, ac præsertim si non electione, sed successione regnum capessat: & ex regibus Hebræorum & quidem Iuda, præter Dauidem, Ezechiam, Iosiam [m], reliqui ferè vituperantur: ex regibus Israël nullus laudatur, sed omnes ab Osea [n] cognominantur principes recedentes. Ex regibus Iuda nonnulli alij præterea videntur salutem consecuti, vt Iosaphat,

* Iudi. 9, 23.
a c. 6. 34. & seqq.
b Heb. 3. 5.
c 1. Reg. 8. 7.
d 1 Reg 10. 26. 27.
e q. 7.
f 1. Reg 12. 6. & seqq.
g c. 8. 11. & seqq.
h 4. Antiq. c. 6 vel 8.
i l. 2.
k 1. de rep. Hebr. c. 5.
l Iudic. 18. v. 1.
m Eccli. 49. 5.
n c. 9. 19.

Ioathan, Manasses; de Salomone, Asa, Ozia ambigitur; de qua re post alios, noster Franciscus [a] Mendoza. Apud eundem Oseam [b] exprobrans Deus ait: *vbi est rex tuus? maximè nunc saluet te: & iudices tui, de quibus dixisti; da mihi regem & principes. Dabo tibi regem in furore meo, & auferam in indignatione mea* Thomas [c] Bozius ostendit intra annos 502. sub regibus 21. maximas calamitates Iudæis accidisse, pessimè actum de vero Dei cultu, vastatam Iudæam, eversam rempublicam. At hoc non est vitium ipsius monarchiæ, regiíque regiminis, sed hoc abutentium; eáque vsurpantium, quæ Samuel, vt repelleret petitionem regis, protulit, Deo imperante, tanquam iura & iusta [d], quæ continent iniuriam ac iniustitiam, nec modò sunt hîc singillatim declaranda; in ea verò populum Hebræum præcipitem ac volentem quidem incurrere permisit, ad illum puniendum. Mitto etiam illa quæ Simoni Machabæo, qui simul pontifex erat, concessa memorantur in historia Machabæorum [e]; vt esset dux, cura esset illi pro sanctis, constitueret præpositos super opera eorum; & super regionem, & super arma, & super præsidia; vt audiretur ab omnibus; scriberentur in nomine eius omnes conscriptiones in regione; operiretur purpura, & auro: nulli liceret ex populo & ex sacerdotibus irritum facere aliquid horum, & contradicere his quæ ab eo dicerentur, aut conuocare conuentum in regione sine ipso; & vestiri purpura, & vti fibula aurea: qui autem faceret aliquid horum, reus esset. Percussuram quoque numismatis concessit Antiochus [f]. Qui etiam populus forsitan talem arbitrabatur, sperabátque futurum regem, qualis hoc loco paulò post [g] describitur, videlicet moderatum, quíque in lege versatus esset, ac diligenter illam seruaret. Longè porrò aliter contigit, quoniam iuxta contestationem à Samuele factam [h], consuetudo iniqua regum fuit, filios subditorum tollere, & ponere in curribus suis faciendo sibi equites & præcursores quadrigarum, constituendo tribunos, centuriones, aratores agrorum, messores segetum, fabros armorum & curruum: filias eorumdem facere sibi vnguentarias, focarias, panificas: agros, vineas, oliueta optima tollere, daréque seruis suis: segetes & vinearum reditus addecimare, vt det eunuchis & famulis suis: seruos illorum & ancillas, iuuenes optimos, & asinos auferre, & ponere in opere suo; greges addecimare, & ipsosmet horum dominos efficere seruos: ita vt clamet populus in die illa à facie regis quem elegerit, nec tamen exaudiat Dominus, quia petiit sibi regem. De his diligenter Claudius Rangolius in commentario historiæ Regum [i], allatis exemplis regum quoque profanorum: ex ipsis autem literis diuinis, de Saüle primo rege, qui mittens ad Isai, iussit filium eius Dauidem stare in conspectu suo, quia inuenisset gratiam in oculis eius [k]; de Adonia, qui cùm regnum affectaret, fecit sibi currus & equites, ac quinquaginta viros, qui currerent ante eum [l]: quæ tamen apud reges Hebræorum ad seruilem conditionem non spectabant [m]: de principibus chiliadum sub Dauide [n], qui ac his similes si modus debitus seruetur, constitui possunt; sed minus denunciata sunt à Samuele de excessu, pro arbitrio, libidinéque regis, non ad reipublicæ vtilitatem, ob quam & Iethro [o], & Deus [p] ipse tales eligendos dixerunt;

a in I.Reg. proœ. anno. 3. sect. 7.
b c. 13. 10. 11.
c de sign. Eccl. l. 17. c. 2.
d 1. Reg. 8. 11. & seqq.
e l. 1. 14. 41. & seqq.
f ibid. c. 15. 6.
g v. 16. & seqq.
h 1. Reg. 8. 11. & seqq.
i in 1. Reg. 8. 11. & seqq.
k c. 16.
l l. 3. 1.
m ibid. c. 9. 2. Paral. 8.
n 1. Par. 12. c. 24.
o Exod. 18. 19. & seqq.
p Num. 11. 16.

A quales item custodes corporis regij, quibus vsus Dauid [a]: de Nabot vinea, quam vsurpauit rex Achab [b], cùm Dauid, non nisi dato pretio, aream Areunæ habere voluerit [c]. Denique Gregorius [d] iura humanum proposita, contemnentibus iura Dei, docet; & his qui mitia & salubria diuinitatis consilia spreuerant, dura & importabilia humanæ seruitutis onera prædicta. Aquinas [e] prænunciari ait ibi vsurpationem regum, qui sibi ius iniquum constituant, in tyrannidem degenerantes, & subditos deprædantes: ac ita Samuelem locutum, ad terrendum, ne regem peterent. Idem tradit Gerson [f]. Clemens [g] Alex. scribit quod transgressis Iudæis per Samuelem prophetam verbum protestans, petenti regem **B** populo non humanum pollicetur dominum, sed quendam se insolentem daturum et minatur tyrannum, libidini & voluptati deditum: οὐ τὸν φιλάνθρωπον, ἀλλὰ αὐθάδη τύραννον τρυφητικόν. Immò Carolus Molinæus [h], damnatus alioqui auctor, damnans Ioannis Galli assertionem, quòd regi Franciæ liceat quomodocumque imponere super subditis suis immediatè vel mediatè in toto regno suo subsidia, absque consensu, permissione, vel tolerantia suorum subditorum quorumcumque; qui autem contrarium dicat, crimine sacrilegii accusandum, & vt reum maiestatis, affirmat, id fieri non posse, nisi eo iure, quod traditur in 1. Reg. 8. vbi sumitur, inquit, ius pro iniuria & violentia, quæ **C** ibi comminatur secundùm Theologos. Mox citans seipsum in alio loco [i], subdit. Verum autem ius regis est, obseruatio legis Dei Deut. 17. cui addi potest eiusdem præceptum apud Ezechielem [k], quod Aquinas [l] perpendit; *non depopulabuntur vltrà principes populum meum: sed terram dabunt domus Israel secundùm tribus eorum: sufficiat vobis principes Israel; iniquitatem & rapinas intermittite; iudicium & iustitiam facite; separate confinia vestra a populo meo*, &c. Voluerunt aliquando Iudæi iugum regale excutere, vt Iosephus [m] testatur, sub Pompeio, ac iterùm sub Cæsare, cùm Herodes mortuus esset, causantes ἐκ ἀξιῶν βασιλεύεσθαι: πάτριον γὰρ εἶναι τοῖς ἱερεῦσι τοῦ τιμωμένου παρ' αὐτοῖς θεοῦ πειθαρχεῖν *se nolle esse sub regibus, quòd patrium institutum haberent, vt sui Dei parerent sacerdotibus*: **D** Hircanum & Aristobulum esse quidem è sacerdotum genere, sed velle principatum de quo disceptabant inter se, in aliam formam traducere; vt eam in seruitutem subigerent. Postremò ἦν κεφάλαιον αὐτοῖς τῆς ἀξιώσεως, βασιλείας, καὶ τοιοῦδε ἀρχῶν ἀπαλλάξαι, *erat summa petitionis, vt mutata republica forma posthac sine regibus aliisve principatuum modis agerent*; Sed frustra clamor fuit iuxta diuinas minas, &, *clamabitis* [n] *in die illa à facie regis vestri, quem elegistis vobis: & non exaudiet vos Dominus in die illa, quia petistis vobis regem.*

E *Cùm ingressus fueris terram quam Dominus Deus tuus dabit tibi, & possederis eam, habitauerisque in illa.*] Eiusmodi sententia plerumque repetitur, cùm agitur de rebus, aut moribus, quorum obseruatio firmam & pacatam requirebat sedem siue habitationem; vt non esset satis in promissam terram ingredi eiúsque inire possessionem: sed oporteret firmiter cōstantérque in ea permanere. Nec verò refert, vt nō semel monui, quod pro (*dabit*) sit Græcè (*das δίδωσιν*) & Hebraice Chaldaicéque participium (*dans* נֹתֵן *nothen*, & יָהֵב *iaheb*,) quod cuiuis tempori iungi potest. Legit Augustinus [o], (*Si au*

a 2. Reg. 18. 9.
b 3. Reg. 21. 2. & seqq.
c l. 2. 24. 24.
d in 1. Reg. 8. l. 4. c. 2.
e 1. 2. q. 105. a. 1. ad 5.
f tract. cont. adul. contid. 3. & serm. nomine vniuers. ad regem Franc.
g 3. Pædag. c. 4.
h tract. 3. p. 5. ad q. 60.
i in consuet. Paris. §. 1. glos. 5. n. 65. Vide etiam to. 1. tit. des fiefs. §. 1. n. 64.
k c. 45. 8. 9.
l opusc. de regim. Iud. ad ducissa Brabant.
m 14 antiq. c. 5. & l. 17. c. 12. & 13.
n 1. Reg. 8. 18.
Explanatio.
o q. 26.

Si autem intrauerit in terram quam Dominus Deus tuus dat tibi in sorte:& hæreditauerit eam, & habitauerit in ea. Græcè idest *ἐν τῷ κλήρῳ*.

Dicendi verbum. *Et dixeris.*] id est, decreueris, quódque consultando, &c. deliberando faciendum esse constitueris: quemadmodum adeò constanter, immò obstinatè sub Samuele factum [a] retulimus. (a supra.) Glossa interlinearis & Hugo notant (*dixeris*) id est, tu, non ego. Vniuersi maiores natu Israël postulauerunt dari sibi regem à Samuele [b]. (b 1.Reg.8.4.)

Constituam super me regem.] Magis emphaticè in textu Græco (*super meipsum ἐπ᾽ ἐμαυτὸν*) quamuis non ita propriè ponitur commune nomen *ἄρχοντα*, vt notauit Eugubinus. Glossa ordinaria obseruat ab habitatoribus terræ constitui regem, contra Dei voluntatem; nempe primatiam. Nec satis cohærenter dicitur Deus idem concedere & præcipere, vt contra Brugensem notat Replicator, & Rickelius. Simili autem formula dicitur constitui legislator super aliquos [c]; & imponi homines super capita [d]. (c Ps.9.21. Rex dictio. d Ps.65.12.) Rex item Græce dicitur hoc loco *ἄρχων* nomine magis communi: magis enim proprium est *βασιλεύς*, cui subsunt synonyma *ἄναξ, ἀνάκτωρ, κράτωρ, κοίρανος, ἡγεμών*, &c. Hebræorum est מֶלֶךְ *melech*, quasi ab הָלַךְ *halach*, aut יָלַךְ *ialach, ire, & pergere*; quoniam regis est præire, vtque scriptura [e] loquitur, egredi ante populum, nimirum præbendo exemplum, auxiliúmque. (e 1.Reg.8.20.) Ioannes Goropius Becanus [f] magis ingeniosè quàm verè ac solidè, pugnans pro primatu linguæ Cimbricæ, ait idem nomen ad eam primam linguam vocatum, significare illum qui docet aperítque hominibus ipsum (*Echt*) siue (*Egt*) id est, legitimum, quo cuncta deuinciuntur: & quidquid regis est per *Melech* explicari, si quis ab (*echt*) ad (*e*) progrediatur, quo iustam rerum omnium vnionem denotamus. (f Hermathe. 16. Lingua Cimbrica primaria.) Nomini etiam (*Rex*) Cimbricos natales dat: quia (*Re*) rationem significat, vtpote fluxus ad vnum; cui contrarium (*er*) vnde (*erro*) Latinorum. (*Recht*) verò quasi (*Rebecht*) & (*becht*) annecto & deuincio; literæ item (*ch*) & (*t*) adiectæ ipsi (*Re*) notant per (*Recht*) ipsum (*Re*) ad omnia præ se appelli & alligari: denique à (*Recht*) fit (*rex*) quasi (*Recht*) primum nomen fuisset: à (*Re*) rursus (*regen*) pro eo quod est per rectum ducere; vnde (*rego*) Latinorum, vt sit (*rex*) omnia ratione fieri curans, quæ ita consistant vt non solùm eam tangant, sed cum ea etiam sint deuincta: denique à (*Regen*) fit (*regel*) mensura ad quam res quæpiam dirigitur; à quo (*regula.*) De Græco demum *βασιλεὺς* idem tradit, quod nomen non semel dici, etiam à Gregorio [g] exponi quasi *βάσιν λαοῦ* basim populi. (g 9.Mor. c. 20. vel 13.) Nam (*Bas*) Cimbris, inquit, terræ epitheton est: inde transfertur ad aliud quoduis fundamentum & sustentamentum: fit autem (*Bas*) siue (*Baes*) à (*Bic aes*) præbeo alimenta: vocántque famuli & domestici herum suum (*Baes*) quia id ipsis præstat: *λαὸς* etiam populus est à (*Lie*) vnde & לאם *leom*, idem valens: atque ita *βασιλεὺς* non modò est stabilimentum, atque populi sui firmamentum; sed pastor quoque, & is, cuius est offerre omnibus alimenta, quem Homerus cognominat *ποιμένα λαῶν*: cui opponitur epithetum *δημοβόρος*, eius qui populum deuorat, sicut escam panis [h]. (h Ps.13.4. Ps.52.5.) Adiicit (*Coning*) regem significans Cimbricè ac Germanicè; à (*con*) id est, (*poteram*, vel *sciebam*) item (*fortis & animosus*) & ab (*hing*) quod est omnia ex se habere suspensa; quia regis est, rerum quas regit, scientia pollere, potentia valere, pectus ad res gerendas habere animosum, vt ex ipso pendeant omnia, non ex alio. Quæ cum illis aliis natura indicatis, vt pascat populum, ut se, sua, omnes, & omnia dirigat ad rationem, in eaque contineat, optimæ sunt regis conditiones. Nec inepta prorsus notatio vocabuli (*rex*) à רעה *rohe*, id est, *pastor*, quod regi scriptura nomen interdum tribuit, si mutes ע *hhain* in g: Gallicum autem (*Roy*) propiùs ad sonum Hebræi accedit. Postremò *ἄναξ* vel vt *ἄνω τάξιν ἔχων sursum, seu suprà ordinem habens*: vel vt *ἀνὰ ἄσσων suprà mouens*, & impello: vel ab *ἄκος medicina*, quia medici fungitur munere, vt est apud Esaiam [a], Hebraicè חבש *chobes, chirurgus*, qui vulnera obligat, necnon medicus, vel *διὰ τὸ ἀνακῶς, ἤγουν ἐπιμελῶς ἔχειν τῶν ὑποτεταγμένων*, ait Eustathius [b], *quòd sollicitus sit pro subditis*. (a c.3.7.) (b in 1.Iliad.) Cæterùm Moguntiacense concilium celebratum anno Domini 888. tempore Stephani Papæ VI. aliàs V. & Arnulphi regis anno 1. [c] tradens pro rege præcepta, ex etymologia nominis, rex, à rectè regendo, vult illi regi annuntiari, vt piè, iustè, misericorditer regat, ne tyrannus, non rex, nominetur: vt semetipsum, suámque domum, Christi adiuuante gratia, ab operibus nequam emaculet, &c. (c c.2.& 3. Regis officium.) Alia omitto, lectu tamen digna, éxque toto hoc loco nostro & aliis tum Scripturæ, tum Patrum locis collecta.

Sicut habent omnes per circuitum nationes.] Secundùm reliquas editiones (*sicut reliquæ gentes*, seu *populi, qui in circuitu meo.*) Proponenti Samueli difficultates ex rege quem flagitabat populus, responsum est à populo nolente audire vocem illius; *nequaquam: rex enim erit super nos; & erimus nos quoque sicut omnes gentes: & iudicabit nos rex noster, & egredietur ante nos, & pugnabit bella nostra pro nobis* [d]. (d 1.Reg.8.19.20.) Commune periculum malúmve, & pares habere, sociósve in miseria, minuit quodammodo mali ac miseriæ sensum: præsertim cùm periculum ac metus duntaxat est, nondum præsentia mali miseriæve, vt cùm grassatur pestilentia, fames, bellum, &c. quo tempore haud ita sanè non imminuitur in singulis calamitas. Odiosum fuit olim regium nomen apud Romanos, pulsíque sunt reges ab ipsis, ac eorum loco substituti consules. Seuerus [e] quoque Sulpitius regium nomen cunctis ferè liberis gentibus semper inuisum fuisse scribit: Hebræos corruptis consiliis more volgi, cui præsentia fastidio, insueta desiderio sunt, non sine exemplo amentiæ præoptasse libertatem seruitio mutare. (e 1.histo. sacræ.) Mouit, opinor, ad id petendum Hebræos exemplum Ammonitarum, Moabitarum, Idumæorum, Ismaëlitarum regum ex Ceturæ vnius Abraham vxoris filiis ortorum, vt post 400. ferè annum à possessione terræ promissæ regem sibi deposcerent.

Vers.17.] Eum constitues, quem Dominus Deus tuus elegerit de numero fratrum tuorum. Non poteris alterius gentis hominem regem facere, qui non sit frater tuus.

INter conditiones quibus Deus permissurus, concessurúsve, populo Hebræo regem erat, (Parapha.)

istam in primis esse voluit; vt esset genere, ac natura Hebræus, non Gentilis, non etiam proselytus, id est, ex Gentili factus religione Hebræus: idque præcipue ob periculum idololatriæ, falsæque de Deo doctrinæ & cultus. Quæ in re ne quando errare contingeret, electionem regis reseruauit sibi Deus hac lege, vt deinceps transiret ea dignitas ad hæredes, nisi forte placeret eidem Deo noua electio alterius. Exemplum est in Saüle à Deo electo [a]; cui tamen Isboseth primogenitus filius non successit, sed per nouam electionem Dei, Dauid [b], cuius posteri reges fuerunt. Quemadmodum diuiso regno in duo, primum decem tribuum regem Ieroboam Deus designauit, quem hæreditario iure consecuti sunt reges Israel, distincti à regibus Iuda. De hac electione diuina quantum ad tribum Iuda, & quantum ad se filiúmque Salomonem, disertè loquitur Dauid [c]: & Adonias maior natu eiusdem filius, professus est suum fuisse regnum, atque propositum in regem ab omni Israël; sed translatum esse, factúmque fratris sui Salomonis, & à Domino constitutum ei [d]. Hac de causa vocabatur, viuentibus etiam regibus, thronus, soliúmve regni Domini [e]: quasi reges vicarij solùm Dei essent. Quod peculiare est regno Iudæorum; quoniam & sæpe populus Dei peculiaris appellatur; & vetuit Deus illam terram vendi; quia sua esset, ipsi aduenæ & coloni sui [f]. Augustinus [g], Rabanus, Glossa, & alij notant permissionem de rege desiderantibus factam, præcipiendo ne fieret alienus, sed frater ex eodem populo indigena, non alienigena. Allegoricè hoc loco Procopius transcribens, pro more, Cyrillum [h] Alex. ait nos omni idololatria repulsa, impetúque ad fidem, tanquam ad promissionis quamdam terram, facto, vnicum ducem eligere oportere Christum, iuxta illud quod ab eo dictum est; *ego [i] autem constitutus sum rex ab eo*, &c. Quem cùm Iudæi abdicassent, perditionis filium principem suum creauerunt antichristum, alienigenam alienúmque à sanguine Israëlis. *Ego veni*, ait idem Christus [k], *in nomine Patris mei, & non accipitis me: si alius venerit in nomine suo, illum accipietis.* Oues veræ istius veri pastoris, alienum non sequuntur, sed fugiunt ab eo, quia non nouerunt vocem alienorum [l]. Profectus est in gloriam Dei Patris, subdit Procopius, verùm non ille, nempe antichristus: collocatur enim in domo Dei, cùm seipsum declarasset esse Deum. Antichristum de tribu Dan plurimi putant nasciturum, quos citant de nostris Ribera [m], Pererius [n], Alcasar [o], præterea Thomas [p] Maluenda Dominicanus. Sed fabulosum credit Lyranus [q], dubitant verò Abulensis [r], & Oleaster [s]. Alcasar autem negat cum Pererio & Ribera satis colligi ex locis Genesis [t], ac Ieremiæ [u] (vbi consule de nostris Castrum, Sanctium, Cornelium) quæ pro ea sententia citari solent de Dan; immò nec ex eo quod eam tribum Ioannes cum cæteris tribubus non recensuerit in Apocalypsi [x]. Attamen fauet negantibus Procopius, quem nullus, quod equidem sciam, ex illis citat. Cyrillus [y] Alexandrin. per alienum hominem, intelligit diabolum, quem iniquè sibi principem constituunt, qui stultè parent improbis eius suggestionibus: Christum esse fratrem nostrum quod attinet ad humanitatem, & principem nostrum, qui parent eius mandatis. Propterea verò etiam oportuit, vt caput nostrum Christus esset, atque fundamentum Ecclesiæ, eiusdem nobiscum naturæ esse, non angelicæ, quemadmodum ab eodem Cyrillo notatum [a] est. Hinc porrò aptè colligitur, summum magistratum etiam politicum, deferri non debere infideli, aut hæretico, idque diuino ipso iure inhiberi; si caueri & impediri possit; vt aliquot ab hinc annis Theologi Sorbonici sapienter, propositis quibusdam articulis, responderunt: siue ad regnum aspiraret apertè hæreticus, siue fictus catholicus. Secundi generis fuit Herodes Ascalonita; qui etiam præsentis loci sententia sciens regni sibi ius non competere, cùm esset alienigena; interfecit omnes de stirpe Dauid, & scribas, siue concilium Sanedrim; quo tempore venit Christus, iuxta vaticinium Iacob [b] non auferendum sceptrum de Iuda, nec ducem, siue scribam de femore eius, donec, &c. vt annotauit Paulus [c] Burgensis, pòstque ipsum, sed tacito nomine, Christophorus [d] Sanctotisius, præterea Galatinus [e], omnes ex Rabinis. Vltimus autem recitat ex midras, id est, expositione istius loci, cùm Herodes Agrippa illum legisset fleuisse, dictum verò bis ipsi ab omni Israel, ne timeret, quoniam frater eorum esset: item ex libro Banabathra c. bassutaphim, Romanos illi scripsisse; si autem diruisti, & ædificasti, seruus es nequam, successor seruorum, reges se facientium: nam si generis tui librum relegeris, non inuenies te nobilem, nec filium nobilis, sed Herodis Ascalonitæ possessi in seruum. Herodes primus namque cognomento Ascalonita, patre Antipatro Idumæo, matre Cypride Arabica natus est, seruus domus Hasmonæi, hoc est, Machabæorum; seipsum circumcidens, ob vxoris amorem, quæ erat Hircani pontificis ac principis Iudæorum neptis, óbque cupiditatem regni, quod accepit à Romanis; cùm Hircanum, vnà cum Antigono illius filio, occidisset. Inter maledictiones fulminatas in non obedientes diuinia mandata, ponit hanc Deus, alienis seruire [f]: conuersis autem pollicetur fore, vt non dominentur alieni, sed seruiant ei, & Dauid regi suo, quem suscitabit eis [g]: & det vinitores ex eodem loco [h]. Huc spectare item possunt statuta Ecclesiæ, de quibus Aquinas [i] meminit, vt eligatur aliquis de gremio Ecclesiæ; quoniam vt in pluribus consueuit, inquit, esse vtilior quantum ad bonum commune; cùm magis diligat Ecclesiam, in qua est nutritus. Quod confirmat huiusce nostri loci testimonio, negátque [k] in eo esse vitium acceptationis personarum: vt nec generaliter in dispensatione spiritualium, quæ ad communem aliorum vtilitatem referuntur. Contingere enim quandoque docet, quòd ille qui est minùs sanctus, & minùs sciens, potest magis conferre ad bonum commune, propter potentiam, vel industriam sæcularem, vel propter aliquid huiusmodi; sicut etiam & Deus gratias gratis datas quandoque concedit minùs bonis. Idem traditur ab eodem [l] de rege si sit externus, parum affici solere ad gentem cui præficitur, & per consequens non curare de eis. Petrus Bercorius in huius loci moralitate obseruat hoc ipsum, & de hæretico, ne præficiatur orthodoxo; de laico, ne clerico; de clerico sæculari, ne religioso; de extraneo, ne domestico; quod est mysticè fœminas de eadem tribu esse, vt hæreditas permaneat in familiis [m], nec vertatur ad alienos [n].

Denique

[Section letters in the inner margin: A (col. 1 l. 1 / col. 2 l. 1); B (col. 1 "Deus designauit"; col. 2 "scribas"); C (col. 1 "stinus"; col. 2 "inuenies"); D (col. 1 "accipietis"; col. 2 "eodem loco"); E (col. 1 "immò nec"; col. 2 "cut etiam")]

[Left margin notes: a 1. Reg. 9. toto. — b c. 16. 13. — c 1. Par. 28. 4. Psal. 77. 68. Psal. 88. 21. — d 3. Reg. 2. 15. — e 1. Par. 28. 5. c. 29. 23. — f Leuit. 25. 23. — g q. 26. — h 8. decado. — i Ps. 2. 6. — k Ioan. 5. 43. — l c. 10. 5. — *Antichristus vnde nasciturus.* — m in Apoc. 7. — n ibidem. — o ibidem. — p 2. de Antichr. c. 11. — q in Gen. 49. — r ibidem. — s ibidem. — t c. 49. 17. — u c. 8. 16. — x c. 7. 5. & seqq. — y in collect. c. 4.]

[Right margin notes: a 5. Thes. c. 8. — *Magistratus cui deferendus.* — b Gen. 49. 10. — c 1. p. scr. d. 3. c. 2. — d in Matt. c. 2. — e l. 4. c. 6. — *Herodis primi progenies.* — f Deut. 28. 36. 43. 44. 48. 50. 44. — g Ier. 30. 8. 9. — h Os. 2. 15. — i 1. 2. q. 63. a. 2. ad 4. — k ibid. in c. — l 1. 2. q. 105. in corp. — m Num. 36. 5. & seqq. — n Thren. 5. 2.]

Denique monet principem vel prælatum effici, eligi, assumi debere de gremio, secta, patria eadem, dum tamen sufficiens inueniatur. Citat ad idem propositum Thomas [a] Iorgius ex politicis Aristotelis, regem esse debere de genere illorum, quibus imperat. Theophilus [b] autem Alexandrinus persuadet vitandum Origenem, quia quamuis innumerabiles texuerit libros, lege præceptum est, *non poteris constituere super te hominem alienum, qui non est frater tuus*; & ille diuerso tramite ab Apostolorum regulis aberrans quasi indignus & profanus, choro Christi, & consortio mysteriorum eius eiicitur, &c. Iuuat nihilominus non parum ad fouendam caritatem, religiosámque consociationem, mutua ea hominibus locorum ac nationum diuersarum commutatio, in muneribus obeundis, nec addictus esse domibus, prouinciis, nationibus, quarum rerum renunciauit amori multo magis, qui toti mundo, amicis, affinibus, parentibus: atque vbiuis degat, vel regat, vel regatur intra numerum fratrum consistat, nec ambigere debeat, quin longè libentiùs quàm Cyri caterni regis in gratiam Hebræi populi captiui; apprehendat Deus dexteram [c], vt rectè regat, quemcumque ad id munus elegerit ipse, quantumuis gente diuersum. Voluit Christus ipse frater noster dici & esse, neque de hoc confusus est, sed per omnia similatus est nobis [d]; ac tunc maximè & quidem primùm ipsemet apertè ista vsus appellatione, post resurrectionem [e], quando data est ei omnis potestas in cœlo & in terra [f]; natus homo princeps fratrum, firmamentum gentis, rector fratrum, stabilimentum populi, velut alter Ioseph [g], & cùm rector positus esset, non elatus, sed in illis existens quasi vnus ex ipsis [h]. De regem constituendi modo, vter melior, per successionem, aut electionem, nonnihil attigi in commentario Actuum Apostolorum [i]. Nec desunt in vtramque partem argumenta & exempla etiam adhuc æuo nostro extantia. Sanctus quoque Ludouicus vt ansam amputaret iniustitiæ, gubernari prouinciam non volebat ab homine alterius prouinciæ, vetabátque vxorem duci ex prouincia in qua gubernator esset. Successionem paulò antè dixi viguisse D apud Iudæos, vt suam quidem Athalia consistere non posse tyrannidem putauerit, nisi omni stirpe regia cæsa; vbi verò de Ioas infante, puerove septem octo annos, innotuit, mox illi diadema collatum est [k]. Philo [l] probat ex hoc loco principem sortitò creari non debere, quæ non ad virtutem pertinet, sed ad felicitatem, verùm suffragiis eligi, vt sit voluntaria electio, ex consensúque populi, præcedente examine: ita verò, vt eiusmodi comitia Dei calculo & signaculo comprobentur. Cur autem non detur extero principatus, caussam reddit, ne spoliet subditos bonis, & ne propter priuata commoda gentem traducat in aliam regionem, E & subinde aliò atque aliò migrare iubeat, ostentata vana spe agri vberioris, & omissa certa possessione pristina. Negat nihilominus Pineda [m] noster creatos reges Hebræorum populi solius suffragiis, contra quàm sentiat Sigonius [n], Barclaius [o], Procopius, & alij: sed si quando videatur id scribi, pertinere ad solemnitatem quamdam dumtaxat inaugurandi regis atque regij muneris exercendi: Deo designante, vel propheta ex eius iussu: vel sorte, aliáve ratione quam Deus indicasset. Qui Deus quando quo-

a in ps. 19.
b epist. 2. Paschali.
c Es. 45. 1.
d Hebr. 2. 11. 12. 17.
e Matth. 28. 10 Ioan. 20 17.
f Matth. 28. 18.
g Eccl. 49. 17
h c. 32. 1.
i in c. 8.
k 4. Reg. 11. 2. Par. 23.
l 1 de creatione principis.
m 2. de reb. Salom. c. 2.
n 7 de rep. Hebr. c. 3.
o 3. contr. Monarchiā c. 2.

A tius [x]; *ipsi regnauerunt, & non ex me*, denotat culpam decem tribuum, quæ ira & impatientia ductæ, defecerint a domo Dauid, séque alteri regendas permiserant, nempe Ieroboam: cui tamen ipsemet Deus ius regnandi contulerat ministerio Ahiæ Prophetæ [a], postea verò constitutus dicitur ab omni Israël rex [b] non quoad ius, sed vt possessionem iniret. Eodem pacto de Saüle dixit Samuel [c], *præsto est rex vester, quem elegistis*; cùm non hunc, sed in genere vnum aliquem regem populus petisset: ita vt subdat idem Samuel; *ecce dedit vobis Dominus regem*. Idem iudicium de Dauide [d], de Roboamo [e], de Ioas [f]; immò & de Salomone [g]. Cæterùm Pinedæ [h] eiusdem nostri opinio alia est non improbabi-B lis contra Abulensem [i], apud Hebræos ita successisse parentibus in regno filios, vt in parentum arbitrio esset, quis ea pluribus succederet, non habita ratione primogenituræ. Sic Salomonem Dauid prætulit Adoniæ; Abiam Roboam fratribus aliis grandioribus [k]: Abiæ successit Asa qui inter viginti fratres [l] quotus fuerit ignoratur: circa successiones aliorum nulla de primogenitis mentio. Sed & Iudæ principatus tributus dicitur inter fratres, quia fortissimus [m], cùm Ruben esset primogenitus: & alter Iudas Machabæus principatum à patre Mathathia accepit [n], qui tamen primogenitus fuisse non videtur. Rationem primogenituræ circa Ioram vt succederet sibi, reddidit Iosaphat, partitus hæreditatem C inter liberos [o], cùm tamen id Iosephus [p] referat in patris voluntatem. Sed Dauid promiserat Bethsabee, Deúsque peculiariter elegerat Salomonem; Roboam vt constituere vellet in capite Abiam super omnes fratres, regémque facere mouit, quia sapientior erat, & potentior super omnes filios eius, & filius Maachæ supra omnes alias vxores concubinásque adamatæ; quam solam caussam Iosephus [q] expressit constituendi Ioram in regni successorem. Ioannes [r] Salas noster hoc ex loco probat iure diuino & naturali non posse eligi regem infidelem si periculum reipublicæ immineret: non autem si id omnino abesset: fratrem verò hîc intelligi eiusdem nationis. Legem autem istam positiuam esse abroD gatam, licèt iure positiuo prohibita sit electio talis. Tropologicè regem sibi alienigenam constituit, immò multos reges, qui se sinit ad res illicitas trahi & ab illis quodammodo duci & regi, vt Iacobus [s] Aluares noster notat, longéque ante ipsum Thomas [t] Iorgius Card. explicat, ostendens cum Gregorio [u], sanctum virum regem esse qui vitiis imperet.

Eum constitues.] Editiones reliquæ habent (*ponens*, aut *constituens*, *pones constituésve super te regem*, vel *principem* מֶלֶךְ *melech*, & מַלְכָּא *malcha*, vel ἀρχοντα.) Legit Augustinus [x] & Hieronymus [y], ac ex eodem concilium Francofordiense [z] (*constituendo constitues super te principem.*) E Porrò iam priùs docui constitutionem istam non importare ius eligendi, cùm electio fieret à Deo, prout antea ostensum est. Aliquando [aa] ponitur constituere regem, vt est idem quod regnare facere, Hebraicè in hiph il הִמְלִיךְ *himlich*: cùm etiam Deus dixit abiectum se ab iis qui regem petebant, ne regnaret super eos [bb], non abdicabat se iure regni, dominationísve supremæ, aut conferendi cui vellet ius regni, sed significabat illos petere, vt non Deus exerceret regiam in illos potestatem, quemadmodum priùs immediatiùs, verùm homo.

x Os. 8 4.
a 3. Reg. 11. 37.
b c. 12. 20.
c 1. Reg. 12. 13.
d 2. Reg 5. 1. & seqq.
e l. 3. 12. 1.
f 2. Par. 23. 11.
g 3. Reg. 1.
2 Par. 29. 22. 23.
h 2. de rebus Salom. c. 3.
i in 2. Par. 21 q. 27.
k 3 Reg. 1. 20. c. 2. 15.
l 2. Par. 11. 22.
m 1. Par 5. 2.
n 1. Macha. 2. 66.
o 2. Par. 21. 3.
p 9. Antiq. c. 2.
q 8. Antiq. c. 3
r de legib. tract. 14. disp. 7. sect. 15. n. 74.
s to. 2. l. 3. p. 4. 1. 5.
t in ps. 19. v. vlt.
u 26. mor. c. 21. vel 26.
Explanatio.
x q. 26.
y cont. Heluid.
z Epist. ad Episc. Hisp.
aa 3. Reg. 12. 20. 2. Par 36 4.
Constituere regem quid.
bb 1. Reg. 8. 7.

Quem Dominus Deus elegerit.] Redundat pronomen (*ipsum*) in aliis communibus, quod tamen Augustinus [a] expressit. Ex his autem verbis infertur quod proximè ante dicebam, fusiusque aliquanto superius, electionem regis ad populum non spectasse. Nec aliter intelligendum arbitror Philonem [b], cùm, improbans quæri sortibus principatum, scilicet pro hominum arbitrio, docet Moysem præcepisse suffragia & populi consensum, ἑκούσιον αἵρεσιν, ἣν σύμπασα ἡ πληθὺς ὁμογνωμονοῦσα ποιήσαιτο, *voluntariam electionem, quam omnis multitudo consentiens faceret.* Valet aliqua ratione exemplum veteris creationis Episcoporum: cui populi accedebat, non propriè suffragium, sed approbatio, & commendatio, vt alibi dictum est.

a q. 26.
Electio regis ad Deum spectabat nō ad populum.
b lib. de crea. princ.

De numero fratrum tuorum.] Græcè (ἐκ τῶν ἀδελφῶν σου *ex fratribus tuis*) quo etiam pactu apud Augustinum [c]. Hebraicè & Chaldaicè (*de medio fratrum tuorum* מִקֶּרֶב אַחֶיךָ *mikkereb achecha*, מִגּוֹ אַחָךְ *miggo achach.* Phrasi Hebræa medium non semper exactè sumitur pro eo quod ab extremis distat æqualiter; sed idem quod (*in*) seu (*inter.*) Exempla profert Petrus [d] à Figueiro; *biennium* [e] *est quòd cœpit fames in medio terræ: crescant* [f] *in multitudinem in medio terræ: abijcite* [g] *deos alienos, qui in medio vestri sunt*; cùm editio nostra reddat primo loco (*in terra*) secundo (*super terram*) in hoc autem nostro (*de numero.*) Vnde infert quòd in cantico Abacuc [h] habetur *in medio annorum*, nihil aliud importare, quàm in ipsis annis, ac frustra medium propriè quæri, ac si esset exempli gratia septimus annus medius tredecim annorum. Placet idem de medij notione Sanctio nostro, explananti locum Abacuc; item Riberæ ibidem, qui vtitur exemplis aliis [i], quibus adhuc plura possent afferri; & quia, vt meminerunt Eusebius [k], & Hieronymus [l], transtulit Aquila ἐν τῷ ἐγγίζειν τὰ ἔτη *in appropinquando annos*, Symmachus ἐντὸς τῶν ἐνιαυτῶν *intra annos*, præterea Castro, qui citat Burgensem, Titelmanum, Muntanum; & addit eodem tropo accipi posse pro optimo tempore, ac desideratissimo liberationis, nempe ad finem septuaginta annorum; vel pro summo calamitatis, &c. Posset penultima acceptio innuere, constituendum regem præ cæteris optimum. Primus certè rex à Deo electus Saul, altior, & ad hunc modum melior erat vniuerso populo, ab humero & sursum [m], cúmque Samuel populo offerens; certe, ait, videtis quem elegit Dominus, quoniam non sit similis illi in omni populo [n]. Eidem quoque dixit; *cùm* [o] *paruulus esses in oculis tuis, caput in tribubus Israel factus es.* Dicitur etiam filius vnius anni, cùm regnare cœpisset [p], hoc est, maximè simplex, sincerus, innocens, instar pueruli, vt explicant in libros Regum Theodoretus, Procopius, Angelomus, Gregorius, R. Abenezra, cum aliis Hebræis, Abulensis; præterea Petrus [q] Damiani, Rupertus [r], aliique. Sed penultima cantici Abacuc expositio aptior; quidquid sit de loco illo alio pertinente ad Saülem, cuius aliæ sunt expositiones. Fratris porrò nomen cùm significet eum qui sit frater vel natura, vel gente, vel cognatione, vel affectu, vel communitate maiore, qualis inter omnes homines; vt cum Hieronymo [s] docet concilium Francofordiense [t], sumitur hoc loco iuxta secundum modum. Nec tamen sufficiebat natum esse intra populum Hebræum, simúlque religionem eamdem sectari: sed oportebat origine Hebræum esse; quoniam ex proselytis rex assumi non poterat, quales Herodes Ascalonita fuit, & alij post ipsum; sed vi non iure. Licèt autem conuersi de gentilitate, Deum colant; non tamen ita vt communiter, inquit Abulensis, sunt firmati in fide & in cultu Dei, illi qui nouiter conuersi sunt, vt proinde Apostolus vetet Episcopum creari qui sit neophytus [a]; verendum etiam esset, ne affines gentiles socios efficeret principatus; regalem item adeò magnum bonitatem intra populum Hebræum peculiariter contineri voluit: item quia cum proselytis quædam legis priuilegia non communicabantur, vt anno remissionis siue iubilæi [b]. Si quis ex illis rex fieret nimis premeret Hebræos. Huc aliquo modo respexerunt qui recèns factos Christianos ex Iudæis vel Mauris, arcent ab Ecclesiasticis dignitatibus, &c.

c supra.
Medij quid.
d in Abac. 3.
e Gen. 45. 6.
f c. 48. 16.
g c. 35. 2.
h c. 3. 2.
i Ps. 100. 2. Ier. 50. 8. c. 51. 6. 45. Ezec. 14. 8. Mich 5. 10.
k 6. de dem. c. 15.
l in Abac. 3.
m 1. Reg. 10. 23.
n v. 24.
o c. 15. 17.
p c. 13. 1.
q l. 2. ep. 20.
r in Apocal. c. 2. & l. 2. in Exod. c. 8.
Frater quis.
s cont. Heluid.
t epist. ad Episc. Hisp.
a 1. Tim. 3. 6.
b Leuit. 25. 10. Deut. 15. 1.

Non poteris alterius gentis hominem regem facere, qui non sit frater tuus.] Hoc est quod modò dicebam de proselyto, qui ex alterius gente oriundus est אִישׁ נָכְרִי *is nochri*, גְּבַר נֻכְרָאָה *gheuar nocraa* ἄνθρωπον ἀλλότριον, *hominem alienum*, vt Augustinus [c] quoque legit. Addunt eædem editiones pronomen demonstratiuum in fine (*ipse*) & (*facere regem*) ab iisdem dicitur (*constituere seu ponere super te*) לָתֵת עָלֶיךָ *latheth hhalecha*, לְמַנָּאָה עֲלָךְ *lemannah hhalach*, καταστῆσαι ἐπὶ σεαυτόν. Hugo argumentatur hinc, quòd qui extra caritatem est, securè eligendus non est: quod esset inducere, inquit, filios alienos, & incircumcisos corde, & incircumcisos carne, vt sint in sanctuario, & polluant domum Dei [d], id est, pueros facere prælatos, qui nec scientiam habent, nec etiam loqui sciunt. Similis lamentatio in Threnis [e] de gentibus ingressis sanctuarium: & Iosephus [f] refert etiam cùm subessent Romanis Iudæi, capitale fuisse Romanis aliisve Gentilibus illuc intrare: qua de re calumnia Paulo illata est [g]: quasi tales induxisset in templum, sicque violatus esset sanctus locus: & libri nostri c. 23. [h] arcentur Ammonitæ ac Moabitæ etiam post decimam generationem, in æternum. *Non posse* autem declarat idem Augustinus [i], Glossa interlinearis, & Hugo, *non debebis*: cuius acceptionis alia exempla sunt [k]. Nazianzenus [l] *posse*, vel *non posse* multipliciter dici docet; secundùm virium defectum certi temporis ac personæ ratione habita, vt quod puer luctari non possit, aut catulus cernere, aut cum aliquo dimicare: quod sæpenumero contingit; vt, non [m] potest ciuitas abscondi supra montem posita, quia fieri potest vt quædam ciuitas abscondatur, maiori nimirum aliquo monte ipsius luminibus obstruente: id quod minimè æquum est, rationique consentaneum; vt, *non* [n] *possunt filij Sponsi ieiunare quamdiu præsens est Sponsus*: id à quo voluntas nostra abhorret; vt, *non* [o] *poterat illic signa* seu *virtutem vllam facere, propter incredulitatem eorum; non* [p] *potest mundus odisse vos*: id quod natura quidem impossibile est, Deo autem volenti possibile; vt eumdem hominem bis nasci [q]; camelum intrare per foramen acus [r]: id quod nulla ratione fieri potest; vt Deum malum esse, aut omnino non esse, vt bis duo sint simul quatuor & decem; vt Filius (in Trinitate) aliquid faciat quod Pater non faciat.

c q. 26.
d Ezech. 44. 7.
e c. 1.
f 7. de bello c. 4.
g Actorum 21.
h v. 3.
i supra.
Posse & non posse multipliciter dicitur.
k Exod. 19. 23. Leui. 25. 30. c. 27. Num. 11. 20. 26. 28.
l orat. 36.
m Matth. 5. 14.
n Matth. 9. 15.
o Marc. 6. 5.
p Ioan. 7. 7.
q c. 3. 4.
r Matth. 19. 24. Marc. 10. 25. Luc. 18. 25.

Vers. 16.]

Verſ. 16.] Cúmque fuerit conſtitutus, non multiplicabit ſibi equos, nec reducet populum in Ægyptum, equitatus numero ſubleuatus, præſertim cùm Dominus præceperit vobis, vt nequaquam ampliùs per eandem viam reuertamini.

Paraphr.

Regi iam conſtituto inhibentur nonnulla in hoc, ſequentique verſu: ac in hoc quidem, vt equorum non vtatur multitudine ad iactantiam, ſed ſolùm ad decentiam ſui ſtatus, & regni defenſionem, inquit Lyranus: quæ Salomoni habenti 40. millia equorum curtilium præſepia, & 12. millia equeſtrium; 1400. currus, 12000. equitum [a]; potuit eſſe occaſio peccandi, ac, vt quibuſdam videtur, damnationem incurrendi; ſimul ob tot vxores, tótque theſauros; & conſequenter propter adeò multa grauiáque onera, ac tributa, vt pompam tantam ſuſtentaret: quaſi tanta gloria concesſa fuerit, vt priuaretur æterna: etſi oppoſitum alibi [b] probabilius duxi. Deinde, ne ſpem ponat in eo apparatu, quemadmodum illi, quos Eſaias [c] arguit; *væ qui deſcendunt in Ægyptum ad auxilium in equis ſperantes, & habentes fiduciam in quadrigis*; item [d], *repleta eſt terra equis, & innumerabiles quadrigæ eius.* Præterea ne occaſione huiuſcemodi auxilij, aut equos emendi, commercium haberet cum Ægyptiis, ad eóſque deſcendens, eorumdem erroribus inficeretur. Salomoni quidem educebantur equi de Ægypto [e]. Ratio ſecunda eſt Theodoreti hoc [f] loco, quam confirmat illis Pſalmi 32. [g] verbis; *fallax equus ad ſalutem*: quibus addi poſſunt alia ex 75. [h] *ab increpatione tua Deus Iacob dormitauerunt qui aſcenderunt equos.* In horum Pſalmorum commentario, necnon 19. [i] & 146. [k] in quibus reprehenſio ſimilis erat, vt & in aliis locis, egimus de hac re. Optima ratio ne reducat rex populum in Ægyptum, eo quòd multiplicauerit ſibi equos, facile valens præbere currus vehendis hominibus & ſarcinis. Sed non idcirco Iudæis veſtros omnino eſt vſus equorum, aut vſi aſinis tantùm ſunt non equis; vt contra nonnullorum [l] ſententiam demonſtraui, volentium adhibitos equos tantùm ad currus, non ad alas militares; ſeu ad equitatum militarem. Qua de re nonnihil etiam eſt in Eccleſiaſtæ commentario noſtro [m]. Ac illud præterea monui [n], in Iudæa, quæ montibus abrupta eſt, exiguam equitum vtilitatem eſſe poſſe ad bellum. Nec aliud voluerunt Patres, qui equorū videntur damnare vſum in Iudæis, enarrantes aut Pſalmos, aut Eſaiam. In præcepto quoque 323. ex negatiuis Hebræi catalogi captimitur, vt rex non multiplicet equos, ſed habeat tantùm pro ſe, & pro equitibus ſuis equos. Hieronymus [o] quod Rabſaces inſultans dixit, [p] *Dabo tibi duo millia equorum, nec poteris ex te præbere aſcenſores eorum*, vt oſtenderet paucitatem obſeſſorum, non de imbecillitate, inquit, venit populi Iudæorum, qui equitandi carebat ſcientia, ſed de obſeruatione mandatorum Dei, qui per Moyſen ſuper rege præceperat Iſraël; *non multiplicabit ſibi equos.* Illud item Oſeæ [q]; *ſuper equos non aſcendemus*, idem Hieronymus [r] declarat; ac ſi dicerent, non habebimus ſpem in equis Ægypti. Et ſimilia docent Cyrillus, Theodoretus, Rupertus [s]. Et ſurſum in Eſaiæ cap. 2. Hieronymus, Baſilius, Procopius, Gloſſa facientes mentionem de prohibitione iſta, & poſt illos alij, vt in Oſeam noſtri Ribera, & Caſtro. Oleaſter hoc loco libri præſentis affert ex Caietano, ne det rex cupiditate emendi equos, occaſionem reuertendi in Ægyptum, commercij gratia. Addit, vt non redigat iterum populum in ſeruitutem Ægyptiam, dando pro equis homines: vt ſumendo equites pro equis, illos non multiplicet ex aliis populis; nec populum reducat in Ægyptum ad multiplicandum equites regis Ægypti, præbendo ſcilicet auxilium illi, quoniam Dominus prohibuit reditum; cuius tamen oppoſitum videtur ſub Salomone factum, vt nuper dicebamus de equis ex Ægypto comparatis. Certè rarior mentio equitatus militaris, ac vix de alio rege Iudæorum, quàm de impio aliquo, qualis Ioram [a]. Sed ſatis, vt modò monui, de re ipſa, & de myſtico etiam ſenſu notatis locis dixi, allatis auctoribus: præterea, de ſenſu myſtico ad Pſalm. 31. [b] Vt vnus ſcribenti mihi labor ſit non leuis, meminiſſe alibi dicta, ne retractem repetámve; quod diſplicet ab aliis factitari. Citatis adde quem poſtea editum legi Magalianum [c] noſtrum, cur vituperetur fiducia in equis poſita; quid ſignificet myſticè equus deiectus in mare cum aſcenſore: non eſſe figendam in equis ſpem victoriæ. Atqui ad ſolam recurrere myſticam non oportet intelligentiam, vt videtur facere Philo [d]; ſcribens parum idoneum viſum Moſi ad principatum, quiſquis ad voluptates, & concupiſcentias, impotentéſque amores inſaniens, tanquam infrænis & contumax equus, œſtro ſuo agitetur: Moſem locutum non eſſe de equitatu, qualem principes ſolent colligere ad infeſtandos hoſtes, tuendóſque ſocios neceſſariò; ſed de eo, qui animæ noſtræ ineſt, immoderato, inobedientéque impetu, quem refrænare vtiliſſimum fuerit, ne quando populum in Ægyptum, id eſt, corporis regionem, reducat; & voluptatum & affectuum magis quàm virtutum, Deique amatorem reddat. Meritò autem de noſtris Pererius [e] & Magalianus [f] affirmant iſtius loci præceptum hiſtoricè de veris equis accipi, non myſtologicè tantùm. Procopius hoc loco idem attingit, legens (*quare non ſibi paret equos*) monénſque alios caponere (*verumtamen non multiplicabit.*) Fortaſſe, ait, eo moti dicto [g]; *equum & aſcenſorem* ſeu *aſcenſorem proiecit in mare*: qui caſus extremam ignominiam afferunt: & vitandus princeps alienigena; qui ad ſpiritualem Ægyptum, & principem eius Satanam Pharaonem repetentem seducat; quod Dominus prohibuit; quoniam fieri non poteſt vt qui ſemel illuminati lumine exciderunt, ad pœnitentiam denuò adducantur [h]. Extant eadem in catena Græca m. ſ. ex Cyrillo, quem ſæpiùs deprehendi à Procopio tranſcribi. Addi autem poteſt hoc monitum ethicum; quanti referat occaſiones peccandi præcidere; quod alibi non ſemel oſtendi. Chryſoſtomus [i] quidem ait quamuis quis ſapiens & ſanctus ſit, timere valdè illum oportere pericula occaſionum, vt aduerſus inanem gloriam, ipſius alimenta, quæ ſunt laudes, honores, contumaciæ, potentiæ, licentiæ magnitudo, inuidentia famæ alienæ, celebritas auaritiæ, largientium liberalitas, intemperantiæ, deliciæ, aſſidui mulierum congreſſus. Recitat quidam [k] ex Chaldæa paraphraſi Pſalmi 136. quæ eſt in pſalterio Auguſtini Iuſtiniani Epiſcopi Nebienſis, pro eo quod legimus *in ſalicibus ſuſpendimus organa noſtra*, ne ſci-

Margin notes (left column): Equorum multitudo prohibita. — a 3. Reg. 4. 26. c. 10. 26. — b in Eccleſiaſten præf. — c c. 31. 1. — d c. 2. 7. — e 3. Reg. 10. 28. 29. 2. Paral. 1. 16. — f q. 38. — g verſ. 17. — h verſ. 7. — i verſ. 8. — k v. 26. — l Ioſeph. Steph. in 1. Mach. 3. 29. — m in c. 2. 7. & c. 10. 7. — n in Pſ. 32. 17. — o in Eſa. 36. — p ibid. v. 8. — q c. 14. 4. — r ibidem. — ſ ibidem.

Margin notes (right column): a 2. Par. 21. 9. — b verſ. 9. — Senſus equorum myſtici. — c in cantic. Moſis Exo. 15. ſect. 2. annot. 3. & ſeqq. — d li. de agr. — e in Ex. 19. diſp. 2. — f in cant. Moſis ibid. ſect. 2 annot 4. — g Exo. 15. 1. — h Heb. 6. 4. — i 16. de ſacerd. — k Franc. Labata in apparatu concio. verbo Occaſio.

licet cantare cogerentur à Babyloniis canticum Domini in derisum eiusdem, quasi suspendere esset pœna suspendij quodammodo res illas inanimatas afficere (subitò præciderunt Leunæ pollicem suum dentibus suis, & dixerunt; *quomodo cantabimus canticum Domini in terra aliena?*)

Cùmque fuerit constitutus.] Sunt hæc Interpretis nostri, siquidem editiones aliæ habent (*tantùm*, vel, *verumtamen*, seu *cæterùm*, *non multiplicabit sibi*, &c.) Græcè in Sixtinis libris διότι, *quare*: in aliis πλὴν *verumtamen*. Constitutio fiebat per vnctionem, qua vsus est Samuel cum Saule [a], & Dauid [b]; Sadoch & Nathan cum Salomone [c]; discipulus Elisæi cum Iehu [d].

Constitutio regis per vnctionem.
a 1. Reg. 10. 1.
b c. 16. 13. lib. 2. c. 3.
c 3. Reg. 1. 45.
d lib 4. 9.

Non multiplicabit sibi equos.] In Græco textu singulariter ἵππον *equum*. Pro equis ait Augustinus [e], vel pro equitatu *equum* posuit: vnde nonnulli equitatum interpretati sunt. Quid legerit Procopius Græcè videre non licuit, cùm apud eum Latinè, vt antè dixi, recitetur (*quare sibi non paret equos*) referatúrque quod alij exposuerunt (*verumtamen non multiplicabit.*) E Græco ἵππος Iul. [f] Cæsar Scaliger mutato p in q deducit nomen equus: quod ipsum Latinum æquo simile aliqui faciunt, quia pares equi debeant eligi aut soleant, qui bigis, quadrigísve iunguntur. Inter iomenta cura & sumptu eget equus maximè: vt proinde quàm fieri potest paucissimis vtendum parsimoniæ studioso sit, M. quidem Cato equum, quo in expeditionibus consul vsus fuerat, ne naulum imputaret reipublicæ, reliquit in Hispania [g]. Deflecti fabula potest Autonoi Hippodamiæque, vxoris, ac filiorum, ad immodicè studiosos equorum plurimorum. Cùm Erodius nato maximos pastum compulisset equos in pratum, & Anthus frater expulisset, equæ à pabulo exclusæ Anthum deuorauerunt: Autonous, præ dolore attonitus, equas abigere conatus est, itémque adolescentis famulus: mater verò depugnans cum equabus, ob imbecillitatem, cladem illam à filio depellere nequiuit: misericordia autem Iupiter ac Apollo ducti, deflentes Anthum, in aues conuerterunt [h]; Autonoum in ocnum; matrem in coridum; Anthum ipsum in erodium: Schæneum, Acanthum, acanthyllida in aues pristinis suis nominibus insignes; famulum Acanthi iridè in erodium, sed pelle longè minorem: ita vt hîc erodius nusquam Antho assideat, neque Anthus ephippæ, quòd ab equis pessimè fuisset tractatus; atque etiamnum Anthus equi vocem audiens fugiat, simul eam imitans.

e in locutionib.
Equi etymō.
f de causis ling. Lat.
g Plutar. in Catone.
Autonoi fabula.
h Anton. Liberalis ex Boei ornithograph.

Nec reducet populum in Ægyptum equitatus numero subleuatus.] Causaliter est in editionibus aliis (*nec reducet populum in Ægyptum vt multiplicet sibi equum*) סוס *sus*, ἵππον, vel *equos* סוסים *susim*; quod per equitatum rectè significari, præcedente quoque membro dixi cum Augustino. Sixtini Græci codices habent ὅπως μὴ πληθύνῃ *vt non multiplicet*, qua negatione carent alij, ac editio Hebræa & Chaldæa. Sensus autem non differt (*non reducet populum in Ægyptum vt multiplicet*, & *non reducet, vt non multiplicet*, id est, non ideo reducet, vt multiplicet; & vt non multiplicet, non reducet. Hugo cum Glossa interlineari reductionem istam fieri ait exemplo, dominatione; persuasione: præterea vetari descensum in Ægyptum ad quærendum equos, qui ibi abundant; quod repetitur ab Esaia [i]; *væ qui descendunt in Ægyptum*, &c. simul verò etiam prohiberi multiplicari ea quæ abundant

Multiplicatio equorum quare prohibita.
i c. 31. 1.

A in Ægypto, ne occasione illorum vellent redire illuc, vel, inquit Rickelius, ad habitandum, vel ad impugnandum, & acquirendum territorium illud, quod ad terram promissionis non pertinebat. Quamuis autem editio nostra de suo addat *ne rex subleuatus equitatus numero reducat populum in Ægyptum*, quod indicat causam quæ regem subleuatum, id est, elatum ac superbientem tali apparatu, moliri velit bellum aduersus Ægyptum, eò deducendo equites, qui ea in regione planiore meliùs certant: tamen reprehendi non potest, vt facere videtur Caietanus; quia vnum ex alio sequitur. B Nam ex eo quòd rex compararet sibi multos equos, & copiosum equitatum habeat, consequens fit, vt in Ægyptum miserit ad emendum; & subeat voluntas illum descendendi ad bellum eidem prouinciæ inferendum. Subleuatum Glossa interlinearis multiplici superbia & potentia interpretatur mundana (cuius nempe typum in equo esse alibi ostendit) illius qui ad mundi descendat appetitum velut ad Ægyptum, sed subleuetur tanquam puluis quem proiicit ventus à facie terræ [a]. De ista superbia regis cauenda dicetur postea [b]. Mysticè item Hugo in equis ait prohiberi superbiam: in opibus auaritiam; in vxoribus luxuriam; de quorum duobus posterioribus agitur in his quæ sequuntur. In parte quoque C morali Glossa regea catholicos admoneri scribit, non debere esse superbos, lubricos, cupidos, ignauos; sed humiles, continentes, liberales, diuinæ legis zelatores, iustitiam in omnibus conseruatores. De his deinceps adhuc agetur. Per subleuatum porrò esse, propriè non intelligitur elatum seu superbum esse; sed sursum leuari, erigi, ac per translationem iuuari: nec illius alterius acceptionis exemplum afferri facilè potest apud profanos auctores. In aliis locis literarum diuinarum eadem videtur vsurpari; vt [c]; *subleuauit te cor tuum*, *quare* [d] *impij viuunt*; *subleuati sunt, confortatique diuitiis*. Sed posteriore loco duo verba censeri possunt synonyma: & pro primo est Græcum πεπαλαίωνται *senes facti sunt* D respondens Hebræo עתקו *hhatheku*: Chaldaicè vulgum est אתקיפו *ethkiphu*, licèt Latinum ibi de superbia exponi soleat, ad quam hominem euehant diuitiæ. In loco priore verbum cum affixo נשאך *nesaacha*, & cum præpositione affixóque in editione Chaldæa לבך רם *ram lebalach*, & Græcè ἐπῆρεν ἐπὶ σε denotant elationem superbiæ. Attamen forsitan melior expositio loci nostri est de rege, qui subleuatus dicatur equitatus numero seu multitudine, hoc est, adiutus, fretus, confisus; quamuis inde simul oriri soleat animi elatio atque superbia. Monet postremò Caietanus, non esse sermonem de reuersione vniuersi populi, sed ne prouocetur ad eamdem in Ægyptum pro commerciis equorum.

a Psal. 1. 4.
b versu 20.
Subleuandi vsurpatio.
c 4. Reg. 14. 10
d Iob 21. 7.

E *Præsertim cùm Dominus præceperit vobis, vt nequaquam amplius per eamdem viam reuertamini.*] Hebraice, Chaldaicéque) *& Dominus dixit vobis*, &c. אמר & אמר punctis paululum diuersis, (*amar*), Græcè (*Dominus autem dixit* ὁ δὲ κύριος εἶπεν.) Quam verò eamdem transtulit Interpres, est hæc, in aliis editionibus. *Dicere* vt idem, hîc quod præcipere ab eodem Interprete sumptum est; quemadmodum & alibi non infrequenter. In Psalmo 148. [e] *ipse dixit, & facta sunt; ipse mandauit, & creata sunt.* εἶπε & ἐνετείλατο.

Dicere, pro præcipere.
e versu 5.

ἐντάλματα. Sed Hebraicè & Chaldaicè vnico ver- A
bo מצוה *mitsuah*, & פקד *pakkid*. Lege loci illius commentarium. Porrò istud præceptum credendum est Mosi, à Deo datum vel alibi, licèt non sit scriptum: vel Mosem significare hoc ipso loco sibimet iniunctú, vt id populo nomine Dei daret. Vtrúmque respondet Oleaster, primum Abulensis; qui etiam præcepti causam reddit, vt pluris æstimaret populus adeò eximium beneficium liberationis ex Ægypto, quod etiã toties inculcatur, támque solemni festo Paschæ celebratur: & perpendendo grauitatem acerbitatémque pristinæ captiuitatis, magis Deo gratus abhorreret

Non redire per eamdem viam quid.

vel à nomine ipso Ægyptiaco. Prohibitio autem reditus per eamdem viam, indicat non præcisè illam, per quam venerat populus, transeundo B desertum (in quo qui transiret, pia quadam religiosáque memoria recolere potuisset ingentia ibi collata beneficia) quasi fas esset per eam ire, quæ magis recta, facilis, commoda, habitata, breuis erat [a], id est, per Philisthiim: sed vt omnino per nullam viam descenderet in Ægyptum, & in primis quidem ac præcipuè propterea vt equos compararet; quemadmodum paulò antè dictum est. Alioqui prohibitum non fuisse annotat benè Rickelius, ex rationabili aut necessaria causa ingredi in terram illam. Immò catalogi Hebræi præceptorum negatiuorum 227. declarat id quod hîc traditur de non reuertendo in Ægyptum quantum ad habitationem, non quantum ad mercantiam, vt loquitur apostata C Munsterus. Ibidem verò additur mirum esse, cur sapientissimus ille Moses filius Maimon habitarit in Ægypto. Prohibiti sunt Magi ad Herodem redire: ad regionem verò suam per aliam viam reuersi sunt [b]: hic vetatur Hebræus populus in Ægyptum redire ac reuerti. Illius mysticam causam tradit Gregorius [c], Fulgentius [d], Hilarius [e], Arelatensis [f], Haimo [g], Druthmarus [h], Emissenus [i], aliúsve sub eo nomine, quoniam ad paradisum, vnde discessimus peccando, necesse est vt per opera bona peccatis opposita, regrediamur. Non est etiam facile, vt expertus malum quod inuenit, & recordatus bonum quod perdidit, relictóque diabolo venit ad Christum, redeat ad diabolum, inquit Chrysostomus [k], vel D potius auctor operis imperfecti. Qui Dominum agnouit & adorauit, Domini proditor ad Herodem cruentum redeundo, hoc est, ad diabolum, proditor esse nõ debet, ait Maximus [l]. Is porrò qui dicitor [m] Emissenus, hortatus vt per aliam viam reuertamur in regionem nostram, quia per illam, qua exiuimus, redire non possumus; subdit. Hoc enim & filiis Israël de Ægypto exeuntibus præcipitur, vt per eamdem viam non reuertantur. Immò, inquam, ne prorsus reuertantur. Insinuant quiddam simile secundùm tropologiam portæ templi apud Ezechielem [n], per quarum vnam ingrediens egredi non poterat, sed per aliam. Missa manu ad aratrum qui respicit retrò, non est aptus E regno Dei [o]: quæ autem retrò, Sodomam versus respexit, versa est in statuam salis vxor Lot [p], quia inde egressis id inhibitum seuerè fuerat: & oblitos quæ retro sunt ad anteriora extendere oportet seipsum [q]. Verius Lycurgus, ne quod in discessu Lacedæmonij obedituros se legibus ab eo latis iurati promiserant, donec Delphis ab oraculo testimonióque de iisdem habito an approbarentur, reuertisset, non præstarent, post acceptam approbationem emori fame maluit,

Reuersio mystica.

a Exo. 13. 17. 18.
b Mat. 2. 12.
c hom. 10. in Euang.
d serm. de Epipha.
e hom. 1. de Epiph.
f in Mat. 2.
g ibidem.
h ibid.
i ibid.
k in Mat. 2. hom. 2.
l hom. 2. de Epipha.
m supra.
n c. 46. 9.
Reuersio tropologica.
o Luc. 9. 62.
p c. 17. 32. 33. Gen. 19. 26.
q Phil. 3. 13.

A ipsosmet cineres suos in mare spargi, vt sic Lacedæmonij nullo vnquam tempore iuramentum violarent [a]. Quanto magis cauendum cuiuis, & iurandum ac statuendum, numquam commissurum, vt non custodiendo iudicia iustitiæ diuinæ, redeat per peccatum ad viam iniquitatis priorem, vitámque Ægyptiacam.

Vers. 17.] Non habebit vxores plurimas, quæ alliciant animum eius, neque argenti & auri immensa pondera.

AD cauendam luxuriam, & auaritiam hæc B pertinent: sicut præcedens membrum ad superbiam, vt dictum est. Qua vtraque in re peccasse Salomon censetur ab Augustino [b], Rabano, Glossa, Hugone, & aliis. Vnde quæritur, ait Augustinus, vtrùm Dauid contra hoc præceptum non fecerit. Non enim vnam habuit vxorem. Nam de Salomone manifestum est, quod transgressus fuerit hoc præceptum & in fœminis, & in auro & in argento. Sed hîc potiùs intelligitur permissum fuisse regibus, vt plures haberent, quàm vnam; multiplicare enim prohibiti sunt. Quæ prohibitio non habet transgressionem, si paucæ fuerint, sicut Dauid fuerunt; non autem multæ sicut Salomoni. Quamuis cùm addidit: vt non discedat cor eius; hoc magis vi- C detur præcepisse, ne multiplicando perueniat ad alienas fœminas; per quas factum est, vt discederet cor eius à Deo. Multiplicatio tamen generaliter ita prohibita est; vt etiamsi ex Hebræis solis eas multiplicasset, contra hoc præceptum fecisse, meritò argui posset. Omnia sunt Augustini. Habuit Abraham duas vxores Saram & Agar [c]; Elcana Annam, & Phenennam [d]; Assur Bethleemites Halaam & Naaram [e]: & cap. 21. [f] libri nostri lex habetur de habente duas. Iacob quatuor habuit vxores, Liam, Rachelem, Balam, Zelpham [g]; Dauid septem concubinas [h] vltra Michol: & accepisse dicitur vxores atque concubinas de Ierusalem, postquam venit de Hebron; reliquisse, cùm fugit Absalon, decem D mulieres concubinas ad custodiendam domum, quæ 18. [i] vxores efficiunt: & licèt non omnes essent primariæ, attamen veræ; quidquid contradicat Abulensis [k], numerans hoc loco sex vxores, & septem concubinas. Fuisse autem dicuntur Salomoni vxores quasi reginæ septingentæ, & concubinæ trecentæ [l], adolescentularum verò numerus non fuisse, alicubi [m] scribitur, & vxores 60. reginæ, cum 80. concubinis. Tot solùm vxores tunc forsitan erant; & adolescentularum vocabulo Hieronymus [n] scorta; pedisequas intelligunt alij; ex eove genere virginum, quæ vxores fieri possent, sicut in historia Esther [o]. Ob illum numerum 18. Dauidis vxorum (quem Theodoretus [p] fatetur pro- E pter pronitatem ad libidinem, vsum pluribus vxoribus, nec id facturum fuisse, nisi vim attulisset natura) Hebræi, teste Abulense [q], tradunt regibus Hebræorum licuisse ducere solùm 18. vxores; nec videri comprehensum istum numerum hac lege, quam hîc tractamus. Sic autem etiam est in 222. præcepto ex negatiuis Hebræi catalogi. *Rex non multiplicet sibi vxores. Dicunt tamen magistri nostri, quòd rex* 18. *possit ducere, sicut & de Dauid legitur quòd* 16.

habuerit

a Plutar. in Lycurgo.
PARAPHR.
b q. 27.
Prohibitio vxorum qualis.
c Gen. 16. 3.
d 1. Reg. 1. 2.
e 1. Par. 4. 5.
f vers. 15.
g Gen. 29. & 30.
h 2. Reg. 15. 13.
i 2. Reg. 3. & 5. 1. Paral. 3. 2.
k 2. Reg. 12. q. 3. & li. 5. 11. q. 3.
l 3. Reg. 11. 3.
m Cant. 6. 7.
n epist. 132. & 1. cont. Iouin.
o cap. 2. 9.
p in 2. Reg. q. 25.
q 3. Reg. 12. q. 3. & lib. 3. 11. q. 3.

habuerit vxores. De Roboam [a] narratur habuisse 18. vxores, concubinas 60. ex quibus suscepit 28. filios, & filias 60. multásque petiuisse vxores filiis; quod vltimum referunt alij ad Abiam filium eius; quòd sibi eas quæsierit. Disputat de polygamia Pineda [b] noster tum Salomonis, tum aliorum, non regum dumtaxat Hebræorum, ac nominatim eorum, quos nominauimus: verùm etiam Gentium aliarum. Et Salomonem quidem in ea re peccasse definit, quòd non tam prolem, quàm libidinem quæsierit, vt asseruit Augustinus [c]: & quòd alienigenis vsus sit seu alieni cultus; ac indiscriminatim ea vniuersis gentibus, vt loquitur Irenæus [d]; per quas ad variam superstitionem pertractus est; huius vitandi periculi causa, ne scilicet alliciant ad id, plurimæ hoc loco vxores regi prohibentur; quod in vniuersum prohibitum erat etiam priuatis, ob eamdem rationem; quoniam rea facilius comparare tales poterat sibi, atque perniciosiùs exemplo suo nocere; ac alios inducere in idololatriam. De illo numero vxorum & concubinarum Salomonis; quem historia [e] Regum, ea prioribus facit, vt paulò antè retuli, quas reginas 700. ea posterioribus 300. liber Canticorum [f] 60. reginas vxores, 80. concubinas, cùm puellis innumeris, statuit rectè idem Auctor, retinendum millenarium, compositum ex dictis primo loco vxoribus & concubinis, insinuatúmque cap. 7. [g] Ecclesiastæ, cùm ait Salomon, se virum de mille vnum reperisse, mulierem ea omnibus (nempe mille) non inuenisse, cui fidere posset. Deinde 60. reginas absolutè nominari loco posteriore Canticorum; priore autem libri Regum, quasi reginas 700. Græcè *γυναῖκας ἀρχούσας*, Hebraicè שׂרוֹת *principes* (quamuis Chaldaicè מַלְכָּן *malchan, reginas*, latiore nimirum notione) non tam quòd filiæ essent vel regum, vel principum (quamquam id esse potuerit) quàm quod præcipuo honore, locóque habitæ. Adhæc quasdam præcelluisse inter vxores, & inter concubinas, hasque in Canticis [h] memoratas in comparatione cum sponsa, quam videntes, præcipue illæ reginæ 60. & concubinæ 80. laudarent [i]; dicerentque, cùm illa procederet de thalamo; [k] *quæ est ista quæ progreditur quasi aurora consurgens*, &c. Postea, visum Hieronymo [l] præter 700. vxores, & concubinas 300. eumdem Salomonem habuisse adolescentulas, & scorta sine numero, quia eodem libro Canticorum [m] affirmatur adolescentularum numerus non fuisse: illas autem quæ עלמות *hhalmoth* ibi dicuntur, voce solas virgines, vt idem Hieronymus [n] docet, significante, virgunculas primùm in gynæceo asseruatas, inde translatas ad secundas ædes vt Salomonis thalamo seruirent, sicut narratur de Assuero [o]; verùm ita, vt postquam cum eo consueuissent, à nullo attingerentur, aut etiam appellarentur, aut propiùs conspicerentur, vt de Artaxerxe traditur [p]: negat verò immeritò de illis aliis Abulensis [q], quasi propterea de illarum numero nihil certi extaret. Videri posset Cicero [r] sub Syris regibus reges comprehendisse Iudæorum, cùm ait plures vxores duxisse propagandæ sobolis gratia. Aliàs [s] dixi polygamiam iure positiuo diuino prohibitam esse: dispensatum tamen in illa cum populo Hebræo vt multiplicaretur populus fidelis: addi præterea [t] à nonnullis, quoniam præceptæ erant variæ & crebræ purificationes mulieribus, vt mundiùs castiúsque custodirent matrimonium;

a 2. Par. 11. 21.
b 7. de reb. Salom. c. 5.
c 17. de ciuit. c. 8.
d lib. 4. cap. 45.
e li. 3. 11. 3.
f c. 6. 7.
g v. 29.
h c. 6. 7.
i vers. 8.
k vers. 9.
l 1. cõt. Iou. & ep. 132.
m c. 6. 7.
n in Esa. 7.
o Esther 2. 8. 14. 19.
p Plutar. in Artax.
q in 3. Reg. 11. q. 10.
r 4. in Verr.
s in Leu. 18. 18.
t in c. 15. 31.

A quibus dum vacaret vna, vel altera, iustior videretur quædam causa permittendi accessum ad aliam. Refelli quoque [a] damnantes polygamiam successiuam velut illicitam, cùm repugnet Scripturæ [b]; exemplis, Ruth [c], Abraham [d]; Patribus, Ambrosio [e], Hieronymo [f], qui librum Tertulliani de monogamia vocat hæreticum, Augustino [g], Isidoro [h], Ecberto [i], Chrysostomo [k]: & narrat Hier. [l] vidisse se duos coniuges, vnum qui viginti sepelisset vxores, alteram quæ viginti duos habuisset maritos, quorum vltimus multinubæ feretrum, coronatus & palmam tenens præcessisset. Damnabiles secundas deincépsque alias nuptias, Montanus apud Augustinum [m], B Nouatiani apud Theodoretum [n], Tertulliani apud Hieronymum [o], arbitrati sunt. Minus quidem laudatur, quàm monogamia, vt ex Apostolo colligit Augustinus [p], scribente beatiorem esse viduam si sic permanserit [q]: & dicens [r] quandam verecundiam numerositatis esse. Vnde filia sacerdotis ex vno viro vidua, in lege vetere, sacerdotalibus cibis viua sustentabatur; mortua exequiarum honore cohonestabatur [s]: in noua sumptibus fidelium alebatur [t]. Porciani quoque minorem refert Hieronymus [u], fœlicem & pudicam matronam pronunciasse, numquam præterquam semel nubere. Quod ab eodem Doctore [x] pluribus illustratur ethnicis exemplis argumentante à minore ad maius, quod & Tertullianus [y] C facit: & præterea disserente [z] de incommodis nuptiarum secundarum. In eo sensu accipiendum quod scribitur in constitutionibus Apost. apud Clementem [aa], supra trigamiam videri manifestam fornicationem, nec dubiam intemperantiam. Accedit inhabilitas ad sacros ordines indicata à Paulo [bb], expressa verò in canonibus apud Gratianum [cc]. Legendi Enarratores Pauli, & canonum, & Scholast. [dd] ac nominatim nostri Salmeron [ee], & Bellarminus [ff], & Mendoza [gg]. De more gentium pluribus vtentium simul vxoribus, legendus Tiraquellus [hh]: sed exceptis Ægyptiorum sacerdotibus; quibus vna tantùm permitteretur, vt est apud Diodorum [ii], eo modo quo Paulus vnius vxoris virum voluit Episcopum esse [kk]. D Cæterùm Gratianus [ll] assignat causam concessæ polygamiæ veteribus; quoniam tunc multarum fœcunditate mulierũ populi Dei multiplicatio in terra promissa quærebatur, & in successione sanguinis erat successio fidei, vnde in lege dicebatur [mm]; *maledicta sterilis, quæ non reliquerit semen suum super terram*: sacerdotibus etiam coniugia decreta, quia in successione familiæ, successio constabat officij: nunc quoniam per incarnationem Christi, gratia fidei vbique dilatata est; nec iam dicitur; *dic* [nn] *domui Iuda, & domui Israel*; sed [oo], *euntes, docete omnes gentes*; & [pp], *in omni gente quicúmque timet Deum, & operatur iustitiam, acceptus est illi*; nec electio muneris quæritur in successione generis, sed in perfe- E ctione vitæ, & sinceritate scientiæ; & virginitatem fœcunditati præferri, & sacerdotibus castitatem imperari, &c. Innocentius [qq] III. primam institutionem attendens, qua in vnam fœminam vna costa conuersa, præceptum est adhærere vxori, eo quòd esset vna caro, duóve in vna carne [rr], non tres, vel plures; nec dictum est adhærendum vxoribus, sed vxori: scribit plures habere vxores non licuisse, nisi cui fuit diuina reuelatione concessum; quæ, mos quandóque; interdum etiam fas censetur. Similia ex

*Ambrosio

a sup. & in c. 20. 21.
b Rom. 7. 2. 3. 1. Cor. 7. 9. 25. 39. 1. Tim. 5. 14.
c Ruth 4. 13.
d Gen. 25. 1.
e li. de vid.
f epist. 10. & in cap. 1. ad Titum.
g 16. de ciu. c. 34. & de bono vid. c. 4. & 12.
h 2. de off. Eccl. c. 19.
i ser. 3. cont. Catharos.
k hom. 2. ad Titum.
l epist. 11.
m de hæres. c. 26.
n 3. de fabulis hæret.
o in c. 1. ad Titum.
p de bono vidui. c. 4.
q 1. Cor. 7. 39.
r c. 12. 1.
s Leu. 21. 2. c. 22. 13.
t 1. Tim. 5. 9.
u 1. cõt. Iou.
x ibid. & ep. 11.
y 1 ad vxo. de monoga. c. 6.
z epist. 10. & in lec. c. 16.
aa li. 2. c. 3.
bb 1. Tim. 3. 2. 12. Tit. 1. 6.
cc d. 26.
dd 4. d. 42.
ee in ep. ad Tit. disp. 10.
ff 1. de clerici c. 24. & seqq.
gg in 1. Reg. 1. 2. sect. 2. annot. 5.
hh lege 7. connub. nu. 20. & seqq.
ii li. 1. aut 2.
kk 1. Tim. 3. 2. Tit. 1. 6.
ll 32. q. 4. c. 2. § Hos ita.
mm Sap. 3. 13.
nn apud proph.
oo Matt. 28. 19.
pp Act. 10. 35.
qq c. Gaudemus. de diuor.
rr Gen. 2. 24.

a l. de Abr. c.4. b in Andr. Ambrosio [a] & aliis eliciuntur. Sanè per se ratio A dictat quod [b] Euripides cecinit,

——— οὐδὲ γὰρ καλὸν
δυοῖν γυναικοῖν ἄνδρ' ἕν' ἡνίας ἔχειν:
ἀλλ' εἰς μίαν βλέποντες εὐναίαν κύπριν,
στέργουσιν, ὅστις μὴ κακῶς οἰκεῖν θέλει:
——— *neque enim honestum*
Duarum vxorum virum gubernacula habere:
Sed ad vnam respicientes legitimam Venerem,
Contenti sunt, quicumque non malè habitare volunt.

Item:

οὐδέποτ' οὐ δίδυμα
λέκτρ' ἐπαινέσω βροτῶν,
οὐδ' ἀμφιμάτορας κόρους:
ἔριν μὲν οἴκων,
δυσμενεῖς τε λύπας.
Numquam duplicia connubia
Collaudauero mortalium:
Neque binas matres habentes liberos.
Rixas quidem domorum,
Tristésque offensas.

c de bono coniug. c.17. Denique [c],

κακόν γ' ἔλεξας, ἄνδρα δύο' ἔχειν λέχη.
Malum certè narras, vnū virum binos habere lectos.

Hoc malum est circa generationem prolis, quam impedit polygamia; & educatio eiusdem, & familiæ, successióque hæreditatis, & similia: quibus obest virorum pluralitas; ita vt via cognosci à patribus filij, ab his partes possent; sed etiam nocet pluralitas vxorum, quamuis non adeò vt prima, de cuius sectatoribus Tiraquellus [d], déque nunnullis hæreticis Irenæus [e], Clemens [f] Alexan. Epiphanius [g]. Pluribus seruis imperari ab vno Domino potest, non autem plures Domini vni seruo imperare; plures creaturæ ad vnum creatorem, at non plures creatores ad vnam creaturam referantur: sic vt ratiocinatur Augustinus; plures vxores vni viro, non tamen plures viri copulari vxori vni possunt. Quamquam idem Euripides apud Stobæum [h] videtur in alia sententia de pluribus vxoribus,

d l. 7. connubiu. 17. & seqq. e lib. 1. c. 1. f 3. Strom. g hær. 32. h serm. 66.

νόμοι γυναικῶν οὐ καλῶς κεῖνται πέρι.
χρῆν γὰρ τὸν εὐτυχοῦνθ', ὅτι πλείστας ἔχειν
γυναῖκας, εἴπερ ἡ τροφὴ δόμοισι παρῆν:
ὡς τὴν κακὴν μὲν ἐξέβαλλε δωμάτων,
τὴν δ' οὖσαν ἐσθλὴν, ἡδέως ἔσῳζετο
νῦν δ' εἰς μίαν βλέπουσι, κίνδυνον μέγαν
ῥίπτοντες.
Leges nuptiales non benè condita sunt.
Oportet enim hominem fœlicem plurimas habere
Uxores; si modò victus domi suppetat;
Ut malam expellat foras,
Bonam verò libenter sibi seruet.
Nunc autem ad vnum solùm respicient
Periclitantes.

i 4. d. 33. q. 1. k 2. p reg. moral. alph. 23. lit. l. l Gen 16. & Marc. 10. m 5 cont. Caiet. n 1. Reg 1. q 4. c. 8. q. 24 & 25. Mat 19. q. 30. & 33. o Gen. 4. 23. p de exhor. ad cast. c. 5. & li de monog. c 4. q 1. cont. Iouin. r de bono coniug. c. 13. & 21.

Veruntamen audiendi non sunt, qui talia docent: nec dubitandum, quin & plures vni viro vxores esse, & vni vxori plures viros, repugnet iuri naturali, quidquid contradicant Durandus [i], Gerson [k], Caietanus [l], Catharinus [m], Abulensis [n]; quàmuis in secundo numquam dispensatum legamt, sed solùm in primo: ac in isto quidem, non nisi post diluuium; quia Lamech de bigamia [o] reprehendatur à Tertulliano [p], Hieronymo [q], aliísque. In lege naturæ, post diluuium, exempla sunt Patriarcharū priùs dicta, de quibus Augustinus [r], non dubitans eorum polygamiam cum Ioannis continentia comparare, immò exæquare, & asserere, castiùs plures vxores habuisse, quàm nunc multi habeant vnam tantùm. Primus legitur bigamus licitè Abraham, licèt existimet noster Pe-

A rerius [a] dispensationem factā Noë statim à diluuio; cùm Sara viro suo Abræ, absque vlla religione dubitationéve persuaserit, non vt rem nouam & inusitatam [b]: ac id quidem insinuatum [c] illis; *crescite & multiplicamini & replete terram*: Deo simul per exteriorem aliquam reuelationem, vel per interiorem solùm inspirationem eumdem Noë licitum polygamiæ vsum docente. Ratione inspirationis, ait Bonauentura [d], dispensatio extendit se tantùm ad patres; sed ratione honestæ imitationis & moris, deriuata est ad posteros; qui vxoribus vtiliter vti sciebant. Subdit quòd hic dicitur B de regibus, non accipiendum simpliciter, sed cum determinatione, quantum ad alienas fœminas, quæ allicerent animum, nempe ad idololatriam. Temerè Iudæi, vt Anselmus [e] refert, dicere ausi sunt & credere; Deum homini duas creasse mulieres, ex quibus texunt genealogias, verè sicut dixit Apostolus, infinitas siue interminatas. Plures costæ in Adam, plures manus infatigabiles in Deo, sed non plures vxores apud Deum: erant duo in carne vna, non tres, neque quatuor: adiutorem vnum assignauit Deus; vnio coniugij perseuerauit in auctoribus generis ad finem vsque, non quia non erant fœminæ aliæ, sed ne primitiæ generis duplici matrimonio cōtaminarentur, inquit Tertullianus [f]. In lege scripta liberaliorem dispensationem fuisse, hic locus noster demōstrat, C vetans duntaxat nimiam multitudinem, & quæ c. 21. præscribuntur leges de polygamia; testantúrque Eusebius [g], Chrysostomus [h], Hieronymus [i], &c. Rationem verò nuper insinuatam, præfigurandi desponsationem Christi cum synagoga & Ecclesia, Iustinus [k] affert, & alij, vtque populus Dei magis in dies augeretur, Chrysostomus [l], Cyrillus [m] Alex. Aquinas [n]. Christus, instaurante Patre omnia in ipso, quæ in cœlis, & quæ in terra [o], hoc est, reponente sub primæuo innocentiæ statu, atque ad initium reuocante, vt loquitur Tertullianus [p]; omnem polygamiæ vsum sustulit [q]: quia iam ad populum Dei propagandū necessaria non erat; cùm non carnalis successio, sed perfectio spiritualis inquiritur, inquit Beda [r]; quam D rationem reddit cum eodem Tertulliano [s], citatus etiā Chrysostomus [*], prætereáque Cassianus [t]: & duorum indiuiduum coniugium aptius repræsentat Ecclesiæ statum triumphantis, vnitatémque omnium subiectam Deo futuram in vna cœlesti ciuitate, sicut sacramentum plurium nuptiarum futuram significabat multitudinē Deo subiectam in terrenis omnibus gentibus, inquit Augustinus [u]. Alioqui verè dictum ab Eucherio [x], vt ab heris imperantur multa, quæ certo loco aut tempore velint à quibusdam seruis fieri; quæ si aut alius, aut iidem illi alieno loco, vel tempore agere cœperint, molestè ferant; ita & nonnulla quibusdā à Deo iuberi vel permitti potuisse, quæ si quis alius, aut alio tempore & loco vsurpare E velit, grauiter accipiat: olim rudi sæculo cùm diceretur [y]; *crescite & multiplicamini*, plures vxores ductas; nunc id vetitum, quando dicitur [z], vt qui habent vxores tanquam nō habentes sint. Complura huc facientia reperies adhuc in Hieronymo [aa], Augustino [bb], Theodoreto [cc], Cyrillo [dd] Alex. Chrysostomo [ee], & aliis dicentibus Christianorum laudem esse in castitate multiplicato iam humano genere, & fructum spiritualem præcipuè quærentibus hominibus, ac velut in Angelos transmutatis per Christum. Hactenus de prima textus parte, ac plus certè quàm putaram, cùm eodem de argumento alibi dixisse me

a in Gen. 16. nu. 22. b Gen. 16. 2. c Gen. 1. 28. c. 8. 17. d 4. d. 33. a. 1. q. 1. ad vlt. e in 1. ad Tim. sub initium. f de exhort. ad cast. c. 5. & li. de monoga. c. 4. g 1 de demonst. c 9. h de virgin. c. 32. i libris cōt. Iouin. k in Tryph. l hom. 56. in Gene. m lib. 2. in Gen. n in Gen c. 16. o Eph. 1. 10. p de monog c. 5. q Mat 19. 5. r in Luc. c. 1. s de exhor. ad cast. c. 6. * suprà. t colla. 17. c. 19. u de bono cōiug c 18. x q. in Gen. y Gen. 1. 28. c. 8. 17. z 1. Cor. 7. 29. aa epist. ad Ocean. bb 22 cont. Faust. c. 47. 3. de doctr. Christ. c. 12. cc 4 54. in Gen. dd lib. 11. in Gen. ee hom. 56. in Gen.

me meminerim, ac ne semel dicta repetere studuerim. De altera textus parte, vt non habeat rex argenti, & auri immensa pondera, siue vt ea non multiplicet nimis, Augustinum [a] retuli affirmantem in hoc etiam Salomonem peccauisse: & Aquinatem [b], docentem rationem prohibitionis esse, ne ex horum cupiditate cum equis & vxoribus multis, declinet rex ad tyrannidem, iustitiámque derelinquat. Cui rationi similis est paulò post hîc iudicatum elationis ac superbiæ periculum. Questus est populus apud Robuam, à patre ipsius Salomone durissimum iugum impositum fuisse [c]. Cum idololatria, cui Salomon studuit, auaritia coniuncta est, sicut libidinis proles quædam impietas est idololatriæ: & ab Apostolo [d] idolorum seruitus cognominatur, non hyperbolicè, inquit Chrysostomus [e], sed verè; quoniam fidit ac seruit auarus pecuniæ, lucro, Mammonæ, Pluto; incerto diuitiarum [f], fallacibus diuitiis [g]: istas admiratur, & veluti sacras attingere veretur, vt is de quo ille [h],

—— congestis vndique saccis
Indormis inhians, & tanquam parcere sacris
Cogeris; aut pictis tanquam gaudere tabellis.

immò fraudans seipsum, & alios fructu earum, se ac alios illis quodammodo sacrificat, inquit Chrysostomus [i]. Aptè quoque cognominant Venerem auream; eidémque aurea simulacra constituta sunt [k]: quoniam coli nequit nisi auri immensis ponderibus, sumptibus incredibilibus, dispendiis maximis: atque ita faciunt sibi auari idola argentum suum, & aurum suum [l]. Cæterùm in tanta coaceruatione auri argentique, de qua in historia [m] Regum, & libro Sapientiæ [n], Ecclesiastæ [o], Ecclesiastici [p] à Salomone peccatum volunt Nyssenus [q], Lyranus [r], Rickelius [s], Abulensis [t], Augustinus [u], Procopius [x]: & quidem exigendo nimia tributa, vt paulò etiam antè memini; innuitque Procopius, addens sumptus immodicos citra necessitatem; non ponendo Deum adiutorem, sed sperando in multitudine diuitiarum suarum [y]. Adiice caueri ne immoderata ista cupiditas occasionem regi ac subditis præbeat, & aditum aperiat commercia cum exteris tractandi, cum periculo contrahendæ superstitionis: Iosephus [z] quidem certè idcirco raram apud profanos esse mentionem scribit de Hebræis, quia mercimoniis non gaudebant, alterutris peregrinationibus non fatigabantur, maritimam regionem non incolebant, habentes à mari dissitas procul ciuitates, possidentes regionem vbertimam, in eáque laborantes assiduè, & circa filiorum nutrimenta præcipuè studentes; circa latrocinia non vacantes, ampliúsve habere non concupiscentes, hanc ob causam prælia non exercentes, licèt multis virorum fortium millibus abundarent. Hoc si ita est, legem isto loco traditam rex populúsque Iudæus rectè seruabat. Illas opes lex non damnat quæ regni Iudaici pacificum statum comitabantur, ex soli vbertate benè culti; ex pecoris pastione; ex tributis aut muneribus externorum vel honoris, vel subiectionis causa delatis ad reges; item ex belli iure. Nec ab eiusmodi opulentia Salomon solus, licèt vnus præ cæteris, celebratur; verùm etiam ante ipsum pater Dauid [aa], & post vtrumque Iosaphat [bb], Ezechias [cc], &c. Deúsque peculiariter id Salomoni promiserat [dd]: quod insinuat etiam innumerabilis honestas benefi-

a q. 27.
b 1.2. q. 105. a. 1. ad 2.
c 3. Reg. 12. 4.
d Ephes. 5. 5. Col. 3. 5.
e ibidem.
f 1. Tim. 6. 17.
g Luc. 12. 15. cap. 16. 11. Mat. 13. 22.
h Hora. 1. ser. Saty. 1.
i in epist. ad Eph. 5. ho. 18. 15.
k Laër. in Diog. Ius. in paræn. Eus. 10. de præpar. c. 2.
l Oseæ 8. 4.
m 3. Reg. 3. 13.
n c. 7. 8. 9.
o c. 2. 8.
p c. 47. 20.
q hom. 4. in Ecclesiasté.
r in Eccl. 47.
s ibidem.
t hîc q. 9.
u q. 27.
x hoc loco.
y Ps. 51. 9.
z 1. cont. Apio.
aa 1. Reg. 8. & 10. 1. Par. 18. 22.
bb 2. Par. 17. 5. 27. 28.
cc c. 32. 29.
dd 3. Reg. 3. 13. 2. Paral. 1. 12.

A cio Sapientiæ obtenta [a]. Decent regium splendorem, regiæque cultum domus, thesauri peculiares, substantiæque, vt Salomon [b] ipse iam resipiscens vocat, regum: vt hosti terrori sit, ac se suósque defendat: quo pacto Nabuchodonosor defendere, siue vlcisci se decreuit, fretus auro & argento quod in domo regis erat multum nimis [c]. Nemo sapiens, ait Boëtius [d], exul, inops, ignominiosúsque esse malit potiùs, quàm pollens opibus, honore reuerendus, potentia validus, in sua permanens vrbe florere. Sic enim clarius testatiúsque sapientiæ tractatur officium cùm in contingentes populos regentium quodammodo beatitudo transfunditur. Ingrauescente aliquantum ætate

B Salomon post publicas impensas & opera magnificè cum summa laude peracta, cùm magnificè sapientiam tractasset, & vt sapientiam habens, obtulisset sacrificium dedicationis & consummationis templi [e]; deflexit ad auaritiam, coaceruando argentum & aurum [f] illicitis modis absque vsu, aut fine honesto; & cum cessaret dictorum operum publicorum seu necessitas seu opportunitas, adhuc incumbendo nauigationibus remotioribus, atque commerciis cum exteris nationibus; insumendo ad proprias voluptates, & concupiscentias [g], tum verò circa mulieres, quæ auarissimæ sunt, parcæ, rapaces, insatiabiles, ornatus cupidissimæ; ad cultum idolorum; tandem iniquius ve-

C ctigalia exigendo [h]. Lectu dignus hoc loco Abulensis quatenus regi fas sit thesaurizare ad nobilitatem regalem ostentandam, ad quotidianas expensas, potissimum quando bella ingruunt; ne cogatur à populo exigere; non ad curiositatem, non exigendo iniustè, &c. quia faciens sic diuitias, & non in iudicio, in dimidio dierum suorum derelinquet eas, & in nouissimo suo erit insipiens [k]. Quod verò etiam Aristoteles [l] præcipit ciuitatem non debere esse nec valde diuitem ne audeat alios vexare, aut alios alliciat vt ipsam vexent; nec valde pauperem, quia non posset hosti resistere, ac sibi satis consulere: id idem Abulensis ad regem aptè transfert. Legatur ideo in libros Re-

D gum [m], & Paralipomenon [n]; Aquinas [o] quoque, Petrus [p] Gregorius, Pineda [q] noster. Primus [r] præceptum istud exponit de vitanda ostentatione, siue fastu regali; vt de Crœso, inquit, rege Idorum (Lydorum) narrant historiæ; ex qua causa ruinam passus est, quia captus à Cyro rege Persarum, nudus in alto monte patibulo est affixus. Penultimus in vtrámque partem disputat, num expediat, probetúrve, in causa reipublicæ potius habere & cogere, thesaurósque reponere, quàm nō habere. Hinc pro negante parte affert Lacedæmones, qui recusarunt id facere, ne bellis, expilationibus, oppressioni populi ansam darent: Maracentium circa Vtopiam quam Thomas Morus ingeniosè commentus est,

E qui, vt hîc [s] scribit, quo primùm die rex eorum auspicatur imperium, magnis adhibitis sacrificiis, iureiurando obstringitur, numquam se vno tempore, supra mille auri pondo in thesauris habiturum, aut argenti, quantum eius auri pretium æquet; sic autem maiori curæ optimo regi commodum patriæ, quàm diuitias suas, quæ inopiam populo inferre possent: Belæ regis Pannoniæ, qui omnibus promiscuè vectigalibus leuato populo, ac generatim remisso prouinciis tributo, effecit & nobilitatem, & plebem ditissimam,

vt nec

a Sapien. 7. 11.
b Eccl. 2. 8.
c Iudith 2. 10.
d 4. de consol. prosa 5.
e 3. Mach. 2. 9.
f Eccl. 2. 8.
g Eccl. 4.
h 3. Reg. 11. 28. c. 12. 4.
i quod. 9.
k Ier. 17. 11.
l 2. polit. c. 5.
m in lib. 3. 10. q. 12.
n in lib. 2. q. 18. c. 9. q. 20.
o 2. de regim. Princ. 5. 6. 7.
p 3. de rep. c. 9.
q 7. de reb. Salom. c. 13.
r supra c. 7.
s lib. 1. Vtopiæ.

a Bonfin. de reb. Hunga. decad. 2, l. 3. b l. 36. c. 12. vt nec minimus quidem rusticus inuentus fuerit egenus anno Domini 1060. a Ægyptiorum, qui, vt à nonnullis proditum refert Plinius b, pyramides excitabant, ne pecuniam successoribus, aut æmulis insidiantibus reges præberent, aut ne plebs esset otiosa: Phalaridis c (c epist. 12.) quamuis tyranni; scribentis Aglao, thesaurizasse se diuitias quascumque præbuisset Deus εἰς μεταβολὰς τῆς τύχης, *ad mutationes vicissitudinésue fortunæ*, ἐκ τῶν πάντων τῆς γῆς, *non ex finibus terræ*, vt facere hortabatur Aglaus: ἀλλὰ εἰς βουλόμενον τῶν φίλων τὰς δωρεὰς λαμβάνειν, *sed apud amicos volentes ipsius munera accipere*: οὐδὲ γὰρ, subdit, οὐδὲν ἡγησάμεθα γῆς μέρος παρελθόντες, ἐν αἰτίαις ἀπολείπειν τοὺς ἐξ ὑμῶν τῶν ἑταίρων κρατίστους, ὧν συντυχόντων, κἂν οὐδὲν ἑτέρῳ συμπλακῶ δαίμονι, ἰδέως οὐδὲν ἄλλο ἐντυχεῖν δόξω: *nullam enim terræ partem nobis fidam seu tutam ducemus, si vobis amicis tanquam pulueri diffidamus: quibus fortunatis, etsi ego ipse in aliam fortunam delapsus fuero, tamen lætus nihilominus feliciter me agere arbitrabor.* Ex alia parte idem auctor loci præsentis prohibitionem, ad quam rex ille Maracentinus videatur respexisse, interpretans de auaritia vitanda, respondet vtilem esse causam ærarij, pecuniarúmque conseruationem vel principi, vel reipublicæ, quæ colligi possint ex reipublicæ bonis, ordinariísque reditibus, citra exactionem tributorum, vel vectigalium, quæ ex lacrymis colliguntur prouincialium, & cessare debent cessante causa necessitatis. Id pluribus illustrat exemplis: ex quibus hoc decerpo Eduardi Anglorum regis. Cùm enim, vt narrat Polydorus d (d 8. hist. Angl. pag. 337.) Virgilius, exactores tributi, pecuniæ ingentem aceruum, delectandi regis gratia, coràm adduxissent; ille subitò dæmonem ludentem circa ipsum aceruum sibi videre visus, auferri populóque restitui imperauit. Principi Tyri Deus præcepit, vt Ezechiel e (e c. 28. & seqq.) diceret fore vt interiret, eo quòd gloriaretur auro & argento quæ in thesauris condiderat, séque pro Deo gerebat, quasi sedens in cathedra Dei, & habens cor Dei; cùm oporteat diuites huius sæculi non sublime sapere, neque sperare in incerto diuitiarum, sed in Deo viuo f (f 1. Tim. 6. 17.). Denique catalogi Hebræi præceptorum negatiuorum ducentesimum vigesimumquartum est; vt rex non multiplicet sibi aurum & argentum: possit tamen congregare pecuniam, quam det ministris & militibus suis, & residuum ponat in thesaurum domus Domini, vt habeat tempore necessitatis Israël, & ad bella eius.

Explanatio. *Non habebit vxores plurimas.*] Editiones reliquæ phrasi eadem qua priùs de equis, habent præfixa coniunctione (*& non multiplicabit sibi vxores.*) Vxoris etymon. Omisso etymo vxoris ab vnguendis postibus, figendáque lana g: quod vnguentum esset ex adipe lupino h, quod irridet Arnobius i: Græcum nomen γυνὴ Isidorus k Pelusiota reprehendens Eudæmonem negantem quòd significet sumptam à viro, ait dici παρὰ τὴν γονὴν, à genitura, quasi γόνιμον ad gignendum idoneam; *quia ex viro suo, qui eam fœcundam redditurus est, sumpta est*, ὅτι ἐκ τοῦ ἀνδρὸς αὐτὴν μέλλοντος γόνιμον ποιεῖν εἰλήφθη. Vir enim virginem sibi matrimonio copulans συναπτόμενος, facit γυναῖκα τὴν οὐ γόνιμον: Ob ídque etiam apud Athenienses legitimus congressus arandorum filiorum causa fieri dicebatur, ac γονεῖς *parentes* appellantur. Tandem asserit ἄνδρα velut ab ἀνιέναι vel ἀρόω sero vel aro dici, & qui ἄνδρα profectò ilico

g Donat. in 2. sce. Hecyræ Teren. Seruius in Æne. 4. lib. 1. 9. etym. c. vlt.
h Plin. l. 28. c. 9.
i com. Gen.
k lib. 3. epi. 243.

A menti eius nomen γυνὴ, quibus est commune nomen ἄνθρωπος ad eum modum quo se habent πατὴρ καὶ παῖς pater & filius, δεσπότης καὶ δοῦλος dominus & seruus. Bestiis tributa nomina virorum, maritorum, vxorum, filiorum, exemplis ostendit Latinis, Græcísque Cerda a noster ἀνδρῶν siue πόσιν, & ἀκοίτην. item νυμφῶν seu ἀλόχων; postremò τέκνων cum metaphora, siue acyrologia.

ἄνθρωπος vtrique sexui cognomi. a in eclo. 7. v. 6. not. 2.

Quæ alliciant animum eius.] Legit Abulensis (*alliciant.*) Ex aliis editionibus (*& non declinabit*, aut, *vt non declinet cor eius* וְלֹא יָסוּר לְבָבוֹ *velo iasur lebabo*, B וְלֹא יִשְׁטֶה לְבָבוֹ *velo istche libbeh*, ἵνα μὴ μεταστῇ αὐτοῦ ἡ καρδία. Apud Augustinum b (*vt non discedat cor eius.*) Sed, quidquid Eugubinus dicat, idem est siue dicas quòd mulieres alliciant, sicque declinent ac peruertant cor; siue quòd qui allici se sinit, ipse decliner & peruertat cor suum; siue quòd cor eius discedat, nimirum à recto, immò à seipso. Communis expositio est, de alliciendo illiciendóue ad effrænem libidinem; atque inde ad idololatriam; sicut contigit in Salomone, cui tantus grex vxorum & concubinarum, vt antea dictum est, nec ignota obscœnitatis irritamenta, de quibus Athenæus c & alij; vt adeò multis fœminis oblectaretur, vnáque nocte plures impregnare posset; quod Herculem ferunt cum 50. fecisse d. Alienam mu- C lierem cauendam Ecclesiastici e auctor admonet, ne decliner cor nostrum ad illam, & sanguine nostro labamur in perditionem, vel πνεύματι spiritu, id est, affectu vitioso. Loquitur tamen de aliena vxore ὑπάνδρου γυναικὸς muliere quæ sub viro est: & sanguis denotat periculum, ne vir interficiat alterum. Abulensis considerans cùm adeò multæ sint vxores ad quas accessum vir habere non potest, ipsas variis laborare incitamentis ad prouocationem carnalis illecebræ; Salomonem ait variis actibus & incitamentis ad ætatis suæ annum vndecimum genuisse, teste, vt ipse citat, Eusebio f, & Luca Tudense g: ab alienigenis autem postea deprauatum cor illius, vt in senectute idola coleret, ac diis multis templa ædificaret h. Copu- D latus dicitur Salomon alienigenis ardentissimo amore i, inclinasse femora (viscera, ilia σπλάγχνα, λαγόνας) illis, potestatémque habuisse in corpore k suo; vt eo abuteretur pro cupiditate & libidine, eáque in re fœminarum seruiret lasciuiæ; cùm oporteat sub viri potestate mulierem l esse, quasi nuberet illis, non illæ ipsi. Verùm, quod asseritur ætatis anno vndecimo (exacto anno decimo & tertio mense alij dicunt) genuisse filium; sequitur ex opinione, quòd anno duodecimo regnare cœperit (absurdissima verò est de anno tertio) quam opinionem plures refellunt, contendentes vel anno 14. vel 20. vel 21. vel 24. & Salomonem à primis annis diuina imbutum sapientia, non autem puerú libidinosissimum ac impurissimum fuisse: vt E nec Dauidem adeò sanctum filij decennis nuptias permisisse: nec Nathan prophetam ex Dauidico genere, vt creditur, Dauidíque amicissimum, qui eam regebat ætatem Salomonis, eiuscemodi nuptiarum extitisse seu conciliatorem, seu approbatorem; nec matrem Bethsabeam honestissimam matronam in adeò indecoras, ac ætatulæ filij deliciosissimi perniciosas nuptias assensum præbuisse. Legantur de nostris Barradius m, Gordonius n, Pineda o, Salianus p: qui monent illam opinionem ortam ex Hebræorum fallacissimorum mendacissimorúmque traditione apud Lyranum q, & in Seder r, quam vel retulerint,

Mulierum consortia quid possint. b q. 27.
c l. 1. c. 12.
d Tiraq. li. 15 connub. n. 92. ex mul tis aucto.
e 9. 13.
f in chro.
g in hist.
h 3. Re. 11. 1.
i ibidem.
k Eccl. 47. 21.
l 1. Cor. 11. 10.
m to. 1. lib. 5. c. 10.
n in chron.
o 8. de reb. Salom. cap.
p annal. sacro. t. 3. anno mundi 3020. n. 7. & seqq.
q in 3. Reg. 11.
r c. 4. & 16.

KKk vel

vel ſecuti etiam viſi fuerint, vel expendere non curauerint, nempe de exordio regni Salomonis in anno 12. incunte, & conſequenter de filio ab eo generato in tam exigua ætate, Ignatius [a], Clemens [b] Rom. Euſebius [c], ſiue apud hunc Eupolemus, Hieronymus [d], Cedrenus [e], Zonaras [f], Iſidorus [g]: viuo autem adhuc Dauide cùm Salomon agens annum 19. rex inauguratus eſſet, vxorem duxiſſe Naamam Ammanitidem jam priùs profeſſam veram Dei fidem religionémque, ac ex ea ſuſcepiſſe filium Roboam, quem auus Dauid viderit natum annum vnum, & Salomon patre defuncto agens annum 21. regnate ſolus cœperit. Quòd eum Dauid puerum appellarit & tenellum [h], indicat educationem teneram ac delicatam eum gerendarum iuſtitia rerum, quæ cadit in annum etiam vigeſimum: item quod à Deo electus adhuc puer & tenellus ad regnandum, & ædificandum ſibi opus grande, non arguit regnaſſe vel ædificaſſe adhuc puerum & tenellum. Cui prior arrideret ſententia, ſicut noſtro Serario [i]; dicere poſſet, fieri poſſe naturaliter ob certam caloris aliarúmque in corpore temperationem rerum, vt gignat quis anno 10. 11. 12. quòd Hieronymus [k] de decenni refert: Tiraquellus [l] verò de puella nouem annorum, de puero ætatis eiuſdem, de Salomone in dicta ætate vndecim annorum, eodémque modo de Achaz. Salomonem vt animo, ſic præſtantiſſimum corpore fuiſſe; ac diuino factum nutu, vt & ei pater tam citò vxorem daret, & ex filio iam rege nepotem regem videret futurum: hoc poſito ſequi ſenem Salomonem dictum, qui non exceſſiſſet annos ætatis 52. etiam anno circiter 46. computando eam ætatem ad priorem, quæ tota ferè vocata ſit iuuentus, & prout quandoque conſtantem ætatem vocabulum ſenectutis complectitur.

Neque argenti & auri immenſa pondera.] Repetito multiplicandi verbo, quod erat in priore membro iuxta editiones alias (*& argentum & aurum non multiplicabit ſibi valdè*) quo etiam pacto legit Auguſtinus [m]. Pondera ſumpſit Interpres pro numero & multitudine; vt cùm Varro [n] è Græcia comportatum ſcribit magnum pondus omnium artificum. Alioqui ſignificat pondus, & pondo indeclinabile, libram duodecim vnciarum: & non infrequenter minoris cuiuſuis menſuræ quantitatem, vt cùm dicitur libra pondo, vncia pondo, vnde dipondium ſeu dupondium, tripondium, &c. Pro quauis menſura pondo ſæpe occurrit in Scriptura [o]: pondus adhuc ſæpiùs, ac nominatim cùm agitur de diuitiis Salomonis [p]. Infinitæ diuitiæ regi Ioſaphat factæ dicuntur & multa gloria [q] כָּבוֹד לָרֹב *chanod larob*: Ezechias fuiſſe diues & inclitus valdè, & theſauros ſibi plurimos congregauiſſe argenti & auri, lapidis pretioſi, aromatum, & armorum vniuerſi generis, & vaſorum magni pretij; &c. eique à Deo data ſubſtantia multa nimis [r]; Hebraicè vltimo loco רְכוּשׁ רַב מְאֹד *rechus rab meod*; primo autem עֹשֶׁר וְכָבוֹד הַרְבֵּה מְאֹד *bhoſcer vechanod harbeh meod*: quæ phraſis in textu noſtro exprimitur per הַרְבֵּה מְאֹד *harbeh meod*. Idem valent in hiſtoria Machabæorum [s] pecuniæ innumerabiles, copiæque immenſæ χρήματα ἀμύθητα, & πλῆθος τῶν διαφόρων ἀναρίθμητον. Qua ratione in hoc peccari poſſit, Salomónne peccaſſe cenſeatur, qui coaceruaſſe ſe ipſemet dixit [t] ſibi argentum & aurum, & Eccleſiaſtici [u] auctor ait de illo, quòd collegit quaſi aurichalcum aurum antea docui, doce-

a epiſt. 3. ad Magnes. b 2. conſtit. c. 1. c ſup. & 9. de præpar. c. 4. d ep. 132. ad Vitalem. in Eſa. c. 3. in ep. ad Tit. 3. e in hiſt. f in hiſt. g de vita & morte ſanct. c. 34. h 1. Paral. 29. 1. i in 3. Re. 2. k epiſt. 132. l l. 6. connub. n. 37. m q. 7. *Pondus dictio.* n de vita pop. Rom. o Gen. 24. 22. Num. 7. 13. c. 31. 52. 2. Re. 12. 30. 2. Par. 40. 2. 1 Mach. 24. 25. p 3. Reg. 7. 47. c. 10. 14. 2. Par. 9. 13. q 2. Paral. 17. 5. r c. 32. 27. 28. 29. s Mach. 2. 3. 6. t Eccl. 2. 8. u c. 47. 20.

téque Nyſſenus [a] videtur, præter alios, auaritiæ peccatum fuiſſe, quaſi liceret ei ex alienis prædiis congregare copiam pecuniæ, vectigalia imponere, decimas exigere, cogere ſubditos, pecuniam conferre, &c. Hoc tantùm abeſt, vt regi liceat, vt nec vineam quidem Nabot, ab inuito emere Achab iuſtè potuerit [b]: vt ob minas grauiorum onerum Roboam decem tribuum iacturam fecerit [c]; exactórque durior tributorum Aduram lapidatus fuerit [d]: vt Chriſtus iubendo reddi Cæſari quæ ſunt Cæſaris, & quæ Dei, Deo [e], ſatis indicauerit quibuſdam populum frui propriis potuiſſe vnde penderet decimas aliáque iura Leuitarum, & ſacerdotum, & ad cultum Dei ſpectantia: vt reprehendantur à prophetis principes ſocij furum, diligentes munera, ſequentes retributiones [f]; quas lupi rapientes prædam, & auarè ſectantes lucra [g]; quaſi leones rugientes & lupi veſpere, non relinquentes in mane [h]. Ad coërcendam principum iſtiuſmodi licentiam Ephoros conſtituit Lacedæmonibus Lycurgus, Romani tribunos plebis; quo veluti etiam funguntur nunc munere in imperio ſeptem Electores, Imperialiſque Camera; in Gallia quos vocant Pares, & octo Parlamenta ſiue ſenatus. Non minùs quàm ab iniquis cædibus Traianus abſtinebat ab aliena pecunia [i]: contrà verò Caracalla pecuniam omnem ſibi ſoli eſſe oportere dictitabat, præterea nemini, Iuliæque matri nullos extare reditus, iure iniuriáve partos aſſerenti, quòd ſumptus nimios feciſſet, oſtentato gladio, iuſſit bono animo eſſe; quia quamdiu haberet illum, pecunia non deforet [k]: Lege Ioannem [l] Nodinum.

Verſ. 18.] Poſtquam autem ſederit in ſolio regni ſui, deſcribet ſibi Deuteronomium legis huius in volumine, accipiens exemplar à ſacerdotibus Leuiticæ tribus.

NOn ſolùm regi vitanda ſunt priùs dicta circa luxum in pompa equorum equitúmve ſuperfluorum, & immoderatos theſauros, atque circa luxuriam nimis multarum vxorum, longè autem magis adulteriorum, aliarúmque libidinum à ratione naturáque ipſa abhorrentium; verùm etiam curandum eſt pro remedio aduerſus mala illa, & quælibet alia; vt ſtatim ac ſolium, ſeu thronum, ſeu tribunal regium conſcendit, regníque poſſeſſionem iniit, exemplar legis, tum quoad proximè memorata; tum quoad contenta in libro hoc Deuteronomij, qui eſt aliorum librorum ad legem ſpectantium, quædam ſumma & repetitio, à Moſe ſub mortem facta, inſtar vltimæ voluntatis, teſtamentíque; accipiat de ſacerdotum manibus, quorum eſt legem cuſtodire fideliter caſtigatiſſiméque deſcriptam, & à quorum labiis ac ore requiri lex [m] debet: tranſcribat verò ipſe. Aliis tamen videtur nec de immediatè traditis præceptis, nec de libro integro Deuteronomij propriè hîc agi; ſed de lege tota Moſis, cuius regem oporteret habere exemplum, quod exemplaris comparatione diceretur duplicatum; ita vt, quemadmodum placet Rabbinis & Oleaſtro, deſcriberet rex duo exempla; alterum vt ſecum ferret, alterum

a hom. 4. in Eccl. b 3. Re. 21. 1. c c. 12. d ibidem. e Mat. 22. 21. f Eſa. 1. 23. g Ezech. 22. 27. h Soph. 3. 3. i Xiphil. k Idem. l in Eccl. c. 1. pag. 29. m Mal. 2. 7.

alterum vt in theſauris deponeret, ſeu domi haberet. Præceptorum affirmatiuorum catalogi Hebræi 15. eſt. *Rex tenetur ſibi ſcribere legem. Debet rex ſemper ſecum habere librum legis ſiue cum vadit ad prælium ſiue cùm ſedet in iudicio aut in menſa. Et ſi antequam fieret rex, nullum habuit librum legis, tenetur* [a] *habere duos poſtquam factus eſt rex, vnum, quem reponat in domum theſauri; alterum, quo ſemper vtatur.* Caietanus legens ex Hebræo (*ſcribet ſibi emendationem legis huius, accipiens exemplar à ſacerdotibus Leuiticæ tribus*) interpretatur de exemplo optimè etiam punctis, & lineamentis emendato, ad differentiam vulgarium librorum, in quibus lex non exactè ſcribitur, & vt ad amuſſim ſcriberetur, exemplar à ſacerdotibus habendum fuiſſe. Scholiaſtes Caietani Fonſeca credit exemplar iſtud, ex quo conſcribendus eſſet liber legis, manu Moſis ſcriptum fuiſſe, & à ſacerdotibus in templo ſeruatum, fortaſſis illud ipſum, quod inuentum eſt in domo Domini ab Helcia ſacerdote tempore Ioſiæ regis, antea per multum tempus neglectum; quia dicitur liber legis Domini per manum Moyſi, & regi traditus per Saphan ſcribam [a]. Ineptiunt autem Iudæi ſupra modum, vt fatetur Munſterus apoſtata, docentes librum legis in pelle animalis mundi ſcribendum; atramentum ex gallis factum non eſſe ſatis idoneum (quercuũ fructus hi ſunt, vulgaribus quoque linguis ita nominati) cùm numquam ſatis debumectetur: relinquendum in quibuſdam locis integrum ſpatium quod vocant פרשה פתוחה *parſchiah pethuchah*: in quibuſdam non integrum, quod vocant פרשה סתומה *parſciah ſethumah*: propterea in Hebraicis libris ſæpe videri in magnis vel anguſtis ſpatiis literas ס *ſamech*, & פ *pe*. Quidquid ſit de his, & per puncta, de quibus Caietanus, intelligendo non ea, quæ vocales denotant, aut accentus, quorum omnium inuentio recentior eſt Hieronymo, vt aliàs dictum eſt: communis retinenda opinio, quam præ ſe fert omnino Deuteronomij vox in textu noſtro, & in Græco, vnde ſumpta eſt, ſermonem hîc eſſe de libro hoc Deuteronomij nominatim: Philo [b] ait mox poſt acceptam poteſtatem, debuiſſe regem τὸ δευτερονόμιον ſcribere (quod vertitur *Deuteronomiũ*) *αἰσθητικῶς ὅλον περιέχοντα ἅπαντα τῶν νόμων, compendioſum typum continens legum*, αὐτοχειρία *propria manu*: & hoc quidem, *quo magis hærerent animo præcepta*, ἐγκολλᾶσθαι τῇ ψυχῇ τὰ διατεταγμένα; quoniam legentibus elabuntur ſententiæ; quod lectio *moras* non patitur: qui autem ſcribit *per otium*, imprimit, & infigit menti ſingula fideliter, non in tranſcurſu animaduerſa, ſed cunctanter; non priùs cogitatione tranſeunte ad ſequentia, quàm benè penſitatis quæ præceſſerunt. Dum ſubdit, oportuiſſe, vt abſoluto hoc ſcripto, relegeret princeps quotidie, vt aſſiduitate confirmaretur memoria, ipſáque præcepta eo magis allubeſcerent, per aſſuetudinem vtilitate honeſtatéque ſua commendabilia, & animo inſerentia ſacrum ſui deſiderium. Deinde repetit, libentiùs agnoſci propria manu ſcripta; & magis eſſe ad reuoluendum prompta, πρὸς ἀνάληψιν ἑτοιμότερα: ita vt ſic ratiocinetur qui ſcripſit. Ego tantus princeps, ſcripſi hæc, nullius vſus operâ; cùm tot habeam ſubditos & ſeruos; fortaſſe, vt librum explerem literis velut ſcribæ mercenarij; aut oculorum acumen exercerem, & celeritatem manuum, ſicut notarij? nequaquam; ſed vt inter tranſcribendum, in animum imprimerem, & menti *diuturniores; ac numquam eluibiles characteras* ἀνεξαλείπτους καὶ ἀνεκπλύτους χαρακτῆρας inſcriberem. Tum verbis eiuſdem regis, inducit Philo ipſummet aſſerentem, ſe cùm alij reges vtantur ſceptro, pro hoc geſtare & habere velle τὴν βίβλον τῆς ἐπινομίδος, tanquam καύχημα καὶ κλέος *gloriam & decus*; ac vnde inuictus reddatur, & inculpabilis, & ſummi regis Dei imitator: conſequatur verò æqualitatem quamdam, ἰσότητα abſque ſuperbia & arrogantia, quæ propria eſt *puſilli animi, futura non proſpicientis* ὀλιγόφρονος ψυχῆς, τὸ μέλλον οὐ προορωμένης: & vt in neutram partem deflectat; ſed *via* incedat *regia*, βασιλικῇ ὁδῷ, vt ſolet, inquit, Moſes vocare. Tandem adijcit promitti tali regi, *diuturnum principatum*, μακροχρόνιον βασιλείαν, non tam ob πολυετῆ ζωὴν *annoſam vitam*, quàm quòd, etiamſi moriatur, *vita viuat longæua* βίον ζῇ μακραίωνα, *relicta poſt ſe immortali virtutis, rerúmque a ſe geſtarum memoria*, διὰ τῶν πράξεων, ἃς ἀθανάτους καταλέλοιπε, μνημεῖα καλοκἀγαθίας ἀκαθαίρετα. Placuit hæc inſerere, quoniam vice commentarij ſunt loci huiuſce noſtri, & eorum quæ ſequuntur. Illud porrò non eſt improbabile, quod citati notant Oleaſter & Fonſeca, ex hac lege ſumptam ceremoniam, qua rex, libro legis in manu poſito, coronabatur. Quamquam non in manu, ſed ſuper caput poſitum indicant cum diademate, quæ ſcribuntur de Ioas, ſuper eum diadema poſitum, & teſtimonium à Ioiada ſacerdote, quando fecerunt regem, & vnxerunt, & ſuper tribunal poſuerunt iuxta morem, plaudentes manu, dicentéſque, *Viuat rex* [a]. Attamen legitur [b] etiam impoſitum ei diadema, & teſtimonium, datam verò in manu eius tenendam legem, conſtitutum regem, vnctum à Ioiada pontifice, & filiis eius, imprecatóſque ei, atque dixiſſe, *Viuat rex*. Vbi videtur teſtimonium à lege diſtingui, etiamſi Pintus [c], Lyranus [d], Gloſſa [e], Hugo [f], Rickelius [g] pro eadem re ſumant, quia lex dicitur data in manu tenenda, teſtimonium impoſitum: & Theodoretus [h] pro diademate legens *ſanctificationem* ἁγίασμα, exponénſque vnguentum ſiue chriſma, per *teſtimonium* μαρτύριον, intelligit coronam regiam, vt quæ ſignificaret regnum. Caietanus [i] nomine; quod redditur *teſtimonium*, ait poſſe *ornamentum* verti: & retinendo *teſtimonium*, per hoc intelligi *phylacterium*, in quo erat ſumma legis ſcripta: inſinuatique morem coronandi regem, vt videlicet diademate ornaretur pro dignitate regia; diuinæ autem legis ſtudium ad ſeruandum eam profiterentur. Notat præterea [k], non extare in textu Hebræo libri 2. Paralip. [l] illa verba (*dederúntque ei in manu eius tenendam legem*) quod eſt etiam verum de Græco: abéſtque à Latino codicum Complutenſium, Regiorum, &c. Abulenſis [m] docet, quòd quando aliquis in regem inſtituendus erat, collocabatur ſuper ſedem regis, & ponebatur diadema in capite eius: deinde ſacerdos magnus fundebat oleum ſuper caput eius: & ponebatur in manibus illius liber legis Moyſi, ſcilicet Deuteronomium: & promittebat rex obſeruare legem illam: deinde clamabat totus populus, *Viuat rex*; & imprecabantur alia bona regi; & fiebant ſacrificia magna omnis generis, & populus faciebat omnia genera exultationis, quæcumque decens eſſet facere pro rege nouiter inſtituto, &c. Oſculum autem adiectum à Samuele circa Saülem [n], ſoluit beneuolentiæ cauſâ, non vt ordinarium ritum.

Margin letters beside the columns: A, B, C, D, E.

Ineptia Iudæorũ circa librũ legis.
a 2.Paral. 34.14.15. & 4. Reg. 22.8.
b l de creatione principis.
Regis coronatio.
a 4.Reg.11. 12.13.14.
b 2.Par.23. 11.
c in lamen. c.2 lit. vau.
d in 4.Reg. 11.
e ibidem.
f ibidem.
g ibidem.
h ibid.q 39.
i ibidem.
k in 2.Paral.23.
l verſ.11.
m in 1.Reg. 10 q 3.
n 1.Reg. 10.1.

Idem auctor [a] ex præsenti loco nostro, simul cum citatu testimonio de rege Ioas, in cuius manu positus narratur liber legis, colligit eiusmodi ceremoniam in regis institutione à Deo imperatam; idque vt rex disceret, Deum non contemnere, subditósve non opprimere; manibus ipsis legem tenendo, in qua hæc inhibentur, & in libro Deuteronomij continentur; qui propriè tradendus regi erat, ac totus legalis est atque ad cunctum populum pertinens; præ cæteris quatuor ex pentateucho, maximè ab Hebræis æstimatus; ac iussus poni in latere [b] arcæ, & legi anno septimo remissionis, conuenientibus Israëlitis in locum sanctuarij [c]; & de nouo introëuntib. illis in Chanaan, scribi super lapides calce compactos & læuigatos in monte Hebal [d]. Videtur ad eumdem ritum allusisse Chaldæa paraphrasis Psalmi 44. [e] pro illis verbis (*astitit regina à dextris tuis*) sic explanans (*stabit liber legis in latere dextera tua, & exarabitur in exemplari splendor tuus, velut obrizo, ex Ophir.*) Quiddam quoque tale innuit quadam ratione; vt nonnullis placet, liber in dextera sedentis supra thronum, quem agnus accepit [f]: quamuis longè aliud communiter intelligatur. Pineda [g] noster disputans fusiùs de inauguratione, ac initiatione Salomonis in regem quantum ad vnctionem, sonitum buccinæ, solemnem acclamationem, thronum, diadema, coronationem, solemne cum Deo & populo fœdus; sacrificia, epulum regium; in ea quoque interuenisse sentiens, quod in textu nostro præcipitur; negat [h] propria manu describendum regi fuisse Deuteronomium; quoniam, vt antè dixi, Ioas regi adhuc septenni datum exemplum legis est. Quæ ratio non est necessaria; quoniam id factum fuit quod tunc potuit; eóque pacto demonstratum quid fieri soleret, cùm posset. Non Hebraizantes dumtaxat in ea opinione fuerunt, sed recitatus Hebræorum doctissimus, nec suæ gentis ignarus rerum, Philo. Digna vox maiestate regnantis, legibus obligatum se principem profiteri; nihílque tam proprium imperij, quàm legibus viuere [i]. Indicat liber legis vel in coronæ modum impositus capiti, vel præbitus manibus regis, legem ab ipso cui, cùm Dei sit, omnino subesse, seruandam, & vt à subditis seruetur curandum. Talis ratio libri euangeliorum, qui apertus imponitur ceruici Episcopi cùm ordinatur solemnibus verbis prolatis ab ordinante & assistentibus Episcopis; *accipe Spiritum sanctum*. Eodem spectant quæ alias dicta sunt de dignitate ac vtilitate ipsiusmet Scripturę sacrę. Ad quod refertur mos Iudæorum condentium illam in tabernaculo intra synagogas suas, nolentium illotis contrectare manibus, osculantium quoties aperiunt claudúntve; non sedentium in eo scamno, in quo sunt biblia; ieiunantium integro die, quo forsan ceciderint in terram. In templo Nolano à se erecto Paulinus ad partem dexteram condidit Eucharistiam, Scripturam diuinam ad sinistram cum ista inscriptione [k].

Hic locus est veneranda penus qua conditur, & qua
Ponitur alma sacri pompa ministerij.

Item:

Si quem sancta tenet meditandi in lege voluntas,
Hic poterit residens sacris intendere libris.

Non importuna hîc se offerret occasio disserendi de vtilitate lectionis sacræ, quam cognoscere potes ex dictis alibi sæpenumero tum in istomet libro, tum in aliis; prætereà quòd summo principi

a In 4. Reg. 11. q. 16. & 17.
b Deut. 31. 26.
c ibidem.
d c. 27. 4. 13.
e vers. 10.
f Apoc. 5. 1. & seqq.
g 2. de reb. Salom. c. 5. & seqq.
h c. 8.
i l. digna vox C. de de legib.
Episcoporum coronatio.
k epist. 12.

A Iosue commendatum est ipso initio principatus, vt non recederet volumen legis ab ore ipsius [a]. Sentiens diabolus quanti id referat, & quo pacto inde tela promantur contra ipsum, quibus ipsemet Christus vsus [b] est, studuit diuinos libros abolere, vt sub Achaz, qui eos combussit, si credimus R. Salomoni apud Lyranum [c], quando scientia Dei desiit in terra, maledictum verò, homicidium, furtum inundauerunt, sanguis sanguinem tetigit [d]: præterea sub Manasse, quod [e] Abulensis ostendit, ita vt nequiuerit in Iosiæ inauguratione ritus ille seruari, librum legis in eius manus tradendi; sed tandem postea, B repertus fuerit ab Helcia pontifice, vt super meminimus, cùm fuisset tempore Achaz in templi pariete absconditus, quemadmodum ex eodem R. Salomone idem Lyranus [f] refert: quo libro lecto statim prius rex Iosias mores & cultum diuinū composuit: iterum cùm populus abductus esset in captiuitatem, interierunt omnes illi libri, & ab Esdra velut ex memoria restaurandi: tandem tempore Machabæorum, combusti sunt, scissi, & apud quemcúnque inueniebantur, trucidabatur [g]. Sed errore memoriæ Optatus [h] Antiochi tempore scribit nec apicem sacrorum codicum remansisse: Esdram post Machabæos extitisse, eorúmque libros restituisse. Nam à Nazaræis expansos libros legis proditur in historia Machabæorum [i]: de qui- C bus scrutabantur Gentes similitudinem simulachrorū suorum. Iudæi sub iisdem Machabæis solario sibi libros sanctos esse asserebant [k]: & Machabæos Esdras præcessit. Imitati sunt hoc scelus Imperatores, vt Diocletianus, cuius imperio libros sacros tradendi, Christiani qui parebant vi tormētorum compulsi, appellabantur traditores, quorū ab Arnobio [l], Optato [m], Augustino [n], Eusebio [o] mentio fit. Alexandri quoque Seueri temporibus Vlpianus [p] de abolendæ religionis impiæ libris constituit; improbam vocans quæ idolis aduersaretur. Quod etiam sub nomine librorum magicæ artis Paulus [q] I.C. censuit. Et tamen diu antè Cumanus Præses Iudææ militem Romanum qui libros Mosaicos in vico quodam inuentos coram D omnibus lacerauerat, securi percussit [r]. Hieronymus [s] gratulatur sua ætate, quos antea impij reges libros diuinos combusserant, à piis regibus decoratos, & purpuratos, & gemmarum varietate distinctos, in Romani custodiam imperij habitos in veneratione: Consule historiæ Machabæorum Enarratores Iosephum [t] Stephanum, & Nicolaum Serarium nostrum. Hinc disci prætereà potest, doctum principem in lege Domini potissimum; & in aliis, quæ ad rectè gubernandum necessaria sunt, versatum esse oportere; vt constat ex plurium auctorum tractatibus de illius institutione, post vetustiores illos Xenophontis [u], & Isocratis [x], ex quibus tres nostri ordinis lectu digni, Ioannes Torres, Ioannes Mariana, Petrus Ribade- E neyra. Alphonsus Aragonius rex quatuordecies vtrumque testamentum cum commentariis perlegit [y]. Carolus Magnus literis sacris immortuus est, euangelia Græca, Syráque corrigens penè agens animam [z]. Robertus rex Siciliæ iurauit Petrarchæ, multo cariores sibi sacras literas esse, quàm regnum; & si alterutro carendum esset, æquanimiùs diademate cariturum, quàm illis. Plura noster Cornelius in encomio Scripturarum ante pentateuchum, & Delrius in proloquiis phaco suo præfixis. Multo id verò magis efficitur de doctrina Clericorum, vt argumētatur Philippus [aa] Bonæ Spei ex ordine Præmonstratensi Abbas.

a Iosue 1.8.
b Mat. 4. 4. 7. 10. Luc. 4. 4. 8. 12.
c in 4. Reg. 22.
d Osæ 4. 2.
e in 4. Reg. 22. q. 13.
f ibidem.
g 1. Mach. 1. 59. 60.
h lib. 7.
i lib. 1. 3. 48.
k c. 12. 9.
Imperatorū scelus contra libros Mosis.
l lib. 1. 2. 4.
m lib. 1.
n 7 de bap. c. 2. 7. cont. Cresco. c. 2.
o 8 hist. c. 3.
p l. 4. D. de famil. hercisc.
q l. 5 sent. tit. 23.
Contemptus librorū Mosaicorum vindicatus.
r Iosephus 2 de bello Iud. c. 20.
s in Zach.
t in l. 1. c. 2.
u de Cyri pædia.
x ad Nicoclem.
Exempla Principum honorantium libros sacros.
y Ant. Pan. lib. 2. vitæ.
z Tegan. in vita Ludouici.
aa de dign. Cler. c. 23.

De

a Salianus tom. 1. anno Mosis 120. num. 194. & 195.
b Prou. 3. 3. c. 7. 3.

De principis autem etiam latere id quod intell observat alius de nostris annalium scriptor [a] sacrorum, ponens huius loci præceptum non metaphoricè dumtaxat accipiendum eo modo, quo Sapiens [b] iubet vt misericordia & veritas non nos deserant, sed circumdemus eas gutturi nostro, & describamus in tabulis cordis; sed verè ac propriè, vt rex siue per se, siue per amanuensem Deuteronomium sibi describeret, aliuqui duriores fore illas phrases (*& habebit secum, legétque illud omnibus diebus*, &c.) Confirmat auctoritate Aristotelis, quòd in republica *πρῶτον ἡ περὶ θεῶν ἐπιμέλεια primam est curatio rerum diuinarum*: Diogenis [c] Stoici, quòd *δεῖ τὸ ἄριστον ὑπὸ τοῦ ἀρίστου τιμᾶσθαι, καὶ τὸ ἡγεμονοῦν ὑπὸ τοῦ ἡγεμονεύοντος, oportet quod optimum est, ab optimo coli, & quod imperat, ab imperante*: Iustini [d], quòd diis proximus habetur, per quem deorum maiestas vindicata sit. Quod autem à sacerdotibus exemplar legis accipiendum dicitur, ostendit & canonicam Scripturæ auctoritatem, & veram eiusdem expositionem ad pontificem pertinere. Tradunt Hebræi, necnon Origenes [e], & Hilarius Mosi cùm lex data est imperatum vt sensa illius mysteriáque sacerdotibus reuelarentur magnis silentij religione: prout etiam Esdras, licet in apocrypho libro [f], indicat: & à L X X. factum respondentibus regi Ptolemæo narrat Eusebius [g] ex Anatolio. Lege dicta in præfatione de titulo Deuteronomij.

c apud Stobæum.
d Hist. 8.
Pontifex supremus interpres
e hom. 5. in Num.
Silentium sacerdotum in mysteriis.
f li. 4. c. 14.
g 7. hist. c. 25.
Explanatio.

Postquam autem sederit in solio regni sui.] Pro regno est *ἀρχὴ principatus*, sicut versu 14. & 15. *ἄρχων princeps* pro rege: pro *solio* sunt nomina כסא *chisseh*, כרסא *charse*, *δίφρος*. Alia Latina nomina in Scripturis diuinis ferè synonyma sunt *tribunal* [h], *thronus* [i], *gradus* [k], *columna* [l], *sedes* [m], de his consule dicta cap. 6. Sapientiæ [n], & Actuum 12. [o]) nempe quoniam locus vbi sedebat rex gradibus quibusdam sublimis erat, velutque basi impositus. Quòd si tale quid non suppeteret, vice illius aliud quærebatur, vt quando Iehu creatus est rex; vnusquisque tollens pallium suum posuerunt sub pedibus eius in similitudinem tribunalis, cecinerunt buccina, & dicentes, *regnauit Iehu* [p]. Descriptio regnantis est; sedere in solio, &c. vt etiam de rege Ægypti [q] legitur, & de rege Persarum [r], ita vt capitale esset regio insidere throno, apud Persas nominatim [s]. Adrianus Imp. Seruianum quasi affectatorem imperij inter alias causas, quòd in sedili regio iuxta lectum posito sedisset, mori coëgit [t]. Cosdroi regi sellam quam Traianus ablatam restituturum promiserat, non restituit [u]; vt nec postea Pius, etsi multum oratus: inter omnia obtinendi aliquando imperij Seuero vnum fuit, sedisse in sella Imperatoria temerè à ministro posita, cùm ignoraret ipse, inquit Spartianus, quòd non liceret [x]. Ex 30. regis Iudæorum prærogatiuis, quibus regia illi maiestas asserebatur, extant hæ duæ; vt nemo eius sella sederet, nemo eius equo veheretur [y]: quod secundum de Imperatoris etiam equo Vopiscus [z] refert. Plura de sella aurea regum Persarum ex variis auctoribus Barnabas [aa] Brissonius, confirmans priuatis in ea considere capitali pœna interdictum fuisse. Solium à sede Iul. [bb] Cæs. Scaliger deducit, vt & sellam, quasi seddam; alij à solo, quia subiicitur insessori; vel à solido, quòd in ligneis olim thronis reges sederent, & quibusdam velut armariis, ob suæ corporis tutelam, vel quia illi

h 4. Reg. 12. 24.
i 3. Reg. 1. 24.
k 2. Par. 23. 22.
l 4. Reg. 11. 14.
m Ps. 44. 7. Ps. 131. 11. & alibi.
n vers. 12.
o vers. 21.
p 4 Reg. 9. 13.
q Exo. 11. 5.
r Esth. 1. 2.
s Val. li. 5. c. 16. Curt. lib 8.
t Spartian. in Adriano.
u Idem ib.
x Idem in Seuero.
y In libro Aruch.
z in Aurel.
aa l. de regno Persarum.
Solij & sellæ deriuatio.
bb de causis ling. Lat. c. 39.

A soli ibi sederent: dicitúrque sæpiùs de sella regia, in qua dicti reges ius dicentes sedebant. Omitto autem notionem pro vase, quo in balneis lauabantur sedentes; quale censeri potest fuisse, in quod Ioannes Apostolus feruenti oleo plenum missus est: quod Hieronymus [a] dolium nominat; Tertullianus [b] ab eodem citatus, oleū igneum dumtaxat. Eumdem vsum habet Græcè ac Latinè *θρόνος* thronus, *ἀναβαθμὸς καθέδρα τοῖς ὑποποδίοις*, vt Athenæus [c] describit; videlicet augustior sella, & cognominari solet *βασιλικὸς* regius: licèt apud Pollucem synonyma sint *θρόνος, ἕδρα, καθέδρα, θρανίον, θῶκος, ἐδώλιον, δίφρος* (adde *καθέδρα & δίφρος*.) Habetur hoc loco *δίφρος*, significans propriè in curru partem, vbi cum parabate versatur auriga, & duos fert: synecdochicè autem currum; seu bigam: sed & sellam non solùm *ἀποπάτησιν* viliorem, vt Eustathius docet, sed quamlibet aliam etiam regiam, quam frequentiùs valet thronus & solium. Iurisconsultorū fuisse soliū Cicero [d] indicat de iure respondentium. Vnde forsitan traductum ad regalem thronum, quoniam rex populis instar oraculorum, ex solio respondebat. Hebræum nomen כסא *chisse* vt plurimum accipitur pro *solio, throno, sede regia*, quasi à כסה *chasah, tegere*, quòd regum solium tapetibus obtegi soleat; quemadmodum כסא *chese* dicitur peculiariter de festo tabernaculorum, quasi dies operimentorum, *dierum operimenti*; vel quod ante thronum prætenderetur cortina, ne populi pateret rex conspectui: vel quia rex iudéxve sententiam laturus obducere velum soleret, iuxta illud [e] *tenet vultum solij sui, & expandit illud super nebulam suam*, item [f] *manus solij Domini est*. Multo cathedras episcopales in honore habitas, vt Iacobi minoris, Petri, Marci, quæ ligneæ erāt & sublimiores, atque vt Augustinus [g] loquitur, tanquam apsides graduatæ, & lineatæ siue velatæ. Celebris est memoria cathedræ Petri Romanæ, quæ hodieque visitur, & Antiochenæ: & de Iacobi cathedra extante suo tempore scribit Eusebius [h]. Mos item fuit, vt eius diei solemnitas ageretur quotannis, qua quis sedi episcopali præfectus fuisset: Petri quidem vtraque cathedra celebratur in vniuersa Ecclesia; de qua re Baronius in annalibus, notisque martyrologij ex testimonio Patrum; de Comensis episcopi Felicis Ambrosius [i]; de Aurelij Carth. & de sua Augustinus [k]; Menologium de Basilij, Chrysostomi, &c. quòd aliter exprimitur per nomen ordinationis: Marci cathedrā Venetis Heraclius Imp. dedisse fertur, tanto ante quā corpus eiusdē ad se ipsi transtulissent, anno 820. Sedi Alexādrinæ Petrus episcopus mortuus impositus est, quā viuens insidere noluit, quòd in ea quamdam videret sedere virtutem. sic est in actis eius.

a 1. cont. Iouin. & in Matth. 20.
b de præscr. c. 35.
Throni significatio.
c lib. 5.
Δίφρος dictio.
d 1. de legib.
e Iob 26. 9.
f Ex 17 16.
Cathedræ episcopales.
g ep. 203.
h 7. hist. c. 14.
i epist. 60.
k ser 32. de verb. Dom. & hom. 24. & 25.

B

C

D

Describet sibi Deuteronomium legis huius in volumine.] Loco Deuteronomij, quod e Græco sumptum est *δευτερονόμιον* est nomen Hebræum משנה *mishneh*, & Chaldæum פתשגן *pathschegan*. De Græco dictum satis in præfatione [l]; iterúmque solum habetur in libro Iosue [m] cum dictis nominibus aliarum editionum: vbi translatio Chaldæi vsurpat expositionem, hic verò exemplum: & ibi ab omnibus cognominatur à lege Moysi, hic omittitur nomen legis à Græca, quæ illo loco vsurpat appositionè *τὸ δευτερονόμιον νόμου Μωϋσῆ* in accusatiuo. Philo [n], quem nuper citaui, hoc idem narrans quod hic est, de scriptione, ait *δεῖ δὲ αὐτὸν ἀφ' ἧς ἂν ἡμέρας παραλάβῃ τὴν ἀρχήν, καλάμῳ τὴν ὀπισθοδόμα γράψαι αὐτοχειρίᾳ κεφαλαιώδη*

E

l c. 1 8.
m c. 8. 32.
n de creat. princ.

ἀνακαλῶν τὸν ταῦτα περιέχοντα ἀπάντων τῶν νόμων, à A qua verò die transferit quis sit peruenerit ad principatum iubet (lea, Dei; ve) *ἐπινομίδα scribere manu propria summariam regulam continentem omnium*

Epinomidi congruit Deuteronomio, & quare.

legum. Quod rectè congruit libro Deuteronomij, in quo, vt citata præfatione docui, leges in aliis libris traditæ ferè omnes comprehenduntur. Qua de causa dialogum illum Platonis cui titulus Epinomidi, sic aiunt appellatum, quasi appendicem legum, éstque vltimus ex dialogis de legibus, cum titolo præterea *φιλόσοφος* philosophis compendio repetens præcedentibus duodecim disputata, ac nominatim ad cultum Dei pertinentia, quæ curare maximè rex debet, atque philosopho in primis digna sunt, quem idem Pla- B to esse volebat regem, vicissímve vt qui philosophus esset, idem rex esset. Ex quo intelligitur, Philonis etiam iudicio, non solùm scribenda fuisse quæ hîc traduntur de institutione regis. Deinde, non metaphoricè, sed propriè scriptionem accipiendam. Postea, hanc ipsam scriptionem propria regis manu fieri debuisse, si nimirum ille id posset; quemadmodum quando cap.

a vers. 19.

31.[a] præcepit Moses, vt sibi omnes scriberent canticum quoddam, & docerent filios Israël. De hic priùs egi; & quòd Hebraizantes (quos nollem secutus esset Villalpandus[b] noster; quòd etiam hoc loco insinuant sibi placere nostri Sa & Mariana) vocabulum משנה *mesneh* intelligant

b in Ezech. 40. 3. in apparatu Vrbis p. 1. li. 3. cap. 18.

duplicatum, seu exemplum legis ex alio exempla- C ri descriptum fion transumptum; quia שנה *scenah* significat duplicare, quódque exemplaria duo rex habere deberet, vnum domi asseruatum, alterum, quod circumferret in itineribus. Verùm cùm les isto libro nostro contenta, secunda vocetur, sed *δευτερονόμιον*; & Hebræa voa secundum significet, rectè vertit Interpres, id est, librum, qui est secunda lea; quo pacto Hebræi hodie vocant illum Deuteronomij librum משנה תורה *misneh thorah* repetitionem legis: & R. Mosea Maimon eodem nomine illud opus, quo farraginem Thalmudicam in compendium retulit. Confert scriptio propria manu facta memoriæ,

c supra.

vt ea Philone[c] annotauimus; & qui de rebus præcipiunt spiritualibus, hoc monent, vt qui dat D hic operam, referat in codicillum potiora animi sensa & motus, quæ in posterum pro varia occasione valeant esse documento & incitamento.

Immemor est? scribas: littera scripta manet.

Volumen, & βιβλίον.

Superest *volumen*, Hebraicè ספר *sepher*, Chaldaicè ספרא *siphra*, Græcè βιβλίον, quo voluminis nomine vtitur frequenter editio nostra; sed quandoque[d] coniungendo volumen libri מגלת ספר

d Esther 9. 26. Ier. 36. 2. 4

meghillath sepher. De Græco agit Serarius[e] no-

e in proleg. Bibl. c. 25. q. 7.

ster. Docet diminutiuè descendere à βίβλος, quod aliqui per υ scribunt βύβλος: & βιβλίον dici aliquando de quadam parte, vt de Genesi[f], de Mat-

f c. 5. 1.

thæi[g] euangelio; de Psalmis[h]; de tota verò

g c. 1. 1.

h Act. 1. 20.

Scriptura dici posse, quæ longè potiore iure cognominari queat βίβλος ἀψευδής, quàm liber Homeri, de quo apud Stobæum[i] additur quòd ἀψευδὲς

i ser. 8.

ἀνείη, nullo autem pacto dici de diuinarum litte-

k c. 4. 17.

rarum libro potest. Deinde βιβλίον ἀναγν. à Luca[k] nominari: pluraliter βιβλία, & Latinitate donato vocabulo Biblia, etsi etiam aliqui Bibliam

Biblia

vsurpent numero singulari, quia omnium Bibliothecas liber hîc superat copia, vtilitate, grauitate: &, quod βιβλίον etiam valet, continet quasi epistolam Dei ad nos, & contractum nobiscum; constat verò multis velut libellis; quamuis an- A gustiùs ab Epiphanio[a] de solis hagiographis ea appellatio vsurpetur. Notum voluminis etymon à voluendo, quod olim in libris arborum, id est, in corticibus scribebatur; libellique vt ferrentur commodiùs, complicabantur, & inuoluebantur; quod Hebræo etiam nomine מגלה

a hær. 76. Voluminis etymon.

meghillah denotatur, à גלל *galal voluere, reuoluere, inuoluere*: nempe charta plicatilis, aut quid simile, quo literæ scriptæ continentur, cogitúrque in volumen, ita vt vnica sit pagina oblonga circa paxillum inuoluta. Extenditur tamen ad librum figuræ cuiuslibet, etiamsi dissecetur in plures pagellas; vt nunc fit. In Ieremia[b]

b c. 36. 23.

lectæ dicuntur tres pagellæ vel quatuor, scissum B verò à rege volumen scalpello scribæ, & proiectum in ignem, qui erat super arulam, donec igni consumeretur, qui erat in arula. Sanctius[c]

c ibidem.

noster, citans Porphyrium, docet volumen pluribus paginis compactum fuisse; paginas esse illas chartas seu membranas, separatas quidem priùs, deinde verò agglutinatas, & in vnum coactas corpus seu volumen: aut paginas in volumine longo dici partes illius singulas, suis quasi regionibus distinctas, vt sunt capita vel paragraphi, in quibus viderentur contineri ac secerni singulæ ab aliis prophetiæ; quemadmodum in agris paginæ vocantur à seipsis inuicem discretæ regiones: videri præterea librum illum, de quo Ieremias, alterius figuræ fuisse, C quàm olim volumen passim haberet, nempe quadratæ; ita vt in eo pagellæ apparerent distinctæ; quemadmodum Oniæ pontifici redditas literas Lacedæmonum scribit Iosephus[d] in pagina

d 12. antiq. c. 5.

quadrangulari scriptas *γράμματα τὰ γεγραμμένα τετράγωνα*. Eadem post Sanctium, repetit Cornelius[e]; addens quòd singulæ circumuolutiones

e ib. in Ier. 36. 2.

partésve cylindro cõuolutæ, ordine seorsim euoluebantur & explicabantur, vt legi possent tanquam ostia quædam seu fores דלתות *delathoth*, id est, *apertura, explicationes, gyri explicati*. Possunt verò etiam per דלתות *delathoth tabula* intelligi siue *folia*. Græcè ibi[f] appellant *χάρτην*, aut *χαρτίον*

f v. 2. 4.

βιβλίου, & absolutè[g] *χάρτην*: & pro *paginis* vul-

g v. 23.

gò tabula, spatia inter lineas, paginæ Hebraicè D pro volumine libri מגלת ספר *meghillath sepher*, aut seorsim מגלה *meghillah*.

Accipiens exemplar à sacerdotibus Leuiticæ tribus.) In cæteris editionibus non est (*accipiens exemplar*) sed in Græca (*à sacerdotibus Leuitis παρὰ τῶν ἱερέων τῶν λευιτῶν*) in Hebræa & Chaldæa (*à facie, aut à conspectu sacerdotum Leuitarum*; siue *coram sacerdotibus Leuitis* מלפני הכהנים הלוים *millipne hacchoanim haleuim* מן קדם כהניא ליואי *min kodam chahanaiia leuae*) quòd redditur ex Chaldæa (*per sacerdotes & Leuitas.*) Sed non debuerunt separatim poni sacerdotes & Leuitæ inserta particula (&) quam non habet Chaldæus textus. A solis namque sacerdotibus, non ab in-

Soli sacerdotes custodes Deuteronomij.

ferioribus Leuitis exemplar oportebat accipere: E quod Interpres noster intellexit significari per describere à conspectu sacerdotum, siue coram sacerdotibus: & translator Chaldææ paraphrasis (*per sacerdotes*) non quòd esset necessarium præsentibus istis describi Deuteronomium, præsertim si totum describendum esset; sed quia ipsi tradere deberent exemplar, & pro legitimo authenticóque recognitum, tradere regi; vt rex ipse describeret propria manu, si posset; vt antea cum Philone dictum est; quamuis Philo de sacerdotibus nullam mentionem faciat. Scholiastes Caietani Fonseca existimat exemplar

pias illud ex quo conscribendus erat liber legis, manu Mosis scriptum fuisse, & à sacerdotibus, in templo seruatum, & quidem fortassis illud quod inuentum est in domo Domini tempore Iosiæ regis, antea per multum tempus neglectum [a]. Reperio argumentum de iudicio scripturarum pertinente non ad laicam personam, sed ad sacram: & quidem si sit supremum iudicium, ad personam supremam siue ad hierarcham: nec passim terendas lectitandásve scripturas, idque vernacula lingua ab omnibus. Non iussit Deus vt exemplar Deuteronomij compararent sibi omnes; sed in c. 31. [b] libri nostri tradidit sacerdotibus filiis Leui, qui portabant arcam fœderis, & cunctis senioribus Israël, imperans post septem annos, anno remissionis, in solemnitate tabernaculorum, conuenientibus cunctis ex Israël, vt apparerent in conspectu eius in loco quẽ elegisset, legerentur verba illius coram omni Israël, &c. quem librum eiusdem Domini præcepto posuerant in latere arcæ. Solum canticum quod extat in c. 32. scribi Deus ab omnibus voluit [c]. Reuersus ex Babylonico exilio Iudæis Esdras legem publicè recitauit, ac interpretatus est per aliquot dies de loco superiore super gradum ligneum [d]. Raritas quoque tanta exemplarium erat, vt cùm Helcias pontifex, quod antea seculi, legis librum reperisset in templo, id pro miraculo habitum sit [e]. Quòd autem hîc nunc regi præcipitur de describendo Deuteronomio, hoc Hæretici extendunt ad omnes Christianos, & ad vniuersam scripturam vernaculè legendam. Accipere rex exemplar Deuteronomij debuit à sacerdotibus quibus legis custodia & intelligentia commissa erat. Sic faciant qui Biblia legere quacumque lingua volunt, vt exemplar ab Ecclesiæ Catholicæ accipiant præsulibus, non à Luthero, Beza, & similibus; vt Iosias legit stipatus prophetis sacerdotibúsque in templo [f].

a 4. Reg. 22. 8. & seqq. 2. Par. 34. 14. & seqq.
b v. 10. & seqq.
c c. 31. 19.
d 2. Esd. 8. 2. & seqq.
e 4. Reg. 22. 8. & seqq. c. 23. 2. 2. Par. 34. 14. & seqq.
f ibidem.

Vers. 19.] Et habebit secum, legétque illud omnibus diebus vitæ suæ, vt discat timere Dominum Deum suum, & custodire verba & ceremonias eius, quæ in lege præcepta sunt.

Paraphr. Finis principalis habendi & legendi Deuteronomij.

HIc est præcipuus finis, cur Deuteronomium à se descriptum rex habere penes se debeat, & in promptu; vt frequenter quàm maximè licuerit, legendo, per omnem vitam suam, inde percipiat, quanti momenti sit Dominum suum venerari, & quæcumque ad cultum ipsius pertinent vel à se in primis, tum à subditis seruanda sunt, curare, vt exactissimè seruentur. Hoc, & sequenti versu obseruat Caietanus quatuor sacræ lectionis fructus; vt Deus timeatur; seruentur legis præcepta omnia; non eleuetur cor super alios; protogetur imperium regis & filiorum. Addere potuit vt seruet æquabilem iustitiam. Memorem, quantauis polleat potentia, regem esse oportet, superiorem se habere Dominum: cui plus debeat, quàm cæteri, propter excellentiora præ cæteris accepta beneficia; quem timere necesse sit magis; quoniam reperenda de illo ratio maior [g], & potenter potentes tormenta passuri sunt [h], si se impotentiùs aut negligentiùs gerant. Excelso excelsior est alius, & super hos quoque eminentiores alij, & insuper vniuersæ terræ rex imperat seruienti [i], nimirũ Deus. Thronus eburneus Salomonis grandis vestitus auro fuluo nimis, habens sex gradus, duas manus hinc & hinc tenentes sedile, duos leones iuxta manus singulas, duodecim leunculos super sex gradus hinc & inde; opus cui tale non est factum in vniuersis regnis [a], repræsentabat integerrimam iustitiam, à rege ipso vsque ad magistratus inferiores. Duæ manus siue brachiola indicabant Deum inuisibiliter ibi sedentem, duóque leones eumdem vt vigilem illum de cœlo (leo enim apertis dormit oculis) attentissimè cuncta prospicientem: leunculi iudices alios incorruptos custodes iuris à primo velut gradu ad vsque vltimum. Audiuimus nuper Philonem [b] scribentem absoluto scripto, regem relegere id quotidie debuisse, vt assiduitate confirmaretur memoria, hócque tanquam insigni & sceptro vtendum, sibi recordaretur. Sit præ oculis illud principum

—[c] *innocui viuite, numen adest.*

Præterea monitum datum Iustiniano ab Agapeto diacono [d], vt sceptrum cùm à Deo acceperit, cogitet quibus modis placeat ei: & cùm ab eo prælatus sit omnibus, præ omnibus eum honorare festinet.

g Luc. 12. 48.
h Sap. 6. 7.
i Eccl. 5. 7. 8.
Thronus eburneus Salomonis.
a 3. Reg. 10. 16. 19. 20.
b de crea. princip.
c Ouid 1. de art.
d apud Bar. tom. 7.

Et habebis secum.] Secundùm reliquas editiones (*& erit secum*) scilicet Deuteronomium, quod rex descripsisset sibi: & iudicio Hebræorum, vt pridem dixi, debebat in duplici exemplari esse. Quod si concedatur, profectò non est satis probabile oportuisse, vt propria manu vtrumque describeret; quod ne de vno quidem fortassis verum est; cùm videatur sufficere vndecumque scriptum haberet.

Explanatio.

Legétque illud omnibus diebus vitæ suæ.] Ista formula cui similes alias non semel expendimus, denotatur assiduitas legendi quoad per magis necessarias occupationes liceat, vtque id præstare conetur. Hoc Philo sic declarat, ὅταν μὲν οὖν γράφῃ, μεγάλῳ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐντυγχάνειν καὶ ἀναγινώσκειν; *cùm autem scripserit, conetur singulis diebus legere & recognoscere.* Causam verò subiicit, ὑπέρ τε συνεχοῦς καὶ ἀδιαστάτου μνήμης καλῶν καὶ συμφερόντων ἁπάντων διαταγμάτων, καὶ ὑπὲρ τοῦ βέβαιον ἔρωτα καὶ πόθον αὐτῶν αὐτῷ ἐγγενέσθαι τῆς ψυχῆς ἀεὶ διδασκομένης καὶ ἐθιζομένης ὁμιλεῖν νόμοις ἱεροῖς *vt per continuam & constantem memoriam honestorum atque conducentium omnibus constitutionum, & per firmum amorem ac desiderium, ipse sibi inferat in animo, semper discente, ac assuescente conuersari cum legibus sacris.* Infert Glossa & Hugo quanta assiduitate legere debeant sacerdotes diuinas literas, cùm assiduè legere reges iubeantur: quoniam lectio ipsa lux est & vita, & verba Christi seu Dei, spiritus & vita [e].

Assiduitas legendi ad omnes vitæ dies pertinet.
e Ioan. 6. 64.

Vt discat timere Dominum Deum suum.] Chaldaicè (*coram Domino Deo suo*) Quod perinde est. Amplectitur timor Domini omnes alias virtutes. Verùm magis restrictè sumptus requiritur peculiariter in rege: qui quis valet auctoritate, periculum est, ne non solùm hominem non reuereatur, sed nec Deum timeat [f]. Iubentur reges intelligere, erudiri, Domino seruire in timore ac tremore [g]: terribilis dicitur apud illos, auferréque spiritum [h] principum; corripere illos [i], confringere in die iræ suæ [k]: occidere reges fortes [l], magnósque percutere [m]: alligare in compedibus [n]: horrendè & citò apparere infestis, nec durissimum eis iudicium facere, potentérque tormenta infligere & fortiorem cruciationem [o]: efficere vt eum timeant reges horrendi [p], staréque contra reges horrendos [q], hoc est, qui

Timere Deũ, Regis præcipuum officium.
f Luc. 18. 2.
g Ps. 2. 10.
h Ps. 75. 13.
i Ps. 104. 14.
k Ps. 109. 5.
l Ps. 134. 10. 18.
m Ps. 135. 17.
n Ps. 149. 8.
o Sap. 6. 5. & seqq.
p c. 8. 15.
q c. 10. 16.

est, qui solent alliis lurroti esse; quemadmodum Elias deiecit reges ad perniciem, & confregit facilè potentiam ipsorum [a]. Timorem hîc distinguit filialem seu reuerentialem, & seruilem Abulensis, qui ex assidua lectione diuinæ legis acquiritur; quæ tradit tot genera afflictionum, quot Deus minatur c.28. illum autem potentem esse, veracem, iustum; simul etiam valdè reuerendum, honorabilem, bonum, beneficum. In Deuteronomio, ait Rickelius, fiunt feruentissimæ ac frequentissimæ exhortationes ad timorem Dei, reliquásque virtutes. Monet etiam specialiter necessarium esse timorem regibus atque potentibus; quoniam magnam habent libertatem, facultatem, & opportunitatem peccandi: indigent etiam valdè esse diligentes ac solliciti coram Deo; quem qui timet, nihil negligit [b]. Sæpe talibus fortitudo eorum, lex iustitiæ est [c]: putant quodlibet licere; videri etiam dij voluerunt quidam, diuinísque adhuc viuentes honoribus coli.

a Eccl.48.6.
b Eccl.7.19.
c Sapien.2.17.

Et custodire verba & ceremonias quæ in lege præcepta sunt.] Hebraicè Chaldaicéque (*vt custodiat*, vel, *ad custodiendum omnia verba legis huius; &* *mandata vel ceremonias istas, vt faciat eas.*) Vltimum nomen est חֻקִּים *chukkim*, קְיָמַיָּא *keiamaya*) quod generaliter verti solet per statuta: sæpe verò per ceremonias. Græcum est δικαιώματα *iustificationes*: & pro verbis ἐντολάς *præcepta* siue *mandata*. Rickelius videtur hîc agnoscere in verbis duplex genus præceptorum moralium & iudicialium; in ceremoniis ceremonialium. Etsi porrò vltimorum obseruatio, curáque vt obseruarentur, pertineret maximè ac per se ad sacerdotes & Leuitas: tamen in regis quoque auctoritate & potentia non parum momenti erat ad executionem. Qua in re Iudæorum reges Dauidem, Salomonem, Ezechiam, Iosiam, &c. plurimum laborauisse, & contulisse; atque in Ecclesia etiam pios Imperatores, reges, principes; vt historiæ testantur. Saülem Samuel postquam vnxit, deosculatus [d] est, quod si non certa & solemnis ordinariave ceremonia fuit; certè innuit à rege sacerdotalem quodam modo scientiam hauriri, quæ residet in ordine sacerdotij ac pectore: atque Samuelem osculo illo suo, vt indicant Procopius [e], ac Theodoretus [f], gratiam quæ sibi inerat impertisse.

Ceremoniarũ custodia regibus præcepta.

d 1 Reg. 10.1.
e ibidem.
f ibid.q.20.

Vers.20.] Nec eleuetur cor eius in superbiam super fratres suos, neque declinet in partem dexteram, vel sinistram, vt longo tempore regnet ipse, & filij eius super Israël.

PARAPHR.

EX assidua legis diuinæ lectione, vt antea monuimus cum Caietano, colligit rex fructum modestiæ humilitatísve ac facilitatis inter subditos quos habet fratrum loco; & vitæ in regno longæ tum pro seipso, tum pro filiis in eodẽ succedentibus. Sed alius in medio textus est fructus, quem non declinare in partem dextram vel sinistram designat, vt summa quadam iustitia cuncta rex administret. Ostendi Rabanus ait regem non debere superbiendo sua sequi libita; sed humiliter diuina seruare præcepta: Glossa scire ipsum oportere se esse fratrem; vnum verò patrem Deũ omnes habere; cui dicimus, *Pater ô noster qui es in*

g Matth.6.9.

A *cælis*, &c. Rex inter homines aliquid maximum & excellentissimum est: si ergo, inquit Abulensis, rex consideraret solum statum suum, scilicet quòd omnibus aliis maior est, & alij subditi ei; putaret se nihil debere aliis; ita quòd nullum iustum esset inter eum & alios; sicut nec est inter hominem & possessionem suam. *Rectorem te posuerunt?* inquit scriptor Ecclesiastici [a]; *noli extolli: esto in illis quasi vnus ex ipsis.* Quod de conuiuij præfecto, qui συμποσιάρχης, aut ἀρχιτρίκλινος vocabatur, more Imperator magnúsve magister, &c. dictũ; aptè ad alios transfertur modos regiminis: vt quibus commendari sunt non efferantur immodicè, nec dominentur imperiosè ac despoticè. Seruum ipsum idem Auctor [b] vult esse domino suo quasi animam, quasique fratrem sic tractari: & vt quisque

B quanto maior est, humiliet se in omnibus [c]. Modestiæ ac facilitatis exempla tum externa, tũ Christiana non desiderantur in principibus. Inter priora recenseri possunt qui domini, ac regis nomen refutauerunt Augustus [d], Tiberius [e], Scipio [f] Africanus, M. Ant. [g] Traianus verò talem præstiturum se Imperatorem priuatis, qualem optaret ipse priuatus, respondit incusantibus amicis, quod parum memor Imperatoriæ maiestatis, nimium omnibus expositus esset [h]. In concilio Parisiensi [i] sub Gregorio IV. cùm describitur quis sit rex, quidve cauere debeat (quod per multa capita fit libri secundi) posita notione nominis, rex, rectè agendo, piè nimirum, iustè, & misericorditer,

C citato autem hoc loco nostro cum versibus præcedentibus, hæc habemus. *Attende quòd timor Dei, & custodia præceptorum eius, & humilitas, quæ non patitur eum extolli super fratres suos*, &c. Mox citat allatum locum ex Ecclesiastico [k]: & ex Cypriano abusionem nonam ex libro de duodecim abusionibus, quæ sit rex iniquus, qui rectoris correctorísque aliorũ fungi officio nequeat. Humilitatem eidem suggerit verbis Fulgentij [l], qua præditus culmen regiæ dignitatis sanctæ religioni subiiciat, & in timore magis seruire Deo, quàm in tumore dominari populo delectetur. Subdit ex Isidoro [m], vt rex quo celsior, tanto semetipsum mente humiliet, Dauidis exemplo, qui vilis ante Dominum apparere gestiebat [n]: vt à rectè agen-

D do nomen esse regis memores dum se sublimiorem senrit cæteris, mortalem se esse agnoscat. Similia reperiuntur in concilio Moguntiacensi [o] sub Stephano VI. Deus est quiuis rex quodammodo subditorum suorum, vt canitur in psalmis; sed sicut homo morietur, & sicut vnus de principibus cadet [p], Deúsque deorum dominus, stans in synagoga deorum, in medio deos diiudicat [q]; superbus autem, cum in honore est non intelligit; sed qui Deus cõstitutus est, sicut Moses Pharaonis [r], iumentis comparabilem se reddit & similem [s], immò talis euadit quemadmodum Nabuchodonosor [t], honore absorbente intellectum, vt loquitur Bernardus [u]; Deo autem à facie iræ, & in-

E dignationis suæ eleuatum allidente [x]: rege seu principe non tam propter Dominum venerari volente, quàm pro Domino, inquit Gregorius [y], hoc est, ac si absolutus dominus esset, singularitate gaudens culminis, non æqualitate conditionis; neque curante apud se intra secretarium mentis, vt regendis hominibus prælatus, in cathedra præsideat humilitatis. Citat aliquoties antea prolatum Ecclesiastici [z] testimonium, reprehensos apud Ezechielem [aa] cum austeritate imperantes, & cum potentia; quod est,

a c.32.1.
b c.33.31.
c c.3.20.
d Suet.in Aug.c.53.
e Idem in Tib.c.27.
f Liuius l.38.
g Plutar. in Anto.
h Dio Cas. Plin. in panegyr. Eutrop. l.8.
i l.2.c.1.
k c.32.1.
l lib. de verit. prædest.
m 3 Sent. 48.& 49.
n 2.Reg.6.
o c.2.
p Ps.81.7.
q Ps.81.1.
r Exod.7.1.
s Ps.48.13.
t Dan.4.28.29.
u Ep.237.ad Euge.Pap.
x Ps.101.
y 24.moral. c.29 & 30. vel 14 & 15
z c.32.1.
aa c.34.4.

regem

[a Iob 34. 18.] regem esse apostatam [a] & imitatorem illius, qui [A] despectis angelorum societatibus dixit [b]; [b Esa. 14. 14.] *ascendam super altitudinem nubium, & similis ero Altissimo*: dignum autem horrendo durissimoque iudicio, & [c Sapien. 6. 7.] potenter pati tormenta [c]. Humilitatis materiam, modestiæque ansam rectè æstimanti suppeditat honor collatus, nempe si sibi eum intelligit tribui, quia Dei vices gerit, qui suam nemini gloriam [d Esa. 42. 8.] dare vult [d], non quia sit Deus; nec intumescat instar iumenti simulachrum Dei portantis, proinde ac si Deus ipse esset; de quo lusit egregio [e emble. 7.] emblemate Alciatus [e]

Isidis effigiem tardus portabat asellus,
Pando verenda dorso habens mysteria. [B]
Obuius ergo Deam quisquis reuerenter adorat
Piásque genibus concipit flexis preces.
Ast asinus tantum præstari credit honorem
Sibi, & intumescit admodum superbiens.
Donec eum flagris compescens dixit agaso;
Non es Deus, tu, aselle, sed Deum vehis.

Prior Gabrias apologum istum ediderat Græcè,

ὤμοις ὄνος παρῆγεν ἀργυροῦν βρέτας
ὅπερ συναντῶν πᾶς τις ἂν προσεκύνει,
τύφῳ δ' ἐπαρθεὶς, μὴ θέλων μένειν ὄνος,
ἤκουσεν, οὐ θεὸς σύ, τὸν θεὸν δ' ἄγεις.

Quos versiculos periphrasticè Gabriel Faernus conuertit,

Simulachrum asellus baiulans argenteum [C]
Cum id transeuntes flexo adorarent genu,
Sui hoc honoris gratia est fieri ratus:
Iámque insolenti elatus arrogantia
Nolebat ambulare, donec aspero
Probè dolatus fuste clunes, audiit;
O stulte, non es tu Deus, sed fers Deum.

Sic decet oportétque vt se norit hominem, qui magistratum gerit: ac sæpenumero rusticus in ludo, aut seruus personam induit & laruam heri. Plinij [f] [f in panegy.] demum sententia præclara. Princeps vt se hominibus imperare norit, ita seipsum hominē quoque esse cogitet. Itaque voces & laudationes, quæ numini soli debentur, tanquam putidissimas assentationes oderit. Sed cognosce de intoleranda superbia regum ac principum, quæ attuli ad cap. [g v. 22. 23.] 12. [g] Actuum Apostolorum, vbi recitatur populi acclamatio ad Herodis voces non vt hominis sed [D] Dei, qui rex eo quòd non dedisset honorem Deo, percussus ab Angelo Domini est, & a vermibus cōsumptus, expirauit; cùm ab alio non minùs superbo, nec minus seuerè castigato, expressa hęc vox sit; iustum esse subditū esse Deo; & mortalē non paria [h 2. Macha. 9. 12.] Deo sentire [h]: & alius eadem de causa in bestiam transformatus narretur [i], [i Dan. 4. 25. 29.] vt priùs quoque attigi. Oecumenij [k] [k in Act. 12.] ratiocinatio non prætereunda, si eo quòd acclamationem illam Herodes tantùm audiuerat, & nihil ipse insolenter fuerat locutus, tam grauiter est ictus; multo magis Christum, si Deus non fuisset, perpessurum huiusmodi percussionem fuisse; cùm ipse semper diceret; *Verba hæc non sunt mea*: &, *Angeli mihi ministrant*. Christus nunquam [E] [l Matt. 18.] familiariùs fratrum vocabulo discipulos [l] compellauit, [m Ioan. 20. 17.] nisi cùm post resurrectionem datam sibi dixit omnem potestatē in cœlo & in terra [m], [m Matt. 28. 18.] minimè tunc confusus vocare illos fratres [n]. [n Hebr. 2. 52.]

Neque declinet in partem dexteram vel sinistram.] Plus est in reliquis editionibus (*ad non declinandum*, aut *vt non declinet à præcepto*, seu *à præceptis Domini, ad dexteram, vel ad sinistram.*) Occurrit hoc [o v. 11.] ipso capite [o] priùs, & in cap. 5. [p] [p v. 31.] eadem ista formula, éstque declarata Glossa interlin, ordinariáque, & Hugo explicant ne moueatur amicitia vel odio, vel qualibet occasione, sed regat in virga [A] ferrea [a]; [a ps. 2. 9.] quæ nimirum etiam cognominatur virga directionis & regni [b]: [b ps. 44. 7.] de quibus dictū in commentario Psalmorum. Philo [c], [c de creat. princ.] quem aliquoties nominaui, hoc quod nun est deflectere in partem dexteram vel sinistram, declarat exemplo *τρυτάνης* trutinæ, existentísque in æquilibrio, & incedentis *βασιλικὴν ὁδὸν* regiam viam inter defectum & nimietatem *ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως οὖσαν μεθόριον*.

Vt longo tempore regnet ipse.] Græcè (*vt sit longæuus super principatu suo ὅπως ἂν μακροχρόνιος ᾖ ἐπὶ τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ.*) [*Regiminis iusti premium.*] Consecutionem Abulensis monet intelligi, non finem: cùm debeat rex non propter hæc quæ dicta sunt agere, vt augeatur honor eius [B] aut laus, sed vt placeat Deo, & quia ista iusta sunt, licèt hæc etiam mereatur. Dixi etiam priùs Philonem tali principi legitimo, ius æquabile honoranti, incorruptè iudicanti, semper meditanti iustitiam, longæuum principatum notare proponi vice præmij, non quòd annosam ætatem polliceatur propheta rectè administrantibus rempublicā, sed vt nos doceat legitimum principem victurum etiam post obitum relicta post se immortali virtutis rerúmque à se gestarum memoria. *Concupiscentia sapientiæ ἐπιθυμία σοφίας* (vno nomine *φιλοσοφία* vocatur) *deducit ad regnum perpetuum*, ait Sapiens [d], [d Sap. 3. 21.] licèt perpetui epithetum Græca editio non habeat. Et mox, *si ergo delectamini sedibus &* [C] *sceptris, ô reges populi, diligite sapientiam, vt in perpetuum regnetis.* Attamen diuturnitas regni temporalis ac firmitas præsentis temporis Hebræis præsertim regibus iustis promittitur, vt & communiter aliis eiusdem gentis longitudo dierum [e], [e ps. 90. vlt.] ac nominatim illis qui obsequerentur parentibus [f], [f Exod. 20. 12.] quemadmodum & cuiuis iusto esse in memoria æterna [g]. [g ps. 111. 7.] Fit plerúmque vt principū vita sit breuior, [*Principum vita plerūque breuis, & quare.*] vel quia indulgent voluptatibus: vel quia plures habent vitæ insidiatores: vel quia curis vruntur acrioribus. Nondum septuagenarius Dauid ætatis plurimos dies habuisse dicitur [h], [h 3. Reg. 1. 1.] nec excessit annum septuagesimum, quia trigesimo anno regnare cœpit, & annis regnauit quadraginta [i]. [i lib. 2. 5. 4.] Ioseph qui præfuit Ægypto, penultimus inter fratres natus, obiit primus [k]. [k Gen. 50. 25.] *Omnis potentatus breuis vita*, ait Ecclesiastici [l] auctor; [l c. 10. 11. 12.] *rex hodie est, & cras* [D] *morietur.* Vbi iuxta editionem Græcam videtur comparari rex potens sed improbus cum morbo diuturno iámque confirmato, quem Deus tanquā reipublicæ curator tollat subitò de medio, & rempublicam liberet tyranno, quo grauabatur, non relinquendo virgam peccatorum super sortem iustorum [m]. [m ps. 124. 3.] Petrus [n] Damiani Alexandro Papæ II. [n lib. 1. epi. 17.] cur vita Romani Pontificis breuior esse soleat, respondens cùm Augustus imperauerit 56. annis, Dauid, vt est dictum, 40. obseruat multos principes sæculares gladiis peremptos, quorum etiam texit catalogum. Transfertur regnum de gente in gentem propter iniustitias, & iniurias, & contumelias & diuersos dolos [o]. [o Eccli. 10. 8.] Sedes ducum superborum [E] destruxit Deus, & sedere fecit mites pro eis [p]. [p ibid. v. 17.] Dux qui odit auaritiam, longi fient dies [q] [q Prou. 28. 16.] eius: propter peccata terræ, multi principes eius: & propter hominis sapientiam, & horum scientiam quæ dicuntur, vita ducis longior erit [r]. [r ibid. v. 2.] Multos licet intelligere aut simul, vt sit polycratia; aut magis ad rem nostram, inuicem sibi succedentes ob vitæ breuitatem; cùm alioqiun vnius regimen sit natura sua diuturnius, quàm plurium eodem tempore regentium, vt docet Philosophus [s], [s 5. polit. c. 10.] idcirco etiam præferens monarchiam, quemadmodum & apud Stobæum [t] [t ser. 47.] Herodotus; quod antea monuimus. Experiri tot breui tempore principes per-

incommo

incommodum est populis ac eorum peccatis pœ- A nam eiusmodi probabile est infligi: simul etiam quia ipsimet principes peccata subditorum non corrigunt, non permittuntur à Deo diu regnare, contrà verò si quis rempublicam sapienter administret, peccatáque coërceat & puniat, ac in officio subditos contineat, illius regnum diuturnius perdurabit. In conuiuio septem sapientum apud Plutarchum sciolit ac pronunciauit Thales *eum sibi videri beatum, qui natura ordine senex moriatur* εὐδαιμονίαν ἄρχοντος εἰ τελευτήσει γηράσας κτ̄ φύσιν. De eodem verò memorat idem auctor tanquam qui apud Amasim malè audiret ob odium in reges, interrogatum à Molpagora Ione, *quidnam vidisset insolens* τὶ παραδοξότατον, respondisse τύραννον γέροντα *tyrannum senem.* : Pittacum si solus dominari B non fuisset aggressus, nunquam dicturum ὡς χαλεπὸν ἐσθλὸν ἔμμεναι *quod sit difficile probum esse.* Ad illam quæstionem quis maxime beatus & optimus rex, aliorum fuere responsa, vt id etiam attingam; Solonis si vnius imperium in popularem reipublicæ statum conuertat: Biantis, si primus pareat legibus patriæ: Anacharsis, si solus sit prudens; Cleobuli, si familiarium nemini fidat: Pittaci, si subditos ita condocefaciat, vt nó ipsum, sed ipsius causa metuant; Chilonis, si nihil meditetur mortale, sed omoia immortalia.

Et filij eius super Israel.] Hebraicè, Chaldaicé- C que *(in medio Israel)* Græcè *(in filiis Israel.)* Hoc quoque ad meritum boni regis pertinere Abulensis notat; confirmans ex tota progenie Dauid,
a 3.Reg.11. & 15. quæ propter eum mansit, & aliàs delenda foret [a], cùm etiam Deus bona patrum præmiet in filiis
Parentum benè facta præmiantur in filiis. vsque ad mille generationes. [b]. Caietanus in hoc ait insinuari quòd si constituerent regem, per successionem regnum ad regis filios spectaret. De
b sup Deut. 5 10 & c.7. 9. Exod.34. 7. hoc iure successionis actum omnihil non semel nominatim inter Hebræos; & quo pacto iuxta communem naturæ legem, qua filij omnes ex vxoribus, quæ concubinæ non essent, licèt legitimi ex his etiam censerentur, æqualiter patri succedebant, & absque exceptione promissum est regnum posteritati Saülis si non peccaret [a]; deinde Dauidis [b]: & nihilominus cùm essent plures filij tales, ad patris pertinebat voluntatem, quem regni designaret successorem; nisi aliter Deus peculiari reuelatione constitueret; quo tempore concurrebant electio & successio. Euenisse id antea quoque dixi cum Pineda [c] nostro, nó tantùm in exordio regni Hebræorum, verùm etiam postea. Vnde verò id acciderit, quoddam semper successionis ius perseuerauit, qui reges constituendi modus omnibus pensatis commodior habetur, quàm per electionem, & seruabatur præterea in magistratu sacro apud eosdem Hebræos, non autem nunc in Ecclesia; in qua quantum ad politicum, variant B diuersæ nationes. Legendi tractatus de iure primogenitorum, & Petrus [d] Gregorius, qui successionem in principatu ciuili exemplis plurimarum nationum confirmat, præsentis item loci nostri testimonio, ac vaticinij Iacob de Iuda [e]: & ratione; Nam subditi libentiùs consueto Domino obtemperant: filius patri succedens meliùs nouit mores populi, ac statum regni, idque administrandi receptum iam modum: magis afficitur, maioréque animi conatu applicatur ad id vt suum tuendum, & promouendum: iisdem ferè vtens, quibus qui præcessit, ministris, minus vexat subditos nouis exactionibus ac tributis, cùm priora, si quę fuerint, C iam priores aliqua ratione expleuerint, veluti culices humano sanguine, vt loqui solebat Tyberius; ipse verò cum ad seipsum emolumēta deriuet, quæ à regni non differunt emolumentis, in quo suimet succedunt: dum certos ex eadem familia successor expectatur, tutior est regnantis vita: præciditur ambitiosis materia: liberiùs gubernat, & obseruatur diligentiùs, ac timetur is, qui successurem sui generis habet: fluctuat in interregno, sine rege, regnum, obnoxiúmque fit maximis periculis & sceleribus: adhuc superstes rex, vt quod iure successionis non habet, obtineat per electionem, nihil non molitur vt electores demereatur vel compellat, ad posteris deferendum suffragium. Sed iterum c. 21 [f]. de primogenitis recurret sermo.

a 1 Reg.13. 13.
b 2. Reg.7. 13 16. & 29. 1 Pa- ral. 22. 10. ps. 88. 5. ps. 131. Hebr. 1. 5.
c 1. de reb. Salo. c. 3.
d 7 de rep. c. 3.
e Gen. 49 10.
f ... 15.&

FINIS.

INDEX

INDEX
RERVM ET VERBORVM
NOTABILIVM.

Prior numerus paginam, alter columnam; litteræ a, b, c, d, e interlinearem eiuſdem columnæ litteram indicant.

Animum

B.

Beroth,

 Colendi

D.

Deorum

E.

Gentilium

H.

I.

Moneta

N.

O.

Pro

Sapientia

T.

V.

FINIS.